ઘરવૈદું

અથવા

FAMILY MEDICINE.

કર્તા,

સ્વ વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી.

[illegible]

પ્રકાશક,

વૈદ્ય રવીશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી.

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ છઠ્ઠી—પ્રત [illegible]

[illegible]

કિંમત રૂ. ૨—૦—૦.

Registered Under Act XXV of 1867. All Rights Reserved.

અમદાવાદ.

આ પુસ્તક સલાપોસ રોડપર આવેલા ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું..

☞ વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર " કૃત

લોકપ્રિય વૈદ્યક પુસ્તકો.

	કિંમત.
ઘરવૈદું-Family Medicine (છઠ્ઠી આવૃત્તિ)...	૬—૦—૦
સારી સન્તતિ-How to beget Healthy Children (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૨—૦—૦
ધાત્રીશિક્ષા-Midwifery (બીજી આવૃત્તિ)	૨—૦—૦
રોગી પરિચર્યા-A Book on Nursing	૨—૦—૦
ગરીબોનો વૈદ્ય-Simple Remedies for the Poor ...	૨—૪—૦
સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય-	૧-૧૨—૦
બાળકોનો વૈદ્ય-	૨—૦—૦
ખાનપાન-બે ભાગ ભેગા	૨—૦—૦
યુવાવસ્થાનો શિક્ષક-Advice to the Young (ચોથી આવૃત્તિ)	૧—૪—૦
વાગ્ભટ્ટ સૂત્રસ્થાન-Vagbhat's rules of Hygiene ...	૦-૧૨—૦
જલોપચાર શાસ્ત્ર-Treatment by water (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)	
નિર્બળતા-A Treatise on General Debility	૦—૮—૦
આરોગ્ય સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન મહાત્મા ગાંધીજીનું લખેલું...	૦—૮—૦
મલાવરોધ-કબજીયત-Constipation	૦—૬—૦
વાજીકર કલ્પતરૂ-Manhood and Womenhood (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦—૬—૦
આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય-A way to health (પાંચમી આવૃત્તિ)	૦—૨—૦
બાળલગ્ન-An Essay on Child-marriage (બીજી આવૃત્તિ)	૦—૨—૦
બ્રહ્મચર્ય-(ત્રીજી આવૃત્તિ) Continence	૦—૩—૦
આરોગ્ય અને આચારોની એકવાક્યતા	૦—૧—૦
વિધવા વિવાહ વિષે વિચાર-આરોગ્ય શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ...	૦—૧—૦
જૈનધર્મ અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર...	૦—૧—૦
સાસરે જતી પુત્રીને માની શીખામણ	૦—૧—૬

[illegible], [illegible] અને આનંદની પ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય.

વૈદ્યકલ્પતરુ

“વૈદ્યકલ્પતરુ” માસિક ૨૬ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. 3-0-0

[illegible] દર વર્ષે એક ઉપયોગી અને કીમતી ભેટનું પુસ્તક [illegible] આ ભેટ પણ એવીજ સારી તૈયાર કરવામાં આવે છે કે તે [illegible] દર વર્ષે એક ઉપયોગી ભેટ પુસ્તકનો વધારો કરે છે.

દરેક ઘરમાં વૈદ્યકલ્પતરુ માસિક હોવું જોઈએ.

કેમકે તે [illegible] મારે છે.

કેમકે તે [illegible] શારીરિક માનસિક અને આત્મિક ઉન્નતિ માટે નિરંતર પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે.

કેમકે તે [illegible] કરવાના ઉત્તમ માર્ગો બતાવે છે.

કેમકે તે [illegible] ફસાતા લોકોને બચાવે છે.

કેમકે તે ઘરગથ્થુ સહેલા અને સસ્તા ઉપાયોનો સંગ્રહ પ્રકટ કરે છે.

કેમકે તે [illegible] પદાર્થોના ગુણ ધર્મ સમજાવે છે.

કેમકે તે જંગલની વનસ્પતિઓના વર્ણનો અને ઉપયોગો પ્રકટ કરે છે.

કેમકે તે આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તો અને સત્ય સાહિત્યને પ્રસિદ્ધ કરે છે.

કેમકે તે વિદેશી વૈદ્યવિદ્યાના તત્વો અને શોધોને પ્રકટ કરે છે.

ટુંકામાં તે લોકોને શારિરીક પાપો અને દુર્વ્યસનોથી બચાવી, આડે માર્ગે ચડેલા યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને સત્ય માર્ગે ચડાવી, લોકોમાં નિરંતર આરોગ્યની અભિવૃદ્ધિ કરી રહ્યું છે.

અને તેથીજ દર વર્ષે રૂ. ૩-૦-૦ આપીને આ માસિક આરોગ્ય સંરક્ષણ માટે વર્ષે રૂ. ૩ નું ખર્ચ કરવું એ બહુ મોટી વાત નથી કારણ કે લોકો વ્યસનો અને મોજશોખ માટે આવી ઘણી રકમોનો વ્યય કરે છે ત્યારે આ માસિક માટે વર્ષે રૂ. ૩ ખર્ચી તમારા પૈસાનો અને શરીરનો સદ્વ્યય કરશો.

“વૈદ્યકલ્પતરુ” માસિકનું વર્ષ જાનેવારીથી ડીસેમ્બર સુધીનું છે. વર્ષની અધવચ્ચે ગમે તે મહીનાથી ગ્રાહક થવાશે નહીં પણ આખા વર્ષ માટે માત્ર નોંધાવી દર વર્ષે મળતા ભેટના પુસ્તકનો લાભ લ્યો.

હીંદી ભાષા જાણનારાઓને માટે ૯ વર્ષથી हिन्दी वैद्यकल्पतरु પ્રગટ થાય છે. તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂા. ૨-૧-૦ છે.

“વૈદ્યકલ્પતરુ” ઓફીસ, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

આ પુસ્તક માટે મોટા અભિપ્રાયો.

Received with thanks a copy of your publication "The Family Medicine" I have gone through some portion of it and am of opinion that it is an excellent compilation as it embraces so many departments of science in one volume it is well got up. The language is simple and clear, and the arrangement is perfect. Besides it is moderately priced and ought to command a large sale

20—1—1901. Gopipura Surat.
K. N. Mody, L. M. & S.

આપના તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલો "ઘરવૈદું" એ નામનો ગ્રંથ આશાનુસાર અત્યંત વાંચેલો. ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આપે જે અથાગ શ્રમ લીધો છે તેને માટે આપને ઘણો ધન્યવાદ ઘટે છે અને આપું છું.

ગ્રંથના "શરીરક્રમ" નો પ્રથમ ભાગ જે એ વિષયના કોઈ પણ ગુજરાતી ગ્રંથમાં જોવામાં અદ્યાપિ સુધી આવ્યો નથી, તે આપે દાખલ કરી ગ્રંથના ઉપયોગીપણામાં અને વાચક વર્ગના જ્ઞાનમાં એક ઘણો અગત્યનો વધારો કરવાનું સાધન કરી આપ્યું છે. બીજા ભાગો અને પ્રકરણોની ઇત્યાદ ઘણી ઉત્તમ યોજનાની રચનાની સાથે તે જુદા વિષયોને એક દેશીય અનુભવ નહિ રાખતાં સર્વ દેશીય એટલે પ્રાચીન શાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રંથોના રહસ્યનો સમાવેશ કર્યાની સાથે યુનાની તેમજ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથોમાં જોવા ઉપલબ્ધ તત્વ જ્ઞાન દીપી અને અનુભવો આદિનો સમાવેશ કરીને વખત સમયે જે કોઈ ઉપચાર સ્વાવલંબન તાત્કાલિક મળી શકે તેનો સત્વર ઉપયોગ કરવાનું બની આવતાં આવી પડેલા દુઃખ દરદનું નિવારણ થાય એવો બનાવી તેનું સર્વોપયોગીપણું વધારવામાં ન્યૂનતા રાખેલી જણાતી નથી. જેથી એ ગ્રંથ સર્વ રીતે દરેક ગૃહસ્થ કુટુંબમાં સંગ્રહ કરવાને ખરેખરો યોગ્ય અને આવશ્યક છે, અને આશા છે કે ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં જેમ જેમ એ પ્રસિદ્ધિમાં આવતો જશે તેમ તેમ એના પ્રસારની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયા વિના રહેશે નહિ.

છેવટે આ આપની કાયમની યાદગીરીને માટે આપનો ઘણો ઉપકાર માની આપનું યથેષ્ઠ શ્રમ સાફલ્ય થએલું જોવાને ચાહું છું. એજ વિનંતી. સુરત તા. ૨૦—૧૨—૧૯૦૦.

(રા. સા.) જગન્નાથ ધ્રુવજારામ.

ઘરવૈદું સાદ્યંત વાંચી જોતા મારે સહર્ષ જણાવવું જોઇએ કે તેમાં પ્રાચીન આર્ય આયુર્વેદ વિદ્યા અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યાની એકવાક્યતા કરી મિલાપ કર્યો છે. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યા, આર્ય વૈદ્યવિદ્યા અને યુનાની વૈદ્યવિદ્યાના ચિકિત્સાક્રમની સારી યોજના કરી છે. ઉક્ત ઉભય વિદ્યાના શરીર અને રોગનિદાન આદિ વિષયોનું શાસ્ત્રીય રીતિએ વિવેચન પ્રશંસનિય થયેલ છે; તેમજ ગ્રંથ સરલ અને પ્રૌઢ ભાષામાં લખાયો છે, માટે વૈદ્ય, ડાક્તર, હકીમ અને ગૃહસ્થો સર્વેને એ ગ્રંથ સમાન ઉપકારક થયો છે. મારે નિઃસંશય કહેવું જોઇએ કે કોઈ

ડૉ. સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર નાઈટ એમણે આ ગ્રંથ વિષે આપેલો અભિપ્રાય.

Bombay, 23rd June 1919.

*I have great pleasure to testify to the practical
efulness of* Family Medicine *(Ghar Vaidu) which is
ritten by Vaidya Jatashanker Liladher of Ahme-
ibad..Mr. Jatashanker kindly showed me the proofs
the 2nd Edition of the book. It is written very nicely
ith an aim to render it useful to every Gujarati
eading person and to Vaidys and Doctors as well.
Ir. Jatashanker has made a supreme effort in
omposing this book because his main aim has been
o bring together the most important parts of Sanskrit
Vaidyaka and Western Medical Science and in this
he has succeeded exceedingly well. I wish him suc-
cess in his laudable efforts to popularise, Medical
Science in this manner.*

BHALCHANDRA KRISHNA.

મુંબઇ—તા. ૨૩ મી જુન ૧૯૦૯.

વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધરે બનાવેલ ફેમીલી મેડિસીન એટલે ઘરવૈદું અનુભવ સિદ્ધ ઉપયોગી છે, એવી ખાત્રી આપતાં મને ઘણી ખુશી પેદા થાય છે. મી. જટાશંકરે એ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિનાં છાપેલાં પ્રૂફ મને બતાવ્યાં છે. એ ગ્રંથ ઘણો સારી રીતે લખેલો છે અને ગુજરાતી વાંચી જાણનાર દરેક માણસને માટે તેમજ વૈદ્યો અને ડાકટરોને માટે પણ એટલોજ ઉપયોગી બનાવવાની ધારણાથી લખાયેલો છે. આ પુસ્તક બનાવવામાં મી. જટાશંકરે સર્વોત્તમ પ્રયાસ કર્યો છે, કેમકે સંસ્કૃત વૈદક અને પશ્ચિમના વૈદકની ઘણીજ ઉપયોગી બાબતોને એકત્ર કરવાનો તેમણે હેતુ રાખેલો છે અને તેમ કરવામાં તે અતિશય ફતેહમંદ થયેલા છે. આવી રીતે વૈદ્યવિદ્યાને લોકોપયોગી બનાવવાના તેમના સ્તુતિપાત્ર પ્રયાસમાં તેઓ ફતેહમંદ પામે એવું હું ઇચ્છું છું.

ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ.

[illegible] મનન કરશે તો તેને સારો વૈદ કહેવામાં [illegible] આવે [illegible] અને [illegible] રચેલ ગ્રંથને જોઈ ધન્યવાદ આપું છું. જેટલું [illegible] ઘરવૈદું એવું સાધારણ નામ આપ્યું તે ઠીક, પણ જો આયુર્વેદ [illegible] નામ આપ્યું હોત [illegible] નામ થાત. ઘરવૈદું એ ગ્રંથ પુરુષો તથા [illegible] માટે [illegible] કરી [illegible] લાયક છે, કિં બહુના!

[illegible] શુદ્ધ.

વૈદ્ય મુરારજી નથુજી, મુંબઇ.

I have much pleasure to inform you that your publication "Family Medicine" (ઘરવૈદું) is indeed a very useful compilation. It contains almost all the important subjects relating to the Medical Science. Lay readers who wish to get tolerably good ideas of the system of treatment (Hindus & Western) may peruse this book with benefit. Professional men will also find many things in this work of a great use to them, Godhra, 2—11—190o.

Surajlal j.

(Panch Mahals Collectorate)).

Gharvaidun ઘરવૈદું or Family Medicine, A Vade Mecum of Therapeutics intended chiefly for household use. The various diseases are classified according to the organs affected, and detailed therapeutical notes are given on their treatment according to Ayurvedic and European system of Medicine. The work is prefaced by a General outline of the anatomy and the physiology of human body; and a chapter is devoted to an exposition of the General causes of disease and of the methods of arriving at a correct diagnosis. The author has drawn largely upon Dr. Moors "Family Medicine" and has also made use of several Sanscrit and Gujarati works.

(*Reporter, Bombay Government.*)

ડૉ. સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર નાઈટ એમણે આ ગ્રંથ વિષે આપેલો અભિપ્રાય.

Bombay. 23rd June 1919.

I have great pleasure to testify to the practical
usefulness of Family Medicine *(Ghar Vaidu) which is*
written by Vaidya Jatashanker Liladher of Ahme-
dabad. Mr. Jatashanker kindly showed me the proofs
of the 2nd Edition of the book. It is written very nicely
with an aim to render it useful to every Gujarati
reading person and to Vaidys and Doctors as well.
Mr. Jatashanker has made a supreme effort in
composing this book because his main aim has been
to bring together the most important parts of Sanskrit
Vaidyaka and Western Medical Science and in this
he has succeeded exceedingly well. I wish him suc-
cess in his laudable efforts to popularise, Medical
Science in this manner.

BHALCHANDRA KRISHNA.

મુંબઇ—તા. ૨૩ મી જુન ૧૯૦૯.

વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધરે બનાવેલ ફેમીલી મેડિસીન એટલે ઘરવૈદું
અનુભવ સિદ્ધ ઉપયોગી છે, એવી ખાત્રી આપતાં મને ઘણી ખુશી પેદા
થાય છે. મી. જટાશંકરે એ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિનાં છાપેલાં પ્રૂફો મને
બતાવ્યાં છે. એ ગ્રંથ ઘણો સારી રીતે લખેલો છે અને ગુજરાતી વાંચી
જાણનાર દરેક માણસને માટે તેમજ વૈદ્યો અને ડાકટરોને માટે પણ એટલોજ
ઉપયોગી બનાવવાની ધારણાથી લખાયેલો છે. આ પુસ્તક બનાવવામાં મી.
જટાશંકરે સર્વોત્તમ પ્રયાસ કર્યો છે, કેમકે સંસ્કૃત વૈદક અને પશ્ચિમના
વૈદકની ઘણીજ ઉપયોગી બાબતોને એકત્ર કરવાનો તેમણે હેતુ રાખેલો
છે અને તેમ કરવામાં તે અતિશય ફતેહમંદ થયેલા છે. આવી રીતે
વૈદ્યવિદ્યાને લોકોપયોગી બનાવવાના તેમના સ્તુતિપાત્ર પ્રયાસમાં તેઓ
ફતેહમંદ પામે એવું હું ઇચ્છું છું.

ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ.

છઠ્ઠી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પિતાના રચેલાં પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પુત્ર લખે એ તો મોટાના ઉછીતરા જેવું
કાળના અનંત પ્રવાહ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્ય જીવન ક્ષણિક જ છે. અનેક દેશાવરોની
લાંબા જતા આ જમાનામાં કોઈને કશાને કંઈ નવું નવું જોઈએ છે પણ સત્ય જ્ઞાન
ભાષામાં વાચકો સમજી શકવાની સ્વર્ગસ્થ વૈદ્ય જટાશંકરની શક્તિને તો આ જમાનામાં
પહોંચી શકું નહીં. તેમના ઉદ્યોગી અને અવિશ્રાંત જીવનમાંથી જે જોવાનું અને
રહ્યું તે સઘળું જોવાનો અને લેવાનો અવકાશ મને મળ્યો નથી એટલે તેમની આ
પ્રસારીને તેના સ્વરૂપમાં જ વાચકો સમક્ષ મૂકીને મને પોતાને કૃતાર્થ માનું છું.

પિતા તરફથી પુત્રને જે વારસો મળે તેને વધારે શોભાવે, વધારે રસમય અને વધા
દિપ્યમાન બનાવવો તે પુત્રનું કર્તવ્ય છે અને તે કર્તવ્યને લક્ષમાં રાખીને આ
આવૃત્તિ છપાવતાં પહેલાં તેમાં કરવા લાયક કાંઈ સુધારો વધારો હોય તે સૂ
મારા કેટલાક વડીલ વૈદ્યો અને વિદ્વાન ડાક્ટરોને વિનંતિ કરીને છાપેલાં સાથે એક
પાનવાળા પહેરેગીની નકલો મોકલેલી પણ એવી સુધારેલી નકલ પૈકી એકાદ
મળેલી જે પુષ્કળ સુધારાવાળી નહોતી અને બાકીની કેટલીક પાછી વળી શકી નથી
મારે પોતાને પરમ પૂજ્ય સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના લાંબા મંદવાડ દરમિયાન અનેક કામોમાં
આપવાનું હોવાથી તથા પાંચમી આવૃત્તિની નકલો ખપાસ કમ જવાથી સ્વર્ગસ્થની
અમૂલ્ય જ્ઞાન ઇમારતને કાંઈ પણ રંગરોગાન કરવાનું મારાથી બની શક્યું ન

આયુર્વેદ આર્યોપચાર કાર્યસાધક છે અને આયુર્વેદ વૈદું આપણી જુની
છે કે જે મૂડીને વધારે જવા પ્રત્યે અમારું લક્ષ છે. આપણી આ જુની મૂડીને વ
શકીએ નહીં એટલે કે પ્રયાસમાં મૂકી શકીએ નહીં અને દુનિયામાં તે મૂડીને પરખ
કરી શકીએ નહીં તો આપણેજ તેના ખરા પારેખ શી રીતે હોઈ શકીએ? આ
આપણું અમૂલ્ય ભુષણ છે અને તે આપણને શોભાવી રહ્યું છે તો આપણે પણ
શોભીતી બનાવવી જોઈએ અને તેથીજ ઈશ્વર પ્રત્યે મારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે મારા
પિતાશ્રીનો આ (પુસ્તક) અમુલ્ય વારસો શોભાવવાનું સામર્થ્ય પરમાત્મા મારામાં

આ ઘરવૈદું વૈદક જ્ઞાન માટેનો સંપૂર્ણ કે પરિપૂર્ણ ગ્રંથ નથી એમ સ્વર્ગસ્થ
રાજ આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવનામાં લખતા ગયા છે પણ ગુજરાતી ભાષા જ
નારાઓ તો આ ગ્રંથમાંથી પોતાને જોઈતો લાભ સારી રીતે મેળવી શક્યા છે. આ ગ્રં
રચના અને સરળતા એવી ઉત્તમ છે કે વૈદ્ય ડાક્તરની મદદ મળી શકે નહીં એવાં સ્થ
પણ આ ગ્રંથ પોતા પાસે રાખનારાઓ વખતો વખત જોઈતો ઉપચાર પોતાની મેળે ક
અનેક વ્યાધિઓમાંથી મુક્ત થયા છે એટલુંજ નહીં પણ ઘણાના પ્રાણ બચાવી શક્યા

છેવટે વાચકોને અને વિદ્વાનોને એટલીજ વિજ્ઞપ્તિ છે કે આ આવૃત્તિમાં કાંઈ ભૂલે
ખામીઓ રહી ગયેલી માલમ પડે તો તે બાબત ઉપર તેઓ મારું લક્ષ ખેંચવાની કૃપા ક
કે જેથી હવે પછીની આવૃત્તિમાં તે સુધારી લેવામાં આવે. આ પુસ્તકની કીમત-રૂ. ૬-૦
છ રૂપીઆ નિરૂપાયે રાખવી પડી છે કેમકે કાગળ, છપામણી અને બંધામણીની મોંઘ
અગાઉ કરતાં ઘણી વધી ગઈ છે.

ઘરવૈદું.

Family Medicine.

આવૃત્તિ છઠ્ઠી.

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં:—

૧. અમદાવાદ—ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી—રીચીરોડ.
તેમજ દરેક બુકસેલરોને ત્યાંથી મળી શકશે.

૨. મુંબાઇ—નીચેને ઠેકાણેથી:-

(૧) ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની બ્રાંચ ઓફીસ,
કાલબાદેવી, ભાંગવાડી. નં. ૮૮

(૨) બુકસેલર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કો.—પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

(૩) બુકસેલર પંડિત જેષ્ઠારામ મુકુંદજી—કાલબાદેવી.

૩. સુરત—ગુજરાત આયુર્વેદીક ફાર્મસીની શાખા–ચૌટા પુલ ઉપર.

૪. કલકત્તા— „ „ „ બો બઝાર નં. ૪૦.

૫. વડોદરા—બુકસેલર શા. મોહનલાલ મનસુખરામ—લહેરીપુરા.

૬. રાજકોટ—બુકસેલર રા. રા. બેચર મેઘજી—પરામાં.

૭. ભાવનગર—વોરા અબદુલહુસેન આદમજી.

કિંમત રૂ. ૬, ટપાલમાં મંગાવવાનું પોસ્ટેજ રૂ. ૦॥। જુદું.

છઠ્ઠી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ ઘરેલું વૈદક જ્ઞાન માટેનો સંપૂર્ણ ને પરિપૂર્ણ ગ્રંથ નથી એમ હરકોઈ વૈદ્ય [illegible] આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવનાઓમાં સમજાવ્યા છે પણ ગુજરાતી ભાષા જાણનારાઓ તો આ ગ્રંથમાંથી પોતાને જોઈતો લાભ સારી રીતે મેળવી શકતા છે. આ ગ્રંથની રચના અને સરળતા એવી ઉત્તમ છે કે વૈદ્ય દાક્તરની [illegible] નહીં એમ [illegible] પણ આ ગ્રંથ પોતા પાસે રાખનારાઓ વખતો વખત જોઈતો ઉપચાર પોતાની મેળે કરીને અનેક વ્યાધિઓમાંથી મુક્ત થતા છે એટલુંજ નહીં પણ ઘણાના પ્રાણ બચાવી શકતા છે.

છેવટે વાચકોને અને વિદ્વાનોને એટલીજ વિનંતિ છે કે આ આવૃત્તિમાં કંઈ ભૂલો કે ખામીઓ રહી ગયેલી માલમ પડે તો તે બાબત ઉપર તેઓ મારું લક્ષ ખેંચવાની કૃપા કરશે કે જેથી હવે પછીની આવૃત્તિમાં તે સુધારી લેવામાં આવે. આ પુસ્તકની કીમત રૂ. [illegible] રૂપીઆ [illegible] રાખી છે કેમકે કાગળ, છપામણી અને બંધામણીની મોંઘારત [illegible] કરતાં ઘણી વધી ગઇ છે.

અમદાવાદ. વિજયા દશમી. } વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર લીલાધર.

गुजरात आयुर्वेदिक फार्मसी.

સ્થાપના સને ૧૮૯૦

ગુજરાતમાં સૌથી જુનું, મોટું, પ્રખ્યાત ઔષધકાર્યાલય.

[illegible] ખાસ બંધાવેલ નવું મકાન.

અમદાવાદમાં એક જોવા લાયક ઔષધકારખાનું.

[illegible] ડૉક્ટરો અને નામાંકિત પુરૂષોનો ઉંચા અભિપ્રાય.

તદ્દન દેશી શાસ્ત્રસિદ્ધ ઔષધો.

મંગાવો

કેટલોગ=Catalogue.

જેમાં આ ફાર્મસીની જાણવાજોગ વિગતો પુરી પાડવામાં આવેલ છે.

એજંટો

જોઈએ છીએ. એજંટોને સારૂં કમીશન આપવામાં આવે છે.

કમીશનનો ઠરાવ કાગળ પત્રથી નક્કી થશે.

તમો શું પસંદ કરશો ? ગુણકારી દવાઓ કે કિંમતમાં સસ્તી દવાઓ ?

સ્વ. વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધરની

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમની ચાર આવૃત્તિઓની સમાલોચના સાથે.)

INTRODUCTORY NOTES.

મારા પરમપૂજ્ય સદ્‌ગુરુ અને ગુરુજી સ્વર્ગસ્થ મહાત્મા શ્રી વૈદ્યરાજ હરજીવનશંકર ઉર્ફે મંગુભટ્ટજીના ઉપદેશથી અને પ્રસાદીથી, પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોના નિરીક્ષણ અને અધ્યયનથી તથા શરીરસંરક્ષણ (Hygiene) ના ઉત્તમ આધુનિક અંગ્રેજી લેખોના વાંચનથી વૈદ્યવિદ્યાના મહત્વ વિષે મારા અંતઃકરણમાં પડેલી ઉંડી છાપના પ્રતિબિંબ રૂપે અત્યાર સુધીમાં વૈદ્યક વિષય ઉપર મેં જે જે લેખો લખ્યા છે તથા ગુજરાતી પ્રજાની સેવામાં મૂક્યા છે તે બધા લેખોનો ગુજરાતી પ્રજાએ સારો સત્કાર કરેલો છે, એ વાતની અત્રે નોંધ લેતાં મને ઘણો હર્ષ થાય છે. આ વાતનો પુરાવો ગુજરાતી પ્રજાના આગળ મોજુદ છે. “વૈદ્યકલ્પતરૂ” નામનું જે વૈદ્યક માસિક મારા તરફથી ૨૩ વર્ષ થયાં પ્રગટ થાય છે તે માસિકે ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજામાં આરોગ્ય વિદ્યાનું બીજ નાખ્યું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો દોષ થાય છે, એમ હું ધારતો નથી. મારા બીજા વૈદ્યક ગ્રંથોએ પણ એજ ઉત્તમ બીજનું પોષણ કરેલું છે, એમ જણાવતાં મને ગર્વાનંદ થાય તો તે સ્વાભાવિક છે.

વૈદ્યવિદ્યાનાં મુખ્ય બે અંગ ગણીએ તો પહેલા અંગમાં શરીર સંરક્ષણ એટલે હાઇજીન (Hygiene) ના નિયમો અને બીજા અંગમાં રોગ પ્રતિકાર એટલે દરદોના ઉપાયો આવે છે. આ બે અંગોમાં ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ અંગ ઉત્તમ છે અને બીજું અંગ ગૌણ એટલે ઉતરતા દરજાનું છે. ટુંકામાં શરીરનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું અને નિરોગી કેવી રીતે રહેવું, તે જાણવાનું જ્ઞાન એજ ખરી વૈદ્યવિદ્યા છે. દુનિયામાં દરદો મટાડવાનો ધંધો કરનારી પેઢીઓ અને દુકાનોનો પાર રહ્યો નથી, પણ લોકોને એ જાતની મદદ ઉપરાંત કાંઇક સંગીન મદદની જરૂર છે. એ મદદ તે આરોગ્ય સંબંધી જ્ઞાનનું શિક્ષણ છે. મને લાગ્યું કે લોકોને આ જાતના જ્ઞાનની ખરેખરી જરૂર છે. એ જાતનું શિક્ષણ મેળવવાની આ દેશમાં કોઇ સંસ્થાઓ નથી તેમ બીજાં સાધનો પણ નથી. ગુજરાતી પ્રજા તો આ પ્રકારના જ્ઞાનનાં સાધનોથી છેક બેનસીબ રહેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આરોગ્યતાનું શિક્ષણ આપનારાવાળા ઘણાજ થોડા લેખો છપાયા છે. આથી મારૂં અંતઃકરણ એ કાર્ય તરફ દોરાયું અને કેટલાક આર્થિક ભોગે પણ એ કાર્ય મેં શરૂ કર્યું. આરંભમાં મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે અને મારાં અલ્પ સાધનો પ્રમાણે મેં “વૈદ્યકલ્પતરૂ” માસિકની શરૂવાત કરી. આ માસિકને ચલાવવામાં દ્રવ્યબળ કરતાં હૃદયબળ મારા પક્ષમાં હતું, અને તેથી જે હૃદયબળથી મેં તેની શરૂવાત કરી તે હૃદયબળ પ્રતિદિન વધતું ગયું, અને બીજા કેટલાક સ્વાર્થભોગે પણ તેનું કાર્ય આબાદી સાથે આગળ વધ્યું અને આજે લોકોના અને વૈદ્ય બંધુઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ માસિક ગુજરાતી પ્રજામાં આરોગ્યનાં મૂળતત્વો ફેલાવનારૂં એક સર્વોત્તમ સાહિત્ય મનાઇ ચૂક્યું છે.

આ પ્રમાણે “વૈદ્યકલ્પતરૂ” ગુજરાતી પ્રજામાં આવું અગત્યનું સાધન થઇ પડવાથી કેટલાક મિત્રો તથા ગ્રાહકો તરફથી એવી માગણી થવા લાગી કે, જેવી ઉત્તમ ભાવનાથી, અંતઃકરણની લાગણીથી અને નિર્દોષ પદ્ધતિથી વૈદ્યકલ્પતરૂ લખાય છે તથા પ્રગટ થાય છે

[illegible] ઉપયોગી થઈ પડે એવો એક ઉત્તમ ગ્રંથ લખી પ્રસિદ્ધ [illegible] મેં એવો એક ગ્રંથ લખી સને ૧૮૯૯માં તૈયાર [illegible] તેની કેટલીક અપૂર્ણતા સાથે પણ તે ગ્રંથ [illegible] દરેક ઘરમાં, અને દરેક ડિસ્પેન્સરી કે દવાખાનામાં [illegible] ઉપયોગી થઇ પડ્યો. એ ગ્રંથ સામાન્ય લોકવર્ગના [illegible] હોવાથી તેનું નામ પણ તે હેતુને અનુસરીને "[illegible]" (Family Medicine) એવું રાખ્યું.

"[illegible]" એ આ ગ્રંથ રચવાનો હેતુ રાખેલો હોવાથી, આ ગ્રંથ [illegible] પોતાના શરીરનો, તેની રચનાનો અને તેમાં થનારા [illegible] એવી આ ગ્રંથની રચના છે, એવી [illegible] થયેલી છે. હાલમાં સાધારણ એવું મનાયું છે કે "દરદો તથા [illegible]" પણ તે માન્યતા અપૂર્ણ છે. જે માણસ પોતાના કે બીજાના [illegible] સમજે તે વૈદ્ય કહેવાય. આ ઘરવૈદાના ગ્રંથમાં આવા ઉપયોગી [illegible] તેને માટે બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ અને તે લોકપ્રિય થઈ પડવાને [illegible] ખલાસ પણ થઇ. તેની માગણીઓ જારી જ રહી અને તેથી તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની તૈયારી કરવા માંડી. આ ગ્રંથ ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજામાં એટલો [illegible] પસંદ પડ્યો કે તેની બીજી આવૃત્તિ માટે અગાઉથી જ સેંકડો નામો નોંધાયાં. પણ પ્રથમ આવૃત્તિમાં થોડી અપૂર્ણતા રહી હતી. મારા વિચાર પ્રમાણે તે અપૂર્ણતા નહોતી; કેમકે આરંભમાં જ જણાવ્યા પ્રમાણે મારા અંતઃકરણના વિચાર પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં મેં દરદોના ઉપચારો અને ઉપાયો કરતાં શરીરસંરક્ષણ સંબંધી જ્ઞાનને વધારે અગત્ય આપેલ હોવાથી પહેલી આવૃત્તિના ગ્રંથનો મોટો ભાગ એ ઉપયોગી વિષયોથી ભરાઇ ગયો અને તેથી છેવટે ઉપચાર સંબંધી પ્રકરણો વિસ્તારના ભયને લીધે ટુંકવી નાંખવાની મને જરૂર પડી હતી. પણ લોકો તરફથી એવી સૂચના થવા લાગી કે આવા સાર્વજનિક ઉપયોગી ગ્રંથમાં જે જે ઉપાયો આપ્યા છે તે જો કે ઘણા ઉપયોગી છે, પણ તેવા ઉપાયોનો વધારે મોટો સંગ્રહ બીજી આવૃત્તિમાં દાખલ થાય તો વધારે સારૂં. આ અને એવો જ બીજો કેટલોક સુધારો વધારો કરવા માટે બીજી આવૃત્તિની તૈયારી ઘણા વિલંબે કરવા માંડી હતી. ગ્રાહકો વરસો સુધી બીજી આવૃત્તિની વરસાદની પેઠે વાટ જોઇ રહ્યા હતા અને આખર નિરાશ પણ થયા હતા; પણ સ્વદેશ સેવાને માટે જ જેણે જન્મ લીધો છે એવા વૈદ્યકલ્પતરૂરૂપી ઉછળતા બાળકના પરિપાલનમાં અને એનાજ વિચારોમાં મારા સમયનો મોટો ભાગ રોકાયલો રહેવાથી તથા બીજાં કાર્યોની ગુંચવણને લીધે ઘરવૈદાની બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો કરવાનું કામ લંબાણે પડ્યું. છેવટ મેં તે કામ ફરી હાથમાં લીધું હતું અને આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૦૯ માં મોટા સુધારા વધારા સાથે ગુજરાતી પ્રજાની સેવામાં મૂકવાને હું શક્તિવાન થયો.

ગ્રંથના વિષયો વિષે થોડો ઇસારો કરવાની જરૂર છે. આ ગ્રંથના ૭ ભાગ છે. પ્રારંભના પહેલા ભાગમાં સૃષ્ટિક્રમ (Cause & Creation) વિષે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને પદાર્થ વિદ્યાના એકીકરણ સાથે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; જેમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિ,

શરીર અને જીવ, શરીરના તત્ત્વો, જીવાત્મા, આયુષ્ય અને મૃત્યુ, તથા ઐક્ય (Unity) ઇત્યાદિ વિષયોની રીસઘુરી સંક્ષેપમાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. બીજો ભાગ શારીરસ્થાન (Anatomy) નો છે; જેમાં શારીરરચના અને શરીરના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોનું વર્ણન આવે છે. ત્રીજો ભાગ ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Physiology) નો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં આ વિષયોને શારીર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા હતા. પણ આ બીજી આવૃત્તિમાં એ આખા વિષયને જુદો પાડીને ત્રીજા ભાગમાં તેનું વધારે વિસ્તારવાળું વર્ણન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં રૂધિરાભિસરણયંત્ર (Circulatory system), શ્વાસોચ્છ્વાસયંત્ર (Respiratory system), પક્વાશયયંત્ર (Digestive syestem), મૂત્રાશયયંત્ર (Urinary system), જનનેન્દ્રિયયંત્ર (Generative system), ચેતનાયંત્ર (Nervous system), જ્ઞાનેન્દ્રિયયંત્ર (Organs of senses), સાત ધાતુઓ, ત્રણ દોષ, તથા સ્વાભાવિક વેગો (Natural calls) ઇત્યાદિ શારીરિક ક્રિયાઓનું અતિ રસિક વર્ણન આવે છે. આ વર્ણનનો મોટો ભાગ પાશ્ચાત્ય વૈદકના ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધારથી લીધો છે, અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એ વિષે સૂત્રરૂપે લખેલું હોવાથી વૈદ્યોને આ વર્ણન ઘણું ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. ચોથો ભાગ સૂત્રસ્થાન (Hygiene) નો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં જે ભાગને " શરીર સંરક્ષણ " નામ આપેલું હતું તે ભાગને બીજી આવૃત્તિમાં " સૂત્રસ્થાન " નામ આપ્યું તેની અંદર દીનચર્યા, ઋતુચર્યા, હવા, પાણી, ખોરાક, આહાર, પથ્યાપથ્ય વર્ગ, વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયો અને આરોગ્યના નિયમોનું વિસ્તારવાળું વર્ણન આવે છે. પાંચમો ભાગ નિદાનસ્થાન (General causes of Diseases) નો છે. જેમાં રોગોની ઉત્પત્તિમાં સામાન્ય કારણો, ત્રણ દોષથી થનારાં દરદો, રોગ પરિક્ષાની જુદી જુદી અનેક રીત તથા દેશી અને અંગ્રેજી નિદાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ એ વિષયો આવે છે. છઠ્ઠો ભાગ ઔષધો અથવા ઉપચાર કરવાની સાંમગ્રી વિષયનો છે જેમાં દવાઓનાં જુદાં જુદાં રૂપ (ક્વાથ, ચૂર્ણ, અવલેહ વગેરે, બનાવવાની ક્રિયા) દવાઓનાં માપ, તોલ, માત્રા (Dose) ઔષધશોધન, અનુપાન, પથ્યાપથ્ય અને છેવટે આર્ય ઔષધો તથા ઇંગ્રેજી ઔષધોનું વર્ણન આપેલ છે, તથા બીજા સંખ્યાબંધ દેશી, યુનાની અને અંગ્રેજી ઉપાયોની જુદી જુદી બનાવટો અને નુસખા સંગ્રહો આપવામાં આવેલ છે. આ છઠ્ઠા વિભાગમાં અનુપાન પ્રકરણ વધારવામાં આવ્યું, જેમાં રોગવાર અનુપાનો તેમજ ઔષધવાર (જેમકે અભ્રકનાં) અનુપાનો આપ્યાં છે. વળી પથ્યાપથ્યની સમજણ આપી છે. આર્ય ઔષધોનાં વર્ણનમાં પણ ઘણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે અને તેનાં ગુજરાતી નામોની સાથે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા લાટીન નામો આપ્યાં છે. ક્વાથો, ચૂર્ણો, ગોળીઓ વગેરે બનાવટોમાં ઘણો મોટો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. સાતમો ભાગ ચિકિત્સાસ્થાન ((Treatment of Diseases) નો છે. તેનાં ૧૨ પ્રકરણો છે. જેનો ક્રમ લગભગ પહેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે રાખ્યો છે. ઉપચારનાં પ્રકરણોમાં પણ કેટલાક વિશેષ દરદોનો તથા ઉપાયોનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો અને કેટલીક ભૂલથી રહી ગયેલી બાબતો તથા ઔષધોની બનાવટોને માટે પરિશિષ્ટ મુક્યું. પ્રથમાવૃત્તિમાં હોમીઓપેથીના છુટા છવાયા ઉપાયો આપ્યા હતા તે બીજી આવૃત્તિમાં કાઢી નાંખીને તેને બદલે અંગ્રેજી, યુનાની તથા દેશી ઉપાયોનો મોટો સંગ્રહ દાખલ કર્યો.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં નીચેના ગ્રંથોનો અભિપ્રાય તથા આશ્રય લેવામાં આવેલ છેઃ—

[illegible] અને [illegible]વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર—શારીર અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર, વૈદકજ્ઞાન, તથા ગો- [illegible] [illegible] પ્રકરણ જોયું હતું.

[illegible]—[illegible] ગ્રહસ્થાન. ભાવપ્રકાશ, તથા સુશ્રુત સંહિતા.

નિદાનસ્થાન—[illegible], શારીર અને વૈદ્યશાસ્ત્ર, વાગ્ભટ સૂત્રસ્થાન, માધવ- [illegible] વગેરે.

[illegible]—[illegible], નિઘંટરત્નાકર, શાલિગ્રામ નિઘંટુ, ડા. પાંડુરંગ ગોપાળ કૃત [illegible], [illegible], વનસ્પતિગુણાદર્શ, વૈદકશબ્દાર્ગસિંધુ (કલકત્તાનો), [illegible] નિઘંટસંગ્રહ, આર્યઔષધ, આર્યભિષક, શારીર અને [illegible], [illegible] તથા [illegible] મેરેરીના મેડિકાનાં પુસ્તકો, એક અનુભવી હકીમ [illegible] ઔષધીઓની નોટ, વગેરે ઘણાં પુસ્તકોનો અભિપ્રાય લીધો છે.

[illegible]—ભાવપ્રકાશ, [illegible]જ્વરત્નાવળી, યોગરત્નાકર, હારીતસંહિતા, [illegible], [illegible]નિદાન, મૂર્ખ ફેમિલી મેડીસીન, વૈદકજ્ઞાન, શારીર અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર, [illegible] વગેરે.

[illegible] મારા મિત્ર રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી તરફથી વૈદ્યકલ્પતરૂ [illegible], [illegible] તેમજ કેટલીક શંકાઓનું તેમણે પત્રદ્વારા કરેલ સમાધાનથી [illegible], અને ઘણી સહાયતા મળી હતી. તેમજ જુનાની નુસ્ખાઓ વાંચી સુધારી આપ- [illegible] કેટલાક નવા નુસ્ખાઓ લખી મોકલવાની મુંબઇના વૈદ મિત્ર રા. જાદવજી ત્રીકમજી [illegible] કરી હતી, તેથી તે બન્ને મિત્રોનો હું ઘણો આભારી થયો છું. આમ છતાં પણ [illegible] વર્ણનમાં ભૂલ દોષ રહી ગયેલ હોય તો તે વનસ્પતિ શાસ્ત્ર સંબંધી મારા જ્ઞાન તથા શોધનની અપૂર્ણતાને અને વિદ્વાનોના નિર્ણયની ખામીને આભારી છે.

બીજી આવૃત્તિના નિદાનસ્થાનમાં "આર્ય અને અંગ્રેજી નિદાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ" તથા વર્ગીકરણ એ નામનું નવું પ્રકરણ ઉમેરી વૈદ્યમિત્રોને માટે વિચાર કરવાનો ખોરાક પુરો પાડ્યો છે. આર્ય વૈદકના નિદાન માટે આધુનિક ડાકટરો જે આક્ષેપો કરે છે તે વિષે આપણે જરૂર વિચાર કરવો જોઇએ અથવા આપણું નિદાન પરિપૂર્ણ છે, તેનો સંતોષકારક નિર્ણય કરવો જોઇએ.

વ્યાધિઓના વર્ગીકરણ (Classification) ની બાબતમાં ઘણું કહેવાનું છે. પણ અત્રે તેને માટે પુરતી જગ્યા નથી, આ ગ્રંથમા વ્યાધિઓના વર્ગીકરણની પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે તે ગમે તેવી અપૂર્ણ હશે, તોપણ મારી સમજ પ્રમાણે એ વર્ગીકરણ ઓછું ગુંચવાડા ભરેલું છે, એમ વાંચકોને જણાયા વિના રહેશે નહિ. વૈદ્યવિદ્યાની ઘણીક વાતોનું નિરાકરણ કરવાનું હજી બાકીજ છે, અને તેથી આવો વૈદક ગ્રંથ સંપૂર્ણતાનો દાવો કરી શકેજ નહિ.

આ ગ્રંથની રચનામાં આર્યવૈદક તથા એલોપથી બન્નેનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. વૈદ્યો અને ડાકટરો વચ્ચે એક બીજાની વિદ્યાની તથા જ્ઞાનની ટીકા તથા નિંદા થાય તે કોઇ પણ રીતે ઇચ્છવા જોગ નથી. વિદ્યા તથા જ્ઞાનની બાબતમાં સુગ રાખવી, એ મ્હોટામાં મ્હોટી મૂર્ખતા છે, મારી સમજ પ્રમાણે વૈદ્યોએ તથા હકીમોએ પશ્ચિમની વૈદ્યવિદ્યા-

ગ્રંથો ઘણું શીખવાનું છે અને ડાક્ટરો પણ પ્રાચીન આર્યવૈદક પ્રત્યેક ગુણ ઓળખી કરે તથા એ ગ્રંથો જોવા વિચારવાની તરફી તે તો તેમાંથી તેઓને ઘણું જાણવાનું મળી શકે એમ છે. એક વૈદ્યવિદ્યાના અભ્યાસી તરીકે હું મારા દેશના આર્યવૈદક તરફ વિશેષ અભિરૂચી અને અભિમાન રાખું એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ પશ્ચિમની વૈદ્યવિદ્યાને માટે તથા તે વિદ્યાના વધતા જતા શોધો માટે મને લેશમાત્ર પણ ઓછું માન નથી. સત્ય શોધકો વિદ્યાઓની જુદી જુદી શાખાઓનો એક ઉમદા રૂપ બનાવી શકે છે, અને એવીજ દૃષ્ટિથી આપણે સૌએ કામ કરવાનું છે, એટલા માટે મેં આ ગ્રંથ રચવામાં વૈદકની પ્રચલિત મુખ્ય શાખાઓનો આશ્રય લીધો છે. વૈદકની કોઇ પણ શાખાનો શાળામાં કે કોઇ મેડિકલ સ્કુલમાં મેં અભ્યાસ કર્યો નથી, પણ અંગ્રેજી વૈદકનાં પુસ્તકો વાંચીને મારાથી બની શક્યું એટલું મેં વૈદક જોયું છે. મિત્ર ડાક્ટરોના સહવાસનો લાભ લીધો છે, અને કેટલીક અંગ્રેજી દવાઓનો જાતે અનુભવ પણ લીધો છે; આટલા આધાર ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત તબીબોના લેખોના આધારથી આ મારા ગ્રંથમાં એલોપથીના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે તથા તેના ઔષધ પ્રયોગો યોજ્યા છે; એમ છતાં ક્યાંઇ ભૂલ રહેલી જણાય તો તે સુધારી વાંચવા મારી વિનંતિ છે.

આ રીતે સુધારા સાથે તૈયાર થયેલ બીજી આવૃત્તિની ૨૦૦૦ પ્રતો પણ બે ત્રણ વરસમાંજ ખલાસ થઇ; અને તુરતજ ત્રીજી આવૃત્તિની તૈયારી થઇ. સને ૧૯૧૩ માં ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઇ. આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પણ ઘણો સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો:– ભાગ ૨ જો–શારીરસ્થાન–તેમાં શરીરના જુદા જુદા ભાગ બતાવનારી આકૃતિઓ દાખલ કરવામાં આવી. ભાગ ૩ જો–ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર તેમાં પણ શરીરની ક્રિયાઓ બતાવવા માટે જુદીજુદી આકૃતિઓ દાખલ કરવામાં આવી. ભાગ ૬ ઠ્ઠો–ઔષધો–આ ભાગના પ્રકરણ ૪ થામાં ઘણો સુધારો વધારો થયો છે; તથા બીજી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટના ઉપાયો આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં તેને વર્ગના ઉપાયો સાથે દાખલ કર્યા. ભાગ ૭ મો–ચિકિત્સાસ્થાન–તેમાં ૧૦ મા પ્રકરણમાં સ્ત્રીચિકિત્સામાં ઘણો વધારો કરવામાં આવ્યો. પ્રસવની ત્રણ જુદી જુદી સ્થિતિનું વર્ણન તથા સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક પ્રસવની જુદી જુદી આકૃતિઓ સાથે તેના કારણો બતાવવામાં આવ્યાં. ત્રીજી આવૃત્તિમાં સ્ત્રીચિકિત્સાનું પ્રકરણ બહુ સંક્ષેપમાં હતું. આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં ઘણો વધારો કરવામાં આવ્યો. એવીજ રીતે બાળચિકિત્સાના ૧૧ મા પ્રકરણમાં કેટલાંક દરદો તથા તેના ઉપાયોમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. સને ૧૯૧૬ માં ચોથી આવૃત્તિ બહાર પડી અને ૧૯૧૮ ના જુન માસમાં આ પાંચમી આવૃત્તિ બહાર પડે છે.

આ પ્રમાણે ટુંકાજ સમયમાં લોકપ્રિય ગ્રંથની પાંચ આવૃત્તિઓ સુધારા વધારા સાથે બહાર પડતી રહી છે. થોડાંજ વરસમાં આ ગ્રંથની ચાર આવૃત્તિઓની હજારો પ્રતોનો ગુજરાતી પ્રજામાં પ્રસાર થયો, તેજ તેની લોકપ્રિયતાનો પુરતો પુરાવો છે; આ ગ્રંથ વૈદ્યોનેજ નહિ, પણ કુટુંબોને અતિ ઉપયોગી થઇ પડેલ છે, અને જ્યાં જ્યાં તેનો ઉપયોગ થાય છે, ત્યાં તે એક સારા સલાહકારની અને વૈદ્યની ગરજ સારી શકે છે. આ ગ્રંથ માત્ર ઉપયોગી સહેલા ઉપાયોનોજ ગ્રંથ છે, એમ નથી; તે શરીર સંરક્ષણ અને આરોગ્ય સંબંધી જ્ઞાનનો એક મોટો ખજાનો છે, તેથી તે દરેક કુટુંબમાં નિત્ય વાંચવા લાયક ગ્રંથ સિદ્ધ ઠરેલ છે.

ગામડાંઓમાં વગર અભ્યાસે અને વગર આધારે ઉંટવૈદું ચાલી રહ્યું છે; એવા સમયમાં આ ગ્રંથ પ્રગટ થયા પછી નવા વૈદ્યોએ તેનો પોતાના અભ્યાસ અને ઉપચારના વૈદક ગ્રંથ

[illegible] મળશે છે. આ પ્રમાણે, સારા અને સસ્તા ગ્રંથના સાધન વિના ગભરાતા [illegible] અને ઉપાયો મોટે ભાગે અનીશ્વરપણી રીતે રઝળાતા [illegible] હવે આ ગ્રંથની સહાયતા મળવાથી આ ગ્રંથ વાંચી વિચારીને કાંઈક પદ્ધતિ-[illegible] કરવા લાગ્યા છે. અને તેથી એમ પણ કહી શકાય કે આ ગ્રંથની આજ સુધીમાં [illegible] હજારો નકલો હજારો ઘરોમાં અને ગામડાંના સેંકડો વૈદ્યોમાં વૈદકના ખરા [illegible] છે. જે હેતુથી આ ગ્રંથ પ્રગટ થયો છે તે હેતુ વૈદ્યવર્ગમાં તેમજ [illegible] સારી રીતે પાર પડેલો છે, તેથી અમને ઘણો સંતોષ થાય છે.

[illegible] આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરતાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે ઔષધની બનાવટોમાં તથા [illegible] જે જે પ્રમાણ આપેલું છે, તે પ્રમાણમાં દૃષ્ટિ દોષથી કાંઈક [illegible] હોય તો તે, તથા પ્રુફ વાંચવામાં આંકડાની ભૂલો અને અક્ષર સંબંધી અશુદ્ધિ રહેલી હોય તો, સુધારી વાંચવા મારી વિનંતિ છે. વળી મારો આ પ્રયાસ વૈદ્યવિદ્યાનું [illegible] માટે નથી, પણ સામાન્ય પ્રજાવર્ગ માટે તથા વૈદ્યવિદ્યાના અભ્યાસીઓ માટે [illegible] અને ઔષધોના ગુણદોષ સાથે તે બન્ને વિદ્યાઓનું દિગ્દર્શન કરાવી [illegible] સીધી સડક બતાવવા માટેજ આ પ્રયાસ છે, એટલા માટે, તેમાં ખામી હોય તો તે સુધારી વાંચવા તથા મને જણાવવા વિદ્વાન વૈદ્યોને, ડાક્ટર સાહેબોને તથા [illegible] સજ્જનોને મારી વિનંતી છે.

આ ગ્રંથનો જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી પણ સત્કાર થયો છે. વડોદરા સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓ માટે આ ગ્રંથ મંજુર થયો છે. પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ તથા પ્રયાગના આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠે આ ગ્રંથનો વૈદક અભ્યાસીઓ માટે સ્વીકાર કરેલો છે. અને અનેક શીખાઉ વૈદ્યો તથા વૈદ્યો પાસે શીખનારા તેમના શિષ્યોમાં આ ગ્રંથ એક ' સ્ટાન્ડર્ડ બુક ' તરીકે મનાયેલ છે.

આજસુધીમાં આ ગ્રંથની પાંચ આવૃત્તિઓ બહાર પડી અને કુલ ૧૦,૦૦૦ દશ હજાર પ્રતો ગુજરાતી કુટુંબોમાં પહોંચી છે, એ આ ગ્રંથની લોકપ્રિયતાનો પુરતો પુરાવો છે.

અમદાવાદ. } વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.
જુન, ૧૯૧૮

ઘરવૈદામાં આવેલા વિષયોની સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો-પ્રારંભ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
[illegible]રામ ...	...૧	છત્રધર્મ ...	...૯
[illegible]ગવપ્રતિ ...	...૪	માતૃત્વ-મૃત્યુ ...	...૧૧
[illegible]રીર-ધર્મ ...	...૬	સંક્ષેપ-સમાલોચના ...	...૧૨
[illegible]રીરનાં તત્વો...	...૭		

ભાગ ૨ જો-શારીરસ્થાન.

પ્રકરણ ૧ લું—શરીર રચના.		પ્રકરણ ૨ જું—શરીરના ભાગો.	
ગર્ભની ઉત્પત્તિ-વૃદ્ધિ ...	...૧૪	ખોપરીની પોલ ...	...૨૪
હાડપિંજર ...	...૧૬	મગજ-કરોડ-મોઢું-હાથ નાક	...૨૪-૨૫
મર્મો ...	...૧૯	આગળની ડુંગી ...	...૨૬
સંધિ ...	...૨૦	છાતીની પોલ ...	...૨૮
સ્નાયુ ...	...૨૧	પેટની ખબોલ ...	...૩૧
સ્નાયુબંધન ...	...૨૨	ઉત્પત્તિ અવયવો ...	૩૨-૪૦
ગ્રંથિ ...	...૨૨		
ચરબી ...	...૨૨		
ત્વચા ...	...૨૨		

ભાગ ૩ જો-ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

રુધિરાભિસરણયંત્ર ...	...૪૨	ચેતનાયંત્ર ...	...૫૯
શ્વાસોચ્છ્વાસયંત્ર ...	..૪૫	જ્ઞાનેન્દ્રિયયંત્ર ...	...૬૭
પક્વાશયયંત્ર ...	...૪૮	સમધાતુની રસક્રિયા ...	...૭૧
મૂત્રાશયયંત્ર ...	...૫૧	જઠરાગ્નિ ..	...૭૫
જનનેન્દ્રિયયંત્ર ...	...૫૨	સ્વાભાવિક વેગો ...	...૭૭

ભાગ ૪ થો—સૂત્રસ્થાન.

પ્રકરણ ૧ લું.		પ્રકરણ ૨ જું.	
દિનચર્યા ...	...૮૧	હવા ...	...૧૦૬
ઋતુચર્યા ...	...૯૪	પાણી ...	...૧૧૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૩ જું—ખાનપાન.		[illegible]	...૧૪૨
[illegible]	...૧૨૨?	બીજા પદાર્થો	...૧૪૫
[illegible]	...૧૨૫?	મસાલા	...૧૪૮
[illegible]	...૧૩૨?	પથ્ય-અપથ્ય અને આયુષ્ય	
[illegible]	...૧૩૫?	ખાનપાન	...૧૫૨

ભાગ ૫ મો—નિદાનસ્થાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

[illegible] કારણો ૧૬૦

[illegible] કારણો ૧૬૧

[illegible] કારણો ૧૬૮

[illegible] કારણ... ...૧૭૧

પ્રકરણ ૨ જું—ત્રિદોષજન્ય કારણો.

વાતજન્ય રોગો ૧૭૩

પિત્તજન્ય રોગો ૧૭૬

કફજન્ય રોગો ૧૭૭

પ્રકરણ ૩ જું—રોગપરિક્ષા.

પ્રકૃતિ પરીક્ષા ૧૭૮

સ્પર્શ પરીક્ષા ૧૮૧

દર્શન પરીક્ષા ૧૮૯

મૂત્ર પરીક્ષા ૧૯૩

મળ પરીક્ષા ૧૯૮

પ્રશ્ન પરીક્ષા ૧૯૯

પ્રકરણ ૪ થું.

દેશી તથા અંગ્રેજી નિદાનનું સ્વરૂપ...૨૦૧

ભાગ ૬ ઠો—ઔષધો.

પ્રકરણ ૧ લું—ઔષધ યોજના.

દવાઓનાં જુદાં જુદાં રૂપ... ...૨૧૩

અંગ્રેજી દવાઓનાં રૂપ ૨૨૦

તોલ તથા માપ ૨૨૦

ઉમ્મર પ્રમાણે માત્રા ૨૨૧

ઔષધ પ્રતિનિધિ ૨૨૧

ઔષધ શોધન ૨૨૩

પરચુરણ સૂચનાઓ ૨૨૫

પ્રકરણ ૨ જું—અનુપાન.

સાધારણ અનુપાન ૨૨૮

રોગવાર અનુપાન ૨૨૯

ઔષધવાર અનુપાન ૨૩૦

પ્રકરણ ૩ જું—પથ્યાપથ્ય

સામાન્ય પથ્ય ૨૩૮

સામાન્ય અપથ્ય ૨૩૯

રોગી અવસ્થામાં પથ્યાપથ્ય... ...૨૪૦

પ્રકરણ ૪ થું—આર્ય ઔષધો

વનસ્પતિ વર્ગનાં ઔષધો... ...૨૪૪

ખનીજ તથા પ્રાણીજ ઔષધો ...૩૩૩

ગુણ પ્રમાણે ઔષધોના વર્ગ... ...૩૫૩

ભસ્મો ૩૬૧

રસ ૩૬૬

સ્વરસ ૩૭૩

પુટપાક ૩૭૪

ક્વાથ ૩૭૫

ચૂર્ણ ૩૮૩

ગુટિકા ૩૯૦

ગુગળ ૩૯૩

આસવ-અરિષ્ટ ૩૯૫

અવલેહ ૩૯૮

પાક ૪૦૧

મુરબ્બા ૪૦૪

ક્ષાર ૪૦૬

ઘૃત ૪૦૭

તેલ ૪૦૮

લેપ ૪૧૧

મલમ ૪૧૩

વિષય. પૃષ્ઠ.

અંજન ૪૧૪

વાજીકરણ તથા ધાતુપાષ્ટિક ઔષધો...૪૧૬

પ્રકરણ ૫ મું.

સુનાની ઔષધો ... ૪૨૦

વિષય. પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ ૬ ઠું—અંગ્રેજી ઔષધો.

વનસ્પતિ ઔષધો ૪૩૪

ખનીજ વર્ગનાં ઔષધો... ...૪૫૦

પ્રાણીજ વર્ગનાં ઔષધો ૪૬૨

ગુણવાચક નામો ૪૬૨

અંગ્રેજી નુસખાઓ ૪૬૩

ભાગ ૭ મો–ચિકિત્સાસ્થાન.

પ્રકરણ ૧ લું—સામાન્ય દરદો.

જ્વર-તાવ ૪૯૮

વાતજ્વર ૫૦૦

પિત્તજ્વર ૫૦૦

કફજ્વર ૫૦૧

દ્વંદ્વજજ્વર ૫૦૨

સંન્નિપાતજ્વર... ... ...૫૦૨

જ્વર સાથે બીજા ઉપદ્રવો... ...૫૦૪

આગંતુકજ્વર ૫૦૬

વિષમજ્વર ૫૦૮

જીર્ણજ્વર ૫૧૫

તાવના દરદીઓ માટે સુચનાઓ ...૫૧૭

સંતતજ્વર ૫૧૮

સાદો જારી તાવ ૫૨૦

ટાઇફોઇડ-તથા ટાઇફસ ૫૨૩

ફુપ્ફુસજ્વર ૫૨૬

ગ્રંથીજ્વર ૫૨૬

મસૂરિકા ૫૩૦

શીળી ૫૩૧

ઓરી ૫૩૪

અછબડા ૫૩૪

રતવા ૫૩૫

વિસૂચિકા ૫૩૭

વાતવ્યાધિ ૫૪૧

સંધિવા ૫૪૫

આમવાત ૫૪૯

વાતરક્ત ૫૫૦

રક્તપિત્ત ૫૫૪

ગલગંડ-કંઠમાળ ૫૫૬

પાંડુ ૫૫૭

સોજા ૫૫૮

જળોદર ૫૬૦

ઉદરરોગ ૫૬૩

પ્રકરણ ૨ જું—મગજનાં દરદો.

સન્યાસ-એપેપ્લેક્સી ૫૬૬

અપસ્માર-વાઇ ૫૬૮

મુર્છા ૫૬૯

ધનુર્વા ૫૭૦

આંચકી ૫૭૧

પક્ષાઘાત ૫૭૨

ઉરુસ્તંભ ૫૭૩

અર્દિત ૫૭૪

ઉન્માદરોગ ૫૭૫

મદાત્યય ૫૭૬

શિરોરોગ ૫૭૮

પ્રકરણ ૩ જું-શ્વાસોશ્વાસનાં દરદો.

શ્લેષ્મ-સળેખમ ૫૮૦

સ્વરભેદ ૫૮૨

સસણી-વરાધ ૫૮૩

કાસ-ખાંસી ૫૮૫

શ્વાસ-દમ ૫૮૭

ફુપ્ફુસદાહ-ફેફસાંનો વરમ... ...૫૯૦

ક્ષય ૫૯૨

ઉરઃક્ષત ૫૯૫

પ્રકરણ ૪ થું—રક્તાશયનાં દરદો.

હૃદરોગ ૫૯૬

રક્તાશયથી સોજો ૫૯૭

[illegible] વિષય. ... પૃષ્ઠ.
[illegible] ... ...૫[illegible]
[illegible] ... ...૫[illegible]
[illegible] ... ...૫[illegible]
[illegible] ... ...૫[illegible]

પ્રકરણ ૫ મું—પક્વાશયનાં દરદો.
[illegible] દરદો ... ...૫[illegible]
[illegible] દરદો ૬૦૧
[illegible] ૬૦૨
[illegible] ૬૦૩
[illegible]—વિષૂચિકા ...૬૦૫
[illegible] ૬૦૭
[illegible]—[illegible] ૬૧૦
[illegible]—[illegible] ૬૧૧
ગુલ્મ—ગોળો ૬૧૩
અતિસાર ૬૧૪
આમાતિસાર ૬૧૭
સંગ્રહણી ૬૧૮
અરોચક ૬૨૦
છર્દિ—ઉલટી ૬૨૧
અમ્લપિત્ત ૬૨૨
યકૃતની વ્યાધિ... ... ...૬૨૩
પ્લીહ—બરોલ ૬૨૭
કૃમિ ૬૨૮
અર્શ—હરસ ૬૩૦

પ્રકરણ ૬ ઠું—મુત્રાશયનાં દરદો
ધાતુસ્ત્રાવ ૬૩૩
ગુરદાનો વરમ... ... ...૬૩૫
મધુપ્રમેહ ૬૩૬
મૂત્રકૃચ્છ્ર ૬૩૮
મૂત્રાઘાત ૬૩૮
મુત્રાશ્મરી ૬૩૯
પરમો ૬૪૦

[illegible] વિષય. ... પૃ[illegible]
પ્રમેહ ... ...૬૪[illegible]
ગરમી-ઉપદંશ... ... ...૬૪[illegible]

પ્રકરણ ૭ મું.
આંખના દરદો... ... ...૫૪[illegible]
કાનના દરદો ... ...૬૫[illegible]
નાકનાં દરદો ૬૫૭
દાંતના દરદો ૬૫૯

પ્રકરણ ૮ મું—ગામડીનાં દરદો.
ગામડીનાં દરદો... ... ...૬૬૧

પ્રકરણ ૯ મું.
પરચુરણ દરદો... ... ...૬૬૭

પ્રકરણ ૧૦ મું—સ્ત્રી ચિકિત્સા.
ગર્ભાધાન ૬૮૬
સગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો...૬૮૭
સગર્ભાવસ્થાનાં દરદો ૬૯૦
સુવાવડ ૬૯૨
પ્રસવક્રિયા ૬૯૮
પ્રસૂતિની માવજત ૭૦૯
ગર્ભસ્ત્રાવ અને કસુવાવડ... ...૭૧૧
સુવારોગ ૭૧૩
છોડ ૭૧૪
વંધ્યત્વ ૭૧૪
યોનિરોગ ૭૧૭
પ્રદર ૭૧૮
રક્તપ્રદર—લોહીવા ૭૧૯
આર્તવ એટલે દસ્તાનનાં દરદો ...૭૨૦
મૂત્રમાર્ગનો વરમ ૭૨૦
સોમરોગ ૭૨૨
ગર્ભાશયનાં દરદો ૭૨૩
સ્તનપાક ૭૨૪
બાલી જવું ૭૨૫
હીસ્ટીરીઆ ૭૨૫

પ્રકરણ ૧૧ મું.
બાળચિકિત્સા... ... ...૭૨૬

પ્રકરણ ૧૨ મું.
વિષચિકિત્સા ૭૩૮

પરિશિષ્ટ.

સંખ્યાવર્ગ ઔષધો ૭૪૫
ગર્ભાશયના દિવસ અને પ્રસવનો દિવસ દર્શાવનારૂં પત્રક... ... ...૭૪૬

"વૈદ્યકલ્પતરુ" ના તંત્રી

સ્વર્ગસ્થ વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી

મોનાર્ક પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ

[illegible]

[illegible], અમદાવાદ

ઘરવૈદું.

FAMILY MEDICINE.

ભાગ ૧ લો.

પ્રારંભ.*

THE BEGINNING.

સૃષ્ટિક્રમ.

CAUSE AND CREATION.

[illegible]

[illegible]

* [illegible]

[illegible] છે. અને તેઓજ પોતાની હયાતીનો કાંઇ પણ સારો ઉપયોગ કરી [illegible] કરે છે.

[illegible] જોવું કે, આ પ્રયત્ન, જે શરીરના બંધારણનું, તેની અંદરની ક્રિયાઓનું, તે ક્રિયાઓમાં થતા ફેરફારોનાં કારણોનું તથા તેના ઉપયોગનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો યત્ન [illegible] છે. તે શરીર "મનુષ્ય" એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાતા, ઉત્તમ યોનિમાં જન્મેલા, અને [illegible] જન્મતા [illegible] ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા જીવનું છે. આ ઉત્તમ [illegible] મનુષ્ય એટલે શું, તેનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો [illegible] મનુષ્ય [illegible] છે, કેમકે તેને પરમ કૃપાળુ કુદરતે બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં એક વિશેષ [illegible] બક્ષીસ આપેલી છે. તે બક્ષિસ "મન" છે, જેનો અર્થ "વિચાર કરવાની શક્તિ" થાય છે, અને તેથી જ તેને "મનુષ્ય" એવું બિરુદ મળેલું છે. માણસ [illegible] આ સૃષ્ટિના એક ન્હાનામાં ન્હાના અને અધમમાં અધમ જંતુના કનિષ્ઠ [illegible] ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શક્તિવાળા પ્રાણી "મનુષ્ય" સુધી અને એથી પણ [illegible] મહત્ ચૈતન્ય એટલે "પરમાત્મા" ના પરમ પવિત્ર અધિકાર સુધી આપણને [illegible] છે.

ત્યારે આ શરીર અને તેની અંદર જે ચૈતન્ય છે, તે શું છે, તેનો આપણે બેશક વિચાર કરવો જોઇએ. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં જે પરમાણુઓ, જે પદાર્થો, અને જે શક્તિઓ વડે આ સૃષ્ટિની રચના થયેલી જોવામાં આવે છે, તે જ પરમાણુઓ, તે જ પદાર્થો અને તે જ શક્તિઓ વડે આપણું શરીર બનેલું છે, અને એટલા વાસ્તે આપણે પ્રથમ સૃષ્ટિ સંબંધી કંઇક સમજણ મેળવવાની જરૂર છે; કેમકે મૂળ જાણ્યા વિના તેની શાખાઓની જોઇએ એવી સમજણ પડતી નથી.

કોઇ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં કાર્ય અને કારણનો સંબંધ હોવો જોઇએ. ઘડાની સાથે તેના બનાવનાર કુંભારની હયાતી હોવી જ જોઇએ. એવી જ રીતે આ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિએ પડતા પદાર્થો એ કાર્ય છે, તો તેનું કારણ અથવા તો તેનો કર્ત્તા હોવો જોઇએ. દૃષ્ટિએ પડતા પદાર્થોના હાલના વિદ્વાનોએ ત્રણ વર્ગ પાડયા છે. ૧. ખનીજ, ઉદ્ભિજ (વનસ્પતિ) અને ૩. પ્રાણીજ. આ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોમાંથી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીજ પદાર્થોમાં ચેતન જોવામાં આવે છે, અને ખનિજ પદાર્થોમાં ચેતન જોવામાં આવતું નથી. પણ વાસ્તવિક રીતે એ બધા પદાર્થોમાં ચેતન શક્તિ છે, તે એવી રીતે કે, પ્રાણીવર્ગ વનસ્પતિ ખાઇને જીવે છે, વનસ્પતિ વર્ગ ખનિજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાં જ મૂળીયાં દ્વારાએ ખનિજનાં તત્ત્વોને ચૂસીને વધે છે; બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો, ખનિજ વનસ્પતિને જીવાડે છે અને વનસ્પતિ પ્રાણીઓને જીવાડે છે. આ વ્યાપારમાં જડ અથવા નિર્જીવ (inorganic) દ્રવ્યો પણ ચેતન અથવા સજીવ (organic) બની જાય છે. જડ પદાર્થો પણ સજીવ પદાર્થોની પેઠે કદમાં વધે છે એટલે તેમાં પણ એક પ્રકારની ચેતન ક્રિયા ચાલતી રહે છે. બારીક રજકણોમાંથી માટીનો પિંડ બંધાય છે, માટીના પિંડમાંથી વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે, વનસ્પતિના આહારથી પ્રાણીનું પોષણ થાય છે અને એ જ પ્રાણ (જીવાત્મા) આગળ કહેવામાં આવશે એવી રીતે મહાપ્રાણ અથવા પરમાત્માના સ્વરૂપ સુધી પહોંચી શકે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રજ માટીરૂપ થાય છે. માટી વનસ્પતિ રૂપ થાય છે, વનસ્પતિ પ્રાણરૂપ થાય છે. અને એ

પ્રાણને અધિક ઉચ્ચ પ્રકારનું પોષણ તથા વિશેષ વિશુદ્ધ સંસ્કારો મળતાં તે પરમાત્માના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને પામે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ આ પ્રમાણે ચાલે છેઃ—સૃષ્ટિના તમામ નજરે પડતા પદાર્થો મૂળ એક આદિ મહાતત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ આદિ મહાતત્ત્વ પણ અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવેલું સર્વવ્યાપી તત્ત્વ છે. હાલના રસાયનશાસ્ત્રીઓ તમામ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કેટલાંક મૂળતત્ત્વોમાંથી થયેલી જણાવે છે. એવાં મૂળતત્ત્વો તેઓ ૮૦ કરતાં વધારે જણાવે છે. આર્યશાસ્ત્રમાં મુખ્ય મૂળ પાંચ દ્રવ્યો માનેલાં છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી, પૃથ્વી. આધુનિક રસાયનશાસ્ત્રનાં ૮૦ મૂળતત્ત્વો એ પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રમાં ૫ મૂળતત્ત્વોનાં જ પેટાતત્ત્વો છે. હજી તેઓ તો એ ૮૦ તત્ત્વોમાં નવા તત્ત્વો શોધતા અને ઉમેરતા જાય છે. થોડાંજ વર્ષ થયાં તેમણે રેડીયમ નામના એક નવા તત્ત્વની શોધ કરી છે, એટલે તેમનાં આ મૂળતત્ત્વો સંપૂર્ણ નથી. તેઓ એવું માને છે કે વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓનાં શરીરનાં સૂક્ષ્મ અણુઓમાં જે જીવનશક્તિ છે, તેનું રસાયનશાસ્ત્ર રીતે પૃથક્કરણ કરી જોતાં એવું માલમ પડે છે કે, તે અણુઓમાં ઑક્સિજન, નાઇટ્રોજન, કાર્બન, હાઇડ્રોજન, ફોસ્ફરસ; ગંધક. વગેરે તત્ત્વો અમુક પ્રમાણમાં હોય છે, અને એ તત્ત્વોના રસાયનધર્મથી જ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ તેઓ પોતે કૃત્રિમ પ્રયોગો કરીને એ પ્રમાણમાં મૂળ પદાર્થોને મેળવી તેમાં જીવનતત્ત્વને ઉત્પન્ન કરી શક્યા નથી, એજ બનાવ એવું સિદ્ધ કરે છે કે, એ રસાયનધર્મથી સંયોગ કિંવા વિયોગ પામતી સૃષ્ટિની અને સજીવ અથવા ચૈતન્ય શક્તિઓમાં કોઈ એક ત્રીજી મહાન શક્તિનો હાથ હોવો જોઈએ. એ મહત્ તત્ત્વ વિના એક પણ રસાયન ક્રિયા બની શકતી નથી. આ સૃષ્ટિમાં કરોડો વખત ઉત્પત્તિ અને લય થતો આવ્યો છે. ઉત્પત્તિનો ક્રમ એવો છે કે, આદિતત્ત્વ અથવા મહાચૈતન્ય પ્રકૃતિમાં એટલે માયામાં મળે છે અને તેથી તેમાં ગતિ તથા ક્ષોભ થતાં પ્રથમ સૂક્ષ્મ (ether) પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. પછી તે પરમાણુઓમાં આકર્ષણ વગેરે શક્તિઓ પેદા થતા તેઓ એકત્ર થઇ તેના સમુદો બને છે, આ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના આ વ્યાપારમાં પ્રથમ શબ્દ પેદા થાય છે. માયાના પ્રથમ વિકારરૂપ આ દ્રવ્યને આકાશ કહેવામાં આવે છે અને તેનો ખાસ ગુણ શબ્દ છે. આ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાં વળી વિશેષ ગતિ ઉત્પન્ન થઇને વધારે આઘાત થવાથી આકાશ દ્રવ્યના કાર્ય રૂપ વધારે ઘટ પરમાણુઓને વાયુ કહે છે. સ્પર્શજ્ઞાન, ગતિ વગેરે વાયુના ધર્મો છે, અને તે બધામાં સ્પર્શપણાનો ગુણ હોવાથી વાયુનો ખાસ ગુણ સ્પર્શ છે. વાયુનાં પરમાણુઓ વિશેષ ગતિ તથા આઘાત પામીને તેમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે, એવી સ્થિતિનાં પરમાણુઓને અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. બાળવું કે પ્રકાશ આપવો એ તેનો ખાસ ગુણ છે. પ્રકાશથી રૂપ દેખાય છે, માટે અગ્નિનો ખાસ ગુણ રૂપ છે. પછી આ પરમાણુઓ વધારે આઘાત પામીને ઉષ્ણતામાંથી દ્રવપણાને પામે છે, અને તેથી તેમાંથી જળ રૂપ પરમાણુઓ પેદા થાય છે. રસ તેનો ખાસ ગુણ છે. આ દ્રવ પરમાણુઓ વધારે સંકોચ પામીને ઘટ થાય છે ત્યારે તે પરમાણુઓની સૌથી વિશેષ ઘટ સ્થિતિને પૃથ્વી કહેવામાં આવે છે. ગંધ એ પૃથ્વીનો ખાસ ગુણ છે.

આ પ્રમાણે અતિ સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાંથી ઉત્તરોત્તર ઘટ સ્થિતિમાં પરમાણુઓ થતા જાય છે. ઇથર જેવા સૌથી સૂક્ષ્મ પદાર્થમાંથી શબ્દ ગુણવાળા આકાશ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, આકાશમાંથી શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણવાળા વાયુ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, વાયુમાંથી

[illegible] અગ્નિ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. અગ્નિરૂપ [illegible] જેવા પ્રવાહી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. [illegible] પરમાણુઓમાં જે [illegible] આવે છે, અને પછી દ્રવ્યમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, [illegible] હોય છે. આધુનિક રસાયનશાસ્ત્રના કેટલા શોધકો પણ હવે [illegible] છે અને તેઓ માનવા લાગ્યા છે કે, એક અનાદિ [illegible] વાયુરૂપ અવસ્થા, પછી દ્રવ-પ્રવાહી રૂપ અવસ્થા અને છેવટ [illegible], એમ અનુક્રમથી ઉત્તરોત્તર વિશેષ ઘટરૂપ અવસ્થા થતી જાય છે. હાલના [illegible] આ [illegible] અનુક્રમ આર્ય શાસ્ત્રકારોના પંચમહાભૂતના ક્રમને લગભગ [illegible], આ પ્રકારની જુદી જુદી સ્થિતિમાં આ વિશ્વમાં જે અનેક [illegible] આવે છે તે આ બ્રહ્માંડનું પ્રકૃતિ દ્રવ્ય છે. બ્રહ્માંડમાં આવું પ્રકૃતિ દ્રવ્ય જુદી જુદી શક્તિઓ વડે જુદા જુદા યોગ તથા ધર્મથી કામ કરે છે, જેને રસાયનશાસ્ત્રીઓ રસાયનધર્મ કહે છે. પણ પ્રકૃતિ દ્રવ્યની આ શક્તિઓ અથવા રસાયનધર્મો એક બીજા [illegible] આદિતત્વના આશ્રયથી કામ કરે છે, એમ માન્યા વિના છુટકો નથી. આત્મવાદીઓ કહે છે કે, આ સૃષ્ટિ રચનાનું મૂળ કારણ કોઈ એક અચિંત્ય પરમ શક્તિ છે. તેને પરમાત્મા, બ્રહ્મ, ઇશ્વર, અથવા પુરૂષ એવાં અનેક નામોથી બોલાવવામાં આવે છે. પદાર્થવાદીઓ કહે છે કે, આ સૃષ્ટિનાં સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો, પદાર્થોના રસાયન ધર્મોવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને એજ ધર્મોવડે લય પામે છે, વળી સ્વભાવવાદીઓનો એક ત્રીજો મત જે પદાર્થવાદીઓને મળતો છે, તે એવું જણાવે છે કે સૃષ્ટિ સ્વભાવ (Nature)થી ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધી શબ્દની લડાઇઓ છે. "શક્તિ" "રસાયન ધર્મ" અને "સ્વભાવ" એ સર્વ પરિણામે એકજ અર્થનું સૂચન કરનારા શબ્દો છે. અને તેને પ્રેરનાર કોઇ એક મહાશક્તિ હોવી જોઇએ. આ ઝગડાપર વિચાર ચલાવવાનું આ સ્થળ નથી. માત્ર અહીં એટલુંજ જાણી લેવાની જરૂર છે કે આ સૃષ્ટિમાં કોઇ એક મહાન શક્તિ અદૃશ્ય રહીને કામ કરી રહેલ છે.

એક બીજમાંથી અસંખ્ય બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે, એક ગતિ (Force) માંથી અનેક ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એક સૂર્યમાંથી અસંખ્ય કિરણોનો પ્રસાર થાય છે. આ દ્રષ્ટાંતો એવું બતાવે છે કે અસંખ્ય બીજનું મૂળ એક બીજ છે, અસંખ્ય ગતિઓનું મૂળ એકજ ગતિ છે અને અસંખ્ય કિરણોનું મૂળ એકજ સૂર્ય છે, અને તે સૌનો લય તેના મૂળમાં થાય છે એટલે ખરેખરૂં જોતાં તેમનો નાશ નથી થતો, પણ થયેલો વિસ્તાર સમેટાઇને તેની મૂળ વસ્તુમાં સ્થિતિ કરે છે. પરમાત્માની જુદી જુદી ગતિ, શક્તિ અથવા સૃષ્ટિનો આ ક્રમ એવું સિદ્ધ કરે છે કે, આ સૃષ્ટિમાં જે કાંઇ પ્રાણી કે પદાર્થોનો વિસ્તાર થાય છે, તે મૂળ એકજ મહાન શક્તિમાંથી થાય છે. અને તેમનો પાછો નાશ અથવા સંકોચ પણ તેજ મુળ શક્તિમાં થાય છે. એક કરોળીઆનું દ્રષ્ટાંત આ વાતને વધારે ઠીક સમજાવી શકાશે. કરોળીયાનું જાળું આપણે જોયું છે. તે જાળું જ્યાંથી (કરોળીયાના શરીરમાંથી) આવે છે ત્યાંજ પાછું સમેટાઇ જાય છે.

આ બધી વાતનો સારાંશ એ છે કે, જે વસ્તુ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંજ તેનો લય થાય છે. નાશ થતો નથી. એજ વાતને બીજા આકારમાં બોલીએ તો એવું ઠરે છે કે

આ સૃષ્ટિમાં કોઇ પ્રાણી કે પદાર્થની કોઇ નવી ઉત્પત્તિ કે કોઇ સમગ્રનો વિનાશ થતો નથી, માત્ર રૂપાન્તર થાય છે; અથવા જે જે જાતનાં તત્ત્વોથી તે પદાર્થ બનેલો હોય છે તે તે જાતમાં તેનાં પરમાણુઓ જઇને મળી જાય છે. એક વૃક્ષને બાળી મૂકો તો તેની અંદરના પૃથ્વી, પાણી, વાયુ વગેરે પાંચે અથવા તત્ત્વો તે તે મહાભૂતમાં મળી જશે, અને એક પ્રાણીનો નાશ થાય છે એટલે તેનાં ચૈતન્યવાળાં તત્ત્વો ચૈતન્ય સાથે અને બીજાં તત્ત્વો તે જાતના મૂળ પદાર્થોમાં મળી જાય છે, એમ સમજવાનું છે.

આ સૃષ્ટિમાં અનાદિ કાળથી કોઇ બે શક્તિઓ સ્ત્રીપુરૂષરૂપે કામ કરી રહેલ છે, અને આ સૃષ્ટિમાંના નર અને માદા અથવા પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં જોડાં એ ઉપરની બે શક્તિઓની જ પ્રતિમાઓ હોય એમ માનવાને મજબૂત કારણ મળે છે. જેમ પ્રકૃતિ અને પુરૂષ જુદાં જુદાં રહીને કાંઇ પણ ક્રિયા કરી શકતાં નથી, તેમ સ્ત્રી અને પુરૂષ અથવા નર અને માદા પણ પ્રથક્ પ્રથક્ રહીને ઉત્પત્તિના કાર્યમાં કેવળ અશક્ત છે. જે મહાન્ શક્તિ અથવા પરમાત્મા આ નિયમ પોતાની સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓ પાસે પળાવે છે, તે પરમાત્મા પોતે પણ એ જ નિયમથી સૃષ્ટિ ચલાવતો હોય તો તે અસંભવિત નથી. આ સર્વ શક્તિમાન્ પરમાત્મા અથવા ઇશ્વરના ખરા તત્ત્વને સર્વાંગે ઓળખવાનો દાવો કરવો, એ કેવળ મિથ્યા છે, તથાપિ એ મહાન્ શક્તિમાંથી આ સૃષ્ટિનો જે વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે, તે ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાનો ઉપર તેને અને તેની સૃષ્ટિને ઓળખવાનો યત્ન આપણે કરવો જોઇએ. ઇશ્વર અને સૃષ્ટિ વિષેના આ બધા વિચારો આપણને છેવટ સૃષ્ટિ રચનાનાં બે મૂળ કારણો તરફ દોરી જાય છે. આ બે મૂળ કારણો પુરૂષ અને પ્રકૃતિ છે.

અનાદિતત્ત્વ–પુરૂષ અને પ્રકૃતિ.

THE SUPREME BEING AND THE SOURCE OF THE MATERIAL WORLD.

પુરૂષ.

પુરૂષ એટલે પરમાત્મા એ આ વિશ્વરચનાની અને સૃષ્ટિની કારણરૂપ સર્વોત્તમ શક્તિ છે. એ શક્તિ અનાદિ છે, એટલે તેનો આરંભ નથી. અનંત છે, એટલે તેને કયાંઇ છેડો નથી; અલિંગ છે, એટલે તેનું કાંઇ સ્વરૂપ નથી; નિત્ય છે, એટલે જેનો કદિ નાશ નથી; અદ્વૈત છે, એટલે એના વિના બીજો કોઇ છે નહિ; અને સર્વવ્યાપક છે એટલે તેની સર્વત્ર હયાતી છે. પરમાત્માના આ સર્વ ગુણો એવું સિદ્ધ કરે છે કે, તે અદ્રશ્યપણે સદા સર્વદા સર્વ ઠેકાણે વ્યાપ્ત થઇ રહેલ છે. એક વૃક્ષમાં, એક જંતુમાં અને એક પથ્થરમાં પણ તેની હયાતી છે. આર્ય લોકો સર્વ પદાર્થોને ઇશ્વર ભાવનાથી જુવે છે, તેનું આ જ કારણ છે. સૃષ્ટિમાં જે કાંઇ જોવામાં આવે છે તે એ મહાન્ શક્તિનો વિસ્તાર છે. જેમ એક સૂર્યમાંથી કરોડો કિરણો વિસ્તાર પામે છે, જેમ વીજળીના એક પ્રવાહમાંથી અસંખ્ય પ્રવાહો થાય છે, જેમ આકાશની એક વાદળીમાંથી લાખો જળનાં બિંદુઓની વૃષ્ટિ થાય છે, અને જેમ એક ન્હાના સરખા કરોળીઆના શરીરમાંથી અસંખ્ય તંતુઓનું જાળું ફેલાય છે, તેમ આ એક પરમાત્મામાંથી અસંખ્ય શક્તિઓનો વિસ્તાર થયેલો હોય એમ જોવામાં આવે છે.

[illegible] જ મહાન્ શક્તિની પ્રતિમાઓ છે. એક ગૂઢ મોટા [illegible] મોટાં પ્રવાહોમાં અને ન્હાનામાંથી અતિ ન્હાના પ્રવાહોમાં વહેંચાય [illegible] શક્તિને આપણે જડ કહીએ છીએ; [illegible], આપણે સમજવા પ્રમાણે. જગતમાં કોઇ જડ વસ્તુ છેજ નહિ. [illegible] નામ આપવામાં આવેલું છે, તેનાથી મોટા પ્રકાશને મશાલ, [illegible] અને એમ ઉત્તરોત્તર કરતાં સૌથી મોટા પ્રકાશને સૂર્ય કહેવામાં [illegible], વનસ્પતિઓ, જંતુઓ, પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, અને એથી પણ અધિક [illegible] પરમાત્માના અંશરૂપ અનેક મહાત્માઓ, અલ્પ આત્માઓ, અધમ [illegible] અધમ આત્માઓનો પ્રચાર અને વિસ્તાર છે.

પ્રકૃતિ.

પ્રકૃતિ સત્વ, રજ, અને તમ, એ ત્રણ ગુણવાળી અને વિકારવાળી છે. પુરૂષ અથવા પરમાત્મા પોતે નિર્વિકારી તેમજ સુખદુઃખ કે રાગદ્વેષ રહિત સદા ઉદાસીન છે, પણ પ્રકૃતિના સંયોગથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો થઇ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે, એમ માનેલું છે. જ્યારે પુરૂષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને કાર્ય કરે છે અને તેઓ પરસ્પરના આશ્રયી છે, ત્યારે ક્રિયામાં મળવા પછી તે બન્નેના તથા તેમનાથી થયેલી સૃષ્ટિના ગુણધર્મ એક સરખા હોવા જોઇએ. પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણવાળી છે; સત્વગુણવાળી, રજોગુણવાળી, અને તમોગુણવાળી. આ ત્રણે ગુણ સમાન છે, અને એ ત્રણ ગુણની એકયતા અને સમાનતા એ જ આ સૃષ્ટિની ઇમારતીનો પાયો છે. એ ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છેઃ—

સત્વગુણી પ્રકૃતિ—આસ્તિકપણું, ઉદારતા અથવા સમભાવના, ક્રોધ રહિતપણું, સત્યવચન, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, ક્ષમા, દયા, જ્ઞાન, સરલતા અનિંદિત અને નિષ્કામ કર્મ તથા આદર યુક્ત વિનય.

રજોગુણી પ્રકૃતિ—ક્રોધ, બીજાને મારવાની ઇચ્છા, સુખની અધિક અધિક ઇચ્છા, દંભ, કામના, ભુંડાં વચન, અધૈર્ય, અહંકાર અને ભટકવાની ઇચ્છા.

તમોગુણી પ્રકૃતિ—નાસ્તિકપણું, ઘણો ખેદ, અતિ આળસ, દુષ્ટબુદ્ધિ, અતિ નિન્દિત કામ, અતિ નિન્દિત સુખમાં પ્રીતિ, અતિ ઉંઘ, અજ્ઞાન, અતિ ક્રોધ, અતિ મૂઢપણું.

પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવના આ ત્રણ ગુણ છે. મૂળ પ્રકૃતિના આ ગુણ સમાન છે, તથાપિ ન્યુનાધિકપણું થાય છે, તે વિકૃતિ એટલે વિકાર અથવા વ્યાધિ ગણાય છે. સત્વગુણ સુખ તથા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, રજોગુણ રાગદ્વેષ તથા દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તમોગુણ ખેદ તથા મોહ ઉત્પન્ન કરી બુદ્ધિને ઢાંકી દે છે. આ ત્રણ ગુણ પ્રકૃતિનાં છે અને તેથી પ્રકૃતિની સાથે બંધાયલા આત્માના પણ ત્રણ ગુણ છે. વિકાર પામવાથી અને દરેક ગુણનું ન્યુનપણું કે અધિકપણું થવાથી એ જ ત્રણ પ્રકૃતિઓ ઘણા વિલક્ષણ પ્રકારોની જોવામાં આવે છે; જેમકે કેવળ સત્વગુણી, કેવળ રજોગુણી, કેવળ તમોગુણી, ત્રણે ગુણથી મિશ્ર અને બબ્બે ગુણની અધિકતાવાળી.

શરીર અને જીવ.

THE BODY AND THE SOUL.

પ્રકૃતિ અને પરમાત્માનો સંબંધ અને તેમના એકઠાં રહેવા થકી થતી અસર જેમ જાણ્યા પછી હવે આપણે શરીર અને જીવનો સંબંધ શી રીતે છે તે જોઈએ. શરીર એ પ્રકૃતિના ગુણધર્મવાળું તત્વ છે, અને જીવ અથવા આત્મા એ પરમાત્માના ગુણધર્મવાળું ચૈતન્ય છે. શરીર એ પ્રકૃતિની પ્રતિમા (Representation) છે અને આત્મા એ પરમાત્માની પ્રતિમા છે; અને જેવો પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા પરમાત્માનો, તેવો સંબંધ આપણને અનુભવમાં આવેલો છે, તેવોજ સંબંધ શરીર અને જીવનો સમજવો. જેમ પ્રકૃતિ વિના પરમાત્મા પ્રગટ થતો નથી અને પરમાત્મા અને ચૈતન્ય વિના પ્રકૃતિ જડ છે. તેવીજ રીતે શરીર વિનાનો જીવાત્મા કંઈ કર્મ કરી શકતો નથી અને જીવાત્મા વગરનું શરીર પણ એકલું નકામું છે. વિદ્વાનો આ બાબતમાં આંધળા અને પાંગળાનો દાખલો આપે છે, તે આ બન્નેને બરાબર બંધ બેસતો છે. એક આંધળો અને એક પાંગળો (પગ વગરનો) એકઠા વિચાર કરવા લાગ્યા કે આપણે આપણો વ્યવહાર શી રીતે ચલાવવો ? આંધળો ચાલી શકે છે પણ દેખી શકતો નથી, પાંગળો દેખી શકે છે પણ ચાલી શકતો નથી. પાંગળે આંધળાને કહ્યું કે, તારી ખાંધ ઉપર મને બેસાડ એટલે મારી આંખ થશે અને તારા પગથી આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવીશું. એવી જ રીતે પ્રકૃતિ અને પરમાત્માના વ્યવહારનું અને એવી જ રીતે શરીર અને જીવના વ્યવહારનું સમજવું. આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ તથા જાણીએ છીએ કે જ્યાં સુધી શરીર અને આત્માનો મેળ છે, ત્યાં સુધી જ વ્યવહાર ચાલે છે. શરીરથી આત્મા છૂટો પડે છે કે તુરત જ તમામ કાર્ય બંધ પડે છે અને પછી નથી શરીર કંઈ ક્રિયા કરતું કે નથી તેમાંથી નીકળી ગએલો જીવ કંઈ ક્રિયા કરતો. શરીરમાંથી છૂટા પડ્યા પછી જેમ એકલા જીવને આપણે જોતા નથી, તેમ જીવ એકલો પડ્યા પછી તે કંઈ ક્રિયા કરતો હોય એવું પણ આપણે જોતા કે જાણતા નથી.

શરીરનાં તત્વો.

THE ELEMENTS OF THE BODY.

સૃષ્ટિ રચનામાં જે દ્રવ્યો કામે લાગેલા છે, એ જ દ્રવ્યો માણસના શરીરની રચનાને માટે ઉપયોગી થાય છે. સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે. સ્થુલસૃષ્ટિ અને સુક્ષ્મસૃષ્ટિ—બહારની ઇન્દ્રિયો વડે જે વસ્તુઓ અને તેના ગુણધર્મો જાણી શકાય તે સ્થુલ અને ન જાણી શકાય તે સુક્ષ્મ કહેવાય. પંચમહાભૂતનાં જે દ્રવ્યો શરીરમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે સ્થુળ અને બીજાં સુક્ષ્મ છે.

પંચમહાભૂતો—આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી. આ પાંચ મહાભૂતોમાંથી તે તે દ્રવ્યોના ગુણવાળાં પાંચ સુક્ષ્મ રૂપો થયાં તે નીચે પ્રમાણેઃ—

પાંચ સૂક્ષ્મરૂપો--શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, આ પાંચ સુક્ષ્મ રૂપોમાંથી તે તે ગુણવાળી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો થઈ.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો—ભૂતોના રજોગુણી અંશના [illegible] જે ગમન [illegible] ઇન્દ્રિયો રચાય છે [illegible] ક્રિયા રજોગુણથી થાય છે. આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. વાક્ (વાણી)—આકાશના રજોગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. પાણિ (હાથ)—વાયુના રજોગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. પાદ (પગ)—અગ્નિના રજોગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૪. ઉપસ્થ—(મૂત્ર ઇન્દ્રિય) જળના રજોગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૫ ગુદા—(મળ ત્યાગ કરવાની ઇન્દ્રિય) પૃથ્વીના રજોગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો—દરેક મહાભૂતના સાત્વિક અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧. શ્રોત્ર—(કાન)—આકાશના સત્વગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. ત્વક્—(ચામડી)—વાયુના સત્વગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. નેત્ર—(આંખ)—તેજના સત્વગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૪. જીહ્વા—(જીભ) જળના સત્વગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૫. ઘ્રાણ—(નાક) પૃથ્વીના સત્વગુણી અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અંતઃકરણની ઇન્દ્રિયો—પંચમહાભૂતોના સાત્વિક અંશની પ્રધાનતાવાળાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોથી અંતઃકરણના ધર્મો એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર વગેરે જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો રચાય છે. બીજાં પ્રાણીઓમાં એ સાત્વિક દ્રવ્યો ઓછાં હોય છે અથવા હોતાં નથી.

આ પ્રમાણે શરીર રચનામાં પ્રથમ પંચમહાભૂતોના તમોગુણી પ્રધાનતાવાળા અંશોવડે સ્થૂલ શરીર રચાય છે. પછી રજોગુણી અંશોવડે કર્મેન્દ્રિયો રચાય છે, અને છેવટ સાત્વિક ગુણની પ્રધાનતાવાળા અંશોવડે અંતઃકરણના ધર્મો એટલે મન, બુદ્ધિ વગેરે સૂક્ષ્મ-ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય છે.

શરીરમાં આકાશનાં, વાયુનાં, અગ્નિનાં, જળનાં તથા પૃથ્વી એટલે માટીનાં તત્ત્વો અને તે દરેકના ધર્મો મૂકેલા છે. અર્થાત્ જે મહાભૂતોથી આ સૃષ્ટિ બનેલી છે, તેજ મહાભૂતોનું શરીર બનેલું છે. આકાશતત્ત્વથી શબ્દ સંભળાય છે, વાયુતત્ત્વથી શબ્દ તથા સ્પર્શ પરખાય છે, અગ્નિતત્ત્વથી શબ્દ, સ્પર્શ, તથા રૂપનું જ્ઞાન થાય છે, જળતત્ત્વથી શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, તથા રસનું ભાન થાય છે, અને પૃથ્વીતત્ત્વથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, તથા ગંધની પરીક્ષા કરી શકાય છે. કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાણી વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ગણાવવામાં આવેલ છે, તે ખરૂં જોતાં શરીર ઉપર જે આકૃતિઓ દેખાય છે તે નહિ. પણ તેની અંદર જે ઇન્દ્રિયો અથવા શક્તિઓ પોત પોતાનું કાર્ય બજાવે છે તેનુંજ નામ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો છે. કાન, ચામડી, આંખ, જીભ તથા નાક, તેમજ મોં, હાથ, પગ, ઉપસ્થ તથા ગુદા એ માત્ર અવયવો છે અને તે લોહી, માંસ તથા હાડકાંના બનેલા છે, પણ તેવડે શબ્દ વગેરેનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેમજ ઝાડા પેસાબની જે ગતિ થાય છે, તે શક્તિઓ તો તેની અંદરની જ્ઞાનતંતુઓ અને ગતિતંતુઓમાં મૂકેલી છે, અને એ જ્ઞાન કરનારી તથા કામ કરનારી તંતુઓ એજ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો છે.

જીવાત્મા.

THE SOUL.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતોથી બનેલા શરીરરૂપ નગરમાં એક ચૈતન્ય નિવાસ કરીને રહેલ છે, તે ચૈતન્યને "જીવ" અથવા "જીવાત્મા" કહેવામાં આવે છે. શરીર અને શરીરમાં રહેલ આત્મા મળી "પુરૂષ" અથવા "મનુષ્ય" એવા નામથી ઓળખાય છે. શરીરમાં રહેલો આત્મા તે કોણ હશે? શરીરનાં તત્ત્વોથી કોઇ જુદી વસ્તુ હશે કે શરીરમાં ચાલતી રસાયનિક ક્રિયામાંથી ઉત્પન્ન થએલું ચૈતન્ય હશે? આ પ્રશ્ન ઘણો જ મહત્ત્વનો અને ગુંચવાડા ભરેલો છે અને જગતમાં એ વિષે મતમતાંતર ચાલે છે; જેથી એ વિષે નિર્ણય તરીકે કાંઈ બોલવાનું જોખમ માથે લેવું, એ અયોગ્ય છે.

પદાર્થવાદીઓના મત પ્રમાણે, શરીરમાં જે ચૈતન્ય જોવામાં આવે છે તે રસાયનિક ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતી એક પ્રકારની શક્તિ છે. જ્યાં સુધી એ રસાયનિક ક્રિયા ચાલતી રહે છે ત્યાં સુધી તે શરીર ચૈતન્યવાળું રહે છે અને રસાયનિક ક્રિયા બંધ પડે છે એટલે ચૈતન્ય પણ બંધ પડે છે. આ ચૈતન્ય અથવા જીવ (life) એ શરીરથી જુદી વસ્તુ નથી. શરીરમાં લોહી છે તે જ જીવન છે. જ્યાં સુધી લોહી નિયમિત ફર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી જીવન (Life) બંધ પડતું નથી. પણ એ લોહીનું ફરવું વળી કોઇ બીજા ચૈતન્યવાળા તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખે છે. એ તત્ત્વ પ્રાણવાયુ છે. અંગ્રેજીમાં તેને ઑક્સીજન (Oxygen) કહે છે. આ વાયુ લોહીને શુદ્ધ કરે છે. અને તેથી પ્રાણ ધારણ થઇ રહે છે; એટલા માટે વૈદકશાસ્ત્રકારોએ એ વાયુને "પ્રાણવાયુ" એવું નામ યોગ્ય જ આપેલું છે. એ પ્રાણવાયુ જેટલા પ્રમાણમા શરીરની ક્રિયા માટે જોઇએ એટલા પ્રમાણમાં જ્યારે નથી મળી શકતો ત્યારે શરીરનું ચૈતન્ય ઓછું થાય છે, અને પ્રાણવાયુ મુદલ મળી શકે નહિ તો શરીરની ક્રિયા છેક બંધ પડી જાય છે, જેને "મૃત્યુ" કહેવામાં આવે છે. જે માણસોમાં જીવિત (Life) નાં તત્ત્વો ઓછાં હોય છે, તેઓમાં ચૈતન્યવાળું લોહી ઓછું હોય છે, એમ સમજવું જોઇએ. શુદ્ધ લોહીનાં તત્ત્વોના પ્રમાણમાં માણસમાં ચૈતન્ય અથવા બળ હોય છે, અને તેથી કેટલાંક માણસો નબળાં અને દુબળાં હોય છે, તેનો અર્થ પણ એટલો જ થાય છે કે, તેમનામાં ચૈતન્ય અથવા જીવના અંશો ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં છે. માણસોમાં ઓછી વધતી શક્તિ અને લાંબી ટુંકી જીંદગી હોવાનું પણ એ જ કારણ છે. કેટલાંક માણસોનો જીવ અકસ્માત્ બનાવોમાં અને દરદોમાં એકદમ ચાલ્યો જાય છે અને કેટલાંક દરદોમાં તે જીંદગીના અંશો ક્રમે ક્રમે ઓછા થાય છે, એટલે ચૈતન્ય ઓછું થતું જાય છે, અને છેવટ છેક બંધ પડે છે.

આત્મવાદીઓ શરીરના આ ક્રમને કબુલ રાખે છે. તથાપિ તેઓ એવું માને છે કે, શરીરનો ભોગવનાર કોઇ આત્મા છે. એ આત્મા પરમાત્મારૂપ છે. તે સતરૂપ, ચિતરૂપ અને આનંદરૂપ છે; પૂર્ણ છે, પવિત્ર છે, અને નિર્મળ છે. પણ ઉત્પત્તિ કરવાના હેતુ વડે પ્રકૃતિ ધર્મમાં બંધાઇ વીર્ય અને આર્તવ દ્વારા ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે; અને શરીરના યોગથી તે જીવાત્મા કહેવાય છે. ગર્ભમાં જીવ ક્યાંથી આવે છે, એ જાણવાજોગ વાતનો ખુલાસો એમ થઈ શકે છે કે, પુરૂષના વીર્ય તથા સ્ત્રીના આર્તવનો યોગ થાય છે ત્યારે વીર્ય તથા આર્તવમાં રહેલો જીવ (ચૈતન્ય) પણ તેજ તખને પ્રવેશ કરે છે; ગર્ભમાં જીવ કાંઇ નવો પ્રકટ થતો

[illegible] આકાશ [illegible] અણુઓમાં [illegible], જેવા યોગથી અંગમાં જીવ પ્રકટ થાય છે. [illegible] કિરણમાં અગ્નિ છે અને સૂર્યકાંત મણિમાં પણ અગ્નિ છે. સૂર્યનું કિરણ અને સૂર્યકાંત મણિ [illegible] હોય ત્યાં સુધી અગ્નિ પ્રકટ થતો નથી પણ તે બન્ને ભેગાં થાય છે કે તે જ વખતે [illegible] અગ્નિ પ્રકટ થાય છે. આ અગ્નિ કોઈ નવો અગ્નિ નથી; પણ સૂર્ય અને સૂર્યકાંત મણિમાં જે અગ્નિ છે તે જ પ્રકટ થાય છે. એવી જ રીતે વીર્ય અને આર્તવમાં [illegible] છે, તે બન્ને એકત્ર થવાથી જીવ પ્રકટ થાય છે. આ આત્મા અથવા ચૈતન્ય [illegible] છે, પણ અમુક અમુક પદાર્થોના બનેલા શરીરના યોગથી બંધાય છે ત્યારે તેને જીવ [illegible] નામ આપવામાં આવ્યું છે. જે અંગમાં તે જીવ પ્રવેશ કરે છે તે ચોવીસ તત્વોનું બનેલું છે. એ જ જીવાત્મા સર્વ વિષયોને જાણે છે, જીભવડે સ્વાદ જાણે છે, આંખવડે જુવે છે, નાક વડે સૂંઘે છે, ચામડી વડે સ્પર્શ કરે છે, કાન વડે સાંભળે છે, મોંવડે બોલે છે, હાથવડે કામ કરે છે, પગવડે ચાલે છે, વગેરે વગેરે ક્રિયા કરે છે.

ટુંકમાં, આત્મા એ શરીરરૂપી ઘરનો રાજા છે. અને તે સર્વ વ્યવહાર કરે છે. એ રાજાના સર્વ કામમાં યોગાયોગ કરનાર મનરૂપી પ્રધાન છે, સારાસાર વાતને સમજાવનાર વિચારરૂપી ન્યાયાધીશ છે, અને બુદ્ધિ, ચિત્ત વગેરે તેના સલાહકારો છે. જો આ બધા કારભારીઓ અને સલાહકારો પોત પોતાનું કામ યોગ્ય કરી બતાવે છે તો શરીરનો માલિક અથવા રાજા "જીવાત્મા" સુખ અને આનંદથી લાંબા સમય સુધી તેને ભોગવે છે, પણ જો તેમાં કાંઈ ખટપટ થઈ છે અગર તેઓ પોતપોતાના ધર્મ ભૂલી અયોગ્ય રીતે વર્તે છે તો શરીરરૂપી ઘરમાં બળવો જાગે છે (રોગ ઉત્પન્ન થાય છે) અને તે બળવો સમાવવાને જો તે જીવાત્મા વખતપર ઉપાયો કામે લગાડતો નથી, તો શરીરની પાયમાલી થાય છે, અને જેવી રીતે એક તુટી ગયેલો કિલ્લો નિરૂપયોગી થવાથી તેમાં રહેનારો રાજા તેનો ત્યાગ કરી બીજા મજબુત કિલ્લાનો આશ્રય કરે છે, તેવી રીતે જીવાત્મા એ બગડેલા શરીરનો ત્યાગ કરી અતિ દુઃખી થઇને બહાર નીકળી પડી બીજા દેહનો આશ્રય કરે છે. જીવાત્મા શરીરનો ભોક્તા છે એટલે શરીરના સુખે તે સુખી છે અને શરીરના દુઃખે દુઃખી છે. લોકો કહે છે કે જીવાત્મા શરીરરૂપી કેદખાનામાં પૂરાએલો છે. ખરૂં છે કે જો તે શરીરમાં દુઃખ પામે છે તો શરીર તેને કેદખાના કરતાં પણ વધારે દુઃખનું સ્થળ થઈ પડે છે, પણ જો સુખ પામે છે તો એ જ શરીર સુખશાંતિનું સ્થળ થઇ પડે છે અને એ જ શરીરવડે એ જીવાત્મા માયાં (પ્રકૃતિ) ની ઉપાધિમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે છે. જે શરીરમાં તે પુરાયેલો છે એ જ શરીર તેને છોડાવનાર છે; એ જ શરીર તેનું કેદખાનું છે અને એ જ શરીર તેનું સ્વર્ગનું ભુવન છે. આત્માની અધોગતિ કરનાર શરીર છે અને તેની ઉન્નતિ કરનાર પણ શરીર છે. જેને લોકો મોક્ષ કહે છે તે મોક્ષ શરીરવડે જ મળી શકે છે અને સુખી શરીરમાં જ સુખી આત્મા હોઈ શકે છે; માટે **શરીરની ઉન્નતિ કરવી એ જ ખરા સુખનો અને મોક્ષનો માર્ગ છે.**

જેને આપણે મોક્ષ કહીએ છીએ તે મેળવનાર જીવાત્મા છે. પણ તે મોક્ષ શરીરમાં રહીને મેળવવાનો છે. શરીરના સંબંધ વિના કોઈ આત્માએ મોક્ષ મેળવ્યો જાણ્યો નથી. મોક્ષ એટલે દુઃખમાંથી અથવા જગતની ઉપાધીમાંથી છુટકારો; એ છુટકારો જીવાત્મા શરીરની ઉન્નતિ કરીને જ મેળવી શકે છે. કોઇ રાજા રૈયતને દુઃખી કરીને સુખી થયો જાણ્યો નથી. કોઈ માણસ પોતાના આશ્રયસ્થાનને ભ્રષ્ટ કરીને પોતે સુખી થયો જાણ્યો

નથી. એવી જ રીતે શરીરના આશ્રયથી આત્મા મોક્ષનો પ્રયત્ન કરે છે ને શરીરની તેજે પ્રથમ ઉન્નતિ કરી લેવાયે અને ઉન્નતિ શરીરની થયા પછી જ આત્માની ઉન્નતિ થવાનો સંભવ છે. જે શરીરમાં તેનો વાસ છે તે શરીરરૂપી ઘરમાં જેવું સુખ-શાંતિનો હોય છે તેના પ્રમાણમાં આત્માને સુખ મળી શકે છે. આટલું તો આપણે અનુભવથી જાણી શકીએ છીએ કે, જો શરીરરૂપી ઘર સ્વચ્છ, સુઘડ અને સગવડવાળું હોય છે તો આત્મા આનંદમાં રહે છે અને જો કાંઇ અગવડ હોય છે તો તે ઉદાસ બની જાય છે, દુઃખ પામે છે અને અંતે એ શરીરરૂપી ઘર વસવા યોગ્ય નહિ રહેતાં તેનો ત્યાગ કરે છે.

આયુષ્ય-મૃત્યુ.

LIFE AND DEATH.

આવી રીતે આત્મા અને શરીરના યોગને "આયુષ્ય" કહેવામાં આવે છે. આત્મા શરીરમાં જેટલો કાળ રહે છે તે કાળને તેનું આયુષ્ય કહેવામાં આવે છે. શરીરથી આત્મા અથવા ચૈતન્યનો વિયોગ થાય છે તેને "મૃત્યુ" કહેવામાં આવે છે. આ યોગ અને વિયોગ અથવા આયુષ્ય અને મૃત્યુ એ સંબંધી જ્ઞાન વૈદકશાસ્ત્રમાંથી મળી શકે છે.

આપણે અહિં "આયુષ્ય" અને "મૃત્યુ" સંબંધી થોડો વિચાર કરવો જોઇએ. આત્મા અને શરીરના યોગને આયુષ્ય કહેવામાં આવે છે, તેથી જો આત્મા શરીરમાં સો વર્ષ સુધી રહે છે તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણવામાં આવે છે અને એથી ઓછાં વર્ષ સુધી રહે છે તો ઓછું આયુષ્ય ગણવામાં આવે છે, પણ આ આયુષ્યનો માત્ર મુદત સંબંધી વિચાર કરવાનો નથી; સુખ-દુઃખની સ્થિતિનો પણ બેશ વિચાર કરવાનો છે. ઘણી વખત આત્મા અને શરીરનો યોગ લાંબા વખત સુધી ચાલે છે, પણ એ યોગમાં જો માણસ શારીરિક કે માનસિક દરદોથી દુઃખી હોય છે તો લાંબુ આયુષ્ય ઉલટું વધારે દુઃખદાયક થઇ પડે છે. મૃત્યુના સંબંધમાં પણ સમજવા જેવું છે, પણ જગાનો સંકોચ એ સંબંધમાં વિશેષ બોલવાને અટકાવે છે. સંક્ષેપમાં સમજવાનું એટલું જ છે કે, આત્મા અને શરીરનો સુખકારક વિયોગ એ મોક્ષ, અને એ બેનો દુઃખદાયક વિયોગ એ મૃત્યુ છે. આયુષ્યની કાંઇ પણ હદ કહી શકાતી નથી. સો અથવા સેંકડો વર્ષ સુધી આત્મા અને શરીરનો દુઃખ ભરેલો વિયોગ થાય છે, અથવા કુદરતી મૃત્યુ વિના વહેલો વિયોગ થાય છે, તે મૃત્યુ છે, અને અકાળ મૃત્યુ છે. જગતમાં ઘણાં ખરાં અકાળ મૃત્યુ થાય છે. ચિંતા, દુઃખ અને વ્યાધિ સાથે જેટલાં મૃત્યુ થાય છે તે બધાં અકાળ મૃત્યુ છે, અને જગતમાં ચિંતા, દુઃખ અને વ્યાધિ વિનાના માણસો બહુ થોડા જોવામાં આવે છે. આ બધી ખરાબીનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે અને એ અજ્ઞાનતા શરીર તથા જીવના સંબંધના અજ્ઞાનપણામાંથી જન્મ પામે છે.

એટલા માટે આત્મા અને શરીરના સુખદાયક યોગને "સુખી આયુષ્ય" અથવા સુખ, અને તે બન્નેના દુઃખકારક યોગને "દુઃખી આયુષ્ય" અથવા દુઃખ કહેવામાં આવે છે, અને તેથી આ જગતમાં આપણી મુખ્ય અને પહેલી ફરજ એ છે કે, શરીરને અને આત્માને સુખકારક યોગમાં લાંબા વખત સુધી જોડી રાખી શુભ કર્મો કરવાં અને એમ કરીને સૃષ્ટિકર્તા આપણા પરમપિતા પરમેશ્વરના પદને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ઐક્ય–સમાનતા.

UNITY AND EQUILIBRIUM.

[illegible] શરીર અને આત્માનો સમાધાનક યોગ કરવો. એવો સમાધાનક યોગ સાંધ્યા [illegible] એવો યોગ કાયમ રાખીને શુભ કર્મો કરતાં, અને શુભ કર્મો [illegible] કરવું, એ બધું શી રીતે થઇ શકે? એ બધું થવાને માટે ઐક્ય [illegible] છે. આ બધાંનો સાર [illegible] ઐક્ય અને સમાનતા (Equili- [illegible] છે. સમાનતા અને ઐક્ય એ આ સૃષ્ટિ રચનારનો [illegible] ઉપરથી કલ્પી શકાય છે. જો ઐક્ય ન હોત, જો સમાનતા ન હોત, તો આ સૃષ્ટિનો અનાદિ અને અનંત પ્રવાહ ચાલી શકત નહિ. કુદરતી રીતે [illegible] અને અદ્ભુત બનાવો તથા ફેરફારો પણ એ જ સમાનતા અને ઐક્યને [illegible] હોય એમ સમજાય છે. કુદરતનું દરેક કાર્ય તેની સૃષ્ટિને તોડી પાડવાને અર્થે નહિ પણ તેના સંરક્ષણને અર્થે થાય છે. જે નિયમો તેણે એક વાર સ્થાપિત કર્યા છે, તેને તે પોતે પણ કદિ ઉત્થાપિત કરતો નથી અને જેઓ એ નિયમ વિરૂદ્ધ વર્તે છે તેને તમાચો માર્યા વિના પણ રહેતો નથી. સમાનતા એ ઇશ્વરનો સર્વવ્યાપક નિયમ છે. ઐક્ય નથી, ત્યાં તેની શિક્ષા પણ મુકેલી છે. સમાનતા એ જ સૃષ્ટિનો કાયદો છે, અને અસમાનતા અથવા વિગ્રહ એ તે કાયદાનું ઉલંઘન છે.

ઐક્ય અથવા સમાનતાનો આ કુદરતનો નિયમ શરીરને પણ લાગુ પડી શકે છે. શરીરમાં જ્યાં સુધી ગરમી અને ઠંડીની સમાનતા હોય છે ત્યાં સુધી શરીર સારૂં રહે છે. જો ગરમી વધી જાય છે તો ગરમીના વ્યાધી થાય છે. ઠંડી વધી જાય છે તો ઠંડીના વ્યાધિ થાય છે. પ્રકૃતિની સમાનતા ઉપર શરીરનો પાયો રચાયો છે. સત્વ, રજ, અને તમ એ પ્રકૃતિના ત્રણ ધર્મ તથા તેના સ્વભાવ આગળ બતાવવામાં આવેલા છે. આ ત્રણે પ્રકૃતિઓનો સરખો યોગ થાય છે તે સુખ અથવા આરોગ્ય છે, અને તે ત્રણેનો વિષમ એટલે વધઘટ યોગ થાય છે તે દુઃખ અથવા રોગ કહેવાય છે. કેવળ સત્વગુણ પણ આનંદ આપતો નથી. રજોગુણ અને તમોગુણ પણ યોગ્ય ઠેકાણે વાપરવાથી સુખરૂપ થઇ શકે છે. સંસારમાં જેઓ કેવળ સત્વગુણી થઇ શાંતપણે બેશી રહે છે તેઓ સુખી નથી, જેઓ રજોગુણી થઇ સત્વગુણનો આશ્રય લીધા વિના આંધળા થઇ ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે, તેઓ પણ સુખી નથી અને જેઓ બુદ્ધિ વિનાના તામસી સ્વભાવ રાખી આળસુ થઈ ઉંઘ્યા કરે છે તેઓ પણ સુખી નથી. ખાવામાં પણ એકજ રસ વાપરવાથી આનંદ આવતો નથી. માત્ર મધુર રસ એટલે મિષ્ટાન્નજ ખાધા કરીએ તો, તે વસ્તુઓ જો કે પોષણકારક છે, તથાપિ, કેવળ સત્વગુણી હોવાથી આનંદ આવતો નથી. તેની સાથે રજોગુણવાળાં દાળ–શાક અને તમોગુણવાળા રૂચિકર મશાલાના સ્વાદ હોય છે તો જ એ મિષ્ટાન્ન ખાવામાં મજા આવે છે. ઘી સત્વગુણી છે, સાકર રજોગુણી છે અને લોટ તમોગુણી છે. લાડુમાં ઘી સત્વગુણી જાણીને પ્રમાણ કરતાં વધારે નાંખીએ તો ખાવામાં સ્વાદ આવતો નથી, રજોગુણી સાકરમાં મીઠાસ જાણી તે વધારે નાંખીએ તો વધારે ગળપણને લીધે લાડુ ભાવતો નથી અને લોભ કરીને તમોગુણી લોટ વધારે નાખીએ અને ઘી તથા સાકર ઓછાં નાખીએ તો શરીરમાં વાયુ વધતાં, નહિ.

પચવાને લીધે ઝાડાનો રોગ પેદા થાય છે. આમ જગતમાં જ્યાં જુવો ત્યાં સમાનતામાં અથવા યોગ્ય પ્રમાણમાં જ સ્વાદ જોવામાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિઓનો હીનયોગ કે અતિયોગ જોવામાં આવે છે, ત્યાં ઐક્યનો, સમાનતાનો અને સુખનો ભંગ થતો જોવામાં આવે છે. સત્વગુણના અતિયોગથી હિંદી પ્રજા પૃથ્વીની પ્રજાઓમાં પાછળ પડી ગઈ, રજોગુણના અતિયોગથી મુસલમાન પાદશાહી તુટી પડી તથા યુરોપની પ્રવૃત્તિપૂજક પ્રજાઓની પડતીનો વખત ચાલ્યો આવે છે; તમોગુણથી પહાડમાં વસનારા ભીલો અને કોળી લોકો હમેશાં જંગલી હાલતમાં જીંદગી ગુજારે છે. લોકોમાં જ્યાં સત્વગુણનો અતિયોગ છે ત્યાં ઓછી પ્રવૃત્તિને લીધે અથવા સંસાર ઉપરના અણુરાગને લીધે દરિદ્રતા જોવામાં આવે છે, જ્યાં રજોગુણનો અતિયોગ છે ત્યાં સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ, કુસંપ, કલેશ, જુઠ, કપટ અને કજીયાનો વધારો જોવામાં આવે છે અને જ્યાં તમોગુણનો વધારો છે, ત્યાં બુદ્ધિની ભ્રષ્ટતા, અધમપણું, અતિક્રોધ, અતિઆળસ અને અતિ અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. જ્યાં એ ત્રણેની સમાનતા છે ત્યાં જ, અને જેટલા પ્રમાણમાં એ સમાનતા થયેલી છે એટલાજ પ્રમાણમાં, સુખશાંતિ, સારો ઉદ્યોગ અને સંપ જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીની પ્રજાઓમાં અંદર અંદર કુસંપ, દેશમાં કુસંપ, નાતમાં કુસંપ, જાતમાં કુસંપ, કુટુંબમાં કુસંપ, ઘરમાં કુસંપ, અને છેવટ શરીરમાં પણ કુસંપ, એ ત્રણ પ્રકૃતિની અસમાનતા અથવા કુસંપનું કારણ છે. દેશના માણસોની બુદ્ધિની અસમાનતાથી દેશમાં કુસંપ થાય છે. નાત જાતનાં માણસોની પ્રકૃતિમાં અસમાનતા થવાથીજ કુટુંબમાં કલેશ ઉઠે છે, અને શરીરમાં વાત પિત્ત કફ વગેરેની અસમાનતાથી શરીરમાં પણ વિગ્રહ ઉઠીને વ્યાધિ થાય છે. આ બધી ખરાબી પ્રકૃતિની વિષમતા અથવા અસમાનતાથી થાય છે.

માટે પ્રકૃતિનું ઐક્ય અને સમાનપણું (Equilibrium) જાળવી રાખવું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે, એ જ સુખનું મુળ છે, એ જ આરોગ્ય છે, અને તેજ વૈદ્યવિદ્યાનું પહેલું કર્તવ્ય છે; તથા પ્રકૃતિમાં વિષમતા થવાને લીધે શરીરમાં બીગાડ થયા પછી તેને સમાનતામાં લાવવાના ઉપાયો કરવા, એ વૈદ્યવિદ્યાનું બીજું કર્તવ્ય છે.

વિદ્વાનોએ આ વાત ખસુસ લક્ષમાં રાખીને આરોગ્ય જાળવવાના નિયમો બતાવેલા છે અને ભૂલ થવાને લીધે આરોગ્યતામાં ભંગ થાય તો તેને રસ્તાપર લાવવાના ઉપાયો બતાવેલા છે. રોગ મટાડવાના ઉપાયો શોધવા કરતાં રોગ અટકાવવાના ઉપાયો યોજવા, એ વાત વધારે અગત્યતા ધરાવે છે, અને આ ગ્રંથમાં પણ એ વાતને વધારે અગત્યતા આપવામાં આવી છે.

"PREVENTION IS BETTER THAN CURE."

" ઉપાય કરતાં અટકાવ વધારે સારો. "

ભાગ ૨ જો.

શારીરસ્થાન.

ANATOMY—એનેટોમી.

પ્રકરણ ૧ લું.

શરીરરચના.

શરીર રચનાનું સવિસ્તર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન માત્ર ગ્રંથો વાંચવાથી મળી શકતું નથી. જાતે કેટલાક શરીર સંબંધી સૂક્ષ્મજ્ઞાન મેળવી શકે, એ વાત જો કે અસંભવિત નથી તોપણ મુશ્કેલ છે, તથાપિ શરીરરચના વિષેનું સામાન્ય જ્ઞાન તો દરેક માણસે મેળવવું જોઈએ. બીજી વિદ્યાઓ સંબંધી ગમે એટલું ઉંડું જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરીએ, પણ જ્યાં સુધી શારીરિક વિદ્યા સંબંધી થોડું ઘણું પણ જ્ઞાન ન ધરાવીએ ત્યાં સુધી આપણે માણસ જાત આપણા જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાનના વધારામાં બહુ જ પાછળ છીએ, એમ માનવું જોઈએ; આવા નાના ગ્રંથમાંથી અહિં જે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તથા તેમાંથી જે સામાન્ય જ્ઞાન મળી શકે છે, તે સામાન્ય વાચક વર્ગની તૃપ્તિને માટે જોઈએ એટલું થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

માણસના શરીરની રચનાનો બહારનો દેખાવ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય છે, જેથી બહારની આકૃતિઓ વિષે વિશેષ વર્ણનની જરૂર રહેતી નથી. શરીર એ તેમાં વસનારા શરીરી અથવા જીવાત્માને વસવાનું એક ઘર છે. ઘરની અંદર જેમ સર્વ પ્રકારની સગવડો અને સાધનો હોય છે, તેમ શરીરમાં પણ સર્વ પ્રકારનાં સાધનો મુકેલાં જોવામાં આવે છે. માણસનું શરીર એ કુદરતની અદ્ભૂત અને અકળિત રચનાનો શ્રેષ્ઠ નમુનો છે, ધાતુના પદાર્થો વડે માણસ જેમ ઘડિયાળમાં ગતિ મુકી શકે છે, તેમ કુદરતે આ શરીરરૂપી ઘડીયાળમાં ચૈતન્ય મુકેલું છે. જેમ ઘડિયાળનાં ચક્રો ઘસાઈ જાય છે અથવા અકસ્માતથી કે અટકાવથી ચક્રો ચાલતાં બંધ પડે છે, તેવી જ રીતે આ શરીરરૂપી ઘડિયાળ પણ બંધ પડી જાય છે. કુદરતરૂપી કુશળ કારીગરે બનાવેલા આ જીવતા ઘડિયાળ જેવું સજીવ ઘડિયાળ બનાવવાને માણસ જાત શક્તિમાન્ નથી; તથાપિ તે ઘડિયાળનું સંચા કામ અને તેના ચક્ર ઉકેલી ઉખેળીને વિદ્વાનોએ તેનું બારિક જ્ઞાન મેળવેલું છે. એ જ્ઞાન જેટલે દરજ્જે માણસ જાતે મેળવેલું છે, એટલા પ્રમાણમાં કુદરતની આ અદ્ભૂત કારીગરીમાં કાંઇ ખોટકો થઇ આવે છે, તેને માણસની અક્કલ અને શક્તિ સુધારી શકે છે અને તે ઘડિયાળ વધારે વખત ચાલુ રહે એવી તદબીર કરી શકે છે. આ કુદરતી ઘડીયાળ સંબંધી અત્યાર સુધીમાં મેળવેલા જ્ઞાન ઉપરથી આપણે તેની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને બનેલા અવયવો સંબંધી કાંઇક માહિતી મેળવવાનો અત્રે પ્રયત્ન કરીએ.

ગર્ભની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ.

THE FOETUS AND ITS GROWTH.

શરીરની સામાન્ય રચના જાણ્યાં પહેલાં જે ક્રમથી શરીર ગર્ભમાં બંધાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે તે પ્રથમ જાણવાની જરૂર છે. ગર્ભ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ બારીકીથી સમજવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. આપણા લોકોમાં એ વિષે થોડું જાણું તો આશ્ચર્યપણું જોવામાં આવે છે કે ઘણી વખત એવા અજ્ઞાનભરી દસવા સરખી ખોટી કલ્પનાઓ ફેલાવે ઘણી ઘણું નુકસાન થાય છે. અજાન લોકો ધારે છે એવી રીતે ગર્ભ કેઈ આકસ્માત કારણથી કે મંત્રતંત્રના બળથી રહિ જતું રહેતો નથી, તે વાત નીચેની ટુંકી હકીકતથી સમજી શકાશે.

પુરૂષ અને સ્ત્રીના સંબંધથી જ ગર્ભ પેદા થાય. પુરૂષના વીર્ય (semen) અને સ્ત્રીના આર્તવ (menses) તે બેનો સંયોગ થવાથી તેમાંથી એક સજીવ પિંડ ઉત્પન્ન થાય છે. મરદની ગોળી (testicles) મા જે ધાતુ હોય છે તેમા ન્હાના ન્હાના બારીક તંતુ જેવા પદાર્થો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી તે તંતુઓ ન્હાના માથાવાળા અને બારીક પુંછડીવાળા હાલતા જંતુઓ હોય એમ માલમ પડે છે અને સંબંધ થયા પછી વીર્ય સંબંધમાર્ગ (Vulva of the Vagina) મા પડે છે અને ત્યાંથી કમળના મોઢા (orifice of the Uterus) માં થઈને ગર્ભસ્થાનમાં જાય છે. બીજી તરફથી ઓરતના ગર્ભસ્થાનમાં બાજુપર ગાંઠો (ovaries) હોય છે. તેમાં બારીક ઇંડાં જેવા કણ (spermatocs) પેદા થાયછે, જે કણ પાકવાના સમયપર ઉપર તરી આવે છે અને ગર્ભસ્થાનની નળી (fallopian tube) નો એક છેડો તેને વળગે છે. પછી એ ઇંડા જેવા કણ પેલી વળગેલી નળીમાં ફુટે છે અને તેમાંનો ગર્ભ રહેવા લાયક પદાર્થ ગર્ભસ્થાનમા દાખલ થાય છે અને ત્યા તેમાં આવેલ મરદની ધાતુના જંતુ જેવા પદાર્થો સાથે મળે છે. આવી રીતે મરદની ધાતુના જંતુ જેવા પદાર્થો અને ઓરતના ગર્ભસ્થાનની ગાંઠોમાના બારીક પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી ગર્ભ પેદા થાય છે. એ પ્રમાણે રહેલો ગર્ભ ગર્ભસ્થાનની નળીમાંથી ગર્ભાશયમાં જાય છે ત્યારે ગર્ભાશયનું પડ જાડું થાય છે અને ગર્ભવાળા પદાર્થની આસપાસ વીંટળાઈને એક થેલી જેવું બની રહે છે. આહી ગર્ભ વધે છે અને માતાના લોહીની નસોની શાખાઓ (placenta) તેમા જઈને તે ગર્ભનું નવ માસ સુધી પોષણ કરે છે.

એક માસનો ગર્ભ ન્હાના કીડાના જેવા આકારનો લગભગ ¼ થી ½ ઇંચ જેવડો લાંબો હોય છે. એક માસના ગર્ભમાં અવયવોની કાંઈ પણ સ્પષ્ટ આકૃતિ હોતી નથી પણ મોંને ઠેકાણે ન્હાની સરખી ફાટ હોય છે, અને બે આંખોને ઠેકાણે કાળા ડાઘ દેખાય છે. બે માસનો ગર્ભ ૧¼ થી ૧½ ઇંચ લાંબો અને આશરે ૧½ રૂપીઆભાર વજનનો હોય છે. બીજા માસમાં ગર્ભમાં મોં, નાક, કાન અને આંખ વગેરે ચહેરાના સર્વ અવયવો ખુલ્લા દેખાય એવા થાય છે. હાથ પગના કેટલાક ભાગો અલગ પડેલા દેખાય છે અને આંખ ઉપરની કમાન થવા માંડે છે. ત્રીજા માસનો ગર્ભ ૨ થી ૨॥ ઇંચ લાંબો અને ૨॥ થી ૪ તોલા વજનમાં હોય છે. ત્રીજા માસમા હાડકાં થવા માંડે છે અને માંસના

ભાગ ૨ જો.

શારીરસ્થાન.

ANATOMY—એનેટોમી.

પ્રકરણ ૧ લું.

શરીરરચના.

શરીર રચનાનું સવિસ્તર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન માત્ર ગ્રંથો વાંચવાથી મળી શકતું નથી. કદાચ કોઇ શરીર સંબંધી સૂક્ષ્મજ્ઞાન મેળવી શકે, એ વાત જો કે અસંભવિત નથી તોપણ અશક્ય છે, તથાપિ શરીરરચના વિષેનું સામાન્ય જ્ઞાન તો હરેક માણસે મેળવવું જોઇએ. બીજી વિદ્યાઓ સંબંધી ગમે એટલું ઉંડું જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરીએ, પણ જ્યાં સુધી શારીરિક વિદ્યા સંબંધી થોડું ઘણું પણ જ્ઞાન ન ધરાવીએ ત્યાં સુધી આપણે માણસ જાત આપણા જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાનના વધારામાં ઘણું જ પાછળ છીએ, એમ માનવું જોઇએ; આવા નાના ગ્રંથમાંથી અહિં જે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તથા તેમાંથી જે સામાન્ય જ્ઞાન મળી શકે છે, તે સામાન્ય વાચક વર્ગની તૃપ્તિને માટે જોઇએ એટલું થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

માણસના શરીરની રચનાનો બહારનો દેખાવ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય છે, જેથી બહારની આકૃતિઓ વિષે વિશેષ વર્ણનની જરૂર રહેતી નથી. શરીર એ તેમાં વસનારા શરીરી અથવા જીવાત્માને વસવાનું એક ઘર છે. ઘરની અંદર જેમ સર્વ પ્રકારની સગવડો અને સાધનો હોય છે, તેમ શરીરમાં પણ સર્વ પ્રકારનાં સાધનો મુકેલાં જોવામાં આવે છે. માણસનું શરીર એ કુદરતની અદ્‌ભૂત અને અકળિત રચનાનો શ્રેષ્ટ નમુનો છે, ધાતુના પદાર્થો વડે માણસ જેમ ઘડિયાળમાં ગતિ મુકી શકે છે, તેમ કુદરતે આ શરીરરૂપી ઘડીયાળમાં ચૈતન્ય મુકેલું છે. જેમ ઘડિયાળનાં ચક્રો ઘસાઇ જાય છે અથવા અકસ્માતથી કે અટકાવથી ચક્રો ચાલતાં બંધ પડે છે, તેવી જ રીતે આ શરીરરૂપી ઘડિયાળ પણ બંધ પડી જાય છે. કુદરતરૂપી કુશળ કારીગરે બનાવેલા આ જીવતા ઘડિયાળ જેવું સજીવ ઘડિયાળ બનાવવાને માણસ જાત શક્તિમાન્ નથી; તથાપિ તે ઘડિયાળનું સંચા કામ અને તેના ચક્ર ઉકેલી ઉખેળીને વિદ્વાનોએ તેનું બારિક જ્ઞાન મેળવેલું છે. એ જ્ઞાન જેટલે દરજ્જે માણસ જાતે મેળવેલું છે, એટલા પ્રમાણમાં કુદરતની આ અદ્‌ભૂત કારીગરીમાં કાંઇ ખોટકો થઇ આવે છે, તેને માણસની અક્કલ અને શક્તિ સુધારી શકે છે અને તે ઘડિયાળ વધારે વખત ચાલુ રહે એવી તદબીર કરી શકે છે. આ કુદરતી ઘડીયાળ સંબંધી અત્યાર સુધીમાં મેળવેલા જ્ઞાન ઉપરથી આપણે તેની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને બનેલા અવયવો સંબંધી કાંઇક માહિતી મેળવવાનો અત્રે પ્રયત્ન કરીએ.

[illegible] છે. ચહેરો અને મોઢું બરાબર તૈયાર થાય છે, આંગળાં [illegible] સુધી [illegible]. બાળક સ્પષ્ટ અને હાથનાં આંગળાં [illegible] ગર્ભ ૫ થી ૬ ઇંચ લાંબો અને ૭ થી ૮ા રૂપીઆ- [illegible] ચરબી વગરની ગુલાબી રંગની, મોઢું ખુલ્લું અને [illegible] દેખાય છે, નખ થવા માંડે છે અને જાતિ પરખાય છે. [illegible] પણ જાય છે. ત્રણ મહિનાથી ગર્ભમાં [illegible] ગર્ભમાંના જીવ રૂપ, રસ, ગંધ વગેરેની [illegible] માસનો ગર્ભ [illegible] થી ૭ ઇંચ લાંબો અને ૧૨ થી [illegible] હોય છે. આ માસમાં હાડકાં તથા માસ [illegible] છે, માથાનું કદ [illegible] અને માથાના વાળ દેખાવા માંડે છે. પાંચમા માસના બાળકનું [illegible] માસનો ગર્ભ ૯ થી ૧૦ ઇંચ લાંબો અને એક રતલ વજનમાં હોય [illegible] હોય છે, ચહેરો વાળ વગરનો [illegible] રંગનો અને વાળ રૂપેરી રંગનાં હોય છે. [illegible] બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સાતમા માસનો ગર્ભ ૧૩થી ૧૫ [illegible] રતલ વજનમાં હોય છે. ચામડી ગુલાબી રંગની જાડી, નખ [illegible] નહિ પહોંચેલા, આંખનાં પોપચાં જુદાં થયેલાં અને આંખ ઉપરનું [illegible] હોય છે. આઠમા માસનો ગર્ભ ૧૪ થી ૧૬ ઇંચ લાંબો અને ૪ થી ૫ રતલ વજનમાં હોય છે, ચામડી વધારે જાડી અને નખ સંપૂર્ણ થયેલા હોય છે. નવ માસનો ગર્ભ ૧૭ થી ૨૧ ઇંચ લાંબો અને ૫ થી ૯ રતલ અથવા સરાસરી ૭ રતલ વજન હોય છે. નવ માસ સુધીમાં ગર્ભ માંહેના શરીરનું આ પ્રમાણે બંધારણ થાય છે.

આ પ્રમાણે ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલું અને બંધાયેલું બાળક નવ માસ પછી બહાર આવે છે. આ સ્થિતિમાં અને આ વયમાં તેનું શરીર હજુ સંપૂર્ણતાને પામ્યું હોતું નથી. તેનાં હાડકાં અપૂર્ણ અને અપક્વ હોય છે. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હાડકાં અને બીજા પદાર્થો તથા ધાતુઓ સંપૂર્ણ થતા જાય છે. આવી રીતે સંપૂર્ણ પરિપક્વપણાને પામેલા પુખ્ત વયના માણસના શરીરનું સરાસરી વજન ૧૪૦ રતલ હોય છે. શરીરના બાંધામાં હાડપિંજર, માંસ, તથા તેના સ્નાયુ એટલે સંધિબંધનો મુખ્ય ભાગ બજાવે છે; માટે તેનું અને પછી શરીરના જુદા જુદા ભાગોનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હાડપિંજર.

SKELETON–સ્કેલેટન.

[illegible] વો આધાર હાડપિંજર ઉપર છે. શરીરના બીજા સર્વ ભાગો હાડપિં[illegible] રહેલા છે. વળી હાડપિંજરથી શરીરના ભાગોનું રક્ષણ પણ [illegible] (skull) છાતીનું પીંજરૂં (thorax) અને પેટમાં બખોલ [illegible] લાણુ જગાઓ છે અને તે હાડપીંજરના વચલા ભાગમાં આવેલ [illegible] ના પોલોમાં જીંદગીના ઘણા અગત્યના અવયવો મૂકવામાં આ-

જેમ છે અને હાડકાંથી તેમનું રક્ષણ કરેલું છે. હાડપિંજરના ઉપલા ભાગ ખભાના હાડકાંથી બનેલા છે. જેના ઉપર શરીરની તરેહવાર હાલચાલની ગતિનો આધાર છે. આ હાડપિંજરના જુદા જુદા હાડકાં માંસનાં જોડાણો (muscles) વડે એકબીજા સાથે મજબુતપણે બંધાયેલા છે અને તેમ વડે આચ્છાદિત થયેલાં છે કે તે એકદમ ખસી કે તુટી જતાં નથી. શરીરનું સરાસરી વજન ૧૪૦ રતલ ગણતાં તેના પ્રમાણમાં હાડપિંજરનું સરાસરી વજન આશરે ૨૫ રતલ ધારવામાં આવે છે.

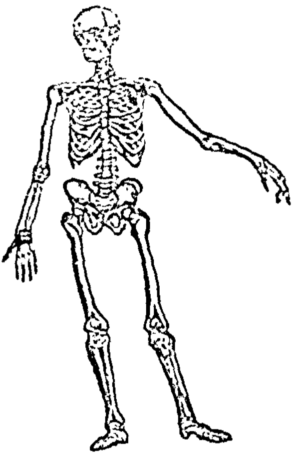

હાડપિંજર. (Skeleton)

અસ્થિ—હાડકાં—BONES.

હાડપિંજરનાં હાડકાંની જુદા જુદા વિદ્વાનોએ કરેલી ગણતરીમાં કાંઈ કાંઈ તફાવત માલમ પડે છે; અને પ્રાચીન ગણતરી વળી હાલની અર્વાચીન ગણતરી કરતાં પણ જુદી પડે છે; બન્ને પ્રકારની ગણતરી નીચેના કોઠામાં બતાવવામાં આવી છે.

અર્વાચીન ગણતરી.

માથાની ખોપરીમાં	૮
ચહેરામાં	૧૪
ડોકમાં	૧
કરોડના	૨૬
છાતીનું સીનાનું હાડકું	૧
પાંસળીઓ	૨૪
બન્ને હાથ તથા ખભામાં	૬૪
બન્ને પગ તથા થાપામાં	૬૨
દાંત	૩૨
કાનનાં નાનાં હાડકાં	૬
કુલ	૨૩૮

પ્રાચીન ગણતરી.

આખા માથામાં		૬૫
૬ ખોપરીમાં	૨ આંખમાં	
૨ કપાળમાં	૪ કાનમાં	
૧ તાળવામાં	૪ કંઠમાં	
૨ હડપચીમાં	૯ ડોકમાં	
૩ નાકમાં	૩૨ દાંત	
આખા ધડમાં		૧૧૭
૨ હાંસડીમાં	૩૦ પીઠમાં	
૮ છાતીમાં	૨ થાપામાં	
૭૨ પાંસળાં	૧ ત્રિકનું	
૧ ઉપસ્થમાં	૧ ગુદાનું	
શાખાઓમાં		૧૨૦
૬૦ બે હાથમાં	૬૦ બે પગમાં	
કુલ		૩૦૨

[illegible] જોવામાં આવે છે. એ તફાવત [illegible] પ્રમાણે [illegible]માં વધારે [illegible] ગણેલી છે. પ્રાચીન વિદ્વાનો [illegible] તથા [illegible] ત્યાં વધારો થઇ પડે છે. [illegible] ગણે છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં [illegible] છે. એ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, [illegible] હોવા જોઈએ. આ સિવાય હાડકાંની [illegible] જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એવું છે કે, કેટલાક વિદ્વાનો [illegible] ગણતા નથી અને કેટલાક ગણે છે.

[illegible] (cartilage) જેવી હોય છે અને બાળક [illegible] હાડકાં બંધાતાં જાય છે. એ ક્રમ મોટી ઉમર સુધી જારી [illegible] આકૃતિનાં છે. કેટલાંક લાંબાં, કેટલાંક ટુંકાં, કેટલાંક [illegible] અને કેટલાંક [illegible] હોય છે. લાંબાં હાડકાં પ્રથમ [illegible] અને પાછળથી તેના છેડા સંધાઇ એક થઇ જાય છે. એ કારણથી [illegible] તફાવત આવે છે.

[illegible] હાડકાં બહારથી કઠણ હોય છે, પણ અંદરથી નરમ હોય છે. કેટ-[illegible] અને [illegible] છે તેમ કેટલાંક કમાનની પેઠે વળે છે. હાડકાં ઉપર [illegible] અને ખરબચડી જગાઓ હોય છે, જેથી નસો અને રગો [illegible] થઇ શકે છે અને માંસની તાંતો તેનાપર મજબુતપણે વળગી શકે છે. દરેક હાડકાંની સપાટીપર એક અથવા વધારે છિદ્ર હોય છે, તેમાંથી ધોરી નસનો ફાંટો હાડકાંનું પોષણ કરવાને તેના મધ્યમાં જાય છે.

હાડકાં જ્યાં જ્યાં સંધાયેલાં છે ત્યાં સાંધાઓ ઉપર કૂર્ચા વીંટાએલા હોય છે અને બાકીના સર્વ ભાગમાં આખા હાડકાંની સપાટી ઉપર એક મજબુત પડ લપેટાયેલું હોય છે. હાડકાંનું આવું બહારનું પડ શ્વેત તંતુમય હોય છે અને તેમાં હાડકાંની સપાટીના પોષણ માટે લોહીની નસો (blood vessels) પથરાયેલી હોય છે. જો કોઇ જખમને લીધે બહારનું પડ ઉખડી જાય તો હાડકાંનો એટલો ભાગ મરણ પામે છે. લાંબાં હાડકાંની વચલી પોલમાં નરમ રાતો માવો (marrow) હોય છે અને અંદર બીજું પડ હોય છે જે અસ્થિનું અંતરપડ અથવા આવરણ કહેવાય છે. તે પડમાંથી રક્ત નળીઓને લીધે અસ્થિના અંદરના ભાગનું પોષણ થાય છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે, શરીરનાં હાડકાંને નિરંતર પોષણ મળ્યા કરે છે અને જો કોઇ કારણથી એ પોષણ મળતું અટકે છે, તો હાડકાં વિકાર પામે છે.

હાડકાં મુખ્ય બે પદાર્થનાં બનેલાં છે. ચીકાસવાળો પદાર્થ (animl matter) અને ખનીજ (earthly matter) અથવા ક્ષાર. ચીકાસવાળા પદાર્થને લીધે હાડકાં ચીવટ (મજબુત–ચીકણાં) અને સ્નિગ્ધ (તરાવટવાળાં) રહે છે, અને ખારને લીધે સખત રહે છે.

હવામાં હાડકાંને બાળવાથી ચીકાસવાળો ભાગ બળી જાય છે અને ફક્ત ખારવાળો

પદાર્થ બાળી દે છે અને એવી રીતે બાળેલાં હાડકાને હાથવતી મસળવાથી ભુકો થઈ જાય છે. બીજી રીતે હાડકાને સુરોખારના નરમ તેજાબમાં બોળી રાખવામાં આવે તો તેજાબથી ખારનો ભાગ ઓગળી જઈ ચીકાશવાળો પદાર્થ બાકી રહેવાથી હાડકું નરમ થાય છે. રસાયણિક રીતે પૃથક્કરણ કરી જોતા વિદ્વાનોને હાડકાંમાં નીચેની વસ્તુઓ હાથ લાગી છે:—

હાડકાં આદિના પદાર્થો.		હાડકાંનાં ૧૦૦ ભાગમાં.
ચીકાશવાળી વસ્તુઓ—એનીમલ મેટર.......		૩૩ ભાગ
ખનીજ અથવા ખાર વાળી વસ્તુઓ.	ફૉસ્ફેટ ઑફ લાઇમ—એક જાતનો ચુનાનો ખાર..............................	૫૧ ,,
	કાર્બોનેટ ઑફ લાઇમ—ચાક જેવો ભાગ...	૧૨ ,,
	ફ્લોરાઇડ ઑફ કેલ્શીયમ.............	૨ ,,
	મેગ્નેશીઆ..............................	૧ ,,
	મીઠું, સોડા વગેરે બીજા ખાર.........	૧ ,,

ઉમરના પ્રમાણમાં હાડકાં આદિના આ પદાર્થોમાં વધઘટ થાય છે. પુખ્ત ઉંમરના હાડ કરતાં બાળકના હાડકાંમાં ખનીજ પદાર્થનો ભાગ ઓછો હોય છે અને ચીકાશનો ભાગ વધારે હોય છે, તેથી બાળકનાં હાડકાં વધારે નરમ હોય છે, અને થોડા જોરથી મરડાઈ જાય છે. એથી ઉલટું, ઘડપણમાં ખનીજ એટલે ખારનો ભાગ વધી જ અને ચીકાશનો ભાગ ઘટે છે, જેથી ઘરડાં માણસનાં હાડ બરડ હોવાથી થોડા જોરથી ભાંગી જાય છે. ઉમર પ્રમાણે હાડકાંનું બંધારણ નીચે પ્રમાણે છે:—

હાડકાં આદિના પદાર્થ.	બાળપણમાં.	પુખ્ત ઉમરે.	ઘડપણમાં.
ચીકાશવાળી વસ્તુઓ.	૪૭ ભાગ	૨૦ ભાગ	૧૨ ભાગ
ખનીજ અથવા ખાર	૪૮ ભાગ	૭૫ ભાગ	૮૩ ભાગ

કૂર્ચા—CARTILAGE કાર્ટિલેજ.

હાડકાંનું પહેલું સ્વરૂપ કૂર્ચા છે. કૂર્ચા એ એક પ્રકારનું નરમ અને અરધું હાડ છે. તે કઠણ, સ્થિતિસ્થાપક, જાડા રબ્બર જેવો સફેત પદાર્થ છે. તે પદાર્થ હાડકાં જેવો સખ્ત કે બરડ નથી, પણ તેનામાં હાડકાં જેવા ગુણધર્મ રહેલા છે, અને ગર્ભમાં પ્રથમ કૂર્ચા હોય છે અને પછી તેમાંથી હાડકાં તૈયાર થાય છે. કેટલાક કૂર્ચા પુખ્ત ઉમરે હાડકાંપણાને પામે છે, કે કૂર્ચા ઘડપણે હાડકાંપણાને પામે છે અને કેટલાક કૂર્ચા છેવટ સુધી એની એ જ રહે છે. કાન, નાક, પાંપણ, પાંસળીઓ અને સાંધાઓમાં કૂર્ચા હોય છે અને કૂર્ચા જ રહે છે.

[illegible] મનુષ્યમાં મોટો તફાવત જોવામાં આવે છે. એ તફાવત [illegible] હાડકાંની ગણત્રી પ્રમાણે છાતીમાં વચ્ચે [illegible] તેને લાગેલી છે. પ્રાચીન વિદ્વાનો છાતીનાં તથા [illegible] એકથી પંચાવન હાડકાંનો ત્યાં વધારો થઇ પડે છે. [illegible] પાંસળીઓ ગણે છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં [illegible] એ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન થઇ શકે છે કે, [illegible] તેઓ માનતા હોવા જોઇએ. આ સિવાય હાડકાંની [illegible] જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એવું છે કે, કેટલાક વિદ્વાનો [illegible] સંખ્યામાં ગણતા નથી અને કેટલાક ગણે છે.

[illegible] કૂર્ચા (cartilage) જેવી હોય છે અને બાળક [illegible] હાડકાં બંધાતાં જાય છે. એ ક્રમ મોટી ઉમર સુધી જારી [illegible] જુદી જુદી આકૃતિનાં છે. કેટલાંક લાંબાં, કેટલાંક ટુંકાં, કેટલાંક [illegible], કેટલાંક ગોળ અને કેટલાંક ગોળ હોય છે. લાંબાં હાડકાં પ્રથમ [illegible] હોય છે અને પાછળથી તેના છેડા સંધાઇ એક થઇ જાય છે. એ કારણથી [illegible] ગણત્રીમાં તફાવત આવે છે.

[illegible] હાડકાં બહારથી કઠણ હોય છે, પણ અંદરથી નરમ હોય છે. કેટ-[illegible] જેમ સખત અને [illegible] છે તેમ કેટલાંક કમાનની પેઠે વળે છે. હાડકાં ઉપર [illegible], ખાડા, નાકાં અને ખરબચડી જગાઓ હોય છે, જેથી નસો અને રગો [illegible] આરપાર જઇ શકે છે અને માંસની તાંતો તેનાપર મજબુતપણે વળગી શકે છે. દરેક હાડકાંની સપાટીપર એક અથવા વધારે છિદ્ર હોય છે, તેમાંથી ધોરી નસનો ફાંટો હાડકાનું પોષણ કરવાને તેના મધ્યમાં જાય છે.

હાડકાં જ્યાં જ્યાં સંધાયેલાં છે ત્યાં સાંધાઓ ઉપર કૂર્ચા વીંટાએલા હોય છે અને [illegible] સર્વ ભાગમાં આખા હાડકાંની સપાટી ઉપર એક મજબુત પડ લપેટાયેલું હોય છે. હાડકાંનું આવું બહારનું પડ શ્વેત તંતુમય હોય છે અને તેમાં હાડકાંની સપાટીના પોષણ માટે લોહીની નસો (blood vessels) પથરાયેલી હોય છે. જો કોઇ જખમને લીધે બહા-રનું પડ ઉખડી જાય તો હાડકાંનો એટલો ભાગ મરણ પામે છે. લાંબાં હાડકાંની વચલી પોલમાં નરમ રાતો માવો (marrow) હોય છે અને અંદર બીજું પડ હોય છે જે અસ્થિનું અંતરપડ અથવા આવરણ કહેવાય છે. તે પડમાંથી રક્ત નળીઓને લીધે અસ્થિના અંદરના ભાગનું પોષણ થાય છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે, શરીરનાં હાડકાંને નિરં-તર પોષણ મળ્યા કરે છે અને જો કોઇ કારણથી એ પોષણ મળતું અટકે છે, તો હાડકાં વકાર પામે છે.

હાડકાં મુખ્ય બે પદાર્થનાં બનેલાં છે. ચીકાસવાળો પદાર્થ (animl matter) અને ખનીજ (earthly matter) અથવા ક્ષાર. ચીકાસવાળા પદાર્થને લીધે હાડકાં ચીવટ (મજ-બુત–ચીકણાં) અને સ્નિગ્ધ (તરાવટવાળાં) રહે છે, અને ખારને લીધે સખત રહે છે. ખુલ્લી હવામાં હાડકાંને બાળવાથી ચીકાસવાળો ભાગ બળી જાય છે અને ફક્ત ખારવાળો

[illegible]

હાડકાં બાંધનારા પદાર્થો.		હાડકાંના ૧૦૦ ભાગમાં.
	પ્રાણિજ્ય [illegible]—જીલેટિન [illegible]......	૩૩ [illegible]
અજીવ	[illegible]	
અથવા	[illegible]........................	૫૧ [illegible]
ખાર [illegible]	[illegible]...	૧૧ [illegible]
[illegible]	[illegible]...........	૪ [illegible]
	[illegible]........................	૧ [illegible]
	[illegible].......	૧ [illegible]

ઉંમરના પ્રમાણમાં હાડકાં બનેલાં આ પદાર્થોનું [illegible] છે. [illegible] હાડકાંમાં અજીવ [illegible] છે [illegible] હોય છે, [illegible] હાડકાં [illegible] છે, અને [illegible] છે. [illegible] અજીવ [illegible] પડે છે, [illegible] હાડકાં [illegible] જાય છે. [illegible] હાડકાંનું [illegible] નીચે પ્રમાણે છે:—

હાડકાં બનેલા પદાર્થ.	બાળપણમાં.	યુવાન ઉંમરે.	ઘડપણમાં.
પ્રાણિજ્ય પદાર્થો.	૪૦ ભાગ	૨૫ ભાગ	૧૨ ભાગ
અજીવ અથવા ખાર	૪૮ ભાગ	૭૫ ભાગ	૮૩ ભાગ

કૂર્ચા—CARTILAGE કાર્ટિલેજ.

હાડકાંનું પહેલું સ્વરૂપ કૂર્ચા છે. કૂર્ચા એ એક પ્રકારનું નરમ અને આછું હાડ છે. તે ઠાલું, સ્થિતિસ્થાપક, અને રબ્બર જેવો સફેદ પદાર્થ છે. તે પદાર્થ હાડકાં જેવો સખત કે ખર નથી, પણ તેનામાં હાડકાં જેવા ગુણધર્મ રહેલા છે, અને ગર્ભમાં પ્રથમ કૂર્ચા હોય છે પછી તેમાંથી હાડકાં તૈયાર થાય છે. કેટલાક કૂર્ચા યુવાન ઉંમરે હાડકાંપણાને પામે છે, [illegible] કૂર્ચા ઘડપણે હાડકાંપણાને પામે છે અને કેટલાક કૂર્ચા ઉંમર સુધી એની એ જ [illegible] રહે છે. કાન, નાક, પાંપણ, પાંસળીઓ અને સાંધાઓમાં કૂર્ચા હોય છે અને [illegible] કૂર્ચા જ રહે છે.

સાંધા—JOINT—જોઇન્ટ.

આકૃતિ ૨ ૭.

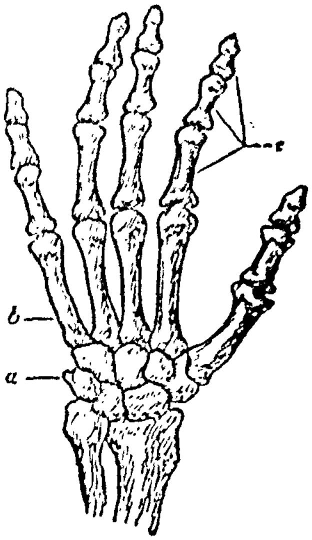

હાથનો પોંચો તથા આંગળાં.

[illegible] નાનાં નાનાં હાડકાં કેવી રીતે સંધાએલાં છે તેનો ખ્યાલ [illegible] આપવા માટે બાજુમાં [illegible]થી આંગળા સુધીના હાડકાંનું ચિત્ર આપેલું છે. બે હાડકાં જે ઠેકાણે સંધાય છે તેને સાંધો કહેવામાં આવે છે. શરીરમાં એવા અસંખ્ય સાંધા છે. કેટલાક સાંધા જરા પણ હાલતા ચાલતા નથી. દાખલા તરીકે માથાની ખોપરીના હાડકાના તથા બેઠકનાં હાડકાંનાં ઘણા ખરા સાંધા એ જાતના છે. એ હાડકાં એક બીજા સાથે એવાં તો મજબૂત સંધાએલાં છે કે બહારથી તે એક જ આખા હાડકાના બનેલા હોય એવું લાગે છે. બીજી જાતના સાંધા થોડા થોડા હાલી ચાલી શકે છે; આવા સાંધાઓમાં હાડકાં એક અડોઅડ હોતાં નથી, પણ બે હાડકાંની વચમાં ગાદી જેવો પદાર્થ આવેલો હોય છે, જેવાં કે બરડાની કરોડના સાંધા—(Dorsal Vertebrae). ત્રીજી જાતના સાંધા હાલતા અથવા ગતિવાળા હોય છે. એ જાતના સાંધાવડે સંધાએલા અવયવો ચારે તરફ ફેરવી શકાય છે. એ સાંધાઓમાં એક તરફનાં હાડકાંને ગોળ દડા જેવું માથું હોય છે અને હાડકાંના છેડામાં તે દડો બેસે એવો ગોળ ખાડો હોય છે, અને ગોળ હોવાથી જ તે સઘળી તરફ વળી શકે છે. હાથના ખભા અને પગના થાપાઓમાં એ જાતના સાંધા છે. વળી કેટલાક ગતિવાળા સાંધા ખીલી પાંસીવાળા એટલે મજાગરા જેવા હોય છે. બે કોણી તથા પોંચા, અને બે ગોઠણ તથા ઘુંટી એ આઠ સાંધા મજાગરા જેવા હોય છે, અને તેથી પેટીના ઉપલાં ઢાંકણાની પેઠે એ જ તરફ વાળી શકે છે.

હાડકાંના બે છેડા જ્યાં આગળ એકઠા થાય છે તે ઉપર કૂર્ચાનો એક થર હોય છે. એ કૂર્ચા સ્થિતિસ્થાપક એટલે વળે એવા હોવાથી સાંધા ઉપર કાંઇ જોર કે ધક્કો લાગે છે તોપણ તે કૂર્ચાને લીધે તેનો બચાવ થાય છે. સાંધાની ચારે તરફ એક પડ વળગેલું હોય છે; તે પડમાં ચીકણો રસ પેદા થાય છે અને તે સાંધાઓનું પોષણ કરે છે. સંચાઓમાં જેમ તેલની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે સાંધાઓને નરમ રાખવા માટે આ રસની જરૂર છે. બન્ને સાંધાઓને જોડી રાખવા માટે એક એક અથવા વધારે બંધનો હોય છે, જે **સંધિબંધન** કહેવાય છે. એ બંધનો માંસના બનેલા સફેત તંતુઓ અથવા તાંતણાઓનાં હોય છે. કેટલાક બંધન પટા જેવાં હોય છે, અને થાપા અને ખભાનાં બંધનો થેલી જેવાં હોય છે. મતલબ કે જેવા સાંધા હોય છે તેવાં જ તેને બંધબેસતાં બંધનો હોય છે. આ બંધનો સિવાય આસપાસ આવેલા માંસના લોચાઓ જેને સ્નાયુ નામ આપવામાં આવેલું છે તે પણ સાંધાઓને મજબુતી આપે છે.

માંસના લોચા-સ્નાયુ-MUSCLES-મસલ્સ.

શરીરના સઘળા ભાગોપર જે માંસ જોવામાં આવે છે, તે માંસ એકઠું જથાબંધ નથી પણ જુદા જુદા માંસના લોચાઓનું બનેલું છે. હાથ અને પગની પીંડીઓ માંસના એક મોટા લોચાથી બનેલી હોય એમ દેખાય છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથી. એ પીંડીઓમાં માંસના જુદા જુદા કટકા છે, અને તે ઘણી સફાઇથી સાથે જોડાયેલા હોવાથી એક જેવા લાગે છે. એ માંસના લોચાઓ બધા એક જ પ્રકારના હોતા નથી; મોટા, નાના, લાંબા, ટુંકા, ગોળ, ચપટા, ચોરસ, ત્રણ ખુણાવાળા, એમ જુદા જુદા આકાર અને કદના હોય છે અને જ્યાં જેવો ખપ ત્યાં તેવો ઉપયોગ થયો છે. આ લોચાઓ માંસના રેસાઓના બનેલા છે. કેટલાક લોચાઓ એ રેસાઓની ઝુડીઓ અથવા બંડલોના બનેલા છે.

શરીરનું હાડપિંજર એ માત્ર હાડકાનું ખોખું છે. એ ખોખામાં આસપાસ સર્વત્ર માંસમય લોચાઓનું આચ્છાદાન થયેલું છે અને તે વડે જ તેનું ચલનવલન થાય છે. શરીરની દરેક ગતિ અને દરેક કાર્ય એ સ્નાયુ વડે જ થઇ શકે છે. ચાલવું, ખાવું, હાથ હલાવવો, બોલવું અને આંખ ફેરવવી એ સુધાં શરીરનાં નાનાં મોટાં સર્વ કાર્યોમાં સ્નાયુની જરૂર પડે છે. ચહેરા પર આનંદ, ક્રોધ, દિલગીરી વગેરે મનોવિકારો પણ એ સ્નાયુ વડે જ બતાવી શકાય છે.

આ માંસના લોચાઓ અથવા સ્નાયુઓ બે પ્રકારના છે. ૧ ઐચ્છિક, ૨ અનૈચ્છિક. એક પ્રકારના સ્નાયુ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે હાલે છે અને બીજા પ્રકારના સ્નાયુ આપણી ઇચ્છાને આધીન નથી. હાથ, પગ, અને આંગળાંનું ચલનવલન, આંખના ડોળાનું ફરવું, નાકના નસકોરાંનું પહોળું થવું, વગેરે અવયવોના સ્નાયુઓને આપણી મરજી પ્રમાણે આપણે ચલાવી શકીએ છીએ. પણ આંતરડાંની ગતિ આપણી ઇચ્છાથી થતી નથી. હવા તથા અન્ન જવાની નળીઓ, હોજરી, મૂત્રના કુક્ષ, ગર્ભસ્થાન અને ધોરી નસો વગેરે અવયવો અને એ ભાગોના માંસના લોચાઓ પોતાની મેળે સંકોચાય છે અને પહોળા થાય છે અને તે લોચાઓ ઉપર આપણી ઇચ્છા કશો અખત્યાર ધરાવતી નથી. આ બન્ને પ્રકારના માંસના લોચાઓ રેસાનાં બનેલાં છે, પણ આ બીજા પ્રકારના સ્નાયુ ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરનારા સ્નાયુ જેવા રાતા અને મોટા હોતા નથી, પણ તેઓ એક પડની પેઠે પથરાયેલા હોય છે અને તેમને બંધનની જરૂર પડતી નથી.

માંસના લોચા અથવા સ્નાયુનો ગુણ સંકોચવાનો છે. તેઓના સંકોચાવાથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જડબાંના સ્નાયુ સંકોચાવાથી જડબાં હાલે છે અને ખોરાક ચવાય છે; હાથના સ્નાયુ સંકોચાવાથી હાથ વળી શકે છે અને પગના સ્નાયુ સંકોચાવાથી પગ ચાલે છે. કેટલાક સ્નાયુ એક બીજાથી વિરુદ્ધ ગુણના હોય છે; દાખલા તરીકે એકથી આંખ અને મુઠી ઉઘડે છે અને બીજાથી બંધ થાય છે. આ સ્નાયુઓ ચૈતન્ય હોય છે ત્યાં સુધી કામે લાગેલા જ રહે છે. શરીરમાં આવા માંસના લોચા અથવા સ્નાયુ આશરે ૫૦૦ છે.

સાંધા–[illegible]

[illegible] નાનાં નાના હાડકાં હેાી - [illegible] માટે બાજુમાં લાગી [illegible] છે. જે હાડકાં જે ઠેકાણે [illegible] કહેવાય છે. શરીરમાં કેટલાક [illegible] પણ હાલતા ચાલતા નથી. દા [illegible] ખોપરીના હાડકાંના તથા [illegible]નાં હાડ [illegible] એ જાતના છે. એ હાડકાં એક બીજા સ [illegible] સંધાયેલા છે કે બહારથી તે એક જ અ. ડકાના બનેલાં હોય એમ લાગે છે. બીજી જાતના સાં. ધાઓ હાલી ચાલી શકે છે; આવા સાંધાઓમાં હાડકાં છે [illegible] હોતા નથી, પણ બે હાડકાંની વચમાં ગાદી જેવો પ આવેલો હોય છે, જેવાં કે બરડાની કરોડના સાંધા–(Dor. Vertebrae). ત્રીજી જાતના સાંધા હાલતા અથવા ગતિવા હોય છે. એ જાતના સાંધાવડે સંધાગેલા અવયવો ચારે તરફ ફેરવી શકાય છે. એ સાંધાઓમાં એક તરફનાં હાડકાંને ગોળ દડા છેડામાં તે દડો બેસે એવો ગોળ ખાડો હોય છે, અને ગોળ હે. શકે છે. હાથના ખભા અને પગના થાપાઓમાં એ જાતના સ. સાંધા ખીલી પાંસીયાળા એટલે મજાગરા જેવા હોય છે. એ ગોઠણ તથા ઘુંટી એ આઠ સાંધા મજાગરા જેવા હોય છે, અ. ણાની પેઠે બે જ તરફ વાળી શકે છે.

હાડકાંના બે છેડા જ્યાં આગળ એકઠા થાય છે તે ઉપર કૂચા એ કૂર્ચા સ્થિતિસ્થાપક એટલે વળે એવા હોવાથી સાંધા ઉપર કાંઈ જો તોપણ તે કૂર્ચાને લીધે તેનો બચાવ થાય છે. સાંધાની ચારે તરફ એક છે; તે પડમાં ચીકણો રસ પેદા થાય છે અને તે સાંધાઓનું પોષણ કરે જેમ તેલની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે સાંધાઓને નરમ રાખવા માટે આ છે. બન્ને સાંધાઓને જોડી રાખવા માટે એક એક અથવા વધારે બંધનો હોય છે, **બંધન** કહેવાય છે. એ બંધનો માંસના બનેલા સફેત તંતુઓ અથવા તાંતણાઓ છે. કેટલાક બંધન પટા જેવાં હોય છે, અને થાપા અને ખભાનાં બંધનો થેલી જેવાં છે. મતલબ કે જેવા સાંધા હોય છે તેવાં જ તેને બંધબેસતાં બંધનો હોય છે. આ બંધ સિવાય આસપાસ આવેલા માંસના લોચાઓ જેને સ્નાયુ નામ આપવામાં આવેલું છે તે પણ સાંધાઓને મજબુતી આપે છે.

માંસના લોચા–સ્નાયુ–MUSCLES–મસલ્સ.

શરીરના સઘળા ભાગોપર જે માંસ જોવામાં આવે છે, તે માંસ એકઠું જથાબંધ ો પણ જુદા જુદા માંસના લોચાઓનું બનેલું છે. હાથ અને પગની પીંડીઓ માંસના ; મોટા લોચાથી બનેલી હોય એમ દેખાય છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથી. એ પીંડી-માં માંસના જુદા જુદા કટકા છે, અને તે ઘણી સફાઇથી સાથે જોડાયેલા હોવાથી એક રા લાગે છે. એ માંસના લોચાઓ બધા એક જ પ્રકારના હોતા નથી; મોટા, નાના, બા, ટુંકા, ગોળ, ચપટા, ચોરસ, ત્રણ ખુણાવાળા, એમ જુદા જુદા આકાર અને કદના ા છે અને જ્યાં જેવો ખપ ત્યાં તેવો ઉપયોગ થયો છે. આ લોચાઓ માંસના રેસા-ાના બનેલા છે. કેટલાક લોચાઓ એ રેસાઓની ઝુડીઓ અથવા બંડલોના બનેલા છે.

શરીરનું હાડપિંજર એ માત્ર હાડકાનું ખોખું છે. એ ખોખામાં આસપાસ સર્વત્ર સમય લોચાઓનું આચ્છાદાન થયેલું છે અને તે વડે જ તેનું ચલનવલન થાય છે. શરીરની ક ગતિ અને દરેક કાર્ય એ સ્નાયુ વડે જ થઇ શકે છે. ચાલવું, ખાવું, હાથ હલાવવો, લવું અને આંખ ફેરવવી એ સુધાં શરીરનાં નાનાં મોટાં સર્વે કાર્યોમાં સ્નાયુની જરૂર ડ છે. ચહેરા પર આનંદ, ક્રોધ, દિલગીરી વગેરે મનોવિકારો પણ એ સ્નાયુ વડે જ તાવી શકાય છે.

આ માંસના લોચાઓ અથવા સ્નાયુઓ બે પ્રકારના છે. ૧ ઐચ્છિક, ૨ અનૈચ્છિક. ાક પ્રકારના સ્નાયુ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે હાલે છે અને બીજા પ્રકારના સ્નાયુ આપણી ચ્છાને આધીન નથી. હાથ, પગ, અને આંગળાંનું ચલનવલન, આંખના ડોળાનું ફરવું, ાકના નસકોરાંનું પહોળું થવું, વગેરે અવયવોના સ્નાયુઓને આપણી મરજી પ્રમાણે આ-ણે ચલાવી શકીએ છીએ. પણ આંતરડાંની ગતિ આપણી ઇચ્છાથી થતી નથી. હવા તથા ન્ન જવાની નળીઓ, હોજરી, મૂત્રના કુપા, ગર્ભસ્થાન અને ધોરી નસો વગેરે અવયવો ને એ ભાગોના માંસના લોચાઓ પોતાની મેળે સંકોચાય છે અને પહોળા થાય છે અને લોચાઓ ઉપર આપણી ઇચ્છા કશો અખત્યાર ધરાવતી નથી. આ બન્ને પ્રકારના માંસના ાચાઓ રેસાનાં બનેલાં છે, પણ આ બીજા પ્રકારના સ્નાયુ ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરનારા નાયુ જેવા રાતા અને મોટા હોતા નથી, પણ તેઓ એક પડની પેઠે પથરાયેલા હોય છે બને તેમને બંધનની જરૂર પડતી નથી.

માંસના લોચા અથવા સ્નાયુનો ગુણ સંકોચવાનો છે. તેઓના સંકોચવાથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જડબાંના સ્નાયુ સંકોચાવાથી જડબાં હાલે છે અને ખોરાક ચવાય છે; હાથના સ્નાયુ સંકોચાવાથી હાથ વળી શકે છે અને પગના સ્નાયુ સંકોચાવાથી પગ ચાલે છે. કેટલાક સ્નાયુ એક બીજાથી વિરુદ્ધ ગુણના હોય છે; દાખલા તરીકે એકથી આંખ અને મુઠી ઉઘડે છે અને બીજાથી બંધ થાય છે. આ સ્નાયુઓ ચૈતન્ય હોય છે ત્યાં સુધી કામે લાગેલા જ રહે છે. શરીરમાં આવા માંસના લોચા અથવા સ્નાયુ આશરે ૫૦૦ છે.

સાંધા-JOINT-જોઇન્ટ.

આકૃતિ ૨ ૭.

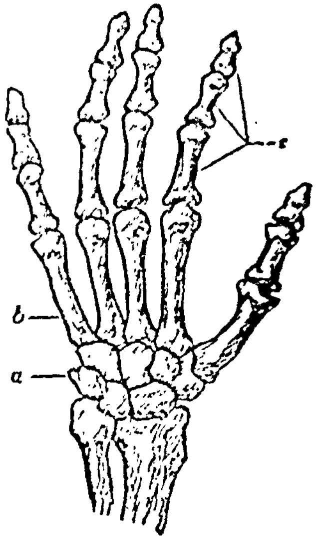

હાથનો પોંચો તથા આંગળાં.

શરીરમાંનાં નાનાં નાનાં હાડકાં કેવી રીતે સંધાયેલાં છે તેનો ખ્યાલ આવવા માટે બાજુમાં કાંડાથી આંગળા સુધીના હાથનું ચિત્ર બતાવેલું છે. બે હાડકાં જે ઠેકાણે સંધાય છે તેને સાંધા કહેવામાં આવે છે. શરીરમાં એવા અસંખ્ય સાંધા છે. કેટલાક સાંધા જરા પણ હાલતા ચાલતા નથી. દાખલા તરીકે માથાની ખોપરીનાં હાડકાંના તથા ચેહેરાનાં હાડકાંનાં ઘણા ખરા સાંધા એ જાતના છે. એ હાડકાં એક બીજા સાથે એવાં તો સજ્જડ સંધાયેલા છે કે બહારથી તે એક જ આખા હાડકાનાં બનેલાં હોય એવું લાગે છે. બીજી જાતના સાંધા થોડા થોડા હાલી ચાલી શકે છે; આવા સાંધાઓમાં હાડકાં છેક અડોઅડ હોતાં નથી, પણ એ હાડકાંની વચમાં ગાદી જેવો પદાર્થ આવેલો હોય છે, જેવાં કે બરડાની કરોડના સાંધા-(Dorsal Vertebrae). ત્રીજી જાતના સાંધા હાલતા અથવા ગતિવાળા હોય છે. એ જાતના સાંધાવડે સંધાયેલા અવયવો ચારે તરફ ફેરવી શકાય છે. એ સાંધાઓમાં એક તરફનાં હાડકાંને ગોળ દડા જેવું માથું હોય છે અને હાડકાંના છેડામાં તે દડો બેસે એવો ગોળ ખાડો હોય છે, અને ગોળ હોવાથી જ તે સઘળી તરફ વળી શકે છે. હાથના ખભા અને પગના થાપાઓમાં એ જાતના સાંધા છે. વળી કેટલાક ગતિવાળા સાંધા ખીલી પાંસીવાળા એટલે મજાગરા જેવા હોય છે. બે કોણી તથા પોંચા, અને બે ગોઠણ તથા ઘુંટી એ આઠ સાંધા મજાગરા જેવા હોય છે, અને તેથી પેટીના ઉપલાં ઢાંકણાની પેઠે એ જ તરફ વાળી શકે છે.

હાડકાંના બે છેડા જ્યાં આગળ એકઠા થાય છે તે ઉપર કૂર્ચાનો એક થર હોય છે. એ કૂર્ચા સ્થિતિસ્થાપક એટલે વળે એવા હોવાથી સાંધા ઉપર કાંઇ જોર કે ધક્કો લાગે છે તોપણ તે કૂર્ચાને લીધે તેનો બચાવ થાય છે. સાંધાની ચારે તરફ એક પડ વળગેલું હોય છે; તે પડમાં ચીકણો રસ પેદા થાય છે અને તે સાંધાઓનું પોષણ કરે છે. સંચાઓમાં જેમ તેલની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે સાંધાઓને નરમ રાખવા માટે આ રસની જરૂર છે. બન્ને સાંધાઓને જોડી રાખવા માટે એક એક અથવા વધારે બંધનો હોય છે, જે **સંધિબંધન** કહેવાય છે. એ બંધનો માંસના બનેલા સફેત તંતુઓ અથવા તાંતણાઓનાં હોય છે. કેટલાક બંધન પટા જેવાં હોય છે, અને થાપા અને ખભાનાં બંધનો થેલી જેવાં હોય છે. મતલબ કે જેવા સાંધા હોય છે તેવાં જ તેને બંધબેસતાં બંધનો હોય છે. આ બંધનો સિવાય આસપાસ આવેલા માંસના લોચાઓ જેને સ્નાયુ નામ આપવામાં આવેલું છે તે પણ સાંધાઓને મજબુતી આપે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (Bladder) [illegible] (Penis) [illegible]

સ્નાયુબંધન-TENDONS-ટેન્ડન્સ.

આકૃતિ ૩ જી.

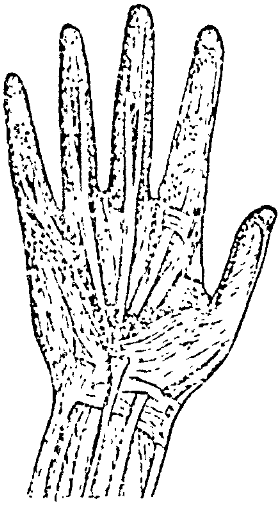

પંજો.

દરેક સ્નાયુના છેડા સફેદ ચીકણા મજબુત દોરડાં જેવા હોય છે અને તે દોરડાંવતી તે હાડકાંને મજબુત વળગી રહે છે. આ દોરડાંને સ્નાયુબંધન કહે છે. સ્નાયુબંધન ઘણાં જ મજબુત હોય છે. તે એવાં તો જોરથી વળગેલાં હોય છે કે, કેટલીકવાર હાડકું ભાંગે છે પણ તે બંધન તુટતાં નથી. હાથ પગનાં આંગળાં હલાવતાં જે દોરી જેવી રગો દેખાય છે તે સ્નાયુબંધન છે. સ્નાયુબંધનો જે ભાગને વળગેલાં હોય છે તે ભાગને સ્નાયુ હલાવે છે. હાથના સ્નાયુબંધન જોવા માટે આ જોડે ચિત્ર આપેલું છે.

સંયોજક-CONNECTIVE TISSUE-કનેકટીવ ટીશ્યુ.

શરીરમાં હાડકાં, તેના ઉપરનાં પડ, સ્નાયુ, લોહીની નળીઓ, મજ્જાતંતુઓ અને ચામડી વગેરે ભાગો એક બીજા સાથે સજ્જડ જોડાયેલાં છે. ગુંદ અથવા લોહીની પેઠે શરીરમાં એક એવો ચીકણો પદાર્થ છે, કે જે આખા શરીરમાં ફેલાઇને તે બધા અવયવોને ઉપરા ઉપર જોડી રાખે છે. તે પદાર્થ બારીક તંતુઓ કે પરમાણુઓનો બનેલો છે. તે જોડવાનું કામ કરે છે તેટલા માટે તેને **સંયોજક** એવું નામ આપીએ તો અપાય.

ચરબી-FAT-ફૅટ.

સંયોજક નામનો જે પદાર્થ હાડકાં, માંસના લોચા તથા તેના બંધનોને સાથે જોડી રાખવામાં કામ લાગે છે, તેની સાથે એક બીજો પીળા રંગનો જે પદાર્થ હોય છે, તેને ચરબી કહેવામાં આવે છે. સંયોજકમાં પીળા રંગના લોચા ચરબીના હોય છે. ચરબી કારબોન અને હાઇડ્રોજનની બને છે, અને તેથી કારબોનવાળા પદાર્થોના વિશેષ ખાવાથી તેમજ શરીરને જોઇએ એટલી કસરત નહિ મળવાથી શરીરમાં ચરબીનો વધારો થાય છે. ચરબીનો જમાવ વિશેષે કરીને સાથળ, જાંગ અને પેટના ભાગપર થાય છે.

ત્વચા-ચામડી-SKIN-સ્કીન.

હાડપિંજરના સૌથી ઉપલા પડને ત્વચા અથવા ચામડી કહેવામાં આવે છે. ત્વચાથી શરીરના અંદરના ભાગોનું રક્ષણ થાય છે; પણ તે કરતાં પણ ત્વચા બીજાં ઘણા ઉપયોગનાં કામ બજાવે છે. તેનાથી સ્પર્શજ્ઞાન થાય છે, પરસેવો નિકળે છે, અને બહારના પદાર્થોને ચૂસી લેવાનું કામ કરે છે; આ સંબંધી વિશેષ વર્ણન ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમાં આવશે.

પ્રકરણ ૨ જું.

શરીરના મુખ્ય ભાગો.

PRINCIPLE PARTS OF THE BODY.

આપણા શરીરની અંદર કયા કયા અવયવો અથવા ભાગો કયાં કયાં આવેલા છે, એ બંધી સાધારણ જ્ઞાન દરેક માણસને હોવું જોઇએ. પણ આપણા દેશી લોકો એ સંબંધી કશું પણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાનાં દરદોના સંબંધમાં વારંવાર ભૂલો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધડની અંદર છાતી અને પેટ એ બે મ્હોટી પોલો સિવાય બે બાજુમાં બે હાથ અને નીચે બે પગ આવેલા છે. જે મગજમાં રહેલા અધિકારીની આજ્ઞાથી પદાર્થોને પકડે છે અને શરીરને એક જગ્યાએથી બીજી જગાએ લઈ જાય છે.

ખોપરીની પોલ-માથાની તુંબી.

SKULL—સ્કલ.

આકૃતિ ૪ થી.

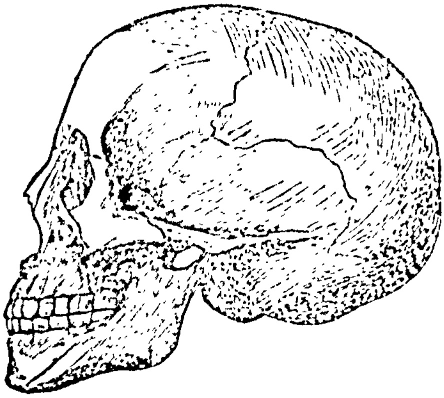

ખોપરી.

પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે શરીરમાં મુખ્ય ત્રણ અગત્યની પોલો છે. ખોપરીની પોલ. છાતીની પોલ અને પેટની પોલ. શરીરનાં સર્વ ચૈતન્યવાળા ભાગો અથવા જીવનસ્થાનો એ ત્રણ પોલોમાં આવેલાં છે. શરીરમાં જુદા જુદા અવયવોની પ્રથક્ પ્રથક્ ક્રિયા થવી તેનું નામ જીવ [Life] છે, અને એ ક્રિયાઓ બંધ પડવી તેનું નામ મૃત્યુ [Death) છે. એવી ચૈતન્યવાળી ક્રિયા અથવા જીવનનાં મુખ્ય સ્થાનોમાં મગજ સર્વોપરી સ્થાન છે. મગજ એ જીવનનું સર્વોપરી સ્થાન હોવાથી તેનું રક્ષણ પણ બહુ મજબુત કિલ્લામાં થયું છે. એ કિલ્લો તે માથાની ખોપરી છે. આ જોડેનું ચિત્ર ૪ થું માથાની ખોપરીનું છે. એ ખોપરી ૨૨ હાડકાંની બનેલી છે. આમાંનાં ૮ હાડકાંની અંદર મગજનો ભાગ આવેલો છે અને ૧૪ હાડકાં મોઢાના ચહેરામાં છે. માથાની આ તુંબડીની અંદર મગજના ચાર ભાગો સિવાય આંખ, કાન, નાક, જીભ અને મોઢાનાં ઘર આવેલાં છે.

મગજ-ભેજું-BRAIN-(બ્રેઈન.)

મગજ ખોપરીની પોલમાં બરાબર બેસતું કરવામાં આવેલું છે. ખોપરીની જમીન મગજની સપાટીને અનુસરતી છે, એટલે તેમાં ખાડાખડબા છે, જેમાં મગજ બરાબર બેસતું આવે છે. ખોપરીમાં મગજને માટે ત્રણ આચ્છાદન એટલે પડ છે. સૌથી ઉપરનું બાહ્યપડ જાડું તથા મજબુત છે અને ખોપરીની અંદર ચારે તરફ આવેલું છે. તેનો એક ફાંટો મગજના બે ભાગની વચમાં ઉતરે છે. મગજમાંથી જે લોહી ફરીને પાછું જાય છે તેને માટે
આ બાહ્યપડમાં નળી ... માર્ગ હોય છે. બીજું પડ ભેજાંના મધ્યમાં છે. જેને મધ્યાવરણ
કહેવામાં આવે છે. ... વડું છે અને તેની પોલમાં પ્રવાહી છે. ત્રીજું પડ મગજને
લગોલગ આવેલું છે, ... ર પડ એવા નામથી ઓળખવું. મગજના પોષણ માટે તેમાં
રક્તનળીઓની જાળ
મગજ ... છે. જ્યારે ખોપરીનું ઉપલું આચ્છાદન ખસેડી લેવામાં
બે ત્યારે ... તે આ નીચેના ચિત્ર ૫ થી
ેલ છે. ... rebrum) જોડેના
૨ ૬ ૬ ... ગેલા છે અને તે
૩૮

ધડની અંદર છાતી અને પેટ એ બે મ્હોટી પોલો સિવાય બે બાજુમાં બે હાથ અને નીચે બે પગ આવેલા છે. જે મગજમાં રહેલા અધિકારીની આજ્ઞાથી પદાર્થોને પકડે છે અને શરીરને એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જાય છે.

ખોપરીની પોલ-માથાની તુંબી.

SKULL—સ્કલ.

આકૃતિ ૪ થી.

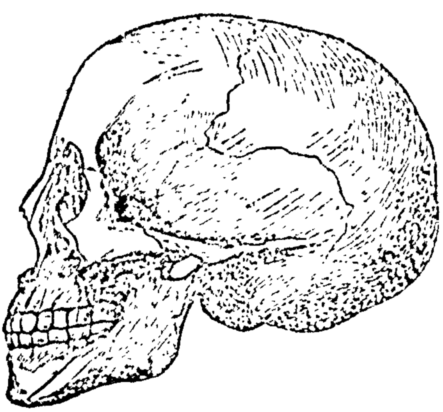

ખોપરી.

પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે શરીરમાં મુખ્ય ત્રણ અગત્યની પોલો છે. ખોપરીની પોલ, છાતીની પોલ અને પેટની પોલ. શરીરનાં સર્વ ચૈતન્યવાળા ભાગો અથવા જીવનસ્થાનો એ ત્રણ પોલોમાં આવેલાં છે. શરીરમાં જુદા જુદા અવયવોની પ્રથક્ પ્રથક્ ક્રિયા થવી તેનું નામ જીવ [Life] છે, અને એ ક્રિયાઓ બંધ પડવી તેનું નામ મૃત્યુ [Death) છે. એવી ચૈતન્યવાળી ક્રિયા અથવા જીવનનાં મુખ્ય સ્થાનોમાં મગજ સર્વોપરી સ્થાન છે. મગજ એ જીવનનું સર્વોપરી સ્થાન હોવાથી તેનું રક્ષણ પણ બહુ મજબુત કિલ્લામાં થયું છે. એ કિલ્લો તે માથાની ખોપરી છે. આ જોડેનું ચિત્ર ૪ થું માથાની ખોપરીનું છે. એ ખોપરી ૨૨ હાડકાંની બનેલી છે. આમાંનાં ૮ હાડકાંની અંદર મગજનો ભાગ આવેલો છે અને ૧૪ હાડકાં મોઢાના ચહેરામાં છે. માથાની આ તુંબડીની અંદર મગજના ચાર ભાગો સિવાય આંખ, કાન, નાક, જીભ અને મોઢાનાં ઘર આવેલાં છે.

મગજ-ભેજું-BRAIN-(બ્રેઈન.)

મગજ ખોપરીની પોલમાં બરાબર બેસતું કરવામાં આવેલું છે. ખોપરીની જમીન મગજની સપાટીને અનુસરતી છે, એટલે તેમાં ખાડાખડબા છે, જેમાં મગજ બરાબર બેસતું આવે છે. ખોપરીમાં મગજને માટે ત્રણ આચ્છાદન એટલે પડ છે. સૌથી ઉપરનું બાહ્યપડ જાડું તથા મજબુત છે અને ખોપરીની અંદર ચારે તરફ આવેલું છે. તેનો એક ફાંટો મગજના બે ભાગની વચમાં ઉતરે છે. મગજમાંથી જે લોહી ફરીને પાછું જાય છે તેને માટે આ બાહ્યપડમાં નળી જેવો માર્ગ હોય છે. બીજું પડ ભેજાંના મધ્યમાં છે. જેને મધ્યાવરણ કહેવામાં આવે છે. તે પડ બેવડું છે અને તેની પોલમાં પ્રવાહી છે. ત્રીજું પડ મગજને લગોલગ આવેલું છે, તેને અંતર પડ એવા નામથી ઓળખવું. મગજના પોષણ માટે તેમાં રક્તનળીઓની જાળ પથરાયેલી છે.

મગજ ખોપરીની અંદર આવેલું છે. જ્યારે ખોપરીનું ઉપલું આચ્છાદન ખસેડી લેવામાં આવે ત્યારે મગજનો જે આકાર જોવામાં આવે છે તે આ નીચેના ચિત્ર ૫ થી બતાવેલ છે. મગજનો સૌથી ઉપલો ભાગ અથવા મોટું મગજ (Cerebrum) જોડેના ચિત્ર ૬ ઠ્ઠાથી બતાવેલ છે. આ મગજમાં વિચિત્ર રીતે થર ઉપર થર લાગેલા છે અને તે મગજ નરમ ભુરા રંગની વસ્તુનું બનેલું છે.

[illegible]

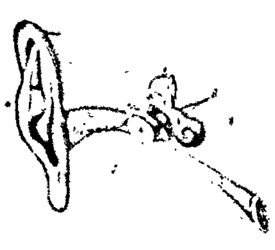

[illegible]

કાનના જુદા જુદા ભાગો

[illegible]

જનો ભાગ છે. તે આડો પડેલો છે અને તે સાથી ન્હાનો ભાગ છે. ત્યારે જાણવા
જુઓ ભાગ ૩ જો-ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

આખા મગજનું એકંદર સરાસરી વજન આશરે ૩ રતલ ગણાય છે. સ્ત્રીનું
પુરૂષના મગજ કરતાં કાંઈક ન્હાનું હોય છે. મગજના ન્હાના મોટા કદના પ્રમાણમાં
સમાં ઓછી વધતી અક્કલ હોય છે. મોટા મગજવાળા માણસમાં વધારે બુદ્ધિ હોય
અને ન્હાના મગજના માણસમાં ઓછી બુદ્ધિ હોય છે. ઉમરની સાથે મગજ પણ કે
વરસ સુધી વજનમાં વધે છે અને ૩૦ થી ૪૦ વરસની વય સુધીમાં સંપૂર્ણ હાલ
આવે છે. એ ઉમર પછી મગજનું વજન ઘટવા માંડે છે. કોઈ કોઈ બહુ બુદ્ધિશાલી
સનું ભેજું વજનમાં ૪ રતલ જેટલું હોય છે અને છેક મૂર્ખ માણસનું ભેજું ૨ા
કરતાં વધારે થતું નથી. હાથી અને મગરમચ્છ સિવાય બીજાં સઘળાં પ્રાણી કરતાં મ
જાતનું મગજ વજનમાં વધારે ભારે હોય છે. હાથીમાં તેનું વજન ૮ થી ૧૦ રતલનું
મગરમચ્છમાં ૫ રતલ જેટલું હોય એમ કહેવાય છે.

માથાની તુંબીના બીજા અવયવો.

આંખ-EYE-(આઇ)—માથાની તુંબામાં જોવાની ઇંદ્રિ ગોઠવી છે, તેને આંખ
વામાં આવે છે. આંખો બે છે. ભમરો, પાપણો, પોપચાં વગેરે તેના બહાર દેખાતા
સર્વેને જાણીતા છે. આંખના ડોળા નાકની બન્ને બાજુના ખાડાઓમાં મુકાયેલા છે.

આકૃતિ ૭ મી.

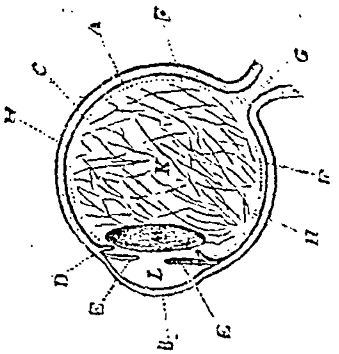

નેત્ર રચના.

આકૃતિ ૮ મી.

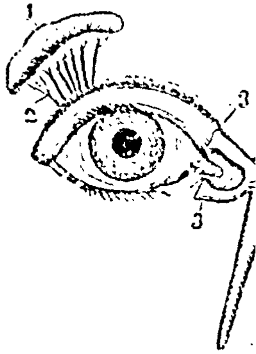

અશ્રુગ્રંથિ તથા નાક તરફનો

ડોળા ઉપર ત્રણ પડ છે. સર્વથી બહારનું પડ ધોળા રંગનું છે. તે અપારદર્શક
વાથી તેમાંથી પ્રકાશ અંદર જઈ શકતો નથી. એ પડ સખ્ત હોવાથી આંખના ડો
ગોળાકૃતિ કાયમ રહી શકે છે, પણ તેનો આગલો વચલો ભાગ કાચ જેવો સ્વચ્છ હો
તેમાંથી અજવાળું જઇ શકે છે. આંખના સફેદ પડ નીચે બીજું પડ કાળું છે, તે
નસોનું તથા તંતુજાળનું બનેલું છે. મગજનું ચૈતન્ય પણ આ પડમાં આવેલું છે—
રંગ પ્રમાણે ઉપરનો ડોળો કાળો કે માંજરો દેખાય છે. આંખની અંદર ગોળ ચક્કર
દીસે છે તે કીકીનો પડદો છે. તેના મધ્યમાં એક નાકું છે. જેને આપણે "કીકી" અ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આકૃતિ ૬ ઠ્ઠી.

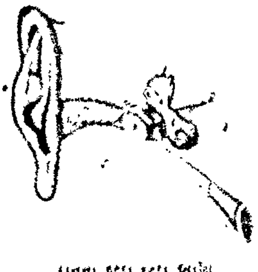

કાનના જુદા જુદા ભાગો

[illegible]

કાનની વચ્ચેના ભાગ [illegible] છે [illegible] આવેલાં છે, [illegible] ([illegible]). [illegible] રહેલો છે.

કાનનો ઉંડો ભાગ [illegible] અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં [illegible] આવેલા છે. આ ભાગ ઘણો ગુંચવણ ભરેલો છે અને સામાન્ય વાંચનારથી નહિ સમજ શકાય

[illegible] આખું [illegible] છે [illegible] નીચી [illegible] છે. ત્યારે જાણવા માટે
[illegible]

[illegible] આગળ [illegible] ત્રણ ભાગ છે. સ્ત્રીનું મગજ [illegible] મગજના નાના મોટા કદના પ્રમાણમાં માણ-[illegible] મોટા મગજવાળા માણસમાં વધારે બુદ્ધિ હોય છે. [illegible] બુદ્ધિ હોય છે. ઉમરની સાથે મગજ પણ કેટલાંક [illegible] ૪૦ વરસની વય સુધીમાં સંપૂર્ણ હાલતમાં [illegible] છે. કોઈ કોઈ બહુ બુદ્ધિશાળી માણ-[illegible] હોય છે અને એક મૂર્ખ માણસનું ભેજું ૨॥ રતલ [illegible] સિવાય બીજાં સઘળાં પ્રાણી કરતાં માણસ [illegible] હોય છે. હાથીમાં તેનું વજન ૮ થી ૧૦ રતલનું અને [illegible] હોય એમ કહેવાય છે.

માથાની તુંબીના બીજા અવયવો.

[illegible] ([illegible])—માથાની તુંબીમાં જોવાની ઇંદ્રિ ગોઠવી છે, તેને આંખ કહે-[illegible] છે. ભમરો, પાંપણો, પોપચાં વગેરે તેના બહાર દેખાતા ભાગો [illegible] છે. [illegible] નાકની બન્ને બાજુના ખાડાઓમાં મુકાયેલા છે.

આકૃતિ ૭ મી.

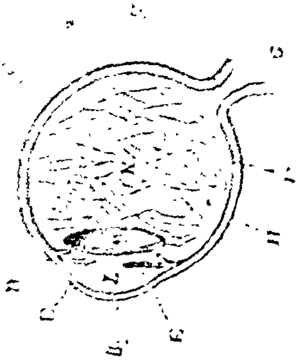

નેત્ર રચના.

આકૃતિ ૮ મી.

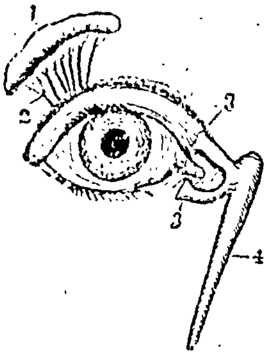

અશ્રુગ્રંથિ તથા નાક તરફનો માર્ગ.

ડોળા ઉપર ત્રણ પડ છે. સર્વથી બહારનું પડ ધોળા રંગનું છે. તે અપારદર્શક હોવાથી તેમાંથી પ્રકાશ અંદર જઈ શકતો નથી. એ પડ સખ્ત હોવાથી આંખના ડોળાની ગોળાકૃતિ કાયમ રહી શકે છે, પણ તેનો આગલો વચલો ભાગ કાચ જેવો સ્વચ્છ હોવાથી તેમાંથી અજવાળું જઇ શકે છે. આંખના સફેદ પડ નીચે બીજું પડ કાળું છે, તે ઝીણી નસોનું તથા તંતુજાળનું બનેલું છે. મગજનું ચૈતન્ય પણ આ પડમાં આવેલું છે—એના રંગ પ્રમાણે ઉપરનો ડોળો કાળો કે માંજરો દેખાય છે. આંખની અંદર ગોળ ચક્કર જેવું દીસે છે તે કીકીનો પડદો છે. તેના મધ્યમાં એક નાકું છે. જેને આપણે "કીકી" અથવા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

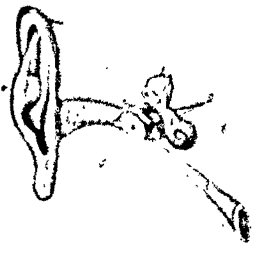

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છાતીના આગલા ભાગમાં મધ્યમાં ઉરોસ્થિ એટલે છાતીનું પીનાનું હાડકું છે, જેની સાથે પાંસળીઓ જોડાયેલી છે. આ પીનાનું હાડકું આકારે ખડ્ગ જેવું છે. આ અસ્થિમાં મૂળ ઘણા કકડા હોય છે, પણ જન્મથી તે કકડાઓ સંધાઈ જાય છે. પીનાનું હાડકું ઉપર ભાગ પહોળું હોય છે અને નીચે જતાં સાંકડું થતે થતે છેવટી આગળ અણીદાર થાય છે. ઉપરથી આ ભાગે ખભાના હાડકાની જોડના ભાગો સાથે સંધાયેલી છે અને આગળ પ્રથમની સાત પાંસળીઓ છાતીના પીનાના હાડકા સાથે જોડાયેલી છે, ને નીચેની પણ પાંસળીઓના છેડા છૂટા છે. પાંસળીઓ સ્થિતિસ્થાપક, એટલે નરમ અને વળે એવી હોવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયામાં મદદગાર થઈ પડે છે.

ફેફસાં—ફુપ્ફુસ—Lungs (ફેફસાં)—ફેફસાં બે છે, અને તે છાતીમાં બે બે બાજુ ઉપર આવેલાં છે. ફેફસાંનો આકાર શંકુ જેવો, ઉપરથી સાંકડો અને નીચેથી પહોળો હોય છે, અને ખૂબ વાદળી જેવો છે. દરેક ફેફસાનું વજન લગભગ શેર સવાનું હોય છે. ડાબા ફેફસા કરતાં જમણું ફેફસું જરા વધારે મોટું છે, પણ જમણા ફેફસા કરતાં ડાબું ફેફસું વધારે લાંબું હોય છે.

ફેફસાં વાદળી જેવા સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી દબાય છે અને પાછાં ફૂલે છે. ફેફસાંની અંદર નાનાં નાનાં અસંખ્ય છિદ્રો અથવા પોલા ભાગો હોય છે, જે હવાથી ભરેલા હોય છે. એવી અટકળ કરવામાં આવેલી છે કે, દરેક ફેફસામાં એવા ૩૦ કરોડ પોલા ભાગો છે. જો ફેફસું સખત નિબિડ જેવું હોત તો તેમાં હવાને પહોંચી ફરી જવા માટે થાત; પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં અસંખ્ય છિદ્રો હોવાને લીધે હવાને પુષ્કળ જગ્યા મળી શકે છે. દરેક ફેફસાં માંહેના હવાથી ભરેલાં છિદ્રો એકંદર ૧૪૦૦ ચોરસ ફીટ જેટલી જગ્યા રોકે છે.

આકૃતિ ૧૦ મી.

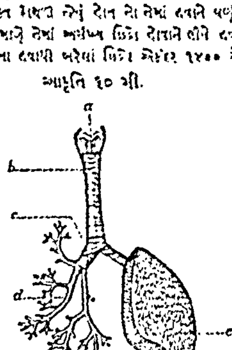

ફેફસું તથા શ્વાસનીનળીઓ.
Lungs and Air Passages.

આ આકૃતિમાં a સ્વરનળી છે, આગળ આવતાં b એ શ્વાસનળીનું સ્થાન ગણાય છે. ત્યાંથી આ લાંબી નળી છાતીમાં પ્રવેશ કરે છે અને ઉપરથી શ્વાસ નળીના c આગળ બે વિભાગ થાય છે. ત્યાંથી જે બે નળી ડાબા અને જમણા ફેફસામાં દાખલ થઈ તેને અંગ્રેજીમાં bronchi કહે છે અને તે ભાગ બગડવાથી ખાંસીનું દરદ થાય છે તેથીજ તે દરદને bronchitis કહે છે. શ્વાસનળી ફેફસાંમાં ગયા પછી તેની અનેક જુદી જુદી શાખાઓ થઈ જાય છે. એક બાજુનાં ફેફસાંમાં d d અક્ષરથી માત્ર તે નળીઓજ બતાવેલી છે. બીજી બાજુનું ફેફસું વાદળી જેવું બતાવેલું છે.

[illegible] જો આગમાં [illegible] થાય છે. તે તંતુઓને [illegible]

[illegible] કહેવામાં આવે છે. તેને માથાની તુંબીમાં [illegible] ભાગ [illegible] કહેવામાં આવે છે. નાકના [illegible] બહાર દેખાતા નાકનું મૂળ [illegible] છિદ્રો છે તેમ નાકના અંદરના ભાગમાં પણ બે છિદ્રો છે જે [illegible] છે. એ નાસકોશની વચમાં એક પડદો છે. નસ- [illegible] છે, જે નાકની અંદર જતી ધૂળ વગેરેના અટકાવ કરવાનું [illegible] વાસ પરખાય છે.

જીભ—[illegible]-(ટંગ)-મગજમાં જુદાં જુદાં કામ કરવાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં સ્વાદનું [illegible] જીભ છે. સ્વાદની [illegible] જીભમાં [illegible] છે. જીભ સિવાય જીભની [illegible] જેવા કે તાળવું (palate), પડજીભ (uvula), ગોરીઆ (tonsil), [illegible] શક્તિ હોય એમ જણાવવામાં આવે છે. જીભના અગ્રભાગ ઉપર [illegible] હોય છે, તે દાણા સુધી મગજની સ્વાદેન્દ્રિયના તંતુઓ પ્રસરેલા હોય છે, અને [illegible] કોઈ કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થતાં જ સ્વાદની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

[illegible] કોઈ પણ પદાર્થ તીખો ખારો હોય છે તેની પરીક્ષા જીભ કરી શકે છે. [illegible] જેમ વધારે પ્રવાહી એટલે જીભના તંતુઓમાં જલદી પ્રવેશ કરે એવો હોય તેમ સ્વાદ વધારે જલદી અને સારી રીતે પરખાય છે. કઠણ પદાર્થોમાં પરમાણુઓ જીભમાં ઉ- ત્પન્ન થતા રસમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જ તેના સ્વાદનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. જીભની અંદરના તંતુઓને જેવા સ્વાદનું જ્ઞાન થાય છે તેવા સ્વાદનું જ્ઞાન મગજને પહોંચાડે છે, અને ત્યારે જ આપણને અમુક સ્વાદનું ભાન અને જ્ઞાન થાય છે.

જીભ માંસમય લોચાની બનેલી છે. ચારે તરફના સ્નાયુ જીભને વળગેલા હોવાથી જીભ બધી તરફ વળી શકે છે. ખોરાક ચાવવાના કામમાં જીભ ઘણીજ મદદ કરે છે. તે ખોરા- કને વારંવાર દાંત નીચે લાવે છે, અને જીભની અણીઓ ખોરાકને નરમ કરે છે. આ સિવાય બોલવાના કામમાં જીભનો મુખ્ય ઉપયોગ છે.

છાતીની પોલ.

CHEST–ચેસ્ટ

છાતીની પોલમાં રક્તાશય, મોટી રક્તવાહિની અને બે ફેફસાં આવેલાં છે. આ સિ- વાય અન્નનળી છાતીમાં થઇ પેટમાં ઉતરે છે, અને શ્વાસનળીનો થોડો ભાગ પણ છાતીની પોલમાં આવેલો છે.

છાતીમાં બે બાજુપર બે ફેફસાં છે અને વચમાં રક્તાશય (હાર્ટ) છે. છાતીમાં દરેક બાજુએ બાર બાર પાંસળીઓ છે. છાતીના પાછલા પીઠના ભાગમાં મધ્યમાં કરોડ છે અને

આ પડદામાં ત્રણ મોટાં છિદ્ર છે; જેમના એકમાંથી મોટી ધોરી નસ અને બીજામાંથી અન્નનળી પેટમાં ઉતરે છે. ત્રીજા છિદ્રમાંથી મોટી કાળી નસ પેટમાંથી છાતીમાં જાય છે. આ ત્રણ મોટાં છિદ્ર સિવાય તેમાં બીજાં કેટલાંક બારીક છિદ્ર છે જે રસ્તે જ્ઞાનતંતુઓને જવા માટે છે.

પેટની બખોલ–ઉદર.

ABDOMEN–એબ્ડોમન.

શરીરમાં સૌથી મોટી પોલ પેટની છે. પેટની પોલના પાછલા ભાગમાં ખરડાની કરોડ આવેલી છે અને ઉપલા ભાગમાં પડદારૂપ ઘુમટીઓ આવેલી છે. આ પોલનું આગલું અને બાજુનું ઢાંકણ સ્નાયુ તથા ચામડીનું બનેલું છે. ઉપરના ભાગમાં છાતી અને પેટની વચ્ચે આવેલો ઉદર પટલ કે જે ઘુમટના આકારનો પડદો છે, અને નીચલા ભાગમાં પેડુ અથવા બસ્તિ છે. પેટમાં જમણી બાજુએ કૂલાના હાડકાના પેડુનું ઢાંકણ છેક હાડકાને અડકે છે અને હાડકાના આગલા ભાગના સ્નાયુ છે. પેડુ એટલે કે સ્ત્રીની ગર્ભાશયના આકારમાં અને મૂત્ર બસ્તી તથા બીજા અવયવો વગેરે હાડકાંથી પાછળ નીચે જાય છે. પેટની દિવાલની મધ્ય રેખામાં ડૂંટીનો ખાડો છે તેની નીચે પેડુ છે, અને પેટના છેક ઉપલા પાંસળીઓની વચ્ચેના ભાગને ખાડી કહે છે. ખાડુઓને પડખા કહે છે.

પેટમાં હોજરી, કલેજું, બરોળ, આંતરડાં, મૂત્રાશયના ગુરદા વગેરે ઘણા અગત્યના અવયવો આવેલા છે. તે અવયવોની ગોઠવણ ટુંકમાં તથા સહેલાઈથી જાણવા તથા ધ્યાનમાં રાખવા માટે પેટની આરપાર બે આડી અને બે ઉભી લીટીઓ દોરેલી કલ્પવાથી તેના નવ ભાગ થાય છે. અને તે નવ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે અવયવો આવેલા છે.

૧ જમણી પાંસળી પાસેના ભાગમાં.	૨ પાંસળીઓના મધ્યભાગમાં.	૩ ડાબી પાંસળી પાસેના ભાગમાં.
કલેજાનો જમણો ભાગ, પિત્તાશય, ન્હાના આંતરડાનો પહેલો ભાગ, મોટાં આંતરડાનો જમણો વીરો, જમણા ગુરદાનો ઉપલો ભાગ.	હોજરીનો વચલો ભાગ અને જમણો છેડો, કલેજાનો ડાબો ભાગ.	હોજરીનો ડાબો છેડો, બરોળ અથવા તલ્લી, મોટાં આંતરડાનો વીરો, ડાબા ગુરદાનો ઉપલો ભાગ.
૪ જમણા કમર તરફના ભાગમાં.	૫ ડૂંટીવાળા પેટના મધ્યભાગમાં.	૬ ડાબા કમર તરફના ભાગમાં.
ઉપર ચઢતું મોટું આંતરડું, જમણા ગુરદાનો નીચેનો ભાગ, ન્હાના આંતરડાનો થોડો ભાગ.	મોટા આંતરડાનો આડો ભાગ, નાનાં આંતરડાનાં થોડાં ગુંચળાં.	મોટા આંતરડાનો હેઠે ઉતરતો ભાગ, ડાબા ગુરદાનો હેઠલો ભાગ અને ન્હાના આંતરડાનાં થોડાં ગુંચળાં.
૭ જમણી જાંગ તરફના ભાગમાં.	૮ પેડુવાળા નીચલા મધ્ય ભાગમાં.	૯ ડાબી જાંગ તરફના ભાગમાં.
ન્હાના આંતરડાનો છેડો અને મોટાં આંતરડાનો શરૂઆતનો ભાગ, પેશાબ લઈ જનારી જમણી નળી.	ન્હાના આંતરડાનાં ગુંચળાં, પેશાબનો ભરેલો કુકો, ગર્ભથી મોટું થયેલું ગર્ભસ્થાન.	મોટા આંતરડાનો નીચેનો અને સરફાનો ઉપલો ભાગ, પેશાબ લઈ જનારી ડાબી નળી.

ઉપલા ફકરા ઉપરથી સામાન્ય રીતે જોતાં તો સમજાશે કે, પેટની જમણી બાજુ પાંસળાની નીચે કલેજું (યકૃત) એની નીચે મોટે ભાગે ન્હાના તેમજ મોટાં આંતરડાંના ભાગ અને મૂત્રાશય તથા સૌથી નીચે જાંગ પાસે મૂત્ર ત્યાગ કરનારી જમણી નળી, એટલા ભાગો આવેલા છે. પેટની મધ્યમાં-ઉપર હોજરી અને કલેજાનો થોડો ભાગ, તેની નીચે ડુંટીવાળા ભાગમાં મોટું આડું પડેલું આંતરડું અને નાનાં આંતરડાં, તથા સૌથી નીચે પેડુમાં ન્હાનાં આંતરડાં અને સ્ત્રીઓનું ગર્ભસ્થાન, એટલા ભાગો આવેલા છે. પેટની ડાબી બાજુમાં-પાંસળાંની નીચે હોજરીનો ડાબો છેડો, બરોળ અને મોટું આંતરડું તેની નીચે પણ મોટું આંતરડું તથા મૂત્રાશય અને સૌથી નીચે જાંગ પાસે મૂત્ર ત્યાગ કરનારી જમણી નળી, એટલા ભાગો આવેલા છે.

હોજરી—આમાશય—STOMACH (સ્ટમક)

આકૃતિ ૧૨ મી.

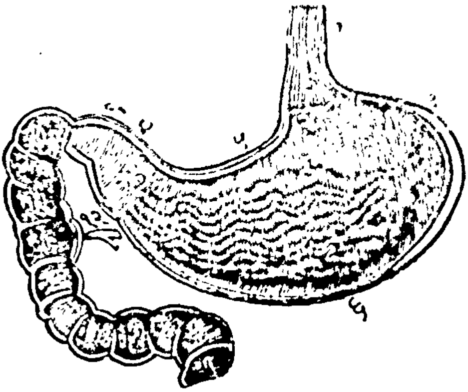

હોજરી–Stomach.

જુઓ આકૃતિ ૧૨ મી ગળાથી તે ગુદા સુધી ખોરાકનો એકજ માર્ગ આવેલો છે, જેમાં હોજરીનો પણ સમાવેશ થાય છે. હોજરી એ ખોરાક-માર્ગનો સૌથી પહોળો ભાગ છે. હોજરી પેટના પીપડીવાળા મધ્યભાગમાં તેમજ ડાબી પાંસળી તરફના ભાગમાં આવેલ છે. હોજરીની ઉપર ઉરોદર પટલ અને કલેજાનો ડાબો ભાગ છે. હોજરીની ડાબી તરફ બરોલ છે, જમણી તરફ કલેજું છે; નીચે આંતરડાં છે અને પછવાડે કરોડ છે. હોજરીનો ઉપલો છેડો (અંક ૧) છાતીમાંથી ઉતરી આવનારી અન્નનળી સાથે જોડાય છે અને હોજરીના નીચલા છેડા (અંક ૧૦) થી આંતરડાનો આરંભ થાય છે.

હોજરીનો આકાર પાણીની મસક અથવા ન્હાની પખાલ જેવો છે. તેમાં ખોરાક જાય છે ત્યારે તે પહોળી થાય છે અને ત્યારે તેની ડાબી–જમણી બાજુની લંબાઈ ૧૦ થી ૧૨ ઈંચની અને પહોળાઇ ૪ ઇંચની હોય છે. હોજરી ખાલી હોય છે ત્યારે તે સંકોચાઇને ન્હાની થઈ જાય છે. તેનું વજન સુમારે ૧૧ તોલાનું છે, અને તેમાં ૪ થી ૫ રતલ પાણી સમાઇ શકે છે.

હોજરી માંસના સાકાઓ અથવા દોરીઓની બનેલી છે. તેનું અંદરનું પડ ચકરચલીવાળું અને મધમાખીના મધપુડા જેવું ખાડાવાળું હોય છે, જે પડમાંથી એક જાતનો તેજાબ જેવો પ્રવાહી ઝરે છે, તે " જઠરરસ " કહેવાય છે. આ જઠરરસથી ખાધેલો ખોરાક પચે છે અને તેવી રીતે હોજરીમાં પચેલો કેટલોક રસ હોજરીની ઝીણી નસોવડે લોહીમાં જાય છે. પણ સઘળો ખોરાક હોજરીમાં પચી શકતો નથી. ચીકાસવાળી અને આટાના સત્વવાળી વસ્તુઓને હોજરીનો જઠરરસ પચાવી શકતો નથી. તેથી એવો ખોરાક હોજરીમાં કેટલુંક રૂપાન્તર થયાં પછી આંતરડામાં જાય છે અને ત્યાં તેની પાચનક્રિયા થાય છે.

અન્નનળી—અન્નપ્રણાલી—[illegible] (ઈસોફેગસ) હેઠળની

આકૃતિ ૧૨ મી.

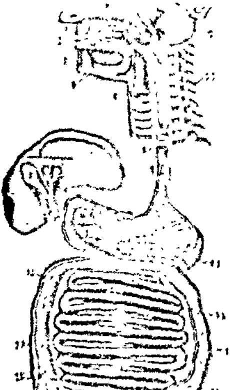

અન્નનળી એટલે મોઢું, હોજરી તથા નાનાં મોટાં આંતરડાં—જઠર કલેજું Alimentary Canal, Liver.

[illegible] હોજરી [illegible] [illegible] કહેલી. અન્ન [illegible] રીતે [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોજરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોજરી [illegible] [illegible] અન્નનળી [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે, [illegible] [illegible] [illegible] છે. આ અન્નનળી [illegible] [illegible] છે, અને તેના [illegible] [illegible] [illegible] આકૃતિ [illegible] અને હોજરી, કલેજું, [illegible] [illegible] [illegible] છે.

આ અન્નનળી "ગળાની નળી" (Pharynx) [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોજરીમાં આવે છે. આ [illegible] તો આ અન્નનળીનો છેડો [illegible] નીચે ગુદાદ્વારમાં આવેલો, કેમકે જે ખોરાક ખાવામાં આવે છે તે અન્નનળી વાટે હોજરીની સાથે [illegible] જોડાયેલાં નાનાં આંતરડાંમાં, અને ત્યાંથી તેની સાથે જોડાયેલા મોટાં આંતરડામાં થઈને બહાર આવે છે. ગળાની નળી (અંક 5) થી તે ગુદાદ્વાર (અંક ૨૦) સુધી પહોંચતા આ અન્નનળીની લંબાઈ લગભગ ૩૦ ફૂટની છે.

અન્નનળી શ્વાસનળીની પાછળ મુકાયેલી છે, તેથી જ્યારે ખોરાક ગળીએ છીએ, ત્યારે એ અન્નનો કાંઈ પણ ભાગ શ્વાસનળીમાં ન પેસી જાય તે માટે એ શ્વાસનળીનું મોં બંધ કરવાનું એક ન્હાનું ઢાંકણું કામ સાથે બજાવે છે, જે ખોરાક [illegible] [illegible] તેના શ્વાસનળીનું મોં ઢાંકી દે છે; અને તેના ઉપર થઈને ખોરાક અન્નનળીમાં પ્રવેશ કરે છે.

આંતરડાં—પક્વાશય—[illegible] (બાવેલ્સ)—પેટના ભાગમાં હોજરીના નીચેના છેડા (આકૃતિ ૧૩ અંક 13) થી જે નળી સંધાય છે, તેને આંતરડા કહેવામાં આવે છે. આ આંતરડાં ૩૦ ફીટ લાંબાં છે. પણ તેનાં ગુંચળાં વાળીને પેટની પોલમાં પડેલાં હોવાથી એટલાં બધાં મોટાં છે એમ લાગતું નથી. આંતરડાંના બે ભાગ છે. ન્હાનાં આંતરડાં અને મોટાં આંતરડાં.

ન્હાનાં આંતરડાં—મોટાં આંતરડાં કરતાં ન્હાનાં આંતરડાં કદમાં પાતળાં છે તે હોજરીના નીચલા છેડાથી શરૂ થાય છે (જુઓ ઉપર ચિત્રમાં અંક ૧૩) અને નીચે ઉતરીને રૂની આંટીની માફક ગુંચળાં વાળીને પેટના ડુંટીવાળા તથા પેડુવાળા વચલા ભાગમાં પડેલા છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૩ મા વચ્ચેનાં ગુંચળાં.) તેનો છેડો જમણી જાંગ તરફના ભાગમાં ઉતરે છે, જ્યાં તે મોટા આંતરડાં સાથે સંધાય છે. (જુઓ અંક ૧૬) જ્યાંથી કદ મોટું થતાં તેને મોટું આંતરડું કહેવામાં આવે છે. (આકૃતિ ૧૩ અંક 16.)

ન્હાનાં આંતરડા ૨૦ ફીટ લાંબાં અને ૧ થી ૧॥ ઈંચ જાડાં છે. તેનો શરૂ થતો ભાગ ઘોડાની નાળનાં જેવો વાંક લે છે અને તેમાં પિત્ત લાવનારી નળી (અંક 11, નું મોઢું હોય છે. જેમાં થઈને પિત્ત આંતરડામાં આવે છે. (આકૃતિ ૧૩ અંક 12).

ન્હાનાં આંતરડાં અંદરથી નળી જેવાં પોલાં છે. એ નળી જુદી જુદી ચાર જાતના પડની બનેલી છે. તેમાંનું એક પડ માંસનું છે અને તેના સાકા ઉભા તથા ગોળ ફરી વળેલા છે. આખા ન્હાનાં આંતરડાંના માંસના સાકા સઘળા એક જ વખતે તંગ અને ઢીલા થતા નથી, પણ થોડા થોડા ભાગના સાકા વારાફરતી સંકોચાય છે; તેથી આંતરડાંનો એક ભાગ સંકોચાય છે ત્યારે બીજો ભાગ ઢીલો થાય છે, અને એ રીતે જેમ સરપ ચાલતાં ચાલતાં વળ ખાય છે તેમ આખા આંતરડાંમાં એક પ્રકારની ગતિ પેદા થાય છે અને તેથી ખોરાકનો બાકી રહેલો ભાગ આગળ આગળ ધકેલાય છે. આંતરડાંનું છેક અંદરનું પડ ખડબચડું અને કરચલીવાળું હોય છે, તથા તેના ઉપર મુખમલની પેઠે રૂવાટાં જણાય છે. એ પડની દરેક કરચલી ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબી અને ૦॥ ઈંચ ઉંડી હોય છે અને તેમાં ખોરાકને ચૂસવાની સૂક્ષ્મ રગો આવેલી છે. આ રગો ખોરાકના પોષણકારક તત્ત્વને ચુસી લે છે. આ સઘળી રગોનો સંયોગ થઇ એક નળ થાય છે, તે નળ ઉદરમાંથી છાતીમાં જઈ જમણી તરફની મોટી શિરાને મળે છે. પાચન થયેલો રસ એ નળવાટે લોહીને મળે છે.

મોટાં આંતરડાં—જમણી જાંગ* તરફના ભાગથી (આકૃતિ ૧૩ અંક 16 થી)મોટાં આંતરડાં શરૂ થાય છે. મોટાં આતરડાંના પણ ભાગ કરીએ તો, જમણી જાંગ પાસેથી શરૂ થતી જગાથી જમણી પાંસળી સુધી તે ઉપર ચડે છે. તેટલા ભાગને "ચઢતું મોટું આંતરડું"–Ascending colon (અંક 17) કહેવામાં આવે છે; પછી ત્યાંથી કાળજાની હેઠળથી તે ડાબી તરફ વલણ લે છે. અને ત્યાંથી પીપડીવાળા ભાગમાં થઇને ડાબી પાંસળી સુધી તે પેટમા આડું પડે છે, અને તેથી એટલાં ભાગને "આડું મોટું આંતરડું" (અંક 18) કહેવામાં આવે છે. મોટાં આંતરડાંનો ત્રીજો ભાગ બરોળની નચેથી શરૂ થઈ પેટની ડાબી બાજુએ ડાબી જાંગ સુધી સીધો ઉતરે છે, અને એ ભાગને "હેઠે ઉતરતું મોટું આંતરડું"–Decending Colon કહેવામાં આવે છે. (જુઓ આકૃતિ અંક 19.)

મોટાં આંતરડાંની લંબાઈ પાંચ ફીટ છે. ઉપર ચડતો ભાગ ૨॥ ઈંચ જાડો છે. પણ આગળ જતાં મોટાં આંતરડાં પાતળાં થતાં જાય છે, અને તેના હેઠે ઉતરતા ભાગની જાડાઇ ૧॥ ઈંચથી વધારે હોતી નથી.

સક્કરાનો નળ—મોટાં આંતરડાંના ઉપલા ત્રણ ભાગ પૈકી ત્રીજા ભાગનો જે છેડો

* આકૃતિઓની જમણી ડાબી બાજુની સમજણ એવી છે કે, કોઇપણ આકૃતિ આપણા સન્મુખ રાખીએ તો તે આકૃતિનું આપણા ડાબા હાથ તરફનું પાસું તે જમણું સમજવું અને આપણા જમણા હાથ તરફનું પાસું તે ડાબુ સમજવું.

ડાબી જાંગ તરફ ઉતરે છે, ત્યાંથી એક વાંકવાળો નળ શરૂ થાય છે, જે સદરાના મોં સુધી જાય છે. તે નળીને "સદરો" અથવા "રેક્ટમ" કહેવામાં આવે છે. તે ડાબી તરફથી શરીરના મધ્યભાગ તરફ વળે છે અને મધ્યભાગમાંથી સીધો હેઠે ઉતરે છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૩ અંક ૨૦.)

સદરાની આગલી બાજુ ઉપર મૂત્રાશય એટલે પેશાબને કૂવો અને ગર્ભસ્થાન આવેલ છે અને પાછળથી તે એક બેસણીનાં હાડકાં સાથે વળગેલાં છે. સદરો ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબો છે.

કલેજું–કાળજું–યકૃત–LIVER (લિવર)–જુઓ આકૃતિ ૧૩ માં હોજરીની ઉપર ડાબી બાજુએ અંક 10 વાળી થેલી. શરીરની અંદરના અવયવોમાં કલેજું સૌથી મોટો અવયવ છે. તેનું વજન આશરે ૪ રતલ થાય છે. તે ઉપલી આકૃતિમાં ડાબી બાજુમાં છે, પણ પૃષ્ઠ ૩૪ ની ફૂટનોટમાં સમજણ આપ્યા પ્રમાણે તે જમણી તરફની પાંસળીઓ હેઠળ પેટના જમણા પડખામાં આવેલું છે, પણ તે મોટું હોવાથી પીપડીવાળા મધ્યભાગમાં તેમજ જરા ડાબી પાંસળીના ભાગ સુધી પહોંચેલું છે. જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ સુધી કલેજાની લંબાઇ આશરે એક ફૂટની છે અને પહોળાઈ આઠ ઇંચની છે. કલેજાની ઉપર ઉરોદરપટલ આવેલું છે અને નીચે આંતરડાં તથા મૂત્રપિંડો આવેલા છે. કલેજાનો મોટો ભાગ જમણી તરફની પાંસળીઓથી ઢંકાયેલો હોવાથી પેટમાં દાબવાથી તે માલમ પડતું નથી. જ્યારે તેમાં કંઇ દરદ થઇને કલેજું વધી બહાર આવે છે, ત્યારેજ તે દાબી જોવાથી માલમ પડે છે ને કલેજાપર ઠોકવાથી બોદો અવાજ થાય છે. કલેજું ન્હાની ટાંકણીના માથા કરતાં પણ બારીક હજારો દાણાનું બનેલું છે. એ દરેક દાણામાં લોહીની બારીક રગોની જાળ પથરાયેલી છે.

કલેજાનું મુખ્ય કામ લોહી શુદ્ધ કરવાનું અને પિત્ત નામના રસને પેદા કરવાનું છે. હોજરી અને આંતરડાંની શિરાઓ મળીને એક મોટી શિરા થાય છે, તે મધ્યશિરા (પોર્ટલ વેઇન) કહેવાય છે. આ મધ્યશિરા કલેજામાં દાખલ થઇ તેની શાખાઓ બનીને તેમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે. કલેજાનું બીજું મુખ્ય કામ પિત્ત પેદા કરવાનું છે. કલેજામાં પિત્ત નામનો એક રસ પેદા થાય છે. એ પિત્તને લઇ જનારી એક નળી કલેજામાંથી બહાર નિકળે છે (જુવો આકૃતિ ૧૩ માં અંક 11) તેને પિત્તાશય કહેવામાં આવે છે. આ પિત્ત આંતરડાંને મળી તેમાંના ખોરાકને પચાવે છે. ખોરાકમાં જે ચરબી અને ચીકાસવાળો ભાગ હોય છે, તેને પિત્ત જલદી પીગળાવે છે. વળી પિત્તથી આંતરડાંને જલદી ગતિ મળે છે અને ઝાડો ખુલાસેથી આવે છે. પિત્તનો થોડો ભાગ ઝાડા વાટે બહાર આવે છે અને તેથી જ ઝાડાનો રંગ પીળાસપર હોય છે. નીરોગી શરીરમાં ચોવીસ કલાકમાં લગભગ ત્રણ રતલ જેટલું પિત્ત પેદા થઇ આંતરડામાં જાય છે.

પિત્તાશય–પિત્તો–GALL BLADDER–(ગૉલ–બ્લૅડર)–કલેજામાં પિત્તનું જે સ્થાન છે તેને 'પિત્તાશય' અથવા પિત્તો કહે છે. આ પિત્તો કલેજાની નીચલી બાજુ તરફ વળગેલો છે. આ એક ગાજર જેવડી થેલી છે (જુવો આકૃતિ ૧૩ અંક 11). પિત્તની નળી હોજરીના નીચલા છેડાથી શરૂ થતાં ન્હાનાં આંતરડાંમાં મળે છે. આ પિત્તની સાથે એક બીજી 'પાંક્રિયાઝ' નળીનો સંયોગ થાય છે; અને તે બન્નેની એક નળી થઇ આંતરડાંમાં પ્રવેશ કરે છે. આ બીજી નળી વાટે થુંક જેવો એક રસ આંતરડાંને મળી પાચનક્રિયાના કામમાં મદદ કરે છે. પિત્ત કલેજામાં પેદા થાય છે અને પિત્તાશયમાં એકઠું થઇ પિત્તની નળીવાટે આંતરડામાં જાય છે.

બરોલ-તલી-પ્લીહ-SPLEEN-(**સ્પ્લીન.**)--પેટના ડાબા પડખામાં નવમી, દશમી અને અગીઆરમી, એ ત્રણ પાંસળીઓથી બરોલ ઢંકાએલી છે. તેથી કલેજાની પેઠે તે પણ હાથે જોવાથી માલમ પડતી નથી. ઉદરપટલ તથા કીડની સાથે તે રસાપડથી બંધાએલી છે. તેનો રંગ જાંબુડી રંગની સ્લેટ જેવો છે. તે ૫ ઇંચ લાંબી, ૩ ઇંચ પહોળી અને ૧૦ થી ૧૫ તોલા વજનની હોય છે.

તેનું કામ લોહીને શુદ્ધ કરવાનું છે. તાવની બીમારીમાં તે વધે છે અને વખતે એટલી બધી મોટી થાય છે કે, એક સખત પત્થર જેવી ગાંઠ પેટના ડાબા બાજુના ભાગમાં જણાય છે. એવી વધેલી બરોલ ૨૦ થી ૪૦ રતલ સુધી વજનની હોય છે. વખતે તાવાદિને એટલી બધી ન્હાની થઈ જાય છે કે, તેનું વજન એક તોલા કરતાં વધારે હોતું નથી.

મૂત્રસ્થાનના અવયવો.

મૂત્રપિંડ-ગુરદો-KIDNEY-(**કિડની**). મૂત્રપિંડ બે છે. (જુવો બાજુની આકૃતિ ૧૪ મી. અંક 1-1.) દરેક મૂત્રપિંડ કરોડની બાજુ તરફ કમરના પાછલા ભાગમાં આવેલ છે. દરેક ગુરદો ૪ ઇંચ લાંબો, ૨ ઇંચ પહોળો અને ૧ ઇંચ જાડો હોયછે. તેનું વજન આશરે ૧૦થી ૧૨ તોલાનું છે. બહારથી તે સાફ અને લીસો છે અને તેનો આકાર અડદના દાણા જેવોછે. જમણો ગુરદો કલેજા સુધી લાગેલો છે અને ડાબા ગુરદાનો ઉપલો ભાગ બરોલથી ઢંકાયેલો છે. આ જોડેની આકૃતિમાં અંક 1-1 નિશાનીવાળા બે ગુરદાછે.

આકૃતિ ૧૪ મી.

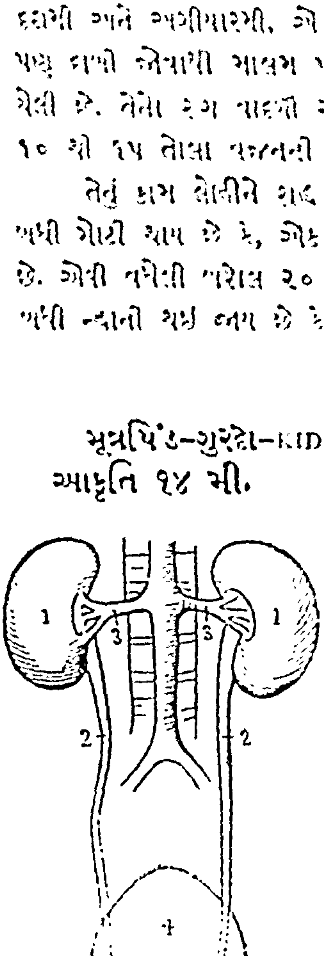

મૂત્રપિંડ—Kidney.

ગુરદા બારીક નળીઓના બનેલા છે. એ નળીઓની આસપાસ લોહીની નસોની જાળ બંધાય છે અને તેમાંથી કેટલાક ખરાબ નકામા ભાગો જુદા પડે છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો મૂત્ર અથવા પેશાબ પેદા થાય છે. નીરોગી શરીરમાં આખા દહાડામાં ૨ થી ૩ રતલ પેશાબ બન્ને ગુરદામાં પેદા થાય છે.

દરેક ગુરદાના અંદરના ભાગમાં એક ન્હાનો ખાડો હોય છે, તેમાંથી એકેક બારીક નળી શરૂ થાય છે, જે પેડુનો ભાગ ઓળંગીને મૂત્રાશય [બ્લૅડર] માં જાય છે. આ નળીને મૂત્ર નળી કહે છે. [જુવો અંક 2-2]

મૂત્રાશય-ફુકકો-BLADDER-(બ્લૅડર)-બન્ને તરફના મૂત્રપિંડોમાં મૂત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને મૂત્રનળી વાટે તે મૂત્ર બસ્તિના આગલા ભાગમાં જ્યાં એકઠું થાય છે, તે ભાગને મૂત્રાશય કહેવામાં આવે છે. આકૃતિ ૧૪ માં અંક 4 મૂત્રાશય અથવા બસ્તિનો છે. મૂત્રાશયનો આકાર ઇંડાને મળતો છે. આ મૂત્રાશય એક માંસની કોથળી છે. તેની અંદર ત્રણ નાકાં છે, જેમાંના બે નાકાંમાંથી બે મૂત્રનળીઓ [જુવો આકૃતિ ૧૪ અંક 2-2] મારફત પેશાબ મૂત્રાશયમાં [જુવો આંક 4] આવે છે, અને ત્રીજા નાકાવાટે બહાર નિકળે છે. બે ગુરદામાંથી ઝરીને મૂત્ર ટીપે ટીપે ફુક્કામાં એકઠું થાય છે અને મૂત્રથી ભરાય છે, ત્યારે મૂત્રાશયના માંસના સાકાઓ સંકોચાઇ મૂત્રને ગતિ આપીને શિશ્નનળી વાટે બહાર કાઢે છે. આ નળીને મૂત્રનળી એટલે Urethra-યુરેથ્રા કહે છે.

જનનવ્યાપારના અવયવો.

જનનેંદ્રિય—GENERATIVE ORGANS (જનરેટિવ ઑરગન્સ).—જે અવયવો વડે સંતતિની ઉત્પત્તિ થાય છે તે 'ઉત્પત્તિ અવયવ' અથવા 'જનનેંદ્રિય' કહેવાય છે. પુરુષ તેમજ સ્ત્રી એ બન્ને જાતિના ઉત્પત્તિ અવયવોની રચના ખાસ જુદી જુદી હોય છે. વૃષણ, વીર્યાશય અને મેઢ્ર (Penis) એ પુરુષના ઉત્પત્તિ અવયવો છે,. અને ગર્ભાશય, તેની અંદરના અવયવો અને યોની એ સ્ત્રીના ઉત્પત્તિ અવયવો છે.

વૃષણ—TESTICLES [ટેસ્ટીકલ્સ]—પુરુષને વૃષણની માંસમય થેલી અંડકોષ [scrotum સ્ક્રોટમ] હોય છે. આ થેલીની અંદર વૃષણની બે ગોળીઓ [અંડ] તે થેલીની રગો તથા નસો સાથે લટકેલી છે. ગોળીઓ ઈંડાના આકારની લંબગોળ છે. જમણી ગોળી કરતાં ડાબી ગોળી જરા નીચી અને મોટી છે. દરેક ગોળીની સરાસરી લંબાઇ ૧ થી ૧॥ ઇંચ, પહોળાઈ ૧। ઇંચ અને જાડાઇ ૧ ઇંચ હોય છે. તન્દુરસ્ત શરીરમાં દરેક ગોળીનું વજન ૨ થી ૨॥ તોલા સુધી હોય છે. વૃષણની થેલીના મધ્ય ભાગમાં રેસા હોય છે જેથી થેલીના બે ભાગ પડેલા છે અને દરેક ભાગમાં એક એક ગોળી આવેલી છે. એવું કહેવાય છે કે ગર્ભસ્થાનમાં બાળકની ગોળી પેટમાં મૂત્રપિંડની પાસે હોય છે. ગર્ભ આશરે આઠ માસનો થાય છે ત્યારે તે ગોળી પેટની દિવાલમાંથી રસ્તો કરી વૃષણની કોથળીમાં ઉતરે છે. જન્મતી વખત કોઇ બાળકને વખતે તે ગોળી પેડુમાં હોય છે અને કોઇને વખતે એકજ ગોળી ઉતરે છે અને બીજી ઉતરતી નથી. ગોળીના ઉપર એક જાડું મજબુત સફેદ પડ હોય છે, અને તેને તળીએ બીજું ઝીણું કરોળીઆના પડ જેવું પડ હોય છે. આ ગોળીઓ આશરે ૮૦૦ સૂક્ષ્મ નળીઓની બનેલી છે. આ નળી $\frac{1}{200}$ ઇંચ એટલે ૧ ઇંચના ૨૦૦ મા ભાગ જેટલી બારીક હોય છે અને લંબાઇમાં તે નળીઓ ઓછામાં ઓછી ૧૩ ઇંચની અને વધારેમાં વધારે ૩૩ ઇંચની હોય છે. આ બધી આડીઓ નળીઓનાં છેડા સાંધીને લાંબી કરીએ તો ૦॥। માઇલ સુધી લાંબી દોરી થાય, આવા પાણીજ બારીક તાંતણાઓની આ ગોળીઓ બનેલી છે. આ ગોળીઓમાં આવી બબે ત્રણ ત્રણ નળીઓનાં ગુંચળાં હોય છે. નળીની બહાર ધોરીનસની બારીક જાળ પથરાયેલી છે. જેમાંના લોહીમાંથી ધાતુ પેદા થાય છે. જે રગો અથવા દોરડીઓથી થેલીમાં ગોળીઓ વળગી રહેલી છે, તે દોરડીમાં વીર્યનળ, ધમની અને શિરા હોય છે. શિરાની અંદર જ્યારે લોહી ભરાઇ રહે છે ત્યારે તે કોઇ વાર સુજી આવે છે. આ વીર્યનળ, ધમની તથા શિરા પેડુના છિદ્ર વાટે પેટમાં દાખલ થાય છે અને તે નાની શિરા મોટી શિરા સાથે મળે છે. નાની ધમની મોટી ધમનીમાંથી નિકળેલી શાખા છે અને તે વીર્યનળ મૂત્રાશય ઉપર થઇને વીર્યાશયને મળે છે; અર્થાત્ વૃષણની કોથળીમાંથી નિકળેલી નળીઓ આગળ જતાં જોડાઇને એક થાય છે અને તે ગોળીની નસ આગળથી ઉપર ચઢીને પેડુની બખોલમાં મૂત્રાશયના ફુકાની પાછળ જાય છે અને પેશાબના ફુકા તથા સફરા વચ્ચે બે ન્હાની કોથળીઓ છે, તેની નળી સાથે જોડાય છે. આ કોથળીમાં ધાતુ એકઠી થાય છે, જેને વીર્યાશય કહેવામાં આવે છે. વીર્યાશયની દરેક કોથળીમાંથી એક એક નળી નિકળે છે, અને તે નળી વૃષણની ગોળીમાંથી નિકળનાર [illegible]નળી સાથે મળી જઇને પેસાબ કરવાના રસ્તામાં ઉઘડે છે અને પેસાબની નળીવાટે [illegible]

વીર્યાશય—SEMINAL VESICLES—[સેમીનલ વેસીકલ્સ]—ઉ આ નીચેના [illegible] માળે વૃષણમાંથી વીર્યની નળીઓ પેડુમાં દાખલ થાય છે એને મૂત્રાશયની [illegible] બહાર [illegible] ઉપર [illegible] થઇને તેનીએ.

ઉતરે છે. મૂત્રાશયને તળીએ દરેક નળી પહોળી અને ગુંચળાંવાળી થાય છે; તેમાં વીર્ય ભરાઈ રહે છે, અને તેથીજ તેને વીર્યાશય એટલે વીર્યને એકઠું થવાનું સ્થાન કહેવામાં આવેલું છે. વીર્યાશયની નળીઓ મૂત્રમાર્ગમાં ઉઘડે છે અને ત્યાંથી વીર્ય બહાર પડે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વીર્ય પ્રથમ અંડમાં પેદા થાય છે અને ત્યાંથી ઉપર ચડીને પેડુમાં આવેલા વીર્યાશયમાં એકઠું થાય છે, અને ત્યાંથી પાછું નીચે મૂત્રનળી વાટે બહાર પડે છે.

મેઢ્ર—PENIS [પેનીસ]—મૂત્રનળી અથવા શિશ્નને મેઢ્ર કહે છે. આ નળી ત્રણ નળીઓની બનેલી છે. આમાંના બે નળ ઉપર હોય છે અને ત્રીજો નળ તેમની મધ્યમાં નીચલા ભાગમાં હોય છે. ને દરેક ભાગ મજબૂત અને સફેદ તંતુમય નળીના જેવો હોય છે. તેમની વચમાં ઘણા પડદા હોય છે અને દરેક નળમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ખાનાં હોય છે, જેમાં લોહી ભરાય છે અને ઠલવાય છે. લોહી ભરાય છે ત્યારે મૂત્રનળીમાં જોર આવે છે અને લોહી ઠલવાય છે ત્યારે શિથિલ થઈ જાય છે.

ગર્ભાશય–ગર્ભસ્થાન–કમળ–UTERUS [યુટેરસ]–અંગ્રેજી બીજું નામ Womb છે. આ અવયવ સ્ત્રી જાતિમાંજ હોય છે, અને તે પેડુની બખોલમાં સફરા તથા મૂત્રાશય [બ્લેડર] ની વચ્ચે આવેલું છે. ગર્ભાશયનો આકાર જામફળ જેવો–ઉપરથી પહોળો અને નીચેથી સાંકડો છે. તે ૩ ઇંચ લાંબું અને ૧ ઇંચ પહોળું છે. કુમારી સ્ત્રીમાં ગર્ભસ્થાનનું વજન આશરે ૨ થી ૪ તોલાનું અને બચ્ચાંવાળી સ્ત્રીમાં ૪ થી ૫ તોલા સુધીનું હોય. છે. ગર્ભસ્થાન માંસના જાડા સ્નાયુઓનું બનેલું છે અને અંદરથી પોલું છે. તેના નીચેના સાંકડા ભાગમાં એક ગોળ ખાડો છે, અને છેડાપર એક ચીરો છે, તે કમળનું મુખ કહેવાય છે.

આકૃતિ ૧૫ મી.

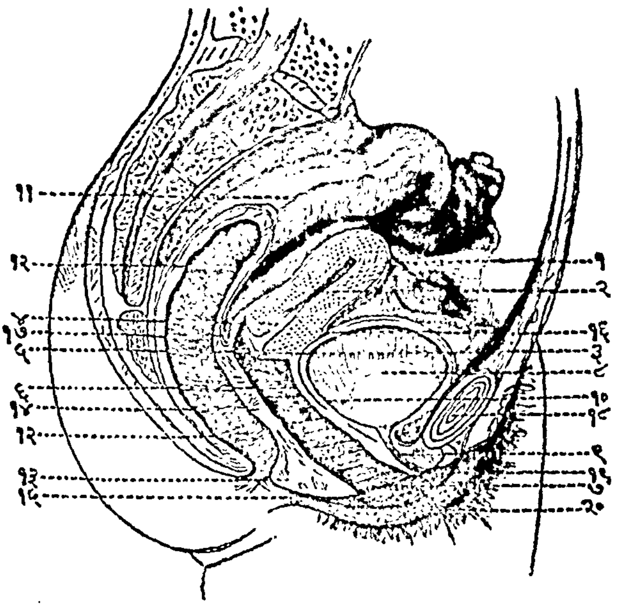

આ આકૃતિમાં ગર્ભાશય તથા અંદરના મર્મસ્થાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

આ કમળમુખ સંબંધમાર્ગની સાથે સંબંધ રાખે છે. ગર્ભસ્થાનમાં આર્ત્તવ એટલે દસ્તાન તથા બાળક શી રીતે પેદા થાય છે, તે વિષે 'ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જનનેન્દ્રિય યંત્રમાં' લખેલામાં આવ્યું છે. ગર્ભ રહ્યા પછી ગર્ભસ્થાન મોટું થવા માંડે છે અને તેથી તેનું વજન વધીને ૧ થી ૩ રતલ [illegible] જેટલું થાય છે. ગર્ભ રહ્યા પછી તે પેડુના ઉપલા ભાગમાં ચડે છે અને [illegible] ઝરીને મૂઝાંચે છે. ગર્ભસ્થાનને ઉપલે બે ખુણે ૩ થી ૪ ઇંચ લંબાઇની એકેક પાતળી [illegible] હોય છે, જેનું એક મોં ગર્ભસ્થાનની કોથળીમાં ઉઘડે છે અને બીજો

સ્ત્રીઅંડ-ફલકોષ-OVARY-ઉપલી આકૃતિમાં અંક ૭ વાળો છાં કે બદામના આકારનો અવયવ છે તે ફલકોષ છે. તે ફલકોષ ગર્ભસ્થાનની ઉપલી બે બાજુ સાથે બંધનથી વળગેલી થેલી કે ગ્રંથી છે. એ દરેક થેલી ૧॥ ઇંચ લાંબી, ૦॥ ઇંચ પહોળી અને જડાઇમાં ૦। ઇંચથી જરા ઓછી છે. તે દરેક ફલકોષનું વજન ૦। થી ૦॥ તોલાનું હોય છે. એ આ કોષમાં ટાંકણીની અણીથી તે વટાણાના દાણા જેવડા કદના ૧૦ થી ૫૦ દાણા રહે છે, અને તેમાં ઇંડાની સફેદીને મળતો પ્રવાહી હોય છે. એમાંનો દાણો જ્યારે મોટો થાય છે અને જ્યારે તે પુખ્ત થાય છે ત્યારે કોષની છેક ઉપર ઉપસી આવે છે અને ઉપર કહેલ ફલવાહિનીના ઝાલર જેવા છેડાના મોંમાં એ દાણો ફુટીને તેની અંદરનો પ્રવાહી તે નળીમાં ઢસવે છે, અને પછી તે રસ તે નળીના ગર્ભસ્થાનમાં ઉતરેલા મોં વાટે ગર્ભસ્થાનમા પડે છે, ગર્ભસ્થાન અને બે તરફના બે આ બીજ ફલવાહિની નળીઓ વડે સંધાય છે.

આ પંદરમી આકૃતિની અંદર ગર્ભાશયની આસપાસ જે જુદાં જુદાં મર્મસ્થાનો બતાવ્યાં છે, તેની સમજણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અંક.	સ્થળનું નામ કે સમજણ.
૧	ગર્ભાશયનું સ્થૂલ એટલે શરીર.
૨.	ગર્ભાશયની અંદરનો પોલો ભાગ. જેમાં ગર્ભ રહે છે.
૩.	કમળમુખનો આગલો હોઠ, જે યોનીમાર્ગને અડતો છે.
૪.	કમળમુખની અંદરનો ભાગ.
૫.	કમળમુખ.
૬.	યોનીમાર્ગ.
૭.	યોનીમુખ.
૮.	મૂત્રાશય (બ્લેડર).
૯.	મૂત્રમાર્ગ (Urethra).
૧૦.	યોનીમાર્ગ તથા મૂત્રાશય વચ્ચેનો પડદો.
૧૧.	મલાશય એટલે સફરાના આંતરડાનો દેખાવ.
૧૨.	મલાશયના અંદરના પોલા ભાગનો દેખાવ.
૧૩.	ગુદદ્વાર.
૧૪.	મલાશય અને યોનીમાર્ગ વચ્ચેનો પડદો. (બે કાળા ભાગોની વચ્ચેનો સફેદ ભાગ.).
૧૫.	એસણી—યોની તથા ગુદા વચ્ચેનો પ્રદેશ,
૧૬.	મૂત્રાશય અને ગર્ભાશયની વચ્ચેનો પેટનો પડદો.
૧૭.	મલાશય અને ગર્ભાશયની વચ્ચેનો પેટનો પડદો.
૧૮.	બરતીની અગ્ર કમાનનું અસ્થિ,
૧૯.	અંતર્યોની ઓષ્ઠ.
૨૦.	બાહ્યયોની ઓષ્ઠ.

ગર્ભાશય સાથે સંબંધ રાખનારા બીજા અવયવોની સમજણ માટે આ નીચેની આકૃતિ ૧૬ મી જુવો.

આકૃતિ ૧૬ મી.

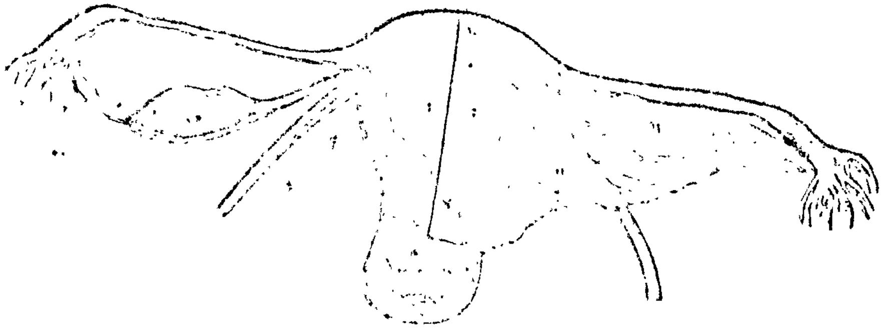

ગર્ભાશય તથા તેના ઉપાંગો.

આંકડાની સમજણ:—

૧ થી ૪ ગર્ભાશયનો અંદરનો ભાગ.

૫-૫ ગર્ભાશયનું પહોળું બંધન.

૬-૭ ગર્ભાશયનું ગોળ બંધન.

૭ ગર્ભઅંડ.

૮ ગર્ભઅંડ સાથે ફલવાહિનીનો છેડો મળે છે.

૯-૯ ફલવાહિનીનો ઝાલરના આકારનો છેડો.

ઉપલી આકૃતિમાં મધ્યમાં ગર્ભાશય-જરાયુ છે (આંક ૧-૨-૩-૪-૦), અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે તેનો આકાર જમરૂખના જેવો, ઉપરથી પહોળો અને નીચેથી સાંકડો છે. ગર્ભાશયની બે બાજુ ઉપર જે ઉપાંગો છે તેની સમજણ નીચે પ્રમાણે છે:—

ફલવાહિની-બીજવહસ્રોત-Fallopian tube-(ફેલોપ્યન ટ્યુબ)—ઉપલી આકૃતિમાં ગર્ભાશયના મથાળાની બન્ને બાજુમાં શરણાઈ ઘાટની જે બે નળીઓ ડાબી જમણી લંબાય છે તે ફલવાહિની નળીઓ છે. ફલવાહિની અથવા બીજસ્રોત એટલે ગર્ભ રાખનાર ઇંડાને ગર્ભમાં લઇ જનાર નળીઓ. તેનો છેડા ઉપરનો આકાર ઝાલર જેવો છે. (જુવો આંક ૯-૯) તે ઝાલનારનો એક છેડો (ovary) સાથે જોડાએલો છે (જુવો આંક ૯).

આ પ્રમાણે ફલવાહિની તથા ફલકોષ સ્ત્રીના પેડુમાં બન્ને બાજુ ઉપર હોય છે. ફલકોષમાં સ્ત્રીઓને વારંવાર સોજો આવી જાય છે, તેથી દરદ થાય છે. સૂક્ષ્મ તપાસ કરતાં તથા પડખામાં દાબતાં બદામના આકારની ગ્રંથ માલમ પડે છે અને જ્યારે જ્યારે તે ફલવાહિની બગડે છે તથા સોજો આવે છે ત્યારે તે ભાગમાં સ્ત્રીને ઓછું વધતું દરદ થાય છે.

સ્તન—BREAST-(**બ્રેસ્ટ**) ગર્ભાશય સિવાય સ્તન પણ સ્ત્રી જાતિનો જ ખાસ અવયવ છે, અને તે અવયવ પણ ઉત્પત્તિ અવયવની સાથે કેટલોક સંબંધ રાખે છે, તે એ કે, સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે ત્યારે તેના આકારમાં તથા રૂપમાં ફેરફાર થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પેદા થનાર બાળક માટે તેમાં પોષણકારક દુધનો કૃપાળુ કુદરત અગાઉથી જ સંગ્રહ કરી રાખે છે. ધાઈ દેખીતી એક જ માંસના લોચાની બનેલી લાગે છે પણ ખરૂં જોતાં તે માંસના સ્નાયુવાળા ૧૫-૨૦ જુમખાઓની બનેલી છે, જ્યાં દુધ પેદા થાય છે.

ભાગ ૩ જો.

ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

PHYSIOLOGY—ફીઝિયોલોજી.

શરીરની અંદરની ઇન્દ્રિયો અથવા અવયવોના જીવનવ્યાપાર સંબંધી જ્ઞાનને "ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર" કહે છે. આગલા ભાગમાં શરીરરચના અને તેના મુખ્ય ભાગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવે આ ભાગમાં શરીરનો જીવનવ્યાપાર ચલાવવામાં કયા કયા યંત્રો છે અને તે યંત્રો અથવા ક્રિયાઓ શરીરમાં શું શું ક્રિયા કરે છે, તેની સંક્ષિપ્ત સમજણ આપવામાં આવે છે. વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં આ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર નું જ્ઞાન ઘણું જરૂરનું છે. આ જ્ઞાન વિનાનું વૈદક જ્ઞાન નકામું છે. શરીરમાં ચૈતન્ય જ્યારે અટકી પડે છે. આ જ્ઞાન વિનાનું વૈદક જ્ઞાન નકામું છે. જે ક્રિયા થતી તેનું નામ જીવ છે અને એ ક્રિયા બંધ પડવી તેનું મૃત્યુ છે. જે ચૈતન્યવાળી ક્રિયા આ રીતે ચાલે છે અને તેને બંધ પાડનારું કયું કારણ શરીરમાં બનવા પામે છે તેનું જ્ઞાન આ શાસ્ત્રમાં એટલે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બતાવે છે.

શરીરમાં ચૈતન્યવ્યાપાર ચલાવવાવાળા મુખ્ય અવયવો અથવા અંતરસ્થાનો ત્રણ છે. મગજ, ફેફસાં અને હૃદયાશય. ત્રિદળો જીવોના મુકામો ત્રણ પાયાની ઘોડી સાથે કરે છે, તે બરાબર છે. શરીરના ત્રણ અંતરસ્થાનો આ શરીર રૂપી તીરપાઈના ત્રણ પગ છે. તીરપાઈનો એક પગ ભાંગે કે ખોટો છે તો તીરપાઈ નકામી થાય છે. એજ રીતે આ ત્રણ મુખ્ય અંતરસ્થાનોમાંનું એક અંતરસ્થાન ખોટું કે અટકી પડે તો શરીરનો જીવનવ્યાપાર તરત અટકીને મૃત્યુ નિપજે છે. શરીરને એક યંત્રની ઉપમા આપી શકાય. કામ કરવાનાં કારખાનાઓમાં જેમ યંત્રો અને સંચાકામો ગોઠવેલા હોય છે તેજ રચના આપણા શરીરની છે. યંત્રોમાં જેમ ચક્રો ગોઠવેલાં હોય છે તેમ શરીરમાં પણ ક્રિયા કરવાવાળા ચક્રો હોય છે. શરીરમાં જીવનવ્યાપાર ઘણાં પ્રકારના ચાલે છે. આમાંના મુખ્ય મુખ્ય વ્યાપારો અથવા ક્રિયાઓના નીચે પ્રમાણે વર્ગ પાડી અહિં વર્ણન કરવામાં આવશે.

રૂધિરાભિસરણ યંત્રો—Circulatory System.	ચેતના યંત્ર—Nervous System
શ્વાસોચ્છ્વાસ યંત્ર—Respiratory System.	જ્ઞાનેન્દ્રિય ચક્રો—Organs of Senses
પક્વાશય યંત્ર—Digestive System.	સપ્ત ધાતુઓની રસક્રિયા—Primary Seccretions.
મુત્રાશય યંત્ર—Urinary System	ત્રણ દોષ-વાતપિત્તકફ—Vat-pit-kaph.
જનનેન્દ્રિય યંત્ર— Generative System	સ્વાભાવિક વેગો—Natural Calls.

રૂધિરાભિસરણ યંત્ર.

CIRCULATORY SYSTEM.

લોહી—રક્ત—રૂધિર—BLOOD બ્લડ.

લોહીનું કામ—શરીરમાં લોહી એ જ મુખ્ય જીવન છે. આપણા શરીરનું પોષણ લોહીવડે થાય છે. ખોરાકનો પોષણ કરનારો સારભૂત ભાગ કેટલીક રસાયણીક ક્રિયાથી જુદો પડી લોહીની સાથે મળે છે. આ પોષણકારક ભાગને લોહી પોતાની ગતિમાં જુદા જુદા ભાગને જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં વહેંચી આપે છે. લોહી આ પ્રમાણે શરીરના તમામ ભાગોનું પોષણ કરવાના કામમાં મદદગાર થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે ભાગોની અંદર નકામા પદાર્થો, અથવા મેલ કચરો હોય છે તેને પોતાના પ્રવાહમાં ખેંચી લઇ શરીર બહાર કાઢી નાખવાની જગાઓમાં ફેંકી દે છે, અથવા શુદ્ધ કરવાની જગામાં પોતાની સાથે ખેંચી જાય છે. લોહીનું એક બીજું અગત્યનું કામ શરીરમાં ગરમી આપવાનું છે. લોહી ફરતું ન હોય તો છાતીના ભાગપર જેવી ગરમી લાગે છે એવી હાથપગના છેડાપર લાગતી નથી. બહુ મંદવાડમાં જ્યારે લોહીનું ફરવું બરાબર નથી થતું ત્યારે પ્રથમ હાથ પગ ઠંડા પડે છે, તેનું એ જ કારણ છે. લોહી ઝડપથી ફરે છે અને તેની ગરમી એક સરખી હોવાથી તે શરીરના સઘળા અવયવોને સમાન ઉષ્ણુતામાં રાખે છે.

લોહીની રચના—શરીરમાં જે લોહી ફરે છે તે બે જાતનું છે. હૃદયના ડાબા ખંડમાં તથા ધમની એટલે ધોળી નસોમાં લાલ કીરમજી રંગનું લોહી હોય છે અને હૃદયના જમણા ખંડમાં તથા કાળી નસોમાં તે મેલા જાંબુડા અગર કાળા રંગનું હોય છે. આ કાળા રંગનું લોહી કેટલાક લોકો ધારે છે તેમ નિરૂપયોગી નથી. ફેફસામાં જઈ શુદ્ધ થયા પછી એ જ લોહી શરીરનું પોષણ કરે છે. લોહી જરા ઘાટું, ચીકાસવાળું અને પાણી કરતાં સહેજ ભારે છે; સ્વાદમાં જરા ખારૂં છે, લોહીમાં ઉષ્ણુતા ૧૦૦° ડિગ્રીની છે. લોહીના બે ભાગ કરી શકાય છે. એક ભાગ **રક્તરજકણો** અને બીજો ભાગ **રક્તજળ**. રક્તરજકણો એટલે લોહીમાં અસંખ્ય બારીક રાતાં રજકણો હોવાને લીધે તે રાતું દેખાય છે. લોહીનો પ્રવાહી ભાગ જે રક્તજળ તેમાં રંગ હોતો નથી. આ રક્તજળ બે પદાર્થોનું બનેલું છે, જેમને અંગ્રેજીમાં ફિબ્રિન અને સીરમ કહેવામાં આવે છે, લોહીના એક હજાર ભાગમાં ૭૯૦ ભાગ પાણીના અને બાકીના ૨૧૦ ભાગમાં ૧૩૦ ભાગ લોહીના દાણાના, ૬૭ ભાગ આલબ્યુમેનના, ૨ ભાગ ફિબ્રિનના અને સિવાયના ૧૧ ભાગમાં ચુનો, મેગ્નીશિયા, સોડા, લોહ, વગેરે પદાર્થો આવે છે, એવું રસાયણી પ્રયોગથી પૃથક્કરણ કરી જોનારા વિદ્વાનોને માલમ પડેલું છે.

લોહીનું ફરવું—મોટી ધમની, નસો, ફસો, કેશવાહિનીઓ એ લોહીને ફરવાની મ્હોટી ન્હાની નદીઓ છે. આપણા શરીરમાં લોહી ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે. તેને ફેરવનારૂં મુખ્ય હથિયાર અથવા સાધન **રક્તાશય** છે. રક્તાશય એ લોહીનો એક હોજ છે, જેના બે ભાગ છે. ડાબી બાજુના ભાગમાં રાતું અથવા શુદ્ધ લોહી ભરેલું છે અને જમણી બાજુના ભાગમાં કાળું અથવા અશુદ્ધ લોહી ભરેલું છે આ સામેની આકૃતિ ૧૫ મી રૂધિરાભિસરણનો કેટલોક ખ્યાલ આપી શકશે.

આ નીચેની આકૃતિ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, ડાબી બાજુના રક્તવાહકથી (જુવો

આકૃતિ ૧૭ મી.

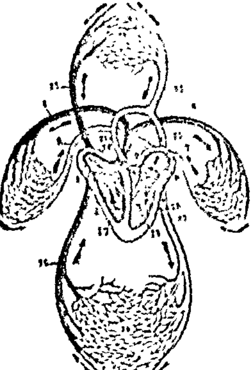

અંક 19–20) શુદ્ધ લોહીનો એક નળ જેને મોટી ધમની કહેવામાં આવે છે, તે નિકળે છે, (અંક 11) જેની એક મોટી શાખા નીચે (જુવો અંક 13–13) તરફ જાય છે અને બીજી શાખાઓ બન્ને હાથ તથા માથામાં જાય છે. (અંક 12) અને શાખાઓ શિવાય હાથ પગની શાખાઓ જણાવેલી નથી. આગળ જતાં રસની માફક આ મોટી શાખાઓમાંથી બારીક નળી અને તેમાંથી છેવટ કેશવાહિનીઓ એટલે વાળ જેવી સુક્ષ્મ નળીઓ જાળની માફક પથરાઈ જાય છે. આ જાળમાં શુદ્ધ લોહી ફરી રહ્યું એટલે તેમાંથી પાછી એવીજ બારીક રગો નીકળે છે (જુવો અંક 14–14 તથા 6–6) અને જેમ ન્હાના ન્હાના વહેળાઓ મળીને આગળ જતાં એક મોટી નદી થાય અથવા ઝાડનો દાખલો લઇએ તો જેમ ન્હાની ન્હાની શાખાઓ અને પછી મોટી ડા-

લોહીનું ફરવું—Circulation of Blood. ળીઓ મળીને એક થડ થાય છે, તેવી રીતે આવી ન્હાની ન્હાની અનેક રગો એકત્ર મળીને એક મોટી રગ શરીરના નીચલા ભાગમાંથી (જુવો અંક 16) અને એક બીજી મોટી રગ બન્ને હાથ તથા માથા તરફની શાખાઓમાંથી ઉપરના ભાગમાંથી (જુવો અંક 15) એમ બે મોટી રગો કાળું લોહી લઈને રક્તાશયના જમણા ખંડમાં (જમણો ખંડ અંક 1–2) ઉતરે છે અને ત્યાં તે લોહીને રેડે છે. ત્યાંથી એ કાળા લોહીના બે ફાંટા થઈ એક એક રગ બન્ને તરફનાં ફેફસાંમાં જાય છે. (જુવો અંક 4–5) ફેફસાંમાં ગયેલી આ રગો પણ શરીરની કેશવાહિનીઓની પેઠે જાળની માફક પથરાઇ જાય છે અને ફેફસામાંના હવાના ખાડાઓની ઝીણી નસની જાળ સાથે સંબંધમાં આવતાં એ કાળું લોહી ત્યાં શુદ્ધ થઇ કેશવાહિનીઓ મારફતે સ્વચ્છ રાતું લોહી ત્યાંથી પાછું ફરે છે (જુવો અંક 6–6) અને એ જાળો આગળ જતાં એકત્ર મળીને તેની એક એક ધમની થાય છે. (જુવો અંક 7–8) તે શુદ્ધ લોહીને પાછું રક્તાશયની ડાબી બાજુના ખંડમાં દાખલ કરે છે, કે જ્યાં આગળથી પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે, શુદ્ધ લોહી સૌથી મોટી ધમનીવાટે નીકળ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી રક્તાશયના ડાબા ખંડમાંથી મોટી ધમનીવાટે નિકળીને શરીરના ભાગોમાં ફેલાય છે અને ત્યાંથી કાળું લોહી મોટી શીરાઓ વાટે રક્તાશયના જમણા ખંડમાં દાખલ થઇ ત્યાંથી પાછું બે ફેફસાંવાટે

ફેફસાંમાં જાય છે. ફેફસાંમાં એ મેલું લોહી શુદ્ધ થયા પછી પાછું રક્તાશયના જમણા ખંડમાં દાખલ થાય છે અને ત્યાંથી ફરી શરીરના પોષણ માટે મોટી ધમની વાટે શરીરમાં ફેલાય છે. લોહીનો આખો એક ફેરો થતાં ૨।। મીનીટ લાગે છે.

હોજરી, આંતરડાં અને બરોળની શિરાઓનું લોહી પરબારું રક્તાશયમાં નહિ જતાં કલેજામાં જાય છે. ત્યાં ફેફસાંની પેઠે જ તેની બારીક શાખાઓ પથરાઈને તે લોહીની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી રક્તાશય તરફ વળે છે. સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયમાં આ લોહીની ગતિ વળી જુદા પ્રકારની થાય છે. કહેવાય છે કે, ગર્ભના ફેફસાં કામ કરતાં નથી અને ગર્ભને તાજું લોહી ઓરમાંથી મળે છે. ગર્ભની નાભિમાં નાળ હોય છે તે વાટે કેટલુંક લાલ લોહી ગર્ભના પેટમાં જાય છે અને બાકીનું લોહી પરબારું અને થોડો ભાગ કલેજામાં થઈને રક્તાશય તથા ફેફસાંમાં ફરી વળી ગર્ભનાળની ધમની વાટે ઓરમાં શુદ્ધ થવા જાય છે, એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

લોહીને ગતિમાં કોણ મુકે છે—લોહી શરીરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, એ વાત તો ખરી છે પણ એવી રીતે ગતિમાં મુકનાર વસ્તુ શું છે, તે એક અગત્યનો સવાલ છે. પ્રથમ તો, લોહી ઝડપથી અને જુસ્સાથી ફરે છે તેનું કારણ એવું છે કે, રક્તાશય માંસમય કોથળીનું બનેલું છે. તેની અંદરના માંસના સ્નાયુઓ તંગ અને ઢીલા થયા કરે છે કોથળી લોહીથી ભરાય છે ત્યારે સ્નાયુઓ તંગ થઈને એટલે સંકોચાઈ તેને બહાર કહાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ખાલી થાય છે ત્યારે તે જ સ્નાયુઓ પાછા ઢીલા થઈ કોથળીને પહોળી કરી બીજા લોહીને આવવાનો રસ્તો કરે છે. સ્નાયુઓનો આવો ધર્મ છે. હવે રક્તાશયમાં રક્તના જુદા જુદા ખંડો છે અને તેની વચમાં પડદાવાળા દરવાજા છે, તે એવા છે કે, વારંવાર ઉઘડે છે અને ભીડાય છે. રક્તાશયના એક ખંડમાં લોહી ભરાય છે ત્યારે તે સંકોચ પામે છે અને તે જ વખતે સામેનો ખંડ પહોળો થાય છે, જેથી લોહી બીજા ખંડમાં ધકેલાય છે અને ત્યાંથી ધમનીઓમાં ધકેલાય છે. રક્તાશયના આ ખંડો વારાફરતી તંગ ઢીલા થયા કરે છે અને તેથી રક્તને ધક્કો મળ્યા કરે છે. વળી ધમનીઓમાં રક્તની જોડાજોડ પવન હોય છે તે પવન પણ રક્તને ગતિ આપ્યા કરે છે. આ સિવાય રક્તને ધકેલનારાં બીજાં ન્હાનાં કારણો પણ ઘણાં છે. ધમનીઓ સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી લોહીને ગતિ મળે છે. શરીરના સ્નાયુની નિરંતર ગતિથી પાસેની રક્તશિરાઓ ઉપર દબાણ થયા કરે છે અને તેથી પણ રક્ત આગળ ધકેલાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાથી પણ રક્તની ગતિને કાંઈક ઉત્તેજન મળે છે. આમ ઘણા પ્રકારની શરીરની ક્રિયાઓ લોહીને ઝડપથી ફરતું રાખે છે. **આ ક્રિયાઓ એજ શરીરનું ચૈતન્ય છે.**

નાડી—લોહીના ફરવાને અને નાડીને શું સંબંધ છે તે પણ જાણવા જેવી વાત છે. ડાબા રક્તાશયમાંથી રક્ત મોટી ધમનીમાં જાય છે, તેથી ધમની પહોળી થાય છે અને તેનો ધક્કો ધમનીના છેડાઓ સુધી પહોંચે છે. એવા દરેક ધક્કાને "નાડી" અથવા નાડીનો ધબકારો કહેવામાં આવે છે. રક્તાશયના દરેક વખતના સંકોચાવાથી દરેક નાડી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સંકોચનની, ધક્કાની અને ધબકારાની ક્રિયા અથવા નાડી જુવાન આદમીના શરીરમા દર એક મિનિટમાં આશરે ૭૫ વખત થાય છે.

ધમની અથવા આર્ટરીઝ અને તેની શાખાઓ—હૃદયની આકૃતિમાં છાતીની વચ્ચે એક મોટી નળી દેખાય છે તે ધમની છે. તેમાંથી નાની પ્રશાખાઓની માફક શાખાઓ અને શાખાઓમાંથી પેટાશાખાઓના અસંખ્ય ફાંટા પડેલા દેખાય છે. ધમનીનો મુખ્ય ભાગ નાભિ આગળ જતાં ત્યાંથી તેની બે શાખાઓ જુદી પડી દેખાય છે. બે શાખાઓ છાતીના ઉપલા ભાગ આગળથી બે હાથમાં વળી દેખાય છે અને એક શાખા માથા તરફ જઈ ત્યાં બહુ અસંખ્ય બારીક શાખાઓ થઈ ગએલ છે.

આકૃતિ ૧૮ મી.

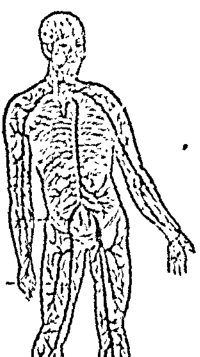

ધમની અને તેની અસંખ્ય શાખાઓ.

હેડી પાણીના રેલાની માફક આ ધમનીઓ થઈ તેની અસંખ્ય શાખાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. લોહીને અતિ દબાણથી ભરે છે અને ધમનીઓ પણ લોહીને ધકેલવાની શક્તિ છે. ધમનીનું પડ ૩ આવરણનું બનેલું છે. બહારનું પડ પીળું તથા મજબૂત છે, બીજું અંદરનું પડ શ્લેષ્મત્વચા જેવું લીસું છે, તેથી લોહી નિરંતર ફર્યા કરે છે છતાં તેને ઘસારો લાગતો નથી, અને ત્રીજું પડ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે, અને તેથી ધમનીમાં ખેંચાવાની શક્તિ હોય છે. હૃદયની પેશી જોરથી લોહીને ધકેલે છે ત્યારે જો આ ધમનીઓ સ્થિતિસ્થાપકપણું ન હોત તો તે ફૂટી જાત.

ધમની અને તેની શાખાઓ ત્રણ કામ કરે છે. ૧. લોહીને શરીરમાં ફેરવે છે, ૨. રક્તના પ્રવાહને એક સરખો બનાવે છે, ૩. હૃદયના લોહીને જુદા જુદા બધા અવયવોમાં લઈ જઈ સર્વ જીંદગી આપે છે, અને એ રીતે આપણા શરીરનું પોષણ થાય છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસયંત્ર.

RESPIRATORY SYSTEM.

શ્વાસોચ્છ્વાસ (RESPIRATION) એ શરીરમાંની એક ઘણીજ અગત્યની ક્રિયા છે. લોહી એ શરીરનું જીવન છે પણ એ લોહીને જીવનવાળું બનાવનાર શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા છે. લોહી શરીરમાં ફરે છે અને ફેફસાંમાં શુદ્ધ થાય છે. ત્યાં તેને શુદ્ધ કોણ કરે છે? એક પ્રાણ આપનાર વાયુને દાખલ કરનાર અને બહારથી આવીને પ્રાણને હરે એવા એક બીજા ઝેરી વાયુને ફેફસાંમાંથી બહાર કાઢી નાખનારા શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા. આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ ત્યારે બહારની હવા અંદર જાય છે અને શ્વાસ મૂકીએ છીએ ત્યારે શરીરની અંદરની હવા બહાર જાય છે. આ વાત આપણે જાણીએ છીએ અને દરપળે

પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ. પણ તે હવા અંદર શા માટે જાય છે અને શું કરે છે તે વાત થોડાજ જાણે છે; અને જ્યાં સુધી એ વાતનું જ્ઞાન હોતું નથી ત્યાં સુધી એ વાતને અગત્યના પણ આપણામાં આવતી નથી.

શ્વાસનળી—શરીરની અંદરની ખાસ રચનાઓ જે વધુ વિચાર કરતાં તેના બનાવનારની અદ્ભુત શક્તિની ઉપર આપણે ખરેખર આફરીન થઈએ છીએ!

શરીરની અંદર જ્ઞાનતંતુઓની અને ગતિતંતુઓની અપાર જાળીઓ અને ધમનીઓ તથા શિરાઓની જાળ કરતાં પણ વધારે બારીક જાળી વીંટાઈ પથરાયેલી છે. આવી જ એક મોટી જાળી તે ફેફસામાં વાયુનળીની ફેલાવટ જોવામાં આવે છે.

નાકના નસકોરાંથી ફેફસાં સુધીના માર્ગને વાયુમાર્ગ અથવા **શ્વાસનળી** કહેવામાં આવે છે. હવા નાકવાટે ગળાના પાછલા ભાગમાંથી સ્વરનળીમાં થઈ શ્વાસનળીમાંથી ફેફસાંમાં જાય છે. સ્વરનળી અને શ્વાસનળી એ બન્ને એક જ માર્ગ છે, પણ તેની જુદી જુદી ક્રિયા સમજવાને માટે તેના બે ભાગ કલ્પવામાં આવેલા છે. ઉપલો ભાગ જે જીભના થડ આગળથી ગળાના નળગોટા સુધી આવેલો છે તેને સ્વરનળી નામ આપવામાં આવેલું છે (જુવો આકૃતિ ૧૦, a) અને નીચેના ભાગને શ્વાસનળી (જુઓ આકૃતિ ૧૦, b) નામ આપવામાં આવેલું છે. શ્વાસનળીનો ઉપલો ભાગ પહોળો અને મોટો છે. ગળાના ઉપલા ભાગમાં બહારથી જે ટેકરો માલમ પડે છે તે સ્વરનળીવાળો ભાગ છે અને તેને આપણે નળગોટા એવા નામથી પણ બોલાવીએ છીએ. એ નળગોટા અથવા સ્વરનળીનું કામ અવાજ પેદા કરવાનું છે. એના મધ્યમાર્ગની બન્ને બાજુએ બન્ને તાર છે. તે તાર તંબુરાના તારનું કામ કરે છે, એટલે જુદા જુદા સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

એ તારની વચ્ચેનો રસ્તો લાંબો, સાંકડો અને ત્રિકોણાકાર છે, તેમાંથી હવા જાય આવે છે. તે **કંઠદ્વાર** કહેવાય છે. આ તાર સ્નાયુના સંબંધથી હાલે છે. અને તેથી તે રસ્તો સાંકડો, પહોળો કે બંધ કરી શકાય છે. આ રસ્તે હવા સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ જઈ શકતો નથી અને કદાચ કોઈ પદાર્થ અકસ્માત જવાનું કરે છે કે તુરત આ રસ્તો બંધ પડી જાય છે. પાણી પીતાં કે ખાતાં હસવું આવવાથી ગળામાં ગયેલો પદાર્થ પોતાનો માર્ગ મૂકીને સ્વરનળી તરફ જાય છે તેને કંઠદ્વાર બંધ પડી અટકાવી દે છે. આવી ગડબડ થાય છે તેને "ઓનાળ ગયું" કહીએ છીએ. આ સ્વરનળી અથવા નળગોટાથી નીચેના માર્ગને શ્વાસનળી કહેવામાં આવે છે.

શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા—શ્વાસનળી નીચે છાતીમાં ઉતર્યા પછી તેના બે ભાગ થાય છે. (જુવો આકૃતિ ૧૦, c) એક ભાગ જમણા ફેફસામાં અને બીજો ભાગ ડાબા ફેફસામાં જાય છે. પણ ફેફસામાં પહોચતા પહેલાં તે દરેક શ્વાસનળીના વિભાગો ઉપર વિભાગો થઈ છેવટ બારીક નળીઓ થઈ ફેલાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૦, dd) અને અંતના છેડાઓ ઉપર પાણીની બારીક પરપોટી જેવી પરપોટીઓ થઈ રહે છે. આખા ફેફસાની અંદર અને ઉપર આવી પરપોટીઓ આવી રહેલી છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૧ મી) આ પરપોટીઓ ઉપર લોહીની કેશવાહિનીઓની જાળ પથરાએલી હોય છે અને તેમાં રક્તાશયમાંથી આવેલું બગડેલું લોહી ફરે છે અને સ્વચ્છ થાય છે. આપણે ચોખ્ખી હવાનો જે શ્વાસ લઈએ છીએ, તે છેક આ પરપોટીઓ સુધી પહોંચે છે અને જેમ આ હવા વધારે ચોખ્ખી તેમ તેના સંબંધમાં આવનારૂં લોહી વધારે શુદ્ધ થાય છે. લોહીમાંનો "કારબોનિક ઍસીડ ગ્યાસ" વાયુ પરપોટા માંહેની હવામાં મિશ્ર થાય છે અને તે હવામાંનો "ઑક્સી-

જન " (પ્રાણવાયુ) લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે. તે ઑકસીજન વાયુને સાથે લઇનેજ ફેફસાંમાં શુદ્ધ થએલું લોહી રક્તાશયમાં પાછું ફરે છે.

શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાથી લોહીમાં શું ફેરફાર થાય છે?—શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાને લીધે શરીરના લોહીમાં અગત્યના ફેરફારો થાય છે, તે ફેરફારો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

[૧] ફેફસાંમાં ધસી આવતા લોહી સાથે બહારની હવાનો [પ્રાણવાયુનો] સંયોગ થતાં અશુદ્ધ કાળું લોહી બદલાઈને શુદ્ધ લાલ રંગનું લોહી બની જાય છે, જે શરીરના પોષણના કામનું છે.

[૨] શ્વાસોશ્વાસથી લોહીની ગરમી એકાદ ડીગ્રી વધે છે.

[૩] શ્વાસોશ્વાસથી ફિબ્રિન નામના તત્વનો વધારો થાય છે.

(૪) શ્વાસોશ્વાસથી લોહીમાં ઑકસીજનનો એટલે પ્રાણવાયુનો વધારો થાય છે અને તેની અંદરના કારબોનિક ઍસીડ ગૅસ તથા નાઈટ્રોજનનો ઘટાડો થાય છે.

(૫) આ શિવાય હસવું, રોવું, ઉલટી, ઝાડો, પેસાબ, સ્ત્રીની વેણ, ઓડકાર, હેડકી, ખાંસી એ બધી ક્રિયાઓમા શ્વાસોશ્વાસ મદદગાર થાય છે.

બહારની હવા શરીરમાં આવે છે અને શરીરની અંદરની હવા બહાર નિકળે છે. આ ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. આ શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા જીંદગીને કેટલી બધી ઉપયોગી છે, અને તે કી રીતે ઉપયોગી છે, તે વાત દરેક માણસે જાણવી જોઇએ. મુખ્ય વાત એ છે કે, શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો એક ઝેરી પદાર્થ જે ચોક્કસ પ્રમાણમાંજ શરીરમાં કામનો છે તે નિરંતર શરીરમાં વધ્યા કરે છે અને તે બહાર પડવો જોઇએ. આ ઝેરી પદાર્થને " કારબોનિક ઍસિડ" કહેવામા આવે છે. હવામાં જુદાં જુદાં તત્વો રહેલાં છે અને હવાની સાથે જુદા જુદા પદાર્થનો સંયોગ થતાં તેમાં જુદા જુદા રસાયણી ફેરફારો થયા કરે છે, એ વાત રસાયનશાસ્ત્રથી હવે સારી રીતે સિદ્ધ થયેલી છે. બહારની હવા પણ શરીરમાં જઇને અંદર રસાયનીક ફેરફાર થયા કરે એ વાત સંભવિત છે અને વિદ્વાનોએ અનુભવથી સિદ્ધ પણ કરેલ છે. આવા રસાયનીક યોગથી શરીરમાં એક જાતનો ઍસીડ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જો તે પ્રમાણ કરતાં વધારે જથ્થામાં શરીરમાં રહે તો લોહી ફરતું બંધ પડે છે અને જીંદગીનો અંત આવે છે. " ઑકસીજન " અને " કારબૉનિક ઍસીડ " એ બન્ને કાળા તેમજ લાલ બન્ને પ્રકારના લોહીમાં હોય છે અને " ઑકસીજન " કરતાં " કા. ઍસીડ " વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. ઑકસીજન તથા કારબોન એ બે પદાર્થોના યોગથી કારબોનીક ઍસીડ બને છે. એવું સમજવામાં આવેલું છે કે, ઑકસીજન વાયુનો કેટલોક ભાગ લોહીની સાથે મિશ્ર થાય છે અને કેટલોક ભાગ લોહીની સાથે શરીરમાં ફરે છે. આ પ્રમાણે લોહીની સાથે ફરતાં તેના યોગથી તેમાં ધીમે ધીમે " કારબોનિક ઍસીડ " થઇને લોહી સાથે ફેફસાંમાં આવે છે અને શ્વાસનળીની હવા સાથે ભળીને બહાર નીકળી પડે છે.

શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા શાથી થાય છે?—શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા શાથી થાય છે અને તેને કોણ ઉત્તેજન આપે છે, એ જાણવું પણ અગત્યનું છે. શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો કે બંધ રાખવો એ મગજની સત્તામાં નથી. જો મગજ એ કામમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા જાય છે, તો થોડો વખત એ ક્રિયાપર પોતાનો અંકુશ રાખી શકે છે, પણ શ્વાસને વધારે વખત બંધ રાખવાની કે જોરથી લેવાની કૃત્રિમ ક્રિયા કરવાથી જીંદગીને જોખમ પહોંચે છે. ત્યારે શ્વાસોશ્વાસ કોની પ્રેરણાથી ચાલે છે? શરીરના સહજ જીવનવ્યાપારમાં તો અલબત કોઈ

અદ્ભુત શક્તિનો લાભ લેવો જોઈએ. પણ જાત જાત ક્રિયાઓ નો શરીરમાં અદ્ભુત રચના અને ઓક્સિજન સંગ્રહ ... બની હોય એમ સમજાય છે અને એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં શરીરના ... ઉપરથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાનું કેટલુંક અનુમાન થઈ શકે છે. જે વસ્તુઓ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે તે તેના સંબંધમાં આવનારી વસ્તુઓને માર્ગ આપે છે, પણ તેના એજ ગુણને લીધે તે પાછી સંકોચ પામીને તે વસ્તુને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શરીરમાં ફેફસાં, પાંસળાં અને છાતી તથા પેટની વચ્ચેનો પડદો એ વગેરે કેટલાક અવયવોમાં નિરંતર સંકોચાવાનો અને ફેલાવાનો ગુણ છે. હવાનો સ્વભાવ જ્યાં રસ્તો અને પોલ મળે ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો છે. બહારની હવા નાક તથા મોઢાવાટે શ્વાસનળીમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શ્વાસનળી તેને ફેફસાં સુધી લઈ જાય છે, ફેફસાં પોલાં હોવાથી તે હવાને રસ્તો આપે છે અને ફેફસાં ફુલે છે, તેને આસપાસની પાંસળીઓ અને છાતીની નીચેનો ઉરોદરપટલ નામનો પડદો નીચો નમીને માર્ગ આપે છે. આવી ગતિમાં આઘાતની સાથે પ્રત્યાઘાત લાગ્યા કરે, એવો સ્થિતિસ્થાપકપણાનો અને ગતિનો સ્વભાવ છે, તેથી એજ પાંસળાં, ઉરોદરપટલ અને ફેફસાં પાછાં સંકોચાઈ વાયુને પાછો ધક્કો મારે છે તેથી વાયુ તરતજ નાક અને મોંવાટે પાછો બહાર નિકળી જાય છે. આ ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયામાં હવા, ફેફસાં, પાંસળીઓ અને છાતીની નીચેનો પડદો એ સર્વ મદદગાર અથવા ક્રિયા કરનારા પદાર્થો છે.

શ્વાસોશ્વાસમાં હવાનું પ્રમાણ—દર શ્વાસ લેતાં કેટલી હવા બહારથી અંદર આવે છે અને દર શ્વાસ પાછો મુકતાં કેટલી હવા શરીરમાંથી બહાર જાય છે. તે જાણવા ઉપરથી આપણે આપણી આસપાસની હવાનો પણ કાંઈક વિચાર બાંધી શકીએ. વિદ્વાન ડાકટરો એવા અનુમાનપર આવેલા છે કે, મધ્યમ અવસ્થાનો તન્દુરસ્ત માણસ દર શ્વાસમાં સરાસરી ૩૦ થી ૩૫ ઘન ઇંચ હવા લે છે અને મુકે છે. આ હિસાબે આખા દિવસમાં ૨૪ કલાકમાં દર માણસને ૬,૮૬,૦૦૦ અથવા આશરે ૭ લાખ ઘનઇંચ વાયુ જોઈએ છીએ. ...તનું કામ કરનાર માણસોને એથી ઘણી વધારે અને વખતે બમણી હવા જોઈએ ...એ. આ અનુમાન ઉપરથી અમુક ઘર કે ઓરડામાં કેટલી હવા હોય છે અને તે કેટલાં માણસોને પૂરી પડી શકે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે, વળી એક માણસના બહારના શ્વાસની હવા કેટલા પ્રમાણમાં આસપાસની હવાને બગાડે છે, એ પણ તે ઉપરથી જાણવાનું બની શકે છે અને આ બધા જ્ઞાન ઉપરથી વિવેકી અને વિચારવંત માણસો પોતાનાં રહેવાનાં સ્થળોમાં જોઈતી સ્વચ્છ હવાનું આવાગમન થાય એવી ગોઠવણ કરે છે. જુવાન તન્દુરસ્ત માણસમાં એક મિનિટમાં આશરે ૨૦ શ્વાસોશ્વાસ ચાલે છે. હવાના વિષયમાં આ વિષે વધારે વિસ્તારથી લખવામાં આવેલું છે.

પકવાશયયંત્ર.

DIGESTIVE SYSTEM

શરીરની જુદી જુદી અનેક ક્રિયાઓમાં પાચનક્રિયા એ શરીરમાં ઘણોજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. લોહી એ શરીરનું જીવન છે ખરૂં, પણ એજ લોહીનું પોષણ પાચનક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતા ... થાય છે ... આ પાચનક્રિયા શરીરમાં ... ને શી રીતે

ય છે તે જાણવાની ખરેખરી જરૂર છે. પણ પાચનક્રિયા જાણતા પહેલાં જે ખોરાક ઉપર ાચનક્રિયા થાય છે, તે ખોરાકમાર્ગ અને તેનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકો સંબંધી કાંઇક માહિતી ળવવાની જરૂર છે.

ખોરાક માર્ગ Alimentary Canal—ખોરાકમાર્ગ મોંમાંથી શરૂ થાય છે (જુવો ાકૃતિ ૧૩ અંક ૩) અને ગુદાના દ્વારમાં તેનો છેડો આવે છે (જુવો આકૃતિ ૧૩ અંક ૦). મોંના દ્વારથી તે ગુદાના દ્વાર સુધીની ખોરાકમાર્ગની લંબાઇ આશરે ૩૦ ફુટ છે, તે ણીને આપણે પ્રથમ આશ્ચર્ય પામશું કે, માણસના શરીરની માથાથી તે પગનાં આંગળાં ુધીની લંબાઇ વધારેમાં વધારે ૫ થી ૭ ફીટની છે, ત્યારે મોંના દ્વારથી ગુદાના દ્વાર સુધીના ોરાક માર્ગની લંબાઇ ૩૦ ફીટ એટલે લગભગ પાંચ છ ગણી વધારે શી રીતે હશે? તેનો ુલાસો એ છે કે, મોંના દ્વારથી તે હોજરી સુધીનો અન્નનળ તો સીધો ઉતરેલો છે, પણ હોજરીની નીચેથી તે માર્ગ આંતરડાં રૂપે ગુંચળાં થઇને ગુદાદ્વાર સુધી પહોંચે છે અને ેથી જ ખોરાકમાર્ગની લંબાઇ ઘણી વધારે છે. આપણે જે ખોરાક ખાઇએ છીએ તે મોંમાંથી અન્નનળ દ્વારે હોજરીમાં, હોજરીમાંથી ન્હાના આંતરડામાં, ન્હાનાં આંતરડામાંથી મોટા આંતરડાંમાં અને મોટાં આંતરડામાંથી સફરામાં થઈ ગુદાદ્વારે આવે છે. અન્નનળ, હોજરી, ન્હાનાં આંતરડાં, મોટાં આંતરડાં અને સફરો એ સર્વે એક જ નળ છે અથવા ખોરાકમાર્ગનાં જુદાં જુદાં સ્થાન અને નામ છે. ખોરાક અથવા તેનો નિરૂપયોગી ભાગ-મળ-ગુદાના દ્વારપર આવતાં પહેલાં તેનાપર જે ફેરફાર અને ક્રિયા ચાલે છે, તેને પાચનક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

પાચનક્રિયા—પાચનક્રિયાના વિષયમાં પાચનક્રિયાનાં સ્થાન, પાચનક્રિયા કરનારા અવયવો અથવા રસો, અને જુદા જુદા સ્થાનમાં ખોરાક ઉપર થતી અસર, એટલી વાતો અવસ્ય કરીને જાણવાની જરૂર છે. **મોઢું, હોજરી** અને **આંતરડાં** એ પાચનક્રિયાનાં મુખ્ય સ્થળ છે. **મોઢું, હોજરી, કલેજું, પાંક્રિયાઝ** અને **આંતરડાં** એ પાચનક્રિયાને માટે જુદા જુદા રસ ઉત્પન્ન કરનારા અવયવો છે અને **થુંક, જઠરરસ, પિત્ત,** તથા આંતરડામાંના નાના પ્રકારના રસ એ પાચનક્રિયા કરનારા રસો છે.

મોંઢામાં થુંકની ક્રિયા—મોંમાં ચાવવાની ક્રિયા થાય છે અને થુંક એ કામને મદદ કરે છે. પાચનક્રિયાના કામમાં થુંકની જરૂર હોવાથી તેને ઉત્પન્ન કરનારી મુખ્ય છ પિંડો મોંમાં ગોઠવવામાં આવેલી છે. બે કાન પાસે, બે જીભ નીચે અને બે જડબાં નીચે. મોંઢામાં થુંક કયા કયા ભાગમાં પેદા થાય છે તેનો અનુભવ કરી અનુમાન બાંધી શકાય અને ઉપર જણાવેલી છ પિંડો અથવા થુંકની નળીઓનો નિર્ણય પણ કરી શકાય. થુંક ખોરાકની સાથે મળીને નીચે પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ બજાવે છે.

(૧) થુંકથી મોંઢું અને જીભ નિરંતર ભીનાં રહે છે અને તેથી બોલવામાં અને ચાવવામાં જીભનું કામ સહેલાઇથી થાય છે.

(૨) ખવાના પદાર્થો દાંત વચ્ચે ચવાય છે. તેને થુંક એકરસ બનાવે છે અને તેથી સ્વાદ સમજી શકાય છે.

(૩) થુંક ખોરાકમાં મળી એને નરમ કરે છે. તેથી ચાવવા તથા ગળવાનું કામ સહેલું થાય છે.

(૪) થુંક ખોરાકમાં મળીને તેમાં રસાયનીક્રિયા કરે છે અને વિશેષે કરીને "સ્ટાર્ચ". વાળા ખોરાકને પચાવવાના કામમાં મદદ કરે છે.

અદ્ભુત શક્તિનો લાભ લેવો જોઈએ, પણ પૃથક પૃથક ક્રિયાઓ તો શરીરમાં અદ્ભુત રચના અને ગોઠવેલા યંત્રામાંથીજ થયા કરતી હોય એમ સમજાય છે અને એ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતા શરીરના અવલોકન ઉપરથી શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાનું કેટલુંક અનુમાન થઇ શકે છે. જે વસ્તુઓ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે તે તેના સંબંધમાં આવનારી વસ્તુઓને માર્ગ આપે છે, પણ તેના એજ ગુણને લીધે તે પાછી સંકોચ પામીને તે વસ્તુને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શરીરમાં કલેજું, ફેફસાં, પાંસળાં અને છાતી તથા પેટની વચ્ચેનો પડદો એ વગેરે કેટલાક અવયવોમા નિરંતર સંકોચાવાનો અને ફુલાવાનો ગુણ છે. હવાનો સ્વભાવ જ્યાં રસ્તો અને પોલ મળે ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો છે. બહારની હવા નાક તથા મોઢાવાટે શ્વાસનળીમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શ્વાસનળી તેને ફેફસા સુધી લઈ જાય છે, ફેફસાં પોલાં હોવાથી તે હવાને રસ્તો આપે છે અને ફેફસા ફુલે છે, તેને આસપાસની પાંસળીઓ અને છાતીની નીચેનો ઉરોદરપટલ નામનો પડદો નીચો નમીને માર્ગ આપે છે. આવી ગતિમાં આઘાતની સાથે પ્રત્યાઘાત લાગ્યા કરે, એવો સ્થિતિસ્થાપકપણાનો અને ગતિનો સ્વભાવ છે, તેથી એજ પાંસળાં, ઉરોદરપટલ અને ફેફસાં પાછા સંકોચાઈ વાયુને પાછો ધક્કો મારે છે તેથી વાયુ તરતજ નાક અને મોંવાટે પાછો બહાર નિકળી જાય છે. આ ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયામાં હવા, ફેફસાં, પાંસળીઓ અને છાતીના નીચેનો પડદો એ સર્વ મદદગાર અથવા ક્રિયા કરનારા પદાર્થો છે.

શ્વાસોશ્વાસમાં હવાનું પ્રમાણ—દર શ્વાસ લેતાં કેટલી હવા બહારથી અંદર આવે છે અને દર શ્વાસ પાછો મુકતાં કેટલી હવા શરીરમાંથી બહાર જાય છે, તે જાણવા ઉપરથી આપણે આપણી આસપાસની હવાનો પણ કાંઇક વિચાર બાંધી શકીએ. વિદ્વાન ડાકટરો એવા અનુમાનપર આવેલા છે કે, મધ્યમ અવસ્થાનો તન્દુરસ્ત માણસ દર શ્વાસમાં સરાસરી ૩૦ થી ૩૫ ઘન ઇંચ હવા લે છે અને મુકે છે. આ હિસાબે આખા દિવસમાં ૨૪ કલાકમાં દર માણસને ૬,૮૬,૦૦૦ અથવા આશરે ૭ લાખ ઘનઇંચ વાયુ જોઇએ છીએ. મહેનતનું કામ કરનાર માણસોને એથી ઘણી વધારે અને વખતે બમણી હવા જોઇએ છીએ. આ અનુમાન ઉપરથી અમુક ઘર કે ઓરડામાં કેટલી હવા હોય છે અને તે કેટલાં માણસોને પૂરી પડી શકે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે, વળી એક માણસના બહારના શ્વાસની હવા કેટલા પ્રમાણમાં આસપાસની હવાને બગાડે છે, એ પણ તે ઉપરથી જાણવાનું બની શકે છે અને આ બધા જ્ઞાન ઉપરથી વિવેકી અને વિચારવંત માણસો પોતાનાં રહેવાનાં સ્થળોમાં જોઇતી સ્વચ્છ હવાનું આવાગમન થાય એવી ગોઠવણ કરે છે. જુવાન તન્દુરસ્ત માણસમાં એક મિનિટમાં આશરે ૨૦ શ્વાસોશ્વાસ ચાલે છે. હવાના વિષયમાં આ વિષે વધારે વિસ્તારથી લખવામાં આવેલું છે.

પકવાશયયંત્ર.
DIGESTIVE SYSTEM

શરીરની જુદી જુદી અનેક ક્રિયાઓમાં પાચનક્રિયા એ શરીરમાં ઘણીજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. લોહી એ શરીરનું જીવન છે ખરૂં, પણ એજ લોહીનું પોષણ પાચનક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતા રસવડે થાય છે, માટે આ પાચનક્રિયા શરીરમાં ક્યાં અને શી રીતે

જેમ પાચનક્રિયા ચાલતી નથી, તેપણ તેમાં જે કાંઈ સારભૂત તત્વ હોય છે તેનું શોષણ થતાં આગળ જતા તે મળ પર થવા માંડે છે. મોટાં આંતરડાં પણ રસનું શોષણ કરે છે, અને તેથી જ જે દરદી મોઢેથી ખોરાક લઇ શકતો નથી તેને પ્રવાહી ખોરાક પીચકારી-વડે ગુદામાર્ગથી મોટાં આંતરડાંમાં ચઢાવવામાં આવે છે અને એવી રીતે ચઢાવેલા દૂધ વગેરે પ્રવાહીનું મોટું આંતરડું શોષણ કરી લે છે, જેથી દરદીને પોષણ મળી શકે છે. મોટાં આં-તરડાનો મળ નીચે ઉતરી સરળમાં ભરાઈને છેવટ મળદ્વાર રસ્તે બહાર પડે છે. આ પ્રમાણે મોઢામાં ચાવીને જઠરથી નીચે ઉતરેલા ખોરાકનું રૂપાન્તર થતાં થતાં અને તેના ઉપયોગી અને પોષણકારક રસનું શોષણ થઇ લોહીમાં જતાં છેવટ નિરૂપયોગી ભાગ, જેને આપણે મળ કહીએ છીએ તે, નીચલા દ્વારથી બહાર પડે છે.

પાચનક્રિયાના સંબંધમાં વિશેષ જાણવા જેવી વાત એ છે કે, પિત્ત વગેરે જે રસો ખોરાકને પચાવી તેના સારભૂત રસને લોહીમાં ચઢાવવાની મદદ કરે છે તે રસો પણ આખર લોહીમાં જ થયેલા હોય છે. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો લોહીનાં તત્વોથી પાચનક્રિયા થાય છે અને પાચનક્રિયા પાછી લોહીનાં તત્વોને વધારે છે.

મૂત્રાશયયંત્ર.
URINARY SYSTEM.

મૂત્ર એટલે પેશાબ એ શી વસ્તુ છે અને તે ક્યાંથી તથા કેવી રીતે પેદા થાય છે, તે વિષે સાધારણ લોકવર્ગમાં ઘણું જ અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. લોકો એવું માને છે કે, પાણી પીએ તે પાધરૂં પેશાબ રૂપે નીચે આવે છે, પણ તે વાત ખોટી છે. પાણી પીવામાં આવે છે તેનું ખોરાકની સાથે જ શરીરમાં પોષણ થવા માંડે છે અને તે લોહી સાથે ભળે છે. લોહીમાં પેશાબનો પ્રવાહી રસ છુટો પડીને કરોડની બાજુ તરફ કમરના પાછલા ભા-ગમાં આવેલા બે મૂત્રપિંડો (કીડની) માં વહે છે. આ મૂત્રપિંડોને ગુરદા પણ કહે છે, જેનું વર્ણન આગળ થઇ ગયું છે (જુઓ આકૃતિ ૧૪ અંક 1-1). આ મૂત્રપિંડોમાં બારીક નળીઓ હોય છે અને તેની આસપાસમાં કેશવાહિનીની જાળ પથરાયેલી છે. આ નળીઓ પેશાબને ખેંચે છે અને દરેક ગુરદામાંથી એકેક નળી નીચે ઉતરે છે તે વાટે આ પેશાબ ટપકી ટપકીને પેડુની અંદર આવેલા મૂત્રાશય (બ્લેડર) માં જાય છે. મૂત્રાશયમાં પેશાબ ભરાય છે અને તેથી અંદરના સ્નાયુઓ મૂત્રાશયને સંકોચીને પેશાબની હાજત ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે મૂત્રમાર્ગે પેશાબ બહાર આવે છે.

જે પેશાબ બહાર આવે છે તેમાં મ્હોટો ભાગ પાણીનો જ હોય છે. ૧૦૦૦ ભાગે ૯૫૭ ભાગ પાણીના અને બાકીના ૪૩ ભાગ બીજા પદાર્થોના હોય છે. પેશાબનું પૃથક્-રણ કરનારા વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલું છે કે, નિત્યના નીરોગી પેશાબમાં યુરિયા નામનું એક તત્વ મોટા પ્રમાણમાં એટલે પેશાબના ૧૦૦૦ ભાગે ૧૪ ભાગમાં જાય છે. આ સિવાય પેશાબમાં ખાર, શ્લેષ્મ (કફ જેવો ચીકણો પદાર્થ-ચરબી પડે છે તે) વગેરેના લગભગ ૨૮॥ ભાગ જાય છે અને લગભગ ½ ભાગ યુરિક એસીડનો જાય છે. નીરોગી પેશાબ સ્વચ્છ, સુકા ઘાસના રંગ જેવો, જરા પીળો અને થોડી વાસવાળો હોય છે. પેશાબ થયા પછી તેને રાખી મૂક્યો હોય તો તેના રંગમાં તેમજ વાસમાં વધારો થાય છે અને ડોળાઇ જાય છે. પેશાબનું વિશિષ્ટગુરૂત્વ ૧૦૦૫ થી ૧૦૨૫ સુધી હોય છે. દરદને લીધે

શિશ્ન (Penis) કહે છે. એવી જ રીતે સ્ત્રીના બીજઉત્પાદક અવયવોને સ્ત્રીઅંડ (ovaries), બીજવાહક અવયવોને ફૂલવાહિની (fallopian tubes), બીજધારક અવયવને ગર્ભાશય (Uterus અથવા Womb) અને બીજનિઃસારક અવયવને યોનિ (Vagina) કહે છે.

વૃષણ—એ પુરુષજાતિનો વીર્યઉત્પાદક અવયવ છે. વૃષણનું વર્ણન આગળ પણ આપેલું છે. વૃષણની કોથળી (Scrotum) માં પુરૂષ અંડની બે ગોળીઓ છે. આ કોથળીની અંદર ગોળીઓ વૃષણરજ્જુ (Spermatic Cord) વડે ઝુલતી રહે છે. આ કોથળીમાં ચરબી નથી, પણ બહારનું પડ ત્વચાનું અને અંદરનું પડ સ્નાયુનું હોવાથી તે થેલી વારંવાર સંકોચાય છે ને મોટી થાય છે. કોથળીની મધ્યમાં રેસા હોય છે તેનાવડે આ કોથળીના બે વિભાગ થાય છે અને તે દરેક વિભાગમાં એકેક ગોળી રહે છે. આ ગોળીઓ બારીક પાતળી નળીઓના ઝુમખાઓની બનેલી છે. આ બારીક નળીઓને ઉકેલી છુટી પાડીને સાંધીએ તો ૧૦૦૦ ફીટની લાંબી નળી થાય. વીર્યઉત્પાદક બિંદુઓ (cells) આ નળીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ બિંદુઓ, ઉત્પાદકજંતુઓ (spermatozooids) ની વૃદ્ધિ કરે છે. જંતુઓ ઘણાં જ સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રની મદદ વિના દેખાતા નથી. તે જંતુઓને ગોળ માથાં અને લાંબી પુછડી હોય છે, જેથી તેઓ વીર્યના પ્રવાહમાં વેગથી તરતા માલૂમ પડે છે.

વીર્યનળ—વૃષણમાં તૈયાર થયેલા વીર્યને વીર્યાશયમાં લઇ જનારી આ એક નળી છે. વીર્ય પરિપકવ થાય છે ત્યારે ઉપર લખ્યાં વીર્યોત્પાદક બિંદુઓ ફુટે છે અને વીર્યનળવાટે વીર્યાશયમાં જાય છે. વીર્યનળ વૃષણરજ્જુની પાછળથી સ્પર્મેટિક કેનાલમાંથી નીકળીને બસ્તીમાં ઉતરે છે અને ત્યાંથી બહારની ધમની ઓળંગીને મૂત્રાશયને તળીએ પહોંચે છે અને વીર્યાશય નામની નળી સાથે જોડાય છે.

વીર્યાશય—એ બે કોથળીઓ છે અને તે મૂત્રાશય એટલે પેડુ તથા મળાશય એટલે સફરો તે બેની વચ્ચે આવેલ છે. વીર્ય બધું આ વીર્યાશયમાં એકઠું થાય છે. આ કોથળીઓની લંબાઇ ૨॥ ઇંચની, પહોળાઇ ૫ ઇંચની અને જાડાઈ ૨ થી ૩ લીટીની છે.

શિશ્ન—એ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ ખૂણાવાળી નળી છે. બે આંગળી સાથે અંગુઠો મૂકવાથી જેવો આકાર થાય છે એવો આકાર શિશ્નનળીનો છે. આ શિશ્નનળીમાં ત્રણ નળ સાથે જોડાયા છે, બે ઉપરથી અને ત્રીજો નીચેની બાજુમાં. દરેક નળ મજબુત શ્વેતતંતુમય નળીના જેવો છે. તેમની વચ્ચે ઘણા પડદા હોય છે એટલે દરેક નળમાં નાનાં નાનાં ખાનાં હોય છે, તેમાં લોહી ભરાય છે અને ઠલવાય છે. લોહી ભરાય છે ત્યારે શિશ્નનળી જાગૃતિમાં આવે છે અને લોહી ઠલવાય છે ત્યારે શિથિલ પડે છે. મૂત્રમાર્ગ શિશ્નનળીના મધ્યમાં છે. શિશ્નનો મૂળમાંનો રસ્તો પહોળો છે પણ મધ્યમાં આવતાં સાંકડો હોય છે અને પાછો ફુલ-મણી (glans penis) નો માર્ગ પહોળો થાય છે. શિશ્ન એ પેશાબ તથા વીર્યને બાહર કાઢનારી નળી છે. વીર્ય તથા પેશાબના રસ્તા અંદરથી જુદા જુદા હોય છે પણ શિશ્નના મૂળમાં એ રસ્તા મળી જઇ એક જ રસ્તો થાય છે. શિશ્નનો અગ્રભાગ-મણિ ચામડીના પડદાથી ઢંકાયેલો હોય છે અને ઘણાખરા પુરૂષોને તે પડદો ઉપર ખેંચી શકાય છે. પડદો ફુલના સ્પર્શજ્ઞાનનું રક્ષણ કરે છે.

પુરૂષની જનનેન્દ્રિયોના આ સર્વ અવયવોમાં અંડની ગોળીઓ ખાસ જરૂરની છે અને બીજા અવયવો તેના મદદગાર છે. અંડ કાઢી લીધા પછી જનનેન્દ્રિયની સર્વ ક્રિયા બંધ પડે છે અથવા અંડના અવયવમાં વિકાર થવાથી એ ક્રિયા બંધ પડે છે. ખસી કરાવેલા ઘોડાઓ અને બળદો પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. અંડના અવયવ પૂર્ણ વિકાસ પામ્યા ન હોય તો તે પ્રજોત્પાદક વીર્ય બિંદુઓને પેદા કરી શકતા નથી. અંડની ગોળીઓ જોઇએ તેવી પોષી ન થાય છે તો જોઇએ એવું ફળદ્રુપ અને ગુણકારીવાળું વીર્ય ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી.

સ્ત્રીજાતિના જનનેન્દ્રિયનું વર્ણન તેના ક્રમથી કરીએ તો પ્રથમ યોનિમાર્ગ આવે છે.

યોનિમાર્ગ—જે રસ્તે પુરૂષનું વીર્ય શિશ્નનળીમાંથી સ્ત્રીજાતિની જનનેન્દ્રિયમાં જાય છે તે રસ્તાને યોનિમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. યોનિની બે બાજુએ બે હોઠ (ઓષ્ઠ) હોય છે. એક બહારનો ત્વચાની ગડીનો બનેલો મોટો હોવાથી તેને બૃહદોષ્ઠ અને બીજો અંદરની બાજુમાં શ્લેષ્મપડનો કરચલીવાળો નાનો હોવાથી તેને લઘુઓષ્ઠ કહે છે. યોનિના ઉપલા ભાગમાં યોનિઓષ્ઠની વચમાં ત્રિકોણાકારનો ઉંચો માંસમય આકાર હોય છે. જે પુરૂષના શિશ્નને કાંઇક મળતો હોવાથી તેને યોનિલિંગ કહેવામાં આવે છે. યોનિમાર્ગ અને મૂત્રમાર્ગ એ બન્ને જુદા જ માર્ગ હોય છે. યોનિદ્વારથી જરા ઉપર જ મૂત્રમાર્ગનું દ્વાર યોનિમાં ઉઘડે છે. બન્નેના અંદરના માર્ગ જુદા છે, પણ બહાર નિકળવાનું છેવટ દ્વાર એક જ (યોનિ) છે. યોનિમાર્ગનો અંદરનો રસ્તો કમલમુખમાં જાય છે અને મૂત્રમાર્ગનો રસ્તો મૂત્રાશયમાં જાય છે. યોનિદ્વારની ઉપર જ એક ગોળાકાર કિનારાની મધ્યમાં મૂત્રમાર્ગનું છિદ્ર આવેલું છે. સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગની લંબાઇ માત્ર ૧॥ ઇંચની છે અને યોનિમાર્ગની લંબાઇ ૪ ઇંચની છે. સંબંધ વખતે વીર્યનળી યોનિમાર્ગમાં દાખલ થાય છે,

ગર્ભાશય—એ મૂત્રાશય સફરો તથા ગુદાની વચમાં આવેલું છે, બસ્તિના આગલા ...માં મૂત્રાશય, પાછળ સફરો તથા ગુદા અને મધ્યમાં ગર્ભાશય છે. તેનો આકાર ચપટા ...ના જેવો છે. તેની લંબાઇ ૪ ઇંચ અને પહોળાઈ ૨॥ ઇંચ છે. વજન ૨ થી ૪ ... હોય છે. યોનિદ્વારથી ત્રણ ઇંચ આગળ ગયા પછી યોનિમાર્ગનો બીજો છેડો ગર્ભાશયને મળે છે. ગર્ભાશયનો પહોળો છેડો સૌથી ઉપર છે અને નીચેનો સાંકડો છેડો યોનિમાર્ગને સાંધે છે. આ નીચેના સંધિમાર્ગને કમળમુખ (CERVIX) અથવા ગ્રીવા (ડોક) એવું નામ પણ આપેલું છે. યોનિમાર્ગ અને ગર્ભાશયને એકત્ર કરનાર અવયવ સો આ ગ્રીવા છે. એ કમલમુખના મધ્યમાં એક ન્હાનું દ્વાર છે. તે યોનિમાર્ગને ગર્ભાશયમાં લઇ જાય છે અને તે દ્વારનું નામ પણ કમલમુખ (os uteri) રાખીએ. આ કમલનું મુખ ઘણું જ સાંકડું હોય છે. ગર્ભાશય ત્રણ કામ કરે છે. (૧) આર્ત્તવ એટલે દસ્તાનને બહાર કાઢે છે. (૨) ગર્ભને ધારણ કરી તેનું પોષણ કરે છે અને (૩) ગર્ભની વૃદ્ધિ થયા પછી તેને બહાર ધકેલી બાળકને જન્મ આપે છે,

ફલવાહિની—આ નામની નળી ગર્ભાશયના ઉપલા ભાગને બન્ને ખુણે એકેક હોય છે. આ બે નળીઓનું મૂળ ગર્ભાશયમાં હોય છે. મૂળ તરફથી તે નળીઓ સાંકડી હોય છે પણ આગળ ચાલતાં પહોળી થતી જાય છે અને સ્ત્રીઅંડને પહોંચતાં તે નળીઓના છેડા શરણાઇના મુખ જેવા પહોળા થાય છે. આ દરેક નળી આશરે ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. આ ફલવાહિની નળીઓ સ્ત્રીઅંડની સાથે જોડાઇ ગયેલી નથી પણ છુટી હોય છે. આ ફલવા-

હિનીઓનાં ઝાલરવાળા ધારનાં પહોળાં મુખની કિનારી ઉપર જે રૂછડું હોય છે તે સ્ત્રીસંગ વખતે સ્ત્રીઅંડને વળગે છે અને સ્ત્રીઅંડમાનું બીજ પાકીને ફૂટે છે ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફલવાહિનીનો તે તરફ ગયેલો છેડો તેને વળગી રહે છે અને તે સ્ત્રીબીજ એ નળી-વાટે ગર્ભાશયમાં જાય છે.

ફૂલકોષ-સ્ત્રીઅંડ—પુરુષને જેમ જાંઘની કોથળીમાં બે અંડ હોય છે, તેમ સ્ત્રી-જાતિને એવા જ બે અંડો ગર્ભાશયની બે બાજુપર હોય છે. તે અંડોનો આકાર બદામના જેવો હોય છે. ૧॥, ०॥।, ०॥ ઇંચ એ ક્રમે તેની લંબાઈ, પહોળાઇ તથા જાડાઇ છે. દરેક ઇંડું વજનમાં આસરે ०॥ તોલો હોય છે. તેની અંદર વીર્યનાં બીજોની પેઠે અગણ્ય સ્ત્રી-બીજ હોય છે. જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફલવાહિની નામની નળી મારફતે ગર્ભાશયમાં જાય છે. સ્ત્રીઅંડમાંના ઇંડાનું ફૂટવું એ જ આર્તવ અથવા દસ્તાન છે. સ્ત્રી પરિપક્વ વયમાં આવ્યા પછી આ સ્ત્રીઅંડનાં ઇંડાં પાકે છે અને ફૂટી બહાર આવે છે. દર ચાર અઠ-વાડીએ અથવા ક્વચિત થોડા દિવસમાં વહેલું મોડું એમાંનું એક અથવા વધારે ઇંડું સ્ત્રીઅં-ડમાં પાકી બહાર ફૂટે છે, ફલવાહિની મારફતે ગર્ભસ્થાનમાં જાય છે અને ત્યાંથી યોનિમાર્ગે રસ્તે લોહીના રૂપે બહાર પડે છે, જે દસ્તાન કહેવાય છે.

સ્ત્રીબીજ અને પુરૂપ બીજનો સંયોગ—ક્યાં અને કેવી રીતે થાય છે?—આ માસિક દસ્તાનમાં ઇંડાંઓ પોતાની મેળે બહાર આવે છે, એવી કલ્પના શારીરશાસ્ત્રની ઘણી જ તાજી અને અગત્યની શોધ છે, એવું હાલના ડાક્ટરો માને છે, અર્વાચીન ડાક્ટરો થોડા જ સમય પહેલાં માનતા હતા કે, સ્ત્રીઅંડનાં ઇંડાંઓ માત્ર સ્ત્રીપુરૂપના સંયોગના પરિણામે જ બહાર આવે છે, પણ હવે તેઓ સમજ્યા છે કે, ખરી વાત એમ નથી. કોઈ મૉનસ્યોર રેશી બોરર્ડી નામના વિદ્વાને શોધી કાઢ્યું કે, એ ઇંડાંઓ સંયોગને લીધે નહિ પણ એની મેળે જ બહાર આવે છે, અને વળી તેણે જણાવ્યું કે, ગર્ભાધાન, સ્ત્રીઅંડનો ઇંડાંએ ત્યાગ કર્યા પહેલાં નહિપણ ત્યાગ કર્યા પછી અને તે ઇંડાં ફલવાહિની નળીમાં હોય છે ત્યારે જ થાય છે. સ્ત્રીઅંડમાંથી મૂળ ગોલક (Parent cell) ફૂટવાથી ઇંડું બહાર આવે છે અને ફલવાહિની નળીના ઘંટાકાર મુખમાં આવી પડે છે, જે ફલવાહિની નળી દસ્તાન સમયમાં સ્ત્રીઅંડની પાસે પાસે આવી લાગે છે અને તેને બીડીને વળગી રહે છે. જો તે પહેલાં પુરૂષ સંબંધ થયો હોય તો બીજસંયોગ આ ફલવાહિનીમાં થાય છે. જો સંબંધ ન થયો હોય તો ઇંડું ફલવાહિની નળીમાંથી ધીમે ધીમે નીચે ઉતરીને ગર્ભસ્થાનની કોથળીમાં આવે છે, જ્યાં તે થોડા દહાડા ગર્ભધારણને લાયક થઈ રહે છે અને તે પછી નાશ પામે છે, તથા બહારના રસ્તાઓ દ્વારા ઘસડાઇ બહાર પડે છે. જો સંબંધ ફળદાયક થયો હોય તો યોનિ-માર્ગમાં પડેલું પુરૂષનું વીર્ય ગર્ભસ્થાનના મુખમાં દાખલ થાય છે અને કાંઇક પુરૂપવીર્યનાં યાંત્રિક જંતુઓની ગતિની મદદ વડે અને કાંઇક કમળમુખની ઓવાના અંતરપડ ઉપરના વાળ જેવા બારીક જંતુઓની ક્રિયા વડે કોથળીના મધ્યમાં પ્રવેશ કરવાને શક્તિવાન થાય છે. ત્યાંથી તે પુરૂપવીર્ય ફલવાહિની નળીઓમાં ચઢે છે અને પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે એ નળી-માંથી સામેથી આવતા સ્ત્રીઅંડ માહેનાં ઇંડાંને મળે છે, જ્યાંથી તે સંયોગી બીજ ગર્ભસ્થા-નની થેલીમાં આવે છે. જેવી રીતે ન્હાના રોપાઓમાં બે ઉત્પાદક ગોલકો (cells) એકત્ર મળે છે તેવી જ રીતે પુરૂપબીજ સ્ત્રીબીજ સાથે મળે છે અને એ બે બીજના યોગથી નવો ગર્ભ અને નવો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભ શી રીતે વધે છે—[illegible] સ્થાનની [illegible] છે અને [illegible] ગર્ભ-સ્થાનનું મુખ તેની નીચેની [illegible] થાય છે. ગર્ભ-થેલીની અંદરનો ગર્ભ જેમ જેમ [illegible] થાય છે અને [illegible] સ્થાન) મોટી થતી જાય છે. ગર્ભની [illegible] તેમ તેમ તે (ગર્ભ ગર્ભની અને તેની માની રક્તનળીઓનો [illegible] લાગે છે. સ્થાનમાં [illegible] આવે છે અને [illegible] ગર્ભ-પ્રમાણે માના લોહીમાંથી ગર્ભનું પોષણ થાય છે. [illegible] વધીને એક [illegible] ગર્ભસ્થાન એક [illegible] કદમાંથી [illegible] બાળક એક પ્રકારના પ્રવાહમાં તરતું રહે છે. એ પાણીના નરમ અને સ્થિતિસ્થાપક ગુણને [illegible] લીધે તે બાળકના નાજુક અવયવોનું બહારના [illegible] રક્ષણ થાય છે.

પ્રસવ શી રીતે થાય છે—નવમાસ પુરા થયા પછી ગર્ભસ્થાનની થેલીના સ્નાયુ કુદરતી રીતે જ આપોઆપ ભીડાવા અને અંદરના ગર્ભને બહાર ધકેલવા માંડે છે, અને તે વખતે યોનિમાર્ગ તથા યોનીમુખ પણ આપોઆપ ઢીલાં થઇ ગર્ભને સહેલાઇથી રસ્તો આપે છે. ગર્ભસ્થાનના સંકોચ ૫ થી ૨૦ મીનીટે નિયમિત અંતરે થયા કરે છે અને ધીમે ધીમે તે સંકોચ વધારે જોરથી અને વધારે ટુંકે અંતરે થવા માંડે છે. ગર્ભને નિકળવાના રસ્તાઓ પહોળા થાય છે અને જણુતરની પીડા (વેણ) થવા લાગે છે. ગર્ભસ્થાન સંકોચાતાં ગર્ભસ્થાનનું મુખ પહોળું થાય છે અને પછી ધીમે ધીમે બાળકને ઉંધે મસ્તકે યોનિમાર્ગમાં લઇને પૃથ્વી ઉપર ધકેલી કાઢે છે અને તેમ છતાં કૃપાળુ કુદરતની અજાયબી ભરેલી ક્રિયા એ છે કે, આ સંકોચન અને પ્રસારણ ક્રિયા જેને સ્ત્રીઓ વેણ કહે છે, તેમાં બાળકને કે તેની માતાના ગર્ભસ્થાનના નાજુક અવયવોને કાંઇ પણ ઇજા થતી નથી. બાળક પ્રથમ બહાર આવે છે અને પછી ઓર પડે છે.

ઓર—ઓર શું વસ્તુ છે ? તે રક્તનળીઓનો એક જથ્થો છે. જે વડે ગર્ભ પોતાનું પોષણ તેની માતાના લોહીમાંથી ખેંચી લે છે. ગર્ભ તથા ઓર નિકળી ગયા પછી ગર્ભસ્થાન સંકોચાઇને એક કઠણ દડો થઇ જાય છે અને થોડા દહાડામાં પાછું પોતાની અસલ હાલતમાં આવી જાય છે. ગર્ભ ધારણ થવો, વૃદ્ધિ પામવો અને બહાર આવવો ઇત્યાદિ ક્રિયાઓમાં જેવી અજાયબી જોવામાં આવે છે એવી અજાયબી શરીરની બીજી ક્રિયાઓમાં જોવામાં આવશે નહિ.

આ જનનેન્દ્રિય વ્યાપારમાં પુરૂષબીજ અને સ્ત્રીબીજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, માટે અહિં એ બીજ વિષે પણ થોડું કહેવામાં આવે છે. પુરૂષબીજને વીર્ય અથવા ધાતુ કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રીબીજ વિષે ભાગ ૭, પ્રકરણ ૧૦–સ્ત્રીચિકિત્સાના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી લખવામાં આવેલું છે.

વીર્ય.

વીર્ય એ પ્રજોત્પત્તિનું બીજ હોવાથી તે વિષે અત્રે વિસ્તારથી લખવામાં આવે છે. વીર્ય એ ખાનપાનનું છેવટનું પરિણામ છે. આપણે ખાઇએ-પીએ છીએ તેમાંથી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા છેવટે વીર્ય થાય છે. શરીરનું તમામ બળ-

એ વીર્યમાં છે. વીર્ય એજ શરીરનું સત્વ, તત્વ, કે શરીરનો રાજ છે. ખોરાકનું ૧ માસ અને ૯ ઘડીમાં વીર્ય બને છે, એવો પ્રાચીન વૈદ્યક આચાર્યોનો અભિપ્રાય છે. પાચનશક્તિના બળ પ્રમાણે અને ખાવાના પદાર્થના ગુણ પ્રમાણે તે મુદતમાં વધઘટ થતી હશે, પણ સરાસરી એક માસની મુદત બતાવેલી છે, તે સંભવિત છે. વીર્ય એ એક પ્રવાહી સત્વ છે અને તે આખા શરીરમાં રહે છે.

શુદ્ધ વીર્ય ઠંડું, સ્નિગ્ધ, ચીકાશવાળું, મધના ગંધવાળું, સ્વાદે મીઠું અને ઘાટું હોય છે. રંગે સ્ફટિક જેવું ધોળું અને પારદર્શક છે. આવા ગુણ તથા રંગવાળું વીર્ય શુદ્ધ છે અને તેમાં જેટલો ફેરફાર થાય તેટલો તેમાં દોષ સમજવો.

અશુદ્ધ વીર્ય રંગે મેલું હોય છે, અથવા શરીરના દોષ પ્રમાણે જુદા જુદા રંગ તથા વર્ણવાળું થઈ જાય છે. દોષવાળું વીર્ય વાસ મારે છે, પાતળું પડી જાય છે અને તેના પ્રમાણમાં ચિકાસ પણ ઓછી થઈ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ અતિ ગરમ ખોરાક ખાનારાઓનું વીર્ય ગરમ હોય છે. આવું અશુદ્ધ વીર્ય ઉત્તમ સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાના કામનું નથી. એવા દોષવાળા વીર્યથી કદિ ગર્ભ રહે છે, તોપણ તેના ગર્ભમાંથી જે પ્રજા થાય છે તે બુદ્ધિ, બળ, પરાક્રમ તથા સદાચારમાં ખામીવાળી હોય છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ—વીર્ય આખા શરીરમાં રહે છે, પણ તે કેવી રીતે ખેંચાઈ બહાર આવે છે, તે સમજવા સરખું છે; જેમ દુધમાં ઘી અને શેરડીમાં રસ ગુપ્તપણે રહેલ છે, તેજીજ રીતે વીર્ય શરીરમાં ગુપ્તપણે રહેલું છે. જેમ દુધનું દહીં મથન કરવાથી તેમાંથી ઘી જુદું તરી આવે છે અને શેરડીને સંચામાં નાંખી પીલવાથી તેમાંથી રસ જુદો પડે છે, તેવી જ રીતે શરીરમાંથી વીર્ય ખેંચાઇ આવે છે. બહુ વીર્યવાળા શરીરમાંથી થોડા શ્રમથી ઘણું વીર્ય ખેંચાઈ આવે છે અને થોડા વીર્યવાળા શરીરમાંથી ઘણા પ્રયત્નથી પણ થોડું વીર્ય આવે છે. જેવી રીતે ઝાડાનો તથા પેસાબનો રેચ લેવાથી ઝાડો તથા પેસાબ થાય છે. તેવી રીતે વીર્યને પણ શરીરમાં રેચ લાગે છે અને આખા શરીરમાંથી ખેંચાઇ તે શરીરના એક ભાગમાં એકઠું થાય છે. જેમ હરડે, એરંડીઉ, સોનામુખી, વગેરે ઝાડાનો રેચ કરનારી વસ્તુઓ છે અને સુરોખાર, કાકડીનાં બી, શીલાજીત વગેરે પેસાબના રેચની વસ્તુઓ છે, તેવીજ રીતે સ્ત્રી સમાગમનો સંકલ્પ, સ્મરણ, સ્પર્શ, આલિંગન, વગેરે સ્ત્રીસંબંધી સર્વ ચેષ્ટાઓ વીર્યનો રેચ કરે છે. આ સિવાય ખાનપાનની કેટલીક વસ્તુઓ પણ વીર્યનો રેચ કરે છે; એટલે વીર્યને વધારીને તથા ઉત્તેજન આપીને તેને બહાર નિકળવાની ગતિ આપે છે. આવી ઘણી વસ્તુઓ છે, જેમાં દુધ, અડદ, ભીંડામાં તથા આંબળાં મુખ્ય છે.

બાળકમાં વીર્ય હોય છે કે નહિ ? અને હોય છે તો પ્રગટ કેમ થતું નથી, એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે. ખરૂં જોતાં બાળકના શરીરમાં પણ વીર્ય હોય છે, પણ સૂક્ષ્મપણાને લીધે તે દેખાતું કે બહાર આવતું નથી. ફુલનો દાખલો એ વાતની બરાબર સમજ પાડશે. ફુલોની કાચી કળીઓમાં પણ ગંધ હોય છે, તો પણ તે ગંધ માલમ પડતો નથી. જ્યારે તે કળીયો પાકી થઇને ખીલે છે, ત્યારે જ તેનો ખરો વાસ પ્રકટે છે. એવી જ રીતે બાળકોના શરીરમાં વીર્ય હોય છે પણ તે સૂક્ષ્મપણાને લીધે પ્રકટ થતું નથી. જ્યારે બાળકો જુવાનીમાં આવીને ખીલે છે ત્યારે જ તેઓમાં તે પ્રકટ થાય છે. આમ છતાં જેમ કાચાં ફળને કે ફૂલની કાચી કળીને તોડી તેને ગરમીમાં રાખી મુકવાથી તે કાંઇક પાકે છે અને તેમાંથી વાસ પણ આવે છે, પણ વાસ મીઠાસ વગરનો મનને ખુશી ન કરે એવો હોય

છે, તેમ બાળપણમાં વીર્ય પાકું થયા પહેલાં જો તેઓ [illegible] લાગે તો આવતા બાળકની અવસ્થા આવીને વીર્યને ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો વીર્ય ખેંચાઈને આવે છે ખરું પણ તે વીર્ય કાચું હોય છે. જેમ કાચા ફળ કે જેમાં ખરી ખાણી હોતી નથી. તેમ બાળક પણ જો બાળ અવસ્થા આવ્યા પહેલાં વીર્યને ખેંચવાનું કરે છે તો તેઓ પોતાની જીંદગીની ખરી ખુબી અને કુદરતનો ખરો આનંદ ખોઈ બેસે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં વીર્ય ઓછું પડે છે. કારણ કે એ અવસ્થા પાકું થવા માટે છે. ઘણો વખત ખરાબ રસનું શોષણ કરવાનો અને તેને રાખી નાખવાનો છે. તેથી વૃદ્ધ પુરુષોની ભાગ ખરાઈ ઓછી હોય એવું પણ અનુમાન થાય છે. જો વાત દૂર કરવાના ઉપાયો થાય તો વૃદ્ધમાં પણ ભાગ બનવાનો સંભવ છે. પંચોતેર પંચાશી અને તેથી અધિક ઉમરના પુરુષોમાં જીવનવાળું વીર્ય જોવામાં આવેલું છે, અર્થાત એ અવસ્થામાં પણ પુરુષો પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ ઉપરથી એવો પણ સાર નીકળે છે કે, જો શરીરની યોગ્ય સંભાળ રાખે તો તે જુદા જુદા કામ કરતું બંધ પડતું નથી.

વીર્યમાં જીવન—માણસના વીર્યના બળ પ્રમાણે તથા વજન પ્રમાણે તે વીર્યથી પેદા થતાં બાળકો બળવાન કે નિર્બળ હોય છે. એવું શોધી કાઢવામાં આવેલું છે કે, પુરુષના એક વખતના પડેલા વીર્યમાં સરાસરી ૪ કરોડ જંતુઓ હોય છે. વીર્યને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી આ જંતુઓ પ્રત્યક્ષ ગતિવાળા દેખાય છે. વીર્યમાં જે જીવન છે તે આ જંતુઓ જ છે. જો આ જંતુઓ બળવાન અને પુષ્ટ હોય છે તો તે વીર્ય પુષ્ટ ગણાય છે અને એવા બળવાન વીર્યથી ઉત્પન્ન થનારાં બાળકો પણ બળવાન થાય છે. જો વીર્ય ઓછું હોય છે તો તેમાં તેના પ્રમાણમાં જંતુઓ એટલે ચૈતન્યનાં પરમાણુઓ ઓછાં હોવાને લીધે તેવા વીર્યથી રહેલો ગર્ભ ઓછા જીવનવાળો પેદા થાય છે. ઓછાં જીવનવાળાં માણસો દુર્બળ હોય છે અને દુર્બળપણાને લીધે જ જલદી રોગના ભોગ થાય છે.

વીર્યનું પ્રમાણ તથા જમાખર્ચ—વળી એક વખતના વીર્યપાતમાં ૨॥ તોલા વીર્ય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ક્ષીણવીર્ય અને વિષયી પુરુષોમાં વીર્ય ઓછું હોય છે તેથી તેમના શરીરમાંથી એટલું વીર્ય પડવાનો સંભવ નથી, તથાપિ જે પુરુષો વીર્યનું બરાબર રક્ષણ કરનારા છે અને નિયમિતપણે જ વીર્યનો ઉપયોગ કરનારા છે તેમના શરીરમાંથી એક વખતના સમાગમમાં ૨॥ તોલા વીર્ય બહાર પડે છે. આ ૨॥ તોલા વીર્ય કેટલા ખોરાકમાંથી કેટલી મુદતે બનતું હશે તેનો પણ વિદ્વાનોએ અડસટો કાઢેલો છે. ૮૦ રતલ ખોરાકમાંથી ૨ રતલ લોહી બને છે. અને એ રતલ લોહીમાંથી ૨॥ તોલા વીર્ય બને છે. એ મણ ખોરાક જેટલા વખતમાં ખવાય એટલા વખતમાં ૨॥ રૂ. ભાર નવું વીર્ય બને છે. આ સર્વ અડસટાનો સાર એ છે કે, બે મણ ખાધેલા ખોરાકનું સત્વ એક વખતના સ્ત્રીસમાગમમાં નીકળી જાય છે. તન્દુરસ્ત માણસ રોજ સરાસરી ૧॥–૨ રતલ સારો ખોરાક ખાયતો ૪૦ દિવસે ૮૦ રતલ ખોરાક ખાઈ શકે. આ હિસાબે ૪૦ દિવસમાં એકવાર વીર્યનો વ્યય એટલે ખર્ચ થાય ત્યાં સુધી સરભર ખાતું થાય; પણ જો તેથી ટુંકી ટુંકી મુદતે વીર્યનું ખર્ચ થાય તો અંતે શરીરનો ક્ષય એટલે ઘસારો થાય એ ખુલ્લું છે. જેવી રીતે લોકો પૈસા સંબંધી આવક જાવકનો હિસાબ રાખે છે, કરકસર કરે છે અને પૈસાનો જમાવ કરે છે, તેવી રીતે શરીરમાં થતી આવક જાવકનો થોડા જ લોકો હિસાબ રાખે છે, એ ભારે અફસોસની વાત છે. પૈસા સંબંધી સ્થિતિમાં આપણામાંના થોડા જ દેવાળાં કાઢે છે, પણ

છે, તેમ જાનવરોમાં વીર્ય પૂર્ણ રીતે પાક થયા પછી જ તેઓ [illegible] આવતા પદાર્થની ગરમી આવીને તેને [illegible] પાલન કરે છે તો વીર્ય [illegible] આવે છે ખરું પણ તે વીર્ય કાચું હોય છે. જેમ કાચા ફળ કે [illegible] ખરી ખાવી હોતી નથી. તેમ બાળકો [illegible] પછીનાં વીર્યને [illegible] કરે છે તો તેઓ પોતાની જીંદગીની ખરી ખુશી અને સુખાકારીનો ખરો આનંદ [illegible] છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં વીર્ય મંદ પડે છે. કારણ કે એ અવસ્થામાં [illegible] થવા માટે છે. વાયુનો વધારો રસનું શોષણ કરવાનો અને તેને સૂકી નાખવાનો છે. તેથી વૃદ્ધ પુરુષોની [illegible] સુકાઈ ગયેલી હોય એવું પણ અનુમાન થાય છે. જો વાયુ દૂર કરવાના ઉપાયો થાય તો વૃદ્ધમાં પણ [illegible] થવાનો સંભવ છે. [illegible] અને તેથી અધિક ઉમરના પુરુષોમાં જીવનવાળું વીર્ય જોવામાં આવેલું છે, અર્થાત્ એ અવસ્થામાં પણ પુરુષો પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ ઉપરથી એવો પણ સાર નીકળે છે કે, જો શરીરની યોગ્ય સંભાળ રહે તો તે જુદાં જુદાં કામ કરતું બંધ પડતું નથી.

વીર્યમાં જીવન—માણસના વીર્યના બળ પ્રમાણે તથા જીવન પ્રમાણે તે વીર્યથી પેદા થતાં બાળકો બળવાન કે નિર્બળ હોય છે. એવું શોધી કાઢવામાં આવેલું છે કે, પુરુષના એક વખતના પડેલા વીર્યમાં સરાસરી ૪ કરોડ જંતુઓ હોય છે. વીર્યને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી આ જંતુઓ પ્રત્યક્ષ ગતિવાળા દેખાય છે. વીર્યમાં જે જીવન છે તે આ જંતુઓ જ છે. જો આ જંતુઓ બળવાન અને પુષ્ટ હોય છે તો તે વીર્ય પુષ્ટ ગણાય છે અને એવા બળવાન વીર્યથી ઉત્પન્ન થનારાં બાળકો પણ બળવાન થાય છે. જો વીર્ય ઓછું હોય છે તો તેમાં તેના પ્રમાણમાં જંતુઓ એટલે ચૈતન્યનાં પરમાણુઓ ઓછાં હોવાને લીધે તેવા વીર્યથી રહેલો ગર્ભ ઓછા જીવનવાળો પેદા થાય છે. ઓછાં જીવનવાળાં માણસો દુર્બળ હોય છે અને દુર્બળપણાને લીધે જ જલદી રોગના ભોગ થાય છે.

વીર્યનું પ્રમાણ તથા જમાખર્ચ—વળી એક વખતના વીર્યપાતમાં ૨॥ તોલા વીર્ય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ક્ષીણવીર્ય અને વિષયી પુરુષોમાં વીર્ય ઓછું હોય છે તેથી તેમના શરીરમાંથી એટલું વીર્ય પડવાનો સંભવ નથી, તથાપિ જે પુરુષો વીર્યનું બરાબર રક્ષણ કરનારા છે અને નિયમિતપણે જ વીર્યનો ઉપયોગ કરનારા છે તેમના શરીરમાંથી એક વખતના સમાગમમાં ૨॥ તોલા વીર્ય બહાર પડે છે. આ ૨॥ તોલા વીર્ય કેટલા ખોરાકમાંથી કેટલી મુદતે બનતું હશે તેનો પણ વિદ્વાનોએ અડસટો કાઢેલો છે. ૮૦ રતલ ખોરાકમાંથી ૨ રતલ લોહી બને છે. અને બે રતલ લોહીમાંથી ૨॥ તોલા વીર્ય બને છે. બે મણ ખોરાક જેટલા વખતમાં ખવાય એટલા વખતમાં ૨॥ રૂ. ભાર નવું વીર્ય બને છે. આ સર્વ અડસટાનો સાર એ છે કે, બે મણ ખાધેલા ખોરાકનું સત્વ એક વખતના સ્ત્રીસમાગમમાં નીકળી જાય છે. તન્દુરસ્ત માણસ રોજ સરાસરી ૧॥–૨ રતલ સારો ખોરાક ખાયતો ૪૦ દિવસે ૮૦ રતલ ખોરાક ખાઈ શકે. આ હિસાબે ૪૦ દિવસમાં એકવાર વીર્યનો વ્યય એટલે ખર્ચ થાય ત્યાં સુધી સરભર ખાતું થાય; પણ જો તેથી ટુંકી ટુંકી મુદતે વીર્યનું ખર્ચ થાય તો અંતે શરીરનો ક્ષય એટલે ઘસારો થાય એ ખુલ્લું છે. જેવી રીતે લોકો પૈસા સંબંધી આવક જાવકનો હિસાબ રાખે છે, કરકસર કરે છે અને પૈસાનો જમાવ કરે છે, તેવી રીતે શરીરમાં થતી આવક જાવકનો થોડા જ લોકો હિસાબ રાખે છે, એ ભારે અફસોસની વાત છે. પૈસા સંબંધી સ્થિતિમાં આપણામાંના થોડા જ દેવાળાં કાઢે છે, પણ

મોટું મગજ—(Cerebrum)—મસ્તકમાંનું મુખ્ય મોટું મગજ અથવા ભેજું છે અને તેનું સ્થાન મુખ્ય ખોપરીની કોટડીમાં છે. મગજના વિભાગોનું વર્ણન આગળ સંક્ષેપમાં આપેલું છે. મોટું મગજ બે અર્ધગોળનું બનેલું છે. બન્ને અર્ધગોળની વચ્ચે આવરણોના પડો આવેલાં તેથી ઉપલી સપાટી પર કરચલીઓ પડેલી હોય છે. દરેક અર્ધગોળની વચ્ચે એક પોલ હોય છે. આ પોલની અંદર અત્યંત ઉપયોગી ભાગો આવેલા છે. અંદર બે દેહ છે જેના ઉપર રખાં અને ગતિનો આધાર છે. અર્ધગોળ વચ્ચે અથવા શોધવિદ્યાની ભાષામાં જેને પ્રબદ્ધંધ* કહે છે, તે મગજ ભાગ છે. આ મગજ અથવા અર્ધગોળની નીચે વેરોલીનો સેતુ (Pons varolii) આવેલ છે. કરોડરજ્જુમાંથી આવતા તંતુઓનો મગજને પહોંચાડવા અને મગજના હુકમો કરોડરજ્જુમાં લઈ જવાનું કામ આ ચેતાઓનો સેતુ કરે છે. અર્ધગોળમાંથી એટલે મગજની છેક અંદરના ભાગમાંથી ૧૨ તંતુઓ નિકળે છે તે નાક, આંખ, કાન, જીભ, ચહેરો વગેરે ભાગોમાં જાય છે. મનુષ્યની બુદ્ધિનો ઘણો આધાર આ મોટા મગજ ઉપર છે. જેના મગજ ઉપરની કરચલીઓ ઘણી, ઊંડી અને ગૂંચવણભરી હોય છે તે વધારે બુદ્ધિમાન હોય છે. આ મોટા મગજમાં બહારના વિષયોનું જ્ઞાન તથા તે જ્ઞાનના સંસ્કારો ગ્રહણ કરીને વખતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં સાચવેલો હોય છે. શરીરમાં નવનવાર ઝરતો રસો ઇન્દ્રિયો અને ખાસ ઐચ્છિક આચારો આ મગજમાંથી પ્રેરક થાય છે. સ્મૃતિ વગેરે મનના ધર્મો પણ આ મગજમાં પ્રકટ થાય છે. જેમાં પ્રકારની લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓ જાગ્રત કરવાની, સ્મરણ કરવાની, વિચાર કરવાની, કલ્પના અથવા અનેકોને ઓળખવાની વગેરે અનેક ઐચ્છિક શક્તિઓ (Voluntary Powers)નું ઉત્પત્તિસ્થાન આ મોટું મગજ છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગનો સંદેશો આ મોટા મગજને પહોંચ્યા વિના અંતઃકરણને તેનું જ્ઞાન થતું નથી. જ્ઞાન થયા પછી અંતઃકરણની ઇચ્છા આ મગજના હુકમ વડે જ પાર પડે છે. આ મગજને કાંઈ ઇજા પહોંચશે તો કાંઈ પણ કામ બની શકશે નહિ. આ મગજમાં બે જાતનાં દ્રવ્યો છે. સપાટી ઉપર રાતા ભૂરા રંગનું અને અંદરના ભાગમાં ધોળા રંગનું દ્રવ્ય હોય છે.

નહાનું મગજ—(Cerebellum) માથાના પાછલા ભાગના હાડકાના નીચલા ભાગમાં આ મગજ આવેલું છે. તે મગજ નાની નારંગી જેવડું હોય છે. તેને વચમાંથી કાપતાં ખોપડીનાં પાના અથવા ઝાડના પાંદડાં જેવા તેમાં પડ માલમ પડે છે. આ નહાના મગજમાં જ્ઞાન અથવા વિચાર શક્તિના તત્ત્વો હોય એમ જણાતું નથી. તે ઐચ્છિક ગતિઓને શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં લઈ જવાનું કામ કરે છે. આ મગજ ગતિનું કામ કરે છે અને શરીરના સ્નાયુઓ ઉપર પોતાનો અંકુશ ધરાવે છે.

વેરોલી સેતુ—(Pons Verolii) મોટા મગજની નીચેનો ભાગ તે આ વેરોલી સેતુ છે. બ્રહ્મરંધ્રના મધ્યમાં ગોળજાળાનો દ્રવ્યનો એક પહોળો પ્રદેશ છે તે જ આ સેતુ છે. આગલા ભાગ તરફ તે પટાની પેઠે લંબાય છે. અને પછી કરોડરજ્જુના મથક "મેડ્યુલા ઓબ્લોન્ગેટા" સાથે જોડાય છે. વેરોલી સેતુ ધોળા—શ્વેતતંતુઓનો બનેલો છે. આ તંતુઓ મોટા મગજના બે ગોળાર્ધોનો પરસ્પર સંબંધ કરાવે છે, તથા કરોડરજ્જુ અને કરોડરજ્જુનું મૂળ મેડ્યુલા ઓબ્લોન્ગેટા એ બેને મોટા મગજની તળેની પોલાણ સાથે જોડે

* યોગશાસ્ત્રની ભાષામાં મગજના તળીયાની આ પોલને 'બ્રહ્મરંધ્ર' કહેવામાં આવે છે.

[illegible] ત્યારે [illegible] હોય [illegible] ગુંચાયેલા હોય [illegible] [illegible] તંતુઓ [illegible] તંતરેલા હોય છે. આ [illegible] જે [illegible] આ રજ્જુદ્વારા નીચે [illegible] છે તે રજ્જુના [illegible] અને જ્ઞાનની લાગણીઓ કરોડરજ્જુના [illegible] પણ મગજમાં જવાને માટે તે જ્ઞાનની લાગણીઓ કરોડ- [illegible] મગજમાં જઈ [illegible] છે. [illegible] પ્રકારની [illegible] તેજ ભાગની રજ્જુ તરફ તે ઉપર [illegible] એ જ્ઞાન મગજમાં [illegible] છે. [illegible] કરોડરજ્જુની [illegible] ભાગને કાપી નાંખીએ તો તેની સામેની [illegible] જ્ઞાનતંતુઓના તારો આગલા [illegible] સામસામે [illegible] બીજી બાજુએ [illegible] જ્ઞાન મગજમાં લઈ જવાની [illegible] શક્તિ કરોડરજ્જુમાં છે. [illegible] જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન કરોડરજ્જુના પાછલા [illegible] કરોડરજ્જુમાં [illegible] છે અને પછી કરોડ- [illegible] મગજમાં એ જ્ઞાન થયા પછી અંતઃકરણમાં તેનું [illegible]

[illegible]—સુષુમ્ણાકંદ અથવા કરોડરજ્જુનું મૂળસ્થાન—

કરોડરજ્જુના [illegible] આ નામ આપવામાં આવ્યું છે. કરોડરજ્જુનું મૂળસ્થાન પાછલા [illegible] છે, [illegible] તેનો [illegible] ગોળકંદ જેવો થઇ રહેલો જણાય છે. (જુઓ [illegible]) [illegible] સાથે [illegible] સંબંધ રાખે છે. સુષુમ્ણા તથા તેનો [illegible] કરોડરજ્જુ અને તેનો આ [illegible] સુકોમળ છે. આ કંદકોમળ [illegible] ખોપરીમાં તેને એવા [illegible] છે કે, માથાને ફટકો લાગે [illegible] અસર આ [illegible] સુધી પહોંચે નહિ. સુષુમ્ણા અને સુષુમ્ણાકંદ એ જુદી [illegible] બે ભાગો છે. સુષુમ્ણા કરોડના પોલમાં રહે છે અને તેનો [illegible] મગજને [illegible] રહે છે. માણસની જીંદગીનો બધો આધાર આ [illegible] મગજ કાપી નાખવામાં આવે તો પણ આ એકજ ભાગ હયાત [illegible] ઉપર [illegible] શકે છે અને શ્વાસોશ્વાસ ચલવી શકે છે. [illegible] ભાગ છે. શ્વાસોશ્વાસની પ્રેરણા આ કંદના જે [illegible] છે તે ભાગ ઉપર આધાર રાખે છે. શ્વાસો- [illegible] શ્વાસના ઇચ્છાધીન અને અની- [illegible], ઉલટી થવી, મળમૂત્રનો [illegible] વ્યાપાર સાથે સંબંધ [illegible] ની

૪ ગુદાસ્થિ.

અને બોલવાની ક્રિયા પણ આ કંદને આધારે ચાલે છે. આખા શરીરના જીવન વ્યાપારનો ખરો આધાર આ કંદ ઉપર છે એમ કહીએ તો કહેવાય.

ચેતના તંતુઓની ગ્રંથિમાળા (સિમ્પેથેટિક ગ્લેન્ડસ.)–કરોડ બહાર આગલી બાજુએ કરોડરજ્જુની બન્ને તરફ ગ્રંથીઓની બે માળા આવેલી છે. આગળ વર્ણન કરેલ મગજ તથા કરોડરજ્જુના તંતુઓ અને ચેતનાચક્રોથી આ ગ્રંથિમાળા જુદી જ છે. તે ગ્રંથિઓ શરીરની અંદરના નિયમિત વ્યાપારો ચલાવે છે. બહારના શરીર સાથે થતા જ્ઞાન તથા ગતિના વ્યાપારો મગજ તથા કરોડરજ્જુના જ્ઞાનતંતુઓવડે તેમ જ ગતિતંતુઓવડે ચાલે છે; પણ શરીરમાં જીવન વ્યાપારનાં સ્થાનો છે, જેવાં કે હૃદય, ફેફસાં, આંતરડાં, હોજરી, વગેરે, તેની અનૈચ્છિક ક્રિયાઓ (Involuntary Actions) ચલાવવાની સર્વ સત્તા આ ગ્રંથિમાળામાંજ છે. એ વ્યાપારમાં આપણા મનની ઇચ્છા કાંઈ કામ આવતી નથી. મન એવું ઇચ્છે કે, ટેબલ ઉપરથી ચોપડી ઉપાડવી, તો મગજ તરફની પ્રેરણા પ્રમાણે હાથમાં ગયેલા તંતુઓ હાથને લાંબો કરે છે અને હાથ ચોપડી ઉપાડે છે, પણ મન એવું ઇચ્છે કે, રક્તાશયની કે મૂત્રાશયની ક્રિયા બંધ પડે તો તે ક્રિયાઓ મનની ઇચ્છાને આધીન નહિ હોવાથી તે ક્રિયા બંધ પડતી નથી, પણ આ ગ્રંથિમાળા અનૈચ્છિક તંતુઓને તે ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ હોવાથી તે ગ્રંથિમાળાઓ (ganglions) વિકારને પામે છે ત્યારે જ તે અનૈચ્છિક ક્રિયાઓ બંધ પડે છે. ગ્રંથિમાળાના તંતુઓની હજારો શાખાઓ રક્તવાહિની, હૃદય, છાતીનો પ્રદેશ, બસ્તિ પ્રદેશ, આંતરડાં, મૂત્રાશય, મૂત્રપિંડો, કલેજુ વગેરે બધા અવયવોમાં વીંટળાઇને શરીરના કયા અવયવને કયે વખતે કેટલા લોહીની જરૂર છે તે ધ્યાનમાં રાખી લોહીની નળીઓનો એક સરખો સંકોચ વિકાસ કરે છે. મનની શરીરપર થતી અસરો, જેમકે મનની ગ્લાનીથી શરીર શિથિલ થવું, મૂર્છા આવવી, મોં ઉતરી જવું, મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી લાળ, આંસુ, દુધ વગેરે પદાર્થોનું ઝરવું, બહાર જવું અને જે ગ્રંથિઓમાંથી આ પદાર્થો આવે છે તેમનું પ્રસારણ કરવું. એ વગેરે ભય, શોક, હર્ષ વગેરે માનસિક વિકારોથી ઉપજતા અનુભવો આ ગ્રંથિમાળાના તેમજ કરોડરજ્જુના કેટલાક ચેતનાતંતુઓના સંબંધથી જ થાય છે. તેમજ આ શરીરના જઠર વગેરે અવયવોને શાની જરૂર છે, તે આ તંતુઓથી જ જાણવામાં આવે છે અને તે અવયવોની સ્થિતિને અનુકૂળ ભાવો તેમાં પ્રકટ થાય છે.

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આપણાં જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે. શરીરની અંદરના જે અવયવોના જીવન વ્યાપારો આપણી ઇચ્છા વિના સ્વેચ્છાથી એની મેળે ચાલ્યા કરે છે, અને એ વ્યાપારોનો સંબંધ કરોડરજ્જુ અને ગ્રંથિમાલા સાથે હોય છે તેમને અંગજ્ઞાન, પ્રેરણાબુદ્ધિ, સહજબુદ્ધિ (Instinct), વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે; અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન થાય છે તથા તેથી થતા મનના વ્યાપારો (કલ્પના, ઇચ્છા, બુદ્ધિ વગેરે) આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને આપણે અનુભવીએ છીએ તે વ્યાપારનો સાધારણ રીતે તર્કશક્તિ (Reasoning Faculty) કહે છે અને તે વ્યાપારોનો સંબંધ મોટા મગજ સાથે છે. વિચારશક્તિનું સ્થાન મગજ છે અને અંગજ્ઞાનશક્તિનું સ્થાન કરોડરજ્જુ તથા તેની ગ્રંથિમાળા છે.

જે તંતુઓનો રજ્જુ મારફતનો મગજ સાથે [illegible] ગુચ્છાઓ હોય છે તો પણ તે ગુચ્છાઓમાં ગતિના તેમજ જ્ઞાનના બન્ને પ્રકારના તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મગજમાંથી જે સંદેશાઓ આ રજ્જુદ્વારા નીચે ઉતરે છે તે રજ્જુના આગલા તેમજ બાજુના તંતુઓ મારફતે ઉતરે છે. અને જ્ઞાનની લાગણીઓ કરોડરજ્જુના પાછલા તંતુઓમાં દાખલ થાય છે; પણ મગજમાં જવાને માટે તે જ્ઞાનની લાગણીઓ કરોડરજ્જુના આગલા પાછલા બન્ને તંતુઓ દ્વારા મગજમાં જઇ શકે છે. [illegible] પ્રકારની લાગણી અથવા સ્પર્શજ્ઞાન જે બાજુએથી આવે છે તેજ બાજુની રજ્જુ તરફ તે ઉપર ચઢતું નથી, પણ સામેની રજ્જુમાં જઇ તે મારફત એ જ્ઞાન મગજમાં ઉપર ચઢે છે. માટે કે કરોડરજ્જુની ડાબી બાજુના અર્ધા ભાગને કાપી નાંખીએ તો તેની સામેની બાજુના અંગમાં જ્ઞાનશક્તિનો નાશ થશે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનતંતુઓના તારો આગલા ભાગના ગતિતંતુઓ સાથે મળી જતાં જ એક બીજાને સામસામે દુભાગીને બીજી બાજુએ જાય છે. આ પ્રમાણે, બહારના પદાર્થોના સ્પર્શની લાગણીનું જ્ઞાન મગજમાં લઇ જવાની શક્તિ તથા ત્યાંથી જે ક્રિયા થાય તે નીચે લાવવાની શક્તિ કરોડરજ્જુમાં છે. શરીર ઉપર જે ઉષ્ણતા કે શીતતા વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન કરોડરજ્જુના પાછલા ભાગમાંથી બહાર નિકળેલા જ્ઞાનતંતુઓદ્વારા કરોડરજ્જુમાં પહોંચે છે અને પછી કરોડરજ્જુ એ જ્ઞાનને મગજમાં પહોંચાડે છે. મગજમાં એ જ્ઞાન થયા પછી અંતઃકરણમાં તેવું ભાન થાય છે.

મેડયુલા ઓબ્લોન્ગેટા*—સુષુમ્ણાકંદ અથવા કરોડરજ્જુનું મૂળસ્થાન— કરોડરજ્જુના મૂળને આ નામ આપવામાં આવેલું છે. કરોડરજ્જુનું મૂળસ્થાન પાછલા મગજના તળીયામાં છે, ત્યાં તેનો ભાગ ન્હાના ગોળકંદ જેવો થઇ રહેલો જણાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૯ મી.) તે ભાગ વેરોલીસેતુ સાથે ઘણો સંબંધ રાખે છે. સુષુમ્ણા તથા તેનો આ કંદ, અથવા કરોડરજ્જુ અને તેનો આ મૂળ પ્રદેશ બહુજ સુકોમળ છે. આ કંદકોમળ હોવાથી માથાની ખોપરીમાં તેને એવા ગુપ્તસ્થાનમાં ગોઠવ્યો છે કે, માથાને ફટકો લાગે તો પણ તેની અસર આ કંદ સુધી પહોંચે નહિ. સુષુમ્ણા અને સુષુમ્ણાકંદ એ જુદી વસ્તુ નથી; એકજ વસ્તુના બે ભાગો છે. સુષુમ્ણા કરોડની પોલમાં રહે છે અને તેનો કંદ કરોડની ઉપર મગજને તળીએ રહે છે. માણસની જીંદગીનો બધો આધાર આ કંદ ઉપર છે. આખું મગજ કાપી નાખવામાં આવે તો પણ આ એકજ ભાગ હયાત હોય તો પ્રાણી ફક્ત તેના ઉપર કેટલોક વખત જીવી શકે છે અને શ્વાસોશ્વાસ ચલવી શકે છે. આ ભાગને ઇજા પહોંચી કે તત્કાળ પ્રાણ જાય છે. શ્વાસોશ્વાસની પ્રેરણા આ કંદના જે ભાગમાંથી એક (તંતુન્યુમોગેસ્ટ્રીક) નિકળે છે તે ભાગ ઉપર આધાર રાખે છે. શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા આ કંદની પરાવર્તનશક્તિથી થાય છે. શ્વાસોશ્વાસના ઇચ્છાધીન અને અનીચ્છાધીન વ્યાપારો આ ભાગમાંથી જ થાય છે. છીંકો આવવી, ઉલટી થવી, મળમૂત્રનો ત્યાગ થવો, ગર્ભનું બહાર આવવું, ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ શ્વાસોશ્વાસના વ્યાપાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તે બધા શ્વાસોશ્વાસના અંગભૂત પ્રકારો છે. શ્વાસોશ્વાસની અન્ન ગળવાની

\+ યોગવિદ્યાના ગ્રંથોમાં જેનું નામ સુષુમ્ણા કંદ કહેલું છે તેજ આ ભાગ છે. અંગ્રેજીમાં તેને Medula oblongata કહે છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયયંત્ર.

ORGANS OF SENSES.

શરીરમાં જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો અથવા યંત્રો પાંચ છે. નાક, આંખ, કાન, જીભ તથા ચામડી, અને તે દરેકમાં અનુક્રમે સુંઘવાની, જોવાની, સાંભળવાની, સ્વાદ પારખવાની અને સ્પર્શ જાણવાની શક્તિ ધરાવે એવા જ્ઞાનતંતુઓ ગોઠવેલા હોય છે. આ જ્ઞાનતંતુઓ, ચેતનાયંત્રના વિષયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મગજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અર્થાત્ એ જ્ઞાનતંતુઓનું મુખ્ય મથક મગજમાં છે. બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન મગજને એ જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો મારફત થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારના જ્ઞાનને માટે જુદા જુદા જ્ઞાનતંતુઓ હોય છે અને તે તે જાતના પ્રકાર પ્રમાણે તેનાં નામ પણ જુદાં જુદાં આપવામાં આવેલાં છે. નાકને ઘ્રાણેન્દ્રિ, આંખને દર્શેન્દ્રિ, કાનને શ્રવણેન્દ્રિ, જીભને સ્વાદેન્દ્રિ અને ચામડીને સ્પર્શેન્દ્રિ કહે છે. કાન, નાક તથા આંખ માટે જ્ઞાનતંતુની એક એક જોડીનો ઉપયોગ થયો છે, જીભમાં બે જોડી છે અને સ્પર્શ જ્ઞાનવાળા તંતુઓ ઘણા છે અને તે આખા શરીરની ત્વચા પર આવેલા છે. બહારનો પદાર્થ દરેક ઇન્દ્રિપર અસર કરે છે તેના ખબર તેની અંદરના જ્ઞાનતંતુ મારફત મગજને પહોંચે છે. તંતુઓમાં જુદા જુદા ગુણ હોવાને લીધે તે જુદું જુદું જ્ઞાન કરે છે. દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. સાંભળવાની ઇન્દ્રિ સુંઘવાનું કામ કરી શકતી નથી પણ સાંભળવાનુંજ કામ કરી શકે છે. વીજળીનો ચમકારો પ્રકાશ અને ગડગડ કરતો અવાજ એવી બે ક્રિયા કરે છે. તેમાંથી પ્રકાશના ખબર આંખના તંતુઓ ગ્રહણ કરે છે અને ગર્જનાના ખબર કાનના તંતુઓ ગ્રહણ કરે છે. આ જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો મગજને નાના પ્રકારનાં જ્ઞાન અને સુખ આપે છે. આ ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય રચનાનું વર્ણન આગળ આપવામાં આવેલું છે. અહિં તેનાવડે થતા જ્ઞાનના વ્યાપારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

નાક-ઘ્રાણેન્દ્રિય—સારી નઠારી વાસનું જ્ઞાન આ ઇન્દ્રિ કરાવે છે. નાકનો મુખ્ય બે જાતનો ઉપયોગ છે. એક તો નાકવાટે શ્વાસોશ્વાસ લેવાય છે અને બીજો ઉપયોગ એ છે કે, તેની અંદર રહેલા સુંઘવાના તંતુઓ વાસનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. નાકની છેક અંદર નીચેના ભાગમાંથી હવા શ્વાસનળીમાં ઉતરે છે અને નાકના ઉપલા ભાગમાં વાસના તંતુઓ આવેલા છે. બહારનો પદાર્થ અથવા તેની વાસ નાકના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તે પદાર્થનાં કે વાસનાં પરમાણુઓને નાકના તંતુઓ ગ્રહણ કરે છે. નાકની અંદરની ત્વચાનું પડ ભીનું હોય છે તો જ તે પદાર્થનાં પરમાણુઓને જલદી ગ્રહણ કરી શકે છે. કઠણ અને સુકા પદાર્થોની વાસનું જ્ઞાન થતાં વાર લાગે છે, તેનું કારણ એ છે કે, એ કઠણ પદાર્થોનાં પરમાણુઓને છુટાં પડતાં અને નાકની ભીનાશમાં ભળી જતાં વાર લાગે છે. નાકની અંદરનું પડ જ્યારે સુકું પડી જાય છે ત્યારે વાસ પારખવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

મગજના તંતુની પહેલી જોડી વાસ પારખવાના કામ માટે નાકમાં ગયેલી છે અને તેની બારીક શાખાઓ નાકના ઉપલા ભાગમાં પથરાઇ ગઇ છે. વાસ પારખવાની શક્તિ સઘળાં પ્રાણીઓને સરખી હોતી નથી. માંસાહારી અને વનસ્પતિનો આહાર કરનારાં પ્રાણીની વાસ પારખવાની શક્તિ જુદી જુદી હોય છે. માણસમાં બેઉ પ્રકારની મધ્યમ શક્તિ છે.

શરીરમાં કરોડો જ્ઞાનતંતુઓની જાળ ગોઠવેલ અને પથરાયેલી છે. તે અતિ સૂક્ષ્મ બારીક વાળથી બનેલી છે. ને તંતુઓને વીજળીના તારની ઉપમા આપીએ તો આપણ. દરેક વાળ જેવા બારીક નળી જેવા હોય છે અને અંદર તેલ જેવો સ્વચ્છ પદાર્થ હોય છે. આ અંદરના પદાર્થમાં તંતુનો ગુણ રહેલો છે. વીજળીના તારમાં જેમ અંદર ધાતુ અને ઉપર ગટાપરચાનો લેપ હોય છે તેમ તાંતણાની અંદરનો ચીકણો પદાર્થ ધાતુનું કામ કરે છે અને ઉપરનું બારીક પડ ગટાપરચાનો ભાગ સારે છે. આવા કેટલાક તારો એકઠા મળીને જુડો (ગુચ્છો) થાય છે અને એવાં ઘણાં જુડીઓ એકઠા મળવાથી એક તંતુ બને છે. દરેક તંતુને બે છેડા છે. એક છેડો મગજમાં અથવા કરોડરજ્જુમાં હોય છે અને બીજો છેડો જે ભાગમાં તે તંતુ જાય છે ત્યાં હોય છે. જેથી શરીરના દૂરના ભાગોમાં શું થાય છે તેના ખબર તંતુઓ મગજને પહોંચાડે છે. જો આ તંતુઓ નાશ પામે અથવા ખોટકી પડે તો બહાર શું બને છે તેની મગજને ખબર પડે નહિ. દાખલા તરીકે કાનનો તંતુ બહેરો પડે તો બહાર શું અવાજ થયો તેનું જ્ઞાન મગજને થઈ શકે નહી. ચામડીપર કાંઈ સ્પર્શ થાય છે કે વાગે છે તો પ્રથમ તે ભાગના તંતુને વાગવાનું જ્ઞાન થાય છે અને પછી તે તંતુ એક જાસુસની પેઠે ખબરની કરોડ મારફતે તે ખબર મગજને પહોંચાડે છે. આ કામ તંતુઓ તારનાં દોરડાની પેઠે કરે છે એટલે તંતુઓ દોડતા નથી પણ તંતુઓની અંદરનો વીજળીરૂપ ગુણ મગજને ખબર કરે છે. જ્ઞાનતંતુઓ વચમાં કપાઈ જાય અથવા ખોટકી પડે તો ઉપરના ભાગમાં સંદેશો પહોંચી શકતો નથી. તારનું દોરડું જ્યાંથી તુટે છે ત્યાં આગળથી હેડ ઓફીસ તરફ સંદેશો જઇ શકતો નથી. દાખલા તરીકે જે જ્ઞાનતંતુઓ હાથની આંગળી સુધી ગયા છે અને આંગળીઓને સ્પર્શની શક્તિ આપે છે તે તંતુઓને જો મધ્યરસ્તામાં કાપી નાંખવામાં આવે અથવા તે તંતુઓ જુડા પડે તો આંગળીને સ્પર્શ થાય તેનું જ્ઞાન મગજને થતું નથી. મતલબ કે જ્યાંથી જ્ઞાનતંતુઓ કપાઇ જાય ત્યાંથી નીચેનો ભાગ જુડો પડી જાય અને તેને બાળીએ અથવા સોઇ ભોંકીએ તો પણ તેને જ્ઞાન થતું નથી.

શરીરની તમામ ક્રિયાઓ મગજ અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા રજ્જુઓને આધીન છે. તંતુઓ તેના જાસુસો છે, ને જ્ઞાનતંતુઓ શરીરના જુદા જુદા ભાગપર રહેનારા પહેરેગીરો છે, જેઓ બહારના સંદેશા મગજ મહારાજને પહોંચાડે છે અને ગતિતંતુઓ એ મગજ મહારાજના મંદીર દ્વાર ઉપર ખડા કરેલા જાસુસો છે તેઓ માલેકના હુકમોનો અમલ કરે છે. શરીરના સ્નાયુઓ એ જાસુસોની આજ્ઞાને અનુસરી કામ કરવા મંડી જાય છે અને તેથી જ હાથ પકડવાનું, પગ ચલાવવાનું, આંખ જોવાનું કે ઉઘડવા મીચાવાનું, મોં ચાવવાનું ઇત્યાદિ કામ કરવા મંડી જાય છે. ઉન્માદ, અપસ્માર (વાઇ), હીસ્ટીરીયા, આંચકી, તેમજ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગ કે અવયવો જકડાઇ જવા કે જુડા પડવા સંબંધી વાનાં દરદો એ સર્વ આ જ્ઞાનતંતુઓની વિકૃતિના કે નાશના પરિણામ રૂપ વ્યાધિઓ છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયવર્ણન.

ORGANS OF SENSES.

શરીરમાં જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો અથવા ગોખો પંચ છે. નાક, આંખ, કાન, જીભ તથા ચામડી, અને તે દરેકમાં અનુક્રમે સુંઘવાની, જોવાની, સાંભળવાની, સ્વાદ પારખવાની અને સ્પર્શ જાણવાની શક્તિ ધરાવે એવા જ્ઞાનતંતુઓ ગોઠવેલા હોય છે. આ જ્ઞાનતંતુઓ, ચેતનાયંત્રના વિષયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મગજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અર્થાત્ એ જ્ઞાનતંતુઓનું મુખ્ય મથક મગજમાં છે. બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન મગજને એ જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો મારફત થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારના જ્ઞાનને માટે જુદા જુદા જ્ઞાનતંતુઓ હોય છે અને તે તે જાતના પ્રકાર પ્રમાણે તેનાં નામ પણ જુદાં જુદાં આપવામાં આવેલાં છે. નાકને ઘ્રાણેન્દ્રિ, આંખને દર્શેન્દ્રિ, કાનને શ્રવણેન્દ્રિ, જીભને સ્વાદેન્દ્રિ અને ચામડીને સ્પર્શેન્દ્રિ કહે છે. કાન, નાક તથા આંખ માટે જ્ઞાનતંતુની એકેક જોડીનો ઉપયોગ થયો છે, જીભમાં બે જોડી છે અને સ્પર્શ જ્ઞાનવાળા તંતુઓ ઘણા છે અને તે આખા શરીરની ત્વચા પર આવેલા છે. બહારનો પદાર્થ દરેક ઇન્દ્રિયપર અસર કરે છે તેના ખબર તેની અંદરના જ્ઞાનતંતુ મારફત મગજને પહોંચે છે. તંતુઓમાં જુદા જુદા ગુણ હોવાને લીધે તે જુદું જુદું જ્ઞાન કરે છે. દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. સાંભળવાની ઇન્દ્રિ સુંઘવાનું કામ કરી શકતી નથી પણ સાંભળવાનુંજ કામ કરી શકે છે. વીજળીનો ચમકારો પ્રકાશ અને ગડગડ કરતો અવાજ એવી બે ક્રિયા કરે છે. તેમાંથી પ્રકાશના ખબર આંખના તંતુઓ ગ્રહણ કરે છે અને ગર્જનાના ખબર કાનના તંતુઓ ગ્રહણ કરે છે. આ જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો મગજને નાના પ્રકારનાં જ્ઞાન અને સુખ આપે છે. આ ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય રચનાનું વર્ણન આગળ આપવામાં આવેલું છે. અહિં તેનાવડે થતા જ્ઞાનના વ્યાપારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

નાક-ઘ્રાણેન્દ્રિય—સારી નઠારી વાસનું જ્ઞાન આ ઇન્દ્રિ કરાવે છે. નાકનો મુખ્ય બે જાતનો ઉપયોગ છે. એક તો નાકવાટે શ્વાસોશ્વાસ લેવાય છે અને બીજો ઉપયોગ એ છે કે, તેની અંદર રહેલા સુંઘવાના તંતુઓ વાસનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. નાકની છેક અંદર નીચેના ભાગમાંથી હવા શ્વાસનળીમાં ઉતરે છે અને નાકના ઉપલા ભાગમાં વાસના તંતુઓ આવેલા છે. બહારનો પદાર્થ અથવા તેની વાસ નાકના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તે પદાર્થનાં કે વાસનાં પરમાણુઓને નાકના તંતુઓ ગ્રહણ કરે છે. નાકની અંદરની ત્વચાનું પડ ભીનું હોય છે તો જ તે પદાર્થનાં પરમાણુઓને જલદી ગ્રહણ કરી શકે છે. કઠણ અને સુકા પદાર્થોની વાસનું જ્ઞાન થતાં વાર લાગે છે, તેનું કારણ એ છે કે, એ કઠણ પદાર્થોનાં પરમાણુઓને છુટાં પડતાં અને નાકની ભીનાશમાં મળી જતાં વાર લાગે છે. નાકની અંદરનું પડ જ્યારે સુકું પડી જાય છે ત્યારે વાસ પારખવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

મગજના તંતુની પહેલી જોડી વાસ પારખવાના કામ માટે નાકમાં ગયેલી છે અને તેની બારીક શાખાઓ નાકના ઉપલા ભાગમાં પથરાઇ ગઈ છે. વાસ પારખવાની શક્તિ સઘળાં પ્રાણીઓને સરખી હોતી નથી. માંસાહારી અને વનસ્પતિનો આહાર કરનારાં પ્રાણીની વાસ પારખવાની શક્તિ જુદી જુદી હોય છે. માણસમાં એક પ્રકારની મધ્યમ શક્તિ છે.

[illegible] હોતી; એટલે [illegible] છે. [illegible] હોય છે.

ઓપ્ટિક-ડીસ્ક [illegible]

[illegible] આ પડમાં તેના તારો

ઉતારી લેવામાં આવે છે અને એટલા માટે એ લેન્સને ચોક્કસ અંતરે જ ગોઠવવાની જરૂર પડે છે, જેથી સામી મૂકેલી વસ્તુના તમામ કિરણોને એક જ બિંદુમાં સમેટી લઈ ગ્રહણ કરી શકે, તેવી રીતે આંખની અંદરના રસો સામા પદાર્થના કિરણોને પોતાની અંદર વક્રીભવન શક્તિ વડે ગ્રહણ કરે છે. પ્રથમ કિરણો ડોળાના સફેદ પડમાંથી પડેલા ખંડમાં જાય છે. ત્યાંથી કીકીમાં થઈને રસપડમાં અને ત્યાંથી રતનમાં એકઠાં થાય છે. ફોટોગ્રાફ લેવાના કેમેરા નામના યંત્રમાં જેમ લેન્સ (કાચનું) છે, તેમજ આંખમાં આ રસપડ છે. રતનમાંથી નીકળીને આ કિરણો પાછલા ખંડના ચિકણી પદાર્થમાં થઈ ત્યાંથી આંખના તંતુવાળા પડ ઉપર એકઠાં થાય છે, જ્યાં સામા પદાર્થની આકૃતિનું પ્રતિબિંબ તે ઉપર પડે છે અને મગજને ખબર થાય છે. ઘડપણમાં આ આંખનું રસપડ અપારદર્શક થાય છે, તો બરાબર દેખાતું નથી. આવી રીતે થાય છે ત્યારે મોતીઆ આવ્યા એમ કહેવાય છે. અંધારામાં પડેલી ચીજમાંથી કિરણો નીકળતાં નથી અને તેથી તેનો પડછાયો જ્ઞાનતંતુના પડ ઉપર પડતો નથી અને તેથી જ અંધારી જગામાં પડેલી ચીજ આપણે જોઈ શકતા નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સૂર્યના પ્રકાશ વિના આંખ પણ નકામી છે.

કાન–શ્રવણેન્દ્રિય—કાનના ત્રણ ભાગ છે. બહાર આકાર દેખાય છે તે, વચલી પોલ તથા અંદરની પોલ. બહાર જે છિદ્ર છે તે વચલા કાનમાં જવાનો રસ્તો છે. આ છિદ્રની અંદર એક નાની પોલી જગા છે. વચલા કાનની બહારની બાજુએ કર્ણ પડદો છે અને એ પડદા પછી મધ્ય કાનની પોલ છે. મધ્ય કાનમાં એક નળી છે, જેનો એક છેડો મધ્ય કાનમાં છે ને બીજો છેડો ગળાની અંદર છે. આ નળી મારફત મોઢામાંથી કાનમાં હવા આવે છે. કર્ણપડદો કાનની નળી તથા મધ્ય કાનની વચમાં આવેલો છે. તે પડદો અરધો પારદર્શક છે. મધ્ય કાનમાં ત્રણ નાનાં હાડકાં છે; તેમાં સ્નાયુ પણ છે અને તેથી મોમાં ખોરાક ચાવતી વખત કર્ણપડદો તથા કાનના સ્નાયુતંગ ઢીલા થતાં જણાય છે. કાનના છેક અંદરના બીજા ભાગના પણ ત્રણ ભાગો છે. એની અંદરનાં હાડકાં પોલાં છે અને તેની અંદરના એક પડદામાં પ્રવાહી પદાર્થ રહે છે. મગજમાંથી દરેક કાનમાં ઉતરનારો શ્રવણતંતુ આ છેક અંદરના કાનમાં ઉતરીને તેના બારીક તારો કાનની અંદરના પડ ઉપર પથરાઈ જાય છે. બહારના આવાજની લેહેરો હવા મારફત બહારના કાનની પાસે આવે છે અને અંદરની હવાદ્વારા એ લહેરો કર્ણનળી મારફત કાનના પડદા સુધી પહોંચી ત્યાં અથડાય છે. કાનની નળીમાં પણ હવા ભરેલી હોય છે તેમાં પ્રતિધ્વનિ એટલે સામો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. બહારના ધ્વનિની કેટલીક લેહેરો સીધી કાનમાં જાય છે તો બરાબર સંભળાય છે અને કેટલીક લેહેરો બહારના વાંકાચુંકા કાનના ખાડાઓમાં અથડાઈને ત્યાંથી કાનની નળીમાં ધકેલાય છે. બહારના કાનનો આકાર વાંકો ચુંકો અને બેડોળ કેમ કર્યો હશે તે શંકાનું સમાધાન અહીં થઈ શકે છે, તે એવી રીતે કે, જુદી જુદી દિશામાંથી અવાજની લેહેરો આવ્યા કરે છે અને કાન વાંકાચુંકા હોવાથી તે બહારની સર્વે લેહેરોને ઝીલીને કાનની નળીમાં મોકલી શકે છે. કર્ણપડદા ઉપર પડેલા અવાજની લેહેરોને મધ્ય કાનની હવા ઝીલી લે છે અને છેક અંદરના કાનને પહોંચાડે છે, જ્યાં મગજના શ્રવણતંતુઓ તે લેહેરોને ઝીલી લઈને તેના ખબર તરતજ જ મગજ મહારાજાને પહોંચાડવા તે ધ્વનિને મગજમાં લઈ જાય છે. આવી રીતે શરીરના અંદરના જીવાત્મા અથવા અંતઃકરણને બહારના અવાજનું જ્ઞાન થાય છે

બધાં મગજોમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની [illegible] એક [illegible] નથી [illegible] [illegible] હોય છે. ખાસ પારખવાની [illegible] [illegible] જ્ઞાનેન્દ્રિય [illegible] શક્તિ હોય છે.

આંખ-દર્શેંદ્રિ— [illegible] [illegible] આંખની કિ-ગામાં ફેલાવના [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] રીતે સમજી શકે છે. સામાન્ય રીતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને અંદર કિર-ણોનું [illegible] ([illegible] કિરણોને એકઠા કરવાની ક્રિયા) કરવાના સાધન તરીકે ત્રણ નેત્રરસ છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] નેત્રદર્પણ અને જળરૂપ રસ, સ્ફટિ-ટીકરૂપ રસ અને કાચરૂપ રસ એ [illegible] છે. બહારનું [illegible] પડ ([illegible]) જાડું તથા અપારદર્શક છે; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે પારદર્શક છે. [illegible] અં-દરની બાજુએ કાળા રંગનું એક [illegible] [illegible] છે અને [illegible] પછવાડે એક માંસમય પડદો છે. આ પડદો કનીનિકાનું મંડળ કહેવાય છે. એ પડદાની મધ્યમાં એક છિદ્ર છે. આ છિદ્ર તે જ આંખની કીકી છે. [illegible] [illegible] ભાગ લોહીની સૂક્ષ્મનળીઓનો બનેલો છે. આ [illegible] [illegible] [illegible] છે. બહારના પડમાં રક્ત નળીઓ અને અંદર કાળા પદાર્થનો થર છે. આ [illegible] [illegible] અંદરની બાજુમાં નેત્રદર્પણ છે. કનીનિકા મંડલનો પડદો ગોળ છે તથા [illegible] પછવાડે અને સ્ફટીકરસની આગળ જળરસમાં ટીંગાયેલો છે. આ પડદાની મધ્યમાં કાણાનું છિદ્ર છે. કિરણોને તેમાં થઇને જવાનો રસ્તો મળે છે. આ પડદો નાનો મોટો થાય છે અને તેથી કીકી પણ નાની મોટી થાય છે અને કીકીના કદના પ્રમાણમાં ઓછાં કે વધુ કિરણો આંખમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આ પડદાની પાછલી બાજુએ કાળા પદાર્થનો કાંઇ થર હોવાથી કનીનિકા પણ કાળી દેખાય છે. આ પડદો માંસમય હોવાથી તેમ જ તેના માંસના રેસાઓનાં રજ-કણો કાળાં, પીળાં વગેરે રંગના હોવાથી તે રંગ પ્રમાણે આંખનો રંગ દેખાય છે. ત્રીજું પડ નેત્રદર્પણ ઘણું જ અગત્યનું છે. તેની અંદર કાચરૂપ રસ છે. બહારના પદાર્થોની છબ આ પડ ઉપર પડે છે. નેત્રદર્પણમાં પણ બારીક ત્રણ પડ છે. અંદરનું ત્રીજું પડ દર્શ-તંતુઓનું છે. મગજમાંથી દૃષ્ટિતંતુના તાર આંખમાં દાખલ થઇને આ પડમાં તેના તારે સૂક્ષ્મ જાળરૂપે પથરાય છે. મગજમાંથી જ્ઞાનતંતુઓની જે ૧૨ જોડી નિકળે છે તેમાંની આ બીજા નંબરની જોડી આંખમાં જાય છે. આ [illegible] આ નેત્રનો ગોળો ત્રણ પડનો બનેલો છે અને ઉપર કહેલા ત્રસ રસ તેમાં આવેલા છે. આંખના આ રસોમાં પ્રસાર પામેલાં કિરણો એકત્ર કરવાની શક્તિ છે. પદાર્થનાં કિરણો સર્વ દિશામાં પ્રસાર પામે છે. અકેક બિંદુમાંથી નીકળેલ કિરણો પણ પસાર પામે છે. આ પ્રમા [illegible] ણે હોવાથી બહારના પદાર્થના દરેક બિંદુમાંથી નીકળતાં અને સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વિસ્તાર પામતાં કિરણો આંખ ઉપર પડે તો તે બધાં કિરણોને આંખ સમાવી શકે નહિ. તેમ એવી રીતે છિન્નભિન્ન થયેલાં કિરણોથી પદાર્થની ખરી પ્રતિમા ઉઠે નહિ. સામા પદાર્થની ખરેખરી પ્રતિ [illegible] ઉઠવાને માટે તે કિરણો એકત્ર થઇને નેત્રમાં પડવાં જોઇએ, માટે નેત્રની અંદરના આ ત્રણ રસ બહારના પદાર્થોનાં વિસ્તાર પામેલાં કિરણોને એકત્ર કરીને ગ્રહણ કરે છે. [illegible] રીતે ફોટોગ્રાફ લેતી વખત જે વસ્તુ અથવા જે માણસનો ફોટો લેવો હોય તેના શરીરની આખી પ્રતિમાને એટલે તેનાં વિસ્તાર પામેલાં કિરણોને કેમેરાની અંદર મૂકેલા લેન્સ ([illegible])માં

કરવા મંડી જાય છે; એટલે કે દૃષ્ટિજ્ઞાનથી ભય ભરેલાં સ્થળોમાંથી શરીરને દૂર લે છે, વાસના જ્ઞાનવડે નુકસાનકારક વાસના સ્થળમાંથી શરીરને દૂર લઇ જાય છે, સ્વાદેન્દ્રિવડે તે ઝેરી વસ્તુઓમાંથી શરીરને બચાવી લે છે, કર્ણેન્દ્રિવડે ભયંકર અકસ્માતોમાંથી શરીરનું રક્ષણ કરી લે છે અને સ્પર્શેન્દ્રિવડે અતિ હાનિકારક ઠંડી કે ગરમીમાંથી શરીરનો બચાવ કરી શકે છે. આ શરીરની અંદરનો અંતઃકરણરૂપી ન્યાયાધીશ જે નિર્મળ આજ્ઞાઓ કરે તે આજ્ઞાઓને અનુસરીને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. મગજને તર કરે એવી ઉત્તમ સુવાસ લેવી, મનને આનંદ આપે એવા મનોહર દેખાવો અને પ્રાણી માત્ર તરફ પ્રીતિની દૃષ્ટિથી જોવું, મધુર, પવિત્ર અને નિર્દોષ વાણીનું શ્રવણ કરવું, જેથી આત્મા પ્રસન્ન અને નિર્વિકારી રહે એવા સાત્વિક ભોજનનું આસ્વાદન કરવું અને જેના સ્પર્શથી પોતાનો આત્મા અંતઃકરણરૂપી ન્યાયાધીશની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યા વિના આનંદ લઈ શકે એવા પ્રાણી કે પદાર્થના સ્પર્શનું સુખ લેવું, એજ ઇન્દ્રિયોનો વાસ્તવિક ઉપયોગ છે. આ સિવાય ખોટે રસ્તે કરેલો ઉપયોગ પરિણામે દુઃખરૂપ નિવડે છે. કુદરતે સાંભળવાના અને જોવાના બબ્બે અવયવો આપેલા છે પણ સ્વાદની કે બોલવાની એકજ ઇન્દ્રિ આપી છે તેનો કાંઈક સંકેત હોવો જોઈએ. ઘણું સાંભળવા તથા ઘણું જોવા માટે બબ્બે આંખ અને કાન આપેલાં છે અને થોડું ખાવા કે થોડું બોલવા માટે એક જ જીભ આપી છે. આ ઇશ્વરી સંકેતમાંથી પણ આપણે સાર લેવાનો છે. દુનિયામાં જોવું તથા સાંભળવું ઘણું, પણ બોલવું થોડું અને ખાવું પણ થોડું.

સપ્તધાતુની રસક્રિયા.

SECRETIONS OF SEVEN DHATUS.

જે પદાર્થ વડે શરીરનું ધારણ થાય છે તેને ધાતુ કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન વૈદક મત પ્રમાણે શરીરનું ધારણ અને પોષણ કરનારા શરીરમાં સાત ધાતુઓ છે. એ સાત ધાતુઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. રસ–શરીરમાં તૃપ્તિ–તરાવટ કરે છે.
૨. રક્ત–શરીરમાં જીવન આપે છે.
૩. માંસ–લેપન કરી અવયવોને જોડે છે.
૪. મેદ–સ્નેહને એટલે ચીકાસ લાવે છે.
૫. અસ્થિ–શરીરને ધારે છે–ટટાર કરે છે.
૬. મજ્જા–હાડકાંની નળીઓને ભરે છે.
૭. વીર્ય–શરીરનું સત્વ છે, જે વડે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

જે ક્રમથી ગર્ભાશયમાંના ગર્ભનું બંધારણ અને પોષણ થાય છે એજ ક્રમથી શરીરની અંદરના ઉપલા સાતે ધાતુઓનું ઉત્તરોત્તર બંધારણ થતું હોય એમ સમજાય છે અને તેથી પ્રાચીન અભિપ્રાયને અનુસરી એ સાત ધાતુઓ સંબંધી પણ કાંઈક સમજણ પડે એવા વર્ણનની અત્રે જરૂર જણાી છેઃ—

રસ—ખોરાકના પ્રથમ પાકને 'રસ' કહેવામાં આવે છે. સારી રીતે પક્વ થયેલ આહારનો જે સાર (સત્વ) તે રસ છે. તે રસ જળરૂપ, પ્રવાહી, ધોળો, ઠંડો, મધુર, સ્નિગ્ધ અને ગતિવાળો છે. આવો રસ આખા શરીરમાં છે, તો પણ હૃદય એ તેનું મુખ્ય

ત્વચા-ચામડી-સ્પર્શેન્દ્રિય—ચામડીનો ઉપયોગ સ્પર્શજ્ઞાન કરવાનો જ નથી; બીજા પણ તેના ઉપયોગ છે અને તે વિષે પણ આગળ ગ્રંથોમાં જણાવી દેવામાં આવશે. ચામડી મુખ્ય ત્રણ કામ કરે છે. ૧. સ્પર્શજ્ઞાન કરવાનું. ૨. અંદરના પદાર્થોને બહાર ફેંકી દેવાનું અને ૩. બહારના પદાર્થોને અંદર શોષણ કરવાનું. ચામડી શરીરના ભાગોને ઢાંકીને રક્ષણ કરે છે. ચામડીનું ઉપરનું પડ ઘણું બારીક છે. દાઝવાથી જે ફોલ્લો પડે છે તે ઉપલી ચામડીનો છે. નીચેનું બીજું પડ ઘણું સખ્ત અને જાડું છે. એ અંદરના પડ ઉપર જ્ઞાનતંતુઓની બારીક જાળ પથરાએલી છે. ચામડીને જરા પણ સ્પર્શ થાય છે કે, અંદરના જ્ઞાનતંતુઓને તેનું જ્ઞાન થતાં તે જ્ઞાન તે જ્ઞાનતંતુઓદ્વારા મગજને પહોંચે છે અને મગજ મહારાજાને પોતાના આ શરીરરૂપી ઘરના અમુક ભાગમાં દાઝવા, બળવા કે વાગવાનું જ્ઞાન થતાં તત્કાળ તે ગતિતંતુઓને આજ્ઞા કરે છે અને ગતિતંતુઓ મગજ મહારાજાની આજ્ઞા મુજબ કામ કરવા મંડી જાય છે. જે હાથ દઝાડનારી વસ્તુને દૂર ફેંકી ઉપચાર કરવા મંડી જાય છે, મોં ફૂંક મારીને દુખતા ભાગને દિલાસો આપે છે અને આ પગો શરીરને દાઝવાની કે બળવાની જગામાંથી દૂર લઇ જાય છે.

ચામડીની નીચે ન્હાની ગાંઠો હોય છે, જેમાં પરસેવો પેદા થાય છે અને ચામડીનાં બારિક છિદ્રોમાંથી બહાર નિકળે છે. આ છિદ્રો એવાં તો ન્હાનાં અને પાસે પાસે આવેલાં છે કે, એક ચોરસ ઇંચ જગામાં એવાં ૨૮૦૦ છિદ્રોની ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ હિસાબે આખા શરીર ઉપર ૭૦ લાખ છિદ્રો છે. પરસેવો પાણી જેવો પદાર્થ છે, તે નિરંતર ચામડીનાં છિદ્રોવાટે ઝમ્યા કરે છે, પણ હવાથી સુકાઇ જાય છે તેથી તે હમેશાં આપણા જોવામાં આવતો નથી. આખા દિવસમાં સરાસરી ૩ રતલ પરસેવો પેદા થાય છે. પરસેવા મારફત લોહીમાંના કેટલાક ખરાબ પરમાણુઓનો શરીરમાંથી નીકાલ થાય છે. પરસેવા સિવાય ચામડીમાંથી એક તેલ જેવો ચીકણો પદાર્થ નિકળે છે, જેથી ચામડી નિરંતર સુંવાળી રહે છે. આવી રીતે ચામડી શરીરના નકામા પદાર્થો બહાર ફેંકી દેવાનું ઉપયોગી કામ કરે છે. ત્રીજું કામ શોષણ કરવાનું છે, ચામડી ઉપર જે કોઇ પદાર્થોનો લેપ કરવામાં આવે તે પદાર્થોનો ગરમ કે ઠંડો ગુણ ચામડી શોષણ કરી લે છે. ગડગુમડાંના લેપ, મલમ, પ્લાસ્ટર, પોલ્ટીસો વગેરે ઉપચારો ચામડીની અંદરના શોષણ ગુણને લીધે ફાયદો કરે છે. ચામડી હંમેશાં સ્વચ્છ રાખવાની જરૂર છે, કેમકે જો તેમ ન થાય તો મેલને લીધે ચામડીના છિદ્રો પુરાઈ જાય છે અને તેથી પરસેવાની ક્રિયાનો અટકાવ થતાં લોહીવિકાર તથા ચામડીના ઘણા વિકારો પેદા થાય છે. ચામડીનાં છિદ્રોદ્વારાએ જોઇએ એટલો પરસેવો તથા ચરબીવાળો ચીકણો પદાર્થ બહાર આવતો બંધ થાય તો ચામડી સુકી પડે છે એટલુંજ નહિ પણ તે ખરસટ–બરડ–જેવી થઇને તેમાં ચીરા પડે છે.

આ પ્રમાણે શરીરમાં ગોઠવેલી જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો કામ કરે છે. બહાર કાંઇ પણ બનાવ કે અકસ્માત બને છે કે, તરત બધી ઇંદ્રિયો જાસુસોની મારફત મગજ મહારાજાને ખબર આપવા મંડી જાય છે. શરીરનો અધિકારી જીવાત્મા આંખના તંતુઓના સંદેશાથી જુવે છે, નાકના તંતુઓના સંદેશાથી વાસ જાણે છે, જીભના તંતુઓના સંદેશાથી સ્વાદ જાણે છે અને ચામડીના તંતુઓના સંદેશાથી સ્પર્શજ્ઞાનને ગ્રહણ કરે છે, અને તે તે જાતનું જ્ઞાન થતાં ગતિતંતુઓ રૂપી બીજા જાસુસો મારફત જીવાત્મા પોતાના નિવાસ રૂપી આ દેહને અર્થે સુખકારક પ્રવૃત્તિ

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ...	...	[illegible]
" " " " [illegible] ...	...	[illegible]
" " " " [illegible] ...	...	[illegible]
" " " " [illegible] ...	...	[illegible]
" " " " [illegible] ...	...	[illegible]
" " " " [illegible] ...	...	[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

સ્થાન છે. આ રસ [illegible]

અગ્નિવડે આહારનો આ રસ [illegible] પાલન કરે છે. [illegible]

[illegible] છે. [illegible]

એવું કામ કરે છે. [illegible] તેને "રસાંતર" ([illegible]) કહેવામાં આવે છે.

રક્ત—આમાશય એટલે [illegible] જ્યારે આહારનો રસ યકૃત એટલે કલેજામાં [illegible] છે ત્યારે ત્યાં [illegible] રંગ પામીને [illegible] પરિપાક [illegible] તેનો 'રક્ત' નામે ધાતુ બને છે. રક્ત [illegible] આખા શરીરમાં રહેલ છે. રક્ત એ [illegible] આધાર છે. આ રક્ત સ્નિગ્ધ, ભારે, મધુર [illegible] છે. [illegible] વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિકારને શોણિતવિકાર કહેવામાં આવે છે. કલેજું અને બરોળ એ રક્તનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.

માંસ—રક્તમાં રહેલા અગ્નિવડે પક્વ થયલું અને વાયુવડે ઘન એટલે ઘાટું થયેલું રૂધિર, એવું જ નામ '**માંસ**' છે. લોહીના સ્થાનમાં ગયેલો રસ તે જ લોહી, તેમ માંસનાં સ્થાનમાં ગયેલું લોહી એ જ માંસ, એમ સમજવાનું છે; અને એજ ક્રમે માંસમાંથી મેદ, મેદમાંથી અસ્થિ, અસ્થિમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી વીર્ય થાય છે. ગરમીયુક્ત વાયુ પોલી શિરાઓના જેમ વિભાગ એટલે શાખાઓ કરે છે, તેમ વાયુ માંસમાં પ્રવેશ કરીને માંસની પેશીઓ બનાવે છે. શરીરમાં આવી માંસની પેશીઓની સંખ્યા ૫૦૦ છે. શિરાઓ, સ્નાયુઓ, હાડકાં, અવયવો અને સંધિઓ એ સર્વ માંસમય પેશીઓથી વીંટાયેલાં છે અને તેથી જ એ સર્વ બળવાન અને ગતિવાળાં રહી શકે છે, એ વાત આગળ પણ જણાવવામાં આવેલી છે. માંસની પેશીઓ આખા શરીરમાં છે.

મેદ—માંસ પોતાની અંદરના અગ્નિવડે પક્વ થઇને જ્યારે ઘાટું બને છે તેને '**મેદ**' કહે છે. આ મેદ ભારે, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને શરીરને સ્થૂલ કરનાર છે. મેદ વિશેષ કરીને પેટામાં રહે છે.

અસ્થિ—મેદ પોતાની અંદરના અગ્નિવડે પક્વ થાય અને વાયુ તેનું શોષણ કરે ત્યારે તેનું જે રૂપાન્તર થાય તે '**અસ્થિ**' એટલે હાડકાં કહેવાય છે. જેમ વૃક્ષ તેની અંદરના ગર એટલે સત્વવડે ઉભું રહે છે, તેમ શરીર પણ અસ્થિરૂપ સત્વવડે ઉભું રહે છે. ત્વચા તથા માંસ ગયા પછી પણ ઘણો વખત સુધી હાડકાં નાશ પામતાં નથી, કેમકે તે સત્વરૂપ છે. શરીરમાં હાડકાંની સંખ્યા આશરે ૩૦૦ છે.

મજ્જા—અસ્થિમાં રહેલા અગ્નિવડે પક્વ થવાથી જે ઘટ સાર (સત્વ) થાય છે તથા પરસેવાની પેઠે અસ્થિમાંથી છુટો પડે છે, તેનું નામ '**મજ્જા**' છે. આ મજ્જા મોટાં હાડકાંઓમાં વિશેષ કરીને અંદરની બાજુમાં રહે છે.

વીર્ય—ઉપલા છએ ધાતુનો છેલ્લો સારભૂત ધાતુ '**વીર્ય**' છે, જેનું સંપૂર્ણ વર્ણન ભાગ ત્રીજાના જનનેન્દ્રિયયંત્રના મથાળા નીચે કરવામાં આવ્યું છે.

સપ્તધાતુની રસક્રિયાનો ક્રમ—શરીરમાં સાતે ધાતુઓની નિરંતર એક પ્રકારની રસાયનિક ક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. જે ખોરાક ખાવા-પીવામાં આવે છે, તે પાચનક્રિયાના વિષયમાં બતાવવામાં આવ્યો છે, તે પ્રમાણે હોજરી અને આંતરડાંમાં પરિપક્વ થઇ નાડીઓમાં

કફ રોગ—વાત-પિત્ત-કફ.

VAT-PIT-COUGH

[illegible]

'વાત-પિત્ત-કફ'—[illegible] Nervous system [illegible] Blood System [illegible] Lymphatic System [illegible]

[illegible]

[illegible] 'વાત-પિત્ત-કફ' [illegible] 'રોગ' [illegible] આવ્યું છે.

[illegible] 'કફ' [illegible] કામ કરે છે. [illegible] 'પિત્ત' [illegible] કામ કરે છે. [illegible] 'વાત' વાયુ-ગતિનું કામ કરે છે.

[illegible] કફ, પિત્ત અને વાત [illegible] છે, તે નીચે રીતે :—

છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ. સૂક્ષ્મભાગ શરીરના મૂળ માંસધાતુનું પોષણ કરતા રહે છે. અને
સ્થૂલભાગ વ્યાનવાયુવડે પ્રેરાઈને ધમનીઓ માર્ગે શરીરના મૂળ મેદ ધાતુમાં જાય છે.
ત્યાં મેદમાંના અગ્નિથી ફરી પાચન થઈ પાંચ દિવસ મેદમાંજ રહે છે. પાચન થતાં તેમાંથી
"પરસેવા" રૂપે મેલ નીકળે છે અને શરીરની ગરમીથી તપીને શિરાઓ માર્ગે રૂવાડાંનાં
છિદ્રો વાટે બહાર પડે છે. જીભ, દાંત, કાન વગેરેમાં જે મેલ નીકળે છે તે મેદનો
મેલ છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પછી મેદધાતુમાં ગયેલા આહારરસના
બે ભાગ થાય છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ. સૂક્ષ્મભાગ મેદમાં રહીને મૂળ મેદધાતુનું પોષણ
કરે છે અને સ્થૂલભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીઓ માર્ગે શરીરના મૂળ અસ્થિ
ધાતુમાં જાય છે. ત્યાં અસ્થિમાંના અગ્નિથી ફરી પાચન થયો તે રસ પાંચ દિવસ સુધી
અસ્થિમાંજ રહે છે. પાચન થતાં તેમાંથી મેલ નીકળે છે તે વ્યાનવાયુવડે પ્રેરાઈને શિરાઓ
માર્ગે આંગળીઓમાં આવીને " નખ " બને છે. રૂવાડાં પણ એજ ધાતુનો મેલ છે, એમ
મનાય છે. પછી અસ્થિધાતુમાં ગયેલ સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ.
સૂક્ષ્મભાગ મૂળ અસ્થિધાતુમાંજ રહી તેનું પોષણ કરે છે અને સ્થૂલભાગ વ્યાનવાયુથી
પ્રેરાઈ શિરાઓ માર્ગે અસ્થિઓની અંદર મજ્જા નામનો ધાતુ છે તેમાં મળે છે, ત્યાં
મજ્જામાં રહેલા અગ્નિવડે પાચન થઈ પાંચ દિવસ તે મજ્જામાં રહે છે. પાચન થતાં તેમાંથી
મેલ નીકળે છે, તે વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરાઓ માર્ગે બન્ને નેત્રમાં આવે છે જે " નેત્ર-
મળ " અથવા ચીપડા કહેવાય છે. પછી મજ્જાધાતુમાં ગયેલા સારભૂત રસના બે ભાગ
થાય છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ. સૂક્ષ્મભાગ મૂળ મજ્જાધાતુમાંજ રહી તેનું પોષણ કરે છે.
અને સ્થૂલભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરાઓ માર્ગે શરીરના મૂળ વીર્ય નામના ધાતુમાં
જાય છે. વીર્ય આખા શરીરમાં રહે છે. ત્યાં વીર્યમાંના અગ્નિ વડે પાંચ દિવસ સુધી તેનું
પાચન થાય છે. આહારરસ આ પ્રમાણે છઠ્ઠી વખત પાચન થતાં તેમાંથી મેલ નીકળતો
નથી. જેવી રીતે શેરડીનો રસ અથવા ચાસની ઉકાળતાં તે ઉપર વારંવાર મેલ તરી આવે
અને છેવટ શુદ્ધ રસ તૈયાર થાય છે, તેવીજ રીતે શરીરના આહાર રસનું પરિણામ
આવે છે. આ પાચનક્રિયામાં શરીરની વધુઘટુ ગરમીને લીધે જેટલી રહે છે તેના પ્રમાણમાં
ધાતુઓના પોષણમાં અને મેલના જથામાં વધઘટ થાય છે.

કેટલાંક માણસોને કફ વધારે થયા કરે છે, કેટલાંકને પિત્ત વધારે થાય છે, કેટલાંકને
કાનમાં મેલ વધારે આવે છે, કેટલાંકને પરસેવો વધારે થયા કરે છે, કેટલાંકને નખ અને
રૂવાડાં બહુ વધે છે, અને કેટલાંકને આંખમાં ચીપડા બહુ થયા કરે છે, અને ઉપર લખેલા
દરેક ધાતુની અંદરના પાચનક્રિયાના ન્યુનાધિકપણાથીજ એવું પરિણામ આવતું હશે, એવું
આ ઉપરથી આપણે અનુમાન બાંધી શકીએ છીએ.

પિત્તના પાંચ પ્રકાર-૧. પાચકપિત્ત-પક્વાશય (આંતરડાં) માં છે. ૨. રંજકપિત્ત યકૃત (કલેજું) તથા પ્લીહા (બરોળ) માં છે. સાધકપિત્ત-હૃદયમાં છે. ૪. આલોચકપિત્ત—આંખોમાં રહે છે. ૫. ભ્રાજકપિત્ત-ચામડીમાં રહે છે.

પાચકપિત્ત--ખોરાકને પચાવે છે. અગ્નિ વધારે છે, મળમૂત્રનું વિવેચન કરે છે, મળ, મૂત્ર, રસ વગેરેને જુદાં પાડે છે; રસને રંગ આપવો, હૃદયના દર્દ તથા અંધકારનો નાશ કરવો, રૂપ ધારણ કરવું, કાંતિ વધારવી, શરીર ઉપરના લેપ, મર્દન વગેરેનું પાચન કરવું, એ વગેરે કામ પાચકપિત્તનું છે. કોઠો એક સ્થળમાં છે, પણ આખા શરીરમાં પ્રકાશ આપે છે; તેમ આ પાચકપિત્ત આખા શરીરના અગ્નિઓને બળવાન કરે છે.

રંજકપિત્ત--રસનું રુધિર બનાવે છે રસને લોહીના જેવો રંગ આપે છે.

સાધકપિત્ત—બુદ્ધિ ધૃતિ (હિમ્મત), સ્મૃતિ, વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. સાધકપિત્ત અંતઃકરણમાં છે અને ધારણાશક્તિ, હિમ્મત તથા બાહ્યશક્તિ અંતઃકરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

આલોચકપિત્ત—રૂપ એટલે આકારને ગ્રહણ કરે છે; મતલબ કે આંખમાં આલોચકપિત્ત રહેલ છે જે વડે જોઇ શકાય છે.

ભ્રાજકપિત્તકફ-શરીર ઉપર લેપ અથવા તેલ વગેરેનું મર્દન કરવામાં આવે તેને પચાવી શોષણ કરે છે તથા ચામડીની કાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

કફ-શ્લેષ્મ (PHLEGM-કફ્લેગ્મ)-કફનું સ્વરૂપ—ચીકણો, ભારે, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મીઠો અને બળવાળો ખારો. કફ વિશેષ કરીને તમોગુણવાળો છે.

કફના પાંચ પ્રકાર—૧. ક્લેદનકફ-આમાશય (હોજરીમાં)છે. ૨. અવલંબનકફ-અંતઃકરણમાં છે. ૩. રસનકફ-કંઠમાં છે. ૪. સ્નેહનકફ-માથામાં છે અને ૫. શ્લેષ્મકફ-સાંધાઓમાં છે.

ક્લેદનકફ-અન્નને ભીનું કરે છે. સારી રીતે ધારણ કરવું, રસનું ગ્રહણ કરવું, તમામ ઇંદ્રિઓની તૃપ્તિ કરવી અને સાંધાઓને સારી રીતે જોડી રાખવા, એ વગેરે પાણીની ક્રિયા ક્લેદનકફ કરે છે.

અવલંબનકફ—અંતઃકરણના ભાગોને તેમજ માથું અને બન્ને હાથના સાંધાઓને ધારણ કરે છે.

રસનકફ--કંઠ અને જીભને નરમ રાખે છે.

સ્નેહનકફ—સ્નેહ એટલે તેલ જેવો ચીકણો પદાર્થ આપીને ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે.

શ્લેષ્મકફ--સર્વ સાંધાને સારી રીતે જોડી રાખે છે.

સ્વાભાવિક વેગો-હાજતો.

NATURAL CALLS.

ઉપર કહેલા જીવનયંત્રો ઉપરાંત બીજી પણ ઘણીક ક્રિયાઓ શરીરનો વ્યાપાર ચલાવવાને માટે ચાલ્યા કરે છે. આ બધી ક્રિયાઓ પરસ્પર સંબંધ રાખે છે. આ બધા યંત્રો

બાળપણમાં કફ બળવાન હોય છે.
જુવાનીમાં પિત્ત બળવાન હોય છે.
ઘડપણમાં વાત બળવાન હોય છે.
રાત્રીના પ્રથમ ભાગમાં કફ જોર કરે છે.
રાત્રીના મધ્ય ભાગમાં પિત્ત જોર કરે છે.
રાત્રીના અંત ભાગમાં વાયુ જોર કરે છે.

દિવસના પ્રથમ ભાગમાં કફ બળવાન રહે છે.
દિવસના મધ્ય ભાગમાં પિત્ત બળવાન રહે છે.
દિવસના છેલ્લા ભાગમાં વાયુ બળવાન રહે છે.
ભોજન પછી પ્રથમ કફ જોર કરે છે.
ભોજન પછી, પછી પિત્ત જોર કરે છે.
ભોજન પછી, છેવટે વાયુ જોર કરે છે.

વાત-વાયુ. (WIND વીન્ડ)-વાયુનું સ્વરૂપ—જે રસ, મળ, વગેરેને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં લઈ જાય છે. શરીરની ક્રિયામાં ઝડપ આપે છે. વાયુ વિકાર પામેલો ન હોય તો શરીરમાં ઉત્સાહ અને ચેષ્ટાઓની પ્રવૃત્તિ કરીને ધાતુઓને સારી રીતે ગતિ આપીને તથા ઇન્દ્રિયોને ચપળતા આપીને શરીરની બધી ક્રિયામાં સહાયતા આપે છે. વાયુ રજોગુણરૂપ છે. સૂક્ષ્મ, શીતળ, રૂક્ષ, હલકો, ગતિવાળો, એ તેના મુખ્ય ગુણ છે.

વાયુના પાંચ પ્રકાર—૧. **ઉદાન**—કંઠમાં રહે છે. **પ્રાણ**—હૃદયમાં રહે છે. ૩. **સમાન**—આંતરડાંમાં રહે છે. ૪. **અપાન**—મળાશયમાં રહે છે. અને ૫. **વ્યાન**—આખા શરીરમાંછે.

ઉદાનવાયુનું કાર્ય—ઉદાનવાયુ ઉંચે ગતિ કરે છે. તેનાવડે બોલવા તથા ગાવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ઉદાનવાયુ કોપ પામે છે તો હાંસડીના ઉપલા ભાગમાં રોગ પેદા કરે છે.

પ્રાણવાયુનું કાર્ય—પ્રાણવાયુ મોઢામાં ગતિ કરે છે અને અન્નને ગતિ આપે છે. પ્રાણને ધારણ કરે છે. પ્રાણવાયુ કોપે છે, ત્યારે હેડકી વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે.

સમાનવાયુનું કાર્ય—સમાનવાયુ આમાશય (હોજરી) તથા પક્વાશય (આંતરડાં) માં ફરે છે. જઠરાગ્નિ સાથે મળીને અન્ન પચાવે છે તથા પાચનક્રિયામાં પેદા થતા રસોનું પૃથક્કરણ કરે છે. મળ તથા મૂત્રને જુદાં પાડે છે. સમાનવાયુ કોપે છે ત્યારે મંદાગ્નિ, અતિસાર (ઝાડો) અને ગુલ્મ વગેરે રોગોને પેદા કરે છે.

અપાનવાયુનું કાર્ય—સપાનવાયુ મોટાં આંતરડાંમાં તથા સફરામાં રહે છે. મળ મૂત્ર વીર્ય, ગર્ભ તથા સ્ત્રીઓના રજ (લોહી) ને નીચેના દ્વાર તરફ ખેંચી જવાનું કામ કરે છે. અપાનવાયુ કોપ પામે છે ત્યારે બસ્તિ તથા ગુદાના સ્થાનમાં ભયાનક રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વીર્યના રોગ, પ્રમેહ, વગેરે રોગો પણ આ વાયુના કોપથી થાય છે.

વ્યાનવાયુનું કાર્ય—વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં ફરે છે. રસને ધમનીઓ તથા શિરાઓમાં ચડાવે છે. પરસેવા તથા રૂધિરનું પણ વહન કરે છે. ગતિ, પાસે લાવવું, દૂર ફેંકવું, આંખ મીંચવી ઉઘાડવી, એ વગેરે કામ વ્યાનવાયુનું છે. વ્યાનવાયુ કોપ પામે છે તો આખા શરીર ઉપરના વ્યાધિઓને જન્મ આપે છે. કવચિત આ સર્વ વાયુઓ એકજ વખતે કોપે છે તો આખા શરીરને ભેદી મારી નાંખે છે.

પિત્ત (BILE બાઇલ)-પિત્તનું સ્વરૂપ—ગરમ, પ્રવાહી, પીળું, લીલું, સારક, તીખું, કડવું, હલકું, સ્નિગ્ધ એ પિત્તનો સ્વભાવ છે. પિત્ત પક્વ અવસ્થામાં ખાટું છે; આમવાળું પિત્ત લીલું છે અને આમ રહિત પિત્ત પીળું છે. પિત્ત પરિણામે **સત્વગુણી** છે.

તથા ક્રિયાઓનું યથાર્થ કારણ સમજવું કે સમજાવવું બહુ મુશ્કેલ છે. શરીરના તમામ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ ભાગોનું અવલોકન કરનારા મોટા મોટા શરીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, શસ્ત્ર-વૈદ્યો અને રસાયન શાસ્ત્રીઓ પણ શરીરરૂપી આ અદ્ભુત યંત્રનો પાર પામવાને શક્તિમાન થયા નથી. આપણને માત્ર આ યંત્રની સામાન્ય રચના અને મુખ્ય મુખ્ય ક્રિયાનું જ્ઞાન થાય તો પણ સંતોષ માનવાનો છે.

શરીરના કેટલાક બીજા અનૈચ્છિક વ્યાપારો કે જેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવ્યું નથી તેનું અત્રે સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. શરીરમાં કેટલાક કુદરતી વેગો એટલે હાજતોની પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. જેમકે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, અધોવાયુ, ઉલટી, છીંક, ઓડકાર, બગાસું, ભૂખ, તરસ, આંસુ, શ્વાસ, ઉંઘ વગેરે. આ વેગો સ્વાભાવિક છે, અર્થાત્ આપણી ઇચ્છાને આધીન નથી, પણ શરીરની અંદરના અનૈચ્છિક વ્યાપારોને આધીન છે. માટે એ કુદરતિ વેગોની પ્રવૃત્તિ થયા કરી અને તેનો અટકાવ નહિ કરવો એટલીજ અત્રે સૂચના કરવાની છે.

(૧) **મૂત્ર**—મૂત્રાશયયંત્રના જણાવ્યા પ્રમાણે પાચનક્રિયામાં પોષણકારણ રસ શરીરમાં ચડે છે અને બાકી રહેલા નિરૂપયોગી પદાર્થોમાંથી ઘટ્ટ પદાર્થ ઝાડા વાટે નીકળે છે તથા પ્રવાહી પદાર્થ મૂત્રપિંડમાં થઇ પેસાબ વાટે બહાર આવે છે. મૂત્રપિંડ બારીક નળીઓના બનેલા છે અને નળીઓની આસપાસ વાળ જેવી સૂક્ષ્મ નળીઓની જાળ પથરાયેલી છે જેમાંથી તે નળીઓનાં શોષણ કરનારાં પરમાણુઓ પેસાબને ખેંચે છે અને પછી મૂત્રને વાટે પેસાબ મૂત્રાશયમાં જાય છે. પેસાબ આ પ્રમાણે નિરંતર ટીપે ટીંપે મૂત્રાશયમાં ગયા કરે છે અને જ્યારે મૂત્રાશય ભરાય છે ત્યારે તેના સ્નાયુઓ સંકોચાઇને મૂત્રને ગતિ આપે છે અને તેથી પેસાબની હાજત થાય છે. પણ બીજી તરફથી જે કેટલાક તંતુઓ મનની ઇચ્છાને આધીન હોય છે, તેઓ એ પેસાબના વેગને રોકવા ધારે તો કેટલોક વખત સુધી–પેસાબ–રોકી શકે છે. પેસાબની હાજત થયા છતાં આપણે કાંઇ અડચણને લીધે કે અગત્યના કામને લીધે પેસાબને રોકી શકીએ છીએ, તે એ વાતનો પુરાવો આપે છે, પણ એ સ્વાભાવિક વેગને રોકવાથી નુકસાન થાય છે. પેસાબના પ્રવાહીની સાથે બીજા ક્ષારાદિ જે પદાર્થો જાય છે તેમાં એકાદ પદાર્થ ઝેરી છે તે પેસાબવાટે બહાર જવોજ જોઇએ; પણ પેસાબને રોકવાથી તે ઝેરી પદાર્થ બહાર નહિ પડતાં લોહીમાં રહે તો નુકસાન કરે છે. પેસાબ રોકવાથી જનનેન્દ્રિયોની નાડીઓમાં પીડા, મૂત્રકૃચ્છ્, માથાની પીડા, મૂત્રનો અવરોધ અને તેની સાથે મળનો પણ અવરોધ થાય છે.

(૨) **મળ**—ખોરાકનો સારરૂપ રસ ખેંચાઇ ગયા પછી નિરૂપયોગી કચરો મોટાં આંતરડાંમાં ધકેલાતો ધકેલાતો સફરામાં આવે છે. સફરાના સ્નાયુઓ ઢીલા પડેલા હોય છે તો મળને ગતિ આપી શકતા નથી, તેમજ વાયુથી અવરોધ થાય છે તોપણ મળની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પણ કેટલાક લોકો હાજત થયા છતાં જાણી જોઇને મળને રોકી રાખે છે અને તેમ થવાથી સફરામાં તેમજ આંતરડાંમાં વાયુ કોપ પામે છે અને પછી તેમાં દરદો ઉત્પન્ન કરે છે. મળને રોકવાથી હોજરી, આંતરડાં તથા સફરામાં પીડા થાય છે, માથામાં શૂળ નીકળે છે અને નીચેનો વાયુ અટકાવવાથી પેટ ચડે છે.

(૩) વીર્ય—મળ તથા મૂત્ર જેવી વીર્યની વારંવાર પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પણ જ્યારે વીર્યાશયમાં વીર્ય પૂર્ણ ભરાય છે ત્યારે તેને રસ્તો આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પર વીર્યનું આકર્ષણ કરનાર સ્ત્રી પુરૂષ પોતે જ છે અને એ કુદરતી આકર્ષણશક્તિ એવું સિદ્ધ કરે છે–કે એ વીર્યની પ્રવૃત્તિ પણ પરસ્પરને અંગે જ કરવી, બીજી રીતે નહિ. વીર્યના વેગને રોકવાથી જનનેન્દ્રિયોમાં સોજા થાય છે, વીર્યની પથરી બંધાય છે, પાંડુરોગ થાય છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં વારંવાર વીર્ય પ્રવૃત્તિનાં સ્વપ્નાં આવવાથી વીર્ય નિરર્થક નીકળી જઈ શરીર નબળું પડે છે, પ્રદર, પ્રમેહ વગેરે દરદો થાય છે, પેસાબમાં અટકાવ થાય છે તથા અંગમાં પીડા અને છાતીમાં દરદ થાય છે.

(૪) અધોવાયુ—ગુદાને રસ્તે જે વાયુનો સ્રાવ થાય છે તે વાયુને અધોવાયુ કહે છે. સરકો એ અધોવાયુનું સ્થળ છે અને જેમ સ્નાયુ મળને ગતિ આપે છે તેમ વાયુ પણ મળને ગતિ આપે છે. જો આ વાયુ કોપે છે તો તે ગુદાનો કબજો કરી દે છે અને બીજાં પણ દરદો થાય છે. અધોવાયુને પરાણે રોકવાથી તે વાયુ કોપે છે. માટે વાયુનો સ્રાવ થતો હોય તેને બળાત્કારે કદિ પણ અટકાવવો નહિ. અધોવાયુને રોકવાથી ઝાડો કબજ થાય છે, પેશાબ પણ ખુલાસેથી થતો નથી, પેટ ચડે છે, મગજ ભમે છે અને પેટમાં વાયુનો આફરો ચડે છે.

(૫) ઉલટી—ઉલટી થવાનું કારણ ઉપાય કરીને બંધ કરવું, પણ ઉલટીનો વેગ થયા પછી અને ઉલટીનો ઉછાળો આવ્યા પછી તેને ગળું કે મોં બંધ કરીને કદી પણ દબાવવી નહિ. ઉલટીના વ્યાધિમાં એ વિષે વિસ્તારથી લખવામાં આવેલ છે. અહિં એટલું જ જાણવાની જરૂર છે કે, ઉલટી એ પણ વાસ્તવિક વેગ છે અને વેગ થયા પછી તેને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી અરૂચિ, પિત્તવિકાર, સોજો, પાંડુ, તાવ, કોઢ, મોળ, રતવા વગેરે દરદોને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને જન્મ મળે છે.

(૬) છીંક—છીંક પણ કુદરતી વેગ છે. તેને અટકાવવાથી ડોક ઝલાઈ જાય છે, આડીપો વા અને આધાશીશી જેવાં દરદને કારણ મળે છે. શરદી વગેરે કારણોથી બહુ છીંક આવ્યા કરે ત્યારે છીંકના કારણનો ઉપાય કરવો, પણ આવતી છીંકને રોકવી નહિ.

(૭) ઓડકાર—ઓડકારનો અટકાવ કરવાથી હેડકી, ઉધરસ, અરૂચિ, કંપ તથા છાતીમાં વીંટ આવીને વેદના થાય છે.

(૮) બગાસું—બગાસું આવતું અટકાવવાથી ડોક ઝલાય છે, અંગ ભાગે છે ને ચામડી શૂન્ય જેવી થાય છે, સાંધાઓ ગંઠાયાય છે, તેમજ આંખ, મોં, નાક અને કાનના કેટલાક દરદો ઉત્પન્ન થાય છે.

(૯) ભુખ—શરીરમાં નિરંતરના ઘસારાથી જે પોષણનું તત્વ ખુટતું જાય છે તે પુરૂં કરવાને બીજા પોષણની જરૂર પડે છે. એવા પોષણની શરીરમાં જરૂર તથા તંગી પડે છે, એવું જણાવનારી વૃત્તિને ભુખ કહેવામાં આવે છે. આ ભૂખ પણ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. પોષણની જરૂર પડે છે ત્યારેજ ભૂખ લાગે છે અને તે વખતે જો પોષણ નથી આપવામાં આવતું તો શું થાય છે તેનો સૌને અનુભવ હોય છે. તો પણ ઘણા લોકો ભૂખને મારે છે,

ઉષાપાન—પાછલી ચાર ઘડી રાત્રીએ ઉઠીને જે પાણી પીવામાં આવે છે તેને ઉષાપાન કહે છે. ઇશ્વર સ્મરણ કર્યા પછી પથારીમાં જ સવાર થતા પહેલાં જ આઠ અંજલી એટલે લગભગ રૂ. ૨૦ ભાર નિર્મળ પાણી પી જવું. આ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં પાણી પીવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને હરસ (મસા), સોજા, ઝાડો, તાવ, પેટના રોગ, કોઢ (ચામડીના રોગ), મેદ રોગ, મૂત્રના રોગ, લોહી બીગાડ, પિત્ત બીગાડ, કાન, આંખ, ગળું તથા માથાના રોગ વગેરે ઘણા રોગ મટે છે અથવા થતા અટકે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઘી, મધ, દૂધ, વગેરે જુદા જુદા પાનની વિદ્વાન વૈદ્યની સલાહવડે યોજના કરી શકાય છે. વાત પ્રકૃતિવાળાએ ઘી પીવું, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાએ દૂધ પીવું, કફ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું અને મિશ્ર પ્રકૃતિવાળાએ એ વસ્તુઓનું પ્રકૃતિ પ્રમાણે મિશ્રણ કરીને પીવું. પણ પાણી સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળમાં સઘળા અને સર્વની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પદાર્થ હોવાથી એકલા પાણીની અંજલીઓ પીવાનો નિયમ રહે તોપણ ઘણું સારૂં. જેઓ મોડા અને અનિયમિત ઉઠે છે તેમને ઉષાપાન કાંઇ કામનું નથી.

મળમૂત્રનો ત્યાગ—મળમૂત્રનો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને જ ત્યાગ કરવો, તેથી આરોગ્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ઉષાપાન મળને સાફ ઉતારવામાં મદદ કરે છે. જંગલ જવાનો સર્વોત્તમ અનુકૂળ અને આરોગ્યદાયક સમય પ્રાતઃકાળ છે, પણ મોડા ઉઠવાની ટેવથી તેમજ ઉઠીને બેદરકારીથી બીજાં કામમાં લાગી જવાની કુટેવથી કેટલાક અવિચારી લોકો હાજત થયા છતાં મળમૂત્રની હાજતને દબાવી રાખે છે અને પછી એવી કુટેવથી ઘણાક રોગને જન્મ આપે છે, છતાં ખરા કારણનો વિચાર કે અટકાવ નહિ કરતાં તે રોગ મટાડવાનાં બીજાં ફોગટ ફાંફાં મારવામાં આવે છે. પરોઢીએ જાગી જવાય તે વખતે પેસાબની હાજત થઇ હોય છતાં આળસુ એદી લોકો એ હાજત દાબી રાખીને પથારીમાં પડી રહે છે, તે નુકસાનકારક ટેવ છે. પેસાબ અને ઝાડાની ક્રિયામાં નીચેના નિયમો જરૂર ધ્યાનમાં રાખવા.

૧. બીજાએ કરેલ મળમૂત્રવાળી જગાપર બેસવું નહિ.

૨. ઝાડો પેસાબ કરતી વખત કાંઇ પણ બોલવું નહિ.

૩. ઝાડો કે પેસાબ જોર કરીને કદિ પણ કરવો નહિ.

૪. મળમૂત્રના અવયવો પુષ્કળ પાણીવડે સારી રીતે શુદ્ધ કરવા.

૫. ઝાડો કે પેસાબ કરી આવીને પાણીના ઘણા કોગળા કરવા અને હાથ પગની પણ માટી અથવા સાબુવતી અચ્છી રીતે શુદ્ધિ કરવી.

૬. જાજરૂની અંદરના ઝાડા પેસાબનાં મલિન ઉડતાં પરમાણુઓને આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવા માટે ખાસ કરીને મસ્તક ઉપર કપડું વીંટીને ઝાડે જવું, કાન બંધ કરવા અને નાક આડું પણ કપડું ધરવું.

૭. જાજરૂ હમેશાં પાણીથી ધોવું, તથા જંતુનાશક પ્રવાહીથી ડિસઇન્ફેક્ટ કરાવવું. બની શકે તેમણે ગામ બહાર ખુલ્લી હવામાં જંગલ જવું.

મુખશુદ્ધિ–દાતણ—મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી મોં શુદ્ધ કરવું. મોં શુદ્ધ કરવાને દાતણ અથવા મંજનની જરૂર છે. આ દાતણ અથવા મંજનનો ગુણ એવો હોવો જોઇએ કે, મોંની અં[illegible] શકે. [illegible] અને પેઢાં ઉપરના પિત્તને દૂર કરી [illegible] વધારે ઉપયોગી છે. બાવળ

ભાગ ૮ મો.

સૂત્રસ્થાન.

PRESERVATION OF HEALTH.

પ્રકરણ ૧ લું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એટલે ભૂખ લાગ્યા છતાં કામકાજની લાગે જમવાનું મુલતવી રાખે છે—મોડું કરે છે; પણ તેમ કરવાથી શરીરનું શોષણ થાય છે, પાચન મોડું થાય છે. અગ્નિનો નાશ થાય છે, શરીર ભાંગે છે, માથું ભમે છે, અને આંખનું તેજ ઓછું થાય છે.

(૧૦) **તરસ**—ભૂખની પેઠે તરસ પણ સ્વાભાવિક વેગ છે. કંઠ તથા હોઠ સુકાવા માટે એ તરસની નીશાની છે. તરસ રોકવાથી એટલે તરસ લાગ્યા છતાં પાણી નહિ પીવાથી મોઢું શોષ પડે છે, સાંભળવાની શક્તિ ઓછી થાય છે, થાક લાગે છે, શ્વાસ ચડે છે અને છાતીમાં પીડા થાય છે.

(૧૧) **આંસુ**—હર્ષ અથવા શોકને વખતે કે આંખમાં કંઈક પદાર્થ જવાથી આંખમાં આંસુ આવવાં એ કુદરતી નિયમ છે. આ કુદરતી પ્રવૃત્તિનો બળાત્કારે અટકાવ કરવાથી શરદી, આંખના રોગ, છાતીનું દરદ, અરૂચિ તથા માથાની ચકરી વગેરે દરદો પેદા થાય છે.

(૧૨) **શ્વાસ**—શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાના આ વિષે વિસ્તારથી લખવામાં આવેલું છે. શ્વાસ રોકવાથી ગુલ્મનો રોગ, હૃદયનો રોગ (હાર્ટ ડીઝીઝ) વગેરે દરદો થઈ આવે છે.

(૧૩) **ઉંઘ**—શરીરનો સંચો આખો દહાડો ચાલ્યા પછી થાકી જાય છે, હાથ પગ ઢીલા પડે છે અને મન નબળું પડે છે. તે સૌની વિશ્રાંતિ માટે આ શરીરના અદ્દભુત કુશળ કારીગરે શરીરમાં ઉંઘ એ નામની એક પ્રવૃત્તિ મૂકી છે, જે વડે શરીરની ઘણીખરી ક્રિયાઓ બંધ પડી શરીર જડવત બને છે. શરીરની ક્રિયા સાથે મનની ક્રિયા પણ બંધ પડે છે, એટલે વિચારો બંધ પડે, આંખે દેખાય નહિ, કાને સંભળાય નહિ, નાકથી સુંઘાય નહિ, જીભથી સ્વાદ લેવાય નહિ, ચામડીને સ્પર્શ માલમ પડે નહિ અને બેશુદ્ધિ આવે ત્યારે તે અવસ્થાને ઉંઘ કહેવામાં આવે છે. ઉંઘ અને મૃત્યુની હાલતમાં એટલોજ તફાવત છે કે ઉંઘમાં શ્વાસોશ્વાસની, લોહીના ફરવાની તથા પાચન થવાની રસક્રિયા ચાલતીજ રહે છે, પરંતુ મૃત્યુની અવસ્થામાં એ સઘળું હમેશને માટે બંધ પડે છે. ઉંઘને રોકવાથી આળસ, અજીર્ણ, માથાનું દરદ, ચકરી વગેરે દરદો થાય છે.

ભાગ ૪ થો.

સ્વસ્થસ્થાન.

PRESERVATION OF HEALTH.

પ્રકરણ ૧ લું.

દિનચર્યા તથા ઋતુચર્યા.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉષાપાન—પાછલી ચાર ઘડી રાત્રીએ ઉઠીને જે પાણી પીવામાં આવે છે તેને ઉષાપાન કહે છે. ઈશ્વર સ્મરણ કર્યા પછી પથારીમાં પગ પસારી બેઠેલા જ આઠ અંજલી એટલે લગભગ રૂ. ૨૦ ભાર નિર્મળ પાણી પી જવું. આ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં પાણી પીવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને હરસ (મસા), સોજા, ઝાડા, તાવ, પેટના રોગ, કોઢ (ચામડીના રોગ), મેદ રોગ, મૂત્રના રોગ, લોહી બીગાડ, પિત્ત બીગાડ, કાન, આંખ, ગળું તથા માથાના રોગ વગેરે ઘણા રોગ મટે છે અથવા થતા અટકે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઘી, મધ, દૂધ, વગેરે જુદા જુદા ઉષાપાનની વિદ્વાન વૈદ્યની સલાહવડે યોજના કરી શકાય છે. વાત પ્રકૃતિવાળાએ ઘી પીવું, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાએ દૂધ પીવું, કફ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું અને મીશ્ર પ્રકૃતિવાળાએ એ વસ્તુઓનું પ્રકૃતિ પ્રમાણે મિશ્રણ કરીને પીવું. પણ પાણી સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળમાં સુલભ અને સર્વની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પદાર્થ હોવાથી એકલા પાણીની અંજલીઓ પીવાનો નિયમ રહે તોપણ ઘણું સારૂં. જેઓ મોડા અને અનિયમિત ઉઠે છે તેમને ઉષાપાન કાંઇ કામનું નથી.

મળમૂત્રનો ત્યાગ—મળમૂત્રનો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને જ ત્યાગ કરવો, તેથી આરોગ્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ઉષાપાન મળને સારૂ ઉતારવામાં મદદ કરે છે. જંગલ જવાનો સર્વોત્તમ અનુકૂળ અને આરોગ્યદાયક સમય પ્રાતઃકાળ છે, પણ મોડા ઉઠવાની ટેવથી તેમજ ઉઠીને બેદરકારીથી બીજાં કામમાં લાગી જવાની કુટેવથી કેટલાક અવિચારી લોકો હાજત થયા છતાં મળમૂત્રની હાજતને દબાવી રાખે છે અને પછી એવી કુટેવથી ઘણાક રોગને જન્મ આપે છે, છતાં ખરા કારણનો વિચાર કે અટકાવ નહિ કરતાં તે રોગ મટાડવાનાં બીજાં ફોગટ ફાંફાં મારવામાં આવે છે. પરોડીએ જાગી જવાય તે વખતે પેસાબની હાજત થઇ હોય છતાં આળસુ એદી લોકો એ હાજત દાબી રાખીને પથારીમાં પડી રહે છે, તે નુકસાનકારક ટેવ છે. પેસાબ અને ઝાડાની ક્રિયામાં નીચેના નિયમો જરૂર ધ્યાનમાં રાખવા.

૧. બીજાએ કરેલ મળમૂત્રવાળી જગાપર બેસવું નહિ.

૨. ઝાડો પેસાબ કરતી વખત કાંઇ પણ બોલવું નહિ.

૩. ઝાડો કે પેસાબ જોર કરીને કદિ પણ કરવો નહિ.

૪. મળમૂત્રના અવયવો પુષ્કળ પાણીવડે સારી રીતે શુદ્ધ કરવા.

૫. ઝાડો કે પેસાબ કરી આવીને પાણીના ઘણા કોગળા કરવા અને હાથ પગની પણ માટી અથવા સાબુવતી અચ્છી રીતે શુદ્ધિ કરવી.

૬. જાજરૂની અંદરના ઝાડા પેસાબનાં મલિન ઉડતાં પરમાણુઓને આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવા માટે ખાસ કરીને મસ્તક ઉપર કપડું વીંટીને ઝાડે જવું, કાન બંધ કરવા અને નાક આડું પણ કપડું ધરવું.

૭. જાજરૂ હમેશાં પાણીથી ધોવું, તથા જંતુનાશક પ્રવાહીથી ડિસઈન્ફેક્ટ કરાવવું. બની શકે તેમણે ગામ બહાર ખુલ્લી હવામાં જંગલ જવું.

મુખશુદ્ધિ-દાતણ—મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી મોં શુદ્ધ કરવું. મોં શુદ્ધ કરવાને દાતણ અથવા મંજનની જરૂર છે. આ દાતણ અથવા મંજનનો ગુણ એવો હોવો જોઇએ કે, મોંની અંદર જામેલા મેલને, કફને, દાંતની છારીને અને પેઢાં ઉપરના પિત્તને દૂર કરી શકે. દુર્ગંધને દૂર કરનાર અને તુરા સ્વાદના પદાર્થો તેને માટે વધારે ઉપયોગી છે. બાવળ

કે બીજાથી દાતણ એ કામ સારી રીતે કરી શકે છે. દાતણ સીધું, જાડું નહિ કે જાડું પાતળું નહિ એવું, કૂણું અને કડીને પછી કૂચા થાય એવું લાવવું લેવું. દાંત તથા પેઢાં સારી રીતે ઘસવા પછી દાતણની વચ્ચેથી ચીરો કરી તે વડે જીભ ઉપરની ઉલ ઉતારી નાખવી. દાતણ કરવાના ફાયદા સમજ્યા વિના જેવું હાથ આવ્યું એવું દાતણ લઈ જરા મોમાં ફેરવી ફેંકી દેવું, એથી દાતણનો હેતુ જરા પણ પાર પડતો નથી. દાતણની સાથે અગર દાતણની [illegible] વીગેરેનાં મંજનોમાંથી કોઈ પણ મંજન નિત્ય ઘસવાથી દાંત તથા મોં સાફ રહે છે. એટલું જ નહિ પણ દાંત તથા મોંઢાની અંદરના રોગો પણ તેથી મટે છે. દાતણ કરીને ઠંડા પાણીથી મુખમાં કોગળા કરવા અને આંખોપર પણ ઠંડા પાણીની કેટલીક છાલકો મારવી જેથી આંખોનો મળ દૂર થઈ આંખોનું તેજ વધે છે.

૧. સોપારીનું ચૂર્ણ તથા નિમક મેળવી નિત્ય દાંત ઘસવાથી દાંતના તથા મોંના તમામ રોગ દૂર થાય છે. ૨. ફટ., વીરાબોલ, માજું, માઠ. કોયલા. ૧-૨-૪-૮-૧૬ એ પ્રમાણમાં લઈ ચૂર્ણ કરવું. ચૂનાથી કરવું હોય તો ઉપરાંત જરૂરે કપુર નાખવો.

તૈલાભ્યંગ—શરીરે તેલ ચોળવું તેને તૈલાભ્યંગ કહેવામાં આવે છે. રોજ સવારે નહાતી વખતે તેલનું મર્દન કરવું એ ઘણું જ ગુણકારક છે. આરોગ્ય અને આયુષ્યને આબાદ રાખવા અને જાળવી વધારવા માટે નિત્યની ક્રિયાઓમાં "અભ્યંગ" એક મુખ્ય અગત્યની ક્રિયા છે. અભ્યંગથી નીચે પ્રમાણે ફાયદાઓ થાય છે અને થોડા દિવસ કરી જોવાથી તેનો જાતિ અનુભવ થાય છે.

૧. શરીર ઉપરની ચામડી સુંવાળી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી દાદ (દરાજ) ખરજી, લુખસ, ચામડીની લુખાશ, મેલ અને એવા બીજા ચામડીનાં રોગો થતાં નથી અને થએલાં હોય તે મટે છે.

૨. શરીરના અવયવો કુમળા અને મજબુત થાય છે.

૩. રસ તથા લોહીના ઝાંપ પડેલા રસ્તાઓ ખુલ્લા થાય છે.

૪. બંધાઈ ગએલ લોહી છુટું પડી શરીરમાં ફરતું થાય છે.

૫. લોહીમાં ભરેલો વાયુ દૂર થઈ ઘણાંએક રોગોનો અટકાવ થાય છે.

૬. ઉની તાપ તથા તડકાગરમીથી તપેલું શરીર ઠંડું પડે છે.

૭. હવામાં ઉડતા ઝેરી અને ચેપી રોગનાં જંતુઓ-પરમાણુઓ બાધ કરી શકતાં નથી કેમકે તેલ જંતુનાશક છે.

૮. તેલ મર્દનથી કસરતના જેટલો ફાયદો થાય છે, શરીરમાં બળ અને કાન્તિ વધે છે તથા પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યંગ માટે ઋતુ તથા શરીરની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેલમાં કેટલાક પદાર્થો નાંખી સિદ્ધ કરી વાપરવામાં આવે તો વધારે ઠીક, તથાપિ સામાન્ય રીતે તલનું કાચું તેલ સૌને ફાયદો કરે છે. તેલ શરીરે ચોળતાં માથાના વાળમાં પણ નિત્ય નાખવું અને થોડાં ટીપાં કાનમાં પણ નાંખવાનો નિયમ રાખવો. આખા શરીરે તેલ ચોળવાનું ન બને તો માથું, કાન, પગની પીંડીઓ અને હાથપગનાં તળીયાં તો જરૂર તેલથી ઘસવાં. હમેશાં ન બને તો અઠવાડીયામાં એકવાર અને તે પણ ન બને તો શિયાળામાં તો જરૂર તેલ ચોળીને ન્હાવું.

ઉષાપાન—પાછલી ચાર ઘડી રાત્રીમાં ઉઠીને જે પાણી પીવામાં આવે છે તેને ઉષાપાન કહે છે. ઇશ્વર સ્મરણ કર્યા પછી પથારીમાં પગ બહાર મૂકતા પહેલાં જ આઠ અંજલી એટલે લગભગ રૂ. ૨૦ ભાર નિર્મળ પાણી પી જવું. આ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં પાણી પીવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને હરસ (મસા), સોજા, ઝાડા, તાવ, પેટના રોગ, કોઢ (ચામડીના રોગ), મેદ રોગ, મૂત્રના રોગ, લોહી બીગાડ, પિત્ત બીગાડ, કાન, આંખ, ગળું તથા માથાના રોગ વગેરે ઘણા રોગ મટે છે અથવા થતા અટકે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઘી, મધ, દૂધ, વગેરે જુદા જુદા ઉષાપાનની વિદ્વાન વૈદ્યની સલાહવડે યોજના કરી શકાય છે. વાત પ્રકૃતિવાળાએ ઘી પીવું, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાએ દૂધ પીવું, કફ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું અને મીશ્ર પ્રકૃતિવાળાએ એ વસ્તુઓનું પ્રકૃતિ પ્રમાણે મિશ્રણ કરીને પીવું પણ પાણી સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળમાં સુલભ અને સર્વની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પદાર્થ હોવાથી એકલા પાણીની અંજલીઓ પીવાનો નિયમ રહે તોપણ ઘણું સારૂં. જેઓ મોડા અને અનિયમિત ઉઠે છે તેમને ઉષાપાન કાંઇ કામનું નથી.

મળમૂત્રનો ત્યાગ—મળમૂત્રનો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને જ ત્યાગ કરવો, તેથી આરોગ્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ઉષાપાન મળને સાફ ઉતારવામાં મદદ કરે છે. જંગલ જવાનો સર્વોત્તમ અનુકૂળ અને આરોગ્યદાયક સમય પ્રાતઃકાળ છે, પણ મોડા ઉઠવાની ટેવથી તેમજ ઉઠીને બેદરકારીથી બીજા કામમાં લાગી જવાની કુટેવથી કેટલાક અવિચારી લોકો હાજત થયા છતાં મળમૂત્રની હાજતને દબાવી રાખે છે અને પછી એવી કુટેવથી ઘણાક રોગને જન્મ આપે છે, છતાં ખરા કારણનો વિચાર કે અટકાવ નહિ કરતાં તે રોગ મટાડવાનાં બીજાં ફોગટ ફાંફાં મારવામાં આવે છે. પરોઢીએ જાગી જવાય તે વખતે પેસાબની હાજત થઇ હોય છતાં આળસુ એદી લોકો એ હાજત દાબી રાખીને પથારીમાં પડી રહે છે, તે નુકસાનકારક ટેવ છે. પેસાબ અને ઝાડાની ક્રિયામાં નીચેના નિયમો જરૂર ધ્યાનમાં રાખવા.

૧. બીજાએ કરેલ મળમૂત્રવાળી જગાપર બેસવું નહિ.

૨. ઝાડો પેસાબ કરતી વખત કાંઇ પણ બોલવું નહિ.

૩. ઝાડો કે પેસાબ જોર કરીને કદિ પણ કરવો નહિ.

૪. મળમૂત્રના અવયવો પુષ્કળ પાણીવડે સારી રીતે શુદ્ધ કરવા.

૫. ઝાડો કે પેસાબ કરી આવીને પાણીના ઘણા કોગળા કરવા અને હાથ પગની પણ માટી અથવા સાબુવતી અચ્છી રીતે શુદ્ધિ કરવી.

૬. જાજરૂની અંદરના ઝાડા પેસાબનાં મલિન ઉડતાં પરમાણુઓને આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવા માટે ખાસ કરીને મસ્તક ઉપર કપડું વીંટીને ઝાડે જવું, કાન બંધ કરવા અને નાક આડું પણ કપડું ધરવું.

૭. જાજરૂ હમેશાં પાણીથી ધોવું, તથા જંતુનાશક પ્રવાહીથી ડિસઇન્ફેક્ટ કરાવવું. બની શકે તેમણે ગામ બહાર ખુલ્લી હવામાં જંગલ જવું.

મુખશુદ્ધિ-દાતણ—મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી મોં શુદ્ધ કરવું. મોં શુદ્ધ કરવાને દાતણ અથવા મંજનની જરૂર છે. આ દાતણ અથવા મંજનનો ગુણ એવો હોવો જોઇએ કે, મોંની અંદર જામેલા મેલને, કફને, દાંતની છારીને અને પેઢાં ઉપરના પિત્તને દૂર કરી શકે. દુર્ગંધને દૂર કરનાર અને તુરા સ્વાદના પદાર્થો તેને માટે વધારે ઉપયોગી છે. બાવળ

૨. જાડા અને નબળા શરીરવાળા માણસોએ ટાઢે પાણીએ ન્હાવું નહિ, તેમજ ભૂખ્યે પેટે ન્હાવું નહિ. તેમણે દૂધ, ચા, કે કોકો નાસ્તો કરીને પછી ન્હાવું. તેમજ તડકો પડતા પછી ન્હાવું.

૩. માથા ઉપર ઠંડા અથવા કોકરવરણા પાણીથી અને માથાની નીચે ગરમ પાણીથી ન્હાવું, પિત્ત પ્રકૃતિવાળા જુવાન બળવાન માણસો ઠંડા પાણીથી ન્હાય તો હરકત નહિ, પણ સામાન્ય રીતે મીઠું ગરમ પાણી સ્નાનશુદ્ધિ માટે સૌને અનુકૂળ છે.

૪. ભરે પેટે તેમ જ બપોરે જમ્યા બાદ ન્હાવું નહિ. ન્હાવાને માટે હમેશાં એકાંત જગાની જરૂર છે. એકાંત જગા વિના સંપૂર્ણ સ્નાન થઈ શકતું નથી અને સંપૂર્ણ અંગોની બરાબર શુદ્ધિ થવા વિના સ્નાનનો હેતુ પાર પડી શકતો નથી.

૫. શરીરને સાદા સાબુથી કે માટીથી સારી રીતે ચોળીને ન્હાવું અને ન્હાવા પછી કોરા રૂમાલ કે ટુવાલથી પલોટીને શરીરને કોરું કરવું. ભીના કપડાથી કે ભીના રૂમાલથી શરીર કોરું થઈ શકતું નથી અને એવી રીતે શરીર લૂછવાથી કશો ફાયદો થતો નથી. ખરખરી સારી રીતે ઘસીને લૂછવાથી ભીનાશ દૂર થાય છે એટલું જ નહિ પણ તેથી મેલ દૂર થાય છે, લોહી સારી રીતે ફરી શકે છે અને ચામડી ઉપર તેજ આવે છે. તેથી કસરત પણ થાય છે. નાહક ગોળ્યા સાબુ ચામડીને સ્વચ્છ કરવાને બદલે પ્લાસ્ટરનું કામ કરી ઉપલા છિદ્રોને પૂરી નાખે છે!

૬. તાવ, ઝાડો, આફરો, સળેખમ, કફ તથા વાયુ એટલા રોગમાં, તેમ જ જમ્યા પછી તરત ન્હાવું નહિ, એવી વૈદકશાસ્ત્રની ભલામણ છે.

ન્હાવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આયુષ્ય તથા શક્તિ વધે છે, ઉત્સાહ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. મેલ, મેળ, થાક, પસીનો, આળસ, તરસ તથા બળતરા મટે છે. ચોળીને ન્હાવાથી ચામડી ઉપરના છિદ્રોના મો ખુલ્લાં થાય છે અને શરીરની અંદરના નિરૂપયોગી મેલને પસીના રૂપે બહાર આવવાને બની શકે છે.

સ્નાન કર્યાં પછી શરીર અને મન શુદ્ધ તથા પ્રફુલ્લિત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો શાંત થાય છે, માટે તે વખતે ફુરસદ મળ્યા પ્રમાણે ઈશ્વર અને પોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન, નામ સ્મરણ અને પૂજન કરવું. ચા, દૂધ કે નાસ્તો વગેરે કરવો હોય તે પણ આ વખતે કરવો અને પછી પોતાના કામ ધંધે વળગવું. ખાલી પેટે કામ કરવું નહિ. નિત્યના નિયમિત વખતે જમવું.

ભોજન—ભોજનનો જુદા જુદા લોકોનો જુદો જુદો રીવાજ હોય છે એટલે એ સંબંધી અત્રે લખવાની જરૂર નથી. તથાપિ કેટલીક સામાન્ય સૂચનાઓ આ ઠેકાણે નકામી નહિ ગણાય.

ખાવામાં જેમ બને તેમ નિયમિત અને મિતાહારી રહેવું, એ તન્દુરસ્તી અને દીર્ઘાયુષ્યને માટે અગત્યના નિયમો છે. અધુરી ભુખમાં અથવા અજીર્ણમાં જમવું નહિ, તેમજ ભુખ લાગ્યા પછી તેને મારવી નહિ. આ બન્ને જાતની બેદરકારી શરીરને બારે મ્હોટી હાનિ કરે છે. ભુખ લાગ્યા છતાં નહિ ખાવાથી લાકડાં વિના જેમ અગ્નિ લાકડાંને બાળીને પોતે ઓલવાતો જાય છે તેમ, શરીરનો અગ્નિ મંદ પડે છે. થોડી ભુખમાં પણ જમવું નહિ. ખરી ભુખ લાગે ત્યારે જ જમવાનો વખત થયો સમજવો.

તેલની ચીકાસ કાઢવા માટે શરીર ઉપર ચણાનો આટો અથવા આંબળાંનો બારીક ભુકો ઘસીને પછી ન્હાવું. સાબુથી ન્હાવાથી પણ એ ચીકાશ દૂર થશે. નવો તાવ અજીર્ણ રેચ અને ઉલટી વગેરે દરદોમાં અભ્યંગ કરવો નહિ.

વ્યાયામ—કસરત—શરીરે તેલ ચોળીને મર્દન કરવાથી કસરતનો કેટલોક હેતુ પાર પડે છે, તો પણ બની શકે તો તન્દુરસ્ત માણસોએ પોતાની આરોગ્યતા સાચવવા માટે રોજ થોડી થોડી કસરત કરવી. કસરતના પ્રયોગોમાં મુગદળ ફેરવવા અને દંડ પીલવા એ સારી કસરત છે અને ચાલવાની કસરત સર્વોત્તમ છે. કસરત કરવાથી શરીરનું લોહી ઝડપથી ફરે છે, ઝેરી તત્વો ઝડપથી બહાર નીકળી જાય છે, શરીરનાં ગાત્રો પ્રફુલિત થાય છે, અવયવો ઘાટદાર થાય છે, શરીરમાં સ્ફુરતી આવતાં કામ કરવાની શક્તિ વધે છે, કફ વગેરે દોષ નાશ પામે છે અને જઠરાગ્નિ સારો થાય છે. કસરતથી જેના અવયવો મજબુત થયા હોય તેવા માણસોથી રોગ છેટે રહે છે. શરીરનું સ્થૂલપણું અને મેદ કસરતથી જેવી સારી રીતે મટે છે તેવી રીતે દવાથી પણ મટી શકતા નથી. ઘી, તેલ વગેરે ચરબીવાળાં સ્નિગ્ધ ભોજનો કરવાવાળાઓને કસરતથી સારો ફાયદો થાય છે. શિયાળાની ઋતુમાં અને વસંતઋતુમાં કસરત ફાયદો કરે છે. કસરતના સંબંધમાં નીચેની સુચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

૧. વૃદ્ધ, બાળક, માંદા અને અશક્ત માણસોએ કસરત કરવી નહિ. શક્તિ અને પ્રકૃતિની અનુકૂળતા પ્રમાણે ખુલ્લી હવામાં થોડીવાર ફરી આવવું એ તેમને માટે કસરત છે.

૨. જુવાન માણસોએ કસરત માફકસર કરવી. કસરત કરતાં મોઢું સુકાવા માંડે અને શરીરે પરસેવો થવા માંડે એટલે કસરત છોડી દેવી.

૩. ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત, છાતીનો જખમ, શરીરના કોઇપણ ભાગનો જખમ અને દુબળાપણું, એટલા રોગોમાં કસરત કરવી નહિ. માત્ર ખુલ્લી હવામાં જરા ફરવું.

૪. જમ્યા પછી કે સ્ત્રીસેવના કર્યા પછી કસરત કરવી નહિ.

૫. બહુ કસરત કરવાથી ખાંસી, તાવ, ઉલટી, ગ્લાની, તૃષા, ક્ષય, મૂર્છા, શ્વાસ તથા રક્તપિત્ત વગેરે દરદો થઇ આવવાનો સંભવ છે.

સ્નાન—ન્હાવાના હેતુ સમજીને, ન્હાવાની રીતે ન્હાવું જોઇએ; સ્નાનમાં ધર્મ માનનારા ધર્માંધ લોકો વારંવાર ન્હાય છે, પણ જે રીતે ન્હાવું જોઇએ તે રીતે એકવાર પણ ન્હાતા નથી. સ્નાન કરવામાં જે ધર્મ છે તે પવિત્રતાનો છે અને સારી રીતે ન્હાયા વિના શરીર પવિત્ર કે શુદ્ધ થતું નથી. આપણા લોકો ન્હાવામાં ગરમ પાણીનો, મફત મળતા પાણીનો અને સાબુ વગેરેનો જેટલો લાભ કરે છે તેથી સેંકડો ગણી હાનિ—(શરીરની અને પૈસાની) શરીરે મેલાઘેલા રહેવાથી તથા ચામડીના અને બીજા રોગોથી તેમને સહન કરવી પડે છે. તન્દુરસ્ત માણસોએ, ન્હાનાં બાળકોથી મોટાં સૌએ, નિત્ય એક વાર તો ન્હાવું જ જોઇએ અને તે સવારમાં જ ન્હાવું જોઇએ. સ્નાન કરવામાં નીચેના નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

૧. માથા ઉપર ગરમ પાણી કદી નાખવું નહિ, કેમકે તેથી આંખને હાનિ પહોંચે છે. માત્ર મગજમાં કફ ભરાયો હોય, શરદી થઇ હોય કે પોતાના વૈદ્યની સલાહ હોય તો જ માથે ગરમ પાણી નાખવું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

શુદ્ધ અને સારો આહાર કરવો. જમવાની જગા, પહેરવાનાં વસ્ત્ર તથા વાસણો સ્વચ્છ અને મનપસંદ થાય એવાં હોવાં જોઈએ. જમતાં જમતાં મન પ્રસન્ન થાય એવી જ વાતો કરવી ને કરાવવી. મનને ખેદ કે ગ્લાનિ થાય એવી વાતો સાંભળવી નહિ અને એવી વસ્તુઓ નજર આગળ રાખવી પણ નહિ. પ્રિયમિત્ર, આનંદ આપનારી સ્ત્રી કે પોતાને પ્રિય એવા કોઈ પણ સોબતી કે સ્નેહી સંબંધીની સાથે જમવું અથવા તેને પાસે બેસાડીને જમવું. આરોગ્ય અને આયુષ્યની ઇચ્છા કરનારાઓએ બહુ તીખા, બહુ ખાટા, બહુ ખારા, અને બહુ ગરમ મસાલાવાળા પદાર્થો ખાવા નહિ. રુચિ અને પ્રકૃતિને અનુસારી જુદા જુદા રસવાળું પણ સાદું ભોજન કરવું. જમતાં જમતાં નીચેની સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ છે:—

૧. મળી શકે અને ભાવી શકે તેમણે પ્રથમ સીંધાલૂણ મેળવેલ આદુની કટકીઓ ચાવી જવી, કેમકે તેથી રુચિ વધે છે.

૨. જમવાના આદિમાં રોટલી વગેરે કઠણ પદાર્થ બરાબર ચાવીને ખાવા, પછી દાળ–ભાત જેવા નરમ પદાર્થો અને છેલ્લે દુધ કે છાશ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થ ખાવા.

૩. સ્વાદ વગરનું, આંખને ગમે નહિ એવું અને વાસી અન્ન ખાવું નહિ.

૪. ઉનું બળબળતું અન્ન બળનો નાશ કરે છે, માટે બહુ ગરમ નહિ, તેમ છેક ટાઢું પડી ગયેલું ન હોય, એવું તાજું તૈયાર થયેલું અન્ન ખાવું.

૫. મંદ અગ્નિવાળાને અડદ વગેરે પદાર્થો સ્વભાવથીજ ભારે પડે છે.; મગ, મઠ, તુવેર વગેરે વજન કરતાં વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે અને દળેલું અન્ન સંસ્કારથી ભારે પડે છે, એટલે લોટમાંથી લાડુ વગેરે બનાવેલ મિષ્ટાન્ન ભારે પડે છે.

૬. જમ્યા પહેલા પાણી પીવું નહિ, વચમાં વચમાં બહુ થોડું થોડું એકાદવાર પાણી પીવું અને જમ્યા પછી એકાદ ઘુંટડો પાણી પીવું. જમ્યા પછી કેટલોક વખત ગયા પછી તરસ પ્રમાણે પાણી પીવું. જમીને તુરત ઘણું પાણી પીવાથી નુકસાન છે.

૭. અડદ અને ઘઉં બાજરી વગેરેના આટાથી બનેલા અન્નથી પોણું પેટ ભરવું અને મગ, તુવેર, વગેરે દાળ અને ભાતથી પુરૂં પેટ ભરવું. દુધ, છાશ, પીવાના પદાર્થો સૌથી હલકા છે અને જમવાના અંતમાં પીવાથી તૃપ્તિ થાય છે. છાશ પીવી તો ગાયના દુધની મોળી છાશ પીવી. પવનને ફરવાનો માર્ગ રાખવા કાંઇક ઓછું જમવું.

૮. વિરૂદ્ધ આહાર કરવો નહિ એ વિષે વિસ્તારવાળું વર્ણન જુઓ પ્રકરણ ૩ જું. ખાનપાનના પથ્યાપથ્ય વર્ગ.

૯. રાત્રે હલકું અથવા થોડું ખાવું અને સુવાના સમય પહેલાં બે ત્રણ કલાક અગાઉથી વાળુ કરી લેવું. ખાઇને તુરત સુવું નહિ.

૧૦. જમ્યા પછી મોં બરાબર ખંખાળીને સાફ કરવું. જો દાંતનાં પેઢાં તથા પોલમાં અન્ન ભરાઇ રહે અને તે કાઢી નાખવામાં ન આવે તો તે અન્ન સડે છે, વાસ મારે છે ને દાંતનાં તથા મોંનાં અને હોજરીનાં દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ખનો હેતુ છે, માટે દરેક પ્રવૃત્તિ સર્વના સામાન્ય સુખનો હેતુ લક્ષમા રાખીને કરવી અને તેનુંજ નામ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે.

૨. આપણું સારૂં ચાહનારા મિત્રો પર પ્રેમ રાખવો અને શત્રુઓથી દૂર રહેવું.

૩. અન્ય પ્રાણીનો ઘાત, ચોરી તથા વ્યભિચાર એ ત્રણ કાયિક (કાયાના) પાપકર્મો, ચાડીચાપલું, કઠોર વચન, અસત્ય અને અમર્યાદ બોલવું એ ચાર વાચિક (વાણીના) પાપકર્મો, પ્રાણીની હિંસા કરવાનો વિચાર, અદેખાઇ, વિપરીત વિચારો, એ ત્રણ માનસિક પાપકર્મો; એ પ્રમાણે દશ પ્રકારનાં પાપકર્મ શરીર–વાણી તથા મન વડે થાય છે તે ન કરવાં, કેમકે એ પાપકર્મો શરીર તથા મનના રોગનાં કારણ પણ થાય છે.

૪. દીન એટલે નિરાધાર અને અપંગ અનાથ ગરીબ લોકો પર દયા રાખી તેમને યથાશક્તિ મદદ કરવી.

૫. કીડી જેવાં નાના નાના જંતુઓથી માંડીને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના સમાન ગણવા. સુખ દુઃખની લાગણીઓ તેમને પણ આપણા જેવી જ છે.

૬. દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૈદ્ય, રાજા અને અતિથી એમનું પૂજન કરવું એટલે તેમનું યોગ્ય સન્માન કરવું, કેમકે તે સર્વની પ્રવૃત્તિ આપણા રક્ષણ અર્થે છે. જગતમાં જે વસ્તુ જેટલે દરજ્જે વિશેષ ઉપયોગી એટલે દરજ્જે તે વિશેષ સન્માનને પાત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણો જગતના ગુરૂ અને પરોપકારી હતા માટે પૂજાતા અને હજી પણ જેમનામાં એ ગુણ છે તેઓ પૂજવા યોગ્ય જ છે. ગાય પરોપકારી પ્રાણી છે. આપણને તેનામાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું પોષણ મળે છે માટે તે પણ પૂજવા યોગ્ય જ પ્રાણી છે. રાજા રક્ષણ કરે છે માટે તે પણ પૂજ્ય છે. વૈદ્ય, નિર્લોભી અને સદાચારી હોય તો તે પણ ઉપકારક હોઇને પૂજ્ય છે.

૭. યાચક માગવા આવે તો યથાશક્તિ આપવું. તેને કાંઈ ન આપી શકો તોપણ તેને કઠોર વચન કહીને તેનો તિરસ્કાર તો નહિ જ કરવો.

૮. અપકારના ઉપર પણ ઉપકાર કરવાની ટેવ રાખવી. ઉપકાર કરવાના પ્રસંગ માગ્યા મળતા નથી. માટે પ્રસંગ મળે તો શત્રુ ઉપર પણ ઉપકાર કરી લેવો

૯. સંપત્તિ તથા વિપત્તિમાં મન સમાન રાખવું. સંપત્તિમાં હર્ષ કે ગર્વ ધરી જવો નહિ અને વિપત્તિમાં શોક કે દીનતાને આધીન નહિ થવું. ઇર્ષ્યા હેતુપર કરવી; કોઇના ફળની ઇર્ષ્યા કરવી નહિ.

૧૦. પ્રસંગ વિના બોલવું નહિ. જેટલું બોલવું તેટલું હિતકર, સત્ય અને મધુર બોલવું.

૧૧. પ્રથમ બોલનારા, હસમુખા તથા દયાથી કોમળ થવું. એકલા સુખ ભોગવીને ખુશી ન થવું. સર્વ જગ્યાએ જેમ વિશ્વાસુ ન થવું, તેમ સર્વત્ર વહેમી પણ ન થવું.

૧૨. કોઇ માણસ મારો શત્રુ છે કે હું તેનો શત્રુ છું, એવો પોતાના મનનો પ્રકાશ બીજા પાસે કદી પણ ન કરવો. પોતાનું કે પારકું અપમાન થયું હોય તે વાત બીજે પ્રકટ ન કરવી.

૧૩. બીજાઓને રીઝવવામાં ચતુર થવું; એટલે ખુશામત કરીને [illegible] પણ સામા માણસોની પ્રકૃતિ જોઇને જે માણસ જે રીતે ખુશી થાય તે[illegible]

૧૪. ઇન્દ્રિયોને પીડવી નહિ, તેમ તેને બહુ લાડ પણ ન લડાવવાં.

૩૦. સોપારીએ ભોજન, [illegible], નિદ્રા, [illegible] અને કોઈ [illegible] ચાલવા કરવાં નહિ, ઉતાવળે ચાલવું કે તેવું [illegible] ભોજન, [illegible] તુરતમાં [illegible] ભોજન બાદ સૂવું નહિ.

૩૧. અંધ, [illegible] તથા નબળાં માણસોને [illegible] નહિ. [illegible] નહિ તથા [illegible] કે [illegible] કરવું નહિ.

૩૨. સુતાંની [illegible] કેશ નહિ, [illegible] નહિ અને [illegible] નહિ; [illegible] નહિ.

૩૩. કોઈ મનુષ્યને [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] નહિ.

૩૪. [illegible] નિયમિત [illegible] છે.

૩૫. [illegible] છે. [illegible] નથી.

સાર્વજનિક આરોગ્યતા જાળવવા માટે જે જે મુખ્ય બાબતો પ્રત્યેક મનુષ્યે લક્ષ્ય આપવાની છે અને જેને અનુસરીને ચાલવાનું છે, તે બાબતોનો આ પુસ્તકમાં સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. હવે સાર્વજનિક આરોગ્યનો વિચાર કરીએ. લોકોની સામાન્ય સુખાકારી માટે જેમ પ્રત્યેક મનુષ્યોએ આહાર, ખુલ્લી હવા, વિગેરે સંબંધ રાખવાની જરૂર છે, તેમ સમાજે અને સરકારે ગામડાં તથા શહેર સુધરાઈ ખાતાના અધિકારીઓએ પણ એ બાબતો ઉપર નિરંતર ખાસ ધ્યાન રાખવાની છે. સરકાર તરફથી નિમાયેલા સુધરાઈ ખાતા લોકોની તંદુરસ્તી માટે બની શકે એવા ઉપાયો હાથ ધરે છે અને તેવી લોકોની સામાન્ય સુખાકારી દરેક અંશે જળવાય છે. પરંતુ જે બાબતો મનુષ્યના પોતાના હાથની છે અને અધિકાર વર્ગને જેની સાથે સંબંધ નથી હોતો તેવી બાબતમાં લોકોનું અજ્ઞાન અનેક ઉપદ્રવો અને વ્યાધિઓનું કારણ થઈ પડે છે. માટે આરોગ્યતા એટલે શરીર સંરક્ષણના નિયમોથી વાકેફ રહેવું. એ નાના મોટા સર્વ મનુષ્યની ખાસ અગત્યની ફરજ છે. એક માણસની અજ્ઞાનતાથી ઘણીવાર હજારો ને લાખો માણસના જાનને જોખમ પહોંચી જાય છે. પણ અજ્ઞાન પ્રજાને આવા પ્રકારના આરોગ્યતાના નિયમોથી વાકેફ કરવાની ફરજ તો સરકાર અને વિદ્વાન લોકોને માથે આવી પડે છે. વૈદ્યવિદ્યાને ખીલવવા ખંત રાખનારા વૈદ્યોની અને ડાક્ટરોની તથા લોકોની સુખાકારીની કાળજી રાખનારા વિદ્વાન લોકોની અને સરકારની સૌથી પહેલી અગત્યની ફરજ એ છે કે, દુનિયામાં જે જે કારણોથી રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે તે કારણો શોધી બહાર પાડવાં અને એવાં કારણો ફરી ઉત્પન્ન થાય નહિ તેને માટે યોગ્ય ઉપાયો કેમ લગાડવા જોઈએ; તથા પ્રજાને એવાં કારણોથી વાકેફ અને જાગ્રત કરવી જોઈએ. મ્યુનિસિપાલીટીઓ મોટા મોટા રસ્તાઓ, પોળો, શેરીઓ અને ઉપરઉપરની ગલીકુંચીઓમાં જઈ તપાસ કરી ગમે તેટલી સફાઈ રાખે, પરંતુ જ્યાંસુધી લોકો પોતાનાં ઘર અને આંગણામાં એકઠી થતી ગંદકીથી નીપજેલા પરિણામો અને ખાનપાનના ચોક્કસ નિયમોથી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી શહેર સુધરાઈ ખાતાનો હેતુ

૧૫. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણમાંથી એક પ્રાપ્ત ન થતું હોય એવો ઉદ્યોગ કરવો નહિ અને એ ત્રણને પરસ્પર બાધ આવે એવો ઉદ્યોગ પણ નહિ કરવો; અર્થાત્ એકેની હાનિ ન થાય એવો ઉદ્યોગ કરવો.

૧૬. એક જ જગાએ કે એકજ વસ્તુપર આસક્તિ કરી રહેવી નહિ. મધ્યમ રીતે વર્તવું.

૧૭. વાળ, નખ, દાઢી, મૂછ વગેરે ટુંકાં અને સાફ રાખવા, તેમજ નાક, કાન વગેરે મળ નીકળવાના ઠેકાણાં પણ ચોખ્ખાં રાખવાં.

૧૮. રોજ સ્નાન તથા સુગંધી પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. જુનાં મેલાં કપડાં નહિ પહેરવાં; તેમ ઉદ્ધતપણે આછકલા થઈને પણ નહિ રહેવું. પોતાના શરીરની તથા વસ્ત્રની ઉજ્વળતા રાખવી, એથી મન પ્રસન્ન રહે છે, લોકોમાં સત્કાર થાય છે અને તેથી શારીરિક તેમજ માનસિક બંને પ્રકારના સુખો મળે છે.

૧૯. છત્રી તથા જોડા વિના બહાર જવું નહિ. ચાલતા ચાલતાં પોતાની આગળ એક હાથ સુધીના અંતરમાં ધ્યાનપૂર્વક દૃષ્ટિ રાખવી. તાપ, વરસાદ અને બીજા અકસ્માતો સામે સાવચેત રહેવાના આ ઉપાયો છે.

૨૦. રાત્રિના વખતે અથવા કાંઈ ટંટો બખેડો હોય તે વખતે ઘર બહાર જવું હોય તો સાથે લાકડી તથા એકાદ સોબતી કે નોકર સાથે રાખીને બહાર જવું અને માથે ફેંટો બાંધવો; વખતે માર પડે તો ફેંટાથી માથાનું રક્ષણ થાય.

૨૧. બળ કરીને નદી તરવી નહિ, અગ્નિ સામે જવું નહિ, નઠારા વહાણપર બેસવું નહિ.

૨૨. છીંક તથા બગાસું ખાતાં તથા હસતાં મોં આડો હાથ રાખવો, નાક તાણવું નહિ, કારણ વિના જમીનપર લીટા કરવા નહિ કે ભોંય ખોતરવી નહિ અને હાથપગના ચાળા કરવા નહિ.

૨૩. દેહ, વાણી તથા મનનાં કામ થાકતાં પહેલાં જ બંધ કરવાં, ઉભે પગે ઘણીવાર બેસવું નહિ અને રાત્રે ઝાડ તળે સુવું નહિ.

૨૪. ચોતરો, ચઉતરો, દેવસ્થાનનું ઝાડ, ચાર માર્ગનો ચકલો, દેવાલય એ જગ્યાઓમાં રાત્રે વસવું નહિ. વધ કરવાની જગ્યા, નિર્જન અરણ્ય, ઉજડ ઘર તથા સ્મશાન એવી જગ્યાઓમાં દિવસે પણ વાસ કરવો નહિ.

૨૫. સૂર્ય સામે જવું નહિ, માથાપર ભાર ઘણીવાર રાખવો નહિ. ઝીણી, પ્રકાશવાળી, અપવિત્ર અને અપ્રિય વસ્તુઓ જોયા કરવી નહિ.

૨૬. દારૂ પીવો નહિ, વેચવો નહિ અને સ્પર્શ પણ કરવો નહિ.

૨૭. પૂર્વ દિશાનો પવન, પૂર્વનો તડકો, ઉડતી રજ, ઝાકળ તથા કઠોર વાયુ એ સર્વનો ત્યાગ કરવો.

૨૮. વાંકા શરીરે છીંક, ઓડકાર કે હાંસો ખાવો નહિ; વાંકા શરીરે સુવું ખાવું કે મૈથુન

૨૯. ...કતથા જનાવરો, ઝેરવાળાં જનાવરો, શીંગડાંવાળાં જનાવરો, તેમનાથી દૂર રહેવું અને નીચ ...ઓની સેવા કરવી નહિ.

અજ્ઞાનતા બતાવે છે. ભાદરવા માસનાં શ્રાદ્ધ, આસો માસના પ્રથમ પક્ષમાં હોમ હવનની અષ્ટમી, શરદ્ ઉત્સવ, વસંતઋતુમાં હોળીના તહેવાર, વગેરે પ્રસંગો રૂએને વૈદ્યવિદ્યાની સમયોચિત સલાહનાં જ પરિણામ હોય, એ વાતનો તમારા મનમાં કોઈ દિવસ વિચાર સરખો પણ આવ્યો છે? નહિ જ! જે વાતોમાં આપણું હિત રહેલું છે તે વાતોને તો આપણે હસવા સરખી માની એટલે તે વાતો વિષે વિચાર કરવાનો અવકાશ જ ક્યાંથી મળે? વર્ષાઋતુનો ઉઘાડ થયા પછી ભાદરવામાં એકદમ તાપ પડી તે આપણા શરીરના પિત્તને ઉકાળે છે. તે વખતે પિત્તને શાન્તિ થાય એવો આહાર લેવો જોઈએ. માટે જ એ માસમાં મુએલાં માબાપ અને સગાંવહાલાંને યાદ કરી પ્રીતિ અને શ્રદ્ધાથી તેમનું શ્રાદ્ધ કરવાનું અને તે શ્રાદ્ધમાં દુધપાક કે ખીર (દુધ ચોખાની) ભોજન જમવા જમાડવાનું ઠરાવ્યું છે અને તેમ ઠરાવવામાં વૈદ્યવિદ્યામાં કુશળ વિદ્વાનોની જ ઉંડી ઉંડી સલાહ હોય એમ જોવામાં આવે છે. લોકો વિચારને માન આપવા કરતાં ચાલતી રીતને કે રૂઢીને વિશેષ માન આપવાવાળા હોય છે, તેથી હેતુ સમજાવીને માત્ર વિચારો લખી જણાવવાથી લોકો તે પ્રમાણે વર્તવાને જેટલા આગ્રહી રહે છે તે કરતાં ધર્મના કારણથી તેવી વાતોને માનવા–પાળવામાં વિશેષ પ્રીતિ ધરાવતા જણાય છે. આસો સુદ આઠમે ઘેર ઘેર હવન કરી હવાને શુદ્ધ કરવાનો હેતુ ઘણો જ સારો છે અને આજ સુધી તે હેતુ શ્રદ્ધાથી સચવાતો હતો, પણ સુધરેલા લોકોએ એ વાતને નજીવી અથવા નકામી ગણીને મૂકી દેવા માંડી છે, તેમાં તેઓ પોતાના દેશના એક અતિ હિતકર અને ઉત્તમ આચારને બંધ પાડવાની મોટી ભૂલ કરે છે. હોળીના દેશાચારમાં જે દૂષણ જેવું છે તે માત્ર નાગાં, ઉઘાડાં ભાષણો અને ભુંડું બોલવાનું છે; સિવાય એ તહેવારોમાં રમત ગમતો અને હોળીકા પ્રકટવાની રીત ઋતુને અનુસરીને દાખલ થઈ જણાય છે. ઋતુચર્યામાં કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે શિશિરઋતુમાં આપણા શરીરમાં કફનો જમાવ થાય છે અને વસંતઋતુમાં તે કફનો કોપ થઈ શરીરમાં અનેક ઉપદ્રવો થવાનો સંભવ છે. માટે એ કફને વસંતઋતુની શરૂઆતમાં રેચ, ઉલટી, કસરત કે સૂકા ખોરાકથી ઓછો કરવો જોઈએ. એવા ફાગણના હોળીના પહેલાં પંદરેક દિવસ સુધી લોકો મર્દાની કસરતો અને રમતો ખેલે છે તથા ધાણી દાળીઆ જેવા હલકા અને શુષ્ક પદાર્થ છુટથી ખાય છે અને છેવટે હોળી તાપીને કફની નીવૃત્તિ કરે છે. યજ્ઞયાગનો હેતુ પણ હવાની શુદ્ધિનો જણાય છે અને યજ્ઞો કરવાનું જે મોટું ફળ મનાયું છે તે મોટું ફળ મુખ્ય તો હવાની શુદ્ધિનું અને હવાની શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતી લોકોની આરોગ્યતાનું હોય એમ સમજાય છે, માટે આપણા જે આચારોને આરોગ્યતાની સાથે સંબંધ છે, એવા આચારોનો અનાદર નહિ કરતાં તેનો હેતુ સમજીને તે આચારોને પાળવા અને અજ્ઞાન લોકો પાસે પળાવવા એ દેશના સમજુ અને ડાહ્યા પુરૂષોનું કામ છે. મરકી વગેરે મહામારીના વખતમાં આપણા હિંદુ લોકોમાં પોળોમાં હવન કરવાનો તથા ઉજાણીઓ કરવાનો ચાલ છે તે ઘણો જ સારો છે. સુધરેલા લોકો તેવા આચારોને હસે છે, પણ એવા હાસ્યમાં તેમની અજ્ઞાનતાની પ્રતીતિ થાય છે.

યથાર્થ પાર પડી શકે નહિ. એવો અજ્ઞાનતાથી ભરેલો છે. ઊંચલી પાયરીનો કેટલોક વર્ગ પણ શરીરના રક્ષણના નિયમોથી તો અજાણ્યો છે. કદી આ બાબતમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે કે, કેળવણીના પ્રસારની સાથે લોકોનું અજ્ઞાન દૂર થવા માંડ્યું છે ને થશે, તો તે દલીલ બરાબર નથી; કેમકે હાલ જે કેળવણી અપાય છે, તેમાં શરીર રક્ષણ સંબંધી ખરું કહીએ તો કશું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી શાળાની ચોપડીઓમાં કસરત, હવા, પાણી, અજવાળું વગેરે વિષયોના પાઠો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, પણ શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામીને લીધે એ બાબતો કુમળી વયના બાળકોના મગજમાં યથાર્થ ઉતરી કે ઠસી શકતી નથી. વળી એ વિષયોનું જેટલા વિસ્તારમાં વિવેચન કરી બાળકોને જ્ઞાન આપવું જોઇએ તેટલા વિસ્તારમાં કરવામાં આવ્યું નથી. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં થોડાંએક વર્ષ થયા સેનીટરી પ્રાયમર એટલે આરોગ્યવિદ્યા દાખલ થઈ છે અને તે વરસને છેલ્લે હવાડે વર્ગમાં શરૂ કરવામાં આવતી હોય એમ જણાય છે; અને પરીક્ષકો અમુક જાતના સવાલ પુછે છે એ વાતપર લક્ષ આપીને શિક્ષકો તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોના ચોક્કસ સવાલો મોઢે ગોખાવી મારે છે, અને તેમ કરવામાં શિક્ષકોનો બીલકુલ દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી; કેમકે બીજા મુખ્ય વિષયો તૈયાર કરાવવાનો પણ પુરતો વખત નથી મળતો તો જે વિષયને ગૌણતા આપી છે તે વિષયપર પૂરતું ધ્યાન ન જ અપાય એ સ્વાભાવિક છે. માટે સ્કૂલ કમીટીઓની ફરજ એ છે કે, આ વિષયને મહત્વ આપવું જોઇએ અને આરોગ્યવિદ્યાને બીજી વિદ્યાના જેવી જ નહિ; પણ વળી વિશેષ અગત્યની જાણીને તેને એક મુખ્ય વિષય તરીકે ધોરણમાં દાખલ કરવી જોઇએ. આવું વૈદકનું તત્વ ઉમેરી અભ્યાસીઓને ઓસડીયાં બનાવતાં શીખવવું, એવો અમારો લખવાનો બીલકુલ હેતુ નથી, પણ હવા પાણી, ખોરાક, વ્યાયામ (કસરત) વગેરે બાબતોમાં સુખાકારીનો ભંગ થવા જેવી શી શી વાતો જાણવા જેવી છે તે તથા આરોગ્યતા જાળવવા ખાતર ઋતુઓના ફેરફારથી શરીરપર થતી અસર, તેને માટે રાખવી જોઇતી સાવચેતી તથા હમેશાં ઘરમાં ખાનપાનની વપરાતી ચીજોના ગુણદોષ. એટલી વાતો દરેક માણસે અવશ્ય જાણવા જેવી છે; માટે સંબંધના પ્રથમ સામાન્ય નિયમોના અને પછી બારિક વિષયોના કેટલાક પાઠ નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે.

પાણીનું પૃથક્કરણ મોઢે બોલી જનારો વિદ્વાન વિદ્યાર્થી પણ ઘરમાં રોજ ખાવામાં આવતી ચીજોના ગુણ દોષ ન જાણી શકે એ કેટલી અજ્ઞાનતા! મૂળા અને દૂધના સંયોગથી રોજ શરીરમાં થોડું થોડું વિષ એકઠું થઈ તેનું શું પરિણામ આવે છે તે વાત તે સ્વપ્નમાં પણ જાણતો હોતો નથી. આકાશના ગ્રહો અને તારામંડળની ગતિ તથા ફેરફારના નિયમો તે મુખપાઠે પઢી જશે. પણ ઋતુઓના ફેરફારથી પોતાના શરીરમાં શું ફેરફાર થયા કરે છે અને તેને માટે શી શી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, તે વાત તે બીલકુલ સમજી શકતો નથી. સૂર્ય તથા ચંદ્ર ગ્રહણનાં કારણો અને તેમના આકર્ષણથી થતા દરિયામાં ભરતીઓટના નિયમો તે સમજાવી શકશે, પણ એજ ગ્રહોની શરીરપર શું અસર થાય છે અને તેના આકર્ષણથી શરીરમાં કેવી રીતે ભરતીઓટ થાય છે તેનું તેને જરા પણ જ્ઞાન કે ભાન હોતું નથી. એવાં જ કારણોથી એકાદશી જેવાં ઉપવાસના વ્રતો વૈદ્યવિદ્યાના આધારથી ધર્મરૂપે દાખલ થએલાં છે તેનું હાસ્ય કરીને તે ઉલટી પોતાની વિશેષ

[illegible]

વસંત ઋતુ—ફાગણ, ચૈત્ર.
ગ્રીષ્મ ઋતુ—વૈશાખ, જેઠ.
વર્ષા ઋતુ—અષાડ, શ્રાવણ.
શરદ ઋતુ—ભાદરવો, આસો.
હેમંત ઋતુ—કાર્તિક, માગશર.
શિશિર ઋતુ—પોષ, માહ.

[illegible] ઋતુઓના નિયમો પાળવા.

ઋતુઓના કેટલાક નિયમો તો કુદરત પોતે પળાવે છે. ટાઢ પડે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ ગરમ કપડાં પહેરવાની અને ગરમ ઉપચારો કરવાની આપણી ઇચ્છા થાય છે અને ઉનાળામાં બહુ તાપ પડે છે ત્યારે ઝીણાં વસ્ત્રો પહેરવાની અને ટાઢા ઉપચારો કરવાની ઇચ્છા થાય છે. [illegible] આપણું શરીર [illegible] એ જ નિયમ [illegible]

ઋતુચર્યા.

દરરોજના દિવસ કે વરસના જેમ અનુભવાય છે, તેમ [illegible] કારણો [illegible] ઋતુ પણ જોવામાં આવે છે. એ [illegible] ઋતુઓમાં [illegible] ફેરફારનો સમાવેશ થઈ શકે છે. અતિ ટાઢ અને અતિ તાપ એ કુદરતનાં ફળ છે. માણસ તે ફેરફારોને અટકાવવા સમર્થ નથી અને કદિ રસાયનની પ્રયોગથી એવા કુદરતજન્ય ફેરફારો ઉપર માણસજાત [illegible] મેળવી શકે—જેમકે [illegible] વિના વરસાદ [illegible]—તોપણ કુદરતજન્ય જેટલા ફેરફારો છે તે સમગ્ર પ્રાણીઓના હિતનો વિચાર કરતાં ઉપયોગી છે, માટે તેમાં માણસ જાતે હાથ ઘાલવો એ ડહાપણનું કામ નથી. માત્ર એ ફેરફારોથી હવામાં ફેરફાર થાય છે અને તેથી એકદમ આપણા શરીરની અંદરની ગરમી અને શરદીમાં [illegible] થાય છે, માટે એવા સમયમાં [illegible] સંભાળવાના અને શરીર પર થતી અસર સામેના ઉપાયો કરવા એ આપણું કામ છે.

વરસની જુદી જુદી ઋતુમાં તે તે ઋતુની ગરમી કે ઠંડીને લીધે આપણી આસપાસની હવામાં અને હવાને યોગે આપણા શરીરમાં જે ફેરફારો થાય છે તે ફેરફારોને અનુસરી આપણા આહાર વિહારના નિયમો રાખવા જોઇએ. આ નિયમોને ઋતુચર્યા એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

ઋતુ ભેદના કારણો—હવામાં ઉષ્ણતા અને શીતતા એ બે મુખ્ય ગુણ રહેલા છે. આ બન્ને ગુણોનું માપ સર્વદા એક સરખું હોઇ શકતું નથી. સ્થળભેદ અને કાળભેદથી તેમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીના ઉત્તર અને દક્ષિણ છેડા ઉપર આવેલા પ્રદેશમાં અતિ ટાઢ પડે છે, પૃથ્વીના ગોળાની મધ્યરેખાની આસપાસના પ્રદેશોમાં અતિ ગરમી પડે છે અને બન્ને અર્ધગોળાની વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ટાઢ તથા તાપ સરખો હોય છે. આ પ્રમાણે સ્થળભેદનો વિચાર કરીએ તો ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસના પ્રદેશોમાં એટલે સૈબિરિયા વગેરે મુલકમાં ટાઢ ઘણી પડે છે. તેનાથી નીચેના તાતાર, ટીબેટ અને આપણા હિંદુસ્થાન દેશના ઉત્તર ભાગમાં ટાઢ તથા તાપ લગભગ સમાન છે અને તેથી પણ નીચે વિષુવવૃતની આસપાસના મુલકોમાં એટલે દાખલા તરીકે દક્ષિણ હિંદુસ્થાન અને સીલોનમાં સખ્ત તાપ પડે છે. વળી ઋતુભેદે કરીને તેમાં પણ ફેરફાર થયા કરે છે. એટલે એ દેશોમાં પણ બારે માસ એક સરખી ટાઢ કે એક સરખો તાપ રહેતો નથી.

ટાઢ અને તાપ અથવા ઠંડી અને ગરમ ઋતુનો મુખ્ય આધાર પૃથ્વી અને સૂર્યની ગતિ ઉપર છે. પૃથ્વીના ઉત્તર દક્ષિણ છેડા ઉપરના દેશોમાં સૂર્ય કદી પણ માથા ઉપર સીધી લીટીમાં આવતો નથી. છ છ માસ સુધી ત્યાં સૂર્યનાં દર્શન પણ થતાં નથી. અને બાકીના છ માસમાં ત્યાં સૂર્ય આપણા દેશમાં ઉગતા કે આથમતા સૂર્ય જેવો ઝાંખો પ્રકાશ આપે છે. આપણા સમશીતોષ્ણ દેશમાં સૂર્યના નજીકપણા અને દૂરપણાને લીધે જુદા જુદા ભાગમાં વધતાં ઓછાં ટાઢ તાપ પડે છે અને તેથી વર્ષના અથવા ઋતુના સામાન્ય રીતે મુખ્ય બે ભાગ ગણાય છે. ઉત્તરાયન અથવા ઉષ્ણકાળ અને દક્ષિણાયન અથવા શીતકાળ. એ બે અયનની સંક્ષિપ્ત સમજ નીચે પ્રમાણે છે.

બે અયનો—વર્ષના બે અયન છે. **ઉત્તરાયન** અને **દક્ષિણાયન** પૃથ્વીના ગોળાની મ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તુઓના ફેરફારને લાગુ પડે છે. અતિ ગરમ હવામાંથી અતિ ઠંડી હવામાં અને અતિ ઠંડી હવામાંથી અતિ ગરમ હવામાં જવાના ફેરફારને તો આપણે સમજી શકીએ છીએ અને જેટલા પ્રમાણમાં સમજીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં તેના ઉપાય સામાન્ય રીતે લઈએ છીએ; પરંતુ ઋતુમાંના તાપ અને તાપમાંથી ઠંડી ઋતુનો ફેરફાર આપણા શરીરમાં શું શું ફેરફારો કરે છે, તેમજ જુદી જુદી છ ઋતુઓ વખતો વખત બદલીને વાતાવરણમાં કેવા પ્રકારનો ફેરફાર કરે છે અને તેની આપણા શરીરને શું અસર થાય છે, તે વાત આપણામાંના ઘણા થોડા સમજી શકતા હોય એમ જણાય છે. એટલા માટે આ નીચે છએ ઋતુનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જે શરીર સંરક્ષણ અને આરોગ્યતાની કિમ્મત સમજનારાઓને ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા રાખવામાં આવેલી છે.

ઋતુના ફેરફારની શરીર ઉપર અસર—છ ઋતુઓની સામાન્ય સમજણ અને તેની શરીરપર જે અસર થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

શિશિર ઋતુમાં એટલે શિયાળામાં સારી રીતે ખાધેલા અન્નપાનથી શરીરમાં રસ એટલે કફનો સંગ્રહ થાય છે. વસંત ઋતુ બેસતાં તાપ પડવા માંડે છે તેથી શરીરની અંદરનો કફ પીગળવા માંડે છે અને જો તેનું શમન એટલે શાંતિ કરવામાં નથી આવતી તો ખાંસી, કફનો તાવ, મરડો વગેરે વ્યાધિઓ થાય છે. વસંતમાં કફની શાંતિ થયા પછી ગ્રીષ્મના સખ્ત તાપથી શરીરની અંદરનો જરૂર જોગતો બાકી રહેલો રસ એટલે કફ બળવા માંડે છે અને તેથી શરીરમાં વાયુ છુપી રીતે એકઠો થવા માંડે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુ પસાર થતાં વર્ષા ઋતુની હવાના એકદમ થયેલા ફેરફારથી શરીરમાં એકઠો થયેલો વાયુ કોપને પામે છે અને ઝાડા, ઉલટી, તાવ વગેરે ઘણા ઉપદ્રવો આ ઋતુમાં થાય છે. તેનું એ જ કારણ છે. વર્ષામાં વાયુ કોપ પામે છે ત્યારે વાયુની શાંતિના ગરમ ઉપચારો અને ગરમ ખાનપાનને લીધે પિત્તનો શરીરમાં સંગ્રહ થાય છે. વર્ષાઋતુ બંધ પડી શરદમાં વાદળાં ખુલ્લાં થઇ એકદમ તાપ પડતાં સંગ્રહ થયેલો પિત્ત કોપ પામે છે. અને તેથી શરદ ઋતુમાં પિત્તનો તાવ, ઉલટી વગેરે પિત્તનાં દરદો વિશેષ થાય છે. શરદ ઋતુનું પિત્ત ઠંડા ઉપચારોથી અને છેવટ ઋતુ બદલાઇ હેમંત ઋતુની મંદ મંદ ઠંડી પડવાથી અને છેવટ શિશિરની કડકડતી ટાઢથી છેક શાંત પડે છે. પણ શિશિરની ટાઢથી અને તે ઋતુમાં ખાવામાં આવતા પૌષ્ટિક ખાનપાનથી શરીરમાં કફનો સંગ્રહ થાય છે. જે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વસંતમાં કોપ પામે છે, આ પ્રમાણે શિશિરમાં કફનો સંગ્રહ થાય છે, ગ્રીષ્મમાં વાયુનો સંગ્રહ થાય છે અને વર્ષામાં પિત્તનો સંગ્રહ થાય છે; તેમજ વસંતમાં કફ કોપે છે, વર્ષામાં વાયુ કોપે છે અને શરદમાં પિત્ત કોપે છે. ત્રણ ઋતુમાં ત્રણ દોષનો સંચય થાય છે અને બીજી ત્રણ ઋતુઓમાં ત્રણ દોષનો કોપ થાય છે. એજ કારણથી આખા વરસમાં વસંત, વર્ષા અને શરદ એ ત્રણ ઋતુમાં રોગની વિશેષ ઉત્પત્તિ હોય છે. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ અહારવિહાર અને ખાનપાન વગેરેના કારણથી હરકોઇ ઋતુમાં કોપ પામી દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે; તો પણ પોતપોતાની ઋતુમાં તે દોષો વિશેષ કોપે છે અને તેમાં પણ તે તે પ્રકૃતિવાળાના ઉપર વધારે જોરથી હુમલો કરે છે; જેમકે વસંત ઋતુમાં સૌને કફનો ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ છે પણ કફ પ્રકૃતિવાળાને વિશેષ

તાપ પડવાથી જે કરવું અથવા શરીરના રસનું વિશેષ શોષણ થવા માટે છે અને જો તેના સામે જોસ્મ ઉપાયો નહિ લેતા બેદરકાર રહીએ તો શરીરનું પણ શોષણ થતા ખાલી પડેલી જગ્યા વાયુથી ભરાય જાય છે. ગ્રીષ્મનો તાપ જેમ જમીન ઉપરના રસકસને ખેંચી લે છે, તેમ માણસોના શરીરમાંના કફ ઓછો કરી પાણીવાળા પદાર્થોનું પણ શોષણ કરે છે. આ ઋતુમાં કફનો નાશ થાય છે અને વાયુનો સંચય થાય છે. શરીરમાં આવો ફેરફાર થતો હોય, એવામાં જો ગરમ પદાર્થો ખાવામાં આવે તો ઘણી વિશેષ ખરાબી થાય છે. માટે શરીરનાં રસનું શોષણ થતું અટકાવવા માટે અને વાયુ જેવા એક દોષની વૃદ્ધિને શરીરમાં જગ્યા નહિ આપવા માટે ખોરાકની ગરમીને લીધે શરીરમાંથી જેટલો કફ અથવા રસ નાશ પામતો જાય છે તેટલો રસ પાછો દાખલ થતો જાય એવા પદાર્થો આ ઋતુમાં ખાવાની જરૂર છે. તેઓ આ વાત લક્ષમાં નહિ રાખતાં ઉનાળામાં પણ ગરમ ચીજો બહુ ખાય છે, તેમનાં શરીરમાં હમેશાં વાયુનું જોર રહે છે અને વર્ષા ઋતુમાં તેઓ વાયુનાં દરદોના વારંવાર ભોગ થઇ પડે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં રસની વૃદ્ધિ કરે એવા જ ખોરાકની વિશેષ કરીને જરૂર છે, એવું કૃપાળુ કુદરતે માણસ માટે કરી રાખેલી યોજનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે. તે યોજના એ છે કે, ઉષ્ણ કાળમાં જેવા મધુર રસની જરૂર છે, એવા મધુર રસની ઘણી વસ્તુઓ આ ઋતુમાં વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, જેવી કે, કેરી ફાલસાં, સંતરાં, નારંગી, આંબલી, જાંબુ વગેરે.

નિયમો—ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સામાન્ય રીતે નીચેના નિયમો પાળવા જોઇએઃ—

૧. ખારા, તીખા, ખાટા અને લુખા પદાર્થો, કસરત, તેમ જ તડકો એટલાં વાનાંનો ત્યાગ કરવો. કેમકે એ બધા વાનાં શરીરના રસનું શોષણ કરી ગરમીને વધારનારાં છે. ગરમ મશાલા, બહુ અથાણાં, ચટણીઓ, મરચાં વગેરે વસ્તુઓ હમેશાં બહુ ખાવાથી નુકસાન છે અને આ ઋતુમાં તો અવશ્ય નુકસાન કરે છે.

૨. મધુર (મીઠા), હલકા, ઠંડા અને રસવાળા પદાર્થો વિશેષ ખાવા; કેમકે એ પદાર્થો શરીરમાંથી ક્ષય થતા રસનું પોષણ કરે છે.

૩. શ્રીમંત લોકોએ આ ઋતમાં શ્રીખંડ, શરબતો, બરફ, આઇસ્ક્રીમ વગેરેનું પ્રકૃતિ અનુસાર સેવન કરવું. વાળાની ટટીઓનો ઉપયોગ કરવો અને બાગ બગીચાઓમાં જઇને રહેવું. આ ઋતુમાં એકલું દહીં બીલકુલ ખાવું નહિ; પણ તેની અંદર સાકર મેળવીને અગર શ્રીખંડ બનાવીને ખાવું. સાધારણ અને ગરીબ સ્થિતિના લોકોએ ગુલાબ અને નારંગી વગેરેનાં ઉત્તમ શરબતોને બદલે આંબલીનું પાણી કરી તેમાં ખજુર અથવા જુનો ગોળ મેળવીને પીવું. આંબલી હમેશાં ખાવા લાયક વસ્તુ નથી, તથાપિ પ્રકૃતિને માફક આવે તો ઉનાળાની સખ્ત ગરમીના વખતમાં આગલા વરસમાં પાકેલી જુની આંબલીનું પાણી કરી તેમાં ગોળ કે ખજુર મેળવી શરબતની પેઠે પીવાથી અગર રોટલી સાથે ખાવાથી ફાયદો કરે છે.

વર્ષા ઋતુ.—અષાડ તથા શ્રાવણ એ બે માસ વર્ષા ઋતુના છે, પણ ખરી રીતે તો જ્યારથી હવા બદલાય અને વરસાદ શરૂ થાય ત્યારથી વર્ષા ગણવી. ચોમાસાના ચાર માસ ગણાય છે, તથાપિ આ બે માસનાં વરસાદનું અને વાયુનું વિશેષ જોર રહે છે. ભાદરવા માસમાં એકાદ વરસાદ થાય છે અને ઘણી વાર આસો માસમાં પણ થાય છે, તથાપિ ભાદ-

કરવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે અને પિત્તનો સંચય થાય છે; એટલા માટે એ બે માસને વર્ષા ઋતુના નામથી ઓળખ્યા છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં શરીરમાં વાયુનો સંચય થયો હોય છે, રસનું શોષણ થતાં શરીર જરા ઓછું થયું હોય છે અને જઠરાગ્નિ મંદ થયો હોય છે. એવામાં એકાએક વરસાદ થઈ આવે છે, ભેજવાળો પવન વાય છે, વરસાદ થાય છે અને જૂના પાણીમાં નવા પાણીનો મેળ થાય છે, ભેજવાળો વાયુ શરીરના વાયુને વધારીને પિત્તને વધારે છે, વરસાદનું ઠંડું પાણી પડવાથી શરીરની ઉષ્ણતા જતી રહી પિત્તને દબાવે છે, પૃથ્વીની બાફ અને ખટાશવાળો બાફ પિત્તને વધારી વાત તથા કફને ઉશ્કેરવાનો યત્ન કરે છે અને મેલું ખરાબ પાણી કફને વધારી વાત-પિત્તને દબાવે છે. આવી રીતે આ ઋતુમાં વાત-પિત્ત-કફ ત્રણે દોષનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલે છે. માટે આ ઋતુમાં ત્રણે દોષની શાંતિ માટે યુક્તિપૂર્વક આહારવિહારનું સેવન કરવું.

નિયમો—આ ઋતુમાં નીચે પ્રમાણે નિયમો પાળવા જરૂરના છે—

૧. આ ઋતુમાં આહારવિહારનું સેવન સંભાળ પૂર્વક કરવું, એટલે સર્વ રસનું સેવન કરવું અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થો વિશેષ ખાવા.

૨. બની શકે તો આ ઋતુની શરૂઆતમાં જ એક જુલાબ લઈ કોઠો ચોખ્ખો કરી એક વખતનું હલકું અનાજ ખાવું.

૩. અજમો કે જીરૂની રાબનું ઓસામણ, તેમાં છાશ નાખીને પીવું લાભકારક છે. આ ઋતુમાં દહીં વધારે અનુકૂળ છે, પણ તેની અંદર જીરૂ અથવા સીંધાલુણ કે મીઠું નાખીને ખાવું. લોકોનું સામાન્ય રીતે એવું માનવું છે કે, દહીં ઉનાળામાં ફાયદો કરે છે અને વરસાદના દહાડામાં નુકસાન કરે છે પણ એ માનવું બરાબર નથી. દહીં ખાતાં ઠંડું લાગે છે પણ પાચન થતાં પિત્ત પ્રકોપ કરે છે. માટે ઉષ્ણકાળમાં એકલું દહીં ગરમી વધારે છે. પણ જો તેમાં સાકર નાખવામાં આવે છે તો તેનો પિત્તકારક સ્વભાવ બદલાઈને પિત્તશામક સ્વભાવ થાય છે. વરસાદમાં દહીં વાયુને શમાવે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. દહીં એ વસ્તુ યુક્તિ વિના ખાવાથી બધી ઋતુમાં નુકસાનકારક છે. હેમંત ઋતુમાં તથા વરસાદના દિવસોમાં ઉપર પ્રમાણે મીઠું નાખી ખાઈ શકાય.

૪. કેરી, લીંબુ વગેરે બીજા ખટાશવાળા પદાર્થોનાં અથાણાં પણ બીજી ઋતુઓ કરતાં આ ઋતુમાં વધારે અનુકૂળ પડે છે માટે તે પણ પ્રકૃતિનો વિચાર કરી યુક્તિથી ખાવાં. વાદળાંવાળા અને વરસાદના દિવસોમાં તો ઘણું કરીને એ પદાર્થો માપસર ખાવા હોય તો સૌને અનુકૂળ પડે છે.

૫. નદી, તળાવ, કુવા વગેરેમાં વરસાદનું ગંદું પાણી ભળે છે, માટે આ ઋતુમાં નદી, તળાવ તથા કૂવાનાં પાણી પીવાં નહિ. આકાશથી ઝીલેલું પાણી પીવું, અથવા જે કૂવાઓ કે ટાંકાઓમાં વરસાદના પાણીનો ભેગ ન થતો હોય એવા કૂવા અગર ટાંકાનું પાણી પીવું.

૬. વરસાદની હેલીના દિવસોમાં ક્ષારવાળા પદાર્થો જેવા કે, પાપડ, કાચરી, અથાણું વગેરે, તેમ જ ઘી, તેલવાળા પદાર્થો, જેવા કે કંસાર, ભજીયાં, વડાં, વધારે અનુકૂળ પડે છે,

૭. મૈથુન સેવવું, નદી તથા તળાવનાં મેલાં પાણી, દિવસની ઊંઘ, તડકો અને કસરત એટલાં વાનાંનો ત્યાગ કરવો.

૮. આ ઋતુમાં જુના ચોખા ખાવા નહિ કેમકે તે વાયુને વધારે છે. કોરો પવન સેવો નહિ, વરસાદની ભેજવાળી અને કાદવવાળી જમીન પર ઉઘાડે પગે ફરવું નહિ, ભીનાં કપડાં પહેરવાં નહિ, સગડી સામે બેસવું નહિ. ઘર આગળ ઝાડ કે ગંદકી થવા દેવી નહિ અને પાતળું પાણી પીવું નહિ તેમજ તે પાણીમાં ન્હાવું નહિ.

શરદ ઋતુ—ભાદરવો તથા આસો એ બે માસ શરદ ઋતુના છે. પણ જો વરસાદ મોડો થયો હોય અને ભાદરવામાં આકાશ ખુલ્લું ન થયું હોય તો ભાદરવા માસ સુધી વરસાદની ઋતુ ગણી શરદ ઋતુને આસો માસથી ગણવી. શરદ ઋતુનું પ્રબળ ભાદરવાથી કાર્તિક સુધી રહે છે.

બીજી બધી ઋતુઓ કરતાં શરદ ઋતુ વિશેષ ઉપદ્રવોની ઋતુ છે. "રોગાણાં શારદી માતા" શરદ ઋતુ રોગની મા એટલે રોગને ઉત્પન્ન કરવાવાળી છે. એવું વૈદકશાસ્ત્રમાં કહેલ છે, તે બરાબર છે. સર્વ રોગોમાં "જ્વર" એ રોગનો રાજા છે અને એ જ્વર આ ઋતુનો મુખ્ય ઉપદ્રવ છે, એટલા વાસ્તે સર્વ ઋતુ કરતાં આ ઋતુમાં વળી વિશેષ સંભાળીને ચાલવાની જરૂર છે.

વર્ષા ઋતુમાં આપણા શરીરમાં પિત્તનો સંચય થયો હોય છે, એવામાં શરદ ઋતુ બેસતાં આકાશ એકદમ ખુલ્લું થઇ તાપ પડવા માંડે છે, જે શરીરની અંદરના પિત્તને કોપાવે છે. પિત્તનો કોપ પિત્તના તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. બીજી તરફથી, વરસાદને લીધે જમીન ભેજવાળી થયેલી હોય છે. તાપ પડતાં આ ભેજની વરાળ થઇ હવાને બગાડે છે; વિશેષ કરીને જે દેશો નીચા હોય છે અથવા જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય છે ત્યાં હવા વધારે બગડે છે. આ હવા તાવને ઉત્પન્ન કરવાવાળી છે અને અંગ્રેજીમાં તેને "મેલેરીયાં" ની ઝેરી હવા કહેવામાં આવે છે અને તેથી જે તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે "મેલેરિયસ ફીવર" કહેવાય છે. ટાઢીઆ, એકાંતરીયા, તરીયા અને ચોથીઆ તાવની આ ખાસ ઋતુ છે. એ બધા તાવો પિત્તના છે, જે આ ઋતુમાં ઘણા જોરથી ફાટી નીકળે છે. ઘણાં માણસોને આ પિત્તના તાવ વરસોવરસ આવી હાજરી આપે છે અને કેટલાકને તો એ તાવ ઘણી મુદત સુધી જારી રહી શરીરની પાયમાલી કરે છે. જીર્ણજ્વર રૂપે તે શરીરમાં ઘર કરે છે અને વારંવાર ઉથલા મારે છે. હજારો માણસોને આવી રીતે આ તાવ દર વરસ આ ઋતુમાં લાગુ પડે છે, તેમ છતાં તેઓ અગાઉથી ચેતીને તેના યોગ્ય ઉપાયો કરતા નથી, એ ખરેખર અજ્ઞાનતા અને આશ્ચર્યની વાત છે. જો તેઓ શરદ ઋતુનો સ્વભાવ સમજીને પ્રથમથીજ ઋતુના નિયમો જાણી તેને અનુસરી વર્તે અને પિત્તની શાંતિના ઉપાયો કરે તો તેઓ આવા તાવના હુમલામાંથી જરૂર બચી શકે. પરંતુ લોકોનો મોટો ભાગ આ વાતથી અજ્ઞાન છે, બેદરકાર છે અને તેથી જે દુઃખનો થોડા શ્રમથી અટકાવ થતો હોય તે દુઃખ શ્રમ લેવાની બેદરકારીથી તાવના ભયંકર હુમલા રૂપે તેમના ઉપર આવી પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

શરદ ઋતુમાં કોપ પામેલું પિત્ત ઓછું કરવાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો છે.

૧. પિત્તશામક ખાનપાન અને ઔષધથી પિત્તને દબાવવું, ૨. જુલાબથી કે ઉલટીથી પિત્તને કાઢી નાખવું, અને ૩. ફસ ખોલાવવી. ત્રીજા ઉપાયનો ભાગ્યે જ આશ્રય લેવામાં આવે છે. પહેલા બે ઉપાયો કરવા જેવા છે. જેમની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય અને જેમને વરસો વરસ પિત્તનો તાવ આવતો હોય તેમણે આ ઋતુની શરૂઆતમાં જ એક સારો જુલાબ લેવો અને ઉલટીના ઉપાય કરીને પિત્ત કાઢી નાખવું. પિત્તનું શમન કરવાના ઉપચારોમાં નીચેના ઉપાયો નિર્ભયપણે કરવા જેવા છે:—

વાયુ પ્રકૃતિવાળાએ શરદ ઋતુમાં ઘી પીને પિત્તની શાંતિ કરવી, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાએ કડવા પદાર્થો ખાવા કે પીવા. કડવા પદાર્થોમાં ઔષધ ઉપરની ગળો, લીંબડાની અંતરછાલ, ખડસલીઓ, પીતપાપડો, કરીયાતું વગેરે મુખ્ય છે. આ પદાર્થોમાંથી કોઇ પણ એક પદાર્થની ફાકી કરીને સવારમાં પાણી સાથે લેવી, અગર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખીને સવારે ડહોળીને તેમાં જરા સાકર મેળવીને તે પાણી પીવું. આ ફાકી અથવા ઉકાળાથી પિત્તની શાંતિ થાય, તાવ આવતો અટકે અને આવેલો તાવ દબાય. આ સિવાય ખાનપાનમાં દૂધ સાકર અને ચોખા લેવાથી પણ પિત્તની શાંતિ થાય છે. આ ઋતુમાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને જુલાબ ઠીક પડે છે, અથવા એક હલકો જુલાબ બધી પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે છે. જુલાબની દવાઓ પણ પિત્તનું શમન કરે એવી હોવી જોઇએ અને તેથી હરડે, હીમજ અથવા નસોતરની ફાકી સાકર મેળવીને લેવી.

નિયમો—શરદ ઋતુમાં નીચે લખ્યા નિયમો ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાથી માણસો ભયંકર ઉપદ્રવોમાંથી પોતાનો બચાવ કરી શકે છે:—

૧. સવારની ઝાકળ, ક્ષાર, અતિ ભોજન, દહિં, તેલ, ચરબીવાળા, ખરા તથા તીખા પદાર્થો, સૂર્યનો તાપ, જલદ દારૂ, દિવસની નિદ્રા અને પૂર્વ દિશાનો પવન, એટલાં વાનાંનો આ ઋતુમાં ત્યાગ કરવો, કેમકે તે બધાં શરીરને નુકસાન કરે છે.

૨. દૂધ, સાકર, ચોખા, કડવા અને તુરા પદાર્થો; ઠંડા અને હલકા પદાર્થો; શેરડી, થોડું લવણ (મીઠું), ખપે તેમજ જંગલનું માંસ, ઘઉં, જવ, મગ, સાઠીના કે કમોદના ચોખા, નદી તથા તળાવનું પાણી, ચંદન, ચંદ્રનાં કિરણો, ફૂલની માળાઓ, સ્વચ્છ ધોળાં વસ્ત્ર, એ સર્વ વસ્તુઓ આ શરદ ઋતુમાં હિતકારક છે.

૩. આ ઋતુમાં દૂધ સર્વોત્તમ હિતકારક પદાર્થ છે અને તેથી વૈદ્યકશાસ્ત્ર કહે છે કે, " ગ્રીષ્મ કાળમાં એટલે વૈશાખ અને જેઠમાં અગર જેઠ અને અસાડમાં સારી રીત ઉંઘવું, પોષ તથા મહા માસમાં સારી રીતે ભોજન કરવું, એટલે ઘી વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા અને શરદ ઋતુમાં દૂધ સારી રીતે ખાવું. આ નિયમ પ્રમાણે વર્તવાથી આરોગ્યતા અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. શરદ ઋતુના દિવસોમાં ભારે ખોરાક નહિ ખાવો. વિશેષે કરીને હલકો ખોરાક ખાવાને વૈદ્યકશાસ્ત્ર ફરમાવે છે અને તેથી લખે છે કે, " આસો માસના આઠ દિવસ અને આખો કાર્તિક માસ એટલો સમય "યમદંષ્ટ્રા" એટલે યમની દાઢ કહેવાય છે અને જેઓ થોડું અને હલકું ભોજન કરે છે, તેઓ એ યમની દાઢમાંથી બચે છે. મતલબ કે, ભારે ખોરાક ખાનારાઓ આ ઋતુમાં તાવ તથા બીજા ભયંકર વ્યાધિમાં સપડાય છે.

૫. શરદ ઋતુમાં નદી તથા તળાવનાં પાણી પીવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. કેમકે આ ઋતુમાં જે પાણી ઉપર દિવસે સૂર્યનાં કિરણો અને રાત્રિમાં ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તે પાણી સર્વ રોગને હરનારું છે. [illegible] પાણી પીવું નહિ.

૬. શરદ ઋતુમાં દહીં ખોરાકમાં ખાવું નહિ. કેમકે તે પિત્તનું જોર કરે છે અને તેથી તાવ ચઢી આવે છે; એવી જ રીતે [illegible] તીખા, ખારા અને ખાટા પદાર્થો આ ઋતુમાં જેમ બને તેમ ઓછા ખાવા.

હેમંત ઋતુ—સામાન્ય રીતે કાર્તિક તથા માગશર એ બે માસને હેમંત ઋતુ કહે-વામાં આવે છે. જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુ માણસના શરીરનું બળ હરી જાય છે, તેમ હેમંત અને તે પછીની શિશિર એ બે ઋતુઓ માણસના શરીરમાં બળની વૃદ્ધિ કરે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ઉત્તરાયણના સૂર્યનાં કિરણો આપણાપર સીધાં પડીને આપણા શરીરના રસ ખેંચી લે છે; એથી ઉલટું, હેમંત તથા શિશિરમાં દક્ષિણાયનના સૂર્યનો તાપ આપણાથી દૂર રહે છે અને તેને બદલે ચંદ્રનાં શીતળ કિરણોનું આપણને વિશેષ સુખ મળે છે. સૂર્યનો તાપ પદાર્થોના રસનું શોષણ કરી તેમનું બળ હરી લે છે અને ચંદ્રનાં કિરણો પદાર્થોને રસ તથા બળ આપે છે.

શરદ ઋતુના આરંભથી સૂર્ય દક્ષિણાયનનો થાય છે અને હેમંત ઋતુ બેઠા પછી ચંદ્રની શીતળતા વધતાં માણસોનાં બળ વધવા માંડે છે. હેમંત ઋતુમાં બહાર ઠંડક રહે-વાથી શરીરનો અંદરનો જઠરાગ્નિ તેજવાળો થાય છે અને તેથી ખોરાક વધારે સારી રીતે પાચન થાય છે. ઉનાળામાં શરીરમાં સુસ્તિ રહે છે અને શિયાળામાં જાગ્રતિ રહે છે તેનું એ જ કારણ છે.

જઠરાગ્નિ જેમ વિશેષ મંદ તેમ ખોરાક પણ થોડો હલકો લેવો જોઇએ અને જઠરાગ્નિ જેમ વિશેષ તેજ તેમ ખોરાક વિશેષ અને પૌષ્ટિક લેવો જોઇએ. જો એ નિય-મને અનુસરી ન કરવામાં આવે તો શરીરનું બળ જરૂર ઓછું થાય. શરીરમાં અગ્નિ વિ-શેષ હોય અને તે પ્રબળ અગ્નિને શાંત કરવા માટે પુરતું પોષણ ન મળે તો તે અગ્નિ ખોરાકનું પાચન કર્યા પછી શરીરના રસ–રક્ત વગેરે ધાતુઓને બાળવા માંડે છે. માટે આ ઋતુમાં સારો પુષ્ટીકારક ખોરાક ખાવાની જરૂર છે.

આ ઋતુમાં મધુર એટલે ગળપણવાળા, ખાટા અને ખારા પદાર્થો ખાવા. મધુર ર-સથી કફ વધે છે અને કફ વધે તો જ પ્રબળ થયેલા જઠરાગ્નિનું બરાબર પોષણ થાય. મધુર રસમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખાટો અને ખારો રસ ખાવાની જરૂર છે, માટે મિ-ષ્ટાન્નની સાથે ખાટા અને ખારા પદાર્થો પણ થોડા થોડા ખાવા. વળી આ ઋતુમાં આ ત્રણ રસ અનુક્રમે ખાવાની ભલામણ કરવાની બીજી મતલબ એમ પણ હોઇ શકે કે, હેમંત ઋતુના સાઠ દિવસોમાંથી પ્રથમના વીશ દિવસ સુધી મધુર રસ વિશેષ લેવો, બીજા વીશ દિવસમાં ખાટો રસ વધારે ખાવો અને ત્રીજા વીશ દિવસમાં ખારા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. ભોજનનો ક્રમ પણ એવી જ યુક્તિથી રાખવાની જરૂર છે. મધુર પદાર્થોનો કોળીઓ પ-હેલો લેવો, પછી લીંબુ, કોકમ, કે રાઇ ચડાવેલ દાળ, શાક, રાઇતું કે ખાટું અથાણું હોય તેનો એક હાથ લેવો અને ચટણી, પાપડ, અથાણાં વગેરે ખારા પદાર્થો છેલ્લા ખાવા. જો આ ક્રમને છોડી દઇ પ્રથમ જ ખારા–ખાટા પદાર્થો ખાવામાં આવે તો નુકસાન થાય છે, કે-

મકે હેમંત ઋતુના આગલા પખવાડીઆ સુધી આપણા શરીરમાં શરદ ઋતુના પિત્તનો કોપેલો ભાગ હજુ બાકી રહેલો હોય છે, જેને ખારા ખાટા પદાર્થો ઉલટું ઉત્તેજન આપે છે.

નિયમો—હેમંત ઋતુમાં આહારવિહારના નિયમો નીચે પ્રમાણે રાખવા:—

(૧) તીખા અને તુરા પદાર્થોનું વિશેષ સેવન, ખુલ્લી જગામાં સુવું, ઠંડા પાણીએ ન્હાવું, દિવસે સુવું અને ભૂખ્યા રહેવું એટલી વાતો નુકસાન કરે છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

(૨) સારી રીતે પોષણ કરે એવા પુષ્ટિકારક ખોરાક, ઓસીંગણ, તૈલાભ્યંગ, કસરત, પૌષ્ટિક ઔષધ, પૌષ્ટિક પાક, ગરમ કપડાં અને સખ્ત ટાઢ વખતે સગડી, એટલી વસ્તુઓ આ ઋતુમાં હિતકારક છે.

શિશિર ઋતુ—આ ઋતુનો સ્વભાવ અને નિયમો હેમંત પ્રમાણે છે.

શરીરરચના, તેના અવયવો અને અવયવોની ક્રિયાઓ જાણ્યા પછી તે ક્રિયાઓને નિયમિત નિભાવી રાખવા માટે શરીરસંરક્ષણના અને પોષણના પદાર્થો તથા તેના ગુણધર્મ સમજવા જોઈએ. વૈદ્યવિદ્યાનો આ ભાગ પણ જ અગત્યતા ધરાવે છે, કેમકે પદાર્થોના ગુણ તથા ધર્મ જાણ્યા વિના તેનો જે ઉપયોગ થાય છે તેમાંથી ઘણુંએક દરદોની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ એ અને બીજાં કારણોથી જે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે, તે દરદો મટાડવામાં ત્યારે એ જ પદાર્થોનો વધતો ઉપયોગ દવાના જેટલું જ અથવા ઘણી વખત દવાથી પણ વિશેષ કામ કરી આપે છે. માટે શરીરસંરક્ષણને સારૂ નિત્ય ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા પદાર્થો જેવા કે હવા, પાણી, ખોરાક, તેમજ કસરત, ઉંઘ વગેરે બીજી જરૂરીઆત બાબતો સંબંધી કેટલીક માહેતી દરેક માણસે મેળવવી જોઈએ. શારીરિક ઉન્નતિના ઉપાયોના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. પહેલા પ્રકારના જ્ઞાનથી શરીરની તન્દુરસ્તી જાળવી રાખવી તથા રોગને આવતો અટકાવવો અને બીજા પ્રકારના જ્ઞાનવડે રોગ થયા પછી તેના ઉપાયો કરવા. આમાંના પહેલા પ્રકારના જ્ઞાન સંબંધી વિષયનો સમાવેશ સ્વ-સ્થાનમાં થાય છે.

તન્દુરસ્તીની કિંમત—શરીરની આરોગ્યતા એ પ્રાણી માત્રને ઘણો મોટો આશિર્વાદ છે, પણ તેની કિંમત નીરોગી માણસ કરી શકતો નથી. આરોગ્યતા વિનાનું એટલે રોગી શરીર કેવળ નિરૂપયોગી છે. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું બીજાં મનુષ્યોને બોજારૂપ થઈ પડે છે. આપણે તંદુરસ્ત હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે આપણું કામ બરાબર કરી શકીએ છીએ અને બીજાને પણ મદદ કરી શકીએ છીએ. મંદવાડ શરીરનું જોર હરી જાય છે. રાજમહેલમાં રહેનારો રાજા રોગી હોય તો તે દુઃખી સમજવો અને એક ગરીબ કંગાલ માણસ પણ નીરોગી હોય તો તે પોતાની ઝુંપડીમાં પણ સુખશાંતિભરેલી જીંદગીનો અનુભવ લેતો માલમ પડે છે.

એક બચ્ચું માંદું પડે છે ત્યારે પણ આપણને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે! કેમકે તે રાજી થતું રમત કરવાને બદલે અથવા નિશાળે જવાને બદલે પથારીને વશ થાય છે અને ઘરનાં સર્વ માણસો ચિંતામાં પડે છે. મા માંદી પડે છે તો વળી એથી પણ વિશેષ હરકત પડે છે; કેમકે તે સાજી અને સારી હોય છે તો સવારથી સાંજ સુધી ઘરનાં માણસો અને બાળબચ્ચાંઓની સંભાળ લઈ શકે છે, પણ સખ્ત મંદવાડ તેણીને હરતી ફરતી અને કામ કરતી બંધ કરે છે, અને તેને કરવાના સર્વે કામકાજનો બોજો બીજાપર આવી પડે

છે. ત્યારે જો બાપ માંદો પડે તો કુટુંબને ઘણી વખત ભિખારીપણામાં આવવું પડે. તે કહેવાની કશી જરૂર નથી. ઘણા ખરા લોકો રોજેરોજનું કમાય છે ને ખાય છે. મંદવાડ આવે છે ત્યારે એવા ઘણા મહેનતુ માણસો, કારીગરો અને નોકરીઆતો પોતાની રોજી કે પગાર ખુએ છે. એટલું જ નહિ પણ દવાદારૂ માટે વૈદ કે ડાક્તરને જુદા પૈસા આપવા પડે છે. હવા, [illegible], પાણી અને વનસ્પતિ (દવા) એ ચાર ચીજોની પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે તો મફત બક્ષીસ કરેલી જણાય છે, પણ આ સંસારના સમાગમાં એ અતિ અગત્યની વસ્તુઓ વેચાતી મોંઘી થઈ પડી છે. વૈદું એ વેપારની પંક્તિમાં મુકવા જેવો ધંધો નહિ છતાં આજકાલ તે એક વેપારનો રોજગાર થઈ પડેલો છે. વૈદો અને ડાક્ટરોના વેપારી ખાતાઓમાં ગોળખોળની સરખી કિંમત ઘણી જોવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ ગરીબ લોકોની ઘણી ઓછી સંભાળ લેવાતી જોવામાં આવે છે. આવો મામલો હોવાથી બિચારો ગરીબ માંદો માણસ પોતાની રોજી ખુએ છે અને વિશેષમાં કરજ કરીને રોજના બે ચાર આના વૈદ કે ડાક્ટરને સોંપે છે ત્યારે દવાની પડીકી કે પાણી મળી શકે છે! મંદવાડ લાંબો ચાલે છે તો મોટા કરજમાં ઉતરવું પડે છે અને આખું કુટુંબ મોટી આપત્તિ અને ભુખમરાની સ્થિતિમાં આવી પડે છે, કુટુંબના એક માણસના મંદવાડથી આવી વિપત્તિ વેઠવી પડે છે તો પછી મંદવાડથી બાપ મરણ પામે, મા વિધવા થાય અને છોકરાં નિરાધાર થાય તો તેને કેવી દુઃખદાયક સ્થિતિ કહેવી ? આ ઉપરથી તન્દુરસ્તીની કેટલી બધી કિંમત છે તે બરાબર સમજાય છે.

લોકોનો મોટો ભાગ મંદવાડ આવ્યા પછી ઉપાયો કરવાને દોડાદોડી કરે છે, પણ કેવી રીતે વર્ત્તવાથી મંદવાડ દૂર રહી શકે અને આરોગ્યતા જાળવી શકાય, એ વાત થોડા જ લોકો સમજે છે. આવા પ્રકારનું લોકોનું અજ્ઞાન ઘણુંજ દુઃખદાયક છે, શરીર સંરક્ષણના નિયમોના અજ્ઞાનથી માણસો પોતાના શરીરની તેમજ બીજાના શરીરની પણ ખરાબી કરે છે. તન્દુરસ્તી જાળવવા સારૂ જેટલા નિયમો માણસોના પોતાના સ્વાધીનમાં છે તેટલા નિયમો તો તેમણે પાળવાનો જરૂર યત્ન કરવો જોઇએ અને એમ કરીને જગતમાં નાના પ્રકારનાં અનેક દરદોનો ફેલાવો થયો છે તેનો અટકાવ કરવો જોઇએ.

તન્દુરસ્તી જાળવી રાખવાના સર્વ ઉપાયો માણસના પોતાના સ્વાધીનમાં નથી. કેટલાક નિયમો દૈવાધીન છે. કેટલાક નિયમો રાજ્યાધીન છે, કેટલાક નિયમો લોકસમુદાયને આધીન છે અને કેટલાક નિયમો પ્રત્યેક માણસના સ્વાધીનમાં છે. ઋતુનો એકદમ ફેરફાર થવો કે હવામાં એકદમ ફેરફાર થઇ મરકી જેવો રોગ ફાટી નીકળવો, એ વાત દૈવાધીન છે. શહેર સુધરાઇ ખાતાના અમલદારોની બેદરકારીથી ગંદકી થઈને રોગની ઉત્પત્તિ થાય તે વાત રાજ્યાધીન છે. લોકસમુદાય અથવા જનસમાજની સાંસારિક રૂઢિઓ જેવી કે, બાળલગ્નો, જમણવારો વગેરે કુચાલોમાંથી જે ખરાબી થાય છે, તે વાત સમાજને આધીન છે અને પ્રત્યેક માણસ ખાનપાનાદિકના અજ્ઞાનથી પોતાના શરીરમાં રોગ ઉપજાવે, એ વાત પ્રત્યેક માણસના સ્વાધીનની છે. પણ બીજી તરફથી એમ પણ સમજવું જોઇએ કે, પ્રથમ પૃથક્ પૃથક્ દરેક માણસને તન્દુરસ્તીના નિયમોનું જ્ઞાન થાય તો પછી સમાજ સુધરે અને સમાજ સુધરે તો રાજ્યનાં ધોરણોમાં અને શહેર સુધરાઈ ખાતામાં સુધારો કરવાનું બની આવે અને એ ક્રમે જે વાત પૃથક્ પૃથક્ માણસના સ્વા-

ધ્યાનમાં નહીં તે વાત પણ ખ્યાલ પડી શકે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, મનુ-ષ્યોએ પોતે આરોગ્યતાના નિયમો જાણવાથી અને પાળવાથી તેમની પોતાને તેમજ પોતાના કુટુંબને અને પાડોશીઓને પણ શરીર સંબંધી આરોગ્યતાનું સુખ મળે છે.

શરીરસંરક્ષણનું જ્ઞાન અને તેના નિયમો પાળવાનું શિક્ષણ કંઇ મોટી ઉંમરે કે શાળામાં અભ્યાસ કરવાથી જ મળે એવું નથી. પણ આપણા કુટુંબ એ પણ સામાન્ય જ્ઞાન, શિક્ષણ અને અનુભવની મોટી શાળા છે. શાળાઓ અને કોલેજોમાં સુખાકારીના નિ-યમો શીખ્યા છતાં પણ ઘરની શાળાના ચાલતા અભ્યાસને આધીન થવાની આપણા હજી જરૂર પડે છે. કુટુંબના વડિલ એટલે માબાપો એ ઘરની શાળાના શિક્ષકો છે. પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ખાનપાન, આહાર અને વિહાર પ્રમાણે માબાપો વર્તે છે અને બાળકો સર્વ વિષયમાં તેમનું અનુકરણ કરે છે. જો માબાપો સુઘડ હોય છે તો જ બાળકો સુઘડ થતાં શીખે છે. જે માબાપો બેદરકારી કરે છે તેમનાં બાળકોને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પડે નહિ તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ખાવાપીવાની, કપડાંની, સુવા-બેસવાની અને બીજી એવી જે ઘણી બાબતો કુટુંબમાં ચાલતી હોય છે તે બાબતોનું બાળકો અનુકરણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એક કુટુંબની અસર પાડોશીના કુટુંબપર પણ થાય છે. માટે દરેક કુટુંબના વડિલ એટલે માબાપોએ પોતે શરીરસંરક્ષણના નિયમો પાળવા એ બીજા-ઓને નિયમ પળાવવા બરાબર છે. દરેક બાબતમાં શિક્ષણ કરતાં એટલે કહેવા કરતાં કરી બતાવવાની વધારે સારી અસર થાય છે અને આરોગ્યતાના નિયમોના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ લાગુ પડી શકે છે, એ વાત માબાપોએ ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

હવા તથા પાણી.

હવા, પાણી અને ખોરાક એ ત્રણ જીવનને જરૂરના મુખ્ય તત્વો છે. ખોરાક વિના આપણે કેટલાક દિવસ સુધી ચલાવી શકીએ, પાણી વિના પણ કેટલાક કલાક સુધી જીંદગીને બચાવી શકીએ, પણ હવા વિના તો થોડી પળ પણ જીવતા રહી શકીએ નહિ. આ ઉપરથી આ ત્રણ પદાર્થોની ઓછી વધતી અગત્યતાનું માપ બાંધી શકાય છે. એ ક્રમથી જોતાં હવા એ સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી વસ્તુ છે, બીજે દરજ્જે પાણી છે અને ત્રીજે દરજ્જે "ખોરાક" છે; તો પણ એમાંની એક પણ વસ્તુની ગેરહાજરી બીજા પદાર્થથી પુરી થઇ શકતી નથી. હવાથી, કેવળ પાણીથી, કેવળ ખોરાકથી કે એમાંની કોઇ પણ બે વસ્તુથી જીવન ટકી શકતું નથી.

હવા, પાણી અને ખોરાક એ ત્રણે જીવન ટકાવનારી વસ્તુઓ છે. પણ તેજ વખતે એમ પણ કહેવું જોઇએ કે, એ જ ત્રણ વસ્તુઓ જીંદગીનો અંત લાવવા વાળી પણ થઇ પડે છે. જો હવા, પાણી અને ખોરાક જીંદગીનું રક્ષણ જ કર્યા કરે છે, તો પછી એ વિષય ઉપર વિશેષ કાંઇ બોલવાની જરૂર રહેતી નથી; પણ ખરી વાત તેમ નથી અને તેથી જ એ સંબંધી કેટલીક જાણવાજોગ વાતો વિષે વિવેચન કરવાની જરૂરીઆત ઉભી

હોય છે. જે તત્વો શરીરને પોષણથી છે તે જ તત્વો તેને બગાડેલા હોય. ......
જેવી ચીજો કે અતિશય હોય અથવા શરીરની પ્રકૃતિને [illegible] હોય. જેથી તે પ્રમાણ
નિરૂપયોગી થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ [illegible] માફક ન હોય તો શરીરે
તત્વોના જ્ઞાનનો [illegible] થઈ પડે છે. આ બધી
[illegible] શરીરસંરક્ષણના વિષયમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

હવા—AIR (એર.)

પૃથ્વીમાં આવીને આપણે પહેલું કામ શું કરીએ છીએ? આસપાસની હવાનો શ્વાસ લઈએ છીએ અને તે હવાને બહાર કાઢીએ એ મરણ પામવાની આપણા શરીરની છેલ્લી ક્રિયા છે. જન્મથી તે મરણ સુધી જાગતાં કે ઊંઘતાં નિરંતર આપણે શ્વાસોશ્વાસ લીધા કરીએ છીએ, માટે આપણને જીવતા રાખવાને સૌથી અગત્યની ચીજ હવા છે.

હવા આપણે દેખી શકતા નથી. સ્થિર હોય છે ત્યારે તેનો સ્પર્શ પણ આપણને જણાતો નથી. હવા ગતિ કરે છે ત્યારે તે પવન કહેવાય છે અને તે વખતે શું કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ અને સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ. જેવી રીતે સમુદ્રનું તળીયું પાણીથી ઢંકાએલું છે, તેવી જ રીતે આખી પૃથ્વી પવનનાં મહાસાગરથી ઢંકાએલી છે, અને તેના તળીયે આપણે પાણીનાં માછલાંની પેઠે ફરીએ છીએ હવા રૂપી સાગર ઓ-
છામાં ઓછો ૧૦૦ માઇલ ઉંડો છે, પણ જેમ જેમ ઊંચે ચડીએ તેમ તેમ તે હવા વધારે
પાતળી માલમ પડશે.

સ્વચ્છ હવાનાં તત્વો—આપણે ચાનો પ્યાલો પીએ છીએ ત્યારે ચાર વસ્તુ આપણા પીધામાં આવે છે. પાણી, ચા, સાકર, અને દૂધ, અને તે બધાં એકત્ર મળેલાં.

લોકો એવું ધારતા હશે કે, હવા માત્ર એક જ પદાર્થની બનેલી છે, પણ વિદ્વાન માણસો જાણે છે કે-હવામાં મુખ્ય ચાર વસ્તુઓ છે, જે ઘણી ચતુરાઈ અને આશ્ચર્ય ભરેલી રીતે એકત્ર મળી ગઈ છે. **ઑક્સિજન, નાઇટ્રોજન, કારબોનિક ઍસીડ ગ્યાસ અને વરાળ.** આપણી આસપાસ ત્રણ જાતની વસ્તુઓ છે. કેટલીક પથ્થર અને લાકડાના જેવી નક્કર, કેટલીક પાણી અને દૂધ જેવી પ્રવાહી અને બીજી કેટલીક હવાના જેવી વાયુરૂપે દેખાય છે. જે વરાળોની હવા બનેલી છે, તેનું પ્રથક્કરણ થઇ માપ થઈ શકે છે, તેમાંની એક **ઑક્સિજન** છે, જે પ્રાણવાયુ કહેવાય છે. એ વાયુ ઉપર જ મુખ્યત્વે કરીને પ્રાણનો આધાર છે; પ્રાણવાયુ વિના દીવો પણ બળશે નહિ. પણ વળી જો બધી હવા પ્રાણવાયુ જ હોત તો આપણે તરત મરી જાત; કેમકે તે આપણે વાસ્તે જોઇએ તે કરતાં વધારે સખત થાત. માટે પ્રાણવાયુ સાથે બીજો વાયુ ભેળવ્યો છે. જે અંગ્રેજીમાં **"નાઇટ્રોજન"** કહેવાય છે. આ નાઇટ્રોજન ઑક્સિજનથી ઘણો જુદો છે. તે કાંઇ પ્રાણનો આધાર નથી; અને તેમાં બળતો દીવો રાખવાથી ઓલવાઈ જાય છે. આપણને શ્વાસ લેવાને અને બળવાની ચીજોને બાળવા માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં આ બે વાયુ મળેલા છે. તમારા હાથમાં એક અંગુઠો અને ચાર આંગળાં છે, તેનું સ્મરણ કરવાથી તમને યાદ આવશે કે, હવામાં એક ભાગ પ્રાણવાયુનો છે અને ચાર ભાગ નાઇટ્રોજનના છે.

લગભગ બધી હવા આ બે વાયુથી મળેલી છે. બીજા બે ભાગ તેમાં છે, તે ઘણાજ

થોડા પ્રમાણમાં છે. તે પણ બહુ ઉપયોગના છે. કોયલા શી ચીજ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. દટાએલાં જંગલ બળી જવાથી તેના કાળા કાટોડા ભોંયમાંથી નીકળે છે, તે કોયલા કહેવાય છે. ચોખામાંથી પણ એક જાતના કોયલા થઇ શકે છે. ચોખ્ખા કોયલા કારબૉન કહેવાય છે. ઑક્સિજન એટલે પ્રાણવાયુ અને કોલસાની મેળવણીમાંથી એક જાતની હવા બને છે, જે અંગ્રેજીમાં "કારબૉનિક ઍસિડ ગ્યાસ" કહેવાય છે. આ કારબૉનિક ઍસિડ ગ્યાસ હવામાંની ત્રીજી વસ્તુ છે. આ હવા ઘણી જ વજનદાર છે, જે કોઇ કોઈ વાર ઉંડા ખાલી કૂવાઓને તળીએ એકઠી થઇ રહે છે. એવી હવામાં રાખેલી બત્તી બુઝાઇ જાય છે. જો માણસ તે હવાનો દમ લે તો તે એકદમ મૃત્યુ પામે છે. પણ આ હવા વનસ્પતિને પોષણકર્તા છે; તે વિના વનસ્પતિ ઉગી શકે નહિ. દિવસે રોપાઓ આ હવાને ચુસી લે છે. હવામાં આ ઝેરી હવાનો ભાગ માત્ર $\frac{1}{२५००}$ છે. આટલા થોડા પ્રમાણમાં તે હવા આપણને કાંઇ હરકત કરતી નથી. પણ જો તેમાં તે હવાનો ભાગ જરા વિશેષ હોય તો આપણે માંદા પડીએ. હવામાં ચોથો ભાગ પાણીની વરાળ છે. જો તમે થોડું પાણી થાળીમાં રાખી મૂકો તો તે ધીમે ધીમે ઉડી જશે. સૂર્યનો તાપ હમેશાં પાણીને વરાળ રૂપે ખેંચે છે. તેમાંથી જે વાદળાં બંધાય છે, તે ઝાકળ કે વરસાદના રૂપમાં પાછાં વરસે છે. જો હવામાં પાણીની વરાળનો ભાગ ન હોત તો સૂર્યના તાપની ગરમીથી આપણું શરીર ચરચરી જાત અને દરેક ઝાડ બળીને મરી જાત. હવામાં આ ચાર ચીજો યોગ્ય પ્રમાણમાં મળેલી હોય તો તો તે હવા સ્વચ્છ સમજવી. આવી સ્વચ્છ હવાથી આપણે તન્દુરસ્ત રહી શકીએ. હવામાં આ ચાર તત્ત્વોનું પ્રમાણ વધે ઘટે છે તો તે જ હવા આપણી જીંદગીને હાનિ કરે છે.

હવાને બગાડનારાં કારણો—હવે, આ સ્વચ્છ હવામાં બગાડ શી રીતે થાય છે, તે જાણવાની ખરેખરી જરૂર છે. પ્રાણના આધાર માટે હવાની જરૂર છે, એટલું જ બસ નથી, પણ તે હવા સ્વચ્છ જોઇએ. દુનિયામાં ઘણા પ્રકારનાં વિષ છે, **પણ જે વિષથી ઘણાં ખરાં માણસો મરે છે, તે વિષ ખરાબ હવાજ છે.** ઘણાં વર્ષ પહેલાં કલકત્તાના **કારાગ્રહની** એક નાની કોટડીમાં એક રાતે ૧૪૬ માણસોને પૂર્યા હતા તે કોટડીમાં માત્ર બે નાની બારીઓ હતી. બીજી સવારે બારણું ઉઘાડતાં માત્ર ૨૩ માણસો જીવતાં નીકળ્યાં. બાકીનાં બધાં મરણ પામેલાં હતાં. પ્ર. તેઓને કોણે માર્યાં? ઉ. ખરાબ હવાએ. હવાના થોડા આવાગમનવાળી કુંચી કોટડીમાં માણસોને ગોંધી રાખવાથી તેમના શ્વાસથી કોટડીની હવા બગડીને તેમના જીવ ગયા. બિચારા આ લોકોની પેઠે એક રાતમાં આટલાં બધાં માણસો ક્વચિતજ મરતાં હશે; તો પણ તાજી હવા ન મળવાથી ઘણાં માણસો આખી જીંદગી સુધી નબળાં અને માંદા રહે છે. **હવા બગાડનારાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.**

હવા બગાડનારાં કારણો:—એ કારણો અનેક હોય છે:—

૧. શ્વાસ માટે નિકળતી અશુદ્ધ હવા—આપણે હમેશાં શ્વાસ લઇએ છીએ; પણ બહારની જે હવા શ્વાસવાટે આપણે અંદર લઇએ છીએ તે હવા કરતાં બહાર કાઢીએ છીએ તે હવા કેવળ જુદી જ છે. ચોખ્ખાઇને ચાહનારા લોકો રોજ નહાય છે અને મોઢું તથા હાથપગ ધુએ છે, પણ શરીરની અંદરની મલિનતાનું શી રીતે થતું હશે તે વિષે થોડાને જ વિચાર થયો હશે. શ્વાસોશ્વાસથી જે હવા આપણે અંદર લઇએ છીએ તે હવા

આપણા શરીરના અંદરના ભાગને ઝેર ભરેલાને બહાર [illegible] જાય છે. ...
થાય છે. તે શ્વાસોચ્છ્વાસના વિષયમાં ચલાવવામાં આવેલ છે. આ ક્રિયા શી રીતે

શ્વાસવાટે બહાર નીકળેલી હવા પોતાની સાથે ત્રણ વસ્તુને બહાર લઈ જાય છે. તે ત્રણ વસ્તુઓના નામઃ—૧. કારબોનિક એસિડ ગેસ, ૨. હવામાં મળેલું પાણી અને ૩. ગંદો કચરો. પહેલી વસ્તુ કારબન હવામાં ઘણા જ થોડા પ્રમાણમાં હોય છે, પણ જે હવા આપણે શ્વાસવાટે મોંમાંથી બહાર કાઢીએ છીએ તેમાં તે ઝેરી હવા સોગણી વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, પણ જેમ અગ્નિમાંથી ધુમાડો નીકળતો જાય છે, તેમ તે આપણે બહાર કાઢી નાખીએ છીએ. એક સાંકડી કોટડીમાં ચુલો બળતો રાખવામાં આવે તો તે કોટડી તરત જ ધુમાડાથી વ્યાપ્ત થઈ જશે. એવી જ રીતે જો આપણે સાંકડી ઓરડીમાં સુઈએ તો આપણા મોંમાંથી નીકળેલી અસ્વચ્છ હવાના સંયોગથી આપણી આસપાસની હવા પણ અસ્વચ્છ થાય છે અને જો તે કોટડીમાં તાજી હવાની આવજાનો ખુલાસો ન હોય તો આપણા મોંમાંથી નીકળેલી ઝેરી હવા ફરી આપણા જ શ્વાસવાટે શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી તરત જ મરણ નીપજે છે, અથવા શરીરને ઘણી હાનિ પહોંચી જાય છે. પણ બારણાંમાંથી, છાપરામાં તેમજ બારીવાટે કેટલીક હવા બહાર નીકળી જાય છે ને કેટલીક બહારની ખુલ્લી હવા અંદર આવે છે. આવા જ કારણથી સુવાના ઓરડાઓમાં હવાના ખુલાસા માટે બારીઓ મૂકવામાં આવે છે. શ્વાસવાટે બહાર નીકળતી હવાનો બીજો પદાર્થ **ભીનાશ** (પાણી) છે. આ હવામાં પાણીનો ભાગ છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા માટે પથ્થરપાટીપર તમે શ્વાસ મૂકો એટલે પાટી ભીનાશવાળી થશે આથી ખાત્રી થાય છે કે, શ્વાસમાં પાણી છે, ત્રીજો પદાર્થ **ગંદો કચરો**, શ્વાસનું પાણી સ્વચ્છ હોતું નથી. તે પાણી વાસણના ધોણ જેવું મેલું ને ગંદુ હોય છે. તેમાં જે સડેલો પદાર્થ મળેલો હોય છે, તે જો શરીરપર રહેવા દેવામાં આવે તો રોગને ઉપજાવે છે. શ્વાસમાંનો આ મલિન પદાર્થ ઝેરી હવાના જેટલી ખરાબી કરે છે.

બીજા માણસે મોઢે માંડી પીધેલું પાણી પીવામાં ઘણા માણસો ગંદવાડ સમજે છે અને તેથી બીજાનું એઠું પાણી પોતે પીતા નથી. આ વાત તો ઘણી સારી છે પણ તેમ કરવાનું ખરૂં કારણ તેઓ સમજી શકતા નથી. વળી સાંકડા ઓરડામાં ઘણા માણસોના મળવાથી એક બીજાનાં ફેફસાંમાંથી નીકળેલી ખરાબ હવા અને ગંદા પદાર્થો તેઓ વારંવાર પોતાના મોંમાં શ્વાસવાટે લે છે. તેથી તો એઠેલા પાણી કરતાં પણ ઘણી વધારે ખરાબી થાય છે. એ જ પ્રમાણે ઢોર, બકરાં અને બીજાં જાનવરો આપણી પેઠે શ્વાસને બહાર કાઢે છે અને હવાને બગાડે છે.

૨. **ચામડી**નાં છિદ્રવાટે પરસેવાના રૂપમાં વરાળ નીકળે છે તે પણ હવાને બગાડે છે. એક માણસના શરીરમાંથી ૨૪ કલાકમાં સરાસરી ૩૦ ઔંસ વરાળ બહાર નીકળે છે.

૩. **બળવાની ક્રિયાથી હવા બગડે છે.**—ઘણા અજ્ઞાન લોકો સાંભળીને આશ્ચર્ય પામશે કે, જ્યાં બળતું દીવો કે બળવાની ક્રિયા થાય છે ત્યાંની હવા બગડે છે. પ્રાણવાયુ વિના ભડકો બળશે નહિ; જો તમે દીવાને એક સાંકડા વાસણમાં મૂકો તો તે તરત જ ઓલવાઇ જશે, કેમકે તે વાસણમાંનો બધો પ્રાણવાયુ ખુટી ગએલો હોય છે. એ જ પ્રમાણે સાંકડાં ઘરમાં ઘણાં દીવા કે રોશની કરવામાં આવે તો પ્રાણવાયુ તરત ખુટી

જેમ "કારબોનિક એસિડ ગેસ" (ઝેરી વાયુ)નો વધારો થાય છે અને ઘરમાં વસનારાં માણસોની તબિયતને બગાડે છે; પરંતુ આવી વાતો માણસોના સમજવામાં નહિ હોવાથી તેઓ રોગ અથવા મંદવાડના ખરાં કારણો શોધી શકતાં નથી. દીવો, મીણબત્તી અને સગડીથી હવા બગડે છે. આ વાત આપણા લોકો બીલકુલ સમજતા નહિ હોવાથી ઘણી વખત આજારી માંદા-માણસોના સાંકડા ઓરડામાં સગડીઓ સળગાવી હવાને વિશેષ બગાડે છે.

૪. કોહોવાણ અથવા સડામાંથી ઉડેલી ઝેરી હવા ઘણી ખરાબી કરે છે. જ્યારે રોપા અથવા પ્રાણી નાશ પામે છે, ત્યારે તે તરતજ સડવા માંડે છે. તેના સડામાંથી ઘણી જ નુકસાનકારક હવા ઉડે છે અને તેનાં રજકણો પવનથી દૂર સુધી ફેલાય છે. જો આપણી આંખો આપણી ગુધવાની દ્રષ્ટિ જેવી જ તીક્ષ્ણ જેવી હોત તો સડતાં પ્રાણીમાંથી ઉડીને ઉંચે ખસતાં અને હવામાં ફેલાતાં સંખ્યાબંધ નાનાં જંતુઓ આપણે જોઈ શકત. આવી હવામાં થઇને જતાં આપણા નાક પાસે જે હવા આવતી માલમ પડે છે, તે વાસ શું છે? બીજું કાંઈ નહિ, પણ સડામાંથી ઉડતાં સૂક્ષ્મજંતુઓજ બને છે, જે શ્વાસ વાટે આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ઘરમાંથી શાક તરકારીના ફોતા તથા કચરો આંગણામાં અથવા ઘરની પાસે ફેંકી દઈએ છીએ તે પણ હવાને બગાડે છે. ચમાર લોકો, કસાઇ લોકો રંગરેજો અને એવા ધંધાવાળા બીજા લોકો પણ તેઓના ધંધાથી હવાને બગાડે છે. દાટવાની અને બાળવાની જગાઓ પણ આપણાં રહેઠાણથી ઘણે દૂર રાખવી જોઈએ. જમીન પોતે પણ બાફ અથવા વરાળને બહાર કાઢે છે. હવા તેમાં થોડી ઘણી દાખલ થાય છે અને આ હવા ઉપરની હવા સાથે મળે છે. જમીન ભેજવાળી હોય છે ત્યારે સડો વધારે હાનિકારક થાય છે. સડતો બાજપાલો ઘણું કરીને ઉપદ્રવનું મુખ્ય કારણ છે.

૫. **ઘરની ગલીચી**—ઘરની ગલીચીમાંથી પણ ખરાબ હવા જન્મ પામે છે. ઘરના ખાળકૂવા, મોરીઓ, વાડા, ઉકરડાઓ અને જાજરૂઓ, એ ગલીચી થવાનાં સ્થળ છે, માટે તેને નિત્ય સાફસુફ રાખવાં જોઈએ.

૬. **કારખાનાંઓ**—કોયલાની ખાણો, લોઢાનાં કારખાનાં, રૂ, ઉન તથા રેશમ વણવાની મીલો, તેમજ બીજી ધાતુઓ અને રંગ બનાવવાનાં કારખાનાં એ જેમ નાના પ્રકારની કારીગરી બનાવવાનાં કારખાનાં છે, તેમ હવાને બગાડનારાં પણ તે ખરેખર કારખાનાંજ છે. એ કારખાનાંઓમાં કોયલા, રૂ, રંગ અને ધાતુઓનાં સૂક્ષ્મરજકણો ઉડીને કામ નરનારીઓનાં શરીરમાં જઈ વિશેષ કરીને શ્વાસનળીના, ફેફસાના અને છાતીના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

બીડીઓ—બીડીઓ જેમ પીનારાઓની છાતીને બગાડે છે તેમ બહારની હવાને પણ બગાડે છે. બીડી પીવાનું વ્યસન યંત્રની માફક ધમધોકાર ચાલતું થયું છે અને નિત્ય સેંકડો બીડીઓનો ધુમાડો દરેક ઘરની હવાને બગાડે છે, જેથી બીડીઓ પણ હવાને બગાડનારૂં મુખ્ય કારણ થઈ પડેલ છે.

હવા બગાડવાનાં ઉપર પ્રમાણે ઘણાંક કારણો છે. આ બધી નુકસાનકારક વસ્તુઓથી દૂર રહેવું એ કેટલેક દરજ્જે માણસોના સ્વાધીનની વાત છે. એટલા જ માટે માણસોને બુદ્ધિની ઉમદા બક્ષિસ મળી છે, તેમ છતાં તેનો સદુપયોગ નહિ કરતાં લોકો પશુના પેઠે ગંદકીવાળી જગા અને મલિન હવામાં બેપરવાપણે ફર્યા કરે તો તેનું ફળ તેમને મળે

એમાં નવાઇ નથી. એવા બેપરવાપણાનું ફળ એ જ છે. પણ એવી એવા કારણોને લીધે
દુઃખદાયક મંદવાડમાં ને મંદવાડમાં પોતાનું અમૂલ્ય આયુષ્ય ગમાવી પોતાના સ્થિતિમાં
મળ્યું તેવા ભાગ છે। જે મનુષ્ય મનુષ્ય હેક મળવાથી ને આ સંસારમાં પોતાના કુટુંબને,
જાતને, નાતને અને દેશને ઉપયોગનો પણ થાયો હોત, તે મનુષ્ય બીજાને દાખલો આપી
નકામો થઇ નાશ પામે છે.

કુદરતથી થતી હવાની શુદ્ધિ—પણ પરમકૃપાળુ ઇશ્વરે માણસોપર ઓછી મહે-
રબાની કરી નથી. બગડેલી હવાનો બહાર ફરવાને જેમ તેણે માણસોમાં બુદ્ધિ મૂકી છે,
તેમ હવાના નિર્મળ થવાનાં સાધનો પણ પૂરાં પાડ્યાં છે, જો ન હોત તો પૃથ્વી તરત જ
ઉજ્જડ થઇ જાત. આ સાધનો એની મેળે કામ કર્યા કરે છે ને બગડેલી હવાને સુધારે છે.
વાયુમાં ગતિ મૂકી છે તેથી બગડેલી હવા પવનના ઝપાટામાં દૂર ખેંચાઇ જઇ તેનાં પર-
માણુઓ વેરાઇ જાય છે અને તાજી હવા મળતાં જેટલે દરજ્જે નુકસાન થવાનો સંભવ
છે, તેટલું નુકસાન થતું નથી. ઉપર જણાવેલા વાયુ એક બીજા સાથે મળી જાય છે. જો
પાણીમાં થોડું દૂધ નાંખો તો તે પાણી સાથે મળી જશે. ચૂલાનો ધુમાડો તરત જ હવામાં
ફેલાય છે તેથી વધારે વાર દેખાતો નથી. જે ગંદી હવા આપણે શ્વાસથી બહાર કા-
ઢીએ છીએ તેનું પણ એમ જ સમજવું; તે આસપાસની નિર્મળ હવામાં મળી જાય છે
અને જેમ વધારે પાતળી થાય તેમ તે ઓછી ઇજા કરે છે. પવન કોઇ વખત થોડો
અને કોઇ વખત ઘણો વાય છે, તેના કારણોમાંનું એક કારણ તો એ છે કે, નાશ પામતી
સડતી ચીજોમાંથી ઉડતી ખરાબ હવાને ઘસડી લઇ જવાને ઇશ્વર પવનને મોકલે છે. ખુ-
શકારક તાજો પવન થાય છે, જેથી હવા પણ તાજી અને સ્વચ્છ રહે છે. પ્રાણી માત્ર
ઝાડપાલો એથી ઉલટી જ ક્રિયા કરે છે. વનસ્પતિ દિવસે કારબૉનને અંદર ચૂસે છે અને
પ્રાણવાયુને બહાર કાઢે છે, આથી પણ વાતાવરણની હવા નિર્મળ થાય છે. જો કે રાતે
એ વનસ્પતિ પ્રાણવાયુને અંદર લે છે અને કારબૉનિક ઍસિડ ગ્યાસને બહાર કાઢે છે.
પણ તેઓ પ્રાણવાયુને અંદર ચૂસે છે તેના કરતાં દિવસે વધારે પ્રવાહમાં તેને બહાર કાઢે છે.
આવા કારણથી ઝાડની નીચે અથવા ઝાડવાળા ઓરડામાં સુવું સલામતી ભરેલું નથી. આ
પ્રમાણે હવાઓ એક બીજાની સાથે મળવાથી, પવનથી અને ઝાડોથી સ્વચ્છ થાય છે.
વરસાદ પણ હવા ચોખ્ખી કરવામાં મદદગાર થાય છે. માટે એ બધી ક્રિયાઓને અટકા-
વવાને બદલે તેમને થવા દેવી જોઇએ.

નિર્મળ હવાની ઘણી કિમ્મત બતાવેલી છે, માટે હમેશાં તે મેળવવાનો દરેક માણસે
પ્રયત્ન કરવો. શરીરની બહાર નીકળતા નુકસાનકારક પદાર્થો અને સડતી ચીજોને હવા
દૂર લઈ જાય છે. તોપણ વસ્તીમાંથી ઘટ હવામાંજ રોજ થોડો વખત બહારની ખુલી
હવામાં ફરવા જવાથી શરીરને ઘણો ફાયદો થાય છે. ફરવા જવાથી શરીરના અવયવોને
કસરત મળે છે. એટલો જ ફાયદો નથી, પણ બહારની તાજી હવા મળવાથી જ લાભ થાય
છે તે કસરતના લાભ કરતાં અધિક છે. દિવસે તો વસ્તીમાં ફરફર કરવાથી પણ હવા
મળી શકે છે, પણ રાતે આપણે સુઇ જઇએ છીએ ત્યારે તાજી હવા મેળવવાની ખાસ
જરૂર છે. ઘરમાં તાજી હવા કેવી રીતે મળે તેની સંપૂર્ણ માહેતી ઇમારત બાંધવામાં કુશળ

કારીગરો અને ઇન્જનેરો (Engineers) પાસેથી મેળવવી જોઇએ અને અસલનાં બાંધેલાં મકાનોમાં કાંઇ ખોડખાંપણ હોય તો તે સુધરાવવી જોઇએ.

મલિન કચરો અને સડતી ચીજોમાંથી ઉડતી ખરાબ હવાથી આપણે એકદમ મરી જતા નથી પણ એ પ્રમાણે લાંબો કાળ એવી મલિન હવામાં રહેવામાં આવે તો મરણ પણ અવસ્ય નીપજે. ઘણા મૃત્યુ એવા કારણથી નીપજે છે પણ તે આપણે પ્રત્યક્ષ જાણી શકતા નથી. રોગથી મરણ નીપજે છે, પણ તે રોગ શાથી થાય છે, તેની જો બારીક તપાસ કરવામાં આવે તો ઘણાએક રોગનું કારણ ખરાબ હવાનું નીકળી આવે. સખ્ત વિષ (ઝેર) પેટમાં જવાથી એકદમ મરણ નીપજે છે. પણ તેથી એમ નહીં સમજવું કે, થોડું થોડું ઝેર (અફીણ વગેરે) નુકસાન નથી કરતું. તે પણ કેટલેક કાળે સખ્ત વિષનું કામ કરે છે. તે પ્રમાણે હમેશની થોડી થોડી ખરાબ હવાનું ઝેર શરીરમાં મોટી ખરાબીનું કારણ થાય છે. વળી માંદા માણસો આસપાસની હવાને જલદી બગાડે છે, માટે માંદાની પથારી પાસે વધારે જથાબંધ તાજી હવા આવવા દેવાની જરૂર છે. જેમ બહાર તાજી હવાની જરૂર છે, તેમ શરીરની અંદર પણ પૂરતી તાજી હવા લેવાની જરૂર છે. વાદળી અથવા લુગડાંનો કકડો પોચે હાથે પકડેલો હોય તો તે ઘણું પાણી ચૂસે, વાદળીને જેમ વધારે દબાવવામાં આવે તેમ તે ઓછું પાણી પકડી શકે છે. તેજ નિયમ આપણા શરીરનાં ફેફસાંને લાગુ પડે છે. ફેફસાંને જેમ થોડા દબાણમાં રાખીએ તેમ તેમાં વધારે હવા પ્રવેશ કરે છે અને તેથી લોહી વધારે સારી રીતે સ્વચ્છ થાય છે; માટે લખતાં, વાંચતા કે કામ કરતાં ફેફસાં દબાય એવી રીતે વાંકા વળી નહિ બેસવું જોઇએ. ફેફસાં દબાવાથી હવા અંદર આવતી અટકે છે અને તેથી ફેફસાંને તાજી હવા મળી શકતી નથી.

માણસ દીઠ હવાની જરૂરીઆત—દરેક માણસ ૨૪ કલાકમાં સરાસરી ૪૦૦ ઘનફીટ જેટલી હવા શ્વાસોશ્વાસમાં શરીરની અંદર લે છે એટલે ૭ ફીટ પહોળો અને ૭ ફીટ ઉંચો એવા એક ઓરડામાં જેટલી હવા સમાય એટલી હવા એક માણસ નિત્ય ફેફસામાં લે છે. શ્વાસોશ્વાસની અંદર લેવાતી હવામાં કારબોનિક ઍસીડ ગ્યાસનું નુકસાનકારકતત્વ ૧૦૦૦ ભાગમાં $\frac{૪}{૧૦}$ ભાગ માત્ર છે, પણ જે હવા શરીરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે તે હવાના ૧૦૦૦ ભાગમાં કારબોનિક ઍસીડ ગ્યાસના ૪૦ ભાગ છે, એટલે તેમાં ઝેરી હવા સોગણી વધારે છે, એ વાત ઉપર જણાવવામાં આવી છે. ખરી હકીકત આમ હોવાથી આપણી આસપાસની હવા આપણાજ શ્વાસથી બગડવાનો વિશેષ સંભવ છે. કુદરતની કૃપાથી એ ઝેરી હવાને એક તરફથી વનસ્પતિ ચુસી લે છે અને બીજી તરફથી વાતાવરણની તાજી હવા તે હવાને ખેંચી જાય છે. પણ આપણાં રહેવાનાં અને સુવાના ઘરમાં હવાને આવવા જવાના યોગ્ય રસ્તાઓ હોતા નથી તો કુદરતની એ કૃપાનો આપણને લાભ મળી શકતો નથી.

દર માણસને ૭ થી ૧૦ ફીટ ચોરસ જગ્યા અથવા ખંડની જરૂર છે. જો એવડી જ જગ્યામાં એક વધારે આદમી વસે તથા સુવે બેસે તો તે જગ્યાની હવા કદી પણ સારી રહેતી નથી. હવાના આવાગમન ઉપર જગ્યાના વિસ્તારનો કેટલોક આધાર છે. હવા વધારે ખુલાસે આવજાવ કરતી હોય તો સાંકડી જગ્યામાં વધારે માણસો સુખથી રહી શકે છે અને હવાને આવવા જવાનો પુરો ખુલાસો ન હોય તો વધારે મોટા ખંડમાં

એમાં નવાઇ નથી. એવા બેપરવાપણાનું ફળ એ જ કે, ઘણા લોકો એવાં કારણોને લીધે દુ:ખદાયક મંદવાડમાં ને મંદવાડમાં પોતાનું અમૂલ્ય આયુષ્ય ગુમાવી બેહાલ સ્થિતિમાં મૃત્યુને વશ થાય છે! જે મનુષ્ય મનુષ્ય દેહ મળવાથી તે આ સંસારમાં પોતાના કુટુંબને, જાતને, નાતને અને દેશને ઉપયોગનો થઇ શકયો હોત, તે મનુષ્ય બીજાંને ફાંફાં આપી નકામો થઇ નાશ પામે છે.

કુદરતથી થતી હવાની શુદ્ધિ—પણ પરમકૃપાળુ ઇશ્વરે માણસોપર ઓછી મહેરબાની કરી નથી. બગડેલી હવાનો અટકાવ કરવાને જેમ તેણે માણસોમાં બુદ્ધિ મૂકી છે, તેમ હવાના નિર્મળ થવાનાં સાધનો પણ પૂરાં પાડયાં છે, જો ન હોત તો પૃથ્વી તરત જ ઉજ્જડ થઇ જાત. આ સાધનો એની મેળે કામ કર્યા કરે છે ને બગડેલ હવાને સુધારે છે. વાયુમાં ગતિ મૂકી છે તેથી બગડેલી હવા પવનના ઝપાટામાં દૂર ખેંચાઈ જઇ તેનાં પરમાણુઓ વેરાઇ જાય છે અને તાજી હવા મળતાં જેટલે દરજ્જે નુકસાન થવાનો સંભવ છે, તેટલું નુકસાન થતું નથી. ઉપર જણાવેલા વાયુ એક બીજા સાથે મળી જાય છે. જો પાણીમાં થોડું દૂધ નાંખો તો તે પાણી સાથે મળી જશે. ચૂલાનો ધુમાડો તરત જ હવામાં ફેલાય છે તેથી વધારે વાર દેખાતો નથી. જે ગંદી હવા આપણે શ્વાસથી બહાર કાઢીએ છીએ તેનું પણ એમ જ સમજવું; તે આસપાસની નિર્મળ હવામાં મળી જાય છે અને જેમ વધારે પાતળી થાય તેમ તે ઓછી ઇજા કરે છે. પવન કોઇ વખત થોડો અને કોઇ વખત ઘણો વાય છે, તેના કારણોમાંનું એક કારણ તો એ છે કે, નાશ પામતી સડતી ચીજોમાંથી ઉડતી ખરાબ હવાને ઘસડી લઇ જવાને ઇશ્વર પવનને મોકલે છે. ખુશકારક તાજો પવન થાય છે, જેથી હવા પણ તાજી અને સ્વચ્છ રહે છે. પ્રાણી માત્ર ઝાડપાલો એથી ઉલટી જ ક્રિયા કરે છે. વનસ્પતિ દિવસે કારબૉનને અંદર ચૂસે છે અને પ્રાણવાયુને બહાર કાઢે છે, આથી પણ વાતાવરણની હવા નિર્મળ થાય છે. જો કે રાતે એ વનસ્પતિ પ્રાણવાયુને અંદર લે છે અને કારબોનિક ઍસિડ ગ્યાસને બહાર કાઢે છે. પણ તેઓ પ્રાણવાયુને અંદર ચૂસે છે તેના કરતાં દિવસે વધારે પ્રવાહમાં તેને બહાર કાઢે છે. આવા કારણથી ઝાડની નીચે અથવા ઝાડવાળા ઓરડામાં સુવું સલામતી ભરેલું નથી. આ પ્રમાણે હવાઓ એક બીજાની સાથે મળવાથી, પવનથી અને ઝાડોથી સ્વચ્છ થાય છે. વરસાદ પણ હવા ચોખ્ખી કરવામાં મદદગાર થાય છે. માટે એ બધી ક્રિયાઓને અટકાવવાને બદલે તેમને થવા દેવી જોઇએ.

નિર્મળ હવાની ઘણી કિમ્મત બતાવેલી છે, માટે હમેશાં તે મેળવવાનો દરેક માણસે પ્રયત્ન કરવો. શરીરની બહાર નીકળતા નુકસાનકારક પદાર્થો અને સડતી ચીજોને હવા દૂર લઈ જાય છે. તોપણ વસ્તીમાંથી ઘટ હવામાંજ રોજ થોડો વખત બહારની ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાથી શરીરને ઘણો ફાયદો થાય છે. ફરવા જવાથી શરીરના અવયવોને કસરત મળે છે. એટલો જ ફાયદો નથી, પણ બહારની તાજી હવા મળવાથી જ લાભ થાય છે તે કસરતના લાભ કરતાં અધિક છે. દિવસે તો વસ્તીમાં ફરફર કરવાથી પણ હવા મળી શકે છે, પણ રાતે આપણે સુઇ જઇએ છીએ ત્યારે તાજી હવા મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. ઘરમાં તાજી હવા કેવી રીતે મળે તેની સંપૂર્ણ માહેતી ઇમારત બાંધવામાં કુશળ

આવું પાણી બે ત્રણ દિવસ સ્થિર રહે છે અને નિર્મળ થાય છે ત્યારે જ તે પીવા લાયક થાય છે. ઝાડીમાં વહેતી નદીઓ તથા વહેળાઓનાં પાણી દેખાવમાં ઘણાં નિર્મળ લાગે છે અને પીવામાં મીઠાં પણ લાગે છે, તો પણ ઝાડોના મૂળમાંથી વહેતું હોવાથી તે પાણી માઠું ખરાબ સમજવું. એવું પાણી પીવાથી તાવની ઉત્પત્તિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એવી હવામાં રહેવાથી પણ નુકસાન થાય છે. જુનાગઢની પાસે ગીર નામનો પ્રદેશ છે, ત્યાં જે લોકો નોકરી ધંધા અર્થે જઇ રહે છે તેઓ મંદવાડ લઇને આવે છે, અને એ સ્થળમાં નિરંતર વસવાવાળા લોકોને ત્યાંના હવા પાણી સદી ગયેલા હોવા છતાં ત્યાંના લોકો પણ સારી તન્દુરસ્તી ભોગવતા નથી. આવા પ્રદેશમાં જઈ ચડેલા લોકોએ તે પાણી ઉકાળી ઠારીને પછી પીવું. જે નદીઓ બહુ ન્હાની હોય છે, પણ ધીમા પ્રવાહથી વહે છે અને જેમાં ઉપરવાસથી માણસોએ તથા જાનવરોએ કરેલી ગંદકી ચાલી આવે છે તેવી નદીઓનાં પાણી પણ પીવા લાયક નથી. પણ એક ગામડાઓમાં પાણીની તંગીને લીધે એટલે કુવા વગેરે ખાનદં જળાશયો નહિ હોવાને લીધે એવી ન્હાની ગંદા પાણીવાળી નદીઓપર નિર્વાહ કરવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આખા ગામના લોકોની તન્દુરસ્તીને હમેશાં ખલેલ પહોંચે છે. ખુલ્લી હવામાં રહી મહેનત મજુરી કરી શરીરને સારી રીતે કસરત આપવાવાળા ગામડાના લોકો પણ તાવ વગેરે ઉપદ્રવોથી પીડાયા કરે છે, તેનાં કારણોમાં ખરાબ પાણીનું મુખ્ય કારણ હોય છે. ગામડાના પાદરમાં પાણી માટે માત્ર એક જ નદી કે એકજ તળાવ હોવાથી લોકો એ પાણીમાં ન્હાય છે, મેલાં કપડાં ધુવે છે, જાનવરો ગંદકી કરે છે અને એ જ ગંદા પાણીને પીવામાં લે છે. આથી ઘણીજ ખરાબી થાય છે; માટે સરકારે અથવા ગામડાના લોકોએ એવા ગામોમાં કુવા ગળાવવા જોઇએ જેથી લોકોને પીવાનું તથા ધોવા કરવાનું પાણી જુદું જુદું મળી શકે અને લોકોની તન્દુરસ્તી જળવી શકાય, વળી જ્યાં પાણીને માટે એક નદી જ હોય છે ત્યાંનાં લોકોએ ઉપરવાસનું પાણી પીવું અને હેઠળવાસ લુગડાં ધોવા તથા જાનવરોને પાણી પાવાનું કરવું જોઇએ. સવારના પ્રવાહમાં પાણી સ્વચ્છ હોય છે, માટે પીવા માટે પાણી વહેલા ઉઠીને જળાશય ઉપર જઈ ભરી લાવી રાખવું, એ ઘણું જ ડહાપણનું કામ છે. લોકોની સુખાકારી માટે શહેર સુધરાઇ ખાતાના અમલદારોની સૌથી અગત્યની ફરજ એ છે કે, લોકોને માટે ન્હાવા, ધોવા તથા પીવાનાં નવાણોની જુદી જુદી સગવડ કરાવી આપવી જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ એ નવાણો ઉપર ચોકી મૂકવી જોઇએ કે, જેથી લોકો પીવાના પાણીમાં ગંદકીનું કામ કરે નહિ. નદીઓ અને તળાવોમાં લોકો ન્હાય છે, ધુવે છે, કોગળા કરે છે, ઢોરોને ધમારે છે, મૂએલાં માણસોને બાળી તેની રાખ તેમાં ફેંકે છે અને અજ્ઞાન લોકો બીજી ઘણી રીતે પાણીને બગાડે છે. આવી ઘણી ખરાબી નદીઓનાં પાણીમાં થવાનો સંભવ છે; અને જો નદી મોટી હોય છે, ઝડપવાળા પ્રવાહથી વહેતી હોય છે, તો વહેતા પાણીનો મેલ તથા કચરો તળીએ તથા કાંઠે જામી જઇ ધીમે ધીમે તે પાણી સ્વચ્છ થવાનો સંભવ છે, પણ જો નદી ન્હાની તથા ધીમા પ્રવાહવાળી હોય છે તો તેનું પાણી જરૂર નુકસાન કરે છે. કેટલાક છીછરા અને ગંદી જગાવાળા કૂવાનાં તથા ન્હાના તલાવડાંનાં પાણી કરતાં નદીનું પાણી વધારે પસંદ કરવા લાયક છે.

૪. કુવાનું પાણી—પાણીના ગુણનો ઘણો આધાર જમીનોની જાત તથા તેના ગુણ ઉપર રહેલો છે. ઉંડા કૂવાના પાણી છીછરા કૂવા કરતાં વધારે નિર્મળ અને સ્વચ્છ હોય

જમીનમાં આવેલા કૂવાઓ અને ઝરાઓ પણ એ પાણીની ગોઠવણ છે. જ્યાં ટાઢ ઘણી પડે છે ત્યાં વરસાદનું પડેલું પાણી બરફ રૂપે જામી જાય છે અને ગરમીની ઋતુમાં તે બરફ પીગળી ઝરણ રૂપે આગળ ચાલતાં મોટી મોટી નદીઓના પ્રવાહમાં વહે છે. જેમ કે ગંગા નદી. ચોમાસામાં નદીઓમાં પૂર આવે છે અને તેથી તળાવ તથા કૂવામાં પાણી ઉંચાં ચડે છે, અને ઉનાળામાં ઓછાં થાય છે. આ પ્રમાણે પાણીનું રૂપાન્તર થાય છે. વરસાદનું પાણી નદી વાટે સમુદ્રમાં જાય છે, ત્યાંથી વરાળ રૂપે ઉંચે ચડે છે અને ફરી એ જ પાણી વરસાદ રૂપે પૃથ્વી પર પડે છે. આ ક્રમ નિરંતર થયા કરે છે. આ પ્રમાણે પાણીના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. ૧. **અંતરીક્ષજળ** અને ૨. **ભૂમિજળ.**

૧. **અંતરીક્ષજળ**—આકાશમાંથી વરસાદનું પાણી અંતરીક્ષ એટલે અધરથી ઝીલી લેવામાં આવે તો તે અંતરીક્ષ જળ અને પૃથ્વી પર પડ્યા પછી નદી, કૂવા તથા તળાવમાંથી જે પાણી મળે તે ભૂમિજળ. અંતરીક્ષ જળમાં પણ જે જળ આસો માસમાં વરસે તે વધારે ઉત્તમ સમજવું. આકાશમાં પણ કેટલાક મલિન પદાર્થો ભમે છે અને તેના યોગથી આકાશના પાણીમાં કંઇક વિકાર થાય છે. તો પણ પૃથ્વી પર પડેલાં પાણી કરતાં તે સારૂં હોય છે, અને આસો માસમાં વરસેલું અંતરીક્ષ જળ પહેલાંના વરસાદ કરતાં વધારે ચોખ્ખું ગણાય છે. વળી ઋતુ વગર વરસેલું માવઠાનું પાણી અંતરીક્ષ જળ છતાં તે ઘણું વિકારવાળું હોવાથી તે કામનું નથી. આકાશમાંથી જે કરા પડે છે તે કરાનું પાણી અમૃત સરખું મીઠું તેમજ સારૂં છે. વરસાદની ધારામાં પડેલું પાણી જાડા કપડાની ઝોળી બાંધી ઝીલી લીધું હોય અથવા સ્વચ્છ કરેલી જમીન પર પડ્યા પછી તેને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી લીધું હોય તે અંતરીક્ષ પાણી તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૨. **ભુમિજળ**—વરસાદ થઇને આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી પૃથ્વીના સંબંધમાં અવનાર પાણીને ભૂમિજળ એવું આપણે નામ આપ્યું છે. આ ભૂમિજળના બે ભેદ છે. ૧. **જાંગલ** અને ૨. **આનૂપ.** જે દેશ થોડાં પાણીવાળો, થોડાં વૃક્ષવાળો અને પિત્ત તથા લોહી બિગાડના ઉપદ્રવ વાળો હોય તે જાંગલ દેશ કહેવાય છે અને એવી ભૂમિના સંબંધમાં આવેલું પાણી જાંગલ જળ કહેવાય છે. તેમજ જે દેશ ઘણા જળવાળો, ઘણાં વૃક્ષવાળો અને વાયુ તથા કફના ઉપદ્રવવાળો હોય છે, તે આનુપ દેશ અને તેનું પાણી આનુપ જળ કહેવાય. જાંગલ જળ સ્વાદે ખારૂં અથવા ભાંભરૂ, પાચન કરવામાં હલકું, પથ્ય અને ઘણા વિકારોને મટાડે છે. આનૂપ જળ મીઠું અને ભારે હોવાથી શરદી તથા કફના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. પીવામાં પ્રિય લાગે છે, પણ અપથ્ય છે, તથા તાવ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ઝાડી વગરના ઉજડ અને ઝાડીવાળા પ્રદેશો પ્રમાણે પાણીના આ બે ભેદ સિવાય પાણીનાં જુદાં જુદાં જળાશયો પ્રમાણે પાણીના ભેદ તથા ગુણદોષ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૩ **નદીનું પાણી**—ભૂમિજળનાં જુદાં જુદાં જળાશયોમાં નદીનું વહેતું પાણી વધારે સારૂં ગણાય છે. ઘણીખરી મોટી નદીઓનું પાણી સારૂં હોય છે. જમીનના તળીયા પ્રમાણે પાણીનો સ્વાદ બદલાય છે. જમીનનું તળ ખારૂં હોય છે તો નદી મોટી હોવા છતાં તેનું પાણી ખારૂં હોય છે. વર્ષાઋતુમાં નદીના પાણીમાં ધુળ, કચરો તથા ઘણી ગંદકી ઘસડાઇને એકઠી થાય છે, તે વખતે વરસાદનું પાણી બીલકુલ પીવા લાયક રહેતું નથી.

આવું પાણી જે [illegible] ભિન્ન ભિન્ન થયું છે અને નિર્મળ થાય છે ત્યારે જ તે પીવા લાયક થાય છે. ઘણીખરી મોટી નદીઓ તથા [illegible] પાણી દેખાવમાં ખૂબ નિર્મળ લાગે છે અને [illegible] પણ લાગે છે, તે પણ [illegible] પેઠે [illegible] તે પાણી [illegible] [illegible] પાણી [illegible] છે એવું જ નહિ પણ [illegible] [illegible] પણ [illegible] થાય છે. [illegible] નામનો રોગ છે. ત્યાં જે લોકો [illegible] [illegible] છે. અને એ [illegible] નિરંતર [illegible] લોકોને [illegible] પાણી [illegible] ત્યાંના લોકો પણ સારી તન્દુરસ્તી ભોગવતા નથી. [illegible] લોકોએ તે પાણી ઉ[illegible] કરીને પછી પીવું. જે નદીઓ બહુ ન્હાની હોય છે. [illegible] છે અને [illegible] તથા [illegible] આવી આવીને [illegible] છે તેવી નદીઓનાં પાણી પણ પીવા લાયક નથી. [illegible] નદીને [illegible] એટલે કુવા [illegible] નહિ હોવાને લીધે એવી ન્હાની [illegible] નદી [illegible] નિર્વાહ કરવાની ફરજ પડે છે અને [illegible] લોકોની તન્દુરસ્તીને [illegible] પહોંચે છે. [illegible] જ રીતે [illegible] લોકો પણ [illegible] છે. [illegible] પાણી મુખ્ય કારણ હોય છે. [illegible] પાણી માટે માત્ર એક જ નદી કે એકાદ તળાવ [illegible] લોકો એ [illegible] ન્હાય છે, એમાં [illegible] પડે છે, [illegible] કરે છે અને એ જ [illegible] પાણીને પીવામાં લે છે. આથી [illegible] થાય છે; માટે સરકારે અથવા [illegible] લોકોએ [illegible] કુવા [illegible] લોકોએ જેવાં લોકોને પીવાનું તથા [illegible] કરવાનું પાણી જુદું જુદું મળે [illegible] અને લોકોની તન્દુરસ્તી [illegible], [illegible] એક નદી જ હોય છે ત્યાંના લોકોએ ઉપરવાસનું પાણી પીવું અને [illegible] તથા [illegible] પાણી [illegible] કરવું જોઈએ. [illegible] પ્રવાહમાં પાણી [illegible] હોય છે, માટે પીવા માટે પાણી [illegible] જગાએથી ઉપર [illegible] ભરી લાવી રાખવું. એ ઘણું જ [illegible] કામ છે. લોકોની સુખાકારી માટે સરકાર [illegible] ખાતાના અમલદારોની ઘણી અગત્યની ફરજ એ છે કે, લોકોને માટે ન્હાવા, પીવા તથા [illegible] જુદાં જુદાં [illegible] આપવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ એ [illegible] ઉપર [illegible] જોઈએ કે, જેથી લોકો પીવાના પાણીમાં ગંદકીનું કામ કરે નહિ. નદીઓ અને તળાવોમાં લોકો ન્હાય છે, ધુવે છે, કોગળા કરે છે, ઢોરને પખાળે છે, મરેલા માણસોને બાળી તેની રાખ તેમાં ફેંકે છે અને અજ્ઞાન લોકો બીજી ઘણી રીતે પાણીને બગાડે છે. આથી ઘણી ખરાબી નદીઓના પાણીમાં થવાનો સંભવ છે; અને જો નદી મોટી હોય છે, ઝડપવાળા પ્રવાહથી વહેતી હોય છે, તો વહેતા પાણીનો મેલ તથા કચરો તળીએ તથા કાંઠે બાઝી જાય ધીમે ધીમે તે પાણી સ્વચ્છ થવાનો સંભવ છે, પણ જો નદી ન્હાની તથા ધીમા પ્રવાહવાળી હોય છે તો તેનું પાણી જરૂર નુકસાન કરે છે. કેટલાક છીછરા અને ગંદી જગાવાળા કુવાનાં તથા ન્હાના તળાવનાં પાણી કરતાં નદીનું પાણી વધારે પસંદ કરવા લાયક છે.

૪. કુવાનું પાણી—પાણીના ગુણનો ઘણો આધાર જમીનની જાત તથા તે ઉપર રહેલો છે. ઉંડા કુવાનું પાણી છીછરા કુવા કરતાં વધારે નિર્મળ અને ર

છે. કૂવાની આસપાસ જમીન પોચી હોય છે અને તેમાં કપડાંના ધોણનું તથા વરસાદનું ગંદું પાણી ભળે છે તો તે કૂવાનું પાણી બગાડે છે. જે કૂવાઓ ઉપર ઝાડ ઝુમી રહેલાં હોવાથી કૂવામાં પાંદડાં પડયાં કરે છે તથા સૂર્યનો તાપ જઈ શકતો નથી તે કૂવાનાં પાણી ઘણું કરીને બગડી જાય છે. એવી જ રીતે ખારાપાટ કૂવાનાં પાણી પણ પીવા લાયક હોતાં નથી. જે જમીનનું તળ ખારૂં હોય છે તે જમીનના કૂવાનાં પાણી ખારાં હોય છે. જે કૂવાઓ મજબુત બાંધેલા હોય, બહાર ન્હાવા ધોવાનાં પાણી આસપાસની જમીનમાં ભળવાને બદલે તેનો નીકાસ દૂર ચાલ્યો જતો હોય, આસપાસ ઘણાં ઝાડ કે બીજી ગલીચી ન હોય અને વારંવાર ગાળ કાઢવાથી તથા નિરંતરના વપરાશથી સાફ રહેતા હોય, તે કૂવાના પાણી નીરોગી સમજવાં. ઉંડા કૂવાઓનાં પાણી ઘણે સ્વચ્છ હોય અને ગુણકારી હોય છે, પણ ઉપરથી પડતા અથવા આસપાસની જમીનમાંથી આવી ભળતા ગંદા પદાર્થો તેના પાણીને બગાડે છે.

૫. **ટાંકાનું પાણી**—ટાંકાનું પાણી વરસાદના પાણીને મળતું હોય છે પણ તે છાપરાં અગાશી અને નળવાટે ટાંકામાં લેવામાં આવે છે, તેથી તેમાંના પદાર્થો ટાંકામાં જાય છે અને ત્યાં તે પાણી સંચેય રહેવાથી બગડે છે. ટાંકાનું પાણી ભારે હોવાથી પાચનક્રિયાને માટે થોડું પસંદ કરવામાં આવે છે. વરસાદનું પાણી સ્વચ્છ હોય છે, પણ ઘરનાં છાપરાં અને અગાશી ઉપર ધુળ, પક્ષીઓની હગાર, કુતરાં બીલાડાંની વિષ્ટા વગેરે મલિન વસ્તુઓનો એ પાણીમાં ભેગ થવાનો સંભવ છે. પાણીનો ટાંકામાં સંગ્રહ કરનારા લોકોએ આ સંબંધમાં કેટલીક સંભાળ રાખવી, તે એ કે, છાપરાં ઢાળ પડતાં રાખવાં અને એકાદ મોટા વરસાદથી છાપરૂં સારી રીતે ધોવાઈ સાફ થાય ત્યાર પછી જ પાણીને ટાંકામાં લેવું, અને દર વર્ષે ટાંકું ધોઇ સાફ કરવું. જો આટલી સંભાળ રાખી ટાંકામાં પાણી લેવામાં આવે તો તે પાણી પીવાના ઉપયોગમાં લેવાને હરકત નથી. પણ એ પાણી હમેશાં પીવા લાયક નથી. ટાંકાનું પાણી સ્વાદે મીઠું અને ઠંડુ હોય છે પણ પચવામાં ભારે છે. અને જે અજ્ઞાન લોકો સારા પાણીના ફાયદા અને નઠારા પાણીના ગેરફાયદાને સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાનાં ઘરનાં ટાંકાઓને ઘણા વરસો સુધી સાફ કરતા નથી, પાણી તંગીથી વાપરે છે અને એમ કરતાં વર્ષ આખર પાણી સીલીકમાં રહે છે તો તે કાઢી નાંખવાને બદલે તેમાં નવું ચોમાસાનું પાણી મળવા દે છે, તેથી તે પાણી ઉલટું વધારે ભારે અને નુકસાનકારક થાય છે. અમદાવાદ શહેરમાં છેલ્લાં કેટલાક વર્ષ થયાં નળનું પાણી દાખલ થયું, તે પહેલાં ઘણાં લોકો પોતાનાં ઘરનાં ટાંકાંઓમાં એ પ્રમાણે પાણીનો કરકસરથી સંગ્રહ કરતા હતા, અને જેમના ઘરમાં ટાંકાં ન્હોતાં અથવા જેઓ ટાંકાનું પાણી સંઘરી રાખતા ન હતા તેઓ **પાંચકુવા** વગેરે કૂવાઓનાં પાણી પાંચ પાંચ દિવસ સુધી ગોળામાં ભરી રાખતા હતા. આ વાતનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે, તે એ કે અમદાવાદમાં જે ઘરમાં હું અગાઉ રહેતો હતો તે ઘરમાં મીઠા પાણીનો કૂવો હતો, તે કૂવાનું પાણી આસપાસનાં ઘરનાં બૈરાંઓ સામટું ભરી જતાં હતાં અને બબ્બે ચચ્ચાર દિવસે ગોળાનું ડોળું પાણી તથા પાણીના પુરા લાવીને પાછા કૂવામાં નાખતાં હતાં. આ જોઇને મને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ બૈરાંઓએ કરેલા ખુલાસાથી મને માલમ પડયું કે, જીવદયા-ધર્મપાલક શ્રાવક લોકોની મોટી વસ્તીવાળા અમદાવાદ શહેરમાં પાણીમાંના પુરાઓને જીવતા રાખવા માટે પાછા પોતાને પીવાના પાણીમાં જ તેમને પધરાવવામાં આ-

થતા હતા, અને હજી પણ જે કેટલાક ધર્માંધી લોકો નળના પાણી પીતા નથી, તેઓ
પાયકુવા વગેરે કુવાઓના અને ટાંકાઓનાં પાણી પીએ છે. અમદાવાદ શહેરના લોકોમાં
કબજીયતની વિશેષ ફરીઆદ હોવાનું કારણ, ટાંકાના બારે પાણી પીવાનું હોવું જોઇએ. ન-
ળનાં પાણીનો વિશેષ પ્રસાર થયા પછી લોકોની તુબાકારીમા કેટલોક સુધારો થયેલો છે.
આખા અમદાવાદ શહેરના લોકોને જે નળનું પાણી પુરૂં પાડવામા આવે છે તે પાણી સાબ-
રમતી નદીનું છે. સાબરમતી નદીમાં કેટલાક ઉંડા કુવા ગાળવામાં આવેલા છે, જેમાંથા
પાણી ગળાઇને (ફીલ્ટર થઇને) નળમાં આવે છે. નદીના તળમાં વીરડા ગાળવામાં આવે
છે, તેનું પાણી નદીના વહેતા પાણી કરતાં પણ સારૂં ગણાય છે. અમદાવાદના નળનું પાણી
એવા જ મોટા ઉંડા વીરડાઓમાંથી લીધા પછી ફીલ્ટર થાય છે, તેથી તે પાણી એથા
પણ સ્વચ્છ અને ગુણકારી માલમ પડેલું છે.

૬. તળાવનું પાણી—જમીનના નીચાણના ભાગોમા વરસાદના પાણીનો સંગ્રહ
થાય છે, તેને તળાવ કહેવામા આવે છે. કેટલાંક તળાવો ઉંડાનાં હોય છે એટલે તેની
અંદર પહાડની તળેટીઓના ઝરણ નિરંતર વહ્યા કરે છે, તેથી તેમાં અખુટ પાણી રહે છે.
કેટલાંક તળાવ માત્ર વરસાદના પાણીથી જ ભરાય છે અને જો વરસાદ ન પડે તો
સુકાઈ જાય છે. વરસાદનું પાણી આસપાસના પ્રદેશોમાંથી ઘસડાઇને તળાવોમાં આવે છે.
અને થોડા દિવસ સ્થિર રહ્યા પછી તે પાણી નિર્મળ થાય છે. જો તળાવના પાણીમાં
કોઇ પ્રકારની ગંદકી કે મલિનતા ન કરવામાં આવે તો તે પાણી ચોખ્ખું રહે છે અને
પીવાના ઉપયોગમાં લઇ શકાય છે. પણ જે તળાવમાં લોકો નહાતા ધોતા હોય, તથા
બીજી ગંદકી કરતા હોય તે તળાવનું પાણી પીવાના ઉપયોગમાં બીલકુલ નહિ લેવું જોઇ-
ઇએ. આપણા દેશના લોકો શરીરસંરક્ષણની બાબતમાં ઘણા જ અજ્ઞાન છે અને તેથા
જે પાણીમાં ન્હાવા ધોવાની ગંદકી થતી હોય તે પાણી પીવાથી નુકસાન છે, એ વાત
થોડાક લોકોના સમજવામા હોય છે. તળાવનું પાણી મીઠું, ભારે, રૂચિકર, ત્રિદોષહર અને
શરદી કરનાર છે, તેમ મેલું પાણી ઘણા રોગને ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. પાણીને બગાડનારી
જેટલી વાતો નદીને લાગુ પડે છે, તેટલી બધી વાતો તળાવને પણ લાગુ પડે છે, પણ
નદીનું પાણી વહેતું રહે છે અને તળાવનું પાણી બાંધ્યું રહે છે તેથી નદી કરતાં તળાવના
પાણીથી વધારે બીગાડ થવાનો સંભવ છે.

૭ **ઋતુ પ્રમાણે પાણીનો ઉપયોગ**—હેમંત તથા શિશિર ઋતુમાં .સરોવર અને
તળાવનું પાણી હિતકારી છે; વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કૂવાનું, વાવનું તથા પર્વતનાં
ઝરણનું પાણી ઉત્તમ છે; વર્ષાઋતુમાં અંતરીક્ષજળ એટલે વરસાદની ધારનું ઝીલી લીધેલું
પાણી અથવા કૂવાનું પાણી પીવા લાયક હોય છે; શરદ ઋતુમાં નદીનું પાણી તેમજ જે
જળાશયો ઉપર આખો દિવસ સૂર્યના ઉષ્ણ કિરણો પડતાં હોય અને રાત્રે ચંદ્રનાં શીતળ
કિરણો પડતા હોય તે જળાશયોનું પાણી હિતકારક છે. શરદ ઋતુનું આવું પાણી અંત-
રીક્ષજળના જેવું ગુણકારી છે. રસાયન રૂપ છે. બળ આપનાર છે. પવિત્ર, ઠંડું, હલકું,
અમૃત સરખું છે. વૈદ્યવિદ્યાના એક પ્રાચીન માનનીય આચાર્યનો આ બાબતમાં એવો
અભિપ્રાય છે કે " પોષ માસમાં સરોવરનું, મહા માસમાં તળાવનું, ફાગણમાં કૂવાનું,
ચૈત્રમાં પહાડી કુંડોનું, વૈશાખમાં ઝરણોનું, જેઠ માસમાં જમીનને ફાડી નાખે એવ

છે. કૂવાની આસપાસ જમીન પોચી હોય છે અને તેમાં કાદવના મેળનું તથા વરસાદનું ગંદું પાણી મળે છે તો તે કૂવાનું પાણી બગાડે છે. જે કૂવાઓ ઉપર ઝાડ ઝુમી રહેલાં હોવાથી કૂવામાં પાંદડાં પડ્યાં કરે છે તથા સૂર્યનો તાપ જઈ શકતો નથી તે કૂવાનાં પાણી ઘણું કરીને બગડી જાય છે. એવી જ રીતે બાવાદ કૂવાનાં પાણી પણ પીવા લાયક હોતાં નથી. જે જમીનનું તળ ખારૂં હોય છે તે જમીનના કૂવાનાં પાણી ખારાં હોય છે. જે કૂવાઓ મજબુત બાંધેલા હોય, બહાર ન્હાવા ધોવાનાં પાણી આસપાસની જમીનમાં મળવાને બદલે તેનો નીકાસ દૂર ચાલ્યો જતો હોય, આસપાસ ઘણાં ઝાડ કે બીજી ગલીચી ન હોય અને વારંવાર ગાળ કાઢવાથી તથા નિરંતરના વપરાશથી સાફ રહેતા હોય, તે કૂવાના પાણી નીરોગી સમજવાં. ઉંડા કૂવાઓનાં પાણી ઘણે સ્વચ્છ હોય અને ગુણકારી હોય છે, પણ ઉપરથી પડતા અથવા આસપાસની જમીનમાંથી આવી ભળતા ગંદા પદાર્થો તેના પાણીને બગાડે છે.

૫. **ટાંકાનું પાણી**—ટાંકાનું પાણી વરસાદના પાણીને મળતું હોય છે પણ તે છાપરાં અગાશી અને નળવાટે ટાંકામાં લેવામાં આવે છે, તેથી તેમાંના પદાર્થો ટાંકામાં જાય છે અને ત્યાં તે પાણી બંધેચ રહેવાથી બગડે છે. ટાંકાનું પાણી ભારે હોવાથી પાચનક્રિયાને માટે થોડું પસંદ કરવામાં આવે છે. વરસાદનું પાણી સ્વચ્છ હોય છે, પણ ઘરનાં છાપરાં અને અગાશી ઉપર ધુળ, પક્ષીઓની હગાર, કુતરાં બીલાડાંની વિષ્ટા વગેરે મલિન વસ્તુઓનો એ પાણીમાં જોગ થવાનો સંભવ છે. પાણીનો ટાંકામાં સંગ્રહ કરનારા લોકોએ આ સંબંધમાં કેટલીક સંભાળ રાખવી, તે એ કે, છાપરાં ઢાળ પડતાં રાખવાં અને એકાદ મોટા વરસાદથી છાપરૂં સારી રીતે ધોવાઈ સાફ થાય ત્યાર પછી જ પાણીને ટાંકામાં લેવું, અને દર વર્ષે ટાંકુ ધોઇ સાફ કરવું. જો આટલી સંભાળ રાખી ટાંકામાં પાણી લેવામાં આવે તો તે પાણી પીવાના ઉપયોગમાં લેવાને હરકત નથી. પણ એ પાણી હમેશાં પીવા લાયક નથી. ટાંકાનું પાણી સ્વાદે મીઠું અને ઠંડુ હોય છે પણ પચવામાં ભારે છે. અને જે અજ્ઞાન લોકો સારા પાણીના ફાયદા અને નઠારા પાણીના ગેરફાયદાને સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાનાં ઘરનાં ટાંકાઓને ઘણા વરસો સુધી સાફ કરતા નથી, પાણી તંગીથી વાપરે છે અને એમ કરતાં વર્ષ આખર પાણી સીલીકમાં રહે છે તો તે કાઢી નાંખવાને બદલે તેમાં નવું ચોમાસાનું પાણી મળવા દે છે, તેથી તે પાણી ઉલટું વધારે ભારે અને નુકસાનકારક થાય છે. અમદાવાદ શહેરમાં છેલ્લાં કેટલાક વર્ષ થયાં નળનું પાણી દાખલ થયું, તે પહેલાં ઘણાં લોકો પોતાનાં ઘરનાં ટાંકાઓમાં એ પ્રમાણે પાણીનો કરકસરથી સંગ્રહ કરતા હતા, અને જેમના ઘરમાં ટાંકાં ન્હોતાં અથવા જેઓ ટાંકાનું પાણી સંઘરી રાખતા ન હતા તેઓ **પાંચકુવા** વગેરે કૂવાઓનાં પાણી પાંચ પાંચ દિવસ સુધી ગોળામાં ભરી રાખતા હતા. આ વાતનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે, તે એ કે અમદાવાદમાં જે ઘરમાં હું અગાઉ રહેતો હતો તે ઘરમાં મીઠા પાણીનો કૂવો હતો, તે કૂવાનું પાણી આસપાસનાં ઘરનાં બૈરાંઓ સામટું ભરી જતાં હતાં અને બબ્બે ચચ્ચાર દિવસે ગોળાનું ડોળું પાણી તથા પાણીના પુરા લાવીને પાછા કૂવામાં નાખતાં હતાં. આ જોઇને મને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ બૈરાંઓએ કરેલા ખુલાસાથી મને માલમ પડ્યું કે, જીવદયા ધર્મપાલક શ્રાવક લોકોની મોટી વસ્તીવાળા અમદાવાદ શહેરમાં પાણીમાંના પુરાઓને જીવતા રાખવા માટે પાછા પોતાને પીવાના પાણીમાં જ તેમને પધરાવવામાં આ-

પ્રબળ પ્રવાહથી વહેનારા વહેળાઓનું, અસાડમાં કૂવાનું, શ્રાવણમાં અંતરીક્ષનું, ભાદરવામાં કૂવાનું, આસોમાં પહાડના ઝરાનું અને કાર્તિક તથા માગસરમાં સર્વ જળાશયોનું પાણી પીવા લાયક હોય છે.

ખરાબ પાણીથી થતા ઉપદ્રવો—ખરાબ પાણીથી અનેક ઉપદ્રવો થાય છે, જેમાંના મુખ્ય મુખ્ય ઉપદ્રવો વિષે નીચે વિવેચન કરવામાં આવે છે. કેટલાક રોગો જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જંતુઓને ઉત્પન્ન કરનાર ખરાબ પાણી છે. જમીનના યોગે પાણીમાં ખાર ભળવાથી પાણી મીઠું અને પાચનશક્તિને વધારનારૂં થાય છે, પણ જો ક્ષારનું પ્રમાણ વધે છે તો એજ પાણી કેટલાંક દરદોને જન્મ આપે છે. પાણીમાં વનસ્પતિનો સડો અને મુવેલાં જનાવરોનાં ગંધાતા પરમાણુઓ મળે છે તો ઘણી વિશેષ ખરાબી થાય છે.

(૧) **તાવ**—ટાઢીઓ તાવ તેમજ વિષમજ્વર અને મેલેરિયા નામની હવાથી ઉત્પન્ન થનારા તાવનું કારણ ખરાબ પાણી છે. પાણીના ભેજથી હવા બગડે છે અને હવા બગડવાથી પાચનશક્તિ મંદ પડી તાવ આવે છે. બંગાળ દેશનું પાણી લાગવાથી જે રોગ લાગુ પડે છે તેથી ઘણાં મૃત્યુ નીપજે છે. આ બીમારીને લોકો "પાણી લાગ્યું" એમ કહે છે.

(૨) **ઝાડા-મરડો**—ઝાડાના તથા મરડાના દરદો ખરાબ પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત સારી રીતે જાણીતી છે. દાખલા તરીકે, આ રોગ ચોમાસામાં વિશેષ થાય છે અને ચોમાસામાં નદી વગેરેનાં પાણીમાં વરસાદનાં ઘસડાઈ આવેલાં ગંદા પાણીનો ભેગ થાય છે તે પાણી પીવાથી મરડો અને અતિસારનો વ્યાધિ જરૂર લાગુ પડે છે.

(૩) **કબજીયત—અજીર્ણ**—ભારે અને ખરાબ પાણીથી પાચનશક્તિ મંદ પડે છે અને તેથી અજીર્ણ અથવા કબજીયતનો રોગ થાય છે, એ વાતનો પણ ઘણા લોકોને અનુભવ થયો હશે.

(૪) **કૃમિ-જન્તુ**—ખરાબ બગડેલા પાણીથી શરીરની અંદર તેમ જ બહાર કૃમિના ઉપદ્રવ થઈ આવે છે. સ્વચ્છ પાણી કૃમિથી ઉત્પન્ન થતાં ત્વચાનાં દરદોને મટાડે છે અને ગંદુ પાણી એ જ કૃમિને પાછું ઉત્પન્ન કરનારૂં પણ થઈ પડે છે.

(૫) **વાળો**—વાળાનું દરદ ઘણું ભયંકર છે. વાળાના દરદથી ઘણાના પ્રાણની હાનિ થતી પણ સાંભળેલી છે. એ વાળો ખાસ કરીને ખરાબ પાણીના સ્પર્શથી થાય છે, એ વાત લોકો સમજે છે.

(૬) **ત્વચાના રોગ**—દાદર, ખસ, ગડગુમડ વગેરે દરદો થવાનાં કારણોમાં ખરાબ પાણીનું પણ એક કારણ છે. જંતુનાશક દવાઓથી તે દરદ મટે છે, એ તેનો પુરાવો છે. આવા જંતુઓ વિશેષ કરીને ખરાબ પાણીમાંથી જન્મ પામે છે.

(૭) **કોલેરા**—કેટલાક કહે છે કે, કોલેરાનો રોગ અજીર્ણમાંથી થાય છે અને કેટલાક કહે છે કે, પાણી તથા હવામાંના ઝેરી જંતુઓથી થાય છે. આ વાતમાં ઝાઝો મતભેદ નથી, કેમ કે અજીર્ણ એ કૃમિજન્ય રોગ છે.

(૮) **પથરી**—પથરી અથવા પાણકીનો રોગ પાણીના વિકારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. લોકો એમ માને છે કે, ધુળ તથા કાંકરા ખાવામાં આવ્યાથી તેની પથરી જામે છે,

પણ આ તેમનું માનવું ભૂલ ભરેલું છે; તેમણે સમજવું જોઈએ કે, [illegible] ઘણાં પાણી પીવાતાં થાય છે, એ વાત તેમણે લક્ષમાં પણ નહિ લીધી હોય.

પાણીની પરીક્ષા તથા સ્વચ્છ કરવાની રીત—સારું પાણી રંગ, ગંધ કે સ્વાદ વિનાનું તેમજ નિર્મળ અને પારદર્શક હોય છે. બેસ્વાદ તથા [illegible] પાણી [illegible] છે, અને [illegible] જ્યારે પાણીમાં [illegible] હોય છે ત્યારે પાણી [illegible] પડે છે. પાણીની પરીક્ષા ઘણી રીતે થઈ શકે છે. સામાન્ય અને સહેલી પરીક્ષા એ છે કે, પાણીને [illegible] કરી [illegible] તેનો [illegible] કે [illegible] શકે છે. [illegible] હોય છે તે [illegible] નથી. પાણી [illegible] તેનો [illegible] હોય છે તો તે [illegible] છે. [illegible] પાણીને એક [illegible] પાણી મૂકવું. [illegible] તે [illegible] આવે તો સમજવું કે પાણી સારું નથી.

પાણીમાં બે પ્રકારના પદાર્થો ભેળ હોય છે. એક પ્રકારના પદાર્થો પાણી સાથે પીગળીને ભળી ગયેલા હોય છે અને બીજા પ્રકારના પદાર્થો પાણીથી અલગ [illegible] પણ પાણીમાં ભળેલા હોય છે. [illegible] પાણી ભરી કેટલીક [illegible] રહેવા દીધા પછી તળીએ [illegible] જણાય તો સમજવું કે તેમાં બીજા પ્રકારના પદાર્થોનો ભેળ છે.

પાણીમાં ક્ષાર વગેરે પદાર્થો કેટલા પ્રમાણમાં છે તે જાણવા સારુ થોડું પાણી એક તપેલીમાં ઉકાળવું. પાણી બળી ગયા પછી તપેલીને તળીએ જે ક્ષાર વગેરે પદાર્થો રહે તેનું વજન કરવાથી માલમ પડશે કે, આટલા પાણીમાં ક્ષારનો ભાગ આટલો છે. એક ગેલન પાણીમાં ક્ષાર વગેરે પદાર્થોનું પ્રમાણ ૩૦ ગ્રેન સુધી હોય ત્યાં સુધી તે પાણી પીવા લાયક ગણાય છે. ક્ષાર જેમ ઓછો હોય તેમ વધારે સારો. પણ ક્ષાર વગરનું કેવળ ચોખ્ખું પાણી સ્વાદ આપતું નથી. ક્ષાર ભેળું પાણી પીવામાં સારું હોય છે એટલું જ નહિ પણ તે પાચન શક્તિને ઉત્તેજન આપે છે. જો ક્ષાર વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે તો પાણી ખારું લાગે છે અને ખારું પાણી નુકસાન કરે છે.

સ્વચ્છ કરવાની રીતોઃ—પાણીને સ્વચ્છ અને સારું કરવાની ઘણી રીતો છે. સહેલાઈથી બની શકે એવી રીતો આ પ્રમાણે છેઃ–પાણી ઉકાળી તેનો કેટલોક ભાગ બાળ્યા પછી તેને માટીના વાસણમાં ઠારીને પીવું. આ પ્રમાણે ઉકાળેલું પાણી ઘણું સ્વચ્છ, ગુણકારી અને હલકું સમજવું. ૨ પાણીમાં ફટકડી અને નિર્મળી વાટીને નાખવાથી તેના યોગથી પાણીમાં ભળેલાં બારીક રજકણો તળીએ બેસે છે. ૩. પાણી ગાળ્યા વિના કદી પણ પીવું નહિ જોઈએ. પાણી ગાળવા માટે કપડું નવું અને પટ જોઈએ. પાણી ગાળવાની બીજી રીત એ છે કે એક માટલાને તળીએ બારીક છીદ્રો પાડવાં અને અરધે સુધી રેતી તથા કોયલાનો ભુકો ભરવો અને તેના પર બીજું માટલું પાણીનું ભરેલું મુકવું. પાણીવાળા ઉપલા માટલાને તળે એક છીદ્ર પાડી તેમાં દોરો પરોવી લટકતો રાખવો. એ દોરાવાટે પાણી ટપકી ટપકીને રેતી તથા કોયલાવાળા માટલામાં પડશે. આ રેતીવાળા માટલા નીચે એક ત્રીજું માટલું રાખવું જેમાં વચલા માટલાની આરપાર થઈ તેના તળીયાના બારીક છિદ્રો વાટે ગળાઈને ચોખ્ખું પાણી પડે તે પીવાના ઉપયોગમાં લેવું.

પાણીનો દવા તરીકે ઉપયોગ—જેમ ખરાબ પાણી કેટલાંક દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ કેટલાક દરદોને મટાડવામાં શુદ્ધ પાણી ઔષધનું પણ કામ કરે છે. ઉપર અશુદ્ધ પાણીથી ઉત્પન્ન થનારા દરદો બતાવવામાં આવેલાં છે. તે દરદો પીવાના પાણીને શુદ્ધ કરી વાપરવાથી અટકી શકે છે. ઉપચાર તરીકે પાણી તેના ઉષ્ણ અને શીત બન્ને રૂપમાં વપરાય છે અને તે શી રીતે વપરાય છે, તે આ નીચે સંક્ષેપમાં જણાવવામાં આવે છે.

શીતોપચાર—ઠંડા પાણીનો ગુણ રક્તસ્તંભક, દાહશામક અને સંકોચકારક હોવાથી તે લોહીના સ્રાવને અટકાવે છે, ગરમીને શાંત કરે છે અને નસોને સંકોચી તેમાં કૌવત આપે છે, અને તે નીચેનાં દરદોમાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે:—

(૧) **લોહીનો સ્રાવ**—**નાકોરી** ફૂટે છે ત્યારે તાળવા ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવાથી લોહી બંધ પડે છે અને તેમ કરતાં બંધ ન પડે તો નાકમાં ઠંડા પાણીની છાલક કે પીચકારી મારવાથી જલદી બંધ પડી જાય છે. જખમના લોહીને ઠંડા પાણીનો પાટો એકદમ બંધ કરે છે. હાથમાં છરી વગેરે કાંઇ હથીયાર વાગે છે ત્યારે ભીના પાણીનો પાટો બાંધવાનો ચાલ છે તે ઘણો સારો છે. તરવારના ઘામાં પણ ભીના પાણીનો પાટો ફાયદો કરે છે. ઘા અથવા જખમનું લોહી બંધ કરવાને માટે તેનાપર પાટો નિરંતર ભીનો રાખવો જોઇએ. સુવાવડ, કસુવાવડ, વગેરેમાં જ્યારે લોહીનો બહુ સ્રાવ થાય છે ત્યારે ગર્ભાશયમાં ઠંડું પાણી રેડવાથી અથવા તેમાં બરફનો કટકો મુકવાથી સ્રાવ બંધ થાય છે. પેડુ, સાથળ તથા ઉત્પત્તિ અવયવ ઉપર પણ ઠંડા પાણીનાં પોતાં મુકવાથી ફાયદો થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને લોહીનો સ્રાવ થવા માંડે અને **ગર્ભપાત** થશે એવાં ચિન્હ માલમ પડે કે, તરતજ પેટ, પેડુ તથા જનનેન્દ્રિય ઉપર ઠંડા પાણીના પોતાં મુકવાથી વખતે ગર્ભપાત થતો અટકી જાય છે. સ્ત્રીઓનો માસિક **ઋતુસ્રાવ** જોઇએ તેથી વધારે થાય ત્યારે પણ ઠંડા પાણીનો ઉપયોગ કરવો.

(૨) **સંકોચન**—ઠંડું પાણી સ્નાયુને સંકોચે છે, માટે વૃષણમાં રક્તદોષથી સોજો થઈ આવે અથવા વૃષણમાં આંતરડું ઉતરી ઘણી પીડા કરે ત્યારે વૃષણ ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાં અથવા બરફ મુકવો, જેથી આંતરડું સંકોચ પામી ચડી જશે. **પ્રદર** એટલે સ્ત્રીઓને ધુપણીનો રોગ થાય છે અને ધોળા, રાતા તથા મિશ્ર રંગના પાણીનો કે રક્તનો સ્રાવ થાય છે તે ઠંડા પાણીની પીચકારીથી અથવા ઠંડા પાણીના છાંટવાથી બંધ પડે છે. એવી જ રીતે સ્ત્રીઓને **ડીલ** અને નબળાં બાળકોને **આમણ** નીકળે છે તે પણ ઠંડા પાણીના પ્રક્ષાલનથી સંકોચ પામી બેસે છે. **ડીલનો અવાજ** એટલે બેસતાં ઉઠતાં સ્ત્રીઓને મૂત્રમાર્ગમાં અવાજ થયા કરે છે, તે દરદમાં પણ ઠંડું પાણી છાંટવાથી ફાયદો થાય છે. પુરૂષોને **વીર્યસ્રાવ** થાય છે, અથવા રાત્રે **સ્વપ્નામાં ધાત** જાય છે ત્યારે રાતે સુતી વખતે પેડું તથા કેડ ઉપર પાણી છાંટવું, જેથી વીર્યની ગરમી ઓછી થાય છે, તથા વીર્ય લઇ જનારી નસો મજબુત થાય છે, સંકોચાય છે અને તેમ થવાથી ધાતુસ્રાવનો કેટલેક દરજ્જે અટકાવ કરી શકાય છે.

(૩) **દાહશમન**—ઠંડું પાણી શરીરની અંદરના તેમજ ઉપરના દાહને શમાવે છે અને તૃષાને શાંત કરે છે, એ વાત સૌ કોઇ જાણે છે. **આંખની ગરમીના** દરદ

માં નિત્ય બે વખત ઠંડા પાણીના આવે છે કરીને સવાર તાજગી આવે છે. ઠંડા પાણીમાં ભીના કપડાની પટ્ટી બાંધવાથી ફાયદો થાય છે; તેની જાતની પટ્ટી બાંધવી જોઈએ. તાવ વખતે નથી. તાવની ગરમી ઓછી કરવા માટે ઠંડા પાણીની ઘણી ઉપયોગી થાય છે. ટાઈફોઈડ, ડિપ્થીરીયા વગેરે દરદોમાં દરદીની ગરમી દૂર કરવાને માટે આખા શરીરે ઠંડું પાણી છાંટવામાં આવે છે અને તેથી તરત ફાયદો આવે છે.

ઉષ્ણોપચાર—ગરમ ઉપચારમાં ગરમ પાણી ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. ગરમ પાણીનો ઉપચાર નીચે જણાવેલી રીતે ઉપયોગમાં થઈ શકે છે; જેમકે, શેક, બાફ, ગરમ પાણીની પીચકારી, કોગળા, પાણીમાં બેસવું, નાસ વગેરે.

(૧) શેક—દરેક જાતના સોજા, ગડગુમડ, ગોળા વગેરે દરદોમાં ફલાલીન (કામળી) ગરમ પાણીમાં બોળી ગરમ પાણીનો શેક કરવાથી ફાયદો કરે છે. થતા દરદમાં ગરમ પાણીનો શેક કરવો જોઈએ અને શેક કર્યા પછી તેને ઢાંકી રાખવું જેથી શરદીને અટકાવી શકાય છે. પેટની ચૂંક, અજીર્ણ વગેરેનું શૂળ, તેમજ "ન્યુમોનિયા" વગેરે દરદોમાં પણ શેક ઘણો ફાયદો કરે છે. ગરમ પાણીમાં ટરપેન્ટાઈન અથવા તેલ નાખીને શેક કરવાથી તે ભાગનો શેક થાય છે. અથવા ગરમ પાણીની વરાળ ઉપર બેસી અને તેમ ગરમ કપડું રાખી ઉપર ઢાંકી બાફ કરવાથી પાણીની વરાળ શરીરમાં આવે છે, તે ઘણો ફાયદો કરે છે. પેટનો દુખાવો અને ચૂંક ગરમ પાણીના શેકથી નરમ પડે છે અને પેડુ પર ગરમ પાણીનો શેક કરવાથી મૂતરની છૂટ થાય છે.

(૨) નાસ—ગરમ પાણીનો નાસ લેવાથી બહાર પરસેવો વળે છે અને તેથી શરીર હલકું પડે છે. કેટલીક વખત પીચકારી દવાઓથી પરસેવો આવતો નથી ત્યારે બહાર લેવાથી પરસેવો આવે છે અને તાવ ઓછો પડે છે. શરદી તથા માથાનું દરદ, તેમાં પણ નાસ ફાયદો કરે છે.

(૩) પીચકારી—ઝાડાના બંધકોશના દરદમાં જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયથી દસ્ત આવતો નથી ત્યારે ગરમ પાણીની પીચકારી તે કામ કરી આપે છે. ઘણી વખત ગરમ પાણીમાં એરંડીયું વગેરે રેચક દવાઓ નાંખી તેની પીચકારી દેવામાં આવે છે.

(૪) કોગળા—ગળાનાં દરદો જેવાં કે—કાકડા, મોં આવી જવું, દાંતની પીડ વગેરે દરદોમાં તેમજ દાંત કઢાવ્યા પછી તકલીફ થાય છે ત્યારે ગરમ પાણીના કોગળા કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

(૫) પાણીમાં બેસવું—આંચકી, મસ્તુર, બાળકોની આંચકી તેમજ મુત્રકૃચ્છ્ર વગેરે દરદોમાં ગરમ પાણીમાં બેસવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે. આંચકી બંધ પડે છે અને પેશાબ છૂટે છે. પહોળા વાસણમાં સહન થઈ શકે એવું ગરમ પાણી નાંખી તેમાં કમરસુધી બેસવું જોઈએ. સ્ત્રીઓના આર્તવ સંબંધી રોગ જેમાં ઋતુ બંધ પડે છે અથવા પીડ સાથે આવે છે, તેમાં ઘુંટણ સુધી પગ ગરમ પાણીમાં બોળવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

—:o:—

પાણીનો દવા તરીકે ઉપયોગ—જેમ ખરાબ પાણી કેટલાંક દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ કેટલાક દરદોને મટાડવામાં શુદ્ધ પાણી ઓસડનું પણ કામ કરે છે. ઉપર અશુદ્ધ પાણીથી ઉત્પન્ન થનારાં દરદો બતાવવામાં આવેલાં છે, તે દરદો પીવાના પાણીને શુદ્ધ કરી વાપરવાથી અટકી શકે છે. ઉપચાર તરીકે પાણી તેના ઉષ્ણ અને શીત બન્ને રૂપમાં વપરાય છે અને તે શી રીતે વપરાય છે, તે આ નીચે સંક્ષેપમાં લખવામાં આવે છે.

શીતોપચાર—ઠંડા પાણીનો ગુણ રક્તસ્તંભક, દાહશામક અને સંકોચકારક હોવાથી તે લોહીના સ્ત્રાવને અટકાવે છે, ગરમીને શાંત કરે છે અને નસોને સંકોચી તેમાં કૌવત આપે છે, અને તે નીચેનાં દરદોમાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે:—

(૧) **લોહીનો સ્ત્રાવ**—**નાકોડી** ફૂટે છે ત્યારે તાળવા ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવાથી લોહી બંધ પડે છે અને તેમ કરતાં બંધ ન પડે તો નાકમાં ઠંડા પાણીની છાલક કે પીચકારી મારવાથી જલદી બંધ પડી જાય છે. જખમના લોહીને ઠંડા પાણીનો પાટો એકદમ બંધ કરે છે. હાથમાં છરી વગેરે કાંઇ હથીઆર વાગે છે ત્યારે ભીના પાણીનો પાટો બાંધવાનો ચાલ છે તે ઘણો સારો છે. તરવારના ઘામાં પણ ભીના પાણીનો પાટો ફાયદો કરે છે. ઘા અથવા જખમનું લોહી બંધ કરવાને માટે તેનાપર પાટો નિરંતર ભીનો રાખવો જોઇએ. **સુવાવડ**, **કસુવાવડ**, વગેરેમાં જ્યારે લોહીનો બહુ સ્ત્રાવ થાય છે ત્યારે ગર્ભાશયમાં ઠંડું પાણી રેડવાથી અથવા તેમાં બરફનો કટકો મુકવાથી સ્ત્રાવ બંધ થાય છે. પેડુ, સાથળ તથા ઉત્પત્તિ અવયવ ઉપર પણ ઠંડા પાણીનાં પોતાં મુકવાથી ફાયદો થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને લોહીનો સ્ત્રાવ થવા માંડે અને **ગર્ભપાત** થશે એવાં ચિન્હ માલમ પડે કે, તરતજ પેટ, પેડુ તથા જનનેન્દ્રિય ઉપર ઠંડા પાણીના પોતાં મુકવાથી વખતે ગર્ભપાત થતો અટકી જાય છે. સ્ત્રીઓનો માસિક **ઋતુસ્ત્રાવ** જોઇએ તેથી વધારે થાય ત્યારે પણ ઠંડા પાણીનો ઉપયોગ કરવો.

(૨) **સંકોચન**—ઠંડું પાણી સ્નાયુને સંકોચે છે, માટે **વૃપણમાં** રક્તદોશથી સોજો થઈ આવે અથવા વૃપણમાં આંતરડું ઉતરી ઘણી પીડા કરે ત્યારે વૃપણ ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાં અથવા બરફ મુકવો, જેથી આંતરડું સંકોચ પામી ચડી જશે. **પ્રદર** એટલે સ્ત્રીઓને ધુપણીનો રોગ થાય છે અને ધોળા, રાતા તથા મિશ્ર રંગના પાણીનો કે રક્તનો સ્ત્રાવ થાય છે તે ઠંડા પાણીની પીચકારીથી અથવા ઠંડા પાણીના છાંટવાથી બંધ પડે છે. એવી જ રીતે સ્ત્રીઓને **ડીલ** અને નબળાં બાળકોને **આમણ** નીકળે છે તે પણ ઠંડા પાણીના પ્રક્ષાલનથી સંકોચ પામી બેસે છે. **ડીલનો અવાજ** એટલે બેસતાં ઉઠતાં સ્ત્રીઓને મૂત્રમાર્ગમાં અવાજ થયા કરે છે, તે દરદમાં પણ ઠંડું પાણી છાંટવાથી ફાયદો થાય છે. પુરૂષોને **વીર્યસ્ત્રાવ** થાય છે, અથવા રાત્રે **સ્વપ્નામાં** **ધાત** જાય છે ત્યારે રાતે સુતી વખતે પેડું તથા કેડ ઉપર પાણી છાંટવું, જેથી વીર્યની ગરમી ઓછી થાય છે, તથા વીર્ય લઇ જનારી નસો મજબુત થાય છે, સંકોચાય છે અને ઠ્રેમ થવાથી ધાતુસ્ત્રાવનો કેટલેક દરજ્જે અટકાવ કરી શકાય છે.

(૩) **દાહશમન**—ઠંડું પાણી શરીરની અંદરના તેમજ ઉપરના દાહને શમાવે છે અને તૃષાને શાંત કરે છે, એ વાત સૌ કોઇ જાણે છે. **આંખની ગરમીના** દરદ

બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ તથા ઋતુ અથવા કામ ઉપર ખોરાકના જથ્થાનો નિયમ જોતાં અમુક એટલો જ લેવો એવો નિયમ તે નિયમ જેને માટે બાંધવો કહી શકે નહિ. તથાપિ અજ્ઞાન અને સ્વચ્છંદી માણસોને સાધારણ જ્ઞાન મળવા માટેની સલાહ લેવી જો કે આ વિષયમાં જેમ કે કેટલાકને કહેવું જોઈએ કે ઘણું ઉત્તમ તરીકે છે. માણસે જેટલા નિયમિત ખોરાકનું કામ આ એકદમ ઉત્તમ આપણો જીવનો જો કે તેથી તે જ્યારે અનુભવથી ખોરાક લેવાનો અભ્યાસ પાડ્યો, એ વધારે સારી વાત છે.

શરીરના પોષણ માટે દરરોજ ખોરાકમાં લગભગ ૪૦ રુપિયાભાર ખોરાકની જરૂર છે. અને વધારેમાં વધારે ૮૦ થી ૧૦૦ રુપિયાભારનું વજન ખાઈ શકાય છે. આ ઉપરથી માણસોના ખોરાકો અને જુદા જુદા ખાનારાઓ નિયમ બાંધવા તેઓને આ નિયમ લાગુ પડી શકતો નથી. જો કોઈ થોડું અન્ન ખાનાર છે તેઓ શરીરે રોગી હોય અને વધારે અન્ન ખાનાર વધારે નિરોગી હોય છે એવો કાંઈ નિયમ નથી; કેમકે આપણું જોવામાં આવે છે કે, અલ્પાહારી પુરુષ કોઈ થોડું ખાનાર હોય છે તેમ છતાં તેઓ નિરોગી હોય છે અને કેટલાક ખૂબ ખાનાર છતાં શરીરે રોગી હોય છે. તો પણ સામાન્ય નિયમ તો એ જ છે કે, શરીરના કદ અને શ્રમના પ્રમાણમાં ખોરાક ખાઈ શકાય. જેમ એન્જિનમાં મોટું બૉઇલર હોય છે અને તે વધારે કોલસા ખાય છે તથા નાના એન્જિનમાં નાનું બૉઇલર હોય છે અને તેને કોલસા ઓછા જોઈએ છીએ. અને બને છે અને કામ કરી શકે છે; પણ શક્તિ (Power) વધારે ઓછી હોય છે અને તે જ નિયમ મનુષ્યોને લાગુ પડી શકાય છે.

પ્રકૃતિ ઉપર પણ ઘણો આધાર છે. સારી રીતે અને સારા તથા કફના એ મિજાજમાંથી એકની પ્રકૃતિ જન્મથી કફની હોવાથી તે વધારે ખાઈ શકતો નથી અને બીજાને પિત્ત પ્રકૃતિઓ હોવાથી તે વધારે ખોરાક ખાઈ શકે છે.

અલ્પાહારી લોકો અત્યાહારીની નિંદા કરે છે અને અત્યાહારી લોકો અલ્પાહારીની હાંસી કરતા માલમ પડે છે. અને બન્નેની ભૂલ જણાય છે. મોટાં અને કદાવર શરીર, પ્રબળ જઠરાગ્નિ તથા પુષ્કળ ખાનપાન એ ઈશ્વર કૃપાની નિશાનીઓ છે અને નાનાં શરીર, અલ્પ અગ્નિ અને નાજુક ખાનપાન એ ઈશ્વરની અકૃપાની નિશાનીઓ છે. પહેલી સુકૃત અથવા પુણ્યની નિશાનીઓ છે, બીજી અપકૃત્ય અથવા પાપની નિશાનીઓ છે. નાજુકમિજાજી નાજુક લોકો અત્યાહારીને અકરાંતીઆ કહીને નિંદા કરે છે તે ખરું, પણ થોડું ખાવું અને નાજુક બનવું એ કાંઈ મરદાઈની નિશાની નથી. બીજી તરફથી ખૂબ ખાનારાઓ શરીર વધારીને શ્રમ કર્યા વગર બેસી રહે તો અલબત તેઓ નિંદાને પાત્ર છે. આ વર્ગમાં કેટલાક આળસુ ભિક્ષુક બાવાજી અને ભિખારીઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

શરીર તથા મનના પરિશ્રમથી ખોરાક લેવાની જે ઈચ્છા થાય છે તે ભૂખ કહેવાય છે. ભૂખ લાગ્યા પ્રમાણે દરેક માણસે ખોરાક લેવો જોઈએ. ઓછો લેવાથી પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને જોઈએ તેથી વધારે લેવાથી બરાબર પાચન થઈ શકતું નથી અને એ બન્ને કારણોથી શરીરમાં નાના પ્રકારનાં દરદો ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ખાનપાન-ખોરાક-FOOD (ફુડ.)

ખોરાકની અગત્ય—માણસનું શરીર એક એંજીનના સંચા જેવું છે. એન્જીનનું દૃષ્ટાંત શરીરને બરાબર લાગુ પડે છે. જેવી રીતે એન્જીનને ગતિમાં મુકવાને માટે બળતણ હવા અને પાણીની જરૂર પડે છે. તેવી જ રીતે શરીરને ગતિમાં રાખવાને એટલે જીવતું રાખવાને ખોરાક, હવા અને પાણીની જરૂર છે. એન્જીનને ગતિમાં મુકવાને તેમાં બળતણ પાણી અને હવાની જરૂરીઆત ઉપરાંત વિશેષમાં હાંકનાર એક એન્જીનીયરની જરૂર પડે છે; પણ માણસના શરીરમાં એ ગતિ સ્વભાવસિદ્ધ પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી બહારની ગતિની તેને જરૂર પડતી નથી. આ સ્વાભાવિક ગતિ શરીરમાં કાયમ રહેવા માટે માત્ર તેને ખોરાક, હવા તથા પાણી જેવા પદાર્થોની જરૂર પડે છે. શરીર તેના જન્મની સાથે જ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં કોઇને કોઈ પ્રકારે સદૈવ ક્રિયા કર્યા જ કરે છે અને જેમ એન્જીન તેની ક્રિયામાં ધુમાડા અને રાખ જેવા નિરૂપયોગી પદાર્થોને બહાર ફેંકી દે છે, તેમ શરીર પણ ચામડી, ફેફસાં, મળાશય અને મૂત્રાશય દ્વારાએ નિરર્થક પદાર્થોને પસીના, મળ તથા મૂત્રના રૂપમાં બહાર ફેંકી દે છે. એન્જીનમાંનાં બળતણ, પાણી અને હવા જો કે એન્જીનથી છુટી જાય છે તોપણ તે એન્જીનથી અલગ રહે છે, પણ માણસ જે ખોરાક, પાણી તથા હવાને શરીરમાં લે છે તે વસ્તુઓ શરીરમાં ક્ષય પામતા પહેલાં તે શરીરની સાથે મળી જાય છે અને તેથી તે વસ્તુઓનો પોષણકારક ભાગ શરીરમાં મળે છે અને નિરૂપયોગી ભાગ બહાર પડે છે. મળ, મૂત્ર તથા પસીના રૂપે શરીરમાંથી જે જાય છે તે શરીરનો ક્ષય કહેવાય છે. શરીરમાં આનો ક્ષય નિરંતર થયા કરે છે અને તે ક્ષયનો બદલો ખોરાક પાણી અને હવાથી પૂરો થાય છે. માણસ જેમ વધારે મહેનતનું કામ કરે તેમ તેના શરીરને વધારે ક્ષય એટલે ઘસારો લાગે છે અને જેમ વધારે ઘસારો લાગે તેમ તેને પોષણ પણ વધારે જોઇએ છીએ. ચાલવામાં, બોલવામાં વાંચવામાં અને આંખના મટકાં સરખી ક્રિયામાં પણ શરીરમાં દર પળે ક્ષય થતો જાય છે. દરેક જીવતા પ્રાણીના શરીરના દરેક ભાગમાંથી રજકણોનો પળે પળે નાશ થાય છે અને તેની જગ્યાએ નવાં રજકણો આવતાં જાય છે. આ ઉપરથી વિદ્વાનોએ એવી પણ ગણત્રી કરી છે, કે, સાત સાત વર્ષે આપણા શરીરનું આખું ખોખું નવુંજ બંધાય છે, એટલે સાત વર્ષ પહેલાં આપણા શરીરમાં જે હાડકાં, માંસ, લોહી વગેરે હતાં તે સાત વર્ષમાં છેક ઘસાઇ નાશ પામેલાં હોય છે અને નવાં જ રજકણોએ ક્રમે ક્રમે શરીરને નવુંજ બનાવી દીધેલું હોય છે. સરપને કાંચળી મૂકતો આપણે જોઇએ છીએ, પણ તે તો અમુક મુદતે જ મૂકતો હશે; પરંતુ માણસો અને બીજાં ...ણીઓ એવી બારીક કાંચળીઓ દરેક પળે મૂકતા જાય છે અને નવી ધારણ કરતા જાય છે.

શરીરના પોષણ માટે ખોરાકની ઘણી જ અગત્ય છતાં જો તેના વજન, જાત અને ખાનારની પ્રકૃતિનો વિચાર કર્યા વિના લેવામાં આવે તો તે જ ખોરાક દરદોને ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડે છે. ખોરાકના વજન વ...નો સર્વને માટે એક નિયમ થઇ શકતો નથી. શરીરનો

ખોરાકના વર્ગ—ખોરાકની મુખ્ય બે જાત છે. ૧. વનસ્પતિ અને ૨. માંસ. જગતમાં "વનસ્પતિ ખાનારા" (Vegetarian) અને "માંસખાનાર" (Living on Animal Food) એવા બે વર્ગના લોકોમાં માંસાહારીની સંખ્યા બેશક મોટી છે, તથાપિ એ બે પ્રકારના ખોરાકના જથ્થાનો વિચાર કરીએ તો જંગલી લોકોને બાદ કરતાં બાકીનો સુધરેલો વર્ગ, વિશેષે કરીને વનસ્પતિના ખોરાકથી નિર્વાહ કરતો માલમ પડે છે. જેઓ, "વેજીટેરિયન" છે તેઓ તો કેવળ વનસ્પતિના ઉપર જ જીવે છે, પણ જેઓ માંસાહારી છે તેઓના ખોરાકમાં પણ મુખ્ય ભાગ તો વનસ્પતિના જ છે. તેથી સમગ્ર રીતે વનસ્પતિનો વધારે મોટો જથ્થો ખોરાક તરીકે વપરાય છે.

ખોરાકના આ બે પ્રકારોમાં કયો પ્રકાર માણસ જાતના પોષણ તથા પ્રકૃતિને બંધ બેસતો છે, એ વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો છે. જે તત્વો વનસ્પતિમાં રહેલાં છે એને લગતાં કેટલાંક તત્વો માંસમાં પણ રહેલાં છે અને કેવળ માંસાહારી લોકોનો માંસથી નિર્વાહ ચાલતો હોય એમ પણ જણાય છે; તથાપિ તમામ માણસોને માટે વનસ્પતિનો આહાર વધારે નિરોગી અને અનુકૂળ છે એવું હાલના વિદ્વાનો પણ કબુલ કરે છે.

જીંદગીને જરૂરનો ખોરાક—જીંદગી નભાવવા સારૂ નિરંતર જોઇતા ખોરાકની મુખ્ય પાંચ જાત છે, ૧. **પૌષ્ટિક** અથવા જેને અંગ્રેજીમાં નાઇટ્રોજનવાળો કહે છે. ૨. **ચરબીવાળો** ૩. **આટાના સત્વવાળો** અથવા જેને અંગ્રેજીમાં સ્ટાર્ચી કહે છે તે. ૪. **ક્ષાર** અને ૫. **પાણી.**

આપણાં શરીરમાં ઘણાં પ્રકારનાં તત્ત્વો છે. બધાંનું આ પાંચ પ્રકારના ખોરાકથી પોષણ થાય છે અને તેથી આપણા નિત્યના ખોરાકમાં એ પાંચ પ્રકારના ખોરાકની જરૂર છે. એ પાંચ પ્રકારના ખોરાકમાં બીજાં નાનાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

૧. **પૌષ્ટિક** ખોરાક શરીરના પોષણ તથા વૃદ્ધિને માટે જરૂરનો છે. ઘણાં ખરાં અનાજમાં પૌષ્ટિક અથવા નાઇટ્રોજન તત્ત્વ થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં હોય છે. આપણા ખોરાકમાં નિત્ય વપરાતા પદાર્થોમાં ઘી, માખણ, સાકર અને સાબુચોખામાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ (નાઇટ્રોજન] બીલકુલ નથી, એવું પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોએ નકી કરેલું છે. પહેલા બે પદાર્થોમાં મુખ્ય ભાગ ચરબીનો છે અને બીજા બેમાં સ્ટાર્ચ એટલે આટાના સત્વનો છે અને તે ચારે પદાર્થો શરીરની ગરમી કાયમ રાખવાનું કામ કરે છે.

૨. **ચરબીવાળા** પદાર્થોમાં મુખ્ય ઘી, માખણ તેલ, ચરબી વગેરે છે. અનાજના પદાર્થોમાં ચરબીનો ભાગ ઓછામાં ઓછો સેંકડે ૧ (ઘઉંમાં) અને વધારેમાં વધારે સેંકડે ૬ (મકાઇમાં) ભાગ છે. ચરબીવાળા પદાર્થો શિયાળાની ઋતુમાં વિશેષ ખાવા જોઇએ.

૩. **આટાના** સત્વવાળા એટલે સ્ટાર્ચવાળા પદાર્થોમાં મુખ્ય સાકર, ખાંડ, ગોળ, ચોખા અને બીજાં ધાન્યો છે. શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસની જે ક્રિયા ચાલે છે તે કાર્ય કારબોન નામના એક પદાર્થથી થાય છે અને તે કારબોન આ વર્ગના ખોરાકમાંથી તેમજ ચરબીવાળા પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ગરમ દેશમાં તેમજ ઉનાળામાં સ્ટાર્ચી તત્ત્વવાળા પદાર્થો વધારે અનુકૂળ આવે છે.

ખોરાકની મુખ્ય ચીજોમાં ઉપર જણાવેલા પાંચ તત્વોના પ્રમાણનો કોઠો.

ખોરાકની મુખ્ય મુખ્ય ચીજોમાં પૌષ્ટિક તત્વ (નાયટ્રોજન), ચરબી (ફેટ), આટાનું સત્વ (સ્ટાર્ચ), (ચરબીવાળા અને આટાના સત્વવાળા પદાર્થોમાં "કાર્બોન" ઘણો છે), ક્ષાર અને પાણી એ દરેકમાં (૧૦૦) સેંકડે કેટલા ભાગો છે, તે નીચેના કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે.

ખોરાકની ચીજ.	૧૦૦ ભાગમાં				
	નાયટ્રોજનનું પૌષ્ટિક તત્વ.	ચરબીનું તત્વ.	સ્ટાર્ચ એટલે આટાનું તત્વ.	ક્ષારનું તત્વ.	પાણીનું પ્રવાહી તત્વ.
ચોખા...	૫	૦॥	૮૩।	૦॥	૧૦
સાબુચોખા	૦	૦	૮૨	૦	૧૮
ઘઉં...	૧૪॥	૧	૬૯	૧॥	૧૪
જુવાર	૧૨॥	૪	૭૦	૧॥	૧૨
બાજરી	૧૦	૪॥	૭૧।	૨॥	૧૧॥।
મગ...	૨૨।	૨॥	૫૪	કા. ૫॥	ખ. મા.૧૦॥।
ચણા...	૨૨	૩	૬૨	૨	૧૧
અડદ...	૨૪॥	૧।	૫૮॥	૩	૧૨॥
તુવર...	૨૨	૧	૬૨	૩	૧૦
વટાણા...	૨૨	૨	૫૩	૨	૧૫
મસુર	૨૫	૧।	૬૦	૨	૧૧॥।
જવ	૧૩	૨	૬૮	૨	૧૫
મકાઇ....	૧૦	૬॥	૬૪॥	૧॥	૧૩।
કળથી....	૨૩।	૨॥	૫૧।	૩।	૧૨
પટેટાં	૧॥	૧/૬૭	૨૩॥	૧	૭૪
કોબીજ	૦।	૦॥	૫॥	૦॥।	૯૧
ગાજર...	૦॥	૦।	૮॥	૦॥।	૮૫
સાકર	૦	૦	૯૬॥	૦॥	૩
દૂધ	૪	૩॥	૫	૦॥	૮૬॥।
માખણ	૦।	૯૧	૦	૨॥।	૬
ઘી	૦	૧૦૦	૦	૦	૦
ઈંડાં	૧૩	૧૧॥	૦	૧	૭૩॥
બકરાંનું માંસ	૨૨	૮	૦	૧॥	૭૧
મરઘી.	૨૦	૭	૦	૦	૭૩
માછલી...	૧૪	૭	૦	૦	૭૯

વિદ્વાન્ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ રસાયનિક પ્રયોગોથી પૃથક્કરણ કરીને ખોરાકની કેટલીક વસ્તુઓનાં ઉપર પ્રમાણે તત્વો શોધી કાઢ્યાં છે. તે ઉપરથી આપણે તે દરેક પદાર્થમાં કયાં કયાં તત્વો કેટલા પ્રમાણમાં છે, તે જાણવાને શક્તિવાન થયા છીએ. દરેક પદાર્થનો ગુણ અને તેમાંના તત્વો જાણવા ઉપરથી તે પદાર્થની કયાં અને કેવી રીતે યોજના સુખકારક થાય તે જાણવાનું બની શકે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છે, કેમકે દૂધ સિવાય બીજી બધી વસ્તુઓમાં પૌષ્ટિક તત્વ ઘણું ઓછું છે અને ગરમી આપનાર તત્વ વિશેષ છે. ઘઉંમાં ચરબીનો ભાગ ઘણો ઓછો છે, માટે રોટલીમાં સારી પેઠે ઘી નાંખીને ખાવાની જરૂર છે. બાજરી તથા જુવારમાં ચરબીનો ભાગ ઘઉંના જેટલો છે, પણ પૌષ્ટિક તત્વ ઘઉં કરતાં ઓછું છે; તો પણ એ બે વસ્તુઓથી પોષણનું કામ ચાલી શકે. અનાજમાં અડદ બધા કરતાં પૌષ્ટિક છે. શિયાળામાં પૌષ્ટિક તત્વવાળા અડદના આટાની સાથે ગરમી આપનાર ઘી તથા સાકરનો યોગ ઘણો ગુણ કરે છે. ગરમ દેશમાં તાજી શાક તરકારી ફાયદો કરે છે. આપણો દેશ ગરમ હોવાથી તાજી વનસ્પતિ ફાયદો કરે છે અને એ જ કારણથી ઠંડી ઋતુ કરતાં ગરમીની ઋતુમાં તેનું વધારે સેવન કરવાની જરૂર છે. ચરબીવાળા અને મીઠાસવાળા ભોજનમાં લીંબુની ખટાઈ અને થોડો થોડો મસાલો જરૂરનો છે.

ખોરાકના છ રસ—આપણા શરીરના પોષણને માટે જરૂરના ખોરાકમાં મુખ્ય છ રસ છે; જેનાં નામ અગાઉ પણ આપવામાં આવેલ છે:—**મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો, તુરો.**

એ રસોની ઉત્પત્તિ જુદાં જુદાં તત્વોમાંથી નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

પૃથ્વી તથા **પાણીના**	ગુણની અધિકતાથી **મીઠો** રસ ઉત્પન્ન થાય છે.
પૃથ્વી તથા **અગ્નિના**	ગુણની અધિકતાથી **ખાટો** રસ ઉત્પન્ન થાય છે.
પાણી તથા **અગ્નિના**	ગુણની અધિકતાથી **ખારો** રસ ઉત્પન્ન થાય છે.
વાયુ તથા **અગ્નિના**	ગુણની અધિકતાથી **તીખો** રસ ઉત્પન્ન થાય છે.
વાયુ તથા **આકાશના**	ગુણની અધિકતાથી **કડવો** રસ ઉત્પન્ન થાય છે.
પૃથ્વી તથા **વાયુના**	ગુણની અધિકતાથી **તુરો** રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ છ રસનો વાત, પિત્ત અને કફ સાથે નીચે પ્રમાણે સંબંધ છે:—

મીઠો, ખાટો, ખારો આ ત્રણ રસ વાત નાશક છે. **તુરો રસ**-વાયુના સરખા ગુણ તથા લક્ષણવાળો છે.
મીઠો, કડવો તુરો આ ત્રણ રસ પિત્તનાશક છે. **તીખો** રસ-પિત્તના સરખા ગુણ તથા લક્ષણવાળો છે.
તીખો, કડવો, તુરો-આ ત્રણ રસ કફનાશક છે. **મીઠો** રસ-કફના સરખા ગુણ તથા લક્ષણવાળો છે.

છ રસના ગુણ નીચે પ્રમાણે છે:—

મીઠો રસ—લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, ઓજ, વીર્ય તથા ધાવણને વધારે છે. આંખને હિતકારી, વાળ તથા વર્ણને સ્વચ્છ કરે છે, બળવર્દ્ધક, ભાગેલાં હાડકાંને સાંધે છે, બાળક, વૃદ્ધ તથા જખમથી ક્ષીણ થએલાને હિતકારી છે, તૃષા, મૂર્છા તથા દાહને શાંત કરે છે, બધી ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્ન કરે છે, કૃમિ તથા કફને વધારે છે; પણ તેના **અતિ સેવનથી**—ખાંસી, શ્વાસ, અલસક, ઉલટી, મોમાં બેહદ મિઠાશ અને તેથી કંઠનો બગાડ, કૃમિરોગ, ગંડમાળ, આર્બુદ, શ્લીપદ, બસ્તિરોગ (મધુપ્રમેહાદિ પેશાબના રોગ) અભિસ્પંદ વગેરે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે.

[૨] **ખાટો રસ**—આહાર, વાતાદિ દોષ, સોજા તથા આમને પચાવે, બાકીનો નાશ કરે, વાયુ મળ તથા મૂત્રને છોડે, પેટમાં અગ્નિ કરે, લેપ કરવાથી ઠંડક કરે, હૃદયને હિતકારી; પણ **અતિ સેવનથી**-દાંત જકડાય, અંધવાય, નેત્ર બંધ થાય, રૂવાડાં ઉભાં થાય કફનો નાશ થાય, શરીર ઢીલું થઈ જાય, કંઠ છાતી તથા હૃદયમાં દાહ થાય.

[૩] **ખારો રસ**—મળશુદ્ધિ કરે, ખરાબ વ્રણ [ગુમડાં] ને સાફ કરે તથા ગાળે તથા

પાચકને જગાવે; શરીરમાં ચિકિતપણું કરે, ગરમી કરે, અવયવોને કોમળ રાખે. અતિ સેવનથી-ખુજલી, કોઢ, સોજા તથા પિત્તર થાય; તથા ચામડીનો રંગ જાય, પુરુષાર્થનો નાશ થાય, આંખો વગેરે ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર મંદ પડે, મોઢું પાકે, આંખો ફૂટે, તથા રક્તપિત્ત, વાતરક્ત, ખાટા ઓડકાર વગેરે દુષ્ટ રોગો ઉત્પન્ન થાય.

(૪) તીખો રસ—અગ્નિદીપન, પાચન, તથા ભગંદરનું શોધન કરે. શરીરની સ્થૂળતા [જાડાપણું], આળસ, કફ, કૃમિ, ઝેરથી ઉત્પન્ન થનાર રોગ, કોઢ, ખુજલી, એ વગેરે દરદોને મટાડે, સાંધાઓને ઢીલા કરે. ઉત્સાહ ઓછો કરે; ધાતુ, વીર્ય તથા મેદનો નાશ કરે. અતિ સેવનથી-ભ્રમ, મદ, ગળામાં, તાળવામાં તથા હોઠમાં સુકાપણું, શરીરમાં તાપ, બળની હાનિ, કંપ, પીડા વગેરે દરદો પેદા કરે અને હાથ, પગ, પડખામાં આદિ કરીને શૂળ ઉત્પન્ન કરે.

[૫] કડવો રસ—ખુજલી, ભ્રમ, પિત્ત, તરસ, મૂર્છા, તાવ વગેરેને શાંત કરે; ધાવણને ચોખ્ખું કરે; મળ, મૂત્ર, મેદ, ચરબી, પરુ વગેરે સૂકવી નાખે. અતિસેવનથી-મસ્તકની નસો જકડાય, નાડીઓ ખેંચાય, શરીરમાં પીડા થાય, ભ્રમ થાય, શરીરમાં શોષ, સજ્જડ તથા કપાયું હોય એવું થાય, મોં ઉપર રૂચિ ઓછી થાય.

[૬] તુરો રસ—ઝાડાને રોકે, શરીરનાં અંગોને મજબૂત કરે, કફ તથા પ્રમેહ વગેરેનું શોધન [શુદ્ધિ] કરે, વ્રણ વગેરેમાં પ્રવેશ કરીને તેના દોષને હરે, ક્લેદ એટલે ચાર જેવા પદાર્થ-પરુ વગેરેનું શોષણ કરે. અતિસેવનથી-હૃદયમાં પીડા થાય, મોં સુકાય, પેટમાં આફરો થાય, નસો જકડાય, શરીર ફરકે, કંપ થાય તથા શરીર સંકોચાય.

ખાવાના પદાર્થોમાં ઘણું કરીને છએ રસનો આપણે નિત્ય ઉપયોગ કરીએ છીએ. કડવો અને તુરો રસ ખાવાના પદાર્થોમાં જાણી-જોઈને લેવામાં આવતો નથી. તો પણ કેટલાક પદાર્થોમાં તે રસો ગુપ્તપણે રહેલા છે. તે તરીકે મીઠો, ખાટો, ખારો અને તીખો એ ચાર રસ વિશેષ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક રસનો હદ ઉપરાંત લેવાથી કેટલું બધું નુકસાન થાય છે તે ઉપરના વર્ણનથી સમજાશે. બધા રસમાં મીઠો રસ વિશેષ ઉપયોગી છે. તથાપિ તેની પાછળ પણ હદ ઓળંગવાથી પણ નુકસાન થાય છે.

આહારની વસ્તુઓનું વર્ગવાર વર્ણન.

ધાન્ય—CORNS—(કૉર્ન્સ.)

ચોખા—ગુણ-મધુર, અગ્નિદીપક, બળવર્ધક, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાકર અને મૂત્રલ. ઉપયોગ-ચોખાની ઘણી જાત છે. સામાન્ય રીતે કમોદના ચોખા ઉત્તમ છે અને તેમાં દાઉદખાની ચોખા વખણાય છે. બધાં કરતાં " સાઠી " ચોખા જેને " વરીના " ચોખા પણ કહેવામાં આવે છે તે ગુણકારી છે, પણ તે રાતા તથા દાણે મોટા હોવાથી બહુ વપરાતા નથી. શોખીન લોકો ખાવામાં પણ ઘણી વખત ગુણ કરતાં શોખને પસંદ કરે છે અને ચોખાની બાબતમાં એમજ બનેલું છે. ચોખામાં પૌષ્ટિક અને ચરબી એટલે ચીકાશનું તત્ત્વ ઘણું ઓછું છે, તેથી તે પચવામાં ઘણાજ હલકા છે અને

તેથી બાળકો અને માંદાને ચોખાનો ખોરાક વધારે અનુકૂળ પડે છે. સાબુચોખા એ ચોખાની જાત નથી પણ ગુણમાં તે ચોખા કરતાં પણ હલકા હોવાથી નાનાં બાળકો અને કેટલાક રોગવાળાઓને તેની વારંવાર ભલામણ કરવામાં આવે છે.

નવા કરતાં એકાદ વરસના જુના ચોખા વધારે ગુણકારી છે. ચોખાની સાથે દાળ વાપરવાથી ચોખાનો વાયુ ગુણ ઓછો થાય છે અને પૌષ્ટિક ગુણ વધે છે. ચોખા તથા દાળ જુદા જુદા રાંધી સાથે મેળવી ખાવાથી જલદી પચે છે. ભેગાં રાંધવાથી ખીચડી થાય છે તે જરા ભારે છે. ખીચડી મગની તેમજ તુવેરની પણ થાય છે.

ઘઉં—ગુણ—પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્દ્ધક, બળવર્દ્ધક, મધુર, ઠંડા, ભારે, રુચિકર, ભાંગેલા હાડને સાંધનાર, વ્રણને મટાડનાર તથા દસ્તને સાફ લાવનાર છે. ઉપયોગ—ઘઉંની મુખ્ય બે જાત છે. રાતા અથવા કાઠા અને ધોળા અથવા દાઉદખાની. ધોળા કરતાં રાતા ઘઉં વધારે પુષ્ટિકારક છે. ઘઉંમા પુષ્ટિનાં તેમજ ગરમીના તત્વો રહેલાં છે તેથી ધાન્યવર્ગની બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં તે વિશેષ ઉપયોગી અને ઉત્તમ પોષણની વસ્તુ છે. ઘઉંમાં ખાર તથા ચરબીનો ભાગ ઘણો ઓછો હોવાથી કેટલાક લોકો ઘઉંના લોટમાં મીઠું નાંખી રોટલી બનાવે છે અને શક્તિ હોય તેમણે રોટલી સાથે ઘી, માખણ કે મલાઇનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ વિશેષ ગુણકારી છે. ઘઉંના લોટમાંથી મેંદો કાઢવામાં આવે છે તે પચવામાં બહુ ભારે પડે છે, માટે નબળી પાચનશક્તિવાળાએ મેંદાના લોટની રોટલી કે પુરી ખાવી નહિ જોઇએ. ઘઉંના લોટમાંથી ખાવાના ઘણા પદાર્થો થાય છે. ઘઉંની રાબ પચવામાં હલકી છે. રાબ કરતાં રોટલી ભારે છે અને પછી પુરી, શીરો, લાડુ, કંસાર, ગોળપાપડી એ બધાં અનુક્રમે એક બીજાથી વધારે ભારે છે. ઘઉંનો ખોરાક ઘીનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તીરોક ૨. બાદી કરતો નથી.

બાજરી–ગુણ–ઉષ્ણ રૂક્ષ, કછે. તીખો ...ને હિતકારક, સ્ત્રીઓમાં કામની વૃદ્ધિ કરનાર, પચવામાં ભારે છે અને વીર્ય. ક છે. મીઠું કરે છે. ઉપયોગ–બાજરી ગરમ હોવાથી પિત્તને કોપાવે છે અને તેથી પિત્ત પ્ર છે:—એ બાજરીનો જેમ બને તેમ ઓછો ઉપયોગ કરવો. બાજરી રૂક્ષ હોવાથી અસ્થિ ઉત્પન્ન કરે છે. જે દેશો અથવા જે પ્રાંતોમાં ઘઉંનો પાક ઓછો હોય અને બાજરીનો પાક વધારે હોવાથી તેની છત હોય ત્યાંના લોકો વિશેષ કરીને બાજરી ઉપર નિર્વાહ કરે છે અને હમેશના અભ્યાસથી તે પથ્ય થઇ જાય છે. પોષણનાં તત્ત્વો બાજરીમાં પણ લગભગ ઘઉંના જેટલાં જ છે. ઘઉં કરતાં બાજરીમાં ચરબીનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી બહુ ઘીની જરૂર પડતી નથી.

જાર—ગુણ–ઠંડી, મધુર, હલકી, રૂક્ષ, પૌષ્ટિક. ઉપયોગ—જારમાં બાજરીનાં જેટલાં જ પોષણનાં તત્વો છે, તેમાં ચરબીનો ભાગ બાજરીનાં જેટલો જ છે. જાર ઠંડી અને રૂક્ષ હોવાથી વાયુ કરે છે, પણ નિત્યના અભ્યાસીઓને પથ્ય થઇ પડે છે, કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં ગામડાના ગરીબ લોકો વિશેષ જાર ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે.

મગ–ગુણ–ઠંડા, ગ્રાહી, હલકા, સ્વાદિષ્ટ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, નેત્રને હિતકારક પણ કાંઇક વાયુ કરે છે. ઉપયોગ—કઠોળના વર્ગમાં મગ ઉત્તમ કઠોળ છે. દેશી

વૈદકશાસ્ત્રમાં મગની ઘણી જ પ્રશંસા કરવામાં આવેલી છે અને વધી ગએલા વ્યાધિમાં મગની પાતળી દાળ અથવા તેના ઓસામણનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવેલ છે. મગનું ઓસામણ કેટલેક દરજ્જે દૂધની ગરજ સારે છે અને નવા ત્રિદોષ જ્વરમાં જ્યાં દૂધનો નિષેધ કરેલો છે, ત્યાં પણ મગનું પાણી હિતકારક ગણવામાં આવેલું છે. આખા મગ વાયુ કરે છે પણ મગની દાળ તથા ઓસામણ વાયુ કરતાં નથી. મગની ઘણી જાત છે તેમાં લીલા મગ વધારે ગુણકારી છે.

તુવેર—ગુણ—મધુર, તુરી, ભારે, રૂચિકર, ગ્રાહી, ઠંડી, ત્રિદોષહર અને કાંઇક વાયુ કર્તા છે. ઉપયોગ-લોહીવિકાર, હરસ, તાવ અને ગોળાના રોગમાં તુવેરદાળનો ઉપયોગ ફાયદો કરે છે. ગુજરાતમાં તુવેરનો ઘણો પાક હોવાથી ત્યાં તે બહુ વપરાય છે. ત્રિદોષહર હોવાથી ઘણું કરીને સૌને અનુકૂળ પડે છે. ભાતમાં અગર દાળમાં સારી રીતે ઘી મેળવી ખાવાથી તુવેરની દાળ વાયડી પડતી નથી. તુવેરની દાળમાં કોકમ, આંબલી વગેરે ખટાઇ અને ગરમ મસાલો નાખવાનો ચાલ પડ્યો છે અને વિશેષ રૂચિકારક થાય છે; પણ એ વસ્તુઓથી તુવેરની દાળના મૂળ સ્વાદની ખરી ખુબી ઢંકાઈ જાય છે.

અડદ—ગુણ—અતિ પૌષ્ટિક, વીર્ય વધારનાર, મધુર, તૃપ્તિકારક, મૂત્રલ, મળને જુદો પાડનાર, સ્તનમાં ધાવણ વધારનાર, માંસની તથા મેદની વૃદ્ધિ કરનાર, બળ આપનાર, વાયુને તોડનાર અને પિત્ત તથા કફને વધારનાર છે. ઉપયોગ—શ્વાસ, શ્રમ, અર્દીતો વા અને બીજા કેટલાક વાયુના રોગમાં અડદ પથ્ય છે. શિયાળામાં તથા વાયુ પ્રકૃતિવાળાને હિતકારક છે. પાચન થયા પછી અડદ ગરમ અને ખારો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી પિત્ત તથા કફની પ્રકૃતિવાળાને તેમજ પિત્તના અને કફના રોગવાળાને નુકસાન કરે છે. અડદની દાળ બહુ જ રૂચિકર છે અને કાઠિયાવાડમાં તેનો વધારે પાક થવાથી તે દરેક ઘરમાં રોટલા કે રોટલીની સાથે દાળ તરીકે વિશેષ વપરાય છે. આ સિવાય અડદના લોટના અદદીયા લાડુ તથા પાક તેના પૌષ્ટિક ગુણને માટે બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

ચણા—ગુણ—હલકા, ઠંડા, લુખા, તુરા, રૂચિકર, વર્ણ સુધારક અને બળવર્દ્ધક છે. ઉપયોગ—કફ તથા પિત્તના રોગમાં ચણા ફાયદો કરે છે; કાંઇક જ્વરહર પણ છે, પણ વાયડા હોવાથી વારંવાર બાદી કરે છે અને ઝાડાનો કબજો કરે છે, અથવા વધારે ઝાડો કરી દે છે. ખોરાકમાં ચણાનો ઉપયોગ ઘણી રીતે થાય છે. ચણા આખા, દાળ તથા લોટ એ ત્રણે રૂપમાં બહુ વપરાય છે. ચણા વાયડા હોવાથી તેને તેલમાં તળીને ખાવાનો રીવાજ છે તે સારો છે. દાળ પણ તેલમાં તળીને કે બાફીને તુવેરની દાળ માફક ખવાય છે. લોટનાં ભજીયાં, સેવ, ગાંઠીયા થાય છે અને પુષ્કળ તેલમાં તળવાથી તેનું વાયડાપણું ઓછું થાય છે. કઢીમાં ચણાનો થોડો આટો આવે છે. આવી રીતે ચણાનો ઘણા પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે અને પ્રકૃતિ પ્રમાણે માફકસર ખાવાથી નુકસાન થતું નથી. ઘઉંની પેઠે ચણામાં પણ ચરબી એટલે ચીકાશનો ભાગ ઘણો ઓછો હોવાથી ચણાનાં દરેક પદાર્થમાં ઘી કે તેલનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવો જોઇએ. ચણાના આટાના લાડુ વગેરે પકવાન બનાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ જો ઘી પુષ્કળ નાંખવામાં ન આવે તો તે નુકસાન કરે છે.

મઠ—ગુણ—રૂચિકર, ગ્રાહી, તુરા, હલકા, ઠંડા તથા વાયુકર્તા છે. ઉપયોગ—મઠમાં ઘણા ખરા મગના જેવા ગુણ છે. પિત્ત તથા કફનાં દરદોમાં, તાવમાં, રક્તપિત્તમાં, દાહમાં કૃમિરોગમાં તથા ઉન્માદરોગમાં મઠ પથ્ય છે.

વટાણા—ગુણ—રૂચિકર, પુષ્ટિકારક, મધુર, તુરા, ગ્રાહી, બળકારક, હલકા પિત્ત તથા કફને મટાડનાર અને વાયુને કરનાર છે.

વાલ તથા ચોળા—ગુણ—મધુર, તુરા, ભારે, દસ્ત ઉતારનાર, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર, રૂચિકર, ધાવણ વધારનાર છે. વાલ વીર્યને બગાડનાર છે તથા ગરમ છે. ઉપયોગ—અતિ વાયુકર્તા હોવાથી જેમ બને તેમ થોડો ઉપયોગ કરવો. વાલ ખાવે મીઠા છે. પણ પાચન થતાં અમ્લ એટલે ખાટો રસ ઉત્પન્ન કરે છે; બળ આપનાર તથા દસ્ત સાફ લાવનાર છે, પણ રૂક્ષ અને ભારે હોવાથી પેટમાં બોજો કરી વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉષ્ણ અને દાહક હોવાથી શરીરનું શોષણ કરે છે તથા વીર્યનો નાશ કરે છે. વાલ શરીરની અંદરના ઝેરનો નાશ કરે છે, પણ તેની સાથે દૃષ્ટિ એટલે આંખના તેજનો પણ નાશ કરે છે.

શાક VEGETABLES (વેજીટેબલ્સ).

નિત્યના ખાનપાનની વસ્તુઓમાં શાક તરકારીની વસ્તુઓ કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે અને કેટલે દરજ્જે નુકશાનકારક છે, એ વિષે આર્ય વૈદ્યકના વિદ્વાનોનો સામાન્ય મત એવો છે કે, ઘણું કરીને સઘળાં શાક દસ્તને રોકનારાં, પચવામાં ભારે, રૂક્ષ, બહુ મળને ઉત્પન્ન કરનાર અને પવન વધારનાર છે. શાક શરીરનાં હાડકાંને ભેદી નાંખે છે, આંખનું તેજ ઓછું કરે છે, શરીરનાં વર્ણ, રૂધિર તથા કાન્તિને ઘટાડે છે, બુદ્ધિનો ક્ષય કરે છે વાળને ધોળા કરે છે અને યાદશક્તિ તથા ગતિને હણે છે. સઘળાં શાકમાં રોગ રહે છે અને તે રોગો શરીરનો નાશ કરવામાં મદદ કરે છે: એટલા માટે વિવેકી લોકોએ બહુ શાક ખાવાં નહિ જોઇએ. જે દોષો ખાટા પદાર્થોમાં છે, તેમાંના ઘણા ખરા દોષો શાક તરકારીમાં પણ છે. જે વનસ્પતિમાં કૌવત આપનાર તથા ગરમી આપનાર ભાગ થોડો હોય અને પાણીનો ભાગ વિશેષ હોય, તે જાતની તાજી વનસ્પતિ થોડી થોડી વાપરવી એ સલાહકારક છે. પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, કંદ વગેરે શાકના કેટલાક પ્રકાર છે અને અનુક્રમે એક પછી એક વિશેષ ભારે છે. પાંદડાંનું શાક સૌથી હલકું છે અને કંદ શાક સૌથી ભારે છે.

તાંદળજો—હલકો, ઠંડો, રૂક્ષ, મળમૂત્રને ઉતારનાર, રૂચિ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા ઝેરને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. શાકના પદાર્થોમાં તાંદળજો ઘણાંખરાં દરદોમાં બહુધા સર્વની પ્રકૃતિને પથ્ય છે. તે જેમ શાકનું કાર્ય સારે છે, તેમ કેટલેક દરજ્જે દવાનું પણ કામ કરે છે. કોઢ, વાતરક્ત વગેરે લોહી બગાડનાં અને ચામડીનાં દરદોમાં તાંદળજાની ભાજીનું નિત્ય સેવન કરવામાં આવે તો ચેળ તથા બળતરા કમતી થાય છે. તાંદળજો ઠંડો ગણાય છે તેમ છતાં ધ્યાનમાં રાખવું કે, તે જેમ ગરમી કરતો નથી તેમ, લોકો ધારે છે તે પ્રમાણે, વાયુ કે કફ પણ કરતો નથી. તે ઝાડો સાફ લાવે છે, પેશાબને વધારે છે તથા સ્વચ્છ કરે છે. ઉનવા વગેરેને અને પેશાબની ગરમીને શાંત કરે છે. તાંદળજાથી લોહીનું શોધન થાય છે, ખોટી ગરમી દબાય છે અને પિ-

દાહ તથા વાયુને મટાડે છે, નાનું કોળું ઠંડું તથા પિત્તને મટાડે છે, મધ્યમ કદનું કોળું કફ કરે અને મોટા કદનું કોળું બહુ ઠંડું નથી, મધુર છે, ખારવાળું, અગ્નિદીપક, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર અને પિત્તના રોગને મટાડનાર છે.

વંત્યાક—કાઠીઆવાડમાં જેને રીંગણાં કહે છે તે ગુજરાતમાં વંત્યાકના નામથી ઓળખાય છે. વંત્યાકની બે જાત છે, કાળા તથા ધોળા. કાળાં વંત્યાક નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનાર, રુચિકર, ભારે તથા પૌષ્ટિક છે, ધોળાં વંત્યાક દાહક તથા પાચક ગણાય છે. એક બીજા પ્રકારનાં લીંબુ જેવડાં ગોળ રીંગણાં થાય છે તે કફ તથા વાયુ પ્રકૃતિવાળાને સારાં છે તથા ખસ, રતવા, તાવ, કમળો અને અરુચિના દરદવાળાને પણ હિતકારક છે.

ગલકાં—સ્વાદિષ્ટ તથા મધુર છે અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે. તાવના રોગીને પણ હિતકારક છે.

તુરીયાં—તુરીયાંને કાઠીઆવાડમા ધીસોડાં કહે છે. તુરીયાં વાયડાં છે, ઠંડાં તથા મીઠાં છે, જેથી કફકર્તા છે, પણ પિત્ત, દમ, ખાસી, તાવ, કૃમિ એટલા રોગમાં સારાં છે.

કારેલાં—કડવાં, ગરમ, રુચિકર, હલકાં અને અગ્નિદીપક છે. માફકસર ખાવાથી બધી પ્રકૃતિને અનુકૂળ છે. અરુચિ કૃમિ, તાવ વગેરેનાં પથ્ય છે.

કંટોલાં—હલકાં, અગ્નિપ્રદીપક, રુચિકર, મધુર પણ પાચન થયા પછી તીક્ષ્ણ છે. ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, કફ, ખાંસી, શ્વાસ, જ્વર, પ્રમેહ, અરુચિ, કોઢ, વાયુ તથા હૃદયનાં દરદોમાં હિતકારક ગણાય છે.

ટીંડોળાં—અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં જેને ઘીસોડાં કહે છે તેને કાઠિયાવાડમાં ટીંટોળાં કહે છે. ટીંટોળાં ભારે છે, ઠંડાં છે, વાયડાં છે, મોળ તથા ઉલટી કરે એવાં છે, ધાવણ વધારે છે પણ ઝાડાનો કબજો કરે છે, પિત્ત, રક્તદોષ, સોજા, દાહ તથા ખાંસીના રોગમાં સારાં છે, પણ બુદ્ધિને બગાડનારનાં કહેવાય છે. તેની બે જાત છે-કડવાં તથા મીઠાં.

પંડોળાં—વાતહર, પિત્તહર, બળ આપનાર, રૂચિકર, પોષણ કરનાર અને હિતકારક છે. પરવળ કરતાં ગુણમાં કાંઇક ઓછાં છે.

કાકડી—કાચી કાકડી ઠંડી, રૂક્ષ, દસ્ત રોકનાર, મધુર, ભારે, રૂચિ કરનાર અને પિત્તને હરનાર છે. પાકી કાકડી અગ્નિ તથા પિત્તને વધારનાર છે.

કાલિંગડાં—કફકારક તથા વાયુકારક છે. પિત્તવાળાને સારાં છે. એવું કહેવાય છે કે, કાલિંગડાં ક્ષયનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. કાલિંગડાંને તરબુચ પણ કહેવામાં આવે છે.

ચીભડાં—ચીભડાં તથા તરબુચ ત્રણે દોષને કોપાવનારાં હોવાથી ખાવા કે શાક કરવા લાયક નથી. કાચાં ચીભડાં વાયુ તથા કફ કરે છે અને પાકાં વિશેષ વાયુ તથા કફ કરે છે. શાક કરવામાં લાંબાં ચીભડાં આવે છે તેને આરીયાં કહે છે.

વાલોર—મધુર, ઠંડી તથા ભારે હોવાથી વાયડી છે. પિત્તને મટાડનારી છે તથા બળ આપનારી છે.

ગુવાર—રૂક્ષ, ભારે અને કફકારક છે, અગ્નિદીપક, સારક અને પિત્તહરછે, પણ વાયુકારક છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

દુગ્ધવર્ગ દુધ અને તેમાંથી બનતા પદાર્થો.

દુધ—MILK.

દુધ—સામાન્ય ગુણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—મીઠું, ઠંડું, પિત્તહર, પોષણકારક, દસ્ત સાફ ઉતારનાર, વીર્યને જલદી ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર, જીવાડનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર, મૈથુનશક્તિ વધારનાર, જુવાનીને સ્થિર કરનાર, આયુષ્ય વધારનાર, રસાયન રૂપ તથા ભાંગેલા હાડને સાંધનાર છે. ક્ષુધાતુર, થાકેલા તથા વૃદ્ધને તૃપ્તિ આપનાર છે. સ્ત્રીસેવનના અતિયોગથી ક્ષીણ થએલાને તથા જખમીને અતિ હિતકારક છે. જીર્ણ જ્વર, શ્રમ, મૂર્છા, માનસિક રોગ, શોષ, હરસ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાંડુ, પેસાબના રોગ, રક્ત-પિત્ત, થાક, તૃષા, દાહ, છાતીના રોગ, શૂળ, આફરો, અતિસાર, ગર્ભસ્રાવ વગેરે ઘણા-એક રોગમાં દુધ અતિ હિતકારક અને પથ્ય છે. ધાતુની વૃદ્ધિ ઉત્તમ દુધના નિત્ય સેવનથી જેવી થાય છે તેવી બીજા કોઈ ઉપાયથી થતી નથી.

ગાયનું દુધ—ગાયના દુધમાં ઉપર લખ્યા બધા ગુણ છે. કાળી ગાયનું દુધ વાતહર પણ છે અને વિશેષ ગુણકારી છે. રાતી ગાયનું દુધ પિત્તહર તથા વાતહર છે અને ધોળી ગાયનું દુધ જરા કફકારક અને ભારે છે. તરતની વીઆએલી તથા વાછરડાં વગરની ગાયોનું દુધ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે. પારેઠ એટલે વીઆયા પછી બે ચાર માસ થઇ ગયા હોય એવી ગાયનું દુધ ઉત્તમ છે. આ સિવાય ગાયોને જેવો ખોરાક ખવરાવવામાં આવે તે ઉપર તેના દુધના ગુણ-દોષનો ઘણોક આધાર છે.

ભેંસનું દુધ—ભેંસના દુધમાં ગાયના જેવા ઘણા ખરા ગુણ છે. ફેર એટલો જ છે કે, ભેંસનું દુધ ગાયના દુધથી વધારે મીઠું, વધારે ઘાટું, વધારે ભારે, વિશેષ વીર્ય વધારનાર, કફ કરનાર અને તેથી નિદ્રાને વધારનાર છે. નબળી પાચનશક્તિવાળાને તથા માંદા માણસને ભેંસના કરતાં ગાયનું દુધ વધારે પથ્ય છે. શ્રમથી થાકેલાને તથા વૃદ્ધને હિતકારક છે. પાચનક્રિયા ઘણી જલદ હોય તેણે ભેંસનું દુધ ખાવું.

બકરીનું દુધ—તુરૂં, મધુર, ટાઢું, હલકું, તથા ગરમી, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ક્ષય, ઉધરસ તથા તાવના રોગમાં પથ્ય છે. વાતહર તથા ત્રિદોષહર છે.

ગાડરનું દુધ—ઘાટું, મીઠું, જરા ખારૂં, ચીકણું, ગરમ, પથરીને મટાડનાર; વીર્ય પિત્ત તથા કફ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે.

ઘોડીનું દુધ—રૂક્ષ, ગરમ, બળ આપનાર, શોષ તથા વાયુને મટાડનાર, ખાટું, ખારૂં અને હલકું છે. એક ખરીવાળા પશુઓનું દુધ લગભગ સરખા ગુણવાળું છે.

ઊંટણીનું દુધ—હલકું, મધુર, ખારૂં, અગ્નિપ્રદીપક, દસ્ત ઉતારનાર, કૃમિ, કોઢ, કફ, પેટનું ચઢવું, સોજો તથા જળોદર વગેરે પેટના રોગને મટાડનાર છે.

ગધેડીનું દુધ—મધુર, ખારૂં, જરા ખાટું, ગરમ, બળ આપનાર, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિને મંદ કરનાર, પણ બાળકોને બળ આપનાર છે.

સ્ત્રીનું દુધ—હલકું, ટાઢું અને અગ્નિદીપક છે. વાયુ, પિત્ત, નેત્ર, સૂળ અને પછાટને મટાડે છે.

શેડકડું દુધ—બળ આપનાર, હલકું, ઠંડું, અગ્નિદીપક અને ત્રિદોષહર છે.

ઉનું તથા ઠંડું દુધ—દૂધ દોવાયા પછી ઠંડું પડી જાય તો તેને ગરમ કરીને

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] વગેરે અન્ય [illegible] દૂધ અને દૂધમાંથી બનતા [illegible] મલાઈ, ખીર વગેરે પદાર્થોનો વિશેષ ઉપયોગ

કરે છે, ત્યારે હિંદુ લોકના ઘણાક શ્રીમંતો તેને બદલે શાક, દાળ અને મસાલાઓ ખાવાના નુકસાનકારક શોખમાં પડી ગયેલા જોવામાં આવે છે; તો પછી સાધારણ અને ગરીબ સ્થિતિના લોકોની વાત જ શું કરવી! દૂધના ખોરાકમાં આપણા લોકો છેક પાછળ પડી ગયા છે, માટે આ દેશની પ્રજાની શારીરિક ઉન્નતિ માટે જરૂરની વાત એ છે કે, દેશમાં ગાયો અને ભેંસોને ઉછેરવાં, એટલું જ નહિ, પણ તેમને બહુ સારી તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં રાખવાં. જો દેશમાં ગાયો તથા ભેંસો જથાબંધ અને તન્દુરસ્ત હાલતમાં હોય તો જ સારૂં અને સસ્તુ દુધ મેળવી શકાય. શ્રીમંતોએ પોતાના ઘરને આંગણે ગાડીઘોડા બાંધતાં પહેલાં એકાદ સારી ગાય કે ભેંસ બાંધવી એ વધારે લાભકારક છે. કેમકે ગાડી ઘોડાથી છોકરાંઓની શ્રીમંતાઇ ટકી રહેશે નહિ, પણ ગાયો ભેંસોના દુધથી તેમની તન્દુરસ્તી અને બુદ્ધિ ટકશે તથા વધશે તો શ્રીમંતાઇ પણ ટકી રહેશે.

દુધમાં ક્ષાર તથા ખટાશના તત્ત્વો જેટલા પ્રમાણમાં રહેલ છે, તેનાથી જુદા પ્રકારના ક્ષાર તથા જુદા પ્રકારની ખટાશનો દુધમાં યોગ થાય છે તો દુધ નુકસાન કરે છે; અથવા ધારીએ છીએ તેવો ગુણ નથી કરતું. માટે દુધનો ઉપયોગ કરવો, પણ તે વિવેકથી કરવો જોઇએ. જો વિવેક વિના અને કંઇ પણ ધોરણ સાચવ્યા વિના દુધ ખાવાપીવામાં આવે તો તે ફાયદા કરતાં નુકસાન વધારે કરે છે. એ ધોરણને માટે ઉપર બતાવેલા નિયમો ઉપરાંત કેટલીક વાતો સમજવા જેવી છે. દુધમાં ખાર તથા ખટાશ મળવાથી તે ફાટી જાય છે એ વાત આપણે સૌ સમજીએ છીએ. ફાટી ગયેલું દુધ ખાવાથી અવગુણ થાય એ વાત પણ આપણે ઘણાખરા જાણીએ છીએ. જો આ વાત ખરી છે તો જો દુધ એવા જ ખારવાળા અને ખટાશવાળા પદાર્થોની સાથે ખાવાપીવામાં આવે તો તે ફાયદો કરે છે અથવા નુકસાન કરે તેને માટે શું ખાત્રી છે:? વિવેકી આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રકારોએ એટલા માટે એવી ભલામણ કરેલી છે કે, દુધ જમતી વખત ખાવું હોય તો જમી રહ્યા પછી પીવું અથવા ભાતની સાથે ખાવું, અથવા જે ભોજનમાં દુધ વિરૂદ્ધ પદાર્થો ન હોય તે ભોજનમાં ખાવું. આપણા લોકોના સાદા ખોરાકમાં દુધ તથા ભાતનો યોગ ઘણો જ ફાયદો કરે છે. દુધની સાથે કેટલાક પદાર્થો મિત્રનું કામ કરે છે અને કેટલાક પદાર્થો શત્રુનું કામ કરે છે. તેવા પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

દુધના મિત્ર—દુધમાં છએ રસ છે અને એ છએ રસને મળતા સ્વભાવના પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

દુધમાં અમ્લ એટલે ખાટો રસ છે, તેથી તે ખાટાઇને આંબળાં મિત્ર રૂપ છે.

દુધમાં મધુર એટલે મીઠો રસ છે, તેથી તે મધુરતાને સાકર મિત્ર રૂપ છે.

દુધમાં તિક્ત એટલે તીખો રસ છે, તેથી તેની તીખાસને આદુ સુંઠ મિત્ર રૂપ છે.

દુધમાં કટુ એટલે કડવો રસ છે, તેથી તેની કડવાસને પરવળ મિત્ર રૂપ છે.

દુધમાં કષાય એટલે તુરો રસ છે, તેથી તેની કડછાશને હરડે મિત્ર રૂપ છે.

દુધમાં લવણ એટલે ખારો રસ છે, તેથી તેની ખારાશને સિંધાલુણ મિત્ર રૂપ છે.

આ સિવાય ઘઉંના પદાર્થો-પુરી, રોટલી તથા ભાત, ઘી, માખણ, પીપર, મરી એ વગેરે પદાર્થો દુધના મિત્રરૂપ છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઘી-GHEE

[illegible]

[illegible]

કરે છે તથા દસ્તને રોકે છે. વાયુ, પિત્ત, લોહીબીગાડ, ક્ષય, હરસ, અરદીઓ વા તથા ઉધરસના રોગમાં ફાયદો કરે છે. બાળકને અમૃતરૂપ છે. ભેંસનું માખણ—વાયુ તથા કફ કરે છે. ભારે છે. દાહને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડે છે અને મેદ તથા વીર્યને વધારે છે. વાશી માખણ—વાશી માખણ ખારાશ, તીખાશ તથા ખાટાશવાળું થઇ જવાથી ઉલટી, હરસ, કોઢ, કફ તથા મેદને ઉત્પન્ન કરે છે.

દહીં.

દહીં—ગુણ—ગરમ, અગ્નિદીપક, ભારે, પાચન તથા પચ્યે ખાટું, દસ્તને રોકે છે તથા પિત્ત, લોહીબીગાડ, સોજા, મેદ તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે. મૂત્રકૃચ્છ, સળેખમ, ટાઢીઓ તાવ, અતિસાર, અરૂચિ અને દુબળાપણા ઉપર દહીં ઉપયોગી છે; પણ યુક્તિથી વાપરવું જોઇએ

દહીંના ભેદ—મીઠાશ અને ખટાશના પ્રમાણમાં દહીંની પાંચ જાત ઠરાવવામાં આવી છે. ૧ મંદ, ૨ સ્વાદુ, ૩ સ્વાદ્વમ્લ; ૪ અમ્લ અને ૫. અત્યમ્લ.

૧. મંદ દહીં—જે દહીં કાંઇક ખાટું પણ દુધની જોડ ન સમજાય એવા સ્વાદવાળું હોય તે મંદ કહેવાય. મંદ દહીં ઝાડા પેસાબની પ્રવૃત્તિને, ત્રણે દોષને અને દાહને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

૨. સ્વાદુ દહીં—જે દહીં સારી રીતે ઘાટું થયું હોય, સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એવા મધુર રસવાળું હોય અને સ્પષ્ટપણે ન લાગે એવા ખાટા રસવાળું હોય, તે દહીં સ્વાદુ કહેવાય છે. સ્વાદુ દહીં શરદી, મેદ તથા કફ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વાયુને હરે છે તથા રક્તને પણ ફાયદો કરે છે.

૩. સ્વાદ્વમ્લ દહીં—મધુરતાની સાથે ખાટું લાગે તે સ્વાદ્વમ્લ કહેવાય.

૪. અમ્લ દહીં—જે દહીંમાંથી મીઠાશ જતી રહે અને ખટાશવાળો સ્વાદ સ્પષ્ટપણે જણાય તે અમ્લ એટલે ખાટું કહેવાય. આ જાતનું દહીં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે પણ પિત્ત, લોહીબીગાડ તથા કફ વધારે છે.

૫. અત્યમ્લ દહીં—જે દહીં ખાવાથી દાંત અંબાઇ જાય, રૂવાડાં ઉભાં થાય અને કંઠમાં બળતરા થાય તે અત્યમ્લ એટલે અતિ ખાટું સમજવું. આ દહીં અગ્નિને વધારે પણ લોહીબીગાડ, વાયુ તથા પિત્તને બહુ જ કોપાવે. આ બધા દહીંમાં સ્વાદુ અને સ્વાદ્વમ્લ દહીં વધારે સારૂં ગણાય છે.

ઉપયોગ—પકાવેલા દુધને મેળવીને કરેલું દહીં કાચા દુધના દહીં કરતા વધારે ગુણકારી છે. તે દહીં રૂચિ કરનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર અને ધાતુઓના બળને વધારનાર છે. મલાઇ કાઢી લીધા પછીનું દહીં દસ્તને રોકે છે, ટાઢું છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે, હલકું છે, મળને ઝાલી રાખે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને તેથી તેવું દહીં ગ્રહણી એટલે જુના ઝાડાના રોગમાં હિતકારક છે. કપડાંથી છણેલું દહીં બહુ બહુ સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, કફ ઉત્પન્ન કરનાર, ભારે, બળ આપનાર, પુષ્ટિકારક, રૂચિકારક અને મધુર હોવાથી તે પિત્તને બહુ

[illegible]

[illegible]

ધારા.

ધારા—તેના [illegible] [illegible] [illegible] પાણી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરેલો છે. [illegible] [illegible] નાખીને [illegible] આવે તો [illegible] ગુણ કરે છે. [illegible] પાણી, [illegible] તથા [illegible] અને [illegible] છે, [illegible] [illegible] થતું નથી અને [illegible] [illegible] છે. [illegible] કહે છે કે, તક (દહીંમાં ચોથા ભાગનું પાણી નાખી કરેલી છાશ) નું સેવન કરનાર [illegible] નથી અને તેથી [illegible] [illegible] નથી. જેમ [illegible] દેવોને સુખ આપે છે તેમ તક પૃથ્વીના મનુષ્યોને અમૃત સમાન છે." તક્રમાં આટલા [illegible] ગુણ કહેલા છે, પણ તે.

ગુણનો મુખ્ય આધાર જે જાતના દહીંમાંથી તક્ર કરવામાં આવે તેના ઉપર છે. જો દહીં ખરાબ હોય તો તે દહીંમાંથી કરેલ તક્ર પણ ખરાબ થયું ધારવું છે. એમ સમજવું. દહિ-ભલ જાતની છાશ કફ કરે છે. પણ ઉપરે તો આમ આમને મટાડે છે, અગ્નિ એટલે મા-ખણ કાઢી લીધેલી અને થોડા પાણીવાળી છાશ શરદી, ઉધરસ, પિત્તને, વગેરે તથા વાયુને મટાડનારી, વાયુને મટાડનારી પણ કફ કરવાવાળી છે. મીઠું નાખીને ઉપયોગમાં લીધેલ છાશ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને કફને ઓછો કરે છે.

છાશ પીવાનો વિધિ—વાત પ્રકૃતિવાળાએ અથવા વાતના રોગમાં ખાટી છાશમાં સીંધાલુણ નાખીને છાશ પીવી સારી છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળાએ અથવા પિત્તના વિકારમાં મધુર છાશ સાકર નાખીને પીવી સારી છે અને કફ પ્રકૃતિવાળાએ અથવા કફના ઉપદ્રવમાં છાશમાં સંચળ તથા સુંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવી સારી છે. શિયાળામાં, અગ્નિમાંદ્યમાં, કફથી થએલા દરદોમાં, મળમુત્રનો અટકાવ રહેતો હોય એવા દરદોમાં, જઠરાગ્નિ બગડેલો હોય તેમાં, ગુલ્મરોગમાં અને હરસના રોગમાં છાશ હિતકારક છે. માત્ર છાશના પ્રયોગથી સંગ્રહણી તથા હરસ જેવા ભયકર વ્યાધિ સારા થઇ જાય છે.

છાશ પિવાનો નિષેધ—કાંઇ વાગવાથી જખમી થયો હોય, શોજો ચડ્યો હોય, શરીર સુકાઇને દુર્બળ થયું હોય, ગરમીની કે શરદ ઋતુ હોય, મૂર્છા, ભ્રમ કે તરસનો રોગ થયો હોય તથા રક્તપિત્તનો રોગ થયો હોય, તેમાં છાશ પીવી સારી નથી, કેમકે તેથી ઘણા બીજા રોગ થવાનો સંભવ છે.

ફળવર્ગ—FRUITS.

આપણા દેશમાં વપરાતાં ફળોમાં કેરી, જાંબુ, બોર, દાડમ, કેળાં, આંબળાં, નારંગી, દ્રાક્ષ, મીઠાંલીંબુ, ખજુર, ફાલસાં, આંમલી, જામફળ, કરમદાં, રાયણ, સક્કરટેટી, વગેરે મુખ્ય છે અને બદામ વગેરે સુકો મેવો ગણાય છે.

કેરી—સામાન્ય રીતે કેરીનું ફળ હિતકારક છે; કાચી કેરી ઉષ્ણ, ખાટી, રૂચિકર, ગ્રાહી તથા રૂક્ષ છે; પિત્ત, વાયુ; કફ; તથા રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરવાવાળી છે; પણ કંઠરોગ, વાતમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ, અતિસાર, તેમજ પ્રમેહમાં સારી છે. પાકી કેરી વીર્યવર્ધક, કાંતિ-કારક, તૃપ્તિકારક, માંસવર્ધક અને બળવર્ધક છે. કાંઇક કફકારક હોવાથી તેના રસમાં જરા સુંઠ નાખી ખાવામાં આવે છે.

જાંબુ—મળને કબજ કરનાર, મધુર, કફનો નાશ કરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે; પરમાને મટાડનાર છે.

બોર—ખાટું હોય કે મીઠું હોય તથાપિ તે કફ કરનાર છે; ઉધરસ અને તાવને પેદા કરનાર છે. છુટથી ખાવા લાયક વસ્તુ નથી.

દાડમ—દાડમ સર્વોત્તમ ફળ છે. તે ત્રણે દોષમાં હિતકારક છે. અતિસારના રોગને મટાડે છે.

કેળાં—કેળાં ભારે, શિતળ, રૂચિકારક અને પિત્તનાશક છે. બળદાયક, વૃષ્ય છે, શુક્ર છે, તૃપ્તિકારક છે, માંસવર્ધક છે. પણ કફ કર્તા છે અને દુર્જર એટલે પચવામાં ભારે છે. તૃષા, ગ્લાની, પિત્ત, રક્તવિકાર, પરમો, ક્ષુધા અને નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. ભસ્મક રોગ કેળાં સારાં છે.

આંબળાં—સ્વાદે તુરાં તથા ખાટા છે. ગુણે રસાયન, પિત્તશામક, ત્રિદોષહર, સાર બળબુદ્ધિદાયક, વીર્ય સુધારક, પૌષ્ટિક, સ્મૃતિપ્રદ અને ટુંકામાં સર્વોત્તમ ગુણ ધરાવન ફળ છે. લીલાં, પાકાં આંબળાંમાં આટલા ગુણ છે, એવું લોકો સમજતા નહિ હોવાથી બજારમાં તેનો ખપ થોડો છે અને માત્ર થોડા જ લોકો તેનો મુરબ્બાના રૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. આંબળાં ખાટાં અને તુરાં છતાં તે કદિ ઝાડપરથી ઉતારી એમનાં એમ ખાવામાં આવે તો તેની ખટાશ નુકસાન કરતી નથી. બની શકે તો દરેક ઘરમાં લીલાં આંબળાંનો મુરબ્બો પાક કરાવી રાખવો અને વખતો વખત તેનો ઉપયોગ કરવો, એ સર્વ રીતે લાભકારક છે.

નારંગી—મધુર, રૂચિકર, શીતળ, પૌષ્ટિક, વૃષ્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને હિતકારક, ત્રિદોષહારક, શૂળ તથા કૃમિહારક, તેમજ મંદાગ્નિ, ખાંસી, વાયુ, પિત્ત, કફ, ક્ષય, શોષ, અરૂચિ, ઓકારી વગેરે વ્યાધિમાં પથ્ય છે. નારંગીની સ્વાદ પ્રમાણે મુખ્ય બે જાત છે. ખાટી તથા મીઠી, તેમાંથી ખાટી નારંગીનો ત્યાગ કરવો.

દ્રાક્ષ—લીલી દ્રાક્ષ ખાટી તેમજ મીઠી તથા કાળી તેમજ ધોળી મુંબઇની ક્રાફર્ડ માર્કેટમાં જ્યાબંધ મળી શકે છે. તેમજ બીજાં મોટાં શહેરોમાં પણ છુટી તથા તેના ઝુમખાં બંધાઇ વેચાય છે. ખાટી દ્રાક્ષનો ત્યાગ કરવો. લીલી દ્રાક્ષ જરા કફકારક હોવાથી થોડા સીંધાલુણની સાથે ખાવાથી કફ થવાનો ભય દુર થાય છે. દ્રાક્ષ એક ઉત્તમ પ્રકારનો મેવો છે. સુકી કાળી દ્રાક્ષ બહુધા સર્વ પ્રકૃતિ અને સર્વ રોગમાં હિતકારક હોવાથી દરદીને ખાવાની છુટ અપાય છે. તે મધુર છે, તૃપ્તિ કરનાર છે, ચક્ષુને હિતકારક છે, ઠંડી છે, ભ્રમનાશક છે, સારક એટલે દસ્ત સાફ લાવનાર છે, તેમજ પેશાબને પણ છુટથી લાવે છે અને પૌષ્ટિક છે. લોહીવિકાર, દાહ, શોષ, મુર્છા, તાવ, શ્વાસ, ખાંસી, દારૂથી થતા રોગો, ઉલટી, સોજો, વાતરક્ત વગેરે વ્યાધિને હરનાર છે.

લીંબુ—મીઠા લીંબુની ફળમાં ગણત્રી કરવામાં આવે છે. ખાટાં લીંબુ ફળ તરીકે એમનાં એમ ખાવાનો પ્રચાર નથી તેમ એવી રીતે ખાવાથી ફાયદો પણ નથી. ખાટાં લીંબુ બહુધા શરબત, અથાણાં, ચટણી, મશાલા બનાવવાના કામમાં લેવાં અથવા દાળ-શાકમાં તેનો રસ નીચોવીને ખાવાથી પણ ફાયદો છે, પરંતુ તે ચુસીને ખાવાના કામનાં નથી. મીઠાં લીંબુ સ્વાદિષ્ટ, મધુર, તૃપ્તિકારક, અતિરૂચિકારક, હલકાં, કફ, વાયુ, ઉલટી, ઉધરસ, કંઠરોગ, ક્ષય, પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, મળસ્તંભન, કોલેરા, આમવાત, ગુલ્મ, અને કૃમિ એટલે પેટના જંતુનો નાશ કરવાવાળાં છે. જેનું પેટ જકડાઇ ગયું હોય અને ઝાડો બંધ થા બદ્ધગુદોદરનો વ્યાધિ થયો હોય તેવા રોગીને લીંબુ હિતકારક છે. ખાવાપીવાની અરૂચિ થઇ હોય, પેટમાં વાયુ તથા શૂળનો ઉપદ્રવ થયો હોય, કોઈ પ્રકારનું શરીરનું ઝેર ચડ્યું હોય તથા જેને મૂર્છાનો રોગ થયો હોય તે સર્વ રોગમાં લીંબુ હિતકારક છે. લીંબુનં

પ્રકારથી ઘણું સેવન કરી જાણે તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. પરંતુ તે સમજણ વગરનું નથી, તાવ જેવા રોગમાં પણ લીંબુ પૂર્તિરૂપ વાપરવાથી નુકસાન કરવાને બદલે ફાયદો કરે છે. ખાટા લીંબુના રસનું શરબત પિત્તશામક છે તથા તરસ, અરુચિ વગેરે મટાડે છે.

સક્કરટેટી—ચીભડાના જુદા જુદા પ્રકારમાં જે ચીભડાં નદીઓની રેતીમાં ગોટીઓના આકારમાં પાકે છે તથા સ્વાદમાં મીઠાં મધુર હોય છે, તેને ગુજરાતમાં સક્કરટેટી કહે છે. જમીનપર પાકે છે તે ચીભડું કહેવાય છે અને મારવાડમાં તેના નાનાં ફળો થાય છે, તે કોઠીંબડાનામથી પણ કેટલેક ઠેકાણે ઓળખાય છે. આ કોઠીંબડા ચીરીને-સૂકવીને તેની સૂકવણી કરી રાખવામાં આવે છે ને તે શાક તથા દાળમાં નાખવાથી ઘણો સારો સ્વાદ આપે છે. આવી રીતે આ ફળ સ્વાદમાં તો સારાં છે અને લોકો પુષ્કળ ખાય છે, તથાપિ ગુણમાં તે સર્વ ફળોમાં ઉતરતા દરજ્જાના ફળ છે, કેમકે તે ઘણું દોષને ઉત્પન્ન કરે છે. ચીભડાંના કાચાં ફળ વાયુ તથા કફને કરવાવાળાં છે અને પાકાં ફળ તથા વિશેષ વાયુ તથા કફ કર્તા છે. તડબુચને પણ આ વર્ગમાં અને ગુણમાં મૂકી શકાય.

ફાલસાં—તેમજ ખાટું અને કરમદાના ફળ પિત્ત તથા આમવાયુનો નાશ કરવાવાળાં છે તથા સર્વ પ્રકારના પરમાના રોગવાળાને હિતકારક છે.

સીતાફળ—મધુર, શીતળ અને પૌષ્ટિક છે પણ કફ તથા વાયુને કરવાવાળાં છે.

જામફળ—સ્વાદિષ્ટ, શીતળ, વૃષ્ય, રુચિકર, વીર્યવર્ધક અને નિદ્રાપ્રદ છે, પણ તીક્ષ્ણ છે, ભારે છે, કફકારક છે અને વાતલ એટલે વાયુ કર્ત્તા છે. ઉન્માદના રોગીને હિતકારક છે.

સફરજંદ—મધુર, રુચિકર, હૃદયને હિતકર, શીતળ, ગ્રાહી અને પિત્તહર છે. સફરજંદ અતિસારના રોગમાં પથ્ય છે અને તેનો મુરબ્બો કરીને પણ વપરાય છે.

આલુ—હૃદયને હિતકારક, ઠંડાં, ભારે, ઉષ્ણ, જડ, ગ્રાહી તથા ધાતુવર્ધક છે અને પ્રમેહ, હરસ, જ્વર તથા વાયુનો નાશ કરવાવાળાં છે.

અંજીર—ઠંડાં અને ભારે છે, કાસશ્વાસ, રક્તદોષ, દાહ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.

આંબલી—આંબલીનાં કાચાં ફળ સદૈવ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે તે રક્તપિત્ત અને આમ રોગને પેદા કરે છે તથા જઠરમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. અતિ ઠંડી હોવાથી તે સાંધાઓને ઝાલે છે અને નસોને ઢીલી કરે છે. વાસ્તે આંબલીનું નિત્ય સેવન નુકસાન કરનારૂં છે, તથાપિ ગરમ દેશોમાં અથવા ગરમીની ઋતુમાં તેની દાળમાં, શાકમાં અને મશાલામાં યુક્તિથી યોજના કરવામાં આવે તો તે હાનિ નહિ કરતાં ભોજનમાં અતિ રૂચિ આપનાર થઇ પડે છે. ગુજરાતમાં આંબલી ખાવાનો બહુ પ્રચાર છે. દાળ, શાક અને કઢીમાં જથાબંધ તેનો ઉપયોગ થાય છે અને તેનો વપરાશ સાધારણ થઇ જવાથી સાજા અને માંદા સર્વ લોકો કાંઇ પણ ભય રાખ્યા વિના આંબલી ખાય છે, પણ તેનું પરિણામ સારૂં નથી. વાસ્તે ઋતુ, પ્રકૃતિ, વ્યાધિ અને યોજનાનો વિચાર કરીને ઉપયોગ થાય તો વધારે સારૂં. નવી આંબલી કરતાં એક બે વરસની જુની આંબલી વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, સારૂ તેને સીઠું ચડાવી સાચવી રાખવામાં આવે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જ્યાસ ઓછા પ્રમાણમાં રાખવો. અનાજ વગેરે ખાવાના તમામ પદાર્થોમાં થોડો થોડો ક્ષારનો ભાગ તો કુદરતે રાખેલો જ છે અને તેથી તે ઉપરાંત મીઠું ખાવાની જરૂર નથી.

મશાલા.

મશાલામાં વપરાતી વસ્તુઓ સાદા સારા માણસના નિત્યના વપરાશ વાસ્તે નિર્માણ થયેલી નથી, કેમકે તેમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ ઉત્તેજક એટલે ઇંદ્રિયોને સ્ફુરતી, ઉશ્કેરણી દેનારી છે. શરીરની અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ઔષધ તરીકે પણ યુક્તિથી યોજવામાં આવે તો જ તે વસ્તુઓ ફાયદો આપનારી થાય છે. ઘણી સાદા ખોરાકમાં ગરમ મશાલાની જે યોજના થાય છે, તે પણ કેવળ વિપરીત છે. પોતાના શરીરની અથવા જઠરની સ્વાભાવિક ગરમી અને શક્તિ કરતાં વિશેષ ગરમી લાવીને વિશેષ ખોરાક ખાવાનો કૃત્રિમ ક્રમ હિતકારક થાય, એ વાત પણ માની શકાતી નથી. જે ખોરાક અથવા ઉપચારમાં પરિણામ સુધરે તે જ ખોરાક અને ઉપચાર હિતકારક છે, એ વાત જેમ રોગીઓએ તેમ નીરોગીઓએ લક્ષમાંથી વિસારવા જેવી નથી. વારંવાર ગરમ મશાલા, મરચાં અને ચમકાવનાર ચટણીઓ સૌને સરખી રીતે કદિ પણ હિતકારક થાય નહિ. ખરું છે કે, એવી વસ્તુઓ રુચિને વિશેષ જાગૃત કરે છે અને જઠરાગ્નિને પણ વધારે જલદ કરે છે, તેથી વિશેષ ખોરાક લેવાય છે ખરો, પણ શરીરની સ્વભાવિક શક્તિ કૃત્રિમ ગરમી લાવીને લીધેલા વધારે ખોરાકને સહન કરી શકતી નથી. આ વાતને એન્જીનના બૉયલરનો દાખલો સારી રીતે લાગુ પાડી શકાય છે. બૉઇલરમાં વધારે જોર મળતાં ગાડીઓને વધારે વેગ આવે છે ખરો, પણ બૉઇલરના માપ અને પ્રમાણ કરતાં એ ગરમી વધી જાય છે તો ઘણો ભાર ખેંચતાં છતાં પોતે ઘણીવાર ફાટી જાય છે. વધારે બોજો ખેંચવાને માટે બૉઇલરને વધારે ગરમી આપવી એ નિયમ નથી, પણ વધારે બોજો ખેંચવા માટે વધારે મોટાં બૉઇલરોની યોજના કરવી એ નિયમ છે. જન્મથી જ નાજુક બાંધાનો માણસ એમ ઇચ્છે કે, ગરમ દવાઓ અને ખોરાકથી વધારે ખોરાક ખાઇ હું કદમાં અને બળમાં વધું, તો તે ઇચ્છા પાર પાડવાને બદલે એવા કૃત્રિમ ઉપચારથી તેનામાં જે સ્વભાવિક બળ હોય છે તે પણ તે ખોઇ બેસે છે. વધારે બળવાળાં કામ કરવાને જેમ વધારે મોટાં બૉઇલરો અને એન્જીનો તૈયાર કરવાની જરૂર પડે છે, તેમ વધારે બળ-પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરવા માણસોએ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને એટલે નિયમિત રીતે વર્તીને ઉત્તરોત્તર તન્દુરસ્ત અને કદાવર બાળકોને ઉત્પન્ન કરવાં જોઇએ, એટલે પછી એવી રીતે તૈયાર થયેલાં મનુષ્યોને કૃત્રિમ ઉપચારો કરવાની કાંઇ જરૂર રહેશે નહિ.

આટલાં વિવેચન ઉપરથી વાંચનારે એવું નહિ સમજવું કે, અમે ગરમ મશાલાની વિરૂદ્ધ લખી તેનો સર્વત્ર ત્યાગ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. ભારે મિષ્ટાન ખાવાનું હોય તો તે જોડે ગરમ મશાલા-ચટણી વાપરવાની જરૂર છે; કેમકે હમેશના સાદા ખોરાક કરતાં જ્યારે કોઇ દિવસ વધારે બોજાવાળો ખોરાક લેવાનો હોય ત્યારે તેને પચાવવા માટે જોડે ગરમ મશાલાની જરૂર પડે છે. પરંતુ તે પણ હદમાં રહીને લેવાય તો જ સારૂં છે. ઘણા લોકો અને વિશેષ કરીને બુભુક્ષિત બ્રાહ્મણોને જ્યારે મિષ્ટાન્ન મળે છે, ત્યારે તેઓ અકરાંતીઆ પણે હમેશ ઘરમાં ખવાતા ખોરાક કરતાં વજનમાં બમણું ત્રમણું મિષ્ટાન્ન ખાય છે, પરંતુ તેથી કાંઇ પાચનશક્તિની સમાનતા આવી રહેતી નથી. અધશેર અનાજ અથવા મિષ્ટાન્નમાં એક રૂપિઆ ભાર ગરમ મશાલો ખાવાવાળો માણસ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અથાણું.

[illegible]

ચા.

[illegible]

ચા આપણા દેશમાં પેદા થતી નથી. જાપાનથી આવનારી આ દુનિયાની અને તેવી જ ઘણી વધારે સસ્તી કિંમતની ચા હાલ દેશમાં તૈયાર થાય છે, પણ આપણા દેશમાં એવી ઉંચા નંબરની ચા ભાગ્યેજ વેચાતી જોવામાં આવે છે.

ચા એક જાતના ઝાડનાં સુકાએલાં પાંદડાં છે. સુકાયા પછી તે પાંદડાંને ગરમ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો સુગંધ અને સ્વાદ સારો થાય છે. ચા એક કેફી વસ્તુ છે, પણ તેમાં કેફની અસર ઘણા થોડા પ્રમાણમાં છે તેથી તે [illegible] [illegible] બીજી કેફી ચીજોના જે- ટલું નુકસાન કરતી નથી. ચામાં ગુણકારક પ્રમાણ સેંકડે [illegible] થી [illegible] ભાગ સુધી હોય છે. તેમાં સેંકડે [illegible] ભાગ પૌષ્ટિક તત્વ છે અને [illegible] કરનારૂં તત્વ ઘણા થોડા પ્રમા- ણમાં છે. કાળી અને લીલી ચા એક જ જાતના ઝાડથી પેદા થાય છે. માત્ર પાકવાની બના- વટથી તેના રંગમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે. ચાના [illegible] પાંદડાંને ગરમ કડાઇ ઉપર અથવા પાણીની વરાળથી સુકી ગરમ કર્યાથી તે રંગે કાળી અથવા લીલી થાય છે. પણ લીલી ચાને રંગ આપવા સારૂ "[illegible]" "[illegible]" નામની ઝેરી વસ્તુ કોઇ વેળા વાપરવામાં આવે છે, તેથી ઘણી માઠી અસર થાય છે.

ચા ઘણા થોડા વજનમાં પીવાથી શરીરમાં ચુસ્તી પેદા કરે છે અને જરા ઉંઘ લાવે છે. વધારે વજનમાં લીધાથી અંગમાં ગરમી તથા હુંશિયારી આવે છે અને ઉંઘ આવતી હોય તે પણ જતી રહે છે. ઉંઘનો અટકાવ કરવા સારૂ કેટલાક લોકો રાતે ચા પીએ છે અને તેથી ઉંઘ રોકાય છે, પણ બેચેની પેદા થાય છે. અભ્યાસ કરનારાઓ આ કારણથી વારંવાર રાત્રે ચા પીએ છે, પણ એવી રીતે ઉંઘનો પરાણે અટકાવ કરવાથી મગજને નુકસાન પહોંચે છે.

જે લોકો સારો કૌવતવાળો ખોરાક નિયમિત વખતે લેતા હોય તે લોકો ચા માફક- સર વાપરે તો કાંઇ નુકસાન નથી, પણ હલકો અને થોડો ખોરાક ખાનારાઓએ એટલે ગરીબ માણસોએ ચા ઘણી થોડી અને ઓછી જલદ હોય તે પીવી. કેમકે એવા હલકા ખોરાકવાળાઓને ઘણી અને જલદ ચા ધીમે ધીમે ગેરફાયદો કરે છે. ઘણી ચા પીવાથી મગ- જને અને મગજના તંતુઓને થાક ચઢે છે અને તે નબળા પડી જાય છે.

ચા દુધની સાથે પીવી એ વધારે સલામત છે. દુધથી ચાની કેફી અસર ઓછી થાય છે અને પોષણ મળે છે. કેટલાક લોકો જમવાની સાથે ચા ઘણી ઢાંસે છે તેથી પાચ- નશક્તિને ઘણી હરકત પહોંચે છે. જમ્યા પછી ચાર કલાક રહીને ચા પીવી સારી છે, કેમકે ચા પિત્તને વધારનાર હોવાથી ત્રણ ચાર કલાકે ખોરાકનો કંઇક ભાગ પાચન થવો બાકી રહ્યો હોય તો તેને પચાવી નીચે ઉતારે છે.

ચામાં થોડા ઘણા ગુણ છે, તે એ કે તે હોજરીને જાગ્રત કરે છે તથા પાચન- શક્તિને તથા રૂચિને ઉત્પન્ન કરે છે. ચામડી તથા મૂત્રાશય ઉપર ક્રિયા કરી પસીનો તથા પેશાબ ખુલાસેથી લાવે છે, અને તેથી લોહીના ઉપર પણ સારી અસર થતી હશે. તે નરમ પડેલા જુસ્સાને જાગૃત કરી થાક ઉતારે છે. આ ચાના ફાયદા છે: પણ તેમાં કેફ છે તે તન્દુરસ્તીને હાનિ પહોંચાડે છે. જો ચા વધારે વખત ઉકળે અને પાંદડાંનો વિશેષ કસ પાણીમાં ઉતરે તો તે ચા વધારે નુકસાનકારક થાય છે; માટે ચાને તૈયાર કરવામાં પણ ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. પાણી ઉકળે એટલે ચા નાખી ચાદાની ઢાંકી દેવી અને એ કે ત્રણ મિનિટ કરતાં વધારે વખત કીટલીને ચુલાપર રાખવી નહિ. જો વધારે વખત ચા ઉકળે છે તો તેનો સ્વાદ બગડે છે અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેનો નુકસાનકારક

ગુણ વધારે આવે છે. ચામાં ખાંડ કે સાકર માફકસર નાખવી, વધારે નાખવાથી નડતર બને છે. આ ચાંપુના સ્વાદ વાસ્તે માટે એક કલાઈવાળા વાસણમાં કે કાચના પ્યાલામાં ચાંપુનાં ભાગ મુકીને તેના પર ઉકાળેલું પાણી રેડી અને પછી બીજા વાસણમાં તે ના પેં ... ઉપર ... રેડી.

આ એક પ્રકારના ઝાડના પાંદડાં કે ફૂલની વસ્તુ હોવા કરતાં વિશેષ શોખની વસ્તુ છે અને ઘણા લોકોમાં ફેશન અને વ્યસનની વસ્તુ તરીકે વપરાય છે. આ પીણાનો સઘળે પવન ચાલ્યો છે. જ્યાં જોવા આ પીએ છે માટે ચીંતા, એની સમજ્યા આ પીવાથી ઘણું નુકશાન છે. લોકો આ ચુરચુર અને મેંદાની વસ્તુઓ ખાય છે અને તેથી પણું પરૅણા નો દેખાદેખીથી મોટાઈ દેખાડવાને માટે જ આ પીણામાં આવતી જણાય છે. આથી પેટ ભરવાને ઠીક તેના પર્ણના ઉકાળ પેટમાં નાખવાથી કંઈ પણ ફાયદો નથી. આપણા લોકોને પૂરું ખાવાનું સારૂં મળતું નથી, સારૂં ખાવા સારૂં પૂરું દૂધ પણ મળતું નથી, તેમને આવા ઉકાળા પાયમાલ નુકશાન કરે છે. અંગ્રેજ લોકો, પારસી લોકો અને શ્રીમંત લોકો જેમને ઉંચા પ્રકારનો ખોરાક મળે છે, પૌષ્ટિક ખોરાક મળી શકે છે, તેવા લોકો આ પીએ તે તો ઠીક છે, પણ હાલ તો એવો પવન ફુંકાયો છે કે, જેમના ઘરમાં ખાવાના સાંસા છે તેમના ઘરમાં પણ આવા ઉકાળા નો નિત્ય વેપાર થતા જોવાય છે. પછી કેટલી વાત છે કે, જે વસ્તુ આપણને ઘણા પ્રકારનું નુકશાન કરે છે, એવા એક જાતના આપણે દેખાદેખીથી નિત્યના ઉપાસક બની ગયા છીએ! જો તમારી અને તમારા બાળકોની તન્દુરસ્તી સારી રાખવાને ચાહતા હો તો આવા ઉકાળા પીવા બંધ કરી તેને ઠેકાણે શક્તિ પ્રમાણે દૂધનું સેવન કરો. પણ આ પીણા વિના ચાલે એમજ ન હોય અથવા એવી ઉપાસના વિના ગુજરાતી પંક્તિમાંથી બાતલ થવાનો જેમને ભય હોય તેમને અમો અમારી ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની બનાવેલી ચા પીવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

કૉફી.

કૉફી—ચા અને કૉફી બન્ને જુદીજ ચીજ છે અને તે બન્ને એક બીજાથી ઘણા જ દૂરના દેશોથી આપણા દેશમાં આવે છે, ચા પૂર્વ તરફથી એટલે ચીનમાંથી આવે છે અને કૉફી પશ્ચિમ તરફથી એટલે અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. આ બન્ને વસ્તુમાં ગુણકારી તત્ત્વો એક બીજાને મળતાં છે. સામાન્ય રીતે ચા તથા કૉફીનો ખપાસ લગભગ મળતો છે.

કૉફી એ એક જાતનાં ઝાડના બીમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ બીને બુંદદાણા કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં કેટલાક લોકો બુંદદાણાને શેકીને સોપારીને ઠેકાણે જમ્યા પછી ચાવી મોં સાફ કરે છે. બુંદમાં એક ખાસ ગુણકારી ભાગ સિવાય ગુંદર, કડવો ભાગ અને કબજીઆત કરનારો એક મોટો ભાગ છે. બુંદને શેકવાથી તેમાં એક ખુશબોદાર અને મસાલાદાર ચીજ ઉત્પન્ન થાય છે. કાચા બુંદદાણા ઘણા દિવસ બગડયા વિના રહી શકે છે પણ શેકેલા દાણા અથવા દળેલી કૉફી ઘણા દિવસ રાખવાથી તેની અંદરની ખુશબો ઉડી જાય છે. ચા કરતાં કૉફી વધારે પૌષ્ટિક તથા શક્તિ આપનાર છે, પણ તે ભારે છે તેથી નબળા અને માંદા આદમીની પાચનશક્તિને માફક આવે નહિ. કૉફીથી અંગમાં ગરમી અને હુંશિયારી આવે છે. ઠંડી ઋતુમાં તેમજ ઠંડા દેશમાં મુસાફરી

પથ્ય ખાનપાન.

અનાજ—ચોખા, ઘઉં, જવ, મગ, તુવેર, ચણા, મઠ, મસુર, વટાણા, એ બધાં સામાન્ય રીતે સર્વને હિતકારક છે. જેથી તે નિત્ય ખાવામાં આવે તો પણ કંઇ ખાસ નુકસાન કરતા નથી. એ બધાં અનાજમાં જૂદા જૂદા ગુણ રહેલા છે, માટે તેના ગુણ અને પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરી તેનો ગમે તે પ્રકારે ઉપયોગ કરવો, તેમાં પણ આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. ચણાને પથ્યવર્ગમાં ગણાવ્યા છે તો પણ વધારે ખાવાથી પેટમાં વાયુ કરીને પેટને ફુલાવે છે. ચોખા એકેક વરસના જૂના સારા છે, તુવેરની દાળ ઘી નાખીને ખાવાથી બંધકોષ થવાની બીક નહિ, મગ ખાવા વાયુ કરે પણ મગની દાળ અને તેનું ઓસામણ હિતકારક અને ભૂખ લગાડનાર આદિમાં પણ પથ્ય ગણી શકે છે.

શાક—તાંદળજાની ભાજી, પરવળ, ડોડીની ભાજી, ગીલોડાં, ખરખોડી, પોપટા, સુરણ વગેરે. બીજા પદાર્થો—ગાયનું દૂધ, ગાયની મોળી છાશ, સાકર, આદુ, આમળાં, સિંધા-લૂણ, દાડમ અને મીઠી દ્રાક્ષ. ખાસ રીતે કહીએ તો દરેક વર્ગમાં ઉત્તમ પથ્ય વસ્તુઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

ચોખામાં—રાતી સાળી તથા કમોદ.	લુણમાં—સિંધાલુણ.
ધાન્યમાં—ઘઉં, જવ.	ખટાશમાં—આમળાં.
કઠોળમાં—મગ, તુવેર.	દૂધમાં—ગાયનું દૂધ.
મધુર રસમાં—સાકર.	ઘીમાં—ગાયનું ઘી.
પત્ર શાકમાં—તાંદળજો.	પાણીમાં—વરસાદનું ઝીલેલું પાણી.
ફળ શાકમાં—પરવળ.	ફળમાં—મીઠી દ્રાક્ષ, દાડમ.
કંદ શાકમાં—સુરણ.	મસાલામાં—આદુ, ધાણા, જીરૂ.

આ સર્વ પદાર્થો સર્વોત્તમ હિતકારક હોવાથી તે સર્વ ઋતુમાં પ્રકૃતિ અનુસાર વગર દહેશતે વાપરી શકાય છે. તથાપિ રોગી અવસ્થામાં એજ વસ્તુઓ કેટલીક વાર કુપથ્ય થાય છે. દાખલા તરીકે નવા તાવવાળાને ઘી તથા દૂધ અને કફના રોગીને તેમજ સુતા-રોગવાળાઓને સાકર કુપથ્ય થાય છે.

પથ્યાપથ્ય ખાનપાન.

એક જ પદાર્થ એક માણસની પ્રકૃતિને કે એક ઋતુમાં પથ્ય થાય અને એ જ પદાર્થ બીજાની પ્રકૃતિમાં કે બીજી ઋતુમાં અપથ્ય થાય, તે "પથ્યાપથ્ય" પદાર્થ કહેવાય છે.

બાજરી, અડદ, વાલ, કળથી, ગોળ, ખાંડ, માંખણ, દહીં, છાશ, ભેંસનું દૂધ, ઘી, પટાટા, તુરીયાં, કાંદા, કારેલાં, કંટોલાં, ગુવાર, દૂધી, કોળું, મેથી, મોગરી, મૂળા, ગાજર, ચાનથું (ટી), કાળી, ગલકાં, કેળાં, અનેનાસ, આલુ, જાંબુ, કરમદાં, અંજીર, નારંગી, લીંબુ, જમરૂખ, સકરકંદ, પીલુ, ફણસ, ગુંદા, તરબુચ વગેરે. આ બધા પદાર્થો નિત્ય વપરાય છે, તેમ છતાં પ્રકૃતિ અને ઋતુનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો તુરત નુકસાન કરે છે. દાખલા તરીકે દહીં શરદ ઋતુમાં ઝેરનું કામ કરે છે, વર્ષા ઋતુમાં હિતકારક છે અને ઉનાળાની ઋતુમાં સાકરની સાથે ખાવાથીજ હિતકારક થાય છે. તેમજ તે જ્વરવાળાને અપથ્ય છે અને અતિસારવાળાને પથ્ય છે. એ જ પ્રમાણે દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ સમજીને અથવા સમજુ વૈદની સલાહ લઇને તે વસ્તુઓ ખાવામાં આવે તો નુકસાન કરતી નથી.

અપથ્ય ખાનપાન.

જે પદાર્થો સર્વના શરીરની હાનિ કરવાવાળા છે તે અપથ્ય અથવા અહિત પદાર્થો છે; અથવા આવા પદાર્થોમાં દાહ કરવાવાળા, બાળવાવાળા, ગાળવાવાળા, શોષ દાખલ કરવાવાળા અને ઝેરનો પ્રવેશ કરવાવાળા પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના પદાર્થો આયુર્વેદિક યુક્તિપૂર્વક યોજ્યા હોય છે તો ફાયદો પણ કરે છે, તથાપિ એકંદરે એ પદાર્થો સેવવાથી શરીરને હાનિ કરવાવાળા જ છે. કેમકે એ પદાર્થો એક વ્યાધિને મટાડે છે તો બીજો ઉત્પન્ન કરે છે. ખાર એટલે મીઠું અતિ ખાવામાં આવે છે તો તે પેટના વાયુ, ગુલ્મ કે ગાંઠને ગાળે છે, પણ શરીરના બાંધાને બગાડીને પુરુષત્વની હાનિ કરે છે. દાહ કરવાવાળા પદાર્થો પિત્તને કોપાવી અનેક પ્રકારના વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે. આંબલી વગેરે અતિ ખાટા પદાર્થો શરીરને ગાળીને સાંધાને ઢીલા કરી પુરુષત્વ ઓછું કરે છે. આવા આવા પદાર્થોથી કદી એકદમ નુકસાન જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ લાંબા વખતના સેવનથી તે શરીરમાં એક પ્રકારનો એવો ફેરફાર કરે છે કે, તેથી શરીર શીઘ્ર વ્યાધિને લાયકનું થઈ જાય છે. માટે ઉપર જે પથ્ય પદાર્થો બતાવ્યા છે, તેઓનું વિશેષ સેવન રાખવું અને જે પદાર્થો પથ્યાપથ્યમાં વર્ણવ્યા છે તેઓનું ઓછું સેવન રાખવું. એટલુંજ નહિ પણ તેનો ઉપયોગ પોતાની પ્રકૃતિને અને ઋતુને અનુસરીને કરવો અને અપથ્ય પદાર્થો દવા તરીકે જ વાપરવા અને તે પણ ખાસ જરૂર પડે ત્યારેજ વાપરવા. નિત્યના ખોરાક તરીકે આવા કુપથ્ય પદાર્થો વાપરવા નહિ.

અભ્યાસથી પણ પથ્ય થાય છે:—આ વિષયમાં એક બીજી વાત કહેવાની રહી જાય છે તે એ કે, કેટલીક વસ્તુઓ પથ્યાપથ્ય હોય છે, તો પણ અમુક લોકોને તેનો અભ્યાસ પડી ગયેલો હોવાથી અથવા જન્મથી જ તેમનો એ જ ખોરાક થઇ રહેલો હોવાથી તે વસ્તુઓ તે લોકોને બાધ કરતી નથી. અર્થાત્ એવા અપવાદમાં એવા લોકોને માટે એ વસ્તુઓ હિતરૂપ જ થાય છે. દાખલા તરીકે બાજરી, ગોળ, અડદ, છાશ, દહીં એ વસ્તુઓ ઋતુ અને પ્રકૃતિ પ્રમાણે જેમ હિતકર છે તેમ અહિતકર પણ થાય છે, પરંતુ જે કુટુંબમાં એ વસ્તુઓ નિત્યના વપરાશની છે તેમને તે બાધ કરતી માલૂમ પડતી નથી, અથવા બાધ કરતી હશે તોપણ તે ઘણા થોડા દાખલામાં અને થોડા પ્રમાણમાં કરતી હશે. માટે ટેવ એ પણ એક બચાવનું કારણ થાય છે. દુધ પથ્ય છતાં કેટલાકને તે બીલકુલ સદતું નથી અને ઝાડા થાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, માણસોએ ખાનપાનની બાબતમાં પોતાની પ્રકૃતિનો, શરીરના બંધારણનો, નિત્યના અભ્યાસનો, ઋતુનો અને મંદવાડના મૂળનો, બધો વિચાર કરીને ખોરાક લેવો જોઈએ.[1]

રસાયનિક સંયોગ—જેમ એક જ પદાર્થમાં પ્રકૃતિભેદથી કે ઋતુભેદથી પથ્ય અને અપથ્ય બન્ને ગુણ રહેલા છે, તેમ એના એ જ પદાર્થોનો રસાયનિક સંયોગ ઘણી વખત હાનિનું કારણ થાય છે. રસાયનિક સંયોગથી પદાર્થોનો ધર્મ બદલાઇને કેવળ એક ત્રીજો જ ગુણ તેમાં આવે છે અને જે ત્રીજો ગુણ પેદા થાય છે તે વિષરૂપ એટલે નુકસાનકારક નથી તેની કાંઇ ખાત્રી નથી. માટે જેઓ આ વિષયથી અજ્ઞાન છે તેમને માટે વધારે સારો રસ્તો તો એજ છે કે, તેમણે વૈદ્યવિદ્યાના નિયમોને અનુસરીને વર્તવું જોઇએ. સર્વ હિત પદાર્થ

૧. પશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યા (Alopathy) ના અભિપ્રાય પ્રમાણે દુધ ગમે તેવા તાવમાં પણ પથ્ય છે. આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રે નવા તાવમાં દુધ ખાવાનો નિષેધ કરેલો છે. આ મતભેદની વાતનો નિર્ણય થવો હજુ બાકી છે.

[illegible] જેવી વસ્તુના સેવનથી [illegible] નુકસાન કરે છે. દૂધ [illegible] છે પણ [illegible], મળની [illegible] ([illegible]) [illegible] નુકસાન કરે છે. [illegible] એટલે [illegible] પણ તેલ [illegible] થોડો [illegible] એટલે [illegible] છે. દૂધની સાથે તેમ [illegible] પણ [illegible] તેલ, [illegible], દહીં, [illegible] વગેરે પદાર્થો પણ દૂધ [illegible] છે, એ [illegible] શી રીતે [illegible] ? પણ [illegible] છે. [illegible] નહીં. પણ [illegible] ત્યારે જ તે [illegible] નથી; પણ [illegible] હોય. એમ અનુભવ આવે છે.

દૂધ સારીરીતે પચાવવાનું પથ્યાપથ્ય.

શરીરે દૂબળા એટલે દુર્બલ માણસોએ નીચે પ્રમાણે ખાનપાનનું પથ્યાપથ્ય રાખવું જોઈએ—

૧. દુર્બલ માણસોને પૌષ્ટિક ખોરાકની જરૂર છે. પણ પૌષ્ટિક ખોરાક ઘણુંખરૂં પચવામાં ભારે હોય છે. દુર્બલ માણસોનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે, માટે તેમને પૌષ્ટિક પણ પચવામાં હલકા પદાર્થો પથ્ય આવે છે.

૨. ઘઉં, તાજના ચોખા, સાઠી ચોખા, જવ; મગ, વટાણા, તુવેર તથા મગની દાળ એ સર્વે પથ્ય છે.

૩. દૂધ સર્વોત્તમ પૌષ્ટિક અને પથ્ય છે. દૂધમાં થોડી સાકર મેળવીને દિવસમાં થોડું થોડું પચે તેટલું લેવું. દૂધ જલદી પચે છે, પુષ્ટિ આપે છે, ઘી માખણ, મલાઈ, પૌષ્ટિક છે.

૪. પપૈયાં, કેરી, લક્કડકંદ, દ્રાક્ષ, નારંગી વગેરે પદાર્થો પણ દુર્બળ માણસોને માટે સારા છે. કેળાં પચવામાં ભારે છે માટે પાચનશક્તિ સારી થયા પછી ખાવાં.

૫. જીવન* ખોરાકરૂપ દવાઓમાં જીવન દુર્બલ અને શરીરે ક્ષીણ થયેલાં પાતળાં માણસોને માટે સર્વોત્તમ પથ્ય છે. તે લોહી વધારે છે, પોષણ આપે છે અને પાચન શક્તિને મદદ આપે છે. જીવન સાથે દૂધ ક્રમે ક્રમે ૧૦ થી ૨૦ શેર સુધી પાચન થઇ શકે છે. બીજો ખોરાક સાથે લેવાય તો દૂધ આટલું બધું પચે નહિ, પણ એકલા દૂધનું અથવા દૂધ ભાતનું જ સેવન રાખવામાં આવે તો તે જીવનની મદદથી દૂધનો પોષક રસ નાડીઓમાં ચઢીને લોહીને જલદી વધારે છે કૉડલીવર ઓઇલ પણ પોષણ કરનારી દવા છે, પણ તે બે કારણોથી વર્જ્ય કરવા જેવી વસ્તુ છે. એક તો હિંસાને ઉત્તેજન મળે છે અને ધર્મને બાધ આવે છે અને બીજું એ કે, તે કેટલાકને ભારે પડીને ઉલટા ઝાડા કરે છે અથવા ગરમ પડે છે. 'જીવન' નામનાં મોટાં સૌ ઔષધીય ખોરાક (medicinal food) તરીકે વાપરી શકે છે.

પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, દુર્બલ માણસોએ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાઇને પથારીમાં પડી નહિ રહેવું. ખોરાકના પ્રમાણમાં થોડો થોડો શરીરને શ્રમ આપવો. પ્રથમ પૌષ્ટિક

* આ 'જીવન' ઔષધ અમારી ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીમાં પણ ઉત્તમ બને છે.

પણ પચવામાં હલકો એવો ખોરાક લેવો અને સારી રીતે [illegible] આવી શરીર ગળી જાય ત્યારે વિશેષ પુષ્ટિકારક ખોરાક લેવો અને વિશેષ શરીર શ્રમ કરવો.

૯. દુર્બળ માણસોએ બહુ ઉજાગરા કરવા નહિ. ઉપવાસ કરવા નહિ, અતિ કસરત કે અતિ શ્રમનું કામ કરવું નહિ; તેમ જુલાબના ઓસડો પણ [illegible] લેવા નહિ કારણ કે, જેથી શરીર પાતળું અતિ ક્ષીણ થાય. અતિ જુલાબના ઉપયોગ કરવાથી શરીરપર ગરમી વધે છે અને તેમાંથી શરીરપર ફોલ્લા, ફોડકા, ગાંઠો, ખરજ, દાદ, ચિરરોગ, ભગંદર, કોઢ, આમવાત, મૂત્ર-કૃચ્છ, શોફ વગેરે દરદો થાય છે.

સ્થૂલ શરીરવાળાનું પથ્યાપથ્ય.

શરીરની તન્દુરસ્તી કે બળવાનપણાની પરીક્ષા શરીરના જાડાપણાથી કે પાતળાપણાથી થતી નથી. કેટલાક દેખીતા પાતળા માણસો શરીરે શક્તિવાળા હોય છે અને કેટલાક જાડાં માણસો દેખીતાં બળવાન લાગે છે પણ અંદરથી છેક અશક્ત હોય છે. પણ અતિ સ્થૂલપણું કે અતિ કૃશપણું એ ઘણું કરીને નબળાઇ અથવા રોગની નિશાની છે તથા શરીર બેડોળ લાગે છે. ખાનપાનની યુક્તિથી તેમાં સુધારો થઇ શકે છે, પણ દુર્બલ માણસો જેટલી સહેલાઇથી બળવાન થઇ શકે છે તેટલી સહેલાઇથી સ્થૂલ માણસો પાતળાં થઇ શકતાં નથી, માટે જાડાપણા કરતાં પાતળાપણું વધારે પસંદ કરવા જોગ છે.

૧. ચરબીવાળા માંસવર્ધક પદાર્થો જેવાં કે, ઘી, તેલ તથા તે વસ્તુઓ જેમાં વિશેષ આવતી હોય એવા મિષ્ટાન્ન અને પકવાનો બહુ ખાવાથી અને તેના પ્રમાણમાં શરીરને કસરત કે શ્રમ નહિ મળવાથી તે વસ્તુઓ શરીરમાં ચરબીને વધારી શરીરને જાડું, બેડોળ અને અશક્ત બનાવે છે. ઘી, તેલ વગેરે પદાર્થો શરીરની ગરમી જાળવી રાખવા સારૂ દીવેલ અથવા બળતણની પેઠે ઉપયોગી છે, પણ જો તે વિશેષ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે તો તે ચરબીવાળી ચીજો નિત્યની પાચનક્રિયા અથવા પરિશ્રમથી ખુટી નહિ જતાં ચરબીના રૂપમાં ફાજલ પડી શરીરમાં મેદરૂપે વધવા માંડે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્નાયુઓની જગા ચરબીથી રોકાઇ જવાથી શરીર અશક્ત બને છે. તન્દુરસ્ત માણસનું શરીર લાલ, મજબુત, ઘટ અને સ્થિતિસ્થાપક સ્નાયુઓના કટકાઓથી બનેલું હોય છે. તેનાપર ચરબીનું નાનું અસ્તર આવેલું છે, જે ખોરાકની તંગીના વખતમાં કે ભુખમાં પોષણ તરીકે કામ લાગે છે. ચરબીનો અતિ વધારો અથવા આત જાડાપણું શરીરને બેડોળ અને અશક્ત બનાવે છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર એવું જાડું શરીર અસાધ્ય દરદોનું ભોગ થઇ પડે છે. આમ હોવાથી કોઇએ શરીરના અતિ જાડાપણાને ઇચ્છવું નહિ.

૨. ઘી, તેલ, મલાઇ વગેરે ચરબીવાળા તેમજ સાકર તથા આટાના સત્વવાળા પદાર્થો વધારે પ્રમાણમાં ખવાય અને તેના પ્રમાણમાં કસરત ન મળે તો તે ખોરાક શરીરમાં ચરબીનો વધારો કરે છે.

૩. આટાના સત્વવાળા પદાર્થો, જેવા કે ચોખા, મકાઇ, મેંદો અને તેની બનાવટો-પુરણપોળી, ધારીપુરી, દહીથરાં ઈત્યાદિ મેદને વધારે છે.

૪. કેળાં, કેરી, તેલવાળો સુકો મેવો—બદામ, ચારોળી, પસ્તાં, પટેટાં, સુરણ, રતાળુ, અળવી વગેરે કંદ તકરારી એ તમામ વસ્તુઓ ચરબી વધારનારી છે અને ચરબીવાળાં સ્થૂલ માણસને નુકસાન કરનારી છે, માટે તેવી વસ્તુઓ થોડા પ્રમાણમાં ખાવી અને મેદ-રોગીએ તો બહુજ ઓછી ખાવી અથવા મુદ્દલ ન ખાવી.

૫. ઘઉં, જવ, મગ, [illegible], તથા સાબો અને એવી જાતના બીજાં હલકા [illegible] પથ્ય છે.

૬. [illegible] બ્રાહ્મી-ઝાડ, આસવ વગેરે હિતકારક છે.

૭. કસરત, [illegible] તથા [illegible] શરીરની સ્થૂલતા અથવા મેદસ્વીપણું ઓછું થાય છે.

૮. [illegible] તેલ હોય છે અને તેથી જે ખાય છે તે જરમ થાય છે. માટે પથ્યમાં [illegible] અને [illegible] હલકા એવા પદાર્થો પથ્ય વર્ગમાં આવે છે.

મગજનું પોષણ તથા પથ્યાપથ્ય.

કેટલાક ખાનપાન મગજને પથ્ય આવે છે અને કેટલાક અપથ્ય આવે છે. દરેક મગજને હંમેશાં તર રહે એવા સાત્વિક ખોરાકની જરૂર છે. યાદશક્તિ તથા બુદ્ધિને વધારવા તથા નિર્મળ કરવા માટે મગજને તર રાખે એવાં સાત્વિક ખાનપાન સેવવાં જોઇએ. તામસી ખોરાક—બહુ ગરમ, બહુ દાહક, બહુ ક્ષોભક અને બહુ ઉત્તેજક પદાર્થો—મગજને બગાડી દે છે અને તેથી જ માણસો મગજની શાન્તિને ખોઈ ક્રોધ વગેરે માનસિક વિકારોને વારંવાર વશ થાય છે. આર્યશાસ્ત્રમાં કેટલા જ માટે સાત્વિક હવિષ્યાન્ન ભોજન કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

૧. ઘઉં, ચોખા, જવ, મગ, જીરૂં, ઘી, દૂધ, સાકર, સિંધાલુણ, આદુ, આમળાં, પરવળ, [illegible] એ બધી વસ્તુઓ હવિષ્યાન્ન કહેવાય છે.

૨. બદામ, પસ્તા, ચારોળી વગેરે મેવો મગજને ફાયદો કરે છે.

૩. ગાયનું દૂધ મગજની પુષ્ટિ માટે સર્વોત્તમ ખોરાક છે.

૪. 'જીવન' મગજની વિકૃતિને દૂર કરનારો ખોરાક છે. ઉન્માદના રોગીઓ પણ આ જીવનનું નકોડું સેવન કરવાથી સારા થાય છે. ઉન્માદ એ મગજનો એક વિકાર અથવા વિષમ અવસ્થા છે. અને જીવન તથા દૂધનો ખોરાક એ વિકારને દૂર કરે છે. વળી જીવન મગજના તાપને ઉતારે છે, બુદ્ધિ સુધારે છે તથા યાદશક્તિને વધારે છે.

૫. જીવન સિવાય બીજા પણ કેટલાક પાક અથવા આથાઓ મગજને પોષણ આપે છે. એ પાકમાં મુખ્ય કોળાનો પાક, શતાવરીનો પાક; આસંધ પાક, ગોખરૂ પાક, કૌંચાં પાક અથવા એ બધાં વસાણાંને એકઠાં કરીને કરેલો પાક મગજના પોષણ માટે ઉત્તમ છે.

૬. શંખાવળી, બ્રાહ્મી, વજ અને માલકાંકણી એ મગજના શોધન માટે ઘણી ઉત્તમ વસ્તુઓ છે.

૭. મગજ ઠંડું રાખવું, પગ ગરમ રાખવા, પગનાં તળીયાંપર તેલ ઘસાવવું, માથા પર ઠંડું પાણી રેડવું, રાગની પદાર્થોવડે મગજને તર રાખવું ઇત્યાદિ બાહ્યોપચારો પણ કરવા જેવા છે. પણ જે લોકો ખુબજ ગરમ, ખાટા, દાહક અને ક્ષોભક પદાર્થો ખાવાવાળા છે તેમને માટે આ બધા બાહ્યોપચારો નકામા જેવા છે.

આજારી (માંદા) માણસોનું પથ્યાપથ્ય.

દરદો ઘણા પ્રકારનાં હોવાથી આજારી માણસના ખોરાકનો હમેશાં એ [illegible] થઈ શકે નહિ; પરંતુ કેટલીક વસ્તુઓ એવી પણ છે કે, બહુધા બધા મંદવાડ પછીની મંદ સ્થિતિમાં સૌ માણસો વાપરી શકે.

માંદાને લાયક પીવાના પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

માંદાને લાયક પીવાના પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે, માંદાને પીવાનું પાણી

મોસંબીનું પાણી—મરડા જેવાર અતરડાના રોગને વાસ્તે સારું છે, અને એ પાણી

ઉકાળવું (ફિલ્ટર કરવું) જોઈએ અને કેટલીને ઠંડું પાડવું જોઈએ અને એ પાણી

થતું જોઈએ. ફેંકવા અને નાખ નાખી તરસમાં થોડું થોડું જરૂર આપવું.

લીંબુનું પાનક—તાવના કેટલાક પ્રકારમાં લીંબુનું પાનક એટલે પાણી આપવામાં

આવે છે. લીંબુની અંદર કરીને તે તથા થોડી સાકર એક વાસણમાં મુકી તેનાપર ઉકળતું

પાણી રેડવું. પછી ઠંડું થયા પછી ગાળીને પીવા આપવું.

ગુંદરનું પાણી—અતિસાર, ઝા. તાવ તથા ફેફસાના રોગમાં ગુંદરનું પાણી

ક, રૂપ અર્ધ કરવું અને તેનાથી અરધી સાકર લેવી. બન્ને સાથે એક વાસણમાં રાખી તેના-

પર ઉકળતું પાણી રેડવું. આ ગુંદરનું પાણી ઉપલા રોગમાં વધારે સારું છે.

જવનું પાણી—તાવ, છાતીના દરદ તથા અમુક જાતના ઠંડા પાન તરીકે જવનું પાણી

ઉપયોગી છે. ધોયેલા જવ એક મોટો ચમચો, બે ચમચી ખાંડ અને લીંબુની છાલ

એક વાસણમાં મુકી તેનાપર ઉકળતું પાણી રેડવું. ઠંડું થયા પછી ગાળીને તે પાણી ઉપલાં

દરદવાળાને પીવા આપવું.

છેવટે ખાનપાન સંબંધી થોડી સૂચના.

ખાનપાનના પદાર્થોના જાતો, તેના ગુણ-અવગુણ તથા પથ્યાપથ્યનો આપણે અત્યાર

સુધી વિચાર કર્યો; હવે ખાવામાં કઈ કઈ વાતો લક્ષમાં રાખવી તે પણ જાણવાની જરૂર છે.

એક વખત ખાધેલું પચ્યા વિના બીજીવાર નહિ ખાવું, એ વાત આપણે સૌ જાણ-

ીએ છીએ, પણ વર્તતા જ નથી. મહેનત મજુરી કરનારા લોકો સિવાય ઘણુંખરા બધા લોકો

અજીર્ણમાં જ ખાય છે. પણ નિત્યના અજીર્ણને લીધે તેમને ટેવ પડેલી હોવાથી અજીર્ણમાં

ખાય છે એવું તેઓ સમજી શકતા નથી અને લોકોમાં દરદો વધ્યાં છે તેનું મુખ્ય અને

મોટામાં મોટું કારણ આ નિત્યનું અજીર્ણ છે. અજીર્ણ રોગ વાંચો.

પુરું ચાવ્યા વિના ઉતાવળે ખાવું, એ બીજી ખરાબી છે અને જમતાં પ્રસન્ન ચિત્ત નહિ

રાખવું એ ત્રીજી ખરાબી છે. સંપૂર્ણ ચાવીને ધીમે ધીમે અને આનંદથી ખાવામાં ઘણો જ

ફાયદો છે. પણ અજ્ઞાન માબાપો આ વાત સહન કરતાં નથી. છોકરાં હસતાં આનંદ કરતાં

ધીમે ધીમે ખાય છે તો મૂર્ખ માતાઓ તેમના ઉપર શબ્દોનો પ્રહાર કરે છે અને તેથી બી-

કમાં ને બીકમાં તેઓ ઉતાવળે ઉતાવળે ખાઈ લે છે. અફસોસ કરવા જેવી વાત એ છે કે,

જેઓ ધીમે ધીમે ચાવીને ખાય છે તેમના પર ખાઉકણ અથવા અકરાંતીયાપણાનો આ-

રોપ આવે છે. રોટલી અથવા રોટલાનો એક કટકો ૩૨ વખત દાંત વચ્ચે ચવાય ત્યારે તે

ગળે ઉતારવા લાયક થાય. પણ આપણે ૩૨ ને બદલે ૧૨ વખત પણ ચાવતા નથી અને

અરધો પરધો ચાવ્યો ન ચાવ્યો હોય, ત્યાં તો દૂધના ઘુંટડા સાથે ગળે ઉતારી દઈએ

છીએ, તે ઘણી મોટી ખરાબી છે.

ભાગ ૫ મો.

નિદાનસ્થાન.

GENERAL DIAGNOSIS.

નિદાનસ્થાનને મુખ્ય ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાખ્યું છે:–પ્ર૦ ૧ લું–રોગોનાં સામાન્ય કારણો, પ્ર૦ ૨ જું–રોગની પરીક્ષા, પ્ર૦ ૩ જું–વિકારજન્ય ઝેરો, પ્ર૦ ૪ થું–દેશી તથા અંગ્રેજી વૈદકનું સંક્ષિપ્ત નિદાન સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૧ લું.

રોગનાં સામાન્ય કારણો.

GENERAL CAUSES OF DISEASES.

તન્દુરસ્ત હાલતમાં ફેરફાર થવો તેવું નામ રોગ છે. પણ નિરોગીપણું અને રોગીપણું એ બેની વચમાં મુકરર કરેલી મર્યાદાની કોઇ ચોક્સ નિશાની નહિ હોવાથી તન્દુરસ્તીની વ્યાખ્યા કરવી, એ જરા મુસ્કેલ છે. માણસ પોતે ન સમજી શકે એવી રીતે એક સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે બીજી સ્થિતિમાં તે આવતો જાય છે અને તેથી ઘણી વખત પોતે નિરોગીપણાની હદ ઓળંગીને રોગની હદમાં આવતો જાય છે તે વાત તે કેટલાક વખત સુધી સમજી શકતો નથી. તથાપિ વાંચનારાઓ આટલું જાણશે તોપણ બસ છે કે જ્યારે માણસના જુદા જુદા અવયવો અથવા ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ સહેલાઇથી અને સ્વાભાવિક રીતે કર્યા કરે છે (જેમકે ફેફસાંવડે શ્વાસોશ્વાસ ચાલવો, હોજરી તથા આંતરડામાં ખોરાકનું પાચન થવું, લોહીને વહન કરનારી નસોવડે લોહીનું ફરવું વગેરે વગેરે) ત્યારે તે માણસ તન્દુરસ્ત ગણાય છે. પણ જો દમ લેવામાં શ્રમ પડતો હોય કે દરદ થતું હોય, લોહીની ગતિને પ્રત્યાઘાત લાગતો હોય કે વધુ જોરથી ધબકારા થતા હોય અને પાચનક્રિયામાં કાંઇ ખામી પડેલી હોય તો તે માણસ તન્દુરસ્ત નથી પણ થોડા કે ઘણા રોગના પંજામાં સપડાયો છે, એમ નક્કી સમજવું.

પીડા એ દરદનું ખુલ્લું ચિન્હ છે અને જ્યારે કોઇ માણસને શરીરના કોઇ ભાગમાં કોઇ પણ પ્રકારની પીડા માલમ પડે ત્યારે નક્કી સમજવું કે, તેને કાંઇ પણ દરદ છે. ઘણું કરીને રોગના આરંભમાં અને વિશેષ કરીને દાહયુક્ત દરદોમાં માણસ નરમ થઇ જાય છે. કોઇ પણ પ્રકારની પીડા થાય છે, અવયવો થાકી જાય છે, માથામાં દરદ થાય છે અને ખોરાક ઉપર અભાવ થાય છે. જ્યારે કોઈને આવાં ચિન્હો માલમ પડે ત્યારે તેણે માની જ લેવું કે, તે કોઇ પણ દરદમાં સપડાયો છે. આવો બનાવ બને ત્યારે તેણે આરામ

ને વ્યાધિ કેવી રીતે આગળ વધે છે તેનો તપાસ કરવો. તન્દુરસ્તી એ માણસની સ્થિતિ છે અને તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, રોગ એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ ણુસ જ્યાં સુધી કુદરતના કાયદાઓને આધીન થઇ વર્તે છે અને જ્યાં સુધી શરીરની જરૂર જોઇતાં સ્વચ્છ હવા, પાણી અને ખોરાકનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યાં સુધી રોગ ેા ભય નથી; પણ આવી બાબતમાં માણસથી ભૂલ નહિ થવી એ વાત અસંભવિત લબ કે, માણસ ભૂલ કરે છે જ. જીંદગીમાં કેટલાક એવા પ્રસંગો અને હાલતો છે કે, ગમે તેવી સંભાળ રાખી વર્તે તોપણ તેનાથી ભૂલ થયા વિના રહેતી નથી. તથાપિ ારવંત માણસ શારીરશાસ્ત્રના કાયદાઓને સમજી તેને અનુસરીને વર્તે છે તે માણસ ગમાંથી પોતાને બચાવી શકે છે.

ારણ વિના રોગ થતો નથી. આ વાત દરેક માણસે નિશ્ચયપૂર્વક માની રાખવી અને રોગ થવાનું કારણ જાણ્યા વિના તેનો ચોકસ ઉપાય પણ થઈ શકતો નથી, પણ તેણે નિરંતર સ્મરણમાં રાખવી. માણસ આ વિષયમાં જરા ધ્યાન દઇ રે તો પોતે પોતાના રોગનો પરીક્ષક થઇ શકે છે અને પરીક્ષા થયા પછી રોગનું ુ હોય તેને દૂર કરવું, એ તેના સ્વાધીનમાં જ છે. રોગનું કારણ દૂર થયું એટલે ીજા ઉપાયની જરૂર રહેતી નથી; કેમકે રોગનું કારણ દૂર કરવું એ જ રોગને દૂર ઉપાય છે. માણસ પોતાના રોગનું મૂળ કારણ સમજી તે કારણને દૂર કરે અને ભૂલ સુધારે, એટલે કુદરત કુદરતનું કામ કરી તેને પાછો મૂળ કુદરતી તન્દુરસ્તીની ાં લાવી મૂકે છે.

રમકૃપાળુ પરમેશ્વરે આપણા શરીરમાં રોગનાં કારણોનો અટકાવ કરનારી એક ક શક્તિ પણ મૂકેલી છે. રોગનાં ઘણાંએક કારણો તો અનાયાસે એ કુદરતી ક્રિયાથી જાય છે અને આપણે રોગોના ઘણાએક હુમલામાંથી તો કુદરતની કૃપાથીજ બચી ીએ. આ કુદરતી શક્તિ અને રોગનાં કારણો વચ્ચે શરીરમાં લડાઇ થયા કરે છે રોગનો અટકાવ કરનારી શક્તિની જીત થાય છે તો દરદને ઉત્પન્ન કરવાવાળું કારણ તર કરી શકતું નથી. જો અટકાવ કરનારી શક્તિ હાર ખાય છે તો દરદ પેદા કર-ણ ચડી આવી દરદને ઉત્પન્ન કરે છે. બળવાન માણસોમાં દરદનાં કારણોનો અટકાવ વિશેષ શક્તિ હોય છે અને નબળાં માણસોમાં એ શક્તિ ઓછી હોય છે. તેથી ાણસો વારંવાર દરદનાં કારણોને આધીન થાય છે.

રમકૃપાળુ પરમેશ્વરે વળી એક બીજો એવો કુદરતી ગુણ આપણા શરીરમાં કે, તેથી દરદ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયા પછી પણ તે વગર ઉપાયે દબાઇ કે નીકળી શરીરમાં એવો ગુણ છે, તેના સેંકડો દાખલા આપણા જોવામાં આવેલા છે. કાંકરો કે કણું ગયું કે તરત આંખમાંથી પોતાની મેળે પાણી ઝરી તે કણું હાર પડે છે અને આંખ વગર ઉપાયે તરતજ સારી થાય છે. વધારે ખાવાથી ાજો અને દરદ થાય છે, તે ઘણી વખત ઉલટી અને ઝાડો થઇ મટી જાય છે. ખત આવી ઉલટી અગર ઝાડો થાય છે ત્યારે તેને રોકવાના આપણે ઉપાય કરીએ માં તો આપણી ભૂલ થાય છે, કેમકે પેટની અંદરનો બોજો અને દરદને કાઢી નાખવાને કુદરત એ ઉલટી અને ઝાડો મોકલે છે, શરીરપર ફોલ્લા અને ગુમડાં બહાર દેખાય

ભાગ ૫ મો.

નિદાનસ્થાન.

GENERAL DIAGNOSIS.

નિદાનસ્થાનને મુખ્ય ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાખ્યું છે:-પ્ર૦ ૧ લું-રોગોનાં સામાન્ય કારણો, પ્ર૦ ૨ જું-રોગની પરીક્ષા, પ્ર૦ ૩ જું-ત્રિદોષજન્ય દરદો, પ્ર૦ ૪ થું-દેશી તથા અંગ્રેજી વૈદકનું સંક્ષિપ્ત નિદાન સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૧ લું.

રોગનાં સામાન્ય કારણો.

GENERAL CAUSES OF DISEASES.

તન્દુરસ્ત હાલતમાં ફેરફાર થવો તેનું નામ રોગ છે. પણ નિરોગીપણું અને રોગીપણું એ બેની વચમાં મુકરર કરેલી મર્યાદાની કોઇ ચોક્સ નિશાની નહિ હોવાથી તન્દુરસ્તીની વ્યાખ્યા કરવી, એ જરા મુશ્કેલ છે. માણસ પોતે ન સમજી શકે એવી રીતે એક સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે બીજી સ્થિતિમાં તે આવતો જાય છે અને તેથી ઘણી વખત પોતે નિરોગીપણાની હદ ઓળંગીને રોગની હદમાં આવતો જાય છે તે વાત તે કેટલાક વખત સુધી સમજી શકતો નથી. તથાપિ વાંચનારાઓ આટલું જાણશે તોપણ બસ છે કે જ્યારે માણસના જુદા જુદા અવયવો અથવા ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ સહેલાઇથી અને સ્વાભાવિક રીતે કર્યા કરે છે (જેમકે ફેફસાંવડે શ્વાસોશ્વાસ ચાલવો, હોજરી તથા આંતરડામાં ખોરાકનું પાચન થવું, લોહીને વહન કરનારી નસોવડે લોહીનું ફરવું વગેરે વગેરે) ત્યારે તે માણસ તન્દુરસ્ત ગણાય છે. પણ જો દમ લેવામાં શ્રમ પડતો હોય કે દરદ થતું હોય, લોહીની ગતિને પ્રત્યાઘાત લાગતો હોય કે વધુ જોરથી ધબકારા થતા હોય અને પાચનક્રિયામાં કાંઇ ખામી પડેલી હોય તો તે માણસ તન્દુરસ્ત નથી પણ થોડા કે ઘણા રોગના પંજામાં સપડાયો છે, એમ નક્કી સમજવું.

પીડા એ દરદનું ખુલ્લું ચિન્હ છે અને જ્યારે કોઇ માણસને શરીરના કોઇ ભાગમાં કોઇ પણ પ્રકારની પીડા માલમ પડે ત્યારે નક્કી સમજવું કે, તેને કાંઇ પણ દરદ છે. ઘણું કરીને રોગના આરંભમાં અને વિશેષ કરીને દાહયુક્ત દરદોમાં માણસ નરમ થઇ જાય છે. કોઇ પણ પ્રકારની પીડા થાય છે, અવયવો થાકી જાય છે, માથામાં દરદ થાય છે અને ખોરાક ઉપર અભાવ થાય છે. જ્યારે કોઈને આવાં ચિન્હો માલમ પડે ત્યારે તેણે માની જ લેવું કે, તે કોઇ પણ દરદમાં સપડાયો છે. આવો બનાવ બને ત્યારે તેણે આરામ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] છે, શરીરપર ફોલ્લા અને સુજાવ બહાર દેખાય

આવીને પાછાં એની મેળે જ ભેરી જાય છે. ખાંસી અને શરદી ઘણી થાય છે અને વગર ઉપાયે ઘણીવાર દૂર થાય છે. તાવ પણ ઘણી વખત ચડી આવીને પાછો એની જ મેળે ઉતરી જાય છે. આ ઉપરથી ઇશ્વરનું અપાર ડહાપણ અને આપણા ઉપરની તેની અપાર કૃપાની સાબીતી મળે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાંક દરદો એની મેળે વગર ઉપાયે સારાં થાય છે, પણ તેથી એમ નહિ સમજવું કે, બધાં દરદો કેવળ ઇશ્વરની કૃપાથી વગર શ્રમે અને વગર ઉપાયે સારાં થઇ જશે. નાની ભૂલની નાની શિક્ષા થાય છે, તે એ કે તાવ, શરદી, દુખાવો વગેરે આપણી ગફલતથી થઇ આવે છે ત્યારે શરીરમાં એકાદ દિવસ ગરમી, શરદી કે ઝાડા ઉલટીની પીડા કરીને તે પાછાં બંધ પડી જાય છે. પણ મોટી ભૂલની શિક્ષા એટલેથી જ પતી જતી નથી. દરદ લાંબુ ચાલે છે અને જો તેનાં કારણનો અટકાવ નથી કરતા તો વળી વધારે ગંભીર રૂપ પકડે છે. અજીર્ણથી તાવ ચડી આવે તો એકાદ દિવસ લાંઘણ ખેંચી લેવી અથવા મગના પાણી જેવું છેક હલકું પોષણ લેવું. અનુભવ કરી જુઓ અને તમારી ખાત્રી થશે કે, એવો તાવ લાંઘણ કરવાથી જ નાસી જાય છે. કારણ નહિ જાણવાથી ઘણાં દરદો વધી જાય છે.

દવા દરદને મટાડે છે, એવું જે માનવામાં આવે છે તેમાં પણ કાંઇક ભૂલ થતી હોય એમ જોવામાં આવે છે. દવા દરદને મટાડે છે એમ સમજવા કરતાં દવા દરદને મટાડવામાં મદદગાર થાય છે, એમ સમજવું, એ વધારે ખરૂં છે. ઉપર જણાવેલી દરદોને અટકાવનારી કુદરતી શક્તિ શરીરમાં નિરંતર પોતાનું કામ કરે જાય છે, તેને દવા મદદગાર થાય અને એ બેના સંયુક્ત પ્રયત્નથી દરદના ઉપર જય મેળવી શકાય છે. “અમે દરદો મટાડીએ છીએ” એવો વૈદ્યોએ ગર્વ રાખવો એ મિથ્યા છે. અલબત કેટલાંક બહારનાં દરદો અને વાઢકાપને લાયકનાં દરદો ઉપચારોથી તરત સારાં થઇ જાય છે; તથાપિ શરીરની અંદરના ઘણાખરા રોગોના ઉપર કુદરતી શક્તિ વિશેષ કામ કરે છે અને દવાઓ સમજીને યુક્તિથી યોજવામાં આવે તો એ કુદરતી શક્તિ મદદગાર થઇ પડે છે અને જો વગર સમજથી આપવામાં આવે તો એ જ દવાઓ કુદરતી શક્તિની ક્રિયાને પણ બંધ પાડી ઉલટી ખરાબી કરે છે.

આવો વિચાર જણાવીને અમે અહિં ઉપચારોની કિંમત ઓછી કરી નાંખી છે, એમ માનવા કરતાં કુદરતી શક્તિ અને દરદનાં કારણોને સમજી તેને અનુસરી વર્તવાની વાતને વિશેષ વજન આપેલું છે, એમ સમજવાનું છે.

પણ શરીરની આ કુદરતી શક્તિને નબળી પાડનારાં વળી કેટલાંક કારણો હોય છે. એ જ કારણો શરીરને રોગની અસરને લાયક કરનારાં થઇ પડે છે અને શરીર રોગને લાયક થયા પછી બીજાં કારણો બને છે તે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે જોતાં રોગનાં બે પ્રકારનાં કારણો છેઃ **૧. રોગને લાયક કરનારાં કારણો** અને **૨. દરદ પેદા કરનારાં કારણો.** પહેલાં છેક દૂરનાં કારણો છે અને બીજાં પાસેનાં કારણો છે. આ વિષે હવે પછી વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

જે કારણોમાંથી રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેને સાર્વજનિક રીતે આપણે નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા વર્ગોમાં વહેંચી શકીશું:—

પ્રાચીન વૈદ્યશાસ્ત્રકારોએ સાંકનિક રોગોનાં કારણોના ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે. જે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) આધ્યાત્મિક—એટલે માતા-પિતાના બીજદ્વારા અને પોતાને હાથે આહાર વિહારના અયોગ્ય વર્તનથી પ્રાપ્ત થયેલાં રોગનાં કારણો. માબાપનાં જન્મદોષ બીજ, ગર્ભાવસ્થામાં ગર્ભિણી સ્ત્રીનું વિરુદ્ધ વર્તન અને જન્મ થયા પછી અયોગ્ય આહાર કે વિહારનું સેવન એ સર્વ આધ્યાત્મિક વ્યાધિનાં કારણો છે.

(૨) આધિભૌતિક—શસ્ત્રના જખમ, ઝેરી પ્રાણીઓએ કરેલા જખમ અને એ સિવાય બીજાં આગંતુક કારણોનો સમાવેશ આ બીજા પ્રકારના વર્ગમાં થઈ શકે છે.

(૩) આધિદૈવિક—આ વર્ગમાં દૈવકૃત એટલે કુદરતજન્ય કારણોનો સમાવેશ થાય છે, જેમકે—હવા, પાણી, ગરમી, ઠંડી વગેરે કુદરતી હવાના ફેરફાર વડે જે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કારણો.

એ ત્રણ કારણોના બીજી રીતે પણ ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય છે. તે વર્ગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) સ્વકૃત—કેટલાક રોગ પ્રત્યેક માણસની પોતાની ભૂલથી થાય છે.

(૨) પરકૃત—કેટલાક રોગ પોતાના પાડોશીની, નાતિલાની કે જાતિલાની ભૂલથી અર્થાત્ કોઇ પણ બીજા માણસની ભૂલથી પોતાને થાય તે.

(૩) દૈવકૃત—કેટલાક રોગ કુદરતના ફેરફારથી થાય છે; જેમકે—ઋતુ બદલાવાથી અનેક રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ઋતુનો ફેરફાર થઇ હવા અને માણસોની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કે વિકાર થવો એ દૈવાધીન છે.

મનુષ્યકૃત અને દૈવકૃત એવા બે વિભાગ પાડીએ તો તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

મનુષ્યકૃત—પ્રત્યેક માણસ અને માણસોના સમુદાયોએ જાણીને બાંધેલા વ્યવહારોથી જે રોગનાં કારણો જન્મ પામે છે તે. તેના પાછા વર્ગ પાડીએ તો તે નીચે પ્રમાણે થઇ શકે છેઃ—

(૧) પ્રત્યેક કારણ—દરેક માણસની પોતાની ભૂલથી એટલે આહાર તથા વિહારના અનિયમિતપણાથી અને કુદરતી નિયમના ઉલ્લંઘનથી રોગ કે મૃત્યુ થાય તે.

(૨) કુટુંબ કારણ—કુટુંબમાં ચાલતા વિરુદ્ધ વ્યવહારો અને આચારોથી રોગનાં કારણોને જન્મ મળે છે. કેટલાંક કુટુંબોમાં ખાસ વ્યસનો અને દુરાચારો હોવાને લીધે તે કુટુંબના મેમ્બરો એવા ખાસ રોગના ભોગ થઇ પડે છે.

(૩) જાતિ કારણ—પોતાની જાત અથવા નાતના ખોટા વ્યવહારો અને રૂઢી બંધનોથી રોગની ઉત્પત્તિને કારણો મળે તે. આ કારણોમાં પુરુષજાતિ અને સ્ત્રીજાતિના પૃથક્ પૃથક્ હાનિકારક વ્યવહારોનો પણ સમાવેશ થઇ શકે છે. કેટલીક જાતોમાં બાળલગ્નો વગેરે સાંસારિક કુચાલો હોય છે, તે રોગોની ઉત્પતિનાં દૂરનાં કારણો થઇ પડે છે. કેટલીક જાતોમાં જે સ્ત્રીઓને ઓઝલ પડદો હોય છે, તે સ્ત્રીઓ નબળી અને રોગી હોય છે, એ વગેરે જાતિ કારણોનાં દૃષ્ટાંતો છે.

ઘણી મોટી ઉમરની હશે, અથવા મા કરતાં બાપ ઘણી મોટી ઉમરનો હશે, મતલબ કે-તેમની બન્નેની ઉમરમાં હદ ઉપરાંત તફાવત હોઇ કજોડું થયું હશે, તો તેમનાથી ઉત્પન્ન થનાર બાળકો ઘણાં નબળાં થાય છે અને નબળાઇ એ ઘણાંએક દરદોનું મોટું કારણ છે.

સગાં સગાંમાં લગ્ન—આવાં લગ્ન થવાથી પ્રજા ઘણી નબળી પાકવાનો સંભવ છે. જે લગ્નથી પ્રજા નબળી થાય તે લગ્નનો વૈદ્યકશાસ્ત્રે નિષેધ કરેલો છે. આધુનિક તબીબો પણ સગાં[1] સગાંમાં લગ્ન કરવાની વિરૂદ્ધ મત આપે છે. મહાત્મા મનુ કહે છે કે:—"માતાના સપિંડમાં ન હોય અને પિતાના ગોત્રમાં ન હોય એવી કન્યા ઉત્તમ જાતિએ વરવા લાયક છે." અર્થાત્ હલકી વર્ણના લોકો જ સગાં સગાંમાં લગ્ન કરે, એવો એ મહાત્માના લેખનો હેતુ છે. ગોત્રમાં અથવા સગાં સંબંધીમાં લગ્ન કરવાનો નિષેધ કરવાનાં લૈકિક કારણો તો ઘણાં છે, પણ અહિં એ કારણો ઉપર વજન નહિ આપીએ તોપણ શારીરિક કારણો તો જરૂર લક્ષમાં લેવા લાયક છે. જેમ રસાયણિક ગોગ બે જુદાં જુદાં ગુણના તત્ત્વો મળે તો જ થાય છે, તેમ સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે કેવળ જુદી જુદી જમીનમાં ઉછરેલ અને જુદા જુદા લોહી (વંશ) માં પાકેલ એવાં છેટે છેટે વસનારાં સ્ત્રીપુરૂષોએ જ લગ્ન સંબંધ કરવો જોઇએ અને એટલા જ માટે દીકરીનું નામ "**દુહિતા**" એટલે જેના "દૂર જવાથી સૌનું હિત થાય" એવું રાખ્યું છે. માટે જે લોકો શાસ્ત્ર અથવા લોકમર્યાદાની વાતને ન માનતા કરતા હોય તો તેમણે બીજાં કારણ માટે નહિ તો પોતાનાં સંતાનોના હિતની ખાતર પોતાનાં દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન વગર સંબંધીમાં અથવા માબાપ તરફથી કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન ધરાવતાં હોય એવાં કુટુંબની સાથે કરવાં, એ વધારે સારૂં છે અને દૂરના દેશની સ્ત્રી પરણવી એ વળી સર્વોત્તમ સંબંધ છે.

૩. **બાળલગ્ન**—બાળલગ્નથી કેવડી મોટી ખરાબી થાય છે, તે વાત વિવેકી વાંચનારાઓથી હવે અજાણી નહિ રહી હોય, જેથી એ વિષે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. બાળલગ્નથી શારીરિક જેટલી ખરાબી થાય છે તેટલી ખરાબી બીજા કોઇ પણ રોગથી થતી નહિ હોય, એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ થતી નથી; કેમકે **બાળલગ્ન** એ શરીરને નબળું પાડી તેની પાયમાલી કરનાર મહા પાપ છે. નબળા શરીરમાં વ્યાધિઓના વારંવાર હુમલા થાય છે. જે વખતે તરૂણ છોકરા તથા છોડીનું શરીર હજુ બંધાતુ આવતું હોય છે, જે વખતે તેમના શરીરને સારૂં પોષણ આપી લોહીમાં વધારો કરવાની જરૂર છે અને જે વખતે તેમનું વીર્ય હજુ પરિપક્વ થયું હોતું નથી એવા અયોગ્ય અથવા કવખતની કાચી ઉમરમાં તેમનો લગ્ન સંબંધ થવા દેવાથી તેમના શરીરમાં લોહીનો ઉલટો ઘટાડો થઇ શરીરના ભાગોને જોઇએ એટલું લોહી મળી શકતું નથી અને તેથી તેમનું મન તથા શરીર જેટલા પ્રમાણમાં વધવું, પોષાવું અને કસાવું જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં વધતું, પોષાતું કે કસાતું નથી. જુવાન સ્ત્રીપુરૂષોનાં શરીર જુવાનીમાં ઘણાં દૃઢ, પુષ્ટ અને ખીલેલાં હોવાં જોઇએ તેને બદલે બાળલગ્નાદિ દુષ્ટ રીવાજોથી તે તવાયેલાં, દુબળાં અને પુરૂષત્વહીન થઇ ગયેલાં દેખાય છે અને પછી તેમને નબળાઇથી દરદો પેદા થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ બળ-બુદ્ધિમાં બગાડો થવાથી એવા નબળા લોકો પોતાના કામ ધંધામાં બિલકુલ કુશળતા મેળવી શકતા નથી. તેથી ઓછી કમાણી અને

૧. સપિંડ.

એ કે ત્રણ પ્રકૃતિની પ્રધાનતાવાળો હોય છે, ગરમ મિજાજવાળો માણસ ક્રોધ તથા તાવને સ્વાધીન થાય છે. શરદ મિજાજવાળો માણસ શરદી, કફ, દમ વગેરે વ્યાધિને તરત વશ થાય છે અને વાયુ પ્રકૃતિવાળો માણસ વાયુના રોગોને આધિન થાય છે. આ પ્રકૃતિઓ રોગને લાયક કરનારાં કારણો થઇ પડે છે, એટલે મૂળમાં શરીરમાં એ પ્રકૃતિરૂપ દોષ તો હોય છે અને પછી તે તે પ્રકૃતિને બહેકાવે એવા આહારવિહારથી ઉત્તેજન મળે છે, તો દરદ પેદા થાય છે. માટે જ પ્રકૃતિને રોગને લાયક કરનાર કારણોમાં ગણેલ છે. એ પ્રકૃતિના દોષો પણ યોગ્ય ઉપાયથી સુધરી શકે છે.

રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં નજીકનાં કારણો.

SECONDARY CAUSES.

રોગને ઉત્પન્ન કરવાવાળાં નજીકનાં અનેક કારણોમાં આ નીચે મુખ્ય કારણોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે:—

૧. હવા.	૨. પાણી.	૩. ખોરાક.	૪. કસરત.	૫. ઉંઘ.
૬. કપડાં.	૭. વિહાર.	૮. મલીનતા.	૯. વ્યસનો.	૧૦. વિષયોગ.
૧૧. રસબિગાડ.	૧૨. જંતુ.	૧૩. ચેપ.	૧૪. ઠંડી.	૧૫. ગરમી.
૧૬. મનના વિકારો.		૧૭. અકસ્માતો.	૧૮. દવાઓ.	

ઉપર લખેલી બાબતો જુદા જુદા રોગનાં કારણ થઇ પડે છે. આમાંની કેટલીક બાબતો અને મુખ્ય કરીને પહેલી સાત બાબતો યોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લીધાથી શરીરનું પોષણ કરી તન્દુરસ્તીને સાચવી રાખે છે, પણ એ જ બાબતોને જોઇએ એથી ઓછા પ્રમાણમાં, જોઇએ એથી વિશેષ પ્રમાણમાં અને જોઇએ એથી ઉલટી રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તો શરીરમાં નાના પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આમાંની પહેલી પાંચ બાબતોનું વિસ્તારથી વિવેચન **૪ થા ભાગમાં** કરવામાં આવેલું છે, તેથી અત્રે બાકીનાં ૧૩ કારણોથી કયા કયા રોગ નિપજે છે તે સંક્ષેપમાં લખવામાં આવે છે જે ઉપરથી અનેક રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોનો વાંચનારાઓને કેટલોક ખ્યાલ આવી જશે.

૬. કપડાં—કપડાં જેમ શરીરનું રક્ષણ કરે છે, તેમ યોગ્ય રીતે, ઋતુ પ્રમાણે તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે નથી પહેરવામાં આવતાં તો એ જ કપડાં શરીરને નુકસાન પહોંચાડે છે. બચ્ચાંના શરીર પર ઠંડીની અસર જલદી થાય છે માટે બાળકોને જોઇતાં સારાં ગરમ કપડાં પહેરાવવામાં ન આવે તો તેમને છાતીના તથા પેટના રોગ થાય છે. પગને હમેશાં ખુલ્લા તથા વારંવાર પાણીમાં રાખવાથી શરીર બગડે છે અને ક્ષય જેવા ભયંકર રોગને કારણ મળે છે. તંગ પોશાકથી છાતી તથા યકૃત (લીવર) ઉપર દબાણ થવાને લીધે, તે અવયવો પોતાનું કામ બરાબર નહિ કરી શકવાને લીધે લોહી બરાબર ફરતું અટકે છે અને તેથી શ્વાસનળીના તેમજ યકૃતના રોગ પેદા થાય છે. ગરમ દેશમાં અથવા ગરમ ઋતુમાં ઢીલાં કપડાં પહેરવાં અને ઠંડી ઋતુમાં જરા તંગ કપડાં પહેરવાની જરૂર છે, પણ જો તે નિયમથી ઉલટી રીતે કપડાં પહેરવામાં આવે તો ઉનાળામાં ગરમીના અને શીયાળામાં ઠંડીના રોગ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૧) [illegible]

(૨) [illegible]

(૩) [illegible]

(૪) [illegible]

(૫) [illegible]

(૯) તપખીર-તંબાકુ સુંઘવાથી ગંડકો થાય તેમજ શરીરમાં તરે
થાય છે.

૧૦. વિષયોગ—ખાતા પીતામાં વિરૂદ્ધ ખાનપાન મળવાથી પેટમા
ઝેરના જેવી નુકસાનકારક અસર કરે છે, તે વાત આગળ બતાવવામાં આ
વાય જુદાં જુદાં ઝેર પેટમાં જવાથી ઘણા દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે. ઝેરી
પાંડુ, મરડો વગેરે દરદો થાય છે. સીસું કે તાંબુ પેટમાં જવાથી ચૂંકનો
વછનાગ પેટમાં જવાથી મૂર્છા તથા દાહ થાય છે, સોમલ તથા રસ
ફુટી જાય છે અને એ બધા પદાર્થો ઝેરી હોવાથી ઝેરનું કામ કરી શરીરને
હાનિ પહોંચાડે છે.

૧૧ રસબિગાડ—ઝાડો, પેશાબ, પરસેવો, થુંક, પિત્ત એ વગેરે પદા
પેદા થાય છે અને તે સર્વને "શરીરનો રસ" એવું નામ આપવામાં આ
સર્વ રસો જોઇએ તે કરતાં વધારે પેદા થઇ શરીરમાં રહે તો શરીરને નુકસાન
જેમ કે પસીનો છેક બંધ પડવાથી તે શરીરમાં રહીને નુકસાન કરે છે તેમ
કરતાં વધારે પ્રમાણમાં નીકળવાથી પણ નુકસાન કરે છે. એજ પ્રમાણે ઝાડા
સમજવું. પેસાબ કમ થાય તો પેસાબને રસ્તેથી લોહીમાંથી જે નુકસાનકારક
નીકળવા જોઈએ તે નીકળવાને બદલે લોહીમાંજ એકઠા થાય છે અને જો પે
છેક બંધ થાય તો મૃત્યુ નીપજે છે. કૉલેરામાં એ પ્રમાણે થાય છે. ઘણો પર
દિવસનો અતિસાર, હરસ તથા નસકોરીનું લોહી તેમજ ઓરતોના દસ્તાનનાં પ્ર
દમ બંધ પાડી દેવાથી નુકસાન છે. પિત્ત બગડવાથી પાચનક્રિયાના વિકારો થાય
ખટાણું વધવાથી સંધિવા જેવાં દરદ થાય છે.

૧૨. જંતુ—કૃમિ અથવા જંતુથી ગંડમાળ, વાતરક્ત, ઉલટી, અપસ્માર,
તથા ચમડીનાં અનેક દરદો પેદા થાય છે.

૧૩. ચેપ—ચેપી હવાથી અથવા બીજા માણસોના સ્પર્શથી ઘણાં દરદો થ
ઉપદંશ (ગરમી–ચાંદી), રતવા, પ્રમેહ, પ્રદર, ટાઇફોઇડ તથા ટાઇફસ નામના તાવ,
ન્યુમોનિક પ્લેગ અને બીજા ઉડતા રોગ ચેપથી થાય છે.

૧૪. ઠંડી—શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે ત્યારે તેને ઠંડી કહેવામાં આ
અતિ ઠંડી તથા શરદીથી તાવ, મરડો, ચૂંક, મૂત્રપિંડનો વરમ, સંધિવા, મધુપ્રમેહ,
રોગ, ફેફસાંનો વરમ, વરાધ, દમ, ક્ષય, ઉધરસ વગેરે દરદો પેદા થાય છે.

૧૫. ગરમી—શરીરની સ્વાભાવિક ગરમી કરતાં વિશેષ ગરમી વધી જાય છે
રતવા, યકૃત, રક્તપિત્ત, ગરમીની ઉધરસ, અતિસાર વગેરે રોગ થાય છે. સૂર્યના
તાપની ગરમીથી મગજની બિમારી (Sun stroke) સખ્ત તાવ, કૉલેરા, શીળી,
વગેરે રોગો પેદા થાય છે. ગરમીથી શરીરપર અળાઇ, ફોલ્લા વગેરે ચામડીના દરદો
ફુટી નીકળે છે. વિસ્ફોટક વગેરે દરદો જેમ દુષ્ટ સ્પર્શથી થયેલી ગરમીના ઝેરથી થાય
તેમ ગરમ પદાર્થો ખાવાથી વધી ગયેલી ગરમીથી પણ એવા વ્યાધિ થાય છે.

૧૬. મનના વિકારો—મનના વિકારોથી ઘણાં દરદો થાય છે. અતિ ક્રોધથી
વાતરક્ત વગેરે દરદો થઈ આવે છે. અતિ ભ્રમથી મૂર્છા, કમળો, ચૂંક, ગુલ્મ, ઝાડો,

ઝાડું વગેરે થાય છે. અતિ ચિંતાથી અજીર્ણ, ક્ષય, મધુપ્રમેહ, ઉન્માદ, ઓજક્ષય વગેરે વ્યાધિ થાય છે.

૧૭. અકસ્માતો—અકસ્માતો એટલે પડી જવાથી, દાઝી જવાથી, ડૂબી જવાથી, ઝેર ખાઈ જવાથી અને એવા બીજા નહિ ધારેલા બનાવોથી જે રોગો થાય છે તે.

૧૮. દવાઓ—દવાઓ રોગોને મટાડે છે અથવા મટાડવામાં મદદ કરે છે, પણ તેની સાથે એટલું પણ ભૂલવું નહિ જોઈએ કે, યુક્તિ વિના અણઆવડતે આપેલી કે ખાધેલી દવા દરદને વધારી દે છે અથવા એક દરદને બદલે બીજું નવું દરદ ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂલથી અજાણથી દવાઓને લીધે મરણો નિપજે છે તેને આપણે અકસ્માત અથવા આપઘાતના વર્ગમાં મૂકીએ, પણ ડાક્ટરો, વૈદ્યકો અને કેટલાક પ્રકારના પોતાના અજ્ઞાનને લીધે, લોભને લીધે કે દરદીને મારે એવી ટાકઝે લીધે તેમની દવાઓ મંદરોગ રોગોના દરદીને પ્રાણઘાતક થાય છે. વળી બજારૂ એવા અખતરા અને કેટલાક ઉપચારોના અજ્ઞાનતા, અવિશ્વાસના અને લોભના ભોગ થઈ પડે છે. કોઈ દરદીને આ વાતનો ખુલાસો કરીને—ઠરીઠામ ખાવું પીવું જણાવું કાળજી કરી અથવા સંતોષ દેવાય છે એમ નથી, અતિ મરણાંત પણ થાય જોર કરી આવે છે અને દરદ મટાડીને ઘણા દરદી વાયુની ફરીઆદ કરે છે અને ગેરલાભ પણ એજ પીતજ્વર જેવા ગરમ દવાનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી મરવું પડી જોર કરી દરદીને અસાધ્ય કરે છે. ધાતુના ખીજાવાથી, પુરૂષત્વનો નાશ થવાથી, ઉપરાંત એવાં મરણોથી અથવા ભય કે ચિંતા વગેરેથી ઘણા માણસોના મગજ અસ્થિર બની જાય છે, વિકાર ગાંડ પણ જાય છે અને આયખું ઓછું થઈ જાય છે. આવા રોગો ઉપર અજ્ઞાન લોકો અને અજ્ઞાન ઉપચારકો આપીઓ ગીગડીને ઘરમ દવાઓ જ ઉપયોગ કરે છે, જેથી એ જાતનો વાયુ વધવાને બદલે ઉલટો વધે છે; કેમકે એવા રોગો મૂળ મગજના ખાલી પડવાથી કે ધાતુનો નાશ થવાથી થયેલા હોય છે અને મગજ તથા ધાતુ સુધરે તેવાં વાયુ પણ મટે. માટે મગજનું પોષણ કરે એવા તરાવટવાળા અને શાંત ઉપચારો કરવાની જરૂર છે. શરીર ખડું જુલાબને લાયક નહિ છતાં જબરૂં જુલાબ આપવાથી મરડાનો રોગ થાય છે, આમ તથા લોહી તૂટી પડે છે અથવા પાણી વખત આંતરડાં કામ કરવાને કેવળ અશક્ત બની મૃત્યુ નિપજે છે. આવી રીતે દવાઓથી પણ અનેક દરદો પેદા થાય છે.

એક રોગ બીજા રોગનું કારણ.

કેટલાંક દરદો જેમ આહારવિહારના વિરુદ્ધ વર્તનથી સ્વતંત્રપણે થાય છે, તેમ બીજાં દરદમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે—ભારે ખાવાથી અથવા પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ અતિ ગરમ કે અતિ ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી જઠરાગ્નિ બગડે છે, તેમ અતિ નિદ્રાથી પણ શરીરનું સત્વ ઓછું થતાં પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે અને એવી રીતે મંદાગ્નિ પ્રાપ્ત થતાં તેના કારણોનો ઉપાય નથી કરવામાં આવતો તો એ જ મંદાગ્નિમાંથી અનુક્રમે ઘણા વ્યાધિ જન્મ પામે છે. તે એવી રીતે કે:—

૧. (૧) મંદાગ્નિથી અજીર્ણ થાય છે, (૨) અજીર્ણમાંથી ઝાડા થાય છે, (૩) ઝાડામાંથી મરડો થાય છે, (૪) મરડામાંથી સંગ્રહણી થાય છે અને (૫) સંગ્રહણી-

માંથી હરસ અને આમણનો રોગ થાય છે. આ દરદો હમેશાં આવી રીતેજ થાય છે એમ નથી, પણ ઘણાને આ ક્રમથી એક દરદમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું દરદ લાગુ પડેછે.

૨. **શરદી**—શરદી એ નાનું સરખું દરદ છે. એ ત્રણ દિવસમાં એની મેળે પણ મટી જાય છે. પણ એજ નાનું સરખું દરદ ક્વચિત્ ઘણા મોટા ભયંકર દરદનું કારણ થાય છે. શરદીમાં ખાવા પીવાનો દોષ વધે છે તો (૧) **ખાંસી** થાય છે, (૨) કફ થાય છે અને તેમાંથી ફેફસાંને હરકત પહોંચી ભયંકર (૩) **ક્ષયનું** રૂપ પણ પકડયાના ઘણા દાખલા બને છે. (૪) **પીનસ** રોગ પણ મૂળ શરદીમાંથી થાય છે.

૩. **અજીર્ણ**—અજીર્ણ પણ એવુંજ સાધારણ દરદ છે. માણસોને વારંવાર અજીર્ણ થાય છે અને એની મેળે અથવા સહેજસાજ ઉપાય કરવાથી તરત મટી જાય છે. જ્યાં સુધી શરીરમાં કૌવત હોય છે, ત્યાં સુધી તો વિશેષ હરકત જણાતી નથી, પણ નબળા માણસોને એવું સાધારણ અજીર્ણ પણ મોટા વ્યાધિનું કારણ થઈ પડે છે. (૧) **અજીર્ણમાંથી મરડો** થાય છે, (૨) મરડામાંથી **સંગ્રહણીનો** અસાધ્ય રોગ થાય છે અને (૩) **કૉલેરાના** ભયંકર રોગને તેડું કરનાર પણ અજીર્ણ છે. અજીર્ણની ઉપેક્ષા કરવાથી અજીર્ણ જીર્ણ રૂપ પકડે છે અને પછી એ રોગ સદાને માટે ઘર કરીને રહે છે. આ જીર્ણરૂપમાં તે રોગ અંગ્રેજીમાં "**ડિસ્પેપ્સ્યા**" ના નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય ર્ણના દરદમાંથી (૪) **કૃમિરોગ**, (૫) **તાવ**, (૬) **ચુંક** અને (૭) **ઝાડાની કબજી** વગેરે દરદો થઇ આવે છે.

૪. **તાવ**—તાવમાંથી (૧) **બરોલ**, (૨) **જીર્ણતાવ**, (૩) **સોજા** વગેરે દરદો થઇ આવે છે.

૫. **કૃમિ**—કૃમિનું દરદ જુદું ગણવામાં આવેલું છે, પણ એજ કૃમિવડે (૧) **આંચકી**, (૨) **હૃદયનો રોગ**, (૩) **હિસ્ટીરીયા**, (૪) **માથાનો રોગ** વગેરે દરદો પેદા થાય છે.

૬. **ધાતુબીગાડ**—ધાતુબીગાડનો રોગ થાય છે અને તેનો જો વેળાસર સુધારો ન થાય તો ધાતુનો વધારે બીગાડ થાય છે અને તેમાંથી (૧) **ક્ષયનો** અસાધ્ય રોગ થઇ જાય. એજ ધાતુબીગાડમાંથી (૨) **મગજનો વાયુ** (વિચારવાયુ અથવા ભ્રમ) થાય છે અને માણસની બુદ્ધિ નાશ પામે છે તથા ઘેલા જેવો થઇ જાય છે.

૭. **ખાંસી**—ખાંસીના સાધારણ રોગની દરકાર ન કરવામાં આવે તો તે વધી ક્ષયનું રૂપ પકડે છે.

૮. **મદાત્યય**—દારૂ ઘણો પીવાથી જે રોગ થાય છે તેને "**મદાત્યય**" કહેવામાં આવે છે. આ મદાત્યયના દરદમાંથી (૧) **અજીર્ણ**, (૨) **દાહ**, (૩) **ઉન્માદ** (ઘેલછા) ા અસાધ્ય રોગ અને (૪) **યકૃતનો** રોગ થાય છે.

૯. **ઉપદંશ**—ઉપદંશ એટલે દુષ્ટ સંસર્ગથી થએલા ગરમીના રોગમાંથી (૧) **વિસ્ફોટક**, (૨) **ગ્રંથી**, [૩] **વાતરક્ત**, [૪] **રતવા**, [૫] **હરસ**, [૬] **ભગંદર**, [૭] **નાડીવ્રણ**, [૮] **બદ** વગેરે દરદો પેદા થાય છે.

૧૦ **પ્રમેહ**—પ્રમેહ એટલે પરમામાંથી [૧] **મૂત્રકૃચ્છ્ર**, [૨] **મૂત્રાઘાત** અને [૩] **પ્રમેહ પીટિકા** વગેરે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ત્રિદોષજન્ય દરદો.

DISEASES OF VAT-PIT-KAF.

આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે તમામ દરદોની કુંચી વાતપિત્તકફ નામના ત્રણ દોષમાં છે. આ ત્રણ દોષો સમાનતામાં અથવા તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય છે ત્યાં સુધી શરીર નિરોગી રહે છે; પણ તેમાંથી એક અથવા વધારે દોષ પોતપોતાની મર્યાદા મૂકી કોપાયમાન થાય છે, અથવા દોષ પામે છે, ત્યારે તેમાંથી ઘણા દરદો પેદા થાય છે. દરદ માત્ર એ ત્રણ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું કહી નથી, પણ તે સાત ધાતુ દોષોથી તેનો સંબંધ અને કરવા જેટલી જરૂર નથી. આ ત્રણ દોષ કયા કારણોથી મર્યાદા મૂકે છે અને તેમાંથી શું શું દરદ થાય છે, તે નીચે બતાવવામાં આવે છે.

વાત પ્રકોપનાં કારણો.

લૂખા, ઠંડા તથા થોડો આહાર કરવો, તુરારસના પદાર્થો ખાવા, અતિ કડવા પદાર્થો ખાવા, ઘણો ઉજાગરો કરવો, અતિ મૈથુન કરવું, અતિ શ્રમ કરવો, અતિ ખાવું, અતિ ચાલવું, અતિ બોલવું, ભય, લુખા પદાર્થો ખાવા, ઉપવાસ કરવા, અતિ ખારા તથા કડવા અને તીખા પદાર્થો ખાવા, બહુ ઠીકરા ખાવા, વાહનો ઉપર બેસીને મુસાફરી કરવી, એ વગેરે વાયુને કોપાવનારાં કારણો છે. વળી અતિશય ટાઢમાં, વરસાદની એલીમાં, નાહ્યા પછી, પાણી પીધા પછી, દિવસના પાછલા ભાગમાં, ખાધેલું પચી ગયા પછી અને બહુ પવનમાં શરીરનો વાયુ જોર કરે છે.

વાતજન્ય દરદો (૮૦).

આમાંના ઘણાક દરદોને એલોપથીના નર્વસ સિસ્ટમનાં દરદોમાં સમાવેશ થઇ શકે છે. આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે શરીરમાં વાયુ કોપે છે ત્યારે તે નીચેના ૮૦ પ્રકારના દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે:—

૧. આક્ષેપવાયુ:—શરીરની નસોમાં ભરાઇને શરીરને આમતેમ ફેંકે છે તે.

૨. હનુસ્તંભ:—વાયુથી જડબું એટલે દાઢી જકડાઇ જાય છે તે.

૩. ઉરૂસ્તંભ:—વાયુ જાંગ એટલે સાથળોને અકડાવી ચાલવાની ગતિ રોકે છે તે.

૪. શિરોગ્રહ:—માથાની નસોમાં વાયુ ભરાઇ માથાને જકડાવે ને વેદના કરે છે તે.

૫. બાહ્યાયામ:—પીઠ એટલે વાંસાની નસો કામઠાની પેઠે વાળી વળે છે તે.

૬. અભ્યંતરાયામ:—છાતી તરફથી શરીર કમાન જેવું વાંકું થાય છે તે.

૭. પાર્શ્વશૂળ:—પાંસળાંમાં એટલે પડખામાં શૂળ નીકળે છે તે.

૮. કટિગ્રહ:—વાયુ કમરને પકડી જડ જેવી કરે છે તે.

૯. દંડાપતાનક:—દંડ એટલે લાકડીની પેઠે શરીરને સજ્જડ કરી નાંખે છે તે.

૧૦. ખલ્લી:—પગ, હાથ, જાંઘ, ગોઠણમાં વાયુ ભરાઇને ખાલી ચડાવે છે તે.

૧૧. **જિહ્વાસ્તંભ:**—વાયુ જીભની નસોને પકડી બોલવાની ગતિ બંધ કરે છે તે.
૧૨. **આર્દિત:**—મોંનો અરધો ભાગ વાંકો ડરડાઇ જાય છે તથા જીભે લોચા વળે છે તે.
૧૩. **પક્ષાઘાત:**—વાયુ અરધા શરીરની નસોનું શોષણ કરી ગતિને અટકાવે છે (અર્ધાંગ).
૧૪. **કોષ્ટુશીર્ષ:**—વાયુ લોહીનો આશ્રય કરી ગોઠણમાં કઠણ સોજો લાવે છે તે.
૧૫. **મન્યાસ્તંભ:**—વાયુ કફની સાથે મળી ગરદનની પાછલી નસોને પકડી અટકાવે છે તે.
૧૬. **પંગુ:**—કમર તથા જાંગોમાં વાયુ પ્રવેશ કરી બન્ને પગને રાંટા કરે છે(પાંગળાપણું).
૧૭. **કલાયખંજ:**—ચાલતાં શરીરમાં કંપારો થઇ પગ આડા અવળા પડે છે તે.
૧૮. **તૂની:**—પકવાશયમાં શૂળ ઉત્પન્ન થઇ ગુદા અને ઉપસ્થમાં જાય છે (મૂત્રાશય શૂળ).
૧૯. **પ્રતિતૂણી:**—તૂણીની વેદના નીચે ઉતરી પાછી નાભિ તરફ જાય છે (સફરાનું શૂળ).
૨૦. **ખંજ:**—પંગુનાં જેવાં લક્ષણ, પણ એક જ પગ લંગડાય છે તે (લંગડાપણું).
૨૧. **પાદહર્ષ:**—પગમાં ખાલી ઝણઝણુ થાય ને પગ શૂન્ય થાય છે (ઝણેણી ચડવી).
૨૨. **ગૃધ્રસી:**—કેડથી ઘુંટી સુધી નસોને પકડીને તીવ્ર વેદના કરે છે તે.
૨૩. **વિશ્વાચી:**—હથેળી તથા આંગળાં ઝલાય ને હાથવતી કામ ન થાય તે.
૨૪. **અપબાહુક:**—હાથની નાડી ઝલાઈ આખો હાથ ખેંચાઈ જાય તે.
૨૫. **અપતાનક:**—વાયુ હૃદયમાં જઇ દૃષ્ટિને સ્તબ્ધ કરે, જ્ઞાન અને ભાનનો નાશ કરે અને કંઠમાંથી વિલક્ષણ પ્રકારનો અવાજ નીકળે. તે વાયુ હૃદયમાંથી દૂર થાય એટલે ભાન આવે, એમ હિસ્ટીરીયાનાં જેવાં ચિહ્નો વારંવાર થાય તે અપતાનક (ચમક) વાયુ.
૨૬. **વ્રણાયામ:**—માર અથવા જખમથી થયેલા વ્રણમાં વાયુ પીડા કરે છે તે.
૨૭. **વાતકંટક:**—ઘુંટીમાં ચાલતાં દરદ થાય છે તે.
૨૮. **અપતંત્રક:**—પગમાં તથા માથામાં પીડા થાય, મોહ થાય, પડી જવાય અને શરીર ધનુષની પેઠે વાંકું વળે, દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય અને કપોત પક્ષીના જેવાજ અવાજ થાય.
૨૯. **ભેદ:**—વાયુથી ચામડી ફાટે તે.
૩૦. **શોષ:**—વાયુ શરીરનું કે તેના એક અંગનું લોહી સુકવી નાખી શરીરનું શોષણ કરેછે.
૩૧. **મિણમિણત્વ:**—મોંમાંથી નીકળવાના શબ્દો નાકમાંથી નીકળે (ગુંગળાપણું).
૩૨. **કલ્લતા:**—અચકી અચકીને ટુંકા શબ્દો બોલાય (બોબડાપણું)
૩૩. **અષ્ઠિલિકા:**—નાભી નીચે પથરા જેવી ગાંઠ થાય છે તે (વાતાષ્ઠિલા).
૩૪. **પ્રત્યષ્ઠિલા:**—એજ ગાંઠ પેટમાં આડી થઇને પડે છે તે.
૩૫. **વામનત્વ:**—વાયુ ગર્ભમાં ભરાઇ ગર્ભને વિકાર કરે તો બાળક ઠીંગણો અવતરે તે.
૩૬. **કુબ્જત્વ:**—વાંસા અને છાતીમાં વાયુ ભરાઇ ખુંધ નીકળે છે તે (કુબડાપણું).
૩૭. **અંગપીડા:**—આખા શરીરે પીડા થાય છે તેને અંગપીડા કહે છે (વ્યથા).
૩૮. **અંગશૂળ:**—આખા શરીરમાં શૂળો ભોંકાયા કરે છે તેને અંગશૂળ કહે છે (તોદ)
૩૯. **સંકોચ:**—વાયુ નસોને સંકોચી શરીરને અકડાવે છે તેને સંકોચ કહે છે.
૪૦. **સ્તંભ:**—વાયુથી શરીર જકડાઇ જાય છે તેને સ્તંભવાયુ નામ આપવામાં આવેલુંછે.
૪૧. **રૈક્ષ્ય:**—વાયુના કોપથી શરીર લુખું અને નિસ્તેજ થાય છે તે.
૪૨. **અંગભંગ:**—વાયુથી શરીર ભાંગી કટકા થતું હોય એમ થાય છે તે.

૪૩. અંગવિભ્રંશઃ—શરીરનો ઓકાર સાંધો ખસી જાય તે.
૪૪. મૂકત્વઃ—બોલવાની નાડીમાં વાયુ ભરાવાથી વચ્ચા બંધ થાય છે [મુંગાપણું].
૪૫. વિષાદઃ—અંતરમાં વાયુનો કોપ થઈ જાય પ્રેમાળનો ઝગડો થાય છે તે.
૪૬. બધિરતાઃ—વાયુથી ઓછું બહુ જ કાને આવે છે, તેને બધિરતા કહે છે.
૪૭. અતિપ્રલાપઃ—વાયુથી બકવાદ બહુ આવે છે તેને અતિપ્રલાપ કહેવામાં આવે છે.
૪૮. પ્રવૃદ્ધોદ્ગારઃ—વાયુના કોપથી અતીશય ઓડકાર આવ્યા કરે છે તે.
૪૯. અંત્રકૂજનઃ—વાયુના કોપથી આંતરડાંમાં ઘુર ઘુર થયા કરે છે તે.
૫૦. વાતપ્રવૃત્તિઃ—વાયુના કોપથી અધોવાયુ બહુ બહુ થયા કરે છે તે.
૫૧. સ્ફુરણઃ—વાયુથી શરીરનું કોઈ પણ અંગ ફરક્યા કરે છે, જેમકે હાથ, આંખ વગેરે.
૫૨. શિરાપૂરણઃ—વાયુથી શિરાઓ પુરાઈ જાય છે તેને શિરાપૂર્ણ કહે છે.
૫૩. કંપવાયુઃ—વાયુથી સર્વે અંગ અને માથું કંપ્યા કરે છે તે.
૫૪. કાર્શ્યઃ—વાયુના કોપથી શરીર દિવસે દિવસે દુબળું પડતું જાય છે તે.
૫૫. શ્યામતાઃ—વાયુથી શરીર કાળું પડતું જાય છે તેને શ્યામતા કહે છે.
૫૬. પ્રલાપઃ—જે વાયુથી અનર્ગળ બહુ બોલ્યા કરે છે તેને પ્રલાપ કહે છે.
૫૭. ક્ષિપ્રમૂત્રતાઃ—જે વાયુના વેગથી વારંવાર પેશાબ થયા કરે છે તે.
૫૮. નિદ્રાનાશઃ—વાયુના કોપથી ઊંઘ નાશ પામે છે તે.
૫૯. સ્વેદનાશઃ—બહુ વાયુ છિદ્રોને પુરી નાખી પસીનાનો અટકાવ કરે છે તે.
૬૦. દુર્બળત્વઃ—વાયુના કોપથી શરીર દુબળું થતું જાય છે તે.
૬૧. બળક્ષય—વાયુના પ્રકોપથી બળનો છેક નાશ થાય છે, તેને બળક્ષય કહે છે.
૬૨. શુક્રપ્રવૃત્તિ—વાયુના કોપથી શુક્ર (વીર્ય) ઘણું પડ્યા કરે છે તે [શુક્રસ્રાવ].
૬૩. શુક્રકાર્શ્ય—વાયુ ધાતુમાં ભરાઈને ધાતુને સુકવી નાખે છે તે.
૬૪. શુક્રનાશ—વાયુ ધાતુસ્થાનના ધાતુનો છેક નાશ કરે છે તે.
૬૫. અનવસ્થિતચિત્ત—વાયુ મગજમાં જઈ ચિત્તને અસ્થિર કરી નાખે છે તે.
૬૬. કાઠિન્ય—વાયુના કોપથી શરીર કઠણ થઈ જાય છે તે.
૬૭. વિરસાસ્યતા—વાયુના કોપથી મોઢાના રસ કે સ્વાદ નથી જાણતો તે.
૬૮. કષાયવક્ત્રતા—વાયુના કોપથી મોઢું કષાયેલું રહે છે તે.
૬૯. આધ્માન—વાયુના કોપથી નાભિની નીચે આફરો ચડે છે તે.
૭૦. પ્રત્યાધ્માન—હૃદયની નીચે અને નાભિની ઉપર આફરો ચડે છે તે.
૭૧. શીતતા—વાયુથી શરીર ઠંડું પડે છે તે [શૈત્ય].
૭૨. રોમહર્ષ—વાયુના કોપથી શરીરના રૂંવાટાં ઊભાં થાય છે, તેને રોમહર્ષ કહે છે.
૭૩. ભીરુત્વ—વાયુના કોપથી બીકણપણું આવે તેને ભીરુત્વ કહે છે.
૭૪. તોદ—શરીરમાં સોયો લાગવા જેવું તીવ્ર શૂળ આવે છે તે.
૭૫. કંડુ—શરીરમાં ખરજ આવે છે, તેને કંડુ કહે છે.
૭૬. રસાજ્ઞતા—મીઠા, ખારા, ખાટા વગેરે રસની ખબર ન પડે તે.
૭૭. શબ્દાજ્ઞતા—વાયુ શ્રવણ તંતુઓમાં ભરાય તેથી કાનથી સંભળાય નહિ તે [બાધીર્ય].
૭૮. પ્રસુપ્તિ—સ્પર્શની ખબર ન પડે, ચામડી બહેરી થાય [સ્પર્શાજ્ઞત્વ].

૭૯. ગંધાજ્ઞતા—નાકના તંતુઓમાં વાયુ ભરાવાથી ગંધનું જ્ઞાન રહે તે.
૮૦. દૃષ્ટિક્ષય—દૃષ્ટિમાં વાયુ પ્રવેશ કરી દેખવાની શકિત બંધ કરે છે તે.

આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ભેદો જોવામાં આવે છે. વાયુના કોપથી શરીરમાં આમાંનાં એકાદ અથવા અનેક લક્ષણો દેખાય છે અને તે ઉપરથી દરદોમાં વાયુનો કોપ મુખ્ય છે એમ નિશ્ચય થઇ શકે છે. લોહી અને વાયુને નિકટ સંબંધ છે. વાયુ લોહીમાં મળીને કેટલાંક રકતજન્ય દરદો ઉત્પન્ન કરે છે. આવાં દરદોમાં રકતશુદ્ધિની સાથે વાયુની શાંતિના ઉપાયો કરવા જોઇએ.

પિત્ત પ્રકોપનાં કારણો.

અતિશય ગરમ, તીખા, ખાટા, લુખા, દાહક પદાર્થોનું સેવન, દારૂનું વ્યસન, અપવાસ, ક્રોધ, અતિ સ્ત્રીસેવન, ઘણો શોક, ઘણો તાપ એ વગેરે આહારવિહારથી પિત્ત કોપ પામે છે.

પિત્તજન્ય દરદો. (૪૦)

શરીરમાં પિત્ત કોપે છે ત્યારે તે પિત્ત ૪૦ પ્રકારનાં દરદો કે લક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ચાલીસ પ્રકારનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ધૂમોદ્ગાર—ધુમાડા જેવા ઓડકાર આવે.
૨. વિદાહ—શરીરે બહુ બળતરા થાય.
૩. ઉષ્ણાંગત્વ—શરીર તપેલું ગરમ રહે.
૪. મતિભ્રમ—માથું ચકડોળે ચડી ભમ્યા કરે.
૫. કાંતિહાનિ—શરીરના તેજનો નાશ થાય
૬. કંઠશોષ—ગળામાં શોષ પડે છે.
૭. મુખશોષ—મોઢામાં શોષ પડે છે.
૮. અલ્પશુક્રતા—ધાતુ ઓછી થઇ જાય.
૯. તિક્તાસ્યતા—મોઢું કડવું રહે.
૧૦. અમ્લવકતૃત્વ—મોઢું ખાટું રહે.
૧૧. સ્વેદસ્રાવ—પરસેવો બહુ થયા કરે.
૧૨. અંગપાકતા—શરીર પાકી આવે.
૧૩. કલમ—ગ્લાનિ તથા અશકિત રહે.
૧૪. હરિતવર્ણત્વ—શરીરનો રંગ લીલો લાગે.
૧૫. અતૃપ્તિ—જમ્યા છતાં તૃપ્તિ ન થાય.
૧૬. પીતકાયતા—શરીરનો વર્ણ પીળો થાય.
૧૭. રક્તસ્રાવ—શરીરના કોઇ ભાગમાંથી લોહી જાય.
૧૮. અંગદરણ—ચામડી ફાટે.
૧૯. લોહગંધાસ્યતા—મોમાંથી લોઢાના જેવી વાસ આવે.
૨૦. દૌર્ગંધ્ય—મોં તથા શરીરમાંથી દુર્ગંધ છુટે.
૨૧. પીતમૂત્રત્વ—પેશાબ પીળો ઉતરે.
૨૨. અરતિ—પદાર્થો ઉપર અપ્રીતિ રહે.
૨૩. પીતવિટકતા—ઝાડો પીળો આવે.
૨૪. પીતાવલોકન—આંખથી પીળું દેખાય.
૨૫. પીતનેત્રતા—આંખો પીળી થાય.
૨૬. પીતદંતતા—દાંત પીળા પડી જાય.
૨૭. શીતેચ્છા—ઠંડા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય.
૨૮ પીતનખતા—નખ પીળા થાય.
૨૯. તેજોદ્વેષ—પ્રકાશનું તેજ સહન ન થાય.
૩૦. અલ્પનિદ્રતા—ઉંઘ ઓછી થાય.
૩૧. કોપ—ક્રોધ-ગુસ્સો ચડે.
૩૨. ગાત્રસાદર—ગાત્રોમાં વેદના થાય.
૩૩. ભિન્નવિટકત્વ—ઝાડો ભાંગેલો થાય.
૩૪. અંધતા—આંખે આંધળો થાય.
૩૫. ઉષ્ણોચ્છ્વાસત્વ—શ્વાસ ગરમ નીકળે.
૩૬. ઉષ્ણમૂત્રત્વ—પેશાબ ગરમ આવે.
૩૭. ઉષ્ણમળત્વ—ઝાડો ગરમ ઉતરે.
૩૮. તમોદર્શન—આંખે અંધારાં આવે.
૩૯. પિત્તમંડળદર્શન—પીળાં કુંડાળાં દેખાય.
૪૦ નિઃસરત્વ—ઉલટી ઝાડામાં પિત્ત નીકળે.

શરીરમાં પિત્તનો કોપ થાય છે ત્યારે ઉપર લખેલાં ચાલીસ દરદો અથવા દરદો

ચિન્હોમાંના એકાદ અથવા ઘણાં ચિન્હો સાથે માલુમ પડી આવે છે. અતિશ્રમ, તિક્ષ્ણસ્વપ્ન, [illegible], કલમ, અરતિ, અલ્પનિદ્રા, ગાત્રસાદ, જિહ્વાવિરસતા, તમોદર્શન વગેરે કેટલાક પિત્તના જ દરદોને મળતાં જેવાં સામાન્ય લક્ષણ વાયુનાં કારણોમાં મળીને તે પ્રકારના ગરમ ઉપચારો કરે છે અને તેથી ઉલટો રોગ વધી પડે છે. ઘણાં દરદો બહારથી વાયુના જેવાં લાગે, પણ ખરું જોતાં તે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે અને ઘણાંએક દરદોના બહારના ચિન્હો પિત્ત અથવા ગરમીના લાગે, પણ ખરું જોતાં તે દરદ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે; માટે દરદોના કારણો શોધવામાં બહુ વિચારશક્તિ અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિ વાપરવાની જરૂર છે.

કફ પ્રકોપનાં કારણો.

મધુર એટલે ગોળ, સાકર, ખાંડ વગેરે મીઠા પદાર્થો, ઘી, માખણ વગેરે ચીકણા અને ભારે પદાર્થો, કેળાં અને ભેંસનું દૂધ વગેરે ઠંડા અને ભારે પદાર્થોનું અતિ સેવન, દિવસની નિદ્રા, અજીર્ણમાં જમવું, મહેનતનું કામ કર્યા વિના બેસી રહેવું, શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં ઘણું ઠંડું પાણી પીવું, વસંત ઋતુમાં નવું અનાજ ખાવું, એ વગેરે અન્નપાનથી શરીરમાં કફનો વધારો થાય તેથી ઘણાં દરદો ઉત્પન્ન થાય છે

શરીરમાં કફનો અતિ વધારો થાય છે ત્યારે નીચે લખ્યા વીસ પ્રકારના દરદો અથવા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

કફજન્ય દરદો (૨૦).

૧. તંદ્રા—આંખે અંધારાં આવે.
૨. અતિનિદ્રતા—બહુ ઉંઘ આવે.
૩. ગૌરવ—શરીર ભારે થાય.
૪. મુખમાધુર્ય—મોઢું મીઠું મીઠું લાગે.
૫. મુખાલેપ—મોઢું ચીકણું થાય.
૬. પ્રસેક—મોંમાંથી લાળ છૂટે.
૭. શ્વેતાવલોકન—સર્વે વસ્તુ સફેદ દેખાય.
૮. શ્વેતવિટ્કત્વ—ઝાડો ધોળા રંગનો થાય.
૯. શ્વેતમૂત્રતા—પેશાબ ધોળો થાય.
૧૦. શ્વેતાંગવર્ણતા—શરીરનો વર્ણ ધોળો.
૧૧. ઉષ્ણેચ્છા—ગરમ પદાર્થોની ઇચ્છા.
૧૨. તિક્તકામિતા—કડવું ખાવાની ઇચ્છા.
૧૩. મળાધિક્ય—ઝાડો વધારે થાય.
૧૪. શુક્રબાહુલ્ય—વીર્યનો સંચય.
૧૫. બહુમૂત્રતા—પેશાબ ઘણો આવે.
૧૬. આલસ્ય—આળસ ઘણું વધે.
૧૭. મંદબુદ્ધિત્વ—બુદ્ધિ મંદ થાય.
૧૮. તૃપ્તિ—થોડું ખાવાથી તૃપ્તિ થાય.
૧૯. ઘરઘરવાક્યતા—અવાજ બોખરો.
૨૦. અચૈતન્ય—ચૈતન્ય જતું રહે.

આ સિવાય અગ્નિમાંદ્ય, મલશૈત્ય (ઝાડો ઠરી આવવો), સ્તૈમિત્ય (શરીર ભીનું રહેવું), શૈત્ય (શરીર ઠંડું રહેવું) વગેરે બીજાં પણ કફનાં લક્ષણો છે. શરીરમાં કફનું જોર થવાથી ઉપર લખ્યાં કફજન્ય દરદો અથવા લક્ષણો એકાદ અથવા વિશેષ થઇ આવે છે. કેટલાંક લક્ષણોમાં કહેલું છે કે, સર્વે વસ્તુ ધોળી દેખાય, ઝાડો ધોળા રંગનો થાય, એનો અર્થ એવો નહિ કરવો કે—તદ્દન ધોળા રંગનો થાય, પણ તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં જેવો રંગ દેખાવો જોઇએ તેના કરતાં વિશેષ ધોળાશ લાગે છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

રોગપરીક્ષા.

HOW TO MAKE OUT DISEASES.

રોગની પરીક્ષા ઘણા પ્રકારે થઈ શકે છે. દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહેલી છે. અત્રે એ બધી પરીક્ષાને ચાર મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે.

૧. **પ્રકૃતિપરીક્ષા**—આ પ્રકારની રોગપરીક્ષામાં રોગની પ્રકૃતિ **વાયુપ્રધાન** છે, **પિત્તપ્રધાન** છે. **કફપ્રધાન** છે કે **રક્તપ્રધાન** છે, તેને નિર્ણય કરવા માટે તે પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ બતાવવામાં આવેલાં છે. પ્રધાન એટલે મુખ્ય.

૨. **સ્પર્શપરીક્ષા**—આ પ્રકારની રોગ પરીક્ષામાં દરદીના શરીરના જુદા જુદા ભાગોને હાથના સ્પર્શવડે તેમજ બીજાં સાધનોથી તપાસી જેવાની પરીક્ષાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. સ્પર્શપરીક્ષા હાથવતી, થરમૉમીટર (ઉષ્ણતા માપક શીશી)થી અને સ્ટેથસ્કોપ (હૃદય તથા શ્વાસનળીની ક્રિયા જાણવાની ભુંગળી) વગેરે બીજાં સાધનોથી પણ થઇ શકે છે. નાડી, હૃદય, ફેફસાં તથા ત્વચા એ સ્પર્શપરીક્ષાનાં મુખ્ય અંગ છે.

૩. **દર્શનપરીક્ષા**—દરદીનું શરીર તથા તેના જુદા જુદા અવયવો માત્ર દૃષ્ટિવડે જોઈ લેવાથી દરદનો કેટલોક નિર્ણય થઇ શકે છે. આ પરીક્ષામાં ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થઇ શકે છે. રૂપ (ચહેરો), ત્વચા (ચામડી), નેત્ર, જીહ્વા (જીભ), મળ (ઝાડો), મૂત્ર (પેસાબ) વગેરેનો રંગ તથા તેનાં બીજાં ચીન્હોથી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

૪. **પ્રશ્નપરીક્ષા**—દરદીની હકીકત ઉપરથી તથા તેને પ્રશ્ન પૂછવાથી રોગના સંબંધમાં જે જે વાત જાણવાનું બની આવે, તેને અહીં આપણે **પ્રશ્નપરીક્ષા** નામ આપેલું છે.

પ્રકૃતિપરીક્ષા.

આર્યવૈદકશાસ્ત્રે વિશેષ કરીને વાતપિત્તકફ ઉપર ઘણું ધોરણ રાખેલું છે અને નાડી પરીક્ષામાં પણ વાયુની નાડી છે, કે કફની છે, તેને પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. માટે નાડી વગેરેની પરીક્ષાના વિષયપર આવવા પહેલાં પ્રથમ તો એ દરેક દોષવાળી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે, તે તપાસીએ. દરેક માણસે પોતે પોતાની પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવથી જાણીતા રહેવાની ઘણી જરૂર છે. પોતાની પ્રકૃતિ શાંત છે કે તામસી છે, તે વાત દરેક માણસ પોતે અને પોતાના સહવાસીઓ જાણતા હોય છે અને પોતાની પ્રકૃતિનો સહેજ ખ્યાલ તો તે ઉપરથી પણ આવી શકે; તથાપિ વૈદક નિયમોને અનુસરી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના દોષો જાણવા માટે પોતાની પ્રકૃતિ વાયુની છે, પિત્તની છે, કફની છે, લોહીની છે કે મિશ્ર છે, તે દરેક માણસે સામાન્ય જ્ઞાન જરૂર મેળવવું જોઇએ. જો માણસ પોતાની વાસ્તવિક પ્રકૃતિ જાણતો હોય છે અને ખાનપાનના પદાર્થોના સામાન્ય ગુણદોષ તથા ધર્મો સમજતો હોય છે, તો તે પોતાની પ્રકૃતિને સાચવી શકે છે. એટલે પોતાના શરીરની તન્દુરસ્તી કેવી રીતે જળવાઇ રહે તે વાત તે સમજી શકે છે અને તે સમજણને અનુસ

ખાનપાનનું તથા ઉપચારનું ચિહ્ન રાખી શકે છે. આ ચાર પ્રકૃતિના જ્ઞાનમાં ઘણીખરી પરીક્ષાઓનો સામાન્ય રીતે સમાવેશ થઈ જાય છે.

બધાં માણસોમાં "વાતપિત્તકફ" ત્રિધાતુ હોયી રહેલ છે, પરંતુ એક પણ શરીરમાં તેનું સમાનપણું જોવામાં આવતું નથી. ઘણું કરીને કોઈ શરીરમાં એક ધાતુ અને કોઈ શરીરમાં બે ધાતુ પ્રધાનપણે રહે છે અને તે ઉપરથી આયુર્વેદના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જે શરીરમાં જે ધાતુની પ્રધાનતા એટલે પ્રબળતા જુએ છે તે શરીરવાળા માણસને તે ધાતુના એટલે તે પ્રકૃતિના માણસ તરીકે ઓળખે છે. આ વાત સામાન્ય બુદ્ધિથી પણ સમજાય એવી છે. એક વસ્તુ એકની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે છે અને બીજાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ નથી આવતી તેનું શું કારણ ? આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરી જોવાથી જ સમજાશે કે, જુદા જુદા માણસો મૂળ પ્રકૃતિ (Nature) જુદી જુદી હોય છે અને પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોવાથી તેમનાં ખાનપાનની અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વસ્તુઓ પણ જુદી જોઈએ. માણસ પોતે પોતાની પ્રકૃતિને ન સમજી શકે ત્યારે ખાનપાન તે પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. જેમ દવાથી રોગની પરીક્ષા થાય છે, એટલે જ્યારે બીજી રીતે રોગની તરત પરીક્ષા નથી થઈ શકતી તો કુશળ વૈદ્યો અને ડાક્ટરો ઠંડા કે ગરમ ઉપચારવડે રોગનો કેટલોક નિર્ણય કરી શકે છે, તેમ ખાનપાનના પદાર્થોવડે પ્રકૃતિની પરીક્ષા થઈ શકે છે. જો ગરમ વસ્તુ માફક ન આવે તો સમજવું કે, પ્રકૃતિ પિત્તની છે અને ઠંડી વસ્તુ માફક ન આવે તો સમજવું કે, પ્રકૃતિ વાયુની કે કફની છે.

પ્રકૃતિના મુખ્ય ચાર વર્ગ અત્રે પાડ્યા છે. ૧. વાતપ્રધાન પ્રકૃતિ, ૨. પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિ, ૩. કફપ્રધાન પ્રકૃતિ અને ૪. રક્તપ્રધાન પ્રકૃતિ. એ પ્રકૃતિઓનાં સેળભેળ લક્ષણો હોય તે મિશ્ર પ્રકૃતિ સમજવી. આ નીચે એ પ્રકૃતિઓનાં સામાન્ય લક્ષણો જણાવવામાં આવે છે.

૧. વાતપ્રધાન પ્રકૃતિના માણસોનાં શરીરના અવયવો ગોટા પણ અવ્યવસ્થા રેનાના, નાના મોટા, બેડોળ; માથું શરીરના પ્રમાણમાં વધારે નાનું કે મોટું, કપાળ મોઢાના માનમાં નાનું, શરીર રાતું અને લુખું, શરીરનો રંગ ફીકો, ઝાંખો અને લોહી વિનાનો; આંખ ઘેરા કાળારંગની; વાળ જાડા, કાળા અને ટૂંકા; ચામડી તેજ વિનાની લુખી પણ સ્પર્શનું જલદી જ્ઞાન કરાવવાવાળી; માંસના લોચા કઠણ પણ વેરાએલા; ગતિ ઉતાવળી, ચંચળ અને કંપાયમાન; લોહીનું ફરવું અનિયમિત હોવાથી કોઈનું માથું ગરમ તો હાથ પગ ઠંડા અને કોઈનું માથું ઠંડું તો હાથપગ ગરમ; કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ પ્રબળ, પણ મન ચંચળ અને કોઈનું અસ્થિર; કામક્રોધાદિ રિપુઓને વશ કરવાની અશક્તિ અને પ્રીતિ, અપ્રીતિ તથા ભય જલદી ઉત્પન્ન થાય. વાયુપ્રકૃતિની પ્રબળતાવાળા માણસોમાં ન્યાય અન્યાયનો વિચાર કરવાની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ હોય છે, પણ પોતાના ઇનસાફી વિચારને અમલમાં આણવાનું તેને મુશ્કેલ લાગે છે. વાયુપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા માણસો આખી જીંદગી ચંચળ અને અસ્થિર વૃત્તિની ગુજારે છે તથા સર્વ કાર્યમાં ઉતાવળ કરે છે. તેને શરીરની પીડા વિશેષ લાગી આવે છે અને તેનું નિવારણ કરવામાં કે સહન કરવામાં તેને ઘણું કષ્ટ પડે છે. બીજી પ્રકૃતિના માણસો જેમ જેમ ઉમરે વધે છે તેમ તેમ તેમનું શરીર તથા મન મંદ પડે છે, પણ વાતપ્રધાન

પ્રકૃતિવાળા માણસનું શરીર તથા મન ઉમર વધ્યાની સાથે ઉલટાં વિશેષ કઠણુ અને મજબૂત બને છે. આ પ્રકૃતિવાળા માણસોને અજીર્ણુ રોગ, બંધકુષ્ટ, ઝાડો, પેટના રોગ, માથાની પીડા, ચસકા, રતવા, ફેફસાંનો વરમ, ક્ષય, ઉન્માદ વગેરે વ્યાધિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ પ્રકૃતિના માણસોને આયુષ્ય, બળ તથા મન અલ્પ હોય છે. વાત પ્રધાન પ્રકૃતિનાં માણસોને તીખા, તમતમા, ગરમાગરમ તથા ખારા પદાર્થો ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે અને ખાટા, મીઠા તથા ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઓછો ભાવ હોય છે કે અરૂચિ હોય છે.

૨. **પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિનાં માણસોના** શરીરના અંગ-ઉપાંગ સુંદર અને સારા બાંધાનાં તથા માંસના લોચા ઢીલા હોય છે; શરીરનો વર્ણુ બહુધા પીંગળો; વાળ થોડા પીંગળા તથા જલદી ધોળા થાય એવા, શરીર પર ઝીણી ઝીણી ફોડલીઓ થયા કરે; ભૂખ તરસ જલદી લાગે; મોં, માથું તથા બગલમાંથી ખરાબ વાસ છુટે; બુદ્ધિમાન પણ ક્રોધી અને રીસાળ, આંખ પેસાબ તથા ઝાડાનો રંગ પીળાશપર; પરાક્રમી, સાહસિક; ઉત્સાહી તથા કલેશ સહન કરવાની શક્તિવાળા; તેમનું બળ, આયુષ્ય, દ્રવ્ય તથા જ્ઞાન મધ્યમ હોય છે. આ પ્રકૃતિવાળા માણસોને અજીર્ણું, પિત્ત, હરસ વગેરે વ્યાધિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે. પિત્તપ્રકૃતિના માણસોને મધુર એટલે મીઠા તેમજ ખટમધુરા રસો ઉપર વિશેષ પ્રીતિ અને તીખા તથા ખારા પદાર્થો ઉપર ઓછી રૂચિ હોય છે.

૩. **કફપ્રધાન પ્રકૃતિના માણસોનું** શરીર સુંવાળું, ભરાવવાળું અને મજબુત; અવયવો સંપૂર્ણુ; શરીરનો વર્ણુ સુંદર, ચામડી કોમળ, વાળ સુંવાળા અને રંગ સ્વચ્છ, આંખો ચળકતી, સફેત અથવા ધુસર રંગની, દાંત મેલા સફેદ; સ્વભાવ ગંભીર; બળ તથા ઉંઘ વધારે અને આહાર થોડો, વિચારશક્તિ કોમળ તથા બોલવાની શક્તિ થોડી; યાદ શક્તિ ઉત્તમ અને વિવેકશક્તિ વિશેષ, વિચાર ન્યાયયુકત, વ્યવહાર ચોખ્ખો; કફ પ્રકૃતિના માણસોનો માનસિક ભાવ શારીરિક ભાવ કરતાં ચડીઆતો હોય છે. આ પ્રકૃતિના માણસોની શરીરની ગતિ મંદ પણ દઢ હોય છે. આ પ્રકૃતિનાં માણસો ઘણું કરીને બળવાન, ધનવાન અને આયુષ્યવાન હોય છે. કફ પ્રકૃતિનાં માણસોને સામાન્ય કારણથી રોગ થાય છે. કફની સાથે રસની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીર ભારે-મેદવાળું થાય છે અને તેથી અશક્તિ વધે છે; શરીર હદ ઉપરાંત જાડું થાય છે અને પેટની દુંદ નીકળે છે; હાથ મોટા તથા સાંધાઓ પણ મોટા અને જાડા થાય છે, ચહેરો વિરસ અને ફિક્કો થાય છે અને તેથી શરીર દેખીતું જેવું જાડું અને મજબુત લાગે છે એવી તેમાં તાકાદ રહેતી નથી. નબળાઇ, સોજા, જળ વૃદ્ધિ, હાથીપગું વગેરે એ પ્રકૃતિના ખાસ વ્યાધિ છે. કફ પ્રકૃતિના માણસોને તીખા તથા ખારા પદાર્થો ઉપર વિશેષ પ્રીતિ અને મધુર એટલે ગળ્યા પદાર્થો ઉપર અભાવ અથવા ઓછી રૂચિ હોય છે.

૪. **રક્તપ્રધાન પ્રકૃતિના માણસો**—વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પ્રકૃતિ સિવાય જે માણસોમાં લોહી વિશેષ હોય છે તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છેઃ-શરીર કરતાં માથું પ્રમાણ નાનું, મુખ મંડલ ચાર ખુણાનું ચપટું, કપાળ મોટું અને કેટલાકનું પછવાડેથી ઢળતું તથ છાતી પહોળી, ગંભીર અને લાંબી હોય છે, ઉભા રહ્યાથી ડુંટી પેટની સપાટી સાથે મળી જઇ બહાર કે અંદર સ્પષ્ટ દેખાતી નથી; ચરબી થોડી, શરીર પુષ્ટ, લોહીથી પૂર્ણ ને

વાળ સુંદર, સૂક્ષ્મ અને પાંખેલા, આખની કીકી, તેમાંથી શરીરના મળના લોકો દેખાય છે, તથા નાડી પૂર્ણ અને બળવાન હોય છે. દાંત મજબૂત તથા પીળાશ પડતા હોય છે. પીવાની વસ્તુપર પ્યાર તથા પાચનશક્તિ પ્રબળ, મહેનત કરવાની શક્તિ ઘણી, માનસિક વૃત્તિ કોમળ, બુદ્ધિ સ્વાભાવિક, સહનશીલ, સંતોષી, લોભોપકારક, બોલવામાં કુશળ, સરળ-બાળી અને હિમ્મતવાન, લોહીવાળા માણસો કોઈ એક કામમાં નિરંતર ગોંધાઈ રહેતા અથવા ઘરમાં બેસીને ઝાઝો કાળ ગાળતા રહેતા નથી. લોહીપ્રધાન પ્રકૃતિના માણસોને દમ, ફેફસાંના પડનો સોજો, નજલો, દાહજ્વર, રક્તસ્રાવ, કલેજાનાં દરદ અને ફેફસાંનાં દરદ થવાનો વિશેષ ભય હોય છે.

જુદી જુદી પ્રકૃતિને ઓળખી કાઢવામાં મુશ્કેલી એ છે કે, ઘણા માણસોની મૂળ પ્રકૃતિ બે બે દોષની પ્રધાનતાવાળી હોય છે અને તેમનામાં એ બે પ્રકૃતિનાં લક્ષણો સાથે મળેલાં હોય છે. તથાપિ એક એક પ્રકૃતિનાં લક્ષણો બરાબર જાણી સૂક્ષ્મ વિચાર કરે તો પોતાની પ્રકૃતિમાં કયો દોષ અથવા કયા બે દોષ પ્રધાનપણે છે તેનો કેટલોક અનુમાન બાંધી શકે.

રોગની પરીક્ષા, તેનો ઉપાય તથા પથ્યાપથ્યનો નિર્ણય પ્રકૃતિના જ્ઞાન ઉપરથી કરવાનું બની આવે એટલા માટે જેમ દરેક માણસે પોતાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિથી વાકેફ થવું જોઈએ તેમ ઉપાય કરનાર વૈદ્ય કે ડાક્ટરે પણ પોતાના દરદીની પ્રકૃતિ અથવા તેનો મિજાજ કેવી તાસીરનો છે, તે જાણી લેવું જોઈએ. ઉપર આપેલા દરેક પ્રકૃતિનાં લક્ષણો ઉપરથી તેમજ દરદીને પૂછીને મેળવેલી હકીકત ઉપરથી દરદીની પ્રકૃતિથી વાકેફ થઈ શકાય છે.

રોગને અને પ્રકૃતિને કાંઈ સંબંધ છે કે નહિ, એ એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે. ઘણું કરીને પ્રકૃતિમાં જે દોષ પ્રધાન હોય છે તે દોષના કોપથી દરદો થાય છે, એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. દરદીની પ્રકૃતિ વાયુપ્રધાન હોય તો તેને તાવ વગેરે જે કોઈ દરદ લાગુ થાય આવે તે દરદ વાયુના દોષ સાથે વિશેષ સંબંધ રાખે છે, એમ અનુમાન કરવાનો વિશેષ સંભવ છે અને એજ પ્રમાણે પિત્ત, કફ તથા રક્તપ્રકૃતિને માટે પણ સમજી લેવું. મંદવાડ હમેશાં તે પ્રકૃતિના દોષ સાથે જ આવે છે, એવો કાંઈ નિયમ થઈ શકતો નથી. ઘણી વખત એવું પણ બને છે કે, દરદીની મૂળ પ્રકૃતિ પિત્તની હોય છે અને દરદનું કારણ વાયુ હોય છે અથવા પ્રકૃતિ વાયુની હોય છે અને દરદનું કારણ પિત્ત હોય છે. વળી ઘણા વ્યાધિ એવા હોય છે કે, જેમાં પ્રકૃતિ ઉપર બિલકુલ આધાર રાખી શકતો નથી; તથાપિ દરદોની પરીક્ષા અને ઉપચાર કરવામાં દરદીની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૨. સ્પર્શપરીક્ષા.

આ પરીક્ષામાં (अ) " નાડીપરીક્ષા" (ब) "ત્વચાપરીક્ષા" તથા (क) "થરમૉમીટર" એટલે શરીરની ગરમી માપવાની પારાની શીશી અને "સ્ટેથસ્કોપ" એટલે છાતી વગેરે તપાસવાની ભુંગળીના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે.

સ્પર્શપરીક્ષાનું સૌથી સહેલું અને સારૂં સાધન "હાથ" છે. રોગની પરીક્ષામાં હાથ ઘણી જ મદદ કરે છે. શરીર ગરમ છે કે ઠંડું છે તથા સુંવાળું છે કે ખરસટ છે, તે હાથ તરત કહી આપે છે. શરીરની અંદરનો અમુક અવયવ પોચો છે કે કઠણ છે અથવા કાંઈ

અંદરના ભાગમાં ગાંઠ કે સોજો છે તેની પરીક્ષા હાથ કરી આપે છે. નાડીની પરીક્ષા લેનાર પણ હાથજ છે. નાડી જોઇને શરીરમાં કેટલી ગરમી છે તે કહી શકાય છે. અનુભવી વૈદ્યો અને હકીમો પોતાના અનુભવથી અને મહાવરાથી શરીરની ચોક્કસ ગરમી ફક્ત નાડી ઉપર આંગળીઓ મૂકીને કહી આપે છે. થરમૉમીટર જેટલું કામ કરે છે, લગભગ એટલું જ કામ ચાલાક હાથ અને અનુભવી આંગળીઓ કરી શકે છે. શોધકોએ હાથનું કામ હવે બીજાં સાધનોથી લેવા માંડેલું છે. શરીરની ગરમી માપવા માટે "થરમૉમીટર" ની યોજના ઘણી ઉત્તમ છે અને એ સાધનવડે એક સાધારણ માણસ પણ પોતાની મેળે પોતાના શરીરની ગરમી કે તાવની ગરમી માપી શકે છે. હૃદયમાં લોહીની ગતિ તથા શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા જાણવા માટે " સ્ટેથસ્કોપ " નામની ભુંગળી શોધવામાં આવેલી છે, જે હાથનું કામ કરે છે અને કાનને મદદ આપે છે.

(अ) **નાડીપરીક્ષા**—અંતઃકરણમાંથી લોહી બહાર ધકેલાઇને ધોરી નસોમાં ધસે છે તેથી ધોરી નસોમાં ધબકારા થાય છે અને તે ધબકારાવડે લોહીનું ઓછું વત્તું જોરથી ફરવું માલમ પડે છે. તેને નાડીજ્ઞાન કહે છે અને એ નાડીજ્ઞાન વડે રોગની પણ કેટલીક પરીક્ષા થઇ શકે છે. તેથી તેને નાડીપરીક્ષા કહેવામાં આવે છે. કોઇ પણ ધોરી નસના ઉપર આંગળા મુકવાથી નાડીની તપાસ થઇ શકે છે. પણ વધારે સગવડ સારૂ આપણે હાથના કાંડા ઉપરની નાડી તપાસીએ છીએ. હાથના પોંચા આગળ બે સખ્ત દોરી જેવી નસો છે. ગોરી ચામડીવાળા અને પાતળા શરીરવાળામાં એ દોરી નજરે દેખાય છે; તેમાંથી અંગુઠા તરફની દોરી (નાડી) ઉપર હાથનાં ત્રણ આંગળાં મૂકવાથી આંગળાંનાં ટેરવાં નીચે ધબક ધબક થતું લાગે છે. તે ધબકારાને નાડીના ઠણકા અથવા નાડીની ચાલ કહેવામાં આવે છે.

નાડીની તપાસમાં તે કેટલા વેગથી ચાલે છે તે પ્રથમ નક્કી કરવાની જરૂર છે. નાડીપરીક્ષામાં કુશળ અને અનુભવી વૈદ્યો તથા હકીમો માત્ર આંગળાં મુકીને જોવાથી નાડી કેટલી જોરવાળી કે ધીમી છે અથવા અંગમાં કેટલી ગરમી કે તાવ છે, તેનો લગભગ નિર્ણય કરી શકે છે. ઘડીઆળની મદદથી નાડીના ધબકારાનો ચોક્કસ નિર્ણય થઇ શકે છે, એટલે પાસે એક હાથમાં ઘટિયાળ રાખવી અને બીજા હાથે નાડી તપાસવી, તે ઉપરથી એક મિનિટમાં કેટલા ધબકારા થયા તે બરોબર સમજી શકાય છે. આવી રીતે નાડી તપાસીને જ્યારે કોઇ વૈદ કે ડાક્ટર એમ કહે કે નાડી ૧૧૦ છે, ત્યારે એમ સમજવું કે, એક મિનિટમાં નાડીના ઠણકા ૧૧૦ થાય છે અથવા બીજા બોલમાં કહીએ તો હૃદયમાં શુદ્ધ લોહીનો હોજ એક મિનિટમાં ૧૧૦ વખત ઢીલો તથા તંગ થાય છે અને લોહીને ધક્કો આપે છે. તન્દુરસ્ત શરીરમાં ઉમર પ્રમાણે નાડીની ચાલ નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

ઉમર.	૧ મિનિટમાં ઠણકા.	ઉમર.	૧ મિનિટમાં ઠણકા.
ગર્ભનું બાળક............	[illegible] થી ૧૫૦	૪ થી ૭ વરસ........	૯૦ થી [illegible]
તરત જન્મેલું............	૧૩૦ થી ૧૪૦	૭ થી ૧૪ વરસ........	૮૦ થી [illegible]
પહેલા વરસમાં..........	૧૧૫ થી ૧૩૦	૧૪ થી ૨૧ વરસ........	૭૫ થી [illegible]
બીજા વરસમાં............	૧૦૦ થી ૧૧૫	૨૧ થી ૫૦ વરસ........	૭૦ થી [illegible]
ત્રીજા વરસમાં..........	૯૫ થી ૧૦૫	ઘડપણમાં................	૭૫ થી [illegible]

નાડી વિષે લક્ષમાં રાખવા લાયક સૂચનાઓ—વિદ્વાન્ ડાક્ટરોએ અવલોકન કરીને આ ઉપલા આંકડા નક્કી કરેલા છે; તથાપિ જુદી જુદી જાતિ અને સ્થિતિને લઇ તેમાં પણ ફેર પડે છે. ૧–ઉપરના કોઠામાં તન્દુરસ્ત મોટી ઉંમરના માણસની નાડીની ચાલ એક મિનિટમાં ૭૦ થી ૭૫ બતાવેલી છે, પણ એટલી જ ઉંમરનાં અને નીરોગી તન્દુરસ્તોની નાડીની ચાલ ધીમી હોય છે એટલે જુવાનના કરતા દશબાર ચાલ ઓછી હોય છે. ૨. માણસ ઉંચો હોય તેના કરતાં મોટો હોય ત્યારે નાડીની ચાલ ધીમી હોય છે અને ઉંઘમાં એથી પણ વધારે ધીમી પડે છે. ૩–વધુ કસરત કરતાં, દોડતાં, ચાલતાં તથા મહેનતનું કામ કરતાં નાડીનો વેગ વધી જાય છે એટલે લોહીનું ફરવું વધારે ઉતાવળું થાય છે. માટે આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને નાડીનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. ૪–બન્ને નાડી બન્ને હાથની તપાસવી જોઇએ. કોઇ વેળા એક હાથની ધોરી નસ પોતાની હમેશની જગા બદલીને હાથની પીઠ તરફથી અંગુઠાના હાડકા સાથે આગળ જાય છે, તેથી નાડી જોનારને તે હાથની નાડી દેખાતી નથી ત્યારે ગભરામણ પેદા થાય છે. પણ જો ઠરીઠામ લોહી ફરતું હશે તો એક હાથની નાડી હાથ નહિ આવે તો બીજા હાથની નાડી હાથ લાગશે, માટે બન્ને હાથની નાડી જોઈ લેવી. ૫–હાથ ઉપર અથવા હાથના પોંચા ઉપર કંઇ પાટો દોરી કે બાજુબંધ બાંધેલો હશે તો નાડી બરાબર માલમ પડશે નહિ, કેમકે એ બંધનથી ધોરી નસપર દબાણ થાય છે જેથી લોહી આગળ ચાલી શકતું નથી. માટે દબાણ હોય તો દૂર કર્યા પછી નાડી તપાસવી. દરદી પોતાનો હાથ માથા નીચે રાખીને સુતો હોય તો તે કાઢી નાખીને પછી નાડી જોવી. ૬–બીકણ માણસ માત્ર બીકથી અથવા ડાક્ટરને દેખીને જ ડરી જાય છે ત્યારે તેની નાડીનો વેગ બહુ વધી જાય છે. માટે તેવા માણસને પ્રથમ શાંત પાડી ખુશ કરી તથા વાતે વળગાડીને પછી નાડી જોવાથી ખરી નાડીનો ખ્યાલ આવી શકશે. ૭–નાડી માણસને બેસાડીને કે સુવાડીને જોવી. શ્રમ કરીને આવેલા કે તરત ચાલીને આવેલા માણસને થોડી વાર બેસવા દઇ પછી નાડી જોવી. ૮–બહુ લોહીવાળા માણસની નાડી જલદી અને જોરમાં ચાલે છે. ૯–સવાર કરતાં સાંજે નાડી ઓછી એટલે ધીમી ચાલે છે. ૧૦–ભુખમાં જમ્યા પછી નાડીનું જોર વધે છે. તેમજ દારૂ, ચા, તંબાકુ વગેરે માદક અને ઉત્તેજક વસ્તુ ખાધા પછી નાડીની ચાલ વધે છે. આવી રીતે તન્દુરસ્ત માણસોની નાડીમાં પણ જુદી જુદી સ્થિતિમાં અને જુદે જુદે વખતે ફેર માલમ પડે છે. ત્યારે આ જરી-બીમાર માણસની નાડીમાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા કરતા હશે તે કલ્પવું મુસ્કેલ નથી. માટે નાડીપરીક્ષામાં આ બધી વાતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

દેશી વૈદકની રીતે નાડીપરીક્ષા—દરદીના હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે કાંડાના છેડાપર ધબક ધબક ચાલતી નાડી ઉપર પરીક્ષકે પોતાના હાથની અંગુઠા પાસેની અનુક્રમે ત્રણ આંગળીઓ રાખવી. એ આંગળીઓના ટેરવાંવડે અનુક્રમે વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણે દોષની પરીક્ષા કરવી. અંગુઠા પાસેની પહેલી આંગળી નીચે વાતની નાડી, બીજી આંગળી નીચે પિત્તની નાડી અને ત્રીજી આંગળી નીચે કફની નાડીનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આયુર્વેદની ચરક, સુશ્રુત વગેરે પ્રાચીન સંહિતાઓમાં નાડીપરીક્ષાને માટે કાંઇ લખેલું નથી. ત્યાર પછી થયેલા ગ્રંથોમાં નાડીપરીક્ષાની વાત લખેલી છે, એ ગ્રંથો નાડીપરીક્ષાના સંબંધમાં સામાન્ય રીતે સંક્ષેપમાં આટલી વાત જણાવે છે:—

(૧) **વાયુની નાડી**—સરપ તથા જળોની પેઠે વાંકી તથા ત્રાંસી ચાલથી ચાલે છે.

(૨) **પિત્તની નાડી**—કાગડા તથા દેડકાની પેઠે કુદતી ઉતાવળી ચાલથી ચાલે છે.

(૩) **કફની નાડી**—હંસ, પારેવાં, મોર વગેરે પક્ષીની પેઠે મંદમંદ ચાલથી ચાલે છે.

(૪) **વાતપિત્તની નાડી**—સરપની પેઠે વાંકી તેમજ દેડકાની પેઠે કુદતી ચાલે છે.

(૫) **વાતકફની નાડી**—સરપની પેઠે વાંકી તેમજ હંસની પેઠે મંદ ચાલે છે.

(૬) **પિત્તકફની નાડી**—કાગડાની પેઠે કુદતી પણ હંસની પેઠે મંદ ચાલે છે.

(૭) **સન્નિપાતની નાડી**—લાકડાને વેરવાના કરવતની પેઠે અથવા તેતર પક્ષીની પેઠે જે નાડી ચાલતાં ચાલતાં અટકે, પાછી ચાલે, વળી અટકે, અથવા એ ત્રણ કુદકા મારીને પાછી અટકે, તે સન્નિપાતની એટલે ત્રણે દોષવાળી નાડી સમજવી.

(૮) **વિશેષ વિગત**—૧–હળવી પડીને પાછી સરસર ચાલવા માંડે તે બે દોષની નાડી સમજવી. જે નાડી પોતાનું સ્થાન છોડે, જે નાડી રહી રહીને ચાલે તથા જે નાડી ઘણી ક્ષીણ તથા ઠંડી પડે એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે. ૨–તાવની નાડી ગરમ અને ઘણી ઉતાવળી ચાલે છે. ૩–ચિંતા તથા ભયવાળી નાડી મંદ પડી જાય છે. ૪-કામાતુર અને ક્રોધી માણસની નાડી ઉતાવળી ચાલે છે. ૫–લોહી કોપ પામ્યું હોય તેની નાડી ગરમ તથા પત્થર જેવી જડ–ભારે થાય છે. ૬–આમના દોષવાળી નાડી અતિ ભારે ચાલે છે. ૭–ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. ૮–મંદાગ્નિ, ધાતુક્ષય, ઉદ્વેગ, ઉંઘી ઉઠેલ, આળસુ, સુખી એ બધાની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ૯–ઘણી ભૂખ લાગી હોય તેની નાડી ચંચળ ચાલે છે. ૧૦–બહુ દસ્ત લાગતા હોય તેની નાડી ઘણી ઉતાવળી ચાલે છે. ૧૧–જમ્યા પછીની નાડી ધીમે પડે છે. ૧૨–જે નાડી ત્રુટક ત્રુટક ચાલે, ક્ષણમાં ધીમી અને ક્ષણમાં ઉતાવળી ચાલે, અતિશય ઉતાવળી ચાલે, લાકડા જેવી કઠણ, સ્થિર અને વાંકી ચાલે, ઘણી જ ગરમ ચાલે તથા ઘડીમાં પોતાના સ્થળપર ચાલે ને ક્ષણમાં દેખાતી બંધ થાય, એ સર્વ જાતની નાડી પ્રાણનો નાશ સૂચવનાર છે.

ડાકટરી નાડીપરીક્ષા—ડાક્ટરી પરીક્ષામાં નાડી ઉપર ધ્યાન નથી આપવામાં આવતું, એવું કેટલાક લોકો અને વૈદ્યો માને છે તે ભૂલ ભરેલું છે. ડાકટરો પણ નાડી તપાસે છે અને તેના પર કેટલોક આધાર રાખે છે. કેટલાક તબીબો નાડીપરીક્ષામાં વિશેષ ઉંડા ઉતરે છે. દેશીવૈદ્યો નાડીના જુદા જુદા વેગને વાતની, પિત્તની, કફની અથવા એ બધાના મિશ્ર યોગવાળી નાડી એવાં એવાં નામ આપે છે, તેમ ડાકટરો નાડીને ઉતાવળી, ધીમી, ભરેલી, નાની, સખત, અનિયમિત, આંતરીયાં એવાં નામ આપે છે અને જુદા જુદા રોગમાં જુદી જુદી નાડી ચાલે છે તેવી પરીક્ષા પણ કરે છે, તે નીચેના વિવેચનપરથી સમજાશે:

ઉતાવળી નાડી—તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં નાડીના વેગનું પ્રમાણ આગલા કોઠામાં આપવામાં આવેલું છે. તન્દુરસ્ત આદમીની પુખ્ત ઉમરે નાડીની ચાલ ૭૫ થી ૮૫ સુધી હોય છે; પણ બીમારીમાં તે ચાલ વધીને ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી પણ વધી જાય છે. આવી રીતે નાડીનો વેગ બહુ વધે છે તેને ઉતાવળી નાડી કહેવામાં આવે છે. ક્ષયરોગ, લુ લાગવી,

અને બીજી પછી નબળાઇમાં પણ નાડી ઝડપથી ચાલે છે. ઝડપથી નાડી સાથે હૃદયનો ધબકારો પણ ઘણો ઉતાવળો ચાલતો હોય છે, કેમકે નાડીની ચાલ હૃદયના ધબકારાઉપર આધાર રાખે છે, તે વાત આગળ પણ જણાવવામાં આવી છે. જેમ નાડીની ગતિ ઉતાવળી થતી જાય છે તેમ દરદનું જોર વધતું જાય છે અને દરદી ભય ભરેલી સ્થિતિમાં આવતો જાય છે, એમ સમજવાનું છે. તાવની નાડી ઘણેભાગે ઉતાવળી તેમજ ગરમ હોય છે. નીચેનાં દરદોમાં નાડી મોટી કે પછી ઉતાવળી ચાલે છે અને અંગ ગરમ હોય છે:—સાદો, આંતરીઓ તેમજ સન્નિપાત જ્વર, સોજ ગંઠિયા, સોજ ખાંસી, ક્ષય, મગજ, ફેફસાં, હૃદય, હોજરી, આંતરડાં વગેરે મર્મસ્થાનોનો સોજો, સોજ મરોડ, યકૃતનો પાક, આંખ તથા કાનનો પાક તથા પરમા અને ચાંદીનું સોજ રૂપ.

ધીમી નાડી—તન્દુરસ્ત હાલતમાં જેવી નાડી જોઇએ તે કરતાં મંદ ચાલથી ચાલનારી નાડીને ધીમી નાડી કહેવામાં આવેલી છે. નીચે લખી સ્થિતિમાં નાડી ધીમી ચાલે છે:—ઠંડ (cold), થાક, ભુખમરાનું દરદ, દિલગિરી, ઉદાસી, મગજની કેટલીક બીમારી; જેવી કે, ફેફરું (અપસ્માર), ભેગાઢિ અને તમામ રોગની અંતકાળની છેલ્લી નાડી પણ ધીમી ચાલે છે.

ભરેલી નાડી—નાડી પરીક્ષામાં આંગળાંને જેમ વેગ એટલે ગતિ લાગે છે, તેમ તેનું વજન અથવા કદ પણ લાગે છે. એ કદ અથવા વજન જોઇએ તેથી વધે છે, ત્યારે તેને ભરેલી અથવા મોટી નાડી કહેવામાં આવે છે. લોહીના ભરાવામાં તેમજ જોરાવર માણસોના તાવ તથા વરમમાં નાડી ભરેલી માલમ પડે છે. ભરેલી નાડી એવું સૂચવે છે કે, શરીરમાં લોહી પુરતું અથવા વધું છે. જેમ નદીમાં વિશેષ પાણી આવવાથી પાણીનું જોર વધે છે તેમ લોહીના ભરાવાથી નાડી ભરેલી લાગે છે.

નાની નાડી—થોડા લોહીવાળી નાડીને નાની અથવા હલકી નાડી કહેવામાં આવે. આવી નાડીમાં નાડીપર આંગળાં રાખવાથી નાડીનું કદ નાનું લાગે છે, એટલે નાડી તણી લાગે છે. કોઇ પણ કારણથી ઘણું લોહી ગયું હોય કે જતું હોય એવાં દરદોમાં, ઘણાં જુનાં દરદોમાં, કોલેરામાં અને દરદ મટયા પછીની નબળાઇમાં નાડી બારીક એટલે તણી ચાલે છે, અને એ નાડી ઉપરથી લોહી ઘણું કમ થયું છે એમ સમજાય છે. લોહીના માપ ઉપરથી નાડીના ત્રણ ચાર વર્ગ પાડી શકાય:—**ભરેલી, મધ્યમ, નાની** અને **બેમાલુમ**. લોહીના વિશેષ જોસમાં **ભરેલી**, મધ્યમ લોહીમાં **મધ્યમ**, અલ્પ લોહીમાં **નાની** અને કોલેરાના દરદમાં લોહી છેક ઉડી જઈ નાડી આંગળાંને મુશ્કેલીથી માલુમ પડે તે બેમાલુમ નાડી કહે છે.

સખ્ત કે પોચી નાડી—જે ધોરી નસમાં થઇને લોહી વહે છે તે ધોરી નસના અંદરના પડદાની તાંતમાં સંકોચાવાની શક્તિ વધારે હોય છે તો નાડી સખ્ત ચાલે છે અને તે સંકોચાવાની શક્તિ કમી થાય છે તો નાડી પોચી ચાલે છે. તેની પરીક્ષા એ છે કે, નાડી ઉપર ત્રણ આંગળાં મુકીને ઉપલી ત્રીજી આંગળીને દબાવતાં છતાં જો બાકીનાં નીચેના બે આંગળાંને નાડીનો થડકો લાગે તો નાડી સખ્ત, ને જો થડકો નહિ માલમ પડે તો નાડી પોચી છે, એમ સમજવું.

અનિયમિત નાડી—નાડીની નિયમિત ચાલમાં તેના બે ઠણુકાની વચમાં એક સરખો તફાવત ચારશે આવતો હોય તે નિયમિત અથવા કાયદેસર ચાલનારી કહેવાય; પણ જ્યારે કોઇ બિમારીને લીધે નાડી અનિયમિત થઇ એક ઠણુકો જલદી આવે છે તો બીજો વધારે વખત રહીને આવે છે, તેને અનિયમિત અથવા ગેરકાયદેસર નાડી કહે છે. આવી અનિયમિત નાડી ચાલતી હોય ત્યારે નીચેનાં દરદોની શંકા થાય છેઃ—હૃદયનું દરદ, ફેફસાંનું દરદ, મગજનાં દરદ, સન્નિપાત જ્વર, સુવારોગ, શરીરનો સખ્ત રોગ અને કોઇ પણ બિમારીની ધાસ્તી ભરેલી ભયંકર સ્થિતિ.

આંતરીયા નાડી—નાડીના બે ત્રણ ઠણુકા આવ્યા પછી વચમાં એકાદ ઠણુકા જેટલો ખાંચો પડી જાય છે એટલે ઠણુકો લાગતો જ નથી, નાડી બંધ પડી ગઇ લાગે છે અને પાછા ઉપરા ઉપર બે ત્રણ ઠણુકા આવી જઇ એજ નિયમે નાડી બંધ પડેલી લાગે છે, આવી રીતે થયા કરે છે તેને **આંતરીયા** નાડીનું નામ આપેલું છે, તે બરાબર છે. હૃદયની બિમારીમાં જ્યારે લોહી બરાબર ફરતું નથી ત્યારે મોટી ધોરી નસ પહોળી થઈ જાય છે અને મગજનો કોઇ પણ ભાગ બગડે છે ત્યારે આવી નાડી ચાલે છે.

ડાકટરો નાડીપરીક્ષામાં ત્રણ વાત લક્ષમાં રાખે છે. ૧. નાડીની ચાલ ઉતાવળી છે કે ધીમી. ૨. નાડીનું કદ મોટું છે કે નાનું. ૩. નાડી સખ્ત છે કે નરમ. લોહીવાળા જોરાવર માણસના તાવમાં, મગજના સોજામાં, કલેજાના રોગમાં અને સંધિવા વગેરે દરદમાં ઉતાવળી, ઘણી મોટી અને ઘણી સખ્ત નાડી જોવામાં આવશે. એવી નાડી ઘણો વખત ચાલે તો જોખમ વધતું જાય છે. તાવના દરદમાં એવી નાડી ઘણા દિવસ ચાલે તો દરદીની આશા થોડી રહે છે. જો નાડીની ગતિ ધીમે ધીમે ઓછી પડે તો જ સુધારાની આશા રહે. ફસ ખોલવાથી, જળો મૂકવાથી અથવા કુદરતી રીતે જ લોહીનો રસ્તો થઇ વધારાનું લોહી નીકળી જાય છે તો નાડી સુધારાપર આવે છે. નબળા માણસોને તાવ આવે છે અથવા શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં સોજો ચઢી આવે છે ત્યારે ઉતાવળી—નાની નરમ નાડી ચાલે છે, કેમકે લોહી ઓછું હોય છે, આંતરડામાં સોજો થાય છે તથા પેટના પડદામાં સોજો થાય છે, ત્યારે ઉતાવળી, નાની સખ્ત નાડી ચાલે છે. આ નાડી નાની પણ એટલી તો સખ્ત હોય છે કે, તે આંગળાંને તારના જેવી બારીક અને કઠણ લાગે છે. આ નાડી પણ લોહીનું જોર બતાવે છે.

નાડી વિષે લોક વિશ્વાસ—ફક્ત નાડી જોવા ઉપરથી બધા રોગની સંપૂર્ણ પરીક્ષા થઇ શકે છે, એવો લોકોના મનમાં જે હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ બેસી ગયો છે. તેમાં તે લોકો ઠગાય છે અને નાડીનો ફાંકો રાખનારા વૈદ્યો અને હકીમો અજ્ઞાન લોકોને વાકજાળમાં ફસાવે છે. ઘણી વખત નાડી પરીક્ષાના સંબંધમાં ઘણી અદ્ભુત અને અસંભવિત વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. એવી વાતોમાં સત્યતા કરતાં ખોટાઈ વિશેષ હોય છે. નાડી ત... વાથી આ ગ્રંથમાં ઉપર લખેલી જુદી જુદી પરીક્ષા થઇ શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ ... અભ્યાસ અને અનુભવથી નાડીની કેટલીક બારીકીઓ અને રોગ પરીક્ષાની કુંચીઓ મેળ... શકાય છે. તથાપિ નાડી જોવાથી દરેક રોગનું ચોક્કસ કારણ સમજી શકાય છે અથવા ... કે આઠ દિવસ પર દરદીએ શાનું શાક ખાધું હતું, તે નાડી ઉપરથી માલમ પડે છે, એ...

જે જે ગપ્પાં ચાલે છે, તે બિલકુલ માનવા જેવાં નથી. કેટલાક હકીમ સદ્વૈદ્યોએ અને વૈદ્યોએ નાડીનો હદ ઉપરાંત મહિમા વધારી દીધો છે અને અસંભવિત વાતો ભોળા લોકોના મનમાં ભરાવી દીધી છે. આવા ભોળા અને મૂર્ખ લોકોનું દરદ મટતું નથી અથવા મટતાં વાર લાગે છે, ત્યારે તેઓ ડાક્ટરો ઉપર આરોપ મૂકે છે કે, તેમને નાડીપરીક્ષાનું જ્ઞાન નથી અને પછી વૈદ્યની પાસે જઈ પ્રથમ નાડી તપાસાવી પોતાને શું રોગ થયો છે, તે પારખવા વૈદ્યને કહે છે. જો વૈદ્ય શીધો અને સત્યવાદી હોય છે તો તે ચોખ્ખું કહે છે કે, નાડી ઉપરથી તમારી પ્રકૃતિની કેટલીક વાત સમજવામાં આવશે. પણ તેમને ખરેખર દરદ શું થયું છે, શા કારણથી થયું છે વગેરે વાત તો તમારી હકીકત ઉપરથી અને બીજી તપાસથી જાણી શકાશે. વિદ્વાન્ વૈદ્યો નાડી તપાસીને દરદીના શરીરની સ્થિતિનું કેટલુંક અનુમાન બાંધે છે અને તે અનુમાન ઘણું ખરૂં ખરૂં પડે છે. પણ નાડીપરીક્ષા ઉપર અતિશય શ્રદ્ધા રાખનારા અજ્ઞાન લોકો આગળ પોતાની પરીક્ષા આપીને કિમ્મત કરાવવા ચહાતા નથી. પણ કેટલાક પાખંડી વૈદ્યો નાડી તપાસીને મોટો આડંબર કરી, બે વાત વાતની, બે વાત પિત્તની અને બે વાત કફની પણ કરે છે અને પાંચ પચીસ વાતોનાં ગપ્પાં મારવાથી થોડી એક વાતો દરદીને લાગુ પણ પડી જાય છે. બિચારા ભોળા અને અતિ શ્રદ્ધાળુ અજ્ઞાન લોકો આવી રીતે પાખંડી વૈદ્યો અને હકીમોની નાડી પરીક્ષાની વાગ્જાળમાં સપડાય છે અને તેઓ જ ખરા વૈદ્ય છે, એમ માની ખરા વિદ્વાન્ વૈદ્યો અને ડાક્ટરોને પડતા મૂકી ઢોંગી ઉટવૈદ્યોની જાળમાં ફસાય છે.

નાડી એટલે શું, તે નાડી કેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉપરથી કેટલી કેટલી વાત સમજાય છે, તે આ ગ્રંથમાં જોઈએ એટલા વિસ્તારથી લખવામાં આવેલું છે. આ ઉપરથી વાંચનારની ખાત્રી થવી જોઈએ કે, દરદીનું દરદ પેટમાં છે, માથામાં છે, નાકમાં કે કાનમાં છે, તે નાડી જોવાથી કદિ પણ કહી શકાશે નહિ, અલબત, અનુભવી ઉપચારકો, દરદીની નાડી, તેનો ચહેરો, આંખો, ચેષ્ટા અને વાતચીત ઉપરથી દરદીનું કેટલુંક સ્વરૂપ મનમાં ગ્રહણ કરી શકે છે અને દરદીની વિશેષ હકીકત સાંભળ્યા વિના પણ બહારની તપાસ ઉપરથી દરદનું મુખ્ય સ્વરૂપ કહી શકે છે, પણ તે ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે, એ બધી પરીક્ષા નાડીમાંથી જ થાય છે અને હમેશાં એવી પરીક્ષા સાચી જ પડે છે. માટે જે લોકો નાડીપરીક્ષા ઉપર હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ રાખી વારંવાર ભૂલ ખાય છે અને ઠગાય છે, તેમને એટલી જ ભલામણ છે કે, નાડી ઉપરથી દરદ નહિ કહેવાને લીધે તેમણે સારા વૈદ્યો અને ડાક્ટરો ઉપરનો વિશ્વાસ ઓછો નહિ કરવો જોઈએ.

તેની સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે, કેટલાક વૈદ્યો અને ડાક્ટરો દરદીની પ્રકૃતિ ઉપર બહુ થોડું ધ્યાન અને વજન આપીને દરદના બહારનાં ચિહ્નો અને હકીકતપર વિશેષ આધાર રાખી ઉપચાર ચલાવે છે, તો તે પણ બરાબર નથી. કેટલાક દરદીઓ એવા હોય છે કે, પોતાને શું દરદ થાય છે અને કેવા પ્રકારે થાય છે, તે તેઓ પુરૂં સમજી શકવા હોતા નથી અને તેથી પોતાના દરદની વાસ્તવિક હકીકત પુરી પાડી શકતા નથી. વળી બેશુદ્ધિ અને સન્નિપાત જેવાં ભયંકર દરદોમાં તો દરદી તરફથી કશી વિશ્વાસલાયક હકીકત મળી શકતી નથી. આવે વખતે નાડી ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો પડે છે. દરદીની પ્રકૃતિ ઉપર ઉપચારનો ઘણો આધાર રહે છે અને નાડી ઉપરથી તેમજ બીજી

અનિયમિત નાડી—નાડીની નિયમિત ચાલમાં તેના બે ઠબકાની વચમાં એક સરખો તફાવત ચાલ્યો આવતો હોય તે નિયમિત અથવા કાયદેસર ચાલનારી કહેવાય; પણ જ્યારે કોઇ બિમારીને લીધે નાડી અનિયમિત થઈ એક ઠબકો જલદી આવે છે તો બીજો વધારે વખત રહીને આવે છે, તેને અનિયમિત અથવા ગેરકાયદેસર નાડી કહે છે. આવી અનિયમિત નાડી ચાલતી હોય ત્યારે નીચેનાં દરદોની શંકા થાય છે:—હૃદયનું દરદ, ફેફસાંનું દરદ, મગજનાં દરદ, સન્નિપાત જ્વર, સુવારોગ, શરીરનો સખ્ત રોગ અને કોઇ પણ બિમારીની ધાસ્તી ભરેલી ભયંકર સ્થિતિ.

આંતરીયા નાડી—નાડીના બે ત્રણ ઠબકા આવ્યા પછી વચમાં એકાદ ઠબકા જેટલો ખાંચો પડી જાય છે એટલે ઠબકો લાગતો જ નથી, નાડી બંધ પડી ગઇ લાગે છે અને પાછા ઉપરા ઉપર બે ત્રણ ઠબકા આવી જઇ એજ નિયમે નાડી બંધ પડેલી લાગે છે, આવી રીતે થયા કરે છે તેને **આંતરીયા** નાડીનું નામ આપેલું છે, તે બરાબર છે. હૃદયની બિમારીમાં જ્યારે લોહી બરાબર ફરતું નથી ત્યારે મોટી ધોરી નસ પહોળી થઈ જાય છે અને મગજનો કોઇ પણ ભાગ બગડે છે ત્યારે આવી નાડી ચાલે છે.

ડાકટરો નાડીપરીક્ષામાં ત્રણ વાત લક્ષમાં રાખે છે. ૧. નાડીની ચાલ ઉતાવળી છે કે ધીમી. ૨. નાડીનું કદ મોટું છે કે નાનું. ૩. નાડી સખ્ત છે કે નરમ. લોહીવાળા જોરાવર માણસના તાવમાં, મગજના સોજામાં, કલેજાના રોગમાં અને સંધિવા વગેરે દરદમાં ઉતાવળી, ઘણી મોટી અને ઘણી સખ્ત નાડી જોવામાં આવશે. એવી નાડી ઘણો વખત ચાલે તો જોખમ વધતું જાય છે. તાવના દરદમાં એવી નાડી ઘણા દિવસ ચાલે તો દરદીની આશા થોડી રહે છે. જો નાડીની ગતિ ધીમે ધીમે ઓછી પડે તો જ સુધારાની આશા રહે. ફસ ખોલવાથી, જળો મૂકવાથી અથવા કુદરતી રીતે જ લોહીનો રસ્તો થઇ વધારાનું લોહી નીકળી જાય છે તો નાડી સુધારાપર આવે છે. નબળા માણસોને તાવ આવે છે અથવા શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં સોજો ચઢી આવે છે ત્યારે ઉતાવળી—નાની નરમ નાડી ચાલે છે, કેમકે લોહી ઓછું હોય છે, આંતરડામાં સોજો થાય છે તથા પેટના પડદામાં સોજો થાય છે, ત્યારે ઉતાવળી, નાની સખ્ત નાડી ચાલે છે. આ નાડી નાની પણ એટલી તો સખ્ત હોય છે કે, તે આંગળાંને તારના જેવી બારીક અને કઠણ લાગે છે. આ નાડી પણ લોહીનું જોર બતાવે છે.

નાડી વિષે લોક વિશ્વાસ—ફક્ત નાડી જોવા ઉપરથી બધા રોગની સંપૂર્ણ પરીક્ષા થઇ શકે છે, એવો લોકોના મનમાં જે હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ બેસી ગયો છે. તેમાં તે લોકો ઠગાય છે અને નાડીનો ફાંકો રાખનારા વૈદો અને હકીમો અજ્ઞાન લોકોને વાકજાળમાં ફસાવે છે. ઘણી વખત નાડી પરીક્ષાના સંબંધમાં ઘણી અદ્ભુત અને અસંભવિત વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. એવી વાતોમાં સત્યતા કરતાં ખોટાઈ વિશેષ હોય છે. નાડી તપાસવાથી આ ગ્રંથમાં ઉપર લખેલી જુદી જુદી પરીક્ષા થઇ શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ અભ્યાસ અને અનુભવથી નાડીની કેટલીક બારીકીઓ અને રોગ પરીક્ષાની કુંચીઓ મેળવી શકાય છે. તથાપિ નાડી જોવાથી દરેક રોગનું ચોક્કસ કારણ સમજી શકાય છે અથવા કે આઠ દિવસ પર દરદીએ શાનું શાક ખાધું હતું, તે નાડી ઉપરથી માલમ પડે છે, એ

અને જઠારની ગરમી અથવા શ્રમથી તેમાં કાંઇક વધારો થાય છે ત્યારે ૧૦૦ સુધી ચડે છે. ઉંઘમાં અને સંપૂર્ણ શાંતિના સમયમાં એકાદ ડિગ્રી ગરમી ઓછી હોય છે. રોગમાં શરીરની ગરમી ઘણી ચડઉતર થાય છે. અને શરીરની સ્વાભાવિક ગરમી (Normal Temperature) કરતાં પારો વિશેષ ઉતરી જાય છે, અથવા વિશેષ ચડે છે. હલકા તાવમાં તે પારો ૧૦૧ યા ૧૦૨ ડિગ્રી સુધી ચડે છે, સખત તાવમાં ૧૦૪ સુધી ચડે છે અને અતિશય ભયંકર તાવમાં ૧૦૫ અને ઉપરાંત ૧૦૬ સુધી ચડે છે. શરીરના કોઇ અંતરસ્થાનમાં વરમ અને દાહને લીધે જ્યારે તાવની ગરમી એથી પણ વધીને ૧૦૮ કે તે ઉપર ચડે છે, ત્યારે દરદીનો બચાવ થતો નથી. સ્વાભાવિક ગરમી કરતા બે ડિગ્રી ગરમી ઓછી થાય તેમાં વિશેષ ભય છે. કોલેરામાં શરીર જ્યારે છેક ઠંડું પડી જાય છે ત્યારે શરીરની ગરમી ઘટીને છેક ૭૭ ડિગ્રી પર ઉતરી પડે છે, ત્યારે દરદીના બચવાની આશા ભાગ્યે જ રાખી શકાય છે. ૧૦૪ ડિગ્રીની અંદર તાવ હોય છે ત્યાં સુધી ધાસ્તી રાખવાનું કારણ નથી, પણ તેથી આગળ વધે છે ત્યારે દરદે ભયંકર રૂપ પકડ્યું છે, એમ સમજી ચાંપતા ઉપાય લેવામાં ગફલત કરવી નહિ જોઇએ. સ્વાભાવિક ગરમી કરતા એક ડિગ્રી ગરમી વધે છે તો નાડીના સ્વાભાવિક ધબકારા કરતાં ૧૦ ધબકારા વધે છે અને એ પ્રમાણે દર એક ડિગ્રી તાવના વધારાની સાથે દશ દશ ધબકારા વધે છે. જો માણસની નાડી તન્દુરસ્ત હાલતમાં એક મિનિટમા ૭૫ ધબકારા કરતી હોય તેની નાડમા એક ડિગ્રી ગરમી વધવાથી ૮૫ ધબકારા થાય છે, બે ડિગ્રી તાવ વધવાથી એક મિનિટમા ૯૫ વખત ધબકારા થાય છે અને એ પ્રમાણે દર એક ડિગ્રી ગરમીના વધારાની સાથે દશ ધબકારા વધે છે, એવી સામાન્ય ગણત્રી સમજી લેવી.

બગલ ભીની હોય છે અથવા પવન કે ભેજવાળી જગ્યા હોય છે તો થરમૉમીટરથી શરીરની ગરમી બરાબર પારખી શકાતી નથી. માટે થરમોમીટર બગલમાં મુકતી વખતે બગલમાં પસીનો હોય તો તે લુછી નાંખવો અને તે બગલને બીડી રાખવી. પાંચ મિનિટ થાય કે શીશી કાઢીને પારો કેટલો ચડ્યો છે તે તપાસવું. નાડીપરીક્ષા કરતા પણ થરમૉમીટરથી શરીરની ગરમી વધારે ચોક્કસ રીતે માપી શકાય છે અને એક સાધારણ માણસ પણ તે કામ કરી શકે છે; તેથી ઘણા ગૃહસ્થો પોતાના ઘરમાં થરમૉમીટર રાખે છે અને ઘરમાં કોઇને તાવ આવે છે તો તે તાવ નિત્ય કેટલો ચડ્યો કે ઉતર્યો, તે આ નળી વડે તપાસી શકે છે. થરમૉમીટર પાંચ મીનીટના અને એક મીનીટનાં પણ હોય છે.

(ड) સ્ટેથસ્કોપ—આ ભુંગળીથી ફેફસાં, શ્વાસનળી, હૃદય તથા પાસળીમા ચાલતી ક્રિયા જાણી શકાય છે. લખી બતાવવા કરતા અનુભવિ ડાક્ટરો પાસે રહીને શીખવાથી તથા જાતે અનુભવ કરી જોવાથી આ ભુંગળીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે જેથી અહીં તેના ઉપર વિશેષ વિવેચન ઘરગતુ વાંચનારાઓને ઉપયોગનું નથી.

દર્શનપરીક્ષા.

આ પરીક્ષામાં (अ) જિહ્વા એટલે જીભ, (आ) નેત્ર એટલે આંખ, (इ) રૂપ એટલે ચહેરો, (ई) ત્વચા એટલે ચામડી, (उ) મૂત્ર એટલે પેશાબ. અને (ऊ) મળ એટલે ઝાડો, એ પરીક્ષાઓનો સમાવેશ કરેલો છે;

રીતે પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરી શકાય છે. ડાક્ટરો ભુંગળી લઇને હૃદયનો ધબકારો તપાસે તે નાડી પરીક્ષા જ છે. કેમકે હાથના કાંડા ઉપરની નાડીનો ઠણકો એ હૃદયના ધબકારાનો અને લોહીના પ્રવાહનો છેલ્લો ઠબકો છે. શરીરના જે જે ભાગમાં ધોરી નસમાં લોહી ઉછળતું હોય છે, ત્યાં આંગળી રાખવાથી નાડી પરીક્ષા થઇ શકે છે, પણ લોહીના ફરવામાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય છે તો પ્રથમ ધોરી નસોના છેડાને લોહીનું પોષણ મળતું બંધ થાય છે. હાથની નાડી એ ધોરી નસનો છેડો હોવાથી કાંડા ઉપરની નાડીના ધબકારા આંગળીને સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે. તેથી કાંડા ઉપરની નાડીની પરીક્ષા કરવાનું વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યું છે.

(ब) **ત્વચાપરીક્ષા**—ચામડીને સ્પર્શ કરવાથી શરીરની ગરમી, ટંડી તથા પરસેવા વગેરેની પરીક્ષા થાય છે. ૧. **વાત** રોગીની ચામડી ઠંડી હોય છે, **પિત્ત** રોગીની ચામડી ગરમ હોય છે અને કફ રોગીની ચામડી ભીની હોય છે. વૈદકશાસ્ત્ર આવું લખી જાય છે, પણ હમેશાં આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડે એમ નથી; તથાપિ બહુ ભાગે એવું લક્ષણ હોય છે. ૨. **ગરમ ચામડી**—પિત્ત અને તમામ જાતના તાવમાં ચામડી ગરમ હોય છે. ચામડી ઉપરની ગરમીથી પણ તાવની ગરમી જાણી શકાય છે. પણ અંતરવેગી જ્વરમાં અંદર તાવ હોય છે અને બહારની ચામડી ટંડી અથવા મધ્યમસર ગરમ હોય છે. આવી વખતે ચામડીનો સ્પર્શ કરીને પરીક્ષા ભૂલ ખવરાવે છે. નાડીપરીક્ષા અથવા થરમૉમીટર અંદરની ગરમીને બતાવી શકે છે. ઘણી વેળા ચામડી ઉપર તાવ લાગે છે અને અંદર તાવ હોતો નથી. ૩. **ઠંડી ચામડી**—કેટલાંક દરદોમાં શરીરની ચામડી ઠંડી પડી જાય છે. તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઇમાં, બીજા મંદવાડની નબળાઇમાં, કોલેરામાં અને ઘણા જીર્ણ રોગમાં ચામડી ઠંડી પડી જાય છે. સખ્ત બિમારીમાં શરીર ઠંડું પડે તો તે ભયભરેલું સમજવું. ૪. **સૂકી ચામડી**—ચામડીનાં છિદ્રોમાંથી નિરંતર પરસેવો નીકળે છે તેથી તે નરમ રહે છે. પણ કેટલાક દરદોમાં પરસેવો બંધ થાય છે ત્યારે ચામડી સૂકી અને ખરસટ થાય છે. તાવની શરૂઆતમાં પરસેવો બંધ પડે છે અને તેથી તાવવાળાની તેમજ વાતરોગવાળાની ચામડી સૂકી પડે છે. ૫. **ભીની ચામડી**—જોઇએ તેથી વિશેષ પરસેવો આવવાથી ચામડી ભીની રહે છે, તે પણ દરદની નિશાની છે. કેટલાંક દરદોમાં ચામડી ગરમ અને ભીની હોય છે અને કેટલાંક દરદોમાં ઠંડી અને ભીની હોય છે. પહેલા પ્રકાર કરતાં બીજા પ્રકારના લક્ષણમાં વધારે ધાસ્તી છે. સંધિવાના દરદમાં ચામડી ગરમ અને ભીની હોય છે અને કોલેરામાં ઠંડી અને ભીની હોય છે. ઘણું ઠંડું અને ભીનું અંગ અતિ નબળાઈ અને જોખમ જણાવે છે. રાત્રે પરસેવો થાય, ચામડી ભીની રહે અને નબળાઈ વધતી જાય તો ક્ષયની નિશાની સમજી તરત ચેતવું.

(क) **થરમૉમીટર**—શરીરમાં ગરમી કેટલી છે, તેનું ચોક્કસ માપ થરમૉમીટરથી લઈ શકાય છે. થરમૉમીટરની નળીમાં નીચે પારાથી ભરેલો ગોળ પોટો (કાચનું ગોળ બલ્બ) છે. આ પારાવાળા બલ્બને મોંમાં જીભ નીચે, અગર બગલમાં, એકથી પાંચ મિનિટ સુધી રાખીને પછી બહાર કાઢી જોવાથી તેની અંદરનો પારો શરીરની ગરમીના પ્રમાણમાં ચઢેલો કે ઉતરેલો માલમ પડશે. સારા તન્દુરસ્ત માણસમાં શરીરની ગરમી ૯૮ થી ૧૦૦ ડિગ્રીની વચમાં રહે છે. ઘણાખરા શરીરમાં મધ્યમ ગરમી ૯૮-૫ થી ૯૯ હોય છે

(૪) [illegible]

[illegible]

(૬) [illegible]

[illegible]

(આ) [illegible] (De[illegible]) [illegible]

[illegible]

(अ) જીહ્વાપરીક્ષા—જીભની હાલત ઉપરથી ગળાની, હોજરીની અને આંતરડાંની હાલત પરખાય છેઃ કેમકે જીભનું ઉપલું બારીક પડ, ગળું, હોજરી અને આંતરડાંનાં અંદરના બારીક પડ સાથે જોડાયલું અને એક સરખું મળી ગએલું છે. જીભ ઉપરથી એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક રોગ વિષે વિચાર બાંધી શકાય છે. તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં જીભ ભીની ચોખ્ખી અને અણી ઉપરથી જરા લાલ હોય છે. ભીનાશ, રંગ અને જીભ ઉપરના મેલ ઉપરથી રોગની પરીક્ષા થાય છે.

(૧) ભીની જીભ—સારી હાલતમાં જીભ થુંકથી ભીની રહે છે, તાવમાં જીભ સૂકાવા માંડે છે. માટે જો જીભ ભીની હોય તો તાવ નથી એવી ખાત્રી થાય છે. કોઇ પણ દરદમાં જીભ સૂકી થયા પછી ભીની ભીની થવા માંડે તો સમજવું કે, દરદ સારૂં થવાપર છે. પાણી પીવાથી પાણીને લીધે જીભ ભીની થાય છે પણ જો તાવ વગેરે હોય છે તો પાણીની ભીનાશ તરતજ જતી રહી સુકાઈ જાય છે.

(૨) સુકી જીભ—કેટલાક દરદોમાં શરીરના રસ જોઇએ એટલા વજનમાં પેદા થતા નથી, તેજ પ્રમાણે થુંક ઓછું પેદા થાય છે અને તેથી જીભ સૂકી પડે છે. દરદીને પણ એવી જીભ સૂકી પડી ગએલી લાગે છે અને આખું મોઢું સુકાઈ ગયાની તે ફરીયાદ કરે છે. થુંક વગરની જીભ ઉપર આંગળાં લગાડી જોવાથી જીભ સૂકી તેમજ કઠણ લાગે છે. તાવ, માતા, ઓરી અને બીજા ચેપી તાવમાં, હોજરી તથા આંતરડાંના દરદમાં અને જોરાવર તાવમાં જીભ સૂકી પડે છે. જેમ તાવ વિશેષ તેમ જીભ વધારે સૂકી. અતિશય સૂકી અને કઠણ જીભ એ ઘણા જોખમની નિશાની છે.

(૩) લાલ જીભ—જીભ અણી તથા કોર ઉપર હમેશાં જરા લાલ હોય છે, પણ જો આખી જીભ લાલ અથવા ઘણો ભાગ લાલ થયેલો હોય તો માતા, મોઢાનું આવી જવું, પેટનો સોજો અને સોમલનું ઝેર વગેરે રોગનું અનુમાન થાય છે. તાવમાં જીભ અણી ઉપર તેમજ બાજુની કોરપર વધારે લાલ થાય છે.

(૪) ફીક્કી જીભ—શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયા પછી અથવા તાવ, બરોલ, અને તેવી બીજી બિમારીને લીધે શરીરના લોહીનાં રક્તકણ ઓછાં થવાથી જેમ ચહેરા તથા ચામડી ફીકાં પડે છે તેમ જીભ ધોળી અને ફીકીફચ પડી જાય છે.

(૫) મેલી જીભ—રોગમાં જીભ ઉપર સફેદ છારી બાઝે છે ત્યારે તેને મેલી જીભ કહે છે. ઘણા જોરાવર તાવમાં, સખ્ત સંધિવામાં, કલેજાના દરદમાં અને મગજના રોગમાં જીભ મેલી થાય છે. ઝાડના કબજામાં પણ જીભ મેલી થાય છે. જીભની અણી અને બાજુની કોર તરફથી જીભનો મેલ ઓછો થવા માંડે તો સમજવું કે, રોગ નરમ પડે છે પણ જો જીભના પાછલા ભાગ તરફથી મેલનો થર ઓછો થવા લાગે તો સમજવું કે—રોગનો ઘટાડો ઘણો ધીમો થાય છે. જો જીભ ઉપરનો થર જલદીથી નીકળી જાય અને જીભનો તે ભાગ લાલ ચળકતો અને ચીરા પડેલો દેખાય તો સમજવું કે, આંતરડાંમાં કાંઇ સોજો અથવા જખમ થયો છે. જીભનો આવો ફેરફાર ખરાબ નિશાની બતાવે છે. ઘણા દિવસના તાવમાં જીભનો થર ભુરો અથવા તપખીરીયા રંગનો થાય છે અને જીભ ઉપર વચમાં ચીરા પડે છે, તે પણ ભયભરેલા મંદવાડની નિશાની છે. પિતના રોગમાં જીભ ઉપર પીળો મેલ જામે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(આ) [illegible] (Diatom) [illegible]

[illegible]

છે તેને રૂપપરીક્ષા કહે છે. સવારમાં દરદીનો ચહેરો તેજ વિનાનો નિસ્તેજ અને ઝાંખો કે કાળાશ પડતો હોય તો વાતદોષની શંકા થાય છે. જો તે ચહેરો પીળો મંદ અને સુજેલો જણાય તો પિત્તદોષની શંકા થાય છે. જો ચહેરો મંદ તેલીગો [તેલના જેવો તગતગતો] દેખાય તો કફદોષની શંકા થાય છે.

કુદરતી તથા નિરોગી ચહેરો શાંત, અને ભેગોની વગરનો હોય છે. દરદથી ચહેરાનો દેખાવ તરેહવાર રીતે ફેરવાઈ જાય છે. ચહેરાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ અને ચિહ્નો લખીને બતાવી શકાતાં નથી. ચહેરાપરથી રોગની પરીક્ષા કરવી તથા દરદીની સ્થિતિનો ખ્યાલ બાંધવો, એ માત્ર અનુભવ અને મહાવરાથી શીખાય છે. તોપણ નીચે કરેલા વિવેચનપરથી અને ચહેરાપરથી કરવાની પરીક્ષાનો થોડોક ખ્યાલ આવી શકશે:—

(૧) **ચિંતાતુર ચહેરો:**—સખત તાવ અને ભયંકર દરદોની શરૂઆતમાં, આંચકી તથા તાણખેંચના દરદોમાં, દમ તથા શ્વાસના દરદમાં કલેજાના અને ફેફસાના રોગમાં, વગેરે દરદોમાં દરદીનો ચહેરો ફિકરમંદ રહે છે.

(૨) **ફિક્કો ચહેરો**—ઘણું લોહી જવાથી, જીર્ણજ્વરથી, બરોળના દરદથી, ઘણી નબળાઇ, ઘણી ફિકર, બીક, ધાસ્તી વગેરે કારણોથી ચહેરો ફિક્કો થઇ જાયછે. લોહીમાં ફેરફાર થવાથી એટલે લોહીની અંદરનાં રાતાં રજકણો ઓછાં થવાથી આવો ચહેરો થાય છે. સ્ત્રીઓને ઋતુસ્ત્રાવ [દસ્તાન] બહુ જવાથી અથવા નબળા બાંધાની સ્ત્રીઓને બાળક ધાવીને તેના લોહીનું શોષણ ઓછું કરે છે, તેથી તેવી સ્ત્રીઓનો ચહેરો ઘણોજ ફિક્કો લાગે છે.

(૩) **લાલ ચહેરો**—સખ્ત તાવમાં, મગજના સોજામાં અને લૂ લાગે છે તેમાં આંખો લોહી જેવી લાલ થાય છે, ગાલ ગુલાબી અને ઉપસેલા જણાય છે અને આખો ચહેરો રાતો થઈ જાય છે. લાલ ચહેરો થાય ત્યારે સમજવું કે, લોહીનો માથા તરફ તથા મગજમાં વધારે જોસ ચડેલો છે.

(૪) **ફુગાયેલો ચહેરો**—ઘણી નબળાઇ, જીર્ણજ્વર, જળોદળ વગેરે દરદોમાં ચહેરો ફુગાયેલો એટલે થેથરવાળો થાય છે. આંખનાં પોપચાં ચડી આવે છે. ગાલમાં આંગળી દબાવવાથી ખાડા પડે છે અને ચહેરો સૂજી ગયા જેવો દેખાય છે.

(૫) **સોરાયેલો ચહેરો**—જેમ ઝાડની ડાળીનાં પાંદડાં, છાલ, છોલી કાઢવાથી ડાળી સોરાયલી થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે કેટલાક ભયંકર દરદની આખર અવસ્થામાં દરદીનો ચહેરો એવો બને છે. કોલેરામાં મોતની અણીપર જે સીકલ બને છે તે એ જાતનો ચહેરો છે. આવા ચહેરાની નિશાનીઓ આ પ્રમાણે હોય છે:—કાળમાં કચલીઓ, આંખના ડોળા અંદર પેસી ગયેલા અને આંખમાં ખાડા પડેલા, નાક અણીદાર થયેલું, કાનપટી આગળ ખાડા પડી ગયેલા, ગાલ બેસી ગયેલા. હડપચી કરચલી વળેલી અને ચહેરાનો રંગ આસમાની થયેલો હોય છે. જ્યારે કોઇ પણ દરદમાં ચહેરો આવો દેખાય ત્યારે સમજવું કે, દરદી ધાસ્તીમાં અથવા આખર અવસ્થામાં છે.

(૬) **ત્વચાપરીક્ષા**—જેમ ચામડીનો સ્પર્શ કરવાથી ગરમી–ઠંડી વગેરેની પરીક્ષા થઇ શકે છે તેમ ચામડીના ઉપલા રંગ ઉપરથી તેમજ તેના ઉપર કેટલાંક ચાઠાં, ગાંઠો

વગેરે નીકળે છે તે ઉપરથી શરીરના રોગનું કેટલુંક અનુમાન બાંધી શકાય છે. ઓરી, અછબડા વગેરે ફૂટી નીકળવાનાં દરદોમાં પ્રથમ તાવ આવે છે અને તેની મુદતથી સાધ્યાસ્યુ ઘણામાં ગણવામાં આવે છે. પણ ચામડીનો લાલ રંગ તથા તે ઉપર ઝીણા ઝીણા દાણા ખરી પરીક્ષા બતાવી શકે છે. માટે તાવની ગરમી સાથે ચામડીનો રંગ તથા બીજી નિશાનીઓનો પણ તપાસ કરવો. શરીર ઉપરના કોઈ પણ ભાગમાં લાલ ચકામા રતાશવાળો શોજો થાય તો તે લોહીના બગાડથી અથવા પિત્તના દોષથી થયેલો છે એમ સમજવું. જેનો વર્ણ પીળો પડતો જાય તેમાં પિત્તદોષ છે અને ગોરો (સફેદ) પડતો જાય તેના શરીરમાં કફ દોષનો વિશેષ કોપ થતો જાય છે એમ સમજવું. જેના શરીરની ચામડીનો રંગ ભૂખો ભૂખો થઈ અંદર તરડો પડ્યા જેવું લાગે તેના શરીરનું લોહી બગડેલું અને ના'શ ગયેલું સમજવું. કોઢ તેને વધુ જાહેર કરે છે. ચામડી સુધી લોહી નહિ પહોંચવાને લીધે ચામડી ગરમ તથા લુખી પડી જાય છે, ચામડીનો વર્ણ ત્રાંબાના રંગ જેવો તગતગતો થાય તે ઉપરથી અને એક જાતની ચામડીની રતાશ અને તગતગ ઉપરથી ફક્ત એટલે રક્તપિત્તના રોગની પરીક્ષા થાય છે. ચામડી ઉપર ડાઘાં ચાઠાં અને ભાગ પડે છે તે ઉપરથી તાવને અને સારો ખોરાક નહિ મળવાને લીધે લોહીબગાડનું અનુમાન કરી શકાય છે. એક પ્રકારના ચાઠાં અને વિસ્ફોટક ઉપરથી ગરમીના રોગનો નિર્ણય થાય છે. કોલેરાના દર્દ વખતે ચામડીનો તથા નખનો રંગ આસમાની કાળો પડી જાય છે અને તે ભયંકર કાળની નિશાની છે. આવી રીતે ચામડીના રંગ અને તેના ઉપરની જુદી જુદી નિશાનીઓ ઉપરથી જુદા જુદા રોગનું કેટલુંક સંભવિત અનુમાન બાંધી શકાય છે.

(ઉ) મૂત્ર પરીક્ષા—તન્દુરસ્ત માણસના પેશાબનો રંગ બરાબર સૂકા ઘાસના રંગને મળતો હોય છે, ઘાસ નથી લીલું, નથી પીળું, નથી રાતું, નથી કાળું કે નથી ધોળું; પણ એ બધા રંગની છાયાનું હોય છે, તેમજ જે પેશાબ સ્પષ્ટ પીળો નથી, સ્પષ્ટ લીલો નથી, સ્પષ્ટ રાતો નથી કે સ્પષ્ટ સફેદ નથી, પણ બધા વર્ણની છાયાવાળો હોય તે નિરોગી સમજવો. પેશાબ ઉપરથી ઘણા રોગની ઘણી ઉત્તમ રીતે પરીક્ષા થઈ શકે છે. પેશાબ એ લોહીમાંથી જુદું પડેલું નિરુપયોગી પ્રવાહી છે. લોહીને શુદ્ધ કરવા સારુ મૂત્રાશય (કિડની) પેશાબને લોહીમાંથી ખેંચી લે છે અને તેથી જો કાંઈ વ્યાધિ થયો હોય છે તો લોહીનો કેટલોક ઉપયોગી ભાગ પેશાબમાં જાય છે. આથી પેશાબ ઘણા રોગની પરીક્ષા કરવાનું સાધન થઈ પડે છે.

દેશી વૈદકગ્રંથમાં મૂત્રપરીક્ષા અને તે ઉપરથી માલમ પડતા દોષનું સાધ્યાસાધ્ય-પણું નીચે પ્રમાણે બતાવવામાં આવેલું છેઃ—

૧. દેશી રીતે મૂત્રપરીક્ષા—(૧) વાત દોષવાળા રોગીનું મૂત્ર ઘણું તથા કાંઈક વાદળી રંગના જેવું હોય છે. (૨) પિત્ત દોષવાળા રોગીનું મૂત્ર લાલ કસુંબા જેવું અથવા કેસુડાનાં ફૂલના રંગ જેવું પીળું, ગરમ, તેલ જેવું તથા થોડું હોય છે. (૩) કફ દોષવાળા રોગીનું મૂત્ર ઠંડું, તળાવના પાણી જેવું, સફેદ, ફીણવાળું તથા સ્નિગ્ધ હોય છે. (૪) મિશ્ર દોષવાળું મૂત્ર મિશ્ર રંગનું હોય છે. (૫) સન્નિપાત રોગમાં મૂત્ર ઝાંખું કાળું હોય છે. (૬) લોહીના કોપવાળું મૂત્ર સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને રાતું હોય છે. (૭) વાતપિત્ત

[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

દોષવાળાનું મૂત્ર ઘેરા લાલ અથવા કીરમજી રંગનું તથા ગરમ હોય છે. (૮) વાતકફ દોષવાળું મૂત્ર સફેદ તથા બડબડીઆં જેવું હોય છે. (૯) કફપિત્ત દોષવાળા રોગીનું મૂત્ર રાતું પણ ડોળાયેલું હોય છે. (૧૦) અજીર્ણ રોગીનું મૂત્ર ચોખાના ધોવણ જેવું હોય છે. **(૧૧) નવા તાવમાં** મૂત્ર કીરમજી રંગનું તથા ઘણું હોય છે. (૧૨) પેશાબ કરતાં લાલ ધાર થાય તો મોટો રોગ સમજવો, કાળી ધાર થાય તો રોગી મરી જાય, બકરીના મૂત્ર જેવી વાસ આવે તો અજીર્ણ રોગ સમજવો. **(૧૩) સાધ્યાસાધ્ય પરીક્ષા**—રોગ સાધ્ય એટલે સહેલથી મટે એવો છે કે, કષ્ટસાધ્ય એટલે મુશ્કેલીથી મટે એવો છે કે, અસાધ્ય એટલે ન મટે એવો છે, તે જાણવા માટે દેશી વૈદકગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે મૂત્ર પરીક્ષા કરવાનું લખ્યું છે:—સવારમાં દરદીને વહેલો ઉઠાડીને તેનો પેશાબ એક કાચના પ્યાલામાં ઝીલવો. બનતાં સુધી પેશાબની આગલી પાછલી ધાર નહિ લેતાં વચલો પેશાબ પ્યાલામાં ઝીલવો. પછી તે પ્યાલાને સ્થિર રાખી મૂકવો. કલાક સુધી રાખીને તે પ્યાલામાં એક તં ળીવતી ધીમેથી તલના તેલનું ટીપું મૂકવું. નાખેલું તેલનું ટીપું પેશાબમાં પડતાં ફેલાઈ જાય તો રોગ સાધ્ય સમજવો; જો તે ટીપું ફેલાયા વગરનું ઉપર તરી રહે તો રોગ કષ્ટસાધ્ય સમજવો; જો ટીપું પેશાબની અંદર ડુબી તળીએ બેસે અથવા અંદરથી પાછું ઉપર આવી કુંડાળાની પેઠે ફરવા લાગે અથવા તે ટીપું પેશાબમાં પડતાં જ તેમાં છિદ્ર પડી જાય અથવા તેલનું ટીપું પેશાબની સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો.

મૂત્રપરીક્ષાની આવી હકીકત વૈદકના કેટલાક ગ્રંથોમાં લખી છે. આમાંની કેટલી વાત અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે અને કેટલીકને માટે શંકા રહે છે. પેશાબના રંગ વગેરે ઉપરથી વાત, પિત્ત, કફના દોષની પરીક્ષા બતાવેલી છે, પણ જાતે અનુભવ લીધા વિના દરદી કદી વાંચીને પેશાબનો તથા તેના દોષનો નિર્ણય કરી શકે નહિ. સામાન્ય રીતે એટલું સમજવાને અડચણ નથી કે–જે પેશાબમાં વાયુના લક્ષણ હોય તે વાયુ દોષવાળો, પિત્તનાં લક્ષણ હોય તે પિત્ત દોષવાળો, કફનાં લક્ષણ હોય તે કફ દોષવાળો, લોહીનાં લક્ષણ હોય તે લોહીના દોષવાળો અને મિશ્ર દોષનાં લક્ષણ હોય તે મિશ્ર દોષવાળો છે.

૨. અંગ્રેજી રીતે મૂત્રપરીક્ષા—રસાયનશાસ્ત્ર (Chemical Science)ની રીતે મૂત્રની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, તે વધારે વજનવાળી છે. અંગ્રેજી પરીક્ષાની રીતે પેશાબમાં મુખ્ય બે વસ્તુઓ આવે છે, "યુરીઆ" અને "યુરિક ઍસીડ". આ સિવાય તેમાં મીઠું, ગંધકનો તેજાબ, ચુનો, ફૉસફરીક એસીડ, મેગ્નિશિયા, પોટાસ અને સોડા એ સર્વ વસ્તુનાં થોડાં થોડાં તત્વો અને મોટો ભાગ પાણીનો આવે છે; રસાયનવિદ્યામાં કુશળ ડાક્ટરોએ પેશાબનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં નીચે લખેલાં તત્ત્વો બતાવ્યાં છે:—

[illegible]

(૧) [illegible]

(૨) [illegible]

(૩) [illegible]

(૪) [illegible] આવી રીતે [illegible]

(ઍસીડ) નો ભાગ પેશાબમાં વધારે જાય છે તો તેથી પણ અનેક દરદો થાય છે, અને એ પદાર્થો જાય છે એની ચોક્કસ પરીક્ષા થવાથી શરીરમાં અમુક પ્રકારનો વ્યાધિ છે, તે પણ નક્કી થઇ શકે છે.

પેશાબમાં જતા પદાર્થોની પરીક્ષા—પેશાબની પરીક્ષા ઘણી રીતે થઇ શકે છે. કેટલીક વાત પેશાબ નજરે જોવાથી માલમ પડે છે, કેટલીક વાતો રસાયનિક પ્રયોગ કરી જોવાથી સમજાય છે અને કેટલીક વાતો તેમાંના પદાર્થો સૂક્ષ્મદર્શન યંત્રવડે જોવાથી માલમ પડે છે. એમાંની થોડી પરીક્ષા અત્રે આપવામાં આવી છે:—

૧. નજરે જોવાથી—પેશાબના જુદા જુદા રંગ ઉપરથી જુદાં જુદાં દરદનાં અનુમાન બાંધી શકાય છે. નિરોગી પેશાબ પાણી જેવો સ્વચ્છ ને જરા પીળાશપર હોય છે. પેશાબની સાથે લોહીનો ભાગ જતો હોય તો પેશાબ લાલ અથવા કાળો દેખાય છે. કેટલીક દવાઓને લીધે પેશાબનો રંગ બદલાય છે તે વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. પેશાબ થોડો વખત રાખી મૂકવાથી જો તળીએ કાંઇ ડોળનો જમાવ થાય તો સમજવું કે ક્ષાર, લોહી, પરૂ, ચરબી વગેરે કોઈ પણ પદાર્થ પેશાબમાં જાય છે. આલ્બ્યુમીન અને સાકર પેશાબમાં ગળી ગયેલી હોવાથી તેની પરીક્ષા નજરે જોવાથી થઇ શકતી નથી. ક્ષાર પેશાબની સાથે મળી ગયેલો હોય છે, તોપણ જો તે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય છે તો પેશાબ લઇને થોડો વખત રહેવા દેવાથી તે ક્ષારનો તળીએ જમાવ થાય છે. પેશાબ ઉપરથી દરદ પારખતાં નીચેની વાતો લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે,

(૧) પેશાબ ધુમાડીયા રંગનો હોય તો તેમાં લોહીનો સંભવ થાય છે. (૨) પેશાબનો રંગ લાલ હોય તો જાણવું કે તેમાં ખટાણ (ઍસીડ) જાય છે. (૩) પેશાબ ઉપરનાં ફીણ જલદી બંધ ન થાય તો જાણવું કે તેમાં આલ્બ્યુમીન અથવા પિત્ત છે. (૪) પેશાબ ઘેરા પીળા રંગનો હોય તો સમજવું કે તેમાં પિત્ત જાય છે. (૫) પેશાબ ઘેરા ભુરા અગર કાળા રંગનો હોય તો જાણવું કે દરદ પ્રાણઘાતક છે. (૬) પેશાબ પાણી જેવો ઘણો થતો હોય તો મૂત્રાતિસાર (ડાયાબીટીસ ઇન્સીપીડસ) ની શંકા થાય છે. હિસ્ટીરીયાના દરદમાં પણ પેશાબ ઘણો આવે છે અને ઘણો આવે ત્યારે તે પાણી જેવો હોય છે. પેશાબ ઉપર હજારો કીડીઓ ચડે તો નક્કી જાણવું કે મીઠો પેશાબ છે. (૭) જો પેશાબ મેલો–ડોળાયેલો હોય તો સમજવું કે તેમાં પરૂ જાય છે. (૮) પેશાબ લાલ રંગનો અને ઘણો થોડો થતો હોય તો કલેજાનાં, મગજનાં અને તાવના દરદની શંકા થાય છે. (૯) પેશાબમાં ખટાશ (ઍસીડ) વધારે જતી હોય તો સમજવું કે પાચનક્રિયાને હરકત પહોંચી છે. (૧૦) કમળામાં અને પિત્તપ્રકોપમાં પેશાબ ઘણો પીળો અથવા લીલો થાય છે. વખતે તે રંગ એવો તો ઘેરો થઈ જાય છે કે, કાળા રંગની શંકા થાય છે. તેવા પેશાબને હલાવી જોવાથી અથવા તેમાં થોડું પાણી મેળવી જોવાથી પેશાબની પીળાશ માલમ પડશે.

૨. રસાયન પ્રયોગથી—પેશાબમાંની જુદી જુદી વસ્તુઓની પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે કરવાથી કેટલીક વાત સમજી શકાય છે.

(૧) પિત્ત—પેશાબના રંગ ઉપરથી પિત્તનું અનુમાન બાંધી શકાય છે અને રસાયનિક રીતે પરીક્ષા કરવાથી વિશેષ ખાત્રી થાય છે. પેશાબનાં થોડાં ટીપાં કાચના પ્યાલામાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કોઇ ખાટી ચીજમાં બીંજવવામાં આવશે તો તેનો નારંગી અથવા ગહામી રંગ જતો રહેશે અને પાછો હતો તેવો પીળો રંગ થશે. આવી રીતે પેશાબની પરીક્ષા કરવા સારૂ "ટરમેરિક પેપર" તૈયાર આવે છે; પણ તેની ગેરહાજરીમાં હળદરમાં બોળેલો બ્લોટીંગ પેપર કામ આવશે.

ખટાશ—પેશાબમાં ખટાશ એટલે એસીડ વિશેષ જતો હોય તેથી પણ ઘણાં દર્દો થાય છે. ખટાશની પરીક્ષા કરવા સારૂ લીટમસ પેપર તૈયાર આવે છે તે અગર તેની ગેરહાજરીમાં ધોળા બ્લોટીંગ પેપરને કોબીજના રસમાં બોળવો અને સૂકવવો. આથી બ્લોટીંગ પેપરનો રંગ બદલાઇને બ્લ્યુ એટલે આસમાની થશે. આ પેપરનો એક કટકો પેશાબમાં બોળવો. જો પેશાબમાં ખટાશ વધારે હશે તો તેનો રંગ બદલાઇને રાતો થશે. ખટાશના પ્રમાણમાં વધતો ઓછો રાતો થશે.

(ऊ) મળપરીક્ષા—ઝાડા ઉપરથી પણ કેટલાંક દરદોની પરીક્ષા થઇ શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઝાડા ઉપરથી પણ રોગનું સાધ્યાસાધ્યપણું પારખી શકાય છે. દોષ પ્રમાણે ઝાડાની પરીક્ષાઃ-(૧) **વાત** દોષવાળાનો મળ ફીણવાળો, રૂક્ષ, ધુમાડાના રંગ જેવો અને ચોથો ભાગ પાણી સરખો હોય છે. (૨) **પિત્ત** દોષવાળાનો મળ લીલો, પીળો, ગંધવાળો, ઢીલો તથા ગરમ હોય છે. (૩) **કફ** દોષવાળાનો મળ ધોળા રંગનો. કાંઇક સુકો અને કાંઇક ભીનો તથા ચીકણો હોય છે. (૪) **વાતપિત્ત** દોષવાળાનો મળ પીળો અને કાળો, ભીનો તથા અંદર ગાંઠોવાળો હોય છે. (૫) **વાતકફ** દોષવાળો મળ ભીનો, કાળો તથા પરપોટાવાળો હોય છે. **પિત્તકફ** દોષવાળાનો મળ પીળો તથા ધોળો હોય છે. (૭) ત્રિદોષનો મળ ધોળો, કાળો, પીળો, ઢીલો તથા ગાંઠાવાળો હોય છે. (૮) અજીર્ણનો ઝાડો ગંધાતો અને ઢીલો હોય છે, (૯) જળોદરનો ઝાડો અતિ ગંધવાળો અને ધોળો હોય છે. (૧૦) મરણકાળનો ઝાડો અતિ વાસ મારતો, રાતો, જરા ધોળો, માંસ જેવો તથા કાળો હોય છે. જે દરદીનો ઝાડો પાણીમાં ડુબી જાય છે તે દરદી બચતો નથી. આ સિવાય જુદાં જુદાં દરદોમાં જુદી જુદી જાતના પાતળા, કઠણ તથા જુદા જુદા રંગવાળા ઝાડા થાય છે.

પાતળો ઝાડો—અપચાથી અથવા સંગ્રહણીના દરદથી પાતળા ઝાડા થાય છે. ઝાડામાં ખોરાકનો કાચો ભાગ દેખાય ત્યારે સમજવું કે—બરાબર પાચન થયું નથી. આંતરડાંમાં પિત્તનો વધારો થવાથી પણ ઝાડા નરમ પાતળા આવે છે. અતિસાર અને કોલેરાના ઝાડા પાણી જેવા પાતળા આવે છે. ક્ષયના રોગમાં જો કોઇ કારણ વગર ઝાડા પાતળા આવે તો સમજવું કે દરદી બચવાનો નથી.

કઠણ ઝાડો—હમેશ કરતાં સખ્ત ઝાડો આવે એ કબજીયતની નિશાની છે. હરસવાળા રોગીને હમ્મેશાં સખ્ત ઝાડો આવે છે અને તેથી ઘણી વખત સફરાનો સુંવાળો ભાગ છોલાતાં તેમાંથી લોહી પડે છે. પેટમાં કે સફરામાં વાયુ રહેતો હોય તેમને હમ્મેશાં કબજી રહે છે અને ઝાડો સખ્ત તથા થોડો ઉતરે છે. કાળજામાં પિત્તની ક્રિયા બરાબર ન ચાલવાથી અને જોઇએ એટલા પ્રમાણમાં પિત્ત પેદા નહિ થવાથી અથવા મળને આગળ ધકેલવા માટે આંતરડામાં તંગ ઢીલા થવાની જોઇએ એટલી તાકાદ નહિ હોવાથી ઝાડો કઠણ આવે છે.

લોહીવાળો ઝાડો—ઝાડાની સાથે મળેલું લોહી કે આમ (૫૩) પડે તો સમજવું કે મરડો થયો છે. હરસમાં તથા રક્તપિત્તના દરદમાં લોહી ઝાડાથી અલગ પડે છે, એટલે ઝાડો ઉતર્યા પહેલાં અથવા ઝાડો ઉતરી ગયા પછી લોહીની ધાર પડે છે. કાળજાના વ્ય

પ્રકરણ ૪ થું.

દેશી તથા અંગ્રેજી નિદાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ.

nation about Ayurvedic & Alopathic Pathology.

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनं ॥

નિયા દોષો (વાત, પિત્ત, કફ) એ સર્વ રોગોનું કારણ છે અને
૫ અનેક પ્રકારનું અપથ્ય સેવન છે. આયુર્વેદનિદાન જે આર્યવૈદ્ય-
ામ ગ્રંથ ગણાય છે, તેના ઉપર લખ્યા વાત પ્રમાણે, શરીરના
ર એ ત્રણ દોષથી થાય છે અને ત્રણ દોષોને કોપાવનાર
. આહારવિહારના અહિત વર્તનથી વાત, પિત્ત અને કફ દોષે છે
: નાના પ્રકારનાં દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત યુક્તિથી સિદ્ધ છે.
એવું પણ સિદ્ધ કરે છે કે, તમામ દરદો એ ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન
ને દૂષિત કરનાર અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહાર છે.
ર સિદ્ધાંત ભલે એવો નિરાદિત છતાં યુક્તિ પુરઃસર છે;
આ નિદાન સહજ સમજમાં આવે એવું નથી. ઇન્દ્રિયનિ-
ારની ક્રિયાઓ અને તેમાં થતા ફેરફારની સૂક્ષ્મ સમજણ હોય
જ્ઞા સમજી શકાય અને રોગોના યથાયોગ્ય કારણો સમજી
ય યોગ્ય શકાય. આહારવિહારના અયોગ્ય વર્તનથી શરીરમાં
ર અને તેથી ચોક્કસ રોગ ઉત્પન્ન થયો, પણ એ દોષનો કોપ
અને તેથી શરીરની ચાલતી ક્રિયામાં શું રૂપાંતર થયો
જાય છે. રોગનિદાનના આવા અપૂર્ણ જ્ઞાનથી આપણે
ેા ઉપર અંધારામાં કાંકાં મારીએ છીએ. અમદાવાદની
૧ સિવિલ સર્જન પાસે જીંદગીના વીમા માટે શરીર પરીક્ષા
ન.

નિર્ણય થઈ શકે છે. ઘણાંએક દરદો ચિંતા, ભય, ક્રોધ, કામવિકાર વગેરે માનસિક કારણો માંથી જન્મ પામે છે અને તે શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી બરાબર સમજી શકાતાં નથી. એવાં કારણો દરદીને યુક્તિથી પુછવાથી અથવા તેના સંબંધીઓ કે સહવાસી મિત્રોને પુછવાથી જ હાથ લાગી શકે છે. માથું દુખવાનાં ઘણાં કારણો હોય છે. માથામાં ગરમી, આંતરે કબજો, ધાતુનું જવું, પ્રદર, કાન તથા દાંતનું દરદ વગેરે ઘણાંએક દરદો માથું દુખવાનાં કારણરૂપ હોય છે. માથું દુખવાનાં આ કારણો શોધી કાઢવામાં "નાડીપરીક્ષા' કેટલેક દરજ્જે કામ કરી શકે છે, પણ નાડીથી આવી સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાનો પાકો અનુભવ હોય તો બાકીની બીજી પરીક્ષા આ ઠેકાણે નકામી છે અને ત્યારે માથું દુખવાનું કારણ શોધી કાઢવાનો ઘણો આધાર દરદીને પુછીને તેના પાસેથી કઢાવેલી હકીકતપર રહેલો છે. કેમકે એવા કારણોથી માથું દુખ્યા કરતું હોય તો આમોનીયા સુંઘાડવાથી કાંઇ માથાનું દરદ મટતું નથી. વળી દાંતના કે કાનના રોગથી માથું દુખ્યાનું કંટાળા ભરેલું દરદ થયું છે, એ વાતની ભાગ્યેજ કોઇને શંકા થાય છે. આ વાત કેટલાકના માનવામાં પણ આવતી નથી; પણ ખરેખર એ વાત ખરી છે અને એવા પણ પ્રસંગો બને છે કે—માથું દુખવાના ઘણા ઘણા ઉપાય કરીને થાકી ગયા પછી જ્યારે આ ખરૂં કારણ હાથ લાગે છે; ત્યારે તે કારણ દૂર કરવાનો ઉપાય કરતાં માથાનું દરદ પણ દૂર થાય છે; પરંતુ કાન વહેતો હોય તેને લીધે માથું દુખે છે એ વાત દરદી તો સ્વપ્નમાં પણ જાણતો હોતો નથી અને કાનનું દરદ પણ દરદીની હકીકત સિવાય બીજી રીતે જાણી શકાતું નથી, તો પછી આવી આવી હકીકત દરદી પાસેથી કઢાવ્યા વિના બીજી કઇ પરીક્ષાથી જાણી શકાય કે—માથાનું દરદ કાનના દરદને લીધે થયું છે ? આ સર્વ હકીકત ઉપરથી ખાત્રી થશે કે-દરદીએ હાથ લાંબો કરીને વૈદ્યની પરીક્ષા લેવા કરતાં વૈદ્યને પોતાની પરીક્ષા આપવી એ વધારે સલામતી ભરેલો રસ્તો છે, એમ સમજીને પોતાની સર્વ હકીકત વૈદ્યની પાસે જાહેર કરવી અને વૈદ્યે નાડીપરીક્ષાનો આડંબર કરી દરદીને ખાલી ભ્રમિત અને ભયભીત નહિ કરતાં તેને ધીરજથી પુછી પુછીને આગલા પાછળનાં દરદો તથા બનાવોની સર્વ હકીકતથી વાકેફ થઇ દરદનું ખરૂં કારણ શોધી કાઢવું.

દરદનો ખરો નિર્ણય કરવા માટે કોઇ પણ નવો કે અજાણ્યો દરદી આવ્યો કે તેને થોડી વાર બેસવા દેવો. બહારથી ચાલીને આવેલો દરદી સ્વસ્થ થાય એટલામાં તેનો ચહેરો, આંખો વગેરે જોઇ લેવાં, પછી તેની બન્ને હાથની નાડી તપાસવી. ત્યાર પછી તેના દરદની હકીકત સાંભળવી. દરદીએ પોતાના દરદની કહેલી હકીકત સાંભળી લીધા પછી તેની ખાત્રી કરવા સારૂ શરીરના જે જે ભાગ તપાસવા ઘટે તે તપાસવા તથા વિશેષ હકીકત મેળવવા માટે દરદીને પુછી પુછીને દરદના સંબંધની આગલી પાછલી સર્વ હકીકતથી જાણીતા થવું. દરદીની જાત, ધંધો, સ્થિતિ, રહેવાનું સ્થળ તથા તેને કાંઇ વ્યસન હોય અથવા પ્રથમ કોઈ રોગ થઇ ગયો હોય તે સર્વ વાતથી વાકેફ થવું, એટલુંજ નહિ પણ દરદીનાં માબાપના શરીર સંબંધી સ્થિતિથી પણ વાકેફ થવું, કેમકે ઘણાંએક દરદો એવાં કારણોથી જન્મ પામેલાં હોય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

દેશી તથા અંગ્રેજી નિદાનનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

Some Explanation about Ayurvedic & Allopathic Pathology.

सर्वेषां चैव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥

અર્થ—સર્વ રોગોનું કારણ (વા. નિ. ૧૪) એ બંને દોષોનું [illegible] છે અને તે દોષોના કોપનું કારણ અનેક પ્રકારનું અહિત સેવન છે. આયુર્વેદ [illegible] શાસ્ત્રમાં નિદાનનો સંબંધ [illegible] છે. [illegible] થઈ દેહ [illegible] નિ. ૧૪ એ બંનુ [illegible] છે અને [illegible] રોગોને [illegible] આહારવિહાર છે. આહારવિહારના [illegible] [illegible] ૧૪ [illegible] અને રોગોના એ બંનુ [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે એ [illegible] સિદ્ધ છે. આ રીતે [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] છે અને એ બંનુ રોગોને [illegible] અહિતકર આહાર અને અહિતકર વિહાર છે. આયુર્વેદશાસ્ત્રનો આ નિદાન [illegible] વિસ્તૃત [illegible] છે; પરંતુ યુરોપિયન [illegible] આ નિદાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એટલે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આહારવિહારના અહિતકર [illegible] [illegible] રોગો કે રોગોનો [illegible] તો [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] એટલે [illegible] [illegible] રીતે [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] નિદાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અંધારામાં [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનુભવો અને [illegible] [illegible] અંધારામાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિવિધ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શરીર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] આ [illegible] થઈ આવે છે. તેમનું કહ્યું કે, "Native Physicians are groping in the dark," એટલે કે દેશી વૈદ્યો અંધારામાં આથડીયા મારે છે. કહેવાનો મતલબ એ હતી કે, શરીર કાપીને તેની અંદરના જુદા જુદા ભાગો જોયા વિના તથા તે તે ભાગોમાં શું શું ક્રિયા કેવી રીતે થાય [illegible] સમજ્યા વિના રોગનું નિદાન કરવું એ અંધારામાં બાચકા જેવું છે. આ [illegible] [illegible] નથી. આપણું શરીરશાસ્ત્ર [illegible] છે અને દેશી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] વિના નથી આવતું કે, [illegible] [illegible] નિદાન [illegible] આધારભૂત થઈ પડે.

આપણા વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં રોગનાં જે કારણો આપ્યાં છે તે અંગ્રેજી વૈદ્યકશાસ્ત્રે આપેલાં કારણો સાથે ઘણુંખરું મળતાં હોય છે. રોગનાં લક્ષણો પણ જુદાં હોઈ શકે નહિ; પરંતુ રોગની સંપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે, એટલે કે જ્વરમાં શરીરમાં ઉષ્ણતા વધે છે તે કેવી રીતે અને શા માટે વધે છે અને પરસેવો આવે છે એટલે ઉષ્ણતા ઓછી થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે, તેની શાસ્ત્રીય સમજણ દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે નથી આપી અને તે સમજણ કદાચ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર સંબંધી ઉંડું જ્ઞાન ધરાવનારા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ ગુરૂમુખથી જાણી લેવાના હેતુથી જાણી જોઇને આપી નથી અગર તો એવા ગ્રંથોનો લોપ થયો હોય. દાખલા તરીકે, જ્વરનિદાન સંબંધી જ વિચાર કરીએ તો, આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જ્વર સંપ્રાપ્તિ વિષે સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેલું છે કે "આમાશયમાનો દોષ રસધાતુમાં મળી કોઠાના અગ્નિને બહાર કાઢીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે." અહીં કોઠાનો અગ્નિ એટલે શું. તે વિષે કોઇ પણ ગ્રંથમાં જોઇએ એવો ખુલાસો કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં પરસ્પર કાંઇક વિરૂદ્ધ જાય એવી વાતો પણ જોવામાં આવે છે. શરીરમાં પરસેવો થાય છે તે શું છે અને પરસેવો થવાથી તાવની ઉષ્ણતા કમી પડે છે તેનું કારણ શું, તે વાત શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિનાના વિદ્વાનો અનુભવથી સમજે છે; પરંતુ વૈદ્યક જ્ઞાનવાળા હાલના કેટલાક વૈદ્યો આ વાત સમજાવી શકશે નહિ. તાવમાં માથાપર ઠંડક શા માટે મૂકવામાં આવે છે; નાસ એટલે ધામ શા માટે લેવામાં આવે છે અને ઉના પાણીમાં પગ શા માટે બોળવામાં આવે છે, તે સઘળા સરખી શાસ્ત્રીય વાતો છે. બરફ મૂકવાથી તાવ ઓછો થાય છે એટલું જ સમજવું બસ નથી, પણ બરફ મૂકવાથી અંદર શું ક્રિયા થઈ અને ગરમી શી રીતે ઓછી થઈ તે સમજવાની વાત છે. પાણીના ઘડા ઉપર ભીનું કપડું વીંટવાથી અંદરનું પાણી વધારે ઠંડું થાય છે એ વાત આપણે સૌ જાણીએ છીએ, પણ ત્યાં શું ક્રિયા થઇ તે આપણામાંના થોડાજ સમજે છે. શરીરમાં જ્વર રૂપે ઉષ્ણતા વધવાનું કારણ અંગ્રેજીમાં વૈદ્યકશાસ્ત્ર એવું બતાવે છે કે, વિષ એટલે ઝેરની જાતિનો કોઇ નુકસાનકારક પદાર્થ લોહીમાં મળે છે; આ પદાર્થને પકાવી બહાર કાઢવા માટે લોહીની ઉષ્ણતા વધે છે. લગભગ સ્વતંત્ર બધા જ્વરમાં પરસેવાનો અટકાવ થયો હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે, દોષનો પાક કરવા માટે લોહીની ઉષ્ણતા વધવી જોઇએ. આર્યવૈદ્યકમાં દોષનું પાચન કરવાનો વિધિ છે તેનો જ મતલબ છે. શરીરમાંથી નિરંતર ચાલુ રહેતો પરસેવો બંધ પડવાથી ઉષ્ણતા (તાવ) છે અને વિશેષ પરસેવો થવાથી ઉષ્ણતા કમી થાય છે. ઉનાળામાં બહારની ઉષ્ણતાને લીધે શરીરની ઉષ્ણતા નિયમિત કરવા માટે પરસેવો વધીને શરીરની વધારાની ઉષ્ણતાને કાઢી નાખે છે. શિયાળામાં બહાર ઠંડી પડવાને લીધે શરીરની ઉષ્ણતા કાયમ રહેવા માટે પરસેવો ઓછો આવે છે. આ એક કુદરતી રસાયનિક ફેરફાર છે અને એજ નિયમ લક્ષમાં રાખીને નિદાન તથા ઉપાયો કરવામાં આવે તો જ યોગ્ય રીતે ઉપચાર કર્યો ગણાય. એજ રીતે આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રમાં અતિસાર રોગની સંપ્રાપ્તિમાં એવું કહેલું છે કે, શરીરની અંદરના દ્રવરૂપ ધાતુઓ (રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત, રક્ત) અત્યંત દુષ્ટ થઈને અગ્નિ મંદ કરી મળ સાથે મળીને વાયુ વડે નીચે (ગુદામાર્ગે) વારંવાર વહે છે, તેને અતિસાર કહેવો. અંગ્રેજી વૈદ્યક અતિસારની સંપ્રાપ્તિ આ પ્રમાણે જણાવે છે. "અતિસારનો પ્રારંભ શરૂ થયા પહેલાં સંપ્રાપ્તિની સ્થિતિમાં અતિસારનાં જે કારણો બતાવેલાં છે, તે કારણોને

લીધે શરીરના બહારના ભાગોમાંથી રક્તનો પ્રવાહ અંદરના ભાગમાં વધારે ધસી જવા માંડે છે અને તેથી આંતરડાંમાંની ત્વચામાં શરદી જેવો એક પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકાર માત્ર આંતરડાંમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. તે રસવિકાર નાકમાં બને તો સળેખમ, નાકસુર વગેરે કહેવાય, શ્વાસનળીમાં તથા ફેફસાંમાં બને તો કફ અથવા ખાંસી કહેવાય અને આંખમાં બને તો આંખ ઉઠી કહેવાય. વાસ્તવિક રીતે એ વિકારો પણ તે સ્થાનના અતિસાર છે. શરીરમાં જ્યાં જ્યાં આવો રસ અથવા દ્રવરૂપ પ્રવાહી વિકાર પામે છે ત્યાં ત્યાં અંદરની ત્વચા ક્ષોભ પામે છે અને રક્તવાહિનીઓ રક્તથી બહુ જ ભરાઇ જાય છે, તેથી તેમાંથી રક્તનું વહેવું બંધ પડીને રક્તનો ત્યાં સંચય થાય છે. શરીરમાંની કોઇ પણ રક્તવાહિનીઓમાં આ પ્રમાણે લાંબા વખત સુધી રક્તનો સંચય થયો કે કેટલીક વેળા તે રક્તમાંથી પાણીરૂપ પ્રવાહી ઝરવા માંડે છે. અતિસારના રોગમાં આ ક્રિયા આંતરડાંની અંદરની ત્વચામાં થાય છે અને ક્ષોભ પામેલી એ ત્વચામાંની કેશવાહિનીઓમાંથી પ્રવાહી ઝરવા માંડે છે. આ અંદરની ત્વચા વધારે ક્ષોભ પામે છે તો મરડો થાય છે, ક્ષત પડે છે અને પાતળા પ્રવાહીને ઠેકાણે લોહી, પરુ વગેરે પદાર્થો પડે છે." આર્યવૈદકમાં અર્શરોગનાં જે મૂળ કારણો આપ્યાં છે તે કારણો ખરાં છે; પરંતુ હરસ એટલે માંસના મસા જેવી સ્થિતિ શી રીતે બંધાઇ તેનું સ્પષ્ટ કારણ પ્રયોગથી જોયું હોય એવું જણાતું નથી. આહારવિહારના વિરુદ્ધ સેવનથી અર્શરોગ થાય છે અને પિત્તના દોષથી પિત્તના અર્શ, કફના દોષથી કફના અર્શ, રક્તના દોષથી રક્તના અર્શ ઇત્યાદિ જાણવું જ બસ થશે નહિ. આ કારણ બાકી સમજવું છે. ગુદાદ્વારમાં અર્શ જેવી સ્થિતિ બંધાવાનું કારણ એ છે કે, ગુદાદ્વાર તથા તેની આસપાસની શિરાઓની રચના એવી છે કે, ઘણીવાર સુધી બેસી રહેવાની ટેવથી અથવા મળાવરોધને લીધે ઝાડે જતાં ઘણીવાર સુધી કરાંઝવાથી ગુદાદ્વારની શિરાઓમાંના લોહીના ફરવાનો અટકાવ થઇ ત્યાં તે લોહીનો થોડો થોડો સંચય થાય છે અને તેને લીધે તે શીરાઓ ફુલે છે અને મસાનું રૂપ લે છે. તીખા તથા દાહકારક પદાર્થો ખાવાપીવામાં આવે છે તથા ઝાડાનો કબજો થાય છે તેથી તે હરસમાં દાહ તથા વરમ થાય છે અને તેથી અતિવેદના થાય છે. કદી કદી તે મસા ફુટીને લોહી વહે છે, એવો એલોપથીનો અભિપ્રાય છે.

આર્યવૈદકશાસ્ત્રમાં રોગના ઘણા વર્ગો અને તેના પેટા ઉપવર્ગો છે. અંગ્રેજી વૈદકના રોગનું વર્ગીકરણ કાંઇક જુદું છે. એક જ્વર પ્રકરણ લઇએ તો જેમ દેશી વૈદકમાં જ્વરના અનેક ભેદ છે તેમ અંગ્રેજીમાં પણ છે. પણ દેશીમાં જેમ તેર પ્રકારના સન્નિપાત છે તેમ અંગ્રેજીમાં નથી. આર્યવૈદકમાં જ્વરનાં ખાસ લક્ષણ ઉપરથી તેનાં નામ જુદાં જુદાં રાખવામાં આવ્યાં હોય એમ જણાય છે. દેશી વૈદકના તંદ્રિક સન્નિપાતને જ અંગ્રેજીમાં ટાઇફૉઇડ અને પ્રલાપક સન્નિપાતને જ ટાઇફસ નામ આપવામાં આવેલું હોય એમ જણાય છે. કાનના મૂળમાં ગાંઠ થાય છે તે લક્ષણ ઉપરથી કર્ણક અને થુંક સાથે લોહી પડે છે તે લક્ષણ ઉપરથી રક્તષ્ઠીવી એવા સન્નિપાતના ભેદ આર્યવૈદકમાં પડયા જણાય છે. એલોપથીવાળાઓ કર્ણકનો ટાઇફસમાં અને રક્તષ્ઠીવીનો ન્યુમોનિયામાં સમાવેશ કરે છે. આર્યવૈદકમાં શીતળા, ઓરી, અછબડા વગેરેને જ્યારે માધવનિદાનના કર્તાએ મસૂરિકા રોગનું જુદા રોગ તરીકે નિદાન આપેલું છે ત્યારે વળી વાગ્ભટ્ટ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ વિસ્ફોટક નામના વર્ગમાં તેનો સમાવેશ કર્યો જણાય છે. આ બધા વિસ્ફોટકનો ઉપદ્રવ બહારની

ઝેરી ઉડતી હવાથી થાય છે માટે તેને વિસ્ફોટક નામ આપેલું જણાય છે અને તેની સાથે એ મુખ્ય ચિન્હ હોવાથી અંગ્રેજી વૈદકમાં આ મસૂરિકા રોગની ગણના પ્લેગ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે જાતિના જ્વરની સાથે કરવામાં આવી છે.

આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રમાં રાજ્યક્ષ્મા એટલે ક્ષય અને ઉરઃક્ષત એ બેને જુદા જુદા રોગ ગણવામાં આવ્યા છે. વળી રાજ્યક્ષ્માના વ્યવાયશોષી, વાર્ધક્યશોષી ઇત્યાદિ સાત ભેદ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં પણ ઉરઃક્ષતશોષી, એવો ક્ષયનો પ્રકાર બતાવેલો છે. વળી કાસ રોગના પાંચ પ્રકારમાં પાછા ક્ષતકાસ અને ક્ષયકાસ એવા બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે. આ ક્ષતકાસમાં અને ઉરઃક્ષતમાં કાંઇ વિશેષ પ્રકારનો ભેદ હોય એમ લાગતું નથી. આ બધા પ્રકારો ફેફસાંની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે ઉરઃક્ષત રોગને જુદો પાડવાની જેમ જરૂર નહોતી તેમ ક્ષતકાસને પણ જુદો પાડવાની જરૂર નહોતી, એવું બોલવાનું ડાક્ટરોને કારણ મળે છે. એલોપથીમાં ન્યુમોનિયા નામનો રોગ છે એજ આર્યવૈદ્યકનો ઉરઃક્ષત રોગ છે. આ ઉરઃક્ષત તથા ક્ષતક્ષય આઘાતથી એટલે છાતીને કોઇ પ્રકારનો ધક્કો લાગવાથી મુખ્ય કરીને થાય છે. અંગ્રેજી વૈદ્યકમાં એ રોગનું મુખ્ય અને નિત્યનું કારણ શરદી અથવા ઠંડી લાગવાનું બતાવેલું છે.

આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હિક્કા (હેડકી), અરોચક, છર્દિ (ઉલટી), તૃષ્ણા (તરસ), ઇ ઇત્યાદિ કેટલાકને મુખ્ય રોગ તરીકે ગણવામાં આવેલા છે. અંગ્રેજીમાં એમાંનો કોઇ પણ રોગ નથીઃ પણ તે બધા જુદા જુદા રોગમાં થનારા વિકારો અથવા લક્ષણો છે.

મૂર્છા એ જેમ બીજા કેટલાક રોગનું એક લક્ષણ છે તેમ સ્વતંત્ર રોગ પણ છે. સં મૂર્છા રોગની સંપ્રાપ્તિ કહેતાં આર્યવૈદ્યક એવું જણાવે છે કે, શરીરમાં સંજ્ઞાવાહક જે નાડીઓ છે તેનો વાતાદિક દોષથી અવરોધ થાય છે તેથી સુખ–દુઃખના જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અતિ લોહી જોવાથી અથવા રક્તની વાસ લેવાથી કેટલાકને મૂર્છા આવી જાય છે, તે કેવળ મનને લાગેલો આઘાત છે. આર્યવૈદ્યકમાં તેને માટે જે કલ્પના કરી છે તે કાલ્પનિક છે એવું ડાકટરો કહે છે. મૂર્છારોગ મગજમાં થનારા રુધિરાભિસરણના ફેરફાર અને બહુધા રક્તસંચયથી થાય છે. મૂર્છારોગના એક પ્રકારને સન્યાસરોગ કહે છે ને તે જ એલોપથીનો **એપોપ્લેક્સી** (માથાપર લોહી ચડી જવાથી જે રોગ થાય તે) રોગ છે.

ઉન્માદરોગના આર્યવૈદ્યકમાં ૭ ભેદ જોવામાં આવે છે. વળી ભૂતોન્માદના જુદા જુદા આઠ દશ પ્રકાર માધવાચાર્યે બતાવેલા છે. એમ કહી શકાય કે, ઉન્માદરોગના આવા ભેદ પાડીએ તો અસંખ્ય થાય અને અસંખ્ય ભેદોમાં માણસ માત્રની ગણના આવી જાય. એ દષ્ટિથી તો જે માણસોમાં વાતાદિ ત્રણ શારીરિક દોષો અને સાત્વિક, રાજસી અને તામસી એ ત્રણ માનસિક વૃત્તિઓ સમાન અવસ્થામાં ન હોય તે બધા ઉન્માદી કહેવાય અને વસ્તુતઃ તેમજ છે. પણ અહીં તો મગજના છેક ફટકેલા અથવા છેક ઉદાસીન રોગીઓને જ ઉન્માદરોગમાં મૂકેલા સમજવાના છે. અંગ્રેજીમાં ઉન્માદરોગના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર આપેલા છે; ૧, એક્યુટમેનિયા, ૨. મેલનકોલિયા અને ૩. ડિમેન્સ્યા, જેનાં લક્ષણો તે રોગમાં આપવામાં આવશે. મનની જુદી જુદી અવસ્થાભેદથી આ રોગની કલ્પનાઓ

રવામાં આવી છે. આયુર્વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણે મનનું વહન કરનારા મજ્જાતંતુઓ હૃદયમાં
, અંગ્રેજી મત પ્રમાણે મગજમાં છે. આધુનિક શોધ પ્રમાણે મગજ એજ મનનું સ્થાન છે, તે મગજના ઘણા ભાગ અને તેમાં ઘણા મજ્જાતંતુઓ છે. જે જે ભાગમાં કે મજ્જાતંતુમાં વિકાર થાય છે તે તે મનનો ભાગ વિકાર પામે છે અને આગળ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે, મગજના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા મનના ભાગ તથા તેની મનોવૃત્તિઓ રહે છે. કપાળના ડાબા ભાગ તરફ મગજનો એક ભાગ છે તેમાં ભાષાજ્ઞાનના સંસ્કારો રહે છે. કોઇ વાર જમણી બાજુનો પક્ષપાત રોગ થાય છે તેમાં સ્મૃતિનો નાશ થવાથી દરદી સર્વ પદાર્થોનાં નામ વિસરી જાય છે અને બોલી શકતો નથી. આ સ્થિતિ કપાળનો ડાબો ભાગ વિકૃત થવાથી થાય છે. રક્તસ્રાવ વગેરે કારણોથી તે ભાગપર બોજો પડે છે તેથી મજ્જાતંતુઓ તથા તેનાં સૂક્ષ્મચક્રોની ક્રિયા બંધ પડે છે. માણસ પડી જાય છે અને ઉપલાજ કારણથી બેભાન થઇ તેને પક્ષપાત થાય છે. અપસ્માર એ પણ મગજનોજ રોગ છે.

વૈદ્યકગ્રંથોમાં વાતરોગની મોટી સંખ્યા આપી છે. અંગ્રેજી મત પ્રમાણે તેમાંના કેટલાક વાતરોગ મજ્જાતંતુના વિકારથી થનારા છે, કેટલાક કોઠાના વિકારથી થનારા છે અને કેટલાક સંધિ વિકારથી થનારા છે અને તેથી વાતરોગનું વર્ગીકરણ યુક્તિસિદ્ધ નથી, એમ ડાક્ટરો કહે છે. આ વિષે થોડો વિશેષ ખુલાસો અત્રે કરવાની જરૂર છે.

આક્ષેપક વાયુ જેને અંગ્રેજીમાં કનવલ્શન્સ કહે છે તે મજ્જાતંતુપર લોહીનું દબાણ થવાથી તેનો ક્ષોભ થવાને લીધે થાય છે. આ સ્થિતિમાં મજ્જાતંતુનો સંકોચ થાય છે. લોહીમાં કોઈ દોષનો સંચાર થવાથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકોના આ રોગને બાલગ્રહ નામ આપવામાં આવેલું છે અને એ જ બાલગ્રહને અંગ્રેજીમાં ઇન્ફન્ટાઇલ કનવલ્શન્સ કહે છે.

અપતંત્રક વાયુને જ અંગ્રેજીમાં હિસ્ટીરિયા કહે છે. કેટલાક ગ્રંથકારો અપતંત્રકને અપતાનકથી જુદો રોગ ગણે છે અને કેટલાક તે બન્નેને એક જ રોગ ગણે છે. અંતરાયામ, બાહ્યાયામ, દંડાપતાનક, હનુસ્તંભ વગેરે અપતંત્રકના જ પ્રકારો છે. અંગ્રેજીમાં આ બધાનો સમાવેશ ટીટેનસ એટલે ધનુર્વામાં કરેલો છે. લક્ષણોના મળતાપણાને લીધે જ કેટલાક વૈદ્યકકારોએ અપતંત્રક અને અપતાનકને એક જ રોગ ઠરાવેલો જણાય છે. આ અપતંત્રક એટલે હિસ્ટીરિયા નામના વાતવ્યાધિનાં અંગ્રેજીમાં સેંકડો જુદાં જુદાં લક્ષણો બતાવવામાં આવેલાં છે અને તેના પર મોટા મોટા ગ્રંથો લખાયા છે.

અપતાનક—રોગ જખમથી અથવા બીજા અંતરગત કારણથી થાય છે. આધુનિક શોધ પ્રમાણે આ રોગ જ્વરની પેઠે લોહીમાં કાંઇ સૂક્ષ્મજંતુ જવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું સિદ્ધ થયું છે. જખમથી પણ ધનુર્વા થાય છે.

પક્ષાઘાત—એ શરીરની શિરા કે સ્નાયુના વિકારનો રોગ નથી. તેનું મૂળ પણ મગજમાં જ છે, એવું અંગ્રેજી વૈદક સિદ્ધ કરે છે. લોહીના વધારાથી અથવા લોહીનો સ્રાવ થવાથી અથવા કાંઇ બીજા દોષનો સંચય થવાથી ગતિતંતુઓ ઉપર દબાણ થવાને લીધે મગજનો ઐચ્છિક વ્યાપાર એટલે તેનો હુકમ ગતિ કરવાવાળા માંસરજ્જુઓમાં પહોંચતો

નથી. આ પ્રમાણે ગતિ બંધ પડે છે એટલે આ રોગ થાય છે. ડાક્તરો આ રોગને મગજ કાંઈ પણ સંબંધ હોવાની ના પાડે છે. એવીજ રીતે કમરમાંથી નીચેનો અરધો ભાગ જાય છે તેને કોઈ પક્ષાઘાત કહે છે અને કોઈ એકાંગરોગ કહે છે. તે પણ મગજ ઉત્પન્ન થાય છે, એવું અંગ્રેજી વૈદક કહે છે. વાતરોગનો એક ભેદ અર્દિત છે, જેને દીઓ વા કહે છે. તેને અંગ્રેજી વૈદક 'ફેસ્યલ પેરેલિસીસ' એટલે મોંનું ઝલાઈ જવું છે. પક્ષાઘાતની પેઠે જ આ વ્યાધિ મગજ સાથે સંબંધ રાખે છે. એ જ પ્રમાણે કંપ અને જિહ્વાસ્તંભ વગેરે માટે સમજવું. વાતવ્યાધિના જે બીજા કેટલાક નાના નાના દ જેવા કે સ્તંભ, રૂક્ષ, મૂકત્વ, પ્રલાપ, નિદ્રાનાશ, શીતતા, રસાજ્ઞતા, રોનકી ઇત્યાદિ દ બધાં બીજા દર્દોનાં પરિણામિ લક્ષણો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. તૂની, પ્રતુની, અ પ્રત્યાધ્માન વગેરે કેટલાક વાતવ્યાધિ સ્વતંત્ર નથી પણ કોઠાના વિકારની સાથે સંબંધ રાખે

આ પ્રમાણે વાયુની સાથે સંબંધ નહિ રાખનારા અનેક રોગો અથવા રોગોનાં લક્ષણોને પણ " વાતરોગ " ના પેટામાં નાખી દીધા છે અને તેથી અંગ્રેજી ડાક્ટરો વૈદ્યકના નિદાનને અપૂર્ણ ગણે છે. આ અપૂર્ણતાના બચાવમાં આપણો એક ખુલાસો છે તે એ કે, જે જે રોગોમાં અથવા વિકારોમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવ્યું છે તે રોગો અને વિકારોને વાત રોગમાં દાખલ કરેલા જણાય છે, એટલું જ નહિ પણ " નર્વસ સિસ્ટમ " એ જ આર્યવૈદ્યકનો "વાતવ્યાધિ" છે, કેમકે મગજમાં ફેરફાર કામમાં વાયુની જ પ્રધાનતા છે. પક્ષાઘાત વગેરેના વિવાદીત નિદાન સંબંધી એવો કરી શકાય કે, મજ્જાતંતુઓમાં જે ઇચ્છિકશક્તિ રહેલી છે તે વાયુને આધીન છે, વાયુ વિના ગતિ નથી, માટે મજ્જાતંતુઓની ગતિનો નાશ થવો એટલે મજ્જા ઓમાં વાયુ રૂપ જે શક્તિ છે તેનો નાશ થવો, એમ માનીએ તો તે ખોટું નથી. કબૂલ કરવું જોઈએ કે, વાતરોગના કેટલાક પ્રકારો મગજની સાથે સંબંધ રાખે છે, જે આધુનિક શોધકોએ વધારે સારી રીતે સમજાવી છે.

દેશીવૈદ્યકમાં જે રોગને " વાતરક્ત " કહે છે તે રોગ સંબંધી બહુ ભૂલ ભરેલી જણ ચાલે છે. કેટલાક તેને રક્તપિત્ત (રગતપીત) ના નામથી ઓળખે છે અને રગતપીતથી આ રોગને જુદો સમજે છે. આ રોગને જ અંગ્રેજીમાં ' ગાઉટ ' કહે છે તપીત અને વાતરક્ત આ બન્ને રોગમાં ઘણો તફાવત છે. રગતપીત જેટલો ભયંકર ગણાય છે એટલો આ વાતરક્ત ભયંકર ગણાતો નથી. રગતપીતના પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો રક્તમાં જોવામાં આવે છે, રગતપીત એ સંસર્ગજન્ય રોગ છે, આર્યવૈદ્યક જેને કહે છે તેનાં સર્વ લક્ષણો રગતપીતમાં માલમ પડે છે. વાતરક્તમાં મહાકુષ્ઠનું એક પણ નથી. રગતપીત રોગ બહુધા ગરીબ ભીખારીઓને થાય છે અને વાતરક્ત રોગ પૈસાદાર સૂખી લોકોને થાય છે. રગતપીતનો રોગ આરંભમાં નાક, કાન, ગાલ ઉપર થાય છે ત્યાંથી સર્વ શરીરપર પ્રસરે છે. વાતરક્ત રોગ પ્રથમ પગ ઉપર થાય છે અને વિશેષ પગ ઉપર જ રહે છે. આ પ્રમાણે આ બંને રોગ જુદા જુદા છે. સુશ્રુતે વાતરક્ત સ્વતંત્ર ગણેલો નથી, પણ તેનો વાત વ્યાધિમાં સમાવેશ કર્યો છે. વાતરક્તને વા ગણવાનું કારણ એવું જણાય છે કે, તે રોગમાં વાયુના જેવા સણકા તથા કળતર છે. ગાઉટ રોગમાં પણ મુખ્ય લક્ષણ એ જ આપેલું છે.

અંગ્રેજી મત પ્રમાણે વાતરક્ત એટલે ગાઉટ એ એક જાતનો સંધિવા છે. સુશ્રુતાચાર્યે તેના સંપ્રાપ્તિમાં એવું કહ્યું છે કે "દૂષિત થયેલી વાત સર્વે જગ્યાએ વાતરક્તજન્ય રોગો ઉત્પન્ન કરે છે." અષ્ટાંગ હૃદયકાર વાગ્ભટાચાર્ય પણ વાતરક્તમાં સોજા તથા મંથરતા બતાવેલ ગણાવેલાં છે. આ વર્ણન અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં આમવાત એટલે સ્વતંત્ર રોગ રુમેટિઝમ નથી પણ તેથી એમ કહેવાય નહિ કે, તેમને આમાં જેટલા રોગની માહિતી નહોતી. તેમનું આમવાત રોગનો સમાવેશ વાતરક્ત વિભાગ જ કરેલું જણાય છે. અંગ્રેજી ગાઉટ (અર્થાત્ ઉપરનો વાતરક્ત) અને રુમેટિઝમ (સંધિવા) એ બે રોગોને આર્યરીતે અનુક્રમે વાતરક્ત તથા આમવાત એવા નામ આપેલાં જણાય છે અને તે આયુર્વેદકારો, નિદાનસ્થાને જ એક જાતના ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યા આવે છે. અંગ્રેજીમાં સંધિવા એટલે એક રોગ ગણાવેલ નથી. આટલા વિવેચન ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, અંગ્રેજી ગાઉટ તથા સંધિવા એ પ્રકારાંતરે સમજવા જ બે રોગ છે; તેના પ્રમાણે તે બે રોગોને આયુર્વેદ વાતરક્ત ગણાવે તથા આમવાતને ગણાવે તો ખોટું નથી.

આમવનિદાનમાં વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ એવી બતાવી છે કે, "દૂષિત વાયુનો કોપ થઈને તેમાં દૂષિત રક્ત ભળે છે અને હાથ-પગના સાંધાઓને વળગી કરડવા તથા ફાટવા અને તેનું અનુપાન આપવાથી રક્ત દૂષિત થઈ બંધ કરે છે અને અરુચિ પણ થાય છે, ત્યારે આ રોગ થાય છે." અંગ્રેજી સંપ્રાપ્તિ આ પ્રમાણે છે:—"જે લોકો કસરત તથા શરીર શ્રમ કરતા નથી તથા માંસ-મત્સ્યનું વિશેષ સેવન કરે છે તેમના શરીરમાં યુરિક ઍસિડનો વધારો ઉત્પન્ન થાય છે. આથી ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થતાં ક્ષાર જમાને સારી રીતે નહિ નીકળતાં અને તેથી તે ક્ષાર પછી સાંધામાં એકઠા થાય છે અને પછી સંધિસ્થાન સોજો, આદિ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે." રક્ત દૂષિત થવું એ પણ છે, અને નિદાનમાં આવે છે. પણ જે ક્ષાર શરીરમાં જમા થાય છે તે નહિ તેમ કોઈમાં એટલો ફેર સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલો વિશેષ ખુલાસો અંગ્રેજી વૈદક આપે છે.

આમવાત રોગનું વિવેચન વાતરક્તની સાથે ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. દેશી વૈદક કહે છે કે ભોજન બાદ પચ્યા વગર અને ખોરાકમાં એવી કસરત ન થાય તો જઠરાગ્નિ મંદ પડે અને તેથી દૂષિત થયેલો વાયુ આમને દરેક સ્થાનમાં લઈ જાય છે. ત્યાંથી ઘણું દોષથી નિબિડ થઈ નાડીઓને ભરી દે છે. આ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે વાયુ તથા કફનો તે સાથે પ્રકોપ થઈ કંઠમાં જાય છે અને બહુ જોર કરે છે તો તમામ સાંધાઓમાં અતિ પીડાકારક સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. અંગ્રેજી વૈદક વાતરક્તના જેટલો જ ખુલાસો કરે છે. વાતરક્તમાં યુરિક ઍસીડનો અને આમવાતમાં લૅક્ટિક ઍસીડનો સંચય થવાનું જણાવે છે. વાતરક્તનો સોજો ઓછો હોય છે અને આમવાતનો સોજો મોટો હોય છે. આમવાતનું એક વિશેષ ચિહ્ન એ છે કે, તે રોગવાળાને હૃદયમાં પણ એક પ્રકારનો વિકાર થાય છે અને જો તેમાં સુધારો થતો નથી તો તે રોગીને કાયમનો હૃદરોગ થાય છે. આર્ય વૈદકમાં પણ આમવાત સાથે હૃદયગ્રહ નામના વિકારનું લક્ષણ બતાવેલું છે.

દેશી વૈદકમાં શૂળ નામનો સ્વતંત્ર રોગ છે. અંગ્રેજીમાં તેને મુખ્ય રોગ ગણેલો નથી. તેને કોઈના રોગનું એક લક્ષણ માનેલું છે. કોઠામાં મળનો, અપક્વ અન્નનો તથા વાયુનો સંચય થાય છે ત્યારે તથા હોજરીમાં અને આંતરડામાં કૃમિ, મળ, ગાંઠી, અજીર્ણ વગેરે

વિકારો થાય છે ત્યારે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાય કલાઇ તથા સીસાનું કામ કરનારા કારીગર લોકોના શરીરમાં તે ધાતુની અસર જવાથી તે કારણથી પણ શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાય માધવનિદાનમાં પરિણામશૂળ નામનો જુદો રોગ ગણેલો છે; પણ ચરકાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તે સ્વતંત્ર રોગ તરીકે ક્યાંઇ આપેલો નથી. નિદાન સંબંધી વિચાર કરતાં માધવાચાર્ય કહે છે કે "આમાશય સંબંધી કાંઇ વિકાર થયો હોય તેમાં જમવાથી, જમ્યા પછી કોઇ વેળાએ શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણું કરીને અન્નનો વિદાહ થઇ ખટાશ ઉત્પન્ન થવાથી શૂળ પેદા થાય છે." એજ પ્રમાણે ઉદાવર્તરોગની જ્યારે માધવાચાર્યે મુખ્ય રોગમાં ગણના કરી છે, ત્યારે પ્રાચીન આચાર્યોએ અને આધુનિક અંગ્રેજી વૈદ્યોએ તેને સ્વતંત્ર રોગમાં ગણેલો નથી. વાગ્ભટ્ટના સૂત્રસ્થાનમાં મળમૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી નાના પ્રકારના વ્યાધિ થાય છે એવું લખ્યું છે. આવા વેગના અવરોધથી જે પરિણામ આવે છે તેને જ ઉદાવર્ત્ત કહેલું છે. આર્યવૈદ્યકમાં આનાહ નામનો રોગ સ્વતંત્ર આપેલો છે અને અંગ્રેજીમાં તેને જ મળતો રોગ ટિમ્પેનાઇટિસ કરીને આપેલો છે. આર્યગ્રંથો પ્રમાણે આ રોગ આમાશય (હોજરી) તથા પકવાશય (આંતરડાં)માં થાય છે.

ગુલ્મરોગને અંગ્રેજીમાં એબ્ડોમિનલ ટ્યુમર્સ કહે છે. જેવી શરીરના બહારના ભાગમાં ગ્રંથિ–ગાંઠ થાય છે, એવીજ ગ્રંથી અંદર થાય છે, તેને ગુલ્મ કહે છે. આ ગ્રંથી સિવાય પેટમાં એક પ્રકારનો સંચય થઇ ગાંઠ જેવો કાંઇક થર બાઝે છે તેને વિદ્રધિ કહે છે. વળી આપણામાં જેને અર્બુદ કહે છે તેની માંસાર્બુદ નામની એક જાતિ છે તેને અંગ્રેજીમાં કેન્સર કહે છે. આ કેન્સરરોગ શરીરની અંદર પણ પેટના કોઇ પણ ભાગમાં થઇ શકે છે. ગર્ભાશયમાં જેમ રક્તગુલ્મ થાય છે તેમ અર્બુદ પણ થાય છે અને તેથી તે બન્ને જુદા જુદા રોગ છે એમ સમજી તેનું નિદાન કરવું. માંસાર્બુદ અથવા કેન્સર જો આમાશયમાં થયો હોય છે અને ઘણે દિવસે પાકીને ફુટે છે તો તેનું લોહી મોં વાટે ઉલટી દ્વારા વહેવા લાગે છે. આર્યવૈદ્યકમાં પિત્તગુલ્મ છે તેનાં લક્ષણો માંસાર્બુદમાં પણ જોવામાં આવે છે. આર્યવૈદ્યકમાં ગુલ્મ અને વિદ્રધિ એવા બે જુદા જુદા રોગ બતાવેલા છે, તેનું કારણ એ જણાય છે કે, વિદ્રધિ ફુટે છે અને ગુલ્મ ફુટતો નથી.

હૃદ્રોગમાં અને અંગ્રેજી 'હાર્ટડિઝીઝ' માં ઘણો તફાવત છે. માટે એ બન્ને એકજ રોગ માનીને તેનો ઉપચાર થાય તો ભૂલ થાય. અંગ્રેજીમાં હાર્ટડિઝીઝનું જે વર્ણન તથા લક્ષણો આપેલાં છે તે આર્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવ્યાં નથી. આર્યવૈદ્યકે હૃદ્રોગને અસાધ્ય માનેલો નથી અને અંગ્રેજીમાં હાર્ટડિઝીઝને અસાધ્ય માનેલો છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ થવાની જરૂર છે. આ હૃદ્રોગનાં આપણા વૈદ્યકારોએ જે લક્ષણો આપેલાં છે તે પ્રમાણે તો, અગ્નિમાંદ્ય તથા કૃમિ એ વિકારોમાં હૃદયમાં જે દરદ થાય છે અથવા અશક્તિની સ્થિતિમાં હૃદયમાં જે વેદના થાય છે તે દરદને તથા વેદનાને હૃદ્રોગ એવું નામ આપેલું જણાય છે. કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ એવો તેનો એક પ્રકાર છે તે પ્રકાર એજ કૃમિરોગમાં થનારૂં હૃદયશૂળ હશે. અનુભવ અને અનુભવી ઉપચારકોના લેખો ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, હૃદયમાં બે પ્રકારથી દરદ થાય છે. એક તો હૃદયના સ્થાનમાં કાંઈ સ્થાનિક રોગો અથવા હૃદયમાં પડદાઓની કાંઇ વિકૃતિ થવાથી થાય છે અને બીજા પ્રકારનું હૃદયનું દરદ આમાશય તથા પકવાશયનાં દરદોને લીધે થાય છે. અંગ્રેજીમાં જેને હાર્ટડિઝીઝ કહે છે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કહે છે. અંગ્રેજીમાં જેને સ્ટ્રીક્ચર ઓફ યુરેથ્રા કહે છે તેનેજ ઘણું કરીને આર્યવૈદ્યકમાં મૂત્રોત્સંગ કહીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં વૈદ્યકના મત પ્રમાણે જે લોકો પરમો મટાડવા માટે જલદ દવાઓની પીચકારીઓ લે છે તેમને આ મૂત્રોત્સંગ થાય છે. વાતકુંડલિકા દરદ પરમામાં તેમજ મળાવ રોધ, મૂત્રારમરી વગેરે દરદોમાં થાય છે. બસ્તીના આગલા ભાગમાં એક પિંડ (પ્રોસ્ટેટ ગ્લાંડ) છે તે વૃદ્ધિ પામે છે તેને આર્યવૈદ્યકમાં 'અષ્ઠીલા' અને અંગ્રેજીમાં 'એન્લાર્જમેન્ટ ઓફ પ્રોસ્ટેટ' કહે છે. ચોથો 'વાતબસ્તિ' પ્રકાર છે, તેને જ અંગ્રેજીમાં 'રિટેન્શન ઓફ યુરિન' કહેતા હશે; કેમકે તેમાં મૂત્રનો અટકાવ થાય છે. આ રોગમાં મૂત્રશલાકા (પેશાબ કાઢવાની સળી) નો ઉપયોગ કરવો પડે છે. પાંચમો પ્રકાર 'મૂત્રાતીત' કરીને છે. બસ્તિના સ્નાયુઓ ઢીલા પડવાથી આ રોગ થાય છે, ઘણું કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં આ રોગ થાય છે. વળી એક પ્રકાર 'મૂત્રક્ષય' કરીને છે. આ 'મૂત્રક્ષય' માં મૂત્ર આવતું બંધ પડે છે, પણ તે મૂત્રમાર્ગના સંકોચને લીધે નહિ પણ રક્તમાંનું મૂત્ર મૂત્રપિંડોમાં આવતું બંધ પડે છે તેને લીધે પેશાબ આવતો નથી. કૉલેરા જેવા દરદોમાં જ્યાં આવી રીતે પેશાબ બંધ પડે છે ત્યાં મૂત્રલ દવાઓ આપવી કે દરદીને પાણીમાં બેસાડવો કે મૂત્રશલાકાનો ઉપયોગ કરવો, તે ઉપાયો બધા નકામા છે. અહીં મૂત્રપિંડમાંની પૃથક્કરણ ક્રિયા બંધ પડે છે, માટે તે ક્રિયા ચાલતી થાય એવા ઉપાયો કરવા જોઇએ. વળી એક 'મૂત્રગ્રંથી' નામનો પ્રકાર છે. કેટલાકના માનવા પ્રમાણે આ મૂત્રની ગાંઠ નથી પણ મૂત્રાશય એટલે બસ્તિમાં એક અસાધ્ય ગ્રંથિ થાય છે. મૂત્રશુક્ર એટલે પેશાબની સાથે વીર્ય જાય છે. 'ઉષ્ણવાત' જેને આપણે ઉનવા કહીએ છીએ, તે 'મૂત્રકૃચ્છ્ર' રોગનો જ એક ભેદ ગણીએ તો ગણાય. 'મૂત્રસાદ' નામના મૂત્રઘાતના પ્રકારને અંગ્રેજીમાં 'સિસ્ટીટીસ' કહે છે. આ પ્રકારનાં મૂત્રઘાતમાં બસ્તિ પ્રદેશની અંદરની ત્વચાનો વરમ થાય છે. 'વિડ્ઘાત' નામના મૂત્રઘાતમાં, મલાશય તથા બસ્તી પાસે પાસે અડીને આવેલી હોવાથી તેમાંથી એકમાં વ્રણ થઇને બીજામાં ફુટ કરે છે અને તેથી મલાશયનો મળ બસ્તિમાં આવીને પેશાબ વાટે વહે છે. આવું દરદ ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે. 'બસ્તિકુંડલ' એ બસ્તિ ઉપરની ગ્રંથી હોય એમ જણાય છે.

પ્રમેહ રોગને માટે ભારે ગોટાળો ચાલે છે. દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સંબંધથી હાલમાં જે પરમાનો રોગ વધી પડયો છે તે અને આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જે વીશ પ્રકારના પ્રમેહ કહેલા છે તે સર્વાંશે એક જ રોગ ન હોય. દુષ્ટ યોનીના ચેપથી જે પરમો થાય છે તે ઉપદંશ અથવા ગરમીની જાત છે. દુષ્ટ યોનીથી થતો પરમો ચેપી રોગ છે અને આર્યવૈદ્યકમાં વીશ [illegible]રના પ્રમેહમાંના એક પણ પ્રકારને ચેપી ગણવામાં આવેલો નથી. વળી આર્યવૈદ્યકમાં ૨૦ [illegible] પ્રમેહ આપ્યા છે. જે પ્રમેહમાં એકલો પેશાબ જ વધારે થાય છે અને તેની સાથે [illegible]ઇ પ્રકારનો બીજો પદાર્થ પડતો નથી તેને 'ઉદકમેહ' કહેલો છે. એ ઉદકમેહને જ અંગ્રેજીમાં 'ડાયાબીટીસ ઇન્સીપીડીસ' નામ આપેલું છે. જે પેશાબમાં સાકર જાય છે તે રોગને અંગ્રેજીમાં 'ડાયાબીટીસ' કહે છે. આર્યવૈદ્યકમાં 'ઇક્ષુમેહ' (શેરડીના રસ જેવો મીઠો પેશાબ) તથા 'શીતમેહ' એવા જુદા જુદા પ્રકાર આપ્યા છે, પણ અંગ્રેજીમાં તે પ્રકારોનો સમાવેશ 'ડાયાબીટીસ' એટલે 'મધુપ્રમેહ' નામથી ઓળખાતા રોગમાં જ કરેલો જણાય છે, કેમકે તે બધા પ્રકારના પ્રમેહમાં પેશાબ મીઠો ઉતરે છે. મધુપ્રમેહ અને તેને મળતા ઇક્ષુમેહ વગેરે પ્રકારોમાં જેમ સાકર પડે છે તેમ 'સિકતામેહ,' 'સુરામેહ' તથા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સ્વતંત્ર ગણેલો નથી. અંગ્રેજી મત પ્રમાણે સોજા એ જુદા જુદા રોગમાં પ્રાપ્ત થનારૂં એક લક્ષણ માત્ર છે. આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્રમાં શોથરોગ જુદો ગણ્યો છે. જુદા જુદા ઘણા રોગોમાં શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં સોજો દેખાઇ આવે છે. જેમકે પાંડુરોગમાં, જીર્ણતાવમાં, પ્લીહ તથા યકૃતના દરદોમાં, ક્ષયમાં સંગ્રહણીમાં ઇત્યાદિ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં સોજો આવવાનાં જે કારણો છે, તે જ રોગો છે અને સોજો એ તેનું લક્ષણ છે. અંગ્રેજીમાં આ ડ્રોપ્સી રોગની એ ત્રણ જાત કહેલી છે. હાર્ટનું ડ્રોપ્સી, લીવરનું ડ્રોપ્સી, કિડનીનું ડ્રોપ્સી ઇત્યાદિ. આર્યવૈદ્યકમાં વાતજન્ય શોથ, પિત્તજન્ય શોથ, કફજન્ય શોથ એવા વિભાગ પાડેલા છે. આર્યવૈદ્યકમાં વાતજન્યશોથ, એ જ અંગ્રેજી હાર્ટનું ડ્રોપ્સી અને કફજન્ય શોથ એજ અંગ્રેજી કિડનીનું ડ્રોપ્સી હોય તો હોય અને આપણો પિતજન્ય શોથ એ અંગ્રેજી લીવરનું ડ્રોપ્સી હોય. આપણામાં સોજાના બીજા અભિઘાતજન્ય વિષજન્ય એવા ભેદ છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે આગંતુક કારણોથી આવેલા સોજા છે, કેમકે વાગવાથી અને ઝેરનો સંસર્ગ થવાથી પણ અંગપર સોજો આવે છે. ઔષધોપચારની અનુકૂળતા માટે, આ પ્રમાણે શોથરોગના જુદા જુદા ભેદ પાડેલા જણાય છે અને તે યુક્તિસિદ્ધ નથી એમ કહી શકાતું નથી.

દેશી અને અંગ્રેજી નિદાનનું કાંઇક સ્વરૂપ તથા રોગોનું વર્ગીકરણ સમજવા માટે ઉપર મુખ્ય મુખ્ય રોગો સંબંધી વિવેચન કરેલું છે. અહીં વિશેષ વિવેચનની જગ્યા નથી, તોપણ આટલા વિવેચનપરથી વૈદ્યવિદ્યાના શોધક અભ્યાસીઓ અને અનુરાગીઓને વિચાર કરવાનો ખોરાક મળશે, એવી આશાથી આ પ્રકરણમાં દાખલ કર્યું છે. આ વિષયોમાં મતભિન્નત્વ ઘણું છે અને દેશીવૈદ્યકના 'વાત–પિત્ત–કફ' ત્રિદોષ સિદ્ધાન્તના ઉંડા પાયાને એક દમ ઉખેડી નાખવાનું કામ સહેલું નથી, કેમકે તેનું મુળ અને રહસ્ય ઘણું ઉંડું હોવું જોઇએ, પણ વૈદ્યકનાં અભ્યાસીઓ અને સાધારણ જિજ્ઞાસુઓની સમજ માટે રોગનિદાન એટલે રોગોનાં કારણો તથા સંપ્રાપ્તિની સાદી સમજણ બસ છે.

ભાગ ૬ ઠો.

૪. અવલેહ—જે મુખ્ય વસ્તુનો અવલેહ (ચાટણ) કરવાનો હોય તેનો સ્વરસ લેવો અથવા ક્વાથ કરી તે ક્વાથ ગાળી લેવો. પછી તે પાણીને ફરીથી ધીમા તાપથી બળવા દઈ ઘાટું થવા દેવું. તેમાં મધ, ગોળ અથવા સાકર તેમ જ ઘી અને તેલ પણ મેળવવામાં આવે છે. અવલેહ પરિપક્વ તૈયાર થયો કે નહિ, તે જાણવા માટે તેને પાણીથી ભરેલા પ્યાલામાં નાંખવાથી ડુબીને તળીએ બેસે તો બરાબર થયો જાણવો. માત્રા ૦॥ થી ૧ તોલો.

૫. પાક—પાક બનાવવાની જુદી જુદી રીત છે. સાધારણ વિધિ એ છે કે, જે ચીજનો પાક બનાવવો હોય તે ચીજનું ચૂર્ણ કરીને તેને લગભગ સોળગણા કે વીસગણા દૂધમાં રાંધીને તેનો માવો કરવો અને તે માવાને ઘી નાંખીને ચૂલા ઉપર રાખી હલાવીને દાણો પાડવો; અથવા દવાના ચૂર્ણને પ્રથમ ઘીમાં શેકી રાતો દાણો પાડવો અને તૈયાર માવાનો જુદો દાણો પાડવો. આ તૈયાર થયેલા દાણાના વજન બરાબર સાકરની ચાસણી કરવી. ચાસણી ત્રણતારી આકરી થાય એટલે તે દાણો તથા પાકમાં નાંખવાનો બીજો તેજાનો, બદામ, પસ્તાં વગેરે મેવો તથા અભ્રક, બંગ વગેરે દવાઓ નાંખવી હોય તે નાંખવી અને પછી થોડી વાર હલાવી ઠરવા દેઈને પછી એક સપાટ પહોળા વાસણમાં ઘી ચોપડીને પાક ઠારવો. ઠરી ગયા પછી ચપ્પુ વતી આંકા પાડીને ચોસલાં પાડી ઉખેડી લેવાં. લાડુ પણ થઇ શકે.

૬. આસવ—પાણીમાં ઉકાળ્યા વિનાના ઓષધોને ઠંડા પાણી સાથે મોં બંધ કરેલા વાસણમા અમુક મુદત સુધી ભરી મુકવાથી આસવ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં અરિષ્ટ માટે ઉકાળો ૫ શેર, મધ ૬॥ શેર, ગોળ ૧૨॥ શેર અને પાણી ૩૨ શેર; આસવ માટે ચૂર્ણ ૧॥ શેર, બાકી મધ, ગોળ, પાણી અરિષ્ટ પ્રમાણે.

૭. અરિષ્ટ--કોઈ દવાના ઉકાળાના પાણીમાં અમુક પ્રમાણમાં ઓષધોનું ચૂર્ણ નાંખીને અમુક મુદત સુધી મોં બંધ કરેલા માટીના વાસણમાં રાખી મુકવાથી જે પ્રવાહી દવા તૈયાર કરવામાં આવે તેને અરિષ્ટ કહેવામાં આવે છે.

૮. ગુગલ--જે ઓષધો ગુગળના યોગથી બનાવવામાં આવે છે તેને ગુગળ અથવા ગુગ્ગુળ કહેવામાં આવે છે, જેમકે 'યોગરાજ ગુગળ,' 'ત્રિફળા ગુગળ,' 'કૈશોર ગુગળ' ઈત્યાદિ.

૯. મુરબ્બા--જુદી જુદી વસ્તુના મુરબ્બાની કૃતિમાં કેટલોક ફેર હોય છે, પણ સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, મુરબ્બાની ચીજ બહુ સખ્ત હોય તો તેને ટોચીને કે જરા બાફ આપીને (જેમકે આમળાં), તથા છાલ હોય તો તે છાલ કાઢી અંદરના ગરભના ટુકડાને બાફીને (જેમકે કહોળું, બીલાં); પછી તે વસ્તુના વજનથી ત્રણગણી સાકરની એકતારી ચાસણી કરીને તેમાં તે વસ્તુ નાંખવી; રૂચિ પ્રમાણે તેમાં એલચી, કેસર નાંખવામાં આવે છે. મુરબ્બો ઠરે એટલે બરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી રાખી મુકવો. કેટલીક મુદત રહ્યા પછી જ મુરબ્બો સ્વાદમાં તથા ગુણમાં સારો થાય.

૧૦. શરબત—જે વસ્તુનું શરબત બનાવવું હોય તેનો રસ, અર્ક અથવા ઉકાળો ખેંચવો. પછી સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં તે રસ, અર્ક અથવા ઉકાળો નાંખવો. દવામાં સ્વાદિષ્ટ અનુપાન તરીકે તેમજ ઉષ્ણકાળમાં ઠંડક માટે શરબત વપરાય છે.

૧૧. ઘી—ઘૃત—જે વસ્તુનું ઘી સિદ્ધ કરવું હોય તેનાં સ્વરસ કે કલ્કથી ચારગણું ઘી લેવું અને ઘીથી ચારગણું પાણી અથવા દુધ અથવા ગોમુત્ર લેવું. જો સુકી વનસ્પતિ

હોય તો ૧૬ ગણા પાણીમાં તેનો કવાથ કરવો અને તે કવાથમાં ઉપરના પ્રમાણે ઘી વગેરે મેળવી ધીમે તાપથી પાણીનો ભાગ બળી જાય, ઔષધિનો ભાગ રહી કલ્ક થઈ જાય અને ઘી ચોખ્ખું પડી રહે ત્યારે ઘી તૈયાર થયું સમજી ગાળી લેવું. કલ્ક તરીકે નાખેલી વસ્તુઓના રંગ પ્રમાણે ઘી તૈયાર થશે. ઘી ખાવાની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા છે; ઘી સિદ્ધ કરવામાં તાપ જરૂર ધીમો ધીમો આપવો. ઘી પાકવાની પરીક્ષા એ છે કે, તેની અંદરનો કલ્ક આંગળી ઉપર લઈ દાબીને વાળી જોતાં વાટ વળાય તો જાણવું કે, કલ્કમાંનું સત્વ ઘીમાં આવી ગયું છે. વળી તે કલ્ક અગ્નિ ઉપર નાખવાથી કાંઈ પણ તડતડ અવાજ થાય તો પાણી બળી ગયું નથી એમ જાણવું. આ પાકના ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે. ૧. મૃદુ, ૨. મધ્યમ, ૩. ખર. ઘી કે તેલ પકવતાં કલ્કમાં પાણીનો કંઈ ભાગ રહી જાય તે મૃદુપાક, કલ્કમાં પાણી પણ ન રહે, તેમ કલ્ક બળવા પણ ન પામતાં નરમ રહે, તે મધ્યમપાક અને કલ્ક બળી જેવો કાળો થઈ જાય તે ખર (ખરો) પાક. એથી વધારે તાપ લાગીને કલ્ક કોલસા જેવો બળી જાય તો તે તેલ કે ઘી કામ લાગે નહિ. મૃદુપાક નાકમાં ટીપાં પાડવા માટે, ખરપાક શરીરે ચોળવા માટે અને મધ્યમપાક સર્વ કાર્યોમાં ઉપયોગમાં આવી શકે.

૧૨. તેલ—તૈલ—તેલ પણ ઘીની પેઠે જ સિદ્ધ થાય છે. ઘી સિદ્ધ કરવામાં ઘી અને તેલ સિદ્ધ કરવામાં તેલનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૩ ફાંટ—ઔષધ ભાગ ૧ના ચૂર્ણને આઠ ભાગ ગરમ પાણીમાં બે કલાક ઢાંકી રાખવા કે માટીના વાસણમાં પલાળી રાખી તે પાણીને ગાળી લઈને ઉપયોગમાં લેવું. ઉકાળેલા પાણીમાં બાર કલાક રહેલા હિમમાં પણ ૧૨ કલાક થયું જણાય છે. ૧ ફાંટની માત્રા તોલા ૮ છે. તેમાં મધ નાખવું હોય તો તોલો ૧ નાખવું.

૧૪. પુટપાક—કોઈ પણ લીલી વનસ્પતિને વાટી ગોળો કરી તેની પર, એરંડા કે જાંબુના પાનમાં વીંટી માટી કપડમાટીનો આગળ જેટલો થર કરી છાણાંની અંદર મૂકવું. ગોળો લાલ થાય ત્યારે કાઢી લઈ માટીનો થર દૂર કરી ગોળો નીચોવી લેવો. વનસ્પતિ સૂકી હોય તો પાણીમાં વાટીને ગોળો કરવો. આ રસને ‘પુટપાક’ કહે છે. તે પીવાની માત્રા ૨ થી ૪ તોલાની સમજવી. તેમાં મધ રૂ. ૦॥ થી ૧ ભાર નંખાય.

૧૫. અર્ક—ફૂલ કે લીલા પદાર્થોમાંથી વરાળ દ્વારા તત્વ શુદ્ધ કરવું હોય ત્યારે અર્ક કાઢવાનું યંત્ર (Retort) લેઈ તેમાં પાણી તથા પદાર્થ નાંખીને બાફ કરી અને તે બાફને નળીવાટે ઠારીને બીજા વાસણમાં ઉતારે છે.

૧૬. રસક્રિયા—કોઈ પણ વસ્તુના ચૂર્ણને ષોડશ (૧૬ ગણા) પાણીમાં બાફીને આશરે આઠમા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે પાણીને ગાળી લઈને ફરી તે પાણી ઉકળતાં ઘટ્ટ થતાં જેવો પાકો પદાર્થ થાય તેને રસક્રિયા અથવા ઘન કહેવામાં આવે છે.

૧૭. રાગ-સરકો—ખાટા પ્રવાહી જેવાં કે—શેરડીનો રસ, જાંબુનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ, બંધ બાટલીઓમાં રાખી મૂકવામાં આવે તેનો સરકો બની જાય છે. ખાટી કે તીખી વસ્તુઓમાં સાકર મેળવી રાખી મૂકવાથી તેનો રાગ કે સરકો બને છે.

૧૮. સ્વરસ—લીલી અથવા સૂકી વનસ્પતિમાંથી તેનો જે રસ ખેંચી લેવો તેને સ્વરસ કહે છે. લીલી વનસ્પતિને વાટીને નીચોવી તેનો રસ કાઢવામાં આવે છે અને સૂકી

વનસ્પતિને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરીને બમણા પાણીમાં ૨૪ કલાક ભીંજવી રાખીને પાણી ગાળી લેવામાં આવે છે. વળી જે લીલી વનસ્પતિમાંથી વાટીને નીચોવવાથી રસ નીકળતો ન હોય તેને વાટીને બમણા ઠંડા પાણીમાં ૨૪ કલાક ભીંજવી રાખી તે પાણીનો સ્વરસ તરીકે ઉપયોગ કરવો. સ્વરસની માત્રા તોલા ૨ થી ૪ છે. ચોખા સ્વરસની માત્રા તોલા ૨ અને પાણી પલાળીને કરેલા સ્વરસની માત્રા તોલા ૪. સ્વરસમાં મધ, સાકર, ગોળ, ઘી, તેલ, સીંધાલુણ વગેરે નાંખવાનું પ્રમાણ તો. ૦ાા.

૧૯. હીમ--ખાંડીને બારીક ચૂર્ણ કરેલા ઔષધમાં છગણું ઠંડુ પાણી નાંખી ૧૨ કલાક ભીંજવી રાખી ગાળી લેવું, તેનું નામ હીમ; તે પીવાની માત્રા ૮ તોલા છે.

૨૦. મંથ-માટીના વાસણમાં ખાંડેલાં ચૂર્ણને ભરીને ૧૬ ગણું ઠંડું પાણી નાંખીને ખુબ વલોવીને કપડેથી ગાળી લેવું તે પ્રવાહીને મંથ કહે છે. મંથ એ હીમના જેવું જ હોવાથી તે પણ તોલા ૮ પીવા આપી શકાય.

૨૧. ક્ષાર--જવ વગેરે વનસ્પતિમાંથી ક્ષાર કાઢવાની સામાન્ય રીત એ છે કે તે વનસ્પતિનાં પંચાંગ લઈને ચોખી જગામાં અથવા એક મોટા વાસણમાં બાળી છેક રાખ કરવી. પછી તે રાખને ચોસઠ ગણા પાણીમાં ડોઈ નાંખવી (મેલાવી દેવી), પછી તે પાણીને ઉકાળી છ સાતવાર ગાળવું, તેથી રાખની અંદરનો ખારનો ભાગ પાણીમાં મળી જશે. પછી તે પાણીને તાપથી બાળતાં છેવટ ખાર રહેશે. જવ, અઘેડો, તલસરાં, દર્ભ, મુળા, આંબલીની છાલ વગેરેનો ક્ષાર આવી રીતે કાઢી શકાય.

૨૨. લેપ--સોજા ઉપર, ઝેરી જનાવરના ડંખ ઉપર અને કોઢ વગેરે ચામડીના વિકારો ઉપર લીલી કે સૂકી વનસ્પતિ વાટીને જાડો લેપ મારવામાં આવે છે. ઘણું કરીને ગરમીના સોજા ઉપર ¼ આંગળ જાડો અને ઠંડો લેપ કરવામાં આવે છે અને કફના તથા વાયુના સોજા ઉપર તથા ગુમડા ઉપર ગરમ કરીને ½ આંગળ જાડો લેપ કરવા કહેલું છે.

૨૩. પંચાંગ--કોઇ પણ વનસ્પતિનાં મુળ, છાલ, પાન, ફળ તથા ફુલ આ સર્વને પંચાંગ કહેવામાં આવે છે.

૨૪. મંજન--દાંતે ઘસવાની વસ્તુને મંજન કહેવામાં આવે છે.

૨૫. અંજન-આંખમાં આંજવાની દવાને " અંજન " કહે છે. આ અંજન ચૂર્ણ રૂપે, ગોળીરૂપે અને નરમ કે પ્રવાહી રૂપે પણ હોય છે.

૨૬. પિંડી--ઔષધની લુગદી બનાવીને આંખ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. એવી લુગદીને " પિંડી " કહે છે. આ એક પ્રકારની પોટીસ જ સમજવી.

૨૭. આશ્ચોતન--(Eye-drops) કોઇ પણ પ્રવાહી દવાનાં આંખમાં ટીપાં નાંખવાં, તેને " આશ્ચોતન " નામ આપવામાં આવેલું છે. આ ટીપાં ગરમીના સમયમાં ઠંડાં અને ઠંડીના સમયમાં જરા ગરમ કરીને નાંખવાં.

૨૮. નસ્ય--નાકમાં સુંઘવાનાં ઘી, તેલ કે ભૂકીને " નસ્ય " કહેવામાં આવે છે,

૨૯. પાન--કોઇ પણ ઓસડને ૨૨ ગણા અથવા તેથી પણ વિશેષ પાણીમાં ઉકાળી અરધું પાણી બાકી રાખવામાં આવે છે અને તે પીવામાં લેવાય છે, તેને " પાન " કહે છે.

૩૦. ધુમાડી—ધૂપ—અગ્નિમાં દવા સળગાવીને જેમ ઘરને ધુમાડી દઈ ઘરની હવા શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેમ શરીર ઉપર કેટલાક ચામડીનાં દરદોમાં દવાની ધુમાડી દેવામાં આવે છે. અંગારા ઉપર દવા નાંખી તેનાપર માંચી (ખાટલી) મૂકવી. તે માંચી ઉપર બેસી દરદીએ મોં ઉઘાડું રહે એવી રીતે ડોકથી નીચે આખા શરીરપર કપડું ઓઢી ધુમાડીને બહાર ન જવા દેતાં અંગપર લેવી.

૩૧. ધૂમ્રપાન—જેમ ધુમાડીથી દવાનો ધુમાડો શરીરપર લેવાય છે તેમ બીડી, ચલમ અથવા હુક્કામાં દવા ભરી મોંથી અથવા નાક વતી પીવામાં આવે છે તેને ધૂમ્રપાન કહેવામાં આવે છે. ધૂમ્રપાન એટલે ધુમાડો પીવો.

૩૨. ફલવર્તી—(વાટ) યોની અથવા ગુદાની અંદર પહેરવાની જાડી વાટને ફલવર્તી એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. આ વાટ સુતરના ઝીણા વસ્ત્રને વણીને જાંબુના ફળના આકારની અથવા આંગળી જેવી જાડી અને એવડી જ લાંબી બનાવવામાં આવે છે અને તેને ઘી, તેલ કે જે દવામાં બોળવી હોય તેમાં બોળી પહેરવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં 'પેસરી' કહે છે.

૩૩. કોગળા—કોઈ પણ પ્રવાહીને મોંમાં ભરી રાખવું તેને ગંડૂષ અથવા કોગળા કહે છે. મોં ગુંડથી ભરાઈ જાય અને નાક કે આંખમાંથી પાણી ઝરવા લાગે ત્યાં લગી મોંમાં કોગળો પકડી રાખવો.

૩૪. બસ્તિ—(પિચકારી)-પિચકારીમાં પ્રવાહી દવા ભરીને મળ કે મૂત્રના સ્થાનમાં દવા ચડાવવી તેને બસ્તિ કહે છે. ખાવાની દવા જેટલી અસર કરે છે, એટલી જ અસર થવાને માટે પીચકારી મારફત બમણી દવા અંદર ચડાવવી જોઇએ. આ બસ્તિમાં પોષણ આપવા માટે દુધ વગેરે પણ ચડાવવામાં આવે છે.

૩૫. સ્વેદ—(બાફ-શેક)—શરીરમાંથી પરસેવો અથવા ઘામ કાઢવા માટે અથવા શરીરને ગરમી આપવા માટે જે ભીનો કે સૂકો શેક કરવામાં આવે છે, તે સ્વેદ કે શેક કહેવાય છે. શેકના ઘણા પ્રકારો છે. ભીનો અને સૂકો એ બે મુખ્ય પ્રકારો છે. ગરમ હવા, ગરમ પાણી, ગરમ કરેલી ચીજો (રેતી, મીઠું, ઇંટ વગેરે) તથા ગરમ કપડાં એ શેકનાં સાધનો છે. ભીનો એટલે વરાળીઓ શેક કરવાની સમજણ આ પ્રમાણે છેઃ—

એક વાસણ (તપેલી કે હાંડલી) માં પાણી તથા દવા (જેમકે ખસખસના ડોડા) નાંખવી. તેના ઉપર ચાળણી ઢાંકવી. તે ચાળણીમાં બાફ દેવાનું કપડું (ઉનનું ગરમ કપડું હોય તો વધારે સારૂં) પાણીમાં ભીંજવી તથા નીચોવીને મૂકવું અને તેના ઉપર તાસક ઢાંકવી. તપેલીને સગડી ઉપર મૂકી તાપ કરવો એટલે તેની વરાળ ચાળણીની અંદર મૂકેલા કપડાને લાગશે તે વરાળીયું કપડું ગોટો વાળી દુખતા ભાગ ઉપર સહન થાય એવી રીતે મૂકી શેક કરવો. આવાં બે કપડાં વારા ફરતી ચાળણીમાં મૂકવાં. અગ્નિ આગળ ધરીને પોટલી અગર કપડાંને ગરમ કરીને શેકવામાં આવે છે તેને સૂકો શેક કહેવો.

૩૬. બંધારણ—શરીરના કોઇ પણ ભાગને અને વિશેષ કરીને પેટને બાર આપવાને એટલે પોચું કરવા માટે બંધાણ કરવું તે.

૩૭. લેપરી—(પોલ્ટીસ)—ઘઉંના આટાને કે તેનાં થુલાને પાણીમાં ખદખદાવીને શીરા જેવી લેપરી કરીને સોજા ઉપર કે ગુમડા ઉપર બાંધવામાં આવે છે તે.

૩૮. ચોખાનું ધોણ—(તંદુલજળ)—૪ રૂ. ભાર સાફ કરેલા ચોખાને ૮ ગણા પાણીમાં ૧ કલાક પલાળી રાખી પછી હાથવતી ચોળીને તેનું પાણી ગાળી લેવું. આ અનુપાન તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે.

૩૯. કાંજી—ઘઉં, અડદ કે ચોખાને બાફીને તેને પાણી સાથે બંધ મોઢાના માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવાથી જે પ્રવાહી તૈયાર થાય તેને કાંજી કહેવામાં આવે છે. અડદનાં કે ચણાનાં વડાં કરીને પછી તે વડામાં પાણી નાખી ઉપલી જ રીતે બંધ વાસણમાં રાખી મૂકવાથી પણ ઉત્તમ કાંજી થાય છે. આ કાંજીનો ઉપયોગ ભસ્મો વગેરે દવાઓ બનાવવાના તથા શોધવાના કામમાં આવે છે.

૪૦. યૂપ—(ઓસામણ) મગ વગેરે કઠોળના ઓસામણને યૂપ કહે છે. કોઇ પણ કઠોળના આખા દાણાને સોળગણા પાણીમાં રાંધીને તે કઠોળ બાફે ત્યારે તેમાંના ઓસામણને ગાળી લઇ તેમાં સીંધાલુણ, જીરૂં, હીંગ વગેરે દરદીની પ્રકૃત્તિ અને રૂચિ પ્રમાણે નાખવું. આર્યવૈદ્યક ઉપચારમાં મગના યૂપની વારંવાર ભલામણ કરવામાં આવે છે અને તે અત્યંત હિતકારક છે.

૪૧. મંડ—ચોખાને ચૌદ ગણા પાણીમાં રાંધીને તેમાંથી કાઢેલા ઓસામણમાં સીંધાલુણ, ધાણાજીરૂં, સુંઠ વગેરે જોઇતા પ્રમાણમાં નાખવું તેને 'મંડ' કહે છે. આ મંડ ઘણોજ હલકો છે અને તાવવાળા દરદીઓને આપવો હિતકારક છે.

૪૨. પેયા—(રાબડી) રાતા સાઠીચોખા કે બીજા ઉંચી જાતના ચોખાને સોળગણા પાણીમાં ખુબ રાંધીને પીવા જેવી નરમ રાબ બનાવવી, તેને 'પેયા' કહે છે. તાવ તથા ઝાડાના દરદવાળાને માટે ઘણી હલકી છે. તેમાં પણ મંડની પેઠે સીંધાલુણ, ધાણાજીરૂં, ંઠ વગેરે નાંખવાથી તે સ્વાદિષ્ટ રૂચિકારક બની શકે છે.

૪૩. યવાગુ—પેયા કરતાં કાંઇક ઘાટી રાબડીને અથવા રાંધીને પાતળા કરેલા ભાતને યવાગુ કહે છે. કાંજીના નામથી તે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. છગણા પાણીમાં રાંધેલા ચોખા તે યવાગુ.

૪૪. કાંજી—હાલમાં સાબુચોખાની એ નામથી જે કાંજી સર્વત્ર ઓળખાય છે, તે કાંજી ઉપલી પેયાને મળતી છે; સાબુચોખાને સોળગણા પાણીમાં ઉકાળીને ઉતારતી વખત તેમાં દુધ તથા રૂચિ પ્રમાણે સાકર નાંખી તૈયાર કરવી. જો ખારી કાંજી કરવી હોય દુધ તથા સાકરને બદલે સીંધાલુણ નાખવું.

૪૫. કલ્ક—લીલી વનસ્પતિને પથરાપર લઢીને અથવા સુકાં ઓસડનું ચૂર્ણ કરી પછી પાણીમાં લઢીને લુગદી કરવી. તેનું નામ કલ્ક છે. કલ્કની માત્રા ૧ તોલાની છે. તેમાં પાણી નાખવું હોય તો તોલા ૪ નાંખવું. ઘી, મધ કે તેલ નાંખવું હોય તો કલ્કથી બમણું નાંખવું અને સાકર કે ગોળ નાંખવો હોય તો કલ્કની બરાબર નાંખવાં.

૪૬. રસ—જે ઓષધોમાં ગંધક તથા પારાનો યોગ થાય તે બધાં ઔષધો "રસ" નામથી ઓળખાય છે; જેમકે ચંદ્રોદય રસ, આનંદભૈરવ રસ વગેરે.

૫૫. અંગ્રેજી દવાઓનાં રૂપ.

૧. ઇન્ફયુઝન=ચા.	૧૧. પ્લાસ્ટર=લેપ.
૨. ઍકવા=પાણી.	૧૨. પોલ્ટીસ=લોપરી.
૩. ઍક્સ્ટ્રાક્ટ=સત્વ-ઘન.	૧૩. ફોમેન્ટેશન=શેક.
૪. એનિમા=પીચકારી, બસ્તિ.	૧૪. બાથ=બાફ, સ્નાન.
૫. ઓલ્યમ=તેલ ખાવાનું.	૧૫. બ્લિસ્ટર=ફરફોલ્લો ઉઠાડનો.
૬. અંગ્વેન્ટમ=મલમ.	૧૬. મિક્ષ્ચર=મેળવણી.
૭. કન્ફેકશન=મુરબ્બો, આચો.	૧૭. લાઇકર=પ્રવાહી.
૮. ટિંકચર=અર્ક.	૧૮. લિનિમેન્ટ=તેલ ચોપડવાનું.
૯. ડિકૉકશન=કવાથ, ઉકાળો.	૧૯. લોશન=પોતા, ધોવાની દવા.
૧૦. પલ્વીસ=ચૂર્ણ.	૨૦. વાઇન=આસવ.

૫૬. તોલા તથા માપ.

દવા બનાવવાનું માપ (માગધ પરિભાષા.)

૩ રાઈ...બરાબર ૧ સર્ષપ-સરસવ.	૧૬ પલ ... ૧ પ્રસ્થ (તો. ૬૪)
૮ સર્ષપ. ... ૧ જવ.	૪ પ્રસ્થ ... ૧ આઢક(તો. ૨૫૬)
૪ જવ... ... ૧ રતી.	૪ આઢક... ૧ દ્રોણ (તો.૧૦૨૪)
૬ રતી... ... ૧ માસ (માસો).	૨૦૦૦ પલ ... ૧ ભાર.
૪ માષ... ... ૧ શાણ (તો. ૦।)	૧૦૦ પલ ... ૧ તુલા (૧ તોલું)
૪ શાણ ... ૧ કર્ષ (તો. ૧)	૧ તુલા ... ૧૦ શેર.
૪ કર્ષ... ... ૧ પલ	

આર્યવૈદ્યક ગ્રંથોની અંદરના ઔષધો બનાવવામાં ઉપરના તોલનો ઉપયોગ કરવો.

દવા પીવાનું માપ (કલિંગ પરિભાષા.)

૧૨ સર્ષપ બરાબર ૧ જવ.	૨ ટાંક ... ૧ તોલો.
૨ જવ ... ૧ રતી.	૪ વાલ ... ૧ આનીભાર.
૩ રતી ... ૧ વાલ.	૮ વાલ ... ૧ પાવલીભાર.
૩ વાલ ... ૧ માસો.	૧૬ વાલ ... ૦।। રૂ. ભાર.
૫ માસા ... ૧ ટાંક-શાણ.	૩૨ વાલ ... ૧ રૂ. ભાર.
૧ ટાંક ... ૧ ગદીયાણો.	૪૦ રૂ. ભાર... ૧ શેર.

અંગ્રેજી તોલ માપ.

સુકી દવાનું તોલ.	પ્રવાહી દવાનું માપ.
૧ ગ્રેન બરાબર ૧ ઘઉંભાર.	૬૦ ટીપાં-મીનીમ ... ૧ ડ્રામ.
૨૦ ગ્રેન ... ૧ સ્ક્રુપલ.	૮ ડ્રામ ... ... ૧ ઔંસ.
૩ સ્ક્રુપલ ... ૧ ડ્રામ.	૨૦ ઔંસ ... ... ૧ પીન્ટ.
૮ ડ્રામ ... ૧ ઔંસ.	૮ પીન્ટ ... ... ૧ ગ્યાલન.
૧૨ ઔંસ ... ૧ પાઉન્ડ.	

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

૫૮. ઔષધ પ્રતિનિધિ.

અતિવિષ—નાગરમોથ.
અમ્લવેતસ—ચુકા-ચણાનો ક્ષાર.
અષ્ટમૂત્ર—ગોમૂત્ર.
આકડાનું દૂધ—આકડાનાં પાનનો રસ.
ઉપલસરી—કપુરી મધુરી-સારસાનાં મૂળીયાં.
ઊભી ભોરીંગણી—બેઠી ભોરીંગણી.
ઋદ્ધિવૃદ્ધિ—વારાહીકંદ, મહાબલા.
કપુર—નાગરમોથ, ચંદન, રક્તચંદન.
કંકોળ—જાઇનાં ફૂલ, એલચી, જાવંત્રી.
કસ્તુરી—જાવંત્રી-કંકોલ.
કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી—આસંધ.
કાળીજીરી—શાહજીરૂં.
કાળું કમળ-કુમુદ-રાત્રીવિકાસી કમળ.
કાંજી—લીંબુનો રસ (આમ્લ)
કાન્તલોહ—ગજવેલ.
કેસર—કસુંબાનાં તાજાં ફૂલ.
ખેરસાર—કડવા લીંબડાની છાલ.
ગજપીપર—પીપરીમૂળ.
ચણકબાબ—જાવંત્રી, જાઇનાં ફૂલ.
ચવક—પીપરીમૂળ, ગજપીપર.
ચંદન—વાળો, કપુર, રક્તચંદન.
ચિત્રક—દાંતીમૂળ—નેપાળાનાં મૂળ.
જવાસો—ધમાસો.
જાઇનાં ફૂલ—લવીંગ.
જીવક-ઋષભક—વિદારીકંદ, વાંસકપુર.
જેઠીમધ—ધાવડીનાં ફૂલ.
તગર—કઠ.
દારૂહળદર—હળદર.
દાંતીમૂળ—કાળીપાટ.
દુધ—મગનું ઓસામણ.
ધાવડીનાં ફૂલ—મહુડાનાં ફૂલ.
નાગકેસર—કમળનાં કેસર.
નખલા—લવીંગ.
પુષ્કરમૂળ—કઠ (ઉપલેટ)
બકરીનું દુધ—ગાયનું દુધ.
બકરીનું મૂત્ર—ગોમૂત્ર.
બાબચી—કુવાડીયાનાં બી.
ભારંગમૂળ—ભોરીંગણીનાં મૂળ.
ભીલામાં } ઠંડક માટે રતાંજલી, ગરમી માટે ચિત્રકમૂળ.
મધ—જુનો ગોળ.
મસુર—અડદ.
મેદા-મહામેદા—શતાવરી.
મોતી—મોતીની છીપ.
મોરવેલ—તજ, મજીઠ.
રતાંજલી—વાળો.
રસવંતી (રસાંજન)-દારૂહલદર.
રૂપું—રૂપામખી, કાન્તલોહ.
વજ—મોરવેલ, કુલિંજન, કઠ.
શિલાજીત—સુરોખાર (મૂત્રલ ગુણ માટે)
શેરડી—બરૂ.
સંચળ—મીઠું (લવણ).
સાકર—જુનો ગોળ, જુનું મધ.
સુંઠ—આદું.
સુવર્ણ ભસ્મ-સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ.
સુવર્ણ માક્ષિક—સોનાગેરૂ, લોહ.
સોરઠી માટી—ફટકડી.
હરડે—આંબળાં.
હીમજ—આમળાં.

જ્યારે એક વસ્તુ મળી શકતી ન હોય ત્યારે તેને બદલે લગભગ તેના જેવા ગુણ તથા પ્રભાવવાળી બીજી વસ્તુ વાપરી શકાય. પણ એક વાત અવશ્ય યાદ રાખવી કે, ઔષધોના પ્રયોગોમાં મુખ્ય ઔષધનું કામ પ્રતિનિધિથી ચાલી શકે નહિ. પણ તેમાં મદદગાર ઔષધોમાંથી કોઇ ઔષધ ન મળતું હોય તો તેનો પ્રતિનિધિ લેવો. દાખલા તરીકે “હિંગાષ્ટક” પ્રયોગમાં હીંગને બદલે બીજી વસ્તુથી ચાલી શકે નહિ, પણ પીપરને બદલે પીપરીમૂળ વાપરી શકાય.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]—[illegible]

[illegible]—(૧) [illegible]

[illegible]—[illegible]

[illegible]—[illegible]

[illegible]—[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible]—[illegible]

[illegible]—(૧) [illegible] (૨) [illegible]

[illegible]—[illegible]

નેપાળાનાં બી—નેપાળાનાં બીના અંદરના ગોળા (મગજ) કાઢીને તેની પોટલી બાંધી ભેંસના છાણમાં ૩ દિવસ સુધી પુરી મૂકવી. પછી ચોથે દિવસે ભેંસના છાણ તથા છાશમાં બાફ દઈ ગરમ પાણીથી ધોઈ નાંખવાં અને તેની બબે ફાડ કરવી. ફાડની અંદરની જીભ કાઢી ફેંકી દેવી. આ ફાડને જરા ગરમ પાણીમાં વાટી લુગદી કરી માટીના કોરા વાસણ ઉપર પાતળો લેપ કરવો અને તે લેપ કોરો પડે એટલે ઉખેડી લેવો. પછી તેના ઉપર લીંબુના રસની ચાર પાંચ ભાવના દેવી. નેપાળાનાં બીની શુદ્ધિ કરવાના કામમાં સાવચેતી એ રાખવી કે, નેપાળાવાળા હાથ સારી રીતે ધોઈ ધીવાળા કરવા અને નેપાળાંથી હાથને લાગેલું ઝેર નીકળી ગયા વિના હાથ આંખે કે સુંવાળા ભાગે અડાડવો નહિ, નહિ તો સુજી આવીને ઘણો દાહ તથા પીડા થઇ પડે.

ઝેરકોચલાં—ગૌમૂત્રમાં બારીને ઉપલી ફોતરી ચપ્પુવતી છોલી કાઢવી અને આંખે ઝેરકોચલાંની ફાડો કરીને અંદર જીભી હોય તે જુદી પાડી કાઢી નાંખવી અને પછી ખરલમાં વાટીને ભુકો કરવો. તે ભૂકાને ઘીમાં લાલ દાણો પડે એવો શેકવો અને એ શીશીમાં ભરી મૂકવો.

ધતૂરાનાં બી—ધતૂરાનાં પાકાં બી ૪ પ્રહર (૧૨ કલાક) ગૌમૂત્રમાં ભીંજવી રાખવાં અને પછી ગૌમૂત્રમાં જ બાફવાં અને પછી બી ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી અંદરનાં મીંજ સૂકવી ઉપયોગમાં લેવાં.

ભાંગ—ભાંગનાં પાંદડાંને પ્રથમ બાફવાં અથવા કડાઈમાં કોરેકોરાં શેકવાં. પછી પોટલી બાંધીને તે પોટલી પાણીમાં ધોયા કરવી. તેમાંથી લીલું પાણી નીકળતું બંધ થઇ ચોખ્ખું પાણી નીકળે ત્યારે ભાંગ શુદ્ધ થઈ સમજવી.

અફીણ—અફીણને આદુના રસની ૨૧ ભાવના આપવી અને પછી સૂકવવું.

ચણોઠી—ચણોઠીની અંદરનાં મીંજ કાઢીને તેની પોટલી બાંધીને દોલાયંત્રમાં એક પ્રહર (૩ કલાક) કાંજીમાં બાફી દેવી.

કણેરની જડ—તેના ટુકડા કરીને ૨૪ કલાક ગૌમુત્રમાં ભીંજવવા.

આકડાની જડ—કણેરની જડ પ્રમાણે શોધન કરવું.

શિલાજીત—ગાયના દુધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં તથા ભાંગરાના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરીને તડકે રાખી સૂકવી દેવો.

સમુદ્રફીણ—લીંબુના રસમાં ખરલ કરીને સૂકવવું.

ટંકણ—એક રતલ ટંકણખારમાં અર્ધા રૂપીઆભાર કળીચુનો મેળવવો. તે બન્નેને ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળવાં. સારી રીતે ઉકળે એટલે પાણી કપડેથી ગાળી લઈ પાણી સૂકવી નાંખવું, જેથી તેના પાસા બંધાઇ જશે.

સુરોખાર—સુરોખારને ગરમ પાણીમાં પીગળાવવો અને ડોળું પાણી ઉપર તરી આવે તે કાઢી નાંખવું. પછી તે પાણીને રાખી મૂકવાથી સુરોખાર તળીએ બેસી જશે. પછી ઉપર તરી રહેલું પાણી કાઢી લેવું અને નીચે જામેલો કણીદાર સુરોખાર દવાના ઉપયોગમાં લેવો અથવા બજારમાં "નાઇટ્રેટ ઓફ પોટાશ' ના નામથી વેચાય છે તેનો ઉપયોગ કરવો.

મોરથુથુ—મોરથુથુની સાથે બિલાડીની વિષ્ટા તથા કબુતરની હગાર એ બન્ને મોરથુથુના વજન જેટલી મેળવીને ત્રણેને ખરલમાં ઘુંટવાં. પછી એ કોડીઆમાં નાંખી કપડમાટી

:રીને અડાયાં છાણાંના નાના આટડામાં મૂકી તાપ કરવો. ઠંડું પડયા પછી ફરી દહીં
ટુટીને એવોજ હલકો પુટ આપવો અને છેવટ મધમાં ખરલ કરીને હલકો પુટ આપવો.

સુરમો—સુરમાના પથ્થરનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણને બીજોરાના કે લીંબુના રસ
ખરલ કરી એક દિવસ તડકામાં રાખવું.

હીરાકસી, ગેરૂ, કોડી, શંખ, છીપ, ફટકડી, બોદાર, આ સર્વની સુર
પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી.

ગુગળ—ત્રિફળાના ઉકાળામાં ગુગળની પોટલી મૂકીને બાફ દેવી. ગુગળમાં કાંક
કચરો બહુ હોય તો ગુગળને પાણીમાં કે ત્રિફળાના ઉકાળામાં ઉકાળવાથી ગુગળ પા
સાથે મળી જતાં કાંકરી તળીએ બેસી જશે. પછી ઉપર ઉપરથી પાણી કપડેથી છાણી લા
ફરી ધીમા તાપથી પાણી બાળી નાંખતાં ઘીરા જેવો ગુગળનો માવો રહે તે ગોળી
કામમાં એમને એમ નરમ ઉપયોગમાં લેવો અને બીજા કામ માટે સૂકવીને રાખી મૂક
પણ તાપ બહુ લાગે તો ગુગળનો કસ-ગુણ ઓછો થાય. ગુગળના ચોખ્ખા કકડામાં
મેળવી ખાંડવાથી ગોળની પેઠે દાણા દાણા છુટા પડી જાય છે. જો ગુગળ ચોખ્ખો
તો ગુગળને ઘી સાથે ખાંડીને નરમ તથા કોમળ બનાવી તે ઉપયોગમાં લેવો એ વધ
સરલ અને સારી રીત છે, એમ લાગે છે.

લસણ—લસણની કળીઓ ઉપરની ફોતરી ઉતારીને તે કળીઓને એક રાત છાશ
ભીંજવી રાખવાથી શુદ્ધ થાય તેમજ લસણની વાસ ઓછી થાય. બે ત્રણ દિવસ સ
છાશ બદલાવી બદલાવીને ભીંજવી રાખવાથી લસણની વાસ પણ નીકળી જાય.

એરંડ બીજ—એરંડાનાં બીના અંદરનાં મીંજ કાઢીને તેની પોટલી બાંધીને લી
નાળીએરમાંથી કાઢેલા પાણીમાં ત્રણ કલાક દોલાયંત્રથી બાફ આપવી.

મરી—મરીના દાણાને ખાટી છાશમાં એક કલાક ભીંજવી રાખવા. પછી ક
લઇને ઉપરનો ફોલ (ફોતરી) કાઢી નાંખવો અને અંદરના દાણા ઉપયોગમાં લેવા.

પીપર—લીંડીપીપરને ચિત્રકમૂળના ઉકાળામાં ભાવના દઈ તડકે સૂકવવી. રસા
દવાઓમાં વાપરવા માટે લીંડીપીપરની આવી રીતે શુદ્ધિ કરવી.

હિંગ—કમળના પાનના રસમાં કે ઉકાળામાં હિંગના નાના ટુકડા નાંખીને
કલાક સુધી તાપમાં રાખવા. પછી પાણી કાઢી નાંખીને હિંગના કટકાને સૂકવી નાંખ
રસાયન ઔષધોમાં હિંગનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે હિંગનું આ રીતે શોધન કરવું. બ
સર્વ કામ માટે હિંગના ટુકડાને કડાઇમાં કે માટીની ઠીબમાં નાંખીને ધીમા તાપથી શે
હિંગ લાલ થવા આવે એટલે ઉતારી લઈ ઠરે એટલે ખાંડીને ભૂકો કરવો.

૬૦. પરચુરણ સૂચનાઓ.

ઔષધો લાવવા, સાચવવા, બનાવવા તથા દરદીઓને દવા આપવા સંબંધી કેટ
પરચુરણ સૂચનાઓ:—

સર્વ ઔષધો આસો તથા કાર્તિક માસમાં રસ ભરેલી હોય છે, માટે તે મા
લાવી રાખવામાં આવે તો વધારે ગુણ કરે; પણ રેચ કરનારી તથા ઉલટી કરનારી વનસ
વસંત ઋતુ ઉતર્યા પછી એટલે વૈશાખ માસમાં લાવવી.

રાફડાવાળી, ખરાબ, પાણીના ભેજવાળી, સ્મશાનની, ખારી, ચાલવાના માર્ગની, એટલી જમીનમાંથી વનસ્પતિ લાવવી નહિ. તેમજ કીડ લાગેલી હોય, અગ્નિના દવમાં દાઝેલી હોય અથવા હીમ પડવાથી બગડેલી હોય, તેવી વનસ્પતિ પણ લાવવી નહિ.

ઔષધી લેવા માટે શુભ દિવસે પવિત્ર થઇને પ્રાતઃકાળમાં જવું અને સૂર્ય તરફ ઉભા રહી વનસ્પતિને નમસ્કાર કરીને ઉત્તરદિશા તરફનાં મૂળ કે છાલ લેવાં.

સર્વ ઔષધો તાજાં અને નવાં વાપરવાં, પણ વાવડિંગ, પીંડીપીપર, ગોળ, ધાણા તથા મધ એ ચીજો દવા માટે એક વરસ પછીની જુની વાપરવી. ઘી પણ મલમ માટે જુનું વધારે ગુણકારી છે, એક વર્ષથી વધારે રાખી મૂકેલી વનસ્પતિ જુની તથા ગુણરહિત થાય છે.

ગળો, કડાછાલ, અરડુશીનાં પાન, ભોંકોળું, શતાવરી, આસંધ, કાંટાશેળીઓ, વરીઆળી તથા પ્રસારણી એ વનસ્પતિઓ લીલી મળે ત્યાંસુધી લીલી ને તાજી વાપરવી, પણ બમણા વજને લેવી નહિ. આ સિવાયની વનસ્પતિઓ સુકીજ વાપરવી, પણ સુકી ન મળે તો લીલી વાપરવી, પણ લખેલા પ્રમાણથી બમણા વજને લેવી.

જે મોટાં ઝાડનાં મૂળ જાડાં હોય તેના મૂળ ઉપરની છાલ વાપરવી અને નાનાં ઝાડનાં કે છોડવાનાં મૂળીઆં પાતળાં હોવાથી આખાં મૂળ વાપરવાં.

કોઇ દવા બનાવવામાં ઘણી વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ થતો હોય અને તેમાંની એકાદ વનસ્પતિ ન મળી શકે તો તેની અવેજીમાં તેનું પ્રતિનિધિ ઔષધ અથવા તેના ગુણને મળતું ઔષધ વાપરી શકાય.

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જે ઔષધ પ્રયોગો કહેલા છે, તેમાં દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર ફેરફાર કરી કોઈ ચીજ કાઢી નાંખવાને કે કોઇ ચીજ ઉમેરવાને અનુભવી અને બુદ્ધિમાન ઉપચારકને છુટ આપવામાં આવી છે.

કોઇ વનસ્પતિનું કયું અંગ (મૂળ, પાંદડાં કે છાલ) વાપરવું તે સ્પષ્ટ ન લખ્યું હોય તો તેનું મૂળ વાપરવું.

લીલી વનસ્પતિ સૂકવવી હોય તો સખ્ત તાપમાં નહિ સૂકવવી પણ તડકે કે છાંયે રાખીને સૂકવવી.

દવાઓ સારી રીતે સૂકવીને મજબૂત બુચવાળી બાટલીમાં રાખી મૂકવી. હવા લાગવાથી દવાઓ જલદી બગડે છે.

દવાઓ બનાવવામાં ચીજોનું પ્રમાણ ન લખ્યું હોય તો સર્વ વસ્તુઓ સમાન ભાગે સમજવી.

ગોળી અમુક પદાર્થથી વાળવી એમ ન લખ્યું હોય તો તે પાણીથી વાળવી, એમ સમજવું.

દવા માટે જંગલમાંથી લાવી રાખેલી વનસ્પતિ આખી ને આખી સારી જગ્યામાં સાચવી રાખી હોય તો એક વર્ષ સુધી કામમાં લઇ શકાય. દવાઓ તૈયાર કર્યા પછી ચૂર્ણો ૨ માસ સુધી કામમાં લઇ શકાય. ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલાં ઘી તથા તેલો ૪ માસ સુધી કામમાં લઈ શકાય અને ગોળી તથા અવલેહ એક વર્ષ સુધી કામમાં લઇ શકાય; તે મુદત પછી તે દવાઓનો ગુણ ઓછો થાય છે. રસાયનો, ભસ્મો, આસવો તથા અરિષ્ટો જેમ વધારે જુના તેમ વધારે ગુણકારી થાય છે, માટે તે મોટા જથ્થામાં બનાવી જુનાં થવા દઇ વાપરવાં.

દવા ઉકાળવાને માટે વાસણ કઇ જાતનું વાપરવું તે ન જણાવ્યું હોય તો માટીનું વાસણ વાપરવું.

ઉકાળો—ક્વાથ બનાવવા માટે માટીનું વાસણ ઉત્તમ ગણાય છે અને તે વાસણ ઉપર કંઇ પણ ઢાંકયા વિના ઉકાળો તૈયાર કરવો.

દવા આપવાના પ્રમાણમાં ' માત્રા ' શબ્દ જ્યાં લખ્યો હોય ત્યાં તેનો અર્થ દવા આપવાનું એક ટંકનું માપ સમજવું.

ઔષધો લેવાનો સમય હાલ તો સર્વ રોગમાં બહુધા એક સરખો જ ચાલતો જોવામાં આવે છે. સવાર, સાંજ અથવા સવાર, બપોર સાંજ, અથવા બબે, ત્રણ ત્રણ કે ચાર ચાર કલાકે લેવાનો એક સરખો યંત્ર ચાલતો જોવામાં આવે છે. પણ આર્યવૈદ્યોએ જુદા જુદા રોગ માટે દવા લેવાનો જુદો સમય ઠરાવ્યો છે અને તે બહુ યુક્તિપૂર્વક છે, જે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) પિત્ત તથા કફનો વિશેષ ઉપદ્રવ હોય તો પિત્તને રેચથી કાઢવા માટે અને કફને ઉલટીથી કાઢવા માટે પ્રાતઃકાળમાં ઔષધ ખાવું અને દવા લઇને તરત જમવું નહિ.

(૨) ગુદામાં એટલે સરામાં વાયુ રહેતો હોય અને તેથી સરરામાં દરદ હોય તો જમતાં પહેલાં દવા લેવી એટલે દવા લઇને તરત જમવું. જમવાપર અરૂચિ હોય તો રૂચિકારક અનુપાનો સાથે ઔષધ લેવું. સમાન વાયુ બગડ્યો હોય એટલે પાચન કરનારાં સ્થાનોમાં અગ્નિ મંદ પડ્યો હોય તો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારાં ઔષધો જમવાના મધ્યમાં લેવાં. (અલબત્ત આ દવા બેસ્વાદ નહિ જ હોવી જોઇએ. હિંગાષ્ટક જેવી રૂચિકર અને સ્વાદવાળી હોવી જોઇએ.) આખા શરીરમાં વાયુ કોપ્યો હોય તેવા દરદમાં જમીને તરતજ ઔષધ ખાવું. ઉલટી, આક્ષેપવાયુ તથા કંપવાયુમાં જમતાં પહેલાં તેમજ જમીને દવા ખાવી.

(૩) ઉદાનવાયુ એટલે કંઠનો વાયુ કોપીને સ્વર બેસી જવો વગેરે દરદ થયેલું હોય તો સાંજે ભોજનમાં કોળીએ કોળીએ અથવા કોળીઆની વચમાં દવા ખાવી. હૃદયની અંદરનો પ્રાણવાયુ કોપ્યો હોય તો ભોજનને અંતે ઔષધ ખાવું.

(૪) તૃષા (તરસ), ઉલટી, હેડકી, શ્વાસ વગેરે દરદોમાં તથા ઝેર ખાધું હોય તેમાં ઔષધ વારંવાર અન્નની સાથે ખાવું.

(૫) હાંસડીની ઉપરનાં અવયવો, કાન, આંખ, નાક, મો, માથું તેમાં દરદ હોય તો પાચન કરનાર તથા દરદની શાંતિ કરનાર ઔષધ રાત્રે સુતા વખતે ખાવું અને રાત્રે ભોજન કરવું નહિ.

દવાઓ આપવાનું ગ્રંથમાં બતાવેલું વજન મધ્યમ શક્તિવાળા માણસ માટે સમજવું. માટે નિર્બળ કે બળવાન માણસની શક્તિનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે વધઘટ પણ કરી શકાય. વળી ઋતુ, ધંધો અને રોગના પ્રકાર પ્રમાણે દવાના પ્રમાણમાં ફેરફાર કરવો.

બાળકને બનતાં સુધી ઝેરી દવા આપવી નહિ. ચાર માસની અંદરના બાળકને તો નજ આપવી. અફીણ, પણ ન આપવું અને કદિ ન છુટકે દવા તરીકે આપવું હોય તો વિદ્વાન્ વૈદ્ય કે ડાક્ટરની સલાહ લઇને બહુ સંભાળથી યોગ્ય પ્રમાણમાં જ આપવું.

બાળકોને બહુ તીખી દવાઓ તેમજ નિશો લાવનારી દવાઓ કદિ પણ આપવી નહિ.

ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે તેના ગર્ભને નુકસાન કરે એવી જલદ કે ગરમ દવાઓ કે સખ્ત રેચની દવા કદિ પણ આપવી નહિ.

પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓને દવાઓ ઓછા પ્રમાણમાં આપવી.

પુખ્ત ઉમરનાં મનુષ્યો કરતાં ઘરડાં તથા બાળકોને જલદ દવાઓ ઓછો ગુણ કરે છે. પારાવાળી કોઇ દવાઓ જેટલી બાળકો જીરવી શકે છે, તેટલી મોટી ઉમરનાં માણસો જીરવી શકતાં નથી. જેમકે ' અશ્વચોળી ' (તેમાં પારો આવે છે) તથા કેલોમેલ બાળકો વધારે જીરવી શકે છે.

પ્રકરણ બીજું.

અનુપાન VEHECLE ૬૧-૯૮.

અમુક ચૂર્ણ, ગોળી કે ભસ્મની પડીકી જે વસ્તુની સાથે ખાવાનું બતાવવામાં આવે છે તેને અનુપાન (Vehecle) કહે છે. જો કે તેનો શબ્દાર્થ તો ' દવા ખાઇને ઉપરથી કાંઇક પીવું ' એવો થાય છે. દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં અનુપાનની કડાકુટ છે ખરી, પણ ઘણીવાર એક જ દવા જુદા જુદા અનુપાનથી જુદો જુદો ગુણ કરે છે. કેટલીક અનુપાનની વસ્તુ એવી હોય છે કે, તે દવા જેટલો જ ગુણ કરે છે. અનુપાનની યોજના ઉપચારકની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. પાણી* એ સર્વ દવાઓનું સાધારણ અનુપાન ગણાય છે અને જ્યાં અનુપાનની ચીજ બતાવી ન હોય ત્યાં પાણીનો ઉપયોગ કરવાનું સમજી લેવું. મધ, ઘી, ગોળ, સાકર, દુધ, ચાસણી, શરબતો, આદુનો રસ, માખણ, હિંગ, પીપર, સુંઠ, છાશ, ચોખાનું ધોણ, મુરબ્બો, ગુલકંદ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ વારંવાર અનુપાન તરીકે યોજાય છે. દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કેટલાંક મુખ્ય મુખ્ય રોગનાં ખાસ અનુપાનો બતાવેલાં છે; પણ તે તે રોગમાં એજ અનુપાનથી દવા આપવી એવો કાંઇ નિયમ નથી. તોપણ અનુપાનની આ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં હોય તો તેની યોજના કરવાનું સરળ થઇ પડે; એટલા માટે આ નીચે કેટલાંક સર્વ સામાન્ય અનુપાનો, રોગવાર અનુપાનો અને ઔષધવાર અનુપાનોનાં લીસ્ટો આપવામાં આવે છે.

૬૧. સાધારણ અનુપાનો--જેમને તીખી, તમતમી અને ગરમ ચીજો ખાવાપીવાની ટેવ ન હોય એવા દરદીઓ માટે નીચેનાં અનુપાનોની યોજના કરી શકાય.

(૧) પાણી અગર સાદું શરબત (સાકરની ચાસણી). (૨) આદુનો રસ તોલો ૧, દાડમનો રસ તોલા ૪, સાકર તોલા ૫. આ સર્વને મેળવીને તેની ચાસણી બનાવી રાખવી; પિત્ત તથા કફ વિકારોમાં આ ચાસણી વાપરી શકાય. (૩) લીંબુનો રસ તોલા ૪, દાડમનો રસ તોલા ૨, આદુનો રસ તોલો ૧, સાકર તોલા ૧૦, તેની ચાસણી બનાવી રાખવી. આ અનુપાન પાચક છે. અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય અને પેટના વાયુમાં ઉપયોગી છે. (૪) કળીચુનાના આછરેલા

* ઍલોપથીમાં ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર (Distilled water) એ મુખ્ય અનુપાન છે. ઘણાંખરાં મિક્શ્ચરો ડિસ્ટીલ્ડ વૉટરમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં ઉકાળેલા કે વરસાદના અધરથી ઝીલેલા (ટાંકાના) પાણીને સૌથી વધુ નિર્મળ અને નિરોગી ગણવામાં આવે છે. માટે ડિસ્ટીલ્ડ વૉટરને બદલે વરસાદનું પાણી વાપરવું.

તથા ઘી. (૨) સુંઠનો ઉકાળો તથા એરંડીયું. પડખાનું શુળ—પુષ્કરમુળ અથવા ... ટનો ઉકાળો. ગુદાનું શૂળ—ચિત્રકમૂળ. ગુલ્મ, બરલ તથા ઉદર રોગ—(૧) ... (૨) રેચ. નેત્રરોગ—ત્રિફળા. મુખરોગ તથા દાંતના રોગ—તલનું તેલ. કંઠના રોગ ... જેઠીમધ; માથાનો રોગ—(૧) ઘી સાકર. (૨) ઘી તથા જુનો ગોળ. કાનના રોગ ... સરસીયું તેલ. ઉપદંશ—(૧) ઘી. (૨) નાગરવેલના પાનનો રસ. ગ્રંથી-ગાંઠો-ત્રિ... ઉકાળો કે ચૂર્ણ. ગંડમાળ-ગલગંડ—ત્રિફળા. પ્રમેહ—(૧) હળદર તથા સાકર. ... ત્રિફળા તથા સાકર. (૩) આમળાનું ચૂર્ણ તથા સાકર. (૪) મધ, સાકર. પ્રદર—(૧) ચોખા... ધોણ, સુખડ તથા સાકર. (૨) જીરૂં તથા સાકર. (૩) આમળાંનો મુરબ્બો. (૪) ... ચાટણ. (૫) ગુલકંદ. મુત્રકૃચ્છ્ર તથા મુત્રાઘાત—(૧) ગોખરૂનો કવાથ. (૨) દુધ ... પાણી. (૩) ચોખાનું ધોણ. (૪) શેરડી, સતાવરી તથા ભુરા કોળાનો રસ. (૬) ... પાનનો રસ તથા સુરેખાર. બહુમૂત્રતા—(૧) પાકેલાં કેળાં. (૨) જાંબુના રસનું ... (૩) જાંબુનો રસ કે સરકો. (૪) જુનું મધ. પથરી—શિલાજીત. ધોળા કોઢ—... બાબચીનું ચૂર્ણ (ચામડીના સડામાં). વિષ—(૧) ઘી. (૨) સરસડો. વાતજન્ય શુક્ર... (ધાતુ જવી)—પુષ્કરમૂળનો ઉકાળો. વાતપિત્તના વિકારો—ઘી. કફપિતના વિકારો— ... મધ. રતવા તથા ચામડીના દરદો—(૧) લીંબડાનાં પંચાંગનો ઉકાળો. (૨) ત્રિફળા ચૂર્ણ. (૩) ... રક્ત તથા કફના વિકારો—ગળોનો ઉકાળો તથા મધ. પુષ્ટિ તથા વાજીકરણ— (૧) ઘી તથા મધ. (૨) દુધ ઉકાળેલું તથા કેસર, એલચી, જાયફળ વગેરે નાખીને. (૩) ... સાકર. (૪) નાગરવેલનાં પાન. આ અનુપાનો એકલાં પણ દવા તરીકે ગુણ આપે છે.

૬૩ થી ૯૪ ઔષધવાર અનુપાનો—ભસ્મો તથા દવાઓ જુદા જુદા અનુપાનથી ... ઘણાં દરદોમાં યોજી શકાય છે. સામાન્ય ઉપયોગમાં આવતી દવાઓનાં અનુપાનો જાણવામાં ... હોય તો ઘણી દવાઓની ગેરહાજરીમાં એકજ દવા ઘણાં દરદોમાં વાપરી શકાય. અભ્રક... ભસ્મ, લોહભસ્મ, પ્રવાલભસ્મ વગેરે કેટલીક દવાઓ ઘણા લોકો પોતાના ઘરમાં રાખે છે, પણ તે દવાઓ જુદા જુદા દરદમાં શું અનુપાનથી વાપરવી તે તેમના જાણવામાં હોતું નથી તેથી તેઓને વૈદ્યોની સલાહ પુછવી પડે છે; માટે એવી દવાઓનાં આ નીચે રોગ... વાર અનુપાનો આપ્યા છે.

૬૩. અભ્રકભસ્મ-**ખાંસી, કફ તથા દમમાં**-નાગરવેલનાં પાકાં પાન અથવા તેનો ... રસ. **વીશ પ્રકારના પ્રમેહમાં**—(૧) મધ, પીપર તથા શિલાજીત. (૨) એલચી, ગોખરૂ ... આમળાં, સાકર, ગાયનું દુધ. (૩) પીપર, હળદરનું ચૂર્ણ તથા મધ. (૪) દારૂહળદરનો ... ઉકાળો અને મધ. **બહુ મૂત્રતામાં**-પાકેલાં કેળાં, **કૃચ્છ્રમાં**-પ્રમેહ પ્રમાણે. **મૂત્રાઘાત**... **પથરીમાં**-સર્વ જાતના ક્ષાર. **કમળામાં**-કડુનું ચૂર્ણ તથા સાકર. **પાંડુરોગમાં**-ત્રિકટુ ... અથવા સુંઠ. **સંગ્રહણીમાં**-ત્રિકટુ. **રક્તપિતમાં**-(૧) હરડે તથા ગળો. (૨) એલચીદાણા... તથા સાકર. **ગુલ્મમાં**-ત્રિકટુ અથવા સુંઠ. **અર્શ-હરસમાં**-(૧) ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ... જાત તથા સાકર. (૨) મધ. (૩) ભીલામાં. **જીર્ણજ્વરમાં**-મધ તથા પીપર. **વાતરોગમાં**- સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, આસંધ; તે સર્વનું ચૂર્ણ તથા મધ. **નેત્રરોગમાં**-ત્રિફળા, ઘી તથા મધ. **ક્ષયમાં**-(૧) ઘી તથા મધ. (૨) માખણ તથા સાકર. (૩) ... માખણ તથા સાકર. (૪) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ. (૫) ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચાતુર્જાત, સાકર તથા ...

ભારંગી તથા સુંઠ; કાસમાં (ખાંસીમાં) તથા કફમાં-ત્રિકટુ તથા અરડુશીનો રસ; ગુલ્મ (ગોળો)-ક્ષાર. પ્રમેહમાં-તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી; દાહમાં-સાકર; વાતિક રોગમાં-ત્રિફલા સાથે; રૂપાની ભસ્મ સાથે સમાન ભાગે અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તે બેની બરાબર ત્રિકટુનું ચૂર્ણ મેળવીને મધમાં પ્રાતઃકાળમાં ખાવાથી ક્ષય, કમળો, હરસ, શ્વાસ, ખાંસી તથા પિત્તરોગનો નાશ થાય.

૬૯. તામ્રભસ્મ-શૂળમાં-ઘી સાથે; ઉદર તથા ગુલ્મરોગમાં-ગોમુત્ર; મંદાગ્નિમાં મધ; શ્વાસમાં મધ અને ખાંસીમાં મધ; કફમાં મરી, લવીંગ, કેસર, પીપર અને આ બધાનાં સરખા વજને ચૂર્ણને નાગરવેલના પાનમાં લેવાથી કફનો વ્યાધિ દૂર થાય છે પીપર તથા મધ સાથે તાંબાની ભસ્મનું સેવન કરવાથી અથવા જેવો રોગ તેને નાશ નારી વસ્તુ સાથે કુશળતાથી યોજવાથી સર્વ રોગમાં અપાય છે. શેમળાનો રસ, મધ ઘી મેળવી તેમાં લેવાથી વીર્ય, જઠરાગ્નિ, પુષ્ટિ અને શરીરની દ્રઢતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૭૦. જસતભસ્મ-નેત્રરોગમાં-ગાયનું જુનું ઘી; પ્રમેહમાં-નાગરવેલનું પાન; પિત્ત જ્વરમાં-ચોખાનું ધોણ; શીતજ્વરમાં (ટાઢીઓ તાવ)-લવીંગ તથા અજમાના ચૂર્ણ રક્તાતિસાર (લોહીવાળો ઝાડો) ખજુર તથા ચોખાના પાણી સાથે; ઉલટી-ઝાડા તથા સાકર સાથે; સન્નિપાતમાં-એલચી, તજ અને તમાલપત્રના ચૂર્ણ સાથે.

૭૧. નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ)-સાકર સાથે ખાવાથી વાત, પિત્ત, મસ્તકરોગ વીર્યદોષ, દાહ તથા અરૂચિને મટાડે અને કામની વૃદ્ધિ કરે.

૭૨. સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ—ત્રિફલા, ત્રિકટુ, મરી, માખણ તથા મધ, એ તેનાં અનુપાન છે.

૭૩. પ્રવાલભસ્મ—તાવમાં-કરીયાતુ, કડુ તથા હરડેનો ઉકાળો; જીર્ણજ્વરમાં મધ તથા પીપર; ખાંસી-શ્વાસમાં-મધ તથા પીપર; વાયુમાં-મધ, સાકર અથવા તુલસીનો રસ; પિત્તની ખાંસી—આદુનો રસ તથા સાકર; પિત્ત વિકારોમાં—(૧) દુધ તથા સાકર (૨) આમળાંનો મુરબ્બો અથવા ગુલકંદ. (૩) માખણ તથા સાકર. બળતરાવાળો પરમો- (૧) ચોખાનું ધોણ તથા સાકર. (૨) ત્રિફળાચૂર્ણ તથા મધ. કૃશતા—દુર્બળતામાં- નાગરવેલનાં પાન. ધાતુક્ષયમાં—પાકાં કેળાં. પ્રદરમાં—ગાયનું શેડકઢું દુધ. ધાતુપુષ્ટિ માટે ઘી તથા સાકર. રતાંધળાપણામાં-પ્રવાલભસ્મ તથા ઉંદરની લીંડીને તુલસીના પાનમાં વાટીને તથા મધ મેળવીને અંજન કરવું. પારા મોતીની ભસ્મ—આ ભસ્મનું અનુપાન પણ પ્રવાલભસ્મ પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

૭૪. સાબરશીંગાની ભસ્મ-ખાંસી તથા શ્વાસમાં મધ સાથે. ધાતુવિકાર તથા ધાતુ જવી-તેમાં સુગલાઇ એદાણા તથા સાકર; હૃદયના રોગમાં ઘી; વાતશૂળમાં-ઘી.

૭૫. રસસિંદુર-શ્વાસ તથા કાસ (ખાંસી)માં ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ તથા મધ; શૂળમાં- શ્વાસ પ્રમાણે; રક્તવિકારમાં-હળદર તથા સાકર; પાંડુમાં-ત્રિકટુ તથા ત્રિફલા; કમળો- પાંડુ પ્રમાણે; મંદાગ્નિમાં-પાંડુ પ્રમાણે; જ્વરમાં-કરીયાતું, હરડે તથા સુખડના ચૂર્ણમાં કે ક્વાથમાં. વાયુમાં-મધ, પીપર; કફમાં-ત્રિકટુ તથા ચિત્રકમૂળ; પિત્તમાં-કપુર, એલચી તથા સાકર; કૃમિરોગમાં-ખાખરાની પીતપાપડી તથા જુનો ગોળ; મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શિલાજીત, એ લચીદાણા તથા સાકર; ધાતુવૃદ્ધિ માટે (૧) લવિંગ, કેસર, જાવંત્રી, અકલકરો, પીપર

ત્રિફળાનું ચૂર્ણ તથા મધ. કૃમિરોગમાં-મધ તથા વાવડીંગના ચૂર્ણમાં. પેટના દુખાવામાં
શેકેલા કાંકચીઆનું ચૂર્ણ તથા ગોળ. ક્ષયમાં-મધ તથા સાકર અથવા ઘી અને સાકર. નાનાં
બચ્ચાંનો અપસ્માર એટલે આંચકી વગેરે મગજનાં દરદોમાં-ગાયના દુધમાં કે માના ધાવ
ણમાં ખારેકના ઠળીઆનો ઘસારો કરીને તેમાં ½ રતી વજનથી આપવી; મોટી ઉમરવાળાને
પંચામૃતપર્પટીનું પ્રમાણ રતી ૧ll થી ૨.

૮૧. સુવર્ણમાલતીવસંત—જે "સુવર્ણવસંતમાલતી" એવા નામથી પણ પ્રસિદ્ધ
છે. તેનાં અનુપાનો, જીર્ણજ્વર-એટલે મારે તાવ આવી ગયા પછી શરીરમાં જરા ઝીણો
રહે છે, ભુખ લાગતી નથી અને અશક્તિ હોય, તેમાં સુવર્ણમાલતીવસંત ઘણો ફાયદો
કરે છે. અનુપાન (૧) ૧૦ તોલા ગાયનું દુધ, ૧૦ તોલા પાણી, એક આખી લીંડીપીપર
•ll તોલો સાકર, એ સર્વને ઉકાળીને પાણી બાળીને દુધ બાકી રહે તે દુધમાં ૧ રતી થી
૧ll રતી પર્પટી આપવી; ઉષ્ણ એટલે ગરમ પ્રકૃતિમાં (૨) જીરૂં તથા સાકર સાથે; અથવા
(૩) આમળાંના મુરબ્બા સાથે આપવી; શરદી કે ઠંડી પ્રકૃતિમાં (૪) મધ તોલા ૦ll અને
લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ રતી ૨ થી ૩ તેમાં સુવર્ણમાલતીવસંત ૧ll રતી મેળવીને સવાર સાંજ
આપવી, આ અનુપાનથી ઝીણો તાવ, બરલ, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, દમ, કફ વગેરે વિકારો
મટે છે. **ધાતુક્ષય** તથા સ્વપ્નમાં ધાત જતી હોય તેમાં (૧) મધ તોલો ૦ll, માખણ તોલો
૦ll, સાકર તોલો ૦ll તેમાં આપવી, (૨) ગાયનું ધારોષ્ણ દુધ તોલા ૧૦, તેમાં સાકર
તોલો ૧, ગાયનું ઘી તોલો ૦ll નાંખીને તે દુધમાં પાવી. જીર્ણજ્વર—એક વરસનો જુનો
ગોળ તોલો ૧ અને જીરૂં ૧ થી ૨ વાલ. પ્રદર એટલે કુપણીમાં-ચોખાનાં ધોણમાં આપવી.
ગર્ભિણી તથા બાળકોને ઉપલાં દરદો હોય તો તેની ઉમરના પ્રમાણમાં પણ અરધા વજનથી
આપવી. ગરમીના રોગવાળાને તથા નળબંધવાયુવાળાને આ દવા સખ્ત પડે છે, માટે
૦ll રતી થી શરૂ કરવી અને અનુપાન સુકા આમળાંનું ચુર્ણ માસા ૨ અને સાકર અથવા
તેની ચાસણી તોલા ૦ll સાથે આપવી.

૮૨. લઘુમાલિનીવસંત—અથવા જેને લઘુવસંતમાલતી કહે છે, તેનું અનુપાન
જીર્ણજ્વર, બરલ અને અગ્નિમાંદ્યમાં-મધ તથા ઝીણી લીંડીપીપરમાં. ઉષ્ણતામાં (૧) જીરૂં
તથા ગોળ. (૨) જીરૂં અને સાકર. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ અને સાકર. (૪) ગાયનું ગરમ
દુધ અને સાકર. બીજાં અનુપાનો સુવર્ણવસંતમાલતી પ્રમાણે સમજવાં.

૮૩. ગર્ભપાળરસ—ગર્ભિણીનો તાવ, દમ, ખાંસી, સંગ્રહણી, અમ્લપિત્ત, ફાંદ
પડવી, ધોળી ધાત, પહેલા માસથી નવ માસ સુધી અકાળે પડનારો ગર્ભ, આ સર્વ મટા
ડવા તથા ગર્ભને પુષ્ટી આપવા તથા સુલભ પ્રસવ થવા માટે ગર્ભપાળ નીચેના અનુપાનથી
આપવો. **અનુપાન**—દ્રાક્ષ તોલા ૫, સાકર તોલા ૧૦, પાણી તોલા ૪૦ નો કાઢો કરવો.
બાકી તોલા ૨૦ રાખીને ગાળવું, પછી તે પાણીને ફરી ઉકાળી મધ જેવો પાક કરવો તે
ટલીમાં ભરી મુકવો. તેમાંથી ૧ તોલો પાક અને ૧ ગુંજ ગર્ભપાળ.

૮૪. ગંધકરસાયન-કુષ્ઠ તથા તેના વિકારો—ક્ષત, પરૂ, સોજો, ચાંદાં, કૃમિ
અનુપાન (૧) નિંબ પંચાંગ તથા ઘી અથવા (૨) ત્રિફળાનો કવાથ; **ખરજ, દાદર,** માથાના
ફોડામાં (૧) પાકાં કેળાં-અથવા (૨) ઘી સાકર. **ધાતુવિકારમાં**-દુધ તથા ખડીસાકર
જુના કૃમિ વિકારમાં-પ્રથમ રેચથી કૃમિ પાડીને પછી આ દવા વાવડીંગ, ત્રિફળા તથા
સાકરમાં આપવી. **નારૂ એટલે વાળામાં**-ત્રિફળા તથા સાકરમાં.

૮૫. ચંદ્રકળારસ—જ્વર, સંનિપાતજ્વર, પ્રતિસન્નિપાત, મહામારી, જેમાં દરરોજ ૮-૯ વખત દસ્ત થાય તેને બંધ કરવા માટે ૧ થી ૧॥ રતી. અનુપાન—સાકરનો અવલેહ, મુરબ્બો તથા ગુલકંદ. પેશાબની આગ, તેમાં દર્દ થવું. ભ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત (ઉરસ) નાક તથા મોંનો રક્તસ્રાવ, ઉલટી, હાથપગની આગ, મસ્તકના અમ્લપિત્ત, તેમાં જરૂર એનો અનુભવ.

૮૬. આનંદભૈરવરસ—અજીર્ણમાં—છાશ. કોલેરામાં (૧) છાશ તથા શેકેલી હીંગ. (૨) ડીકામાળી. જુનો અતિસાર—ચોખાના ઓસામણ કડાછાલ સાથે. કૃમિમાં—અતિસાર પ્રમાણે. જ્વરાતિસાર—તાવ સાથે ઝાડા—તેમાં આ રસ અવશ્ય આપવો.

૮૭. અગ્નિકુમાર રસ—અજીર્ણ. કોલેરા, સંગ્રહણી તથા આમમાં—છાશ સાથે. જુના અતિસારમાં—ચોખાનો ધોણ તથા કડાછાલ. કૃમિના ઝાડામાં—ચોખાનું ધોણ તથા કડાછાલ. શ્વાસ તથા કફવાળી ખાંસીમાં—(૧) નાગરવેલના પાન. (૨) આદુનો રસ તથા મધ. (૩) આદુનો રસ તથા સાકર. વાયુનો દુખાવો—ઘી. પેટગુળમાં—શૂળ પ્રમાણે.

૮૮. ઇચ્છાભેદીરસ—જ્વરમાં—જ્યારે કાચો પાકો પછી તેમજ મરડો, ગોળકુટ, વાતરોગ, વ્રણ, ગુલ્મ અને સાધારણ પેટના રોગમાં નીચે પ્રમાણે આપવો—આગલી રાત્રે ૮-૧૦ તોલા વર કાઢી હરડેના ઉકાળામાં ૧ થી ૨ તોલા ઘી નાખીને પીવું. બીજે દિવસે સવારમાં સાકર સાથે અથવા જુના ગોળ સાથે ... ૨ થી ૩ રતી લેવો; તેના ઉપર ૩-૪ ઘુંટડા ટાઢું પાણી પીવું. ૧-૨ કલાકમાં રેચ લાગે તે પછી ભાત ખાવો તથા ઉનું પાણી પીવું અથવા એકાદ ઘી પીવાથી જુલાબ બંધ થાય. ૩ કલાક સુધી જુલાબ ન થાય તો પછી પાટ ન લેતાં ઘી ભાત ખાય અને ઉનું પાણી પીવું તેથી જુલાબ થશે. આ જુલાબ પછી એકાદ દિવસ સુધી ઘી ભાત તથા હલકું અન્ન લેવું.

૮૯. શુદ્ધગંધક—વાયુમાં—ગુગળીનો રસ. તથા ઘી. પિત્તમાં—ગાયનું ઘી. કફમાં—ગોળ તથા સુંઠ. ઘાવમાં—(૧) આદુનો રસ. (૨) ભોરીંગણીનાં ફળ તથા ઘી. ખાંસીમાં—ગાયનું ઘી અને મરી અથવા પીપર. હૃદયનું શૂળ—નાગરવેલનાં પાનનો રસ. અજીર્ણમાં—આમળાંનું ચૂર્ણ. સંગ્રહણીમાં—સુંઠ તથા ઘી. કોલેરામાં—બીજોરાનો રસ. પ્રમેહમાં—ગોળ. કુષ્ઠ એટલે ચામડીના વિકારોમાં—બાવચીનું પંચાંગ. મસ્તકમાં—ઘી. નેત્રરોગમાં—(૧) ત્રિફળા. (૨) ભાંગરાનો રસ, મધ તથા ઘી. નાકના મસામાં—ગંધકનો અર્ક ચોપડવો. આંખનું ફુલું—મધમાં અથવા ઘીમાં અથવા કેળના રસમાં ગંધક મેળવી અંજન કરવું.

૯૦ મહાયોગરાજગુગળ—બધી જાતના વાતના રોગમાં—રાસ્નાદિ ક્વાથમાં. પિત્ત રોગમાં—કાકોલ્યાદિ ગણના ક્વાથમાં. કફરોગમાં—આરગ્વધાદિ ક્વાથમાં. પ્રદર તથા પ્રમેહમાં—દારૂહળદરના ક્વાથમાં. પાંડુરોગમાં—ગોમૂત્રમાં. મેદની વૃદ્ધિમાં—મધ સાથે. કુષ્ઠરોગ એટલે ચામડીના વિકારોમાં—કડવા લીમડાના ક્વાથમાં. વાતરક્ત રોગમાં—ગળોના ક્વાથમાં. શોજા તથા શૂળ રોગમાં—લીંડી પીપરના ક્વાથમાં. ઉંદરના ઝેરમાં કાળીપાટના ક્વાથમાં. નેત્ર-રોગમાં—ત્રિફળાના ક્વાથમાં અને સર્વ પ્રકારના ઉદર (પેટના) રોગમાં તથા ગુલ્મમાં—પુનર્નવાદિ ક્વાથમાં. વરીયાળી (તોલો ૦॥), સુંઠ (તોલો ૦॥) તથા ધાણા (તોલો ૦॥) તથા ગોખરૂ (તોલો ૦॥) એનો દોઢશેર પાણીમાં ઉકાળો કરી અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રાખી તે પાણી સાથે આપવાથી પેટનું શૂળ, આમવાયુ, શુક્રદોષ, તથા આર્તવદોષ મટે છે અને પાચનશક્તિ સારી થાય છે. મહારાસ્નાદિ અથવા લઘુરાસ્નાદિ ક્વાથમાં અથવા તે તે રોગના ઉકાળા સાથે આપવાથી અર્દિતવાયુ, હનુગ્રહ, અપબાહુક, અર્ધાંગવાયુ, આમવાત, ગૃધ્રસી વગેરે મોટા મોટા વાતવિકાર-

રો મટે છે. આ સિવાયના સર્વ રોગમાં ઘી (તોલો ના) તથા મધ (તોલો ા) સોં
સાથે મેળવીને તેમાં રક્તવિકારમાં મંજીષ્ઠાદિ ઉકાળા સાથે લેવો. ભગંદર તથા નાડી
પ્રણ રોગોમાં-ત્રિફળાના ઉકાળામાં. સાધારણ સંધિવા, અશક્તપણું, શુક્રદોષ અને
ઉપદંશવાળા વાતવિકારમાં-ઘીમાં ચાટીને તે ઉપર તુળસીની ચા પીવો. લઘુયોગરાજ ગૂગળ
પણ ઉપર પ્રમાણે અનુપાનો સમજવાં.

૯૧. ચંદ્રપ્રભા (ગુટીકા) પ્રમેહમાં (૧) ગળોનો સ્વરસ તથા મધ. (૨) ગળો તથા
આમળાંનો ઉકાળો અને મધ. (૩) હળદરનો ઉકાળો તથા મધ. (૪) ફક્ત ટાઢું પાણી. પેશા-
બની **ઉષ્ણતા, બળતરા** વગેરેમાં (૧) ગોખાનું ધોણ તથા સાકર. ઉષ્ણવાત મુત્રકૃચ્છ
અને **પથરી** કે **રેતી** હોય તેમાં ગોખરૂનો ઉકાળો અને સિંધાલુણ. પૌષ્ટિક અનુપાનો (૧)
ગાયનું કે ભેંસનું દુધ અને સાકર. (૨) ઘી તથા મધ. (૩) ગળોનો રસ. આ ઔષધ સર્વ
રોગમાં જુદાંજુદાં અનુપાનથી અથવા કેવળ પાણીના અનુપાનથી લોઈ શકાય એવું સર્વોત્તમ છે.

૯૨. અશ્વચોળી—(ઘોડાચોળી)—**સન્નિપાતમાં**—અજમો. **ટાઢીઆ** તાવમાં-
છીંકું. **પિત્તજ્વરમાં**-છીંકું તથા સાકર. **રોજીંદા તાવમાં**-કુંવારનો રસ. **દાહવાળા** તાવમાં
આમળાંનું ચૂર્ણ. **વાતશૂળમાં** (૧) ત્રિકટુ. (૨) આદુનો રસ, મધ, પીપર. (૩) મૂળાના પાનો
રસ. **સર્વશૂળમાં** સરગવાનો રસ, ઘી તથા મધ. **સુવાવડીના વાયુમાં**—(૧) તુળસીનો રસ
(૨) મધ. (૩) કુંવારનો રસ. **સંગ્રહણીમાં**-(૧) જાયફળ. (૨) ભેંસનું મૂત્ર. (૩) છાશ
આછ. **અતિસારમાં** દહીં. **વિષ-ઝેરમાં**—(૧) ચોખાનું ધોણ. (૨) પીપર. (૩) અક્કલકરો
પીનસરોગમાં-જાયફળ. **મસ્તકરોગ-આધાશીશીમાં**—જાયફળ. **વાયુમાં** (૧) ઘી. (૨)
બકરીનું દુધ. (૩) ત્રિફળા. (૪) ભાંગરાનો રસ. (૫) આસંધ તથા મધ. **પિત્તમાં**—આમ
ળાંનું ચૂર્ણ તથા સાકર. **ઉદરરોગમાં** (૧) ત્રિફળા તથા એરંડીયું. (૩) પીલુડીનો રસ.
સોજામાં (૧) ડુંગળીનો રસ. (૨) ભાંગરાનો રસ. **રેચ માટે**-(૧) એરંડીયું તેલ. (૨) આ
દુનો રસ. **અર્શ-હરસ**-જાયફળ. **અસ્થિગત વાયુમાં** (હાડકામાં ગયેલો વાયુ) વજ, દેવદાર
તથા કઠનું ચૂર્ણ. **અજીર્ણમાં**-દહીંની તર. **તાવ સાથે શૂળમાં**—સરગવાના મૂળનો રસ
તથા ઘી. **પાંડુરોગમાં**—સાટાડી. **કૃમિરોગમાં**-કરંજની છાલનો રસ કે ઉકાળો. કુક્ષ—આંત
ડીનાં દરદોમાં-ગળો અથવા ગોમૂત્ર. **સર્પવિષમાં**—(૧) સરસડાના રસમાં, અથવા (૨)
ઘીમાં, અથવા (૩) તાંદળજાના રસમાં, અથવા (૪) લીંબુના રસમાં જખમ ઉપર લેપ કરવો.
રતાંધળાપણું—સ્ત્રીના ધાવણમાં અંજન કરવું. **વીંછીનો** કરડ આદુના રસમાં લેપ કરવો.
ખરજવું—ગોમૂત્રનો લેપ કરવો. **નેત્રરોગમાં**-તલના પાનના રસમાં અંજન કરવું.

અશ્વચોળીના આ ઉપયોગો વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આપ્યા છે, પણ અશ્વચોળીમાં નેપાળા જેવી
ઉગ્ર વસ્તુ આવે છે, માટે અશ્વચોળી અનુભવી વૈદ્યને હાથે યથાવિધિ કાંઇ પણ પ્રકારના દોષ
કે દોષ વિનાની બની હોય તોજ અશ્વચોળીનો ઉપયોગ કરવો, નહિ તો આ ઉપાયો લાભ
કરતાં નુકશાન વધારે કરે.

૯૩. ત્રિફળા—એક હરડે, બે બહેડાં અને ચાર આમળાં અગર એક ભાગ હરડે
અથવા હરડાં (હીમજ પણ ચાલે), બે ભાગ બહેડાં અને ચાર ભાગ આમળાં મેળવવાં, તેને
ત્રિફળા કહે છે. કેટલાક ગ્રંથકાર આ ત્રણેની છાલના સમભાગને ત્રિફળા કહે છે. તે ત્રિફ
ળાનો જુદા જુદા અનુપાનથી ઉપયોગઃ—(૧) મધ તથા ઘી સાથે નિત્ય ખાવાથી સઘળા નેત્ર
રોગ મટે છે; મધ ગરમ પડે તેણે સાકર તથા ઘીમાં ત્રિફળા ખાવાં. (૨) ત્રિફળાનો કવાથ કરીને

તેમાં ગોમૂત્ર નાંખી પીવાથી વાયુ તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલો અંડકોશ (ફોતરી)નો સોજો મટે છે. (૩) ત્રિફળાનો ક્વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પ્રમેહ (પરમો) મટે છે; તેમજ મેદરોગ (શરીર ફુલી જવું તે રોગ) પણ તેથી મટે છે. (૪) ત્રિફળાના ક્વાથમાં ગરમાળાનો ગોળ, સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી રક્તપિત્ત, દાહ તથા પિત્તશૂળ મટે છે, (૫) ત્રિફળાચૂર્ણ, લોહભસ્મ, જેઠીમધ, ઘી તથા મધ એ પાંચે વસ્તુ મેળવી તેનું સેવન સંધ્યા વખતે કરવાથી આસંગમાં શક્તિ વધે છે, તેમજ આંખોનું તેજ વધે છે. (૬) ત્રિફળાને વાવડીંગ, ખેર તથા ભાંગરાની ૭ ભાવના દઈ સૂકવીને તેનું એક માસ સાકરના અનુપાનથી સેવન કરવાથી વલિપલિત એટલે વળીયાંપળીયાં આવ્યાં હોય તે દૂર થાય છે; ૭ માસ ખાવાથી શરીરની કાંતિ વધે છે અને એક વર્ષ સુધી સેવન કરવાથી ઘડપણનો અટકાવ થાય છે. (૭) ત્રિફળા વાતરોગમાં તેલમાં, પિત્તરોગમાં ઘીમાં અને કફરોગમાં મધમાં આપવું.

૯૮. દુધ–રોગ પ્રમાણે દુધનો ઉપયોગ—જેની પ્રકૃતિને દુધ સદી ગયું હોય તેને, ક્ષીણ શરીરવાળાને, બળતરા તથા શોષ (શરીર સૂકાવું) વાળાને, કફ ક્ષીણ પડ્યો હોય તેને, પિત્તવાળાને તથા અતિસારવાળાને દુધ આપવું. અને તે ગરમ કરીને, ધારોષ્ણ (શેડકઢું) અથવા દવાઓથી ઉકાળીને આપવું અને તે નીચે પ્રમાણેઃ—(૧) સુંઠ, ખારેક, મનુકા દ્રાક્ષ, ખાંડ તથા ઘી નાંખીને ઉકાળેલા તથા ઠારેલા દુધમાં મધ નાંખીને પીવાથી બળતરા, શોષ, તૃષા, તાવ વગેરે રોગો મટે છે. (૨) દ્રાક્ષ, બળદાણા, જેઠીમધ, ઉપલસરી, લીંડીપીપર તથા સુખડ એટલી વસ્તુઓ નાંખીને ઉકાળી ઠંડું કરી પીવું અથવા એ સર્વે ઔષધોનો પાણીમાં ઉકાળો કરીને પછી તે ઉકાળાનું પાણી તથા દુધ એકત્ર ઉકાળીને પાણી બાળવું. અથવા ચોગણા પાણી સાથે ઉકાળી તૈયાર કરેલું દુધ અથવા એકલી લીંડીપીપર નાખીને ઉકાળેલું દુધ પીવાથી બળતરા, તૃષા અને તાવનો નાશ થાય છે. (૩) લઘુપંચમૂળના ઉકાળામાં સિદ્ધ કરેલું દુધ પીવાથી ઉધરસ, શ્વાસ, માથાનું શૂળ, પાંસળાનું શૂળ અને જુનો તાવ મટે છે. (૪) એરંડાનું મૂળ તથા કુણાં બીલાં નાખીને ઉકાળેલું દુધ પીવાથી તાવ જાય છે. (૫) તરત દોયેલું ધારોષ્ણ દુધ પીવાથી અધોવાયુ (ગુદાનો વાયુ), બંધકુષ્ટ, લોહી તથા ચીણવાળો અતિસાર, તરસ તથા શૂળ સાથેનો ઝાડો (મરડો) વગેરે રોગ મટે છે. (૬) સુંઠ; બળદાણા, ભોરીંગણી, ગોખરૂ અને ગોળ નાંખીને સિદ્ધ કરેલું દુધ પીવાથી સોજા, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અટકાવ, તાવ તથા ઉધરસ વગેરે દરદો મટે છે. (૭) સાકર તથા પીપર નાંખીને ઉકાળેલું દુધ પીવાથી શરીરની સુંદરતા, પુષ્ટતા, શક્તિ તથા વીર્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પુષ્ટતા માટે આ પ્રયોગ ઘણો સારો છે. (૮) સુંઠ તોલો ૦॥ તેના નાના નાના ટુકડા, કેસર એક આનીભાર, બદામના મીંજ પાવલીભાર, સાકર તોલો ૧, દુધ તોલા ૨૦ તથા પાણી તોલા ૨૦ એ પ્રમાણે સર્વને ઉકાળવાં, પાણી બળે એટલે દુધ ગાળી લેવું. તે દુધ જરા ઠરે એટલે પીને બદામનાં મીંજ ચાવી જવાં અને પાણી પીધા વિના સુઇ જવું. રાત્રે સુતી વખતે આવી રીતે સિદ્ધ કરેલું દુધ પીવાથી શરદી, કફ, ઝીણો તાવ વગેરે દરદોની શાંતિ થાય છે. ઉપર જ્યાં જ્યાં દુધને ઉકાળવાનું લખ્યું છે ત્યાં ત્યાં ઉકાળો કે પાણી ન લખેલું હોય તો ત્યાં દુધ સાથે પાણી નાંખીને ઉકાળી પાણી બળે અને દુધ બાકી રહે એટલું ઉકાળવું. દુધ વધારે બાળવું નહિ, કેમકે તેથી તે પચવામાં ભારે થાય.

પ્રકરણ ૩ જું.

(૯૫-૧૧૩) પથ્યાપથ્ય એટલે ચરી.*

GENERAL INSTRUCTIONS ABOUT DIET.

સૂચનાઓ—વૈદકશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ અનુભવથી તથા અજમાયશથી નક્કી કરેલું છે કે, અમુક અમુક દરદમાં સામાન્ય રીતે આટલી ચીજો માફક ન આવે, તેમજ અમુક બળવાન ઔષધના સેવનમાં પણ અમુક અમુક ખાનપાન માફક ન આવે અને આટલી ચીજો અનુકૂળ આવે અને અમુક અમુક પ્રતિકૂળ પડે. પથ્ય તથા અપથ્યના નિયમો સર્વ પ્રકારના લોકોને સરખી રીતે લાગુ પાડવાની જરૂર નથી, તેનું કારણ એ છે કે, જે આહારવિહાર એક માણસને માટે અપથ્ય-પ્રતિકૂળ હોય છે તે બીજાને, ટેવ હોવાને લીધે પથ્ય-માફક આવે છે. (૧) નિત્ય અપથ્ય પદાર્થો ખાવાવાળાને સખ્ત ચરી એટલે છેક સાદો પથ્ય ખોરાક માફક નથી પડતો તથા ખાઇ નહિ શકવાથી અશક્તિ આવે છે. એવા દરદીઓનો હમેશનો કુપથ્ય ખોરાક એકદમ છોડાવવો નહિ, પણ ધીમે ધીમે છોડાવી તેને સાદા પથ્ય ખોરાક ઉપર લાવવો. (૨) બીજી સૂચના એ છે કે, રોગીને ખાઇ શકે એટલુંજ અન્નપાન આપવું; પરાણે આગ્રહ કરીને ખવરાવવું કે પીવરાવવું નહિ; પેટ ચડે અથવા બીજી વખત જમવાના વખત ઉપર ભુખ ન લાગે, તેમજ મોળ આવે, ઉલટી થાય અને ઝાડા થાય, તો સમજવું કે દરદીને તેની પાચનશક્તિ તથા રૂચિ ઉપરાંત ખાવા અપાઇ ગયું છે. દરદીને હમેશાં ખાનપાન બે કોળીયા ઓછું જ આપવું અને તેની રૂચિ તથા પ્રસન્નતા પ્રમાણે આપવું; તો જ અન્નપાન લીધાનું પરિણામ સારૂં આવે. એકાદ પથ્ય પદાર્થ પણ જો દરદીની રૂચિને અનુકૂળ ન આવતો હોય તો તે આપવો નહિ. (૩) ત્રીજી સૂચના એ છે કે, બે ત્રણ દરદો સાથે હોય તો તેમાંના એક પણ રોગને બાધ કરે એવું અન્નપાન આપવું નહિ.

૯૫. સામાન્ય પથ્ય—રોગવાર પથ્ય તથા અપથ્યની વસ્તુઓનું વર્ણન કરતાં પહેલાં આ નીચે સર્વ દરદોમાં સામાન્ય રીતે માફક આવે એવાં સાધારણ પથ્ય લખવામાં આવે છે. જે દરદીઓ પોતાના રોગની ખાસ પરહેજી ન રાખી શકે તેમણે બનતાં સુધી આ સામાન્ય પરહેજી તો જરૂર પાળવી જોઇએ. **અન્ન**—પચવામાં હલકાં અન્ન, જેમકે જુના ચોખાનો ભાત, અથવા કણકી, સાથવો, જુની સાળના કે કમોદના ચોખા, સાઠી (વરી) ના ઓસામણ (વરણ), સાબુચોખાની પાણીમાં કે દુધમાં ઉકાળેલી પાતળી કાંજી અને અથવા ચોખાના લોટની કાંજી, મગની પાતળી દાળ કે ઓસામણ, શેકેલી તુરદાળનું કણકીની ઘેંશ. **પાણી**—જ્વર, મંદાગ્નિ તથા કફ વગેરેમાં ઉકાળી ઠંડું પાડેલું પાણી ને મળી શકે તો ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર. સવારમાં ઉકાળી ઠંડું પાડેલું પાણી સાંજ સુધી ઉપયોગમાં લેવું અને સાંજે ઉકાળેલું પાણી રાતમાં ઉપયોગમાં લેવું. રાત વાસી પાણી ઉપયોગમાં ન લેવું. એક વાર ઉકાળેલું પાણી ફરી ઉકાળવું નહિ. બીજાં સાધારણ દરદોમાં તાજું પાણી સ્વચ્છ લુગડા ઉપરા ઉપર ઘણી ઘડીઓ વાળીને તેમાંથી ગાળી કાઢેલું ઠંડું પાણી ઉપયોગમાં લેવું. મશાલ [illegible]

* પથ્યાપથ્ય એટલે પથ્ય અને અપથ્ય; પથ્ય એટલે માફક અથવા અનુકૂળ અને અપથ્ય એટલે માફક નહિ; અથવા પ્રતિકૂળ.

દરદીને માટે શાકમાં નાંખવાનો મશાલો ઘણોજ સાદો હોવો જોઇએ:–ધાણા, જીરૂં, શાહજીરૂં, તલ, લવિંગ, વરીયાળી, નાગકેસર, એલચી, મરી વગેરે સર્વે અથવા એમાંની રૂચિ પ્રમાણે વસ્તુઓ ખાંડી ઘીમાં જરા તળી કાઢીને મશાલા તરીકે ઉપયોગમાં લેવી. આ વસ્તુઓમાં ધાણા વધારે લેવાં ને મરી બધા કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં લેવાં. **શાક**—પરવળ, કંટોલાં, કારેલાં, કાચાં જુનાં કેળાં, જુરૂં કોળું, સુરણ, સક્કરીયાં (આ કંદને ભુંજીને કે પાણીમાં બાફીને ખાવાં), ચુકાની ભાજી, તાંદલજાની ભાજી, મેથીની ભાજી, દુધી, ભીંડા, તુરીયાં, અળવીની ગાંઠો, કુંણાં વંતાક વગેરે. **શાક બનાવવાની રીત**—ઘી તથા જીરાનો વઘાર, તીખાસ માટે જરા મરી, અથવા આદુ, તેથી ન ચાલે તો બી વિનાનાં મરચાંને ઘીમાં તળીને તેની જરા ભૂકી. **પરચુરણ**–ખટાઇમાં ત્રણ વર્ષની જુની આંબલી અથવા કોકમ–પણ ખટાઇ ઘણી થોડી; બીજોરાંની કળીયો, સાકર તથા સીંધાલુણની ચટણી; પાકેલા કોઠામાં સાકર તથા જીરૂં નાંખીને કરેલી ચટણી; ખારાશમાં મીઠું મધ્યમ અને સિંધાલુણ ઉત્તમ; કાંદા તથા ધાણાની ભાજી (કોથમીર) પણ વપરાય. **ફળ**—મીઠાં દાડમ; પાકેલી મીઠી કેરી, સક્કરજન. **સુકો મેવો**—કાળી દ્રાક્ષ, મનુકા દ્રાક્ષ, (ગોસ્તની), ખજુર. **દુધ, ઘી**—ગાયનું દુધ અને પાચનશક્તિ સારી હોય તો ભેંસનું દુધ, ગાયનું સાદું ઘી, માખણ તથા છાશ. ગાયના દુધના દહીંમાં ચોથા ભાગનું પાણી નાંખીને વલોવેલ માખણ ઉતારી લીધેલ મોળી છાશ; ક્ષય, અમ્લપિત, સંગ્રહણી, અતિસારરોગ તથા ગુલ્મ વગેરેમાં બકરીનાં દુધ, છાશ, માખણ તથા ઘી પથ્ય છે. **વિહાર**—પ્રાતકાળમાં ઉઠી, મળમૂત્ર કરી મન પ્રસન્ન રાખી બની શકે તેવું સ્નાન–ધ્યાન તથા ઇશ્વર પ્રાર્થના વગેરે કરવાં; બ્રહ્મચર્ય પાળવું, દિવસે સુવું નહિ અને રાત્રે જાગવું નહિ. આજારી માણસોએ પાળવાના આ સામાન્ય નિયમો છે. રોગ પ્રકૃતિ તથા શક્તિનો વિચાર કરીને તેમાં ફેરફાર પણ કરી શકાય.

૯૬. **સામાન્ય અપથ્ય**—કેટલાક પદાર્થો સાજા માણસોને પણ સદા અપથ્ય હોય છે, તો માંદા માણસોને પ્રતિકૂળ હોય એમાં નવાઇ નથી. ઘણાખરા રોગીને જે પદાર્થો માફક ન આવે એવા કેટલાક અપથ્ય આહારના પદાર્થો તથા વિહારની વસ્તુઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) **પિત્ત વધારનારા ગરમ પદાર્થો:**—દહીં, ખાટી છાશ, નવો ગોળ, તમામ જાતનાં તેલ, તેલમાં બનાવેલી ચીજો—ભજીયાં, સેવ વગેરે; મીઠું, મરચાં, હીંગ, રાઇ, વંતાક, ગાજર, કારેલાં, પોપૈયાં, કળથી, ચીભડાં, મધ, ખીચડી, વાસી અન્ન; ગરમ હવા, તાપમાં ફરવું, મહેનત, ઉજાગરો, મૈથુન, ક્રોધ, અપવાસ, તરસને મારવી, ભુખને મારવી (ભુખ વેઠવી).

(૨) **વાયુને વધારનારા વાયડા તથા પચાવવામાં ભારે પદાર્થો:**—વાલ, ચોળા, ચણા, મઠ, વટાણા, મસુર એ સર્વે શીંગવાળાં કઠોળનું શાક કે તેની દાળ. ગરમ ચટણી, લાડું, ભજીયાં, પોંખા, ગુવારશીંગનું શાક, વાસી તથા બગડેલું અન્ન, નવું ધાન્ય, નવું પાણી, જમ્યા પછી તુરત જમવું, મહેનત, મૈથુન, ચિંતા, શોક વગેરે.

(૩) **કફ વધારનાર પદાર્થો:**—પાકેલાં કેળાં, કોળું, દુધ, દહીં દુધની બનાવેલી ચીજો (બાસુદી; દુધપાક, પેંડા, બરફી વગેરે), ટોપરૂં, દુધીનું શાક, નવું ધાન્ય, માટલાનું પાણી, વરસાદનું નવું પાણી, નવી આંબલી, કાચી તથા ખાટી કેરી, બોર, કરમદાં, કાચાં

આમળાં, જામફળ, અંજીર, કાકડી, કાલીંગડાં, બદામ, ગારેળાં. પરતાં, તલ તથા તલનું તેલ
ઠંડા પાણીથી સ્નાન, હવામાં કે ઠંડી જગ્યામાં જવું, બેસવું, દિવસે ઊંઘવું. આ બધાંથી પ્રકા
કફ થાય છે અને પછી સળેખમ, દમ, ખાંસી, તાવ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે.

૯૭-૧૧૩ રોગી અવસ્થામાં પથ્યાપથ્ય—નીરોગી અવસ્થામાં પથ્ય એટલે સેવવા
લાયક અને અપથ્ય એટલે નહિ સેવવા લાયક ખાનપાન અને વિહારનું વર્ણન સૂત્રસ્થાનમાં
કરવામાં આવેલું છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૨-૧૬૦). રોગી અવસ્થામાં અવશ્ય પથ્ય એટલે
સાત્વિક ભોજન કરવું જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ જુદી જુદી જાતના રોગોનાં પથ્યાપથ્ય
પણ લક્ષમાં રાખવાં જોઇએ. દરેક દરદનું સંક્ષિપ્ત પથ્યાપથ્ય તે તે રોગના ઉપચારમાં જણા
વવામાં આવ્યું છે, તોપણ આ નીચે ચોક્કસ વર્ગનાં દરદોનું પથ્યાપથ્ય સંક્ષેપમાં લખવામાં
આવે છેઃ—

૯૭. તાવમાં પથ્ય— સાધારણ તાવમાં હલકું અન્ન, જેમકે દાળનું ઓસામણ તથા
ચોખા, તુવેરની મીઠી દાળ તથા ચોખા, સાબુચોખાની કાંજી, શેકી કાઢેલા આટાની જુવે
ગોળ કે સાકર નાંખીને કરેલી મીઠી રાબ વગેરે પિત્તશામક પદાર્થો; ગાયનું કે બકરીનું દુધ
સાકર, લીલી તેમજ સુકી દ્રાક્ષ, મીઠાં દાડમ, પરવળ, કોળું, કુમળાં વંત્યાક, કુમળા મૂળા,
કંટોલાં, ચુકાની ભાજી, તાંદળજાની ભાજી, આમાંનું કોઇ પણ શાક અને નં. ૯૫ નો મસાલો.
વળી તાવવાળાને અરૂચિ કે ઉલટીની મોળ આવતી હોય તો રૂચિ માટે કાળી દ્રાક્ષ ઘીમાં
શેકીને તેને થોડું સીંધાલુણ ચડાવીને દરદીને ખાવા આપવી. પરસેવો વળે એવા ઉપાયો
કરવા, જેમકે નાસ આપવો, ગરમ પાણીમાં રાઇ નાખીને પગ બોળાવવા તથા કપડું ઓઢાડી
સુવાડી મૂકવો. તાવના દરદીને શાંતિથી સુવાડવો, તેને બહુ બોલવા ન દેવો, તેમજ આસપાસના
માણસોએ પણ તેની પથારી પાસે બહુ બોલચાલની ગડબડ ન કરવી. **તાવમાં અપથ્ય**—
ના અપથ્યની સર્વ ચીજો, એટલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો.

૯૮. જીર્ણજ્વર, બરોલ, પાંડુ, કમળો, મંદાગ્નિ, ધાતુસ્રાવ, મગજની નબ
ળાઇ વગેરે દરદોમાં પથ્યઃ—આ દરદો સાથે તાવ હોય તો તાવનું પથ્ય પાળવું. એ ઉપ
રાંત હલકો પથ્ય ખોરાક; ગાયનું તથા બકરીનું દુધ, તેનાજ દુધની તરત બનેલી તાજી
મીઠી છાશ, મગનું ઓસામણ કે દાળ, તુવેરની મીઠી દાળ, ગલકાં, પરવળ, દુધી, ટીંડોં કે
તાંદળજાની ભાજીનું શાક, આરારૂટ, સાબુચોખા, કમોદના ચોખા, લીલી કે સૂકી કાળી દ્રાક્ષ,
પાકેલી મીઠી કેરી, સફરજન વગેરે ફળો.

૯૯. પાચનક્રિયાના બીગાડનાં દરદો—જેવાં કે **અતિસાર, લોહી તથા પર**
વાળો ઝાડો, આમવાળો ઝાડો, મરડો, સંગ્રહણી, અજીર્ણ, કોલેરા, ઉલટી અને
કૃમિરોગમાં પથ્ય-હલકું અન્ન, જુના ચોખાનો ભાત, જુના શેકેલા મગનું ઓસામણ કે
તેની દાળ, બકરીનું કે ગાયનું દુધ, તેનુંજ ઘી અને તેનીજ તાજી મીઠી છાશ, માખણ
જુનાં કેળાં, કેળફુલ, કંટોલાં, કોળાં, વંત્યાક, ગલકાં, ચુકાની ભાજી, ભોંપાથરી, તાજાં ખીલીનાં
ફળ, જાંબુ, કોઠાં, મીઠાં બોર, દાડમ, કોથી તથા સર્વ તુરા પદાર્થો.

૧૦૦. રક્તસ્રાવવાળાં દરદો—જેમકે **અર્શ** (મસા, હરસ), **રક્તપિત્ત**, રક્તપ્રદર
(લોહીવા), મળમુત્રમાં દાહ, ગરમ ઓષધો ખાવાથી થયેલી **ઉષ્ણતા** કે દાહ, **માથાની**
ઉષ્ણતા, મોંની ગરમી તથા **વિષરોગ** (ઝેર ખાવાથી થયેલો રોગ), એ સર્વનું સામાન્ય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સરગવો, વંત્યાક, સાટોડી, નારંગ, ફ્ણાડીગો, કસણુ, દાડમ, પાકી કેરી, એરંડતેલ તથા પાચનશક્તિ સારી હોય તો અડદની દાળ.

૧૦૬. મેદરોગ-પથ્ય—હલકું અનાજ, ગોખા, સાઠીગોખા, કોદરી, ઘઉ, દુધ, છાશ, પરવળ, કટોલાં, જુનાં કેળાં, કેળફુલ અને ગળોની ભાજી.

૧૦૭. ઉદરનાં દરદો—જેમકે પેટશુળ, વાનો ગોળો, બરલ, કાળજાની ગાંઠ, ઉદરની અંદરનો સોજો (વિદ્રધી), નળનો વાયુ, પેટ ફુલવું, (આફરો) અંડવૃદ્ધિ વગેરેઃ—**અન્નમાં**-એરંડતેલનું મોણ નાંખીને કરેલી ઘઉંની રોટલી, માફક હોય તો બાજરીના રોટલા, જુના ચોખા, બકરીનું કે ગાયનું દુધ, ઘી, છાશ, ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી, લીંબુ હુંગળી, ગલકાં, પરવળ, વંત્યાક, કાચાં કેળાં, કુણા મૂળા, સુરણ અને સાટોડીની ભાજીનું શાક; દાડમ, આદુ વગેરે.

૧૦૮. લોહી બીગાડ, ગાંડા તથા ચામડીનાં દરદો—જેમકે વ્રણ, ભગંદર અર્બુદ, ગ્રંથી, ગંડમાળ, ગલગંડ, કાન પાકવો, ગરમી (ઉપદંશ), પ્રમેહ, રતવા, વાતરક્ત, દાદર. ખરજવાં, ખસ, ચાઠાં, વગેરેમાં **ઉત્તમ પથ્ય**-ઘઉંની રોટલી તથા ઘી, ગરમ કરીને ઠંડું પાડેલું પાણી, આ સર્વોત્તમ પથ્ય છે. ઘઉંની રોટલીમાં કેટલાક લોકો મીઠું નાંખે છે તે પણ એક બે અઠવાડીયાં ન નાંખવું. આવું સખ્ત પથ્ય ન પળે તો **મધ્યમ પથ્ય**—ઘઉંની રોટલી ઉપરાંત દુધ, ભાત, મગની તથા તુવેરની દાળ, પરવળ, બીંડા, જુનાં કેળાં, કોબી, આલકોલ, સીંધાલુણ નાંખીને કરેલું શાક અને નં. ૯૫ ના સામાન્ય પથ્યનો સાદો મશાલો, તાજી મીઠી છાશ. **અપથ્યઃ**—આ દરદોમાં અને ખાસ કરીને વ્રણ, ઉપદંશ, પ્રમેહ, રતવા વગેરે દરદોમાં મહેનતનું કામ, સ્ત્રીસેવન, બહુ બોલવું, દિવસે સુવું, વગેરેનો ત્યાગ કરવો; સખ્ત પથ્ય પાળવાથી અશક્તિ આવે તો થોડું થોડું ત્રણ ચાર વાર ખાવું

૧૦૯. પ્રમેહ તથા પ્રદર—આ દરદોમાં બની શકે તો ફક્ત ઘઉંની રોટલી અને ઘી ખાવાં અને તેથી ન ચાલે તો નં. ૧૦૮ નું મધ્ય પથ્ય પાળવું.

૧૧૦. ગર્ભીણીના રોગ—નંબર ૯૫ નું સામાન્ય પથ્ય પાળવું; નં. ૯૬ ના સામાન્ય અપથ્યના સર્વ પદાર્થોનો તેમજ કાર્યોનો ત્યાગ કરવો. જો તે પ્રમાણે ન પળે તો ગર્ભિણી સ્ત્રીના ગર્ભને પીડા થવાનો ભય છે.

૧૧૧. સુવાવડીનું પથ્યાપથ્ય—અન્ન—પ્રસવવાળી સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી તુરત એક બે ટંક લાંઘણ કરવાનો કેટલાક પ્રાંતમાં ચાલ છે, કેટલેક ઠેકાણે ઘઉંની રાબડી આપવામાં આવે છે અને ડાક્ટરી ઉપચાર પ્રમાણે દુધ નાંખેલી કાંજી પાવામાં આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે પહેલે જ દિવસથી પુષ્કળ ઘી નાંખેલો શીરો આપવામાં આવે છે. વિશેષ કરીને પ્રસુતિની તન્દુરસ્તી ઉપર ખોરાકનું ધોરણ રાખવું જોઇએ. નબળા બાંધાની અને નબળી પાચનશક્તિવાળી સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા પછીની નબળાઇમાં એકદમ શીરો પચી શકે નહિ, એકાદ ટંક લાંઘણ સહન થઈ શકે તો કરાવવી અને પછી પાચનશક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખેલી રાબડી કે શીરો આપવો. **પાણી**—સારી રીતે ઉકાળીને ઠંડું પાડીને પીવા આપવું. ઉકાળ્યા વિનાનું ઠંડું પાણી કદિ આપવું નહિ; બહુ પવન લેવા દેવો નહિ. તાપ શેક-આપવો પણ માથાપર શેક આપવો નહિ. શિયાળામાં તથા વરસાદની ભેજવાળી ઋતુમાં

[illegible]

૧૧૧. [illegible]

૧૧૨. પુષ્ટિકારક ખોરાક—[illegible] (૧) [illegible] (૨) પુષ્ટિકારક [illegible] (૩) [illegible]

પ્રકરણ ૪ થું.

આર્ય ઔષધો.
INDIAN DRUGS.

આર્ય ઔષધો એટલે જે ઔષધો આ દેશના દેશી વૈદ્યો પોતાના ઉપચારમાં વાપરે છે, તેનું ક્કાવાર સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે ઔષધોને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યાં છેઃ—૧. વનસ્પતિ વર્ગનાં ઔષધો અને ૨. ધાતુવર્ગ તથા પ્રાણીવર્ગનાં ઔષધો.

વનસ્પતિવર્ગનાં ઔષધો.

૧૧૪. અકલકરો—સં. आकारकरभः; અં. Palletory roots: લા. Anacyclus pyrethrum. આ એક પ્રકારનાં મૂળીયાં બજારમાં ગાંધી લોકોને ત્યાં મળે છે. તે ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબાં અને અંગુઠા જેવાં જાડાં થાય છે, તેનો રંગ ભુખરો હોય છે. સ્વાદ તીખો અને જલદ છે, ચાવવાથી જીભ ઉપર તમતમાટ થઇ રહે છે અને મોંમાં થુંક છુટે છે. વૈદ્યકના બહુ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અકલકરાનું નામ જોવામાં આવતું નથી. ભાવપ્રકાશ અને શાર્ઙ્ગધરના સમયમાં તે દવા તરીકે આ દેશમાં દાખલ થયેલ જણાય છે. તે અલજીરીયા મીસર તથા અરબસ્તાનથી આ દેશમાં આવે છે. ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, તીક્ષ્ણ તથા લેખન છે. આ દેશના વૈદ્યો મંદવાત તથા પક્ષઘાત રોગમાં બીજી દવાઓની સાથે કવાથમાં વાપરે છે. ચોરીયાનો જીર્ણવરમ, જીભનો વધેલો કાકડો, જીભનું જડપણું તથા દાંતના દુખાવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. એમ કહેવાય છે કે, તે પોપટને ખવરાવવાથી બોલતાં શીખે છે. એજ ગુણને લીધે દક્ષિણ, કોકણ તથા કાઠિયાવાડ પ્રાંતોમાં બાળકોને બોલવામાં મદદગાર થાય એટલા સારૂ તથા જીભ ઝલાતી હોય તેમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અકલકરો મોમાં રાખીને લાળ પડવાથી મોંના લકવામાં ઘણો ફાયદો થાય છે. તે મૂત્રલ, કફઘ્ન, આર્તવજનક તથા પુરૂષત્વ આપનાર છે, એમ આધુનિક ડાક્ટરો માને છે. 'ગ્લોબસહિસ્ટેરિકસ' એ નામના હિસ્ટીરીયા રોગના એક પ્રકારમાં તેનો ઉપયોગ કરવા ડા. વિટલો લખે છે. બનાવટ—આકારકરભાદિચુર્ણ (નં. ૬૬૧); આકલ્લકાદિ ગુટિ (નં. ૭૩૯).

૧૧૫. અખોડ—સં. अक्षोटः; અં. Walnut, લા. Juglans regia. એનાં ઝાડ લગભગ પચાસ ફુટ ઉંચાં ને મોટાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં પાંચ સાત ઇંચ લાંબાં અંડાકૃતિનાં અને અણીશુદ્ધ હોય છે. એનાં વૃક્ષ કાબુલ તરફ બહુ થાય છે. તેનાં ફળ આપણા દેશમાં એક સુકા મેવા તરીકે સાધારણ વપરાય છે. અખોડનાં આ ફળ મીંઢળ જેવાં છે ને ભાંગવાથી તેની અંદરથી બીજ નીકળે છે, તે ખવાય છે. અખોડને પીલીને તેલ ...ં આવે છે. તે તેલ બદામના તેલને મળતું છે. ગુણ—વૃષ્ય એટલે વીર્યવર્ધક, ગરમ, ...ર, કફપિત્તકર, પચવામાં ભારે અને મળવર્ધક છે. તેનું તેલ રેચક છે અને એરંડીયા ...લની અવેજીમાં ૨ થી ૪ તોલા લેવાથી રેચ લાગે છે.

૧૧૬. અગર—સં. अगरु અં. Eagle Wood, લા. Aquilaria Agallocha. આ ચંદનની એક જાત છે. તે સિયામ તથા સીંગાપોરથી બજારમાં આવે છે. તેની ...જાત જોવામાં આવે છે. એક કૃષ્ણાગર એટલે કાળો અગર અને બીજો ભુખરા રંગનો ...ર. અગરને બદલે ગાંધી લોકો તગર વગેરે બીજું મળતું જ લાકડું આપે છે. અગર

[illegible] છે અને [illegible] હોય છે અને [illegible]
[illegible] આવે છે. [illegible] ગુણ—[illegible] [illegible] તથા [illegible]
[illegible] છે અને [illegible] કરે છે. [illegible]
[illegible] છે અને [illegible] ઉપર [illegible] કરે છે. [illegible]
[illegible] કરે છે. [illegible]
[illegible] તથા [illegible]

૧૧૭. [illegible]—[illegible], [illegible]; અં. [illegible] Grandiflora. [illegible] હોય છે. [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] હોય છે. ગુણ—[illegible] [illegible] છે અને [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] કરે છે.

૧૧૮. અંબેડો—સં. [illegible], અં. Hog-plum [illegible] છે. હિંદુસ્તાનમાં [illegible] થાય છે. [illegible] છે. [illegible] હોય છે. [illegible] કરે છે. [illegible] ગુણ—[illegible] છે. [illegible] છે અને [illegible] કરે છે. [illegible] છે. [illegible] કરે છે. [illegible] તથા [illegible] કરે છે. [illegible] પડે છે, પણ [illegible] છે. [illegible] ઉપર [illegible] ઉતરે છે. [illegible] તેના [illegible] પડે છે. તેના [illegible] તથા [illegible] બંધ પડે છે. તેના [illegible] કરે છે, [illegible] (નં. ૮૫૨).

૧૧૯. અજમો—સં. યવાની; અં. Bishops Weed Seed; લ. Carum

capticum. અજમોદ (ખોડી), સં. अजमोदा, અં. wild celery; લા. Ap
graveolens. અજમાની ઘણી જાત છે. અજમો, ખોરાસાની અજમો (જુઓ નં. ૨
ખોડી અજમોદ, ખુરાસી અજમોદ, ખીરમાણી વગેરે. સાધારણ રીતે અજમા નામથી જે
ઓળખાય છે તેજ દવા તરીકે વપરાય છે. અજમાનાં ફૂલ થાય છે અને દવાના કામમાં
બી (ફળ) તથા તેમાંથી બનતાં ફૂલ (અજમાના સત્વને અજમાનાં ફૂલ કહે છે) વ
અજમાનાં ફૂલ અજમાના તેલમાંથી થાય છે. અજમાનું તેલ પણ વા ઉપર વપરાય છે. ગુ
ઉષ્ણ, વાતહર, દીનપાચન, પેટનો ગોળો, આફરો, શૂળ વગેરે દરદોમાં અજમાની ફ
લેવાનો સાધારણ ચાલ છે અને તુરત અસર કરે છે. ઉલટી, અતિસાર, શરદી
પેટના કૃમિને પણ તે મટાડે છે. તે ઉત્તમ દીનપાચન હોવાથી અજમાનો
stimulent દવા તરીકે વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. અજમાની ફાકીનું સેવન કરવાથી
શરદીનું શીળસ દબાય છે, તેનો શરીરે ખરડ કરવાથી ઠંડું પડેલું શરીર ગરમ થાય
એક અનુભવી કહે છે કે, મોળ તથા પેટની ચૂંટને બંધ કરવામાં તે સર્વોત્તમ છે. આ
બજારમાં અજમાનો અર્ક (તેલ) તથા અજમાનાં ફૂલ જથાબંધ વેચાય છે. વળી તે
થાઇમોલ નામની એક બનાવટ હાલમાં બનાવવામાં આવે છે, જે અજમાનાં ફૂલને મ
છે. આ થાઇમોલ કારબોલિક એસીડ નામની અંગ્રેજી દવાની અવેજીમાં તેના ' એન્ટીસેપ્ટી
એટલે દુર્ગંધનાશક ગુણ માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. બનાવટ—૧. અજમોદાદિ ચૂર્ણ (
૬૫૭), **૨. યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ** (નં. ૭૦૮), ૩. અજમોદાદિ ગુટિકા (નં. ૭

૧૨૦. અડદ—સં. माषः Kidnoy bean; લા. Phaseolus rediat
અડદ એક પ્રકારનું કઠોળ છે અને ખોરાકની વસ્તુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, દવા તરીકે
તે વપરાય છે. દવા તરીકે અડદનો ગુણ—પૌષ્ટિક, વાતહર, વીર્યવર્ધક, મૂત્રલ તથા
વધારનાર છે. અડદની દાળના લાડુ બને છે. અર્દિત એટલે અડદિયા વામાં અડદના
વડાં કરીને ખાવાથી ફાયદો થાય છે. બનાવટ—માષાદિ મોદક (નં. ૮૧૮-૮૨૫).

૧૨૧. અતિવિષ—સં. अतिविषा; લા. Aconitum Heterophyllum
એક છોડના મૂળીયાં છે અને હિમાલયના ઉંચા પ્રદેશમાં ઉગે છે. તે એક બે આંગળ
અને ગોળ કળી જેવાં હોય છે, તેથી લોકોમાં તે "અતીવખની કે અતિવસેકની કળી"
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથોમાં તેની ધોળી, ભુરી અને રાતી એવી ત્રણ
કહેલી છે. પણ બજારમાં ધોળી અને ભુરા કાળા રંગની કળીઓ મળે છે. ધોળી કળીઓ
તરીકે ઉત્તમ છે. અતિવિષની કળીને વાટવાથી ચોખાના આટા જેવો ધોળો ભૂકો થાય
અને સ્વાદે કડવો લાગે છે. તેનું નામ અતિવિષ છે, પણ નામ પ્રમાણે તેમાં બીલકુલ
નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના કેટલાક ઉત્તમ નિર્ભય ગુણોને લીધે તે નાનાં બાળકોને
એક સર્વોત્તમ દવા નક્કી થઇ ચૂકી છે. ગુણ—કટુપૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન તથા કૃમિઘ્ન છે; તે
કફઘ્ન અને ત્રિદોષહર પણ છે. તે અતિસાર, ઉધરસ, વિષ તથા તાવને મટાડે છે.
નિક ડાક્ટરો જ્વરને રોકવા માટે ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન જેટલા ડોઝથી તાવ ચઢતાં પહેલાં
૪-૫ કલાક અગાઉ આપવા ભલામણ કરે છે. તેની કળીને વાટીને તેમાંથી ૧ રતી થી ૩
સુધી અથવા ૨ ગ્રેન થી ૬ ગ્રેન સુધી બાળકને મધમાં ચટાડવાથી બાળકનો તાવ,
ઉલટી, કૃમિ, વગેરે વિકારો મટે છે. અતિવિષ તાવના ઘણાક ઉકાળામાં પડે છે. બનાવટ
૧. અતિવિષાદિ કવાથ (નં. ૫૪૫); ૨. કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૭૧).

૧૨૨. અહીફેન—સં. अहिफेन; અં. [illegible]; લે. [illegible]
[illegible] જાત ઉપર પાકતી બીજી [illegible] ઉપરથી [illegible] બનાવવામાં આવે છે; [illegible] કાચું [illegible] 'અફીણ' 'અહીફ' [illegible] 'અફીણ' [illegible] એવું [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] દૂધ [illegible] છે. [illegible] અફીણ થાય છે. [illegible] છે અને [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] અને [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] છે અને [illegible] [illegible] કરે છે. ગુણ—[illegible] એટલે [illegible] [illegible] એટલે [illegible] [illegible] એટલે [illegible] [illegible] તથા [illegible] એટલે [illegible] અફીણ [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] ઉપરાંત [illegible] [illegible] કરે છે. આ [illegible] અફીણ [illegible] છે. [illegible] અફીણ [illegible] છે અને [illegible] અફીણ [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] છે અને [illegible] અફીણ [illegible] આપે છે. [illegible] [illegible] [illegible] માટે અફીણ [illegible] છે. [illegible] અફીણ [illegible] છે, પણ [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે કે, [illegible] [illegible] છે.

૧. અહિફેનાદિ ગુટિકા (નં. ૭૩૮). ૨. અહિફેનાસવ—(નં. ૭૭૫).

૧૨૩. અમરવેલ—સં. अमरवल्ली; અં. Dodder; લે. Cuscuta reflexa.
આ નામની વેલ થાય છે. તે પીળા તાતણા જેવી ઝાડો ઉપર પથરાઈ જાય છે. તેને પાંદડાં હોતાં નથી પણ ફૂલ સફેદ થાય છે. તેને જમીનમાં મૂળ હોતું નથી અને તેથી જ તેનું નામ "આકાશવલ્લી" પડ્યું જણાય છે. તે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં બહુ જ થાય છે. ગુણ—પિત્તનાશક, ગ્રાહી, કડવી, જરા મધુર, હૃદયને હિતકારક તથા કફ અને આમનાશક છે; વળી વીર્યવર્ધક અને રસાયન છે એમ રાજનિઘંટુ કહે છે. [illegible] તથા [illegible] ઉપર તેની લુગદી કરીને ચોપડવામાં આવે છે. તે બહુ ઉપયોગમાં લેવાતી નથી તેથી તેના ગુણ અનુભવથી જાણવામાં આવી શક્યા નથી. ડૉ. બોરી તેની મેટિરિયા મેડિકામાં તેને રેચક કહે છે અને કામળાના દરદો, પિત્તના વિકારો અને આંખની [illegible] વપરાય છે એમ જણાવે છે. આ વેલની પણ બે જાત છે.

૧૨૪. અમ્લવેતસ—સં. अम्लवेतस; અં. Country sorrel; લે. Acidozy-

folia. અમ્લપંચક એટલે પાંચ ખાટા પદાર્થોમાંનો એક પદાર્થ (જુવો સંખ્યા વર્ગ નં. ૪૧૨) ગુણ—અતિ અમ્લ, કષાય, ઉષ્ણ, વાતઘ્ન, કફ, અર્શ, ગુલ્મ તથા અરોચક રોગને હરે છે. દસ્ત લાવનાર, હલકું, અગ્નિ પ્રદીપક, પિત્ત કરનાર, રૂક્ષ, ગાળનાર તથા ચણાના ખારના ગુણવાળું છે. છાતીનાં દરદ, શૂળ, ઝાડા તથા પેશાબના દોષો, બરલ, ઉદાવર્ત, છીંક, આફરો, શ્વાસ, ઉધરસ, અજીર્ણ ઇત્યાદિ દરદોમાં વપરાય છે.

૧૨૫. અર્જુનવૃક્ષ—સં. अर्जुनवृक्ष ककुभः; લા. Terminalia Arjuna. મરાઠીમાં આ વૃક્ષ 'અર્જુન સાદડા'ના નામથી ઓળખાય છે. આ વૃક્ષ ધોળા સાજડની જાતનું છે, અને તેથી કેટલાક સાજડને, આસુંદરાને, કડાયાને, શીવણને ઇત્યાદિ એક બીજાને મળતાં વૃક્ષોમાંથી ગમે તેને અર્જુનવૃક્ષ તરીકે ઓળખવાની ભૂલ કરે છે; પણ પોરબંદરવાળા પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી (Botanist) રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી જણાવે છે તે પ્રમાણે અર્જુનવૃક્ષ Terminalia Glabra એ જુદું જ વૃક્ષ છે. અને કેટલાક નિઘંટોમાં લખવામાં આવે છે તેમ 'અર્જુન' એવું નામ આસુંદરાનું. સાજડનું કે શીવણનું પર્યાયવાચક નામ નથી,અર્જુનવૃક્ષ ૬૦ થી ૮૦ ફીટ ઉંચાં અને સીધા ટટાર થાય છે. એની પ્રથમ છાલ સાજડની છાલ જેવી ભુખરા રંગની ને ખડબચડી હોય છે. પણ વૃક્ષ મોટું થતું જાય છે તેમ તેના થડ ઉપરથી જામફળ કે પેરના ઝાડની છાલની પેઠે ભુરી છાલનાં કડપલાં ઉતરતાં જાય છે અને આખરે થડ તથા ડાળો લીસી ધોળા રંગની થાય છે. જ્યારે આપણા વૈદ્યો તેને ઓળખવામાં સંદેહવાળા જણાયા છે ત્યારે વિદેશી બૉટનિસ્ટોએ નિરાકરણ કરીને તેનું ખાસ નામ અર્જુન જ કાયમ રાખેલું છે. ગુણ—શીતળ, પૌષ્ટિક તથા સ્તંભન છે. હૃદ્રોગમાં અર્જુન વૃક્ષની છાલ ઘણી ફાયદાકારક જણાઇ છે. તેનો ક્વાથ કરીને દુધની સાથે પીવાય છે અથવા તેનું ચૂર્ણ દુધમાં કે ગોળમાં ખવાય છે. ક્ચર થયો હોય કે હાડકું ભાગ્યું હોય ત્યારે તેની છાલ દુધમાં ખાવાથી હાડકું જલદી સંધાય છે અને ગંઠાઇ ગયેલું લોહી છુટું પડે છે. હૃદ્રોગ અને તેની સાથે આવનારા જીર્ણજ્વરને તે મટાડે છે તથા છાતીમાંથી બળખા સાથે પડતા લોહીનો અટકાવ કરે છે. તેની છાલને બાળીને સમાનભાગ કાથો મેળવી તેનો ઉભેરો ચાંદી તથા જખમ ઉપર દાબવાથી જલદી રૂઝ આવે છે.

૧૨૬. અરડુશી—સં. अट्टरूषकः અં Malabar not: લા. Adhatoda vasica. અરડુશીનાં છોડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. તેનો દવા તરીકે ઉપયોગ દેશીવૈદકમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના છોડ માણસની ઊંચાઇ જેટલા કે તેથી વધારે ઉંચા લાગે છે. તેમાંથી કણેરની પેઠે જુદી જુદી શાખાઓ (સોટીઓ) નીકળે છે. તેનાં પાંદડાં ઘણાં ખરાં જમરૂખી અને સીતાફળીને મળતાં આવે છે. તે પાંદડાં ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબાં અને દોઢેક ઇંચ પહોળાં થાય છે. પાંદડાં રંગે લીલાં અને પાકે ત્યારે પીળાં થાય છે. તેનાં ફૂલ રંગે ધોળાં અને ઉઘડે છે ત્યારે સિંહના પહોળા થયેલા મોં જેવા આકારનાં લાગે છે. તેથી તેનું સંસ્કૃત વૈદ્યોએ "સિંહાસ્ય" એવું પણ નામ આપેલું છે. ફુલનો આકાર અને રંગ ઘોડાના દાંત જેવો દેખાય છે તેથી તેનું બીજું નામ "વાજીદંત" પણ છે. આ ફૂલો તુળશીની મંજરી પેઠે એક પછી એક હારબંધ ફુટે છે. દવા તરીકે તેનાં મુખ્ય કરીને પાંદડાં વપરાય છે. ગુણ—કફઘ્ન, રક્તસ્તંભક, જ્વરઘ્ન, તેનાં પાંદડાંનો રસ તુરો અને કડવો છે તથા ગુણકારી અને હલકો છે. તે તિક્ત, કટુ, શીત, કાસહર, પિત્તહર છે; તથા કમળો, તાવ, રક્તપિત્ત,

તથા ક્ષયરોગને મટાડે છે, તેનો સ્વરસ કે પુટપાક રીતે રસ કાઢીને તેમાં મધ અથવા સાકર મેળવીને પીવાય છે, અથવા ક્વાથ કરીને કે પાન સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવામાં આવે છે. કફથી થએલી ખાંસી, દમ તથા તાવમાં તેનો પુટપાકથી કરેલો સ્વરસ પ્રયોગ ફાયદો કરે છે. નાનાં બચ્ચાં સસણીથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે અરડુસીનાં પાન વાટીને તથા બાફીને છાતી ઉપર બંધારણ કરવાથી છાતીનો કફ છૂટો પડે છે. રક્તપિત્ત, ક્ષય તથા ખાંસીને માટે અરડુસી (વાસા) નાં આર્યવૈદ્યોએ ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.[1] બનાવટો—૧. વાસા સ્વરસ (નં. ૫૩૦); ૨. વાસા પુટપાક (નં. ૫૩૪); ૩. વાસાદિક્વાથ (નં. ૬૧૬); ૪. વાસાસવ (નં. ૭૮૫); ૫ વાસાવલેહ (નં. ૮૦૪).

૧૨૭. અરડુસો—સં. अरलु; લા. Ailanthus Excelsa. અરડુસો અને અરડુસી એ બંને જુદાં વૃક્ષ છે; પણ ઘણા લોકો અરડુસીને પણ અરડુસો એવા નામથી બોલાવે છે. કોઈ પ્રાંતમાં તે અરલવો એવા નામથી ઓળખાય છે. આ ઝાડ લીંબડાના ઝાડ જેવડું ઉંચું થાય છે. તેનું ઝાડ તથા શાખાઓ સીધાં થાય છે. છાલનો રંગ રાખોડી જેવો અને પાંદડાં લીંબડાના જેવાં જ હોય છે પણ જરા મોટાં હોય છે. તે પાંદડાં લીંબડાની સળીઓની પેઠે મોટી સળીઓ ઉપર બે બાજુએ સામસામાં ઉગે છે. ફૂલ લીંબડાના જેવાં અને તેમાં શીંગો થાય છે. તે પાતળી, પહોળી ને પિત્તપાપડાના જેવડી લાંબી થાય છે. દવા તરીકે છાલ તથા મૂળ વપરાય છે.[2] ગુણ—કટુ, પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન તથા ગ્રાહી, સ્વેદલ તથા દીપન. તે અતિસાર તથા રક્તાતિસારમાં અપાય છે. તેની છાલના પુટપાકમાં કે સ્વરસમાં મોચરસ (શીમળાનો ગુંદ) તથા મધ નાંખીને આપવાથી સર્વ અતિસારને મટાડે છે. બનાવટ—અરલુ પુટપાક (નં. ૫૩૩).

૧૨૮. અરણી—સં. अग्निमंथ; લા. Clerodendron Phlomoides—આ નગોડની જાતનું આ દેશનું પ્રસિદ્ધ વૃક્ષ છે. તે ગુજરાતમાં ખેતરોની વાડોમાં ઘણાં ઉગી નીકળે છે. તેની ઉંચાઇ ૫ થી ૧૧ ફુટ અને કોઇ કોઈ વાર ૩૦ ફુટ જેટલી હોય છે. તેની છાલનો રંગ ધોળાશ પડતો અને ભુખરો છે. ફૂલ ધોળાં, દેખાવમાં સુંદર, ખુશબો વાળાં હોય છે. પાંદડાં ગોળ ફરતી કાંગરીવાળાં અને ખરાબ વાસવાળાં હોય છે. તેનાં ફળ કરમદા જેવાં થાય છે. તેનાં પાન તથા પાનના રસનો ઉપયોગ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેનાં મૂળ 'દશમૂળ'માં વપરાય છે. ડૉ. પાંડુરંગ ગોપાળ પોતાના "આર્યઔષધિ ગ્રંથકોશ" માં લખે છે કે—તેની છાલની બારીક ભૂકી ૨ માસા વજનની લેવાથી પિત્તની ઉલટી થાય છે તથા પરસેવો આવે છે અને ઇપીકાક્યુઆનાના જેવું કામ કરે છે એમ લાગે છે. ગુણ—વાતહર, શોથઘ્ન, કફઘ્ન તથા સ્વેદલ છે. તેના પાનનો રસ સોજા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે અને

---

१ वासायां विद्यमानाया माशायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थं मवसीदति ॥

અર્થ—જીવવાની આશા છતાં અને વાસા—અરડુસી—વિદ્યમાન એટલે હયાત છે, તો રક્તપીત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના રોગવાળા શા માટે પીડાય છે ?

૨. વૈદ્યરાજ રઘુનાથજીના નિઘંટસંગ્રહમાં અરલુ, અરડુસો, ટેટુ અને મરમડ એ બધાં એકજ વૃક્ષનાં પર્યાય નામો લેવામાં આવે છે અને Oroxylum Indicum એ તેનું બોટેનીકલ નામ છે. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી કહે છે કે અરડુસો (महावृक्ष) Ailanthus excelsa અને મરમડ કે ટેટુ (टुंटक) Oroxylum Indicum એ બંને જુદાં વૃક્ષ છે. આ બે વૃક્ષો વિષે નિરાકરણ થઈ ગયું છે, જુઓ "વૈદ્યકલ્પતરૂ" એપ્રીલ ૧૯૧૭, પાનું ૧૩૭.

પાન બાફીને સોજા ઉપર તથા ઉઠેલી આંખો ઉપર બાંધવામાં આવે છે. ગામડાના ગરીબ લોકો તેનો આ ઉપયોગ વારંવાર કરે છે. અરણીના લાકડામાંથી હોકો પીવાની નાળો બનાવવામાં આવે છે અને બરડાના રબારીઓમાં એવું બોલાય છે કે–તેની નાળવાળો હોકો પીવાથી ઉધરસ મટે છે. **બનાવટ**—૧. અગ્નિમંથક્વાથ (નં. ૫૪૨).

૧૨૯. અરિઠાં—સં. अरिष्ट; અં. Soapnut tree; લા. Sapindus emarginatus. આ સુંદર વૃક્ષો દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તથા સિંહલદ્વિપમાં ઘણા થાય છે. તેનો આકાર લગભગ મહુડાને મળતો હોય છે. ડૉ. ડીમોક તેની બે જાત જણાવે છે. એક ડાળીમાં ૬–૭ પાંદડાં લાગેલાં હોય છે. ફૂલ ઝુમખાબંધ, ધોળા લીલાશવાળા રંગનાં થાય છે. તેનાં ફળ પણ ઝુમખાબંધ, નાનાં આમળાં જેવડાં લીલા રંગનાં થાય છે અને પાકે છે ત્યારે પીળાશ તથા રતાશ પકડે છે. અરીઠામાં ચીકાસ તથા મેલ કાપવાનો ગુણ છે તેથી આપણા લોકો ન્હાવામાં, કપડાં ધોવામાં તથા સોના રૂપાના દાગીના ઉજાળવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. દવા તરીકે તેના ફળનો ઉપયોગ ક્વચિત થાય છે. **ગુણ**—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા લેખન. તે શોધક હોવાથી નસ્ય તથા વમન માટે વારંવાર વપરાય છે. અરીઠાંનું પાણી કરી પીવાથી ઉલટી થાય છે અને પેટમાંથી ઝેર કાઢવા માટે તેની ઉલટી લેવાય છે. તેનું પાણી નાકમાં નાંખવાથી આધાશીશી વગેરે માથાંનો દુખાવો મટે છે. વળી તેનું ચૂર્ણ નસ્ય તરીકે સુંઘાડવાથી બેશુદ્ધિ દૂર થાય છે. હિસ્ટીરીઆવાળી સ્ત્રીઓને તેની ધુમાડી આપવામાં આવે છે. તેનાં બીનાં અંદરના મીંજ દસ્તાનનો ખુલાસો કરનાર છે અને તેથી ગર્ભપાત કરવા માટે પણ વપરાય છે. અરીઠામાં 'ઇપીકાક્યુઆના' જેવા ગુણ છે એટલુંજ નહિ પણ તેનાથી ગુણમાં ચડે છે, એવું ડૉ. મોઇદ્દીન શરીફ જણાવે છે. વળી તે કહે છે કે, અપસ્માર, હિસ્ટીરીઆ વગેરેમાં તેનું ઘાટું પાણી કરીને નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી કે તેનો મગજ મોંમાં મૂકવાથી તરત શુદ્ધિ આવે છે; વીંછી વગેરે ઝેરી ડંખ ઉપર પણ તેની અસર થાય છે.

૧૩૦. અશેલીઓ—સં. आशालिके; अहालिम:, અં. Common cress; લા. Lepidium Sativum. અશેળીઆના દાણા ઇરાનમાંથી આવે છે. તે દાણા રાઇના જેવા થાય છે. **ગુણ**—વાતહર, કફઘ્ન, શોધક તથા પૌષ્ટિક છે. ખાવાથી કલેજાના તથા બરલના લોહીના જમાવને તોડે છે. સંધિવા, કમરનો દુખાવો તથા ગોઠણ વગેરે ઝલાય ત્યારે તેની રાબ પીવાનો ચાલ સાધારણ છે તથા લેપ મારવામાં પણ આવે છે. તેનો ચીકણો લુઆબ પીવાથી હેડકી બેસે છે. શિયાળામાં લોકો કેટલાક પાકમાં તે નાંખે છે અથવા રાબડી કરીને પીએ છે. જલદી પ્રસવ કરાવવા માટે પણ અશાળીયાની રાબડી પાવાનો ચાલ છે. દુધમાં પલાળીને આંખે બાંધવાથી આંખનો સોજો મટે છે.

૧૩૧. અળશી—સં. अतसी; અં. Linseed; લા. Linum Usitatissimum Lini semina. તેના છોડને શણ (Flax) ના છોડ કહે છે. +અળશીના ભુરા રાતા રંગના દાણા થાય છે અને કળથી નામના કઠોળના દાણાને મળતા થાય છે. કળથી કરતાં અળશીના દાણા જરા નાના થાય છે. કળથી, મગ, મઠ વગેરે કઠોળની પેઠે તેનો પાક ઉગાડવામાં આવે છે, તેમાંથી તેલ પીલી કાઢવામાં આવે છે. જેને "લીન્સીડ ઓઇલ" કહે છે. આ તેલ સાબુમાં તેમજ મલમોમાં વપરાય છે. દવા તરીકે અળશીના દાણાનો ઉપયોગ પોલ્ટીસ તરીકે હવે સર્વત્ર

+ વસ્ત્ર તથા દોરા બનાવવા માટે શણના તાંતણાનો ઉપયોગ સુશ્રુતના સમયથી જાણીતો છે, એવું સુશ્રુતના ૨૫ મા અધ્યાય ઉપરથી જણાય છે, પણ અળશી (क्षौम) નો દવા તરીકે ઉપયોગ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જણાવેલો જોવામાં આવતો નથી.

પ્રસિદ્ધ છે, ગુણ—શીતળ તથા મૂત્રલ; મૂત્રના અટકાવમાં તથા પથરીની જગતરામાં અગ-થીની ચા બનાવી અપાય છે. શરીરપર ગાંઠો, સોજો તથા દરદ થઇ આવે છે તેના ઉપર દળેલી કે ખાંડેલી અળશીની પોલ્ટીસ મારવાનો પ્રચાર સાધારણ થઇ પડેલો છે. તે લોહીના જમાવને તોડે છે. સંધિવાના સોજા ઉપર તેમજ ક્ષય (ન્યુમોનિયા) વગેરે દરદોમાં અને છાતીના દુખાવામાં પણ તેની પોલ્ટીસ બાંધવાથી આરામ મળે છે. ચુનાના પાણીમાં અળશીનું તેલ મેળવીને બળેલા કે દાઝેલા ભાગો ઉપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. એરંડીયા તેલની અવેજમાં રેચ માટે અળશીનું તેલ આપવાથી રેચ લાગે છે.

૧૩૨. આકડો—સં. अर्क:, અં. Gigantic swallow wort; લા. Calotropis Gigantea. આકડાનું ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે બે જાતનો થાય છે. ધોળા ફુલવાળા આકડાનાં સંસ્કૃત નામ અર્ક, રક્તપુષ્પ, શુકફલ ઇત્યાદિ છે, તેના છોડ ૩–૪ હાથ કે વખતે તેથી વધારે ઉંચા થાય છે. તેનાં થડ તથા ડાળીઓ પોલી હોય છે. પાંદડાં ઘાટીક રીતે વડનાં પાંદડાંને મળતાં આવે છે. ધોળા આકડાનાં સફેદ ફુલોમાં સારી ખુશબો રહેલી છે. તેનાં ફળ રંગે લીલાં, કાંઇક કેરીના આકારનાં અને પાકેથી તેમાંથી રુંવાળું રૂ નીકળે છે અને તેથી 'તુલફળ' એવું પણ આકડાનું નામ છે. આકડાનાં બધાં અંગ દવા તરીકે કામમાં આવે છે. ગુણ—૧. ઉષ્ણ, શોધક, સ્વેદલ, વામક, કફઘ્ન, ક્ષોભક અને વાતહર છે. આકડાના મૂળની છાલમાં પરસેવો લાવવાનો અને ઉલટી કરાવવાનો ઉષ્ણ ગુણ છે અને તેથી તે ચામડીના વિકારો, યકૃતના વિકારો, ખાંસી તથા જલોદરમાં વપરાય છે. ૨. આમવાતમાં, રક્તાતિસારમાં તથા ઉપદંશના વિકારોમાં મૂળની સુકવેલી છાલની ફાકી ૧॥ માસા જેટલી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી ગુણ કરે છે. ૩. રાતા કોઢ વગેરે દરદોમાં આકડાના દુધમાં અનાજના દાણા રાત્રે ભીંજવી રાખી સવારે ખાવાની અરબી હકીમ મિરઅબદુલ હમીને ભલામણ કરી છે. ૪. ડૉ. રૉયલ તથા ડૉ. પ્લેફેર એમણે શ્લીપદ (હાથીપગું) રોગમાં ૩ થી ૬ ગુંજાભાર આકડાની છાલમાં અડધો ગ્રેન કેલોમેલ મેળવી તેની ગોળી રોજ બે ત્રણ વાર આપ્યાથી ફાયદો થયાનું જણાવેલું છે. ૫ મૂળની છાલની ભુકી ૨ થી ૩ માસા અરધાથી એક કલાકની અંતરે આપવાથી સારો ઝાડો થઇને ઉલટી થાય છે અને કદિ તેથી એક ચોખો રેચ પણ થાય છે. તેના આ ગુણને લીધે અંગ્રેજી 'ઇપીકાક્યુઆના' નામની દવાની અવેજીમાં આકડાના મૂળની છાલની ભૂકી વાપરી શકાય છે. ૬. તેનાં ફુલ જેને કેટલાક રવાઇડાં કહે છે, તેમાં જઠરાગ્નિ વધારવાનો ગુણ છે તથા તેથી અરુચિ, ઝાડો, ખાંસી, શ્વાસ તથા હરસ રોગમાં પણ તે ફાયદો કરે છે. ૭. આકડાનાં રવઇડાં અને તીખાં (મરી) ની ગોળી ખાવાથી ખાંસી તથા શ્વાસમાં ફાયદો થાય છે. ૮. વળી તેમાં જરા જરા જવખાર અને અફીણ મેળવવાથી તત્કાળ ફાયદો કરે છે. તેનું દુધ અભ્રક વગેરે ભસ્મો બનાવવામાં બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ૯. આકડાનાં પાંદડાંનું બંધાણુ કરવાથી પેટનો તથા માથાનો દુખાવો નરમ પડે છે. ૧૦. પીળાં પાંદડાંને તપાવી તેના રસનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી કાનના ચસકા તથા અવાજ બંધ પડે છે. ૧૧. વાળા ઉપર આકડાના પાનને એરંડીયું તેલ ચોપડી જરા ગરમ કરી બાંધવાથી વાળો બહાર નીકળી આવે છે. ૧૨. સંધીવા ઉપર પાન બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. ૧૩. પાન તથા સીંધાલુણને એક હાંડલીમાં નાંખી મોં બંધ કરીને બાળી રાખ કરવી; તે રાખ કાંજી સાથે કે મધ સાથે ખાવાથી પેટનો વાયુ, ચામડીની ચેળ, વ્રણ, બરોલ, ગુલ્મ, હરસ, કફ, પેટનો દુખાવો વગેરે વિકારોમાં અપાય તો ફાયદો કરે છે. ૧૪. રાતા આકડાનાં તાજાં

ફુલો તથા મરીની સમાન વજને પાંચ પાંચ ગ્રેનની ગોળી આપવાથી હીસ્ટીરીઆ, દમ અને અપસ્માર (વાઇ) માં ઘણો જ ફાયદો થાય છે, એવો અનુભવ હાલમાં બહાર પડ્યો છે, ખેંચતાણના વ્યાધિમાં સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત ગુણને લીધે તે ખાસ ઉપયોગી છે અને દરદના જોર પ્રમાણે તે ગોળી ચાર ચાર કે છ છ કલાકે આપવી. ૧૫. આકડાના દુધને સુકવીને તેની અકેક બબ્બે ગ્રેનની ગોળી કરી રાખી તે આપવાથી તે ગોળી છાલ તથા ફુલ કરતાં વધારે અસર કરે છે એમ. ડૉ. ડીમૉક કહે છે. પણ આકડાનું છીર ઝેરી (ઉપવિષ) છે, માટે આપવામાં સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. ૧૬ અડાયાની રાખને આકડાના દુધની ભાવના દઇને તે રાખનું નસ્ય દેવાથી તંદ્રા (ઘેન), માથાનું દરદ, મૂર્છા તથા અપસ્મારમાં ફાયદો કરે છે. ૧૭. આકડાના મૂળની છાલ છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી અંડવૃદ્ધિમાં ફાયદો થાય છે. **બનાવટ**—૩. અર્કતેલ (નં. ૮૪૭); ૨. અર્કઅહિફેનાદિગુટિકા (નં. ૭૦૬); ૧. અર્કાદિ કવાથ (નં. ૫૪૩).

૧૩૩. આકોલ—સં. अंकोल्लक; અં. Sago-leaved alangium; લા. Alangium Lamarckii. આકોલનાં ઝાડો હિંદુસ્તાનનાં જંગલોમાં થાય છે અને છુટાં છવાયાં પણ ઉગે છે. તેની બે ત્રણ જાત થાય છે. તેનાં ઝાડ કરેણનાં ઝાડ જેવડાં થાય છે. તેના પાન કણેરના પાન જેવાં હોય છે, પણ થડ કણેર કરતાં જાડું હોય છે. ફુલ ધોળાં હોય છે. તેનાં કાચાં ફળ લીલાં અને પાકે ત્યારે કાળાશ પડતાં થાય છે. ઔષધોના કામમાં તેના મૂળની છાલ વપરાય છે. ગુણ—શોધક, સ્વેદલ તથા વાંતિકારક છે. ઉંદરના ઝેરમાં તેનું લાકડું ઘસીને ચોપડાય છે તથા પવાય છે. કેટલા ડૉક્ટરો જણાવે છે કે, આકોલમાં "ઇપીકાકયુઆના" જેવા ગુણ છે અને જે જે દરદોમાં ઇપીકાકયુઆના વપરાય છે તે સર્વમાં તેનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ વાપરવું. તેનામાં વિષપ્રતિયોગી (Antipoison) ગુણ છે. તથા તેના રેચક અને વામક ગુણને લીધે હડકવા, સર્પદંશ, ઉંદરવા વગેરે ઝેરના દરદોમાં-ખાવાથી ફાયદો કરે છે. **માત્રા**—ઉલટી માટે તોલો ૦૧ અગર ૧૦ થી ૪૦ ગ્રેન. તે ૨ વાલથી ૩ વાલ એટલે ૬ થી ૧૦ ગ્રેન સુધી આપવાથી પરસેવો લાવીને તાવ ઉતારે છે.

૧૩૩. આદુ—સં. आर्द्रक; અં. Ginger root; લા. Zingiber officinale. એક જાતના છોડના લીલા કંદને આદુ કહેવામાં આવે છે. આ છોડ ગરમ પ્રદેશોમાં અને પાણીવાળી તથા રેતાળ જમીનમાં વિશેષ કરીને પાકે છે. તેના છોડ એક હાથ ઉંચા થાય છે. પાંદડાં નાની એલચીના જેવાં હોય છે. આદુનો મુરબ્બો તથા અથાણું થાય છે. ગુણ-ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, વાતહર અને રૂચિકર છે. વળી કફઘ્ન તથા ગ્રાહી છે. આદુના રસમાં મધ મેળવીને આપવાથી કંઠમાં રહેલો કફ તથા વાયુને મટાડે છે, હૃદયનો રોગ, આફરો તથા શૂળમાં ફાયદો કરે છે, જઠરાગ્નિ વધારે છે તથા ખોરાકમાં રૂચિ ઉપજાવે છે. રસનું પ્રમાણ તોલા ૦॥ થી ૨. આદુમાંથી સુંઠ કરવા માટે આદુની ઉપરની છાલ કહાડી નાંખીને તડકે સુકવવામાં આવે છે તથા સડી ન જાય માટે તેને ચુનાના પાણીમાં બોળી કાઢવામાં આવે છે. **બનાવટ**-૧. આર્દ્રક સ્વરસ (નં. ૫૧૮). આર્દ્રકાવલેહ (નં. ૭૫૧).

૧૩૫. આંબલી—સં. अम्लिका; અં. Tamarind; લા. Tamarindus indicus. આંબલીનાં ઝાડ સર્વત્ર ઉગે છે અને પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠીમાં તેને ચીંચ કહે છે. દવા તરીકે આંબલીની છાલ, પાન અને ફળનો ગરભ વપરાય છે. તેની છાલમાં ખાર છે તેથી તેની

મુખ અત્યંત સખ્ખતાઈ હોય ત્યારે કાંજવટી નાખવી [illegible] વરસાદ છે. તેનાં પાન ઉકાળી દેવાથી કોઈ વખતના ઘાવ ઉપર તેમજ મોઢામાં ફુટી નીકળ્યું હોય તે ઉપર ગા- ઢીને બાંધવાથી કે ચોપડવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. [illegible] ઉપર લગાવવાથી [illegible] ત્યારે તેના ઉપર [illegible] (...) [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] વાસ્તે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરીને વાપરે છે તથા [illegible] [illegible] કરી આવે છે.

૧૩૬. આંબળાં—સં. આમલકં; અં. Emblic myrobalan; લા. Phyllanthus emblica. આમળાંના ઝાડને આમળી કહે છે. તે ઝાડો હિંદુસ્તાનના જંગલોમાં ઘણાં આવે છે અને ઘણા લોકો બગીચાઓમાં પણ ઉગાડવામાં આવે છે. તે [illegible] કે ઝાડ જેવડું થાય છે. તેના પાન આમલીના પાન જેવાં જ ઝીણાં તે ઘણાં લીલા રંગનાં હોય છે. તેના ઉપર [illegible] [illegible] છે. આ ફળ જ્યારે પાકે છે ત્યારે [illegible] ને હલકાં [illegible] પડેલાં હોય છે અને કાચી વખતે પણ [illegible] હોય છે. આમળાં લીંબુ જેવડાં રંગે લીલાં પણ પાકે છે ત્યારે [illegible] પીળાં થાય છે. ગુણ—અમ્લ, શીતળ, પિત્તશામક, શોધક, તારક. ત્રિદોષ નાશક અને રસાયન છે. આમળાં ખાટા રસથી વાયુને શમાવે છે, મધુરતા તથા ઠંડકથી પિત્તને શમાવે છે અને તુરા રસને લીધે કફને શમાવે છે. ક્ષય જેવા ભયંકર વ્યાધિઓમાં [illegible] જેવા આમળાના પ્રયોગથી ઘણો ફાયદો થાય છે. ૨. વળી આંબળાં આંખોને તથા વાળને ફાયદો કરે છે. ૩. દાહ, પિત્ત, ઉલટી તથા પ્રમેહ વગેરે દરદોમાં પણ આમળાં ઘણો ફાયદો કરે છે. ૪. તેના શોધક ગુણને લીધે લોહીવિકારનાં દરદો તથા ચામડીનો તપારો મટે છે અને શરીરે ગોળા ન્હાવાથી વાળ તથા ચામડી અતિ સ્વચ્છ તથા સુંવાળાં બને છે. ૫. રક્તપિત્ત એટલે લોહીના સ્રાવને આંબળાં અટકાવે છે અને તેથી તેની કોઈ પણ બનાવટનું સેવન કરવાથી લોહીનો પ્રવાહ બંધ પડે છે. ૬. આંબળાના ચૂર્ણને દૂધમાં વાટી તાળવા ઉપર ચોપડી સુકવાથી નાકોડી બંધ થાય છે. ૭. તેનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવાથી સ્ત્રીઓનો બહુ પેસાબ આવવાનો રોગ, પ્રદર-રોગ, ઉલટી તથા તાવની શાંતિ થાય છે. ૮. વળી અતિસાર, મરડો, ઉરઃક્ષતરોગ (હીમો-પ્ટીસીસ), આંતરડાનું રક્તપિત્ત (હીમેટિમેસીસ). મૂત્રમાર્ગનું રક્તપિત્ત (હિમાચુરિયા) વગેરે રક્તના અને પિત્તના પ્રવાહને અટકાવવામાં આંબળાં ઘણાંજ ગુણકારી માલૂમ પડેલાં છે. ૯. આંબળાંનું ચૂર્ણ લોહભસ્મ સાથે મેળવીને આપવાથી પાંડુ, કમળો, તથા જુનું અજીર્ણ મટે છે. આંબળાં સ્વાદે ખાટાં છતાં તેની ખટાઈ બીજી ખટાઈની પેઠે કદિ પણ નુકસાન કરતી નથી. માત્ર સુવાવડી સ્ત્રીને કે વાયુની અતિ પ્રબળતાવાળા દરદીને પ્રતિકૂળ પડે. ૧૦. લીલાં આંબળાંનો રસ અને સુકાં આંબળાંનો ઉકાળો અથવા ચૂર્ણ મધ મેળવીને કે સાકર મેળવીને આપી શકાય. લીલાં આંબળાના રસમાં મધ કે સાકર નાખવાથી શરબત બને છે. આંબ-ળાંની સાથે હરડે તથા બેડાં મેળવવામાં આવે છે. તેને ત્રિફળા કહે છે. બનાવટ—૧. ધાત્રીસ્વરસ (નં. ૫૨૬), ૨. આમલકી રસાયન (નં. ૯૩૧). ૩. ધાત્ર્યાસવ (નં. ૭૮૫). ૪. ચ્યવન પ્રાસ્વાવલેહ (૭૯૫), ૫. આંબળાંનો મુરબ્બો (નં. ૮૨૪).

ફુલો તથા મરીની સમાન વજને પાંચ પાંચ ગ્રેનની ગોળી આપવાથી હીસ્ટીરીઆ, દમ અને અપસ્માર (વાઇ) માં ઘણો જ ફાયદો થાય છે, એવો અનુભવ હાલમાં બહાર પડ્યો છે, ખેંચતાણના વ્યાધિમાં સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત ગુણને લીધે તે ખાસ ઉપયોગી છે અને દરદના જોર પ્રમાણે તે ગોળી ચાર ચાર કે છ છ કલાકે આપવી. ૧૫. આકડાના દુધને સુકવીને તેની એકેક બબ્બે ગ્રેનની ગોળી કરી રાખી તે આપવાથી તે ગોળી છાલ તથા ફુલ કરતાં વધારે અસર કરે છે એમ. ડૉ. ડીમૉક કહે છે. પણ આકડાનું ક્ષીર ઝેરી (ઉપવિષ) છે, માટે આપવામાં સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. ૧૬ અડાયાની રાખને આકડાના દુધની ભાવના દઇને તે રાખનું નસ્ય દેવાથી તંદ્રા (ઘેન), માથાનું દરદ, મૂર્છા તથા અપસ્મારમાં ફાયદો કરે છે. ૧૭. આકડાના મૂળની છાલ છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી અંડવૃદ્ધિમાં ફાયદો થાય છે. **બનાવટ**—૩. અર્કતૈલ (નં. ૮૪૭); ૨. અર્કઅહિફેનાદિગુટિકા (નં. ૭૦૬); ૧. અર્કાદિ કવાથ (નં. ૫૪૩).

૧૩૩. આકોલ—સં. अंकोल्लक; અં. Sage-leaved alangium; લા. Alangium Lamarckii. આકોલનાં ઝાડો હિંદુસ્તાનનાં જંગલોમાં થાય છે અને છુટાં છવાયાં પણ ઉગે છે. તેની બે ત્રણ જાત થાય છે. તેનાં ઝાડ કરેણનાં ઝાડ જેવડાં થાય છે. તેના પાન કણેરના પાન જેવાં હોય છે, પણ થડ કણેર કરતાં જાડું હોય છે. ફુલ ધોળાં હોય છે. તેનાં કાચાં ફળ લીલાં અને પાકે ત્યારે કાળાશ પડતાં થાય છે. ઔષધોના કામમાં તેના મૂળની છાલ વપરાય છે. ગુણ—શોધક, સ્વેદલ તથા વાંતિકારક છે. ઉંદરના ઝેરમાં તેનું લાકડું ઘસીને ચોપડાય છે તથા પવાય છે. કેટલા ડૉકટરો જણાવે છે કે, આકોલમાં "ઇપીકાકયુઆના" જેવા ગુણ છે અને જે જે દરદોમાં ઇપીકાકયુઆના વપરાય છે તે સર્વમાં તેનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ વાપરવું. તેનામાં વિષપ્રતિયોગી (Antipoison) ગુણ છે. તથા તેના રેચક અને વામક ગુણને લીધે હડકવા, સર્પદંશ, ઉંદરવા વગેરે ઝેરના દરદોમાં ખાવાથી ફાયદો કરે છે. **માત્રા**—ઉલટી માટે તોલો ०। અગર ૧૦ થી ૪૦ ગ્રેન. તે ૨ વાલથી ૩ વાલ એટલે ૬ થી ૧૦ ગ્રેન સુધી આપવાથી પરસેવો લાવીને તાવ ઉતારે છે.

૧૩૩. આદુ—સં. आर्द्रक; અં. Ginger root; લા. Zingiber officinale. એક જાતના છોડના લીલા કંદને આદુ કહેવામાં આવે છે. આ છોડ ગરમ પ્રદેશોમાં અને પાણીવાળી તથા રેતાળ જમીનમાં વિશેષ કરીને પાકે છે. તેના છોડ એક હાથ ઉંચા થાય છે. પાંદડાં નાની એલચીના જેવાં હોય છે. આદુનો મુરબ્બો તથા અથાણું થાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, વાતહર અને રૂચિકર છે. વળી કફઘ્ન તથા ગ્રાહી છે. આદુના રસમાં મધ મેળવીને આપવાથી કંઠમાં રહેલો કફ તથા વાયુને મટાડે છે, હૃદયનો રોગ, આફરો તથા શૂળમાં ફાયદો કરે છે, જઠરાગ્નિ વધારે છે તથા ખોરાકમાં રૂચિ ઉપજાવે છે. રસનું પ્રમાણ તોલા ०।। થી ૨. આદુમાંથી સુંઠ કરવા માટે આદુની ઉપરની છાલ કહાડી નાંખીને તડકે સુકવવામાં આવે છે તથા સડી ન જાય માટે તેને ચુનાના પાણીમાં બોળી કાઢવામાં આવે છે. બનાવટ-૧. આર્દ્રક સ્વરસ (નં. ૫૧૮). આર્દ્રકાવલેહ (નં. ૭૫૧).

૧૩૫. આંબલી—સં. अम्लिका; અં. Tamarind; લા. Tamarindus indicus. આંબલીનાં ઝાડ સર્વત્ર ઉગે છે અને પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠીમાં તેને ચીંચ કહે છે. દવા તરીકે આંબલીની છાલ, પાન અને ફળનો ગરભ વપરાય છે. તેની છાલમાં ખાર છે તેથી તેની

૧૩૭. આંબાહળદર—સં. आम्रहरिद्रा; અં. Mango ginger; લા. Curcuma aromatica. આંબાહળદરના છોડ બંગાળામાં અને કેટલાક પહાડો ઉપર થાય છે. તેનાં પાંદડાં કમળના જેવાં છે. આ છોડને નળીએ ગાંઠો થાય છે, તેને આપણે આંબાહળદર એવા નામથી ઓળખીએ છીએ. તે ગાંઠામાં આંબાનાં પાનના રસ જેવો અથવા કેરીના મરવા જેવો સુવાસ હોવાથી તેનું નામ 'આમ્રહરિદ્રા' અથવા 'આમ્રગંધા' પડયું જણાય છે. આંબાહળદરની લીલી ગાંઠોનો અથાણા તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આંબાહળદરના સુકા કટકા ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે અને તે લોહીનો જમાવ તોડવાના લેપોમા વપરાય છે. ગુણ—રોપણ, કફઘ્ન તથા શોધક. રોપણ ગુણ માટે તે રક્તવિકારના કેટલાક લેપોમાં પડે છે. કફઘ્ન ગુણ માટે તે શ્વાસ, દમ તથા ખાંસીની દવાઓમાં વપરાયછે. મૂંઢમાર કે વાગ્યા ઉપર સાજીખાર, મેંદાલકડી અને આંબાહળદરને વાટી ગરમ કરી લેપ મારવાથી જલદી આરામ થાય છે. આંબાહળદર ખાંડીને બળદને ખાણ વગેરે સાથે મેળવી ખવરાવવાથી બળદની કાંધ વગેરે પાકી આવે તેને મટાડે છે. ખાંસી તથા દમના દરદીઓએ આંબાહળદરનું અથાણું નિરંતર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૩૮. આંબો—સં. आम्र; અં. Mango tree; લા; Mangifera Indica. આંબો એટલે કેરીનું વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ છે, જેથી તેના વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દવા તરીકે પાંદડાં, છાલ, ફૂલ (મોહોર) તથા ગોટલી વપરાય છે. ગુણ-પિત્તશામક, ગ્રાહી અને કૃમિઘ્ન. આંબાની છાલ તથા તેનાં મૂળ કે મૂળની છાલ શીતળ, ગ્રાહી અને રૂચિ ઉત્પાદક છે. તેનો કવાથ કે હીમ કરીને પીવાથી રક્તાતિસારનો ઝાડો તથા લોહી બંધ થાય છે. આંબાની પાકી કેરીની અંદરની ગોટલીનો મગજ ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર તથા જુના મરડામાં ફાયદો કરે છે. આંબાની પાકી કેરીનો રસ કૃમિઘ્ન છે, અને કાચી કેરીનાં સુકવેલાં આંબોળીઆ સ્કર્વિને મટાડવામાં ઉત્તમોત્તમ નીવડે છે, એમ કહેવાય છે. પાકી કેરી અથવા તેનો રસ મધુર, પૌષ્ટિક તથા વાતહર છે. તે જઠરાગ્નિ, કફ, તથા વીર્યને વધારે છે, પ્રમેહને મટાડે છે, શરીરને વધારે છે, મનને પ્રસન્ન કરે છે. શરીરનો વર્ણ સુધારે છે, તથા સંભોગશકિત વધારે છે. પણ એ રસનો અતિ ઉપયોગ થાય તો ભારે ગુણને લીધે અગ્નિને મંદ પાડે છે. ખાટી કેરી વધારે ખાવામાં આવે તો અગ્નિમાંદ્ય, વિષમજ્વર, લોહીવિકાર, ઉદરરોગ તથા નેત્રરોગ થાય છે તથા ઝાડો બંધ થાય છે. **બનાવટો**—કેરીનો મુરબ્બો (નં. ૮૨૫),

૧૩૯. આવળ—સં. आवर्तकी; અં. Tanner's લા. cassia cassia auriculata આવળનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં સાધારણ છે. તે ૩ થી ૧૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન આમલીનાં પાનની પેઠે સળી ઉપર આવેલા, ફૂલ કાસુંદ્રીનાં જેવાં પીળાં તથા શિંગો (ફળ) ચપટી, પાતળી, લાંબી હોય છે. ઉપયોગ–આવળના બધાં અંગ ઉપયોગી છે. તેની છાલનો ચામડાં રંગવાના કામમા આ દેશના ચમાર લોકો ઉપયોગ કરે છે; તેના પાન, ફૂલ તથા શિંગો પણ રંગના કામમાં લેવાય છે. વૈદ્ય લોકો આવળનો બહુ ઉપયોગ કરતા જણાતા નથી. પણ તે દવા તરીકે સસ્તી ને ઉપયોગી વસ્તુ છે. લોકોમાં આવળનો દવા તરીકે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ ચાલે છે. ગુણ–આવળ, શોથઘ્ન, જવરઘ્ન, કફઘ્ન, પિતઘ્ન તથા ગ્રાહી છે. ૧. મુળની છાલનો કાઢો વધરાવળમા અપાય છે. ૨. પેટપીડ, ઝાડો, મરડો તથા ઉલટીમાં મુળનો ઉકાળો કે ફાકી અપાય છે. રબારી લોકો છાલ ચાવીને રસ ઉતારે છે ને તેથી એ દરદો મટે છે. ૩. પેટના દુઃખાવા ઉપર, વાગવાથી થયેલ સોજા ઉપર પાનનું બંધાણ કરવામાં આવે છે. ૪ આંખના દુખાવાનાં આવળની છાલના રસનાં ટીપાં નાંખવામાં આવે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મરવા જેવો સુવાસ હોવાથી તેનું નામ 'આમ્રહરિદ્રા' અથવા 'આમ્રગંધા' પડયું જણાય છે. આંબાહળદરની લીલી ગાંઠોનો અથાણા તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આંબાહળદરના સુકા કટકા ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે અને તે લોહીનો જમાવ તોડવાના લેપોમા વપરાય છે. ગુણ—રોપણ, કફઘ્ન તથા શોધક. રોપણ ગુણ માટે તે રક્તવિકારના કેટલાક લેપોમાં પડે છે. કફઘ્ન ગુણ માટે તે શ્વાસ, દમ તથા ખાંસીની દવાઓમાં વપરાયછે. મૂઢમાર કે વાગ્યા ઉપર સાજીખાર, મેંદા· લકડી અને આંબાહળદરને વાટી ગરમ કરી લેપ મારવાથી જલદી આરામ થાય છે. આંબા· હળદર ખાંડીને બળદને ખાણ વગેરે સાથે મેળવી ખવરાવવાથી બળદની કાંધ વગેરે પાકી આવે તેને મટાડે છે. ખાંસી તથા દમના દરદીઓએ આંબાહળદરનું અથાણું નિરંતર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૩૮. આંબો—સં. आम्र; અં. Mangoe tree; લા; Mangifera Indica. આંબો એટલે કેરીનું વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ છે, જેથી તેના વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દવા તરીકે પાંદડાં, છાલ, ફૂલ (મોહોર) તથા ગોટલી વપરાય છે. ગુણ–પિત્તશામક, ગ્રાહી અને કૃમિઘ્ન. આંબાની છાલ તથા તેનાં મૂળ કે મૂળની છાલ શીતળ, ગ્રાહી અને રૂચિ ઉત્પાદક છે. તેનો કવાથ કે હીમ કરીને પીવાથી રક્તાતિસારનો ઝાડો તથા લોહી બંધ થાય છે. આંબાની પાકી કેરીની અંદરની ગોટલીનો મગજ ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર તથા જુના મરડામાં ફાયદો કરે છે. આંબાની પાકી કેરીનો રસ કૃમિઘ્ન છે, અને કાચી કેરીનાં સુકવેલાં આંબોળીઆ સ્કર્વિને મટાડવામાં ઉત્તમોત્તમ નીવડે છે, એમ કહેવાય છે. પાકી કેરી અથવા તેનો રસ મધુર, પૌષ્ટિક તથા વાતહર છે. તે જઠરાગ્નિ, કફ, તથા વીર્યને વધારે છે, પ્રમેહને મટાડે છે; શરીરને વધારે છે, મનને પ્રસન્ન કરે છે. શરીરનો વર્ણ સુધારે છે, તથા સંભોગશક્તિ વધારે છે. પણ એ રસનો અતિ ઉપયોગ થાય તો ભારે ગુણને લીધે અગ્નિને મંદ પાડે છે. ખાટી કેરી વધારે ખાવામાં આવે તો અગ્નિમાંદ્ય, વિષમજ્વર, લોહીવિકાર, ઉદરરોગ તથા નેત્રરોગ થાય છે તથા ઝાડો બંધ થાય છે. **બનાવટો**—કેરીનો મુરબ્બો (નં. ૮૨૫),

૧૩૯. આવળ—સં. आवर्तकी; અં. Tanner's લા. cassia cassia auriculata આવળનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં સાધારણ છે. તે ૩ થી ૧૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન આમલીનાં પાનની પેઠે સળી ઉપર આવેલા, ફૂલ કાસુંદ્રીનાં જેવાં પીળાં તથા શિંગો (ફળ) ચપટી, પાતળી, લાંબી હોય છે. ઉપયોગ–આવળનાં બધાં અંગ ઉપયોગી છે. તેની છાલનો ચામડાં રંગવાના કામમા આ દેશના ચમાર લોકો ઉપયોગ કરે છે; તેના પાન, ફૂલ તથા શિંગો પણ રંગના કામમાં લેવાય છે. વૈદ્ય લોકો આવળનો બહુ ઉપયોગ કરતા જણાતા નથી. પણ તે દવા તરીકે સસ્તી ને ઉપયોગી વસ્તુ છે. લોકોમાં આવળનો દવા તરીકે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ ચાલે છે. ગુણ–આવળ, શોથઘ્ન, જ્વરઘ્ન, કફઘ્ન, પિતઘ્ન તથા ગ્રાહી છે. ૧. મુળની છાલનો કાઢો વધરાવળમા અપાય છે. ૨. પેટપીડ, ઝાડો, મરડો તથા ઉલટીમાં મુળનો ઉકાળો કે ફાકી અપાય છે. રબારી લોકો છાલ ચાવીને રસ ઉતારે છે ને તેથી એ દરદો મટે છે. ૩. પેટના દુઃખાવા ઉપર, વાગવાથી થયેલ સોજા ઉપર પાનનું બંધાણ કર· વામાં આવે છે. ૪ આંખના દુખાવામાં આવળની છાલના રસનાં ટીપાં નાંખવામાં આવે

છે. ૫. મુંઢમાર, ચોટ, મરડ, લચક વગેરે દરદોમાં આવળનાં પાન, સાજીખાર તથા આંબાનાં પાન વાટીને લેપ કરવો. ૬. ચોટ લાગી હોય તો આવળનાં પાન વાટી તેલમાં રાંધી હળદર મેળવીને પાટો બાંધવો. ૭. આવળનાં વરાળીઆં પાન વાના સોજા ઉપર બંધાય છે. ૮. એવી રીતે વાળાના સોજા ઉપર પણ તેનું બંધાણ થાય છે. ૯. અંગ ઝલાઇ ગયું હોય અથવા વાંસો કે બરડો એક જકડાઇ ગયો હોય તો આવળનાં પાન ખાટલા ઉપર પાથરી તેના ઉપર લુગડું પાથરી તેના ઉપર દરદીને ચતો સુવાડવો અને ખાટલા નીચે દેવતા પાથરી શેક આપવાથી અંગ છૂટી જાય છે. ૧૦. કાચું ગડ કે ગુમડું નરમ ન પડતું હોય તો આવળનાં તાજાં પાન બાંધી પાટો બાંધવો. ૧૧. બરલ તથા કવેલ્લની ગાંઠ ઉપર પાન વાટીને લેપ મારવો; તથા પાનના રસની સાથે થોડો થોડો પાપડખાર પીવો. તેથી ગાંઠ ઓગળીને મટે છે. ૧૨. મોં પાકતું હોય તો પાન મોંમાં રાખવાં. ૧૩. પાનને ઉકાળીને તેનો ઉકાળો ગાને ઉકાળો વાપરી શકાય. ૧૪. સ્ત્રીઓના પ્રદરનો સ્રાવ તથા લોહીવાનો રક્તસ્રાવ અટકાવવા માટે તેનાં ફૂલની ગોળી લેવાનો સામાન્ય ચાલ છે. ૧૫. સાકરીઓ પ્રમેહ તથા બહુ પેશાબ થતો હોય તે અટકાવવા માટે ફૂલનો સારો વપરાશ છે. ૧૬. આવળનાં ફૂલનો ગુલકંદ બને છે અને તે પ્રમેહ તથા પ્રદરમાં સારો ગુણ આપે છે. ૧૭. આવળનાં બીજ ગોળીની પેઠે આંખના અંજનના કામમાં વપરાય છે. ૧૮. દુખતી આંખો ઉપર આવળનાં પાન દૂધમાં વાટીને બાંધવાં. ૧૯. એનાં ફૂલ શરીરના રંગને સોનાના સરખો બનાવે છે. ૨૦. આવળની ફૂલી ચીની [illegible] છે [illegible] પ્રમેહ તથા [illegible] કરે છે. [illegible] પણ આવળનો સામાન્ય [illegible] છે. ૨૧. [illegible] હોય કે [illegible] ત્યારે આવળનાં પાનનો [illegible] છે. ૨૨. [illegible] હોય તો આવળનાં [illegible] સાત દિવસ [illegible] છે. ૨૩. [illegible] ૨૪ [illegible] ૨૫. [illegible] પાન, [illegible] પાન, [illegible] (વનસ્પતિવર્ણન.)

૧૬૦ આવળિયો—[illegible] [illegible]

૧૩૭. આંબાહળદર—સં. आम्रहरिद्रा; અં. Mango ginger; લા. Curcuma aromatica. આંબાહળદરના છોડ બગીચામાં અને કેટલાક પહાડો ઉપર થાય છે. તેનાં પાંદડાં કમળના જેવાં છે. આ છોડને નીચે ગાંઠો થાય છે, તેને આપણે આંબાહળદર એવા નામથી ઓળખીએ છીએ. તે ગાંઠામાં આંબાના પાનના રસ જેવો અથવા કેરીના મરવા જેવો સુવાસ હોવાથી તેનું નામ 'આમ્રહરિદ્રા' અથવા 'આમ્રગંધા' પડયું જણાય છે. આંબાહળદરની લીલી ગાંઠોનો અથાણા તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આંબાહળદરના સુકા કટકા ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે અને તે લોહીનો જમાવ તોડવાના લેપોમા વપરાય છે. ગુણ—રોપણ, કફઘ્ન તથા શોધક. રોપણ ગુણ માટે તે રક્તવિકારના કેટલાક લેપોમા પડે છે. કફઘ્ન ગુણ માટે તે શ્વાસ, દમ તથા ખાંસીની દવાઓમાં વપરાયછે. મૂઢમાર કે વાગ્યા ઉપર સાજીખાર, મેંદા લકડી અને આંબાહળદરને વાટી ગરમ કરી લેપ મારવાથી જલદી આરામ થાય છે. આંબાહળદર ખાંડીને બળદને ખાણ વગેરે સાથે મેળવી ખવરાવવાથી બળદની કાંધ વગેરે પાકી આવે તેને મટાડે છે. ખાંસી તથા દમના દરદીઓએ આંબાહળદરનું અથાણું નિરંતર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૩૮. આંબો—સં. आम्र; અં. Mango tree; લા; Mangifera Indica. આંબો એટલે કેરીનું વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ છે, જેથી તેના વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દવા તરીકે પાંદડાં, છાલ, ફૂલ (મોહોર) તથા ગોટલી વપરાય છે. ગુણ–પિત્તશામક, ગ્રાહી અને કૃમિઘ્ન. આંબાની છાલ તથા તેનાં મૂળ કે મૂળની છાલ શીતળ, ગ્રાહી અને રૂચિ ઉત્પાદક છે. તેનો કવાથ કે હીમ કરીને પીવાથી રક્તાતિસારનો ઝાડો તથા લોહી બંધ થાય છે. આંબાની પાકી કેરીની અંદરની ગોટલીનો મગજ ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર તથા જુના મરડામાં ફાયદો કરે છે. આંબાની પાકી કેરીનો રસ કૃમિઘ્ન છે, અને કાચી કેરીનાં સુકવેલાં આંબોળીઆ સ્કર્વિને મટાડવામાં ઉત્તમોત્તમ નીવડે છે, એમ કહેવાય છે. પાકી કેરી અથવા તેનો રસ મધુર, પૌષ્ટિક તથા વાતહર છે. તે જઠરાગ્નિ, કફ, તથા વીર્યને વધારે છે, પ્રમેહને મટાડે છે, શરીરને વધારે છે, મનને પ્રસન્ન કરે છે. શરીરનો વર્ણ સુધારે છે, તથા સંભોગશક્તિ વધારે છે. પણ એ રસનો અતિ ઉપયોગ થાય તો ભારે ગુણને લીધે અગ્નિને મંદ પાડે છે. ખાટી કેરી વધારે ખાવામાં આવે તો અગ્નિમાંદ્ય, વિષમજ્વર, લોહીવિકાર, ઉદરરોગ તથા નેત્રરોગ થાય છે તથા ઝાડો બંધ થાય છે. **બનાવટો**—કેરીનો મુરબ્બો (નં. ૮૨૫),

૧૩૯. આવળ—સં. आवर्तकी; અં. Tanner's લા. cassia cassia auriculata આવળનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં સાધારણ છે. તે ૩ થી ૧૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન આમલીનાં પાનની પેઠે સળી ઉપર આવેલા, ફૂલ કાસુંદ્રીનાં જેવાં પીળાં તથા શિંગો (ફળ) ચપટી, પાતળી, લાંબી હોય છે. **ઉપયોગ**–આવળના બધાં અંગ ઉપયોગી છે. તેની છાલનો ચામડાં રંગવાના કામમા આ દેશના ચમાર લોકો ઉપયોગ કરે છે; તેના પાન, ફૂલ તથા શિંગો પણ રંગના કામમાં લેવાય છે. વૈદ્ય લોકો આવળનો બહુ ઉપયોગ કરતા જણાતા નથી. પણ તે દવા તરીકે સસ્તી ને ઉપયોગી વસ્તુ છે. લોકોમાં આવળનો દવા તરીકે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ ચાલે છે. ગુણ–આવળ, શોથઘ્ન, જ્વરઘ્ન, કફઘ્ન, પિતઘ્ન તથા ગ્રાહી છે. ૧. મુળની છાલનો કાઢો વધરાવળમા અપાય છે. ૨. પેચૂટ, ઝાડો, મરડો તથા ઉલટીમાં મુળનો ઉકાળો કે ફાકી અપાય છે. રબારી લોકો છાલ ચાવીને રસ ઉતારે છે ને તેથી એ દરદો મટે છે. ૩. પેટના દુખાવા ઉપર, વાગવાથી થયેલ સોજા ઉપર પાનનું બંધાણ કરવામાં આવે છે. ૪ આંખના દુખાવામા આવળની છાલના રસનાં ટીપાં નાંખવામાં આવે

૩.૫. મુંઢમાર, ચોટ, મરડ, વગેરે દરદોમાં આવળનાં પાન, નાગરબાર તથા આંબાનાં પાન બાફીને લેપ કરવો. ૬. ચોટ લાગી હોય તો આવળનાં પાન વાટી તેમાં ઘી હળદર મેળવીને પાટો બાંધવો. ૭. આવળનાં વરાળીઆં પાન વાળા સોજા ઉપર બંધાય છે. ૮. એવી રીતે વાળાના સોજા ઉપર પણ તેનું બંધાણ થાય છે. ૯. અંગ ઝલાઈ ગયું હોય અથવા વાયો કે બરો ઉક્ત ઝલાઈ ગયો હોય તો આવળના પાન ખાટલા ઉપર પાથરી તેના ઉપર ધુમડું પાથરી તેના ઉપર દરદીને ચતો સુવાડવો અને ખાટલા નીચે દેવતા પાથરી શેક આપવાથી અંગ છૂટી જાય છે. ૧૦. કાળું ગડ કે ગુમડું નરમ ન પડતું હોય તો આવળના તાજાં પાન બાંધી પાટો બાંધવો. ૧૧. ખરજ તથા કરોળની ગાંઠ ઉપર પાન વાટીને લેપ મારવો; તથા પાનના રસની સાથે થોડો થોડો પાપડખાર પીવો, તેથી ગાંઠો ઓગળીને મટે છે. ૧૨. મોં પાકયું હોય તો પાન ચાવી ગળવા. ૧૩. પાનને ઉકાળીને તેનો કોગળા ચાવે કે ... [illegible]

[illegible]

૧૩૭. આંબાહળદર—સં. आम्रहरिद्रा; અં. Mango ginger; લા. Curcuma aromatica. આંબાહળદરના છોડ બગીચામાં અને કેટલાક પહાડો ઉપર થાય છે. તેનાં પાંદડાં કમળના જેવાં છે. આ છોડને નીચે ગાંઠો થાય છે, તેને આપણે આંબાહળદર એવા નામથી ઓળખીએ છીએ. તે ગાંઠામાં આંબાના પાનના રસ જેવો અથવા કેરીના મરવા જેવો સુવાસ હોવાથી તેનું નામ 'આમ્રહરિદ્રા' અથવા 'આમ્રગંધા' પડયું જણાય છે. આંબાહળદરની લીલી ગાંઠોનો અથાણા તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આંબાહળદરના સુકા કટકા ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે અને તે લોહીનો જમાવ તોડવાના લેપોમાં વપરાય છે. ગુણ—રોપણ, કફઘ્ન તથા શોધક. રોપણ ગુણ માટે તે રક્તવિકારના કેટલાક લેપોમાં પડે છે. કફઘ્ન ગુણ માટે તે શ્વાસ, દમ તથા ખાંસીની દવાઓમાં વપરાયછે. મૂઢમાર કે વાગ્યા ઉપર સાજીખાર, મેંદા લકડી અને આંબાહળદરને વાટી ગરમ કરી લેપ મારવાથી જલદી આરામ થાય છે. આંબાહળદર ખાંડીને બળદને ખાણ વગેરે સાથે મેળવી ખવરાવવાથી બળદની કાંધ વગેરે પાકી આવે તેને મટાડે છે. ખાંસી તથા દમના દરદીઓએ આંબાહળદરનું અથાણું નિરંતર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૩૮. આંબો—સં. आम्र; અં. Mango tree; લા; Mangifera Indica. આંબો એટલે કેરીનું વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ છે, જેથી તેના વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દવા તરીકે પાંદડાં, છાલ, ફૂલ (મોહોર) તથા ગોટલી વપરાય છે. ગુણ—પિત્તશામક, ગ્રાહી અને કૃમિઘ્ન. આંબાની છાલ તથા તેનાં મૂળ કે મૂળની છાલ શીતળ, ગ્રાહી અને રૂચિ ઉત્પાદક છે. તેનો કવાથ કે હીમ કરીને પીવાથી રક્તાતિસારનો ઝાડો તથા લોહી બંધ થાય છે. આંબાની પાકી કેરીની અંદરની ગોટલીનો મગજ ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર તથા જુના મરડામાં ફાયદો કરે છે. આંબાની પાકી કેરીનો રસ કૃમિઘ્ન છે, અને કાચી કેરીનાં સુકવેલાં આંબોળીઆ સ્કર્વિને મટાડવામાં ઉત્તમોત્તમ નીવડે છે, એમ કહેવાય છે. પાકી કેરી અથવા તેનો રસ મધુર, પૌષ્ટિક તથા વાતહર છે. તે જઠરાગ્નિ, કફ, તથા વીર્યને વધારે છે, પ્રમેહને મટાડે છે, શરીરને વધારે છે, મનને પ્રસન્ન કરે છે. શરીરનો વર્ણ સુધારે છે, તથા સંભોગશક્તિ વધારે છે. પણ એ રસનો અતિ ઉપયોગ થાય તો ભારે ગુણને લીધે અગ્નિને મંદ પાડે છે. ખાટી કેરી વધારે ખાવામાં આવે તો અગ્નિમાંદ્ય, વિષમજ્વર, લોહીવિકાર, ઉદરરોગ તથા નેત્રરોગ થાય છે તથા ઝાડો બંધ થાય છે. બનાવટો—કેરીનો મુરબ્બો (નં. ૮૨૫),

૧૩૯. આવળ—સં. आवर्तकी; અં. Tanner's લા. cassia cassia auriculata આવળનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં સાધારણ છે. તે ૩ થી ૧૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન આમલીનાં પાનની પેઠે સળી ઉપર આવેલા, ફૂલ કાસુંદ્રીનાં જેવાં પીળાં તથા શિંગો (ફળ) ચપટી, પાતળી, લાંબી હોય છે. ઉપયોગ—આવળના બધાં અંગ ઉપયોગી છે. તેની છાલનો ચામડાં રંગવાના કામમાં આ દેશના ચમાર લોકો ઉપયોગ કરે છે; તેના પાન, ફૂલ તથા શિંગો પણ રંગના કામમાં લેવાય છે. વૈદ્ય લોકો આવળનો બહુ ઉપયોગ કરતા જણાતા નથી. પણ તે દવા તરીકે સસ્તી ને ઉપયોગી વસ્તુ છે. લોકોમાં આવળનો દવા તરીકે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ ચાલે છે. ગુણ—આવળ, શોથઘ્ન, જવરઘ્ન, કફઘ્ન, પિતઘ્ન તથા ગ્રાહી છે. ૧. મૂળની છાલનો કાઢો વધરાવળમાં અપાય છે. ૨. પેસાબ, ઝાડો, મરડો તથા ઉલટીમાં મૂળનો ઉકાળો કે ફાકી અપાય છે. રબારી લોકો છાલ ચાવીને રસ ઉતારે છે ને તેથી એ દરદો મટે છે. ૩. પેટના દુઃખાવા ઉપર, વાગવાથી થયેલ સોજા ઉપર પાનનું બંધાણ કરવામાં આવે છે. ૪ આંખના દુખાવાના આવળની છાલના રસનાં ટીપાં નાંખવામાં આવે

છે. ૫. ગુમડાં, ગોઠ, મરડ, વગેરે દર્દોમાં આવળનાં પાન, માજુફળ તથા આંબાનાં પાન વાટીને લેપ કરવો. ૬. ગોઠ વાગી હોય તો આવળનાં પાન વાટી તેલમાં શેકી હળદર મેળવીને પાટો બાંધવો. ૭. આવળનાં વગોળીઓ પાન વાના સોજા ઉપર બંધાય છે. ૮. એવી રીતે ચાળાના સોજા ઉપર પણ તેનું બંધાણ થાય છે. ૯. અંગ ઝલાઈ ગયું હોય અથવા વાંકો કે ભરડો [illegible] ગયો હોય તો આવળનાં પાન ખાટલા ઉપર પાથરી તેના ઉપર ધુમાડું પાથરી તેના ઉપર દરદીને સુવાડવો અને ખાટલા નીચે દેવતા પાથરી શેક આપવાથી અંગ છુટી જાય છે. ૧૦. કોઈ ગડ કે ગુમડું નરમ ન પડતું હોય તો આવળના તાજાં પાન બાંધી પાટો બાંધવો. ૧૧. ખરજ તથા ફોલ્લીની અંદર ઉપર પાન વાટીને લેપ બાંધવો તથા પાનના રસની સાથે ગોળો ગોળો પ્રમાણે પીવો, તેથી [illegible] ગીને ભરે છે. ૧૨. ગો પાકવું હોય તો પાન [illegible]. ૧૩. પાનને [illegible] તેનો ઉકાળો [illegible]. ૧૪. [illegible] ૧૫. [illegible] ૧૬. [illegible] ૧૭. [illegible] ૧૮. [illegible] ૧૯. [illegible] છે. ૨૦. [illegible] ૨૧. [illegible] ૨૨. [illegible] ૨૩. [illegible]

[illegible]

[illegible]

રંગનાં ઘણાં સુંદર થાય છે, એટલા માટે સંસ્કૃતમાં તે જાતના અશોકને 'હેમપુષ્પ' કહેલ છે અને એજ જાતિને અંગ્રેજી લખનારાઓ 'જોનેશિયા' કહે છે. બીજી જાતિ આપણા દેશમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. તેનાં પાન આંબાના જેવાં થાય છે. ફૂલ ધોળાં અને સાધારણ પીળાશ પડતા રંગનાં હોય છે અને ચોમાસાના આરંભમાં તેમાં જાંબુના આકારનાં નાનાં ફળ આવે છે. આ બીજી જાતિને અંગ્રેજી લખનારાઓ Guatterea longifolia કહે છે+ ગુણ—તેનો રસ તુરો, મધુર અને કડવો છે અને ગુણ શીતળ છે. હૃદયને હિતકારી તેમજ પિત્ત, દાહ, શ્રમ, રક્તપિત, ગુલ્મ, ઉદર, શૂળ, કૃમિ, પ્રદર તથા વિષના રોગને મટાડે છે. **બનાવટ**—(૧) અશોકારિષ્ટ (નં. ૭૭૩).

૧૪૨. આસંધ—સં. **अश्वगंधा**, અં. Winter cherry; લા. Withania somnifera. આ એક જાતના છોડનાં મૂળીઆં છે, તે છોડ હિંદુસ્તાનના સુકા પ્રદેશમાં થાય છે. આસંધનાં મૂળીઆંના આંગળી જેવડા ભુખરા ધોળા કટકા ગાંધી લોકોને ત્યાં મળે છે. કેટલેક ઠેકાણે તેને 'ઘોડાઆસંધ' અથવા 'આહન' પણ કહે છે. તેના છોડ એક બે હાથ ઉંચા થાય છે. તેનાં પાંદડાંનો આકાર ભુંડના કાન જેવો હોવાથી તેને 'વરાહકર્ણી' નામ આપેલું છે. ઘોડામાંથી જેવી વાસ આવે છે તેવી વાસ આસંધના છોડમાંથી આવે છે તેથી તેનું નામ અશ્વગંધા પડ્યું જણાય છે. તેમાં ફળને ઠેકાણે પોપટા આવે છે, જેમાંનાં બીજ પાકે છે ત્યારે લાલ ચણોઠી જેવાં દેખાય છે. દવા તરીકે તેનાં મુળીઆં વપરાય છે, જે મુળીઆંને પણ આસંધ કહે છે. ગુણ—પૌષ્ટિક, શોધક, ધાતુવર્ધક. આ મૂળીઆં પૌષ્ટિક અને ધાતુવર્ધક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી તેનું ચૂર્ણ દુધમાં પીવાય છે અને કેટલાક પૌષ્ટિક પાકોમાં પણ પડે છે. તેથી ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ શરીર બળવાન થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા મોડી આવે છે. આસંધનો ઉકાળો લીંડીપીપર, ઘી તથા મધ નાંખીને લેવાથી ક્ષયના રોગીમાં શક્તિ આવે છે. કમરના દુખાવામાં અને સંધિવામાં આસંધ ફાયદો કરે છે. આસંધ કાળા તલ તથા ખજુરનાં વડાં ઘીમાં તળીને ખાવાથી કે આસંધનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવાથી દુબળાં અને ઠીંગણાં બાળકો, શરીરે વધે છે. **બનાવટ**--૧. અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૬૦); ૨. અશ્વગંધારિષ્ટ (નં. ૭૭૪), આસંધપાક (૮૦૭).

૧૪૩. ઇંગોળીયું—સં. **इन्गुद**, અં. Delil લા. Balanites Roxgurghii. મરાઠીમાં તેને હિંગણબેટ કહે છે. ઈંગોરીઓ એવા નામથી ઓળખાતાં વૃક્ષના ફળને ઇંગોળીયું કહે છે. ગુણ—કટુ, ઉષ્ણ, કૃમિઘ્ન, શૂલઘ્ન. આ ફળનાં બી રેચક છે. તે કુષ્ઠઘ્ન, વિષઘ્ન, તથા રસાયન છે. સાધારણ વિષહર મનાય છે અને સર્પ વિષમાં તેની ધુમાડી અપાય છે. ગામડામાં તેનાં પાન તાવમાં વપરાય છે, વિશેષ ઉપયોગ જાણવામાં નથી.

૧૪૪. ઇંદ્રજવ—સં. **इन्द्रयवः** અં. Seeds of the cow tree, લા. Holarrhena anti—dysenterica. કડો એવા નામનું વૃક્ષ થાય છે. તેની શીંગોમાં બી નીકળે છે તેને ઇંદ્રજવ કહે છે. તે આકારમાં જવના જેવા છે, પણ જવથી જરા વધારે લાંબા થાય છે. ઇંદ્રજવની બે જાત છે, કડવા તથા મીઠા. કાળા કડાના ઝાડમાં કડવા ઇંદ્રજવ થાય છે અને દુધલા કડામાંથી મીઠા ઇંદ્રજવ થાય છે. ગુણ—ગ્રાહી, દીપન, પાચન, જ્વરઘ્ન તથા કૃમિઘ્ન, અતિસાર, રક્તાતિસાર, હરસ, બાળકોનો મરડો, ચુંક, કૃમિ, વગેરેમાં

+ પૂના એમ્પ્રેસ ગાર્ડનમાં 'જોનેશિયા' જાતના અશોકનાં સુંદર પુષ્પવાળાં વૃક્ષ રા. જયકૃષ્ણભાઇએ પ્રત્યક્ષ બતાવી આ બે જાતની ખાત્રી કરી હતી. (સને ૧૯૨૭)

આપાય છે. બાળકોની ઉધરસીમાં આપાય છે. બાળકોના પેટના દુખાવામાં તથા કરમીયાંના ઉછાળામાં ઉકાળ્ય અને વાવડીંગને ચોળીને તેની ફાકી કરી લેવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

૧૮૫. ઇન્દ્રવારણી—સં. ઇન્દ્રવારુણી; અં. Colocynth, લા. citrullus colocynthis. ઇન્દ્રવારણીના વેલા થાય છે. તેની બે જાત છે. એકમાં નાના કંટાળાં ફળ થાય છે, તેથી તેને 'ઇંદરવા' નામ આપવામાં આવેલું છે. તેમાં ફુલ પીળાં થાય છે. તેનાં ફળ મોટી સોપારી જેવડ અને પીળાશ પડતાં થાય છે. બીજી જાતના વેલાનાં ફળ [illegible] જેવડ મોટાં થાય છે, તેથી તેને 'મહાકાલ' નામ આપવામાં આવેલું છે. તેનું ફળ [illegible] અને રંગ કેસરી પીળો થાય છે. આ વેલા [illegible] થાય છે. દવા તરીકે મૂળ તથા ફળ વપરાય છે. ગુણ—૧. રેચક, [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] તેને [illegible] છે. ૨. તેના આ ગુણને લીધે [illegible] રોગ એટલે [illegible] તથા [illegible] અને [illegible] (પેટ) ને [illegible] વપરાય છે. ૩. [illegible] રેચ કરે છે તથા [illegible] કરે છે અને [illegible] ૪. તેના [illegible] ફળ [illegible] આવે છે. ૫. તેનાં મૂળ [illegible] ૬. તેના [illegible] ૭. [illegible] (ન. ૧૮૬).

૧૮૬. [illegible]; અં. Thistle, લા. [illegible]

[illegible]

૧૮૭. [illegible]

[illegible]

થાય છે, રતવા ઉપર પણ ચોપડવામાં આવે છે. કેટલાક વૈદ્યો બ્રાહ્મીને ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે, કેમકે છેટેથી તે બ્રાહ્મી જેવી દેખાય છે.

૧૪૮. ઉપલસરી—સં. सारिवा; Indian sarsaparrilla; લા. Hemidesmus Indicus. ઉપલસરીનું બીજું નામ અનંતમૂળ છે. તેના છોડવા લાંબા ચાલે છે. બજારમાં તેની ઝુંડીઓ સારસાનાં મૂળીઆં નામે વેચાય છે. તેની બે જાતિ છે. ધોળી અને કાળી–કાળીને કાળીવેલ અને ધોળીને અનંતમૂળ કહે છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં सारिवेद्वे એવું પદ ઠામ ઠામ આવે છે તેથી એમ સમજાય છે કે તેની બે જાત છે અને તે બંને સાથે અગર એક બીજાની અવેજીમાં વાપરી શકાય છે. કાળી સારીવાનું મૂળ જરા ગળચટું થાય છે. તેનાં મૂળ લાંબાં અને વાંકાં હોય છે. છાલ ઉપરથી તતડીને ઉખડી પડેલી લાગે છે, છાલની અંદર બરડ પીળા રંગનું લાકડું માલુમ પડે છે. તાજાં મૂળમાં એક પ્રકારની સારી મીઠી વાસ આવે છે. સ્વાદે પણ જરા મીઠું અને તમતમું હોય છે. કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે સારીવા અને કપુરીમધુરી એ બંને એકજ વનસ્પતિ છે; તેનો ખુલાસો કદાચ એમ થઇ શકે કે સારિવાની ઉપર લખેલી બે જાતોમાંથી ધોળી જાતને કપુરીમધુરી કહેતા હશે. અમેરિકાથી 'સારસાપરેલા'નાં મૂળીઆં આવે છે તેમાં અને ઉપલસરીમાં લગભગ સરખા ગુણ છે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણા દેશમાં આ સારસાપરેલાનાં મુળીઆં (ઉપલસરી) ગુણમાં ચડે છે. ગુણ–(ચરક પ્રમાણે)–વર્ણકર, સ્તન્યશોધક એટલે ધાવણને શુદ્ધ કરનાર, જ્વરહર તથા દાહ પ્રશમન; (સુશ્રુત પ્રમાણે)–વાતપિત્ત પ્રશમન, રક્તશોધક, રક્તપિત્તહર, શુક્રદોષનાશક ઇત્યાદિ. વળી તે મૂત્રલ અને સ્વેદલ પણ છે એમ અંગ્રેજ ડાકટરો કહે છે. તેનો ફાંટ બનાવીને સાકર નાંખીને પીવાય છે તથા ઉકાળામાં પડે છે. તે ઉપદંશના લોહીવિકારમાં સારસાપરેલાને ઠેકાણે વાપરવું. સંધિવા, વિસ્ફોટક, ગરમીની કુટ, ચામડીના જીર્ણ વિકારોને મટાડે છે. મૂત્રલ હોવાથી મૂત્રમાર્ગના વરમમાં ફાયદો કરે છે અને પેસાબની બળતરા મટાડે છે. વળી તે પાચક છે. **બનાવટ**—સારિવાદિકવાથ (નં. ૬૪૯).

૧૪૯. ઉપલેટ—સં. उत्पल कुष्ठ; અં. Costus root; લા. Saussurea lappa. આ કોઇ છોડનાં મૂળ છે. ગાંધીઓને ત્યાં કઠ નામથી મળે છે. અને તે કઠ નામ સંસ્કૃત 'कुष्ठ' નો અપભ્રંશ છે. ઉપલેટનાં મુળના કટકા બે થી ચાર આંગળ લાંબા આંગળીના અંગુઠા જેવા વળદાર, જાડા ને રંગે કાળાશ ઉપર હોય છે, ઉપલા ભાગમાં કરચોળી પડેલી જણાય છે અને અંદર રેસા જણાય છે. ઉપલેટનાં મૂળ ખાંડવાથી તેમાંથી એક પ્રકારની મીઠી ખુશબો નીકળે છે. ગુણ–પૌષ્ટિક, શોધક, ઉષ્ણ, વાતકફહર, જંતુનાશક તથા રસાયન છે. ઉપલેટમાં શોધક ગુણ ઘણો સારો છે તેથી ચામડીનાં દરદોમાં જીર્ણ રોગમાં બીજી દવાઓ સાથે વપરાય છે, તેમજ તાવના ક્વાથમાં પણ પડે છે. કૉલેરામાં તે સારી અસર કરે છે અને શરીરમાં ગરમી લાવે છે. તે જ્વલદ, ખુશબોદાર અને જાગૃતિ આપનાર હોવાથી દમ તથા આંચકીમાં પણ ઉપયોગી છે. બનાવટ–અગ્નિમુખ ચૂર્ણ (નં. ૬૫૬).

૧૫૦. ઉંબરો—સં. उदुंबर અં. Fig tree; લા. Ficus glomirata; હિંદીમાં તેને ગુલર અને ફારસીમાં અંજીરે આદમ કહે છે. ઉંબરાનાં મોટાં વૃક્ષ થાય છે. તેમાં ફળ થાય છે. તે ટાઢાં ગણાય છે. ઔષધ તરીકે તેની છાલ, ફૂલ તથા દૂધ વપરાય છે. ગુણ–શીતળ, રૂક્ષ તથા પિત્તહર છે. ઉંબરાનો ક્ષીર (દૂધ) બાલપર્ણોમાં ઉપર વપરાય છે. તેના મૂળની

[illegible]

૧૫૮. [illegible]

૧૫૯. એરંડો—હિં. એરંડ, અં. Castor oil Ricinus communis [illegible] [illegible] [illegible] તે ૧૦-૧૫ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] નીકળે છે તેને એરંડીયું અથવા દીવેલ કહે છે. એરંડીઆ તેલનો મુખ્ય ઉપયોગ દીવો બાળ-વામાં, સાબુ બનાવવામાં તથા દવામાં થાય છે, ચોખ્ખું કરેલું એરંડીયું [illegible] [illegible] છે, તે "કેસ્ટર ઑઈલ" નામનો [illegible] છે. ઔષધ તરીકે એરંડાના બધાં અંગ વપરાય છે. ગુણ—રેચક, [illegible], વાતહર. એરંડાનાં મૂળ—૧. સોજા તથા વાયુ ઉપર અને વિશેષ કરીને આમવાત જુનાં દરદોમાં રેચક ઉકાળામાં વપરાય છે. ૨. મૂળનો કાથ પેટમાં [illegible] [illegible] બંધ કરે છે. ૩. ચળવાળા આમવાતમાં એરંડાના મૂળનો કાથ [illegible] ઉપયોગી થાય છે. ૪ સુવાવડીઓના [illegible] અને એરંડમૂળનો કાથ આપવો [illegible] છે. આ મૂળ પૌષ્ટિક દવાઓમાં પડે છે. ૫ એરંડ તેલ—જુલાબ માટે ઘણું ઉપયોગી છે. તેનો [illegible] લાગે છે અને [illegible] પૂરો પડે છે. નબળા માણસોને તેમજ બાળકોને માટે આ રેચ સારો છે. એરંડીઆ તેલના [illegible] અટકાવવા માટે તેને [illegible] લેવામાં આવે છે. ૭. [illegible] કરે છે. ૮. વાયુરોગમાં, પેટના આફરામાં, ગુલ્મમાં, કટિશૂળમાં, વાતરક્તમાં, [illegible], [illegible] અને આમવાતમાં તેનો ઉપયોગ બહુ ફાયદો કરે છે. ૯. આંખો ઉપર તેલના પોતાં કરી મુકવાથી [illegible] આંખોની [illegible] છે. ૧૦. તેમજ [illegible]

સડેલી આંગળીપર લગાવવાથી આરામ થઇ જાય છે. ૧૧. અર્ધાંગ વગેરે વાતવ્યાધિમાં આ તેલ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તેથી તેનું નામ 'વાતારિ' (વાયુનો શત્રુ) પડ્યું છે. ૧૨. મરડાનું તીક્ષ્ણ દરદ આંતરડામાં ગાંઠો બાઝી જવાથી થાય છે, તે ગાંઠોને ખસેડવામાં એરંડતેલ જેવો એક પણ સારો ઉપાય નથી. તે રેચ ગાંઠોને કાઢી નાંખી મરડાનું કારણ દૂર કરે છે, એટલે મરડો મટી જાય છે. મરડો બંધ કરવાની ઘણીક ગ્રાહી દવાઓ નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે આ રેચક દવા મરડાને મૂળથી મટાડે છે. ૧૩. વળી તે તેલ વ્રણરોપણ એટલે રૂઝ લાવનાર છે, ઘણીવાર કચકચતાં ઘારાં બીજા ઘણા ઉપયોથી નથી રૂઝાતાં ત્યારે માત્ર આ તેલનાં રોજ પોતાં મુકવાથી ઘારાં ચોખ્ખાં થઇ જઇ તેમાં ભીં આવે છે. તથા પથારીમાં સુઇ રહેવાથી પડેલાં વાંસાનાં ભાઠાં રૂઝાઇ જાય છે; ૧૪. બહાર નીકળેલા વાળા ઉપર તેલનાં પોતાં મુકવાથી વાળો અંદર સુકાઇ જતો નથી પણ બહાર આવે છે. ૧૫. પાન—પાન ઉપર તેલ ચોપડીને વરાળીયાં કરી બાંધવાથી કે બાફીને બાંધવાથી વાયુની આંખો ઉડવી, સ્ત્રીઓના સ્તનનો સોજો કે પાક વગેરે સોજો ઉતરે છે. ૧૬. **એરંડીના મીંજ**—એરંડીની અંદરનાં ઘોળા મીંજને વાટી તેની લોપરી કરી બાંધવાથી ગુમડાં જલદી પાક ઉપર આવીને ફુટી જાય છે. આ પ્રમાણે ખાસ કરીને જે દરદોમાં લોહીની અંદર ચીકાસ વધીને અંગને જકડે અને સોજો તથા શૂળ આવે છે, તેવા વાતવ્યાધિમાં એરંડો એટલે તેનાં મૂળ તથા એરંડીયું ઘણું ઉપયોગી છે, **બનાવટો**—(૧) એરંડ કવાથ (નં. ૫૫૪).

૧૫૩. એરંડીયું—સં. **एरंडतेल**; અં. Castor oil. વિશેપ વર્ણન માટે જુવો એરડો (નં. ૧૫૨),

૧૫૪. એલચી—સં. **एला**; અં. Cardamom; લા. Eletaria Cardamomum. મરાઠીમાં ' વેલદોડે ' કહે છે. આ એક જાતનાં ઝાડનાં ફળ છે. એલચીનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં મહીસુર, કૂર્ગ, મલબાર, કોચીન, બ્રહ્મદેશ, સીલોન વગેરે ઠેકાણે ઉગે છે. એનાં ઝાડ હળદરનાં ઝાડને મળતાં હોય છે. તેમાં ફૂલ સફેદ અને રતાશવાળાં થાય છે. એલચીના દાણા મુખવાસની વસ્તુ તરીકે ખાવામાં તથા પાકો અને દવાઓમાં વપરાય છે, એલચીનાં ફળ નાનાં મોટાં હોય છે તે પ્રમાણે તેને નાની કે મોટી એલચી કહે છે. મોટી એલચીને કોઇ એલચા પણ કહે છે, **ગુણ**—શીતળ, વાતહર, કફહર. તે શ્વાસ, ખાંસી, હરસ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ફાયદો કરે છે. ક્ષયમાં પણ સારી છે. મુત્રાશય તથા કંઠનાં દરદોને સારાં કરે છે અને વધારે ખવાય તો ગર્ભપાત થાય એમ નિઘંટ રત્નાકરમાં લખેલું છે. એલચીનું ચૂર્ણ, પાષાણભેદ તથા સુરોખાર મેળવીને લેવાથી પેસાબ છુટે છે. તેનાથી મોળ, સુંક તથા આફરો બંધ થાય છે. એલચીમાંથી એલચીનો અર્ક નીકળે છે. એલોપથીમાં ટિંક્ચર કાર્ડામમ વપરાય છે. **બનાવટ**—૧. એલાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૬૨); ૨. એલાધરિષ્ટ નં. (૭૭૫).

૧૫૫. એળીઓ—સં. **एलीयक**; અં. Aloes; લા. Aloes Socotrina. મરાઠીમાં એને 'કાળાબોળ' કે 'એળયાબોળ' કહે છે, એળીઓ કુંવારના રસમાંથી બને છે. જે એળીઓ સોકોત્રા બેટમાં થાય છે તેને સીકોતરી એળીઓ કહે છે અને તે રંગે રાતો હોય છે તથા તેના કાચ જેવા ચકચકતા તથા જરા પારદર્શક કટકા આવે છે. ભુકો કરવાથી નારંગીઓ પીળો રંગ લાગે છે. એક બીજી કાળી જાત આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં લખના-

[illegible] 'ક્વિનાઇન સલ્ફેટ' કહે છે. [illegible] કરવામાં [illegible] થાય છે. પણ આ [illegible] ઉપર [illegible] છે. આ સિવાય [illegible] છે. ગુણ—[illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] પણ [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] છે. [illegible] કરવાં જોઈએ [illegible] [illegible] સિવાય [illegible] [illegible] તાવ, [illegible] છે. [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] ઉત્પત્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઇત્યાદિ બનાવટ—[illegible] (નં. ૫૪૦).

૧૫૬. ઇસબગોળ*—સં. સ્નિગ્ધજીરક, અં. Ispaghul seeds; લ. Plantago Ispaghula. હિંદીમાં એને ઇસબગોલ કહે છે અને અરબીમાં 'બઝરકતુના' કહે છે. ઇસબગોળના છોડ થાય છે. તે આપણા દેશમાં પેદા થતો નથી, પણ ઇરાનથી આવે છે. તેના બીજ [illegible] થાય છે. એ [illegible] [illegible] થાય છે. ગુણ—શીતળ તથા [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] પડે છે અને તેનો [illegible] છે. [illegible] [illegible] તથા [illegible] પણ તે [illegible] કરે છે.

૧૫૭. કચૂરો—સં. કર્ચૂર, અં. Long Zedoary; લ. Curcuma Zedoary. તેના છોડ થાય છે. તેના પાન હળદરના પાનને મળતા છે. છોડના મૂળમાં આંબાહળદર જેવા કંદ થાય છે અને તે દવા તરીકે વપરાય છે. તેના મૂળના ગોળ કકડા બાંધી ગોટીને વા જોઈ છે. કચૂરાને અને કમોરો એ બન્ને એકસરખા પદાર્થો છે અને તેથી ઘણાખરા એકને બદલે બીજું વપરાય છે. કેટલાક વૈદ્યો તેને 'ષટ્કચૂરો' કહે છે. ગુણ—ઔષધ. તે સ્વાદે કડવો, તીખો અને ગરમ છે. અગ્નિદીપક અને રુચિકર છે. [illegible] જ્વરમાં પાચન માટેના તથા [illegible] કેટલાક પાકમાં તે પડે છે અને સુગંધી તેલોમાં પણ પડે છે. બનાવટ—(૧) ચાત્વાદિ ક્વાથ (નં. ૬૪૦).

૧૫૮. કઠ—સં. કુષ્ઠ. કઠને કુપલેટ પણ કહે છે. જુઓ કુપલેટ (નં. ૧૪૫).

૧૫૯. કડવી ઘીસોડી—સં. તિક્તકોશાતકી; અં. Bitter luffa; લ. Luffa amara. ગુજરાતમાં કડવાં તુરીઆં અને કાઠિયાવાડમાં ગુમખડાના નામથી ઓળખાય છે. એના વેલા જંગલમાં ઝાડ ઉપર ચઢે છે અને તેનાં ફૂલ પીળાં તથા ઘી તુરીઆંનાં ઘી જેવાં કાળાં થાય છે. તેનાં બધાં અંગ દવા તરીકે વાપરી શકાય. ગુણ—[illegible], રેચક તથા

ઉલટી કરનાર છે. કફ તથા પિત્તનાશક પણ છે, તે કડવી, શક્તિ આપનાર અને મૂત્રલ છે. મેલેરીઆના દુષ્ટ જ્વરમાં તેમજ જલંદર અને બરલમાં તે અપાય છે. પાંદડાંનો રસ સોજા તથા ઝેરી કરડ ઉપર ચોપડાય છે. તેનો ગરભ રેચક છે તથા ઉલટી કરે છે. પાકેલાં બીની ચા કરી પીવાથી રેચ તથા ઉલટી થાય છે. સુકી ઘીસોડીનો ભુકો કમળામાં નસ્ય તરીકે નાકે સુંઘવામાં આવે છે.

૧૬૦. કડવી તુંબડી–સં. **कटुतुंबी**; અં. Bottle gourd; લા. Lagenaria vulgaris. તુંબડીની બે જાતમાં કડવીને 'કડવી તુંબડી' કહે છે. મુંબઇમાં તેને કડૂભોપલા કહે છે, તેની મીઠી જાતને દૂધી કહે છે, જે તુંબીના આકારની છે. કડવી તુંબડીનો આકાર ઘણું કરીને ગોળ બાટલીના જેવો હોય છે અને પાન ભુરા કહોળાના વેલા જેવાં ધોળાં થાય છે. પાણીમાં તરતાં શીખવા તથા તંબુરા બનાવવા માટે આ તુંબડી કામમાં આવે છે. દવા તરીકે મૂળ, બી તથા ગરભ વપરાય છે. ગુણ–રેચક તથા વાંતિકર. તેનાં બી પૌષ્ટિક તથા મૂત્રલ છે અને હકીમો દવાના કામમાં વાપરે છે. તેના ગરભની પોટીસ કડણુ ગડ પકાવવા માટે બાંધવામાં આવે છે. પાનનો ઉકાળો કરીને કમળામાં પીવાથી પિત્તનો રેચ થાય છે. મૂળ અથવા પાન પાણીમાં વાટી પીવાથી ઉલટી થઇ ઝેર ઉતરે છે. કડવી તુંબડીનાં બી અને લોદર પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી યોનિનું સંકોચન થાય છે. તેનો સુકો ગરભ ઝીણો વાટી સુંઘવાથી નાકમાંથી પાણી ઝરી માથાનો દુ:ખાવો મટે છે.

૧૬૧. કડવીનાઇ—સં. **कटुनाही**; લા. Corallocarpas epigæa. આ એક વેલો છે. મોગરા જેવાં ફળ થાય છે. તે વેલો બહુ પાતળો હોય છે. તેના મૂળમાં ગાંઠ હોય છે. આ ગાંઠનો જંગલી લોકો દવા તરીકે ઉપયોગ કરે છે. વૈદકના જુના ગ્રંથોમાં આનું ક્યાંઇ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. ગુણ—કટુપૌષ્ટિક તથા શોથઘ્ન. તેની ગાંઠ ઘસીને પાવાથી ઝીણો તાવ ઉતરે છે; વળી નબળાઇના કારણથી હાથે પગે સોજા ચડે છે ત્યારે તે વાટીને ચોપડવામાં આવે છે.

૧૬૨. કડાછાલ—સં. **कुटजत्वक्**, લા. Holarrhena anti-dysenterica. 'કડો' એ નામના વૃક્ષની છાલને કડાછાલ કહે છે. તેની છાલ જાડી, ભુરા રંગની અને વજનમાં હલકી હોય છે. સ્વાદે ઘણી કડવી હોય છે. ગુણ—સ્તંભક, રક્તશોધક, જ્વરઘ્ન, પિત્તશામક તથા દીપક છે. અતિસાર અને રક્તાતિસાર વગેરે સર્વ જાતના ઝાડામાં તે જુદી જુદી રીતે અપાય છે. મરડામાં તથા રક્તાતિસારમાં ઘણોજ ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ રક્તાતિસારમાં અંગ્રેજી 'ઇપીકાકયુઆના' જેવી અસર કરે છે, તેવીજ અસર કડાછાલ કરે છે. લોહીવાળા દસ્ત ઉપર તેનો ખાસ ઉપયોગ છે, કેમકે તેથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. વિષમજ્વર તથા આંતરીઆ તાવમાં કડાછાલ લગભગ ક્વીનાઇન જેવું કામ કરે છે, અથવા ક્વીનાઇનની સાથે આપવાથી સારો ફાયદો આપે છે. **બનાવટ**—૧. કુટજારિષ્ટ (નં. ૭૭૬), ૨. કુટજાવલેહ (નં. ૭૮૫).

[illegible] 'કાળીનોગ'. **कटुकी**; અં. Black hellebore; લા. Picrorrhiza Kur-[illegible] [illegible]માં થાય છે. આ એક મોટાં મૂળવાળા ગાંઠ થાય છે. તેનાં વૃક્ષનાં પાંદડાં [illegible] હાથ જેવા [illegible]નાં પાતળાં મૂળીઆં ગંઠીને ત્યાં મળે છે. આ મૂળીઆં બે [illegible] [illegible] લાગે છે. એ [illegible] તથા સ્વાદમાં અતી કડવાં છે. કડુ બહુ કડવું હોવાથી તેનું

૧૬૯. કમળ—સં. કમલમ્; અં. Lotus; [illegible] કમળની [illegible] જાતમાં અથવા [illegible] થાય છે. કમળના [illegible] છે. [illegible] થાય છે, તેને કમળ કહે છે. [illegible] કમળ—પુંડરીકં; લાલ કમળ—કોકનદં; [illegible] ઇન્દીવર-કુવલય. [illegible] કમળને 'પદ્મ' પણ કહે છે, કમળકાકડી (કમલાક્ષ) નામનાં ફળ થાય છે; [illegible] ગુણ—[illegible] [illegible] વગેરે રોગોમાં [illegible] છે. [illegible] ([illegible]) કમળ [illegible] [illegible] થાય છે.

૧૭૦. કરંજ—સં. કરંજ; અં. Pongamia; લા. Pongamia glabra [illegible] [illegible] થાય છે. તેના [illegible] થાય છે [illegible] તેનું તેલ થાય છે તેને કરંજીનું તેલ કહે છે. [illegible] [illegible] ગુણ—[illegible] [illegible] વગેરે [illegible] કરંજીનું તેલ, [illegible] [illegible] થાય છે.

૧૭૧. કરિયાતું—સં. કિરાતતિક્તઃ અં. Chirata; લા. Sovirtia chirata. આ છોડ [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] 'ભૂનિંબ' નામ પણ [illegible] છે. [illegible] ગુણ—[illegible] કરિયાતાનો [illegible] છે. [illegible] કરિયાતું [illegible] છે. કરિયાતું [illegible] છે. બનાવટ—૧. ભૂનિંબાદિકાથ, (નં. ૬૬૧). ૨. મહાસુદર્શન ચૂર્ણ (નં. ૭૦૩). ૩. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ (નં. ૭૧૩).

૧૭૨. કલોંજીજીરું—સં. ઉપકુંચિકા; Small fennel flower; લા. Nigella Sativa. આ એક [illegible] જાત છે. તેના [illegible] દાણા થાય છે. તેમાં કાંઈક [illegible] હોય છે અને કાંઈક [illegible] હોય છે. ગુણ—[illegible] તે કફ, આફરો, [illegible], અજીર્ણ તથા વાયુને મટાડે છે. તે ખાટા ઓડકારને મટાડે છે, તેથી તેને ઉદ્ગાર શોધિની કહેલી છે.

૧૭૩. કલંબો—સં. કલંબઃ અં. Calumba; લા. Jatcorhia palmata. કલંબાના ગોળ કટકા [illegible] થી ૨ ઇંચ સુધીના ઘેરાવાના [illegible] વેચાય છે. મધ્યભાગ

બેભાન થઇ ગણગણ્યા કરતો હોય તો કપુર આપવાથી ભાનમાં આવે છે. ૩. સુવાવડીના તાવમાં પણ જલદી અસર કરે છે. ૪. ઝેરકોચલાનું ઝેર ચડયું હોય તેમાં કપુર આપવાથી ફાયદો થાય છે. ૫. મગજના રોગમાં કપુર આપવાથી ઉન્માદ, ખેંચતાણ તથા આંચકી દબાય છે. પણ તેમાં કપુરની મોટી માત્રા આપવી જોઇએ. જો કપુર થોડો અપાય તો દરદીને ઉલટો વધારે જુસ્સો આવે છે. વાલ વાલ કપુર દિવસમાં ત્રણચાર વાર આપવો જોઇએ. ૬. કૉલેરાની બેભાન અવસ્થામાં કપુર ફાયદો કરે છે અને ગરમી આપે છે. ૭. પ્રમેહની આંકડીમાં અફીણ તથા કપુરની મગ જેવડી એકાદ ગોળી આપવાથી આંકડી દબાય છે. ૮. વાળા ઉપર કપુર ઘીમાં ખાવા આપવું. ૯. મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી કપુર હૃદયની ગતિ ઓછી કરે છે તથા તેથી માથું દુખવું, બેભાની, શરીરનું ઢીલું પડવું અને અતિ ઘામ આવીને મૃત્યુ પણ થઇ જાય છે. ૧૦. કપુરનો બહાર લગાડવામાં પણ ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. સંધિવા, ચસકા, કેડનું શૂળ વગેરેમાં કપુરનું તેલ ચોળાય છે. ૧૧. દાદર, ખરજવાં તથા ચામડીનાં ચોળવાળાં દરદો મારેના મલમોમાં કપુર પડે છે, કેમકે તે જંતુનાશક છે. ૧૨. વળી ઘારામાં જીવડાં પડયાં હોય તો અંદર કપુર તથા ખાંડ ભભરાવવાથી જીવડા બહાર ઉભરાઇ આવે છે અને તેને ચીમટાવડે કાઢી લેવામાં આવે છે. ૧૩. કપુર સુગંધી પદાર્થ હોવાથી બાળવામાં, દાંતનાં મંજનો તથા આંખનાં અંજનોમાં પડે છે. ૧૪. દાંતના દુખાવા ઉપર કપુર દાબવાથી દાંતનું શૂળ બેસે છે. ૧૫. વડના દૂધમાં કપુર વાટી અંજન કરવાથી આંખનું ફુલ મટે છે. ૧૬. કપુરની ઝીણી વાટ કરી મૂત્રમાર્ગમાં દાખલ કરવાથી બંધ થયેલો પેસાબ છુટે છે.× **બનાવટ**— ૧. કર્પુરરસ (નં. ૪૮૨). ૨. કૃમિકુઠાર (નં. ૪૮૪). ૩; કર્પુરાસવ (નં. ૭૮૨). ૪. ભીમસેની કપુર (નં. ૫૧૭).

૧૬૭. કપુરકાચલી—સં. **गंधारिका**; લા. Hedychium spicatum. એક પ્રકારના છોડની જડ થાય છે, તેનાં ગોળ કટકા કચોરાને મળતા પણ તેથી નાના કદના બજારમાં આવે છે. હિંદીમાં તેને ગંધપલાશી કહે છે. ગુણ—શીતળ. મુખ્ય ઉપયોગ બહાર લગાડવા માટે કરવામાં આવે છે. તે સુગંધી તેલો તથા લેપોમાં પડે છે.

૧૬૮. કપુરીમધુરી—સં. **स्पृक्का**; લા. Ærva lanata. આ છોડ સુમારે એક થી બે હાથ ઉંચો થાય છે. પાન તુળશીના જેવાં પણ ધોળાશ ઉપર હોય છે. તેના ઉપર તુળશીના જેવા ધોળા માંજરના ઝુંડા થાય છે. એને કેટલાક લોકો ગોરખગાંજાના નામથી પણ ઓળખે છે. કપુરીમધુરી અને ઉપલસરી (સારીવા) વિષે વૈદોમાં મતભેદ છે. રા. જયકૃષ્ણભાઇનો તેમજ કેટલાક ગ્રંથોનો અભિપ્રાય લઇ તપાસ કર્યા પછી અમને એમ જણાયું છે કે સારિવા એજ કપુરીમધુરી નથી. કપુરીમધુરી જુદો છોડ છે અને સારિવા વેલો થાય છે. તે બન્નેના ગુણ લગભગ મળતા છે. ગુણ—તીખી, કડવી, તુરી, શીતળ, તથા રૂચ્ય છે. તે ખાંસી, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, દાહ, વિષદોષ, ચામડીના વિકારો, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરે દરદોમાં ફાયદો કરે છે. તેના પાનનો ક્વાથ વિષમજ્વરને મટાડે છે.

× કપુરના પાણીમાં કોઇ પણ જાતનાં બી જાંજવીને રાખવાથી ગમે એટલી લાંબી મુદતે બહાર કાઢવામાં આવે છે તો તે તાજાં ને તાજાં રહે છે અને વાવવાથી ઉગે છે. કપુરમાં આ એક વિલક્ષણ અને અતિ ઉપયોગી ગુણ માલમ પડેલો છે.

૧૬૯. કમળ—સં. कमल; અં. Lotus; લા. Nelumbium speciosum. કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા પાણીના સમુદ્રમાં થાય છે. કમળના વેલા થાય છે. તેના લાંબા લાંબા દાંડા ઉપર ફૂલ થાય છે, તેને કમળ કહે છે. તેની ઘણી જાતિ છે. ફૂલ પ્રમાણે પીળી, રાતી, ગુલાબી, નીલી એવી જાતો થાય છે. જુદી જુદી જાતનાં કમળોનાં સંસ્કૃત નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—પીળાં કમળ—पुंडरीकः લાલ કમળ—कोकनदः; નીલાં કે આસમાની—नीलोत्पल-इन्दीवर. રાતાં કમળને 'પોયણાં' પણ કહે છે, કમળકાકડી (कमलाक्ष) નામનાં ફળ થાય છે; જે પૌષ્ટિક છે અને તેની ખીર કરીને ખવાય છે. ગુણ—શીતળ, તૃપ્તિકારક, વર્ણકારક તથા તાપહર છે. રક્તપિત, તૃષા, દાહ, રક્તદોષ, રતવા, વિષ, વિસ્ફોટક વગેરે દરદોમાં તેની ઘણી સારી અસર છે. ગુદભ્રંશ (આમળ નીકળે છે તેમાં) કમળનાં કુણાં પાન સાકર સાથે ખાવાં. કમળનાં અને કેળનાં પાનની પથારી કરી સુવાથી શરીરનો દાહ શાંતિ પામે છે. પીળાં કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને સાકરનો કવાથ ઠંડો પાડીને પીવાથી પિત્તનો તાવ જાય છે.

૧૭૦. કરંજ—સં. करंजः અં. Pongamia; લા. Pengamia glabra. કરંજનું વૃક્ષ મોટું ને જબરું થાય છે. તેના ફળ બદામ જેવાં થાય છે. તેમાંથી બી નીકળે છે, તેનું તેલ થાય છે તેને કણુંજીનું તેલ કહે છે. કરંજના વૃક્ષને કેટલાક લોકો કણુંજી કહે છે. દવા તરીકે તેનાં ફૂલ, ફળ, છાલ તથા પાન વપરાય છે. ગુણ—વાતહર, કુષ્ટહર, ઉષ્ણ. વિશેષ કરીને કરંજનો ઉપયોગ બહાર લગાડવાની દવાઓમાં થાય છે. તેનું તેલ વાના સાંધા તથા વણ, ધારાં, લુખસ, ખરજવાં વગેરે ચામડીનાં દરદોમાં કામનું છે. કણુંજીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કપુરને એકત્ર કરી ખસ ખરજવાં ઉપર ચોપડાય છે. કણુંજીનાં પાન, લીંમડાનાં પાન અને નગોડનાં પાનને વાટી લેપ મારવાથી વ્રણનાં જીવડાં મરી જાય છે.

૧૭૧. કરિયાતું—સં. किराततक्तः; અં. Chirata; લા. Sovirtia chirata. આ છોડ પ્રાચીનકાળથી તેના ઔષધીય ગુણ માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેનો છોડ એકથી બે હાથ સીધો ઉંચો થાય છે. પાંદડાં લીંમડાનાં પાન જેવાં હોય છે. તેથી અથવા તેના જેવાજ કડવા સ્વાદ માટે તેનું 'ભૂનિંબ' નામ પડેલું લાગે છે. તેના આખા છોડ સુકવવામાં આવે છે અને ઝુંડીઓબંધ વેચાવા આવે છે. હીમાલય તથા કાસ્મીરમાં તે ઘણું પાકે છે. ગુણ—જ્વરઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક, સારક, કૃમિઘ્ન. તાવમાં કરિયાતાનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. તાવની તમામ ફાકીઓમાં કરિયાતું આવે છે. કરિયાતું તાવને ઉતારીને શરીરમાં શક્તિ કાયમ રાખે છે. બનાવટ—૧. ભૂનિંબાદિક્વાથ, (નં. ૬૨૧). ૨. મહાસુદર્શન ચૂર્ણ (નં. ૭૦૩), ૩. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ (નં. ૭૧૩).

૧૭૨. કલોંજીજીરું—સં. उपकूंचिका; Small fennel flower; લા. Nigolla Sativa. આ એક કાળીજીરીની જાત છે. તેના ડુંગળીનાં બી જેવા કાળા દાણા થાય છે. તેમાં કાંઈક જીરાની ખુશબો હોય છે અને કાંઈક કડવાશ તીખાશ હોય છે. ગુણ—ઉષ્ણ. તે કફ, આફરો, શૂળ, અજીર્ણ તથા વાયુને મટાડે છે. તે ખાટા ઓડકારને મટાડે છે, તેથી તેને उद्गार शोधिनी કહેલી છે.

૧૭૩. કલંબો—સં. कलंबः અં. Calnmba; લા. Jatoorhia palmata. કલંબાના ગોળ કટકા ૦।। થી ૨ ઇંચ સુધીના ઘેરાવના ગાંધી લોકોને ત્યાં વેચાય છે. મધ્યભાગ

પીળા રંગનો ઉપસેલો હોય છે અને તેમાં ચક્ર જેવા થર હોય છે. આ દવા કોલંબોથી
આપણા દેશમાં આવે છે અને તે ઉપરથીજ તેનું નામ કોલંબો અથવા કલંભો પડ્યું લાગે છે.
ગુણ—કટુપૌષ્ટિક, પાચક તથા ભેદક છે. તાવમાં અપાય છે અને તાવની નબળાઇને દૂર
કરે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઉલટીને બેસાડે છે. દેશી વૈદ્યો તેને તાવ તથા મંદાગ્નિમાં વાપરે છે.

૧૭૪. કરમદી—સં. **करमर्दका:**; અં. Jasmine-flowered carisa; લા. Carissa Corandas. કરમદીનાં વૃક્ષો જંગલમાં ઘણાં થાય છે. તેનાં ફૂલ જાઈનાં સરખાં સફેદ ખુશબોદાર થાય છે. તેમાં ફળના નાના બોર સરખા ઝુમખા બાઝે છે. તે ફળ પાકે છે ત્યારે જાંબુના રંગનાં હોય છે, તે ખટમધુરાં હોય છે. ગુણ—શીતળ છે. ત્રિદોષ, વિષ, કલેજાનું દરદ તથા કૃમિને મટાડે છે અને દસ્ત સાફ લાવે છે.

૧૭૫. કળથી—સં. **कुलित्थ:**, લા. Dolichos biflorus. કળથી એ ખેતીની પેદાશનું કઠોળ છે. તેની બે જાત છે. રાતી તથા ધોળી. તેના દાણા અળશીના દાણાને મળતા થાય છે. ગામડાના લોકો તેને બાફીને શાક બનાવીને ખાય છે, જે ઘણું સ્વાદિષ્ટ અને રૂચિકર થાય છે. આ કળથી ક્વચિત દવા તરીકે પણ વપરાય છે તથા ધાતુઓના શોધનમાં તેનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, મૂત્રલ, સ્વેદહર તથા અશ્મરીઘ્ન છે. વાયુના રોગથી પેશાબ અટકીને આવતો હોય અથવા મૂત્રમાર્ગમાં પથરી કે રેતી હોય તો તેમાં કળથીની ચામાં યોગ્ય મૂત્રલ દવા આપવાથી તેનો નીકાલ થાય છે. શરદીની શીત વળે છે ત્યારે અને પરસેવો અટકાવવા તથા ગરમી લાવવા માટે કળથીનો ભૂકો શરીરે ઘસવવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓના ઋતુ દોષમાં તથા સુવાવડી સ્ત્રીને પહેલા બે ચાર અઠવાડિઆં સુધી રક્તસ્રાવ ચાલુ રાખવા માટે કળથીનો ક્વાથ આપવો સારો છે.

૧૭૬. કાંકચ—સં. **ककचिका**; અં. Bonduc-nut; લા. Cæsalpinia bonducella. કાંકચનાં ઝાડ મોટાં હોય છે. કોઇ કોઇ જગ્યાએ તેનું જાળુ બાઝેલું હોય છે. તેમાં કાંટા ઘણા હોય છે. તેનાં પાન આંબલીનાં પાન જેવાં પણ જરા મોટાં ને સળીઓ ઉપર હારોહાર થાય છે. ફળ કાંટાવાળાં અને પોટલીઆ સરખાં થાય છે. તેમાંથી કાંકચીઆ નીકળે છે. તેને મરાઠીમાં સાગરગોટા કહે છે. કાંકચાનાં મૂળ, પાન તથા બી વપરાય છે. ગુણ—કૃમિઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક. જ્વરઘ્ન, પાચન. કાંકચીઆના ગોળા ચૂંક તથા પેટના કૃમિ ઉપર શેકીને ખાવાનો સાધારણ ચાલ છે. તેનાં પાંદડાં પણ પેટના કૃમિ ઉપર પીવાય છે અને ઢોરને પણ પાવામાં આવે છે. કાંકચીઆથી ઉલટી, હેડકી, કફ, શોષ, બરલ વગેરે મટે છે, કેટલાક વૈદ્યો દશમૂળમાં પાટલાને બદલે કાંકચાનાં મૂળનો ઉપયોગ કરે છે.

૧૭૭. કાકડાશીંગી—સં. **कर्कटशृंगी**; લા. Pistacia Intogeerrima. કાકડાશીંગીનાં વૃક્ષ હીમાલયમાં થાય છે. એ વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર જીવડાં કોશેટા બાંધે છે અને તેમાં ભરાઇ રહે છે. આ કોશેટા અથવા કોકડી પાનના નસ ઉપર કે ડાળી ઉપર બાઝે છે, એજ કાકડાશીંગી છે. કાકડાશીંગી બે ઇંચ લાંબી અને એક ઇંચ પહોળી અને છેડા તરફ અણીદાર થાય છે. કાકડાશીંગીને ભાંગતા તેમાંથી કાંઇ ભૂકો ખરે છે તે, તેની અંદરના જીવડાનું ખોખું કે તેનો મળ બાઝેલો હોવો જોઇએ. ગુણ—કફઘ્ન. આ દવા બાળકોને માટે ઘણી ઉપયોગી માલમ પડેલી છે. ફેફસાંના રોગમાં તે ફાયદો કરે છે અને તાવ તથા ઉધરસના ક્વાથમાં પડે છે. બાળકોના તાવ ઉધરસ તથા સસણીમાં તે ફાયદો કરે છે. બનાવટ શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૨૫).

૧૫૮. કાકડી—સં. કર્કટી; અં. Cucumber; લા. Cucumis sativus. કાકડીના વેલા થાય છે. ને તેમાંથી કાકડી નામનાં ફળ થાય છે. આ ફળ એક વેંતથી એક હાથ લાંબાં અને મોટાં થાય છે. તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. કાકડીનો ખાવામાં તથા શાક કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. ચોમાસુ તથા વર્ષાઋતુની કાકડી ખાવા યોગ્ય નથી. તેનાં બી દવા તરીકે વપરાય છે. ગુણ—મૂત્ર પ્રવર્તક તથા શીતળ. કાકડીનાં બી, સાકર તથા જીરું ખાવાથી મૂત્રાઘાત મટે છે. કાકડી ખાવાથી દારૂનો નિશો ઉતરી જાય છે. કાકડીનાં બી તથા કકુમ્ભીની દવાર ઓસાના પીવામાં આવવાથી પેશાબની રેતી નીકળી જાય છે. કાકડીનાં બીજ આશરે ૧ તોલો અને પીંડા કમળની કળીઓ ૧ તોલો, તેને બારીક વાટી તેમાં જીરું તથા સાકર મેળવી ખોરાક આપવાથી આપવાથી સ્ત્રીઓનો પેશાબ ખેંચાઈ બંધ થયો હોય તો ખૂલે છે. આ ઉપર જુઓ. આ ઉપર દૂધ, કાકડીનો મગજ તોલો ૧ા અને સૂરોખાર બે આનીભાર સર્વને પાણી બરાબર મેળવી પીવાથી પેશાબનો રોગ મટે છે.

૧૫૯. કાંચનાર—સં. कांचनारः; લા. Bauhinia Variegata. આ એક આસોંદરાની જાતનું મોટું વૃક્ષ છે. તેના પાન પણ આસોંદરાના જેવાજ હોય છે અને તેથી બીડી વાળવાનાં પાન તરીકે ભૂલથી ઉપયોગમાં લેવાય જાય છે, પણ આસોંદરાનાં પાન કરતાં તેનાં પાન કદમાં મોટા હોય છે. કાંચનારનાં વૃક્ષો ઉપર લાલ ગુલાબી રંગનાં પુષ્પ સુરત ફૂલો થાય છે. ઓસડમાં તેનાં મૂળની છાલ વપરાય છે. આ વૃક્ષને કચનાર તેમજ રક્ત કંચન અને કનક પણ કહે છે—અને આની જાતનું બીજું ઝાડ થાય છે, તે ખરો કચનાર કહેવાય છે—તે (B. tomentosa) છે. તેમાં પીળા રંગનાં ફૂલો થાય છે, અને તેનાં પાન તેમજ શીંગમાથી મીઠા લીંબડા જેવી સુગંધી નીકળે છે. ગુણ—શોધક પૌષ્ટિક, રોપણ, વ્રણનાશક તથા કફઘ્ન. શરીરમાં લોહી બગડીને ગાંઠો ઉપડે છે તથા ગ્રીગ્રા તાર રહે છે, એવા દરદીઓને કાચનાર ઘણો ફાયદો કરે છે. ગલગંડ એટલે ગળા ઉપર થનારી ગાંઠો પાકીને સડે છે અને હાડકાંને પણ સડાવે છે. તેમાં કાચનાર બહુ જ ફાયદો કરે છે. તેનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો પીવાથી અથવા ગુગળ વગેરે બીજી શોધક દવાઓ મેળવી પીવાથી વ્રણને રૂઝ લાવે છે અને લોહી સુધારે છે. નાની ઉમરમાં ખુંપ નીકળે છે તે અંદરનાં હાડકાંનો વિકાર થવાથી થાય છે; તેમાં જો શરૂઆતથી જ આ દવા ચાલુ કરવામાં આવે છે તો ફાયદો થાય છે અને દરદને અટકાવે છે. પાન કે ફૂલને કપડામાં રાખી સુંઘવાથી ગમે તેવી શરદી મટી હુશીઆરી આવે છે. બનાવટ—કાંચનાર ગુગળ (નં. ૭૬૪).

૧૬૦. કાંટાશેળીઓ—સં. कुरंडकः; લા. Barleria Prionitic. આ ફૂલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં થાય છે. એમાં કાંટા થાય છે. તેમાં પીળા રંગનાં વાસ વગરનાં ફૂલ થાય છે. તેમાં સર્વાંગે લાંબા કાંટા હોવાથી 'કાંટાશેળીઓ' નામ પડયું જણાય છે. તેની બીજી પણ બે ત્રણ જાતો છે, જેમાં લાલ, કાળા તથા ધોળાં ફૂલ થાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, કફઘ્ન, સ્વેદલ, વાતહર, શોધક તથા રોપણ. બાળકોની બરાણીમાં કાંટાશેળીઆના પાનનો રસ પાવામાં આવે છે. પાનની રાખ ઘોળેલા ઘીમાં ચોપડવાથી બરતીગળ ગુમડાંમાં રૂઝ આવે છે. તેનાં પાન ચાવવાથી દંતશૂલ મટે છે.

૧૬૧. કાથો—શ્વેતસાર, खदिरः, અં. Catechu; લા. Acacia Suma.

Cotechu Extractum. ખેરનાં ઝાડનાં ઘેરા રંગનાં લાકડાં છાલ તથા કાચી શીંગોને ઉકાળી તેમાંથી સત્વ કાઢવામાં આવે છે, તે ખરો કાથો છે. પણ બજારમાં જે કાથો વેચાય છે તેમાં બીજી ઘણી ભેળ કરવામાં આવે છે. અખોડ, પીંપળો, બાવળ વગેરે બીજાં ઝાડનાં લાકડાંના ભુકાને ઉકાળીને તેનું સત્વ કાઢીને પણ બનાવટી કાથો બનાવવામાં આવે છે. બજારમાં વેપારને ઘણી જાતનો કાથો મળે છે તેમાં કાળા રંગનો કેવડીઓ કાથો ઉત્તમ ગણાય છે. બીજો ચીનાઈ કાથો આવે છે તે ભુરો માટી જેવો આવે છે. ખેરનાં ઝાડની પોલાણમાંથી કુદરતી જે ભુકો નીકળે છે તેને 'ખેરસાર' કહે છે. ગુણ—ગ્રાહી, શીતળ તથા રોપણ. કાથો અતિસાર તથા રક્તાતિસારમાં બહુ ઉપયોગી છે. તે અતિસારના જીર્ણરૂપમાં ફાયદો કરે છે અને તેમાં અફીણ સાથે મેળવી આપવો યોગ્ય છે. મોંમાં રાખવાથી સાદ ઉઘડે છે અને મધમાં મેળવી મોંમાં ચોપડવાથી મોંનાં ચાંદાં મટે છે. તે ઠંડા મલમોમાં પડે છે. ગરમીની ગાંઠ ઉપર બીજી દવા સાથે ઉમેરો કરી દાબવામાં આવે છે. દવાના કામમાં ચોખો કાથો ન મળે તો ખેરસાર વાપરવો યોગ્ય છે.

૧૮૨. કાયફળ—સં. कट्फल; લા. Myrica sapida. કાયફળનાં વૃક્ષોને કુંભી વૃક્ષ કહે છે, કાયફળનાં ઝાડ હિમાલયના સમશીતોષ્ણ પ્રદેશો, શિંગાપોર તથા મલાયા બેટોમાં થાય છે. તેનાં પાન લાંબાં હોય છે. તે પત્રાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. ફળ જાયફળ જેવાં ગોળ થાય છે. છાલ ઘણી જાડી હોય છે. તેની ધોળી અને કાળી બે જાત ઔષધના કામમાં રાતી જાત વપરાય છે. આ દવાનું નામ કાયફળ છે, પણ ખરૂં જોતાં તે ફળ નથી પણ તેનાં વૃક્ષની છાલ છે. વજનમાં ભારે જાડી તથા લાલ ખુશબોદાર છાલ હોય તે દવાના કામમાં વધારે સારી ગણવી. બીજી ધોળી અને ખુશબો વિનાની છાલ આવે છે તે ગુણમાં હલકી સમજવી. ગુણ—ઉષ્ણ, કફઘ્ન તથા વાતહર છે. તેનો રસ તુરો તથા કડવો હોય છે. વાયુમાં તથા કફમાં અને તે દોષથી ઉપજેલા તાવમાં કાયફળ ઉપયોગી છે. સળેખમ અને શરદીના માથાના દરદમાં કાયફળનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું; સુંઠ સાથે મેળવીને તેની ભુકીનો કૉલેરામાં ખરડ કરવામાં આવે છે. તે ઉકાળી કોગળો કરવાથી દાંતનું શૂળ મટે છે. બનાવટ–૧. કટ્ફલાદિચૂર્ણ (નં. ૬૬૪–૬૫–૬૬). ૨. કટ્ફલાદિ ક્વાથ (નં. ૫૫૮–૫૫૯).

૧૮૩. કાળીજીરી—સં. तिक्तजीरकः, અં. Purple Fleabane; લા. Vermonia anthelmintica. મરાઠીમાં તેને કડુજીરૂં કહે છે. કાળીજીરીના છોડ બે ત્રણ હાથ ઉંચા થાય છે. તેનાં બી (કાળીજીરી) લાંબાં, કાળાં અને એક છેડા ઉપર ધોળું ટપકું હોય છે. કેટલાક તેને 'કડવીજીરી' ના નામથી ઓળખે છે અને કેટલાક કહે છે કે કડવીજીરી જુદી જ વસ્તુ છે અને તે ગોટાળો કલોંજીના સંબંધમાં થતો હશે. ગુણ—શોધક, ત્વક્દોષહર તથા કૃમિઘ્ન. ચામડીના જુના રોગ, જેવા કે વિચર્ચીકા, કોઢ, દાદર, શીળસ વગેરેમાં ઘણોજ ફાયદો કરે છે. શરીર ઉપર ઘણા દિવસ થયાં શીળસ ઉપડતું હોય ને કાળીજીરીની ફાકી કેટલાક દિવસ લેવાય તો શીળસ મટે છે. તાવમાં પણ તે અપાય છે. પેટની પીડ, ચૂંક, આફરો તથા અજીર્ણમાં કાળીજીરીની ફાકી લેવાનો ચાલ છે. આ દવા દરેક ઘરમાં રાખવી જોઈએ. કાળીજીરીનો ભુકો કરી કપડાંને છાંટવાથી કપડાંને જંતુ લાગતા નથી. કોઢ અને ચીત્રીનાં ચાઠાં ઉપર કાળીજીરીનો લેપ મારવાથી ચાઠાં ઝાંખાં પડે છે. કાળીજીરીને લીંબુના રસમાં વાટી માથાના વાળમાં લગાવવાથી માથાની જુ તથા લીખોનો નાશ થાય છે.

૧૮૪. કાળીપાટ–કરંઢીયું—સં. पाठा; અં. Pereira root; લા. Ceyelea peltata. કાળીપાટ એ નામ દેશ વિશેષે કરંઢીયાંને તેમજ વેવ અને વેવની બીજી જાત ઓરપને લગાડવામાં આવે છે. પણ ગુણ આ બધીના સરખા છે. કાળીપાટનો વેલો થાય છે. તેનાં પાન ગળોના કે વેવનાં પાન જેવાં હોય છે. તેમાં બારીક મરી જેવાં ફળ આવે છે. તે વિશેષ કરીને ડુંગરાળ જમીનમાં ઉગે છે. આના વેલા કોકણમાં બહુ થાય છે. ત્યાં તેને "પહાડમૂળ" કહે છે. દવામાં તેનું મૂળ જ વપરાય છે, જે ઘણું કડવું છે. ગુણ—શોધક, શોફઘ્ન, ગ્રાહી, કટુપૌષ્ટિક. કાળીપાટનું મૂળીયું સોજા ઉપર ઘસીને ચોપડવામાં આવે છે. તેનો ઉકાળો મરી નાખીને પીવાથી ટાઢીઓ તાવ ઉતરે છે. તે ઘણાક કવાથમાં વપરાય છે. કાળીપાટની એક બીજી નાની જાત છે તેને લઘુપાઠા અને ગુજરાતીમાં કરંઢીયું કહે છે.

૧૮૫. કીડામારી—સં. कीटमारी; અં. Worm-Killer; લા. Aristolochia bracteata. એના છોડવા જેવા નાના વેલાઓ થાય છે. તેનાં પાંદડાં ગોળ ને ધુમ્ર વર્ણનાં કાળાશ પડતાં થાય છે. ફૂલ કીરમજી રંગનાં પણ કાળાશ પડતાં થાય છે; ફળના ડોડવા આકારમાં રાણનાં ફળ જેવડા પણ હાંસોવાળા હોય છે અને અંદરથી કાળાં બી નીકળે છે. કીડામારીનો વાસ બહુ ખરાબ હોય છે. તેનો આખો છોડ દવા તરીકે વપરાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, કફઘ્ન, જવરઘ્ન, કૃમિઘ્ન તથા શોથઘ્ન. રસમાં કડવી તથા ઉષ્ણ છે. તાવ તથા પેટના કૃમિ માટે તેનો મુખ્ય વપરાશ થાય છે. સોજા ઉપર તેનાં પાન ચોપડાય છે. તાવમાં તેને વાટીને શરીરે ચોપડવાથી પરસેવો આવીને તાવ ઉતરી જાય છે. ઘાશં તથા જખમમાં પડેલાં જીવડાંનો નાશ કરવા માટે તેનાં લીલાં પાનની લુગદી મારસી કે રસ ચોપડવો. ઇંદ્રજવ, વાવડીંગ, કીડામારી, કાળીજીરી અને કાંકચ જેવી વસ્તુઓ દરેક ઘરમાં રાખી મુકવાની જરૂર છે. બાળકોને તો તે વસ્તુઓ વારંવાર ઘણી ઉપયોગી છે. ચતુર સ્ત્રીઓ તેનો યોગ્ય વખતે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરી જાણે તો ડાકટર સાહેબ કે વૈદરાજને બોલાવવાની ખટપટ અને ખર્ચ બચે છે.

૧૮૬. કુકડવેલ—સં. कर्कटी-देवदाली; લા. Luffa Echinata. મરાઠીમાં તેને દેવડાંગરી કહે છે. આ વેલો કારેલી જેવો થાય છે. તે વાડો ઉપર ઘણા થાય છે. તેનાં ફળ કંકોડાં જેવાં હોય છે અને તેમાં કાળાં બી હોય છે. કુકડવેલ અને કડવી ઘીસોડી (कोशातकी) એ બન્ને એકજ જાતની વેલ હોય એમ જણાય છે. કુકડવેલનાં પાન પાંચ ખાંચાવાળાં ને રૂછડાંવાળાં થાય છે. દવામાં તેનો આખો વેલો વપરાય છે, પણ ફળ ઘણુંજ રેચક તથા વામક છે. ગુણ—રેચક, વામક, છીંક લાવનાર તથા વિષારી. તે અતિ તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે. કુકડવેલ સખ્ત રેચક હોવાથી સર્પદંશ તથા હડકવા ઉપર અપાય છે. સાધારણ જુલાબ માટે તેનો ઉપયોગ કરવાથી નુકસાન છે. અને કદિ ભૂલથી વધુ પીવાય તથા સખ્ત રેચ લાગી જાય તો ઘી પીવાથી તેનો ઉતાર થાય છે. તે ઉલટી કરાવીને કફના તથા કુષ્ઠના રોગને મટાડે છે.

૧૮૭. કુબો—સં. द्रोणपुष्पी; લા. Leucas Cephalotus. આ મરવાની જાતની વનસ્પતિ છે અને તે આડે વગડે મળી આવે છે. તેના ડોડવામાં ખાસ સુગંધ રહેલી છે. તેને ગાંઠે ગાંઠે ગુચ્છો હોય છે. તેનાં ધોળાં ફૂલ થાય છે. પાન સાંકડાં લાંબાં હોય છે. ગુણ—સ્વાદે કડવો, તુરો ને ગરમ છે. ઉષ્ણ તથા વાતહર, કફઘ્ન તથા સ્વેદલ છે. તે રૂચિ-

કર, તીખો, ભેદક તથા સારક છે. વાત, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, છાતીનો કફ, આમ, સોજા, કમળો, કૃમિ તથા શૂળ એટલા રોગમાં અપાય છે. કુબાને ઉકાળીને તાવવાળાને તેનો નાસ દેવાથી તાવ ઉતરે છે અને તંદ્રાને તથા સુસ્તીને દૂર કરે છે. બાળકની ખાંસી તથા કફમાં તેના સ્વરસમાં ટંકણ તથા મધ નાંખી આપવાથી કફ છુટો પડે છે. કુબો તથા લીંબડાનાં પાન પાણીમાં બાફી બાફ લેવાથી શરીરના સોજા ઉતરે છે.

૧૮૮. કુલીંજન—સં. **कुलिंजनः**; અં. Galangal; લા. Alpinia galanga. કુલીંજનના છોડ આંબાહળદર જેવા થાય છે અને દેખાવમાં દ્રાક્ષના વેલા જેવા હોય છે. એનાં પાનમાં મીઠો વાસ હોય છે. તેનાં છોડનાં મૂળની ગાંઠોને સુકવે છે, તે બજારમાં કુલિંજન નામથી વેચાય છે. તે રંગે ભુખરૂં તથા સ્વાદે તીખું હોય છે. તે સ્વાદમાં તથા સુગંધમાં કઠને મળતું છે માટે તેને 'કુષ્ટકુલિંજન' પણ કહે છે. ગુણ—દીપન, પાચન, વાતહર. કુલિંજન રસમાં ઉષ્ણ તથા તીખું છે. તે મોં તથા કંઠને શુદ્ધ કરે છે તથા મોંનો દોષ, કફ, ઉધરસ તથા વાયુને હરે છે. તેની ભૂકી કરી સુંઘવાથી માથું ઉતરે છે. તેનો કટકો મોંમાં રાખી રસ ગળી જવાથી સ્વર ઉઘડે છે. કુલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતે લગાવવાનો નિયમ રાખવાથી મોંની દુર્ગંધ દૂર થાય છે, તથા દાંતનાં દરદ પણ મટે છે. મધુપ્રમેહમાં કુલિંજન આપવાથી મૂત્રની ઉત્પત્તિ ઓછી થાય છે. બાળક બોલતાં મોડું શીખે છે તેને ચવરાવવાથી જલદી બોલતાં શીખે છે.

૧૮૯. કુવાડીઓ—સં. **चक्रमर्दः**, અં. Oval-leaved Cassia; લા. Cassia Tora. કુવાડીઆના છોડ ચોમાસામાં આડે વગડે ઉગી નીકળે છે. તેનાં પાંદડાં ગોળ તથા એક ડાંડલી ઉપર પાંચ પાંચ થાય છે. તેમાં પીળાં ફૂલો તથા શીંગો થાય છે. કુવાડીઓ, ચીમેડ, આવળ, કાસમર્દ વગેરે ઝાડો એકજ વર્ગનાં અને એક સરખાં પાનનાં થાય છે. આ જાતનાં વૃક્ષોમાં જે બી થાય છે તેમાં 'ક્રાઇસોફેનિક એસીડ' નો મોટો ભાગ છે, કે જે એસીડ ડાક્ટરો દાદરના મલમોમાં વાપરે છે. કુવાડીઆનાં બી પણ દાદરને મટાડે છે અને તેથીજ સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથકારોએ તેનું નામ **चक्रमर्द-दद्रुघ्न** પાડેલું છે. દવા તરીકે તેનાં મૂળ, પાન તથા બી વપરાય છે. બી અથવા મૂળને લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાથી દાદર મટે છે. બીને થોરના રસમાં પલાળી રાખીને પછી ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ મારવાથી ઘુંચવાળી ગાંઠો બેસી જાય છે.

૧૯૦. કુંવાર—સં. **कुमारी**; અં. Hepatic aloes; લા. Aloes; Barbadense. મરાઠીમાં તેને 'કોરફડ' કહે છે. તે આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. તેની કડવી તથા મીઠી બે જાત છે. કડવી કુંવારાનાં પાઠાં (પાન) બહુ જાડા રસદાર ગર્ભથી ભરેલા હોય છે. તેનો ગરભ ઘણો કડવો હોય છે. એળીઓ કુંવારના ગરભમાંથી બને છે. (જુવો એળીઓ નં.૧૫૫) તેના મધ્યમાંથી પાતળા ડાંડા ફુટી નીકળે છે જેને શેલરાં કહે છે. મીઠી કુંવારનું તથા તેના શેલરાંનું અથાણું ઘણુંજ રૂચિકર અને પથ્ય છે. ગુણ—રેચક, શોધક, પિત્તશામક. કુંવાર શીતળ, કડવી, અગ્નિવર્ધક, રસાયન, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકારક તથા વૃષ્ય છે. કફ, પિત્ત, દમ, ખાંસી, બરલ, ગુલ્મ, ગાંઠ, ચામડીના રોગ, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં ફાયદો કરે છે. ૧. પેશાબની પથરી કે રેતીમાં કુંવારનો ગરભ હલદર નાંખીને પીવો. ૨. ખાંસીમાં લઇને અંગારાપર બાફી રસ કાઢીને તેમાં મધ તથા જરા પાપર અને લવીંગની ભૂકી નાંખીને પીવો. ૩. કફમાં એજ ગરભ હળદર, મધ તથા સીંધાલુણ નાંખીને પીવો.

મીણ જેવું ઘાટું તથા ધોળું તેલ નીકળે છે, તે તેલને આપણે કોકમનું ઘી કહીએ છીએ. તેના ગોળા બજારમાં વેચાય છે. આ કોકમનું ઘી હાથપગની બ્યા ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ગરમ કરીને ચોપડાય છે. કોકમ ખાવામાં રૂચિકર તથા આમલી કરતાં વધારે પથ્યકારક છે. હાથપગનાં તળીઆમાં દાહ થતો હોય તેમાં કોકમનું ઘી ચોપડવું; ઘીનું અજીર્ણ થયું હોય તો કોકમનો ઉકાળો પીવો. ગુણ--ગ્રાહી, મધુર, રૂચિકર, અગ્નિદીપક.

૧૯૪. કોઠ—સં. कपित्थ; અં. Elephant apple; લા. Feronia elephantoum. કોઠનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. તેનાં ફળને કોઠાં કહેવામાં આવે છે. કોઠાં બીલાંનાં જેવાં કઠણ અને ભુખરા વાદળીઆ રંગનાં થાય છે. તેની અંદરના ગરભને દવાના તથા ચટણી બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. ગુણ—શીતળ, શોધક, અમ્લ તથા ગ્રાહી. કોઠના ગુણ લગભગ બીલાંને મળતા છે. કાચું કોઠું ગ્રાહી હોવાથી ઝાડાના રોગમાં વપરાય છે. વિશેષ કરીને ગરમીનો ઝાડો બંધ કરે છે. પાકું કોઠું ચટણીમાં વપરાય છે. **બનાવટ—** કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ (નં. ૬૭૦).

૧૯૫. કોહોળું—સં. कुष्मांड; અં. Pumpkin; લા. Benincasa Cerifera. કહોળાંના વેલા થાય છે. તેની ઘણી જાત છે. જે જાતનાં કહોળાં શાક માટે વપરાય છે તે રતાશ પીળાશવાળા રંગનાં હોય છે. કાઠીયાવાડનાં તેને પદકાળું (લા. Cucurbita Maxima) કહે છે. કોઇ તેને સાકર કહોળું પણ કહે છે. ભુરાં કહોળાં એ જુદી જ જાત છે. તે કોહળાં રંગે લીલાં હોય છે અને ઉપર ધોળી છારી હોય છે. અંદરથી ધોળાં હોય છે. દવામાં આ ભુરાં કહોળાંનો ઉપયોગ થાય છે. ગુણ--પિત્તશામક, પૌષ્ટિક, વૃષ્ય તથા ગ્રાહી. રક્તપિત્તમાં એટલે નાકમાંથી કે છાતીમાંથી લોહી પડે છે તેને અટકાવે છે. ઉરઃક્ષત ક્ષયમાં તેની સારી અસર છે; વળી તે લોહીને સુધારે છે તેથી શીળસ, અળાઇ, લુખસ, ચેળ વગેરે ચામડીના રક્તદોષમાં પણ કોહળાંની કોઇ પણ બનાવટ ફાયદો કરે છે; માથાંની ગરમી તેમજ અપસ્માર, ઉન્માદ તથા અનિદ્રાવાળા મગજના વ્યાધિમાં કોહળું મગજના ઉશ્કેરાયલા તંતુઓને શાંત કરે છે અને ત્યાં તેનો સ્વરસ અથવા મુરબ્બો ઉપયોગમાં લેવાય છે. કહોળું ગર્ભસ્થાનના ઋતુદોષને સુધારે છે. તે ધાતુપૌષ્ટિક હોવાથી તેનો પાક કરીને ખાવાનો ચાલ છે. **બનાવટ**--૧. કુષ્માંડાવલેહ (નં. ૭૯૬). ૨. કુષ્માંડખંડપાક (નં. ૮૧૦). ૩. ખંડકુષ્માંડ (નં. ૮૧૨). ૪. કહોળાંનો મુરબ્બો (નં. ૮૨૬).

૧૯૬. કૌચાં—સં. कपिकच्छु, आत्मगुप्ता; અં. Cow-hoge; લા. Mucuna-pruriens. કૌચાંના વેલા વાડો ઉપર થાય છે. તેનાં પાનની બાજુઓમાં લાંબું ડીટું ફુંકીને તેમાં ફુલોનો તોરો થાય છે. એ તોરામાં ફુલોનો ઝુમખો થાય છે અને તેમાં વાલોળના જેવી શીંગો થાય છે. એ શીંગોને 'ભેરવશીંગ' પણ કહે છે. શીંગો ઉપર રૂંવાટી હોય છે, જે શરીરે લાગવાથી બહુજ ચળ આવે છે અને સુજી આવે છે; શીંગની અંદર વાલોળના જેવાં બી નીકળે છે તેને કૌચાં કહે છે. કૌચાં શરીરને લાગે છે, માટે તે લેવાની રીત એ છે કે તેના વેલા નીચે તાપ કરીને તેની શીંગોની રૂંવાટી (કાંટા) ને બાળી નાંખવામાં આવે છે; અને પછી તે શીંગોમાંથી કૌચાં કાઢી લેવામાં આવે છે. બજારમાં કૌચાં મળે છે તેમાં કેટલાંક બળેલાં દેખાય છે, તેનું કારણ એજ છે. વધારે તાપ લાગવાથી શીંગો વધારે બળે તો અંદરનાં બીજ પણ દાઝી જાય છે. ગુણ—ધાતુપૌષ્ટિક, શીતળ, વાજીકરણ. તેની શીંગના કાંટા કૃમિઘ્ન છે, તેથી તેના કાંટા ઝરીથી છોલી લઇ દહીંમાં કે ગોળમાં

[illegible] (નં. ૧૧૨.) [illegible] (નં. ૭૧૪) [illegible] (નં. ૮૧૧.)

[illegible] Anagenia [illegible]

(ધોળો). ખાખરાનાં વૃક્ષ ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. તેની બે જાત છે. રાતી તથા ધોળી. દવામાં તેનાં મૂળ, પાન, શીંગો તથા ગુંદ વપરાય છે. આ ઝાડમાં એક ડાંખળી ઉપર ત્રણ ત્રણ પાન બાઝે છે અને તે પાનનાં પત્રાળી તથા પડીઆ થાય છે. તેમાં રાતાં સુશોભિત ફૂલો થાય છે, જે કેસુડાં થાય છે અને તેમાંથી કેસરીઓ રંગ બને છે. તેમાં શીંગો થાય તેને પીતપાપડો કે પલાશપાપડો કહે છે. તેનાં બી ઝેરી છે. ગુણ—૧. ખાખરો મૂત્રલ, સ્તંભન તથા કૃમિઘ્ન. કેસુડાં ઠંડાં, મૂત્રલ તથા ગ્રાહી છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, લોહીવિકાર, વાતરક્ત તથા ચામડીના વિકારોમાં વપરાય છે. ૨. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં તેનું પેડુ ઉપર બંધાણ થાય છે. પીતપાપડામાં વિષ હોવાથી વધારે ખવાય તો નુકસાન કરે છે. ૩. કૃમિઘ્ન હોવાથી ગોળની સાથે જરા દેવાથી પેટના કૃમિ મરે છે અને વાટીને ચોપડવાથી દાદર, કોઢ વગેરે મટે છે. વૈદ્યક ગ્રંથોમાં ખાખરાના ગુણનું કેટલુંક અદ્ભુત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, પણ અનુભવેલ નહિ હોવાથી અત્રે તે વર્ણન કર્યું નથી. ૪. એમ પણ લખ્યું છે કે પીતપાપડાની કાળી ભસ્મ (અંતરધુમ રીતે બળવાથી કાળી થાય) ઝીણી વાટીને એક વાલ ચોખાના પાણી સાથે ઋતુના ચાર દિવસ દેવાથી જે સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહેતો હોય તેને ગર્ભ રહે છે અને ગર્ભ રહ્યા પછી દુધની કાંજી પીવાથી પ્રજા સારી થાય છે. ૫. પીતપાપડો, હરતાલ તથા મનશીલનો ઘીમાં મલમ બનાવી ચોપડવાથી ખરજવું મટે. ૬. પ્રમેહમાં કેસુડાં (તોલા ૨॥) રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણીમાં સાકર તથા સુરોખાર નાંખી પીવો. ૭. કેસુડાંને વાટી ગોળ મેળવીને સાત દિવસ સુધી ગોળી ખાવાથી વાળો મટે છે. ૮. સ્ત્રીઓના યોનિકંદ ઉપર પીતપાપડો વાટીને તેમાં ઘઉંનો આટો મેળવી તેની પોલ્ટિસ બાંધવાથી યોનિકંદ ખરી પડે છે. ૯. સરપના ઝેરમાં ખાખરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને પાવું તથા ડંખ ઉપર લેપ કરવો. ૧૦. ખાખરાના ગુંદમાં કાઇનો kino નામની અંગ્રેજી દવા જેવો ગુણ છે તેથી કાઇનોની અવજીમાં બરોબર વાપરી શકાય. **બનાવટ**—પલાશાંજન (નં. ૯૧૪).

૨૦૧. ખેરસાર—સં. **खदिरसार**; વિશેષ વર્ણન જાણવા માટે જુવો કાથો (નં. ૧૮૧.)

૨૦૨. ખોરાસાની અજમો—સં. **खुरसानि, पारसकि यवानी**; અં. Henbane; લા. Hyoscyamus niger. કેટલાક વૈદ્યકકોશકારો અને ગ્રંથકારોએ યવાની એ નામ અજમાનેજ આપેલું લાગે છે, પણ ખરૂં જોતાં અજમો અને યવાની એ વસ્તુ જુદી જુદી છે. ખોરાસાની અજમો અથવા યવાન ઇરાનના ખોરાસાન પ્રાંતમાં થાય છે. ખોરાસાની યવાનનાં બી ચપટાં ને બારીક છે. તે અજમા જેવાં તીખાં નથી તેમ તેમાં અજમાની જાતની વાસ પણ નથી, વળી તેમાંથી સેંકડે $\frac{1}{4}$ ટકા જેટલું 'કોનિન' નામનું સત્વ નીકળે છે, જે ઘણું ઝેરી છે; અજમો ઝેરી નથી. ગુણ—પીડાશામક, સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, ઘેન લાવનાર, વાતહર તથા કફનાશક છે. તેની અસર અફીણના જેવીજ છે. યવાન છાતીના દુખાવામાં અને ઉન્માદ વગેરે મગજના સ્નાયુજન્ય વિકારોમાં કપુર સાથે આપવાથી ફાયદો કરે છે, કેમકે તે ઉશ્કેરાયલા સ્નાયુને મંદ પાડે છે. શણમાં ખોરાસાની અજમાની ફાકી લેવાય છે, આ અજમો મોટા પ્રમાણમાં લેવાથી નિશો ચડે છે અને તેનું સત્વ 'કોનિન' વધારે પ્રમાણમાં પેટમાં જવાથી માથામાં ભ્રમ, ચક્કર (ચકર ઉપર ચડયા જેવું), આંખમાં ઝાંખ તથા પાંપણોમાં જડત્વ, એક વસ્તુની બે વસ્તુ દેખાવી, હાથપગના સ્નાયુ ઝલાવા વિગેરે ચિન્હો જણાવા ઉપરાંત તેનો વધારે અમલ થાય તો શ્વાસનો અટકાવ થઇ મૃત્યુ પણ થાય છે. પ્રાચીન રોમના રાજ્યમાં દેહાંતદંડના ગુન્હેગારોને ખોરાસાની અજમાનાં પાનનો રસ પાવાનો ચાલ હતો. માત્રા—૧ થી ૨ વાલ.

વડે ખેંચવામાં આવે છે. ગુણ—શીતળ, સારક તથા પૌષ્ટિક છે. શરીર ઉપર ગરમીની લુખસ. અળાઇ, ઓખો વગેરે નીકળે છે ત્યારે ગુલાબની કળીઓનો રેચ અપાય છે તથા ગુલકંદ ખાવાથી ફાયદો થાય છે. આવાં ચામડીનાં દરદોમાં ગુલાબની વગર ખીલેલી કળીઓ રંધાતા ભાતમાં નાંખીને ભાત સાથે ખાવાથી હલકો રેચ લાગે છે, અથવા કળીઓ સાકર સાથે ચાવી પાણી પીવું તેથી પણ રેચ લાગે. ગુલાબનો રેચ ઘણો સુખકારક છે. ગુલાબ-જળનાં પોતાં માથે તથા આંખે મુકાય છે અને આંખનાં ટીપાં બનાવવામાં પાણીને ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ વધારે ગુણકારી થાય છે; ઓરી, માતા તથા ઓખાની ગરમીમાં ગુલકંદ સારો ગુણ કરે છે. રેચ માટે કળીઓની માત્રા તોલો ૦ાા. **બનાવટ—૧.** ગુલકંદ (નં. ૮૩૦) ૨. ગુલાબનું શરબત (નં. ૮૩૨).

૨૧૨. ગુલબાસ—સં. वक्ता; અં. Marvel of Peru; લા. Mirabilis Jalapa. ગુલબાસને કાઠીયાવાડના લોકો ગલ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક તેને સાયંકાળી કહે છે, કેમકે તેનાં ફૂલ સાંજે ઉઘડે છે. તેના છોડ થાય છે. અને તેમાં રાતાં, પીળાં, ધોળાં તથા પંચરંગી ફૂલો થાય છે. તેનાં ફળમાં રૂદ્રાક્ષને મળતાં કાળાં બી થાય છે અને તે વાવવાથી ઉગે છે. દવા તરીકે ધોળાં ફુલવાળો ગુલબાસ વધારે ગુણકારી છે. તેનાં પાન તથા ફુલ દવા તરીકે વપરાય છે. તેનાં પાન ગુમડાની ગાંઠો ઉપર વાટીને બાંધવામાં આવે છે. અથવા પાન ગરમ કરીને ગુમડાં ઉપર મુકવામાં આવે છે. તેના મૂળની ગાંઠમાં ચોપચીની જેવો ગુણ છે અને તેથી તે ગાયના દુધમાં આપવાથી અથવા તેનો પાક કરીને ખાવાથી ધાતુસ્રાવ તથા કમકૌવતી દૂર થાય છે. વાળ કાઢી નાખવા માટે તેનું મૂળ પાણીમાં ઘશીને ચોપડવામાં આવે છે.

૨૧૩. ગોખરૂ—સં. गोक्षुरक; લા. Pedalium murex. ગોખરૂ બે જાતનાં થાય છે. ઉભાં ગોખરૂના છોડ એક બે હાથ ઉંચા થાય છે અને નાનાં ગોખરૂનાં જમીન ઉપર છાતરાં પથરાય છે. બન્ને જાત જુદી છે પણ ગુણ સરખો છે. મોટાં ગોખરૂને ઉભાં કે બેઠાં ગોખરૂ અને નાનાંને બેઠાં કે કાંટાળા ગોખરૂ કહે છે. બન્ને જાતનાં ગોખરૂના ફળમાં કાંટા હોય છે; મોટામાં પાંચ કાંટા અને છોટામાં ત્રણ કાંટા હોય છે. દવામાં તેનાં બધાં અંગ વપરાય છે અને વૈદ્યો નાનાં કરતાં મોટાં ગોખરૂનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. ગુણ—પૌષ્ટિક, ઉષ્ણ, મૂત્રળ, શીતળ; ગોખરૂ મૂત્રલ હોવાથી બસ્તિનું શોધન કરે છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, રેતી, બળતરા, તથા પ્રમેહમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. વળી વાતહર પણ છે તેથી બસ્તિના વાયુને પણ દૂર કરે છે. ધાતુની પુષ્ટી કરે છે. વીર્યસ્રાવને અટકાવી કમકૌવતી તથા નપુંસકત્વને દૂર કરે છે. હસ્તદોષી નબળાઇમાં ગોખરૂં તથા તલનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટી સાથે બકરીનું દુધ પીવું સલાહકારક છે. ગોખરૂનાં લીલાં પાનનો લુઆબ સાકર નાંખીને પીવાથી પ્રમેહની બળતરા તથા ઉનવા મટે છે. **બનાવટ—૧.** ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ (નં. ૫૬૯). ૨. ગોક્ષુરાદિ અવલેહ (નં. ૭૯૭).

૨૧૪. ગોરખમુંડી—સં. गोरक्षमुंडी લા. Sphaeranthus Indicus. તેની બે જાત છે. નાની જાત વેંતભર થાય છે; મોટી જાત હાથભર ઉંચી થાય છે. તેનાં પાન ખારિક પણ લાંબાં થાય છે. ફૂલ આસમાની રંગનાં નાનાં થાય છે. તેના ઉપર ગુલાબી-રંગનાં છીંકણાં આવે છે. તેનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોય છે. તે વિશેષ કરીને જુની જમીનમાં

ઉગે છે. ઔષધમાં પંચાંગ વપરાય છે. ગુણ—કૃમિઘ્ન, પાચક, બળવર્ધક, રસાયન. ગોરખમુંડીનાં મૂળ કડવાં તથા રુચિકર છે તેથી હરિયાતાની પેઠે ભુખ લગાડીને ચલિત આણે છે. હકીમો તેનો શોધક ગુણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ગરમ કરી સાકર નાંખી પીવાથી સર્વે પ્રકારના વામાં ફાયદો કરે છે. જખમ ઉપર તેનો રસ ચોપડાય છે. ગોરખમુંડીનો છોડ ઘરમાં લાવી બાંધવાથી ચાંચડો નાસી જાય છે.

૨૧૫. ગોળ—સં. गुडः; અં. Treacle; molasses. મરાઠીમાં તેને ગૂળ કહે છે અને હિંદુસ્થાનીમાં ગુડ કહે છે. શેરડીના રસમાંથી ગોળ બને છે. તરતનો બનેલો નવો ગોળ ગરમ છે અને વિશેષ ખાવાથી કફ, કૃમિ, પ્રમેહ, લોહીવિકાર વગેરે દરદોને પેદા કરે છે. એક વરસનો જુનો ગોળ હિતકારક છે. તે વા, ગરમી, અરુચિ, ત્રિદોષ, તાવ, શ્રમ વગેરેને મટાડે છે. ત્રણ વરસનો ગોળ આદુના રસ સાથે કફને મટાડે છે, હરડે સાથે પિત્તને મટાડે છે અને સુંઠની સાથે વાયુને દૂર કરે છે. વળી તે ગોળ હરસ, ગુલ્મ, શોષ, કમળો, પાંડુ, વા વગેરેમાં ફાયદો કરે છે. વિશેષ વર્ણન જુવો પૃષ્ટ ૧૪૫.

૨૧૬. ગોવાધરી લાકડું—અં. Lignum colubrium. લા. Strychnos colubrina. આ નામની દવાના કડકા બજારમાં ગાંધીને ત્યાં મળે છે અને લોકોમાં તેનો ઉપયોગ પ્રસિધ્ધ છે. આ લાકડું ઝેરકોચલાના વર્ગનું છે, પણ તે ઝેરી નથી તેથી ઓઓ તેને બાળકોને પણ પાય છે. ગુણ—કટુપૌષ્ટિક. કૃમિ તથા પેટની ચૂંકમાં તે ઘસીને આપવાનો ચાલ છે, તેમજ સોજા તથા ગચરકા વિકારમાં ઝેરીનાળીયેર સાથે ઘસીને પીવાય છે તેમજ ચોપડાય છે. સોજા ઉપર પણ તેનો લેપ મારવામાં આવે છે. આંતરીયા તાવમાં તે ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

૨૧૭. ચણકબાબ—સં. हरिचालक; અં. Cubeb pepper; લા. Piper cubeba. ચણકબાબ આપણા દેશની પેદાશ નથી. તે હાલમાં સિંગાપોર તરફથી આવે છે. તે મરીની જાતના દાણાના આકારમાં તેમજ ગુણમાં પણ લગભગ મરીને મળતા છે. મરીની ઉપલી ફોતરી ખડબચડી હોય છે, ચણકબાબના દાણા એવા ખડબચડા નથી હોતા તથા તેની નીચે નાની ડીંટડી હોય છે, જે મરીના દાણામાં નથી હોતી. ગુણ—દીપન, પાચન, મૂત્રલ; ચણકબાબનો દવા તરીકે ઉપયોગ ખાસ કરીને મૂત્રનાં દરદોમાં થાય છે. પ્રમેહ, ઉનવા તથા બળતરામાં તે અપાય છે. ચણકબાબનો ભુકો વાલ ૨ તેમાં સુખડનાં ટીપાં ૫ મેળવીને ફાકવાથી અથવા ગુંદના પાણીમાં ગોળી વાળીને લેવાથી પેશાબની બળતરા મટે છે. ચણકબાબમાંથી તેલ નીકળે છે, તે તેલ ડાકટરો પ્રમેહમાં વાપરે છે. ચણકબાબનું અને સુખડનું તેલ પાંચ પાંચ ટીપાં કળીચુનાના સ્વચ્છ પાણીમાં બે ત્રણ વાર લેવાથી પેશાબની બળતરા શાંત થાય છે. ચણકબાબનું ચૂર્ણ માખણ તથા સાકર સાથે લેવાથી હરસનું લોહી બંધ પડે છે. મોઢું આવી ગયું હોય તો ચણકબાબ, કાથો અને એલચી મોંમાં રાખવાનો ચાલ છે. ચણકબાબનો દવા તરીકે ઉપયોગ વૈદ્યો ક્વચિત કરે છે; ડાકટરો તથા હકીમો તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે.

૨૧૮. ચણોઠી—સં. गुंजा; અં. Bead tree; લા; Abrus precatorius. ચણોઠીના વેલા થાય છે. તેનાં પાન આંબલીનાં કુણાં પાંન જેવાં થાય છે. ચણોઠીના વેલામાં ચણોઠી રાતી તથા ધોળી થાય છે, તેનાં મૂળ જેઠીમધ જેવાં ગળચટાં ને જરા કડ-

વાશવાળાં હોય છે. દવા તરીકે તેનાં મૂળ, પાન તથા ફળ (ચણોઠી) વપરાય છે. દવામાં ધોળી ચણોઠી વપરાય છે. ગુણ—શીતળ, વાતહર, રોપણ, પૌષ્ટિક. ઉધરસમાં ચણોઠીનાં પાન સારો ફાયદો કરે છે, ચણોઠી (ફળ) ચામડીનાં કેટલાંક દરદોમાં ફાયદો કરે છે અને તેથી કેટલાંક તેલમાં ચણોઠી પડે છે. ચણોઠીને પાણીમાં વાટી માથાની ટાલ ઉપર લેપ કરવાથી તે જગ્યાએ ફરી વાળ ઉગે છે; ચણોઠીનો ભૂકો, હાથીદાંત અને રસવંતી એ ત્રણેને વાટીને ટાલ ઉપર લેપ કરવાથી વાળ ઉગે છે. ચણોઠીમાં ઝેરી અસર છે તેથી વધારે ખવાય તો ઉલટી થાય છે. તે પૌષ્ટિક હોવાથી તેનો પાક થાય છે.

૨૧૯. ચમાર દુધેલી—સં. कंटफला; युग्मफला; અં. Hairy flowered Cynanchum; લા. Daemia extensa. ચમાર દુધેલીના વેલા મોટા થાય છે, તેનાં ફુલ સફેદ થાય છે. તેનાં ફુલ આકડાના જેવાં બબ્બે ભેળાં થાય છે, ઉપર કાંટા થાય છે. એ ફળમાંથી આકડાના જેવું રૂ નીકળે છે. ફળ તોડતાં દુધ નીકળે છે. ગુણ—ઉષ્ણ, કફઘ્ન, શોથઘ્ન તથા વાંતિકારક છે. એનાં પાન અજમા સાથે બાફી વાટી તેની ગોળી કરીને ખાવાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, સોજા, કોઢ, કૃમિ, ગુમડાં, દાદર, ખેન, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને યોનીરોગને મટાડે છે. એનાં પાંદડાંનું શાક કરીને ખાવાથી કૃમિ, હરસ તથા કોઢને મટાડે છે. તેનાં ફળ ગરમ છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને પિત્તનો કોપ કરે છે.

૨૨૦. ચા—સં. चाह. અં. Tea. લા. Thea chinensis. ચાના છોડ થાય છે. તેની મૂળ ઉત્પત્તિ ચીનની છે. હાલમાં તે આ દેશમાં પણ નીલગીરી વગેરે ઠેકાણે વાવવામાં આવે છે, ચાનાં પાંદડાંને ચોક્કસ વિધીથી કેળવી વેચવામાં આવે છે. ચાનો જબરો વેપાર ચાલે છે અને હાલમાં તે આપણા દેશમાં દરેકના ઘરમાં પીવાની વસ્તુ થઇ પડેલી છે. ગુણ—ઉષ્ણ, પાચક, મૂત્રલ. ચાનો આપણે નિત્ય ઉપયોગ કરીએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ એટલે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તેનામાં શ્રમહારક અને શરીરમાં કાંટો લાવવાનો સારો ગુણ છે, તેથી બહુ કામ કરનારાઓ થાકે છે ત્યારે ચા પીએ છે એટલે પાછા જાગૃતિમાં આવે છે. નિત્યના વ્યસન તરીકે પીવાથી ચા નુકસાન કરે છે એવો ઘણા ડૉકટરોનો અને પીનારાઓનો અભિપ્રાય પડયો છે.

૨૨૧. ચાંગેરી—સં. अम्ल लोनिका; અં. Purslane; લા. Oxalis corniculata. ચાંગેરી ખાટી લુણીના નામથી પણ ઓળખાય છે. તે વાડીઓમાં ઉગે છે. તેના ઝીણા વેલા થાય છે અને તેમાં ત્રણ ત્રણ પાન હોય છે. તેમાં પીળાં ફુલ અને રાઇની શિંગો જેવી શિંગો થાય છે. જેનું શાક કરવામાં આવે છે તે લુણીની જુદી જાત છે. ગુણ—શીતળ, પાચક, સ્તંભન. તેના શીતળ તથા સ્તંભન ગુણને લીધે તેનો સ્વરસ તથા ઘી રક્તાતિસાર, પિત્તાતિસાર, ગુદભ્રંશ (આમળ) તથા હરસમાં અપાય છે. તેનું ઘી થાય છે તેને ચાંગેરીઘૃત કહે છે, જે ગુદભ્રંશ ઉપર સારૂં છે.

૨૨૨. ચિત્રક.—સં. चित्रक; લા. Plumbago zeglanica, ચિત્રાના છોડ બે ત્રણ હાથ ઉંચા ઘુંબડાની પેઠે ઉગે છે. તેની ડાળીઓ પાતળી તથા ગાંઠોવાળી હોય છે. ગાંઠ પર પાંદડાં થાય છે, પાંદડાં પીલુડીનાં પાન જેવાં પણ જરા વધારે લાંબાં થાય છે. તેમાં ધોળાં ફુલ થાય છે. ચીત્રાની એક બીજી જાત છે તેમાં રાતાં ફુલ થાય છે અને ત્રીજી વળી કાળા ફુલવાળી જાત છે. એમ પણ કહેવાય છે, પણ આ બે જાતો ક્વચિતજ

[illegible] છે. ચિરાયતા [illegible] ઠેકાણે [illegible] જાતિઓ. [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગુણ—દીપન, પાચન, [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] ચિરાયતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. ચિરાયતાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બનાવટ—[illegible] (નં. [illegible]).

૨૬૩. ચીમેડનાં બીજ (ચાકસુ)—સં. ચક્ષુષ્યા; અં. Four leaved Cassia; લા. Cassia Absus. ચીમેડનો છોડ [illegible] [illegible] [illegible] છે અને તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેના [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] હોય છે. એને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

૨૬૪. ચોપચીની—સં. દ્વીપાન્તરવચા; અં. China root; લા. Smilax China. ચોપચીની એ એક પ્રકારના વેલાની ગાંઠ (મૂળ) છે. વૈદ્યના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. ભાવપ્રકાશના વખતમાં તેનો ઉપયોગ આ દેશમાં શરૂ થયો લાગે છે. તે ચીનથી આવે છે અને તેથીજ તેનું નામ ચોપચીની પડેલું છે. ચોપચીનીની ગુલાબી અથવા રતાશ પડતા રંગની વજનદાર ઉપરથી ગાંઠો બજારમાં ત્યાં મળે છે. આપણા દેશમાં ગુજરાત અથવા [illegible] થાય છે, તેના પણ ચોપચીનીના જેવીજ ગાંઠો થાય છે અને ગુણ પણ લગભગ તેવોજ છે. ઘણાના કહેવા પ્રમાણે રાતા રંગની ચોપચીની વધારે ગુણકારી છે. ગુણ—શોધક તથા પૌષ્ટિક. ચોપચીની ગરમ તથા અગ્નિદીપક છે; લોહી શોધવાનું કામ કરે છે. આમવાત તથા ઉપદંશમાં તેની સારી અસર થાય છે. ઉપદંશથી ગરમીના સાંધા ઝલાય જેને ભાષામાં 'ફિરંગરોગ' કહે છે, તેનો તે ઉત્તમ ઇલાજ છે. કુષ્ઠ, ચાંદાં તથા ગંડમાળ વગેરે રક્તના રોગમાં પણ ચોપચીનીની શોધક અસર સારી છે. ભાવપ્રકાશનો કર્તા તેના આ બધા ગુણોની સાક્ષી આપતા ઉપરાંત લખે છે કે, તેના સેવનથી શરીરનું બંધારણ પુષ્ટ થાય છે; તે ઘણી શાન્તિ કરે છે તથા જે પુરુષના શરીરમાંથી પુરુષત્વ નાશ થયો હોય તેને ફરીથી પુરુષત્વ લાવી આપે છે. દાક્તરો પણ તેના આ ઉપરના ગુણને કબૂલ રાખે છે. બનાવટ—૧. ચોપચીની ચૂર્ણ (નં. ૬૭૭). ૨. ચોપચીન્યાદિચૂર્ણ (નં. ૬૭૮). ૩. ચોપચીનીપાક (નં. ૮૧૩).

૨૬૫. જટામાંસી—સં. जटामांसी; અં. Spikenard; લા. Nardostachys Jatamansi. જટામાંસીના મૂળીઆં બિલાડીનાં રૂવાંટાં જેવાં થાય છે એટલુંજ નહિ પણ

આ મૂળીઆંનો વાસ બીલાડીને ઘણો પ્રિય હોય એમ લાગે છે તેથી તેનું આ નામ પડ્યું લાગે છે. જટામાંસી એ ગ્રંથિપર્ણી જાતની વનસ્પતિ છે. તે પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉગે છે. તેનાં મૂળ ઉપરથી જુદાં જુદાં થડ ફુટીને પાંદડાંનો ઝુમખો થાય છે. તે પાંદડાં ધોળાં થાય છે. 'ભૂખેરી' નામની વનસ્પતિ સલુયાના ટાપુ અને અજાડમાં થાય છે એમ આર્યઔષધકાર લખે છે તે જ આ વનસ્પતિ હોય એમ લાગે છે. પણ બજારમાં જે જટામાંસી આવે છે તે જુદીજ જાત છે અથવા બનાવટી છે એમ કેટલાકનું માનવું છે. ગુણ—'ચરક' તેને વિકૃચેતનાસ્થાપન (સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત) કહે છે અને સુશ્રુત તેને વાતકફહર, વર્ણપ્રસાદન કંડુકુષ્ટનાશન તથા પીડાશામક કહે છે. અંગ્રેજીમાં 'વેલેરિયન' નામની દવા થાય છે તેના જેવા ગુણ જટામાંસીમાં છે. તે કડવી અને સુગંધી હોવાથી તેનો કવાથ કે ફાંટ કરી પીવાને સુશ્રુતે ભલામણ આપી છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના શોખીન લોકો તેનો ઉપયોગ વાળ રંગવાના કામમાં કરે છે, સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત હોવાથી તે ઉન્માદ, અપસ્માર તથા બીજા વાતવિકારમાં આપવી ફાયદાકારક છે અને આ પ્રમાણે તે મગજને સ્થિર કરે છે.

૨૨૬. **જદ્વાર—સં. निर्विषी;** લા. Delphinium Denudatum. જદ્વાર વછનાગની જાત છે, પણ ઝેરી નથી. તેની ગાંઠો આવે છે તે દવામાં વપરાય છે. તે બજારમાં બનાવટી પણ મળે છે. ગુણ—પૌષ્ટિક, શોધક તથા વિષારી. તેના નામ પ્રમાણે તે નિર્વિષી એટલે વિષઘ્ન હોય એમ જણાય છે. ગરમી તથા સંધિવામાં તે ફાયદો કરે છે. વા, મુંઢમાર લચક તથા હાડકું ખસી જાય છે તેના માટેના લેપોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ફારસી વૈદક ગ્રંથો પ્રમાણે જદ્વાર વછનાગની સાથે ઉગે છે અને વછનાગનાં તથા સરપના ઝેરનું નિવારણ કરે છે.

૨૨૭. **જવ—જવખાર—સં. यव-यवक्षार;** અં. Barley. લા. Hordeum Hexasticum. જવખાર-Carbonate of Potash. મરાઠીમાં જવને સાતુ કહે છે. જવ એ ઘઉંની જાતનું અનાજ છે, પણ તે ઘઉંના જેવું પુષ્ટિકારક નથી; તે હલકું ધાન્ય છે. લીલા જવને બાળી તેની રાખ કરી તેમાંથી ક્ષાર કાઢવામાં આવે છે. આ જવખારમાં સોડા તથા પોટાશ નામના ક્ષારો રહેલા છે. ગુણ—જવ ઠંડા, વૃષ્ય, રૂક્ષ, સારક, અગ્નિવર્ધક તથા લેખન છે. તે મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ખાંસી, પ્રમેહ, પીનસ વગેરેમાં ફાયદો કરે છે. જવનો લોટ તથા સાકર સમભાગે મેળવી તે ખાવાથી વારંવાર ગર્ભપાત થતો હોય તેનો અટકાવ થાય છે. ધાતુપુષ્ટિ માટે પણ જવ સારા છે. જવખાર શૂળ, ગુલ્મ, યકૃત તથા પ્લીહમાં ફાયદો કરે છે. કફ તથા ખાંસીમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાળકની ભરાણીમાં જરા જવખાર અને જરા પીપર મધમાં ચટાડવાથી ફાયદો થાય છે. અંગ્રેજી 'માલ્ટાઇન કૉડલિવર' આવે છે તેમાં જવનો ઉપયોગ થાય છે અને એજ પ્રમાણે ઉધરસ, દમ, શ્વાસ તથા જીર્ણતાવમાં વપરાતી 'હરિતકીઅવલેહ' નામની દેશી દવાની બનાવટમાં પણ જવ પડે છે. બનાવટ—યવક્ષાર (નં. ૮૩૮).

૨૨૮. **જવાસો—સં. यवास;** લા. Alhagi maurorum. જવાસાના છોડ સર્વત્ર ઉગે છે. તે કદમાં ધમાસા છોડ જેવડા અને તેના જેવાજ થાય છે. બન્નેના ગુણમાં થોડો ભેદ છે તોપણ એક બીજાને બદલે વાપરી શકાય. જવાસાનાં પાન તથા કાંટા ધમાસાના કરતાં વધારે મોટાં ને જાડાં થાય છે. તેમાં બારીક રાતાં ફુલ થાય છે. ઉનાળામાં તે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જીરાની ઘણી જાત છે. ૧. મશાલામાં જે જીરૂં વાપરીએ છીએ તે સફેદ જીરૂં. ૨ શાહજીરૂં અથવા કાળુંજીરૂં. કાળીજીરી અને શાહજીરાના દાણામાં તફાવત એ છે કે કાળીજીરીના દાણા વધારે મોટા થાય છે અને તેને એક છેડે ધોળું ટપકું હોય છે. ૩. વિલાયતી જીરૂં. તે શાહજીરા જેટલું કાળું હોતું નથી. આ ત્રણે જીરાં ગુણમાં લગભગ મળતાં છે. આ સિવાય કલોંજીરૂં (उपकुंचिका) થાય છે તે કડવીજીરીની પેઠે કડવું હોય છે અને તે કાળીજીરીની પેઠે અજીર્ણ, પેટપીડ વગેરેમાં વાપરી શકાય. વળી 'ઓથમીજીરૂં' અને 'શંખજીરૂં' એવાં નામની બે વસ્તુઓના નામને જીરૂં શબ્દ લગાડેલો છે, પણ ખરૂં જોતાં તે જુદીજ વસ્તુઓ છે. ઓથમીજીરૂં તે 'ઈસબગુલ' છે અને શંખજીરૂં એ વનસ્પતિ નથી. (જુવો નં. ૪૦૫.) જીરાના ગુણ—દીપન, વાતહર, રૂચિકર. મશાલા ઉપરાંત દવા તરીકે પણ જીરાનો ઉપયોગ થાય છે. ૧. જીર્ણજ્વરમાં અકેક પૈસાભારની ફાકી જુના ગોળમાં લેવી. ૨. પ્રદર—જીરૂં તથા સાકર ચોખાના ધોણમાં ખાવું. ૩. પરિણામશૂળ—ખાધા પછી બે ત્રણ કલાકે પેટમાં શૂળ નીકળે તેમાં જીરૂં, હીંગ તથા સીંધાલુણની ફાકી ઘીમાં લેવી. ૪. ટાઢીઓ તાવ—જીરૂં તોલો ૧ કારેલીના રસમાં કે જુના ગોળમાં ખાવું. ૫. હરતાલનું ઝેર—જીરૂં તથા સાકર સાત દિવસ સુધી પીવાં. ૬. ધાવણ વધારવા માટે જીરૂં ખાવામાં આવે છે. જીરાથી હેડકી આફરો, શૂળ વગેરે બેસે છે. **બનાવટ**—જીરાપાક (નં. ૮૧૪).

૨૩૩. જુઇ—સં. **जाती** લા. Jasminnm Auriculatum. જુઇના વેલા થાય છે અને તેમાં ધોળાં ફૂલ થાય છે. તે પુષ્પની જાત છે. તેની બે જાત છે. નાની તથા મોટી; નાનીને 'ચમેલી' પણ કહે છે. દવામાં બન્ને વપરાય. દવામાં તેનાં પાન વપરાય છે. મોગરો અને માધવી એ પણ જુઇની જાતો છે. **ગુણ**—રોપણ. જુઇમાં રોપણ ગુણ ઘણો સારો હોવાથી ચામડીના રોગો જેવા કે જખમ, ઘારાં વગેરેમાં ઘણો ગુણ કરે છે. જુઇનાં પાન ચાવવાથી મોંની ગરમી મટે છે. જુઇનાં પાન, દારૂહળદર તથા ત્રિફળાના કોગળા કરવાથી સખ્ત મુખપાક પણ મટે છે. જાઇનાં પાંદડાંનો રસ અકેક તોલો એક અઠવાડિયું લેવાથી વાળો નાશ પામે છે એવું એક અનુભવીનું કહેવું છે. **બનાવટ**—૧. જાત્યાદિતૈલ (નં. ૮૫૩). ૨. જાત્યાદિઘૃત (નં. ૮૯૮).

૨૩૪. જેઠીમધ—સં. **यष्टिमधु**; અં. Liquorice roots; લા. Glycyrrhiza Glabra. જેઠીમધના વેલા થાય છે, પાણીવાળી તેમજ સુકી જમીનમાં ઉગે છે અને બન્ને જુદી જુદી જાત ગણાય છે. તેનાં પાન જવાસાના પાનને કાંઇક મળતાં હોય તેમાં ઝીણાં રાતાં ફૂલ થાય છે. જેઠીમધના વેલાનાં મૂળીઆં ગાંધીઓને ત્યાં વેચાય છે. જે મધ આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ વેપાર માટે તે પરદેશથી આવે છે. જેઠીમધ મૂળ સ્વાદે જરા કડવાં તથા ગળચટાં લાગે છે. તેમાંથી સત્વ (Extract) નીકળે તેને જેઠીમધનો શિરો કહેવામાં આવે છે. શીરાની કાળા રંગની ચળકતી સળીઓ બ રમાં વેચાય છે. **ગુણ**—શીતળ, રૂક્ષ, પૌષ્ટિક. સુશ્રુત કહે છે કે, દાઝવાળાં દરદો, તૃષ્ણા સ્વરભંગમાં જેઠીમધ ઉપયોગી છે, તેમજ નેત્ર, કંઠ તથા વાળને હિતકારક છે. પિત્ત, રક્ત, રક્તપિત્ત, સોજા, વિષ, ઉલટી, તૃષા, ક્ષય તથા રક્તદોષમાં તે અપાય છે. જેઠી ચૂર્ણ અકેક વાલ મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ મટે છે અને ઉકાળાના કોગળા ક મોંની ગરમી મટે છે. જો ગર્ભવતી સ્ત્રીને અધુરે માસે ગર્ભ પડી જતો હોય તે સ્ત્રી

ચ્યવનાં મૂળને દૂધમાં ઉકાળી તેની ખીર પીએ તો ગર્ભધારણ થતો અટકે છે. ધોળીના તાવમાં ચિત્ર ... મૂળ સુખડના ઘસારામાં આપવું; તથા એનીમાના રોગદરદમાં તે મૂળ તોલા ૧ા ... સાકર તોલા ૧ા મેળવીના પાણીમાં પીવું. બનાવટ—૧. ચંદ્રિમંડળાદિજૂર્ણ (નં. ૭૧૦).

૨૩૫. ઝેરકોચલું—સં. વિષતિન્દુક; અં. Poison nut; લૅ. Strchnos Nux-vomica. મરાઠીમાં તેને 'કુચલા' કહે છે. ઝેરકોચલાના ઝાડ હિંદુસ્તાનના ઉષ્ણ પ્રદેશ... ... પ્રકાશમાં પણું થાય છે. એના ફળ નારંગી જેવા ગોળ સુંદર હોય છે, તે 'રમ્યકટુ' નામથી ઓળખાય છે. તે ફળની અંદર જે ગોળ ચપટાં બી થાય છે, તેનું નામ ઝેરકો... છે. ઝેરકોચલાં ચપટા ગોળ હોય છે. એને ઉપરથી મખમલના જેવું પડ હોય છે. ઝેર... સ્વાદે ઘણું કડવું અને ઝેરી છે. ગુણ—વૈદિક, તાલક, પ્રાચીન વૈદ્યગ્રંથોમાં ... ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. ઝેરકોચલું ઘણા દિવસ દેવાથી તેની ખૂબ ઝેરી અસર ... તેથીજ કદાચ પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેનો લાભ ન લીધો હશે. પણ યુક્તિથી અને ... ઉપયોગ થાય તો તે ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ છે. અંગ્રેજી ઉપચાર (મેડિસિન)ની ... ઝેરકોચલાને મુખ્યસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ૧. જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર ઝેરકોચલાની ... અસર છે અને જ્ઞાનતંતુના સર્વ વિકારોમાં તેની યોજના થાય છે. રીઢાં ... અને નસોને તે જોર આપે છે. પણ મોટા જથ્થામાં પેટમાં જાય તો સ્નાયુઓ ... ઉલટું શરીર તણાય છે અને શ્વાસ બંધ થઈ મૃત્યુ પણ થાય છે. સારા વૈદ્ય ... લાંબા વખતને માટે કદિ પણ યોજના કરતા નથી. હાલની ઘણીક શક્તિની ... ઓમાં ઝેરકોચલાનો ઉપયોગ થાય છે અને તે ગોળીઓમાં જો કાંઈ પણ ગુણ ... તો તે ઝેરકોચલાને લીધેજ છે. ૨. અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત અને અર્દિત (મોં ... દરદો નવાં ઉપડ્યાં હોય ત્યારે ઝેરકોચલું આપવું સલાહકારક નથી, પણ તે ... તેની સાથેના તાવ વગેરે બીજા વિકારો નરમ પડ્યા પછી તે ફાયદો કરે ... પડેલા અવયવોપર જ સારી અસર કરે છે. ૩. ઝેરકોચલું બરડાના અને ... ઓને મજબૂતી આપે છે, તેથી વીર્યવાહિની નળીઓને (જેના જ્ઞાનતંતુ... સંબંધ છે) પણ ઝેરકોચલું જોર આપે છે. ૪. તેજ કારણથી વીર્યસ્રાવ ... પણ તે અપાય છે. ૫. કોઈ વાર હાથપગનાં આંગળાંમાં વા આવે છે ... હાથ ધ્રુજે છે તેથી કલમ ઝલાતી નથી તે દરદ પણ બરડાના જ્ઞાનતંતુ... તેમાં ઝેરકોચલાનું ઘણી નાની માત્રામાં સેવન કરવું ફાયદાકારક છે. ... હોવાથી તે પાચનશક્તિ વધારે છે, તેથી પેટનો વાયુ, ચુંક, અ... આપવાનો ચાલ છે. ૭. ઝેરકોચલાંની ઝેરી અસર ક્રમપણે થયા કરે ... નથી; જ્યારે તે અસર પ્રકટ થાય છે ત્યારે દરદી મુંઝાય છે. તે... છે અને થોડા વખતમાં આખું શરીર ખેંચાઈ જાય છે; મોં ... ચોળ બને છે અને મોંમાં શોષ પડે છે. ઝેરકોચલાંની ઝેરી ... નથી. કાંતો દરદી સારો થાય છે કે કાંતો તરત મરી જાય છે. ... ઉલટી કરાવવાથી અથવા ઘી પાયા વિના ઉલટી કરાવવાથી ... આપવાથી ઝેરનું નિવારણ થાય છે. ઝેરકોચલાંની ફાકીની ... વાતગજાંકુશ (નં. ૫૦૯). ૨. કૃમિઘ્ન ... (નં. ૭૪૧).

અને દુકાળમાં ગરીબ લોકો પણ તે ખાઇને નિર્વાહ કરે છે. ગુણ—પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, મૂત્રલ ઋતુ લાવનાર તથા સારક છે. ૧. તલ, નાગકેસર તથા સાકરનું ચૂર્ણ ખાવાથી હરસમાં ફાયદો થાય છે તથા માખણ સાથે લેવાથી લોહી પણ બંધ પડે છે. ૨. તેની લોપરી (પોલ્ટીસ) કરી ખરાબ ગંધાતા વ્રણ (ધારાં) ઉપર બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. ૩ સ્ત્રીઓના ઋતુદોષ—ઋતુ ન આવતું હોય તો કાળા તલનો કાઢો પીવો. એક તોલો કાળા તલ વાટીને ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળવા, પાંચ રૂપીઆભાર પાણી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં ગોળ નાંખી પીવો. સાંજે તેના તેજ તલ ફરી ઉકાળી પીવા. દસ્તાન દેખાય તે દિવસથી તે ચાર દિવસ સુધી રોજ તાજા તલનો ઉકાળો પીવો, તેમજ તેના ખોળને ગરમ પાણીમાં બાફી સવાર સાંજ બે વાર પેડુ ઉપર બાંધી બંધાણ કરવું. આમ કરવાથી છુટથી દસ્તાન આવે છે. આ ઉપાય સાદો, નિર્ભય હોવાથી જરૂર કરવા જેવો છે. ૪. તારૂણ્યપાટિકા ઉપર તલનો જુનો ખોળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. ૫. આદ્ધાશીશીમાં તલ તથા વાવડીંગનો માથે ખરડ કરવો. ૬. બાળકના લોહીના ઝાડામાં તલની તથા સાકરની ભૂકી મધમાં ચટાડવી. ૭. સ્ત્રીઓના રક્તગુલ્મમાં તલનો ક્વાથ, ત્રિકટુ, શેકેલી હીંગ તથા ભારંગમૂળની ફાકી નાંખી પીવો. ૮. રક્તાતિસાર—લોહીનો ઝાડો—તેમાં કાળા તલ તથા સાકર વાટીને બમણા બકરીના દૂધમાં પીવાં. **તેલ**—૯. મોંના દરદમાં તલના તેલમાં સિંધાલુણ નાંખીને કોગળા કરવા. ૧૦. કૂતરાના વિષમાં તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ તથા આકડાનું દૂધ સમભાગે પીવાથી ઝેર ઉતરે છે. ૧૧. ધંતુરાના વિષમાં તલનું તેલ તથા ગરમ પાણી પાવું. ૧૨. તલ તથા ગોખરૂ દુધમાં ઉકાળી પીવાથી ધાતુસ્રાવ બંધ થઇ નપુંસકપણું દૂર થાય છે. ૧૩. તેલ શરીરે નિત્ય ચોળવાથી ચામડીની લુખસ, ચેળ વગેરે વિકારો તથા જીર્ણજ્વર મટે છે, ચામડી સુંવાળી બને છે, એટલુંજ નાહ પણ શરીરમાં શક્તિ આવે છે.

૨૪૩. તવખીર—સં. **तवक्षीर**; અં. Arrowroot; લા. Curcuma angustifolia. તવખીર અથવા તપખીર એ આરારૂટ નામનાં મૂળીઆંનો ભૂકો છે, વળી બીજા પણ અનેક કંદમાંથી ‘ સ્ટાર્ચ ’ ગુણવાળો ભૂકો કાઢવામાં આવે છે, તે પણ તપખીરના નામથી વેચાય છે. તેની કાંજી બને છે. તે કાંજી ઠંડી છે, લોહીની ઉષ્ણતા કમી કરે છે અને દરદીને પોષણ પણ આપે છે. હિમાલયના આ જાતિના એક કંદને સુશ્રુતે ‘તુગાક્ષીરી’ નામ આપેલું છે. વળી હાલમાં મહાબળેશ્વરના ડુંગરાપર હળદરની જાતિના એક કંદમાંથી પણ તવખીર કાઢવામાં આવે છે. બજારમાં જે તવખીર મળે છે, તે કાંઇ એકજ કંદનું સત્વ નથી, પણ જેમાંથી ‘ સ્ટાર્ચ ’ નીકળે છે તેનો ભેગ કરવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે. ‘ તુગાક્ષીરી ’ ને ચરકસુશ્રુત જીવનીય તથા બ્રહુણીય કહે છે, પણ હીમાલયના તુગાક્ષીરી કંદમાંથી તપખીર બનાવવામાં આવતી હોય તોજ એ ગુણ હોવાનો વિશ્વાસ આવે. હાલની વેપારની બનાવટની તપખીરમાં એ ગુણ હોવાના સંભવ નથી. આરારૂટ તથા તુગાક્ષીરી જેવા પૌષ્ટિક કંદને લીલા ને લીલા ખમણીથી ભૂકો કરીને પાણીમાં બે ચાર કલાક રાખવામાં આવે છે. તેનું ધોળું આટા જેવું સત્વ તળીએ બેસી જાય છે. ઉપરના પાણીને કાઢી લેવામાં આવે છે. આવી રીતે બે ચારવાર કરવાથી મેલો ભાગ પાણી સાથે નીકળી જઇ ધોળી તવખીર રહે છે, તે સુકવી નાંખવામાં આવે છે. તવખીરની કાંજી થાય છે. અગીઆ બનાવવામાં તવખીરનો ઉપયોગ થાય છે. ગાંધી લોકો ગળોસત્વમાં તવખીર ભેળવે છે અથવા ગળોસત્વને બદલે તવખીર આપે છે. બાળકના મોંમાં ચાંદી પડે છે તેના ઉપર તે લગાવવામાં આવે છે. તેની રાબડી પૌષ્ટિક છે.

૩૪૪. તાંદળજો—સં. તંદુલીય; અં. Hermaphrodite amaranth; લા
Amaranthus tenuifolius. હિંદુસ્થાનીમાં તેને ચોલાઇ કહે છે. તાંદળજાની ભાજી
પ્રસિદ્ધ છે. તેના નાના છોડવા થાય છે. તેનું પત્રશાક ઘણું પથ્ય ગણાય છે. ગુણ—સાર
શોષક, શીતળ, રૂક્ષ, વાતરક્ત તથા ચામડીના વિકારવાળા દરદીઓને માટે તાંદળજા
ભાજીનું શાક ગુણકારી છે. તે ખાવાથી ચેળ કમતી થાય છે તેમજ શરીરમાં દાહ હોય છે
પણ શાંત પડે છે. તાંદળજાની ભાજી ઘણું કરીને સૌની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે છે. તે શો
છે, તેથી મળશુદ્ધિ તેમજ મૂત્રની પણ શુદ્ધિ થાય છે. તેનાથી ખોટી ગરમી દૂર થઇ પિ
કોપ હોય છે તે પણ દબાય છે. પિત્તજ્વરમાં તેમજ રક્તપિત્તમાં તે હિતકારક છે.
પાણીમા બાફેલી ભાજી ખાવાથી પેટનો બિગાડ નીકળી પેટ સાફ થાય છે. તેના સ્વર
સાકર મેળવી પીવાથી ખસ, લુખસ તથા ગરમી દબાય છે. તેના મૂળના કલ્કમાં ચે
ધોણ તથા મધ નાખી પીવાથી સ્ત્રીઓનો પ્રદરરોગ તથા ગરમી બંધ થાય છે. પારો,
વગેરેના ઝેરની લોહીમાં ગરમી હોય તો તાંદળજાની ભાજીનું શાક જરૂર નિત્ય ખાવું.

૨૪૫. ત્રાયમાણ—સં. त्रायमाणा; લા; Thalictrum foliolosum.
ણના છોડ નાના થાય છે. તે પથરાવાળી જમીનમાં થાય છે અને હીમાલયના ઉત્તર
પાકે છે. તેનાં મૂળની વાળાના આકારની ઝુડીઓ ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે. તે ઇરાનમાંથ
છે. ગુણમાં તે કટુપૌષ્ટિક તથા સારક છે અને તેથી કેટલાક તાવના ક્વાથમાં તે

૨૪૬. તાલીસપત્ર—સં. तालीसपत्रं; લા. Taxus Baccata. તાલ
ઝાડ હીમાલયમાં થાય છે. 'તાલીસપત્ર' એ તેનાં પાંદડાં છે. ગુણ—વાતહર, દીપન
કફઘ્ન, ગ્રાહી, દીપન પાચન ગુણને લીધે મંદાગ્નિમાં તથા કફઘ્ન ગુણને લીધે ક્ષય,
દમ તથા છાતીમાથી લોહી પડે છે તે (ઉરઃક્ષત) ક્ષય રોગમાં અપાય છે.
રોગમાં અરડુશીના રસમાં મધ સાથે તાલીસપત્ર આપવું. સુંગધી દ્રવ્યો તથા તેલો
છે. ધાતુને ચેતાવનાર હોવાથી ધાતુપુષ્ટિની દવાઓમા પડે છે. તે મળને બાંધે
ઝાડા બંધ કરવાની દવાઓમાં પણ પડે છે. બનાવટ—તાલીસાદિ ચૂર્ણ (

૨૪૬. તુળશી—સં. तुलसी; અં. The sacred basil; લા.
sanctum. ફારસીમાં તેને રેહાન કહે છે. તુળશીનાં વૃક્ષ સર્વત્ર ઉગે છે. બગીચ
વાવવામાં આવે છે અને આસ્તિક હિંદુ લોકો તેને ઘેર ઘેર કુંડામાં કે તુળશી
છે, જેથી તેની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. તુળશીના માંજરાંમાં તકમ
કાળાં બી થાય છે. તુળશીની બે જાત છે. ૧. કૃષ્ણ તુળશી, કેમકે તેનાં પાન
ઓનો રંગ કાળાશપર હોય છે. ૨. શ્વેત અથવા રામ તુળશી તેનાં
ડાળીઓનો રંગ લીલો હોય છે. ગુણમાં બન્ને સરખી છે. ગુણ—૧. ઉષ્ણ,
અગ્નિદીપક છે, વળી તે વાયુ, શ્વાસ, ખાંસી, હેડકી, ઉલટી, કૃમિ, વિષ, ભૂતબ
તાવ તથા આંચકી ઉપર અપાય છે. ૨ તુળશીનાં પાનનો ચા—આશરે
તેને વીશ રૂપીઆભાર પાણીમાં ઉકાળી અરધું કે ચોથા ભાગનું પાણી રાખી
સુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાયુ, તેમજ પિત્તની શાંતિ કરે છે અને તેના આ
ઘેરઘેર ઉછેરવાનો ચાલ પડેલો લાગે છે. જરા તાવ કે સુસ્તી જણાં; બ
પાસે દોડવાનો ચાલ પડ્યો છે અને આગણામાં તુળશી ઉછેરવાનો

૩. તુળશીનાં પાન તથા ખીલીનાં પાનનો ચા કરીને પીવાથી વાયુના તાવ ઉતર્યો છે. ૪ તુળશીની ચામાં થોડું દુધ, સાકર તથા એલચી નાંખી પીવાથી શરીરના અનેક વિકારો દૂર થઇ પુષ્ટિ આપે છે અને કાળી ચા કરતાં ઘણી વધારે હુશિયારી પણ લાવે છે. ૫. વિષમ જ્વરમાં એટલે ટાઢીઆ તાવમાં તુળશીનાં પાનનો રસ મરીની ભુકી નાંખી પીવો. ૬. દં ખીલીમાં તે રસ નાકમાં મૂકવો, દાંત ઉપર મુકવો તથા હાથપગનાં તળીઆમાં ઘસવો. ૭ વાયુ ઉપર તુળશી તથા આદુનો રસ મધ નાંખીને પીવો અથવા તુળશીનો રસ, મરી ને ઘી નાંખી પીવો. ૯. જખમ વગેરે બહારના આગંતુક કારણથી તાવ આવે તેમાં તુળશીનાં પાન, સુંઠ તથા સાકરનો ચા પીવો. બનાવટ--તુળશી સ્વરસ (નં. ૫૨૫.)

૨૪૮. થોર—સં. સ્નુહિ; અં. Milks hedge; લા. Euphorbia; trigona થોરની ઘણી જાત છે. હાંડલીઓ એટલે ખરસાણી (ખોરાસાની ઉપરથી), ભુંગળીઓ થોર અથવા કંટાળો થોર. આ બધી જાતના થોર ઘણું કરીને સર્વત્ર ઉગે છે. ગુણ લગભગ સરખા છે. ગુણ—૧. ઉષ્ણ, શોધક. ખરસાણીનું છીર શરીરે ઉડે તો ફોલ્લો ઉઠે છે. ૨. વળી સખ્ત રેચક છે, તેથી તેનો રેચ લેવો સલાહકારક નથી. ૩. દુખતા સાંધા ઉપર ગામડાના લોકો ચોપડે છે તેથી જો કે તે ઉડે છે તોપણ સાંધા મટે છે. ૪ કેટલાંક વાયુહર ચૂર્ણને આ છીરની ભાવના દેવાથી તેનો ગુણ વધે છે અને ૫. જળોદર વગેરે દરદોમાં વખતે સખ્ત દવાની જરૂર પડે છે તેમાં અપાય છે. ૬. સુકી હાંડલીની રાખમાં તેલ મેળવી ખસ ઉપર ચોપડાય છે. ૭. તેમજ તે રાખ અરડુશીના રસમાં કે મધમાં આપવાથી છાતીનો કફ છુટે છે. ૮. ગાંઠ ઉપર ત્રિધારા થોરના દુધનો લેપ થાય છે, તેમજ દાદર ઉપર ચોપડાય છે. ૯. મસ ઉપર ત્રણધારા થોરના મૂળનો રસ ચોપડીને તેના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી. ૧૦. દમ ઉપર આકડાનાં ફૂલ, અતિવિષનાં મૂળ અને ગરણીનાં મૂળ, તેના ચૂર્ણને ત્રણધારા થોરના રસની ૧૪ ભાવના દઇ તેને બાળી ભસ્મ કરવી. તે ભસ્મને અકેક બબ્બે ગુંજાભાર બેહેડાના ભુકા તથા મધ સાથે ચાટવી. ૧૧. સુકાં ખરજવાંપર થોરનું છીર લગાવવાથી તે પ્રથમ પાકે છે અને પછી મટે છે. ૧૨. ખરજવા ઉપર સખ્ત પડે અને બળે તો ઘીમાં ચોપડવું.

૨૪૯. દરભ—સં. દર્ભ; લા. Andropogon Nardus. દરભ જંગલમાં ઘાસની પેઠે ઉગે છે. કેટલાક લોકો તેને ડાભડો અથવા ડાભ કહે છે. વિશેષે કરીને નદી કિનારે ઉગે છે. ગુણ—શીતળ, સ્વાદે મધુર તથા તુરો છે. દરભનું મૂળ ઘણું કંડુ છે. તે સ્ત્રીઓના ઋતુદોષને અને પુરૂષોના વીર્યદોષને સુધારે છે. કફ, રક્તપિત્ત, દમ, તરસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, કમળો, રતવા, ઉલ્ટી, પથરી, લોહીવિકાર, તાવ તથા પિત્તને મટાડે છે. ગર્ભ સંસ્થાપન કરે છે અને ગર્ભપાતના રોગને મટાડે છે. શ્રાદ્ધાદિ પવિત્ર ક્રિયાઓનાં આસનોમાં દર્ભની પવિત્રતા તથા ઉપયોગિતા મનાયેલી છે, તે તેના ઉત્તમ ગુણોને લીધે હશે અને દર્ભમાં એવા ગુણો છે તે ઉપરના વર્ણનથી સમજાય છે. પુરૂષો દર્ભનાં આસનો કરીને અને શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયામાં તેની સળીઓનો ઉપયોગ કરે છે. આવી રીતે એ ચાર હાય એમ જણાતું નથી, પણ દવા તરીકે પણ તેનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે, તેથીજ તેનો મહિમા વધેલો છે.

વેપારની બનાવટને ... પૌષ્ટિક કંદને લીલા ... છે. તેનું ઘોળું આટા ... છે. આવી રીતે એ ચાર ... રહે છે, તે સુકવી નાંખવા ... તવખીરનો ઉપયોગ થાય છે. ... બદલે તવખીર આપે છે. ... તેની રાબડી પૌષ્ટિક છે.

... —સં. દશમૂળ; ' દશમૂળ ' મા પાંચ પાંચ મૂળોના બે પ્રકાર છે ... પંચમૂળ. ' આ દશમુળને માટે વૈદ્યો તથા ગાંધી લોકોની ...

જેમાં કેટલોક ગોટાળો છે; અને તેથી સર્વ ઠેકાણાના વૈદ્યો તથા ગાંધીઓ દશમૂળમાં એક જ પ્રકારના દશમુળ વાપરતાં નથી. દશમુળનાં સંસ્કૃત નામો, દેશી નામો તથા તેનાં બોટનિકલ નામો આ પ્રમાણે છેઃ—

૧. शालिपर्णी (Desmodium gangeticum) ગુ. સાલવણ, મ. સાલવન. કાઠીયાવાડમાં તેને પાંદડીઓ કે પાંદડીઓ સમેરવો કહે છે. તેનાં પાન ઘોડાનાં કાન જેવા આકારનાં ટેરવે સાંકડાં થતાં અણીવાળાં છે અને તે ઉપરથીજ ' શાલિ (અશ્વ) પર્ણી ' નામ પડેલું લશે. તેના છોડ ૨ થી ૪ ફુટ ઉંચા થાય છે.

૨. पृष्ठिपर्णी (Uraria picta) ગુ. પીઠવન; મ. પીઠવન; તેના છોડ ૨ થી ૩ ફુટ ઉંચા થાય છે.

૩. बृहती (Solanum indicum) ગુ. ઉભીરીંગણી; મ. ઘોરડોરલી રીંગણી; હિં. કટાઈ, બડીકટેરી; એના છોડ ૪ થી ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. વિશેષ વર્ણન માટે જુવો (નં. ૨૯૮).

૪. कंटकारि (Solanum Xanthocarpum) ગુ. બેઠીભોરીંગણી; મ. લઘુરીંગણી, રીંગણી; હિં. કટેરી, ભટકૈયા. આ વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે. (જુવો નં. ૨૯૮)

૫. गोक्षुर (Pedalium mure); ગુ. ગોખરૂ; મ. ગોખરૂ. ગોખરૂના છોડ પ્રસિદ્ધ છે. (જુવો નં. ૨૧૩).

૬. बिल्व (Ægle marmelos), ગુ. બીલી; મ. તથા હિં. બેલ. બીલીનાં વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ છે. (જુવો નં. ૨૯૧).

+ ૭. अग्निमंथ (Clerodendron phlomoides) ગુ. અરણી; મ. ઘોરએરણ, હિં. અરની. અરણી પ્રસિદ્ધ છે. (જુવો નં. ૧૨૮).

૮. श्योनाक (Oroxylum Indicum), ગુ. મરમટ; ટેટુ; હિં. સોના. (વધારે વર્ણન માટે જુવો (નં. ૧૨૭),

૯. काश्मरी (Gmelina arborea); ગુ. શીવણ; મ. શીવન; હિં. ખંભારી. શીવણનાં ઝાડ ૫૦ થી ૬૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે અને મોટા વિસ્તારવાળાં થાય છે; તેનાં પાન સામસામાં ૩ થી ૧૦ ઈંચ લાંબાં, સમુદરશોષનાં પાનનાં ઘાટનાં ને પીંપળાના પાનથી કાંઈક મોટાં તથા ટેરવે લાંબી અણીવાળાં હોય છે. ફૂલ ભુરા, પીળા રંગનાં હોય છે. તેના ઉપર મધમાખીઓ તથા ભમરાઓ ગુંજારવ કરી રહે છે. તેમાં ફળ પીળા રંગનાં અને અંડાકૃતિનાં હોય છે.

૧૦. पाटला (Stereospermum Suaveolens); ગુ. પાડલ કે પાડર; મ. પાડલ કે પાદી; હિં. પાડરી, પાઢલ. આ ઝાડ ૩૦ થી ૬૦ ફુટ ઉંચાં અને ભીના પ્રદેશોમાં થાય છે. પાન સામસામાં ૧ થી ૨ ફુટ લાંબાં હોય છે; ફૂલ રાતા રંગનાં અતિ મધુર વાસવાળાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં થાય છે; તેનાં ફળ એટલે શીંગો ૧ થી ૧॥ ફુટ લાંબી અને ઘણાં બી વાળી હોય છે. પાટલાની બે જાત છે. સફેદ તથા લાલ. સફેદ પાટલા એ કાંકચ હોય એમ લાગે છે અને તેથી જ ઘણા વૈદ્યો દશમુળમાં પાટલાને ઠેકાણે કાંકચ વાપરે છે.

ગુણ—લઘુપંચમુળ—સ્વાદે તુરાં અને કડવાં, પૌષ્ટિક, બળકારક; બહુ ઠંડા નહિ તેમ

+ જુવો નં. ૧૨૮—અરણી—પા. ૨૪૬,

બહુ ગરમ પણ નહિ અને ત્રિદોષહર છે. પિત્ત, વાયુ, કફ, શ્વાસ, જ્વર તથા પથરીના રોગ ઉપર બહુ સારાં છે. બૃહદ્ પંચમૂળ—સ્વાદે કડવાં, તુરાં તથા મધુર; ગરમ, અગ્નિ પ્રદીપક, વાતહર, કફહર, ત્રિદોષહર; કફ, વાયુ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડે છે. દશમૂળના ગુણ—ત્રિદોષહર, શ્વાસ, ખાંસી, મસ્તકરોગ, આલસ્ય, સોજા, તંદ્રા, તાવ, આફરો, પડખાનું શૂળ તથા અરૂચિને મટાડનાર છે. **બનાવટ**—૧. દશમૂલારિષ્ટ (નં. ૭૭૭).

૨૫૧. દાડમ—સં. दाडिम; અં. Pomegranate લા. Punicagranatum. મરાઠીમાં તેને ડાળિંબ અને હિંદીમાં અનાર કહે છે. દાડમના વૃક્ષને દાડમડી અથવા દાડમી કહે છે. આ વૃક્ષ તથા ફળ પ્રસિદ્ધ છે. ઇરાન તથા બલુચિસ્તાન તરફ તેની મોટી પેદાશ છે. મસ્કત તરફથી આ દેશમાં જે દાડમ આવે છે તે મસ્કતી દાડમ કહેવાય છે અને તે સૌથી મીઠાં છે. ગુજરાતમાં ધોળકાનાં દાડમ વખણાય છે. દાડમનાં ફૂલ તથા છાલમાંથી રંગ બને છે. **ગુણ**—દાડમ પિત્તશામક, સ્તંભક તથા કૃમિઘ્ન છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે, તેથી દાડમ દાણા પિત્તના તાવવાળાને ખાવા અપાય. તેનાથી ઉલટી પણ દબાય છે અને દાહ તથા તપાની પણ શાંતિ થાય છે. દાડમનું શરબત પીવાથી ગરમી તથા તૃષાની શાંતિ થાય છે. દાડમની છાલમાં સ્તંભન ગુણ છે, અને દાડમડીનાં મૂળની છાલ તેથી પણ વધારે સ્તંભક તેમ જ કૃમિઘ્ન છે. દાડમનાં ફૂલ તથા ધ્રોના રસનું ટીપું નાકમાં નાંખવાથી નાગડી બંધ પડે છે. દાડમડીની છાલનો ઉકાળો પાવાથી પેટનાં કરમીઆં મરી જાય છે, એવી ડૉકટરો પણ ખાત્રી આપે છે. યુનાની હકીમો દાડમનો ઉપયોગ બતાવે છે, તે અજમાવવા જેવો છેઃ—આખા દાડમનું માથું કાપી તેમાં કોચીને ખાડો પાડવો અને તે ખાડામાં બદામનું કે બનફશાનું તેલ નાખી અગ્નિ ઉપર રાખી તપાવવું; તેલ અંદર સમાઈ જાય તેમ તેમ સમાય ત્યાં સુધી નાંખવું અને પછી તે દાડમ ચૂસવું, તેથી સુકી ખાંસી વગેરે છાતીનાં દરદોમાં ફાયદો થાય છે; અથવા દાડમના રસમાં સાકર, બાવળનો ગુંદર, બદામનું તેલ અને ઘઉંનું સત્વ મેળવી જરા ગરમ કરી પીવાથી એજ પ્રમાણે ગુણ કરે છે. **બનાવટ**—૧. દાડિમ પુટપાક (નં. ૫૩૫). ૨. દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ (નં. ૬૮૩).

૨૫૨. દ્રાક્ષ—સં. द्राक्षा; અં. Grapes Raisins, લા. .Vitis Vinifera. દ્રાક્ષ અથવા ધરાકના વેલા થાય છે. આપણા દેશના બગીચાઓમાં વાવવામાં આવે છે. પણ તેનો મોટો પાક ઇરાન તથા કાબુલમાં થાય છે અને ત્યાંથી જથાબંધ અત્રે આવે છે. તેના વેલાનો વર્ણ રાતો અને પાંદડાં પંઝા જેવાં કાંગરાવાળાં પાતળાં અને ઉપરથી અણીદાર હોય છે. તેમાં ફૂલ ઝુમખાબંધ થાય છે અને તેમાં દ્રાક્ષ બેસે છે. તેની ત્રણ ચાર જાત થાય છે. ઔષધના કામમાં દ્રાક્ષા એટલે ગોસ્તની (ગાયના આંચળ જેવી મોટી) ઉત્તમ ગણાય છે. તેને 'અંગુર' નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે રંગે લાલ તથા મોટી હોય છે. બીજી કાળી જાતને મનુક્કા દ્રાક્ષ અથવા કાળી દ્રાક્ષ કહેવામાં આવે છે અને ત્રીજી ધોળી જાતને કીસમીસ કહેવામાં આવે છે, જેમાં બી હોતાં નથી. **ગુણ**—પિત્તશામક તથા સારક છે. દ્રાક્ષનો ગુણ તથા ઉપયોગ સાધારણ રીતે સર્વના જાણવામાં હોય છે. તે એક ઉત્તમ મે[illegible] છે. તાવ, ખાંસી તથા ક્ષયમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. વળી અમ્લપિત્ત રોગ કે જેમાં ખ[illegible] ટા તથા ખાટી ઉલટી થાય છે તેને શમાવે છે. **બનાવટ**—૧. દ્રાક્ષારિષ્ટ (નં. ૭૭[illegible]). ૨. દ્રાક્ષાસવ (નં. ૭૮૬). ૩. દ્રાક્ષાદિપાક (નં. ૮૧૫).

૨૫૩. દારૂડી—સં. સુવર્ણક્ષીરી; અં. Gamboge thistle; લા. Argemone mexicana. મરાઠીમાં તેને 'કાંટેધોત્રા' અને હિંદુસ્થાનીમાં 'પીસોલા' કહે છે. તેના છોડ હાથ બે હાથ ઉંચા થાય છે. એનાં ડીંટાંમાંથી પીળો ચીક (રસ) નીકળે છે અને તે ઉપરથી તેનું નામ 'સુવર્ણક્ષીરી' પડેલું જણાય છે. તેનાં ફળમાંથી દારૂના જેવા બારીક કાળા દાણા થાય છે, તેથી તેનું નામ દારૂડી પણું લાગે છે. ગુણ—રેચક તથા શોધક. સુશ્રુત તેને વ્રણ એટલે ત્રણને મટાડનાર તેમ જ સુક્ષ્મ વિષનાશક કહે છે. તેનો પીળો રસ આંખના કાળા ડોળાપરના ધોળા વ્રણ (opacity and apthous ulceration) ઉપર લગાવવાથી ગુણ થાય છે એવું ડૉ. પાંડુરંગ ગોપાળ પોતાના અનુભવથી કહે છે. તેના બીમાંથી પીળું તેલ નીકળે છે, તે તેલ ૦। થી ૦।। તોલા વજને થોડા દુધ તથા સાકર સાથે આપવાથી ૨-૩ સારા રેચ થાય છે. દારૂડીનો સ્વરસ ઘા ઉપર લગાવવાથી રૂઝ આવે છે. કેટલાક જણાવે છે કે તે રસ પીવાથી વિસ્ફોટક વગેરે મટે છે, પણ અનુભવ લીધો નથી.

૨૫૪. દારૂહળદર—સં. दारुहरिद्रा; અં. Barbery; લા. Berberis aristata દારૂહળદરના વેલા થાય છે. દારૂહળદર એ તે વેલાનું લાકડું છે. દારૂહળદરના અંગુઠા જેવા જાડા પણ આશરે વેંત દોઢવેંત લાંબા ગોળ કટકા ગાંધીને ત્યાં મળે છે. તેનો રંગ પીળાશ પડતો છે. દારૂહળદરમાંથી રસવંતી (रसांजन) બને છે તે બનાવવાની કૃતિ એ છે કે દારૂહળદરને ખાંડી તેના ચૂર્ણનો પાણીમાં ઉકાળો કરવો. તે ઉકાળો ગાળીને પછી તેમાં ઉકાળા બરાબર બકરીનું કે ગાયનું દૂધ નાંખવું અને ઘાટું થાય ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. આ રસાંજન આંખના અંજન તરીકે ઘણું ઉપયોગી છે. તે પેટમાં લેવા માટે અતિસાર, રક્તાતિસાર, પ્રદર તથા અત્યાર્તવમાં અપાય છે. માત્રા—વાલ ૧ થી ૨. ગુણ—શીતળ, ગ્રાહી તથા પિત્તશામક છે. ચરક તેને મૂળવ્યાધિ (અર્શ) નાશક તથા કંડુનાશક કહે છે; સુશ્રુત તેને મેદહર, મેદહર, સ્તન્યશોધક, દાહનાશક તથા કૃમિહર કહે છે. કોઇ કોઇ વિદ્વાનનો એ મત છે કે દારૂહળદરના લાકડા કરતાં તેની ઉપરની છાલમાં વિશેષ ગુણ છે. હળદર તથા દારૂહળદરમાં લગભગ સરખા ગુણ છે. પિત્તશામક હોવાથી દારૂહળદર પિત્તજ્વરમાં અપાય છે. રસવંતી પાણીમાં મેળવી સાકર મેળવી પીવાથી અતિસાર, રક્તાતિસાર, પ્રદર તથા આર્ત્તવ (ઋતુ) માં ફાયદો કરે છે. દારૂહળદરના સ્વરસમાં કે ઉકાળામાં મધ નાંખી પીવાથી કમળો તથા પ્રમેહ મટે છે. બાળકોના સુપપાકમાં મેળવી રસવંતી ચોપડવામાં આવે છે અને તેથી તુરત ફાયદો થાય છે. કચકચતાં ઘારાં દારૂહળદરના ઉકાળાના પાણીથી ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. ચોખાના ધોવણમાં રસવંતી પીવાથી સ્ત્રીઓનું પ્રદર (ધુપણી) બંધ પડે છે. આંખ ઉઠે ત્યારે રસવંતીને પાણીમાં મેળવી આંખની આસપાસ લેપ કરવો તથા અંદર પણ અંજન કરવું. તે પડને જલદી બંધ કરે છે. બનાવટ—૧. રસાંજનાદિવટી (નં. ૯૧૧) ૨. દાર્વ્યાદિક્વાથ (નં. ૫૮૪-૫૮૫).

૨૫૫. દુધી—સં. दुग्धतुंबी; અં. White gourd; લા Cucurbita lagenaria દુધીના વેલા થાય છે. તેમાં સફેદ ફૂલ થાય છે. આ વેલા તુંબડાના વેલા જેવાજ થાય છે. તુબડું કડવું હોય છે અને દુધી મીઠી હોય છે. દુધીનાં ફૂલ લાંબાં તેમજ ગોળ પણ થાય છે. કેટલાક તેને દુધલું તથા નાઈ કહે છે. તેનો હલવો બને છે અને તેનાં બી દવાના કામમાં આવે છે. ગુણ—પિત્તશામક તથા પૌષ્ટિક. તે ગર્ભને પોષણ આપે છે. ઝાડાને બંધ કરે છે તથા વિષ તથા શ્રમને ઉતારે છે. તે ઠંડી છે. મગજની ગરમી મટાડવા તથા મગજ

ભરવા માટે હકીમ લોકો તેનાં બીનો મગજ વાપરે છે. માથા ઉપર ગરમી ચડી ગઇ હોય તો દુધીના ફળનાં કાંચલાં કરીને માથા ઉપર બાંધવાથી ગરમી ઉતરી જાય છે. દુધીનું શાક ઉત્તમ પથ્યકારક છે.

૨૫૬. દેવદાર–સં. **देवदारु**; અં. Pinus Deodar; લા. Cedrus Deodara. દેવદારનાં ઝાડ હીમાલય તથા બ્રહ્મદેશમાં ઘણાં થાય છે. તે ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું થાય છે. ૫૦ થી ૭૫ હાથ ઉંચું પણ થાય છે. ત્રીશ ચાલીશ વર્ષે તો તેમાં ફળો આવવા માંડે છે. અને સો દોઢસો વર્ષ સુધી તે જીવતું રહે છે, તેની જુદી જુદી જાતોમાંથી તેલીઓ દેવદાર દવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેલીઆ દેવદારમાંથી કાળા રંગનું, જાડું અને ટરપેન્ટાઇનને મળતું તેલ નીકળે છે. ગુણ–સ્વેદલ, મૂત્રલ, કફઘ્ન તથા દીપન પાચન છે. તેનો ઉપયોગ ઘણાક ઉકાળામાં થાય છે. જે તાવમાં કોઈ પણ મર્મસ્થાનમાં સોજો (વરમ) થયો હોય તેમાં દેવદાર તેની સ્વેદલ અને મૂત્રલ અસરને માટે ઘણું કામનું છે. સુવાવડીના તાવમાં તે અપાય છે. દેવદારનો સ્વેદલ ગુણ દરદીને નબળો નહિ પડતાં તેને જાગૃતિમાં લાવે છે. બનાવટ—૧. દેવદાર્વાદિ ક્વાથ (નં. ૫૮૮ થી ૫૯૦).

૨૫૭. ધંતુરો—સં. **धतूर**; અં. Datura; Thorn apple; લા. Datura hummatu. D. Stramonium. મરાઠીમાં ધોત્રા કહે છે. ધંતુરાનાં ઝાડ આશરે બે હાથ ઉંચાં થાય છે. તેની ત્રણ જાત છે: ધોળો, પીળો તથા કાળો. ત્રણેમાં ફૂલ તે તે જાતના રંગનાં થાય છે. પાન તથા ડાળીઓ લીલા રંગની હોય છે. પણ કાળા ધંતુરાનાં પાનનો તથા ડાળીઓનો રંગ પણ કાળો હોય છે. કાળો ધંતુરો વધારે ઝેરી ગણાય છે. ધંતુરાના ફળમાં ગોળ ડોડવા થાય છે, જેની ઉપર કાંટા કાંટા હોય છે. દવામાં પંચાંગ વપરાય છે. ગુણ—સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, પીડાશામક. ધંતુરો ઝેરી છે, તેની ઝેરી અસરનું વર્ણન વિષ પ્રકરણમાં જોવું. ૧. દવા તરીકે ધંતુરો ખાવા કરતાં ધુમ્રપાન તરીકે વિશેષ વપરાય છે. ખાંસી દમમાં તે વધારે અપાય છે. ધંતુરાનાં પાન તથા દાંડલીનો ભૂકો બીડીમાં ભરીને પીવાય છે. પણ કોઇ દરદી તે સહન કરી શકતો નથી. માટે ધુમ્રપાન ધીમે ધીમે શરૂ કરવું. એકાદ બીડી પીવાથી દમ બેસે છે અને ન બેસે તો પછી પીવો બંધ કરવો. દમ ચઢવા માંડે કે તુરત તેની બીડી પીવાથી દમના હુમલાનો અટકાવ થાય છે અને કફ છુટે છે. ૨. વિષમજ્વર એટલે ટાઢીઆ તાવમાં ધંતુરાનાં પાનનો રસ તેમજ બી અપાય છે. ૩. ચામડીની અંદરની કીડને ધંતુરો મારે છે અને તેથી ખસ, દાદર, ખરજવાં વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ૪. ટાઢીઆ આંતરીયા તાવમાં પાનનાં રસનાં પાંચ ટીપાંમાં મરીની ભૂકી અથવા દહીં નાંખી પીવાથી ટાઢ અટકે છે. ૫. ઉન્માદ—ધંતુરાનાં ત્રણ ચાર બી પાંચ રૂપીઆભાર ઘી સાથે ખવરાવી દેવાં. ૬. સોજા ઉપર પાનનો રસ તથા કળીચુનો ચોપડવો. ૭. સ્તનરોગમાં ધાવણ ચડી આવે તો સ્તન ઉપર ધંતુરાનાં પાન વાટીને લેપ મારવાથી ધાવણ ચૂસાઇ જાય છે. ૮. યોનિશૂળમાં (જખમ ન હોય તો) ધંતુરાનાં બે ત્રણ પાંદડાં વાટીને સીંધાલુણ તથા ઘી મેળવીને તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. ૯. વાળા ઉપર ધંતુરાનાં પાન વાટીને થેપલી મૂકવી અથવા પાન તેલવાળું કરીને વાળાના મોં ઉપર બાંધવું. ૧૦. દંતશૂળમાં ધંતુરાના બીની ગોળી દાંતની કોતરમાં મૂકવાથી શૂળ બેસી જાય છે. બનાવટ—૧. કનકસુંદરરસ. (નં. ૪૮૭). ૨. સ્વલ્પજ્વરાંકુશ (નં. ૫૧૫). ૩. કનકાસવ (નં. ૭૮૧).

૨૫૮. ધમાસો—સં. ધન્વયાસ; લા. Fagonia Arabica. ધમાસાના છોડ દાડમપુર ઊંચા થાય છે. તે જવાસાની જાત છે. તેમાં ઝીણી પ્રશાખાઓ હોય છે અને આખો છોડ બારીક કાળા કાંટાઓથી ભરપુર હોય છે. ગુણ—શીતળ. અંદરના તેમજ બહારના દાહ માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી પીવાથી મૂર્છા તથા ભ્રમ મટે છે. તેના મૂળના કકડા મોંમાનું પાણુ મેળવી આપવાથી રક્તાતિસાર મટે છે. તેના કાઢાના કોગળા કરવાથી મુખપાક મટે છે.

૨૫૯. ધાણા—સં. ધાન્યક; અં. Coriander seed; લા. Coriandrum sativum. ધાણા આખા દેશની મશાલાની વસ્તુ હોવાથી સૌ તેને ઓળખે છે. ધાણા બાજી અથવા કોથમરીના ધાણા થાય છે. દવામાં ધાણાનો ઉપયોગ ઘણો સાધારણ છે અને વિશેષ કરીને પણ દવામાં પડે છે. ગુણ—દીપન, પિત્તશામક; ઉલટી, તરસ અને દાહ ઉપર ધાણાનો ઉપયોગ જાણીતો છે. પિત્તના તાવમાં ધાણા તથા કાકડું પાણી (હીમ) ઘણો ફાયદો કરે છે. ધાણા તથા સાકર પીવાથી પેટની બળતરા શાંત થાય છે. બનાવટ—ધાન્યપંચકક્વાથ (નં. ૫૫૪).

૨૬૦ ધાવડી—સં. ધાતકી; અં. Downy Grislea; લા. Woodfordia Floribunda. ધાવડીના એક માથોડા ઉંચા છોડવા થાય છે. તેમાં પ્રશાખાઓ ઘણી હોય છે. તેનાં પાન લાંબા થાય છે; તેમાં લાલ લવંગીઆ આકારનાં ફુલ થાય છે. તેના ફુલ તથા પાન રંગના કામમાં બહુ વપરાય છે. દવામાં તેનાં ફુલ વપરાય છે. ગુણ—ધાવડીના ફુલ સ્તંભન છે, તેથી અતિસાર, સંગ્રહણી વગેરેના ક્વાથ કે ચૂર્ણમાં ધાવડીનો ઉપયોગ થાય છે. તે લોહીના વ્હાવને અટકાવે છે. તેથી રક્તાતિસારમાં દહીં સાથે અપાય છે. બાળકોના ઝાડા, ઉલટી તથા ઓરારીમાં સ્ત્રીઓએ ધાવડીનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો સારો છે. બનાવટ—૧. ધાતક્યાદિ ક્વાથ (નં. ૫૫૧). ૨. ધાતક્યાદિચૂર્ણ (નં. ૬૮૫).

૨૬૧. ધ્રો.—સં. દૂર્વા; લા. Cynodon Dactylon. ધ્રો એ એક પ્રકારના ઘાસ (તૃણ) ની જાત છે; તે લીલીછમ ઉગે છે અને તેથી બગીચાઓમાં શોભાને માટે વાવવામાં આવે છે. ધ્રો ધોળી, લીલી, એવી બે ત્રણ જાતની થાય છે. ગુણ—શીતળ, કફ પિત્તઘ્ન, મીઠી. ધ્રોના રસનાં નાકમાં ટીપાં પાડવાથી નાકનું લોહી બંધ પડે; ચોખાના પાણીમાં વાટી પીવાથી પિત્તની ઉલટી બંધ થાય; માથાના દરદમાં ધ્રોના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરીને સુંઘી નાકે ચઢાવવું. ઉંદરીમાં ધોળી ધ્રોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો.

૨૬૨. નગોડ—સં. નિર્ગુંડિ અં. Fiveleaved Chaste tree; લા. Vitex Negundo. નગોડનાં ઝાડ આશરે બે માથોડાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં પાંચ પાંચ પાનની પાંખડીઓ થાય છે. પાન તુવેરના પાન જેવાં લાંબાં સાંકડાં ને અણીઆળાં હોય છે. તેમાં વાદળી રંગનાં ફુલ થાય છે. તેમાં ફળ આંબાનાં મોરની કે મેંદીની પેઠે ગુચ્છાથી કેસરી રંગનાં થાય છે. તેનાં બી કાળા વટાણા જેવડાં થાય છે, જેને રેણુકબીજ કહે છે, કેટલાક મેંદીના બીજને રેણુક બી ગણવાની ભૂલ કરે છે. નગોડની એક બીજી જાત છે તેમાં ધોળાં ફુલ આવે છે. ગુણ—વાતહર. વાયુનો સોજો, ગાંઠી, ગલગંડ વગેરે ઉપર તેના પાનનું બંધાણુ કરવામાં આવે છે. કાઠીઆવાડમાં તાવના માથાના દુખાવામાં નગોડનાં પાન બાફીને માથે બાંધવાની ચાલ છે. સંધિવા ઉપર તેનાં પાન તથા સરગવાની છાલ વાટીને બંધારણ કરી

ઉપરથી શેક કરવો. નગોડના પાનના કલ્ક તથા રસમાં તેલ સિદ્ધ કરીને ચોપડવાથી દુષ્ટ વ્રણ, નાસુર તથા ભગંદરમાં ફાયદો કરે છે.

૨૬૩. **નસોતર**—સં. **निशोत्रा, त्रिवृत्‌:** અં. Turbith root; લા. Ipomœa turpethum. મરાઠીમાં તેને તેડ કહે છે અને ફારસીમાં નિસોત કહે છે. નસોતરના વેલા થાય છે. તેની બે ત્રણ જાત છે; ધોળું, કાળું તથા રાતું; આ જાતિ તેનાં ફુલ તથા મૂળના રંગ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે. નસોતરના વેલા ત્રણ ધારવાળા થાય છે તથા ફુલ ઘંટાકારનાં થાય છે અને તેમાં ચાર ચાર કાળાં બી હોય છે. ગાંધીઓને ત્યાં આ બન્ને જાત મળે છે, તેમાં ધોળુ નસોતર વિશેષ કરીને વપરાય છે; કેમકે કાળું નસોતર અતિ સખ્ત અને ઝેરી છે. નસોતરના કટકા બબ્બે ઇંચના ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે. નસોતરનો બહારનો દેખાવ કરચળીવાળો ભુખરાં રંગનો છે. નસોતરનાં મૂળીઆંની અંદર નસ હોય છે તે કાઢી નાખી ઉપરની છાલનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. **ગુણ**—રેચક. દેશી વૈદકમાં રેચક દવાઓ નસોતરને સર્વોત્તમ ગણ્યું છે. નસોતરથી પાંચ સાત સારા દસ્ત આવે છે અને વખતે ઉલટી પણ થાય છે, જેથી પિત્ત પણ નીકળી જાય છે. લોકો નસોતરની ફાકી ગરમ પાણી સાથે કે ગોળ સાથે લે છે, પણ તેથી ચૂંક આવે છે. તે સુંઠ તથા સીંધાલુણ કે સંચળની સાથે લેવી જોઇએ. **બનાવટ**—ત્રિવૃતાદિચૂર્ણ (નં. ૬૮૨).

૨૬૪. **નાગકેશર**—સં. **नागकेसर;** અં. Cobra's Saffron; લા. Mesua ferrea. પુન્નાગ નામનાં વૃક્ષોની પુષ્પ કળીઓ એ નાગકેશર છે. નાગકેશરના દાણા ચણકબાબ જેવા પણ તેનાથી જરા મોટા અને રતાશ પડતા ધોય છે. તેમાં એક પ્રકારની ખુશબો હોય છે. **ગુણ**—શીતળ, ગ્રાહી અને દીપન પાચન છે. તેનું ચૂર્ણ માખણ તથા સાકર સાથે ખાવાથી મસાનું લોહી તથા સ્ત્રીઓનું પ્રદરનું લોહી બંધ પડે છે. તેનાથી દાહ, તૃષા તથા ઉલટી પણ બંધ પડે છે.

૨૬૫. **નાગરમોથ-મોથ**—સં. **नागर मुस्ता; मुस्ता;** લા. (મોથ) Cyperus Rotundus. (નાગરમોથ) Cyperus Pertenuis એક જાતનું સોટીદાર ઘાસ જેને ચીયો કહે છે અને જે પાણીવાળી કે ભેજવાળી જમીનમાં ઉગે છે તેનાં મૂળીઆંને મોથ કે નાગરમોથ કહે છે. જે ગોળ ગોળ ગાંઠો થાય છે તેને મોથ કહે છે અને લાંબાં મૂળીઆં થાય છે તે નાગરમોથ સમજવી. મોથની ઘણી જાતો છે. મોથનો વર્ણ કાળો અને ઉપર રેસા જેવાં મૂળીઆં હોય છે. મોથ કાપવાથી અંદર ધોળી લાગે છે અને નાગરમોથ અંદરથી લાલ હોય છે. **ગુણ**—ચરક કહે છે કે નાગરમોથ લેખનીય (દોષને ઉખેડી કાઢનારી), ક્ષુધા લગાડનાર, પાચક, કંડુ (ચેળ) નાશક, સ્તન્ય એટલે ધાવણ વધારનાર અને તૃષાને મટાડનાર છે. સુશ્રુત કહે છે કે તે સ્તન્ય (ધાવણ વધારનાર), શોધક, દોષને પકાવનાર અને આમાતિસારને શમવનાર છે. યુનાની હકીમો તેને લેખન, પરસેવો લાવનાર અને મૂત્રદોષનાશક ગણે છે. વજને બદલે નાગરમોથનો ઉપયોગ થઇ શકે. તે ઉષ્ણ, સ્વેદલ તથા ગ્રાહી પણ છે. હોજરી તથા આંતરડાંના વરમને મટાડે છે અને મરડા તથા ઝાડાના પ્રવાહને રોકી દે છે. તે ઉષ્ણ, સ્વેદલ અને કફઘ્ન પણ છે તેથી કફજ્વરમાં અપાય છે. અનુકિતાર તાવમાં આપવાથી પરસેવો વળે છે, તાવ નરમ પડે છે, તથા તરસ અને ઉલટી પણ દબાવે છે. **બનાવટ**—૧. મુસ્તાદિક્વાથ (નં. ૬૨૩–૬૨૪). ૨. ઘનાદિચૂર્ણ (નં. ૬૭૨).

૨૭૦. નેપાળો–નેપાળી. સં. **बृहद्‌दंती, लघुदंती**; લા.-Croton Tiglium, નેપાળો; Baliospermum Montanum. દંતી **નેપાળાનાં બી** (જમાલ ગોટા) સં. **जयपाल** અં. Croton seeds. **દંતી** છોડવો છે અને **નેપાળો** ઝાડ છે. દાંતી અથવા દંતીનાં ઝાડ સર્વત્ર ઉગે છે; પણ તેને માટે ઘણી ગેરસમજુતી ચાલે છે. કેટલાક નેપાળો અને દંતી એ બે જુદાંજ વૃક્ષ ગણે છે, કેટલાક એકજ ગણે છે. દંતી એ ઝાડનું નામ અને નેપાળો અથવા જમાલગોટા એ તેનાં ફળ (બી)નું નામ હોય એમ જણાય છે, આ ઝાડનાં મૂળ તે દંતીમૂળ કે દાંતીમૂળ એવા નામથી ઓળખાય છે. ગાંધી લોકોને ત્યાં મૂળ મળતાં નથી, પણ નેપાળાનાં બી મળે છે. દંતીની નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. સંસ્કૃતમાં 'બૃહદ્દંતી' અને 'લઘુદંતી' એવા નામથી તેનું વર્ણન કરેલું છે. ગુજરાતમાં એજ બે જાતનો નેપાળો (મોટી દંતી) અને નેપાલી (લઘુ દંતી) કહે છે. મોટી દંતીને રતનજોત પણ કહે છે. નેપાળાનાં પાન એરંડાના પાન જેવાં છે અને નેપાળીનાં પાન પણ ઉંબરાના પાન જેવાં છે. નાની મોટી જાત પ્રમાણે ફળ પણ નાનાં મોટાં થાય છે. નેપાળાનાં મૂળ (દંતીમૂળ) રેચક છે, પણ જમાલગોટા સખ્ત વિરેચક છે. કેટલાક કહે છે કે દંતી અને નેપાળો એ બન્ને એકજ જાતનાં પણ જુદાં વૃક્ષ છે અને એક બીજાની અવેજીમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આમાં ખરી વાત શું છે, તેનો નિર્ણય અમે હજી કરી શક્યા નથી. ગુણ—દંતીમૂળ રેચક. નેપાળાનાં બી તીવ્ર રેચક, તથા વિષારિ એટલે ઝેરી પણ છે. દેશી વૈદ્યો તેનું શોધન કરીને રેચના ઉપયોગમાં લે છે, પણ શોધનક્રિયાની અપૂર્ણતાને લીધે નેપાળાનો રેચ ઘણીવાર લાભ કરતાં હાંનિ કરી નાંખે છે. અને અતિ દાહ કરે છે. ડૉક્ટરો તેનું તેલ (Croton oil) વાપરે છે. તેલ જલદ વિરેચક છે, તેનાં બે ચાર ટીપાં સખ્ત રેચ કરે છે. નેપાળાનાં બીનો કે તેની કોઇ પણ બીજી બનાવટનો કે નેપાળાના તેલનો રેચ બહુ સખ્ત લાગે તો તે વાળવા માટે દુધ, ઘી તથા સાકર મેળવીને ચાટવાં; અથવા નારંગી કે લીંબુનું શરબત પીવું. વૃદ્ધ તથા દુર્બળને નેપાળાનો રેચ આપવો નહિ. અતિ રેચ લાગી જવાથી તરત બંધ થતો નથી તો આંતરડામાં છિદ્રો પડે છે, લોહી પડે છે, મરડો થઇ જાય છે. અને કેટલીક વાર મૃત્યુ પણ થઇ જાય છે. સખ્ત કબજામાં નેપાળો અપાય છે. દાંતીમૂળ ઝાડાના સખ્ત કબજામાં અને સોજો, જળંદર, આફરો, કાળજાની તથા બરલની ગાંઠનાં જીર્ણ દરદોમાં રેચક ગુણ માટે કેટલીક દવાઓમાં પડે છે. બનાવટ—૧. ઇચ્છાભેદીરસ (નં. ૪૭૯). ૨. દંતીહરિતકી (નં. ૮૦૧).

૨૭૧. પટોળ (કડવી)—સં. **पटोल**; લા. Trihosanthis cucumerina તેને આંખફુટામણાં પણ કહે છે. મરાઠીમાં તેને 'કડુપડવળ' કહે છે. ગુજરાતમાં તેને કડવાં પરવળ અથવા પટોળી પણ કહે છે. તેની બે જાત છે. કડવી તથા મીઠી. મીઠી પટોળમાં મીઠાં ફળ થાય છે અને કડવીમાં કડવાં ફળ થાય છે. તે ફળ ઘોલાં (ટીંટોળાં) જેવાં થાય છે. પાકે છે ત્યારે લાલ હીંગળોક જેવાં થાય છે. તેના વેલા ચોમાસામાં વાડો ઉપર થાય છે. તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે અને ઝીણા દોરાથી બનેલાં હોય એવાં દેખાય છે. ગુણ-રેચક, શોધક તથા જ્વરઘ્ન. તે પાચન કરે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. પિત્ત, કફ, લોહીવિકાર, તાવ, દાહ, કૃમિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, શીળીનો દોષ, તૃષ્ણા વગેરેને મટાડે છે. તેના મૂળમાં રેચક ગુણ છે. પાન ગરમીને મટાડે છે અને ફળ ત્રિદોષહર છે. તે અનેક ઉકાળામાં પડે છે. **બનાવટ—** પટોલાદિ ક્વાથ (નં. ૬૦૦ થી ૬૦૫.)

૨૭૨. પાખંડભેદ—સં. **पाषाणभेद**; અં. Borage લા. Coleus aromati-

ઢાંક. આ ગુલ્મીના વર્ગની સુગંધિત વનસ્પતિ છે. તે મલબારના જંગલમાં ઘણી થઈ આવે છે. તેનાં મૂળ પથ્થરને ફોડીને જમીનમાં જવા દઈ તેથી તેનું નામ પાષાણભેદી પાડ્યું હશે એમ. મરા-ઠીમાં તેને પાખાણભેદ કહે છે. બજારમાં તેના ફોડ ઉપરના કકડા વેચાય છે. તેનો રંગ તથા આકાર ગોરખમુંડીને મળતો ખુલાસો હોય છે. આ વનસ્પતિ પાષાણભેદ સિવાય એક બીજા પાષાણ-ભેદ પણ થાય છે. આ ઉપરથી ભૂલ ન થાય માટે મોટી પાષાણભેદ અને છોટી પાષાણભેદ એવાં બે નામ ઓળખાવા ઠીક એમ જણાય છે. ગુણ—મધુર છે. મૂત્ર લાવનારી ને પ્રમેહ, કનક અને પેશાબની બળતરામાં એકલો અથવા કેટલાક કવાથમાં વપરાય છે. બનાવટ—પાષાણભેદાદિચૂર્ણ (નં. ૧૫૧).

૨૭૩. પાજુકંદો—સં. વનપલાંડુ; લા. Urgenia Indica. પાજુકંદને કેટ-લાક જંગલી પ્યાજ કહે છે, કેમકે તે પ્યાજ એટલે ડુંગળીના જેવો પીળો કંદ થાય છે. તેના કંદોના જેવા કકડા થાય છે. ગુણ—થોડા પ્રમાણમાં કફઘ્ન; મૂત્રલ; મોટા પ્રમાણમાં વામક છે; અતિશય મોટી માત્રામાં વિષ થાય છે. હૃદયાદિની નાડીઓને જોર આપીને કફને બહાર કાઢે છે. જલોદર રેચક પણ છે, મસાને કાઢીને ઉપરી પાડે છે. મારવા માટે આપી શકાય. પાજુકંદ જલંધર પણ છે અને વિષમજ્વર તથા ટાઢીઆ તાવમાં આપવાથી તાવની ટાઢ અટકી જાય છે. પાજુકંદ શ્વાસ ઉપર ઘણો ફાયદો કરે છે, એવું કહેવાય છે. ૨ થી ૪ વાલ પ્રમાણમાં ગોળ સાથે આપવાથી કૃમિ મરે છે અને વધારે ખવાય તો ફેર તથા મૂર્છા થાય છે, કેમકે તેમાં વિષ છે. એલોપથીમાં 'ટિંક્ચર સીલા' બને છે તે પણ કંઈક આ પાજુકંદામાંથી બને છે.

૨૭૪. પાતાળગરૂડી—સં. पातालगरुडी; લા. Cocculus villiosus. કાઠી-આવાડમાં તેને વેરડી કહે છે અને ગુજરાતમાં તેને વેર કહે છે; મરાઠીમાં વૂસપાડ અને હિંદુસ્તાનમાં ફિરેટા કહે છે. વળી તે વાસનવેલ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. વેલના વેલા ઘણા મોટા થાય છે અને તેના તાંતણા ઘણા મજબુત હોય છે તેથી તેને ગુડલતા કહેલ છે. તેમાં ઝીણાં ને ગુમખાભેર ફળ થાય છે અને પાકે છે ત્યારે કાળાં થાય છે. વાસનવેલના પાનનો રસ પાણીમાં નાંખવાથી પાણી જામી જાય છે. ગુણ—શીતળ. તેનો લુઆબ સાકર મેળવી પીવાથી ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બળતરા, તથા વગેરે ગરમીના વિકારો મટે છે. તેનાં મૂળ કડવાં છે; તે વાટીને પીવાથી વિષ તથા તેના વિકારો મટે છે.

૨૭૫. પારસપીંપળો—સં. पारिश; અં. Hibicus; લા. Thespesia po-pulnea. આ પીંપળાની જાતનું મોટું વૃક્ષ છે. પાન મોટાં ઘેરા લીલા રંગનાં, ફૂલ ભીંડાના ફૂલ જેવાં ટોકરી આકારનાં પીળાં તથા રાતાં અને ફળ ગોળ જીંડવા જેવાં થાય છે; તેથી તે ભીંડાના 'માલ્વેસી' વર્ગમાં ગણેલ છે, દવા તરીકે તેનો ઉપયોગ બહુ થોડો થાય છે. 'પંચવલ્કલ'માં પારસ પીંપળાની છાલ પડે છે. પારસપીંપળાનાં જીંડવાં ખાટાં, તુરાં અને મધુરાં છે. કફ કરે છે, પણ પુષ્ટિકારક ગણાય છે.

૨૭૬. પીતપાપડો—સં. पर्पट; જુવો ખડસલીઓ નં. ૧૫૮ તથા ખાખરો નં. ૨૦૦.

૨૭૭. પીપર—સં. पिप्पली; અં. Long pepper; લા. Piper longum. પીપરના વેલા થાય છે. તેનાં પાન નાગરવેલના પાન જેવાં પણ કાંઈક નાનાં ગોળ થાય છે. તેમાં ફળ આવે છે તે પીપર છે: હિંદુસ્તાનમાંતેની નીપજ આસામ તથા બંગાળમાં તેમ

જ દક્ષિણમાં પણ થાય છે. પીપર જાણીતી વસ્તુ હોવાથી તેના વર્ણનની જરૂર નથી. તેનો આકાર ઉંદરની લીંડી જેવો હોવાથી તેને 'લીંડીપીપર' પણ કહે છે. પીપરની ત્રણ જાતો કહેલી છે, તેમાંથી માગધી એટલે બંગાળી પીપર વધારે ગુણકારી છે. ખાંડવાથી તેનું ચૂર્ણ લીલા રંગનું થાય છે. બીજી જાત જાડી ને લાંબી થાય છે, જેને પીપળા પણ કહે છે, તેનું ચૂર્ણ રંગે સફેદીપર અને સ્વાદે અતિ તીક્ષ્ણ હોય છે, તે સોંઘી મળે છે. ત્રીજી જાત છેક નાની આવે છે તે આફ્રિકામાંથી આવે છે. આફ્રિકાના સુવાલ પ્રાંતમાંથીજ આવે છે માટે તેને સુવાલી પીપર કહે છે. આ પીપર છેક હલકી છે. ખારી પીપર આવે છે તે આ જાતની છે અને તેને મીઠું ચડાવેલું હોય છે. ગુણ—ઉષ્ણ દીપન, પાચન, વાતહર. પીપર અગ્નિમાંદ્ય તથા કફવાતને દૂર કરે છે. દમ, ખાંસી, કફ, તાવ તેમજ ગુલ્મ, હરસ, બરલ વગેરે દરદોમાં પણ અપાય છે. તે લાંબા વખત સુધી ખાવી જારી રાખવી નહિ, એવી પ્રાચીન વૈદ્યોની ભલામણ છે. ૧. પીપરની ભૂખ બમણા ગોળમાં લેવાથી શ્વાસ, ખાંસી, અરૂચિ અને જીર્ણજ્વર મટે છે. ૨. મેદ, કફ, શ્વાસ, પાંડુ તથા પ્લીહ રોગમાં મધમાં ચાટવી. ૩ ધાવણ વધારવા માટે ગરમ દૂધમાં પીવો. ૪. પીપર તથા હરડેની ફાકી ગરમ પાણીમાં આપવાથી આમાતિસારનું શૂળ બેસે છે. ૫. હેડકીમાં પીપર તથા મોરપીંછાની રાખ મધમાં ચટાય છે. ૬. રતાંધળાપણા ઉપર પીપર ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું અને અગથીઆના પાનનું શાક ખાધાં કરવું. ૭ ઉદરના રોગોમાં પીપરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા કેટલાક દિવસ પીવું. ૮ ગુલ્મમાં પીપર અને જવખાર મધ તથા આદુના રસમાં ચાટવાં અને કફમાં પીપરનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધમાં ચાટવું. ૯. હૃદ્‌રોગ. ઉધરસ, ક્ષય તથા તાવમાં ગાયનું દૂધ અઢી શેર ધીમા તાપથી ઉકાળી અરધું દૂધ બાકી રહે ત્યારે ઠંડું પાડી તેમાં બબ્બે તોલા ઘી, મધ, સાકર નાંખવાં અને ૧ તોલો પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી તે દુધ પીવું, અથવા દુધ તથા પીપર શક્તિ પ્રમાણે લેવાં. ૧૦. બાળકને પારૂગલો લાગે અથવા ગર્ભિણી મા બાળકને ધવરાવે તેથી ખાંસી, ઉલટી, અરૂચિ, સાથે બાળક ગળતું જાય અને પેટ મોટું થાય તો પીપરની ભુકી અડદના દાણાના વજન જેટલી મધમાં ચટાડવી. ૧૧. પરિણામશૂળમાં પીપરનુ ચૂર્ણ તોલા ૪, ગોળ તોલા ૧૬, ગાયનું ઘી તોલા ૬૪ અને દુધ તોલા ૨૫૬ સર્વનો પાક કરી તેમાંથી રોજ સવારમાં ૪ તોલા ખાવું. ૧૨. વિષમજ્વર, હૃદયનો રોગ, ઉધરસ, દમ, ક્ષયવાળી સ્થિતિમાં મધ, ઘી, દુધ, સાકર, તથા પીપર સમભાગે મેળવી ચાટવાં. ૧૩. ધાતુક્ષય. ધાતુગતજ્વર, ઉધરસ, દમ તથા મંદાગ્નિવાળી સ્થિતિમાં મધ તોલો ૧, ઘી તોલા ૨, પીપર તોલા ૪, સાકર તોલા ૮ દુધ તોલા ૩૨ અને ચાતુર્જાત (નં. ૪૨૨) તોલા ૧૬, એ પ્રમાણમાં મેળવી તેમાંથી અકેક બબ્બે રૂપીઆ ભારનો લાડુ ખાવો. ૧૩. અજીર્ણ અને અરૂચિમાં પીપરને લીંબુના રસમાં તથા સીંધાલુણમાં બે ચાર દિવસ ભીંજવીને પછી સુકવી રોજ બે ચાર પીપર ચાવી જવી. ૧૪. અપસ્માર (વાઇ) માં લીંબડાના રસમાં પીપરનું ચૂર્ણ ઉકાળીને નસ્ય દેવું

વર્દ્ધમાનપિપ્પલી—પીપરના સેવનના પ્રયોગો જેને "વર્દ્ધમાનપિપ્પલી" કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—(૧) દરરોજ ૩ લીંડીપીપર લઇ તેને દુધમાં ઉકાળી પછી લીંડીપીપર ચાવી દુધ પી જવું. બીજે દિવસ ૬ પીપર, ત્રીજે દિવસ ૯. એમ રોજ ત્રણ ત્રણ વધારવી. દસ દિવસ સુધી ચડતા ક્રમથી લઇ પાછી ત્રણ ત્રણ ઓછી કરીને લેવી. (૨) દરરોજ એક એક લીંડીપીપર વધારીને ઉપર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી વધારવી અને પાછી એક એક ઉતરતા ક્રમથી ઉતારી લેવી. એ રીતે પીપરની સંખ્યાનો વધારો કે ઘટાડો લેનારની પ્રકૃતિ તથા

શક્તિ પ્રમાણે કરી લેવાય. પીંપર લીધે દૂધ પણ પચાવવું જોઈએ. ગુણ—ઉષ્ણ, પંડુ, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય, ક્ષ. ખીલવ વગેરેમાં આ પ્રયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે. વિદ્વાન વૈદની સલાહથી આ પ્રયોગ કરવો અને તે પ્રયોગ કરતાં સુધી શારીરિક ભોગ સેવો ક્ષૈ પણ કામ ન કરવું નહિ. (આયુર્વેદ). બનાવટો—૧. પંચકોલ (નં. ૪૨૨). ૨. પિપ્પલીકાથ (નં. ૫૧૨). ૩. પિપ્પલીચૂર્ણ (નં. ૬૯૭). ૪. પિપ્પલ્યાદીચૂર્ણ (નં. ૬૫૮). ૫. પિપ્પલ્યાસવ (નં. ૭૮૯).

૨૮૮. પીંપર—સં. પીંપરી; લા. Ficus Tsiela. પીંપરનું ઝાડ વડ તથા પીંપળાની જાતનું ઘણું મોટું થાય છે અને તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્વાદે તુરી અને મધુરી છે. પીંપરની છાલ રોપણ તથા શીતળ ગુણવાળી તે ભાગોમાં તેનું પાણી મુખમાં પીવાના કામમાં આવે છે. પંચવલ્ક (નં. ૪૨૨) ની અંદર પીંપર આવે છે. પીંપરની કાચી પેપડી (ફળ) ઝાડાને બંધ કરે છે.

૨૮૯. પીપરીમૂળ—સં. पिप्पलीमूलम्; અં. Piper root; લા. Piper officinarum. લીંડીપીપરના ઝાડનાં મૂળ તે પીપરીમૂળ છે. તેના કકડા ગાંઠાગાંઠા હોવાથી તેને ગંઠોડા પણ કહે છે. ગુણ—ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રેચક, આહાર, અગ્નિમાંદ્ય કૃમિ, શ્વાસ, શ્વાસ વગેરે દરદોમાં ફાયદાકારી છે. ભૂખ માટે, પેટનો વાયુ દૂર કરવા માટે, પ્રસવ થયા પછીનો વાયુ (પ્રસૂતવાત) મટાડવા માટે તથા ગર્ભાશયનો શોધન કરવા માટે પીપરીમૂળ અપાય છે. જેને તાવ આવ્યો કે વાયુ જણાય છે કે લોકો પીપરીમૂળની રાબડી પીએ છે. વાયુના ઉપદ્રવથી જો નિદ્રા ન થઈ હોય તો પીપરીમૂળ ગોળમાં આપવાથી ભારી રાખવાથી વાયુ દૂર થઈ નિદ્રા આવવા લાગે છે. બનાવટ—મંથાદિક્વાથ (નં. ૫૬૮.)

૨૯૦. પીંપળો—સં. पिप्पलः; अश्वत्थ; અં. Poplar-leaved Figo tree. લા. Ficus Religiosa. પીંપળાનું ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. તે સર્વત્ર થાય છે અને હિંદુ લોકોમાં પૂજ્ય છે. તેના ગુંદને પીંપળાની લાખ કહે છે. ગુણ—શીતળ, પિત્તશામક, રક્તશોધક, યોનિદોષહર, વ્રણશોધક. ૧. રક્તપિત્ત-પીંપળાના પાનનો સ્વરસ ૧ ભાગ, શીરાબોલ ૬ ભાગ અને મધ બમણું એ પ્રમાણમાં આપવાથી છાતીમાંથી લોહી પડતું બંધ પડે છે. ૨. પ્રદર—પીંપળાની લાખ એક એક તોલો છાશમાં નાંખી થોડા દિવસ પીવી. ૩. દમ-ખાંસી-લાખનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં ચાટવું. ૪. ઉરઃક્ષત ક્ષય-પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘી નાંખી પીવું. ૫ દાઝેલી ચામડી ઉપર પીંપળાની સુકી છાલનું ચૂર્ણ પીસી વાટી લેપ કરવો. ૬. અફીણનું ઝેર-પીંપળાની છાલનો ઉકાળો પીવો. ૭. બાળકોનો મુખપાક-પીંપળાનાં તાજાં પાન તથા છાલ વાટી મધ મેળવી ચટાડવું. ૮. બાળકોનું બોબડાપણું-પીંપળાનાં પાકેલાં ફળ (પેપડી) ખાવાથી વાચા ચોખ્ખી થાય. ૯. ઉપદંશની ચાંદી-સુકી છાલની રાખ દાબ્યા કરવી. બનાવટ-પંચવલ્ક (નં. ૪૨૨).

૨૯૧. પીલુડી—काकमाची; અં. Nightshade; લા. Solanum Nigrum. મરાઠીમાં તેને કાવળી કહે છે અને હિંદીમાં મકોય કહે છે. તેનાં ઘોળાં ઝીણાં ફૂલ થાય છે. પાંદડાંના થડમાં ફળ થાય છે. તે ફળ ચણોઠી જેવડાં લુમખાબંધ થાય છે અને પાકે છે ત્યારે રાતાં ને મીઠાં થાય છે. ગુણ—શોથઘ્ન, કફઘ્ન. પીલુડી સ્વાદે કડવી છે. તે સોજા, જ્વર, કફ, તરસ, હેડકી તથા દમને મટાડે છે. તેના પાંદડાં સોજા ઉપર વાટીને ચોપડવામાં આવે છે.

૨૯૨. પોખરમૂળ—સં. पुष्करमूलः જુવો નં. ૧૪૫. ઉપલેટ, કુઠ અને પોખરમૂળ વિષે હજુ કાંઈ સમાધાન થયું નથી. પુષ્કરમૂળનાં વૃક્ષો કાશ્મીરમાં થાય છે એમ કહેવાય છે. આપણા બજારમાં તે મળતું નથી અને તે વૃક્ષની આ તરફ ઓળખાણ પણ

નથી; આજકાલ હિંદુસ્થાનના બાગોમાં અકલકરાને નામે તેના વર્ગની વનસ્પતિનો છોડવો વવાય છે, કેમકે તેમાં અકલકરા જેવી તીખાશ અને તમતમાટ હોય છે, તેને અંગ્રેજીમાં Para cress of Brazil કહે છે. તેનું લાટીન નામ Spilanthes oleracea છે, એટલે તેને અને પોખરમૂળને કાંઇ સંબંધ નથી. અકલકરો, કુલીંજન અને આ બાગોમાં વવાતો અકલકરાના સ્વાદવાળો છોડવો એ ત્રણેના સ્વાદ તમતમાટ અને ગુણમાં મળતાપણું હોવાથી એ બધો ગોટાળો થયો છે. પણ પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં તેના ઘણા ઉપયોગી ગુણો લખ્યા છે. આ વૃક્ષની ઓળખાણ છેક શી રીતે બંધ પડી તે સમજાતું નથી. જ્યારે તે મળવા ન લાગ્યું ત્યારે મધ્ય કાળનાં વૈદ્યોએ તેની અવેજીમાં તેના ગુણવાળું ઉપલેટ વાપરવાની ભલામણ કરી છે. ભાવપ્રકાશ પણ પોખરમૂળની અવેજીમાં ઉપલેટ (કઠ) વાપરવાની ભલામણ કરે છે. વૈદ્યરાજ રઘુનાથજી ઇંદ્રિજી પોતાના નિઘંટમાં જણાવે છે કે કુલિંજનને પુષ્કરમૂળ કહેતા હશે, કેમકે સ્વાદ તથા ગુણમાં તે બે મળતાં છે. પણ કુલિંજનનું છેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં નામ નથી, તેથી ત્યાં વિરોધ આવે છે; તેમ છતાં તે વૈદ્યરાજ જણાવે છે કે કુષ્ઠમાં પોખરમૂળના જેવા ગુણ નથી માટે કુલિંજન જ વાપરવું. આ પ્રમાણે મતભિન્નત્વ છે. ગુણ—ઉષ્ણ, વાતકફહર. તે ઘણાક વાથોમાં પડે છે.

૨૮૩. પોપૈયું—સં. **वातकुंभफल**; લા. Carica papaya. પોપૈયાનાં ઝાડ એ માથોડાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં લીલા ગનાં ફૂલ થાય છે. નાળીએરની પેઠે પાન નીચે બાઝે છે તેને પોપૈયાં કહે છે. પાનના ડાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. કાઠીઆવાડમાં તે ઝાડ-ચીભડાના નામથી ઓળખાય છે. તે પાકે છે ત્યારે ઘણાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. કાચાં પોપૈયાંનું શાક તથા અથાણું થાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ. કાચાં પોપૈયાં કાપવાથી અંદરથી જે દુધ અથવા ચીક નીકળી છે તે કૃમિઘ્ન છે, તેથી તે દાદર ખરજવામાં વપરાય છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક આમણ ઉપર ચોપડવાની ભલામણ કરે છે. પોપૈયાના ઝાડમાંથી સત્વ કાઢવામાં આવે છે તેને 'પપેન' કહે છે. આ 'પપેન' અંગ્રેજી દવા પેપસીનને બદલે વાપરી શકાય છે. પેપસીન ડુકર તથા વાછરડાના પેટમાંથી કાઢવામાં આવે છે. પોપૈયું બરલમાં ફાયદો કરે છે. ફળની પોટીસ બાંધવી તથા પાકાં એકલાં પોપૈયાં ખાવાં અને ભૂખ લાગે ત્યારે ફક્ત દુધ પીવું. પોપૈયાના કાચાં ફળનો રસ હરસ તથા આમણ ઉપર ચોપડવાથી મૂળ બળી જાય છે કે ખરી પડે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ઝાડો સાફ આવવા માટે પાકું પોપૈયું અપાય છે.

૨૮૪. ફુદીનો—સં. **पुदिन**; અં. Tallredment; લા. Mentha sylvestris. ફુદીના અથવા ફોદીનાના નાના છોડવા થાય છે. તે આપણા લોકોના ચટણી મશાલાની વસ્તુ હોવાથી જાણીતી છે, ફુદીનામાં એક પ્રકારની સુંદર વાસ આવે છે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ ચટણી બનાવવામાં થાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, તથા દીપન, પાચન. ફુદીનાના સર્વ ગુણ પેપરમીંટને મળતા છે. ફુદીનો તથા તુળશીનો ક્વાથ કરી પીવાથી રોઝીઓ તાવ જાય છે. ફુદીનાનો રસ તથા આદાનો રસ સીંધાલુણ નાંખીને પીવાથી પેટની ચૂંક દબાય છે. તેની ચટણી ખોરાકમાં રૂચિ આપે છે.

૨૮૫. બદામ—સં. **वाताद**; અં. Almond; લા. Amygdalus Communis. બદામ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ઝાડ મોટું થાય છે; પાન રાતાં ને નાનાં થાય છે. તેની કડવી અને મીઠી બે જાત છે. કડવી બદામ ઝેરી છે. ગુણ—મીઠી બદામ શીતળ તથા પૌષ્ટિક છે. તે વાતપિત્ત તથા કફ નબળે દોષમાં અપાય છે. મગજને તથા આંખને પુષ્ટિ આપે છે. બદામના મગજને

ગાયનાં તાજા ઘીમાં મુંઝવવાથી નાકનું છોડ તથા નાકનું લોહી બંધ પડે છે. બદામની ગરમાં બદામ તથા ઘી સાકરનો આપો કરીને ખાવાનો ચાલ છે. બદામમાંથી તેલ નીકળે છે તે પણ પૌષ્ટિક છે તથા દાઢના દેખાવ ખાવા અને છાતીને ગોળવાના કામમાં લેવાય છે. હાલમાં કૉડલિવર તેલ ઘણુંકરીને મળતું છે. એવીજ રીતે બદામ વગેરેનાં તેલ વાપરો કરે છે. કડી બદામનું તેલ પેશાબની પેટી (kidney)ની પથરીને પીગળાવે છે એમ કેટલાક હકીમો માને છે. ડૉ. એનાથી પણ એ ધાતુને પુષ્ટિ આપે છે. પણ તે પચવું ભારે છે માટે સંભાળથી વાપરવું, નહિ તો તેનાથી મરણ પણ થાય છે. બનાવટ—બદામપાક (નં. ૮૧૭).

૨૮૬. બજરદાણા—સં. બલા. અં. Heart leaved sida; Sida cordifolia. મરાઠીમાં તેને ચીકણા કહે છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં બલાચતુષ્ટય એટલે બલાની ચાર જાતો કહેલી છે. બલા[1], મહાબલા[2], અતિબલા[3], અને નાગબલા[4], આ ચારે એકજ વર્ગની વનસ્પતિ છે અને તેથી અંગ્રેજ વૈદકનિઘંટોએ પણ એકજ કુટુંબ (Sida) અને એકજ વર્ગ (Malvaceæ)ની વનસ્પતિ તરીકે તેનાં નામ રાખેલાં છે. આમાંની બલા અને મહાબલા એ બે જાતો આપણે અહીં મળી શકે છે પણ અતિબલા અને નાગબલા એ બે જાત નક્કીબંધ મળી નથી. તેથી તેને ઠેકાણે ખપાટ[5] (કાંસકી) અને ગંગેટી[6] ઔષધ તરીકે દાખલ થતાં જણાય છે, જેથી આપણે અહીં બલાની ચાર જાતમાં બલા (ખરેટી), મહાબલા, ખપાટ અને ગંગેટી એ ચારની ગણના થતી જોવામાં આવે છે, એમ રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીનો અભિપ્રાય છે; મતલબ કે, ખપાટ અને ગંગેટી એ બલા (Sida) ના કુટુંબની નથી. તોપણ તેનામાં ઔષધીય ગુણ બલાના જેવા હોવાથી તેને અતિબલા અને નાગબલાને ઠેકાણે દાખલ કરવામાં આવેલ છે. ગુણ—પૌષ્ટિક તથા મૂત્રલ. બજારમાં માત્ર બજરદાણા મળે છે અને તેથી દવામાં બલાને ઠેકાણે ઘણા વૈદો બજરદાણાનોજ ઉપયોગ કરે છે. બજરદાણા ધાતુપુષ્ટિના પાકમાં પડે છે. પાણીમાં પલાળવાથી ચીકણો લુઆબ થાય છે. તેમાં સાકર નાંખી પીવાથી ધાતુને પુષ્ટિ મળે છે. વળી તેથી પેશાબની છૂટ થઇ ગરમી હોય તે મટે છે. બજરદાણા કરતાં બલાની છાલમાં મૂત્રલ ગુણ વધારે છે. માત્રા—૧ તોલો.

૨૮૭. બાવચી—સં. વાકુચી. લા. Psoralia corylifolia. મરાઠીમાં તેને બાવચી કહે છે. બાવચીના છોડ આશરે બે હાથ ઉંચા થાય છે. તેમાં નાનાં કાળાં બી થાય છે, તે આવચીબાવચી કે બાવચીથી ઓળખાય છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે. ગુણ—શોધક; તેનો શોધક ગુણ ચામડીનાં દરદો ઉપર અસરકારક છે. તે ખાવાના તેમજ ઉપરથી લગાવવાના બન્ને ઉપયોગમાં આવે છે. કુષ્ઠપર બાવચીની સૌથી સારી અસર માલુમ પડે છે. બાવચી ઘણા દિવસ લાગવાથી અને ખાવાથી ફાયદો થાય છે. પ્રથમ ફુલ્લીઓ ફુટીને ચામડી ફુટી આવે છે અને પછી રંગ બદલવા માંડે છે. ફુલ્લીઓ ફુટે એટલે બાવચીનો લેપ બંધ કરવો અને હરતાલ તોલો ૦ાા, આમળાં તોલા ૨ અને બાવચીની તોલા ૮; તેનું બારીક ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો.

૨૮૮. બાવળ—સં. બબ્બુલ; અં. Acasia tree; લા. A. Arabica. બાવળનાં વૃક્ષ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ઔષધમાં તેની છાલ, પાન તથા ગુંદ વાપરવાનો ચાલ છે. ગુણ—ગ્રાહી,

---

૧. ડુંગરાઉ બલા—Sida cordifolia. ૨. ખેતરાઉ બલા—Sida rhomboidea; ૩. Sida rhombifolia. ૪. Sida alba. ૫. Abutilon Indicum. ૬. Grewia populifolia.

શીતળ, પૌષ્ટિક, અતિસારમાં બાવળની છાલનો રસ દહીં નાંખીને પીવો. આંખમાં ઝરતું હોય તો બાવળનાં કુણાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં મધનાં ટીપાં નાંખી અંજ મોંના પાકમાં બાવળ અને જાંબુડીના છાલના ઉકાળામાં ફટકડી નાંખી કોગળા કરવ તણખ તથા દાહ ઉપર બાવળનાં કુણાં પાન સવારસાંજ અકેક તોલો સાકર સાથે પુષ્ટિ માટે ઘઉંનો રવો અને બાવળનો ગુંદ ઘીમાં શેકી સાકરની ચાસણીથી પાક કરીને આંખ ઉઠી હોય તો બાવળનાં પાનની પોટીસ બાંધવી, તથા પાનનું ટીપું આંખમાં ધારાંને તેની છાલથી ધોવાં તથા તેની છાલ બાળીને તે રાખ દાબવી.

૨૮૯. બ્રાહ્મી—સં. ब्राह्मी; અં. Indian pennywort; લા. Hydrc Asiatica. બ્રાહ્મીને કેટલાક બ્રામી કે ભરમી નામથી ઓળખે છે. બ્રાહ્મીના છોડ ઘ અને ભોંસરતા થાય છે. તેનાં થડ ભોં ઉપર પથરાતાં ચાલે છે. તેનાં પાન આશરે પહોળાં અને બે ઇંચ લાંબાં થાય છે અને હેઠલી બાજુ ઉપર ઝીણાં રૂવાટાં હોય ભીની જમીનમાં થાય છે. ગુજરાતમાં વડોદરા તરફ થાય છે. કેટલાક વૈદ્યો તેને બ રકાની વાપરે છે. ગુણ—શોધક તથા પૌષ્ટિક, બ્રાહ્મી ચામડીના દોષોને સુધારે છે અ જને પુષ્ટિ આપે છે. બ્રાહ્મીનો ગુણ રૂધિરાભિસરણને સતેજ કરી જોર આપવાનો દંશની શરૂઆતમાં પણ તેની સારી અસર થાય છે. બ્રાહ્મીનાં પાનમાં એક જાતનુ તેલ રહેલું રહેલું છે, તેથી જો બ્રાહ્મીનાં પાંદડાં તડકે સુકવવામાં આવે તો તે તેલ ઉડી માટે બ્રાહ્મીને તાપમાં સુકવવી નહિ. બ્રાહ્મીનું ઘી બને છે તે ચામડીનાં દરદો ઉપ વાના કામમાં આવે છે; તેમજ ખાવાથી ભ્રમ, ઉન્માદ વગેરે મગજના વ્યાધિમાં પણ થાય છે. ઉન્માદની શાંત સ્થિતિમાં બ્રાહ્મીનું ઘી ફાયદો કરે છે. બ્રાહ્મીમાં મગજને પુ હુશિયારી આપવાનો ગુણ હોવાથી જો ઉન્માદની તોફાની અવસ્થામાં બ્રાહ્મી અપાય તે ઉલટું વધે છે. મનનું ઉદાસીપણું (melancholia) હોય છે તેમાં બ્રાહ્મી સારો કરે છે. મગજના દરદમાં બ્રાહ્મીનું ઘી, બ્રાહ્મીનો સ્વરસ અથવા બ્રાહ્મીનું ચૂર્ણ પણ છે. બ્રાહ્મીનો સ્વરસ, ભુરા કહોળાનો સ્વરસ, શંખાવલીનો સ્વરસ, વજનો સ્વરસ કરીને બુદ્ધિના ભ્રમમાં અપાય તો ફાયદો કરે છે. **બનાવટ—૧. બ્રાહ્મી સ્વરસ** (નં. **૨. સારસ્વતચૂર્ણ** (નં. ૭૨૭.) **૩. બ્રાહ્મીઘૃત** (નં. ૮૪૪).

૨૯૦. **બીજોરૂં** સં. **मातुलुंगः बीजपुर**; અં. Citron; લા. Citrus મરાઠીમાં તેને મહાળુંગ અને ફારસીમાં તુરંજ કહે છે. બાજોરૂં એ લીંબુનીજ જાત કરતાં બીજોરૂ બમણું ત્રમણું મોટું તથા લાંબુ હોય છે, તેની છાલ ઘણીજ જાડી અ ખડબાવાળી હોય છે. ગુણ—અમ્લ, પિત્તશામક, દીપન, રૂચિકર. અજીર્ણ માટે બીજો ઉત્તમ છે. અજીર્ણને માટે બનતાં ચૂર્ણો તથા ગોળીઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. તે આપરો, પેટચૂંક તથા બરોલમાં ફાયદો કરે છે. શૂળમાં બીજોરાનો રસ મધ તથા નાખીને આપવો. અરૂચિ—બીજોરાની કળીઓ મધ સાથે ચાટવી, હેડકીમાં બીજોરાને મધ તથા સંચળ નાખીને પીવો; ભ્રમ તથા પિત્તવિકારોમાં બીજોરાનો મુરબ્બો **બનાવટ—બીજોરાનો મુરબ્બો** (નં. ૮૨૭).

૨૯૧. **બીલી**—સં. बिल्व; અં. Bael; લા. Eagle Marmalose. મરાઠી

થાય છે. પરંતુ ગોળા અને એક સરખાં જ જુદાં જુદાં હોય છે. તેનું ફળ લીલાશ પડતા પીળા રંગનાં અને જાડી છાલવાળાં હોય છે. તેમાં મીઠાં જાતનાં ફળ થાય છે. કાચાં ફળનું શાક, મુરબ્બો તથા ચૂરણો થાય છે. તેના મૂળ દશમૂળમાં વપરાય છે. બીલીનાં કાચાં ફળ નાની છે. તેનો ગુણ મુરબ્બો ઝાડો બંધ કરવા માટે અપાય છે. પાકાં ફળ રેચક છે. અતિસાર ઝાડા થતા હોય ત્યારે બીલીનો મુરબ્બો દેવાય છે તે દસ્ત બંધ કરે છે. કોઈને કે જેને તાવમાં ઝાડાને તૈયાર કરેલો હોય છે. બીજો જૂના અતિસારમાં ઉપયોગી છે. પાકાં ફળ શીતળ છે. તેથી તેનો શરબત પણ બને છે. ૧. અતિસાર—બીલીનો ગરમ ગોળ દહીંમાં આપવો. ૨. મધુપ્રમેહ—બીલીના પાનનો રસ મધ એ ૧. ભાર મરી નાખીને પીવો. ૩. આમવાતજ્વર—કાચું સૂકવેલ બીલાં, સૂંઠ તથા વરીયાળીનો કવાથ પીવો. ૪. નવો અતિસાર—કાચાં બીલાં તથા આમળાની ગોટલીનો ઉકાળો, સાકર તથા મધ નાખીને પીવો. ૫ કોલેરાના ઝાડામાં બીલાને ગોળને ચુરો કરીને તે ચુરો તથા ગોળ ગરમ પાણીમાં નાખી પીવો. ૬ વિષમજ્વર ઉપર બીલીનાં પાનને ગોળમાં વાટી ગોળી કરી ખાવી. ૭. હરસ તથા કેસરીવાના તાવ ઉપર બીલીના તથા તુળસીના પાનની આ રીતે પીવો. ૮. ગર્ભિણીની ઉલટીમાં સૂકવેલા કાચાં બીલાં તથા સૂંઠનો ઉકાળો સાકર નાખીને પીવો. ૯. ત્રણ દોષની ઉલટી—બીલીની છાલનો ઉકાળો મધ નાખીને આપવો ૧૦. જ્વર ઉપર બીલીના મૂળનો દૂધમાં કવાથ કરી પીવો. ૧૧. હિચકીમાં બીલી, સૂંઠ તથા સાકરનો ઉકાળો પીવો. ૧૨. બહેરાપણું—બીલી ગોમૂત્રમાં વાટી તેમાં તેલ નાખી કકડાવીને તે તેલ હેલ કાનમાં નાંખવું. ૧. બનાવટ—બિલ્વાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૦૦), બીલીનો મુરબ્બો (નં, ૮૨૮).

૨૯૨. બેહેડાં—સં. બિભીતક; અં. Beleric Marobalon; લા. Terminalia belerica. બહેડાંનાં ઝાડ ઘણું ઉંચાં તથા મોટાં થાય છે. તેનાં પાન વડના પાનને મળતાં અને ફળ ઝુમખામાં આવે છે. તેનું ફળ સોપારી જેવડું ગોળ હોય છે. ફળ સુકાયા પછી તેનો રંગ પીળાશ મારતો તપખીરીઓ થાય છે. પણ ભાંગવાથી અંદર પીળો રંગ માલમ પડે છે; ફળની અંદર ઠળીઓ તથા મીંજ ખીજ હોય છે. તેની છાલ રંગવાના તેમજ રંગવાના કામમાં વપરાય છે. ગુણ—સ્વાદે તુરા તથા મધુર; તેથી કફપિત્તનાશક છે. છાલ પુટપાક રીતે બનાવીને મોંમાં રાખવાથી ખાંસી તથા સ્વરભંગ મટે છે; છાલ ઘીમાં તળીને પણ મોંમાં રખાય છે. બહેડાં આંખનું તેજ તથા વાળ વધારે છે; તથા કાનના, નાકના અને ગળાના રોગ પણ મટાડે છે. બહેડાંનું બી ઘસીને આંખમાં અંજન કરવાથી ફુલું મટે છે, બનાવટ—૧. કાસકંડનાવલેહ (નં. ૭૫૪), ૨. બિભીતકપુટપાક (નં. ૫૩૭).

૨૯૩. ભાંગ—સં. भंगा, विजया; અં. Indian hemp; લા. Cannabis Sativa. ભાંગના છોડ સુમારે ૩-૪ હાથ ઉંચા થાય છે. ગાંજો (Hemp) અને ભાંગ એ બન્ને એક જ જાતની વનસ્પતિની પેદાશ છે. તેનાં પાન લાંબાં અણીદાર અને કરવત જેવા આકારવાળા હોય છે. તેમાં લીલા ફૂલના ગુચ્છા થાય છે. તેનાં ફળ મધુર ... હોવાથી દાણા જેવાં મળમળી ... થાય છે. તેની બે જાત છે. નર અને માદા. નાર... તિના છોડમાંથી પાંદડાં લેવામાં આવે છે તે ભાંગ છે. ગાંજો એ ... ના છોડની ... ડુંખળીઓ તથા પાનના ડુચા છે. વળી તેના છોડમાંથી લીલા ... રંગનો ... રસનો રાળ જેવો ભુકો નીકળે છે તેને ચરસ કહે છે. આ સિવાય ...

અને ભુરકી નામની બનાવટો થાય છે ને તે બજારમાં વેચાય છે. ઔષધના કામમાં ભાંગ તથા બી વપરાય છે. ગુણ—ચરક સુશ્રુતના સમયમાં ભાંગનો દવા તરીકે ઉપયોગ થયેલો જણાતો નથી. આશરે એક હજાર વર્ષ ઉપર રાજનિઘંટકાર નરહરિ પંડિતે તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં તેને **विजया कटु कषायोष्णा तिक्ता वातकफापहा। संग्राहि वाक्प्रदा बल्या मेधाकृद्दीपनीपरी ॥** એટલે કટુ, કષાય, ઉષ્ણ, તિક્ત, વાત કફઘ્ન. ગ્રાહી, વાક્પ્રદા એટલે વાણીની છૂટ કરનાર, બળવર્ધક, મેધા એટલે બુદ્ધિ વધારનાર અને પરમ દીપન છે. હાલના ડાક્ટરો તેને સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, નિદ્રા લાવનાર તથા પીડાશામક કહે છે. ભાંગ માદક છે અને વધારે લેવાય તો એક પ્રકારનો નિશો ચડીને માણસ પાગલ (ગાંડો) બની જાય છે. તેનાં ફુલમાંથી નીકળનારૂં સત્વ (resin–ચરસ) સ્નાયુઓને જડ બનાવે છે, આ ગુણને લીધે આક્ષેપ (ખેંચતાણ) વાળા ધનુર્વા વગેરે દરદોમાં સ્નાયુઓના વધી પડેલા વ્યાપારને મંદ કરવા માટે ભાંગને તમાકુ સાથે હુકામાં પીવા આપવાની કેટલાક ડાક્ટરો ભલામણ કરે છે. ડૉ. કાસ્ટગર તેમજ ડીમક કહે છે કે તેમણે આવા ઘણાક કેસોમાં ભાંગ વાપરેલ છે. તે કહે છે કે ૭ રતી ભાંગ તમાકુ સાથે મેળવી હુક્કામાં તેણે દરદીઓને વારંવાર પાઇ હતી અને તેથી ધીમે ધીમે સ્નાયુઓની ગતિ મંદ પડી ધનુર્વા દબાતો હતો. ભાંગમાં આ ગુણ અફીણના જેવોજ છે. વળી તે અફીણની પેઠે કામોદ્દીપક તરીકે કેટલાક પાકમાં, માજમમાં તથા યાકુતિઓમાં વપરાય છે. યુનાની વૈદકમાં પ્રમેહ તથા અંત્રવૃદ્ધિ માટે તેનો ઉપયોગ બતાવેલ છે. ભાંગને દુધમાં વાટી હરસના મસા ઉપર લગાવવાથી આરામ થાય છે. શેકેલ ભાંગની ભુકી ખાવાથી સંગ્રહણી, અતિસાર તથા મંદાગ્નિ મટે છે. ભાંગનો આખો છોડ વાટીને તાજા જખમ ઉપર બાંધવાની કેટલાક ભલામણ કરે છે; નિદ્રા લાવવા માટે રાત્રે શેકેલી ભાંગ આપવી; ચોથીયા તાવના અટકાવ માટે શેકેલી ભાંગ ગોળમાં મેળવી ચણીબોર જેવડી ગોળી ટાઢ પહેલાં આપવી. ભાંગના કેફી તથા ઝેરી ગુણ માટે વિશેષ વર્ણન વિષે વિષ પ્રકરણમાં જુવો. માત્રા—ભાંગનો શેકેલો ભુકો ૧ થી ૨ વાલ.

૨૯૪ ભાંગરો—સં. **भृंगराज**; અં. Traling eclipta; લા. Eclipta prostrata. મરાઠીમાં તેને માકા કહે છે. ભાંગરાના છોડ જમીન સરસા એકાદ વેંત ઉંચા ફેલાયેલા હોય છે. તે હમેશાં ભીની જમીનમાં ઉગે છે. તેની ત્રણ જાત છે. ફૂલના રંગ પ્રમાણે ધોળો, પીળો, તથા કાળો ભાંગરો કહેવાય છે. કાળા ભાંગરાના મૂળ, ડાળીઓ ને પાન પણ કાળાશ પડતા રંગનાં હોય છે. ભાંગરો વાટીને રસ કાઢીએ તે કાળો પડી જાય છે. તેના આ ગુણને લીધે તે વાળ રંગવાના કલેફ તથા તેલોમાં પડે છે. ગુણ—ઉષ્ણ, કફઘ્ન, વાતહર, કૃમિઘ્ન તથા રસાયન. ભાંગરો સ્વાદે કડવો છે. તે કફ, વા, દમ, ઉધરસ, સોજા, પાંડુ, કોઢ, આંખના–માથાના તથા છાતીના રોગ, વધરાવળ, ચેળ, વગેરે રોગને મટાડે છે. વળી તે વિષને હણે છે. બકાર લગાવવાના કામમાં ભાંગરાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ૧. ગરમીનાં ચાંદુ ભાંગરાના રસથી ધોવાં. ૨. ગળાની ઉપરના સર્વ વિકારો એટલે આંખ, નાક, કાન, દાંત તથા મસ્તકના દુખાવામાં ભાંગરાનો રસ સૂર્યના તાપમાં તપાવી નાકમાં ટીપાં નાખવાં. ૩. પારો ફુટી નીકળે તો ભાંગરાનો રસ તથા અગથીયાનો રસ સુરોખાર નાખીને છાશ સાથે પીવો, તેથી પારો પેશાબ રસ્તે ઝરી જાય. બનાવટ—૧. ભૃંગરાજ સ્વરસ (નં. ૫૨૮), ષડ્બિંદુતેલ (નં. ૬૬૨).

૨૯૫. ભારંગી—સં. भार्गी; લા. Clerodendron Serratum. ભારંગીનાં વૃક્ષ ઘણાં મોટાં અને સુંદર થાય છે. તેના ઉપર ભમરા બહુ ફરે છે. તેનાં ફુલ પીળાં અને કંઈ આસમાની રંગનાં થાય છે. તેનાં પાન મહુડાનાં પાન જેવાં થાય છે. દવામાં તેનાં મૂળ વપરાય છે. તે ભારંગમૂળ કહેવાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, રૂક્ષ, દીપન પાચન, જ્વરઘ્ન, કફજ્વરમાં ભારંગી વધારે ફાયદો કરે છે, તેનાથી કફ, તંદ્રા, વગેરે દૂર થાય છે. તેના આ ગુણને લીધે તે ઘણાક ક્વાથમાં પડે છે. બનાવટ—ભાર્ંગ્યાદિક્વાથ (નં. ૬૨૦).

૨૯૬. ભીલામાં—સં. भल्लातक; લા. Semicarpus Anacardium. મરાઠીમાં તેને 'બિબવા' કે 'બીલવા' કહે છે. બીલામાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે તેમાં કાજુ જેવાં ઝુંડવાં થાય છે. તેનું બી એજ બીલામાં—ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, પાચન. બીલામાની અંદરથી જે તેલ જેવો કાળો ચીક નીકળે છે તે ચામડીને લાગે છે તો બળતરા થાય છે, ને ફુટી આવે છે. ખાવાથી પણ ઘણાને બીલામાં ફુટી નીકળે છે. બીલામાંમાં કેટલાક ઘણા સરસ ગુણો છે, પણ તે કેટલાકની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ પડીને ફુટી નીકળે છે તે તેમાં મોટો દોષ છે, અને તેથી તેનો સારા વૈદ્યો થોડો અને બહુ સંભાળપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે. અનુભવથી એમ જણાયું છે કે ગરમ પ્રકૃતિવાળાને તે વધારે ગરમ પડી જાય છે; પણ બીલામાં ફુટયા પછી ફાયદો થયાના દાખલા પણ બન્યા છે. બીલામાં ફુટે એટલે ચામડી ઉપર ચેળ આવે અને ઝીણી ઝીણી ખરૂડીઓ ફુટી નીકળે; કેટલાકને ગરમીનાં ચુમડાં જેવી લાલ ચાઠીઓ પણ ઉપડી આવે છે, તથા બળતરા ઉઠે છે. બીલામાં ફુટે છે ત્યારે ઠંડા ઉપચારથી શાંતિ થાય છે. ટોપરૂં તથા ટોપરાનું અને તલનું તેલ એ તેનું મુખ્ય વારણ છે. ટોપરૂં ખાવું અને તેલ શરીરે ચોળવું તેથી શાંતિ થાય છે. તેમજ લાલ ચાઠી કે સોજા ઉપર દશાંગલેપ કે એવોજ બીજો ઠંડો લેપ મારવાથી શાંતિ થાય છે. બીલામાં અથવા બીલામાવાળી દવા ખાનારે તડકામાં ફરવું નહિ, તાપ પાસે બેસવું નહિ, ગરમ પાણીથી ન્હાવું નહિ, તથા ગરમ ખોરાક ખાવો નહિ. આટલી સાવચેતી રહે તો બીલામું ઉડવાનો થોડો સંભવ. બીલામાંની હરસના રોગમાં સારી અસર માલમ પડેલી છે. જુના સંધિવા વગેરે વાત વ્યાધિમાં પણ બીલામું ફાયદો કરે છે. સાંધા ઉપર બીલામું મારવાથી સાંધાનો દુખાવો શાંત પડે છે, પણ બીલામું દંભક હોવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. વાતોદરમાં તેમજ જલોદરમાં પણ બીલામાંનો સારો ગુણ જણાયો છે. જે સુવારોગમાં તાવ ન હોય તેવા જીર્ણ સુવારોગમાં પણ બીલામાંનો સારો ગુણ અનુભવમાં આવ્યો છે. ખાવામાં બીલામાં એકલાં કદિ પણ વાપરવાં નહિ. તેને ગાયના છાણની અંદર ઉકાળીને તથા તેના ડીંટીયાં કાપી કાઢીને જુદી જુદી બનાવટમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. બનાવટ—નારસિંહ ચુર્ણ (નં. ૫૮૬).

૨૯૭. ભોંપાથરી—સં. गोजिह्वा. જુવો ગળજીભી નં. ૨૦૫.

૨૯૮. ભોરીંગણી—સં. बृहती; क्षुद्रा; લા. Solanum xanthocarpum;S. Japuinii. ભોરીંગણી બે ત્રણ જાતની થાય છે. મુખ્ય બે જાતની છે. બેઠી ભોરીંગણી તથા ઉભી ભોરીંગણી. બેઠી ભોરીંગણીનાં છાતરાં જમીન સરસાં ફેલાય છે. તેનાં ડાળાં તથા પાંદડાં ઉપર ઘણા કાંટા હોય છે. તેનાં ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે લીલાં અને ધોળા લીસોટાવાળાં થાય છે. ઉભી ભોરીંગણીના છોડ કેડપુર ઉંચા થાય છે, તેનાં પાન, છોડ તથા ફળનો આકાર રીંગણી (વંત્યાકનાં ઝાડ) જેવો હોય છે અને તેથીજ તેનું ભોરીંગણી અને

રીંગણી નામ પડેલું છે. તેમાં કાંટા થોડા હોય છે. ફુલ આસ્માની રંગના હોય છે, અને ફળ
કાચાં હોય ત્યારે લીલા અને પાકાં થાય ત્યારે પીળાં હોય છે. ફળનું કદ નાનાં આંબળાં
જેવડું હોય છે. બેઠી ભોરીંગણીમાં એક બીજી ધોળાં ફુલવાળી જાત છે તેને 'લક્ષ્મણા' કહે
છે. તેને માટે એમ કહેવાય છે કે તેના મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમાં લાવીને કુમારિકા પાસે દૂધમાં
વટાવી રજસ્વલા સ્ત્રીને રતુને ચોથે દિવસે સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય ત્યારે પાવાથી તે ગર્ભ
ધારણ કરે છે. વળી લક્ષ્મણા નામનો વેલો પણ થાય છે, અને તેમાં પણ આવાજ ગુણ
રહેલા છે, એમ કહેવાય છે. ગર્ભ ધારણ કરવાનો ગુણ આ બન્ને લક્ષ્મણામાં છે કે તેમાંની
એક લક્ષ્મણામાં છે તેનો નિર્ણય થવાની જરૂર છે. બન્ને ભોરીંગણીનાં મૂળ દશમૂળમાં પડે
છે. ગુણ—કફઘ્ન, જ્વરઘ્ન, કફ, દમ, ખાંસી, કફજ્વર, વગેરે દરદોમાં આ બન્ને ભોરીંગણી-
નો ગુણ પ્રસિદ્ધ છે. ભોરીંગણીનો કવાથ, પુટપાક, કે તેના પંચાંગનું ચૂર્ણ એકલું કે પીપર
સાથે લેવાથી કફ તથા દમમાં ઘણો ફાયદો થાય છે. ભોરીંગણીનાં બીનો દાંતમાં ધુમાડો લે-
વાથી દાંતની અંદરની કીડનો નાશ થાય છે. અને દાંતનું શૂળ બેસે છે. અંગારા ઉપર ભોરીં-
ગણીનાં બી મૂકી તેના ઉપર એક ઘડો ઉંધો વાળવો. ઘડાના તળે કાણું પાડી તે કાણામાં
એક પોલી ભુંગળી કે એરંડાના પાનનું પોલું ડાંડલું મુકવું અને તેનો બીજો છેડો દુખતા
દાંત ઉપર રાખવો એટલે ધુમાડો દાંત ઉપર લાગશે. **બનાવટ—૧. કંટકારી સ્વરસ**
(નં. ૫૧૯), ૨. **કંટકારી પુટપાટ** (નં. ૫૩૪) **કંટકારી અવલેહ** (નં. ૭૯૩).

૨૯૯. મજીઠ—સં. **मंजिष्टा**; Madder Root; લા. Rubia Cordifolia.
મજીઠના વેલા થાય છે. બજારમાં મજીઠ મળે છે તે એ વેલાના મૂળના કટકા છે. મજીઠનાં
મૂળીયાં ગોળ પાતળાં ભુખરા રાતા રંગનાં વેચાય છે. સુરંગી (કપડાં રંગવાનાં કામમાં વપ-
રાય છે તે) કરતાં મજીઠના કકડા જાડા થાય છે. કેટલાક ગાંધી મજીઠને ઠેકાણે સુરંગી ચલાવી
દે છે. **ગુણ**—શોધક, શીતળ, પિત્તશામક છે. સર્વ પ્રકારનાં ચામડીનાં દરદો અને વાતરક્ત
જેવાં દુષ્ટ દરદોમાં મજીઠના ગુણ લોહી સુધારક તરિકે પ્રસિદ્ધ છે. વિસ્ફોટક વગેરે ફુટી નીક-
ળતા રોગો ઉપર મજીઠ ઘણો કાયદો કરે છે. તે લોહીની અંદરની ગરમીને શાંત પાડે છે.
ઉપદંશની ગરમી તથા ઉંદરવાથી થયેલ પત જેવી સ્થિતિમાં પણ મજીઠનો લેપ તથા મજી-
ઠવાળો કોઇ પણ રક્તશોધક ઉકાળો ઘણો ફાયદો કરે છે. **બનાવટ (૧) બૃહદ્ મંજીષ્ઠાદિ
ક્વાથ** (નં. ૬૧૮). (૨) **લઘુમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ** (નં ૬૩.)

૩૦૦. મરડાશીંગી—સં. **अजशृंगी**; અં. Screw tree; લા. Helicteres
isora. તેનાં ઝાડ મોટાં થાય છે ને તે ઝાડને આંટેડી કહે છે, કેમકે, તેનાં ફુલમાં ૫ આંટા
હોય છે અથવા તેની શીંગો વળદાર આંટાવાળી હોય છે. અંગ્રેજીમાં 'સ્ક્રુ' નામ પણ એ
ઉપરથીજ રાખેલું લાગે છે. તેનાં ફુલ રાતાં થાય છે. **मेषशृंगी** અને **काकनासा** એ બે
નામોનો મરડાશીંગીમાં સેળભેળ કરી નાખેલ કોઇ કોઇ વૈદ્યક ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે, પણ
તે તો આંબડાની જાતનો વેલો. (લા. Gymnema Sylvestre) છે, એમ શા. જયકૃષ્ણ-
જાઇ જણાવે છે. મરડાશીંગી ગાંધીને ત્યાં મળે છે, અને પરણનાર વરકન્યાને હાથે બાંધવામાં
આવે છે તેથી તે દરેક ઘરમાં જાણીતી વસ્તુ છે. નિઘંટરત્નાકરમાં ઋદ્ધિ. વૃદ્ધિને મરડા-
શીંગી કહેલ છે, પણ તે સંદેહવાળી વાત છે. ગુણ—મરડાશીંગી સ્વાદે કડવી તથા તુરી
છે, પેટપીડ, ઝાડો, મરડો, ઉધરસ, કફ, દમ વગેરેમાં તે સારી છે.

૩૦૧. મરવો—સં. મરુવક. અં. Marjoram; લા. Origanum marjorana. મરવો એ તુલસીની જાતનો છોડ છે. તેની બે જાત છે. કાળા પાનનો તથા લીલા પાનનો. તુલસીના જેવી તેમાં ખુશબો રહેલી છે. તેના ઉપર માંજર પણ થાય છે. ઉપયોગ પણ તુલસીના જેવોજ છે. હિંદુ લોકોમાં જેટલું તુલસીને માન છે એટલુંજ માન મુસલમાન લોકોમાં મરવા માટે છે ફૂલોના હારમાં મરવાનાં પાનાં બાંધવામાં આવે છે. ગુણ—ઉષ્ણ, દીપન. પાનનો રસ કાઢી ગરમ કરી કાનમાં નાખવાથી કાનનું પરૂ બંધ પડે છે. વીંછીનું કરડ્યું હોય તો તેના ઉપર મરવાનો રસ લગાડવો; લોહી વિકાર, તાવ, ક્ષયનો કફને, આફરો, યકૃત, તથા રક્તવિકારોમાં ફાયદો કરે છે.

૩૦૨. મરી—સં. મરીચ; અં. Black Pepper; લા. Piper nigrum. મરીના વેલા થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં મલબાર તરફ તેની મોટી પેદાશ છે. પાન નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. તેમાં ફળોના ઝુમખા આવે છે. તે ફળો મરી કે તીખાં છે. ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, દીપનપાચન, સારક. મરી મંદાગ્નિમાં બહુ અસરકારક છે. તેનાથી કફ, વાત મટે છે અને ઉષ્ણ છતાં તેનાથી પિત્ત વધતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે તાવને ઉતારે છે. ૧. ટાઢીઆ તાવમાં તેમજ સાદા ઉના તાવમાં તીખાની ચા કરીને પીવાનો ચાલ સાધારણ છે. સાકર તથા તીખાનો ચા પીવાથી ઝીણો તાવ દૂર થાય છે. જ્વરનું પાચન કરીને ઝાડાને ઉતારે છે; ૨. બેશુદ્ધિ, તંદ્રા તથા સન્નિપાતમાં મરીનો કવાથ સુસ્તીને ઉડાડે છે. ઘણીવાર આંખમાં મરીની બારીક કરેલી ભુકીનું અંજન કરવાથી બેશુદ્ધિ દૂર થાય છે; ૩. તીખાં, ઘી તથા સાકરનો આધિક ખાવાથી માથાની ચકરી, ભ્રમ વગેરે મટીને માથાને ઠંડક વળે છે; ૪. મોળ, ઉલટી, તથા ઉકળામાં મરી ચવરાવવાનો ચાલ છે તે ઘણો સારો છે; ૫. બાળકને પાડગલો લાગવાથી ગળતું હોય ત્યારે તેને મરી તથા સાકરનો ચા આપવાથી તેનો જઠરાગ્નિ સારો થાય છે અને ગળી ગયેલા હાથ પગમાં જોર આવે છે; ૬. માથાની ટાલ ઉપર મરીનો ભુકો ઘસવાથી તે ચામડી પાછી સજીવન થઈને વાળ આવે છે; ૭. તીખાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં ચાટવાથી તથા ચીગલ ઉપર ચોપડવાથી ચીગસ બેસી જાય છે; ૮. તુળસીના પાનનો રસ, મરીના દાણા તથા મધ પીવાથી વિષમજ્વર અટકી જાય છે; ૯. કોલેરામાં મરી, શેકેલી હિંગ તથા અફીણની વાલ વાલની ગોળી કરી કલાકે કલાકે ત્રણ ચારવાર લેવાથી ઉલટી ઝાડો બંધ થઈ શરીરમાં હુંશિયારી આવે છે; ૧૦. સળેખમમાં મરીની ભુકી તથા સાકર ગરમાગરમ દૂધમાં નાખીને પીવાં; ૧૧. મરી, ચિત્રકમૂળ તથા સંચળની ફાકી લેવાથી અજીર્ણ, હરસ, બરોળ તથા ગુલ્મમાં ફાયદો થાય છે; ૧૨. મરી તથા ગંધકને બારીક વાટી ઘીમાં ખરલ કરીને તે ઘી શરીરે ચોપડવું ને તડકામાં બેસવું, તેથી ખસ તથા લુખસ મટે છે; ૧૩. કરીયાતા જેવી એકાદ કડવી દવા સાથે મરીની ફાકી લેવાથી તાવ જવાની સાથે શરીરમાંની સુસ્તી ઉડી જાય છે, આંતરડાંને જોર મળે છે, અને બરલનું ઝેર નીકળીને લોહીની પણ શુદ્ધિ થાય છે. મરીના રસાયનિક દ્રવ્યને 'પીપરીન' કહે છે. બનાવટ—૧. શ્વાસકુંઠારરસ (નં. ૫૧૩). ૨. મરીચ્યાદિચૂર્ણ (નં. ૭૦૧). ૩. મરીચચૂર્ણ (નં. ૭૦૨), ૪. પ્રાણદાગુટિકા (નં. ૭૫૦.)

૩૦૩ મામેજવો—સં. मामज्जक; અં. Enicostema littorale, લા. syn. Hippion orientale. મામેજવાના છોડ દશ બાર આંગળ ઉંચા થાય છે. પાંદડાં આશરે

બે આંગળ લાંબાં ને સરપની જીભના આકારનાં હોય છે. આવા આકાર ઉપરથી તેનું 'નાગજિવ્હે' નામ પડેલું છે. તેમાં ધોળાં ફુલ આવે છે. મામેજવો સ્વાદે અતિ કડવો હોય છે. ગામડાના લોકો તાવ તથા કૃમિમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે.

૩૦૪. માયાં—સં. मायाफलं; અં. Gall nut. લા. Quarcus Infectoria. માયાંનું વૃક્ષ ઘણું મોટું થાય છે. તેમાં માયાં થાય છે, તેને 'માયફળ' કે કાંટાળાં માયાં એવાં નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. તેના ઉપર કાંટા જેવા ડોડા હોય છે. આ માયાં ખરૂં જોતાં તેનાં ફળ નથી, પણ એ ઝાડો ઉપર એક પ્રકારનાં જંતુઓ પોતાની હગાર (ઈંડાં) મુકે છે તેની ગરમીથી છાલમાંથી રસ ઝરીને સુકાઇ ગઠ્ઠા (ગાંઠો) બંધાઇ જાય છે. આ જંતુનાં ઇંડાંવાળું માયું વજનમાં ભારે હોય છે, રંગે કાળું હોય છે અને ઘણુંજ ગ્રાહી હોય છે. અતિસાર તથા રક્તાતિસારને બંધ કરવામાં માયાં વપરાય છે. અફીણ સાથે તેની સારી અસર થાય છે. ફટકડી અને કાંટાળાં માયાંના કોગળા કરવાથી મોંની ગરમીનાં દરદો મટે છે. આમણ નીકળે છે તે બંધ કરવા માયાંનું પાણી છાંટવું; અફીણ તથા માયાંનો મલમ બહાર નીકળેલા મસાને સુકવે છે તથા લોહી પણ બંધ પાડે છે. માયાંમાંથી 'ગેલીક એસીડ' સેંકડે ૩ ટકા અને 'ટેનિન' સેંકડે ૫૦ ટકા નીકળે છે. અંગ્રેજી ઉપચારમાં આ બન્ને બનાવટો વપરાય છે.

૩૦૫. માલકાંકણાં—સં. मालकांगुनी; ज्योतिष्मती; અં. Staff tree; લા. Celastrus paniculata. માલકાંકણાં એજ જ્યોતિષ્મતી છે પણ બંગાળી કવિરાજો કાગડોલીયા (Cardiospermum halicacabum) ને જ્યાતિષ્મતી માને છે. (Kanny Lal-Dey. Ind. Drugs-Ind. p. 66). માલકાંકણીના વેલા થાય છે. તેમાં લીલાં ફળના ઝુમખા બેસે છે, જે પાકે છે ત્યારે લાલ થાય છે. તેનાં બી ઉપર પડ હોય છે; અંદર ચપટાં પીળાં બી હોય છે. તે બીમાંથી પીળા રંગનું તેલ નીકળે છે. આ તેલને માલકાંકણીનું તેલ કહે છે. ઔષધમાં તેનાં પાન, ફળ, તથા તેલ વપરાય છે. **આના જેવી એક બીજી વનસ્પતિ (છોડ) થાય છે, જેને મરાઠીમાં કાનફોડી (તલવની). (લા. Cleome viscosa) કહે છે. કેટલાક લખનારા જણાવે છે કે જ્યોતિષ્મતીનાં તો વૃક્ષો થાય છે અને માલકાંકણીના વેલા થાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે માલકાંકણી અને જ્યોતિષ્મતી એ બન્ને જુદી વનસ્પતિ છે.** ગુણ—ઉષ્ણ, સ્વેદલ. સ્મરણ શક્તિ વધારવામાં માલકાંકણી અકસીર ગણાય છે. ચરક તેને શિરોવિરેચન એટલે મગજનું શોધન કરનાર કહે છે અને સુશ્રુત તેને વ્રણશોધન, કુષ્ટઘ્ન તથા સંશોધન કહે છે. વાઇનાં શરૂવાતનાં ચિન્હો, ભ્રમ, બેશુદ્ધિ વગેરે જણાવા માંડે કે માલકાંકણાં તથા મરીની ફાકી આપવા માંડયાથી વાઇ અટકી જાય છે. તેલ વિશેષ કરીને બહાર લગાવવાના કામમાં વપરાય છે. તેનાથી આંકડીના ઝાડા અને કોલેરાની ગોળીઓ મટે છે. કેટલાક ડાકટરો પોતાના અનુભવથી જણાવે છે કે માલકાંકણીનું તેલ મૂત્રલ અને સ્વેદલ હોવાથી જલોદરમાં ફાયદો કરે છે.

૩૦૬. મીંઢળ—સં. मदन; અં. Bushy gardenia; લા. Randia dumetorum. મરાઠીમાં તેને 'ગેળ' કહે છે. મીંઢળ એક પ્રકારના વૃક્ષનું ફળ છે. તે મોટી સોપારી જેવડું અખોડના જેવું ગોળ થાય છે. લગ્ન સમયે વરકન્યાને હાથે મીંઢળ બાંધવાનો હિંદુ લોકોમાં રિવાજ છે. ગુણ—વાંતિકારક, ગ્રાહી. મીંઢળ ઉલટી માટે વપરાય છે. તેની અંદરથી ગર્ભ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૩૧૧. [illegible]—[illegible]; અં. Dried gum or Juice of Bombax Malabari cum [illegible]

વિશેષ હકીકત માટે જુવો શેમળો નં. ૩૪૬. બનાવટ—૧. લઘુગંગાધરચૂર્ણ (નં. ૭૧૨). ૨. વૃદ્ધ ગંગાધરચૂર્ણ (નં. ૭૨૦).

૩૧૨. મીંઢીઆવળ—સં. **मार्कन्डी** અં. Senna; લા. Cassia angustifolia. મીંઢીઆવળને 'સોનામખી' પણ કહે છે. મરાઠીમાં તેને 'સોનામકાઈ કહે' છે. ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં મીંઢીઆવળ કહે છે અને હિંદુસ્તાની ભાષામાં સોનામખી કહે છે. ફારસી તથા આરબી ભાષામાં તેને 'સના' કહે છે અને તે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં 'સેના' નામ રાખ્યું જણાય છે. આ એક આવળની જાત છે. તેનાં પાન, ફુલ, સર્વ આવળના જેવાંજ થાય છે. ગુણ–રેચક, શોધક, તથા કૃમિઘ્ન. સ્વાદે તુરી તથા કડવાસ વાળી છે. સોનામખીનો જુલાબ ઘણો ધીમો ને હલકો લાગે છે તેથી તે નિર્ભયપણે લઇ શકાય છે. ચામડીના જીર્ણ વિકારોમાં તેની શોધક અસર છે અને કેટલાક દિવસ ફાકી લેવાથી ફાયદો થાય છે. વાતરક્ત તથા ઉદરવામાં સોનામખીની ઘણીજ સારી અસર છે. **બનાવટ—પવિત્રચૂર્ણ** (નં. ૬૯૪).

૩૧૩. રગતરોહીડો—**रोहितकः** લા. Tecoma undulata. રક્તરોહીડાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કેટલાક રોહીડો પણ કહે છે. દવામાં તેની છાલ વપરાય છે. તે છાલ રક્તશોધક છે. બરલ વગેરે પેટની અંદરની ગાંઠો તોડવામાં રક્તરોહીડાની અસર છે. શ્વેતપ્રદરમાં તેનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં પાવો. માર પડવાથી ગંઠાઈ ગયેલ લોહી તોડવા માટે રક્તરોહીડાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ચાટવું તથા પાણીમાં લેપ કરવો.

૩૧૪. રતવેલીઓ—સં. **जलपिप्पली**; અં. Purple lippia; લા. Lippia nodiflora. રતવેલીઆના છોડ નદી કિનારે અથવા પાણીવાળી જમીનમાં થાય છે. તેનાં પાન મોટી લુણી જેવાં કોરપર કરકરીયાંવાળાં થાય છે. ગુણ—દાહશામક. રતવેલીઓ સ્વાદે તુરો છે તથા ઠંડો છે. રતવા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ બાળકોને ગરમી તથા રતવામાં પાવામાં આવે છે. તેનાથી લોહીખંડ ઝાડો, દાહ, તાવ, ભ્રમ, વિષ, તરસ તથા શ્વાસ મટે છે. ગુમડાં ઉપર પણ ચોપડાય છે.

૩૧૫. રતાંજળી—સં. **रक्तचंदन** અં. Red sandal wood; લા. Pterocarpus Santalum. ફારસીમાં તેને સંડલેસુર્ખ કહે છે. એની શીંગોમાં રાતા ચણોઠા થાય છે. તેના પાન તથા ફળમાં પણ રતાંજલી જેવો ગુણ છે. ધોળા ચંદનની પેઠે રાતાં ચંદનનાં વૃક્ષો મલબાર કાંઠે તેમજ મૈસુર, ત્રાવણકોર વગેરે પ્રાંતોમાં થાય છે. તેના કાળાશ પડતા લાલ લાકડાના કટકા ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે. ગુણ--શીતળ, પિત્તશામક, વૃષ્ય, તાવ, તૃષા તથા ઉલટીને દબાવી પિત્તનું શમન કરે છે તેથી રતાંજલી તાવના ઘણાક ક્વાથમાં પડે છે. વળી શીતળ હોવાથી ચામડીનાં દરદોમાં પણ તે ફાયદો કરે છે, અને તે કામને માટે તે ઠંડા લેપમાં વપરાય છે. દવાઓને તથા તેલને રંગ આપવા પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. ઉલટી, તરસ, તાવ, રક્તવિકાર, વાત, પિત્ત, કફ, ઉધરસ, કૃમિ વગેરે રોગને મટાડે છે.

૩૧૬. રસવંતી—સં. **रसांजन**; અં. Extract Barbery. રસવંતીને 'રસાંજન' પણ કહે છે. તે દારૂહળદરમાંથી બને છે (જુઓ દારૂહળદર નં. ૨૫૮). **બનાવટ–રસાંજનાદિવટી** (નં. ૯૧૯).

૩૧૭. રાઇ—સં. **राजिका**. અં. Mustard seeds લા. Sinapis nigrao. રાઇના છોડ આશરે હાથભર ઉંચાઇમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાંનું શાક કરવામાં આવે છે. રાઇની ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર, પણ વાતહર છે. રાઇના છોડમાં શીંગો થાય છે ને તેમાં જે દાણા થાય

છે તે 'રાઈ' કહેવાય છે. તેની રાતી, કાળી, પીળી એવી જાતો છે. અથાણાંમાં, શાકમાં અને દાળ વગેરેમાં વઘાર દેવામાં રાઈનો આપણે નિત્ય ઉપયોગ કરીએ છીએ. રાઈ કરતાં રાઈ વધારે ગરમ છે. દવા તરીકે રાઈ વિશેષ કરીને બહારના ઉપચારોમાં વપરાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ, તીખી અને દીપક. રાઈ ખાવાથી ઉલટી થાય છે. જ્યારે ઝેર ખાધેલું હોય અને મગજ ઉપર લોહીની અસર થઈ બેશુદ્ધિ આવી હોય ત્યારે ઉલટી કરાવવાની જરૂર છે અને તે કામમાં રાઈ સારી છે. વાયુના સોજા ઉપર કે ઝેરી માખી ડંખ્યા ભાગ ઉપર રાઈ વાટીને લેપ કરવાથી સોજા ઉતરી જાય છે અને ઝેરી માખી ડંખેલો ભાગ ઠરી જાય છે. જેમ રાઈ ખાવાથી ઉલટી થાય છે તેમ તીવ્ર અતિસાર વગેરેમાં જ્યારે દવા પેટમાં રહ્યાને બદલે ઉલટી થઈ નીકળી જાય છે ત્યારે ઉપર રાઈનું પ્લાસ્ટર મારવાથી ઉલટી અટકે છે. હરસાંની પીડાવાળી જગ્યાને રાઈ નાખેલા ગરમ પાણીમાં કમર સુધી બેસાડવાથી હરસાંની પીડા બંધ પડે છે. તેમજ મગજ પર લોહીનો ભરાવો થવાથી દરદીને ઉન્માદ થયો હોય ત્યારે પણ તેના પગ ઘુંટણ સુધી વાટેલી રાઈ નાખેલા ગરમ પાણીમાં બોળી રાખવાથી અને માથા ઉપર ઠંડું કપડું રાખવાથી લોહીનો ભરાવ નીચે ઉતરે છે. રાઈ વાટીને ચામડી ઉપર મૂકવાથી ચામડી ગરમ થઈને ફોલ્લો ઉઠે છે, માટે બાળક, નાજુક સ્ત્રીઓ વગેરે સહન ન કરી શકે એવાં નરમ માણસોને રાઈનું પ્લાસ્ટર બારીક મલમલના કપડાનું આડું પડ મૂકીને મૂકવું અને સારી રીતે બળવા લાગે એટલે ઉપાડી લેવું. માત્રા—ઉલટી માટે રાઈ તોલો ૦॥.

૩૧૮. રાસ્ના—સં. રાસ્ના; લા. Vanda Roxburghii. રાસ્નાને નામે બજારમાં જુદી જુદી બે જાતનાં મૂળીઆં વેચાય છે. એક જાતનાં સળી જેવાં પાતળાં લાંબા મૂળીઆંની ઝુડીઓ આવે છે અને બીજી જાતમાં કાગળ જેવાં જાડાં મૂળીઆં વેચાય છે. આમાંથી દવાના કામમાં વધારે ઉપકારી પહેલી જાત ગણાય છે. તથાપિ તેનો નિર્ણય થઈને સર્વત્ર એકજ પ્રકારની રાસ્ના વપરાય તો તો વધારે સારૂં. 'નિઘંટરત્નાકર' પ્રમાણે તે દરિયા કાંઠે પથરવાળી જમીનમાં થનારો છોડ છે અને 'શાલિગ્રામ નિઘંટુ' પ્રમાણે તે વેલ છે. ડૉ. ઉદયચંદ્ર પણ કહે છે કે, રાસ્નાના વેલા થાય છે. આ વાતનો પણ નિર્ણય નથી. ગાંધી લોકો જે ગાંઠી આપે છે તે વેલો વાપરે છે. ભાવનગરથી રાસ્નાની ઝુડીઓ સુતરના દોરાથી વીંટેલી આવે છે. તે અમે વાપરીએ છીએ. ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર. તેના આ ગુણને લીધે તે તમામ પ્રકારના વાત વ્યાધિમાં ઉકાળાઓ સાથે વપરાય છે અને એ ઉકાળાઓમાં મુખ્ય ગુણ રાસ્નાનો હોવાથી ઘણાક ઉકાળાઓનાં નામ 'રાસ્ના'ના નામ ઉપરથી પડેલ છે. બનાવટ—૧. મહારાસ્નાદિ ક્વાથ (નં. ૬૨૨). ૨. રાસ્નાપંચક ક્વાથ (નં. ૬૨૬). ૩. રાસ્નાદિ ક્વાથ (નં. ૬૨૫, ૬૨૭, ૬૨૮).

૩૧૯. રાળ—સં. સર્જ. અં. Yellow Resin લા. Resinaflova. શાલ નામના વૃક્ષોમાંથી જે રસ (ગુંદ) ઝરે છે તે રાળ છે. ગુણ—શીતળ. લોહીવિકાર સાથે ખરજ વગેરેમાં વપરાય છે. બાળકના અતિસાર તથા રક્તાતિસારમાં રાળ સાકર સાથે અપાય છે. જખમના ઉપર રાળનો ભૂકો દાબવાથી લોહી બંધ પડે છે. રાળનો મલમ બને છે અને બાળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. રાળના ભડકા થાય છે અને તેથી નાટકવાળાઓ તથા તમાશગીરો ભડકા માટે રાળનો ઉપયોગ કરે છે.

૩૨૦. રીસામણી—સં. લજ્જાલુ; લા. Mimosa Sensitiva. રીસામણીનાં જમીન ઉપર છાતરાં થાય છે. તેની બે જાત છે. એકમાં ઝીણા કાંટા થાય છે અને એકમાં

કાંટા થતા નથી. તેનાં પાન ખીજડીનાં પાન જેવાં અથવા આંબલીના જેવાં થાય છે. તેનાં પાંદડાંને જરા સ્પર્શ કરવાથી તે બીડાઇ જાય છે અને પાછાં પહોળાં થાય છે, તેથી તેનાં **लज्जालु, स्पर्शलज्जा, રીસામણી,** એવાં નામો પાડયાં છે. ગુણ—રીસામણી સ્વાદે તુરી તથા કડવી છે. રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ, વાત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજા, દાહ, શ્વાસ, વ્રણ તથા ચામડીના વિકારોમાં ફાયદો કરે છે. અંડવૃદ્ધિ ઉપર રીસામણીનાં પાંદડાં વાટી ખદખદાવીને બાંધવાં, સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારનું અંગ બહાર આવે તો રીસામણીનાં પાંદડાં વાટી હાથે લગાવીને તે રસવાળા હાથથી તે અંગ અંદર બેસાડવું. એજ પ્રમાણે હરસ અથવા ગુદાની આમણ ઉપર પણ તેનાં પાંદડાંનો રસ રોજ બે ત્રણવાર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. રીસામણીનો રસ તથા ઘોડાનું મૂત્ર મેળવી અંજન કરવાથી આંખનું પડલ (પડદો) મટે છે.

૩૨૧. રેવંચી(ની) सं. रेचनी; અં. Rhubarb, Gamboge. લા॰ Garcinia Morella.—The Gamboge Tree. રેવંચીનાં ઝાડ હિમાલય ઉપર, ચીનમાં તથા મલબાર કાંઠે પણ થાય છે. તેનાં ઝાડ સુમારે ૬–૭ હાથ ઉંચાં થાય છે અને તેમાં કોકમના જેવાં ફળો આવે છે. પ્રાચીન વૈદ્યકગ્રંથોમાં **क्षीरिणी, कांचनक्षीरी** ઇત્યાદિ નામોથી જે ઔષધીનું વર્ણન કરેલું છે તેજ આ **रेचनी** અથવા રેવંચી હોય એમ લાગે છે. રાજનિઘંટના અને હાલના વિદ્વાનોના વર્ણનમાં તફાવત એટલો જ છે કે તેમાંથી પીળો સોના જેવો રસ (ચીક) નીકળે છે, એવું હાલના લેખકો લખતા નથી. ચરકે તેને શોધનીય દ્રવ્યોમાં ગણેલ છે. રેવંચીની મુખ્ય પેદાશ તથા આવક ચીનમાંથી થાય છે અને તે ઉપરથીજ તેનું નામ રેવંચીની પડેલું છે. તેમાંનો 'ની' અક્ષર નીકળી જતાં આપણે તેને રેવંચી કહીએ છીએ. રેવંચી એ હાલની પેઠે રેવંચીનાં ઝાડમાંથી નીકળનાર રસ–ચીક છે. જેથી આપણે તેને 'રેવંચીનો શીરો' કહીએ છીએ. વળી તેનો રંગ ભુખરો પીળો હોવાથી કોઇ તેને 'પીળીઓ' પણ કહે છે. એવું કહેવાય છે કે, ચીનના વેપારીઓ તેનો ચોખ્ખો રસ મોકલતા નથી, પણ મૂળ તથા છાલના કટકા કરીને મોકલે છે. ગુણ—રેચક, તથા કૃમિઘ્ન. ડૉક્ટરો Rhubarb નો રેચક દવા તરીકે ઉપયોગ કરે છે અને આપણા લોકો પણ રેચ માટે રેવંચીનો શીરો વાપરે છે તેનાથી પાણી જેવો સખ્ત રેચ લાગે છે. રેચ લીધા પછી એક કલાકે પેટમાં અમળાટ થઇને ઉપરા ઉપર ઝાડા થાય છે. તેની સાથે જરા સુંઠ મેળવવાથી અમળાટ ઓછો થાય છે. રેવંચી, ચણકબાબ, સુરોખાર તથા એલચી, સમભાગે લઈ તેની ભૂકી કરી ૬ માસા ભૂકી પાશેર પાણી અને પાશેર દુધમાં મેળવી પીવાથી મૂત્રનો રેચ લાગે છે. રેવંચી શોધક હોવાથી તે વાટીને ગડગુમડ ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. માત્રા–૧ રતીથી ૧ વાલ.

૩૨૨. લવીંગ—सं. लवंग; અં. Cloves; Caryophyllus aromaticus. લવીંગનાં ઝાડ મલાકા, જંગબાર અને મલબાર તરફ થાય છે. લવીંગ એ તે ઝાડનાં ફૂલોની કળીઓ છે. મલાકાનાં લવીંગ ઉંચાં અને ઝાંઝીબારના લવીંગ હલકાં ગણાય છે. જે લવીંગ રંગે ઝાંખાં અને વજનમાં ઓછાં તે હલકાં ગણાય; અમેરિકામાં બનાવટી લવીંગ પણ થવા લાગ્યાં છે. જે લવીંગમાં ઉગ્ર વાસ હોય, સ્વાદમાં અતિ તીખાં હોય અને નખ ભરાવવાથી અંદરથી તેલ જેવું દેખાય તે ચોખ્ખાં સમજવાં. ગુણ—ઉષ્ણ, રુક્ષ, દીપન તથા આમનાશક છે. લવીંગનો વિશેષ ઉપયોગ મુખવાસમાં, મસાલાઓ તથા મોળ, ઉલટી, ચુંક વગેરેમાં થાય છે. આફરો, [illegible], ખાંસી, શ્વાસ, હેડકી તથા ક્ષયમાં પણ તેનો ઉપયોગ ફાયદાકારક

છે. લવીંગ પાણીમાં વાટી ખરખરાટી માટે ભરવાથી માથાનું દરદ મટે છે. ઉલટી ઉપર લવીંગનો ઉકાળો આપવો. રતાંધળાપણા ઉપર ગાજરના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. દાંતના દુખાવા ઉપર લવીંગના અર્કનું પુમડું મૂકવું. અજીર્ણ, અતિસાર તથા કોલેરામાં લવીંગનો ઉકાળો આપવો; દાંતનાં મંજનોમાં પણ લવીંગ પડે છે. બનાવટ—૧. લવંગાદિચૂર્ણ (નં. ૭૧૪). ૨. લવંગાદિવટી (નં. ૭૧૬).

૩૨૩. લસણ—સં. લસુન; રસોન. અં. Garlic Root; લા. Allium Sativum. લસણ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તેના છોડ હાથ પોણો હાથ ઉંચા થાય છે. એમાં તેનાં કંદ થાય છે અને બહાર ડુંગળીના જેવાં પણ કંઈક વધારે પહોળાં પાન થાય છે. ઔષધ તરીકે લસણના કંદ વપરાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ તથા વાતહર. વા ઉપર લસણનો ઉપયોગ લોકોમાં પણ જાણીતો છે. ૧. લસણની કળીઓ ઘીમાં તળીને ખાવાથી ભાંગેલાં હાડ સંધાય છે. વળી ઝલાયેલું અંગ સારૂં થાય છે અને શરીરમાં પુષ્ટિ થાય છે. વિશેષ કરીને વાયુ પ્રકૃતિવાળાને અનુકૂળ વધુ પડે છે; પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને લસણ ઘણું ગરમ પડે. ૨. દમા આમને પચાવવામાં લસણમાં સુંઠના જેવા ગુણ છે અને વેરીંજ લસણ અજીર્ણનો એક સરસ ઉપાય છે. ૩. બાળકના લીલી પડવાળા ઝાડામાં લસણની કળી ઉની આંચીને તેમાં બાજરીના દાણા જેટલું અફીણ ભરીને તે કળી અંગારાપર કે દીવાની વને શેકીને પછી આખી કે વાટીને બાળકને ખવરાવી દેવી. ૪. અડદીઆ વામાં લસણ તલના તેલ સાથે વાટીને ખાવું, અથવા લસણ અને આદાના લેહનાં વધ તેલમાં તળીને ખાવાં. ૫. આમવાત—સાંધાઓમાં કાચો રસ ભરાય સુજી આવે અને ઝલાઈ જાય તે રોગમાં લસણની કળીઓ તોલો ૦॥ ગાયના ઘીમાં તળીને નિત્ય જમતાં પહેલાં ખાઈને પછી જમવું. ૬. ચળ ઉપર લસણ ઘીમાં ખાવું. ૭. ઉદરરોગમાં લસણની કળીઓ ૧ ભાગ, સીંધાલુણ ૦॥ ભાગ, શેકેલી હિંગ ૦। ભાગ અને સર્વની બરાબર આદુનો રસ—તેને ઘુંટીને ચાર ચાર ચણાભાર ગોળીઓ વાળીને તેનું સેવન કરવું. તેથી વધેલું પેટ મટે અને દસ્તનો પણ ખુલાસો થાય છે. ૮. સર્વ પ્રકારના વા ઉપર લસણની છોલેલી કળીઓ તોલા ૪ અને શેકેલી હીંગ, જીરૂં, સીંધાલુણ, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીપર, એ દરેક એકેક માસો, તેનું ચૂર્ણ લસણ સાથે ઘુંટીને તેની પાવલી પાવલી ભાર વજનની ગોળીઓ કરીને એકેક ખાઈ તેના ઉપર એરંડાના મૂળનો ઉકાળો પીવો; તેથી પક્ષાઘાત, ઉરુસ્તંભ, કટિશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટના કૃમિ, પેટનો વાયુ તથા સર્વ અંગનો વા મટે છે. ૯. વ્રણમાં જીવ પડ્યાં હોય તો લસણને વાટીને લુગદી મારવી. ૧૦. કાનના સણકામાં લસણ કકડાવેલ તેલનાં ટીપાં નાંખવાં. ૧૧. ખરજવા ઉપર લસણની લુગદી મૂકવાથી તો બળતરા તો થાય પણ પછી ભીંગડાં પોચાં પડીને ઉખડે છે અને ભોંય લાલ થાય તેના ઉપર સાદો મલમ મારવો. ૧૨. હડકાયા કૂતરાના કરડ્યા ઉપર લસણનો લેપ મારવો, લસણ ઉકાળીને પીવું અને ખોરાકમાં પણ લસણ ખાવું. હડકાયા કૂતરાના ઝેરનો આ એક ઉત્તમ ઉપાય મનાયેલો છે. બનાવટ—લશૂનાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૧૫).

૩૨૪. લીંબડો—સં. निम्बा; અં. Nimb treo; લા. Melia Azadiracta. લીંબડાનું ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં તે સર્વત્ર થાય છે. તેની એક બીજી જાત છે જે મીઠો લીંબડો કહેવાય છે. તેનાં પાન મીઠાં અને રૂચિકર હોવાથી કઢી, શાક વગેરેમાં નાંખ-

વાનો ચાલ છે. ઔષધમાં તે વપરાતો નથી. એક બીજી જાત છે જેને બકાન લીંબડો કહેવામાં આવે છે. ઔષધ તરીકે લીંબડાનાં પાન, અંતરછાલ, ફળ, ગુંદ અને લીંબોળીની અંદરનું તેલ વપરાય છે. લીંબડો ઘણો જુનો થાય છે ત્યારે તેના લાકડામાં ચંદન જેવી સુવાસ આવે છે. લીબડાનો છાંયો ઘણો શીતળ તથા નિરોગી ગણાય છે અને તેથી તે રસ્તાઓ ઉપર, બગીચાઓમાં તેમજ આંગણામાં વાવવામાં આવે છે. ગુણ—શોધક, જ્વરઘ્ન, કૃમિઘ્ન, કુષ્ટઘ્ન તથા શામક છે. વ્રણ, સોજા, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, વિષ, દાહ, કોઢ, તૃષા, રક્ત, રક્તદોષ, તાવ તથા પ્રમેહ એટલા રોગમાં હિતકારક છે. ૧. પિત્તના તાવમાં લીંબડાની અંતરછાલ ઘણોજ ફાયદો કરે છે. પિત્તના તાવમાં જ્યારે ક્વીનાઇન ગરમી કરે છે ત્યારે લીંબડાની અંતરછાલનું હીમ ઘણોજ ફાયદો કરે છે. આંતરીઆ, ટાઢીઆ અને મેલેરીયા તાવમાં જ્યારે ક્વીનાઈન તાવ ઉતર્યા પછીજ અપાય છે ત્યારે લીંબડાની છાલનું હીમ ભર્યે તાવે પણ અપાય છે અને લગભગ એટલોજ ફાયદો કરે છે. ૩. વળી માતા, ઓરી તથા અછબડાના તાવ માટે પણ આ હીમ ઘણુંજ સારૂં છે. ૪. ગરમી ઉપર લીંબડાના પાનનો રસ સાકર નાખીને સાત દિવસ પીવો. ૫. વિષમજ્વર–કડવા લીંબડાની છાલના ઉકાળામાં ધાણા તથા સુંઠનું ચુર્ણ નાંખીને પીવું, તેથી ક્વીનાઇન કરતાં પણ વધુ સારો ગુણ કરે છે. ૬. લીંબડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવાથી હરસ, પ્રમેહ તથા કૃમિરોગમાં સારો ફાયદો થાય છે. ૭. કૃમિ ઉપર પાનનો રસ થોડા મરીના દાણા નાંખીને પાવો અથવા પાન હીંગ સાથે ચાવવાં. ૮. સોમલના ઝેર ઉપર પણ એ રસ પાવો; પિત્તનાં ઘ્રામડાં ઉપડે તેમાં લીંબડાનાં પાન વાટી ઘીમાં ચાટવા, અથવા અંતરછાલનો ઉકાળો પીવો. ૯. સર્પવિષ ઉપર કડવા લીંબડાનાં પાન ચવરાવવાં. જો સરપનું ઝેર ચડયું હશે તો પાન કડવાં લાગશે નહિ. પછી ઝેર ઉતરતાં સુધી તે પાન ચવરાવવાં અથવા અંતરછાલનો રસ પાવો. તેમાં કડવાશ માલમ પડે એટલે ઝેર ઉતર્યું સમજવું. ૧૦ રક્તપદર ઉપર અંતરછાલના રસમાં જીરૂં નાંખીને સાત દિવસ આપવું. ૧૧. પ્રમેહ–ખાસ કરીને જેમાં સાકર જતી હોય તેમાં અંતરછાલનો ઉકાળો પીવો. ૧૨. કૉલેરા, મરકી વગેરે મરજ ચાલતો હોય ત્યારે તે રોગના હુમલામાંથી બચવા માટે લીંબડાનાં પાન, કપુર તથા હિંગની ગોળી ગોળ સાથે રોજ રાત્રે ખાવી. ૧૩. હરસમાં–પાકેલી લીબોળીનો ગર માસા ૩ અને ગોળ માસા ૬ તેની ગોળી રોજ સવારમાં ખાવી. ૧૪. ઉપદંશ, પ્રમેહ વગેરે ગરમીનાં દરદો ઉપર પાશેર અંતરછાલને રાત્રે અધકચરી કુટીને એક માટીના વાસણમાં કે કાચના વાસણમાં નાંખી તેના ઉપર આંધણ જેવું ઉકળતું પાણી એક શેર નાંખવું અને ઢાંકી રાખવું, સવારે તેમાંથી ટંકે રૂ. ૪ ભાર પાણી પીવું અને ઘી સાકર રોટલી ખાવાં. ૧૫. દુષ્ટ પરૂવાળા વ્રણ ઉપર પાન વાટી તેમાં મધ મેળવી તેની પોટીસ મારવી. ૧૬. ખસ ઉપર પાન બાળીને તે રાખ કરંજના તેલમાં ખલીને ચોપડવી, અથવા લીંબોળી વાટીને ચોપડવી. ૧૭. રક્તપિત્ત તથા કોઢવાળા રોગીએ લીંબડાનાં પાન નાંખીને ઉકાળેલા પાણીથી નિત્ય ન્હાવું અને તેનો રસ અથવા પાન વાટીને ગાવના દુધમાં પીવાં અને લીંબડાની છાયામાં સૂવું. ૧૮. દાઝવાળા સોજા ઉપર પાન વાટીને ચોપડવાં. ૧૯. જ્વરના દાહમાં પાનનો રસ ફીણ જેવો બનાવી શરીરે ચોળવો. ૧૯ સુવારોગમાં જુના લીંબડાની અંતરછાલ નાંખી ઉકાળેલા પાણીથી તેના શરીરમાંથી ઘામ કઢાડવો. સુવારોગવાળીને ખાટલામાં પડખાભર સુવાડી ખાટલા નીચે ઉકળતા પાણીને દેગડી મસ્તક, કમર તથા પગ ઉપર અનુક્રમે રાખીને બાફ દેવી. ૨૧. હરસમાં લીંબોળી તેલમાં તળીને તથા

પુરીને તેમાં જરા મોરથુથુ પણ મેળવવું અને તે મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે છે. મોરથુથુ દાહક છે માટે સહન થાય તે પ્રમાણે નાંખવું. ૨૨. કેનિફ્રામાં લીંબોળીઓ તથા એરંડાના બીનો મગજ લીંબડાના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરી યોનીમાં મૂકવી. ૨૩. વ્રણ ઉપર લીંબડાનાં પાન, દારુહળદર, જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી તથા મધ મેળવી, કુટીને મલમ જેવું બનાવી ચોપડવું. ૨૪. ગાંઠ ઉપર પાન વાટીને કુણી મૂકવી. ૨૫. વ્રણ ઉપર કુણાં પાન તથા તલ વાટી તેમાં મધ તથા ઘી મેળવી લગાડવું. ૨૬. કૃમિવાળાં વ્રણ મટાડવા માટે લેપ કરવો અને પાનનો ઉકાળો કરીને તેથી વ્રણ ધોવું. ૨૭. લીંબડાનાં કુણાં પાન તથા હરડે અથવા પાન તથા આમળાં, તેને સરખા વજને ફાક કરી નિત્ય બે માસ સુધી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના કોઢ-ચામડીના રોગ નાશ પામે છે. ૨૮. લીંબડાનાં પાનની ગરમ પોટીસમાં જરા સીંધાલુણ મેળવી ને પોટીસ બાંધે. આથી આંખની ગરમી તથા સોજો મટે છે. ૨૯. લીંબોળી, હરડે તથા કાળીજીરી મેળવી કરીને ખાવાથી પ્રમેહ મટે છે. ૩૦. લીંબડાનાં પંચાંગ (પાંચ અંગ)નું ચૂર્ણ કરીને તેનું સેવન કરવાથી કુષ્ઠરોગ મટે છે. કેટલાક ડૉક્ટરો કહે છે તેમ તેઓ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા જણાય છે કે, લીંબડાની અંતરછાલમાં સિંકોના તથા આર્સેનિકના જેવા ગુણ છે. લીંબોળીમાં સડાને દૂર કરવાનો ગુણ હોવાથી હાલના સાબુ બનાવનારાઓ, તે તેલનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. કાર્બોલિક તેલને બદલે લીંબોળીનું તેલ વાપરી શકાય. લીંબડાનાં પાનનો શેક ખસખસના ડોડાના જેટલો ગુણ કરે છે. બનાવટ—૧. નિંબાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૪૯). ૨. નિંબપત્રાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૫૦). ૩. પંચનિંબ ચૂર્ણ (નં. ૬૫૧).

૩૨૫. લીંબુ—સં. નિંબુકઃ અં. Lemon; લૅ. Lemonum Acidum. લીંબુના ઝાડને લીંબોળી કહે છે. લીંબુના ઝાડ આપણા દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. તેની ઘણી જાતોમાં કાગદી લીંબુનાં ઝાડ ઘણાંજ સાધારણ સર્વત્ર ઉગે છે. કાગદી લીંબુ સિવાય બીજોરાં, સંતરાં, ચીકોતરાં, પપનસ, નારંગી, બીજોરાં વગેરે ઘણી જાતો છે. સર્વે જાતનાં ઝાડ લગભગ સરખાંજ થાય છે. તેનાં પાન ગોળ હોય છે અને તેમાંથી લીંબુના જેવીજ ખુશબો આવે છે. તમામ જાતનાં લીંબુ કાચાં હોય છે ત્યારે લીલી છાલનાં હોય છે અને પાકવા આવે છે ત્યારે પીળાં થવા માંડે છે. માત્ર નારંગીનો રંગ સીંદુરીઓ થાય છે. લીંબુની સર્વે જાતમાં ઓછી વધતી ખટાશ હોય છેજ. પપનસ તથા નારંગી ખટમધુરાં હોય છે, મીઠાં લીંબુ મધુરાં તથા કડછાં હોય છે અને કાગદી લીંબુ ખાટાં હોય છે. અત્રે કાગદી લીંબુનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ગુણ—લીંબુ ખાટું ને ઉષ્ણ છે, તેથી પેટનો વાયુ, આફરો, શૂળ, ઉધરસ, આમ, કૃમિ, અરુચિ, મોંનો ખરાબ વાસ વગેરે દરદોને તે મટાડે છે. તે જઠરાગ્નિને વધારે છે, અન્ન ઉપર રુચિ ઉપજાવે છે, પણ બહુ ખાવાથી કફ તથા ગરમી પેદા કરે છે. લીંબુમાં સડો દૂર કરવાનો ગુણ છે; ન્હાવાના પાણીમાં લીંબુનો રસ નાંખીને ન્હાવાથી ચામડી સુંવાળી થાય છે તથા વાળ ચોખા થાય છે; લીંબુનું શરબત પિત્તશામક છે. માફકસર નિત્ય ખાવામાં આવે તો પેટમાં કૃમિ પડતા નથી; વળી લોહીને શુદ્ધ કરનાર છે. સ્કર્વી (દાંતના પારા કાળા પડીને તેમાંથી લોહી પડે) નામના રોગમાં ડૉક્ટરો લીંબુની ભલામણ કરે છે અને અમે જાતે પણ અનુભવ કર્યો છે. અફીણ તથા ફટકડી ભભરાવીને લીંબુની ચીરની પોટલી દુખતી આંખે મૂકવાથી આંખનું લોહી કપાય છે. અજીર્ણ અને અરુચિવાળાએ નિત્ય લીંબુ, આદું અને સીંધાલુણ જમતાં પહેલાં ખાવું. કૉલેરા ચાલતો હોય ત્યારે રોજ લીંબુનો રસ દાળ શાકમાં

લેવો; અથવા લીંબુનો રસ અને ડુંગળીનો રસ તેમાં સાકર નાંખીને તે શરબત રૂપે પીવું. **બનાવટ—૧. લીંબુનું સરબત (નં. ૮૩૫).**

૩૨૬. લોદર—સં. लोध्र; લા. Symplocas Racemosa. લોદરનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થાય છે. તે હિમાલય તથા વિંધ્યાચળ ઉપર થાય છે. દવાના કામમાં તેની છાલ વપરાય છે અને તે ગાંધીને ત્યાં વેચાવા આવે છે. તેની બે જાત છે. ધોળી તથા પાતળી છાલવાળું અને રાતી તથા જાડી છાલવાળું. આ બીજી જાતની છાલને પઠાણી લોદર કહે છે. ગુણ—શીતળ તથા ગ્રાહી. લોદરની ગરમ પોલ્ટીસ આંખે બાંધવાથી દુખવા આવેલી આંખ મટે છે તથા સોજો નરમ પડે છે. લોદર, મોથ તથા રસવંતીનું મંજન દાંતે ઘસવાથી દાંતના પારા મજબૂત થાય છે અને લોહી બંધ પડે છે. લોદર, જેઠીમધ, ફુલાવેલ ફટકડી તથા રસવંતી સમભાગે પાણીમાં વાટી આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખનાં દરદમાં ફાયદો થાય છે. ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર તથા રક્તાતિસારનાં ચૂર્ણોમાં તથા ક્વાથમાં તે પડે છે.

૩૨૭. લોબાન—સં. देवधूप; અં. Gum Benjamin. લોબાન એ એક જાતના ઝાડનો રસ છે. બજારમાં લોબાન બે જાતનો મળે છે. એક ખેરો અને બીજો કોડીઓ લોબાન. જે લોબાનનાં ચોસલાંમાં કોડી જેવી ધોળી ગાંગડી વધારે હોય છે તે લોબાન ઉંચો ગણાય છે. ગુણ–કફઘ્ન તથા રોપણ. લોબાન ઉધરસમાં, દમમાં તથા ક્ષયમાં તેના જીર્ણરૂપમાં ફાયદો કરે છે. ખરાબ વ્રણ રૂઝવવામાં ઉત્તમ છે. લોબાનનો ધૂપ ઘણો સુવાસિત છે. લોબાનનાં ફૂલ પડે છે, જે અંગ્રેજીમાં 'બેન્ઝૉઇક એસીડ'ના નામથી ઓળખાય છે; તે ઉલટી બેસાડે છે.

૩૨૮. વખમો—(Aconitum Palmatum) વખમો એ વછનાગના વર્ગની વનસ્પતિ છે પણ તે વછનાગની પેઠે ઝેરી નથી. તેના ભુખરા રંગના સખ્ત અને શીંગડીઓ જેવા કટકા થાય છે. વછનાગ, અતિવિષ અને વખમો એ ત્રણે એકજ વર્ગની વનસ્પતિ છે. ગુણ—વાતહર, જ્વરઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક, પેટપીડ, ગોટો, અજીર્ણ, કૃમિ, ઉલટી વગેરેમાં વખમો આપવાથી તાત્કાલિક ગુણ થાય છે. જીર્ણ તાવમાં પણ તે અપાય છે.

૩૨૯. વછનાગ—સં. वत्सनाभः, અં. Aconite; લા. Aconitum Ferox. વછનાગ એ ખડની જાતિનો છોડ છે. તે પૂર્વ હિમાલય, સાતપુડો તથા ખાનદેશનાં જંગલોમાં થાય છે. દવાના કામમાં તેનાં મૂળ વપરાય છે. આ મૂળ ૪–૫ ઈંચ લાંબાં, રંગે કાળાં, ઘણાં કઠણ, ઉપરથી ખરબચડાં અને શીંગડી આકારનાં એટલે ઉપરથી જાડાં ને નીચેથી અણીવાળાં હોય છે. તેના આવા આકાર ઉપરથી તેને શીંગડીઓ વછનાગ કહે છે. વળી તેના ઉપર તેલના જેવો તગતગાટ હોવાથી કોઇ તેને તેલીઓ વછનાગ કહે છે. તેનો આકાર વાછરડાની નાભિ–નાળ જેવો હોવાથી તેનું 'વત્સનાભ' નામ રાખેલું જણાય છે. વછનાગના કટકા વજનમાં જેમ ભારે તેમ તે વધારે ઉંચા ગણાય છે. વછનાગ એ એક અતિ ઝેરી વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં વિષ હોય છે, તેમાં કંદનું વિષ ઔષધ તરિકે સર્વથી ઉત્તમ મનાયું છે. પણ તે અતિ ઝેરી હોવાથી તેને વાપરવામાં પણ ઘણીજ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. વછનાગની ઘણી જાતો છે. ભાવમિશ્ર તેની નવ જાતો ગણાવે છે. ૧. વત્સનાભ; ૨. હારિદ્રક, ૩. સક્તુ, ૪. પ્રદીપન, ૫. સૌરાષ્ટ્રિક. ૬. શૃંગીક, ૭. કાલકૂટ, ૮. બ્રહ્મપુત્ર અને ૯. હાલાહલ. વછનાગ તેમાંની એક જાત છે. ચરક–સુશ્રુત તેના ૧૩ ભેદ કહે છે. વછનાગનો ઉપયોગ ભાવમિશ્રના સમયથી વિશેષ થયેલો જોવામાં આવે છે. તે પહેલાં વૈદક

ગ્રંથોમાં વછનાગનો બહુ ઉપયોગ બતાવેલો જોવામાં આવતો નથી. દાના કામમાં લેતાં પહેલાં તેનું શોધન (જુઓ નં. ૫૫) કરવાથી તેનું ઝેર તથા ઉગ્રતા ઓછી થાય છે. ગુણ—જ્વરહર, વાતહર. વછનાગ સ્વેદલ તથા મૂત્રલ હોવાથી જ્વરઘ્ન છે. દેશી વૈદકમાં તેનો ઉપયોગ શોથમાં, જ્વરો, સંધિ તેમજ બીજા દરદોના રોગમાં ઘણો જાણીતો છે અને તેમાં તે હોમીઓપથીના સિદ્ધ પ્રમાણે ઘણીજ અલ્પ માત્રામાં ખોરાકમાં આવે છે. વછનાગ છીર્ણજ્વર કરતાં તીક્ષ્ણ-જ્વરમાં-દાહયુક્તજ્વરમાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. વળી તે વાતહર તથા પિત્તશામક હોવાથી સંધિવા, ચસકા, કળતર વગેરેમાં પણ વપરાય છે અને ત્યાં તે દરદીના છીર્ણરૂપમાં વધારે ફાયદો કરે છે. વછનાગ બહારથી લગાવવાના કામમાં પણ આવે છે. તેના દેશીમાં વાતહર લેપ તથા અંજનમાં લીનીમેન્ટ બને છે. વછનાગ પાચક હોવાથી અજીર્ણમાં ફાયદો કરે છે અને તેથી અજીર્ણકંટક અને રામબાણ વગેરે રસોમાં વપરાય છે. વછનાગ જડપણાને દૂર કરે છે, તંદ્રા એટલે આળસને ઉડાડે છે તથા શક્તિ આપે છે. અફીણનું બંધાણ છોડનારાઓને કળતર થાય છે તે વછનાગનો પસારો લેવાથી દૂર થાય છે. તે બાળકોના જખમોને તોડનાર હોવાથી કર્ણમૂળ (કાનના મૂળ પાસે સોજો થાય તે), ખસ, ખાંજવાળ, ગંડમાળ વગેરે ગાંઠો ઉપર લીંબુના રસમાં ઘસીને ચોપડાય છે. સર્જન ડૉક્ટર જી. એ. એમર્સન વછનાગ સંબંધી એક ખાસ અનુભવ લખે છે, તે એ કે, મધુપ્રમેહ એટલે સાકરીયા પ્રમેહ (ડાયાબીટીસ) ઉપર તે વાપરવાથી તેની અસર પંદરેક દિવસથી માલમ પડીને મૂત્રનો અસાધારણ વેગ ઓછો થવા લાગે છે અને સાકર પણ ઓછી થવા લાગે છે. મૂત્ર સાથે ધાત જતી હોય તથા મૂત્ર રોકી ન શકાતું હોય તેમાં પણ તે એવીજ સારી અસર કરે છે. એલોપથીમાં વછનાગનો ઉપયોગ ટિંક્ચર તથા એક્સ્ટ્રાક્ટ રૂપે થાય છે અને દેશી વૈદકના ઘણા રસ પ્રયોગમાં તે પડે છે. જેમકે જ્વરેશ્વરરસ, આનંદભૈરવરસ, મહાજ્વરાંકુશ, અજીર્ણકંટકરસ, રામબાણરસ, જ્વરમુરારિરસ વગેરે. માત્રા—શુદ્ધ વછનાગ રતી ॥ થી ૧. બનાવટ—અમૃતાદિવટી (નં. ૭૩૩).

૩૩૭. વજ—સં. વચા; અં. Flagroot; લા. Achorus calamus. મરાઠીમાં તેને વેખંડ કહે છે. વજના નાના છોડ પાણીવાળી કે ભીની જમીનમાં થાય છે. મણીપુર તથા નાગાહીલ તરફના પ્રદેશોમાં ખેતરોમાં તથા ખેતરોના શેઢા ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. બજારમાં તેના મૂળના લાંબા ચપટા અને ગાંઠોવાળા કટકા વેચાય છે. તેમાં પસંદ પડે એવી ઉગ્ર તથા તીક્ષ્ણ સુગંધી હોય છે. આ મૂળીઆં વજ, ઘોડાવજ અથવા ગંધીલો વજ એવાં નામોથી ઓળખાય છે. વળી એક બીજી જાત ઇરાનથી આવે છે, તેને ખોરાસાની વજ કહે છે. તેના કટકા ધોળા હોય છે તેથી તેને ધોળાવજ કહે છે. દવામાં વિશેષે કરીને ગંધીલો કે ઘોડાવજ વપરાય છે. ગુણ—સ્વાદે તીખો કે કડવો છે. વળી તે વાતઘ્ન, કફઘ્ન તથા વાંતિકર છે. વજ દીપન, કંઠ-મળ-મૂત્રનું શોધન કરનાર, વાણીને ચોખ્ખી કરનાર અને બુદ્ધિ આપનાર ગણાય છે. કફ, આફરો, શૂળ, તાવ, અતિસાર, અપસ્માર, પેલછા વગેરેમાં સારો ગુણ કરે છે. વધારે પ્રમાણમાં (૩૦ ગ્રેન-૬ વાલ) લેવાથી ઉલટી થાય છે. નાનાં વજન (૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન)થી લેવાથી દમ મટાડે છે. પ્રથમ ૧૫ થી ૨૦ ગ્રેન વજને શરૂ કરવો અને પછી દર બે ત્રણ કલાકે ૧૦ ગ્રેન વજનથી કફઘ્ન તરીકે આપવાથી દમ મટે છે, એવું ડૉક્ટરો અનુભવ કરીને કહે છે. શરદીથી ગળામા સોજો (વરમ) આવ્યો હોય તેમાં ૧૦ ગ્રેન પ્રમાણથી દૂધ સાથે લેવાથી વરમ તથા ખરેરી દૂર થાય છે. તે સુકા ગળાને થુંક વધારીને ભીનું બનાવે.

છે. વજનો કટકો મોંમાં રાખવાથી તે "કફ લોઝેન્જીસ" (કફને માટે બજારમાં અંગ્રેજી ટીક-
ડીઓ આવે છે તે)ના જેવુંજ કામ કરે છે. બચ્ચાંની ખાંસી તથા કફમાં દુધીઓ વછનાગ
આપવાનો આપણામાં જુનો ચાલ છે તે સારો છે, તે ચૂંક પણ મટાડે છે; વળી ગ્રાહી છે
તેથી ઝાડાને પણ બંધ કરે છે. માથાની પીડામાં વજનો ખરડ કરવાનો કે આટાની સાથે
વજનો ભૂકો નાંખી તેનો રોટલો કરી માથે બાંધવાનો રિવાજ છે. વજના ભૂકાની પોટલી
કરી નાકે સુંઘવાથી શરદી, સળેખમ તથા માથાનું દરદ મટે છે, અપસ્માર એટલે વાઇના
દરદમાં વજનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું અને દરદીને ફક્ત દુધ ભાત ખવરાવવાં, તેથી સારો ફાયદો
આપે છે. ઉન્માદમાં વજના રસમાં કે ઉકાળામાં કઠનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પાવું; બાળ-
કનું ગળું પડે છે અને તાળવું બેસી જાય છે, તેમાં વજ તથા જાયફળ દુધમાં કે ઘીમાં
ઘસીને તાળવે ભરવાં. ખાવાની માત્રા વાલ ૨. ઉલટી લેવાની માત્રા વાલ ૬.

૩૩૧. વડ—સં. **वटः** અં. Banyan tree; લા. Ficus Indicus. વડનું ઝાડ
પ્રસિદ્ધ છે. ઔષધમાં તેની છાલ તથા છીર વપરાય છે. તે ગ્રાહી તથા કફશામક છે. વડનું
દુધ ધાતુપુષ્ટિ તથા ધાતુ સ્તંભન માટે વપરાય છે. તે તેના ગ્રાહી તથા ચીકાશવાળા ગુણને
લીધે હશે. વડની વડવાઇનું દાતણ કરવાથી દાંત મજબુત થાય છે, તેમજ વડવાઇ કેટલીક
ભસ્મો બનાવવાના કામમાં લેવાય છે. વડનું છીર તથા કપુરનું અંજન કરી આંજવાથી
ફૂલું કપાય છે. જે પંચવલ્કલમાં વડની છાલ પડે છે તેના પાણીવડે મુખપાક, વ્રણ, વિસ્ફોટક
તથા જખમો ધોવાથી તેમજ સ્ત્રીઓના પ્રદર (ધુપણી) રોગમાં તે પાણીથી પ્રક્ષાલન કરવા-
છાંટવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. બળીઆ નીકળીને શરીર અત્યંત કચકચી જાય છે તથા વાસ
મારે છે ત્યારે આ પંચવલ્કલના ગરમ પાણીમાં વાદળી બોળીને દાબવાથી રસી ખેંચી લેવાય
છે. તથા પંચવલ્કલની વસ્ત્રગાળ ભૂકી અથવા બાળેલી રાખ દાબવાથી ખરાબ વાસ દૂર
થઇને રૂઝ પણ આવે છે, 'પંચવલ્ક'માં વડની છાલ આવે છે.

૩૩૨. વરણો—સં. **वरुणः**; લા. Cræteva Religiosa; મરાઠીમાં તેને વાયવરણા
કહે છે. વરણાનું ઝાડ મોટું થાય છે. તેમાં બીલીની પેઠે ત્રણ ત્રણ પાંદડાં સાથે થાય છે
અને તેમાં સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ થાય છે, જે પાકે છે ત્યારે લાલ હોય છે. તેનાં ફૂલ
સંધેસડાના જેવાં હોય છે જે ભમરાઓને બહુ ભાવે છે. તેનાં પાનને એરંડાના જેવી લાંબી
ડાંડલીઓ હોય છે. દવાના કામમાં વિશેષ કરીને તેની છાલ વપરાય છે. ગુણ—તેનો રસ
કડવો, તુરો તથા કાંઇક મધુર અને ગરમ છે. તે મૂત્રલ છે. સુશ્રુત તેને કફમેદનિવારક, શિર
શૂળહર તથા વાતસંશમન કહે છે. વા, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાણવી, વાતરક્ત, ગુલ્મ, લોહીવિકાર,
કૃમિ, યોનીશૂળ, મસ્તકશૂળ વગેરે રોગને મટાડે છે. ગલગંડ વગેરે ગાંઠો ઉપર તેની છાલનો
ક્વાથ મધ નાંખીને પીવો; અંદરની તેમજ બહારની વિદ્રધીમાં તેની છાલ તથા સારગડીનો
ક્વાથ પીવો અને છાલ વાટીને ગાંઠ ઉપર બાંધવી, તેથી સોજો ઉતરીને ગાંઠ ફાટે છે. પાણવી
મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેમાં વરણાની છાલ, ગોખરૂ અને સુંઠનો ઉકાળો ગોળ તથા જવખાર
નાંખીને પીવો; મોંના ખીલ માટે વરણાની છાલના ઉકાળાથી મોં ધોયા કરવું. ગંડમાળ
(scrofulla) રોગ ઉપર વરણાના તથા કાંચનારની છાલના ક્વાથનું મધ નાખીને સેવન
કરવું. બનાવટ—વરૂણક્વાથ (નં. ૬૩૪).

૩૩૩ વરધારો—સં. **वृद्धदारु**; લા. Rourea Santaloides. વરધારો એ શું
વનસ્પતિ છે તેને માટે અત્યાર સુધી ઘણા વૈદ્યો પણ ભ્રાંતિમાં છે." આર્યઔષધ " માં ડૉ. વીરજી

ઝીણા જણાવે છે કે, "કેટલાક સમુદ્રશોષના મૂળને વરધારો કહે છે. પણ વરધારો તદ્દન જુદીજ જાતનું ઝાડ છે." નિઘંટસંગ્રહના કર્તા વૈદ્ય રઘુનાથજી ઇંદ્રજી કહે છે કે વરધારો એ સમુદ્રશોષ હોય એમ અનિશ્ચિતપણે લાગે છે; પણ પોરબંદરવાળા બૉટેનિસ્ટ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી સંપૂર્ણ નિશ્ચય સાથે જણાવે છે કે સમુદ્રશોષનાં મૂળ એજ આપણો વરધારો છે. વરધારાની બે જાત છે, તેમાં મોટો વરધારો તે સમુદ્રશોષનો વેલો, અને નાનો વરધારો તે શંગનો વેલો હોય એમ કહેવામાં આવે છે. દવામાં મુખ્ય કરીને તેનાં મૂળ વપરાય છે. ગુણ—સ્વાદે કડવો, તુરો તથા ગરમ છે. પૌષ્ટિક તથા વાતહર છે. વા, આમ, સોજા, રક્તવિકાર તથા વાયુના રોગોને મટાડે છે. તે રસાયન છે. તેના સેવનથી સ્ત્રીઓનો છોડ પાંગળે છે એટલે ગર્ભ ફરીને વધે છે; હરસમાં પણ તે ફાયદો કરે છે. તેનાં પાન ગુમડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. બનાવટ—વૃદ્ધદારૂ ચૂર્ણ (નં. ૭૨૨).

૩૩૪. વારાહીકંદ—સં. वाराहिकंद; લા. Dioscorea sativa. મરાઠીમાં તેને ડુક્કરકંદ કહે છે. આ એક જાતના વેલાનો કંદ છે. વારાહીકંદનો વેલો ડુંગરમાં થાય છે. તેનાં પાન નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. તે વેલો જમીન ઉપર ચાલે છે અને હાથ હાથ છેટે જ્યાં જ્યાં જમીનમાં મૂળ નાખે છે એટલા ઠેકાણે બબ્બે જોડ ગાયની ખરીની પેઠે કંદ થાય છે. તે કંદ ઉપર રૂંછાડ ઘણી હોય છે અને તેને ડુક્કર ખાઇ જાય છે, તેથી તેનું નામ વારાહી એટલે ડુક્કરકંદ પડેલું જણાય છે. ગુણ—સ્વાદે મધુર તથા કડવાશવાળો છે. પૌષ્ટિક ઉષ્ણ, રસાયન; કોઢ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, કૃમિ, મૂત્રકૃચ્છ વગેરે રોગમાં તે ફાયદો કરે છે.

૩૩૫. વરીયાળી—સં. बृहयाली; અં. Fenel seed; લા. Faeniculum valgare. મરાઠીમાં તેને 'બડીશોફ' કહે છે અને હિંદુસ્તાનીમાં 'સોફ' કહે છે. વરીઆળીના છોડ સુવાના જેવાજ થાય છે. ગુજરાતમાં તેનો ઘણો પાક થાય છે. તેના છોડના ઉપલા ભાગમાં ફૂલ થયા પછી વરીઆળીનાં ઝુમખાં બંધાય છે. ગુણ—સ્વાદે મધુર અને કાંઇક કડુચી હોય છે. તે દીપન તથા વાતહરઃ તૃષા, ઉલટી, પેટચૂંક, આફરો વગેરેને મટાડે છે. વરીઆળી સ્ત્રીના ધાવણને વધારે છે અને ગર્ભાશયને ગુણકારી છે. માંદા માણસને સાદા પાણીને બદલે વરીઆળીનું પાણી આપવું વધારે ગુણકારી છે. પાણીમાં વરીઆળીની પોટલી નાંખી મૂકવી અને તે પાણી આપ્યા કરવું.

૩૩૬. વાવડીંગ—સં. विडंग; અ. Bábreng; લા. Embelia ribes. વાવડીંગના છોડ એકાદ માથોડું ઉંચા થાય છે. તેનાં ફળના ઝુમખા આવે છે તે વાવડીંગ છે. તેના છોડ પહાડોમાં તેમજ સિંગાપુર અને બર્મામાં થાય છે. વાવડીંગ સાધારણ વપરાશની વસ્તુ છે. સ્ત્રીઓ પણ તેને સારી રીતે ઓળખે છે. વાવડીંગનો આકાર મરીને મળતો હોવાથી અને મરી કરતાં સોંઘાં હોવાથી કોઇવાર વેપારીઓ મરી સાથે ભેગ કરે છે. ચણકબાબ વાવડીંગ અને મરી એ ત્રણે આકારમાં લગભગ મળતાં આવે છે. પણ મરીની ઉપલી છાલ ખડબચડી છે અને બાકીનાં બેની ઉપલી છાલ લીસી હોય છે, તોપણ ચણકબાબના દાણા વાવડીંગ કરતાં જરા મોટા અને ઉપર પાતળું ડીંટડું વળગેલું હોય છે. મરીની અંદરનો ગર્ભ ધોળા રંગનો હોય છે. વાવડીંગની ઉપલી ફોતરી છેક અલગ પડી જઇને તેની અંદરથી ભુખરા રાતા રંગનું મીંજ નીકળે છે અને ચણકબાબમાંથી ભુખરા કાળા રંગનું મીંજ નીકળે છે. ગુણ—સ્વાદે તીખાં તથા જરા કડવાં હોય છે, તે કૃમિઘ્ન,

વાતહર તથા શોધક છે. દવામાં તે વારંવાર કૃમિઘ્ન ગુણ માટે વપરાય છે. વાવડીંગનો ઉપયોગ એમને એમ ખાંડીને કરવા કરતાં તેને ભરડી ઉપરથી ફોતરી કાઢી નાંખી અંદરના મીંજનો ઉપયોગ કરવો તે વધારે સારૂં છે, કેમકે સઘળો ગુણ મીંજની અંદરના તેલી પદાર્થમાં રહેલો છે. વળી વાવડીંગ દીપન પાચન પણ છે. પેટનાં કૃમિ, ઉલટી, ઝાડો, આંચકી, ચૂંક, આફરો વગેરેને બેસાડી દે છે. પેટનાં કૃમિને વાવડીંગ મારી નાંખે છે, પછી તેના ઉપર એરંડીયાનો જુલાબ લેવો. વાવડીંગ તથા ઇંદ્રવજને શેકીને ફાકી બનાવી દરેક ઘરમાં રાખી મૂકવી અને બાળકોના દરેક ઉદર વિકાર તથા અજીર્ણ વિકારમાં નિર્ભયપણે આપવી.

૩૩૭. વાળો—સં. वालक, લા. Andropogon Muricatus. વાળો એ એક પ્રકારનું થુંબડા સાથેનું ઘાસ છે. તેની બે જાત છે. સફેદ વાળો (**उशीर**) તથા કાળો વાળો (**ह्रीबेर**) સફેદ વાળાનાં પાન લીલી ચાના જેવાં હોય છે. કાળા વાળાનાં પાન પહોળાં થાય છે. સફેદ વાળાનાં થુંબડાં જેવાં મુળ તે વાળો છે. આ થુમડાંને જમીનમાંથી કાઢીને માટી વગેરે કાઢી નાંખી ધોઇને સુકવવામાં આવે છે. કાળા વાળાનાં ડાંખલાં સફેદ વાળ કરતાં જાડાં હોય છે અને તે વીરણવાળાના નામથી ઓળખાય છે. ગુણ—શીતળ શોધક, પિત્તશામક. વાળાનો રસ કડવો છે અને ગુણમાં ઠંડો, રૂક્ષ તથા હલકો છે, માટે કફપિત્તને મટાડે છે. તે પિત્તના તાવમાં તેમજ સંતત અને સતત જ્વરમાં વપરાય છે. વાળો પિત્ત તથા લોહીના કોપને શાંત પાડે છે. રતવામાં વાળો ઘણોજ ફાયદો કરે છે; વળી રતવા તેમજ ગરમીનાં ગુમડાં તથા તાપોડીઆં ઉપર વાળાનો લેપ ફાયદો કરે છે; વાળાનું પાણી સાકર સાથે પીવાથી પ્રમેહની બળતરા તથા ઉનવા મટે છે. વાળાથી સુવાસિત કરેલું પાણી પીવાથી ગ્રીષ્મકાળની તૃષા શાંત પડે છે અને શરીરમાં ઠંડક થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં વાળો શેરડીનાં મૂળ, ડાભડાનાં મૂળ તથા રતાંજળીનો ઉકાળો પાવો. **બનાવટ—૧. ષડંગપાનીય (નં. ૬૪૭). ૨. હ્રિબેરાદિકવાથ (નં. ૬૫૨),**

૩૩૮. વાંસકપુર—સં. वंशरोचन; वंशकर्पूरक; અં. The Siliceous Concretion; લા. Bambusa arudiraced. વાંસનાં પોલાં લાકડાંમાંથી વાંસકપુર નીકળે છે. વાંસકપુર એ તેની અંદરનો ધોળો રસ છે. વાંસમાંથી નીકળે છે અને કપુર જેવો ધોળો તથા હલકો હોય છે તેથી તેનું નામ વાંસકપુર પડેલું છે. ગુણ—શીતળ, કફશામક, પૌષ્ટિક. તે ઉધરસ, દમ, તાવ, ક્ષય, પિત્ત, લોહીબીગાડ, અરૂચિ વગેરે દરદોમાં વપરાય છે. કફ વગરની ખાંસીમાં તે ઘણોજ ફાયદો કરે છે અને તેથી શરૂઆતના ક્ષયમાં સીતોપલાદિ ચૂર્ણ રૂપે તે ઘણોજ ફાયદો કરે છે; સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ખાંસીને મટાડે છે. એટલુંજ નહિ પણ ક્ષયના તાવને, લોહીવાળી ઉલટીને તથા શરીરની ક્ષીણતાને મટાડે છે. **બનાવટ-સીતોપલાદિચૂર્ણ** (નં. ૭૨૮).

૩૩૯. વિદારીકંદ—સં. विदारी; લા. Batatas paniculata. વિદારીકંદ એ એક પ્રકારના વેલનો કંદ છે. તેને ભોંકડોળું પણ કહે છે. તેની બે જાત છે. એક જાતનો ફગીયો વેલો (**फगवल्ली**) થાય છે, જેને કોકણમાં બેંદ્રિનો વેલો કહે છે અને બીજી જાતનો વેલો થાય છે તેને દુધીઓ વિદારી (**क्षीरविदारी**) કહે છે. વિદારીકંદનો વેલો ઘણો નાનો હોય છે અને કંદ જમીનમાં ઘણો ઉંડો હોય છે. સાથળપુર જોં ખોદીએ ત્યારે તે કંદ નીકળે છે. એ કંદ ઉપરથી ભુખરા રંગનો હોય છે પણ અંદરથી ધોળો રંગ હોય છે. જમીનમાંથી

કાઢયા પછી તેને લાંબા વખત સુધી રાખી મૂકવા માટે તેનાં પાતળાં પતીકાં કરીને સૂકવવામાં આવે છે. ગુણ—ધાતુપૌષ્ટિક, મૂત્રલ તથા વૃષ્ય છે. ખાસ કરીને તે પુષ્ટિની દવા તરીકે વપરાય છે. તે ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે તથા નામર્દાઇ અને નબળાઇને દૂર કરે છે. તે સ્ત્રીઓના ધાવણને વધારે છે. તેના ચૂર્ણની માત્રા તોલો ૦. **બનાવટ-વિદારીકંદના ધાતુપૌષ્ટિક પ્રયોગો (નં. ૫૪૫ થી ૫૫૪).**

૩૪૦ શંખાવલી—સં. शंखाह्वा; शंखपुष्पी; લા. Evolvulus Erecta. (ધોળી) E. alsinoides (રાતી), E. hirsutus (કાળી). શંખાવળીના છોડ છાતરા જેવા જમીન ઉપર પથરાય છે. તેનાં પાન બારીક અને ફૂલ ઝીણાં અપોરીઆના આકારનાં થાય છે. શંખ જેવાં ફૂલ ઉપરથી તેનું નામ 'શંખપુષ્પી' પડેલું છે. જુદા જુદા રંગનાં ફૂલ પ્રમાણે તેની ધોળી, રાતી, નીલી એવી જાતો થાય છે. કાળાં ફૂલવાળીને વિષ્ણુકાંતા કહે છે. ગુણ—સ્વાદે તુરી તથા કડુવી છે. તે બુદ્ધિને સ્થિર કરે છે અને ફટકેલ મનને સુધારે છે; શીતળ તથા પિત્તશામક છે. ઉન્માદ તથા અપસ્મારરોગમાં શંખાવળીનો રસ, કઠનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવો. વળી તે કૃમિ, કુષ્ટ તથા વિષને મટાડે છે.

૩૪૧. શતાવરી—સં. शतावरी; લા. Aspargus satavar. શતાવરીને કાઠીઆવાડમાં શતાવળ પણ કહે છે. યુનાનીવાળા તેને 'શકાકુલ મીસ્ત્રી' કહે છે. શતાવરીનો વેલો થાય છે. આ વેલામાં બારીક ડાંખળી જેવાં પાન થાય છે, તેથી તેને પાન કહેવાં કે ડાળી કહેવી ને સમજી શકાય નહિ; વેલો લીલા રંગનો હોય છે. અને તેમાં છેટે છેટે એક એક કાંટો હોય છે તેથીજ કાઠીઆવાડમાં તેને 'એકલકંટો' કહેતાં હશે. શતાવરીનાં વેલાનાં મૂળ ભોંમાં ઝુડાબંધ બાઝેલાં હોય છે અને આશરે બે ચાર હાથ જમીનમાં પથરાયાં હોય છે. તે મૂળીઆં હાથ હાથ લાંબા હોય છે. તેમાં સાથે સાથે અસંખ્ય મૂળીઆં ફેલાઇ ગયાં હોય છે. તેથી તેને દક્ષિણમાં शतमूली અને सहस्रमूली કહે છે, 'શતમૂલી' એટલે સો મૂળવાળું અથવા સેંકડો મૂળવાળું. શતાવરીનાં મૂળીઆંને ભોંયમાંથી ખોદી કાઢે છે ત્યારે તે લીલાં, ભુખરા ધોળા રંગનાં, લીસાં ને ગોળ હોય છે. તેના ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર હાથના કટકા કરી સુકવે છે ત્યારે તેના ઉપરની છાલ પપડીને નીકળી જાય છે તથા વચ્ચે સળી હોય છે તે જ્યારે કાઢી નાંખવામાં આવે છે ત્યારે ધોળા રંગના ચવડા કટકા થઇ જાય છે, જે વેચાવા આવે છે. ગુણ—શીતળ, ધાતુપૌષ્ટિક, ગ્રાહી, શતાવરી ધાતુપુષ્ટિની દવા તરીકે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. તે જ્ઞાનતંતુઓને પોષણ આપે છે. પુરૂષની ધાતુને અને સ્ત્રીના ધાવણને વધારે છે. તેનું ચૂર્ણ દુધમાં નાંખીને પીવાય છે વળી તે ગ્રાહી-શીતળ-પૌષ્ટિક હોવાથી સ્ત્રીઓના પ્રદરને (ધુપણીને) બંધ કરે છે અને ઝાડાને પણ બંધ કરે છે. શતાવરી વાને માટે પણ સારી છે તથા તેનો રસ વાતહર તેલોમાં વપરાય છે. શતાવરીથી સ્ત્રીઓનાં ગર્ભાશય સુધરે છે તેથી તેનું 'ફળઘૃત' નામે ઘી બને છે. **બનાવટો—૧. ફળઘૃત (નં. ૮૪૨). ૨. નારાયણ તેલ (નં. ૮૫૪).**

૩૪૨. શરપંખો—સં. शरपुंखा; અં. Purple tephrosea; **લા.** Tephrosea purpurea. મરાઠીમાં તેને 'ઉન્હાળી' કહે છે. તેનો છોડ કમરપુર ઉંચો ગળીના જેવો થાય છે. કાસમર્દ, કુવાડીઓ, શરપંખો વગેરે કેટલાક છોડ લગભગ મળતા આવે છે. શરપંખાની પરીક્ષા એ છે કે તેનાં પાનને વચમાંથી તોડવામાં આવે તો તે એક સરખું કપાતું નથી,

પણ વચમાં ખાચો પડીને શર એટલે બાણના જેવી બે બાજુએ બે પાંખડીઓ રહી જાય છે અને તે ઉપરથી જ તેનું નામ 'શરપુંખા' પડ્યું લાગે છે. ગુણ—શરપંખો સ્વાદે કડવો તે તુરો છે તથા ઉષ્ણ છે. પૈષ્ટિક, મૂત્રલ તથા કફઘ્ન છે. પ્રમેહમાં તેનાં પાન મરી સાથે પીવાય છે. બરલમાં તેનાં મુળ છાશમાં વાટીને પીવાય છે. તેનાં મુળની બીડી પીવાથી ઉધરસ તથા દમ મટે છે.

૩૪૩. શરસડો—સં. **शिरीष**; લા. Albizzia amara. તેની બે જાત છે. ગુજરાતમાં આ ઝાડ 'કાળીઓ સરસ' એવા નામથી ઓળખાય છે. તે ઝાડ મોટું થાય છે. તેનાં પાન સળીઓ ઉપર થાય છે. તેમાં ધોળાં ખુશબોદાર ફૂલો થાય છે, જે કેશના જેવા બારીક સુંવાળા રેશમ સરખા રેસાથી ભરપુર હોય છે. તેની શીંગો પાતળી, પોલી અને ખાખરાના પીતપાપડા જેવી હોય છે. દવાના કામમાં વિશેષ તેની છાલ વપરાય છે. ગુણ—શીતળ, દાહ શામક, શોથઘ્ન તથા વિષહર છે. દુષ્ટવ્રણ, ગરમીનો સોજો, વિસ્ફોટકનો સોજો, અને ઝેરી ડંખનો સોજો સરસડાની છાલનો લેપ મારવાથી ઉતરી જાય છે. રતવા તથા ઝેરી ઉંદર વગેરેના ડંખથી આવેલો સખ્ત સોજો તથા દાહ તેનાથી જલદી દૂર થાય છે. એક દરદીને ચામડી ઉપરની ચેળ—ખરજ—વલુર-ઘણા ઉપાયથી મટી નહિ તે દશાંગ લેપથી મટી હતી જેમાં સરસડો મુખ્ય આવે છે. સરસડાના બીનું તેલ નાકળે છે અને તે આંખના રોગમાં અંજન કરવામાં વપરાય છે. **બનાવટ—દશાંગલેપ** (નં. ૮૭૪).

૩૪૪. શિવલીંગી—સં. **लिंगिनी-शिववल्ली**; લા. Bryonia laciniosa. શીવલીંગીના વેલા થાય છે. એનાં પાન કારેલીનાં પાનને મળતાં થાય છે. તેનાં ફળ લીલાં ને ઉપર ભાંગીતુટી સફેદ ટીસીઓવાળાં હોય છે. પાકવાથી રાતાં થાય છે. તેનાં બીમાં શીવલીંગનો આકાર હોય છે જે ઉપરથી શિવલીંગી નામ પાડવામાં આવેલું છે. ગુણ—શોધક; સારક અને ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક છે. તેનાં ફળને બારી તેલમાં વઘારી શાક કરી ૧૦-૧૫ ખાવાથી જુલાબ લાગે છે, તેનાથી પેટ સાફ થઇ બરલ વગેરે ગાંઠો મટે છે, તેમજ તે કોઢ, આમ, વિષ, રક્તદોષ, સોજા અને ઉદરરોગને પણ મટાડે છે. તેનાં પાનનો રસ સોજા ઉપર વપરાયછે. તેના ફળ કડવાં અને ગરમ છે.

૩૪૫. શેદરડી—સં. **सहदेवा-वी**; લા. Vernonia cineria; શેદરડીના છોડ બે ચાર હાથ ઉંચા થાય છે. ચોમાસામાં તે ઘણીજ ઉગી નીકળે છે તેના ઉપર ઘોળાં તથા કાળાં ફૂલ આવે છે અને પાન રામતુળશી જેવા થાય છે. મહાબલા નામની એક બીજી વનસ્પતિનું નામ પણ **सहदेवा** છે, માટે તે 'સહદેવા' આ 'સહદેવા'થી જુદીજ વનસ્પતિ સમજવી. દવામાં શેરડીનું પંચાગ વપરાય છે; કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે તેનાં મુળજ વાપરવાં. ગુણ—જ્વરઘ્ન. આ ગુણને લીધે તેનું બીજું સંસ્કૃત નામ **ज्वरघ्नी** પડેલું છે. તેનાં મૂળ માથે બાંધવાથી કે તે મુળ અગર પંચાગ વાટીને પીવાથી તાવ ઉતરે છે; વળી એમ કહેવાય છે કે તે માથે બાંધવાથી નિદ્રા ન આવતી હોય તેને નિદ્રા આવે છે.

૩૪૬. શેમળો—સં. **शाल्मली**; અં. Silk-Cotton tree; લા. Bombax Malabaricum. મરાઠીમાં તેને 'સાંવરી' કહે છે. શેમળાનું વૃક્ષ ઘણું મોટું થાય છે. તે હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રદેશોમાં થાય છે. તેમાં કાંટા પુષ્કળ થાય છે. તેનાં મોટાં લાલ ફૂલ થાય છે અને અંડાકાર અથવા આંબાના ફળ જેવાં થાય છે, જેમાંથી રૂ નીકળે છે. તે ફળમાંથી ગુંદર ઝરે છે, તે 'મોચરસ' છે. દવાના કામમાં તેનાં મૂળ તથા ગુંદ વપરાય છે

સીઆળામાં તે ઝાડ ઉપર એક પણ પાન રહેતું નથી, પણ ફૂલથી ભરપૂર હોય છે, એ આ ફૂલની એક ખાસીયત છે. ગુણ—શોધક, શીતળ, ધાતુપૌષ્ટિક. તેનાં ફૂલ શીતળ તથા ઝાડી દેનારાં રક્તાતિસાર અને સ્ત્રીઓનાં અતિ આર્તવસ્રાવને બંધ કરે છે, તેમજ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહમાં પણ ફાયદો કરે છે. તેનો ગીરો ગુલાબ થાય છે તેમાં સાકર મેળવી લેવાથી પ્રમેહની જલદશા, ઉનવા તથા ધાતુસ્રાવને મટાડે છે. મોચરસ માટે જુઓ નં. ૩૧૧. તેનાં મૂળનું ચૂર્ણ પુરુષત્વ માટે ખાવામાં લેવાય છે.

૩૪૭. શેલાગુંદર—સં. कुंदुरु; અં. Olibanum; લા. Boswelia thurifera. સલઈ અથવા શાલકીનાં ઝાડના ગુંદરને શેલગુંદર કહે છે. હિંદીમાં તેને કુંદર કહે છે. તે રંગે પીળો છે. તે સ્વાદમાં કડવો ને તુરો છે. કફ, પિત્ત, દાહ, તાવ, પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે. ઝાડા, ખસ, ખરજવામાં તે ફાયદો કરે છે. તેમાં ગુગળ તથા હીરાબોળના જેવા ગુણ છે. ઓર્તું ઋતુ બંધ હોય તો તેને લાવે છે. તે ચાટવાથી વધરાવળમાં ફાયદો થાય છે.

૩૪૮. શેલારસ—સં. सिल्हक-तुरुष्क; અં. Liquid amber; લા. Liquid amber Orientalis. શેલારસ એ એક પ્રકારનાં વૃક્ષનો રસ છે અને તે બનાવેલો આવે છે. તે ચીકણો, સુગંધી અને ધૂમાડાના રંગ જેવો હોય છે. સ્વાદે કડવો હોય છે. ગુણ—પૌષ્ટિક તથા કફનાશક. જુની ઉધરસ તથા દમમાં વપરાય છે. વધરાવળના વરમમાં શેલારસ ચોપડીને ઉપર તંબાકુનું પાન બાંધવામાં આવે છે; તેથી કેટલાકને ઉલટી થાય છે, પણ તેથી દરદ તથા વરમ નરમ પડે છે. જંતુનાશક તરીકે દવામાં અપાય છે. શેલગુંદર, શેલારસ, લોબાન, ગુગળ, ગંધક એરંડો એ બધી દવાની ગોળી કરી ધૂપમાં આપવી. શેલારસ સંધિવા ઉપર પણ ચોપડવામાં આવે છે.

૩૪૯. શેરડી—સં. इक्षु; અં. Sugarcane; લા. Saccharum album. મરાઠીમાં તેને 'ઉસ' કહે છે. શેરડી સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. તે પીળી તથા રાતી એ જાતની થાય છે અને પીલીને તેનાં રસમાંથી ગોળ, ખાંડ, સાકર બને છે દવામાં મૂળ, રસ તથા તેની બનાવટો વપરાય છે. ગુણ—પિત્તશામક તથા પૌષ્ટિક છે. તેનો રસ તથા મૂળ મૂત્રલ પણ છે. શેરડીનો રસ ઠંડો હોવાથી તૃષાને શાંત કરે છે. ખાંડ, સાકર, પૌષ્ટિક તથા ચરબી વધારનાર છે અને અનુપાન તરીકે વારંવાર વપરાય છે. બનાવટ—તૃણપંચમૂલ (નં. ૪૨૨).

૩૫૦. સતાબ—સં. सर्पदंष्ट्रा; લા. Ruta graveolans; ફારસીમાં તેને 'હરપંદ' કહે છે. સીતાબના છોડ થાય છે; તેનું પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્યાંઇ વર્ણન નથી. તેનાં પાન ઝીણાં ગોળ તથા તુળસીનાં પાનના જેવી વાસવાળાં હોય છે. ઔષધમાં આખો છોડ વપરાય છે. ગુણ—રેચક, મૂત્રલ, કફઘ્ન તથા ઋતુ લાવનાર છે. તેનો સ્વરસ રેચક છે તથા કફને મટાડે છે. બાળકોની બરાળીમાં તેનાં પાંદડાંનો રસ પાવામાં આવે છે તથા પાંદડાં બાફીને છાતીએ બંધાય છે, તે ગરમ હોવાથી વા ઉપર ચોપડાય છે.

૩૫૨. સમુદ્રફળ—સં. समुद्रफल; લા. Barringtonia recemosa. સમુદ્રફળનાં મોટાં વૃક્ષો કોકણ તરફ દરિઆ કિનારે થાય છે અને તેથીજ તેનાં ફળનું નામ સમુદ્રફળ પડ્યું લાગે છે. તેનાં ફળોના ડોડવા થાય છે અને તેમાં જાયફળ જેવાં કાળા રંગનાં ફળ થાય છે. તે ફળ દવાના કામમાં વપરાય છે. ગુણ—ઉષ્ણ. પાણીમાં ઘસીને પાવાથી કૃમિ તથા કમળો મટે છે. બાળકના કફમાં એકાદ ઘસારો પાવાથી ઉલટી થઇને કફ નીકળી જાય છે.

૩૫૨. સમદર શોષ—જુવો વરધારો (નં. ૩૩૩).

૩૫૩. સરગવો—સં. शिग्रु; અં. Horse radish tree; લા. Moringa pterygosparma મરાઠીમાં તેને 'શેવગા' કહે છે. આ દેશમાં સરગવાનાં ઝાડ સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તે ઝાડ ત્રણ ચાર માથોડાં ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન સરસડા કે અગથીઆને મળતાં હોય છે, છાલ સફેદ રંગની હોય છે, ફૂલ ધોળા રંગનાં અને શીંગો લાંબી થાય છે. ફૂલ પ્રમાણે સરગવો એ ત્રણ જાતનો છે. પણ ધોળાં ફૂલવાળો સર્વત્ર ઉગે છે. તેની શીંગો તથા ફૂલનું શાક થાય છે. શીંગો કઢીમાં નાંખવાથી બહુ સારો સ્વાદ આપે છે. દવામાં તેના મૂળની છાલ વપરાય છે. ગુણ—વાતહર, ઉષ્ણ, ગ્રાહી તથા દંભક છે. સરગવાના મૂળની છાલમાં રાઇના જેવો તીખો વાસ આવે છે. તેની છાલનો ક્વાથ લેવાથી પેટની અંદરની વિદ્રધિ (સોજો), બરલ તથા કાળજાની ગાંઠ મટે છે. તેના પાનના રસનાં કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી કાનના જીવડા મરે છે, તેની છાલના ઉકાળામાં હિંગ મેળવી પીવાથી શૂળ બેસે છે. તેનાં મૂળની છાલને વાટીને થેપલી મારવાથી સોજો ઉતરે છે. જળોદરમાં છાલનો ક્વાથ, ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ, સીંધાલુણ તથા પીપર નાખીને આપવાથી ફાયદો થાય છે. તેની છાલનો લેપ સંધિવા, ગાંઠો તથા સોજાને મટાડે છે. સરગવાના મૂળની તીખી છાલ, ચિત્રકમૂળ અને કુકડાની હગાર એ ત્રણેને ખાંડીને લેપ મારવાથી વાળો મરી જાય છે. **બનાવટ—૧. શિગ્રવાદીક્વાથ (નં. ૬૪૨). ૨. શિગ્રુક્વાથ (નં. ૬૪૩). ૩. દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫).**

૩૫૪. સરસવ—સં. सर्षप; અં. Sinapis alba; લા. Brassica Campestris. સરસવના રાઇના જેવા છોડ થાય છે, તેમાં શીંગો થાય છે અને શીંગોમાં રાઇથી જરા મોટા પીળા રંગના દાણા થાય છે તે સરસવ છે. સરસવ ધોળા, રાતા તથા કાળા પણ થાય છે. ગુજરાતમાં ધોળા સરસવની મોટી પેદાશ છે. તેમાંથી પીલીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે સરસીયું તેલ કહેવાય છે. તે તેલ ગરમ છે અને ગુજરાતમાં તલના તેલની પેઠે તેનો ખોરાકમાં ઉપયોગ થાય છે. ગુણ—વાતહર, ઉષ્ણ, શોથઘ્ન. સરસવ સ્વાદે રાઇના જેવા તીખા છે. દવામાં દાણા તેમજ તેલ વપરાય છે. સરસવ શોથઘ્ન વાતહર હોવાથી સોજા તથા ગાંઠોના લેપમાં (દોષઘ્ન લેપમાં) પડે છે. કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ તથા બહેરાપણામાં સરસીયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાં. શ્વાસરોગમાં સરસીયું તેલ જુના ગોળમાં મેળવીને ખાવું. અપચી નામની ગાંઠ ઉપર સરસવ, લીંબડાનાં પાન તથા ભીલામાંને સરખે ભાગે બાળી તેની રાખને બોકડાના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો.

૩૫૫. સાગ—સં. शाक; અં. Indian teak tree; લા. Tectona Grandis. સાગનાં બહુ મોટાં ઝાડ જંગલોમાં થાય છે. પાન ઘણાં મોટાં થાય છે તેથી તેને મહાપત્ર કહે છે. તેનાં પાન હાથે ચોળવાથી હાથ રાતો થાય છે. ફૂલ ધોળાં તથા ઝીણાં થાય છે. સાગનું લાકડું ઇમારતના કામને માટે સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે. મલબારથી આવે છે તે મલબારી સાગ કહેવાય છે અને વલસાડથી આવે છે તે વલસાડી સાગ કહેવાય છે. ગોધરા પાસેના જંગલમાં પણ સાગ પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાંથી જે લાકડું આવે છે તે ગોધરીઓ સાગ કહેવાય છે. દવામાં સાગની છાલ વપરાય છે. ગુણ—શીતળ તથા શોષક છે. દાહીપણું, તરસ તથા મેદરોગમાં સાગની છાલનો ક્વાથ ગોમૂત્ર નાંખીને પાવો. સાગનાં બીને પાણીનાં ઘસીને પીવાથી પેશાબ છુટે છે.

૩૫૬. સાટોડી—સં. પુનર્નવા; અં. Spreading Hogweed; Boerha-via diffusa. સાટોડીના જમીન ઉપર પ્રસરતા વેલા થાય છે અને ચોમાસામાં તેના છોડ ઘણા થાય છે, તે ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. સાટોડી બહુ ગુણકારી ઔષધ છે. તેની ત્રણ જાત કહે છે: ધોળી સાટોડી, રાતી સાટોડી અને કાળી અથવા મોટી સાટોડી. સાટોડીને વાળંદ વાળમાં ઘાલે છે. એક ત્રીજી જાત છે તેને 'વસેડો' કહે છે. ગુણ—તેના ગુણ ઘણા છે, પણ તેમાં સાટોડી ઉપર વધારે ગુણકારી છે. મૂત્રલ—સોજા, પિત્ત, ગોળા તથા જળોદર જેવા રોગોમાં મૂત્ર વાટે તે પાણી કાઢવામાં સારામાં સારો ઉપયોગ થાય છે. તેના મૂળનું, પાનનું, ડાળનું તથા મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા દૂધમાં, પાણીમાં તથા મધમાં લેવામાં આવે છે. ઉંદરના ઝેર ઉપર તથા બીજા ઝેર ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેના પર્યાય: ૧. પાંચ તોલા સાટોડી, આખણું કુમુદનીનો સાટોડીનું મૂળ વાટીને મેળવી પીવું. ૨. સાટોડી, ગોખરૂ તથા ધાણાનું ચૂર્ણ સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી ખાવું. ૩. સાટોડી તથા દેવદારનો રસ મધમાં મેળવી પીવું. ૪. મૂળ વાટીને તેનો લેપ કરવો. ૫. સાંધાના દુખાવા ઉપર તે મૂળ વાટીને ચોપડવું. ૬. ગ્રહણી (દસ્ત બંધ) માટે સાટોડીનો ક્વાથ. સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખાવું. ૭. મૂત્રકૃચ્છ્ર સાટોડીના મૂળનું ચૂર્ણ સાકર તથા ઘીમાં ચાટવું. ૮. આંખનાં ફૂલાં ઉપર સાટોડીના મૂળ તથા ત્રિફળા ઘસીને આંજવાં. ૯. નેત્રના રોગમાં સાટોડીના મૂળ દૂધમાં ઘસવાં. ૧૦. ઝેર ઉપર સાટોડી, દારૂ, ઘી તથા મધ તેનો ક્વાથ બનાવીને પીવો. ૧૧. ઉંદરના ઝેર ઉપર સાટોડીનો રસ પાવો. બનાવટ—૧. પુનર્નવાદ્યક્વાથ (નં. ૬૬૩). ૨. પુનર્નવાદિક્વાથ (નં. ૬૬૪ તો ૬૬૬).

૩૫૭. સાબુદાણા—અં. Sago. એક જાતના તાડ જેવા ઝાડ થાય છે. તેને તેના વચલો ભાગ કાપી ભરડીને લોટ કરવામાં આવે છે. તે લોટમાં પાણી ભેળવીને ચાળણીમાંથી ઘસીને દાણા પાડે છે. પછી તેને ભઠ્ઠીમાં સૂકવે છે. તેને સાબુચોખા કહે છે. કેટલાક લોકો તેને ચોખાની જાત ધારે છે, પણ તેમ નથી. આ સાબુદાણાની કાંજી રોગી, બાળક તથા અશક્તને માટે ઘણી સારી છે.

૩૫૮. સાલમ—સં. મુંજાતક; અં. Salep. મરાઠીમાં તેને સાલમમીશ્રી કહે છે. સાલમ એ એક જાતની વનસ્પતિનો કંદ છે. તુર્કસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન તથા કાબુલ વગેરે દેશોમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પંજાબમાં પણ તે થાય છે, તે ઉપરથી તેને પંજાબી સાલમ કહે છે. સાલમના ઝાડ ડાંગરનાં ઝાડની જેવાં ઉગતાં છે એમ કહેવાય છે. સાલમનાં મૂળીઆંને પ્રથમ ગરમ પાણીમાં મૂકે છે. પછી નખ આદિના ઘસારાથી તેની છાલ ઉતારી કાઢે છે. ત્યારે તે ધોળાં થાય છે. પછી તાંબાના તવા ઉપર મૂકીને નીચે અગ્નિનો તાપ આપી સુકાવે છે. આવા મૂળીઆં તે સાલમ છે. ગુણ—પૌષ્ટિક, ધાતુસ્તંભક, વીર્યવર્ધક, પ્રદર તથા ધાતુના બીજા વિકારમાં તે ફાયદો કરે છે. સાલમ, પીળીમુશળી તથા પંજાબી સાલમ તેનું બારીક ચૂર્ણ રોજ સવારમાં બેથી ત્રણ માસા ગોળી સાકર સાથે દૂધમાં નાંખી પીવું. બનાવટ—સાલમપાક (નં. ૮૨૧).

૩૫૯. સુખડ—સં. શ્રીખંડ; ચંદન. અં. Sandal Wood; લા. Santalum album. શ્રીખંડ—ઉપરથી તેનું સુખડ નામ પડેલું લાગે છે. સુખડનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. તે મલબાર કાંઠે ઘણાં થાય છે, તેનાં પાન લીંબડાના પાન જેવાં, નાનાં અને સુંવાળાં થાય

છે. તેમાં બારીક કાળા રંગનાં ફળ થાય છે. એમ કહેવાય છે કે ચંદનના જુનાં વૃક્ષને કાપીને તેના કકડા કરી પ્રથમ થોડી મુદ્દત જમીનમાં દાટવામાં આવે છે, પછી વેપાર અર્થે કાઢવામાં આવે છે. ચંદનની ઘણી જાતો છે. ધોળું ચંદન, પીતચંદન, બર્બર, હરિચંદન, શબરચંદન, રક્તચંદન (રતાંજલી), પતંગ વગેરે. સુખડમાંથી તેલ નીકળે છે તે સુખડનું તેલ કહેવાય છે. ગુણ—ચંદન સ્વાદે જરા કડવું તથા ઠંડું છે. શીતળ, પિત્તશામક. ધોળી સુખડ લેપમાં તથા ચૂર્ણમાં વપરાય છે. સુખડનો લેપ ઘણી ઠંડક આપે છે. તાપની લુખ ન લાગે માટે નાનાં બાળકોને બપોરે સુખડનો ખરડ કરવામાં આવે છે. સુખડ, ગુલાબજળ અને કપુરનો લેપ દાહની શાંતિ કરી ઘણીજ ઠંડક આપે છે. સુખડ તાવની ગરમીને દબાવે છે. ખસ ઉપર સુખડનું તેલ લીંબુનો રસ મેળવી ચોપડવું. ગરમી, તૃષા, દાહ તથા રક્તાતિસારમાં ચંદન ચોખાના ધોવણમાં ઘસીને તેમાં મધ તથા સાકર નાંખીને પીવું. ચંદનનો કલ્ક કરીને પીવાથી પરૂવાળો પ્રમેહ મટે છે. ડૉક્ટરો તેને ઠેકાણે સુખડનું તેલ આપે છે. પ્રમેહ તથા પ્રદરનો સ્રાવ અટકાવવા માટે વાંસકપુર તથા એલચીદાણા એકેક તોલો ખાંડી તે સુખડના તેલથી ભીંજવીને પા–પા તોલાની ગોળી કરી સાકર મેળવેલા પાણીમાં મીલાવી ખાવી. **બનાવટ—૧. ચંદનચર્ણ (નં. ૬૭૩). ૨. ચંદનાદિચૂર્ણ (નં. ૬૭૪).**

૩૬૦. સુંઠ:—સં. शुंठी; અં. Dry Ginger; લા. Zingiher officinale. સુંઠ એ આદુની સુકી ગાંઠો છે. (જુવો આદુ નં. ૧૩૪). ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, વાતહર. સુંઠનો મુખ્ય ઉપયોગ શરીરમાં ખરી ગરમી લાવવા માટે, વાયુ તથા કફ દૂર કરવા માટે અને દીપન પાચન માટે થાય છે. આમવાત, વિષમજ્વર તથા ટાઢીઆ તાવમાં સુંઠ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. સુંઠને પાણીમાં વાટી જરા ગરમ કરી કપાળે ભરીને દરદીને માથે ઓઢાડીને સુવાડવાથી પુષ્કળ પરસેવો વળી તાવ ઉતરે છે. તે તદ્રા તથા ઘેનને દૂર કરી શરીરમાં જાગૃતિ લાવે છે. સુવાવડી સ્ત્રીના પેટમાં વાયુનું જોર હોય છે માટે સુંઠનું કાટલું કરી ખવરાવવાનો ચાલ છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓનું પેટ મોટું રહી જાય, પવન ભરાય, પેટમાં બાદી રહે તથા ખોરાક ઉપર અરૂચિ રહે ત્યારે સુંઠ અથવા સૌભાગ્યસુંઠીપાક આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. પાણીમાં બહુ ન્હાવાથી કે વરસાદમાં પલળવાથી શરદી લાગે છે અથવા શરીર ઠંડું થાય છે ત્યારે સુંઠ, ગોળ તથા ઘી આપવાનો ચાલ છે; તેથી શરીરમાં ગરમી તથા શક્તિ આવે છે. ઝાડાની સખ્ત વીંટ અથવા ચૂંકમાં ઘીમાં તળીને સુંઠની ફાકી આપવી. તથા આંકડી સાથેના મરડામાં સુંઠના ઉકાળામાં એરંડીયું તેલ આપવું એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. પેટના સખ્ત શૂળમાં એરંડમૂળનો ક્વાથ સુંઠ તથા શેકેલી હીંગ નાંખી પાવો. સુંઠ, સીંધાલુણ તથા રાઇને તેલમાં કકડાવી તે તેલ સંધિવા, કેડનું પકડાવું વગેરે વાનાં દરદો ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. શીતાંગમાં સુંઠનો ભૂકો શરીરે તથા હાથ પગને તળીએ ઘસવાથી શરીરમાં ગરમી આવે છે. **બનાવટ—૧. સુંઠીપુટપાક (નં. ૫૪૦). ૨. નાગરાદિક્વાથ (નં. ૫૯૫–૫૯૬) ૩. નાગરાદીપાચન (નં. ૫૯૭). ૪. સુંઠયાદીચૂર્ણ (નં. ૭૨૪). ૫. સમશર્કરાચૂર્ણ (નં. ૭૨૬) ૬. પ્રાણદાગુટિકા (નં. ૭૫૦). ૭. સુંઠિક્વાથ (નં. ૬૪૫).**

૩૬૧. સુરણ:—સં. सूरण; લા. Amorphophallus Panioulatus. સુરણ નામનો કંદ પ્રસિદ્ધ છે. કેમકે શાક તરીકે તે સર્વત્ર વપરાય છે. આ કંદનો બહાર સોરો નીકળે છે અને ઉપર જતાં તેનાં પાન છત્રીની પેઠે વિસ્તાર પામે છે. સુરણ અર્શ રોગમાં

એટલે હરસમાં મજો ફાયદો કરે છે તેથી તેનું નામ અર્શોઘ્ન રાખેલું છે. હરસના રોગીએ સુરણનો દવા તરીકે ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત સુરણનું શાક, પુરી, શીરો, ખીર વગેરે કરીને ખાવું. બનાવટ—૬. બૃહદ્સુરણવટક (નં. ૭૫૧).

૩૬૨. સુવા—સં. शतपुष्पा, शतपुष्पा; અં. Dill seed; લા. Anethum graveolens. મરાઠીમાં તેને 'બાળંતશોપ' કહે છે. હિંદીમાં વરીઆળીને 'મદીશોફ' કહે છે અને સુવાના દાણા નાના હોવાથી તેને શોફ કહેવી પાડગી છે. ફારસીમાં તેને અનિસૂન કહે છે. એલોપેથી વૈદકમાં પ્રવાહી મિક્ષ્ચરો બનાવવા માટે કોઇ કોઇ દરદમાં 'એકવા એનીથી' વાપરે છે, તે એનીથી એ સુવા છે. સુવાની ભાજી પ્રસિદ્ધ છે. તેનાં પાન બારીક ઝુમખાદાર થાય છે. તેમાં વરીઆળીની પેઠે દાણા થાય છે તે સુવા કહેવાય છે. ગુણ—પાચક, મૂત્રલ, વાતહર તથા યોનિ દોષહર છે. સુવા સ્વાદે તીખા તથા કડુવા છે. નાનાં બાળકના પેટમાં દુખતું હોય તો સુવા ચાવીને તેનું ટીપું પાણીમાં પાવાનો ચાલ છે. કફ, કૃમિ, શૂળ, વા તથા પેટના આફરાને મટાડે છે. યોનિમાં તેની પોટલી સેવાથી યોનિશૂળ મટે છે. સુવા ધાવણને વધારનાર છે.

૩૬૩. હરડે—સં. हरीतकी; અં. Myrobalans; લા. Terminalia chebula. હિંદી-હર, ફારસી-હલીલે. હરડેના વૃક્ષ મોટાં થાય છે. તે બદામની જાતનું વૃક્ષ છે. બહેડાનું ઝાડ પણ એજ જાતનું વૃક્ષ છે. તે ઝાડો, કમાઉન, બંગાળા, બ્રહ્મદેશ, મલાયા, સીલોન, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોના જંગલમાં ઘણાં થાય છે. બીજા પ્રદેશોના પહાડોમાં પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેનાં વૃક્ષ જોવામાં આવે છે. તેમાં અરડુશીના જેવાં પાંન થાય છે. તે વૃક્ષના ફળ તે હરડે છે. હરડેની સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં ઘણી જાતિઓ વર્ણવેલી છે તથા તેના ગુણની પણ અતિ ઘણી પ્રશંસા કરેલી છે. તેની મુખ્ય સાત જાત છે. ૧. વિજયા, ૨. રોહિણી, ૩. પૂતના, ૪. અમૃતા, ૫. અભયા, ૬. જીવંતી અને ૭. ચેતકી. તેનાં સંસ્કૃતમાં ૨૧ નામ છે. જેમકે અભયા, અમૃતા, શિવા, પથ્યા, અમોઘા, રસાયનફલા ઇત્યાદિ, અને આવાં અર્થસૂચક નામ પ્રમાણે તેમાં ગુણ પણ ઘણાજ ઉત્તમ છે, એમાં કાંઇ પણ સંશય નથી. હરડેમાં એક લવણ રસ નથી, બાકીના પાંચે રસ છે તેથી તેનું નામ પંચરસા પડ્યું છે. 'હીમજ તથા હરડાં એ હરડેનાં વૃક્ષનીજ પેદાશ છે. કાચી કાચી સુકાવવામાં આવે છે તે 'હીમજ' છે. તેથી જરા વધારે મોટી હરડે તે 'હરડાં' કહેવાય છે. જે વિશેષ કરીને રંગના કામમાં આવે છે અને દવા તરીકે પણ વાપરવામાં આવે છે. જે સૌથી મોટી તે 'હરડે' કહેવાય છે. જે હરડે કઠણ, કુહાડીથી પણ જલદી ન ભાંગે એવી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બુડે એવી અને વજનદાર હોય તે હરડે સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે. ઉંચી હરડે સુરવારી હરડે એવા નામથી બજારમાં ઓળખાય છે. કોઇ કાબુલીહરડે પણ કહે છે. હરડે વજનમાં જેમ વધારે તેમ તે વધારે ગુણકારી તથા કીમતી હોય છે. ઘણું કરીને બે તોલા કરતાં વધારે વજનની હરડે વેચાવા આવતી જ નથી. ઘણીવાર બનાવટી હરડે મોટા જમરૂખ જેવડી અમદાવાદના બજારમાં વેચાવા આવે છે, તેમ બીજે પણ બનાવટની હરડે આવતી હશે, માટે બહુ મોટી હરડે દેખીને ઠગાવું નહિ. ગુણ—હરડે સ્વાદે અતિ તુરી છે અને પાકમાં મધુર છે. તે રૂક્ષ તથા ગરમ છે. સારક, શોધક અને રસાયન એ તેના મુખ્ય ગુણ છે. હરડે રેચક નથી પણ સારક છે. વળી તેમાં સ્તંભક ગુણ છે સ્તંભક ગુણ માટે તેની માત્રા ૪ માસાની છે. તેથી વધારે મોટી માત્રામાં બે ત્રણ દસ્ત લાવે છે. તેમાં તીવ્ર રેચક ગુણ નથી. વળી

તે અપક્વ રસને પકાવીને દસ્તને લાવે છે. ચરક અને સુશ્રુતે તેને યૌવનસ્થાપન (વૃદ્ધાવસ્થા દૂર રાખીને જુવાની ટકાવી રાખે એવી), શુક્રદોષહર, સંશોધન, મેદોઘ્ન (એટલે મેદ–ચરબીને દૂર કરનાર), અર્શોઘ્ન (હરસને મટાડનાર) તથા જ્વરહર કહેલ છે. હીમજ ફક્ત દસ્તનો ખુલાસો કરે છે અને હરડાં વિશેષ કરીને 'ત્રિફળા' ચૂર્ણ માં પડે છે, પરંતુ ત્રિફળા ચૂર્ણમાં પણ મોટી હરડે વાપરવી વધારે ગુણકારી છે. મોટી હરડે ઘડપણ તથા વ્યાધિનો નાશ કરનાર જબરૂં રસાયન છે. તેનું છ ઋતુમાં સેવન કરવા માટે તેનાં છ જુદાં જુદાં અનુપાન બતાવવામાં આવ્યાં છે. વસંત (ફાગણ, ચૈત્ર) માં મધ સાથે, ગ્રીષ્મ (વૈશાખ, જેઠ) માં જુના ગોળ સાથે, વર્ષા (અસાડ, શ્રાવણ) માં સીંધાલુણ સાથે, શરદ (ભાદરવો–આસો) માં સાકરની સાથે, હેમંત (કાર્ત્તિક, માગશર) માં સુંઠ સાથે, અને શિશિર (પોશ, માહ)માં પીપરની સાથે ખાવી. આ પ્રમાણે હરડેનું સેવન કરવાથી ઘણાખરા રોગ મટે છે એવા હરડેમાં ઉત્તમ ગુણો છે. જમ્યા પછી હરડે ખવાય તો વાત, પિત્ત, કફ ત્રણ દોષથી થએલી પીડાઓ મટે છે. સીંધાલુણ સાથે ખાવાથી કફના રોગ મટે છે, સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનાં રોગ મટે છે. અને ઘી સાથે ખાવાથી વાયુના વ્યાધિ મટે છે. ઘણો પંથ કરીને થાકી ગએલા હોય, ઘણી લાંઘણો કરી હોય, ઘણો દુર્બળ થઈ ગએલ હોય, જેને શોષરોગ (ક્ષય) થએલ હોય, જેણે ફસ ખોલાવી હોય, તથા ગર્ભવાળી સ્ત્રી એટલાએ હરડેનું સેવન ન કરવું, એમ કહેલું છે. વળી હરડેના સેવનથી મુખ્ય કરીને હૃદય, આંતરડાં, હોજરી, મૂત્રાશય તથા મળાશયના વ્યાધિ દૂર થાય છે. હરડેમાં એક ખુબી એ છે કે–આંતરડાંમાં દોષ હોય ત્યાં સુધીજ તે ઝાડા કરીને શોધન કરે છે અને પછી ઝાડા બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે હરડે સંગ્રહણી, આમવાળો મરડો વગેરે ઝાડાનાં દરદોને પણ મટાડે છે. હરડે જુદા જુદા રૂપમાં અનેક વ્યાધિ ઉપર આપવી સારી છે. જેમકે આંખનાં વ્યાધિ, દમ, ખાંસી, પ્રમેહ, હરસ, કુષ્ઠ (ચામડીના રોગ), સોજા, ઉદર, કૃમિ, સ્વરભંગ, કબજીયત, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આફરો, તૃષા, વમન, હેડકી, ચેળ, કમળો, શૂળ, બરલ, યકૃત (કલેજાનો રોગ) તથા પાણવી વગેરે. હરડેના નાના નાના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે:—૧. હરડે તથા સુંઠનો કલ્ક ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દમ તથા હેડકી મટે છે. ૨. અમ્લપિત્ત રોગમાં હરડે, કાળી દ્રાક્ષ તથા સાકરની અકેક તોલાભારની ગોળી નિત્ય બે વખત ખાવી. ૩. હરડે ગોમૂત્રમાં બે ત્રણ અઠવાડીઆં સુધી પીવાથી કમળો મટે છે. પિત્ત ગુલ્મમાં હરડે તથા દ્રાક્ષનો ઉકાળો જુનો ગોળ નાખીને પીવો. ૫. અંડવૃદ્ધિ અથવા વધરાવળના રોગોમાં હીમજના ચૂર્ણનું ગોમૂત્રમાં કે એરંડીઆ તેલમાં સેવન કરવું અથવા ત્રિફળા ચૂર્ણ દુધમાં પીવું. ૬. શ્વાસ તથા ઉધરસમાં હરડે તથા બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. ૭. મેદરોગમાં ત્રિફળાનો ઉકાળો મધ નાંખીને કેટલાક માસ સુધી પીવો. ૮. શ્લીપદરોગમાં હરડેને એરંડીઆમાં તળીને ગોમૂત્રમાં લેવી જારી રાખવી. ૯. અજીર્ણમાં મોટી હરડે, સુંઠ તથા ગોળનું સેવન કરવું, તેથી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ પણ મટે છે અને ક્ષુધા ઉઘડે છે. ૧૦. શૂળરોગમાં હરડેનું ચૂર્ણ ગોળ તથા ઘીમાં મેળવીને ખાવું. ૧૧ વૃષણ શોથ–કોથળી મોટી થઇ હોય તો ત્રિફળાનો ઉકાળો ગોમૂત્રમાં નાંખી પીવો. ૧૨. મળશુદ્ધિ માટે હીમજ એરંડીઆમાં તળીને ભૂકી કરી તેમાં એટલો જ સંચળ મેળવીને ફાકી લેવી. ૧૩. ભગંદર રોગમાં ત્રિફળા અને ખેરની છાલના ક્વાથમાં ભેંસનું ઘી તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાંખીને તેનું કેટલાક વખત સુધી સેવન કરવું. ૧૪. પ્રમેહમાં ત્રિફળાનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવો. ૧૫. આંખના વિકારોમાં ત્રિફળા

ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં કેટલાક દિવસ સુધી ચાટવું. ૧૬. ટાઢીઓ તાવ-હરડે તથા ઇંદ્રજવની ફાકી તોલો ૧ ગોળમાં ખાવાથી એકદમ અટકી જાય છે. ૧૭. આમાતિસાર એટલે મરડો—હરડે, સુંઠ, મોથ તથા ગોળ સમભાગે મેળવી તેની ગોળીનું સેવન કરવું. આફરો-મળબંધ તેમાં પણ ઉપલીજ ગોળી ખાવી. ૧૮. આમવાત-ગંઠીઓવા-હરડે એરંડીઆ તેલમાં ખાવી. ૧૯. બાળકનો તાળુકંટ-ગળું પડે છે, તેમાં હરડે, વજ, ઉપલેટ એને પાણીમાં વાટીને તેમાંથી જરા જરા ધાવણ તથા મધમાં ચટાડવું. ૨૦. બંધકુશમાં હીમજ, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી તથા સંચળની ફાકી ગરમ પાણીમાં લેવી. ૨૧. બાળરોગ-મોટી હરડે ઠંડા પાણીમાં ઘસીને મધ તથા પાણી અગર ધાવણમાં પાવી. ૨૨. સર્વ પ્રકારનું મસ્તકશૂળ-ત્રિફળા, કરીયાતું, લીંબડાની અંતરછાલ તથા ગળો તેનો ક્વાથ ગોળ નાંખીને પીવો. ઠીક ઉપરના ઘણાક વિકારોમાં આ ઉકાળો પીવો અને હલકું પથ્ય પાળવું. ૨૩. આંખના દરદમાં ત્રિફળાનું પાણી આંખે છાંટવું (ત્રિફળાં રાત્રે માટીના કોરા વાસણમાં પલાળી રાખવાં અને સવારે તે પાણી ગાળી લઇને તેનાથી આંખે છાલક મારી ધોવી.) અથવા ત્રિફળાના ઉકાળાથી આંખો ધોવી. ત્રિફળાં ઘસીને મહીનામાં એકાદ વાર અંજન કરવાથી આંખો નિર્મળ રહે છે. આંખનું ફૂલું, છારી વગેરેમાં હરડે તથા સાકરને પાણીમાં ઘસીને અંજન કરવું. હરડે તથા ફુલાવેલ ફટકડીના પાણીનું અંજન કરવું. ૨૪. ગરમીનાં ચાંદાં, વ્રણ-ત્રિફળાની રાખ કરીને તે રાખ મધમાં ચોપડવી. ૨૫. મોંમાં ચાંદી પડે વગેરે મોં તથા દાંતના દરદમાં-ત્રિફળાની રાખને મધમાં મેળવીને તે મોમાં ધરી રાખવી; પછી મોં થુંકથી ભરાઈ જાય એટલે કોગળો કરી નાખવો. બનાવટ—૧, ત્રિફળા (નં. ૪૨૨). ૨. અભયાદિ ક્વાથ (નં. ૫૪૬). ૩. પથ્યાદિ ક્વાથ (નં. ૬૦૬ થી ૬૦૮). ૪ ત્રિફળાપિપ્પલી ચૂર્ણ (નં. ૬૮૧). ૫. હરિતકયાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૨૯). ૬. પથ્યાદિગુટિ (નં. ૭૪૯). ૭. પથ્યાદિ ગુગ્ગુલ (નં. ૭૬૯). ૮. અભયારિષ્ટ (નં. ૭૭૨). ૯. અમૃતહરીતકી (નં. ૭૫૦). ૧૦. મધુપક્વ હરિતકી (નં. ૮૦૩). ૧૧. હરિતકી અવલેહ (નં. ૮૦૬).

૩૬૪. હળદર—સં. हरिद्रा અં. Turmeric; લા. Curcumalonga. હળદર દરેક ઘરમાં નિત્યના વપરાશની વસ્તુ છે. આદુની પેઠેજ હળદરનું વાવેતર થાય છે અને તેના છોડ કેડપુર વધે છે. તેના કંદ થાય છે તે હળદર છે. દાળ, શાક તથા મશાલાના ઉપરાંત હળદર રંગના કામમાં બહુ વપરાય છે; પણ ઔષધ તરીકે હળદરના ગુણ વૈદ્યો સિવાય બીજા લોકો જાણતા નથી. ગુણ—હળદર સ્વાદે જરા કડવી ને તુરી છે. તે કફઘ્ન, રક્તશોધક, રોપણ તથા કુષ્ઠઘ્ન છે. રક્તદોષ, કોઢ (ચામડીનાં દરદો), પ્રમેહ, ખરજ, વ્રણ, સોજો, પાંડુ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરૂચિ વગેરે દરદોમાં ગુણકારી છે. હળદરના થોડા ઉપયોગ આ નીચે આપવામાં આવે છે. ૧. ઉધરસ-કફ-સળેખમ-સુવા વખતે હળદરનો કટકો શેકીને મોમાં રાખવો; ગરમ દુધમાં હળદર તથા ઘી નાખીને પીવું. ૨. શ્લીપદ-હાથીપગું-હળદરનું ચૂર્ણ તથા ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી કેટલાક દિવસ પીવું. ૩. સ્વરભંગ-ગરમ દુધમાં થોડી હળદર મેળવીને રાત્રે સુતી વખત પીવાથી સાદ ઉઘડે છે. ૪. પ્રમેહ-હળદર તથા દારૂહળદરનો ઉકાળો મધ નાંખીને પીવો. ૫. પાણ્ડુ-હળદર તથા જુનો ગોળ છાશમાં પીવાં. ૬, બાળકની સસણી-ગોમૂત્રને બે ત્રણવાર કપડેથી છણી લઇ તેમાં હળદરની ભુકી નાખીને પીવી. અથવા હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં આપવાં. ૭. સ્તનરોગ-થાન પાકવું-હળદર તથા કુવારનાં લક્કાં વાટીને લેપ મારવો. ૮. હિસ્ટીરિયામાં હળદરની ધુમાડી દેવી; તેમજ વીંછીના ડંખ

ઉપર પણ તેની ધુમાડી દેવી. ૯. વાગવાથી થએલા સોજા ઉપર હળદર તથા કળી
લેપ મારવો. ૧૦. મુંઢમાર અથવા વાગવાથી લોહી જામી જાય તો હળદર તથા મીઠું
ખદાવી લેપ કરવો. ૧૧. તેની ધુમાડીનો નાકે નાસ લેવાથી સળેખમ-શરદી તુરત બંધ
છે ૧૨. ગરમ દુધ, મરી તથા હળદર નાંખીને પીવાથી તાવ તથા સળેખમ મટે છે.
દ્રાદ્રિગુટિકા (અંજન) (નં. ૯૨૪).

૩૬૫. હિંગ—સં. हिंगु; અં. Assafoetida, લા. Assafoetida gumresi
હિંગના છોડ ૨ થી ૪ ફૂટ ઉંચા થાય છે. તે ઝાડ ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન તથા પંજાબ
થાય છે. હિંગ એ હિંગના ઝાડનો ચીકણો રસ છે. હિંગનાં ઝાડવાં ઉપરથી હિંગ
વખતે તેનાં મૂળની આસપાસની જમીન ખોદીને મૂળને ખુલ્લાં કરવામાં આવે છે; તેમ
ઉપરનાં થડ, ડાળીઓનાં ડાંખલાં પાંદડાં પણ ઉઝેડી કાઢવામાં આવે છે અને પછી તેમાં ટા
મારવામાં આવે છે, તેથી જે રસ બહાર ઝરી આવે છે તે ઉઝેડી લેવાંમાં આવે છે. આ ર
તે સૌથી ઉંચી હિંગ છે. આ સિવાય છાલ, મૂળ વગેરે અંગોમાં જે હિંગ બાકી વળગ
રહે છે તથા મૂળમાં વધારે ઉંડા કાપ પાડીને લાકડાના છોલ સાથે જે હિંગને કાઢી લેવામ
આવે છે, તે લાકડાંના કટકા સાથે મળેલી હિંગને ગધેડાંનાં ચામડાંમાં બાંધી વેચવામાં આવે
છે બજારમાં હિંગનાં ચોસલાં વેચાય છે તે આ હલકા જાતની હિંગ છે. હિંગને 'વધા-
રણી' કહે છે. વધારની મુખ્ય વસ્તુ હોવાથી આ નામ પડ્યું લાગે છે. ગુણ—ઉષ્ણ, વાત-
હર; કૃમિઘ્ન તથા સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત છે. હિંગ સ્વાદે ઘણી તીખી તથા ગરમ છે. હિંગ
વાતહર તથા કૃમિઘ્ન હોવાથી તથા શેકાયાથી કે તેલમાં કે ઘીમાં તળ્યાથી તેમાંથી એક
પ્રકારનો રૂચિકારક તથા લીજતદાર વાસ-વધાર ઉઠે છે તેથી દાળ તથા શાકમાં તેનો નિત્ય
ઉપયોગ કરવાનો ચાલ પડયો છે. ચૂંક, વાયુ, આફરો તથા કૃમિજન્ય શૂળ વગેરે પેટના
વાતજન્ય ઉપદ્રવોને તે તુરત બેસાડી દે છે. આવાં દરદોમાં તે એકલી અથવા હિંગાષ્ટક,
જેવી ફાકીના રૂપમાં વપરાય છે. જે દરદોમાં સ્નાયુઓ સંકોચાઇને મર્મસ્થાનોની ખેંચતાણ
થાય છે તેમા હિંગ ફાયદો કરે છે. ખાસ કરીને હિસ્ટીરીયાની ખેંચતાણને માટે હિંગ ઘણી
સારી છે. આ દરદમાં તે ખેંચતાણ વખતે પણ આપી શકાય. ૧. અજીર્ણમાં હિંગની ચણા
જેટલી કટકી ગળાવવી. ૨. વાયુનો ગોળો-હિંગ ગળાવવી. ૩, પરિણામ શૂળ-હિંગ, સિંધવ,
તથા જીરૂં તેની ફાકી ઘી, મધમાં લેવી, ૪. અપસ્માર-વાઇ-હિંગ, ઘી તથા સીંધાલુણ સમ-
ભાગે લઇ ૧૨ તોલા ગોમૂત્રમાં પકાવી સિદ્ધ કરેલું ઘી થોડું થોડું ખાવા આપવું. ૫.
કૉલેરા-હિંગ ૧ ભાગ અને અફીણ ૨ ભાગ, મરી ૨ ભાગ-તેની ફુદીનાના રસમાં વાલ
વાલની ગોળી કરી રાખવી ઝાડા ઉલટીની શરૂઆત થાય કે વારંવાર એકેક ગોળી આપ્યા
કરવી. ૬. વાળો-હિંગ માસા ૪ દહીંમાં નાંખીને પીવી. ૭. વ્રણના કીડા-હિંગ તથા લીંબ-
ડાના પાન વાટીને લેપ કરવો. ૮. સુવાવડીનું શૂળ-શેકેલી હિંગ ઘીમાં મેળવી ચટાડવી. ૯.
દાંતનુ શૂળ-હિંગની કટકી દાંતમાં રાખવી. ૧૦. વછનાગનું ઝેર-ગાયના ઘીમાં ૧ વાલ
હિંગ ચટાડવી. ૧૧. અફીણનું ઘેન ઉતારવા માટે હિંગ છાશમાં મેળવી પીવી. ૧૨. હેડકી
બેતાડવા માટે અંગારા ઉપર હિંગ તથા અડદની ભૂકી નાંખીને તેને ધુમાડી મોંમાં લેવી. સર્વત્ર
હિંગનો ઉપયોગ શેકીને કરવો અનાવટ—હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ (નં. ૯૩૦). આ સિવાય અંગ્રે-
જીમાં ઘણીક બનાવટોમાં હિંગ આવે છે. જેમકે ટિંક્ચર એસાફટીડા, પિલ્યુલ એસાફટીડા,
મિક્સ્ચુરા એસોફ એટ એસાફટીડા વગેરે છે.

૩૬૬. હીરાદખણ—હીરાદખણનાં ઝાડ થાય છે બજારમાં હીરાદખણને નામે જે વસ્તુ મળે છે તે તેના ફળનો રસ છે. ફળમાં કાપા પાડવાથી જે રસ ઝરીને જામે છે તેનું નામ હીરાદખણ. તેના રાતા ગુલ્લા રંગના કટકા વેચાય છે. ગુણ—સ્તંભન તથા શીતળ. આ ગુણને લીધે તે અતિસાર તથા સંગ્રહણીમાં અપાય છે અને ઝાડા કરાવનારાં ચાટણ તથા ખરજવામાં હીરાદખણનો ભૂકો મલમોમાં કે લેપોમાં મેળવી ચોપડાય છે.

૩૬૭. હીરાબોળ—સં. બોલ; અં. Myrrha; લા. Balsamodendron myrrha. હીરાબોળ એ ગુગળના જેવો એક જાતનો ઝાડનો ગુંદ છે. ગાંધી લોકો ઉસિસને બદલે હીરાબોળના ચોખ્ખા કટકા આપે છે, કારણ તે બન્ને સરખા દેખાય છે. ગુણ-કફઘ્ન, ઉષ્ણ, ઋતુ લાવનાર ને જંતુઘ્ન છે. તે પણ ખાસ દંતમંજનોમાં આવે છે, કેમકે દાંતની આસપાસ બારીક જંતુઓ રહે છે અને દાંતમાં કોતર પાડે છે તેવા જંતુનો નાશ કરે છે. બદ દર, નાસુર વગેરે દુષ્ટ વણમાં તેનો મલમ લગાડવાથી સારો ફાયદો કરે છે, કારણ તેમાં રોપણ ગુણ મુખ્યત્વે રહેલો છે. તેમાં સ્તંભન ગુણ પણ છે. કોઈ પણ પેરીનસ તુટી હોય અને સખ્ત રક્તસ્રાવ થતો હોય ત્યારે હીરાબોળનો ભૂકો દાબવાથી લોહી નીકળતું બંધ થઇ જાય છે. સ્ત્રીના અત્યાર્તવમાં તથા પુરૂષના રક્ત પ્રમેહમાં તથા બીજી કેટલીક રક્તપિત્તની વિકૃતિમાં હીરાબોળ સારો ફાયદો કરે છે. હીરાબોળ કફજ ઉધરસ તથા ક્ષયની ઉધરસમાં અપાય છે, પણ જ્યારે તાવ શરીરમાં ભર્યો હોય ત્યારે હીરાબોળ આપવો યોગ્ય નથી. હીરાબોળ કફવામક છે અને ખાલી ઉધરસને દબાવે છે, તેનો ખાસ ગુણ ઋતુ લાવનાર તરીકે વખણાય છે. તે તમામ જાતના ઋતુવિકારમાં સારો ફાયદો કરે છે. એલોપથીના ઉપચારમાં 'ટિંકચર મર્હ' અપાય છે તે હીરાબોળમાંથી જ બને છે.

ખનીજ તથા પ્રાણી વર્ગનાં ઔષધો.

ઉપચારની વસ્તુઓના વર્ગોમાં વનસ્પતિવર્ગ વધારે નિર્ભય છે. તેનું વર્ણન કર્યા પછી હવે ખનિજવર્ગની કેટલીક વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ખાણમાંથી એટલે જમીનમાંથી જેને કાઢવામાં આવે છે તેને ખનિજ કહે છે. ખનિજમાં ધાતુ, ઉપધાતુ, રસ, ઉપરસ, ક્ષાર, લવણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વેનું વર્ગવાર નહિ, પણ અક્ષરવાર વર્ણન આ નીચે કરવામાં આવે છે. વનસ્પતિવર્ગની દવાઓ કરતાં ખનિજવર્ગની દવાઓ જેમ વધારે જોખમવાળી છે તેમ તે હોમિયોપેથીની પેઠે થોડી માત્રામાં વધારે ગુણ આપે છે. આ વર્ગની વસ્તુઓમાંથી યથાવિધિ દવાઓ બની હોય તો જ તે ઉપયોગમાં લેવી સલાહકારક છે અને તેમાં વધારે સખ્ત પરહેજી રાખવી જોઇએ. પ્રાણીજ એટલે જાનવરોના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ. દેશી ઉપચારમાં એવી વસ્તુઓ ઘણી થોડી છે તથા તે વસ્તુઓને ખનિજવર્ગની વસ્તુઓ સાથે જ જોડી દીધેલ છે.

૩૬૮. અભ્રક—સં. अभ्रक; અં. Talc; લા. Mica. અભ્રક ચાર જાતનો થાય છેઃ—કાળો, ધોળો, રાતો તથા પીળો. બજારમાં ધોળો તથા કાળો મળે છે. દવાના કામમાં કાળો અભ્રક ઉત્તમ છે. કાળા અભ્રકને 'વજ્રાભ્રક' કહે છે, અભ્રકનાં નાનાં મોટાં ચોસલાં આવે છે,

જે ઉપરાઉપર ઘણાં પડ અથવા પતરાંનાં બનેલાં હોય છે. તે પતરાં ભાંગવાથી ભાંગતા નથી પણ છુટાં પડે છે. ગુણ—પૌષ્ટિક, શોધક તથા શીતળ. અભ્રક સ્વાદમાં તુરો, મધુર તથા શીતળ છે; તેની ભસ્મ શરીરના સાતે ધાતુઓ તથા આયુષ્યને વધારે છે. ત્રિદોષજન્ય વ્યાધિ, ક્ષય, દમ, કફ, જીર્ણજ્વર, ધાતુક્ષય, પિત્ત, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, બરલ, ઉદરરોગ, ગ્રંથી, વિષ તથા કૃમિ એટલા રોગને હણનાર છે. અભ્રકની કાચી ભસ્મ કુષ્ઠ, ક્ષય, પાંડુ, સોજા, હૃદયનો રોગ, તાવ વગેરે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જે અભ્રકભસ્મ કાચી હોય છે તેમાં ચંદ્રિકા (ચકચકાટી) દેખાય છે. આમળાંને વાટીને પાણીમાં પીવાથી કાચી અભ્રકથી થયેલ વિકારનું નિવારણ થાય છે. અભ્રકભસ્મ દરદોના તીક્ષ્ણ રૂપમાં ફાયદો કરતી નથી, પણ દર્દ જીર્ણ થયા પછી ફાયદો કરે છે; જેમકે પ્રમેહની શરૂઆતમાં અભ્રકભસ્મ કાંઈ પણ ફાયદો કરતી નથી, પણ તે જુનો થયા પછી ફાયદો કરે છે. **બનાવટ—અભ્રકભસ્મ** (નં. ૪૫૫).

૩૬૯. અંબર—સં. **अंबर;** અં. Ambergris. અંબર એ એક જાતની વ્હેલ નામની માછલીની હગાર છે. તે રાતા સમુદ્રમાં કે આફ્રિકાના કિનારા ઉપરથી મળી આવે છે. કોઇ કોઈવાર એક મોટા મગરમચ્છની આ હગારનો ગઠ્ઠો ૭૫૦ પાઉન્ડના વજનનો માલમ પડે છે, એવું ડૉ. ખોરીના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. અંબરનો રંગ ઝાંખો ભુરો તથા તેના ઉપર રેખાઓ અને ટપકાંઓ હોય છે. તેમાં સ્વાદ હોતો નથી. ગરમ પાણીમાં તે ઓગળી જાય છે અને ગરમ દારૂ, ચરબી તથા તેલોમાં મળી જાય છે. બજારમાં જે અંબર મળે છે તે બહુધા ભેગવાળો કે બનાવટી હોય છે. ખરૂં અંબર ઘણું ગરમ છે, તે ઉત્તેજક અને ગરમી લાવનાર દવા તરીકે વપરાય છે. ખેંચતાણનાં દરદોમાં અંબર આપવાની ભલામણ થાય છે. અતિ અશક્તિમાં અને શરીરમાં અંબર હુંશિયારી લાવે છે. ધાતુ તથા મગજને સતેજ કરે છે, તેથી શ્રીમંતો કસ્તુરી સાથે અંબરનો પણ ઉપયોગ કરે છે. તે કવચિત મળે છે તેથી ઘણી મોંઘી છે. મુંબઈના બજારમાં અંબર આશરે ૪૦ થી ૬૦ રૂપીએ તોલો મળે છે.

૩૭૦. કલઇ—સં. **वंग;** અં. Tin, લા. Stannum. હિંદીમાં તેને **રાંગ** અથવા **બંગ** પણ કહે છે, મરાઠીમાં **કથીલ** કહે છે અને કાઠીઆવાડમાં તેને કથીર તથા **ખરીપારી** કહે છે. કલઇ એ રૂપાના જેવી ધોળી અને પોચી ધાતુ છે. કલઇમાં બીજી ધાતુઓનો ભેગ કરવામાં આવે છે. સીસું મેળવેલી કલાઇ વધારે પોચી તથા ઝાંખી હોય છે. જે કલઇ વધારે ધોળી અને વધારે સખત હોય તે વધારે ચોખ્ખી સમજવી. કલાઇની ભસ્મને 'બંગભસ્મ' કહે છે. ગુણ—શુદ્ધ બંગભસ્મ હલકી તથા સારક છે. તે શોધક, મૂત્રલ તથા પૌષ્ટિક છે. કોઢ, કફ, કૃમિ, પાંડુ, શ્વાસ તથા સર્વ પ્રકારના પ્રમેહમાં ગુણ કરે છે અને ઇંદ્રિયોને બળ તથા પુષ્ટિ આપે છે. બંગભસ્મ પેશાબનાં જીર્ણ દરદોમાં ફાયદો કરે છે. પાકેલા ઉમરાના ફળ સાથે બંગભસ્મ અથવા તેની બૃહત્ બંગેશ્વર નામની બનાવટ આપવાથી મધુ પ્રમેહમાં ફાયદો થાય છે. પેશાબમાં જે ધોળો પદાર્થ જાય છે અને જામી જાય છે, તેના ઉપર બંગભસ્મ સારો ગુણ આપે છે. જીર્ણ ઉધરસ, સુકી ખાંસી, ક્ષય તથા ઉરઃક્ષતમાં પણ બંગભસ્મ ફાયદો કરે છે. બંગભસ્મ મગજને પુષ્ટિ આપે છે; દમના રોગમાં પીપર તથા મધ સાથે લેવાથી ફાયદો થાય છે. અશુદ્ધ બંગભસ્મ ગુલ્મ, કોઢ, શૂળ, પ્રમેહ, વાતરક્ત, પાંડુ, ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, સોજા, વિદ્રધિ વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. **બનાવટ—બંગભસ્મ** (નં. ૪૬૦).

૩૭૧. કસ્તુરી—સં. **कस्तुरी;** અં. Musk; લા. Moscus. કસ્તુરી મૃગની નાભી

(ડુંટી) માં થાય છે. તેની પેદાશ કાશ્મીર, નેપાળ તથા બંગાળામાં થાય છે. કાશ્મીરની કસ્તુરી પીંગળા રંગની, નેપાળની ભુરા રંગની અને બંગાળાની કાળી હોય છે, તેમાં બંગાળાની કસ્તુરી ઉત્તમ ગણાય છે. મૃગની નાભિનો પરચેરો અને ખેતરની માટી મળીને કસ્તુરી મૃગની નાભિમાં થાય છે અને તેથી તેને મૃગમદ કહે છે. કેટલાક ધુર્ત વેપારીઓ બનાવટી ડુંટા લાવે છે. ગુણ—વાજીકર, આક્ષેપવાયુને હરનાર તથા વાત, કફ અને વિષને મટાડનાર છે. ચોદાંગમાં તથા શરીર બહુ અશક્ત થઇ લેવાઇ જાય છે ત્યારે કસ્તુરી લેવાથી કારો તથા ગરમી આવે છે. વૃદ્ધ માણસોને તાવમાં ફેરફારનો વરમ થઇ આવે છે ત્યારે તે એકદમ ક્ષીણ થઇ જાય છે તથા શ્વાસ ઉપડે છે, ત્યારે કસ્તુરી જરૂર ફાયદો કરે છે. કોલેરા તથા ક્ષયમાં શક્તિ બહુ ઘટે છે, ત્યારે કસ્તુરી અપાય છે. દમ, ખાંસી તથા કફનાં દરદોમાં કસ્તુરી, અફીણ તથા આકડાનાં રેસાઇદાની ગોળી કરીને આપવી. કસ્તુરી પુરુષત્વ આપનારી ગણાય છે તેથી પૌષ્ટિક દવાઓ તથા પાકોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બનાવટ—કસ્તુર્યાદિગુટિકા (નં. ૭૪૩).

૩૭૨. કળીચુનો—(Quicklime) કળીચુનો મટલાઇ પાણાનો બને છે. શંખ, કોડી તથા પ્રવાલને બાળીને તેની કરેલી સફેદ ભસ્મ પણ ચુનાના ગુણ ધરાવે છે. નાગરવેલનાં પાનમાં કળીચુનાનો ઘેર ઘેર ઉપયોગ થાય છે, તેથી તેની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. તે જંતુઘ્ન એટલે જબરૂં 'ડિસઇન્ફેક્ટંટ' છે અને તેથી જ પાનમાં નિત્ય ખાવાની તેની યોજના થએલી લાગે છે. તે દાહક છે તેથી કળીચુનો વધારે ખવાય તો મોંમાં ચાંદાં પડે છે. કળીચુનાનું નીતરેલું પાણી જેને અંગ્રેજીમાં લાઇમવોટર કહે છે તે ઠંડુ, પાચન તથા જંતુઘ્ન છે. ડાકટરો પાણીને ઠેકાણે ઘણાક કામમાં લાઇમવોટર વાપરે છે. કળીચુનો તથા પાણી એકત્ર મેળવી દઇ પછી થોડીવાર રાખી મૂકવામાં આવે તો ચુનો તળીએ બેસે છે અને સ્વચ્છ પાણી ઉપર તરી આવે છે. બાળકના પેટમાં દુધ ન ટકતું હોય તો દુધ સાથે આ ચુનાનું પાણી મેળવીને પાવાથી દુધ ટકે છે અને ઉલટી બંધ થાય છે. કળીચુનો તથા મધ મેળવીને દુઃખતા ભાગ ઉપર મૂકી રૂ દાબવાથી દુખાવો નરમ પડે છે. કળીચુનો તથા હરતાલ મેળવી લગાવવાથી વાળ ખરી પડીને નીકળી જાય છે.

૩૭૩. કાડીખાર—(Nitrate of silver). આ એક રૂપાની બનાવટ છે. આ ખાર આંખના દરદોમાં આંખમાં આંજવા માટે, પ્રસરતાં ચાંદાંને ફેલાતાં અટકાવવા તથા બાળી રૂઝાવવા માટે, તથા નાના મસા વગેરેને બાળીને ખેરી નાંખવા માટે વપરાય છે. (જુવો સિલ્વર નાઇટ્રેટ).

૩૭૪. કોડી—સં. कपर्दिका અં. Covries. દરીયાનાં જીવડાં પોતાની લાળથી રહેવાનું ઘર બનાવે છે તે કોડી છે. તે નાની ઘઉંના દાણાથી મોટા કાચબા જેવડી મોટી થાય છે. તે રાતી, ધોળી, પીળી એવી ઘણી જાતની થાય છે. પીળી કોડી આંખો માટે ગુણકારી છે, રાતી કોડી તથા ગુમડાંને ગુણકારી છે, ધોળાં બિંદુવાળી અને રેશાવાળી કોડી બાલગ્રહનાશક છે. પીળી તથા પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી કોડી રસ બનાવવા માટે ઉપયોગી છે. કોડી મોટી હોય તેમ ગુણમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ગુણ—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક; કોડી નેત્રરોગ, શૂળ, પરિણામશૂળ, ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા ક્ષયમાં ગુણકારી છે. કોડી ઘસીને આંખમાં આંજવાથી ફુલું મટે છે. તેની ભસ્મ બને છે. પ્રથમ એક રાત્રે ખાટી છાશમાં કે લીંબુના રસમાં

ભીંજવી રાખી શુદ્ધ કરવી અને કોલસાના અંગારમાં ખૂબ તપાવી બાળીને ભસ્મ કરવી. શૂળ રોગમાં કોડીની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં લેવી. શ્વાસ કાસ ઉપર તે ભસ્મ મધમાં લેવી. પ્રમેહ તથા પ્રદરમાં ઘી તથા સાકરમાં ચાટવી. **બનાવટ–કપર્દીભસ્મ** (નં. ૪૫૬).

૩૭૫. **ખડી**—સં. **खटिका**; અં. Pipeclay; લા. Carbonate of Calcium. ફારસીમાં તેને 'ગિલે સુફેદ' કહે છે. ખડી ગુણમાં ટાઢી છે. બળતરા, લોહીવિકાર તથા સોજાને મટાડે છે. તેનો દવા તરીકે ઘણો થોડો ઉપયોગ થાય છે.

૩૭૬. **ખાપરીયું**–સં. **खर्परः-सरका**; અં. Calamine; લા. Zinci Sulphidum. હિંદીમાં તેને 'ખાપરીયા' કહે છે અને મરાઠીમાં 'કલખાપરી' કહે છે. અરબીવાળા તેને 'તુતીયા' કહે છે. ખાપરીયા વિષે ઘણો ગોટાળો છે. ભાવપ્રકાશ, રસપદ્ધતિ વગેરે ગ્રંથો વાળા તેને 'તુત્થભેદ' એટલે મોરથુથુની એક જાત છે, એમ કહે છે અને તેથી કેટલાક વૈદ્યો ખાપરીયાને બદલે મોરથુથુની ભસ્મ વાપરે છે. રસદર્પણમાં કહેલું છે કે, ખાપરીયું રંગ પ્રમાણે માટી જેવું, પથ્થર જેવું તથા ગોળ જેવું, એમ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. બજારમાં ખાપરીયાના નામે બે જાત મળે છે. એક ભુખરા કાળા રંગનાં અને બીજાં ઇંટ જેવા ભુખરા રાતા રંગનાં વળદાર ને દળદાર ભુંગળાં આવે છે. ગુણ–પૌષ્ટિક, રોપણ તથા નેત્રરોગમાં હિતકારક છે. ખાપરીયું પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષય, પ્રમેહ, પ્રદર, જીર્ણતાવ વગેરેમાં અપાય છે. ખાપરીયાનો ભૂકો ઘારાં ઉપર દાબવાથી રૂઝ આવે છે અને આંખનાં દરદોમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. ખાપરીયાનો ઉપયોગ કરતાં પહેલા તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. સાત દિવસ સુધી દોલાયંત્રથી ગોમૂત્રની બાફ દેવાથી અથવા ગોમૂત્રમાં ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે અથવા તપાવીને ૭ વાર બીજોરાના રસમાં ઠારવું. **બનાવટ–૧. માલિનીવસંત** (નં. ૫૦૧). **૨. ખર્પરવટિ** (નં. ૭૦૯). **૩. ખર્પરાંજન** (નં. ૭૧૦).

૩૭૭. **ગંધક**—સં. **गंधक**; અં. લા. Sulphur. ગંધક ખનીજ પદાર્થ છે. તેની રંગ પ્રમાણે ચાર જાત છે. લાલ, પીળો, ધોળો તથા કાળો. સાધારણ રીતે બજારમાં ગંધક બે જાતનો મળે છે. આમલસારો તથા લાકડીઓ. આમલસારો ગંધક ખાવાના કામમાં લેવાય છે અને લાકડીઓ ગંધક મલમ વગેરે બહારના ઉપયોગમાં લેવાય છે. પીળો ગંધક રસાયન ક્રિયામાં કામનો છે. કાળો મળતો નથી અને ધોળો લેપ માટે કામમાં લેવાય છે. આ ધોળો તેજ લાકડીઓ હશે. કહેવાય છે કે રાતો ગંધક સોનું બનાવવાના કામમાં લેવાય છે. આમલસારા ગંધકને શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમાં લેવો. (જુઓ ઔષધ શોધન નં. ૫૯). ગુણ–ઘણા રોગમાં તેની યોજના થઇ શકે છે. તે ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, આમનું શોષણ કરનાર અને પારાને બાંધનાર છે. કુષ્ઠરોગ, કૃમિરોગ, ક્ષય, ખરજ, કફ તથા વાયુના રોગોને મટાડે છે. અશુદ્ધ ગંધક ખાવાથી કોઢ, પિત્ત, ભ્રમ, વીર્યનો નાશ તથા રૂપનો નાશ થાય છે. અશુદ્ધ ગંધક ખાવાથી થયેલ વિકારો મટાડવા માટે ગાયનું ઘી મેળવેલ દુધ પીવું. શુદ્ધ ગંધકની માત્રા ૨ થી ૪ વાલ. **બનાવટ—૧. ગંધકરસાયન** (નં. ૪૮૭). **૨. ગંધકવટી** (નં. ૭૪૪). **૩. ગંધકાદિ તેલ** (નં. ૮૫૧).

૩૭૮. **ગોપીચંદન**—સં. **वल्लीचंदन**; લા. Silicate of alumina. કારણ દરેક સફેદ પીળાશપર માટી થાય છે તેથી તેને સોરઠી માટી કહે છે. તે ટાઢી હોવાથી રતવા, ગરમી તથા લોહીવિકાર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ગર્ભપાત થતો હોય તે સ્ત્રીને

પેટ ઉપર લેપ કરવાથી ગર્ભપાતનો અટકાવ થાય છે. ગોકર્ણાદિ તથા ગાયનું મૂત્ર એ પાણી પ્રકાર ખરે છે. ગોકર્ણાદિ ૬ ભાગ તથા હળદી ૩ ભાગ લેને ખાંડ રીતે બકરીમાં પકાવી એક ચુંબકરૂપ સાકરના આગળથી ઝાડા મટે છે. મિઠાશ ગરમાયા ગુણમાં ધર્મને એવાય છે.

૩૮૭. ગોમૂત્ર—સં. ગોમૂત્ર; અં. Urine; લ. Urina. ગુણ—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કટુ, ખારૂં, રૂક્ષ, લઘુ તથા દીપન છે. ખારૂં તથા કેટલાક ક્ષાર (ટ્રીપલ ફોસ્ફેટ) ને લીધે ખારૂં ઉપયોગમાં લેવા જેવું તેનું દીપન કરવામાં આવે છે અને તે ઔષધ તરીકે મુખ્ય ઉપયોગ થાય છે. તે આમળીની ખેંચ, કોઢ, ઘા, શૂળ, સોજા, ખરજ, કૃમિ તથા પાંડુ વગેરે રોગોમાં સારો ગુણ કરે છે અને તેથી કેટલાક ઔષધ એમાં નાખી તેના ઉપયોગ થાય છે તથા કેટલાક ઝેરી પદાર્થો એમાં નાખી તે શુદ્ધ થાય છે. ગોમૂત્રમાં જે ગુણ છે તે તેની અંદરના ક્ષારનો છે અને તેથી ગોમૂત્રને ઉકાળી ક્ષાર કાઢીને તેમાંથી ખાર કરવામાં આવે છે. ગોમૂત્ર ગાળી નાખવાં જે ઉપર રહે તેને ગોમૂત્રનો ખાર કહે છે. પાંડુ તથા જલંધરના રોગમાં તેની સારી અસર છે. ગોમૂત્ર શરીરે ચોળીને ન્હાવાથી ખસ, ખુજલી તથા ચેળ મટે છે. ગોમૂત્ર ગાયના તાજાને લેવું છે. ગોમૂત્રથી ઉપયોગ થતી વખતે તેમાં ક્ષાર હોય તો તે વધારે દીપક અને સારક ગુણ કરે છે. ગોમૂત્રની ગોળીઓમાં ગાયનું મૂત્ર પણ વપરાય.

૩૮૮. ગોરોચન—સં. ગોરોચના; અં. Gall stone; લ. Bos taurus. ગાયના કે બળદના પિત્તાશયમાં એક પ્રકારનો પથ્થર પેદા થાય છે તે ગોરોચન છે. તે પથરો ઈંડા જેવો થાય છે. કેટલાક તેને ગોરોચન પણ કહે છે. આગી બેલાથી તેમાં ઉપર ધુમાસ રંગના થર માલમ પડે છે. બકરાના તથા ઉંટના પેટમાંથી એક જાતની સફેદ એવીજ રીતે નીકળે છે તેને પેટુગ્ગર અને હજરતદાર કહે છે. ગુણ—સારક, શીતળ અને આક્ષેપહર. વળી મદપીડ, પિત્તાશ્મરી, ઉન્માદ, કૃમિ વગેરે રોગોમાં તે વાપરો હરે છે, એટલે બાળકોના જંતુજન્ય રોગોને તથા ખેંચતાણ–આંચકી–વગેરે બાળકોના જકડાયેલા સ્નાયુઓને શાંત પાડે છે. બાળકોની બરાળી–વરાધ, ઉધરસ તથા હાંફવાળી ખેંચતાણમાં ગોરોચન તથા હજારદર પાનના રસમાં આપવું. તે શીતળ હોવાથી ઠંડા લેપ માટે વપરાય છે.

૩૮૯. ઘી—સં. ઘૃતં; અં. Clerified butter, Ghee ગુણ—સ્નિગ્ધ, દાહશામક, વિશ્લિષ્ટ, અગ્નિદીપન, રસાયન, વૃષ્ય તથા વયઃસ્થાપક છે. અગ્નિથી દાઝેલાને, જખમીને, વાતવ્યાધિવાળાને, પિત્તવાળાને, કફવાળાને, ક્ષયરોગવાળાને તથા વિષ ખાધેલું હોય તેને ઘી પથ્ય એટલે ગુણકારી છે. નવા આમવાળા તાવમાં ઘી ઝેર બરાબર છે અને જુના તાવમાં ઘી પથ્ય છે. દશ વર્ષનું જુનું ઘી બહાર લગાડવામાં, નસ્યમાં તથા મલમોમાં બહુ કામનું છે. જેમ જુનું તેમ તે વધારે ગુણવાળું થાય છે. ઘીનો દવા તથા અનુપાન તરીકે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ થઇ શકેઃ—૧. શરીરનો દાહ–સો પાણીએ ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું. ૨. માથાની અતિ પીડા–ગાયનું તાજું ઘી તથા દુધ એકત્ર કરી આંખમાં આંજવું ૩. તૃષારોગ–ગાયનું ઘી તથા દુધ પીવું. ૪. વિસર્પ–રતવા–સો વાર ધોયેલ ઘીનો લેપ કરવો. ૫. માથાનું પિત્ત–ગાયનું તાજું ઘી માથે ઘસવું. ૬. આધાશીશી–ગાયના તાજા ઘીનું સાંજ સવાર નસ્ય કરવું. ૭ મદાત્યયરોગ–અતિ દારૂ પીવાથી માણસ બેશુદ્ધ થયો હોય

તો ઘી તથા સાકર ચટાડવાં. ૮. વિષ-ઝેર ચડેલાને ઘી પાઇને ઉલટી કરાવવી. ધંતુરાના તથા રસકપુરના ઝેરમાં ગાયનું પુષ્કળ ઘી પાવું. ૯. ઉન્માદ-વાઇ-ગાયનું ઘી, દુધ અને છાણનો રસ ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરીને પાવું. ૧૦. દાઝયા ઉપર ઘી ચોપડવું.

૩૮૨. છાશ—સં. **छच्छिका, तक्र**; અં. Butter-milk; Whey. છાશનું વિશેષ વર્ણન પૃષ્ટ ૧૪૧ ઉપર જોવું. **ગુણ**—દીપન, પાચન, ગ્રાહી. છાશ જો કે દવા તરીકે નથી વપરાતી તોપણ તે અનુપાન તરીકે વપરાય છે. તે સોજા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદરરોગ તથા અરૂચિ વગેરે રોગમાં પથ્ય છે. ક્ષતરોગી, દુર્બળ, ભ્રમ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા કફથી થયેલાં દરદોમાં છાશ પથ્ય નથી. મીઠી છાશ અથવા સાકર નાંખેલી છાશ પિત્તની શાંતિ કરે છે અને ખાટી છાશ પિત્તને વધારે છે, પણ વાયુને હરે છે. કફનાં દરદોમાં છાશ પથ્ય નથી તોપણ સુંઠ અથવા ત્રિકટુ નાંખીને અપાય; અને વાતવ્યાધિવાળાને સુંઠ તથા સીંધાલુણ નાંખીને અપાય. ગ્રીષ્મકાળમાં તથા શરદ્ઋતુમાં ખાટી છાશ બીલકુલ ખાવી નહિ. કાચી તથા બહુ ખાટી છાશ નુકસાન કરે છે, **સંગ્રહણીના** દરદમાં છાશ ઉત્તમ પથ્ય છે. ઘણીવાર સંગ્રહણી રોગ જ્યારે કોઇ પણ દવાથી નથી મટતો ત્યારે એકલી છાશ પીને રહેવાથી તે રોગ નિર્મૂળ થાય છે. મીઠી અને ઘાટી છાશથી પોષણ થાય છે. હિંગ, જીરૂં તથા સિંધવ નાંખેલું દહીંનું ઘોળવું એટલે ઘાટી છાશ **અતિસારને, હરસને** તથા નાભિ નીચેના **પેડુના શૂળને** મટાડે છે. **મૂત્રકૃચ્છ્રમાં** ગોળ મેળવીને છાશ પીવી અને **પાંડુરોગમાં** ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવી. **હરસના** દરદીએ ચિત્રમૂળનું ચૂર્ણ નાંખેલી છાશ પીવી, તથા પથ્ય પણ છાશ તથા ભાતનું રાખવું.

૩૮૩. છીપ—સં. **शुक्ति**; અં. Oystershell. છીપનો ગુણ મોતી પ્રમાણે છે. **બનાવટ-શુક્તિભસ્મ** (નં. ૪૬૭.)

૩૮૪. જસત—સં. **यशद**, અં. Zinc; લા. Zincum. ફારસીમાં તેને 'રૂએતુતિયા' કહે છે. જસતનાં ફૂલને અંગ્રેજીમાં Sulphate of zinc કહે છે, દેશી વૈદકમાં જસતની ભસ્મ બનાવીને વપરાય છે. જસતની પાટો પરદેશથી આવે છે. જસતને તાંબા સાથે ગાળીને પિત્તળ બનાવવામાં આવે છે. જસત બળે છે તે જસતનાં ફૂલ કહેવાય છે. આ ફૂલ એકલી જસતમાંથી બને છે. તે સફેદ હોય છે. તે ફૂલને પુષ્પાંજન અથવા કાંસાજન કહે છે. જેનું આંખનું અંજન કરવામાં આવે છે. આ અંજનથી આંખની ગરમી તથા ઉડેલી આંખ મટે છે. જસતના ઔષધીય ગુણ—રોપણ તથા શીતળ; સ્વાદે તુરી, કડવી તથા શીતળ છે. પિત્ત, કફ, પ્રમેહ, પ્રદર, કમળો, શ્વાસકાસ વગેરે દરદમાં ફાયદો કરે છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં પાક થવાથી આવનારા તાવમાં જસતભસ્મની સારી અસર છે; એજ કારણથી તે ક્ષયમાં ફાયદો કરે છે અને પરસેવાને અટકાવે છે. જસત મગજ ઉપર સારી અસર કરે છે અને તેથી અપસ્માર તથા હિસ્ટીરીયાનો અટકાવ કરવા માટે આપવાના વાતારિરસમાં પડે છે. તે વાતારિરસનું લાંબી મુદત સુધી સેવન કરવું જોઇએ. ખાવામાં જસતભસ્મને બદલે કાંસાંજન અપાતું નથી, પણ આંખના અંજનમાં કાંસાંજનને બદલે જસતભસ્મ આપી શકાય. આંખો ફૂટે તથા કાળા ડોળામાં ક્ષત પડે ત્યારે કાંસાંજન આંજવું. સાદાં વ્રણ તથા ગરમીની ચાંદી ઉપર તે મલમ સાથે મેળવી લગાવવાથી રૂઝ આવે છે. પરૂ પાચ વગરની ચામડીના વિકારોમાં પાણીમાં મેળવીને ખરડ કરવામાં આવે છે. બાળકોને ગળે, સાથળનાં મૂળમાં

વગેરે ભાગોમાં સોજા ચડી આવી લાલ થઈ આવે છે, ત્યારે કાંસાંજલને સુખડી સાથે ઘસીને ચોપડવું અથવા લેપ કરવું. તથા તેવી જંતુના કરડવાથી થયેલ દરદ ઉપર ઉત્તમ ફાયદો કરે છે. જસતભસ્મની માત્રા ૧ થી ૨ રતી અનાવરણ. જસતભસ્મ (નં. ૪૫૩). ૨. યાતાવિદ્રવ (નં. ૫૧૦).

૩૮૫. ટંકણખાર—સં. ટંકણક્ષાર; અં. Borax; લૅ. Sodæ biboras; હિંદુસ્તાનમાં તેને 'સોહાગા' કહે છે; ફારસીમાં 'તીંકાર' કહે છે. ટંકણખાર એ ખનિજનો ક્ષાર છે. ગુણ—રૂક્ષ, ઉગ્ર, અગ્નિદીપક, રેચક, કફઘ્ન તથા રોચક છે. ટંકણ વધારે ખારો તથા ગરમ હોય છે. માત્ર માટે તે ફૂલાવીને વાપરવો. ટંકણ ખાવાથી કફ તરીકે ઓછો ઉપયોગ થાય છે. ટંકણ કફને તોડે છે, રેચ લાવે છે તથા અજીર્ણના દોષોને મટાડે છે. ટંકણ, મેથીઓ તથા ગંઠોડા આપવાથી ઓના ઝાડાનો સુધારો થાય છે. અને એક રતી ગોળ અથવા સાથે એક વાર ટંકણ આપવાથી પીડા ઘટીને રક્તસ્રાવ વધી સમયના સમય ફૂલાવાને મટાડે છે. ટંકણનાં પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી તરી આવેલ ચામડી સારી થાય અને તેથી સ્ત્રીઓના મુખ અંદરમાં પેદા થતી ચાંદીથી કે સ્નાન કરવાથી પ્રદર તથા મેલ વગેરે મટે છે. ટંકણ મૂત્રલ હોવાથી આપવાથી પેશાબ છૂટો થઈ પેશાબની રેતી, દાહ વગેરે મૂત્રના વ્યાધિ મટે છે. ટંકણના કોગળા મોંની ચાંદીને મટાડે છે. ખાસકરીને મધમાં મેળવી મોંમાં ચોપડવાથી તે ચાંદીને દૂર કરે છે, તેથી પણ મંજનોમાં ટંકણ પડે છે. તે મેલને મટાડે છે તેથી ખરજવું, ખસ, દાદર વગેરે ચામડીના મલમમાં ટંકણ પડે છે, પારો, હિંગળોક કે રસકપૂરથી કે બીજા અન્ય તે કારણથી મોં આવીને દાંતના પાસા સૂજી આવે છે તથા થુંક વધારે પડે છે તેમાં ટંકણના પાણીના કોગળા કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. માત્રા ૨ થી ૪ વાલ.

૩૮૬. તાંબુ—સં. તામ્ર; અં. Copper; લૅ. Cuprum. તાંબાને ફારસીમાં 'મિસ' કહે છે. તાંબું ખાણોમાંથી કાઢી ગાળીને તેનાં પતરાં બનાવવામાં આવે છે. ચોખ્ખું તાંબું હોય તો તેની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. તાંબાની ભસ્મ રતાશ પડતી અને મધુર છે. ગુણ—પૈત્તિક, પૌષ્ટિક. તાંબાની ભસ્મના પૈત્તિક તથા વાજીકર ગુણ માટે લોકોમાં મોટી ગોટી વાતો ચાલે છે. તેથી ઘણા લોકો તાંબુ ખાવાથી વધારે ખાય છે અને પછી તે ફુટી નીકળે છે. તાંબું પૈત્તિક છે ખરું, પણ તેની સાથે તે થોડું વિકારી પણ છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક જટીલ પ્રયોગોમાં તાંબાની સાથે સોમલ વગેરેનો યોગ કરવામાં આવતો હોય એમ જણાય છે અને તેથી પણ ગરમી આપીને પુષ્કળ ઘી દુધ પચાવે છે. પણ પરિણામે આવા જટીલ ઉપાયો નુકસાન કરે છે. તામ્રભસ્મ કફ, પિત્ત, ક્ષય, ગુલ્મ, પાંડુ, આફરો, ઉદરરોગ, સોજા, કોઢ, હરસ, ઉપદંશ, દમ, ક્ષય, જ્વર વગેરે દરદો મટાડે છે. પણ ખરેખરૂં મર્યું હોય તોજ આ બધા ગુણ કરે છે અને નહિ તો તે વિષ કરતાં પણ નઠારૂં છે. કાચી તામ્રભસ્મથી, દાહ, સ્વેદ, અરુચિ, મૂર્છા, ક્લેદ, રેચ, ઉલટી તથા ફેર વગેરે રોગો થાય છે. હરતાલની પેઠે તાંબાની ભસ્મ આંતરીઆ, ટાઢીઆ તાવમાં ફાયદો આપે છે અને તેથી તાવના ઘણાક રસોમાં તાંબાની ભસ્મ પડે છે. ઉદરના રોગોમાં અને તેમાં પણ શૂળ તથા ગુલ્મરોગમાં તાંબુ ઉત્તમ છે અને તેથી તે ગુલ્મકાલાનલ રસમાં પડે છે; ઉદરના જીર્ણ રોગમાં તાંબું ફાયદો કરે છે; તીક્ષ્ણરોગમાં નહિ. તાંબુ દમ તથા શ્વાસકાસમાં પણ ઘણું અસરકારક છે, તેથી તે સૂર્યાવર્ત્ત વગેરે રસોમાં પડે છે. ચામડીનાં દરદોમાં પણ તાંબાની

ભસ્મ ઘણો સારો ફાયદો આપે છે અને તેમાં તે તામ્રશ્વર જેવા રસના યોગમાં અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી. તામ્રભસ્મ અથવા તામ્રની બનાવટવાળો કોઇ પણ રસ ખાનારે સખ્ત પથ્ય પાળવું જોઇએ, સાદો અને સારો ખોરાક લેવો જોઇએ અને દુધ તથા ઘીનું સારી રીતે સેવન રાખવું જોઇએ. **બનાવટ-તામ્રભસ્મ** (નં. ૪૫૮).

૩૮૭. દુધ—સં. दुग्धं; અં. Milk; લા. Lactus. ગુણ—પૌષ્ટિક, વીર્યવર્ધક, વયસ્થાપક, રસાયન અને પિત્તશામક છે. ઔષધ તથા પથ્ય માટે ગાયનું દુધ સર્વોત્તમ ગણાય છે અને અત્રે ગાયના દુધનુંજ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દુધ નીચે લખ્યાં દરદોમાં પથ્યકારક છેઃ—વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, દાહ, અતિસાર, ઉદાવર્ત્ત, ભ્રમ, ઉધરસ, મદ, શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, હૃદ્રોગ, તૃષા, ઉદર, અપસ્માર (વાઇ), મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શૂળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, અતિશ્રમ, વિષમ અગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગો, નેત્રરોગો અને વાતરોગો, એ સર્વમાં દુધ ગુણ કરે છે. દુધ શરીરમાં કાંતિ, બુદ્ધિ, તૃપ્તિ અને પુરૂષત્વ વધારે છે. અનુપાન તથા દવા તરીકે દુધનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થઇ શકેઃ—૧. **જીર્ણજ્વર**-ગાયનું દુધ, ઘી, સુંઠ, ખારેક તથા કાળી દ્રાક્ષ નાંખીને પીવું. ૨. **પુષ્ટી**-ગાયના ગરમ દુધમાં ઘી નાખીને પીવું. ૩. **મૂત્રકૃચ્છ્ર**-ગાયનું દુધ ગોળ કે સાકર નાખીને પીવું. ૪. **પિત્તદોષ**-પાશેર દુધ ૦॥ તોલો સુંઠ નાખીને ઉકાળવું. માવા જેવું થાય એટલે સાકર નાંખી રાત્રે સુતી વખત ખાવું અને પાણી પીવું. ૫ **હૃદ્રોગ**—ગાયનું દુધ ભીલામાંના રસ (તેલ) નાં ૧૦ ટીપાં નાખી પીવું. ૬. **સળેખમ**-ગરમ દુધ સાકર તથા મરીના ચૂર્ણની બે ત્રણ ચપટી નાંખીને પીવું. ૭.-**હાડકું ભાંગવું-મરડાવું**-અર્જુનવૃક્ષની છાલ, ઘઉંનો આટો તથા લાખ નાંખી ઉકાળેલા દુધમાં ઘી નાંખી ચોપડવું. ૮. **રક્તપિત્ત-પ્રવાહિકા** એટલે ઝાડામાં લોહી પડતું હોય અથવા પિત્તના પીળા ઝાડા થતા હોય તેમાં-અરધું દુધ અને અરધું પાણી મેળવી પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને દુધ પી જવું. ૯. **થાક—પંથ** અથવા મહેનતનું કામ કરનારે દુધ પીવું. ૧૦. જળોદરના રોગમાં દુધ અત્યંત પથ્ય છે અને જો દુધના જ પથ્યથી યોગ્ય ઔષધનું સેવન થાય તો આ ભયંકર રોગને જીતી શકાય છે. નવા તાવમાં દુધ અપથ્ય છે. વિશેષ હકીકત માટે જુવો પૃષ્ટ ૧૩૬ થી ૧૩૯.

૩૮૮. નવસાર—સં. **नवसार**; અં. Ammonium Chloridum. લા. Amurius. હિંદુસ્થાનીમાં 'નૌશાદર' કહે છે. ઉંટ, ભેંસ, ગાય વગેરે જાનવરોની વિષ્ટાને બાળીને તેની રાખમાંથી નવસાર બનાવવામાં આવે છે. ગુણ—અતિ તીક્ષ્ણ છે, સારક, પિત્તનો સ્ત્રાવ કરનાર તથા ઋતુ લાવનાર છે. તેના પોતાં લોહીના જમાવને તોડે છે. **સુવાવડ** ગયા પછી કેટલીક સ્ત્રીઓના સ્તનમાં ધાવણ ચડી આવીને સ્તન પાકે છે, કઠણ **ગાંઠો** ધાલે છે તથા ફુટે છે, ત્યારે પ્રથમ સ્થિતિમાં નવસારનાં પોતાં મૂકાય તો તે ગાંઠોને વેરી નાંખે છે; **વધરાવળ** તથા **વૃષણનું આંતરડું** ઉતરે છે ત્યારે વૃષણ ઉપર પોતાં મૂકવાથી વૃષણ સંકોચાઇ જઇ આંતરડું ઉંચું ચડે છે, સોજો નરમ પડે છે અને ઉલટી વગેરે બીજાં ચીહનો પણ દબાય છે. તે યકૃત એટલે કાળજાની અંદરના પિત્તના જમાવનો સ્ત્રાવ કરે છે, તેથી યોગ્ય દવાઓ સાથે નવસાર ખાવા અપાય છે. નવસાર તથા કળીચુનો મેળવવાથી 'આમોનિયા' નામની અંગ્રેજી દવા બને છે જે સુંઘવાથી માથાનો દુખાવો, આધાશીશી વગેરે થોડા વખતને માટે દબાય છે. તાવમાં માથા ઉપર નવસારના પાણીનાં પોતાં મુકાય છે. હરતાલ તથા નવસાર સમાન વજને પાણીમાં વાટી વીંછીના ડંખ ઉપર લગાવવાથી વીછીનું ઝેર ઉતરે છે.

[illegible] આવે છે. [illegible]
[illegible]
[illegible] થાય છે.

૩૯૭. [illegible]—લૅ. [illegible] ... (નં. ૨૬૧).

૩૯૮. [illegible]—લૅ. [illegible] (દ્રવ્યગુણ ૧૧૬૫-૧૧૬૬).

૩૯૯. પારો—લૅ. હાઇડ્રાર્જીરમ [illegible] ... પારો અગ્નિમાં ઊડી જાય છે. [illegible] ... પારો હિંગળોકમાંથી કાઢેલો હોય છે. [illegible] ... થાય છે. [illegible] ... પારો શુદ્ધ ભાગ્યે જ મળે છે. શુદ્ધ પારો ઘણો ભારે હોય છે, [illegible] પારો ભાગ્યે જ શુદ્ધ હોય છે. એ અશુદ્ધ પારો નિર્દોષ હોતો નથી; પારામાં સીસું, કલાઈ, વિષ, મેલ વગેરે મિશ્ર હોય છે. માટે એ દોષોને દૂર કરવા માટે પારાનું શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શોધન કરવું જોઈએ. પારામાં મેલ હોય તે મૂર્છા કરે છે, વિષ હોય તે મરણ નીપજાવે છે. [illegible] હોય તે [illegible] કરે છે અને [illegible] કુષ્ઠરોગ કરે છે. શુદ્ધ પારો [illegible] તો એના જેવી બીજી એક પણ દવા નથી. દરેક રોગનો અનુપાન સાથે કરેલું [illegible] તથા [illegible] પારાની રોગ પણ શુદ્ધ બનાવટ આપવામાં આવે તો જલદી આરામ થઈ રોગ મટે છે અને શરીરમાં તાકાત પણ આવે છે.

પારાનું શોધન ઘણી રીતે થાય છે. એક રીત ઘણી કડાકૂટવાળી છે, તેથી અત્રે આપી નથી. બીજી સહેલી રીત હિંગળોકમાંથી ડમરુયંત્રથી પારો ઉડાડવાની રીત છે (જુઓ ઔષધ શોધન નં. ૫૪). આવી રીતે હિંગળોકમાંથી કાઢેલો પારો શુદ્ધ ગણાય છે અને તે વપરાય છે. જ્યાં પારદભસ્મ લખી હોય ત્યાં પારા તથા ગંધકની કજ્જલી વપરાય છે. ગંધક તથા પારાને કેટલાક કલાક સુધી ખરલમાં ઘૂંટવાથી કાળી મેશ જેવી કજ્જલી બને છે. પારાના

ગુણોનું તથા તેની બનાવટોનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરતાં એક આખો ગ્રંથ થાય. શુદ્ધ પારામાં જેટલા ઉત્તમ ગુણો છે એવાજ અશુદ્ધ પારામાં અવગુણો છે, માટે પારા તથા તામ્ર જેવી દવાઓ અણઘડ લોકોના હાથની કદી પણ ખાવી નહિ. અશુદ્ધ પારાના દોષની શાંતિ માટે (૧) કારેલીનાં મૂળ વાટીને પીવાં. (૨) શુદ્ધ ગંધક પાનમાં ખાવો. (૩) નાગરવેલના પાનનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુળશીનો રસ તથા બકરીનું દૂધ, એ ચારે એક એક શેર એકત્ર કરીને શરીરે મર્દન કરીને પછી ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું; ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી પારદનો વિકાર દૂર થાય એમ ગ્રંથકારો લખે છે. પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે પારાનો શરીરમાં વધેલો વિકાર એથી સહેલાઇથી નીકળી શકતો નથી. **બનાવટ–પારદાદિ લેપ** (નં. ૮૭૧). ૨. **પારદાદિ મલમ** (નં. ૯૦૦). આ સિવાય પારાના મિશ્રણવાળા થોડા સહેલા રસપ્રયોગો નં. ૪૭૧ થી ૫૧૬ માં જોવા.

૩૯૨. ફટકડી—સં. **स्फटिका**; અં. Alum; લા. Aluminum Sulphas. ફટકડી સોરઠની તુરી માટીમાંથી બને છે. કચ્છમાં તેની મોટી પેદાશ છે. પંજાબ તરફથી પણ આવે છે. સોરઠ અથવા સૌરાષ્ટ્રમાં તેની પેદાશ હોવાથી તેનું બીજું નામ **सौराष्ट्री** પણ છે. બજારમાં ફટકડીના સફેદ ચકચકીત કટકા મળે છે. તે સ્વાદે ખાટી, જરા કડવી, તુરી અને તમતમીત છે. ખાવાનાં ઔષધોમાં ફટકડી ફુલાવીને વપરાય છે. ફુલાવવાની રીતઃ– માટીના કલાડામાં કે લોઢાની કડાઇમાં ફટકડીને નાંખી નીચે તાપ આપવો, તેથી પ્રથમ ફટકડીનો રસ થશે. વધારે વખત રાખવાથી તે રસની સફેદ ભસ્મ થશે. ગુણ—ગ્રાહી, સ્તંભન તથા રક્તસ્તંભન. કોઢ, રતવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉલટી, તાવ, આંખના રોગ તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧. છાતી તથા ફેફસામાંથી લોહી પડતું હોય ત્યારે યોગ્ય દવા સાથે ફુલાવેલ ફટકડી આપવાથી લોહી બંધ પડે છે. ૨. ફટકડી મોટી માત્રામાં ઉલટી કરીને કફને કાઢે છે અને તેથી બાળકોના ગળાના રતવામાં ગળું બંધ થઇ જાય છે અને શ્વાસ ઘુંટાય છે ત્યારે ચાર વાલ ફટકડી પાણી સાથે આપવાથી ઉલટી થઇ ગળાનું જાળું ત્રટે છે. ૩. ગમે તે દ્વારથી લોહી પડતું હોય તેને ફટકડી અટકાવે છે. ૪. પેચોટી પડવાથી લોહીવાળો ઝાડો આવતો હોય તેમાં તેમજ પછાટ અને કચર થયેલ હોય તેમાં ફટકડી ગોળ સાથે આપવી. મોં આવી ગયું હોય તો તે જરા શાંત પડયા પછી જીર્ણ રૂપમાં ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવા. ૫. પ્રમેહ તથા પ્રદરમાં ફટકડીની પીચકારી લેવી. ૬. નસકોરીનું લોહી બંધ ન થતું હોય તો નાકમાં ફટકડીના પાણીની પીચકારી મારવી. ૭. કાનની રસી તથા વ્રણમાં પણ તેની પીચકારી મારવી. ૮. સ્ત્રીઓના પ્રદરમાં તથા ગુહ્ય ભાગમાં ક્ષત પડયું હોય તેમાં પણ પીચકારી લેવી. ૯. પ્રસવ થયા પછી ગર્ભાશયમાંથી બહુ લોહી વહે છે તે બંધ કરવા માટે ફટકડીની પીચકારી લેવી; અથવા ગર્ભાશયમાં ફટકડીનો કટકો રાખવો. ૧૦. સ્ત્રીઓનું દીલ બહાર આવે છે તથા ગુદાની આમણ બહાર આવે છે તેના ઉપર ફટકડીનું પાણી છાંટવાથી તે સંકોચાઇ અંદર જાય છે. ૧૧. સ્ત્રીનો ગુહ્ય અવયવ ઢીલો પડવાથી બેસતાં ઉઠતાં તેમાથી અવાજ થતો હોય તો ફટકડીનું પાણી છાંટવું. ૧૨. દુષ્ટવ્રણ તથા ઘારાં ફટકડીના પાણીથી ધોવાં. ૧૩. ફટકડી ફુલાવતાં તેમાં લીંબુનો રસ નીચોવવો, એટલે તે ફટકડી દાદર, ઉદરી વગેરે ચામડીનાં દરદોને મટાડે છે. ૧૪. ખરજવાંની ચોળમાં ફટકડીના પાણીનાં પોતાં મૂકવાં. ૧૫. આંખ ફૂટે તેમજ આંખે લોહી ચડી આવે ત્યારે ફટકડીના પાણીનું ટીપું નાંખવું. ૧૬. તરત જન્મેલા બાળકને કોઇ ચેપ અડવાથી આંખો ફૂલી આવી પાંપણો સુજી આવી ચોંટી

દુખે છે ત્યારે ગરમ પાણીથી આંખો ધોઈ અંદર ફટકડીનું ટીપું ત્રણ ચાર કલાકે નાંખવાથી જલદી આરામ મળે છે. ૧૭. ફટકડીનો લેપ કરવાથી જ્યારે આંખો સૂજી આવી ડોળો મોટો થાય છે ત્યારે ફટકડીનાં ટીપાં ફાયદો કરે છે. ૧૮. ફટકડી, રસાંજન તથા અફીણનો લેપ કરવાથી આંખનો સોજો દબાઈ પડે છે. ફટકડીની ખાવાની માત્રા ૧ થી ૨ વાલ; પીચકારી માટે તોલો ૦। થી તોલો ૦॥ ફટકડી અને ૧ રતલ પાણી.

૩૯૩. બોદાર—સં. મૃદ્દારશૃંગ; અં. Litharge; લા. Plumbi oxidum. મરાઠીમાં તેને 'મરદારશિંગ' અને હિંદુસ્તાની તથા ફારસીમાં 'મુરદારસિંગ' કહે છે. બોદાર એ સીસાનો ક્ષાર છે. બોદારના ભુખરા રંગના સોના સરખા ચળકતા કટકા આવે છે તે બહુ જ વજનદાર હોય છે. ગુણ—રેચક તથા રોપણ. બાળકોને બોદારનો રેચ અપાય છે અને તેથી માટી ખાધી હોય તે નીકળી જાય છે. તે ઝેરી હોવાથી ઘસીને ચામડી ઉપર લેપ થાય છે તથા બોદાર, કાથો તથા એલચીની ભૂકી ચાંદી ઉપર દાબવામાં આવે છે. બોદારનો મલમ બને છે. બોદારને માખણમાં મેળવી હરસના મસા ઉપર લગાવી શેક કરવો.

૩૯૪. મંડુર—સં. मंडूर; અં. Peroxide of iron (impure). મંડુર એ લોઢાના કાટોડા છે. સો વરસના જુના કાટોડા દવાના કામમાં ઉત્તમ ગણાય છે. મંડુરના પથરા પણ કેટલેક જમીનમાંથી હાથ લાગે છે. પથરા લોઢા જેવા વજનદાર હોય છે અને ઉપરથી ખવાઈને જાળી પડેલી હોય છે. મંડુરનું શોધન કરીને ભસ્મ થાય છે. ગુણ—લોઢા પ્રમાણે. ૧. લોઢ કરતાં મંડુર ઓછું ગુણકારી તેમજ ઓછું જલદ છે અને તેથી તેની ભસ્મ બાળકોને પણ અપાય છે. ૨. વિશેષ કરીને પાંડુરોગનાં ફીકાં પડી ગએલાં માણસો તથા બાળકોને મંડુરભસ્મ ફાયદો કરે છે. ૩. કૃમિરોગમાં મંડુરભસ્મ, વાવડીંગ તથા મધની સાથે આપવી; જીર્ણજ્વરમાં મધ તથા પીપર સાથે આપવી; પાંડુરોગમાં મંડુરભસ્મ છાશમાં આપવી. ૪. સોજામાં સાટોડીના ઉકાળામાં કે પુનર્નવાદિ કવાથમાં આપવી. ૫. જે બાળકોને માટી ખાવાની ટેવ હોય છે અને તેથી પેટ વધે છે, ચેહેરો ફીકો થાય છે, ખોરાક પચતો નથી અને હાથ પગ દોરડી જેવા થાય છે, તેને મંડુરભસ્મ અગર મંડુરવટી ફાયદો કરે છે. બનાવટ—૧. મંડુરભસ્મ (નં. ૪૬૨). ૨. મંડુરવટી (નં. ૭૫૨).

૩૯૫. મધ—સં. मधु; અં. Honey; લા. Mel; હિંદી તથા ફારસીમાં શહદ કહે છે. માખીઓ તથા ભમરીઓ વગેરે જંતુઓ ફૂલમાંથી મીઠો રસ ચૂસીને મધપુડામાં મધ એકત્ર કરે છે. મધમાંખીના મધપુડાનું મધ સારૂં ગણાય છે. બજારમાં ખજુર તથા ખાંડની ચાસણીનું બનાવટી મધ પણ વેચાય છે, અફગાનસ્તાન તરફથી સફેદ દાણાદાર મધ આવે છે, તે બખાઈ મધ કહેવાય છે. ગુણ—રોપણ, કફશામક; મધ યોગવાહી છે, એટલે જેમાં યોજના કરીએ તેમાં ગુણને વધારે છે. તે આસવો તથા અવલેહોમાં પડે છે તેમજ અનુપાન તરીકે બહુ વપરાય છે. કફના વ્યાધિમાં બીજાં અનુપાન કરતાં મધનું અનુપાન વધારે અનુકૂળ આવે છે. મધના પાણી સાથે કોગળા કરવાથી મોંનાં ચાંદાં રૂઝાય છે. કોઈ પણ ઠંડી કે ગરમ દવામાં મધની યોજના કરવાથી તે તેના ગુણને વધારે છે અને અતિ ઠંડક કે અતિ ગરમીને ઓછી કરે છે. વળી તે મીઠું હોવાથી અનુપાન તરીકે તેની યોજના કરવાથી કેટલીક બેસ્વાદ દવાના સ્વાદમાં પણ સુધારો કરે છે.

૩૯૬. મનશીલ—સં. मनःशिला; અં. Realgar; લા. Arsenicum sulphidum; મનશીલને મણશલ પણ કહે છે. મનશીલ એ હરતાલનો એક ભેદ છે. તે ઉપરસ છે. તેના રાતા રંગના વજનદાર કટકા આવે છે. મનશીલમાં સોમલ તથા ગંધકની મેળવણી હોય છે. દવામાં તે શુદ્ધ કરીને વપરાય છે: (જુઓ ઔષધ શોધન નં. ૫૯). ગુણ—જ્વરધ્ન, કફધ્ન તથા શોધક. હરતાલની પેઠે **આંતરીયા તાવમાં** તેનો ઉપયોગ થાય છે. **શ્વાસકુઠાર** રસ વગેરે રસોમાં મનશીલ પડે છે. મનશીલના ભૂકાને વજ તથા લસણના રસમાં ઘુંટીને સુકવી તેનો ભૂકો સુંઘવાથી બેશુદ્ધિ ઉડી જાય છે. શ્વાસકુઠાર ખાવાથી તથા મનશીલની બીડી પીવાથી દમ બેસે છે. મનશીલ, ધતુરાના ડાંડલા અને ત્રિકટુ એ ત્રણેને સમભાગે ખાંડી તેની બીડી કરી બે ત્રણ દમ ઘુંટવાથી દમ બેસી જાય છે. ચામડીનાં દરદો ઉપર તે લેપો તથા મલમોમાં વપરાય છે.

૩૯૭. મીણ—સં. **मयनं सिक्थं** અં. Wax; લા. Cera alba; C.Plumba. મીણ મધ સાથે મધપુડામાંથી નીકળે છે. મધપુડામાંથી મધ નીતારી લીધા પછી તેને નીચોવવાથી મીણ નીકળે છે. તેમજ મધને ઉકાળવાથી મીણ જુદું પડે છે. મીણ સ્વાદે મધુર તથા ચીકણું છે. **ગુણ**—રોપણ. ગડગુમડના મલમો માટે મીણ વપરાય છે. તેનાથી ભાગેલાં હાડ તથા કપાયેલી કે ફાટેલી ચામડી સંધાય છે. વળી મીણ પવનને પેસવા દેતું નથી, તેથી ચામડી સુંવાળી રહે છે. મીણ ધોળું તથા પીળું એ રંગનું વેચાવા આવે છે. **બનાવટ—મીણનો સાદો મલમ**—મીણ ભાગ ૧ અને તેલ ભાગ ૧ાા. બન્નેને ધીમા તાપથી ગરમ કરીને ઠારવું.

૩૯૮. મોતી—સં. **मौक्तिकं**; અં. Pearls; લા. Margarita. મોતી દરીઆમાં છીપોમાં થાય છે. મોતીની ઘણી જાત છે. ઔષધમાં વગર વીંધેલાં મોતી પણ વપરાય છે. તેની ભઠ્ઠીમાં ભસ્મ કરીને અથવા કાચાં મોટી વાટીને લોટ (પિષ્ટ) વપરાય છે. સુવર્ણવસંત માલતીમાં તેમજ સુરમાઓમાં મોતીનો પિષ્ટ વપરાય છે. મોતીના અભાવે મોતીની છીપો લગભગ મોતીના જેવો ગુણ આપે છે. તેની ભસ્મ કરતાં પહેલાં તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. (જુઓ ઔષધ શોધન નં. ૫૯). ગુણ—ધાતુપૌષ્ટિક, પિત્તશામક તથા શિતળ; તે વીર્ય, બળ, પુષ્ટિ તથા આયુષ્ય વધારે છે. ક્ષય, કફ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, દાહ, જીર્ણજ્વર, વિષ તથા નેત્ર રોગમાં ફાયદો કરે છે. મગજને પુષ્ટિ આપે છે. મોતીની ભસ્મ બને છે તથા સુરમો પણ બને છે.

૩૯૯. મોરથુથુ—સં. **तुत्थं**; અં. Sulphate of copper; લા. Cupri Sulphas. મરાઠીમાં તેને 'મોરચુદ' અને હિંદુસ્થાનીમાં 'નીલાથોથા' કે 'નીલા તુતીયા' કહે છે. મોરથુથુ એ તાંબાની ઉપધાતુ છે, કેમકે તે તાંબાનો ક્ષાર છે. તેના આશમાની રંગના કટકા આવે છે. દવાના કામમાં મોરથુથુનો ઉપયોગ ખાવા કરતાં બહાર લગાવવાના કામમાં વિશેષ થાય છે. 'ગ્રહણીકપાટરસ' વગેરે કેટલાક વૈદ્યક પ્રયોગમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ખાવાની દવામાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે; (જુઓ ઔષધ શોધન નં. ૫૯). ગુણ—રોપણ, સ્તંભન, વાંતિકર તથા પૌષ્ટિક. મોરથુથુ સ્વાદે કષાયલો, જરા કડવો ને ખારો છે. તે મોટા પ્રમાણમાં વિષ છે. મોરથુથુ કૃમિ, ખરજ તથા વિષનો નાશ કરે છે. તે આંખનો ઉત્તમ ઉપાય છે. સ્તંભન ગુણને લીધે સંગ્રહણી, અતિસાર તથા કંપવામાં અપાય છે. ૧. પ્રમેહમાં તેની પીચકારી મારવાથી ફાયદો થાય છે, સડેલા માંસને બાળીને દારસીકની પેઠે કાઢી નાખે છે. ૨. ઝેર કાઢી નાંખવા માટે ઉલટી કરાવવા અપાય છે. ૩. નેત્રની ફુલીને કાપે છે. ૪. કોઢ, ખરજવા, દાદર વગેરે માટે મલમોમાં પડે છે. અશુદ્ધ

વૈદ્યે આ ઝેરી ચીજ કોઈને ખાવા આપવી નહિ. ૫. આંખ ફૂલીને તેનું તીક્ષ્ણ રૂપ અંત પામ્યા પછી તેનું ટીપું આંખમાં નાખવું. ૬. આંખના ખીલમાં મોરથુથુનો કટકો બે ત્રણ દિવસને અંતરે ખીલ ઉપર ઘસવો. ૭. રતનજોતની સળીઓમાં મોરથુથુ પડે છે; તે સળીઓ રોજ બે ત્રણ વાર આંખે ફેરવવાથી ખીલ મટે છે. ૮. જાડું આંસુ ઝરે છે તેનું કારણ પણ ખીલ છે. માટે તેમાં પણ આ સળીનો ઉપયોગ કરવો. ૯. આંખના ખૂણા તરફથી કાળા ડોળા તરફ વધતી ઝતરફિ (વેલ)માં પણ મોરથુથુનાં ટીપાં વાપરો કરે છે. ૧૦. ચોળીના ડંખ ઉપર મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું. ૧૧. ખરજવા ઉપર મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. તેનાથી બળતરા થાય તો ઉપરથી ટાઢા પાણીમાં ધાણી ચોપડવો. ૧૨. જામેલા દુષ્ટ વ્રણોને મોરથુથુના પાણીથી ધોવાથી અગર મોરથુથુનો કટકો અડાડવાથી જગાડ દૂર થઈ વ્રણ ચોખ્ખું થાય છે. ૧૩. ગરમીની ચાંદી ઉપર મોરથુથુ એક ભાગ તથા ગોપીચંદન કે ગેરુના બે થી ત્રણ ભાગ મેળવી તેનો ભૂકો દાબવો. ૧૪ વિશેષ્ટકનાં ઝેરમાં મારાં મોરથુથુના પાણીથી ધોવું. ૧૫. મોઢું, તાળવે તથા જીભે ચાંદાં પડે છે ત્યારે મોરથુથુના પાણીના કોગળા કરવા. ૧૬. પ્રમેહમાં મોરથુથુની પીચકારી અપાય છે. ૧૭. ચૂડાબંધ (આમળ) ઉપર મોરથુથુનું પાણી છાંટવામાં આવે છે. માત્રા–ખાવા માટે શુદ્ધ મોરથુથુનું પ્રમાણ ૦ ગ્રેનથી ૧ ગ્રેન. ઊલટી માટે ૧ વાલ; આંખનાં ટીપાં માટે ૧ રતી મોરથુથુ અને રૂપીઆ ૨॥ ભાર પાણી; પીચકારી માટે પણ એજ પ્રમાણ; પાણી ધોવા માટે ૧ વાલ મોરથુથુ અને ૨ થી ૫ તોલા પાણી. મોરથુથુ દાહ કરે છે માટે વધારે ગરમ પડે તો મોરથુથુનું પ્રમાણ ઓછું કરવું અથવા પાણીનું પ્રમાણ વધારવું. મોરથુથુ વધારે ખાવાથી ઝેર ચડે તો ઘી પીવું. બનાવટ–રતનજોતની સળીઓ (નં. ૫૨૮.).

૪૦૦. રસકપુર—હિં. रसकपूर; અં. Corrosivs Sublimate; લા. Hydrargyri perchloridum. રસકપુર એ પારાનો ક્ષાર અથવા ફૂલ છે; તેથી તેને પારદપુષ્પ પણ કહે છે. પારાનાં ફૂલ પાડવાની ટુંકી રીત એ છે કે–શુદ્ધ પારો, ગેરુ, ઈંટ, ખડી, ફટકડી, સીંધાલુણ, રાફડાની માટી, ખારો, મેટ, એ દરેક પાંચ પાંચ તોલા લેવાં. પારા સિવાયની ચીજોને બારીક ખાંડી લુગડે ચાળી પછી તેમાં પારો નાંખી એક પહોર ખરલ કરવો, પછી એક હાંડલીમાં ભરીને તેના ઉપર બીજી હાંડલીનું મોં બેસતું કરી ત્રણ વાર કપડમાટી કરવી. પછી ચુલે ચઢાવીને ૪ દિવસ સુધી રાતદિવસ અગ્નિ આપવો. પાંચમે દિવસે ઠરે ત્યારે હાંડલી ખોલીને ઉપલા વાસણમાં પારાનાં ફુલ ચોટેલાં હોય તે લઈ લેવાં. આ રસકપુર શુદ્ધ છે. બજારનો રસકપુર અશુદ્ધ હોય છે. રસકપુર ઝેરી હોવાથી તે વાપરવામાં પણ જોખમ છે. અનાડી વૈદ્યોને હાથે રસકપુરથી ઘણાં મૃત્યુ નીપજે છે. ગુણ—શોધક. ઉપદંશમાં રસકપુરની ખાસ અસર છે. ઉપદંશ તથા ઉપદંશથી થયેલા સંધિવામાં કેશરાદિ ગોળીઓ વપરાય છે. રસકપુર જુના ઝાડામાં પણ ફાયદો કરે છે. તમામ જીર્ણ દરદોમાંજ રસકપુર ફાયદો કરે છે. દરદોના તીક્ષ્ણ રૂપમાં રસકપુર વાપરવો નહિ. એક ભાગ રસકપુર અને એક ભાગ નવસાર તેને હજાર ભાગ પાણીમાં મેળવીને તેમાંથી બબ્બે આની ભારથી પાવલી ભાર પાણી રોજ બે ત્રણ વાર પીવાથી શરીર ઉપર ફુટી નીકળેલી ગરમી ધીમે ધીમે દબાય છે. કેશરાદિ ગોળી અગર બીજી કોઇ પણ રસકપુરની બનાવટ ખાવામાં વાપરવી હોય ત્યારે તે લાંબા વખત સુધી જ વાપરવી જોઇએ અને વચમાં વચમાં થોડા દિવસ તેનો ઉપયોગ બંધ રાખવો જોઇએ. ખાસ કરીને મોંમાં થુંક વધવા માંડે (તે મોઢું આવવાની નીશાની છે)

એટલે તેનો ઉપયોગ બંધ કરી દેવો. વળી રસકપુરનું સેવન થતું હોય ત્યારે સખ્ત પથ્ય રાખવું અને ઝાડાના ખુલાસા માટે હરડેની ફાકી રાત્રે જરૂર લેવી. રસકપુર પેટમાં એકઠો નહિ થવો જોઇએ. રસકપુર ચામડીનાં દરદોમાં બહાર ધોવાના કામમાં લેવાય છે. ડૉક્ટરો કારબૉલિક લોશનને ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેમાં રસકપુરનો ૧ ભાગ અને ચોખા પાણીના ૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ ભાગ લેવા જોઇએ. રસકપુર (૧૦ ગ્રેન) તથા ચુનાનું પાણી (૧૦ ઔંસ), આવી મેળવણીથી પીળા રંગનું પાણી થાય છે તેનાથી ચાંદી, ધારાં, જખમ વગેરે ધોવાય તો બહારના જંતુઓ દૂર થઇ તે જલદીથી રૂઝાય છે. પણ આ બધા કામ માટે બજારનો અશુદ્ધ રસકપુર વાપરવો નહિ. તે કામ માટે અંગ્રેજી 'પરક્લોરાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી વાપરવો. રસકપુર વધારે ખાવાથી ઝેરી અસર થઇ હોય તેના નિવારણ માટે તકમરીયાં અથવા ઓથમીજીરાનો લુઆબ પીવો; ઉલટી તથા જુલાબ દેવો. શુદ્ધ રસકપુરની માત્રા $\frac{1}{16}$ થી $\frac{1}{4}$ ગ્રેન (ઘઉં ભાર). **બનાવટ—૧. કેશરાદિગુટિકા** (નં. ૪૮૩).

૪૦૧. રૂપું—સં. **रौप्यं** અં. Silver; લા. Argentum. રૂપાની ધાતુ પ્રસિદ્ધ છે. ચોખા રૂપાની ભસ્મ કરીને તે દવાના કામમાં વપરાય છે. તેના વરખ પણ દવામાં વપરાય છે. ગુણ—પૌષ્ટિક તથા વાતહર. રૂપાની ભસ્મ તથા વરખ પુષ્ટિના પાકમાં પડે છે. તેનો ખાસ ગુણ **વાતવ્યાધિ** માટે છે અને તેથી વાતગજાંકુશ તથા મહાયોગરાજ જેવી બનાવટોમાં તે પડે છે. મગજના જીર્ણ વ્યાધિ, જેમકે હીસ્ટીરીઆ, અપસ્માર (વાઇ)માં તે ફાયદો કરે છે. રૂપું ઠંડુ પણ છે, તેથી તે પિત્તના કોપને શાંત પાડે છે. **બનાવટ-રૌપ્યભસ્મ** (નં. ૪૬૩).

૪૦૨. લવણ—સં. **लवण**; અં. Salt; લા. Sodii muras; ગુજરાતીમાં 'મીઠું', મરાઠીમાં 'મીઠ' અને હિંદુસ્તાનીમાં 'નિમક' કહે છે. મીઠું એ **'પંચલવણ'** માંનું એક લવણ છે. તેની એક બીજી જાત છે તેને વડાગરૂં મીઠું કહે છે. કોઈ બીડલુણને વડાગરૂં કહે છે. પંચલવણનાં નામ-૧. કાચ (સં. **काच**) અથવા બંગડીખાર. ૨. સિંધાલુણ સં. **सैंधव** અં. Rocksalt). ૩. લવણ-મીઠું (સં. **समुद्रलवण**-અં. Salt). ૪. સંચળ (સં. **सौवचर्ल**) અને ૫. બીડલવણ (સં. **विड**). આ પાંચમાં મીઠું દરિયાના ખારા પાણીમાંથી થાય છે, સીંધવ ખાણમાંથી નીકળે છે અને તે ધોળું, રાતું તથા પાસાવાળું થાય છે; કાચલવણ એ કાચની ભઠ્ઠીનો મેલ (ક્ષાર) છે. કાચ ગાળીને બંગડી બનાવતાં જે ખાર નીકળે છે તે કાચલવણ છે અને તેથીજ તેને 'કાચલવણ' કે 'બંગડીખાર' કહેતા હશે. સંચળ એ સાજીખાર તથા મીઠાનો બને છે અને તેની મરાઠીમાં 'પાદેલુણ' અને હિંદુસ્તાનીમાં 'કાલાનીમક' કહે છે. કોઇ બીડલવણને વડાગરૂં કહે છે. આમળાના પાણીની અંદર મીઠાને ઉકાળવાથી બીડલવણ બને છે. ગુણ—પંચલવણનો ગુણ દીપન, પાચન, સારક તથા વાતહર છે. બધા લવણના ગુણ લગભગ સરખા છે. ખોરાક સાથે ખાવાના કામમાં મીઠું (સમુદ્રલવણ) તથા સિંધવ પણ વપરાય છે. સિંધવનો ગુણ સૌમ્ય હોવાથી તે વાપરવું વધારે ગુણકારી છે, પણ મોંઘું પડે માટે લોકો વાપરી શકતા નથી. લવણ રૂચિ પેદા કરીને ક્ષુધાને ઉઘાડે છે તથા ઝાડો સાફ લાવે છે. બરલ વધી હોય તેના જમાવને તોડવા માટે કેટલાક વૈદ્યો આવાં લવણ બહુ આપે છે, પણ તે બહુ ખાવાથી લોહી બગડે છે. ખરજ પેદા થાય છે અને વાળને ધોળા કરે છે. મીઠું જખમના લોહીને બંધ કરે છે, તેથી ચપ્પુ વગેરે વાગવાથી લોહી નીકળે ત્યારે મીઠાના પાણીનો પાટો બાંધવાનો આપવામાં

થાય છે, તે વૈદ્યક નિયમ પ્રમાણેજ છે. અજીર્ણ તથા કૉલેરામાં લવણભાસ્કરચૂર્ણ આપવાથી ઝાડો ઉલટી બંધ થાય છે, શીંખાધુણ તથા તેલના કોગળા કરવાથી કે દાંતે ઘસવાથી મોં તથા દાંતના સર્વ રોગ મટે છે. જખમ અથવા ડૉક્ટરના ઑપરેશન પછી રૂઝ આવતી વખતે ટાંકા આપીને સાંધે ને બાજુની નસો સંકોચાઈને ખોટ રહી જાય છે અને તે ભાગ વળતો નથી, ત્યારે થોડા દિવસ તે ભાગ ઉપર શીંખાધુણનો કટકો બાંધી રાખવાથી ફાયદો થાય છે. ઝાડા ઉપર મીઠાની ખીર ખવરાવવાનો ચાલ છે. ગાલપચોળાંમાં મીઠાની દૂધમાં ખીર કરીને ચોપડાય છે. બનાવટ—પવિત્રચૂર્ણ (નં. ૬૫૩).

૪૦૩. લોહ—સં. લોહ; અં. Iron; લા. Ferrum. લોઢું પ્રસિદ્ધ છે. લોઢાની ખાણો ઘણા દેશમાં છે. લોઢાની ઘણી જાતો છે, તેમાં ત્રણ જાત જોવામાં આવે છે. ૧. મુંડ-ભોળું લોઢું, જેનાં વાસણ બને છે. ૨. તીક્ષ્ણ એટલે ગજવેલ, જેનાં હથીઆરો બને છે અને ૩. ચમક, જે લોઢાને ખેંચે છે. દવાઓ લોહની ત્રણ રૂપે બને છે. ગજવેલ અને કાંતલોહની ભસ્મ, લોહકીટ એટલે મંડુરની ભસ્મ અને લોઢાના જુદા જુદા ખાર. ખરું લોઢું (steel) તેમજ થોડા ભાવની ગજવેલ બન્નેની ભસ્મ બને છે. કાંતલોહ બહુ મળી શકતું નથી. ગુણ—રક્તશોધક તથા પૌષ્ટિક. લોઢામાં પૌષ્ટિક ગુણ છે. લોહીમાં રાતાં રજકણો વધારી લોહીને સુધારવાનો તેમાં ખાસ ગુણ વિશેષ છે. લોહભસ્મનો કોઈ પણ દરદમાં બીજી યોગ્ય દવાઓની સાથે ઉપયોગ કરી શકાય છે. લોહભસ્મ એકલી ખાવા કરતાં બીજી દવાઓ સાથે ખાવી વધારે સલાહકારક છે, કેમકે તેમાં ઝાડાનો કબજો કરવાનો અવગુણ છે, માટે તેની સાથે ત્રિફળા વગેરે સારક દવાનો યોગ કરવો જોઈએ. લોહભસ્મ પણ દરદોના જીર્ણ રૂપમાં આપવી સારી છે. તે કમળો, પાંડુ, સોજા, સંગ્રહણી, કફ, પિત્ત, વાત, ક્ષય, ખરસ, કસેળુ, વાતરક્ત, કુષ્ઠ, કૃમિ વગેરે રોગોમાં અપાય છે અને તે બળ, બુદ્ધિ તથા કાંતિ આપે છે. અત્યંત વિષય સેવનથી કે હસ્તદોષથી વીર્યનો ક્ષય થઈ પુરુષ નપુંસક થાય છે અને અવયવની શક્તિ ઘણી નબળી પડે છે, ત્યારે લોહભસ્મનું સેવન કરવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; તેથી સર્વોત્તમ ફાયદો થાય છે અને વીર્યસ્રાવનો પણ અટકાવ થાય છે. અત્યંત સ્ત્રીસેવન કે વીર્યના સ્રાવથી ઘણીજ ક્ષીણતા આવે છે, કમ્મર દુખે છે, પગ તુટે છે અને શરીર ગળતું જાય છે ત્યારે લોહભસ્મના સેવનથી આનો અટકાવ થાય છે. સ્ત્રીઓના ઋતુદોષ તેમજ પ્રદરરોગમાં લોહ ઘણો ફાયદો કરે છે. સ્ત્રીઓના ગર્ભસ્થાનમાંથી ગરમ ઉકળતાં પાણી પડે છે અને તે ઘણી મુદત ચાલે છે તેથી કેડમાં શૂળ નીકળે છે અને માથું દુખ્યા કરે છે. આવાં દરદોમાં પણ તાકાત માટે લોહભસ્મ આપવાની જરૂર છે. ચામડીનાં દરદો તેમજ ગાંઠો (Scroffula)માં લોહની જરૂર છે. હરસ, સંગ્રહણી તથા જીર્ણ રક્તાતિસારમાં લોહી ક્ષીણ થાય છે અને ફીકાશ આવે છે તથા સોજા ચડે છે, ત્યારે પણ લોહભસ્મ તથા દીપનપાચન દવાઓ આપવાની જરૂર છે. આવાં દરદોમાં પિત્તનો કોપ વિશેષ છે માટે લોહ સાથે આમળાંની કોઈ પણ બનાવટ કે જીવન આપવું જરૂરનું છે. કફમાં લોહી પડે છે તેને પણ લોહ અટકાવે છે. હરસ સિવાય બીજા ગમે તે દરદમાં લોહી પડતું હોય તેમાં લોહ સાથે અ.શીણ મેળવીને આપવાથી ફાયદો થાય છે. ઘણાખરા બધા ઉપાયોમાં લોહનો ત્રિફળા સાથે ઉપયોગ કરવો વધારે ઉચિત છે. બનાવટો—૧. લોહભસ્મ (નં. ૪૬૪). ૨. પ્રદરારિલોહ (નં. ૪૫૮). ૩. લોહાસવ (નં. ૭૮૮.).

૪૦૪. **શંખ**—સં. **शंख**; અં. Conch. શંખ દરિયામાં થાય છે. જે ભાગમાં દરિયાનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય તથા કાદવ થતો હોય તેમાં એક પ્રકારના જીવડા થાય છે. તે પોતાની લાળથી કોશ બાંધે છે, તે શંખ છે. ધોળો ચંદ્રકાંત જેવો શંખ હોય તે ઉત્તમ જાણવો. શંખની ભસ્મ બને છે અને ભસ્મ કરતાં પહેલાં તેનું શોધન થાય છે. (જુઓ ઔષધ શોધન નં. ૫૯). ગુણ-પાચક, રોપણ, દંભક, વાતહર. ચુનામાં જેટલા ગુણ છે તે બધા શંખભસ્મમાં છે. શંખભસ્મ એ એક પ્રકારનો કળીચુનો જ છે. કોડીની ભસ્મ તથા છીપની ભસ્મમાં પણ એજ ગુણ રહેલા છે. માટે તે બધાના ગુણ તથા ઉપયોગ શંખભસ્મ અથવા ચુના પ્રમાણે સમજી લેવા. અજીર્ણના જે વિકારોમાં ખાટા ગચરકાં આવે છે તથા ગળધરી બળે છે ત્યારે શંખભસ્મ અથવા શંખવટી આપવાથી ફાયદો થાય છે. જઠરમાં અમ્લ એટલે ખટાણ વધે છે અને તેથી ઉલટી કે ઝાડા થાય છે ત્યારે તે ખટાણને તોડવા માટે ચુનો અથવા શંખભસ્મ બહુ કામનાં છે. બાળક દુધની ઉલટી કરી નાંખે છે અને દુધ ટકતું નથી ત્યારે કળીચુનાનું નીતરેલું પાણી દુધમાં નાંખીને આપવાથી દૂધ પેટમાં ટકે છે. **શૂળ**-શંખભસ્મ બે ગુંજાભાર તથા શેકેલી હિંગ એક ગુંજાભાર અરધા તોલા ઘીમાં ચટાડવાં અથવા ગરમ પાણીમાં શંખની ભસ્મ આપવી. **અજીર્ણમાં** શંખભસ્મ લીંબુના રસમાં સાકર નાંખીને આપવી, **બરલમાં** લીંબડાના રસ સાથે શંખભસ્મ આપવી. શંખભસ્મ અથવા કળીચુનો દંભક હોવાથી તે સાજીખાર અને મૂળાના ખારમાં મેળવી લગાવવાથી નાનાં મસા ખરી પડે છે, તથા મોટી ગાંઠો પોચી પડે છે. શંખભસ્મ અને હરતાળનો લેપ મારવાથી વાળ ખરી પડે છે, પણ તેથી ચામડી બળે છે. **માત્રા**-૧ વાલ. **બનાવટો**-૧, **શંખભસ્મ** (નં. ૪૬૫). ૨. **શંખવટી** (નં. ૭૬૧). ૩. **ચંદ્રોદયાવર્તી** (નં. ૮૧૦).

૪૦૫. **શંખજીરૂ**—સં. **शंखजीरकं**; અં. Soapstone; લા. Silicate of Magnesia. ફારસીમાં તેને 'સંગે જરાહત' કહે છે. તે સાબુના જેવું લીસું અને અતિ સફેદ હોય છે, સ્વાદે તુરૂં તથા ટાઢું છે, ગરમીનાં ગુમડાં ઉપર તેનો લેપ કરવાથી ફાયદો થાય છે. તે મલમમાં પડે છે. ઇમારતી છોના કામમાં લીસાવટ માટે શંખજીરૂં વાપરવામાં આવે છે. શંખજીરૂં તથા કાથાનો ઉબેરો દબાવાથી ગરમીનાં ચાંદાં રૂઝાય છે.

૪૦૬. **સિંદુર**—સં. **सिंदूर**; અં. Red lead; લા. Plumbi oxydum rubrum. સિંદુર સીસામાંથી બને તે, તે રાતો તથા વજનદાર હોય છે. સિંદુરમાં ત્રણ ભાગ સીસાના અને ચાર ભાગ ઑકસીજનના છે. સિંદુર ખાવાના કામમાં આવતો નથી. ગુણ-વ્રણશોધન તથા રોપણ છે, તેથી તે વ્રણ, ખરજવાં, ખસ, દાદર વગેરેના મલમોમાં પડે છે. સિંદુર તથા મરીને વાટી ઘીમાં મેળવી ખરજવા ઉપર ચોપડવાથી ખરજવું બેસી જાય છે.

૪૦૭. **સીસું**—**सीसकं, नागं**; અં. Lead; લા. Plumbum. સીસાના કાળા તેલની પેઠે તગતગતા મોટા ટ્ટકા આવે છે. તે નરમ અને ઘણુ વજનદાર હોય છે. સિંદુર, સપેતો, બોદાર એ સીસાના ક્ષાર છે અને હથીઆરોની ગોળીઓ અને લખવાની પેનો (પેનસીલ) સીસામાંથી બને છે. સીસાને શુદ્ધ કરીને તેની ભસ્મ બનાવાય છે. જે નાગભસ્મ એવા નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. ગુણ-પૌષ્ટિક. તે પૌષ્ટિક તથા વીર્યવર્ધક છે અને તેથી **જીર્ણપ્રમેહ** તથા **વીર્યસ્રાવનાં** દરદોમાં ફાયદો કરે છે. નાગભસ્મ ઘી સાથે લેવાથી વાયુ, કફ તથા મંદાગ્નિ મટે છે. કાચું સીસું કે સીસાની કાચી ભસ્મ જારે

[illegible] ([illegible]).

૯૧૮. [illegible]

૯૧૯. [illegible]

૯૨૦. [illegible] લે. [illegible] [illegible] ... 'સોડા' ... [illegible]

૯૨૧. સાજીખાર—સં. સ્વર્જિક્ષાર; અં. Carbonate of Soda (impure) લે. Sodii carbonas impura. હિંદુસ્થાનીમાં એને 'સજ્જી' કહે છે. [illegible] કહે છે. [illegible] તે સાજીખાર છે. બજારમાં તેના [illegible] છે. [illegible] બનાવવામાં આવે છે. સાજીખાર [illegible] ગુલ્મ, શૂળ, [illegible] ઉદરવિકાર, કૃમિ, [illegible] વગેરેને મટાડે છે. તેને [illegible] સોડા બનાવવામાં આવે છે. સાજીખારમાં [illegible] વગેરેનો ભેળ હોવાથી તેમાં [illegible] વગેરે બીજા ખારના જેવો તીક્ષ્ણ ગુણ નથી.

૪૧૨. સાબરશીંગું—સં. **संवरशृंग**; અં. Stag horn; Cervus Ela
સાબરનું શીંગડું તે સાબરશીંગું છે. તે ઘણું કઠણ તથા વજનમાં ઘણું ભારે હોય છે.
તે એમનું એમ ઘસીને કે તેની ભસ્મ કરીને વપરાય છે. તેને ખુલ્લી હવામાં બાળવાથ
રાખ થાય છે; અથવા તેના કકડા કરી આકડાના રસમાં રાખી મૂકી તડકે સુકવીને
શેકવા એટલે રાખ થશે. ગુણ—કફઘ્ન તથા પૌષ્ટિક. સાબરશીંગાની ભસ્મ મધમાં ચા
દમ, ઉધરસ, કફ, તથા **ક્ષયમાં** ફાયદો થાય છે. **બનાવટ શૃંગભસ્મ** (નં. ૪૬

૪૧૩. સુરમો—સં. **सौवीराजनं** અં. Sulphuret of Antimony;
timonii solphuretum. એન્ટીમની નામની એક ધાતુ છે તે સાથે ગંધક મળીને
મીનમાં સુરમાના પથરા થાય છે; સુરમો ચાર જાતનો થાય છે; કાળો, ધોળો, લીલો
રાતો. કાળા સુરમાને 'સૌવીરાંજન' કહે છે અને રાતો કે ભુખરો સુરમો તે 'સ્રોતાંજન'
ગુણમાં કાળો સુરમો ચડે છે. સુરમો આંખના અંજન માટે કામનો છે. તેને ત્રિફળાના ક
થની ભાવના આપવાથી કે લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તડકે રાખવાથી શુદ્ધ થ
છે. આંખ માટે તે ઠંડો છે; તેમાં મોતી વગેરે નાંખીને પણ સુરમો બનાવવામાં આવે
જેને મોતીનો સુરમો કહેવામાં આવે છે. બનાવટ—૧. **સૌવીરાંજન** (નં. ૯૨૧).
નયનામૃત (નં. ૯૧૪).

૪૧૪. સુરોખાર—સં. **सूर्यक्षारः** અં. Nitre saltpetre; લા. Potassii
Nitras. ફારસીમાં તેને 'શોરા' કહે છે. ગુણ—મૂત્રલ તથા સ્વેદલ. સુરોખાર મૂત્રલ હોવાથી
તે **મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા** વગેરેમાં અપાય છે. તે સ્વેદલ હોવાથી
તાવમાં પરસેવો લાવવા માટે કેટલાક ડૉક્ટરો વાપરે છે. દેશી વૈદ્યોમાં તેનો એવો ઉપયોગ
થતો નથી. કેમકે તે હૃદયને નબળું પાડી નાંખે છે. બહુ નબળા હૃદયવાળાને સુરોખાર નહિ
આપવો જોઇએ. થોરના કોયલા સાથે મેળવીને સુરાખારનો, બંદુકનો તથા રમત ફોડવાનો
દારૂ બનાવવામાં આવે છે.

૪૧૫. સુવર્ણમાક્ષિક—સં. **सुवर्णमाक्षिकं**; અં. Iron pyritis; લા. Ferri
Sulphidum. સુવર્ણમાક્ષિકને 'સોનામખી' પણ કહે છે. તે ગંધક તથા લોઢાના સંયોગથી
જમીનમાં બને છે. તેમાં સોના જેવું તેજ હોય છે. તેને શુદ્ધ કરીને ભસ્મ કરવામાં આવે છે.
ગુણ—શોધક તથા પૌષ્ટિક. સોનામખીની ભસ્મ સ્વાદે તુરી અને કડવાશવાળી છે. તે **છાતીના
રોગ, ગળાના રોગ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, વિષ, ઉદરરોગ, હરસ, સોજા, ક્ષય, ખાંસી**
વગેરેમાં વપરાય છે. સુવર્ણમાક્ષિકનો ગુણ લોહભસ્મ જેવો છે. **ગર્ભપાત** અને કસુવાવડ
થયા કરતાં હોય તે સ્ત્રીને આ ભસ્મ અથવા ગર્ભવિનોદ રસ આપવાથી ફાયદો થઇ તે અટકે
છે. **ધાતુક્ષીણતા, સ્વપ્નનો વીર્યપાત, જીર્ણ પ્રમેહ, પ્રદર** તથા **ક્ષયની** બીજી ત્રીજી
સ્થિતિમાં સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મની ઘણી સારી અસર માલુમ પડેલી છે. મધમાં મેળવી આંજ
વાથી આંખનું ફુલું કપાય છે. બનાવટ—૧. **સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ** (નં. ૪૬૯).

૪૧૬. સોનાગેરૂ—સં. **सुवर्णगैरिकं**; અં. Ochre; Redbole, Bole rubra
ફારસીમાં તેને 'ગીલેસુર્ખ' કહે છે. ગેરૂ, સોનાગેરૂ તથા હડમચી એ ત્રણે લગભગ સરખી
માટી હોય છે. એક જાતની માટીને છાણાના આટામાં પકાવી એક વાસણમાં નાંખી તેમાં
પાણી રેડવામાં આવે છે એટલે તે માટી પલળીને ઉપર કાચું પાણી તરી આવે છે. તે પાણી

[illegible] (નં. ૯૯).

[illegible]

[illegible] (નં. ૨૬૮). [illegible] (નં. ૩૩૩).

૯૯૮. [illegible]

[illegible] ધી દૂધ પૂરતાં મળતાં નથી તો [illegible] ના શરીરમાં [illegible] વારંવાર [illegible] છે.
માત્રા—[illegible] રતીનો સોળમો ભાગ (૧/૧૬)

૪૧૯. હરતાલ—સં. हरितालं; અં. Orpiment; લા. Yellow arsenicum sulphidum. હરતાલ ખનિજ છે. તેમાં બે ભાગ સોમલના અને ત્રણ ભાગ ગંધકના છે. હરતાલ ઝેરી છે અને તેની ઔષધીય માત્રા કરતાં વધારે ખવાય તો ઝેરનું કામ કરે છે. બજારમાં હરતાલ બે જાતની મળે છે. પત્રી હરતાલ તથા દગડી હરતાલ. પત્રી હરતાલમાંથી અભ્રકનાં જેવાં પાત્રાં ઉખડે છે અને તેનો રંગ સોના જેવો હોય છે. દગડી અથવા પીંડ હરતાલ નિસ્તેજ પીળી હોય છે અને તે રંગ વગેરેના કામમાં વપરાય છે. ગુણ—શોધક તથા જ્વરઘ્ન. જ્વરઘ્ન તરીકે હરતાલ સોમલની પેઠેજ વપરાય છે. હરતાલ સોમલ જેવી ઝેરી નથી. તોપણ તે વાપરવામાં સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. **જીર્ણ વાતવ્યાધિ**, જેવા કે **પક્ષઘાત**, **ગૃધ્રસી** વગેરેમાં હરતાલ ધીમે ધીમે સારો ફાયદો આપે છે. ચામડીના જીર્ણ દરદોમાં પણ હરતાલ સોમલની પેઠે વપરાય છે. એક પ્રકારનો **કુષ્ટરોગ** જેમાં આખે શરીરે કુંડાળાં જેવાં ચકામાં પડે છે તેમાં હરતાલ સારો ફાયદો કરે છે. હરતાલમાં સખ્ત પરેજી પાળવી જોઇએ. ચામડીના દરદોમાં ફક્ત ચણાનો રોટલો ખાઇને હરતાલ ખાવાથી કુષ્ટરોગનું શમન થાય છે. હરતાલ ભસ્મની માત્રા ૧ રતી.

૪૨૦. હિંગળો—સં. हिंगुलं; અં. Sulphuret of Mercury; લા. Hydrargyri Sulphuretum. હિંદુસ્તાનીમાં તેને સિંગરફ કહે છે. હિંગળો એ ગંધક તથા પારાનો બને છે. પારો તોલા ૫, ગંધક તોલા ૨૦ તે બેને લોઢાની કડાઇમાં નાંખી ધીમો અગ્નિ આપવાથી ગળીને એકત્ર થાય ત્યારે ઉતારી ઠરે ત્યારે તે કજ્જલીને અગનશીશીમાં ભરી (અગનશીશી કપડમાટી કરેલી જોઇએ) તેને વાલુકાયંત્રમાં રાખી પાંચ દિવસ સુધી ચડતા ક્રમે અગ્નિનો તાપ દેવાથી શીશીના મોં ઉપર હિંગળો બંધાય છે. વાલુકાયંત્રમાં શીશી ઠરે ત્યારે તેને કાઢી લઇ ફોડીને હિંગળો કાઢી લેવો. આ હિંગળો સર્વ કામમાં યોજી શકાય છે. બજારમાં હિંગળાની ઘણી જાત વેચાય છે, તેમાં રૂમી જાતનો હિંગળો વધારે ઉંચો ગણાય છે. આ હિંગળાને સાત દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં અને સાત દિવસ સુધી ઘેટીના દુધમાં ઘુંટવાથી શુદ્ધ થાય છે. ગુણ—પારા પ્રમાણે—પૌષ્ટિક, શોધક. તે **કફ**, **વા**, **ઉપદંશ**, **કુષ્ઠ**, **તાવ**, **કમળો**, **બરલ**, **આમવાત**, **વિષ** તથા **આંખના રોગમાં** વપરાય છે. આ સિવાય રંગ બનાવવા વગેરે બીજા ઘણા કામમાં તે વપરાય છે. તે ઘણા મલમોમાં પણ પડે છે. તેનો લેપ બને છે. ૧ ભાગ હિંગળો અને ૪ ભાગ કાથો, તેનો ઉબેરો બનાવીને દાબવાથી ચાંદાં રૂઝાય છે. **માત્રા**—શુદ્ધ હિંગળાની ૧ રતી.

૪૨૧. હીરાકસી—સં. कासीसं; અં. Sulphate of iron; Ferri Sulphas. હીરાકસી એ લોહું તથા ગંધકના તેજાબથી બને છે અર્થાત્ તે લોઢાનો ક્ષાર છે. તેના લીલા રંગના ગાંગડા બજારમાં વેચાય છે. તે સ્વાદે તુરી, ખારી તથા ખાટી છે. ગુણે—શીતળ, સ્તભંક તથા પૌષ્ટિક. હીરાકસીમાં લોખંડના બધા ગુણ છે. દેશી વૈદકમાં હીરાકસીનો ઔષધોપચારમાં બહુ ઉપયોગ કરેલો જણાતો નથી. માત્ર તેલોમાં તથા મલમોમાં તેનો ઉપયોગ થએલો છે. એલોપથીવાળા ડૉક્ટરોના ઉપચારમાં "સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન" વારંવાર વપરાય છે. તે **સંગ્રહણી**, **અતિસાર**, તથા **રક્તાતિસાર**, તથા **રક્તપિત્તમાં** ઘણો ફાયદો કરે છે, **લોહીના સ્રાવનો** અટકાવ કરે છે અને **આંતરડાંના જખમને** રૂઝવે છે. હીરાકસીનું પાણી આમણ ઉપર છાંટવાથી આમણ બેસી જાય છે. શુદ્ધ હીરાકસીની માત્રા ૨ રતી થી ૩ રતી. બનાવટ—કાસીસાદિ તેલ (નં. ૮૫૦).

૪૨૨. સંખ્યાવર્ગ ઔષધોઃ—જુઓ પુસ્તકના અંતે પરિશિષ્ટ.

ગુણ પ્રમાણે ઔષધોના વર્ગ.

૪૨૩. અમ્લ દવાઓ—આ દવાઓમાં ખાટી દવાઓનો સમાવેશ થાય છે. ઘણી ખરી અમ્લ દવાઓ શીતળ એટલે ઠંડી તેમજ કેટલીક દીપન હોય છે. આ વર્ગની દવાઓ પિત્તની શાંતિ કરે છે પણ કફને પેદા કરે છે.

દીપન પાચન અમ્લ—આંબલી, કોઠા, ચનાનો ખાર, નારંગી, બીજોરું, લીંબુ.
શીતળ અમ્લ દવાઓ—આમળાં, અંબો, જાંબુ, દાડમ, ફાલસા.

સામાન્ય ઉપયોગ—આ જાતની દવાઓ ખાવાથી, ચૂસવાથી કે શરબત કરીને પીવાથી પિત્તની ઉલટી, દાહ, દંતમાંથી થતો લોહીનો સ્રાવ તથા બવાસીરને બેસાડે છે અને દીપનપાચન અમ્લ દવાઓ જઠરાગ્નિને તેજ કરનારી હોવાથી દાળ શાકમાં તથા મસાલામાં પણ પડે છે. પણ એ વર્ગની દવાઓ કફકારક છે માટે ઉપયોગ કરતાં પ્રકૃતિ, શરીરની સ્થિતિ તથા ઋતુનો વિચાર કરવો.

૪૨૪. અમ્લ વિરૂદ્ધ ઔષધો—આ વર્ગની દવાઓમાં ઘણુંખરૂં ક્ષાર (ખાર) નો સમાવેશ થાય છે. જેવા કે, સાજીખાર, જવખાર, સીંધવ, સંચળ, મીઠું, ટંકણ, નવસાર, અપામાર્ગક્ષાર, પાપડખાર વગેરે, સંપ્રમાણે પણ ખટાશને તોડનાર છે. સામાન્ય ઉપયોગ—હોજરીમાં ખટાશનું જોર વધી ગયું હોય, ખાટા ઓડકાર કે ચચરાટ આવતા હોય, દાંત અંબાઈ ગયા હોય અને પેટમાં પાચનક્રિયા પુરી થયા પછી (ઘણું કરીને જમ્યા પછી ચારેક કલાકે પાચનક્રિયા પુરૂં થાય છે) પેટમાં પવનનું જોર ઉપડતું હોય અને પરિણામે શૂળ જેવું અજીર્ણનું દરદ રહેતું હોય, તેમાં ખાર ઉપયોગી છે. ખાધા પછી તરત ખારા પદાર્થો કદી પણ ખાવા નહિ, કેમકે જે અમ્લરસ ખોરાકને પચાવનાર છે તે અમ્લરસ ખાર વિરોધી છે. એટલાજ વાસ્તે જમ્યા પછી નારંગી, દાડમ, સંતરાં, દ્રાક્ષ, વગેરે લીલો મેવો ખાવાનો ચાલ છે અને તે ઘણો ફાયદાકારક છે. લોકો માને છે તેમ ખાર કંઈ ખોરાકને પચાવનાર નથી; પાચનક્રિયામાં કંઈ વિકાર થયેલા હોય તેને સુધારનાર છે. ક્ષાર પદાર્થો લોહીને તેમજ શરીરના બીજા રસોને ગાળે છે અને પાતળા કરે છે. હદ ઉપરાંત તે લેવાય તો બહુ નુકશાન કરે છે અને કફની ચિકાશ તોડવા માટે તેમાંના કેટલાક ખાર દવા તરીકે ઉપયોગી છે. સાંધા ઝલાય કે જકડાય છે, એ લોહીમાં અમ્લરસ વધવાથી થાય છે અને ક્ષાર એ અમ્લતાને તોડે છે.

૪૨૫. શીતળ દવાઓ—ખાવાથી અથવા શરીરપર લગાવવાથી ઠંડક આપી અંદરના તેમજ બહારના દાહને મટાડે તે શીતળ દવા કહેવાય છે. શીતળ દવાઓમાં શીતળતાની સાથે બીજા જુદા જુદા સ્વભાવને લઈને તેના ઘણા વર્ગ પાડી શકાય. શીતળ પૌષ્ટિક, શીતળ રોપણ, શીતળ પિત્તશામક, શીતળ મૂત્રલ, શીતળ સ્તંભન, શીતળ સારક, શીતળ દાહશામક.

(૧) શિતળ પૌષ્ટિક—આમળાં, ગોખરૂ, જેઠીમધ, ચણોઠી, બદામ, બાવળ, વાંસકપુર, શતાવરી.
(૨) શીતળ રોપણ—કાથો, ખેરસાર, સોનાગેરૂ, મેંદી, હીરાદખણ.
(૩) શીતળ પિત્તશામક—આમળાં, દડાછાલ, ગળજીભી, ગળો, ગોખરૂ, ચંદન, તાંદળજો, ત્રિફળા, દારૂહળદર, ધમાસો, નારંગી, મજીઠ, રતાંજલી, લીંબુ.
(૪) શીતળ મૂત્રલ—સુરોખાર, અગથી, ગળજીભી, ચણકગાંસ.

૪૧૯. હરતાલ—સં. हरितालं; અં. Orpiment; લા. Yellow arsenicum sulphidum. હરતાલ ખનિજ છે. તેમાં બે ભાગ સોમલના અને ત્રણ ભાગ ગંધકના છે. હરતાલ ઝેરી છે અને તેની ઔષધીય માત્રા કરતાં વધારે ખવાય તો ઝેરનું કામ કરે છે. બજારમાં હરતાલ બે જાતની મળે છે. પત્રી હરતાલ તથા દગડી હરતાલ. પત્રી હરતાલમાંથી અભ્રકનાં જેવાં પાત્રાં ઉખડે છે અને તેનો રંગ સોના જેવો હોય છે. દગડી અથવા પીંડ હરતાલ નિસ્તેજ પીળી હોય છે અને તે રંગ વગેરેના કામમાં વપરાય છે. ગુણ—શોધક તથા જ્વરઘ્ન. જ્વરઘ્ન તરીકે હરતાલ સોમલની પેઠેજ વપરાય છે. હરતાલ સોમલ જેવી ઝેરી નથી. તોપણ તે વાપરવામાં સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. **જીર્ણ વાતવ્યાધિ,** જેવા કે પક્ષઘાત, **ગૃધ્રસી** વગેરેમાં હરતાલ ધીમે ધીમે સારો ફાયદો આપે છે. ચામડીના જીર્ણ દરદોમાં પણ હરતાલ સોમલની પેઠે વપરાય છે. એક પ્રકારનો **કુષ્ટરોગ** જેમાં આખે શરીરે કુંડાળાં જેવાં ચકામાં પડે છે તેમાં હરતાલ સારો ફાયદો કરે છે. હરતાલમાં સખ્ત પરેજી પાળવી જોઇએ. ચામડીના દરદોમાં ફક્ત ચણાનો રોટલો ખાઇને હરતાલ ખાવાથી કુષ્ટરોગનું શમન થાય છે. હરતાલ ભસ્મની માત્રા ૧ રતી.

૪૨૦. હિંગળો—સં. हिंगुलं; અં. Sulphuret of Mercury; લા. Hydrargyri Sulphuretum. હિંદુસ્તાનીમાં તેને સિંગરફ કહે છે. હિંગળો એ ગંધક તથા પારાનો બને છે. પારો તોલા ૫, ગંધક તોલા ૨૦ તે બેને લોઢાની કડાઇમાં નાંખી ધીમો અગ્નિ આપવાથી ગળીને એકત્ર થાય ત્યારે ઉતારી ઠરે ત્યારે તે કજ્જલીને અગનશીશીમાં ભરી (અગનશીશી કપડમાટી કરેલી જોઇએ) તેને વાલુકાયંત્રમાં રાખી પાંચ દિવસ સુધી ચડતા ક્રમે અગ્નિનો તાપ દેવાથી શીશીના મોં ઉપર હિંગળો બંધાય છે. વાલુકાયંત્રમાં શીશી ઠરે ત્યારે તેને કાઢી લઇ ફોડીને હિંગળો કાઢી લેવો. આ હિંગળો સર્વ કામમાં યોજી શકાય છે. બજારમાં હિંગળાની ઘણી જાત વેચાય છે, તેમાં રૂમી જાતનો હિંગળો વધારે ઉંચો ગણાય છે. આ હિંગળાને સાત દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં અને સાત દિવસ સુધી ઘેટીના દુધમાં ઘુંટવાથી શુદ્ધ થાય છે. ગુણ—પારા પ્રમાણે-પૌષ્ટિક, શોધક. તે કફ, વા, ઉલટી, કુષ્ઠ, તાવ, કમળો, બરલ, આમવાત, વિષ તથા **આંખના રોગમાં** વપરાય છે. આ સિવાય રંગ બનાવવા વગેરે બીજા ઘણા કામમાં તે વપરાય છે. તે ઘણા મલમોમાં પણ પડે છે. તેનો લેપ બને છે. ૧ ભાગ હિંગળો અને ૪ ભાગ કાથો, તેનો ઉભેરો બનાવીને દાબવાથી ચાંદાં રૂઝાય છે. માત્રા—શુદ્ધ હિંગળાની ૧ રતી.

૪૨૧. હીરાકસી—સં. कासीसं; અં. Sulphate of iron; Ferri Sulphas. હીરાકસી એ લોઢું તથા ગંધકના તેજાબથી બને છે અર્થાત્ તે લોઢાનો ક્ષાર છે. તેના લીલા રંગના ગાંગડા બજારમાં વેચાય છે. તે સ્વાદે તુરી, ખારી તથા ખાટી છે. ગુણે-શીતળ, સ્તભંક તથા પૌષ્ટિક. હીરાકસીમાં લોખંડના બધા ગુણ છે. દેશી વૈદકમાં હીરાકસીનો ઔષધોપચારમાં બહુ ઉપયોગ કરેલો જણાતો નથી. માત્ર તેલોમાં તથા મલમોમાં તેનો ઉપયોગ થએલો છે. એલોપૅથીવાળા ડૉક્ટરોના ઉપચારમાં "સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન" વારંવાર વપરાય છે. તે **સંગ્રહણી, અતિસાર,** તથા **રક્તાતિસાર,** તથા **રક્તપિત્તમાં** ઘણો ફાયદો કરે છે, **લોહીના સ્રાવનો** અટકાવ કરે છે અને **આંતરડાંના જખમને** રૂઝવે છે. હીરાકસીનું પાણી આમળુ ઉપર છાંટવાથી આમળુ બેસી જાય છે. શુદ્ધ હીરાકસીની માત્રા ૨ રતીથી ૩ રતી. બનાવટ—કાસીસાદિ તેલ (નં. ૮૫૦).

૪૨૨. સંખ્યાવર્ગ ઔષધો:—જુઓ પુસ્તકના અંતે પરિશિષ્ટ.

ગુણ પ્રમાણે ઔષધોના વર્ગ.

૪૨૩. અમ્લ દવાઓ—આ દવાઓમાં ખાટી દવાઓનો સમાવેશ થાય છે. ઘણી ખરી અમ્લ દવાઓ શીતળ એટલે ઠંડી તેમજ કેટલીક દીપન હોય છે. આ વર્ગની દવાઓ પિત્તની શાંતિ કરે છે પણ કફને પેદા કરે છે.

દીપન પાચન અમ્લ—આંબલી, કોઠા, ચનાનો ખાર, નારંગી, બીજોરૂં, લીંબુ.
બીજી અમ્લ દવાઓ—આમળાં, અંબોળ, જાંબુ, દાડમ, દ્રાક્ષ.

સામાન્ય ઉપયોગ—આ જાતની દવાઓ ખાવાથી, ચૂસવાથી કે શરબત કરીને પીવાથી પિત્તની ઉલટી, દાહ, દાંતમાંથી થતો લોહીનો સ્રાવ તથા અજીર્ણને બેસાડે છે અને દીપનપાચન અમ્લ દવાઓ જઠરાગ્નિને તેજ કરનારી હોવાથી શાક થાકમાં તથા મસાલામાં પણ પડે છે. પણ એ વર્ગની દવાઓ કફકારક છે માટે ઉપયોગ કરતાં પ્રકૃતિ, શરીરની સ્થિતિ વગેરેનો વિચાર કરવો.

૪૨૪. અમ્લ વિરુદ્ધ ઔષધો—આ વર્ગની દવાઓમાં ઘણાખરા ક્ષાર (ખાર) નો સમાવેશ થાય છે. જેવા કે, સાજીખાર, જવખાર, સીંધવ, સંચળ, મીઠું, ટંકણ, નવસાર, અપામાર્ગક્ષાર, પાપડખાર વગેરે, સંખજીરૂ પણ ખટાશને તોડનાર છે. સામાન્ય ઉપાયો—હોજરીમાં ખટાશનું જોર વધી ગયું હોય, ખાટા ઓડકાર કે ચચરકા આવતા હોય, દાંત અંબાઇ ગયા હોય અને પેટમાં પાચનક્રિયા પુરી થયા પછી (ઘણું કરીને જમ્યા પછી ચારેક કલાકે પાચનક્રિયા પુરૂં થાય છે) પેટમાં પવનનું જોર ઉપડતું હોય અને પરિણામે શૂળ જેવું અકળામણનું દરદ રહેતું હોય, તેમાં ખાર ઉપયોગી છે. ખાધા પછી તરત ખારા પદાર્થો કદી પણ ખાવા નહિ, કેમકે જે અમ્લરસ ખોરાકને પચાવનાર છે તે અમ્લરસ ખાર વિરોધી છે. એટલાજ વાસ્તે જમ્યા પછી નારંગી, દાડમ, સંતરાં, દ્રાક્ષ, વગેરે લીલો મેવો ખાવાનો ચાલ છે અને તે ઘણો ફાયદાકારક છે. લોકો માને છે તેમ ખાર કંઇ ખોરાકને પચાવનાર નથી. પાચનક્રિયામાં કાંઇ વિકાર થયેલા હોય તેને સુધારનાર છે. ક્ષાર પદાર્થો લોહીને તેમજ શરીરના બીજા રસોને ગાળે છે અને પાતળા કરે છે. હદ ઉપરાંત તે લેવાય તો બહુ નુકશાન કરે છે અને કફની ચિકાસ તોડવા માટે તેમાંના કેટલાક ખાર દવા તરીકે ઉપયોગી છે. સાંધા ઝલાય કે જકડાય છે, એ લોહીમાં અમ્લરસ વધવાથી થાય છે અને ક્ષાર એ અમ્લતાને તોડે છે.

૪૨૫. શીતળ દવાઓ—ખાવાથી અથવા શરીરપર લગાવવાથી ઠંડક આપી અંદરના તેમજ બહારના દાહને મટાડે તે શીતળ દવા કહેવાય છે. શીતળ દવાઓમાં શીતળતાની સાથે બીજા જુદા જુદા સ્વભાવને લઇને તેના ઘણા વર્ગ પાડી શકાય. શીતળ પૌષ્ટિક, શીતળ રોપણ, શીતળ પિત્તશામક, શીતળ મૂત્રલ, શીતળ સ્તંભન, શીતળ સારક, શીતળ દાહશામક.

(૧) શિતળ પૌષ્ટિક—આમળાં, ગોખરૂ, જેઠીમધ, ચણોઠી, બદામ, બાવળ, વાંસકપુર, શતાવરી.
(૨) શીતળ રોપણ-કાથો, ખેરસાર, સોનાગેરૂ, મેંદી, હીરાદખણ.
(૩) શીતળ પિત્તશામક—આમળાં, કકડાશીંગ, ગળજીભી, ગળો, ગોખરૂ, ચંદન, તાંદળજો, ત્રિફળા, દારૂહળદર, ધમાસો, નારંગી, મજીઠ, રતાંજળી, લીંબુ.
(૪) શીતળ મૂત્રલ—સુરોખાર, અળશી, ગળજીભી, ચણકબાબ.

(૫) શીતળ સ્તંભન—ઓથમીજીરૂં, કડાછાલ, કાથો, કેસર, જાંબુ, બાવળ, મે
(૬) શીતળ સારક—આમળાં, ગુલાબનાં ફૂલ, હરડે.
(૭) શીતળ દાહશામક—એલચી, કેસર, ચંદન, તકમરીઆં, ત્રિફળા, બેહડાં, સર

સામાન્ય ઉપયોગ—શરીરની અંદર સાધારણ ગરમી તથા ઉષ્ણતા રહેતી હોય શીતળ દવાઓનો ઉપયોગ સારો છે. શરીરનો તપારો, આંખની બળતરા, મગજની ગ અને કમકૌવતીમાં શીતળ પૌષ્ટિક દવા સારી અસર કરે છે. ચામડીનાં દરદોમાં શીતળસ અને શીતળ દાહશામક વસ્તુઓ સારી છે. ગરમીનાં ધારાં, પાઠાં, વગેરેમાં શીતળ રોપણ રૂઝ લાવે છે. લોહીનું શોધન કરવા માટે શીતળસારક અને ચામડીમાં બળતરા તથા આવે છે તેમાં શીતળ દાહશામક દવાઓ કામની છે.

૪૨૬. દાહશામક દવાઓ—આ વર્ગની ઠંડી દવાઓ ખાવાથી અંદરના દાહને અં ચોપડવાથી બહારના દાહને શાંત કરે છે. એલચી, ચંદન, સરસડો, તકમરીઆં, અગર સારિવા, ગળો, કેસર, ત્રિફળા, બેહેડાં, આમળાં, ધાણા, મજીઠ, રતાંજળી, વાળો, કમળ, તાંદળજો, દારૂહળદર, ઘી, માખણ, સાળની ધાણી. સામાન્ય ઉપયોગ—આ દવાઓ દાહશમન માટે હીમ, શરબત, લેપ, પોતાં, ઘી, તથા પ્રક્ષાલન (ધોવું તે) ના રૂપમાં વપરાય છે. ઉનવા, પ્રમેહની બળતરા તથા હોજરીમાં દાહ થાય છે અને ઉલટી થાય છે ત્યારે આ વર્ગની દવાનું હીમ, પાનક કે શરબત કરી પીવાય છે; અને રતવા, ગરમીનાં ધારાં તથા ઝામરવા વગેરે આંખના દાહમાં આ દવાઓનું પાણી ધોવાના કામમાં અને લેપ તથા ઘી ચોપડવાના કામમાં આવે છે.

૪૨૭. પિત્તશામક દવાઓ—જે દવા શરીરની અંદરના પ્રકોપ પામેલા પિત્તને શાંત કરે અથવા ઝાડા વાટે કાઢી નાંખે તે પિત્તશામક કહેવાય છે. ઘણીખરી દાહશામક દવાઓ પિત્તશામક હોય છે. આ વર્ગની દવાઓના કેટલાક વિભાગ પાડી શકાય છે. કેટલીક ખાસ પિત્તશામક છે અને કેટલીક સ્તંભન પિત્તશામક છે.

(૧) ખાસ પિત્તશામક—કહોળું, ખડસલીઓ, ગળજીભી, ગળો, ચંદન, ધાણા, નારંગી, બેહેડાં, ભાંગરો, મજીઠ, રતાંજળી, લીંબડો, લીંબુ, વાળો, ઘી, માખણ, વગેરે.
(૨) સારક પિત્તશામક—નવસાર, આંબલી, આંબળાં, ઇંદ્રવર્ણું, કુંવાર, તાંદળજો, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ.
(૩) સ્તંભક પિત્તશામક—બીલી, દારૂહળદર, દાડમ, કડાછાલ, આંબો.

સામાન્ય ઉપયોગ—પિત્તની વિકૃતિમાં તથા પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને આ વર્ગની વસ્તુઓ વધારે માફક આવે છે. તાવની તૃષા, ઉલટી, દાહ, તડકાની લુ તથા લોહીના બિગાડમાં પણ પિત્તશામક દવાઓ ગુણકારી છે. પિત્તના વધી ગએલા કોપમાં પિત્તને કાઢી નાંખવા સારૂ સારક પિત્તશામક દવાઓ કામની છે. પિત્ત કોપવાથી જઠરમાં તથા આંતરડામાં જવાને બદલે લોહીમાં મળીને કમળો ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે પિત્તસારક દવાઓ પિત્તાશયમાં વધી ગએલા પિત્તને આંતરડાનાંથી ઝાડા રસ્તે કરીને ખેંચી કાઢે છે.

૪૨૮. ઉષ્ણ દવાઓ—શરીરમાં જાગૃતિ, ચેતન તથા ગરમી આપનાર દવાઓ ઉષ્ણ દવાઓ કહેવામાં આવે છે. આ દવાઓના મુખ્ય બે વિભાગ

(૧) આખા શરીરમાં ઉષ્ણતા આપનાર દવાઓ—અજમો, આદુ, સુંઠ, લવિંગ, અંબર, કસ્તુરી, ડુંગળી, પીપર, ભીલામાં, દશમૂળ, આકડો વગેરે.

(૨) શરીરના અમુક ભાગને ઉષ્ણતા આપનાર દવાઓ—હીંગ, લસણ, માલકાંગણી, અકલગરો, સમુદ્રફળ, હીરાબોળ, જાવંત્રી, તુળસી, કાયફળ, જવખાર, અળીઓ, પીપરીમૂળ, કપુર, રાસ્ના વગેરે.

સામાન્ય ઉપયોગ—ઉષ્ણ દવાઓ પ્રથમ મગજને અસર કરી જ્ઞાનતંતુઓને જાગૃત કરે છે; એ જ્ઞાનતંતુઓ હૃદયના જ્ઞાનતંતુઓને જગાડે છે અને તેઓ લોહી ઝડપથી ફરતા કરે છે અને લોહી નહિ ફરવાથી થયેલી બેશુદ્ધિ આથી દૂર થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, મનસ્થાનો મંદ પડી ગયાં હોય, શરીર છેક અશક્ત અને અસાધ્ય થયું હોય, ઇંદ્રિઓ બેહેર મારી ગઈ હોય અને શરીર ઠંડું પડી ગયું હોય, એવી સ્થિતિમાં આ વર્ગની દવાઓ કામની છે.

૪૨૯. દીપનપાચન દવાઓ—જે દવા આમને પચાવે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે દીપન અને જેથી નહિ પચેલા ખોરાકનું પાચન થાય તે "પાચન" દવા કહેવાય. દીપન દવામાં અપક્વ ખોરાકને પચાવવાનો અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાનો ગુણ છે. કેટલીક વસ્તુઓ દીપન છે, કેટલીક પાચન છે અને કેટલીક બન્ને ગુણવાળી છે.

(૧) દીપન વસ્તુઓ—વરીયાળી, બીજોરૂં, નારંગી, પીપરીમૂળ, ધાણા, તજ, જાવંત્રી, જવખાર, સજીનો ખાર, અજમો, મીઠું, જીરૂં, શાહજીરૂં, સુવા વગેરે.

(૨) પાચન વસ્તુઓ—ભીલામાં, કલંબો, કડુ, નાગકેસર, ઝેરકોચલું વગેરે.

(૩) દીપનપાચન—આદુ, સુંઠ, મરી, પીપર, લવિંગ, જાવંત્રી, એલચી, ચિત્રકમૂળ, ચણકબાબ, ઈદ્રજવ, સાજીખાર, છાશ.

સામાન્ય ઉપયોગ—અજીર્ણમાં પાચન અથવા પાચન સાથે દીપન દવાઓ વપરાય છે. પાચન દવાઓ અનાજને પચાવે છે અને દીપન દવાઓ અજીર્ણના વિકારો જેવા કે ચૂંક, પેટપીડ, વાયુ, આફરો વગેરેને બેસાડે છે.

૪૩૦. વાતહર દવાઓ—વાયુને મટાડનારી વસ્તુઓ વાતહર, વાયુહર તથા વાતઘ્ન એ નામથી ઓળખાય છે, પણ તેના ભેદ છે. ૧. પેટના વાયુપર અસર કરનારી વસ્તુઓ ૨. શરીરમાં શૂળ, ચસકા તથા દરદને મટાડનારી દવાઓ; અને ૩. મગજના ચિત્તભ્રમ વગેરે વાયુને મટાડનારી દવાઓ.

(૧) પેટના વાયુપર અસર કરનાર-મીઠું, સાજીખાર, અજમો, આદુ, ચિત્રકમૂળ, ઝેરકોચલું, તજ, પીપર, મેથી, લવીંગ, લસણ, વાવડીંગ, સુંઠ, સુવા, હિંગ.

(૨) શૂળ, ચસકા તથા અંગની પીડાને મટાડનાર—અરણી, આકડો, એરંડો, કરંજ, કાયફળ, ચણોઠી, ડુંગળી, દશમૂળ, નગોડ, વછનાગ, લવિંગ, સુંઠ, અફીણ, કપુર, પીપર, પીપરીમળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, અજમો.

(૩) મગજની સાથે સંબંધ રાખનારા વાતવ્યાધિને મટાડનાર-ગુગળ, ભીલામાં, દશમૂળ, લસણ, વજ, વછનાગ, રાસ્ના, પીપરીમૂળ, કોચા, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, કાયફળ.

૪૩૧. કફઘ્ન દવાઓ—કફની ચીકાશ તથા કફના જથ્થાને વિખેરી પાતળો કરી બહાર કાઢનાર દવાઓને કફઘ્ન દવાઓ કહેવામાં આવે છે. કફઘ્ન દવાઓમાંની મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે. અઘેડો, અરડુશી, અરણી, આકડો, આંબાહળદર, કાકડાશીંગી, શેરાગુંદર, કાયફળ, જવખાર, જેઠીમધ, તુળશી, દેવદાર, ભોરીંગણી, વજ, નગોડ, હીરાબોળ વગેરે. આમાંની ઘણીખરી દવાઓ ઉષ્ણવીર્ય એટલે ગરમ સ્વભાવની છે અને થોડીક શીતવીર્ય છે, જેમાં જેઠીમધ તથા હીરાબોળ વગેરે છે. **સામાન્ય** ઉપયોગ—છાતીમાંના કફને કાઢી નાંખવા માટે કફઘ્ન દવાનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. સમજવાની વાત એ છે કે, અફીણ વગેરે દવા કફને દબાવે છે, પણ જ્યારે છાતીમાં કફ પૂર જોસમાં ભર્યો હોય ત્યારે અફીણ જેવી દવા આપવાથી ઉલટું નુકસાન છે. કફઘ્ન દવા આપીને કફનો ઘણો ખરો નિકાલ કર્યા પછી જ અફીણ જેવી કફશામક દવા આપવી.

૪૩૨. કફશામક દવાઓ—છાતીમાં થોડોક કફ હોય તેને શમાવી દે તે દવા કફશામક કહેવાય છે. આ જાતની દવાઓ ઉધરસ તથા હાંફણ (દમ) ને પણ દબાવે છે:—ખેરસાર, વાંસકપુર, અફીણ, મધ, લોબાન, તમાકુ, મનશીલ, ધંતુરો વગેરે.

૪૩૩. ગ્રાહી દવાઓ—જે દવા શરીરના પ્રવાહી પદાર્થોનું પોષણ કરીને તેને ઘટ્ટ કરે તેને ગ્રાહી દવા કહેવામાં આવે છે. જે દવા પાણી જેવા ઝાડાને બાંધે તે ગ્રાહી કહેવાય. આ વર્ગની દવાઓમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે:—અરડુશી, આંબો, ઈંદ્રજવ, ઓથમી જીરૂં, કમળ, કડાછાલ, કાથો, કેસર, જવાસો, જાંબુ, જાયફળ, દાડમ, દારૂહળદર, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગકેસર, બીલી, બાવળ, ફટકડી, માયાં, મીંઢોળ, મોચરસ, મોરથુથુ, રીસામણી, રાળ, લોદર, વડ, શંખજીરૂં, શતાવરી, હીરાદખણ, હીરાબોળ વગેરે.

૪૩૪. સ્તંભન દવાઓ—જે દવા ઝાડા પેશાબને કે બીજા સ્રાવને થોભાવી રાખે તેને સ્તંભન દવા કહે છે. તમામ ગ્રાહી દવાઓમાં કાંઇક સ્તંભન ગુણ પણ છે. તોપણ જે દવાઓમાં વિશેષ સ્તંભન ગુણ છે તે આ પ્રમાણે છે:—અફીણ, મોચરસ, મોરથુથુ, જાયફળ લોહભસ્મ વગેરે.

૪૩૫. રક્તસ્તંભક દવાઓ—જે દવા લોહીના પ્રવાહ અથવા સ્રાવને અટકાવે તે રક્તસ્તંભક કહેવાય છે. આ દવાઓમાં નાડીઓને સંકોચવાનો ગુણ હોવાથી જ્યાંથી લોહીનો સ્રાવ થતો હોય ત્યાં રક્તસ્તંભક દવા પહોંચતાં લોહી લઇ જનારી નાડીઓનાં મોં બંધ થાય છે. ગ્રાહી અને સ્તંભક દવાઓ ઉપર આપી છે તેમાં પણ થોડો રક્તસ્તંભક ગુણ છે. ખાસ રક્તસ્તંભક દવાઓમાં અરડુશી, હીરાબોળ તથા ફટકડી વગેરે મુખ્ય છે. **ગ્રાહી તથા રક્તસ્તંભક** દવાઓનો સામાન્ય ઉપયોગ ઉપર જણાવવામાં આવેલો છે. ગ્રાહી દવાઓ સ્તંભક છે તેમ છતાં તેનાથી પેટ ચડતું નથી અને સ્તંભક દવાઓ ઝાડાને અટકાવી દે છે પણ તેમાં દીપન પાચન ગુણ નહિ હોવાથી પેટ ચડી આવવાનો ભય છે, માટે સ્તંભક દવાઓની સાથે વાતહર ઉષ્ણ દવા મેળવવાની જરૂર છે. પ્રદર, પ્રમેહ, ધાતુસ્રાવ, કાન તથા નાકના સ્રાવ, તેમજ મોં વાટે, નાકવાટે, ઝાડાવાટે, તથા પેશાબવાટે લોહી તથા કફ પડે છે, તેને તથા ચક્ષુમાંથી વહેતાં પરૂ વગેરેને આ ત્રણ પ્રકારની દવાઓ અટકાવે છે અને કયાંઇ ખાવાથી, કયાંઇ ધોવાથી, કયાંઇ પીચકારી મારવાથી અને કયાંઇ લગાવવાથી એ દા જુદા સ્રાવનો અટકાવ થાય છે.

૪૪૦. રેચક દવાઓ—જે દવાઓ દસ્તને વિશેષ ખુલાસેથી લાવે છે તેને સામાન્ય રીતે રેચક દવા કહેવામાં આવે છે. પણ એવી દવાઓના ઘણા પ્રકારો છે. કેટલીક દવાઓ મળને પચાવી બંધાયેલા મળને નીચે ઉતારે છે. જેવી કેઃ-હરડે, હિમજ, ત્રિફળા. કેટલીક કાચાપાકા મળને નીચે ખેંચી જઇ દસ્ત કરે છે, જેવી કે ગરમાળો. કેટલીક ગંઠાએલા અને સુકાએલા મળને ઉખેડી છુટો પાડી કાઢે છે. જેવી કે કડુ, નેપાળો, અને કેટલીક દવાઓ કાચાપાકા સર્વે મળને તથા પિત્તને પાણી જેવા પાતળા ઝાડારૂપે બહાર કાઢે છે; જેવી કે નસોતર, ઇંદ્રવરણું, મીંઢીઆવળ, એરંડીઉં વગેરે. ખરૂં જોતાં આ છેલ્લા પ્રકારની દવા રેચક ગણાય છે.

૪૪૧. વામક દવાઓ—ઉલટી કરનારી દવાઓને વામક દવાઓ કહેવામાં આવે છે. મીંઢાળ, મીઠું, રાઇ, આકડો, અરીઠાનું પાણી, મોરથુથુ એ વગેરે વમનકારક દવાઓ છે. સામાન્ય ઉપયોગ—ખવાએલા ઝેરી પદાર્થોને કાઢી નાંખવા માટે, તેમજ કફ, પિત્ત અને પેટમાં હદ ઉપરાંત ખવાએલા અન્નને કાઢી નાંખવું હોય ત્યારે ઉલટી લાવનાર દવાની જરૂર પડે છે. ઉલટીની કેટલીક દવા હોજરીમાં દાખલ થાય કે તેજ વખતે ઉલટી કરે છે અને કેટલીક દવાઓ હોજરીમાં ગયા પછી તે લોહીમાં મળીને મોળ લાવે છે અને પછી ઉલટી કરે છે.

૪૪૨. કૃમિઘ્ન દવાઓ—કૃમિ એટલે જીવડા અથવા જંતુઓને મારનાર દવાઓને કૃમિઘ્ન કહેવામાં આવે છે. કેટલીક દવાઓ આંતરડાંની અંદરનાં કરમીયાંને મારે છે. કેટલીક દવાઓ બહારનાં જંતુઓને મારે છે અને કેટલીક એવી પણ દવાઓ છે કે, જેના સેવનથી પેટમાં કૃમિ થવા પામતા નથી. એ બધી જાતની દવાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) પેટના કૃમિને મારનાર—કાંકચ, કીડામારી, કીરમાણી (અજમો), ખાખરો, દાડમ, વખમો, વાવડીંગ, કાળીજીરી, ઉંદરકાની વગેરે.

(૨) કૃમિઘ્ન તથા રેચક દવાઓ—ઇંદ્રવરણું, કપીલો, રેવંચીનો શીરો વગેરે.

(૩) કૃમિને અટકાવનાર દવાઓ—ઇંદ્રજવ, કરીયાતું, લીંબડો, હિંગ, વજ, ડેકામાળી, અતિવિષની કળી વગેરે.

(૪) ધારામાં પડેલા જીવને મારનાર—કપુર, કીલ, ગંધક, લીંબડો, હીંગ, પારો.

સામાન્ય ઉપયોગ—જે દવાઓ કૃમિને મારનાર છે તે કૃમિને અટકાવનાર પણ હોવીજ જોઇએ. ફેર એટલોજ કે-કૃમિને મારનાર દવાઓ પેટમાં જઇ તુરત કૃમિની ઉપર અસર કરી કૃમિને મારે છે કે દબાવે છે. કૃમિનું વિશેષ જોર હોય તો કૃમિઘ્ન દવાઓનું કેટલાક દિવસ સેવન કરવું જોઇએ. જે કૃમિઘ્ન દવાઓ રેચક નથી તે ખાધા પછી બીજે દિવસે એક રેચ લેવો કે જેથી તે રેચની સાથે મરેલાં કરમીઆં બહાર આવી પડે.

૪૪૩. ઋતુ લાવનાર દવાઓ—નીચેની દવાઓ સ્ત્રીઓનાં બંધ પડી ગયેલાં ઋતુસ્રાવને લાવવામાં મદદ કરે છે. મતલબ કે તેની ગર્ભાશયપર અસર છે. ટંકણ, નવસાર, એળીઓ, હીરાબોળ, આમળાં વગેરે.

૪૪૪. છીંક લાવનાર દવાઓ—નાકછીંકણી, તમાકુ નવસાર તથા કળીચુનો ભેગાં (આમોનિયા), વગેરે. નાકની અંદરના શ્લેષ્મ પડ ઉપર જઇને તેમાંથી રસનો સ્રાવ કરાવે છે અને પાણી ઝરવાથી માથાનું દરદ હલકું પડે છે.

૪૪૫. સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત દવાઓ—જે દવાઓ શરીરની ખેંચાતી નસોને અને સંકોચાએલા અવયવોને ઢીલા કરે છે, તે દવાઓને આ વર્ગમાં મુકી શકાય—અફીણ, ખોરાસાની

અજમો, ભાંગ, તામ્રભસ્મ, કપુર, તમાકુ, ધંતુરો, હિંગ, કસ્તુરી તથા બીજી વાતઘ્ન દવાઓ. અપસ્માર (વાઇ), ઉન્માદ (દિવાનાપણું), હિસ્ટીરીયા, આંચકી, ધનુર, દમ તથા મગજનાં દરદોમાં આ દવાઓ વપરાય છે.

૪૪૬. નિદ્રા લાવનાર દવાઓ—અફીણ, ભાંગ વગેરે દવાઓઃ-દરદની અસહ્ય પીડામાંથી દરદીને આરામ આપવા માટે નિદ્રા લાવનાર દવા આપવાની જરૂર પડે છે. અફીણ એ કામ ઉત્તમ રીતે કરે છે. અફીણ ઉંઘ લાવે છે અને પીડાવાળા ભાગ ઉપરના જ્ઞાનતંતુઓને બેશુદ્ધ બનાવે છે. ભાંગથી શાંતિથી ઉંઘ આવતી નથી, પણ દરદી ભ્રમમાં અને ઘેનમાં પડે છે. આ બન્ને દવાની મગજ પર અસર રહે છે ત્યાં સુધી દરદી ઉંઘમાં કે ઘેનમાં પડી રહે છે. અને ત્યાં સુધી તેને દરદની ખબર પડતી નથી.

૪૪૭. કટુપૌષ્ટિક દવાઓ—આ જાતની દવાઓ કડવી અને પૌષ્ટિક હોવાથી તેને કટુપૌષ્ટિક નામ આપવામાં આવેલું છે. તે વર્ગમાં આ દવાઓને મૂકી શકાય છેઃ-અતિવિષની કળી, અરડુશી, કરીયાતું, કલંબો કાંકચ, વખમો, કાળીપાટ, સિંકોના વગેરે. સામાન્ય ઉપયોગ—શરીરમાં ઝીણો ઝીણો તાવ રહ્યા કરતો હોય, જુનું તાવ હોય તથા નબળાઈ હોય, તો તેમાં આ વર્ગની દવાઓ ફાયદો કરે છે. સાધારણ જાતના તાવ તથા તાવની નબળાઇ મટાડી શરીરમાં શક્તિ લાવે છે અને જઠરાગ્નિને પણ સતેજ કરે છે.

૪૪૮. પૌષ્ટિક દવાઓ—જે દવાઓ શરીરના ધાતુઓનું પોષણ કરી શરીરને પુષ્ટ તથા શક્તિવાન કરે છે તે પૌષ્ટિક દવાઓ કહેવાય છે. તેના કેટલાક વિભાગ પાડી શકાય છે. કેટલીક દવાઓ મગજને પુષ્ટિ આપનારી છે, કેટલીક દવાઓ લોહીને પુષ્ટિ આપવાવાળી છે અને કેટલીક દવાઓ જઠરાગ્નિને ઉત્તેજન આપવાવાળી છે.

(૧) મગજને પુષ્ટિ આપનાર દવાઓ—બ્રાહ્મી, શંખાવળી, શતાવરી, વિદારીકંદ, વંશલોચન, દુધ, બદામ, બલદાણા, આસંધ, અશેળીઓ, કોચાં, કેસર, ભુરૂંકોળું, અડદ, સોમલ, સોનું, રૂપું, શિલાજીત, મોરથુથુ, મોતી, તામ્રભસ્મ, બંગભસ્મ, જસતભસ્મ, અભ્રકભસ્મ વગેરે.

(૨) લોહીને પુષ્ટિ આપનાર દવાઓ—આમળાં, કાંચનાર, હીરાકસી, ગળો, લોહભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ વગેરે.

(૩) જઠરને પુષ્ટિ આપનાર દવાઓ—તમામ કટુ પૌષ્ટિક દવાઓ જેવી કે કરીયાતું, કલંબો, લીંબડો, અતિવિષ, કાંકચ, કાળીપાટ, વખમો વગેરે.

૪૪૯. રસાયન ઔષધો—જે ઉત્તમ ઔષધો જરા એટલે ઘડપણ અને રોગને મટાડે છે. અને શરીરના વાત, પિત્ત, કફ વગેરે દોષોને સમાનતામાં રાખે છે તે રસાયન ઔષધો કહેવાય છે. મોટી હરડે, આમળાં, ગુગળ, ગળો, ત્રિફળા, ચિત્રકમૂળ લીંબડો વગેરે. સામાન્ય ઉપયોગ—આ ઉત્તમ ઔષધોનું અમુક મુદત સુધી યુક્તિથી સેવન કરવાથી શરીર નિરોગી બને છે, આયુષ્ય વધે છે અને બળ તથા બુદ્ધિનો પણ વધારો થાય છે આર્ય પ્રયોગોમાંના અભયામલકિ, જીવન, યોગરાજ ગુગળ, ચંદ્રપ્રભા, આરોગ્યવર્ધની, આયુષ્યવર્ધની, જ્વરહર રસાયન, બાળગુટિકા વગેરે દવાઓ એ વર્ગની દવાઓ છે અને એ સર્વ દવાઓનું નિર્ભયપણે હરકોઇ માણસ સેવન કરે તો ઘણો સારો ફાયદો આપે છે.

૪૫૦. ધાતુવર્ધક ઔષધો—જે ઔષધો વીર્યની વૃદ્ધિ કરી તેને ઘાડું બનાવે તેને

[illegible] દવાઓ કહે છેઃ—શતાવરી, આસંધ, બળદાણા, ગોખરૂ, અડ-[illegible]
[illegible] દાળ ([illegible] લાડુ કરીને ખવાય), કૌચાં, ભીલામાં, દુધ, સાકર તથા ઘી તથા [illegible] વગેરે. **સામાન્ય ઉપયોગ**—આ ઔષધો દુધ તથા સાકરની [illegible] તેનો પાક કરીને ખવાય છે. વિશેષ કરીને શિયાળામાં આ દવાઓ [illegible] છે, કેમકે તેમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ પૌષ્ટિક અને ભારે હોવાથી શિયાળામાં સારી રીતે [illegible] છે.

[illegible] વાજીકરણ ઔષધો—જે ઔષધો વડે શરીરમાં બળ આવતાં કામોત્તેજક [illegible] (પાકરૂપે), શાલમપાક, [illegible] દુધ, કૌચાં, આસંધ, વિદારીકંદ એટલે ભોંકોળું [illegible] એટલે અડદીયા લાડુ વગેરે. **સામાન્ય ઉપયોગ**—કામશક્તિની વૃદ્ધિની ઇચ્છા [illegible] પાકના રૂપમાં સેવન કરવું જોઇએ. [illegible] વિશેષ કરીને આ વર્ગની દવાઓનું [illegible] દારૂ વગેરે દવાઓ એ કામને સારૂ વાપરે છે અને તેથી કામોત્તેજક શક્તિ [illegible] પણ તે દવાઓ પરિણામે આયુષ્યને ટુંકું કરવાવાળી છે અને ઉપર [illegible] રક્ષણ કરવાવાળી છે.

[illegible] ઔષધો—જે દવાઓ શરીરમાં જાગૃતિ લાવી કામવૃત્તિને ઉશ્કેરે [illegible] છે. જાયફળ, કસ્તુરી, ભાંગ, ગાંજો, અફીણ વગેરે. **સામાન્ય** [illegible] વિશેષ કરીને પુરૂષોના કામની છે અને કેટલાક કામી પુરૂષો તેનો [illegible] માત્રામાં યુક્તિથી લેવાથી તે દવાઓ એ જાતનું ચૈતન્ય બતાવી [illegible] અફીણ, ભાંગ અને ગાંજા જેવી માદક વસ્તુઓની ટેવ પડતાં [illegible] થતાં નિયમ રહી શકતો નથી અને ઘણી ખરાબી થાય [illegible] વિચાર કરતાં સારી સલાહ તો એજ છે કે, કામોત્તેજક [illegible] કરવાથી દૂર રહેવું અને તેને બદલે વાજીકર અને ધાતુપૌષ્ટિક [illegible]

[illegible] ઔષધો—૧ કાકોલી, ૨ ક્ષીરકાકોલી, ૩ જીવક, ૪ ઋષ-[illegible] ૭ જીવંતી, ૮ જેઠીમધ, ૯ મુદ્દગપર્ણી, અને ૧૦ માષપર્ણી. [illegible] ઓળખાતાં કે હાથ લાગતાં નથી. તેમને બદલે નીચે પ્રમાણે [illegible] ગુણ આપે છે. કાકોલી તથા ક્ષીરકાકોલીના અભાવે [illegible] અભાવે વિદારીકંદ (ભોંકોળું) વાપરવું અને મેદા [illegible] વાપરવા. જીવંતી એટલે હરણવેલ અથવા મીઠી ખર-[illegible] માષપર્ણી એટલે જંગલી અડદ એ ચાર [illegible] **સામાન્ય ઉપયોગ**—આ ઔષધ જીવનીય છે એટલે જીવિત [illegible] પૌષ્ટિક અને બળ તથા બુદ્ધિ આપનાર [illegible] ઉત્તમ ઔષધ તરીકે સેવવા જેવાં છે.
[illegible]—મેદા, મહામેદા, જીવક, [illegible]
[illegible] મગ, જંગલી [illegible]
[illegible] છે.

ભસ્મો.

૮૫૫ અભ્રક ભસ્મ—શોધન—કાળા અભ્રકના [illegible] કે [illegible] ખૂબ તપાવી [illegible] કરીને [illegible] ત્રિફળાના ક્વાથમાં, કે દૂધમાં (અથવા તેલ અને [illegible]) [illegible] સાત વાર [illegible] શુદ્ધ થઈ છે અને [illegible] થાય છે. [illegible] ([illegible]) [illegible] શુદ્ધ થાય. [illegible] કરતી [illegible] કે [illegible] અભ્રકના [illegible] ગણવી. પછી તે [illegible] અભ્રકના બારીક [illegible] ટુકડાઓ અભ્રકના બારીક [illegible] અભ્રકનો ભૂકો [illegible] અને [illegible]. આ બારીક અભ્રકને 'ધાન્યાભ્રક' કહે છે. અભ્રકને આટલા પટોથી [illegible] બારીક ભૂકો કરવાથી તેની ભસ્મ જલદી થાય છે. આ પ્રમાણે અભ્રક ઉપર શોધન તથા ધાન્યાભ્રક વિધિ કર્યા પછી ભસ્મ કરવી. ભસ્મ કરવાની અનેક રીતો છે. ધાન્યાભ્રકને આકડાના દૂધમાં ઘૂંટીને તેની ચકતીઓ (ટિકડીઓ) કરવી અને [illegible] આકડાના પાનમાં વીંટી લેવી. આ રીતની ટીકડીઓને બન્ને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી ઉપર કપડમાટી કરી સૂકવીને ભઠ્ઠીમાં ગજપુટ અગ્નિ આપવો. કોઈ પણ ધાતુ કે ઉપધાતુની ભસ્મ કરવા માટે આવાં છાણાંનો અગ્નિ ઉત્તમ ગણેલો છે. આમની રાખે ભઠ્ઠીમાં નાખેલ કોડીમાં બીજે દિવસે સવારે ટીકડી [illegible] કાઢી લેવી અને એને [illegible] કરી આકડાના દૂધમાં ઘૂંટી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આવી રીતે સાત ભઠ્ઠી આકડાના દૂધની આપવી, પછી વડની વડવાઇના ઉકાળામાં ઘૂંટીને ત્રણ દિવસ તેની ભઠ્ઠી આપવી. એટલે અભ્રક ભસ્મ તૈયાર થાય. પણ અભ્રક ભસ્મમાં ચંદ્રિકા (ચમકતી) દેખાય તો વધારે ભઠ્ઠીઓ આપવી અને ચળકાટ છેક બંધ પડીને ગુલાબી અથવા તેને મળતા રંગની બરાબર ભસ્મ થાય ત્યારે પાકી ભસ્મ થઇ સમજવી. અભ્રકભસ્મ ઉપર વધારે પુટ દેવાય તો વધારે ગુણ કરે છે અને પુટની સંખ્યા પ્રમાણે તે સોપુટી કે હજારપુટી અભ્રક કહેવાય છે. આકડાના દૂધ સિવાય બીજી પણ અનેક વસ્તુની ભાવનાથી અભ્રકભસ્મ બને છે. અભ્રકભસ્મ તૈયાર થવા પછી તે વાપરતાં પહેલાં તેના ઉપર એક 'અમૃતીકરણ' વિધિ કરવા પ્રાચીન ગ્રંથકારો લખે છે, એ વિધિ એ છે કે, અભ્રકભસ્મ તથા ઘી બન્ને સમભાગ એક લોઢાના કડાયામાં નાખીને નીચે તાપ આપી પાક કરવો. ઘી અભ્રકભસ્મમાં પચી જાય પછી કડાઇ ઉતારી લઇ અભ્રકભસ્મને કુપી શીશીમાં ભરી રાખવી. ઘીમાં પકવવાથી અભ્રકભસ્મની ઉગ્રતા ઓછી થાય છે અથવા કાંઇ દોષ હોય છે તે નીકળી જાય છે. માત્રા—રતી ૧ થી ૩. ઉપયોગ તથા અનુપાન માટે જુવો. નં. ૬૩.

૮૫૬. કપર્દી ભસ્મ—(કોડીની ભસ્મ) નં. ૫૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે શોધન કરીને છાણાંના ધગધગતા અંગારામાં કે કોયલામાં મૂકવાથી કોડી ફૂટી જાય છે. પછી તેને બારીક વાટવી. માત્રા—વાલ ૧ થી ૨.

ધાતુવર્ધક અથવા વીર્યવર્ધક દવાઓ કહે છે:—શતાવરી, આસંધ, બળદાણા, ગોખરૂ, અડદની દાળ (અડદીઆ લાડુ કરીને ખવાય), કૌચાં, ભીલામાં, દુધ, સાકર તથા ઘી તથા મધ, ચણાની પલાળેલી દાળ વગેરે. **સામાન્ય ઉપયોગ**—આ ઔષધો દુધ તથા સાકરની સાથે ઉકાળીને અથવા તેનો પાક કરીને ખવાય છે. વિશેષ કરીને શિયાળામાં આ દવાઓ ખાવા લાયક છે, કેમકે તેમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ પૌષ્ટિક અને ભારે હોવાથી શિયાળામાં સારી રીતે પચી શકે છે.

૪૫૧. **વાજીકરણ ઔષધો**—જે ઔષધો વડે શરીરમાં બળ આવતાં કામોત્તેજક શક્તિ વધે છે. દુધ, કૌચાં, આસંધ, વિદારીકંદ એટલે ભોંકોળું (પાકરૂપે), શાલમપાક, માષાદિ મોદક એટલે અડદીયા લાડુ વગેરે. **સામાન્ય ઉપયોગ**—કામશક્તિની વૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારાઓએ વિશેષ કરીને આ વર્ગની દવાઓનું પાકના રૂપમાં સેવન કરવું જોઇએ. કેટલાક અફીણ, દારૂ વગેરે દવાઓ એ કામને સારૂ વાપરે છે અને તેથી કામોત્તેજક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી, પણ તે દવાઓ પરિણામે આયુષ્યને ટુંકું કરવાવાળી છે અને ઉપર બતાવેલી દવાઓ આયુષ્યનું રક્ષણ કરવાવાળી છે.

૪૫૨. **કામોત્તેજક ઔષધો**—જે દવાઓ શરીરમાં જાગૃતિ લાવી કામવૃત્તિને ઉશ્કેરે છે તે કામોત્તેજક કહેવાય છે. જાયફળ, કસ્તુરી, ભાંગ, ગાંજો, અફીણ વગેરે. **સામાન્ય ઉપયોગ**—આ દવાઓ વિશેષ કરીને પુરૂષોના કામની છે અને કેટલાક કામી પુરૂષો તેનો ઉપયોગ કરે છે. બહુ થોડી માત્રામાં યુક્તિથી લેવાથી તે દવાઓ એ જાતનું ચેતન્ય બતાવી શરીરમાં કાંટો રાખે છે; પણ અફીણ, ભાંગ અને ગાંજા જેવી માદક વસ્તુઓની ટેવ પડતાં અને તે વસ્તુઓને માણસ તાબે થતાં નિયમ રહી શકતો નથી અને ઘણી ખરાબી થાય છે. વાસ્તે શરીરની આરોગ્યતાનો વિચાર કરતાં સારી સલાહ તો એજ છે કે, કામોત્તેજક માટે એવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાથી દૂર રહેવું અને તેને બદલે વાજીકર અને ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓનો ઉપયોગ કરવો.

૪૫૩. **જીવનીયગણનાં ઔષધો**—૧ કાકોલી, ૨ ક્ષીરકાકોલી, ૩ જીવક, ૪ ઋષભક, ૫ મેદા, ૬ મહામેદા, ૭ જીવંતી, ૮ જેઠીમધ, ૯ મુદ્દગપર્ણી, અને ૧૦ માષપર્ણી. આમાંના કેટલાક ઔષધો હાલમાં ઓળખાતાં કે હાથ લાગતાં નથી. તેમને બદલે નીચે પ્રમાણે ઔષધો વાપરવાથી લગભગ એવોજ ગુણ આપે છે. કાકોલી તથા ક્ષીરકાકોલીના અભાવે આસંધ વાપરવું, જીવક તથા ઋષભકના અભાવે વિદારીકંદ (ભોંકોળું) વાપરવું અને મેદા તથા મહામેદાને બદલે શતાવરીનાં મુળ વાપરવાં. જીવંતી એટલે હરણવેલ અથવા મીઠી ખરખોડી, જેઠીમધ, મુદ્દગપર્ણી એટલે જંગલી મગ અને માષપર્ણી એટલે જંગલી અડદ એ ચાર આપણા દેશમાં મળી શકે છે. **સામાન્ય ઉપયોગ**—આ ઔષધ જીવનીય છે એટલે જીવિત આપવાવાળાં છે અને તેથી "જીવન" જેવા ઉત્તમ પૌષ્ટિક અને બળ તથા બુદ્ધિ આપનાર ઔષધોમાં તે વપરાય છે. એ જીવનીયગણનાં ઔષધો ઉત્તમ ઔષધ તરીકે સેવવા જેવાં છે.

૪૫૪. **સ્તન્ય એટલે ધાવણ વધારનાર ઔષધો**—મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, જેઠીમધ, ખરખોડી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, વિદારી, શતાવરી, આસંધ વગેરે. આ ઔષધો સ્ત્રીઓનાં સ્તનનું ધાવણ વધારનાર છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૪૫૭. જસતભસ્મ—શોધન—જસતનો રસ કરીને દુધમાં ઠારવો. એ પ્રમાણે ૨૧ વાર રસ કરીને ૨૧ વાર દુધમાં ઠારવાથી શુદ્ધ થાય છે અથવા તામ્ર વગેરે બીજી ધાતુની પેઠે શોધન કરવું. **મારણ**—માટીના કલાડામાં શુદ્ધ જસતને મૂકી અગ્નિ આપી રસ કરવો. પછી તે રસને લીંબડાની લાકડી વતી હલાવતા જવું અને નીચે ખૂબ તાપ આપવો. કેટલાક કલાક સુધી ઘુંટયા કરવાથી જસતના રસની થોડે થોડે ધોળી ખાખ થઇ જશે. પછી તે ભસ્મને કુંવારના રસની, ત્રિફળાના ઉકાળાની તથા ભાંગરાના રસની દરેકની ૩૨ ભાવના આપી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. છેવટ પંચામૃત (જુઓ નં. ૪૨૨) ની ભાવના દઇ ગજપુટ અગ્નિ આપવો. **માત્રા**—રતી ૧ થી ૩. રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૭૦.

૪૫૮. તામ્રભસ્મ—શોધન—તાંબાનાં ઘણાં જ બારીક પત્રાં કરીને તપાવી તલના તેલમાં ૩ વાર બુઝાવવાં. એવી જ રીતે તપાવીને કાંજી, છાશ, ગોમૂત્ર, ત્રિફળાનો ઉકાળો તથા કળથીનો ઉકાળો, એ દરેકમાં ત્રણ ત્રણ વાર બુઝાવવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં પત્રાં અગર તેના ભૂકાને લીંબુના રસમાં ઘુંટવાથી તેનો મેલ દૂર થઇ લાલ પત્રાં થશે. પછી પાણીથી ધોઇ નાખવાં. તે પત્રામાં ચોથા ભાગે શુદ્ધ પારો મેળવીને લીંબુના રસથી મર્દન કરવું. પછી તે બંનેના વજનથી બમણો શુદ્ધ ગંધક મેળવી ફરી લીંબુના રસથી ઘુંટી ગોળો બનાવવો. તે ગોળા ઉપર રાતી કણેરનાં મૂળ અથવા ખાટી લુણી અથવા સાટોડીનાં મૂળ એમાંની કોઇ પણ એકને પાણીમાં વાટીને તેના કલ્કથી એક આંગળ જાડો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાને એક પહોળા મોંની હાંડલીમાં મૂકીને તે ગોળા ઉપર કોડીયું ઉંધું વાળવું અને હાંડલીનો બાકીનો ખાલી ભાગ રેતીથી ભરી દેવો. ત્યાર પછી હાંડલીનું મોં કોડીઆથી બંધ કરી રાખવું તથા મીઠાને વાટીને તેવડે કપડમાટી કરવી. પછી તે હાંડલીને ચુલે ચડાવી ૧૨ કલાક સુધી હલકો, મધ્યમ અને તેજ એ ક્રમથી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલી ઠંડી પડેથી અંદરથી ગોળો કાઢી લઇ ઘુંટીને તેમાં સુરણનો રસ મેળવી એક દિવસ ખરલ કરી તેનો ગોળો કરવો. ગોળાના વજનથી અરધો ગંધક ઘીમાં વાટીને ઉપલાં ગોળા ઉપર લેપ કરવો. પછી તે ગોળાને બે કોડીઆંના સંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ઠંડો પડયા પછી તે ગોળાને બહાર કાઢી ઘુંટીને ભસ્મ શીશીમાં ભરી રાખવી. ૨ શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં પત્રાં ઉપર લીંબુના રસમાં ઘુંટેલ ગંધકનો લેપ કરી ગોળો બનાવી સંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરવી અને તેને ગજપુટ અગ્નિ આપવો એટલે શુદ્ધ તામ્રભસ્મ થાય છે. છેવટ પંચામૃતની ભાવના દઇ ગજપુટ અગ્નિ દેવો. **માત્રા**—રતી ૦॥ થી ૧ રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૬૯.

૪૫૯. નાગભસ્મ—(સીસાની ભસ્મ)—**શોધન**—તામ્રભસ્મ પ્રમાણે; પણ પત્રાંને બદલે સીસાનો રસ કરીને શોધનની વસ્તુઓમાં ઠારવો. આવી રીતે સીસાનો રસ તે ઠારતાં ઉછળે છે, તેથી શોધનારે બહુ સંભાળ રાખવી. સીસું શોધવાની નિર્ભય યુક્તિ એ છે કે, એક મજબુત ઢાંકણાવાળા લોઢાના વાસણમાં શોધનનું પ્રવાહી રેડીને ઢાંકણું બીડી દેવું. તે વાસણની બાજુમાં કે ઢાંકણમાં એક કાણું કરાવવું. તે કાણાવાટે સીસાનો રસ એક હાથે રેડવો અને બીજા હાથે ઢાંકણું મજબુતાઇથી પકડી રાખવું. જેથી અંદર પડેલું સીસું ઉછળશે પણ બહાર નીકળી શકશે નહિ. **મારણ**—૧. શુદ્ધ કરેલ સીસાને માટીના કલાડામાં નાંખી તે કલાડું ચૂલે ચડાવવું અને તાપ આપવો; તેમાં આંબલીની છાલનું તથા પીપળાની છાલનું ચૂર્ણ સીસાના વજનથી ચોથા ભાગે ખાંડી તૈયાર કરીને રસની અંદર નાંખતા જવું અને

બીજે દિવસે તેમાં આમળાંનો બીજો રસ નાંખવો. આવી રીતે બારીક ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી રોજ ભાવના દેવી ને સૂર્યનો તાપ દેવો, તેથી પણ લોહભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલ ભસ્મને સૂર્યપુટી ભસ્મ કહે છે. આવીજ રીતે શેરડીના કે જાંબુના સરકામાં પણ સૂર્યપુટી ભસ્મ થાય છે. અનેક વનસ્પતિના સો સુધી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ લોહભસ્મ બને છે. ગ્રંથકારો જણાવે છે કે, પારાના સંયોગ વિનાની લોહભસ્મ પેટમાં કૃમિને પેદા કરે છે, એટલા માટે હિંગળામાં માર્યા પછી બીજા વનસ્પતિના પુટ આપવાથી દોષ વિનાની ઉત્તમ બની શકે છે. માત્રા—રતી ૧ થી ૩. રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૬૪.

૪૬૫. શંખભસ્મ—શોધન—શોધન માટે જુવો નં. ૫૯. મારણ—શોધેલા શંખના કકડાઓને, ચુનાની ભઠ્ઠીની પેઠે, થોડાં છાણાંના આટડામાં મૂકીને સળગાવી દેવાથી સફેદ ભસ્મ થાય છે. એક વખત સળગાવવાથી બરાબર સફેદ ભસ્મ ન થાય તો ફરી એજ પ્રમાણે સળગાવવાથી પાકી ભસ્મ થશે. માત્રા—વાલ ૧.

૪૬૬. શૃંગભસ્મ—(સાબરશીંગાની ભસ્મ)-શોધન —સાબરશીંગાના સુતારના હથિયારોથી નાના ટુકડા કરીને ૩ રાત્રિ સુધી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખવા. ભસ્મ—સાબરશીંગાના કટકા અડાયાના કે કોલસાના ખુલ્લા તાપમાં નાંખી બાળવાથી સફેદ ભસ્મ થાય છે. માત્રા—વાલ ૧. રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૭૪.

૪૬૭. શુક્તિભસ્મ—(છીપની ભસ્મ)—શોધન-પ્રવાલ પ્રમાણે. મારણ—શંખ પ્રમાણે. માત્રા—વાલ ૧.

૪૬૮. સુવર્ણભસ્મ—શોધન—૧. સોનાનાં પત્રાં કરી તપાવીને કાંચનારની છાલના રસમાં કે ઉકાળામાં ૩ વાર ઠારવાં. ૨. સોનાનાં બારીક પત્રાંને તપાવી તપાવીને કાંજી, લીંબુનો રસ, છાશ તથા દૂધમાં વારંવાર ઠારવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા તામ્ર પ્રમાણે શોધન કરવું. મારણ—૧. સોનાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં ઉપર કબુતરની અથવા કુકડાની હગારના ઉપરા ઉપર લેપ દેવા, પછી સોનાનાં પત્રાંની બરાબર ગંધક લઇ વાટી અર્ધો ભૂકો એક કોડીઆમાં પાથરી તેના ઉપર સોનાના પત્રાનો ગોળો કરી મૂકવો અને ઉપર બાકીનો અર્ધો ગંધક પાથરવો અને બીજું કોડીયું મૂકી સંપુટ ઉપર કપડમાટી કરી ઓરસ ચોરસ એક વેંત ખાડામાં ગાયના છાણાંના કટકા ગોઠવીને અંદર સંપુટ મૂકીને સળગાવી દેવાં. એવા નવ પુટ દેવા. આ પુટને કુક્કુટપુટ કહે છે. પછી દશમી વાર એજ પ્રમાણે મહાપુટ દેવો—ગજપુટ કરતાં મોટો એટલે બે હાથ મોટો અને બે હાથ ઉંડો ખાડો કરીને બળી દેવી. ૨. શુદ્ધ કરેલ સોનાનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ, તથા શુદ્ધ પારો ૨ ભાગ, તે બન્નેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરીને ગોળો કરવો. તે ગોળાને ઉપર કહેલી રીતેજ ઉપર નીચે ગંધક પાથરીને કોડીઆમાં મૂકી કપડમાટી કરવી અને કુક્કુટપુટ અગ્નિ આપવો. આવા ૧૪ કુક્કુટપુટ આપવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. ૩. સોનાનો રસ કરીને તેમાં સોળમે હિસ્સે સીસું મેળવી ઢાળવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને લીંબુના રસમાં ઘુંટીને ગોળો કરીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ કુક્કુટપુટ દેવા. માત્રા—રતી ૧ થી ૨. રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૬૭.

૪૬૯. સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ—(સોનામુખી)—શોધન—એરંડીઆ તેલમાં અથવા બીજોરાંનાં રસમાં અથવા કહોળાના કંદના રસમાં સુવર્ણમાક્ષિકને નાંખી બે ઘડી ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા સુવર્ણમાક્ષિકને તપાવીને ત્રિફળાના ક્વાથમાં ઠારવી. ૨. સુવર્ણમાક્ષિક

ભાગ ૩ અને સીંધાલુણ ભાગ ૧, તેનો ભૂકો કરીને એક કડાઇમાં નાંખી સપ્ત તાપ દેવો, અને તેના ઉપર બીજોરાંનો અથવા લીંબુનો રસ રેડવો. પછી લોઢાની કડછીથી હલાવતા જવું, કડાઇ તથા દવા લાલચોળ થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ૩. ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજી તથા દુધ એ ત્રણને દોલાયંત્રમાં નાંખી સુવર્ણમાક્ષિકની પોટલી બાંધીને બાફ દેવો. **મારણ—૧.** શુદ્ધ સોનામખીને કળથીના કવાથમાં અથવા તલના તેલમાં અથવા છાશમાં અથવા ગોમૂત્રમાં ખરલ કરીને સરાવસંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ૨. સોનામખીનું ચૂર્ણ કળથીના ઉકાળામાં, છાશમાં તથા બકરીના મૂત્રમાં લોઢાની કડાઇમાં નાંખી અનુક્રમે પકાવવું અને લોઢાની કડછીથી હલાવવું. ૩. સોનામખીનું ચૂર્ણ કરીને માટીની હાંડલીમાં નાંખી તેમાં વારંવાર લીંબુનો રસ નાખી ૬ કલાક સુધી તાપ આપવો અને લોઢાની કડછીથી હલાવવું; તેથી સુવર્ણમાક્ષિકની લાલ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. ૪. સોનામખી ૪ ભાગ અને ગંધક ૧ ભાગ તેને એકત્ર કરી એરંડીઆ તેલમાં ઘુંટી થેપલીઓ કરવી અને સરાવસંપુટ કરીને ડુંગરનાં કોતરાંનો ગજપુટ અગ્નિ દેવો. તેથી સીંદુરવર્ણની ભસ્મ થાય છે. **માત્રા—**રતી ૧ થી ૩. રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૭૨.

૪૯૮. **હરતાલભસ્મ—શોધન—**શોધન માટે જુવો નં. ૫૯. **મારણ—**શુદ્ધ કરેલ હરતાલને એક દિવસ સાટોડીના રસમાં મર્દન કરાવી તે સુકાય એટલે તેનો ગોળો કરવો. પછી એક ઘડો અર્ધ સુધી સાટોડીની રાખથી ભરવો. તેના ઉપર હરતાલનો ગોળો છુટો અથવા કોઇ પાત્રમાં વીંટીને મૂકવો. તેના ઉપર પણ સાટોડીની રાખ પાથરી ઘડો રાખથી ભરી દેવો. પછી તે ઘડા નીચે ક્રમથી ૨૪ કલાક સુધી ધીમો, મધ્યમ અને તીવ્ર અગ્નિ દેવો. પછી તે ઘડો ઠંડો પડે ત્યારે અંદરથી હરતાલનો પાકેલો ગોળો કાઢી લેવો. રાખ દાબવાનો મતલબ એ છે કે, હરતાલ ઉડવા ન પામે. જો ઘડામાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંડે તો ઉપર બીજી રાખ દાબવી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ હરતાલભસ્મ થાય છે. ભસ્મ થયાની ખાત્રી એ છે કે, તેને અગ્નિ ઉપર નાંખવાથી ધૂમાડો નીકળે નહિ. જો ધૂમાડો નીકળે તો કાચી સમજવી. ૨. તોલા ૪ શુદ્ધ હરતાલને કુંવારના રસમાં ઘુંટીને ટીકડીઓ બનાવવી અને સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. પછી તેને સરાવસંપુટમાં રાખીને ૧૨ પ્રહર (૩૬ કલાક) ની આંચ દેવી. પછી ઠંડું પડે એટલે કાઢી વાટી લેવી. ૩. શુદ્ધ કરેલી હરતાલને પીંપળાની છાલના રસમાં ૨૧ દિવસ સુધી ઘુંટવી. પછી ગોળો બનાવીને તાપમાં સૂકવવો અને તે ગોળાને એક હાંડલીમાં ઉપર નીચે પીંપળાની છાલની રાખ ભરીને વચમાં મૂકવો અને હાંડલીનું મોં બંધ કરી ૭ વાર કપડમાટી કરવી. પછી તે હાંડલીને એક હજાર મોટાં અડાયાં છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ દેવો, તેથી ભસ્મ થાય છે. હરતાલભસ્મ સફેદ થાય તો ભસ્મ થઇ સમજવી. ૪. પૈસાભાર હરતાલને જળપીપલીના રસમાં ઘુટી ટીકડીઓ કરી તાપમાં સૂકવવી. પછી તેને ડમરુયંત્રથી ૧૨ પ્રહર અગ્નિ દેવો. તેથી શુદ્ધ હરતાલભસ્મ બને છે. **માત્રા—**રતી ૦॥ થી ૧. રોગ તથા અનુપાન માટે જુવો નં. ૭૮.

રસ.

૪૭૧. **અગ્નિરસ—**શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૩ ભાગ, હરડે ૪ ભાગ, બેહેડાં ૫ ભાગ અને અરડુશીનાં પાન ૭ ભાગ. પારા ગંધકની કજ્જલી કરીને બાકીની વસ્તુનું ચૂર્ણ કરી મેળવવાં પછી તે સર્વેને ૨૧ દિવસ સુધી બાવળની છાલના ઉકાળાની ભાવના દેવી. ઉપયોગ—ખાંસી, ક્ષય, શ્વાસ, કફ વગેરે. અનુપાન મધ. રસ રત્ન સમુચ્ચય.

૪૭૨. અગ્નિકુમાર રસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણ, કોડી, સાજીખાર, પીપર તથા સુંઠ, દરેક તોલો ૧, શુદ્ધ વછનાગ તોલા ૩, મરી તોલા ૮, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને એક દિવસ લીંબુના રસમાં મર્દન કરી રતી રતીની ગોળીઓ વાળવી. માત્રા—વાલ ૧ થી ૨. ઉપયોગ—કોલેરાનું ચગ, અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, પેટનું ચગ, પેટનો વાયુ, વગેરે. અનુપાન માટે જુઓ નં. ૮૭.—ભા. પ્ર.

૪૭૩. અગસ્તિસુતરાજ—શુદ્ધ પારો ભાગ ૧, શુદ્ધ ગંધક ભાગ ૧, શુદ્ધ હિંગળો ભાગ ૨, શુદ્ધ કરેલ ધંતુરાનાં બી ભાગ ૪ તથા અફીણ ભાગ ૪, તે સર્વેનું બારીક ચૂર્ણ કરીને ભાંગરાના રસમાં ઘુંટી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરવી. માત્રા—ગોળી ૧ થી ૨. અનુપાન—મદર્ણીમાં પાણી સાથે; ચગ, કફ, વાયુ, અગ્નિમાંદ્ય તથા પેન (તંદ્રા)માં ત્રિકટુ તથા મધ સાથે; અતિસાર એટલે પાણી જેવા ઝાડામાં મરી તથા ઘી સાથે. સર્વ જાતના અતિસારમાં જીરૂ તથા જાયફળ સાથે—યો. ૨.

૪૭૪. અમૃતકલાનિધિ રસ—વછનાગ ભાગ ૭, કોડીની ભસ્મ ભાગ ૫, મરી ભાગ ૯, સર્વને વાટી પાણીમાં મગના જેવડી ગોળીઓ કરવી. અનુપાન-આદુનો રસ કે સુંઠનું પાણી. પિત્તજ્વર, કફજ્વર મંદાગ્નિ—નિ. ૨.

૪૭૫. અશ્વચોળી—અશ્વકંચુકી રસ—(ઘોડાચોળી)—પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૧ ભાગ, ત્રિકટુ દરેક ૧ ભાગ, ત્રિફલા દરેક ૧ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, નેપાળાના બી ૧ ભાગ. આ પ્રમાણમાં સર્વ શુદ્ધ કરેલાં ઔષધો લઇ ખાંડી ભાંગરાના રસમાં ૨૧ દિવસ ખરલ કરવું. તેની બે બે ચણોઠીભારની ગોળી કરવી. ઉપયોગ માટે જુઓ નં. ૫૨.—વૈ. સા.

૪૭૬. આનંદભૈરવ રસ—(૧) શુદ્ધ હિંગળો, શુદ્ધ વછનાગ, ત્રિકટુ, શુદ્ધ ગંધક તથા ટંકણ; સાત ચીજો સમભાગ વિધિપૂર્વક ખાંડીને લીંબુના રસમાં ૧૨ કલાક ઘુંટી વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. અનુપાન માટે જુઓ નં. ૮૯. રોગાનુસાર આપવાથી આ દવા ઘણાં દરદોમાં લાગુ પડે છે. ખાસી, શ્વાસ, ઝાડો, અજીર્ણ, સર્પદંશ, વીંછીનો દંશ વગેરે-ભૈ. ૨.

૪૭૭. આનંદભૈરવ રસ (૨) શુદ્ધ હિંગળો, શુદ્ધ વછનાગ, મરી, ટંકણ તથા પીપર સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. માત્રા—રતી ૧ થી ૨. અનુપાન-મધ.—તેના ઉપર કડાછાલ અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ કરીને તોલો ૧ પાણીમાં પીવું; તેથી ત્રણે દોષનો અતિસાર મટે-નિ. ૨.

૪૭૮. આનંદભૈરવ રસ (૩)—શુદ્ધ ગંધક તથા પારાની કજ્જલી કરીને ભાંગરાના રસમાં ઘુંટવી. પછી તેમાં હીંગળો, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર તથા ટંકણ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી મેળવીને બીજોરાના રસથી ઘુંટી રતી રતીની ગોળી વાળવી. ઉપયોગ-ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા વાઇ. માત્રા—રતી ૧ થી ૨-૨. સુ.

૪૭૯. ઇચ્છાભેદી રસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણ, મરી, સુંઠ; એ દરેક ૧ ભાગ ને શુદ્ધ નેપાળો ૨૫ ભાગ. તે સર્વને લીંબુના રસમાં ઘુંટીને વાલ વાલની ગોળી કરવી. માત્રા વાલ ૧. અનુપાન—ટંડુ પાણી અથવા જુવો નં. ૮૮. તેનાથી રેચ સારો લાગે છે અને જ્વર તથા ઉદરરોગમાં સારો ફાયદો થાય છે.—યો. ૨.

૪૮૦. કનકસુંદર રસ—શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હીંગળો, મરી, પીપર, ટંકણ, શુદ્ધ વછનાગ તથા શુદ્ધ ધંતુરાનાં બી; સર્વેનું બારીક ચૂર્ણ કરી ભાંગના રસમાં એક પહર (૩ કલાક)

ઘુંટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. માત્રા–ગોળી ૧ થી ૨. અનુપાન–પાણી. ઉપયોગ–સંગ્રહણી, અગ્નિમાંદ્ય, જ્વર, અતિસાર, પથ્ય–દહીં ભાત અથવા છાશ અને ભાત–ભૈ. ર.

૪૮૧. ક્રવ્યાદ રસ—શુદ્ધ પારો તોલા ૪, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૮, તામ્રભસ્મ તોલા ૨, લોહભસ્મ તોલા ૨, એ સર્વને મેળવી લોઢાની કડાઇમાં નાંખી નીચે ધીમો અગ્નિ આપવો. ગંધકનો રસ થઇ સર્વ મળ્યા પછી તે રસને પર્પટીની પેઠે ઢારવો. પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને લોઢાની કડાઇમાં નાંખી લીંબુના રસની તથા પંચકોલ (નં. ૪૨૨) ના કવાથની ભાવના દેવી. પછી તેમાં ટંકણખાર, બીડલવણ, મરી અકેક તોલો નાંખીને છેવટ ચણાના ખારની સાત ભાવના દઇને બબ્બે માસાની ગોળી કરવી અથવા ચૂર્ણ રાખી શીશીમાં ભરવું માત્રા–માસા ૨. અનુપાન–છાશ તથા સીંધાલુણ. અજીર્ણ, ઉલટી, શૂળ, ગોળો, મળાવરોધ, અગ્નિમાંદ્ય, બરલ તથા ઉદરરોગમાં અપાય–વૈ. સા.

૪૮૨. કર્પૂર રસ—શુદ્ધ હિંગળો, અફીણ, મોથ, ઇંદ્રજવ, જાયફળ, કપૂર, સર્વ સમભાગે લઇ પાણીમાં ઘુંટી બબ્બે રતીની ગોળી કરવી. માત્રા—૧ થી ૬ ગોળી. ઉપયોગ–જ્વરાતિસાર, અતિસાર, છ જાતની સંગ્રહણી ને રક્તાતિસાર—ભૈ. ર.

૪૮૩. કેશરાદિ—કેશર, રસકપૂર, સાકર, સુખડ, લવીંગ, જાવંત્રી, સમભાગે લઇ મગ જેવડી ગોળી કરવી. માત્રા—ગોળી ૧ થી ૨. અનુપાન–સાકર ને ઘી. ઉપયોગ–ઉપદંશ, વ્રણ, ફિરંગ, રક્તપિત્ત, ગલગંડ, કુષ્ઠરોગ વગેરે–આ. ઐા.

૪૮૪. કૃમિકુઠાર રસ—કપૂર તોલા ૮, કડાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમો, વાવડીંગ, હીંગળો કેસર, વછનાગ, પિત્તપાપડો, દરેક તોલો ૧. સર્વનું ચૂર્ણ કરી ભાંગરો, બ્રાહ્મી તથા ઉંદરકાનીના રસની ભાવના દેવી. માત્રા—વાલ ૧. અનુપાન—મધ. ઉપયોગ–સર્વ પ્રકારના કૃમિ તથા કૃમિ રોગના વિકારો–નિ. ર.

૪૮૫. ગદસુરારિ રસ–શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ટંકણ, મોથ, હરડે, શુદ્ધ નેપાળો; સર્વ સમાન ભાગ પાણીમાં વાટી અકેક રતીની ગોળી કરવી. માત્રા ૧ રતીથી ૧ વાલ. અનુપાન—પાણી. નવીન જ્વર તથા પિત્તજ્વર—ર. સું.

૪૮૬. ગર્ભપાલ રસ—સુંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, તજ તોલો ૧, તમાલપત્ર તોલો ૧, એલચીદાણા તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧, શાહજીરૂ તોલો ૧, ચવક તોલો ૧, દ્રાક્ષ તોલો ૧, દેવદાર તોલો ૧, સીસાની ભસ્મ તોલો ૧, બંગભસ્મ તોલો ૧, શુદ્ધ હીંગળો તોલો ૦ાા, લોહભસ્મ તોલો ૦ાા, એ સર્વ ઔષધોને બારીક વાટી ધોળી ગરણીના રસથી સાત દિવસ સુધી ઘુંટી સુકાવી શીશીમાં ભરી રાખવું. માત્રા–૧ થી ૨ રતી, અનુપાન–કાળી દ્રાક્ષનું પાણી. ગર્ભિણી સ્ત્રીને પહેલા મહિનાથી તે નવ માસ સુધી અપાય છે, તેથી ગર્ભિણીનાં ગરમી વગેરે કેટલાંક દરદો દુર થઇ શક્તિ આવે છે તથા ગર્ભનું પોષણ થાય છે. જેને અધુરે ગર્ભ જતો હોય તે સ્ત્રી આ ગર્ભપાળનું યથાવિધિ સેવન કરે તો પુરા માસે નિરોગી બાળક અવતરે છે–વૈ. સા.

૪૮૭. ગંધક રસાયન—શુદ્ધ ગંધકને નીચે પ્રમાણે દરેક વસ્તુની જુદી જુદી આઠ આઠ ભાવના દેવી. (કેટલાક ગ્રંથમાં અકેક ભાવના દેવાની બતાવી છે.) ગાયનું દુધ, તજનો ઉકાળો, એલચીનો ઉકાળો, તમાલપત્રનો ઉકાળો, નાગકેસરનો ઉકાળો, ગળોનો રસ, હરડેનો ઉકાળો, બેહેડાંનો ઉકાળો, આમળાંનો ઉકાળો, સુંઠનો ઉકાળો, ભાંગરાનો રસ તથા આદુનો રસ. એટલી ભાવના દીધા પછી સઘળાને તેની એક માસા ભારની ગોળી કરવી

અને તેની બરાબર સાકર મેળવીને દેવી. અનુપાન-માટે જુઓ નં. ૮૪. માત્રા-૨ માસા. ગુલ્મ-મંદાગ્નિ, અરુચ, ખસ, શિરોરોગ, પાંડુ, ચંદ્રવૃદ્ધિ, જીર્ણજ્વર, વાતરક્ત, સર્વ પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, ક્ષય, સર્વ પ્રકારના કુષ્ઠ, દાહ, સોમરોગ, તીવ્ર વાયુવ્યાધિ, ઉદરાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. પથ્ય—મરચાં, તેલ, ખટાશ બંધ. યો. ર.

૪૮૮. ગ્રહણીકપાટ રસ—સુંઠ, મરી, પીપર, ગંધક, ટંકણ, પારો, કોડીની ભસ્મ અને વછનાગ સમભાગ; બીજોરાના રસમાં ઘુંટી અડદના દાણા જેવડી ગોળી કરવી. માત્રા-૧ ગોળી. અનુપાન—મરી, સાકર તથા ઘીમાં મેળવી આપવી. ગ્રહણીરોગ—વૈ. રા.

૪૮૯. ગ્રહણીગજકેસરી—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, શુદ્ધ હિંગળો, કુણાં બીલા, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ભાંગ, મોથ, દાડમની છાલ, ઇંદ્રજવ, જાયફળ, મોચરસ, અતિવિષ, ધાવડીનાં ફુલ, કોઠ, અજમો, ચિત્રક, ટંકણ, કાંકચીયાનો મગજ, અફીણ, સમાનભાગ; સર્વને બારીક ખાંડી ધંતુરાના પાનના રસમાં ઘુંટી મરીના દાણા જેવડી ગોળી કરવી. માત્રા—ગોળી ૧ અથવા ઉમર તથા શક્તિ જોઇને. અનુપાન-છાશ અથવાં દહીંનું ઘોળવું. સંગ્રહણી—અતિસાર, અગ્નિમાંદ્ય, ક્ષય, પાંડુ વગેરે-રે. સા.

૪૯૦. ચંદ્રકળારસ—શુદ્ધ પારો તોલો ૧, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨, તામ્રભસ્મ તોલો ૧ તથા અભ્રક ભસ્મ તોલો ૧, તેની કજ્જલી બનાવવી. પછી તેને નાગરમોથનો ઉકાળો, દાડમનો રસ, ધ્રોખડનો સ્વરસ, કેવડાના પોટાનો રસ, દુધ, સહદેવી એટલે શેદરડીનો સ્વરસ, કુંવારનો રસ, ખડસલીયા, પીતપાપડાનો સ્વરસ તથા ઉકાળો, રામતુળસીનો રસ, સતાવરીનો સ્વરસ કે ઉકાળાની જુદી જુદી ભાવના દેવી અને પછી તેમાં કડું, ગળોસત્વ, ખડસલીયો, પીત્તપાપડો, સુખડ, માધવી, વાળો, સારીવા દરેક એક એક તોલો, તેનું ચૂર્ણ મેળવવું અને તે પછી કાળી દ્રાક્ષની ભાવના દઇ સુકવીને આ રસ તૈયાર કરવો. માત્રા-રતી ૧ થી ૩. અનુપાન—જીરૂ, સાકર, દુધ, અથવા રોગની અવસ્થા પ્રમાણે. નવો તાવ, દાહ, વિષમજ્વર પ્રદર, પ્રમેહ, રક્તપિત વગેરે દરદોમાં તે સારો ફાયદો કરે છે. યો. ર.

૪૯૧. ચંદ્રોદય રસ—સોનાના વરખ તોલા ૪, શુદ્ધ પારો તોલા ૩૨, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૬૪ એ ત્રણેની ખરલમાં કજ્જલી કરીને રાતા કપાસ (रक्तकार्पास) એટલે નરમાના ફુલના રસથી ઘુંટીને તેને કાચની શીશીમાં ભરવું. તે શીશીના ઉપર ઉપરાઉપર સાતવાર કપડમાટી કરવી અને ઇંટના ભુકાથી મોં બંધ કરવું. પછી તે શીશીને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી તે યંત્ર ચુલા ઉપર રાખી નીચે મૃદુ, મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ એ ક્રમે ત્રણ દિવસ સુધી ચડતો ચડતો તાપ દેવો, પછી ઠંડુ પડેથી શીશી કાઢી ફોડીને તેના કંઠ ઉપર આવેલ સિંદુર સરખો ચંદ્રોદય લેવો. પછી ૪ તોલા ચંદ્રોદયમાં ૧ તોલો કપુર અને જાયફળ, સુંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, કસ્તુરી એ દરેક ૩ માસા મેળવીને અડદ જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પાનના બીડા સાથે ખાવી. આ રસ ઉત્તમ રસાયન અને વાજીકર છે.—વૈ. ર.

૪૯૨. જ્વરાંકુશ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ એ ત્રણ સમાન ભાગ અને શોધેલાં ધંતુરાનાં બી ત્રણેની બરાબર, સુંઠ, મરી, પીપર (ત્રિકટુ) નું ચૂર્ણ તે ચારથી બમણું; સર્વને બારીક ખાંડી લીંબુ તથા આદુના રસમાં વારા ફરતી ઘુંટીને બબે રતીની ગોળી વાળવી અથવા ભૂકો શીશીમાં ભરી મુકવો. માત્રા—રતી ૨ થી ૪. સર્વ જાતના તાવને ઉતારે છે—નિ. ર.

૪૯૩. ત્રિવિક્રમ રસ—તામ્રભસ્મ તથા બકરીનું દુધ સરખે વજને લઇ તેને કડાઇમાં હલાવી માવો કરવો પછી તેની બરાબર પારો અને ગંધક શોધેલાં લેવાં, તેને નગોડના રસની એક ભાવના આપી ગોળો કરવો. તે ગોળાને વાલુકાયંત્રમાં એક પહોર સુધી પકાવવો. પછી તે ગોળાને કાઢી ઘુંટાવવો. **માત્રા**—રતી ૨. **અનુપાન**—બીજોરાના મૂળના ઘસારા સાથે. અશ્મરીરોગ માટે છે. શારંગ.

૪૯૪. દિનેશભૈરવ રસ—જાવંત્રી, તજ, લવંગ, અકલકરો, પીપર, સુંઠ, શુદ્ધ હિંગળો તથા શુદ્ધ વછનાગ, સમભાગ; ચૂર્ણ કરીને નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧ દિવસ તથા આદુના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટીને ૧ રતી પ્રમાણે ગોળી કરવી. **માત્રા** ગોળી ૧. **અતિસાર**—વૈ. સા.

૪૯૫. પંચવક્ત્ર રસ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, તે સર્વના ચૂર્ણને ધતુરાના પાનના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ૨ ગુંજા વજનની ગોળી કરવી. **માત્રા** ૧ ગોળી. **અનુપાન**—આકડાના મૂળની છાલનો ક્વાથ. **પથ્ય**—મગનું ઓસામણ. ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતઃ—વૈ. સા.

૪૯૬. પંચામૃતપર્પટી રસ—શુદ્ધ ગંધક તોલા ૮, શુદ્ધ પારો તોલા ૪, લોહભસ્મ તોલા ૨, અભ્રકભસ્મ તોલો ૧, તામ્રભસ્મ તોલો ૦॥, એ પાંચ વસ્તુને લોઢાના વાસણમાં ખરલ કરી એક લોઢાની કડાઇમાં નાંખી બોરડીનાં પાતળાં લાકડાનો (અથવા છાણાનો ધીમો) તાપ આપી પીંગળાવીને કેળનાં પાન ઉપર તે રસ ઢાળી દેવો, પાંદડાંની નીચે છાણ પાથરવું અને પર્પટી ઢાળીને ઉપરથી પણ કેળનું પાન મૂકી છાણ પાથરવું અને દબાણ મુકવું. **માત્રા**—રતી ૨ થી ૧૦. **અનુપાન** માટે જુવો નં. ૮૦. **ઉપયોગ**—સંગ્રહણી, અરૂચિ, ઉલટી, જુનો અતિસાર, અર્શ, જ્વર, રક્તપિત્ત, ક્ષય, મંદાગ્નિ, નેત્રરોગ—ર. સું.

૪૯૭. પ્રદરારિ રસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક. શીશાની ભસ્મ, દરેક અકેક ભાગ, રસવંતી ભાગ ૩, લોદર ભાગ ૬, એકત્ર કરી અરહુશીના રસમાં એક દિવસ ઘુંટવું. **માત્રા** વાલ ૨; અનુપાન મધ. અસાધ્ય પ્રદર, રક્તાતિસાર—નિ. ૨.

૪૯૮. પ્રદરારિ લોહ—કડછાલ તોલા ૪૦૦. તેને પાણી તોલા ૧૦૨૪ માં ઉકાળવી. આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લઇ ફરીવાર મૂકવું. ઘાટું થાય ત્યારે મોચરસ, મજીઠ, કાળીપાટ, બીલાં, મોથ, ધાવડીનાં ફુલ, અતિવિષ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, દરેક તોલા ચાર તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવવું. **માત્રા**—તોલો ૦। થી ૦॥. દર્ભના રસની સાથે લેવાથી શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, ગર્ભાશયમાંથી પાણી વહેતું હોય, કટીશૂળ, મસ્તકશૂળ વગેરેમાં ફાયદો આપે છે.—ભૈ. ર.

૪૯૯. ભસ્મેશ્વર—અડાયાં છાણાની રાખ તોલા ૪, મરી માસા ૯. શુદ્ધ વછનાગ માસા ૩; ત્રણેને મેળવી શીશી ભરી રાખવી. **માત્રા**—૫ ગુંજાભાર. **અનુપાન**—આદુનો રસ. સન્નિપાત જ્વર—વૈ. સા.

૫૦૦. મદનકામેશ્વર રસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અફીણ, ત્રણેને સમભાગે લઇ નાગરવેલના પાનમાં ઘુંટી વાલ વાલની ગોળી કરવી. **માત્રા**—ગોળી ૧. **અનુપાન**—સાકર સાથે સાંજે લેવો. ઉપર કાંઇ ખાવું નહિ, ફક્ત ભેંસનું દુધ પીવું. પુરૂષત્વ, સ્ત્રીસેવનની ઇચ્છા તથા આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે.—વૈ. સા.

૫૦૧. માલિનીવસંત—(લઘુ) ખાપરીયું તોલા ૨, કાળાં મરી તોલો ૧; તે બન્નેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને તેમાં થોડું માખણ મેળવી એક દિવસ ઘુંટવું. પછી લીંબુના રસમાં કેટલાક દિવસો સુધી (ગ્રંથકાર ૪૨ દિવસ લખે છે) અથવા માખણની ચીકાસ નીકળી જાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું. **માત્રા**—૧ થી ૪ વાલ. **અનુપાન**—સામાન્ય અનુપાન, મધ તથા પીપર; વિશેષ માટે જુવો નં. ૮૧–૮૨. **ઉપયોગ**—ધાતુગતજ્વર, વિષમજ્વર, જીર્ણજ્વર

અર્શિતસાર, અત્યતિસાર, ત્રિદોષજ, અરુચિ, કફ, સોજા, ત્રિદોષ, વાયુ વગેરે—નિ. ૨.

૫૦૨. રસેન્દ્રવટી—લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, એકેક તોલો; શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અર્ધો અર્ધો તોલો; પ્રવાલભસ્મ, આમળાનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો એ સર્વેને ભાંગરા તથા કરિયાતાના રસની, તથા અરડૂસીના પાનના રસની એકેક ભાવના દેવી. માત્રા રતી ૨. રક્તપિત્તને મટાડે છે, બુદ્ધિને વધારે છે તથા ખાંસી, શ્વાસ, પ્રમેહ ને મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે.—ભૈ. ૨.

૫૦૩. રસપર્પટી—શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધ ગંધક, તે બન્નેની કજ્જલી કરવી. તે કજ્જલીને એક લોઢાની કડછીમાં નાખી નીચે બોરડીનો તાપ આપી ઓગળ્યાથી ગાયના છાણ ઉપર કેળના પાન ઉપર નાખવી. અનુપાન—મધ. માત્રા—૧ થી ૧૦ રતી. ઉપયોગ—સંગ્રહણી, દસ્ત, અતિસાર, ક્ષય, કમળો, પાંડુ, સોજા, ગુલ્મ, અશ્મરી, અમ્લપિત્ત, આમવાત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ સર્વ જાતના શૂળ, અમ્લપિત્ત, સન્નિપાત, મંદાગ્નિ વગેરે રોગને મટાડી પથ્થરની પેઠે દૃઢ શરીર કરે છે, યથાવિધિ સેવન કરવાથી અનેક રોગને મટાડે છે.—યો. ૨.

૫૦૪. રસસિંદૂર—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક દરેક તોલા ૨૦, નવસાર તોલા ૧, ફટકડી તોલો ૧. એ સર્વેને ત્રણ દિવસ સુધી ઘુંટી વારંવાર કપડમટ્ટી કરેલી આતશીશીમાં ભરી દેવા અને વાલુકાયંત્ર (જુઓ નં. ૫૨) માં શીશી મૂકીને મંદ, મધ્યમ અને તેજ અગ્નિથી ત્રણ દિવસ સુધી તાપ આપવાથી રસસિંદૂર તૈયાર થાય છે. માત્રા રતી ૧ થી ૨. અનુપાન માટે જુઓ નં. ૭૪, વીર્યસ્તંભન કરી વીર્ય, બળ તથા તેજને વધારે છે; નપુંસકતા, પાંડુ રોગ, કમળો વગેરેને હરનાર છે.—ર. ચું.

૫૦૫ રામબાણરસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ, લવિંગ અને શુદ્ધ ગંધક એક ભાગ, મરી ભાગ ૨, જાયફળ ભાગ ૦।।, સર્વેનું ચૂર્ણ કરી આંબલીના રસના ત્રણ ભાવના દેવી. ઉપયોગ—સંગ્રહણી, આમવાત, મંદાગ્નિ, કફ, દમ, ખાંસી, ઉલટી, કૃમિ વગેરે માત્રા ચણા જેવડી ગોળી દેવી—નિ. ૨.

૫૦૬ લઘુમૃગાંકરસ—શુદ્ધ પારો ભાગ ૧, સોનાનો વરખ ભાગ ૧, મોતી ભાગ ૨, ગંધક ભાગ ૧, ટંકણ ભાગ ૦।. સર્વેને ૧ દિવસ કાંજીમાં અથવા છાશ કે લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, કોડીવામાં ભરી કપડમટ્ટી કરી મીઠાથી ભરેલા વાસણમાં દાટી મૂકી નીચે તાપ આપવો. પક્વ થયા પછી કોઠીનું ઢાંકણું ઉઘાડી કાઢી લેવું. માત્રા—વાલ ૧. અનુપાન—મધ અને પીપર અથવા ઘી અને પીપર. ક્ષય માટે ઉત્તમ છે.—વૈ. સા.

૫૦૭ લઘુક્રવ્યાદરસ—શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨, શુદ્ધ પારો તોલા ૧, લોહભસ્મ તો. ૦।। સંચળ તોલો ૧, ટંકણ તોલા ૨, મરી તોલા ૨, પીપરીમૂળ તોલા ૦।।, ચિત્રકમૂળ તોલા ૦।।, સૂંઠ તોલા ૦।।, પીપર તોલા ૦।।, લવિંગ તોલા ૦।।, સર્વેને ખાટાં લીંબુના રસની સાત ભાવના દેવી. (૭ દિવસ ઘુંટવું) માત્રા—વાલ ૧ થી ૪. અનુપાન—પાણી અથવા છાશ; અથવા સીંધાલુણ, શેકેલ જીરું, અને હિંગ. કોલેરા, અજીર્ણ, અતિસાર, મંદાગ્નિ, અરુચિ, પેટનો વાયુ, ઉદરરોગ—નિ. ૨.

૫૦૮ લઘુલાઈ ચૂર્ણ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ત્રિકટુ એટલે સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, જીરું, શાહજીરું, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, હિંગ. સમભાગ ચૂર્ણ કરી તેમના બરાબર

કડાછાલનું ચૂર્ણ; ગંધક પારાની પ્રથમ કજ્જલી કરવી અને બાકીની બધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ ખાંડીને મેળવવું. સર્વઅતિસાર સંગ્રહણી, શૂળ, અને આનાહ વાયુને મટાડે.–નિ. ૨.

૫૦૯ વાતગજાંકુશરસ—શુદ્ધ પારો ભાગ ૮. શુદ્ધ ઝેરકોચલાં ભાગ ૮, ગંધક ભાગ ૮, ત્રિકટુ ભાગ ૧૨; સર્વે ખાંડીને એકત્ર મેળવવાં. **માત્રા**—૧ રતી. સર્વે પ્રકારના વાત વ્યાધિ—વૈ. સા.

૫૧૦ વાતારિરસ—શુદ્ધ અફીણ, શુદ્ધ ઝેરકોચલાં તથા મરી સમભાગ. તેનું ચૂર્ણ કરીને પાણીમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળી કરવી. **માત્રા**—ગોળી ૧. **અનુપાન**—પાણી સાથે ઉતારીને ઉપરથી નાગરવેલનું બીડું ખાવું. **ઉપયોગ**—કુબ્જત્વ, ગૃધ્રશીવાયુ, આમવાયુ, શુળ કફમિશ્રિતવાયુ, અવબાહુકવાયુ, સોજા, કંપવાયુ, પ્રતાનકવાયુ (હીસ્ટીરીયા), કમરનો વાયુ, કોલેરા, અરૂચી, અપસ્માર તથા ગ્રહણી--વૈ. સા. અથવા **વાતારિરસ**--જસતભસ્મ વાલ ૫, રૂપાની ભસ્મ રતી ૧ તથા ગળોસત્વ વાલ ૧૦ ત્રણે મેળવીને ગોળીઓ ાા વાલની કરવી. **માત્રા**--ગોળી ૧. અપસ્માર, વાતવ્યાધિ--આ. ઐા.

૫૧૧ વીરભદ્રરસ--શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અભ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ. પંચલવણ ૫ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ, શાહજીરૂ ૧ ભાગ સર્વેને ખાંડી આદુના રસમાં ઘુંટી અડદના જેવડી ગોળી વાળવી. **માત્રા**--ગોળી ૧. અનુપાન ચિત્રકમૂળ, સીંધાલુણ તથા આદુ. **પથ્ય**–દુધ ભાત–જિહ્વક સન્નિપાત-- વૈ. સા.

૫૧૨ શીતારિરસ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, નેપાળો ૨ ભાગ, સીંધાલુણ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, આંબલીનાં ફોતરાંની રાખ ૧ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ, સર્વેને ખાંડી લીંબુના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી બબ્બે ગુંજાભારની ગોળી વાળવી. માત્રા—ગોળી ૧. **અનુપાન**—ઉનું પાણી. ટાઢીઓ તાવ—વૈ. સા.

૫૧૩ શ્વાસકુઠારરસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ ગંધક. ટંકણ અને શુધ્ધ મનશીલ દરેક તોલો ૧, મરી તોલા ૮, સર્વેનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં સુંઠ તોલા ૨, મરી તોલા ૨ પીપર તોલા ૨, દરેકનું જુદું જુદું ચૂર્ણ કરી મેળવવું. **માત્રા**--રતી ૨. **અનુપાન**—નાગરવેલનુ પાન. શ્વાસ, કાસ, મંદાગ્નિ, કફ, સર્વે જ્વર—નિ. ૨.

૫૧૪—સપ્તામૃત લોહ—મોટી હરડે, બેડાં, આમળાં, જેઠીમધ અને લોહભસ્મ દરેક એક એક તોલો મેળવીને બારીક કરી શીશીમાં ભરી મૂકવું. **માત્રા**—વાલ ૨ થી ૪. **અનુપાન**—ઘી તથા મધ. પાંચ ઔષધો અને બે અનુપાનની વસ્તુઓ મળી સાત વસ્તુને 'સપ્તામૃત' નામ આપેલું છે. તે આંખના તથા મગજના વિકારોમાં ઘણોજ ફાયદો કરે છે. ઘણી મુદત સુધી આ દવાનું સેવન કરવાથી દીર્ઘ કાળનો મસ્તક રોગ, આંખોની ગરમી તથા નબળાઇ દૂર થાય છે—નિ. ૨.

૫૧૫. સ્વચ્છંદજ્વરાંકુશ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ; શુદ્ધ વછનાગ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, શુદ્ધ ધતુરાનાં બી ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, ને ચંદ્રકાંત ૨૪ ભાગ. તેને પ્રથમ લીંબુના રસમાં તથા પછી આદુના રસમાં ખલીને ચણોઠી જેવડી ગોળી કરવી. માત્રા—ગોળી ૨. અનુપાન આદુનો રસ તથા મધ. આંતરીઆ તાવને અટકાવવામાં આ ગોળી ઘણી અક્સીર છે—ભૈ. ૨.

૫૧૬. સુવર્ણમાલિનીવસંત—સોનાનો ભૂકો અથવા વરખ તોલો ૧, મોતીનો ભૂકો તોલા ૨, હિંગળોક તોલા ૩, ધોળાં મરી તોલા ૪. ખાપરીઉ તોલા ૮; સર્વને ગાયનું માખણ તોલા ૨ા લઇ તેમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી પછી ૪૨ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી વાળવી. માત્રા—૧ થી ૩ રતીભાર. અનુપાન—માટે જુવો નં. ૮૧. ક્ષય, જીર્ણજ્વર, ખાસી, શ્વાસ, વાયુ, સુક્ષ્મ તેમજ ધાતુગતજ્વર. લોહીવિકાર, કૃશત્વ (દુબળાપણું), બાળક, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી, સૂતિકા વગેરેનાં દરદોને સારાં કરે છે. પથ્ય—દુધ તથા ભાત સર્વથા ઉત્તમ; અથવા ખટાઇ, મરચાં, તેલ વગેરેનો ત્યાગ કરીને સાત્વિક સારો ખોરાક ખાવો—વૈ. સા.

સ્વરસ.

૫૧૭. અમૃતાસ્વરસ—ગળોનો અંગરસ—ગળોને કુંદીને અંગરસની રીત પ્રમાણે પાણી કરી તેમાં મધ નાખીને પીવો. (સ્વરસ અથવા અંગરસ કાઢવાની રીત જુઓ નં. ૧૮) માત્રા તોલા ૨ા થી ૫. પ્રમેહ, દાહ, માથાનો દુખાવો, આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત—શાર્ઙ્ગ.

૫૧૮. આર્દ્રકસ્વરસ—આદુનો રસ; અનુપાન મધ. માત્રા—તોલો ૦। થી ૦ાા. શૂળ (દોથળી) નો વાયુ, દમ, ખાંસી, અરૂચિ તથા સળેખમ—શાર્ઙ્ગ.

૫૧૯. કંટકારિસ્વરસ—બેઠી ભોરિંગણીના પંચાંગનો રસ કાઢી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ મેળવી આપવું. માત્રા—તોલો ૦ાા થી ૨; કફ, ખાંસી, શ્વાસ.

૫૨૦. કુમારિસ્વરસ—કુંવારનાં લપરાંના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ મેળવી પીવાથી બરલ તથા અપચી મટે. માત્રા—તોલા ૨ા થી ૫—શાર્ઙ્ગ.

૫૨૧. કુષ્માંડસ્વરસ—ભુરાકોહળાનો રસ, મધ તથા ઉપલેટ (કઠ) મેળવીને પીવો. માત્રા—તોલા ૨ા થી ૫. ઉન્માદરોગ—શાર્ઙ્ગ.

૫૨૨. જંબ્વાદિસ્વરસ—જાંબુ, આંબો, આંમળી, તે ત્રણનાં પાનનો રસ, મધ, ઘી તથા દુધ નાંખીને પીવો. માત્રા—તોલા ૨ા થી ૫. રક્તાતિસાર—શાર્ઙ્ગ.

૫૨૩. જંબુસ્વરસ—જાંબુનાં કુણાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ મેળવી આપવાથી ઉલટી તથા ઝાડો મટે છે. માત્રા—તોલો ૧ થી ૨—વૃંદ.

૫૨૪. ત્રિફલાદિસ્વરસ—ત્રિફલાને આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રાખવું. તેમાં મધ મેળવી પીવું. માત્રા—તોલા ૨ા થી ૫. એજ પ્રમાણે દારૂહળદર, કડવા લીંબડાની છાલ અને ગળો, એ દરેકનો એજ રીતે ઉકાળો કરી મધ નાંખી પીવો. કમળો. શાર્ઙ્ગ.

૫૨૫. તુલસીસ્વરસ—તુલસીનાં પાનનો રસ મરીની ભુકી નાંખીને, લેવો. માત્રા—તોલો ૦ાા થી ૧. વિષમજ્વર—ટાઢીઆ આંતરીઆ તાવ—શાર્ઙ્ગ.

૫૨૬. ધાત્રીસ્વરસ—લીલાં આમળાંનો અંગરસ અથવા સુકાં આમળાનો ઉકાળો તેમાં હળદરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવો. માત્રા—તોલા ૨ા થી ૫. પ્રમેહ, બળતરા, દાહ—શાર્ઙ્ગ.

૫૨૭. બ્રાહ્મીસ્વરસ—બ્રાહ્મી (બરમી) નો સ્વરસ, મધ તથા કઠનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવો. માત્રા—તોલા ૨ા થી ૫. ઉન્માદરોગ—શાર્ઙ્ગ.

૫૨૮. ભૃંગરાજસ્વરસ—તાજા ભાંગરાનો રસ કાઢી પીવાથી અને ખોરાકમાં ફક્ત દુધ લેવાથી વર્ણ સુધરે છે, આયુષ્ય ને બળ વધે છે. માત્રા—તોલો ૧ થી ૨–વૃંદ.

૫૨૯. વચાસ્વરસ—વજનો સ્વરસ (સુકી વજનો ઉકાળો), મધ તથા કઠનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવો. માત્રા—તોલો ૧ થી ૨॥. ઉન્માદ રોગ—શારંગ.

૫૩૦. વાસાસ્વરસ—અરડુશીનાં લીલાં પાનનો અંગરસ એટલે પાન પાણીમાં વાટી નીચોવી તે પાણીમાં મધ મેળવી પીવું. માત્રા—તોલો ૧ થી ૨॥ રક્તપિત્ત, જ્વર, ખાંસી, ક્ષય, કમળો, કફપિત્ત—શારંગ.

૫૩૧. શંખપુષ્પીસ્વરસ—શંખાવળીનો સ્વરસ, મધ તથા કઠનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવો. માત્રા—તોલા ૨॥ થી ૫. ઉન્માદરોગ—શારંગ.

૫૩૨. શતાવરી સ્વરસ—શતાવરીના સ્વરસમાં (સુકી હોય તો ઉકાળો કરીને તેમાં) મધ મેળવી પીવાથી પિત્તનું શૂળ બંધ પડે છે. માત્રા—તોલા ૨॥ થી ૫. વૃંદ જણાવે છે કે શતાવરી સ્વરસમાં ઘી મેળવી આપવાથી રતિશક્તિ વધે છે–શારંગ.

પુટપાક.

૫૩૩. અરલુપુટપાક—અરલુની છાલને વાટી પુટપાકની કૃતિ પ્રમાણે રસ કાઢી તે રસ મધ તથા મોચરસનું ચૂર્ણ નાંખી પીવો, પુટપાક કરવાની રીત જુવો નં. ૧૪. માત્રા–તોલા ૨ થી ૪. સર્વ અતિસાર—શારંગ.

૫૩૪. કંટકારિપુટપાક—ભોરીંગણીનું આખું ઝાડ તાજું ને તાજું વાટીને તેના કલ્કનો (ચટણીનો) ગોળો કરી પુટપાકની કૃતિ પ્રમાણે પકાવી રસ કાઢવો. અનુપાન–પીપરનું ચૂર્ણ. ખાંસી, શ્વાસ, કફ—શારંગ.

૫૩૫. દાડિમપુટપાક—પાકેલાં દાડમને પુટપાકની કૃતિથી પકાવી રસ કાઢવો, અને મધ મેળવી પીવો. સર્વ અતિસાર—શારંગ.

૫૩૬. ન્યુગ્રોધાદિપુટપાક—વડ, ઉંબરો, પીપર, પીંપળો તથા પારસ પીપરો; તેની છાલના ચૂર્ણને પાણીમાં વાટી પુટપાકની કૃતિ પ્રમાણે રસ કાઢવો. તેમાં મધ મેળવીને પીવો. માત્રા—તોલા ૨ થી ૪. સર્વ અતિસાર—શારંગ.

૫૩૭. બિભીતકપુટપાક—બહેડાંની છાલને ઘીનો કરમરો દઇ તેના ઉપર ઘઉંના લોટની કણકનો લેપ કરવો અને પુટપાકની કૃતિ પ્રમાણે અંગારામાં શેકવો. તે છાલ મોંમાં રાખવી. ખાંસી, શ્વાસ, સળેખમ, સ્વરભંગ—શારંગ.

૫૩૮. મૃગશૃંગપુટપાક—હરણનાં શીંગડાંનાં ટુકડા કરીને બે કોડીયાંની વચમાં મૂકી સરાવસંપુટ અને કપડમાટીથી બંધ કરીને અડાયાના આટડામાં મૂકી ભસ્મ કરવી. અનુપાન–ગાયનું ઘી. માત્રા—વાલ ૨ થી ૪. હૃદયનું શૂળ–શારંગ.

૫૩૯. વાસાપુટપાક–અરડુશીનાં પાનને વાટી તેના કલ્કનો ગોળો પુટપાકની કૃતિથી બાફી રસ કાઢવો. અનુપાન–મધ. માત્રા–તોલો ૨ થી ૪. રક્તપિત્ત, ખાંસી, ક્ષય. કફજ્વર–શારંગ.

૫૪૦ શુંઠીપુટપાક—સુંઠના ચૂર્ણમાં થોડું ઘી મેળવી ગોળો કરવો. તે ગોળાને એરંડાના પાનમાં વીંટી ઉપર માટીનો થર દેવો. તે ગોળો પુટપાકની કૃતિ પ્રમાણે ઠક્કક

૫૬૯. [illegible]—[illegible]

૫૭૦. [illegible]—[illegible]

૫૭૧. [illegible]—[illegible]

૫૭૨. [illegible]—[illegible]

૫૭૩. [illegible]—[illegible]

૫૭૪. [illegible] (૧)—[illegible]

૫૭૫. [illegible] (૨)—[illegible]

૫૭૬. [illegible] (૩)—[illegible]

૫૭૭. [illegible] (૪)—[illegible]

૫૭૮. [illegible] (૫—[illegible]

૫૭૯. [illegible] (૧) [illegible]

૫૮૦. [illegible] (૨)—[illegible]

૫૮૧. [illegible]—[illegible]

૫૮૨. [illegible]—[illegible]

૫૮૩. [illegible]—[illegible]

૫૮૪. [illegible] (૧)—[illegible]

૫૮૫. દાર્વ્યાદિકવાથ (૨)—દારૂહળદર. પટોળ, મોથ, ભોરિંગણી, કડુ, હળ
કડવો લીંબડો, હરડે, બહેડાં, આમળાં. એનો કવાથ ભુગ્નનેત્ર નામના સન્નિપાત જ્વર
આપવો—નિ. ૨.

૫૮૬. દ્વાત્રિંશાંગકવાથ—ભારંગમૂળ, કરીયાતું, લીંબડાની છાલ, મોથ, કડુ, વ
સુંઠ, મરી, પીપર, અરડુશી, ઇંદ્રવારૂણી, રાસ્ના, ધમાસો, પટોળ, દેવદાર, હળદર, કાળીપા
ઝેરકોચલાં, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, ભોરીંગ
મોટી, ભોરીંગણી નાની, ઇંદ્રજવ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કચોરો, એ ૩૨ વસ્તુનો કવાથ;
જાતના સન્નિપાત, શૂળ, ખાંસી, દમ, ઉરૂસ્તંભ, કફ વગેરે ભયંકર દરદોને મટાડે છે-નિ.

૫૮૭. દાડિમાદિકવાથ—દાડમની છાલ તથા કડાછાલ. તેનો કવાથ મધ નાંખ
પીવો. રક્તાતિસાર-વૈદ્ય.

૫૮૮. દેવદાર્વ્યાદિકવાથ—(૧) દેવદાર, અતિવિષ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, મોથ, મ
કડાછાલ, સોજાવાળો અતિસાર-વૈદ્ય.

૫૮૯. દેવદાર્વ્યાદિકવાથ (૨)—દેવદાર, વજ, કઠ, પીપર, સુંઠ, કાયફળ, મો
કરીયાતુ, કડુ, ધાણા, હીમજ, ગજપીપર, બેઠી ભોરીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, મોટી ભોરીંગણ
અતિવિષ, ગળો, કાકડાશિંગી, શહાજીરૂં. સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વે રોગ-પેટનું શૂળ, ખાંસી, તા
શ્વાસ, મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, કંપવાયુ, તાણ, વગેરે—શારંગ.

૫૯૦. દેવદાર્વ્યાદિકવાથ (૩)—દેવદાર, હીમજ, અરડુશીનાં પાન, સાલવણ, સું
આમળાં; ઉકાળો કાઢીને તેમાં મધ, સાકર નાંખવાં. ચોથીઓ તાવ-શારંગ.

૫૯૧. ધાતક્યાદિકવાથ—ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, લોદર, વાળો, ગજપીપર; ઉકા
કાઢીને મધ નાંખીને પાવો. બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે.—શારંગ.

૫૯૨. ધાન્યાદિકવાથ (૧)—ધાણા, વાળો, બીલાં, મોથ, પિત્તાતિસાર—વૈદ્ય.

૫૯૩. ધાન્યાદિકવાથ (૨)—ધાણા; તથા સુંઠનો ઉકાળો દીપન પાચન કરે. તે બે
એરંડાનાં મૂળ નાંખીને ત્રણેનો ઉકાળો પીવાથી આમવાતની પીડા મટે-શારંગ.

૫૯૪. ધાન્યપંચક—ધાણા, વાળો, બીલાં, નાગરમોથ, સુંઠ; આમજન્ય શૂળ, એટ
કાચો આમ પેટમાં થવાથી વીંટ આવે તેને મટાડે, મળને બાંધે, અગ્નિને વધારે અને કા
મળને પચાવે—શારંગ.

૫૯૫. નાગરાદિકવાથ (૧)—સુંઠ, કડાછાલ, નાગરમોથ, ગળો, અતિવિષ; જ્વરા
તિસાર તાવ, ઝાડો—શારંગ.

૫૯૬. નાગરાદિકવાથ (૨)—સુંઠ, એરંડાનાં મૂળ, તેના ઉકાળામાં શેકેલી હીં
તથા સંચળ નાંખીને પીવાથી અથવા ઇંદ્રજવના ઉકાળામાં એ ચીજ નાંખીને પીવાથી વાયુ
શૂળ મટે છે—શારંગ.

૫૯૭. નાગરાદિપાચન—સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, બે ભોરીંગણી; તાવમાં પ્રથમ આ
પાચન ઉકાળો આપવાથી તાવ જાય છે—શારંગ.

૫૯૮. નિદિગ્ધિકાદિકવાથ—ભોરીંગણી, ગળો, સુંઠ. અનુપાન-પીપરનું ચૂર્ણ. શ્વા
[illegible]

૫૯૯ નિંબકવાથઃ—લીંબડાની અંતરછાલને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરવો. આ ક્વાથ તાવને રોકે છે—વૃંદ.

૬૦૦. પટોલાદિક્વાથ (૧)—કડવાં પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કડુ, કચોરા, અરડુશીનાં પાન, ગળો. અનુપાન—મધ. કફજ્વર—શારંગ.

૬૦૧. પટોલાદિક્વાથ (૨)—પટોળ, રતાંજળી, ગોરવેલ, કડુ, કાળીપાટ, ગળો; પિત્તકફજ્વર, ઉલટી, દાહ, ખરજ, વિષ—શારંગ.

૬૦૨. પટોલાદિક્વાથ (૩)—પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કડવા લીંબડાની અંતરછાલ, દ્રાક્ષ, ગરમાળાનો ગોળ, અરડુસીનાં પાન. અનુપાન—સાકર તથા મધ. રોજીઓ ટાઢીઓ તાવ—શારંગ.

૬૦૩. પટોલાદિક્વાથ (૪)—પટોલ ઇંદ્રજવ, દેવદાર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, અંગુર દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો, અરડુસીનાં પાન. અનુપાન—મધ, સંતત, સતત, એકાંતરો, તરીઓ, ચોથીઓ વગેરે સર્વ ટાઢીઆ આંતરીયા તાવ—શારંગ.

૬૦૪. પટોલાદિક્વાથ (૫)—પટોલ, ત્રિફળાં, કડુ, ગળો, શતાવરી એ સાત ચીજનો ઉકાળો, દાદવાળો વાતરક્ત-નિ. ૨.

૬૦૫. પટોલાદિક્વાથ (૬)—પટોલના વેલા, ત્રિફળાં, લીંબડાની અંતરછાલ; કરીયાતુ, ખેરસાર, બીબલો, એ આઠ ચીજનો ઉકાળો. અનુપાન—ગુગળ અથવા ત્રિફળા. સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ—ગરમીનો રોગ.—નિ. ૨.

૬૦૬. પથ્યાદિક્વાથ (૧) ત્રિફળા, કરીયાતુ, હળદર, લીંબડાની છાલ, ગળો, આ સાત વસ્તુનો ક્વાથ. અનુપાન—જુનો ગોળ, મસ્તકશૂળ, ભમર, આંખ તથા કાનનું શૂળ, આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત (તડકો ચડે તેમ માથું દુઃખે), શંખક રોગ (લમણાં દુખે તે), દંતપાત, દંતશૂળ, રતાંધળાપણું, આંખનાં પડલ, ફુલું તથા આંખની પીડા.—શારંગ.

૬૦૭. પથ્યાદિક્વાથ (૨)—હરડે, અરડુશો, ફાલસાં, દેવદાર, કડુ, રાસ્ના, ગળો, અને કટકુર્લીજન; એનો ક્વાથ. અંતક સન્નિપાતજ્વર. નિ. ૨.

૬૦૮. પથ્યાદિક્વાથ (૩)—હરડે તથા રગતરોહીડાનો ઉકાળો તથા જવખાર તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવો. યકૃત્ અને પ્લીહ એટલે પેટની જમણી તથા ડાબી બાજુના પડખાનો સોજો, ગુલ્મ, ઉદરરોગ—શારંગ.

૬૦૯. પર્પટાદીક્વાથ (૧)—ખડસલીઓ, અરડુશીનાં પાન, કડુ, કરીયાતુ, ધમાસો, ધઉલા, આ ક્વાથ સાકર મેળવીને પીવો. પિત્તજ્વર-તરસ, દાહ, તથા રક્તપિત્ત સહિતનો—શારંગ.

૬૧૦ પર્પટાદીક્વાથ (૨)—ખડસલીઓ, નાગરમોથ, ગળો, સુંઠ, કરીયાતુ, તેને 'પંચભદ્ર' કહે છે. વાતપિત્તજ્વરઃ—શારંગ.

૬૧૧. પર્પટાદીક્વાથ (૩)—ખડસલીઆનો, ઉકાળો પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને પાવો. પિત્તજ્વર—શારંગ.

૬૧૨. પિપ્પલીક્વાથ—પીપર તોલો ૧ તેને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવી. ચતુર્થાંશ પાણી રાખવું. અગ્નિદીપન કરે. જ્વર, કફ, વાત તથા બરલ—વૃંદ.

૬૧૩. પુનર્નવાષ્ટકક્વાથ—સાટોડી, લીમજ, લીંબડાની છાલ, દારૂહળદર, કડુ, પટોલ,

ગળો, સુંઠ. **અનુપાન**—ગોમૂત્ર. સોજાવાળો પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, દમ, શૂળ, ખાંસી—**શારંગ.**

૬૧૪. પુનર્નવાદીક્વાથ (૧)—સાટોડી, ગળો, દેવદાર, હરડે, સુંઠ. **અનુપાન**—ગુગળ તથા ગોમૂત્ર; સોજા સાથેનો ઉદરરોગ.—**શારંગ.**

૬૧૫. પુનર્નવાદિક્વાથ (૨)—સાટોડી, વરણાનાં મૂળની છાલ; તેનો ઉકાળો. અંતરનો વિદ્રધિ એટલે પેટ વગેરેની અંદરનો વિદ્રધિ નામનો સોજો થાય છે તે મટે.—નિ. ર.

૬૧૬. પુનર્નવાદિક્વાથ (૩)—સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, હીમજ, ગળો, ચિત્રકમૂળ, ભારંગમૂળ, દેવદાર; હાથ, પગ, ઉદર, મોં, તે ઉપરનો સોજો મટે.—**શારંગ.**

૬૧૭. ફલત્રિકાદિક્વાથ—ત્રિફળા, દેવદાર, નાગરમોથ, દારૂહળદર તથા ઇંદ્રવારૂણીનાં મૂળ—તેનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખીને પીવો. સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ—તેને ત્રિફળાદિક્વાથ પણ કહે છે—નિ. ર.

૬૧૮. બૃહદ્ મંજિષ્ઠાદિક્વાથ—મજીઠ નાગરમોથ, કડાછાલ, ગળો, કઠ, સુંઠ, ભારંગમૂળ, ભોરીંગણી, વજ, લીંબડાની છાલ, હળદર, દારૂહળદર, ત્રિફળા, પટોલ, કડુ, મોરવેલ, વાવડીંગ, બીયો, ચિત્રકમૂળ, શતાવરી, ત્રાયમાણ, પીપર, ઇંદ્રિજવ, અરડુશીનાં પાન, ભાંગરો, દેવદાર, કાળીપાઠ, ખેરસાર, રતાંજલી, નસોતર, વરણો, કરીયાતું, બાબચી, ગરમાળાનો ગોળ, સાગની છાલ, બકાન લીંબડાની છાલ, કરંજની છાલ, અતિવિષ, વાળો, ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ, ધમાસો, ઉપલસરી, ખડસલીઓ, આ ૪૫ ઓસડનો ઉકાળો. **અનુપાન**—પીપરનું ચૂર્ણ તથા ગુગળ—અઢાર પ્રકારના કુષ્ઠ (ચામડીના રોગ), વાતરક્ત, અડદીઓ વા, ઉપદંશ (ગરમી), શ્લીપદરોગ, શૂન્યવાત (ચામડી બહેરી થવી), પક્ષાઘાત. મેદ તથા નેત્રરોગ—**શારંગ.**

૬૧૯. બ્રાહ્મ્યાદીક્વાથ—બ્રાહ્મી, વજ, શતાવરી, ત્રિફળા, કડુ, બલા, ગરમાળાનો ગોળ, કરીયાતુ, લીંબડો, પટોળ, દ્રાક્ષ અને દશમૂળ તેનો ક્વાથ—ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતજ્વર—નિ. ર.

૬૨૦, ભારંગ્યાદીક્વાથ—ભારંગમૂળ, ગળો, મોથ. ભોરીંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સુંઠ, તેનો ક્વાથ ત્રણ દિવસ આપવો—તદ્રિક સન્નિપાતજ્વર—નિ. ર.

૬૨૧. ભૂનિંબાદીક્વાથ—કરીયાતુ, લીંબડાની છાલ. પીપર, કચોરો, સુંઠ, શતાવરી, ગળો, ભોરીંગણી. કફજ્વર—**શારંગ.**

૬૨૨. મહારાસ્નાદીક્વાથ—રાસ્ના, ધમાસો, બલા, એરંડાનાં મૂળ, દેવદાર, કચોરો વજ, અરડુશીનાં પાન, સુંઠ, હરડે, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધારો, વરીયાળી, ગોખરૂ, આસંધ, અતિવિષ. ગરમાળાનો ગોળ, શતાવરી, પીપર, કાંટાશેરીઆનાં મૂળ, ધાણા, બે ભોરીંગણી; રાસ્ના બમણી ત્રમણી લેવી. **અનુપાન**—સુંઠનું ચૂર્ણ અથવા પીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અથવા અજમોદાદિ ચૂર્ણ, અથવા એરંડીઉં, તેમાંની કોઇ પણ યોજ પ્રકૃતિ પ્રમાણે મેળવીને આ ઉકાળો પીવો—સર્વાંગ કંપવાયુ, અર્ધાંગવા, કુબ્જત્વ, અપબાહુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીપદરોગ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આફરો, જાંઘ કથા ઘુંટણનો વા, વીર્યમાં રહેલો વાયુ, મૂત્રનળીનો વાયુ, વંધ્યદોષ, યોનીદોષ—**શારંગ.**

૬૨૩. મુસ્તાદીક્વાથ—(૧) મોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, ખડસલીઓ, પિત્તપાપડો, રતાંજલી, ધાવડીની છાલ, અરડુસો, તેના ક્વાથ પીવો. પ્રલાપક સન્નિપાતનોજ્વર નિ. ર.

૬૨૪. મુસ્તાદીક્વાથ—(૨) નાગરમોથ, ભોરીંગણી, ગળો, સુંઠ, આમળાં, અનુપાન—મધ તથા પીપરનું ચૂર્ણ. વિષમજ્વર—**શારંગ.**

૬૨૫. રાસ્નાદિકવાથ—રાસ્ના, ગળો, બલા (ચીકણામૂળ), જેઠીમધ, ગોખરૂ, એરંડાનાં મૂળ—એનો ઉકાળો એરંડીનું તેલ નાંખીને પીવો. અંત્રવૃદ્ધિ એટલે આંતરડું ઉતરે તે રોગ મટે.—શારંગ.

૬૨૬. રાસ્નાપંચક—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ, એરંડાનાં મૂળ. સાતે ધાતુની અંદરનો વાયુ તથા સર્વાંગવાયુ—શારંગ.

૬૨૭. રાસ્નાદિકવાથ (૧)—રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાશેળીઓ, મોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચુરો, અરડુસો, એરંડમૂળ અને દશમૂળ તેનો ક્વાથ; સંધિક સન્નિપાત—નિ. ૨.

૬૨૮. રાસ્નાદિકવાથ (૨)—રાસ્ના, આસંધ, મોથ, ભોરીંગણી, ભારંગમૂળ, વજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશિંગી, હરડે; તેનો ક્વાથ. કર્ણક સન્નિપાતજ્વર જેમાં કાન તથા ગળામાં સોજો આવે છે.—નિ. ૨.

૬૨૯. રિંગણ્યાદિકવાથ—ભોરીંગણી, ભારંગમૂળ, પુષ્કરમૂળ, કચોરો, કાકડાશિંગી, ધમાસો; તેનો ક્વાથ. અભિન્યાસ, સન્નિપાતજ્વર.—નિ. ૨.

૬૩૦. લઘુ મંજીષ્ઠાદિકવાથ—મજીઠ, ત્રિફળા, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો, લીંબડાની અંતરછાલ; એ નવ ચીજનો ઉકાળો પીવાથી વાતરક્ત, ખરજ, કપાલિક કુષ્ઠ તથા રાતાં ચકરડાં ઉઠે તે 'મંડળ કુષ્ઠ' મટે.—શારંગ.

૬૩૧. લઘુ ક્ષુદ્રાદિકવાથ—ભોરીંગણી સુંઠ, ગળો, પોખરમૂળ; જે તાવમાં કફવાતનું જોર હોય તેમાં અપાય. તેમજ ત્રિદોષજ્વર, ખાંસી, શ્વાસ. શૂળ. અરૂચિ મટે.—શારંગ.

૬૩૨. વત્સકાદિકવાથ (૧)—કડાછાલ, ત્રિફલા, દારૂહળદર, મોથ, બિઅસો; એ સાત ચીજોનો ઉકાળો મધ નાંખીને પીવો, પ્રમેહ—શારંગ.

૬૩૩. વત્સકાદિકવાથ (૨)—કડાછાલ, અતિવિષ, બીલાં, નાગરમોથ, વાળો, આમવાળો ઝાડો તથા શૂળ સાથે રક્તાતિસાર—લોહીવાળો ઝાડો—શારંગ.

૬૩૪. વરૂણકવાથ—વરણાના મુળની છાલનો ક્વાથ કરવો અને તેમાં તેની છાલનો કલ્ક નાંખવો. પાણરી—પથરી. તે ક્વાથમાં મધ નાંખી પીવાથી ગંડમાળ મટે—વૃંદ.

૬૩૫. વાસાદિકવાથ (૧)—અરડુશીનાં પાન, સુંઠ, ગળો, દારૂહળદર, રતાંજલી, ચિત્રકમુળ, કરીયાતું, લીંબડાની છાલ, કડુ, પટોલના વેલા, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, જવ, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ; આ ૧૭ વસ્તુનો ઉકાળો—આંખના સર્વ રોગ તથા સ્વરભંગ, સળેખમ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત—નિ. ૨.

૬૩૬. વાસાદિકવાથ (૨)—અરડુસીનાં પાન, દ્રાક્ષ, હરડે; તેના ઉકાળામાં મધ તથા સાકર નાંખીને પીવો. રક્તપિત્ત (છાતી વગેરેમાંથી લોહી પડે તે) શ્વાસ; ખાંસી—શારંગ.

૬૩૭. વાસાદિકવાથ (૩)—અરડુસીનાં પાન ઉકાળીને તેમાં મધ મેળવીને પીવો. રક્તપિત્ત, ક્ષય, ખાંસી, કફપિત્તજ્વર—શારંગ.

૬૩૮. વાસાદિકવાથ (૪)—અરડુસીનાં પાન, ભોરીંગણી, ગળો; તેનો ઉકાળો મધ નાંખી પીવો. તાવ તથા ખાંસી—શારંગ.

૬૩૯. શક્રાહ્વાદિકવાથ—ઇંદ્રજવ, કુવાડીઆનાં મુળ, અતિવિષની કળી, ગળો, નગોડનાં મુળ, ભાગરો, સુંઠ, ભોરીંગણી, અજમોદ. શીતજ્વર—ટાઢીઓ તાવ.—વૈદ્ય.

૬૪૦. શઢ્યાદિકવાથ—કચોરો, ખડસલીઓ, સુંઠ, દેવદાર, જવાસાનાં મુળ (અથવા ધમાસો), મોથ, કડુ, ભોરીંગણી, કરીયાતું, અનુપાન—પીપર તથા મધ—વિષમજ્વર, ત્રિદોષજ્વર, સર્વ પ્રકારના તાપ—નિ. ર.

૬૪૧. શાખોટકકવાથ—સાગતી છાલનો કવાથ ગોમુત્ર નાંખીને પીવો. શ્લીપદ (હાથીપગું) તથા મેદરોગ—ભા. પ્ર.

૬૪૨. શિદવાદિકવાથ—સરગવાની છાલ, વરણાની છાલ, પીંપળાની છાલ, અજમો, હળદર તથા આંબાહળદર—તેનો ઉકાળો. અનુપાન—હીરાબોળનું ચૂર્ણ માસા ૧૦. અંતર વિદ્રધિ—નિ. ર.

૬૪૩. શિગ્રુકવાથ—સરગવાની છાલનો કવાથ, શેકેલી હીંગ, સૈંધવ પાણીમાં વાટી મેળવી પીવો. વિદ્રધિ—ભા. પ્ર.

૬૪૪. શુંઠયાદિકવાથ—સુંઠ તથા ભારંગમુળનો કવાથ. શ્વાસ રોગ—નિ. ર.

૬૪૫. શુંઠિકવાથ—સુંઠ તોલો ૧. તેનો સોળગણા પાણીમાં કવાથ કરવો. અનુપાન—સેકેલી હીંગ ૩ રતી, સંચળ માસો ૧, સુંઠનું ચૂર્ણ માસા ર. કફ વાત, અજીર્ણ, શળ—શૂંઠ. સુંઠનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉદરના રોગ તથા ખરાબ પાણીના દોષ મટે.—ભા. પ્ર.

૬૪૬. શૃંગ્યાદિકવાથ—કાકડાશિંગી, કડાછાલ, હરડે, મોથ, કચોરો, કરીયાતું, ભારંગમુળ, હળદર, કડુ, પુષ્કરમુળ, ચિત્રક, મરી, ભોરીંગણી, અરડુસી, આમળાં, દેવદાર, બેહેડાં, ચવક, સુંઠ, પીંપર અને કાયફળનો કવાથ; કંઠકુબ્જ, સન્નિપાત જ્વર—નિ. ર.

૬૪૭. ષડંગકવાથ—(ષડંગ પાનીય) કાળો વાળો, વીરણ વાળો, મોથ, ખડસલીઓ, સુંઠ, રતાંજલી. ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી પીવું. તૃષા, દાહ, તથા દાહજ્વર—વૈદ્ય.

૬૪૮. સમંગાદિકવાથ—રીસામણીનાં મુળ, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર અને ઉપલસરી એનો કવાથ. અનુપાન—મધ. બાળકનો સખ્ત અતિસાર—ભા. પ્ર.

૬૪૯. સારિવાદિ કવાથ—સારિવા, કાળીપાટ, દેવદાર, કરીયાતું, મોરવેલ, કડુ, ગળો સુંઠ, મોથ, ઇંદ્રજવ—આ કવાથ સ્ત્રીઓના બગડેલા ધાવણને સુધારે છે.—વૈદ્ય.

૬૫૦. સિંહ્યાદિકવાથ—ભોરીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમુળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમુળ, કાકડાશિંગી, કચોરો, મોથ, બ્રાહ્મી, વજ, કરીયાતું. છીન્નક સન્નિપાત—નિ. ર.

૬૫૧. હરિતકયાદિકવાથ—હીમજ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરૂ, લાકડીયો પાષાણભેદ, તેનો ઉકાળો મધ મેળવીને પીવો. મુત્રકૃચ્છ—દાહ તથા પીડા સાથેનો મૂત્રકૃચ્છ રોગ મટે—નિ. ર.

૬૫૨. હ્રીબેરાદિકવાથ—વાળો, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, કાળીપાટ, રીસામણી, કડાછાલ, ધાણા, અતિવિષ, નાગરમોથ, ગળો, બીલાં, સુંઠ—જીર્ણ અતિસાર, આમશળ, લોહીવાળો ઝાડો, તાવ મટાડે તથા દોષનું પાચન કરે.—શારંગ.

૬૫૩. ક્ષુદ્રાદિકવાથ (૧)—ભોરીંગણી, કાથી, અરડુસીનાં પાન, સુંઠનો કવાથ પોખરમુળનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવો. વાતકફની ખાંસી—શારંગ.

૬૫૪. ક્ષુદ્રાદિકવાથ (૨)—ભોરીંગણી, કરીઆતું, કડુ, સુંઠ, ગળો, પોખરમુળ (કડ). આઠ પ્રકારના તાવ—શારંગ.

૬૫૫. દ્રાક્ષાદિકવાથ (૩)—ભોરીંગણી, ધાણા, સુંઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્મક, રતાંજલી, કરીયાતુ, કડવાં પરવળ, અરડુસીનાં પાન, પોખરમૂળ, કડુ, ઇંદ્રજવ, કડવા લીંબડાની છાલ, ભારંગમૂળ, ખડસલીઓ. પ્રાતઃકાળમાં આ ઉકાળો પીવો. સર્વ પ્રકારના ટાઢીઆ તાવ મટે.—શારંગ.

ચૂર્ણ.

૬૫૬. અગ્નિમુખ ચૂર્ણ—હીંગ ભાગ ૧, વજ ભાગ ૨, પીંપર ભાગ ૩, સુંઠ ભાગ ૪, અજમો ભાગ ૫, હરડે ભાગ ૬, ચિત્રક ભાગ ૭, કઠ ભાગ ૮; તે સર્વનું ચૂર્ણ. માત્રા—તોલો ૦ા થી ૦ાા. અનુપાન—મધ, દહીં, છાશ, ગરમ પાણી વગેરે રોગાનુસાર. ઉદાવર્ત, અજીર્ણ, પ્લીહા, ઉદરરોગ, મળાવરોધ, શૂળ, ગુલ્મ, ખાંસી, દમ વગેરે મટાડે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે.—નિ. ૨.

૬૫૭. અજમોદાદિ ચૂર્ણ (૧)—અજમોદ, વાવડીંગ, સીંધાલુણ, દેવદાર, ચિત્રક, પીંપરીમૂળ, વરીયાળી, પીપર, મરી એ દરેક તોલો ૧, હરડેની છાલ તોલા ૫, વરધારો તોલા ૧૦, સુંઠ તોલા ૧૦; સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. અનુપાન—જરા ગરમ પાણી. માત્રા—તોલો ૦ા. આમવાત—સોજો, સાંધાનું દરદ, ગૃધ્રસી વાયુ તથા વાંસો, પડખાં, ગુદા અને જાંઘ તે ઠેકાણાનું શૂળ કે દરદ વગેરે. ચૂર્ણની બરાબર ગોળ મેળવીને તેની ગોળી પણ લેવાય—શારંગ.

૬૫૮. અજમોદાદિ ચૂર્ણ (૨)—અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફુલ; તેનું ચૂર્ણ કરવું. અનુપાન—ગાયની છાશ. માત્રા—બેઆનીભારથી પાવલીભાર. પાણી જેવો ઝાડો બંધ થાય—શારંગ.

૬૫૯. અતિવિષ ચૂર્ણ—અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ. માત્રા—૧ રતીથી બે વાલ. અનુપાન—મધ. બાળકોનો તાવ, ખાંસી, કૃમિ, ઉલટી, ઝાડો વગેરે—નિ. ૨.

૬૬૦ અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ—આસંધ તોલા ૪૦, વરધારો તોલા ૪૦; તે ચૂર્ણ ઘીના રીઢા વાસણમાં મૂકવું. અનુપાન—ગાયનું દુધ. માત્રા—તોલો ૧. પુષ્ટિ—શારંગ.

૬૬૧. આકારકરભાદિ ચૂર્ણ—અકલગરો, સુંઠ, કંકોલ, કેસર, પીપર, જાયફળ, લવીંગ તથા સુખડ એ દરેક અકેક તોલો અને અફીણ તોલા ૪. તેનું ચૂર્ણ. અનુપાન—મધ. માત્રા—૧ માસો. સ્તંભન કરે છે, વીર્યસ્રાવ બંધ કરે છે.—શારંગ.

૬૬૨. આત્મગુપ્તાદિ ચૂર્ણ—કૌચાં તથા એખરો—તે બેનું સમાનભાગે ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણની બરાબર સાકર મેળવવી. માત્રા—તોલા ૦ા થી ૨. અનુપાન—ગાયનું ધારોષ્ણ દુધ. ધાતુપુષ્ટિ, શુક્રની વૃદ્ધિ. સુશ્રુત—આ ચૂર્ણને સ્વયંગુપ્તા કહેલ છે.

૬૬૩. એલાદિ ચૂર્ણ—એલચી, લવીંગ, નાગકેસર, બોરની છાલ, મોથ, પીપર, ધોળી સુખડ, શેકેલી ડાંગર તથા ધઉંલા; તેનું ચૂર્ણ. અનુપાન—મધ, સાકાર. માત્રા—તોલો ૦ા થી. ૦ાા. કોઇ પણ દોષથી થયેલી ઉલટી જલદી બેસે છે—શારંગ.

૬૬૪. કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ (૧)—કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, સુંઠ, કાકડાશિંગી, પોખરમૂળ. અનુપાન—મધ અથવા આદુનો રસ. માત્રા—બેઆનીભાર થી પાવલીભાર. તાવ, ખાંસી, શ્વાસ, અરૂચિ, વાયુ, ઉલટી, શૂળ, ક્ષય—શારંગ.

૬૬૫ કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ (૨)—કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશીંગી, નાગરમોથ, સુંઠ,

મરી, પીપર, કચોરો. **અનુપાન**—આદુનો રસ તથા મધ. **માત્રા**–૨ વાલથી ૪ વાલ. કફ—શૂળ, વાયુ, અરૂચિ, ઉલટી, ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય—**શારંગ.**

૬૬૬. **કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ** (૩)—કાયફળ, પોખરમૂળ, પીપર કાકડાશીંગી. **અનુપાન** મધ. **માત્રા**–૨ થી ૫ વાલ. **કાસશ્વાસ** તથા કફ—**શારંગ.**

૬૬૭. **કટુકી ચૂર્ણ**—કડુ, વજ, હરડે, ચિત્રકમૂળ તેનું ચૂર્ણ **અનુપાન**–ગોમૂત્ર. **માત્રા**–તોલો ૦।. પેટનો **આફરો**, ચૂંક, મળાવરોધ—**આ. ઐ.**

૬૬૮. **કટુકીપાચન**—કડુ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ અને લીંમડાની છાલ સમભાગ. દરેક ૦।। તોલો, પાણી તોલા ૩૨ માં ઉકાળવું. ચતુર્થાંશ પાણી રાખીને પાવું. જ્વર પાકે, મળાવરોધ મટે અને તાવ ઉતરે—**આ. ઐ.**

૬૬૯. **કડુભર્જિત ચૂર્ણ**—કડુને લોઢી ઉપર શેકીને ચૂર્ણ કરવું. **અનુપાન**—ઉનું પાણી. **માત્રા**–૧ વાલથી ૮ વાલ. તાવ, કાળજાનો ભરાવો—**આ. ઐ.**

૬૭૦. **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ**—કોઠ ભાગ ૮, સાકર ભાગ ૬, દાડમ, આંબલી, બીલીફળ ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, પીંપર દરેક ભાગ ૩; મરી, જીરૂં, ધાણા, પીંપરીમૂળ, વાળો, સંધવ, અજમો, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક અને સુંઠ, દરેક ભાગ ૧. આ બધું ચૂર્ણ. **માત્રા**–૪ થી ૮ વાલ. **ગ્રહણી**, અતિસાર અને બધી જાતના ઉદરરોગ–નિ. ર.

૬૭૧. **કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ**—પીપર અતિવિષ, નાગરમોથ તથા કાકડાશીંગી **માત્રા**–રતી. **અનુપાન**—મધ. બાળકોનો તાવ, ઝાડો, દમ, ખાંસી, ઉલટી—**શારંગ.**

૬૭૨. **ઘનાદિ ચૂર્ણ**—મોથ, પીપર, અતિવિષ તથા કાકડાશીંગી સમભાગ. **અનુ** મધ. **માત્રા**—રતી ૧ થી ૩. બાળકોનો તાવ, અતિસાર, ખાંસી, શ્વાસ, ઉલટી–વૃંદ.

૬૭૩. **ચંદન ચૂર્ણ**—ચંદનને ચોખાના ધોણમાં ઘસીને તેનો ઘસારો તોલો ૧ થવાનું સુપડનું ચૂર્ણ. ચોખાના ધોણમાં મધ, તથા સાકર નાખી પીવ. સ્ત્રીઓનું રક્તપ્ર દાહ, તૃષા–વૈદ્ય.

૬૭૪. **ચંદનાદિ ચૂર્ણ**—ચંદન, કડ નાગરમોથ, આમળાં, કુલીંજન, વાળો, કમ જેઠીમધ, મહુડાનાં ફળ, દ્રાક્ષ તથા ખજુર દરેક એક એક ભાગ, તેનું ચૂર્ણ કરવું. **અનુપાન**—સાકર. **માત્રા**—માસા. દાહ, પિત્ત, મુત્રકૃચ્છ્ર—નિ. ર.

૬૭૫. **ચિત્રકાદી ચૂર્ણ**—(૧) ચિત્રક, સુંઠ, શેકેલી હીંગ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, અજમોદ અને મરી દરેક એકેક તોલો; સાજીખાર, જવખાર; સીંધાલુણ; સંચળ, બીડલુણ, સમુદ્રમીઠું, બંગડીખાર, એ સાત ખાર દરેક તોલો ૦।।; સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. બીજોરાના રસની અથવા દાડમના રસની ભાવના દઇ તડકે સુકવવું. **અનુપાન**–પાણી. **માત્રા**–૨ થી ૮ વાલ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, આમ સંબંધી પીડા; તેનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, રૂચિ આવે અને કફનો નાશ થાય—**શારંગ.**

૬૭૬. **ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ** (૨)–ચિત્રકમૂળ, ચવક, કાચાં બીલાં, સુંઠ; તેનું ચૂર્ણ, **માત્રા** તોલા ૦। થી ૦।।, **અનુપાન**–છાશ ચારગણી. સંગ્રહણીરોગ–વૈદ્ય.

૬૭૭. **ચોપચીની ચૂર્ણ** (૧) ચોપચીની તોલા ૧૦, સાકર તોલા ૪, પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવીંગ, અક્કલગરો, ખોરાસાનો અજમો, સુંઠ, વાયવીંગ, તજ એ દરેક તોલો ૨; તેનું

ચૂર્ણ. માત્રા-૨ માસા. અનુપાન—ગરમ પાણી. પ્રમેહ, ઉપદંશ, સ્ત્રીઓના તથા મરદોના સર્વરોગ મટે છે.—વૈ. સા.

૬૭૮. **ચોપચીની ચૂર્ણ (૨)**—ચોપચીની તોલા ૧૬, સાકર તોલા ૪, પીપર, પીંપરીમૂળ, મરી, લવીંગ, અકલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડિંગ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં દરેક તોલો ૦॥ તેનું ચૂર્ણ કરવું. માત્રા-૭ માસા. અનુપાન—મધ ને ઘી. વીસ જાતના પ્રમેહ, સર્વ જાતના ઉપદંશ, રક્ત, વાતકૃષ્ટ—નિ. ૨.

૬૭૯. **ખર્જુરાદિ ચૂર્ણ**—ખજૂર, સુંઠ, અતીવખ, ખારેક (ઠળીયા વિનાની) સર્વ સમાન. તે સર્વની બરાબર બકરાની લીંડીની રાખ. તેનું ચૂર્ણ. માત્રા-૬ આનીભાર, અથવા તોલા ચાર ચોખાના ધોવાણમાં મેળવી પીવું. લોહી તથા પરુવાળો ઝાડો, આંકડી તથા વારંવાર વેગ સાથે આવનારો મરડો અને અતિસાર મટે—વૈદ્ય.

૬૮૦. **તાલીસાદિ ચૂર્ણ**—તાલીસપત્ર તોલો ૧, મરી તોલા ૨, સુંઠ તોલા ૩, પીંપર તોલા ૪, તજ તોલો ૦॥, એલચી તોલો ૦॥, સાકર તોલા ૮ તેનું ચૂર્ણ; અથવા સાકરની ચાસણીમાં ગોળી કરવી. માત્રા—માસા ૨ થી ૬. અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, ફીકી, હૃદયરોગ અને પડખાનું શૂળ.—વૃંદ.

૬૮૧. **ત્રિફલાપિપ્પલી ચૂર્ણ**—હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીપર. અનુપાન—મધ. માત્રા—એ આનીભારથી પાવલીભાર. ખાંસી, દમ તથા જ્વર; મળ તુટે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય—શાર્ઙ્ગ.

૬૮૨. **ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ**—નસોતર તોલા ૪, પીપર તોલો ૧, સાકર તોલા ૪ તેનું ચૂર્ણ કરવું. અનુપાન-મધ. માત્રા—તોલો ૦॥ થી ૧. આફરો, ગ્રહણી, કમળો, ઉદરરોગ, કફ, પિત્તજ્વર.—શાર્ઙ્ગ.

૬૮૩. **દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ**—દાડમની છાલ તોલા ૮, સાકર તોલા ૩૨, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તોલો ૧, સુંઠ, મરી, પીપર દરેક તોલા ૪. સર્વેનું ચૂર્ણ. અનુપાન—મધ અથવા પાણી. માત્રા—બે આનીભારથી તોલો ૦॥. અરુચિ મટે, રુચિ થાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ઝાડો બંધ થાય તથા ખાંસી અને તાવ મટે.—શાર્ઙ્ગ.

૬૮૪. **દીપ્યાદિ ચૂર્ણ**—અજમોદ, હરડે, હિંગ, ચિત્રક, સુંઠ, જવખાર, સાજીખાર, જીરૂં, શાહજીરૂં, પીપર, ચિરોળા, સંચળ અને સીંધવ, સેનું ચૂર્ણ. માત્રા—તોલો ૦॥, વિષમજ્વર.—નિ. ૨.

૬૮૫. **ધાતકી ચૂર્ણ**—ધાવડીનાં ફૂલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ. અનુપાન—દહીં. માત્રા—માસા ૨ થી ૬. અતિસાર, પ્રવાહીકા.

૬૮૬. **નારસિંહ ચૂર્ણ**—ભીલામાં, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, તલ તથા સાકર. અનુપાન—ઘી તથા મધ. માત્રા—વાલ ૨ થી ૮. મંદાગ્નિ, પેટનો વાયુ, વાતોદર જલોદર. પથ્ય—દુધ ભાત—ભા. પ્ર.

૬૮૭. **નારાચ ચૂર્ણ**—પીપર તોલો ૧, નસોતર તોલો ૧, ખાંડ તોલા ૪. માત્રા—તોલો ૧. અનુપાન—મધ; પેટ ચઢવું, બંધકુષ્ઠ, ઉદરરોગ, કફનું તથા પિત્તનું શૂળ-ભા. પ્ર.

૬૮૮. **નારાયણ ચૂર્ણ**—ચિત્રકમૂળ, હરડે, બેહડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂં, પલાંશી, વજ, અજમો (પત્રાની), પીપરીમૂળ, વરીયાળી, તલવણી, અજમોદ, કચોરો, ધાણા, વાવડીંગ, શાહજીરૂં, દારૂડીનાં મૂળ, પુષ્કરમૂળ (કઠ), સાજીખાર, જવખાર, સીંધા-

લુણ, સંચળ, બીડલવણ, વડાગરૂં, બંગડીખાર, ઉપલેટ; સર્વે એક એક ભાગ, તથા ઇંદ્રિવરણાનાં મૂળ ૨ ભાગ, નસોતર ૩ ભાગ, દાંતીમૂળ ૩ ભાગ, ચોધારા થોરનું મૂળ ૪ ભાગ. એ સર્વેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. **માત્રા**—તોલો ૦ાા થી ૧. **અનુપાન**—પાણી અથવા જરૂર લાગે તે. સર્વ ઉદરરોગ, પાંડુ, શ્વાસ, ખાંસી, ભગંદર, મંદાગ્નિ, કુષ્ઠ, ગ્રહણી, ગલગ્રહ, ગુલ્મ વગેરે રોગોમાં અપાય છે.–**શાર્ઙ્ગ.**

૬૮૯. નિંબાદિ ચૂર્ણ—લીંબડાનાં તાજાં પાન સુકવેલાં તોલા ૧૦, સુંઠ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧. મરી તોલો ૧, હરડે તોલો ૧, બેહેડાં તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, બોડીઅજમોદ તોલા ૫, સીંધાલુણ તોલો ૧. સંચળ તોલો ૧, વડાગરૂં તોલો ૧, જવખાર તોલા ૨ સર્વનું વસ્ત્રાગાળ ચૂર્ણ. **માત્રા**—તોલા ૦ા થી ૦ાા. આંતરીયા તાવ.—**નિ. ૨.**

૬૯૦. નિંબપત્રાદિ ચૂર્ણ—લીંબડાનાં તાજાં સુકાં પાન તોલા ૪, હરડે તોલો ૦ાા, આમળાં તોલો ૦ાા, હળદર તોલો ૦ા, તેનું બારીક ચૂર્ણ. **માત્રા** તોલો ૦ા, ફિરંગરોગ બહારનો તેમજ અંદરનો—**ભા. પ્ર.**

૬૯૧. પંચનિંબ ચૂર્ણ—કડવા લીંબડાના મૂળ, પાન, ફળ, ફૂલ તથા છાલ. તે સર્વેનું સમભાગે ચૂર્ણ તોલા ૬૦, લોહભસ્મ, હરડે, કુવાડીયાનાં બી, ચિત્રકમૂળ, ભીલામાં, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, સુંઠ, બાવચી, ગરમાળો, ગોખરૂ એ દરેક તોલા ૪. પછી તે બન્ને પ્રકારનાં ચૂર્ણ એકત્ર મેળવીને અનુક્રમે ભાંગરાના રસની, ખેરસારના કવાથની, બીબલાના કવાથની, દરેકની એક એક દિવસ ભાવના દઇ સુકવીને રાખવું. **અનુપાન**—ખેરની છાલના કવાથમાં કે બીબલાની છાલના કવાથમાં કે દુધમાં. **માત્રા**-૧ તોલો. એક માસ સેવન કરવાથી સર્વે કુષ્ઠરોગ એટલે ચામડીનાં રોગો મટે.—**શાર્ઙ્ગ.**

૬૯૨. પંચસમ ચૂર્ણ—સુંઠ, હરડે, પીપર, નસોતર, સંચળ, તેનું ચૂર્ણ. **અનુપાન**-પાણી. **માત્રા**-તોલો ૦)= થી તોલો ૦ા. શૂળ, આફરો, ઉદરરોગ, હરસ તથા આમવાત-**શાર્ઙ્ગ.**

૬૯૩. પવિત્ર ચૂર્ણ (૧)—પંચલવણ તોલા ૨ાા, ત્રિકટુ તોલા ૨ાા, ત્રિફલા તોલા ૨ાા, અજમો તોલા ૨ાા, અજમોદ તોલા ૨ાા, ચિત્રકમૂળ તોલા ૨ાા, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૧૦, હરડે તોલા ૧૦, સીંધાલુણ તોલા ૨૦, સુંઠ તોલા ૪૦. પ્રથમ પંચલવણને ઇંદ્રિવરણાના ફળમાં ભરીને તેને કપડમાટી કરી છાણાના આટામાં પકવવાં. પછી કપડમાટી કાઢી નાંખી અંદરથી પંચવલણ લેવું અને તેમાં બાકીની સર્વે વસ્તુઓ મેળવીને લીંબુના રસની એક ભાવના દેવી. બરલની ગાંઠ, પેટના સોજા, જલોદર વગેરે ઉદરના રોગો. **માત્રા**—તોલો ૦ા થી ૦ાા. **અનુપાન**—પાણી.

૬૯૪. પવિત્ર ચૂર્ણ (૨)—સોનામુખીનાં પાન ચોખાં લઇને માટીના કોરા વાસણમાં ગોમૂત્રની અંદર રાત્રે બુડાવી રાખી મૂકવાં. સવારે ગોમૂત્ર નાંખી દઇ પાન સુકવવાં. બીજે દિવસે રાત્રે પણ ફરી તે પાન ગોમૂત્રમાં પલાળવાં. આ પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી કરવું. છેલ્લે દિવસે સુકવીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. **માત્રા**-તોલો ૧. **અનુપાન**—ગરમ પાણી; ઝાડાનો ખુલાસો કરે, ચામડીના વિકારોને મટાડે.—**આ. એ.**

૬૯૫. પાચક ચૂર્ણ—ચિત્રકમૂળ ભાગ ૧, શેકેલ હિંગ ભાગ ૦ાા, પીપરીમૂળ ભાગ ૧, અજમોદ ભાગ ૧, સાજીખાર ભાગ ૦ાા, સીંધાલુણ ભાગ ૦ાા, મીઠું ભાગ ૧, સુંઠ ભાગ ૧, પીપર ભાગ ૧, મરી ભાગ ૧, ચવક ભાગ ૧, જવખાર ભાગ ૧, સંચળ ભાગ ૦ાા, સાંભરમીઠું ભાગ ૦ાા, તેનું ચૂર્ણ કરીને પ્રથમ લીંબુના રસની ભાવના

દેવી. પછી બીજી દાડમના રસની ભાવના છ મુકવું; અજીર્ણ તથા અગ્નિમંદ. માત્રા—બે આનીભારથી પાવલીભાર. અનુપાન—પાણી—વૈ. સા.

૬૯૬. પાષાણભેદાદિ ચૂર્ણ—પાખણભેદ, શીલાજીત, એલચી, પીપર—તેનું સમભાગ ચૂર્ણ, અનુપાન—ચોખાનું પાણી, માત્રા—તોલો ૦। થી ૦॥. પ્રમેહ—નિ. ૨

૬૯૭. પિપ્પલી ચૂર્ણ—સારી લીંડીપીપરનું બારીક ચૂર્ણ. અનુપાન—મધ. માત્રા—વાલ ૧ થી ૩, કફની ખાંસી, શ્વાસ, જ્વર તથા બરલ—વૃંદ.

૬૯૮. પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ—પીપર, પીપરીમૂળ, બહેડાંની છાલ તથા સુંઠ તેનું ચૂર્ણ કરવું, માત્રા—તોલો ૦॥ થી ૧. અનુપાન—મધ તોલો ૧, શ્વાસ તથા ખાંસી—નિ. ૨.

૬૯૯. બિલ્વ ચૂર્ણ—બીલીનું ચૂર્ણ તોલો ૧, ગોળ તોલો ૧ મેળવીને ખાવું. પેટનું શૂળ, આમશૂળ તથા રક્તાતિસાર—વૈદ્ય.

૭૦૦. બિલ્વાદિ ચૂર્ણ—બીલાંનો ગરભ, મોથ, ધાવડીનાં ફુલ, કાળીપાટ, મોચરસ, અનુપાન—ગોળ તથા છાશ. અતિસાર.

૭૦૧. મરિચ્યાદિ ચૂર્ણ—મરી, સીંધવ તથા સંચળ, અનુપાન—છાશ. માત્રા—વાલ ૨ થી ૮. સંગ્રહણી—ઉદર, બરલ, શુળ, અર્શ તથા અગ્નિમાંદ્ય—શારંગ.

૭૦૨. મરિચી ચૂર્ણ—મરીનું ચૂર્ણ, મધ તથા સાકર સાથે ચાટવું. માત્રા—તોલો ૦)ન સાકર તથા મધ દરેક તોલો ૦॥. ખાંસી તથા શ્વાસ.

૭૦૩. મહાસુદર્શન ચૂર્ણ—હરડે, બહેડાં, આંમળાં, હળદર, દારૂહળદર, બે ભોરીંગણી, ખડસલીઓ, મોથ, ત્રાયમાણ, નેત્રવાળો, લીંબડાની છાલ, પુષ્કરમૂળ, જેઠીમધ, કડાછાલ, અજમોદ, ઇંદ્રજવ, ભારંગમૂળ, સરગવાનાં બી, ફુલાવેલ ફટકડી, વજ, તજ, પદમકાષ્ઠ, વાળો, સુખડ, અતિવિષ, બલા, સાલવણ, પીઠવણ, વાવડીંગ, તગર, ચિત્રક, દેવદાર, ચવક, પટોળ, જીવક, ઋષભક, લવંગ, વાંસકપુર, ધોળું કમળ, કાકોલી, તમાલપત્ર, જાવંત્રી, તાલીસપત્ર, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, મોરવેલ, ગળો, ધુમાસો, કડુ કચોરો, તે સર્વના વજનથી અરધું કરીયાતું, તે સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, માત્રા—તોલો ૦।. અનુપાન ઠંડુ પાણી. ત્રણે દોષ, સર્વ જ્વર, બબ્બે દોષવાળા તાવ, ત્રિદોષજ્વર, આગંતુકજ્વર, ધાતુગતજ્વર, વિષમજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, માનસજ્વર, શીતજ્વર, આંતરીયા તાવ—શારંગ.

૭૦૪. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ—હરડેની છાલ તોલા ૨, મીંઢીઆવળ તોલા ૨, રેવંચી તોલો ૦॥. મરી તોલો ૦॥, સુંઠ તોલો ૧. સંચળ તોલો ૦॥, સીંધાલુણ તોલો ૧, તેનું ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં લેવું. માત્રા—૩ થી ૪ માસા—વૈ. સા.

૭૦૫. મુસ્તાદિ ચૂર્ણ—મોથ, સુંઠ, હરડે, તેનું ચૂર્ણ. ચૂર્ણથી બમણો ગોળ, માત્રા—તોલો ૦॥ થી ૧. શ્વાસ તથા ખાંસી.—વૈદ્ય.

૭૦૬. મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ—ધોળી મુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચાં, ગોખરૂ, સેમલાનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ, સાકર, આમળાં, તે સર્વનું ચૂર્ણ. અનુપાન—ગાયનું દૂધ તથા ઘી. માત્રા—તોલો ૧. વીર્યવૃદ્ધિ—કામેચ્છા—શારંગ.

૭૦૭. યવક્ષારાદિ ચૂર્ણ—જવખાર, અતિવિષ, કાકડાશીંગી, પીપર, પોખરમૂળ. અનુપાન—મધ. માત્રા—૧ રતીથી ૨ વાલ. બાળકોની સર્વ જાતની ખાંસી—શારંગ.

૭૦૮. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ—અજમો, દાડમની છાલ, સુંઠ, આંબલી, અમલવેદ, ખાટાં

ખેરની છાલ દરેક તોલો ૧, મરી તો. ૦ાા૰ પીપર તોલા ૨ાા, તજ, સંચળ, ધાણા, જીરૂં દરેક તોલા ૦ાા, સાકર તોલા ૧૬ ચૂર્ણ કરવું. માત્રા–તોલો ૦ા. અરુચિ, ખાંસી, શ્વાસ, સંગ્રહણી, ઉલટી, અતિસાર, કંઠરોગ. હૃદયરોગ—નિ. ૨.

૭૦૯. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ—અજમો, કોકમ, સુંઠ, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, ખાટાં બોરની છાલ, એ દરેક તોલો ૧, ધાણા, સંચળ, જીરૂં અને તજ એ દરેક તોલો ૦ાા, ઝીણી પીપર નંગ ૧૦૦, મરીના દાણા ૨૦૦. સાકર તોલા ૧૬ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરવું. માત્રા—તોલો ૦ા થી ૧. આ ચૂર્ણ મોંમાં નાખી ધીમે ધીમે ગળે ઉતારવું. તે જઠરાગ્નિ પ્રબળ કરે છે. ખાંસી, શ્વાસ તથા હૃદયના રોગમાં હિતકારક છે.—વૃંદ.

૭૧૦ યષ્ટિમધુકાદિ ચૂર્ણ—જેઠીમધ, પીપર, દ્રાક્ષ, લાખ, કાકડાશીંગી, સતાવરી, સર્વ અકેક તોલો, વાંસકપુર તોલા ૨, સાકર તોલા ૪ સર્વનું ચુર્ણ. માત્રા—માસા ૨ થી ૮ અનુપાન–મધ તથા ઘી. ઉરઃક્ષત એટલે છાતીમાં જખમવાળી તથા લોહીસ્રાવવાળી ખાંસી–વૃંદ

૭૧૧ રસાયણ ચૂર્ણ—ગળો, ગોખરૂં તથા આમળાં સમભાગે, બારીક ચુર્ણ કરવું. માત્રા–તોલો ૦ા થી ૦ાા, અનુપાન—ઘી, સાકર, ધાતુસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ હસ્તદોષ તથા મગજની નબળાઇ. વૈદ્ય જીવન.

૭૧૨ ગંધુગંગાધર ચૂર્ણ—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, બીલાં લોદર, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ. અનુપાન છાશ તથા ગોળ. માત્રા—તોલો ૦ા. સર્વ અતિસાર તથા પ્રવાહિકા–શારંગ.

૭૧૩. લઘુસુદર્શન ચુર્ણ—ગળો, પીપર, પીપરીમૂળ, કડુ, હરડે, સુંઠ, લવીંગ, લીંબડાની અંતરછાલ, તજ, સુખડ, આ સર્વ ચુર્ણના વજનથી અરધું કરીયાતાનું ચુર્ણ મેળવવું. ત્રિદોષ તથા સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે.—નિ. ૨

૭૧૪ લવંગાદિ ચૂર્ણ—લવંગ, કપુર, એલચી, તજ. નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુઠ, શાહજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, વાસકપુર, જટામાંસી, કાળુંકમળ, પીપર, સુખડ, તગર, નેત્રવાળો, કંકોળ. સર્વનું ચુર્ણ કરી સર્વથી અરધી સાકર મેળવવી. ક્ષય, હૃદરોગ, કંઠરોગ. ખાંસી, હેડકી, પીનસ, શ્વાસ, અતિસાર, ઉરઃક્ષત, પ્રમેહ, અરૂચિ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી. અનુપાન પાણી અથવા મધ. માત્રા–૨ વાલ થી ૮ વાલ—શારંગ.

૭૧૫. લશુનાદિ ચૂર્ણ—લસણ, જીરૂં, ગંધક, સીંધાલુંણ, સુંઠ, મરી, પીંપર, શેકેલી હિંગ સમભાગ. માત્રા–વાલ ૨ થી ૮. અનુપાન–લીંબુનો રસ અથવા પાણી. કોલેરા. અજીર્ણ, પેટની પીડ, વાતગુલ્મ—વૈદ્ય.

૭૧૬. વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ—પંચલવણ, ટંકણ, સાજીખાર, સર્વને એક દિવસ થોરના દુધમાં પલાળી રાખી તડકે સુકવવાં. પછી આકડાના પાનમાં લપેટી મોટાં બે કોડીઆંના સંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હળદર, ત્રિકટુ, ત્રિફલા, અજમો, જીરૂં, ચિત્રકમુળ એ નવ વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ ખારથી અરધું મેળવવું. માત્રા—તોલો ૦ા અનુપાન—ગરમ પાણી અથવા ગોમુત્ર. ગુલ્મ, શૂળ, અજીર્ણ, સોજા, ઉદર, મંદાગ્નિ, આફરો—નિ. ૨.

૭૧૭. વડવાનલ ચૂર્ણ—સીંધાલુણ ૧ ભાગ, પીંપરીમુળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રકમુળ ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, હરડે ૭ ભાગ. એ પ્રમાણમાં ચુર્ણ કરવું. અનુપાન—પાણી. માત્રા—વાલ ૨ થી ૮. મંદાગ્નિ મટે—શારંગ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ખેરની છાલ દરેક તોલો ૧, મરી તો. ०॥ન્ન પીપર તોલા ૨॥, તજ, સંચળ, ધાણા, જીરૂં દરેક તોલા ०॥, સાકર તોલા ૧૬ ચૂર્ણ કરવું. માત્રા-તોલો ०. અરુચિ, ખાંસી, શ્વાસ, સંગ્રહણી, ઉલટી, અતિસાર, કંઠરોગ. હૃદયરોગ—નિ. ૨.

૭૦૯. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ—અજમો, કોકમ, સુંઠ, અમ્લવેતસ, દાહમસાર, ખાટાં ખેરની છાલ, એ દરેક તોલો ૧, ધાણા, સંચળ, જીરૂં અને તજ એ દરેક તોલો ०॥, ઝીણી પીપર નંગ ૧૦૦, મરીના દાણા ૨૦૦. સાકર તોલા ૧૬ એ સર્વેનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરવું. માત્રા—તોલો ० થી ૧. આ ચૂર્ણ મોંમાં નાખી ધીમે ધીમે ગળે ઉતારવું. તે જઠરાગ્નિ પ્રબળ કરે છે. ખાંસી, શ્વાસ તથા હૃદયના રોગમાં હિતકારક છે.—વૃંદ.

૭૧૦ યષ્ટિમધુકાદિ ચૂર્ણ—જેઠીમધ, પીપર, દાક્ષ, લાખ, કાકડાશીંગી, સતાવરી, સર્વ એકેક તોલો, વાંસકપુર તોલા ૨, સાકર તોલા ૪ સર્વનું ચુર્ણ. માત્રા—માસા ૨ થી ૮ અનુપાન-મધ તથા ઘી. ઉરઃક્ષત એટલે છાતીમાં જખમવાળી તથા લોહીસ્ત્રાવવાળી ખાંસી-વૃંદ

૭૧૧ રસાયણ ચૂર્ણ—ગળો, ગોખરૂં તથા આમળાં સમભાગે, બારીક ચુર્ણ કરવું. માત્રા-તોલો ० થી ०॥, અનુપાન—ઘી, સાકર, ધાતુસ્ત્રાવ, સ્વપ્નદોષ હસ્તદોષ તથા મગજની નબળાઇ. વૈદ્ય જીવન.

૭૧૨ ગંધુગંગાધર ચૂર્ણ—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, બીલાં લોદર, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ. અનુપાન છાશ તથા ગોળ. માત્રા—તોલો ०. સર્વ અતિસાર તથા પ્રવાહિકા-શારંગ.

૭૧૩. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ—ગળો, પીપર, પીપરીમૂળ, કડુ, હરડે, સુંઠ, લવીંગ, લીંબડાની અંતરછાલ, તજ, સુખડ, આ સર્વ ચુર્ણના વજનથી અરધું કરીયાતાનું ચુર્ણ મેળવવું. ત્રિદોષ તથા સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે—નિ. ૨.

૭૧૪ લવંગાદિ ચૂર્ણ—લવંગ, કપુર, એલચી, તજ. નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શાહજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, વાસકપુર, જટામાંસી, કાળુંકમળ, પીપર, સુખડ, તગર, નેત્રવાળો, કંકોળ. સર્વનું ચુર્ણ કરી સર્વેથી અરધી સાકર મેળવવી. ક્ષય, હૃદરોગ, કંઠરોગ. ખાંસી, હેડકી, પીનસ, શ્વાસ, અતિસાર, ઉરઃક્ષત, પ્રમેહ, અરૂચિ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી. અનુપાન પાણી અથવા મધ. માત્રા-૨ વાલ થી ૮ વાલ—શારંગ.

૭૧૫. લશુનાદિ ચૂર્ણ—લસણ, જીરૂં, ગંધક, સીંધાલુણ, સુંઠ, મરી, પીંપર, શેકેલી હિંગ સમભાગ. માત્રા-વાલ ૨ થી ૮. અનુપાન-લીંબુનો રસ અથવા પાણી. કોલેરા. અજીર્ણ, પેટની પીડ, વાતગુલ્મ—વૈદ્ય.

૭૧૬. વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ—પંચલવણ, ટંકણ, સાજીખાર, સર્વને એક દિવસ થોરના દુધમાં પલાળી રાખી તડકે સુકવવાં. પછી આકડાના પાનમાં લપેટી મોટાં બે કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી કપટમાટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હળદર, ત્રિકટુ, ત્રિફલા, અજમો, જીરૂં, ચિત્રકમુળ એ નવ વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ ખારથી અરધું મેળવવું. માત્રા—તોલો ० અનુપાન—ગરમ પાણી અથવા ગોમુત્ર. ગુલ્મ, શુળ, અજીર્ણ, સોજા, ઉદર, મંદાગ્નિ, આફરો—નિ. ૨.

૭૧૭. વડવાનલ ચૂર્ણ—સીંધાલુણ ૧ ભાગ, પીંપરીમુળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રકમુળ ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, હરડે ૭ ભાગ. એ પ્રમાણમાં ચુર્ણ કરવું. અનુપાન—પાણી. માત્રા—વાલ ૨ થી ૮. મંદાગ્નિ મટે—શારંગ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૭૨૯. હરિતક્યાદિ ચૂર્ણ—હરડે, અતિવિષ, સીંધાલુણ, સંચળ, વજ, શેકેલ હીંગ.
નુપાન-ગરમ પાણી. માત્રા-૨ વાલ થી ૮ વાલ. આમાતિસાર-શારંગ.
૭૩૦. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ—શેકેલી હિંગ આઠમો ભાગ, સુંઠ, મરી, પીપર, અજમો,
રૂ, શાહજીરૂ, તથા સિંધાલુણ દરેક એકેક ભાગ. અનુપાન-ઘી, માત્રા-તોલો ૦।. મંદાગ્નિ,
યુ, ચૂંક વગેરે.-ભા. પ્ર.

ગુટિકા.

૭૩૧. અજમોદાદિ ગુટિકા—અજમો, હરડે, ખારેક, કેસર; એ દરેક ૧ ભાગ,
જાયફળ, મોચરસ, અફીણ એ દરેક ૦ાા ભાગ, જાવંત્રી, લવીંગ તથા મધ એ દરેક ૨ ભાગ,
એ સર્વને પાણીમાં ઘુંટીને બાજરીના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. બાળકોના ઝાડા,
ફલટી, અનિદ્રા. બાળાગોળી તરીકે પણ આ ગોળી આપી શકાય.-આ. ઔ.
૭૩૨. અભયાદિમોદક—હરડે, પીપરીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, તમાલપત્ર, પીંપર, મોથ,
વાવડીંગ, આમળાં, દરેક તોલો ૧, દાંતીમૂળ તોલા ૨, નસોતર તોલા ૮, સાકર તોલા ૬, ચૂર્ણ
કરી મધમાં ગોળી વાળવી. માત્રા-તોલો ૦। થી ૧, અનુપાન—ઠંડુ પાણી; બંધકોષ, પાંડુ,
વિષમજવર, અગ્નિમાંદ્ય, શૂળ, સોજા, ગુલ્મ, ઉદર, વિદાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર મટાડે છે.-શારંગ.
૭૩૩. અમૃતાદિવટી—શુદ્ધ વછનાગ તોલા ૨, કોડીની ભસ્મ તોલા ૫, મરી તોલા
૯, એ ત્રણેને પાણીમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળી વાળવી. માત્રા—તોલો ૧. અનુપાન-
આદુનો રસ અથવા પાણી. કફ, ત્રિદોષજવર, અગ્નિમાંદ્ય—ભા. પ્ર.
૭૩૪. અમૃતામોદક—ગળોનું ચૂર્ણ તોલા ૧૬, તેમાં એકેક તોલો મધ, જુનો ગોળ
તથા ઘી મેળવીને એકેક તોલાની ગોળી કરવી. અનુપાન—દુધ. વિષમજવર, જીર્ણ ધાતુ
ગતજવર.—ભા. પ્ર.
૭૩૫. અમરસુંદરવટી—સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, પીપરીમૂળ,
રેણુકબીજ, નગોડનાં બી, ચિત્રક, લોહભસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શુદ્ધ પારો,
ગંધક, વછનાગ, વાવડીંગ, અકલકરો અને મોથ તેના બારીક ચૂર્ણમાં બમણો ગોળ મેળવી ચણા
જેવડી ગોળી કરવી. માત્રા—ગોળી ૧ થી ૨. અપસ્માર, સન્નિપાત, દમ, ખાંસી, મૂળવ્યાધિ,
સર્વ જાતના વાતરોગ, ઉન્માદ—નિ. ૨.
૭૩૬. અર્કઅહિફેનાદિગુટિકા—આકડાનાં સુકાં રવાઇદાં તોલા ૨, સીંધાલુણ તોલા
૨, અફીણ શેકેલું તોલો ૦ાા; ત્રણેને પાણીમાં વાટી વાલ વાલની ગોળી કરવી. માત્રા-૧
ગોળી. ઉરઃક્ષત એટલે છાતીમાંથી લોહી પડે છે એવી ખાંસી—આ. ઔ.
૭૩૭. અર્શરોગની ગોળી—હરડે, તલ, ભીલામાં: સમાનભાગ ચૂર્ણ કરવું. ભીલામાં
તથા તલને પ્રથમ ખાંડવા. પછી હરડેનું ચૂર્ણ મેળવવું. ત્રણેથી બમણો ગોળ મેળવવો અને
પા પા તોલાની ગોળી વાળવી. માત્રા—ગોળી ૧ થી ૪, કે શક્તિ પ્રમાણે. ભીલામાં છે
માટે પરેજી પાળવી. હરસ, પાંડુ, કોઢ, ખાંસી, શ્વાસ, અરોચક.
૭૩૮. અહિફેનાદિ ગુટિકા—અફીણ તોલા ૪, જાવંત્રી તોલા ૪, કસ્તુરી તોલો ૧,
કપુર તોલો ૧ તેની ગોળી એકેક રતીની કરવી. માત્રા—ગોળી ૧. મધુપ્રમેહ-આ. ઔ.
૭૩૯. આકલકાદિ ગુટી—અકલકરો, સિંધવ, ચિત્રક, સુંઠ, આમળાં, પીપર, મરી,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મરી તો. ૮, ચવક તોલા ૮, તાલીસપત્ર તોલા ૮, નાગકેસર તોલા ૪, એલચી તથા વાળો બબ્બે તોલા, તજ તથા તમાલપત્ર એકેક તોલો, જુનો ગોળ તોલા ૪૦. ગોળમાં ગોળી વાળવી. માત્રા—તોલો ા. હરસ, મંદાગ્નિ, પીનસ; જો ગરમ પડે તો સુંઠને બદલે હરડે નાંખવી.—ભૈ. ર.

૭૫૧. બૃહત્સુરણવટક—સુરણ ૧૬ ભાગ, વરધારો ૧૬ ભાગ, મુસળી ૮ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, તથા હરડે, બેહેડાં, આમળાં, વાવડીંગ, સુંઠ, પીપર, ભીલામાં, પીપરીમુળ અને તાલીસપત્ર એ નવ ચાર ચાર ભાગ; તજ, એલચી, મરી એ ત્રણ બબ્બે ભાગ. સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને બમણા ગોળમાં ગોળી કરવી. અર્શ એટલે હરસ, સંગ્રહણી, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, બરલ, શ્લીપદ, સોજો, હેડકી, પ્રમેહ, ભગંદર, પલિતરોગ; અગ્નિપ્રદીપ્ત કરે—વૈ. સા.

૭૫૨. મંડુરવટી—દેવદાર, મોથ, દારૂહળદર, સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રકમુળ પીપરીમુળ, તજ વાવડીંગ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં તથા સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, એ પંદર વસ્તુ સમાન ભાગ; મંડુરભસ્મ તેથી બમણી. તે સર્વેથી આઠગણું ગોમુત્ર; ગોમુત્રમાં ઉકાળીને ઘાટો પાક થયેથી તેની વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. માત્રા-ગોળી ૧ થી ૪. અનુપાન-છાશ. કમળો, પાંડુ, હરસ, પ્રમેહ, સોજા, કફ, કુષ્ઠરોગ, ઉરૂસ્તંભ, બરલ તથા અજીર્ણ-શારંગ.

૭૫૩. મરિચ્યાદિગુટિકા—મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, જવખાર તોલો ા. દાડમની છાલ તોલા ૨; તે સર્વેનું ચુર્ણ આઠ તોલા ગોળમાં ઘુટી પા પા તોલાની ગોળી કરવી. એકેક ગોળી ખાવી. સર્વ પ્રકારની ખાંસી—શારંગ.

૭૫૪. મુસ્તાદિવટી—મોથ, મોચરસ, લોદર, ધાવડીનાં ફૂલ, બીલીફળ, ઇંદ્રજવ, અફીણ, શુદ્ધ પારો, ગંધક; સર્વને વાટી ગોળી કરવી. અનુપાન-ગોળ અને છાશ. માત્રા-૧ થી ૨ વાલ. અતિસાર, ગ્રહણી.—નિ. ર.

૭૫૫. રતીવર્દ્ધન મોદક—ગોખરૂ, એખરો (તાલીમખાનાં), જેઠીમધ, ગંગેટી, બળદાણા, એ સર્વનું ચુર્ણ કરીને આઠગણા દુધમાં પકાવવું. પછી ચુર્ણ જેટલું જ ગાયનું ઘી નાંખીને તેનો દાણો પાડવો. પછી દાણાના વજનથી બમણી સાકરનું ચુર્ણ મેળવીને અથવા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં દાણો મેળવીને તેના બબ્બે રૂપીઆભારના લાડુ બનાવવા. આ મોદકથી વીર્યની પુષ્ટિ થાય છે. ભા. પ્ર.

૭૫૬ લવંગાદિવટી-લવીંગ, બેહેડાં, મરી, ખેરસાર. ચુર્ણ કરી બાવળની છાલના ઉકાળામાં ગોળી કરવી. માત્રા-ગોળી ૨ થી ૪, કફ, શ્વાસ, ખાંસી.-નિ. ર.

૭૫૭. વાનરીવટી—કૌંચાં તોલા ૧૬, ગાયનું દુધ તોલા ૬૪ અને ઉકાળી દુધ ઘાટું થાય ત્યાં સુધી પકાવવું. પછી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી બીજ બારીક વાટી તેનો મેદો કરવો અને તેની નાની વડીઓ કરવી. તેને ગાયના ઘીમાં પકાવી બમણી સાકરની ચાસણીમાં ગલેફવી; તે ગલેફેલી વડીઓ ડુબી જાય તેટલા મધમાં એક એક ડુબાવી દેવી. માત્રા-તોલો ૦ા થી ા; વીર્યસ્રાવ અને નસોની નબળાઇ મટાડી બળ તથા વીર્ય વધારે છે.—ભા. પ્ર.

૭૫૮. વ્યાઘ્યાદિગુટિકા-ભોરીંગણી, કડુ તથા આમળાં ચુર્ણ કરીને તેની મધમાં ગોળી કરી ખાવી. ઉર્ધ્વવાત, શ્વાસ—શારંગ.

૭૫૯. વિષમુષ્ટિગુટિકા-(અગ્નિતુંડી, શુદ્ધપારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, અજમો, ત્રિફલા, પંચલવણ, ચિત્રકમુળ, કડુ, વાવડીંગ અને ત્રિકટુ; એ અઢાર ચીજો સમભાગે તોલા ૧૮

ને નવેની બરાબર શુદ્ધ ઝેરકોચલાં; સર્વને લીંબુના રસમાં ઘુંટી અર્ધી રતીની ગોળી કરવી, માત્રા ગોળી ૧ થી ૨, ઝેરી વાતવ્યાધિ, શુક્રદોષ, મજ્જાના રોગ તથા મંદાગ્નિ—શારંગ.

૭૬૦. પ્રાણાદિગુટીકા—શુદ્ધ મરી, પીપર, અમ્લવેતસ, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રક, છડ અને આમળાં દરેક તોલો ૧, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, દરેક તોલો ાા, ગોળ તોલા ૨૦; ગોળમાં ગોળી વાળવી. માત્રા—તોલા ાા થી ૧. પીનસ, દમ, ખાંસી, આમ—શારંગ.

૭૬૧. શંખવટી—આમલીનો ક્ષાર તોલા ૪, પંચલવણ તોલા ૪, તેને લીંબુના રસમાં ભીંજવવાં. પછી શંખના કકડા તોલા ૪ તપાવી તપાવીને વારંવાર તે રસમાં બુઝવવા (ભસ્મ થઈ જાય ત્યાં સુધી); પછી તેમાં ત્રીકુટુ તો. ૪, વજ તો. ૨, હીંગ તો. ૨, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ ત્રણે મળીને તોલો ૧ મેળવી લીંબુના રસમાં ઘુંટી ચણોઠીના જેવડી ગોળી કરવી. માત્રા—ગોળી ૧ થી ૨. સર્વ જાતના ઉદરના રોગ, અજીર્ણ, શૂળ, કોલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ—ભા. પ્ર.

૭૬૨. સંજીવની—વાવડીંગ, સૂંઠ, પીપર, ત્રિફલા, વજ, ગળો, ભીલામાં, શુદ્ધ વછનાગ એ દશ વસ્તુના ચૂર્ણને ગોમૂત્રમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળી વાળવી. અનુપાન—આદુનો રસ, અજીર્ણ, ગુલ્મ, કોલેરા વગેરેમાં ૧ ગોળી, ઉલટીમાં ૨, સર્પ વિષમાં ૩, સન્નિપાતમાં ૪ ગોળી દેવી—શારંગ.

ગુગળ.

૭૬૩. અમૃતા ગુગળ—ગળો તોલા ૬૪, ગુગળ તોલા ૩૨, હરડે, બહેડાં, આમળાં દરેક તોલા ૬૪, તેને ખાંડી ક્વાથ કરવો, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી કાઢી તેને ફરીથી અગ્નિપર ચઢાવવું, તે જ્યાં સુધી પાકું થઈ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં શુદ્ધ નેપાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, ગળો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને તજ, દરેક તોલા ૨, નસોતર તોલો ૧ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. પછી જ્યારે તે પાક ગોળી વાળવા જેવો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ગોળીઓ પાવલીભાર વજનની વાળવી, માત્રા—તોલો ાા થી ૧. અનુપાન—રોગાનુસાર, વાતરક્ત, કોઢ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, દુષ્ટવ્રણ, પ્રમેહ, આમવાત, ભગંદર નાડીવ્રણ, ઉરસ્તંભ ને સોજાને મટાડે છે,—ભા. પ્ર.

૭૬૪. કાંચનાર ગુગળ—કાંચનાર વૃક્ષની છાલ તોલા ૪૦. ત્રિફલાં તોલા ૨૪, ત્રિકટુ તોલા ૧૨, વરણાની છાલ તોલા ૪, એલચી, તજ, તમાલપત્ર એકેક તોલો, એ પ્રમાણે સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. ચૂર્ણની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ. ચૂર્ણ તથા ગુગળને પાણીમાં વાટીને અથવા ગુગળનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ મેળવીને ગોળી વાળવી. માત્રા–તોલો ાા થી ૧, અનુપાન–પાણી અથવા કાંચનારની છાલનોજ ઉકાળો, ગંડમાળ, અપચી, અર્બુદ, ગ્રંથી, વ્રણ, ગુલ્મ કુષ્ઠ, ભગંદર—શારંગ.

૭૬૫. કિશોર ગુગળ—હરડે, બેહેડાં, આમળાં તથા ગળો, દરેક તોલા ૬૪, તેને ખાંડીને લોઢાની કઢાઈમાં ૧૫૩૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં, અર્ધું પાણી રહે એટલે ગાળી લેવું. તે પાણીમાં શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૬૪ નાંખીને ફરી ધીમા તાપથી ગોળના જેવો પાક બનાવવો અને ઉતારતી વખત તેમાં નીચેની વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ નાંખી મેળવવું. હરડે, બેહેડાં, આમળાં એ દરેક તોલા ૨, ગળો તોલા ૪, સુંઠ, મરી, પીપર તથા વાવડીંગ એ ચાર દરેક તોલા ૨, દાંતીમૂળ તોલો ૧, નસોતર તોલો ૧. તે સર્વનું બારીક ચૂર્ણ મેળવીને તેની પા પા તોલાની ગોળી વાળવી. અનુપાન—જરા ગરમ પાણી અથવા દુધ અથવા મંજી.

ષ્ટાદિ કવાથ અથવા ઉપચારકની બુદ્ધિ અનુસાર. **માત્રા**—તોલો ૦ા થી ૧ અથવા બળ પ્રમાણે વધારે. વાતરક્ત, કુષ્ઠ, વ્રણ, પ્રમેહ પીટિકા, પ્રમેહ, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, ખાંસી, સોજો, પાંડુ—**શારંગ.**

૭૬૬. ગોક્ષુરાદિ ગુગળ—ગોખરૂ તોલા ૧૧૨. તેને કુટીને છગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. અર્ધું પાણી બાકી રહે તે ગાળી લઇ તેમાં શુધ્ધ ગુગળ તોલા ૨૮ મેળવીને ઘૂંટવો અને ઉપરથી નીચેની ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ નાંખવું–ત્રિકટું, ત્રિફળા તથા મોથ તે સાતે ચાર ચાર તોલા. **માત્રા**—તોલો ૦ા **અનુપાન**—પાણી અથવા દરદ પ્રમાણે; પરમો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરકત, પથરી. શુક્રરોગ—**શારંગ.**

૭૬૭. ત્રયોદશાંગ ગુગળ—બાવળ, આસોદ, પલાંસી, ગળો, શતાવરી, ગોખરૂ, રાસ્ના, નસોતર. સુવા, કચુરો, યવાન, સુંઠ; સમભાગે ચૂર્ણ, તે ચૂર્ણ બરાબર ગુગળ ને ગુગળથી અર્ધું ઘી નાંખી ગોળી કરવી. **માત્રા**—તોલો ૦ાા.**અનુપાન**—મધ, દુધ, અથવા ઉનું પાણી. વાયુ સંબંધીના તમામ રોગ મટે છે—**ભા. પ્ર.**

૭૬૮. ત્રિફળા ગુગળ—હરડે, બહેડાં, આમળાં તથા પીપર એ ચારે દરેક તોલા ૪ તેનું ચૂર્ણ કરવું. શુધ્ધ ગુગળ તોલા ૨૦ તેનો ઘીમાં ભૂકો કરી સર્વને મેળવી પાણીમાં ગોળી વાળવી, અથવા પાણીમાં ચાસણી કરીને તેમાં ચૂર્ણ નાંખી ગોળી વાળવી. **માત્રા**–તોલો ૦ા થી ૧. **અનુપાન**—પાણી કે દરદ પ્રમાણે. ભગંદર, નાડીવ્રણ, ગુલ્મ, સોજા, હરસ–**શારંગ.**

૭૬૯, પથ્યાદિ ગુગળ—હરડે નંગ ૫૦૦, બેહડાં ૧૦૦, આમળાં ૪૦૦, (દરેકની છાલ સરખે વજને લેવાથી પણ ચાલે) એ બધાંને અધકચરાં ખાંડી એક રાત ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે અર્ધું પાણી બાકી રહે એટલે ઉકાળી પાણી ગાળી લઇ ફરીવાર ચુલાપર ચડાવવું અને અવલેહ જેવું ઘાટું થાય ત્યારે ઉતારી તેમાં શુધ્ધ ગુગળ તો. ૬૪, અને વાવડીંગ, દાંતીમૂળ; ત્રિફળા, ગળો, પીપર, નસોતર. સુંઠ, મરી એ દરેક તોલા બબ્બેનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળીઓ કરવી. **માત્રા**—તોલો ૦ા થી ૧. ગૃધ્રસી, ખંજતા (લંગડાપણું), બરલ, પાંડુ—**નિ. ૨.**

૭૭૦ યોગરાજ ગુગળ—સુંઠ, પીપર, ચવક; પીપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, શેકેલી હીંગ, અજમોદ, ધોળા સરસવ, જીરૂ, શાહજીરૂ, નગોડનાં બી, ઇંદ્રિજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજ પીપર, કડુ. અતિવિષ, ભારંગમૂળ: વજ. મોરવેલ એ દરેક તોલો ૦ા સર્વથી બમણાં (તોલા ૧૦) ત્રિફળા, સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. સર્વની બરાબર (તોલા ૩૦) શુધ્ધ ગુગળ, ગુગળને ઘીમાં સારી પેઠે ગોળ જેવો નરમ કરી તેમાં ચૂર્ણ મેળવવું અગર ગોળની પેઠે ચૂલે ચડાવી થોડા પાણીમાં પાક કરવો. તેમાં તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ મેળવી દઇ પાવલીભારની ગોળી કરવી. **માત્રા**—તોલો ૦ા થી ૧. **અનુપાન**—વગેર માટે જુવો નં. ૯૦. આ લઘુ યોગરાજ કહેવાય તેમાં બંગભસ્મ, લોહભસ્મ, રૂપાની ભસ્મ, નાગભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, મંડુર તથા રસસિંદુર દરક તોલા ૪ મેળવવામાં આવે તો તે મહા યોગરાજ કહેવાય. તેની **માત્રા**—વાલ ૧ થી ૪ અથવા શકિત પ્રમાણે—**શારંગ.**

૭[illegible] [illegible] ગ—ત્રિફળાં દરેક તોલા ૧૨ [illegible] કુલ ૩૬ તોલા) તેનો કવાથ [illegible] ત્રા ૪, ગુગળ [illegible] એરંડીઉ તોલા ૧૬ નાંખી [illegible] ત્રા—તોલો ૦ા થી [illegible] પ્ર.

આસવ અને અરિષ્ટ.

૭૭૨. અભયારિષ્ટ—હરડે તોલા ૪૦૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૦૦, વાવડીંગ તોલા ૪૦, મહુડાનાં ફૂલ તોલા ૪૦, તેને પાણી તોલા ૪૦૯૬ માં ઉકાળી ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ગોળ તોલા ૪૦૦, ગોખરૂ, નસોતર, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, ઇંદ્રવારણીનાં મૂળ, ચવક, વરીઆળી, સુંઠ, દંતીમૂળ, મોચરસ દરેક તોલા ૮ લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી માટીના ઘીના વાસણમાં ભરી તેનું મોં કપડમાટીથી બંધ કરી એક મહિના સુધી તડકે રાખવું. પછી તેને ગાળી કાઢી વાપરવું. માત્રા-દરદીની શક્તિ પ્રમાણે. અર્શ, ઉદરરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજા—ભૈ. ર.

૭૭૩. અશોકારિષ્ટ—આસોપાલવની છાલ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૪૦૯૬ માં પકાવવી. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ગોળ તોલા ૪૦૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, શાહજીરૂં, મોથ, સુંઠ, દારૂહળદર, કમળ, ત્રિફળા, આંબાની ગોટલી, જીરૂં, અરડુસાની છાલ, સુખડ એ સર્વ વસ્તુ દરેક તોલા ૪ નું ચૂર્ણ કરી મેળવવું. તે બધી ચીજો એક માટલામાં ભરી કપડમાટી કરી એક માસ રાખી મૂકવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા—તોલા ૧ થી ૩—પ્રદર, શ્વેતપ્રદર, જ્વર, રક્તપિત્ત, અર્શ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, પ્રમેહ, સોજા વગેરે સ્ત્રીઓના તમામ રોગોને મટાડે છે.—ભૈ. ર.

૭૭૪. અશ્વગંધારિષ્ટ—આસંધ તોલા ૨૦૦, ધોળી મુસળી તોલા ૮૦, મજીઠ, હરડે, હળદર, દારૂહળદર, જેઠીમધ, રાસ્ના, વિદારીકંદ, અર્જુનત્વક, મોથ, નસોતર એ સર્વ દરેક તોલા ૪૦, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી સુખડ, રતાંજળી, વજ, ચિત્રકમૂળ, એ દરેક તોલા ૩૨, તે બધાંનો ક્વાથ કરી પાણી તોલા ૮૧૯૨ માં ઉકાળવો. પછી અષ્ટમાંશ (તોલા ૧૦૨૪) બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થાય ત્યારે તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, મધ તોલા ૮૦૦, ત્રીકટુ તોલા ૮, ત્રિજાતક તોલા ૧૬, પઝીઆ તોલા ૧૬, નાગકેસર તોલા ૮ નાંખી માટલાંમાં ભરી કપડમાટી કરી બે માસ રાખી મૂકવો. માત્રા–તોલા ૨. મૂર્છા, અપસ્માર (વાઈ), શોષ, દાહ, ઉન્માદ, દુર્બળતા, બધી જાતના અર્શ, મંદાગ્નિ, વાતવ્યાધિ વગેરે મટે છે.-ભૈ. ર.

૭૭૫. એલાદ્યરિષ્ટ—એલચી (મોટી) તોલા ૨૦૦, અરડુસીની છાલ તોલા ૮૦, મજીઠ, કડાની છાલ, દંતીમૂળ, ગળો, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના, વાળો, જેઠીમધ, સરસડો, ખેરસાર, અર્જુનવૃક્ષની છાલ, કરીયાતું, લીંબડો, કઠ, ચીત્રક અને વરીઆળી દરેક તોલા ૪૦ લઈ ઉકાળો કરી પાણી તોલા ૮૧૯૨ નાંખી ઉકાળવો. પાણી તોલા ૧૦૨૪ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, મધ તોલા ૧૨૦૦, ચાતુર્જાત, ત્રિકટુ, ચંદન, રતાંજળી, જટામાંસી, મોરવેલ, મોથ, તગર, (પથ્થરફુલ) કાળી ઉપલસરી, ધોળી ઉપલસરી, દરેક તોલા ૪ નાંખી માટલામાં ભરી કપડમાટી કરી એક માસ રાખી મૂકવો. માત્રા–તોલા ૨ થી ૪. રતવા, મસૂરિકા, અછબડા, ઓરી, શીળસ, વિસ્ફોટક, વિષમજ્વર વગેરે મટે છે.—ભૈ. ર.

૭૭૬. કુટજારિષ્ટ—કડાની છાલ તોલા ૪૦૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૦૦, મહુડાં તોલા ૪૦, શીવણનાં મૂળ તોલા ૪૦, એ બધાંને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ (૧૦૨૪ તોલા) બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૮૦, ગોળ તોલા ૪૦૦

નાંખી એક માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરીને એક માસ સુધી રાખી પછી ઉપ-
યોગમાં લેવું. માત્રા–તોલા ૧ થી ૪. સર્વ પ્રકારના જ્વર. અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, અ-
તિસાર.–શારંગ.

૭૭૭. દશમૂલારિષ્ટ—દશમૂળ (જુવો નં. ૨૫૦) દરેક તોલા ૨૦, ચિત્રકમૂળ તોલા
૧૦૦, પુષ્કરમૂળ (અથવા કઠ) તોલા ૧૦૦, લોદર તોલા ૮૦, ગળો તોલા ૮૦, આમળાં
તોલા ૬૪, ધમાસો તોલા ૪૮, ખેરની છાલ તોલા ૩૨, બીઅલાની છાલ તોલા ૩૨, હરડે
તોલા ૩૨ તથા કઠ, મજીઠ, દેવદાર, વાવડિંગ, જેઠીમધ, ભારંગી, કોઠું, બેહેડાં સાટોડીનાં મૂળ
ચવક, જટામાંસી, ધઉંલા, ઉપલસરી, શાહજીરૂં, નસોતર, રેણુક બીજ (નગોડનાં બીજ)
રાસ્ના, પીપર, સોપારી, સહકચૂરો, હળદર, વરીઆળી, પદ્મક, નાગકેસર, મોથ, ઇંદ્રજવ
કાકડાશીંગી, જીવક તથા ૠષભકના અભાવે વિદારીકંદ, મેદા–મહામેદાના અભાવે શતાવરી
કાકોલી, ક્ષીરકાકોલીના અભાવે આસંધ, ઋદ્ધિ વૃદ્ધિના અભાવે વારાહીકંદ એ દરેક તોલા ૮
લઇ ખાંડી સર્વેથી આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવું. પછી ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે
ગાળી લઇ માટલામાં ભરવું અને દ્રાક્ષ તોલા ૨૫૬ લઇ તેનાથી ચારગણા પાણીમાં ઉ-
કાળવી. ત્રણ ભાગતું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેને ઉપરના માટલાના
કવાથ ભેગું નાંખવું. પછી તેમાં મધ તોલા ૧૨૮, ગોળ તોલા ૧૬૦૦ મેળવવાં અને ધાવડીનાં
ફૂલ તોલા ૧૨૦, અને કંકોળ, વાળો, સુખડ, જાયફળ, લવંગ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર,
નાગકેસર, પીપર, એ દરેક તોલા ૮ લઇ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી માટલામાં ઉકાળા ભેગું નાંખવું,
તથા કસ્તુરી પણ ચાર માસા (૧ શાણ) નાંખી તે માટલાને કપડમાટી કરી જમીનમાં
દાટી રાખવું. પછી સારો રસ થયો જણાય એટલે બહાર કાઢી તેમા નિર્મળીના બીજનું
બારીક ચૂર્ણ થોડું નાખવું, જેથી રસ નિર્મળ થાય છે. માત્રા–તોલા ૧ થી ૨॥ સંગ્રહણી
અરૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગુલ્મ, ભગંદર, વાતરોગ, ક્ષય, ઉલટી, પાંડુ, કમળો, ચામડીનાં
દરદો, અર્શ, પ્રમેહ, અગ્નિમાંધ, ઉદરરોગ, શર્કરા (પેશાબમાં ખડી જેવો ધોળો પદાર્થ જવો)
ઉનવા, ધાતુક્ષય વગેરે દરદ મટાડે છે; સ્ત્રીના વંધ્યાદોષને મટાડે છે. દુબળા માણસને સબળ
બનાવે છે અને શરીરમાં વીર્ય તથા બળની વૃદ્ધિ કરે છે—શારંગ.

૭૭૮. દ્રાક્ષારિષ્ટ—દ્રાક્ષ તોલા ૨૦૦, પાણી તોલા ૨૦૪૮ માં ઉકાળી ચતુર્થાંશ
બાકી રહે ત્યારે ગાળી ઠંડું થયા પછી તેમાં ગોળ તોલા ૮૦૦, તજ, તમાલપત્ર, એલચી
નાગકેસર, ધઉંલા, મરી, પીપર, વાવડીંગ દરેક તોલા ચારનું ચૂર્ણ નાંખી એ બધાંને ઠાંસી
એક માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી એક માસ પર્યંત રાખવું, પછી ગાળીને ઉપયોગમાં
લેવું. માત્રા–તોલા ૧ થી ૪. ઉરઃક્ષત, ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ અને બીજા કંઠના રોગમાં
ફાયદો કરે છે. શક્તિ વધારે છે અને મળની ... શારંગ.

૭૭૯. અહિફેનાસવ—મહુડાનો દારૂ ... તોલા ૧૬; મોથ, જાયફળ
ઇંદ્રજવ, એલચી, એ દરેક તોલા ૪. એ ... માટી વાસણમાં
સર્વેને ભરી એક માસ રાખી ... [illegible]
વગેરે ઝાડાનાં દરદો મટાડે છે.

૭૮૦. ઉશીરાસવ—...
પદ્મકાષ્ટ, લોદર, મજીઠ, ધમાસો, ...
મોથ, ખાસખોસ દરેક ...

દરેક તોલા ૪ નું ચૂર્ણ, [illegible] તોલા ૮૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, પાણી તોલા ૪૦૯૬, [illegible] તોલા ૪૦૦, મધ તોલા ૪૦૦ એ સર્વને એક [illegible] ભરી [illegible] બંધ કરી એક માસ સુધી રાખી મૂકવું, પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું—માત્રા તોલા ૧ થી ૪. [illegible] માટે છે—[illegible].

૯૭૧. કનકાસવ—ધંતુરાનાં પંચાંગ તોલા ૧૬, અરડૂસીના મૂળની છાલ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] એ બધાં મળીને [illegible] દરેક તોલા ૮, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, દ્રાક્ષ તોલા ૮૦, પાણી તોલા ૪૦૯૬, સાકર તોલા ૪૦૦, મધ તોલા ૨૦૦ એ સર્વને એકઠાં કરી માટીના વાસણમાં ભરી [illegible] બંધ કરી ૧ માસ સુધી રાખવું. માત્રા—તોલા ૧ થી ૪. શ્વાસ, [illegible], ઉધરસ, [illegible]. [illegible] રક્તપિત્ત, વગેરેને મટાડે છે.—ભૈ. ર.

૯૭૨. કર્પૂરાસવ—મદ્યસાર [illegible], [illegible] તોલા ૪૦૦, [illegible] તોલા ૧૬, એલચી (મોટી), મોથ, સૂંઠ, અજમો, વાવડીંગ, મરી, દરેક તોલા ૪, એ સર્વને [illegible] ૧ માસ સુધી રાખી [illegible] કરી [illegible] ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા—તોલા ૧૦ થી ૨૦. [illegible] તથા અજીર્ણ અને વિસૂચિકા મટાડે છે.—ભૈ. ર.

૯૭૩. કુમારિકાસવ—કુંવારના ગર્ભનો રસ (અર્ક) તોલા ૧૦૨૪, ગોળ તોલા ૪૦૦, [illegible] તોલા ૧૦૦, પાણી તોલા ૧૦૨૪, એ સર્વને [illegible] તોલા [illegible] [illegible] તેમાં ખસ તોલા ૨૫૬. ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] એ દરેક તોલા [illegible] નું ચૂર્ણ, [illegible] તોલા ૨, [illegible] તોલા ૨. [illegible] માટીના ચીના વાસણમાં ભરી [illegible] બંધ કરી ૨૦ દિવસ [illegible] [illegible] રાખવું; પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા—તોલા ૨ થી ૪. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] મટે છે.—[illegible] ર.

૯૭૪. દ્રાક્ષાસવ—દ્રાક્ષ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૪૦૯૬, [illegible] ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે [illegible] પછી મધ તોલા ૧૦૦, ખડીસાકર તોલા ૧૦૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૪૦ અને [illegible], લવંગ, [illegible], [illegible], [illegible], તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપર, મરી, ચિત્રક, પીપરીમૂળ, [illegible], [illegible] દરેક તોલા ૪ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી [illegible] ચીના રીઠા વાસણમાં [illegible] તથા [illegible] ધૂપ દઈ તેમાં [illegible] નાંખીને તે વાસણ [illegible] [illegible] રાખી મૂકવું. ત્યારપછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવો. માત્રા—તોલા ૧ થી ૪. [illegible], શ્વાસ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], નેત્ર તથા શિરોરોગ, જ્વર, આમ, અર્શ, પાંડુ વગેરે મટે છે-નિ. ર.

૯૭૫. ધાત્ર્યાસવ—પાકેલાં લીલાં આમળાં નંગ ૨૦૦૦ તેનો રસ કાઢી તેમાં [illegible] મધ, સાકર તોલા ૨૦૦, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૮. તે સર્વને ચીના રીઠા વાસણમાં [illegible] રાખીને મોં બંધ કરી તે વાસણ ધાનના ઢગલામાં આશરે પંદર દિવસ રાખવું. માત્રા—તોલા ૨ થી ૪. કમળો, પાંડુ, હૃદરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર, શ્વાસ, અરુચિ—ચરક.

૭૮૬. પત્રાંગાસવ—પતંગ, ખેરસાર, અરડુશી, શેમળાનાં ફૂલ, બળબીજ, બીલામાં ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, તાજાં જાસુદનાં ફુલ, આંબાની ગોટલી; દારૂહળદર, કરીયાતું, પોસના ડોડા, જીરૂં, લોહ, રસવંતી, બીલીફળ, ભાંગરો, તજ, કેસર, લવંગ, દરેક તોલા ૪ લઇ ચૂર્ણ કરવું. દ્રાક્ષ તોલા ૮૦, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૬૪, પાણી તોલા ૨૦૪૮, સાંકર તોલા ૪૦૦, મધ તોલા ૨૦૦, એ સર્વને એકત્ર કરી એક માટલામાં ભરી એક માસ સુધી રાખી મૂકવું. પછી ગાળી વાપરવું. માત્રા–તોલા ૨ થી ૪. ઉગ્રપ્રદર, શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, પીડાવાળો પ્રદર, જ્વર, પાંડુ, સોજા, મંદાગ્નિ, અરૂચિ વગેરે સ્ત્રીનાં દરદને મટાડે છે. ભૈ. ૨.

૭૮૭. પિપલ્યાસવ—પીપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રક, નાગરમોથ, વાવડીંગ, સોપારી, લોદર, કાળીપાટ, આમળાં, ચણકબાબ, ચંદન, કઠ, લવંગ, તગર, જટામાંસી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, ઘઉંલાં, નાગકેસર, આ બાવીસ ઔષધો દરેક તોલા ૪ લઇ તેનું બારીક ચુર્ણ પાણી તોલા ૨૦૪૮ (૨ દ્રોણ)માં નાંખવું અને તેમાં ગોળ તોલા ૧૨૦૦ (૩ તુલા) મેળવવો, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૪૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૪૦ તે બન્ને બારીક ખાંડી મેળવવાં, પછી તે સર્વને એક માટીના વાસણમાં ભરી એક માસ સુધી તડકે રાખી મૂકવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા–તોલા ૨ થી ૪. ક્ષય, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કૃશતા, સંગ્રણી, પાંડુ, અર્શ વગેરેનો જલ્દી નાશ કરે છે—નિ. ૨.

૭૮૮. લોહાસવ—લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, અજમોદ, વાવડીંગ, મોથ, ચિત્રકમુળ, એ અગીયાર વસ્તુ દરેક તોલા ૧૬, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૮૦, એ બધાનું ચુર્ણ, મધ તોલા ૨૫૬, ગોળ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૨૦૪૮, આ સર્વ વસ્તુને માટલામાં ભરીને ૧ માસ તડકે રાખી મુકવુ. પછી ગાળી વાપરવું, માત્રા–તોલા ૨ થી ૪. મંદાગ્નિ, પાંડુ, સોજા, ગોળો, ઉદરરોગ, અર્શ, કુષ્ટરોગ (ચામડીના વિકારો, બરલ, ચેળ, ખાંસી, દમ, ભગંદર, અરૂચી, સંગ્રહણી, હદ્રોગ મટે છે—શારંગ.

૭૮૯. વાસાસવ—અરડુશીનાં તાજાં પાન તોલા ૨૦૦ તેને જરા ખાંડી તેને પાણી શેર ૪૦ ની અંદર ઉકાળી ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઇ તેમાં શેર ૧૦ ગોળ, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૩૪, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચણકબાબ, મરી, વાળો, એ દરેક તોલા ૪ લઇ ચૂર્ણ કરી મેળવી એક માટીના પાત્રમાં ભરી મોં બંધ કરી એક માસ રાખી મુકવું, પછી ગાળી કામમાં લેવું. માત્રા–તોલા ૧ થી ૪. ઉધરસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, જીર્ણજ્વર, વિષેશ કરી સોજામાં સારો ફાયદો કરે છે—નિ. ૨.

અવલેહ–ચાટણ.

૭૯૦. અમૃતહરિતકી—શતાવરી, ભાંગરો, સાટોડી, કાંટાશેરીઓ, એ દરેક તોલા ૨૮ લઇ ખાંડી ચારગણા પાણીમાં કવાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઇ તેમાં મોટી હરડે તોલા ૧૪૪૦, તથા દુધ તોલા ૧૨૦ નાંખી પકાવવી. પછી હરડે બહાર કાઢી તેને ચોરી ઠળીઆ કાઢીને રાખવી પારો તોલા ૨૪ તથા ગંધક તોલા ૨૪, એક લોઢાના વાસણમાં તપાવી તેની કજ્જળી કરવી. તે કજ્જળીમાં ગળોસત્વ તોલા ૨૮ મેળવી તેના મધમાં ગોળીઓ નં. ૩૬૦ વાળવી. તે ગોળીઓ એકેક હરડેમાં ભરવી. પછી સુતરથી બાંધી દઇ તે હરડેને મધમાં બુડતી રાખી મુકવી, માત્રા–હરડે ૧. શુષ્ક પાંડુને મટાડે છે—નિ. ૨.

૭૬૧. [illegible] (૧)—[illegible]

૭૬૨. આદુનું અવલેહ (૨)—[illegible] તોલા ૪૦, [illegible] તોલા ૧૦, [illegible]

૭૬૩. [illegible]—[illegible] તોલા ૩૨, [illegible] તોલા ૧૬ [illegible] તોલા ૧ થી ૨. [illegible]—નિ. ર.

૭૬૪. [illegible]—[illegible] તોલા ૪૦૦, [illegible] તોલા ૮, [illegible] તોલા ૪, [illegible] તોલા ૪, [illegible] તોલા ૮, [illegible] તોલા ૧ થી ૪. અનુપાન—[illegible]—નિ. ર.

૭૬૫. કુટજાવલેહ—[illegible] ૧૦ ને [illegible] ૪૪ [illegible] તોલા ૧૬ [illegible] તોલા ૪ ના [illegible] તોલા ૩૨ [illegible]. માત્રા—તોલા ૦.। [illegible] થી ૨. અનુપાન—છાશ, દૂધ, દહીં, ઘી, [illegible] રક્તપિત્ત, [illegible], રક્તાતિસાર, [illegible], નાશ કરે છે—નિ. ર.—ભૈષજ્ય.

૭૬૬. કુષ્માંડાવલેહ—(ભુરા કોળાનો અવલેહ) પાકેલાં ભુરાં કોળાનાં ખમણીથી ખમણ કરવું. તેમાંથી પાણી નીચોવી કાઢી ગાયના ઘીમાં સાંતળી પાણી પીવાં [illegible]. પછી તેમાં અજમો, લવિંગ, તજ, એલચી, [illegible], [illegible], [illegible], નાગકેસર, [illegible] એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ મેળવવું ને તે સર્વ [illegible] બરોબર સાકર નાખી તેની કોળાના પાણીમાં ચાસણી કરી પાક કરવો. માત્રા—તોલા ૧ થી રા; રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, [illegible], [illegible], [illegible], મંદાગ્નિ વગેરે રોગ મટે છે.

૭૬૭. ગોક્ષુરકાવલેહ—(ગોખરુનો અવલેહ) ગોખરુનું પંચાંગ તોલા ૪૦૦, આઠગણાં પાણી ૧૬ ગણા પાણીમાં ઉકાળો કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઇ,

તેમાં સાકર તોલા ૨૦૦ નાંખી ટાઢું થાય ત્યાં સુધી ફરી ઉકાળવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, પીપર, નાની એલચી, જવખાર, નાગકેસર, જાવંત્રી, અર્જુનવૃક્ષ, કમળકાકડી, વાંસકપુર, એ સર્વે દરેક તોલા ૩૨ નું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. પછી એક માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૨. મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, મૂત્રનું બંધ થવું, અશ્મરી, પ્રમેહ, રક્તપ્રમેહ, એ સર્વેનો નાશ કરે છે—**નિ. ૨.**

૭૯૮. **ચિત્રકહરિતકી**—ચિત્રક મૂળનો રસ અથવા ઉકાળો, ગળોનો રસ, લીલાં આમળાનો રસ, દશમૂળ (જુવો નં. ૨૫૦) નો રસ એટલે ઉકાળો અને ગોળ એ દરેક તોલા ૪૦૦ લઇ તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૨૫૬ નાંખી અગ્નિપર ચડાવી અવલેહ જેવું ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી પકાવી તેને નીચે ઉતર્યા પછી સુંઠ, પીપર, મરી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર દરેક તોલા ૪ નું ચૂર્ણ ને જવખાર તોલા ૨ તથા મધ તોલા ૩૨ નાંખી સારા વાસણમાં ભરી રાખવું. **માત્રા**–તોલા ૦।। થી ૧. સોજા, અર્શ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય વગેરે દરદોને મટાડે છે—**બોપદેવ.**

૭૯૯ **ચ્યવનપ્રાશાવલેહ**—દશમૂળ (નં. ૨૫૦), કાકડાશીંગી, ખપાટ, આમળાં, જીવંતી (ખરખોડી), પુષ્કરમૂળ (કઠ), દ્રાક્ષ, હરડે, ગળો, મેદા, ચંદન, અગર, પદ્મક, અતિબલા, નાગબલા, જીવક તથા ઋષભક, મોથ, કાકોલી તથા ક્ષીરકાકોલી, વિદારીકંદ એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઇ તેને ખાંડીને તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ નાંખીને ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી તે પાણી ગાળી લેવું, પછી તે પાણીને ફરી ઉકાળવું અને અવલેહ જેવું થયેથી ઉતારવું, બાફેલા આમળાંને ઘીમાં અથવા તેલમાં પકવવાં અને ઠળીયા કાઢી નાંખી માવો કરવો. આ માવાની બરાબર સાકર મેળવવી તથા વાંસકપુર ૧૬ તોલા, ૧૦૦૦ પીપરનું ચુર્ણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર બબ્બે તોલા, તે સર્વનું ચુર્ણ, આ સર્વને ઉપલા અવલેહમાં મેળવવાં, આ અવલેહને ઘીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવો. **માત્રા**–તોલા ૨ થી ૪, **અનુપાન**—મધ અથવા દુધ. આ અવલેહ રસાયન જેવો ગુણ કરે છે, ક્ષીણતા, ક્ષય. સ્વરભંગ, છાતીનાં દરદ, વીર્યદોષ, માથાનો રોગ, પીનસ, વંધ્યત્વ, નપુંસકપણું, વગેરે દરદોમાં ઘણો સારો ગુણ આપે છે.–**હા. સં.**

૮૦૦. **દ્રાક્ષાવલેહ**—કાળી દ્રાક્ષને દુધમાં ઉકાળી ઘીમાં તળવી, પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં નાંખવી તથા નીચેની વસ્તુઓ મેળવવી,—બદામ ઘીમાં તળીને ખાંડી ભૂકો કરવો, માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વાંસકપુર, તજ તમાલપત્ર, નાગકેસર, કમળકાકડી, એ સર્વ વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ, આ સર્વ વસ્તુઓ ઉપર મુજબ તૈયાર કરી ચાસણીમાં નાંખી પાક તૈયાર કરવો. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૪, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો વગેરે દરદોને મટાડી અશકિત દૂર કરે છે—**નિ. ૨.**

૮૦૧. **દંતિહરિતકી**—હરડે (મોટી) નંગ ૨૫ લઇ એક કપડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલી તથા દાંતીમૂળ તોલા ૨૦૦ તથા નસોતર તોલા ૨૦૦ ખાંડીને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાથી પાણી તોલા ૫૧૨ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું, તેમાંથી હરડે કાઢી લઇ તેલ (તલનું) તોલા ૩૨ માં તળવી, પછી ગોળ તોલા ૨૦૦ લઇ તેમાં ગાળી રાખેલું પાણી નાંખી ચાસણી કરવી, તે ચાસણીમાં નસોતર તોલા ૩૨, પીપર તોલા ૮, સુંઠ તોલા ૮ તેનું ચુર્ણ નાંખવું અને ઠર્યા પછી મધ તોલા ૩૨, ચાતુર્જાત (જુવો નં. ૪૨૨) તોલા નાંખવું. તે તૈયાર થાય એટલે તેમાં ઉપરની હરડે સુકાડી રાખી મુકવી, તેમાંથી દરરોજ

[illegible]

૮૦૨. [illegible]

૮૦૩. [illegible]

૮૦૪. [illegible]

૮૦૫. [illegible]

૮૦૬. હરીતકી અવલેહ—[illegible] ... માત્રા—તોલા ૧-૪. ... ખાંસી, તાવ, દમ, હેડકી, હરસ, અરુચિ, પાંડુરોગ, [illegible] વગેરે મટે છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય મુનિએ બનાવેલો છે. માટે કેટલાક વાચકો એને અગસ્ત્ય હરિતકી અવલેહ પણ કહે છે.—નિ. ર.

પાક-મોદક.

૮૦૭. આસંધપાક—આસંધ તોલા ૪૦, સુંઠ તોલા ૨૦, પીપર તોલા ૧૦, મરી તોલા ૪, તેનું ચૂર્ણ; ગાયનું દુધ શેર ૫ તેમાં ઉપલી ચાર વસ્તુનું ચૂર્ણ મીઠા તાપથી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ધીરે ધીરે કરીને ઘી શેર ૫ નાખવું. મંદ તાપ આપવો ને હલા-

તેમાં સાકર તોલા ૨૦૦ નાંખી ટાઢું થાય ત્યાં સુધી ફરી ઉકાળવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, પીપર, નાની એલચી, જવખાર, નાગકેસર, જાવંત્રી, અર્જુનવૃક્ષ, કમળકાકડી, વાંસકપુર, એ સર્વે દરેક તોલા ૩૨ નું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. પછી એક માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૨. મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, મૂત્રનું બંધ થવું, અશ્મરી, પ્રમેહ, રક્તપ્રમેહ, એ સર્વેનો નાશ કરે છે—નિ. ૨.

૭૯૮. **ચિત્રકહરિતકી**—ચિત્રક મૂળનો રસ અથવા ઉકાળો, ગળોનો રસ, લીલાં આમળાનો રસ, દશમૂળ (જુવો નં. ૨૫૦) નો રસ એટલે ઉકાળો અને ગોળ એ દરેક તોલા ૪૦૦ લઇ તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૨૫૬ નાંખી અગ્નિપર ચડાવી અવલેહ જેવું ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી પકાવી તેને નીચે ઉતર્યા પછી સુંઠ, પીપર, મરી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર દરેક તોલા ૪ નું ચૂર્ણ ને જવખાર તોલા ૨ તથા મધ તોલા ૩૨ નાંખી સારા વાસણમાં ભરી રાખવું. **માત્રા**—તોલા ાા થી ૧. સોજા, અર્શ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય વગેરે દરદોને મટાડે છે—બોપદેવ.

૭૯૯ **ચ્યવનપ્રાશાવલેહ**—દશમૂળ (નં. ૨૫૦), કાકડાશીંગી, ખપાટ, આમળાં, જીવંતી (ખરખોડી), પુષ્કરમૂળ (કઠ), દ્રાક્ષ, હરડે, ગળો, મેદા, ચંદન, અગર, પદમક, અતિબલા, નાગબલા, જીવક તથા ઋષભક, મોથ, કાકોલી તથા ક્ષીરકાકોલી, વિદારીકંદ એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઇ તેને ખાંડીને તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ નાંખીને ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ઉતારી તે પાણી ગાળી લેવું, પછી તે પાણીને ફરી ઉકાળવું અને અવલેહ જેવું થયેથી ઉતારવું, બાફેલા આમળાંને ઘીમાં અથવા તેલમાં પકવવાં અને ઠળીયા કાઢી નાંખી માવો કરવો. આ માવાની બરાબર સાકર મેળવવી તથા વાંસકપુર ૧૬ તોલા, ૧૦૦૦ પીપરનું ચુર્ણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર બબ્બે તોલા, તે સર્વનું ચુર્ણ, આ સર્વને ઉપલા અવલેહમાં મેળવવાં, આ અવલેહને ઘીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવો. **માત્રા**—તોલા ૨ થી ૪, **અનુપાન**—મધ અથવા દુધ. આ અવલેહ રસાયન જેવો ગુણ કરે છે, ક્ષીણતા, ક્ષય. સ્વરભંગ, છાતીનાં દરદ, વીર્યદોષ, માથાનો રોગ, પીનસ, વંધ્યત્વ, નપુંસકપણું, વગેરે દરદોમાં ઘણો સારો ગુણ આપે છે.–હા. સં.

૮૦૦. **દ્રાક્ષાવલેહ**—કાળી દ્રાક્ષને દુધમાં ઉકાળી ઘીમાં તળવી, પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં નાંખવી તથા નીચેની વસ્તુઓ મેળવવી,—બદામ ઘીમાં તળીને ખાંડી ભુકો કરવો, માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વાંસકપુર, તજ તમાલપત્ર, નાગકેસર, કમળકાકડી, એ સર્વ વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ, આ સર્વ વસ્તુઓ ઉપર મુજબ તૈયાર કરી ચાસણીમાં નાંખી પાક તૈયાર કરવો. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૪, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો વગેરે દરદોને મટાડી અશક્તિ દૂર કરે છે—નિ. ૨.

૮૦૧. **દંતિહરિતકી**—હરડે (મોટી) નંગ ૨૫ લઇ એક કપડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલી તથા દાંતીમૂળ તોલા ૨૦૦ તથા નસોતર તોલા ૨૦૦ ખાંડીને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાથી પાણી તોલા ૫૧૨ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું, તેમાંથી હરડે કાઢી લઇ તેલ (તલનું) તોલા ૩૨ માં તળવી, પછી ગોળ તોલા ૨૦૦ લઇ તેમાં ગાળી રાખેલું પાણી નાંખી ચાસણી કરવી, તે ચાસણીમાં નસોતર તોલા ૩૨, પીપર તોલા ૮, સુંઠ તોલા ૮ તેનું ચુર્ણ નાંખવું અને ઠર્યા પછી મધ તોલા ૩૨, ચાતુર્જાત (જુવો નં. ૪૨૨) તોલા ૩૨ નાંખવું. તે તૈયાર થાય એટલે તેમાં ઉપરની હરડે બુડાડી રાખી મુકવી, તેમાંથી દરરોજ

પિત્તજ્વર, તરસ, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, ઉપદંશ, શ્વાસ, રક્તમેહ, ક્ષય, રક્તસ્રાવ વગેરેને મટાડે છે, ધાતુપુષ્ટિ કરે છે, બળ વધારે છે.

૮૧૩. ચોપચીનીનો પાક—ચોપચીની તોલા ૪૮, પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સૂંઠ, તજ, અકલકરો, લવિંગ, એ દરેક તોલા ૧. આ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સાકર શેર ૧॥ ની ચાસણી કરી તેમાં નાંખી પાક કરવો. માત્રા—તોલા ૨॥. ઉપદંશ, શીરંગ, પ્રમેહ, વાયુ અને ભગંદર—નિ. ૨.

૮૧૪. જીરાપાક—જીરું આખું શેર ૧, તેનો દૂધ શેર ૪ માં માવો કરવો. તે માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો. સાકર શેર ૨ ની ચાસણી કરી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીપર, સૂંઠ, જીરું, મોથ, ધાણા, દાડમની છાલ, રસાંજન, મજીઠ, દગડ, સાલમ, વંશલોચન, તવખીર, એ દરેક તોલા ૨ નું ચૂર્ણ તથા ઉપલો દાણો ચાસણીમાં નાખી પાક કરવો. માત્રા—તોલા ૫. પ્રદર, રક્તપિત્ત, મેદાનો રોગ, પ્રમેહ, ખાંસી, જીર્ણજ્વર, દાહ, પીનસ, અરુચિ વગેરે મટે છે—નિ. ૨.

૮૧૫. દ્રાક્ષાક્ષીરપાક—કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૧. તેને ગાયનું દૂધ તોલા ૮ અને પાણી તોલા ૩૨ માં ઉકાળી દૂધ બાકી રહે તે ગાળી લેવું. માત્રા—તોલા ૨ થી ૮. રક્તપિત્ત મટે છે.—ભા. પ્ર.

૮૧૬. પીપર પાક—પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૬૪, ગાયના દૂધમાં ઉકાળી માવો કરવો. તે માવાનો ઘી તોલા ૧૨૮ માં દાણો ધીમા તાપથી પાડવો. સાકર તોલા ૨૫૬ ની ચાસણી પાક જેવી કરી તેમાં ઉપરનો દાણો તથા તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, દરેક તોલા ૪ નું ચૂર્ણ તથા બદામ ને ઘી મરજી પ્રમાણે નાંખવું. માત્રા—તોલો ૧ થી ૨. અનુપાન—દૂધ. ધાતુગત જીર્ણજ્વર, ઉપદંશ, દમ, પાંડુ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ—નિ. ૨.

૮૧૭. બદામ પાક—બદામનાં મીંજ તોલા ૨૦, માવો તોલા ૧૦, મુગલાઈ બેદાણા તોલા ૪, લવિંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, વાંસકપુર, કમળકાકડી, દરેક તોલો ૦॥, એલચી તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, દરેક તોલો ૧, સાકર શેર ૨॥, ઘી તોલા ૨૦, બદામનું ચૂર્ણ તથા માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો અને બાકીની સર્વ વસ્તુનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. સાકરની ચાસણી કરી તેમાં ઉપરની સર્વ વસ્તુઓ નાંખવી તથા અભ્રકભસ્મ તોલો ૦॥, બંગભસ્મ તોલો ૦।, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ તોલો ૦॥, પ્રવાલભસ્મ તોલો ૦॥. એ સર્વે ભસ્મોમાંથી શક્તિ પ્રમાણે નાંખવી. માત્રા—તોલો ૧ થી ૨॥. વીર્યવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ તથા તાવમાંથી આવેલી અશક્તિ માટે આ પાક સારો છે, તેમજ શીયાળામાં ખાવા લાયક અને વખાણવા લાયક છે.

૮૧૮. માષાદિ મોદક—અડદની છડેલી દાળનો લોટ, ઘઉંનો રવો, છડેલા જવનો આટો, ચોખાનો આટો, પીપરનું ચૂર્ણ, દરેક તોલા ૪; તે સર્વમાં ઘી શેર ૦। નાંખી કડાઈમાં દાણો પાડવો. પછી સર્વની બરાબર સાકર ને સાકરથી બમણું પાણી તેનો હલકા અગ્નિથી પાક (ચાસણી) કરી તેમાં દાણો નાંખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ કરવા, તેમાંથી રોજ એકેક લાડુ સવારમાં ખાવો. ધાતુપુષ્ટિ માટે ઉત્તમ છે.

૮૧૯. મેથીપાક—મેથી દાણા તોલા ૧૦, સૂંઠ તોલા ૧૦, આ બેનું ચૂર્ણ કરી દૂધ શેર ૫ માં રાંધી માવો તૈયાર થાય એટલે તેમાં ઘી નાંખતાં જવું ને હલાવતો જવું. છુટો દાણો પડેથી તે કાઢી લેવો; પછી સાકર શેર ૨ ની ચાસણી કરી તેમાં ઉપલો દાણો નાંખવો, તેમજ પીપર, સૂંઠ, પીપરીમૂળ, અજમોદ, ધાણા, જીરું, વરીયાળી, જાયફળ, કચોરો, તજ

તમાલપત્ર, મોથ એ સર્વે દરેક તોલા ૪ નું બારીક ચૂર્ણ નાંખવુ અને તેના લાડુ બનાવવા, **માત્રા**—તોલા ૫, આમવાત, સર્વ વાતરોગ, સ્ત્રીઓના સુવાવડના વાતરોગમાં અપાય છે.

૮૨૦. **લસણ પાક**—લસણની કળીઓ તોલા ૪૦ તેને ચાર પાંચ દહાડા સુધી નિત્ય છાશમાં પલાળવી, નિત્ય આગલા દિવસની છાશ ફેંકી દેવી અને તાજી છાશ નાંખવી આથી લસણની વાસ દૂર થાય છે. પછીથી પાણીથી ધોઇ સાફ કરીને વાટી તેની લુગદી ૧ મણ દુધમાં ઉકાળી તેનો માવો બનાવવો. તે માવામાં જોઇએ એટલું ઘી નાંખીને કીટી કરી દાણો પાડવો. પછી સાકર શેર ૧૫ તેની ચાસણી કરી તેમાં ઉપલો દાણો નાંખવો તથા બદામ, ચારોળી, પસ્તાં ઇચ્છા મુજબ નાંખવાં; તેમજ મુગલાઇ બેદાણા પણ તોલા ૪ નાંખવા. **માત્રા**—તોલા ૨॥ થી ૫. વાતવ્યાધિ તથા મંદાગ્નિમાં ફાયદો કરે છે.

૮૨૧. **સાલમ પાક**—સાલમ તોલા ૨૦ તેના ચૂર્ણને દૂધ તોલા ૧૨૮૦ માં ઉકાળી પુષ્કળ ઘી નાંખી દાણો પાડવો; તે દાણાના વજન જેટલી સાકર અથવા ઇચ્છા હોય તો દોઢી સાકરની ચાસણી કરવી અને તેમા દાણો નાંખી પાક કરવો. પછી મરજી માફક કેસર, બદામ, પસ્તાં, ચારોળી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, વગેરે નાંખવાં. **માત્રા**—તોલા ૨॥ થી ૫. પુષ્ટિ આપે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. આ પાક શીયાળામાં ખાવાથી વધારે ગુણ કરે છે.

૮૨૨. **સૌભાગ્યશુંઠી પાક**—સુંઠ (ઉંચી) તોલા ૩૨ નું ચૂર્ણ કરી તેને ગાયના ઘીનો પ્રાબો દઇ આઠશેર ગાયના દુધમાં નાંખી માનો કરવો. પછી તે માવામાં ઘી નાંખતાં જવું ને હલાવતાં જવું, તેથી દાણો છુટો પડશે. પછી સાકર શેર ૮ ની ચાસણી કરી તેમાં દાણો તથા ધાણા તોલો ૦।, વરીયાળી તોલો ૧।, વાવડીંગ, સુંઠ, નાગકેસર, મરી, પીપર, મોથ એ દરેક તોલા ૪, એ સર્વ ચુર્ણ તથા મરજી માફક બદામ, પસ્તાં, ચારોળી ને ઘી નાંખી પાક તૈયાર કરવો. **માત્રા**—તોલા ૫. સુવાવડના રોગ, તરશ, ઉલટી, જ્વર, બળતરા શોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, બરલ, કૃમિ વગેરે સ્ત્રીઓના રોગ મટે છે

મુરબ્બા.

૮૨૩. **આદુનો મુરબ્બો**—આદુ ઉપરની છાલ ઉતારીને તેના નાના નાના કટકા કરવા અને તેને પાણીમાં બાફવા. આદુ અર્ધું બફાય એટલે તેનાથી ત્રણ ગણી સાકર લઇ તેની ચાસણી કરીને તેમાં નાંખવું. કેસર એલચી નાંખવાં હોય તો નાંખવાં. **ગુણ**—મંદાગ્નિ મટાડીને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે; રુચિ ઉત્પન્ન કરે. **માત્રા**—તોલો ૧.

૮૨૪. **આમળાનો મુરબ્બો**—લીલાં આમળાંને વાંસના બનાવેલા અણીદાર સુયાથી ટોચીને પાણીમાં બાફવાં. આમળાં જરા બફાઇ નરમ પડે એટલે કપડાની ઝોળીમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીતારી લેવું. પછી આમળાંના વજનથી ત્રણગણી સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં આમળાં નાંખવાં તથા ઇચ્છા મુજબ એલચી તથા કેસર પણ નાંખી શકાય. આ મુરબ્બો જેમ જુનો તેમ વધારે ગુણકારી ગણાય છે. વળી આમળાં જેમ વધારે મોટાં તેમ તે વધારે ગુણ કરે છે. **ગુણ**—માથાની ગરમી, માથાનો દુખાવો, આંખની ગરમી, પિત્તવિકાર વગેરેને મટાડે છે, **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૨.

૮૨૫ **કેરીનો મુરબ્બો**—કેરીની ઉત્તમ શાખો ઉપરથી છાલ ચપ્પુવતી ઉતારી લઇ તેનાં પતીકાં પાડવાં અને તે પતીકાંને ધીમા તાપથી બાફવાં. અર્ધાં પરવાં બફાય એટલે

કપડામાં નાખી પાણી નીચોવી દેવું. પછી ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં મુરબ્બો ને કેરીના ચીરીઆં નાખવાં, તથા એલચી, કેસર છાંટા નાખીને નાખવા. ખાંડનાં પૂરાં કરીને પણ મુરબ્બો કરવાનો રીવાજ છે. કેરીનો મુરબ્બો પિત્તશામક, રુચિકર તથા પૌષ્ટિક છે. માત્રા—તોલા ૧–૨.

૮૨૬. કોળાનો મુરબ્બો—પાકું મોટું ખડું કોળું લઈ તેના ઉપરની છાલ ઉતારી નાખવી. પછી કાપીને અંદરનાં બી તથા ગેલો ભાગ કાઢી દૈરી દેવાં અને પછી તેનાં ચોરસ કટકા કરી પાણીમાં બાફવાં. પાણી નીતારી કાઢવું અને કોળાનાં ચોસલાં ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં નાખવાં. કેસર તથા એલચી છાંટા નાખવાં. મુરબ્બો મટાડે, ભ્રમ, મૂર્છા, ઉન્માદ, અનિદ્રા વગેરેને મટાડી મગજને શાંત કરે છે. માત્રા—તોલા ૨॥ થી ૫.

૮૨૭. બીજોરાનો મુરબ્બો—બીજોરું પાકું લઈ તેને કાપી અને એક તપેલીમાં ભરી તેના મોં ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર ખાંડની ચાસણી રેડી અને ઉપર ઢાંકણું દેવું તથા ત્યારબાદ ઉકાળવું. પછી તેને રીતે પલાળી અંદરનું પાણી કાઢી નાખવું અને તેમાં સાકરનો ભાગ કરી તેમાં નાખી એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. તેને કાચીકેરીનો મુરબ્બો પણ કરે છે. મંદાગ્નિ, અરુચિ તથા પિત્તના રોગને મટાડે છે. માત્રા—તોલા ૧ થી ૨.

૮૨૮. બીલીનો મુરબ્બો—કાચાં બીલાં ઉપરની છાલ ઉતારી કાપવાં. પછી પાણીમાં નાખી બાફવાં પછી નીતારી કાઢીને બીલાંને ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં નાખવાં. બીલીનો મુરબ્બો આમ તથા લોહીવાળા ઝાડા તથા ગ્રહણીમાં સારો ગુણ કરે છે. માત્રા—તોલા, ૧ થી ૨.

૮૨૯. હરડેનો મુરબ્બો—મોટી હરડેને દૂધમાં બાફવી, સારી રીતે નરમ પડે એટલે ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં નાંખવી, અથવા બાફેલી હરડેની ચપુવતી છાલ (ચુરો) કાઢી લઈને તે ચાસણીમાં નાંખવો. માત્રા—હરડે ૧ અથવા ચુરો તોલા ૨. દસ્તને સાફ લાવે, માથાની ગરમીને નીચે ઉતારે, જીર્ણ તાવને મટાડે ઇત્યાદિ હરડેના ગુણ (જુઓ નં. ૩૬૩) પ્રમાણે ફાયદો કરે.

૮૩૦. ગુલકંદ—મોસમી ગુલાબનાં ખીલેલાં તાજા ફૂલો લાવી તેનાં ડીંટાં કાઢી નાંખવાં અને પાંખડીઓ છુટી પાડવી. પાંખડીઓના વજનથી ચાર પાંચ ગણી ધોળી સાકર લેવી. પછી એક કલાઈની કે કાચની વાસણમાં થોડી થોડી પાખડીઓ તથા સાકરને હાથ વતી ચોળી ચુંદીને બરણીમાં નાંખવા જવું. પ્રથમ બરણીના તળીએ સાકરનો થર પાથરવો અને વચમાં વચમાં પણ સાકરનો ભૂકો પાથરવો અને તમામ પાંખડીઓ સાકરમાં ચોળીને બરણીમાં ભર્યા પછી પણ સાકરનો થર દેવો. પછી બરણીનું મોં બંધ કરી કપડમાટીથી સીલ મારીને બરણી રાખી મુકવી. બે ત્રણ માસ રાખવાથી ગુલાબની પાંખડીઓ ગળી જઇ સાકર સાથે એક રસ થઇ જશે, તેનું નામ ગુલકંદ. તેમાં એલચીદાણા, ગુલાબજળ વગેરે ખુશબોદાર વસ્તુઓ નાંખવાથી ગુલકંદ વધારે સરસ બને.

શરબત.

૮૩૧. **આદુનું શરબત**—આદુનો રસ કાઢી તેમાં અરધું પાણી મેળવવું, પછી સાકર નાંખી ઘાટો રસ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું, પછી તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, લવીંગ તે સર્વ વસ્તુ રસના પ્રમાણમાં મેળવી મજબૂત બુચવાળી શીશો ભરી રાખવી. **માત્રા**—તોલા ૨ાા, પિત્ત, રક્તપિત્ત. શ્વાસ, ખાંસી, મંદાગ્નિ, અરૂચિમાં અપાય છે.

૮૩૨. **ગુલાબનું શરબત**—શરબતની રીતે પાણીમાં સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં ગુલાબજળ નાખવું. એકલા ગુલાબજળમાંજ સાકર નાખીને તેની ચાસણી કરવાથી વધારે સારૂં શરબત બને છે. ગુલાબજળ જેમ વધારે ઉંચું તેમ શરબત વધારે સારૂ બને.

૮૩૩. **દાડમનું શરબત**—સારાં પાકેલાં દાડમ નંગ ૨૦ લાવી તેમાંથી દાણા કાઢી તેનો રસ કાઢવો. તે રસમાં સાકર શેર ૧ નાખી ઘાટો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવો. પછી ઉતારીને કેસર તોલો ૦ાા તથા એલચીનું ચૂર્ણ તોલો ૧ મેળવી શીશીમાં ભરી રાખવું. **માત્રા**—તોલા ૨ાા. રૂચિકર તથા પિત્તશામક હોવાથી કેટલીક દવાઓના અનુપાનમાં યોજી શકાય તથા ઉનાળામાં તાપમાં શરબત તરીકે પીવાથી ગરમીની શાંતિ થાય.

૮૩૪. **દ્રાક્ષરસ**—દ્રાક્ષ તોલા ૫ બીજ વિનાની, બીજોરાના કે લીંબુના રસમાં વાટીને તેમાં દાડમનો રસ તોલા ૨૦ મેળવવો અને વસ્ત્રથી રસ ગાળી લેવો. તે રસમાં સંચળ, એલચી, મરી, જીરૂં, તજ, અજમો, યોગ્ય પ્રમાણમાં તથા મધ તોલા ૫ મેળવવું. **માત્રા**—તોલા ૨ થી ૨ાા. મંદાગ્નિ તથા અરૂચીને મટાડી પાચન કરે.—**ચરક.**

૮૩૫. **લીંબુનું શરબત**—સારાં મોટાં લીંબુ નંગ ૨૦ લાવી તેનો રસ કાઢી તે રસને ઉકાળી તેમાં સાકર શેર ૧ નાંખી શીશીમાં ભરી રાખવો. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૨. અરૂચિ, મંદાગ્નિ, મોળ, ઉલટી, પિતનું માથું વગેરે મટાડી ક્ષુધા લગાડે તથા રૂચિ પેદા કરે છે.

ક્ષાર.

૮૩૬. **અપામાર્ગક્ષાર**—(અઘેડાનો ખાર) અઘેડાના પંચાંગને છાયામાં સુકવી બાળીને તેની રાખ કરીને ક્ષાર કાઢવાની રીત (નં. ૨૧) પ્રમાણે ક્ષાર કાઢવો. **માત્રા**—વાલ ૧ થી ૪. ગુણ—ઉષ્ણ, ભેદન, કફઘ્ન તથા ગુલ્મઘ્ન—વૃંદ.

૮૩૭. **નારિકેલ ક્ષાર**—પાણીવાળા લીલા નાળીયેરના ગોટામાં કાણું પાડી સારી પેઠે લુણ (મીઠું) ભરી કપડમાટી કરી સુકવીને અડાયા છાણાના અગ્નિથી પકાવવું, ઠંડું થયા પછી એ નાળીયેર તથા અંદરનું મીઠું બન્ને સાથે વાટી શીશીમાં ભરી રાખવાં, **માત્રા**—તોલો ૦ા થી ૦ાા. ચૂર્ણ પીપર સાથે ખાવાથી સર્વ જાતના શૂળ મટે છે.—**ભા. પ્ર.**

૮૩૮. **યવક્ષાર**—જવના પંચાંગને લઇ તેને છાયામાં સુકવી નં. ૨૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ક્ષાર કાઢવો. **માત્રા**—વાલ ૧ થી ૩. ગુણ—કફઘ્ન. મૂત્રલ.

૮૩૯. **વજ્ર ક્ષાર**—સંચળ, જવખાર, મીઠું, બંગડીખાર, સીંધવ, ટંકણ, સાજીખાર, એ સર્વ સરખે વજને લઇ ચૂર્ણ કરી આકડાના દુધ તથા થોરના દુધની ત્રણ દિવસ ભાવના દેવી. પછી તડકામાં સુકવી તે ચૂર્ણને આકડાના પાનમાં લપેટી કોડીયામાં ભરી તે કોડીયાને કપડમાટી કરી તેને ગજપુટ દેવો. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ચટણી કરી બ્રાહ્મીનો રસ ઘીમાં મેળવી ઉકાળવું, ઘી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. માત્રા—તોલા ૩ થી ૪. અપસ્માર તથા ઉન્માદ મટાડે છે અને યાદશકિતને વધારે છે.

૮૪૫. લઘુફળઘૃત—પીળાં તથા કાળાં ફુલનો કાંટાશેળીયો, હરડે, બહેડાં, આમળાં. ગળો, સાટોડી, અરડુસો, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના, મેદા—તેને બદલે શતાવરી, આ સર્વ ઔષધ દરેક સવા સવા તોલો લઇ તેની ચટણી (કલ્ક) કરવી; ઘી તોલા ૬૪, ગાયનું દુધ તોલા ૨૫૬, પાણી તોલા ૨૫૬, સર્વને ઉકાળી ઘી બાકી રહે ત્યારે ઘી ગાળી લેવું. માત્રા—તોલા ૨ થી ૪. સ્ત્રીઓના યોનીદોષ, જેવા કે શૂળ, પીડા, યોનીદ્વાર મોટું થવું, બહાર નીકળવું. સ્થાન ભ્રષ્ટ થવું, ગર્ભ ધારણ ન થવો ઇત્યાદિ—શારંગ.

૮૪૬. ક્ષીરઘૃત—પીપર, પીપરીમળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, સિંધવ, એ ૭ વસ્તુ ચાર ચાર તોલા લઇ તેને પાણીમાં વાટી ચટણી કરવી; ગાયનું ઘી તોલા ૬૪. તથા ઘીથી ચાર ગણું ગાયનું દુધ અને ચારગણું પાણી લઇ તેમાં ચટણી નાંખી ફક્ત ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે ઘી ગાળી લેવું. આ ઘી એકલું તથા ભોજન સાથે ખાવું. માત્રા—તોલા ૨ થી ૪. પેટની બરલ, વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ. તેને પિપ્પલ્યાદિ ક્ષીરઘૃત પણ કહે છે—શારંગ.

તેલ.

૮૪૭. અર્કતેલ—સરસવનું તેલ શેર ૧, આકડાનું છીર તોલા ૪, હળદર શેર ol, મનશીલ શેર ol; આકડાના છીરમાં હળદર તથા મનશીલ ઘુંટી, પાણી જરા નાંખી તેની ચટણી વાટવી, ચટણીને તેલમાં નાંખી તેલ ઉકાળવું, પરિપકવ થયે ગાળી લેવું. આ તેલથી ખસ, ખરજવું. ચેળવાળાં ધારાં મટે છે—શારંગ.

૮૪૮. કરંજાદિતેલ—કરંજની છાલ, ચિત્રકમુળ, જાઇનાં પાન, કણેરનાં મુળ, એ ચાર વસ્તુનો કલ્ક કરવો. કલ્કથી ચારગણું તલનું તેલ, તેલથી ૪ ગણુ પાણી. સર્વને મંદ તાપથી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું, ઇંદ્રલુપ્ત (માથાની ઉંદરી—ટાલ) મટાડીને વાળ પાછા ઉગાડે છે—શારંગ.

૮૪૯. કરવીરાદિતેલ—કણેરનાં મૂળ, દંતીમૂળ, નશોતર, કડવી ઘીશોડીનાં ફળ. તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચારગણા તેલમાં મેળવી, તેલથી ચારગણા કેળના ક્ષારનું પાણી મેળવી ઉકાળવું, તેલ બાકી રહે એટલે ઉતારી લઇ ગાળી લેવું, તેલ જે જગ્યાપર લગાડવામાં આવે ત્યાંથી વાળ જતા રહે છે—શારંગ.

૮૫૦ કાસીસાદિતેલ—હીરાકસી, લાંગલી, કડ, સુંઠ, પીપર, સીંધાલુણ, મનશીલ, કણેરનાં મુળ, વાવડીંગ, ચિત્રકમુળ, અરડુશી, દાંતીમુળ, કડવી નઇનાં બી, દારૂડી, હરતાલ સમભાગે લઇ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરવો, તેમાં તેલ તોલા ૬૪, થોરનું દુધ તોલા ૮, આકડાનું દુધ તોલા ૮, તેલથી ચારગણું ગોમુત્ર. આ બધા એકત્ર મેળવી ઉકાળી તેલ સિધ્ધ કરવું. આ તેલ હરસના મસા ઉપર ચોપડવા માટે ઉત્તમ છે—શારંગ.

૮૫૨ ગંધકાદિતેલ—ધંતુરાના ડોડવા ચીરી તેની અંદર ગંધક, મોરથુથુ, મનશીલ ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરી સુકાય એટલે તેને અગ્નિમાં પકાવવાં. જ્યારે પાકી રહે ત્યારે

[illegible] ([illegible]) [illegible] છે—[illegible].

૮૫૨. [illegible] તેલ—[illegible] છે.—[illegible].

૮૫૩. [illegible] તેલ—[illegible] છે.—[illegible].

૮૫૪. [illegible] તેલ—[illegible] ૪૦ [illegible] ([illegible]) [illegible] ૧૦૨૪ ([illegible]) [illegible] છે.—[illegible].

૮૫૫. નિંબબીજતેલ—[illegible] લીંબડાના બીજને [illegible] તેલ કાઢવું. તે તેલ નાકમાં નાખવાથી [illegible] થાય છે. [illegible] (સુગંધ) થાય છે.—શારંગ.

૮૫૬. પાઠાદિતેલ—[illegible], [illegible]; [illegible]; [illegible]. પીપર. તેનો [illegible] તથા [illegible] ૪ ગણું તેલ, તેથી ૪ ગણું પાણી મેળવીને ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું. નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી પીનસરોગ મટે છે.—નિ. ૨.

૮૫૭. બિલ્વાદિતેલ—[illegible] બીલીફળ ગોમૂત્રમાં વાટી [illegible] કરવો. ચારગણું તલનું તેલ તેમાં મેળવવું, તેમાં તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને દૂધ જેટલું પાણી મેળવી ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ તેલ કાનમાં નાંખવાથી બહેરાપણું દૂર થાય છે—શારંગ.

૮૫૮. મરિચ્યાદિતેલ—મરી, હરતાલ, નસોતર, રતાંજળી, નાગરમોથ, મનશીલ, જટામાંસી, હળદર, દેવદાર, દારૂહળદર, ઇંદ્રવારૂણીનાં મૂળ, કરેણનાં મૂળ, કઠ, આકડાનું દુધ, ગાયના છાણનો રસ. એ પંદર વસ્તુઓ એક એક તોલો તથા શુદ્ધ કરેલો વછનાગ ૨ તોલા, એ સર્વનો કલ્ક કરી તેમાં સરસીઉં તેલ ૬૪ તોલા, તેલથી બમણું ગોમૂત્ર તથા ગોમૂત્ર જેટલું પાણી એ સર્વને ઉકાળી તેલ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. આ તેલ શરીર પર ચોળવાથી ચામડીનાં ઘણાંક દરદો જેવાં કે, ચામડી ફાટવી, ખસ, ખરજ, ચીત્રી, કોઢ, ચેળ, કુટ વગેરે મટે છે.—શારંગ.

૮૫૯. લાક્ષાદિતેલ—બોરડી અથવા પીપળાની લાખ તોલા ૨૫૬, પાણી તેનાથી ચોગણું; મંદ અગ્નિથી ઉકાળી ચતુર્થાંસ બાકી (પાણી) રાખવું, તે ગાળીને તેમાં નીચેની વસ્તુઓ નાંખવી:–તલનું તેલ તોલા ૬૪, ગાયના દહીંની છાશ અથવા આછ તોલા ૨૫૬, વરીયાળી, આસંધ, હળદર, દેવદાર, કડુ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, કઠ, જેઠીમધ, સુખડ, નાગરમોથ, રાસ્ના, એ દરેક તોલો ૧ તેનું ચુર્ણ–પછી મંદ અગ્નિથી તેલ પકાવવું. આ તેલ શરીરે મર્દન કરવાથી સર્વ વિષમજ્વર, શ્વાસ, કાસ, સળેખમ, કંબર તથા પીઠનું શૂળ, વાતપિત્તનો કોપ, વાઇ, ઉન્માદ, ક્ષય, ભૂતબાધા, ખરજ, અંગની દુર્ગંધ વગેરે દરદો મટે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી આ તેલ નિત્ય શરીરે ચોળે તો ગર્ભ પુષ્ટ થાય—શારંગ.

૮૬૦. વજ્રતેલ—હાંડલીયા થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, ધતુરાનો રસ, ચિત્રાના મૂળનો રસ અથવા ઉકાળો, ભેંસના છાણનો રસ, સર્વે સરખાં લઇ પકાવવું. આ તૈયાર થયેલ દર ચોસઠ તોલાભાર તેલમાં નીચેનું ચૂર્ણ મેળવવું:–ગંધક, ચિત્રક, મનશીલ, હરતાલ, વાવડીંગ, અતિવિષ, વછનાગ, કડવીઘીસોડી, ઉપલેટ, વજ, જટામાંસી, ત્રિકટુ, (દરેક) દારૂહળદર, જેઠીમધ, સાજીખાર, જીરૂં, દેવદાર, આ તેલ ચોળવાથી ચામડીના સર્વ વિકારો મટે છે-શારંગ.

૮૬૧. શિગ્રાર્દ્રતેલ—આદુનો રસ તોલા ૧૦, સરગવાની છાલનો રસ કે ઉકાળો તોલા ૧૦, બકરીનું દુધ તોલા ૫૦, પાણી શેર ૧ તથા તેલ તોલા ૧૦ ઉકાળીને તેલ સિદ્ધ કરવું. વાયુ—વં. સા.

૮૬૨. ષડ્બિંદુતેલ—એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, હરડે અથવા મીઠી ખરખોડી (ડોડી), રાસ્ના, સૈંધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ, બકરીનું દુધ એ સર્વને ચારગણા ભાંગરાના રસમાં પકાવવાથી 'ષડબિંદુ તેલ' બને છે. તે માથાનાં તમામ દરદો મટાડે છે, દાંત મજબુત કરે છે, નેત્રની શક્તિ વધારે છે-ભા. પ્ર.

૮૬૩. ક્ષાર તેલ—કુણા મુળાનો ક્ષાર, સાજીખાર, જવખાર, પંચલુણ (સીંધાલુણ, સંચળ, બીડલુણ, સમુદ્રલુણ, કાચલુણ), હિંગ, સરગવાની છાલ, સુંઠ, દેવદાર, વજ, કઠ, સુવા, રસવંતી, પીપરીમૂળ મોથ એ સર્વ વસ્તુ દરેક તોલો ૧ લઇ તેનો કલ્ક કરવો. તલનું તેલ તોલા ૬૪, કેળનો રસ, બીજોરાનો રસ તથા મધુસુક્ત* એ દરેક તોલા ૨૫૬, તેનું તેલ સિદ્ધ કરવું. કાનનું પરૂ, કાનનો અવાજ, કાનનું શૂળ, બહેરાપણું, કાનના જીવડા વગેરે કાનના રોગ તથા મોંના રોગ મટે છે.—શારંગ.

---

* કાગદી લીંબુનો રસ તોલા ૬૪, મધ તોલા ૧૬, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૪ એ ત્રણેને એક માટલીમાં નાંખી મોં કપડમાટીથી બંધ કરી એક માસ સુધી અનાજના ઢગલામાં રાખવું તેથી 'મધુસુક્ત' તૈયાર થાય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] —ગાંગટીની છાલ, જેઠીમધ, તગર, [illegible] સમાન ભાગે લઈ. આ

લેપમાં જરા ઘીનો કરમરો (મીણ) દઇને ઠંડા પાણીમાં કે ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવાથી તમામ પ્રકારનાં ગરમીનાં ગડગુમડ, સોજો, દાહ, રતવા, ઉંદરવા તથા બીજા ઝેરી ડંખનો સોજો, વનસ્પતિના ઝેરનો સોજો, ઇત્યાદિ મટે છે—**શારંગ.**

૮૭૫. **ગ્રંથીનો લેપ**—(દોપઘ્ન લેપ) સરગવાના મૂળની છાલ, સુંઠ, સરસવ, સાટોડીનાં મૂળ તથા દેવદાર. સમભાગ ચૂર્ણ કરવું. ખાટી છાશમાં કે છાશની પરાશમાં વાટીને જાડો લેપ મારવો, વાયુ તથા કફનો સોજો, ગ્રંથ (ગાંઠો)નો ઉત્તમ લેપ છે—**શારંગ.**

૮૭૬. **ચાંદીનો લેપ**—રસવંતી, સરસવ, હરડે તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધ સાથે મેળવી ચોપડવાથી સર્વ જાતની ચાંદી મટે છે—**શારંગ.**

૮૭૭. **ચિત્રીનો લેપ (૧)**—રતાંજળી, મજીઠ, લોદર, કઠ, ઘઉંલા, વડની કુંપળો તથા મસુરની દાળ, સમભાગ. પાણીમાં વાટી ચીત્રી ઉપર લેપ કરવો.

૮૭૮. **ચિત્રીનો લેપ (૨)**—અર્જુનવૃક્ષ કે સાદડની છાલ અથવા મજીઠને મધમાં વાટી લેપ કરવો.

૮૭૯. **ચિત્રીનો લેપ (૩)**—ધોળા ઘોડાના નખની રાખ માખણમાં મેળવી લેપ કરવો.

૮૮૦. **તારૂણ્ય પીટિકાનો લેપ (૧)**—લોદર, ધાણા તથા વજ સમભાગ પાણીમાં વાટી મોં ઉપર લેપ કરવો.

૮૮૧. **તારૂણ્યપીટિકાનો લેપ (૨)**—બીજોરાનાં મૂળ, મનશીલ, ઘી તથા ગાયના છાણનો રસ, તેનો લેપ મોં ઉપર ચોપડવાથી ફોડલીઓ, ચીત્રી તથા કાળાશ દૂર થઇ કાંતિ વધે.

૮૮૨. **તારૂણ્યપીટિકાનો લેપ (૩)** ગોરોચન તથા મરી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૮૮૩. **તારૂણ્યપીટિકાનો લેપ (૪)** ધોળા સરસવ, વજ, લોદર, તથા સીંધાલુણ તેનો પાણીમાં લેપ કરવો.

૮૮૪. **તારૂણ્યપીટિકાનો લેપ (૫)** વડનાં પાકેલાં પીળાં પાન, જાઇનાં પાન, રતાંજળી, કઠ, દારૂહળદર, લોદર તેનો મોં ઉપર લેપ કરવાથી જુવાનીના ખીલ, ચીત્રી તથા કાળાશ દૂર થાય.

૮૮૫. **દાહ માટે લેપ (૧)**—સુખડ, કપુર તથા વાળો તેનો લેપ શરીરે ચોપડવો.—**વૈ. જી.**

૮૮૬. **દાહ માટે લેપ (૨)**—હજારવાર ઠંડા પાણીથી ધોયેલ ઘી શરીરે ચોળવું.—**વૈ. જી.**

૮૮૭. **ધોળા કોઢનો લેપ (૧)**—કાળીજીરી ભાગ ૪, હરતાળ ભાગ ૧, ત્રિફલા ભાગ ૧, પાંચેને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો.

૮૮૮. **ધોળા કોઢનો લેપ (૨)**—પીળાં ફુલવાલી કણેર, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીલ, ગોરોચન, સીંધાલુણ, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. ધોળા કોઢ તથા ચીત્રી.

૮૮૯. **નેત્રરોગનો લેપ**—(હરીતકયાદિ લેપ)—હરડે, સીંધાલુણ, સોનાગેરૂ, રસવંતી એ સર્વે સમાનભાગે લઇ પાણીમાં વાટી ડોળાની બહારના ભાગમાં લેપ કરવો સર્વ જાતના નેત્રરોગ મટાડે છે—**શારંગ.**

૮૯૦. **રતવાનો લેપ**—(સોનાગેરૂનો લેપ)—સોનાગેરૂ, રસવંતી, મજીઠ, જેઠીમધ, વાળો, રતાંજળી, પદ્મક, ખાડીને બારીક વાટી લેપ કરવો. **રતવા**—કપવાં, ગરમીના સોજા, દાહ.

૮૯૧. **વધરાવળનો લે**[illegible] પલાંશી, કઠ, એરંડમૂળ, બોરડીની છાલ, સરખે ભાગે લઇ કાંજી [illegible] ગે લેપ [illegible] નાશ પામે [illegible]—**શારંગ.**

૮૯૨. વાળ કાળા કરવાનો લેપ (૧)—દિવ્યઔષધ કહેલું તેલ વાળોને ([illegible] બંધથી નીકળેલા પૂંઠ તેલની પેઠે) ધોળા વાળ ઉપર નિત્ય ચોપડવું.

૮૯૩. વાળ કાળા કરવાનો લેપ (૨)—કેરડાનું ચૂર્ણ, ત્રિફળા, ભાંગરો, કાંચકી, એ ૭ વસ્તુને લોઢીના વાસણમાં નાખી એક માસ રહેવા દેવી, પછી તેનો લેપ કરવો.

૮૯૪. વાળ કાળા કરવાનો લેપ (૩)—આમળાં ૩, હરડાં ૨, બહેડાં ૧, આંબાની ગોટલીનો મગજ ૫, લોઢાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો એ સર્વને લોઢાની કડાઈમાં ખૂબ ઘૂંટીને એક રાત રહેવા દેવું અને બીજે દિવસે ધોળા વાળ ઉપર લેપ કરવો.

૮૯૫. વાળ કાળા કરવાનો લેપ (૪)—ત્રિફળા, ગળીનાં પાન, લોઢાનું કીટું, ભાં-ગરો તથા [illegible], ભાંગરાના રસમાં વાટી લેપ કરવો.

૮૯૬. વિષઘ્ન લેપ—[illegible] દૂધમાં [illegible] વાટીને તેમાં [illegible] મેળવી લેપ કરવો. આ લેપ શરીરે ચોપડવાથી આંખમાં [illegible] થાય છે—શારંગ.

૮૯૭. શીળસનો લેપ—ધોળા સરસવ, હળદર, [illegible], [illegible]નાં બી, તલ, [illegible] બારીક ચૂર્ણ કરીને સરસોના તેલમાં કાલવી લેપ કરવો [illegible] શરીર ઉપર શીળસ, [illegible] છે તે મટે—શારંગ.

મલમ.

૮૯૮. જાત્યાદિઘૃત—(મલમ)—જાઈનાં પાન, કડવા લીંબડાનાં પાન, પટોલ, હળ-દર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, જેઠીમધ, મીણ, કરંજનાં બી, વાળો, ઉપલસરી, મોરથુથુ. એ સર્વને પાણીમાં વાટી લુગદી કરવી. તેનાથી ચારગણું ઘી (જૂનું) નાંખી પકાવવું. ઔસડી-થાથી ઘી જૂદું તરી આવે ત્યારે ઉતારી ઘી ગાળી લેવું. નાડીવ્રણ, પર પરૂનારાં તથા મોટા ખાડા પડેલાં હોય એવાં ગંભીર ને દુષ્ટ વ્રણ સારા થાય છે—શારંગ.

૮૯૯. પાદદારીનો મલમ—રાળ, સોપારીનું, ગોળ, મીણ, મધ, ગુગળ એને અનુ-ક્રમે તાપ ઉપર મેળવવાં, તેનો એકરસ થયેથી બીજી વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ મેળવવું. પાદદારી—એટલે પગમાં ચીરા તથા નેરડાના દુખને મટાડે છે.

૯૦૦. પારદાદિ મલમ—પારો, છડ, ચાલછડ, હળદર, આંબાહળદર, મરી, સીંદુર, ગંધક તથા મનશીલ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી ઘી મેળવવું. ખસ, ખરજવાં, ગેળવાળાં ગડ-ગુમડ, તથા માથાનો જંતુવાળો સડો મટે—વૈ. છ.

૯૦૧. ગરમીની ચાંદીનો મલમ (૧)—હીરાદખણ, એલચી, કાથો, દરેક તોલો ૧ અને કપુર તોલો ૦। તેને બારીક ઘીમાં વાટી મલમ કરવો. પરૂવાળાં ગરમીનાં ધારાં મટે.

૯૦૨. ગરમીની ચાંદીનો મલમ. (૨)—ઓદાર તોલા ૨૦, રાળ તોલા ૨૦, કપુર તોલા ૧૦, મીણ તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦, મીણ તથા ઘીને ધીમા તાપથી ગરમ કરી તેમાં પ્રથમની ત્રણ વસ્તુઓ બારીક કરીને મેળવી દેવી. ગરમીનાં ચાંદાં તેમજ ચેળવાળાં ચાંદાં.

૯૦૩. ગરમીની ચાંદીનો મલમ (૩)—ઓદાર તોલા ૫, રાળ તોલા ૫, કપુર તોલા ૨॥, જોઇએ એટલું ઘી તથા મીણ તેનો મલમ કરવો.

૯૦૪. હરસના મસાનો મલમ—અફીણ તોલા ૨, માયાનો ભૂકો તોલા ૫, સાદો મલમ તોલા ૩૦, તેનો મલમ કરવો. લોહી તથા બળતરા બંધ પડે.

અંજન.

૯૦૫. **અંજનગુટિ**—હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, સીંધવ, રસવંતી, જેઠીમધ, મોરથુથુ, ધોળાં કમળ, વાવડીંગ, લોદર, તામ્રભસ્મ, એ ચૌદ ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ કરીને વરસાદના (તેના અભાવે ટાંકાના) પાણીમાં વાટીને વર્તિ (વાટો) કરવી. સ્ત્રીના ધાવણમાં ઘસીને આંજવાથી આંખની ઝાંખ તથા પડળ; છારી વગેરે મટે છે, કેસુડાના રસમાં ઘસીને આંજવાથી ફુલું, રતાશ વગેરે મટે છે અને લોદરનું પાણી કરીને તેમાં ઘસીને આંજવાથી શરૂવાતનો તિમિર રોગ મટે છે. આ વર્તિને 'નાગાર્જુનાંજન' કહે છે. ભૈ. ર.

૯૦૬. **કતકાંજન**—નિર્મળીનાં બી, શંખ, સીંધાલુણ, સુંઠ, મરી, પીપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસવંતી, મધ, વાવડીંગ તથા મનશીલ સર્વ સમભાગ ચૂર્ણ કરીને સ્ત્રીના ધાવણમાં કે બકરીના દુધમાં ઘુંટી અંજન કરવું. તિમિર-ઝાંખ, પડળ, મોતીઆ, પાંપણનો રોગ, ફુલું, ચેળ, પરૂ વગેરે આંખનાં દરદો મટે—આ. ઐા.

૯૦૭. **કણાદિ અંજન**—પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં (છેલ્લાં ત્રણની છાલ). લાખ, લોદર તથા સીંધાલુણ સમભાગ. ભાંગરાના રસમાં ઘુંટીને ગોળી કરવી. પાણીમાં ઘસીને અંજન કરવું. પાંપણનો રોગ, તિમિર, મોતીઆ, ચેળ, ફુલું વગેરે આંખનાં રોગ સારા થાય છે.

૯૦૮. **કૃષ્ણાંજન**—પીપરને બકરાંની લીંડીઓમાં પકાવીને તથા બકરાંની લીંડીઓના રસમાં વાટીને અંજન કરવું, **રતાંધળાપણું-ભા. પ્ર.**

૯૦૯. **ખર્પરવટી**—શુદ્ધખાપરીયો, સિંધાલુણ, ફુલાવેલ મોરથુથુ, ફુલાવેલ ટંકણ, સુંઠ, **મરી અને પીપર એ બધી ચીજો સમભાગે** લઇ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ઘુંટી ગોળી કરવી. તેને છાયામાં સુકવી પાણી સાથે ઘસી અંજન કરવાથી સર્વ જાતના આંખના રોગ મટે છે. આ વટીને **રસકેશ્વરવટી** પણ કહે છે—આ. ઐા.

૯૧૦. **ખર્પરાંજન**—શુદ્ધ ખાપરીઆને પાણી સાથે ખુબ ખરલ કરવો જેથી ખાપરીઓ પાણી સાથે મળી જશે ને કેટલોક કુચાવાળો ભાગ નીચે બેસી જશે. પછી ઉપરનું ચોખ્ખું પાણી નીતારી લઇ કુચો ફેંકી દેવો. પછી એ પાણીને ત્રાંબાના વાસણમાં ઉકાળતાં જે નીચે રહે તેને ત્રીફળાના કવાથની ત્રણ ભાવના આપવી. સુકાય ત્યારે તે ચૂર્ણથી દશમો ભાગ તેમાં કપુર મેળવવું. આંખનાં દરદો માટે આ ઉત્તમ દવા છે—આ. ઐા.

૯૧૧. **ચંદ્રોદયવર્તી**—હરડે, વજ, કઠ, પીપર, મરી, બહેડાંનો ગર્ભ, શંખની નાભી, મનશીલ એ સર્વ સમભાગે લઇ બકરીના દુધમાં વાટી વર્તી (લાંબી ગોળી) કરવી. આ ગોળી ત્રણ વર્ષનાં ફુલાંને મટાડે છે; સર્વ પ્રકારની માંસની વૃદ્ધિ, રતાંધળાપણું વગેરે દરદોને મટાડે છે—ભા. પ્ર.

૯૧૨. **તુત્થાદ્યંજન**—મોરથુથુ, સોનામુખી, સીંધાલુણ, સાકર, શંખ, મનશીલ, સોનાગેરૂ, સમુદ્રફીણ તથા મરી, સમભાગ બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ઘુંટી આંખમાં અંજનકરવું. પાંપણના સર્વ રોગ, ખીલ, ઝાંખ, મોતીઆ, ફુલું વગેરે.

૯૧૩. **નયનશાણાંજન**—પીપર, સીંધાલુણ, મરી, રસવંતી, સુરમો, સમુદ્રફીણ, સાકર, ધોળી સારોડી, હળદર, રતાંજળી, જેઠીમધ, હરડે, મનશીલ, લીંબડાનાં પાન, લોદર, ફટકડી, શંખનાભી, ભીમસેની કપુર, તે સર્વ સમભાગ ચૂર્ણ કરીને [illegible] ગાળવું, તેમાં મધ મેળવી લોઢાના વા[illegible] વાથી તિમિર, પડળ તથા [illegible]

૯૧૪. નયનામૃત—(પ્રત્યંજન) શીશાની સળી બનાવવા માટે જેવી રીતે શીશાનો રસ ઠારવાનું લખ્યું છે (નં. ૯૨૧) એજ રીતે તે વસ્તુઓના રસમાં ઠારીને છેવટે તેના રસમાં એટલોજ શુદ્ધ પારો મેળવવો. પછી તે બેની બરાબર શુદ્ધ સુરમો મેળવવો અને ખરલીને બારીક ચૂર્ણ કરવું, તે ચૂર્ણથી દશમો હીસ્સો ભીમસેની કપુર મેળવવો. આ સુરમો આંખમાં ઘણુંજ તેજ આપે છે.—શારંગ,

૯૧૫. પલાશાંજન—રતાંજળી ભાગ ૧, સિંધવ ભાગ ૨, હરડે ભાગ ૩, ખાખરાનો ગુંદ ભાગ ૪. તેને બારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું. વેલ-કૃષ્ણ મંડળનાં ફુલાં પર ફાયદો કરે છે-આ. ઔ.

૯૧૬. પુષ્પહરીવર્ત્તી—કરંજના બીને કેસુડાના રસની ઘણી ભાવના આપીને તેની વાટ સુકવી તૈયાર રાખવી. આંખનું ફુલું—ભા. પ્ર.

૯૧૭. ભીમસેની કપુર—કપુરના કટકાને જરા પાણીવાળા કરવા. કો, ચણકબાબ, એલચી, મોથ, દીમજ, આ પાંચ વસ્તુનું ચૂર્ણ ત્રાંબાની ત્રાંસમાં પાથરી તેનાપર કપુરના કટકા મુકવા. પછી તેનાપર બરોબર બેસતો રહે એવો પીતળનો વાટકો ઉંધો ઢાંકવો, તે વાટકાના મોની અંદર ચૂર્ણ તથા કપૂરનાં કટકા આવી જાય એવી રીતે ગોઠવી તે વાટકાની કોર (કાંઠા) તથા ત્રાંસનું તળીઉં (જેટલામાં વાટકાના કાંઠા અડતા હોય તે) ચીકણી માટીથી કપડમાટી કરવી કે જેથી ક્યાંઇથી પણ વરાળ જાય નહિ. પછી તે ત્રાંસની નીચે ધીનો દીવો કરવો ને પવન ન લાગે એવી જગ્યામાં મુકવો ને વાટકો ગરમ ન થવો જોઇએ; માટે તે જેમ ગરમ થતો જાય તેમ તેનાપર ભીનાં લુગડા મુકી પાણી છાંટતાં જવું. એમ આઠ દશ કલાક કરવાથી ત્રાંસમાંનું કપુર ઓગળીને (ઉડીને) વાટકાના તળીયે ચોંટશે. પછી છરીવતી તે કપોટાં ઉખેડી મજબુત મુચવાળી શીશીમાં ભરીને દાણા નાંખી રાખી મુકવો; જેથી ઉડી જાય નહિ. આ ભીમસેની કપુર આંખમાં આંજવાથી, આંખની ગરમી મટી ઠંડક થાય છે. ને ઝાંખ વગેરે મટાડી દૃષ્ટિને મજબુત કરે છે—આ. ઔ.

૯૧૮. રતનજોતની સળીઓ—મોરથુથુ ભાગ ૨, ફટકડી ભાગ ૧, સુરોખાર ભાગ ૧ એ ત્રણે ચીજને ભેગી કરી તાપ આપવો તેથી એકરસ થઇ જશે. તેમાં સર્વથી ફૈઠ મા ભાગનું કપુર મેળવવું ને તેની સળીઓ કરવી. તે દરરોજ બે ત્રણ વખત પાંપણ ઉથલાવી આંજવાથી ખીલ, અત્યશ્રુ (આંખમાંથી પાણી ઘણું નીકળવું), ફુલું, આંખ ઉઠવી વગેરે આંખનાં દરદો મટે છે—આ. ઔ.

૯૧૯. રસાંજનાદિવટી—રસવંતી, હળદર, દારૂહળદર, માલતીનાં પાન તથા લીંબડાનાં પાન તે સર્વને ગાયના છાણના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરવી, તે ગોળીમાંથી એકેક વાલ જેટલો પાણીમાં ઘસારો કરીને અંજન કરવું. રતાંધળાપણું—શારંગ.

૯૨૦. લેખની અંજન—વડના છીરમાં ભીમસેની કપુર ઘુંટીને તેનું જરાજરા અંજન કરવાથી બે માસનું ફુલું કપાય.

૯૨૧. શીશાની સળી—શીશાને અગ્નિ ઉપર તપાવી રસ કરીને અનુક્રમે નીચેની વસ્તુઓમાં સાત સાત વાર ઠારવું:—ત્રિફળાનો ઉકાળો, ભાંગરાનો રસ, સુઠનો ઉકાળો, ઘી, ગોમૂત્ર, મધ, બકરીનું દુધ. પછી તેને ટીપીને અંજન કરવા જેવી સળી બનાવવી, ફક્ત આ સળી આંખમાં ફેરવવાથી નેત્રરોગ મટે છે—શારંગ.

૯૨૨. સ્નેહવર્તી—આંબળાં, બહેડાં તથા હરડે તે ત્રણના ઠળીયાનો મગજ અનુક્રમે લઇ ૧, ૨, ૩, ભાગ લઇ તેને પાણીમાં બારીક વાટી લાંબી વાટ કરવી. તેમાંથી ચોખાપુર લઇ

કરડી પાણીમાં વાટી આંજવાથી આંખની અંદરથી પાણી ઝરવાનો રોગ તથા વાતરક્તની પીડા મટે છે—શારંગ.

૯૨૩. સૌવીરાંજન—સુરમાના પથ્થરને અગ્નિ ઉપર તપાવી તપાવીને ત્રિફળાના તૈયાર રાખેલા ઉકાળામાં સાતવાર ઠારવો. પછી સાતવાર તપાવીને સ્ત્રીના ધાવણમાં કે બક-રીના દુધમાં ઠારવો, પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને તેનું અંજન કરવાથી આંખના બધા રોગ મટે છે—શારંગ.

૯૨૪. હરિદ્રાદિ ગુટિકાંજન—હળદર, લીંબડાનાં પાન, પીપર, મરી, વાવડીંગ, મોથ, સુંઠ એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી કરી છાંયામાં સુકવવી. તેને પાણીમાં ઘસી આંજવાથી તિમિર, મધમાં આંજવાથી પડળ, સિંધવના આંજવાથી ખરજ, સ્ત્રીના દુધમાં આંજવાથી દુઃખાવો, બકરીના દૂધમાં આંજવાથી નેત્રપ્રકોપ નાશ થાય છે—વૃંદ.

વાજીકરણ તથા ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધો.

૯૨૫. અડદના પ્રયોગો—(૧)—માષાદિમોદક—અડદની છડેલી દાળનો લોટ, ઘઉંનો રવો, છડેલા જવનો આટો, ચોખાનો આટો, પીપરનું ચૂર્ણ, દરેક તોલા ૪, ઘી શેર ૦। નાંખી કડાઇમાં દાણો પાડવો. પછી સર્વની બરાબર સાકર ને સાકરથી બમણું પાણી તેનો હલકા અગ્નિથી પાક (ચાસણી) કરી તેમાં દાણો નાંખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ કરવા, તેમાંથી રોજ એકેક લાડુ સવારમાં ખાવો, ધાતુપુષ્ટી માટે ઉત્તમ છે.

૯૨૬. અડદના પ્રયોગો (૨)—અડદને ઉકાળીને તેમાં ગાયનું દુધ, ગાયનું ઘી તથા સાકર નાંખીને ખાવું.

૯૨૭. અડદના પ્રયોગો (૩)—છડેલી અડદની દાળને દળીને આટો કરવો, તે આટામાં દર શેર આટે દુધ તોલા ૧૫ તથા ઘી તોલા ૧૫ નું મોણ (ધ્રાબો) દઇને તેને મોટાં કાણાંવાળી ચાળણીથી ચાળી લેવો. પછી તેને પુષ્કળ ઘીમાં શેકીને દાણો પાડવો. દાણો લાલ થાય એટલે ઉતારી લઇ તેમાં આટાના વજન જેટલી સાકર (દળેલી) કે ખાંડનું બુરૂ નાંખવું. અને એલચી, જાયફળ, કેસર તથા બદામના મીંજ નાખીને પાંચ રૂપિયાભારના લાડુ બનાવવા. આ લાડુ બહુજ સ્વાદિષ્ટ તથા પૌષ્ટિક થાય છે.

૯૨૮. અડદીઆ પાક (૪)—અડદનો લોટ શેર ૨॥, ગુંદર શેર ૧।, માવો શેર ૨॥, બદામનાં મીંજ શેર ૧।, દ્રાક્ષ શેર ૦॥, ચારોળી શેર ૦।, સાકર શેર ૮, ઘી શેર ૪, અડદના લોટને ઘી શેર ૧ નું મોણ દઇ દુધ શેર ૧ નો ધ્રાબો દઇ ઘીમાં લાલાશ પડતો દાણો થાય ત્યાં સુધી શેકવો. માવાનો દાણો ઘીમાં પાડવો. ગુંદર ઘીમાં તળવો. પછી ચાસણી મૂકી તેમાં ઉપરની ચીજો નાંખી નીચેનાં ઔષધોનું ચુર્ણ નાખવું. ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી ... [illegible] ...નર, મુગલાઇ બેદાણા, કૌંચાં, એખરો, વારાહીકંદ, વિદારીકંદ, અક્કલકરો, ... [illegible] ...એલચી, નાગકેસર, જાયફળ, વાંસકપુર, સુંઠ, મરી, પીંપરીમુળ એ ... [illegible] ...નું ચુર્ણ કરવું. તેમાં તેમનાની ચીજો જુદી ખાંડી ચૂર્ણ જુદું ... [illegible] ... કરી જુદું રાખવું. પછી ચાસણી તૈયાર થાય એટલે તેમાં ... [illegible] ...ને ઉપરની સર્વ ચીજો નાંખી ઠારી લાડુ વાળવા. માત્રા— ... [illegible] ...નો દુખાવો, ... [illegible] ... વગેરે દરદો તથા

૯૨૯. આકુતી—શુદ્ધ ભાંગ તોલા ૨૦ ની પોટલી કરી દુધ શેર ૪ માં નાંખી તે દુધને સારી રીતે ઉકાળવું. પછી તેમાં દહીં જમાવવા માટે મેળવણ નાંખી દહીં જમાવવું. તે દહીંમાંથી ઘી તૈયાર કરવું. પછી તે ઘીમાં બદામ, પસ્તાં, માવા, દ્રાક્ષ, ચારોળી એ દરેક તોલા ૨ લઈ તળવાં. પછી સાકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી ઉપરની સર્વ વસ્તુઓ તેમજ નીચેની સર્વ વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ મેળવવું. જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, સમદરશોષનાં ફળ, આકોલ, કેસર, રૂમીમસ્તકી, કંકોળ એ દરેક તોલો ૧, સાલમ, ધોળીમુસળી, આસંધ, સતાવરી, કૌંચા, ગોખરૂ, એખરો એ દરેક તોલા ૨, અક્કલકરો, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, એ દરેક તોલા ૪, ભાંગનું ઘી તળતાં વધ્યું હોય તે પણ પાકમાં નાંખી દેવું. ચાટણ જેવો પાક કરવો. માત્રા—તોલો ૦॥ થી ૧. વીર્ય સ્તંભન તથા વીર્ય વૃદ્ધિ કરે છે. ભાંગ કેફી છે માટે જેને કેફી વસ્તુની ટેવ ન હોય તેણે ખાતાં વિચાર કરવો. કદી કાંઇ ઘેન ચડે તો લીંબુ ચુસવું અથવા ભાત ને છાશ ખાવાં. દસ્તની કબજીયતવાળાએ આકુતી ખાવી નહિ.

૯૩૦. આત્મગુપ્તાદિ ચૂર્ણ—કૌંચાં તથા એખરાનું સમભાગ ચૂર્ણ, તેના બરાબર સાકર. માત્રા—તોલો ૦। થી ૧. અનુપાન—ગાયનું ધારોષ્ણ દુધ. ધાતુપુષ્ટિ, શુક્રની વૃદ્ધિ. સુશ્રુત—આ ચૂર્ણને સ્વયંગુપ્તા કહેલ છે.

૯૩૧. આમળાંના પ્રયોગો (૧)—આમલકી રસાયન–તાજાં સુકાં આમળાં ખાંડી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. તેને લીલાં આમળાંના રસની ૭ દિવસ સુધી ભાવના દેવી અને સુકવીને શીશીમાં ભરી રાખવું. માત્રા–તોલો ૦। થી ૧. અનુપાન–ગાયનું દુધ તથા સાકર પુષ્ટિ આપે છે—વૃંદ.

૯૩૨. આમળાંના પ્રયોગો (૨)—સુકાં આંમળાંનું ચૂર્ણ તોલા ૨૫૬, તેને લીલાં આમળાં ૧૦૦૦ નો રસ કાઢી ભાવના દેવી. પછી તેને ઘીના રીઢા માટલામાં ભરી તેમાં મધ તોલા ૨૪, ઘી તોલા ૨૫૬, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૩૨, સાકર તોલા ૬૪ નાંખવું અને તે માટલાને ચોમાસામાં રાખના ઢગલામાં દાટી મુકવું. ચોમાસાને અંતે કાઢીને શક્તિ પ્રમાણે ખાવું. લાંબા કાળ સુધી જુવાની ટકી રહે, સ્મરણશક્તિ આબાદ રહે, સઘળા રોગ નાશ પામે અને સ્ત્રી વિષે સંપૂર્ણ શકિત કાયમ રહે છે. માત્રા—તોલા ૧ થી ૨.

૯૩૩. આમળાંના પ્રયોગો (૩)—સુકાં આમળાં તથા પીપરના ચૂર્ણને લીલાં આમળાંના રસની ભાવના કેટલીક દેવી. માત્રા–તોલો ૦। થી ૦॥. અનુપાન–સાકર, ઘી. તથા મધની સાથે ચાટવું અને ઉપર દુધ પીવું, વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર કરી શરીર પુષ્ટ બનાવે છે.

૯૩૪. આમળાંના પ્રયોગો (૪)—આમળાંનો રસ, મધ, સાકર, તથા ઘી સર્વ એકત્ર કરીને દરરોજ તોલા ૨॥ ચાટવાથી ઘડપણના, ગરમીના તથા આંખના વિકારો દૂર થાય છે.

૯૩૫. આમળાંના પ્રયોગો—(૫) આમળાં, ગોખરૂ અને ગળો એ ત્રણેનું સમભાગે ચૂર્ણ. માત્રા—તોલો ૦। થી ૦॥. અનુપાન—ઘી તથા સાકર તે ઉપર દુધ પીવું. જુવાની, વીર્ય, આયુષ્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે અને હસ્તદોષથી થયેલ નપુંસકપણું મટે છે.

૯૩૬. એખરાના પ્રયોગ (૧)—એખરો તોલા ૨॥, એલચીદાણા તોલા ૦॥, ધોળાં મરી દાણા ૧૦, તેનું બારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી નિત્ય તોલો ૦॥ પાકેલા કેળામાં ભરીને રાત્રે અગાસે (છાપરા ઉપર ખુલ્લું) રાખી સવારે તે કેળુ છાલ કાઢી નાંખીને ખાવું.

રસ લેવાથી ધાતુસ્થાનની ગરમી જઇને ધાતુપુષ્ટ થાય. તેમજ માથાની ગરમી નાશ
ંખોમાં તેજ આવે છે.
૭. **એખરાના પ્રયોગ (૨)**—એખરો ભાગ ૨, એલચીદાણા ભાગ ૧, સાકર
ે સર્વને રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે પી જવું અથવા કોરૂં ચૂર્ણ ફાકીને
ું દુધ બે ત્રણ ઘુંટડા પીવું. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૨. ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.
૮. **એખરાના પ્રયોગ (૩)**—એખરો (તાલીમખાના) તથા કૌચાં તેનું સમભાગે
 કરે. **માત્રા**—તોલો ૧. સાકર સાથે ખાવું અને ઉપરથી ધારોષ્ણ (તરતનું
ધ પીવું.
૯. **એરંડબીજના પ્રયોગો (૧)**—એરંડીનો મગજ તોલા ૪૦, ગાયના દુધનો
ા ૪૦; બન્ને જુદાં જુદાં ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો. એજ પ્રમણે ઘઉંનો રવો તોલા
ગાયના દુધનું મોણ દઇ બે ત્રણ કલાક દાબી રાખી ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો.
 દાણાને એકત્ર કરવા. તેમાં એલચીદાણા તોલા ૩, ધોળાં મરી માસા ૬, દુધીનો
લા ૧૦. બદામનો મગજ તોલા ૧૦, ખાંડીને મેળવવાં. પછી રૂચિ પ્રમાણે (સર્વના
ાબર) સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે સર્વ મેળવી દેવાં અને ચોસલા પાડવાં. સવા-
ં. **માત્રા**—તોલા ૨ાા થી ૫. માથાની ઉષ્ણુતા તથા આંખની ગરમી મટાડી ધાતુ
છે. પિત્તની શુદ્ધિ તથા લોહીની વૃદ્ધિ થઇ આંખોનું તેજ વધે છે.
૦. **એરંડબીજના પ્રયોગો (૪)**—એરંડીનાં મીંજ ભાગ ૨, બદામ ભાગ ૧,
ણા ભાગ ૧, એ ત્રણેને એકત્ર ખાંડીને તેમાં સાકર ભાગ ૪, ગાયનું ઘી ભાગ ૪,
રાત્રે પૂર્ણીમાની ચંદ્રમાની ચાંદનીમાં રાખીને સવારે ખાવું. **માત્રા**—તોલા ૦ાા થી
ાની ઉષ્ણુતા જાય, મગજ તર થાય અને આંખોમાં તેજ આવે.
૧. **કૌચાનાં પ્રયોગો (૧)**—**વૃદ્ધદંડચૂર્ણ**-કોચાં, ગોખરૂ, ધોળીમુશળી, શેમળાનું
મળાં તથા ગળોસત્વ સર્વે સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. સર્વની બરાબર સાકર. **માત્રા**-
 થી ૧. **અનુપાન**-દુધ અથવા ઘી અને મધ. ધાતુપુષ્ટિ, કમરનો દુખાવો, કમ-
—આ. ઐા.
૪૨. **કૌચાના પ્રયોગો (૨)**—કૌચાનાં મીંજ, કાળીદ્રાક્ષ, પીપર, એખરો, સાકર.
 સરખે વજને ચૂર્ણ. **માત્રા**—તોલો ૦ાા થી ૧, **અનુપાન**—ઘી, મધ, અને દુધ,
 એકઠાં કરીને તે સાથે લેવું અને ઉપર દુધ પીવું. શુક્રક્ષયનાં દરદોમાં સારો ફાયદો
વૃંદ.
૪૩. **કૌચાંના પ્રયોગો (૩)**—વાનરીવટી. (જુવો નં. ૭૫૭)
 કોચાંના પ્રયોગો (૪)—આત્મગુપ્તાદિ ચૂર્ણ. (જુઓ નં. ૬૬૨)
 કોચાંના પ્રયોગો (૫)—કૌચાનાં મીંજ અને ઘઉં એ દરેક ૧ તોલો લઇ
 એક ગાયના દુધમાં રાંધીને ઠંડા થયા પછી તે બન્ને ખાઇ તે ઉપર દુધ પીવું.
 થઇ પુરૂષત્વ વધે છે—સુશ્રુત.
૮૪૪. **ગોખરૂના પ્રયોગો (૧) રતીવર્ધન મોદક**—ગોખરૂનાં ફળ, એખરાનાં
જેઠીમધ, ગંગેરી, બળદાના, સર્વનું ચૂર્ણ કરી આઠગણા દુધમાં પકાવી ચૂર્ણ જેટલાજ
ઘીમાં શેકી સરખો ભાગે સાકર નાંખી તેના તોલા ૨ ના લાડુ વાળી ખાવામાં
ા સૈન્ય તથા પુષ્ટિ વધે છે.—ભાવ પ્ર.

૯૪૫. [illegible]ના પ્રયોગો (૨)—[illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખાવું. માત્રા—તોલો ાા. અનુપાન—દૂધ. [illegible] આપે છે.

૯૪૬. [illegible]ના પ્રયોગો (૩)—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઘી [illegible]. માત્રા—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપે છે.

૯૪૭. [illegible]ચૂર્ણ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧, [illegible] ૧, [illegible] તોલો ૧, [illegible] તોલો ૧, [illegible] તોલો ૧, [illegible] તોલો ૧, એ સર્વે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. તે [illegible] ઘી [illegible]. આ [illegible] [illegible] ૧ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દોષ ને [illegible] આપે છે. અને [illegible] [illegible] [illegible] છે.—[illegible]

૯૪૮. [illegible] ચૂર્ણ—[illegible] ચૂર્ણને [illegible] [illegible] [illegible]. માત્રા—[illegible] ાા થી ૧ાા. [illegible] [illegible] આપે છે અને [illegible] વૃદ્ધિ આપે છે. [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે—[illegible]

૯૪૯. વિદારીકંદના પ્રયોગો (૧)—વિદાર્યાદિ ચૂર્ણ—વિદારીકંદનું ચૂર્ણ, [illegible], [illegible], પીપર, સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. માત્રા—તોલો ાા થી ૧. અનુપાન—દૂધ તથા સાકર અથવા મધ. [illegible], નપુંસકત્વ, [illegible] આ રીતે ધાતુને વધારે છે.

૯૫૦. વિદારીકંદના પ્રયોગો (૨)—વિદારીચૂર્ણ તોલા ૧૦૦, સાકર ધોળી તોલા ૧૦૦, [illegible] ઘી તોલા ૧૬, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૧૬, [illegible] તોલા ૩૨, મધ [illegible] તોલા ૩૨, એ સર્વને એકત્ર કરી ચીકણા [illegible] પાત્રમાં ભરી રાખવું. માત્રા—તોલા ૧ થી ૨. બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે, ઓજસનું પ્રમાણ વધારે છે.

૯૫૧. વિદારીકંદના પ્રયોગો (૩)—વિદારીકંદનું ચૂર્ણ તોલા ૫, સર્વ એકત્ર કરી તેમાં સાકર તોલા ૨૦ તથા ઘી તોલા ૧૦ મેળવીને [illegible] [illegible] [illegible] તેની પુરીઓ ઘીમાં તળીને તે પુરીઓ નિત્ય સવારે ભૂખ્યે [illegible] દૂધ સાથે ખાવી. ધાતુસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ વગેરે મટાડી વીર્યવૃદ્ધિ કરી પુરુષત્વ આપે છે.

૯૫૨. વિદારીકંદના પ્રયોગો (૪)—વિદારીકંદ, [illegible], ઘઉં, [illegible], [illegible], [illegible], સાકર સર્વ સમભાગે લઈ તેના ચૂર્ણને ઘીનું મોણ દઈ, દૂધમાં પુરીઓ [illegible] ઘીમાં તળીને ભૂખ્યે [illegible] [illegible] સવારે દૂધ સાથે ખાવી

૯૫૩. વિદારીકંદના પ્રયોગો (૫)—વિદારીકંદનું ચૂર્ણ, પીપર, શેરડીનાં મૂળ, આ-મળાં, એખરો, કેળાનાં મૂળ, દરેક તોલા ૧૬ લઈ ચૂર્ણ કરવું. તેમાં મધ તોલા ૧૬, સાકર (ધોળી) તોલા ૨૦૦, ઘી (તાજું) તોલા ૩૨, એ બધાંને મેળવીને ચીકણા પાત્રમાં ભરી રાખવું. માત્રા—તોલો ૧, ધાતુના તમામ વિકારો મટાડી શક્તિ આપે છે.

૯૫૪. વિદારીકંદના પ્રયોગો (૬)—વિદારીકંદના ચૂર્ણને વિદારીકંદના રસની [illegible] (૪૦) ભાવના દઈ સૂકવી ખાવું. માત્રા—તોલો ાા થી ાાા. અનુપાન—ઘી સાકર ને મધ. [illegible]ના રોગો, ધાતુસ્રાવ વગેરે દરદો મટાડી શુક્રની વૃદ્ધિ કરે છે. ઓજસનું પ્રમાણ વધારે છે.

. **શતાવરી પ્રયોગ (૧)—શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ**—શતાવરી, ગોખરૂ, કૌચાં, ના-
દાણા, એખરો. **અનુપાન**—ગાયનું દુધ. **માત્રા**—તોલો ૦। થી ૧. આ ચૂર્ણ
. કામેચ્છા તથા વાજીકરણ ગુણ વધે—**શારંગ.**

શતાવરી પ્રયોગ (૨)—શતાવરી, બળદાણા, કૌચાં, ગોખરૂ, તલ તથા અડદ-
ર્ણ કરીને ઉકાળેલા ગાયના દુધમાં સાકર મેળવીને આપવું. **માત્રા**—તોલો ૧.
ય છે.

. **શાલ્મલી પ્રયોગ**—મોચરસ ચૂર્ણ તોલો ૦।।, સાકર તોલા ૪, ગાયનું દુધ
આ પ્રમાણમાં કેટલાક દિવસ સુધી નિત્ય સેવન કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ચુનાની ઐાષધો.

. **અનુશદારૂ**—ગુલાબનાં ફૂલ ૧૮ માસા, નાગરમોથ ૧૫ માસા, લવંગ, મ-
માંસી, તગર, તજ, ઝરનબ (તાલીસપત્ર), કેસર એ દરેક ૯ માસા, તથા
ર રતલ; આમળાંને ૭ રતલ પાણીમાં ઉકાળવાં. ૩ રતલ પાણી બાકી રહે ત્યારે
કાળેલું બાકી રહેલું પાણી તથા આમળાંનો માવો, તે સર્વને એકત્ર કરીને તેનો
એ પાકમાં છેવટ ગુલાબનાં ફુલથી કેસર સુધીની ઉપલી ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ
ાત્રા—તોલો ૧. ગુણ—ઉન્માદ (ગાંડપણ) ને મટાડે તથા સહેવતની શક્તિ-
ધારે, જઠરાગ્નિને જોર આપે.

૯. **અનુશદારૂલોલવી**—વગર વીંધેલ મોતી તોલો ૧, સંગેયશબ તોલો ૧ (એક
લો પથ્થર થાય છે, તે ઉન્માદ રોગીના ગળામાં નંખાય છે), એ બે ચીજોને ૩
ી કેવડાના તથા ગુલાબના પાણીમાં ઘુંટવી. પછી અગર, વાંસકપુર, જટામાંસી,
૨, તેને ખાંડી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. તોલો ૦।। કાચું રેશમ બારીક કાતરેલું લેવું.
મણાં વજનનાં આમળાં તેને બાફીને માવો કરવો. અને સર્વથી ત્રણ ગણી સાકરની
રી તેમાં આમળાંનો માવો તથા સર્વ ચીજોનું ચૂર્ણ નાંખીને દવા તૈયાર કરવી.
ાલો ૧. ગુણ—દિલને તાકાત આપે, દિલને ખુશી રાખે તથા ઉન્માદ રોગ અને
ર મટાડે.

૦. **જવારાસ કમુની**—શાહજીરૂં તોલા ૭, તેને સરકામાં ભીંજવી સુકાવવું. આવી
વખત કરવું. પછી ખાંડી કપડેથી ચાળી લેવું, તેમાં સુંઠ, મરી, ફુદીનો, પીપરીમૂળ,
ાટી હરડે તથા સંચળ દરેક રૂપીઆ ૩ ભાર તેનું ચૂર્ણ મેળવવું; તથા સર્વથી ત્રણ
મેળવવું. ગુણ—ભુખ લગાડે, રૂચિ પેદા કરે, ખોરાકને હજમ કરે, પેટની ગાંઠને
ારતોનું ઋતુ લાવે.

૬૧. **જવારીસ મસ્તગી**—મસ્તકી રૂમી તોલો ૧, સાકર તોલા ૧૬ ની ગુલાબ-
ચાસણી કરવી. ચાસણી કડી પડે ત્યારે તેમાં મસ્તગી ખરલમાં વાટીને મેળવી દેવી.
ાગરની તથા કોજરીની શરદીને મટાડે, મોંમાંથી પાણી કે ધાત જતી હોય તેને
પાચક હોવાથી પેટની તાકાદ વધારે—માત્રા તોલો ૦।। થી ૧.

તોલા ૨, સુંઠ, લવીંગ, જાયફળ, એલચીદાણા, એ દરેક તોલો ૦ાા. સર્વેના વજનથી બમણી
ખાંડ, ખાંડની ચાસણી કરીને તેમાં દવાઓનું બારીક ચૂર્ણ મેળવવું. **માત્રા**—તોલો ૧ થી ૨.
ગુણ—દિલ તથા મગજને તાકાદ આપે, ગુરદાને તાકાદ આપે, ધાતુ પેદા કરે, સહેવતની
શક્તિ વધારે, બદનને મોટું બનાવે, શરીરને રંગ આપે.

૯૬૯. માજુને કુતન—કપાસીઆનાં બીજ તોલા ૬, દાલચીની તોલા ૪–૪ાા (માસા),
ઉંટગણનાં બી તોલા ૪–૪ાા, લવીંગ તોલા ૪–૪ાા, ચીલગોઝાનો મગજ તોલા ૪–૪ાા, કાય·
ફળ તોલા ૨, શકાકલમીસરી તોલા ૩, સુંઠ તોલા ૩, ઉપલેટ માસા ૧૪, શેકેલી અળશીનાં
બીજ માસા ૧૪, રૂમીમસ્તગી માસા ૧૪; સર્વેને ખાંડી ત્રણગણા મધમાં મેળવી માજુન
બનાવવી. **માત્રા**—માસા ૪. કમતાકાતને દૂર કરે છે, ઉધરસ તથા શ્વાસને મટાડે છે.

૯૭૦. માજુને મિકલ—હરડેદળ માસા ૯, બહેડાંદળ માસા ૯, આમળાં માસા ૯,
કેહરૂબા તોલા ૧ાા, પરવાળાંની મૂળની ભસ્મ તોલા ૧ા, ફટકડી માસા ૯, અજમો માસા
૯, ગુગળ તોલા ૭; ગુગળ સિવાય સર્વ ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, ગુગળનું પાણી કરી
છણી લઈને તે પાણીમાં ચૂર્ણ મેળવીને સુકવી નાંખવું, સુકાયા પછી તેના ચૂર્ણમાં ૨૬ તોલા
ગરમ કરેલું મધ મેળવવું. **માત્રા**—તોલો ૦ાા થી ૧. હરસનો અકસીર ઇલાજ છે.

૯૭૧. માજુનફલાસફા—સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, આમળાં, બેહડાંદળ, ચિત્રકમૂળની
છાલ, ઝરાવંદમદ્દેહર્જ, સાલમ, મગજ, ચીલગોઝા, બાબુનાનાં મૂળીઆં તથા જટામાંસી, એ
દરેક ૬ માસા (એકેક પૈસાભાર), બાબુનાનાં બીજ ૧૫ માસા, બી કાઢેલી દ્રાક્ષ તોલા ૩,
દ્રાક્ષ સિવાયની સર્વ ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણથી બમણું કે ત્રણગણું મધ
લઇ તેમાં દ્રાક્ષ તથા ચૂર્ણ મેળવી દેવાં. **માત્રા**—તોલા ૧ થી ૨. ગુણ–ભુખ લગાડે, ધાતુ
વધારે, યાદશક્તિ વધારે, બહુ પેસાબ થતો હોય તો તેને અટકાવે, કમરનો દુખાવો, ગુર·
દાનું દરદ તથા ગાંઠીઓ વા મટાડે.

૯૭૨. માજુનઉશબા—વરીયાળી, સુખડ, ગળો, અમરવેલ, હરડેદળ, બેહડાંદળ, હર·
ડાંદળ, હીમજ, ખડસલીઓ (ધાસીઓ પીતપાપડો), કસ્તુરી એ દરેક તોલો ૧; મીંઢીઆવળ
તોલા ૪, ઉશબા મગરબી (સારસાપરેલાનાં મૂળીઆં) તોલા ૧૨, ચોપચીની તોલા ૮, સાકર
સફેદ તોલા ૧૦૦. સાકરની ચાસણી કરવી અને તેમાં બાકીની સર્વ વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ
મેળવીને માજુન બનાવવી. **માત્રા**–તોલો ૧. આ માજુન વિસ્ફોટક, ચાંદી, લોહી બિગાડ
વગેરે ગરમીનાં દરદોમાં અપાય છે.

૯૭૩. ખમીરે ગાવઝબાન—ગાવઝબાન તોલા ૧૦, બાદરંજબોયા તોલા ૫, જટા·
માંસી તોલો ૧, ગુલાબનાં ફૂલ તોલો ૧, સુખડનો ભૂકો તોલો ૧, સર્વ દવાઓથી ત્રણગણું
પાણી અને બમણું ગુલાબજળ. પ્રથમ દવાઓને ખાંડીને ગુલાબજળમાં પલાળી રાખવી અને
પછી પાણી મેળવીને ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ હાથથી ખુબ
મસળીને તેમાં છગણી સાકર નાંખવી અને ફરી પકાવી ગુલકંદ જેવું ખમીર બનાવવું. તેમાં
કેસર તોલો ૧ નાંખવું. ગુણ—દિલને તથા મગજને તાકાદ આપે છે. ઉન્માદરોગ તથા
મૂર્છામાં ફાયદો કરે છે.

૯૭૪. ખમીરે સન્દલ—સુખડનો ભૂકો તોલા ૫; તેને તોલા ૨૦ ગુલાબજળમાં ૨૪
કલાક સુધી ભીંજવી રાખવો અને પછી ધીમા તાપથી ઉકાળવો. ઘાટું થાય ત્યારે તેમાં

સાકર મેળવી પાક બનાવવો. ગુલકંદ જેવું બને એટલે બરણીમાં ભરી રાખવું. ફૂલના ભૂકાને ગુલાબજળમાં પકવાવીને ગરમ કરી સાકર મેળવવાથી વધારે તાકીદ બનેલ બને છે. [illegible] ગરમી—પિત્તવિકાર.

૯૭૫. શરબતે બનફશા—બનફશા તોલા ૧૦; ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળી ના રતલ રાખવું. તે પાણી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં ૨૦ તોલા સાકર નાખીને ચાસણી બનાવવી. તાવ, ખાંસી, માથાનો રોગ વગેરે દરદો મટે, ઊંઘ સારી આવે, કફનો ખુલાસો કરે. પિત્તનો રેચ કરે અને પાતળી અને ગરમીનાં દરદને મટાડે.

૯૭૬. શરબતે ઉન્નાબ—બનાવટ બનફશાના શરબત પ્રમાણે. ગુણ—લોહીને બહુજ સાફ કરે; તાવને ઉતારે તથા છાતીનાં દરદને મટાડે.

૯૭૭. શરબતે નીલોફર—(પોયણાંના પોયણાં-કમળનાં ફૂલ.)—બનાવટ બનફશાના શરબત પ્રમાણે. ગુણ પણ એજ પ્રમાણે. પણ આ શરબત ઊંઘ વધારે લાવે છે અને તેથી ઉન્માદરોગમાં વિશેષ ગુણ કરે છે.

૯૭૮. શરબતે દીનાર—તુખ્મ કાસની, ગુલાબનાં ફૂલ, નીલોફરનાં ફૂલ ગાવઝબાન, વરીઆળી, ઉસ્તુખુદ્દુસ; સર્વ અકેક તોલો, કાસનીની જડની છાલ તથા વરીઆળીનાં મૂળની છાલ દરેક બબ્બે તોલા, કસુંબનાં બી, રેવંચીના એ બે દરેક ૮ માસા; સર્વને પોટલીમાં બાંધી ઉકાળીને તે પાણીમાં સાકર નાખી શરબત બનાવવો. ગુણ—રેચક, મૂત્રલ (પેશાબ લાવનાર), સર્વ તાવ (મેલેરીયા), પાંડુરોગ, જલંદર તથા પેટનાં બીજાં દરદોને તેમજ સ્ત્રીઓનાં ગુપ્ત દરદો અને પુરુષોનાં પેશાબનાં દરદો, પાંસળાનું શૂળ તથા આંતરડાની અંદરનો સોજો, વગેરે ઘણાં દરદોમાં અપાય છે.

૯૭૯. શરબતે ફૂરિયાદરસ—ગાવઝબાન, સફેદ ગુખરૂ, હંસરાજ, ખસખસ તથા ખસખસના ડોડા; એ દરેક તોલા ૨, જેઠીમધનો શીરો, વરીઆળી, તુખ્મ ખતમી, ગુલાબના ફુલ, સેવતી ગુલાબનાં ફુલ; એ દરેક તોલો ૧, મનુક્કા દાણા સર્વથી અરધા વજને અને સાકર સર્વ કરતાં ૬ ગણી. સર્વથી પાણી ચાર ગણું નાંખીને સાકર સિવાયની ચીજો ઉકાળવી. અરધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં સાકર નાખી ચાસણી બનાવવી. ગુણ—જુનો તાવ, ઉપરસ તથા નજલો મટે.

૯૮૦. શરબતે વર્દમુકરર—ગુલાબનાં લીલાં ફુલ તોલા ૪૦, પાણી રતલ ૬ તેનો ઉકાળો કરવો. એક રતલ પાણી બળે ત્યારે તેમાં ફરી બીજાં એક રતલ ગુલાબના ફુલ નાંખવાં ને ઉકાળવાં, છેવટ ૨ રતલ પાણી રહે ત્યારે તેમાં ૩ રતલ સાકર નાખીને ચાસણી કરવી. માત્રા—તોલા ૪. બરફમાં મેળવી પીવાથી રેચ થાય. અથવા ઠંડું પાણી જેટલું વધારે પીવામાં આવે એટલા વધારે દસ્ત થાય.

૯૮૧. શરબતે એન્તજ—ઉનાબ દાણા ૨૦, વડગુંદાં દાણા ૬૦, જેઠીમધ તોલા ૨, તુખ્મ ખુબાઝી તોલા ૨, તુખ્મ ખતમી તોલા ૨, નીલોફર તોલા ૨, બનફશાનાં ફુલ તોલા ૨, બાવળનો ગુંદ, કતીરા ગુંદ, ગુમ્લાઇએદાણા, એ દરેક અકેક તોલો; ગુંદ સિવાયની ચીજોને ચારગણા પાણીમાં ઉકાળવી, અરધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઇ તેમાં ગુંદ વાટીને નાંખવો તથા જોઇએ એટલી સાકર નાંખીને શરબત બનાવવો. ગુણ—ખાંસી, ગરમ તાવ સથી ક્ષયરોગ મટે.

૯૮૨. શરબતે બઝુરી—વરીયાળી ૯ માસા, અજમોદ ૬ માસા, કાસની ૯ માસા, ગોખરૂ ૧૫ માસા, સકરટેટીનાં બીનો મગજ ૧૫ માસા, આરીયાના બીનો મગજ ૩૦ માસા, કાસનીની જડની છાલ ૨૧ માસા; વરીયાળીની જડની છાલ ૨૧ માસા; સર્વને ખાંડીને અધકચરાં કરી રાત્રે છગણા પાણીમાં ભીંજવી રાખવાં. સવારમાં ઉકાળીને દવાના વજનથી બમણું પાણી બાકી રાખીને તે પાણી ગાળી લઇને તેમાં પાણી જેટલીજ સાકર નાંખી શરબત બનાવવું. તાવને ઉતારે તથા પેસાબની છુટ કરે.

૯૮૩. શરબતે બીઝુરી—તુખ્મકાસની તોલા ૨, વરીયાળી તોલા ૨, તરબુઝનો મગજ તોલા ૨, દુધીનો મગજ તોલા ૨, કસુમનાં બી તોલો ૧, ગુલે ગારીસ તોલો ૧, ખતમી તોલો ૧, જેઠીમધ તોલો ૧, જટામાંસી તોલો ૧, ગુલબનફસા તોલો ૧, ગાવઝબાન તોલો ૧ તથા કાળી દ્રાક્ષ ૬ તોલા, એ પ્રમાણમાં સર્વને અધકચરાં કરીને ત્રણ રતલ પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવાં. સવારે ધીમી આંચમાં ઉકાળી અરધું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઇને તેમાં સાકર રતલ ૧ાા નાખીને મધ જેવી ચાસણી કરવી. **માત્રા**—તોલા ૨. દિવસમાં બે વખત એટલોજ બીજો વરીયાળીનો અર્ક નાંખીને પીવું. ક્ષયનો તાવ, જીર્ણજ્વર તથા નવિન પિત્તજ્વર મટે છે.

૯૮૪. સીકંજે બીન અંસલી—પાણકંદો, તેને ખાંડીને પાણીમાં બાફવો. પછી હાથથી ચોળીને પાણી કપડેથી નીચોવી લેવું. તેમાં પાણીથી બમણો સરકો મેળવવો અને ત્રણગણી રાતી ખાંડ મેળવવી. તેનું શરબત બનાવવું. ગુણ—કાળજાની તથા બરોલની ગાંઠ, આંતરડાંની ગાંઠ, ઉધરસ તથા શ્વાસને મટાડે છે અને કફને બહાર કાઢે છે.

૯૮૫. સીકંજે બીન બીઝુરી બારિદ—કાસનીની જડની છાલ તોલા ૭, આરીયાનાં બી તથા કાસનીનાં બી દરેક તોલા ૫. એ ત્રણેને ખાંડી આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે કપડેથી ગાળી છણી લઇ તેમાં દવાઓથી ચારગણા વજનનો સરકો અને સરકાથી બમણી સાકર મેળવી ચાસણી તૈયાર કરવી. ગુણ—કાળજાની ગાંઠને ખોલે છે, પેસાબ લાવે છે, જલંદરને મટાડે છે તથા પિત્તકમળી, તાવ, તૃષા વગેરેને મટાડે છે.

૯૮૬. સીકંજે બીન સાદા—પાશેર સરકો, પાશેર ગુલાબજળ, ૦ાા શેર સાકર, તેની ચાસણી બનાવવી. ગુણ—તાવ, પિત્તકમળી, ઉલટી વગેરેમાં અપાય.

૯૮૭. દબીદુલ વર્દ—જટામાંસી, રૂમીમસ્તગી, વાંસકપુર, દાલચીની, ઇઝરખની જડ (રોહીસ ઘાસની જડ), સુગંધી વાળો, અગર, તગર; ફલેટ, તુખ્મ કસુસ, તુખ્મ કરફસ (અજમોદ), રેવંચી, એલચીદાણાં, અગર એ દરેક તોલો ૧. સવની બરાબર ગુલાબનાં ફુલ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવી ત્રણગણા મધમાં મેળવી દેવું. ગુણ—હોજરી તથા કલેજાને તાકાદ આપે છે, જલંદર મટાડે છે.

૯૮૮. ધાકુઝા—ખશખશ સાથે તેના ડોડા તોલા ૨, છોલેલ જેઠીમધ તોલા ૩, તુખ્મ ખુબાઝી તોલા ૩, ખતમીનાં બી તોલા ૩, બધી ચીજોને ખાંડી બારીક કરવી. બાવળીઆનો ગુંદ, ગુગલાઇબેદાણા તથા ઓયમોઝીરૂં એ દરેક તોલો ૧. સવ ચીજો એકત્ર કરી તેના વજનથી બમણું પાણી મેળવી ૪ પહર સુધી પલાળી રાખવી. પછી ઉકાળીને ત્રીજા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લેવું. તે પાણીમાં છગણી સાકર મેળવી પાક કરવો, ચાટણ બનાવવું. ગુણ—ઉધરસ, તાવ, નજલો મટે.

૯૮૯. સદુર સરતાન—કતીરો ગુંદ, ઘઉંનું સત્વ (નિશાસ્તો); બાવળનો ગુંદ બદામનો મગજ, દુધીનાં બીનો મગજ, વાંસકપુર, ગુલેનાર, ગેરૂ, જેઠીમધનો શીરો, બાબેલ

કેસરનો તોલો ૧, બબરચના ટોલા તોલો ૧, આ તમામ વસ્તુઓને ખાંડી બારીક કરીને તેમાં જરૂર પ્રમાણે મધ મેળવવી. માત્રા—૩ માસા. ગુણ—ઇસ્તેહાન, કફ, જુનો તાવ મટે.

૯૯૦. ગુળ્યે નંકારદ—કુદાબેદ તોલા ૨, કાળાં મરી તોલા ૮, અજમો તોલા ૧૦, સંચળ તોલા ૧૨ બધાંને કુંવારના રસમાં ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. ગુણ—અજીર્ણ, જલંદર વગેરે ઉદરરોગમાં સારો ફાયદો કરે છે, દીપન પાચન તથા દસ્તનો ખુલાસો કરનાર છે. માત્રા—ગોળી ૨ થી ૮.

૯૯૧. ગુળ્યે મુમસીક—અફીણ, જાયફળ, કસ્તુરી, કપુર, ચારે સમભાગે ખાંડીને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘૂંટીને વાલ વાલની ગોળીઓ વાળવી. ધાતુ સ્તંભન કરે છે. સંભોગ પહેલાં ૧ ગોળી ખાવી.

૯૯૨. ગુળ્યે સાદી—ધતુરાના બી તોલા ૩, રેવંચી તોલા ૨, સુંઠ તોલો ૧; એ સર્વેને ખાંડી ચાળીને બાજરાના ખીજડાના પાંદડાંમાં ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તાવ તથા નજલો (કફ ઉતરશે). તાવ આવતા પહેલા એક કલાક અગાઉથી આ ગોળી લેવાથી તાવ અટકે છે.

૯૯૩. ગુળ્યે શાબીઆર—હરડેદળ, સોનામખી, હરડેદળ; એ દરેક તોલા ૩, ગુગળ તોલો ૧, ચમેલીનાં ફુલ તોલા ૪. હબ્બુલ નીલ (કાળા દાણા—અમરવેલનાં બી), રેવંચીનો ધીરો, દરેક તોલા ૨. મસ્તકી તોલા ૨. સર્વેને ખાંડી પાણીમાં વાટીને ગોળીઓ બનાવવી. સુતી વખતે ૪ માસા વજનની ગોળીઓ ખાવી. ગુણ—મગજને સાફ કરે છે. મગજની બીમારીઓને મટાડે છે તથા ઝાડો સાફ લાવે છે.

૯૯૪. તાવ—લીંડીપીપર તોલા ૨, છડ઼ તોલા ૨॥, કાંકચનો મગજ તોલા ૪, અને બાજરના પાન તોલા ૧॥, એ પ્રમાણમાં લઇ ચૂર્ણ કરવું અને પાણીમાં ઘુંટી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. દિવસમાં ત્રણ વાર બબ્બે ગોળી ગરમ પાણીથી લેવી. તેથી કોઇ પણ જાતનો તાવ મટે.

૯૯૫. વરીયાળી. કાસની, જેઠીમધ તથા બનફશા; એ દરેક ૩ તોલા અને પાણી ૨ રતલ. બાર તોલા દવાને અધકચરી ખાંડીને પાણીમાં ઉકાળવી. અર્ધું પાણી બાકી રહે એટલે પાણી ગાળી લેવું અને દિવસમાં ત્રણ વખત કરીને પી જવું. દવા પીતી વખતે ગુલકંદ અથવા સાકર તોલો ૧ મેળવવી. રોજીઓ તાવ.

૯૯૬. કાસની તોલો ૧॥, કુલફાનાં બી તોલો ০॥, પાણી રતલ ০॥. એ દવાઓને અધકચરી કરીને પાણીમાં ૩ કલાક ભીંજવવી. પછી ગાળી લઇ ૨ તોલા સાકર ભેળવી તેના ૩ ભાગ કરી દર ૩ કલાકે પીવું. દસ્ત સાફ ન આવતો હોય તો સાકરને બદલે સિરખીસ્ત અથવા તુરંજબીન ૧ તોલો પ્રથમના ડોઝમાં નાંખી પીવાથી પેટ સાફ આવશે. અંતરીઓ તાવ.

૯૯૭. વંશલોચન તોલા ૪, પરવાળાં ગુલાબજળમાં વાટેલ તોલા ૩, એલચી તોલા ૨, ગળોનું સત્વ તોલા ૩, તથા ખુબકલા—ખાકસીનાં બી તોલા ૩; એ પ્રમાણમાં સર્વનું બારીક ચૂર્ણ દિવસમાં ત્રણ વાર બબ્બે વાલ ખાવું. જીર્ણજ્વર.

૯૯૮. કાસની તોલા ૨, કુલફાનાં બી ખોખરાં કરેલાં તોલા ૨, આલુદાણા ૨૦ દાણા. આ ત્રણે દવાને ০॥ શેર પાણીમાં બે કલાક ભીંજવી રાખવી. પછી પાણી ગાળી લઇ તેમાં સાકર તોલા ૨ થી ૩ નાંખી તે ત્રણ વખત ત્રણ ત્રણ કલાકે પીવું. સન્નિપાતજ્વર.

૯૯૯. અકલીલલમલ્ક, બાબુના, ગુલેખેરૂ, જવ અને ખુબાજી એ દરેક એક એક તો
ખાંડી પાણીમાં વાટીને સાંધા ઉપર લેપ કરવો. **તીક્ષ્ણ સંધિવા.**

૧૦૦૦. કેસર ૧૦ ઘઉંભાર તથા અફીણ ૧૦ ઘઉંભાર તે બેને રૂ. ૨।। ભાર ગર
પાણીમાં મળવી સાંધાના દરદ ઉપર લેપ મારવો. **તીક્ષ્ણ સંધિવા.**

૧૦૦૧. હરડેદળ તોલો ૦।।।, નસોતર તોલો ૦।, બીસફાયેજ તોલો ૦।।।, સાહત
તોલો ૦।।।, સુરંજાન તોલો ૦।, કાસની તોલો ૧, ગુલાબનાં ફુલ તોલો ૧; આ સર્વ
અધકચરાં ખાંડી ૧।। શેર પાણીમાં ઉકાળવાં. અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લઇ તે દિ
સમાં ત્રણ વખત પીવું. દસ્ત વધારે થાય તો પહેલી બે દવાઓ કાઢી નાંખવી. **તીક્ષ્ણ સંધિવ**

૧૦૦૨. સિપસ્તાન (વહગુંદાં) ૭ દાણા, ઉનાબ ૧૦ દાણા, કાલની તોલો ૧, બનફ
તોલો ૦।।।; તેને અધકચરાં કરીને ૦।।। શેર પાણીમાં ૨ કલાક ભીંજવી રાખવાં. પછી તે
નીતરૂં પાણી ગાળી લઇને તેના ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર પીવું. પેટ કબજ હોય
તેમાં તુરંજબીન તોલો ૧ તથા ગરમાળો તોલો ૧ નાંખવો. **તીક્ષ્ણ સંધિવા.**

૧૦૦૩. ઝેરકોચલાં તોલા ૨, ગુલેગાવઝબાન, નરકચૂર, ઉસ્તેખુદુસ, કડાયો ગુંદર, સફ
ફુલ, એ દરેક તોલો ૧, સુખડનો ભુકો તોલો ૦।, લવિંગ તોલો ૦।, સુકાં આમળાં તો
૧।।।, છોલેલ ટોપરૂં તથા ચીલગોઝાનો મગજ અકેક તોલો; તે સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરવું પછ
૪૦ તોલા મધમાં શેર પાણી નાંખીને ધીમી આંચથી શરબત બનાવી તેમાં ઉપલું ચૂ
નાંખીને ચાટણ બનાવવું. **માત્રા—દ્રામ ૦।। થી ૧. લકવો. (જુનો વા).**

૧૦૦૪. નરકચૂરો, દરૂનજ અકરબી, બેહમને સુરખ, બેહમને સુફેદ, જટામાંસી, એલચ
લવીંગ, તમાલપત્ર દરેક તોલો ૦।।, જુંદબેદસ્તર, પીંપર, સુંઠ તથા કસ્તુરી એ દરેક તો
૦।. સર્વનું બારીક ચૂર્ણ બનાવવું. મધ તોલા ૧૫. પ્રથમ મધને ૧ રતલ પાણીમાં ધીમ
તાપથી ઉકાળીને તેનો કવાથ એટલે શરબત બનાવવો. પછી તેમાં ઉપલું ચૂર્ણ નાંખીને તેન
અવલેહ (ચાટણ) તૈયાર કરવો. **માત્રા—દ્રામ ૧ થી ૧।।. લકવો.**

૧૦૦૫. એળીઓ ગ્રેન ૧૨. ઇંદ્રવરણાંનો ગર ગ્રેન ૨૪, ફરફ્યુન ગ્રેન ૬, ગુગળ ગ્રે
૨૪; તે સર્વને મેળવીને તેની ૧૨ ગોળીઓ કરવી. **માત્રા—ગોળી ૧ થી ૨. લકવો.**

૧૦૦૬. અનીસુન તોલો ૦।।, સુવા, અજમો, કીર્દમાન, તુખમે કરફસ (અજમો)
વરીઆળીની જડ, અજખર (રોસાનું ઘાસ), જેઠીમધ, બેખેકેબર; એ દરેક તોલો ૦।; તમા
ચીજોને ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળી અર્ધું પાણી બાકી રાખવું, તે પાણીને ગાળી લઇને તેમ
તોલો ૧ ગુલકંદ નાંખી તે બધું પાણી સવારમાં પીવું. એ રીતે રોજ સવારમાં તાજી દવ
બનાવીને પીવી. **લકવો.**

૧૦૦૭. કાસની તોલો ૦।।।, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૦।।।, બનફશા, ઉનાબ તથા ગુલાબન
ફુલ દરેક તોલો ૦।।, આ સર્વ ચીજોને ૦।। રતલ ગરમ ખળખળતા પાણીમાં ભીંજવી રાખી
તેમાં જરા સાકર મેળવી બે વાર પીવું. દસ્ત સાફ લાવવા સારૂ તેમાં કોઇ વખત સોનામખ
તોલો ૦।।, ગરમાળાનો ગોળ તોલો ૧, તથા શીરખેસ્ત તોલો ૧ ઉમેરવાં. **લકવો.**

૧૦૦૮. કાસની તોલો ૦।।, ઉનાબદાણા ૭; એ બે ચીજોને અધકચરી કરી ૦।। રતલ
ખળખળતા પાણીમાં ૦।। કલાક સુધી ભીંજવી રાખવી. તે દિવસમાં ચારવાર પીવી. અર્ધાં
ગવાયુ (પક્ષાઘાતનો સસ્તો).

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (૫૬) [illegible]

૧૦૧૬. [illegible]

૧૦૧૭. [illegible]

૧૦૧૮. [illegible]

૧૦૧૯. જુફા તોલો ૦ાા, જેઠીમધ છોલેલી તોલો ૦ાા, સુકાં અંજીર તોલા ૪; એ ત્રણેને સવાર સાંજ બે વખત ૦ાા રતલ પાણીમાં ઉકાળી પાણી ગાળી લઈ તેમાં દર વખત તુરંજબીન તોલા ૨ મેળવીને પીવું. **સળેખમ.**

૧૦૨૦. ઉનાબ દાણા ૭, સીપસ્તાન (વડગુંદાં) દાણા ૭, બનફ્શા તોલો ૦ાા, ખશખશ તોલો ૦ાા; એ સર્વને એક વાસણમાં મૂકી તેના ઉપર ઉકળતું પાણી શેર ૦ાા નાંખી થોડીવાર રાખીને તે પાણી ગાળી લેવું, તેના બે ભાગ કરીને સવાર સાંજ થોડી સાકર મેળવીને પીવું, બે ચાર દહાડા એ પ્રમાણે તાજી તાજી દવા તૈયાર કરીને પીવી. ઝાડાના ખુલાસા માટે તેમાં શીરખીસ્ત અથવા તુરંજબીન તોલો ૧ નાંખીને તે દવા પીવી. **સળેખમ** શરૂવાતનું.

૧૦૨૧. મુંગલાઈબેદાણા તોલો ૦ાા, તેનો થોડા પાણીમાં લુઆબ કહાડી તેમાં જરા સાકર મેળવીને પીવો. **કાસ** (સુકી ખાંસી).

૧૦૨૨. બનફ્શા તોલો ૦ાા, જેઠીમધ તોલો ૦ાા, તુખમેખતમી તોલો ૦।, ઉનાબ દાણા ૫, દૂધીનો મગજ તોલો ૦।; તે સર્વને ૦ાા રતલ પાણીમાં ઉકાળી અરધું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં જરા સાકર મેળવી પીવું. સાંજે તેના કુચા ઉકાળી એજ રીતે પીવું. **કાસ** (સુકી ખાંસી).

૧૦૨૩. જૂફા તોલા ૦ાા, પરશીઆવસાન (હંસરાજ) તોલો ૦ાા. બેખેસોસન (કેવડાનાં મૂળ) તોલો ૦।, જેઠીમધ તોલો ૦ાા. અળસીનાં બી તોલો ૦।, કરફ્સની જડ (અજમોદનાં મૂળ) તોલો ૦।, સુકાં અંજીર દાણા ૪, એ સર્વને સવારસાંજ બે વાર ૦ાા રતલ પાણીમાં ઉકાળીને અરધું પાણી રાખીને તેમાં થોડી સાકર મેળવી રોજ બે વખત પીવું. **કાસ** (સુકી ખાંસી).

૧૦૨૪. શરબતે જૂફા તોલો ૧ સવાર સાંજ પીવું; અથવા મીઠી બદામનું તેલ અથવા દુધીના મગજનું તેલ નાની ચમચીભાર રોજ બે ત્રણવાર પીવું. ગળામાં ખરખરાટ થાય અને ગળું સુકું પડે તો તેલ આપતી વખત તેમાં જેઠીમધનો શીરો તોલો ૦। પાણીમાં વાટીને મેળવવો તથા મોંમાં પણ શીરાની કટકી રાખવી. **કાસ** (સૂકી ખાંસી).

૧૦૨૫. કરફ્સની જડ (અજમોદનાં મૂળ) તોલા ૩, વરીઆળીની જડ તોલા ૩, બેખેકેબર તોલા ૩, જુફા તોલા ૪; એ સર્વને ૩ રતલ પાણીમાં ધીમી આંચથી ઉકાળી અરધું પાણી બાળવું, પછી તે પાણીને કપડેથી છણી લઈ તેમાં ૨૦ તોલા સાકર નાંખી ફરી ઉકાળી મધ જેવું શરબત બનાવી બાટલીમાં ભરી મૂકવું. આ શરબત ૨ થી ૩ તોલા સવાર સાંજ પીવું. **કાસ** (કફની ખાંસી).

૧૦૨૬. જેઠીમધનો ભુકો ગ્રેન ૨૪, લીંડીપીપરની ભૂકી ગ્રેન ૨૪, હીરાબોળ ગ્રેન ૨૪, કડવી બદામ છોલેલી ગ્રેન ૩૬. સર્વને વાટીને ગુંદરના પાણીમાં ૨૪ ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી ગોળી ૩ થી ૪ સવારે તેમજ સાંજે ખાવી. **કાસ** (કફની ખાંસી).

૧૦૨૭. સેલારસ ગ્રેન ૧૫, સેહેરી લોબાન ગ્રેન ૧૫, હીરાબોળ ગ્રેન ૧૨, અફીણ ગ્રેન ૨, સર્વને બારીક વાટીને ગુંદરના પાણીમાં ૧૨ ગોળીઓ કરવી. **માત્રા**—દર ટંક ગોળી ૨. **કાસ** (કફની ખાંસી).

૧૦૨૮. ઉસક ગ્રેન ૨૪, ભંગલી પ્યાજનો ભૂકો ગ્રેન ૧૨, ગંધા બીરોજા અથવા બેન્ઝવ ગ્રેન ૨૪, તેની ગોળી ૧૨ કરવી. **માત્રા**—ટંકે ગોળી ૨. **કાસ** (કફની ખાંસી).

૧૦૨૯. કતીરો ગુંદ તોલો ૧, બાવળાનો ગુંદ તોલો ૧, જેઠીમધનો શીરો તોલા ૨, મુગલાઈબેદાણા માસા ૬; બેદાણાનો પાણીમાં લુઆબ કરવો તેમાં બાકીની દવાઓની બારીક

કચરાં ખાંડી ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળવાં. અરધું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લઇ સવાર
સાંજ બે વાર પીવું; અથવા એકલું બનફશાનું શરબત સવાર સાંજ બબ્બે તોલા પીવું—**મૂત્રા-**
શયનો તીક્ષ્ણ વરમ.

૧૦૬૦. સુગલાઇએદાણા તોલો ૦।; તુખમેખતમી તોલો ૦।।, ઇસબગોલ તોલો ૦।, એ
ત્રણ ચીજોને થોડા પાણીમાં અરધો કલાક ભીંજવી રાખી તેનો ચીકણો લુઆબ થાય તે લઇને
તેમાં થોડુ બીજું પાણી ઉમેરી પીવું. આ પ્રમાણે રોજ બે વાર પીવું. બે ચાર દિવસ પીવાથી
મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ, દાહ તથા મૂત્રાઘાત મટે છે—**મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ.**

૧૦૬૧. ચીનીકબાબ તોલા ૩, ફટકડી તોલો ૦।, કાથો તોલો ૦।।, તે ત્રણેની બારિક
ભુકી કરવી. **માત્રા**—તોલા ૦।।. અનુપાન પાણી. **પ્રમેહ—(પરમો).**

૧૦૬૨. કાંટાળાં માયાં તોલા ૨, ચીનીકબાબ તોલા ૨, કલઇની ભસ્મ તોલો ૧,
ફુલાવેલ ફટકડી તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, સર્વની બરાબર ખાંડ. **માત્રા**—૨ પૈભાર પડીકી
પાશેર દુધમાં પીવી. પડીકી એટલી લેવી કે જેમાં કલઇની ભસ્મ ટંકે ૧ વાલથી વધારે
આવે નહિ. (સપુષ્પ-ચૂર્ણ)—**પ્રમેહ.**

૧૦૬૩. ચણકબાબ તોલા ૫, ગોખરૂ તોલા ૨, વંશલોચન, કાકનજ, એલચી, તથા પાખા
ણભેદ એ દરેક તોલો ૧, તે સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરવું. **માત્રા**—બબ્બે આનીભાર રોજ બે
વાર સુગલાઇએદાણાના લુઆબથી પીવાથી મૂત્રદાહ, ઉનવા તથા પ્રમેહ મટે છે. **પ્રમેહ**—ઉનવા.

૧૦૬૪. રસવંતી તોલો ૧, કાથો સફેદ માસા ૬, અફીણ માસો ૧; સર્વને ૬ કલાક
સુધી ૧ રતલ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. પછી તે પાણીને ગાળી લેવું. તેમાં કપુર ૧ માસો
તથા રસકપુર ૧ માસો, ફટકડી ફુલાવેલ ૧ માસો, મોરથુથુ શેકેલ ૧ માસો; એ ચારે ચીજો
ઉપરના પાણીમાં મેળવી દેવી. આ પાણીની દિવસમાં ૩ વાર પીચકારી મારવાથી પરમાની
શાંતિ એકજ દિવસમાં થાય. (ઝરકા). **પ્રમેહ—(પરમો).**

૧૦૬૫. ઉશબામગરબી, ઉશબાહીંદી, લીમડાની છાલ, બાવળની છાલ, શાહતરા, ગોર-
ખમુંડી, કમળનાં ફુલ, અફતીમૂન (આકાશવેલ), દરેક બબ્બે તોલા અને ચોપચીની ૪
તોલા, એ સર્વને અધકચરાં કરી તેમાં ત્રણ રતલ પાણી નાંખીને રાત્રે ભીંજવી રાખવાં, સવારે
ધીમી આંચથી ઉકાળી અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં ૧।। રતલ
સાકર નાંખીને મધ જેવી ચાસણી કરવી. **માત્રા**—તોલા ૨, ઉપદંશવિકૃતિ તથા લોહી
બીગાડને મટાડે છે તથા લોહી ચોખ્ખું કરે છે. **લોહી બીગાડ**—(રક્તદોષ)

૧૦૬૬. વડનાં મૂળીયાં તોલો ૧ તેને રૂ. ૨૦ ભાર પાણીમાં ઉકાળવાં. નવટાંક પાણી
રાખીને તેમાં રૂપીઆ ૨ ભાર મધ નાંખીને પીવું—**કંઠમાળ.**

૧૦૬૭. ઉનાબદાણા, સીપસ્તાન (વડગુંદાં) દાણા ૭, સાતેરા તોલો ૦।।, પરિશાય-
વશાન (હંસરાજ) તોલો ૦।।, તે સર્વને ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળી તેનું સ્વચ્છ પાણી લઇ
તેમાં સાકર મેળવી સવાર સાંજ પીવું. **ખસ**—(ચામડીનું દરદ)

૧૦૬૮. સરસવદાણા, અક્કલકરો, રાઇ, તજ, કબાબચીની (ચણકબાબ), ધોળી કણેર-
ના મૂળની છાલ, તથા કપુર ... સમભાગે લઇ ભુકો કરવો, તેમાં મહુડાંનો કે બીજો કોઇ
... ચીકણો ... પછી કપડાંમાં તેની બે પોટલી બાં-
ધવી ... ઇંદ્રિ (મૂત્રનળી) ઉપર શેક
કરવો. આ ... ની નબળાઇ માટે (શેક)
કરવો.

[illegible] પાણીમાં [illegible] કલાક [illegible] પાણી [illegible] ગાળીને [illegible] પીવું. [illegible] કરીને [illegible] પીવું. [illegible] (જલોદર—[illegible]).

૧૦૫૦. [illegible] દિવસ [illegible] કલાક [illegible] જલોદર—([illegible]).

૧૦૫૧. [illegible] (૧૬) [illegible] ૧ [illegible] જલોદર—([illegible]).

૧૦૫૨. [illegible] તથા [illegible] એ દરેક [illegible] તેને [illegible] જલોદર—([illegible]).

૧૦૫૩. [illegible] તથા [illegible] એ દરેક તોલો ૦॥. તે [illegible] કરીને [illegible] કલાક સુધી ભીંજવી રાખવા. પછી તે [illegible] રતલ [illegible] કરી ગાળી [illegible] ૧ [illegible] જલોદર—([illegible]).

૧૦૫૪. [illegible], અફસનતીન, [illegible] ([illegible]), એ દરેક ૦॥ તોલો અને [illegible] ૨૦; તે [illegible] ૦॥ શેર પાણીમાં ૧ કલાક ભીંજવી રાખીને પછી તે ઉપરનું નીતરૂં [illegible] ૧ [illegible] પીવું. [illegible] રેચક [illegible] પ્રમાણ કમી કરવું—જલોદર.

૧૦૫૫. કાસની તોલો ૦॥ તથા પીચોરીનાં બી તોલો ૦॥ [illegible] રાતે અધકચરી ખાંડીને ૦॥ રતલ પાણીમાં આખી રાત ભીંજવી રાખવી. પછી તેના ઉપરનું [illegible] પાણી [illegible] તેમાં [illegible] તેલ અથવા [illegible] તોલો ૧॥ નાખીને પીવું. એ પ્રમાણે સવાર સાંજ તાજું બનાવીને પીવું—કલેજાનો તીવ્ર પરમ.

૧૦૫૬. ગોખરુ [illegible] ૧૦, અનીસુન મેન ૧૦, રેવંચીની મેન ૩૦, [illegible] મેન ૧૫, નારીયેલ મેન ૩૦, [illegible] મેન ૩૦, [illegible] ડ્રામ ૧; એ સર્વને ૧ રતલ પાણીમાં ૦॥ કલાક સુધી ઉકાળી તે પાણી ગાળી લઈને બેવાર સવાર સાંજ પીવું. જલોદર—(કલેજાનું).

૧૦૫૭. હરડેદળ, સાદવરા, અફસનતીન, [illegible], એ દરેક ૦॥ તોલો, કાસની ૦॥ તોલો અને [illegible] ૦ તોલો, એ સર્વને અધકચરાં કરીને ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી ગાળી લેવું અને તેમાંથી સવાર સાંજ બેવાર પીવું, જલોદર—(કલેજાનું).

૧૦૫૮. અનીસુન તથા વરીયાળી દરેક ૦॥ તોલો, તેને અધકચરાં ખાંડીને તેમાં ઉનું ઉકળતું પાણી આશરે ૦॥-૦॥ શેર રેડીને તેની ચા બનાવવી. તેમાં સુરોખાર ૨ ડ્રામ નાખવો. પછી તેને શીશીમાં ભરીને તેમાંથી બબ્બે ઔંસ પાણી રોજ ત્રણવાર પીવું. જલોદર—([illegible]).

૧૦૫૯. ઉનાબદાણા ૧૦, સીપરતાન ([illegible]) દાણા ૭, આલુદાણા ૧ તોલો ૦॥, કાસની તોલો ૦॥, પીચોરીનાં બી તોલો ૦॥, [illegible] તોલો ૦॥, [illegible]

કચરાં ખાંડી ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળવાં. અરધું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લઇ સવાર સાંજ બે વાર પીવું; અથવા એકલું બનફશાનું શરબત સવાર સાંજ બબ્બે તોલા પીવું-**મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ.**

૧૦૬૦. સુગલાઇબેદાણા તોલો ૦।; તુખમેખતમી તોલો ૦।।, ઇસબગોલ તોલો ૦।, એ ત્રણ ચીજોને થોડા પાણીમાં અરધો કલાક ભીંજવી રાખી તેનો ચીકણો લુઆબ થાય તે લઇને તેમાં થોડુ બીજું પાણી ઉમેરી પીવું. આ પ્રમાણે રોજ બે વાર પીવું. બે ચાર દિવસ પીવાથી મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ, દાહ તથા મૂત્રાઘાત મટે છે—**મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ.**

૧૦૬૧. ચીનીકબાબ તોલા ૩, ફટકડી તોલો ૦।, કાથો તોલો ૦।।।, તે ત્રણેની બારિક ભૂકી કરવી. **માત્રા**—તોલા ૦।।. અનુપાન પાણી. **પ્રમેહ**—(પરમો).

૧૦૬૨. કાંટાળાં માયાં તોલા ૨, ચીનીકબાબ તોલા ૨, કલઇની ભસ્મ તોલો ૧, ફુલાવેલ ફટકડી તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, સર્વની બરાબર ખાંડ. **માત્રા**—૨ પૈભાર પડીકી પાશેર દુધમાં પીવી. પડીકી એટલી લેવી કે જેમાં કલઇની ભસ્મ ટંકે ૧ વાલથી વધારે આવે નહિ. (સપ્ત-ચૂર્ણ)-**પ્રમેહ.**

૧૦૬૩. ચણકબાબ તોલા ૫, ગોખરૂ તોલા ૨, વંશલોચન, કાકનજ, એલચી, તથા પાખાણભેદ એ દરેક તોલો ૧, તે સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરવું. **માત્રા**-બબ્બે આનીભાર રોજ બે વાર સુગલાઇબેદાણાના લુઆબથી પીવાથી મૂત્રદાહ, ઉનવા તથા પ્રમેહ મટે છે- **પ્રમેહ**-ઉનવા.

૧૦૬૪. રસવંતી તોલો ૧, કાથો સફેદ માસા ૬, અફીણ માસો ૧; સર્વને ૬ કલાક સુધી ૧ રતલ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. પછી તે પાણીને ગાળી લેવું. તેમાં કપુર ૧ માસો તથા રસકપુર ૧ માસો, ફટકડી ફુલાવેલ ૧ માસો, મોરથુથુ શેકેલ ૧ માસો; એ ચારે ચીજો ઉપરના પાણીમાં મેળવી દેવી. આ પાણીની દિવસમાં ૩ વાર પીચકારી મારવાથી પરમાની શાંતિ એકજ દિવસમાં થાય. (ઝરકા). **પ્રમેહ**—(પરમો).

૧૦૬૫. ઉશબાઅગરબી, ઉશબાહીંદી, લીમડાની છાલ, બાવળની છાલ, શાહતરા, ગોરખમુંડી, કમળનાં ફુલ, અફતીમૂન (આકાશવેલ), દરેક બબ્બે તોલા અને ચોપચીની ૪ તોલા, એ સર્વને અધકચરાં કરી તેમાં ત્રણ રતલ પાણી નાંખીને રાત્રે ભીંજવી રાખવાં, સવારે ધીમી આંચથી ઉકાળી અર્ધું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં ૧।। રતલ સાકર નાંખીને મધ જેવી ચાસણી કરવી. **માત્રા**—તોલા ૨, ઉપદંશવિકૃતિ તથા લોહી બીગાડને મટાડે છે તથા લોહી ચોખ્ખું કરે છે. **લોહી બીગાડ**-(રક્તદોષ)

૧૦૬૬. વડનાં મૂળીયાં તોલો ૧ તેને રૂ. ૨૦ ભાર પાણીમાં ઉકાળવાં. નવટાંક પાણી રાખીને તેમાં રૂપીઆ ૧ ભાર મધ નાંખીને પીવું-**કંઠમાળ.**

૧૦૬૭. ઉનાબદાણા, સીપસ્તાન (વડગુંદાં) દાણા ૭, સાતેરા તોલો ૦।।, પરિશાયવશાન (હંસરાજ) તોલો ૦।।, તે સર્વને ૧ રતલ પાણીમાં ઉકાળી તેનું સ્વચ્છ પાણી લઇ તેમાં સાકર મેળવી સવાર સાંજ પીવું. **ખસ**-(ચામડીનું દરદ)

૧૦૬૮. સરસવદાણા, અક્કલકરો, રાઇ, તજ, કબાબચીની (ચણકબાબ), ધોળી કણેરનાં મૂળની છાલ, તથા ઉપલેટ સર્વ સમભાગે લઇ ભુકો કરવો, તેમાં મહુડાંનો કે બીજો કોઇ જેનુ દારૂ તથા થોરીનું દુધ મેળવીને થોડું ગરમ કરવું. પછી કપડાંમાં તેની બે પોટલી બાંધવી. આ પોટલીઓને વારા ફરતી અંગારાપર ગરમ કરીને શિશ્નેંદ્રિ (મૂત્રનળી) ઉપર શેક કરવાથી ... [illegible] ... થાય છે. **ઢીલી નસો માટે** (શેક)

રાખ જેવા થઇ ગયેલા અંગારાની ધીમી આંચથી મલમ કરવો. તેનાથી ઘા, જખમ, ચાંદી, ચાંદાં, નારૂ મટે—**ચાંદાંનો મલમ.**

૧૦૮૧. નાળીયેરની કાચલીનો ચુવો. જમીનમાં મોટો ખાડો કરીને વચમાં એક બીજો નાનો ખાડો કરવો. તે નાના ખાડામાં તાંબાનો પ્યાલો મુકવો. તે પ્યાલા ઉપર મોટા ખાડાના તળીયામાં કાણું પાડેલ માટલી મૂકવી. માટલીમાં કાચલીના કટકા ભરવા અને કપડમાટીથી મોં બંધ કરવું. પ્યાલાની વચમાં માટલીનું કાણું આવે એવી રીતે માટલી પ્યાલા ઉપર ગોઠવવી. પછી આસપાસ છાણાં ભરીને સળગાવી દેવાથી માટલીની અંદરની કાચલીનો ચુવો ત્રાંબાના પ્યાલામાં પડશે. પછી પાશેર ચુવામાં મોરથુથુ, ગંધક, તથા ટંકણખાર દરેક તોલો ૧ વાટીને ઉમેરવો—**ઉંદરી તથા દાદર.**

૧૦૮૨. ૪ પીળી કોડી બાળેલી, ૨ સોપારી જુની બાળેલી, શંખજીરૂ ૬ માસા, સપેતા (શીશાનો) ૬ માસા, બોદાર ૩ માસા, સફેદ કાથો તોલો ૧, કપુર ૧ વાલ. સર્વને મેળવીને તેની મેંદાના લોટ જેવી ભુકી બનાવવી. ચાંદી ઉપર પ્રથમ ઘી ચોપડીને આ ભુકી દાબવી. **ચાંદી માટે ઉબેરો.**—(ભુકની.)

૧૦૮૩. મુળાનાં બીને બકરીના દુધમાં વાટીને તેનો કંઠમાળ ઉપર લેપ કરવો. **કંઠમાળ—લેપ.**

૧૦૮૪. તમાકુ તોલો ૧, કસુંબાની લાદ તોલો ૧, કેસુડાં તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, શેશગુંદર તોલો ૧, એળીઓ તોલો ૧, આંબાહળદર તોલો ૧, મસ્તકી તોલો ૧, ઘોડાવજ તોલો ૧, વછનાગ તોલો ૧ તથા ખશખશના ડોડા તોલો ૧; સર્વને ખાંડી પાણીમાં અથવા પીલુડીના રસમાં ગોળી બાંધી રાખવી. પછી તે ગોળી ઘસીને કોથળી ઉપર લેપ કરવો અને છાણાનો શેક કરવો. **વધરાવળ—(લેપ).**

૧૦૮૫. હુસુલાશ, અગર, ગીલેઅરમાની, હીરાબોળ, સમુદ્રફીણ એ દરેક તોલો ૧. આ મંજનથી મોંનું આગરૂ મટે છે—**દંતમંજન.**

૧૦૮૬. મસ્તકી, દાડમીનાં સુકાં ફુલ, હીમજ, સુકાં આમળાં, કાથો; એ દરેક બબ્બે તોલા અને મોચરસ તથા હીરાદખણ અરધો અરધો તોલો. તેનું મંજન બનાવવું. **દંતમંજન.**

૧૦૮૭. માજુફળ (માયાં), કાથો, હીરાબોળ, દરેક તોલો ૧, તથા સીંકોનાની છાલ તોલા ૨. તેનું મંજન—**દંતમંજન.**

૧૦૮૮. હીરાબોળ તોલો ૧, કપુર તોલો ૦॥, ચાક તોલા ૫; તેનું મંજન બનાવવું—**દંતમંજન.**

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અંગ્રેજી ઐાષધો.*

વનસ્પતિ વર્ગનાં ઐાષધો.

૧૦૮૯. અર્ગટ—ગુણ—રક્તસ્તંભક, ગ્રાહી, સ્નાયુ-સંકોચક, વેણ લાવનાર. સગુભાવક તથા પીડાશામક પ્રસવ પછી ગર્ભાશયનો સંકોચ કરવા માટે તથા ગર્ભાશયમાંથી વહે

* અંગ બહુ મોટો થઇ જવાના સબબથી આ ઐાષધોમાં ચાલુ વપરાતાં ઐાષધો લીધાં છે.

વધી જતા રક્તના ભારને ઓછું કરવા માટે વપરાય છે. તેના વડે તથા રક્તસંચયક ગુણને લીધે સ્ત્રીઓના ઓજ અવયવોના રક્તાભિસરણ પણ વધુ કરે છે; અર્થાત્ સ્ત્રીઓનો રક્તસ્રાવ અટકાવવા માટે આ દવા આપવી નહિ, કેમકે તે વધુ વારંવાર લેવાથી ગર્ભપાત કરી નાખે એવો ભય છે. કબજિયાતના દરદમાં અર્ગટના જેવોજ ગુણ છે અને તેથી તેનો ઉપયોગ પણ લગભગ અર્ગટના જેવા દરદો કરે. બનાવટો—(૧) ફ્લ્યુઈડ—માત્રા ડ્રામ ૧—૨. (૨) ટિંકચર—માત્રા ટીપાં ૧૦ થી ૩૦; તથા એની એક બનાવટ 'અર્ગોટીન' કહેવાય છે તે આગળીજ ઉકાળી ભરવાના કામમાં આવે છે. અર્ગટ જેવા પ્રમાણમાં ગણી છે.

૧૦૬૦. ઈપીકાકુઆન્હા—ગુણ—વામક, સ્વેદલ, ટોનિક, કફઘ્ન. બનાવટ—(૧) 'ઈપીકાકુઆનાનો પાઉડર' તે મોટી માત્રામાં ઉલટી કરે છે. તાવ તથા ખાંસીમાં ઉલટી લાવવા માટે વપરાય છે. મોટી માત્રામાં ખાસ ઉપર અને નાની માત્રામાં કફ, ખાંસન્ની, અને ફેફસાના દરદમાં અપાય છે. તે મેદ્રીક તથા ડીપેડીક રક્તોત્પાદક છે. અતિસાર તથા આંમરક્તમાં અફીણ સાથે તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. દરેક પ્રકારનાં ઝેર ઉતારવામાં વમન માટે તે વપરાય છે. માત્રા—ઉલટી લાવવા માટે ગ્રેન ૧૫ થી ૩૦, નાનાં બચ્ચાંને ગ્રેન ૨ થી ૩. કફ કાઢવા માટે મોટી ઉમરનાને ગ્રેન ૧ અને બાળકને ગ્રેન ૧/૪ આપવો. (૨) 'ઈપીકાકુઆનાનો વાઈન' નાનાં બચ્ચાંઓની ખાંસીમાં તથા ફેફસાના સોજામાં ઉલટી લાવવા માટે તથા કફ કાઢવા માટે; તેમજ મોટી ઉમરનાને કફ, ડિસેન્ટરી તથા ફેફસાનાં દરદોમાં કફઘ્ન તરીકે અપાય છે. માત્રા—ઉલટી માટે ડ્રામ ૩ થી ૪. ચાર ઔંસ પાણીમાં. કફ માટે ૫ થી ૪૦ ટીપાં, બાળકને ૨ થી ૧૦ ટીપાં. (૩) 'ડોવર્સ પાઉડર' અથવા કમ્પાઉન્ડ ઈપીકાકુઆના પાઉડર. બનાવટ—ઈપીકાકુઆનાના ભાગ ૦॥, અફીણ ભાગ ૦॥, સલ્ફેટ ઑફ પોટાશ ભાગ ૪. ગુણ—તાવ, ઝાડો, ખાંસી, મેલેરીઆવાળી દશામાં તાવ ઓછો થાય છે અને આંતરડાને ઈજા પહોંચે છે ત્યારે આ દવા સાથે ક્વીનાઈન અપાય છે. માત્રા—ગ્રેન ૫—૧૫. ખરાબમાં ૩૦ ગ્રેન સુધી અપાય છે.

૧૦૬૧. એલેટીરીયમ—લા. Elaterium—ગુ. કડી નરૂં સત્વ. ગુણ—ઉગ્ર રેચક. માત્રા ગ્રેન ૧/૧૨ થી ૧/૨. તેમાંથી ઇલાટેરીન નામનું એક ઉગ્ર તત્વ નીકળે છે. તેની માત્રા ગ્રેન ૧/૪૦ થી ૧/૧૦ ગ્રેન છે. ઈલાટેરીનમાં દૂધની સાકર લગભગ ૪૦ ગણી મેળવીને તેમાંથી ગ્રેન ૧/૨ થી ૫ ગ્રેન સુધી દરદીની શક્તિ જોઈને આપવાથી સખ્ત ઝાડા થાય છે. આ દવા જલોદર જેવાં સખ્ત દરદોમાંજ વપરાય છે, કે જેમાં ઝાડા માટે ઘણી વાર સખ્ત રેચક દવાની જરૂર પડે છે. પણ ઘણી ઉગ્ર રેચક હોવાથી તેનો ઉપયોગ બહુ સંભાળથી ન થાય તો હૃદયની ગતિને મંદ કરી નાખે છે અને આંતરડામાં સોજો કરે છે તથા ઉલટી અને બેચેની ઉત્પન્ન કરે છે. નબળાં સ્ત્રીપુરુષો કે બાળકોને આ દવા કદિ પણ આપી શકાય નહિ.

૧૦૬૨. એકેશિયા ગમી (ગમ ઑફ એકેશિયા)-(દેશી નામ બાવળનો ગુંદર.) ગુણ—ગ્રાહી, ઠંડક, પૌષ્ટિક. અંગ્રેજીમાં આ દવા અનુપાન તરીકે વપરાય છે અને ટીકડીઓ, રેવડીઓ, અને ગોળીઓ બનાવવાના કામમાં આવે છે. તે સિવાય તે બીજી પ્રવાહી દવાઓ બનાવવાના કામમાં પણ આવે છે. તે પ્રમેહ, ઉનવા, પ્રદર, ખાંસી, મરડો વગેરે દરદોમાં ફાયદો કરે છે.

૧૦૬૩. એકોનાઇટ—(જુવો વછનાગ, નં. ૩૨૯.) ગુણ—પીડાશામક, શાંતિદાયક, કફઘ્ન, હૃદય તથા રક્તવાહિનીઓના પ્રવાહને મંદ પાડે છે, ગરમી (તાવની) ઓછી કરે છે,

લોહીના જમાવને તોડે છે અને શરીરમાં પરસેવો લાવી ગરમીની શાંતિ કરે છે. મસ્તકશૂળ; સળેખમ, સંધીવા, દમ, ગાંઠીઓ વા અને બીજા તીક્ષ્ણ સોજામાં અને ફેફસાના વરમમાં તેનું ટીંકચર વપરાય છે. તેના બહુ સ્વેદલ ગુણને લીધે તે હૃદયની ગતિને મંદ પાડે છે, તેથી હૃદયની અતિ વધી ગયેલી ગતિને મંદ પાડવા અપાય છે; પણ નબળા હૃદયવાળાને નુકશાન કરે છે, માટે ચાલતા સુધી સારા ડાકટરો તાવ ઉતારવા માટે આ દવાનો ઉપયોગ કરતા નથી. વછનાગનો ઉપયોગ કરવો પડે તો પણ ઘણી નાની માત્રાથી કરવો.
બનાવટ—(૧) ટીંકચર એકોનાઇટ. માત્રા—ટીપાં ૫ થી ૧૫,

૧૦૯૪. એનીથી—લા. Anethi. ગુ. સુવા. ગુણ—વાતહર, દીપન પાચન. તેનું તેલ 'ઓલિયમ એનીથી.' **માત્રા**—ટીપાં ૧ થી ૪. અને પ્રવાહી 'એકવા એનીથી' (ખાંડેલ સુવા ૧ રતલ અને પાણી ૨ ગ્યાલન). **માત્રા**—ઔંસ ૧ થી ૨.

૧૦૯૫. એનીસી—(અનીસૂન ફળ) ગુણ—વાતહર, પેટનો વાયુ, તથા ચુંકને મટાડે છે. **બનાવટ**—(૧) 'ઑઇલ એનીસી.' **માત્રા**—ટીપાં ૧ થી ૫. (૨) 'ઍકવા એનીસી' (એનીસી ટ ૧ પૌંડ, પાણી ૨ ગ્યાલન.) **માત્રા**—ઔંસ ૦॥ થી ૧. (૩) 'એસેન્સ ઑફ એનીસી' (અનીસુન તેલ ૧ ઔંસ, રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ ૪ ઔંસ). **માત્રા**—ટીપાં ૧૦—૨૦.

૧૦૯૬. એમીગડલા—(બદામ જુવો નં. ૨૮૫.)

૧૦૯૭. ઍલોઝ—(દેશી નામ એળીઓ જુવો નં. ૧૫૫) ગુણ—રેચક તથા ઋતુદોષહર. એળીયાની ઍકસ્ટ્રેકટ, ટિંકચર, અને પિલ્સ વગેરે ઘણી બનાવટો છે. **માત્રા**—ઍકસ્ટ્રેકટની ગ્રેન ૨ થી ૬; ટિંકચરની ડ્રામ ૧ થી ૨; ગોળીઓની ગ્રેન ૫ થી ૧૦. તેનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓનાં નષ્ટાર્તવ, હિસ્ટીરીયા, પાંડુ, કમળો, નબળાઇ, બંધકોષ વગેરે દરદોમાં થાય છે.

૧૦૯૮. એસાફીટીડા—(દેશી નામ હિંગ, જુવો નં. ૩૬૫). ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, કૃમિઘ્ન. અંગ્રેજીમાં હિંગની ઘણી બનાવટો વપરાય છે. (૧) ટિંકચર એસાફીટીડા-**માત્રા**-ટીપાં ૩૦ થી ૬૦; (૨) પિલ્યુલા એલોઝ એટ એસાફેટીડા. **માત્રા**—ગ્રેન ૫ થી ૧૦. (૩) કમ્પાઉન્ડ પીલ ઑફ એસાફેટીડા. **માત્રા**—ગ્રેન ૫ થી ૧૦. પેટની ચૂક, આંકડી, ગુલ્મ, આફરો વગેરે દરદોમાં હિંગની બનાવટો વપરાય છે, એટલુંજ નહિ પણ હિસ્ટીરીયાની તાણખેંચમાં અને ઉન્માદમાં પણ તેનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે.

૧૦૯૯. ઓપીયમ—(દેશી નામ અફીણ. જુવો નં. ૧૨૨.) ગુણ—પીડાશામક, શૂળહર, વાતહર, ગ્રાહી, મૂત્રલ, સ્વેદલ, લોહીના વેગને શાંત કરનાર, નિદ્રા તથા નિશો લાવનાર. તે મગજના ઘણાક વ્યાધિમાં વપરાય છે. દારૂના ઉન્માદમાં, સુવાવડમાં, ઉન્માદમાં ધનુરમાં, આંચકીમાં, તેમજ ચસકા, ખાંસી, શ્વાસ, સસણી, મરડો, અતિસાર, કોલેરા, ચૂંક, ઉલટી, હોજરીનું ક્ષત, મર્મસ્થાનોના રક્તસ્રાવ, સંધિવા, પીડા, અનિદ્રા વગેરે અસંખ્ય દરદોમાં અફીણની જુદી જુદી બનાવટો વપરાય છે. મધુપ્રમેહમાં તેની સારી અસર માલમ પડેલી છે. **મુખ્ય બનાવટો**—(૧) 'ટિંક્ચર ઓપીયમ,' (લાડેનમ). માત્રા—ટીપાં ૫-૪૦, (૨) 'લીક્વીડ ઍકસ્ટ્રેક્ટ ઓફ ઓપીયમ,' માત્રા ટીપાં ૧૦-૪૦. (૩) 'ડોવર્સ પાઉડર' માત્રા-ગ્રેન ૫-૧૫. (૪) 'વાઇનમ ઓપીઆઇ,' માત્રા ટીપાં ૧૦-૪૦. (૪) 'લાઇકર હાઇડ્રોક્લોરેટ ઓફ મોર્ફીયા.' માત્રા-ટીપાં ૧૦-૬૦. (૫) 'કૅમ્ફોરેટેડ ટિં. ઓફ ઓપિયમ' (પેરેગોરિક). માત્રા-ટીપાં ૧૫-૬૦ વગેરે. આ છેલ્લી બનાવટ કફ સસણી, કુકડીયા ખાંસી,

વગેરે છાતીમાં દરદો માટે ઘણીજ ઉપયોગી છે. અને તેમાં ૧ ઔંસ બે ગ્રેન અફીણ આવે છે. માત્રા—ટીંક્ચરની-ટીપાં ૩૦ થી ૬૦; એકસ્ટ્રાક્ટની ગ્રેન ૦॥ થી ૨; મોરફીનની ગ્રેન ૧/૬ થી ૧/૪. ફેફસાંના દરદમાં શ્વાસનું રૂંધન થતું હોય ત્યારે અફીણ કદિ પણ વાપરવું નહિ.

૧૧૦૦. ઑરેન્જ—લા. ઓરેન્સ્યાઇ, ગુ. નારંગી. ગુણ—દીપન, રૂચિકર. તે ઇન્ફ્યુઝન, ટીંક્ચર તથા સીરપ (શરબત) ના રૂપમાં વપરાય છે. માત્રા—ઇન્ફ્યુઝનની ઔંસ ૧ થી ૨, ટીંક્ચરની ડ્રામ ૧ થી ૨ અને શરબતની ડ્રામ ૧. અજીર્ણ તથા અરૂચિનાં મિક્શ્ચરોમાં તેમજ ક્વિનાઇન વગેરે કડવી દવાઓની મેળવણીઓમાં ઑરેન્જ મેળવવાથી સ્વાદ સારો થાય છે.

૧૧૦૧. ઓલીવ ઑઇલ—ગુણ—પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, જંતુઘ્ન. આ તેલ ખાવા તેમજ બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. વિશેષ કરીને તેલ, સાબુ, સોગઠીઓ અને પ્લાસ્ટર તરીકે વપરાય છે. તેનાથી ચામડીની લુખસ તથા બળતરા મટે છે. તેનામાં કૉડલિવ્હર જેવો પૌષ્ટિક ગુણ છે અને તેથી તે ક્ષય અને ખાંસીમાં પુષ્ટિ માટે ખાવા અપાય છે. તે મોટા પ્રમાણમાં ખાવામાં લેવાય તો ઝાડો સાફ આવે છે અને તેથી તે બંધકોશ, ગુદાના મસા, સફરાનું ચાંદું, અને આંતરડાંના દરદમાં અપાય તો ફાયદો કરે છે.

૧૧૦૨. ક્વીનાઇન—(સલ્ફેટ ઑફ ક્વીનાઇન)—ગુણ—જ્વરઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક, જંતુઘ્ન; ક્વીનાઇન ત્રણ ચાર રૂપે વપરાય છે. (૧) સલ્ફેટ ઑફ ક્વીનાઇન. માત્રા-ગ્રેન ૧ થી ૨૦. (૨) એમોનિએટેડ ટિંક્ચર ઑફ ક્વીનાઇન. માત્રા—ડ્રામ ૦॥ થી ૨. (૩) વાઇન ઑફ ક્વીનાઇન. માત્રા—ઔંસ ૦॥ થી ૧. (૪) ટિંક્ચર ક્વીનાઇન. માત્રા—ડ્રામ ૦॥ થી ૨. સાઇટ્રીક એસીડ ક્વીનાઇન અને નારંગીના આસવમાં બને છે. ક્વીનાઇન પાણીમાં બરાબર મળી જતું નથી. સલ્ફયુરિક ઍસિડ ટીપાં ૧૦ અને ક્વિનાઇન ૧૯ ગ્રેન, એ પ્રમાણમાં બરાબર મળી જાય છે. ચોખા ક્વીનાઇનની **પરીક્ષા**—એક છરાના પાંના ઉપર ક્વીનાઇન મુકીને તે છરાને સ્પિરિટ લેમ્પ ઉપર ધરવો. છરાનું પાનું લાલ થતાં ક્વિનાઇન અદૃશ્ય થશે અને તેના પર માત્ર કાળી નિશાની રહેશે. જો કોઈ પદાર્થ પડ્યો રહે તો સમજવું કે ક્વિનાઇનમાં કાંઇ ભેગ છે. ક્વિનાઇન શરીરમાં શું ક્રિયા કરે છે તે હજુ બરાબર જાણવામાં આવેલ નથી. પણ નિરોગી લોહીમાં ક્વિનાઇનને મળતો કોઇ પદાર્થ જોવામાં આવેલો છે એવું રસાયન શાસ્ત્રીઓ કહે છે, અને તેથી ક્વિનાઇન લોહીમાંના એ પદાર્થને પોષણ આપે છે. તાવની સ્થિતિમાં લોહીમાંનો એ પ્રકારનો પદાર્થ ઓછો થઇ જતો હોવાથી ક્વિનાઇન તે પદાર્થ લાવી આપે છે અને તેથીજ ક્વિનાઇન સર્વ તાવમાં અક્સીર ઉપાય થઇ પડેલ છે. ક્વિનાઇન વિશેષ કરીને "મેલેરિયા ફીવર" માં અને વિષમ જ્વરમાં વધારે અકસીર છે. ક્વિનાઇન શરીરની ગરમીને ઓછી કરે છે. અને તેની સાથે જ્ઞાનતંતુઓને પણ મદદ કરે છે. મેલેરિયાના તાવમાં લોહીનાં ધોળાં રજકણો વધે છે. ક્વિનાઇન તેનો અટકાવ કરે છે. ક્વિનાઇન ઝેરી જંતુઓનો નાશ કરે છે અને તેથી શરીરના સડતા ભાગને અટકાવે છે. ચસકા તેમજ સંધિવા જેવાં દરદો કે જે ઘણી વખત ચોક્સ વખતે દેખાય છે અને પાછાં બંધ પડે છે, તેમાં પણ ક્વિનાઇન સારી અસર કરતું જણાય છે. ક્વિનાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં એક બે વાતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ કે તાવમાં તે શરૂ કરતાં પહેલાં એકાદ દસ્ત આવી પેટ સાફ થાય એવું પરગેટિવ (રેચ) લઇ લેવું. અને બીજી વાત એ કે શરીરમાં ટાઢ અથવા તાવ (ગરમી)નું જોર હોય ત્યારે ક્વિનાઇન લેવું

નહિ. દસ્તનો ખુલાસો થાય અને પરસેવો થવા લાગે તે પછી કિવનાઇન લેવું ફાયદાકારક છે. ડાકટરની સલાહની કે મદદની ગેરહાજરીમાં કિવનાઇન વાપરવું હોય તો તાવ નરમ પડ્યા પછી અને પસીનો થયા પછી અથવા ચામડી ભીનાશવાળી થયા પછી વાપરવું. મોટા તાવમાં જયારે માથું ચઢ્યું હોય, નાડી જોરમાં હોય અને ચામડી સૂકી હોય ત્યારે કિવનાઇન ડાકટરની સલાહ વિના કદિ પણ લેવું નહિ. કેટલીકવાર એવું પણ બને છે કે, શરીરમાં ક્ષારની વ્યાપ્તિ થયા પછીજ કિવનાઇનની પૂર્ણ અસર થઇ શકે છે અને તેથી કિવનાઇન સાથે ક્ષાર ગુણની દવાઓ આપવી સલાહકારક છે. કિવનાઇન જુદા જુદા શરીરમાં જુદી જુદી અસર કરે છે. કોઇને મોટી માત્રામાં પણ જોઇએ એવી અસર થતી નથી અને કોઇને થોડી માત્રામાં માથામાં તથા કાનમાં અવાજ તથા બહેરાશ આવે છે. ચામડીપર ડાઘ ઉપડી આવે છે. માત્ર એક ગ્રેન કિવનાઇનથી આવું પરિણામ આવ્યાના કવચિત્ કવચિત્ દાખલા બને છે. જયારે આવું પરિણામ આવે ત્યારે કિવનાઇનની માત્રા ઓછી કરવી અથવા છેક બંધ કરી દેવી. કિવનાઇનનો મોટો ડોઝ માથામાં અવાજ, કાનમાં બહેરાશ, આંખે અંધારાં લાવી દે છે, ચહેરો અને આંખો લાલચોળ બની જાય છે. કિવનાઇનની આ અસર થોડે થોડે ઓછી થઇ બંધ પડે છે, પણ કોઇ કોઇવાર કાનની ધાંક વગેરે નિશાનીઓ સદાને માટે રહી જાય છે. **માત્રા**–૩ થી ૧૦ ગ્રેન અથવા વારંવાર ન આપવું હોય તો એથી પણ મોટી માત્રામાં અપાય છે. **અનુપાન**–સામાન્ય રીતે પાણી સાથે લેવાય છે. પણ કિવનાઇન લેવાનું વધારે સારૂં અનુપાન "લીંબુનો રસ" અથવા "સલ્ફયુરિક ઍસીડ" છે. કિવનાઇન બહુ કડવું હોવાથી તેની કડવાસ સહન ન થઈ શકે તો તેની ગુંદરના પાણીથી અથવા ગ્લિસેરાઇનથી ગોળીઓ વાળીને લેવામાં આવે છે. કિવનાઇન તાવ સિવાય પાચન ક્રિયાપર પણ સારી અસર કરે છે અને તેથી "ડિસ્પેપસ્યા" નામના અજીર્ણના રોગમાં તે ફાયદા સાથે વપરાય છે. પાચનશક્તિ માટે તથા અશક્તિ દુર કરવા માટે કિવનાઇન ઉપર બતાવેલી માત્રા કરતાં અરધી માત્રામાં લેવું. મેલેરિયાવાળી હવામાં રોજ એકાદ ગ્રેન કિવનાઇન લેવાથી મેલેરિયાની ઝેરી અસરથી મુક્ત રહી શકાય છે.

૧૧૦૩. કાર્ડામમ—(જુવો એલચી નં. ૧૫૪). **ગુણ**–તેનું ટિંકચર દીપન, પાચન, વાતહર, રૂચિકર, પૌષ્ટિક; ઝાડાનાં મંદાગ્નિનાં દરદોમાં પેટવાયુને તથા ચૂંકને બેસાડવા માટે વપરાય છે. વળી તે કડવી પ્રવાહી દવાઓમાં સુગંધ આપે છે અને રંગ લાવે છે. કલંભા, કવેસ્યા, જેનશન, જીંજર વગેરેના યોગમાં આપવાથી વધારે સારો ગુણ કરે છે. **માત્રા**–ડ્રામ ૦॥–૨,

૧૧૦૪. કાયનો—(જુવો હીરાદખણ નં. ૩૬૬). **ગુણ**–ગ્રાહી, રક્તસ્તંભક, શીતળ. તે ટિંકચર તથા પલ્વીસ એ રૂપે વપરાય છે. મરડો, અતસાર, સંગ્રહણી, રકતાતિસાર વગેરે ઝાડાના દરદોમાં સ્તંભક તરીકે વપરાય છે. નાજુક બાંધાની સ્ત્રીઓનાં અતિસારમાં તે મુખ્યત્વે વપરાય છે. **માત્રા**–ટિંકચરની ડ્રામ ૦॥ થી ૨. **કમ્પાઉન્ડ પલ્વીસ**–હીરાદખણ ઔંસ ૩॥, અરીણુ ઔંસ ૦|, તજનો ભુકો ઔંસ ૧. તેનું બારીક ચૂર્ણ. **માત્રા**–ગ્રેન ૫–૨૦.

૧૧૦૫. ક્રાઇસોફેનિક એસીડ—ચામડીનાં ચેપી દરદો તથા ખરજવાં. દાદર વગેરેના મલમમાં પડે છે. તેનો મલમ બને છે.

૧૧૦૬. ક્લોરોડાઇન–ગુણ–ગ્રાહી, પીડાશામક, દીપન, પાચન. ક્લોરોડાઇન એ મોરફીઆ, ક્લોરોફોર્મ, ઇન્ડીઅન હેમ્પ, હાઇડ્રોસ્યાનિક એસીડ, પીપરમીંટ તથા સ્પીરીટની મેળવણી

બને છે. આમાંની ઘણીખરી દવાઓ ઝેરી છે, માટે તે વાપરવામાં બહુ વિચાર કરવાનો છે. તે પેટની આંકડી, મરડાનું શૂળ, અતિસાર, કોલેરા, ખાંસી, દમ વગેરેમાં વપરાય છે. માત્રા—શ્ર્લ, શરદી, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરેમાં સ્વેદલ તથા પીડાશામક ગુણ માટે ટીપાં ૫–૧૦ દમ, ખાંસી વગેરે માટે ટીપાં ૧૦–૨૫; કોલેરા, અતિસાર, મરડા વગેરેમાં ગ્રાહી તરીકે ટીપાં ૧૫–૩૦. અનુપાન—શરબત, અજમીની ચા, અથવા ખાંડ સાથે અપાય.

૧૧૦૭. કાજુપુટી ઑઇલ—ગુણ—વાતહર, ઉષ્ણ, સ્વેદલ. પેટની ચૂંક તથા અજીર્ણમાં અપાય છે. માત્રા—ટીપાં ૧–૨. તે વા, ફેફસાનો સોજો અને ઉધરસની પીડામાં છાતી ઉપર ચોપડાય છે, અને લોકો તેને 'કાયાપુટીનું તેલ' કહે છે

૧૧૦૮. કયુબેબ—(જુઓ ચણકબાબ નં. ૨૧૭). ગુણ—મૂત્રલ તથા શીતળ. વિશેષ કરીને પ્રમેહની જીર્ણ સ્થિતિમાં તે વપરાય છે. તે ચૂર્ણ, તેલ તથા અર્ક રૂપે વપરાય છે. માત્રા—પલ્વીસ કયુબેબની ૨૦ ગ્રેન થી ૨ ડ્રામ. દૂધ અથવા પાણીમાં. તેલની માત્રા—ટીપાં ૨ થી ૫, ટીંક્ચરની માત્રા–ડ્રામ ૦।। થી ૨. ચણકબાબનું ચૂર્ણ રૂ. ૦।। ભાર, ફુલાવેલ ફટકડી વાલ ૨, કાથો રતી ૨, આ પ્રમાણમાં રોજ ત્રણવાર આપવાથી પ્રમેહ તથા પ્રદરનો સ્રાવ બંધ પડે છે. કયુબેબ શ્વાસનળીના સોજાથી થયેલ સળેખમમાં તથા ગળાની ગરમીના સોજામાં વપરાય છે. પરમામાં ટીં. બકુ તથા સેન્ડલવૂડ ઑઇલ સાથે ટીં. કયુબેબ આપવાથી સારો ફાયદો છે. જુનો પ્રમેહ, તણખીઓ વગેરેમાં લાભકર સેન્ટલ ફ્લેવા અને 'બકુ કમ કોટા' સાથે આપવાથી સારી અસર થાય છે.

૧૧૦૯. કેટેચ્યુ—(જુઓ કાથો નં. ૧૮૧). ગુણ—શીતળ, ગ્રાહી. આ દવા અંગ્રેજીમાં ટીંક્ચર તથા ચૂર્ણ (પલ્વીસ) રૂપે વપરાય છે. પિત્તાતિસાર, પિત્ત, તેમજ લોહીખંડ ઝાડાનું લોહી બંધ કરવા તથા શાંતિ આપવા માટે વપરાય છે. પ્રમેહમાં ટીંક્ચર વપરાય છે. માત્રા—ટીંક્ચરની ડ્રામ ૦।। થી ૧. પલ્વીસની માત્રા—ગ્રેન ૫ થી ૨૦.

૧૧૧૦. કેનેબીસ ઇન્ડિકા—(ઇન્ડિયન હૅમ્પ) દેશી નામ ગાંજો–(જુઓ નં. ૨૯૩ ભાંગ), ગુણ–માદક, પીડાશામક; અગ્નિવર્ધક, નિદ્રાકર, પૌષ્ટિક. બનાવટો–(૧) પાઉડર. માત્રા ગ્રેન ૪ થી ૧૦; (૨) ઍક્સ્ટ્રાક્ટ. માત્રા–ગ્રેન ૦। થી ૧; (૩) ટીંક્ચર. માત્રા–ટીપાં ૫ થી ૩૦. ગર્ભાશય, રક્તસ્રાવ, ઋતુસ્રાવ, હિસ્ટીરીયા, આંકડી, તાણ, ધનુર્વા, હડકવા, સન્નિપાત તથા મગજના વ્યાધિમાં મગજને શાંત કરવા તે વપરાય છે.

૧૧૧૧. કૅપ્સીકમ—(દેશી નામ મરચાં). ગુણ—વાતહર, મૂત્રલ, અગ્નિવર્ધક. આ દવાનું ટીંક્ચર વપરાય છે. માત્રા–ટીપાં ૧૦ થી ૨૦. તે પાચક રસને તથા થુંકના પ્રવાહને વધારે છે, અને ઉલટી, ચૂંક, કૉલેરા, અતિસાર, મરડો, વાયુ તથા અજીર્ણ વગેરે દરદોને મટાડી ભૂખ ઉઘાડે છે, પણ વધારે પ્રમાણમાં આંતરડા ઉપર સોજો ઉપજાવે છે. મરચાનાં અર્કને પાણીમાં કે સીંકોનાની છાલના ઉકાળામાં મેળવીને કોગળા કરવાથી ગળાના તથા મોંના દરદોમાં ફાયદો થાય છે.

૧૧૧૨. કૅમ્ફર—(કપુર, જુઓ નં. ૧૬૬). ગુણ–જંતુનાશક, સ્વેદલ, કફઘ્ન, જ્વરઘ્ન, મૂત્રલ, વાતહર, પાચનક્રિયાને મદદ કરનાર તથા કામની શાંતિ કરનાર છે. મોટા પ્રમાણમાં તે લોહીના વેગને નરમ પાડીને આંકડી તથા શૂળને મટાડે છે. કોલેરામાં તેની ખાસ અસર છે. શરીરમાં ગરમી લાવીને ઝાડાને બંધ કરે છે. ઉધરસ, ક્ષય, ફેફસાંનો સોજો, કુકડીયા ખાંસી, ત્રિદોષ તથા બીજાં છાતીનાં દરદોમાં કફ બહાર કાઢવા માટે તે વપરાય છે.

કપુર બળતરાને શાંત પાડે છે. અને ઉંઘને ઉત્તેજન આપે છે. ચૂંક, આંકડી, અતિસાર, મરડો વગેરે દરદોમાં અફીણના સંયોગમાં અથવા 'કમ્પાઉન્ડ ટીંકચર કેમ્ફર' ના રૂપમાં ઘણો ફાયદો કરે છે. એકલા કપુરની **માત્રા**—ગ્રેન ૧–૧૦. **બનાવટો**—(૧) 'સ્પિરિટ કેમ્ફર'–૧ ઔંસ રેકટીફાઇડ સ્પિરિટમાં ૧ ડ્રામ કપુર મેળવવો. આ મેળવણી પીવામાં તેમજ ઉષ્ણતા લાવવા માટે બહાર ચોપડવાના કામમાં પણ આવે છે. **માત્રા**—ટીપાં ૧૦ થી ૩૦, પાણી ૧ ઔંસ. (૨) 'કમ્પાઉન્ડ ટીંકચર ઑફ કેમ્ફર' (પેરેગૉરિક એલીગઝીર). **માત્રા**—ટીપાં ૧૫ થી ૬૦. થોડી સાકર ઉપર આ ટીપાં મૂકીને આપવાથી કફને ઘણો ફાયદો કરે છે. બાળકની કુકડીયા ખાંસીમાં તાવ હોય તો ઇપીકાકયુઆના વાઇન અથવા એન્ટીમોનિયલ વાઇન સાથે કેમ્ફરનું ટીંકચર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. બાળક માટે ટીપાં ૧ થી ૫. તાવનાં મિક્શ્ચરોમાં 'ઍકવા કૅમ્ફર' વપરાય છે. ૦॥ ઔંસ કપુરની પોટલીને ૧ ગ્યાલન પાણીમાં નાંખી મુકવી. **માત્રા**–ઔંસ ૧–૨. આ સિવાય તેનાં લીનીમેન્ટો (ચોપડવાનાં તેલો) બને છે.

૧૧૧૩. કેલંબા—(દેશી નામ કલંબો, જુવો નં. ૧૭૩). **ગુણ**—દીપન, પાચન, કટુપૌષ્ટિક; મંદાગ્નિ, નબળાઇ, ઉલટી, અજીર્ણ વગેરેમાં અપાય છે. જઠરનો સોજો. ગર્ભિણીની ઉલટી, વધી ગયેલો મરડો, અતિસાર, તથા લોહથી થયેલ બંધકોશને મટાડે છે. કૅવૉશ્યા તથા જેનશનના યોગમાં તે સારો ફાયદો કરે છે. તે ટીંકચર (માત્રા–ડ્રામ ૦॥ થી ૧), ઍકસ્ટ્રાકટ, (માત્રા–ગ્રેન ૨–૧૦), તથા ઇનફ્યુઝન (માત્રા–ઔંસ ૧–૨) એ રૂપે વપરાય છે.

૧૧૧૪. કૅસ્કેરાસેગ્રેડા–ગુણ–રેચક. જાથુના બંધકુષ્ટમાં બીજી બધી રેચક દવાઓ કરતાં આ દવા સર્વોત્તમ છે. હરસ તથા તેથી રહેતા બંધકુષ્ટમાં પણ આ દવા સફરાને સાફ કરે છે. આ દવાનું ઍકસ્ટ્રાકટ જમ્યા પછી રોજ એકવાર ગ્રેન ૨ અથવા ત્રણવાર થઇને ગ્રેન ૬ સુધી લેવાથી આંતરડાં સાફ થઇ દસ્ત સાફ આવવા લાગે ત્યાંસુધી શરૂ રાખવી અને ધીમે ધીમે મટાડીને બંધ કરવી. બંધકુષ્ટ, કાળજાનો વધારો, કાળજાની ગાંઠ, અજીર્ણ, સાધારણ નબળાઇ, જલંદર વગેરે દરદોમાં આ દવા સકસટેરેકસીના સંયોગમાં વાપરવાથી સારો ફાયદો કરે છે, 'ઍકસ્ટ્રાકટ' અને લીકવીડ ઍકસ્ટ્રાકટ' તરીકે તે વપરાય છે, અને બજારમાં તેની ગોળીઓ પણ મળે છે. **માત્રા**–એકસ્ટ્રાકટની ગ્રેન ૨ અને લિ. એ. ની ડ્રામ ૧.

૧૧૧૫. કેસ્ટર ઓઇલ—(એરંડીઉં તેલ–જુઓ નં. ૧૫૨–૧૫૩)—એરંડીયા તેલનો જુલાબ પ્રસિદ્ધ છે. તાજું એરંડીરૂ લેવાથી પેટમાં ચુંક કે બળતરા કરતું નથી, માટે વિલાયતી જુના તેલ કરતાં દેશી શુદ્ધ તાજા તેલનો ઉપયોગ કરવો. તેનાથી દસ્ત શાંત રીતે સારો આવે છે. જુલાબની બીજી દવાઓ ફરી ફરી લેવાથી બીજીવાર ઓછી અસર કરે છે, અને તેથી તેનું પ્રમાણ વધારવું પડે છે. એરંડીયામાં તેમ થતું નથી, મોંમાં લીંબુના ટીપાં મૂકીને પછી એરંડીરૂ પીવાથી તેની ખરાબ વાસ માલમ પડશે નહિ. અથવા પીપરમીંટના પાણી સાથે કે એરોમેટીક ગ્લિસરાઇન અને તજના અર્કના ટીપાં થોડાં મેળવીને તે સાથે લેવાથી પણ તેની ખરાબ વાસ ઓછી થાય છે. નાનાં બચ્ચાંઓ માટે આનો રેચ ઘણોજ ઉપયોગી છે. વિશેષ હકીકત માટે જુવો નં. ૧૫૨–૧૫૩. **માત્રા**—ડ્રામ ૪ થી ૮. બચ્ચાં માટે ડ્રામ ૧ થી ૪.

૧૧૧૬. કેસ્યા-(દેશી નામ મરમાગો-જુવો નં. ૨૦૪)-ગુણ-દીપનપાચન, જ્વરઘ્ન, મંદાગ્નિ તથા કૃમિરોગમાં આ (ઇન્ફ્યુઝન), ઘન (ઍક્સ્ટ્રાક્ટ) તથા અર્ક (ટિંક્ચર) ના રૂપમાં વપરાય છે. તાતણા જેવાં કરમીયાંના કેસ્યાથી નાશ થાય છે.

૧૧૧૭. કૉલંબિયા—ગુણ—દીપનપાચન, પૌષ્ટિક. તે ઇન્ફ્યુઝન તથા ટિંક્ચર રૂપે વપરાય છે. ટિ. ની માત્રા ડ્રામ ૦ાા થી ૨. અજીર્ણ તથા નબળાઇમાં અપાય છે. ક્વીનાઇન સાથે વાપરવાથી તાવને રોકે છે અને લોઢ સાથે વાપરવાથી પુષ્ટિ કરે છે.

૧૧૧૮. કોકેન-ગુણ-ઉષ્ણ, માદક, અગ્નિવર્ધક. કોકેન અને તેની બનાવટો 'હાઇડ્રોક્લોરેટ ઑફ કોકીન' (માત્રા ૧/૪ થી ૧), અને 'લિક્વીડ એક્સ્ટ્રાક્ટ ઑફ કોકા' (ડ્રામ ૦ાા થી ૨) અંદર ખાવાની દવા તરીકે વપરાય છે. પણ વિશેષ કરીને બાહ્યોપચારમાં કોકેનનો ઉપયોગ થાય છે. કોકન અંદર લીધાથી ગરમી વધે છે અને શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા વધી જાય છે આ એક ખરાબ માદક વસ્તુ હોવાથી સરકારે તેના વેપાર ઉપર અંકુશ મુકેલો છે. બાહ્યોપચાર તરીકે કોકેનની અસરથી ઇંદ્રિયોનું જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. દાખલા તરીકે આંખના મોતીઆ વગેરેનું નાનું ઑપરેશન (કાપકુપ) કરવાનું હોય છે ત્યારે કોકેનનું સોલ્યુશન આંખમાં નાખવાથી આંખ કાપી શકે છે અને બહેરી થાય છે. વળી કોઇ અસહ્ય પીડાને શાંત પાડવી હોય ત્યારે તથા આંખના નાના ઓપરેશનમાં કોકેનની ચામડીમાં પીચકારી મારવાથી તે ભાગ કાંઇક બહેરો-જડ બને છે અને એ રીતે તેની અંદરની પીડા મટી જાય છે. કોકેન એક માદક વસ્તુ છે અને ઘણા વખત સુધી સેવન કરનારને ઉન્માદ લાગુ પડી જાય છે અને તેથી તેવા ઉન્માદને 'કોકેનોમેનિયા' કહે છે. દાંતના દરદમાં અસહ્ય પીડા ઓછી કરવા માટે કોકેન વપરાય છે; જેમકે કપુર ગ્રેન ૫, કલૉરલ હાઇડ્રાસ ગ્રેન ૫, અને કોકેન હાઇડ્રોક્લોરસ ગ્રેન ૧, તે ત્રણેને મેળવી ગરમ કરવાથી જે પ્રવાહી થાય તેમાં રૂનું પુમડું બોળીને દાંત ઉપર મુકવું. દાંત બહાર કાઢવામાં પણ કોકેનનો ઉપયોગ થાય છે, કેમકે તે દાતની આસપાસની ચામડીને બહેરી બનાવે છે અને પછી કાંઈ પણ દરદ વિના દાંત ખેંચી લેવાય છે.

૧૧૧૯. ક્રોટન ઑઇલ—(જમાલગોટાનું તેલ-જુવો નેપાળો નં. ૨૭૦). ગુણ—ઉગ્ર, રેચક તથા દાહક. ભારે સખ્ત બંધકુષ્ટમાં તથા દરદી સહન કરી શકે તો જળોદરમાં અપાય છે. તે પાણી જેવા ઝાડા કરે છે. જીભની નીચેના ભાગમાં ૧ ટીપું મૂકવાથી આંતરડામાં ઝપાટાબંધ ફેલાય છે અને પુષ્કળ ઝાડા કરે છે. માથે લોહી ચડવાથી દરદી મૂર્છિત થયો હોય, વગેરે દરદોમાં દરદી બીજી દવા પીવાને કે ગળવાને અશક્ત હોય ત્યારે આ દવા ઘણી કામની છે. કૅસ્ટર ઑઇલ સાથે ૧ ટીપું મેળવીને પાવાથી સારો રેચ કરે છે. આ તેલ વધારે પ્રમાણમાં ઝેરી અસર કરે છે. માત્રા—ટીપું ૧. અનુપાન સાકર કે પતાસું.

૧૧૨૦. કોપેબા-(બાલસમ કોપેબા) અથવા ઑઇલ ઑફ કોપેબા. ગુણ—મૂત્રલ, બસ્તિશોધક-કોપેવા નામનાં ઝાડ થાય છે તેમાંથી તેલ જેવો રસ નીકળે છે તેને આ નામ આપેલું છે. પ્રમેહ ઉપર તેનો મુખ્ય ઉપયોગ છે. મૂત્રાશયનાં દરદોમાં તથા બ્રાઇટ્સ ડિઝીઝમાં તેની મૂત્રલ અસરને લીધે વપરાય છે. પ્રમેહની સખ્ત બળતરામાં આ દવા આપવી નહિ, પણ બળતરા નરમ પડયા પછી આપવી. પરમા તથા પ્રદરનાં જીર્ણ દરદોમાં તે ફાયદો કરે છે. માત્રા—ટીપાં ૫-૨૦.

૧૧૨૧. કોલચીકમ—ગુણ—વાતહર, પિત્તનો સ્રાવ કરનાર, પીડાશામક, મૂત્રલ, સ્વેદલ તથા રેચક છે. તે હૃદયને મંદ પાડે છે. વધેલ યુરિક એસીડને ઓછું કરે છે. લોહીની ગતિને શાંત પાડે છે; દરેક પ્રકારના સંધિવામાં, ગાંઠીઓ વા (ગાઉટ) માં, કમરના દરદમાં, કાળજાના ભરાવામાં તથા આખા શરીરના સણકામાં તથા જુના બંધકોશ માટે આ દવા સારો ફાયદો આપે છે. ગાઉટમાં સેલીસીલીક એસીડ સારો ફાયદો કરે છે અને બીજા સાંધાના દરદોમાં નીચેની મેળવણીથી આપવું; વાઇનમ કોલચીશી ટીપાં ૧૦, સ્પીરીટ કલૉરોફૉર્મ ટીપાં ૧૦, પોટાશ આયોડાઇડ ગ્રેન ૫, પાણી ઔંસ ૧. આવા રોજ ત્રણ ડોઝ આપવા. તેમજ કેલોમેલ સાથે આપવાથી પણ ગાઉટમાં સારો ફાયદો કરે છે. વાઇનમ કોલચીશી ટીપાં ૩૦ થી ૬૦, પોટાશ આયોડાઇડ ગ્રેન ૧૦ અને પાણી ઔંસ ૩, મેળવીને રોજ ત્રણ વાર આપવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે. **બનાવટ**—વાઇનમ કોલચીશી (માત્રા ટીપાં ૧૦–૨૦.) અને ઍક્સ્ટ્રાક્ટ કોલચીશી (માત્રા ગ્રેન ૦॥ થી ૧).

૧૧૨૨. કોલોસિંથ—(ઇંદ્રિવરણું–જુવો નં. ૧૪૫.)—ગુણ—રેચક; તેનાથી પાણી જેવા ઝાડા થાય છે. તે જલદ પિત્તસ્રાવક છે. તે જળોદર, મળાવરોધ તથા અજીર્ણમાં અપાય છે અને વાતહર દવાઓના સંયોગથી અપાય છે, કેમકે તેના રેચથી કેટલીકવાર જળસ તથા લોહી પડે છે અને આંતરડાંને ઉત્તેજન આપી અમળાટ પેદા કરે છે. કાળજાના વધારામાં તથા ઉપદંશ અને વિસ્ફોટકના દરદોમાં થોડા પ્રમાણમાં પારાની દવાના સંયોગથી આપવાથી પેટ સાફ લાવવા સાથે લોહી સુધરે છે, ઍકસ્ટ્રાકટ **કોલોસિંથ**–માત્રા ગ્રેન ૩–૧૦.

૧૧૨૩. ગમ—(ગુંદ–જુવો નં. ૨૧૦)–સ્તંભક તથા પૌષ્ટિક. મૂત્રાશયના વરમ અથવા દાહમાં, તેમજ બાળકોના ધાતુસ્રાવમાં વપરાય છે. તેનો કટકો મોંમાં રાખવાથી કફને દૂર કરે છે. ૨૦ ઔંસ જવનું પાણી અને ૧ ઔંસ ગમ, એ પ્રમાણે મેળવીને બબ્બે ઔંસ આપવું.

૧૧૨૪. ગાયાકમ—ગુણ—ગરમ, સ્વેદલ, શોધક, તેનું મિક્શ્ચર તથા ટિંક્ચર વપરાય છે. સ્ત્રીઓનાં દસ્તાનનાં દરદો, સંધિવા, આમવાત અને ઉપદંશનાં દરદોમાં ફાયદો કરે છે. ગાયાકમ રેઝીનની માત્રા ગ્રેન ૧૦–૩૦.

૧૧૨૫. ગ્લિસરાઇન—ગુણ—સારક, શાંતિદાયક, પૌષ્ટિક તથા કફઘ્ન. આ દવા અંદર ખાવાના તેમજ બહાર લગાવવાના બન્ને ઉપચારમાં કામની છે. તેમાં લગભગ મધના જેવા ગુણ છે અને તે મધના જેવુંજ મીઠું લાગે છે. મધની પેઠે તે અનુપાન તરીકે તથા દવાઓના સ્વાદ સુધારવા માટે વપરાય છે. ક્લૉરલ હાઇડ્રાસ તથા પોટાશ બ્રોમાઇડને ગ્લિસરાઇનના અનુપાનથી આપવાથી વિશેષ ગુણ કરે છે. ક્ષય, ખાંસી તથા છાતીનાં બીજાં દરદોમાં જેઓ કૉડલિવ્હર પી શકતા નથી તેમને તેને બદલે ગ્લિસરાઇન આપવામાં આવે તો કેટલેક અંશે કૉડલિવ્હરના જેવો ગુણ કરે છે, ડા. રીગર તથા મીરેલ જણાવે છે કે ગ્લિસરાઇનમાં દુર્ગંધનાશક શક્તિ છે અને તેથીજ તે મોંમાં ચોપડવાની દવાઓમાં તેમજ ચામડીનાં બીજાં દરદો ઉપર બહાર લગાવવાના કામમાં વારંવાર લેવાય છે. વાયુ, ચૂંક તથા અજીર્ણમાં પણ સારો ફાયદો કરે છે. વળી તે રેચક પણ છે. મળાશય (સફરા)માં તેની [illegible]મારી મારવાથી જુલાબ કરે છે. ગ્લિસરાઇનની સોગઠીનો પહેરવામાં ઉપયોગ કરવાથી પાણી[illegible]ડી પદાર્થ બહાર નીકળે છે. સ્ત્રીઓનાં ગુહ્યસ્થાનમાં રૂનું ગ્લિસરાઇનમાં બોળેલું પોતું

તુરાશથી પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ પુષ્કળ ઝરી જઈને ગર્ભસ્થાનની ગાંઠો ભરે છે. ચામડીનો દાદ, સ્તનપાક, ઝીન તથા મોંની ચાંદી, ગળાનો પાક, વગેરે દરદોના બહારના ઉપચારમાં એકલું ગ્લિસરાઈન અથવા તેની સાથે ટેનિક એસીડ, ટંકણ, ફટકડી, કારબોલિક એસીડ વગેરે કોઈ પણ એકાદ દવા મેળવીને વપરાય છે અને તેથી તેવાં દરદોનો દાદ, બળતરા શાંત પડી પોચાં પડે છે. આવી મેળવણીમાં ગ્લીસરાઈન ભાગ ૪ અને મેળવવાની દવા ભાગ ૧ લેવી. સાબુ તથા મીણબત્તી બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. દાદ તથા સ્તનપાકનાં પોતાં માટે ગ્લિસરાઈન ૧ ઔંસ તથા ટંકણ ૧ ડ્રામ અને પાણી ૨૦ ઔંસ. કાનની બહેરાશમાં તેના ટીપાં નાંખવામાં આવે છે. માત્રા—ડ્રામ ૧–૨.

૧૧૨૬. ગોઆપાઉડર—ક્રિસોરોબીન. ગુણ—જંતુઘ્ન. દાદર, વિચર્ચીકા વગેરે ચામડીનાં દરદોમાં તેનો મલમ બનાવીને વપરાય છે. આ મલમવાળો હાથ કે આંગળી આંખે અડાડવાં નહિ; કેમકે તે દાહ તથા સોજો કરે છે. માત્રા—ગ્રેન ¼ થી ½.

૧૧૨૭. ગૉલ્ડસ—(દેશી નામ માયાં–જુવો નં. ૩૦૪). ગુણ—રક્તસ્તંભક, ગ્રાહી. માયામાંથી ગેલિક એસીડ તથા ટેનિક એસીડ નામનાં બે સત્વો કાઢવામાં આવે છે. ગેલિક એસીડમાંથી ટિંકચર બને છે અને ટેનિક એસીડની ટીકડીઓ (લોઝેન્જીસ) બને છે. આ ઉપરાંત તે બન્ને એસીડોમાંથી મલમો તથા પહેરવાની સોગઠીઓ બને છે. અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા રક્તસ્રાવના દરદોમાં આ બન્ને એસીડો તથા ટિં. ગેલિક એસીડ વપરાય છે. મોં તથા દાંતના દરદોમાં ચોપડવા માટે તથા ચામડીનાં દરદો માટે અને મલમોમાં મેળવવા માટે આ એસીડોના ઉપયોગ થાય છે. વળી કોગળા કરવા માટે લોશન–(૨૦ ઔંસ પાણી, ૨ ડ્રામ ગેલિક એસીડ) બને છે અને તે ટંકણ જેવું કામ કરે છે. પ્રદર તથા દુઝતા મસામાં પણ આ એસીડનો તથા તેની બનેલી સોગઠીનો ઉપયોગ થાય છે. સોગઠી–ટેનિક એસીડ ગ્રેન ૩ અને કોકમનું તેલ ગ્રેન ૧૨ એ પ્રમાણમાં શોગઠીઓ બનાવવી.

૧૧૨૮. ચિરેટા—(જુવો કરીયાતુ–નં. ૧૭૧). ગુણ—કટુપૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન, પાચન, જ્વર, જીર્ણજ્વર, નબળાઈ, મંદાગ્નિ તથા રક્તદોષમાં તેનો ટિંક્ચર તથા ઇન્ફ્યુઝન તરીકે વારંવાર ઉપયોગ થાય છે. તેની ચામાં પોટાશ આયોડીડ કેટલાક દિવસ લેવાથી ઉપદંશના વિકારો તથા સાંધા દબાય છે અને શરીરમાં શક્તિ આવે છે. બનાવટ—(૧) ઇન્ફ્યુઝન ચિરેટા. માત્રા—ઔંસ ૧–૨; ટિંક્ચર ચિરેટા. માત્રા—ડ્રામ ૦॥ થી ૧.

૧૧૨૯. જનરચન—ગુણ—જ્વરઘ્ન, રક્તશોધક, પૌષ્ટિક; તાવ, અજીર્ણ, નબળાઈ વગેરે દરદોમાં કટુપૌષ્ટિક તથા પાચન તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. બનાવટો–(૧) એક્સ્ટ્રાક્ટ. માત્રા–ગ્રેન ૨ થી ૧૦; (૨) ઇન્ફ્યુઝન. માત્રા–ઔંસ ૧ થી ૨; (૩) ટિંક્ચર જેનશન કો. માત્રા–ડ્રામ ૦॥ થી ૧. તે નબળાઇ, મંદાગ્નિ, જ્વર તથા ગરમીનાં દરદોમાં વપરાય છે.

૧૧૩૦. જાલપ—ગુણ—રેચક. એક પ્રકારના ઝાડનાં મૂળીઆમાંથી જાલપ બને છે. તે પાણી જેવા ઘણા ઝાડા કરે છે. માત્રા—ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦. બનાવટો—કમ્પાઉન્ડ પાઉડર ઑફ જાલપ. માત્રા ગ્રેન ૨૦–૬૦; (૨) ટિંકચર જાલપ. માત્રા–ડ્રામ ૦॥ થી ૨.

૧૧૩૧. જીંજર—લા. ઝિન્જીબર. (દેશી નામ સુંઠ–નં. ૩૬૦). ગુણ–ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, ઉત્તેજક, વાતહર. બનાવટો—(૧) સીરપ ઑફ જીંજર–માત્રા ડ્રામ ૦॥ થી ૧. (૨) ટિંકચર જીંજર–માત્રા–ટીપાં ૧૫–૬૦. (૩) એસેન્સ ઑફ જીંજર–માત્રા–ટીપાં ૫ થી ૨૦.

આ બનાવટો સખ્ત બંધકોશ, યકૃત તથા બરલ્તનો વધારો. જલોદર અને આંતરડાંના બી-ગાડમાં ઝાડા લાવવા માટે વપરાય છે.

૧૧૩૨. ટરપેન્ટાઇન—(લા. ઓલ્યમ ટેરીબીનથીની). ગુણ—ગરમ, કૃમિઘ્ન, મૂત્રલ; રેચક, ગ્રાહી, પીડાશામક. ટરપેન્ટાઇન અંદર લેવાની દવા તરીકે ક્વચિત્ તેમજ બાહ્યોપચાર માટે વારંવાર વપરાય છે. તેની ઉપર લખેલી અસરને લીધે શરીરના કોઇ પણ ભાગમાંથી થતો રક્તસ્ત્રાવ, મળાવરોધ, કૃમીરોગ, આંકડી, ચૂંક, હિસ્ટીરીઆ, ધનુર્વા, મરડો, સંધિવા, સન્નિપાતજ્વર, કૉલેરા, તથા કફવાળી ખાંસીમાં વપરાય છે. મોટા પ્રમાણમાં તે રેચક છે. બાહ્યોપચાર તરીકે શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં થતું દરદ, વરમ, આંકડી, ચૂંક, સંધિવા, છાતીનો સણકો, શૂળ, મરડાની આંકડી, દમ તથા હાંફણની પીડા, ઇત્યાદિમાં ટરપેન્ટાઇન ચોપડવાથી પીડા ઓછી થાય છે. **માત્રા**—ટીપાં ૫ થી ૩૦. રેચક, માત્રા-ડ્રામ ૧-૩. તેનો કન્ફેક્શન, ચોપડવાનું તેલ, મલમ વગેરે બને છે.

૧૧૩૩. ટેરેક્સેસી-(ડેન્ડીલીયન રૂટ)-ગુણ-રેચક, રક્તશોધક, પિત્તશામક, તથા મૂત્રલ. તે યકૃતના વધારામાં, કમળામાં, લોહીની બંધાયેલી ગાંઠોમાં અને ચામડીનાં દરદોમાં અસરકારક છે. **બનાવટો**—(૧) ડિકોક્શન; (૨) લીક્વીડ ઍક્સ્ટ્રાક્ટ. માત્રા—ડ્રામ ½ થી ૨, (૩) ઍક્સ્ટ્રાક્ટ. માત્રા-ગ્રેન ૫ થી ૩૦; (૪) સક્સ (રસ)-ડ્રામ ૧ થી ૨.

૧૧૩૪. ટોલુ-(બાલસમટોલુ)-ગુણ-ઠંડો તથા કફઘ્ન. આ દવા કફઘ્ન હોવાથી બીજા કફઘ્ન મિક્ચરોમાં વપરાય છે. **માત્રા**—ગ્રેન ૧૦ થી ૨૦. તે શરબત તથા ટિંક્ચરરૂપે વપરાય છે. શરબતની માત્રા-ડ્રામ ૧ થી ૨. ટિંક્ચરની માત્રા-ટીપાં ૨૦ થી ૩૦. આ બાલસમ ઠંડો હોવાથી ફાટેલી ચામડી તથા ચાંદા ઉપર લગાવાય છે.

૧૧૩૫. ડિજીટેલીસ—ગુણ—મૂત્રલ તથા હૃદય પોષક. તેના પાનનું ઇન્ફ્યુઝન તથા ટિંક્ચર વપરાય છે. તાવ, રક્તાશયનાં, મૂત્રાશયનાં, મગજનાં, ફેફસાંનાં, તથા ઋતુસ્ત્રાવનાં દરદો, ત્રિદોષ, રક્તસ્ત્રાવ, પ્લેગ, વગેરે દરદોમાં તે વપરાય છે. સાધારણ એમ માનવામાં આવ્યું છે કે ડિજીટેલીસ હાર્ટ (હૃદય)નાં બધાં દરદોનો બહુ સારો ઉપાય છે. પણ એમ માનીને હાર્ટડિઝીઝમાં ડિજીટેલીસ આંખો મીંચીને આપવાનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવે છે. ડિજીટેલીસ હાર્ટની-લોહીના-ગતિને નીયમમાં લાવે છે, પણ હૃદયની ક્રિયામાં ગમે તે ફેરફાર થાય ત્યારે ગમે તે વખતે ડિજીટેલીસ આપવું સલાહકારક નથી. તે નાની માત્રામાં લોહીની નસોને સંકોચે છે અને તેથી હાર્ટ ઉપર દબાણ વધારે છે અને અતિ મોટા પ્રમાણમાં અપાય તો શરીરને છેક મંદ પાડી નાખે છે, અર્થાત હાર્ટ ગતિ ઉલટી મંદ પડી જાય છે. અતિ મોટા પ્રમાણમાં તે ઝેરી છે અને દરદીને મૂર્છામાં નાંખી દે છે, માટે ઉપરા ઉપર વાપરવું નહિ. ડિજીટેલીસની આ ખરાબ અસર તેની સાથે બીજી પૌષ્ટિક દવાઓ આપવાથી ઓછી થાય છે. ડિજીટેલીસની ઝેરી અસરથી દરદીને ઉબકા, ઉલટી તથા ઝાડા થાય છે, નાડી મંદ અને અનિયમિત ચાલે છે, કીકી પહોળી થાય છે અને ઝેર વધુ થતું હોય છે તો શરીર ઠંડું પડીને મૃત્યુ પણ નીપજે છે. માત્રા—ટીપાં ૫ થી ૩૦.

૧૧૩૬. ડોવર્સપાઉડર—'કમ્પાઉન્ડ ઇપીકાક્યુઆના પાઉડર' એજ ડોવર્સપાઉડર છે. (જુવો નં. ૧૦૫૦).

૧૧૩૭. ધાવડીના ફૂલ—(આમળાનાં ફૂલ). ગુણ—આમળા પ્રમાણે. વાતહર તેમજ ગંધનાશક અને રોપણ છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં વગેરે ચામડીના વિકારોમાં તેનો મલમ

વપરાય છે, તેમજ દુર્ગંધનાશક ગુણને લીધે કારબૉલિક લોશનની અવેજીમાં મળ તથા જખમો ધોવા માટે વપરાય છે. લોશન—૧ ભાગ થાઇમોલ, ૧૦૦૦ ભાગ પાણી. વળી તે ફેરસાંનો તથા તેના પક્ષો સોજો, મધુપ્રમેહ, કોલેરા, ટાઇફૉઇડ રીવર, વગેરે દરદોમાં અંદર ખાવા તરીકે પણ વપરાય છે. માત્રા—ગ્રેન ૦।। થી ૩.

૧૧૩૮. નક્સવૉમિકા—(દેશી નામ ઝેરકોચલું, જુવો નં. ૨૩૫.) ગુણ—વાતહર, પૌષ્ટિક, કૃમિઘ્ન, ઝેરકોચલાંની બનાવટો—(૧) 'ઍક્સ્ટ્રાક્ટ નક્સવૉમિકા' માત્રા—ગ્રેન ¼ થી ૨; (૨) 'ટિંક્ચર' માત્રા—ટીપાં ૧૦ થી ૨૦. આ સિવાય 'સ્ટ્રીક્નાઇન' કરીને તેનું સત્વ નીકળે છે. મગજનાં જીર્ણ દરદો; જેમકે પક્ષાઘાત, હીસ્ટીરીઆ, અપસ્માર તથા તાવ, નબળાઇ, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, મૂત્રાશયની શીથીલતા, નપુંસકપણું તથા નસો મંદ પડતી, વગેરે દરદોમાં તે બહુજ વપરાય છે. આ દવા થોડા પ્રમાણમાં નસોને દ્રઢતા આપે છે, પણ મોટા પ્રમાણમાં ઝેર થઇને નસોમાં ખેંચતાણ તથા ધનુર્વા જેવા ઉપદ્રવો કરે છે. વળી મગજના તંતુઓને જોર આપી મગજને પોષણ આપે છે, તેમજ હૃદય તથા શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાને મદદ કરે છે. નક્સવૉમિકાના ઝેરમાં પોટાશ બ્રોમાઇડ તથા ક્લૉરલ હાઇડ્રાસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપરા ઉપર આપવાથી ખેંચતાણ બંધ પડે છે.દરદોના જલદરૂપમાં આ દવા વાપરવી નહિ.

૧૧૩૯. પેપરમીન્ટ—(ઑઇલ). ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, શૂળહર, પેટનો પવન, આંકડી તથા ચૂંકને બેસાડે છે માત્રા—ટીપાં ૧-૪. બનાવટો—(૧) 'એસેન્સ ઑફ પેપરમીન્ટ.' પેપરમીન્ટનું તેલ ૧ ઔંસ; રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ ૪ ઔંસ. માત્રા—ટીપાં ૧૦-૨૦. (૨) પેપરમીન્ટનું પ્રવાહી (એકવામેન્થા)—૧।। ડ્રામ પેપરમીન્ટનું તેલ, ૨૦ ઔંસ પાણી. માત્રા ઔંસ-૧-૨. પેપરમીન્ટ તેલની આ સર્વ બનાવટો ઉબકો, ઉલટી, અજીર્ણ, વાયુ, ચૂંક, આંકડી, હીસ્ટીરીઆ વગેરે દરદોમાં વપરાય છે અને સડેલ દાંતના દરદમાં તેનું પોતું મુકવાથી દરદ દબાઇ જાય છે.

૧૧૪૦. પોડોફીલીન—ગુણ—રેચક. ખાસ કરીને કલેજાના પિત્તના જમાવને તોડે છે. કબજીયાત તથા કલેજાના જીર્ણ દરદમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે; તેમજ કમળો, ગાઉટ, સંધિવા, ઉપદંશ અને લોહીની ગાંઠોવાળાં દરદમાં અપાય છે. તે ભુકી રૂપે તથા ટિંક્ચર રૂપે વપરાય છે. ભુકીની માત્રા-ગ્રેન ¼-૧ અને ટિંક્ચરની માત્રા—ટીપાં ૫-૧૫. પોડોફીલીનથી પેટમાં આંકડી આવે છે, તથા પાણી જેવા અનિયમિત ઝાડા આવે છે. માટે તેની સાથે બેલાડોના લેવાથી આંકડી આવતી નથી; વળી રૂબાર્બ, એલોઝ, કોલોસીન્થ અથવા બ્લુ-પીલ વગેરે દવાઓ સાથે લેવાથી ઝાડા નિયમિત આવે છે. વધારે પ્રમાણમાં આ દવા લેવાય તો આંતરડાં સુજી જાય છે.

૧૧૪૧. બકુ—ગુણ—ઉષ્ણ, મૂત્રલ, પૌષ્ટિક. તે ઇન્ફ્યુઝન તથા ટિંક્ચર રૂપે વપરાય છે. ટિંક્ચરની માત્રા-ડ્રામ ૧ થી ૨. મૂત્રાશયના દરદોમાં તેની ખાસ અસર છે. સંધિવા અને જીર્ણ પ્રમેહમાં પણ વપરાય છે.

૧૧૪૨. બેન્ઝોઇન—(દેશી નામ લોબાન-જુવો નં. ૩૨૭.)—ગુણ—રક્તસ્તંભક, કફઘ્ન, જંતુઘ્ન તથા ઉષ્ણ. બનાવટો-(૧) બેન્ઝૉઇક ઍસીડ-લોબાનનાં ફૂલ. માત્રા ગ્રેન ૧૦ થી ૧૫; (૨) કમ્પાઉન્ડ ટિંક્ચર ઑફ બેન્ઝોઇન, માત્રા ડ્રામ ૦।। થી ૧; (૩) સોડિન્જીસ-રેવડીઓ, માત્રા ૧ થી ૪. બેન્ઝોઇન અને એસીડની બનાવટો ઉલટી, ક્ષય, ખાંસી, શરદી,

(માત્રા ઔંસ ૧); (૨) ટિંકચર વેલેરિયન (માત્રા ડ્રામ ૧–૨); (૩) ટિંક્ચર વેલેરિયન એમો·
નિયેટા (માત્રા ડ્રામ ૦।।–૧). વેલેરિયનની મુખ્ય અસર મગજની સાથે સંબંધ રાખતાં
દરદો પર છે. ઉન્માદ, હિસ્ટીરીયા અને ખેંચતાણનાં દરદોમાં તે ફાયદો કરે છે અને બીજી
એજ ગુણની ઉષ્ણ દવાઓ સાથે અપાય છે. કૃમિઘ્ન અસરને માટે પેટનાં કૃમિને લીધે આંકડી
આવતી હોય તેમાં પણ તે અપાય છે. તે વધારે મોટા પ્રમાણમાં લેવાય તો ઉલટીની અસર
કરે છે, એટલે નાડીને નબળી કરીને, ઉલટી અને ઉન્માદ જેવાં ચિન્હો પેદા કરે છે.

૧૧૫૬. સારસાપરેલા—(સારસીરૅડિક્સ)–ગુણ—રક્તશોધક, પાચક, પૌષ્ટિક, સ્વેદલ
તથા મૂત્રલ. સારસાનાં મૂળીઆં આવે છે. તેનો ગુણ દેશી ' સારિવા ' ને મળતો છે. તેની
ઘણી બનાવટો વપરાય છે. (૧) મૂળીઆંનું ચૂર્ણ—માત્રા–ગ્રેન ૩૦ થી ૬૦ (૨) ક્વાથ
(ડીકૉકશન)–૨।। ઔંસ જમેઠા સારસાપરીલા અને ૩૦ ઔંસ ઉકળતું પાણી. માત્રા–ઔંસ
૨–૧૦. (૩) લિક્વીડ ઍક્સ્ટ્રાક્ટ ઑફ સારસાપરેલા. માત્રા–ડ્રામ ૨–૪. આ બધી બનાવટો ઉપ·
દંશ, સાંધા, ગાઉટ, ચામડીનાં દરદો, કંઠમાળ, બીજી ગાંઠો, જીર્ણ પ્રમેહ, ચાંદી, નબળાઇ
વગેરેમાં વપરાય છે. સારસાને અંગ્રેજીવાળા હેમીડેસ્મસ કહે છે.

૧૧૫૭. સિંકોના—ગુણ–જ્વરઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક; સીંકોનાનાં ઝાડની છાલમાંથી ક્વી·
નાઇન નીકળે છે. સીંકોનાના બધા ગુણ ક્વીનાઇન પ્રમાણે છે. જુવો, ક્વીનાઇન નં. ૧૧૦૨.
સિંકોનાની મુખ્ય બનાવટો. (૧) લિક્વીડ ઍક્સ્ટ્રાક્ટ ઓફ સિંકોના–માત્રા–ટીપાં ૫–૧૦.(૨)
ઇન્ફ્યુઝન સીંકોના–માત્રા–ઔંસ ૧–૨; (૩) ટિંક્ચર સિંકોના, માત્રા–ડ્રામ ૦।।–૨. (૪)
ટિંક્ચર સિંકોના કમ્પાઉન્ડ. માત્રા–ડ્રામ ૦।। થી ૨.

૧૧૫૮. સીનામન—(દેશી નામ તજ–જુવો નં. ૨૩૯). ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર,
દીપનપાચન, ગ્રાહી. બનાવટો–ઑઇલ ઑફ સીનામન–માત્રા ટીપાં ૧ થી ૪; (૨)
ટીંક્ચર સીનામન–માત્રા ડ્રામ ૦।। થી ૨; (૩) સ્પિરિટ સીનામન–માત્રા ડ્રામ ૦।। થી ૧;
(૪) કમ્પાઉન્ડ પાઉડર ઓફ સીનામન–માત્રા ગ્રેન ૩ થી ૧૦. તજની આ બનાવટો અજીર્ણ,
અગ્નિમાંદ્ય, પેટપીડ, ઉલટી, મોળ, અતિસાર, મરડો તથા રક્તસ્રાવ વગેરે દરદોમાં વપરાય
છે. ઋતુસ્રાવનાં દરદ સંબંધી પીડામાં તથા ગર્ભાશયમાં ગરમી લાવવા માટે પણ તજના
અર્કનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૧૫૯. સીલા—(સ્કવીલ), (દેશી નામ પાણકંદો–જુવો નં. ૨૭૩). ગુણ—ઉષ્ણ,
મૂત્રલ, વામક, રેચક, કફઘ્ન. તેની કેટલીક બનાવટો વપરાય છે. (૧) ' સ્કવીલનો સરકો,
સ્કવીલ ઔંસ ૨।। અને ડિલ્યુટ એસેટિક એસીડ ઔંસ ૨૦–માત્રા ટીપાં ૧૫ થી ૪૦; (૨)
'સ્કવીલનું શરબત'—વીનીગર સ્કવીલ ઔંસ ૨૦ અને સાકરનું બુરૂં ઔંસ ૨।।, માત્રા ડ્રામ
૦।। થી ૧; (૩) 'ટિંક્ચર સીલા'–સ્કવીલ ઔંસ ૨।।, પ્રુફ સ્પીરીટ ઔંસ ૨૦, માત્રા ટીપાં
૧૦ થી ૩૦. (૪) 'ઑક્ઝીમલ સીલા'–સ્કવીલનું વીનીગર ઔંસ ૨૦, મધ ઔંસ ૩૨, માત્રા
ડ્રામ ૦।। થી ૧; વગેરે. આ સર્વ બનાવટો શ્વાસ, દમ, ખાંસી, સસણી, ઉટાંટીઓ, શરદી,
તથા ક્ષયનાં દરદોમાં અપાય છે અને વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો આંતરડાની અંદરના પડમાં
સોજો, ઉલટી, ઝાડો તથા લોહીખંડ ઝાડો થઇ જાય છે.

૧૧૬૦. સેન્ડ' ...આિયમ સેન્ટાલી) ગુ. સુખડનું તેલ. ત ઝરી
... છે. માત્રા–ટીપાં ૧૦ થી ૩૦. ચાન
છે. ગુણ—મલ ... ે છે. ડાક્ટરો તેનો ઉપયોગ

દરદમાં તે કપાળે ઘસવાથી માથું ઉતરે છે, તેમજ છાતીની ગભરામણમાં ઘસવામાં આવે છે. જાનવરોને જંતુઓને જડ બનાવીને દરદ ઓછું કરવું એ તેની અસર છે.

૧૧૪૮. યુકેલિપ્ટી—ગુણ—જ્વરઘ્ન, કફઘ્ન, કૃમિઘ્ન, દુર્ગંધનાશક. દવામાં તેનું તેલ–યુકેલિપ્ટી ઑઇલ–વપરાય છે. માત્રા–ટીપાં ૧–૪. આ તેલ ક્ષયમાં જંતુનાશક તરીકે ફાયદો કરે છે અને વિશેષ કરીને તેનો નાસ લેવામાં આવે છે, તેમજ તે તેલમાં આયો-ડોફોર્મ અને ક્રિયાસોટ મેળવીને ચુંદરના પાણીમાં તેની ગોળી કરીને ક્ષય વગેરે દરદોમાં ખાવા આપવામાં હાલમાં બહુજ ઉપયોગ થાય છે.

૧૧૪૯. રુબાર્બ—(લા. રીવાચ)–ગુણ—ગ્રાહી તેમજ રેચક. તે નાની માત્રામાં ગ્રાહી છે અને મોટી માત્રામાં રેચક છે. વળી તે અગ્નિવર્ધક પણ છે. અજીર્ણના ઝાડામાં તથા મરડામાં તે સારો ગુણ આપે છે. વળી તે રક્તશોધક પણ છે અને તેથી બાળકોના કંઠમાળ તથા ઉપદંશ રોગમાં પારાની દવા સાથે આપવાની ભલામણ થાય છે.

૧૧૫૦. રોઝ—(દેશી નામ ગુલાબ–જુવો નં. ૨૧૧). અંગ્રેજીમાં તે કન્ફેક્શન–મુરબ્બો, ઇન્ફ્યુઝન–ચા અને સીરપ–શરબત રૂપે વપરાય છે. બનાવટ–કન્ફેક્શન–તાજાં ગુલાબનાં ફુલ તોલા ૪૦, સાકર શેર ૨॥; ઇન્ફ્યુઝન–સુકાં રાતા ગુલાબનાં ફુલ ડ્રામ ૨, સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ ડ્રામ ૧ અને ઉકળતું પાણી ઔંસ ૧૦; સીરપ–ગુલાબનાં ફુલ ઔંસ ૨, સાકરનું ચુરું ઔંસ ૩૦; ઉકળતું પાણી ઔંસ ૨૦.

૧૧૫૧. લવેન્ડર—(ઑઇલ ઑફ લવેન્ડર)–ગુણ—વાતહર, ઉષ્ણ. બનાવટો–(૧) સ્પીરીટ ઑફ લવેન્ડર–માત્રા ડ્રામ ০॥ થી ૧; (૨) કમ્પાઉન્ડ ટિંક્ચર ઑફ લવેન્ડર–માત્રા ડ્રામ ০॥ થી ૨. લવેન્ડરનું તેલ (માત્રા ટીપાં ૧–૪). તથા તેની બનાવટો હિસ્ટીરીયા તથા વાયુનાં દરદોમાં વપરાય છે.

૧૧૫૨. લિકોરીસ—(લા. ગ્લિસરાઇઝા)–(દેશી નામ જેઠીમધ જુવો નં. ૨૩૪)–ગુણ—જ્વરઘ્ન, કફઘ્ન, શીતળ, પૌષ્ટિક. અંગ્રેજીમાં જેઠીમધની બે ત્રણ બનાવટો વપરાય છે. (૧) ઍક્સ્ટ્રાક્ટ–માત્રા ગ્રેન ૫–૩૦; (૨) લિક્વીડ ઍક્સ્ટ્રાક્ટ–માત્રા ડ્રામ ০॥ થી ૧; (૩) કમ્પાઉન્ડ પાઉડર–માત્રા ગ્રેન ૩૦ થી ૬૦.

૧૧૫૩. લિન્સીડ—(અળશી–જુવો નં. ૧૩૧)–ગુણ—મુત્રલ, સ્નિગ્ધ. અળશીમાં તેલ અને ગુંદ જેવું સત્વ હોવાથી તથા તેના મૂત્રલ ગુણને લીધે તેની ચા પરમા તથા પેસાબની બળતરામાં વપરાય છે અને બાહ્યોપચારમાં તેની ગરમાગરમ પોલ્ટીસ સોજા, ગાંઠો, સડેલાં ગુમડાં ઉપર લગાવવાથી તે જલદી પાક ઉપર આવીને પરૂ ઉપર આવે છે, અથવા અંદરના સોજાને વેરી નાખે છે અને તેથી ફેફસાંના તથા તેના અંતરપડના સોજામાં, શ્વાસનળીના સોજામાં અને ન્યુમોનિયામાં અળશીની પોલ્ટીસ ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

૧૧૫૪. લેમન—(જુવો લીંબુ નં. ૩૨૫). અંગ્રેજીમાં તે શરબત (સીરપ) રૂપે તથા ટિંક્ચર રૂપે વપરાય છે. સીરપ લેમોનીસ–લીંબુની છાલ ઔંસ ૨, લીંબુનો રસ ઔંસ ૨૦, સાકર શેર ૨॥ ઉકાળીને તેનું શરબત બનાવવું. માત્રા–ડ્રામ ૧ થી ૨; ટિંક્ચુર. લેમોનીસ લીંબુની છાલ ઔંસ ૨॥, પ્રુફ સ્પિરિટ ઔંસ ૨૦. માત્રા–ડ્રામ ૧ થી ૨.

૧૧૫૫. વેલેરિયન—(દેશી નામ જટામાંસી. જુવો નં. ૨૨૫.) ગુણ–વાતહર, પૌષ્ટિક, ઉષ્ણ તથા કૃમિઘ્ન. આ દવાની ઘણી બનાવટો છે. મુખ્ય બનાવટો–(૧) ઇન્ફ્યુઝન વેલેરિયન

(માત્રા ઔંસ ૧); (૨) ટિંકચર વેલેરિયન (માત્રા ડ્રામ ૧-૨); (૩) ટિંકચર વેલેરિયન એમોનિયેટા (માત્રા ડ્રામ ૦ાા-૧). વેલેરિયનની મુખ્ય અસર મગજની સાથે સંબંધ રાખતાં દરદો પર છે. ઉન્માદ, હિસ્ટીરીયા અને ખેંચતાણનાં દરદોમાં તે ફાયદો કરે છે અને બીજી એજ ગુણની ઉષ્ણ દવાઓ સાથે અપાય છે. કૃમિઘ્ન અસરને માટે પેટનાં કૃમિને લીધે આંકડી આવતી હોય તેમાં પણ તે અપાય છે. તે વધારે મોટા પ્રમાણમાં લેવાય તો ઉલટીની અસર કરે છે, એટલે નાડીને નબળી કરીને, ઉલટી અને ઉન્માદ જેવાં ચિન્હો પેદા કરે છે.

૧૧૫૬. સારસાપરેલા—(સારસીરૅડિક્સ)-ગુણ—રક્તશોધક, પાચક, પૌષ્ટિક, સ્વેદલ તથા મૂત્રલ. સારસાનાં મૂળીઆં આવે છે. તેનો ગુણ દેશી 'સારિવા' ને મળતો છે. તેની ઘણી બનાવટો વપરાય છે. (૧) મૂળીઆંનું ચૂર્ણ—માત્રા-ગ્રેન ૩૦ થી ૬૦ (૨) ક્વાથ (ડીકૉકશન)-૨ાા ઔંસ જમેકા સારસાપરીલા અને ૩૦ ઔંસ ઉકળતું પાણી. માત્રા-ઔંસ ૨-૧૦. (૩) લિકવીડ ઍકસ્ટ્રાક્ટ ઑફ સારસાપરેલા. માત્રા-ડ્રામ ૨-૪. આ બધી બનાવટો ઉપદંશ, સાંધા, ગાઉટ, ચામડીનાં દરદો, કંઠમાળ, બીજી ગાંઠો, જીર્ણ પ્રમેહ, ચાંદી, નબળાઇ વગેરેમાં વપરાય છે. સારસાને અંગ્રેજીવાળા હેમીડેસ્મસ કહે છે.

૧૧૫૭. સિંકોના—ગુણ-જ્વરઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક; સીંકોનાનાં ઝાડની છાલમાંથી કવીનાઇન નીકળે છે. સીંકોનાના બધા ગુણ કવીનાઇન પ્રમાણે છે. જુવો, કવીનાઇન નં. ૧૧૦૨. સિંકોનાની મુખ્ય બનાવટો. (૧) લિકલીડ ઍકસ્ટ્રાક્ટ ઓફ સિંકોના-માત્રા-ટીપાં ૫-૨૦.(૨) ઇન્ફ્યુઝન સીંકોના-માત્રા-ઔંસ ૧-૨; (૩) ટિંકચર સિંકોના, માત્રા-ડ્રામ ૦ાા-૨. (૪) ટિંકચર સિંકોના કમ્પાઉન્ડ. માત્રા-ડ્રામ ૦ાા થી ૨.

૧૧૫૮. સીનામન—(દેશી નામ તજ-જુવો નં. ૨૩૯). ગુણ—ઉષ્ણ, વાતહર, દીપનપાચન, ગ્રાહી. બનાવટો-ઑઇલ ઑફ સીનામન-માત્રા ટીપાં ૧ થી ૪; (૨) ટીંકચર સીનામન-માત્રા ડ્રામ ૦ાા થી ૨; (૩) સ્પિરિટ સીનામન-માત્રા ડ્રામ ૦ાા થી ૧; (૪) કમ્પાઉન્ડ પાઉડર ઓફ સીનામન-માત્રા ગ્રેન ૩ થી ૧૦. તજની આ બનાવટો અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, પેટપીડ, ઉલટી, મોળ, અતિસાર, મરડો તથા રક્તસ્ત્રાવ વગેરે દરદોમાં વપરાય છે. ઋતુસ્ત્રાવનાં દરદ સંબંધી પીડામાં તથા ગર્ભાશયમાં ગરમી લાવવા માટે પણ તજના અર્કનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૧૫૯. સીલા—(સ્કવીલ), (દેશી નામ પાણકંદો-જુવો નં. ૨૭૩). ગુણ—ઉષ્ણ, મૂત્રલ, વામક, રેચક, કફઘ્ન. તેની કેટલીક બનાવટો વપરાય છે. (૧) 'સ્કવીલનો સરકો, સ્કવીલ ઔંસ ૨ાા અને ડિલ્યુટ એસેટિક એસીડ ઔંસ ૨૦-માત્રા ટીપાં ૧૫ થી ૪૦; (૨) 'સ્કવીલનું શરબત'—વીનીગર સ્કવીલ ઔંસ ૨૦ અને સાકરનું બુરૂં ઔંસ ૨ાા, માત્રા ડ્રામ ૦ાા થી ૧; (૩) 'ટિકચર સીલા'-સ્કવીલ ઔંસ ૨ાા, પ્રુફ સ્પીરીટ ઔંસ ૨૦, માત્રા ટીપાં ૧૦ થી ૩૦. (૪) 'ઑકઝીમલ સીલા'-સ્કવીલનું વીનીગર ઔંસ ૨૦, મધ ઔંસ ૩૨, માત્રા ડ્રામ ૦ાા થી ૧; વગેરે. આ સર્વ બનાવટો શ્વાસ, દમ, ખાંસી, સસણી, ઉટાંટીઓ, શરદી, તથા ક્ષયનાં દરદોમાં અપાય છે અને વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો આંતરડાંની અંદરના પડમાં સોજો, ઉલટી, ઝાડો તથા લોહીખંડ ઝાડો થઇ જાય છે.

૧૧૬૦. સેન્ડલ ઑઇલ—(લા. ઓલિયમ સેન્ટાલી) ગુ. સુખડનું તેલ. તે ઝેરી છે. ગુણ—મૂત્રલ, ગ્રાહી. પ્રમેહમાં તેનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. માત્રા-ટીપાં ૧૦ થી ૩૦. ચામડીનો સુનસ, ખસ, ખરજવાં ઉપર પણ ચોપડવાના કામમાં આવે છે. ડાકટરો તેનો ઉપયોગ તૈના તથા મકુની સાથે ઘણી વાર કરે છે.

૧૧૬૧. [illegible]—ગુણ—[illegible] [illegible]

૧૧૬૨. [illegible]—ગુણ—[illegible] [illegible]

૧૧૬૩. સેના—(દેશી નામ–સોનામુખી–જુઓ નં. ૭૭૪) ગુણ—રેચક, [illegible] [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] માત્રા [illegible] ૧ થી ૪. [illegible] છે. [illegible] કરે છે, માટે તે [illegible] આપવી જોઈએ.

૧૧૬૪. [illegible]—ગુણ—કૃમિઘ્ન. [illegible] કૃમિને [illegible] માત્રા—[illegible] ૧ થી ૨. [illegible] ગ્રેન ૪–૬ [illegible] ટીકડીઓ [illegible] છે. [illegible] ગ્રેન ૧, [illegible] ગ્રેન ૨. [illegible] ટીકડીઓ [illegible] ટીકડીઓ [illegible] ગ્રેન [illegible] ૧ થી ૬ [illegible] કૃમિને [illegible] છે, [illegible] કંઈ [illegible] છે. [illegible] સાથે [illegible] છે, [illegible] સાથે [illegible] છે.

૧૧૬૫. સ્ટ્રેમોનિયમ—(દેશી નામ ધતૂરો, જુઓ નં. ૨૫૩) ગુણ–સ્વાપજનક, [illegible], [illegible], [illegible] બનાવટ—(૧) એક્સટ્રાક્ટ–માત્રા ગ્રેન ૦[illegible] થી ૦[illegible]; (૨) ટિંક્ચર–માત્રા ટીપાં ૧૦ થી ૩૦; અને પાંદડાંના ભૂકાની બીડી કરીને પીવાય છે. તે દમ, દરદ, [illegible], [illegible], [illegible] તથા [illegible] વગેરે દરદોમાં વપરાય છે. તે [illegible] છે અને વધુ [illegible] તો [illegible] આવે છે.

૧૧૬૬. સ્ટ્રોફેન્થસ—ગુણ—બળદ, રક્તશોધક તથા હૃદયને હિતકારક. બનાવટો—(૧) એક્સટ્રાક્ટ–માત્રા ગ્રેન ⅙ થી ૧; (૨) ટિંક્ચર–માત્રા ટીપાં ૫ થી ૧૫. વળી સ્ટ્રોફેન્થીન નામનું એક તત્ત્વ નીકળે છે તેની ચામડીમાં પીચકારી મારવામાં આવે છે. તેની માત્રા ગ્રેન ૧/૨૦૦ થી ૧/૬૦ છે. તેની લગભગ ડીજીટેલીસના જેવી અસર છે. હૃદય (હાર્ટ) ની ગતિને નિયમિત તથા બળવાન બનાવે છે. માટે ગુલને લીધે તે સોજામાં તથા જલોદરમાં તથા પેશાબને પ્રવાહને વધારવા માટે વપરાય છે.

૧૧૬૭. હાયોસ્યામી—(અં. હેનબેન. દેશી નામ ખોરાસાની અજમો. જુવો નં. ૨૦૨.) ગુણ—પીડાશામક, સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, માદક, કફઘ્ન. બનાવટો–(૧) ઍક્સ્ટ્રાક્ટ હાયોસ્યામી–માત્રા ગ્રેન ૫ થી ૧૦; (૨) સકસ–માત્રા દ્રામ ૦ાા થી ૧; ટિંક્ચર–માત્રા દ્રામ ૦ાા થી ૧. આ દવાના ઘણા ખરા ગુણ બેલાડોના તથા સ્ટ્રેમોન્યમ જેવા છે. આ દવા થાકેલા અને શ્રમિત મગજને શાંતિ આપે છે અને મગજ થાકેલું હોય તથા નિદ્રા ન આવતી હોય ત્યારે અપાય છે. તેમજ માથાનું દરદ, દમ, ખાંસી, સંધિવા, હૃદયનો રોગ, ઉન્માદ રોગ તથા મૂત્રાશયનાં દરદોમાં અપાય છે.

૧૧૬૮. હેઝેલીન—ગુણ—રક્તસ્તંભક તથા ગ્રાહી. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાંથી લોહીનો સ્રાવ થતો હોય તેને હેઝેલીન અટકાવે છે. તે પીવા તેમજ બહાર ચોપડવાના કામમાં આવે છે. પીવાની માત્રા–દ્રામ ૧–૩. ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાં, મૂત્રાશય, મળાશય તથા ગર્ભસ્થાનના લોહીસ્રાવને અટકાવે છે. વળી મોંના દરદોમાં હેઝેલાઇનને પાણીમાં મેળવીને કોગળા કરવાથી ફાયદો થાય છે. દુઝતા હરસમાં હેઝેલાઇન તથા ગરમ પાણીની પીચકારી મારવાથી લોહી અટકે છે. ઝાડો, ઋતુસ્રાવ અને બહારનો જખમ તેના લોહીના વહેતા મોટા પ્રવાહને બંધ કરવા માટે હેઝેલીન અકેક દ્રામ રોજ બે ત્રણવાર પીવાથી લોહીનો પ્રવાહ બંધ પડે છે.

૧૧૬૯. હેમેમેલીસ—ગુણ—ગ્રાહી, સ્તંભક. છાતીમાંથી, સફરામાંથી, પેસાબ રસ્તેથી તેમજ સ્ત્રીઓના ગર્ભસ્થાનમાં જતા લોહીના પ્રવાહને અટકાવે છે અને તેથી તે મરડામાં, તંબોળીયા ક્ષયમાં, દુઝતા હરસમાં તથા દસ્તાનના રોગમાં વપરાય છે. હેઝેલીન એ હેમામેલીસમાંથી બને છે. જુવો હેઝેલીન નં. ૧૧૬૮. હેમામેલીસની બનાવટો—(૧) લિક્વીડ ઍક્સ્ટ્રાક્ટ ટીપાં ૫ થી ૧૫; (૨) લીકર હેમામેલીસ–માત્રા ટીપાં ૫ થી ૧૫; (૩) મલમ.

ખનિજ વર્ગનાં ઔષધો.

૧૧૭૦. આમોનિયા—તેની મુખ્ય બે બનાવટો છે. આમોનિયા અને સ્ટ્રોન્ગ સોલ્યુશન ઑફ આમોનિયા. બનાવટો—(૧) લાયકર આમોનિયા માત્રા—ટીપાં ૧૦ થી ૩૦ ગુણ—ઉષ્ણ તથા દાહક; અમ્લ વિરોધી, સ્વેદલ, વાતહર, ઉત્તેજક, કફઘ્ન. આ દવા શરીરમાં ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ આપે છે. હીસ્ટીરીયા, ઉન્માદ, મૂર્છા, માથાનું દરદ મજ્જા તંતુઓની નબળાઇ, અતિક્ષીણતા, અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, છાતીનો થડકો તથા સ્ત્રીઓનાં ગર્ભાશયનાં દરદોમાં વપરાય છે. આમોનિયા વધારે પેટમાં જાય તો શરીરમાં સુસ્તી, ઉલટી તથા માથાનાં દરદ થાય છે અને બહુ પ્રમાણ વધે તો ઝેરી અસર ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) 'કારબોનેટ ઑફ આમોનિયા' (સ્મેલિંગસૉલ્ટ). ગુણ–કફઘ્ન તથા વામક; કફઘ્ન માટે માત્રા–ગ્રેન ૩–૧૦ ઉલટી માટે ગ્રેન ૧૫ થી ૩૦. કારબોનેટ ઑફ આમોનિયાની બનાવટો—(૩) 'સ્પીરીટ એમોનિયા એરોમેટિક' (સાલવોલેટાઇલ). માત્રા ટીપાં ૧૫ થી ૩૦. (૪) 'એમોનિયા ક્લોરાઇડ' (સાલઆમોનિયાક)—રક્તશોધક ગુણ માટે માત્રા ગ્રેન ૫–૧૦; જ્વરઘ્ન તરીકે માત્રા ગ્રેન ૫૦ થી ૩૦. આ દવા કફઘ્ન, મૂત્રલ. સ્વેદલ તથા ઋતુત્પાદક છે; તેમજ પીડાશામક અને રક્તશોધક પણ છે; યકૃત એટલે કલેજાના પિત્તનું શોધન કરે છે, બરોલ, કમળો, ફેફસાંનો રોગ, ખાંસી, ફેરાંટીઓ તથા સ્ત્રીઓના અનિયમિત ઋતુનાં દરદોમાં ફાયદો કરે છે. રક્તશોધક ગુણ માટે તે ઉપદંશ, વિસ્ફોટક તથા કંઠમાળના દરદોમાં અપાય છે. (૫) 'આ·

[illegible]

ગુણ—સંકોચક, પૂયઘ્ન, શીતળ.

૧૧૯૬. આયોડોફોર્મ—ગુણ—જંતુઘ્ન તથા દુર્ગંધનાશક છે. [illegible] કરે છે. [illegible] છે. [illegible] બનાવટ [illegible] છે. [illegible]

૧૧૯૭. આયોડાઇન—ગુણ—[illegible] બનાવટો—(૧) [illegible] (૨) [illegible] માત્રા ટીપાં [illegible] (૩) [illegible] પાણી તથા [illegible] ફાયદો, [illegible] તપાસ [illegible] છે.

૧૧૯૮. આર્સેનિક –(સોમલ જુઓ નં. ૯૧૯)-ગુણ—પૌષ્ટિક, [illegible] બનાવટો-(૧) 'લાઇકર આર્સેનિકેલિસ' માત્રા—ટીપાં ૨–૮. તે હાડીઓ [illegible], ઘૂંટણી પાણી, [illegible] જ્વરમાં ઉપયોગી ખૂબ થાય છે. [illegible] તથા [illegible] માટે પણ [illegible] થાય છે. [illegible] ઝેર છે માટે માત્રાનો પૂર્ણ વિચાર કરીને ખાલી પેટે આપવી નહિ. (૨) 'આર્સેનિએટ ઓફ સોડિયમ' માત્રા [illegible] થી [illegible] તથા ૫ અને ૨ ઔંસ પાણી ઉમેરવાથી લાઇકર આર્સેનિએટ ઓફ સોડિયમ બને છે. માત્રા ટીપાં ૫–૧૦. આ પ્રવાહી લાઇકર આર્સેનિકેલીસ કરતાં ઓછું [illegible] છે. લાઇકર આર્સેનિકેલીસને ફાઉલર્સ સોલ્યુશન પણ કહે છે.

૧૧૯૯. ઇથર—બનાવટો-(૧) 'સ્પિરિટ ઇથર'–માત્રા ળા થી ૧ા ડ્રામ. (૨) 'કમ્પાઉન્ડ સ્પીરીટ ઇથર'–માત્રા ળા થી ૨ ડ્રામ. ગુણ-ઉષ્ણ, વાતહર તથા તંદ્રાકારક આક્ષેપહર છે. હીસ્ટીરીઆ, નબળાઇ, ખાંસી, [illegible] તથા [illegible]માં વપરાય છે. ઇથર સુંઘવાથી બેશુદ્ધિ આવે છે. (૩) 'સ્પિરિટ ઇથર નાઇટ્રોસી'–ઉષ્ણ, સ્વેદલ, મૂત્રલ તથા [illegible]. આ દવા સર્વ જાતના તાવ, ખાંસી, [illegible] વગેરેમાં વપરાય છે, તે પરસેવો તથા પેશાબને વધારે છે તથા તરસ,

તાવ અને દાહમાં જ્યારે ચામડી સુકાઇને પરસેવો તથા મૂત્ર ઓછાં આવે ત્યારે આ દવા ચામડીમાં ભીનાશ લાવી પરસેવો છોડે છે. માત્રા-ટીપાં ૩૦-૬૦.

૧૧૭૫. ઍન્ટીપાઇરીન—ગુણ-જ્વરહર તથા સ્વેદલ. આ દવા. ડૉ. નોર્સે શોધી કાઢી છે. ગમે તે જાતના તાવને તે મારી મચડીને એક ક્ષણમાં ઉતારે છે અને આવી તાત્કાલિક અસરને લીધે અર્ધદગ્ધ ડાક્ટરો તથા હાલના ઉટવૈદો પણ વાપરવા મંડી ગયા છે. પણ આ દવાથી શરીરની ગરમીનો એકદમ નાશ થાય છે. તે ગરમી ફરી શરીરમાં આવવી મુસ્કેલ થઇ પડે છે, માટે શક્તિવાળા તાવનાં દરદીને અને તે પણ ન છુટકેજ આપવી. ઉટાંટીઆ અને તીક્ષ્ણ ઉધરસમાં તે સારી અસર કરે છે, એમ ડાક્ટરો જણાવે છે. મસ્તકશૂળ તથા માથાના દરેક દરદમાં ૨ થી ૩ ગ્રેન સાથે ૫ ગ્રેન ક્વીનાઇન મેળવી આપવાથી સારી અસર કરે છે. **માત્રા**—ગ્રેન ૩ થી ૨૦.

૧૧૭૬. ઍન્ટીફિબ્રીન—ગુણ—સ્વેદલ, જ્વરહર. આ દવાના ગુણ ઍન્ટીપાઇરીનને મળતા છે, પણ કાંઇક ઓછી નુકસાનકારક છે. માથાનો દુખાવો, શૂળ, તીક્ષ્ણ સંધિવા અને બેશુદ્ધિની અસર થયા કેડે થતી ઉલટીમાં તે વપરાય છે. તીક્ષ્ણ સળેખમ, ચોરિયા અને તાવની અતિ વધી ગયેલી ગરમીમાં દરદીની શક્તિ જોઇને દર કલાકે બબ્બે ગ્રેન આપવી. પણ ૬ થી ૮ ગ્રેન કરતાં વધારે આપવી નહિ. **માત્રા**—ગ્રેન ૨.

૧૧૭૭. ઍન્ટીમની-ગુણ—સ્વેદલ, કફઘ્ન, રક્તશોધક. તેની બનાવટો-(૧) "ટાર્ટરેટ ઑફ ઍન્ટીમની અથવા ટાટર એમેટિક." આ દવા વધારે વજનમાં સોમલના જેવી અસર કરે છે. તાવમાં પરસેવો લાવે છે તથા ઉધરસ અને દમને દબાવે છે. **માત્રા**—સ્વેદલ તરીકે ગ્રેન $\frac{1}{16}$ થી $\frac{1}{6}$ ગ્રેન. ઉલટીની ગ્રેન ૧ થી ૬. (૨) "ઍન્ટીમોનિયલ પાઉડર અથવા જેમ્સ પાઉડર"—કફઘ્ન તથા સ્વેદલ. **માત્રા** ગ્રેન ૩ થી ૬. (૩) "ઍન્ટીમોનિયલ વાઇન"-ટાર્ટર એમેટિક ગ્રેન ૪૦, શેરીવાઈન ઔંસ ૨૦ મેળવવાથી આ દવા બને છે. તાવ, કલેજું ફેફસાંનો વરમ, સન્નિપાતજ્વર, દમ, સસણી વગેરેમાં જો દરદી બળવાન હોય તો વપરાય. ટાર્ટર એમેટિક ગ્રેન ૨ અને થોડું ગરમ પાણી મેળવીને સંભાળથી આપવાથી બાળકનો ઉટાંટીઓ તથા છાતીનાં દરદોમાં સારો ફાયદો કરે છે.

૧૧૭૮. ઍલમ—(દેશી નામ ફટકડી-જુઓ નં. ૩૯૨) ગ્રાહી, સ્તંભન, રક્તસ્તંભન. રસવાહિની નસોને સંકોચીને રસનું શોષણ કરવું એ તેનો ખાસ ગુણ છે. ખાવા માટે **માત્રા**—ગ્રેન ૫ થી ૧૦. એથી વધારે મોટી માત્રામાં ઝાડો તથા ઉલટી કરે છે. બનાવટ લોશન-ઍલમ ડ્રામ ૧, પાણી રતલ ૧. આઇડ્રૉપ્સ—ઍલમ ગ્રેન ૫, પાણી ઔંસ ૧. ઍલમથી પાણી સ્વચ્છ થાય છે. ૧ ગ્યાલન ડોળા પાણીમાં થોડા ગ્રેન ઍલમ નાખવાથી પાણી સ્વચ્છ થાય છે.

૧૧૭૯. ઍસેટિક ઍસીડ—ગુણ-શીતળ, અમ્લ. ઉંદરી, દાદર, મસા વગેરે ઉપર લગાવવાના મલમોમાં પડે છે, અથવા પાણીમાં મેળવીને લોશન લગાવવામાં આવે છે. પ્રમાણ ઍસીડ ૧ ભાગ, પાણી ૭ ભાગ. આ લોશન ઘણું ઠંડું થાય છે અને અતિશય તાવમાં શરીરે લગાડવાથી અથવા વાગેલા કે છોલાયલા ભાગ ઉપર લગાવાથી ગરમી તથા દાહની શાંતિ થાય છે.

ક [illegible] —દાહક [illegible] તથા દુર્ગંધનાશક. વળી

તે જંતુઘ્ન પણ છે. ઉલટી ટાઇફૉઇડ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, અતિસાર તથા ન્યૂમોનિયા વગેરે દરદોમાં તેમજ મહારોગમાં આપવા અપાય છે. તેનો વિશેષ ઉપયોગ બાહ્યોપચારમાં થાય છે. જંતુનાશક દવામાં તે સર્વોત્તમ ગણાય છે. શસ્ત્રક્રિયાનાં ઓપરેશનોમાં તથા ગડગુમડનાં જખમોમાં દવાના ફાયા કરી જંતુઓ તેમા આવી ભરાવાનો ભય છે. માટે તે જખમો આ દવાના દ્રાવણથી ધોવાથી તેમજ કારબૉલિક તેલનો મલમપટો કરવાથી તે જંતુઓનો અટકાવ થાય છે. કૉલેરા તથા મરડીના જંતુઓનો આ ઍસીડ નાશ કરે છે. વળી એ દરદોમાં કારબૉલિક ઍસીડનાં ટીપાં ૧ થી ૫ પાણીમાં દિવસમાં ત્રણવાર પીવા આપવાથી મરડીના તથા કૉલેરાના રોગીઓ સેંકડે ૭૫ ટકા સારા થવાનું જણાવવામાં આવે છે. કારબૉલિક દાહક હોવાથી ચામડી ઉપર લાગતા ચામડી બળીને ધોળી થાય છે. માટે સંભાળ રાખવી. ગડગુમડ, ચાંદાં, પાકાં, જખમો, ચાંદી વગેરે ચામડીનાં દરદોમાં આ દવાનું લોશન તથા ઑઇલ વપરાય છે. ક્ષયરોગમાં ટ્યુબરક્યુલોસીસના જંતુઓના નાશ સારૂ પીવાની દવામાં કારબૉલિક ઍસીડનાં ટીપાં અપાય છે. પીવાની માત્રા—ટીપાં ૧–૨ અથવા ગ્રેન ૨. અનુપાન ગ્લિસરાઇન ટીપાં ૬૦ અથવા સાકર ગ્રેન ૬૦ કારબૉલિક લોશન—૧ ભાગ કારબૉલિક ઍસીડ અને ૪૦ ભાગ પાણી કારબૉલિક ઑઇલ—૧ ભાગ ઍસીડ અને ૨૦ ભાગ મીઠું તેલ.

૧૧૮૧. ક્રિયાસોટ—ગુણ—જંતુઘ્ન, રોપણ, દાહક, રતંભક તથા દુર્ગંધ નાશક. તે ઉલટી તથા ઝાડાને અટકાવે છે. આતરડા ઉપર તેની ઘણી સારી અસર છે. અજીર્ણને મટાડી અન્નને પચાવે છે તથા આતરડાં તથા ફેફસાંની અંદરનાં ટ્યુબરક્યુલસના જંતુઓનો નાશ કરે છે. વળી તે બંધકોશને મટાડે છે. ઉધરસ, ફેફસાંનો વરમ, હોજરી, આંતરડાં તથા ફેફસાંમાંથી નીકળતો રક્તસ્રાવ તથા મધુપ્રમેહમાં પણ તેની સારી અસર મનાયેલી છે. ક્ષયરોગમાં તે જંતુનાશક તરીકે આયડોફૉર્મ, યુકેલીપ્ટી ઑઇલ વગેરે દવાઓના યોગમાં એક સારી અસરકારક દવા ગણાય છે. બહારના ઉપચારનાં દાંતની પીડામાં તેનું દાંત ઉપર પોતું મુકવામાં આવે છે અને ખસ, ખરજવાં, દાદર, વગેરે ચામડીનાં દરદો માટે મલમમાં પડે છે. માત્રા—ઓછું પીવાની ગ્રેન ૫ અથવા ટીપાં ૧–૩. અનુપાન ગ્લીસરાઇન અથવા સાકર. પ્રવાહી મિશ્રણોમાં તેની માત્રા ટીપાં ૫–૧૫.

૧૧૮૨. ક્રીટા—(ચૉક). બનાવટો-(૧) ચૉક મિક્ષ્ચર. માત્રા ઔંસ ૧ થી ૨. (૨) પલ્વિસ ક્રીટા અરોમેટિકસ. માત્રા-ગ્રેન ૧૦ થી ૬૦. (૩) પલ્વિસ ક્રીટા એરોમેટિકસ કમ ઓપાય છે. માત્રા-ગ્રેન ૧૦–૪૦. ગુણ-ગ્રાહી, અગ્નિવર્ધક, અમ્લવિરોધી તથા વાતહર. અજીર્ણ, મરડો, અતિસાર, અમ્લપિત્ત તથા આંતરડાંના ક્ષત વગેરે દરદોમાં આ દવા સારી અસરકારક છે.

૧૧૮૩. કૅલ્શ્યમ ક્લૉરાઇડ—(કળીચુનો—જુવો નં. ૩૭૨)—ગુણ—રક્તશોધક, જંતુઘ્ન માત્રા ગ્રેન ૩ થી ૧૦. તેમાં ૮૮ ગ્રેને ૧ ઔંસ પાણી મેળવવાથી લાયકર કૅલ્સી એટલે પ્રવાહી બને છે. કળીચુનાનું આ પ્રવાહી ઉલટીને બંધ કરે છે અને તેથી નાનાં બાળકોને દુધ સાથે આપવામાં આવે છે. તેની માત્રા ટીપાં ૧૫–૫૦. રક્તશોધક હોવાથી ગલગંડ ક્ષય, હાડકાને સડો વગેરેમાં વપરાય છે. આ સીવાય ક્લોરીનેટેડ લાઇમ, સલ્ફરેટેડ લાઇમ, ફૉસ્ફેટ ઑફ કૅલ્શ્યમ, હાઇપોફૉસ્ફેટ ઑફ કૅલ્શ્યમ (લાઇમ) વગેરે બીજી બનાવટો છે. આમાંની છેલ્લી બનાવટમાંથી 'સીરપ હાઇપોફૉસ્ફેટ ઑફ લાઇમ' નીચે પ્રમાણે બને છે. હાઇપોફૉસ્ફેટ ઑફ લાઇમ ગ્રેન ૧૬૦, સાકરનું સેફેદ ભુકૂ ઔંસ ૧૬, હાઇપોફૉસ્ફરસ ઍસીડ

ટીપાં ૨૦, પાણી ઔંસ ૯: પ્રથમ હાઇપોફોસ્ફેટ ઑફ લાઇમ પાણીમાં નાંખી મેળવીને તે પાણી ગાળી લેવું, તેમાં સાકર, નાંખી અગ્નિપર ગરમ કરી મેળવી દેવી, બરાબર મળેથી ઠંડુ કરીને એસીડ ઉમેરવું. માત્રા–ડ્રામ ૧ થી ૪. ઉધરસ, ક્ષય, ગલગંડ, હાડકાંનાં દરદો, દમ, ફેફસાંનાં દરદ વગેરેમાં આ દવા ઘણી ગુણકારી છે.

૧૧૮૪. કયાલોમેલ—(હાઇડ્રાર્જીરી સબક્લૉરીડમ)—રક્તશોધક, રેચક, પિત્તસ્રાવક. થોડી માત્રામાં તે પિત્ત વગેરે રસનું શોધન કરી ધીમે ધીમે શરીરનો સુધારો કરે છે. શોધક ગુણની **માત્રા**–ગ્રેન ૦ાા થી ૧; રેચક ગુણ માટે ગ્રેન ૨ થી ૬. પણ રેચ માટે કયાલોમેલ ઘણા દિવસ સુધી અપાય નહિ, કેમકે તેથી મોં આવે છે. બાળકોના કૃમિરોગમાં સેન્ટોનાઇન સાથે આપવાથી ઝાડો થઇને કરમીઆં નીકળી પડે છે. કેલોમેલથી બાળકોને લીલા ઝાડા થાય છે અને તેથી તેવા ઝાડાને 'કેલોમેલસ્ટૂલ્સ' કહેવામાં આવે છે. મોટાં કરતાં બાળકો કેલોમેલ વધારે જીરવી શકે છે અને તેની રેચક અસર બાળકોને વધારે ગુણ કરે છે. પિત્તના તાવમાં પિત્ત કાઢી નાંખવા માટે કેલોમેલ વપરાય છે. ચાંદી, પરમો, ચાંમડીનાં દરદો, વિસ્ફોટક વગેરેમાં કેલોમેલ ફક્ત શોધક ગુણ માટે ઘણા થોડા પ્રમાણમાં લાંબા વખત સુધી આપી શકાય. મોં આવે તો આપવું બંધ કરવું. મરકી તથા બીજા ઝેરી રોગોમાં જંતુનાશક તથા રક્તશોધક તરીકે વપરાય છે. બાહ્યોપચારમાં ગડગુમડ તથા સ્ત્રીઓની ચાંદીમાં ચોપડવાથી ફાયદો કરે છે. વળી બ્લૅકવૉશ (કયાલોમેલ ગ્રેન ૩૦ અને ચુનાનું પાણી ઔંસ ૧૦ મેળવવાથી કાળા રંગનું પાણી બને છે) તેનાં પોતાં ઉપદંશની ચાંદી ઉપર તથા ઘારાં ઉપર મુકવાથી સોજો ઉતરે છે અને તાડ ઓછો થાય છે.

૧૧૮૫. કલૉરલ—(કલૉરલ હાઇડ્રાસ)-ગુણ–નિદ્રાકર, સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત; કલોલરના મોરસ ખાંડ જેવા ચળકતા પાસાદાર કટકા આવે છે. પાણીમાં નાંખવાથી તે પીગળી જાય છે. કલૉલર અફીણની પેઠે નિદ્રા લાવે છે, પણ અફીણની પેઠે ઝાડો કબજ કરતું નથી કે શરીરમાં જુસ્સો લાવતું નથી. ચસકા, સંધિવા, આંકડી, ધનુર, સન્નિપાત, આંચકી, હિસ્ટીરીઆ, ચિત્તભ્રમ, બેચેની અને અનિદ્રાવાળાં મગજનાં દરદોમાં આ દવાને પોટાશ બ્રોમાઇડની સાથે આપવાથી અથવા કલૉરલને સીરપના રૂપમાં આપવાથી ઘણો સારો ગુણ આપે છે. ધનુર તથા ઝેરકોચલાનું ઝેર ચડવાથી દરદી ખેંચાઈ જાય છે તેને કલૉરલ એકદમ બેસાડે છે. મોટી માત્રામાં તે ઝેરી અસર પણ કરે છે. **માત્રા**–આંચકી વગેરેને શાંત પાડવા માટે ગ્રેન ૫ થી ૧૦, ઉંઘ માટે ગ્રેન ૧૫–૪૦. સાકરના પાણીમાં કલૉરલ આપવું વધારે ઠીક છે. કેમીસ્ટને ત્યાં સીરપ ઑફ કલૉરલ તૈયાર મળે છે તેમાં ૧ ડ્રામ શરબતે ૧૦ ગ્રેન કલૉરલ હોય છે.

૧૧૮૬. કલૉરોફૉર્મ—ગુણ—માદક, શામક, ખેંચતાણને બંધ પાડનાર તથા ઘેન લાવનાર છે. વઢાકાપનું કામ કરતી વખતે દરદીને બેશુદ્ધ બનાવવાનો તેનો ઉપયોગ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે, પણ તેમાં ઘણીજ સાવચેતી રાખવી પડે છે. જો સાવચેતી રહેતી નથી તો નબળા દરદીઓનું હૃદય બંધ પડી જાય છે અને મૃત્યુ નીપજે છે. આ વિષય કોલેરા, અતિસાર, ચૂંક, ઉધરસ, દદ વગેરે દરદોમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે અને ત્યાં તે સ્પીરીટ કલોરોફાર્મના રૂપમાં વપરાય છે. તાણ, ધનુર, હડકવા અને બીજાં એવાંજ દરદોમાં કલૉરોફાર્મનાં ટીપાં ૧૫–૨૦ રૂમાલ ઉપર છાંટીને તે રૂમાલ દરદીને સુંઘાડવામાં આવે છે. પણ આવી રીતે ક[illegible] સુંઘાડતી વખતે દરદીની નાડી તથા છાતીના ધબકારા તરફ બહુ લક્ષ પૂરૂં દેવાન[illegible] [illegible]ોમાનાં કી[illegible] [illegible]ા જાય છે ત્યારે દ[illegible]

રિટ ક્લૉરોફોર્મનાં ૫–૧૦ ટીપાં આપવાથી તાવ રોકાય છે. પેટમાં અતિ ચૂંક આવે ત્યારે તે લૉડેનમ સાથે મેળવીને ચોપડવામાં આવે છે. માથાના જુદા જુદા પ્રકારના દુખાવા તથા ચસકામાં લીનીમેન્ટ ક્લૉરોફોર્મ ચોપડાય છે. વીંછી તથા બીજા ઝેરી જાનવરોના ડંખ ઉપર તેનાં એકાદ બે ટીપાં મૂકવાથી ચામડી બહેરી બનીને પીડા શાંત પડી જાય છે; દાંત કે દાઢ સડે છે તથા ભારી પીડા થાય છે ત્યારે ગોળા ક્લૉરોફોર્મનું પુમડું મૂકવાથી પીડા બંધ પડી જાય છે. કફની દવાઓની ઠસાસ મટાડવા તથા અજીર્ણમાં વાતહર દવાઓ સાથે આપવાથી દવાઓ ફાયદાકારક બને છે. પીવાના કામમાં સ્પીરીટ ક્લૉરોફોર્મ વાપરવું. માત્રા—ક્લૉરોફોર્મનાં ટીપાં ૧–૫. (ફક્ત ઉલટી બેસાડવા માટે) સ્પીરીટ ક્લૉરોફોર્મની માત્રા—ટીપાં ૧૦–૬૦; ક્લૉરોફોર્મમાંથી 'કમ્પાઉન્ડ ટિંક્ચર ઑફ ક્લૉરોફોર્મ' પણ બને છે.

૧૧૮૭. ગાયાકોલ—ગુણ—કફહર, જંતુઘ્ન, કૃમિઘ્ન તથા કફઘ્ન. માત્રા ટીપાં ૨ થી ૫. બનાવટ—કારબોનેટ ઑફ ગાયાકોલ. માત્રા—ગ્રેન ૫ થી ૧૫. આ બંને બનાવટો છાતીનાં દરદો, ફેફસાં તથા આંતરડાના ટ્યુબરક્યુલસનાં દરદો, ગલગંડ (રક્તપિત્તુલા), અતિસાર, તાવ તથા નબળાઈમાં અપાય છે. ક્ષયના જંતુઓનો નાશ કરનાર હોવાથી હાલમાં તે પણ વપરાય છે અને ક્રિયોસોટના જેવી અસર કરે છે.

૧૧૮૮. ઝિન્ક—(જુવો જસત નં. ૩૮૪). બનાવટો—(૧) ઑકસાઇડ ઑફ ઝિંક. જસતભસ્મ—માત્રા ગ્રેન ૨ થી ૫. (૨) ક્લોરાઇડ ઑફ ઝિંક—માત્રા—ગ્રેન ૦।। થી ૧. (૩) સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક—જસતનાં ફૂલ—માત્રા—ઉલટી માટે ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦, ગ્રાહી ગુણ માટે ગ્રેન ૧ થી ૨ ઇત્યાદિ. ઑકસાઇડ ઑફ ઝિંકનો મલમ બને છે, જે રોપણ તથા દુર્ગંધ નાશક છે. ક્લોરાઇડ ઑફ ઝિંકમાં પણ એજ ગુણો છે. ઝેરના કેસમાં તરત ઉલટી કરાવવી હોય તો અપાય છે તથા તે ચામડીનાં સડેલા ઘારાં, ચાંદી વગેરે દરદોમાં લગાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક ગ્રાહી હોવા ઉપરાંત ઉલટી કરે છે. વળી તે મગજનું પૌષ્ટિક છે તેથી હિસ્ટીરીયા, વાઇ વગેરે મગજનાં તથા ધાતુક્ષીણતાનાં દરદોમાં ગ્રેન ૧–૩ જેટલી માત્રાથી અપાય છે. તેનું આંખનું તેમજ પ્રદર અને પ્રમેહમાં પીચકારી મારવાનું લોશન બને છે. ઝિન્ક સલ્ફાસ ગ્રેન ૧ થી ૪ અને પાણી અથવા ગુલાબજળ ઔંસ ૧.

૧૧૮૯. ટાર્ટરિક ઍસીડ—ગુણ—અમ્લ, શીતળ, તૃષાશામક. આ દવા તાવમાં તરસ મટાડવા માટે ક્રીમ ઑફ ટાર્ટરના રૂપમાં કે સોડાવૉટર રૂપે વપરાય છે. તેનો ગુણ સાઈટ્રીક ઍસીડના જેવો છે. સોડાવૉટરની બનાવટમાં ટાર્ટરિક ઍસીડ ડ્રામ ૨, ખાંડ ઔંસ ૧।। અને લીંબુનો રસ ૦।। ચમચો પાણી સાથે મેળવીને પીવાથી તાવની ગરમીની શાંતિ થાય છે.

૧૧૯૦. નાઇટ્રિક ઍસીડ—સુરોખારનો તેજાબ—ગુણ—દાહક. ૧ ઔંસ સ્ટ્રૉંગ નાઇટ્રીક એસીડ અને ૪ ઔંસ પાણી મેળવવાથી ડાઇલ્યુટ નાઇટ્રિક ઍસીડ બને છે. માત્રા—ટીપાં ૧૦ થી ૩૦, તેમજ ૩ ઔંસ નાઇટ્રિક એસીડ, ૪ ઔંસ હાઇડ્રોક્લોરિક એસીડ અને ૨૫ ઔંસ પાણી મેળવવાથી 'ઍસીડ નાઇટ્રિક હાઇડ્રૉક્લોરિક ડાઇલ્યુટ' બને છે. માત્રા—ટીપાં ૫–૧૫, ૧ ઔંસ પાણી સાથે. સુરોખારનો જલદ તેજાબ (સ્ટ્રૉંગ નાઇટ્રીક ઍસીડ) દાહક હોવાથી ઝેરી પ્રાણીના ડંખ, કરડ કે જખમ ઉપર તથા સડેલી ચાંદી અને ગંધાતાં ઘારાં ઉપર કોસ્ટીક તરીકે લગાવાય છે. આ તેજાબ ચામડી ઉપર લાગવાથી પીળા ડાઘ પડે છે. જીવતી ચામડી ઉપર ન લાગે એવી રીતે સડેલા ભાગપરજ તેનું એકાદું ટીપું મુકવું. ડાઇલ્યુટ નાઇટ્રિક એસીડ તથા ઍસીડ

નાઇટ્રિક હાઇડ્રોક્લોરિક ડાઇલ્યુટ અંદર લેવાથી કલેજાનાં અને તેની વિકૃતિથી થયેલાં આંતરડાંનાં દરદો, મરડો, તાવ, સન્નિપાત, મૂત્રાશયનાં દરદો, ઉટાંટીઓ, કૉલેરા, મંદાગ્નિ, મધુપ્રમેહ, જીર્ણ સંધિવા વગેરે ઘણાં દરદોમાં વાપરવામાં આવે છે.

૧૧૯૧. નાઇટ્રેટ ઑફ સિલ્વર--(અર્જેન્ટી નાઇટ્રસ) તેને 'લ્યુનર કાસ્ટીક' એવા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. ચોખા રૂપાને સુરોખારના જલદ તેજાબમાં પીગળાવવાથી આ દવા બને છે. તેના પાસાદાર દટકા અથવા ધોળી ગોળ સળીઓ વેચાય છે. ગુણ—દંભક, ગ્રાહી તથા પૌષ્ટિક બાહ્યોપચારમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. ઉપદંશ, ચાંદી, સડેલાં ધારાં તથા હડકાયા કૂતરા કે બીજા ઝેરી પ્રાણીથી થયેલા જખમને બાળી નાખવા માટે ઉપયોગી છે. નાના નાના મસા કે મસાના અંકુરોવાળી ઝુડીના મૂળમાં લગાવવાથી તે બળીને ખરી જાય છે. બાળવાની જગા જરા પાણીથી ભીની કરવી જેથી કાસ્ટીક જલદી લાગે છે અને બહુ બળે તો પાણીથી ધોઇ નાખવું. પ્રદર તથા પ્રમેહના સ્રાવને અટકાવવા માટે તેના લોશનની પીચકારી મારવામાં આવે છે, તેમજ આંખના ખીલ માટે પણ તે લોશન નંખાય છે. **લોશન** નાઇટ્રેટ ઑફ સીલ્વર ગ્રેન ૧ થી ૨ અને વરસાદનું પાણી અથવા ગુલાબજળ ૧ ઔંસ. તેમાં પીગળાવીને લોશન બનાવવું. અંદર લેવાની માત્રા-ગ્રેન $\frac{1}{6}$ થી $\frac{1}{2}$. તે ગ્રાહી હોવાથી હોજરી તથા આંતરડાંના સ્રાવને અટકાવે છે. તથા અજીર્ણ, કૉલેરા, ઉલટી, મરડો, આંતરડાનું ક્ષત, તેમજ દમ, ઉટાંટીઓ, હીસ્ટીરીઆ વગેરે દરદોમાં અપાય છે.

૧૧૯૨. નાઇટ્રો હાઇડ્રોક્લૉરિક ઍસીડ—જુવો નાઇટ્રિક ઍસીડ નં. ૧૧૯૦.

૧૧૯૩. પ્લમ્બી ઑાકસાઇડમ—દેશી નામ મોદાર જુવો નં. ૩૯૩. ગુણ–રોપણ. બનાવટ–લેડપ્લાસ્ટર,—**પ્લમ્બી આયોડીડમ** ગુણ.—રક્તશોધક, ઉષ્ણ તેના પણ પ્લાસ્ટર તથા મલમ બને છે. **પ્લંબી એસીટાસ**–(સ્યુગરલેડ)–ગુણ—શોધન. ગ્રાહી **બનાવટો**– (૧) પીલ્યુલા પ્લમ્બી કમ ઓપીઓ–માત્રા–ગ્રેન ૪–૮. (૩) મલમ. (૨) સોગઠી–સપૉઝીટરી. ઝાડાનાં દરદો, હોજરીનું ક્ષત તથા કૉલેરામાં તેમજ શરીરના જુદા જુદા સ્થાનના રક્તસ્રાવમાં અપાય છે. (૪) લોશન–૧ ઔંસ પાણી અને ૫ ગ્રેન સ્યુગરલેડ. ખસ, ખરજવાં. ચાંદી, સોજા. એજ લોશનની પ્રમેહ તથા પ્રદરમાં પીચકારી લેવાય છે.

૧૧૯૪. પોટાશ્યમ—તેની જુદી જુદી બનાવટો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) લાઇકર પોટાસી—માત્રા–ટીપાં ૧૫ થી ૬૦; અમ્લવિરોધી, મૂત્રલ તથા રક્તશોધક. સંધિવા, આમવાત, મેદવૃદ્ધિ, જલોદર, મૂત્રાશયસોથ, પ્રમેહ, ઉનવા, અજીર્ણ વગેરેમાં અપાય તથા ખસ, ખરજવાં વગેરે ચામડીનાં દરદો ઉપર પાણી મેળવીને ચોપડાય છે.

(૨) કૉસ્ટીક પોટાસ—દાહક, સડેલી ચાંદી, ધારાં, મસા, રાઠી વગેરેને બાળવાના કામમાં આવે છે.

(૩) કારબોનેટ ઑફ પોટાશ—માત્રા–ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦. લાઇકર પોટાશ પ્રમાણે રક્તશોધક તથા અમ્લવિરોધી.

(૪) બાઇ કારબોનેટ ઑફ પોટાશ—(જવખાર) માત્રા–ગ્રેન ૫ થી ૧૫ અથવા ૨ સુધી.

(૪) એસીટેટ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા ગ્રેન ૧૦-૬૦—મૂત્રલ-સ્વેદલ તથા રેચક. માત્રા-ગ્રેન ૧૨૦ સુધી.

(૫) બાઈકાર્બોનેટ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા-ગ્રેન ૨૦-૬૦ ગુણ-ખટાશ નાશક, મૂત્રલ. અમ્લતા નાશક.

(૬) સાઇટ્રેટ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા-ડ્રામ ૧ થી ૮ ગુણ-મૂત્રલ તથા રેચક.

(૮) એસીડ ટાર્ટ્રેટ ઓફ પોટાસીયમ—(ક્રીમ ઓફ ટાર્ટર) માત્રા ગ્રેન ૨૦ થી ૬૦ મૂત્રલ તથા રેચક, રેચકની માત્રા ગ્રેન ૧૨૦ થી ૨૦૦.

(૯) નાઇટ્રેટ ઓફ પોટાસીયમ—(સુરોખાર) માત્રા-ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦: ગુણ-મૂત્રલ, સ્વેદલ, શીતળ.

(૧૦) ક્લોરેટ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા-ગ્રેન ૫ થી ૧૫, કેમ ભરે ગ્રેન ૧૨૦ સુધી. મૂત્રલ તથા શીતળ.

(૧૧) સલ્ફેટ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા ગ્રેન ૧૦ થી ૪૦. ગુણ-મૂત્રલ, રેચક, જુલાબ તથા શીતળ.

(૧૨) બ્રોમાઇડ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા-ગ્રેન ૫ થી ૩૦: ગુણ-નિદ્રા લાવનાર, શામક, વાઈ, તથા શીતળ.

(૧૩) આયોડાઈડ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા ગ્રેન ૨ થી ૨૦, ગુણ, રક્તશોધક, શામક.

(૧૪) પરમેંગેનેટ ઓફ પોટાસીયમ—માત્રા-ગ્રેન ૧ થી ૫: રક્તશોધક, જંતુઘ્ન, દુર્ગંધનાશક, વિષઘ્ન તેના જલદીને સંબંધિત રૂપાંતર કરે છે.

૧૧૮૫. નાઇટ્રેટ ઓફ પોટાસીયમ—(જુઓ સુરોખાર નં. ૫૧૪). ગુણ—મૂત્રલ, શીતલ તથા સ્વેદલ. મૂત્રપિંડ તથા ત્વચા ઉપર એની ખાસ અસર છે, અને તેથી તે તાવ, દમ, સંધિવા, સોજા, જલોદર તથા પરસેવા લાવવામાં વપરાય છે. તાળવાની ગરમી શાંત કરવા સુરોખાર ડ્રામ ૨, ગો લોબુંના રસ, ખાંડ ઔંસ તથા પાણી ઔંસ ૪૦, સર્વને મેળવીને તેમાંથી થોડું થોડું દઈને પાવું. મોટા દમને બેસાડવા માટે ૧ ભાગ સુરોખાર, ૮ ભાગ પાણી તેને ઉકાળીને તેમાં બ્લોટીંગ પેપરના કાગળના કકડા ને ચાર મીનીટ સુધી પલાળી રાખવા અને પછી સુકવવા, આ કાગળની બીડી વાળીને સળગાવી પીવાથી દમનો હુમલો શાંત પડે છે. નવસાર સાથે મેળવીને તેના પાણીના પોતા મુકવાથી માથાની ગરમી શાંત પડે છે. માત્રા-મૂત્રલ તરીકે ગ્રેન ૧૦-૨૦; રેચક તરીકે ગ્રેન ૨૦-૩૦.

૧૧૮૬. ફેનાસીટીન—ગુણ—જ્વરઘ્ન, કફઘ્ન, શામક તથા નિદ્રાકર આ દવા એન્ટીફિબ્રીન તથા એન્ટીપાયરીનના વર્ગની છે. પણ તે બે કરતાં હૃદયની ગતિ ઉપર ઓછી ખરાબ અસર કરે છે. તોપણ તે આપવામાં દરદીની શક્તિનો વિચાર કરવો. કોઈ કોઈ ડાક્ટરોનો એવો મત છે કે આ દવા માથાના દુખાવા માટે કાવતા સાથે વપરાય છે. માત્રા—ગ્રેન ૫ થી ૧૦.

૧૧૮૭. ફેરમ—(આયર્ન). દેશી નામ લોહ (જુઓ નં. ૪૦૩.) ગુણ—રક્તશોધક, પૌષ્ટિક, રક્તસ્તંભક, ગ્રાહી, ધાતુત્પાદક. લોહની થોડી અગત્યની બનાવટો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વાઇનમ ફેરી-માત્રા-ડ્રામ ૧-૨.	(૪) શીરપ ફેરી ફોસ્ફેટીસ. માત્રા ડ્રામ ૦॥-૧
(૨) ટિં. ફેરી પરક્લોરાઇડ માત્રા-ટીપાં ૧૦-૮૦	(૫) શીરપ ફેરી આયોડાઇડ, માત્રા ડ્રામ ૦॥-૧
(૩) લાયકર ફેરી પરક્લોરાઇડ માત્રા-ટીપાં ૧૦-૪૦	(૬) ફેરી આયોડાઇડ. માત્રા ગ્રેન ૧-૫.

(૭) ફેરી સલ્ફાસ (હીરાકસી). માત્રા–ગ્રેન ૫–૫ (૧૦) ફેરીગ્રેટ આમોનિયા સાયટ્રસ માત્રા–ગ્રેન ૫–૧

(૮) ફેરી રિહક્ટમ (લોહભસ્મ) માત્રા-ગ્રેન ૨–૬

(૯) ફોસ્ફેટ ઑફ આયર્ન. માત્રા–ગ્રેન ૫–૧૦ (૧૧)ફેરીગ્રેટ કીનાઇનસાયટ્રસ માત્રા-ગ્રેન૫-૧

૧૧૯૮. ફૉસ્ફરસ—ગુણ—પૌષ્ટિક. આ એક એવી ચીજ છે કે હવામાં રાખવાથી તે સળગી ઉઠે છે અને તેથી તેને પાણીમાં રાખવામાં આવે છે. આ પદાર્થ મીણ જેવો અને દીવાસળી બનાવવાના કામમાં આવે છે. ઔષધ તરીકે તેની બનાવટો મગજનાં દર્દો મગજની નબળાઇ, નપુંસકપણું, માથાનું દરદ, તથા ચામડીનાં દરદોમાં અપાય છે. તે તે તથા ગોળી રૂપે વપરાય છે. બદામનું તેલ ૪ ઔંસ ગરમ કરીને ઠંડુ પાડી બાટલીમાં નાંખ અને તેમાં ૧૬ ગ્રેન ફોસ્ફરસ ઉમેરી બાટલી ગરમ પાણીમાં મૂકી હલાવવી એટલે મ જશે. **માત્રા–ટીપાં ૫–૧૦.** ફોસ્ફરસની ગોળીઓ–ફોસ્ફરસ ગ્રેન ૧, બાલસમ ટોલુ ગ્રેન ૪ પીળું મીણ ગ્રેન ૧૮, સાબુ ગ્રેન ૩૦. તેની બબ્બે ગ્રેનની ગોળીઓ વાળવી. **માત્રા–ગ્રેન ૨ થી**

૧૧૯૯. ફૉસ્ફૉરિક એસીડ—ગુણ—મગજને પુષ્ટિ આપનાર, કામોત્તેજક, ગ્રા તેમાં ૭ ગણું પાણી મેળવવાથી ડાઇલ્યુટ એસીડ બને છે. માત્રા–ટીપાં ૧૦ થી ૪ મધુપ્રમેહમાં પાણીની બહુ તરસ લાગે છે તે તરસને આ દવા ઓછી કરે છે.

૧૨૦૦. બિસ્મથ—ગુણ—ગ્રાહી, શીતળ. શીતળ ગુણને લીધે તે ઉલટીને બે છે અને ગ્રાહી ગુણને લીધે, અજીર્ણ, મરડો, અતિસાર, અમ્લપિત્ત, વગેરે દરદોમાં અપાય તે હોજરી તથા આંતરડાંનાં શ્લેષ્માવરણોને શાંતિ આપે છે અને તેથી હોજરીના ક્ષ તથા અજીર્ણ તથા ઉલટીની જલદ સ્થિતિમાં બિસ્મથની બનાવટો સારો ગુણ કરે છે. શીતળ ગુણને લીધે તે ચામડીની ચરચરાટી, દાહ વગેરેમાં બાહ્યોપચાર તરીકે પણ વપરાય બિસ્મથની બનાવટો–(૧) બિસ્મથ સબનાઇટ્રસ. માત્રા–ગ્રેન ૫ થી ૨૦; (૨) સાઇટ્રેટ બિસ્મથ એન્ડ એમોનિયા, માત્રા–ગ્રેન ૨ થી ૫. (૩) કારબોનેટ ઑફ બિસ્મથ, માત્રા– ૫ થી ૨૦ અને નં. ૨ ની બનાવટનું સોલ્યુશન. માત્રા–ડ્રામ ાા થી ૧.

૧૨૦૧. બ્રોમાઇડ ઑફ પોટાશ્યમ—સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, શામક, નિદ્રાકારક, શોધક. શાંતિકારક અસરને લીધે તે મગજનાં દરદોમાં વપરાય છે, જેમકે વાઇ, ઉ હીસ્ટીરીઆ, આંચકી. ઉંઘ લાવવા માટે જ્યાં અફીણ, બેલાડોના, હાયોસ્યામસ વગેરે દવ વિરૂદ્ધ પડે ત્યાં બ્રોમાઇડ આપી શકાય છે. વળી દમ, હાંફણ, ઉધરસ, સન્નિપાત, ફે વરમ, મધુપ્રમેહ, ઋતુસ્રાવ, મસ્તકશૂળ, ચસકા તથા પ્લેગમાં પણ વપરાય છે. તેની શોધક અસરને લીધે તે ઉપદંશ, કંઠમાળ તથા ચામડીનાં બીજાં દરદોમાં ફાયદા ક ઉશ્કેરાયલી નસોને શાંત પાડીને વારંવાર થતી કામેચ્છાને શાંત પાડે છે; એમ પણ ક છે. માત્રા–ગ્રેન ૫–૩૦.

૧૨૦૨. બોરિક એસીડ—ગુણ—રોપણ. રોપણ ગુણને લીધે તે ગડગુમડ, જ પાણાં તથા ચાંદી ઉપર લગાડવાથી રૂઝ લાવે છે તથા સડાને મટાડે છે. તે એકલું આયડોફોર્મ સાથે પણ વપરાય છે. કાનમાં રસી નીકળતી હોય તો બોરીક એસીડ આયડોફોર્મ મેળવીને તેની ભુકી કાનમાં ભભરાવવાથી રૂઝ આવે છે. આંખના દુખ તથા ગરમીમાં તેનું લોશન (૧૦ ગ્રેન બોરાસિક એસીડ અને ૧ ઔંસ પાણી) બનાવી ખું. ચામડીનાં દાઝવાનાં દરદોમાં બોરાસિક એસીડ વેસેલિનમાં મેળવીને લીંટ ઉપર દરદ ઉપર ચોપડીને તેની પટી મારવાથી દાહ મટે છે, પીડા ઓછી થાય છે અને રૂઝ આ

૧૨૦૩. બોરૅક્સ—(જુઓ ટંકણ-નં. ૩૮૫) ગુણ—મૂત્રલ, શીતળ, તથા આર્તવ-વાહક. બોરૅક્સ આર્તવ લાવનાર છે અને મોટા પ્રમાણમાં ખવાય તો ગર્ભસ્રાવ કરે છે. તે પેશાબની વૃદ્ધિ કરે છે, બહારના ઉપચારમાં ગળાના તથા મોંના દરદમાં કોગળા, તથા મધમાં મેળવીને બાળકના મોંમાં ચોપડવામાં આવે છે. બનાવટો—(૧) 'મેલ બોરેસીસ'–ટંકણ ગ્રેન ૬૦, ગ્લીસરાઇન ડ્રામ ०॥ અને મધ ઔંસ ૧. (૨) ગ્લિસરાઇન ઑફ બોરૅક્સ–ટંકણ ઔંસ ૧, ગ્લિસરાઇન ઔંસ ૪, પાણી ઔંસ ૨. આ બન્ને બનાવટો ગુમપાક, માથાનો ખોડો, મેલ, વગેરે ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો કરે છે.

૧૨૦૪. મેગ્નીમસલ્ફા-એપ્સમ સૉલ્ટ—(સલ્ફેટ ઑફ મેગ્નીસા) લોકોમાં 'વિલાયતી મીઠું' એવા નામથી પણ ઓળખાય છે. ગુણ—રેચક, મૂત્રલ, તથા અમ્લવિરોધી. અંગ્રેજી દવાઓમાં આ દવા ઘણીજ સાધારણ વપરાતી વસ્તુ છે. તાવના શરૂઆતના ઉપચારમાં પેટ સાફ કરવા માટે આ મીઠાનો ઉપયોગ સારો ગુણકારી છે. પેટની ખટાશને તે કાપે છે; વળી તાવ, અજીર્ણ, બંધકોષ, જળોદર, સોજા, યકૃત અને બરલનો વધારો, કમળો, સંધીવા, ગાઉટ, ફેફસાંનો સોજો તથા ઉપરસમાં પણ વપરાય છે. તેનો જુલાબ ઠંડો અને હલકો છે તેથી નબળા દરદીઓ તથા બાળકોને પણ આપી શકાય છે. તે ચૂંક કરે છે માટે વાયુહર દવાઓ મેળવીને આપવી. આ દવાનો સ્વાદ સારો નથી, માટે તેમાં પેપરમીટ અગર ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક ઍસીડનાં થોડાં ટીપાં મેળવવામાં આવે છે. તાવ, અજીર્ણ, પિત્તનો અવરોધ, જલંદર, તે સર્વમાં આ મીઠું આપવાથી પાણીના ઝાડા થાય છે; ખાસ કરીને કલેજાના પિત્તના અટકાવને છોડે છે. માત્રા—રેચ માટે ડ્રામ ૧ થી ૪ અને મૂત્રલ તરીકે ગ્રેન ૩૦ થી ૬૦.

૧૨૦૫ લૅક્ટીક ઍસીડ—ઉપયોગ-મુત્રપીંડનાં દરદોમાં વપરાય છે. ડિફ્થેરીયા અથવા કંઠના રોગમાં ગળું બેસી જાય છે તેમાં પણ અપાય છે અને આઠ ગણા પાણીમાં મેળવી તેનો ગળે પીછી ફેરવવાથી ફાયદો થાય છે. માત્રા—ડાઇલ્યુટ લૅકટીક ઍસીડ (ઍસીડ ૩ ભાગ. ડીસ્ટીલ્ડ વૉટર ૨૦ ભાગ) ડ્રામ ०॥ થી ૨.

૧૨૦૬. લીથિયા—ગુણ—મૂત્રલ, અશ્મરીહર, શીતળ. તેની બનાવટો. (૧) 'કારબોનેટ ઑફ લીથિયા' (માત્રા-ગ્રેન ૩ થી ૬). (૨) 'સાઇટ્રેટ ઑફ લીથિયા' (માત્રા ગ્રેન ૫–૧૫) તથા (૩) 'લાયકર લીથિયા ઍફરવેન્સ' (માત્રા-૫ થી ૧૦ ઔંસ). આ છેલ્લું પ્રવાહી ૧૦ ગ્રેન કારબોનેટ ઑફ લીથિયામાં ૨૦ ઔંસ પાણી મેળવવાથી બને છે. 'લીથિયા વૉટર' કેમિસ્ટોને ત્યાં પણ તૈયાર મળે છે. આ વૉટર નાની પથરીઓને તથા રેતીને ગાળીને પેસાબ વાટે કાઢી નાખવાનો ગુણ ધરાવે છે.

૧૨૦૭. સલ્ફર—(જુવો ગંધક-નં. ૩૭૭). ગુણ—શોધક, કૃમિઘ્ન, જંતુઘ્ન, કફઘ્ન, રેચક-અંગ્રેજીમાં ગંધકની ઘણી બનાવટો વપરાય છે. (૧) ગંધકનાં ફુલ (સબ્લાઇમ્ડ સલ્ફર) માત્રા—૫ થી ૧૦; (૨) શોધેલ ગંધક (પ્રેસીપીટેડ સલ્ફર)માત્રા-ગ્રેન ૫–૧૦. (૩) ગંધકનો મુરબ્બો (કન્ફેક્શન ઑફ સલ્ફર) માત્રા-ગ્રેન ૬૦–૧૨૦. (૪) ગંધકનો મલમ વગેરે. ગંધકની રેચક તરીકે માત્રા-ગ્રેન ૩૦ થી ૬૦ સુધી છે.

૧૨૦૮. સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ—ગુણ—દીપનપાચન, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, તૃષાશામક. બનાવટ (૧) ઍરોમેટિક સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ. માત્રા-ટીપાં. ૫ થી ૩૦; (૨) ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ માત્રા-ટીપાં ૫–૩૦. સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ ચામડીને બાળે છે. તે ગ્રાહી છે માટે ઝાડાનાં દરદોમાં અપાય છે, તેમજ તૃષાશામક અને જ્વરઘ્ન છે, માટે તાવમાં પણ અપાય છે, તાવ રોકવા માટે ક્વીનાઇન સાથે આપવાનો ચાલ છે.

૧૨૦૯. સલ્ફોનલ—ગુણ—સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, પીડાશામક, નિદ્રાકર. આ દવા અનિદ્રામાં, અતિ પીડાવાળાં દરદોમાં, મગજના વ્યાધિમાં, મધુપ્રમેહમાં, ઉન્માદ રોગમાં અને ક્ષયરોગમાં વળતો પરસેવો અટકાવવા માટે વપરાય છે. **માત્રા**—ગ્રેન ૧૦ થી ૪૦. જ્યારે ક્લોરલ હાઇડ્રાસ હૃદયની ગતિને બંધ પાડે છે અને અજીર્ણ બેચેની ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે સલ્ફોનલ શાંતિથી ઉંઘ લાવે છે અને નબળા હૃદયવાળાને પણ નુકશાન કરતું નથી.

૧૨૧૦. સલ્ફેટ ઑફ કૉપર—(કુપ્રીસલ્ફાસ-મોરથુથુ જુવો નં. ૩૯૯). ગુણ—વામક, ગ્રાહી, દાહક, વિષ. આના આશમાની રંગના પાસાદાર કટકા આવે છે. આ દવા અંદર પીવા માટે ક્વચિતજ સંગ્રહણી તથા અતિસારમાં વપરાય છે. ઉલટી લેવા માટે તે ૫ થી ૧૦ સુધી પ્રમાણથી પાણી સાથે અપાય છે. મુખ્ય ઉપયોગ બાહ્યોપચારમાં થાય છે. ગહ્ણુમડાં તથા દુર્ગંધવાળાં ચાંદાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તેનો કટકો ગંધાતાં તથા સડેલાં ઘારાં ઉપર ફેરવવાથી સડેલા ભાગને બાળીને કાઢી નાંખે છે; અથવા તેનું લોશન ચોપડવાથી પણ એજ કામ થાય છે. વળી તેનું લોશન પ્રમેહમાં પીચકારી માટે તથા આંખના ખીલમાં ટીપાં માટે વપરાય છે. **લોશન**—મોરથુથુ ગ્રેન ૧–૨ તથા પાણી ૧ ઔંસ—આ લોશન સખ્ત પડે ને બળે તો પાણીનો ભાગ વધારે નાંખવો, અથવા ગુલાબજળનો ઉપયોગ કરવો.

૧૨૧૧. સાઇટ્રીક ઍસીડ—ગુણ—શીતળ, અમ્લ. આ દવા લીંબુના રસમાં ચાક, સલ્ફ્યુરિક એસીડ તથા પાણી મેળવીને બનાવાય છે. **માત્રા** ગ્રેન ૧૯ થી ૩૦. તે તાવ, તૃષા, પિત્તની ઉલટી, અને પેસાબની ઉષ્ણતામાં અપાય છે.

૧૨૧૨. સ્પિરિટ—બે જાતના છે. (૧) રેક્ટીફાઇડ સ્પિરિટ, અને (૨) પ્રૂફ સ્પિરિટ. રેક્ટીફાઇડ સ્પિરિટના ૫ ભાગમાં ૩ ભાગ પાણી નાખવાથી પ્રૂફ સ્પિરિટ થાય. સ્પિરિટ બીજી દવાઓ બનાવવાના કામમાં આવે છે તેમજ બાહ્યોપચારમાં વપરાય છે. વાગવાથી સોજો આવ્યો હોય, છોલાયું હોય, ભાઠું પડ્યું હોય, માથે દુખતું હોય, તેમજ સ્ત્રીઓના સ્તનમાં ચીરા પડ્યા હોય તે ઉપર લોશન તરીકે ચોપડાય છે.

૧૨૧૩. સ્પિરિટ વાઇનમ ગૅલીસી—(બ્રાંડી). ગુણ—ઉષ્ણ, ઉત્તેજક, પૌષ્ટિક, માદક. બ્રાંડી ઉત્તેજક, માદક અને મોટી માત્રામાં ઝેરી છે. શરીર છેક ઠંડું પડી ગયું હોય અને દરદી છેક હલાક થયો હોય તો શરીરમાં ગરમી તથા જાગૃતિ લાવવા માટે બ્રાંડી આપવાનો ચાલ છે. આ દવા ડાક્ટરોની 'હિરણ્યગર્ભની માત્રા' છે. ઉંઘ લાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રી અતિ ક્ષીણ તથા ઠંડી પડી જાય છે, માટે હુશિયારી લાવવા થોડો બ્રાંડી આપવાની ભલામણ થાય છે. દવા તરીકે બ્રાંડી કોઇવાર ઘણો ગુણ કરી આપે છે. વ્યસન તરીકે બ્રાંડી તથા આલ્કોહોલનો ઉપયોગ માણસના શરીરની તથા બુદ્ધિની પાયમાલી કરે છે. બ્રાંડીનો બીજો સરસ ઉપયોગ કચર, મુંઢમાર, પછાટ, વગેરેથી દુખતા ભાગો ઉપર લગાવવાનો છે, તેથી દરદ ઓછું થાય છે અને લોહીનો જમાવ તુટે છે. **પીવાની માત્રા** ઔંસ ૦॥ થી ૨ ચોઘા પાણી સાથે. તે લોહી ઉપર ખરાબ અસર કરે છે એમ સિદ્ધ થયાથી હાલમાં તેનો વપરાશ ઓછો થયો છે.

૧૨૧૪. સેલીસન—ગુણ—સ્વેદલ, મૂત્રલ, જંતુઘ્ન, રોપણ. એક પ્રકારની વનસ્પતિની આ પેદાશ છે. બનાવટો—(૧) સેલીસીલીક ઍસીડ-માત્રા ગ્રેન-૫-૩૦; (૨) સેલીસીલેટ ઑફ સોડીયમ-માત્રા ગ્રેન ૧૦–૩૦. સેલીસીલીક એસીડ લોહીની અંદરની ખટાશને ર કરે છે, અને લોહીને સુધારે [illegible] તાવ સાથેનો સંધિવા, [illegible] વગેરે દરદોનાં તીક્ષ્ણ

[illegible] ક્રમ બને છે [illegible] મ તથા ચંદીને

કરે છે. ... કફને ... રક્તવાહિની અને ચિકિત્સાની દરદીનાં દર- દમાં વપરાય છે—માત્રા ગ્રેન ૧૦—૬૦.

૧૨૨૫. સેલિસિન—ગુણ—જ્વરઘ્ન અને શામક. તેનો ઉપયોગ અને ... માટે તે વપરાય છે અને તેનો તે અતિસાર, કોલેરા, મરડો ઇત્યાદિ દરદ, ... વગેરે કરોમાં વપરાય છે ...

૧૨૨૬. સોડિયમ—તેની મુખ્ય બનાવટો—

(૧) બાયકાર્બ સોડા—માત્રા ગ્રેન ૧૦ થી ૬૦. મૂત્ર-ઉદરેચક, મૂત્રલ, અમ્લવિરોધી.

(૨) કાસ્ટીક સોડા—દાહક ઔષધ. ચામડી, મસા, ચાંદાં વગેરેને બાળવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

(૩) કાર્બોનેટ ઓફ સોડીયમ—માત્રા-ગ્રેન-૨૦ થી ૩૦. રક્તશોધક, અમ્લવિરોધી.

(૪) બાય કાર્બોનેટ ઓફ સોડીયમ—માત્રા ગ્રેન ૧૦ થી ૬૦: શોધક, દીપન-પાચન તથા વાતહર.

(૫) સાઇટ્રેટ ઓફ સોડીયમ—માત્રા-ડ્રામ ૪ થી ૮; શોધક, મૂત્રલ, રેચક, અમ્લવિરોધી.

(૬) ટાર્ટરેટ ઓફ સોડીયમ—માત્રા-ડ્રામ ૪-૮; રેચક. ગ્રેન ૩૦-૧૨૦: મૂત્રલ. ગુણ-રેચક તથા મૂત્રલ.

(૭) હાઇપોફોસ્ફાઇટ ઓફ સોડીયમ—માત્રા ગ્રેન ૫-૧૦; રક્તશોધક, પૌષ્ટિક.

(૮) ક્લોરાઇડ ઓફ સોડીયમ—(મીઠું)-ગુણ-રક્તશોધક, ઉષ્ણ, અગ્નિવર્ધક. મોટી માત્રામાં રેચક તથા વામક.

(૯) બ્રોમાઇડ ઓફ સોડીયમ—માત્રા ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦. રક્તશોધક, શામક, નિદ્રાકર.

(૧૦) આયોડાઇડ ઓફ સોડીયમ—માત્રા-ગ્રેન ૩ થી ૧૦; ગુણ પોટાશ આયોડાઇડ પ્રમાણે.

૧૨૨૭. હાઇડ્રાર્જીરમ—(પારો જુઓ નં. ૩૫૧). ગુણ—રક્તશોધક, પૌષ્ટિક, રેચક તથા લોહીની ખોટી ગરમી નાખનાર છે. તેની પોષ્ટીક સહેલી બનાવટો—(૧) અપુલિસ-પિલ્યુલા હાઇડ્રાર્જીરી. પારો ઔંસ ૨, ગુલકંદ ઔંસ ૩, જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઔંસ ૧. માત્રા-ગ્રેન ૨ થી ૮. (૨) ગ્રે પાઉડર (હાઇડ્રાર્જીરી કમક્રીટા) પારો ૧ ઔંસ, શુદ્ધ ચાક ૨ ઔંસ: માત્રા-ગ્રેન ૨ થી ૮. (૩) પરક્લોરાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી (રસકપુર) માત્રા ગ્રેન $\frac{૧}{૧૬}$ થી $\frac{૧}{૨}$ અને તેનું લીકર (પ્રવાહી) માત્રા ડ્રામ ૦॥ થી ૨. તથા લોશન-પરક્લોરાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી ગ્રેન ૧૮ તથા લાઇમવૉટર ઔંસ ૧૦. આ સિવાય મલમ, પ્લાસ્ટર, લીનીમેન્ટ, સોગઠીઓ બને છે. ઉપદંશ, ચામડીનાં જુનાં દરદો, લોહીની ગાંઠો, કલેજાનો વધારો, કંઠમાળ, જલોદર વગેરે. દરદોમાં પહેલી બે બનાવટો ખાવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે અને પારાનો મલમ ખદ વગેરે ગાંઠો ઉપર મારવામાં આવે છે.

૧૨૨૮. હાઇડ્રોક્લોરિક એસીડ—(મ્યુરિયાટિક ઍસીડ)-ગુણ-રક્તશોધક તથા પૌષ્ટિક: અજીર્ણ, તાવ. ક્ષય, ઉધરસ, મૂત્રાશયનાં દરદો વગેરેમાં અપાય છે. હાઇડ્રોક્લોરિક એસીડના ૮ ભાગમાં ૧૨॥ ભાગ પાણી મેળવવાથી ડાઇલ્યુટ હા. ઍસીડ બને છે. માત્રા ટીપાં ૧૦-૩૦.

૧૨૨૯. હાઇડ્રોસ્યાનિક એસીડ—(પ્રુસીક ઍસીડ). ગુણ-ઠંડો, પીડાશામક; હળાહળ ઝેર છે. અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, ઉલટી, મગજના વ્યાધિ, હીસ્ટીરીઆ, અપસ્માર, ધનુર્વા, ટાંકિયો, ક્ષય, દમ તથા સળેખમમાં વપરાય છે. આ ઍસીડના ૪૦ થી ૪૫ ટીપાંથી ફક્ત પાંચ જ મીનીટમાં મરણ નીપજે છે.

પ્રાણી વર્ગનાં ઔષધો.

૧૨૨૦ કેન્થારીડીસ—(એક જાતની ઝેરી માખી), **ગુણ**—મૂત્રલ, દાહક, કામો-જક. **બનાવટો**—(૧) બ્લીસ્ટરીંગ પેપર-ફોલ્લો ઉપાડનાર કાગળ; (૨) કેન્થારીડીસનો લેપ; ૩) ટિંકચર કેન્થારીડીસ. માત્ર-ટીપાં ૫ થી ૨૦. (૪) કેન્થારીડીસનો મલમ વગેરે. મગજના નાયુ અને બરડાની કરોડરજ્જુનાં દરદ, લકવો, વાઇ, જીર્ણ પ્રમેહ, પ્રદર, કૉલેરાનો મૂત્રા-રોધ, વગેરે દરદોમાં વપરાય છે. ક્ષય, મગજનો વરમ, ઉન્માદ, રક્તાશયનો વરમ, બસ્તિનો રમ, સંધિવા, ગાઉટ, આંખ તથા કાનની પીડા વગેરે.

૧૨૨૧. ઓકઝીમલ—મધની એક બનાવટ છે. **ગુણ**—શીતળ તથા કફઘ્ન. તે ધરસના દરદમાં વપરાય છે. **બનાવટ**—ચોખું મધ ઔંસ ૮, એસેટિક એસીડ ઔંસ ૧, ાણી ઔંસ ૧. **માત્રા**—ડ્રામ ૧-૨. ઉધરસમાં વપરાય છે.

૧૨૨૨. કૉડલિવ્હર ઓઇલ—કૉડ નામની માછલીમાંથી આ તેલ કાઢવામાં આવે છે. **ગુણ**—પૌષ્ટિક; ક્ષય તથા છાતીનાં બીજાં દરદોમાં તે ઘણો ગુણ કરે છે. તે પચવામાં ભારે છે, તેથી ક્રિયોસોટ તથા ગાયકોલ સાથે આપવાથી પચી શકે છે; વળી તે દુધ સાથે, રીયાતાની ચા સાથે, તથા પેપરમીંટના પાણી સાથે પીવામાં આવે છે. જમ્યા પછી તરત પીવાથી ખોરાકની સાથે કૉડલીવર ઑઇલનું પણ પાચન થાય છે અને તેથી વિશેષ કરીને જમ્યા પછીજ પીવાની ભલામણ થાય છે. તાવ તથા ઝાડામાં તે આપવું સલાહકારક નથી. **માત્રા**—ડ્રામ ૧ થી ૮.

૧૨૨૩. પેપસીન—**ગુણ**—દીપનપાચન, અગ્નિવર્દ્ધક. **માત્રા**—ગ્રેન ૨ થી ૫. તેમાંથી 'પેપસીન વાઇન' બને છે. **માત્રા**—ડ્રામ ૧ થી ૨. આ બન્ને દવાઓ અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, હોજરી તથા લીવરની નબળાઇ વગેરેમાં અપાય છે. ખોરાક લીધા પછી થતી ઉલટીમાં પેપસીન વાઇન આપવાની ભલામણ થાય છે.

૧૭૨૪. ગુણવાચક નામો—અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી.

Alteratives—રક્તશોધક દવાઓ.
Anodyne—પીડાશામક
Antacids—અમ્લવિરોધી દવાઓ.
Anthelmintics—કૃમિઘ્ન દવાઓ.
Antiseptics—ઝેરી જંતુહર દવાઓ.
Antispsmodics—સ્નાયુસંકોચલયકૃત દવાઓ.
Aptiperiodics—આંતરીયા તાવને રોકનાર દવાઓ.
Antipyretics—જ્વરહર દવાઓ.
Aphrodisiacs—કામોત્તેજક દવાઓ.
Astringents—ગ્રાહી દવાઓ.
Chalogogue—પીત્તવર્ધક.
Carminatives—વાતહર-બાદીહરનારદવાઓ
Cathartics—રેચક દવાઓ.
Caustics—દાહક દવાઓ.
Diaphoratics—સ્વેદલ દવાઓ.
Diuretics—મૂત્રલ દવાઓ.
Disinfectants—દુર્ગંધનાશક દવાઓ.
Emetics—ઉલટી કરનાર-વામક દવાઓ.
Emmenagogues—ઋતુ લાવનાર દવાઓ.
Emmollients—ચામડીને નરમ કરનાર.
Expectorants—કફઘ્ન કફ કાઢનાર દવાઓ.

Hemostatics—રક્તસ્તંભક દવાઓ.
Hydragogues—[illegible] દવાઓ.
Laxatives—[illegible] દવાઓ.
Narcotics—નિદ્રાકર દવાઓ.
Refrigerants—ઠંડક કરનાર દવાઓ.
Rubefacients—ચામડી લાલ કરનાર દવાઓ.
Sedatives—શામક–વિકાર શામક દવાઓ.
Sudorific—પરસેવો લાવનાર.
Sialagogue—લાળ વધારનાર દવાઓ.
Stimulants—શક્તિ લાવનાર ઉત્તેજક દવાઓ.
Stomachics—જઠરાગ્નિ વધારનાર દવાઓ.

અંગ્રેજી નુસ્ખાઓ.

૧૨૨૫ સારક તથા રેચક નુસ્ખાઓ.

પરગેટિવ્ઝ, એપેરિયન્ટ્સ એન્ડ લેક્ઝેટિવ્ઝ Purgatives, Aperients & Laxatives;

૧૨૨૬. પોડોફીલો રેઝિન ... ... ગ્રેન ૧
કમ્પાઉન્ડ રુબાર્બ પિલ ... ગ્રેન ૨॥
એક્સ્ટ્રાક્ટ હાયોસાયમસ ... ગ્રેન ૧॥

સારી રીતે મેળવીને ૧ ગોળી કરવી તે રાત્રે લેવી અને બરાબર દસ્ત ન લાગે તો ફરી સવારે લેવી, અથવા સાલ્ફેટ ઑફ મેગ્નેશિયા કે સીડલિટ્ઝ પાઉડર લેવો. આ ગોળીઓ બહુધા સર્વેને અનુકૂળ આવે છે અથવા ઝાડાના ખુલાસા માટે બીજાની મુકાબલે સારી છે.

૧૨૨૭. સાઇટ્રેટ ઑફ સોડા ... ડ્રામ ૬
ટિંક્ચર જંજર... ... ટીપાં ૨૦
ડિ. વૉટર ... ... ઔંસ ૨

એક ડોઝ. દસ્ત સાફ લાવે છે અથવા રાત્રે નં. ૧૨૨૬ વાળી ગોળી લીધી હોય તેને મદદ કરે છે. સાઇટ્રેટ ઑફ સોડાનું પ્રમાણ જરૂર પ્રમાણે વધઘટ કરી શકાય.

૧૨૨૮. સલ્ફેટ ઑફ સોડા ... ડ્રામ ૬
ક્વીનાઇન ... ... ગ્રેન ૨૦
સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન ... ગ્રેન ૧૫
પાણી... ... ... ઔંસ ૮

માત્રા—૧ ઔંસ દર ચચાર કલાકે. શક્તિ કાયમ રાખીને દસ્ત લાવે છે. બરોલ તથા સ્ત્રીઓના નષ્ટાર્તવમાં ઉપયોગી છે.

૧૨૨૯. સલ્ફેટ ઑફ સોડા ...ડ્રામ ૬
પ્રોફ્યુઝ સાલ્ફ્યુરિક ઍસીડ ડ્રામ ૧
ગુલાબનાં ફૂલની ચા ... ઔંસ ૮

માત્રા ૧ ઔંસ, ચચાર કલાકે. મરડી, શીતળ, સારક, ગર્ભસ્ત્રાવ, અતિ આર્તવ તથા રક્તસ્ત્રાવમાં ઉપયોગી છે.

૧૨૩૦. સલ્ફેટ ઑફ મેગ્નેશિયા ... ડ્રામ ૬
ટિંક્ચર ડીજીટેલીસ ... ટીપાં ૮
કેમ્ફર વૉટર ... ... ઔંસ ૨

ડોઝ એક. દસ્ત સાફ લાવી લોહીના સાવને અટકાવે છે. ગંધકોશ સાથેના દમમાં તથા મગજ ઉપર લોહી ચડે છે તેમાં ઉપયોગી છે.

૧૨૩૧. કારબોનેટ ઑફ મેગ્નેશિયા...ગ્રેન ૧૦
બાય કારબોનેટ ઑફ સોડા...ગ્રેન ૮
કમ્પાઉન્ડ સેના મિક્શ્ચર ...ઔંસ ૧

એક ડોઝ; અમ્લવિરોધી સારક ડિસ્પેપ્સ્યા (જીર્ણ અજીર્ણ) અને યકૃત (લિવ્હર)ના વિકારમાં ઉપયોગી છે.

૧૨૩૨. બ્લ્યુપીલ ... ... ગ્રેન ૫
કેલોમેલ ... ... ગ્રેન ૫

મેળવીને બે ગોળી કરવી. સખ્ત જુલાબ કરેછે.

૧૨૩૩. બ્લ્યુપિલ ... ... ગ્રેન ૫
કં. એક્સ્ટ્રાક્ટ કોલોસિન્થ ... ગ્રેન ૫

બે ગોળી કરવી. પ્રસંગે આપનાથી મધ્યમ રેચ કરે છે.

૧૨૩૪. કેલોમેલ ... ... ગ્રેન ૫
કમ્પાઉન્ડ જાલપ પાઉડર ... ડ્રામ ૧

તેની એક ફાકી સખ્ત પાણી જેવા ઝાડા કરે છે. જલોદરમાં અપાય.

૧૨૩૫. પાડોફીલી રેઝિન ... ગ્રેન ૧ાા
કમ્પાઉન્ડ એકસ્ટ્રાકટ કોલોસેન્થિ ગ્રેન ૩૦
ઇપીકાક્યુઆના પાઉડર ... ગ્રેન ૪

ગુંદરના પાણીમાં વાટી ૧૨ ગોળી કરવી. એકેક ગોળી રોજ બેવાર લેવાથી કલેજાના દરદમાં તથા બંધકોશમાં દસ્તનો ખુલાસો કરે છે.

૧૨૩૬. પિલ એલોઝ એન્ડ મર્હ... ગ્રેન ૩
બ્લ્યુપિલ ... ... ગ્રેન ૧
એકસ્ટ્રાકટ ટેરેકસેકમ ... ગ્રેન ૨
એકસ્ટ્રાકટ સ્ટ્રેમોનિયમ ... ગ્રેન ½

સર્વેની ૨ ગોળી કરવી. દસ્તના ખુલાસા સાથે દમના દરદમાં ઉપયોગી છે.

૧૨૩૭. સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન. ... ગ્રેન ૨૦
એળીયાનું સત્વ. ... ગ્રેન ૧૫
રૂબાબનું ચૂર્ણ ... ... ગ્રેન ૨૦

ગોળી ૧૨ કરવી. માત્રા ગોળી ૨ બે. કબજીયતવાળા નબળા માણસોને માટે સારી છે.

૧૨૩૮. રૂબાર્બનું ચૂર્ણ... ... ઔંસ ૧
સુંઠનું ચૂર્ણ ... ... ઔંસ ૦ાા
કારબોનેટ ઑફ મેગ્નિસ્યા... ઔંસ ૩

આ મેળવણીની ફાકીને 'ગ્રેગરી પાઉડર' કહે છે. માત્રા ડ્રામ ૦ાા થી ૧ પેપરમીંટના પાણીમાં. અજીર્ણ તથા હોજરીની ખટાણમાં બે ત્રણ વરસના બાળકને પણ ૧૦ ગ્રેન વજને આપવાથી હલકો જુલાબ થાય છે.

૧૨૩૯. ધીમે ધીમે રક્તનું શોધન કરનાર નુસ્ખાઓ.

ઑલ્ટરેટિવ્ઝ—Alteratives.

જે દવાઓ લોહીની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરવા માટે અથવાં કલેજું, આંતરડાં વગેરે મર્મસ્થાનોના રસોની સ્થિતિ બદલવા માટે ઓછી કે વધતી માત્રામાં ઘણો વખત સુધી જારી રાખવામાં આવે તેને 'ઑલ્ટરેટિવ્સ' કહે છે.

૧૨૪૦. ડોવર્સ પાઉડર ... ...ગ્રેન ૧૦
કિવનાઇન ... ...ગ્રેન ૩
ઇપીકાક્યુઆના પાઉડર ...ગ્રેન ૧

એક ફાકી કરી સુતી વખત લેવી. ઝાડો. મરડો તથા કલેજાના દરદમાં અપાય. ઉલટી અથવા બેચેની લાગે તો ત્રીજી દવા કમી કરીને ફકત પહેલી બેજ દવા આપવી.

૧૨૪૧. ડોવર્સ પાઉડર ... ...ગ્રેન ૨
કિવનાઇન ... ...ગ્રેન ૧

પડીકી ૧. બે વરસના બાળકને સવારસાંજ બે વાર. તેથી નાની ઉમરના બાળકને અડધી. માત્રા. અતિસાર તથા તાવમાં અપાય.

૧૨૪૨. પોટાસ આયોડાઇડ... ...ડ્રામ ૧
[illegible] ... ... ઔંસ ૬

માત્રા—૧ ઔંસ. રોજ ત્રણવાર વાતજન્યદોષો (નરવસ એફેકશન) માં અપાય છે.

૧૨૪૩. કારબોનેટ ઑફ મેગ્નિસ્યા...ગ્રેન ૧૫
એનીસી ઑઇલ ... ...ટીપાં ૨
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ... ...ઔંસ ૧ાા

વાયુ તથા ચરબીથી ફુલી ગયેલ બાળકોને માટે ૯ થી ૧૨ માસની ઉમર સુધીમાં ડ્રામ ૧, તેથી નાનાં બાળકને ડ્રામ ૦ાા, ગર્ભિણીની ઉલટીમાં આખો ડોઝ અપાય.

૧૨૪૪, કેલોમેલ ... ... ગ્રેન ૨
અફીણનું સત્વ ... ... ગ્રેન ¼

તેની ગોળી ૨ કરવી. માત્રા—ગોળી ૧ ચાર કલાકે, જ્યારે શરીરમાં પારાની ક્રિયાની જરૂર હોય ત્યારે અપાય.

૧૨૪૫. બ્લ્યુપિલ ... ... ગ્રેન ૨
અફીણનું સત્વ ... ... ગ્રેન ¼
ઇપીકાક્યુઆના પાઉડર ... ગ્રેન ¼

એક ગોળી કરવી. માત્રા ગોળી ૧, દર ત્રણ કે ચાર કલાકે સખ્ત અતિસાર તથા મરડામાં

૧૨૪૬. પેટાશ આયોડીડ... ... ડ્રામ ૧
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ... ... ઔંસ ૬
માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ ત્રણવાર; ફિરંગના વિકારોમાં.

૧૨૪૭. પોટાશ બ્રોમાઈડ ... ... ડ્રામ ૧
ડિ. વૉટર... .. ... ઔંસ ૬
માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ ત્રણવાર; વાતજન્ય વિકારો એટલે 'નરવસ એફેક્શન'માં અપાય.
પોટાશ આયોડીડ તથા પોટાશ બ્રોમાઈડ બન્ને કેટલાક દિવસો કે અઠવાડીયાં સુધી ચાલુ રાખવાથી આરામ થતો હોય છે, ગળું આવી જાય છે, અને શરીર ઉપર નાની નાની ફોલ્લીઓ ફુટી નીકળે છે. એવું દેખાય એટલે દવા બંધ કરવી.

૧૨૪૮. કબાબચીનું ચૂર્ણ ... ... ગ્રેન ૨૦
સલ્ફેટ ઑફ સોડા ... ગ્રેન ૨૦
સ્પિ. એમોનિયા એરોમેટિક ડ્રામ ૦॥
પેપરમીંટ ઑઈલ ... ટીપું ૧
પાણી ... ... ઔંસ ૨
૧ ડોઝ કરીને પીવો. હોજરીની ખટાશને મટાડે; ગર્ભિણીની ઉલટી પણ બેસે.

૧૨૪૯. લાયકરપોટાશ
પાણી... ... ... ડ્રામ ૧
તથા ટિ. હાયોસ્યામ... ... ... ઔં. ૬
ટિ. સિંકોના ... ... ડ્રામ ૨
ઇન્ફ્યુઝન બકુ... ... ... ડ્રામ ૨
માત્રા ... ... ઔં. ૬
... ...ઔંસ ૧
આ ઉપલી બન્ને મેળવણીઓ મૂત્રાશયના જીર્ણ વરમમાં અપાય. બન્ને સરખા પ્રમાણમાં મેળવીને પીવું.

૧૨૫૦. ટાર્ટરિક અથવા સાઇટ્રીક ઍસીડ. ડ્રામ ૨
સ્પિરિટ આમોનિયા એરોમેટિક ડ્રામ ૨
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ... ...ઔંસ ૮
મેળવવાથી ઉભરો આવે તે બેસવા દેવો.
માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ ત્રણવાર. રક્તપિત્ત અથવા સ્કર્વી રોગમાં ફાયદો કરે.

૧૨૫૧. બાઇ કાર્બોનેટ
ક્લોરોફોર્મ વાટ
સ્પિ. ઇથર નાઇ
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર
માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ
વા તથા સંધિવામાં ફાયદો

૧૨૫૨. બાઇ કાર્બોનેટ ઑ
ટિંક્ચર ક્યાર્ડ...
ટિંક્ચર જીંજર ...
સ્પિરિટ ક્લોરોફોર્મ..
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર...
માત્રા—૧ ઔંસ; રોજ ત્રણ

૧૨૫૩. એક્સટ્રાક્ટ ટેરેક્સેકમ
ડાઇલ્યુટ મ્યુરિયાટિક ઍસી
ઇન્ફ્યુઝન ઑફ જેન્શન..
માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ ત્રણવાર.
કલેજાના વિકારો. બાટલી હલાવીને દ

૧૨૫૪. ડાઇલ્યુટ નાઇટ્રીક ઍસીડ...
ડાઇલ્યુટ હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસીડ
ટિંક્ચર જીંજર, ...
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર... ... ...ઔ
માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ ત્રણવાર કલે
દરદમાં તથા (ડિસ્પેપ્સિયા—જીર્ણ અજીર્ણ) દર
વપરાય છે. દવા પીને મોં ધોઇ સાફ કરવું

૧૨૫૫. બાઇ કાર્બોનેટ ઑફ પોટાશ...ડ્રામ
નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ.. ...ડ્રામ૦
ટિંક્ચર જીંજર.. ... ...ડ્રામ ૧
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર... ... ...ઔંસ ૮
માત્રા—૧ઔંસ; રોજ ત્રણવાર અજીર્ણ તથા સંધિવામાં જ્યારે પેસાબ ઘણો લાલ થાય તથા થોડો ઉતરે ત્યારે આ મેળવણી આપવી.

૧૨૫૬. બાઇ કાર્બોનેટ ઑફ પોટાશ ગ્રેન ૨૦
સાઇટ્રીક એસીડ ... ... ગ્રેન ૧૪
પાણી.. ... ... ઔંસ ૨
પાણીમાં પ્રથમ પહેલી દવાને મેળવવી અને પીતી વખતે બીજી દવાને મેળવી તરત પી જવું. હોજરીની ખટાશ ઉપર ઉપયોગી છે

૧૨૫૭. બાઇ કાર્બોનેટ ઓફ સોડા ગ્રેન ૧૭
સાઇટ્રીક એસીડ... ... ગ્રેન ૧૦
પાણી.. ... ... ઔંસ ૨

ઉપયોગ નં. ૧૨૫૬ પ્રમાણે 'સોડાવૉટર' ની આવીજ મેળવણી છે.

૧૨૫૮. બાઇ કાર્બોનેટ ઓફ સોડા...ડ્રામ ૧
ટાર્ટરિક એસીડ. ... ...ડ્રામ ૨
પાણી... ... ...ઔંસ ૧૨

આઠ આંસ પાણીમાં ૨ ડ્રામ સોડાને પીગળાવી શીશીમાં ભરી રાખવું; અને ૪ ઔંસ પાણીમાં ૧ ડ્રાગ એસીડ મેળવીને બીજી શીશીમાં ભરી રાખવું. પીવાનું પ્રમાણ-૧ ઔંસ સોડા મિકશ્ચર અને ૦ાા ઔંસ એસીડ મિક્શ્ચર મેળવીને પીવું. તાવમાં તથા ગર્ભિણીની ઉલટીમાં પણ અપાય.

૧૨૫૯. સોડા મિક્શ્ચર ... ... ઔંસ ૧
કલોરોફોર્મ... ... ... ટીપાં ૨

નં. ૧૨૫૮ માં બતાવ્યા પ્રમાણે બનાવેલ સોડા મિક્શ્ચરમાં કલૉરોફોર્મ મેળવવું. હલાવીને પીવું. ગર્ભિણીની ઉલટી, બદહજમી, તથા દરિયાની સફરની ઉલટીમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે.

૧૨૬૦. લાઇમ વૉટર { પાણી ક્વૉર્ટ...૨ / કળીચુનો ઔંસ ૧ }

પાણીમાં કળીચુનો મૂકીને થોડા કલાક રાખી મૂકવાથી ઉપર સ્વચ્છ પાણી તરી આવે તે શીશીમાં ભરી લેવું. માત્રા ઔંસ ૧ થી ૩ બાળકના દાંત ફુટવા, અતિસાર, મરડો, અપચો કોલેરા, વગેરેમાં તેમજ ખોરાકમાં પણ અપાય.

૧૨૬૧. પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ...ડ્રામ ૦ાા
સ્પિરિટ ઇથર નાઇટ્રોસી...ડ્રામ ૦ાા
સફેદ ખાંડ ... ...ડ્રામ ૧
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર. ... ...ઔંસ ૧ાા

બાળકોની આંચકી તથા વાત વિકારો-નરવસ એફેકશનમાં અપાય-માત્રા-૧ થી ૨ વરસના બાળકને ટંકે ૦ાા ઔંસ બબે કલાકે, બે વરસની ઉપરના બાળકને ૧ ઔંસ.

૧૨૬૨. બાઇકાર્બોનેટ ઑફ મેગ્નીસ્યા ગ્રે. ૧૫
ઑઇલ એનીથી... ... ટીપાં ૨
પાણી.. ... ... ઔંસ ૧ાા

પેટનો પવન તથા ચરબી-ફ્લેચ્યુલન્સ-માટે તેમજ ગર્ભિણીની ઉલટી બંધ કરવા માટે અપાય. માત્રા-૦ાા થી ૧ વરસના બાળકને ૦ાા ઔંસ અને તેથી નાના બાળકને ૦। ઔંસ.

૧૨૬૩. બલ્યુ પીલ... ... ... ગ્રેન ૨
એકસ્ટ્રાકટ ઓપીયમ. ... ગ્રેન ¼
ઇપીકાકયુઆના ... ... ગ્રેન ¼

મેળવીને ગોળી ૧ કરવી. અતિસાર તથા ખરાબ મરડામાં, અકેક ગોળી ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર કલાકે આપવી.

૧૨૬૪. લાઇમવૉટર ... ... ઔંસ ૧-૩

આ પાણી રોજ બે ત્રણવાર બાળકને ખોરાક સાથે અથવા દુધ સાથે આપવું. દાંત આવવાનાં દરદો. અતિસાર, ઝાડો, અજીર્ણ, કોલેરા વગેરેમાં અપાય.

૧૨૬૫. સેલીસીલીક ઍસીડ ... ગ્રેન ૪૦
હાઇડ્રોકલોરેટ ઑફ મોર્ફિયા ગ્રેન ૧

બરાબર મેળવીને ગોળી ૮ કરવી. ચાર ચાર કલાકે અકેક ગોળી આપવી. તીક્ષ્ણ સંધિવામાં બહુ ફાયદો કરે છે.

૧૨૬૬. બેન્ઝોઇક ઍસીડ ... ... ડ્રામ ૧
કાર્બોનેટ ઑફ આમોનિયા... ડ્રામ ૧
પાણી... ... ... ઔંસ ૮

માત્રા-એક ઔંસ, રોજ ત્રણવાર, ક્રોનિક સિસ્ટીટીસ (જીર્ણ મૂત્રાશય વરમ) મૂત્રાશયનાં દરદો તથા સંધિવા.

૧૨૬૭. શરીરમાં શક્તિ લાવનાર નુસખાઓ.

ટૉનિકસ–Tonics.

જે જે દવાઓ શરીરમાં કૌવત તથા જોર આપે છે તેને 'ટૉનિક' કહે છે. આ જાતની બેગરજીઓ લાંબા મંદવાડથી આવેલી શરીરની કમજોરી તથા અશક્ત સ્થિતિમાં અપાય છે. ઈથર અને આલ્કોહોલના તત્વવાળી સ્ટીમ્યુલંટ ઉત્તેજક દવાઓ કરતાં આ ટૉનિક દવાઓ જુદી જ સમજવી. લોહવાળી બનાવટોનો આ જાતની દવાઓમાં સમાવેશ કરી શકાય છે.

૧૨૬૮. ક્વિનાઇન ... ... ગ્રેન ૨૦
   ગ્લીસરાઇન ... ...ઔંસ ૨
   પાણી... ... ...ઔંસ ૮

માત્રા–૧ ઔંસ. રોજ ત્રણ વાર.

૧૨૬૯. ક્વિનાઇન ... ... ગ્રેન ૨૪
   લીંબુનો રસ ... ... ડ્રામ ૨
   પાણી ... ...ઔંસ ૮

માત્રા. ૧ ઔંસ, રોજ ત્રણવાર.

૧૨૭૦. ક્વિનાઇન ... ... ગ્રેન ૨૦
   ડા. સલ્ફયુરિક ઍસિડ ... ડ્રામ ૧
   ટિંક્ચર જીંજર ... ડ્રામ ૦॥
   પાણી ... ... ઔંસ ૮

માત્રા–૧ ઔંસ. દર ત્રણ કે ચાર ચાર કલાકે.

૧૨૭૧. સાઇટ્રેટ ઑફ આયર્ન ઍન્ડ
   ક્વિનાઇન ... ... ગ્રેન ૪૦
   ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ...ઔંસ ૮

માત્રા–૧ ઔંસ, દર ત્રણ કલાકે. પાંડુ તથા અશક્તિ માટે.

૧૨૭૨. ટિંક્ચર ઑફ આયર્ન ...ડ્રામ ૨
   ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ... ...ઔંસ ૮

માત્રા–૧ ઔંસ, ત્રણ ત્રણ કલાકે; પાંડુ તથા અશક્તિમાં. નં. ૧૨૭૧ વાળી તથા આ લોહવાળી દવાથી ઝાડા કાળા થાય છે. ટિં. ઑફ આયર્નનો સ્વાદ પસંદ ન પડે તો કાર્બોનેટ ઑફ આયર્ન વાપરવું. માત્રા ગ્રેન ૫ થી ૧૦. પાણીમાં પીવી અથવા ખાંડમાં મેળવીને કાચ અથવા લોહની 'લોઝેન્જીસ' તૈયાર બજારમાં મળે છે તે વાપરવી.

૧૨૭૩. ડાઇલ્યુટ નાઇટ્રિક ઍસીડ... ડ્રામ ૨
   આદુનો અર્ક ... ... ડ્રામ ૧
   ઑરેન્જ ઇન્ફ્યુઝન ...ઔંસ ૮

માત્રા–૧ ઔંસ. રોજ ત્રણવાર મરડા તથા તાવ પછીની અશક્તિમાં ઉપયોગી છે.

૧૨૭૪. સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન ...ગ્રેન ૫
   સલ્ફેટ ઑફ ક્વિનાઇન ...ગ્રેન ૧૨
   ડાઇલ્યુટ સલ્ફયુરિક ઍસીડ...ડ્રામ ૧
   સલ્ફેટ ઑફ સોડા ...ઔંસ ૧
   ખડી સાકર ... ... ડ્રામ ૨
   ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ...ઔંસ ૧૨

માત્રા–૧ ઔંસ, રોજ ત્રણ વખત. કલેજું તથા બરલના દરદમાં દસ્ત સાફ લાવીને શક્તિ આપે છે.

૧૨૭૫. લાઇકર આર્સેનિકેલીસ ...ટીપાં ૪૦
   ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર... ...ઔંસ ૮

માત્રા ૧ ઔંસ રોજ જમ્યા પછી બે વાર પીવું અથવા.

સીરપ ફેરી આયોડાઇડ ...ઔંસ ૧

તેમાંથી રોજ બે વાર ૩૦ ટીપાં સીરપ બે ઔંસ પાણીમાં નાંખીને પીવો.

૧૨૭૬. ક્વિનાઇન ... ...ગ્રેન ૨૪
   આર્સેનિયસ ઍસીડ ...ગ્રેન ½
   કાર્બોનિક ઍસીડ ...ગ્રેન ૧½
   કૅમ્ફર... ... ...ગ્રેન ૧½
   કેપ્સીકમ; (મરચાં) ભુકો...ગ્રેન ૫

ગુંદરના પાણીમાં સારી રીતે ઘુંટીને ૧૨ ગોળીઓ વાળવી. સવારસાંજ એક એક ગોળી ખાવી. શક્તિ માટે તેમજ મેલેરીયાની હવાવાળા પ્રદેશમાં મેલેરીયાના તાવના અટકાવ માટે ખાવી.

૧૨૭૭. પીડાશામક તથા શાંતિદાયક દવાઓના નુસ્ખાઓ.

એન્ટીસ્પૅસ્મોડિક્સ તથા સીડેટીવ્ઝ—Antispasmodics & Sedatives.

જે દવાઓના યોગથી શરીરમાં જાગૃતિ આવવાની સાથે દરદ શાંત પડે તેને 'એન્ટી-સ્પેસ્મોડિક્સ' એન્ડ 'સીડેટિવ્સ' કહેવામાં આવે છે. જે દરદોમાં શરીરમાં પીડાની સાથે મૂર્છા કે અશક્તિ માલમ પડે તેમાં આ દવાઓનો ઉપયોગ થાય છે. એવાં દરદોમાં અતિસાર, કોલેરા, આંકડી, પીડા સાથે ઋતુસ્રાવ તથા અજીર્ણના કેટલાક પ્રકારોનો સમાવેશ થઇ શકે છે.

૧૨૭૮. સ્પિ. ક્લૉરૉફૉર્મ ... દ્રામ ૧
સ્પિરિટ એમોનિયા એરોમેટિક દ્રામ ૧
સ્પિરિટ ઇથિર નાઇટ્રોસી... દ્રામ ૧
બ્રાંડી ... ... ઔંસ ૧

અતિસાર તથા મરડામાં અપાય. માત્રા—એક પ્યાલા પાણીમાં ૧ દ્રામ મેળવણી મેળવી પીવી. ૭ માસના બાળકને ટીપાં ૩ થી ૪; એક વરસનાને ટીપાં ૭ અને બે વરસનાને ટીપાં ૧૦ થી ૧૨. આ દવાને મજબુત બુચ વાળી શીશીમાં ભરી રાખવી ને દરેક વખત શીશી હલાવીને દવા કાઢવી.

૧૨૭૯. સ્પિ. ક્લૉરૉફૉર્મ ... દ્રામ ૧
સ્પિ. એમોનિયા એરોમેટિક દ્રામ ૧
ક્લૉરોડાઇન ... ...દ્રામ ૧
બ્રાંડી ... ...ઔંસ ૧

માત્રા—એકેક ચમચો, થોડું પાણી મેળવીને પીવો. પીતાં સખ્ત ન લાગે એટલું પાણી મેળવવું. કૉલેરા તથા અતિસારમાં વપરાય.

૧૨૮૦. ચૉક... ... ...દ્રામ ૧
સ્પિરિટ એમોનિયા એરોમેટિકદ્રામ ૨
ટિંક્ચર ઓપીયમ ...ટીપાં ૪૦
કેમ્ફર વૉટર ... ...ઔંસ ૮

માત્રા—એક ઔંસ, રોજ ત્રણવાર. અજીર્ણ તથા અતિસારમાં વપરાય.

૧૨૮૧. એક્સ્ટ્રાક્ટ કોનાયમ ...ગ્રેન ૩
એક ઇન્ડીયન હેમ્પ ...ગ્રેન ½
કેમ્ફર ... ...ગ્રેન ૧

એ ત્રણેની ૧ ગોળી બનાવવી અને એવી ગોળી રોજ ત્રણવાર ખાવી. દમ તથા આંકડીવાળી ખાંસીમાં ફાયદો કરે.

૧૨૮૨. કફઘ્ન—શ્વાસનળી ઉપર અસર કરનાર નુસ્ખાઓ.

એક્સપેક્ટોરંટસ—Expectorants.

જે દવાઓ ફેફસામાં જનારી શ્વાસનળીની અંદરના અસ્તર ઉપર તેમજ કેટલેક દરજ્જે શરીરની બધી ક્રિયાઓ ઉપર અસર કરીને કફ, સળેખમ, ખાંસી, સસણી તથા દમનાં દરદોમાં શ્વાસનળીના રસ્તાને ખુલ્લો કરે છે, તેને 'એક્સપેક્ટોરંટ' કહે છે. તે બે જાતની છે, 'સ્ટીમ્યુલેટીંગ' અને 'ડિપ્રેસીંગ' એટલે જુસ્સાને વધારનાર અને જુસ્સાને નરમ કરનાર. પહેલી જાતની દવાઓમાં 'એમોનિયા', 'ઇથર', 'સ્કવીલ', 'ઓપીયમ', વગેરે છે, અને બીજી જાતની દવાઓમાં 'ટાર્ટરએમેટિક', 'ઇપેકાક્યુઆના' વગેરે છે. પહેલા પ્રકારની દવાઓ વિશેષ કરીને મોટી ઉમ્મરનાં દરદીઓમાં શ્વાસનળીનાં દરદો ઉપર અને બીજા પ્રકારની દવાઓ નાની ઉમરનાં દરદીઓનાં એ દરદો ઉપર વપરાય છે.

૧૨૮૩. સ્પિરિટ એમોનિયા એરોમેટિકદ્રામ ૨
સ્પિરિટ ઇથિર નાઇટ્રોસી ...દ્રામ ૪
ટિંક્ચર જીંજર... ...દ્રામ ૧
પાણી... ... ...ઔંસ પા

માત્રા—૧ ઔંસ, બબ્બે કલાકે દમ તથા જીર્ણ ખાંસીમાં.

૧૨૮૪. કૉમ્ફોરેટેડ ટિં. ઓપિયમ (પેરેગૉરિક) ... ...દ્રામ
ઇપીકાક્યુઆના વાઇન ...દ્રામ

સ્પિરીટ ઇથર નાઇટ્રોસી ...ડ્રામ ૩
પાણી ... ...ઔંસ૭

માત્રા-૧ ઔંસ, દર ત્રણ કે ચાર કલાકે. દમ તથા શ્વાસનળી અને ફેફસાનાં દરદમાં ફાયદો કરે છે. બાળકોના દદ, ખાસી, સસણી, ફેફસાનો વરમ, અને શ્વાસનળીના વરમની ફરીઆદમાં નાની માત્રામાં આપી શકાય. એક વરસના બાળકને ડ્રામ ૧; બે વરસનાને ડ્રામ ૧॥

૧૨૮૫. કપૂર... ... ...ગ્રેન ૧
કપીકાક્યુઆના ચૂર્ણ ...ગ્રેન ૩

ગુંદરના પાણીથી ઘુંટીને ૧ ગોળી કરવી. દમમાં દર બે બે કલાકે.

૧૨૮૬. ટાર્ટર ઇમેટિક...
પેરેગોરિક ... ...ગ્રેન ૧
ઉકળતું પાણી ... ...ડ્રામ ૨
... ...ઔંસ૧૨

મેળવીને ઠરવા દેવું. માત્રા ૧ ઔંસ. દર, ત્રણ કલાકે. સસણી, ફેફસાંના પડનો વરમ, ફેફસાનો વરમ, તથા કંઠનળીનો સોજો, વગેરે દરદોમાં ફાયદો કરે છે.

૧૨૮૭. કાર્બોનેટ ઑફ એમોનિયા...ગ્રેન ૨૫
પીપરમેંટનું તેલ... ...ટીપાં ૨
પાણી... ... ...ઔંસ ૧

માત્રા-ડ્રામ ૧, ... ૧ થી ૨ વરસના બાળ... આપવું. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ... બેસાડવા માટે આપવો.

૧૨૮૮. પેરેગોરિક ...
ઇપીકાક્યુઆનાનો વા...
ટિંક્ચર સીલા ...
બાઇ કાર્બોનેટ ઑફ ...
પાણી... ... ...

માત્રા-૧ ઔંસ, રોજ ... સળેખમ, સસણી, અને ખાસ... અજીર્ણ તથા હોજરીમાં ખટાશ... ફાયદો કરે છે. બાળકોને પણ ... ઉમ્મર પ્રમાણે ઉકાળી દઇ, ખાં... રીની આંકડીમાં આપવી.

૧૨૮૯. સલ્ફેટ ઑફ ઝિન્ક...
પેરેગોરિક ... ...
પાણી ... ...

માત્રા-૧ ડ્રામ, એકથી બે વરસ... ને કુકડીયા ખાંસી (ઉટાંટીયા)માં ... કલાકે આપવું.

૧૨૯૦ મૂત્રલ તથા સ્વેદલ નુસખાઓ.

ડાયુરેટિક્સ તથા ડાયાફોરેટિક્સ-Diurotics & Diaphoretics.

જે દવાઓ તથા દવાની મેળવણીઓ મૂત્રાશય અને મૂત્રમાર્ગ ઉપર અસર કરી પેસાબના જથાને વધારે છે તે 'ડાયુરેટિક' કહેવાય છે, અને પરસેવો લાવે છે તે 'ડાયાફોરેટિક' કહેવાય છે. તમામ પ્રકારના જલોદરના રોગમાં તેમજ તાવ, સંધિવા, આમવાત અને અજીર્ણ વગેરે દરદો જેમાં પેસાબ થોડો તથા લાલ ઉતરે તેમાં ઉપયોગી છે, આ જાતની દવાઓમાં 'નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ,' 'સ્પિરિટ ઑફ નાઇટ્રીક ઇથર' 'કોલચીકમ', વગેરેમુખ્યછે.

૧૨૯૧. નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ ...ડ્રામ ૧
સ્પિ. નાઇટ્રીક ઇથર ... " ૩
વાઇન ઑફ કોલચીકમ... ડ્રા...
પાણી... ... ...ઔં...

માત્રા-એક ઔંસ, રોજ ત્રણવાર; ... તથા સંધિવામાં અપાય.

૧૨૯૨. નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ ... ગ્રેન ...
બાઇ કાર્બોનેટ ઑફ પોટાશ " ૨...
સાકર ... ... ડ્રામ ...

તેની એક પડીકી કરી ખાવી, આવી રોજ ત્રણ પડીકી ખાવી. અનુપાન જવનું પાણી. ...

૧૨૯૩. નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ ... ગ્રેન ૪૦
સ્પિ. ઇથર નાઇટ્રોસી ... ડ્રામ ૨
ટિંક્ચર ઑફ કેન્થારીડીસ... " ૨
પાણી... ... ...ઔંસ ૮

માત્રા—એક ઔંસ, રોજ ત્રણવાર. કોલેરામાં જ્યારે પેશાબ બંધ થાય ત્યારે આ મેળવણી આપવી.

૧૨૯૪. સોડા સેલીસીલાસ ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦
સોડા બાઇ કાર્બ... „ ૧૦ થી ૩૦
તેની પડીકી ૩ કરીને પાણી સાથે આપવી.

૧૨૯૫. એન્ટીપાઇરીન ... ...ગ્રેન ૫
બ્રાંડી ... ... ડ્રામ ૧
પાણી ... ...ઔંસ ૧

નં. ૧૨૯૪ વાળી ઉપલી મેળવણીના દરેક ડોઝમાં આ ત્રણેનો એક ડોઝ ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવો. બહુ મોટા તાવ (હાઇ ફીવર) માં. તાવ નરમ પડે તેમ ડોઝની સંખ્યા ઓછી કરવી.

૧૨૯૬. સ્તંભન નુસખાઓ.

એસ્ટ્રીન્જન્ટસ–Astringents.

જે દવાઓ શરીરના જુદા જુદા ભાગો ઉપર અસર કરીને રસોત્પાદક ક્રિયાને ઓછી કરે છે, તેમજ બહાર લગાવવાથી રક્ત તથા રસ વહેનારી નસોનાં મોંને સંકોચી તેના પ્રવાહને બંધ કરે છે, તે જાતની દવાઓ 'એસ્ટ્રીન્જન્ટસ' કહેવાય છે. આયર્ન, એલમ, લેડ, ગૅલિક ઍસીડ, ચૉક, ઓપિયમ વગેરે એ વર્ગની દવાઓ છે.

૧૨૯૭. એલમ ફટકડી. ... ... ડ્રા. ૧
પાણી... ... ... ઔં. ૮

માત્રા—૧ ઔંસ, દર ચાર કલાકે. ગર્ભસ્રાવ, અતિ આર્ત્તવ, રક્તપ્રદર, તથા જીર્ણ મરડો, વગેરેમાં ઉપયોગી છે, તથા બહારનાં ચાંદાં ઉપર પણ લોશન તરીકે લગાવાય છે.

૧૨૯૮. ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ..ડ્રામ ૨
ટિંક્ચર જીંજર ... ...ડ્રામ ૧
પાણી... ... ...ઔંસ ૮

માત્રા—૧ ઔંસ, રોજ ત્રણ ચાર કલાકે. ગર્ભસ્રાવ, તથા ફેફસાંના રક્તસ્રાવ, તથા ડિસ્પેપસ્યામાં ઉપયોગી છે. દવા પીને મોં ધોઇ સાફ કરવું.

૧૨૯૯. એસીટેટ ઑફ લેડ... ...ગ્રેન ૩
ટિંક્ચર ઓપિયમ ... ...ટીપાં ૫
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ... ...ઔંસ ૧॥

માત્રા—૧ ઔંસ, દર ત્રણ કલાકે. ફેફસાંમાંથી પડતા લોહીને અટકાવવા અપાય.

૧૩૦૦. ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ ટીપાં ૨૫
ટિંક્ચર ઓપિયમ ...ટીપાં ૮
પાણી ... ...ઔંસ ૧

એકી વખતે પીવાનું, રોજ ત્રણવાર. આ પ્રમાણે પીવાથી ફેફસાંનો, હોજરીનો તથા મરડાનો રક્તસ્રાવ મટે છે. એક વરસના બાળકને એ મેળવણીમાંથી ૧ ડ્રામ આપવું.

૧૩૦૧. ગૅલિક ઍસીડ ... ... ગ્રેન ૫
પાણી ... ...ઔંસ ૨

આ પ્રમાણ એક વખતનું. એ પ્રમાણે રોજ ત્રણવાર પીવું. કફમાં તથા હોજરીનો રક્તસ્રાવ, રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા મરડામાં અપાય છે.

૧૩૦૨. એસેટેટ ઑફ લેડ ...ગ્રેન ૩
એક્સ્ટ્રાક્ટ ઓપિયમ ...ગ્રેન ½

ગોળી ૧ કરવી. એક એક ગોળી રોજ ત્રણ વખત ખાવી. તમામ જાતના રક્તસ્રાવમાં તથા અતિસાર અને મરડામાં વપરાય છે.

૧૩૦૩. પલ્વીસ ક્રીટા એરોમેટિક કમ ઓપીયમ ... ...ગ્રેન ૫
બાઇ કાર્બોનેટ ઑફ સોડા...ગ્રેન ૧
ઍલમ... ... ...ગ્રેન ૧

ત્રણે મેળવીને એક પડીકી એકવાર અથવા જરૂર પડે તો બેવાર આપવી. તે બાળકોના અતિસાર તથા મરડામાં ઉપયોગી છે. માત્રા ૧॥ થી ૨. ત્રણ વરસના બાળકને ગ્રેન ૭, ૧ વરસનાને ગ્રેન ૩॥ અને ૬ માસનાને ગ્રેન ૧॥.

૧૩૦૪. ગ્રેગરીઝ ઓપીઅમ

ચૉક	...ગ્રેન ૦॥
સાકર	...ગ્રેન ૨૪
...	...ગ્રેન ૨૪

મેળવીને પડીકી ૧૨ કરવી, માત્રા–૧ વરસના બાળકને એક પડીકી દર ૪ કલાકે; એક વરસની અંદરના બાળકને ૦॥ પડીકી અને ૭ માસની અંદરના બાળકને ૦। પડીકી. દર એક પડીકીમાં ૧/૮ ગ્રેન અફીણ આવે છે. આ દવા બાળકોના મરડા તથા અતિસારમાં ઉપયોગી છે.

૧૩૦૫. કમ્પાઉન્ડ સલફ્યુરિક ઍસીડ ટીપાં ૨૦

ટિંક્ચર કેટેચુ...	.. ટીપાં ૪૦
સીરપ જીંજર...	...ડ્રામ ૨
પાણી ...	...ડ્રામ ૧૦

માત્રા—૬ માસના બાળકને ૦॥ ચમચો; ૧ વરસના બાળકને ૧ ચમચો અને ૧॥ વરસના બાળકને ૨ ચમચા. ઓરાં તથા મરડો મટાડે.

૧૩૦૬. નિદ્રા લાવનાર નુસ્ખાઓ.

ઓપિએટ્સ–Opiates.

જે દવાઓ દરદીની પીડાને ઓછી કરીને નિદ્રા લાવે છે તેને 'ઓપિએટ' કહે છે. તેવી દવાઓમાં મુખ્ય 'ઓપિયમ' 'મોર્ફિયા' 'ક્લૉરલ,' 'બ્રોમાઇડ', વગેરે છે. મોટા ડોઝમાં તે બધી દવાઓ ઝેર છે, અને તેથી ઘણી સંભાળથી આપવી,

૧૩૦૭. ક્લૉરલ

...	... ગ્રેન ૨૦
પાણી ...	... ઔં. ૧॥

મેળવીને એકીવારે પાઇ દેવું.

કેટલાક કેસોમાં અફીણને બદલે ક્લૉરલ વપરાય છે. જો ક્લૉરલના ૨૦ ગ્રેન ઉંઘ લાવવાને પુરતા ન થાય તો દરેક ડોઝમાં પાંચ ગ્રેન વધારીને છેવટ ૪૦ ગ્રેન સુધી તે માત્રા વધારી શકાય. ૫–૧૦ ગ્રેન જેટલી નાની માત્રામાં ક્લૉરલ નસોને શાંત પાડવાના કામમાં વપરાય છે.

૧૩૦૮. હાઇડ્રોક્લોરેટ ઑફ મૉર્ફિયા ...ગ્રેન ૧/૪

રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ ઑફ વાઇન	ટીપાં ૧૦
પાણી... ...	...ઔંસ ૧

ત્રણેને મેળવીને ૧ ડોઝથી પીવી. નિદ્રા લાવવા માટે સખ્ત દવાની જરૂર પડે ત્યારેજ આ મેળવણી વપરાય છે; જેમકે આંતરડાંમાં કાંઇ અટકાવ થયો હોય અથવા ધનુર્વાની તાણમાં.

૧૩૦૯. વામક–ઉલટી લાવનાર–નુસ્ખાઓ.

ઇમેટિક્સ–Emetics.

હોજરીનો સંકોચ કરીને ઉછાળો તથા ઉલટીને પેદા કરી હોજરીમાંની ખાધેલી વસ્તુને ગળેથી બહાર કાઢે એવી દવાઓ 'ઇમેટિક' એટલે વામક કહેવાય છે. સાધારણ વપરાતી ઉલટીની દવાઓમાં ઇપીકાકયુઆના, ટાર્ટર ઇમેટિક,સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક વગેરે છે. ગરમ પાણી ઉલટીને ઉત્તેજન આપે છે અને તેથી ઉલટીની દવાઓ ગરમ પાણી સાથે લેવાનો ચાલ છે. ગળામાં પીછી ફેરવવાથી ઉલટીની ક્રિયાને વધારે ઉત્તેજન મળે છે.

ફક્ત રાઇ અને મીઠાથી પણ ઉલટી થાય છે. ૧ કવાર્ટ ગરમ પાણીમાં આશરે ૧॥ ઔંસ મીઠું મેળવી પી જવું. અથવા નીચેની મેળવણી કરીને પીવી.

૧૩૧૦. રાઇનો લોટ ... ...ઔંસ ૦॥

મીઠું–લવણ ...	...ઔંસ ૦॥
ગરમ પાણી ...	... ડ્રામ ૧

આ મેળવણી એકી વારે પી જવી. તેથી ઔંસ ૧૦ થી ૧૨ પાંચ સાત મિનિટમાં ઉલટી થશે.

ઉલટીની દવા મુખ્ય કરીને ઝેરના કેસોમાં તથા ગળાના વરમમાં આપવી પડે છે. કોઇવાર તાવમાં પિત્તને કાઢવા માટે પણ ઉલટી અપાય છે. ઉલટીની કેટલીક સખ્ત દવાઓ વૃદ્ધને, બાળકને કે નબળા માણસને આપવી નહિ.

સાદા મીઠાને બદલે સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક (ગ્રેન ૧૦ થી ૩૦) અથવા સલ્ફેટ ઑફ કૉપર (ગ્રેન ૫ થી ૧૦) આપવાથી પણ ઉલટી થાય.

૧૩૧૧. ઑઇન્ટમેન્ટ–મલમો.

૧૩૧૨. અંગ્વેન્ટમ સિમ્પલ—સાદો મલમ–ધોળું મીણ ઔં. ૨, ચરબી ઔં. ૩ અને બદામનું તેલ ઔં. ૩. ગરમ પાણી ઉપર રાખીને ગરમ કરી મલમ બનાવવો.

૧૩૧૩.અં. એકોનાઇટ–એકોનાઇટીન ગ્રેન ૮, રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ ડ્રામ ০॥, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૧

૧૩૧૪.અં. આયોડીન–આયોડીન ગ્રેન ૩૨, પોટાશ આયોડીડ ગ્રેન ૩૨, ગ્લીસરીન ડ્રામ ૧. પ્રીપેર્ડ લાર્ડ ઔંસ ૨.

૧૩૧૫. અં. આયડૉફૉર્મ–આયડૉફૉર્મ ઔંસ ૧, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૯.

૧૩૧૬. અં. કારબૉલિક ઍસીડ—કા. ઍસીડ ગ્રેન ૬૦, સૉફ્ટ (નરમ) પેરાફીન ગ્રેન ૭૨૦, હાર્ડ (કઠણ) પેરાફીન ગ્રેન ૩૬૦.

૧૩૧૭. અં. કેન્થારીડીસ—કેન્થારીડીસ ઔંસ ૧. પીળું મીણ ઔંસ, ૧, અને ઓલાઇવ ઑઇલ ઔંસ ૬.

૧૩૧૮.અં. ક્રિયોસોટ—ક્રિયોસોટ ડ્રામ ૧, સાદો મલમ ઔંસ ૧.

૧૩૧૯.અં. ગૉલીક–ગૉલ–માયાનું-ચૂર્ણ ગ્રેન ૮૦, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૧.

૧૩૨૦. અં. ગૉલ તથા ઓપીયમ–માયાંનો મલમ ૧ ઔંસ, અફીણ ગ્રેન ૩૨. ઉપયોગ–હરસના મસા તથા રક્તસ્રાવ.

૧૩૨૧.અં. પ્લંબીઍસીટેટીસ–સ્યુગરલેડનો મલમ–સ્યુગરલેડ ગ્રેન ૧૨, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૧.

૧૩૨૨. અં. પીસીસ–ટારનો મલમ-ટાર ઔંસ ૫, પીળું મીણ ઔંસ ૨.

૧૩૨૩. અં. રેડ આયોડાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી–રેડ આયોડાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી ગ્રેન ૧૬, સાદો મલમ ઔંસ ૧. ઉપયોગ–ગ્રંથી–ગાંઠો.

૧૩૨૪. અં. રેડ ઑકસાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી—રેડઑકસાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી ગ્રેન ૬૨, હાર્ડ પેરેફીન ડ્રામ ૨, સોફ્ટ પેરેફીન ડ્રામ ૬.

૧૩૨૫.અં. રેઝીની—રાળનો મલમ–રાળ ઔંસ ૮, પીળું મીણ ઔંસ ૪, સાદો મલમ ઔંસ ૧૬, બદામનું તેલ ઔંસ ૨.

૧૩૨૬. અં. બેલાડોના–આલ્કોહૉલિક એક્સ્ટ્રાક્ટ ઑફ બેલાડોના ગ્રેન ૫૦, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૧.

૧૩૨૭.અં. સલ્ફ્યુરીસ—ગંધકનો મલમ–ગંધક ઔંસ ૧, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૪. ઉપયોગ–ખસ ઉપર.

૧૩૨૮. અં. સેલીસીલીક ઍસીડ—સેલીસીલીક એસીડ ગ્રેન ૬૦, સોફ્ટ પેરાફીન ગ્રેન ૧૦૮૦, હાર્ડ પેરાફીન ગ્રેન ૫૪૦.

૧૩૨૯.અં. યુકેલીપ્ટી—યુકેલીપ્ટી ઑઇલ ઔંસ ૧, સૉફ્ટ પેરાફીન ઔંસ ૨, હાર્ડ પેરાફીન ઔંસ ૨.

૧૩૩૦. અં. હાઇડ્રાર્જીરી–(બ્લ્યુ ઑઇન્ટમેન્ટ)–પારો પૌંડ ૧, પ્રીપેર્ડ લાર્ડ પૌંડ ૧, પ્રીપેર્ડસ્વેટ ઔંસ ૧; પારાનાં રજકણ દેખાતાં બંધ થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું.

૧૩૩૧.અં. હાઇડ્રાર્જીરી કમ્પાઉન્ડ—પારાનો મલમ ઔંસ ૬, પીળું મીણ ઔંસ ૩, ઓલાઇવ ઑઇલ ઔંસ ૩, કપુર ઔંસ ૧॥ મીણને ગરમ કરીને તેલમાં મેળવવું અને ઠરે એટલે પારાનો મલમ તથા કપુર મેળવવાં.

૧૩૩૨. અં. ટેરીબીન્થીની–ટરપેન્ટાઇનનો મલમ–ટરપેન્ટાઇન ઔંસ ૧, રાળ ગ્રેન ૫૪, પીળું મીણ ઔંસ ০॥, પ્રીપેર્ડ લાર્ડ ઔંસ ০॥.

૧૩૩૩. અં. ઝિન્સી—ઝિન્કનો મલમ–ઝિન્ક ઑકસાઇડ ગ્રેન ૮૦, બેન્ઝોએટેડ લાર્ડ ઔંસ ૧.

૧૩૩૪. લીનીમેન્ટ—ચોપડવાનાં તેલ.

૧૩૩૫. લીનીમેન્ટ એકોનાઇટ—વછ-નાગનું ચૂર્ણ ઔંસ ૧૭, કપુર ઔંસ ૧. રેક-ટીફાઇડ સ્પીરીટ ઔંસ ૨૦; સર્વ મળીને ૩૦ ઔંસ ચૂર્ણને સ્પીરીટમાં ૭ દિવસ પલાળી-રાખવું. પછી ગાળીને કપુર મેળવવું.

૧૩૩૬. લી. આમોનિયા—લા. આમો-નિયા ઔંસ ૧, ઓલાઇવ ઓઇલ અથવા અળશીનું તેલ ઔંસ ૩.

૧૩૩૭. લી. ઓપીયાઇ-ટિ: ઓપી-યમ ઔંસ ૨. લીનીમેન્ટ ઑફ સોપ ઔંસ ૨.

૧૩૩૮. લી. આયોડાઇડ—પો. આયો-ડીન ડ્રામ ૪, આયોડાઇન ઔંસ ૧I, ગ્લિસરીન ડ્રામ ૨, રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ ઔંસ ૧૦.

૧૩૩૯. લી. કયાલસી—ચુનાનું લીની-મેન્ટ-લાઇમિવૉટરઔં. ૨ અનેઓલાઇવઔંસ ૨

૧૩૪૦. લી. કેમ્ફર—કપુર ઔંસ ૧, ઓલાઇવ ઑઇલ ઔંસ ૪.

૧૩૪૧. લી. કેમ્ફર કંપાઉન્ડ—કપુર ઔંસ ૨II, લવંડર તેલ ડ્રામ ૧. સ્ટ્રોન્ગ લાઇ-કર આમોનિયા (ફોર્સ્ટોર) ઔંસ ૫, રેક્ટીફાઇડ સ્પિરિટ ઔંસ ૧૫.

૧૩૪૨. લી. ક્રોટોન—લાઇમ વૉટર ઔંસ ૫, અળશીનું તેલ ઔંસ ૫.

૧૩૪૩. લી. કલોરોફોર્મ—કલોરોફોર્મ ઔંસ ૨, લીનીમેન્ટ કેમ્ફર ઔંસ ૨.

૧૩૪૪. લી. ક્રોટોનીસ—જમાલગોટાનું તેલ ઔંસ ૧, કેજીપુટી ઑઇલ ઔંસ ૩II, રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ ઔંસ ૩II.

૧૩૪૫ લી. ટેરીબીન્થીની—કમ્પાઉન્ડ-ટરપેન્ટાઇન ઔંસ ૪, એસેટિક ઍસીડ ઔંસ ૧, લીનીમેન્ટ ઑફ કેમ્ફર ઔંસ ૪.

૧૩૪૬. લી. બેલાડોના—બેલાડોનાનાં મૂળીઆં ઔંસ ૨૦, કપુર ઔંસ ૧; રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ જોઇએ એટલું—સર્વ મળીને ૩૦ ઔંસ

૧૩૪૭. લી. હાઇડ્રાર્જીરી—પારાઉ લી. પારાનો મલમ ઔંસ ૧, લાયકર આમો-નિયા ઔંસ ૧, લીનીમેન્ટ કેમ્ફર ઔંસ ૧; લી. કેમ્ફરને ગરમ કરીને તેમાં પ્રથમ પારાનો મલમ મેળવીને પછી આમોનિયા મેળવવું.

૧૩૪૮. લી. સેપોનીસ—સાબુનું તેલ—કઠણ સાબુ ઔંસ ૨, કપુર ઔંસ ૧, રોઝમરીનું તેલ ડ્રામ ૩, રેક્ટીફાઇડ સ્પી. ઔંસ ૧૬.

૧૩૪૯. પ્લાસ્ટર—લેપ. લા. એમ્પ્લાસ્ટ્રમ.

૧૩૫૦. પ્લાસ્ટર એમોનિયાકમ હા-ઈડ્રાર્જીરી—એમોનિયાકમ ઔંસ ૧૨, મર્કયુરી ઔંસ ૩, અળશીનું તેલ ડ્રામ ૧, ગંધક ગ્રેન ૮.

૧૩૫૧. પ્લાસ્ટર ઓપીયમ—અફી-ણનો ભુકો ઔંસ ૧, રાળનું પ્લાસ્ટર ઔંસ ૯; ગરમ પાણીથી મેળવવાં.

૧૩૫૨. પ્લાસ્ટર કેન્થારીડીસ—કેન્થા-રીડીસનો ભુકો ઔંસ ૧૨, પીળું મીણ ઔંસ ૭II, ચરબીનો ભુકો ઔંસ ૭II, રાળનો ભુકો ઔંસ ૩, પ્રીપેર્ડ લાર્ડ ઔંસ ૬.

૧૩૫૩. પ્લાસ્ટર પ્લંબી આયોડા-ઈડ—પ્લંબી અયોડાઇડ ઔંસ ૨. લેડપ્લાસ્ટર પૌંડ ૧, રાળ ઔંસ ૨.

૧૩૫૪. પ્લાસ્ટર રેઝીન—રાળનો ભુકો ઔંસ ૪, લેડપ્લાસ્ટર પૌંડ ૨, કર્ડ સોપ ઔંસ ૨.

૧૩૫૫. પ્લાસ્ટર બેલાડોના—આલ્કો-હોલીક એક્સ્ટ્રાક્ટ ઑફ બેલાડોના ઔંસ ૪, રેઝીન પ્લાસ્ટર ઔંસ ૮, સોપપ્લાસ્ટર ઔંસ ૯.

૧૩૫૬. પ્લાસ્ટર સોપ—કર્ડ સોપ ઔંસ ૬, લેડપ્લાસ્ટર પૌંડ ૨I, રાળ ઔંસ ૧.

૧૩૫૭. પ્લાસ્ટર હાઇડ્રાર્જીરી—પારો

ઔંસ ૩, ઓલાઇવ ઑઇલ ગ્રેન ૫૬, ગંધક ગ્રેન ૮. લેડપ્લાસ્ટર ઔંસ ૬.

૧૩૫૮. પ્લાસ્ટર ઑફ મસ્ટર્ડ—રાઇ ઔંસ ૨ાા, અળશી ઔંસ ૨ાા, ઉકળતું પાણી ઔંસ ૮, ઠંડું પાણી ઔંસ ૨. પ્રથમ અળશીને ગરમ પાણીમાં અને રાઇને ઠંડા પાણીમાં મેળવી પછી બન્ને મેળવવાં.

૧૩૫૯. ઓલિયમ–તેલ.

૧૩૬૦. ઓ. એનેથી—સુવાનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૬૧. ઓ. કેજીપુટી—(કાયાકુટી)–માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૬૨. ઓ. કેરીઓફાઇલી–લવીંગનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૬૩. ઓ. એનીથી—અનીસુનતું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૬૪. ઓ. એમીગડલી—બદામનું તેલ માત્રા ડ્રામ ૧–૪.

૧૩૬૫. ઓ. ક્રોટોનીસ—જમાલગોટાનું તેલ માત્રા ટીપું ૦ાા–૧

૧૩૬૬. ઓ. કચુબેબ—ચણકબાબનું તેલ માત્રા ટીપાં ૫ થી ૨૦.

૧૩૬૭. ઓ. યુકેલીપ્ટી—યુકેલીપ્ટસનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૬૮. ઓ. ઓલીવી—ઓલાઇવ તેલ માત્રા ડ્રામ ૧–૮.

૧૩૬૯. ઓ. જુનીપર–જુનીપરનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૭૦. ઓ. ટેરીબીન્થીની—ટરપેન્ટાઇન માત્રા ટીપાં ૧–૩૦.

૧૩૭૧. ઓ. થીઓબ્રોમેટીસ—કોકમનું તેલ માત્રા–જોઇએ તેટલું.

૧૩૭૨. ઓ. કોપેબી—કોપેબાનું તેલ માત્રા ટીપાં ૫–૨૦.

૧૩૭૩. ઓ. કોરીએન્ડ્રી—ધાણાનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૭૪. ઓ. લવન્ડયુલી—લવંડરનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૭૫. એ. લીની—અળસીનું તેલ માત્રા જોઇએ તેટલું.

૧૩૭૬. ઓ. મેન્થીપ્રીપરેટી—પીપરમીંટનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૭૭. ઓ. મીરીસ્ટીસી–જાયફળનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૭૮. ઓ. મોરહુ—કૉડલિવર ઓઇલ માત્રા ડ્રામ ૧–૮.

૧૩૭૯. ઓ. રીસીની—કેસ્ટર ઑઇલ માત્રા ડ્રામ ૧–૮.

૧૩૮૦. ઓ. રોઝમરીની—રોઝમરીનું તેલ માત્રા ટીપાં જોઇએ તેટલાં.

૧૩૮૧. ઓ. સીનામોની—તજનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૮૨. ઓ. સેન્ટાલી—સુખડનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૩૦.

૧૩૮૩. ઓ. સીનાપીસ—રાઇનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૧૦.

૧૩૮૪. ઓ. લીમોનીસ—લીંબુનું તેલ માત્રા ટીપાં ૧–૪.

૧૩૮૫. લોશન–પોતાં ધોવાનાં પ્રવાહી.

૧૩૮૬. ફટકડીનું લોશન—ફટકડી ગ્રેન ૨૦, ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર ઔંસ ૮. ઉપયોગ આંખ તથા કાનનો પાક, ઘારાં, પ્રમેહની પીચકારી.

૧૩૮૭. ઝિંક લોશન–સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક ગ્રેન ૮, પાણી ઔંસ ૮. આંખ ઉડે તેનાં ટીપાં તથા પ્રમેહની પીચકારી.

૧૩૮૮. આર્સેનિક એસીડ [illegible]—[illegible] [illegible] પાણી [illegible] ૮. [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible].

૧૩૮૯. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૧૩૯૦. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] ૧૮, [illegible] [illegible] [illegible] ૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ [illegible] [illegible].

૧૩૯૧. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] ૨૦, [illegible] [illegible] ૧૦. [illegible] [illegible].

૧૩૯૨. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] ૧૦ [illegible] [illegible] ૮. [illegible] તથા [illegible] [illegible].

૧૩૯૩. [illegible] તથા [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] ૨૦, [illegible] [illegible] ૨૦, [illegible] [illegible] ૮.

૧૩૯૪. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] ૮, [illegible] [illegible] ૮. [illegible].

૧૩૯૫. [illegible]—[illegible] [illegible] ૨ [illegible] [illegible] ૨. [illegible] [illegible] ૮. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૧૩૯૬. સોગટી—સપોઝીટરી.

૧૩૯૭. આયોડોફોર્મની સોગટી—આયોડોફોર્મ ગ્રેન ૩૬, કોકોનું તેલ ગ્રેન ૧૪૪, તેની સોગટીઓ ૧૨ કરવી.

૧૩૯૮. કાર્બોલિક એસીડ અને સાબુ—કાર્બોલિક એસીડ ગ્રેન ૧૨, કઠું તેલ ગ્રેન ૧૮૦. ગ્લિસરીન સાથે મેળવી [illegible]. સોગટીઓ ૧૨ કરવી.

૧૩૯૯. ટેનિક એસીડની સોગટી—ટેનિક એસીડ ગ્રેન ૩૬ અને કોકોનું તેલ ગ્રેન ૧૪૪, તેની સોગટી ૧૨ કરવી.

૧૪૦૦. ટેનિક એસીડ તથા સાબુ—ટેનિક એસીડ ગ્રેન ૩૬, [illegible] ગ્રેન ૩૦, કઠું તેલ ગ્રેન ૧૦૦ અને સાથે મેળવી તેની સોગટી ૧૨ કરવી.

૧૪૦૧. ફટકડીની એસીડ—[illegible] ગ્રેન ૩૬. [illegible] ગ્રેન ૧૨, કોકોનું તેલ ગ્રેન ૧૩૨. સોગટી ૧૨ કરવી.

૧૪૦૨. પારાની સોગટી—પારાનો મલમ ગ્રેન ૬૦, કોકોનું તેલ ગ્રેન ૧૨૦. તેની સોગટી ૧૨ કરવી.

સ્થાનિક ઉપચારો.

Local Appliances.

ગરમ પાણીની બાફ, ઉના પાણીના પોતાં, પોલ્ટીસ. ફોલ્લો ઉપાડવો (બ્લીસ્ટર), પીચ-કારીઓ, ઇત્યાદિ સ્થાનિક ઉપચારો કહેવાય છે.

૧૪૦૩. ગરમ ઉપચારો.

Warm Appliances.

૧૪૦૪. (૧) થુલાંની પોલ્ટીસ—શણ અથવા ફલાલીનની કોથળી કરવી અને તે અરધી થુલાંની ભરવી. પછી તે થુલું ભીનું થાય એટલું ઉકળતું પાણી તેના ઉપર રેડવું, અને થેલીનો ભીનાશવાળો ભાગ ચુસાઇ જવા માટે જાડા કપડાના રૂમાલ ઉપર રાખવો. પછી તે પોટલી દુખતા ભાગ ઉપર ગરમાગરમ મૂકીને તેના ઉપર સુકો રૂમાલ વીંટવો.

૧૪૦૫. (૨) રોટલાની પોલ્ટીસ—એક વાસણમાં ૨૦ રૂપીઆભાર ગરમ છણછણતું પાણી નાખવું, તેમાં ભળી શકે એટલા રોટલાના કટકા નાંખવા અને ૫ મીનીટ પલાળવા દેવા. પછી પાણીને ગાળી લેવું અને પલળેલ રોટલાના કટકા શણના કટકા ઉપર પાથરી દરદવાળા ભાગ ઉપર પોલ્ટીસ બાંધવી. આપણે ઘઉંના આટાને ગરમ પાણીમાં બાફીને પોલ્ટીસ બાંધીએ છીએ તે પણ એવોજ ગુણ આપે છે.

૧૪૦૬. (૩) અળસીની પોલ્ટીસ—અળસીને ખાંડીને ઉકળતા પાણીમાં નાંખીને શીરા જેવું થાય તેને ઝીણા કપડાના બેવનમાં રાખીને ગરમાગરમ દરદવાળા ભાગ ઉપર બાંધવી.

૧૪૦૭. (૪) ગરમ ભીનો શેક—(Moist Fomentation.)—ફલેનલના કપડાના એક કટકાની બેચાર ઘડી કરીને તેને ગરમ પાણીમાં બોળી કાઢી નીચોવીને તે ગરમાગરમ કપડું દરદવાળા ભાગ ઉપર મૂકી ઉપરથી સુકો રૂમાલ વીંટવો. આવા બે કટકા રાખીને વારાફરતી શેક કરવો અને દરદવાળા ભાગને પવનમાં ખુલ્લો રહેવા દેવો નહિ. દરદ વધારે હોય તો અફીણના ડોડવા નાખીને ઉકાળેલા પાણીમાં કપડું બોળી ઉપર પ્રમાણે વરાળીયું કરી તેનો શેક કરવો.

૧૪૦૮. (૫) સુકો ગરમ શેક—(Dry Fomentation) ફલેનલના કે બીજા કપડામાં રેતી, ઈંટ, થુલું કે એવી કોઇ પણ વસ્તુની બે કોથળી કરીને વારા ફરતી અંગારા ઉપર ગરમ કરીને તેના વતી શેક કરવામાં આવે છે. ગરમ કરેલી ઈંટ અથવા ગરમ પાણીની ભરેલી બાટલીને ફલેનલનું કપડું વીંટીને તે દરદવાળા ભાગ ઉપર દબાવવાથી પણ શેક થાય છે. આ કામને માટે તૈયાર થેલીઓ bags મળે છે. શેકથી શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં લોહી, કફ કે વાયુનો જમાવ થયો હોય તો તે વેરાઈ જઇ દરદ નરમ પડે છે.

૧૪૦૯. ઠંડા ઉપચારો.

Cooling Appliances.

સ્થાનિક દરદમાં પરૂ થવા માંડે તે પહેલાં ઘણીવાર ઠંડો ઉપચાર ફાયદો કરે છે, કેમકે તે પરૂને થવા દેતો નથી. પણ ચોક્કસ દરદમાં પરૂ થવા માંડ્યું છે કે નહિ? તે નક્કી કરવાનું કેટલીકવાર મુશ્કેલ થઇ પડે છે. ઠંડાં પોતાં મુકવાથી જો દરદીને ટાઢની કંપારી સાથે બેચેની માલમ પડે તો સમજવું કે ઠંડો ઉપચાર તેને નુકસાન કરશે અને તેથી બંધ કરવો. થોડા ઠંડા ઉપચારો નીચે પ્રમાણે કરવાઃ—

૧૪૧૦. (૧) સુરોખાર (નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ)

... ...	ઔંસ ાા
નવસાર (હાઇડ્રોક્લોરેટ ઑફ આમોનિયા)	ઔંસ ાા
પાણી	ઔંસ ૧૨

આ મિશ્રણમાં શણનું કે સુતર કપડાનું પોતું બોળીને દરદવાળા ભાગ ઉપર મૂકવું. જો વધારે

ઠંડકની જરૂર હોય તો પાણીનું પ્રમાણ ઓછું લેવું. પોતું કોરું પડવા લાગે ત્યારે ફરી મિશ્રણમાં બોળીને મૂકવું. અથવા ઉપરથી પાણી સિંચ્યા કરવું.

૧૪૧૧. એસેટેટ ઑફ લેડ	... ડ્રામ	૧
રેક્ટીફાઇડ સ્પિરિટ	... ઔંસ	૧
પાણી	... ઔંસ	૧૨

મિશ્રણ બનાવીને ઉપર પ્રમાણેજ પોતાં મૂકવાં.

૧૪૧૨. શાંતિકારક ઉપચારો.

Soothing Appliances.

૧૪૧૩. (૧) પાણી—water dressing—શણ અથવા લીંટના કપડાને બેવડું વાળી પાણીમાં બોળીને મૂકવું, તેને વૉટર ડ્રેસિંગ કહે છે. તેની અંદર પાણી પ્રવેશ ન કરે એવું તેલવાળું રેશમી કપડું ,(ગટાપરચાવાળું) બાંધવું. આ ડ્રેસિંગને રોજ બે ત્રણવાર બદલાવવું. દાહ કરનારાં તથા રૂઝાતાં ઘારાં ઉપર આ ડ્રેસિંગ ઉપયોગી છે. પાણીમાં કેટલીક દવાઓ નાંખીને પણ ડ્રેસિંગ કરવામાં આવે છે. ડ્રેસિંગ ગરમ તેમજ ઠંડા બન્ને પાણીમાં થઈ શકે.

૧૪૧૪. (૨) બ્લેકવૉશ—કયાલોમેલ ગ્રેન ૩૦, તથા લાઇમવૉટર ઔંસ ૧૦ તેને શીશીમાં ભરીને હલાવવાથી કાળા રંગનું પાણી બને છે. ગુહ્યેંદ્રિનાં ક્ષત, જખમ, ઘારાં ઉપર આનાં પોતાં મૂકવાથી દાહ તથા સોજો મટે છે.

૧૪૧૫. (૩) અળસીનું તેલ તથા લાઇમ વૉટર સમભાગે મેળવીને ખુબ હલાવવું. આ તેલ બળેલા કે દાઝેલા ભાગ ઉપર મૂકવાથી શાંતિ વળે છે.

૧૪૧૬. (૪) એક નાની શીશીના બે ભાગમાં કપુરનો ભુકો નાંખવો અને ખાલી રહેલો બીજો ભાગ રેક્ટીફાઇડ સ્પિરીટથી ભરવો. પછી એક લાકડીને છેડે લીંટ કે વાદળીનો કટકો બાંધીને તે છેડો ઉપલી શીશીમાં બોળીને દરદવાળા ભાગ ઉપર ઘસવાથી એકજ મીનીટમાં દરદ બંધ પડે છે. પણ તેની અસર વધારે વાર રહેતી નથી.

૧૪૧૭. બ્લિસ્ટર્સ—ડામ.

હલકાં બ્લિસ્ટરમાં ચામડી લાલ થાય છે અને સખ્ત બ્લિસ્ટરમાં ફરફોલ્લો ઉઠે છે. આ એક પ્રકારના ડામની ક્રિયા છે.

૧૪૧૮. (૧) ટરપેન્ટાઇનનાં પોતાં—લીંટ અથવા ફલેનલનો કટકો ટરપેન્ટાઇનમાં બોળી દરદવાળા ભાગ ઉપર પોતું મુકવું તથા તેના ઉપર તેલવાળું ચામડું અથવા તેની ગેરહાજરીમાં સુકા કપડાનો કકડો મુકવો. આ પોતાથી ચામડી લાલ થશે પણ ફોલ્લો ઉઠશે નહિ.

૧૪૧૯. (૨) રાઇનું પ્લાસ્ટર—રાઇનો લોટ બજારમાં તૈયાર મળે છે તે અથવા ઘેર દળીને લોટ તૈયાર કરવો, અથવા રાઇના આખા દાણા, જે હાજર હોય તેને ગરમ પાણીમાં વાટી કાલવીને શણના કપડા ઉપર અથવા બીજા ગમે તે કપડા ઉપર કે કાગળ ઉપર પાથરીને તે પ્લાસ્ટર દરદવાળા ભાગ ઉપર મુકવું. તથા તેને ૨૦ થી ૩૦ મીનીટ સુધી રહેવા દેવું. અથવા બહુ બળે એટલે ઉપાડી લેવું. બાળકોથી; સખ્ત પ્લાસ્ટર સહન ન થાય માટે રાઇના થર તથા ચામડીની વચમાં મલમલનું બારીક કપડુ રાખીને પ્લાસ્ટર મારવું. આ પ્લાસ્ટર સખ્ત પડે તો ફોલ્લો ઉઠે ને ઘારૂં પડે. પ્લાસ્ટર ઉપાડી લીધા પછી બળતરા થતી હોય તો ઘી ચોપડવું.

૧૪૨૦. (૩) બ્લિસ્ટર—સ્ટીકીંગ પ્લા-

સ્ટરના ટુકડા ઉપર કેન્થારીડીસ પ્લાસ્ટર આછું આછું પાથરીને ચામડી ઉપર લગાવવામાં આવે છે અથવા તેનું નરમ પ્રવાહી ચોપડવામાં આવે છે, તેથી સુમારે બે કલાકમાંજ ફરફોલ્લો ઉઠવા લાગે છે. છ અથવા આઠ કલાક પછી તે પ્લાસ્ટર ઉપાડી લેવું. ફોલો ઉપડે તેને બારીક કાતર વતી ઉપસેલા ભાગમાં ફોડવો અને પાણી નીકળી જવા દેવું, પણ ચામડીને કાતરી કાઢવી નહિ. પછી તેના ઉપર સાદા મલમનું ડ્રેસિંગ કરવું, અથવા કેળના કુણા પાન ઉપર માખણ ચોપડીને તે બ્લીસ્ટરવાળા આખા ભાગ ઉપર મારવું. બ્લિસ્ટરમાં પાણી બીજી ત્રીજી વાર ભરાઇ ફોલ્લો ફરી ઉપડે તો પ્રથમની પેઠે ફોલ્લો ફાડીને પાણી કાઢી નાંખવું; ડ્રેસિંગ બે વાર તાજું તાજું કરવું.

૧૪૨૧. ગરમ પાણીમાં બેસવું.
WARM & HOT BATHS.

ગરમબાથ—(૧) Hot Baths-ઘણા દરદોમાં આ બાથ ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ બાથનો બરાબર ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવે તો વખતે તે નુકશાન પણ કરે છે. ગરમ બાથથી શરીરના સ્નાયુઓ છુટા પડે છે, હૃદય (હાર્ટ)ની વધી ગયેલી ક્રિયાનું જોર નરમ પડે છે અને તેથી વધી ગયેલી નાડીનો વેગ પણ હલકો પડે છે અને તેથી કવચિત અશક્તિ અને મુર્છા આવેછે. એટલા માટે ગરમ પાણીમાં બેસાડેલા માણસની શરીર સ્થિતિ ઉપર તપાસ રાખવી અને તેનું માથું છાતી તરફ નમાવેલું રખાવવાને બદલે વાંસા તરફ નમેલું રખાવવું. ગરમ પાણીમાં દરદીને કેટલો વખત રાખવો તેનો નિર્ણય તેનાપર ગરમબાથની અસર થવા ઉપર આધાર રાખે છે. જો અસર જલદી થાય ને દરદીને મુર્છા આવે એવું લાગે તો તેને તરત બહાર કાઢવો. પાણીમાંથી કાઢીને દરદીને કોરો કરવો અને પથારીમાં સુવાડવો, જો મુર્છા આવી જાય તો દરદીને એકદમ એજ સ્થિતિમાં સુવાડી દઇ લુછી નાંખી કોરો કરવો. બાળકોની ચામડી ઉપર બહારની ગરમી કે ઠંડી વધારે જલદી અસર કરેછે, માટે તેમને ગરમ પાણીમાં બેસાડતાં અથવા ગરમ શેક કરતાં બહુજ સંભાળ રાખવી. ઘણાં બાળકો વધારે ગરમીથી દાઝીને મરણ પામવાના દાખલા બને છે. બાળકો માટે ગરમબાથની ઉષ્ણતા ૯૬ થી ૯૮ ડિગ્રી કરતાં વધારે નહિ હોવી જોઇએ.

મોટી વયનાં માણસોને આંકડી સાથેની અતિપીડા, પેસાબમાં રેતીનું જવું, મૂત્રાઘાત, સારણગાંઠ, આંતરડાનો અવરોધ અને સંધિવામાં ગરમ પાણીમાં બેસાડવામાં આવે છે અને બાળકોને મુખ્ય કરીને આંચકી, શ્વાસનળીનો વરમ, આંતરડામાં દરદ, દાંત આવવાની બેચેની અને શરીરપર ચરબી અથવા મેદવાયુનો ચડાવો વગેરે દરદમાં ગરમ પાણીમાં બોળવાં એ ઘણુંજ ફાયદાકારક થઇ પડે છે.

(૨) શરીરની ચામડીને ગરમી આપવાની બીજી નિર્ભય અને સહેલી રીત એ છે કે-એક ઉનની ધાબળી અથવા કામળીને ગરમ પાણીમાં બોળી નીચોવી લઇ તે ગરમ ગરમ શરીરે લપેટી લેવી અને તેના ઉપર સુકી કામળીઓ વીંટવી. આવી રીતે ૨૦ મીનીટ સુધી દરદીને ધાબળીમાં રાખવો અને પછી ધાબળીઓ દુર કરી ગરમ ટુવાલથી તેને કોરો કરી પથારીમાં સુવાડવો તથા ઓઢાડવું.

(૩) ગરમ પાણીમાં દવાઓ નાંખી તેનો બાથ લેવામાં આવે છે અને તેથી દવાની અસર ચામડીનાં છિદ્રો વાટે પહોંચે છે. આ જાતની દવાઓમાં સાદું મીઠું, એસીડસ, સોડા, સલ્ફર

વગેરે મુખ્ય છે. "નાઇટ્રો મ્યુરિયાટિક એસીડ બાથ" નીચે પ્રમાણે બનાય છે.

મ્યુરિયાટિક એસીડ ૩ ભાગ અને નાઇટ્રિક એસીડ ૨ ભાગ આ બંને એસીડ મેળવવાથી ધીમે ધીમે એકત્ર કરવા. પછી ડિસ્ટીલ વૉટર ૪ ભાગ ધીમે ધીમે મેળવવું. આ પ્રમાણે તૈયાર કરવાથી તેમાંથી ક્લોરીન [illegible] પછી તે [illegible] આ પાણીમાંથી [illegible] કરીને તે પાણીમાં [illegible] ક્લિનિક પૂરી રાખવો અને પાણીની માત્રા [illegible] જેમ જેમ [illegible] તેમાં ઓછું [illegible] કરીને [illegible] આ બાથનો મુખ્ય કરીને [illegible] મ્યુરિયાટિક [illegible] એસીડ અને નાઇટ્રિક એસીડ [illegible] સંસર્ગ ([illegible]) [illegible] તેનો [illegible] રાખવી.

૧૪૨૨. કપિંગ—પ્યાલા મૂકવાની ક્રિયા.

CUPPING.

કપિંગ મુકવાની બેઠી વિધાનથી તૈયાર આવે છે. તેમાં કેટલાક ચડતા ઉતરતા કદના કાચના પ્યાલા "કપિંગ ગ્લાસ" હોય છે. વળી તે પૈકીમાં કેટલાક પારવાળાં ભરી જોયાં હથિ-યાર હોય છે. કપિંગ બે રીતે મુકાય છે. પહેલી રીત એ છે કે, પ્રથમ ચામડી ઉપર ચપકા મેલીને પછી કપિંગ ગ્લાસથી લોહી ઉપર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. આ રીતને "સ્કેરીફાઇડ કપિંગ" કહે છે. કમર, પીઠ, ગરદન વગેરે જગાએથી એ રીતે લોહી કાઢવામાં આવે છે. કપિંગ મેલવાની આ રીત હાલ પ્રચારમાં નથી. ચપકા મેલ્યા વગર માત્ર ખાલી ગ્લાસ મેલવામાં આવે છે, તે "ડ્રાય કપિંગ" કહેવાય છે. તે રીત એવી છે કે, કપિંગ ગ્લાસની અંદર સ્પિરિટ વાઇન ચોપડીને તેને સળગાવેલી દીવાસળી દેખાડવી જેથી તે બળવા માંડશે. ગ્લાસનો સ્પિરિટ બળવા માંડે કે ગ્લાસ ચામડીપર ઉંધો મુકી દેવો. પ્યાલો ચામડીપર ઉંધો મુકી દેવાથી સ્પિરિટથી થયેલ બળતું ઓલવાઇ જશે અને જેમ. તેની અંદરનો બાફ નરમ થતો જશે તેમ તેમ ચામડી અંદરથી ખેંચાઇને ઉપરથી આવશે અને ગ્લાસ મજબુત વળગી રહેશે. થોડીવાર એવી રીતે રહેવા દીધા પછી ગ્લાસને એક બાજુથી ખેંચીને ચામડીથી જુદો કરવો. કપિંગ ગ્લાસમાં સ્પિરિટ માત્ર જરાક છાંટવો, કે જેથી તેની આગ વરાળ પ્યાલામાં ઉત્પન્ન થઇને પ્યાલાને ચામડીપર ચોંટાડવાને મદદ કરે. સ્પિરિટ વાઇન પ્યાલામાં છાંટવા વિના માત્ર સ્પિરિટ લેમ્પ થોડી મીનીટ ચાલુ ધરી રાખી પછી તરતજ ચામડી ઉપર મુકી દેવાથી પણ તે ચોંટી બેસે છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક કેટલાક ગ્લાસ મુકી શકાય અને એમ કરવાથી ચામડીની નીચેનું લોહી ઉપર ખેંચાઇ આવે છે. "કપિંગ ગ્લાસ" ન મળી શકે તો સાધારણ પ્યાલા પણ ચાલી શકે છે. પ્યાલાને એવો ગરમ નહિ કરવો જોઇએ કે જેથી ચામડી દાઝે. પ્યાલાને ચામડી ઉપરથી ખેંચી લેવાનું કામ છરાને બદલે આંગળીનો નખ કરી શકે.

૧૪૨૩. ગંદકી દૂર કરનારી ચીજો.
DISINFECTANTS.

કેટલીક ચીજોમાં એવો ગુણ હોય છે કે તેમને ગંદકીવાળી જગામાં નાંખવામાં આવે તો તે ખરાબ વાસને દૂર કરે છે અને જંતુઓને મારે છે. આવી ચીજોને "ડિસઇન્ફેક્ટન્ટસ" કહે છે. ઉડતા રોગો–જેવા કે, ક્ષય, કોલેરા, શીળી, ઓરી, બ્યુબાનિક પ્લેગ વગેરે રોગોમાં આવી ચીજો બહુજ ઉપયોગની થઇ પડે છે. એવા વખતમાં આવી ચીજો વાપરવાથી હવા સાફ રહે છે અને તેથી રોગોનાં પરમાણુઓ બહુ ફેલાવો પામી શકતા નથી. આ ચીજો ચેપી અને ઉડતા રોગનો મરજ ચાલતો હોય છે ત્યારેજ વાપરવી એવું કાંઇ નથી; હરકોઇ વખતે ઝાડા–ઉલટી ઉપર અથવા જે જગામાંથી ખરાબ વાસ આવતી હોય તે જગામાં એવી ચીજો છાંટવી કે નાંખ્યા કરવી. ગંદકી દૂર કરનારી ચીજોમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૪૨૪. (૧) કૉન્ડીસ ફ્લુઇડ—અથવા "કેન્ડિસ સોલ્યુશન" એ નામનું લાલ પાણી આવે છે; તે હરેક પ્રકારની ગંદકી તથા બદબોને જલદી દૂર કરે છે. એ ચીજ વાપરતી વખત તેના એક ભાગમાં ૩૦ થી ૫૦ ભાગ સુધી સાદુ પાણી મેળવવું અને તે પાણીનો ગંદકી દૂર કરવા માટે ઉપયોગ કરવો. ઝાડો કરવાના વાસણમાં, વાડામાં, જાજરૂના ચૂલાઓમાં, મોરીઓમાં અને હરકોઇ ખરાબ દુર્ગંધવાળી જગ્યાપર એ પાણી છાંટવું. ઉડતા રોગવાળા આજારીનાં કપડાં બદલ્યા પછી અથવા કોલેરામાં ઝાડા ઉલટીથી બગડયાં હોય તો તેવાં કપડાંને ધોવા પહેલાં પ્રથમ "કોન્ડીસ ફ્લુઇડ" તેના પર થોડું નાંખીને પછી સાદા પાણીથી ધોવાં; તેમજ જે જગા એવી ગંદકીવાળી થઇ હોય ત્યાં પણ પ્રથમ આ પાણી રેડીને પછી તે જગાની ગંદકી દૂર કરવી.

૧૪૨૫. (૨) લાઇમ–કળીચુનો—કોન્ડીસ ફ્લુઇડ હાજર ન હોય તો કળીચુનો મંગાવી તેનો ભુકો તૈયાર રાખવો અને ગંધાતી જગાઓમાં છાંટવો. જો આસપાસ કોલેરાનો રોગ ચાલતો હોય તો ઘરની દીવાલો કળીચુનાથી ધોળાવવી અને જાજરૂ વગેરેમાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત ચુનો તથા પાણી નાંખ્યાં કરવું. આમ કરવાથી પાડોશની ચેપી હવાનાં તત્વો કદિ ઘરમાં આવે છે તો તેને આ ડિસઇન્ફેક્ટંટસ મારી નાંખે છે.

૧૪૨૬. (૩) ચાર કોલ (કોલસાની ભુકી)—બીજી વસ્તુઓની ગેરહાજરીમાં ગામઠી કોલસાના ભુકાનો ઉપયોગ કરવો. કોલસાનો ભુકો ગંધાતી જગામાં નંખવાથી પણ ખરાબ બદબોનો અટકાવ થાય છે.

૧૪૨૭. (૪) ગંધકનો તેજાબ—ાા શેર સાદું પાણી કાચના વાસણમાં લઇ તેમાં ાા રતલ ગંધકનો તેજાબ નાંખવો. પછી ચીનાઇ પહોળી રકાબીમાં અથવા માટીના પહોળા વાસણમાં ા શેર મીઠું નાંખવું અને તેના પર ઉપરના તૈયાર કરેલા ગંધકના તેજાબવાળા પાણીમાંથી ાા રતલ રેડવું. પછી આ રકાબીને ાા થી ૧ કલાક સુધી ઓરડામાં મુકી રાખવી. આ યોગથી "મ્યુરિયાટિક ઍસિડ ગૅસ" નામની હવા મીઠામાંથી નીકળે છે અને હવામાંની સઘળી ગંદકીને દુર કરે છે. જે ઓરડામાં ઉડતા ચેપી રોગવાળા દરદીનો ખાટલો હોય તે ઓરડાની હવા બગડવાનો સંભવ છે અને તેથી એવા દરદીના ઓરડામાં આવી એક કે વધારે રકાબીઓ વખતો વખત મુકી રાખીને હવાને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. આ રકાબીઓ દરદીના ઓરડામાં મુકતી વખતે તે ઘરનાં બારી બારણાં ખુલ્લાં રાખવાં અને રકાબીની છેક પાસે ઘણીવાર કોઇએ મોઢું રાખવું નહિ.

૧૪૨૮. ગંધક—ચેપી રોગવાળા દરદીના ઓરડાની ખરાબ હવાને દૂર કરવા માટે તે ઓરડામાંથી દરદીની પથારી, કપડાં, વાસણ વગેરે ચીજો બહાર કાઢવી, પછી બીજી ચીજો દોરી પર લટકાવવી અને કેટલીક તે ઓરડામાં છુટી છુટી મુકવી. ઓરડાની વચમાં એક કુંડામાં ગંધક તોલા ૧૫-૨૦ મુકવો અને તેમાં સળગતા અંગારા મુકવા. બારી બારણાં બંધ કરીને તથા ગંધક સળગાવીને બહાર આવવું. ૨૪ કલાક સુધી બારી બારણાં બંધ રહેવા દેવાં. પછી બારી બારણાં ખુલ્લાં મુકી દેવાં, જેથી તમામ બગડેલી હવા શુદ્ધ થઇ બહાર નીકળી જશે.

૧૪૨૯. ફીનાઇલ—કોન્ડીસફ્લુઇડની પેઠેજ ફીનાઇલનો ઉપયોગ કરવો. પાણીની ભરેલી ડોલમાં એકાદ રૂા. ભાર ફીનાઇલનું પ્રવાહી રેડવાથી ધોળું દુધ જેવું પાણી થાય છે. આ પાણી ગંદકી દૂર કરવામાં તથા ખાળ, મોરી, જાજરૂ વગેરેમાં નાંખવામાં ઉપયોગ કરવો.

૧૪૩૦. રાખ—માટી—ગરીબ લોકોને ઉપલી કોઇ વસ્તુ ન મળી શકે તો ઝાડા ઉપર, ઉલટી ઉપર કે કફ ઉપર રાખ કે માટી છાંટવી અને બનતાં સુધી ઉલટી ઝાડો રાખ નાંખેલા કુંડામાં કે પીકદાનીમાં ઝીલવો.

પરચુરણ પ્રિસ્ક્રીપશનો.

૧૪૩૧. તાવ—સાદો તાવ (પરસેવો લાવવા માટે).

લાઇકર એમોનિયા એસેરેટિસ	ઔંસ ૧॥
પોટાશ નાઇટર	... ગ્રેન ૩૦
સ્પિરિટ ઇથર નાઇટ્રોસી	... ડ્રામ ૧॥
ટિંકચર એકોનાઇટ	... ટીપાં ૧૫
કેમ્ફર વાટર ...	... ઔંસ ૩

મિશ્રણ દર ચાર કલાકે ૩ વાર આપવું.

૧૪૩૨. તાવ—રોકવા માટે.

એસીડ ના. હા. ડીલ્યુટ	...ટીપાં ૨૦
ટીં. નકસવોમીકા ...	...ટીપાં ૧૫
ટીં. સીંકોના... ...	...ટીપાં ૧૫
સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મ...	...ટીપાં ૧૫
સીરપ ઓરેન્સ્યાઇ...	...ડ્રામ ૧॥
ક્વીનાઇન	...ગ્રેન ૧૫
પાણી	...ઔંસ ૩

દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાનું.

૧૪૩૩. તાવનું મિશ્રણઃ—તાવ ઉતારીને પરસેવો લાવે.

લાયકર એમોનિયા એસીટેટીસ.	ડ્રામ ૪
મેગ્નીસ્યા	...ડ્રામ ૩
સોડા સેલીસીલેટ ...	...ગ્રેન ૧૦
પોટાશ નાઇટર ...	...ગ્રેન ૧૫
સ્પીરીટ ઇથર નાઇટ્રોસી	...ટીપાં ૩૦
સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મ...	...ટીપાં ૧૫
સ્પીરીટ એમોનિયા એરો...	...ટીપાં ૧૫
ટીંકચર જીંજર ...	...ટીપાં ૧૫
પાણી	...ઔંસ ૩

ત્રણ ભાગ દર ચાર ચાર કલાકે એક ઔંસ.

૧૪૩૪. તાવ—(સાદો તાવ ભર્યો હોય ત્યારે).

ટાર્ટર ઇમેટિક... ...	...ગ્રેન ૧
એન્ટીમોનિયલ પાવડર	...ગ્રેન ૧૨

મેળવીને પડીકી ૬ કરવી દર ત્રણ કલાકે એક પડીકી ચા સાથે અથવા સાકરના શરબતમાં મેળવી ચટાડવું.

૧૪૩૫. તાવ—(તાવ ભરેલો હોય ત્યારે આપવાનું).

લાઇકર એમોનિયા એસેટેટિસ.	ડ્રામ ૧૨
એન્ટીમોનિયલ વાઇન	...ડ્રામ ૧
ટિંકચર એકોનાઇટ	...ટીપાં ૨૦
સાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ	...ગ્રેન ૨૦
કેમ્ફર વૅાટર ...	...ઔંસ ૬

આ મિશ્રણમાંથી ચચ્ચાર કલાકે એક એક ઔંસ તાવ નરમ પડતાં સુધી આપવું.

૧૪૩૬. તાવ—ટાઢીઓ તાવ.

બાઈકારબોનેટ ઑફ સોડા.	ગ્રેન ૩૦
ટાર્ટરીક ઍસીડ ...	...ગ્રેન ૨૪

પાણી... ... ...ઔંસ ૬
માત્રા ઔંસ ૨ દર ત્રણ કલાકે.

૧૪૩૭. તાવ—
સાલવેલેટાઇલ ... ...ટીપાં ૩૦
પાણી... ... ...ઔંસ ૨
એક ડોઝમાં પાઇ દેવું.

૧૪૩૮. તાવ—ટાઢીઓ તાવ.
કવીનાઇન ... ...ગ્રેન ૧૫
પોટાશ ક્લોરલ... ...ગ્રેન ૩૦
ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક એસીડ. ટીપાં ૨૦
પાણી... ... ...ઔંસ ૪ા
આ મિશ્રણ તાવ નરમ પડ્યા પછી ત્રણ વખત આપવું.

૧૪૩૯. તાવ—
એન્ટીમોનિયલ પાઉડર ...ગ્રેન ૧૨
કપુર ... ...ગ્રેન ૩
ગુલકંદમાં મેળવીને ૬ ગોળી વાળવી. બબ્બે ગોળી ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવી.

૧૪૪૦. તાવ—(ટાઢીઓ).
કવીનાઇન ... ...ગ્રેન ૧૨
ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક એસીડ. ટીપાં ૧૫
પાણી ... ...ઔંસ ૬
આ મિશ્રણ ત્રણ ત્રણ કલાકે બબ્બે ઔંસ આપવું.

૧૪૪૧. તાવ—(તાવ અટકાવનારૂં મિશ્રણ)
કવીનાઇન ... ...ગ્રેન ૨૪
ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ...ટીપાં ૩૦
પાણી... ... ...ઔંસ ૮
માત્રા ૧ ઔંસ-દર ચાર કલાકે.

૧૪૪૨. તાવ—(અટકાવવાની ગોળીઓ)
કવીનાઇન ... ...ગ્રેન ૨૪
કારબોલિક એસીડ ...ટીપાં ૧૮
એકસ્ટ્રાક્ટ જનસ્યન જોઇએ એટલું.
કવીનાઇનમાં એસીડ રેડીને જનસ્યન મેળવી ૨૪ ગોળી કરવી. માત્રા ગોળી ૧ થી ૨ રોજ ત્રણ વાર.

૧૪૪૩. પિત્તજ્વરની ઉલટી—
ક્રીમ ઑફ ટાર્ટર ...ઔં
લીંબુનો રસ ... ...ઔં
સાકર ... ...ઔં
પાણી ... ...ઔં
આ મિશ્રણમાંથી બબ્બે ઔંસ પાવા
લટી બેસી જાય છે.

૧૪૪૪. તીક્ષ્ણ સંધિવા—
સોડા સેલીસીલેટ ... ...ગ્રે
પોટાશ બાઇકાર્બ ...ગ્રે
સોડા બાઇકાર્બ... ...ગ્રે
તેની ત્રણ પડીકી કરવી. રોજ ત્ર

૧૪૪૫. સંધિવા—(તીક્ષ્ણ)
પોટાશ બાઇકાર્બ ...ડ્રા
પોટાશ આયોડાઇડ ...ગ્રે
વાઇન ઑફ કોલચીકમ ...ટી
પાણી ... ...ઔં
મિશ્ર કરીને રોજ ત્રણવાર પીવું.

૧૪૪૬. સંધિવા (તીક્ષ્ણ)
પોટાશ નાઇટર ... ...ગ્રે
ડોવર્સ પાઉડર ... ...ગ્રે
ત્રણ પડીકી કરી ત્રણ ત્રણ ક
પડીકી ઠંડા પાણી સાથે લેવી.

૧૪૪૭. સંધિવા—(તીક્ષ્ણ)
કેલોમેલ ... ...ગ્રે
ટાર્ટર ઇમેટિક ... ...ગ્રે
ગ્વાયાકમ રેઝીન ...ગ્રે
ડોવર્સ પાઉડર ... ...ગ્રે
ગુંદરના પાણીથી ૧૨ ગોળી કરવી
ગોળી ૧ રોજ ત્રણ ચાર વાર ખાવી

૧૪૪૮. સંધિવા—
ગંધકનાં ફુલ ... ...ડ્ર
ડોવર્સ પાઉડર ... ...ગ્રે
પોટાશ નાઇટર... ...ડ્ર
તેની ૪ પડીકી કરી દર ત્રણ કલા

૧૪૪૯. સંધિવા—(જુનો)
પોટાશ આયોડાઇડ ...

ટિંકચર હાયોસ્યામી
કરીયાતાની ચા ...ડ્રામ ૧॥
મિશ્રણ રોજ ૩ વાર આપવું. ...ઔંસ ૩

૧૪૫૦. સંધિવા—(જુનો).
કૉડલિવર ઑઇલ
લાઇકર પોટાસ્યમ ...ડ્રામ ૬
પોટાશ આયોડાઇડ... ...ટીપાં ૪૫
પાણી .. ...ગ્રેન ૯
મિશ્રણ બબ્બે ઔંસ રોજ ત્રણવાર. ...ઔંસ ૬

૧૪૫૧. નજલો—(ગાઉટ)
એલોઝ
બ્લુપીલ ... ... ગ્રેન ૧
ઇપીકાક્યુઆના ... ... " ૧
એક્સ્ટ્રાક્ટ કોલચીકમ ... " ૧
એક ગોળી કરવી. આવી અકેક ગોળી રોજ ૪ વાર ખાવી. ... " ૧

૧૪૫૨. નજલો—(ગાઉટ)
ટિંકચર ઑફ હોનબેન
પાણી ... ...ડ્રામ ૧
એક ડોઝ સુતી વખત આપવાથી વેદના શાંત પડે. ...ઔં. ૧

૧૪૫૩. નજલો—(ગાઉટ)
વાઇન ઑફ કોલચીકમ ...ટીપાં ૪૫
પોટાશ બાઇકાર્બ ... ગ્રેન ૨૦
પાણી ... ... ઔં. ૩
મિશ્રણ અકેક ઔંસ રોજ ત્રણવાર.

૧૪૫૪. પાંડુ—(એનીમિયા)
લાઇકર ફેરી પરક્લોરાઇડ ટીપાં ૪૫
" સ્ટ્રીક્ન્યા ...ટીપાં ૧૫
ટિંકચર ડિજીટેલીસ ...ટીપાં ૨૦
ક્વાસ્યાની ચા. ... ઔં. ૩
મિશ્રણ રોજ ત્રણવાર પીવું.

૧૪૫૫. પાંડુ—
ફેરીએટ ક્વીનાઇન સા. ... ગ્રેન ૯
એસીડ નાઇટ્રો હા. ડીલ્યુટ...ટીપાં ૧૫
લાયકર સ્ટ્રીક્ન્યા ...ટીપાં ૯
ટિં. કલંબા ... ...ટીપાં ૩૦
પાણી ... ...ઔંસ ૩
ત્રણ ભાગ—રોજ ત્રણવાર.

૧૪૫૬. જલોદર—કલેજાનું.
ક્વીનાઇન ... ... ગ્રેન ૫
ટિંકચર ઑફ સ્ટીલ ...ટીપાં ૪૦
નાઇટ્રોમ્યુરીયાટિક એસીડ...ટીપાં ૧૫
કલંબાની ચા... ...ઔંસ ૩
મિશ્ર કરીને રોજ ત્રણવાર આપવી.

૧૪૫૭. જલોદર—કલેજાનું.
ફૉસ્ફેટ ઑફ આયર્ન ... ગ્રેન ૬
એક્સ્ટ્રાક્ટ નક્સવૉમિકા ... ગ્રેન ૧
એક્સ્ટ્રાક્ટ જનસ્યન...જોઇએ એટલું.
મિશ્ર કરીને ૨ ગોળી કરવી. અકેક ગોળી સવાર સાંજ.

૧૪૫૮. જલોદર—
ટિંકચર ઑફ સ્ટીલ ...ટીપાં ૩૦
એસેટિક એસીડ ડાઇલ્યુટ...ટીપાં ૨૦
એસેટેટ ઑફ પોટાશ ... ગ્રેન ૪૫
પાણી ... ...ઔંસ ૬
મિશ્ર કરીને બબ્બે ઔંસ રોજ ત્રણવાર.

૧૪૫૯. જલોદર—
લાઇકર આમોનિયાએસેટેટીસ. ઔં. ૧
એન્ટીમોનિયલ વાઇન ...ટીપાં ૪૦
એપ્સમ સૉલ્ટ... ...ડ્રામ ૩
કેમ્ફર વૉટર... ...ઔંસ ૩

૧૪૬૦. જલોદર—
એળીયો...
બ્લુપીલ ... ...ગ્રેન ૪
રેવંચીનો ચિરો ... ...ગ્રેન ૪
જ્યુનિપર ઑઇલ ... ...ગ્રેન ૪
તેની ગોળી ૪ કરવી. ૧ ગોળી સવારમાં આપવી. ...ટીપાં ૪

૧૪૬૧. ક્ષતોદર—આંતરડાંમાં ક્ષત પડવાથી તીવ્ર વેદના થાય તો—
લાયકર મોર્ફ્યા હાઇડ્રોક્લૉરસ. ટીપાં ૧૦
પોટાશ બ્રોમાઇડ ...ગ્રેન ૬
કૉરલ હાઇડ્રાસ ...ગ્રેન ૩

શુગર—ખાંડ ... ... ગ્રેન ૨૦
પાણી ... ...ઔંસ ૧

એક ડોઝ–આથી વેદના કમી થશે–એક ડોઝથી પીડા શાંત ન પડે તો ત્રણ કલાક પછી એવોજ બીજો ડોઝ આપવો.

૧૪૬૨. રક્તપિત્ત—(બ્લીડીંગ)–ફેફસાં તથા હોજરીનું.

એરોમેટિક સલ્ફ્યુરિક એસીડ ડ્રામ ૧॥
પેરેગોરિક એલિકઝીર ...ડ્રામ ૪
સીનેમન વૉટર... ...ઔં. ૫॥

ત્રણ ભાગ કરીને રોજ ત્રણવાર પીવા.

૧૪૬૩. રક્તપિત્ત—(બ્લીડીંગ)

શ્યુગરલેડ ... ...ગ્રેન ૮
અફીણ ... ... „ ૧
ગુલકંદ ... ... „ ૫

૪ ગોળી કરવી. એકેક ગોળી દર ત્રણ કલાકે.

૧૪૬૪. રક્તપિત્ત—(બ્લીડીંગ)

ગેલીક ઍસિડ... ... ગ્રેન ૪૦
ટીંક્ચર સીનેમન ... ડ્રામ ૪
એરોમેટિક સલ્ફ્યુરિક એસીડ „ ૧
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર... ...ઔં. ૮

મિશ્ર કરીને બબ્બે ઔંસ દવા દર ચાર કલાકે પીવી.

૧૪૬૫. રક્તપિત્ત—(બ્લીડીંગ) મોંનું.

સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક ...ગ્રેન ૩૦
મધ... ... ...ઔં. ૧॥
ગુલાબજળ ... ...ઔં. ૧૨

કોગળા કરવા.

૧૪૬૬. રક્તપિત્ત—(બ્લીડીંગ) મોંનું.

ફુલાવેલ ફટકડી... ... ગ્રેન ૨૦
ટિંક્ચર મર્હ ... ... ડ્રામ ૨
પાણી ... ... ઔં. ૮

મેળવીને તેના કોગળા કરવા.

૧૪૬૭. રક્તપિત્ત—(રકવી)

પોટાશ ક્લોરસ ... ...ડ્રામ ૧
ટિંક્ચર સિંકોના કંપાઉન્ડ ...ડ્રામ ૪
લીંબુનો રસ ... ...ઔંસ ૪
સાકર ... ...ઔંસ ૨
બ્રાંડી ... ...ઔંસ ૨
પાણી ... ...ઔંસ ૪

આ મિશ્રણમાંથી રોજ ત્રણ ચાર વાર પીવું. માત્રા ૦॥ ઔંસ.

૧૪૬૮. રક્તસ્રાવ—હરસ, સંગ્રહણી, ખાંસી વગેરેમાં લોહી પડતું અટકાવવા માટેઃ—

એકસ્ટ્રાક્ટ બેલા લી૦ ... ડ્રામ ૧॥
સકસ ટેરેક્સી ...ટીપાં ૩૦
એકસ્ટ્રાક્ટ કેસ્કેરા સેગ્રેડા...ટીપાં ૧૦
ટિંક્ચર કાયનો ...ડ્રામ ૧
ટીંક્ચર કેટેચ્યુ ... ...ડ્રામ ૧
ટીંક્ચર હેમેમેલીસ ...ડ્રામ ૧
આમોનિયા ક્લોરાઇડ ...ગ્રેન ૧૦
તજનું પાણી ... ...ઔંસ ૩

રોજ ત્રણવાર આપવું.

૧૪૬૯. લોહીની ઉલટી—ક્ષય અથવા રક્તપિત્તની ઉલટી બંધ કરવા માટે.

એસીડ સલ્ફ્યુરિક ડાઇલ્યુટ... ડ્રામ ૧
હેઝેલીન ... ... ડ્રામ ૧
એલમ - (ફટકડી)... ... ગ્રેન ૯
પાણી ... ...ઔંસ ૪

રોજ ત્રણવાર.

૧૪૭૦. લોહીવા—

ટિંક્ચર હેમેમેલીસ ટીપાં ૫ થી ૧૦
પાણી ... ...ઔંસ ૧

એકી વખતે પી જવું અને જરૂર પડે તો એ પ્રમાણે દર ચાર કલાકે પીવું.

૧૪૭૧. વાઈ-એપીલેપ્સી

બ્રોમાઇડ ઑફ પોટાસ્યમ ...ગ્રેન ૪૦
ટિંક્ચર બેલાડોના ...ટીપાં ૩૬

આ દવા પાઈને મોનોબ્રોમાઇડ ઑફ કેમ્ફર ગ્રેન ૪ રાત્રે સુતી વખતે આપવું.

૧૪૭૨. વાઈ–એપીલેપ્સી

પોટાસ બ્રોમાઇડ... ...ગ્રેન ૪૫

ટિંક્ચર હાયોસ્યામી ... ડ્રામ ૧
સાલવોલેટાઇલ ... ડ્રામ ૧
ટિંક્ચર બેલાડોના ... ટીપાં ૨૦
પાણી ... ... ઔંસ ૩

મિશ્ર કરીને ૩ વાર આપવું. બાળકનો ડોઝ ૧ ચમચી.

૧૪૭૩. વાઈ—એપીલેપ્સી—

પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ડ્રામ ૧
પોટાશ આયોડાઇડ ... ગ્રેન ૧૨
બાયકાર્બોનેટ ઑફ પોટાશ... ગ્રેન ૪૦
ટિંક્ચર ઑફ ઑરેન્જ... ડ્રામ ૬
પાણી ... ... ઔંસ ૫॥

ડોઝ બે બે ઔંસ સવાર સાંજ.

૧૪૭૪. આંચકી—કન્વલ્શન્સ.

પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ગ્રેન ૧૨
ક્લોરલ હાઇડ્રેટ ... ગ્રેન ૫
પાણી ... ... ઔંસ ૧
શરબત ... ... ડ્રામ ૨

મિશ્ર કરીને ત્રણ ત્રણ કલાકે ત્રણ વાર પીવી.

૧૪૭૫. આંચકી—(Convulsions)

પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ગ્રેન ૧૦
ક્લોરલ-હાઇડ્રેટ ... ગ્રેન ૫
પાણી ... ... ઔંસ ૩

રોજ ત્રણ વાર પાવી.

૧૪૭૬. આંચકી—બાળકની.

કયાલોમેલ ... ... ગ્રેન ૪
સેન્ટોનીન ... ... ગ્રેન ૨
સાકર ... ... ગ્રેન ૧૦

અનુપાન—મધ તથા પાણી. પાંચ વરસના બાળકને આપવાથી જુલાબ થશે કે આંચકીનું જોર નરમ પડશે.

૧૪૭૭. હીસ્ટીરીયા—

લાયક મોર્ફીઆ ... ડ્રામ ૧
ક્લોરલ હાઇડ્રેટ ... " ૦॥
પોટાશ બ્રોમાઇડ ... " ૧
શરબત ... ... " ૮
પાણી ... ... ઔંસ ૨

મેળવીને તેના ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ૩ વાર આપવા.

૧૪૭૮. હીસ્ટીરીયા—

પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ગ્રેન ૩૦
એમોનિયેટેડ ટિં. ઑફ વેલેરિયન ડ્રામ ૧
કરીયાતાની ચા ... ઔંસ ૬

બબ્બે ઔંસ દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી.

૧૪૭૯. ધનુર્વા:—

ક્લૉરલ હાઇડ્રાસ ... ગ્રેન ૬
અથવા
એન્ટી પાયરીન. (ડાક્ટરી સલાહથી.)

૧૪૮૦. ધનુર્વા—ટીટેનસ.

ક્લૉરલ હાઇડ્રેટ ... ગ્રેન ૧૦
પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ગ્રેન ૧૫
સાકરનું પાણી ... ઔંસ ૧

મેળવણી દર ચાર ચાર કલાકે આપવી.

૧૪૮૧. તીક્ષ્ણ ઉન્માદ—તોફાન શાંત કરે.

પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ગ્રેન ૩૦
ક્લૉરલ હાઇડ્રાસ ... ગ્રેન ૧૫
ટીંક્ચર કેનાબીસ ઇન્ડીકા...ટીપાં ૧૫
ટીંચર હાયોસ્યામી ... ટીપાં ૧૫
લાઇકર મોર્ફીઆ હાઇડ્રોક્લૉરસ... ડ્રામ ૧
ટીંક્ચર ડીજીટલીસ ... ટીપાં ૧૫
સ્પીરીટ એમોનિયા એરો૦ ટીપાં ૧૫
પાણી ... ... ઔંસ ૩

ત્રણ ભાગ કરીને રોજ ત્રણ વાર આપવું.

૧૪૮૨. શિરોરોગ—(હેડએક)

પોટાશ આયોડાઇડ ... ગ્રેન ૧૦
પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ડ્રામ ૧
કરીયાતાની ચા.... ... ઔંસ ૩

રોજ ત્રણ વાર પીવું.

૧૪૮૩. શિરોરોગ—(હેડએક)

આમોનિયા ક્લોરાઇડ ... ડ્રામ ૧
કરીયાતાની ચા... ... ઔં. ૩

ત્રણ વાર પીવું.

૧૪૮૪. શિરોરોગ-(હેડએક)-પિત્તનું આધું.

(૧) એપ્સમ સૉલ્ટ ... ડ્રામ ૪

સોડા બાઇ કાર્બ ... ગ્રેન ૪૦
પાણી ... ... ઔંસ ૨
(૨) સાકર ... ... ડ્રામ ૨
ટાર્ટરિક ઍસીડ ... ડ્રામ ૦॥
લીંબુનું શરબત ... ડ્રામ ૪
પાણી ... ... ઔંસ ૪

પ્રથમ બન્ને નંબરની દવા જુદી જુદી મિશ્ર કરવી. અને પછી બન્ને પ્રવાહી મેળવવાથી ઉભરો આવે એટલે તુરત પી જવી.

૧૪૮૫. મસ્તકશુળ—આધાશીશી વગેરે.

કેફીન સાઇટ્રસ... ... ગ્રેન ૫
ક્વીનાઇન ... ... „ ૫
એન્ટીપાઇરીન... ... „ ૩
સોડા બાઇકાર્બ... ... „ ૬

પડીકી ૩ કરવી. અને દિવસમાં ત્રણ વાર પાણીમાં આપવી.

૧૪૮૬. લુ લાગવી—Sun-stroke.

સોડા સેલીસીલાસ ... ગ્રેન ૫-૧૦
પાણી ... ... ઔંસ ૧

આ એક ડોઝ પાઇને દરદીને સુવાડી દેવો. તેનાથી પરસેવો આવી શરીર ઠંડુ થશે.

૧૪૮૭. ખાંસી—(સુકી),

એન્ટીમોનિયલ વાઇન ... ટીપાં ૪૦
સ્પીરીટ નાઇટ્રીક ઇથિર... ડ્રામ ૧
લાયકર એમોનિયા એસેટટીસ.ઔસ ૧
મ્યુસિલેજ ઑફ ગમ એકેસ્યા.ડ્રામ ૪
કપુરનું પાણી... ... ઔંસ ૨॥

મિશ્ર કરીને તે ત્રણ વાર પીવું.

૧૪૮૮. ખાંસી—કફની.

વાઇનમ ઇપીકેક ... ટીપાં ૪૫
એલીકઝીર પેરેગોરિક ... ટીપાં ૩૦
એમોનિયા મિક્શ્ચર ... ઔંસ ૩

ત્રણ ભાગ કરીને ત્રણ વાર પીવી.

૧૪૮૯. ખાંસી—સુકી.

ઇપીકાકુઆના પાઉડર ... ગ્રેન ૬
એન્ટીમોનિયલ પાઉડર ... „ ૯
જેઠીમધનું ચૂર્ણ ... ગ્રેન ૧૨

તેની ત્રણ પડીકી કરી ત્રણવાર મધમાં ચાટવી.

૧૪૯૦. ખાંસી—(કફની)

એમોનિયા કાર્બ ... ગ્રેન ૧૦
ઇપીકાકુઆના પાઉડર... „ ૧૫
કમ્પાઉન્ડ સ્પીટ ઑફ લવંડર. ટીપાં ૨૦
પાણી ... ... ઔંસ ૨

મેળવીને સર્વ એક ડોઝમાં પીવી. અને થોડીવાર પછી ચા પીવી.

૧૪૯૧. ક્ષય—ક્ષયના તીક્ષ્ણ રૂપમાં.

ગાયાકોલ કારબોનેટ ... ગ્રેન ૧૨
ક્વીનાઇન સલ્ફ ... ગ્રેન ૯
એન્ટીપાઇરીન ... ગ્રેન ૯

ત્રણ પડીકી—ત્રણ વાર આપવી. દરદી બહુ અશક્ત હોય અથવા હૃદય બહુ નબળું હોય તો આ દવા નહિ આપવી.

૧૪૯૨. ક્ષય—તીક્ષ્ણ સ્વરૂપમાં કફના જોરમાં તથા કફ મુશ્કેલીથી નીકળતો હોય ત્યારે

સ્પીરીટ ક્લોરોફૉર્મ ... ટીપાં ૫૦
હાઇડ્રોક્લૉરિક એસીડડાઇલ્યુટ.ટીપાં ૩૦
કોડીયા ... ... ગ્રેન ૪
સીરપ લેમન ... ઔંસ ૧
પાણી ... ... ઔંસ ૪

આ મેળવણીમાંથી ૧ ટી સ્પૂન્ફુલ દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર આપવો.

૧૪૯૩. ક્ષય—(થાઇસીસ)

સીરપ ઑફ આયોડાઇડ ઑફ આયર્ન ... ટીપાં ૩૦
ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક એસીડ.ટીપાં ૧૦
ક્વીનાઇન ... ... ગ્રેન ૬
પાણી ... ... ઔંસ ૩

મિશ્ર કરીને ત્રણ વાર પીવું.

૧૪૯૪. ક્ષય—

ગાયાકોલ કારબોનેટ ... ગ્રેન ૫
સીતોપલાદિ ચૂર્ણ ... તોલો ૦।
સુવર્ણ વસંતમાલતી વાલ ૧ અથવા સોનાનો વરક વાલ ૧.

તેને બરાબર ઘુંટી મેળવીને ત્રણ પડીકી કરવી અને તે ઘી તથા મધમાં આપવી અથવા દુધ સાથે પીવી.

૧૪૯૫. ક્ષય—(થાઇસીસ)

લાઇકર પેટાશ ...	ટીપાં ૩૦
ટીં. સીંકોના કમ્પાઉન્ડ ...	ટીપાં ૯૦
ટીં. કેમ્ફર કમ્પાઉન્ડ ...	ટીપાં ૯૦
ટીં. સીલા	ટીપાં ૩૦
પાણી	ઔંસ ૩

ત્રણ ભાગ કરીને રોજ ત્રણ વાર પીવું.

૧૪૯૬. ક્ષય—Pulmonary Tuberculosis.

આયોડોફોર્મ ...	...ગ્રેન ૫
ક્રિયોસોટ ...	... ,, ૫
ઑઇલ યુકેલીપ્ટસ	...ટીપાં ૨૦
ગન એકેસ્યા ...	જોઇએ એટલો

તેની ૨૧ ગોળીઓ કરવી. સાંજ સવાર બબે ગોળી આપવી.

૧૪૯૭. ક્ષય—

દ્રાક્ષાસવ ...	... ઔંસ ૧
ગ્રીમોલ્ટ સાઇરપ	... ડ્રામ ૦॥
સ્પી. એમો૦ એરો૦ ...	ટીપાં ૧૬
ઇનવેલીડ પોર્ટ	... ડ્રામ ૧

એક ડોઝ કરવો. દરદી છેક લેવાઇ ગયો હોય તેને આ મેળવણી આપવાથી તે હુશિયારીમાં આવે છે.

૧૪૯૮. કાસશ્વાસ—સસણી—(બ્રાન્કાઇટિસ)

એન્ટીમોનિયલ વાઇન ...	ટીપાં ૪૦
સ્પિરિટ નાઇટ્રિક ઇથર ...	ડ્રામ ૨
ટિંક્ચર ડિજીટેલીસ ...	ટીપા ૨૦
ટિંક્ચર એકોનાઇટ ...	ટીપાં ૨૦
પાણી	ઔંસ ૪

૧૪૯૯. કાસશ્વાસ—સસણી (બ્રાન્કાઇટિસ)

લાઇકર એમોનિયા એસેટીસ	ઔંસ ૧
વાઇનમ ઇપીકાકયુઆના ...	ડ્રામ ૧
ટીં. એકોનાઇટ... ...	ટીપાં ૨૦
ટીં. કેમ્ફર કંપાઉન્ડ ...	ડ્રામ ૨
ટીં. સીલા	ડ્રામ ૧
પાણી...	ઔંસ ૩

આ મિશ્રણના ૪ ભાગ કરીને દર ભાગ દર ત્રણ કલાકે આપવો. નાના બાળકની માત્રા ડ્રામ ૧ થી ૩.

૧૫૦૦. કાસશ્વાસ—સસણી જુની.

સીરપ સીલા ...	...ડ્રામ ૪
ડાઇલ્યુટ નાઇટ્રિક એસીડ...	ટીપાં ૩૦
ટિંક્ચર હાયોસ્યામી	...ડ્રામ ૨
ટિંક્ચર ડિજીટેલીસ	...ટીપાં ૨૦
સ્પિરિટ ઑફ ક્લોરોફોર્મ...	ડ્રામ ૨
સિંકોનાની ચા	...ઔંસ ૬

આ મિશ્રણના ૪ ભાગ કરીને સવાર સાંજ પીવું.

૧૫૦૧. કાસશ્વાસ—સસણી.

લીક્વીડ એક્સ્ટ્રાક્ટ ઑફ સાર્સાપરેલા	...ડ્રામ ૪
વાઇનમ ઇપીકાક્યુઆના...	ટીપાં ૬૦
ટીંક્ચર સીલા...	...ટીપાં ૪૦
જેઠીમધનાં મૂળની ચા ...	ઔંસ ૬

આ મિશ્રણના ૪ ભાગ કરીને સવાર સાંજ પીવું.

૧૫૦૨. કાસશ્વાસ—કફ સાથે.

ઇપીકાક્યુઆના પાઉડર ...	ગ્રેન ૨૦
સાલવોલેટાઇલ	...ડ્રામ ૧
પાણી ...	...ઔંસ ૧

એક ડોઝમાં પાઇ દેવાથી કફ છુટો થાય.

૧૫૦૩. ફેફસાંના સોજો—(ન્યુમોનિયા).

એન્ટીમોનિયલ વાઇન	...ટીપાં ૫
ટિંક્ચર એકોનાઇટ	...ટીપાં ૨
પાણી... ...	...ડ્રામ ૪

આ મિશ્રણ બચ્ચાંને દિવસમાં ચાર વાર આપવું.

૧૫૦૪. ફેફસાંના સોજો—(ન્યુમોનિયા).

સાલવોલેટાઇલ ...	...ડ્રામ ૨
સ્પિરિટ નાઇટ્રિક ઇથર	...ડ્રામ ૨

વાઇનમ ઇપીકાકયુઆના ...ડ્રામ ૧
ટિંકચર સીલા ... ...ડ્રામ ૧
ટિંકચર સેનેગા ... ...ડ્રામ ૨
કેમ્ફર વોટર ... ...ઔંસ ૪
આ મિશ્રણને રોજ ૪ વાર આપવું.

૧૫૦૫. દમ—(એસ્થમા).

ઇપીકાકયુઆના પાઉડર ...ગ્રેન ૩
એન્ટીમોનિયલ પાઉડર ... „ ૬
કેમ્ફર (કપુર) ... ... „ ૪
એકસ્ટ્રાકટ હાયોસ્યામીસ ... „ ૯
તેની ૬ ગોળી કરવી. બે ગોળી બબ્બે કલાકે ખાવી.

૧૫૦૬. દમ—(એસ્થમા).

સલ્ફેટ ઑફ કવીનાઇન ... ગ્રેન ૯
સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન ... „ ૧૨
ઇપીકાકયુઆના પાઉડર ... „ ૬
અફીણ ... ... „ ૧
ગુંદરના પાણીમાં મેળવી ૬ ગોળી કરવી. અને અકેક ગોળી રોજ ત્રણ વાર ખાવી.

૧૫૦૭. દમ—

પોટાશ આયોડાઇડ ... ગ્રેન ૫
ટિંક્ચર બેલાડોના ... ટીપાં ૫
પાણી ... ... ઔંસ ૧
આ મિશ્રણને રોજ બે ત્રણ વાર પીવું.

૧૫૦૮. ઉટાંટીયો—(હુપીંગ કફ)—

સાલવોલેટાઇલ ... ટીપાં ૪૦
સ્પીરીટ ક્લૉરોફૉર્મ ... ટીપાં ૨૦
ડાઇલ્યુટ હાઇડ્રોસ્યાનિક એસીડ ટીપાં ૧૦
લાઇકર મોર્ફ્યા ... ટીપાં ૧૨
કપુરનું પાણી ... ડ્રામ ૧૬
મિશ્ર કરીને તેમાંથી આઠમો ભાગ દર ત્રણ કલાકે આપવો.

૧૫૦૯. ઉટાંટીયો—Hooping cough.

ક્રિયોસોટ ... ... ગ્રેન ૪
સલ્ફોનલ ... ... ગ્રેન ૩
સાયરપ ટોલુ ... ...ઔંસ ૫
આ મેળવણીમાંથી અકેક ચમચી દર કલાકે આપવી.

૧૫૧૦. સલેખમ Coryza.

એમોનિયા ક્લોરાઇડ ... ગ્રેન ૧૦
ફીનાસીટીન ... ... ગ્રેન ૫
તેની ૪ પડીકી કરવી. ત્રણ પડીકી ચાર ચાર કલાકે; એક પડીકી ગરમ પાણી કે ગરમ દુધ સાથે આપવી અને ચોથી પડીકીમાંથી ત્રણ ચાર વાર નાકે સુંઘવું આથી રસી અટકી જશે.

૧૫૧૧. હૃદરોગ—(હાર્ટ ડિઝીઝ).

સાલવોલેટાઇલ ... ... ડ્રામ ૩
કારબોનેટ ઑફ એમોનિયા... ગ્રેન ૩૦
સિંકોનાનો કવાથ ... ઔંસ ૮
મિશ્ર કરીને દર ત્રણ કલાકે બબ્બે તોલા ભાર પીવો.

૧૫૧૨. હૃદરોગ—(હાર્ટ ડિઝીઝ).

ટિંકચર ડિજીટેલીસ ...ટીપાં ૧૫
ટિંકચર ઑફ સ્ટીલ ...ટીપાં ૩૦
એસીટેટ ઑફ પોટાશ ...ગ્રેન ૬૦
પાણી ... ...ઔંસ ૩
આ મિશ્રણ દિવસમાં ત્રણ વાર આપવું.

૧૫૧૩. હૃદયની નબળાઈ—અતિ વિષય સેવનથી લોહીની ગતિ મંદ પડવાથી હૃદય નબળું પડ્યું હોય તો—Cardiac Weakness. તેમાં—

એકસ્ટ્રાકટ સીરીયસ ગ્રાંડી ફ્લોરા ડ્રામ ૩
ટિંક્ચર નકસવૉમિકા ...ડ્રામ ૩
એકસ્ટ્રાકટ ડેમીએના ...ડ્રામ ૪
ગ્લીસરીન ... ... ઔંસ ૧
ટિંક્ચર જનશન કો૦ ઔંસ ૨
જમ્યા પછી અકેક નાનો ચમચો પીવો.

૧૫૧૪. હૃદયની નબળાઈ—Cardiac Weakness.

એકસ્ટ્રાકટ સીરીયમ ગ્રેંડીફ્લોરા ડ્રામ ૩
ટિંક્ચર નકસવૉમીકા ...ડ્રામ ૩
એસેન્સ પેન્ડીયાટ... ...ઔંસ ૩
જમ્યા પછી ટિસ્પુનફુલ દવા પીવી.

૧૫૨૫. કલેજાનું દરદ—તીક્ષ્ણ–Acute.
આમોનિયા ક્લોરાઇડ ... ગ્રેન ૬૦
સ્પીરીટ નાઇટ્રીક ઇથિર... ડ્રામ ૧॥
પાણી .. ...ઔંસ ૬
આ મિશ્રણ રોજ ત્રણ વાર પીવું.

૧૫૧૬. કલેજાનું દરદ——(મુંઝારો).
આમોનિયા ક્લોરાઇડ ... ગ્રેન ૪૦
પોટાશ નાઇટર ... ગ્રેન ૫
ગરમાળો ... ... ગ્રેન ૫
કરીયાતાની ચા ... ...તોલો ૧
મેળવીને તેના બે ભાગ કરી સવાર ...ઔંસ ૩
સાંજ પીવા.

૧૫૧૭. કલેજાનું દરદ, જીર્ણ–Chronic.
કારબોનેટ ઑફ આમોનિયા... ગ્રેન ૧૫
ટિંક્ચર સીલા ... ... ડ્રામ ૩
ટિંક્ચર કેમ્ફર કંપાઉન્ડ ... ડ્રામ ૧॥
કપુરનું પાણી ... ઔંસ ૩
આ મિશ્રણ રોજ ત્રણ વાર આપવું.

૧૫૧૮. કલેજું વધવું—
એમોનિયા ક્લોરાઇડ
સકસ ટેરેકસી ... ગ્રેન ૧૫
ટિંક્ચર પોડોફીલી ... ... ટીપાં ૩૦
પાણી ... ટીપાં ૫
... - ... ઔસ ૩
દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાનું. આ મેળવણીમાંથી એમોનિયા બાદ કરીને પોટાશ સાઇટ્રસ ઉમેરી પિત્તકમળી ઉપર આપવું.

૧૫૧૯. કલેજાનો પાક—
ક્વીનાઇન ... ... ગ્રેન ૬
ડાઇલ્યુટ સલ્ફયુરિક એસીડ. ટીપાં ૧૫
પાણી ... ...ઔંસ ૩
આ મિશ્રણ રોજ ત્રણ વાર પાવું.

૧૫૨૦. કમળો—(જોન્ડીસ)
એપ્સમ સૉલ્ટ...
આમોનિયા ક્લોરાઇડ ...ડ્રામ ૪
પોટાશ નાઇટર ... ... ગ્રેન ૩૦
એસેટેટ ઑફ પોટાશ ...ગ્રેન ૧૫
...ગ્રેન ૩૦
જ્યુસ ઑફ ટેરાક્ષકમ ...ડ્રામ ૨
કરીયાતાની ચા ... ...ઔંસ ૩
આ મિશ્રણ ત્રણ વાર પીવું.

૧૫૨૧. કમળો—(જોન્ડીસ)
પોડોફાઇલમ
રુબાર્બ... ... ... ગ્રેન ૬
એક્સ્ટ્રાક્ટ હાયોસ્યામસ ... ગ્રેન ૧૮
તેની ૧૨ ગોળી કરવી. રોજ બેવાર ૧ ગોળી. ... ગ્રેન ૪૦

૧૫૨૨. કમળો—(જોન્ડીસ)
એપ્સમ સૉલ્ટ
સાલવૉલેટાઇલ ... ... ડ્રામ ૧
કારબોનેટ ઑફ મેગ્નીસ્યા. ... ટીપાં ૩૦
પાણી ગ્રેન ૧૨
મિશ્રણ કરીને બબ્બે ઔંસ દવા રોજ ... ...ઔંસ
વાર પીવી.

૧૫૨૩. બરોલ—(સ્પ્લીન)
પોટાશ બ્રોમાઇડ
સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન ...ગ્રેન ૩૦
એપ્સમ સૉલ્ટ ... ગ્રેન ૬
કવાસ્યાની ચા ... ... ડ્રામ ૩
મિશ્ર કરીને રોજ ત્રણ વાર પીવી. ... ...ઔંસ ૩

૧૫૨૪. બરલ—તાવ સાથે.
એસીડ ના. હા. ડીલ્યુટ... ટીપાં ૨૦
ડિંક્ચર ડિજીટેલીસ
ટીંક્ચર નક્સવૉમીકા ...ટીપાં ૧૫
સકસ ટેરેકસી ... ટીપાં ૧૫
પાણી ... ... ડ્રામ ૧
દિવસમાં ત્રણ વાર, એક ઔંસ. ...ઔંસ ૩

૧૫૨૫. બરલ–Enlargement of spleen
ટિંક્ચર ફેરી પરક્લોરાઇડ
લાઇકર આર્સેનિક ... ડ્રામ ૦॥
ક્વીનાઇન ... ...ટીપાં ૧૫
મેગ્નીસ્યા સલ્ફ ... ... ગ્રેન ૧૫
એક્સ્ટ્રાક્ટ અર્ગટ લીક્વીડ. ટીપાં ૨૦ ... ડ્રામ ૪
આમોનિયા ક્લોરાઇડ
એક્વા ક્લોરોફૉર્મ... ... ડ્રામ ૦॥
જમ્યા પછી એક ઔંસ દવા રોજ ત્રણ ...ઔંસ ૩
વાર પીવી.

૧૫૨૬. બરલ Enlargement of spleen

સલ્ફેટ ઑફ કવીનાઇ ... ગ્રેન ૩
સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન ... ગ્રેન ૬
ડિલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક એસીડ... ટીપાં ૫
પાણી ... ... ઑંસ ૩

રોજ ત્રણ વાર પીવું.

૧૫૨૭. અજીર્ણ—

લાઇકિર પોટાસી ... ...ટીપાં ૩૦
ચુનાતું પાણી ... .. ઑંસ ૧

મિશ્ર કરીને તેના બે ભાગ સવાર સાંજ તાજા દુધમાં આપવા.

૧૫૨૮. અજીર્ણ—(ડિસ્પેપ્સ્યા)

રિડયુસ્ડ આયર્ન ... ... ગ્રેન ૨૪
પેપસીન ... ... ગ્રેન ૩૬
એકસ્ટ્રાકટ નકસવૉમિકા ... ગ્રેન ૬

એકસ્ટ્રાકટ જનશ્યન જોઇએ એટલું. જનશ્યનમાં મેળવીને ગોળી ૨૪ કરવી. અકેક ગોળી જમતી વખતે ખાવી.

૧૫૨૯. અજીર્ણ—જુનું.

કમ્પાઉન્ડ રૂબાર્બ પીલ ... ગ્રેન ૪૮
બ્લ્યુ પીલ ... ... ગ્રેન ૨૪

મિશ્ર કરીને તેની ગોળી ૧૨ કરવી; ૧ ગોળી એક બે દિવસને આંતરે લેવી.

૧૫૩૦. અજીર્ણ—તરતનું-(ઇન્ડાઇજેશન)

કંપાઉન્ડ ટિંકચર ઑફ કાર્ડમમ ટીપાં ૬૦
કારબોનેટ ઑફ સોડા ... ગ્રેન ૨૦
પાણી... ... ...ઑંસ ૨

૧ કે ૨ ડોઝમાં પીવું.

૧૫૩૧ અજીર્ણ—

સાલવોલેટાઇલ ... ...ટીપાં ૬૦
કારબોનેટ ઑફ મેગ્નીસ્યા ...ગ્રેન ૩૦
સબનાઇટ્રેટ ઑફ બીસમથ. ગ્રેન ૪૫
ડીલ્યુટહાઇડ્રોસ્યાનિક એસીડ ટીપાં ૧૫
કમ્પાઉન્ડ ટિંકચર કાર્ડમમ...ડ્રામ ૨
પીપરમીંટનું પાણી... ...ઑંસ ૩

આ મિશ્રણમાંથી એક એક ઑંસ રોજ ત્રણ વાર પીવું.

૧૫૩૨. અજીર્ણ...નબળાઇ તથા મંદાગ્નિ.

સોડા બાઇ કાર્બ ... ... ગ્રેન ૧૫
ટીં સીંકોના કો૦ ... ...ટીપાં ૧૫
એમોનિયા કલોરાઇડ ... ગ્રેન ૧૦
ટીં. જેનશ્યન્ કો૦ ...ટીપાં ૧૫
ટીં. નકસવૉમિકા ... ...ટીપાં ૧૫
ટીં. જીંજર ... ...ટીપાં ૧૦
પાણી ... ...ઑંસ ૩

દિવસમાં ત્રણ વાર.

૧૫૩૩. કબજીયત—

એકસ્ટ્રાકટ નકસવૉમિકા ... ગ્રેન ૪
" એલોઝ ... ગ્રેન ૨૦
કવીનાઇન ... ... ગ્રેન ૯
કમ્પાઉન્ડ રૂબાર્બ પીલ ... ગ્રેન ૨૪

ચારેને મેળવી ૧૨ ગોળી કરવી. રાત્રે સુતી વખતે અકેક ગોળી ખાવી.

૧૫૩૪. કબજીયત—(કોન્સ્ટીપેશન).

ઇપીકાકયુઆના પાઉડર ... ગ્રેન ૩
હાઇડ્રોર્જીરી કમક્રીટા ... ગ્રેન ૬

એ પડીકી કરીને સવાર સાંજ ખાવી.

૧૫૩૫. કબજીયત—જુની.

રેસીન ઑફ પોડોફાઇલમ ગ્રેન ૦ાથી૧
કયાલોમેલ ... ... ગ્રેન ૨
એકસ્ટ્રાકટ હાયોસ્યામી ... ગ્રેન ૪

મિશ્ર કરીને ૧ ગોળી કરવી. રાત્રે સુતી વખતે ખાવી. જલોદર, સોજા તથા કલેજાનાં દરદમાં.

૧૫૩૬. ઝાડાનો કબજો—

સોડા બાઇ કાર્બ ... ... ગ્રેન ૬
ટીં૦ કલંબા ... ...ટીપાં ૧૦
ટીં૦ નકસવૉમીકા ... ...ટીપાં ૬
એક૦ કેસ્કેરા લી૦ ... ...ટીપાં ૧૦
સકસટેરેકસી... ... ...ટીપાં ૧૦
ટીં૦ જીંજર... ... ...ટીપાં ૬
પાણી... ... ...ઑંસ ૧

એક ડોઝ પીવો.

૧૫૩૭. બંધકુષ—કલેજું મંદ (dull) હોય તેમાં.

આમોનિયા કલોરાઇડ ... ગ્રેન ૧૦
એકસ્ટ્રાક્ટ કા. સીગ્રેડા ... ટીપાં ૧૫
સકસ્ટેરેકસી ... ... ટીપાં ૧૫
ટિંકચર પેડોફીલી ... ટીપાં ૫
સોડા બાઇ કાર્બ ... ગ્રેન ૧૦
ટિંકચર નકસવૉમીકા ... ટીપાં ૧૫
પાણી... ... ... ઔંસ ૩

દિવસમાં ત્રણ વાર અકેક ઔંસ.

૧૫૩૮. બંધકુષ—

પીલ કોલોસીન્થ... ... ગ્રેન ૦॥
પીલ હાઇડ્રાર્જીરી ... ગ્રેન ૧

એકસ્ટ્રાક્ટ જનસ્યન જોઇએ એટલું. ગોળી ૨ કરીને સવારસાંજ બે વાર ખાવી.

૧૫૩૯. બંધકુષ—

કેસ્ટર ઑઇલ ... ... ડ્રામ ૧॥
ગ્લીસરાઇન ... ... ,, ૧॥

નારંગીના રસમાં મેળવીને પીવું.

૧૫૪૦. હરસ—મસાPiles.

એકસ્ટ્રાક્ટ બેલાડોના ... ગ્રેન ૬
,, નકસવૉમિકા ,, ૧૨
,, ટારાકસીકમ ,, ૧૮
એલોઝ (એળીઓ) ... ,, ૩૬

આ મેળવણીની ૩૬ ગોળીઓ બનાવી સવારસાંજ અકેક ગોળી આપવાથી દસ્ત સાફ આવી મસા નરમ પડશે.

૧૫૪૧. હરસ—

ફ્લાવર્સ ઑફ સલ્ફર ... ઔંસ ૨
ક્રીમ ઑફ ટાર્ટર ... ડ્રામ ૪
નારંગીનું શરબત અથવા મધ ઔંસ ૨

માત્રા ૧ ડ્રામ રોજ ત્રણ વાર સારૂં.

૧૫૪૨. પેટનું ચાંદું—Gastric Ulcer.

આરજેન્ટાઇન નાઇટ્રાસ ... ગ્રેન ૫
ટિંકચર ઓપિયમ ... ડ્રામ ૧
એક્વા એનીસી ... ઔંસ ૧૨

આ મિક્સ્ચરમાંથી [illegible]
દશ રોજ ત્રણવાર પીવું.

૧૫૪૩. અતિસાર—(ડાયરીઆ).

ટિંકચર ઑફ કેટેચ્યુ ...ડ્રામ ૧
એરોમેટિક સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ ટીપાં ૧૫
પેપમીંટનું તેલ ...ટીપું ૧
ઇન્ફ્યુઝન ઑફ કેટેચ્યુ ...ઔંસ ૧

આ મિશ્રણ રોજ બે ત્રણવાર પીવું.

૧૫૪૪. અતિસાર—

ટિંકચર કેટેચ્યુ... ... ડ્રામ ૦॥
લિકવીડ એકસ્ટ્રાક્ટ ઑફ બેલ (બીલી)... ... ડ્રામ ૨
સ્પિરિટ ક્લોરોફોર્મ ... ડ્રામ ૧
તજનું પાણી ... ... ડ્રામ ૧
પાણી... ... ... ઔંસ ૧

દર ત્રણ કલાકે ઝાડો બંધ થતાં સુધી આપવું.

૧૫૪૫. અતિસાર—(ડાયરીઆ).

ગૅલીક અસીડ ... ... ગ્રેન ૧૫
ડોવર્સ પાઉડર... ... ગ્રેન ૫

તેની ૧ પડીકી કરીને દર ચાર કલાકે પાણી સાથે આપવું.

૧૫૪૬. અતિસાર—(ડાયરીઆ).

ક્લોરોડાઇન ... ... ટીપાં ૨૦
પાણી ... ... ઔંસ ૧

દર ત્રણ કલાકે ઝાડો બંધ થતાં સુધી આપવું.

૧૫૪૭. અતિસાર—(ડાયરીઆ).

રૂબાર્બ પાઉડર... ... ગ્રેન ૧૨
સુંઠનો ભુકો ... ... ,, ૬
ઇપીકાકુઆના પાઉડર ... ,, ૩

તેની ત્રણ પડીકી કરીને ત્રણ વખત ખાવી.

૧૫૪૮. મરડો—(ડિસેન્ટ્રી).

કેસ્ટર ઑઇલ... ... ડ્રામ ૩
ટીંકચર ઓપિયમ ... ટીપાં ૨
ટીંકચર કાર્ડમમ ... ટીપાં ૧૦
ટીંકચર જીંજર ... ટીપાં ૧૫
પેપરમીંટનું પાણી ... ઔંસ ૧

[illegible]
[illegible]

૧૫૪૯. મરડો જુનો—(ક્રોનીક ડિસેન્ટ્રી).
મોરથુથુ ... ... ગ્રેન ૧
અફીણ... ... ... ગ્રેન ૧
કવીનાઇન ... ... ગ્રેન ૪
એકસ્ટ્રાકટ જનસ્યન ... ગ્રેન ૪
તેની ગોળી ૪ કરવી. અકેક ગોળી રોજ ૩-૪ વાર ખાવી.

૧૫૫૦. મરડો—(ડિસેન્ટ્રી).
શ્યુગરલેડ ... ... ગ્રેન ૮
અફીણ... ... ... „ ૧
મધમાં મેળવી ૩ ગોળી કરવી. રોજ ૩ ગોળી ખાવી.

૧૫૫૧. મરડો—
સલ્ફેટ ઑફ કૉપર (મોરથુથુ) ગ્રેન ૧
અફીણ... ... ... ગ્રેન ૧
તેની મધમા ૩ ગોળી કરીને ત્રણવાર ખાવી.

૧૫૫૨. ચૂંક—(મરડાની).
એરંડીયું ... ... ઔંસ ૧
પેપરમીંટનો અર્ક ... ટીપાં ૧૦
લાડેનમ ... ... ટીપાં ૧૦
મિશ્રણ કરીને બધું પી જવું.

૧૫૫૩. ચૂંક—
સ્પિરિટ ઑફ ઇથર ... ટીપાં ૪૦
ટિંકચર ઑફ જીંજર ... ટીપાં ૩૦
એપ્સમ સૉલ્ટ... ... ડ્રામ ૩
પીપરમીંટનું પાણી ... ઔંસ ૧
મિશ્રણ કરીને એકી વખતે પી જવું.

૧૫૫૪. કોલેરા—
સલ્ફ્યુરિક ઍસીડ ડિલ્યુટ...ટીપાં ૧૦
કારબોલિક એસીડ ...ટીપું ૧
ટિંકચર આયોડીન ...ટીપાં ૩
કવીનાઇન ... ...ગ્રેન ૫
કપુરનું પાણી ... ...ઔંસ ૧
મિશ્રણ કરીને આ ડોઝના પ્રમાણના ત્રણ ત્રણ વાર પાવા.

૧૫૫૫. કોલેરા—
સાલવોલેટાઇલ ... ...ટીપાં ૨૦
પીપરમીંટનો અર્ક ... ટીપાં ૧૫
લાડેનમ (અફીણનો અર્ક)... ટીપાં ૧૫
બ્રાંડી અથવા ડુંગળીનો રસ ઔંસ ૦॥
પાણી... ... ... ઔંસ ૦॥
આ મિશ્રણ આટલાજ ડોઝથી દર બબ્બે ત્રણ ત્રણ કલાકે પાવું.

૧૫૫૬. કોલેરા—
ટીંકચર ઓપીયમ ... ઔંસ ૧
સ્પીરીટ કેમ્ફર... ... „ ૧
ટીંકચર રૂબાર્બ... ... „ ૧
નાના બાળકને ટંકે ૫-૧૦ ટીપાં, મોટાને ૦॥ થી ૧ ડ્રામ, દર કલાકે ઝાડો ઉલટી બંધ થાય ત્યાં સુધી. પછી બંધ કરવું.

૧૫૫૭. ગુલ્મ-હીસ્ટીરીયા-ખેંચતાણ—
ટીંકચર વેલેરીયન એમોનિયા ટીપાં ૧૫
„ એસાફટીડા ...ટીપાં ૧૫
સ્પીરીટ કલોરોફોર્મ ...ટીપાં ૨૦
સોડા બાઇ કાર્બ... ...ગ્રેન ૧૫
એકવા મેન્થા ... ... ઔંસ ૩
ત્રણ વખત પાવું.

૧૫૫૮. હેડકી—(હિક્કપ).
કલોરોફોર્મ ... ...ટીપાં ૨
સલ્ફ્યુરિક ઇથર... ...ટીપાં ૧૦
તજનું તેલ ... ...ટીપાં ૨
ક્રિયોસોટ ... ...ટીપાં ૨
હાઇડ્રોસ્યાનિક ઍસીડ ડિલ્યુટ ટીપાં ૫
સાલવોલેટાઇલ ... ...ટીપાં ૩૦
સાલવોલેટાઇલ ... ...ટીપાં ૩૦
બ્રાંડી ... ...ડ્રામ ૨
ટિંકચર ઑફ વેલેરિયન ...ડ્રામ ૦॥
પાણી... ... ...ઔંસ ૧
આ મિશ્રણ થોડું થોડું દર બબ્બે કલાકે પીવું.

૧૫૫૯. પરમો—(ગોનોરીયા).
લાઇકર એમોનિયા એસેટેટિસ ઔંસ ૯
એસેટેટ ઑફ પોટાશ ...ગ્રેન ૯૦
ગુંદરનું પાણી ... ...ઔંસ ૧
કપુરનું પાણી ... ...ઔંસ ૩
મિશ્ર કરીને એક દિવસમાં ૪ વાર પીવું.

૧૫૬૦. પરમો—

પોટાશ સાઇટ્રસ... ... ગ્રેન ૧૫
ટીંક્ચર બકુ ... ... ડ્રામ ૧
ટીંક્ચર ક્યુબેબ... ... ડ્રામ ૦॥
ટીંક્ચર હાયોસ્યામી ...ટીપાં ૧૫
બાલસમ કોપેઇબા ...ટીપાં ૨૦
સેન્ડલ ઑઇલ... ...ટીપાં ૧૫
મેગ્નીશ્યા સલ્ફ... ... ડ્રામ ૧
કપુરનું પાણી ... ...ઔંસ ૩

રોજ ત્રણ વાર.

૧૫૬૧. પરમો—

લાયકર પોટાશ... ...ટીપાં ૬૦
સુરોખાર ... ... ડ્રામ ૧
ટિંક્ચર હાયોસ્યામી ... ડ્રામ ૨
ચુનાનું પાણી (લાઇમવૉટર). ઔંસ ૪

મિશ્રણ રોજ ચાર વખત પીવું.

૧૫૬૨. પરમો—

બાલસમ કોપેબા... ...ટીપાં ૪૫
લાયકર પોટાશ ... ...ટીપાં ૪૫
ટિંક્ચર હાયોસ્યામી ...ટીપાં ૫૦
સુંદરનું પાણી ... ...ઔંસ ૧
ચોખ્ખું પાણી ... ...ઔંસ ૪

તેના ત્રણ ભાગ કરીને રોજ ત્રણવાર પીવું.

૧૫૬૩. પરમો—

સેન્ડલ ઑઇલ ... ...ટીપાં ૪૦
ક્યુબેબ (ચણકબાબ) ...તોલો ૦॥
સોનાગેરૂ ... ...તોલો ૦॥
ગોખરૂનું ચૂર્ણ ... ...તોલો ૦॥

એ પડીકી કરીને સવારસાંજ મધમાં ચાટવી.

૧૫૬૪. પરમો—

લાયકર પોટાશ ... ...ટીપાં ૪૫
લાડેનમ ... ...ટીપાં ૧૫
કેમ્ફર વૉટર ... ...ઔંસ ૩

માત્રા ૧ લીકર ગ્લાસ—દિવસમાં ૩ વાર. તેનાથી પીડ તથા ઔંકડી મટે છે.

૧૫૬૫. પરમો—જુનો.

સ્પીરિટ ઑફ નિ... ...ગ્રેન ૧૨
કમ્પાઉન્ડ કાયનો પાઉડર...ગ્રેન ૨૦
કેમ્ફર (કપુર) ... ... „ ૬

તેની બાર ગોળી કરવી. બબ્બે ગોળી રોજ ત્રણ વાર ખાવી.

૧૫૬૬. પરમો—જુનો.

પોટાશ આયોડાઇડ ...ગ્રેન ૬
સાઇટ્રેટ ઑફ આયર્ન ઍન્ડ
ક્વીનાઇન ... ...ગ્રેન ૧૫
કરીયાતાની ચા... ...ઔંસ ૩

ડોઝ—૧ લીકર ગ્લાસ રોજ ૩ વાર પીવું.

૧૫૬૭. ઉપદંશ—

મહા મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ ...ઔંસ ૨
એક્સ્ટ્રાક્ટ સારસાપેરેલા લિ.ડ્રામ ૧
પોટાશ આયોડીડ ...ગ્રેન ૬

તેના ત્રણ ભાગ કરીને રોજ ત્રણ વાર પીવી. ગરમ પડે તો તે સાથે ચંદ્રપ્રભાની બબ્બે આનીભારની ગોળી ખાવી.

૧૫૬૮. ઉપદંશ—(સીફીલીસ)

સીરપ ઑફ આયોડાઇડ ઑફ
આયર્ન ... ...ટીપાં ૬૦
પોટાશ આયોડાઇડ ...ગ્રેન ૬
પાણી ... ...ઔંસ ૩

મિશ્ર કરીને એક ઔંસ રોજ ત્રણવાર.

૧૫૬૯. ઉપદંશ—

પોટાશ આયોડાઇડ ...ગ્રેન ૬
લાયકર હાઇડ્રાર્જ પરક્લોર.ડ્રીમી.૬૦
કરીયાતાની ચા... ...ઔંસ ૩॥

મિશ્ર કરીને ત્રણ વાર પીવી.

૧૫૭૦. ઉપદંશ—

પોટાશ આયોડાઇડ ...ગ્રેન ૧
[illegible] ૧
[illegible] ૧૨
[illegible] ૧
[illegible] ...ઔંસ ૧૦

૧૨ ભાગ કરીને રોજ ત્રણ ભાગ પીવા.

૧૫૭૧. ઉપદંશ—

[illegible]

પોટાશ આયોડાઇડ ...ડ્રામ ૧

ટિંકચર આયોડાઇન ...ડ્રામ ½

સીરપ ઑરેન્સ્યાઇ ...ડ્રામ ૮

પાણી.... ... ...ઔંસ ૮

તેના ૮ ભાગ કરીને રોજ બેવાર જમીને પીવું.

૧૫૭૨. ઉપદંશ—

કેલોમેલ ... ...ગ્રેન ૨૪

અફીણ... ... ...ગ્રેન ૩

બાર ગોળી બનાવી રોજ ત્રણ વાર અકેક ગોળી ખાવી.સખ્ત ટાંકીમાં જોરાવર દરદીનેઅપાય.

૧૫૭૩. ઉપદંશ—સખ્ત ટાંકી.

બ્લ્યુ પીલ ... ...ગ્રેન ૧૮

અફીણ... ... ...ગ્રેન ૨

સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન ...ગ્રેન ૬

૬ ગોળી કરવી—સવારસાંજ અકેક ગોળી.

૧૫૭૪. ઉપદંશ—સખ્ત ટાંકી.

હાઇડ્રાર્જીરી કમકોટા ...ગ્રેન ૧૮

સલ્ફેટ ઑફ ક્વિનાઇન ...ગ્રેન ૧૨

અફીણ... ... ...ગ્રેન ૨

૬ ગોળી કરવી–સવારસાંજ અકેક ગોળી ખાવી.

૧૫૭૫. મૂત્રાશ્મરી—પેસાબની પથરી.

બાઇ કારબોનેટ ઑફ પોટાશ ગ્રેન ૪૦

પાણી... ... ...ઔંસ ૪

મેળવીને રોજ ચાર વાર પીવી.

૧૫૭૬. મૂત્રાશ્મરી—પેસાબની પથરી.

બાઇ કારબોનેટ ઑફ પોટાશ ગ્રેન ૩૦

સુરોખાર (પોટાશ નાઇટર)...ગ્રેન ૧૦

સાઇટ્રિક ઍસીડ... ...ગ્રેન ૧૫

પાણી... ... ...ઔંસ ૧૬

મેળવીને એક દિવસમાં થોડે થોડે બધી પીવી.

૧૫૬૭. મૂત્રાશ્મરી—

સાઇટ્રેટ ઑફ પોટાશ ...ગ્રેન ૪૫

પાણી... ... ...ઔંસ ૩

મેળવીને રોજ ત્રણ વાર પીવી.

૧૫૭૮. મધુપ્રમેહ—(Diabetes).

એટ્રોપીન સલ્ફ... ...ગ્રેન ૦૧

સ્ટ્રીકનીન સલ્ફ... ...ગ્રેન ૧

એકવા સીનામન... ...ઔંસ ૪

આ મેળવણીમાંથી અકેક ચમચી જમતાં પહેલાં અરધા કલાકે પીવી.

૧૫૭૯. ઋતુદોષ—અનિયમિત આર્ત્તવ.

ટીંકચર ફેરી પરક્લોરાઇડ...ટીપાં ૩૦

મેગ્નીસ્યા સલ્ફ... ...ડ્રામ ૩

ટીં. કેનાબીસ ઇન્ડીકા ...ટીપાં ૧૫

ટીં. નકસવૉમીકા ...ટીપાં ૧૦

ટીં. ૐજર ... ...ટીપાં ૧૦

એકસ્ટ્રાકટ અર્ગટ લીo ...ટીપાં ૧૫

પોટાશ ઓયોડીડ ...ગ્રેન ૩

પોટાશ બ્રોમાઇડ ...ગ્રેન ૧૦

પાણી ... ...ઔંસ ૩

ત્રણ વાર.

૧૫૮૦. સ્ત્રીઓનો આર્ત્તવ રોગ—પીડા સાથે દસ્તાન.

ઑકસાઇડ ઑફ ઝિંક ...ગ્રેન ૨૪

કમ્પાઉન્ડ સીનામન પાઉડર ગ્રેન ૧૫

બાર્ક પાઉડર ... ...ડ્રામ ૧

તેની ૧૨ પડીકી કરીને રોજ ત્રણ વાર પાણી સાથે પીવી.

૧૫૮૧. અતિઆર્ત્તવ રોગ—ઘણું દસ્તાન વહેવું.

ગેલીક ઍસીડ ... ...ગ્રેન ૪૦

ટિંકચર સીનામન ...ડ્રામ ૪

એરોમેટિક સલ્ફ્યુરિક એસીડ ડ્રામ ૧

ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર... ...ઔંસ ૮

તેમાંથી રોજ અકેક ઔંસ દવા ત્રણ ત્રણ કલાકે પીવી.

૧૫૮૨. અતિઆર્ત્તવ—ઘણું દસ્તાન જવું.

ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક એસીડ...ટીપાં ૩૦

હીરાકસી ... ...ગ્રેન ૬

ફટકડી ફુલાવેલી... ...ગ્રેન ૩૦

તજનું પાણી ... ...ઔંસ ૪॥

તેને મેળવીને તેના ત્રણ ભાગ કરીને પીવા.

૧૫૮૩. અતિઆર્તવ—
ગેલીક એસીડ ... ...ગ્રેન ૪૫
લિક્વીડ એક્સ્ટ્રાક્ટ અર્ગટ...ડ્રામ ૧॥
ડાઇલ્યુટ સલફ્યુરિક એસીડ...ટીપાં ૪૫
તજનું પાણી ... ...ઔંસ ૩
ત્રણવાર પીવું.

૧૫૮૪. આર્તવરોગ—રતવા બંધ હોય તેનો ઉપાય.
એક્સ્ટ્રાક્ટ હનસ્વન ...ગ્રેન ૧
મરી–(હીરાબોળ).... ... „ ૨
એલોઝ (એળીઓ)... ... „ ૧
કેસર (કેસર) ... ... „ ૧
મેળવીને ૧ ગોળી કરવી. એવી ગોળી રોજ ૩ વાર ખાવી.

૧૫૮૫. ગર્ભાશયનું પ્રદર—
લાઇકર હાઇડ્રાર્જીરી પરક્લોરાઇડ ડ્રામ ૧॥
કમ્પાઉન્ડ ટીંક્ચર સીકોના ડ્રામ ૧॥
„ડિકોક્શન ઑફ સારસાપરેલા ઔંસ ૩
મેળવીને રોજ ત્રણવાર પીવું.

૧૫૮૬. ગર્ભાશયનું પ્રદર—
પોટાશ આયોડાઇડ ...ગ્રેન ૬
કાડલિવ્હર ઑઇલ ...ડ્રામ ૬
કરીયાતાની ચા ... ...ઔંસ ૩
તેના ત્રણ ભાગ કરી દીવસમાં ૩ વાર પીવા.

૧૫૮૭. બાળકોની—ખાંસી, કફ, વરાધ.
એમોનિયા કાર્બ ... ...ગ્રેન ૪
વાઇનમ ઇપીકેક ... ...ટીપાં ૧૬
ટીંક્ચર સીલા ... ... „ ૫
પોટાસ બાઇ કાર્બ... ...ગ્રેન ૫
પોટાશ આયોડીડ ... ... „ ૧
કપુરનું પાણી ... ...ડ્રામ ૬
એકેક નાની ચમચી રોજ ૪ વાર; આથી ઉલટી થઇ કફ નીકળે.

૧૫૮૮. બાળકોના ઉપદંશ—ઇંદ્રમાળ, ચાંદી, ગડગુમડ.
પલ્વીસ રીયા ... ...ગ્રેન ૬
હાઇડ્રાર્જીરી કમક્રીટા ... „ ૨
સોડા બાઇ કાર્બ... ...ગ્રેન ૩
તેની ૪ પડીકી કરવી ને દર ચાર કલાકે ૧ પડીકી આપવી.

૧૫૮૯. બાળકોનો મૂત્રાતિસાર–Incontinence of Urine.
પોટાશ બ્રોમાઇડ ...ગ્રેન ૫
ટીંક્ચર બેલાડોના ...ટીપાં ૧૦
ક્લોરોફોર્મનું પાણી ...ડ્રામ ૪
આ મેળવણીમાંથી રોજ ત્રણવાર પાવું.

૧૫૯૦. બાળકોનો ઝાડો–Infantile Diarrhœa.
કમ્પાઉન્ડ ચૉક પાઉડર. માત્રા રતી ૨.

૧૫૯૧. બાળકોનો ઝાડો—
ક્રીઓઝોટ? ... ...રતી ૦॥
નાઇટ્રીક એસીડ ડિલ્યુટ ...ટીપાં ૧૦
બાવળની છાલનું પાણી ...ઔંસ ૧॥
સાકરનું સરબત... ... „ ૧॥
એક શીશીમાં ભરી તેના ૧૨ ડોઝ કરવા. ચાર ચાર કલાકને અંતરે એક ડોઝ પાવો. દાંત આવતા હોય તે વખતના પાણી જેવા પાતળા ઝાડા કોઇ પણ દવાથી બંધ ન થતા હોય તે આ દવાથી બંધ થાય છે.

૧૫૯૨. બાળકોનો ઝાડો—
પારો ... ...ભાગ ૧
ચૉક ... ... „ ૨
આ બન્ને દવા ઘણીજ બારીક રીતે મેળવી–પારાની ચમક દેખાતી બંધ થાય ત્યાં સુધી ખરલમાં ઘુંટીને શીશીમાં રાખવી. તેમાંથી ટંકે રતી ૦॥ થી ૧ સુધીની માત્રા પાણી સાથે આપવી. બહુ પાતલો પાણી જેવો ને ખાટી વાસવાળા ઝાડો આનાથી મટે છે. અને રંગ પીળો આવે છે.

૧૫૯૩. બાળકનો મરડો—
કોપર સલ્ફ(મોરથુથુ) ...રતી ૧
બાવળના ગુંદની ભુકી ... „ ૨
બન્ને મેળવીને તેની ૨૪ પડીકી તેમાંથી સવાર સાંજ એક એક પડી

પાણી સાથે પાવી તેથી જુનો મરડો મટે છે. બાળકના મરડામાં આ દવા ઘણી ઉત્તમ છે.

૧૫૯૪. નબળાઈ—મગજની નબળાઇ, નપુંસકપણું.

એસીડ નાઇટ્રો હાઇડ્રોક્લો—
રિક ડાઇલ્યુટ ... ...ટીપાં ૩૦
એસીડ ફોસ્ફોરીક ડાઇલ્યુટ ટીપાં ૧૫
લાયકર સ્ટ્રીક્નીઆ... ... ,, ૧૨
એક્સ્ટ્રાક્ટ ડેમીયેના લીક્વીડ ડ્રામ ૧॥
પાણી... ... ...ઔંસ ૩

ત્રણ વાર પીવું.

૧૫૯૫. ધાતુસ્રાવ—Spermatorrhœa.

સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક ...ગ્રેન ૧૮
,, ઓફ આયર્ન ...ગ્રેન ૨૦
એક્સ્ટ્રાક્ટ નક્સવૉમીકાં ... ,, ૫
પીલ રૂબાર્બ કમ્પાઉન્ડ ... ,, ૫૦

તેની ૨૪ ગોળી કરવી. રોજ ત્રણ વાર એકેક ગોળી ખાવી.

૧૫૯૬. લોહીસુધારક—ચામડીનાં દરદો, ચાંદી, વિસ્ફોટક.

આમોનિયા ક્લોરાઇડ ... ગ્રેન ૧૫
પોટાશ બ્રોમાઇડ ... ,, ૧૦
ટીં. સીંકોના કો૦ ... ટીપાં ૧૫
ટીં. જનશ્યન કો૦ ... ડ્રામ ૧॥
પોટાસ આયોડાઇડ ... ગ્રેન ૬
પાણી ... ...ઔંસ ૩

દિવસમાં ત્રણ વાર.

૧૫૯૭. કૃમિ—

સેન્ટોનાઇન ... ... ગ્રેન ૨
કેલોમેલ ... ... ,, ૨
સાકર ... ... ,, ૨
સોડા ... ... ,, ૨

તેની ૨ પડીકી કરી રાત્રે ફકાવવી.

૧૫૯૮. કોરીઆ—Chorea.

એસેફોટીડા (હીંગ) ...ગ્રેન ૨૦
એક્સ્ટ્રાક્ટ વેલેરીઅન ... ,, ૨૦
ઝિંક ઑક્સાઇડ... ... ,, ૧૦
એક્સ્ટ્રાક્ટ બેલાડોના ...ગ્રેન ૨

ગોળી ૨૦ કરવી. રાત્રે કે સવારે ગોળી ૧ થી ૨ ખાવી. અથવા રિડ્યુસ્ટ આયર્ન પણ ફાયદો કરે છે.

૧૫૯૯. ચોરીઆ—

એપ્સમ સોલ્ટ ... ડ્રામ ૪
ક્લોરેટ ઑફ પોટાશ ...ગ્રેન ૪૦
લાઇકર એમોનિયા એસેટેટીસ.ઔંસ ૧
પાણી ... ... ,, ૨

આ મિશ્રણ રોજ ત્રણ વાર પાવું.

૧૬૦૦. રતવા—Erisipelas.

ટિંક્ચર ઑફ સ્ટીલ...ટીપાં ૨૦-૩૦
પાણી ... ...ઔંસ ૧

આ ડોઝ દર ત્રણ કે ચાર કલાકે આપવો. બાળકને ઉમર પ્રમાણે નાનો ડોઝ આપવો.

૧૬૦૧. ચળ-લુખસ—Pruritis.

કોકેન... ... ...ગ્રેન ૪
હાઇડ્રાર્જીરી એમો. ક્લૉ ...ગ્રેન ૧૫
ઑક્સાઇડ ઑફ ઝિંક ...ડ્રામ ૧
વેસેલીન ... ...ડ્રામ ૧૦

તેનો મલમ બનાવીને લુખસ ઉપર ચોળવો.

૧૬૦૨. ચળ-લુખસ—Pruritis.

હાઇડ્રોસ્યાનિક ઍસીડ ...ડ્રામ ૧
બોરાક્સ ... ...ડ્રામ ૨
ગુલાબજળ ... ...ઔંસ ૮

તેનું લોશન બનાવીને શરીર ધોવું.

૧૬૦૩. રતવા મોનો—Facial Erysipelas.

સેલીસીલીક ઍસીડ ...ગ્રેન ૨૦
કાઇસોરોબીન ... ...ગ્રેન ૨૦
ઇક્થિયોલ ... ...ડ્રામ ૧
લેનોલીન અથવા વેસેલીન ઔંસ ૧॥

તેને રતવા ઉપર ઘસવું.

૧૬૦૪. યોનિકંડુ—Vulvular pruritis.

મેન્થોલ ... ...ગ્રેન ૮
કવીનાઇન ... ...ગ્રેન ૨૦
કારબોલિક ઍસીડ ...ગ્રેન ૨૪

કોડીન કૉન્સન્ટ્રેટ ... ડ્રામ ૧
યૂકેલિપ્ટોલ ... ... ડ્રામ ૨॥
કેસ્ટર ઓઇલ... ... ડ્રામ ૧૦

સર્વને મેળવવું—અથવા ચાળણી પેઠે આ મેળવણીમાં બનાવવાથી ચેપ મટે છે.

૧૬૦૫. સ્કેબીઝ-ખુજલી-Scabies.

યૂકેલિપ્ટોલ ... ...ડ્રામ ૦॥
નાફ્થોલ... ... ...ડ્રામ ૦॥
વેસેલીન ... ...ડ્રામ ૧॥

મલમ બનાવવો. ઘેરે ઘસવો અને ઉપાયમાં પેપ નાખવો.

૧૬૦૬. દાઝવું—Superficial Burns.

આયોડોફોર્મ ... ગ્રેન ૭॥ થી ૧૫
એન્ટીપાયરીન, એસીડ બોરીક, } દરેક ગ્રેન ૧૫
અને વેસેલીન... ...ગ્રેન ૬૦૦

મલમ બનાવી દાઝ્યા ઉપર ચોપડવો.

૧૬૦૭. દાંતનું દરદ—Tooth-ache.

કોકેન (૧૦ ટકાવાળું ચલાવી) ટીપાં ૧૫
ક્રિયોઝોટ ... ...ટીપાં ૧૫
કારબોલિક એસીડ ...ટીપાં ૧૫
ક્લોરોફોર્મ ... ...ટીપાં ૧૫

આ ચાર દવાની મેળવણીમાં રૂનું પુમડું બોળીને દાંતે કે દાંતની પોલમાં કે પાસે ઉપર મૂકવું. જીભ અથવા બીજા જીવતા ભાગને દવા ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી. આ પુંમડાથી દરદ વધારે ચાલ પડે છે.

૧૬૦૮. કાનનું દરદ—Ear-ache.

પ્રફાયીયોલ ... ... ૧ ભાગ
ગ્લિસરીન ... ... ૭॥ ભાગ
ડિસ્ટીલ્ડ વૉટર... ... ૭॥ ભાગ

આ મેળવણીમાંથી થોડાં ટીપાં રોજ કાનમાં નાંખવાં.

૧૬૦૯. પાઠું-કારબંકલ—

એસીડ સલ્ફ્યુરિક ડિલ્યુટ ટીપાં ૨૦–૩૦ પાણીમાં મેળવીને પીવું. આ પ્રમાણે ચાર ચાર કલાકે પીવાથી ૧૨થી ૧૮ કલાકમાં પાઠું વધતું અટકે અને માંસના સાટાઓ નરમ પડે તથા પર નીકળી જઇને રૂઝ આવવા લાગે-તેના ઉપર કારબોલાઇઝડ વેસેલીન સિવાય કાંઇ પણ દવા ચોપડવી નહિ, અને કાપકૂપ કરવાની જરૂર નથી. પ્રો. જે. રીનોલ્ડ.

૧૬૧૦. નાકનું સળેખમ-Nasal Catarrh.

મેન્થોલ ... ... ગ્રેન ૫
કેમ્ફર... ... ... ગ્રેન ૧૦
ઓઇલ યુકેલિપ્ટસ ... ટીપાં ૧૫
પેટ્રોલિયમ... ... ઔંસ ૧

મેળવીને મલમ બનાવવો અને નસકોરામાં લગાડવો તેથી શરદી મટે તથા નાકે ચોખું થાય તે માટે.

૧૬૧૧. આંખના પોપચાં-Granular Lids.

કોપર સલ્ફેટ ... ભાગ ૩
વેસેલીન... ...ભાગ ૧૦૦

મલમ બનાવીને પોપચામાં રાત્રે અંજન કરવું.

૧૬૧૨. દાદર—Ring worm.

કારબોલિક એસીડ ... ઔંસ ૧
ક્લોરલ હાઇડ્રેટ ... ઔંસ ૧
ટિંક્ચર આયોડીન ... ઔંસ ૧

એને મેળવીને લગાવવાથી જુની દાદર પણ મટે છે.

૧૬૧૩. કોઢ—Leprosy.

કાર્બોરેઝીન... ...ભાગ ૫
કપૂરીઓલ ... ...ભાગ ૫
સેલીસીલીક એસીડ ...ભાગ ૨
વેસેલીન ... ...ભાગ ૧૦૦

મેળવીને લગાડવું.

૧૬૧૪. લુ લાગવી—Sunstroke.

એન્ટીપાયરીન ... ... ડ્રામ ૨
ડીસ્ટીલ્ડ વૉટર ... ...ઔંસ ૦॥

આ મેળવણીમાંથી ૨૦ ટીપાં હાઇપોડરમીક સીરીંજ વડે શરીરમાં દાખલ કરવાં. લુના સખ્ત હુમલાની શરૂઆતમાંજ આ ઉપાય કરવા.

૧૬૧૫. પ્લેગ-મરકી—Plague.

ક્વીનાઇન. ... ... ગ્રેન ૧૫
કારબોલિક એસીડ... ... ટીપાં ૨૦
મ્યુસીલેજ ઓફ એકેસ્યા...ડ્રામ ૬
લાઇકર સ્ટ્રીક્નાઇ... ...ટીપાં ૩૦
ટિંક્ચર ડીજીટેલીસ......ટીપાં ૨૦
પાણી... ... ...ઔંસ ૬

દર ત્રણ કલાકે એકેક ઔંસ દવા આપ્યા કરવી.

ભાગ ૭ મો.

ચિકિત્સાસ્થાન.
TREATMENT OF DISEASES.

આ ૭ મા ભાગમાં નીચેનાં દરદોના ઉપચારોનો પ્રકરણવાર સમાવેશ કરવામાં આવેલ છેઃ—

પ્રકરણ ૧ લું–શરીરનાં સામાન્ય દરદો.
પ્રકરણ ૨ જું–મગજ સંબંધી દરદો.
પ્રકરણ ૩ જું–શ્વાસોશ્વાસની ક્રીયાનાં દરદો.
પ્રકરણ ૪ થું–રક્તાશય સંબંધી દરદો.
પ્રકરણ ૫ મું–પકવાશય સંબંધી દરદો.
પ્રકરણ ૬ ઠું–મૂત્રાશય સંબંધી દરદો.
પ્રકરણ ૭ મું–આંખ, કાન, નાક,દાંતનાં દરદો.
પ્રકરણ ૮ મું–ચામડીનાં દરદો.
પ્રકરણ ૯ મું–પરચુરણ દરદો.
પ્રકરણ ૧૦ મું–સ્ત્રી રોગ ચિકિત્સા.
પ્રકરણ ૧૧ મું–બાળ રોગ ચિકિત્સા.
પ્રકરણ ૧૨ મું–વિષ ચિકિત્સા.

પ્રકરણ ૧ લું.
શરીરનાં સામાન્ય દરદો*
GENERAL DISEASES.
જ્વર–તાવ–બુખાર.
(Fever–ફીવર.)

તાવ વિષે સંક્ષિપ્ત વર્ણન—સર્વ દરદોમાં તાવ મુખ્ય હોવાથી તે દરદોનો રાજા ગણાય છે. તાવના પ્રકાર ઘણા છે, પણ એ બધા પ્રકારના તાવ કયા ચોકસ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તાવ કેવી રીતે ચડે છે ને ઉતરે છે તે સર્વ વાતોનું સંતોષકારક સમાધાન કરવાને વિદ્વાનો હજી સંપૂર્ણ રીતે શકિતવાન થયેલા જણાતા નથી, અથવા કોઇએ ગ્રંથદ્વારા એ સમાધાન સંપૂર્ણ ખુલાસા સાથે કરેલું નથી. તાવનો વિષય ઘણો ગહન છે અને તેથી આવા ગ્રંથોથી તાવનું માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપ અને તેની સામાન્ય ચિકિત્સા જાણી શકાય એટલે બસ છે, એમ ધારીને અત્રે માત્ર મુખ્ય મુખ્ય પ્રકારના તાવનાં કારણો, લક્ષણો અને ઉપાયો બતાવ્યા છે. શરીર ગરમ થઇને તપી આવવું, અથવા શરીરમાં જે સ્વાભાવિક ઉષ્ણતા હોવી જોઇએ તેથી વિશેષ ઉષ્ણતા થવી, એ તાવનું મુખ્ય ચિન્હ છે. પણ એવી રીતે શરીર તપી આવવાનું શું કારણ છે અને તે ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે, તે ઘણી સૂક્ષ્મ બાબત છે. આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્ર તાવને માટે એવો ખુલાસો કરે છે કે, "વાત, પિત્ત, કફ, એ

---

* જે દરદો શરીરના અમુકજ અવયવ કે મર્મસ્થાન સાથે સંબંધ નથી રાખતાં, પણ આખા શરીર કે શરીરની સામાન્ય ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે, એવાં દરદોને તેમજ ઉડતા ચેપી રોગોને 'શરીરનાં સામાન્ય દરદો' એવું નામ આપી આ પ્રથમ પ્રકરણ નીચે મુકવામાં આવ્યાં છે. દરદોનું આ વર્ગીકરણ પરિપુર્ણ નથી અને થઈ શકે પણ નહિ, પણ સામાન્ય વાંચનારાઓને માટે આવું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

[illegible] આહાર વિહારથી [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે [illegible]. [illegible] ત્રિદોષ [illegible] વિકૃત આહાર વિહાર [illegible] છે, અને [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે [illegible] તેમ [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે. [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે. [illegible] કરે છે. અને [illegible] કરે છે.

તાવના પ્રકાર—[illegible] ઉત્પન્ન થાય છે. [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] આહાર વિહારથી [illegible] તાવ આવે છે, [illegible] વાયુ, પિત્ત અને કફ [illegible] વિષમજ્વર, [illegible] આવે છે, અને [illegible] તાવના [illegible] નથી, [illegible] ([illegible]) [illegible] થાય છે.

આયુર્વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણે તાવના પ્રકાર—નીચે પ્રમાણે છે.—(૧) વાતજ્વર, (૨) પિત્તજ્વર, (૩) કફજ્વર, (૪) વાતપિત્તજ્વર, (૫) કફવાતજ્વર, (૬) કફપિત્તજ્વર, (૭) સન્નિપાતજ્વર, (૮) આગંતુકજ્વર, વિષમ વિષમજ્વર, જીર્ણજ્વર, વગેરે ઘણા પણ ભેદ પાડેલા છે.

અર્વાચીન વૈદકશાસ્ત્ર પ્રમાણે તાવના ભેદ—નીચે પ્રમાણે છે—

૧. ટાઢી તાવ—(૧) [illegible] તાવ; (૨) [illegible], (૩) [illegible], (૪) [illegible], (૫) [illegible].

૨. આંતરડીના તાવ—(૧) [illegible] તાવ, (૨) [illegible], (૩) [illegible].

૩. [illegible]—[illegible] પ્રમાણે [illegible] એક પ્રકાર ' [illegible].'

૪. કુદી નીકળતા તાવ—(૧) [illegible], (૨) [illegible], (૩) [illegible], (૪) [illegible], (૫) [illegible], (૬) [illegible], (૭) ખરાબનો તાવ. (૮) [illegible] તાવનો [illegible] પ્રમાણે ' [illegible] ' રોગમાં સમાવેશ થાય છે ને કેટલાની ઘટ રોગોમાં ગણના થાય છે.

તાવનાં સામાન્ય કારણો—અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહાર એ તાવનાં સામાન્ય કારણો છે, આ કારણોથી શરીરના ધાતુઓ વિકાર પામી તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. અયોગ્ય આહાર વિહારમાં ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, અતિ ગરમ ખોરાક, અતિ ઠંડો ખોરાક, અતિ ભારે ખોરાક, બગડેલો અને વાસી ખોરાક, પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ ખોરાક, ઋતુ વિરુદ્ધ ખોરાક, અતિ શ્રમ, અતિ તાપ, અતિ ટાઢ, અતિ ભૂખ, અતિ વિલાસ, ખરાબ હવા, એ સર્વ તાવનાં કારણો છે. કેટલાક જંતુઓ અને ઝેરી હવા પણ [illegible] તાવનાં કારણ છે.

તાવનાં સામાન્ય લક્ષણો—તાવ પ્રત્યક્ષ બહાર દેખાયા પહેલાં થાક, ચિતની બેચેની, મોઢામાં વિરસપણું, આંખોમાં પાણી ભરાવું, બગાસાં, ટાઢ, વાયુ તથા તડકાની વારંવાર ઇચ્છા અને અભાવ, અંગોનું ભાગવું, શરીરમાં ભારેપણું, રૂવાડાં ઉભા થવાં, ખોરાકપર અ-રૂચિ, વગેરે ચિન્હો થવા માંડે છે. જ્વર ભરાયા પછી ચામડી ગરમ લાગવી એ તાવનું સ્પષ્ટ સમજાય એવું ચિન્હ છે. તાવમાં પિત્ત અથવા ગરમીનો મુખ્ય ઉપદ્રવ થાય છે. તાવ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થયા પછી શરીરમાં ઉષ્ણુતા ભરાયાની સાથે ઉપર લખ્યાં બધાં લક્ષણો જારીજ રહે છે.

વાતજ્વર.

લક્ષણ—બગાસાં આવવાં એ વાતજ્વરનું મુખ્ય ચિન્હ છે. સિવાય તાવનો વેગ ઓછો વધતો થઇ જવો, ગળું, હોઠ, તથા મોંનું સુકાવું, નિદ્રાનો નાશ, છીંક બંધ થવી, અંગમાં લુખા-પણું, અવયવોનો દુખાવો, મળનો અટકાવ, એ વગેરે બીજાં ચીન્હો પણ માલમ પડે છે. આ તાવ વિશેષ કરીને વાયુ પ્રકૃતિવાળાને તથા વાયુ પ્રકોપની ઋતુમાં એટલે વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપાયે—(૧) લંઘન સર્વ જ્વરોમાં હિતકારક છે, તો પણ દોષ, પ્રકૃતિ તથા દરદીની શક્તિનો વિચાર કરીને લંઘન કરાવવું. સાદા વાતજ્વરમાં લંઘનની મુદત વૈદ્યકશાસ્ત્રે ૬ દિવસની કહેલી છે. (૨) હરડે, સાજીખાર તથા સુદર્શનની ફાકી લેવી. અને તાવના દોષનું જોર વધારે હોય તો વધારે ટંક લાંઘણ કરવી, વળી લાંઘણ કરવી એટલે મુદ્દલ ખાવું નહિ, એટલોજ લાંઘણનો અર્થ નથી. થોડીવાર ખાવું, હલકું ખાવું, થોડું ખાવું, એ પણ લાંઘણ છે. સાધારણ વાતજ્વરમાં એકાદ ટંક લાંઘણ કરવી અને પછી પ્રકૃતિ તથા દોષને અનુસરી હલકો ખોરાક લેવો. મગનું ઓસામણ અથવા ઓસામણની સાથે થોડો ભાત ખાવો એ તાવનું લંઘન અને ઉત્તમ પથ્ય છે. (૩) **ગડુચ્યાદિ પાચન** (નં. ૫૬૭) ઉકાળો શરૂ કરવો. તેથી તાવનું પાચન થઇ તાવ ઉતરી જશે. (૪) મરી, એરંડાનું મૂળ, સુંઠ, કરીયાતુ, હીમજ, પીપર, કડુ, તેની ફાકી પાવી. (૫) સુંઠ, ગળો, તથા પીપરીમૂળનો ઉકાળો પીવો. (૬) **લઘુ-સુદર્શન ચૂર્ણ** (નં. ૭૧૩) તેની ફાકી, ફાંટ (ચા) અથવા હીમ કરીને પીવું. આ પ્રમાણે લંઘન તથા સાદા ઉપાયથી તાવ ન ખસે તો પછી સાતમે દિવસે દોષને પકાવવા માટે (૭) **મહાસુદર્શન** (નં. ૭૦૩) લેવું. તે સર્વ જ્વરહર છે, માટે તેની ફાકી કે ા આપવી.

પિત્તજ્વર.

લક્ષણ—આંખોમાં દાહ થવો એ પિત્તજ્વરનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તે સિવાય તાવનો વિશેષ વેગ, ઝાડો, ઉલટી, પસીનો, બડબડાટ, દાહ, તૃષા. કંઠ, હોઠ તથા મોં પાકી આવવું, મળમૂત્ર, તથા નેત્ર પીળાં થઇ જવાં, અને ભ્રમ એ પિત્તજ્વરનાં બીજાં ચિન્હો છે. વિશેષ કરીને પિત્ત પ્રકૃતિવાળાંને તેમજ પિત્તની એટલે શરદઋતુમાં આ તાવનો વિશેષ ઉપદ્રવ થાય છે.

ઉપાય—(૧) **લંઘન**—દોષના પ્રમાણમાં એક ટંક એક દિવસ અથવા ભુખ લાગ્યાની સમજણ પડે ત્યાં સુધી લાંઘણ કરવી અથવા મગનું ઓસામણ અને ભાત અથવા સાબુ-ચોખાની કાંજી દુધ નાંખીને પાવી. (૨) પાડસલીયો અથવા ધાસીયો પીતપાપડો તેનો

ઉકાળો, ફાંટ કે હીમ પીવું. ખાસલીગો, સુંઠ તથા વાળાનો ક્વાથ પીવો. (૩) પર્પટાદિ ક્વાથ (નં. ૬૦૫ ને ૬૧૧) અથવા તેનો ફાંટ કે હીમ કરીને પીવો. (૪) દ્રાખ, હરડે, મોથ, કડુ, ગરમાળો અને ખડસલીઓ તેનો ઉકાળો કરી પીવાથી પિત્તજ્વર તથા શોષ, દાહ, ભ્રમ, મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવો મટીને દસ્ત સાફ આવે છે. (૫) ખડસલીગો, રતાંજળી, અને ધોળો વધો કાળો વાળો એ ચાર વસ્તુનો ઉકાળો, ફાંટ અથવા હીમ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખેલા ધાણાનું હીમ અથવા ગળોનું હીમ પાવાથી પિત્તજ્વરનો દાહ શાંત પડે છે. (૭) પિત્તજ્વરની સાથે અતિ દાહ થતો હોય તો પટોલાદિ ક્વાથ (નં. ૬૦૧) અથવા કાચા ચોખાના ધોણમાં ધોળી સુખડ તથા સુંઠનો ઘસારો કરીને તે ઘસારાને ઉપલાજ ધોણના વિશેષ પાણીમાં થોડું મધ તથા સાકર નાખીને પાવો. આ સિવાય દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ (નં. ૫૮૩) ફાયદાકારક છે.

યુનાની ઉપાયો—યુનાની ઉપાયો પિત્તના તાવમાં વધારે માફક આવે છે. શરબતે નિલોફર, સિકંજબીન બીઝુરી, લીંબુનું શરબત, તરબુચનું શરબત, આંબલીનું શરબત વગેરે અપાય, તો પરસેવો વળીને પિત્તજ્વર ઉતરી જાય.

કફજ્વર.

લક્ષણ—ખોરાક ઉપર અરૂચિ એ કફજ્વરનું ખાસ લક્ષણ છે. તે સિવાય અંગોમાં ભિનાશ, ગતિ મંદ, આળસ, મોંમાં મીઠાશ, મળમૂત્રમાં તથા વર્ણમાં ધોળાશ, અવયવો અકડાઇ જવા, શરીરમાં ભારેપણું, ટાઢ, સળેખમ, અતિ ઉંઘ, ઉબકો, છાતીમાં કફ, મંદાગ્નિ વગેરે બીજાં ચિન્હો હોય છે. આ તાવ વિશેષ કરીને કફ પ્રકૃતિવાળાને તથા કફની ઋતુ (વસંતઋતુ) માં ઉપડે છે,

ઉપાય—(૧) લંઘન-કફજ્વરનો દરદી લંઘન વિશેષ સહન કરી શકે છે, માટે વૈદ્યક શાસ્ત્રે લંઘાણની મુદત ૪ દિવસની ઠરાવી છે, યોગ્ય લંઘનથી, દુષિત થએલા દોષનું પાચન થાય છે, માટે દરદીએ ખરી ક્ષુધા ન લાગે ત્યાં સુધી ખાવું નહિ અથવા મગનું ઓસામણ પીવું. (૨) ગળોનો ક્વાથ, ફાંટ કે હીમ મધ નાખીને પીવો. (૩) લીંડીપીપર, હરડે, બેહડાં, આંબળાંને સમભાગ લઇને તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી પાપા તોલાને આશરે લઇ મધમાં ચાટવાથી કફજ્વર તથા તે સાથેની ખાંસી, શ્વાસ તથા કફ દુર થાય છે. (૪) નગોડનાં પાનનો ક્વાથ પીપરની ભુકી નાખી પીવો. (૫) અરડુશીનાં પાન, ભોરીંગણી, તથા ગળો તેનો ઉકાળો મધ નાંખીને પીવો. આ સિવાય અમૃતકલાનિધિરસ (નં. ૪૭૪), શ્વાસકુઠાર (નં. ૫૧૩), પટોલાદિ ક્વાથ (નં. ૬૦૦), કટફલાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૬૪), શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૨૫), વગેરે ઉપાયો યોજી શકાય.

યુનાની ઉપાયો—(૧) પીપર, મરી, કલોંજી, ચિરાયત (કરીયાતુ), તથા ગેરૂ એકેક માસો, ભાંગનાં પાંદડાં ૨ માસા-તેનું ચૂર્ણ-માત્રા ૧ માસો-કફજ્વરમાં ટાઢની કંપારી ચડે છે તે પહેલાં આ દવા આપવી. (૨) હબ્બેશફા (નં. ૯૫૨); (૩) આકડાની જડ ૨ ભાગ કાલિ મિરચ (મરી) ૧ ભાગ, તે બેને બકરીના દુધમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી ક માત્રા ગોળી ૧. (૪) (નં. ૯૫૪) વાળો તાવનો ઉપાય.

દ્વંદ્વજ જ્વર એટલે બબે દોષવાળા તાવ.

આ બબે દોષવાળા તાવનાં કારણો તથા લક્ષણો પણ મિશ્ર હોય છે. ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે:—

વાતપિત્તજ્વર—આ તાવમાં વાયુ તથા પિત્તનું જોર હોય છે, માટે પાંચમે દિવસે ઔષધ આપવાનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર ફરમાવે છે. વાતહર અને પિત્તહર, જ્વરઘ્ન ઔષધોની યોજના કરવી. (૧) કરીયાતુ, કડુ, આંબળાં, પડકચુરો, દ્રાક્ષ, મરી, સુંઠ અને ગળો. એનો ક્વાથ કરી ઠંડો પાડીને અંદર જુનો ગોળ મેળવીને પાવો, (૨) અરડુશી, શતાવરી, પીંપરીમૂળ, પીપળ, કાયફળ, એરંડાનાં મૂળ, લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો, ભારંગમૂળ, કડુ, કરીયાતુ તથા સુંઠ એ સર્વનો ક્વાથ આપવો, (૩) કિરાતાદિ, પંચભદ્ર, ત્રિફલાદિ, પર્પટાદિ, નિદિગ્ધાદિ, મધુકાદિ વગેરે ક્વાથ ફાયદાકારક છે માટે તે વૈદ્યોને પૂછીને લેવા.

કફવાતજ્વર—આ તાવમાં કફ તથા વાયુનું વિશેષ જોર હોય છે માટે કફહર તથા વાતહર જ્વરઘ્ન દવાઓ આપવી. કફવાતજ્વરમાં નવમે દિવસે દવા આપવા શાસ્ત્ર ફરમાવે છે. (૧) લીંડીપીપરનો ક્વાથ તાવ તથા શરદી મટાડે છે; અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૨) ગરમાળો, કડુ, હરડે, પીપરીમૂળ, તથા મોથ જેને **આરગ્વધપંચક** કહે છે તે આ તાવમાં સારો યોગ છે; તેનો કલ્ક કરીને ક્વાથ કરવો. શૂળ હોય છે તે પણ તેથી મટે છે. (૩) કડુ, કરીયાતુ, મોથ, ગળો, તથા સુંઠ તેનો ક્વાથ આપવો. આ સિવાય આરગ્વધાદિ (નં. ૫૨૫), ગડૂચ્યાદિ (નં. ૫૬૭), ચાતુર્ભદ્રાદિ (નં. ૫૭૦), દશમૂળાદિ, (નં. ૫૮૧), દાર્વ્યાદિ (નં. ૫૮૫), મુસ્તાદિ (નં. ૬૨૩), લઘુક્ષુદ્રાદિ (નં, ૬૩૧), વગેરે ક્વાથે ફાયદો કરે છે.

કફપિત્તજ્વર—આ તાવમાં કફ તથા પિત્તનું અધિક જોર હોય છે. માટે કફહર અને પિત્તહર જ્વરઘ્ન દવાઓ આપવી. આ તાવમાં દશમે દિવસે ઔષધ આપવા શાસ્ત્ર ફરમાવે છે. (૧) કડુ તથા સાકર દરેક ૦ાા તોલો પાણીમાં ચટણી વાટી ગરમ પાણીમાં પીવી. (૨) વાસા સ્વરસ (નં. ૫૩૦) સાકર નાખીને પીવો. (૩) કડુ, કરીઆતુ, પટોળ, લીંબડાની અંતર છાલ, હળદર, પીપર, ભોરિંગણી, ગળો સમભાગે તેની ફાકી કરીને તેમાંથી ટંકે પૈસાભાર ફાકી ગરમ પાણી સાથે આપવી. (૪) સુંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, હરડે, મોથ, કડુ, ગરમાળો, ધાણા, કરીયાતુ, દ્રાખ, સમભાગે ખાંડી ચૂર્ણ કરીને પૈસાભાર ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૫) સુંઠ અને મોથ અથવા આંબળાં અને ગળો આ તાવનું પાચન કરે છે. (૬) ખડસલીયો, વરીયાળી, કરીયાતુ, હરડેદળ, ગરમાળો તથા કડુ દરેક અરધો તોલો, તેને અધકચરાં ખાંડી તેની ચાર પડીકી કરવી. રોજ એક પડીકી બશેર પાણીમાં ઉકાળી અધશેર પાણી રાખી તે દિવસમાં ત્રણ વાર પીવું, એ પ્રમાણે ચાર દિવસ પીવાથી તાવ ઉતરી જશે. આ સિવાય અમૃતાષ્ટક (નં. ૫૪૯), પટોળાદિ (નં. ૬૦૧) પણ ફાયદો કરે છે.

સન્નિપાતજ્વર.

સન્નિપાતજ્વરના ૧૩ પ્રકારો છે અને એક આચાર્યે દારિદ્રક નામના સન્નિપાતનો વિશેષ પ્રકાર બતાવ્યો છે. આ બધા સન્નિપાતનાં સામાન્ય લક્ષણો તથા ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. સંધિક—લક્ષણ—સાંધાઓમાં પીડા, અતિ તૃષા, સંતાપ, નિદ્રાનાશ; અંગ્રેજીમાં 'ન્યુરોલર' છે તેનાં લક્ષણો આને મળતાં આવે છે. ઉપાય—રાસ્નાદિ ક્વાથ (નં. ૬૨૭)

૨. અંતક-લક્ષણ—માથાનો કંપ, ખાંસી, અંગોમાં પીડા, બેશુદ્ધિ, બકવા, ઘેલછા, દાહ, મોહ, શ્વાસ, હેડકી વગેરે. ઉપાય—પથ્યાદિક્વાથ (નં. ૫૦૭).

૩. રુગ્દાહ-લક્ષણ—અતિદાહ, લવારો, અતિ બેશુદ્ધપણું, શિથિલતા, વારંવાર તરસ, ચકરી, ફેર, શ્વાસ, ખાંસી, હેડકી, પરિશ્રમ, ગળું, ડોક તથા હડપચીમાં વેદના. ઉપાય—અભયાદિક્વાથ (નં. ૫૪૬).

૪. ચિત્તવિભ્રમ-લક્ષણ—ચિત્તનું ભ્રમિતપણું, બેશુદ્ધિ, સંતાપ, વ્યાકુળતા, આંખોમાં વિકરાળપણું, વારંવાર હસવું, નાચવું, ગાવું, ને લવારો કરવો. ઉપાય—બ્રાહ્માદિક્વાથ (નં. ૬૧૫)

૫. શીતાંગ લક્ષણ—શરીર બરફ જેવું ઠંડુંગાર, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, શોષ, મનને સંતાપ, ખાંસી, ઝાડો, ઉલટી, અવાજ ખોખરો વગેરે. ઉપાય—અર્કાદિક્વાથ (નં. ૫૪૩), 'માતુલુંગાદિ ક્વાથ'—બીજોરું, કરીયાતું, પીપરીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ (નં. ૨૫૦) અજમોદ અને સુંઠ સર્વે સરખે વજને લેવાં.

૬. તંદ્રિક-લક્ષણ—તંદ્રાની પેઠે આંખનાં પોપચાં મીંચાયેલાં રહે, કફ, શૂળ, અરુચી, જીભમાં કાતરા પડવા તથા તે કઠણ ને કરડી પડવી, દાહ કાનમાં બહેરાશ, ગળામાં સોજો, ઘણી ઉંઘ વગેરે. અંગ્રેજી 'ટાઇફોઇડ ફીવર' ને મળતો આ સન્નિપાત છે. ઉપાય—ભારંગ્યાદિ ક્વાથ (નં. ૬૨૦).

૭. કંઠકુબ્જ-લક્ષણ—કંઠ કાંટાવાળો, શરીરમાં દાહ, બેશુદ્ધિ, કંપ, તાવ, બકવા, મૂર્છા, પીડા. ઉપાય—ચૂંગ્યાદિક્વાથ (નં. ૬૪૬), ફલત્રિકાદિક્વાથ—ત્રિફલા, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, કડુ, કડાછાલ, અરડુસી અને હળદર.

૮. કર્ણક-લક્ષણ—કાનના મૂળમાં સોજા તથા તીવ્ર વેદના થવી, બહેરાપણું, બકવા, હાંફ, કળતર, સંતાપ વગેરે. ઉપાય—રાસ્નાદિક્વાથ—(નં. ૬૨૮).

૯. ભુગ્નનેત્ર-લક્ષણ—આંખો ત્રાંસી થવી, શ્વાસ, ખાંસી, ઘેન, બકવા, મદ, કંપ, બહેરાપણું, મોહ, સોજો થવો વિગેરે. ઉપાય—દાર્વ્યાદિક્વાથ (નં. ૫૮૫), પંચવક્ત્ર રસ (નં. ૪૫૫).

૧૦. રક્તષ્ઠીવી-લક્ષણ—મોંમાંથી લોહીના કોગળા થવો, તાવ, ઉલટી, તરસ, મૂર્છા, શૂળ, ઝાડો કે મરડો, હેડકી, પેટ ચડવું, ફેર, જીભ કાળી કે લાલ થવી, અને તેના પર કુંડાળાં પડવાં, આંખો લાલ થવી વગેરે. અંગ્રેજીમાં જેને 'ન્યુમોનિયા' કહે છે તે આ સન્નિપાત હોય. ઉપાય—જલદાદિ ક્વાથ (નં. ૫૭૧.)

૧૧. પ્રલાપક-લક્ષણ—લવારો, કંપ, સંતાપ, માથાની પીડા, મોટી મોટી વાતો કરવી, સ્વચ્છતા પર રોગીની અતિશય પ્રીતિ, બીજાને માટે ફીકર, બુદ્ધિ નાશ થવાથી થયેલી ગભરામણ, ઢંગધડા વગરનો બકવા, આ સન્નિપાતને અંગ્રેજીમાં 'ટાઇફસ' કહેતા હશે. ઉપાય—મુસ્તાદિ ક્વાથ. (નં. ૬૨૩.)

૧૨. જીવ્હક-લક્ષણ—જીભ કાંટાવાળી, અતિ મુંગાપણું, અતિ બહેરાપણું, નો નાશ, ખાંસી, સંતાપ વગેરે. ઉપાય—વીરભદ્રરસ (નં. ૫૧૧), ઉગ્રાદિ ક્વાથ—વજ, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કુઠ, કચુરો, એ સર્વ સરખે વજને. સિંહાદી ક્વાથ (નં. ૬૫૦).

૧૩. અભિન્યાસ-લક્ષણ—બોલવું ચાલવું બંધ થઈ અચેત પડી જવું, મહા મહેનતે એકાદ બોલ બોલવો, શક્તિ જતી રહેવી, શ્વાસ, મોં ઉપર ચળકાટ, ઉંઘ વગેરે. ઉપા —રિંગણ્યાદિ ક્વાથ (નં. ૬૨૯)

૧૪. હારિદ્રક લક્ષણ—અંગ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ વગેરે હલદરનો લેપ કર્યો હોય એવાં પીળાં પડી જવાં. તાવ, ખાંસી, ઝાડો, પેસાબ પણ હળદર જેવો થાય. આ સન્નિપાત કવચિતજ જોવામાં આવે છે ને થયા પછી મટતો નથી. અંગ્રેજીમાં આ જાતના તાવને 'યલ્લોઈવર' કહે છે. આ સન્નિપાત અત્યંત અસાધ્ય છે, તો પણ દ્વાત્રિશાંગ કવાથ (નં. ૫૮૬)ની યોજના કરવી.

ઉપલા ૧૩ સન્નિપાતમાંનો સંધિક સાધ્ય છે, તંદ્રિક, ચિત્તવિભ્રમ, કર્ણક, જીવ્હક, કંઠકુબ્જ એ પાંચ કષ્ટ સાધ્ય છે અને બાકીના આઠ અસાધ્ય છે. આમ કહ્યા છતાં પણ તેના ઉપાયો બતાવેલા છે અને કેટલીકવાર સાધ્ય સ્થિતિને અસાધ્ય સ્થિતિમાં ગણવાની ભૂલ થઇ જાય છે તેમજ કેટલીકવાર અસાધ્ય રોગ સાધ્ય પણ થઇ શકે છે. માટે ઉપાય કરવો, એ આશાજનક તથા દિલાસારૂપ માર્ગ છે.

સન્નિપાત જ્વરના સામાન્ય ઉપાયો—(૧) સન્નિપાત જ્વરમાં આમદોષ વિશેષ હોય તો પંચકોલ (નં. ૪૨૨) તથા આરગ્વધાદિ કવાથ (નં. ૫૫૨) આપવો. (૨) કફની શાંતિ માટે સિંધાલુણ, સુંઠ, પીપર તથા મરીની ભુકી આદુના રસમાં મેળવી મોંમાં રાખી વારંવાર થુંકી કાઢવાથી હૃદય, પડખાં, મોં તથા ગળાનો કફ ઝરી જાય, (૩) દરદી બેહોશ હોય તો પીપરીમૂળ, સીંધાલુણ તથા પીપર અને એ ત્રણની બરાબર મરી તેની ઝીણી ભુકી કરીને ગરમ પાણીમાં નાંખી તેનો નાસ આપવો, તેથી ઘેન તથા માથાનો ભાર ઓછો થઇ શુદ્ધિ આવે. (૪) વળી ઘેન દુર કરવા માટે સરસવદાણા, પીપર, મરી, સીંધાલુણ, મનશીલ વજ તથા લસણ સર્વને ગોમુત્રમાં વાટીને તેમાંથી જરા આંખમાં અંજન કરવાથી દરદી શુદ્ધિમાં આવે. (૫) માથું ઘણું ગરમ, આંખ લાલ હોય અને માથામાં ઘણી વેદના હોય તો ૦॥ રૂ. ભાર સુરોખાર અને ૦॥ રૂ. ભાર નવસાર તેને એક શેર પાણીમાં મેળવી તે પાણીમાં ધોળા કપડાના કટકા બોળી તાળવા ઉપર તથા કપાળ ઉપર કાનપટી સુધી મુકવા અને દરદી હુશીયારીમાં આવે અને માથું હલકું પડે ત્યાં સુધી તે કપડું તે પાણીથી તર રાખવું (૬) પિત્તની અધિકતાવાળા સર્વ ત્રિદોષજ્વરમાં **અભયાદિકવાથ** (નં. ૫૪૬) આપવો; તેનાથી દોષોની શાંતિ થાય છે. (૭) જે સન્નિપાતવાળા અથવા અધિક દોષવાળા દરદીની પાચનક્રિયા બગડીને પાતળા ઝાડા થઇ જતા હોય, તથા તે સાથે કફનું જોર હોય, પાંસળીમાં શૂળ આવતું હોય, ઇત્યાદિ ઉપદ્રવવાળા સન્નિપાતમાં **દ્વાત્રિશાંગકવાથ** (નં. ૫૮૬) આપવો, જેથી મળનું પાચન થશે અને કફ તથા શૂળની પણ શાંતિ થશે. કફની અધિકતાવાળા તાવમાં અથવા ડાકટરો જેને ન્યૂમોનિયા કહે છે તે જાતના ફેફસાંના સોજાવાળા તાવમાં આ કવાથ સારો ફાયદો કરે છે. આ સિવાય ગ્રંથ્યાદિ (નં.૫૬૮), દશમૂળાદિ (નં.૫૮૧), બ્રાહ્યાદિ (નં. ૬૧૯) શઠયાદિ (નં. ૬૪૦), ભારંગ્યાદિ (નં. ૬૨૦) વગેરે કવાથોમાંથી ગમે તે એકાદ કવાથની ઉપચાર કે દરદીની પ્રકૃતિ દોષ તથા શકિત જોઇને યોજના કરવી.

જ્વર સાથે બીજા ઉપદ્રવો.

તાવમાં અને વિશેષ કરીને અધિક દોષવાળા જ્વરમાં ઘણા દોષના સમુદ્રને લીધે બીજા ઉપદ્રવો થાય છે, અને ઘણીવાર મૂળ રોગ કરતાં તે ઉપદ્રવો વધારે ભયંકર થાય છે. [illegible] થોડા ઉપદ્રવો તથા તેના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સન્નિપાતમાં ગોળો—સન્નિપાત જ્વરમાં કાનના મૂળમાં સોજો થઈ આવે છે. અને [illegible] સન્નિપાતનું બીજું નામ કાનફેર પણ કહેવામાં આવેલ છે. આ સોજાથી મૃત્યુ પણ થાય છે. સન્નિપાત જ્વરમાં જો શરૂઆતમાં જ સોજો (કર્ણ મૂળ) થાય તો તે અસાધ્ય ગણાય છે. જો સન્નિપાત જ્વરની મધ્યમાં સોજો થાય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે અને જો તે [illegible] પાછલી સ્થિતિમાં આવશ્યક થાય તો દરદી બચી જાય છે. આ કર્ણમૂળ ઉપર ૧—[illegible] મૂકાવવી. ૨—ગેરુ, માજુફળ, સૂંઠ, વજ તથા રૂપ્ય તેને કાંજી (આરનાળ) માં વાટીને ગરમ કરી લેપ મારવો. ૩—દારૂહળદર, કાયફળ, સૂંઠ તથા કાકડાશીંગી [illegible] વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. ૪—દોષઘ્ન લેપ (નં. ૯૭૪) ચોપડવો. ૫—આ ઉપાયથી સોજો ન બેસે અને પાકવા જેવો જણાય તો અળશીની કે ઘઉંના લોટની ઉપરા ઉપર પોટીસો બાંધી પકાવીને નસ્તરથી ફોડવી અને પછી મલમના ઉપાયો કરવા.

તાવ સાથે તૃષા—શોષ—જ્વરમાં દોષ ને લીધે તૃષા લાગતી હોય તો વારંવાર (ઠંડું પાણી) આપવું ઉચિત નથી. પાણી ઊકાળી, ઠંડુ પાડીને તેમાં થોડું ચંદન ઘસીને ઉમેરવું અને લીંબુ વગેરેની એક પોટલી બાંધી રાખવી તે પોટલી દરદીને વારંવાર ચૂસવા આપવી. ૨—ષડંગ પાણી આપવું. ૩—શંખવટી (નં. ૫૪૭). ૪—દાડમના દાણાનો રસ કાઢી તેમાં સાકર તથા પાણી મેળવી કોગળા કરવા. ૫—દ્રાક્ષ તથા દાડમના પાણીના કોગળા કરવા.

તાવ સાથે દાહ—શરીરની અંદર દાહ થતો હોય તો ૧—કાચા ચોખાના પાણીમાં ધાણાનો તથા સૂંઠનો પલાળો અને મધ મેળવી શરબત જેવું કરીને પાવું. ૨—ગોળ તથા ચોખા તેને ઉકાળી તેની અંદર જરા પીપર તથા વિશેષ મધ મેળવી પીવાથી સન્નિપાત જ્વરનો અંતર્દાહ શાંત પડે. ૩—અતિવિષ, બીલી, સૂંઠ, મોથ તથા ખડસલીઓ તેનો ક્વાથ સાકર નાખીને પીવો. શરીર ઉપર દાહ થતો હોય તો, ૪—સુખડ, સૂંઠ, વાળો તથા નીમક વાટીને તેનો શરીરે પાતળો લેપ કરવો. ૫—કાંજી અથવા ખટાશમાં કપડું ભીંજવી નીચોવીને તે કપડું દરદીના શરીર ઉપર થોડીવાર ઢાંકવું. ૬—બોરડીનાં પાન કાંજી અથવા ખટાશમાં વાટી અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવાથી તેમાંથી જે ફીણ નીકળે તે શરીરે ચોળવું. ૭—એજ પ્રમાણે લીંબડાના પાનનું ફીણ શરીરે મર્દન કરવું.

તાવ સાથે ઉલટી—૧—ગળોનો ઉકાળો ઠંડો કરી મધ મેળવીને પાવો. ૨—ચોખાની ધાણી તથા પીપર મધમાં ચટાડવી. ૩—ખડસલીઆનું ફીણ સાકર નાંખીને પાવું. ૪—આંબળાં, દ્રાક્ષ તથા સાકરનું શરબત કરીને પીવું. ૫—સુખડ, વાળો, દ્રાક્ષ, મોથ, જેઠીમધ તથા ધાણા એ સર્વ અથવા તેમાંની મળે એટલી ચીજો પલાળી રાખી તેનું પાણી સાકર કે મધ નાંખીને પાવું. ૬—લીંબડાની અંતરછાલનું પાણી સાકર નાંખીને પાવું. ૭—વાળો તો. ૧ તથા ધોળી સુખડ તો. ૦॥ તેને ખુબ પીસીને રૂ. ૫ ભાર પતાસાના પાણીમાં મેળવી તેમાંથી એક તોલો પાણી વારંવાર દેવું. ૮—બરફનો કટકો મોંમાં રખાવવો, અથવા નારંગી કે મીઠું લીંબુ ચૂસાડવાથી કે તેનું શરબત આપવાથી પણ પિત્તની ઉલટી બેસી જાય છે.

તાવ સાથે હેડકી—૧—ધુવાડા વગરના નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર હિંગ, મરી, અડદ તથા ઘોડાની સુકી લાદ એ ચારેની ભુકી મુકીને તેનો ધુવાડો નીકળે તે દરદીને સુંઘડાવવો. ૨—રાખની ભુકી તો. ૦॥ તેને તો. ૨૦ પાણીમાં મેળવી દઈ થોડીવાર પાણી સ્થીર રહેવા દઈ તે પાણી બે ત્રણ કલાકની અંદર થોડે થોડે દરદીને પાવું. ૩—પેટ ઉપર તેલ ચાળીશ

કરીને ગરમ પાણીનો શેક કરવો. ૪–પીંપળાની સુકી છાલ બાળીને તેની રાખમાં ઠંડું પાણી નાંખી મેળવીને તે પાણી કપડેથી છણી લઇ પાવું.

તાવ સાથે શ્વાસ—૧–એ ભોરીંગણી, ધમાસો, કડવી ધીસોડી, કાકડાશીંગી તથા કાયફળનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું. ૨–મોરપીંછની પૂછડીઓની રાખ ૨ રતી તથા પીપરની ભુકી ૨ રતી મધમાં ચટાડવી. ૩–દ્વાત્રિંશાંગ કવાથ (નં. ૫૮૬),

જ્વરકાસ—તાવ સાથે ખાંસી. ૧–પીપરીમૂળ, બહેડાં, ખડસલીયો, તથા સુંઠ તેની ભુકી મધમાં ચટાડવી. ૨–વાસાપુટપાક (નં. ૫૩૭). ૩–બેડાંની છાલને ઘીનો કરમરો દઇ છાણમાં વીંટીને આગમાં બાળી તે છાલ મોંમાં રાખવી. તેથી ખાંસી જલદી બેસી જાય છે. ૪–આ સિવાય ૧. શ્વાસકુઠારરસ (નં. ૫૧૩), ૨. આનંદભૈરવ રસ (નં. ૪૭૬), ૩. નિદિગ્ધિકાદિ (નં. ૫૯૮). ૪. લઘુક્ષુદ્રાદિ (નં. ૬૩૧), ૫. વાસાદિક (નં. ૬૩૮), ૬. કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૭૧), ૭. વાસાસવ (નં. ૭૮૯), ૮. શરબતે એજાજ (નં. ૯૮૧), વગેરે પ્રયોગો યોગ્ય અનુપાનથી આપવાથી તાવ તથા ખાંસી મટે.

જ્વરાતિસાર—તાવ સાથે ઝાડો–તાવ તથા અતિસારનાં કારણો એજ જ્વરાતિસારનાં કારણો છે. તાવમાં કુપથ્ય કરવાથી, પિત્તકારક ભોજનથી, બગડેલ પાણી પીવાથી, અને જલદ રેચો લેવાથી આ દરદ થાય છે; જે તાવમાં પિત્તનો વિશેષ કોપ હોય છે તેમાં જ્વરાતિસાર હોવાનો સંભવ છે તથા અતિસાર બન્નેનો ઉપાય સાથે કરવામાં મુશ્કેલી એ છે કે તાવની દવાઓ દસ્તના ખુલાસાવાળી હોય છે અને ઝાડાની દવાઓ દસ્તનો કબજો કરવાવાળી હોય છે. જ્વરાતિસારમાં દસ્ત એકદમ બંધ કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે તેથી મળનો સંચય થઇને તાવને વધારી દે છે. પણ જો અતિસાર બહુ ઉગ્ર હોય તો તેને એકવાર રોકવાની જરૂર છે, સામાન્ય રીતે આ રોગમાં પાચક તથા અગ્નિદીપક દવાઓ આપવી. ઉપાય ૧–લંઘન એટલે ઉપવાસ કરવો અથવા છેક થોડું કે હલકું ખાવું. ૨ ધાણા તથા સુંઠ અકેક તોલો, તેને ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા પાણી રાખી ને ગળી લઈ તેમાંથી બેત્રણ વાર પાવું. આ સિવાય નીચેના ઉકાળા પણ જ્વરાતિસારમાં ફાયદો કરે છે. કુટજાષ્ટક (નં. ૫૬૦), ગડુચ્યાદિ (નં. ૫૬૩), નાગરાદિ (નં. ૫૭૫), હ્રીબેરાદિ (નં. ૬૫૨), વગેરે કવાથ, તથા જરૂર પડે તો યોગ્ય અનુપાન સાથે આનંદભૈરવરસ (નં. ૪૭૭), કર્પુરરસ (નં. ૪૮૨), વગેરે પ્રયોગો યોગ્ય અનુપાનથી અજમાવવા. **પથ્ય**–દરદી બળવાન હોય તો પ્રથમ લાંઘણ કરાવવી; પછી સર્વ જાતનાં કમળની સાથે કાંજી બનાવી તેમાં થોડો દાડમનો રસ મેળવી આપવો; જવનો મંડ પાવો. આરારૂટ વગેરેની કાંજી દેવી; દરદની શાંતિ જોઇને જુના ચોખાનો ભાત આપવો; મસુરની દાળ, ગુલર તથા કાચાં કેળાનું શાક, બકરીનું દુધ, દાડમ, કાચાં બીલાંને શેકીને અપાય; ગરમ કરીને ઠારેલું પાણી. **અપથ્ય**—ગોળ, દ્રાક્ષ, ઝાડો કરે એવી ચીજો, અધિક નિમક, લાલ મરચાં, અધિક પાણી, બીજાં બહુ પ્રવાહી પદાર્થો ટાઢ, તાપ, અગ્નિનો તાપ, તેલ મર્દન, સ્નાન, કસરત, રાત્રિ જાગરણ, મૈથુન.

આગંતુકજ્વર.

કારણ—શસ્ત્ર, લાકડી વગેરેનો માર, કામ, ભય, ક્રોધ વગેરે બહારનાં કારણો શરીરપર કરી તાવને પેદા કરે છે, તે આગંતુકજ્વર કહેવાય છે. અન્ય પ્રકારના તાવમાં જ્યારે

[illegible] બધી [illegible] થાય છે. તેથી આગંતુકજ્વરમાં [illegible] થાય છે. જેમકે કામ, ક્રોધ તથા [illegible] [illegible] હોય છે અને [illegible] આગંતુકજ્વરમાં [illegible] [illegible] હોય છે.

આગંતુજ્વરનાં લક્ષણો—આગંતુકજ્વરના મુખ્ય ભેદ તથા તેનાં ચિહ્નો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) વિષજન્યજ્વર—ઝેર ખાવાથી થયેલ જ્વરમાં દર્દીનું મોં કાળું થઈ જાય છે, [illegible] થાય છે, [illegible] મૂર્છા, તૃષા તથા [illegible] થાય છે. [illegible] થાય છે [illegible] ના [illegible] થઈ શકે છે.

(૨) ઔષધીગંધજન્યજ્વર—તીવ્ર ગંધ અને નાના પ્રકારની વનસ્પતિની ગંધથી થયેલા જ્વરમાં મૂર્છા, માથાનો દુઃખાવો, ઉલટી થાય છે.

(૩) કામજ્વર—ઇચ્છિત સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર પેદા થાય છે તે કામ-જ્વર કહેવાય છે. આ જ્વરમાં ચિત્તવિભ્રમ, તંદ્રા, આળસ, અરુચિ [illegible] અને દાહ થાય છે.

(૪) ભયજ્વર—ભયથી જ્વર થઈ આવે તેમાં બકવાદ વધારે થાય છે.

(૫) ક્રોધજ્વર—ક્રોધ આવવાથી થયેલા જ્વરમાં કંપ અધિક [illegible] થાય છે.

(૬) ભૂતાભિષંગજ્વર—ભૂતાદિકના આવેશથી થયેલા જ્વરમાં ઉદ્વેગ, હસવું, રોવું તથા કંપ થાય છે.

આ સિવાય ક્ષતજ્વર (હથીઆર વગેરે લાગવાથી થયેલ તાવ), [illegible] શ્રમજ્વર (મહેનત કરવાથી થયેલ તાવ), [illegible] જ્વર ([illegible] થયેલ તાવ) વગેરે આગંતુકજ્વરમાં ઘણી જાતોનો સમાવેશ કરી શકાય છે.

ઉપાયો—(૧) ઝેરી તથા ઔષધના ગંધથી થયેલા તાવમાં ઝેર તથા પિત્તનું શમન થાય એવા ઉપચાર કરવા. દા૦, [illegible], એલચી, નાગકેસર, મજીઠ, અગર, કેસર, ચંદન ઇત્યાદિ [illegible] પાણીમાં [illegible] તેનો ક્વાથ કરી આપવો.

(૨) કામથી વ્યાકુળ થયેલાને થયેલા તાવના ઉપચારમાં પાણી, કમળ, ચંદન, [illegible] [illegible] ઠંડા [illegible] વગેરે શીતળ પદાર્થોનો ઉપયોગ, શીતળ લેપ અને ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી શાન્તિ થાય છે.

(૩) શોક, ભય, ક્રોધ વગેરે માનસિક વિકારોથી થયેલા તાવની શાંતિ તે વિકારનું કારણ દૂર થવાથી, દિલાસો દેવાથી, ઇચ્છેલી વસ્તુ મળવાથી અને ચિત્તને શમાવનાર શાંત ઉપચાર—આહાર તેમજ બહિર ઉપચાર—કરવાથી થાય છે.

(૪) ભાર, શ્રમ, પંથ કરવાનો પરિશ્રમ, વાગવું, પડી જવું, વગેરે કારણથી થયેલા તાવમાં પ્રથમ દૂધ તથા ચોખા ખાવા આપવા. આરામથી સૂતેલાને તેલનું મર્દન કરવું અને નિદ્રા કરાવવી.

(૫) આગંતુકજ્વરવાળાને લાંઘણ બીલકુલ કરાવવી નહિ; પણ ઘીથી ઉલટું, સ્નિગ્ધ અને વધારે [illegible] ભોજન કરાવી તેના મનને શાંત પાડવું, એટલે તાવનો જુસ્સો નરમ પડશે.

વિષમજ્વર.

કારણ—આર્ય વૈદ્યકના નિદાન પ્રમાણે, એકવાર આવેલ તાવનાં દોષનું શાસ્ત્રીય રીતે નિવારણ કર્યા વિના દવાના જોરથી બળાત્કારે તાવને દાબી દીધાથી શરીરના ધાતુઓમાં છુપાઇ રહેલો દોષ ફરી અહિત આહાર વિહારથી કોપ પામીને તાવને ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ રીતે ફરી ઉથલો મારીને આવેલો તાવ તે વિષમજ્વર છે. માધવનિદાનમાં તાવના મુખ્ય આઠ પ્રકારો કહ્યા પછી વિષમજ્વરનું વર્ણન વિશેષ પ્રકારના જ્વર તરીકે કરેલું છે. આધુનિક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'મેલેરીઆ' નામની ઝેરી હવાથી આ તાવ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મેલેરીઆનો તાવ ટાઢ સાથે તથા નિયમિત વખતે આવે છે. જ્યાં જમીનમાં પાણીનો સંચય થાય ને, જમીન ગારા જેવી રહે છે અને તેમાં સડો પેદા થાય એવો ઝાડપાલો હોય છે તથા તેવી જમીનમાં તાપ ખૂબ પડે છે ત્યાં મેલેરીઆનો તાવ ઉત્પન્ન કરવાવાળું એક પ્રકારનું ઝેર પેદા થાય છે, આ ઝેર ઘણું કરીને ચોમાસું ખુલ્યા પછી અને તાપ પડવા માંડ્યા પછી બહુધા કારતક માગશરમાં પેદા થાય છે અને ખાસ કરીને બહુ પાણીવાળા અને ઝાડીવાળા પ્રદેશોમાં પેદા થાય છે. આ મેલેરીયાનું ઝેર અથવા તેના જંતુઓ લોહીમાં મળીને ત્યાં વધે છે અને તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. મેલેરીયા શબ્દનો અર્થ 'દુર્વાત' એટલે ખરાબ હવા થઇ શકે. છેક તાજી શોધ પ્રમાણે એ મેલેરીયાના જંતુઓ મચ્છરના ડંખ મારફતે માણસોના શરીરમાં જાય છે. મચ્છર બહુધા એવી ભેજવાળી અને ગંદી હવામાં રહે છે અને તેવા સ્થળનાં માણસોને તે ડંખે છે, એટલા માટે પોતાનાં રહેવાનાં મકાનમાં કે તેની આસપાસ મચ્છરની ઉત્પત્તિ કરે એવી ગંદકી, ભેજ કે પાણી ભરાણું હોય તો તેનો અટકાવ કરવો જોઇએ, મેલેરીયા જ્વરના જંતુઓ શરીરના લોહીનું શોષણ કરે છે અને ધીમે ધીમે શરીરની પાયમાલી કરે છે.

લક્ષણ—વિષમજ્વરમાં તાવનું અનિયમિત ચડવું અને ઉતરવું, એ તેનું ખાસ લક્ષણ છે. વિષમજ્વરોનો કશો નિયમિત કાળ નથી. તેમ ઠંડી ગરમીનો પણ કશો નિયમ નથી. તેનો વેગ પણ અનિયમિત હોય છે. આ તાવ કોઇવાર થોડો વખત રહે છે, કોઇવાર ઘણો વખત રહે છે; કોઇવાર ઠંડી સાથે આવે છે. કોઇવાર ગરમી સાથે ભરાય છે; કોઇવાર થોડા જોરથી અને કોઇવાર ઘણા જોરથી ભરાય છે. આ તાવમાં મુખ્ય પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે.

મેલેરીઆ—નામની ઝેરી હવાના તાવ રોજ, એકાંતરાં, ત્રીજે દિવસે કે ચોથે દિવસે, એમ નિયમિત દિવસે અને નિયમિત વખતે આવે છે, અને ઘણીવાર તે નિયમમાં પણ ફેરફાર થઇ અનિયમિતપણે તાવ આવી જાય છે.

પ્રકારો–૧. સંતત—આઠેક દિવસ સુધી અણઉતાર જાયુ તાવ રહે છે અને પછી આપોઆપ ઉતરે છે. થોડા દિવસ નરમ પડીને ફરી પાછો આવે છે. વાત, પિત્ત કે કફ દોષની અધિકતા પ્રમાણે પ્રથમ ૭, ૧૦ કે ૧૨ દિવસ એક સરખો અણઉતાર તાવ રહે છે. શરૂઆતમાં પાચન ક્રિયાની ગડબડ, બેચેની, માથામાં પીડા વગેરે જણાય છે. આ તાવમાં ટાઢની ચમકારી એટલી તો થોડી આવી જાય છે કે ટાઢ ચડી હતી તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. પછી એકદમ ઉષ્ણતા ભરાય છે. ચામડીમાં દાહ, ઉલટી, માથાની પીડા, અનિંદ્રા અને તંદ્રા થાય એકાંતરીયા વિગેરે આંતરીયા તાવમાં તાવનું ચડવું ઉતરવું સ્પષ્ટ સમજાય છે, ત્યારે આ જ્વરમાં સમજાતું નથી, કેમકે આંતરીયામાં તાવ છેક ઉતરી જાય છે અને આમાં

તાવ કેટ અંતરો નથી પણ ઓછો થાય છે અથવા ઘણેજ થોડો કમી થવાથી તાવ ક્યારે ઓછો થયો અને પાછો વધ્યો તે થરમામીટરની વારંવાર મદદ લીધા વિના ભાગ્યેજ સમજાય છે. આ તાવની બે સ્થિતિ છે; પહેલી સ્થિતિમાં થોડે થોડે અંતરે ઉપરાઉપર તાવની ચઢઉતર થાય છે અને બીજી સ્થિતિમાં તાવની જરતી આઠ આઠ કલાક સુધી રહે છે, અને તે વખતે ચામડી ઘણીજ ગરમ થાય છે, નાડી જલદી ચાલે છે, શ્વાસોશ્વાસ વધે છે, મન બેચેન થાય છે અને તાવની ગરમી ૧૦૪ થી ૧૦૭ સુધી પણ વધી જાય છે. અને ૮–૧૦ કલાક પછી કંઈક નરમ પડે છે અને થોડો પરસેવો થાય છે. આ તાવ સાથે ખાંસી લીવરનો સોજો, મંદાગ્નિ, અતિસાર, મરડો થાય છે અને ઘણું કરીને ૭–૧૦ કે ૧૨ મે દિવસે વધારે અથવા સન્નિપાતનાં લક્ષણો જણાઈ આવે છે. યોગ્ય ઉપચારની ખામીને લીધે તાવ ૨૧ થી ૨૪ દિવસ સુધી ચાલે છે. અંગ્રેજીમાં આ તાવને 'રીમીટંટ ફીવર' કહે છે.

૨. સતત—૧૨ કલાકને અંતરે આવનારો તાવ. આ તાવનો દોષ રક્તમાં રહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'ડબલ કૉટીડિયન' કહે છે.

૩. અન્યેદ્યુષ્ક—૨૪ કલાકને અંતરે આવનારો–રોજીઓ. આ તાવ માંસ ધાતુમાં રહે છે. અંગ્રેજીમા તેને 'કૉટીડિયન' કહે છે.

૪. તૃતીયક—૪૮ કલાકને અંતરે આવનારો એકાંતરે તાવ, એક દિવસ આવે અને એક દિવસ ખાલી જાય તે. આ તાવનો દોષ મેદ ધાતુમાં રહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'ટર્શિયન' કહે છે.

૫. ચાતુર્થક—૭૨ કલાકને અંતરે આવનારો–તરીઓ. આ તાવ શરીરના અસ્થિધાતુમા રહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'ક્વૉર્ટન' કહે છે.

તાવની વારીનો દિવસ ગણનારાઓ અન્યેદ્યુષ્ક તાવને એકાંતરો અને તે પછીના બેને અનુક્રમે તરીઓ તથા ચોથીઓ નામ આપે છે. વિષમજ્વરમાં જુદાં જુદાં લક્ષણો ઉપરથી તેના બીજા પણ ઘણા પ્રકારો વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આપેલા છે:—

(૧) ચાતુર્થકજ્વરનો એક ઉલટો પ્રકાર છે, જેમાં બે દિવસ તાવ આવે અને એક દિવસ ન આવે.

(૨) વાતબલાસક—વાતકફથી થાય છે. દરદી અશક્ત થાય છે, શરીર જકડાય છે, શરીર ઉપર સોજો આવે છે, કફ વધે છે અને શરીર લુખું થાય છે.

(૩) પ્રલેપક—પરસેવો બહુ થાય, અંગ ભારે થાય, શરીર નિરંતર ચીકણું રહે, જ્વરનો વેગ મંદ પણ ટાઢ ઘણી લાગે. ક્ષયમાં આ જાતનો તાવ આવે છે.

(૪) કફ તથા પિત્ત બે દોષ દુષિત થઈને તે બન્ને જુદા જુદા અંગમાં જવાથી અરધું અંગ ઠંડું અને અરધું ઉષ્ણ રહે છે.

(૫) કોઠામાં પિત્ત દૂષિત થાય અને હાથ પગમાં કફ દૂષિત થાય તો કોઠો એટલે ધડ ગરમ રહે છે અને હાથ પગ ઠંડા રહે છે. એથી ઉલટો પ્રકાર થાય તો ઉલટાં લક્ષણો થાય છે.

(૬) શીતપૂર્વજ્વર—કફ તથા વાયુ ત્વચામાં એટલે રસ ધાતુમાં હોય છે ત્યારે ટાઢ વાઈને તાવ આવે તે. બન્ને દોષનું જોર કમી પડયા પછી પિત્તદાહ ઉત્પન્ન કરે છે.

(૭) દાહપૂર્વજ્વર—જો પિત્ત રસધાતુમાં જોર કરે છે તો પ્રથમ દાહ સાથે તાવ આવે છે.

(૮) ધાતુગતજ્વર—રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા તથા શુક્ર, એ દરેકને ઉત્તરોતર દૂષિત કરીને જ્વર જેમ ઉંડો જાય છે તેમ તેને રસગત, માંસગત, મેદગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત તથા શુક્રગત જ્વર એવાં નામ આપવામાં આવેલ છે.

વિષમજ્વરના ઉપાયો.

૧. સંતતજ્વર—(રીમીટંટ ફીવર) તેની ચિકિત્સા જરા વધારે વિસ્તારથી આ પછી આપવામાં આવેલ છે.

૨. સતતજ્વર—(૧) ખડસલીયો પીતપાપડો એનું એકલાનું હીમ કે ઉકાળો આપવાથી આ તાવ શાંત પડે છે. (૨) કડુ તથા સાકરની ફાકી ઠંડા પાણી સાથે આપવી. તેથી ઝાડાનો પણ વધુ ખુલાસો થાય છે અને યકૃતમાં પિત્તનો જમાવ થઇ શકતો નથી. (૩) લીંબડાની અંતરછાલ–આ તાવમાં તેમજ તમામ વિષમજ્વરોમાં સારી છે, તેનું હીમ તેમજ કવાથ અપાય. લીંબડાને 'દેશી કવીનાઇન' કહીએ તો કહેવાય. કવીનાઇન ગરમી કરે છે; લીંબડો ગરમી કરતો નથી. પિત્તનું જોર વિશેષ હોય તો તેનું હીમ કે ઉકાળો ઠારીને સાકર મેળવી પાવો. અને જો કફ કે વાયુનું જોર હોય તો મરીની ભુકી નાંખીને પાવો. (૪) કીડામારીની ચા (ઇનફ્યુઝન) સતતજ્વર તેમજ બીજા આંતરીયા તાવને ઉતારે છે. (૫) કલેજામાં લોહીનો જમાવ થયો હોય તો આ ઉપાયો સાથે **નવસાર**—આમોનિયાકલોરાઇડ તેની યોજના કરવી એટલે તાવના ઉકાળામાં કે મેળવણીઓમાં તે પણ થોડું થોડું આપવું, કેમકે તે કાળજાના જમાવને તોડે છે. એવીજ રીતે **સુરોખાર**–પોટાશનાઇટર–સ્વેદલ, શીતળ અને મૂત્રલ હોવાથી અણઉતાર તાવમાં તેમજ કલેજાના તીક્ષ્ણ વરમમાં દરદીની શક્તિ જોઇને થોડો થોડો આપવો. જો આ બે દવા તાવનાં જોર પ્રમાણે અને કલેજાની સ્થિતિ જોઇને વેળાસર અપાય તો મુંઝારાની ગાંઠની ભય ભરેલી માંદગી ભોગવવી પડે નહિ. (૬) ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો તથા ઉપલસરી (સારિવા) નો કવાથ પણ સારો ફાયદો કરે છે, માટે તે થોડા દિવસ આપવો. (૭) કડવાં પરવળ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, હરડે, લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો તથા વાળો તેનો કવાથ થોડા દિવસ ચાલુ રાખવો. (૮) **પટોલાદિ કવાથ** (નં. ૬૦૩) આ તાવ માટે ઘણો સારો ઉપાય છે.

૩. અન્યેદ્યુષ્કજ્વર—(૧) દ્રાક્ષાદિકવાથ–દ્રાક્ષ, પટોળ, લીંબડો, નાગરમોથ, ઇંદ્રિજવ અને ત્રિફળા, આ તાવનો ખાસ ઉકાળો છે. (૨) ધાણા, સુંઠ, ગોખરૂ, અને તજનો ઉકાળો સાકર નાંખીને પાવો.

૪. તૃતીયકજ્વર—(૧) રાતી સુખડ, મોથ, સુંઠ, વાળો, પીપર તથા અરડુશીનાં પાન, તેનો કવાથ મધ તથા સાકર મેળવીને થોડા દિવસ પાવો. (૨) ઉશીરાદિકવાથ–વાળો, સુખડ મોથ, ગળો, ધાણા ને સુંઠ તેનો કવાથ થોડા દિવસ સાકર તથા મધ નાંખી પાવો. (૩) અગથીઆના પાનનો રસ કાઢી તેનાં નાકમાં ટીપાં નાંખી સુંઘવાથી આ તાવ અટકે, અથવા સરસડો, હળદર, અને દારૂહળદરના ક્લ્કમાં ઘી નાંખી સુંઘ્યાં કરવું.

૫. ચાતુર્થકિજ્વર—તાવનો દિવસ અંદર ગણીને ગણીએ તો ચોથે દિવસે આવનારો ..ર અને તેથી લોકોમાં તે 'ચોથીયો તાવ' એવા નામથી ઓળખાય છે, (૧) વાસાદિકવાથ–..શીનાં પાન, આંમળાં, સુંઠ, સમેરવો, દેવદાર, ધાણા તેનો કવાથ કરી મધ ને સાકર

[illegible] એ તેનો ખાસ ઉપાય છે. માટે તે નિત્ય નિયમ લખી ગયા છે. (૨) ઘી,
[illegible] દહીં, ભાજીનાં તથા [illegible] નાંખીને
[illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] તેનું
[illegible] વિષમજ્વરો માટે [illegible] કરે છે.
[illegible] (૫) [illegible] (નં. ૬૬૦), (૬) [illegible]
[illegible]
[illegible] (૭) [illegible] (નં. ૬૬૪.)

૬. [illegible]—(નં. ૫૨૬.) [illegible] વિષમજ્વરો, [illegible]
[illegible] માટે [illegible] છે. માટે
[illegible] ચૂર્ણ [illegible] તથા જરૂર પડે તો તે [illegible]
[illegible] કરીને આપવા [illegible]
[illegible] કરીને તાવને [illegible] તાવ [illegible]
[illegible] તાવ [illegible] ન હોય ત્યારે આ
[illegible] અને [illegible]
[illegible] હોય છે, ત્યારે આ [illegible] નિત્ય [illegible] છે.
[illegible] અને [illegible]
[illegible] હોય તથા [illegible] વિચાર કરીને આપવાં.

૭. સુદર્શન—(નં. ૫૧૩) ઉપર લખ્યા અંતરીયા તાવમાં આ લખું કે મહાસુ-
દર્શન ચૂર્ણ તાવની ત્રણે સ્થિતિમાં આપવા કહ્યું. તેની ફાકી અથવા આ (ઇન્ફ્યુઝન) [illegible]
[illegible] આપવી અને તાવનો વારો હોય તે દિવસે ટાઢ ચઢવા પહેલાં [illegible]
(નં. ૫૧૪) આદુના રસમાં કે [illegible] પાણીમાં અપાય તો તાવ અટકી જાય છે;
તે એક વાર તાવ અટકવા પછી આ ચૂર્ણ અથવા તેની આ બે ચાર દહાડા સુધી આપવા
[illegible] તાવ ફરી ઉથલો મારશે નહિ અટકાવવાની દવા પેટ સાફ કર્યા પછી આપવી.

આંતરીયા તાવની ત્રણ સ્થિતિ—આ તાવની ત્રણ સ્થિતિ છે, માટે તે દરેક
સ્થિતિમાં અનુક્રમે ઉપાય કેવી રીતે કરવા તે જાણવાની જરૂર છે.

૧. તાવની પહેલી સ્થિતિ—ટાઢની સ્થિતિ—દરદીને ટાઢ ચઢવા લાગે કે તેને પથા-
રીમાં સુવાડી ટાઢના જોર પ્રમાણે કામળો, ગોદડી, કે ગોદડું ઓઢાડી ટાઢ ઉડાડવાના ઉપાયો
કરવા. દરદીની પથારી પાસે સગડીનો તાપ કરવો, તાવની ઠંડમાડી જરા નરમ પડે એટલે
તેના પગ [illegible] રાઇ નાખેલા ગરમ પાણીમાં બોળવા અથવા ગરમ કરેલી ઇંટોથી પગે તથા
હાથે શેક આપવો. પાણી માગે તો ગરમાગરમ ચા પાવી અથવા ગરમ પાણી પાવું અથવા
ગરમાગરમ પાતળી રાબ [illegible] હોય તો પાવી. ટાઢની સાથેજ વખતે ઉલટીના ઉબકા
આવે છે, અને ઉલટી થવાથી દરદનું ગભરામણ તથા તાવનું જોર નરમ પડે છે. માટે
ઉલટી થાય તો થવા દેવી; એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી કરવા બીજા ઉપાયો પણ કરવા. મોંમાં
આંગળાં નાંખીને ઉલટી કરવી. વાટેલી રાઇ ૧ મોટો ચમચો અને મીઠું ૧ નાનો ચમચો
તેને ૦॥ થી ૦॥। શેર ગરમ પાણીમાં નાંખીને બધું પાણી પાઇ દેવું એટલે પાંચ સાત
મીનીટમાં ઉલટી થશે.

૨. તાવની બીજી સ્થિતિ—તાવની પહેલી સ્થિતિની ટાઢ તથા સાથેનાં બીજાં
ચિન્હો દબાયા પછી શરીરમાં તાવની ગરમી ભરાવા લાગે છે એટલે ઉનો તાવ ભરાય છે.

આ બીજી સ્થિતિમાં પરસેવો લાગવાના ઉપાય કરવા. જો ટાઢ હલકી આવી હોય તો ઉનો તાવ પણ થોડો આવીને એની મેળે ઉતરી જાય છે અને ખાસ કરીને તાવ ઉતારનારી દવા લેવાની જરૂર પડતી નથી, પણ જો તાવનું જોર વધારે હોય તો તેને નરમ પાડવાના ઉપાયો કરવા. ગરમ તાવને નરમ પાડવાના બે પ્રકારના ઉપાયો છે. બહારના તેમજ અંદરના. બહારના ઉપાયોમાં ગરમ પાણીનો આખે શરીરે નાશ લેવરાવવો કે ગરમ પાણીમાં વાદળી અથવા ફલાલીનનો કકડો બોળીને શરીરે ફેરવવો. શરીર ઉપર ગરમ ઉપાયો કરવા, ત્યારે માથા ઉપર ઠંડા ઉપાયો કરવાથી પણ તાવની ગરમી કમી થાય છે અને દરદીને ઘણી રાહેત મળે છે. માથા ઉપરના ઠંડા ઉપાયો નીચે બતાવ્યા છે; તેમાંથી જે બની શકે તે કરવા. (૧) માથા ઉપર એટલે તાળવે તથા કપાળ અને લમણા ઉપર બરફની પોટલી ફેરવ્યા કરવી. (૨) સુતરાઉ ધોળા લુગડાના કટકાને બરફના કે કોરી માટલીના ઠંડાગાર પાણીમાં બોળીને તે લુગડાનું પોતું માથા ઉપર મુકી રાખવું અને તેના ઉપર ઠંડુ પાણી સીંચ્યા કરવું. (૩) ગુલાબજળ, લવંડર વેટર કે કોલનવેટર તેમાંના કોઇપણ સુગંધીદાર પાણીમાં એટલુંજ બીજું ઠંડુ પાણી મેળવીને તેનાં પોતાં કપાળ ઉપર મુકવાં. (૪) દશાંગલેપ (નં. ૮૭૪), અથવા સુખડ, વાળો અને સુંઠનો ઠંડો ઘસારો કપાલે ચોપડવાં. (૫) સુરોખાર, નવસાર અને નીમક દરેક રૂ. ૧ ભાર તેને ૦ાા શેર પાણીમાં મેળવીને તેનાં પોતાં માથા ઉપર મુકવાં અથવા નં. ૧૪૦૮ વાળું લોશન બનાવીને તેનાં પોતાં મુકવાં. (૬) ઠંડા પાણીમાં કાળી માટી પલાળીને તેમાં કપડું બોળી કપાળે મુકવું. આમાંનો કોઇપણ ઠંડો ઉપચાર કરવાથી મગજ ઉપર તાવની ગરમી ચડતી નથી. દરદી હુશિયારીમાં તથા શુદ્ધિમાં રહે છે અને તાવની ગરમી ઓછી થાય છે. આ ઠંડા ઉપચારો દરદીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તથા ઠંડક સહન થાય એ પ્રમાણે કરવા. આ બીજી સ્થિતિમાં દરદી પાણી માગે તો બરફ અથવા બરફ નાંખેલું થોડું ઠંડુ પાણી પાવું કોઇ કહે છે કે ગરમ પાણી ફાયદો કરે છે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉકાળીને ઠારેલું પાણી બધાં કરતાં વધારે નિરોગી તથા પથ્ય છે. ઉપર લખ્યા ઉપચારોથી દરદીને પરસેવો થવા લાગે કે તેને પરસેવાથી ગભરામણ થશે અને તે ઓઢેલાં લુગડાંને દુર કરવા લાગશે, પણ કપડાં દુર કરવા દેવાં નહિ, કેમકે પરસેવાની સ્થિતિમાં શરીર ઉપર પવન લાગવા દેવો નહિ. પરસેવો બહુ વળતો હોય તો એક કોરા ટુવાલથી શરીર કોરૂં કરવું અથવા ભીનું થયેલું પેરણ બદલાવવું. પણ બહારનો પવન શરીરે લાગવા દેવો નહિ. આટલી તજવીજ કરવાથી પરસેવો આવીને તાવ છેક ઉતરી જશે. પણ ગરમ તાવ વધારે વખત રહે અને તાવને જલદી ઉતારવા માટે પરસેવો લાવનારી દવા ખાવાની જરૂર લાગે તો નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. (૧) ધમાસો ઉકાળીને પાવો. ખડસલીયાનો ઉકાળો, ચા અથવા હીમ પાવું; અથવા કડુ, કરીયાતુ અને ખડસલીયો. તેનો ઉકાળો પાવો. (૨) લીંબડાની અંતરછાલ, અતિવિષની કળી અને મરી તેની ફાકી અથવા ચા કરીને પાવી. (૩) લઘુસુદર્શન (નં. ૭૧૩) અથવા મહાસુદર્શન (નં. ૭૦૩) તેની ફાકી પાવી. અથવા ફાંટ (ચા) બનાવીને પાવો અને તેમાં જરા જરા ફુલાવેલ ફટકડીની કે સુરોખારની ભુકી નાખવી, અથવા ચંદ્રપ્રભા (નં. ૭૪૭.) ગોળી આપવી, તેથી પરસેવો વળશે. (૪) રતાંજળી, મોથ, વાળો. ધાણા તથા સુંઠ, તેનો ઉકાળો પાવો તથા ક્ષય ખાંસી હોય તો તે ઉકાળા[illegible] જરા પીપર અને મધ મેળવી પાવો. (૫) સુખડ, ભોરિંગણી, ખડસલીયો, ખજુર, ગળો [illegible]કર, દરેક અર્ધો રૂપીઆભાર ખાંડીને બે રતલ પાણીમાં ઉકાળી ૦ાા રતલ [illegible] પાવું. એ વખ[illegible] તાવ ઉતરી જાય છે. (૬)

સોડા સેલીસીલાસ અને સોડા બાયકાર્બ દરેક ગ્રેન ૧૫ તેની ત્રણ પડીકી કરીને આપવાથી પરસેવો વળી તાવ ઉતરે છે. (૭) ડાયાફોરેટિક મિક્શ્ચરો (નં. ૧૨૫૧ થી ૧૨૫૫ તથા નં. ૧૪૩૧ અને ૧૪૩૨ વાળી મેળવણીઓમાંની કોઇ પણ મેળવણી તાવની ગરમીને શાંત પાડીને તથા પરસેવો લાવીને તાવ ઉતારે છે. (૮) ચરબતે બનફશા (નં. ૫૭૫), ચરબતે ઉનાબ (નં. ૫૭૬) તથા ચરબતે નીલોફર (નં. ૫૭૭), ચરબતે દીનાર (નં. ૫૭૮) ચરબતે ખીઝુરી (નં. ૫૮૩). વગેરે યુનાની ઉપાયો આપવા, તેથી પણ પરસેવો લાવીને તાવ ઉતરે છે.

૩. **તાવની ત્રીજી સ્થિતિ**—ઉપર લખ્યા ઉપાયોથી ઘણીએ તાવ ઉતરી જાય છે, પણ તેની મુદતે પાછો આવીને હાજર થાય છે, માટે એકવાર તાવ ઉતરી જાય અને પાછો ટાઢ વાઇને આવે તે દરમીયાન તાવ વિનાની મુદતને તાવની ત્રીજી સ્થિતિ ગણવી. એ મુદતમાં તાવ ફરી ન આવે તેને માટે ટાઢ અટકાવવાના ઉપાયો કરવા. તે ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છેઃ—(૨) જો તાવ સાધારણ હોય તો સાધારણ કટુપૌષ્ટિક દવાઓ (નં. ૪૪૭) પણ ટાઢને અટકાવે છે, જેમકે; ખડસલીયો, લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો, કરીયાતુ, કાંકચીઆ, સીંકોના, કવીનાઇન વગેરે. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ તથા મહાસુદર્શન ચૂર્ણ પણ તાવને અટકાવી શકે છે. (૨) પંતુરો, સોમલ, હરતાલ, અને તામ્ર વગેરે દવાઓની મેળવણીવાળા જ્વરાંકુશો ટાઢને અટકાવે છેઃ પણ તે દવાઓ બહુ સારી રીતે બનેલી હોઇને દરદીની શક્તિ જોઇને અપાય તો ફાયદો કરે, અને નહિ તો નુકશાન પણ કરે. (૩) સ્વલ્પજ્વરાંકુશ (નં. ૫૨૫). (૪) લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો અને કરીયાતાની પાંદડી તે દરેકનું ચૂર્ણ અથવા રાત્રે પલાળીને કરેલું હીમ સવારે સાકર તથા મરીના દાણા મેળવી પીવાથી ટાઢ અટકે છે. (૫) શેકેલ કાંકચીઆનો મગજ ૨ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ તેની બે આનીભારથી પાવલીભાર બારીક ફાકી તુલસીના પાનના રસ સાથે રોજ બે ત્રણવાર લેવાથી તાવ અટકે છે. (૬) કવીનાઇન મિક્શ્ચર (નં. ૧૪૪૦, ૧૪૪૧ તથા ૧૪૪૨ માંથી એક) આપવું. આ અને એવીજ બીજી તાવ અટકાવનારી દવાઓ આપતાં પહેલાં દરદીનું પેટ સાફ હોવાની જરૂર છે. કબજ પેટે કવીનાઇન ફાયદા કરતાં નુકશાન વધારે કરે છે. ઝાડાનો ખુલાસો થઇને દસ્તનો રંગ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવ્યા પછી કવીનાઇન આપવું. મેલેરીઆના ઝેરની શરીરમાં વધારે અસર હોય અને તાવનું જોર વધારે હોય તો કવીનાઇનનું પ્રમાણ દર ટંકે વધારવું એટલે પાંચ પાંચ ગ્રેનથી પણ વધુ આપવું. અને તાવના વારાને દિવસે સવારમાં પ્રથમ પાંચ ગ્રેન કવીનાઇન લીધા પછી બીજી વાર ટાઢ ચડવાની મુદત પહેલાં બે કલાક અગાઉ ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન કવીનાઇનનો ડોઝ લેવાથી સખ્ત ટાઢ પણ અટકી જાય છે. જો કવીનાઇનથી માથામાં ઘોંઘાટ થાય અને કાનમાં અવાજ થવા લાગે તો બંધ કરી દેવું. કવીનાઇન સાથે દુધનો ખોરાક વિશેષ લેવો જોઇએ. (૭) કવીનાઇનથી તાવ ન અટકે તો આર્સેનિકથી અટકે એવો સંભવ છે. માટે સોમલનો જ્વરાંકુશ લેવો અથવા આર્સેનિક સોલ્યુશન (જુવો ફાઉલર્સ સોલ્યુશન નં. ૧૨૭૫–૧૨૭૬) લેવાથી મેલેરીયાનો તાવ જશે.

યુનાની ઉપાયો—તાવ અટકાવવાના થોડા યુનાની ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છેઃ–(૮) સફેદ કાથો ૧ માસો, શંખીઓ (સોમલ) ૧ રતી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ ૧૨ કરવી. ટાઢ ચડયા પહેલાં ૧ ગોળી આપવી. (૯) અફીણ ૧ રતીને લીંબડાના પાન તથા ગોળ સાથે

ઘુંટીને ૨ ગોળી કરવી, એક ગોળી ત્રણ ઘડી પહેલાં અને બીજી ગોળી ટાઢ શરૂ થતાં પહેલાં આપવી. (૧૦) ફુલાવેલ ફટકડી તથા ખાંડ સાથે પીસીને તેમાંથી ૦॥ માસાથી ૨ માસા સુધી દેવાથી ટાઢ અટકે, (૧૧) તુળસીનાં પાન ૬ માસા, કાળાં મરી ૪ માસા, લીંડીપીપર નંગ ૧, તે સર્વેને વાટીને તેમાં ૧ તોલો સાકર મેળવી તાવ પહેલાં આપવાથી તાવ અટકે. (૧૨) ધંતુરાનાં બી કુલડીમાં નાંખી તેનું મોં બંધ કરીને તથા કપડમાટી કરીને અડાયા છાણામાં મુકી તાપ આપવો, તેથી બીની ભસ્મ થાય. તે રાખ ૪ માસા ટાઢ પહેલાં આપવાથી તાવ અટકે. (૧૩) કાળા ધંતુરાનાં પાન, નાગરવેલનાં પાન, કાળી મીરચ (મરી) એ ત્રણેને વાટીને મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી એકેક સવાર સાંજ આપવી. આ પ્રમાણે તાવના દરજ્જા પ્રમાણે દવાઓ લેવામાં આવે તો થોડા દોષવાળો ટાઢીઓ તાવ તો એકજ પારીમાં અટકી જાય છે અથવા મંદ પડે છે. અને બીજી એકાદ પારીમાં નિર્મુળ થાય છે.

દેશી દવાઓમાં લીંબડા ઉપરની ગળો, વગેરે કડવી અને જ્વરઘ્ન દવાઓ લાંબો વખત સુધી લેવામાં આવે તો જ્વર નિર્મુળ થાય છે, પણ કવીનાઇનથી તાવ જલદી ઉતરે છે. કવીનાઇન મેલેરીયા ટાઢીઆ તાવ માટે અકસીર દવા ઠરેલ છે. અને બેશક યુક્તિથી વપરાય તો તે તેવીજ છે. મેલેરીયા તાવમાં કવીનાઇનનો ક્યારે, કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો એ અનુભવની વાત છે. વળી દરદીના શરીરમાં મેલેરીયાનું ઝેર ઓછું વધતું હોય તેના પ્રમાણમાં કવીનાઇનની યોજના કરવામાં આવે છે. જેમ બીજા દોષવાળા તાવ દોષની ભરતીને લીધે ચડી આવે તેમ મેલેરીયાનો તાવ મેલેરીયાના ઝેરી જંતુ ઉભરાવાથી ચડી આવે છે. જેમ બીજા તાવમાં મળના દોષનો ભરતીઓટ થાય છે તેમ આ જાતના તાવમાં મેલેરીયાના ઝેરનો અથવા જંતુઓનો ભરતીઓટ થાય છે. આ ઝેરી જંતુઓ શરીરમાં જેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ હોય તે પ્રમાણમાં જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. વિષમજ્વરના દેશી ઉપચારોમાં બતાવેલા કડવા ઉકાળા, કડવી દવાઓ, સોમલ, હરતાલ અને ધંતુરાના જ્વરાંકુશો, તથા તલ, કાળીજીરી જેવી જંતુનાશક ચીજો કેટલેક અંશે કવીનાઈનના જેવી જંતુનાશક અસર કરે છે. પણ કવીનાઇનની બરોબરી તેમાંની એક પણ ચીજ કરી શકતી નથી એવું માનવામાં આવે છે.

૪ **વિષમજ્વરની ચોથી સ્થિતિ**—વિષમજ્વર બહુ લંબાણે પડે છે, તેને તેની ૪ થી સ્થિતિ ગણીએ તો ગણાય. તાવ નિયમ વગર અને ધીમો રહે છે, દરદી કાળોભક પડતો જાય છે અથવા ફીકાસ સાથે ચેથર, સોજા અને નબળાઇ આવીને દરદી છેક લેવાઇ જાય છે, ત્યારે નીચેના સહેલા ઉપાયો પણ વખતે સારો ફાયદો આપે છેઃ-[૧] જુનો ગોળ તથા જીરૂં, જીરાનું બારીક ચુર્ણ કરીને તે ગોળમાં મેળવી તેની મોટાં બોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેનું થોડા દિવસ સેવન કરવું. [૨] હરડેનું ચુર્ણ તથા જુનો ગોળ તેની ઉપર પ્રમાણે ગોળી કરીને ખાવી. હરડે, બેડાં તથા આંબળાં સમભાગ લઇ તેનો ક્વાથ કરવો, તેમાં જુનો ગોળ નાંખીને પીવો. (૩) મોથ, આંબળાં, ગળો, સુંઠ અને ભોરીંગણીનો ક્વાથ કરીને તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખી પીવો. [૪] તલને ખાંડી તેમાં જુનો ગોળ મેળવી તેની લાડુડીઓ કરી ખાવી. (૫) લસણને તલના તેલમાં અથવા તલમાં વાટી ચટણી કરવી અને તેમાંથી થોડી થોડી ચટણી નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ખાવી. (૬) ૧ તોલો કાળીજીરીને શેકીને તેમાં ૧ તોલો જુનો ગોળ મેળવી તેનું સેવન કરવું અથવા તે બે સાથે ૪૧ મરીની ભુકી મેળ-

થશે. (૭) [illegible] જુનું [illegible] જમે [illegible] પ્રમાણમાં પુષ્કળ [illegible] રસમાં પીવું. (૮) [illegible], [illegible] જુનો [illegible], તેની ચોપડી જેવડી ગોળીઓ ગરમ પાણીમાં, મધમાં અથવા [illegible] લેવી. (૯) અમૃતામોદક (નં. ૭૩૪) જીર્ણ વિષમજ્વર, પાંડુ, ગોવર અને [illegible] દર્દ હોય છે ત્યારે આ મોદક ખાવા અને દુધ તથા ભાતનું પથ્ય રાખવું.

જીર્ણજ્વર.

કારણ—જીર્ણજ્વર એ કોઈ ખાસ કારણોનો નવો તાવ નથી. નવો તાવ નરમ પડ્યા પછી એટલે નવા તાવને કેટલાક દિવસો જતા પછી જે ઝીણો તાવ મંદ વેગથી શરીરમાં રહી જાય છે, તેને જીર્ણ એટલે જુનો તાવ કહેવામાં આવે છે. જીર્ણ તાવ જેમ જુનો હોય છે તેમ ઝીણો હોય છે. કેટલાક તેને હાડીઓ તાવ કહે છે. આ તાવ વિષમજ્વરનોજ પ્રકાર છે. એટલે વિષમજ્વરનું જીર્ણરૂપ એજ જીર્ણજ્વર છે.

લક્ષણ—તાવનો વેગ મંદ, શરીરમાં દુખાવો, આમળી ઉપર ગોવર (સોજા) અંગોમાં હળવાપણું તથા કફ એ ક્રમેક્રમે વધતાં જતાં જોવાં એને જીર્ણજ્વર કહેવામાં આવે છે.

ઉપાયો—(૧) ગળો—જીર્ણજ્વર તથા હાડીયા તાવમાં લીંબડા ઉપરની ગળોનો વેલો અથવા ખેરડી વગેરે બીજા કોઈ પણ ઝાડ ઉપરની ગળો સર્વોત્તમ ઉપાય છે. આ ગળોનો સ્વરસ, ચીમ, કવાથ કે ચુર્ણ જુનો ગોળ કે મધ તથા પીપર નાંખી લેવાથી તથા દુધભાત કે ખીચડીજ ખાઈ પથ્ય પાળવાથી ઘણા દીવસનો હઠીલો જીર્ણજ્વર જાય છે. તથા શરીર નિરોગી થાય છે. વિષમજ્વર તથા જીર્ણજ્વરમાં અંદરનો શોષ, હરતાલ, મંજુરો, વગેરેના જંતુઓને ભગાવે છે અને તાવ અટકાવવા પુરતા તે ઉપાયો સારા છે, પણ શરીરના સાતે ધાતુગત રોગોને સુધારવામાં ગળો જેવી વનસ્પતિ જે કાર્ય કરે છે તેવું કાર્ય બીજી કોઈ દવાથી થઈ શકતું નથી, એમ અનુભવમાં આવે છે. તેનું નામ 'અમૃતા' છે તે અમૃતાજ છે. (૨) ગળોસત્વ—પણ જીર્ણજ્વર જેવા તવાના તપારામાં ફાયદો કરે છે. ગળોસત્વ, લીંડીપીપર તથા સાકર દુધમાં કેટલાક દિવસ લેવાથી જીર્ણજ્વર, માથાનો દુખાવો તથા આમળીનો તપારો-બળતરો મટે છે. (૩) સિતોપલાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૨૮) ઘી તથા મધમાં ચાટવાથી જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, ક્ષય, હાથપગ તથા શરીરનો દાહ, મંદાગ્નિ, અરૂચિ, પડખાનું શુળ તથા રક્તપિત્ત વગેરે દરદોને મટાડે છે. (૪) ત્રિફલા તથા પીપરનું સેવન કરવાથી તાવ, શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે. (૫) ઘી, મધ, ગરમ કરેલ દુધ, પીપર તથા ખડીસાકર એ પાંચ વસ્તુને સારી રીતે મેળવીને પીવાથી વિષમજ્વર, શ્વાસકાસ, હૃદ્રોગ તથા ક્ષય મટે છે. આ પ્રયોગને પંચસાર કહે છે. (૬) અમૃતામોદક (નં. ૭૩૪) જીર્ણજ્વર તથા ધાતુગત જ્વરોનો સારો ઉપાય છે. (૭) લીંડીપીપરનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવાથી જીર્ણજ્વર, કફ, ખાંસી, શ્વાસ તથા બરલ મટે છે. (૮) ભોરિંગણી, સુંઠ તથા ગળો તેનો ઉકાળો કરવો. તેમાં લીંડીપીપરનું ચુર્ણ નાંખીને પીવાથી જીર્ણજ્વર, અરૂચિ, ખાંસી, શળ, શ્વાસ ઇત્યાદિ મટે છે. (૯) લઘુપંચમુળ (નં. ૨૫૦) તેનો ઉકાળો તથા તેમાં લીંડીપીપરનું ચુર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવાથી ઉપર પ્રમાણેજ ફાયદો થાય છે. (૧૦) લાક્ષાદિ તેલ (નં. ૮૫૯) શરીરે મર્દન કરવાથી જીર્ણજ્વર તથા નબળાઇ જાય છે. (૧૧) નીચેની દવાઓ જીર્ણજ્વરમાં સેવન કરવા

લાયક છે. **પિપ્પલીપાક**, (પીપરપાક નં. ૮૧૬) **વર્દ્ધમાન પિપ્પલી**--(૧) દરરોજ ત્રણ લીંડીપીપર લઇ તેને દૂધમાં કઢી તે દુધ તથા લીંડીપીપર બન્ને પી જવાં. પહેલે દિવસે ત્રણ, બીજે દિવસે છ, એમ રોજ પીપર વધારતા જવી, એમ દશ દિવસ સુધી વધારી પાછી દરેક દિવસે ત્રણ ત્રણ ઓછી કરતા જવું. (૨) દરરોજ એકેક લીંડીપીપર લઇ ઉપર મુજબ દુધમાં ઉકાળી રોજ એકેક વધારવી. એમ એકવીશ દિવસ સુધી વધારી પાછી એકેક રોજ ઓછી કરતા જવું. આવી રીતે પીપરનો વધારો ઘટાડો શક્તિ તથા રોગના પ્રમાણમાં થઇ શકે; તેની જોડે દુધ પણ વધારતા જવું. આ વર્ધમાન પિપ્પલી-જીર્ણજ્વરમાં બહુજ સારો ફાયદો કરે છે, પાંડુ, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય, કફ, પીનસ વીગેરેને મટાડે છે. તથાપિ દરેક માણસે પોતાની શક્તિ પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને તથા વિદ્વાન વૈદ્યની સલાહ લઇને આ પ્રયોગ કરવો અને ગરમ ખોરાક બંધ કરી સાત્વિક સારો ખોરાક ખાવો. (ભા. પ૦). **લઘુમાલિનીવસંત** (નં. ૫૦૧), **સુવર્ણમાલિની વસંત** (નં. ૫૧૬). (૧૨) દુધ જીર્ણજ્વરમાં ઉત્તમ ઔષધનું કામ સારે છે. ઉપર કહેલા એકાદ સારા ઉપાય સાથે જો દુધ ભાતનું પથ્ય રાખવામાં આવે તો અમુક મુદતે ગમે તેવો જીર્ણજ્વર હોય તે પણ નાશ પામે છે.

જીર્ણજ્વરના જુનાની ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા--(૧૩) ગળો, ખડસલીઓ, ધાણા, જેઠીમધ, કાકડાશીંગી, ખસ (વાળો), રક્તચંદન. લીંબડાનાં પાન, તડબુચનાં બી, સર્વ સમભાગ. તેમાંથી બે તોલા ભુકો ા। શેર પાણીમાં ઉકાળી, નવટાંક રાખી ગાળીને પીવું. (૧૪) ગળો, લીંબડાની અંતરછાલ, ધાણા, પદ્મક, રક્તચંદન, ખસ (વાળો), સર્વ મળી ૨ તોલા ૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી શેર ા। પાણી બાકી રાખવું અને રોજ બે વખત પીવું. (૧૫) જેઠીમધ છોલેલું, કાકડાશીંગી, ગળો, ખડસલીઓ, કરીયાતુ, ખસ (વાળો), રક્તચંદન, નેત્રવાળો, અરલુની છાલ, ધાણા, જવાસો, દરેક બબે ટાંક રોજ પોણોશેર પાણીમાં રાત્રે ભીંજવી સવારમાં ઉકાળવું ને અરધો શેર પાણી રાખી તે બે વખત પીવું.

જ્વરમાં પથ્યાપથ્ય--*પથ્ય તથા અપથ્ય માટે સામાન્ય નિયમો આગળ અપાઇ ગયા છે. જુવો નં. ૯૭. વિશેષમાં-(૧) **નવા તાવમાં--પથ્ય**-લાંઘણ કરવી, ઉલટી કરવી, પરસેવો કાઢવો, કાઢો પીવો અને તીખા તથા કડવા રસથી જ્વરનું પાચન કરવું, એ હિતકારક છે. **અપથ્ય**--પાણીથી સ્નાન કરવું, દોષ પાકયા પહેલાં રેચનો ઉકાળો આપવો, સ્ત્રી સેવન, કસરત, દિવસની નિદ્રા, દુધ, ઘી, કઠોળ, માંસ, છાસ, દારૂ, ભારે ભોજન, પવન ખાવો, બહાર ફરવું, બહુ ગુસ્સો, એ સર્વ અહિતકારક છે.

(૨) **જીર્ણજ્વરમાં પથ્ય**—ગાય તથા બકરીનું દુધ તથા ઘી, હરડે, તૈલનું મર્દન, તથા ઠંડા ઉપચારો. ખોરાક સંબંધી સૂચનાઓ નં. ૯૮ માં જોવી. **અપથ્ય**--નં. ૯૯ માં બતાવ્યા પ્રમાણે.

---

* विनापि भेषजै व्याधिः पथ्यादेव विलीयते। नतु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि.

અર્થ:—પથ્ય એટલે પરહેજી પાળવામાં આવે તો ઔષધ વિનાય પણ વ્યાધિ મટે છે, પણ પરહેજી ન પાળવામાં આવે તો સેંકડો ઔષધોથી પણ વ્યાધિ મટતો નથી. યોગરત્નાકર.

"પથ્ય પાળતાં રોગીને શું ઔષધોથી કામ;
પથ્ય ન પાળે રોગી તો કરે શું ઔષધ કામ."

[illegible] છે, પાછું ફરીને તાવ સવારમાં હલકો પડે છે. રીમીટંટ ફીવરના સખ્ત [illegible] કે નહિ તે પારખવું મુશ્કેલ થાય છે. ને તેની થરમોમીટર તીવ્રતાથી [illegible] સમજાય કે તાવ ક્યારે વધ્યો કે ઘટ્યો, રીમીટંટ ફીવરની [illegible] તાવની શરૂઆત જેવી હોય છે, તેથી પડીઆર વાચ્યો પ્રકાર નહી કરાય [illegible] પડે છે. આ તાવની ટાઢી ચમકારીની ગાડિતની મુદત ૨૪ કલાકની છે, [illegible] નથી, એટલે તે તાવ અનુક્રમે ઓછામાં ઓછા ૭ દિવસ સુધી [illegible] વધારે ૨૧ દિવસ અથવા તેથી પણ વધારે મુદત સુધી રહે છે. ૭ [illegible] અને ૨૧ મો દિવસ બહુ ભય ભરેલ ગણાય છે, કેમકે ફરતો તે દિવસોએ [illegible], અથવા મૃત્યુ નીપજવું જોઇએ ને સુધારો થવાનો હોય તો [illegible] પડે અને અત્યંત પરસેવો વળે, ને તાવ ઉતરવાનો ન હોય [illegible] હોઠી પડે, પેશાબમાં શોથી પડે. શરીર ઠંડું પડે, તંદ્રા અને [illegible] મરણ પણ નીપજે.

બીજાં મર્મસ્થાનો—આન્તરિક તથા હોજરીની સ્થિતિનું ઉપર વર્ણન કર્યું છે. આ [illegible] આ તાવમાં વારંવાર બીજાં મર્મસ્થાનોને પણ ઈજા પહોંચે છે. (૧) મગજને પણ [illegible] છે. તાવની ઉતરતી સ્થિતિમાં જો દરદીને અવિચારીપણે એકદમ બેઠો કરવામાં આવે તો તેને મૂર્છા આવે છે, કેમકે તેના મગજમાં ગરમી અથવા વરમ હોય છે, અને તેમ હોય તો દરદીની આંખોનો ધોળો ડોળો લાલ થાય છે. માથાની ખોપરીમાં પણી ગરમી લાગે છે, અને દરદી તંદ્રા (અર્ધજાગૃતિ)માં હોય છે, અને તે સ્થિતિમાંથી છેક અસાવધપણું આવી જાય છે. (૨) ખાતી અથવા ફેફસામાં થાય એ આ તાવનો એક મોટું ઉપદ્રવ છે અને તે વખતે ન્યુમોનિયાના જેવા લક્ષણો માલમ પડે છે. (૩) કલેજું સંકોચાઇ જાય છે અથવા વરમ થઇ આવે છે, તેની સાથે મૂત્રાશયનો વરમ પણ થઇ આવે છે. (૪) બરલ પ[illegible] છે. (૫) જાડો થઇ જાય છે. (૬) મરડો પણ થઇ આવે.

ઉપાય—બીજાં મર્મસ્થાનો બગડ્યાં ન હોય એવા સાધારણ રીમીટંટ ફીવરમાં [illegible] મજ્વરના એટલે આતરીયા તાવના સામાન્ય ઉપાયો કરવા. (૧) પ્રથમ હરડે અથવા દી[illegible] ચુંદ, અને સાજીખારની સમભાગે ફાકી રૂ. ૦। ભારની એક. બે ટંક આપીને મળશુ[illegible] કરવી; તેથી મળશુદ્ધિ બરાબર ન થાય તો (૨) કડુ તો. ૦॥, ગરમાળો તો. ૦।, પીપરીમ[illegible] તો. ૦। ઉકાળીને તેમાં નવટાંક ઉકાળામાં થોડી સાકર મેળવીને પીવાથી દસ્ત થશે અ[illegible] પિત્તના ઝાડા થઇ કલેજું પણ ચોખ્ખું થશે. આ પ્રમાણે દવા જરૂર પડે તો એકાદ ટં[illegible] વધારે લઈ આંતરડાં શુદ્ધ કરવાં; અથવા (૩) નં. ૧૨૨૬ તથા ૧૨૩૨-૩૩ વાળી ગોળી લેવાથી મળશુદ્ધિ થશે. તાવની ગરમી ઓછી કરવા માટે વિષમજ્વરના ઉપાયો કરવા. (૪) ખડસલીયાનો કવાથ અથવા દીમ આપવા. અથવા પટોલાદિ કવાથ (નં. ૬૦૩) આપવો તેથી તાવની ગરમી ઓછી થશે અને તાવનું બહુ જોર ન હોય તો ૭ દિવસમાં તાવ ઉતરી જશે અથવા (૫) નં. ૧૪૩૧ થી ૩૩ વાળી મેળવણીઓમાંની એકાદ મેળવણી આપીને તાવ નરમ પાડવા પછી એટલે ચામડી ઉપર પરસેવો દેખાય તે પછી ક્વીનાઇન ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન પાણી સાથે અથવા મળી શકે તો એક ચમચા ભાર લીંબુના રસ સાથે બે ઔંસ પાણીમાં મેળવીને આપવું, અને ફરી તાવની ગરમી ચડીને ચામડી સુકી પડતાં સુધીમાં દર ત્રણ કલાકે

પાણીની બંધી કરવી; કેમકે તાવની તરસમાં પાણી પ્રાણનું રક્ષણ કરવાવાળું છે.

૧૧. તાવવાળાને ખાવાની રૂચી ન હોય તોપણ તેને પથ્ય હિતકારક અન્ન ઓષધની પેઠે થોડું ખવરાવવુંજ જોઇએ, કેમકે મુદ્દલ ન ખવાય તો શક્તિનો નાશ થાય છે.

૧૨. તાવવાળાને માટે તેમજ તાવમાંથી તરત મુક્ત થયેલાને માટે હાનિકારક આહાર વિહાર–સ્નાન, લેપ, અભ્યંગ, સ્નિગ્ધ એટલે ચીકણા પદાર્થ, રેચ, દીવસની ઉંઘ, રાતનો ઉજાગરો, મૈથુન, કસરત, ઠંડુ પાણી બહુ પીવું, પવનવાળી જગા, અતિ ભોજન, ભારે ભોજન, પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ ભોજન, ક્રોધ, બહુ ફરવું તથા શ્રમ એ સર્વ વાતોનો ત્યાગ કરવો. જો તાવમાં અથવા તાવ ઉતર્યા પછી તરત આવું કાંઇ વિરૂધ્ધ વર્તન કરવામાં આવે છે તો તાવ ઉથલો મારે છે અને વધે છે.

સંતતજ્વર–રીમીટંટ ફીવર.

REMITTENT FEVER.

કારણ—સંતતજ્વર એ વિષમજ્વરનો એક પ્રકાર છે; અને વિષમજ્વરોને અને આંતરીઆ તાવોને મળતાપણું છે. રીમીટંટ ફીવર એ આંતરીયા તાવોનો એક પ્રકાર છે, એમ ગણાય, કેમકે બીજા આંતરીયા તાવોની પેઠે આ તાવ પણ મેલેરીઆની ઝેરી હવામાંથી જન્મ પામે છે, બંગાલામાં આ તાવનું ઘણું જોર છે, તેથી તેને 'બેંગૉલ ફીવર' તથા 'જંગલ ફીવર' એવાં નામ પણ અપાય છે.

લક્ષણો—તમામ લક્ષણો આંતરીઆ તાવોનાં જેવાં છે. ફેર એટલોજ છે કે, આંતરીયો તાવ વારીને દીવસે આવે છે, છેક ઉતરી જાય છે અને પાછો તેની મુદતે ચડી આવે છે; આ તાવ શરૂ થાય છે ત્યારથી અણઉતાર રહે છે, તેમ છતાં આંતરીયા તાવમાં તાવનું ચડવું ઉતરવું સ્પષ્ટ સમજાય છે, પણ આ તાવમાં તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. કેમકે આ તાવ છેક ઉતરી જતો નથી. પણ કાંઇક નરમ પડી જાય છે અથવા ઘણોજ કમી થાય છે, તેથી આ તાવ ક્યારે ઓછો થયો ને ક્યારે વધ્યો તે થરમોમીટરની મદદ વિના બરાબર સમજાતું નથી. આ તાવ શરૂઆતમાં થોડે થોડે અંતરે ઉપરા ઉપર ચડઉતર થાય છે અને તેની બીજી સ્થિતિમાં તાવની ભરતી આશરે આઠ કલાક સુધી રહે છે. આ વખતે ચામડી ઘણીજ ગરમ થાય છે, નાડી જલદ ચાલે છે, શ્વાસોશ્વાસ જોરથી ચાલે છે, મન બેચેન રહે છે, માથામાં દરદ, અનિદ્રા, તંદ્રા વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ તાવ ૭–૧૦ કે ૧૨ દિવસ સુધી એક સરખો અણઉતાર રહે છે, એટલે છેક ઉતરી જતો નથી. ચડઉતર થાય છે, પણ નરમ પડે છે અને તાવમાં તાન ભરાય છે. આ તાવની ગરમી ૧૦૪ ડીગ્રી સુધી અને વખતે તેથી પણ વધીને ૧૦૫ થી ૧૦૭ સુધી વધી જાય છે; નાડીના ધબકારા ૧૦૦ થી ૧૨૦ સુધી થાય છે. ચહેરો તથા આંખો લાલચોળ થાય છે; વળી કોઇવાર આંતરડાં ક્ષુબ્ધ બનીને હેડકી, હડીલી અને લીલા પીળા ભુખરા કે કાળા રંગની ઉલટી થાય છે. આ સર્વ હોજરી તથા આંતરડાનાં અંદરનાં બગડેલા લોહીનાં લક્ષણો છે. ઘણું કરીને છ કલાક પછી અને કોઇ કોઇવાર ૧૦–૧૨ કલાક પછી તાવ ઉતરી જાય છે, અને તાવ ઉતરતો હોય છે તો તે માત્ર પરસેવાથી ઓછી ગરમીથી, નરમ નાડીથી, અથવા કોઇવાર દરદી ઉંઘમાં પડે છે તેથી સમજી શકાય છે. પણ તાવ ઉતરવાનાં આ લક્ષણો સ્પષ્ટ હોતાં નથી. અને ટાઢનાં સ્પષ્ટ લક્ષણો જણાયા

વિના ફરી [illegible] ને, પાછું ફરીને તાવ સવારમાં હલકો પડે છે. રીમીટંટ ફીવરના સખ્ત [illegible] કે નહિ તે પારખવું મુશ્કેલ થાય છે. ને તેની થરમોમીટર વગેરેથી [illegible] સમજાય કે તાવ ક્યારે વધ્યો કે ઘટ્યો. રીમીટંટ ફીવરની [illegible] તાવની શરૂઆત જેવી હોય છે, તેથી મધ્યીયાર વાળો પ્રકાર નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આ તાવની ટાઢી સખતાઈની ચાઢતરની મુદત ૨૪ કલાકની છે, પણ ૭ દિવસ પહેલાં [illegible] ઉતરતો નથી, એટલે તે તાવ અજુગવાર ઓછામાં ઓછા ૭ દિવસ સુધી રહે છે અને વધારેમાં વધારે ૨૧ દહાડા અથવા તેથી પણ વધારે મુદત સુધી રહે છે. ૭ [illegible] ૧૪ મો અને ૨૧ મો દિવસ જરૂર ભય ભરેલ જણાય છે, કેમકે કાંતો તે દિવસોએ તાવ [illegible] જોઈએ, અથવા મૃત્યુ નીપજવું જોઈએ. ને સુધારો થવાનો હોય તો તાવ નરમ પડે. નાડી ધીમી પડે અને અત્યંત પરસેવો વળે, ને તાવ ઉતરવાનો ન હોય તો [illegible], [illegible] ઢીલી પડે, પેશાબમાં ઢીલી પડે. શરીર ઠંડું પડે, તંદ્રા અને [illegible] થઈને મૃત્યુ નીપજે.

બીજાં મર્મસ્થાનો—આંતરડાં તથા હોજરીની સ્થિતિનું ઉપર વર્ણન કર્યું છે. આ સિવાય આ તાવમાં વારંવાર બીજાં મર્મસ્થાનોને પણ ઈજા પહોંચે છે. (૧) મગજને પણ [illegible] છે. તાવની ઉતરતી સ્થિતિમાં જો દરદીને અવિચારીપણે એકદમ બેઠો કરવામાં આવે તો તેને મૂર્છા આવે છે, કેમકે તેના મગજમાં ગરમી અથવા વરમ હોય છે, અને તેમ હોય તો દરદીની આંખોનો ધોળો ડોળો લાલ થાય છે. માથાની ખોપરીમાં ઘણી ગરમી લાગે છે, અને દરદી તંદ્રા (અર્ધજાગૃતિ)માં હોય છે, અને તે સ્થિતિમાંથી છેક અસાવધપણું આવી જાય છે. (૨) ખાંસી અથવા ફેફસામાં સોજો એ આ તાવનો એક વધુ ઉપદ્રવ છે અને તે વખતે ન્યુમોનિયાના જેવા લક્ષણો માલમ પડે છે. (૩) કલેજું સંકોચાઈ જાય છે અથવા તેમાં વરમ થઈ આવે છે, તેની સાથે મૂત્રાશયનો વરમ પણ થઈ આવે છે. (૪) બરલ પણ વધે છે. (૫) ગોટો થઈ જાય છે. (૬) મરડો પણ થઈ આવે.

ઉપાય—બીજાં મર્મસ્થાનો બગડ્યાં ન હોય એવા સાધારણ રીમીટંટ ફીવરમાં વિષમજ્વરના એટલે આતરીયા તાવના સામાન્ય ઉપાયો કરવા. (૧) પ્રથમ હરડે અથવા હીમજ ચુર્ણ, અને સાજીખારની સમભાગે ફાકી રૂ. ૦। ભારની એક. બે ટંક આપીને મળશુદ્ધિ કરવી; તેથી મળશુદ્ધિ બરાબર ન થાય તો (૨) કડુ તો. ૦॥, ગરમાળો તો. ૦।, પીપરીમૂળ તો. ૦। ઉકાળીને તેમાં નવટાંક ઉકાળામાં થોડી સાકર મેળવીને પીવાથી ઝાડા થશે અને પિત્તના ઝાડા થઈ કલેજું પણ ચોખ્ખું થશે. આ પ્રમાણે દવા જરૂર પડે તો એકાદ ટંક વધારે લઈ આંતરડાં શુદ્ધ કરવાં; અથવા (૩) નં. ૧૨૨૬ તથા ૧૨૩૨–૩૩ વાળી ગોળી લેવાથી મળશુદ્ધિ થશે. તાવની ગરમી ઓછી કરવા માટે વિષમજ્વરના ઉપાયો કરવા. (૪) ખડસલીયાનો ક્વાથ અથવા હીમ આપવા. અથવા પટોલાદિ ક્વાથ (નં. ૬૦૩) આપવો તેથી તાવની ગરમી ઓછી થશે અને તાવનું બહુ જોર ન હોય તો ૭ દિવસમાં તાવ ઉતરી જશે અથવા (૫) નં. ૧૪૩૧ થી ૩૩ વાળી મેળવણીઓમાંની એકાદ મેળવણી આપીને તાવ નરમ પાડ્યા પછી એટલે ચામડી ઉપર પરસેવો દેખાય તે પછી ક્વીનાઈન ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન પાણી સાથે અથવા મળી શકે તો એક ચમચા ભાર લીંબુના રસ સાથે બે ઔંસ પાણીમાં મેળ[illegible] આપવું, અને ફરી તાવની ગરમી ચડીને ચામડી સુકી પડતાં સુધીમાં દર [illegible]

પાંચ પાંચ ગ્રેન ક્વીનાઇન આપ્યા કરવું. તાવ અટકે તો પછી બીજા બે દિવસ સુધી એ પ્રમાણે ક્વીનાઇન આપીને પછી ઓછું કરવું એટલે વારંવાર નહિ આપતાં બે ટંક આપવું. જો તાવ ચઢઉતર થયા કરે તો પરસેવો વળે એટલે ક્વીનાઇન આપ્યા કરવું; (૬) તેની સાથે આંતરડામાં ગરમી હોય તો તેની શાંતિ માટે ખડસલીઓ, લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો, એમાંની કોઇપણ એકાદ દવાનું હીમ કે ઉકાળો ઠારીને જરા સાકર કે મધ નાખીને આપવો અને ઝાડાનો ખુલાસો રાખવો. (૭) તાવની ગરમી ૧૦૪ ડીગ્રી કે તે ઉપર જાય તો માથા ઉપર બરફ ઘસવો અથવા બીજાં ઠંડાં પોતાં મુકવાં. (૮) આ તાવમાં ઉલટીનું જોર વધારે હોય છે માટે ઉલટી દબાવવા માટે બરફ ચુસાડવો. (૯) અતિ તાવને લીધે શરીરે દાહ થતો હોય તો ખડસલીયાનું હીમ, મોથનું હીમ, ગળોનું હીમ, ઇત્યાદિ એકાદ દાહશામક હીમ જરા સાકર કે મધ નાંખીને પાવું. (૧૦) અથવા ઘી (જુનું હોય તો વધારે સારૂં] સોવાર ઠંડા પાણીથી ધોઇને તે ઘીમાં સુખડનું તેલ મેળવીને તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૧૧) દરદીને નવશેકાં પાણીમાં દશેક મીનીટ બેસાડીને પછી કમળનાં ફુલ કે એરંડાના પાનની પથારીમાં સુવાડવો. (૧૨) આટલા ઉપચારોથી તાવ નરમ ન પડે તો અભયાદિક્વાથ (નં. ૫૪૬) અને ચંદ્રપ્રભા (નં. ૭૪૭) નો પ્રયોગ અવશ્ય અજમાવવો. તેથી તાવની ગરમી વધશે નહિ, મળશુદ્ધિ થયા કરશે, દોષ નીકળવા લાગશે, અને પરસેવા સાથે તાવ ઉતરી જશે. આ ઉપાય કલેજાના તીક્ષ્ણ વરમને, આંતરડાંના વરમને, મગજની ગરમીને, તૃષાને, દાહને અથવા શ્રમને સર્વને માટે સારો છે.

જો બીજાં મર્મસ્થાનો બગડયાં હોય તો બહુ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. કલેજું તથા બરલને ઇજા પહોંચી હોય તો ઉપલા ઉપાયોથી સુધરી જાય છે, પણ જો મગજને ઇજા પહોંચે તથા જુલાબ થઇ જાય તો ક્વીનાઇનનો કદિ પણ ઉપયોગ કરવો નહિ; પણ તે તે દરદોના ઉપાયો કરવા.

(૧૪) તાવ દરમીયાન દરદી બહુ નબળો પડે, મૂર્છાનાં લક્ષણો જણાવા લાગે અથવા જીભ સુકી અને ઝાંખી પડે, નાડી નબળી અને ઉતાવળી ચાલે, અને તેની સાથે બકવા જેવું માલમ પડે તો તેને ચોક્કસ મુદ્દતને અંતરે થોડો થોડો દ્રાક્ષાસવ કે બ્રાંડી આપવો, અને દરદીને પથારીમાંથી બેઠો થવા દેવો નહિ.

સાદો જારી તાવ.

(Simple Continuous Fever.)

કારણ--શરદી, ગરમી, ઘણો શ્રમ, તાપમાં રખડવું. ૠતુઓનો એકદમ ફેરફાર, અને એવાં બીજાં અનેક કારણોથી સાદો તાવ આવે છે. વાત, પિત્ત, કફ વગેરે દોષોના બગડવાથી આવનારા આગળ કહેલા તાવનાં કારણોથી આ તાવનાં કારણો જુદાં નથી, પણ સાધારણ લોકવર્ગ વાત પિત્ત કફથી ગુંચવાય માટે સદા તાવની ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

લક્ષણ—તાવ ચડવાનો હોય ત્યારે અણગમો થાય, કામ કરવું ગમે નહિ શરીર ઢીલું પડે, શરીર આખું અથવા વાંસો ફાટે, માથું જરા જરા દુખે અને જરા જરા ટાઢની કમકમી આવે. દરદીને કપડું ઓઢી સુઇ રહેવાની ઇચ્છા થાય; આ સાદા તાવમાં ટાઢ ખાસું સખી નથી, જરા કમકમી આવે કે તરતજ ઉનો તાવ ભરાય; શરીર તપી આવે, માથામાં [illegible] થાય, આંખોમાં [illegible], તેમાંથી પાણી ઝરવા સાથે

અને નાડીનો વેગ વધી જાય, આંખોની નસો લાલ થાય, મોં સુકાય અને ઝટ ઝુકી ને સહેજ પડી જાય. આ તાવમાં નાડીનો વેગ એક મીનીટમાં ૧૨૦ થી ૧૨૫ ધબકારા સુધી થાય છે; અને જ્યારે બહુ જોરનો તાવ આવે છે તો તેથી વધારે ધબકારા થાય છે. દરદીનો મોઢો કડવું, ઉનાળ થાય તથા શોષ, શરીરમાં પીડા, અંગ ઉપર અગ્નિ, આંખે અંધારાં, ઉલટી, ઇત્યાદિ આ તાવનાં લક્ષણો છે. પણ ચાર દિવસે પરસેવો વળીને તાવ ઉતરી જાય છે.

ઉપાય—તાવ આવે ત્યારે શું કરવું? જુદા જુદા તાવમાં અને તેની જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદા જુદા ઉપાયોની જરૂર પડે છે; પણ શરીરમાં તાવ એટલે ગરમી વધતી એ દરેક તાવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. માટે જે તાવની ગરમી વધારે હોય તો પ્રથમ તે ગરમીને વધવા નહિ દેવાના અને કમી કરવાના ઉપાયો કરવા જોઈએ. પરસેવાનો અટકાવ થવાથી તાવ આવે છે, પરસેવો આવવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. તાવ સાધારણ હોય તો દોડાદોડી કરવાની કે વૈદ્ય ડાક્તર પાસે દોડી જવાની જરૂર નથી, પણ સાધારણ તાવ કુદરતી રીતે આપોઆપ ઉતરી જાય છે. એકાદ દિવસ લાંઘણ ખેંચી કાઢવાથી કે હલકો ખોરાક લેવાથી તથા પેટ સાફ આવી જાય એવો હલકો જુલાબ લેવાથી તાવ અટકી જાય છે. જો તાવ અટકે નહિ અને વિશેષ જોરમાં આવે તો આગળના ઉપાયો લેવા જોઈએ.

પ્રથમ તો તાવવાળા દરદીને સારી હવાવાળા તથા અજવાળાવાળા સ્વચ્છ ઓરડામાં સ્વચ્છ પથારીમાં સુવાડવો. પથારી પાસે પણ આજુબાજુને ભેગાં થવા દેવાં નહિ, કેમકે તેથી હવા બગડે છે અને પીડાથી દરદીને અકળામણ થાય છે. તેના ઉપચાર માટે એકાદ ચાલાક, આનંદી, અને મીઠાં વચનોથી દરદીને દિલાસો આપે એવા પરિચારકને રાખવાની જરૂર છે. તાવ વિશેષ હોય તો માથું ઠંડું રાખવાની જરૂર છે, કેમકે તાવની ગરમી મગજે ચડી જવાથી વધારે ખરાબી થાય છે, માટે દરદીના માથાપર ઠંડા ઉપચાર કરવા. બરફ, કોલનવૉટર, લવંડરવૉટર, નવસાર વગેરે શીતોપચાર હાલમાં વપરાય છે; પરંતુ સર્વ ઠેકાણે અને બધા લોકોને એ વસ્તુઓ મળી શકતી નથી. તેના અભાવે માટીના વાસણનું ઠંડું પાણી પણ ચાલે છે, આ પાણીમાં કપડું બોળીને તેનાં પોતાં માથાપર મુકવાં અને તેના ઉપર કપડું મુકવા પછી ઠંડું પાણી સીંચ્યા કરવું. માથા ઉપર માટીનો લેપ કરીને તેના ઉપર ભીનું કપડું લપેટવાથી પણ એજ કામ થાય છે. સુખડ, વાળો વગેરે પદાર્થોનાં ઠંડાં કરેલાં પાણીનાં પોતાં પણ મુકાય.

તાવની ગરમી ઓછી કરવા સારૂ તથા પરસેવો લાવવા સારૂ દરદીના પગ ગરમ પાણીમાં બોળવા અથવા ગરમ પાણીમાં મીઠું કે વાટેલી રાઇ નાંખી તેમાં બોળવા. વળી ગરમ પાણીની, ઉકળેલા દુધની, લીંબડાના બાફેલાં પાનની કે ચાની વરાળથી નાસ લેવાથી પરસેવો વળે છે અને પરસેવો વળવાથી મળદોષ પાકીને તાવ ઉતરી જાય છે.

આ સાદા તાવના ઉપાયો વાતજ્વર, પિત્તજ્વર તથા કફજ્વર પ્રમાણેજ કરવાના છે. કયા દોષનો તાવ છે તેનો નિર્ણય થાય તો જે દોષની અધિકતાવાળો તાવ હોય તેને અનુસરીને ઉપાયો કરવા. વસંત ઋતુમાં તાવ આવે તો કફજ્વરની, વર્ષાઋતુમાં આવે તો વાતજ્વરની અને શરદ ઋતુમાં તાવ આવે તો પિત્તજ્વરની શંકા થાય છે અને જો તેનાં સ્પષ્ટ લક્ષણો માલમ પડે તો તે દોષ પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. પણ દોષનો નિર્ણય ન થાય તો સાદા તાવ તરીકે ઉપાયો કરવા. આ તાવ જો બહુ જોરમાં ન હોય તો તેના માટે ઔષધોની

પાંચ પાંચ ગ્રેન ક્વીનાઇન આપ્યા કરવું. તાવ અટકે તો પછી બીજા બે દિવસ સુધી એ પ્રમાણે ક્વીનાઇન આપીને પછી ઓછું કરવું એટલે વારંવાર નહિ આપતાં બે ટંક આપવું. જો તાવ ચડઉતર થયા કરે તો પરસેવો વળે એટલે ક્વીનાઇન આપ્યા કરવું; (૬) તેની સાથે આંતરડામાં ગરમી હોય તો તેની શાંતિ માટે ખડસલીઓ, લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો, એમાંની કોઇપણ એકાદ દવાનું હીમ કે ઉકાળો ઠારીને જરા સાકર કે મધ નાખીને આપવો અને ઝાડાનો ખુલાસો રાખવો. (૭) તાવની ગરમી ૧૦૪ ડીગ્રી કે તે ઉપર જાય તો માથા ઉપર બરફ ઘસવો અથવા બીજાં ઠંડાં પોતાં મુકવાં. (૮) આ તાવમાં ઉલટીનું જોર વધારે હોય છે માટે ઉલટી દબાવવા માટે બરફ ચુસાડવો. (૯) અતિ તાવને લીધે શરીરે દાહ થતો હોય તો ખડસલીયાનું હીમ, મોથનું હીમ, ગળોનું હીમ, ઇત્યાદિ એકાદ દાહશામક હીમ જરા સાકર કે મધ નાંખીને પાવું. (૧૦) અથવા ઘી (જુનું હોય તો વધારે સારૂં] સોવાર ઠંડા પાણીથી ધોઇને તે ઘીમાં સુખડનું તેલ મેળવીને તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૧૧) દરદીને નવશેકાં પાણીમાં દશેક મીનીટ બેસાડીને પછી કમળનાં ફુલ કે એરંડાના પાનની પથારીમાં સુવાડવો. (૧૨) આટલા ઉપચારોથી તાવ નરમ ન પડે તો અભયાદિક્વાથ (નં. ૫૪૬) અને ચંદ્રપ્રભા (નં. ૭૪૭) નો પ્રયોગ અવશ્ય અજમાવવો. તેથી તાવની ગરમી વધશે નહિ, મળશુદ્ધિ થયા કરશે, દોષ નીકળવા લાગશે, અને પરસેવા સાથે તાવ ઉતરી જશે. આ ઉપાય કલેજાના તીક્ષ્ણ વરમને, આંતરડાંના વરમને, મગજની ગરમીને, તૃષાને, દાહને અથવા શ્રમને સર્વને માટે સારો છે.

જો બીજાં મર્મસ્થાનો બગડયાં હોય તો બહુ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. કલેજું તથા બરલને ઇજા પહોંચી હોય તો ઉપલા ઉપાયોથી સુધરી જાય છે, પણ જો મગજને ઇજા પહોંચે તથા જુલાબ થઇ જાય તો ક્વીનાઇનનો કદિ પણ ઉપયોગ કરવો નહિ; પણ તે તે દરદોના ઉપાયો કરવા.

(૧૪) તાવ દરમીયાન દરદી બહુ નબળો પડે, મૂર્છાનાં લક્ષણો જણાવા લાગે અથવા જીભ સુકી અને ઝાંખી પડે, નાડી નબળી અને ઉતાવળી ચાલે, અને તેની સાથે બકવા જેવું માલમ પડે તો તેને ચોક્કસ મુદ્દતને અંતરે થોડો થોડો દ્રાક્ષાસવ કે બ્રાંડી આપવો, અને દરદીને પથારીમાંથી બેઠો થવા દેવો નહિ.

સાદો જારી તાવ.

(Simple Continuous Fever.)

કારણ—શરદી, ગરમી, ઘણો શ્રમ, તાપમાં રખડવું. ૠતુઓનો એકદમ ફેરફાર, અને એવાં બીજાં અનેક કારણોથી સાદો તાવ આવે છે. વાત, પિત્ત, કફ વગેરે દોષોના બગડવાથી આવનારા આગળ કહેલા તાવનાં કારણોથી આ તાવનાં કારણો જુદાં નથી, પણ સાધારણ લોકવર્ગ વાત પિત્ત કફથી ગુંચવાય માટે સદા તાવની ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

લક્ષણ—તાવ ચડવાનો હોય ત્યારે અણગમો થાય, કામ કરવું ગમે નહિ શરીર ઢીલું પડે, શરીર આખું અથવા વાંસો ફાટે, માથું જરા જરા દુખે અને જરા જરા ટાઢની કમકમી આવે. દરદીને કપડું ઓઢી સુઇ રહેવાની ઇચ્છા થાય; આ સાદા તાવમાં ટાઢ બહુ સટતી નથી, જરા કમકમી આવે કે તરતજ ઉનો તાવ જણાય; શરીર તપી આવે, માથામાં દરદ થાય. મોઢું લાલચોળ થાય, આંખોમાં ઉષ્ણતા જણાય, તેમાંથી પાણી ઝરવા લાગે

પોટાશ નાઈટ્રાસ...	...ગ્રેન ૧૫	સ્પિ. એમો. એરોમેટિક...	...મીનીં ૧૫
સોડા સેલીસીલાસ	...ગ્રેન ૧૫	સ્પિ. ક્લોરોફોર્મ ...	...મીનીં ૧૫
લાયકર આમો. એસીટ.	...ડ્રામ ૪	એક્વા કેમ્ફર ...	...ઔંસ ૩
સ્પિ. ઈ. નાઈટ્રોસી	...ડ્રામ ½	દિવસમાં ત્રણ વાર પીવી.	

આમની એક ત્રણ એજવણી આપવાથી તાવ ઉતરી જશે. પછી ક્વીનાઈન અથવા ટોનીકલ મિક્ષ્ચર બે ચાર દિવસ સુધી ઉપયોગ કરવો.

ટાઇફોઇડ તથા ટાઇફસ તાવ.

Typhoid or Enteric and Typhus Fevers.

આ બે તાવો સન્નિપાત જાતને મળતા છે, પણ તેનાં લક્ષણો ખાસ જુદાં છે. તે યુરોપના દેશોનો તાવ છે. આપણા દેશમાં તે કવચિત જોવામાં આવે છે. ટાઇફોઇડ ૨૧ દહાડાનો અને ટાઇફસ ૧૪ દહાડાનો તાવ છે. તે બે તાવોનું સંક્ષેપમાં આ નીચે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ તાવ પણ ભયંકર છે.

કારણ તથા લક્ષણો—આ તાવો એક પ્રકારની ઝેરી હવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ હવા મોરીઓમાંથી અને ગટરોમાંથી નીકળે છે. આ તાવવાળાના મળમાંથી પણ આ તાવ બીજાને લાગુ પડે છે. ટાઇફસ તાવને કેટલેક દરજ્જે ચેપી માનવામાં આવ્યો છે, તાવની શરૂઆત ધીમે ધીમે થાય છે. પ્રથમ બેચેની થઇ શરીરનાં સાંધા ઢીલાં પડે છે એવું એકાદ દિવસ રહ્યા પછી જરા જરા ટાઢ ચઢે છે. આ સિવાય શરીર ગરમ થવું, માથામાં પીડા, અરૂચિ, જીભ ઉપર ચારી, જલદ નાડી અને શરીર નિશ્ચેતન, એ તેનાં પ્રાથમિક લક્ષણો છે, પણ રોજ રોજ તાપની ગરમી ચોક્કસ પ્રમાણમાં વધતી જાય છે અને છેવટ ૧૦૪ ડીગ્રી સુધી તાવ આવે છે અને દિવસે દિવસે નબળાઇ વધે છે. વળી ઉંઘ આવતી નથી, તરસ બહુજ લાગે છે અને ચાંત રહતી નથી, જીભ તથા હોઠ સુકાય છે, ફાટે છે તથા તેના ઉપર કાળાં ડાઘાં વળે છે, આંખો ઉંડી જાય છે અને ચહેરો તદન ફરી જાય છે, કેટલીક વખતે તાવ ઝાડાથી તથા ડાયરીઆ શરૂ થાય છે અને કેટલીકવાર તાવ આવ્યા પછી પાતળા ઝાડા થાય છે. નાડી અનિયમિત રીતે ચાલે છે અને એક મીનીટમાં ૧૨૦ થી ૧૪૦ ધબકારા થાય છે. આટલે સુધી આ તાવ ટાઇફોઇડ છે એવી ખાત્રી થતી નથી; કેમકે સન્નિપાત જવરોમાં પણ આવાં મિશ્ર લક્ષણો હોય છે. પણ બીજા અઠવાડીયામાં આ તાવનાં ખાસ ચિન્હો શરીર ઉપર માલમ પડે છે. શરીર ઉપર ગુલાબી રંગના નાના ગોળ દાણા દેખાય છે. આ દાણા છાતી, પેટ તથા પીઠ ઉપર ઘણું કરીને પ્રથમ દેખાય છે અને એકાદ દિવસ પછી ત્યાંથી અદ્રશ્ય થઇ શરીરના બીજા ભાગોમાં ફેલાય છે. આ દાણા તાવ રહે છે ત્યાં સુધી ફરતા દેખાયા કરે છે. આ દાણા ઉપર દાબવાથી અદ્રશ્ય થઇ જાય છે. કોઇ કેસમાં આવા દાણા જોવામાં આવતા પણ નથી. બીજા અઠવાડીઆમાં નબળાઇ ઘણી વધે છે અને દરદી લવરી, બડબડાટ તથા તોફાન કરે છે અથવા બેશુધ્ધ થઇ પડી રહે છે. દરદીનું પેટ ચઢેલું લાગે છે અને દાબતાં દરદ થાય છે. કવચિત હેડકી આવે છે. ત્રીજું અઠવાડીયું બેસતાં ઝાડા છુટી પડે છે. એ ઝાડો પાતળો અને દાળનાં ફોતરાં સરખો થાય છે. કવચિત લોહી પણ પડે છે, તેનું કારણ એ છે કે આ તાવમાં આંતરડાંના કેટલાક પિંડોમાં સોજો થઇને પછી સડે છે. આ

[illegible]

(૪) [illegible] ... ... [illegible] } [illegible]

(૫) [illegible] ... ... [illegible] } [illegible]

[illegible]

(૬) [illegible] ... ... [illegible] } [illegible]

ક્ષયના રોગમાં જ્યારે નાડી ઘણી વેગમાં હોય અને જ્વર તીવ્ર થઈ ત્યારે આ મિશ્ર- ણનો આપવો. ક્ષયના તાવ આ રીતમાં ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે, માટે તેના [illegible] જણાવવા નથી; પણ [illegible] સિવાય [illegible] ઘણો તાવ [illegible] છે, માટે દરદીના ખોરાક [illegible] નહિ. દરદીને ખુલ્લી હવાવાળા ખંડમાં રાખવો. તેના [illegible] નિકાલ કરવો અને [illegible] નહિ તો જમીનમાં દાટવો. દરદીનાં કપડાં [illegible] (જુઓ નં. ૧૮૨૭)માં [illegible] કરીને પછી ઉપયોગમાં લેવાં. ડાક્તરો આ [illegible] માટે જ કરે છે, પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો દરેક ખંડમાં આ જાતની સાવચેતીઓ રાખવાની જરૂર છે અને નહિ તો રોગી પરમાણુઓનો ફેલાવો થવાનો સંભવ છે.

દુષ્કાળજ્વર-ઉલટો તાવ.

(Relapsing Fever—રિલેપ્સીંગ ફીવર)

કારણ—દુષ્કાળના વખતમાં ગરીબ કંગાલ લોકોમાંથી આ તાવની કવચિત્ ઉત્પત્તિ થાય છે. તે એક પ્રકારના વિષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘરડાં માણસોને આ તાવ લાગુ પડતો નથી, એમ એ તાવના ખાસ અનુભવી ડાક્ટરો જણાવે છે.

લક્ષણ—ટાઢ સાથે તાવ ઓચિંતો આવે છે. અતિ તૃષા, ઉલટી, ઓકારી, મસ્તક પીડા, ફેર, નાડી જલદ, ચહેરો લાલ, કલેજામાં દરદ, ગળામાં ગરમી, ઝાડાનો કબજો, આંખો ઉંડી, આંખોની આસપાસ કાળા રંગની પડથી અને ચહેરાનો દેખાવ વિચિત્ર થાય છે. પરસેવો આવ્યા કરે છે છતાં તાવ ઉતરતો નથી. ખાસ લક્ષણ એ છે કે આ તાવ ઉથલા મારે છે અને તેથીજ તેને ઉલટતો તાવ કહેલ છે. પ્રથમ પાંચ સાત દિવસ આવીને અતિ પરસેવા સાથે તાવ ઉતરી જાય છે અને ફરી ચૌદમે દિવસે અથવા લગભગ એ અરસામાં તાવ ઉથલો ખાઇ આવે છે. ફરીથી પણ ઉપર લખ્યાં ચિન્હો થાય છે. ફરી પણ ચાર છ દિવસ રહીને ઉતરે છે એમ બેથી વધારે વાર પણ ઉથલો ખાઇ આવી જાય છે, છેવટ બંધ પડે છે અગર સન્નિપાત જેવાં લક્ષણો થઇને મૃત્યુ પણ નીપજે છે. આ તાવમાંથી કમળો ઝાડો, મરડો, પેસાબ બંધ પડવો એટલે પેસાબની ઉત્પત્તિજ નહિ થવી, બરલ વધવી અને કલેજાનો તથા મૂત્રપિંડ (કીડની) નો વરમ, એવો રોગ પણ થાય છે.

ઉપાય—તાવ ઉતારવા માટે મૂત્રલ તથા સ્વેદલ ઔષધો આપવાં. ઝાડાના ખુલાસા માટે જુલાબ આપવો અને ગરમ પાણીમાં વાદળી બોળીને શરીર નિત્ય સાફ કરવું. ઘણું કરીને આ તાવમાં નબળાઇ વધતી આવે છે માટે નબળાઈ વધારે એવી ડાયાફોરેટિક દવાઓ બહુ આપવી નહિ, પણ શરીરમાં ગરમી તથા શક્તિ રાખે એવી ઉષ્ણવીર્ય દવાઓ આપવી. ખોરાકમાં દુધ તથા કાંજી આપવાં. તાવ ઉતરી ગયા પછી મહાસુદર્શન અથવા ક્વીનાઇન થોડાં દિવસ જારી રાખવું.

ગ્રંથિજ્વર-ગાંઠીઓ તાવ.

(Bubonic Plague—બ્યૂબૉનિક પ્લેગ.)

આ વિનાશકારક મરકીની હયાતી ઘણાં કાળ થયાં ચાલે છે, તોપણ છેલ્લી વખત એ રોગ આ દેશના કેટલાક ભાગમાં જણાયો હતો ત્યાર પછી પાછો ઘણાં વર્ષે તે ફરી દેખાયો છે, એટલે આપણને તે રોગ છેક નવોજ લાગે છે. છેલ્લાં વીશ વર્ષ થયાં તે રોગ મુંબઇમાં પહેલ વહેલો ઉત્પન્ન થયો અને ત્યાંથી આ દેશના બીજા પણ ઘણા ભાગમાં ફેલાયો છે. આ રોગની ઉત્પત્તિનું કારણ તથા તેના ઉપાય શોધવા પછવાડે સરકાર તેમજ પ્રજા બહુ વર્ષો થયાં પ્રયાસ કરે છે. પણ કશો સંતોષકારક નિર્ણય થઇ શક્યો નથી. આ સંબંધમાં ઘણા મતાન્તર છે. દેશી વૈદ્યો પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એ રોગનાં લક્ષણો બતાવે છે, તથાપિ તેઓમાં પણ એક મત નથી; અગ્નિરોહિણી નામે ક્ષુદ્ર રોગોનો એક ભેદ છે તેનાં કેટલાંક લક્ષણો આ રોગ સાથે મળતાં આવે છે.

કારણ—એક પ્રકારનું વિષ અથવા વિષારી જંતુઓ એ તેનું કારણ છે.

લક્ષણ—આ તાવનું મુખ્ય ચિન્હ એ છે કે દરદીને ગળામાં, કાખમાં કે સાથળના મૂળમાં જરા જેવી ગાંઠ નીકળે છે અને સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણોવાળો ભયંકર તાવ આવે

[illegible]

[illegible] (૨) [illegible] પ્લેગ— [illegible]

(૩) [illegible] પ્લેગ— [illegible]

(૪) [illegible] પ્લેગ— [illegible]

[illegible]

[illegible]— [illegible] (ઇન્ફેક્શન) [illegible]

[illegible]—પ્લેગની ઉપર કહેલી જાતોમાં [illegible] પ્લેગ [illegible] ભયંકર છે. [illegible] પ્લેગમાં પ્લેગના જંતુઓ [illegible] હોય છે અને [illegible] પ્લેગમાં તે જંતુઓ [illegible] શરીરના [illegible] હોય છે. 'સેપ્ટીસીમીક' અને 'ન્યુમોનિક' પ્લેગના જંતુઓ [illegible], ઝાડો, પેશાબ તથા [illegible] બહાર નીકળે છે. 'ન્યુમોનિક' પ્લેગ ભયંકર છે, કેમકે તેના જંતુઓ [illegible] છે. માટે [illegible] પ્લેગમાં [illegible] જંતુઓને [illegible] ઉપાયો કરવા.

પ્લેગને શરીરમાં દાખલ થવાનાં દ્વાર—(૧) હાથ, પગ અથવા શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં જખમ, ઉઝરડો કે કાંપો પડેલ હોય તો તે દ્વારે પ્લેગના જંતુઓ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે. માટે પ્લેગના વખતમાં શરીરના [illegible] ભાગની જરા પણ [illegible] હોય તો તે રૂઝવી નાખવાના ઉપાયો કરવા. પ્લેગના જંતુઓ [illegible] દ્વારા શરીરમાં દાખલ [illegible] પ્લેગનો [illegible]

(Incubation Period) માં ચામડીનો જખમ રૂઝાઇ જાય છે; અને તેથી પ્લેગના જંતુઓ ચામડી મારફત દાખલ થયા હશે કે બીજી રીતે તે વાત ઘણા દરદીઓના લક્ષમાં રહેતી નથી. (૨) **પગનાં તળીયાં** દ્વારા પ્લેગ લાગુ પડવાનો વિશેષ સંભવ છે. પ્લેગની મોસમ ચાલતી હોય ત્યારે ઉઘાડે પગે કામ કરવું નહિ કે ચાલવું નહિ. (૩) **ચાંચડો** (Fleas) ના ડંખ દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, માટે ચાંચડનો પણ અટકાવ કરવો. (૪) **ઉંદરો** એવા પ્લેગના ચાંચડોને એક જગાએથી બીજી જગાએ લઇ જાય છે, માટે ઘરમાં ઉંદરો થવા દેવા નહિ (૫) **શ્વાસોશ્વાસ** દ્વારા પણ પ્લેગના જંતુએ લાગુ પડે છે, ઘણું કરીને ન્યુમોનિયા પ્લેગના દરદીનો શ્વાસ બીજા શ્વાસમાં જાય તે ભયંકર છે. દરદી શ્વાસ લે, ખાંસી ખાય, નાક છીંકે, કે બોલે તેના ભીનાં રજકણો દરદીની સારવાર કરનારાઓના શ્વાસમાં જાય છે. માટે તે સામે પોતાનાં મોં આડું લૂગડું રાખવું અને તે લૂંગડું બાળી મુકવું. પ્લેગવાળા દરદીનો ઓરડો વાળનારના શ્વાસમાં પ્લેગવાળી જગાની ધૂળનાં રજકણો જવાથી પણ પ્લેગ લાગુ પાડવાનો સંભવ છે. દરદીનું થુંક કે કફ કારબોલિક એસીડ મેળવેલા પાણીમાં કે તેની ગેરહાજરીમાં ચુનાના પાણીમાં લઇ તેનો જલદી નાશ કરવો. એ થુંક કે કફ લેતી વખત તેના ઉપર માખીને બેસવા દેવી નહિ, કેમકે તે માખીઓ થુંક અથવા કફને ચુસીને તેનો ચેપ બીજે ફેલાવે છે. દરદીવાળા ખંડને વાળવાની, ઝાટકવાની કે શેત્રંજીઓ ઝાપટવાની બંધી કરવી. અને રસકપુરનું પાણી (૨ ભાગ રસકપુર–૨૦૦૦ ભાગ પાણી) કરી તેમાં કપડું ભીંજવીને તે ભીના કપડાથી જમીન તથા શેત્રંજીઓ લુઇ લેવી, ઘરના બધા ભાગમાં સૂર્યનો તાપ આવે એવી ગોઠવણ કરવી અને જો તડકો આવે એવી સગવડ ન હોય તો સગડી કરીને ઘરની હવાને વધારે ગરમ કરવી. પ્લેગના વખતમાં દરેક ઘરનાં તમામ બારી બારણાં રાત અને દિવસ ખુલ્લાં રાખવાં. (૬) **ખોરાકદ્વારા** પણ ક્વચિત પ્લેગના જંતુઓ લાગુ પડે છે. પ્લેગના જંતુવાળો ખોરાક ખાવો નહિ. ખોરાક સારી રીતે પકાવેલો હોય અને બહુ સંભાળપૂર્વક સ્વચ્છતાથી ચાચવેલો હોય તો તે દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં આવી શકતા નથી. બનતાં સુધી ખોરાક સારી રીતે રાંધેલો અને તૈયાર થયા પછી માખીઓ, ઉંદરો વગેરે જંતુઓ સ્પર્શ ન કરી શકે એવી રીતે બંદોબસ્તથી રાખવો.

ઉપાયો–અટકાવના ઉપાયો—(Preventives) આ સંબંધી ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તે લક્ષમાં રાખવી, બળીયાના મરજ સામે ગોશીતળાની રસીની પેઠે મરકીના અટકાવ સામે રસી મૂકવાની હાલમાં મજબુત ભલામણ કરવામાં આવે છે; પણ તે રસી સર્વ પ્રકૃતિનાં માણસોને નુકશાન નહિ કરે તેને માટે કાંઇ પણ ખાત્રી નહિ હોવાથી, રસી મુકવી (ઇનોક્યુલેશન) સલામત છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. પ્લેગના જંતુવાળા સ્થળમાં કે ઘરમાં રહેવું નહિ અને ખુલ્લી હવામાં વસવું એજ તેના અટકાવનો નિર્ભય ઉપાય છે. પ્રાચીન સમયમાં પણ એજ સર્વોત્તમ ઉપાય મનાયો હતો.

ગાંઠીઆ તાવનો ઉપચાર—પ્લેગના ચાલતા અનેક ઉપાયોમાંથી કયા ઉપાયો ચોકસ ફાયદાજ કરે છે, તેનો કશો હજુ નિર્ણય થયો નથી. પ્લેગનો હુમલો નરમ હોય તો બચવાનો વિશેષ સંભવ છે અને સખ્ત હુમલાવાળો દરદી ઘણું કરી બચી શકતો નથી. જ્યારે પ્લેગનો દરદી ચોકસ ઉપચારથી બચે છે ત્યારે તે ઉપચારનાં વખાણ કરવાનો ચાલ છે, પણ બચવાનું ખરૂં કારણ વિશેષ કરીને તો પ્લેગનો હુમલો નરમ હોવાનું કે ખુલ્લી હવા [illegible] સારી સારવાર મળવાનું હોય છે. અનુભવ એવું પણ બતાવે છે કે

[illegible] કરીને [illegible] [illegible] કરીને [illegible] [illegible] છે. આ [illegible] (૧) [illegible] કરીને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૨) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૩) [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible] છે. (૪) [illegible] [illegible] (નં. ૧૨૨૩) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] એ એક રસ્તો છે. [illegible] ક્રમે કરીને જંતુનાશક ઉપચારોનો સમાવેશ થાય છે. ચેપના [illegible] તાવ [illegible] હોય છે. ઘણો [illegible] તાવ ૧૦૪-૧૦૫ ડીગ્રી ઉપર ચડી જાય છે. માટે તાવને નરમ પાડવા સારૂ [illegible] આપેલા [illegible] ઉપાયો [illegible] (૫) [illegible] (નં. ૫૪૫) [illegible] ઘણો સારો કરે છે; તાવની [illegible] છે, મળને [illegible] છે અને [illegible] તથા જંતુઓની ઝેરી અસર [illegible] છે. શરીરમાં [illegible] જંતુઓના જોર પ્રમાણે તાવનું જોર હોય છે; [illegible] શરીરમાં જંતુઓનો [illegible] તાવ [illegible] છે. [illegible] જંતુનાશક [illegible] આપનાર એ બંને પ્રકારની [illegible] [illegible] તો. ૫, [illegible] તો. ૨. [illegible] તો. [illegible], આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વાર દવા પીવાથી તાવ નરમ પડવા માંડશે, [illegible] સારૂ આવશે અને [illegible] કાયમ રહેશે. (૭) [illegible] નં. ૫૮૯. જો ન્યુમોનિક પ્લેગ હોય અને કફ તથા તાવ સાથે આવતો હોય તો આ ક્વાથ આપવો. તેની સાથે [illegible] આપવો. [illegible] આપવો. [illegible] બચાવ કરે છે અને તે પણ આવા મરજમાં ઘણું કામ કરી શકે છે. (૮) [illegible] (નં. ૫૭૭) જંતુઓને મારવામાં આ ક્વાથ ઘણો સારો છે. તેની સાથે

લીંબડાની અંતરછાલ, કાળીજીરી, વાવડીંગ વગેરે કૃમિઘ્ન દવાઓ પણ ઉમેરવી. ચંદ્રપ્રભામાં ગુગળ આવે છે અને ગુગળ જંતુને મારનાર છે, માટે ચંદ્રપ્રભાની ગેરહાજરીમાં એકલો ગુગળ પણ આપી શકાય.

બહારના ઉપચારો—બહારના અનેક ઉપચારો કરવામાં આવે છે, તે પૈકી થોડા નીચે આપવામાં આવ્યા છે. આમાંના કયા ઉપચારો ફતેહમંદ નીવડે છે, તેની કશી ખાત્રી આપી શકાતી નથી. (૧) લીંબડાનાં બાફેલાં પાન તથા મીઠું ખદખદાવીને તેની પોટીશ મારવામાં આવે છે. (૨) ડુંગળી બાફીને તેમાં હીંગળો ભભરાવીને ગાંઠ ઉપર મુકવાની ભલામણ થાય છે. (૩) ભીલામાં કાપીને તેના રસનો લેપ મારવાનું કેટલાક કહે છે; કેટલાક થોરનું છીર મારે છે. (૪) કળીચુનો અને મધ મેળવીને ગાંઠ પર મારીને ઉપરથી રૂ દાબી દેવું. (૫) કપાસીયા વાટી દુધમાં ખદખદાવી તેની પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવી અને તેના ઉપર લીંબડાનાં પાન બાંધી પાટો મારવો. (૬) અફીણનો ઘાટો કસુંબો ગાંઠ ઉપર ચોપડી તેની ઉપર આકડાનું છીર મારવું અને તેના ઉપર બાફેલી ડુંગળી બાંધીને શેક કરવાથી ગાંઠ ફાટે, એમ કહેવાય છે. (૭) પ્લેગની ગાંઠ પકવવા માટે ગાંઠો તથા ગુમડાં પકવવાના બીજા ઇલાજો જેવા કે–અળશીની પોલ્ટીસ, ખસખસના ડોડા ઉકાળીને તેની બાફનો શેક ઇત્યાદિ ઉપાય કરવામાં આવે છે. ગાંઠ જલદી ફાટે તો તે દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ જલદી નીકળી જાય, એવું માનવામાં આવે છે. પણ જો પ્લેગના જંતુઓ લોહીમાં મળેલા હોય તો ગાંઠ ફોડવાના જોખમી ઉપાયોની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી.

અંગ્રેજી ઉપાયો—પ્લેગ માટે જેમ કોઇ ચોક્કસ દેશી ઉપાય નથી તેમ અંગ્રેજી ચોક્કસ ઉપાયો પણ જાણવામાં આવ્યા નથી. ત્રિદોષજ્વરના અને જંતુનાશક ઉપાયો કરવામાં આવે છે. (૧) સખ્ત તાવ અને માથાના દરદમાં માથાપર ઠંડક કરવી; બરફની પોટલીઓ મુકવી. (૨) તાવની ગરમી ઓછી કરવા માટે એન્ટીપાઇરીન જેવી જોખમી દવા કરતાં ગરમ પાણીમાં વાદળી બોળીને શરીરે ફેરવવી એ વધારે સલામત ઉપચાર છે. (૩) પ્લેગના તાવમાં લોહીની અંદરના પ્લેગના જંતુઓને મારવા માટે મોટા પ્રમાણમાં કારબોલિક એસીડ અંદર આપવાની તેમજ ટીંકચર આયોડીન પાંચ પાંચ ટીપાં આપવાની ડાક્ટરો ભલામણ કરે છે. (૪) મરકીવાળા દરદીને દવા તરીકે બ્રાંડી પીવાની ભલામણ થાય છે. બ્રાંડી છેક ક્ષીણ પડેલા દરદીને હુંશીયારીમાં લાવે છે. (૫) બેલાડોના પ્લાસ્ટર, લીનીમેન્ટ આયોડીન, ઇંડાંની સફેદી અને કળીચુનો, વગેરે દવાઓનાં પ્લાસ્ટર ગાંઠ ઉપર મારવામાં આવે છે. (૬) પ્લેગની ગાંઠમાં કારબોલિક એસીડ તથા કોકેઇન સાથે મરક્યુરિક ક્લોરાઇડની અથવા પોટાશ આયોડાઇડ સાથે મરક્યુરિક ક્લોરાઇડની પીચકારી મારવામાં આવે છે.

મસૂરિકા–ફુટી નીકળનારા તાવો.

(Erruptive Fevers.)

આ વર્ગના સર્વ તાવોને એલોપથી વૈદકમાં 'ઇરપ્ટીવ ફીવર' કહેલ છે. આર્યવૈદકમાં વાગ્ભટ્ટ વગેરે પ્રાચીન આચાર્યોએ જેને 'વિસ્ફોટક' રોગ નામ આપેલું છે તેનો માધવાચાર્યે 'મસૂરિકા' નામના રોગમાં સમાવેશ કર્યો જણાય છે. જે જાતના તાવ બહારની હવાને લીધે એકદમ ફાટી નીકળે છે અને તેની સાથે શરીરમાં નાના મોટા દાણા જેવા ફોલ્લાઓ ઉઠે છે તે બધા તાવ ફુટી નીકળનારા તાવના નામથી હાલમાં ઓળખાય છે.

પ્રકાર—આ તાવોમાં નીચેના પ્રકારો છેઃ—શીળી, ઓરી, અછબા, રતવા (વિસર્પ), મંથિજ્વર ઇત્યાદિ મંથીજ્વરનું વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે.

કારણ તથા લક્ષણ—આવા ફુટી નીકળતા તાવનું કારણ એક પ્રકારની ઝેરી હવા અથવા જંતુએ છે. આ પ્રકારના બધા તાવ પ્રસરે છે અને તેનું ઝેર એક માણસમાંથી બીજા માણસમાં જાય છે; ઘણી વખત આ તાવો એકદમ મ્હોટો મંદાર વાળે છે. તાવ એ સર્વનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

શીળી–બળીઆ–માતા.

(Small Pox—સ્મૅાલ પૅાકસ.)

લક્ષણ—આ રોગના અટકાવ માટે બાળકોનાં હાથપર જે ચેપ મૂકવામાં આવે છે, તેને ગોધીવળા (અં. વેકસીનેશન) અથવા માતા કઢાવ્યાં એમ કહેવામાં આવે છે. શીળી બે પ્રકારનાં છે. એક પ્રકારમાં દાણા થોડા અને છુટા. બીજા પ્રકારમાં દાણા આખા શરીર ઉપર ફુટી નીકળે અને દાણા સાથે મળી જાય તેથી તલપુર જગા પણ કોરી રહેતી નથી, આ બીજા પ્રકારનો શીળીનો રોગ બહુ કંટાળા ભરેલો અને ભયંકર છે. શીળીના વિષનો શરીરમાં પ્રવેશ થયા પછી ૧૨ કે ૧૪ દીવસે શીળીનો તાવ, બીજા સાદા તાવની પેઠે ટાઢના ઉઠળાટા, ગરમી, માથાની પીડા, પીઠમાં દરદ તથા ઉલટી સાથે શરૂ થાય છે. વળી તેની સાથે ગળામાં સોજો, થુંકનો વધારો, આંખનાં પોપચાંમાં સોજો અને શ્વાસમાં ખરાબ વાસ હઇ આવે છે; કોઇવાર તરૂણ છોકરાંઓને શીળીના તાવની શરૂઆતમાં તંદ્રા અને નાનાં બાળકોને આંચકી પણ થાય છે. શીળીના દાણા તાવ પછી ત્રીજે દહાડે પ્રથમ મોં તથા ગરદનમાં અને પછી માથું, કપાળ, છાતી તથા છેલ્લે પગ ઉપર જણાય છે. દાણા દેખાતા પહેલાં તાવ શીળીનો છે કે સાદો તાવ છે, તેની પુરેપુરી ખાત્રી થઇ શકતી નથી, પણ અનુભવ તથા ચામડીનો ખાસ વર્ણ એ તાવને તરત ઓળખાવી આપે છે. શીળીના દાણા બહાર દેખાઇ રહ્યા પછી તાવ નરમ પડે છે, પણ દાણા પાણીને ભરાય છે, ત્યારે ફરી તાવ જોરથી હુમલો કરે છે. દાણા આશરે દશમે દિવસે ફુટીને પછી ભીંગડાં વળવા માંડે છે, જે ઘણું કરીને ચૌદમે દિવસે ખરી પડે છે. દાણાનાં લાલ ચાઠાં થઇ રહે છે તે વખત જતાં અદૃશ્ય થાય છે. સખ્ત હુમલામાં જ્યારે શીળીના દાણા અંદરની ખરી ચામડીમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે શીળીના ધાબા જતા નથી. એટલુંજ નહિ પણ સખ્ત શીળીના મરજમાં જો યોગ્ય ઉપચાર થતો નથી તો દરદી પોતાની આંખો તથા કાનની ઇંદ્રિ ખોઇ દે છે.

ઉપાયો—(૧) શીળીના સાધારણ હુમલામાં બહુ ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી અને કાંઇ પણ ઉપાય વિના સારૂં થઇ જાય છે, પણ સખ્ત હુમલામાંથી વારંવાર બાળકો અને કેટલીકવાર મોટી ઉમરનાં માણસો બચી શકતાં નથી. સખ્ત હુમલામાં આખું શરીર બળીયાથી કચકચી જાય છે અને ગંધાઇ ઉઠે છે, અને તે વખતે દરદીને આરામ મળે, ચેપ ઓછો થાય અને જખમ ઉંડા ન જાય એવા ઉપાયો કરવા.

સારવાર—(૧) વાદળી અથવા એવુંજ કોઇ કપડું નવશેકા પાણીમાં બોળીને વારંવાર બળીયાનાં બાઝેલાં પોપડાં ઉપર રાખવું, જેથી બળીઆ નરમ પડે, ચેપ ઓછો થાય અને ચોખ્ખાઇ રહે. (૨) ગળામાં સોજો વધારે આવ્યો હોય તો ગળામાં વણ વા

માટે આમળાં તથા મહુડાં ઉકાળીને તેમાં મધ નાંખી કોગળા કરાવવા અથવા ગરમ પાણી પાવું. (૩) આંખો વીંચાઇ ગઇ હોય તો મહુડાના અથવા ત્રિફલાના અથવા સાદા ગરમ પાણીથી આંખો ધોવી. તથા શેક કરવો, જેથી આંખો ઉઘડે છે. (૪) આંખમાં વ્રણને લીધે બળતરા તથા ચેળ આવતી હોય તો આંખમાં રોજ દીવેલનું ટીપું નાંખવું તથા આંખમાં વ્રણ પડેલ હોય તો તે મટાડવા માટે મહુડાં, આંમળાં, હરડે, બેહાં, દારૂહળદર, કમળ, વાળો, લોદર તથા મજીઠ, તેનો લેપ આંખ ઉપર કરવો અથવા તેના પાણીનાં ટીપાં નાંખવાં. (૫) જો ભીંગડાં સખ્ત હોય, કાળાં હોય અને ખરાબ વાસ મારતાં હોય તો ઘઉંના આટાની કે કોયલાના ભુકાની પોટીસ બાંધવાથી ભીંગડાં ઢીલાં પડે છે અને અંદરની રસીને નીકળવાનો રસ્તો મળે છે. (૬) આખા શરીર ઉપર નવસેકા પાણીનો વાદળીથી કે સુંવાળા કપડાથી શેક કર્યા પછી તેના ઉપર લીંબોળીનું તેલ, દીવેલ તેલ, કારબોલિક તેલ અથવા ઓલાઇવ નામનું તેલ ચોપડવું. (૭) લીંબડાની અંતરછાલ, ખડસલીઓ, કાળીપાટ, પટોળ, સુખડ, રતાંજલી, વાળો, કડુ, આમળાં, અરડુશી તથા રાતો ધમાસો એ સર્વ થોડાં થોડાં લઇ વાટી તેમાં સાકર મેળવી તેનું પાણી કરી રાખવું ને તેમાંથી થોડું થોડું પાવું; તેથી દાહ, તાવ, વગેરે શાંત પડે છે અને મસૂરિકાનો નાશ થાય છે. (૮) મજીઠ, વડની છાલ, પીંપરની છાલ, સરસડાની છાલ અને ઉંબરાની છાલ વાટીને તેનો લેપ કરવો. (૯) દાણા બહાર નીકળી પાછા અંદર સમાતા જણાય તો કાંચનારના ઝાડની છાલનો કવાથ કરી તેમાં મીંઢીઆવળનું થોડું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી દાણા પાછા બહાર આવે છે. (૧૦) મોઢામાં તથા ગળામાં વ્રણ એટલે ચાંદાં પડયાં હોય તો આમળાં તથા જેઠીમધનો ઉકાળો કરી મધ નાંખી તેના કોગળા કરવા. (૧૧) થેગી નામના દાણા થાય છે (જે ખવાય છે) તે તથા જેઠીમધને વાટી તેનું પાણી કરી આંખો ઉપર સીંચવાથી આંખોનો બચાવ થાય છે. (૧૨) જેઠીમધ, ત્રિફળા, પીલુડી, દારૂહળદર, કમળ, વાળો, લોદર તથા મજીઠ વાટી આંખો પર લેપ કરવામાં આવે અગર તેના પાણીનાં આંખમાં ટીપાં નાંખવામાં આવે તો આંખોના દાણા નાશ પામે છે ને આંખ ઇજામાંથી ઉગરે છે. (૧૩) ગુંદીની છાલને વાટી ઉપર જાડો લેપ કરવાથી પણ આંખને ફાયદો થાય છે. (૧૪) ગુલકંદ, ગુલાબપાક અથવા લીંબડાની અંતરછાલનું હીમ સાકર નાંખીને આપવાથી શીળી તથા ઓરીની ગરમી શાંત પડે છે. (૧૫) દાણા કચકચી જઇને તેમાંથી રસી તથા દુર્ગંધ છુટે છે ત્યારે પંચવલ્કલનું (નં. ૪૨૨) વસ્ત્રાગળ ચૂર્ણ કરીને તેના પર દાબવું એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. રસી ધોઇ નાખવાને માટે પણ પંચવલ્કલને ઉકાળી તેના પાણીનો ઉપયોગ કરવો. (૧૬) કારેલીના પાનનો કવાથ કરી તેમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવાથી ચામડીમાં ઉંડાં ગયેલાં મસૂરિકાનાં વ્રણ, તાવ તથા દાહની શાંતિ થાય છે. (૧૭) ઝાડા વધારે થાય તો બંધ કરવાની દવા આપવી અને ઝાડો બંધ હોય તો હલકો જુલાબ આપવો. અશક્તિ જણાય તો ખોરાક ઉપરાંત દ્રાક્ષાસવ, પોર્ટવાઇન, યોગ્ય માત્રામાં આપવાં. (૧૮) ફોલ્લાઓ ફુટીને ભીંગડાં વળ્યા પછી તેમાં ચળ આવે છે ત્યારે નખવતી ખણી કાઢવાં નહિ, પણ તેના પર એરંડીયું તેલ અથવા મલાઇ ચોપડવી અથવા કેરન ઓઇલ અથવા કારબોલિક ઓઇલ લગાડવું. ફોલ્લાઓ ફુટી અને કરમાવા માંડે ત્યારે તેના ઉપર ચોખાનો આટો તથા સફેદો ભભરાવવો, જેથી ચાઠાં પડતાં અટકશે.

હકીમી ઉપચારઃ—શીળીની ઋતુમાં શીળીના તાવના રોકાણ માટે ઉન્નાબનું શરબત ખાવું તથા ઓની ઉપર જળો મુકાવવી તથા રેચ વગેરે દઇ શરીરને શુદ્ધ કરવું. ઠંડી તરકારી

[illegible] પણ [illegible] કરો ને [illegible] નીકળવાના [illegible] પડે તો [illegible] કરવા જોઈએ. [illegible] એવા ઉપાય કરવા કે જેથી [illegible] સુધી [illegible] માટે [illegible] તથા [illegible] છે. [illegible] આવે છે. [illegible] તથા [illegible] પણ [illegible] આવે છે. [illegible] ઉપાયો:—

(૧) [illegible] મોતીના દાણા ૧૦–૧૨ [illegible] નીકળે [illegible] છે. (૨) [illegible] તથા [illegible] પાણી તેમાં [illegible] આપીને [illegible] (૩) [illegible] નીકળવામાં વાર લાગે ને [illegible] હોય તો [illegible] પાણી [illegible] તથા [illegible] (૪) [illegible] હોય તો મધુર ખાવા ([illegible] નહિ) તથા [illegible] (૫) [illegible] હોય તો [illegible] (૬) [illegible] હોય તો [illegible] તથા [illegible] (૭) [illegible] (૮) [illegible] નીકળે તથા [illegible] પડે તથા [illegible] [illegible] ([illegible]) તથા [illegible] પડે તે [illegible]

વિશેષ સૂચના—આ રોગ ચેપી છે તેથી દરદીથી પરના માણસોએ આઘા રહે [illegible] જરૂર પડે તે સિવાય વિશેષ માણસોએ દરદીના ઓરડામાં આવવું સલા[illegible] નથી. પાકું કરીને એકવાર શીળી નીકળી ગયેલ હોય છે તેને દરદીના સ્પર્શથી પણ બીજી શીળી નીકળવાનો ભય નથી, તોપણ તેવા સ્પર્શવાળા માણસ મારફત રોગનો ફેલાવો થવા પામે છે. શીળી-ઓરી વગેરે મરણોમાં દરદીને પડદામાં રાખવામાં આવે છે [illegible] માણસોનો ઝાઝો જોખ કરવાનો ચાલ છે, તે પણ સારો છે; પણ ખરો હેતુ વિસ[illegible] જેમ દરતે ચડી ગયા છે. આ જમાને આ રોગ ચેપી હોવાથી દરદીની સુવાની [illegible] સ્વચ્છતા રાખવી, સ્વચ્છ પવન આવવા દેવો, અગરબત્તી, સુગંધી ધુપો સળગાવવા [illegible] દૂર કરનારો ડિસઇનફેક્ટન્ટ (નં. ૧૪૨૭)નો પણ ઉપયોગ કરવો. દરદી સારો [illegible] પછી તેના કપડાં તથા પથારી બાળી મૂકવાં અગર ડિસઇનફેક્ટ કરી ઉપયોગમાં લેવાં.

પથ્યાપથ્ય—શીળીના રોગી બાળકને તેમજ મોટા આદમીને ખાનપાનમાં દુધ, [illegible] રાબ, રોટલી, સાકરની રાબડી, મગની તથા તુવરની દાળ, દ્રાક્ષ, નારંગી, અંજીર અને [illegible] શીતળ અને મધુર પદાર્થો આપવા, પણ કફ થયો હોય તો મધુર પદાર્થો આપ[illegible] સાવચેતી રાખવી. કોઈ પણ ગરમ ચીજ ખાવા આપવી નહિ. દરદની પહેલી તથા [illegible] સ્થિતિમાં ચોખા તથા દુધ સારાં છે, ત્રીજી સ્થિતિમાં એકલું દુધ સારૂં. પીવાને ઠંડુ [illegible] ઉકાળેલું પાણી સારૂં છે. દરદ મટયા પછી દરદી નબળો હોય ત્યાં સુધી તેને વરસાદમાં જવા દેવો નહિ અને મિતાહાર અને પથ્ય આહાર કરાવવો. દરદ મટયા પ[illegible]

કેટલો વખત સુધી ઠંડા ઉપચારો તથા ઠંડાં ખાનપાન આપવાં અને ગુલકંદ, જીવન, વગેરે પદાર્થો, દવા તેમજ ખોરાક તરીકે દુધ સાથે આપવાં એ ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

લોક વ્હેમ—શીળી તથા ઓરી વગેરે દરદોના ઉપાય સંબંધી લોકોમાં વ્હેમ ચાલે છે તે હવે નીકળી જવો જોઇએ. ખુદ વૈદકશાસ્ત્રમાં ઉપાયો કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

ઓરી-ગોવરૂ.

(MEASLES-મીઝલ્સ.)

લક્ષણ—ઓરી બાળકોનેજ થાય છે અને એકવાર નીકળી ગયા પછી બીજીવાર નીકળતાં નથી. શરીરમાં તેનું ઝેર દાખલ થયા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર પ્રગટ થાય છે અને સળેખમથી તેની શરૂઆત થાય છે. આંખ નાક ગળવા માંડે છે, કફ, છીંકો, તાવ, તરસ અને બેચેની થાય છે, અવાજ ઘેરો થાય છે, ગળું આવી જાય છે, શ્વાસ જલદી ચાલે છે, તાવ સખ્ત આવે છે, માથું ઘણુંજ દુખે છે, ઝાડો થાય છે ને બફારો પણ બહુ થાય છે. આ તાવમાં ચામડીનો વર્ણ જુદાજ પ્રકારનો બની જાય છે. તાવ વગેરે ચિહ્નો થયા પછી ત્રણ ચાર ઓરી દેખાય છે. ઓરીના અળાઈ જેવા નાના ગોળ દાણા હોય છે. પ્રથમ કપાળ તથા મોં ઉપર દાણા નીકળે છે ને પછી આખા શરીરપર ફેલાય છે. શીળીમાં જેમ દાણા દેખાયા પછી તાવ નરમ પડે છે તેમ ઓરીમાં થતું નથી. તેમાં શીળીની પેઠે દાણાના પ્રમાણમાં તાવનું જોર હોય એમ પણ હોતું નથી. ઓરી સાતમે દિવસે કરમાવા માંડે છે, તાવ કમી થાય છે અને ચામડીની ઉપલી ખોળ નીકળી પડી ઘણી ચેળ આવે છે. શીળીના જેવો આ રોગ ભયંકર નથી, તોપણ ઘણી વખત નાનાં બાળકોને આ તાવમાં સસણી તથા ફેફસાનો વરમ થાય છે ત્યારે તે ભયંકર રૂપ પકડે છે અને તેનો અવશ્ય ઉપાય કરવો જોઇએ. સખ્ત પ્રકારના ઓરીમાં જો યોગ્ય સંભાળ સાથે ઉપાયો નથી થતા તો જોખમ પહોંચે છે. સખ્ત ઓરીના દાણા જરા ઘેરા જાંબુડીઆ રંગના હોય છે.

ઉપાય—(૧) જ્યારે આ રોગનો પવન ચાલતો હોય ત્યારે બાળકને જરા શરદી થાય અથવા તાવ આવે કે તેને ઘરના એકાંત ભાગમાં પથારીમાં લેવું. શરીર ઉપર પવન કે ટાઢ લાગવા દેવાં નહિ કે કફ થવા દેવો નહિ; કેમકે તાવમાં કફ થાય છે તો ભય ભરેલી સ્થિતિ થાય છે. એવું થાય ત્યારે બાળકોના ઉપચારમાં બતાવેલા સસણીના ઉપાયો કરવા. (૨) બાળકના કાનમાં દરદ થતું હોય કે પરૂ આવતું હોય તેના પર લક્ષ રાખવું. રેચક દવાઓ આપવી નહિ, કેમકે ઓરી પછી ઝાડો રહી જાય છે તે મટવો કઠણ છે. (૩) શીળીના ઉપાયો આપ્યા છે તે પૈકી ખાવાપીવાની દવાઓ જરૂર પડે તો આપવી. (૪) ઓરીની ગરમીને લીધે બાળક વારંવાર માગે તો કાળી દ્રાક્ષ તથા ધાણાનું તૈયાર કરેલું પાણી આપ્યા કરવું.

અછબડા.

(CHICKEN POX-ચીકન પૉકસ.)

આ દરદ નાનાં બચ્ચાં તથા છોકરાને થાય છે. તે ઘણોજ હલકો મરજ છે. એક દિવસ જરા જરા તાવ આવ્યા પછી બીજે દિવસ છાતી, પીઠ તથા ખભાપર નાના રાતા દાણા દેખાય છે અને એકાદ બે દિવસમાં તે દાણા મોટા થઈ તેમાં પાણી ભરાઈ મોતીના

દાણા જેવડા થાય છે. અછબડાના દાણા લગભગ શીળી જેવડા થાય છે પણ ઘણા થોડાને છુટા છવાયા દેખાય છે તથા તાવ ઘણો જ થોડો હોય છે તથા દાણામાં પરૂ થતું નથી. આ દરદમાં કાંઇ પણ ભય નથી અને કેટલીક વખત બચ્ચાંઓને રમતાં રમતાં એવા દાણા થઈને મટી જાય છે તે વિષે માબાપને ખબર પણ પડતી નથી. આ દરદમાં કાંઇ પણ ઉપાયની જરૂર નથી.

રતવા–વિસર્પ.

(Erysipelas-ઈરીસીપેલાસ.)

પ્રકાર—રતવા તથા ઉપદંશની ગરમીને સેળભેળ કરી નાંખવાની લોકો ભૂલ કરતા જણાય છે. આર્યવૈદ્યકમાં રતવાને ઉપદંશથી જુદો ગણ્યો છે અને અંગ્રેજીમાં પણ તેને એક જુદોજ ચેપી મરજ માનવામાં આવ્યો છે. આર્ય વૈદ્યક પ્રમાણે વાત, પિત્ત તથા કફના જુદા જુદા તથા મિશ્ર દોષને લીધે વિસર્પ સાત પ્રકારથી થાય છે. તેની મુખ્ય બે જાત છે. (૧) દોષજન્ય અને (૨) આગંતુક વિસર્પ. વિરૂદ્ધ આહારથી શરીરના દોષ કે લોહી બગડીને રતવા થાય છે તે દોષજન્ય અને શસ્ત્રનો જખમ, ઝેર, અથવા ઝેરી જનાવરના ડંખથી, દાંત વડે થયેલ જખમથી, અથવા જખમ ઉપર રતવાના ચેપનો સ્પર્શ થવાથી જે રતવા થાય છે તે આગંતુક વિસર્પ છે.

કારણ—પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ આહાર, ચેપ, ખરાબ ઝેરી હવા, જખમ, મધુપ્રમેહ વગેરે વ્યાધિ, ઝેરી જંતુ કે ઝેરી જનાવરનો કરડ, ઇત્યાદિ રતવાનાં અનેક કારણો છે. વિસર્પનો અર્થ રેલાવવું-પ્રસરવું એવો થાય છે. જે દરદો શરીર ઉપર એક જગ્યાએથી બીજી જગાએ ફેલાય, તે બધાંને વિસર્પ રોગમાં મુકી શકાય. ઉંદરનું વિષ પણ ફેલાય છે અને તેનો સોજો પણ વિસર્પના જેવોજ હોય છે. નવા શોધો પ્રમાણે એક જાતના જંતુ (Microbe) થી ચામડી ઉપર અને ચામડીની નીચેના પડમાં એક પ્રકારનો ચેપી વરમ થાય છે અને નબળું શરીર, અતિ દારૂ પીવાનું વ્યસન, ખરાબ બગડેલો ખોરાક, અસ્વચ્છતા કે શરીરની ગંદકી અને હોસ્પીટલો તથા જેલોની બગડેલી હવા, ઇત્યાદિ કારણોથી જે લોકોની તંદુરસ્તી બગડેલી હોય છે, તેમના ઉપર આ મરજ હુમલો કરે છે.

લક્ષણ—રતવા એ ચામડીનો વરમ છે. તે એક જગાએથી બીજી જગાએ ફરે છે. અને ફેલાય છે તેથી તેને વા કહેવામાં આવે છે. આ રોગમાં તાવ આવે છે અને તેની સાથે ચામડી લાલ થઇ સુજી જાય છે, હાથને ગરમ લાગે છે અને અંદર તણખા મારે છે. પ્રથમ ટાઢની કંપારી, તાવના ઉછાળા અને પછી મંદાગ્નિ, તૃષા અને તાવ એ તેનાં પ્રાથમિક ચિહ્નો છે. પેસાબ લાલ ઉતરે છે. નાડી જલદ ચાલે છે તેની સાથે કવચિત ઉલટી અને ભ્રમ થાય છે, તેથી દરદી બબડે છે ને કોઇવાર તોફાન પણ કરે છે. આવાં ચિહ્નો થવા પછી બીજે કે ત્રીજે દહાડે શરીરના કોઇ ભાગમાં રતવા દેખાવ આપે છે. દાહ સાથે લાલ સોજો થઇ આવે છે. આગંતુક રતવા કળથીના દાણા જેવા ફોલ્લાઓથી શરૂ થાય છે, તેની સાથે રૂધિર કાળું, સોજો, તાવ અને દાહ બહુ હોય છે. ઉપલી ત્વચામાં રતવા થયો હોય તે ઉપલા ઉપચારથી થોડાજ દહાડામાં શાંત પડે છે, પણ જો તેનું વિષ ઉંડું ગયું હોય છે તો તે વિસર્પ બહુ ભયંકરરૂપ પકડે છે, તે પાકે છે, ફોલા થઇ ફુટે છે, સોજો ઘણો

થાય છે, વેદના બેહદ વધે છે, દરદીની શક્તિ કમી થાય છે, વખતે એક જગાએ ને વખતે ઘણી જગાએ મોં કરી ફુટે છે ને તેમાંથી માંસના કટકા નીકળે છે, અંદરનો ભાગ ખવાતો જાય છે, છેવટ હાડકાં સુધી પહોંચે છે તો દરદીનો બચાવ થતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે.

ઉપાયો-પ્રાથમિક ઉપચાર—(૧) રતવાના લક્ષણો પ્રગટ થાય કે દરદીને એક હલકો જુલાબ આપી દેવો. એરંડીઉં તેલ દુધમાં આપવું અથવા સલ્ફેટ ઓફ સોડા આપવું. (૨) રતવાવાળા સોજા ઉપર નવશેકા પાણીમાં બોળેલ સફેદ સાદું કપડું કે લીંટ મુકી તેના પર રેશમી કપડાનો કટકો તેલમાં બોળીને ઢાંકી દેવો, અથવા (૩) સુગંધી વાળો, રતાંજલી, રતવેલીયો, એવી સુગંધીદાર ઠંડી દવાઓને ઠંડા પાણીમાં કે ગુલાબજળમાં વાટીને સોજા-વાળી લાલ ચામડી ઉપર ભીનો સુકો લેપ માર્યા કરવો, મતલબ કે લેપને છેક સુકાવા દેવો નહિ અથવા (૪) દશાંગ લેપ (નં. ૮૭૪)નો એજ પ્રમાણે લેપ મારવો. આથી બળતરા શાંત પડશે અને સોજો નરમ પડશે. (૫) રતવાનો સોજો ફેલાતો અટકાવવા માટે સોજાને ગરમ પાણીથી ધોઇ તે ભોં કોરી કરીને લાલ ભોંની બહાર આસપાસ નાઇટ્રેટ ઑફ સીલ્વ-રના પ્રવાહી (૧ ઐાંસ પાણી. ૧૦ ગ્રેન નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વર)ની લીટી દોરી દેવી; અથવા જલદ લાયકર ફેરી પરક્લોરાઇડને લાલ ચામડીની બહારની બાજુપર ફરતું બબ્બે ઈંચ મારી દેવું, તેથી રતવા આગળ ફેલાશે નહિ. (૬) રતવાના દરદીને ખોરાક સારો પોષણકારક આપવો અને તેમાં દુધ ખાસ કરીને વિશેષ આપવું.

નીચે લખ્યા ઉપાયો રતવાની શાંતિ માટે અજમાવવા. (૧) રતવામાં વાયુનું જોર હોય તો રાસના, કમળ, દેવદાર, રતાંજલી, જેઠીમધ તથા બળદાણા વાટી ઘી તથા દુધમાં કાલવી તેનો લેપ મારવો. (૨) રતવામાં પિત્તનું જોર હોય તો શીંગોડાં, શંખજીરૂં, તપખીર, એવા આટાના સત્વવાળા (સ્ટાર્ચ) પદાર્થો અથવા પદ્મકાષ્ઠ, નદીનો શેવાળ, કાદવ તે સર્વને વાટી ઘીમાં કાલવી ઝીણા લુગડાના બેવડમાં ઠંડો લેપ બાંધવો. (૩) રતવામાં કફનું જોર હોય તો હરડે, બહેડાં, આમળાં, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, રીસામણી, કણેરનાં મૂળ, બરૂનાં મૂળ તથા રાતા ધમાસાનો લેપ કરવો. (૪) કરીયાતુ, અરડુશીનાં પાન, કડુ, કડવાં પરવળ, ત્રિફળાં, રતાંજલી તથા લીંબડાની અંતરછાલ, એ સર્વેનો ઉકાળો કરીને કેટલાક ટંક પીવાથી રતવા, દાહ, તાવ, સોજો, વિસ્ફોટક, તૃષા તથા ઉલટી મટે છે. (૫) રતવેલીઓ, કાળો હંસરાજ, દુધીઓ હેમકંદ, સોનાગેરૂ, ચણકબાબ, સુખડ, વાળો, વગેરે બધી અથવા મળી શકે તે ઠંડી ચીજોનો લેપ કરવો તથા પીવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવો. (૬) અગ્નિથી દાઝેલા વ્રણના તેમજ બીજા ગરમીનાં વ્રણના બતાવેલા ઉપાયો રતવામાં થઇ શકે. (૭) ગોરૂચંદન અથવા પીળી માટીનો લેપ કરવો; શંખજીરૂં ચોપડવું અથવા લીંબડાનાં અને આંબલીનાં પાન બાફીને ઠંડાં પાડી બાંધવાં. (૮) પંચવલ્કલ (નં. ૪૨૨)ને ઉકાળીને તે પાણીને ઠારી તેની રતવાના સોજા ઉપર ધાર કરવી અથવા બીના કપડાની ઘડી કરીને મુકવી. (૯) બેલાડોના તથા ગ્લિસેરાઇનનો લેપ મોરવો, બોરીક એસીડનું લોશન મુકવું. (૧૦) જો સોજો બેસી ન જાય અને પાકે એમ લાગે તો ઘઉંના થુલાની પોલ્ટીસ ગરમાગરમ મારવી તથા ખસખસના ડોડા ઉકાળીને તે ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૧૧) બરાબર પાકે એટલે નસ્તરથી ફોડી પરૂ કાઢીને ફરી તેના ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો તથા એકાદ દિવસ પોલ્ટીસ બાંધવી. (૧૨) પછી રૂઝ લાવવાના ઉપાયો કરવા. જાત્યાદિતેલ (નં. ૮૫૩) અથવા જાત્યાદિઘૃત (નં. ૮૯૮)નો મલમ-પટ્ટો કરવો અને નિત્ય પંચવલ્કલના પાણીથી કે લીંબડાનાં પાનને ઉકાળી તૈયાર કરેલા ઉકા-

ચડતી ચોટું. (૧૩) ગોરીક એલી ઓયું અથવા તેની સાથે આંબાહળદર મેળવીને તે જખમમાં દાબી દાબીલી તેઉની પરી મુકી પાટો બાંધવો.

વિશેષ—આ દરદમાં લોહી સુધારવાની દવાઓ આપવી; પણ તે રક્તના તીક્ષ્ણ ચિન્હો દવા તાવ નરમ પડવા પછી આપવી. લોહી સુધારવા માટે ત્રિફલાચૂર્ણ (નં. ૪૨૨), ખેરડ-કાથ (નં. ૪૬૪), ચંદનના (નં. ૭૮૭) વધા રિંકમર ફેરી (નં. ૧૧૯૭), કિશુરક આપવું વધા કીનાઇન, અથવા પોટાશ આયોડાઇડ ૩ થી ૫ ગ્રેન માત્રાથી આપવું.

વિસૂચિકા—મહામારી—કોગળિયું.

(Cholera કૉલેરા)

ફુટી નીકળનારા તાવો તથા કૉલેરા વગેરે મરકીઓના સંબંધમાં વિદ્વાનો ઘણુ કરવા મંડ્યાછતાં નિર્ણયપર આવી શક્યા નથી. તેવા મરકીનાં ખરાં કારણો ઘણું કરીને લાગણીમાં હશે એવું અનુમાન થયું છે, કહેવાં નથી. ફાટી નીકળતા મરકીનું મુળ કારણ ઝેરી હવા હોય એવું અનુમાન થયું છે, પણ તે ઝેરી હવા કેવી સ્થિતિમાં કેવાં માણસોને લાગુ પડે છે, તેનો કશો નિર્ણય થતો નથી. અનુભવથી વિદ્વાનોએ જાણ્યું છે કે, જે વડે શરીરનું જીવન અથવા શક્તિ ઘટે છે, તે આવા રોગોને રસ્તો આપે છે. જીવન-શક્તિને કમી કરનારાં કારણો આ પ્રમાણે છેઃ-માદક પદાર્થોના વ્યસનથી મગજના તંતુઓનું નબળું પડવું. લાંબી અને ઘણી મહેનતવાળી મુસાફરી અને તેના પરિણામમાં શરીરનું નંખાઇ જવું; ઘણાં માણસોની ગરદીમાં રહેવું; ભેજ, ગંદવાડ, અપૂર્ણ આહાર અને દુકાળનો ભુખમરો; એ સર્વ આવા ફાટી નીકળનારા રોગોને તેડું કરે છે. દરેક પ્રકારની મહામારીમાં એટલી વાત તો સિદ્ધ થયેલી છે કે, જે પ્રદેશો આરોગ્યતાને હાનિ કરવાવાળા છે, તેમાં પણ મુખ્ય કરીને જે સ્થળોમાં ખાનપાનના પદાર્થો પણીજ નઠારી હાલતમાં મળે છે તથા ખોરાકની તંગીને લીધે જે વર્ગના લોકો નબળા અને નિર્બલ થઇ ગયેલા હોય છે તેવા પ્રદેશમાં અને તેવા લોકોમાં આ મરકી વધારે સંહાર કરે છે.

અંગ્રેજીમાં જે રોગને કૉલેરા કહે છે અને દેશી બોલીમાં પણ જે કૉલેરા નામથી સર્વત્ર જાણીતો છે, તે વ્યાધિ આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં વિસૂચિકા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શરીરમાં સોયો ભોંકાવા જેવી વેદના થાય છે, તે ઉપરથી તેને વિસૂચિકા નામ આપેલું છે. જે જે મરકીઓમાં મોટો સંહાર થાય છે તેવા સર્વ રોગને પ્રાચીન લોકોએ મહામારી નામ આપેલું છે. આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રકારોએ તેને જઠરાગ્નિના વિકારોમાં એક પ્રકારના અજીર્ણનો રોગ ગણેલો છે અને ખરું જોતાં છે પણ એમજ, કેમકે તેનાં સર્વ ચિન્હો અને ઉપાયો અજીર્ણને લગતા આવે છે. પણ સામાન્ય કારણોથી જે અજીર્ણ થાય છે તેના કરતાં આ અજીર્ણ કોઇ વિશેષ અને વિલક્ષણ કારણથી થાય છે અને આ અજીર્ણનો વ્યાધિ સાધારણ અજીર્ણથી થતો નથી પણ એક પ્રકારના ઝેરી અને ચેપી જંતુથી આ રોગ એકાએક ફાટી નીકળે છે.

કારણ—આ રોગનું મૂળ કારણ કોઇ બહારની ઝેરી હવા છે. આ ઝેરી તત્વ હવા મારફત તેમજ પાણી મારફત શરીરમાં પ્રવેશ કરી અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજા ફાટી નીકળનારા રોગોની પેઠે જે માણસોનાં શરીર આ ઝેરી અને ચેપી રોગનાં તત્વો ગ્રહણ કરવાને લાયક થયેલાં (Predisposed) હોય છે તેમને વિશેષ કરીને લાગુ પડે છે. આ મરજ ચાલતો હોય છે તેવામાં જેમને જઠરમાં અજીર્ણનો વિકાર હોય છે તેમના ઉપર આ રોગનો હુમલો થવાનો વિશેષ સંભવ છે.

લક્ષણ—ઝાડો તથા ઉલટી એ આ રોગનું ખાસ ચિન્હ છે. ઝાડો પાતળો પાણી જેવો તથા ચોખાના ધોણ જેવો ધોળો થાય છે. ઝાડા ઉલટી સાથે શરીરમાં ગોટલા, આંતરડાંમાં આંકડી, તૃષા, પેટમાં દાહ અને પેસાબ થોડો, એ વિશેષ ચિન્હો છે. દરદનું જોર વિશેષ હોય છે તો છેવટ પેસાબ બંધ પડે છે, શરીર ઠંડું પડે છે, શરીરનો રંગ પણ બદલાઇને ઝાંખો થાય છે, આંખમાં ખાડા પડે છે, નાડી છેક ક્ષીણ પડી જાય છે અને જો ઉપાય લાગુ નથી પડતો તો દરદી મરણ પામે છે; જો દરદી સુધારાપર આવે છે તો પેસાબ છુટથી થાય છે, તરસ તથા દાહ બંધ પડે છે, ઉલટી ઝાડો દબાય છે, અને ઝાડાનો રંગ બદલાય છે, નાડીમાં તેજ આવે છે અને ધાંટો સ્પષ્ટ થવા માંડે છે.

ઝાડા તથા ઉલટીઓ એ કૉલેરાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સાદા અજીર્ણથી પણ ઝાડા ઉલટીઓ થાય છે. પણ કૉલેરાનો મરજ ચાલતો હોય ત્યારે કોઇને ઝાડો ઉલટી અથવા એમાંનું એક થાય ત્યારે કોલેરાનીજ શંકા કરીને તેના તાબડતોબ ઉપાયો કરવા.

ઉપાયો—બીજી વધારે સારી મદદ આવી પહોંચતાં સુધી નીચેના ઘરગતુ ઉપાયો કરવા. (૧) તજ, એલચી તથા સુંઠની ભુકી ફકાવવી; સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂં, અજમો, કડવીજીરી, કાંકચીઆ, કીડામારી, શેકેલી હીંગ, મરચાં, લસણ, ડુંગળીનો રસ ઇત્યાદિ, તેમાંથી જે મળે તેને ખાંડી કે વાટીને પાણીમાં આપવી; ડુંગળીનો રસ પાવો, ફુદીનાની ચામાં ડુંગળીનો રસ તથા મળી શકે તો જરા શહેરીલોબાન કે એલચી મેળવીને પાવો. આમાંની કોઇ પણ દવા હાજર હોય તો વગર વિલંબે વખતો વખત આપવી. (૨) કોલેરામાં અફીણ પણ ફાયદો કરે છે, પણ પેટ ચડવાનો સંભવ છે માટે બહુ સાવચેતીથી આપવું. કોઇ દવા હાજર ન હોય તો ૧ રતી અફીણની ૮ ગોળીઓ કરીને અકેક ગોળી ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવી. (૩) કાથો ૩ વાલ, હીરાદખણ ૩ વાલ અને અફીણ ૦॥ રતી વાટીને તેની ૪ પડીકી કરવી અને અકેક પડીકી દર ત્રણ કલાકે પાણીમાં આપવી. (૪) કપુર કોલેરામાં બહુજ ફાયદો કરે છે. કપુરનો અર્ક અથવા કપુર અને અજમાનાં ફુલને એક શીશીમાં એકત્ર કરવાથી અર્ક બની જશે. તેનાં થોડાં થોડાં ટીપાં બબે કલાકે આપ્યાં કરવાં. (૫) **હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ** (નં. ૭૩૦), હરડેની ફાકી તથા સાજીખાર કે સોડા એ ત્રણ સમભાગે પાવલીભાર પ્રમાણથી પાણી સાથે વારંવાર આપવાથી બહુજ સારો ફાયદો થાય છે. તે ક્રમે ક્રમે બગડેલા મળને બહાર કાઢ્યા પછી ઝાડાને બંધ કરે છે તથા ઉલટીને પણ બેસાડે છે. આ ફાકી ઝાડો ઉલટી બંધ થતાં સુધી વારંવાર આપ્યા કરવી. ઉલટી થઇને નીકળી જાય તો પછી તરત આપવી. (૬) **લઘુક્રવ્યાદરસ**-(નં. ૪૮૧) સખ્ત અજીર્ણ તથા વિસૂચિકાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. ઝાડાના સખ્ત પ્રવાહને રોકે છે. આ દવા કોઇ પ્રસિદ્ધ વૈદના કારખાનામાંથી મંગાવી ઘરમાં રાખવી જોઈએ. માત્રા ૧ થી ૩ વાલ, છાસ, શેકેલ જીરૂં, શેકેલી હીંગ તથા સીંધાલુણ સાથે. (૭) **સંજીવની**-(નં. ૭૬૨) આ ગોળીઓ કોલેરાનો અકસીર ઉપાય છે. કોલેરાના ભયંકર હુમલામાં ગયેલી નાડીને પણ ઘણીવાર પાછી લાવી શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે. બબે ત્રણ ત્રણ કલાકે બબે ગોળી આપ્યા કરવી. (૮) **ગંધકવટી**-(નં. ૭૪૪) આ ગોળીઓ પણ કોલેરામાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. (૯) **કસ્તુરી**-શરીર ઠંડુ પડે ત્યારે ગરમી લાવવા માટે કસ્તુરી ઘણી સારી છે.

અંગ્રેજી ઉપાયો—(૧) ટિંક્ચર કેમ્ફર તેનાં ટીપાં વારંવાર પાણી સાથે આપવાં. ગોપરમાંટ, ટરપેન્ટાઇન, પેઇનકીલર, કારબોલીકએસીડ, સલ્ફયુરિકએસીડ, બીસ્મથ, વગેરે

૧૦ ટીપાં મેળવવાં; નાડી મંદ અને નાની લાગે તો દર કલાકે વાઇન ગ્લાસ ભરીને શેમ્પેન નામનો દારૂ આપવો. પેટ ઉપર રાઇનો લેપ કરવો, અથવા લાડેનમ અને કલોરોફોર્મ પેટપર લગાડવું. લાડેનમનાં ૬૦ ટીપાં પાશેર પાતળી કાંજીમાં મેળવી તે કાંજીની ગુદાવાટે પીચકારી ચડાવવી. હેડકી બહુ હોય તો બે કડવી બદામનાં મગજને વાટી ચમચા પાણી સાથે પાઇ દેવો.

કોલેરાની તરસ દબાવવા માટે સોડાવોટર તથા બરફ આપવા ઉપરાંત વખતો વખત મોળી ચા પાવી, ગુલાબજળ તથા વરીયાળીનું પાણી દેવું; પાણી બંધ ન કરવું. તરસ બહુ હોય તો બહુ ગરમ દવાઓ આપવી નહિ.

પેસાબ બંધ થવો—પેસાબ છુટો કરવા માટે બહુ ગરમ ઉપચારો બંધ કરવા, પેડુ ઉપર રાઇનો લેપ કરવો, કેસુડા બાફીને બાંધવાં, ગરમ પાણીના શીશાનો શેક કરવો: દરદીને ગરમ પાણીમાં કમરબુડ બેસાડવો; પાણી તથા સુરોખાર પાવાં, એલચી તથા શીલાજીત પાણી સાથે પાવાં. સોડા તથા ટાર્ટરિક એસીડ પાવાં.

પેટ ચડવું—ઝાડો બંધ થઇને પેટ ચડે તો હરડે, સાજીખાર તથા હીંગાષ્ટકની ફાકી આપવી. બ્લ્યુપીલ ૩ ગ્રેન અને કપુર ૧ ગ્રેન તે બેની ૧ ગોળી આપવી. ત્રણ કલાકમાં પેટ ન આવે તો ફરી એવીજ બીજી ગોળી આપવી. મેગ્નીશ્યા તથા કેસ્ટર ઓઇલ સુંઠના કે પીપરમીંટના પાણી સાથે આપી શકાય છે.

ખોરાક—કોલેરામાં કાંઇ પણ ખોરાક આપવો નહિ. દરદનાં ચિન્હો દબાય, દરદ લંબાણે પડે અને દરદીને ઇચ્છા થાય તો પણ ફક્ત મોળી ચા કે મગના ઓસામણ શિવાય કાંઇ આપવું સલાહકારક નથી. શરૂઆતમાં ખોરાકની સંભાળ ન રહે તો દરદ ઉથલો મારે. કઠણ ખોરાક તો થોડા દહાડા પછીજ આપવો.

અટકાવવાના ઉપાયો (Preventives)—કોલેરાનો મરજ ચાલતો હોય ત્યારે જેમ ઘર, કપડાં વગેરેની સફાઇની અને ખોરાકની સંભાળ લેવાની જરૂર છે, તેમ પેટ સાફ રાખવાથી અને કૉલેરાના જંતુઓને મારનારી દવાનું સેવન રાખવાથી કોલેરાના હુમલામાંથી બચી જવાનો સંભવ છે. એ દવાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧). સંજીવની ગુટિકા નિત્ય સવાર સાંજ બે ગોળી પાણી સાથે લેવી. વાવડીંગનાં અંદરના મીજ તથા જેઠીમધની ફાકી બે આની ભારથી પાવલી ભાર લેવી, કાંકચીઆ ખાવા; ઇત્યાદિ જંતુનાશક કડવી દવા જરા જરા ખાવી. (૨) સલ્ફ્યુરિક એસીડ ૧૫ ટીપાં તથા કારબોલિક એસીડ ૧ ટીપું એક ઔંસ પાણીમાં મેળવી સવાર સાંજ બે વખત પીવું. (૩) કપુર વગેરે સુગંધી પદાર્થો પાસે રાખવા; ઘરમાં નિત્ય ધુપ કરવો તથા ગંધક અને લોબાનની ધુમાડી કરવી.

વિશેષ સુચના-ઝાડો ઉલટી થવા માંડે કે ઉપાય લાગુ કરવો. વિલંબ થયા પછી અસાધ્ય થાય છે. ઘરની હવાને શુદ્ધ કરવાના ઉપાયો તરત કરવા, ઝાડો ઉલટી તાબડતોબ ફેંકી દેવાં, લુગડાં તથા પથારી વારંવાર બદલવાં. પવનથી દરદીને બચાવવો. તેને પૂર્ણ દીલાસો તથા હિંમત આપવી, વૈદ કે ડાક્ટરે ખાસ કરીને હીંમત દેવી કે તને જલદી આરામ થઇ જશે.

પથ્યાપથ્ય—પથ્ય—કોલેરાની ઝાડા ઉલટી વગેરેના સખ્ત હુમલા દરમીઆન દરદીને કાંઇ પણ ખાવા અપાય નહિ. કોલેરાનો સખ્ત હુમલો મટયા પછી અને દરદીને ભૂખ લાગે તો ચા, સાબુચોખાની કાંજી અથવા આરારૂટની કાંજી; અથવા મગનો યુષ આપવો; તેનો

સાથે કાચી લીંબુનો રસ, મધુ મોટું પાણી ઉમેરીને આપવો ફાયદાકારક છે. સારી રીતે આમ દવા પછી જુના ગોખાની ચતરી, ગોખા તથા મમનું ઓસામણ. ચુવર તથા પંચળનું ટાક આપવ. શરીરમાં સારીરીતે શક્તિ આવે ત્યારે ગરમ પાણીથી ન્હાવું. અપથ્ય-પચવામાં ભારે પદાર્થ, ઘી તથા ઘીમાં બનતી સર્વ ચીજો, સ્નાન, મૈથુન, કસરત, તાપ, ગંડાપ, મમનું કામ વગેરે અહિત છે.

વાતવ્યાધિ.

(Diseases of Nervous System.)

વિવેચન—વાતવ્યાધિના ૮૦ અથવા અનેક પ્રકારોના વર્ગીકરણ સંબંધી તથા નિદાન સંબંધી કેટલોક વિચાર નિદાનસ્થાનનાં પ્રકરણ ૪ થાના પૃષ્ઠ ૨૦૧-૨૧૨ ઉપર કરેલો છે, તે વાંચવો. આર્ય વૈદકમાં જે જે રોગોને વાત વ્યાધિમાં મૂકેલા છે, તેના ત્રણેક વર્ગ પાડી શકાય. (૧) મગજ સાથે સંબંધ રાખનારા મજ્જાતંતુઓના વિકારો (Nervous Affections) સંબંધી વાના દરદો, જેને એલોપથી 'નર્વસ સીસ્ટમ' નાં દરદો કહે છે, અને આ ગ્રંથના ક્રમમાં પણ એ વ્યાધિઓને ઉપચારની સગવડ માટે મગજ સંબંધી દરદોના પેટામાં મુકવામાં આવે છે. (૨) ઉદર અને કોઠાને લગતા વાતવ્યાધિ, અને (૩) સાંધાઓને લગતા વાતવ્યાધિ.

કારણ—લૂખું, ટાઢું અને જોઈએ તેથી ઓછું ને હલકું અન્ન ખાવું, અતિ સ્ત્રી-સંગ, અતિ ઉજાગરો, વિષમ એટલે ઉંધા ઉપચારો, મળમૂત્ર વગેરેનો રોધ એટલે અટકાવ, અતિ રક્તસ્રાવ એટલે બહુ લોહી વહેવું, રસાદિ ધાતુનો ક્ષય, આમદોષ, લાકડી વગેરેનો પ્રહાર-માર, મર્મસ્થાનોમાં જખમ, ચિંતા, શોક તથા રોગથી શરીરમાં થયેલ કૃશપણું-દુર્બળપણું, ઉપવાસ, ઘોડા, ઉંટ વગેરે જલદ ચાલનારાં પ્રાણી ઉપર હદ ઉપરાંત સ્વારી કરવી, ઇત્યાદિ કારણોથી શરીરના દોષો વધે છે, અને તેથી કોપેલો વાયુ બળવાન થઈને રોગીના સર્વાંગમાં અથવા એકાદ અંગમાં વ્યાપીને અનેક દરદો ઉત્પન્ન કરે છે.

મુખ્ય લક્ષણો—સાંધાનો સંકોચ થવો, સાંધા જકડાવા, હાડકાં તથા સાંધામાં વેદના હાથ-પગ-માથાનું જકડાવું, રુવાંટાં ઉભાં થવાં, બકબકારો, લંગડાપણું, પાંગળાપણું, અર્થાત અવયવોમાં ખોડ આવવી કે ખુંધ નીકળવી, સોજો, અંગો ઉપર કાંટા ભોંકાયા જેવું લાગે, શુક્રનો, રજનો તથા ગર્ભધારણનો અટકાવ, અંગો ફરકવા, ધ્રુજવાં કે ખેંચાવાં, અંગોમાં સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ, ઇત્યાદિ અનેક લક્ષણો વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને હેતુ તથા સ્થાન-ભેદે કરીને ચોક્કસ સ્થાનમાં ચોક્કસ પ્રકારનો રોગ થાય છે.

વાતવ્યાધિના થોડા પ્રકારો નીચે પ્રમાણે-(બીજા પ્રકારો પૃષ્ઠ ૧૭૩ ઉપર જેવા)

આક્ષેપવાયુ (Convulsions)—આ વાતવ્યાધી મજ્જાતંતુનો રોગ છે, એટલે રક્ત વગે-રેનો તંતુઓ ઉપર ક્ષોભ થવાથી આંચકી આવે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અતિ રક્તસ્રાવથી તેમજ વિષદોષથી પણ આ રોગ થાય છે; જુઓ આંચકી.

અપતંત્રક—(Hysteria) તથા અપતાનક એ બે પ્રકારોને કોઇ આયુર્વેદિક ગ્રંથકારે ભિન્ન ગણેલ છે અને કોઇએ એકજ ગણેલ છે. આ પણ નર્વસ સીસ્ટમ સાથે સંબંધ રાખે છે, જુઓ હિસ્ટીરીઆ.

અપતાનક—ધનુર્વા-(Tetanus) તેમજ અંતરાયામ અને બાહ્યાયામ વગેરે પ્રકારો એકજ પ્રકારના વાતવ્યાધિ છે. આ પ્રકારના વાની ઉત્પતિ પણ મજ્જા તંતુઓના વિકાર સાથે સંબંધ રાખે છે. જુવો ધનુર્વા.

પક્ષઘાત અથવા પક્ષવધ—(Hemiplegia) આર્યવૈદક કહે છે કે વાયુ એ રોગીના શરીરની શીરાઓનું તથા સ્નાયુઓનું શોષણ કરીને સાંધાનાં બંધનો ઢીલા કરે છે, તેથી આ રોગ થાય છે, અંગ્રેજી વૈદક કહે છે કે આ પ્રકારનો વાતવ્યાધિ મગજના મજ્જા તંતુઓની વિકૃતિથી થાય છે. જુવો લકવો.

અર્દીત—(Facial Paralysis) આર્ય વૈદકમાં બહુ હસવું કે ગાવું, તેથી આ રોગ થયાનું જણાવ્યું છે. અને અંગ્રેજી વૈદક જણાવે છે કે ઠંડી લાગવાથી કે ઉપદંશ અથવા મગજના મજ્જા તંતુઓમાં વિકૃતિ થવાથી ચહેરાના તંતુઓ ખેંચાઇને આ રોગ થાય છે. જુવો અર્દિત-લકવો.

ગૃધ્રસી—Sciatica—જાંગથી પગ સુધીના મજ્જા તંતુના વાને આ નામ આપેલું છે. પ્રથમ વાયુ કમરની અંદરના ભાગને પકડે છે અને પછી ક્રમે ક્રમે કેડ, પીઠ, જાંગ, સાથળ તથા પગ સુધી પકડે છે તથા તેમાં સુયા ટોચાયા જેવી વેદના તથા કંપ થાય છે.

વિશ્વાચી—(Arm Palsy)—હાથનો લકવો અથવા એક બાજુનો લકવો-સાધારણ રીતે આખું અરધું અંગ ઝલાય તેને અર્ધાંગ વા કે પક્ષઘાત કહીએ છીએ અને માત્ર એક હાથમાં વા આવે તેને વિશ્વાચી કહીએ; આ રોગનું કારણ પણ અર્દિત અથવા પક્ષઘાત પ્રમાણે સમજવું.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક ભેદ છે. પણ તેમાંના ઘણાખરા ભેદ જુદા જુદા રોગનાં લક્ષણરૂપે હોય છે, અને તે બધામાં વા અને તંતુઓનો વિકાર મુખ્ય હોય છે.

કટિશૂળ—(Lumbago)-આ વાને કેટલાક લોકો ટચકીયું કહે છે, કેડની અંદરના તંતુઓ વિકાર પામવાથી આ રોગ થાય છે.

ઉપાયો—સર્વ વાતવ્યાધિના સામાન્ય ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. નસ્ય, (નાસ લેવો તે,) નિદ્રા, સૂર્યના કિરણો, બસ્તિક્રિયા, શેક, સ્વેદ (ઘામ કાઢવો) તર્પણ, ડાંભ, તેલ ચોળવું, વગેરે ઉપાયો વાના દરદમાં ફાયદાકારક છે.

૨. શરીરના રસ, રકત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા તથા શુક્ર એ સાત ધાતુમાંથી જે જે ધાતુનો વાયુ આશ્રય કરે છે તે પ્રમાણે તેનો જુદો ઉપચાર કરવો. વાયુ રસ ધાતુમાં હોય તો તેલથી મર્દન કરવું અને પરસેવો કાઢવો; જો વાયુ લોહીમાં હોય તો ઠંડો લેપ, જુલાબ તથા ફસ ખોલાવવાના ઉપાયો કરવા;-વાયુ, માંસ કે મેદમાં હોય તો રેચ દેવો તથા દવાઓના ક્વાથની પીચકારીઓ મારવી; વાયુ હાડકાં તથા મજ્જામાં હોય તો અંદર તેમજ બહાર તેલનો ઉપયોગ કરવો; જો વાયુ વીર્યમાં હોય તો વીર્યવર્ધક ઓષધો તથા અન્નપાન આપવાં એવું આર્ય વૈદક ગ્રંથો ફરમાવે છે.

૩. **એરંડ**—એનું નામજ 'વાતારિ' એટલે વાયુનો શત્રુ છે. વામાં ઘણું કરીને જકડાઇ જવું, શૂળ અને સોજો એ ત્રણ વાનાં સાથે છે. તીક્ષ્ણ રૂપમાં તાવ પણ હોય છે, એરંડાનાં મૂળ, પાન, બી અને તેલ વાનાં દરદોમાં વારંવાર વપરાય છે. જકડાઇ ગયેલા સાંધાને છોડવા માટે એરંડાનાં પાન તેલવાળાં તથા ગરમ કરીને બાંધવાં તથા તેના મુળીયાંનો કવાથ જવખાર નાખીને પાવો. સુંઠના ઉકાળામાં એરંડીયું તેલ નાખીને પીવાથી શૂળ સાથેનો

ગંધિયા મરે છે. રાસ્નાદિ ક્વાથ અથવા એવી જ બીજી વાતહર દવાઓમાં આપેલું એરંડીયું તેલ પણેજ ફાયદો કરે છે. જુવો એરંડ (નં. ૧૫૨.)

૪. ગુગળ—વાની બીજી ઉત્તમ વસ્તુ ગુગળ છે. વાનાં જીર્ણ દરદોમાં શોધક તથા વાતહર દવા તરીકે ગુગળ ઘણોજ ઉપયોગી છે. વાના સખત રૂપમાં ગુગળ કામનો નથી. રૂપમાંથી જ વા મંદ રૂપમાં ચડી જાય અથવા વાની તીક્ષ્ણ સ્થિતિ મટીને જીર્ણ સ્થિતિ આવે ત્યારે ગુગળ જરૂર ફાયદો કરે છે. ચસકા તથા ઝળવાળા ભાગપર ગુગળની પટીઓ મારવાનો ચાલ છે. યોગરાજ ગુગળ-(નં. ૭૭૦) એ તેની મુખ્ય બનાવટ છે. ગુગળ તથા સ્ધા મટાડવાની સાથે શરીરમાં શક્તિ પણ ભરે છે. જુવો ગુગલ (નં. ૨૦૮)

૫. રાસ્ના—ઉત્તમ ઉપાય છે. રાસ્નાદિ ક્વાથ—(નં. ૬૨૫), રાસ્નાપંચક (નં. ૬૨૬), તથા મહારાસ્નાદિ ક્વાથ (નં. ૬૨૨) વગેરે વાનાં દરદોમાં ફાયદો કરે એ દરેક ક્વાથમાં રાસ્નાનો મોટો ભાગ નાંખવો જોઇએ તથા જરૂર પડે ત્યાં તેની સા ગુગળ તથા એરંડીયું તેલ ખાવામાં આપવું જોઇએ. જુવો રાસ્ના (નં. ૩૧૮).

૬. લસણ—વાના દરદોમાં તે ઘણી રીતે વપરાય છે. લસણની ફોલેલી કળીઓને વાટી તેની ચટણીમાં તલનું તેલ તથા સીંધાલુણ મેળવી ખાવું. વાના દરદવાળાઓ શિયાળામાં લસણ ખાય છે તેથી ફાયદો થાય છે. લસણ વાટીને દુધ સાથે, તેલ સાથે, ઘી સાથે, ભાત સાથે અથવા ખપે તેણે માંસ સાથે ખાવું. સંચળ, અજમો, શેકેલી હિંગ, સીંધવ, સુંઠ, મરી તથા પીપર તેના ચૂર્ણમાં સર્વથી પાંચગણું લસણ અને લસણના ચોથા ભાગનું તેલ, એ સર્વ મેળવીને સવારમાં નિત્ય રૂ. ૧ ભાર ચાટવું અને તેના ઉપર એરંડ મૂળનો ક્વાથ પીવો. જુવો લસણ (નં. ૩૨૩).

૭. અડદ—(માષ) વાનાં દરદોમાં અડદ વખણાય છે; અડદની દાળ તથા તેના લોટના વડા વા વાળાને ખાવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. અડદના પદાર્થો તેલ અથવા ઘીમાં સારી રીતે પકાવીને ખાવા. માષબલાદિક્વાથ, માષતૈલ, ઈત્યાદિ અડદની બનાવટો વામાં પ્રસિદ્ધ છે. જુવો અડદ (નં. ૧૨૦).

૮. મેથી—વાનાં દરદોમાં સ્ત્રીઓ વાપરે છે. મેથીપાક કે તેનો આથો કરીને ખવાય છે.

૯. વછનાગ—વાનાં દરદોમાં વારંવાર વપરાય છે, પણ વાનાં તીક્ષ્ણ રૂપમાં વછનાગ ફાયદાને બદલે ગેરફાયદો કરે છે. વાનાં જીર્ણ અથવા મંદ રૂપમાં વછનાગ ખાવાની દવાઓમાં તેમજ ચોળવાના તેલમાં વપરાય છે. (જુવો નં. ૩૨૯).

૧૦. ઝેરકોચલું—વાનાં દરદોમાં ઘણું ઉપયોગી છે. પણ વાનાં તીક્ષ્ણ રૂપમાં ફાયદો કરતું નથી. વા જુનો થયા પછી ઝેરકોચલું ફાયદો કરે છે. (જુવો નં. ૨૩૫).

૧૧. માલકાંકણી—વાતવ્યાધીનો સારો ઉપાય છે. ખાસ કરીને મગજ સાથે સંબંધ રાખનારી વાતવ્યાધીમાં તે મગજને પોષણ આપે છે. માલકાંકણી બીજી વાતહર દવાઓ સાથે વપરાય છે, જેમકે અક્કલકરો, મરી, લવીંગ, યોગરાજ ગુગળ વગેરે. (જુવો નં. ૩૦૫).

૧૨. શતાવરી—વાતહર છે અને તેથી તેના રસમાં સિદ્ધ કરેલું **નારાયણતૈલ** વા ઉપર ઘણુંજ વખણાય છે. લીલી શતાવરીનો રસ અથવા સુકીનો ઉકાળો, તેલ અને દુધ એ ત્રણ સરખે વજને લઇ તેમાં કેટલીક વાતહર દવાઓ ખાંડીને નાંખી ઉકાળીને તેનું તેલ સિદ્ધ કરવું, તે અકડાયલા સાંધાઓ ઉપર ચોળાય છે. (જુવો નં. ૩૪૧).

૧૩. **બીજા પરચુરણ ઉપાયો:**—જીહ્વાસ્તંભ જેમાં જીભ ઝલાય છે તેમાં નીચેનો

કલ્યાણકાવલેહ આપવો.—હળદર, વજ, કઠ, પીપર, સુંઠ, જીરૂં, બોડીઅજમોદ, જેઠીમધ, સિંધાલુણ તેનું ઘીમાં ચાટણ બનાવવું તેથી ૨૧ દિવસમાં સારો ફાયદો થાય છે.

૧૪. **ગૃધ્રસીવાયુ**—(૧) શુદ્ધ એરંડીના મગજને વાટીને દુધમાં રાંધી ખીર ખાવી. તેનાથી કેડનું સળ પણ મટે છે; (૨) રાસ્ના તો. ૪ તથા ગુગળ તો. ૫ તેની ઘીમાં મોટી મોટી ગોળીઓ કરીને ખાવી; અથવા (૩) એરંડીયું તેલ ગોમૂત્રમાં એક માસ પીવાથી ગૃધ્રસી વા તથા ઉરૂસ્તંભ વાયુ તેમજ કલાયખંજ વાયુ મટે છે; (૪) પથ્યાદિગુગળ (નં. ૭૬૯) ગૃધ્રસીવાયુ માટે સારો છે; (૫) લસણપાક. (૬) રાસ્નાપંચકકવાથ (નં. ૬૨૬). (૭) પુનર્નવાષ્ટકકવાથ (નં. ૬૧૩). (૮) સુંઠ, રાઇ, તથા સીંધાલુણ તેલમાં કકડાવીને તે તેલ ચોળવું; તીવ્ર વેદના હોય તો (૯) એકોનાઇટ અથવા અફીણની 'હાઇપોડરમીક સીરીંજ' થી પીચકારી મારવાથી પીડા ઓછી થાય છે.

૧૫. **કટિશૂળ**—(૧) એરંડીયું તેલ સુંઠનાં ઉકાળામાં કે દશમૂળના ઉકાળામાં પીવું; (૨) ગોખરૂ તથા સુંઠનો કવાથ સવારમાં પીવો; (૩) તેલ, ઘી, આદુનો રસ, લીંબુનો રસ, ગોળ તથા મળી શકે તો ચુકાની ભાજી તે સર્વ મેળવીને ખાવાં; (૪) એરંડમૂળનો કવાથ પીવો; (૫) શુદ્ધ ગુગળ ઘીમાં ખાવો; (૬) લસણ ઘીમાં ખાવું; (૭) સિંહનાદગુગળ (નં. ૭૭૧).

૧૬. **કટિગ્રહ એટલે કેડ ઝલાવી**—(૧) કટિશૂળ પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. (૨) સુંઠ તથા ગળોનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવો. (૩) એરંડમૂળનું ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવું. (૪) ઝેરકોચલાની શુદ્ધ ફાકી પાણીથી ખાવી. માત્રા ૧ રતી. (૫) શુદ્ધ ઝેરકોચલું, અફીણ તથા મરીની રતી રતીની ગોળી કરીને ખાવી. (૬) સાબરસીંગું ઘસીને ચોપડવું તથા તેની ભસ્મ ખાવી. (૭) મોટી હરડે ગોમૂત્ર સાથે ખાવી.

૧૭. **કોષ્ટુશીર્ષ**—જાનુવેવા (૧) દશમૂળનો કવાથ એરંડ તેલ નાખીને પીવો. (૨) ગળો તથા ત્રિફળાના કવાથમાં ગુગળ ભેળવીને એક માસ સુધી પીવો.

બીજા વાના ઉપાયો. ૧૮ હનુગ્રહ, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ તથા અર્દિત નામના વા (પ્રકારો જુવો. પૃષ્ટ ૧૭૩). (૧) દશમૂળકવાથ પીપર નાંખીને પીવો અથવા પીપળાનાં પાનનો સ્વરસપીપર નાંખીને પીવો. બાહ્યાયામ, અંતરાયામ, પાર્શ્વશૂળ, કટિગ્રહ, ખલ્લી, દંડાપતાનક, ઇત્યાદિ વામાં (૨) તેલનો શરીરે અભ્યંગ કરવો. પરસેવો (ધામ) કાઢવો, તથા ગુગળ ખાવો. કાઠિન્યમાં (૩) દરદીને તેલથી ભરેલા તપેલામાં કે પીપમાં બેસાડવો; શબ્દાજ્ઞતા એટલે વાને લીધે બહેરાપણું આવેલ હોય તો (૪) કલ્યાણકાવલેહ ખાવો; વિટગ્રહ એટલે ઝાડો પકડાઇ રહેતો હોય અને બદ્ધવિટકતા એટલે ઝાડો બંધ થઇ જતો હોય તો (૫) સ્નેહપાન કરવું એટલે ઘી કે તેલ પીવું; પ્રલાપ એટલે જે વાના જોરથી દરદી બડબડયા કરતો હોય, તથા જે વાથી દરદી બીકણ બની ગયો હોય, જે વાથી દરદીના ચિત્તથી વિકૃતિ થઇ હોય તથા જે વાથી શરીર બહેરૂં—સ્પર્શ જ્ઞાન વિનાનું થયું હોય તેમજ જે વાથી ચામડીમાં પરસેવો જ ન થતો હોય તથા જેના વડે બળ ક્ષીણ પડી ગયું હોય તેમાં (૬) શુદ્ધ ગુગળનું ઘી સાથે સેવન કરવું. ગદાશ્રિત એટલે ગુદામાં રહેલા વાયુમાં (૭) દશમૂળકવાથ એરંડીયું તેલ નાંખીને પીવો. આમાશયગત વાયુમાં (૮) ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, કડુ, અતિવિષ તથા હરડેનો કવાથ પીવો; અને શુક્રગતવાયુમાં એટલે જે વાયુ વીર્યમાં જઇને વારંવાર વીર્યને બહાર કાઢતો હોય તે વાયુમાં અડદીયા લાડુ (નં. ૬૨૮) ખાવા.

૧૯. અ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તંતુઓને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તંતુઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] સ્થિતિ તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (નં. ૧૪૪), [illegible] (નં. ૧૦૪), [illegible] (નં. ૧૧૦), [illegible] (નં. ૧૪૦), [illegible] (નં. ૭૧૭) [illegible] (નં. ૭૨૪) [illegible] (નં. ૮૫૯), [illegible] (નં. ૭૩૦), [illegible] (નં. ૮૧૪), [illegible] (નં. ૬૧૧)

પથ્યાપથ્ય—પથ્ય—[illegible] (નાગનું [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હિતકારક છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], ઘીસો અને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. આ સર્વ પથ્ય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હિતકારક છે; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (નરવસ સીસ્ટમ)[illegible] હિતકારક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પથ્ય (નં. ૯૭) [illegible] [illegible]

અપથ્ય—ચિંતા, [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ખાટા અને ખારા પદાર્થો, શોક, [illegible], ઉદ્વેગ, દારૂ, આળસ, તડકો, [illegible] [illegible], [illegible], ઉજાગરા, કસરત, ભુખ, ઘોડા વાહનપર સ્વારી, મૈથુન, [illegible], દિવસની નિદ્રા, વગેરે નુકશાનકારક છે.

સંધિવા.

(Rheumatism-રયુમેટિઝમ.)

કારણ—વિરૂદ્ધ ખાનપાનથી લોહીમાં એક પ્રકારનું ખટાશ (અંગ્રેજીમાં તેને લેક્ટીક એસીડ કહે છે) વધે છે તથા ક્ષારનો ભાગ વધે છે અને તેથી સાંધા પકડાય છે. ઠંડી તથા શરદીથી સાંધા ઝલાય છે; ખટાશ ખાવાથી પણ સાંધા ઝલાય છે. પરમો તથા ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદને લીધે લોહી બગડી સાંધા ઝલાય છે; આ રોગ ઠેરથી તેમજ માબાપ તરફથી વારસામાં પણ ઉતરે છે.

(૧૭) જો સંધિવાનાં ચિન્હો રક્તાશય ઉપર માલુમ પડે તો દરદવાળા ભાગપર બ્લિસ્ટર મારવું અને નં. ૧૨૪૪ વાળું મીક્શ્ચર ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવું જારી રાખવું અને દાંતના પારા જરા સુજેલા લાગે એટલે બંધ કરવું.

જીર્ણસંધિવા—(૧૮) શરીરમાં ઉપદંશ વગેરે ગરમીનું કારણ હોય તો તે દૂર કરવાના ઉપાયો કરવા. ભેજવાળી સુવાની જગા, ભેજવાળી દિવાલો, અપૂર્ણ કપડાં, વગેરે સંધિવાને ઉત્તેજન આપનારી અડચણો દૂર કરવી અને પૂરતો પોષણકારક સારો ખોરાક ખાવો. ફલાલીનનાં ગરમ કપડાં પહેરવાં; દવા, ગરમ કપડાં, સારો ખોરાક, રાત્રે ડોવર્સ પાઉડર અને દુખતા ભાગપર વાતહર તેલનું મર્દન એ સર્વની સંધિવાના દરદમાં ખાસ જરૂર છે. (૧૯) નં. ૧૨૫૧ તથા ૧૨૯૧, નાં મિક્શ્ચરો અનુક્રમે અજમાવવાં અને નં. ૧૩૩૫ થી ૧૩૩૮ સુધીનાં લિનિમેન્ટો ઉપયોગમાં લેવાં. તથા (૨૦) નં. ૧૪૪૯, ૧૪૫૦, ૧૪૫૧, ૧૪૫૨, ૧૪૫૩ વાળાં મિક્શ્ચરો એક પછી એક અજમાવી જોવાં.

સંધિવાના બહારના ઉપચારો—(૨૧) નગોડનાં પાન બાફીને સાંધા ઉપર બંધાણ કરવું. (૨૨) દશમૂળના ઉકાળામાં તેલ નાંખીને તેને ફરી ઉકાળી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોળવું. (૨૩) માલકાંકણી, કડવીજીરી, અજમો, મેથી તથા તલ તેને પીલીને કાઢેલું તેલ. (૨૪) નારાયણ તેલ (નં. ૮૫૪) તથા મહાનારાયણ તેલ. (૨૫) બાવળની તથા સરગવાની છાલ વાટીને તેનો લેપ બાંધવો. (૨૬) મધ તથા કળીચુનાને હયેળીમાં ફીણી દરદવાળા ભાગપર ચોપડી ઉપર રૂ દાબવું. (૨૭) ગુગળ તથા ગુજરનો લેપ. (૨૮) સુવા, દેવદાર, કઠ, અને સિંધાલુણને વાટી આકડાના દુધમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૯) લિનિમેન્ટ અગર ટિંકચર આયોડીન પીંછીવતી લગાવવું. (૩૦) નં. ૧૩૩૪ થી આપેલાં લિનિમેન્ટોમાંનાં યોગ્ય લાગે તે વાપરવાં. (૩૧) નં. ૮૬૪, ૮૭૪, ૮૭૫, વગેરે લેપો સંધિવા ઉપર ફાયદો કરે છે. એકજ સાંધામાં દરદ હોય તો "કેન્થારીડીસ પ્લાસ્ટર" મારવાથી તરત આરામ થાય છે.

વિશેષ સુચના—આ બધા બહારના ઉપચારો પીડાને ઓછી કરે છે, પણ દરદનું મુળ લોહી સુધારનારી દવાઓ પીધા વિના નીકળતું નથી અને વા એકવાર મટયા પછી ફરી ફરી દેખાવ દે છે, માટે સંધિવા મટાડવા માટે કેટલાક વખત સુધી લોહી સુધારનારી દવાઓનું સેવન કરવું યોગ્ય છે. તીક્ષ્ણ સંધિવાવાળા દરદીએ તાવના દરદી જેટલી સંભાળ રાખવી. પવનમાં તથા શરદ હવામાં ફરવું નહિ. ઠંડે પાણીએ ન્હાવું નહિ, અતિ ગરમ અને અતિ ઠંડા તથા લુખા પદાર્થો ખાવા નહિ; ટાઢું એટલે વાસી અન્ન કદિ ખાવું નહિ. સુકી અને ગરમ હવાવાળા પ્રદેશમાં વસવું, ખોરાક પોષણકારક પણ હલકો લેવો. **પથ્ય**—દુધ, ઘી, તેલ, મધુરસ, તલ, ઘઉં, અડદ, એક વરસના જુના ચોખા, કળથી, પરવળ, સરગવો, લસણ, દાડમ, કેરી અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ પદાર્થો ફાયદો કરે છે. **અપથ્ય**—ચિંતા, ઉજાગરો, ઝાડા પેસાબનો અટકાવ કે કબજો, ઉલટી, મહેનત, લાંઘણ, ચણા, વટાણા, કાંગ, ચોળા, જાંબુ, સોપારી, વાલ, કારેલાં; પાંદડાનાં શાક, ઠંડું ધાન્ય, ઠંડું પાણી, બહુ ક્ષાર, તુરા, કડવા તથા તીખા પદાર્થો, ગરમ મશાલા, દારૂ વગેરે માદક પદાર્થો, ઉત્તેજક પદાર્થો અને સ્ત્રી સેવન, તથા ઘોડા વગેરે વાહન ઉપરની સ્વારી એટલાં વાનાં નુકશાનકારક સમજી તેનો ત્યાગ કરવો. જીર્ણ સંધિવા વાળાએ શક્તિ પ્રમાણે ... સ્વચ્છ હવામાં ચાલવા કરવાની કસરત કરવી.

તીક્ષ્ણ ... વામાં ... ઘપ ... તથા બંધ

પડવું, ફેરતાં ... જેમાં

[illegible] થઈ આવે છે અને [illegible] [illegible] થયો હોય છે. પણ તેના કરતાં [illegible] પણ ગુજરાત કર્યા [illegible] તથા [illegible] લાગે છે.

[illegible] " [illegible] " [illegible] છે તે [illegible] છે. [illegible] તીક્ષ્ણ સંનિપાતમાં [illegible] છે અને [illegible] [illegible] તથા [illegible] કરીને [illegible] વિષમ [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible] તેના [illegible] લઈ [illegible] (૭) [illegible] ૧૦ [illegible] (૮) [illegible] (૯) [illegible] (૧૦) [illegible] (૧૧) [illegible] તથા [illegible] (૧૨) [illegible] તથા [illegible] સંનિપાત થયો હોય તો "[illegible]" (નં. ૧૨૨, ૧૧૮) [illegible] (નં. [illegible]) તથા [illegible] (નં. ૮૧૩) [illegible] શ્રેષ્ઠ ઉપાય—તીક્ષ્ણ તથા [illegible] સંનિપાતમાં સારો ફાયદો આપે છે.

તીક્ષ્ણસંનિપાત—(૧૩) સાધારણ સંનિપાતમાં દરદીને આરામ આપવો અને કપાળ તાળવા ઉપર આ પ્રમાણે લોશન મૂકવું—કારબોનેટ ઑફ સોડા અથવા કારબોનેટ ઑફ પોટાશ ના પાઉન્ડ તેને રા રતલ ગરમ પાણીમાં મેળવી દઈ તેમાં કપડું બોળી સાંધા ઉપર લપેટવા અને તેના પર તેલમાં બોળેલું રેશમી કપડું વીંટવું. જો હાલવા ચાલવામાં પણ દરદ ન થતું હોય તો નં. ૧૪૨૧ ના ગરમ બાથ (Hot Bath) નો કોઈ પણ ઉપાય કરવો. (૧૪) જો દરત ખુલાસેથી ન આવે તો વખતો વખત રેચક દવાઓ જેવી કે નં. ૧૨૨૬, ૧૨૨૭ ની મેળવણીઓ લેવી, અને ઉંઘ ન આવે તો ડોવર્સ પાઉડરના ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેનની એક ડોઝ રાત્રે લેવો. (૧૫) તીક્ષ્ણ સંનિપાતના અવસ્થી આખર સુધીના ઉપચારમાં દરદીને હલકો ખોરાક આપવો, અને ઉત્તેજક તથા માદક દારૂ વગેરેનો અત્યંત ત્યાગ કરવો. (૧૬) આ સિવાય તીક્ષ્ણ સંનિપાતમાં નં. ૯૯૯, ૧૦૦૦, ૧૦૦૧, ૧૦૦૨ વાળા દહીંની ગુરખાનો ઉપયોગ કરવો. [illegible] તથા નં. ૧૪૪૪, ૧૪૪૫, ૧૪૪૬, ૧૪૪૭, ૧૪૪૮ વાળાં અંગ્રેજી [illegible]

(૧૭) જો સંધિવાનાં ચિન્હો રક્તાશય ઉપર માલમ પડે તો દરદવાળા ભાગપર બ્લિસ્ટર મારવું અને નં. ૧૨૪૪ વાળું મીકશ્ચર ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવું જારી રાખવું અને દાંતના પારા જરા સુજેલા લાગે એટલે બંધ કરવું.

જીર્ણસંધિવા—(૧૮) શરીરમાં ઉપદંશ વગેરે ગરમીનું કારણ હોય તો તે દૂર કરવાના ઉપાયો કરવા. ભેજવાળી સુવાની જગા, ભેજવાળી દિવાલો, અપૂર્ણ કપડાં, વગેરે સંધિવાને ઉત્તેજન આપનારી અડચણો દૂર કરવી અને પૂરતો પોષણકારક સારો ખોરાક ખાવો. ફ્લાલીનનાં ગરમ કપડાં પહેરવાં; દવા, ગરમ કપડાં, સારો ખોરાક, રાત્રે ડોવર્સ પાઉડર અને દુખતા ભાગપર વાતહર તેલનું મર્દન એ સર્વની સંધિવાના દરદમાં ખાસ જરૂર છે. (૧૯) નં. ૧૨૫૧ તથા ૧૨૯૧, નાં મિકશ્ચરો અનુક્રમે અજમાવવાં અને નં. ૧૩૩૫ થી ૧૩૩૮ સુધીનાં લિનિમેન્ટો ઉપયોગમાં લેવાં. તથા (૨૦) નં. ૧૪૪૯, ૧૪૫૦, ૧૪૫૧, ૧૪૫૨, ૧૪૫૩ વાળાં મિકશ્ચરો એક પછી એક અજમાવી જોવાં.

સંધિવાના બહારના ઉપચારો—(૨૧) નગોડનાં પાન બાફીને સાંધા ઉપર બંધાણ કરવું. (૨૨) દશમૂળના ઉકાળામાં તેલ નાંખીને તેને ફરી ઉકાળી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોળવું. (૨૩) માલકાંકણી, કડવીજીરી, અજમો, મેથી તથા તલ તેને પીલીને કાઢેલું તેલ. (૨૪) નારાયણ તેલ (નં. ૮૫૪) તથા મહાનારાયણ તેલ. (૨૫) બાવળની તથા સરગવાની છાલ વાટીને તેનો લેપ બાંધવો. (૨૬) મધ તથા કળીચુનાને હથેળીમાં ફીણી દરદવાળા ભાગપર ચોપડી ઉપર રૂ દાબવું. (૨૭) ગુગળ તથા ગુજરનો લેપ. (૨૮) સુવા, દેવદાર, કઠ, અને સિંધાલુણને વાટી આકડાના દુધમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૯) લિનિમેન્ટ અગર ટિંક્ચર આયોડીન પીંછીવતી લગાવવું. (૩૦) નં. ૧૩૩૪ થી આપેલાં લિનિમેન્ટોમાંનાં યોગ્ય લાગે તે વાપરવાં. (૩૧) નં. ૮૬૪, ૮૭૪, ૮૭૫, વગેરે લેપો સંધિવા ઉપર ફાયદો કરે છે. એકજ સાંધામાં દરદ હોય તો "કેન્થારીડીસ પ્લાસ્ટર" મારવાથી તરત આરામ થાય છે.

વિશેષ સુચના—આ બધા બહારના ઉપચારો પીડાને ઓછી કરે છે, પણ દરદનું મુળ લોહી સુધારનારી દવાઓ પીધા વિના નીકળતું નથી અને વા એકવાર મટયા પછી ફરી ફરી દેખાવ દે છે, માટે સંધિવા મટાડવા માટે કેટલાક વખત સુધી લોહી સુધારનારી દવાઓનું સેવન કરવું યોગ્ય છે. તીક્ષ્ણ સંધિવાવાળા દરદીએ તાવના દરદી જેટલી સંભાળ રાખવી. પવનમાં તથા શરદ હવામાં ફરવું નહિ. ઠંડે પાણીએ ન્હાવું નહિ, અતિ ગરમ અને અતિ ઠંડા તથા લુખા પદાર્થો ખાવા નહિ; ટાઢું એટલે વાસી અન્ન કદિ ખાવું નહિ. સુકી અને ગરમ હવાવાળા પ્રદેશમાં વસવું, ખોરાક પોષણકારક પણ હલકો લેવો. **પથ્ય**—દુધ, ઘી, તેલ, મધુરસ, તલ, ઘઉં, અડદ, એક વરસના જુના ચોખા, કળથી, પરવળ, સરગવો, લસણ, દાડમ, કેરી અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ પદાર્થો ફાયદો કરે છે. **અપથ્ય**—ચિંતા, ઉજાગરો, ઝાડા પેસાબનો અટકાવ કે કબજ્જો, ઉલટી, મહેનત, લાંઘણ, ચણા, વટાણા, કાંગ, ચોળા, જાંબુ, સોપારી, વાલ, કારેલાં; પાંદડાનાં શાક, ઠંડું ધાન્ય, ઠંડું પાણી, બહુ ક્ષાર, તુરા, કડવા તથા તીખા પદાર્થો, ગરમ મશાલા, દારૂ વગેરે માદક પદાર્થો, ઉત્તેજક પદાર્થો અને સ્ત્રી સેવન, તથા ઘોડા વગેરે વાહન ઉપરની સ્વારી [illegible] ગ્લાં વાનાં નુકશાનકારક સમજી તેનો ત્યાગ [illegible] સંધિવા વાળાએ શક્તિ પ્રમાણે ખુ[illegible] વામાં ચાલવા કરવાની કસરત કરવી.

[illegible] પનું ઘટ થવું તથા બંધ

[illegible] બાળકોનો મરજ, જેમાં

માણસના હાથપગના તથા શરીરના કેટલાક સ્નાયુ ઇચ્છા વિના નિરંતર હાલ્યા જ કરે છે.) આંખના પાનો વરમ, ફેફસાનો વરમ, તથા ગંડીઓ વા વગેરે ઘણાક ઉપદ્રવો થઇ આવે છે. તેમાં પણ જ્યારે રક્તાશય વગેરે મર્મસ્થાનમાં સંધિવાની વિકૃતિ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે એ દરદ ભય ભરેલી સ્થિતિમાં આવે છે અને તેમાંથી ઘણા દરદીઓ ઉગરતા નથી.

આમવાત.

વર્ણન—જે જે રોગમાં વાયુનો પ્રકોપ હોય છે અથવા વાયુ બીજા ધાતુઓને પ્રેરનારો હોય છે, તે સર્વ રોગોને દેશી વૈદકશાસ્ત્રે વાતવ્યાધિના વર્ગમાં મૂકેલ છે, અથવા તેની સાથે "વાત" એવો શબ્દ લગાડેલો છે. આ બીજા પ્રકારમાં આમવાત, વાતરક્ત વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય છે. અંગ્રેજીમાં આગળ કહ્યા પ્રમાણે, જ્ઞાન તથા ગતિ તંતુઓના અને મગજના વ્યાધિઓને જુદા ગણવામાં આવેલા છે. જે રોગને દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં "આમવાત કહે છે તેનો અંગ્રેજીના "સંધિવા" અથવા "ગંડીઓવા" સાથે સમાવેશ થઇ ગયો જણાય છે. કેમકે આમવાતમાં પણ સાંધાઓમાં સોજો આવે છે અને બીજાં કેટલાંક લક્ષણો તેમજ ઉપાયો પણ સંધિવાના રોગમાં ઉપર બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે છે.

કારણ—પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ આહાર વિહાર કરનારા, મંદ અગ્નિવાળા, કસરત એટલે જોઇએ એટલો શ્રમ નહિ કરનારાઓ, એવાં માણસોનો આમ (જઠરનો કાચો રસ) વાયુથી પ્રેરાઇને કફના સ્થાનકોમાં જાય છે અને ત્યાં કફના સંબંધથી વિશેષ બગડીને શરીરમાં આમ ફેલાવનારી ધોરી રગમાં પ્રવેશ કરે છે. આ અન્નરસ વાયુ, પિત્ત તથા કફથી બગડીને બધી નસોમાં ભરાય છે. આ આમ વિધવિધ રંગનો ચીકણો અને તેલીઓ હોય છે. આ આમયુક્ત વાત તથા કફ એકજ સમયે કુપિત થઇ કેડમાં પ્રવેશ કરીને શરીરને જડ બનાવે છે. ભારે અને ચીકણા પદાર્થો ખાઇને તરત મહેનત કરવાથી પણ આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—આ રોગ ઘણોજ દુઃખદાયક તથા દારૂણ છે. આ રોગમાં સંધિવા તથા અજીર્ણનાં મિશ્રિત લક્ષણો હોય છે. હાથ, પગ, ઘુંટી, કેડ, ઘુંટણ અને સાથળના સાંધાઓમાં વેદનાવાળો સોજો થાય છે. જ્યાં જ્યાં આમ ફેલાયો હોય છે ત્યાં વીંછીના ડંખ જેવી વેદના થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, મોંમાંથી ફીણવાળું પાણી છુટે છે, અનાજ ઉપર અભાવ થાય છે, શરીર ભારે થાય છે, સોજામાં બળત્રા થાય છે, પેસાબ ઘણો થાય છે, શળ નીકળે છે, દિવસે ઉંઘ અને રાત્રે અનિદ્રા, તૃષા, ઉલટી કે ઉબકા, ભ્રમણ, મૂર્છા, છાતીમાં દરદ તથા શળ, દસ્તનો કબજો, શરીર જડ તથા જકડાયેલું થાય છે, વગેરે આમ વાનાં ચિન્હો છે. ત્રણે દોષવાળો અને જેમાં આખા શરીરે સોજો આવે છે તે આમવાત અસાધ્ય છે.

ઉપાય—ઉપર સંધિવાના ઉપાયો બતાવેલા છે તે ઘણાખરા આમવાતને પણ લાગુ પડે છે. એ સિવાય નીચેના ઉપાયો અજમાવવા.

(૧) સુંઠ તથા ગળોનો ઉકાળો કેટલાક દિવસ લેવો. (૨) સુંઠ તથા ગોખરૂનો ક્વાથ આમવાત, કટિશળ, તથા પીઠનું શળ મટાડે છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, બીલામાં, સુંઠ, મરી, પીપર, એરંડાના મૂળ, સારેડી, અને ગળો—તેના ઉકાળામાં સુંઠનો કલ્ક, અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ અથવા એરંડીઉ આપવું. (૪) એકલી સુંઠનો ઉકાળો કરી તેમાં એરંડીઉ નાંખી આપવું. (૫) દશમૂળના ઉકાળામાં એરંડીઉ આપવું. (૬) એરંડાના મૂળના રસમાં સુંઠ મેળવી તેના

ગોળાનો પુટપાક કરી તેમાં મધ નાંખી પીવો. (૭) સુંઠ, પીંપરીમૂળ, ચવક તથા ચિત્રકનો ક્વાથ, (૮) સાટોડીના ક્વાથમાં સુંઠ તથા કચરો મેળવીને પીવો. (૯) રાસ્નાપંચક (નં. ૬૨૬). (૧૦) લસણ, સુંઠ, અને નગોડ એ ત્રણેનો ક્વાથ પીવો. (૧૧) સુંઠ, હરડે, તથા અજમો તેનું ચૂર્ણ ખાટી છાશમાં અથવા ઉના પાણીમાં પીવું. (૧૨) સાટોડી, ભોરીંગણી, એરંડો, મરવો, પીલુડી, અને સરગવો એ સર્વનું પંચાંગ લઇ તેનો ક્વાથ કરીને દરદીને પાવો. (૧૩) સરસીયા તેલમાં ગરમાળાનાં પાંદડાં શેકીને સાયંકાળે ખાવાં અને પછી વાળું કરવું. (૧૪) હરડે ૧૨ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, ખોરાસાની અજમો ૨ ભાગ, તથા સીંધાલુણ ૨ ભાગ તેનું બારીક ચૂર્ણ ખાટી છાસ સાથે કે ઉના પાણી સાથે પીવું. (૧૫) સુંઠ તો. ૨૪ ભાર, ધાણા તો. ૮ ભાર તેનો કલ્ક કરી તેને ૬૪ તોલા ઘી તથા ૨૫૬ તોલા પાણીમાં નાંખી ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી પકાવવો. આ ઘી આમવાત, મંદાગ્નિ, વાયુ તથા કફને દુર કરે છે. (૧૬) સુંઠનો કલ્ક રૂ. ૫ ભાર, સુંઠનો ક્વાથ રૂ. ૨૫૬ ભાર અને ઘી ૬૪ ભાર એ સર્વને ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી કફ, વાયુ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતને મટાડે છે. (૧૭) **શુંઠીપુટપાક** (નં. ૫૪૦). (૧૮) **મહારાસ્નાદિ ક્વાથ** (નં. ૬૨૨). (૧૯) **અજમોદાદિ ચૂર્ણ** (નં. ૬૫૭). (૨૦) અમૃતા ગુગળ (નં. ૭૬૩). (૨૧) યોગરાજ ગુગળ (નં. ૭૭૦). (૨૨) દશમૂળારિષ્ટ (નં. ૭૭૭), (૨૩) મેથીપાક (નં. ૮૧૯). (૨૪) **ખંડશુંઠી**—સુંઠ **૩૨** તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દુધ **૧૨૮** તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા તેનો પાક કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી દરેક ચાર ચાર ભારનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાક ખાવો. (૨૫) ગોમૂત્રની સાથે ગુગળ પીવો. (૨૬) સુંઠ સાથે હરડે ચાટવી. (૨૭) તલ તથા સુંઠ વાટીને તેની ચટણી ખાવી. (૨૮) સુંઠ, હરડે તથા ગળોના ઉકાળામાં ગુગળ નાંખીને ઉનો ઉનો પીવો. (૨૯) લસણનો રસ તથા ગાયનું ઘી એકેક તોલો પીવો.

વિશેષ સુચના—પથ્ય-લાંઘણ, શેક, રેચ, બાફેલા જવનું પાણી, બાફેલાં રીંગણાં, કડવાં ફળ, લસણ મેળવેલ સાટોડીનાં પાંદડાંનું શાક, પરવળ, કારેલાં, જવ, જુના રાતા ચોખા, કળથીનું, વટાણાનું તથા ચણાનું ઓસામણ, સર્વ રૂક્ષ અન્ન, છાશ, લસણ કડવા તથા તીખા પદાર્થો. **અપથ્ય**—દહીં, ગોળ, ક્ષારવાળા પદાર્થો, અડદ, મળમૂત્રનો અટકાવ, ઉજાગરો, જડ અને કફકારક પદાર્થો, સ્નિગ્ધ અને ગુરૂ (ભારે) પદાર્થો જેમકે ઘી, માંખણ, મલાઇ.

મહાકુષ્ટ—રગતપીત—પત.

(Leprosy લેપ્રસી.)

કેટલાક આ રગતપીતને રક્તપિત્ત નામ આપે છે, પણ તે નામ ખરૂં નથી. રક્તપિત્તનો વ્યાધિ જુદો જ છે, જેનું વર્ણન તે વ્યાધિ નીચે (પૃષ્ઠ ૫૫૪) કરેલું વાંચવાથી માલમ પડશે. વળી વાતરક્ત એ જુદો જ રોગ છે, માટે આ રોગોનાં નામોનો આવી રીતે ગુંચવાડો થવાથી ઘણી વખત દરદી લોકો ભુલાવામાં અને વહેમમાં પડે છે. માટે લોકોએ એ બધા દરદોનાં ખરાં નામથી જાણીતા થઇ એ દરેક રોગને તેના ખાસ નામથી તથા સ્વરૂપથી ઓળખવા જોઇએ.

કારણ—આરોગ્યના નિયમો વિરૂદ્ધ, પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ તથા સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ એવાં ખાનપાનો સાથે સેવાથી કે સેવન કરવાથી આ રોગ પેદા થાય છે. આ રોગનું કોઇ ખાસ કે ચોક્કસ કારણ હજુ સુધી જણાઈ આવ્યું નથી. હાલના નવા શોધે એવું સિદ્ધ કરેલું છે

[illegible] "[illegible]" [illegible] છે. [illegible] જેમ [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] નહિ. [illegible] વિશેષ [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] વર્ણન.

[illegible]—આ રોગમાં [illegible] ચિન્હો [illegible] નથી, [illegible] જાય છે, [illegible] થાય છે, [illegible] ચિન્હો [illegible] છે. [illegible] ચિન્હો [illegible] વિશેષ [illegible] વગેરે.

આ રોગનું મુખ્ય [illegible] આવે છે. [illegible] વગેરે જેવા [illegible] [illegible] શૂન્ય [illegible] અથવા [illegible] ચિન્હો છે. [illegible] ચિન્હો [illegible] અથવા [illegible] ચિન્હો [illegible] મરણ [illegible] છે.

ગળીઓ મહાકુષ્ઠ (પાનરક્ત)—[illegible] બે રીતે થઈ જાય છે. [illegible] [illegible] થાય છે અથવા [illegible] થાય છે. [illegible] ચામડી [illegible] હોય છે. [illegible] રોગની [illegible] ચિન્હો દેખાય [illegible] છે. [illegible] ગાંઠ [illegible] [illegible] છે. દાખ [illegible] છે અને ચામડી [illegible] પડે છે.

શૂન્ય મહાકુષ્ઠ (પાનરક્ત)—[illegible] અથવા શરીરનો [illegible] ભારી [illegible] પડે છે. ચામડીની આ બહેરાશ [illegible] ન સમજી થઈ એવી રીતે આવે છે અને [illegible] [illegible] બહેરાશ [illegible] માલમ પડે છે. [illegible] પ્રથમ પ્રથમ [illegible] પડે [illegible] આ ફોલ્લો ફૂટીને પાછો [illegible] તે જગાએ [illegible] [illegible] પડે [illegible] ઉપર ફોલ્લો [illegible] છે. પ્રથમ શરૂઆત હાથપગમાં થાય છે. શરીરપર ફોલ્લો [illegible] [illegible] અને બહેરી હોય છે. આ ચાઠાં દેખાતાં જાય છે. શરીરપર ચાઠાં થાય છે. તેની [illegible] [illegible] ભાગ એવા [illegible]

શુન્ય પડી જાય છે કે તે ભાગને અગ્નિથી બાળીએ કે કાપીએ તોપણ દરદીને કશું પડતું નથી. આ જાતના પતરોગમાં દરદીનાં આંગળાં સડીને ખરી પડવાને બદલે સંકોચાઇ ઠુંઠાં થઇ જાય છે.

ઉપાય—મહાકુષ્ટ એટલે પતના ભયંકર વ્યાધિનો કોઇ ચોકસ અકસીર ઉપાય હ માલમ પડેલો નથી. તોપણ આ રોગની શરૂવાતના ઉપાયો તરીકે નીચે લખેલા ઉપાયો સાર

(૧) શોધક દવાઓ (નં. ૪૩૬), સારક શોધક દવાઓ (નં. ૪૩૬) તથા રોપણ દવાઓ (નં. ૪૨૫). (૨) ગળો ઉત્તમ ઉપાય છે. માટે ગળોના ઉકાળામાં તેલ અથવા ગુગળ નાંખીને લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું; અથવા ગળોનો રસ ચૂર્ણ કરી તેનું સેવન કરવું. (૩) ગળો તથા ગુગળની ત્રિફળાના ઉકાળાના પાણીમાં કરી તેનું સેવન કરવું. (૪) અરડુશીનાં પાન, ગળો તથા ગરમાળો તેનો ઉકાળો ક ડીયું તેલ નાંખીને પીવો. (૫) ત્રણથી પાંચ હરડેની છાલનું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મે ખાવામાં આવે અને તેનાપર ગળોનો ઉકાળો પીવામાં આવે તો ભયંકર રગતપી શાંતિ થાય. (૬) દુધની સાથે એરંડીઉં તેલ નિત્ય પીવું અને રેચ લાગીને એરંડ ગયા પછી દુધભાતનું ભોજન કરવું. એવી રીતે લાંબા કાળ સુધી કરવામાં આવે દોષવાળો પતનો રોગ શાંતિ પામે છે. (૭) ગળોના કવાથમાં ગળોનો કવાથ તથા ક ચોગણા દુધમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે, અથવા ગળોના સ્વરસમાં ગળોનાજ કલ્કથી પકાવેલું ઘી શરૂવાતનો તેમજ આગળ વધેલ પતમાં સુધ છે, વાતરક્ત મટે છે. (૮) આકડાના મૂળનું લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું. (૯) મખી (મીંઢીયાવળ)નું પવિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૬૭૪) લાંબા વખત સુધી સેવન કરવા દરદ ઉપર ઘણી જ સારી અસર થાય છે. (૧૦) છાલમોગરાનું તેલ ૧૦ થી ૪૦ ચુનાના નીતર્યા પાણીમાં નિત્ય દિવસમાં બે ત્રણવાર આપવું. (૧૧) ઉંદરકાનીનો રસ તથા તેનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૨) આસોંદરાનું મૂળ તથા છાલનો ઉકાળો મરી નાંખી ચાર છ માસ પીવો. (૧૩) કાળીજીરી ત્રિફળાના ઉકાળામાં પીવી. (૧૪) એટલે ગાવઝબાન આ રોગના દાહને શાંત કરે છે.

આ સિવાય બની શકે તો વિદ્વાન વૈદ્યોની સલાહથી મોટા ઇલાજો નીચે પ્રમાણે

(૧૫) અમૃતાદ્યઘૃત—ગળો, જેઠીમધ, દ્રાખ, ત્રિફળા, સુંઠ, ખપાટ, અરડુ માળો, ધોળી સાટોડી, દેવદાર, ગોખરૂ, કડુ, મજીઠ, પીપર, રાસ્ના, એખરો, એ વરધારો, મોથ, કમળ તેનો કલ્ક કરવો. ૬૪ તોલા ભાર આમળાનો રસ, ૬૪ તો ઘી અને ૧૯૨ ભાર પાણી એ સર્વને એકત્ર કરી તેમાં ઉપલો કલ્ક પકાવી ઘી સિ અને તે ઘી દવા તરીકે તેમજ જમવામાં લેવાથી આ રોગમાં બહુજ ફાયદો કરે છે

(૧૬) ગડૂચીતેલ—ગળો તોલા ૪૦૦ ભાર તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ચોથા ભાગનું પાણી રાખી ગાળી લેવું, તેમાં ૧૦૨૪ તોલા દુધ, તથા જેઠીમધ, જીવનીયગણનાં (નં. ૪૫૩) મળે એટલાં ઓષધો, કઠ, એલચી, અગર, દ્રાખ, જ નખલા, નગોડનાં બી, ગોરખમુંડી, સુંઠ, મરી, પીપર, સુવા, કાકડાશીંગી, ઉપલસરી તમાલપત્ર, અરણી, સમેરવો, ભોંઆંબળી, તગર, નાગકેસર, વાળો, પદ્મકાષ્ટ, કમલ, ર એમાંથી જેટલી મળે એટલી દવાઓ એકેક તોલો લાવી ખાંડીને, કરેલી ચટણી તથા તોલાભાર તેલ તે સર્વ ધીમા તાપથી પકાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલ વાતરક્તના

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (નં. ૧૧૮૦) [illegible]

[illegible]

અપથ્ય—કસરત, સ્ત્રીસેવન, ક્રોધ, ઉષ્ણ પદાર્થો, ખાટા તથા ખારા પદાર્થો, દિવસની ઉંઘ, ઉજાગરો, શરદ અને ભારે પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

રક્તપિત્ત.

(Scurvy—સ્કર્વિ.)

કારણ—તીક્ષ્ણ, ક્ષાર, ઉષ્ણ, તથા લવણ પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ તાપ, અતિ કસરત, અતિ પંથ, અતિ શોક, અતિ મૈથુન એ વગેરે વિરૂદ્ધ આહારવિહારથી પિત્ત બગડીને લોહીને પણ બગાડે છે અને એ પ્રમાણે બગડેલું લોહી રક્તવાહીની નસોથી છુટું પડી ઉંચેનાં દ્વારો તેમજ નીચેનાં દ્વારોથી પડે છે, આવા રક્તસ્ત્રાવને એલોપથીમાં Bleeding કહે છે, જે માત્ર બીજા દરદોનું લક્ષણ છે. આધુનિક વિદ્વાનોએ એવું સિદ્ધ કરેલું છે કે, તાજી વનસ્પતિ, શાક તરકારી નહિ ખાવાથી (Scurvy) રક્તપિત્તનો રોગ થાય છે. બીજા અયોગ્ય આહારવિહારથી પણ આ રોગ થતો હોય એવું જોવામાં આવેલું છે. રક્ત એટલે લોહી અને પિત્ત એ બન્ને અથવા રક્ત એટલે રાતા વર્ણનું થયેલું પિત્ત વહેવા માંડે છે તથી તે રોગનું નામ **રક્તપિત્ત** પડેલું જણાય છે.

લક્ષણ—નાક, કાન, આંખ, મોઢું, યોનિ તથા ગુદા તેમજ શરીરનાં બારીક છિદ્રોમાંથી રક્તવર્ણનું પિત્ત અથવા લોહી પડે છે. શરીરમાં દુર્બળપણું, ફીકાસ, ઉદાસીનતા, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી, દાહ, માથામાં પરિતાપ, આળસ, મોમાં ખરાબ વાસ, અરૂચિ, મંદાગ્નિ વગેરે આ રોગના બીજા ઉપદ્રવો છે. સ્કર્વિ રોગવાળાનાં દાંતનાં પેઢાં સુજેલાં, પોચાં, અને કાળાં રંગનાં થાય છે. એ પેઢાં કેટલીકવાર સડીને ચાંદાં પડે છે અને તેમાંથી લોહી ઝરે છે. આ સિવાય પગપર અને બીજા ભાગપર પણ જાંબુડા રંગનાં ચાઠાં થાય છે, ચાંદાં પડે છે; તેમાંથી લોહી પડે છે, પગ પર સોજા થાય છે, અને રૂઝાયેલા ઝખમ ફરીને ફુટે છે, ભુખ લાગતી નથી. ઝાડો કબજ થાય છે, અથવા વધારે જુલાબ ઉતરી મરડા રૂપે તેમાં લોહી પડે છે. સ્કર્વિ રોગમાં તો ફક્ત દાંતના પારામાંથી લોહી પડે છે અને રક્તપિત્ત રોગમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કોઇ પણ દ્વારમાંથી લોહી પડે છે.

પ્રકાર—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે રક્તપિત્તના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. ૧ ઊર્ધ્વગ, તથા ૨. અધોગ. ઉર્ધ્વગ એટલે શરીરના ઉપલા ભાગનાં છિદ્રો—નાક, કાન, આંખ, મોં વાટે વહેનારૂં અને અધોગ એટલે નીચલાં છિદ્રો—પેસાબમાર્ગ તથા ગુદામાંથી વહેનારૂં. ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત સાધ્ય ગણાય છે. અધોગ રક્તપિત્ત કષ્ટસાધ્ય છે તથા બન્ને સાથે હોવાની સાથે જો દરદી વૃદ્ધ અને અશક્ત હોય તો અસાધ્ય ગણાય છે.

ઉપાય—રક્તપિત્તના ઓછા વધતા દોષ પ્રમાણે ન્હાના મોટા ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અરડુશી—ઉત્તમ ઉપાય છે. તેની બનાવટો વાસાસ્વરસ (નં. ૫૩૦), વાસાપુટપાક (નં. ૫૩૯), વાસાદિ ક્વાથ (નં. ૬૩૬), વાસાવલેહ (નં. ૮૦૪), અરડુશીનું ચાટણ (નં. ૮૦૫), (૨) કોહોળું—તેની બનાવટો—ખંડકુષ્માંડપાક (નં. ૮૧૨), કુષ્માંડાવલેહ (નં. ૭૯૬). (૩) દ્રાખ—દ્રાક્ષાવલેહ (નં. ૮૦૦), (૪) જીરાપાક (નં. ૮૧૪).(૫) વાળો—ઉશીરાસવ (નં. ૭૮૦). (૬) બકરીનું દુધ, મધ તથા સાકર મેળવી ... ૭) જેઠીમધ, ધાવડી, રતાંજળી, અરડુસી તથા વાળો તેનો ક્વાથ મધ તથા સાકર ... (૮) ... ઘી તથા સાકર. (૯) દ્રાખ, મુગલાઇબેદાણા તથા સા... તેનો

વેઢ કરી તેમાં ખાંડ તથા ઘી મેળવી પીવું. (૧૧) અરડુસીની છાલ, ગળોસીની છાલ, [illegible] ગજ ગળીની છાલ ચાર તોલા ભાગે [illegible] પાણી ઉકાળી શેષ ભાગ [illegible] [illegible] ખાંડ નાખી પીવું. (૧૨) [illegible] [illegible] [illegible] ને સર્વનું હિમ કરીને પીવું. (૧૩) [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] પાણી ૧૪ તોલા ચાર [illegible] પીવું. ૧૪ ચાર [illegible] [illegible] ઘી તેમાં તે [illegible] મેળવી પાવાથી [illegible] [illegible] પ્રકાર [illegible] કરે છે. તેનો [illegible] કેડીની [illegible] તે વહેતું હોય તો [illegible] ને ઘી પુરવું, [illegible] લોહી નીકળતું હોય તો [illegible] [illegible] લોહી વહેતું હોય તો ત્યાં તે પાણી [illegible] મારવો, શરીરનાં નાડીઓ [illegible] [illegible] [illegible] (૧૪) [illegible] [illegible] [illegible] (૧૫) [illegible] [illegible] પડે છે. (૧૬) નાકના [illegible] પાણી [illegible] [illegible] (૧૭) [illegible] રસ [illegible] [illegible] સાકર સાથે [illegible] [illegible] નાકેથી [illegible] પડે છે. (૧૮) [illegible] (૭૪૭) તથા [illegible] (નં. ૪૫૦) [illegible] ઉપાય છે. (૧૯) [illegible] રસ ૪ ઔંસ, [illegible] ઑફ પેરાય ૧ [illegible] [illegible] ૨ ડ્રામ, સાકર ૨ ઔંસ, [illegible] ૨ ઔંસ, પાણી ૪ ઔંસ; [illegible] દિવસમાં ત્રણ વાર પીવું. (૨૦) [illegible] ૧ ડ્રામ, [illegible] ઑફ પેરાય ૦॥ ડ્રામ; પાણી ૩ ઔંસ, ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર પીવું. (૨૧) નંબર ૧૦૧૭, ૧૦૧૮ના [illegible] [illegible] (૨૨) લીંબુ, દાડમ, [illegible] [illegible] વગેરેનું શરબત પીવું તથા [illegible] ખાવાં.

બીજા ઉપાયો—નં. ૫૬૩, ૫૮૦, ૫૮૩, ૬૦૫, ૭૨૮, ૭૭૭, ૭૮૧ વગેરે તથા [illegible] નુસખાઓ નં. ૧૪૬૨ થી ૧૪૬૭ જુઓ.

વિશેષ સૂચના—બળવાન અને લોહીવાળા માણસના કોઈ પણ ભાગમાંથી લોહી પડે તો વિશેષ કારણ સિવાય તેને અટકાવવાનો ઉપાય કરવો નહિ, કેમકે ઘણીવાર કુદરત પોતે વધી ગયેલા લોહીને એવી રીતે રસ્તો કરી આપી માણસને દરદમાંથી બચાવી લે છે. વૃદ્ધ, દુર્બળ, અને અલ્પ લોહીવાળા માણસના શરીરમાં રક્તનો સ્રાવ થાય કે તરત જ તેને અટકાવવાનો ઉપાય કરવો. પથ્ય—ચોખા, સાઠીચોખા, જવ, કાંગ, કોદરા, સામો, મગ, મઠ, તુવેર, મસુર, ચણા, પરવર, મોટો લીંબડો, તાંદળજો, વડ તથા પીંપળાની ટેટીઓ, કબુતર, હોલો, તેતર, હરણ, સસલાનું માંસ, દુધ, ઘી, કેળાં, શુરકોળું, તરબુચ, શેરડી, સાકર, દાડમ, આમળાં. અપથ્ય—કસરત, પંથ, તાપ, મળમૂત્રનો અટકાવ, ઘોડાપર સ્વારી, ધુમ્રપાન (બીડી પીવી), સ્ત્રી સેવન, ક્રોધ, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, પાન, સોપારી, લસણ, વાસી અનાજ, કડવા તથા ખાટા પદાર્થો એ સર્વ અવગુણ કરે છે.

ગલગંડ-કંઠમાળ-ગંડમાળ.

(Scrofula-સ્ક્રોફ્યુલા.)

કારણ—૧. આ રોગમાં શરીરના ચોક્સ ભાગોમાં ગાંઠો થઇ આવે છે, તોપણ તે એક શારીરિક રોગ છે. લોહીનું બગડવું એ આ રોગનું મુખ્ય કારણ છે. ખરાબ ખોરાક ખાનારા અને શરદી વાળી નીચી જગાઓમાં વસનારા લોકોમાં આ રોગ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આહાર, વિહાર, કસરત, હવા, પાણી, વગેરેમાં વિપરીત એટલે પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ આચરણથી લોહી બગડે છે અને બગડવાથી તે શરીરના સર્વ ભાગોને યથાસ્થિત પોષણ નહિ આપવાને લીધે દોષ ગ્રંથીરૂપે બહાર આવે છે. આ રોગ વારંવાર વારસામાં ઉતરે છે, અને તેથી બચ્ચાંઓમાં આ રોગ વિશેષ જોવામાં આવે છે.

૨. હાલની નવી શોધ પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિનાં બીજાં કારણો કહેવામાં આવે છે. એક મત એવો છે કે આ રોગ ચેપી છે, અને બીજો મત એવો છે કે, "ટયુબરકલ બેસીલી" નામના જંતુથી આ રોગ હયાતીમાં આવે છે.

૩. બાપ બીડીનો મોટો બંધાણી હોય અથવા મા ગર્ભ રહેતી વખતમાં પ્રદર (ધુપણી) નાં રોગથી પીડાતી હોય તોપણ કોઇવાર આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—આ રોગનાં લક્ષણ અથવા ચિન્હો **શારીરિક** તેમજ **સ્થાનિક** બે પ્રકારથી માલમ પડી શકે છે. **શારીરિક ચિન્હ**—શરીર નબળું, નાજુક, અતિ મંદાગ્નિ, નાડી જરા તીવ્ર, શરીર ગરમ અને થોડો થોડો તાવ. **સ્થાનિક ચિન્હ**—ગળામાં, કાખોમાં, ખભાઓમાં, એડમાં, અને સાથળોમાં ગાંઠો થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ ચામડી, પેટ, મગજ, ફેફસાં, રસપિંડ સાંધા, અસ્થિ અને આંખના અંદરના ભાગ સાથે પણ આ રોગને સંબંધ હોય છે. **ચામડી** ઉપર મોટાં ગંધાતાં ને સડેલાં ચાંદાં પડે છે; વિશેષ કરીને પગ ઉપર તેમજ હાથ, છાતી, પીઠ, ડોક વગેરે ભાગો ઉપર પણ થાય છે અને લાંબા કાળ સુધી રૂઝાતાં નથી; તે પ્રસરે છે, રૂઝ આવતી નથી અને કોર કરચલી વળીને ગાંઠો જેવી થાય છે. **પેટમાં** આ દોષ ભરાય છે ત્યારે બાળકનું પેટ ગાગર જેવું થાય છે, ઝાડો ઘણું કરીને કબજ રહે છે, અને તેમાંથી જળોદર પણ થઇ જાય છે. એવીજ રીતે **મગજના** મધ્ય રસપડમાં આ દોષનો જમાવ થઇ સોજો થાય છે અને સખ્ત તાવ આવે છે. મગજનો આ દોષ પાંચ વર્ષની અંદરનાં બાળકને થાય છે; બાળક બેચેન અને બેભાન બને છે. દાંત કકડે છે, ચીસો પાડે છે, આંખ મીંચી રાખે છે, ઉલટી થાય છે, ઝાડો કબજ, માથું ગરમ અને આંખની કીકી સંકુચિત થાય છે. **ફેફસામાં** આ દોષનો જમાવ થતાં ત્યાં વરમ થઇ પાકે છે અને ક્ષયનું રૂપ ધારણ કરે છે. **રસપિંડમાં** આ દોષનો સંચય થાય છે અને ડોક, બગલ, અને પેટની અંદરના રસપિંડ મોટાં થાય છે. ગળામાં આ દોષનો સંચય થઈ તેની ગાંઠ થાય છે. ગળાની બન્ને બાજુએ આવી ગાંઠો થાય છે અને પાછળથી વધીને ગાંઠોની હાર થાય છે તેથી તેને ગંડમાળ અથવા કંડમાળ એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. કંડમાળની આ ગાંઠ અથવા ગાંઠો ન્હાની નારંગી જેવડી થાય છે અને ક્વચિત્ વધીને નાળીયેર જેવડી મોટી પણ થાય છે. આ ગાંઠોમાં દરદ બહુ થતું નથી, પણ જો તેનો અટકાવ થતો નથી તો દોષ ઉંડો વધીને શ્વાસનળી અને અન્નનળી ઉપર દબાણ થવાને લીધે જીંદગી જોખમમાં આવી પડે છે. ઘણી વખત ડોકની હાંસડીનું હાડકું પણ સડે છે; અને શરીરના બીજા ભાગમાં પણ આ દોષ ભરાય છે તથા હાડકાં સુધી પહોંચે છે તો "અસ્થિવણ" થાય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (નં. ૧૪૬૩).

[illegible]

પાંડુ.

(Anaemia-એનીમિયા)

૧૧૬૫—(૧) લોહીમાંના રાતા રક્તકણો ઓછા થઈ અથવા [illegible] શરીરમાંથી લોહી ઓછું થાય, તે પાંડુ રોગનું મુખ્ય કારણ છે. લોહી ઓછું થવાનાં અથવા ઘટવાનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—[illegible] અથવા [illegible] [illegible] લોહી જાય છે. આ પ્રમાણે મરડા [illegible] જવાથી શરીરમાંથી લોહી ઓછું [illegible] હરસ તથા ગર્ભાશયમાંથી પણ લોહી [illegible] છે. એ સિવાય [illegible] લોહી ઓછું થઈ શરીર [illegible] [illegible], તાજો અને પરિપૂર્ણ ખોરાક નહિ મળવાથી, [illegible] અતિ [illegible] કરવાથી અને બાળકોને એ ઉપરાંત [illegible] પણ રોગ થાય [illegible]

લક્ષણ—શરીર ફીકું પડવું એ પાંડુ રોગનું સ્પષ્ટ ચિન્હ છે. આંખ, જીભ, મોં તથા હોઠ, લોહી વગરના ફીકા કે ધોળા લાગે છે, ચહેરાપર થેથર (જરા સોજો) માલમ પડે છે. શરીરમાં નબળાઇ, શ્વાસ, મૂર્છા, ફેર, કાનમાં અવાજ, માથામાં દરદ, ઉદાસીનતા, ભૂખનો અભાવ, અરૂચિ, ઉલટી, ઝાડાનો કબજો, વગેરે બીજા ઉપદ્રવો પણ હોય છે.

ઉપાય—(૧) લોહ, મંડુર અથવા લોઢાના કાટોડાનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગાયનાં મૂત્રમાં એક બે દિવસ પલાળી રાખી પછી મધ કે ગોળની સાથે ચાટવું. (૨) ત્રિફળાદિકવાથ (નં. ૫૭૮) તથા વર્ધમાનપીપળી (જુઓ પાનું ૩૦૦). (૩) શિલાજીત, મધ, વાવડીંગ, હરડે, સાકર, સમભાગ મેળવી ખાવાં. (૪) મોટી હરડે ૨૧ દિવસ ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખીને પછી ખાવી અથવા તેનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ખાવું.

બીજો ઉપાય—મંડુરભસ્મ (નં. ૪૬૨), લોહભસ્મ (નં. ૪૬૪), ચંદ્રપ્રભા (નં. ૭૪૭), અભયારિષ્ટ (નં. ૭૭૨), દશમુળારિષ્ટ, (નં. ૭૭૭), ઉશીરીસવ (નં. ૭૮૦), કુમારીકાસવ (નં. ૭૮૩), દ્રાક્ષાસવ (નં. ૭૮૪), ત્રિફળાચૂર્ણ ઘી સાકરમાં ખાવું; ગળોસત્વ મધ તથા ઘીમાં ખાવું; ધાત્ર્યાસવ (નં. ૭૮૫), પિપ્પલ્યાસવ (નં. ૭૮૭), લોહાસવ (નં. ૭૮૮).

અંગ્રેજી ઉપાયો—નંબર ૧૨૬૧, ૧૨૭૨ તથા ૧૨૭૪, વાળા મિકશ્ચરો કલેજું તથા બરલનાં દરદને લીધે પાંડુરોગ થાય છે ત્યારે અપાય છે, જો ઝાડાનો કબજો રહેતો હોય તો સાઇટ્રેટ ઑફ મેગ્નિશ્યા અથવા એળીયાની મેળવણીવાળી હલકો જુલાબ લાગે એવી દવા લેવી. જો યકૃત (લીવર) બરોબર કામ ન કરતું હોય તો નં. ૧૨૩૭ ની ગોળીઓ ઉપયોગમાં લેવી. તેમજ નં. ૧૪૫૪ તથા ૧૪૫૫ વાળા નુસ્ખા અજમાવવા. સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન (હીરાકસી) પાંડુરોગને માટે સહેલો અને સાદો ઉપાય છે. આ સિવાય લોહની બીજી નીચેની દવાઓ પાંડુરોગમાં ગુણકારી છે. **ટીંકચર ઑફસ્ટીલ, સાઇટ્રેટ ઑફ આયર્ન એન્ડ આમોનિયા, આયર્ન એન્ડ કવીનાઇન, રિડયુસ્ડ આયર્ન, પીલફેરી કમ્પાઉન્ડ, ટાર્ટરેટ ઑફ આયર્ન** લોહની સાથે કવાસ્યા અથવા કલંભાની ચા વગેરે અપાય છે.

વિશેષ સુચના—લોહી જવાના કારણથી પાંડુરોગ થયો હોય તો તે અટકાવવા માટે રક્તપિત્તના વ્યાધિમાં બતાવેલા ઉપાયો કરીને તેનો અટકાવ કરવો અને લોહી વધે એવા ઉપાયો કરવા. **પથ્ય**—જુના જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, તુવેર, મસુર, પરવલ, જુનાં કોળાં, જુનાં કેળાં, ગળો, કાળી શેરડી, તાંદળજાની ભાજી, કાંદા, લસણ, પાકી કેરી, આમળાં, ઘી, માખણ, દુધ, છાશ, તેલ, અને તુરા પદાર્થો. **અપથ્ય**—બીડી પીવી, ઉલટી કરવી, ઝાડા પેશાબના અટકાવ, પરસેવો કાઢવો, ઓસંગ, શીંગવાળાં શાક, હિંગ, અડદ, નાગરવેલનાં પાન, સરસીઉં, મદ્ય (દારૂ), ખાટા પદાર્થો, વિરૂદ્ધ અને વિદાહી એટલે દાહ કરે એવાં અન્નપાન એ સર્વ અપથ્ય છે.

સોથ—સોજા.

પ્રકાર—સોજાના નવ પ્રકાર છે. ત્રણ દોષના ત્રણ પ્રકાર, બબે ભેગા દોષના ત્રણ પ્રકાર, ત્રિદોષજન્યસોથ, અભિઘાત જન્ય એટલે વાગવાથી થયેલ સોથ અને વિષજન્ય એટલે ઝેરી ચીજના સ્પર્શથી કે પ્રાણીના ડંખથી થયેલ સોજો.

કારણ—શોધન એટલે ઉલટી તથા રેચ લેનાર, તાવ તથા અતિસારનો દરદી, ઉપવાસી

ટાઢા શરીરે દુર્બળ, એટલા માફક જડ ખારા, ખાટા, જલદ, તથા જડ પચાવે ખાય, દહીં ખાવું, અન્ન, માટી, વગેરે ખાય, વિકારી અન્નપાનનું સેવન, મર્મસ્થાનનો આઘાત (વાગવું) ઇત્યાદિ કારણોથી વાયુ બગડીને બગડેલા રક્તપિત્ત તથા કફને બહારની શિરાઓમાં લઈ જઈ તેમની ગતિને અટકાવે છે. તેથી તે ઠેકાણાની ચામડીમાં તથા માંસમાં સોજો આવે છે. નિદાનકાર કહે છે કે આ કારણોથી સર્વ સોજા સન્નિપાતવાળા છે, એટલે તેના કારણમાં ત્રણે દોષ બગડેલા હોય છે.

લક્ષણો—અંગોમાં ભારેપણું, બેચેની, સોજો, દાહ, શિરાઓ ભારીક થવી, રુંવાં ઊભાં થવાં, તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જવો, વગેરે સોજાનાં લક્ષણો છે. વળી દોષના જોર પ્રમાણે જુદાં જુદાં લક્ષણો હોય છે. વાયુના સોજાની ચામડી પાતળી, સોજો પાતળો, ખરબચડો, લાલ વા કાળો, સ્પર્શજ્ઞાન વિનાનો, જુદી જુદી વેદનાઓવાળો; કારણ વિના શાંત પડી જાય, દાબવાથી ઉંચો આવે, તથા દિવસે જોર કરે. પિત્તનો સોજો મૃદુ (નરમ), ગંધવાળો તથા પીળાશવાળો, તેની સાથે ભ્રમ, તાવ, પરસેવો તથા તૃષા હોય છે. બળતરા, સ્પર્શ કરવાથી દરદ, તથા આંખો લાલ થવી; તેમજ અતિ દાહ અને પાક થાય છે. કફનો સોજો ભારે, સ્થિર (દૃઢ), તથા પીળો હોય છે. તેનાથી અરુચિ, મોંમાં પાણી, ઉંઘ, ઓકારી, તથા મંદાગ્નિ થાય છે. તેની ઉત્પત્તિ તથા તેનો નાશ ધીમા વખતે થાય છે તથા રાત્રે જોર કરે છે. બે દોષવાળા સોજામાં બન્ને દોષનાં લક્ષણો હોય છે, ત્રિદોષ શોથમાં ત્રણે દોષનાં મિશ્ર લક્ષણો હોય છે, વાગવાથી થયેલ સોજામાં વિશેષ કરીને પિત્ત શોથનાં લક્ષણો હોય છે અને વિષનો સોજો નરમ, અસ્થિર એટલે પ્રસરનારો તથા જલદ હોય છે.

ઉપાયો—સોજાના ઉપાયો લખતા પહેલાં થોડી સૂચના આપવાની જરૂર છે. એક તો એ કે, સોજા અનેક કારણોથી થાય છે અને તેથી તેના ઉપાયો એક સરખા નહિ હોવા જોઈએ. આગંતુ કારણોથી એટલે જખમથી અથવા ઝેર ચડવાથી સોજા ચડે છે, પાંડુરોગમાં, સંગ્રહણીમાં તથા જીર્ણજ્વરમાં, લોહીનાં રક્તકણો ઓછાં થવાને લીધે મોં ઉપર તેમજ શરીરના બીજા ભાગો ઉપર ગેથર અથવા સોજા દેખાવ આપે છે. શરીરની ઉપર તેમજ અંદરના મર્મસ્થાનો સુજી આવે છે, પાકે છે, તથા ફુટે છે, તેની સ્થિતિ સોજા જેવીજ છે. આ બધા પ્રકારના સોજાનો તે તે રોગમાં આપેલા ઉપાયોમાં સમાવેશ થાય છે. તો પણ અત્રે સોથ રોગના સામાન્ય ઉપાયો આપવામાં આવ્યા છે. લોહીનું પાણી થાય છે અથવા શરીરમાં પાણી ભરાય છે તેને અંગ્રેજીમાં ડ્રોપ્સી કહે છે. નીચેના ઉપાયો વિશેષ કરીને આ પ્રકારના સોજાને લાગુ પડે છે. દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં 'જલોદર' નામે ઉદર રોગનો એક પ્રકાર છે તેના ઉપાયોનો આ સોજાના ઉપાયોમાં સમાવેશ થઈ શકે. અંગ્રેજીમાં હિપેટીક ડ્રોપ્સી, (યકૃતનું જલંદર). કાર્ડીયાક ડ્રોપ્સી (રક્તાશયનું જલંદર), રીનલ ડ્રોપ્સી (મૂત્રાશયનું જલંદર) અને એનિમિક ડ્રોપ્સી (પાંડુરોગથી થનારૂં જલંદર) એવા પ્રકારો જલંદર રોગમાં આપેલા છે. જે કારણથી પાણી ભરાય છે તે પ્રમાણે ડ્રોપ્સી રોગના વર્ગ તથા ઉપાયો આપવામાં આવેલ છે. દેશી વૈદકશાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે પેટમાં પાણી ભરાય તેનેજ જલોદર કહે છે અને આખા શરીરે રસ ભરાય તેને સોજા કહે છે. ઉપાયોની મતલબ લગભગ એક સરખી હોવાથી આ બધા પ્રકારના સોજામાં કેટલા સામાન્ય ઉપાયોની યોજના કરી શકાય.

(૧) સ્વેદ—દરેક પ્રકારના સોજામાં સ્વેદ એટલે પરસેવો કાઢવાનો ઉપાય કા

છે. સ્વેદ એટલે બાફ દેવાથી અથવા પરસેવો વળે એવી સ્વેદલ દવા ખાવાથી ચામડીનાં છિદ્રો ખુલ્લાં થાય છે અને અંદર ભરાઇ રહેલું મલિન પાણી અથવા બગડેલ રસ ચામડીનાં છિદ્રો વાટે ખેંચાઇ બહાર આવે છે. ગરમ પાણી, ઘઉંની કે અળશીની પોટીસ, અરણી, સાટોડી, એરંડો, આંબલી, આવળ, લીંબડો, અઘેડો, કડવીતુંબી, એ સર્વનાં પાન સોથઘ્ન છે માટે જે મળે તે બાફીને બંધાણુ કરવું. સ્વેદલ, સોથઘ્ન અને મૂત્રલ દવાઓનો ઉપયોગ કરવો. (૨) જખમ તથા ભીલામાં વગેરે ઝેરી અને દાહક ચીજ લાગવાથી થયેલા સોજાપર ઠંડા ઉપચારો કરવા. જખમ ઉપર ઠંડા પાણીનું પોતું મૂકી તેના ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન કરવું; કાળજાની ગાંઠ, વૃષણનો સોજો ઇત્યાદિ સ્થળના સોજા કે પાકપર નવસારનાં પોતાં મૂકવાં. (૩) **વિરેચન**—સોજામાં વિરેચનની મુખ્ય જરૂર છે, પણ તે વિરેચન એવું હોવું જોઇએ કે શરીરમાં સ્વેદલ તથા મૂત્રલ અસર કરીને ત્વચાનાં છિદ્રો, પેસાબ; તથા ઝાડાવાટે દોષનો નિકાલ કરે-દુધ તથા એરંડીઉં તેલ પીવાથી સોજો ઉતરે છે. (૪) **દશમૂળ કવાથ** (નં. ૫૮૨) **પુનર્નવાદિ કવાથ** નં. ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, **પુનર્નવાષ્ટક** (નં. ૬૧૩), **પથ્યાદિ કવાથ** (નં. ૬૦૮) ઇત્યાદિ દવાઓ સર્વાંગ સોજાપર ફાયદો કરે છે અને જરૂર પડે તો તે સાથે એરંડીઉં આપવામાં આવે છે. (૫) **ત્રિફળાચુર્ણ** તથા ગોમૂત્ર ઉકાળીને પીવાથી વૃષણનો સોજો મટે છે. (૬) ધોળી સાટોડી, દેવદાર અને ચિત્રકમૂળ તેમાં સારી રીતે પકાવેલું દુધ પીવાથી સોજો અવશ્ય ઉતરે છે. (૭) આકડાનાં મૂળ, સાટોડીનાં મૂળ તથા લીંબડાની અંતરછાલ, તેનો કવાથ કરીને સોજા ઉપર સીંચન કરવું અથવા તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૮) સુંઠ તથા ગોળ સમભાગ મેળવીને ખાવાં અને તેના ઉપર ધોળી સાટોડીનો રસ પીવો. (૯) સુંઠ, પીપર, તથા ગોળ બાર બાર તોલાભાર અને મંડુર તથા તલ ચાર ચાર તોલાભાર તે સર્વને ખાંડીને તેનું ચૂર્ણ ખાવાથી સર્વ પ્રકારના જીર્ણ સોજા પણ મટે છે. (૧૦) ભીલામાં ઉઠીને સોજા આવ્યા હોય તો ભેંસના દુધમાં તલ વાટીને તેમાં ભેંસનું માખણ મેળવી શરીરે લેપ કરવો; જેઠીમધ, તલ, દુધ તથા માખણનો લેપ કરવો; તલ તથા કાળી માટીને ઠંડા પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. (૧૧) વન્હિરસ, નારસિંહ ચૂર્ણ, ઇત્યાદિ દવાઓ સોજા ઉપર અપાય છે.

અંગ્રેજી ઉપાયો—અંગ્રેજીમાં સોજા એવો કોઇ સ્વતંત્ર રોગ નથી, અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે ડ્રોપ્સી રોગ છે, કે જે જલંદર નામથી ઓળખાય છે. અંગ્રેજી ઉપચાર પદ્ધતિ પ્રમાણે ડ્રોપ્સી એટલે જલંદર રોગના ઉપાયો કરવા.

પથ્યાપથ્ય—જળોદર—જલંદર.

(Dropsy–ડ્રોપ્સી.)

વિવેચન—જળોદર શબ્દનો અર્થ જળવાળું ઉદર (પેટ), એવો થાય છે, અને દેશી વૈદક મત પ્રમાણે તે ઉદર રોગનો એક પ્રકાર છે. અંગ્રેજીમાં જેને "ડ્રોપ્સી" રોગ કહે છે, તેમાં શરીરના કોઇ મર્મસ્થાનના જળ સંચયનો સમાવેશ કરી શકાય છે. મગજમાં પણ કોઇ વાર પાણી ભરાય છે અને તેથી એવા રોગવાળાં બાળકોનાં માથાં મોટાં હોય છે. વૃષણની ગોળીમાં પાણી ભરાય છે, જે રોગનો વૃદ્ધિ (Hydrocele) અથવા અંડવૃદ્ધિમાં પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ત્વચા નીચે પાણી ભરાય છે તેને આપણે

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખુબ કરીને આવે [illegible] પડતી ભરાય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

૧. [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે.

૨. હૃદયાશયના રોગથી જે (Cardiac Dropsy) જલોદર થાય છે તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. પ્રથમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પર [illegible] આવે છે ને પછી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.

૩. કલેજાના તથા બરોળના રોગથી જે (Hepatic D.) જલોદર થાય છે, તેને [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે. પ્રથમ પેટ ચઢે છે ને પછી બીજા ભાગ પર [illegible] [illegible] આવે છે તે [illegible] નથી પણ [illegible]. કલેજાના [illegible] પ્રથમ [illegible] [illegible] [illegible] પેટ મોટું [illegible] [illegible] બને છે. શરીર [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. આ રોગ વિશેષ કરીને દારૂ પીનારાઓને તેમજ મરડીના રોગ [illegible] [illegible] પણ થાય છે.

૪. મૂત્રાશયના રોગથી જે (Kidney D.) જલોદર થાય છે તેનું મૂળ મૂત્રપિંડના રોગના ચિન્હો સાથે પ્રથમ આંખના પોપચાં [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. મૂત્રાશ [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે અને ઉદર પેટ ચઢે છે. પછી ચહેરા તથા હાથ [illegible] તથા પેટ [illegible] [illegible] જાય છે, જેથી [illegible] મહા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. મૂત્રાશયના જલોદરમાં વખતે હાથ, પગ [illegible]

દટાઇ જાય છે; હાથ, પગ, તથા વૃષણ એટલાં બધાં તંગ થઇ ફુલે છે કે વખતે ફુટીને તેમાંથી પાણી ઝરે છે.

૫. સ્ત્રીઓના ઋતુદોષને લીધે પણ જલંદર થાય છે. એટલે પેટમાં નહી પણ પગ ઉપર તેમજ હાથ અને ચહેરા ઉપર રસ વધીને ફુલી જાય છે.

ઉપાય—ઘણુંકરીને ઉદર રોગોના તથા સોજાના ઉપાયો જળોદરને લાગુ પડી શકે છે. વળી જે દરદમાંથી જળંદર થયું હોય તે દરદના ઉપાયો કરવા. ઉદરરોગના પેટામાં જળોદરના ઉપાયો આપવામાં આવશે તે ઉપરાંત થોડા ઉપાયો નીચે આપ્યા છે. (૧) **દુધ**—બધો ખોરાક તથા પાણી બંધ કરીને દરદીને એકલા દુધ ઉપર રાખવો, તથા દુધની સાથે યોગ્ય દવા આપવી. સાંઢણીનું દુધ વધારે ગુણકારી કહેલું છે, પણ સામાન્ય રીતે ગાયનું દુધ વાપરવું. (૨) **ભીલામાં**—અથવા તેનું બનતું નારસિંહચૂર્ણ (નં. ૬૮૬) દુધના પથ્યથી અપાય તો ઘણો ફાયદો થાય છે. (૩) **ગોમુત્ર** એકલું અથવા બીજી દવાઓની સાથે પીવાથી ફાયદો થાય છે. (૪) ત્રિકટુ (નં. ૪૨૨), પંચલવણ (નં. ૪૨૨), ચિત્રકમૂળ, જવખાર, ટંકણખાર, તેનું ચૂર્ણ ત્રિફલાના ક્વાથમાં લેવું. (૫) **દુગ્ધવટી**—શુદ્ધ વછનાગ, હીંગળો તથા ધતુરાનાં બી, ત્રણે સમભાગ તેને ધતુરાના પાનના રસમાં ૩ કલાક ઘુંટીને મગ જેવડી ગોળી કરવી. પથ્ય દુધ. (૬) સુંઠ, મરી, ટંકણ, સાજીખાર, ગંધક સમભાગ અને નેપાળાનાં શુદ્ધ કરેલાં મીંજ સર્વેથી બમણાં તેની બબે રતીની ગોળીઓ કરવી. માત્રા ૧ ગોળી (દરદીની શક્તિ જોઇને બહુ સંભાળ રાખીને આપવી). આવી નેપાળાની ગોળી જરૂર પડે તોજ આપવી. પાંડુ તથા નબળાઇનું જલંદરઃ-(૭) લોહભસ્મ તથા મંડુરભસ્મ, ત્રિફલાચૂર્ણ સાથે આપવું. (૮) કવીનાઇન, અને એવીજ બીજી પૌષ્ટિક દવાઓ તથા દુધ વગેરે સારો ખોરાક આપવો.

બીજા ઉપાયો—(૯) પુનર્નવાદિ ક્વાથ (નં. ૬૧૪) કપિત્થાષ્ટકચુર્ણ (નં. ૬૭૦), પવિત્ર ચૂર્ણ (નં. ૬૯૩), વગેરે. (૧૦) નંબર ૧૪૫૬થી ૧૪૫૯ વાળી અંગ્રેજી મેળવણીઓ ઉપયોગમાં લેવી. **રક્તાશયનું જળંદર** મુસ્કેલીથી મટી શકે છે, તેમાં પેસાબ તથા ઝાડો છુટથી લાવવાની દવાઓ આપવી. નીચેનું મિક્ષ્ચર એ કામને માટે સારૂં છે. (૧૧) ક્રીમ ઓફ ટાર્ટર ૧ ડ્રામ, ટિંકચર ઓફ સ્કવીલ ૩૦ ટીપાં, સ્પિરિટ નાઇટ્રિક ઇથર ૧॥ ડ્રામ, કેમ્ફર વૉટર ૪ ઔંસ; મિશ્ર કરીને તેના ત્રણ ભાગ રોજ ત્રણ વખત આપવા, તે સિવાય પેસાબ સાફ લાવવા માટે (૧૨) સુરોખાર, અલશીની ચા, તથા મુળાનો રસ પાવો અને મીંડીયાવળ તથા વિલાયતી મીઠું આપી ઝાડો સાફ લાવવો, ૧૦૫૮ વાળો યુનાની નુસખો. (૧૩) **કલેજાના જળંદરમાં** પેસાબ માટે ઉપલી (નં. ૧૨) વાળી મેળવણી આપવી; તે સિવાય નં. ૧૦૫૬ તથા ૧૦૬૭ના હકીમી નુસખાઓનો ઉપયોગ કરવો. (૧૪) **મૂત્રાશયના જળંદરમાં** તેના તીક્ષ્ણ રૂપમાં પેસાબ વધારવાની દવા આપવી નહીં. તીક્ષ્ણ સોજો હોય તો ગરમ પાણીનો શેક કરવો; રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવું, પોટીસ મુકવી. (૧૫) (નં. ૧૪૫૯) ની મેળવણી આપવી. તથા તાવ ન હોય ને દરદ જીર્ણ થયું હોય તો જવની ચા સુરોખાર તથા એપીકાકયુઆના વાઇન મેળવી વારંવાર આપવું અથવા એકલું લીકર ઍમોનીયા એસેટીસ ૨ ઔંસ પાણી મેળવી ચાર છ વખત આપવું.

પથ્યાપથ્ય—ઉદરરોગ પ્રમાણે, પણ જલોદરમાં માત્ર દુધજ પથ્ય છે અને બીજા સર્વ ખાનપાન તથા પાણી પણ અપથ્ય છે.

ઉદરરોગ.

ઉદરરોગ—જઠરાગ્નિ મંદ થવાથી તેમ [illegible] રોગ થાય છે તેમ [illegible] થાય છે અજીર્ણથી, અતિ ગરમ પદાર્થો ખાવાથી, અને દોષ તથા મળની અત્યંત વૃદ્ધિથી [illegible] થાય છે. સંચય પામેલા દોષો [illegible] તથા [illegible] ને દૂષિત કરી ઉદરના રોગને પેદા કરે છે.

પ્રકાર—ઉદરના રોગના આઠ પ્રકાર છે. પહેલો ૧. વાતોદર, બીજો ૨. પિત્તોદર, ત્રીજો ૩. કફોદર, ચોથો ત્રિદોષજ ૪. સન્નિપાતોદર, પાંચમો એટલે બરોળ વધવાથી ૫. પ્લીહોદર, છઠ્ઠો એટલે ગુદાના માર્ગમાં અટકાવ થાય તે ૬. બદ્ધગુદોદર, આંતરડાં [illegible] અને પેટમાં [illegible] થાય તે ૭. ક્ષતોદર અને ૮. દકોદર અથવા જલોદર એમ આઠ પ્રકાર થાય છે.

ચિહ્નો—પેટ ભારે લાગવું, ભૂખ ઓછી લાગવી, [illegible] અજીર્ણ, [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] વગેરે [illegible] તથા [illegible] [illegible] થાય છે. આઠ ઉદર રોગનાં ચિહ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વાતોદર—હાથ, પગ, નાભિ તથા પેટમાં સોજો, પેટમાં ને પાસામાં, [illegible] [illegible] [illegible] દુઃખે, [illegible] [illegible], ઝીણો તાવ, આંખમાં [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. પેટમાં [illegible] [illegible] જેવી [illegible]. પેટ ઉપર [illegible] [illegible] જેવો અવાજ થાય, એ વગેરે ચિહ્નો વાતોદરનાં છે.

૨. પિત્તોદર—તાવ, મૂર્છા, દાહ, [illegible], [illegible], [illegible], નેત્ર તથા નખ પીળાં, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] પેટ લીલું અને તેના પર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી થાય અને તેમાં [illegible] [illegible].

૩. કફોદર—[illegible], ભારેપણું, અરુચિ, ઉલટી, [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]; પેટ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible]. [illegible] [illegible] અને અવાજ [illegible] થાય છે.

૪. સન્નિપાતોદર—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], વગેરે [illegible] [illegible] તથા [illegible] રોગો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે. આ [illegible] [illegible] [illegible] તેને દૂષ્યોદર પણ કહેવામાં આવેલ છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], અતિ [illegible] અને [illegible] થાય છે.

૫. પ્લીહોદર—પ્લીહ એટલે બરોળના [illegible] જે ચિહ્નો થાય છે તેજ પ્લીહો[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] તથા [illegible]; એવીજ રીતે જમણે પડખે [illegible] [illegible] છે તેને યકૃતોદર કહે છે.

૬. બદ્ધગુદોદર—અન્ન, શાક વગેરે ચોંટી રહેનારા પદાર્થો, રેતી, તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મળ જમા થઈ જાય, ગુદામાં મળ રોકાઈ જાય અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય, અને [illegible], તથા નાભિની વચમાં પેટ વધે.

૭. ક્ષતોદર—અન્ન સાથે અથવા બીજી કોઈ રીતે પેટમાં ખરાબ ગયેલ કાંટાથી, [illegible] વગેરેથી આંતરડામાં છિદ્ર પડી તેમાંથી નીકળતો પાણી સરખો સ્રાવ ગુદાદ્વારે નીકળે અને નાભિથી નીચેના ભાગમાં પેટ વધે તથા સોયોથી ટોંચાવા તથા ચીરાવા જેવી વેદના થાય.

૮. **જલોદર**—ઘી તેલ જેવા ચીકણા પદાર્થો પીધા પછી, ચીકણું ઓષધ ખાધા પછી, ઉલટી થયા પછી, રેચ લીધા પછી જો તરત ઠંડું પાણી પીવામાં આવે તો તે રસવાહીની નળીઓ તરત બગડી જઇ તે નળીઓ તેલ જેવા ચીકણા પદાર્થથી લીંપાઇ જાય છે અને જલોદર પેદા થાય છે. પેટ વધવા માંડે છે ત્યારે નાભી આગળથી ઉપસેલું લાગે છે. સ્ત્રીની પ્રસવવેદના જેવી વેદના થાય છે, અને પાણીની પખાલની પેઠે પેટ લચક લચક અને ડબક ડબક હાલે છે તથા વાગે છે.

ઉપાય—દરદના સઘળા રોગ કષ્ટસાધ્ય એટલે મુશ્કેલીથી મટે એવા છે. જ્યારે ઉદર રોગ મટતો નથી ત્યારે છેવટ પાણી ભરાયાથી જળોદરનું રૂપ પકડે છે અને જલોદરના દરદીઓમાં દશ હજારે માત્ર એક દરદી સારો થઇ શકે છે, એવો આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રનો લેખ છે, તથાપિ વૈદ્યોએ શાસ્ત્રમાંથી એવા પણ ઉત્તમ પ્રયોગો શોધી કાઢયા છે કે જેનો યુક્તિથી આશ્રય લીધાથી ઘણા વધારે કેસો સારા થઇ શકે છે. ઉદર અને સોજાના ઉપાય લગભગ સરખા હોય છે અને એ ઉપાયો સ્વેદલ, મુત્રલ અને રેચક હોવા જોઇએ. પણ તે વિરેચન એવું હોવું જોઇએ કે દરદીની શક્તિને કાયમ રાખી દોષને ઝાડા પેશાબ વાટે કાઢી નાંખે. ઉદરરોગની સાધારણ સ્થિતિમાં નીચેના સાધારણ ઉપાયો કરવા, પણ વધી ગયા પછી આ ઉપાયો કશી અસર કરશે નહિ. રોગ વધી ગયા પછી કુશળ વૈદ્યો અને ડાકટરોનો આશ્રય લેવો.

(૧) એરંડીઉં તેલ, દશમુળ અને ગોમુત્ર આ ત્રણે વસ્તુ પીવાથી ગુણ થાય છે. (૨) ઉપલેટ, નેપાળો, જવખાર, બમણી સુંઠ, મરી, પીપર, સીંધાલુણ, સાબરમીઠ, સંચળ, વજ, જીરૂં, અજમો, હીંગ શેકેલી. સાજીખાર, ચિત્રક તથા ચવક તેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીથી પીવું. (૩) લસણ ૧૦૦ તોલા ભાર, પાણી ૨૫૬ તોલાભાર તેનો ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, હરડે, બેહાં, આમળાં, નેપાળો, હીંગ, સીંધાલુણ, ચીત્રક, દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, જેઠીમધ, સરગવો, સાટોડી, સંચળ, વાવડીંગ, અજમો તથા ગજપીપર એ દરેક ૪ તોલા અને નસોતર ૨૪ તોલા ભાર તે સર્વ વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને ક્વાથના પ્રમાણમાં તેમાં તેલ નાંખી પકાવવું. આ તેલ ઉદરના સર્વ રોગ, તથા વાના સર્વ રોગ ઉપર હિતકારક છે. (૪) લીંડીપીપર તથા સીંધાલુણ નાંખેલી ખાટી છાશ પીવી. (૫) ત્રિફળા ચૂર્ણ ગોમુત્રમાં પીવું.

પિત્તોદર—(૧) નસોતરનો કલ્ક, એરંડમુળનો ક્વાથ અને દુધ–તે વતી રેચ લેવો. (૨) સાકર તથા મરીનું ચૂર્ણ મેળવી તાજી મીઠી છાશ પીવી. (૩) નસોતર તથા ત્રિફળાના ઉકાળામાં સિધ કરેલું ઘી પીવું.

કફોદર—(૧) નસોતરનું ચૂર્ણ મેળવીને છાસ પીવી. (૨) સુવા, સીંધાલુણ જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીંપર, તેનું ચૂર્ણ મેળવીને છાસ પીવી. (૩) ગરમ પાણીથી વારંવાર પેટ ઉપર શેક કરવો. (૪) કળથીનો ઉકાળો કરી તેમાં ત્રિકુટુનું ચુર્ણ મેળવીને પીવો. (૫) દુધમાં એરંડીઉં તેલ પીવું.

સન્નિપાતોદર—(૧) ડીમજ અને નગોડનો રસ ગોમૂત્રમાં આપવો. (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સીંધાલુણ નાખી છાશ પીવી. (૩) તાંદળજાનાં મુળ પાણીમાં વાટી તેમાં ચોગણું ઘી અને ઘીથી ચોગણું દુધ નાખી ઉકાળી ઘી તૈયાર કરવું. તે ઘીથી સર્વ વિકારો નાશ થાય છે.

પ્લીહોદર તથા યકૃતોદર—(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમુત્ર બે તોલા પીવાં. (૨) રગતરોહીડો અને દરડેનો કાઢ કરી ગોમુત્રમાં અથવા ભેંસના મુત્રમાં પીવાં. (૩) હળદર, પીપરીમૂળ, દરડે, હીમજ, તે સર્વ વાટી ગોમુત્રમાં પીવાં. (૪) સરગવાના રસમાં ચીત્રક, અજમો, પીપર તથા ખાખરાનો અને જવનો ખાર નાંખી પીવો. (૫) કુંવારનો રસ હળદર નાખી પીવો. (૬) પીપર અને મધ નાખીને છાસ પીવી. (૭) હીંમજ તથા રગતરોહીડાની છાલનો ઉકાળો, જવખાર તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી પ્રાતઃકાળમાં પીવો. (૮) કુંવારના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી બરલ મટે છે. (૯) ભીલામા ૩ ભાગ, હીમજ ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, સાદડકું ૧ ભાગ, તે સર્વને ખાંડી ગોળમાં ગોળી કરી સાત દિવસ ખાવી. (૧૦) સરગવાની છાલના ઉકાળામાં શંખભસ્મ દેવી. (૧૧) પાકેલાં લીંબુના રસમાં શંખભસ્મ ૭ દિવસ પીવી.

શોથોદર—પેટ વધવાની સાથે સર્વ અંગપર સોજો આવે છે તેને સોફોદર અથવા શોથોદર કહે છે. (૧) શોથોદરમાં પુનર્નવાદિક્વાથ (નં. ૬૧૪) પ્રશસ્ત છે. તેના ઉકાળામાં ગુગળ તથા ગોમુત્ર નાખીને પીવાથી સોજાવાળો પેટનો રોગ મટે છે. (૨) પુનર્નવાષ્ટક ક્વાથ (નં. ૬૧૩) ગોમુત્ર મેળવી પીવો. (૩) પીપર તથા સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ખાવું. (૪) ત્રિફળા ચૂર્ણ ગોમુત્રમાં પીવું. અથવા (૫) એકલું ગોમુત્ર પીવાથી અને દુધ ભાત જમવાથી સોજા ઉતરે છે.

જલોદર—(૧) ભીલામાં દુધ ભાતના પથ્યમાં આપવાં. (૨) ત્રિકટુ તથા મીઠું તેનું ચૂર્ણ છાસમાં પીવું. (૩) સરગવાની છાલનો ક્વાથ પીવો. (૪) સાંઢણીનું દુધ પીવું. (૫) અર્કાદિક્વાથ—ગજપીપર, મરી, સુંઠ તથા સીંધાલુણ સમભાગે અને આકડાની છાલ સર્વના વજનથી ચોથો ભાગ–તેનો ક્વાથ પીવો. (૬) નેપાળો—નેપાળાનાં બીને શોધી તેમાં બમણો કાથો મેળવી તેની રતી રતીની ગોળીઓ સખ્ત વિરેચન માટે અપાય. નેપાળા વાળી ગોળી લીધા પછી તેના ઉપર તરતજ દુધ ભાત ખાવાં. (૭) દંતીહરીતકી (નં. ૮૦૧). (૮) મુત્રલ, સ્વેદલ અને રેચક દવાઓની યોજના કરવી.

સર્વ ઉદરરોગ. સામાન્ય ઉપાયો—(૧) રેચન, પાચન, વમન, (ઉલટી) (૨). દુધ અથવા ગોમુત્રમાં એરંડીઉ તેલ વારંવાર પીવું. (૩) લીંડીપીપર ચડતા ક્રમથી ખાવી. (૪) ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, દેવદાર તેનો ક્વાથ નસોતરનું ચુર્ણ તથા ગોમુત્ર, મેળવી પીવો. (૫) ઇચ્છાભેદી રસ. (નં. ૪૭૮).

ઉદરરોગનું પથ્યાપથ્ય—પથ્ય–રેચ, લાંઘણ, મગ, રાતી ડાંગર, જુની કળથી, જંગલનાં પશુ પક્ષીનાં માંસ, કાંજી, મધ, સીંધાલુણ, અડદ, છાશ, લસણ, એરંડીઉ, આદુ, પરવળ, સરગવાની શીંગો, એલચી, નાગરવેલનાં પાન, બકરી, ભેંસ, તથા ગાયનું દુધ, તથા મુત્ર, હલકું, તીખું, અને અગ્નિદીપક અન્ન, એ સર્વ હિતકારક છે. અપથ્ય—ઘી વગેરે ચીકણા પદાર્થોનું સ્નેહપાન, ધુમ્રપાન, ઉલટી, બહુ પંથ, દિવસની ઉંઘ, આટામાંથી બનાવેલા પદાર્થો, જડ એટલે કઠણ અનાજ, જળના પ્રાણીનું માંસ, ભાજીપાલો, તલ, દાહ કરનારાં અન્ન, લવણ, શિંગધાન્ય, ખરાબ પાણી અને ઝાડો કબજ કરે એવાં અન્નપાન, એ સર્વ ઉદરના રોગીને હાનિકારક છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

મગજ સંબંધી દરદો.

Diseases of the Nervous System.

મગજના તંતુઓની સાથે સંબંધ રાખનારાં દરદોનો આ પ્રકરણમાં સમાવેશ કરેલો છે. લકવો, પક્ષઘાત, ઉરૂસ્તંભ, ધનુર, આક્ષેપવાયુ વગેરે દેખીતાં વાનાં દરદો છે અને આર્ય-વૈદ્યક ગ્રંથોમાં તેનો વાતવ્યાધિમાં સમાવેશ કરેલો છે. તથાપિ તે મગજની સાથે સંબંધ રાખતાં હોવાથી વાત પ્રકરણમાંથી કાઢીને અત્રે દાખલ કરવામાં આવેલાં છે.

સન્યાસ–મગજ ઉપર લોહી ચઢવું.

(Apoplexy–એપોપ્લેક્સી).

કારણો—ઘણો દારૂ પીવો, અતિ ઉડાઉ ખાનપાન, ઘણો તાપ, ઘણી ટાઢ, લાંબા સમયની કબજીયત, લોહીનું કમતીપણું, તથા કલેજું હૃદય તથા મુત્રાશય એ મર્મસ્થાનોનાં દરદો, ઇત્યાદિ કારણોથી મગજ ઉપર લોહી ચડી જાય છે. આ દરદ વારસામાં પણ ઉતરે છે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોને વિશેષ થાય છે, અને વિશેષ કરીને વૃધ્ધને એટલે પચાસ વરસથી મોટી ઉમરના આદમીને થાય છે; ઘણું કરીને ટુંકી ધીંગી ગર્દન, મોટી છાતી, ભરાવદાર ચેહેરો અને જબરા શરીરવાળા આદમીને આવો રોગ થાય છે.

લક્ષણ—આ રોગનાં લક્ષણ જણાતાં પહેલાં, એના જેવાંજ લક્ષણોવાળાં બીજાં દરદો વચ્ચે શું તફાવત છે તે જાણવાની જરૂર છે. મુર્છા, મદ્યપાન, અફીણનો નિશો તથા વાઇ આ ચાર દરદોનાં લક્ષણો લગભગ મળતાં હોવાથી તેમાંથી આ રોગનાં લક્ષણોને ઓળખી કાઢવાં જોઇએ.

મૂર્છા—મુખ્યત્વે જુવાન અને વાતવિકારવાળી તથા હિસ્ટીરીઆવાળી જુવાન છોડીઓને મુર્છા આવે છે અને મગજે લોહી ચઢવાનું દરદ પુખ્ત ઉમરના માણસને થાય છે. મુર્છા થોડીજ મીનીટમાં પાછી વળે છે, નાડી સ્પષ્ટ દેખાવા માંડે છે અને દરદી ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવે છે, અને આ મગજે લોહી ચડવાનું દરદ લંબાય છે.

દારૂની અસર—હકીકત પૂછવાથી તથા દરદીના શ્વાસની વાસથી દારૂનું વ્યસન છે એમ માલમ પડે છે; દારૂથી આવેલી ફીટમાં દરદીની બન્ને કીકીઓ સરખી હોય છે અને મગજે લોહી ચડવાથી આવેલી ફીટમાં વારંવાર એક કીકી સંકોચાયલી અને બીજી મોટી થયેલી હોય છે. દારૂની અસરવાળો દરદી બુમો મારી બોલાવવાથી કાંઇક જાગૃતિમાં આવી જાય છે, પણ મગજે લોહી ચડેલો દરદી જાગૃતીમાં આવતો નથી. બારીક તપાસથી જોઇ રાખવાથી માલમ પડશે કે દારૂની અસરવાળા દરદીના શરીરની બન્ને પાસાંની હીલચાલ એક સરખી હોય છે, અને મગજે લોહી ચડેલા દરદની હીલચાલ ઘણું કરીને એક પાસાની હોય છે.

અફીણનો નિશો—અફીણનો નિશો મગજે લોહી ચડેલાની બેશુદ્ધિ જેવો હોય છે. પણ તેમાં તફાવત એ છે કે, અફીણના નિશામાં કાંઇ પ્રાથમિક ચિન્હ માલમ પડતાં નથી, જ્યારે આ દરદમાં બેશુદ્ધિ પડેલાં કેટલાંક પ્રાથમિક ચિન્હો માલમ પડે છે. આ દરદીનો ફીટ

[illegible] કે [illegible] આવે છે અને આખું [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] થઈ ગયો છે; [illegible] આખું [illegible] [illegible] [illegible] આંખોનો [illegible] આવે છે; આંખોની અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને આ [illegible] [illegible] રીતે [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દુર્બળને [illegible] છે અને આંખોના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઈ ગયું [illegible] છે, અને આ [illegible] [illegible] આવે છે.

[illegible] [illegible] [illegible] છે. ત્યારે આ [illegible] [illegible] નથી. [illegible] આવે છે [illegible] [illegible] છે; [illegible] [illegible] [illegible] છે અને નથી. [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] આવે, [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરીને [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] છે. નાડી [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] કરે. આ [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] રહે છે, તેનો [illegible] [illegible], [illegible] અને નાડી [illegible] [illegible], આંખની [illegible] કે એક બાજુની [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] એક બાજુના અંગમાં [illegible] [illegible] [illegible]. આ પ્રકાર [illegible] [illegible] છે અને તેથી દરદી તે [illegible] [illegible] [illegible] થતો નથી; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] નથી અને તેથી દરદી નિશાની કરીને સમજાવે છે.

આ રોગમાં સન્નિપાત, મૂર્છા તથા અપસ્મારનાં [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે, તેથી આ સન્નિપાત રોગને 'એપોપ્લેક્સી' કહેવો ઠીક લાગે છે; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માણસને મૂર્છિત કરે છે, અને વાણી, દેહ તથા મનની [illegible] નાશ કરે છે, તેથી આ રોગ થાય છે.

ઉપાયઃ—દરદીને [illegible] આવે કે ગળેબંધ તથા પેરણ મોકળાં મુકવાં, માથું જરા ઉંચું રાખવું, છાતીનો ભાગ ખુલ્લો કરીને પવન નાખવો, કપાળ ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું અથવા [illegible] મુકવા કે બરફની પોટલી મુકવી અને ગરમ પાણીમાં પગ બોળવા. પીંડીઓ ખુબ [illegible] તેમાં ગરમી લાવવી, દરદી ઉપર બહુ [illegible] કે આદમીઓની ભીડ થવા દેવી નહિ. આટલા ઉપચાર પછી જો દરદીનું મોં ઉઘડી શકે તો ૧ ઔંસ [illegible] [illegible] ૩ ઔંસ પાણીમાં નાખી પાવો તેથી જુલાબ થશે. [illegible] કંઈ પણ પાવું.

ગરમ ઉત્તેજક દવા બીલકુલ આપવી નહિ; ઘણું જમ્યા પછી તરત આ દરદ થઈ આવે તો ઉલટી થાય તો થવા દેવી અથવા મોમાં પીછું નાંખી વધારે ઉલટી કરાવવી, પણ ઉલટી ઉછાળાનું કાંઈ લક્ષણ ન હોય તો ઉલટીનો પ્રયાસ કરવો નહિ. હિંગ, સાબુ. એરંડીયું તથા ગરમ પાણીની પીચકારી ઘણો ફાયદો કરે છે. માટે જલદી તેનો ઉપયોગ કરવો. રેચની દવા દરદી ગળે ન ઉતારી શકે તો જીભ ઉપર "ક્રોટન ઓઇલ" (નેપાળાનું તેલ) નાં બે ત્રણ ટીપાં લગાડીને પણ જલદી જુલાબ આવે એમ કરવું. ગરદનના પાછલા ભાગ ઉપર બ્લિસ્ટર મારવું. જો પાંચ છ કલાકમાં શુદ્ધિ ન આવે અને પેસાબ ન કરે તો પેસાબ ઉતારવા સળીનો ઉપયોગ કરવો. આ દરદ ઘણું ભયંકર છે. ડાકટરને બોલાવી તેની સલાહ લેવી. આ દરદના હુમલામાંથી કદિ દરદી બચે છે, તોપણ હુંશીયારીમાં આવ્યા પછી તેનો એક હાથ, પગ, અથવા એક પડખું જુઠું થયેલું, વાચા બંધ પડેલી અને ચહેરાના સ્નાયુઓ વિકાર પામેલા માલમ પડે છે.

સન્યાસ રોગના દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં એવા ઉપાયો આપ્યા છે કે દરદી લાકડા જેવો જડ થઇને પડે કે તેને ચોંટીયા ભરીને, વીંછી કરડાવીને, સોયો ભોંકીને કે ડામ દઇને જાગૃત કરવો. આ રોગમાં આવા ઉપાયોથી શું ફાયદો થાય છે તે સમજી શકાતું નથી, ક્ષણિત મૂર્છા વાળાને કદાચ આ ઉપાયો જાગૃતિમાં લાવે, પણ તે ઉપાયો અજમાવવા જેવા લાગતા નથી.

અપસ્માર-વાઇ-ફેફરૂં.

(Epilepsy—એપીલેપ્સી.)

કારણ—(૧) આ રોગ વારસામાં ઉતરે છે; (૨) અતિ દારૂ, કેફી વસ્તુઓ; (૩) અતિ વિષયાસક્તપણું અને તેથી થયેલ ધાતુનો ક્ષય; (૪) હાથરસ [માસ્ટરએશન] થી વીર્ય પાડી નાંખવાથી; (૫) મગજનો વ્યાધિ, કૃમિરોગ, ગર્ભાશયનું દરદ, પેશાબની પથરીનો રોગ, બાલકોને દાંત ફુટવાથી થતો રોગ, ધમકી, ધાસ્તી, ગુસ્સો વગેરે કેટલાંક બીજાં કારણો પણ આ રોગને ઉત્તેજન આપનાર થાય છે.

લક્ષણ—સાધારણ વાઇમાં જરાવાર બેશુદ્ધિ આવી દરદી જે સ્થિતિમાં બેઠો હોય તેજ સ્થિતિમાં સ્થિર થઇ જાય છે. તે થોડીજવારમાં પાછો શુદ્ધિમાં આવે છે. કોઇવાર બેશુદ્ધિની સાથે મોં તથા હાથ પગના સ્નાયુ જરા ખેંચાય છે. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી દરદી જરા મુંઝાઇને પાછો સ્વસ્થ થાય છે અને તેને જે થયું હોય તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. સખ્ત વાઇમાં દરદી જોરથી ચીસ પાડી બેભાન થઇ જમીન ઉપર પડી જાય છે. હાથ પગ ખેંચાય છે, તાણને લીધે હાથ પગ તથા આખું શરીર જોરથી તરફડે, હાથના આંગળાં વળી જાય, શ્વાસ ઘેરાઇ ગયેલો ચાલે, ચેહેરો લાલ થાય, ઘણીવાર મોહું એક બાજુમાં ફરી જાય, મોંમાંથી ફીણ આવે, આંખના ડોળા ફરી જાય, આંખ રતાશ પકડે, દાંત જોરથી ભીડાઇ જાય અને વખતે વચ્ચે જીભ આવે તો કરડાઇને લોહી નીકળે; વખતે ઝાડો પેસાબ પણ થઇ જાય અને આવી સ્થિતિમાં થોડી મિનિટ સુધી અથવા વખતે કેટલાક કલાક સુધી પડી રહ્યા પછી હાથ પગનું તાણ નરમ પડે અને દરદી જાણે ઉંઘતો પેઠે શાંત અને સુસ્ત થઇ પડી રહે અને ઉઠે ત્યારે જાણે તાત્કાલિક ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો હોય એવો તનદુરસ્ત દેખાય. કોઇને સંપૂર્ણ અને કોઇને અર્ધાપણાથી બેશુદ્ધિ આવે છે. [illegible]

[illegible]

वैद्यक (प्र० १)

समय ३ घण्टे

पूर्णांक १००

१ [illegible] में कितनी [illegible] कितनी [illegible] और कितने अर्थ हैं । [illegible] पूर्वक [illegible] लिखिये । [illegible]

२ [illegible] और [illegible] को [illegible] और [illegible] १५
[illegible] और विकार होते हैं । आज के [illegible] हैं [illegible] ?

३ [illegible] और [illegible] का वर्णन कीजिये [illegible] १५
[illegible] कहाँ तक और इसका [illegible] है ।

४ [illegible] के लिये मनुष्य को [illegible] १५
[illegible] और [illegible] का वर्णन कीजिये ?

५ [illegible] का क्या अर्थ है ? इसमें कौन कौन सी क्रियाओं का [illegible] है ? [illegible] मनुष्य, [illegible] मनुष्य [illegible] करता तक [illegible] को लिख लिखिये । १५

६ [illegible] और अनुपान की विधि और उपयोगिता लिखिये ! १५

७ वात-पित्त-कफ का संचय-प्रकोप और शमन का काल [illegible] और अलग अलग लिखिये । जिस दोष वाले मनुष्य की प्रकृति जैसी होती है वह भी अलग अलग बतलाइये । ११

१५

[illegible] १९०९

वैद्यक [प्र० २]

समय ३ घण्टा

पूर्णांक १००

१. गेहूं और ज्वार की रोटी, उड़द और मसूर की दाल, [illegible] चावल और कोदो का भात, हलवा का [illegible] और [illegible] के गुण दोष अलग अलग लिखिये।

२. गूर्च का [illegible], अश्वगन्ध का वीर्य, अमृत का विपाक और [illegible] का प्रभाव लिखिये। १५
किन्हीं दो दो रोगों पर इन सभों के अलग अलग प्रयोग भी बतलाइये।

३. एक रोगी को भूख बहुत कम लगता है। भोजन के तीन चार घण्टे बाद पेट में दर्द हुआ करता है, कभी कभी दर्द का वेग बहुत अधिक हो जाता है और कय भी हो जाया करती है। कय होने के बाद दर्द में कुछ कमी हो जाती है। बताइये उसे कौन सा रोग है? उसका उपचार आप कैसा करेंगे और उसके लिये आप कौन सा पथ्यापथ्य निश्चय करेंगे? १२

४. साधारण ज्वर और क्षय वाले रोगी की नाड़ी की चाल में क्या अंतर होता है, और उसे आप किस तरह पहिचानेंगे। इन दोनों रोगों के भेद और साध्यासाध्य लक्षण भी बतलाइये। १२

५. यकृत के लिये कोई आसव या अरिष्ट, सिर के दर्द के लिये कोई काढ़ा, स्त्रियों के श्वेत प्रदर के लिये एक चूर्ण, बच्चों के अतीसार के लिये कोई गोली और गंडमाला के लिये कोई एक लेप बतलाइये। १२

६. गुर्च का सत्व और अपामार्गक्षार निकालने की विधि तथा [illegible] और [illegible] बनाने की तरकीब लिखो। १८

७. लाक्षादि तैल, अभ्रक भस्म और हिङ्ग्वष्टक चूर्ण के गुण बतलाइये। इन्हें किन किन रोगों में किस तरह देना चाहिये यह भी लिखिये। १३

वैद्यक

समय ३ घण्टे

पूर्णांक १००

[परीक्षक:—आयुर्वेदाचार्य प्रा० चन्द्रशेखर शास्त्री]

१—रोगों के प्रति वैद्य का क्या उत्तरदायित्व है ? ४

२—[illegible] और साधारण पाक-व्याधि एवं [illegible] और गर्भ के यथार्थ लक्षण आप किस तरह पहचानेंगे ? यह भी लिखिये कि कफ-प्रमेह साध्य और वात-प्रमेह असाध्य क्यों होते हैं ? ६

३—ज्वर का चिकित्सा-क्रम लिखिये। १५
मधुमेह, कुष्ठ, क्षय और संग्रहणी के रोगाक्रान्त रोगी के लिये पथ्य की आप क्या व्यवस्था करेंगे ?

४—प्रसूत परिचर्या में घृत अथवा तैल पकाने की व्यवस्था किस तरह कीजियेगा ?

५—वसन्त ऋतु के आहार-विहार लिखिये। दिन में सोना किन के लिये हित है। दतौन और अंजन किन रोगियों के लिए हानिकर है ?

६—अतीस, नागकेसर, गिलोय, शहद, पंचकोलन, सफेद जीरा, हींग, धायची, और पथ्य इनके गुण और मुख्य उपयोग लिखिये। [illegible]

७—स्रंसन, भेदन, रेचक, अनुलोमन, सारक, दीपन और पाचक द्रव्यों का निरूपण उदाहरण-सहित लिखिये। [illegible]

कार्य अथवा [illegible] का [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ६

—गर्भाशय [illegible] का [illegible] होता है ? और वह होता कहाँ नहीं ? गर्भ के [illegible] मास में [illegible] होती है ? गर्भ में बच्चा है या पुत्र, इसकी क्या परीक्षा है ? गर्भाधान और गर्भपात में क्या भेद है ? ५

—हृदय की आकृति और कार्य क्या है ? गुर्दे (वृक्क) किस भाग में स्थित हैं और उनका स्थान कहाँ है ? आहार नलिका और श्वास-नलिका में क्या अन्तर है ? [illegible] में क्या-क्या [illegible] है ? [illegible]

એ છે કે દરદીને ઘણી આફીણ દેવે છે કે દરદ જોર કરે છે, તથા દરદી દરદની પીડ
ઘણી ખરી છે. મૂત્રપિંડ એનાથી કમ થતું નથી.

ઉપાય—(૧) આયુ ચૈતન્યકર દવાઓ (નં. ૪૮૧ (૨) અફીણ જેવું કામ નહીં કરતાં દરદને દબાવે છે અને ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. આ દરદવાળાને અફીણ જેવું કામ નહીં કરતાં દરદને દબાવે છે અને ધણા સારો ક્લોરોફોર્મ તથા ક્લોરોલેન અથવા ગોળનું કાંપવું તથા પાંચ છે; તે બધી દવાઓ ઘેરા પ્રમાણમાં આપવી. (૪) વધારે મજ્જ પાણીનાં કુમળાએ ક્લોરોફોર્મનાં ટીપ ૫ અને હિંગ્લર બોર્ડિકમનાં ટીપ ૨૦ એક ઔંસ સાબુની આપવા (૫) નં. ૧૪૦૮નાં ચિકિત્સાનું મિશ્રણ આપવું અને દર ચાર ચાર કલાકે આપવું જોઈએ તથા નં. ૧૪૫૪ તથા ૧૪૮૦, વાળા નુસખાઓ અજમાવવા.

આંચકી—ખેંચતાણ.

(Convulsions-Hataunt.)

કારણ—આંચકી એ કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાધિ નથી. વાયુ, હિસ્ટીરીઆ, ધનુર, વગેરે વ્યાધિના દરદીના સ્નાયુઓની ખેંચતાણ થઈ આવે છે. બાળકોને વારંવાર આંચકી થાય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ કૃમિ હોય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને જન્મતા પહેલાં અને વિશેષ કરીને પ્રસવ થયા પછી આંચકી આવી જાય છે. જન્મથી અથવા બીજી રીતે પણ મોટી વયથી મગજને પુરતું પોષણ નહિ મળવાને લીધે આંચકી થાય છે. મગજમાંની લોહીની ધમનીઓ બંધ થવાથી, મગજને ધક્કો લાગવાથી, ગભરાટ થવાથી, મગજમાં રક્તસ્ત્રાવ થવાથી, લોહી બગડવાથી, વાયુથી તથા ઝેર ખાવાથી પણ આંચકી આવે છે. નગરના ઉપર દબાણ કરી ફેરફાર થવાથી પણ આંચકી આવે છે. આ દરદનો તંતુઓમાં વિકૃતિ કરે છે, જે તંતુઓનો સંબંધ મગજ અથવા કરોડની કરોડરજ્જુ સાથે હોય છે.

લક્ષણ—આખું શરીર અથવા હાથ પગ ખેંચાય છે, ચેહેરો વિકૃત પામે છે, મો વાંકું થાય છે, દાંત ભીડાઈ જાય છે અને જીભ બહાર નીકળે છે. આંખોની કીકીઓ મોટી થાય છે, શ્વાસ રૂંધાય છે, અને દરદી બેભાન બને છે, આંચકીનું તાણ બંધ પડેલા દરદી ઉપરમાં પડે છે. કેટલીક વાર આંચકી આવીને બંધ પડી જાય છે અને કેટલીકવાર વારંવાર થાય છે, અને બંધ પડે છે.

ઉપાય—(૧) અપસ્મારમાં આપેલા પ્રાથમિક સર્વ ઉપાયો કરવા. મો ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું, આમોનિયા સુંઘાડવો, જુલાબ આપવો અથવા ઘંતખીલી બેઠી હોય તો જુલાબની પીચકારી આપવી. માથું ગરમ હોય તો ઠંડા પાણીનું પોતું કે બરફ મુકવું. બોચી, પેટ તથા પીંડી ઉપર રાઈની પટીઓ મારવી અથવા લમણાપર બ્લિસ્ટર મારવું. (૨) પોટાશ બ્રોમાઈડ, હાયોસ્યામસ, અફીણ, કલોરલ વગેરે આ દરદમાં અસર કરે છે. (૩) કૃમિઘ્ન દવાઓ (નં. ૪૪૨) તથા મગજને પુષ્ટી આપનાર દવાઓ (નં. ૪૪૮). (૪) વિરબદિકવાથ (નં. ૫૭૭) વાવડીંગ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને આપવો. (૫) અફીણ, એળીઓ, કપુર, કસ્તુરી, વગેરે દવાઓ દરદ અને દરદનું બળાબળ જોઈને આપવાથી આંચકીનું જોર નરમ પડે છે.

પ્રકારો—ત્રણ દોષવાળી ત્રણ મૂર્છા, રૂધિરથી થનારી મૂર્છા, ઝેરથી થનારી મૂર્છા તથા મધપાનથી થનારી મૂર્છા, એમ ૭ પ્રકારની છે.

લક્ષણો—સન્યાસ રોગ પ્રમાણે. તફાવત એટલો કે મૂર્છા ઘણું કરીને જુવાન અને નબળા હૃદયના માણસોને આવે છે અને સન્યાસ વૃદ્ધને થાય છે. મૂર્છા થોડી મુદતમાં પાછી વળે છે, સન્યાસની બેશુદ્ધિ જલદી મટતી નથી.

ઉપાયો—(૧) મૂર્છા આવે કે તરત દરદીનું માથું ધડ કરતાં પણ નીચું નમાવીને બેસાડવો; મોં ઉપર ઠંડુ પાણી છાંટવું, પંખાથી પવન નાખવો, તેના ઓરડામાં ખુલ્લી ચોખી હવા આવવા દેવી; હાથ પગ સારી રીતે ચાંપવા અને એક બળેલું પીછું નાકે ધરીને નાકને ધુમાડી દેવી; અથવા બબે મીનીટે આમોનિયા સુંઘાડવું. જો મૂર્છા લાંબી ટકે તો હૃદય ઉપર (છાતી ઉપર) રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવું, ઝાડો ખુલાસેથી આવે એમ કરવું. બધા ઠંડા ઉપચાર કરવા. આવા બહારના ઉપાયોથીજ મૂર્છા પાછી વળીને દરદી શુદ્ધિમાં આવે છે પણ કદિ શુદ્ધિમાં ન આવે તો બીજા ઉપાયો કરવા. (૨) આંખમાં અંજન કરવાં, કે જરા મરી કે પીપરની બારીક ભુકી આંખમાં આંજવી, સરસડાનાં બી, પીંપર, મરી, સીધાલુણ, લસણ, મનસીલ તથા વજ એટલી ચીજોને ગોમૂત્રમાં વાટી અંજન કરવું. (૩) કાનમાં મરી કે પીપરની ભુકી કાગળની ભુંગળી વાટે ફુંક મારીને ઉતારવી. (૪) એવીજ ચીજોનાં નાકેથી નસ્ય દેવા. (૫) નાકના તથા મોઢાના શ્વાસને રોકવો, જેથી મૂર્છા વળશે. (૬) ઠંડા કવાથ તથા પિત્તજ્વરમાં બતાવેલા ઉકાળા પીવા (૭) મીઠાં મીઠાં ઓષધોથી પકાવેલાં દુધ પાવાં; જવ, રાતા ચોખા, વટાણા તથા મગ પથ્ય છે.

ધનુર્વા–અપતાનક.

(Tetanus–ટીટેનસ.)

કારણ—આ એક અક્ષેપવાયુ છે. તે ઘણો ભયંકર રોગ છે. તેમાં આખું શરીર માનની પેઠે વાંકું વળે છે. આરંભમાં જડબાંના સ્નાયુ ખેંચાઇ તે સખ્ત થાય છે, બંધ પડે છે ને ઉઘડતું નથી. દરદ બહુ જોર કરે છે ત્યારે દરદી કામઠાની પેઠે વાંકો વળી જાય છે, અને તે શાંત થાય છે ત્યારે સ્નાયુ ઢીલા પડે છે. આ કામઠું કેટલીક વાર પાછળથી (બાહ્યયામ) કેટલીકવાર આગળથી (અંતરાયામ) અને કેટલીકવાર આડત્રાંસ પડખાભર વળે છે. જ્યારે કમાન વળે છે ત્યારે આખા શરીરને બેહદ જોર મળે છે, અને આક્ષેપ એટલે તણાવું થોડી મીનીટે આવ્યા કરે છે, દરમીયાન સ્નાયુ ઘણાજ સખ્ત રહે છે અને જો દરદી કોઇ ઉંઘમાં નથી પડતો તો શ્વાસનું રૂંધન થઇ દરદી મરણ પામે છે. આ વાતવ્યાધિનો તાથી બીજાં વાનાં જે કારણો છે તે આ રોગનાં કારણ છે. પણ નવા શોધ પ્રમાણે રોગના જંતુ (બેસીલસ) થાય છે અને જખમ વગેરે દ્વારા તે જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આ રોગ પેદા કરે છે. આ જંતુ જખમમાં પ્રવેશ કર્યા પછી દશ બાર દહાડે આ રોગને પેદા કરે છે. કાંઇ જખમ થયા પછી ખાંડ, ખટાઇ ખાવાથી આંચકી થાય એવો લોકોમાં ભય ચાલે છે તેનું મૂળ આવાં કારણો સાથે સંબંધ રાખતું હશે.

લક્ષણ—તીરકામઠાની પેઠે શરીર આગળ કે પાછળ કે પડખાથી વળીને કમાન વળી જે તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. [illegible] તથા ધનુરનાં લક્ષણો લગભગ મળતાં આવે છે. [illegible]

એ છે કે દારૂવાળો દર્દી આંખોને ફેરવે છે કે દરદ જોર કરે છે, તથા દરદી ફરજથી જે ઉંઘે મરે છે તે પણ કાંઈ એવું દમ થતું નથી.

ઉપાય—(૧) આનું ચિકિત્સા દવાઓ (નં. ૪૬૧ (૨) અફીણ જેવી સારી દવાઓ પણ આ દરદવાળાને અફીણ જેવું કામ નહીં કરતાં દરદ વધારે છે અને કેટલાક તો ઝેરી થઈ જાય છે. (૩) કોકેઈન તથા કેફીન અથવા એવું હૃદયને ઉત્તેજક દવાઓ જેવી કે ગંધક અને ડિજીટલીસ સાથે આપવી. (૪) વધારે સખ્ત આપવું હોય ત્યારે ઘણી વાર ન. ૧૪૦૮ માં કહેલા સ્પિરિટ એમોનિયા ટીપ ૨૦ થી ૩૦ ભેળવી દરદીને અર્ધા કલાકે તથા ન. ૧૯૭૪ તથા ૧૪૮૦, વાળા દવાઓ વખતોવખત.

આંચકી—ખેંચતાણ.

(Convulsions—આક્ષેપક.)

કારણ—આંચકી એ કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાધિ નથી. પરંતુ કંઈ બીજા રોગના સ્નાયુઓની ખેંચતાણ થઈ આવે છે. વાઈ, હિસ્ટીરીઆ, મસૂરી, કોલેરા, થાય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ કૃમિ હોય છે. બાળકોને વારંવાર આંચકી ઘણીવાર થાય છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને જન્મ પહેલાં અને પછી થયેલી લોહીની ખરાબી થઈ આવે છે. જન્મથી અથવા ખોટી રીતે પડવું મોટી અવાજથી મગજને પુરતું પોષણ નહિ મળતું હોવાને લીધે આંચકી થાય છે. મગજમાંની લોહીની નળીઓ બંધ થવાથી, મગજને ધક્કો લાગવાથી, પેટમાં કૃમિ થવાથી, કેટલીક વખત દાંત આવવાથી, તાવથી તથા ઝેર ખાવાથી પણ આંચકી આવે છે; મગજમાં રક્તસ્રાવ તથા તાણ થઈ દરદ થવાથી પણ આંચકી ઉપડે છે. આ કારણોમાં તંતુઓમાં વિકૃતિ કરે છે. જે તંતુઓનો સંબંધ મગજ અથવા મગજની કરોડરજ્જુ સાથે હોય છે.

લક્ષણ—આખું શરીર અથવા હાથ પગ ખેંચાય છે, ચહેરો વિકૃત થાય છે, મો ધાવ ધાવ થાય છે, દાંત ભીંસાઈ જાય છે અને ફીણ બહાર નીકળે છે. આંખોની કીકીઓ મોટી થાય છે, શ્વાસ રુંધાય છે, અને દરદી બેભાન બને છે, આંખોનું તાળું બંધ પડેલા દરદી ઉપજી પડે છે. કેટલીક વાર આંચકી આવીને બંધ પડી જાય છે અને કેટલીકવાર વારંવાર થાય છે, અને બંધ પડે છે.

ઉપાય—(૧) અપસ્મારમાં આપેલા પ્રાથમિક સર્વ ઉપાયો કરવા. મો ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું, આમોનિયા સુંઘાડવો, જુલાબ આપવો અથવા દંતખીલી બેઠી હોય તો પુરેયા જુલાબની પીચકારી, આપવી. માથું ગરમ હોય તો ઠંડા પાણીનું પોતું કે બરફ મુકવું. બોચી, પેટ તથા પીંડી ઉપર રાઈની પટીઓ મારવી અથવા લમણાપર બ્લિસ્ટર મારવું. (૨) પોટાશ બ્રોમાઈડ, હાયોસ્યામસ, અફીણ, ક્લોરલ વગેરે આ દરદમાં અ... છે. (૩) કૃમિઘ્ન દવાઓ. (નં. ૪૪૨) તથા મગજને પુષ્ટી આપનાર દવા... ૮). (૪) વિરલપિચ્છિકાય (નં. ૫૭૭) વાવડીંગ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખ... ૫) અફીણ, એળીઓ, કપુર, કસ્તુરી, વગેરે દવાઓ દરીદ અને દરદનું બળ... રાખી આપ. કીનું જોર નરમ પડે છે.

પક્ષઘાત–લકવો.

(Hemiplegia).

વિવેચન—મગજ તથા બરડાની કરોડ સાથે સંબંધ રાખનારી મજ્જાતંતુઓ ઉપર લોહીનો દાબ પડવાથી તે તંતુઓનો વ્યાપાર બંધ પડે છે અને તેથી આ દરદ થાય છે. આ દરદને અર્ધાંગવા, એકાંગવા, પક્ષાઘાત અને લકવો એવાં અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં જેને પેરેલીસીસ (Paralysis) કહે છે, તેમાં દરેક પ્રકારના લકવાનો સમાવેશ થાય છે, જેમકે મોંનો લકવો, જીભનો લકવો, હાથનો લકવો, અર્થાત્ તે તે અંગ જુદું પડવું. કેડની ઉપરનાં અંગોમાં વા આવે છે તેનો સંબંધ મગજ સાથે છે. અને કેડની નીચેનાં અંગો એટલે પગોમાં વા આવે છે તેનો સંબંધ બરડાની કરોડરજ્જુ સાથે છે, જેમકે 'ઊરૂસ્તંભ' એટલે સાથળ ઝલાવાનો રોગ (Paraplegia).

કારણ—પક્ષઘાત એટલે કોઇપણ અવયવોનો ઘાત થવો અથવા તે અવયવ ક્રિયા રહિત થવો. પક્ષઘાત મગજની સાથે સંબંધ રાખે છે તો મગજમાં એવી શું ક્રિયા થાય છે અને તે શાથી થાય છે કે શરીરનાં ઉપયોગી અંગો જુદાં પડી જાય છે, તે અવશ્ય જાણવા જેવી વાત છે. કોઇ દરદીને પક્ષઘાત થયો એટલે વાના–લકવાના ઉપાયો ગ્રંથમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવા મંડી જવું, એટલે બસ નથી. પણ પક્ષઘાત થયો એટલે શું થયું તથા કયા અંગમાં કેવો ફેરફાર થયો તે જાણવું જ જોઇએ. શરીરની હીલચાલનો આખો વ્યાપાર મગજ તથા બરાડની અંદરના મજ્જાતંતુઓ દ્વારા થાય છે. આપણે હાથ પગ વગેરે આપણી ઇચ્છાથી ચલાવીએ છીએ, તે ઇચ્છા શક્તિ મગજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શક્તિ મજ્જાતંતુ દ્વારા શરીરમાં માંસ રજ્જુઓને તથા સ્નાયુઓને પહોંચે છે ત્યારે તેઓ હાલીચાલી શકે છે. પણ જ્યારે મગજમાં કાંઇ વિકાર–ફેરફાર થાય છે ત્યારે મગજની ઇચ્છાનો હુકમ બજાવવાને મજ્જાતંતુઓ અશક્ત થાય છે અને તેથી શરીરની હાલચાલ કરનાર માંસરજ્જુ અથવા સ્નાયુઓ સુધી તે મજ્જાતંતુઓના હુકમ પહોંચતા નથી. જે બાજુનો આ વ્યાપાર બંધ પડે છે તે બાજુનું અંગ જુદું–ક્રિયા રહિત થાય છે અને જે અવયવનો એ વ્યાપાર બંધ પડે છે તે અવયવ જુદો પડે છે; જેમ કે, જીભ, આંખ, હાથ, ચહેરો વગેરે.

મગજમાં આ ફેરફાર ઘણાં કારણોથી થાય છે. મગજમાં બહુ લોહી ચડી જવાથી, મગજમાં રક્તસ્રાવ થવાથી અથવા કાંઇ બીજા દોષનો સંચય થવાથી આવો ફેરફાર થાય છે. લોહી ચડી જવાથી કે રક્તનો સ્રાવ થવાથી મજ્જાતંતુઓ ઉપર દબાણ થાય છે. તેથી તેઓ પોતાનું કામ કરતાં અટકે છે અને તેથી પક્ષઘાત એટલે લકવો થઇ
• પક્ષઘાત બે પ્રકારે થાય છે, મગજમાં રક્તસ્રાવ થવાથી એકાએક થાય છે, અને ...ના બીજા દોષ સંચયને લીધે ધીને ધીમે પણ લકવો થાય છે. મગજના આવા વિકા...નાં કારણો આ પ્રમાણે છે. (૧) પડી જવાથી મગજને ધક્કો લાગવો. (૨) માર પાડવાથી કે કચરાવાથી મગજને ધક્કો લાગવો અને તેથી તેમાં કોઇ નસ તૂટીને રક્તસ્રાવ થયો. (૩) એજ પ્રમાણે બરડાની કરોડરજ્જુનો આઘાત કે રોગ થવાથી પણ નીચેના અર્ધ અંગમાં લકવો થાય છે; (૪) દારૂ પીવાથી પણ આ દરદ થાય છે; (૫) શીશાનું ઝેર લોહીમાં મળવાથી પણ લકવો થાય છે. (૬) ઉપદંશ એટલે ગરમીનો રોગ થઇ ગયો હોય એવા દરદીઓમાંથી પણ કોઇને વહેલો મોડો લકવો થાય છે. (૭) વૃદ્ધાવસ્થામાં મગજને બરાબર

[illegible] નહીં [illegible] થતા થાય છે. (૮) આ [illegible] અને [illegible] [illegible] પણ કરવો થાય છે.

ઉપાય—[illegible] ઉપર [illegible] [illegible] તથા તેમના [illegible] (૧) [illegible]—[illegible] આ રોગમાં [illegible] [illegible] આ રોગનો ઉપાય [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. (૨) [illegible] [illegible] [illegible] કરીને તેમાં તેલ તથા [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] (નં. [illegible]) [illegible] (૫) [illegible] (નં. ૫૧૦). (૬) [illegible] (નં. [illegible]) [illegible] નં. ૧૦૦૩ [illegible] (નં. ૪૮૩) [illegible] (૭) [illegible]

પથ્યાપથ્ય—[illegible] પ્રમાણે.

ઉરૂસ્તંભ.

(Paraplegia—પારાપ્લેજીઆ.)

વિવેચન—રોગ પ્રધાનમાં શરીરનું ડાબું કે જમણું અરધું અંગ જૂઠું પડે છે, તેમ ઉરૂસ્તંભમાં કેડથી નીચેનું અરધું અંગ જૂઠું પડે છે.

કારણો—કરોડરજ્જુના નીચલા ભાગમાં કાંઈ ઈજા આદિ થવાથી એટલે કરોડરજ્જુનો વાગ થવાથી અથવા તે રજ્જુ વધારે ઢીલો કે વધારે સખ્ત થવાથી અથવા કરોડરજ્જુ ઉપર દબાણ થવાથી આ રોગ થાય છે. પીઠ ઉપર માર પડવાથી, પડી જતાં પીઠ ઉપર વાગવાથી અને તેથી મણકાના હાડકાને તથા તેની અંદરના કરોડરજ્જુનો ધક્કો પહોંચવાથી તેની અંદરના મજ્જાતંતુઓ કામ કરતા બંધ પડે છે, અને તેથી આ ઉરૂસ્તંભ એટલે સાથળ ઝલાવાનો રોગ થાય છે. તેમજ વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે કે, કાંઈક પચેલા અને કાંઈક નહીં પચેલા ખોરાક ઉપર અતિ શીત, અતિ ઉષ્ણ, ભારે અને ચીકણા ભોજનો કરવાથી, પરિશ્રમથી, દિવસે સુવાથી અને રાત્રે જાગવાથી, કફ તથા મેદ સહિત વાયુ આમવાળા તથા અતિ વધીને એકઠા થયેલા કફને તથા પિત્તને જમાડી સાથળમાં આવે છે અને અંદર રીંધાયેલા કફથી સાથળના અસ્થિઓને પૂરી નાખી જડ બનાવે છે, જેથી સાથળો જડ, શૂન્ય, ભારે તથા ક્રિયા વગરના થાય છે.

લક્ષણો—અંગો ભાગવાં, તંદ્રા, ઉલટી, અરૂચિ, જ્વર, ગ્લાનિ, પગ [illegible] ઉપડવા, તથા ઉભટ જડ બનવા, એ તેનાં પૂર્વનાં લક્ષણો છે. પગ જમીન ઉપર [illegible] દરદ થાય છે, ઠંડા સ્પર્શનું ગ્નાન થતું નથી, તથા બેસવા ઉઠવા કે ચાલવામાં [illegible] આવે છે. ઉરૂસ્તંભનો દરદી પોતાના પગ ભાંગી ગયેલા માને છે. અને બીજા માણ[illegible] તોજ પગ ઉપડે છે. ઉરૂસ્તંભમાં ઘણીવાર દરદીનો ઝાડો, પેસાબ બંધ પડે છે [illegible] ઝાડો પેસાબ થઈ જાય છે, એટલે ઝાડા તથ[illegible] [illegible] રોગ કબજામાં રહી

ઉપાય—(૧) માર પડવાથી કે પડી જવાથી આ દરદ થયું હોય તો દરદીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો. (૨) બરડાના હાડકા ઉપર દાબવાથી કાંઇ દરદ માલમ પડે તો તે ભાગ ઉપર જળો મુકાવવી. જો તેમાં સોજો હશે તો કોઈ ઠંડી દવા લાગવાથી પણ ત્યાં ગરમી લાગશે. (૩) બ્લિસ્ટરો મારવાથી પણ સોજો નરમ પડી, આ દરદ નરમ પડે છે. (૪) દરદ વાળા ભાગ ઉપર દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫) મારવો; અથવા એલાડોના અને અફીણનો લેપ મારવો. (૫) પેસાબ બંધ થયો હોય તો તે છોડવા માટે સળીનો ઉપયોગ કરવો. જો પેસાબ વધારે વખત અટકી રહે તો મુત્રાશયનો વરમ થાય. (૬) આ રોગમાં સ્વેદન (પરસેવો કાઢવો) લંઘન તથા રૂક્ષ (લુખા) પદાર્થો ખવરાવવા, અથવા કફની શાંતિ કરનાર અને વાયુને નહિ કોપાવનાર એવી ક્રિયાઓ કરવી. (૮) ક્ષાર તથા ગોમુત્રવાળા પ્રવાહી પદાર્થોથી બાફ દેવો, અને રૂક્ષ એટલે ચીકાશ વગરના પદાર્થોથી સાથળો ચોળવી. (૮) પીપર, પીપરીમુળ અને ભીલામાં તેને વાટી ચટણી કરી તેમાં મધ મેળવી પીવાં અથવા તે ત્રણેનો કવાથ કરી મધ નાંખી પણ પીવાય. (૯) ત્રિફળાતું તથા કડુતું ચૂર્ણ મધ નાખીને ચાટવું, (૧૦) લીંડી-પીપર ચડતા નંબરથી મધની સાથે કે જુના ગોળ સાથે ખાવી. (૧૧) ગોમુત્રમાં શીલાજીત, ગુગળ તથા પીપર નાખીને પીવું. (૧૨) ભીલામાં, ગળો, સુંઠ, દેવદાર, હરડે સાટોડી તથા દશમુળ, તેનું સેવન કરવું એટલે ચૂર્ણ કરીને ખાવું કે ઉકાળો પીવો, (૧૩) ભીલામાંનો કવાથ સાકર, ઘી, મધ તથા મરી નાંખીને પીવો. (૧૪) રાસ્ના સપ્તકકવાથ સુંઠતું ચૂર્ણ નાખીને પીવો. (૧૫) દરીયાના પાણીતું સ્નાન સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૧૬) કવીનાઇન, લાઇકર સ્ટ્રીકન્યા અને ટિંકચર ઓફ સ્ટીલનું સેવન કરવું.

પથ્યાપથ્ય—લુણ વગરનાં હિતકારક શાક, જાંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના માંસ, જુનો સામો, જુના કોદરા, જુના ચોખા, મીઠા લીંમડાનાં પાન, ગરમાળાનાં પાન, બથવાની ભાજી તથા મુળાનું શાક, એ સર્વ પથ્ય એટલે હિતકારક છે,

અર્દિત-અડદીઓ વા.

(Facial Paralysis).

કારણ—પક્ષાઘાત રોગનાં કારણો એજ આ રોગનાં પણ કારણો છે. ઘણીવાર પક્ષઘાત સાથે અર્દિત પણ હોય છે. ઠંડી, ઠંડો પવન, ખુલ્લી જગામાં સુઇને પવન ખાવો, કાન તથા દાંતના દરદ, કાનની નીચેની ગાંઠ, વગેરે દરદોથી પણ આ દરદ થાય છે. ઉપદંશનો રોગ પણ આ દરદને તેડું કરે છે. રાત્રે વારંવાર ખુલ્લી પવનવાળી જગામાં સુવાથી એકાએક સવા-માં આ રોગનાં લક્ષણો જણાઇ આવે છે અને મોં દરડાએલું લાગે છે.

લક્ષણો—એક બાજુનો ચહેરો ઝલાવો, મોંનો એક ખુણો નીચે નમવો. ગાલ ઢીલો ને તેમાંથી થુંક ઝરવું, પાણી પીતાં એક બાજુથી નીકળી પડવું, ફુંક સીધી નહી આવતાં વાંકી જવી, એ તેનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

ઉપાય—કારણ પ્રમાણે ઉપાય કરવો. પ્રથમ એક જુલાબ આપવો. તેને માટે એરંડીયું સારૂં છે. ગરમ પાણીનો શેક, ખસખસના ડોડા ઉકાળેલા ગરમ પાણીનો શેક, અથવા બ્લીસ્ટર મારીને દોષ ખેંચી કાઢવો. માથા ઉપર પવન લાગવા દેવો નહી, ખોરાક સાદો, તથા અડદના લોટનાં વડાં, અડદની દાળ અને અડદના લોટનો શીરો ખાવો. આવા સાદા ઉપાયોથી અને દસ્તનો ખુલાસો રાખવાથી આ દરદ ધીરેધીરે મટી જાય છે, અથવા તેનાં કેટલાંક લક્ષણો ઓછાં થઇ માત્ર મોંનો વાંક રહી જાય છે.

ઉન્માદ-દિવાનાપણું.

(Insanity)-Mania (ઈનસેનિટી-મેનિયા.)

મનની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ અથવા બુદ્ધિ, અક્કલ કે જ્ઞાનનો થોડો કે ઘણો નાશ થાય, તેને ઉન્માદ કહે છે. કેટલા તેને "ઘેલછા" પણ કહે છે, કેમકે તેમાં મન ચલિત થઈ જાય છે.

પ્રકાર—ઉન્માદ રોગના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ચિત્તભ્રમ-(Mania) આ પ્રકારના ઉન્માદમાં માણસ પોતાની અક્કલ ખોઈ બેસે છે. તેના મનમાં તરંગો ઊઠે છે, બકે છે, તોફાન કરે છે, જુદા જુદા મનિષ્યમાં [illegible] [illegible] સ્થિતિ થાય છે એટલે સ્થિતિ ચિત્તભ્રમ થાય છે અથવા મનિષ્યાત [illegible] ચિત્તભ્રમ છે. કોઈ હસે છે, કોઈ રૂએ છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ નાચે છે, અને કેટલાક બીજાને મારવા દોડે છે, કપડાં નાંખી દે અને ખાવા પીવાનું કે સારા નરસાનું પણ ભાન હોતું નથી. (૨) ઉદાસીનતા-(Melancholia) આ જાતના ઉન્માદમાં માણસ એક ચિંતા જતી કરતો નથી પણ તેનું ચિત્ત કોઈ કારણથી ચલિત થાય છે. અને ઉદાસીની વૃત્તિ ઊંડી થાય છે અને [illegible] બને છે. ઘણીવાર મૂંઝવણ થયા કરે છે; કેટલીકવાર તે એવું ધારે છે કે તેને ઘેર પાપ કરેલું છે અને તેથી તે આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ ધર્મઘેલો થાય છે, કોઈ પોતાને રાજા જેવો ધારે છે, કોઈ અતિ લાલચથી ખાવું બંધ કરી બેસે છે, કોઈ ચોરીઓ પણ કરે છે, કોઈ વિષયાંધ અથવા કામ થાય છે અને કોઈ મુંગાની પેઠે બેસી રહે છે. એવાં અનેક લક્ષણો છે. (૩) બુદ્ધિનો નાશ—(Dementia) આ જાતના ઉન્માદમાં માણસની બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ જાય છે. તે કંઈ નિશ્ચય કરીને બેસતો નથી. અર્થ વગરનું બકે છે, ગાય છે, પડ્યું રહે છે અને લવલવાટ કર્યા કરે છે. બાદ શક્તિનો નાશ થાય છે. સુખ, દુઃખ, હર્ષ, શોક અથવા પ્રીતિ કે અપ્રીતિનું તેને જ્ઞાન કે ભાન રહેતું નથી. ઘડપણમાં બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. આ પ્રકારનો ઉન્માદ મટતો નથી.

કારણ—ઉન્માદનાં ઘણાં કારણો છે. (૧) વારસો, (૨) સગોત્ર લગ્ન અથવા સગાં સંબંધીઓમાં લગ્ન; (૩) ઘણો દારૂ પીવાનું વ્યસન; (૪) અફીણ, તંબાકુ, ભાંગ, ગાંજો, ધંતુરો વગેરેનું સેવન. (૫) અતિ સ્ત્રીસેવન અને હસ્તદોષ; (૬) ભારે નુકશાન જેમકે વહાલા માણસનું મરણ; પૈસાની હાનિ અને તે સંબંધી શોક, ચિંતા, ભય. (૭) ભારે વાગ. (૮) મગજને ઘણો શ્રમ તથા મગજની વ્યથા. આ બધાં ઉન્માદ અથવા ચિત્તભ્રમનાં કારણો છે.

ઉપાય— ઉન્માદના રોગથી માણસ એક પશુ કરતાં પણ વધારે નઠારી હાલતમાં આવી પડે છે. તેની હાલત ઘણીજ દયાજનક થઇ પડે છે. ગાંડા માણસો બીજા માણસોને નુકશાન કરે એવા હેતુથી સરકારે તેમને રાખવા માટે હિંદુસ્તાનમાં ખાસ હૉસ્પીટલો બાંધી છે, જ્યાં બિચારા આ ગરીબ ગાંડાઓને ગોંધી રાખવામાં આવે છે. તોફાન અને નુકશાનનો અટકાવ કરવા સિવાય ગાંડાઓને હૉસ્પીટલોમાં રાખવાનો સરકારનો બીજો વધારે સારો હેતુ તેમને ત્યાં રાખીને સુધારવાનો હોવો જોઈએ. પણ અફસોસ કરવા લાયક એ છે કે, ત્યાં તેઓ કેદીઓ કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં રહેતા હોય અથવા તેમને સારા કરવામાં યોગ્ય ઉપાયો લેવામાં આવતા હોય એવું જણાતું નથી, તેઓ બિચારા એ "મેડ હાઉસ"માં પોતાની કંગાલિયત ભરેલી જીંદગી પુરી કરે છે. સરકાર કદી કહેશે કે તેમને સારા કરવાની ?

દવા નથી. ખરૂં છે કે અંગ્રેજીમાં એવી દવા નહિ હશે, પણ આયુર્વેદમાં તેને માટે ઘણા સારા અસરકારક ઉપચારો મળી આવે છે. કેવળ અંગ્રેજી વૈદ્યક ઉપર આધાર રાખી સરકારે આયુર્વેદ જેવા ઉપચારોના ઉત્તમ સંગ્રહને વિસારી નહિ દેવો જોઇએ, ઘણાક ડાક્ટરો દેશી ઉપચારો તરફ અભાવની નજરથી જોતા જણાય છે, પણ તેમ કરવામાં તેઓ પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ઉપર એક પ્રકારનો પડદો નાખવા સરખું કરે છે.

(૧)—ઉન્માદના સાધારણ ઉપચાર તરીકે સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત દવાઓ (નં. ૪૪૫) ઠીક છે. તેનાથી દરદીનો જુસ્સો નરમ પડે છે. અને દરદી ઉંઘમાં પડે છે. એ જાતની દવાઓમાં અફીણ, ભાંગ, ક્લોરલહાઇડ્રેટ, પોટાસ બ્રોમાઇડ, કોનાયમ, ક્લોરોફોર્મ, ડિજીટેલિસ અને સલફોનલ મુખ્ય છે. (૨) અપસ્માર તથા આંચકીના રોગમાં લખેલી દવાઓ ઉન્માદ અસર કરે છે. (૩) મગજને પુષ્ટી આપનાર સર્વ દવાઓ આ રોગને માટે પ્રશસ્ત છે; અને એવી દવાઓ દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં અનેક અને ઘણી ઉત્તમ છે. પણ આગ્રહ અને યુક્તિ સાથે ઉપયોગ કરવાની ખામી છે. (૪) સુવર્ણ—ઉન્માદને માટે ઘણું પ્રશસ્ત છે. સોનાની ભસ્મ, સોનાના વરખ, અથવા સોનું ઉકાળીને તેનું પાણી, દવા તરીકે વપરાય છે. મગજ ઉપર તેની ઘણી સારી અસર મનાયેલી છે. સુવર્ણ વસંતમાલતી જેમાં સોનું આવે છે તે ચિતભ્રમમાં મગજનું સારી રીતે શોધન તથા પોષણ કરે છે. (૫) બ્રાહ્મી, ભુરૂં કહોળું, શંખાવળી, ગુગળ, જેઠીમધ, શતાવરી, વજ, આંબળાં; એ સર્વ ઓષધો મગજનાં દરદોમાં સારૂં કામ કરી શકે છે અને તેથી જુદી જુદી બનાવટો દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. વજ જેવી સાધારણ મનાતી વસ્તુ મગજના ઉપર અસાધારણ કામ કરે છે એ વાતથી ઘણા લોકો અજ્ઞાત છે. (૬) જીવન—બુદ્ધિને તથા મગજને સુધારે છે અને ખસી ગયેલા મગજને ઠેકાણે લાવી શકે છે. (૭) બુદ્ધિને નિર્મળ કરનાર હિત આહાર, વિહાર અને મગજને શુદ્ધ કરનાર આરોગ્યદાયક ઉત્તમ ઓષધોવડે ભ્રમિત થઇ બગડેલું ચિત્ત ઠેકાણે લાવી શકે છે. બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનાર ગાંજો, ભાંગ, દારૂ હયાતી ભોગવે છે, તો બુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરનાર દવાઓ કુદરતે પેદા ન કરી હોય એ વાત સંભવિત નથી. (૮) કુષ્માંડ સ્વરસ (નં. ૫૨૧), બ્રાહ્મીસ્વરસ (નં. ૫૨૭), વચાસ્વરસ (નં. ૫૨૯), સારસ્વત ચૂર્ણ (નં ૭૨૭). અમરસુંદરવટી (નં. ૭૩૫) અશ્વગંધારિષ્ટ (નં. ૭૭૪), કુષ્માંડાવલેહ (નં. ૭૯૬), અતુદાદાર (નં. ૯૫૮), બરશાશા (નં ૯૬૬), ખમીરેગાવઝબાન (નં. ૯૭૩), દારૂતે નીલોફર (નં. ૯૭૭); વગેરે ઉપાયો સારી અસર કરે છે.

મદાત્યય—પાનાત્યય—મદ્યપાનથી થતાં દરદો.

(Alcoholism—Delirium Tremens).

વિવેચન—દારૂના અતિશય વ્યસનથી એક પ્રકારનો ભ્રમ અને બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, તેને "મદાત્યય" અથવા "પાનાત્યય" એવાં દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં નામ આપેલાં છે. દારૂ ઘણા પ્રકારના છે. પ્રાચીન નામોનો હાલમાં પ્રચાર નહિ હોવાથી હાલમાં બોલતાં નામોમાં લાઇન, લીકર, સ્પિરિટ, બ્રાંડી, રમ, જીન, પોર્ટ, વ્હિસ્કી, શેમ્પેન, બીયર, શેરી અને દેશી દારૂ, તાડી વગેરે છે. આ સર્વ દારૂમાં એક પ્રકારનું ઝેરી તત્વ હોય છે જેને અંગ્રેજીમાં "આલ્કોહોલ" કહે છે. જે દારૂમાં આ તત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે તે વધારે ઝેરી અને નુકસાનકારક છે.

નિદાન—અંગોનો, શિરાનો નાશ, કોઈ ઘા અને જુદાં જુદાં કારણો થી અને
ઘણી વાર દાહ : ઉષ્ણ ખોરાક ખાવે અને ફુગે, દંત દાઝે, નકી પીવો, અને અત્યંત પર-
સેવો થવો. વખત થઇ વણી રહે છે, કોઈ વખત બેભાનપણું પણ જણાય છે અને
અંત સુધી ઉદર તેમાંનો જોઈ ભરાય છે : અને નહિ તો ઉદરનો એક નાશ, જણાય, બેશુદ્ધિ
ને બેભાન પણ થઈ નેત્ર વિપરીત આવે છે.
રોગી ઉપસ્થાપના આ રોગના મુખ્ય બે પ્રકાર જણાવેલા છે—(૧) પ્રાકૃત, (૨)
છે. (૧) પાનાજીર્ણ અને (૨) પાનવિભ્રમ.
(૧) પાનાત્યય—ક્લેદ, હાથમાં પીડ, અરુચિ, તૃષા, જ્વર, મોઢું પાયું તથા
શરીર જડતા જેવી વેદના અતિ જણાય, અંગનું કરડું, કંપ, શ્રમ, છાતીનું અંત
ભારે કેડ, ખાંસ, અનિદ્રા, ઉલટી, ઝાડો, ઉબકા, વમ, બેભાન, અત્યંત રોગો
મરણ સુધી પણ.
(૨) પરમદ—કફનો ઘણ, અંગોમાં ભાર, મોઢામાં બેસ્વાદ, મળ પેશાબનો અટકાવ,
તૃષા, અરુચિ, માથામાં દાહ તથા સાંધાઓમાં શૂળ.
(૩) પાનાજીર્ણ—મદ્યનું અજીર્ણ થાય ત્યારે આફરો, ઉલટી, ઓડકાર, દાહ તથા
કોઠામાં સર્વ બળવું થાય.
(૪) પાનવિભ્રમ—હાથ તથા બીજા અવયવોમાં પીડ, દાહ, કંઠમાં ધુમાડો, મૂર્છા,
ઉલટી, માથામાં દાહ, મોઢામાં કફ તથા અન્નનો અભાવ.
અસાધ્યપણાનું લક્ષણ—આ રોગ વધીને અસાધ્ય થયો હોય ત્યારે નીચેનાં ચિન્હો
થાય છે:—ઉપલો હોઠ ઢીલો પડે, અતિ શીત, અતિ દાહ, અને મોઢું તેલ જેવું ચળ-
કતું, ઉષ્ણ, હોઠ અને દાંત કાળા, આંખો પીળી અથવા રાતી પડેલી થાય તથા હેડકી,
જ્વર, ઉલટી, કંપ, પાંસળીઓમાં શૂળ, ખાંસી અને ભ્રમ.
ઉપાય—દરદીઓને પ્રથમ લુધાણ જરૂરનો છે. પહેલો ઉતારનો થયેલો હોય, ઉષ્ણ
એવી હોય, ખરાબ વાસવાળો શ્વાસ આવતો હોય અને પછી ખાધુ પીધુ હોય તેને ઉલટી
કરાવવી જો આ ચિન્હો ન હોય તો પોષણકારક અને સારા પ્રકારો ખાનપાનથી
દરદીને ટકાવી રાખવાની જરૂર છે. દારૂથી થયેલા દરદોમાં ખાનપાનની એવી સારી અસર
થાય છે એવી દવાની થતી નથી. તેને થોડે થોડે વારંવાર ખોરાક આપવો. જો દરદી બહુ
બેચાઇ ગયો હોય અને જો નાડી ઉત્ર નબળી જોવામાં આવે તો તેને થોડો દારૂ સાકર અથવા
ખાંડી દૂધમાં આપવો. દારૂ એજ દરદીનું કારણ હોવા છતાં ઉત્ર બેચાઇ ગયેલી સ્થિતિમાં
દારૂ થોડું ચેતન આપે છે, પણ ખરી શક્તિ આપતો નથી. તેથી શક્તિનો ખરો આધાર
સારા પોષણ ઉપર રાખવો.
પથ્યાપથ્ય—તૃપ્તિકારક રસો—જેવા કે ખજુર, ફાલસા, દાડમ વગેરે મધુર પદાર્થોના
રસમાં સાકર તથા મધ નાંખી તે પાવો. ખાવે તો દાડમ તથા આંબળાંના રસમાં અંગૂરરસ આ-
પવો. મીઠા ચોખા દૂધ નાંખી ખવરાવવા; સાકર, મધ વગેરે મધુર રસો, માખણ, મલાઇ,
દૂધપાક, શીખંડ, શરબતો, તથા સર્વ શીતળ અને તૃપ્તિકારક ઉપચારો કરવા.

શિરોરોગ—માથાનું દરદ.

(Head-Ache–હેડએક.)

કારણ–તથા લક્ષણ—માથાનાં દરદ થવાનાં અનેક કારણો હોય છે, અને તે દરેક કારણ સમજ્યા કે ઓળખ્યા વિના માથાના દરદનો અસરકારક ઉપાય કરી શકાતો નથી. માથાના દરદને મુખ્ય કરીને નીચેનાં સ્થળો સાથે સંબંધ હોય છે. **અન્નાશય** (હોજરી), **યકૃત** (લીવર). **પકવાશય** (આંતરડાં) **અજ્જાતંતુઓ** (Nerves), ભ્રમર–અથવા આધાશીશી, **અગજ** (બ્રેન) અને સંધિવા.

હોજરી સંબંધી માથાનું દરદ—ઘણું કરીને કપાળમાં અથવા એક આંખ ઉપર કે આંખની આસપાસ દરદ થાય છે. તેની સાથે તૃષા, તપારો, અને ઉછાળો હોય છે. આ દરદ થોડી મીનીટ કે થોડા કલાક રહે છે અને બહુધા જમ્યા પછી અથવા પ્રાતઃકાળમાં ચડે છે. આ દરદમાં અજીર્ણના ઉપાયો કરવાની જરૂર છતાં મેલેરીયાના ઉપાયો કરવા સરખી ભુલ થાય છે. આવું માથાનું દરદ બેઠાડુ જુવાન માણસોને બહુ થાય છે. ખાનપાનના અતિયોગથી અને ખરાબ દારૂ, તથા ન પચે એવો ખોરાક ખાવાથી આ દરદ થાય છે. **ઉપાય**–જમ્યા પછી માથું ચડતું હોય તો રાઇ અને ગરમ પાણી પીને ઉલટી કરી નાખવી. સાલવૉલેટાઇલ ૨૦ ટીપાં, સાઇટ્રેટ ઓફ મેગનિશ્યા અને જલદ ચા અથવા કાફી પીવાં. આરામ અને ઉંઘ પણ જરૂરનાં છે. બહુજ હલકો થોડો ખોરાક ખાઇ હોજરીને સુધારવી.

યકૃત સંબંધી માથાનું દરદ—કપાળની આરપાર ખેંચાયા જેવું દરદ લાગે અને ગભરાવે એવું દરદ થાય. એક બાજુમાં દરદ વધારે ને બીજીમાં ઓછું, અને પેટની પીપડી ઉપર ટકોરા મારવાથી એકદમ માથું ઉતરી જાય છે. **ઉપાય**—સોડાવૉટર પુષ્કળ પીવું. ૩ ટીપાં ક્લોરોફૉર્મ અને સાઇટ્રેટ ઓફ મેગનિશ્યા મેળવીને પીવું. વધારે મુદત જારી રહે તો નં ૧૨૨૬ તથા ૧૨૨૭ ની રેચક દવાઓનો ઉપયોગ કરવો. ત્રિફલા ચૂર્ણનું સેવન કરવું.

આંતરડાં સંબંધી માથાનું દરદ—પેટમાં અજીર્ણ વધવાથી અથવા કબજીયતથી આ દરદ થાય છે. ઘણું કરીને આ કારણનું દરદ આખા માથામાં થાય છે, અને કારણ દુર થવાથી મટે છે.

અજ્જાતંતુ સંબંધી માથાનું દરદ—માનસિક વિકાર કે ગુસ્સાથી નબળાં માણસોને આ દરદ થાય છે. હિસ્ટીરીયાવાળી છોડીઓ અને સ્ત્રીઓ આવી લાગણીને વારંવાર આધીન થાય છે. આ દરદમાં પણ ઘણું કરીને હોજરી તથા લીવરનાં કોઇ વિકાર કે અવ્યવસ્થા હોય છે, પણ દરદી તે અવસ્થાથી વાકેફ હોતો નથી અને તેથી ખાનપાન સંબંધી કશી કાળજી રાખતો નથી. જે લોકો દારૂ, માદક કે ગરમ પદાર્થો વર્જ્ય કરે છે તેઓ પણ જો ચા કાફી અતિશય પીએ તો તેમને માથાનું દરદ થાય છે; નિયમસર અને વખતસર નહિ જમવું અને બહારની ખુલ્લી હવાની જરૂર છતાં બંધેય ઓરડામાં પડી રહેવું, તેમજ તંબાકુનો અતિ ઉપયોગ કરવો, એ પણ " નરવસ હેડએક " નાં કારણો છે. **ઉપાય**—આરામ તથા ચૈલ–કપુરના પાણીમાં સાલવોલેટાઇલ મેળવી પીવું. ઉપર લખી આદતોમાં સુધારો કરવો. ચા કાફી પીનારાઓએ દૂધ તથા પાણી પીવું. એશઆરામ અથવા અતિ ઉદ્યોગનો ત્યાગ કરવો. બેઠાડુઓએ નિત્ય થોડા કલાક ખુલ્લી હવામાં ફરવું; તંબાકુના વ્યસનીઓએ તંબાકુનો ત્યાગ કરવો અથવા ઓછો કરવો; અને મસાલેદાર ભોજનનો ત્યાગ કરીને સાદું તથા પુષ્ટિકારી ભોજન લેવું.

આધાશીશી એટલે અમરતું દરદ—મેલેરિયાની ઝેરી હવાથી માથામાં ટાઢીઆ તાવની પેઠે નિયમિત વખતે દરદ શરૂ થાય છે, અને આખો દિવસ અથવા થોડા કલાક રહીને ઉતરી જાય છે; ઘણીવાર આ દરદ ઘણુંજ સખ્ત હોય છે. અજીર્ણથી પણ અર્ધશીર્ષ રોગ થાય છે. વારંવાર ગર્ભ રહેવાથી, લાંબા વખત સુધી બાળકને ધવરાવવાથી અને ઘણું દસ્તાન જવાથી નબળી પડેલી સ્ત્રીઓને પણ આ રોગ થાય છે. આ રોગમાં બીજી પણ ઘણી દુઃખદાયક ફરિયાદો થાય છે; દરદી સવારમાં માથાની ફરીયાદ કરતો ઉઠે છે, કાંઇ ખાવું ભાવતું નથી. માથું ધડકે છે અને બોલવું ચાલવું પણ ગમતું નથી; ચેહેરો ફીકો, અને આંખની કીકીઓ સંકુચિત થાય છે; માથું ગરમ થાય છે અને ઠંડા ઉપચારથી શાંતિ વળે છે. દરદીને બીજા માણસોનો ગડગડાટ ગમતો નથી. ઉપાય—આ દરદમાં મુખ્ય કારણ ઝેરી હવા (મેલેરિયા) નું હોય છે. તેને માટે ક્વિનાઇન સારૂં છે. ત્રણ ત્રણ કલાકે ૫ ગ્રેન ક્વિનાઇન લેવું; અને જરૂર લાગે તો જુલાબ લઇનેજ લેવું. હોજરી, લીવર તથા આંતરડાનો વિકાર હોય તો દસ્તનો ખુલાસો કરી પૌષ્ટિક દવા લેવી. સ્ત્રીઓના દરદમાં મુખ્ય કરીને દસ્તાનની ફરિયાદો હોય છે તે દૂર કરવી; લિન્ટના કટકા ઉપર કલોરોફોર્મ છાંટીને દરદવાળા ભાગપર મુકવું અને તેનાપર ઘડીયાલનો કાચ મુકવો અથવા લમણા ઉપર ન્ડાની સરખી રાઇની પટી મારવી. ગરમ શેકથી ફાયદો થાય છે. ઘણું કરીને ઠંડા ઉપચાર બહુ અનુકૂળ પડે છે. બરફ મુકવું; દશાંગલેપનો (નં. ૮૭૪) માથાપર ખરડ કરવો. લવંડર અથવા કોલન વોટરમાં બે ભાગ પાણીના ઉમેરીને તેમાં રૂમાલ ભીંજવી માથાપર મુકવો. ગુલાબજળ, કે ગુલાબજળ સાથે સુખડ અથવા સાબરશીંગુ ઘસીને ચોપડવું; નવસાર તથા આમોનીયા સુંઘવો, પગને ગરમ પાણીમાં બોળવા. માથું ચંપાવવું; ઘીની સાથે ૧ ગ્રેન મોર્ફીયા મેળવીને સુંઘવું. અમર ઉપર બે જળો મુકાવવી. નાકછીંકણી સુંઘવી. સૂર્યોદય પહેલાં તુલસી તથા ધંતુરાનાં પાનનો રસ સુંઘવો તથા તાજી જલેબી કે તાજો માવો ખાવો. લીંબડા ઉપરની ગળોનું દીમ મધ નાખીને પીવું અથવા પાતઃકાળમાં ઉઠીને જીવન દુધની સાથે ખાવું. આ સર્વ ઉપચારો કરવા છતાં પણ જો ઝાડાનો કબજો રહે અથવા પાચનક્રિયામાં કાંઇ વિકાર હશે તો માથું ઉતરવાનું નહિ, માટે બીજા ઉપચાર સાથે પેટ સાફ રાખવાની વાત ભૂલી જવી નહિ.

મગજ સંબંધી માથાનું દરદ—આગળ જણાવેલા માથાનાં દરદના પ્રકારોથી આ પ્રકાર વદન જુદો છે. વધારે મોટી ઉમરનાં માણસોને માથામાં લોહીનો જોસ ચઢવાથી થાય છે. સખ્ત દુખાવામાં માથામાં સટકા આવે છે. આંખો લાલ થાય છે; ચહેરો પ્રકાશ મારે છે, [illegible] આરપાર ખેંચાતું હોય એવું લાગે છે અને વારંવાર તૃષા તથા તાંવળી આવી [illegible] છે. ઉપાય—જુલાબ, ગરમ ખાનપાનની પરેજી, હિતમિત ખાનપાન, સૂર્યના તાપથી દૂર [illegible] કસર કસરત, અને મગજના શ્રમમાંથી વિશ્રાંતિ, એ સર્વ જરૂરના ઉપાયો છે, સખ્ત [illegible] તો માથાપર ઠંડા ઉપચાર કરવા નં. ૧૪૧૦ વાળું લોશન. કાનના પાછલા ભાગ[illegible] જળો મુકાવવી.

દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં માથાના દરદના ઘણા ભેદ કહેલા છે—વાયુ, પિત, [illegible] રુધિરજન્ય, રક્તજન્ય, કૃમિજન્ય, સૂર્યાવર્ત (સૂર્ય ચડવાની સાથે માથું [illegible]) [illegible] વાત (ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગ), શંખક (લમણાનો ભયંકર શિરોરોગ) [illegible] (માથું પકડે તે રોગ).

માથાના દરદના બહારના ઉપાયો—ઉપર ઉપાયો આપેલા [illegible] લખ્યા ઉપાયો અસરકારક થઇ પડે છે.

ખાવાની દવાઓ—પથ્યાદિક્વાથ (નં. ૬૦૬), ત્રિફલાચૂર્ણ નં. (૪૨૨) ત્રિફલાઘૃત (નં. ૮૪૧) આ ઔષધોના યથાયોગ્ય સેવનથી તથા યોગ્ય ખાનપાન રાખવાથી માથાનાં તથા મગજનાં દરદો મટે છે. (૧) સોવાર ધોયેલું ઘી માથાપર ભરવાથી અથવા કેસર, સાકર તથા બકરીના દુધ સાથે સુખડ ઘસીને નસ્ય દેવાથી પિત્તનું માથું ઉતરે છે. (૨) સુંઠ, મરી, પીપર, કરંજ અને સરગવાનાં બી, તેને બકરીના મૂત્રમાં વાટીને નાકથી સુંઘવું અથવા લીંબોળીનું તેલ સુંઘવું તેથી કૃમિ પડવાથી થયેલ માથાનું દરદ હલકું પડે છે. (૩) ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દુધ સમભાગ એકત્ર કરી તડકે ગરમ કરી નાકમાં સુંઘવાથી સૂર્યાવર્ત રોગ મટે છે. (૪) અર્ધાવભેદક એટલે આધાશીશીના રોગમાં દરદીએ પ્રથમ ઘી પીવું, બાફ લેઇ અથવા નાસ લેઇ પરસેવો લાવવો, પછી રેચ લેવો, સુગંધી ધુપ લેવો, અને ઘી વાળા ગરમાગરમ પદાર્થો ખાવા. તેમજ વાવડીંગ અને કાળા તલ સમભાગ દુધમાં વાટી લેપ કરવો તથા તેનુંજ નસ્ય દેવું. (૫) દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ, લીંબડાની છાલ, વાળો અને પદ્મકાષ્ટનો લેપ કરવાથી, ટાઢા પાણીથી કે ઠંડા દુધથી સીંચન કરવાથી અને વડ વગેરે છીરવાળાં ઝાડની છાલ વગેરેનો લેપ કરવાથી શંખક એટલે લમણામાં થયેલો શીરોરોગ શાંત પડે છે. (૬) ૪ વાલ જેઠીમધ અને ૧ વાલ વછનાગ તે બેનું બારીક ચૂર્ણ કરી રાઇના દાણા જેટલું ચૂર્ણ નાકમાં સુંઘવાથી સર્વ પ્રકારની માથાની વ્યથા શાંત પડે છે. (૭) આકડાનાં પાન કપાળ ઉપર બાંધવાં, આકડાનાં ફુલનો લેપ, વાળાનો લેપ, સુખડનો લેપ, લવિંગનો લેપ, સુંઠનો લેપ, નવસારનું પોતું, દશાંગલેપ, જાયફળનો લેપ, ગુલાબજળનું પોતું, અથવા અગરનો લેપ કરવો; તેમજ નાકછીંકણી, તંબાકુ, કાયફળ, આદુનો રસ, અગથીઆનો રસ, વગેરે કોઇ પણ ચીજનું નસ્ય લેવું. (૮) નં. ૧૪૮૨, ૧૪૮૩, ૧૪૮૪, તથા ૧૪૮૫ ના ઉપાયો અજમાવવા. (૯) દાંત તથા કાનના દરદને લીધે માથું દુખતું હોય તો તે ઉપાયો કરવા. (૧૦) ધાતુસ્રાવ તથા પ્રદરથી માથું દુખતું હોય તો તેના ઉપાયો કરવા.

પ્રકરણ ૩ જું.

શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા સંબંધી દરદો.

(DISEASES OF THE RESPIRATORY SYSTEM.)

છાતીની અંદર તથા ગળામાં શ્વાસનળી, ફેફસાં, રક્તાશય, વગેરે ઘણાં અગત્યનાં મર્મનો આવેલાં છે અને તેનો પરસ્પર સંબંધ પણ છે, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા અને લોહીવાની ક્રિયાનાં સ્થાનો જુદાં છે અને તે પ્રમાણે તે મર્મસ્થાનોનાં દરદોને પણ જુદાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી આ પ્રકરણમાં શ્વાસક્રિયાને લગતાં દરદો, જેવાં કે સળેખમ, કંઠનળીનો સોજો, તસતસી, વરાધ, દમ, ખાંસી, ક્ષય, ઉરઃક્ષત વગેરે દરદોનો સમાવેશ કરેલો છે.

શ્લેષ્મ–સળેખમ–શરદી–જુકામ.

(Coryza-કોરાઇઝા.)

કારણ—વિશેષ કરીને હવાના ફેરફારથી સળેખમ થાય છે. એકજ સ્થળમાં હવાના એટલે ઋતુના બદલાવાથી જેમ સળેખમ થાય છે, તેમ માણસ એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં જાય છે તેથી પણ હવાફેરને લીધે સળેખમ થઇ આવે છે. સળેખમ શરદીથી થાય

(૪) નીચેના ઉપાયો શરદી અથવા સળેખમમાં અપાય છે:-**આર્દ્રકસ્વરસ** (નં. ૫૧૮), **શુંઠિકવાથ** (નં. ૬૪૫), **મહાસુદર્શનચુર્ણ** (નં. ૭૦૩), **લવંગાદિચુર્ણ** (નં. ૭૧૪), **સીતોપલાદિ ચુર્ણ** (નં. ૭૨૮), **આકલ્લકાદિવટી** (નં. ૭૩૯), **પ્રાણદાગુટિકા** (નં. ૭૫૦). **વ્યોષાદિગુટિ** (નં. ૭૬૦), **આર્દ્રકાવલેહ** (નં. ૭૯૧), **કાસકંડનાવલેહ** (નં. ૭૯૪), **બરશાશા** (નં. ૯૬૬).

સ્વરભેદ-કંઠનળીનો સોજો.

(Laryngitis-લારિન્જાઇટીસ.)

વિવેચન—દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં ' સ્વરભેદ ' નામે રોગ છે, એજ લારિન્જાઇટીસ હશે. શ્વાસનળીનો જે ભાગ સ્વરનળી કહેવાય છે, તેમાં ઓછા વધતા વરમથી આ દરદ થઇ આવે છે. એ વરમમાં તીક્ષ્ણ અને દીર્ઘ એવા બે પ્રકાર છે. તીક્ષ્ણ વરમ ભયંકર છે, અને દીર્ઘ વરમ ભયંકર નથી. તીક્ષ્ણ વરમનો દરદી અને વિશેષ કરીને બાળક થોડાજ કલાકમાં ગુંગળાઇને મરી જાય છે અને દીર્ઘવરમ કેટલાંક અઠવાડીયાં કે મહીના સુધી ચાલે છે. દેશી વૈદક પ્રમાણે વાતથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, ક્ષયથી તથા મેદથી એ ૭ પ્રકારથી આ રોગ થાય છે.

કારણ—શરદીથી, બહુ ગાવાથી, ક્ષયરોગમાં તથા ઉપદંશ એટલે ગરમીના રોગમાં આ સ્વરભંગનો રોગ વારંવાર થઇ આવે છે. શરદીથી એટલે કફનો, ઉપદંશથી એટલે પિત્તનો; બહુ ગાવાથી તે વાયુનો, અને અસાધ્ય તે ત્રિદોષનો સ્વરભેદ હશે.

લક્ષણ—સોજો હલકો હોય તો માત્ર અવાજ ખોખરો થાય છે. પણ જો કંઠનળીમાં વરમ બહુ સખ્ત જોરથી થઇ આવે છે તો તાવ, વેદના, વગેરે સખ્ત ઉપદ્રવો થઇને દરદી વખતે ગુંગળાઇ મરે છે, ગળું જકડાઇ જાય છે, અવાજ ખોખરો અને ખાંસીનો અવાજ ધાતુના રણકારા જેવો થાય છે, કફ પ્રથમ ધાટો અને ચીકણો હોય છે, પણ પછી પુષ્કળ છુટે છે, પીડા ઓછી થાય છે, શ્વાસ લેતાં મુસ્કેલી પડે છે, શ્વાસ લાંબો અને તીક્ષ્ણ અવાજવાળો, અનિદ્રા, તાણવાળી ખાંસી તથા ગળું લાલ અને સુજેલું, એ તીક્ષ્ણ વરમનાં લક્ષણો છે.

ઉપાય—(૧) સાદા વરમમાં શરદીમાંથી બચવું, ગળે ગરમ ગલપટો રાખવો, બહુ બોલવું નહિ, ગરમ પાણીમાં વાટેલી રાઇ નાંખીને તેમાં પગ બોળવા; ખાસ કરીને રાત્રે આ ઉપાયો જરૂર કરવા, અને એકાદ કફનાશક દવા ખાવામાં લેવી તથા કોગળા કરવા. એટલે દરદનું નિવારણ થઇ જશે, (૨) પણ દરદ બહુ જોરમાં હુમલો કરે તો બહુ સાવચેતીથી ચાંપતા ઉપાયો લેવા જોઇએ. દરદીને પવન વગરના ઘરમાં પથારીમાંજ રાખવો. ગળે ગરમ પાણીનો શેક કરવો, ગરમ પાણીની વરાળ મોં વાટે ખેંચવી, દરદીને બોલવા દેવો નહિ, ખાવાને પ્રવાહી કાંજી કે રાબડી આપવી અને કોઇપણ ગરમ કે ઉત્તેજક ખાનપાન આપવું નહિ. (૩) જરૂર પડે તો બ્લીસ્ટર, જળો, તથા ઉલટી લાવવાની દવાનો ઉપયોગ કરવો. (૪) ઉલટી માટે મીંઢળ (જુઓ નં. ૩૦૬) અથવા ઇપીકાકયુઆના પાઉડર (નં. ૧૦૫૦) પાઇને ઉલટી કરાવવી જેથી ગભરાટ અને ગુંગળાટનો ભય ઓછો થશે. દેશી વૈદક પ્રમાણે, (૫) વાતજન્ય સાદો સ્વરભેદ હોય એટલે વાયુથી સાદ બેસી ગયો હોય તો તેલમાં લવણ

નાખી કોગળો કરવો. (૬) ચિત્રકના ક્વાથમાં મધ તથા ઘીનો કોગળો કરવો. (૭) કરેણના ક્વાથમાં સીંધાલૂણ, મરી તથા મધનો કોગળો કરવો. (૮) કોગળો કરવો એટલે એ વસ્તુઓ મોંમાં ઘણી વાર સુધી [illegible] રાખવું, જેથી તેની અસર સ્વરનળી સુધી પહોંચીને તેની અંદરના રોગ ઉપર અસર કરે. (૯) કસ્તુરી, એલચી, લવિંગ તથા બરાસ કપુર એનું બારીક ચૂર્ણ [illegible] તથા [illegible] ગોળીઓને ખાવાથી સ્વરભંગ તથા કંઠનું બેસવું મટે. [illegible] આ પ્રમાણે કરવું—[illegible] ચૂર્ણ [illegible] ખાવું. (૧૦) [illegible] મરીની [illegible] મેળવીને ચાટવી; [illegible] રોગ પ્રમાણે તેનું ચૂર્ણ [illegible] પીવું. (૧૧) પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સૂંઠ, (૧૨) ત્રિફળા તથા ત્રિકટુનું ચૂર્ણ અને જવખાર મધમાં ચાટવું. (૧૩) જેઠીમધનો ક્વાથ [illegible] તથા મધ નાખીને પીવો. (૧૪) રાતે કરેલું દૂધ પીવું. (૧૫) [illegible], [illegible], [illegible] આદુ વગેરેનાં પાન તથા પીપરનું બારીક ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને [illegible] દિવસ ચાટવાથી સ્વર ઘણોજ સારો થાય; પથ્ય—ખોરાક સારો હલકો ખાવો.

સસણી—વરાધ—કફકાસશ્વાસ.

(Bronchitis—બ્રોન્કાઈટિસ.)

કારણ—આ એક વાયુનળીના અંતરપડના વરમનો રોગ છે. [illegible] દરદ થવાનાં ઘણાં કારણો છે. શરદી તેનું મુખ્ય કારણ છે. શ્વાસશ્વાસ અથવા સસણીથી સસણીનો રોગ થઈ આવે છે વાયુનળીના દરદોમાં શ્વાસશ્વાસનું દરદ થાય છે; શરદી કરનાર આહાર [illegible] વગેરે ખાવાને લીધે તેમજ વાયુનળીમાં ધુળ ધાતુ તેમજ હવામાં ઉડતાં ખરાબ રજકણો જવાથી વાયુનળીનો વરમ થઇ સસણીનું દરદ થાય છે. જેમકે ઓરી, તાવ, નજલાઇ, સળેખમ, વગેરે દરદોમાંથી સસણીનો રોગ ઉપડી આવે છે. ફેફસાંનાં દરદો, રક્તાશયનાં રોગોમાં વરમ થવાને લીધે અંદરનું શ્લેષ્મ પડ સુઝીને લાલ થાય છે. વાયુ નળીઓ ઉને પછી તેમાંથી કફ પડે છે. પ્રથમ શીશ જેવો કફ પડે છે ને પાછળથી પાકેલો પીળો અથવા પરુ જેવો કફ પડે છે. નળીઓમાં બન્ને બાજુનો વરમ એકત્ર થાય છે. આ સોજાને લીધે તથા અંદર કફ બરાબર જવાને લીધે હવાને જવા આવવાનો જોઇએ એટલો રસ્તો નહિ મળી શકવાથી ખાંસીની સાથે શ્વાસ ચડે છે. આ દરદ વિશેષ કરીને બાળકોને થાય છે. પરંતુ માણસોમાં આ દરદ જીર્ણરૂપે ઘણાં વરસ રહે છે અને મુખ્ય કરીને ઠંડી રતુમાં જોર કરે છે.

લક્ષણ—સસણીમાં ઘણું કરીને હમેશાં ઠંડ તથા તાવ હોય છે અને તાવ હોય ત્યારે નાડી ઉતાવળી ચાલે છે, પેસાબ લાલ ઉતરે છે, છાતીમાં દરદ થાય છે, શ્વાસ રૂંધાય છે, તથા કફ પડે છે. કેટલાક કેસોમાં પ્રથમ સળેખમ થઇને પછી આ રોગ થાય છે; તેમાં ગળું ઝાલી જાય છે, કંઠ ઘોઘરો બોલે છે, ટાઢ સહીત તાવ ચઢી આવે છે, શ્રમ થાય છે, તથા ક્ષુધા મંદ પડે છે, ઝાડો કબજ થાય છે અને જીભ ઉપર છારી વળે છે; પીઠ અથવા છાતીના હાડકામાં દરદ થાય છે, ખાંસી આવે છે, શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે. છાતી બીંસાય છે, સસણી બોલે છે, તથા સુવાથી ઉધરસ વધે છે. જો વરમ બારીક શ્વાસનળીકાઓ થયો હોય છે તો છાતીમાં દરદ હોતું નથી, પણ ખાંસીને લીધે પાંસળાં દુખે છે, ઉતાવળો ચાલે છે. કફ બોલે છે, દમ ઘણો ચાલે છે અને સુવાતું નથી. ખાંસી ઘણી વાર‍ંવાર આવે છે, ચીકણો કફ ઘણી મુશ્કેલીથી નીકળે છે, તાવ વધારે ચઢે છે.

સુધારો ન થાય તો નબળાઇ વધી કફ નીકળી શકતો નથી અને શરીર ઠંડુ પડવા માંડે છે. વરાધવાળા દરદીની છાતી ઉપસેલી તથા મોટી થયેલી માલમ પડે છે, પાંસળા તથા પેટ ઉછળે છે, અને છાતી ઠોકી જોવાથી અવાજ પોકલ થાય છે અને શ્વાસનો અવાજ જાડો અને ઉંચો સંભળાય છે; કફનું વિશેષ જોર હોય છે તો છાતી ઠોકવાનો અવાજ બોદો થાય છે અને શ્વાસનો અવાજ ભીંના પરપોટા જેવો સંભળાય છે.

ઉપાયો—(૧) સસણીના દરદમાં શ્વાસનળીમાં સોજો થઇ આવે છે. તે સોજો નરમ પાડવાના ઉપાયો કરવાની મુખ્ય જરૂરીયાત છે. દરદીને ઘરની અંદર પથારીમાં રાખવો તથા ગરમ કપડાં પહેરાવવાં તથા ઓઢાડવાં. શરદીની સાથે વરાધ થઇ હોય તો ખુબ પરસેવો આવે એવો ઉપાય કરવો, તે એ કે, પાણીમાં રાઇ નાંખી પગ ઝારવા; છાતીપર રાઇ મુકવી, ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં. શ્વાસવાટે ગરમ પાણીની વરાળ લેવી. છાતીપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો અથવા અળશીની પોટીસ વારંવાર ગરમાગરમ મુકવી અને છેવટે જરૂર પડે તો ડાકટર પાસે બ્લિસ્ટર પણ મુકાવવું. (૨) શરૂઆતમાંજ (નં. ૭૨૫) નું શૃંગ્યાદિચૂર્ણ મધમાં આપવું અથવા ડોવર્સ પાઉડર (નં. ૧૦૯૦) આપવો. (૩) ક્ષુદ્રાદિકવાથ (નં.૬૫૩) અથવા એકલી ભોરીંગણીનું ચૂર્ણ કે ઉકાળો મધ સાથે આપવાથી પણ શ્વાસ તથા ખાંસી નરમ પડે છે. (૪) લઘુસુદર્શનચૂર્ણ (નં. ૭૧૩) અથવા મહાસુદર્શનચૂર્ણ (નં. ૭૦૩) જે પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યોને ત્યાંજ ખરૂં મળી શકે છે તથા અરડુશીના સ્વરસમાં થોડું મધ મેળવીને પીવું. (૫) બાળકોને માટે ઉપર લખેલું શૃંગ્યાદિચૂર્ણ મધમાં આપવાથી તે બાળકોની સસણી તથા તાવને મટાડે છે. વળી બાળકોની સસણી માટે સીતાફળનાં પાંદડાં બહુ વખણાય છે. થોડાં પાંદડાં મરીના એકાદ દાણા સાથે વાટીને પાવાં. તેમજ છાતીપર ખદખદાવીને ભરવાં. (૬) કફનું જોર હોય તો ઉલટીની દવા આપી કફ કાઢી નાંખવો. મીંઢોળનો ગરભ (જુવો નં. ૩૦૬) વાટીને પાવો અથવા ઇપીકાકયુઆન્હાની ભુકી ઉપર પ્રમાણે ૨થી ૧૦ ગ્રેન સુધી પાણી સાથે પાઇ ઉલટી કરાવવી. (૭) શ્વાસ-કાસ અથવા સસણીનું દરદ જીર્ણ થયા પછી નીચે લખેલાં દેશી ઔષધો અજમાવવા જેવાં છે, અને તે દવાઓનું યુક્તિસર લાંબા વખત સુધી સેવન કરવાથી દરદીમાં શક્તિ ભરાવાની સાથે દરદની શાંતિ થાય છે. ૧. સીતોપલાદિચૂર્ણ (નં. ૭૨૮) દુધમાં અથવા ઘી મધમા ચટાડવું-તાવ સાથે સસણીમાં. ૨. અગ્નિરસ (નં. ૪૭૧) અનુપાન ઘી તથા મધ તાવ ન હોય તો અપાય. ૩. આનંદભૈરવરસ. (નં. ૪૭૬) અનુપાન નાગરવેલનું પાન અથવા પાણીમાં. ૪. સુવર્ણમાલિનીવસંત (નં. ૫૧૬) અનુપાન-મધ, પીંપર અને ઘી, અથવા સીતોપલાદિચૂર્ણ ઘી તથા મધ મેળવીને અપાય. ૫. લઘુમૃગાંકરસ (નં. ૫૦૬) અનુપાન મધ. ૬ કંટકારીઅવલેહ (નં. ૭૯૩). આ અવલેહ શ્વાસ તથા હેડકી સાથેની સસણીને દબાવે છે. ૭. હરિતકીઅવલેહ (નં. ૮૦૬) શ્વાસ-કાસ, સસણી, જીર્ણતાવ તથા કફનો સારો ઉપાય છે.

ઉપરનાં ઔષધો જીર્ણ શ્વાસકાસના ઉપર સારૂં કામ કરે છે; તેમાં પણ ૧, ૨, ૪, ૬, અને ૭ ના આંકડાવાળી દવાઓથી ઘણા વરસનાં જુનાં શ્વાસકાસ એટલે સસણીનાં દરદો સારાં થયેલાં અનુભવમાં આવેલા છે, માટે શાસ્ત્રીય ઔષધોની ફાર્મસીમાંથી એવા ઔષધો મંગાવી વાપરવા ભલામણ છે. બાળકો માટે સીતોપલાદિની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. (૮) જીર્ણશ્વાસકાસ એટલે સસણી તથા કફ સાથેના દમમાં અમારી ફાર્મસીનું જીવન એક અકસીર ઇલાજ છે. દુધ તથા ઉકાળાના સેવનથી વૃદ્ધોની જુની કફ સાથેની ખાંસીના અનેક દરદીઓ સારા થયા છે.

અનુભવી ઉપાયો—નં. ૧૨૮૪, ૧૨૮૫, ૧૨૮૬, ૧૨૮૮, ૧૪૫૮, ૧૪૫૫, ૧૫૦૦, ૧૫૦૧, ૧૫૦૨ ના મિશ્રણો ઉપર તથા સંગ્રહણીની જાતનો વિચાર કરી ઉપયોગમાં લેવાં.

વિશેષ સૂચના—આ દરદી ક્ષયનાશમાં બતાવેલા ઉપચારો ઉપરાંત દરદીને સારો હલકો ખોરાક આપવો. દૂધ અથવા દૂધની રાબનો મુખ્ય ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવો, તેલ, મરચું, આદુ, વગેરે સર્વ ઉત્તેજક દાહક અને ગરમ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. તાવ હોય તો ઉપરના ઉપચારો સાથે જ્વરહર દવાઓ તથા ક્વીનાઇનનો ઉપયોગ કરવો. નબળાઇ વધી જાય તો બ્રાંડી તથા કસ્તૂરીનો ઉપયોગ કરી દરદીના શરીરમાં તાકાત તથા ગરમી ટકાવી રાખવી.

કાસ–ખાંસી–ઉધરસ.

(Cough-કોફ.)

પ્રકારો—દેશી વૈદક શાસ્ત્રમાં ખાંસીના પાંચ પ્રકારો છે. ૧. વાયુથી, ૨. પિત્તથી, ૩. કફથી, ૪. છાતીના ક્ષત-જખમથી, તથા ૫. ક્ષયથી. આ પચ પ્રકારોમાંથી છેલ્લા બે પ્રકારોનો જુદો ઉપચાર ક્ષય તથા ઉરઃક્ષત એ નામના બે સ્વતંત્ર રોગ તરીકે હવે પછી આવશે.

કારણ—લક્ષણોનાં જે કારણો ઉપર આપ્યાં છે તે ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક કારણોથી ખાંસી થાય છે. ગળામાંથી ખોંખો કે ખુસખુસ જેવો અવાજ કાઢવો તેનું નામ ખાંસી. પણ તેમ થવાનાં કારણો ઘણાં છે અને કારણો પ્રમાણે લક્ષણો પણ જુદાં જુદાં હોય છે. છાતી, ફેફસાં, શ્વાસનળીઓ, ગળું, કાન, નાક, ઇત્યાદિ સ્થાનોનાં દરદો કે વિકારો સાથે પણ ખાંસીનો ઉપદ્રવ થાય છે. તોપણ લોકોમાં ખાંસીને નામે જે રોગને માનવામાં આવે છે તે ધણેભાગે મોં તથા નાકમાં ધુળ જવાથી, વાયુથી, અપક્વ રસની ઉર્ધ્વગતિ થવાથી, ખાધેલો ખોરાક શ્વાસનળીમાં જવાથી, મળમૂત્રાદિક વેગને વારંવાર રોકવાની ટેવથી, ઇત્યાદિ કારણોથી વાયુ કોપ પામીને તે કફને કોપાવે છે, અને તેથી આ દરદ થાય છે. ખરૂં જોતાં આ કોઇ સ્વતંત્ર રોગ નથી.

સામાન્ય લક્ષણો—કાંસાના વાસણના અવાજ જેવો અવાજ ગળામાંથી નીકળવો, એ ખાંસીનું ખાસ લક્ષણ છે. બાકી તો ખાંસીનાં સ્થાન તથા કારણ પ્રમાણે બીજાં ઘણાં જુદાં જુદાં લક્ષણો હોય છે. ઉરઃક્ષત કાસમાં ચોખ્ખું લોહી પડે છે, ફેફસાના પડના વરમમાં ખાંસી સાથે છાતીની બાજુમાં દરદ હોય છે, ઓરીમાં ખાંસી સાથે નાકમાંથી પાણી ગળે છે, તેમજ દીરદીરીઆમાં, કલેજું તથા હોજરી વધે છે તેમાં, અને અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે શ્વાસનળીના રોગમાં, પણ ખાંસી થાય છે. ચાંદું પડે છે તેથી પણ વારંવાર ખાંસી આવે છે. દરેક રોગ પ્રમાણે લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:—

વાતજન્યકાસ—લક્ષણો-હૃદય, લમણાં, બે પડખાં; પેટ તથા માથામાં શૂળના જેવી વેદના થાય, મોં સુકાય, બળ ઓછું થાય, સ્વર બેસી જાય અને કફ વિનાની સુકી ખાંસી ચાલુ આવ્યા કરે.

પિત્તજન્યકાસ—છાતીમાં દાહ. જ્વર, મોં સુકાય, મોં કડવું થાય, તરસ લાગે, પીળા રંગની અને કડવી ઉલટી, શરીરમાં ફીકાસ, તથા ખાંસી ખાતાં, કંઠમાં દાહ થાય.

કફજન્યકાસ—મોં કફથી લીંપાઇ જાય, શરીર ભીનું, માથામાં વેદના, સર્વ

રમાં કફની ભરતી, આહાર ઉપર અપ્રીતિ, શરીરમાં ભારેપણું, નિરંતર ઉધરસનો વેગ અને તે સાથે ઘાટો કફ પડે.

ઉપાયો—(૧) જુદાં જુદાં કારણો તથા દરદો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. (૨) વાતજન્ય કાસમાં–દશમૂળનો કવાથ પીવો; (૩) ભારંગમૂળ, દ્રાક્ષ, કચોરો, કાકડશીંગી, પીપર તથા સુંઠનું ચૂર્ણ જુના ગોળ તથા તેલમાં ચાટવું. (૪) પિત્તજન્યકાસમાં–બલા, બે ભોંરીંગણી, દ્રાક્ષ તથા અરડુશીનાં પાન તેનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાંખી પીવો, (૫) કચોરો, વાળો, ભોંરીંગણી, સાકર તથા સુંઠ, તેનો કવાથ ઘી નાંખીને પીવો. (૬) ખજુર, પીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, ડાંગરની શેકેલી ધાણી, તેનું બારીક ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ તથા ઘી મેળવી ચાટણ બનાવી ચાટવું. (૭) દ્રાક્ષ, આંબળાં, ખજુર, પીપર તથા મરી તેને મધ તથા ઘીમાં મેળવી ચાટણ કરીને ચાટવું. (૮) કફજન્યકાસમાં–અરડુશી, ગળો, ભોંરીંગણીનો કવાથ મધ નાંખીને પીવો. (૯) અરડુશીનો રસ, મધ નાંખીને પીવો, તેથી પિત્ત તથા કફની ખાંસી મટે. **બીજા પરચુરણ ઉપાયો**—(૧૦) આદુનો રસ મધ નાંખીને પીવો. (કફકાસ). (૧૧) મરીનું ચૂર્ણ મધ તથા સાકરમાં પીવું, (પિત્તકાસ), (૧૨) પીપર તથા ભોંરીંગણીની બારીક ફાકી મધમાં ચાટવી, અથવા ભોંરીંગણીનો કવાથ પીપર નાખીને પીવો; તેથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટે. (૧૩) જેઠીમધનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો. (૧૪) ૧. પારો, ૨. ગંધક, (કજલી) ૩. જવખાર, ૪. સંચળ, ૫. મરી, એ પાંચ વસ્તુઓને એજ ક્રમે ચડતા વજનથી મેળવી આદુના રસમાં, ઘુંટીને ગોળીઓ કરી ખાવી. (૧૫) બેહેડાનું તથા સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. (૧૬) બકરીનું મૂત્ર તથા બેહેડાની છાલ, બન્ને બાફી તેના ચાટણમાં મધ મેળવીને ચાટવું. (૧૭) પારો ૧, ગંધક ૨, પીપર ૩, હરડે છાલ ૪, બહેડાંની છાલ ૫. કાકડાશીંગી ૬. એ ચડતા પ્રમાણમાં બારીક વાટીને તેને કેટલાક દિવસ બાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટીને મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી નિત્ય ખાવી, (૧૮) કાળાં મરી ૧, પીપર ૨, દાડમની છાલ ૪, જવખાર ૦॥, એ પ્રમાણમાં લઇ તેમાં મળે એટલો જુનો ગોળ મેળવી, ઘુંટી ગોળીઓ કરવી અને ખાવી. (૧૯) કપુર ૧ ભાગ, કસ્તુરી ૧ ભાગ. લવંગ ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, પીપર ૨ ભાગ, બહેડાંની છાલ ૨ ભાગ, કઠ ૧ ભાગ, દાડમની છાલ ૧ ભાગ, સર્વના બરાબર ખેરસાર; અથવા કાયો–પાણીથી ઘુંટીને ગોળીઓ કરવી. (૨૦) આકડાનાં ફુલ તેની બરાબર મરી અથવા લવીંગ વાટીને ગોળીઓ કરી ખાવી, (૨૧) લોબાન ૪ ભાગ, કપુર ૧ ભાગ, અફીણ ૦॥ ભાગ અને નવસાર ૨ ભાગ, મધમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી ખાવી. (૨૨) લોબાનના ફુલ ૧ રતી, અફીણ ૦। રતી, કપુર ૦॥ રતી એ પ્રમાણથી મધમાં એક ગોળી કરવી. એવી ગોળીઓ રોજ બે ત્રણ ખાવી.

આ ગ્રંથમાં ખાંસીના અસંખ્ય ઉપાયો છે તે પૈકી નીચેના ઉપાયો ખાંસીમાં અજમાવવા:–ખાંસી સાથે જ્વર હોય તો–આનંદભૈરવરસ (નં. ૪૭૬); સુવર્ણમાલિનીવસંત (નં. ૫૧૬), લવંગાદિચૂર્ણ (નં. ૭૧૪), સીતોપલાદિચૂર્ણ (નં, ૭૨૮), દ્રાક્ષાસવ (નં. ૭૮૪), હરીતકીઅવલેહ (નં. ૮૦૬), ખાંસી સાથે કફ હોય તો–કંટકારિસ્વરસ (નં. ૫૧૯), કંટકારીપુટપાક (નં. ૫૩૪), વાસાપુટપાક (નં. ૫૩૯), દશમૂળાદિકવાથ (નં. ૫૮૧); વાસાદિકવાથ (નં. ૬૩૬, ૩૭, ૩૮), અગ્નિરસ (નં. ૪૭૧), કસ્તુર્યાદિગુટિકા (નં. ૭૪૩); ખાંસી સાથે શ્વાસ હોય તો–અગસ્તિરસ (નં. ૪૫૫), રામબાણરસ (નં. ૫૦૫), શ્વાસકુઠારરસ (નં. ૫૧૩), કંટકારિકવાથ (નં. ૫૫૬), કુલત્થાદિકવાથ (નં. ૬૫૩), કટ્ફલાદિચૂર્ણ (નં. ૬૬૪, ૬૬૫),

[illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) આ [illegible] ... [illegible] જોવા જેવા છે.

[illegible]—[illegible] [illegible] દૂર [illegible] [illegible] નહિ, [illegible] નહિ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] છે.

શ્વાસ-દમ-હાંફણ.

([illegible])

નિદાન—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે—

૧. મહાશ્વાસ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.

૨. ઊર્ધ્વશ્વાસ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] છે. આ [illegible] [illegible] છે.

૩. છિન્નશ્વાસ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] નથી.

૪. તમકશ્વાસ—[illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] છે અને તે [illegible] છે. આ [illegible] [illegible] તથા [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. આ [illegible] તથા [illegible] હોય તો તેને પ્રતમકશ્વાસ કહેવો.

૫. ક્ષુદ્રશ્વાસ—રસ એટલે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેથી આ શ્વાસ થાય છે. આ શ્વાસ બીજા શ્વાસ જેવો [illegible] નથી.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો દમની બે જાત છે—સુકો દમ અને કફ સાથેનો દમ.

કારણ—મુખ્ય પ્રકાર બે છે. ૧—સ્વતંત્ર દમ, અને ૨—[illegible]

થનારો દમ. બીજાં દરદોની એક નિશાની તરીકે આ રોગ ઘણાં દરદોને અંગે દેખાય છે. જેમકે ખાંસી, ફેફસાંનો સોજો, ક્ષય, રક્તાશયનું દરદ. વગેરે દરદોમાં શ્વાસની હયાતી જોવામાં આવે છે. પણ તે ઉપરાંત દમ અથવા શ્વાસના મરજનાં બીજાં સ્વતંત્ર કારણો પણ હોય છે. ફેફસાંમાં હવા જવાનાં ન્હાનાં કાણાંઓમાં વ્રણ થવાથી થાય છે. વ્રણને લીધે એ કાંણાંઓ સંકોચાય છે તેથી જેટલી જોઇએ એટલી હવા ફેફસાંમાં દાખલ થઇ શકતી નથી અને તે ખોટ પુરી પાડવા સારૂ શ્વાસ ઘણો જલદી ચાલે છે. દમનો રોગ થવાનાં મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે છેઃ—૧. ફેફસાંમાં હવા જવાનો પ્રતિબંધ-સ્વરનળી અથવા વાયુનળીનું સંકોચન અથવા કાંઇ દરદ. ૨. ફેફસાંમાં દરદ, જેમકે ફેફસાંનો સોજો, ફેફસાંનું ખવાવું, તેના પડનો વરમ, વગેરે. ૩. રક્તાશયનાં દરદો કે જેને લીધે ફેફસાંમાં જોઇએ તેથી વધારે કે ઓછું લોહી જાય, તેમજ લોહીનો સ્રાવ થવાથી ફેફસાંનું પોપણ ઓછું થાય, જેમકે પાંડુરોગ, રક્તપિત, વગેરે. ૪ મગજની નબળાઇ, મનોવિકાર, હિસ્ટીરીયા, સાંકડી અને નબળી છાતી, એવાં દરદોવાળાઓને જરા ઠંડી કે હવાનો ફેરફાર દમ અથવા શ્વાસ ઉપજાવે છે. ૫. ઝેરી તથા નઠારી વસ્તુઓનાં રજકણો શ્વાસમાં જવાં, બદપરહેજી, અજીર્ણ તથા હવામાં એકાએક ફેરફાર શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬. શરીરનું જાડાપણું, હૃદયમાં ચરબી વધવી તથા ગાંઠીઓ વા એવા દરદીઓને તેમજ ધાતુક્ષીણતાવાળાને શ્વાસ ચડે છે. ૭. વારસામાં પણ ઉતરે છે.

લક્ષણ—શ્વાસ વધારે ઝડપથી ચાલવો એ દમના રોગનું પ્રત્યક્ષ ચિન્હ છે, પ્રથમ પેટમાં બાદી અને ઝાડાનો કબજો થાય છે, પેશાબ ઘણોજ તથા ધીમે ધીમે ઉતરે છે. ઘણા કેસમાં દમ ચડવાનાં બીજાં કશાં ચિન્હો અગાઉથી દેખાતાં નથી. દમનું જોર પાછલી રાતે ચડે છે. દરદીને ઘણી ગભરામણ થાય છે. દમ બહુ જોરથી ચાલે છે ત્યારે છેટે સુધી અવાજ સંભળાય છે, અને દરદીનો દેખાવ બહુ ભયંકર બને છે. દમના ભયંકર દરદને કદી નહિ જોયલા માણસને દમનો દરદી દેખીને એમજ લાગશે કે દરદીનો હમણાં પ્રાણ જશે. શરીર પર પરસેવાના ઝેબ વળે છે, અંગ ઠંડુ થઇ જાય છે. નાડી જલદ ચાલે છે, મોં ઉઘાડું રહે છે, સુઇ શકાતું નથી, દમવાળી સ્થિતિમાં દરદીને કોઇ રીતે ચેન પડતું નથી. આવું દમનું જોર બે ચાર કલાકથી તે એક બે દિવસ સુધી જારી રહીને પાછું નરમ પડે છે, ખાંસી સાથે થોડો કફ પડે છે, અને દમ બેઠા પછી શ્રમિત થયેલો દરદી ઉંઘમાં પડે છે. વાયુનળીના સંકોચાવાથી દમ ચડે છે અને હવા અંદર જતી વખત તાંત બોલે છે તે કાન વતી અથવા કર્ણનળીવતી સંભળાય છે. દમના દરદમાં અંતરશ્વાસ ટુંકો હોય છે અને બાહ્ય શ્વાસ લાંબો ચાલે છે. એકવાર દમ મટી ગયા પછી અનિયમિત કાળે ફરી પાછો ચડી આવે છે. કોઇને નિત્ય ચડે છે, કોઇને મહિનામાં એકવાર, કોઇને વરસમાં એકાદવાર અને કોઇને કેટલાંક વરસો પછી દેખાવ દે છે.

ઉપાય—(૧) પ્રાથમિક ઉપચાર—આ દરદ એકાએક અને મોટે ભાગે રાતમાં ઉપડી આવે છે. દમનો હુમલો ચડી આવે ત્યારે દરદીને બેઠો રાખવો અને ખુરશી ઉપર કે એવી જ બીજી સગવડ પડતી જગાપર બેસાડીને મોં પાસે એક નાનું ટેબલ મૂકી તેના ઉપર નરમ ગાદી મુકીને દરદીની કોણીઓ તથા હાથ તે ગાદી ઉપર રખાવવા. જો અવિચારીપણે ખાવાથી દમ ચડી આવ્યો હોય તો પાણીમાં રાઇ નાખીને તે પીને ઉલટી કરવી; જો પેટનો કબજો હોય તો જુલાબ લેવો. (૨) કાચનાસણમાં અથવા કાંડીમાં ગરમ પાણી મેળવીને પાઇ [illegible] કરી નાખી. (૩) વાંસની ફટકડી આશરે [illegible] છાતી ઉપર મૂકી

દેવો. (૪) સુરખારના પ્રવાહીમાં બોળીને સુકવેલા અમલતાસ કે બ્લોટિંગ પેપરની બીડી પીવી. (૫) ધંતુરાના પાનની બીડી દમનો વેગ આવ્યા પહેલાં પીવી. (૬) ક્લોરલ ૨૮ ગ્રેન પ્રમાણથી આપવું. (૭) કપુરનો અર્ક દશ દશ ટીપાં દર દશ મીનીટે આપવો. (૮) બળતા ખાતની ધુમાડો શ્વાસમાં ખેંચવો. ઇત્યાદિ ઉપાયોમાંથી જે હાજર હોય તેમાંના થોડાક ઉપાયો એક પછી એક અજમાવવા તેથી દમ બેસી જશે. પણ દમનું જોર વધારે હોય અને બીજા ઉપાયોની જરૂર પડે તો નીચેના ઉપાયો અજમાવવા:—(૯) વાયુ તથા કફ હોય તો સુંઠ અને સાકર સમભાગે અને પિત્ત અધીક હોય તો સાકર ૩ ભાગ અને સુંઠ ૧ ભાગ તેની ફાકી લેવી; (૧૦) ભોરીંગણીનો કવાથ સાકર તથા પીપર નાખીને પીવો; (૧૧) અરડુશીના રસમાં કે વાસાપુટપાકમાં સીંધાલુણ તથા મધ નાંખીને પીવું; (૧૨) નાગરમોથ, સુંઠ, હરડે તેના બારીક ચૂર્ણમાં બમણો જુનો ગોળ મેળવીને ગોળીઓ કરી ત્રણ૪ દિવસ ખાવાથી ખાંસી તથા શ્વાસ જાય છે. (૧૩) બકરીનું મૂત્ર તથા બહેડાંની છાલ સમભાગે વાટીને ગોળી કરવી અને તે ગોળી મધમાં મેળવીને ખાવી. (૧૪) આદુનો રસ નાખીને પીવો. (૧૫) પીપર, પીંપરીમૂળ, બહેડાં તથા સુંઠનો ક્વાથ મધ તથા સાકર નાંખીને પીવો. (૧૬) સુંઠ, પીંપરીમૂળ તથા બહેડાં તેનું ચૂર્ણ મધ મેળવી ચાટવું. (૧૭) ત્રિકટુનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ચાટવું. (૧૮) સરસીયા તેલમાં જુનો ગોળ સમભાગ મેળવીને ૨૧ દિવસ ચાટવો. (૧૯) ટંકણ તથા વાસકપુર સમભાગ મધમાં ચાટવું. (૨૦) સુંઠ તથા ભારંગમૂળનો ક્વાથ પીવો. (૨૧) ભારંગમૂળ તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી મધમાં ચાટવું. (૨૨) આદુના રસમાં ભારંગમૂળ તથા મોથનું ચૂર્ણ ચાટવું. (૨૩) ત્રિફલા ત્રણ ભાગ અને ટંકણ ૧ ભાગ તેને નાગરવેલના પાનમાં વાટી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી ખાવી. (૨૪) ધંતુરાની રાખ મધમાં ચાટવી. (૨૫) અરીઠાનો ખાર મધમાં ચાટવો.

શ્વાસ સાથે બીજા ઉપદ્રવો હોય તેના ઉપાયો—(૨૬) આકડાના ફુલની કળીઓ તથા મરી સમભાગ તેની ચાર ચાર વાલની ગોળી કરીને એક ગોળી ખાવી તેથી દમ તથા કફ મટે. (૨૭) લીલી ભોરીંગણીનો રસ મધ નાંખીને પીવાથી દમ તથા કફ મટે. (૨૮) પીપર, પદમક, લાખ, ભોરીંગણીનાં ફળ, તેનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી ખાંસી, ક્ષય, તથા દમ મટે. (૨૯) હળદર તથા દારૂહળદર, તથા મનશીલ, તેને વાટીને ચલમમાં ભરી પીવાથી કફ પડી જઇને દમ બેસે છે. (૩૦) પીંપર, મીઠોળ તથા સીંધાલુણ તેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી કફ પડીને શ્વાસ મટે છે. (૩૧) મોરપીંછની ભસ્મ તથા પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં વારંવાર ચાટવું. (૩૨) આકડાના પાનનો રસ ૧ થી ૨ તોલા પીવાથી ઉલટી થઇ કફ તથા પિત્ત પડીને દમ બેસે છે. તેના ઉપર ઘી તથા ચોખા ખાવા અથવા ઘી પીવું. (૩૩) ૫ રૂ. ભાર પાણીમાં મીઠું મેળવી પીવાથી ઉલટી થઇ છાતી ખુલ્લી થાય છે. તેના ઉપર ઘી તથા ચોખા ખાવા. (૩૪) કફ સુકાઇ ગયો હોય તો જેઠીમધની ચા સાકર નાંખીને પીવી; અથવા બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમાં ઘી, મધ તથા સાકર અને જરા સીંધાલુણ નાખીને બે ત્રણ વાર પીવાથી કફ પીંગળીને નીકળશે, (૩૫) કફ અતિ હોય તો ગરમ ચામાં અરડુશીનો રસ, સાકર, મધ તથા બે ચણોઠી ભાર સંચળ નાંખીને પીવું અથવા એલચી દાણા, ઘી તથા સીંધાલુણ મેળવીને ચાટવું.

અંગ્રેજી ઉપાયોમાં—શ્વાસરોગને માટે સરલ ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે:—(૩૬) ઇપીકાકયુઆના, ટાર્ટરઇમેટિક, બેલાડોના, સ્ટ્રેમોનિયમ, ઓપીયમ, ઇથર, ક્લોરલ

પોટાશ આયોડાઇડ વગેરેમાંથી ગમે તે દવા એકલી અથવા બીજી યોગ્ય દવાઓના યોગમાં વાપરવી. (૩૭) ઝાડો કબજ હોય તો જુલાબ લેવો અથવા સફરાવાટે એરંડીયાં તેલની પીચકારી લેવી. (૩૮) પગ ગરમ પાણીમાં બોળવા, છાતી ઉપર ટરપેન્ટાઇન મસળવું, તેના ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો તથા જરૂર પડે તો છાતી ઉપર રાઇ મારવી. (૩૯) દમનો હુમલો બહુ સખ્ત હોય તો અનુભવી ડાકટરને હાથે ક્લોરોફોર્મ ઇથર અગર બન્ને સાથે સુંઘાડીને દરદીને બેભાન કરી સુવાડવો. (૪૦) દરદીના ઓરડામાં ધંતુરો, બેલાડોના સુરોખાર, નવસાર, ગાંજો વગેરે દવાઓ સળગાવવી, જેથી તેની ધુણી દરદીના શ્વાસમાં જઇને દમને ફાયદો કરે છે, નંબર ૪૭૧, ૫૧૩, ૭૯૧, ૭૯૩, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૧૦૩૨, ૧૦૩૩, ૧૦૩૪, ૧૦૩૫, ૧૦૩૬, ૧૨૮૧, ૧૨૮૩, ૧૫૦૫, ૧૫૦૬, અને ૧૫૦૭ વાળા ઉપાયો દમરોગમાં દરદની સ્થિતિ તથા દરદીની પ્રકૃતિ જોઇ અપાય.

આ સિવાય કાસ એટલે ખાંસીના રોગમાં આપેલા ઘણાખરા ઉપાયો દમ તથા હાંફણમાં ચાલી શકે છે. આ અનેક ઉપાયોમાંથી કોઇને કોઇ પણ ઉપાય લાગુ પડી શકે છે. એક ઉપાય નિષ્ફળ જાય તો બીજો અજમાવવો અને બીજો નિષ્ફળ જાય તો ત્રીજો અજમાવવો. એકવાર જે ઉપાય લાગુ નથી પડતો તેજ ઉપાય વખતે બીજે વખતે લાગુ પડી જાય છે, માટે દમનો ઉપચાર કરવામાં નિરાશ નહિ થવું.

પથ્યાપથ્ય—પથ્ય—જવર તથા ખાંસીનું પથ્ય પાળવું (જુવો નં. ૯૫ તથા ૯૭) **અપથ્ય—**કઠોળ ઠંડા પદાર્થો, દાહ કરે એવા ગરમ પદાર્થો, ઠરી ગયેલું વાસી અનાજ, લુખું અન્ન, દહીં, ખાંડ, ખટાઇ, વગેરે ન ખાવાં. કેટલાક લોકો દમરોગમાં બહુ જલદ અને ગરમ ઉપચારો કરે છે, પણ તે ઉલટો ગેરફાયદો કરે છે.

પુપ્પુસદાહ—ફેફસાનો વરમ.

(Neumonia—ન્યુમોનિયા.)

વિવેચન—છાતીનાં ફેફસાંમાં વરમ થવાથી ભયંકર તથા કફનો ત્રિદોષ અથવા સન્નિપાત જ્વર થાય છે. દેશી વૈદકશાસ્ત્રે આ રોગનો જ્વરમાં સમાવેશ કર્યો છે, પણ મર્મસ્થાનના વરમને લીધે અત્રે રોગોના જે રીતે વિભાગ પાડેલા છે તે રીતે તેને છાતીના દરદોની ગણનામાં મુકેલો છે.

કારણ—આ રોગ ફેફસાંમાં રક્તસંચય થવાથી થાય છે અને સળેખમનું કારણ એજ આ ન્યુમોનિયાનું કારણ છે.

લક્ષણ—ફેફસાંનો થોડો અથવા ઘણો ભાગ સુજી આવી અંદર વરમ થાય છે. શરૂઆતમાં સળેખમ થાય છે અથવા થોડો તાવ આવી બેચેની થાય છે. એકાદ દિવસ રહીને ટાઢ સાથે જોરથી તાવ ચડી આવે છે. તેની સાથે થોડી ઘણી ખાંસી અને કફ હોય છે, છાતીમાં દરદ થાય છે, શ્વાસ ઉતાવળો, નાડી જલદ, અરૂચિ, માથામાં પીડા, પેસાબ થોડો તથા લાલ, દસ્તનો કબજો, ઘણી નાકોવતી, ભ્રમ, બકવા, અને કેટલીકવાર છાતીમાં શ્વાસ સાથે કફ બોલે છે. એક જાતના માઇક્રોબ (જંતુ) થી પણ આ દરદ થાય છે અને તે ઘણું ગંભીર પ્રકારનું તથા ચેપી પણ કહેવાય છે. પ્રથમ ૫–૭ દિવસ સુધી તાવ ૧૦૪–૧૦૫ ડિગ્રી સુધી વધી જાય છે, પરસેવો આવતો નથી; દરદનું જોર કમી થયા પછી અથવા દરદ

ઘણીજ વખત પછી પરસેવો વળવા માંડે છે તોપણ તાવ ઉતરતો નથી. જીભ ઉપર સફેદ છારી વળે છે અને દરદના જોર પ્રમાણે સુકી પડી તે ફાટે છે તથા કાંટા કાંટા પડે છે, ભુખ બીલકુલ લાગતી નથી અને તેથી ખોરાક પરાણે આપવાની જરૂર પડે છે. ખાંસી કોઈને સુકી ને કોઈને પછી હોય છે. કફ પ્રથમ થોડો પણ પાછળથી વધે છે. ફેફસાંના પડમાં વરમ હોય તો દરદ થાય છે, ગળે નીકળે છે અને સુઈ શકાતું નથી. શ્વાસોશ્વાસ ૩૦થી ૪૦ સુધી ચાલે છે; નાડી ૧૨૦ થી ૧૪૦ સુધી વધે છે. ને પાછળથી કમજોર પડી જાય છે. તાવ પ્રથમ એક અઠવાડીયું સખ્ત આવી જઈ નરમ પડે છે, પણ દરદી અશક્ત બની જતાં મદદ વિના બિછાનામાં બેસી શકતો નથી, તાવમાં બકે છે, તેની ઇંદ્રિયો મંદ પડી જાય છે. દરદી બચવાનો હોય તો તેને શુદ્ધિ આવતી જાય છે, તાવ ઉતરી જાય છે, પરસેવો આવે છે, જુલાબ અગર પેસાબ છુટથી થાય છે. જો દરદ વધે છે તો નિદાનનાં સંપૂર્ણ ચિન્હો માલમ પડે છે. દરદી છેક બેભાન તથા ગાફલ થાય છે, નાડી ક્ષીણ પડે છે, ગળામાં અવાજ ચાલે છે અને મૃત્યુ થાય છે. છુટથી પરસેવો આવે અને તાવ ઉતરે એ સુધારાનું લક્ષણ છે. તાવ ૧૦૪ ડીગ્રીથી વધે નહીં, નાડીના ધબકારા એક મીનીટમાં ૧૨૦ કરતાં વધે નહીં અને શ્વાસ ૩૫ કરતાં વધે નહીં અને બીજાં લક્ષણ સારાં હોય તો દશ બાર દીવસમાં દરદી સારો થાય છે. ફેફસાંનો સોજો જીર્ણ રૂપે પણ થાય છે અને તેમાં ન્યુમોનિયાનાં બધાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં નથી. આપણા દેશમાં બચ્ચાંઓને, બુઢાઓને અને દારૂડીઆને ઘણું કરીને આ જાતનો ન્યુમોનિઆ થાય છે. મુદત—આ રોગની અવધિ ૧૨ થી ૩૦ દિવસની છે. જો દરદ સાધારણ હોય તો બે અઠવાડીયામાં દરદી સારો થઈ ઉઠે છે, મધ્યમ હોય તો ત્રણ અઠવાડીયાં અને વિશેષ હોય તો એક માસ પછી દરદી સારો થાય છે કે મરણ પામે છે.

ઉપાય-(૧) પ્રાથમિક ઉપચાર—વરમના તીક્ષ્ણ રૂપમાં દરદીને બીછાનાથી બહાર કાઢવો નહીં; તેના ઓરડાની ગરમી એક સરખી રાખવી. ઠંડી તથા પવનને આવવા દેવાં નહીં. દરદીને બહુ બોલવા દેવો નહી તેમજ પથારીમાં બહુ ફરવા દેવો નહીં, કેમકે તેથી શ્વાસની પીડા વધે છે. અલસીની પોલ્ટીસ અથવા ખસખસના ડોડા ઉકાળેલા ગરમ પાણીનો છાતી ઉપર શેક કરવો; શેક કરીને છાતી ખુલ્લી નહિ રહેવા દેતાં તેના ઉપર ફલાલીનની નરમ ગાદી મુકવી, ખોરાક છેક હલકો આપવો. મગનું ઓસામણ અથવા કાંજી; જો દરદી નબળો હોય અને દરદથી છેક લેવાઈ જાય તો દ્રાક્ષાસવ અથવા બ્રાંડી આપીને તેને ટટાર રાખવો. શરીર ઉપર વારંવાર ગરમ પાણીમાં બોળેલ વાદળી કે ફલાલીન ઘસીને શરીરને લુછવું, પણ શરીર ઉપર શરદી લાગે નહીં તેની સંભાળ રાખીનેજ આ ક્રિયા કરવી. ફેફસાંનાં દરદોમાં એન્ટીપાઇરીન જેવી નબળાઈ લાવનારી તાવની દવાનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. (૨) કફજ્વરના અથવા કફની અધિકતાવાળા સન્નિપાત જ્વરના ઉપાયો કરવા; (૩) કટફલાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૬૪ તથા ૬૬૫ મધ નાંખીને આપવું; (૪) દ્વાત્રિંશાંગકવાથ (નં. ૫૮૬) શૂળ, અતિસાર, શ્વાસ તથા બીજા ઉપદ્રવો સાથેના કફજ્વરમાં તથા ન્યુમોનિયામાં ઘણોજ ફાયદો કરે છે; (૫) દરદની જીર્ણ સ્થિતિમાં શ્લેષ્મ રોગના તથા કફવાળી ખાંસ[illegible] ઉપાયો કરવા. અગ્નિરસ (નં. ૪૭૧) શ્વાસકુઠારરસ (નં. ૫૧૩), ક્ષુદ્રાદિક્વાથ (નં. કંટકારી અવલેહ (નં. ૯૯૩). હરીતકી અવલેહ (નં. ૮૦૬), વગેરે ઉપાયો [illegible]

ક્ષય-ધાતુક્ષય-રાજયક્ષ્મા-ખેન.

(Consumption-કન્ઝંપશન.)

કારણ—મળમૂત્રાદિક વેગોનો વારંવાર અટકાવ, અતિ સ્ત્રીસેવન, અતિ ઉપવાસ એટલે લાંઘણ, અતિ ઇર્ષ્યા તથા ચિન્તા, અતિ શ્રમ, અતિ ઘણું અથવા થોડું અને અનિયમિત ખાનપાન, અતિ અભ્યાસ, વ્યભિચાર, નાની વયથી ધાતુનો વ્યય તથા ક્ષય, ઉપદંશ વગેરે વ્યાધિ, છાતી નબળી છતાં બહુ બોલવું, શરદી વાળી જગામાં નિવાસ, ઘણીવાર પ્રસવ થવાથી આવેલી નબળાઇ, મોટો તાવ, સસણી, ફેફસાંનો વરમ, એ સર્વ ક્ષય રોગને આમંત્રણ કરે છે. આ રોગ વારસામાં પણ ઉતરે છે; અને વિશેષ કરીને ૧૮ થી ૩૦ વર્ષની વયમાં જે ક્ષય થાય છે તે ખરો ભયંકર ક્ષય હોય છે, જેનો આરંભમાંજ ઉપાય ન થાય તો કોઇકજ દરદી બચી શકે છે.

લક્ષણ—પડખાં તથા ખભાઓમાં પીડા, હાથ પગમાં સંતાપ અને સઘળાં અંગોમાં જવર એ ત્રણ ક્ષય રોગનાં મુખ્ય કારણો છે-**ચરક.** અન્ન ઉપર દ્વેષ, જવર, શ્વાસ, ખાંસી, ખાંસીમાં લોહી પડવું અને સ્વર બગડવો.-**સુશ્રુત.** ખભા તથા પાંસળીઓમાં દરદ અને સ્વરભંગ વાતાધિક ક્ષયમાં થાય છે, જવર, સંતાપ, અતિસાર તથા લોહી પડવું, પિત્તની અધિકતાવાળા ક્ષયમાં થાય છે અને માથાની પીડા, અરૂચિ, કાસ, સળેખમ તથા અંગો ભાંગે, તે કફની અધિકતાવાળા ક્ષયનાં લક્ષણો છે.

ક્ષય રોગની ત્રણ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલી સ્થિતિ—આ વિનાશકારક રોગની શરૂવાત ઘણી વખત એવી બેમાલુમ રીતે થાય છે કે તેનું મુળ મજબુત રોપાયા અગાઉ સાધારણ જોનારને આ દરદ વિષે કશો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. શરૂવાતમાં ખાંસી થયા કરે, તે વિશેષ કરીને સવારમાં થાય અને વચમાં ખાંસી મટીને પાછો વધારો થાય તેની સાથે સફેદ, ફીણવાળો અને ચીકણો કફ પડવા માંડે. વખતે ગળામાં અટકાવ લાગે તથા અવાજ ખોખરો થાય. ઘણા દિવસ ખાંસી કાયમ રહ્યા પછી દરદીને દમ ભરાઇ આવે, અને થોડી મહેનત કરતાં શ્વાસ ચડી આવે. આગળ જતાં ખાંસીના વધારા સાથે નબળાઇ વધતી જાય, દરદી લેવાતો જાય, નાડી આખો દિવસ ઉતાવળી ચાલે, ખાસ કરીને સાંજે અથવા જમ્યા પછી વધારે જલદ ચાલે. સાંજે હાથપગમાં દાહ થવાની સાથે થોડો તાવ ભરાઇ આવે, ફેફસાંની સપાટી ઉપર એક પ્રકારનો થર બંધાય છે, તેથી ફેફસાંની મુળ પોકળ (પોલી) સ્થિતિ બદલાઇને નક્કર થાય છે. આ પદાર્થ પ્રથમ ફેફસાંના ઉપરના પાછલા ભાગમાં ઘર કરે છે અને ગળાની હાંસડીના ઉપરના તથા નીચેના ભાગપર ઠોકી જોતાં પોલા અવાજને બદલે બોદો અવાજ થાય છે. કર્ણનલી અથવા સ્ટેથેસ્કોપ વડે તપાસ કરતાં દમ મુકવાનો સ્વાભાવિક કાળ લાંબો થયેલો માલમ પડે છે. શ્વાસધ્વનિ સ્વાભાવિક મૃદુ હોવાને બદલે કઠોર જણાય છે અથવા નળીમાંથી હવા જતી હોય એમ લાગે છે. વાણીનો અવાજ ઉચો સંભળાય છે.

બીજી સ્થિતિ—નક્કર થયેલી ફેફસાંની સપાટીની આસપાસનો ભાગ સુજી આવે છે. દસ્લ થયેલો ભાગ નરમ પડી તેમાં પરૂ થાય છે, જે ખાંસીમાં કફ રૂપે બહાર પડે છે. આ નરમાશી સ્થિતિમાં દરદીનો તાવ સખત થાય છે. છાતી તપાસતાં અવાજ બોદો થશે, કાન

મૂકી જોતાં અંદર પરપોટા જેવો અવાજ સંભળાશે, કોઇવાર તાંત બોલશે અને હાંસડીની આસપાસનો ભાગ જરા બેઠેલો માલમ પડશે, ક્ષયમાં એક તરફનું અથવા બન્ને તરફનાં ફેફસાં સડે છે.

ત્રીજી સ્થિતિ—કેટલીક મુદ્દતે કફ બહાર નીકળી છાતી પોલી થાય છે અને તે ભાગ વધારે સ્પષ્ટ બેઠેલો માલમ પડે છે, પાંસળી વચ્ચેની જગામાં ખાડા માલમ પડે છે અને દરદવાળી છાતીની બાજુ વધારે બેઠેલી તથા ચપટી માલમ પડે છે. આ પ્રમાણે ફેફસાં ખવાતાં જાય છે, તેની સાથે શરીરનો પણ ક્ષય થતો જાય છે. ફેફસાં સડવાથી તેમાં લોહી સાફ થતું નથી, ખોરાક ખવાતો નથી, કફ, ઝાડો તથા તાવ અને રાત્રે થતો બેહદ પરસેવો શરીરના સર્વ ધાતુઓનું શોષણ કરે છે અને અંતે હાડકાં તથા ચામડી બાકી રહે છે. ક્ષયની ત્રીજી સ્થિતિમાં અતિસાર એટલે ઝાડા થાય છે અને પછી દરદી લાંબા વખત સુધી બચી શકતો નથી. ક્ષયમાં એક તરફનું કે બન્ને તરફનાં ફેફસાં સડે છે. કોઇ કોઇ દરદીના કફ સાથે લોહી દેખાય છે અને કોઇવાર મોટી રક્તનળી ફેફસામાં છુટી પડવાથી ચોખું લોહી મોં વાટે નીકળે છે, અને તે ઘણીવાર જથાબંધ નીકળ્યા છતાં દરદી મૃત્યુ પામતો નથી અને કોઈવાર મૃત્યુ થઇ જાય છે.

ઉપાય—ક્ષયરોગ થતો અટકાવવાના ઉપાયો:—જે માબાપને ક્ષયરોગ થયો હોય, તેનાથી થયેલ બાળકની ઘણીજ માવજત કરવી. સગા સંબંધીમાં લગ્ન કરવાં નહિ (આર્ય શાસ્ત્ર પણ મના કરે છે.) ગર્ભ ધારણ કરતી વખતે માને આવો કાંઇ રોગ થયો હોય તો તેણે બહુ સંભાળથી રહેવું. સારો ખોરાક તથા શક્તિની દવા લેવી. પ્રસવ થયા પછી બાળકની ઘણી કાળજીથી માવજત કરવી. તેને ગરમ કપડાં પહેરાવી રાખવાં અને શરદ હવાથી બચાવી લેવું. બાળકને ચોખી ખુલ્લી હવામાં ફેરવવું. રોગી સ્ત્રીનું, રોગી ગાયનું કે રોગી બકરીનું દુધ પાવું નહિ, મોટી ઉમરે કસરત કરાવવી. બાળલગ્ન કરવાં નહિ, અતિ મૈથુન, અતિ મહેનત, ચિંતા અને અતિ અભ્યાસ એ સર્વનો ત્યાગ કરવો.

વિશેષ કરીને ગરમી (ઉપદંશ) અને કંઠમાળ જેવા દુષ્ટ રોગોથી પીડાતાં સ્ત્રી પુરૂષોથી જે પ્રજા થાય છે, તેને ક્ષય જેવા રોગ લાગુ પડવાનો વધારે સંભવ છે. (કંઠમાળ-સ્કોફ્યુલાનું વર્ણન જુઓ), આવાં રોગી બાળકોના શરીરમાંથી એવા દુષ્ટ રોગનો નિકાલ કરવા માટે ઘણી સંભાળ લેવાની જરૂર છે. એવાં બાળકોને લોહી સુધરે એવી દવા કૉડલીવર, કાંચનારગુગળ, જીવન, વગેરેનું લાંબા વખત સુધી સેવન કરાવવું અને એથી વિશેષ અગત્યની વાત એ છે કે તેમને નિત્ય ખુલ્લી હવામાં ફેરવવાં અને એથી પણ વધારે અગત્યની વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, બાળકોને જેમ બને તેમ સાદો અને સારો ખોરાક આપવો, ખોરાક આરોગ્યતાના નિયમોને બીલકુલ અનુસરતો ન હોય તો ખોરાકમાંથીજ ઘણીવાર ખરાબી થાય છે.

ક્ષય થયા પછીના ઉપચારો—(૧) ખાંસી, તાવ, વગેરે કાંઇ પણ દરદ લાગુ પડે, ત્યારે પ્રથમથીજ ક્ષય રોગની શંકા કરીને ચાંપતા ઉપાયો લેવા. ખુલ્લી અને સુકી હવા એ ક્ષયનો સારામાં સારો ઉપાય છે. ઘણીવાર દવાથી જે ક્ષયના દરદીઓ સારા નથી થતા તેઓ સુકી અને ખુલ્લી હવાથી સારા થાય છે. મારવાડ તરફની હવા ક્ષય રોગી માટે ગણાય છે. છેક જવાનું ન બને તો પોતાના ગામની બહાર ઉંચાણવાળી જગા ઉપર

સવાર સાંજ ખુલ્લી હવા ખાવી અને દીર્ઘશ્વાસ લઇ ફેફસામાં નિર્મળ પ્રાણવાયુને ખુબ ભરવો; નઠારો ખોરાક છોડી દેવો; દુધ વગેરે પોષણકારક ખોરાક વિશેષ લેવો. (૨) પાચનશક્તિ સારી હોય તો ઘી, માખણ, મધ, મલાઇનું પણ સેવન કરવું અને સીતોપલાદિચૂર્ણ ઘી મધમાં ચાટીને તેના ઉપર બકરીનું દુધ પીવું. શરૂઆતમાં ચેતીને ચાંપતા ઉપાયો લેવાય તો આ ઉપાયો ક્ષયને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે પુરતા છે. ઘરમાં પણ ક્ષયના દરદીએ બંધેય ઓરડામાં પડી નહિ રહેવું; ત્યાં પણ નિરંતર તાજી હવા આવે તેવી તજવીજ રાખવી. (૩) અરડુશીના પાનનો રસ અથવા પુટપાક (વાસાસ્વરસ નં. ૫૩૦ તથા વાસાપુટપાક નં. ૫૩૯) મધ નાખીને પીવો શરૂ રાખવો. (૪) સોનાનો વરખ ૧, માખણ, મધ તથા સાકર સાથે ચાટવો અથવા સીતોપલાદિમાં મેળવીને તે વસ્તુઓ સાથે ચાટવો. (૫) માલિનીવસંત (નં. ૫૦૧) એકલી અથવા સીતોપલાદિ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ મેળવીને દુધમાં કે ઘી મધમાં ચાટવી. (૬) સુવર્ણમાલિનીવસંત (નં. ૫૧૬) ક્ષયરોગનો સારો ઉપાય છે, અને તે દરદીના દોષ પ્રમાણે લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાં, સીતોપલાદિમાં અથવા લવંગાદિચૂર્ણમાં મેળવી ઘી મધમાં કે ઘી મધ અને માખણમાં ચાટવી. (૭) બદામનું તેલ, કાજુનું તેલ, ટોપરાનું તેલ, ઓલાઇવ તેલ વગેરે તેલો ખાવા માટે તેમજ છાતીએ ચોપડવા માટે વપરાય છે, કેમકે તે છાતીને પોષણ આપે છે, (૮) લાક્ષાદિ તેલ (નં. ૮૫૯) શરીરે ચોળવાથી જીર્ણજ્વર જઇને શરીરમાં કૌવત આવે છે માટે તે ક્ષયના દરદીએ નિત્ય શરીરે ચોળવું. (૯) **કોડલિવ્હર** ઑઇલ ક્ષય માટે શ્રેષ્ટ ગણાય છે, પણ તે માછલીનું તેલ હોવાથી ધર્મના બાધથી ઘણા હિંદુ લોકો વાપરી શકતા નથી. તથાપિ જો તેનાથી પ્રાણ બચતા હોય તો વાપરવું. કોડલિવ્હર પચે નહિ અને ઝાડો થાય તો તરત બંધ કરવું. તેનું પ્રમાણ રૂ. ૦॥ થી ૧ ભાર બન્ને વખત જમ્યા પછી લેવું. છાતી ઉપર પણ તે તેલ ચોપડવામાં આવે છે, (૧૦) અમારી ફાર્મસીમાં બનતું જીવન ક્ષયના બળનું તેમજ મળનું બહુ સારૂં રક્ષણ કરે છે. (૧૧) **દ્રાક્ષાસવ** (નં. ૭૮૪) ક્ષયમાં ઘણોજ ફાયદો કરે છે; આંતરડાં છાતી તથા હૃદયને બળ આપે છે. ક્ષયમાં એવી દવા ખાવી કે જે જલદી અસર કરી લોહીને વધારે. (૧૨) **ફેલોઝસીરપ** (કમ્પાઉન્ડ સીરપ ઓફ હાઇપોસફાઇટસ) ઘણું ઉત્તમ ગણાય છે, તે બે વખત એકેક મોટો ચમચો દુધ સાથે પીવું, (૧૩) કેપ્લરનું **માલ્ટએકસ્ટ્રાકટ** પણ ક્ષયમાં સારો ફાયદો કરે છે. (૧૪) બીજા ઉપાયો–**પંચામૃત પર્પટીરસ** (નં. ૪૯૬), **અભ્રકભસ્મ** (નં. ૪૫૫), **સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ** (નં. ૪૬૯), લોહભસ્મ તથા અભ્રકભસ્મ સાથે, આ બધી દવાઓ ક્ષયમાં શકિત તથા ફાયદો આપે છે. ક્ષયમાં ક્ષયના બેસીલસ જંતુને મારવા માટે તથા તેનાં ટયુબરકલ્સમાં રૂઝ લાવવા માટે નવા શોધમાં ક્રિયોસોટ, આયોડોફોર્મ તથા કારબોલિકની પણ ભલામણ થવા લાગી છે.

ઉપયોગી સૂચનાઓ—(૧) ક્ષયરોગીના બળનું તથા તેના મળનું રક્ષણ કરવું, એજ ઉપચારની મુખ્ય મતલબ છે. ક્ષયરોગીને કદી પણ સખ્ત જુલાબ દેવો નહિ. જો પેટ ઘણું સખ્ત તથા કબજ હોય તો હલકી જુલાબની કાંઇ દવા મળશુદ્ધિ થાય તેમ કરવું, પણ ઘણા રેચ લાગે એવી સખ્ત દવા કદી પણ લેવી કે દેવી નહિ. (૨) ક્ષયરોગ થયા પછી જુવાન દરદીએ કદિ પણ સ્ત્રીસંબંધ રાખવો નહિ. આશ્ચર્ય એ છે કે ક્ષય રોગીની સ્ત્રી સેવનની લાલચ વિશેષ બળવાન થાય છે, પણ સ્ત્રીસેવન ક્ષયરોગીને પ્રાણઘાતક છે એમ સમજીને સંપૂર્ણ આરામ થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું. (૩) બની શકે તો અને ખપે તો

ક્ષયરોગીને બકરીનું દૂધ, બકરીનો આસવ તથા બકરીનું ઘી ખાવા આપવું; બકરીઓ તથા દરદીનાં પથારીની આસપાસ બાંધવાં, તેની લીંડી તથા મૂત્રની વાસ લેવી. તેની લીંડીનો ધૂપ દેવો. ટૂંકામાં બકરીના સહવાસમાંજ રહેવું, તેથી ક્ષયરોગ આગળ વધતો અટકે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ—સાધારણ રીતે ક્ષયરોગ એ એક દુ:સાધ્ય દરદ છે. ક્ષયરોગીના શરીરમાંથી બળ તથા માંસનો ક્ષય થવા પછી તે જમતો નથી. ખાંસી, અતિસાર, પાસાંની વેદના, સ્વરભંગ, અરુચિ તથા જ્વર, આ ૭ લક્ષણ સાથે હોય, અથવા ઉધરસ, શ્વાસ અને મોઢામાંથી લોહી આવવું, એ ત્રણે લક્ષણો સાથે હોય, તોપણ રોગ અસાધ્ય સમજવો. આટલું છતાં પણ ઉપચારના સમય સાધનો સારાં મળી શકે છે તો બચાવ થઇ શકે છે, માટે નિરાશ નહિ થતાં ઉપાયો કરવા.

પથ્યાપથ્ય-પથ્ય—નં. ૯૫ નું સામાન્ય પથ્ય પાળવું. દરદીની પાચન ક્રિયા બગડી ન હોય તો ઘઉંની રોટલી, પુરી, મગની તથા તુવેરની દાળ, પરવળ, કારેલાં, વંત્યાક તથા જૂના કોળાનું ઘીમાં વઘારેલું અને સીંધાલુણ નાખેલું શાક દેવું. બકરીનું દુધ અથવા ગાયનું દુધ આપવું. કાંઈ જોર હોય તો ભાત ઓછો દેવો. અગ્નિબળ ઓછું થયું હોય તો દિવસે રોટલી અથવા ભાત દાળ અને દુધ અને રાત્રે ફક્ત સાબુચોખાની કાંજી, આરા-રૂટ અથવા જવની કાંજી સાથે થોડું દુધ આપવું. શરીર સર્વદા કપડાથી ઢાંકેલું રાખવું, પાણી ઉકાળી ઠંડું પાડીને પીવું. અપથ્ય—અગાસીએ સુવું કે બેસવું. તાપ સેવો, રાતનું જાગરણ, ગાવું, બહુ જોરથી બોલવું, ઘોડા વગેરેની સ્વારી કરવી, મૈથુન (સ્રીસેવન), મળ-મૂત્રનો અટકાવ કરી રાખવો, કસરત, પગે બહુ ચાલવું, શ્રમવાળું કામ, ધુમ્રપાન (બીડી હુક્કા પીવા), સ્નાન, દહીં, લાલ મરચાં, વધારે પ્રમાણમાં મીઠું ખાવું, મુળા, આલુ, અડદ, કાંદા (ડુંગળી), લસણ, વગેરે ખાનપાનો એ સર્વનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તે સર્વ ચીજો ક્ષયરોગીને નુકશાનકારક છે.

ઉર:ક્ષત ક્ષય–તંબોળીઓ ખેન–છાતીનો જખમ.

કારણ—બહુ શ્રમ કરવો, બહુ ભાર ઉચકવો, બહુ પંથ કરવો, બહુ દોડવું, ઉંચી જગાએથી પડવું, બહુ સ્વરે બોલવું કે ગાવું, હદ ઉપરાંત સ્રીસેવન, તથા બહુ થોડું અને લુખું અન્ન ખાવું એ દરદનાં કારણો છે. ન્યુમોનિયામાં ફેફસામાંથી લોહી પડે છે તેમજ ક્ષયમાં પણ ફેફસાંમાંથી લોહી પડે છે, તેથી કેટલાક ડાક્ટરોના મત પ્રમાણે ઉર:ક્ષત એ કાંઇ જુદો રોગ નથી, દેશી વૈદકમાં ક્ષય તથા ઉર:ક્ષતકાસ એવા ક્ષયના તથા કાસના બે ભેદ છે, પણ તે બે પ્રકારો જુદા નથી.

લક્ષણ—આ દરદમાં ક્ષયનાં બધાં લક્ષણો હોય છે. અને પરિણામે તેમાંથી ક્ષય રોગ થાય છે. છાતીમાં વ્યથા થાય છે તથા ચીરાય છે, પડખાં સુકાય છે. કંપ થાય છે. વીર્ય, બળ, વર્ણ, કાંતિનો અનુક્રમે ક્ષય થાય છે; તાવ, વ્યથા, ... ના ચિંતા; ઝાડો, અગ્નિમાંદ્ય, ખાંસી તથા તેમાં બગડેલ, કાળો, દુર્ગંધવાળો, ... લોહી મિશ્રિત કફ વારંવાર પડે છે.

ઉપાય—ખાંસી તથા ક્ષયના કેટલાક સૌમ્ય ... પડે છે. જખમમાં રૂઝ લાવે, લોહીને અટકાવે, અને શરીર ... ન ... પુષ્ટિકારક દવાઓ તથા ખોરાકની જરૂર

૧. અરડુશીની બનાવટો આ દરદમાં પ્રસિદ્ધ છે. વાસાસ્વરસ, વાસાપુટપાટ, વાસાચૂર્ણ, વાસાવલેહ; વગેરે. (૨) લાખ લોહીને અટકાવે છે. દાણાદાણાવાળી લાખનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ચાટવું. (૩) શંખજીરાની ભુકી ઘી સાકરમાં ખાવી. (૪) ધાણા વાટીને તેના પાણીમાં ગુલકંદ ચોળી દઇ તેમાં દ્રાક્ષ, તથા મુગલઇ બેદાણા રાત્રે ભીંજવી રાખીને તે પાણી સવારમાં ઘી તથા મધ નાખીને પીવું. (૫) બી કાઢી નાખેલ મનુકાદ્રાક્ષ, ઘી તથા મધ સમાન ભાગ એક બરણીમાં નાખી મોં બંધ કરીને તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ૩૦ દિવસ પુરી રાખીને પછી તેમાંની દવા અકેક તોલો સવાર સાંજ ખાવી. (૬) બોરડીની અથવા પીપળાની લાખ જુના ભુરા કોળાના રસમાં વાટી તેમાંથી ૨ તોલા કલ્કમાં ચારગણું કોળાનું પાણી (સ્વરસ) મેળવીને તે પીવું. (૭) મોતીની ભસ્મ અથવા પ્રવાલ ભસ્મ અથવા બન્ને મધ તથા ઘીમાં ચાટવી, અથવા તે ભસ્મ અને ગળોસત્વ ગુલકંદમાં મેળવીને ચાટવાં. (૮) કુષ્માંડાવલેહ ભુરાં કોળાંનો મુરબ્બો; દ્રાક્ષાસવ; વગેરે દવાઓ ફાયદો કરે છે. (૯) સીતોપલાદિચૂર્ણ ઘી, મધ તથા માખણમાં ચાટવું. (૧૦) સુવર્ણમાલિનીવસંત પણ ઘી, મધ અને માખણમાં ચાટવી. (૧૧) અભ્રક તથા લોહભસ્મ મેળવીને ઘી મધમાં ચાટવી. (૧૨) ચ્યવનપ્રાશાવલેહ (જુવો નં. ૭૯૯). તેમજ (૧૩) જીવન–અમારા જીવનથી આવા ઘણા દરદીઓને આરામ થયાનો અમને અનુભવ મળ્યો છે. (૧૪) રકતસ્તંભક પૌષ્ટિક દવાઓ (નં. ૪૩૫) તથા વાસાસવ (નં. ૭૮૯), કનકાસવ (નં. ૭૮૧), અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા (નં. ૭૩૬), યષ્ટિ મધુકાદિચૂર્ણ (નં. ૭૧૦), લવંગાદિચુર્ણ (નં. ૭૧૪) તથા નં. ૧૨૯૮થી ૧૩૦૨ ના અંગ્રેજી નુસ્ખાઓ રકતસ્રાવને અટકાવે છે, માટે દરદની સ્થિતિ તથા દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને તેની યોજના કરવી. આ સિવાય રકતપિત્ત રોગના ઉપાયો આ દરદમાં લાગુ પડી શકે.

પથ્યાપથ્ય–પથ્ય—નં. ૯૫ તથા ૯૭ પ્રમાણે, કોઇ પણ જલદ, દાહક, કે ઉત્તેજક ખાનપાન આ દરદમાં નુકશાન કરે છે. ઘઉં, ચોખા, ઘી, માખણ, મધ, સાકર અને એકાદ સાદું શાક, એટલે મીઠું અગર સીંધાલુણ અને સાદો મશાલો નાખી ઘીમાં વઘારેલું શાક, ઉત્તમ પથ્ય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

રક્તાશય સંબંધી દરદો.

DISEASES OF THE CIRCULATORY SYSTEM.

હૃદ્રોગ–રક્તાશયનો રોગ.

Heart Disease–હાર્ટ ડિઝિઝ.

પ્રકાર—દેશી વૈદક પ્રમાણે હદરોગના ૭ પ્રકાર છે, તે લક્ષણ સહીત નીચે પ્રમાણે:—

(૧) ઉરોગ્રહ—લોહી, માંસ, પ્લીહ તથા યકૃત વધે છે અને હૃદય વિસ્તાર પામે છે.

(૨) વાત સંબંધી—રકતાશય જાણે વ્યથાથી વિસ્તાર પામતું હોય, સોયોથી ભોંકાતું હોય, રવાયાથી મથાતું હોય, કરવતથી ચીરાતું હોય, શસ્ત્રથી કપાતું હોય, અને કુહાડાથી કપાતું હોય એવી પીડા થાય છે.

(૩) પિત્ત સંબંધી—તૃષા, સંતાપ, કોઈ ચૂસી લેતું હોય એવી પીડા, ગભરામણ, કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળવો, મૂર્છા, દુર્ગંધવાળો પરસેવો અને મોં સુકાવું.

(૪) કફ સંબંધી—સ્તબ્ધતામાં ભાર, કફનો સ્રાવ, અરુચિ, મોંમાં ભીનાશ અને અંદરથી જાણે જડ પથ્થરથી બંધાયેલો હોય એવું લાગે છે.

(૫) ત્રિદોષ સંબંધી—ત્રણે દોષના લક્ષણો સાથે મળેલાં હોય તે.

(૬) કૃમિજન્ય—હૃદયમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી મોળ, તથા ઉલટી થવા જેવું છે; વારંવાર થૂંકવું પડે છે, ચોંટેલાં ખોંચાયા જેવી પીડા, શૂળ, આંખે અંધારાં, અરુચિ, આંખો કાળાશ પડતી અને તેમાંથી ક્ષય રોગ પણ થાય છે.

અંગ્રેજી મત પ્રમાણે—હૃદ્રોગનાં બીજાં શારીરિક દરદો;–કારણ તથા લક્ષણો સાથે–

(૧) રક્તાશયનો સોજો—શરદીથી: મૂત્રાશયના દરદથી, કે જખમથી થાય છે. તાવ, છાતીનો થડકો, શ્વાસ જલદ, ચહેરો ચિંતાતુર, ગભરામણ એ તેનાં લક્ષણો છે.

(૨) રક્તાશયનો વિસ્તાર—રક્તાશય વધીને તેના પડદા જાડા થાય છે, અથવા રક્તાશયની પોલી વિસ્તાર પામે છે. લોહીના ફરવામાં અડચણ થવાથી, લોહી વધી જવાથી, ઘણી મહેનત કરવાથી, સખ્ત વાગવાથી, અને ફેફસાં, મૂત્રપિંડ વગેરે બીજાં દરદોમાં રક્તાશયને વધારે જોર પડે છે, ત્યારે તેનું કદ વધે છે. રક્તાશયમાં લોહી વધારે ધસાવાથી તે વધારે ધડકે છે, દમ ચડે છે. અનિદ્રા, નાડી અનિયમિત અને છાતીમાં દરદ.

(૩) મૂર્છા—કોઈ બીજા કારણથી હૃદયમાં લોહી જતું અટકે, કમી થાય અથવા ખરાબ થોડો જાય ત્યારે મૂર્છા આવે છે. ભય, ત્રાસ, તમાકુનું ઝેર, વછનાગનું ઝેર અને અતિ નબળાઈથી મૂર્છા આવે છે. આંખે અંધારાં, ચક્કર, મોળ, ઉલટી, ચહેરો ફીકો પડવો, કંપારી, દાહ, ચીતાંગ, નાડી ધીમી અને અનિયમિત, શ્વાસ જલદ, ગભરામણ તથા બેચેની એ તેનાં લક્ષણો છે, પૂર્ણ મૂર્છામાં દરદી સંપૂર્ણ બેભાન થાય છે અને તેની આંખની કીકીઓ પહોળી થાય છે. નાડી અતિ ધીમી, નસોની ખેંચ ઇત્યાદિ પણ થાય છે.

(૪) ધડકો—તેને છાતીની ફડક (Palpitation) પણ કહે છે. રક્તાશયના ભાગ તરફ છાતીપર હાથ મુકવાથી છાતી વધારે જોરથી થડકે છે, લોહીની ફરવાની ગતિમાં અડચણ થવાથી લોહીને ધક્કો લાગવાથી છાતી ધડકે છે, પેટમાં વાયુ અથવા પાણીનો ભરાવો, અતિ ખોરાક, રક્તાશયપર કાંઈ દબાણ, મનની ઉશ્કેરણી, અતિ સ્ત્રીસેવન, મગજની નબળાઈ, તમાકુ કે દારુનું વ્યસન તથા કેટલાક રોગ છાતીનો થડકો પેદા કરે છે. લક્ષણ—થડકો એ મુખ્ય લક્ષણ છે. તે ઉપડે છે ત્યારે ઘણી ધાસ્તી બતાવે છે. વારંવાર ઉપડે છે અને બેસે છે; છાતીમાં કાંઈ ઉછળે છે, ગળામાં ગોળો ચડતો હોય એવું દરદીને લાગે છે, ગભરાટ, મૂર્છા, શ્વાસ, કાનમાં અવાજ, માથામાં દરદ, ચક્કર, આંખે અંધારાં, અતિ પરસેવો, વગેરે.

(૫) હૃદયશૂળ—શ્રમ, શરદી, ઠંડી, અજીર્ણ, ભારે ખોરાક, અતિ ઠાંસેલો ખોરાક, એ તેનાં કારણો છે. લક્ષણ—છાતીની ડાબી બાજુમાં અકસ્માત શૂળ થાય [illegible] હૃદ્રોગનાં લક્ષણો થાય છે. છાતી બાંધી લીધી હોય અને શ્વાસ બંધ થ[illegible] મહા- રથી જણાય છે, પણ ખરું જોતાં અંદર શ્વાસ ચાલતો હોય છે. [illegible] ંકર, ચહેરો ફીકો, નાડી નબળી તથા પરસેવો, વાચા બંધ થાય છે [illegible] હોય છે; લાંબો વખત શૂળ ચાલે તો વખતે આંચકી અને તાણ

હૃદરોગનાં કારણ—અતિ ઉષ્ણ, ભારે, ખાટા, તુરા અને કડવા પદાર્થોનું નિરંતર સેવન, પરિશ્રમ, છાતીમાં ચોટ લાગવી, ભોજન ઉપર ભોજન, મળમુત્ર વગેરેનો અટકાવ, નિરંતર ચિંતા, ઇત્યાદિ કારણથી ઉપર જણાવેલાં પાંચ પ્રકારના હૃદ્રોગ થાય છે.

ઉપાય—(૧) આ રોગનો ઉપાય કોઇ પણ અનુભવી વૈદ્ય કે વિદ્વાન ડાક્ટરની સલાહ વિના કે રોગનો નિર્ણય કર્યા વિના કરવો નહિ. આસોંદરાની અથવા અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, (બબ્બે આનીભાર) દુધ સાથે અથવા ઘી સાથે અથવા જુના ગોળના પાણી સાથે પીવું. (૨) હરડે, વજ, રાસ્ના, પીપર, સુંઠ, કચોરો તથા પુષ્કરમુળ (કઠ) તેનું બારીક ચૂર્ણ બબ્બે આનીથી ચાર ચાર આનીભાર પ્રમાણથી પાણી સાથે પીવું. (૩) આસોંદરાના મુળની છાલ તથા ઘઉંનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને ગાયના તથા બકરીના દુધમાં પકાવીને ઘી તથા મધ નાંખીને સેવન કરવું. (૪) આસોંદરાની છાલના કલ્કથી તથા સ્વરસથી પકાવેલ ઘી ખાવું. (૫) પુષ્કરમુળ અથવા કઠનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું. (૬) વાવડીંગ તથા કઠનું ચુર્ણ બબ્બે આનીભાર પ્રમાણથી ગોમુત્રમાં ખાવાથી કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ મટે છે. (૭) ગાયનું દુધ ૯૬ તોલા મંદ અગ્નિથી ઉકાળી અરધું બળે એટલે તે ઠારીને તેમાં સાકર, ઘી તથા મધ બબ્બે તોલા મેળવીને તથા પિપરનું ચુર્ણ ૩ માસા મેળવીને શક્તિ અનુસાર સેવન કરવું. (૮) કડુ તથા જેઠીમધનું ચુર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું, (૯) ગંધક અને પારાની કજલી તથા અભ્રક ભસ્મ તે ત્રણે સમભાગ લઇ તેને આસોંદરાની છાલના રસની કે ઉકાળાની અને ડુંગળીના રસની દરેક ૨૧ ભાવના દઇ રાખવી. તે ચુર્ણ ૧ માસા પ્રમાણથી મધમાં ચાટવું. (૧૦) **મૃગશૃંગપુટપાક**—(નં. ૫૩૮) ગાયના ઘીમાં ચાટવું. (૧૧) **દશમૂળકવાથ**-(નં. ૫૮૨) અથવા **દશમૂળારિષ્ટ** (નં. ૭૭૭); (૧૨) **દ્રાક્ષાસવ**-(નં. ૭૮૪) **સીતોપલાદિ ચૂર્ણ**-(નં. ૭૨૮) હૃદયના થડકામાં સારો ફાયદો આપે છે. (૧૩) છાતીમાં માર કે ચોટ લાગવાથી હૃદયની પીડા થઇ હોય તો છાતી ઉપર ટરપેન્ટાઇન ચોળીને પોશના ડોડા ઉકાળેલા ગરમ પાણીવતી શેક કરવો, કઠની ભુકી મધમાં ચાટવી; દશમૂળનો ક્વાથ જવખાર તથા સીંધાલુણ મેળવીને પીવો.

ખાસ નોંધ—આ દરદ ઓળખવામાં પુરી ચતુરાઇ તથા અનુભવની જરૂર છે. હૃદયમાં શું ફેરફાર થયો છે અથવા તેની અંદરના અવાજમાં શું ફેરફાર થયો છે તેમાં કેળવાયેલા કે બહુ ટેવાયલા કાનની જરૂર છે. છાતીની આ કર્ણ પરીક્ષા ઉપરાંત નાડી અટકી અટકીને ચાલવી, થડક, મૂર્છા, ભારેપણું અથવા છાતી ઉપર દબાણ, શ્વાસ ટુંકો, ચહેરો પ્રકાશીત, હાથપગનાં આંગળાં ટંડાં, ડાબા હાથમાં દરદ અને પગ ઉપર સોજા, આ બધાં લક્ષણો હૃદરોગમાં હોય છે. પણ આમાંનાં કેટલાક લક્ષણો અજીર્ણમાં પણ થઇ આવે છે. છાતીનો થડકો પણ ઘણીવાર અજીર્ણને લીધે હોય છે, માટે અજીર્ણને લીધે છાતીના દરદમાંથી ખરા હૃદ્રોગને ઓળખી કાઢવાની જરૂર છે.

પથ્યાપથ્ય—નંબર ૯૫ વાળું પથ્ય. હૃદ્રોગીને સ્નિગ્ધ, હલકો અને પુષ્ટીકારક ખોરાક આપવો. **અપથ્ય**—બહુ ચાલવું, ભાર ઉચકવો, માનસિક ક્રોધ કે ઉદ્વેગ, ઉત્તેજક, ખાનપાન, અતિખોરાક, બહુ ઠંડાં પીણાં પીવાં, અજીર્ણ તથા ઝાડાની કબજીયત, એટલી વાતો નુકશાન કરે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પકવાશય સંબંધી દરદો.

DISEASES OF THE DIGESTIVE SYSTEM.

આ દરદોમાં હોજરીના તથા આંતરડામાં તમામ દરદો તથા તે અવયવોની વિકૃતિ
સાથે સંબંધ રાખનારા મોંનાં પણ કેટલાક દરદોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. પા
ક્રિયાના વિકારથી જે જે દરદો થાય છે તે તમામ દરદોને આ પ્રકરણમાં લેવામાં આવે
છે, દાખલા તરીકે હરસ એટલે મળાર્શ રક્ત રેખીઓ ગુદાની સાથે સંબંધ રાખે છે, પ
ને ઘણીવાર પાચન ક્રિયાની વિકૃતિથી જન્મ પામે છે. એજ રીતે અમ્લપિત્ત તથા
દાનાં દરદોને અહીં નજીક લેવાં છે.

મોંનાં દરદો.

(Diseases of the Mouth.)

મોંના પકુંક દરદોના બીજાં પણ અનેક કારણો હોય છે, તોપણ ઘણીવાર અ
અને અજીર્ણ હોજરીથી પણ તે દરદો થાય છે. એ દરદોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન તથા ઉ
નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જીભનો વરમ—(Glossitis) જીભ સુજીને લાલ થઈ આવે છે તથા બળ
થાય છે, મુંઢ ગડે છે અને બોલવા તથા ખાવા પીવામાં અડચણ આવે છે, સોજો
થાય છે તો દરદીની જીભ બહાર નીકળી આવે છે અને દરદી મરણ પામે છે. પારાની
ઓ વડે તો આજુબાજુ ઘણીવાર આવી ખરાબીઓ થાય છે, અજીર્ણ સિવાય ચરદી, ર
દરરોજ જખમ અને પારાવાળી દવાઓ ખાવામાં આવ્યાથી પણ જીભનો દાહ થઈ આવે
ઉપાય-(૧) જુલાબની દવા આપી હોજરીને સાફ કરવી. (૨) કાથો, એલચી, ચણક
હીરાબોળ વગેરે કડી દવાઓ મોંમાં રાખવી અથવા જીભ ઉપર ઘસવી. (૩) ત્રિફ
રાખ કરીને મધમાં મેળવીને જીભ ઉપર ઘસવી. અથવા મધનો કોગળો કેટલીવાર
મોંમાં રાખી કાઢી નાંખવો. બરફ મોંમાં રાખવો. પંચવલ્ક (નં. ૪૨૨) અથવા તેમાંથી
એટલી છાલને ઉકાળી પાણી ઠંડુ પાડી તેના નિત્ય કોગળા કરવા. જીભ ઉપર ઉપ
દદ પડતી લોહી કઢાવી નાખવું.

મોંનું ચાંદું—(Ulcer of the Mouth) પેટની અંદરના અજીર્ણ તથા
ને લીધે અથવા મરચાં, પાન સોપારી, વગેરે ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી મોંમાં ચાંદાં પ
તેમજ દાહક પ્રવાહી પીવાથી અને ગરમીના દરદથી પણ આ દરદ થાય છે, સાધારણ
દવા વગર પણ સારાં થઈ જાય છે. ઉપાય-(૧) અજીર્ણ અથવા ઝાડાની કબજીયત
તો તેના ઉપાયો કરવા. ગરમ ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો. (૨) ચાંદા ઉપર કાથાની ભુકી
કરી. જુઈનાં પાન અથવા મેંદીનાં પાનની લુગદી કરી મોંમાં રાખવી. (૩) જુઈનાં
દારૂહળદર તથા ત્રિફળાના પાણીના કોગળા કરવા. (૪) બાવળની પાલી ચાવવી તથા
ળની છાલના ઉકાળાના કે પંચવલ્કના ઉકાળાના કોગળા કરવા. (૫) ચાંદાં મોટાં
[illegible] ન હોય તો મોરથુથુ લગાવવું. (૬) ટંકણખાર તથા મધ ચોપડવાં. (૭)

એસીડ અગર ટંકણખાર અને ગ્લિસેરાઇનને એકત્ર કરી મોંમાં લેપ કરવો. શરીરમાં ગરમી એટલે ઉપદંશના વિકારને લીધે મોંમાં ચાંદાં પડતાં હોય તો લોહી સુધારવાની દવાઓ ખાઇને શરીરમાંથી ગરમીનો નિકાલ કર્યા વિના મોંનાં ચાંદાં મટવાનાં નહિ.

ગળાનો સોજો } -Sorethroat કારણ-અજીર્ણ, કબજીયત, અને શરદીથી ગળામાં **ચોરીઆ——** } -Tonsillitis સોજો આવી ચોરીઆ થાય છે. ગળાની બારી લાલ થાય છે અને ચોરીઆ સુજી આવી તાવ ભરાય છે. જડબાના પાછલા ખુણા નીચે ગાંઠો ઘાલે છે. જીભ ઉપર છારી વળે છે, ગળામાં થુંક ચીકણું થાય છે ને નીકળતું નથી, તેથી ગળામાં કાંઈ ભરાઇ રહ્યું હોય એમ લાગે છે; ખોરાક તથા પાણી ગળે ઉતરતાં દરદ થાય છે. ચોરીઆ કોઇવાર પાકીને ફુટે છે. ઉપાય-(૧) ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૨) અળશીની પોટીસ મારવી; (૩) ફટકડીના વારંવાર કોગળા કરવા. એક સારો જુલાબ લઇ લેવો. (૪) બહાર ગાંઠો ઉપર દશાંગ લેપ અથવાં બેલાડોના ચોપડવું. (૫) ફટકડી અથવા સલ્ફેટ ઑફ ઝિંકના કોગળા કરવા. (૬) બરફના પાણીના કોગળા કરવાથી પણ ફાયદો થાય છે અથવા નં. ૧૬૯૯ વાળું અંગ્રેજી મિક્શ્ચર આપવું.

ગાલપચોળાં-(Mumps) થુંક પેદા કરનારી પિંડ (Parotid Gland) સુજી આવે છે તેથી ખાવામાં અડચણ પડે છે. ગાલપચોળાંમાં આરંભમાં થોડો તાવ આવે છે. આ રોગ ચેપી ગણાય છે અને ઘણે ભાગે બાળકોનેજ થાય છે. કાનની હેઠેનો અને ગાલનો ભાગ લાલ સુજી આવે છે, અને કઠણ થાય છે, આ દરદનું જોર ત્રણચાર દહાડા રહે છે અને એક અઠવાડીઆમાં મટી જાય છે. ઉપાય—(૧) હલકો જુલાબ લઇ લેવો. (૨) ખસખસના ડોડા ઉકાળેલા ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૩) દુધમાં મીઠું ખદખદાવી બાંધવું. તાવને માટે પસીનો આવે એવી દવા આપવી. સખ્ત હુમલામાં જળો મુકાવવી. બીજાં છોકરાંને દરદીથી અલગ રાખવાં.

મોંનો સળો (Cancrum Oris)—આ દરદ ઘણું ભયંકર છે. ઓરી વગેરે મરજ થઇ ગયા પછી કોઇ નબળાં બાળકોને આ દરદ થાય છે. દાંતના પારાની ધાર ઉપર ધારાં પડે છે તેમજ હોઠ અને ગાલના અંદરના પડ ઉપર ચાંદાં પડે છે, ગાલની અંદરનો ભાગ સડી જાય છે, મરેલું માંસ દેખાય છે, મોઢું બહુ જ વાસ મારે છે અને અંદરથી લાળ તથા પરૂ વહે છે, તાવ ભરાય છે. ચાંદું ઉંડું જાય છે તો ગાલની આસપાસ છિદ્ર પડે છે. અને સડેલો ભાગ છુટો પડે છે. કોઇવાર હોઠ સડી જઇ જડબાનું હાડકું અને દાંત નાશ પામે છે. આ દરદમાંથી ઘણીવાર મૃત્યુ નીપજે છે. આ દરદ બેસીલસ—જંતુથી થાય છે. ઉપાય-(૧) પૌષ્ટિક અને ગરમ ખોરાક આપી બાળકમાં શક્તિ લાવવાની જરૂર છે. ચાંદાના ઉપાયો કરવા. ખોરાક પ્રવાહી આપવો. (૨) મોંની વાસ દુર કરવા સારૂ પરમાંગનેટ ઑફ પોટાશ અથવા ક્લોરીનેટેડ સોડા વગેરેના કોગળા કરવા. (૩) તલની ચટણી કરીને તેનું પાણી કરવું; તે પાણી, દુધ, ઘી, એ દરેક અથવા ત્રણે સાથે મેળવી કોગળા કરવા. (૪) તલ, કાળાં-કમળ, ઘી, સાકર, દુધ તે સર્વને વાટી એકત્ર કરી તેમાં મધ નાખી કોગળા કરવા. (૫) એકલા મધના અથવા ત્રિફળાની રાખમાં મધ મેળવી તેના કોગળા કરવા, (૬) દારૂહળદર, ગળો, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, જાઇનાં પાન, ધમાસો તેનો ઉકાળો કરી ઠંડો પાડીને તેમાં છઠા ભાગનું મધ મેળવી કોગળા કરવા. (૭) ત્રિફળાના કાઢામાં મધ મેળવીને કોગળા કરવા, અથવા પાણીમાં મધ નાંખીને તે પાણીથી કોગળા

[illegible] (૧) [illegible] ઓપરેશનમાં સાલી મોટાં થાય [illegible] [illegible] નંબરે [illegible], અને [illegible] [illegible] અથવા (૨) [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] થાય છે તેનો પણ [illegible] ઈલાજ કરવો અને ખોરાક ફીકો ખાવો.

હોજરીનાં દરદો.

(Gastric Diseases.)

હોજરીનો સખત-દાહ (Gastritis) કારણ—ખાર, દાહી, મરચાં, મરમ મસાલેદ [illegible] અને દારૂ [illegible] [illegible] ખાવાથી, વાસી અથવા બગડેલા ખોરાક અને કહેલી [illegible] ખાવાથી, ન પચે એવી તેવા સખત [illegible] પાણી કે બરફ પીવાથી અને [illegible] આ રોગ થાય છે. ઔષધ ખાવાથી, પમર [illegible] [illegible] [illegible] અથવા [illegible] તેલજવાળી વસ્તુ ખાવામાં આવવાથી આ રોગ થાય છે. ચિહ્નો—[illegible] ખાસ દાહ તથા દરદ થાય છે, ઉબકો, ઉલટી, [illegible] [illegible] અથવા [illegible] થાય, નાડી [illegible], ઉતાવળી તથા પેટ કબજ અને [illegible] ઉપાય-(૧) [illegible], ખાટા લીંબુનો રસ અને પાણી ભેળા કરી [illegible] [illegible] ખાવાથી ઉલટી બંધ પડશે અને તાવ પણ નરમ પડશે. (૨) [illegible] [illegible] અને પાણી [illegible] ભેળવીને પીવાથી પણ એવોજ ગુણ કરે છે. [illegible] કકડા મોઢામાં રાખી ચૂસવા. (૩) બનાવાનું અથવા નીલોફરનું [illegible] [illegible] પાણી ઉમેરી પીવું. (૪) કાસનીનું નીતર પાણી પીવું. (૫) [illegible] [illegible] બે બે કલાકે ચમચો ચમચો પાવો. (૬) [illegible] [illegible] [illegible] રસ ચમચો ભરી પીવો; આંબળાનું સરબત પણ ફાયદો કરે છે. [illegible] [illegible] એરંડીવાની પીચકારી ત્રણ વાર મારવી, અથવા હરડેનો [illegible] [illegible] જુલાબ આપવો. ખોરાક-કાંજી અથવા ફક્ત દુધ સીવાય કાંઈ [illegible] [illegible] ભોજનમાં ખોરાક આપવાથી વખતે ટકે છે, માટે ઉકળીનું [illegible] [illegible] ચમચે ચમચે પાવું.

[illegible] સુવાડી કાંજી કે દુધ ચમચે ચમચે પાવું.

હોજરીનો જીર્ણવરમ—હોજરીનો તીક્ષ્ણ વરમ નરમ [illegible] [illegible] રહી જાય છે અને ઘણીવાર તીક્ષ્ણ દરદ થયા વિના પણ [illegible] [illegible] થાય છે. આ દરદમાં ખાધા પછી બેચેની, વખતે ઉલટી, [illegible] ગમાં કળતર, અને પછી છાતી નીચે પીપડી ઉપર દુખાવો [illegible] [illegible] કે જમ્યા પછી વધે છે. ખાટા ઓડકાર, પેટનો [illegible] [illegible] ચિન્હો માલમ પડે છે. ઉપાય-(૧) પીપડી [illegible] [illegible] નં. ૧૪૨૦ માં લખ્યા પ્રમાણે ડ્રેસીંગ [illegible] [illegible] તેનું [illegible] (૨) પેટ કબજ હોય તો હરડે, સાકર તથા સુંઠની [illegible] [illegible] રૂબાર્બનો જુલાબ આપવો; એરંડીયાની [illegible] [illegible] કમ્પાઉન્ડ તથા પંચતક (નં. ૪૨૨) ને ઉકાળી [illegible] [illegible] વાળાં ચૂર્ણ તથા [illegible]

નાખીને પીવો. નં. ૯૬૨ નું જવારીસ ઉદતુર્શ. ખોરાક—આ દરદમાં ખોરાક સાદો લેવો. ગરમ મશાલાદાર ખોરાક કે ઉત્તેજક તથા માદક ખાનપાનનો કેવળ ત્યાગ કરવો, એટલુંજ નહિ, પણ દાળ, ભાત, શાક તરકારી તથા માંસના ખોરાકની પણ પરેજી રાખવી. ફક્ત દુધ અને દુધ મેળવેલ સાબુચોખાની કે ચોખાની કાંજી આપવી. ઉલટી થઇ જાય તો લાઇમ વૉટર મેળવીને દુધ આપવું.

હોજરીનું ક્ષત—(Ulcer of the Stomach) જેમ બહાર ચામડી ઉપર ચાંદાં પડે છે તેમ હોજરીમાં પણ સોજો થયા પછી ચાંદુ પડે છે. આ ચાંદુ વટાણાથી અડધા રૂપી આના કદ જેવડું હોય છે. જે કારણથી હોજરીનો વરમ થાય છે તેજ કારણથી ચાંદુ પડે છે. **લક્ષણ**—હોજરીના વરમમાં કેટલાંક ચિન્હો સાથે આ દરદનું વિશેષ લક્ષણ એ છે કે, પીંઇડીવાળા દુખતા ભાગની સામેના બરડાના ભાગમાં દરદ થાય, ખાધા પછી તરત ઉલટી થઇ ખાધેલું તરત નીકળી જાય, વખતે ઉલટીમાં લોહી પડે, અને દરદી દિવસે દિવસે ગળતો જાય. આ સઘળી નીશાનીઓ જણાય ત્યારે સમજવું કે હોજરીની અંદરના પડ ઉપર ચાંદુ પડેલું છે. **ઉપાય**—(૧) દરદીના શરીરને તેમજ હોજરીને પણ આરામ આપવો એટલે તેણે પથારીમાં પડ્યું રહેવું અને કઠણ કે જડ ખોરાક ખાવો નહિ. પાણીની તરસ લાગ્યા કરે તો બહુ પાણી નહિ આપતાં બરફની કટકીઓ અથવા લીલો મેવો આપ્યા કરવો. હલકો અને પ્રવાહી પદાર્થ પણ થોડે થોડે આપવો. ઉલટીમાં ખોરાક ટકે નહિ તો એ ભાગ દુધમાં એક ભાગ ચુનાનું નીતારેલું પાણી ઉમેરી પાવું. (૨) પીપડી ઉપર અળશીની પોટીસ બાંધ્યા કરવી અથવા રાઇ મારવી. (૩) દરદ બહુ થતું હોય તો હોજરીપર ટરપેન્ટાઇન લગાડીને ફલેનલનો શેક કરવો. દરદ મટયા પછી પણ કેટલીક મુદત સુધી દારૂ, ગરમ મશાલો વગેરે કોઇપણ ગરમ ચીજ લેવી નહિ. હોજરીના જીર્ણ વરમના સઘળા ઇલાજો કરવા. (૪) ફક્ત જીવન અને દુધનું સેવન કરવામાં આવે તો હોજરીની સર્વ વિકૃતિ અને ફરિયાદ થોડાજ વખતમાં દુર થઇ શકે છે. (૫) લોહીની ઉલટી થતી હોય તો દરદીને સુવાડી રાખવો, પેટ ઉપર બરફ મુકવો, બરફના કટકા ચૂસાડવા અને દર કલાકે ગ્યાલીક ઍસીડ ૧૫ ગ્રેન પાણીમાં નાખીને આપવો અથવા ટિંક્ચર ઑફ સ્ટીલ દેવું. (૭) પંચવલ્કનો ઉકાળો સાકર કે મધ નાખી પીવો. હોજરીનાં આ બધાં દરદોમાં હોજરીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો, એટલે કાંઇ પણ ખોરાકનો ભાર ભરવા દેવો નહિ. એ ઉપચારનું મુખ્ય લક્ષ રાખવું,

પાચનક્રિયાને લગતા બીજાં મુખ્ય દરદો.

મંદાગ્નિ.

(Loss of Appetite.)

વિવેચન—દેશી વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જઠરાગ્નિના વર્ગો પાડયા છે. કફની અધિકતાથી ૧. મંદ અગ્નિ, પિત્તની અધિકતાથી ૨. તીક્ષ્ણ અગ્નિ, વાયુની અધિકતાથી ૩. વિષમ (એક સરખો નહિ) અગ્નિ, અને ત્રણે દોષોની સમાનતાથી. ૪. સમઅગ્નિ—આમાં મંદ અગ્નિ કફ સંબંધી વિકારો પેદા કરે છે, તીક્ષ્ણ અગ્નિ પિત્ત સંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષમ અગ્નિ વાયુના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે પણ સમઅગ્નિ હોય તો ખાવાનું વહેલું મોડું થાય તો પણ તે એકદમ વિકારોને ઉત્પન્ન કરતો નથી.

નહિ પચેલો ભાગ ઝાડા વાટે બહાર નીકળી જાય છે. જો તેમ નથી થતું તો વિશેષ ખરાબી કરે છે. ઝાડો કબજ થાય છે, પેટ ચડે છે, ખાટા ઓડકાર આવે છે, મોળ, ઉછાળો, ઉલટી, જીભ ઉપર સફેદ છારી, ગળામાં, છાતીમાં અને હોજરીમાં દાહ, માથામાં દરદ, વખતે પેટમાં ચૂંક, ઊંઘમાં સ્વપ્નાં, વગેરે અજીર્ણના રોગનાં અનેક ચિન્હો માલુમ પડે છે.

પ્રકાર—દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં અજીર્ણના એટલે જઠરાગ્નિના વિકારોના ઘણાક બારીક વિભાગો કરી બતાવેલા છે. એ સર્વનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની આ ગ્રંથમાં પૂરતી જગા નથી, તોપણ આપણે તેની કેટલીક વાતો ટુંકામાં જાણવા જેવી છે. જઠરાગ્નિના વધતા ઓછા અને સમ વિષમ પ્રભાવ પ્રમાણે તેના ચાર પ્રકાર કહેલા છે. (૧) મંદાગ્નિ, (૨) તીક્ષ્ણ અગ્નિ, (૩) વિષમ અગ્નિ, (૪) સમ અગ્નિ અને (૫) અતિ તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેને ભસ્મક રોગ એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. મંદઅગ્નિવાળાં માણસો થોડું પચાવી શકે છે, અને જરા વિશેષ ખાય છે તો અપચો થાય છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા માણસો જરા વિશેષ ખાય છે તો પણ પાચન થઇ જાય છે. વિષમ અગ્નિવાળાં માણસોને કોઇ વખતે વધારે પચે છે ને કોઇ વખતે ઓછું પચે છે અને અગ્નિનું બળ નિયમિત નહિ હોવાથી ઘણા રોગને ઉપજાવે છે. સમ અગ્નિવાળાં માણસોને બરાબર પચે છે અને તેનું શરીર હમેશાં નિરોગી રહે છે; અતિ તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને જે ખાય છે તે ભસ્મ થઇ જાય છે. છતાં દુર્બળ રહે છે; જો તેની ભૂખને રોકવામાં આવે તો અગ્નિ શરીરના ધાતુઓને બાળવા માંડે છેઃ—

અજીર્ણ રોગના પ્રકાર—દેશી વૈદકમાં તેના પાંચ પ્રકારો કહેલા છેઃ—

(૧) આમાજીર્ણ—કફથી થાય છે. તેથી અંગમાં ભારેપણું, ઓકારી, આંખનાં પોપચાં ઉપર થેથર અને નહિ પચ્યાના ઓડકાર આવે છે.

(૨) વિદગ્ધાજીર્ણ—પિત્તથી થાય છે, તેથી ભ્રમ થાય છે, તૃષા, મુર્છા, સંતાપ, દાહ, ખાટા ઓડકાર, પરસેવો વગેરે થાય છે.

(૩) વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ—વાયુથી થાય છે. શૂળ, આફરો, ચૂંક, મળ તથા અધોવાયુનું રોકાણ, અંગોનું જકડાવું અને પીડા થાય છે.

(૫) રસશેષાજીર્ણ—ખાધા પછી પેટમાં પાકી ગયેલ અનાજનો સારરૂપ જે દ્રવ (પાતળો) ભાગ થાય છે તે દ્રવ ભાગ પણ પાકતાં પાકતાં કાચો રહી જાય છે તેનું નામ રસશેષાજીર્ણ, છાતી સાફ નહિ હોવાને લીધે તથા શરીરમાં રસની વૃદ્ધિને લીધે અન્નપર અરૂચિ થાય છે.

અજીર્ણના બીજા ઉપદ્રવો—અજીર્ણમાંથી વિષૂચિકા (કોલેરા) અલસક તથા વિલંબિકા નામના રોગ થાય છે. ૧. કૉલેરા વિષે આગળ વિવેચન આવી ગયું છે. ૨. અલસક—આહાર નીચે જાય નહિ, ઉંચે જાય નહિ, પાકે નહિ, પણ પેટમાં સ્થિર થઇ પડી રહે અને આફરો તથા તીવ્ર વેદનાવાળા અજીર્ણના આ ભેદને અલસક કહે છે. ૩. વિલંબિકા—દુષ્ટ થયેલું પેટનું અન્ન કફ તથા વાયુને લીધે ઉપરના કે નીચેના દ્વારથી નીકળે નહિ, તેને વિલંબિકા કહે છે.

અજીર્ણના સામાન્ય ઉપાયો—(૧) આમાજીર્ણ હોય તો ઊનું પાણી પીવું. વિદગ્ધાજીર્ણ હોય તો ઠંડું પાણી પીવું તથા રેચ લેવો, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણમાં પેટપર શેક કરવો અને રસશેષાજીર્ણમાં સુઇ જવું. (૨) લંઘન અજીર્ણનો સારો અને સરતો ઉપાય છે. (૩)

સોડાબાયકાર્બ [illegible] ચણાની [illegible] કાઢી ઠંડાયા પછી ખાવું. (૪) ઢીંગળ [illegible] અજીર્ણમાં લેવી. (૫) સોડાબાયકાર્બ ચૂર્ણ [illegible] તથા દરેક ચૂર્ણ [illegible] ભાગમાં લેવી. (૬) [illegible] કામ થાય છે. (૭) ત્રિકટુ, [illegible], સિંધવ, સુંઠ, મરીનું ચૂર્ણ, [illegible] દરેક તથા ઝાડ પણ [illegible] કરે છે. (૮) [illegible] તથા [illegible] સાથે ચૂર્ણ. (૯) [illegible] તથા સંચળની ફાકી અજીર્ણ તથા [illegible] (૧૦) [illegible] ૨ થી ૪ વાલ [illegible] આપી [illegible] જતી અથવા [illegible] આપવાથી આમ અજીર્ણ [illegible]. (૧૧) [illegible] ૨ થી ૪ વાલ આપવા (૧૨) લસણ, સુંઠ, સંચળ, હીંગ, [illegible] કરીને [illegible] (૧૩) [illegible] અતિ ઉત્તમ ગણાતી છે, માટે તેમની જે ભૂખ માટે તેનો ઉપયોગ કરો. (૧૪) [illegible] ૧૦, ૧૦૧, ૧૧૦, ૬૬૪, ૭૧૪, ૭૧૬, ૭૩૦, ૭૮૮, ૭૯૨, વગેરે ડાંસો [illegible] અજીર્ણ તથા (૧૪) નંબર ૧૨૦૮, ૧૨૬૪, અને નં. ૧૪૨૭ થી ૧૪૩૨ સુધીના મંજીઠ [illegible] અજમાવવા.

[illegible]—અજીર્ણના દરદીએ ખોરાકની બાબતમાં બહુ ધ્યાન રાખવું. ખોરાક કરેલું અજીર્ણ ઝાડા કરી નાખવાથી અથવા ઉપર લખેલા સાધારણ ઉપચારોથી તરત મટી શકે છે, પણ જો ગફલત થાય છે અને અજીર્ણની અસર ઘણો વખત જારી રહે છે, તો અજીર્ણ જીર્ણ રૂપે શરીરમાં ઘર કરે છે. અને જીર્ણ થયા પછી તે મટવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઘણુંખરું માણસોને આવું અજીર્ણ રહે છે, પણ તે વાત તેમના સમજવામાં હોતી નથી અને આ હાલત નહિ જાણવાને લીધે પોતાના શરીરની નાના પ્રકારની રીતેરીતે ખરાબ થાય. કરે છે પણ ખરો ઉપાય થઈ શકતો નથી. મંદાગ્નિવાળા અને અજીર્ણની હાલતમાં ખોરાક બહુ હલકો અને સારો ખોરાક લેવો જોઈએ. અજીર્ણ વખતે દરરોજ ખોરાકમાં ફેરફાર કરી નાખવો ને છેક હલકો તથા થોડો ખોરાક ખાવો યા કરવો.

પથ્ય—અજીર્ણવાળાને તેલ, મરચાં, ખટાશની પરેજી રાખવાની ખાસ જરૂર છે. જૂના ચોખા, મગનું ઓસામણ (યુષ). કૃષ્ણામૃત, લસણ, જૂનું ફેરું, ફક્ત કેરી, સરગવાની શીંગો, પરવળ, વંતાક, ગલકાં, કારેલાં, જાંબુ, આંબળાં, સુંઠ, નેવું, ધાણા, છાશ, ગરમ પાણી, કડવા ને તીખા રસ અને જઠરાગ્નિ દીપ્ત કરે એવા ખોરાક લેવો. અપથ્ય—રેચ, મળમૂત્રનો અટકાવ, ઊજાગરા, વધારે ભારે ખોરાક, દૂધપાક, વાસી દૂધ, વિરુદ્ધ અન્નપાન અને જાગરણ એ સર્વ નુકશાનકારક છે.

જીર્ણ અજીર્ણ.

Dyspepsia-ડિસ્પેપ્સિઆ.

વિવેચન—અજીર્ણનો રોગ મોટાં શહેરોના [illegible] થઈ પડેલો છે. ભાત ભાતના ભાવતાં ભોજનો કરવાનું [illegible] તકીએ પડી રહેવાવાળા ગભ્ભર લોકોના ઉપર તે [illegible] કરે

[illegible] કબજીઆત અથવા બંધકુષ્ટ કહેતા નથી. પણ ઝાડો નિરંતર [illegible] ઉતરતો નથી, ઝાડો ઉતરવામાં અધિક [illegible] લાગે નહિ, પેટમાં ભાર જણાય, પેટ [illegible] છે, તેને કબજીયત કહેવામાં આવે છે.

[illegible] મિનો [illegible] કારણો હોય છે. વારંવાર જુલાબ લેવાની

[illegible] રોગ [illegible] કારણો હોય છે. વારંવાર જુલાબ લેવાની [illegible] છે, કારણ કે કુદરતી કાયદો એવો છે કે વધારે મહેનત કર્યા [illegible] વિશ્રાન્તિ લેવી પડે છે તે પ્રમાણે ઘડીએ ઘડીએ જુલાબ લેવાથી [illegible] ઉપરાંત કામ કરવું પડે છે અને તેથી જુલાબ લીધા પછી વધારે [illegible] પોતાનું કામ કરવામાં સુસ્ત બને છે. જુલાબથી એક વાર તો પેટ સાફ [illegible] પડે છે, પણ થોડાજ વખતમાં પાછો કબજો અને ભરાવો થઇ જાય છે [illegible] બનાવ બને છે, તે એ કે જેમ દારૂ પીનારને દારૂ વિના ચાલે નહિ અને દારૂના વ્યસન જેવો બનાવ બને છે, તે એ કે જેમ દારૂ પીનારને દારૂ વિના ચાલે નહિ તેમ વારંવાર જુલાબ લેનારને જુલાબની ટેવ પડી જાય છે અને ઉલટી ખરાબી થાય છે.

(૨) ઝાડો પેસાબ તથા અપાન વાયુને રોકી રાખવાથી પણ કબજીયતનો રોગ થાય છે. ઘણા માણસોને ટેવ પડી જાય છે; કામને લીધે તેઓ ઝાડાને રોકી રાખે છે, વખત વીત્યા પછી ઝાડો આવતો નથી.

(૩) આંતરડાંનો કોઇ ભાગ સંકોચાઇ જવાથી અથવા કોઇ ગાંઠનું તેનાપર દબાણ થવાથી દસ્ત સાફ ઉતરતો નથી; જેમકે બરલના દરદથી તથા સ્ત્રીઓને ગર્ભના ભારથી, દસ્ત સાફ આવતો નથી.

(૪) વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અથવા બીજા કારણોથી આવેલી નબળાઇને લીધે પેટના સ્નાયુઓ કમકોવત બને છે તેથી મળને નીચે ઉતરવામાં જે જોર મળવું જોઇએ તે નથી મળતું તેથી મળ અંદર ભરાઇ રહે છે. આથી મળના ગાંઠા આંતરડાંમાં ભરાઇ રહે છે અને આફરો ચડી આવે છે, જેને આનાહ એટલે આફરો Tympanitis કહેવામાં આવે છે.

(૫) કોલન અથવા સફરો મંદ પડી જવાથી તેમાં ઝાડો ભરાઇ જમા થાય છે.

(૬) કલેજું, પાંક્રિયાઝ તથા બરોળ જે પાચન ક્રિયાને મદદ કરવાવાળા છે તેમાં કાંઇ વિકાર થાય તો તે અવયવો જોઇએ એટલા પ્રમાણમાં આંતરડાંની ક્રિયાને મદદગાર થઇ શકતા નથી અને તેથી પણ ઝાડાની કબજીયત થાય છે.

(૭) જે સુખી લોકો ઠેકાણે બેસી રહે છે, તેમનામાં વિશેષ કરીને કબજીયતની ફરિય

[illegible]જના અને બીજાં પણ કેટલાંક દરદે

ભરેલી ટેવથી પણ કબજી[illegible]

પીડાય [illegible]

મંદાગ્નિ [illegible]

રા તા[illegible]

તોડવાનો સૌથી સારો અને નિર્ભય ઉપાય સફરાવાતે પીચકારી મારવાનો છે. આ ઉપાયમાં દવા ખાવી પડતી નથી, પરેજી પાળવી પડતી નથી અને પેટમાં કાંઇ દરદ થતું નથી. દસ્ત કઠણ્ ગંઠાઇને આવતો હોય ત્યારે તો આ પીચકારીનો ઉપાય ઘણોજ કીમતી છે. જરા ગરમ કરેલ પાણીથી અથવા પાણી સાથે એક બે ઔંસ એરંડીઉ તેલ મેળવીને તેને પીચકારી ભરી ગુદામાં પીચકારીનો છેડો મુકી પીચકારી મારવી અને આશરે અરધો કલાક રાખવી, તરતજ સાફ ઝાડો થશે. પીચકારી લેવાનાં યંત્રો છે તે વડે પીચકારી લેવી. આવી રીતે પીચકારી દરેક માણુસ પોતાની મેળે લઇ શકે છે.

પથ્યાપથ્ય—કબજીયતના દરદીએ ખાનપાનની બાબતમાંજ બહુજ માફકસર તથા નિયમસર રહેવું. કઠોળ જેવો કબજીયત કરનારો પદાર્થ ખાવો નહી, ઝાઝા ચોખા ખાવા નહિ, રોટલી મેંદાની અથવા બારીક લોટની નહિ, પણ થુલાંવાળા આટાની ખાવી. પણ તેથી પણ પવનનું જોર રહે તો તે પણ ન ખાવી. દુધ પચતું ખાવું, ચા કાફી, બહુ સખ્ત બહુ ગરમ કે બહુ જથામાં પીવી નહિ. ખોરાક હલકો ને સાદો લેવો, સવારમાં પાણી પીવું, નિયમસર ઝાડે જવું, ખુલી હવામાં ફરવા જવું, ઝાડો લાવવા માટે મનમાં ઘણી આતુરતા કે ચિંતા કરવી નહિ, પણ જાજરૂમાં નિયમસર હાજરી આપવી અને ઝાડો આવવાનાજ સંકલ્પો કરતાં બેસવાથી ધીમે ધીમે નિયમિત અને ખુલાસેથી ઝાડો આવવા માંડશે.

આધ્માન—આફરો—નળબંધ વાયુ.

કારણ—અધોવાયુ, ઝાડો, પેસાબ, બગાસાં, આંસુ, છીંક, ઓડકાર, ઉલટી, વીર્ય, ભુખ, તરસ, શ્વાસ, એ સર્વ સ્વાભાવિક વેગો (Natural Calls) છે, તેને રોકવાથી વાયુ ઉંચે ચડે છે અને તેથી પેટ ફુલીને ઉપસી આવે છે. ઉપરના દરેક વેગને રોકવાથી જુદા જુદા ઉપદ્રવો થાય છે, તે બધાનું વર્ણન કરવા જેટલી આંહીં જગા નથી. પેટ ફુલીને ઢોલ જેવું થાય, અંદરથી જાણે જકડી લીધું હોય એવું લાગે, ગડગડાટ થાય, શ્વાસ રૂંધાય, ઓડકાર આવે અને તેમાં ઘણીવાર ખરાબ સ્વાદ તથા ગંધ આવે, પેટમાં દરદ થાય અને જરા વાછુટ થાય તો ચેન પડે. આ સર્વ આધમાનનાં લક્ષણો છે.

ઉપાય—અજીર્ણ તથા ચુંકમાં કહેલા ઉપાયો કરવા. પેટ ઉપર રાઇ મારવી, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, પેટ ઉપર હીંગ અથવા ટરપેન્ટાઇન ચોપડવું. હીંગનું પાણી ટરપેન્ટાઈન તથા ગરમ પાણીની બસ્તિ લેવી. એરંડીઆ તેલમાં બોળેલી વાટ ગુદામાં રાખવી. મીંઢોળ પીપર, કઠ, વજ અને ધોળા સરસવ, તે સર્વને ગોળમાં તથા દુધમાં વાટી તેની વાટ કરી ગુદામાં રાખવી, ચાર તોલા ખાંડ, ૧ તોલો નસોતર અને ૧ તોલો પીપર એકત્ર કરી તેમાંથી ૧ તોલો ચુર્ણ મધની સાથે મેળવી જમતાં પહેલાં ચાટવું. સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રકમુળ, નેપાળો તથા નસોતર તે સર્વનું સમભાગ ચુર્ણ ગોળમાં મેળવી શક્તિ મુજબ લેવાથી આફરો મટે છે. ૨ ભાગ નસોતર. ૪ ભાગ પીપર અને ૫ ભાગ હરડે, સર્વની બરાબર ગોળ, તેની ગોળીઓ કરી ખાવાથી ઉગ્ર આફરાનો રોગ પણ મટે છે. પીપરમીંટનાં દશેક ટીપાં પાણીમાં નાખી પીવાં, થોડો બ્રાંડી પીવો. પેટ કબજ હોય તો એરંડીયાનો જુલાબ લેવો અથવા તેની પીચકારી લેવી. ખોરાક સારો ખાવો. વાયુ કરે એવો જડ, રૂક્ષ કે વાયુ કરનાર ખોરાક—ચીંગધાન્ય વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

૧. વાતશૂળ, ૨. પિત્તશૂળ, ૩. કફશૂળ, ૪. સન્નિપાતશૂળ, ૫. આમશૂળ અને દ્વંદ્વજશૂળ એટલે બબ્બે દોષના ત્રણ પ્રકારો, મળીને ૮ પ્રકાર છે. આ સિવાય હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, બસ્તિશૂળ, અન્નદ્રવશૂળ, તથા પરિણામશૂળ વગેરે બીજા પણ પ્રકારો છે.

૧. **વાતશૂળ**—મુખ્ય દોષ વાયુ, સ્થળ-હૃદય, પડખાં, પીઠ, પેઢું; વારંવાર શૂળ થાય અને શમી જાય, મળમૂત્રનો અટકાવ, સોયો ભોંકાયા જેવું અને ભેદાયા જેવું શૂળ, શેક, ચંપી તથા સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ અન્નપાનથી શાંતિ. **ઉપાય**—(૧) સુંઠ તથા એરંડમૂળનો કાઢો હિંગ તથા સંચળ નાખી પીવો. (૨) હીમજ, અતિવિષ, હિંગ, સંચળ, વજ તથા ઈંદ્રજવ તેનું ચૂર્ણ પાણીમાં પીવું.

૨. **પિત્તશૂળ**—અંગ્રેજીમાં Hepatic colic કહે છે તેજ આ શૂળ હશે. મુખ્ય દોષ પિત્ત સ્થળ-કલેજું, નાભિ; તૃષા, મોહ, દાહ, પીડ, પરસેવો, મૂર્છા, ભ્રમ થાય છે. મધ્યરાત્રે, અન્નના, વિદાહ કાળે અને શરદ ઋતુમાં વધે અને શીત કાળમાં શમે. **ઉપાય**—(૧) પ્રથમ ઉલટી કરાવવી, પછી રેચ દેવો. (૨) આંબળાનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. (૩) હીમજનું ચૂર્ણ ગોળ તથા ઘીમાં ખાવું. (૪) ત્રિફળા તથા ગરમાળાનો કવાથ સાકર તથા મધ નાખી પીવો. (૫) કડુ તો. ૦ાા થી ૧ ઉકાળી સાકર નાખીને પાવું.

૩. **કફશૂળ**—મુખ્ય દોષ કફ; સ્થળ-હોજરી; ખાંસી, ગ્લાનિ, અરૂચિ, મોંમાં લાળ, ગળામાં ભાર, કોઠામાં સ્તબ્ધપણું. **ઉપાય**—(૧) લંઘન જરૂર કરવું. (૨) હીમજ, ચિત્રકમૂળ, કડુ, વજ, તેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં. (૩) સિંધવ, બિડલુણ, બંગડીખાર, હીંગ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક તથા સુંઠનું ચૂર્ણ જરા ઉના પાણીમાં પીવું.

૪. **સન્નિપાતશૂળ**—ત્રણે દોષનાં લક્ષણોવાળું અસાધ્ય હોવાથી ઉપાયો નથી આપ્યા.

૫. **આમશૂળ**—ગુડગુડ શબ્દ, ઉલટી, શરીરમાં જડપણું, મંદપણું, પેટમાં ફુલાવો, તથા કફનાં સર્વ લક્ષણો. **ઉપાય**—(૧) કફશૂળના ઉપાયો. (૨) અજમો, સીંધવ, હીમજ થા સુંઠનું ચૂર્ણ. (૩) હિંગ, સીંધાલુણ તથા બીડલુણ ખાવું. (૩) એરંડીયું ૬ ભાગ, લસણ ભાગ, હીંગ ૧ ભાગ અને સીંધાલુણ ૩ ભાગ મેળવીને બે ત્રણ તોલા ખાવું. (૫) મરડાની ચૂંક હોય તો મરડાના ઉપાય કરવા.

૬-૭-૮.-**દ્વંદ્વજશૂળ**—બબ્બે દોષ ભેગા. સ્થળ-કફવાતમાં પેડુ, હૃદય, કંઠ અને પડખામાં શૂળ; કફપિત્તમાં, કુખ, હૃદય, નાભિ તથા પડખામાં શૂળ; વાતપિત્તમાં દાહ, તથા સખત શૂળ આવે છે. **ઉપાય**—(૧) લસણનો કલ્ક પ્રાતઃકાળે ખાવાથી વાતકફશૂળ મટે. (૨) દ્રાખ તથા અરડુશીનો ઉકાળો પીવાથી કફપિત્તશૂળ મટે.

૯. **પરિણામશૂળ**—ખાધેલ અન્ન પચ્યા પછી થનારૂં શૂળ. (Gastric Pain)-પવન અથવા શ્વાસથી થાય છે-શૂળનું સ્થળ આંતરડાં. **ઉપાય**—(૧) પ્રથમ લંઘન પછી ઉલટી અને રેચ. (૨) સુંઠ. તલ તથા ગોળને વાટી ગાયના દુધમાં ૭ દિવસ પીવું. (૩) શંખભસ્મ પાણીમાં પીવી. (૪) મીંઢોળ તથા કડુને પાણીમાં વાટી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) શેકેલા કાકચીયા સર્વ પ્રકારના શૂળને મટાડે છે. (૬) નાની છીપનીઓની ભસ્મ ઉના પાણીમાં પીવાથી પરિણામશૂળ મટે છે. (૭) પીપરના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ નાખી ચાટવું ને ઉપર દુધ પીવું.

૧૦. **અન્નદ્રવશૂળ**—ખાધેલ અન્ન પચવાના સમયમાં તથા પચી ગયા પછી શૂળ થાય તે. તીખું ગરમ અને ખારૂં અન્ન ઓકાય નહિ ત્યાં સુધી દરદીને ચેન પડે નહિ. માટે પિત્ત પડતાં સુધી વમન દેવું અને કફ પડતાં સુધી વિરેચન દેવું. **ઉપાય**—(૧) પરિણામશૂળ પ્રમાણે. (૨)

અતિસારના ભેદ—દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં અતિસારના ઘણા પ્રકાર કહેલા છે. જે અવિ-[illegible] જે દોષની અધિકતા હોય છે તે પ્રમાણે તેનાં નામ આપવામાં આવેલાં છે; જેમકે વાતાતિસાર, પિત્તાતિસાર, કફાતિસાર, સન્નિપાતાતિસાર, શોકાતિસાર, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, પ્રવાહિકા, વગેરે આ ભેદ પ્રમાણે ઝાડાના રંગમાં તેમજ બીજાં ચિન્હોમાં તફાવત હોય છે. વાયુનો ઝાડો ઝાંખો હોય છે, પિત્તનો ઝાડો પીળો તથા રતાશવાળો હોય છે, કફનો તથા આમનો ઝાડો ધોળો તથા ચીકણો હોય છે અને રક્તાતિસારમાં લોહી પડે છે. ઝાડાના [illegible] સમજીને જે ઉપાય કરવામાં આવે તો દવાની તરત અસર થાય છે. પછી કેટલાક સામાન્ય ઉપાયો પણ છે કે જે બધા પ્રકારના ઝાડા ઉપર અસર કરે છે. તથાપિ પિત્તના ઝાડામાં વાયુના ઝાડાની એટલે ગરમ દવાઓ આપવામાં આવે તો ઝાડો રોકવાને બદલે ઉલટો વધે છે અને તેમાથી રક્તાતિસાર થઇ જાય છે. અજીર્ણનો ઝાડો ઝાંખો ધોળો હોય છે અને જો તે બહુ સખ્ત હોય છે તો કોલેરાનાં જેવાં ચિન્હો માલમ પડે છે.

ઉપાય—ઝાડાનો ઉપાય કરતા પહેલા ઝાડાની પરીક્ષા કરવી જોઇએ. ઝાડાના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય. આમાતિસાર અથવા કાચો ઝાડો અને પકવાતિસાર અથવા પાકો ઝાડો. પાણીમાં નાખતાં ઝાડો ડુબે તો આમનો અપકવ ઝાડો સમજવો અને પાણી ઉપર તરે તો પાકો ઝાડો સમજવો. ઝાડો કાચો અને આમથી મિશ્રિત હોય તો તેને એકદમ રોકી દેવાની દવા આપવી નહિ જોઇએ, કેમકે કાચા ઝાડાને રોકવામાં આવે છે તો તેમાથી ઉલટા બીજા વીકારો અને વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેવા કે, આફરો, સંગ્રહણી, હરસ, જળોદર, સોજા, પાંડુ, બરલ, ગોળો, પરમો પેટના રોગો તથા જ્વર. પણ તેની સાથે એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવું જોઇએ કે જો દરદી બાળક, વૃદ્ધ, અશક્ત હોઇને વધારે ઝાડાને સહન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય તો આમના ઝાડાને પણ એકવાર બંધ કરી દેવો.

ઝાડાનો ઉત્તમ ઉપાય લંઘન છે. પિત્તાતિસાર તથા રક્તાતિસાર સિવાય બીજા ઝાડામાં લંઘન કરવી. પણ લાંઘણ કરતાં દરદીને તરસ બહુ લાગે છે તે શમાવવા માટે ધાણા તથાં વાળો ઉકાળી તે પાણી ઠંડુ કરીને પાવું અથવા ધાણા અને સુંઠનું. કે મોથ અને ખડસલીનું, કે મોથ અને વાળાનું પાણી પાવું.

અજીર્ણ તથા આમનો ઝાડો હોય તો લંઘન કરાવીને પછી તેને પ્રવાહી હલકું ભોજન આપવું. અને આમને પકાવે એવા દીપનપાચન અને સ્તંભન ઉપાયો કરવા.

વાયુનો ઝાડો—(૧) કરંજ, પીપર, સુંઠ, વરીયાળી, ધાણા તથા હરડેનો ક્વાથ પીવો. (૨) વજ, અતિવિષ, મોથ, ઇંદ્રજવ, તેનો ક્વાથ પીવો. (૩) હરડે. દેવદાર, વજ, સુંઠ, અતિવિષ તથા ગળોનો ઉકાળો પીવો. (૪) વૃદ્ધગંગાધરચુર્ણ (નં. ૭૨૦) છાસમાં પીવું. (૫) આનંદભૈરવ રસ (નં. ૪૭૭), (૬) શેકેલી ભાંગનું ચુર્ણ રાત્રે મધમાં લેવું. (૭) અફીણ તથા કેસર અકેક ચોખાભાર મધમાં આપવું. પથ્ય દહીં તથા ચોખા.

પિત્તનો ઝાડો—(૧) બીલીનો ગરભ, ઇંદ્રજવ, મોથ, વાળો, અને અતિવિષ તેનો ઉકાળો પિત્ત તથા આમના ઝાડાને મટાડે છે. (૨) અતિવિષ, કડાછાલ તથા ઇંદ્રજવનું ચુર્ણ ચોખાના ધોવણમા મધ નાખી આપવું. (૩) બિલ્વાદિચુર્ણ (નં. ૭૦૦). (૪) કરીયાતુ, મોથ તથા ઇંદ્રજવનો ક્વાથ રસવંતી તથા મધ મેળવી પીવો. (૫) લઘુગંગાધરચુર્ણ (નં. ૭૧૨).

કફનો ઝાડો—(૧) લંઘન તથા પાચનક્રિયા, (૨) હરડે, દારૂહળદર, વજ,

પાચનક્રિયાના સમયમાં ભારે શૂળ, પરસેવો તથા દાહ થાય છે. ઉપાય—(૧) હીમજ ગોળમાં તથા દ્રાખમાં ખાવી; (૨) ત્રિફળા ચૂર્ણમાં સાકર અથવા ત્રિફળાના ક્વાથમાં નસોતરનું ચૂર્ણ. (૩) આંબળાના ઉકાળામાં ઘી નાંખીને સિદ્ધ કરેલું ઘી ચાટવું. (૪) કપીલાનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું. જુના ગોળમાં હરડે ખાવી. આ ગુલ્મમાં રેચની જરૂર છે.

કફગુલ્મ—કારણ—ઠંડાં, ભારે, તથા ચીકણાં અન્નપાન, આળસ, દિવસની ઊંઘ. **લક્ષણ**—શરીર ભીંજાયા સરખું, ટાઢ સાથે તાવ, ગ્લાની, મોળ, ઉધરસ; અરૂચિ, શરીરમાં ભાર, અગ્નિ મંદ તથા દરદ ઓછું. **ઉપાય**—(૧) ઉલટી, ઉપવાસ તથા શેક સ્વેદ. (૨) અજમો તથા સંચળ છાસમાં પીવાં. (૩) તલ, એરંડી, તથા અળશી તેનાં બી તથા સરસવ-વાટીને પેટ ઉપર લેપ કરવો અને તેના પર આકડાના પાનનો શેક કરવો. (૪) વાત ગુલ્મના ઉપાયો કફ ગુલ્મમાં પણ ગુણ કરે.

રક્તગુલ્મ—સ્ત્રીઓનો ખાસ રોગ હોવાથી તે વિષે સ્ત્રી ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં લખવામાં આવે છે.

ગુલ્મના સામાન્ય ઉપાયો—(૧) ૦। તોલો સાજીખાર તેમાં ૦। તોલો ગોળ મેળવી ખાવો. (૨) ખાખરો, થોર, અઘેડો, આંબલી, આકડો, તલસરાં, જવ એ આઠ વસ્તુના ખાર ગુલ્મને મટાડે છે, (૩) ૦। તોલો સુરોખાર અને ૦। તોલો આદુ મેળવીને ખાવાં. (૪) કુંવારનો ગરભ તોલો ૦ાા, તેમાં ગાયનું ઘી તથા સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે અને સીંધાલુણ મેળવી ખાવો. (૫) છીપનું ચૂર્ણ ૦। તોલો અને ગોળ ૦। તોલો તેની ગોળી એક કરી ખાવી. (૬) શેકેલી હિંગ ઘીમાં ખાવી. (૭) શંખની ભસ્મ લીંબુના રસમાં ખાવી. (૮) શંખવટી (નં. ૭૬૧). (૯) આ સીવાય નં. ૪૭૮, ૭૧૬, ૭૩૨, ૭૭૨, ૭૮૩, ૭૮૭, ૭૮૮ વાળા ઉપાયો ગુલ્મમાં અજમાવવા.

પથ્યાપથ્ય—અપથ્ય—કુણા મૂળા, સુકાયેલાં શાક, કળથી તથા અડદ સિવાયનાં શિંગધાન્ય એટલે કઠોળ, પરેઠાં તથા મીઠાં ફળ, તેનો ત્યાગ; સુકાયેલું માંસ તથા માછલાં બહુ અવગુણ કરે છે. તમામ વાતહર પદાર્થો પથ્ય છે.

અતિસાર-ઝાડો.

(Diarrhoea-ડાયરીયા.)

કારણ—ઝાડો થવાનાં કારણ ઘણાં છે. અજીર્ણ અને અતિસારનાં કારણો ઘણાં ખરાં સરખાં છે. અતિશય અને અયોગ્ય ખોરાક, કાચાં ફળ તેમજ કાચું વાસી તથા ભારે અનાજ ખાવાથી પણ ઝાડો થાય છે. ખરાબ પાણી અને ખરાબ હવા, ઋતુનો ફેરફાર, શરદી, ચિંતા, ભય, ઓચિંતી આફત, એ સર્વ અતિસારને પેદા કરે છે.

લક્ષણ—વારંવાર પાતળા દસ્ત થવાં, એ તેની મુખ્ય નીશાની છે, મોળ. અરૂચી, જીભ ઉપર સફેદ અથવા પીળી છારી, પેટમાં વાયુ, પવનનો ગડગડાટ, ચુંક વાયુ અથવા ખાટા ઓડકાર, વગેરે અતિસારનાં ચિન્હો છે. અતિસારના ઝાડામાં તથા મરડામાં ઘણો ફાવત હોય છે. એ વાત લક્ષમાં રાખવી. અતિસારમાં પાતળો ઝાડો છુટથી ચાલ્યો જાય અને મરડામાં આંતરડાં પુરાયેલાં હોવાથી છુટથી ઝાડો નહિ થતાં આંકડી આવીને થોડે થોડે ઝાડો આવવા ઉપરાંત આંતરડામાંથી ચળીસ, પરૂ તથા લોહી પડે છે.

અતિસારના ભેદ—દેશી વૈદકશાસ્ત્રમાં અતિસારના ઘણા પ્રકાર [illegible]
[illegible] જે દોષની અધિકતા હોય છે તે પ્રમાણે તેનાં નામ આપવામાં [illegible]
[illegible], પિત્તાતિસાર, કફાતિસાર, સન્નિપાતાતિસાર, શોકાતિસાર, [illegible]
[illegible], વગેરે આ ભેદ પ્રમાણે ઝાડાના રંગમાં તેમજ બીજાં ચિન્હો [illegible]
[illegible] ઝાડો [illegible] હોય છે, પિત્તનો ઝાડો પીળો તથા [illegible]
[illegible] પીળો તથા ચીકણો હોય છે અને રક્તાતિસારમાં [illegible]
[illegible] સમજીને જો ઉપાય કરવામાં આવે તો દવાની [illegible]
[illegible] સામાન્ય ઉપાયો પણ છે કે જે બધા પ્રકારના [illegible]
[illegible] વાયુના ઝાડાની એટલે ગરમ દવાઓ આપવામાં [illegible]
[illegible] વધે છે અને તેમાંથી રક્તાતિસાર થઈ જાય છે. [illegible]
[illegible] છે અને જો તે બહુ તપ્ત હોય છે તો કોલેરાનાં જેવાં ચિન્હો [illegible]

ઉપાય—ઝાડાનો ઉપાય કરતા પહેલા ઝાડાની પરીક્ષા કરી [illegible]
[illegible] વિભાગ પાડી શકાય. આમાતિસાર અથવા કાચો ઝાડો અને [illegible]
[illegible] ઝાડો પાણીમાં નાખતાં ઝાડો ડુબે તો આમનો અપક્વ ઝાડો [illegible]
[illegible] તો પાકો ઝાડો સમજવો. ઝાડો કાચો અને આમથી [illegible]
[illegible] રોકી દેવાની દવા આપવી નહિ જોઈએ, કેમકે કાચા ઝાડાને [illegible]
[illegible] ઉલટા બીજા વીકારો અને વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, [illegible]
[illegible], ભગંદર, સોજા, પાંડુ, બરલ, ગોળો, પરમો પેટના રોગો [illegible]
[illegible] પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જો દરદી બાળક, વૃદ્ધ, [illegible]
[illegible] કરી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય તો આમના ઝાડાને [illegible]

ઝાડાનો ઉત્તમ ઉપાય લંઘન છે. પિત્તાતિસાર તથા [illegible]
લંઘણ કરવી. પણ લાંઘણ કરતાં કરદીને તરસ બહુ લાગે છે [illegible]
[illegible] ઉકાળી તે પાણી ઠંડુ કરીને પાવું અથવા ધાણા અને [illegible]
[illegible], કે મોથ અને વાળાનું પાણી પાવું.

અજીર્ણ તથા આમનો ઝાડો હોય તો લંઘન [illegible]
આપવું. અને આમને પકાવે એવા દીપનપાચન અને [illegible]

વાયુનો ઝાડો—(૧) કરંજ, પીપર, સુંઠ, વરીયાળી, [illegible]
(૨) વજ, અતિવિષ, મોથ, ઈંદ્રજવ, તેનો ક્વાથ પીવો [illegible]
અતિવિષ તથા ગળોનો ઉકાળો પીવો. (૪) વૃદ્ધગંગાધર [illegible]
આનંદભૈરવ રસ (નં. ૪૭૭), (૬) શેકેલી ભાંગનું [illegible]
તથા કેસર એકેક ચોખાભાર મધમાં આપવું. પથ્ય, [illegible]

પિત્તનો ઝાડો—(૧) બીલીનો ગરભ, [illegible]
ઉકાળો પિત્ત તથા આમના ઝાડાને મટાડે છે. (૨) [illegible]
ચોખાના ધોણમાં મધ નાખી આપવું. (૩) બિલ [illegible]
તથા ઈંદ્રજવનો ક્વાથ રસવંતી તથા મધ [illegible]

કફનો ઝાડો—(૧) લંઘન તથા [illegible]

સુંઠ, તથા અતિવિષ, તેનો ઉકાળો. (૩) હરડે, ચિત્રકમૂળ, કડુ, વજ, મોથ, ઇંદ્રજવ તથા સુંઠનો કવાથ. (૪) વાવડીંગ, વજ, બીલીનાં મુળ, ધાણા તથા કાયફળનો ઉકાળો.

આમાતિસાર—(૧) લંઘન મરડાના ઉપાયો કરવા. (૨) એરંડીઉં પીને પ્રથમ અપકવ આમનો નિકાલ કરવો. (૩) ગરમ પાણીમાં ઘી નાખી પીવું. (૪) સુંઠ, વરીઆળી ખસખસ તથા સાકરનું ચુર્ણ. (૫) શુંઠીપુટપાક (નં. ૫૪૦), કુટજાષ્ટક કવાથ (નં. ૫૬૦), સુંઠયાદિ ચુર્ણ (નં. ૭૨૪).

રક્તાતિસાર—(૧) પિત્તના અતિસારના ઉપચાર કરવા. (૨) ચોખાના ધોણમાં ધોળી સુંખડનું ચંદન ઉતારી તેમાં મધ તથા સાકર નાંખી પીવું. (૩) આંબાની ગોટલી છાસમાં અથવા ચોખાના ધોણમાં વાટીને આપવી. (૪) કુણાં બીલાંનો ગર ગોળમાં આપવો. (૫) જાંબુ, આંબો તથા આંબલીનાં કુણાં પાન વાટી રસ કાઢી તેમાં મધ ઘી તથા દુધ મેળવી પીવો. (૬) જંબ્વાદિસ્વરસ (નં. ૫૨૨), દાડિમાદિકવાથ (નં. ૫૮૭), વત્સકાદિકવાથ (નં. ૬૩૩), જાતિફલાદિચુર્ણ (નં. ૬૭૯).

અતિસારના સામાન્ય ઉપચારો—(૧) આંબાની ગોટલીનો મગજ, બીલાંનો ગરભ, તેના ચુર્ણ અથવા કવાથમાં મધ તથા સાકર નાખી આપવું, (૨) અફીણ તથા કેસરની અરધી ચણોઠી જેવડી ગોળી મધમાં લેવી. (૩) જાયફળ, અફીણ તથા ખારેકને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી વાલ પ્રમાણની ગોળી છાસમાં આપવી. (૪) જીરૂં, ભાંગ, બીલાંનો ગરભ, તથા અફીણ દહીમાં ઘુંટી વાલ એકની ગોળી આપવી. આ સિવાય આ ગ્રંથમાં આપેલા નં. ૫૩૩, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૫૩, ૬૭૦, ૭૦૦, ૭૪૨, ૭૭૬, વાળા ઉપાયો કરવા.

અંગ્રેજી ઉપાયો—(૧) હલકો ઝાડો થયો હોય તો મરીની ચા, પીપરમીંટ, તજ, એલચી, મરી, જાવંત્રી, એમાંની કોઇ દવાનો અર્ક અથવા ચુર્ણ પાણી સાથે લેવાથી ઝાડો બંધ થઇ પાચન ક્રિયા સુધરી જશે. (૨) પણ જો બાદી થઈ હોય ને ઝાડો થોડો થોડો ઉતરતો હોય તો એરંડીઉં પીવું અને પેટમાં દરદ થતું હોય તો એરંડીઆમાં આઠ દશ ટીપાં લાડેનમનાં નાખવાં (૩) અથવા કમ્પાઉન્ડ રૂબાર્બ પાઉડર ગ્રેન ૨૦ પાણીમાં આપવું. (૪) પલ્વીસ ક્રીટા એરોમેટિક—તજ ૪ ઔંસ, જાયફળ ૩ ઔંસ, કેસર ૩ ઔંસ, લવિંગ ૧॥ ઔંસ, એલચી ૧ ઔંસ, સાકર ૨૫ ઔંસ, અને ચાક ૧૧ ઔંસ તેનું ચુર્ણ માત્રા ગ્રેન ૧૦થી ૬૦ અને નં. ૧૨૯૭થી ૧૩૦૫ અને નં. ૧૫૪૩થી ૧૫૪૭ વાળા અંગ્રેજી નુસ્ખાઓ અજમાવવા.

પેચોટી-આંબોઈ—ઝાડો થાય છે ત્યારે કેટલાક એવું માને છે કે, નાભિ આગળની કોઇ ગાંઠ ખસી જવાથી ઝાડો થાય છે અને તેથી પેટ ચોળાવે છે. પણ પેચોટી અથવા આંબોઇ એવું નામ વૈદકના કોઇ પણ પુસ્તકમાં મળતું નથી. પેચોટી કે આંબોઇ જેવી કોઈ પણ વસ્તુ પેટમાં નથી, પણ આંતરડામાં વળ પડી જાય છે. પોચે હાથે નળ ભાંગવાથી એટલે ચોળાવવાથી આંતરડાનો વળ હોય તો તે મટીને ફાયદો થાય છે, એ વાત ખરી છે. પણ નળ જોરથી ભંગાવવાથી વખતે આંતરડાં વધારે બગડે છે.

પથ્યાપથ્ય—ઝાડાનાં દરદમાં ખાનપાનની ઘણીજ સંભાળ રાખવી. એકાદ દિવસ છેક લાંઘણ તાણવી. દરદ લાંબુ ચાલે તો પછી દાહ નહિ કરે એવો ખોરાક થોડો થોડો લેવો જેવો કે, ચોખા, સામુચોખા અને તેની કાંજી, દહીંનું ઘોળતું અથવા છાશ અને ચોખા. પથ્ય—કેસરી, લાંઘણ, ઉંઘ, જુના રાતા ચોખા, મસુર, તુવેર, મધ, તલ, બકરી તથા ગાયનું દુધ, દહીં, છાશ, ગાયનું ઘી, તાજા માછલી ફળ, કેળું, કોઠાં, બોર, દાડમ, સર્વ તુરા

[illegible] હલકું ભોજન. અપથ્ય—સ્નાન, ઉજાગરો, ઠંડું તથા વાસી અન્ન [illegible] નવું અનાજ, ગરમ વસ્તુ, [illegible], મિરચાં, [illegible], મીઠી ચીજો, [illegible], [illegible] [illegible], ભાત, દહીં, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] સર્વ [illegible], [illegible] [illegible] નુકશાનકારક છે.

આમાતિસાર-મરડો.

(Dysentery-ડિસેન્ટરી.)

કારણ—અતિસાર રોગમાં આંતરડાની અંદરની ત્વચાનો સોજો થવાથી [illegible] [illegible] થાય છે, પણ જો તે જ્યારે તરત બંધ નહીં થતા તો આંતરડાની અંદરની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે, પણ તેમાં વિશેષ કરીને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અતિસાર એટલે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહેવાને લીધે તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મરડો [illegible] થાય છે. [illegible] આંતરડાની અંદરની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] [illegible] રહેવાથી [illegible] થાય છે.

લક્ષણ—મરડાની શરૂઆત બે રીતે થાય છે. એકદમ મરડો થાય છે અથવા પ્રથમ અતિસારના જેવા [illegible] [illegible] પછી તે મરડાનું રૂપ ધારણ કરે છે. અથવા પેટ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. શરૂઆતમાં [illegible] [illegible] [illegible] સિવાય [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. ઝાડાની હાજત વારંવાર થાય છે અને પેટમાં આંકડી [illegible] પડીએ પડીએ થોડો થોડો ઝાડો આવે છે. ઝાડે જતાં [illegible] પડે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. ઝાડામાં લોહી તથા પરુ પડતાં માંડે છે. નાડી જલદ ચાલે છે, જીભ ઉપર સફેદ થર બાઝે છે. કદાચિત મરડામાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેમ લોહી તથા આમ વધારે વધારે પડતા લાગે છે અને આંકડી તથા દરદ [illegible] [illegible] છે. મરડામાં મોટા આંતરડાંના પડનો સોજો થાય છે તથા તે [illegible] [illegible] [illegible] છે અને પછી તેમાં ચાંદા તથા [illegible] ચાંદાં પડે છે જેમાંથી પ્રથમ લોહી અને મરડો [illegible] [illegible] પછી પર પડે છે. આ તીક્ષ્ણ મરડો ત્રણ ચાર અઠવાડીયાં કરતાં વધારે વખત [illegible] એટલે તે જુનો ગણાય છે. જુનો મરડો કેટલાક મહિના કે વરસ ચાલે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, પણ ઘણે ભાગે જુનો મરડો સહેલાથી મટતો નથી અને દરદીનું શરીર [illegible] અંતે પડી જાય છે.

ઉપાય—(૧) પ્રથમ તો પેટ તપાસવું કે આંતરડાંમાં સોજો છે કે નહિ. દાબવાથી જ્યાં [illegible] આગળ દુખાવો માલમ પડે ત્યાં શેક કરવો. જરૂર પડે તો રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવું અને [illegible] [illegible] હોય તથા દરદી સહન કરી શકે એમ હોય તો તે ઉપર ૧-૨ ડઝન જળો [illegible] અને પછી ગરમ પાણીવતી શેક કરવો તથા અળશીની પોટીશ મારવી. દરદીએ ન્હાવું નહિ તેમ શરદીવાળી હવામાં જવું નહિ, પણ પથારીમાં પડી રહેવું. (૨) આંતરડાંમાંથી [illegible]

ભરાઇ રહેલો કચરો કાઢી નાખવા સારૂ અડધા રૂ. ભાર હીમજ અથવા સુંઠના ઉકાળામાં એરંડીઆનો જુલાબ આપવો. ઘણીવાર તો શરૂઆતનો મરડો આવા જુલાબથીજ બેસી જાય છે, કચરો નીકળી જાય છે, દસ્ત સાફ આવે છે અને આંકડી તથા ઝાડાની હાજત બંધ પડી જાય છે. મરડાવાળાએ એરંડીયા સિવાય બીજો ભારે જુલાબ લેવો નહિ (૩) એરંડીયા તેલમાં તળીને હીમજ ૨ ભાગ, સુંઠ ાા, વળીયારી ૧, તથા સાકર ૧ ભાગ, આ પ્રમાણમાં ફાકી પણ લગભગ એરંડીયાનું કામ કરે છે. (૪) મરડાવાળાને દુધ, ચોખા, પાતળી કાંજી, અથવા દાળના સાદા પાણી સિવાય બીજો કશો ખોરાક આપવો નહિ. શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે ઉપાયો કર્યા પછી જરૂર પડે તો નીચેના ઉપાયો કરવા. (૫) **અફીણ** મરડાનો રામબાણ ઉપાય છે, પણ યુક્તિથી લેવું જોઇએ. હિંગાષ્ટકચુર્ણ સાથે ઘઉંભાર અફીણ મેળવી રાત્રે સુતી વખત લેવું. અથવા અફીણની સાથે ાા રૂ. ભાર સુવાને જરા શેકી પાણી સાથે વાટી પીવા. મરડો તથા ઝાડો રોકવા માટે અફીણ સારૂં છે, પણ એરંડીઉં લઇ પેટમાંથી કચરો કાઢ્યા પહેલાં અફીણ લેવું સલાહકારક નથી, કેમકે ઉલટું ઝાડાને બંધ કરે છે. (૬) **ઓથમીજીરૂં**—ઇસબગોલ અથવા ઉંટીઉં જીરૂં મરડામાં સારૂં કામ કરે છે. દહીં સાથે અરધા અરધા રૂપીયાભાર જીરૂં દિવસમાં ત્રણ વાર લેવું. આ જીરૂં ઝાડાનો કબજો કર્યા વિના મરડાને મટાડે છે. (૭) **એરંડીઉં**—એકવાર એરંડીઉં આપ્યા છતાં મરડો જારી રહે તો એકાદ દિવસ પછી ફરીને પણ એરંડીઉં આપવું અને તે સુંઠના ઉકાળામાં, પીપરમીંટના પાણીમાં, આદુના રસમાં અથવા લાડેનમ એટલે અફીણના અર્કમાં આપવું. જેથી પેટમાં વાયુને દુર કરી ઝાડાનો રસ્તો કરે. (૮) **બીલી**—મરડાના મરજમાં બીલી અકસીર ઉપાય છે. બીલાંનો ગરભ ગોળ તથા દહીંમાં મેળવી આપવાથી મરડો શાંત પડે છે. (૯) **ઈપીકાકયુઆન્હા**—આ અંગ્રેજી ભુકી પણ મરડામાં ઘણી ઉપયોગી માલમ પડી છે. તેનામાં એક અવગુણ છે તે એ કે તે ઉલટી કરે છે તે પેટમાં ટકતી નથી, પેટમાં રહે તો તરત અસર કરે છે. તે પેટમાં ટકે એમ કરવા માટે પ્રથમ પેટ ઉપર હોજરીની ડાબી બાજુએ રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવું અને ૧૬–૨૦ ટીપાં અફીણના અર્કમાં પીવાં. એટલો ઉપચાર કરીને પછી ઇપીકાકયુઆન્હાની ૩૦ ગ્રેન ભૂકી મધમાં ચાટી જવી. તેના ઉપર પાણી પીવું નહિ અને થોડીવાર પડી રહેવું. આમ કરવાથી ઉલટી થશે નહી. બે ત્રણ દીવસ આમ કરવાથી સારો ફાયદો થશે અને કદિ થોડી ઉલટી થશે તોપણ તેની અસર થયા વિના રહેશે નહિ. આ ભુકીને જીરવવાની બીજી યુક્તિ એ બતાવવામાં આવે છે કે, ૬ રતી એ ભુકી અને ૩ રતી અફીણ તેની મધમાં ૧૨ ગોળીઓ કરવી અને ત્રણ ત્રણ કલાકે ચાર ચાર ગોળી લેવી. (૧૦) આટલા ઉપચારોથી પણ ફેર ન પડે ને ઝાડો પાતળો પાણી જેવો આવ્યા કરે, તાવ આવે, નાડી ઉતાવળથી ચાલે અને દુખાવો જારી રહે તો સમજવું કે આંતરડામાં હજુ સોજો છે ને અંદર જખમ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં નં. ૬૫૨ નો કવાથ, નં. ૧૨૯૭થી ૧૩૦૫ વાળા સ્તંભન નુસખાઓ તથા ૧૦૪૦, ૧૦૪૧, ૫૪૫, ૫૬૦, અને ૧૫૪૮ થી ૧૫૫૧ નંબરના નુસખાઓ અજમાવવા.

સંગ્રહણી.

Sprue—સ્પ્રૂ.

વિવેચન—ચરકમાં કહેલું છે કે, કોઠામાં અગ્નિને રહેવાનું ઠેકાણું છે તે અન્નનું ગ્રહણ કરે છે, એટલા માટે તે સ્થળ ગ્રહણી કહેવાય છે. આ ગ્રહણી નહિ પાકેલા અન્નને ગ્રહણ

કરી ચૂકે છે અને પોષેલા અન્નને નીચે ધકેલી દે છે. આ ગ્રહણીમાં જે ખામી રહેલી છે તે પણ "ગ્રહણી" કહેવાય છે. અગ્નિ દૂષિત થઈને મંદ પડે છે, તેથી તેનું સ્થાન "ગ્રહણી" પણ દૂષિત થાય છે. વ્યવહારમાં "ગ્રહણી" અને "સંગ્રહણી" એ બેઉ પ્રકાર ભેદ બતાવેલા છે. આમવાયુનો "સંગ્રહ" થવાથી "સંગ્રહણી" નામ આપેલું છે અને તે ગ્રહણી કરતાં વધારે ભયંકર રોગ છે. અહિં આગળ ગ્રહણી અને સંગ્રહણીમાં કંઈ ભેદ કર્યા વિના સામાન્ય ઉપાયો આપેલું.

કારણ—અતિસાર થયા પછી જ્યારે મંદ અગ્નિવાળા અને અહિત પદાર્થ ખાનાર માણસનો દૂષિત થયેલો અગ્નિ ગ્રહણીને બગાડી અનિયમિત ઝાડા કરે છે.

લક્ષણ—સંગ્રહણી અપચાર અન્નનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે અને પછી પેટ પુરી કાચા ઝાડા થઈ જાય છે. ઝાડાનો કોઈ નિયમ રહેતો નથી. કેટલાક દિવસ ઝાડા બંધ રહે છે અને પાછા થાય છે. કોઈ વખતે ઓછા ઝાડા થાય છે તે વખતે વધારે ઝાડા થાય છે. મરડાની પેઠે પેટમાં અમળાટ, આમ, વાયુ, પેટમાં ચૂંક, વારંવાર ઝાડા થાય અને પાછા બંધ થાય, ખાધેલું અન્ન પચેલું હોય કે પચ્યું હોય તે વખતે આફરો થાય, અને [illegible] થાય છે. વાયુના જોરથી, છાતીના દરદી, અને ગરદનના દરદની શંકા થયા કરે છે. પછીથી વારંવાર પાતળો કે ચીકણો, કાચો અને ઉગ્ર તથા પીળાશ પડતો ઝાડો થાય છે; શરીર ગળતું જાય છે, લોહી ઘટી જાય છે, પેટ મોટું થાય છે અને પાચનશક્તિ ઘટતી ઘટતી ઘણી ઓછી થતાં મરણ પામે છે. સંગ્રહણીના ઝાડામાં લોહી પડે અને પાસ ઘણીવાર પડે છે.

ઉપાય—જુની થયેલો મરડા:અતિસાર:સંગ્રહણી રોગ ઘણોજ કષ્ટસાધ્ય છે અને સામાન્ય ઉપાયોથી મટતો નથી. સંગ્રહણી રોગમાં દરદીનું અંદર એટલું બધું દૂષિત થઈ જાય છે કે તેની હોજરી કોઈ પણ જાતના ખોરાકને પચાવવું કે પાચન કરી શકતી નથી. સંગ્રહણી રોગવાળાની સ્થિતિ તથા તેની હોજરી એક ન્હાના બાળકની હોજરીથી પણ વધારે નબળી થાય છે, તેથી સંગ્રહણી રોગ મટાડવાનો ખરો ઉપાય કરવો હોય તો તે દરદીને એક બાળક ગણીને હલકામાં હલકા ખોરાકથી શરૂઆત કરવી જોઈએ.

(૧) છાસ—સંગ્રહણી રોગને માટે સર્વોત્તમ ઉપાય છે. દવા તરીકે તેમજ ખોરાક તરીકે તેને છાસજ આપવી. શેકેલ હિંગ તથા જીરૂ, અને સીંધાલુણ નાખેલી છાસ (દહીંની તર કાઢી નાંખ્યા પછી તેમાં ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વલોવેલ પાતળી છાસ) સંગ્રહણી રોગમાં ઘણીજ ફાયદાકારક છે. સંગ્રહણીવાળાને એકલી છાસ પીવાનું આપે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા પછીજ તે સાથે ભાત વગેરે હલકો ખોરાક આપવા માંડવો. મરણની પથારીને વશ થએલા અને અસ્થિમાત્ર થએલા સંગ્રહણીના દરદીઓને છાસ જીવાડે છે, પણ ધીરજ રાખીને લાંબા કાળ સુધી એટલે મહીનાના મહીના સુધી એકલી છાસ પીને દરદીએ રહેવું જોઈએ. એ સિવાય ભયંકર સંગ્રહણીનો રોગ મટવાનો બીજો એવો સારો ઉપાય નથી. છાસ પીવા માંડે છે કે દરદીમાં જીવન આવવા માંડે છે અને છાસથીજ રોગ મટીને શરીરમાં લોહી ભરાય છે. (૨) જીવન—ગાયનું દૂધ યોગ્ય દવાની સાથે સંગ્રહણીને મટાડે છે. અમારી ફાર્મસીમાં બનતા જીવન નામના જીવનીય ઔષધથી અને એકલા દૂધના પથ્યથી મુશ્કેલીથી મટી શકે એવા કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય ગ્રહણી અને આમ સંગ્રહણીના દરદો સુધરેલાં છે. માટે સંગ્રહણીના દરદીઓએ દવાઓ પચાવી જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારી પૈસા તથા શરીરની પાયમાલી નહિ કરતાં

પીવું તેમાં જોઇએ એટલી સાકર, તથા એલચી, લવિંગ મરી તથા કપુરનું
બબરાવી જમતી વખત પીવું. પિત્તની અરુચિ તેથી અવશ્ય મટે છે. લિંબુ
શરબત પણ ઉપયોગી છે. (૪) રોચકવટી—દ્રાખ, દાડમસાર, સીંધાલુણ,
શેકેલી હિંગ; તજ, વગેરેને લીંબુના રસમાં વાળેલી ગોળીઓ મોંમાં રાખવી, (૫)
રુચિ કરનાર છે, રાઇ, જીરૂં, હિંગ તથા સુંઠ એ ચાર શેકેલાં અને પંચમું
સંચળનાં ચૂર્ણને ગાયના દહીંમાં સારી રીતે મેળવી દહીને વસ્ત્રગાળ કરવું અને
છાશ નાખવી. આ છાશ પીવાથી તરતજ રુચિ થાય છે (૬) શિખંડ—એલચી,
મરી તથા જરા બરાસ નાખી તૈયાર કરેલો શિખંડ રુચિકારક છે. (૭) આદુ—જમ
સીંધાલુણ કે લવણ મેળવેલ આદુની કટકીઓ ખાવાથી અન્ન ઉપર રુચિ થાય છે.
રસમાં મધ મેળવીને પણ ચટાય. (૮) આ સિવાય નં. ૫૦૭, ૫૧૮, ૬૮૩, ૭૦૮,
૭૨૬, ૭૨૮, ૭૯૧ ને ૮૬૦ વાળા નુસ્ખાઓની યોજના કરવી.

છર્દી-ઉલટી-ઓકારી-વાંતી.

(Vomitting-વૉમીટિંગ.)

ઉલટી, બીજાં કેટલાંક દરદોનું ચિન્હ છે. તથાપિ તેને બંધ કરવાના જુદા જુદા
પાયો છે, તેથી તેને એક જુદા દરદ તરીકે ગણી તેના ઉપાયો આપવામાં આવેલા છે.

કારણ—અતિ પ્રવાહી પીવાથી, અતિ ચીકણા પદાર્થો ખાવાથી, અપ્રિય અન્નપાનથી,
અતિ ખાવાથી, અહિત ખાવાપીવાથી, આમથી, અજીર્ણથી, કૃમિથી, ગર્ભથી, બગડેલ
વાતપિત્તકફથી, સુગ ચડે એવા પદાર્થો જોવાથી સુંઘવાથી કે ખાવાથી, ઇત્યાદિ ઘણાં
કારણોથી ઉલટી થાય છે. વિશેષ કરીને અજીર્ણ અને પિત્તના પ્રકોપથી વારંવાર ઉલટી
થાય છે. એ સિવાય, સારણ, આંતરડાંનો વરમ, હોજરીનું ક્ષત, યકૃતનો વ્યાધિ, કોલેરા, પથરી
વગેરે દરદો પણ ઉલટીનાં કારણો છે. કેટલાંક ઝેર પેટમાં જવાથી પણ ઉલટી થાય છે.

ઉપાય—કારણને અનુસરીને ઉલટીનો ઉપાય કરવો. કેટલીક વખતે ઉલટી ફાયદાને
માટે થાય છે તેથી તેને થવા દેવી અને રોકવી નહિ. બહુ ખાવાથી ઉલટી થઇ વધારાનું
ઠાંસેલું અન્ન નીકળી જાય છે, તેથી ફાયદો છે; જો તેમ ન થાય તો પેટનો બીજો રોગ
થવાનો સંભવ છે.

ઉપાયો-સામાન્ય—(૧) લીંબુનું શરબત એકલું અથવા સોડાવોટર સાથે પીવું. (૨)
લોબાનનાં ફુલ અથવા લોબાનનું પાણી. (૩) લીંબુનો રસ, મધ, બીરમથ, સોડા વિગેરે નાખી
આપવો. (૪) સફેદ સુખડ ઘસીને તેના પાણીમાં આંબળાનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખી પીવું.
(૫) ખડસલીયાના હીમમાં કે ક્વાથમાં સાકર કે મધ નાખી પીવું. (૬) જેઠીમધ તથા
સફેદ સુખડને દુધમાં વાટી પીવાથી લોહીની ઉલટી પણ બંધ થાય છે. (૭) તલશીનો રસ
એલચીનું ચુર્ણ નાખી પીવો. (૮) જાબુના પાંદડાનો રસ પીપર, મરી, સાકર, તથા મધ
નાખી પીવાથી ઘણા દીવસની ઉલટી બંધ થાય છે. (૯) હરડેનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું એટલે
દોષ ઝાડા વાટે પડી ઉલટી બંધ થાય છે, (૧૦) ગળોના રસમાં, હીમમાં કે ક્વાથમાં
નાખી પીવાથી ત્રણે દોષવાળી ઉલટી બંધ થાય છે. (૧૧) જાંબુડી, આંબો
મળાં પાનનો ઉકાળો પીવો. (૧૨) રેવંચ અથવા મોરપીંછની

દ્રાખ તથા આંબળાં પાણીમાં થોડીવાર પલાળી રાખી ચોળીને તેનું પાણી લઇ તેમાં મધ તથા સાકર નાખી પીવાથી તાવ તથા પિત્તની ઉલટી બેસે છે. (૧૪) સોડા ૧૫ ગ્રેન અને સાઇટ્રિસ એસીડ ૧૦ ગ્રેન મેળવી પીવાં. (૧૫) મોરફીઆ, બિસ્મથ, હાઇડ્રોસ્યાનિક એસીડનું મિક્સ્ચર આપવું. (૧૬) દુધ તથા ચુનાનું નીતરેલું પાણી પીવાથી ઉલટી બંધ પડી પેટમાં ટકી શકે છે. (૧૭) નંબર ૫૨૩, ૬૬૩, ૭૦૮, ૯૬૨, ૯૮૬ ની દવાઓ. (૧૮) ગર્ભિણીની ઉલટી–ધાણા તથા દ્રાખનું પાણી તથા નં. ૧૨૪૮, ૧૨૫૭ નાં મિશ્રણો.

બહારના ઉપચારો—[૧૯) પેટ ઉપર રાઇનું પલાસ્ટર મારવું. (૨૯) લાડેનમ તથા ક્લોરોફોર્મ સરખે વજને એક રૂમાલ પર છાંટી તે રૂમાલ હોજરી ઉપર મુકી તેનાપર બીજું કપડું ઢાંકવું.

અમ્લપિત્ત—પિત્તનો ઉછાળો.

(Acidity–એસીડીટી.)

કારણ—તથા લક્ષણ—હોજરીમાં ખટાણ થવાથી આ રોગ થાય છે. આ એક પ્રકારનું અજીર્ણ છે. જે ખોરાક ખાધો હોય અથવા ખાસ કરીને મિષ્ટ પદાર્થો–ખાંડ સાકરવાળા ગળ્યા પદાર્થો—ખાધા હોય, તેનું પાચન ક્રિયાની ભૂલ કે ખામીને લીધે હોજરીમાં પિત્ત અથવા ખટાણ થાય છે. આ ખટાણ થોડું હોય છે તો છાતીમાં જરા જરા બળે છે અથવા વાયુ ગોળો ઉપડે છે, અથવા પિત્ત ઉંચું ચડીને ખાટા ઓડકાર આવે છે. આ ખટાણ બહુ વધે છે તો ભુખ વિચિત્ર પ્રકારની અને અનિયમિત લાગે છે, માથું દુખે છે, હાથ પગમાં દરદ થાય છે, અનિદ્રા, જુસ્સો નરમ, ઉછાળો, પેટની પીપડી આગળ દરદ તથા ચામડીના કેટલાક વિકારો પણ થાય છે.

દેશી વૈદ્યક ગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, વિરૂદ્ધ, બગડેલ, ખાટાં, બળતરા કરનારાં તથા પિત્તને વધારનારાં અન્નપાનો બહુ ખાવાથી આ રોગ થાય છે; અને અન્ન નહિ પચવું ગ્લાનિ, ઉલટીના ઉછાળા, કડવા તથા ખાટા ઓડકાર, શરીરમાં ભારેપણું, હૃદયમાં દાહ (Heartburn), ગળામાં દાહ, તથા અરૂચિ, એ તેનાં લક્ષણો છે. વળી અમ્લપિત્તના બે ભેદ છે, એમ કહેલું છે. ૧, ઊર્ધ્વગ એટલે ઊંચે ગતિ કરનારૂં અને ૨. અધોગ એટલે નીચે ગતિ કરનારૂં, લીલા પીળા રંગવાળી, જરા લાલ, અતિ નિર્મળ, માછલાંના ધોણ જેવી ચીકાસવાળી, કફના સંસર્ગવાળી, અને ખારા તીખા તથા કડવા રસવાળી ઉલટીઓ થાય તે ઊર્ધ્વગ અમ્લપિત્ત જાણવું; અને તૃષા, બળતરા, મૂર્છા તથા ભ્રમ કરવાવાળું વિધવિધ પ્રકારનું અને કોઈ વખતે મોળ, ચાંમડાં, અગ્નિમાંદ્ય, રોમાંચ (રૂંવાડાં ઊભાં થવાં,) પરસેવો, અંગોમાં પીળાશ, એ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારૂં પિત ગુદાવાટે અતિસારની પેઠે વહે, તે અધોગ અમ્લપિત્તછે. અમ્લપિત્તનાં ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક લક્ષણો ક્વચિત્ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે, જેમકે હાથપગમાં દાહ, શરીરમાં તપારો, અન્ન ઉપર અભાવ; તાવ, ચેગ, કફ તથા પિત્તનો પ્રકોપ, અપચો અને શરીર ઉપર અસંખ્ય ફોડલીઓ રૂપે પણ અજીર્ણ વિકાર બહાર નીકળે છે. હોજરીનું ખટાણ એ જીર્ણ અજીર્ણનું પણ એક લક્ષણ છે.

ઉપાયો-(૧) જે ખોરાક ખટાણને ઉત્પન્ન કરે તે બંધ કરવો; જેમકે કાચાંફળ, ખાટા દહીં, ખાટી છાશ, ગોળ, બટાકા, આટાના સત (સ્ટાર્ચ) વાળા પદાર્થો તેમ ખારા, જેમકે

પ્રાય, આચાર વગેરે (૨) અમ્લ પિત્ત એટલે ખાટાશ દરદોનો દરદમાં ઉપયોગ કરવો. જેમ-સંચળ, સાજીખાર, મેગ્નેશિયા, સોડા, પોટાસ્યમ સાઈટ્રેટ વગેરે (૩) દરરોજ સવારે એક મેગ્નેશિયાની જુલાબ કરે તે, જે દશ ગ્રેન નરણી અથવા ચાર ગ્રેન ફાંકવામાં કે ડિકાર ઇંજેક્શન લીધાં તથા પેપ્સીન મેળવાને બીજાં નાખીને પાણી. (૪) પેટ સાફ કરવા માટે સોડા લો, સાજીખાર તથા ગંધક ... (૫) ગ્લીસરીન મેગ્નેશ્યા લેવું. (૬) દેશી વૈદક પ્રયોગ ત્રિફળા ફાંકે લેવી અથવા કડવા પિત્તાશય અને દાહિનાદિ ઉપચારોની વિશેષ બખાણ કરવામાં આવી છે. કડવા પરવળ અથવા કડવી લીમડો, મરડાશિંગ, ચીરાયતો, મધ તથા લિંબુનો રસ બુંદ ગ્રહણ નિવારવું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને મધ પાકને દૂધ રોગ એટલે મને ચટણી નિવાસ કરી નાખવો. જવની તથા ધાણાની સેવ કે ચોખું નાળિયેરનું પાણી પીવું; અથવા ગોખરૂની પાણીનો સાકર તથા મધ મેળવીને સાકરો બનાવી ખાવો. (૭) મગ, લીંબુનાં પાન તથા કડવા પરવળ કે કારેલીના પાનનો રસ મધ નાખીને પીવો; તેથી ગર્ભ દાહ અમ્લપિત્ત મટે છે. (૮) ત્રિફળા, અરડૂસીનાં પાન, સૂંઠ ખારેકીઓ, લીંબડાની અંતરછાલ, કરીયાતુ, પરવળ તથા આમળાં, તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૯) નિત્ય આમળાનો રસ ભોજનમાં લેવું એટલે તેનું શરબત પીવું, અથવા દાળ શાકમાં મેળવીને ખાવું; તેનાથી અમ્લપિત્ત, દાહ, ઉલટી, અરુચિ, વગેરે મટે છે. (૧૦) મેથી અંગુર દ્રાક્ષ તથા હીમજ સમભાગ અને તે બેની બરાબર સાકર, તેની બબ્બે તોલાની ગોળીઓ કરીને ખાવી; તેથી અમ્લપિત્ત, દાહ તથા ભ્રમ મટે છે. (૧૧) આમળાંનું ચૂર્ણ કેળના કંદના રસમાં પીવું; (૧૨) પટોળ, અરડૂસીનાં પાન, ગળો ખારસીઓ તથા બામરો, તેનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો. (૧૩) ચુનાનું નીતારેલું પાણી દૂધ મેળવીને પીવું. (૧૪) આ સિવાય નં. ૫૦૩, ૭૪૮, ૭૭૮, ૭૮૩, ૭૯૧, ૮૦૦, ૮૧૦ ના ઉપાયો યોજવા.

પથ્યાપથ્ય-અજીર્ણ પ્રમાણે. આ રોગમાં ઔષધો કરતાં ખાનપાન ઉપર વધારે આધાર રાખવો. ઔષધીથી જેટલો ફાયદો થાય તેના કરતાં ખાનપાનની સંભાળથી વધારે ફાયદો થાય; અને ખાનપાનની દરકાર ન રહેતો દવાઓ કંઈ પણ ફાયદો કરે નહિ.

યકૃત એટલે કલેજાના વ્યાધિ.

(Diseases of the Liver-ડિસીઝીસ ઑફ ધી લીવર.)

પ્રકારો—કલેજામાં નીચેના દરદો થઇ આવે છે.

1. કલેજામાં લોહીનો જમાવ
2. કલેજાનો વરમ
3. કલેજાનો પાક
4. કલેજામાં પિત્તનો જમાવ
5. કલેજાનો સંકોચ
6. પિત્તની કાંકરી
7. કમળો

વિવેચન—યકૃત એટલે કલેજું એ શરીરમાં મોટું ઉપયોગી મર્મસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય કામ પિત્ત (Bile)ને પેદા કરવાનું છે. પિત્તને પેદા કરવાની તે એક લેબોરેટરી છે. આપણા ખોરાકના પચનમાં તથા લોહીમાં ચડવામાં પિત્તની જરૂર પડે છે. શરીરમાં જેટલી

મધુરતા (Sugar) ની જરૂર છે એટલી મધુરતાને જાળવી રાખનાર પણ કલેજું છે. સાકર શરીરની કુદરતી ગરમીને કાયમ રાખે છે. સાકર બનવાની આ ક્રિયામાં કાંઇ બિગાડ થાય છે તેથી મધુપ્રમેહ (Diabetes) રોગ થાય છે. ખાનપાનની હોજરી ઉપર જેટલી અસર થાયછે તેટલી અથવા બીજે નંબરે કલેજા ઉપર થાયછે, અને દારૂ તથા માદક પદાર્થોની તો તેના ઉપર ખાસ અસર થાય છે, માટે યકૃતનું કામ નિયમિત ચાલતું રહે એવી તજવીજ રાખવી.

કારણો—કલેજાનાં જુદાં જુદાં દરદનાં જુદાં જુદાં કારણો હોય છે, તો પણ સામાન્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છેઃ-ઊંચો મશાલાદાર ખોરાક, દારૂ, ગરમી અને એશઆરામ ભરેલી જીંદગી; તેમજ પારો, નવસાર, તાંબુ વગેરે ધાતુના ઝેરની અસર.

કલેજામાં લોહીનો જમાવ—(Congestion of the Liver) કલેજાની અંદરથી લોહી ફરીને જે નસો વાટે બહાર આવે છે તે નસોમાં કાંઇ અટકાવ થવાથી લોહી કલેજામાં ભરાઇ રહે છે અને કેટલેક વખતે ત્યાં સંગ્રહ થઇ લોહીનો જમાવ થતાં કલેજાનું કદ વધે છે. રક્તાશય તથા ફેફસામાં પણ એમજ બને છે. ઘણા દિવસ તાવ આવવાથી જેમ બરલની ગાંઠ વધે છે તેમ યકૃત પણ વધે છે. જમ્યા પછી દોડવાથી કે ઘણી કસરત કરવાથી કલેજામાં શુળ મારે છે, તે પણ લોહી ભરાવાને લીધે થાય છે. ગરમીમાં રહેવાથી તથા ઉંચો મશાલાદાર ખોરાક ખાવાથી કલેજું વધી આવે છે. **ચિન્હ**—કલેજું મોટું થાય છે. આંગળી મુકીને ઠોકી જોતાં તેનો સ્વાભાવિક પોલો અવાજ દબાઇને બટ અથવા બોદો અવાજ થયેલો માલમ પડશે. મોંમાં ખરાબ વાસ, અજીર્ણની નિશાનીઓ, જમણા ખભા ઉપર દરદ, પેટ ભરેલું તથા ચડેલું, અનિયમિત અને કાળારંગનો ઝાડો તથા ઉબકો અને ઉલટી, **ઉપાય**—પાતળો જુલાબ લાવવા માટે નસોતર અથવા એપ્સમ સોલ્ટ આપવું જુલાબ લાગવાથી કલેજામાં જામેલા લોહીમાં ઘટાડો થાય છે. પછી નં. ૧૨૨૬ તથા ૧૨૨૭ ની રેચક દવાઓ આપવી અને જરૂર પડે તો થોડા દિવસ જારી રાખવી. કલેજા ઉપર રાઇ મારવી શેક કરવો અળશીની પોટીશ મારવી. કળીચુનો તથા મધનો લેપ કરી રૂ દાબવું. ટિંક્ચર આયોડાઇન રોજ લગાવવું. જરૂર પડે તો જળો મુકાવવી. પારાની મેળવણીવાળી દવા આપવી.

કલેજાનો વરમ—(Inflamation of the Liver) તાવ સાથેનાં કલેજાનાં દરદને કલેજાનો તીક્ષ્ણ વરમ અથવા લોકો તેને મુંઝારાની ગાંઠ કહે છે. કારણ—ગરમ દેશમાં વિશેષ થાય છે. દારૂ પીનારાઓને આ દરદ થવા વિશેષ સંભવ છે. ઘણી ગરમી, ઘણી ઠંડી, સન્નિપાત જ્વર, અને વાગવાથી પણ થાય છે, લક્ષણ—લોહીના જમાવનું આગળ વધેલું રૂપ તે વરમ છે. કલેજું વધે છે. તાવ સખ્ત આવે છે, જમણી બાજુએ દરદ, ખભામાં દરદ, કલેજાની ઉપરની બાજુમાં દરદ, અને શ્વાસ, ખાંસી તથા છીંક લેતાં તે દરદ વધે છે; ડાબી બાજુ પર સુવાતું નથી. તાવ સાથે માથું ને કપાળ દુખે, પેસાબ થોડો અને લાલ, આંખ થોડી ઘણી પીળી, સુકી ખાંસી, હેડકી તથા ઉલટી, જમણા ખભામાં દુખાવો વગેરે. ઉપાય—દરદી મજબુત હોવ તો કલેજાપર જળો મુકાવવી. ઝાડો કબજ અને જીભ ઉપર છારી વળી હોય તો બ્લુપીલ ૬ ગ્રેન અને ઇપીકાકયુઆન્હા ૨ ગ્રેન તેની ગોળી ખાવી અને ત્રણ ચાર કલાક પછી સોનામુખીના કવાથમાં એપ્સમ સોલ્ટનો જુલાબ લેવો; અથવા નં. ૧૨૨૬ વાળી ગોળી લીધા પછી ચારે કલાકે નં. ૧૨૨૭ વાળું મિક્શ્ચર લેવું, જો ઝાડો કબજ હોય તો એવી એ દવાઓ રોજ અથવા એકાંતરે લેવી જારી રાખવી. જો મરડાના કાંઇ ચિન્હો જણાય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પિત્તનો ઉછાળો—(Biliousness) [illegible] અથવા [illegible] તથા યકૃત [illegible] પિત્તનો ઉછાળો આવે છે. ઉછાળો આવે [illegible] છે ત્યારે પ્રથમ [illegible] નીકળે છે. પછી [illegible] પિત્ત નીકળે છે અને આંતરડામાં દરદ થાય છે. ઉપાય—[illegible] રોગમાં આપેલા ઉપાયો કરવા; [illegible] તથા પાણી [illegible]

ઉલટી કરાવવી, ઉલટીને ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુને બહાર કાઢવી; પછી જુલાબ લેવો; સોડા વોટર પીવું. દરદ બહુ થાય તો કાળજાની પીપડી ઉપર રાઇની પોલ્ટીસ મારવી; ઝાડો કબજ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો. ઠંડા શરબતો તથા તાજાં ફળોનો ઉપયોગ કરવો.

યકૃતનો સંકોચ—(Cirrhosis)-ઘણી વખત યકૃત વૃદ્ધિ પામ્યા પછી પાછું સંકોચાઇને, હોય તેથી પણ ન્હાનું થાય છે તેને યકૃતનો સંકોચ કહે છે. આ દરદની સાથે પેટનું જળોદર જરૂર થાય છે. પગ ઉપર સોજા, કમળો, અજીર્ણ અથવા ઝાડો અને છેવટ મૃત્યુ. જળોદર થયા પહેલાં કલેજા ઉપર આયોડાઇનનું ટિંકચર લગાવવું અથવા ઉપર યકૃતના પાકમાં લોશન આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવો. લોઢો કલેજા ઉપર ડામ દે છે તે પણ ફાયદો કરે છે. જળોદર થયા પછી તેના ઉપાયો કરવા.

પિત્તની પથરી—(Biliary Calculus)-પિત્તને રહેવાના સ્થાનને પિત્તાશય (Gall-Bladder)—કહે છે. આ પિત્તાશયમાં પિત્ત એકઠું થઇ આંતરડાંમાં જાય છે. પણ જ્યારે પિત્ત કાંઇ વિકારને પામે છે ત્યારે તેમાંના ક્ષાર વગેરે પદાર્થ ઘટ થઈ કકણ પથરી જેવો બંધાઇ જાય છે, આ કાંકરી એક કે વધારે, ગોળ, ચપટી, ખુણા કે ખાડાવાળી હોય છે, કદમાં ચણોઠીથી ઈંડા જેવડી મોટી થાય છે. આ કાંકરી પિત્તાશયમાં પડી રહે છે, અથવા આંતરડાં રસ્તે ઝાડામાં નીકળી જાય છે. પિત્તની નળીમાંથી જતાં તે ઘણું દરદ કરે છે. કાળજામાં શૂળ જેવી વેદના થાય છે, દરદી તરફડીયાં તથા બુમો મારે છે, અને દરદ રહી રહીને ઉપડે છે. ઉલટી થાય છે, ઝાડો કબજ રહે છે; પથરી પછી પિતાશયમાં જાય અથવા આંતરડામાં જાય તો દરદ નરમ પડે છે, અને જો નળીમાં અટકી રહે છે તો અંતે પિતાશયમાં પિતનો ભરાવો થઇ કમળો થાય છે. અને દરદી મરણ પામે છે. ઉપાય-ગરમ પાણીનો શેક, અળશીની પોલ્ટીસ, અફીણ તથા બેલાડોના મેળવીને લગાવવાં દરદ ઘણું હોય તો ઇથર અથવા કલોરોફોર્મ સુંઘાડવાં. ગરમ પાણી પાઇ ઉલટી કરાવવી, આંતરડાંમાં ગયા પછી જુલાબ આપી ઝાડાવાટે કાઢી નાંખવી.

કમળો—(Jaundice) કારણ—પિત્તાશયનું પિત્ત આંતરડાંમાં નહી જતાં પાછું લોહીમાં દાખલ થાય તેથી અથવા પિત્ત પેદા કરવાની ક્રિયાનો અટકાવ થવાથી લોહીમાં પિત વધે છે તેથી કમળો થાય છે. પિત્ત વિશેષ પેદા થવાથી અને નળનો અવરોધ થવાથી પણ કમળો થાય છે. આ સિવાય ચિંતા, બીક, દિલગીરી, ફેફસાં, મગજ તથા રક્તાશયનાં દરદો, અજીર્ણ, તાવ, સર્પદંશ તથા બીજાં ઝેર એ સર્વ કમળાનાં કારણરૂપ થાય છે. લોહીમાં પિત્તનો વધારો થવો તેનું નામ કમળો છે. લક્ષણ—શરીરમાં પીળાશ એ કમળાનું સ્પષ્ટ ચિન્હ છે. આ પિળાશ પ્રથમ આંખમાં, પેસાબમાં, નખમાં અને પછી ચામડીમાં દેખાવ દે છે. સુસ્તી, આળસ, બેચેની, કળતર માથાનો દુખાવો, ઝાડાનો કબજો, અને ચળ એ તેનાં બીજાં ચિન્હો છે. કમળો બહુ વધી જાય છે તો આખું શરીર પીળું હળદર જેવું થઈ જાય છે, અને દરદીનું દુધ (સ્ત્રીનું) પરસેવો તથા આંસુ પણ પીળાં હોય છે, અને કપડાંને પીળા ડાઘ પડે છે, પેસાબ પીળો કેસરીઓ કે રાતો પીળો અને કાળા વર્ણનો હોય છે. ઝાડો સફેદ, કબજ, વાયુ, ઓડકાર, અપચો, અરૂચિ અને વખતે ઝાડા ઉલટીમાં કે નાકમાંથી લોહીનો સ્રાવ થાય છે. ઉપાય—(૧) ઝાડો ખુલાસે થાય એવા ઉપાયો કરવા. પ્રથમ દુધ કે ઘી પાઇને પછી રેચ દેવો. (૨) ત્રિફળાના કાઢામાં ગોળ નાખી પાવો. (૩) ગોમૂત્રમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible])

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉલટી કરાવવી, ઉલટીને ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુને બહાર કાઢવી; પછી જુલાબ લેવો; સોડા-વોટર પીવું. દરદ બહુ થાય તો કાળજાની પીપડી ઉપર રાઇની પોલ્ટીસ મારવી; ઝાડો કબજ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો. ઠંડા શરબતો તથા તાજાં ફળોનો ઉપયોગ કરવો.

યકૃતનો સંકોચ—(Cirrhosis)–ઘણી વખત યકૃત વૃદ્ધિ પામ્યા પછી પાછું સંકોચાઇને, હોય તેથી પણ ન્હાનું થાય છે તેને યકૃતનો સંકોચ કહે છે. આ દરદની સાથે પેટનું જળોદર જરૂર થાય છે. પગ ઉપર સોજા, કમળો, અજીર્ણ અથવા ઝાડો અને છેવટ મૃત્યુ. જળોદર થયા પહેલાં કલેજા ઉપર આયોડાઇનનું ટિંકચર લગાવવું અથવા ઉપર યકૃતના પાકમાં લોશન આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવો. લોકો કલેજા ઉપર ડામ દે છે તે પણ ફાયદો કરે છે. જળોદર થયા પછી તેના ઉપાયો કરવા.

પિત્તની પથરી—(Biliary Calculus)–પિત્તને રહેવાના સ્થાનને પિત્તાશય (Gall-Bladder)—કહે છે. આ પિત્તાશયમાં પિત્ત એકઠું થઇ આંતરડાંમાં જાય છે. પણ જ્યારે પિત્ત કાંઇ વિકારને પામે છે ત્યારે તેમાંના ક્ષાર વગેરે પદાર્થ ઘટ થઇ કઠણ પથરી જેવો બંધાઇ જાય છે, આ કાંકરી એક કે વધારે, ગોળ, ચપટી, ખુણા કે ખાડાવાળી હોય છે, કદમાં ચણોઠીથી ઈંડા જેવડી મોટી થાય છે. આ કાંકરી પિત્તાશયમાં પડી રહે છે, અથવા આંતરડાં રસ્તે ઝાડામાં નીકળી જાય છે. પિત્તની નળીમાંથી જતાં તે ઘણું દરદ કરે છે. કાળજામાં શૂળ જેવી વેદના થાય છે, દરદી તરફડીયાં તથા બુમો મારે છે, અને દરદ રહી રહીને ઉપડે છે. ઉલટી થાય છે, ઝાડો કબજ રહે છે; પથરી પછી પિતાશયમાં જાય અથવા આંતરડામાં જાય તો દરદ નરમ પડે છે, અને જો નળીમાં અટકી રહે છે તો અંતે પિતાશયમાં પિતનો ભરાવો થઇ કમળો થાય છે. અને દરદી મરણ પામે છે. ઉપાય-ગરમ પાણીનો શેક, અળશીની પોલ્ટીસ, અફીણ તથા બેલાડોના મેળવીને લગાવવાં દરદ ઘણું હોય તો ઇથર અથવા કલોરોફોર્મ સુંઘાડવાં. ગરમ પાણી પાઇ ઉલટી કરાવવી, આંતરડાંમાં ગયા પછી જુલાબ આપી ઝાડાવાટે કાઢી નાંખવી.

કમળો—(Jaundice) કારણ—પિત્તાશયનું પિત્ત આંતરડાંમાં નહી જતાં પાછું લોહીમાં દાખલ થાય તેથી અથવા પિત્ત પેદા કરવાની ક્રિયાનો અટકાવ થવાથી લોહીમાં પિત વધે છે તેથી કમળો થાય છે. પિત્ત વિશેષ પેદા થવાથી અને નળનો અવરોધ થવાથી પણ કમળો થાય છે. આ સિવાય ચિંતા, બીક, દિલગીરી, ફેફસાં, મગજ તથા રક્તાશયનાં દરદો, અજીર્ણ, તાવ, સર્પદંશ તથા બીજાં ઝેર એ સર્વ કમળાનાં કારણરૂપ થાય છે. લોહીમાં પિત્તનો વધારો થવો તેનું નામ કમળો છે. લક્ષણ—શરીરમાં પીળાશ એ કમળાનું સ્પષ્ટ ચિન્હ છે. આ પિળાશ પ્રથમ આંખમાં, પેશાબમાં, નખમાં અને પછી ચામડીમાં દેખાવ દે છે. સુસ્તી, આળસ, બેચેની, ફગતર માથાનો દુખાવો, ઝાડાનો કબજ, અને ચળ એ તેનાં બીજાં ચિન્હો છે. કમળો બહુ વધી જાય છે તો આખું શરીર પીળું હળદર જેવું થઇ જાય છે, અને દરદીનું દુધ (સ્ત્રીનું) પરસેવો તથા આંસુ પણ પીળાં હોય છે, અને કપડાંને પીળા ડાઘ પડે છે, પેશાબ પીળો કેસરીઓ કે રાતો પીળો અને કાળા વર્ણનો હોય છે. ઝાડો સફેદ, કબજ, વાયુ, ઓડકાર, અજીર્ણ, અરૂચિ અને વખતે ચામડીમાં કે નાકમાંથી લોહીનો સ્રાવ થાય છે. ઉપાય -(૧) [illegible] જુલાબ [illegible] [illegible] પછી [illegible] (૨) [illegible] [illegible] (૩) [illegible]

ડો તથા કર્ણાક્રીસ આપવો. (૧૫) ટાકામારેક ...
ં વાવડીંગની ભુકી નાખી પાવી, અથવા ચૂર્ણ મધમાં
(પિત્તપાપડો) ના રસમાં અથવા વાટીને કરેલા પાણી
રૂ. ૦ાા ભાર તથા ગોળ. (૧૯) વાવડીંગ, ઇંદ્રજવ તેને શેકી
ા રસ મધ નાખીને પીવો. [૨૧] ત્રિફળાદિ કવાથ (નં. ૫૭
વિકારોને મટાડે છે. કૃમિથી લોહી બગડી શરીરપર ગડ ત
યંકર સ્થિતિમાં આવી પડે છે. આ કવાથનું લાંબો વખ
. છે. (૨૨) કૃમિ નીકળી ગયા પછી બાળકની તંદુરસ
લ ટીપાં ૧૦, એક ઔંસ પાણીમાં કેટલાક દિવસ સુ
૫૦૫, ૭૪૧, તથા ૧૫૯૭ ના નુસ્ખાઓ ફાયદો કરે છે.
તીખા અને કડવા પદાર્થ, મીઠું, ગોમૂત્ર, મધ, દિ
તથા રક્તશોધક પદાર્થો, હિતકારક છે. અપથ્ય-
. શાક, ખાટો તથા મીઠો રસ, અને આટાના પદાર્થો
મેવાળાં બાળકોને રોટલો કે રોટલી આપવી ને તેમાં મીઠ
તળીને આપવી વધારે સારી છે. તેલ કૃમિ રૂપ બ...

હરસ-મસા—બવાસીર.

(Piles—પાઇલ્સ.)

...સ કોર ઉપર અથવા સફરાની અંદર બારીક ...
... છે તેને "હરસ" કહે છે. દેશી વૈદક ગ્રંથો ...
...રના છે. ૩ પૃથક્ ત્રણ દોષના, ૪ ત્રિદોષના, ૫ લોહીના ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉપાય—(૧) જે સાંધાની હરસની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તે સાંધાનું [illegible] ઉપાય કરવો. અને [illegible] તથા કેવળ હરસની [illegible] ઉત્પત્તિ [illegible] કરવો એ હરસનો અટકાવવાનો ઉપાય છે. (૨) છાશ—હરસનો ઘણો પ્રબળ ઉપાય છે. પાણી છાશમાં મીઠું કે [illegible] નાખીને તે ખોરાકની સાથે લેવી તેથી વાયુ, તથા મળને સાફ બહાર કાઢે છે, તથા ભૂખ વધે અને અગ્નિ વધારે છે. (૩) સુરણ—હરસનો [illegible] ઉપાય સુરણ છે. સુરણનું [illegible] ભોજન કરવામાં આવે તો તે હરસનું મૂળ કાઢે છે. સુરણનું શાક, સુરણની પુરી, સુરણના લાડુ, વગેરે વગેરે થઇ શકે છે. "લઘુસુરણમોદક" તથા "બૃહત્સુરણમોદક" નું મુખ્ય ભાગ સુરણનો આવે છે. (૪) નાગકેસર—[illegible] લોહી પડતું હોય તો તેને અટકાવવામાં સારૂં કામ કરે છે. નાગકેસરનું ચૂર્ણ, કાળા તલ તથા સાકર [illegible] આપવાથી લોહી અટકી જાય છે. (૫) બીલામાં—બીલા [illegible] સારો ફાયદો આપે છે, પણ પ્રકૃતિ, [illegible] તથા [illegible] વિચાર કરીને ઉપયોગ કરવો. તલ, બીલા, હરડે અને ગોળ—સમભાગ લઇને તેના મોદક (લાડુ) કરવા અને તે પ્રમાણે ખાવા. (૬) હરડે—હરસમાં [illegible] તથા [illegible]

કેનું સેવન પણ ઘણો સારો ફાયદો આપે છે. દસ્તને સાફ લાવે છે. હરડેનું ચૂર્ણ જુના ગોળમાં ખાવું અથવા છાશમાં પીવું. (૭) હરસના બીજા કરવા લાયક શાંત ઉપાયો. (૮) રતાંજલી, કરીયાતું, રાતો ધમાસો, મોથ, દારૂહળદર, તજ, વાળો અને લીમડાની છાલ, તેનો ક્વાથ લોહીને બંધ કરે છે. (૯) માખણ અને તેલ ખાવાનો અભ્યાસ રાખવો અથવા દહીં ઉપરની તર વિનાનું દહીં ખાવું તેથી પણ લોહી બંધ પડે છે. (૧૦) ઝીણી એલચીના દાણા ૧, તજ ૨, તમાલપત્ર ૩, નાગકેસર ૪, મરી ૫, પીપર ૬, સુંઠ ૭, એ પ્રમાણમાં લઇ તેમાં તે સર્વના વજન જેટલી સાકર મેળવીને તે ચુર્ણ ખાવાથી હરસ, મંદાગ્નિ, ગોળો, અરૂચિ, શ્વાસ, ગળાના તથા છાતીના રોગ મટે છે. (૧૧) ગંધકનાં ફુલ બે ઔંસ, ક્રિમ ઓફ ટાર્ટર ૪ ડ્રામ, મધ અથવા નારંગીનું શરબત ૨ ઔંસ મેળવીને તેમાંથી દર ટંકે ૧ ડ્રામ ચાટવું, (૧૨) ચણકબાબ ૨ તોલા, મરી ૦। તોલો, મધ ૨ તોલા, સુવા ૧ તોલો તેનું ચુર્ણ—માત્રા, ૦॥ તોલો, (૧૩) સાકર તોલા ૧૫, સુરણ તોલા ૫, સફેદ ચણોઠી ૧ તોલો અને સુવા ૧ તોલો તેનું ચૂર્ણ મધ અથવા માખણમાં ચાટવું, માત્રા ૧ ડ્રામ. **બહારના ઉપચારો**—(૧૪) ઠંડું પાણી અથવા ઠંડા પાણીનું પોતું રાખવું, (૧૫) ત્રિફલાના ઉકાળામાં લુગડું બોળી પોતું મુકવું. (૧૬) માયાં ૧, અફીણ ૦॥, માખણ અથવા સાદો મલમ ૨॥ તોલા. તેનો મલમ અંદર તેમજ બહાર લગાડવો—લોહી બંધ કરવા માટે. (૧૭) હીરાકશી ૧૨ રતી અને ૩ તોલા પાણી તેની રાત્રે પીચકારી મારવી અગર, (૧૮) ફટકડી અથવા માયાં ૨ રતી અને પાણી ૧ ઔંસ તેની પીચકારી લેવી. (૧૯) ટિંકચર ઓફ સ્ટીલ ૨૦ ટીપાં પાણી ૨ તોલા તેની પીચકારી. આ ઉપાયોથી મસામાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે અને સફરાની અંદર ઝાડો ભરાઇ ગયો હોય તો તે પણ બહાર નીકળી સફરો સાફ થાય છે. (૨૦) નં. ૮૫૦ નું તેલ તેમાં રૂનું પોતું બોળીને સફરામાં મુકવું. (૨૧) નં. ૫૪૧, ૬૫૨, ૭૦૧, ૭૨૬, ૭૩૭, ૭૪૮, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૭૪, ૭૭૭. ૭૯૫, ૮૬૪, ૮૭૦ ના ઉપાયો અજમાવવા.

પથ્યાપથ્ય—ગરમ તથા દાહકારક ખોરાક ખાવો નહિ, ઝાડાનો કબજો કરે એવો વાયુકર્તા ખોરાક પણ ખાવો નહિ, દસ્ત સાફ આવે એવો ખોરાક તથા દવાનું સેવન કરવું. નિત્ય અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારૂં ખાનપાન લેવું. ચાલતાં સુધી મસા કઢાવવા નહિ. મસા કાઢવાના અણઘડ ઉપાયો કરનારા લેભાગુ ભમનારાઓથી ભમાઇ ખરાબ થવું નહિ. એવા લેભાગુઓથી ભમાઇને મસા કઢાવી ઘણા માણસોને પસ્તાવા જેવા છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

મૂત્રાશય સંબંધી દરદો.

(DISEASES OF THE URINARY SYSTEM.)

[illegible]

શારીરિક દરદો ઘણું ભાગે પાચનક્રિયા તથા કલેજાની ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે અને અંહીંના દરદો સ્ત્રી પુરૂષોના ખાનગી વ્યવહારોમાં દુષ્ટ ચેપ સાથે સંબંધ રાખે છે. જે દરદો મૂત્રસ્થાનના ગુપ્ત અવયવો સાથે નિકટ સંબંધ રાખે છે તે દરદો પણ આ પ્રકરણમાં લીધાં છે.

ધાતુસ્ત્રાવ.

(Spermatorhoea-(સ્પર્મેટોરીઆ.)

આ મૂત્રાશયનું દરદ નથી. મૂત્રમાર્ગનું હોવાથી અાંહીં મુકયું છે. મૂત્રમાર્ગથી ધાત જાય છે, તેને ધાતુસ્ત્રાવ અથવા વીર્યસ્ત્રાવ કહેવામાં આવે છે. ધાતુ જતી એ વાત આજકાલ બહુ સાધારણ થઇ પડે છે. તેનાં બે કારણો છે. એક તો ધાતુ સંબંધી અનેક દરદોનો વધારો જોવામાં આવે છે, અને બીજું એ કે ધાતુ અથવા વીર્ય સિવાય બીજી જે વસ્તુઓ પેસાબમાં જાય છે, તેને પણ ભૂલથી ધાતુ ગણવામાં આવે છે. નીચે લખ્યાં દરદોમાં પેસાબ રસ્તે જુદા જુદા પદાર્થો જાય છેઃ—

(૧) પ્રમેહના દરદમાં જે ધોળો પદાર્થ જાય છે તે ધાત નથી પણ પરૂ છે અને અંદર વ્રણ પડવાથી તે ફુટીને પરૂ બહાર આવે છે, તે માટે તેને ધાતુસ્ત્રાવથી જુદો રોગ ગણવો.

(૨) પથરીના દરદમાં મૂત્રાશય માંહેનો શ્લેષ્મ પદાર્થ મૂત્ર સાથે બહાર જાય છે તે પણ ધાતુસ્ત્રાવ નથી.

(૩) ચરબી જાય છે તેને ભૂલથી ધાતુસ્ત્રાવ ગણવામાં આવે છે. તેને પરમાનો એક પ્રકાર ગણીએ તો ગણી શકાય. દેશી વૈદકમાં તેને વસામેહ કહે છે.

(૪) ડાકટરોએ રસાયણી પ્રયોગથી નક્કી કરેલું છે કે આ સિવાય એક ધોળો પદાર્થ પેસાબની સાથે જાય છે તે ફૉસ્ફેટ નામનો એક ક્ષાર પદાર્થ છે.

(૫) ધાત અથવા વીર્ય પડે છે, અને તે પેસાબની સાથે, આગળ પાછળ, સ્વપ્નાવસ્થામાં ને બીજી ઘણી રીતે ધાતુ ઝરે છે.

પ્રથમના ચાર પ્રકારે પેસાબમાં જે વસ્તુઓ જાય છે તે વીર્ય નથી, પણ તેમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે સર્વ જુદા જુદા પદાર્થ છે, તેમ છતાં આ પાંચે પ્રકારના મૂત્રમાર્ગના સ્ત્રાવના બધા ઉપાયો ભૂલથી બહુધા એક સરખાજ ચાલે છે. જો એ દરેક જાતના સ્ત્રાવની પરીક્ષા કરી ઉપાય કરવામાં આવે તો તેવા સ્ત્રાવનો જલદી અટકાવ થઇ શકે. પણ આમાં કેટલીક સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવી પડે છે.

ધાતુસ્ત્રાવ—એટલે ધાતુનું જવું ઘણી રીતે થાય છે. પેસાબની સાથે અથવા પેસાબની આગળ પાછળ વીર્ય જાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં ઘણીવાર વીર્ય સ્ખલિત થઇ જાય છે. ઝાડો પેસાબ કરતાં કરાંઝવાથી વીર્ય પડે છે. હાથરસ વગેરેની કુટેવથી વીર્યની નસો ઢીલી થયેલી હોવાને લીધે કેટલાકને ધાત ઝમ્યાજ કરે છે. સ્પર્શથી અને ચિંતવનથી પણ ધાતુ ઝરે છે.

કારણ—વિષયાસક્તપણાથી, વિષયની વાતો કરવાથી-વાંચવાથી-કે સાંભળવાથી, અતિ ગરમ ખાનપાનથી, હસ્તદોષની કુટેવથી, અને જોઇએ તેથી મોટી ઉમર સુધી વીર્યના સ્વાભાવિક વેગને રસ્તો નહિ મળવાથી પણ આ વ્યાધિ થવાનો સંભવ છે.

લક્ષણ—પેસાબની સાથે, પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વપ્નમાં ધાત જાય છે. નબળાઇ આવે છે, મન ચિંતાતુર રહે છે, હાથપગમાં કળતર થાય છે, યાદશક્તિ કમી પડે છે, છાતિમાં ધમ-

કારો થાય છે, ક્ષુધા મંદ પડે છે, માથુ દુખે છે, ચકરી આવે છે અને શરીર ગળતું જાય છે; ક્ષય, વાઇ, આંચકી, અથવા દીવાનાપણું વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓ ઘણી વખત ધાતનાં દરદમાંથી જન્મ પામે છે.

ઉપાય—(૧) ધાતુસ્ત્રાવને પેદા કરનારાં તથા ઉત્તેજન આપનારાં કારણ હોય તે દૂર કરવાં. (૨) દસ્તનો ખુલાસો ધાતુસ્ત્રાવને બંધ કરે છે, માટે હરડેનું ચૂર્ણ પોતાની પ્રકૃતિ તથા દોષને અનુકૂળ અનુપાનથી નિત્ય લેવું. તેમજ દસ્તના ખુલાસા માટે સોનામુખી, ત્રિફળા, કોલોસિંથ, કૅસ્કારા, વગેરે દવાઓ લઇ શકાય. (૩) ઠંડા પાણીથી ન્હાવું અથવા કમરપુર ઠંડા પાણીમાં થોડી મીનીટ બેસવું. માથા ઉપર ઠંડુ પાણી અવશ્ય નાખવું અને ૭ કે સાત કલાક કરતાં વધારે ઊંઘ લેવી નહિ. (૪) પરણેલા પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રી સાથે રહેવું. જેથી વીર્યસ્ત્રાવનું દરદ અટકી જશે. (૫) ફૉસફરસ, લોહ અને ઝેરકોચલાંની બનાવટોમાંની કોઇ પણ પૌષ્ટિક દવાનું સેવન કરવું. (૬) આંબળાં, આસંધ, શતાવરી, મુશળી, કોચાં, એખરો, જેઠીમધ, ગોખરૂ. એ બધી અથવા એકાદ પૌષ્ટિક દવાનું ચૂર્ણ દુધ તથા સાકરમાં પીવું અથવા પાકરૂપે તેનું સેવન કરવું (૭) આંબળાં, ગળો, ગોખરૂ, એ ત્રણ વસ્તુનું ચૂર્ણ ઘી તથા સાકરમાં ચાટવું. (૮) શીલાજીત દુધમાં નાખીને પીવો. (૯) શીલાજીત દુધમાં ઉકાળી તેમાં ગાયનું ઘી તથા સાકર મેળવીને પીવું. (૧૦) અફીણ, કેસર, જાયફળ, વગેરે સ્તંભન દવાઓ ધાતુના સ્ત્રાવને અટકાવવામાં તાત્કાલિક મદદ કરે છે, પણ કેફી અને મળસ્તંભક હોવાથી તેનો નિયમિત ઉપયોગ કરવો સલાહકારક નથી. (૧૧) બહુફળી અથવા ગોખરૂનો જુલાબ સાકર નાખીને પીવો. (૧૨) એસીડ નાઇટ્રોહાઇડ્રોક્લોરિક ડિલ્યુટ ટીપાં ૧૫, ફૉસ્ફરીક એસીડ ડીલ્યુટ ટીપાં ૧૫, લાયકર સ્ટ્રીક્નયા ટીપાં ૬, એક્સ્ટ્રાક્ટ ડેમીઓના લીકવીડ ટીપાં ૧૫, તથા પાણી ઔંસ ૩. આ મેળવણી રોજ ત્રણવાર પીવી. (૧૩) ૧૨ મા ઉપાયની પહેલી બે દવામાં ટીંકચર કેન્થારીડીસ અને ટીં. નકસવોમિકાનાં પાંચ ટીંપાં ઉમેરી ૩ ઔંસ પાણીમાં રોજ ત્રણવાર ૩ દિવસ પીવાથી હસ્તદોષથી આવેલી નબળાઇ તથા નપુંસકપણું દુર થાય છે; (૧૪) એસીડ ફૉસ્ફરીક ડીલ્યુટ ટીપાં ૩૦, ટીં. નકસૉમિકા ટીપાં ૧૫, ટિં. કસંભા ટીપાં ૩૦ તથા પાણી ઔંસ ૩, રોજ ત્રણવાર પીવું.

આ સિવાય નં. ૬૬૧, ૬૬૨, ૭૦૬, ૭૫૭, ૮૧૧, ૮૧૩, ૮૨૧, ૯૨૯, ૯૪૧, ૯૪૪, ૯૪૭,, ૯૪૯, ૯૫૫, ૯૫૭, ૯૯૧, ૧૦૭૧, ૧૦૭૨, તથા ૧૫૮૫ વાળા ઉપાયોમાંથી યોગ્ય લાગે તેની યોજના કરવી.

વીશેષ સુચના—ધાતુસ્ત્રાવના દરદોમાં કેટલાક લોકો અફીણ, ભાંગ, માજમ, ધંતુરો, સોમલ, હરતાલ વગેરે કેટલીક નુકશાન કરનારી દવાઓનો ઉપયોગ કરે છે. વિશેષ કરીને ફકીરો, બાવાઓ અને ભગવાં લુગડાંવાળાઓ આવી દવાઓ વાપરે છે અને બિચારા અજાન ભોળા લોકો એવા ભગવાં લુગડાંવાળાઓના ફંદમાં સપડાઇ ખરાબ થાય છે. ઘણા લોકોની ખરાબી આવી દવાઓથી થયેલી જાણવામાં આવેલી છે. ઘણાક જુવાનીઆઓ આવી દવાઓથી ઉલટા ભયંકર રોગોમાં ફસાઇ પડે છે, ઘણી વખત અકસ્માત મૃત્યુ થાય છે, અને જીંદગી આખી રાત સહને રિબાતા મરી જાય છે. માટે એવા ભટકતા લોકોનો કદિ પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. બીજી સુચના એ છે કે, ધાતુસ્ત્રાવ અને વીર્ય સંબંધી કરીઆણિયા દવાઓને માટે બહુ [illegible]

[illegible]

સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન હોતું નથી, અને માત્ર અમુક માણસને સારૂં થયું હતું એટલાજ
ઉપરથી તેઓ બહુ ડાહ્યા થઇ ઉપાય બતાવવાનો ડોળ કરે છે. પણ એવી રીત
આપવી એ જેમ સલામત રસ્તો નથી તેમ એવી સલાહને માનવી એ પણ મૂર્ખ
ત્રીજી સૂચના એ છે કે, આવાં દરદોમાં જેમ બને તેમ સાદી અને નિર્દોષ દવાઓના ઉ
કરવો અને દવા કરતાં પણ પોતાના વર્તન અને ખાનપાન ઉપર વિશેષ આધાર રા
સદાચાર, સદ્‌વિચાર, અને સારો સાત્વિક ખોરાક એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે.

ગુરદાનો વરમ.

(Inflamation of the Kidney or Bright's Disease.)

વિવેચન—ગુરદા એટલે કીડનીમાં સોજો થઈ આવે છે, તેને ગુરદાનો વરમ એવું નામ
આપવામાં આવેલું છે. આ વરમ બે પ્રકારનો થાય છે, **તીક્ષ્ણ વરમ** તથા **જીર્ણ વરમ.**
શરદી, ઠંડી, દારૂનું વ્યસન; મુંઢમાર, તાવ, કોલેરા વગેરે તેનાં કારણો છે. જલંદર તથા આલ-
બ્યુમનનો સંબંધ ગુરદાના વરમ સાથે છે. આ દરદ પ્રથમ ડૉ. બ્રાઇટ શોધી કાઢ્યું જેથી
ને એ ડાક્ટરને નામે ઓળખાય છે.

ગુરદાનો તીક્ષ્ણ વરમ—**લક્ષણ**—કમરમાં દરદ, તેથી દરદી વાંકો વળી શકે નહિ.
ટાઢ ચડીને તાવ આવે, મોળ, ઉલટી, બેચેની, પડખાં તથા ગુરદાની પછવાડે પીઠ પર દરદ, વૃષ-
ણુમાં પીડા, તૃષા, ઝાડનો કબજો, પેસાબની હાજત ઘણી પણ બહુ થોડો ને લાલ રંગનો
થાય; તાવને લીધે શરીર ગરમ, નાડી ઉતાવળી, માથામાં દરદ, જીભ ઉપર બહુ સફેદ થર,
તથા ચહેરો ચિંતાતુર જણાય. રસાયણીક પ્રયોગથી તપાસતાં પેસાબમાં આલબ્યુમન માલમ
પડશે. સોજા તથા જલોદર એ પણ ગુરદાના વરમનું એક ચિન્હ છે. આ દરદ સારૂં થાય
છે, પણ જો બન્ને ગુરદા વરમથી ઘેરાઇ ગયા હોય તો પેસાબ ઘણોજ થોડો ઉતરે છે અને
તેથી પેસાબની સાથે જે નુકશાનકારક પદાર્થ બહાર પડી જવો જોઇએ તે શરીરમાં રહેવાથી
ઝેરના જેવી અસર કરે છે. આ ઝેરી પદાર્થમાં મુખ્ય "યુરિયા" છે. યુરિયા લોહીમાં મળ-
વાથી ઘણી ખરાબી થાય છે. સોજા, જલોદર, આંચકી અને બેશુદ્ધિ એ તેનું છેવટનું પરિ-
ણામ છે. **ઉપાય**—(૧) આ દરદમાં પેસાબ કરનારી બહુ દવા આપવી નહિ, પણ પેસાબનો
બીજે રસ્તે નિકાલ થાય એવી રેચક તથા પરસેવો લાવનારી દવા આપવી. (૨) ગુરદા
પર થોડી જળો મુકાવવી. (૩) અશક્ત દરદીને જળોને બદલે અળશીની પોટીશ બાંધવી,
અથવા રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવું. (૪) પોશના ડોડાનો કે ગરમ બાટલીનો શેક કરવો. (૫)
દ ઘણું થતું હોય તો દરદીને કમરબુડ પાણીમાં ૦। થી ૦।। કલાક બેસાડી રાખવો. (૬)
ા લાવવા સારૂં એરંડીયું ગરમ પાણીમાં કે ચામાં આપવું. અથવા કમ્પાઉંડ જાલપ ગ્રેન
પાણીમાં આપવો. (૭) સોનામખીની ચા ૨ ઓંસમાં ગરમાળાનો ગોળ તોલો ૧ આ-
. (૮) હવાવાળી કે ભેજવાળી જગામાં દરદીને રાખવો નહિ. ખોરાકમાં ફક્ત દૂધ તથા
ચોખાની કાંજી આપવી. પાણીને બદલે અળશીની ચા કરીને આપવી. ઠંડી ચા, જવનું
ાસાનું પાણી (હીમ) પીવા આપવું. (૮) તાવ હોય ત્યાં સુધી પરસેવો લાવનારી
ા (ડાયાફોરેટિક્સ) આપવી-(નં. ૧૪૩૧-૧૪૩૨). લાઇકર એમોની એસેટીસ, લાઇકર

ઑફ ઇપીકાક્યુઆન્હા. ઍન્ટીમની વગેરે દવાઓ પરસેવો લાવે છે. નં. ૧૦૫૯ તથા ૧૦૬૦ ના હકીમી નુસ્ખાઓ.

ગુરદાનો જીર્ણ વરમ—ગુરદામાં આરંભથીજ ધીમે ધીમે વરમ થાય છે અથવા તીક્ષ્ણ વરમ નરમ પડયા પછી તેનાં બાકી રહેલાં ચિન્હો જારી રહે છે તેને ગુરદાનો જીર્ણ વરમ કહે છે. કારણ ઉપર આપવામાં આવેલ છે. તીક્ષ્ણ વરમમાં તીક્ષ્ણ લક્ષણો હોય છે અને દીર્ઘ વરમમાં શાંત લક્ષણો હોય છે; દીર્ઘ વરમ જારી રહ્યા પછી દરદીને આરામ થવાની આશા થોડી રહે છે. અંદરથી દરદનો વધારો થતો જાય છે તેમ લોહીનો બગાડ થતો જાય છે. પેસાબમાં આલબ્યુમન તથા સોજા એ તેની મુખ્ય નિશાની છે. વખતે એકાએક મૃત્યુ થાય છે. **ઉપાય**—(૧) સારો પૌષ્ટિક ખોરાક, લોહ, કવીનાઇન, ચંદ્રપ્રભા, વગેરે દવાઓ, રેચક તથા સ્વેદલ દવાઓ; પારા સિવાય રેચની કોઇ પણ દવા આપવી.

(૨) મુત્ર વિરેચન એટલે પેસાબનો રેચ કરે એવા ઉકાળા આપવા.

મધુપ્રમેહ-મીઠો પેસાબ.

(Diabetes Mellitus-ડાયાબીટીસ.)

વિવેચન—પેસાબ ઘણો થાય છે અને તેમાં સાકર જાય છે, તેને મધુપ્રમેહ કહેવામાં આવે છે. ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનોજ આ પ્રકાર છે. લોહીમાં સાકરનો ભાગ હોય છે, તે યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય છે ત્યાં સુધી પેસાબમાં નીકળી જતો નથી; પણ ઘણી સાકર અથવા સાકરના ધર્મવાળા પદાર્થો બહુ ખાવાથી લીવરની ક્રિયા બગડવાથી તથા મગજનાં કેટલાંક દરદો થવાથી પેસાબમાં સાકર જાય છે. મધુપ્રમેહની એક બીજી જાત-ડાયાબીટીસ ઇન્સીપીડસ છે. તેમાં પેસાબ ઘણો થાય છે પણ સાકર જતી નથી. તે રોગ મુત્રાતિસાર કે ઉદકમેહ હશે.

કારણ—ઠંડી, શરદી, દારૂ, સાકરના પદાર્થોનું અતિસેવન તથા મગજ અને કરોડરજ્જુનાં દરદોથી મધુપ્રમેહનો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે. દેશી વૈદક ગ્રંથો પ્રમાણે પ્રમેહનાં કારણો એજ મધુપ્રમેહનાં કારણો છે. કલેજું બરાબર કામ નહિ કરવાને લીધે આ રોગ થાય છે. અથવા ખોરાકની અંદરના સાકર જેવા પદાર્થનો નાશ થવો જોઇએ તે ઓછો થવાથી આ રોગ થાય છે, એમ આધુનિક શોધકો માને છે, આ કારણથી સાકર લોહીમાં જઇને મુત્રમાર્ગ રસ્તે બહાર પડે છે. જે લોકો સ્વચ્છંદી જીંદગી ભોગવે છે. બહુ ઘી, ખાંડ, મીઠાઇ તથા ચોખા ખાય છે અને આળસુ પડી રહે છે તેવા લોકોમાં આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—આ દરદ શરૂઆતમાં પારખી શકાતું નથી. કેટલાક દરદીઓને મધુપ્રમેહનાં સખ્ત ચિન્હો જલદી થાય છે અને શરીર એકદમ લેવાઇ જાય છે અને કેટલાકને ઘણાં વરસ સુધી દરદ ચાલે છે તોપણ શરીર ઘસાતું નથી. પેસાબ ઘણી વખત અને જથામાં થાય. ૨૪ કલાકમાં ૧૦ થી ૩૦ શેર સુધી પેસાબ ઉતરે છે અને તેમાં સાકર ૧ ઔંસથી ૨ રતલ જેટલી જાય છે. પેસાબમાં ક્વચિત આલ્બ્યુમન અને રસી પણ પડે છે. તરસ ઘણી લાગવાથી પાણી ઘણું પીવાને લીધે પેસાબ પણ ઘણો થાય છે, પેસાબનો રંગ ફીકો પાણી જેવો અને સ્વાદ તથા વાસ ગળ્યો હોય છે. પેસાબને થોડો વખત રાખવાથી તેમાં ફીણ થવા માંડે છે અને પેસાબ ઉપર કચરો ચઢે છે. એ આ દરદની સાધારણ પરીક્ષા છે; મોં સુકાય અને ગળું સુકાય છે, એમ તરસ બહુ લાગે છે તેમ ભુખ પણ બહુ લાગે છે, કોઇવાર અરૂચિ થાય છે.

છમ રાતી થાય છે, દાંતનાં પેઢાં પોચાં પડી તેમાંથી કોઈવાર લોહી નીકળે છે ને દાંત પડી જાય છે; ઝાડો બહુ કબજ રહે છે, ગુંકમાં સાકર, મોંમાં મીઠાશ, અજીર્ણ વાયુ, ચામડી સુકી તથા ખુખરી, ચહેરો ચિંતાતુર, નબળાઈ વધતી જાય, સ્વભાવ બદલાઇ જાય, પુરૂષત્વ ઘટી જાય, આગળ જતાં અનિદ્રા, ઝીણો તાવ, નાડી ન્હાની, અને શરીર ઘોવાતાં ઘોવાતાં હાડ-પિંજર થઇ જાય છે. આ દરદમાંથી ઘણીવાર ક્ષય, ચામડીના દુષ્ટરોગ, પાઠું અને આંખમાં મોતીઆ, શોજા, આંચકી, બેશુદ્ધિ અને છેવટ મરણ નીપજે છે.

સાકરની પરીક્ષા—પેસાબમાં સાકર જાય છે કે નહિ અને જાય છે તો કેટલી જાય છે તે જાણવા માટે ઘણીક રીતે પરીક્ષા થાય છે. એક કાચની નળીમાં થોડો પેસાબ લેવો તેમાં મૂત્રથી અડધું લાયકર પોટાશ નાખવું તથા હલાવીને સ્પીરીટ લેમ્પ ઉપર અથવા જલદ દીવા ઉપર રાખી ગરમ કરવું. જો સાકર હોય તો પેસાબનો રંગ ઘેરો ભુરો અથવા પોર્ટ-વાઇનના રંગ જેવો થાય છે. એક ઔંસ પેસાબમાં ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન સાકર જાય તો દરદ અસાધ્ય ગણાય છે.

ઉપાય—(૧) ઔષધો કરતાં ખાનપાનની તજવીજ વધારે ફાયદો કરે છે. મધુપ્રમેહમાં સાકર પેસાબ વાટે જાય છે, માટે સાકર પેદા કરાવવાવાળાં ખાનપાન છોડી દેવાં અને પથ્યાપથ્યમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ખાનપાન રાખવાં. (૨) દેશી વૈદકગ્રંથો પ્રમાણે પ્રમેહના ઉપાય એજ મધુપ્રમેહના ઉપાયો સમજવા. (૩) શીલાજીત, લોહભસ્મ, બંગભસ્મ, અફીણ, સોમલ, ભાંગ, કવીનાઇન, બેલાડોના, અર્ગટ, પોટાસ આયોડાઇડ, પોટાસ બ્રોમાઇડ વગેરે દવાઓનો દરદની સ્થિતિ જોઇને ઉપયોગ કરવો. (૪) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, જાંબુ, આંબો, ટેંટુ, ગરમાળો, બીઓ, કોઠ, ધાવડો, મહુડો, લોદર, કરંજ વગેરે વૃક્ષોમાંથી મળી શકે તેટલાના મૂળની છાલ, ત્રિફળા, ઇંદ્રજવ, તથા ભીલામાં સર્વ સમભાગે મેળવીને ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવું. (૫) કાળીપાટ, વાવડીંગ તથા અરણીનાં મૂળનો કવાથ પીવો. (૬) તરસ છીપાવવા દુધમાં કળીચુનાનું પાણી આપવું. અથવા સેકેરાઇન ટેબ્લોઇટ જરા જરા આપવી. (૭) પાણી થોડું પીવું અને બરફ તથા સોડાવોટર પીવું. (૮) ગરમ કપડાં પહેરવાં. (૯) દરીયાની હવા તથા દરીયાના પાણીથી સ્નાન.

પથ્યાપથ્ય—દેશી વૈદકગ્રંથોના મત પ્રમાણે પથ્યાપથ્ય પ્રમેહ પ્રમાણે. આધુનિક ડાક્ટરો નીચે પ્રમાણે ખાવા લાયક તથા ન ખાવા લાયક વસ્તુઓ બતાવે છે. અપથ્ય—(નહી ખાવા લાયક)-સાકર, ખાંડ, ગોળ, ઘઉં, મકાઇ, ચોખા, સાબુચોખા વગેરે ધાન્યો, જેમાં આટાનું સત્વ (સ્ટાર્ચ) વધારે છે તે તથા તેવાં ધાન્યોમાંથી બનતી ચીજો તથા બીસ્કીટો તેમજ સ્ટાર્ચના ગુણ-ધર્મવાળી શાક તરકારી; જેમકે પટેટા, ગાજર, ડુંગળી, સર્વ પ્રકારનાં પાકેલાં ફળો, કોલીફ્લાવર, વટાણા, ભુંઇંદાણા, સુકો મેવો, સર્વ પ્રકારના જવના દારૂ, મીઠાં પીણાં—જેમકે લેમોનેડ, જીંજર, શરબતો, બહુ દુધ, વગેરે નહી ખાવાં. પથ્ય—આટાનું સત્વ કાઢી લીધેલ એવાં ફુલાં, જવની અથવા જાડા લોટની રોટલી કે પુરી, બદામની પુરી, ચા, કોકો, શાક-તરકારીમાં લીલાં પાનનું શાક, ભાજી, કારેલાં, કમળકાકડી, કોટલાંવાળાં ફળ, કાકડી વગેરે પથ્ય છે. તર કાઢી નાંખેલું દુધ, માખણ, ઘી, તુવેરદાળ, ચણા, મઠ વગેરે ઓછાં પ્રમાણમાં આપવાં.

મૂત્રકૃચ્છ—મૂત્રગાંઠ.

(Stricture of the Urethra—સ્ટ્રિક્ચર ઑફ ધી યુરેથ્રા.)

આ દરદમાં મૂત્રબસ્તી અને મૂત્રનળીના કેટલાક વિકારોનો સમાવેશ થઇ શકે છે. પેસાબની અટકાયત થાય અને ઘણા કષ્ટથી પેસાબ આવે તેને "મૂત્રકૃચ્છ્ર" કહેવામાં આવે છે.

કારણ—પેસાબને બહાર આવવાનો રસ્તો છે તેનો કોઇ પણ ભાગ સંકોચાઇ જાય છે. મુત્રમાર્ગ સંકોચાવાનાં ઘણાં કારણો છેઃ-મૂત્રમાર્ગના સ્નાયુ સંકોચાવાથી, રસપડ સુજી જવાથી અને વરમ તથા જખમને લીધે, રસ્તો સાંકડો થઇ જાય છે અને પેસાબને બંધ કરે છે; પરમો, ગરમ ખાનપાન, શરદી, ઠંડી, ઘણા ગળ્યા પદાર્થો, ગરમીમાં ફરવું એ વગેરે તેનાં મૂળ કારણો છે. પથરી આડી આવવાથી પણ પેસાબ અટકે છે.

લક્ષણ—વારંવાર પેસાબ કરવાની ઇચ્છા, પેસાબ કરી ઉઠયા પછી પેસાબનાં ટીપાં ટપકવાં ને તેથી લુગડું બગડવું, પેસાબ કરવામાં મુશ્કેલી, પાતળી ને વાંકી ધાર, વારંવાર પેસાબના દ્વાર આગળ ચેળ થવી, ઇત્યાદિ.

ઉપાય—(૧) એલચી, પાષણભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂ, કાકડીનાં બી, સીંધાલુણ તથા કેસર-તેનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણમાં દેવું. (૨) કાકડીનાં બી, જેઠીમધ, દારૂહળદર તેનું ચૂર્ણ ઉપર પ્રમાણે. (૩) ગોમૂત્ર, મધ, કેળાનો રસ. એમાં કોઈ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ દેવું. (૪) જવખાર ૫ માસા, સાકર સાથે, (૫) ગોળ મેળવેલું જરા ઉનું દુધ પીવું. (૬) ગોખરૂના ઉકાળામાં જવખાર. (૭) આંબળાના ઉકાળામાં ગોળ નાખી પીવો. (૮) કળથીનો ઉકાળો સીંધાલુણ નાખી પીવો. (૯) શીલાજીત તથા મધ-અથવા શિલાજીત, દુધ તથા સાકર. (૧૦) દુધ સાકર, તથા ઘી. (૧૧) હરડે, ગોખરૂ, પાષાણભેદ, ગરમાળો તથા ધમાસાનો કવાથ મધ નાખી પીવો. (૧૨) દરભ, કાંસડો, ડાંગર, તલસરા, તથા શેરડીનાં મૂળનો ઉકાળો અથવા ક્ષાર. (૧૩) ભોરીંગણીનો રસ તો. ૧૬ મધ નાખીને પીવો. (૧૪) ખપાટના મૂળનો કવાથ પીવો. (૧૫) દ્રાક્ષ તથા સાકરનો કલ્ક દહીં સાથે પીવો. (૧૬) સોડા અથવા પોટાસ બાઇકાર્બ પાણીમાં પીવાં; દસ્તનો ખુલાસો રાખવો. (૧૭) મૂત્રશલાકા-સળી હુશિયાર ડાક્ટર પાસે નંખાવી અટકેલા પેસાબને કઢાવવો (૧૮) પેડુ ઉપર શેક કરવો અથવા ગરમ પાણીમાં બેસવું.

પેસાબના રસ્તામાં ક્ષત પડેલું હોય અથવા મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તેને અતિ પીડા સાથે મૂત્રનો અટકાવ થાય છે. તેનાં બધાં લક્ષણો મૂત્રાવરોધના જેવાં હોય છે. આ દરદમાં પેસાબ નહી થવાને લીધે પેડુ શટકાટ થવાથી પેડુ અથવા પેસાબનો નીચેનો રસ્તો (Urethra) ફુટે છે અને તેમાંથી પેસાબ ટપકવા લાગે છે અને તેમાંથી ગડ ભંગદર વિગેરે બીજા ઉપદ્રવો થાય છે.

પથ્યાપથ્ય—પ્રવાહી અને બસ્તિશોધક પદાર્થો વિશેષ ખાવા; ગરમ અને જલદ ખોરાક ન ખાવો. ચોખા, જવ, દુધ, છાશ, ચા, કૉફી, સોડાવૉટર, લીથીયાવૉટર, વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. શાક તરકારી સાદાં ખાવાં.

મૂત્રાઘાત—મૂત્રાવરોધ.

(Retention of Urine—રિટેન્શન ઑફ યુરીન.)

કારણ—મૂત્રની ગાંઠ પડી જવાથી અથવા પથરી આડી આવવાથી [illegible] થાય છે. મૂત્રનો અવરોધ બે રીતે થાય છે. એક તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પણ પેસાબનો અટકાવ થાય છે, જેમકે, ઉરૂસ્તંભ રોગમાં પેસાબ બંધ થઇ જાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતમાં ભેદ એટલોજ છે કે પહેલા મરજમાં મુત્રમાર્ગ સંકોચ પામે છે અને બીજામાં મૂત્રાશય જુદું પડી જાય છે અથવા પેસાબની ઉત્પત્તિજ બંધ થાય છે.

ઉપાય—(૧) ઉરૂસ્તંભ અને કોલેરા વગેરેને લીધે પેસાબ બંધ થયો હોય તો તેના ઉપાયો કરવા. (૨) ગરમ પાણીમાં ખસખસના ડોડવા ઉકાળી તેનો પેડુ ઉપર શેક કરવો તથા ડોવર્સ પાઉડર ગ્રેન ૧૦ પાણીમાં પાવો. (૪) લાઉડનમનાં ૬૦ ટીપાં ચોખાના લોટમાં મેળવી ગોળી કરી સફરામાં મુકવી. (૫) સોડા, કારબોનેટ ઑફ પોટાસ, સુરોખાર, જવનું પાણી, એમાંનો કોઈ પણ મૂત્રલ પદાર્થ પાણી સાથે પીવો. (૬) સહન થાય એવા ગરમ પાણીમાં દરદીને કમરબુડ અરધો કલાક બેસાડવો અથવા પેડુ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૭) ત્રિફળા, સીંધાલુણ તથા કાકડીનો મગજ વાટીને ગરમ પાણીમાં પીવો. (૮) તલસરાંનો ખાર દહીં તથા મધ સાથે આપવો. મુત્રકૃચ્છ્રના સર્વ ઉપાયો મૂત્રાઘાતમાં પણ લાગુ પડે છે.

પથ્યાપથ્ય—અપથ્ય—દારૂ, શ્રમ, મૈથુન, ઘોડાની સ્વારી, વિરૂદ્ધ અન્નપાન, નાગરવેલના પાન, અડદ, મીઠું, હિંગ, તલ, મૂત્રના વેગનો અટકાવ, ખટાશ, ઉષ્ણ, તીખા, દાહકારક તથા લુખા પદાર્થો; પથ્ય—સાળના ચોખા, ગાયની મોળી છાસ, ગાયનું દુધ, મગનું ઓસામણ, સાકર, જુનું કોળું, પરવળ, ગોખરૂ, કાકડી, ખજુર, નાળીયેર તાંદળજાની ભાજી, એલચી તથા ઠંડા પદાર્થો.

મૂત્રાશ્મરી–પેસાબની પથરી–કાંકરી.

(Urinary Stone–Gravel.)

કારણ—પેસાબમાં સ્વાભાવિક ક્ષાર હોય છે તેમાં વધારો થવાથી અથવા બીજા ક્ષાર પેદા થઇ તેની ધીમે ધીમે પથરી બંધાય છે અને પછી મોટી થતી જાય છે. લીવરની અવ્યવસ્થિત ક્રિયાને લીધે કાંઇ પદાર્થ ગુરદામાં પડે છે અને ત્યાં પથરી બંધાય છે. કાંકરા અથવા ધુળ ખાનારને પથરીનો રોગ થાય છે, એવું લોકોમાં મનાય છે, પણ તેમ બનતું નથી.

લક્ષણ—પથરી બંધાવાની હોય ત્યારે મુત્રાશય ફુલી જાય છે, તથા અંદર અત્યંત વેદના થાય છે. મુત્ર બકરાના જેવું આવે છે, પેસાબ બંધ થાય છે અને તાવ આવે છે, પેસાબ કરતાં ઘણું કષ્ટ પડે છે. પેસાબ વારંવાર અને ટીપે ટીપે આવે છે; દરદી ધ્રુજે છે, દાંત કરડે છે, નાભિને દબાવ્યા કરે છે, પેસાબની નળીને મસળ્યા કરે છે, તથા નિરંતર કણછ્યા કરે છે. આ પથરી ગુરદા (કીડની)માંથી પેડુમાં (મુત્રાશય)માં જતાં અને પેડુમાંથી પેસાબની નળી વાટે બહાર આવતાં પીડા કરે છે. આ પથરીનું કદ રેતીના કણથી વટાણા જેવડું હોય છે અને પછી વધીને ઘણી મોટી થાય છે. રેતી ઘણું કરીને પેસાબ વાટે બહાર નીકળી પડે છે, પણ મોટી કાંકરી કે પથરી મુત્રાશયમાં અટકી રહે છે અને ત્યાં કદમાં વધી જાય છે અને કાપીને કાઢ્યા સિવાય બીજો રસ્તો થતો નથી.

ઉપાય—મુત્રકૃચ્છ્ર તથા મુત્રઘાતના સર્વ મુત્રલ ઉપાયો પથરીમાં પણ કામ કરે છે. મુત્રલ દવાથી રેતીને પેસાબમાં કાઢવી અથવા મોટી પથરીને તોડી ફોડીને અથવા ઘોળ ઘોળને પેસાબવાટે બહાર પાડવી એ દવાનો મુખ્ય હેતુ છે. (૧) સુંઠ, વરણો, ગોખરૂ, પાષાણભેદ અને આલી તેના ક્વાથમાં ગોળ તથા જવખાર નાંખી પીવો, (૨) ગોખરૂનું ચુર્ણ મધમાં

મેળવી સાત દિવસ બકરીના દુધમાં પીવું. (૩) સરગવાનાં મુળનો ક્વાથ જરા ગરમ ગરમ પીવો. (૪) આદુ, જવખાર, હરડે, તથા દારૂહળદરનું ચુર્ણ દહીંના મઠામાં પીવું. (૫) વરણાની છાલની રાખ ૩૨ તોલા, જવખાર ૧૬ તોલા અને ગોળ આઠ તોલા મેળવીને એક તોલાભાર ખાઈ ઉપર તેનું પાણી પીવું. (૬) વરણાની છાલના ઉકાળામાં કળથી, સીંધાલુણ, વાવડીંગ, સાકર, જવખાર, કોળાનાં બી, ગોખરૂ, પદ્મકાષ્ટ વગેરે જે મળી શકે તેનો કલ્ક વાટી તેમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી પથરીને તોડે છે. (૭) શુક્ર એટલે વીર્યની પથરી બંધાય છે તેને "શુક્રાશ્મરી" કહે છે. તેના ઉપાયો પણ બીજી પથરીના જેવાજ કરવા. (૮) પીડાને ઓછી કરવી એ પ્રથમ ઉપાય છે. દરદીને ગરમ પાણીમાં બેસાડવો અને તેને ૨૫ ગ્રેન "કલૉરલ" આપવું અને દરદ જારી રહે તો આઠ કલાક પછી ફરી આપવું. (૯) "ડ્રાય-કપિંગ" (નં. ૧૪૨૨) કમર ઉપર મુકવું અને ઝાડો કબજ હોય તો જુલાબ આપવો. દરદીને જવનું પાણી, અળશીનું પાણી અથવા હલકી ચા, પુષ્કળ પાવી, (૧૦) બાઇકારબોનેટ ઑફ પોટાસ તથા પાણી પાવું. (૧૧) અથવા એજ દવાની સાથે સુરોખાર અને સાઇટ્રીક એસીડ ઉમેરી શેર પાણીમાં મેળવી દીવસમાં પાઇ દેવી. નં. ૧૫૭૫, ૧૫૭૬ તથા ૧૫૭૭ ના અંગ્રેજી ઉપાયો કરવા.

પથ્યાપથ્ય—આગલા બે વ્યાધિમાં લખેલ પથ્યાપથ્યના નિયમો પાળવા. બહારની હવા તથા હલકો પોષણકારક ખોરાક, આ દરદોમાંથી મુક્ત કરવામાં મદદ કરે છે. ખાન-પાનના પદાર્થોમાં કાંકરી ન આવે તેની સંભાળ રાખવી.

પરમો—સુજાક.

(Gonorrhoea—ગૉનોરીયા.)

વિવેચન—જ્યારે મુત્રાશય એટલે ગુરદાનાં અને બસ્તિનાં દરદો યકૃત વગેરે અવયવોની વિકૃતિ સાથે સંબંધ રાખે છે, ત્યારે મુત્રમાર્ગનાં દરદો બહુધા બહારનાં આચરણોની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એ દરદોમાં પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓના જનનેન્દ્રિયના વ્યાધિઓનો સમાવેશ કરી શકાય છે, જેમાં પરમો અને ચાંદી મુખ્ય છે. અત્રે મુત્રમાર્ગનાં સંસર્ગજન્ય—ચેપી દર-દોનું વર્ણન પ્રથમ કરવામાં આવે છે અને પછી ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

કારણ—દુષ્ટ સ્ત્રીઓના તેમજ જનનેન્દ્રિનાં દરદોવાળી અને રજસ્વલા સ્ત્રીઓના સંબંધથી પરમો થાય છે.

લક્ષણ—પેસાબ રસ્તેથી પરૂ નીકળવું એ પરમાનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ છે, પછી કેટલીકવાર હાથરસથી, ગરમ ખાનપાનથી અને બાળકોને કૃમિ રોગથી પેસાબ વાટે પરૂ પડે છે; પણ નવિન મત તેને પરમો એટલે "ગૉનોરીયા" કહેવાને ના પાડે છે. કેમકે પરમાની રસીનું ઝેર ચેપી હોય છે અને તે દુષ્ટ સંબંધથીજ થાય છે. પરમાની રસી શરૂ થવા પહેલાં પર-માની કેટલીક નિશાનીઓ વરતાય છે. સ્ત્રી સંબંધ થવા પછી બીજેજ દિવસ અથવા કેટલીક વખત [illegible] ચાર દહાડા પછી આ નિશાનીઓ પ્રગટ થાય છે. અને પરમાની ૪ સ્થિતિ [illegible] કરીએ તો—૧ લી સ્થિતિ—[illegible] [illegible] સ્થિતિમાં—[illegible] [illegible]

૩ જી સ્થિતિમાં—શિશ્નને તથા દર્દ નરમ પડે છે, રસી ઓછી થાય છે, દરદ પણ ઓછું થાય છે, પણ ત્રીજી સ્થિતિમાં પરમો મટતો નથી તો પેશાબ કરતાં જરા જરા દર્દ અને સળવળાટ થાય છે. ૪ થી સ્થિતિ—રસી પાણી જેવી આવે છે અને ટીપે ટીપે આવે છે. આ સ્થિતિને અંગ્રેજીમાં "ગ્લીટ" કહે છે.

પરમો ચેપી છે, એટલે પેશાબના બાંધા માર્ગમાં સોજો પણ કેટલેક ઠેકાણે થાય છે. આ રોગને પેશાબ માર્ગના આગલા ભાગ તરફ સોજો ચઢે છે અને જેમ જેમ મટેલા છેડના ભાગોમાં સોજ તેમ ઓછું આવે છે. આરંભમાં આગ આગળ ખરજ આવે છે, પેશાબની નળીનું મોં સુજીને લાલ થાય છે અને જરા વિશેષ ખુલ્લું થાય છે, તેને દાબતાં અંદરથી પરૂ નીકળતું દેખાય છે. પેશાબ વારંવાર થયા કરે છે અને તેની ધાર ઝીણી થાય છે, પેશાબ કરતાં પછી બળતરા થાય છે તથા ચણચણ આવે છે. પરમાની પીડા બહુ હોય તો તાવ પણ આવે છે. પેશાબની નળી અરેલી તથા કાળુ દોરડા જેવી કઠણ થાય છે અને જ્યારે એમાં આવે છે ત્યારે ઇંદ્રી ઉપર અતિશય પીડા થાય છે. એ કારણથી આગળ પરમો ઓછો પડે છે, ત્યારે બળતરા કમી પડે છે. રસી સફેદ રંગની આવે છે, અથવા બંધ પડે છે અને પછી પરમો જુનો થયો ગણાય છે. પરમો જુનો થયા પછી તે વારંવાર ઉપડે છે ને મટે છે અને જો દરદી સ્વચ્છંદી અને બેપરવા રહે છે તો તેમાંથી મૂત્રકૃચ્છ થાય છે. કેટલીકવાર પરમામાં ખદ થાય છે, ગુદસ્થાન ઉપર ભાર થાય છે, અને સાંધા ઝલાય છે.

ઉપાય—(૧) આરંભના ઉપચાર તરીકે, સોજો, તથા પીડા બહુ હોય તો ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અથવા કમરબુડ ગરમ પાણીમાં બેસવું. જુલાબ વધારે ખુલાસાથી લાવવા સારૂ રેચની દવા લેવી. પેશાબમાં દાહ હોય તો પેશાબની ઉગ્રતા એટલે ખટાશને તોડે એવા ક્ષાર, પોટાશ, તથા સોડા વગેરે પીવા; જવખારની ચા પીવી; જવને ઉકાળી તેનું પાણી પીવું; દૂધ તથા પાણી મેળવીને પીવું. સોડાવોટર, ગોખરૂ, ઇસબગોલ, તકમરીયાં, બહુફળી, મુગલાઈ બેદાણા, વગેરે મૂત્રલ દવાઓનો લુઆબ કરીને પીવો અર્થાત્ પેશાબ છુટથી ઉતરે એવી દવા પીવી. (૨) કબાબચિન્યાદિ કવાથ (નં. ૬૧૭) હળદરનું ચૂર્ણ નાખીને આપવો. (૩) પાષાણભેદ, ધાણા, ધમાસો, ગોખરૂ, ગરમાળો, દરેક ૦॥ તોલો શેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસ તે બધું પાણી બે ત્રણ વખતમાં પી જવું. (૪) ચંદ્રપ્રભા (નં. ૭૪૭) સર્વોત્તમ ઉપાય છે—અનુપાન ઠંડુ પાણી. (૫) બહુફળીનો લુઆબ સોડા નાંખીને પીવો, અથવા ગોખરૂનો લુઆબ સાકર નાખીને પીવો. (૬) ત્રિફળાનો કવાથ મધ નાખીને પીવો, અથવા ત્રિફળા, કેસુડાં અને કાળી દ્રાક્ષને ચોખાના ધોવણમાં બે ત્રણ કલાક પલાળી રાખી તે પાણી પીવું. (૭) આંબળાં તથા ગળોનું પાણી મધ તથા હળદર નાખીને પીવું. (૮) ગોખરૂ, શેવગુંદર તથા સોડા દરેક ૦॥ તોલો ૧ શેર પાણીમાં પલાળી રાખી તે પાણી ત્રણ વાર પીવું. નં. ૧૫૫૯, ૧૦૬૧, ૧૦૬૨ તથા ૧૦૬૩ વાળી દવાઓ. આવી દવાઓથી પરમાના સખ્ત ચિન્હો દબાયા પછી નીચે લખેલી દવાઓ તેમજ પીચકારીનો ઉપયોગ કરવો. (૯) નં. ૧૫૬૦ થી ૧૫૬૪ નાં મિશ્રણોમાંથી કોઇ પણ લેવું અને એકથી ફાયદો ન થાય તો બીજું અજમાવવું. (૧૦) નીચે લખેલી કોઇ પણ દવાની પીચકારી લેવી:—દરેક મેળવણીમાં પાણીનું પ્રમાણ ૧ ઔંસ. (૧) ત્રિફળા અથવા પંચવલ્કલનો ઉકાળો (નં. ૪૨૨) કરી તેની પીચકારી લેવી. (૨) ઝિંકસલ્ફાસ ગ્રેન ૧ થી ૨ પાણીમાં મેળવી પીચકારી લેવી. (૩) શુગરલેડ ૧ થી ૪ ગ્રેન, તથા પાણી ૧ ઔંસ. (૪) જસતનાં ફૂલ ૧ થી ૪ ગ્રેન, તથા પાણી ૧

કહેલું છે. તેથી વૈદ્યકશાસ્ત્ર એવું કહે છે કે, બેસી રહેવાથી, બહુ નિદ્રાથી, દહીં પીવાં વગેરે ગ્રામ્ય પ્રાણીઓનાં માંસ, જળચર પ્રાણીઓનાં માંસ, દૂધ, નવું અન્ન, નવું પાણી, ગોળ, તથા સઘળાં કફકારક બીજાં પદાર્થોના અતિ સેવનથી પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પ્રમેહનાં જે કારણો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં કફરોગને પ્રધાનતા આપી જણાય છે, એટલે કફનો કોપ થવાથી તે શરીરમાંના રસ, રક્ત, મજ્જા, મેદ, વસા (ચરબી), લસી વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોને બગાડી બહાર કાઢે છે. એવીજ રીતે કફનો ક્ષય થવાથી પિત્ત અને વાયુ પણ એ સર્વ ધાતુઓને બગાડી પ્રમેહને પેદા કરે છે. આ અભિપ્રાય જોતાં, શરીરમાંથી રસ, રક્ત, લસી, ચરબી, મેદ વગેરે ધાતુઓ બગડી પેશાબ વાટે ઝરે છે. અને "ઝરવું" એવો "મેહ"નો અર્થ છે. એથી જે પરમો થાય છે તેમાંથી શરીરની અંદરનું આવું કાંઈ કારણ હોતું નથી.

પ્રકાર—પ્રમેહના ૨૦ પ્રકારો છે અને તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. ઉદકમેહ—આછું, ધોળું, ઠંડું, પાણી સરખું પણ જરા મેલું, ચીકણું મૂત્ર ઉતરે. આ મેહ એજ અંગ્રેજીનો 'ડાયાબીટીસ ઇન્સીપીડસ' હશે. ૨. ઇક્ષુમેહ-શેરડીના રસ જેવું મીઠું અને ધોળું મૂત્ર આવ્યા કરે. ૩. સાંદ્રમેહ—મૂત્ર રાતવાસી રાખી મુકવાથી સવારે ઘાડું થાય તે. ૪. સુરામેહ—મદિરા જેવું અને રાતવાસી રાખતાં ઉપર આછું ને નીચે ઘાડું મૂત્ર થાય તે. ૫. પિષ્ટમેહ—લોટ જેવું ધોળું તથા ઘાડું મૂત્ર આવે અને પેશાબ કરતાં રૂવાટાં ઉભાં થાય તે. અંગ્રેજીનો 'ફાસ્ફયુરીઆ' તેજ આ મેહ હશે. ૬. શુક્રમેહ—વીર્ય જેવું અથવા વીર્ય સાથે મળેલું મૂત્ર ઉતરે તે 'સ્પર્મેટોરિયા' તેજ આ મેહ હશે. ૭. સિકતામેહ—રેતી જેવી ઝીણી અને છુટી છુટી કણીઓ પેશાબમાં પડે. ૮. શીતમેહ—વારંવાર ઠાડું અને મીઠું મૂત્ર ઉતરે તે. ૯. શનૈમેહ—ધીરે ધીરે મંદમંદ વેગથી મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૦ લાલામેહ—લાળના તાંતણા સરખું અને ચીકણું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૧. ક્ષારમેહ—ખારા પાણી જેવો ગંધ, વર્ણ, રસ અને સ્પર્શવાળું મૂત્ર આવે તે. ૧૨. નીલમેહ—નીલના જેવું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૩. કાલમેહ—આંજણ સરખું કાળું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૪. હારિદ્રમેહ—હળદરના રંગ જેવું, બળતરાવાળું અને તીખું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૫. માંજીષ્ઠમેહ—કાચા પદાર્થના ગંધવાળું, અને મજીઠના પાણી જેવા રંગનું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૬. રક્તમેહ—કાચા પદાર્થના જેવી ગંધવાળું ગરમ, ખારૂં, લોહી જેવું, રાતું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૭. વસામેહ—ચરબી જેવા રંગવાળું અને ચરબીથી મિશ્રિત મૂત્ર ઉતરે તે; અંગ્રેજીમાં 'આલ્બ્યુમિનિયુરિયા' નામે દરદ છે તેજ આ વસામેહ હશે. ૧૮. મજ્જમેહ—મજ્જાથી મિશ્રિત અને મજ્જા જેવા રંગવાળું મૂત્ર ઉતરે તે. ૧૯. હસ્તિમેહ—હાથીના શરીરમાંથી જે મદ ઝરે છે એવા રસવાળું વેગ વગરનું મૂત્ર ઉતરે તે, અંગ્રેજીમાં 'એન્યુરેસિસ' નામનું દરદ છે તેજ આ હશે. ૨૦. ક્ષૌદ્રમેહ—તુરૂં, મીઠું અને રૂક્ષ મૂત્ર નીકળે તે. અં. 'ડાયાબીટીસ'. આ વીસ પ્રકારમાંથી પહેલા દસ પ્રકારના પ્રમેહ કફજન્ય છે, બીજા ૭ પ્રકારના પિત્તજન્ય અને છેલ્લા ચાર પ્રકારના મેહ વાતજન્ય છે, કફજન્ય પ્રમેહ સહેલથી મટી શકે છે, પિત્તપ્રમેહ મુશ્કેલીથી મટી શકે છે અને વાતપ્રમેહ અસાધ્ય છે.

ઉપાય—આ દરેક પ્રકારના પ્રમેહના પૃથક પૃથક ઉપાયો બતાવવામાં આવેલા છે. અત્રે તેના થોડાક સામાન્ય ઉપાયો લખવામાં આવે છે. કફમેહ-(૧) હરડે, કાયફળ, મોથ, લોદર, તેનો ક્વાથ મધ નાખીને. (૨) હળદર, દારૂહળદર, તગર, વાવડીંગ, તેનો ક્વાથ મધ

નાખીને પીવો. (૩) દેવદાર, કઠ, અગરૂ, સુખડ તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. ૪—દારૂહળદર, અરણી, હરડે, બેહાં, આંબળાં, વજ તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૪) વજ, બે જાતનો વાળો, હરડે, ગળો. તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. **પિત્તમેહ**—(૫) વાળો, લોદર, આસોદરો તથા સુખડનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૬) વાળો, મોથ, આમળાં, હરડે, તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૭) પટોલ, લીંબડો, ગળો અને આંબળાનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૮) લોદર, આંબાની છાલ, દારૂહળદર અને ધાવડીનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૯) પીંપળો, કાળીપાટ, બીબલો અને નેતરનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૧૦) સરસડો, ધાણા તથા આસોંદરો તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. **સર્વ પ્રમેહ**—(૧૧) આંબળાં તથા ગળોનો રસ પીવો અથવા તેના ઉકાળામાં મધ અને હળદરનું ચુર્ણ નાખી પીવો. (૧૨) ત્રિફળાના કવાથમાં શીલાજીત અથવા તેની ગેરહાજરીમાં સુરોખાર નાખી પીવો. (૧૩) ફક્ત ગળોનો રસ મધ નાખીને પીવો. (૧૪) આંબળાંનો રસ હળદર તથા મધ નાખીને પીવો. (૧૫) રાત્રે પલાળેલા ઘઉં સવારે વાટી તેના પાણીમાં થોડી સાકર નાખી પીવું. (૧૬) કેસુડાનો કવાથ સાકર નાખી પીવો. (૧૭) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ, ગોખરૂ તેનો કવાથ મધ નાખીને પીવો. (૧૮) શુદ્ધ ગંધક, ગોળ મેળવીને ખાવો, તે ઉપર દુધ પીવું. (૧૯) લીંબડાની લીંબોળી ચોખાના ધોવણમાં વાટી ઘી નાખી પીવી. (૨૦) નિર્મળીનાં બી છાસમાં વાટી મધ નાખી પીવાં. (૨૧) **ઉદકમેહ**વાળાને પારિજાતકનો કવાથ પાવો. (૨૨) **ઇક્ષુમેહ**વાળાને અરણીના મૂળનો કવાથ પાવો. (૨૩) **સુરામેહ**વાળાને લીંબડાની અંતરછાલનો કે તેનાં પંચાંગનો કવાથ પાવો. (૨૪) **સિકતામેહ**વાળાને ચિત્રકમુળનો કવાથ પાવો. (૨૫) **શનૈમેહ**વાળાને ખેરનો કવાથ પાવો. (૨૬) **ક્ષારમેહ**વાળાને કાળીપાટ તથા અગરૂનો કવાથ પાવો. (૨૭) **પિષ્ઠમેહ**વાળાને હળદર તથા દારૂહળદરનો કવાથ પાવો. (૨૮) **સાંદ્રમેહ**વાળાને સપ્તવર્ણનો કવાથ પાવો. (૨૯) **શુક્રમેહ**વાળાને દુર્વા (ધ્રો), શેવાળ વાળો, કરંજ, તથા કસેરૂનો કવાથ પાવો; અથવા આસોંદરો અને રતાંજલીનો કવાથ પાવો. (૩૦) **લાલામેહ**વાળાને ત્રિફલા, ગરમાળો તથા દ્રાક્ષનો કવાથ પાવો; આ દશે મેહના કવાથ મધ નાખીને પાવો. (૩૧) **નીલમેહ**વાળાને પીપળાનો કવાથ પાવો; (૩૨) **હરિદ્રામેહ**વાળાને ગરમાળાનો કવાથ પાવો. (૩૩) **માંજીષ્ઠમેહ**વાળાને મજીઠ તથા રતાંજલીનો કવાથ પાવો. (૩૪) **ક્ષારમેહ**વાળાને ત્રિફળાનો કવાથ આપવો. (૩૫) **રક્તમેહ**વાળાને ગળો, ટીંબરૂના ઠળીઆ, શીવણમૂળનાં ફળ અને ખજુરનો કવાથ આપવો. (૪૬) **વસામેહ**વાળાને અરણીનો કવાથ અથવા શીશમનો કવાથ આપવો. (૩૭) **ક્ષૌદ્રમેહ**વાળાને ખેર તથા સોપારીનો કવાથ આપવો. (૩૮) **હસ્તિમેહ**વાળાને ટીંબરૂ, કોઠ, સરસડો, ખાખરો, કાળીપાટ, મોરવેલ તથા ધમાસો તેનો કવાથ આપવો. (સુશ્રુત).

પથ્યાપથ્ય—પથ્ય—પ્રથમ લંઘન, વમન, રેચન, કાંગર, જવ, સાઠી ચોખા, મઠ, ઘઉં જુની કળથી, મગ, તુવેર, ચણા એ સર્વનું ઓસામણ, જુનું મધ, પરવળ, કાકડી, લસણ, પાકાં કેળાં, જાંબુ, ખજુર, તરબુચ, કડવા, તથા તુરા પદાર્થો, વગેરે હિતકારક છે, **અપથ્ય**—પેશાબને રોકવો, બીડી પીવી, પરસેવો કાઢવો, દિવસમાં નિદ્રા, નવું અન્ન, દહીં, વરસાદનું પાસેર પાણી, મિષ્ટાન્ન, મૈથુન, નવો દારૂ, તેલ, દુધ, ઘી, ગોળ, શેરડી, પૌષ્ટિક પદાર્થ, અને ગળ્યા-ખારા-તથા ખાટા પદાર્થો એ સર્વ અહિત છે.

ગરમી-ચાંદી-ટાંકી-ઉપદંશ.

(Chancre-Syphilis-ફિરંગ—સીફીલીસ)

વિવેચન—આ રોગને અવાચ્ય અતિ કઠિન સંબંધ નહિ, કર્ણ ને મૂત્રમાર્ગના અવયવો સાથે નિકટ સંબંધ રાખનાર હોવાથી તેને આ પ્રકરણમાં મૂકવામાં આવેલ છે. ખરું જોતાં તો તે એક જાતનો રક્તવિકાર વ્યાધિ છે તેમ શરીરના આખા બંધારણ ઉપર તેની અસર થતી હોવાથી શરીરનાં સામાન્ય કરતાં વધુ વિશેષ સંબંધ રાખે છે. આ રોગ ચેપી છે અને તેનું ઝેર એવું ભારે છે કે એક ન્હાની સરખી ફોલ્લીથી તેનો પ્રસાર આખા શરીરમાં થાય છે અને પેઢીદર પેઢી સુધી ચાલ્યા કરે પણ તે રોગ નિર્મૂળ થઈ શકતો નથી. આ એક ઘણોજ દુષ્ટ અને દુઃખદાયક રોગ છે.

કારણ—દુષ્ટ સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધમાંથી પરસ્પરને લાગેલો ચેપ એ ગરમીના રોગનું મુખ્ય કારણ છે. પુરુષની ગરમી સ્ત્રીને લાગુ પડે છે અને સ્ત્રીની ગરમી પુરુષને લાગુ પડે છે. હાલે સ્ત્રીપુરુષોની પવિત્રતા અને સદાચારના બારે વખાણ કરી તેનો ઉત્તમ રૂપે ગણાવેલો છે. અને વ્યભિચારના ઉપર ભારે મોટો દોષ અને અપવાદ મૂકેલો છે. તે આવા રોગોમાંથી બચવા માટે છે. અને જે કમનસીબ લોકો શાસ્ત્રની આજ્ઞા અને નીતિનાં બંધનોમાં નથી રહેતા તેમને પરિણામે આ ભયંકર શિક્ષા મળે છે. શિક્ષા તે કેવી જાતની! જે માબાપને ગરમી હોય છે તેનાં બાળકો પણ ગરમીના રોગની અસર લઈને જન્મે છે અને સંખ્યાબંધ બાળકો અવતરે કે તે મરી જાય છે, તેમાંની મોટી સંખ્યા બાળપણનાં દુઃખદાયક રોગ થઈ પડે છે. ગરમીના રોગવાળી સ્ત્રીને ધાવનાર બાળકને પણ ગરમીનો રોગ લાગુ પડે છે. ટુંકામાં ગરમીનો રોગ ઘણોજ ચેપી અને ઝેરી છે. શુદ્ધ આચરણોની ખાતરી મલિનતા પણ આવી જોવા વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ—પુરુષ તથા સ્ત્રીઓના ઉત્પત્તિ અવયવો ઘોળાવાથી અને ચેપ લાગવાથી તે ઉપર ફોલ્લીઓ થાય છે અને તે ફુટીને ચાંદાં પડે છે. આ ફોલ્લીઓ ગુપ્તરોગ થવા પછી તરતજ અથવા કેટલાક દિવસ પછી દેખાય દે છે. ચાંદીનું ઝેર શરીરમાં પ્રસરે છે તો ઉપદંશનું રૂપ ધારણ કરે છે. ચાંદીના આગળ વધેલા રોગને ઉપદંશ અથવા ગરમી કહેવામાં આવે છે. ઉપદંશની અનેક વિકૃતિઓ થાય છે, શિરરોગ, ખરજ, ચાંદાં, ચાઠાં, ગાંઠો, મધુપ્રમેહ, ફિરંગવા, વિસ્ફોટીયા, ઉન્માદ વગેરે અસંખ્ય છે.

પ્રકાર—ચાંદીની ઘણી જાત છે. અને તેનાં નામ તથા ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. નરમ ચાંદી-ઘોળાવાથી તથા ચેપ લાગવાથી થાય છે. આ ચાંદી વિશેષ કરીને મૂત્રનળીના કાંઠામાં અથવા તેના ઉપરના ભાગમાં કે ઉપલા ઘુમટાની ચામડીમાં પડે છે. ચાંદુ દાળના જેવું ગોળ હોય છે અને દાબી જોતાં તેની કોર નરમ લાગે છે. એકમાંથી ચેપને લીધે બીજાં ચાંદાં પડે છે, કોઈવાર મૂત્રમાર્ગમાં ચાંદી પડે છે. જે પુરુષને ઉપલો ઘુમટો ફૂલના ઉપર ચડેલો રહે છે, તેને જો ચાંદી થાય છે અને સોજો આવે છે તો ઘુમટો ઉપર ચડી શકતો નથી અને અંદર રોજ સાફ નહિ થઈ શકવાથી ચાંદી વધતી જાય છે. બદ પણ થાય છે.

૨. કઠણ ચાંદી—આ ચાંદી ખરાબ ચેપ લાગ્યા પછી લગભગ ત્રણ અઠવાડીઆં પછી શરૂ થાય છે. પ્રથમ ફોલ્લી અથવા ચામડી પર નાનો ચીરો પડે છે, તે વધીને ગોળ ચાંદું થાય છે. તેમાંથી પાતળી રસી ઝરે છે. પછી થોડા વખતમાં ટાંકીની નીચે સખત

કાચર ધાલે છે અને ચાંદીને બે આંગળાં વતી દબાવી જોતાં કુમળા હાડકા જેવી કઠણ જ. ણાય છે. ચાંદીની કોર ઉપસેલી, સખ્ત અને જાડી હોય છે, જેથી ચાંદીનો દેખાવ એક નાની પ્યાલી જેવો થઇ રહે છે. જાંગના મુળમાં બદ થાય છે. તે બદ દાબવાથી દુખાતી નથી અને પોતાની મેળે પાકતી પણ નથી. આ જાતની ચાંદીમાં ટાંકી ઘણું કરીને એકજ હોય છે, અને તે રસી કોઇ સાજા માણસની ચામડીમાં દાખલ થવાથી તેને પણ આ રોગ થાય છે. આ જાતની ટાંકી હઠહઠતી ચેપી ગણાય છે.

૩. **પ્રસરતી ચાંદી**—ચાંદીની કોર સરખી ગોળ હોતી નથી પણ ખડબચડી, ખવાઇ ગયેલી ને વાંકી ચુંકી ટાંકી હોય છે. ગંધાતું પાતળું પરૂ, આસપાસની જમીન વેરાતી જાય, બદ થાય ને તે પાકી ફુટે, દુખાવો, તાવ, અનિદ્રા તથા અશક્તિ વધતી જાય. બદ જલદી પાકે છે ને અંદર ઉંડો ખાડો પડે છે.

૪. **સડાવાળી ચાંદી**—પ્રથમ ચામડી સુજી આવી લાલ થાય છે. સડાવાળો વાસ, તથા તેમાંથી લાલ પાતળું પ્રવાહી ઝરે છે; પછી ચામડીનો ભાગ મુડદાલ થઇ જુદો પડે છે, અને દરદીની તનદુરસ્તી ઘણીજ બગડે છે. તાવ, નાડી ઉતાવળી, બેચેની, અનિદ્રા. આ ચાંદીમાં બદ થતી નથી.

આ ચાર પ્રકારની સ્થાનિક ચાંદીને "ગરમીની પહેલી સ્થિતિ" એવું નામ અને એ ચાંદીનું શરીરમાં વિષ પ્રસરતાં ગરમીના જે વિકારો થાય છે તેને "ગરમીની બીજી સ્થિતિ" અથવા "શારીરિક ઉપદંશ" એવું નામ આપણે આપીએ.

સ્થાનિક ચાંદીનો બાહ્યોપચાર નીચે પ્રમાણે કરવોઃ—

(૧) **પ્રક્ષાલન**—ધોવાના ઉપાયો-(૧) પંચત્વક (નં. ૪૨૨)નો ઉકાળો કરી તે પાણીથી ચાંદીને વારંવાર ધોવી. (૨) ત્રિફળાનો કવાથ કરી તેનાથી અથવા ભાંગરાનો રસ કાઢી તે વતી ચાંદીને ધોવી. (૩) રસકપુરનું પાણી કરીને ચાંદીને ધોવીઃ-રસકપુર ૧ ભાગ, પાણી ૨૦૦૦ ભાગ. **લેપ-મલમ**-(૪) ગોપીચંદન તથા મોરથુથુ પાણીમાં વાટીને લુગડાપર લગાવી પટી મારવી (૫) રસકપુર, ધોળો કાથો, મુરદાલશીંગ, શંખજીરૂ, માયાં તથા સોપારીની રાખ અથવા ત્રિફળાની રાખ તે સર્વને ઘીમાં ખરલ કરી તે મલમ ચાંદી ઉપર ચોપડવો, (૬) બાબચી ૧ ભાગ, ગંધોબેરજો ૧ ભાગ, ગુગળ ૧ ભાગ, રાળ ૧ ભાગ, મોરથુથુ ૧ ભાગ, હિંગળો ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, ઘી ૯ ભાગ અને તલનું તેલ ૯ ભાગ, તે સર્વને ખરલમાં નાંખી કડવા લીંબડાના જાડા લાકડાવતી બાર કલાક સુધી ઘુંટવું. આ મલમ ચાંદીનો સારો ઉપાય છે. (૭) ફટકડી, સોનાગેરૂ, મોરથુથુ, હીરાકસી. સીંધાલુણ, લોદર, રસવંતી, હરતાલ, મનશીલ તથા એલચી તેનું બારીક ચૂર્ણ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. (૮) હરડે, બેહેડાં તથા આંબળાં બાળી રાખ કરી તેને સીંધાલુણ સાથે મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૦) કરેણનાં મુળ વાટીને લેપ કરવો. (૧૧) દશાંગ લેપ પાણીમાં અથવા ઘીમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૨) હિંગળો, મોરથુથુ, ગુગળ એકેક તોલો, બાબચી તથા મસ્તકી બબે તોલા, રાળ ૪ તોલા, તેલ ૭ તોલા તેનો મલમ કરવો. (૧૩) મોરથુથુનું ચુર્ણ અથવા મોરથુથુ અને કાથાની ભુકી દાબવી. (૧૪) કાથો તથા શંખજીરાની ભુકી દાબવી; (૧૫) પંચત્વકની બારીક ભુકી દાબવી. (૧૬) ત્રિફળાની રાખ અને મોરથુથુ મેળવીને દાબવી.

અંગ્રેજી ઉપચારો—ચાંદી મટાડવાનો અંગ્રેજી ક્રમ પણ ઘણો સારો છે. ચાંદી બાળી

[illegible]

[illegible] ત્રીજી સ્થિતિ— [illegible] જાય.

ઉપદંશ એટલે ચાંદીની ત્રીજી સ્થિતિના સામાન્ય ઉપાયો—નીચે પ્રમાણે છે.

(૨૭) પારો—ઉપદંશ-ચાંદીને માટે પારો સર્વોત્તમ દવા છે. દેશી ઉપચારોમાં પારાની દવાઓ વખણાય છે. પણ અનુભવિ વિદ્વાન અને નિર્લોભી વૈદના હાથ સિવાય બીજાના હાથની પારાવાળી દવા પણ વાપરવામાં ઘણું જોખમ છે; કેમકે પારાના શોધનમાં અને તેને વાપરવાની યુક્તિમાં ખાસ હુશિયારી અને અનુભવ જરૂરનાં પડે છે અને ત્યારે જ તે નિર્ભયપણે વાપરી શકાય છે. રસકપુર તથા હીંગળો પારાની મુખ્ય [illegible] છે અને [illegible],

રસસિંદુર, પર્પટી, વગેરે તેની જ બનાવટથી થયેલાં ઉત્તમ ઔષધો છે. અંગ્રેજી દવાઓમાં પણ કેલોમેલ વગેરે પારાની દવાઓ વપરાય છે, પણ તેને માટે પણ કેટલીક તરફથી વાંધો લેવાય છે કે એ દવાઓ પરિણામે નિર્ભય નથી. (૨૪) અંગ્રેજીમાં બીજા નંબરની દવા પોટાસ આયોડાઇડ છે. તે ગરમીને શાંત પાડી શકે છે. ગરમીને માટે અંગ્રેજી ઉપચારમાં આ એકજ દવા સારી છે. (૨૫) કેશરાદિ (નં. ૪૮૩) લુણ વિનાનું મીઠાવાળું ખાનપાન ખાઇને આ રસકપુરની ગોળીઓનું સેવન કરવામાં આવે તો ઉપદંશનો શરીર ઉપરનો સોજો સારી રીતે સુકાઇને મટે છે. (૨૬) બૃહદ્ મંજીષ્ઠાદિકવાથ (નં. ૬૧૮) તેમાં ગુગળ અથવા ગુગળની બનાવટની કોઇ પણ દવા ઉપદંશની સર્વ વિક્રિયામાં સુધારો કરે છે, તથા બગડેલ લોહીને સુધારે છે. (૨૭) **ચોપચીની**—ઉપદંશની જીર્ણ વિકૃતિ તથા ફિરંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ચૂર્ણ (નં. ૬૭૭ તથા ૬૭૮) તથા પાક (નં. ૮૧૩) રૂપે વપરાય છે. (૨૮) **ગળો**—શોધક દવા હોવાથી તે પણ ઉપદંશમાં સારો ફાયદો આપે છે, ગળોનો ઉકાળો એરંડીયા તેલ સાથે લેવાથી દોષનું શોધન થઇ જાય છે અને ઉપદંશના કેટલાક વિકારોની શાંતિ થાય છે. (૨૯) **ગુગળ**—શોધક દવા છે. તેની સર્વ બનાવટો લોહીનું શોધન કરે છે. ત્રિફળા ગુગળ, યોગરાજ ગુગળ તથા કિશોરગુગળ મંજીષ્ઠાદિકવાથ સાથે અથવા ગળોના ઉકાળા સાથે લેવાથી લોહીને સુધારે છે.

બદનો ઉપાય—(૧) લીંબડાનાં પાન થોડા પાણીમાં વાટી તેમાં હળદર તથા ઘી મેળવીને, અથવા (૨) બીલામું તથા સરગવાની છાલ પાણીમાં વાટી ચોપડી મુકવી. (૩) પારાનો મલમ તેની પટી મારવી. (૪) જળો લગાડવી. (૫) ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૬) ટિંકચર આયોડાઇન રોજ બેવાર ચોપડવું. (૭) પાક ઉપર આવે તો ગરમાગરમ પોટીસ મારીને પકાવી ફોડવી ને પછી વ્રણના જેવા ઉપાયો કરવા.

પથ્યાપથ્ય—ઉપદંશની ગરમીમાં આહારવિહારની સંભાળ ઉપર તે રોગ મટવાનો ઘણો આધાર છે. ઉપદંશનો રોગ વારંવાર ઉથલા મારે છે અને આહારવિહારની જરા ભુલ થાય છે કે મટી ગયેલો રોગ પાછો દેખાવ આપે છે. આ રોગ એવો હઠીલો અને દુષ્ટ છે કે તેનું વિષ શરીરમાંથી નિરમુળ થતું નથી. આહારવિહારની પુરેપુરી સંભાળ રાખનારાઓ દરદીઓ કેટલેક અંશે અને થોડાક કેસમાં સર્વાંશે તેને નિરમુળ જેવો કરી શકે છે. ઉપર જે દવાઓ આપી છે તે દવાઓ ગરમીના ઉપર ધીમે ધીમે અસર કરી શકે છે. એટલે લાંબા કાળે ખરો ફાયદો આપે છે અને તેથી જેઓ ધીરજ રાખીને મહિના ને મહિના સુધી દવા તથા પરેજીને વળગી રહે છે, તેઓજ આ દુષ્ટ ચેપી રોગમાંથી મુક્ત થઇ શકે છે.

અંગ્રેજી ઉપાયો—ઉપદંશની જીર્ણ વિકૃતિ, લોહીબીગાડ તથા ઉપદંશના સાંધા વગેરે વિકારોમાં નીચેની મેળવણીઓ સારી છે:—

(૩૧) લાઇકર હાયડ્રાર્જીરી પરક્લોરાઇડ...ટીપાં ૧૫
ડીકોક્ટા સાર્સા કોમ્પોઝીટા ... ...ઔંસ ૩
મેળવીને રોજ ત્રણવાર પીવું.

(૩૨) કરીયાતાની ચા ... ઔંસ ૩
પોટાસ આયોડાઇડ ... ગ્રેન ૬

આ દરેક મેળવણી રોજ ત્રણ વાર પીવી અને તે પ્રમાણે ઘણા દિવસ જારી રાખવું. પણ પોટાસ આયોડાઇડથી શરદી થાય કે મોં આવી જાય તો બંધ રાખવું.

(૧૩) [illegible]

[illegible]

(૧૪) [illegible]

[illegible]

(૧૫) [illegible]

પ્રકરણ ૭ મું.

આંખ—કાન—નાક તથા દાંતનાં દરદો.

DISEASES OF THE EYES, EARS, NOSE & TEETH.

[illegible]

આંખનાં દરદો.

[illegible]—

[illegible]

ચશ્મા—[illegible] પહેરવાનો ચાલ વધતો જતો છે. [illegible] દ્રષ્ટિ [illegible] છે અને આંખનાં દરદો થાય છે. આંખનું [illegible] દ્રષ્ટિ [illegible] પહેરવાની જરૂર [illegible] પહેરવાં અને તે પણ આંખના ડાક્ટરની સલાહ લઈને આંખની દ્રષ્ટિને બંધ બેસતાંજ ચશ્માં પહેરવાં.

અંજન—[illegible] તેમ [illegible] છે. [illegible] દેખાય છે એ વાત ખરી છે, પણ એ સિવાય કાંઇ વિશેષ ફાયદો થતો હોય એમ માની શકાતું નથી. જેને દેખતી નજર

નથી તેને રેચ આપવાથી શરીરને જેટલી ખરાબી થાય છે એટલીજ આંખોની ખરાબી સાજી સારી આંખે રોજ આંજણ અને સુરમો આંજવાથી થાય છે. વૈદ્યક નિયમને અનુસરી બનાવેલા કેટલાક સુરમા તથા અંજનો આંખના દરદમાં ફાયદો કરી શકે, પણ સાજી આંખે શોભા અને શોખની ખાતર આંજણ અને સુરમો આંખોમાં નાખવો એ બીલકુલ સલાહકારક નથી. આ દેશનાં માણસોની આંખો ચાળીસ વર્ષ પછી તરતજ નબળી પડવા માંડે છે, તેનાં આવાંજ કારણો હોય છે અને કુટુંબોનાં વડિલોએ આવા હાનિકારક રીવાજોનો અટકાવ કરી દેવો જોઇએ.

મગજનું રક્ષણ—આંખોની આરોગ્યતાનો ઘણો આધાર મગજના ઉપર રહેલો છે. મગજને હમેશાં ઠંડું રાખવું જોઇએ, અને જો મગજમાં જરા પણ ઉષ્ણતા માલમ પડે તો તેને ઠંડું કરવાનો તરત ઉપાય કરવો. માથા ઉપર ગરમ પાણી કદિ પણ નાખવું નહિ. નહાતી વખતે તેમજ સવાર સાંજ માથાપર ઠંડું પાણી રેડવું.

ધાતુનું રક્ષણ—હાથરસ અને અતિ વિષયાસક્તપણું એ દુર્ગુણો આંખોને અત્યંત નબળી પાડવાવાળા છે. છોકરાઓની દૃષ્ટિ જુવાનીમાંજ નબળી પડે છે તેનો દોષ અભ્યાસ ઉપર મુકવા કરતાં અવિચારપણે ધાતુનો ગેરઉપયોગ થાય છે તેના ઉપર મુકવો જોઇએ.

આંખનાં દરદોનાં ઉપાય—આંખનાં સાધારણ દરદોના સાધારણ ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.

આંખ ઉઠવી—અભિષ્યંદ (Conjunctivitis) આંખની અંતઃત્વચા ક્ષોભ પામીને આંખો લાલ થાય છે તથા દાહ, વેદના, તથા સ્રાવ થાય છે અને તે વધારે જોરમાં થાય છે તો અંદરથી પરૂ પાચ નીકળે. તેનો તરત ઉપાય ન થાય તો તેમાંથી ફુલાં પડે છે અને ડોળા નાશ પામે છે. માટે આંખ ઉઠે કે તેનો તરત ઉપાય કરવો. આંખમાં ખટકો થાય છે અને તેથી કણું પડયા જેવું લાગે છે પણ તેમાં કણું હોતું નથી. વળી પાંપણ ઉથલાવતાં અંદરના ભાગમાં કરચલી પડીને ઉચવરો લાગે છે તેને ખીલ માનવાની ભૂલ કરવામાં આવે છે, ખીલના દાણા સફેદ રંગના હોય છે. આંખ ઉઠવી તે દાહ સાયેનો વરમ છે માટે તેની શાંતિના ઉપાયો કરવા.

૧. પોતાં—સાધારણ આંખ ઉઠે તો આંખો ઉપર પોતાં મુકવાથી આરામ થઇ જાય છે. (૧) ગુલાબજળનાં પોતાં. (૨) શ્યુગર લેડ ૮ ગ્રેન, પાણી બે ઔંસ મેળવીને પોતાં મુકવાં. (૩) દુધ અથવા દુધ અને પાણી. (૪) જસતનાં ફુલ ૬ ગ્રેન, પાણી બે ઔંસ.

૨. ટીપાં—નીચે લખેલી દવાઓનાં ટીપાં આંખના સોજાને ઉતારે છે તથા રતાશને તોડે છે.—(૫) ત્રિફળાના ઉકાળાનાં ટીપાં નાંખવાં. (૬) સ્ત્રીના ધાવણનાં ટીપાં નાખવાં. (૭) ઝિંક સલ્ફાસ ૪ ગ્રેન; પાણી ૧ ઔંસ. (૮) મોરથુથુ ૨ ગ્રેન પાણી ૧ ઔંસ. (૯) ટનિક ઍસિડ ૨૦ ગ્રેન, તથા ગ્લિસેરાઇન ૨ ડ્રામ, પાણી ૬ ડ્રામ, તેનાં ટીપાં નાંખવાં, (૧૦) ફટકડી ૩ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ. (૧૧) શ્યુગર ઓફ લેડ ૩ ગ્રેન; પાણી ૧ ઔંસ. (૧૨) ટૅનિક ઍસિડ ૩ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ, (૧૩) કાસ્ટીક ૧ ગ્રેન. પાણી ૧ ઔંસ. રોજ બે ચાર વખત ટીપાં નાખવાં. દવાઓની મેળવણી માટે પાણીને બદલે ગુલાબજળ અથવા વરસાદના ઝીલેલા સ્વચ્છ પાણીનો ઉપયોગ વધારે અસર કરે છે. દરદના જોર પ્રમાણે ઉપરના પ્રમાણમાં વધઘટ કરી શકાય. પાણીમાં દવાનું પ્રમાણ વધારે લેવાથી તે વધારે અસરકારક થાય છે, પણ સાધારણ આંખ ઉઠી હોય તેમાં સખત દવા નાખવાથી ઉલટું નુકસાન છે.

૩. શેક—(૧૪) શેક પહેલું કરીને પછી કરવો, દરદ ઘટ્યું હોય તો રાત્રે પણ કરવો. બળવાનને ગુલાબજળ વગેરે ઠંડા પાણીનો શેક કરવો અને નબળાને પોશના ડોડા ઉકાળેલા પાણીનો શેક કરવો, અથવા દરદીથી સહન થઇ શકે એ જાતનો શેક કરવો. (૧૫) આંખ બહુ આવી હોય, પરૂ નીકળતું હોય અને પોપચાં સુજી ગયાં હોય તો પોશના ડોડાનો શેક કરીને પછી સીલ્વર નાઇટ્રેટનાં ટીપાં નાખવાં. સીલ્વર નાઇટ્રેટ ૧ થી ૩ ગ્રેન અને પાણી ૧ ઔંસ.

૪. પિચકારી—(૧૬) બહુ પરૂને લીધે આંખનાં પોપચાં બીડાઇ ચોંટી જાય તો ગરમ પાણીની, ફટકડીના પાણીની અથવા જસતના પાણીની પિચકારીનો ઉપયોગ કરવો અથવા નીચે પ્રમાણે પાણી કરીને આંખ ધોવી. રસકપુર ૧ ગ્રેન, નવસાર ૬ ગ્રેન, પાણી ૬ ઔંસ.

૫. મલમ—(૧૭) આંખનાં પોપચાં ચોંટી જાય માટે રાત્રે પાંપણની કોર ઉપર ઘી અથવા સારો મલમ, અથવા સાલીકનું તેલ, વેસેલીન અથવા એરંડીઉ લગાડવું.

ખીલ-તાપોડીઆં—(Granulation) પાંપણની અંદર સાબુચોખા જેવા ન્હાના ન્હાના ધોળા દાણા થાય છે તેને ખીલ કહે છે, પાંપણ ઉથલાવી જોતાં ઘણીવાર ખીલ જેવા લાલ દાણા થાય છે તેને કેટલાક ભુલથી તાપોડીઆં માને છે. આંખ ઉઠે છે ત્યારે એવા લાલ દાણા જણાય છે. આ ખીલ આંખના ડોળામાં પણ થાય છે. ખીલ અથવા તાપોડીઆં હમેશાં ધોળાં હોય છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી. લક્ષણ—ખીલમાં પણ આંખ ઉઠવાનાં કેટલાક ચિન્હો થાય છે. આંખ લાલ થઇ સુજી આવે છે, પાણી ઝરે છે, અજવાળું સહન થતું નથી, આંખમાં કાંકરી જેવું ખુચે છે ને ખટકો થાય છે. ખીલ જુના થાય છે ને પછી વારંવાર આંખ દુખવા આવે છે. ખીલ ડોળા સાથે વારે વારે ઘસવાથી ડોળો ઝાંખો પડે છે, દૃષ્ટિ મંદ પડે છે, પાંપણ અંદર વળી જાય છે, ઝાંખ વધતી જાય છે, તાપ સામું જોઇ શકાતું નથી, અને આંખ ચુંચી થાય છે. ઉપાય—આંખ ઉઠવાના બધા ઉપાય ખીલને પણ લાગુ પડે છે. ખીલનાં સખ્ત ચિન્હોમાં (૧) આટ્રોપીન સારૂં છે. તે ૧ થી ૪ ગ્રેન અને પાણી ૧ ઔંસ તેનાં ટીપાં થોડા દિવસ નાખવાં. (૨) બેલાડોના ૧૫ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ. (૩) વ્હાઇટ પ્રેસીપીટેટ ૫ ગ્રેન, સાદો મલમ ૧ ડ્રામ, તેનો મલમ લગાવવો. (૪) કૉસ્ટીકનાં ટીપાં. (૫) મોરથુથુ ખીલનો સારો ઉપાય છે. મોરથુથુની લીસી કટકી ખીલ-પર ઘસવી. અથવા ટીપાં પાડવાં. (૬) ટૅનિક એસીડની ભુકી ખીલપર દાબવી. જુના ખીલમાં—(૭) ધુમાડા તથા પ્રકાશમાંથી આંખનું રક્ષણ કરવું, અને આસમાની રંગનાં ચશ્માં પહેરવાં. (૮) કૉસ્ટિકનાં ટીપાં થોડા દિવસ નાખી બંધ કરવાં, પછી મોરથુથુ લગાડી તેનાપર એરંડીઉં ચોપડવું. તાપોડીઆં મોટાં ને ઘણાં હોય તો સ્યુગરલેડ અથવા ટૅનિક એસીડની બારીક ભુકી ઉપલી પાંપણ ઉથલાવી આંજવી. સ્યુગરલેડ બે ત્રણ વાર કરતાં વધારે વખત આંજવું નહિ. આંખ લાલ હોય તો ટૅનિક એસીડ જ આંજવું અને તે ઘણા દીવસ સુધી આંજી શકાય. (૯) કાંસાજણ ખીલમાં સારો ફાયદો કરે છે.

કૃષ્ણ મંડળનું ક્ષત—(Ulcer of Cornea) આંખનું ચાંદું. આંખનાં કાળા ડોળામાં સોજો થવાથી ધોળો કે પીળો ડાઘ પડી જાય છે; કાળા ડોળામાં ચાંદું મટયા પછી તેમજ તે ચાંદું પડયા પછી ધોળો ડાઘ રહી જાય છે, આ ત્રણને ફુલું કહેવામાં આવે છે. ચાંદું મટયા પછી જે ધોળો ડાઘ રહી જાય છે તેને ખરૂં ફુલું કહેવું જોઇએ. આંખ ઉઠયા

પછી અથવા શીળીના રોગમાંથી ફુલું પડે છે. ઉપાય—(૧) ચાંદું હોય તો ગરમ પાણી શેક કરવો તથા આંખને પાટો બાંધી રાખવો. (૨) પીડા ઘણી હોય તો આંખની આસપા બેલાડોના લગાડવું. (૩) આટ્રોપીન ૧ થી ૪ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ, તેનાં ટીપાં નાખ સોજાનાં ચિન્હો મટયા પછી બેલાડોનાનાં ટીપાં નાખવાં. (૪) કૅલોમેલ, આયડોફૉર્મ, બો સિક ઍસિડ એ દરેકની ભુકી આંખમાં નાંખવી અથવા ૧ ઔંસ વેસેલીન સાથે એ દરેક ૩૦ ગ્રેન ભુકી મેળવી એ દરેકનો મલમ કરી આંજવો.

ફુલું—શુક્ર–(Opacity)–ઉપાય–તાજું હોય તો મટે છે. તેના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા:—

(૧) ક્યાલોમેલ ૩૦ ગ્રેન, વેસેલીન ૧ ઔંસ–તેનો મલમ કરી આંખમાં આંજવો. (૨) યલો ઑક્સાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી ૫ ગ્રેન, વેસેલીન ૧ ઔંસ–તેનો મલમ કરી આંજવો, (૩) પોટાશ આયોડાઇડ ૬ ગ્રેન, પોટાશ બાઇકાર્બોનાસ ૩ ગ્રેન, વેસેલીન ૧ ડ્રામનું અંજન. (૪) મોરથુથુ ૨ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ–તેનાં ટીપાં આંખમાં કેટલાક દિવસ નાખવાં. (૫) આયોડાઇડ ઑફ પોટાશ્યમ ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન–પાણી ૧ ઔંસ, તેનાં ટીપાં નાખવાં, (૬) વડના દુધમાં કપુર મેળવીને તેનું અંજન કેટલાક દિવસો સુધી કર્યા કરવું. (૭) પીપર, સમુદ્રફીણ તથા સીંધવ સમભાગ, મધ સાથે કાંસાનાં બે પાત્રોમાં ઘુંટી મલમ કરવો, (૮) સુવર્ણમાક્ષિક, અથવા બેહેડાં, અથવા સીંધવ, એ દરેકને પાણીમાં અથવા સ્ત્રીના દુધમાં કે મધમાં વાટીને તેમાંથી કોઇ પણ અંજન કેટલાક દિવસ સુધી જારી રાખવું.

વાવલું—કાળા ડોળાની કોર ઉપર નાની રાઇ જેવડી એક કે વધારે ફોલ્લી, ધોળા પીળા રંગની થાય છે, તે વાવલું કહેવાય છે. પ્રથમ આંખ ઉઠવા જેવી લાલ થાય છે, તથા આંસુ વહે છે; આ ફોલ્લી ધોળા પીળા રંગની હોય છે અને કેટલીકવાર કાળા ડોળામાં પણ થાય છે. વાવલું થોડા દિવસમાં ફુટીને મટી જાય છે ને વખતે વારંવાર થાય છે. દુબળાં અને ગડગુમડનાં રોગવાળાં રોગી બાળકોને થાય છે. ઉપાય—(૧) આંખોને ગરમ પાણીથી ધોવી તથા શેક કરવો. પાંપણ ઉપર ઘી ચોપડવું. દરદ વિશેષ હોય તો (૨) આટ્રોપીન અથવા એક્સ્ટ્રાક્ટ બેલાડોનાનો અગાઉ લખ્યા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. (૩) યલો ઑક્સાઇડ ઑફ મર્ક્યુરી ગ્રેન ૫ થી ૧૦, વેસેલીન ૧ ઔંસ, મલમ કરી આંજવો. (૪) ક્યાલોમેલની ભુકી આંખમાં આંજવી. (૫) તન્દુરસ્તી સુધારવા માટે યોગ્ય પૌષ્ટિક દવાઓનું સેવન કરાવવું.

તિમિર–નજલો—(ઝાંખ, આંખે અંધારાં, પડદા)–ડોળામાં પડદા છે, તેની અંદર દોષ જવાથી આ રોગ થાય છે અને તેથી દરદી બહારની આકૃતિઓનાં વિપરીત સ્વરૂપ દેખે છે, એટલે પદાર્થનો જે રંગ હોય છે તેથી જુદોજ રંગ જોવામાં આવે છે. છેટે હોય તે પાસે અને પાસે હોય તે છેટે જોવામાં આવે, દૃષ્ટિ સામે કુંડાળાં દેખાય છે. ઉંચેનો પદાર્થ દેખાય પણ નીચેનો પદાર્થ દેખી શકાય નહિ; સોય મહા મુસ્કેલીથી પરોવી શકાય. ઉપાય—(૧) આમળાં રસવંતી તથા મધ ઘુંટીને અંજન કરવું. (૨) સરગવાનાં પાનનો રસ મધ મેળવી ટીપાં નાખવાં. (૩) ચણોઠીનાં મૂળ બોકડાના મૂત્રમાં વાટીને અથવા મોથને પાણીમાં વાટીને અંજન કરવું. (૪) દારૂહળદર, ત્રિફળા તથા જેઠીમધ, દરેક, બે તોલા, તેને અશેર નાળીયેરના પાણીમાં ઉકાળી આઠમો ભાગ પાણી રહે તેને ફરી ગરમ કરી ઘાટું કરવું. તેમાં કપુર, સીંધવ, તથા મધ જરા જરા મેળવી અંજન કરવું. (૫) ખાપરીઉં, શંખ, હીરાબોળ તથા

મોરથુથુ-સમભાગ બારીક ચૂર્ણ કરવું અને લીંબુનાં રસમાં ઘુંટી વાટી કરવી અને તે વાટ આંજવી. આ અંજનો ઝાંખ મટાડે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આંખની ગોળ, માંસવૃદ્ધિ, મોતીયા, પડળ, ફુલુ, વગેરે દરદોમાં પણ ફાયદો આપે છે.

આંખનું નાસુર—આંખના ખુણાઓમાંથી પાણી ગળ્યા કરે તેને નાસુર કહે છે. સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આ પાણી નાક વાટે જાય છે અને વરાળ થઈને ઉડી જાય છે. રોવાથી આંસુનો પ્રવાહ વધે છે અને તે નાક વાટે પણ નીકળે છે. નાસુરમાં આંખના પાણીને નાકમાં વહેવાનો રસ્તો (નળી) બંધ પડે છે. આ નળીને ખુલ્લી કરવાની સળીઓ આવે છે તે વડે સાંકડો રસ્તો પહોળો કરવાથી આંખનું નાસુર બંધ થાય છે. સળી ન ચડી શકે તો ચીરીને રસ્તો મોટો કરવો પડે છે.

આંખનું કણું—આંખમાં કણું પડે છે અને તે બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી ઘણી વેદના થાય છે. કણું પડે ત્યારે આંખને ચોળવી નહિ, પણ સ્થિર રાખવી. ઘણું કરીને આંખ સ્થિર રાખવાથી આંસુની સાથે કણું નીકળી જાય છે. પણ કણું અંદર ચોંટી બેઠું હોય તો તેને કાઢવાની જરૂર છે. ડાક્ટરો પાસે આંખના ડોળાને સ્થિર રાખવાના ચીમટા હોય છે. ડોળાને સ્થિર રાખીને પછી ડોળા ઉપરનું કણું સ્પેચ્યુલા વડે ઉપાડી લે છે. સાધારણ ઉપાયોથી પણ કણું નીકળી આવે છે. ઉપલા પોપચામાં કણું હોય તો તે પોપચાને પાંપણ ઝાલીને ઉપાડવું અને નીચલાં પોપચાંને અંદર નાખવાથી નીચલા પોપચાના વાળમાં તે કણું પકડાય છે; બારીક કપડાની વાટ કરી પોચે હાથે આંખમાં ફેરવવી; પાસેના માણસે આંખમાં જીભ ફેરવવી. આ ઉપાયથી ચોંટેલું કણું નીકળી આવે છે.

મોતીઆ—કાચ—(Cataract)—આ એક કીકીનો રોગ છે અને વિશેષ કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં થાય છે અને નબળાઇ પણ તેનું કારણ છે. જ્યારે મોતીઓ પડે છે ત્યારે કીકીની અંદર ધોળું પડ વળતું જાય છે. મોતીયા થતાં કેટલાક માસ કે કેટલાં વર્ષ લાગે છે. આંખો ઉઠવાથી કીકીના ભાગ ઉપર ફુલું પડે છે તે મોતીઓ નથી. મોતીઓ મેલા, પીળા, સફેદ રંગનો હોય છે. શરૂવાતમાં તે બરાબર ઓળખાતો નથી, પણ જેમ જેમ તે વધતો જાય છે તેમ તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને તેથી આંખનું તેજ પણ ઓછું થતું જાય છે. કીકીની અંદરનો વર્ણ ગમે એવો હોય, પણ જો દૃષ્ટિ સંપૂર્ણ સારી હોય તો તેને મોતીઓ ગણવો નહિ. મોતીઓ પાકે એટલે તેને શસ્ત્રક્રિયાથી કાઢવો એજ તેનો ઉપાય છે.

ઝામરવા—(Glaucoma)—આ એક ઘણું દુઃખદાયક દરદ છે. આ દરદમાં મસ્તકમાં પીડા થાય છે, તેથી ઘણીવાર તેને માથાનું દરદ ગણવામાં આવે છે. માથાનું શૂળ એ ઝામરવાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ રોગ વિશેષ કરીને મોટી ઉમરે પહોંચેલાંને થાય છે અને ઘણું કરીને આંખ જાય છે. આ દરદ બે રીતે આવે છે. સખ્ત રૂપે આવે છે ત્યાં આંખમાં સખ્ત વરમ થાય છે અને ધીમે ધીમે થાય છે તેમાં એવાં કોઇ સ્પષ્ટ લક્ષણો માલમ પડતાં નથી. આ પ્રકારમાં આંખની દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. ઉપાય—(૧) શરૂઆતમાંજ ચેતીને દૃષ્ટિને નુકસાન પહોંચ્યા પહેલાં કનીનિકામાં છેદ કરવાથી આંખ છેક નાશ પામતી નથી. (૨) ઇઝેરાઇનનાં ટીપાં નાખવાથી કીકી સંકોચાય છે. (૩) તીક્ષ્ણ સોજો હોય ને પીડા ઘણી હોય તે મટાડવા માટે શેક કરવો, જુલાબ આપવો, જળો મુકાવવી, બ્લિસ્ટર મારવું, તથા ઉંઘની દવા આપવી: દૃષ્ટિ સારી થવાની આશા બંધ પડ્યા પછી પણ અસહ્ય પીડા મટાડવા માટે કનીનિકા છેદાવવાથી પીડા બંધ પડે છે.

પરવાળાં—(Trichiasis)—પાંપણ અંદર વળી જવાથી તેના વાળ
ચામડીને ઠેર ઠેર નવા વાળ ઉગીને આંખની અંદરના ભાગ તરફ વળે
છે, અને કોર્નીઆ ઉપર ઘસવાથી ફુલા જેવી છારી આવે છે
ટેવ તેને આંખમાં ખુંચે છે તથા આંસુ વહે છે. ઉપાય—વાળ અંદર વળે
ખુંચતી હોવા તે દરેક ઝુમ ફોરસીપથી મૂળ વડે ખાળવાં, પણ ફરી ઉગે
(૧) ફરી પણ એવીજ રીતે ખુંચાવી ફોરસીટ સોયમાં સોયની અણી
મૂક આવવાં. (૨) ગુંદના પાણીથી વાળને બહારથી ચોંટાડી રાખવાથી
અંદર જતા અટકે. (૩) પાંપણની ચામડી થોડી કાપી નાખી ઉપરથી
વાળ બહાર નીકળશે. (૪) પાંપણની આખી ધાર કાપી નખાવવી. પણ તે
કરૂપ થાય છે.

આંજણી—અંજનનામિકા—(Stye)—પાંપણના મૂળમાં નાની ફોલ્લી
આંજણી કહે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેમાંથી પીળાશ પડતું પરૂ નીકળી, પછી
મટી જાય છે, આ દરદ વિશેષ કરીને બાળકોને થાય છે અને જે બાળકો
બીગાડની અસર હોય છે તેમને ઉપરા ઉપર થાય છે. જો ગફલત કરવામાં
પાંપણોને હાનિ પહોંચે છે. ઉપાય—(૧) ગરમ પાણીથી વારંવાર શેક કરવો
નાખેલા ગરમ પાણીથી ધોવી. (૩) સીંદુરનો મલમ ચોપડવો. (૪) ફોલ્લી
આપવી. (૫) રસવંતી, સુંઠ, મરી તથા પીપરને વાટી તેની ગોળી કરી રાખી

આંખનાં દરદોના સામાન્ય ઉપાયો—આ ઉપાયો આંખનાં કેટલાં
ફાયદ કરેલ છે. (૧) લોઢાના વાસણમાં લીંબુનો રસ નાખી લોઢાના ઘસવાથી
ઉપર લેપ કરવો. (૨) જેઠીમધ, ગેરૂ, સીંધવ, દારૂહળદર અને રસવંતી સમભાગે
વાટી આંખની આસપાસ બહાર લેપ કરવો. (૩) મધ તથા ઘીમાં સીંધવ તથા
વાટી તેનો લેપ તેમજ અંજન કરવું. (૪) કડવો લીંબડો, ઉંબરાની છાલ, એરંડ
રતાંજલી, તે સર્વેને પાણીમાં વાટી તેની ચેપલી આંખોપર બાંધવી. (૫) તુળસીનાં
પાન, તેનો રસ—એની બરાબર સ્ત્રીનું ધાવણ કાંસાના વાસણમાં નાખી
ત્રેગડી તાંબાની વાટકીથી ઘુટવું અને છાંયામાં રાખી સુકે તેનું અંજન
... ભી મલમ વાટી તેમાં થોડો કપુર નાખી તેનું અંજન કરવું. (૭) ત
રસ ૧ તોલો, અને મધ, સીંધવ દરેક ૧ માસો. તેનું અંજન કરવું. (૮) મે
ફિટ, સીંધવ, સાકર, શંખ, મનશીલ, ગેરૂ, સમુદ્રફીણ તથા મરી તેનું
... ઘુંટી અંજન કરવું.

ફાટ ખાવા
અત્રે આ
૨

૪ તોલા સુધી તે ખાવું. તેથી તિમીર રોગનો નાશ થાય. (૧૧) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દુધ ૬૪ તોલા-તેલ બાકી રહેતાં સુધી ઉકાળવું તે તેલ ટંકે તોલો ૦ા ખાવું તેથી ડોળાની ઝાંખ મટે છે. (૧૨) લોઢાના વાસણમાં ત્રિફળાનો ઉકાળો ૫ તોલા અને ઘી ૧ તોલો રાખી મુકી સાંજે જમ્યા પછી પીવું. (૧૩) ત્રિફળાનો ઉકાળો. ભાંગરાનો રસ, અરડુસીના પાનનો રસ, સતાવરીનો રસ કે ઉકાળો, બકરીનું દુધ, ગળોનો ઉકાળો અને ઘી એ દરેક ૬૪ તોલા. પીંપર, સાકર, દ્રાક્ષ, ત્રિફળા, નીલ કમળ, જેઠીમધ, ધોળી કંટીવરણી ભોરીંગણી, દરેક ૬ા તોલા લઇ તેની ચટણી કરવી. સર્વ ઉકાળવું અને ઘી બાકી રહેથી તે ગાળી રાખી મુકવું તથા નિત્ય ખાવું. માત્રા—૨ તોલા. આંખના સર્વ રોગ મટે છે. (૧૪) જેઠીમધ, ત્રિફળા, તેનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને લોહભસ્મ ૧ રતી મધ તથા ઘીમાં ચાટી ઉપર દુધ પીવું. (૧૫) ત્રિફળા, તજ, લોહભસ્મ, જેઠીમધ, તથા મહુડાનાં ફુલ તેનું ચૂર્ણ માત્રા ૩ માસા; અનુપાન ઘી તથા મધ.

માથાના મગજની શક્તિ વધારવાના ઉપાયો—જેથી આંખને પોષણ મળે છેઃ-(૧૬) બદામના મીંજ ૧ તોલો રાત્રે પલાળી મુકી સવારે ફોતરાં કાઢી નાંખવાં. તેમાં એલચીદાણા ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, ગાયનું તાજું ઘી ૨ તોલા, તે સર્વ કલાઇના વાસણમાં રાત્રે અગાસે રાખી સવારે તથા સાંજે ચાટવું. ૧-૨ અઠવાડીયાં તાજું તાજું ખાવાથી મગજની ઉષ્ણતા દૂર થઇ આંખની ગરમી દૂર થશે. (૧૭) બદામનાં મીંજ તો. ૧૦, એલચીદાણા તો. ૫, પીસ્તાં તો. ૫, ખસખસ તો. ૫, દ્રાક્ષ તો. ૫, સર્વને વાટીને અથવા ગાયના દુધમાં ઉકાળી તેનો ગોળો કરવો. તેમાં ગાયના દુધનો માવો ૧ શેર, તથા ઉંચી સાકર ૧ શેર મેળવી તે આથામાંથી સાંજ સવાર તો. ૫ ખાવું. મગજ ભરાઇ તર થઇ આંખમાં તેજ આવે છે. (૧૮) ગાયનું માખણ ૨ તોલા, સાકર ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણમાં નિત્ય સાંજ સવાર ૧૪ દિવસ ચાટવું. આંખના સર્વ રોગમાં પ્રશસ્ત છે. (૧૯) ગાયનું તાજું ઘી ૨ તોલા, માવો ૧ તોલો, સાકર તથા બદામ બન્ને ૦ાા તોલો, કંકોળ, મધ તથા એલચીદાણા દરેક ૦ા તોલો. સર્વ એકત્ર કરી સાંજ સવાર ખાવું. ૩ અઠવાડીયાં ખાવાથી હાથપગની આગ, તથા આંખના વિકારો મટે છે. (૨૦) ગાયનું તાજું માખણ ૨ તોલા, સાકર ૧ તોલો, એલચીદાણા ૬ માસા, નાગકેસર ૪ માસા; એ પ્રમાણે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. ૩ અઠવાડીયાં ખાવાથી આંખની ગરમી, રતાશ, વગેરે સર્વ વિકારો મટે છે. ભાદરવા માસમાં પ્રાતઃકાળમાં ઘી પીવાથી આંખનું તેજ વધે છે.

કાનનાં દરદો.

વિવેચન—કાનમાં ઘણી જાતનાં દરદો થાય છે. અત્રે તેના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ કરીએ. ૧. કાનનો સોજો. ૨. કાનનો પાક. ૩. બેહેરાપણું. એ દરેકના ઉપચારો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

કાનનો સોજો—કાનનો બહારનો ભાગ અને ઘણીવાર અંદરનો પડદો અથવા પડધમ સુજી આવે છે અને પીડા, તાવ, વગેરે વરમનાં સર્વે લક્ષણો થાય છે. આ સોજાથી માથામાં દરદ, કાનમાં ચસકા, તાવ, ઝાડો, કબજ, નાડી ઉતાવળી, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. સોજો પાકેથી કાનમાંથી પરૂ આવે છે. કારણ-ઠંડી હવા જવાથી, ગરમ દવા નાખવાથી, કાનને ખોતરવાથી, સખ્ત મેલ એકઠો થવાથી, અથવા કાનને વાગવાથી સોજો થાય છે. બગડેલ

લોહીવાળાં બાળકોને આ દરદ વારંવાર થતું હોય એમ જોવામાં આવે છે. ઉપાય-(૧) કાનમાં જરા પણ દરદ થવા માંડે કે ગરમ પાણી અથવા પોશના ડોડા ઉકાળેલા ગરમ પાણીને શેક કરવો. (૨) કાનની અંદર ઠંડી હવા ન જાય માટે રૂ આડું દઈ રાખવું. (૩) મેલ ભરાયો હોય તો મેલ કાઢવાનો ઉપાય કરવો. (૪) એક જુલાબ લેવો, હલકો ખોરાક લેવો અને ઠંડી હવામાં ફરવું નહિ. તાવ હોય તો પરસેવો લાવવાની દવા લેવી. (૫) દરદ ઘણું હોય તો શેક વારંવાર કરવો. (૬) જળો મુકાવવી અથવા કાન પાછળ બ્લિસ્ટર મારવું. દરદીને એકાંતમાં શાંતપણે ગુપચુપ સુવાડી રાખવો અને અશક્તિ હોય તો શક્તિની દવા દેવી.

કાનનો મેલ—ઘણીવાર કાનમાં મેલ વધી પડે છે ત્યારે કાનમાં ઘણું દરદ થાય છે. કાનનો રસ્તો પૂરાઈ જવાથી બરાબર સંભળાતું નથી. કંસારીઓ બોલવા જેવો કાનમાં અવાજ થયા કરે છે. મોઢું ઉઘાડ ઢાંક કરવાથી કાનમાં કટાક સરખો અવાજ થાય છે. કાનને ઉંચો કરી જોવાથી મેલનો ડુચો માલમ પડે છે. કેટલાકને કાનમાં નિરંતર મેલ જામ્યાજ કરે છે. ઉપાય-(૧) મેલ કાઢવાનો સૌથી સારો અને નિર્ભય ઉપાય એ છે કે રાત્રે સૂતી વખતે કાનમાં મીઠું તેલ, બદામનું તેલ, ગ્લીસરાઇન, અથવા સાલીડના તેલના ટીપાં નાખવાં, અને સવારમાં જરા ગરમ પાણીની પીચકારી મારવી. ગરમ પાણીમાં સાબુનું ફીણ નાખી અથવા થોડો સોડા મેળવી તે પાણીની પીચકારી ૮-૧૦ વખત મારવાથી મેલનો ડુચો નીકળી પડશે. કાન ખોતરવાથી ઘણુંજ નુકશાન છે, માટે મેલ કાઢવાને માટે કાન કદી પણ ખોતરવો કે ખોતરાવવો નહિ. (૨) કાનમાં કાંઇ ચીજ, વસ્તુ કે જંતુ જવાથી દરદ થાય તો તેને કાઢવા માટે કાનમાં કાંઇ પણ હથિયાર કે સળી નાંખી કાનને છેડવો નહિ, પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પીચકારી મારવી અને તલના તેલનાં ટીપાં નાખવાં. (૩) જંતુ ગયું હોય તો પણ તલનું કે કડવી બદામનું તેલ કાનમાં રેડવું અથવા "લાડેનમ" નાં ૪-૫ ટીપાં નાંખવાં. તેથી અંદર જંતુ મરી જશે, પછી પીચકારી મારવાથી પાણીના જોરથી ધોવાઇને બહાર નીકળી આવશે.

કાનનો પાક—કાનનો આગલો ભાગ અથવા છેક અંદરનો ભાગ પાકે ત્યારે તેમાંથી રસી અથવા ઘાડું પરૂ નીકળે છે. વખતે કાનની અંદરના સુંવાળા હાડકામાં સડો લાગે છે તો પરૂની સાથે લોહી પણ નીકળે છે. શરૂઆતમાં કાનમાં સોજો થાય છે અને પરૂ આવતું થયા પછી દરદ નરમ પડે છે. કારણ—આ દરદ પણ કાનના સોજામાં આપેલાં કારણોથી થાય છે. નબળાં અને ગંડગુમડાંવાળાં બાળકોને આ દરદ વારંવાર થાય છે અને તન્દુરસ્તી સારી થવાથી મટે છે. કાનની નાડી પાકે છે તેને કાનનું "નાડીવ્રણ" કહે છે. આવું વ્રણ ભદનિંગળની પેઠે વારંવાર થાય છે ને રૂઝાય છે. ઉપાય—(૧) ફ્લાલીનનો, પોશના ડોડાનો અથવા લીંબડાનાં બાફેલાં પાન બાંધીને તેનો શેક કરવો. (૨) શરૂઆતમાં પરૂ બંધ કરવા સારૂ સખ્ત દવાઓ નાખવી નહિ, નરમ કપડાંની વાટ કરી કાનને સાફ કરવો અને બોરાસીક એસીડવાળા ગરમ પાણીની પીચકારી મારી દહાડામાં બે ત્રણવાર કાન ધોવો અને કાનને કોરો કરી નાખવો, કાનમાં સોજો કે ચચરાટ થતો હોય તો અંદર સાલીડ તેલ, ગ્લીસરાઇન કે તલનાં તેલનાં ટીપાં નાખવાં. આટલા ઉપચારથી રસી બંધ ન થાય તો પછી બીજા ઉપાયો કરવા. (૩) ફાલ સુહાગનાં [illegible] ઉકાળાના પાણીની પીચકારી મારવી. (૪) ફટકડીના પાણીની પીચકારી મારવી. (૫) લિંબોળીના ઉકાળાની પીચકારી. (૬) [illegible] ઉકાળાની પીચ-

[illegible]

[illegible]—[illegible]

નાકનાં દરદો.

વિવેચન—નાક ઘણું પ્રધાન દ્વાર છે; એમાં થઈને પ્રાણ પ્રાણમયતણી હરિયાળી નાક, આરામ શ્વાસ, નાકનું પાકવું અને તેમાંથી કેટલી ભિન્ન ભિન્ન પાકું વહેવું. મોટા અવાજ સાથે છીંકો, અનાવશ્યક તથા અજાણ્યો પ્રભાવ, નાક સૂકું પડતાં શ્વાસનો અવરોધ, પ્રતિશ્યાય એટલે સળેખમ, પીનસ, નાકોડી ફૂટવી, નાસિકા, નાકના માંસ, વગેરે. નાકનાં ઘણાં દરદોને મગજ સાથે સંબંધ છે, એમાં મગજનો કફ નાકમાં ઉતરે છે. તેમજ મગજની ગરમી નાકોડી રૂપે નાક વાટે બહાર આવે છે. મગજનો ઉપાય કરવાથી નાકનાં ઘણાં દરદોની શાંતિ થાય છે. નાકમાં ભમી જાય છે તેને માટે મસાના ઉપાયો અને શસ્ત્રોપચાર કરવાથી તે મટી શકે છે. સળેખમ એટલે શરદી થવાથી માથાનો કફ અમથીએ નાક તથા ગળાવાટે ઝરે છે અને ઘણી વખત આ સાધારણ દરદની ઉપેક્ષા કરવાથી—તેમાંથી પીનસ વગેરે નાકના મોટાં ભયંકર ભરેલા દરદની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ઉપાય—નાકના જુદા જુદા વિકારો માટે જુદા જુદા ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવાઃ—

પીનસ—(૧) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ (કઠ), કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, પીંપર, ધમાસો

અને અજમો તેના ચુર્ણમાં અથવા કવાથમાં આદુનો રસ મેળવી પીવાથી પીનસ, ઉધરસ, શ્વાસ વગેરે મટે છે. (૨) ભોરીંગણી, નેપાળો, જવ, સરગવાની છાલ, તુળશીનાં પાન, સુંઠ, મરી, પીપર તથા સીંધાલુણની ચટણી કરી તેમાં પકાવેલું તેલ નાકમાં નાખવું, તેથી નાકનો દુર્ગંધવાળો વાસ સુધરે છે. (૬) મીણ તથા ગુગળને એકત્ર મેળવી તેનો યુક્તિપૂર્વક ધુમાડો નાકમાં લેવાથી મોટા અવાજવાળી છીંકો તથા બગડેલો કફ આવતો બંધ થાય છે. (૪) મરી, દહીં તથા ગોળ, એ ત્રણ મેળવી ખાવાથી નાકનાં તમામ દરદોમાં સારો ગુણ આપે છે. માટે શરદી પીનસ વગેરે નાકનાં દરદોમા આ ત્રણ વસ્તુનું સેવન કરવું. (૫) તુલશીનાં પાન, નાક છીંકણી, વગેરે છીંકો લાવનાર પદાર્થોનું નસ્ય લેવાથી પીનસ તથા શરદીનો કફ ઝરી નીકળી જાય છે.

નાકોઠી ફુટવી—(Epistaxis-એપીસ્ટેકસીસ) (૬) ઠંડુ પાણી માથાપર તથા નાક ઉપર ખુબ રેડવું; અથવા માથાપર ઠંડા પાણીમાં કપડું બોળીને મૂકવું. માટી ઠંડા પાણીમાં ભીંજવીને તાળવે મુકવી. (૭) ઠંડા પાણીની પીચકારી નાકમાં મારવી. (૮) ફટકડી અથવા માયાની બારીક ભુકી નાકમાં દાબવી. (૯) ફટકડી અથવા જસતના ફુલના પાણીમાં રૂ બોળી તે રૂ વડે નાક બંધ કરવું. (૧૦) ટિંક્ચર ઓફ સ્ટીલમાં રૂનું પુમડું બોળીને નાકમાં સારી પેઠે દાબવું. (૧૧) જો કોઇ દવા ન હોય તો રૂને ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી નાકમાં દાબી નસકોરૂં બંધ કરવું. (૧૨) મોરથુથુના પાણીની પીચકારી પણ લોહીને અટકાવે છે.

પીનસ—(Ozaena-ઓઝીના)-(૧૩) સળેખમથી વારંવાર આ રોગ થઇ આવે છે. આ સિવાય નાકમાં કાંઇ પદાર્થ જવાથી સોજો થઇ પરૂ થાય છે. નાકનો મસો થવાથી પરૂ નીકળે છે. તેમજ અંદર હાડકામાં સડો થવાથી પણ રસી નીકળે છે. ઉપદંશના રોગથી પણ પીનસ થાય છે અને નાક સડીને ખરી પડે છે. (૧૪) મસો હોય તો તે કપાવી કાઢવો. (૧૫) નાકમાં પીચકારી મારી પરૂને નિત્ય ધોઇ નાખવું. (૧૬) પીચકારીના એક આંસ પાણીમાં એકાદ ગ્રેન ફટકડી અથવા જસતના ફુલ અથવા કલોરાઇડ ઓફ ઝિંક નાખવું.(૧૭) જાત્યાદિ તેલનાં ટીપાં નાંખવાં. (૧૮) ૧ ડ્રામ બિસ્મથ અને ૧ ઔંસ સાકર મેળવીને સુંઘવું. (૧૯) કારબૉલિક એસીડ ૧ ભાગ અને તાજું ઘી ૮ ભાગ મેળવી તે સુંઘવું. સિવાય તનદુરસ્તી સુધારનારી દવાઓ, જેવી કે મંજીષ્ઠાદિકવાથ, કિશોરગુગળ, યોગરાજગુગળ, લોહની બનાવટવાળી બીજી દવાઓ, સારસાપરેલા, પોટાશ આયોડાઇડ વગેરે દવાઓનું સેવન કરવું.

નાકના જીવ—નાકમાં કીડા પડે ત્યારે નીચેની દવાઓનો ઉપયોગ કરવો. (૨૦) લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ નાકમાં નાખવું. (૨૧) રૂ. ૫ ભાર ગરમ પાણીમાં ટરપેંટાઇન ૨ ડ્રામ મેળવી પીચકારી લેવી. [૨૨] સ્ટીલનું પ્રવાહી ૪ ડ્રામ, પાણી ૩ ઔંસ, ટરપેન્ટાઇન ૧ ડ્રામ ત્રણે મેળવીને તેની પીચકારી મારવી. (૨૩) ટરપેન્ટાઇન તથા કપુર એકત્ર મેળવી તેમાં રૂ બોળી પુમડું નાકમાં રાખવું અથવા સુંઘવું.

નાકનો મસો—નાસાર્શ—(Polypus-પૉલીપસ,)(૨૪) ટૅનિક ઍસિડની ભુકી સુંઘવી. (૨૫) ધુમાડાની ધુંસ (મેશ), પીપર, દેવદાર, દૂધ. કરંજ, સીંધાલુણ અને અઘેડાનાં તેમાં પકાવેલું તેલ નાકમાં નાંખવું. મસો મોટો હોય તો ચીમટાવતી વળ દઇ ખેંચી અથવા કાતરથી કાપી નાખવો.

એવા ઉપાયની જરૂર તે. એ ઉપાય બે રીતે થાય છે. કાંતો કોતરને કોઇ પદાર્થથી પુરી દેવું અથવા દાંતને કાઢી નંખાવવો.

દાંતનાં કોતર પુરવાની રીત—પ્રથમ દાંતને ઝીણા હથીયારથી કોરીને સાફ કરવો અને પછી અંદર પુરવાની દવા મુકવી. કેટલીક ચીજો થોડા દિવસ રહીને નીકળી જાય છે અને કેટલીક હમેશ જાથુ દાંતના કોતરમાં રહી શકે છે. એ પુરવણીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) રૂમીમસ્તકી અથવા ચંદ્રુસ, જે મળે તેને સલ્ફ્યુરિક ઇથર અથવા આલ્કોહોલમાં પીગળાવી ગોળના જેવી લુગદી કરવી, અને તે લુગદી દાંતના ખાડામાં સમાય એટલા રૂમાં લપેટી ખાડામાં દાબી દેવી. (૨) " ગટાપરચા " દાંત પુરવા સારૂ ખાસ તૈયાર મળે છે તે વધારે ટકાઉ છે. તેનો એક ન્હાનો કટકો લઇ સ્પીરીટ લેમ્પથી અથવા બીજી ગરમી આપીને સળીવતી દાંતના કોતરમાં દાબવો. (૩) "ઑક્સાઇડ ઑફ ઝિંક" એ કરતાં પણ વધારે વખત દાંતમાં ટકે છે. તેને સોલ્યુશન ઑફ ઝિંકમા મેળવી ગોળાના જેવું નરમ કરી દાંતના ખાડામાં દાબી દેવું. આ દવા ૭ સાત માસ સુધી વળગી રહેશે. (૪) જાથુના ટકાવ માટે પારો વાપરવો. રૂપાના કટકામાંથી કાનસવતી ભુકો કાઢીને તેને પારા સાથે હથેળીમાં મસળવો. પછી તે લુગદી થાય તેને દાબવાથી વધારાનો પારો બહાર નીકળી પડશે અને મળી ગયેલ લુગદીને દાંતના કોતરમાં પુરી દેવી. એકલા રૂપાને બદલે ૧ ભાગ સોનું, ૩ ભાગ રુપું, અને ૨ ભાગ કલાઇ એકત્ર ગાળી તેનો ઝેર પાડી ઉપર પ્રમાણેજ પારામાં મેળવી તૈયાર થાય છે તે વધારે સારો છે. આ પ્રમાણે પારાથી કોતરને પુરી દેવાથી થોડો વખત દાંતમાં દરદ થાય તો સ્પિરિટ કેમ્ફર અથવા મસ્તકીનું પાણી દાંત ઉપર લગાડવું.

દાંતનાં મંજનો—દાંતનાં મંજનોમાં દરદ પ્રમાણે દવાઓનો ઉપયોગ કરવો. (૧) દાંતના કળતરના મંજનમાં કપુર, હીરાબોળ, મસ્તકી વગેરે ચીજો વાપરવી. (૨) પારાની મજબુતી માટે કાથો, માયાં, સિંકોના બાર્ક વગેરે ચીજો વાપરવી. (૩) ખરાબ વાસ દુર કરવાના મંજનોમાં કોયલો, મસ્તકી, કપુરનો ઉપયોગ કરવો, (૪) ધોયેલ ચાક તો. ૫ કપુર તો. ૦ા, કળતર ઉપર આ મંજન વાપરવું. કપુર વધારે નાખવો નહિ. (૫) હીરાબોળ તો. ૧, કપુર તો. ૦ા, ચાક તો. ૫ તેનું મંજન બનાવવું, તે ઘસવાથી કળતર મટે છે અને દાંત પણ સાફ થાય છે. (૬) હીરાબોળ, કાથો તથા માયાં એકેક અને બાર્ક ૨ તોલા, તેથી દાંતનું ખવાવું બંધ થાય છે, (૭) મસ્તકી, મોચરસ, હીરાદખણ, દાડમનાં સુકા ફુલ, હીમજ આંબળાં, કાથો સમભાગ બારીક ચૂર્ણ કરવું.

દાંત સાફ રાખવાના નિયમો—(૧) દાંતને બાવળના દાતણથી કે બ્રશવતી રોજ ધીમે ધીમે ઘસવા, જોરથી ઘસવું નહિ, તેમ બ્રશ પણ ઘણા જોરથી વાપરવું નહિ. (૨) કોયલાનો ભુકો, મીઠું, ચાક અને કપુર વગેરે ચીજો સાધારણ મંજન તરીકે રોજ દાંતે ઘસવી. (૩) દાંતના માર્ગમાં અથવા કોતરોમાં અનાજની કણીઓ ભરાઇ રહે તેને બ્રશથી અને કોગળાથી કાઢી નાખવી. અંદર રહેવાથી ઘણુંજ નુકસાન કરે છે. (૪) રાત્રે દાંત સાફ કરીને સુવું. (૫) દાંત ઉપર લીલ બાઝે તે ખોતરીને કાઢી નાખવી અને ઉપર વખેલ મંજન વાપરવું કે ફરી એવી લીલ બાઝે નહિ. (૬) ઘણા ગળ્યા કે ઘણા ખાટા પદાર્થો ખાવાનો મહાવરો રાખવો નહિ. (૭) સોપારી દાંતને બગાડે છે માટે તે વાપરવી નહિ. સોપારીની રાખ દાંતે ઘસવી. (૮) તમાકુ દાંતે ઘસવાથી દાં

સાફ થતા દશે પણ હોજરી ઉપર તેની ઘણીજ માઠી અસર થાય છે; માટે તંબાકુનો બિલકુલ ઉપયોગ કરવો નહિ. (૯) ઝાડાનો કબજો થવા દેવો નહિ. (૧૦) ખોરાક પચે એવો લેવો, અને અપચો થાય કે તેનો તરત ઇલાજ કરવો. પાચનશક્તિ અને પેટના ખુલાસા ઉપર દાંતના રક્ષણનો આધાર છે. વારંવાર પાણીના કોગળા કરવા.

મોંનો ખરાબ વાસ—જે કારણથી દાંત સડે છે તેજ કારણથી મોં પણ વાસ મારે છે, તેને "આગરૂ" કહે છે. ઉપાયો—(૧) જમ્યા પછી બન્ને વખત દાંતને સારી રીતે ધોવા, (૩) દાંતમાં ભરાયેલ અન્નની કણીઓ કાઢવા માટે :કેટલાક દાંત ખોતરણી, સળી કે ટાંકણીનો ઉપયોગ કરે છે પણ તેમ કરવાથી દાંતના માર્ગ વધારે પહોળા થઇ ઉલટું વધારે અન્ન ભરાય છે. દાંત સાફ કરવાનો ઉપાય કોગળા કે "બ્રશ" છે, (૩) ગરમ પાણીના ઘણી વાર કોગળા કરવાથી પણ દાંત સાફ થઇ જાય છે. (૪) દાંત ઉપર લીલનાં પોડાં બાઝે છે તેને કઢાવી નાખવાં જોઇએ, દાંતના ડાક્ટરો એ કામ બહુ સારી રીતે કરી શકે છે અને ઘણાં વરસોનાં પોડાં તથા કચરો કાઢી નાંખી દાંત સાફ સફેદ બનાવી દે છે. ઘર આગળ નાના ચપુની ધારથી ઘસવાથી પણ લીલ નીકળી શકે છે. (૫) ઉપર દાંતનાં મંજનો આપેલાં છે, તેમાંના નં. ૩-૪ વાળાં મંજનમાં કોયલાનો ભુકો ઉમેરીને તેના વતી દાતણ કરવું. નં. ૧૪૨૪ માં આપેલું "કોન્ડિસ સોલ્યુસન" ડ્રામ ૧ માં અધશેર પાણી ઉમેરી કોગળા કરવા.

પ્રકરણ ૮ મું.

ચામડીનાં દરદો.

DISEASES OF THE SKIN.

વિવેચન—ચામડી ઉપર અસંખ્ય પ્રકારનાં દરદો થઇ આવે છે. કેટલાંક રસ બગડવાથી થાય છે અને કેટલાક અંદરના દોષથી થાય છે. અંદરના દોષથી થતાં ચામડીનાં ઘણાં ખરાં દરદો બીજા વ્યાધિઓના વિકારરૂપે ફુટી નીકળતાં જોવામાં આવે છે, અને તેથી તે વ્યાધિઓના ઉપચારમાં તેના વિકારોના ઉપાયોનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે. ચામડીનાં આવાં અસંખ્ય દરદોમાંથી ઘરવૈદાના ગ્રંથને બંધ બેસતાં દરદો તથા તેના સામાન્ય ઉપાયો આ પ્રકરણમાં દાખલ કરવામાં આવેલ છે.

ચળ—(Pruritus-પ્રુરાઇટસ)—ચળનાં બીજાં નામ ખજવાળ, ખરજ, વલુર વગેરે છે. ખસ, ખરજવાં, દાદર, ચિત્રી, શીળસ, વગેરે દરદમાં ચળ આવે છે, તે સિવાય પણ ઘણીવાર ચામડીના કોઇ દેખીતા વ્યાધિ વિના પણ ચામડી પર ચળ અને વલુર આવે છે. લોહી બીગાડ, ગરમી, પ્રમેહ, પ્રદર, મધુપ્રમેહ, કમળો, અજીર્ણ વગેરે દરદોમાં ઘણીવાર ચળ આવે છે. ઉપાય—નીચેની વસ્તુઓમાંથી કોઇ પણ વસ્તુને ઉકાળી પાણી કરીને તે વતી ચોળીને ન્હાવું. (૧) લીંબડાનાં પાન. (૨) આમળાં. (૩) ખેરની છાલ. (૪) પંચવલ્ક ... બોરડી બાવળ વગેરેની છાલ. (૫) વાળાના પાણીથી ન્હાવું. (૬) ગોમૂત્ર ચોળીને ... દાહશામક દવાઓનો લેપ. (નં.૪૨૬).(૮) સુખડનો લે[illegible]. (૯) ગંધકનો લેપ, (...

પાણી ચોપડવું. (૧૧) સુખડનું તેલ ચોળવું. (૧૨) તલનું તેલ ચોળવું. (૧૩) લોશન-કાર-બોલિક એસીડ ૧ ડ્રામ, ગ્લીસરાઇન ૧ ઔંસ, પાણી ૩ ઔંસ, રેક્ટિફાઇડ સ્પીરીટ ૨ ઔંસ. (૧૪) લોશન-કપુર ૦॥ ડ્રામ, ક્લૉરલ હાઇડ્રેટ ૦॥ ડ્રામ, ગ્લિસરીન ૧ ડ્રામ, ગુલાબજળ ૫ ઔંસ. (૧૫) ગંધકનો સાબુ (સલ્ફર સોપ) શરીરે ચોળી ન્હાવું. (૧૬) કારબોલિક સોપ. (૧૭) તાંદળજાની ભાજી ઉકાળી પીવી. (૧૮) ગળોનો રસ પીવો. (૧૯) ગળજીભી(ગાવઝબાન) નો રસ પીવો. (૨૦) નં. ૮૬૦, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૧૬૦૧, ૧૬૦૨ ના ઉપાયો.

અળાઇ—(Lichen-લાઇકેન) ચામડીપર બારીક ફુણગીઓ થઇ આવે છે, તેને અળાઇ કહે છે. ઉનાળામાં આવી અળાઇ ઘણી થાય છે. તે માણસને ઘણો કંટાળો આપે છે ઉપાય—(૧) સુખડનો લેપ કરવો. (૨) વાળો, શંખજીરૂ તથા કપુરકાચલીનો લેપ. (૩) ગેરૂનો લેપ કરવો. (૪) હરડેનો જુલાબ લેવો, (૫) ધમાસો તથા પોશના ડોડાના પાણીથી ન્હાવું.

લુખસ—(Prurigo-પ્રુરાઇગો)-આખા શરીરપર ઘણીજ ચળ આવે છે તથા બારીક ફોડલીઓ નીકળી આવે છે. તેમાં એટલી બધી ચળ આવે છે કે દરદી ખણીને લોહી કાઢે છે, તેમ તેમ તેમાં બળતરા તથા ચળ વધે છે. ચામડી લુખી અને ખડછટ થાય છે. ઉપાય—ચળના સર્વ ઉપાયો કરવા. (૧) ધમાસાના પાણીથી ન્હાવું. (૨) સુખડનો લેપ કરવો. (૩) ચારોળીનો લેપ કરવો. (૪) ગંધક ૧ ડ્રામ. ગ્લીસરીન ૧ ડ્રામ તથા ધોયેલ ઘી ૧ ઔંસ તે શરીરે ઘસીને ચોળવું. (૫) રસકપુરનું નરમ પ્રવાહી ચોળવું. (૬) ગંધક ૨ ડ્રામ અને ગ્લીસરીન તથા વેસેલીન અકેક ઔંસ-તે મેળવી શરીરે ઘસવું. (૭) તાંદળજાનો રસ, લીંબડાના પાનનો રસ, ગળજીભીનો રસ, એમાંની કોઇ પણ દવા થોડા દિવસ પીવી. (૮) આંબળા અથવા ત્રિફળાનું પાણી શરીરે ચોળવું. (૯) ગુલાબના ફુલનો રેચ અથવા સોનામુખીની ફાકી લેવી. (૧૦) આંબળાનો મુરબ્બો, કોળાપાક, જીવન, મંજીષ્ટાદિક્વાથ વગેરે દવાઓનું સેવન કરવાથી ઘણા દિવસની લુખસ મટે છે.

ખસ—પામા—Itch-ઇચ-ખસના દરદથી કોઇકજ અજાણ્યું હશે, એ એક પ્રકારનો કોહો એટલે સડો છે અને ગંદા છોકરાઓને થાય છે, તેમાં જંતુ થાય છે અને તેનો ૫ પ્રસરે છે. આ દરદ ચેપી છે.

ઉપાય—(૧)ગંધકનો લેપ અથવા મલમ (નં. ૧૩૨૭) (૨) પારાનો મલમ (નં. ૯૦૦) (૩) ખસનો લેપ (નં. ૮૭૧) (૪) અર્કતેલ (નં. ૮૪૭), (૫) મોરથુથુ જલદ પાણીમાં ચોપડવું, (૬) લીંબડાના પાન ઉકાળી તે વડે ન્હાવું અથવા ગોમૂત્રથી નાવું.

ખરજવું-ખજર્યું—(Eczema—એકઝીમા)—આ ચામડીનો મોટો રોગ છે. તે વિશેષ કરીને હાથ, પગ, માથામાં, કાનની કોર, વગેરે ભાગપર થાય છે. પ્રથમ ચામડી લાલ થઇ સુજી આવે છે. પછી તેના પર ફોલ્લીઓ થાય છે, પછી તે ફુટીને ઝમે છે તથા ઘારૂં પડે છે. તે ઘારૂં વારંવાર સુકાઇ જાય છે ને ફિમજે છે. કેટલાંક ખરજવાં સુકાં હોય છે ને કેટલાંક ક્ચકચતાં હોય છે. ખરજવું ઘણું કરીને બંને હાથે કે બંને પગે થાય છે. ઉપાય—(૧) નં. ૮૪૭, ૯૦૦, ૧૩૧૨ થી ૧૩૩૩માના મલમો તથા ૨૮૮૯ નંબરના ઉપાયો. (૨) ફીલ ચોપડવો. (૩) લસણ વાટીને લેપ કરવો અને પછી ખરજવું ચોખ્ખું થાય ત્યારે સાદા મલમનો લેપ કરવો. (૪) લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ. (૫) ખરજવું સુકું અથવા ભીંગડાવાળું હોય તો તેનાપર રાતે ઘી ચોપડી મહીના આશરાની કે અળસીની પોટીસ બાંધવી એટલે

—(Articaria–આર્ટિકેરીઆ)–શરીરપર ખામાં ઉપડે છે. આ
અને લાલ તેમજ સફેદ રંગનાં દાથ છે. ચામડી સુજેલી તથા
ંત ગગ તથા દાદ દાથ છે. ગીગસ ઓરદમ અગત્ય થાય છે.
થાય છે. અજીર્ણ તથા તેના વિકારો ખટાય. વાગાનું દરદ
નદવા શીગસ જેવા ખામાનું કારણ છે. જંતુ કરડવાથી પણ
ઉપાય—(૧) સરસીયા તેલનો અભ્યંગ. (૨) ગરમ પાણીથી
(૯૯૭)નો લેપ કરવો. (૪) લેડ લોશન, કાર્બોલિક લોશન,કપુર
ગારવાં. (૫) ગરમ કપડાં પહેરી રાખવાં. શીગસના ચૂર્ણાદિમાં
) લીંબડાના પાનનો રસ પીવો. (૭) સોનામુખી તથા
(૪) આપવી. (૮) કાળીજીરીની ચા કરી પીવી. (૯) ત્રિફળાગુગળ
૧૦) આદુના રસમાં ગુળનો ગોળ પીવો. (૧૧) ત્રિકટુનું ચૂર્ણ તથા
અજમોદ. (૧૨) જુલાબ લેવો–ગરમાળાપંચક–કું. દેવદાર
નો ગોળ અથવા સોનામુખી, અથવા વિલાયતી મીઠું એમાંનો
કાળાં મરી ઘીમાં મેળવી ચાટવાં તેમજ શીગસપર લગાવવાં.

...ળ–ઙરીયાઆ)—ચહેરામાં અથવા ગળામાં ચામડી લાલ થઈ
કરવો (૧) ચુનાનું તેલ (ઠ્ઠાચુનાનું નીતર્યું પાણી તથા
તથા ગ્લીસરીન મેળવી લગાવવું. (૩) જાત્યાદિઘૃત (નં. ૯૫૮)
૩૩૩). (૫) ઑકસાઇડ ઑફ ઝિંક, તપખીર વગેરે પસવાં.
૧) રેચ–એરંડીઉ, ગુલાબનાં ફુલ અથવા મીંઢીઆવળ એમાંનો
કુષ્ઠાદિક્વાથ અથવા ચુર્ણ.

ર કાળા ડાઘ પડે છે. કાંઇ રોગથી, પડપણથી અથવા
ઉપર કાળા ડાઘ રહી જાય છે. ઉપાય—શારીરિક રોગનું
ડાઘ અદ્રસ્ય થશે. જેમકે ઉપદંશને લીધે હથેળીમાં પડેલા
ચોપડવું. (૨) વ્હાઇટ પ્રેસીપીટેટનો મલમ (સાદો મલમ ૧
ડ્રામ મેળવીને મલમ કરવો. (૩) ૧ ઔંસ આલ્કોહોલ,
ઓળીને કાળા ડાઘવાળા ભાગપર મુકવાથી ચામડી સાફ
ચામડી આવશે. (૪) જાયફળનો લેપ કરવો.

mphigus–પેમ્ફીગસ)—ચામડી ઉપર એક મ્હોટો ફરફોલ્લો
પર થાય છે, અને સખત બળતરા તથા વેદના થાય છે, તેને
લેપ કરવો અથવા પોશના ડોડાનો શેક કરવો (૨)
ડીને સાદા મલમની પટી મારવી. (૪) ધોયેલ ઘી
) ચામડી છુટી પડયા પછી રૂ ભાવવા
રીડનો મલમ ચોપડવો. (૬) ગળાના
ી બાંધી રાખવાથી ઝામરો મટે છે.
છાતીની બાજુમાં ચામડી રાતી
ડો કખવા કહે છે. કેટલીક વીર

તેલ ચોપડવું. (૩) હરતાલનો લેપ. (૪) ટંકણખાર તોલો ૦૧ તેને ૧ શેર પાણીમાં મેળવી તે પાણીથી નિત્ય માથું ધોવું અથવા સાલીડનું તેલ ચોળવું.

ટાલ પડવી—(Alopecia-એલોપેસ્યા) માથા ઉપરથી વાળ ખરી પડે છે તેને ટાલ કહે છે; ઘણીવાર મુછ તથા ભ્રમરના વાળ પણ ખરી પડે છે. ઉદરી, કોઢ અથવા ઉપદંશની ગરમી એ વાળ ખરી પડવાનું મુખ્ય કારણ હોય છે, માટે લોહી સુધારવાના ઉપાયો કરવા ઉપરાંત નીચેની દવાઓ ટાલપર ચોપડવી. **ઉપાય**—(૧) ચણોઠીનો ભુકો વાટી લેપ કરવો. (૨) ભાંગરાના રસમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોળવું. (૩) કડવાં પરવર (પટોળ) નાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) ભોરીંગણીનો રસ કાઢી મધ મેળવી લેપ કરવો. (૫) ભીલામાનાં ઝાડની છાલનો રસ કાઢી મધ નાખી લેપ કરવો.

ખીલ. તારૂણ્યપીટીકા—(Acne-આકની) ત્વચાના પિંડમાં એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ ભરાઇ રહે છે અને જ્યારે તેનો સ્રાવ થતો નથી ત્યારે ખીલના આકારમાં બહાર ફુટે છે. વિશેષ કરીને તરુણાવસ્થામાં ચેહેરા ઉપર ખીલ બહુ ફુટે છે. **ઉપાય**—(૧) સાંજ સવાર ગરમ પાણીથી ખીલ ધોવા અને ગરમ પાણીની બાફ દેવી. (૨) કાંસાજણ ચોપડવું. (૩)ટંકણખારને ગુલાબજળમાં મેળવી લગાડવો, (૪) ગંધકનો મલમ (ગંધક ૧ ભાગ બેન્ઝોયેટેડ લાર્ડ ૭ ભાગ), (૫) નં. ૮૮૦ થી ૮૮૪ માં બતાવેલ લેપ, ગુગળ, લોહ, કૉડલિવર, વગેરે દવાઓનું સેવન કરવું. (૬) ગોરોચન તથા મરીનો લેપ. (૭) શેમળાના કાંટાઓને દુધમાં વાટી લેપ કરવો.

કરોળીઆ—(Psoriasis-સોરાયાસીસ)—ચામડી ઉપર સફેદ ચાઠાં થાય છે. ઉપલી ચામડી ઉતરતી જાય છે અને નીચે સફેદ ચાઠાં નીકળતાં જાય છે. કરોળીયા વિશેષ કરીને મોં છાતી, વાંસા અને કવચિત આખા શરીરપર થાય છે. **ઉપાય**-(૧) કુષ્ટહર લેપ (નં. ૮૬૯, ૮૭૦). (૨) ગંધકાદિ તેલ (નં. ૮૫૧). [૫) ઠંડા પાણીમાં બોળેલી ચાદર શરીરે લપેટીને ઉપર ગરમ ધાબળો ઓઢી બેચાર કલાક સુઇ જવું. વચમાં ઘણું પાણી પાવું એટલે પરસેવો છુટશે. (૪) ટાર. ઝિંક એકસાઇડ અને બદામનું તેલ સમભાગ મેળવીને કરોળીયા પર ઘસીને લગાવવું. (૫) કુવાડીઆનાં બી, તથા બાબચીનો લેપ ચોપડવો. એ પ્રમાણે દિવસમાં બબે વખત દવા લગાવવી. ગરમ પાણી અને સાબુવતી ધોઇ નાખવી અને કોરા રૂમાલથી ઘસીને શરીર કોરૂં કરવું અને ફરી દવા મસળીને લગાડવી.

કોઢ-કુષ્ટ—(Leucoderma-લ્યુકોડર્મા)—ચામડીનો કુદરતી રંગ બદલાઇને તેનાપર ધોળાં, કાળાં, રાતાં, વગેરે ઘણા પ્રકારનાં ચાઠાં નીકળે છે, તેને કુષ્ટ અથવા કોઢ કહેવામાં આવે છે. લોકો ધોળાં ચાઠાંનેજ કોઢ ગણે છે, પણ ખરૂં જોતાં તે તો માત્ર કુષ્ટ રોગના ૧૮ ભેદમાંનો એક ભેદ છે. દાદર, ચિત્રી, કરોળીયા, વિચર્ચિકા, ખસ વગેરે કુષ્ટ રોગના હલકા પ્રકારના વિકાર છે અને બીજા ૭ પ્રકારના મહાકુષ્ટ છે, જેનો દોષ ધાતુમાં જલ્દી પ્રવેશ કરી ઉંડો ઉતરે છે અને જાસનું અંગ્રેજી વૈદક તેને રક્તપિત્ત કહે છે. વિરૂદ્ધ અન્નપાનનું સેવન એ કુષ્ટ રોગનું કારણ છે. **ઉપાય**—(૧) કુષ્ટહર લેપ (નં. ૮૬૯, ૮૭૦), (૨)વજ્રતેલ (નં. ૮૬૦). (૩)કાકીડીનો લેપ (નં. ૮૮૭).(૪)–[illegible]નો લેપ (નં. ૮૮૮), (૫) [illegible] (નં. [illegible]). [illegible] ... (૬) આ-ગુંદાદિ કવાથ, [illegible] તથા [illegible]નો કવાથ તેમાં [illegible] ચૂર્ણ નાખી પીવો. (૭) ખા-વાની દવાઓ–મંજીષ્ઠાદિ કવાથ (નં. ૬૧૮). પંચનિમ્બચૂર્ણ (નં. [illegible]). અમૃતાદ્ય (નં. ૮૫૦). [illegible] (નં. [illegible]) [illegible] નં. [illegible] તથા નં. [illegible] નં. [illegible]

શીળસ–શીતપિત્ત—(Articaria–આર્ટિકેરીઆ)—શરીરપર ઢામઠાં ઉપડે છે. આ
ઢામઠાં નાનાં અથવા મોટાં અને લાલ તેમજ સફેદ રંગનાં થાય છે. ચામડી સુજેલી તથા
ઉપસેલી લાગે છે અને અત્યંત ચળ તથા દાહ થાય છે. શીળસ એકદમ અદ્રશ્ય થાય છે.
કેટલાકને આ રાગ વારંવાર થાય છે. અજીર્ણ તથા તેના વિકારો, ખરાબ, વાળાનું દરદ
(વાળાશોથ), વગેરે શીળસ અથવા શીળસ જેવા ઢામઠાંનું કારણ છે. જંતુ કરડવાથી પણ
શીળસ જેવાં ચાઠાં ઉપડે છે. ઉપાય—(૧) સરસીઆ તેલને અભ્યંગ. (૨) ગરમ પાણીનું
શરીર પર સિંચન. (૩) [નં. ૮૯૭]નો લેપ કરવો. (૪) લેડ લોશન, કાર્બોલિક લોશન,કપુરનું
પ્રવાહી વગેરે શીળસ પર લગાડવાં. (૫) ગરમ કપડાં પહેરી રાખવાં. શીળસના ઉપચારાદિમાં
યોગ્ય દવાનું સેવન કરવું. (૬) લીંબડાનાં પાનનો રસ પીવો. (૭) સોનામુખી તથા
શોધન સારક દવાઓ (નં. ૪૨૫) આપવી. (૮) કાળીજીરીની ચા કરી પીવી. (૯) નિશાગુગળ
તથા પીંપર તેનું ચૂર્ણ ખાવું. (૧૦) આદુના રસમાં જુનો ગોળ પીવો. (૧૧) ત્રિકટુનું ચૂર્ણ તથા
સાકર (૧૨) ત્રિકટુ તથા બોડીઅજમોદ. (૧૩) જુલાબ લેવો—ગરમાળાપંચક—૩૬. દેવદાર
મોથ, અતિવિષ તથા ગરમાળાનો ગોળ અથવા સોનામુખી, અથવા વિલાયતી મીઠું એમાંનો
કાઈ પણ જુલાબ લેવો. (૧૪) કાળાં મરી ઘીમાં મેળવી ચાટવાં તેમજ શીળસપર લગાવવાં.

ચકામા—(Erythema–ઇરીથીમા)—ચહેરામાં અથવા ચાંભામાં ચામડી લાલ થઈ
આવે છે. ઉપાય—શીતોપચાર કરવો (૧) ચુનાનું તેલ (કળીચુનાનું નીતરૂં પાણી તથા
તેલ) લગાવવું. (૨) ગુલાબજળ તથા ગ્લીસરીન મેળવી લગાવવું. (૩) જાત્યાદિઘૃત (નં. ૮૫૮)
(૪) ઝિંક ઑઇન્ટમેન્ટ, (નં. ૧૩૩૩). (૫) ઑક્સાઇડ ઑફ ઝિંક, તપખીર વગેરે ઘસવાં.
(૬) દશાંગલેપ (નં. ૮૭૪). (૭) રેચ–એરંડીઉ, ગુલાબનાં ફુલ અથવા મીંઢીઆવળ એમાંનો
ગમે તે એક રેચ લેવો. (૮) મંજીષ્ઠાદિક્વાથ અથવા ચુર્ણ.

કાળા ડાઘ—ચામડી ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે. કોઈ રોગથી, પડપણુથી અથવા
બ્લિસ્ટર લગાડ્યા પછી ચામડી ઉપર કાળા ડાઘ રહી જાય છે. ઉપાય—શારીરિક રોગનું
કારણ હોય તો તે રોગ મટવાથી ડાઘ અદ્રશ્ય થશે. જેમકે ઉપદંશને લીધે હથેળીમાં પડેલા
ડાઘામાં (૧) રસકપુરનું પાણી ચોપડવું. (૨) વ્હાઇટ પ્રેસીપીટેટનો મલમ (સાદો મલમ ૧
ઓંસ, આયોનાએટેડ મર્ક્યુરી ૧ ડ્રામ મેળવીને મલમ કરવો. (૩) ૧ ઓંસ આલ્કોહોલ,
૫ ઓંસ કપુરનું પાણી તેમાં ૨ બોળીને કાળા ડાઘવાળા ભાગપર મુકવાથી ચામડી લાલ
થશે અથવા બ્લિસ્ટર ઉઠી નવી ચામડી આવશે. (૪) જાયફળનો લેપ કરવો.

ઝામરો–વિચર્ચિકા–(Pemphigus–પેમ્ફીગસ)—ચામડી ઉપર એક મ્હોટો ફરફોલ્લો
થાય છે. પ્રથમ પાણી ભરાય છે, પછી પરૂ થાય છે, અને સખ્ત બળતરા તથા વેદના થાય છે, તેને
ઝામરો કહે છે. ઉપાય—(૧) અરીઠાનો લેપ કરવો અથવા પોશના ડોડાનો શેક કરવો (૨)
તકમરીયાં વાટીને બાંધવાં. (૩) સોજાવાળી ફોડીને સાદા મલમની પટ્ટી મારવી. (૪) ધોયેલ ઘી
અથવા માખણ અથવા ઝિંક ઑઇન્ટમેન્ટ લગાડવો. (૫) ચામડી છુટી પડ્યા પછી રૂઝ લાવવા
સારૂ આયડોફૉર્મ, કારબોલિક તેલ અથવા બોરાસિક ઍસીડનો મલમ ચોપડવો. (૬) ગળાના
દોરમાં ઝીણી સોઇ પરોવી વીંધીને આસપાસ દોરો કાઢી બાંધી રાખવાથી ઝામરો મટે છે.

કખવા–કક્ષા (Herpes–હર્પિઝ)—કાખેની નીચે છાતીની બાજુમાં ચામડી
થઇ તેનાપર મોતીના દાણા જેવી ફોલ્લીઓ થાય છે, તેને કખવા કહે છે. કેટ૯

શરીરના બીજા ભાગપર પણ એવા દાણા દેખાઇ આવે છે. તે નબળાઇથી થાય છે. તાવ ઉતરી ગયા પછી એવા દાણા હોઠપર થાય છે. તે "બરો મુતરી ગયો" એવા નામથી ઓળખાય છે. તેમાં દાહ થાય છે તથા તાવ પણ આવી જાય છે. **ઉપાય**—(૧) ગેરૂનો લેપ. (૨) દશાંગલેપ (નં. ૮૭૪) (૩) સ્યુગરલેડનો મલમ. (૪) ઝિંક ચોપડવું. (૫) લેડ લોશન (૬) ગ્લીસરીનમાં ટૅનિક ઍસીડ મેળવી ચોપડવું. વિસર્પના ઉપાયો કરવા.

વિસ્ફોટક—(Impetigo—ઇમ્પીટાઇગો)-ચામડીપર નાના કે મોટા પીળા પરૂવાળા ફોલ્લા થાય છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે. આ ફોલ્લાઓ ફુટીને ધારાં પડે છે. ભીંગડાં વળે છે અને અંદરથી કચકચે છે. **ઉપાય**—(૧) પંચવલ્કનો ઉકાળો કરી તે વતી નિત્ય ધોવું. (૨) ધમાસો અથવા પોશનાં ડોડાં ઉકાળેલા પાણીથી બે ત્રણવાર સ્નાન કરવું (૩) જાઇનાં પાંદડાંના હીમથી સ્નાન કરવું. (૪) ભીંગડા ઉપર પોટીસ બાંધીને અથવા તેલ લગાવીને ઉખેડી નાખી તેનાપર સાદો મલમ અથવા રૂઝ લાવે એવી દવા ચોપડવી. (૫) લીંબોળીનું તેલ ચોપડવું. (૬) પંચકલ્કવ ખાંડી તેનું બારીક ચૂર્ણ દાબવું અથવા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) કારબોલિક અને બોરાસિકનો મલમ ચોપડવો. (૮) ગળોના ઉકાળામાં એરંડીઉં નાંખી બેચાર દહાડા પીવું. (૯) મંજીષ્ટાદિકવાથ, ગળજીભીનો રસ, સારસાપરેલાની છાલનો ઉકાળો તેમજ કૉડલિવર, ક્વીનાઇન, લોહ, વગેરે દવાઓનું સેવન કરવું.

મસા-મશક-(Wart-વૉર્ટ)-માથાપર તેમજ શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગપર નાના મોટા ચામડીના અંકુરો ફુટે છે, તેને મસા કહે છે, ઘણીવાર તે જીભ, હોઠ, નાક, કાન, મળદ્વાર વગેરે ગુહ્યસ્થાનોમાં પણ થાય છે, **ઉપાય**—(૧) નાના મસા કાસ્ટીક અથવા ક્ષારથી બળીને ખરી જાય છે અને મોટા મસાને કાતર વતી કાપી નાખીને કાસ્ટીકથી મોં બાળી મલમ લગાડવો. (૨) અઘેડાનો ક્ષાર લગાવવો. (૩) અર્કતેલ (નં. ૮૪૭) (૪) ક્ળીચુનો ચોપડવો. (૫) ઘોડાનો વાળ બાંધી નિત્ય જરા જરા ખેંચવાથી કેટલેક દિવસે મસો ખરી પડે છે.

કપાસી-કદર-(Corn—કૉર્ન)—કપાસીને આંટણ પણ કહે છે. તે હાથ પગ ઉપર થાય છે. ચામડી જાડી થાય છે ને કવચિત દરદ થાય છે ને કવચિત ગંઠાઈ જવાથી દરદ નથી થતું. **ઉપાય**—કપાવી કાઢયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. પ્રથમ પાણીથી ધોઇ સાફ કરવી ને પછી ચપુ અથવા અસ્ત્રાવતી કપાવી નાંખવી અને ગરમ તેલનો કે અગ્નિનો ડામ દેવો.

વ્યાફાટવી-વિપાદિકા-(Chilblain-ચિલ્બ્લેન)—હાથ પગમાં જરા સોજો, દાહ અને ચળ સાથે તેમાં ફાટો પડે છે, તેને "વ્યાફાટવી" કહે છે. આ એક હલકા પ્રકારનો કુષ્ટ રોગ છે અને તે ભેજ તથા શરદ હવાને લીધે થાય છે. ઉપાય-(૧) કુષ્ટમાં આપેલા સર્વે ઉપાયો કરવા. કોકમનું તેલ, મેંદીનાં પાનનો લેપ, રાળનો લેપ, વડનાં છીરનો લેપ. વગેરે ફાયદો કરે છે. દરદવાળા ભાગોને ભેજ, ઠંડી તથા શરદીવાળી હવામાંથી મુક્ત રાખવા; ઠંડા પાણીમાં ઘણીવાર પલાળવાથી પગની વ્યા જલદી ફાટે છે, માટે પગને ઠંડા પાણીમાં રાખવા નહિ. ગરમ મોજાં પહેરી રાખવાં.

શિત્રી-શ્વિત્ર-(White Lepra—વ્હાઇટ લેપ્રા)-આ પણ કોઢમાંનો એક પ્રકાર છે. ચામડી ફિક્કી થઇ આવે છે ને મજ્જામાં ચામડી ઉપરની ભેગી ગળી પડે

ખરી પડે છે અને સફેદ ચાઠાં પડે છે. ચીત્રી મોં ઉપર તથા વાંસામાં વિશેષ કરીને થાય છે. ઉપાય—(૧) કાળીજીરી ખાવી તથા કાળીજીરીનો લેપ; (૨) ગંધકનો લેપ; (૩) તલના તેલનો અભ્યંગ; (૪) બાવચી પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) હરતાલનો લેપ ગોમૂત્રમાં વાટીને કરવો-હરતાલ ૧ ભાગ ત્રિફળા ૧ ભાગ, કાળીજીરી ૪ ભાગ. (૬) મોરથુથુના પાણીમાં તેલ મેળવી તે તેલ શરીરે ચોપડવાથી ચીત્રી જલદીથી મટી શકે છે;

અલસ-પાણીમાં પગનાં આંગળાં સડવાં તે—વારંવાર પાણીમાં તથા કાદવમાં પગ રહેવાથી પગનાં આંગળાંની વચલી ફાટો કચકચે છે. ચળ આવે છે અને બળતરા થાય છે. ઉપાય—(૧) પાણીમાં રાખવા નહિ, પગ કોરા કરીને એરંડીઉં લગાવી ઉપરથી સળગાવેલ છાણાનો કે કોયલાના તાપનો શેક દેવો. (૨) નં. ૩૯ની કાંજીનું પગ ઉપર સીંચન કરીને તેનો લેપ કરવો, (૩) કરંજીયું તેલ ચોપડવું અથવા કરંજનાં બી, હળદર, હીરાકસી પદમક, મધ, ગોરોચન તથા હરતાલ તેનો લેપ કરવો.

કોથળીનું ખરજવું-વૃષણકચ્છુ—કોથળી ઉપર મેલ જામીને પરસેવો થઈને ચેળ આવે છે અને ખંજોળવાથી તુરત ફોડલીઓ થાય છે અને તે કચકચીને પાણીના ઝામા નીકળે છે તથા બીંગડાં બાઝે છે. ઉપાય—(૧) રાળ, કઠ, સીંધાલુણ તથા ધોળા સરસવનો લેપ કરવો અથવા ઉબેરો દાબવો. (૨) ખસ તથા ખરજવાના ઉપાયો કરવા. (૩) ત્રીફળાના ક્વાથમાં કાથો નાખીને તે પાણીથી ધોવું તથા તેના ઉપર એરંડીયું તેલ લગાવવું.

લિંગાર્શ—(Condyloma—કોન્ડીલોમા)—પુરૂષોને તેમજ સ્ત્રીઓને ગરમીનું દરદ થયા પછી ગુહ્યસ્થાન ઉપર છુટા છુટા અથવા ઝુડાના આકારમાં મસા થાય છે. ઝુડા જેવા મસા થાય છે તેનો આકાર કોબીના ફુલ જેવો હોય છે. ઉપાય—મસા ઉપર પ્રમાણે કાપી કાઢવા અથવા કૉસ્ટિકથી બાળી કાઢવા, કોસ્ટીકની ધોળી સળીઓ બજારમાં વેચાય છે તે લાવીને મસાને ભીના કરી તેના ઉપર સળી દાબવી એટલે ઉપલો ભાગ બળશે. એવી રીતે નિત્ય બાળતા જવું અને બળેલો કાળો ભાગ કાઢી નાખતા જવું; એમ મૂળસુધી બાળી નાખવા.

પ્રકરણ ૯ મું.

પરચુરણ દરદો.

MISCELLANEOUS DISEASES.

આગલાં આઠ પ્રકરણોનાં મુખ્ય દરદો ઉપરાંત બાકી રહેલાં કેટલાંક બીજાં પરચુરણ દરદો, તથા અકસ્માત થવાથી થતી ઇજાઓના ઉપાયો આ પ્રકરણમાં આપ્યા છે.

આંગળાંનો કંપવા—આંગળામાં વા આવવાથી લખતાં લખતાં આંગળાં ધ્રુજે છે. ઉપાય—શોધેલાં ઝેરકોચલાનું યોગ્ય પ્રમાણમાં કેટલીક મુદત સુધી સેવન કરવું. માત્રા ૧ રતી.

પરસેવો—અતિ-(Perspiration—પરસ્પીરેશન)—કારણ—દરેક માણસના શરીરમાં બારીક છિદ્રોમાંથી પરસેવો નિરંતર આવ્યા કરે છે અને હવા તથા કપડાંથી સુકાય છે. પણ કેટલીકવાર શરીરના ચોકસ અવયવોમાં અથવા દિવસના ચોકસ

વિશેષ પરસેવો વળતો જણાય છે. રાતમાં પરસેવો આવે છે ત્યારે એક પ્રકારના તાવની શંકા થાય છે. નબળાઇ તથા જીર્ણ જ્વરમાં રાત્રે પરસેવો આવે છે. ક્ષયરોગમાં તથા ઉરઃક્ષતમાં જ્યારે મર્મસ્થાનમાં ક્ષત પડે છે ત્યારે પણ રાતમાં પરસેવો આવે છે. આ પ્રકારનો તાવ "પ્રલેપકજ્વર" કહેવાય છે. અંગ્રેજીમાં તેને "હેક્ટીકફીવર" કહે છે. **ઉપાય**—માલિનીવસંત (નં. ૫૦૧). તાવ સિવાય પણ બીજાં કારણથી માથું, કપાળ, બગલ, વગેરે અવયવોમાં બહુ પરસેવો આવ્યા કરે છે. તેને માટે ઉષ્ણ દવાઓ ખાવી; કળથીનો લોટ શરીરે ઘસવો.

થુંક—(બહુ)-(Salivation સૅલીવેશન)-કારણ—દાંતના પારા તથા મોંના વરમથી ઠંડી, નબળાઇ, અજીર્ણ, દાંત આવવા અને પારો વગેરે દવા ખાવાના પરીણામથી મોંમાં બહુ થુંક આવે છે. **ઉપાય**—(૧) ફટકડીના કોગળા કરવા એ સર્વથી ઉત્તમ ઉપાય છે. (૨) સ્તંભક દવાઓ જેવી કે કાંચનારની છાલ, ખેરની છાલ, બાવળની છાલ. પંચવલ્ક તથા ટંકણના કોગળા કરવા. (૩) થુંક આવવાનું કારણ માલમ પડેથી તે દુર કરવાના ઉપાયો કરવા.

હેડકી-હિક્કા-(Hiccup-હિક્કપ)—કારણ—કઠણ રૂક્ષ અને ઝાડો બંધ કરનારા પદાર્થો, ઠંડુ પાણી, ટાઢું અન્ન, ધુળ, ધુમાડો નાકમાં જવો, ગરમી તથા વાયુનું અતિ સેવન, બાદી, પેટમાં બીગાડ, અપવાસ, એ સર્વ હેડકીને ઉત્પન્ન કરનારાં સામાન્ય કારણો છે. **ઉપાય**—(૧) મોરપીંછની ભસ્મ તથા લીંડીપીપરનું ચુર્ણ મધમાં મેળવી વારંવાર ચાટવું (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું, (૩) ધમાસાનો કવાથ મધ મેળવી પીવો, (૪) આંબળા, પીપર તથા સુંઠનો ક્વાથ સાકર નાખી પીવો, (૫) કઢેલું દુધ પીવું, (૬) અડદ તથા હળદરના ચૂર્ણની બીડી પીવી; (૭) નગોડનાં બીનો કવાથ પીવો; (૮) લસણ ઘીમાં ખાવું. (૯) નં. ૧૫૫૮ નું મિક્શ્ચર આપવું.

કફનું જાળું—ઘણીવાર છાતીમાં કળનું જાળું બાઝે છે. તે જાળું તોડવા માટે કફઘ્ન દવાઓનો ઉપયોગ કરવો, **ઉપાય**—(૧) અઘેડાનો ક્ષાર, (૨) અરડુસીનો રસ મધ મેળવી પીવો; (૩) આકડાના મુળની ભુકી અથવા ઇપીકાક્યુઆન્હા પાઉડર પીને ઉલટી કરી કફને કાઢી નાખવો; (૪) ઇસસ, ટંકણખાર, નવસાર, એ દરેક ચીજ કફના ચીકણા બળખાને તોડે છે. (૫) તામ્રભસ્મ.

વાળ કાઢવાનો ઉપાય-લોમશાતન— (Hirsutes)—(૧) હરતાલ ૦।। ડ્રામ ચુનો ૪ ડ્રામ, ઘઉંનો આટો ૧ ડ્રામ પાણીમાં મેળવી તેની પોટીસ લગાડવી. થોડીવાર રાખીને પછી કાઢી નાખવી અને તલનું તેલ લગાવવું. તેથી વાળ ખરી પડશે. (૨) હરતાલ ૦।। તોલો; શંખનું ચૂર્ણ અથવા શંખભસ્મ ૨।। તોલો, પીતપાપડાનો ખાર ૦।। તોલો. તેને કેળના થાંભલાના રસમાં અથવા આકડાના પાંદડાંના રસમાં ઘુંટી લેપ કરવો. (૩) હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૨ ભાગ, મનશીલ ૦।। ભાગ, સાજીખાર ૧ ભાગ. તેનો લેપ કરવો. પ્રથમ વાળને અસ્ત્રા વતી કાઢી નાખવા ને પછી સાત દિવસ સુધી રોજ લેપ કરવાથી ફરી તે જગાપર વાળ ઉગશે નહિ.

વાળ ધોળા થવા-પલિત—(Canities-કૅનાઇટીસ)-કારણ-ઘડપણમાં સ્વાભાવિક રીતે વાળ ધોળા થાય છે. ભગજની નબળાઇ, ચિંતા, અને વારસામાં વગેરેને જુવાનીમાંજ

વાળ ધોળા થવા માંડે છે. ધોળા વાળ ઘડપણની નિશાની ગણાય છે અને તેથી ઘણા લોકો ધોળા વાળને રંગી કાળા, રાતા અથવા જાંબુડા રંગના બનાવે છે. આ રંગવાની વસ્તુને કલેફ કહે છે. વાળ કાળા કરવાના ઉપાય—(૧) મેંદી તથા ગળીનાં પાનથી ઉત્તમ કાળો રંગ આવે છે. મેંદીનાં પાન વાટી એક કલાક વાળને લગાડી રાખવાં તેથી વાળ રાતા થશે. પછી ગળીનાં પાન વાટી ચોડાં કલાક બાંધી રાખવાથી વાળ કાળા થશે. (૨) નં. ૮૯૨ થી ૮૯૫ ના લેપોમાંથી કોઇપણ લેપ લગાવવો. (૩) હાઇપો સલ્ફેટ ઑફ સોડા ૧ ડ્રામ, પાણી ૧ ઔંસ સાથે મેળવી બે ચાર રોજ વાળપર લગાવવું. (૪) નાઇટ્રેટ ઑફ સીલ્વર ૩૦ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ, આ પાણી લગાવવાથી વાળ કાળા થશે પણ તેની સાથે ચામડીપર પણ ડાઘ પડશે. માત્ર ડાઘ મીઠું અથવા સાયનાઇડ ઑફ પોટાશના પાણીથી નીકળી જાય છે.

હડકવા—જળસંત્રાસ—(Hydrophobia–હાઇડ્રોફોબીઆ)–હડકાયાં કુતરાં, વરૂ, શિયાળ વગેરે જાનવરોના કરડવાથી માણસને પણ હડકવાનો રોગ થાય છે. શરીર ખેંચાય છે, ગળામાં અવાજ થાય છે. મોંમાંથી લાળ ઝર્યા કરે છે. પાણી પીવાથી કે જોવાથી વાનું જોર ઉપડે છે. પાણી પીવાથી કે જોવાથી દરદી વધારે ઉશ્કેરાઇ જાય છે. હડકવા હાલ્યા પછી દરદી બે ત્રણ દીવસમાંજ મરી જાય છે. ઉપાય—(૧) હડકાયું જાનવર કરડે કે તરત દંશ થયેલા ભાગને તરત કાપી કાઢી બાળી નાખવો. હડકવા હાલ્યા પછી તેને મટાડવાનો કોઇ સારો ઇલાજ હજી સુધી હાથ લાગેલો નથી. દરદીને અંધારી કોટડીમાં રાખવો, સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત દવાઓ જેવી કે અફીણ, ભાંગ, બેલાડોના વગેરે આપવી. (૩) કુકડવેલ હડકવામાં અપાય છે, ને તેથી સખ્ત ઉલટી થઇ ઝેરી જંતુઓ નીકળી પડે છે, ને વખતે દરદીનો બચાવ થાય છે, (૪) અફીણ, મોટા ડોઝમાં જીરવી શકાય છે ને તેથી હડકવાના જંતુઓ નીકળી પડી દરદી બચે છે. કસોલીના ઇન્સ્ટીટયુટમાં હડકવાના દરદીઓની સારવાર થાય છે ને વેળાસર જાય છે તો બચાવ થાય છે.

લુ લાગવી—(Sunstroke–સનસ્ટ્રોક)–તડકામાં ફરવાથી લુ લાગે છે. બાળકોને તડકાની અસર જલદી જણાય છે. દાહ, તૃષા, માથામાં ફેર, ચક્કર તથા છેવટ બેશુદ્ધિ એ તેનાં ચિન્હો છે. ઉપાય—(૧) અમ્લ તથા પિત્તશામક દવાઓ આપવી. (૨) બહુફળી તેમજ તકમરીયાંનો લુઆબ પાવો. (૩) ગરમાળો પાવો. (૪) ગેરૂ તેમજ સુખડનો લેપ કરવો. (૫) માથાપર તેમજ છાતીપર ઠંડું પાણી રેડયું અથવા બરફ લગાડવો. બોચી ઉપર બ્લિસ્ટર મારવું. અને પગની પીંડીઓ ઉપર રાઇનો લેપ મારવો. (૬) શરીર ઘણું ગરમ હોય તો સાધારણ ગરમ પાણીમાં દરદીને બેસાડવો. જુલાબ આપવો અને તાવ નરમ પડવાની દવાઓ આપવી. તડકામાં ફરવાની જરૂર પડે તો માથાપર ભીનું કપડું રાખવું; માથે આકડાનાં પાન બાંધવાં; દારૂ વગેરે જલદ પ્રવાહી પીવાં નહિ, પણ ચા, સોડાવોટર, અને ઠંડા શરબતો પીવાં અને પરસેવો થવા દેવો, તેમ છતાં લુ લાગવા જેવું થાય તો છાંયામાં જઇ સુવું અને માથા ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું. (૭) નં. ૧૬૧૪વાળો ઉપાય કરવો.

અનિદ્રા—(Loss of Sleep)—કારણ—અનિદ્રા એ ચિત્તભ્રમ એટલે ઘેલછાનું પૂર્વ ચિન્હ છે. કેટલાક વ્યાધિમાં અતિ પીડાને લીધે, તેમજ મગજ ઉપર ગરમી, ચિંતા, ભય વગેરે કારણથી નિદ્રાનો નાશ થાય છે. ઉપાય—(૧) કારણ હોય તે દૂર કરવું. મગજમાં અતિ ગરમી થવાથી અનિદ્રાનો રોગ થયો હોય તો મગજને શાંત કરે એવા ઠંડા ઉપચાર કરવા, જેમકે કોહોળાપાક, દુધીનો પાક અથવા હલવો ખાવો. (૨) રાત્રે ગરમ

અને માથાપર ઠંડુ પાણી રેડીને પછી સુવું; સુતી વખતે ગરમ દુધ પીવું; પગચંપી કરાવવી તથા પગનાં તળીયાં ઘી વડે ઘસાવવાં; (૩) ગોળમાં પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ ખાવું; (૪) પીલુડીનાં મૂળનો ઉકાળો ગોળ નાખી પીવો; (૫) દુધ, મધ, માંસરસ, દહિં, તૈલાભ્યંગ, માથામાં, કાનમાં તથા નેત્રોમાં તેલ સારવું; (૬) માંસરસ, શાક, દાળ, ઘી તેમજ દુધમાં ડુંગળીનું સેવન કરવું; (૭) અફીણ તથા ભાંગ કૃત્રિમ ઉંઘને લાવે છે અને દરદ તથા દુઃખનું ભાન ભુલાવવા માટે તે વસ્તુઓ કામની છે, પણ ઉંઘ લાવવા માટે સાદા ઉપાયો મળી શકે ત્યાં સુધી નિશો લાવે એવા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો નહિ.

બેશુદ્ધિ—(Coma–કામા)–**કારણ**—ખોપરીને ઇજા, મગજનો વ્યાધિ, મૂર્છા, સર્પદંશ, અજીર્ણ, તથા દારૂ વગેરેનું ઝેર, અતિઠંડી, અતિગરમી, ભુખ, વાઇ, હિસ્ટીરીઆ, આંચકી વગેરે બેશુદ્ધિનાં કારણો છે. **ઉપાય**—(૧) જે કારણથી બેશુદ્ધિ આવી હોય તે દુર કરવાના ઉપાયો કરવા; (૨) શુદ્ધિમાં લાવવા સારૂ આંખ ઉપર તેમજ માથા ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું. (૩) તીક્ષ્ણ નસ્ય દેવાં, જેમકે અકલગરો, કપુર, ડુંગળીનો રસ, તજ, નાકછીંકણી, પીપર, વગેરેનાં. (૪) આમોનિયા સુંઘાડવો, (૫) છાતીપર રાઇ મારવી, અને બેશુદ્ધિ વધારે વખત રહે તો ઝાડા પેસાબનો કોઇ પણ રસ્તેથી ખુલાસો કરવો.

તંદ્રા–ઘેન—(Delirium–ડિલીરીયમ)–આ કોઇપણ વ્યાધિનું ભય ભરેલું લક્ષણ છે. તેમાં વાયુ પ્રધાન હોવાથી દરદી આંખો ઢાળીને ઘેનમાં પડયો રહે છે. **ઉપાય**—(૧) સન્નિપાતજ્વર વગેરે વ્યાધિની તંદ્રા તે વ્યાધિના ઉપાય કરવાથી મટે છે. (૨) જો દરદીનાં મર્મસ્થાનોમાં કાંઇ ચૈતન્ય હોય તો શરીરમાં કાંટો અને જાગ્રતિ લાવનારી દવા આપવાથી જાગ્રતિ આવે છે. કસ્તુરી, અકલકરો, તુળશી, લીંડીપીપર, વછનાગ, સુંઠ, એ દરેક વસ્તુ જાગ્રતિ લાવે છે: (૩) તજ, પીપર, ત્રિકટુ. વગેરેની બારીક ભુકી આંખમાં આંજવાથી તથા કાનમાં ફુંકવાથી પણ દરદી શુદ્ધિમાં આવે છે.

ચક્કર–ફેર—ભ્રમ–(Giddiness–ગીડીનેસ)–દરદી બહારની ચીજોને ફરતી દેખે અથવા પોતાનું શરીર અને માથું ફરે, તેને ચક્કર અથવા ફેર કહે છે. મગજને કાંઇ ઇજા પહોંચવાથી, તમાકુ, દારૂ, વગેરે કેફી ચીજોથી, કિવનાઇન જેવી દવાઓથી, પાંડુ, નબળાઇ, ફિકર, ચિંતા, તથા શ્રમથી, નઠારા ગંધથી અને વહાણ અથવા હીંચોળાના આંદોલનથી ફેર આવે છે. પિત્તનો કોપ એ ફેરનું મુખ્ય કારણ છે. માટે કારણ જાણીને ઉપાય કરવો; પિત્તશામક ઠંડા ઉપાયોથી ભ્રમ મટે છે.

દાહ—દાહ એટલે બળતરા બે પ્રકારની છે, સ્થાનિક અને શારીરિક. ૧. જખમમાં, ભીલામાં વગેરે દાહક ચીજના સ્પર્શવાળા ભાગોમાં, અને હાથપગમાં દાહ થાય છે, તે સ્થાનિક દાહ છે. ૨. જ્વર વગેરે કેટલાંક દરદોમાં આખા શરીરમાં દાહ થાય છે. **ઉપાય**—(૧) દાહશામક તથા શીતળ ઉપચારો કરવા. સ્થાનિક દાહમાં લેપ વગેરે બહારના ઉપચારો અને શારીરિક દાહમાં અંદર ખાવાના ઉપાયો કરવા. (૨)—લેપ અને લોશન—દશાંગલેપ, ચંદન તથા વાળો, માંખણ ધોયેલ ઘી, અરીઠાનું પાણી, નવસારનાં પોતાં, ગુલાબજળ, લવંડર તથા કોલનવૉટર. (૩)—શારીરિક દાહમાં પીવાની દવા—પિત્તશામક દવાઓ (નં. ૪૨૭), ગુલકંદ, ગળજીભીનો રસ, ગળોનો રસ, તકમરીયાંનો લુઆબ, અરડૂસી, ગોખરૂ, ત્રિફળા, દાડમ, દ્રાક્ષ, ફાલસા, પિત્તપાપડો, આંબળાનું શરબત, તાંદળજાની ભાજી, જવનું પાણી, કલિંગરનું પાણી, ચંદન તથા સુખડના ઘસારાનું પાણી, ચોખાનું ધોવણ, શરબત, સાકર તથા મધ વગેરે દવાઓ પીવાથી દાહની શાંતિ થાય.

પાક—(Suppuration-સપ્યુરેશન)—(કોઈ પણ અવયવ કે મર્મસ્થાનનું પાકવું.) તીવ્ર તાવથી જેટલા દરદો થઈ આવે છે તેમ દરદીના કોઈ પણ ભાગમાં પાક થાય છે. ક્ષય, અતિસાર, ચાંદું, ભગંદર એ તેના મુખ્ય સ્થાન છે. ઠંડીનો ઝમાર, સોજો, દાહ તથા તાવ તેનાં મુખ્ય ચિન્હો છે. ઉપાય—(૧) પાકના કારણનો રોધ; (૨) અળસીની પોટીસ. (૪) નવસાદર પાન.

હાડકાંનો સોજો તથા સડો—(Caries of Bone) તેનું મુખ્ય કારણ ઉપદંશ હોય છે. ગરમીના દરદનો ભાગ વીંધી હાડકાંમાં દાખલ થઈ તેમાં સોજો તથા સડો ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપાય—(૧) ગોમરાજ ગુગળ. (૨) રસકપુર, હીંગળો વગેરે દવાઓ પણ તે દરદમાં સારી અસર કરે છે, માટે તે કુશળ વૈદની સલાહ લઈને આપવી. દવાઓથી ન સુધરે તો ઉત્તમ શસ્ત્રક્રિયાથી સડેલો ભાગ કાપી કઢાવવો.

રસોળી—(Molluskum-મોલસ્કમ) એક પ્રકારની ચરબી મળીને રસોળી કરે છે. તે દાબતાં પોચી પડતી હોય એવી જણાય છે. સીધી જોતાં તેમાં એક ગોળી માલમ પડે છે, જેમાંથી નીકળેલો રસ અથવા ચરબી જેવો ડુચો નીકળતો જણાય છે. તેનું મૂળ ખરાબ થયા પછી મટે છે. ઉપાય—(૧) કરૂપાવસ્થામાં ડામ દેવાથી અથવા ગોળીગરથી ચાંદી મટે છે, માટે ડામ દેવા. (૨) રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસીને ઓગણીસ પંદર દિવસ સુધી ચોપડવું. (૩) ટિંક્ચર આયોડીન ચોપડવું. જે રસોળી આરામ કરતી ન હોય તેને છેડવી નહિ; અસ્ત્રકુશળ રસોળી ઉપલા ઉપચારથી ન દબાય તો શસ્ત્રોપચારથી કાપી કઢાવવી.

બાંબલાઈ—(જાંગનું ગડ-Abcess-એબ્સેસ)-કાખની અંદરના ગડને બાંબલાઈ કહે છે. ઉપાય—(૧) તેનાપર શેકીના ઉપાયો કરવા. (૨) અરીઠાના ડોડવાના ગરમ પાણીનો શેક, અળસીની પોટીસ અથવા ઘઉંના લોટની પોટીસ મારવી, પાકવા પછી તેને ફોડાવવી અથવા ફોડવાના ઉપાયો કરવા. ફૂટયા પછી રુંધવા અથવા પાકના ઉપાયો કરીને રૂઝ લાવવી.

પાઠું—(Carbuncle-કાર્બંકલ)-ચિન્હો—ચામડી લાલ તથા કઠણ થાય, બળતરા તથા દરદ થાય; થોડા વખત પછી સોજો દેખાય અને હાથવાની પીઠ જેવો ઉપસેલો ગોળ અને કઠણ ફરેલો ઉપડે. સોજો વધવાની સાથે બળતરા તથા દરદ વધે અને તાવનાં ચિન્હો થાય; થોડા દિવસમાં પાઠાનો રંગ કાળાશ પકડે અને સોજાપર તરત નાના નાના દાણા જેવડી ફોડલીઓ થાય અને તે ફુટવાથી પાઠામાં છિદ્રો પડી રહે છે. છિદ્રોમાંથી પરૂ નીકળ્યા કરે, તેમ છતાં પાઠું પત્થર જેવું સખ્ત રહે, થોડાક વખતમાં આળજરી નબળો થઈ લેવાઈ જાય. આગળ વધતાં સઘળાં છિદ્રોની આસપાસની ચામડી સડીને નીકળી જાય અને ત્યાં મોટો ખાડો પડી રહે, તેમાંથી ગંધાતું પરૂ અને માંસનાં છડદાં નીકળ્યા કરે. પાઠું બહુધા એકજ થાય છે; પણ કેટલીક વાર એક એક મટયા પછી બીજું અને બીજું મટીને ત્રીજું થાય છે અથવા સાથે સાથે પાંચ સાત પાઠાં થાય છે. પાઠું બહુધા બરડાની કરોડ ઉપર, ગરદનની બોચી ઉપર, ખભા ઉપર અને કુલાની વચ્ચેના હાડકાંપર થાય છે. કવચિત હાથ, પગ, હોઠ, છાતી, પેટ વગેરે બીજા અવયવોપર પણ થાય છે. ઉપાય—(૧) ...
લઈ પેટ સાફ કર્યા પછી તાવની દવા લેવી. (૨) બળતરા તથા દુખાવાના ઉપાયે
દશાંગલેપ (નં. ૮૭૪) ગુલાબજળનાં, કપુરનાં પાણીનાં કે સુખડનાં પાણીનાં ...
(૩) ઓપીયમ અને બેલાડોનાનો લેપ અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. (૪) સ...

ઘઉંના લોટની કે અળશીની પોટીસ છે. આ પોટીસથી પાકું ફાટે તો ચીરીને ફડાવવું નહિ. કેમકે પાઠાની આવેલી નબળાઈથી દરદી શસ્ત્ર સહન કરી શકતો નથી. ફુટયા પછી વ્રણના ઉપચાર કરવા; ગરમ પાણીથી રોજ ધોવું, છડદાં કાઢી નાખવા. (૫) ટરપેન્ટાઇન, તથા સાલીડનું તેલ અથવા જાત્યાદિ તેલમાં રેશાવાળું કપડું કે લીન્ટ બોળીને પાઠાની પોલમાં દાખલ કરી ઉપર પોટીસ મારવી; (૬) કારબોલિક એસીડ ૧ દ્રામ તેને ૨ ઔંસ પાણીમાં ભેળવી તેનું લોશન પાઠાંપર મુકવું, અને પાઠાંની ભોં દેખાય એટલે સાદા મલમની પટી મારવી. (૭) જાત્યાદિઘૃત (નં. ૮૯૮) પાઠામાં પુરવાથી અને માથે દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫) નો જાડો થર મારવાથી પાકું જલદી સારૂં થાય છે. (૮) પાઠામાં ખાવાની દવાંની અવશ્ય જરૂર છે. માટે રકતશોધક અને પૌષ્ટિક દવાઓ લેવી. (૯) નં. ૧૫૦૯ વાળું મિકશ્ચર આપવું,

ભગંદર:—(Fistula–ફિશ્ચુલા)–સપ્રરાની આસપાસ એક મોટું ગંભીર વ્રણ થાય છે. તેને ભગંદર કહે છે. ભગંદર જીર્ણ થતાં બહુ વધે છે તો સફરાની અંદર બીજું મોં કરે છે અને તેથી ભગંદરમાંથી પરૂની સાથે વખતે ઝાડો પણ આવે છે. આવું બે મોંઢાવાળું ભગંદર મટતું નથી. **ઉપાય**—(૧) ભગંદરની જગ્યા ઉપર ફોડલી થાય કે લંઘન, વિરેચન વગેરે કરવાં; (૨) ત્રિફળાગુગળ (નં ૭૬૮) નું સેવન કરવું અને પથ્ય પાળવું. (૩) ફુટ્યા પછી તેને વિશેષ ફાડવાની, ક્ષાર મુકવાની તથા ડાંભવાની ક્રિયા કરવી અને પછી વ્રણના જેવા ઉપચારો કરવા; (૪) નસોતર, તલ, નેપાળો, મજીઠ અને સીંધાલુણને ઘી તથા મધમાં વાટી ભગંદરપર ચોળીને લેપ કરવો; (૫) હરડે, બેડાં તથા આંબળાના રસથી બિલાડીનાં હાડકાં વાટી લેપ કરવો; (૬) થોર તથા આકડાના દુધમાં દારૂહળદરના ચૂર્ણને ઘુંટી તેની વાટ ભગંદરના છિદ્રમાં ઉતારવી, (૭) ત્રિફળા, ભેંસોગુગળ તથા વાવડીંગનો કવાથ પીવો, (૮) વાવડીંગ, ત્રિફળા અને ૨ ભાગ પીપર તેનું ચૂર્ણ મધ તથા તેલમાં ચાટવું. **પથ્યાપથ્ય**—ભગંદર મટયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી કસરત, મૈથુન, યુદ્ધ, ઘોડાની સ્વારી અને ભારે અન્નપાનનો ત્યાગ કરવો.

નાસુરનાડીવ્રણ—(Sinus–સાઇનસ)–વ્રણ નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને નાડીવ્રણ અથવા નાસુર કહેવામાં આવે છે. નાસુરનું મોં ઘણુંજ સાંકડું અને જખમ ઉંડો ઉતરેલો હોય છે તથા તેમાંથી પાણી જેવું અથવા પ્રવાહી પરૂ ઝર્યા કરે છે; **ઉપાય**—(૧) ત્રિફળા ગુગળ, આંબળા, યોગરાજગુગળ, હવાનો ફેરફાર, સારો હિતકારક ખોરાક તથા વ્રણના ઉપાયો, આ સિવાય (૨) સલ્ફેટ ઓફ ઝિંક ૩ થી ૫ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ તેની પીચકારી મારવી; (૩) કૉસ્ટિક ૨ થી ૩ ગ્રેન, ડિસ્ટીલ્ડવોટર ૧ ઔંસ, બન્ને મેળવીને પીચકારી મારવી. (૪) ટિંચર આયોડાઇન ૧ ડ્રામ, પાણી ૧ ઔંસ તેની પીચકારી મારવી, (૫) નાસુરનું છિદ્ર મોટું હોય તો કૉસ્ટીકની અણી નાસુરના મોંમાં લગાડવી; (૭) રૂપાની સળી નાઈટ્રિક એસીડમાં બોળીને નાસુરના છિદ્રમાં ફેરવવાથી પણ કેટલીકવાર નાસુર રૂઝાઇ જાય છે

ગુમડાં–(Boils–બૉઇલ્સ) વિશેષ કરીને ચહેરા ઉપર ન્હાની દરદવાળી ગ્રંથીઓ સંખ્યાબંધ થાય છે તેને "ગુમડાં" એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે કઠણ વટાણા જેવડી જરા આસમાની રાતા રંગની હોય છે. તેમાં પરૂ બહુ ધીમે ધીમે થાય છે. અને કેટલાક કઠણ ગુમડામાં પરૂ નહિ થતાં ધીમે ધીમે બેસી જાય છે. ગુમડાંમાં જે પરૂ નીકળે છે તે ચેપીલું હોય છે. અતિ વિષયવૃત્તિમાં તથા ક્ષોભકારક અને અપથ્યકારક

ખોરાક ખાવાથી કોઠી તપીને ગરમી થાય છે, ત્યારે આવું માથામાં નીકળે છે; મોળમાચુકું આવું માથામાં વધારે ફૂટી નીકળે છે. ઉપાય—(૧) વિરેચક ક્વાથોના સેવનથી તરેલાં કોઠીની શાંતિ કરવી. જેવી કે, મંજીષ્ઠાદિક્વાથ, ગંધકમાં, [illegible]ની ભાવનાઓ, દાન વગેરે. (૨) ત્રિફળાચૂર્ણ, (૩) કંચનારગુગળ, (૪) ગેરુ તથા ત્રિફળાનો [illegible] ઉપાયો; (૫) લીંબ-ઘની ભાવનો ઉકાળો. મદારના ઉપચારો—(૧) મોટા ભાગના ઉપાય આ નાની મંજીઓ પર પણ લાગુ પડે છે, જેમકે ગો. પોટીસ, નસ્તર અને મધમધી; (૬) ક્રીમ, કાસીન્ત્ર, ત્વાન્દ્ર, ઠ્ઠુંટાકચી. ખાવાડી વગેરે રેચક ક્વાથોનો સેવ કરવો.

પીસી—(Whitlow-વિદ્રધિ)-આંગળીના ટેરવાપર થતા જેવી કોઈ ખાટીક વગુ[illegible]રી જવાથી તે પાકી આવે છે, અને અત્યંત પીડા થાય છે, તેને " પીસી " કહેવામાં આવે છે. ઉપાય—[illegible] કે ગાયમાતાનું ફળ [illegible] ચાંપવું. ગ્રંથી તથા વ્રણના ઉપાયો કરવા.

આંજણી—અંજનનામિકા—(Stye-સ્ટાય)—આ દરદ આંખોનું છે. ગરમ પાણીનો શેક કરવો. લિફર ચોપડવો અથવા લિફરવાનો લેપ ચોપડવો. મોઢાની અણીથી આંજણીને ફોડી નાખવી, (નં. ૮૫૫) વાળો લેપ ચોપડવો. આંજણીનું દરદ અજીર્ણ તથા કોઠીના ગરમીથી થાય છે; તે વારંવાર મટે છે, ને ફરી થાય છે, માટે કોઠી સુધારવાની દવા લેવી.

વ્રણ—ચાંદાં-પારાં—(Ulcers-અલ્સર્સ)—જખમથી અથવા બીજા કારણથી કોઈ ભાગ ફૂટે છે, તેમાં વ્રણ તથા પારાં પડવાથી તે ભાગ [illegible] થાય છે, અને જખમથી પાણી, પરુ વગેરે ઝરવા કરે છે. ક્ષયરોગ, વાતરક્ત, ઉપદંશ, અને ખરજવાં વગેરે દરદોમાં પણ પારાં પડે છે, વ્રણની ઘણી જાતો છે. મુખ્ય જાતો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નાડી વ્રણ—નાડીની સાથે સંબંધ રાખનાર વ્રણ.

(૨) શાદું વ્રણ—તન્દુરસ્ત માણસને થયેલું જખમનું ચાંદું.

(૩) નરમ ચાંદું—ચાંદાના અંકુરો મોટા; ઢીલા અને ઉંચા હોય છે, કોર નીચી હોય છે, રસી પાતળી પાણી જેવી રહે છે અને આ ચાંદું ધીમે ધીમે રુઝાય છે.

(૪) દુષ્ટ વ્રણ—બગડેલું ચાંદું, ખરાબ વાસ મારતી રસી નીકળે છે, સપાટી ઉપર મરેલાં માંસનો સડેલો ભાગ પીળા કે કાળા રંગનો હોય છે. ચાંદું ફેલાય છે.

(૫) દાહવ્રણ—ચાંદાની આસપાસ સોજો અને અંદર પીડા થાય છે.

ઉપચાર—તેની ચાર અવસ્થા છે. ૧. વ્રણશોધ—વ્રણ પકાવવું. ૨. વ્રણછેદન—કાપવું; ૩. વ્રણશોધન—પરુ પાચ કઢાડીને સાફ કરવું. ૪. વ્રણરોપણ—રુઝાવવું. (૧) પ્રથમ વ્રણમાં સોજો આવે છે તેના ઉપાય કરવા. આ ઉપાયોમાં લેપો, પોટીસ, ગરમ પાણીની બાફ વગેરે ઉપચારો આવે છે. (૨) પિત્તના દાહક વ્રણમાં દશાંગલેપ (નં. ૮૭૪) બીનો સૂકો લગાવવો અથવા એવીજ બીજી ઠંડી ચીજોનો લેપ કરવો. (૩) વાયુ તથા કફના વ્રણના સોજામાં દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫) છાસમાં વાટીને બાંધવો, (૪) અળશીની, ઘઉંના ગુલાની કે બોટની અથવા ડુંગળીની ગરમ પોટીસ બાંધવી (૫) પોયના ઉકાળાના ગરમ પાણીનો વારંવાર શેક દેવો. ૨. વ્રણછેદન—(૬) વ્રણ બેસાઈ ન જાય ને ઉપલા ઉપચારોથી પાકે તો તેને ફોડવાના ઉપાયો કરવા. ફોડવાના ઉપાયો શસ્ત્રોપચાર પ્રથમ નંબર ધરાવે છે, કેમકે તેથી જલદી નીકાલ થઈ જાય છે. જો વ્રણ પાક્યાં છતાં તરત ફૂટતું નથી તો અંદરનું

પરૂ વિકાર પામી વધારે ખરાબી કરે છે. (૭) શસ્ત્રવૈદની મદદ ન મળી શકે તો વ્રણ ફોડવાની દવાઓ લગાવવીઃ—નેપાળાનાંમૂળ, ચિત્રકમુળ. થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, ગોળ, ભીલામાં, હીરાકસી તથા સીંધાલુણ-તે સર્વને પાણીમાં વાટી પાકી ગયેલા વ્રણ ઉપર લેપ કરવાથી વ્રણ તરત ફુટી જાય છે. (૮) હાથીદાંતના ભુકાને વાટી પાકેલા વ્રણ ઉપર બીંદુ માત્ર લેપ કરવો. (૯) સાજીખાર, જવખાર વગેરે ખાર મુકવાથી, રેમજ (૧૦) દારૂડીનો લેપ કરવાથી પણ વ્રણ ફુટી જાય છે. ૩. **વ્રણશોધન**—(૧૧) શોધન કરવા માટે ફરી વ્રણ ઉપર શેક તથા પોટીસ મારી પરૂને ખેંચી લેવું, તલ, જેઠીમધ, કડવા લીંબડાનાં પાન, દારૂહળદર, હળદર, નસોતર તથા સીંધાલુણ તેને પાણીમાં વાટી ઘી મેળવી ફુટેલા વ્રણ ઉપર લેપ કરવો, અથવા પહેલી ચાર વસ્તુઓનો લેપ બાંધવો. (૧૨) દુષ્ટ એટલે બગડેલું વ્રણ સુધારવા સારૂ કડવા લીંબડાનાં પાન, તલ, નેપાળાના મુળ, નસોતર તથા સીંધાલુણ, તેનું બારીક ચૂર્ણ મધમાં મેળવી વ્રણ ઉપર લેપ બાંધવો. (૧૩) ઉપલસરીનો લેપ કરવો. (૧૪) ફકત લીબડાનાં પાન વાટીને તેની લુગદી કચકચતાં વ્રણ ઉપર મુકવાથી દોષનું શોધન થાય છે. (૧૫) મોરથુથુના પાણીથી વ્રણને ધોવું અથવા મોરથુથાનો કટકો બગડેલા વ્રણ ઉપર બેચાર દહાડા અડાડવાથી તેની દુષ્ટતા દુર થાય છે. (૧૬) શેશણુંદરની આગળી મારવી. (૧૭) વ્રણમાં જીવ પડયા હોય તો કરંજ, કડવો લીંબડો તથા નગોડ તેના પાન વાટીને લેપ કરવો. એ લેપમાં જરા કપુર મેળવવો. (૧૮) લસણુ વાટીને તેનો લેપ કરવો. (૧૯) કડવા લીંબડાના પાન તથા હિંગ વાટીને લેપ કરવો કે કીલ ચોપડવો. આ બધા લેપોથી વ્રણના જીવ મરીને ખરી પડે છે. (૨૦) જીવ અંદરથી બહાર લાવવા માટે પ્રથમ વ્રણમાં ખાંડ ભભરાવવી. તે ખાવાને જીવડા ઉપર આવે કે ઉપલી જંતુઘ્ન દવાઓ લગાવવી. અથવા ટરપેન્ટાઇન વ્રણ ઉપર રેડવાથી જીવ મરી જઇ બહાર નીકળી પડે છે. ૪. **વ્રણરોપણ**—વ્રણને રૂઝવવાના ઉપાયો—(૨૧) કાંસાંજણુ દાબવું (૨૨) ગેરૂનો ઉભેરો દાબવો. (૨૩) બોદાર ઘીમાં મેળવી ચોપડવો, (૨૪) મોરથુથુ. ગોપીચંદન તથા ગેરૂનો ઉભેરો, (૨૫) કાથો તથાં શંખજીરાનો ઉભેરો, (૨૬) કાથો ૪ ભાગ, હિંગ ૧ ભાગ તેનો ઉભેરો, (૨૭) તલની ચટણી વાટી તેમાં મધ મેળવી ઘારાં ઉપર લેપ કરવો, (૨૮) મધ તથા મદ્ય એટલે દારૂનો લેપ કરવો, (૨૯) ઝીણી એલચીના પાનનો લેપ કરવો, કે કાળી તુળશીનાં પાનનો લેપ કરવો. પંચવલ્કના બારીક ચૂર્ણને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩૦) જાત્યાદિઘૃત તથા જાત્યાદિ તેલ (નં. ૮૯૮, ૮૫૩) તેની વાટો કરીને વ્રણમાં ભરાવવી તથા પીચકારી મારવાથી ઉંડાં ગયેલાં વ્રણ પણ ભરાઇ આવે છે. અથવા (૩૧) નાઇટ્રિક એસીડ લગાડીને પછી પોટીસ બાંધવી એટલે બગડેલ ભાગ છુટો પડી ચાંદું ચોખ્ખું થતાં તેનાપર રૂઝ લાવવાની દવાઓ લગાડવાથી જલદી રૂઝ આવશે. (૩૨) આયોડોફોર્મ, કારબોલિક તેલ, તથા વેસેલીન તેનો મલમ અથવા નીચેનાં લોશનોથી પણ રૂઝ આવે છે, (૧)—નાઇટ્રિક ઍસિડ ૪ ટીપાં, પાણી ૧ ઔંસ, (૨) ક્લોરલ હાઇડ્રેટ ૧૦ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ, (૩)—સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક ૨ ગ્રેન, પાણી ૧ ઔંસ **વ્રણ પ્રક્ષાલન**—વ્રણને ધોવાની દવાઓ-(૩૩) દારૂહળદરનો ઉકાળો, ધમાસાનો ઉકાળો, પંચવલ્કનો ઉકાળો, લીમડાનું પાણી, ત્રિફળાનું પાણી, સ્તંભન દવાઓ, રોપણ દવાઓ, કારબોલિક લોશન, તથા નં. ૧૩૮૬, ૧૩૮૭ તથા ૧૩૮૮ નાં લોશનો. કૅાન્ડિસ ફ્લુઇડ (નં. ૧૪૨૪). રક્તશોધક ખાવાની દવાઓ—દુષ્ટ વ્રણ જલદી રૂઝાતાં નથી, માટે બહારના ઉપચારો ઉપરાંત રક્તશોધન માટે કેટલીક દવા ખાવાની જરૂર છે. એવી દવાઓમાં ગુગળ

[illegible]

[illegible] ઉપાય—(૧) [illegible]

[illegible]

[illegible] ઉપાય—(૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) પાણી [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible] (૬) [illegible] (૭) [illegible] (૮) ઉદરના [illegible] શેક કરો અથવા ઉદરની [illegible]. (૯) પાણી [illegible] (૧૦) [illegible] (૧૧) [illegible] તો [illegible] તથા [illegible] કરવો.

ગંથી-ગાંઠો—(Tumours–ટ્યુમર્સ)—ગાંઠ પણ [illegible] પ્રકારની થાય છે. તેના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય. ૧. સાદી અને ૨. દુષ્ટ. સાદી ગાંઠ જે ભાગમાં થાય છે તે ભાગની સાથે વિશેષ સંબંધ રાખે છે, ધીમે ધીમે વધે છે, વેદના વિનાની હોય છે અને કાપી કાઢવાથી નાબૂદ થાય છે, જેમકે ચરબીની ગાંઠો, [illegible] વગેરે. દુષ્ટ ગાંઠોનો [illegible] આખા શરીર સાથે

સંબંધ રાખે છે. શરીર દુર્બળ અને ફીકું પડે છે, તે સાથે ઓછો વધતો તાવ પણ આવે છે. વળી કાપ્યા છતાં તે ફરીને ત્યાં અથવા બીજા ભાગમાં નીકળે છે. આ બીજા પ્રકારની દુષ્ટ ગાંઠોમાં દુષ્ટ અર્બુદ (Cancer), લગગંડ, અને બીજી લોહી બીગાડની ગાંઠો થાય છે, વળી આ ગાંઠો જેમ શરીરના ઉપર તેમજ અંદર પણ થાય છે, જેમકે અંતર્વિદ્રધિ.

ઉપાય—ગાંઠોનો સૌથી સારો ઉપાય શસ્ત્રક્રિયા છે. શસ્ત્રવિદ્યાના વધતા જતા હુન્નરવડે શરીરની અંદરના છુપા ભાગોની ગાંઠોને પણ ઘણી સફાઇથી કાપી કાઢવાના શસ્ત્ર પ્રયોગો થાય છે. શરૂ થતી ગાંઠો ખાનપાનના યોગ્ય ફેરફારથી અટકી શકે અને તેથી આ નીચે કેટલાક ઉપાયો આપ્યા છે. (૧) સર્વ પ્રકારની ગાંઠો તથા વિદ્રધિઓમાં જળો મુકાવવી. ધીમું વિરેચન આપવું અને લંઘન અથવા હલકું ભોજન ફાયદાકારક છે, (૨) ત્રિફળાના કવાથમાં રૂ. ૧ ભાવ નસોતરનું કલ્ક મેળવી પીવાથી પિતવિદ્રધિ મટે, (૩) કાળીજીરી, ઇંદ્રવરણાંનાં મુળ અને કડવી ઘીસોડીનાં ફળ વાટીને પીવાથી પણ અંતર્વિદ્રધિ મટે, (૪) ધોળી સાટોડીનાં મુળ અથવા વાયવરણાના મુળનો કવાથ પીવો. (૫) સરગવાનાં લીલાં મુળની છાલને વાટીને તેના સ્વરસમાં મધ નાખીને પીવાથી અંતર્વિદ્રધિ મટે, તેમજ સરગવાનાં મુળની છાલનો કવાથ શેકેલી હિંગ નાખીને પીવો. (૬) ખેર, ત્રિફળા, લીંબડાની અંતરછાલ, કડુ તથા જેઠીમધ એ દરેક અંટક ભાગ, નસોતર ૪ ભાગ, કડવાં પરવળનાં મુળ ૪ ભાગ, તથા ફોતરાં વગરની મસુરની દાળ ૪ ભાગ; તેનો કવાથ પીવો. (૭) કાંચનારની છાલનો ઉકાળો, અથવા (૮) કાંચનાર ગુગળ (નં. ૭૬૪) તથા (૯) વરૂણકવાથ (નં. ૬૩૪) વગેરે ઉપાયો અજમાવવા.

બહારના ઉપચારો—સોજાના ઉપાયો કરવા. (૧૦) દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫) ગાંઠોનાં દોષને ખેંચીને ગાંઠોને બેસાડે છે, (૧૧) દંશાગલેપ (નં. ૮૭૪) પિતની તથા લોહીની ગાંઠોને બેસાડે છે. (૧૨) પંચવલ્કલ (નં. ૪૨૨) તેની છાલને સરગવાની છાલના ઉકાળામા વાટી ગરમ કરીને લેપ બાંધવો. (૧૩) સરગવાનાં બી, મુળાનાં બી, તુળસીના પાન, તથા ઇંદ્રજવ, તે સર્વને ભેંસની છાસમાં વાટીને ગાંઠી ઉપર લેપ બાંધવો. (૧૪) રાતા એરડાનાં મુળનો કલ્ક કરવો, તેમાં તેલ તથા ઘી મેળવીને જાડો લેપ ગરમાગરમ બાંધવો, તેથી વાયુની વિદ્રધિ તથા બીજી ગાંઠો મટે છે. (૧૫) વાળો, રતાંજળી, જેઠીમધ તથા આસંધ તેને દુધમાં વાટીને લેપ કરવો, તેમજ પંચવલ્કના કલ્કમાં ઘી મેળવી લેપ કરવો; તેથી પિતની વિદ્રધિ મટે. (૧૬) ઇંટનો ભુકો, રેતી, લોઢાના કાટોડા, તથા ગાયનું છાણ તે સર્વને ગોમુત્રમાં વાટી જરા ગરમ કરીને લેપ કરવાથી કફ વિદ્રધિ મટે. દરેક લેપ હથેળી જેવો જાડો કરવો ને પાટો બાંધવો. આ સિવાય કંઠમાળના ઉપાયો જોવા.

મેદરોગ—(Obesity–ઑબેસીટી)–**કારણ**—કફ કરનારાં એટલે ચીકણાં અને મીઠાં ખાનપાનોથી, કસરત કે શરીરને શ્રમ નહિ આપતાં આળસુ થઈને બેસી રહેવાથી, તથા દિવસે સુવાની ટેવથી, મેદરોગ એટલે ચરબી વધવાનો રોગ થાય છે. **લક્ષણ**—વિશેષ કરીને પેટ વધે છે અને પેડુની ચામડી જાડી ગોદડી જેવી બને છે. કુલા, પેટ તથા છાતીના માંસના લોચા વધીને લચી જાય છે, ખોરાક બહુ ખવાય છે, શ્વાસ ચડે છે, નિદ્રા બહુ આવે છે, પરસેવો બહુ વળે છે અને શરીરે દુર્ગંધ છૂટે છે. વળી શક્તિ તેમજ પુરૂષત્વ કમી પડે છે. આવા મેદવાળાને કોઢ, વિસર્પ, ભગંદર, તાવ, ઝાડો, પ્રમેહ, હરસ, શ્લીપદ, અપચી વગેરે દરદો થાય છે અને એવા જાડા શરીરવાળાને જે રોગ થાય છે તે સહેલથી મટતો નથી. **ઉપાય**—(૧) શરીર દુબળું કરવાના ઉપાયો કરવા, [illegible]

દાર્થો નહિ ખાવા, લુખા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. લાંધણો કરવી, કસરત કરવી, દંડ પીલવા, જે કસરતથી કે શરીર શ્રમથી પરસેવો વળે એવું કામ કરવું; ઓછું ઊંઘવું. મૈથુન, પંથ, રાતનું જાગરણ તથા જવ અને કોદરી જેવાં હલકાં ધાન્યનું સેવન એ સર્વ મેદને ઓછો કરે છે. (૨) સવારમાં ઉઠીને નિત્ય મધ મેળવી પાણી પીવું. (૩) ગળો તથા ત્રિફળાનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો. (૪) ચવક, ચિત્રામૂળ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, શેકેલી હિંગ તથા ગેરૂ તેનું સમભાગે ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી ટંકે તો. ૦ થી ૦॥ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. (૫) યોગરાજગુગળનું લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું. (૬) ગરમ પાણી ઠારીને તે વતી નિત્ય નહાવું અને એવુંજ પાણી પીવું. પથ્યાપથ્ય—જુનાં અનાજ, હલકાં અનાજ, જેમકે જવ, કાગથી, કોદરી, મગ, ચોખા, ચણા, મધ, ગરમ પાણી, છાશ. અપથ્ય—ચીકણા પદાર્થો, દુધ, દહીં, માખણ, માંસ, ઘી કે તેલમાં તળેલા પદાર્થો, પાકાં કેળાં, અને સર્વ પુષ્ટિકારક પદાર્થો મેદને વધારનારા છે.

હાથીપગું—શ્લીપદ (Elephantiasis–એલીફંટાયાસીસ.)–દેશી વૈદકના ગ્રંથોમાં કહેલું છે કે જે દેશોમાં ઘણું જુનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય અને સઘળી ઋતુઓમાં શીતળતા રહેતી હોય તે દેશોમાં આ રોગ વિશેષ થાય છે. પગ સુજીને થાંભલા જેવા અથવા હાથીના પગ જેવા થાય છે, એ તેનું ખાસ લક્ષણ છે. કેટલાક ગ્રંથકારોના મત પ્રમાણે આ રોગ હાથ, કાન, નેત્ર, લિંગ, હોઠ તથા નાકમાં પણ થાય છે. પણ પગના રોગવાળા ઘણા કેસો જોવામાં આવે છે. ઉપાય—(૧) લંઘન, સ્વેદન, વિરેચન, રક્તમોક્ષણ (લોહી કાઢવું), અને લેપ, એ ક્રિયાઓ હિતકારક છે. આ એક કફ એટલે મેદ અથવા ચરબી વધવાથી થયેલો રોગ છે. (૨) હરડેને એરંડતેલમાં પકાવીને ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ સુધી અથવા દોષ પ્રમાણે વધારે મુદત સુધી ખાવી. (૩) હળદર તથા ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પીવાં. (૪) લીંડીપીપર, ત્રિફળા, દેવદાર, સુંઠ, સાટોડીનાં મૂળ અને વરધારો, તેનું ચુર્ણ ૧ તોલા પ્રમાણથી નિત્ય છાશમાં પીવું. (૫)–નાગરવેલનાં નિત્ય ૭ પાનને વાટીને થોડા સીંધાલુણ સાથે ગરમ પાણીમાં પીવાં. (૬) સગરવાની છાલનો ક્વાથ ગોમૂત્ર મેળવીને પીવો. (૭) સરસવ, સરગવાની છાલ, દેવદાર તથા સુંઠ, તે સર્વને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો. (૮) સાટોડી, સુંઠ તથા સરસવ તેને વાટીને કાંજી અથવા છાશમાં વાટી જાડો લેપ કરવો. (૯) ધંતુરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સરગવો, સાટોડી તથા સરસવ તેને વાટીને લેપ કરવો. આ બધા લેપ હથેલી જેવા જાડા કરીને શ્લીપદ ઉપર મારીને પાટો બાંધવો.

રાફી–વલ્મીક—(Mycetoma–માયસેટોમા)–રાફી વિશેષ કરીને પગ ઉપર થાય છે. પગમાં કાંટા વગેરે કાંઇ વાગવાથી કે ઇજા થવાથી પાકીને છિદ્ર પડે છે અને તેનું મોં થાય છે તેમાંથી પરૂ, કાળી માટી જેવો દાણાદાર પદાર્થ નીકળે છે. આ દાણા કાળા, રાતા, પીળા ખસખસ જેવા હોય છે. આ દાણા રાફીનું ખાસ ચિન્હ છે. જેવી રીત જમીનમાં કીડાઓ ઉકેરા કાઢે છે તેવી રીતે રાફીમાં ઉકેરા નીકળે છે, ને તેમાંથી પાણી જેવું પરૂ ઝમે છે. આ દરદ અસાધ્ય ગણાય છે. પણ આરંભમાં શસ્ત્રક્રિયાથી કાપી કાઢીને બાળવામાં આવે તો મટે છે, અથવા પગને કાપી રાફી કાપી કાઢવી પડે છે. આ એક જંતુજન્ય રોગ છે. ઉપાય—(૧) લીંબોળીનું તેલ શેર ૪ અને છાશ શેર ૧૬ તેની અંદર હરતાલ, મેનસીલ, બીલામાં, એલચી, સુખડ, અગર જાુઇનાં પાન એ દરેક પાંચ પાંચ તોલા મેળવી તેનો કલ્ક બનાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલને મનશીલાદ્યતૈલ કહે છે. આરંભમાં આ તેલ ફાયદો કરી શકે.

સંબંધ રાખે છે. શરીર દુર્બળ અને ફીકું પડે છે, તે સાથે ઓછો વધતો
છે. વળી કાપ્યા છતાં તે ફરીને ત્યાં અથવા બીજા ભાગમાં નીકળે છે. આ
દુષ્ટ ગાંઠોમાં દુષ્ટ અર્બુદ (Cancer), લગગંડ, અને બીજી લોહી બીગા
છે, વળી આ ગાંઠો જેમ શરીરના ઉપર તેમજ અંદર પણ થાય છે, જેમકે

ઉપાય—ગાંઠોનો સૌથી સારો ઉપાય શસ્ત્રક્રિયા છે. શસ્ત્રવિધાના વ
શરીરની અંદરના છુપા ભાગોની ગાંઠોને પણ ઘણી સફાઇથી કાપી કાઢવાના
છે. શરૂ થતી ગાંઠો ખાનપાનના યોગ્ય ફેરફારથી અટકી શકે અને તેથી
ઉપાયો આપ્યા છે. (૧) સર્વ પ્રકારની ગાંઠો તથા વિદ્રધિઓમાં જળો
આપવું અને લંઘન અથવા હલકું ભોજન ફાયદાકારક છે, (૨) ત્રિફળ
ભાવ નસોતરનું કલ્ક મેળવી પીવાથી પિતવિદ્રધિ મટે, (૩) કાળીજીરી,
કડવી ઘીસોડીનાં ફળ વાટીને પીવાથી પણ અંતર્વિદ્રધિ મટે, (૪) ઘો
અથવા વાયવરણાના મુળનો કવાથ પીવો. (૫) સરગવાનાં લીલાં મુળ
સ્વરસમાં મધ નાખીને પીવાથી અંતર્વિદ્રધિ મટે, તેમજ સરગવાનાં
શેકેલી હિંગ નાખીને પીવો. (૬) ખેર, ત્રિફળા, લીંબડાની અંતરછા
એ દરેક એકેક ભાગ, નસોતર ૪ ભાગ, કડવાં પરવળનાં મુળ ૪
મસુરની દાળ ૪ ભાગ; તેનો કવાથ પીવો. (૭) કાંચનારની છાલનો
કાંચનાર ગુગળ (નં. ૭૬૪) તથા (૯) વરૂણકવાથ (નં. ૬૩૪)

બહારના ઉપચારો—સોજાના ઉપાયો કરવા. (૧૦) દીપ
દીપને ખેંચીને ગાંઠોને બેસાડે છે, (૧૧) દંશાગલેપ (નં. ૮૭૪)
બેસાડે છે. (૧૨) પંચવલ્ક (નં. ૪૨૨) તેની છાલને સરગવાની
કરીને લેપ બાંધવો. (૧૩) સરગવાનાં બી, મુળાનાં બી, તુળસી
સર્વને ભેંસની છાસમાં વાટીને ગ્રંથી ઉપર લેપ બાંધવો. (૧૪)
કરવો, તેમાં તેલ તથા ઘી મેળવીને જાડો લેપ ગરમાગરમ બાં
તથા બીજી ગાંઠો મટે છે. (૧૫) વાળો, રતાંજળી, જેઠીમધ તથા
લેપ કરવો, તેમજ પંચવલ્કના કલ્કમાં ઘી મેળવી લેપ કરવો;
(૧૬) ઇંટનો ભુકો, રેતી, લોઢાના કાટોડા, તથા ગાયનું છાણુ તે સ
ગરમ કરીને લેપ કરવાથી કફ વિદ્રધિ મટે. દરેક લેપ હથેળી જેવો
બાંધવો. આ સિવાય કંઠમાળના ઉપાયો જોવા.

મેદરોગ—(Obesity–ઑબેસીટી)-**કારણ**—કફ કરનારાં એટ
ખાનપાનોથી, કસરત કે શરીરને શ્રમ નહિ આપતાં આળસુ થઇને બેસ
દિવસે સુવાની ટેવથી, મેદરોગ એટલે ચરબી વધવાનો રોગ થાય છે.
કરીને પેટ વધે છે અને પેડુની ચામડી જાડી ગોદડી જેવી બને છે.
છાતીના માંસના લોચા વધીને લચી જાય છે, ખોરાક બહુ ખવાય છે,
નિદ્રા બહુ આવે છે, પરસેવો બહુ વળે છે અને શરીરે દુર્ગંધ છુટે છે. વળી
પુરૂષત્વ કમી પડે છે. આવા મેદવાળાને કોઢ, વિસર્પ, ભગંદર, તાવ, ઝાડા, પ્રમે
શ્લીપદ, અપચી વગેરે દરદો થાય છે અને એવા જાડા શરીરવાળાને જે રોગ
તે સહેલથી મટતો નથી. **ઉપાય**—(૧) શરીર દુબળું થવાના ઉપાયો કરવા.

શુકદોષ—જુવાન પુરૂષો ગુહ્ય અંગનું કદ વધારવા માટે કેટલાક અવિચારી ઉપાયો કરે છે અને વિકારી દ્રવ્યો લગાવે છે તેમાંથી આ રોગ થાય છે. આ રોગના દેશી વૈદ્યકમાં ૧૮ પ્રકાર છે; એટલે નાની પીળી ફોડલીઓ, મોટી ફોડલીઓ, ગાંઠ, કાળી ફોડલીઓ, સોજો, છિદ્રો, માંસપાક, સડો, વિદ્રધિ, ઇત્યાદિ દર્દો ગુહ્ય ઇન્દ્રિ ઉપર થાય છે. ઉપાય—(૧) ઝેરને મટાડનાર ઉપાયો કરવા; જુઓ મુકાવલી, રેચ તથા હલકું ભોજન. (૨) ત્રિફળાનો કવાથ ગુગળ નાખીને પીવો. (૩) ઠંડા દુધનો લિંગ ઉપર લેપ તથા તેનું સિંચન. (૪) દારૂહળદર, જેઠીમધ, ઘરના ધુમાડાની મેશ, હળદર, તુલસીનાં પાન તેનો કલ્ક કરીને તેમાં તેલ પકાવી તે તેલ લિંગ ઉપર ચોપડવું. (૫) એકલી રસવંતીનો લેપ કરવો, તેથી બધા શુકરોગ મટે છે.

ધુમટાનો સંકોચ નિરૂદ્ધપ્રકાશ—(Phymosis-ફાયમોસીસ)-કેટલાંક બાળકોને જન્મથીજ મૂત્રનળીના ફુલ ઉપરના ધુમટાની ચામડી સાંકડી હોવાથી તે ઉપર ચડી શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર તે ધુમટાની ચામડીનો રસ્તો સોયના નાકા જેટલોજ સાંકડો હોવાથી તેમાંથી પેસાબ પણ મુશ્કેલીથી આવી શકે છે, ને તેથી બાળક પેસાબ કરતાં રડે છે, ફુલ રાતું થાય છે, સુજી આવે છે અને પેસાબમાં બળતરા પણ થાય છે; પડદાની અંદર મેલ જામે છે. પેસાબ કરતાં જોર કરવું પડે છે ને તેથી વખતે આંતરડાંને પણ ઇજા પહોંચે છે. જખમ તથા વ્રણને લીધે પણ ધુમટાનો સંકોચ થાય છે, અને શેક વગેરેથી મટે છે. ઉપાય—(૧) જન્મથી ધુમટો સાંકડો હોય તો ડાક્ટરને બતાવી જરૂર પડે તો કપાવી કાઢવો. (૨) લાખની અથવા લાકડાની બારીક લીસી સળી (નળી) ઘી વાળી કરીને ધુમટાના માર્ગમાં નાખવી અને તેના ઉપર ચરબી તથા તેલ સીંચવું. થોડા થોડા દહાડાને અંતરે વધારે વધારે જાડી સળી લઇને તે રોજ રોજ નાખ્યા કરવી. આમ કરવાથી ધુમટાનો રસ્તો પહોળો થશે.

ધુમટો ઉપર ચડી જવો-પરિવર્તિકા—(Poraphymosis-પારાફાઇમોસીસ) ઉપર લખ્યા ધુમટાના સંકોચથી ઉલટી સ્થિતિ થવી એટલે ધુમટાના ચામડી ઉપર ચડીને પાછી ફુલ ઉપરથી નીચે ઉતરી શકે નહિ, તેને આ નામ આપેલ છે. સોજો આવે છે, લાલ થાય છે. દરદ થાય છે, અને પેસાબ કરવામાં અડચણ આવે છે. હાથવતી ચોળવાથી, કાંઇ વાગવાથી કે ચાંદીનો સોજો થવાથી આ સ્થિતિ થાય છે. ઉપાય—(૧) પ્રથમ બરફ જેવા ઠંડા પાણીમાં મૂત્રનળીને બોળવી. પછી ફુલને હાથની આંગળી તથા અંગુઠાવતી ચોળીને તેમાંથી લોહી દબાવી કાઢવું, અને તેજ વખતે ફુલને પાછળ ધકેલીને પડદાને આગળ ખેંચવો, એટલે પડદો નીચે ઉતરશે. અથવા પડદો જરા કાપવો. (૨) શેક કરવો, લેપ કરવો, તથા ઘી ચોપડવું, તથા ચામડી ધીમે ધીમે ચોળવી. પછી અડદના લોટની પોલ્ટીસ બાંધવી.

ખુંધ—(Hump-હમ્પ)-કરોડનું હાડકું વાંકું વળે છે તેને ખુંધ કહે છે. આ ખુંધ ત્રણ પ્રકારની છે. આગલી, પાછલી, અને બાજુની ખુંધ. ઉપાય—(૧) યોગરાજ ગુગળ. (૨) કૅાડલિવ્હર ઑઇલ. (૩) દોરી પકડાવીને હિંચકા ખવરાવવા.

સારણ-(Hernea-હર્નિયા)-પેટના પડદાનાં છિદ્રો વાટે આંતરડું સાથળના મૂળમાં સરીને ઉતરી આવે તે ખરી "સારણ" કહેવાય છે. આ શિવાય આંતરડું વૃષણની કોથળીમાં ઉતરે છે, તેમજ નાભિના છિદ્રવાટે પેટ ઉપર ચઢી આવે છે, તેને પણ કેટલાક સારણ નામ આપે છે. ખરૂં જોતાં વૃષણનાં આંતરડાંને અંતર્ગળ અને ડુંટીપર ચડેલાં આંતરડાંને ડુંટા

એવી જુદી જુદી સંજ્ઞાથી ઓળખવાં જોઇએ. ઉપાય—(૧) સારણ નીચે ન ઉતરે તેને માટે કમરપટો આવે છે તેનો ઉપયોગ કરવો. (૨) સારણ ઉતરે તો નવસારનાં પોતાં મુકવાથી સંકુચિત થઇ પાછી ચડે છે.

અંડવૃદ્ધિ-વધરાવળ-કારણ—વરમથી, પાણી ભરવાથી, લોહી ભરાવાથી, ગાંઠ થવાથી, નસ ફુલવાથી, કોથળીની ચામડી જાડી થવાથી, આંતરડું ઉતરવાથી, વગેરે ઘણાંએક કારણોથી વૃષણ વધીને મોટાં થાય છે. દેશી વૈદક શાસ્ત્રમાં આ સર્વ પ્રકારોના વૃષણના વ્યાધિને વૃદ્ધિ એવું નામ આવામાં આવેલું છે. અંગ્રેજીમાં એ સર્વનાં જુદાં જુદાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) **વૃષણનો વરમ**-(Orchitis-ઓરકાઇટીસ)—વૃષણ મોટાં, તેમાં ઘણુંજ દરદ થોડો તાવ, ઉલટી. **ઉપાય**—(૧) કોથળીને ગાદીના આધારથી અથવા પાટાથી અધર રાખવી; (૨) ગરમ પાણીનો શેક અને બેલાડોનાનો લેપ; (૩) રેચક તથા સ્વેદલ દવા આપવી; (૪) દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫) ગરમ પાણીમાં નાંખી શેક કરવો કે થેપ બાંધવો; (૫) જીર્ણ વરમમાં પારાનો મલમ લગાડવો; (૬) શીલારસ તથા તમાકુનું પાન બાંધવું; (૭) રાળના લેપની આડી અવળી પટીઓ મારી તેનાપર મજબુત લંગોટી મારવી.

(૨) **જળવૃદ્ધિ**—(Hydrocele-હાઇડ્રોસીલ)-વૃશણની ગોળીની આસપાસના રસ પડમાં પાણી ભરાય છે. આવી રીતે પાણી ભરવાથી વૃષણ નારંગીથી તે મોટા નાળીએર જેવડો થાય છે. નાનાં બાળકોને જે વધરાવળ થાય છે તે પણ આ જાતનો વૃષણ વ્યાધિ છે. ઉપાય-(૧) એરંડીઆનો જુલાબ લેવાથી સાધારણ વધરાવળની શાંતિ થાય છે. (૨) ઘણું પાણી ભરાય તો જળોદરની પેઠે ફોડાવીને પાણી કાઢી નંખાવવું અથવા વારંવાર ાગ કરી પાણી કઢાવવું.

(૩) **રક્તજન્યવૃદ્ધિ**—(Hematocele-હિમાટોસીલ)—રસપડમાં લોહી ભરાય છે. ્પણને કાંઇ ઇજા થવાથી એકાએક વૃષણ વધીને નારંગી જેવડો થાય છે. અંદર રક્તસ્રાવ થવાથી પણ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. આ વૃદ્ધિ પાણીની વૃદ્ધિ કરતાં વધારે કઠણ હોય છે. ઉપાય-(૧) ઠંડા પાણીનાં કે નવસારનાં પોતાં મુકવાં. (૨) જુલાબની દવા આપવી. (૩) લોહી જામી જાય તો કોથળી ચીરાવી લોહી કઢાવવું.

(૪) **શિરાવૃદ્ધિ**—(Varicocele-વેરીકોસીલ)-શિરા ફુલવાથી વૃષણનું કદ મોટું થાય છે. વૃષણનો આકાર શંકુ આકારનો એટલે વૃષણ તરફ મોટો અને પેટ તરફ સાંકડો હોય છે. થેલીમાં કરમીયાં ભરાયાં હોય એવું લાગે છે. સુવાથી તથા દબાવાથી કદ કમી થાય છે અને ઉભા રહેવાથી ફરી ભરાય છે. પવન ભરાવાથી આ રોગ થાય છે. પાટો અથવા કાછો બાંધવો.

(૫) **વૃષણગ્રંથી**-(Sarcocele-સારકોસીલ)—ઉપદંશ વગેરે શારીરિક વ્યાધિથી વૃષણમાં માંસમય ગાંઠ વધીને લીંબુ જેવડી કઠણ થાય છે. ગરમી થયા પછી લાંબે કાળે આ ગાંઠ થાય છે. ગરમી ઓછી કરવાના ઉપાયો કરવા. રાળનો લેપ ભરવો; દોષઘ્નલેપ (નં. ૮૭૫) બાંધવો. ઘણી મુદત થયા પછી ઇલાજ લાગુ પડશે નહિ.

(૬) કોશવૃદ્ધિ-(હાથી પગો Elephantiasis-એલીફન્ટાયાસીસ)—આ દરદમાં કોશને કાંઇ દરદ થતું નથી, પણ કોથળી વધી જાય છે અને તેનો વજન ઘણું વધે

ીકાર એટલી બધી વધે છે કે ઉભા રહેલા માણસની કોણી જમીન સુધી પહોંચે છે
ી વજનમાં ૫૦ થી ૧૦૦ રતલ જેટલી થાય છે.
શ્લીપદના સામાન્ય ઉપાયો—(૧)એરંડતેલ ઉત્તમ ગણાય છે. એરંડીયા તેલમાં દુધ
ી એક માસ સુધી પીવું. (૨) એરંડતેલ, ગુગળ તથા ગોમૂત્રનું સેવન કરવાથી લાંબા
ગ મટે છે. (૩) ઠંડા લેપો અને જળોથી પિત્તની વધરાવળ અને રક્તવૃદ્ધિ મટે છે
ીખા તથા ગરમ લેપો, શેક તથા બંધારણ, રસવૃદ્ધિ અને મેદવૃદ્ધિ મટાડે છે. (૪)
ક્વાથ અને યોગરાજ ગુગળનું સેવન કરવાથી અંત્રવૃદ્ધિ તથા વાયુ સંબંધી વૃદ્ધિ મટે
ઇંદ્રવરણાના મૂળના ક્વાથમાં એરંડીયું તથા દુધ નાંખીને પીવાથી સર્વપ્રકારના વ-
ાંત પામે છે. (૬) વજ તથા સરસવ દાણાનો લેપ કરવો અથવા સરગવાની છાલ અને
લેપ કરવો, (૭) રોગપ્નલેપ (નં. ૮૭૫) સર્વ પ્રકારની વધરાવળમાં સારો ફાયદો કરે છે.
ઝવું અને બળવું—(Burns & Scalds-બર્ન્સ એન્ડ સ્કાલ્ડસ)-દાઝવાની
ની શરીરપર ત્રણ રીતે અસર થાય છે:-૧. ચામડી લાલ થાય છે અને બળે છે. ૨. વધારે દાઝવાથી ફરફોલા ઉઠે છે અને
બળવાથી ઉપલી ચામડીનો તેમજ અંદરના પડનો પણ નાશ થઈ ચામડી કાળ
છે. ઉપાય-(૧) લુગડાં બળવા માંડે ત્યારે દોડવાને બદલે જમીન પર સુ
જમીન સાથે અગર પાસે પડેલી વસ્તુ સાથે ઘસવું એટલે ભડકો બંધ થશે.
હોય તો પાણી ઉપર રેડવું. (૨) પછી દરદીને પથારીમાં સુવાડો અને બહુ
તો તેને સતેજ કરવા માટે ગરમ કાફી અથવા ચા અને પાણી પાવાં. (૩)
પરનાં કપડાં કાપી કાઢી નાંખવાં અને બળેલી ચામડી કાપી કાઢવાને બદલે
પછી ટરપેન્ટાઇન અથવા સ્પીરીટવાઇન, અથવા કેરોસીન (ઘાસતેલ)
પાણી સમભાગ, અળશીનું તેલ ઘી અથવા મીઠું તેલ અને ચુનાનું
ના કોઇ પણ પ્રવાહીમાં ઝીણું કપડું બોળીને દાઝેલા ભાગપર મુકવું અને
માટે તે પ્રવાહી ઉપર સીંચ્યા કરવું. (૫) આ ચીજો તરત ન મળી
ાપર ચોખા અથવા ઘઉંનો બારીક આટો જખમ ઢંકાય ત્યાં સુધી જાડો
આટાનો પોપડો બાઝશે તે એની મેળે ઉખડી જશે, પણ કદી જખમ
પોપડાને ધીમેથી કાઢી નાખી ઘાઓને ધોઇ સાફ મલમની પટ્ટી
ોય તે સોઇથી ફોડી રસી કાઢી નાંખવી પણ ચામડી ઉખેડવી નહિ.
ચના એ કરવાની છે કે, બળવા અથવા દાઝવા ઉપર ઠંડું પાણી
ન કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે જગાપર બહારની હવા પ્રવેશ કરવા
સ્તો રાખવો નહિં.
Vound-વુન્ડ)-તરવાર, છરી, વગેરે કોઇ હથિયાર વાગવાથી ચામડીનો
, તેને જખમ કહે છે. ઉપાય—(૧) જખમમાંથી જતું લોહી
રતું છે, (૨) રક્તસ્તંભક દવાઓનું પાણી રેડવું અથવા તેનું ચૂર્ણ
નો પાટો બાંધવો, (૪) એકલું પાણી રેડવાથી રક્તનળીને
ી રાખવાથી જખમનું લોહી બંધ થાય છે. મોટા જખમ
ને સાંધે છે. જખમની બે કોર અથવા બાજુ ભેગી થાય તોજ

તેમાં રૂઝ આવે. તાણીને પાટો બાંધવાથી જખમ મળી જાય છે, (૫) રાળના પ્લાસ્ટરની પટી મારીને જખમની કોરો એકત્ર કરવી, એકવાર ધોઇ સાફ કર્યા પછી જખમ ઉપર વારંવાર પાણી રેડવું નહિ; (૬) રૂઝ લાવવા માટે તેલનો પાટો બાંધવો, અને તેલજ સીંચ્યા કરવું. (૭) કારબોલિક એસીડમાં દશગણું તલનું તેલ મેળવીને તેની પટીઓ મારવી અને બબે દિવસે બદલવી. (૮) બોરાસિક એસીડ ૧ ડ્રામ અને સાદો મલમ ૧ ઔંસ. તેની પટી મારવી. જલદી રૂઝ લાવવા માટે તેમાં આયોડોફૉર્મ મેળવવું. **પાકેલ જખમ**–(૯) પોટીસ મારવી અને રોજ એકાદ વખત જખમને કારબોલિક લોશનથી ધોવો; ધોવાના લોશનમાંથી કારબોલિક એસીડમાં ૪૦ ગણું પાણી નાંખવું. જખમમાં હવા કે હવાના જંતુઓ જવા દેવા નહિ.

હાડકાનું ભાંગવું—(અસ્થિભગ્ન Fracture-ફ્રેક્ચર)—હાડકું સાંધવાનું કુદરત જેવું કામ કરે છે એવું માણસ કરી શકતું નથી. હાડવૈદો પોતાના લેપ અને મલમપટાને માટે મગરૂબી રાખતા હોય તો ભલે પણ તેમાં મુખ્ય હાથ કુદરતનો છે. માણસની હાથ ચાલાકી અને ચતુરાઇ ગાત્ર હાડકાને ઠેકાણે બેસાડી દેવામાં કામ લાગી શકે છે, અને પછી હાડકું સાંધવાનું કામ કુદરત પોતાની મેળે કરી લે છે. હાડકાનાં ભાંગેલા બે કટકા સાથે જોડયા પછી દરદીએ મુખ્ય સાવચેતી રાખવાની છે, તે એજ કે ભાંગેલો અવયવ સંધાઇ જતાં સુધીમાં જરા પણ હલાવવો નહિ. ભાગેલાં હાડકાં બેસાડવાના કામમાં શસ્ત્રવૈદો અને હાડવૈદોની સલાહ લેવી, અને અનુભવીને હાથેજ પાટા પીંડી કરાવવી એ વધારે સલાહકારક છે. **ઉપાય**–(૧) નંબર ૮૬૪ વાળો લેપ. (૨) સોવાર ધોયેલા ઘીમાં ચોખાનો આટો મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) સાદડ અથવા આસોંદરાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દુધમાં પીવું. (૪) લસણ, મધ અને પીંપળાની લાખ ઘી સાકરમાં ચાટવી. (૫) ઘઉંનો લોટ, ઘી તથા ગોળનો શિરો કરી નિત્ય ખાવો.

લચક (Sprain–સ્પ્રેઇન)—શરીરના અમુક ભાગને કાંઇ ઇજા થાય છે ત્યારે ત્યાં લોહીનો જમાવ થતાં સોજો તથા દરદ થાય છે. **ઉપાય**—(૧) અશેળીયાનો લેપ. (૨) આંબાહળદર, સાજીખાર તથા મેંદાલકડીનો લેપ; (૩) આવળના બાફેલાં પાનનું બંધાણ. (૪) બ્રાંડી, સ્પિરિટ વગેરે દારૂનાં પોતાં. (૫) ઇસિસ એટલે શેપગુંદરનો લેપ. (૬) ઇંડાંની સફેદીનો લેપ. (૭) ગુગળનો લેપ કરવો. (૮) ઓપિયમ લીનીમેન્ટ. લચકવાળા સાંધાને મજબુત પાટામાં લપેટવો. (૯) લચક જુનો પડયા પછી તેનાપર તેલ લગાવી સારી રીતે શેક કરવો. (૧૦) ટિંક્ચર આયોડીન લગાડવું.

મુંઢમાર—ચોટ–(Contusion--કન્ટયુશન)–ચામડીપર જખમ થયા વિના શરીરનો કોઇ ભાગ કચરાય કે પછડાય અથવા મુંઢમાર પડે ત્યારે, તેનાપર ઠંડું લોશન લગાડવું. (૧) ૮ ભાગ સ્પિરિટ અને ૮ ભાગ પાણી તેનું પોતું મુકવું. (૨) સોજો તથા દરદ હોય તો શેક કરવો; લચકના સર્વ ઉપાયો મુંઢમારમાં પણ કરવા. (૩) સુજેલો ભાગ પાકે એમ લાગે તો પકાવવાના, ફોડવાના અને રૂઝવવાના ઉપાયો કરવા.

ધોરીનસનું કપાવું—જખમ થતાં ધોરી નસ કપાય છે ત્યારે તેમાંથી ચળકતી લાલ લોહીની ધાર અથવા [illegible] છે. આ ધાર અથવા શેડનો તરત અટકાવ ન થાય તો દરદીનો ચહેરો ફિક્કો [illegible] નાડી નબળી [illegible] છે, ફેર આવે છે અને [illegible] [illegible] **ઉપાય**–(૧) તુરત [illegible] હોય તો [illegible]

વાયુ, કેરવાથી બંધ થઇ જાય છે, અથવા [illegible] વાયુઓમાં [illegible] ઉપર મુજબ (૨) એ વાયુના બંધ ન થાય [illegible] અથવા [illegible] ઉપર પ્રમાણે. (૩) [illegible] ઉપર મુજબ અથવા [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible] (૬) [illegible] (૭) [illegible] સુઘાડવું.

પાણીમાં ડુબવું—(Drowning-ડ્રાઉનિંગ)—પાણીમાં ડુબવાથી મોં તથા નાકની અને શ્વાસનળી વગેરે ભાગ પાણી ભરાય તેથી શ્વાસ બંધ થઇ મૃત્યુ નીપજે છે. આવા અકસ્માતોમાં કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરતાં કરતાં નિરાશ થઇ [illegible] કરશો નહિ. પાણીમાં ડુબેલા માણસનાં ભીનાં કપડાં કાઢી લેવું જોઇએ. [illegible] કામ લેતાં પણ માણસને [illegible] ડુબેલાના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલુ કરવાની ક્રિયા શરૂ કરી દેવી; [illegible] ઉપચાર કરવામાં [illegible] રાખવાની છે. [illegible] શરીરમાં ગરમી લાવવાના તથા લોહી ફરતું કરવાના ઉપચાર કરવા.

શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કૃત્રિમ કરવાનો વિધિ—(૧) શ્વાસ નળીમાં હવા જવા દેવા માટે મોં તથા નસકોરાં સાફ કરવાં, મોં ખુલ્લું રાખવું, જીભ બહાર ખેંચવી અને જીભ તથા દાંતની વચ્ચે કંઇ અથવા [illegible] વતી બાંધી જીભને બહાર રાખવી; છાતી તથા પેટ ઉપરનાં તંગ કપડાં દૂર કરવાં. (૨) દરદીને યોગ્ય રીતે સુવાડવા માટે સપાટ જમીન પર દરદીને ચતો સુવાડવો અને છાતી તરફનો ભાગ જરા ઉંચો રખાવવો; માથું તથા ખભાઓ નીચે કપડાં કે ગોદડાના વીંટા મુકવા. (૩) શ્વાસની ક્રિયા ચલાવવા માટે ક્રિયા કરનારે માથા આગળ બેસીને દરદીના હાથ કોણી ઉપરથી પકડવા અને ધીમેથી પણ [illegible] ઉચકીને માથા સરસા લાવવા, માત્ર બે સેકન્ડ સુધી એવી રીતે રાખીને પાછા તે હાથ છાતી તરફ લાવીને દરદીની છાતી સાથે ધીમેથી અને દૃઢતાથી દાબવા. આવી રીતે ડુબેલાના હાથ છાતીથી આઘે અને આઘેથી છાતી સાથે વારંવાર લેવા, તે એવી ઝડપથી કે એ ક્રિયા ૧ મીનીટમાં ૧૫ વખત થાય, અને દરદી સ્વાભાવિક રીતે શ્વાસ લેતો માલમ પડે કે તેજ આ કૃત્રિમ ક્રિયા છોડી દઇ તેના શરીરમાં ગરમી લાવવાની ક્રિયા નીચે પ્રમાણે કરવી.

શરીરમાં ગરમી લાવવા તથા લોહી ફરતું કરવાના ઉપાયો—દરદીને ધાબળી કે કામળામાં લપેટવો અને તેના હાથ પગ નીચેથી ઉપર તરફ ચાંપતા ચોળવા, ગરમ ફલા

લીન ગરમ પાણીની બાટલીઓ, ગરમ પાણીની પોટલીઓ, ગરમ ઇંટો, એમાંનું જે મળે તે વડે પેટની પીપડી, ખભા, જાંગ, અને પગનાં તળીયાં ઉપર શેક કરવો. શ્વાસ ચાલતો થયા પછી ગરમ પાણી, દારૂ, બ્રાંડી તથા પાણી, અથવા કાફીનો એકાદો ચમચો પાવો, દરદીને બીછાના પર સુવાડવો અને તે ઉંઘે તો ઉંઘવા દેવો. શ્વાસોશ્વાસ ફરી બંધ પડવા જેવું જણાય તો છાતીપર તથા બગલની નીચે રાઇનાં પ્લાસ્ટર મારવાં. **મૃત્યુનાં ચિન્હ**–પાણીમાંથી કાઢેલો માણસ મરી ગયો હશે તો તેમાં શ્વાસ અથવાં રકતાશયની ક્રિયા બંધ માલમ પડશે, આંખોનાં પોપચાં અરધાં બીડાઇ જાય છે, આંખની કીકીઓ પહોળી થાય છે. જડબાં ઠરડાઈ વળી જાય છે અને આંગળીઓ અરધી પરથી ટુંકી પડી જાય છે.

રકતસ્રાવ—(Bleeding–બ્લીડીંગ) શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાંથી લોહી પડે છે તેને રકતસ્રાવ કહેવામાં આવે છે, દેશી વૈદકશાસ્ત્ર તે રોગને "રક્તપિત્ત", કહે છે. (જુઓ પાછળ રક્તપિત્તના ઉપાયો.)

(૧) નાકનો રક્તસ્રાવ–(જુઓ નાકોડી ફુટવી)

(૨) જળોના દંશનો રકતસ્રાવ–જળો લગાડયા પછી તેના ડંખમાંથી લોહીનો સ્રાવ થયા કરે છે તે અટકાવવો જોઇએ. **ઉપાય**–ઠંડુ પાણી, આંગળીનું દબાણ, ફટકડીનો ભુકો ચપટી ભરીને દાબવો, સ્પિરિટ વાઇનમાં બોળેલું પોતું ડંખ ઉપર દાબી મુકવું, કાસ્ટિકની લાકડીની બારીક અણીનો ડંખ ઉપર સ્પર્શ કરવો.

(૩) દાંતનો રકતસ્રાવ—દાંત કઢાવવાથી કે વાગીને પડી જવાથી ઘણીવાર બહુ લોહી નીકળે છે. **ઉપાય**—લીંટનું અથવા નરમ કપડાનું એક પુમડું દાંતમાં મુકીને દાંત બીડી દેવા અને માથા તથા દાઢીને એક બંધનથી જકડી લેવાં જેથી મોં ઉઘડી શકે નહિ. આવી રીતે કેટલાક કલાક સુધી બે દાંતની વચ્ચે તે કપડું દબાણમાં આવવાથી લોહી વહેતું અટકી જશે.

(૪) અંદરનો રકતસ્રાવ—અંદરની રકતનળીઓને ઇજા પહોંચવાથી કે દરદ થવાથી શરીરની અંદરનાં મર્મસ્થાનોમાંથી રકતસ્રાવ થાય છે; જેમકે કફની સાથે લોહી પડે ત્યારે સમજવું કે ફેફસાંમાં રકતસ્રાવ થયો છે. એવીજ રીતે ઉલટીમાં લોહી પડે તો હોજરીમાં રકતસ્રાવ સમજવો, ઝાડામાં લોહી પડે તો આંતરડાનો રકતસ્રાવ સમજવો અને પેસાબ સાથે લોહી પડે તો મૂત્રાશયમાંથી રકતસ્રાવ થયો છે એમ સમજવું. માથાની ખોપરીમાં અને મગજમાં પણ રકતસ્રાવ થાય છે. આ સર્વ પ્રકારનાં રકતસ્રાવ માટે તે તે રોગોના કે રકતપિત રોગમાં આપેલા ઉપાયો કરવા.

ફોલ્લા—(Blistors–બ્લિસ્ટર્સ)–ચામડીના ઉપલા નીચલા પડની વચ્ચે પાણી ભરાઇને ફોલ્લો ઉપડે છે તેને ફરફોલ્લો અથવા બ્લિસ્ટર કહે છે. જીવડાના ડંખથી અથવા દાહકારક ઝેરી વસ્તુનો લેપ મારવાથી બ્લિસ્ટર ઉઠે છે. બહુ ન્હાના ફોલ્લા ઉપાય કર્યા વિના પણ સુકાઇ જશે. મોટો ફોલ્લો અણીવાળા હથીઆરથી કે સોયથી મથાળેથી કાણું પાડી પાણી કાઢી નાંખવું પણ ફોલ્લાની સફેદ ચામડીને કાપી નાખવી નહિ, તેના પર સાદા મલમની પટી મારવી અને ફરી તેનાપર કાંઇ ઘસારો કે દબાણ થવા દેવું નહિ.

બહારનો પદાર્થ ભરાઇ જવો—(Foreign Bodies–ફોરીન બોડીઝ)–નાક,

આંખ, કાન, વગેરે અવયવોમાં કેટલીક વાર બહારની કંઈ વસ્તુ અકસ્માત ભરાઇ જાય છે, ત્યારે ઘણી દોડાદોડ કરવામાં આવે છે. આ વસ્તુ ડાક્ટર વિના શી રીતે કાઢી લેવી તેને માટે નીચે થોડી સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.

(૧) નાકમાં ગયેલ વસ્તુ—નાના બાળકો રમતાં રમતાં નાકમાં વાલ, ચણો, ચણોઠી સ્લેટપેનનો ટુકડો, પત્થરનો ટુકડો, પાઈ, પાવલી, વગેરે વસ્તુ નાકના નસકોરામાં દાખલ કરી દે છે અથવા કોઈ જીવડું પેસી જાય છે. ઉપાય-(૧) એક નસકોરાને દાબીને બીજા નસકોરાને ઘણા જોરથી છીંકવું; (૨) છીંક લાવવા માટે તમાકુ વગેરેનું નસ્ય દેવું; (૩) ગરમ પાણીથી નાકમાં પીચકારી મારવી; (૪) આ ઉપાયથી ન નીકળે તો રાઈ તથા પાણી પાઈને ઉલટી કરાવવી, અને ઉલટી થાય તે વખતે મોં દાબવતી બંધ કરવું, એટલે ઉલટીનો આંચકો મોંથી આવવાને બદલે નાકથી આવી નાકને ધક્કો લાગવાથી પેસી ગયેલી વસ્તુ બહાર નીકળી પડશે. (૫) આ ઉપાય પણ નિષ્ફળ જાય તો છેવટ વાળાનો છેડો આંકડાની પેઠે વાળીને નાકમાં ગયેલી વસ્તુની ઉપર ચડાવી પછી ખેંચી લેવાથી ભરાઇ રહેલી ચીજ આંકડામાં ભરાઇ નીકળી પડશે; અથવા ચીપીઆથી પકડીને ચુંટી કાઢવી. પણ આ બે છેલ્લા ઉપાયમાં અંદરની વસ્તુ ઠેલાઇને ઉપર ન ચડે તેની બહુજ સંભાળ રાખવી.

(૨) કાનમાં ગયેલ વસ્તુ-ઉપાય(૧) પીચકારી; (૨)-ચીપીઓ. (૩)-આંકડો વાળેલો વાળો. (૪)-તેલ અથવા મીઠાને પાણીમાં ઓગાળી તે કાનમાં નાખવાથી કાનમાં ગયેલ જંતુ નીકળી જશે, અથવા મરી જશે. (૫)-બારીક નરમ વાળાને બેવડો કરીને કાનમાં ઉતારવો પછી ધીમેથી તેને પાછો બહાર કાઢવો. જેથી અંદરની વસ્તુ વાળાના બેવડા દોરા વચ્ચે ભરાઇ બહાર આવશે. અંદરની વસ્તુ એ પ્રમાણે કાઢી લીધા પછી કાનમાં રૂનું પુંમડું દાબવું. નહિ તો સોજો અથવા પાક થવાનો સંભવ છે.

(૩) આંખમાં ગયેલ વસ્તુ-ઉપાય-(૧)-ઉપલું પોપચું ઉંચું કરીને નીચલા પોપચા પર ચઢાવવું; પછી બન્ને પોપચાં જુદાં પાડવા. (૨)-નાક બહુ જોરથી છીંકવું. (૩)-આંખ ઉઘાડીને રૂમાલની કોર અથવા બારીક પથ આંખમાં ફેરવવું. (૪)-ઉપલું પોપચું સળીયાથી કે પેનસીલથી ઉથલાવી અંદર ભરાઇ રહેલી વસ્તુ જીભથી ચાટીને લેવી.

(૪) હોજરીમાં ગયેલ વસ્તુ—પૈસો, પાઇ, કાચ, બટન વગેરે વસ્તુ કોઇવાર મોંમાંથી ગળે ઉતરી હોજરીમાં જાય છે; તે કાઢવા માટે ઉપાય-(૧)-પ્રવાહી ખોરાક લેવો નહિ, એટલે સખ્ત ઝાડાની સાથે વીંટાઇને તે વસ્તુ હોજરીમાંથી આંતરડાંમાં અને ત્યાંથી ગુદા રસ્તે બહાર નીકળી જશે. ગળવામાં આવેલી વસ્તુ પૈસો વગેરે ધાતુ હોય તો ખટાઇ ખાવી નહીં, નહિ તો ધાતુને ઓગાળીને ઝેરને ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫) ચામડીમાં પેઠેલી વસ્તુ—કાંટો, ફાંસ, ટાંકણી, સોઇ વગેરે બારીક વસ્તુ ચામડીમાં પેસી જાય છે. ઉપાય-(૧)-ચીપીઆમાં આવી શકે તો ધીમેથી ખેંચી કાઢવી. જો ફાંસ કે કાંટો ચીપીઆમાં ન આવી શકે તો જખમને જરા ખોતરીને ખુલ્લો કરવો. (૨)-એક બે દિવસ તેનાપર પોલ્ટીસ મારવી અને પછી ચામડી નરમ પડેથી નખથી અથવા ચીપીઆથી ખેંચી કાઢવી.

લીન ગરમ પાણીની બાટલીઓ, ગરમ પાણીની પોટલીઓ, ગરમ ઈંટો, એમાંનું જે મળે તે વડે પેટની પીપડી, ખભા, જાંગ, અને પગનાં તળીયાં ઉપર શેક કરવો. શ્વાસ ચાલતો થયા પછી ગરમ પાણી, દારૂ, બ્રાંડી તથા પાણી, અથવા કાફીનો એકાદો ચમચો પાવો, દરદીને બીછાના પર સુવાડવો અને તે ઉંઘે તો ઉંઘવા દેવો. શ્વાસોશ્વાસ ફરી બંધ પડવા જેવું જણાય તો છાતીપર તથા બગલની નીચે રાઇનાં પ્લાસ્ટર મારવાં. **મૃત્યુનાં ચિન્હ**–પાણીમાંથી કાઢેલો માણસ મરી ગયો હશે તો તેમાં શ્વાસ અથવાં રકતાશયની ક્રિયા બંધ માલમ પડશે, આંખોનાં પોપચાં અરધાં બીડાઇ જાય છે, આંખની કીકીઓ પહોળી થાય છે. જડબાં ઠરડાઈ વળી જાય છે અને આંગળીઓ અરધી પરધી ટુંકી પડી જાય છે.

રકતસ્રાવ—(Bleeding-બ્લીડીંગ) શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાંથી લોહી પડે છે તેને રકતસ્રાવ કહેવામાં આવે છે, દેશી વૈદકશાસ્ત્ર તે રોગને "રક્તપિત્ત", કહે છે. (જુઓ પાછળ રક્તપિત્તના ઉપાયો.)

(૧) નાકનો રક્તસ્રાવ–(જુઓ નાકોડી ફુટવી)

(૨) જળોના દંશનો રકતસ્રાવ–જળો લગાડયા પછી તેના ડંખમાંથી લોહીનો ર થયા કરે છે તે અટકાવવો જોઇએ. **ઉપાય**–ઠંડુ પાણી, આંગળીનું દબાણ, ફટકડીનો ચપટી ભરીને દાબવો, સ્પિરિટ વાઇનમાં બોળેલું પોતું ડંખ ઉપર દાબી મુકવું, કાિ લાકડીની બારીક અણીનો ડંખ ઉપર સ્પર્શ કરવો.

(૩) દાંતનો રકતસ્રાવ—દાંત કઢાવવાથી કે વાગીને પડી જવાથી ઘણીવાર બ નીકળે છે. **ઉપાય**—લીંટનું અથવા નરમ કપડાનું એક પુમડું દાંતમાં મુકીને દાંત અને માથા તથા દાઢીને એક બંધનથી જકડી લેવાં જેથી મોં ઉઘડી શકે નિ રીતે કેટલાક કલાક સુધી બે દાંતની વચ્ચે તે કપડું દબાણમાં આવવાથી લો અટકી જશે.

(૪) અંદરનો રકતસ્રાવ—અંદરની રકતનળીઓને ઇજા પહોંચવાથી કે દર શરીરની અંદરનાં મર્મસ્થાનોમાંથી રકતસ્રાવ થાય છે; જેમકે કફની સાથે લોહી સમજવું કે ફેફસાંમાં રકતસ્રાવ થયો છે. એવીજ રીતે ઉલટીમાં લોહી પડે તો રકતસ્રાવ સમજવો, ઝાડામાં લોહી પડે તો આંતરડાનો રકતસ્રાવ સમજવો અને સાથે લોહી પડે તો મૂત્રાશયમાંથી રકતસ્રાવ થયો છે એમ સમજવું. માથાની ખોપરીમ મગજમાં પણ રકતસ્રાવ થાય છે. આ સર્વ પ્રકારનાં રકતસ્રાવ માટે તે તે રોગોના પિત રોગમાં આપેલા ઉપાયો કરવા.

ફોલ્લા—(Blistors-બ્લિસ્ટર્સ)–ચામડીના ઉપલા નીચલા પડની વચ્ચે પાણી ભરાઇને ફોલ્લો ઉપડે છે તેને ફરફોલ્લો અથવા બ્લિસ્ટર કહે છે. દાઝ્યાના ડંખથી અથવા દાહકારક ઝેરી વસ્તુનો લેપ મારવાથી બ્લિસ્ટર ઉઠે છે. બહુ ન્હાના ફોલ્લા ઉપાય કર્યા વિના પણ સુકાઇ જશે. મોટો ફોલ્લો અણીવાળા કાતરથી કે સોયથી મધ્યભાગથી ફાડી પાણી કાઢી નાંખવું પણ ફોલ્લાની સફેદ ચામડીને કાઢી નાખવી નહિ. તેના પર સાદા મલમની પટ્ટી મારવી અને ફરી તેનાપર કાંઇ ઘસરકો કે દબાણ થવા દેવું નહિ.

બહારનો પદાર્થ ભરાઈ જવો—(Foreign Bodies-ફોરીન બૉડિઝ)–

સ્ત્રીઓના દરદોના ઉપાયો વખતે પડેલા અનુભવના તથા ગર્ભાવસ્થાના કેટલાક ઉપયોગી નિયમો વૈદક ગ્રંથોના આધારે આ નીચે લખી જણાવવામાં આવે છે:—

ગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો:—

૧. ગર્ભિણીએ દરરોજ ઝાડો ખુલાસાથી આવે એવી તજવીજ રાખવી. જે આરોગ્ય સ્ત્રીઓને ઝાડો હમેશાં કબજીયાતવાળો રહે છે, તે પ્રસવ વખતે દુઃખ પામે છે; આગળનું ખાધું જલદી બહાર આવી શકતું નથી; પ્રસવ થવા પછી પેટપીડ પણ રહે છે. દૂધની સાથે દિવેલ (એરંડીયું) પીવાથી ઝાડાનો ખુલાસો થઈ જાય છે; પણ એવી રીતે દિવેલ રોજ લેવું નહિ; કોઈ કોઈ દિવસ લેવું.

૨. ગર્ભિણીએ સખત રેચની દવા લેવી, તે પણ નુકશાનકારક છે. હદ ઉપરાંત રેચ લાગી જવાથી ગર્ભપાત અને કસુવાવડ થઈ જવાનો સંભવ છે.

૩. ગર્ભિણીને ઝાડાના ખુલાસાની જેટલી જરૂર છે. એટલીજ જરૂર પેશાબના ખુલાસાની પણ છે. પેશાબ કબજ રહેવાથી પેશાબની અંદરનું જે ઝેર શરીરમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ તે ઝેર શરીરમાં રહે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને આ પેશાબ કબજ રહેતો હોય તો પ્રસવના વખત સુધીમાં કશું દરદ ન હોય તોપણ પ્રસવવેદના શરૂ થવા પહેલાં કે વેણ શરૂ થતાંજ એંચતાણ જેવું દરદ થઈ આવે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ઝાડાના તથા પેશાબના અવયવો ઉપર ગર્ભનું દબાણ થવાથી ઝાડા પેશાબનો કબજો થવાનો સંભવજ છે. માટે પેશાબ નિરોગ કબજ રહેતો હોય તો જરૂર નાખેલું કે કોરી માટલીમાં ઠારેલું ઠંડું પાણી પીવું; અથવા ગરમ કર્યા વિનાના દુધમાં એકસરખું ભેળવેલું ઠંડું પાણી એકેક પ્યાલો સવાર સાંજ પીવું.

૪. ગર્ભિણીને પરસેવો પણ પુરતો થવો જોઈએ. શરીર બરાબર સાફસુફ નહિ રહેવાથી પરસેવાનો અટકાવ થાય છે; ટાઢ તથા વરસાદના દિવસોમાં પુરતાં કપડાંથી શરીરનું રક્ષણ ન કરવાથી પણ પરસેવો થતો અટકે છે.

૫. ગર્ભિણીએ ખાવાપીવામાં બહુ સંભાળ રાખવી. તેણે સારો, સહેલાથી પચે એવો, અને શરીરમાં બળ આપે એવો ખોરાક ખાવો જોઈએ; વળી ચાવીને ખોરાક ખાવો જોઈએ, વાયડો ભારે અને ચાવ્યા વિના લપલપ ખાધેલો ખોરાક જ્યારે તેને પચતો નથી ત્યારે કોઈવાર પેટપીડ ઉપડે છે, અને આવી ગર્ભિણી સ્ત્રીને અજીર્ણની પેટપીડ ઉપડે છે છતાં પ્રસવવેદના જેવું તેને લાગે છે અને તેથી તે તથા ઘરનાં માણસો ઘણા ચિંતામાં પડી જાય છે, અને આવા ભયમાં વખતે ગર્ભ અધુરે જાય છે પણ ખરો.

૬. જમતાં જમતાં વારંવાર પાણી પીવું નહિ. જમી ઉઠીને તરત પણ પાણી પીવું નહિ, કેમકે તેથી અગ્નિ મંદ પડે છે. જમી ઉઠીને તરત કાંઈ મહેનતનું કામ ન કરવું, તેમ ખાઈને ઉંઘવું નહિ.

૭. ગર્ભિણીને મિષ્ટાન્ન મલિદા હદ પણ ખવરાવવા નહિ; આવા ખોરાકથી ગર્ભિણી તેમજ ગર્ભની અંદરના બાળક બન્નેને નુકશાન પહોંચે છે. ઘણીક સ્ત્રીઓને અધુરે જાય છે તેનાં કારણો આવાંજ હોય છે. ન પચે એવો ભારે ખોરાક વારંવાર ખાવાથી પેટમાં દરદ ઉપડી આવે છે, અને તેમાંથી પ્રસવના જેવી ખરી પ્રસવ પીડા ઉપડી આવીને ગર્ભપાત થઈ જાય છે.

૮. ગર્ભિણીને બહુ ભુખી પણ રાખવી નહિ, ઘણી ગર્ભિણીને સવારમાં ઉઠતાંજ ખરી ભુખ લાગે છે માટે એવું જણાય તો તેને પચે એવો ખોરાક વહેલો ખાવા આપવો, ગર્ભિણીએ

વારંવાર અપવાસ કરવા નહિ, કેમકે તેથી અંદરનું છોકરૂં ભુખે દુઃખ પામે છે અને નબળું આવે છે; પોતે સાજી સારી હોય તોજ અંદરનું બાળક સાજું સારૂં થાય છે.

૯. ગર્ભિણીએ પોતાનાં લૂગડાં સાફસુફ રાખવાં; કપડાં તંગ નહિ પણ ઢીલાં પહેરવાં; વળી સુકાં કપડાં પહેરવાં. ભીનાં કપડાં ઘણીવાર સુધી પહેરી રાખવાં નહિ.

૧૦, ગર્ભિણી સ્ત્રીએ આળસુ થઇને પડી રહેવું નહિ, શરીરને થોડી કસરત મળે એવું ઘરનું કામકાજ કર્યા કરવું. બહુ શ્રમ પડે એવું મહેનતનું કામ ન કરવું; પણ સાધારણ ઘરનાં કામકાજ તો કર્યાજ કરવાં. પાણી ભરવું, કપડાં ધોવાં, ઘરમાં સાફસુફ રાખવું, દળવું, ખાંડવું, એવાં કામ તો કરવાંજ. જે શ્રીમંતના ઘરની સ્ત્રીઓ કામ કરતી નથી અને આળસુ થઇ ઘરમાં પડી રહે છે, તેમનો પ્રસવ સુખથી કદિ પણ થતો નથી. તાણખેંચ કરીને જણાવ્યા સિવાય છુટાછેડા થતા નથી.

૧૧. ગર્ભિણી સ્ત્રીને કોઇ ઠેકાણે એકલી જવા દેવી નહિ. ભય લાગે એવા સ્થળમાં કે અંધારે તો કદિ પણ એકલી મોકલવી નહિ, કેમકે વખતે એવા સ્થળમાં તે ઝબકે છે તો તેના શરીરને એવો ધકકો લાગે છે કે વખતે તેજ દિવસે કે એકાદ દિવસ પછી ગર્ભસ્ત્રાવ થઇ જાય છે. અને કવચિત્ સ્ત્રીનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડે છે. વળી ગર્ભિણી સ્ત્રી ભય પામવાથી અંદરનું છોકરૂં બુદ્ધિનું જડ થાય છે.

૧૨. ગર્ભિણીને ચેપી રોગવાળી જગામાં જવા દેવી નહિ. બળીયા, ક્ષય, દમ વગેરે રોગીના ઘાટા સંબંધમાં તેણે આવવું નહિ. ગર્ભિણીને કદિ બળીયા નીકળે અને કદિ તે પોતે એ રોગમાંથી બચે તોપણ પેટમાંનું છોકરૂં બચવા પામતું નથી; ગર્ભપાત થઇ જાય છે.

૧૩. પડોશમાં કોઇ સ્ત્રીને પ્રસવ થતો હોય તે વખતે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ અને ખાસ પહેલીવારની ગર્ભિણીએ તેની પાસે જવું નહિ; તેનું પ્રસવ દુઃખ જોઇને તે ભય જાય છે, અને પ્રસવ વખતે કષ્ટાય છે.

૧૪. કેટલીક સ્ત્રીઓને મહીને અટકાવ આવે છે ત્યારે પીડા ઉપડી આવે છે. આવી સ્ત્રીઓએ ગર્ભ રહ્યા પછી પણ સાવચેત રહેવું જોઇએ, કેમકે વખતે બીજાં કારણથી પણ દસ્તાનના જેવી પીડા ઉપડી આવે છે અને ગર્ભસ્ત્રાવ પણ વખતે થઇ જાય છે.

૧૫. ગર્ભિણીએ પહેલા ત્રણ માસ સુધી વધારે સાવચેતીથી વર્તવું, કેમકે ઘણાખરા ગર્ભસ્ત્રાવ ત્રણ મહિને થઇ જાય છે. સાવચેતી એ રાખવી કે પહેલા ત્રણચાર માસ સુધી બહુ સાચવી સંભાળીને હરવું ફરવું. વખતે પગ લપસી પડે. ઉંચો નીચો પડીને શરીરને ધક્કો લાગે. કોઇ વજનવાળી ચીજ બહુ જોર કરીને ઉચકે ઇત્યાદિ કારણોથી ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ગર્ભસ્ત્રાવ થઇ જાય છે. ત્રણ માસ સુધી ગાડી જેવા વાહનમાં પણ તેણે બેસવું નહિ. કેમકે શરીરને હડદોલો લાગે તો ગર્ભસ્ત્રાવ થવાનો સંભવ બને છે. ગર્ભિણીને સાસરેથી પીયર કે પીયરથી સાસરે લઇ જવી હોય તો ત્રણ માસ પુરા થવા પછી ચોથે કે પાંચમે મહિને લઇ જવી.

સંક્ષેપમાં—પરિશ્રમ, પુરૂષ સમાગમ, બોજો ઉચકવો, દિવસે સુવું, રાતે જાગવું, શોક કરવો, સ્વારી કરવી, ભય, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અટકાવ—[illegible] [illegible] ગર્ભિણી [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible], [illegible] રહેવું, [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] કરવું, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

છૂટી ભિન્ન ક્રિયા અને દરેક રોગોની ઉત્પત્તિનું ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કર્યું તથા ઉત્તમ ઔષધોના પરિણામો તથા કરવાનું કર્મ કર્યું. અહીંયાં ગર્ભાશયમાં જે જે ગર્ભમાં નિર્ણય કર્યું છે અને જે જે રોગોનું નિવારણ અને કરવું જરૂર છે તે તેના તેના ગર્ભનું સંબંધી વિચાર છે.

૧. બાળક સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્ય સામગ્રી—ઋતુ તથા સ્ત્રીની પવિત્ર દેહ, તેમના શરીરનું નિરોગીપણું, યોગ્ય ઋતુ અને યોગ્ય દિવસ. પરસ્પર પ્રેમ-મન આનંદિત રહે એવો ગર્ભ ધારણ કરવાનો સમય અને ...

૨. ગર્ભાશયને યોગ્ય પુરુષનું વીર્ય—સ્ફટિક જેવું સ્વચ્છ, પાતળું, ચીકણું, મધ અને મધના જેવા રંગનું તે શુદ્ધ વીર્ય છે. જે વીર્ય દુર્ગંધવાળું, ફીણવાળું, ચીકાશ વિનાનું અને જે જેવું હોય તે તે અશુદ્ધ સમજવું. સમાધાન કરવા પુરુષે વૈદ્યના ધોરણે ચિકિત્સા તથા ઉપચાર કરવો.

૩. ગર્ભાશયને યોગ્ય સ્ત્રીનું આર્તવ—સસલાના લોહી જેવું લાલ, લાખના રંગ જેવું, વસ્ત્રપર પડ્યાથી ધોતાં ડાઘ ન રહે, તે શુદ્ધ સમજવું. પીળું, કાળું, પાતળું અને બગાડવાળું રક્ત ગર્ભાશયના કામનું નથી આવતું. સમાધાન કરવા આ વાત લક્ષમાં રાખવી.

૪. સ્ત્રીનું રૂધિર ક્યાંથી ક્યાંથી જાય છે તેની સમજ—ગર્ભસ્થાનની ભીતર નસમાંથી રક્તમાં નીકળતા રંગોને રજ કહે છે. ચંદ્રકળાવાળું આ કોઠો પ્રવાહી હોય છે અને રોકી તેને બાંધે તે રક્ત ગર્ભાશય આગળ ગર્ભનું પોષણ કરે છે અને પોષણની બહાર નાળી પડી જાય ત્યારે તે રક્ત બંધ પડે છે અને કસની રીતે રક્ત રહે બહાર પડે છે. એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી.

૫. ગર્ભ કેવી રીતે રહે છે—નર અને માતાના સમાગમથી સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં પાતળું રક્ત નિયમ થાય છે, તેમાં પુરુષનું વીર્ય મળે છે અને તે બન્ને મળવાથી બંધાતા જાય છે.

૬. જોડકું ઉત્પન્ન થવાનું કારણ—ગર્ભાશયમાં પડેલું વીર્ય વાયુથી બે ભાગમાં વહેંચાઇ જાય તો બે જોડ નિયમ થાય છે. આ બાબતમાં મતભેદ ઘણા છે.

૭. નપુંસક થવાનું કારણ—સ્ત્રીનું રજ તથા પુરુષનું વીર્ય એક સરખા ભાગમાં મળે તો જે બાળક થાય તે નપુંસક થાય છે. આ સંબંધી મતભેદ ઘણા છે.

૮. સ્વપ્નમાં ધારણ કરેલો ગર્ભ—ઋતુસ્નાન કર્યા પછી જો સ્ત્રીને પુરુષ પ્રાપ્તિ થયા જેવું સ્વપ્નું આવે છે અને તેમાં જો ગર્ભ રહે છે તો પિતાના ગુણ વિનાનો માંસના લોચા જેવો ગર્ભ બંધાય છે, એવું વૈદ્યકશાસ્ત્ર કહે છે.

૯. અંગની ખોડવાળો ગર્ભ—વાયુના કોપથી, ગર્ભાવસ્થામાં સ્ત્રીની કુચેષ્ટાથી અને ગર્ભિણીને ભાવાભાવ પ્રમાણે ખાનપાન નહિ મળવાથી જે બાળક થાય છે તે લુલો, પાંગળો, કાણો, કુબડો થાય છે, એમ વૈદ્યકશાસ્ત્ર કહે છે.

૧૦. જુદા જુદા વર્ણનું કારણ—મા તથા બાપના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ બીજ ઉપર—વિશેષ કરીને માના આહાર ઉપર બાળકના શરીરના વર્ણનો આધાર છે.

૧૧. પુત્ર કે પુત્રી પેદા થવાની સમજણ—ઋતુસ્નાન કર્યા પછી બેકીવાળા દિવસે (બેકી એટલે ૪-૬-૮-૧૦-૧૨-૧૪ મે દિવસે) સમાગમ થાય તો પુત્ર અને એકીવાળા દિવસે થાય તો પુત્રીનો ગર્ભ રહે છે; કેમકે સમ દિવસોમાં સ્ત્રીમાં દસ્તાન ઓછું હોય છે એમ વૈદ્યક આચાર્યોના મત છે,

૧૨. માતાની ચેષ્ટા એજ ગર્ભની ચેષ્ટા—મા જેવી ચેષ્ટા કરે છે તેવીજ ચેષ્ટાનું ગર્ભમાં અને જન્મેલા બાળકમાં અનુકરણ થાય છે. માતાના શ્વાસ સાથે બાળક શ્વાસ લે છે અને બોલતા, ચાલતાં, સુતાં, રોતાં, માતા જે જે ચેષ્ટા કે ક્રિયા કરે છે, તે સર્વ બાળક કરે છે અને તેમાં એવાજ ભાવ બંધાય છે. વાસ્તે ગંર્ભાવસ્થામાં માએ નઠારી ચેષ્ટાઓ કરવી નહિ,

૧૩. માતાનું પોષણ એજ ગર્ભનું પોષણ—ગર્ભના ડુંટાની નાડી માની રસવાહીની નાડીમાં બાંધેલી હોય છે અને તેથી માતા જે જે ખાય છે, પીએ છે, તેનો રસ બાળકને પણ મળે છે. માતાના પોષણના ત્રણ વિભાગ પડે છે. એક ભાગ ગર્ભમાંનાં બાળકને મળે છે, એક ભાગ અવતરનાર બાળકના પોષણની તૈયારી માટે માતાના સ્તનમાં દુધ થવા જાય છે અને ત્રીજા ભાગથી માતાના શરીરનું પોષણ થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીનું એટલા માટે સારી રીતે પોષણ તથા પાલન થવાની જરૂર છે.

૧૪. ગર્ભ રહ્યાનાં ચિન્હ—ગર્ભ રહ્યા પછી ત્રણ ચાર મહીને સ્ત્રીમાં ગર્ભ રહ્યાનાં ચિન્હો માલમ પડે છે. સ્તનપરની ડીંટડીની આસપાસની ભોંયપર કાળાશ, રૂવાડાં ઉભાં થવાં, આંખનાં મટકાં વારંવાર બંધ થવાં, કારણ વિના ઉલટી, સુગંધી પદાર્થો ઉપર અભાવ, મોંમાંથી લાળ પડે અને શરીરમાં તેજ ચડે વગેરે.

૧૫. ગર્ભ રહ્યાનો દિવસ—અને પ્રસવનો દિવસ નક્કી કરી શકાય છે, તે સમજ્યા માટેનું પત્રક છેવટ પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે.

સગર્ભાવસ્થાનાં દરદો.

(Diseases of Pregnancy.)

વિવેચન—સ્ત્રીને ગર્ભ એટલે હમેલ રહ્યા પછી કેટલાંક હમેલનાં ખાસ દરદો થાય છે; તેમજ તાવ, ઝાડો, મરડો વગેરે સામાન્ય દરદો પણ થાય છે, માટે ગર્ભિણી અવસ્થાને લીધે તેના યોગ્ય ઉપાયો કરવાની જરૂર પડે છે. જો તેવો વિવેક વાપરવામાં ન આવે તો ગર્ભને નુકશાન પહોંચવાનો સંભવ છે:—

અશક્તિ—દુર્બળ અને અશક્ત સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહે છે ત્યારે તેમને શક્તિ લાવનાર દવા અને ખોરાક આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રીની દુર્બળ અવસ્થામાં રહેલો અને ઉછરેલો ગર્ભ પણ બહુ દુર્બળ અને અલ્પાયુષી હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસવ વખતે સ્ત્રીની સ્થિતિ પણ ઘણીવાર બહુ જોખમ ભરેલી થઇ પડે છે. ઉપાય-સામાન્ય ઉપયોગમાં-(૧) દૂધ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. ગર્ભિણીના ઉપચાર માટે ગાયનું કે બકરીનું દૂધ સારૂં છે. જેઠીમધ અથવા સુંઠના કટકા એક રૂ. ભાર—તેને અધશેર દૂધ તથા અધશેર પાણીમાં ઉકાળવા અને પાણી બળી જતાં બાકી રહેલ દુધમાં થોડી સાકર મેળવી પીવું. આવું દૂધ ઘણા દિવસ સુધી પીવાથી શરીરમાં શક્તિ જણાય છે અને શરીરમાં તાવ, ખાંસી વગેરે કાંઈ ઉપદ્રવ હોય છે તો તે પણ

શાંત પામે છે. (૨)માલતી વસંત અથવા સુવર્ણ માલિની વસંતનું સેવન કરવું; અનુપાન દુધ તથા સાકર. (૩) ગર્ભપાળ રસ (જુઓ નં. ૪૮૬) નામની દવા ઉત્તમ ઉપાય છે. આ દવાથી ગર્ભિણી તેમજ ગર્ભ બન્નેનું પોષણ અને રક્ષણ થાય છે; અનુપાન કાળી દ્રાક્ષ.

તાવ-ઉપાય—(૧) જેઠીમધ, રતાંજળી, વાળો, ઉપલસરી અને કમળનાં પાંદડાં, તેનો ક્વાથ, સાકર તથા મધ નાંખી આપવો. (૨) રતાંજળી, ઉપલસરી, લોદર તથા દ્રાક્ષનો ક્વાથ સાકર નાંખીને પાવો. (૩) ઉપર લખેલી રીતે બકરીના દુધમાં સુંઠ ઉકાળી પાવાથી વિષમ-જ્વર એટલે નિયમિત રીતે આવનારો ટાઢીઓ તાવ શાંત પડે છે.

ઝાડા-ઉપાય—(૧) મજીઠ, કડાછાલ તથા લોદર, એ ત્રણ વાટીને તેનું પાણી કરી સાકર નાંખી પાવું. (૨) આંબાની તથા જાંબુની છાલનો ક્વાથ કરી તેમાં ચોખાની ધાણીનો સાથવો નાંખી પાવાથી સંગ્રહણી મટે છે. સખ્ત દવાઓ ગર્ભને નુકસાન પહોંચાડે છે.

ઉલટી-ઉપાય—(૧) ધાણાને વાટી ચોખાના ધોવણમાં છણી કાઢી તે પાણીમાં સાકર નાંખી પાવું. (૨) કલંબો-તેનું ચૂર્ણ અથવા ક્વાથ સાકર તથા મધ નાખીને આપવું. (૩) સોડા વોટર તથા બરફ. (૪) કાળજાપર રાઇની પટી મારવી અથવા લાડેનમ ચોપડવું. ખોરાકમાં ફક્ત દુધ અથવા દુધની કાંજી કે રાબ આપવી. બોળવાળો કાંઇ પણ ખોરાક આપવો નહિ.

અરૂચિ-ઉપાય—અજમોદ, સુંઠ, પીપર તથા જીરૂં, તેની ગોળમાં ગોળી કરી આપવી.

કબજીયત-ઉપાય—ગર્ભિણી સ્રીને કબજીયતની ફરીયાદ વિશેષ રહે છે. પણ તેને જુલાબની દવા વારંવાર આપવાથી ગર્ભને નુકશાન પહોંચે છે, માટે યુક્તિથી કામ લેવાનું છે. એળીઓ, નસોતર, કેલોમેલ, નેપાળો, રેવંચીનો શીરો, જાલાપ, આ દવાઓ આપવી નહિ. (૧) દુધનું વિશેષ સેવન ઝાડાનો ખુલાસો કરે છે. (૨) એરંડીકું દુધમાં આપવું. (૩) સખ્ત કબજીયતમાં એરંડીઆની પીચકારી આપવી પ્રથમ ત્રણ ચાર માસ સુધી કાંઇ પણ રેચ ન અપાય.

ઉધરસ-ઉપાય—(૧) બહુફળીનાં મૂળ, બળદાણાનાં મૂળ અને અરડુશીના પાનનો ક્વાથ કરી પાવો. આ ક્વાથ ગર્ભિણીનો કમળો, સોજો, શ્વાસ કાસ, તથા રક્તપિત્તનાં દરદમાં પણ સારો છે. (૨) ખેરસાર તથા કાથાની ગોળી. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ.

કોલેરા-ઉપાય—સુંઠ તથા બીલીનાં મૂળનો ક્વાથ કરી પાવો. તથા તે સાથે જવને શેકી તથા દળીને તેનો કરેલો સાથવો જરા જરા ખાવો. સખ્ત દવાઓ આપવાથી ગર્ભને નુકશાન પહોંચી જાય છે.

શૂળ—ઉપાય—દર્ભ, કાંસડો, એરંડો તથા ગોખરૂનાં મૂળને પાણીમાં વાટી તેમાં પકાવેલ દુધમાં સાકર તથા મધ નાંખી પાવું. શૂળને માટે સખ્ત દવાઓ વાપરવી નહિ.

માટી ખાવાની ટેવ—હમેલવાળી કેટલીક સ્રીઓને માટી ખાવાની નઠારી ટેવ હોય છે. વૈદકશાસ્ત્રમા ગર્ભિણી સ્રીને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જુદા જુદા પદાર્થો ખાવા આપવાની ભલામણ કરી છે, પણ તેથી એમ નહિ સમજવું જોઇએ કે દેખીતી રીતે નુકસાનકારક વસ્તુ ખાવાની ઇચ્છા થાય તો તે વસ્તુ પણ તેણે ખાવી. માટી નુકસાનકારક વસ્તુ છે, એમાં કંઇ

૧૧. પુત્ર કે પુત્રી પેદા થવાની સમજણ—ઋતુસ્નાન કર્યા પછી દિવસે (બેકી એટલે ૪-૬-૮-૧૦-૧૨-૧૪ મે દિવસે) સમાગમ થાય એકીવાળા દિવસે થાય તો પુત્રીને ગર્ભ રહે છે; કેમકે સમ દિવસોમાં ઓછું હોય છે એમ વૈદ્યક આચાર્યોના મત છે,

૧૨. માતાની ચેષ્ટા એજ ગર્ભની ચેષ્ટા—મા જેવી ચેષ્ટા કરે ગર્ભમાં અને જન્મેલા બાળકમાં અનુકરણ થાય છે. માતાના શ્વાસ સ લે છે અને બોલતા, ચાલતાં, સુતાં, રોતાં, માતા જે જે ચેષ્ટા કે ક્રિયા બાળક કરે છે અને તેમાં એવાજ ભાવ બંધાય છે. વાસ્તે ગંર્ભાવસ ચેષ્ટાઓ કરવી નહિ,

૧૩. માતાનું પોષણ એજ ગર્ભનું પોષણ—ગર્ભના ડુંટાની વાહીની નાડીમાં બાંધેલી હોય છે અને તેથી માતા જે જે ખાય છે, બાળકને પણ મળે છે. માતાના પોષણના ત્રણ વિભાગ પડે છે. એ બાળકને મળે છે, એક ભાગ અવતરનાર બાળકના પોષણની તૈયારી દુધ થવા જાય છે અને ત્રીજા ભાગથી માતાના શરીરનું પોષણ થાય એટલા માટે સારી રીતે પોષણ તથા પાલન થવાની જરૂર છે.

૧૪. ગર્ભ રહ્યાનાં ચિન્હ—ગર્ભ રહ્યા પછી ત્રણ ચાર મહીને ચિન્હો માલમ પડે છે. સ્તનપરની ડીંટડીની આસપાસની ભોંયપર થવાં, આંખનાં મટકાં વારંવાર બંધ થવાં, કારણ વિના ઉલટી, અભાવ, મોંમાંથી લાળ પડે અને શરીરમાં તેજ ચડે વગેરે.

૧૫. ગર્ભ રહ્યાનો દિવસ—અને પ્રસવનો દિવસ નક્કી કરી જવા મારેનું પત્રક છેવટ પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે.

સગર્ભાવસ્થાનાં દરદો.

(Diseases of Pregnancy.)

વિવેચન—સ્ત્રીને ગર્ભ એટલે હમેલ રહ્યા પછી કેટલાંક હમેલનાં છે; તેમજ તાવ, ઝાડા, મરડો વગેરે સામાન્ય દરદો પણ થાય છે, મા સ્થાને લીધે તેના યોગ્ય ઉપાયો કરવાની જરૂર પડે છે. જો તેવો વિ આવે તો ગર્ભને નુકશાન પહોંચવાનો સંભવ છેઃ—

અશક્તિ—દુર્બળ અને અશક્ત સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહે છે ત્યારે તેમ દવા અને ખોરાક આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રીની દુર્બળ અવસ્થામાં રહે ગર્ભ પણ બહુ દુર્બળ અને અલ્પાયુષી હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસવ વ પણ ઘણીવાર બહુ જોખમ ભરેલી થઇ પડે છે. ઉપાય-સામાન્ય ઉ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. ગર્ભિણીના ઉપચાર માટે ગાયનું કે બકરીનું દુધ સારૂં છે. સુંઠના કટકા એક રૂ. ભાર—તેને અધશેર દુધ તથા અધશેર પાણીમાં ઉકા ળતાં બળતાં બાકી રહેલ દુધમાં થોડી સાકર મેળવી પીવું. આવું દુધ ઘણા દિવ શરીરમાં શક્તિ આવે છે અને શરીરમાં તાવ, ખાંસી વગેરે કાંઇ ઉપદ્રવ હોય

ગર્ભનો અવકાશ (પોલ) જેટલી અનુકૂળતાથી થાય છે, એટલું જ સુખરૂપ રીતે પ્રસવ થાય. [illegible] કામ, [illegible] જેટલા કામ થાય છે એ બધા પ્રમાણમાં વિકૃતિ [illegible] નિર્વિકાર છે. એવી વિકૃતિઓ અને એવાજ પ્રકારના વિકારયુક્ત [illegible] જન્મ થાય છે. એ વિકારયુક્ત વિરૂદ્ધ આહાર, વિરૂદ્ધ વિહાર, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓ (જેમકે, ખાટું, તીખું, [illegible], ચડવું વગેરે) અને તે બધાથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોનો અને વિકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા વિકારો અને વ્યાધિઓ [illegible] છે. [illegible] નથી. અને તેના ધર્મો [illegible] છે, એ [illegible] નથી. [illegible] ધર્મ છે [illegible] નાના પ્રકારના વિકારો અને [illegible] નથી. [illegible] ધર્મ [illegible] બીજા [illegible] છે; [illegible] ધર્મો [illegible] સમજવા [illegible] અને [illegible] નથી અને [illegible] વિકૃતિ [illegible] ધર્મો [illegible] કારણ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

જન્મ આપનાર માતાપિતાના દોષ ઉપરાંત, સ્ત્રીઓ પોતાના મિથ્યા તથા અયોગ્ય આહાર વિહાર અને વર્તનથી ગર્ભમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે અને એ વિકાર પ્રસવકાળમાં અને સુવાવડમાં દરદ અને દુઃખનું કારણ રૂપ થઈ પડે છે. સ્ત્રીઓને ગર્ભાશયમાં અને ગર્ભમાં વિકાર તથા વિકૃતિ થવામાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષો કાંઈ ઓછા જવાબદાર નથી. ગર્ભસ્થાન વગેરે સ્ત્રીઓના શુભ અવયવો, અથવા પવિત્ર અને પરાક્રમી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર હોય પુરૂષોના દુરાચરણોથી અપવિત્ર અને દુષિત થાય છે. જે કારણો ગર્ભની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિને વિઘ્નકારક રૂપ થઈ પડે છે, તેજ કારણો પ્રસવકાળમાં અને સુવાવડમાં કષ્ટ અને દરદની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ થઈ પડે છે.

કેટલાક પ્રસવ કષ્ટ વગર સુખશાંતિમાં થાય છે ને કેટલાક પ્રસવ ભારે કષ્ટ સાથે થાય છે. આ ઉપરથી સામાન્ય રીતે આપણે તેના બે વર્ગ કલ્પીએ. ૧. સ્વાભાવિક પ્રસવ તથા અસ્વાભાવિક પ્રસવ. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે મળમૂત્ર વગેરે શરીરના બીજા ધર્મોની આ એક સ્વાભાવિક શરીરનો ધર્મ છે અને તેથી મળત્યાગની ક્રિયામાં જેટલો અલ્પ અને તે શ્રમને અંતે ખાલી પડેલા શરીરને અલ્પકાળ જે અશક્તિ લાગવી જોઈએ, તેટલોજ શ્રમ અને તેટલીજ અશક્તિ અથવા પ્રસવધર્મના પ્રમાણમાં સહજ વિશેષ બેચેની જણાય તે સ્વાભાવિક પ્રસવ છે, અને કાંઈ વિશેષ કષ્ટ, દરદ કે વ્યાધિની સાથે પ્રસવ થાય તો તે અસ્વાભાવિક પ્રસવ છે એમ જાણવું.

૧. સ્વભાવિક પ્રસવ—નિરોગી અને પરિપક્વ ઉમરવાળાં માતાપિતાએ ગર્ભ ધારણથી ઉત્પન્ન કરેલ, શાંત અને પવિત્ર માતાએ યથાવિધિ પોષેલ અને પૂર્ણ મુદતે કષ્ટ વિના પ્રસવેલ, એવા વિકાર વિનાના બાળકનો પ્રસવ સ્વાભાવિક પ્રસવ કહેવાય છે.

પણ શક નથી. માટે એવી વસ્તુ ખાવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરવો જોઇએ. માટી ખાનાર વાળી ઓરતોનાં છોકરાંને પણ માટી તથા પોડાં બહુ ભાવે છે ને ચોરી ચોરીને ખાતા શીખે છે.

છાતીમાં દરદ—છાતી એટલે સ્તનમાં દરદ થાય તો ફલાલીનનો અથવા પોસના ડોડાને ઉકાળી ગરમ કરેલા પાણીનો શેક કરવો. સોજો થાય તો સોજાનો ઇલાજ કરવો.

ઉંઘનો નાશ—હમેલવાળી ઓરતો વારંવાર ઉંઘ નહિ આવવાની ફરીયાદ કરે છે. બંધીયવાળી જગામાં ગોંધાઇ રહેવાથી અને ગરમ ખાનપાનથી ઉંઘનો નાશ થાય છે, માટે તે કારણો દુર કરવાં. પેટ કબજ રહેતું હોય તો હલકો જુલાબ લેવો. ચા, કાફી, તથા દારૂ ઉંઘનો નાશ કરવાવાળી વસ્તુઓ છે, માટે તેનો છેક ત્યાગ કરવો. દુધ તથા વનસ્પતિનો સાદો ખોરાક લેવો. છેવટ જરૂર પડે તો ઉંઘ લાવવાવાળી દવાઓનો ઉપયોગ કરવો.

ઋતુસ્રાવ—હમેલ રહ્યા પછી ઋતુ બંધ થાય છે; તોપણ કોઇવાર કોઇ કોઇ ઓરતોને તે દેખાય છે. આ વખતે ઋતુસ્રાવ બંધ કરવાના સખ્ત ઉપાયો કરવા કરતાં ગર્ભિણીની યોગ્ય માવજત રાખવી એ વધારે સલામત રસ્તો છે. ઠંડી હવા, ભીનાશવાળી જગા, ઉઘાડે પગે ચાલવું. ભીની ભોંયપર સુવું, બેસવું, ઠંડા પાણીથી નહાવું. ઘણો વખત ઉભું રહેવું, ઘણો ખોરાક, ઘણો શ્રમ, ધાસ્તી, ગુસ્સો તથા જુલાબ એ સર્વ રક્તસ્રાવને ઉત્તેજન આપે છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો, સ્ત્રીને સુવાડી રાખવી તથા હલકો ખોરાક આપવો.

ધાતુસ્રાવ—હમેલવાળી સ્ત્રીઓને કોઇવાર પ્રદર સરખું પાણી પડે છે. ઉપાય-(૧) સ્વચ્છતા રાખવી અને જરૂર પડે તો પ્રદરના વિષયમાં બતાવેલ પ્રક્ષાલન-પીચકારી તથા પોતાંનો ઉપયોગ કરવો. (૨) સારો કૌવતવાળો ખોરાક લેવો.(૩) પ્રદરના ઠંડા ઉપચારો કરવા.

બહુ મૂત્રતા—હમેલવાળી ઓરતોને વારંવાર પેસાબની હાજત થયા કરે છે. ઉપાય-(૧) જવનું પાણી પાવું, (૨) એરંડીઉં દઇ દસ્તનો ખુલાસો કરવો. (૩) દરદ હોય તો પેડુ પર ફલાલીનનો શેક કરવો. (૪) ચંદ્રપ્રભા વગેરે મૂત્રલ સારક દવાઓ દેવી.

ગર્ભિણી સ્ત્રીઓનાં કેટલાક દરદોના સાધારણ ઉપાયો ઉપર લખેલા છે, કુદરતીની કૃપાથી ગર્ભિણી ઓરતોને ઘણું કરીને ભારે મંદવાડ આવતો નથી અને ગર્ભ રહ્યા પહેલાં દરદ હોય છે તે પણ ગર્ભ રહ્યા પછી દબાઇ જાય છે. ગર્ભના રક્ષણને અર્થેજ કુદરતે પોતાની મેળે આ ગોઠવણ કરેલી છે; બાળક અવતર્યા પછી પ્રસતાના દબાઇ ગયેલાં દરદો પાછાં જોર કરી આવે છે,

---

સુવાવડ.

(Labour-લેબર.)

વિવેચન—આહાર એટલે ખાનપાનની યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં આવતી નથી તો હોજરી અને આંતરડામાં નાના પ્રકારના વિકારો થાય છે અને તેથી મળમૂત્રના નિકળવા કુદરતી વેગોમાં નાના પ્રકારની વિટંબના થઇ પડે છે. ગર્ભધાન અને પ્રસવ એ પણ એવો જ કુદરતી ધર્મ છે અને તે ક્રિયામાં જો વિવેક, વિચાર કે સંભાળ ન રહે તો ગર્ભાવસ્થામાં, પ્રસવકાળમાં અને સુવાવડમાં નાના પ્રકારનાં વિઘ્નો પડે, એમાં શું આશ્ચર્ય ? નિરોગી

પ્રાચીનકાળથીજ ચાલતો આવેલો છે, પણ આ સ્નાનશુદ્ધિમાં શું હેતુ રહેલો છે એ વાત જો હાલ ભૂલી જવામાં ન આવી હોત તો સુવાવડી સ્ત્રીના ઉપચારની આવી અવદશા થવા પામત નહિ ! લોકો ભૂલી ગયા છે કે, સ્નાન શુદ્ધિનો જે મહિમા ચાલ્યો છે તે લોકોને બતાવવા માટે નહિ, અથવા અમે બહુ ધર્મ પાળીએ છીએ એવી ખોટી ફુલ મારવા માટે નહિ, પણ કેવળ શરીરને તથા મનને શુદ્ધ પવિત્ર અને નિરોગી રાખવા માટેજ એ શુદ્ધિ અને આચારનો મહિમા વધારવામાં આવેલો છે. ખરી વાત આમજ છે; તો એક બાળકને જન્મ આપવાના મંગળ પ્રસંગે ઘરમાં સર્વ પ્રકારની મંગળ સામગ્રી, શુદ્ધિ, પવિત્રતા, અજવાળું અને શુદ્ધ હવાની કેટલી બધી જરૂર છે, તે કહેવાની કાંઇ પણ જરૂર નથી. પ્રસવ ક્રિયામાં મંગળાચરણથીજ માંડીને છેવટ સુધી આપણી બેયરો વિપરીત વર્તન ચલાવે છે. જુદી જુદી નાતો અને જાતોમાં જુદા જુદા રીત રીવાજ, રૂઢીને અને આચારને આધીન થઇ પડેલા લોકો જન્મેલા બાળકના તથા સુવાવડીના કેવા સંસ્કાર કરે છે, તેનો વિચાર કરતાં ઘણોજ ખેદ થાય છે !

સુવાવડ માટે તૈયારી—ગર્ભ રહ્યાનો દિવસ યાદ રાખવામાં આવે તો સુવાવડ ક્યારે આવશે તે પણ અગાઉથી નક્કી કરી શકાય. સ્ત્રીઓને મહિને મહિને અટકાવ (દસ્તાન) આવે છે, ગર્ભ રહ્યાથી તે દસ્તાન બંધ પડે છે. દસ્તાન બંધ પડે તો છેલ્લીવાર અટકાઇને જે દિવસે સ્ત્રી ન્હાય તથા ચોખ્ખી થાય તે દિવસે ગર્ભ રહ્યો છે, એમ સામાન્ય રીતે માની લેવું અને તે દિવસથી ૨૮૦ દહાડે પ્રસવ થવાનો સંભવ છે. ૨૮૦ દહાડા એટલે ૯ માસ અને ૧૦ દહાડા, આ હિસાબમાં ક્વચિત પાંચ દશ દહાડા ઓછા વધતા થઇ જાય; પણ ઘણે ભાગે આ હિસાબ અને આ મુદત ખરી સમજવી. કેટલીક સ્ત્રીઓને અધુરે દહાડે એટલે આઠમે માસે કે નવ માસ પુરા થયા પહેલાં પ્રસવ થઇ જાય છે, અગર કોઈ કોઇ સ્ત્રીને દશમે અગીયારમે કે બારમે માસે પ્રસવ થાય છે; પણ આવો બનાવ અપવાદ તરીકે બને છે અને ૯ માસ અને ૧૦ દહાડા, તે તો નિયમ સમજી લેવો. ગર્ભ રહ્યા પછી પ્રસવ ક્યારે તે જાણવા માટે એક પત્રક આ પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટમા આપેલું છે.

પ્રસવનો સમય નજીક આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે તૈયારી રાખવી:—

૧. **પ્રસવસ્થાન**—સુવાવડ કરવાનો ઓરડો નિત્ય વપરાશના ઘરથી છુટો હોય તો વધારે સારૂં. તે ઓરડો (અંધારી ને ગંધાતી કોટડી નહિ) ૧૦–૧૨ હાથ લાંબો અને ૫–૬ હાથ પહોળો, ઉંચા ભોંતળીઆવાળો અને અજવાળું તથા તાજી હવા આવે એવો હોવો જોઇએ. શિયાળામાં તથા ચોમાસામાં ઉગમણા બારનો અને ઉનાળામાં દક્ષિણાદા બારનો ઓરડો હોય તે વધારે સારો. વળી સુવાવડના ઓરડામાં ઉત્તર–દક્ષિણ દિશામાં સામસામી બે બારીઓ હોય તો વધારે સારૂં. તેની ભીંતો ગમે તો માટીની કે ઇંટોની હોય કે ગમે તો વાંસડા તથા વંઝીઓ બાંધીને તેના ઉપર ગારાની થાપ કરીને બનાવેલી હોય તો પણ ચાલે, પણ તેનું ભોંતળીયું ઉંચું અને ભેજ વગરનું સુકું હોવુંજ જોઇએ. વળી આ મકાનમાં કે તેની આસપાસમાં ક્યાંઇ પણ ગંદકી નહિ હોવી જોઇએ.

૨. **કપડાં**—પ્રસવ કરનાર સ્ત્રીને કપડાં સ્વચ્છ અને સારાં પહેરાવવાં, તેમજ તેને સુવા માટે સ્વચ્છ સુંવાળી ગોદડીઓ તૈયાર રાખવી. હાલની સુવાવડીઓને મેલી ગંદી અને ફાટેલી ગોદડીઓ ઉપર સુવાડવામાં આવે છે, તેથી ઘણું નુકસાન છે. તેને ઓઢવા માટે પણ ગરમ

૨. **અસ્વાભાવિક પ્રસવ**—કાચી વયનાં સ્ત્રી પુરૂષોથી ગર્ભ રહેલો, રોગી સ્ત્રી પુરૂષોથી ગર્ભ રહેલો. ગર્ભ રહ્યા પછી સ્ત્રી પુરૂષની કુચેષ્ટાથી કલેશિત થયેલો અને સ્ત્રીનાં અયોગ્ય આહારવિહાર અને વર્તનથી દૂષિત થયેલો, એવો ગર્ભ પૂર્ણ કે અપૂર્ણ મુદતે પણ કષ્ટ સાથે, વ્યાધિ સાથે કે વિકાર સાથે, જન્મ પામે છે તેને આપણે અસ્વાભાવિક પ્રસવ કહીએ, તે કાંઇ ખોટું નથી.

આટલું વિવેચન કર્યા પછી સુવાવડ અને સુવાવડી વિષે થોડો વિચાર કરીએ.

દેશી સુવાવડનું ચિત્ર—આપણા દેશમાં હાલમાં સુવાવડી સ્ત્રીની સારવાર અથવા ઉપચાર ઘણીજ અધમ હાલતમાં થાય છે. જે પ્રસંગે સર્વ પ્રકારની સુઘડતા અને સગવડતાની જરૂર છે. તેવા આ બારીક પ્રસંગે સર્વત્ર મલીનતા અને સર્વ પ્રકારની સુશીબતે મૂકેલી જોવામાં આવે છે. યાદ રાખવું કે, આ પ્રસવનું અથવા જણતરનું જોખમ ભરેલું કાર્ય છે, તે માત્ર જોખમ ભરેલું છે, એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાજ અગત્યનું કાર્ય છે. પૃથ્વીપર એક નવા બાળકનો–એક ઉત્તમ મનુષ્યનો–જન્મ થવાનો છે, જેને માટે મનુષ્યો અતિ આતુરતા ધરાવે છે, જેને માટે માબાપો જપતપ કરે છે અને જોગીજતીના પગ સેવે છે અને જેના વિના માબાપો પોતાના સંસારમાં પોતાની હયાતીને નિષ્ફળ માને છે એવા એક કીમતી બાળકના જન્મની અને તેના તથા તેને જન્મ આપનાર માતાના ઉપચારની કેવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે! પ્રથમ તો એક અંધારી કોટડીમાં કે એક અંધારા ઓરડાના ઉંડા ખુણામાં તેનો ખાટલો નાંખવામાં આવે છે, તેની આસપાસ સર્વે મલીન અને ગંદી વસ્તુઓનુંજ પ્રદર્શન ભરવામાં આવે છે. કાથાના જુના વાણનો (રસીનો) ઝોળી જેવો ખાટલો સુવાવડીને માટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે. કોઇ જુની પુરાણી ફાટેલી તુટેલી અને અનેકવાર સુવાવડના કામમાં લીધેલી એક ગોદડી તેનાપર પાથરવામાં આવે છે. સુવાવડીને ગંદાં, મેલાં, ફાટેલાં તુટેલાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. ખાટલાની આસપાસ એવીજ જુની પુરાણી ગંદી વસ્તુઓ લાવી મૂકવામાં આવે છે. જાણે આ પ્રસંગ સર્વ પ્રકારની મલીનતાનો જ હોય નહિ અને જાણે આ ક્રિયામાં અવશ્ય કરીને મલીનતા અને ગંદવાડની જરૂર માનવામાં આવી હોય નહિ! એવો દેખાવ પ્રસવ પહેલાંથીજ કરી દેવામાં આવે છે! જે બાળકને આ પૃથ્વીનો પ્રકાશ, અજવાળું, નિર્મળ હવા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય વગેરે સુખ લેવાને માટે જન્મ આપવામાં આવે છે તે બાળક જન્મતાંજ શું દેખે છે! અંધકાર, મલીનતા, ખરાબ હવા, અથવા તરત જન્મેલા બાળકના ગુંગળાયેલા શ્વાસોશ્વાસને ઉત્તેજન આપવા પુરતી હવાની જરૂર છતાં હવાનો લગભગ અટકાવ અને સુંદરતા તથા સુવાસિત હવાને બદલે તેના પ્રસવસ્થળમાં સર્વત્ર દુષિત એટલે બગડેલી હવા ને ભયંકર અથવા અપ્રિય દેખાવ દૃષ્ટિએ પડે છે! જે બાળકને જન્મતાં સુખકારક હવાની અને તેના નાજુક શરીરને સુખચેન આપે એવાં સાધનોની ઘણીજ આવશ્યકતા છે, તે બાળકને કેટલાક દિવસો સુધી તેની માની ગંધાતી ગોદડીમાં અને અજવાળા વગરની તથા શુદ્ધ હવા વિનાની ઓરડીમાં ગોંધી રાખવામાં આવે, એ કેવો વિપરીત પ્રકાર! એ કેવો શોકજનક ઉપચાર છે! પવિત્ર, સુઘડ, હિંદુ લોકો મલીન પદાર્થનો સ્પર્શ કરીને આખા શરીરને સ્નાનથી શુદ્ધ કરે, બ્રાહ્મણો સ્નાન કર્યા વિના ભોજન લે નહિ અને બાહ્ય દેખાવ જંગલ જઇ આવીને નાહ્યા વિના કોઇ પણ ચીજને સ્પર્શ ન કરે! હિંદુ લોકોમાં પવિત્રતા અને શુદ્ધતાનો મહિમા

પ્રાચીનકાળથીજ ચાલતો આવેલો છે, પણ આ સ્નાનશુદ્ધિમાં શું હેતુ રહેલો છે એ વાત જો હાલ ભૂલી જવામાં ન આવી હોત તો સુવાવડી સ્ત્રીના ઉપચારની આવી અવદશા થવા પામત નહિ ! લોકો ભૂલી ગયા છે કે, સ્નાન શુદ્ધિનો જે મહિમા ચાલ્યો છે તે લોકોને બતાવવા માટે નહિ, અથવા અમે બહુ ધર્મ પાળીએ છીએ એવી ખોટી ફુલ મારવા માટે નહિ, પણ કેવળ શરીરને તથા મનને શુદ્ધ પવિત્ર અને નિરોગી રાખવા માટેજ એ શુદ્ધિ અને આચારનો મહિમા વધારવામાં આવેલો છે. ખરી વાત આમજ છે; તો એક બાળકને જન્મ આપવાના મંગળ પ્રસંગે ઘરમાં સર્વ પ્રકારની મંગળ સામગ્રી, શુદ્ધિ, પવિત્રતા, અજવાળું અને શુદ્ધ હવાની કેટલી બધી જરૂર છે, તે કહેવાની કાંઇ પણ જરૂર નથી. પ્રસવ ક્રિયામાં મંગળાચરણથીજ માંડીને છેવટ સુધી આપણાં બૈરાંઓ વિપરીત વર્તન ચલાવે છે. જુદી જુદી નાતો અને જાતોમાં જુદા જુદા રીત રીવાજ, રૂઢીને અને આચારને આધીન થઇ પડેલા લોકો જન્મેલા બાળકના તથા સુવાવડીના કેવા સંસ્કાર કરે છે, તેનો વિચાર કરતાં ઘણોજ ખેદ થાય છે !

સુવાવડ માટે તૈયારી—ગર્ભ રહ્યાનો દિવસ યાદ રાખવામાં આવે તો સુવાવડ ક્યારે આવશે તે પણ અગાઉથી નક્કી કરી શકાય. સ્ત્રીઓને મહિને મહિને અટકાવ (દસ્તાન) આવે છે, ગર્ભ રહ્યાથી તે દસ્તાન બંધ પડે છે. દસ્તાન બંધ પડે તો છેલ્લીવાર અટકાઇને જે દિવસે સ્ત્રી ન્હાય તથા ચોખ્ખી થાય તે દિવસે ગર્ભ રહ્યો છે, એમ સામાન્ય રીતે માની લેવું અને તે દિવસથી ૨૮૦ દહાડે પ્રસવ થવાનો સંભવ છે. ૨૮૦ દહાડા એટલે ૯ માસ અને ૧૦ દહાડા, આ હિસાબમાં ક્વચિત પાંચ દશ દહાડા ઓછા વધતા થઇ જાય; પણ ઘણે ભાગે આ હિસાબ અને આ મુદત ખરી સમજવી. કેટલીક સ્ત્રીઓને અધુરે દહાડે એટલે આઠમે માસે કે નવ માસ પુરા થયા પહેલાં પ્રસવ થઇ જાય છે, અગર કોઈ કોઇ સ્ત્રીને દશમે અગીયારમે કે બારમે માસે પ્રસવ થાય છે; પણ આવો બનાવ અપવાદ તરીકે બને છે અને ૯ માસ અને ૧૦ દહાડા, તે તો નિયમ સમજી લેવો. ગર્ભ રહ્યા પછી પ્રસવ ક્યારે તે જાણવા માટે એક પત્રક આ પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટમાં આપેલું છે.

પ્રસવનો સમય નજીક આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે તૈયારી રાખવીઃ—

૧. **પ્રસવસ્થાન**—સુવાવડ કરવાનો ઓરડો નિત્ય વપરાશના ઘરથી છલાયદો હોય તો વધારે સારૂં. તે ઓરડો (અંધારી ને ગંધાતી કોટડી નહિ) ૧૦–૧૨ હાથ લાંબો અને ૫–૬ હાથ પહોળો, ઉંચા ભોંતળીઆવાળો અને અજવાળું તથા તાજી હવા આવે એવો હોવો જોઇએ. શિયાળામાં તથા ચોમાસામાં ઉગમણા બારનો અને ઉનાળામાં દક્ષિણાદા બારનો ઓરડો હોય તે વધારે સારો. વળી સુવાવડના ઓરડામાં ઉત્તર–દક્ષિણ દિશામાં સામસામી બે બારીઓ હોય તો વધારે સારૂં. તેની ભીંતો ગમે તો માટીની કે ઈંટોની હોય કે ગમે તો વાંસડા તથા વંજીઓ બાંધીને તેના ઉપર ગારાની થાપ કરીને બનાવેલી હોય તો પણ ચાલે, પણ તેનું ભોંતળીયું ઉચું અને ભેજ વગરનું સુક્કું હોવુંજ જોઇએ. વળી આ મકાનમાં કે તેની આસપાસમાં ક્યાંઇ પણ ગંદકી નહિ હોવી જોઇએ.

૨. **કપડાં**—પ્રસવ કરનાર સ્ત્રીને કપડાં સ્વચ્છ અને સારાં પહેરાવવાં, તેમજ તેને સુવા માટે સ્વચ્છ સુંવાળી ગોદડીઓ તૈયાર રાખવી. હાલની સુવાવડીઓને મેલી ગંદી અને ફાટેલી ગોદડીઓ ઉપર સુવાડવામાં આવે છે, તેથી ઘણું નુકસાન છે. તેને ઓઢવા માટે પણ ગરમ

૨. **અસ્વાભાવિક પ્રસવ**—કાચી વયનાં સ્ત્રી પુરૂષોથી ગર્ભ રહેલો, રોગી સ્ત્રી પુરૂષોથી ગર્ભ રહેલો. ગર્ભ રહ્યા પછી સ્ત્રી પુરૂષની કુચેષ્ટાથી ક્લેશિત થયેલો અને સ્ત્રીનાં અયોગ્ય આહારવિહાર અને વર્તનથી દૂષિત થયેલો, એવો ગર્ભ પૂર્ણ કે અપૂર્ણ મુદતે પણ કષ્ટ સાથે, વ્યાધિ સાથે કે વિકાર સાથે, જન્મ પામે છે તેને આપણે અસ્વાભાવિક પ્રસવ કહીએ, તે કાંઇ ખોટું નથી.

આટલું વિવેચન કર્યા પછી સુવાવડ અને સુવાવડી વિષે થોડો વિચાર કરીએ.

દેશી સુવાવડનું ચિત્ર—આપણા દેશમાં હાલમાં સુવાવડી સ્ત્રીની સારવાર અથવા ઉપચાર ઘણીજ અધમ હાલતમાં થાય છે. જે પ્રસંગે સર્વ પ્રકારની સુઘડતા અને સગવડતાની જરૂર છે. તેવા આ બારીક પ્રસંગે સર્વત્ર મલીનતા અને સર્વ પ્રકારની મુશીબતે મૂકેલી જોવામાં આવે છે. યાદ રાખવું કે, આ પ્રસવનું અથવા જણતરનું જોખમ ભરેલું કાર્ય છે, તે માત્ર જોખમ ભરેલું છે, એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાજ અગત્યનું કાર્ય છે. પૃથ્વીપર એક નવા બાળકનો—એક ઉત્તમ મનુષ્યનો—જન્મ થવાનો છે, જેને માટે મનુષ્યો અતિ આતુરતા ધરાવે છે, જેને માટે માબાપો જપતપ કરે છે અને જોગીજતીના પગ સેવે છે અને જેના વિના માબાપો પોતાના સંસારમાં પોતાની હયાતીને નિષ્ફળ માને છે એવા એક કીમતી બાળકના જન્મની અને તેના તથા તેને જન્મ આપનાર માતાના ઉપચારની કેવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે! પ્રથમ તો એક અંધારી કોટડીમાં કે એક અંધારા ઓરડાના ઉંડા ખુણામાં તેનો ખાટલો નાંખવામાં આવે છે, તેની આસપાસ સર્વ મલીન અને ગંદી વસ્તુઓનુંજ પ્રદર્શન ભરવામાં આવે છે. કાથાના જુના વાણનો (રસીનો) ઝોળી જેવો ખાટલો સુવાવડીને માટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે. કોઇ જુની પુરાણી ફાટેલી તુટેલી અને અનેકવાર સુવાવડના કામમાં લીધેલી એક ગોદડી તેનાપર પાથરવામાં આવે છે. સુવાવડીને ગંદાં, મેલાં, ફાટેલાં તુટેલાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. ખાટલાની આસપાસ એવીજ જુની પુરાણી ગંદી વસ્તુઓ લાવી મૂકવામાં આવે છે. જાણે આ પ્રસંગ સર્વ પ્રકારની મલીનતાનો જ હોય નહિ અને જાણે આ ક્રિયામાં અવશ્ય કરીને મલીનતા અને ગંદવાડની જરૂર માનવામાં આવી હોય નહિ! એવો દેખાવ પ્રસવ પહેલાંથીજ કરી દેવામાં આવે છે! જે બાળકને આ પૃથ્વીનો પ્રકાશ, અજવાળું, નિર્મળ હવા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય વગેરે સુખ લેવાને માટે જન્મ આપવામાં આવે છે તે બાળક જન્મતાંજ શું દેખે છે! અંધકાર, મલીનતા, ખરાબ હવા, અથવા તરત જન્મેલા બાળકના ગુંગળાયેલા શ્વાસોશ્વાસને ઉત્તેજન આપવા પુરતી હવાની જરૂર છતાં હવાનો લગભગ અટકાવ અને સુંદરતા તથા સુવાસિત હવાને બદલે તેના પ્રસવસ્થળમાં સર્વત્ર દૂષિત એટલે બગડેલી હવા ને ભયંકર અથવા અપ્રિય દેખાવ દૃષ્ટિએ પડે છે! જે બાળકને જન્મતાં સુખકારક હવાની અને તેના નાજુક શરીરને સુખચેન આપે એવાં સાધનોની ઘણીજ આવશ્યકતા છે, તે બાળકને કેટલાક દિવસો સુધી તેની માતા ગંધાતી ગોદડીમાં અને અજવાળા વગરની તથા શુદ્ધ હવા વિનાની ઓરડીમાં ગોંધી રાખવામાં આવે, એ કેવો વિપરીત પ્રકાર! એ કેવો શોકજનક ઉપચાર છે! પવિત્ર, સુઘડ, હિંદુ લોકો મલીન પદાર્થનો સ્પર્શ કરીને આખા શરીરને સ્નાનથી શુદ્ધ કરે, બ્રાહ્મણો સ્નાન કર્યા વિના ભોજન લે નહિ અને ખરા વૈષ્ણવો જંગલ જઈ આવીને નાહ્યા વિના કોઇ પણ ચીજને સ્પર્શ ન કરે! હિંદુ લોકોમાં પવિત્રતા અને શુદ્ધતાનો મહિમા

આકૃતિ ૨૦ મી.

ગર્ભમાં બાળક ૭ માસ પહેલાં આડું હોય છે. ૭ માસ પછી એ બાળકનું માથું નીચલા ભાગ તરફ આવવા માંડે છે અને પગ ઉપલા ભાગ તરફ જતા જાય છે. પુરા દહાડે બાળકનું માથું છેક નીચે પ્રસવદ્વાર તરફ આવી લાગે છે.

૭ માસ પછી બાળકનું માથું નીચું આવવા લાગે છે ને પગ ઉપર જતા જણાય છે.

કમળમાં ૭ માસના ગર્ભની સ્થિતિ.

અસ્વાભાવિક પ્રસવ—માથું પ્રથમ આવે એ સ્વાભાવિક પ્રસવ ગણાય છે. તેમ ન થતાં, પગ પ્રથમ આવે તેના નીચે પ્રમાણે કારણો છે.

૧. ૭ માસે કે ૭ માસ પહેલાં જો છોકરું આવે તેના પગ પહેલા આવે છે; કેમકે ૭ માસ પહેલાં છોકરું માતાના ગર્ભસ્થાનમાં ઉભું હોય છે અને તે વખતે તેના પગ નીચે હોય છે. ૭ માસે બાળક અવતરે ખરું, પણ તે જીવતું નથી.

૨. છોકરું પેટમાં મરી ગયું હોય તો તે બાળકનું માથું પ્રથમ નહિ આવતાં ઘણું કરીને હાથ કે પગ પ્રથમ આવે છે.

૩. ગર્ભમાંના બાળકને કાંઇ દરદ થવાથી અથવા ગર્ભવાળી સ્ત્રીને કાંઇ રોગ થવાથી અંદરના બાળકનો સ્વાભાવિક આકાર બદલાઇ જાય છે, અને તેથી એવી સ્થિતિમાં જે પ્રસવ થાય છે તેમાં ઘણું કરીને પગ કે હાથ પ્રથમ બહાર આવે છે.

૪. વેણ શરૂ થયા પછી કાંઇ કારણથી પાણી (ઓરની અંદરનું) વહી જાય તો તેથી પણ બાળકનું માથું પ્રથમ ન આવતાં પગ કે હાથ આવે છે.

૫. પાંચ ૭ માસનો ગર્ભ થયા પછી ગર્ભવાળી સ્ત્રીને લાંબી મુસાફરી કરવાથી તેને જે બાળક અવતરે, તેના પગ પ્રથમ આવે એવો સંભવ છે.

ત્રણ મહિના પહેલાં અને પાંચ માહના પછી ગર્ભવાળી સ્ત્રીને બહારગામ લાંબી મુસાફરીએ મોકલવી નહિ જોઇએ. આ સ્થિતિમાં ગર્ભવંતી સ્ત્રીને મુસાફરીના એટલે ગાડી વગેરેના હડદોલાથી હરકત પહોંચે છે, અને તેથી જો કે બધી સ્ત્રીઓને નુકસાન પહોંચે એમ ન કહેવાય, તોપણ સંભવ ખરો, માટે આ વખતમાં ગર્ભવાળી સ્ત્રીના શરીરે હડદોલો એવી મુસાફરી ન કરાવાય તો વધુ સલામતી ખરી.

છોકરું પેટમાં મરે તો તુરત પ્રસવ કરાવવો જોઇએ. ગર્ભવાળી સ્ત્રીનું છો[કરું] મરી ગયું હોય તો છોકરું ફરકતું બંધ પડે છે. બંને થાન (ધાઇઓ) નરમ

કામળીઓ તૈયાર રાખવી. દાયણને માટે પણ ધોયેલાં સ્વચ્છ કપડાં તૈયાર રાખવાં અને તે પ્રસવ કરાવવા આવે ત્યારે તેનાં પહેરેલાં કપડાં કાઢી નંખાવી ધોયેલાં કપડાં પહેરાવવાં. ભણેલી દાયણો પોતાની મેળેજ કપડાં બદલાવે છે.

૩. આ સિવાય ગરમ પાણી, ઠંડું પાણી, તેલ, રૂ, કાતર, બરફ, બ્રાંડી વગેરે સાહિત્યો તૈયાર રાખવાં.

સૂયાંણી-દાયણ-તેનું કર્તવ્ય—પ્રસવના સમયમાં એટલે વેણ આવવા લાગે કે અનુભવી તથા હુંશિયાર દાયણને તાકીદે બોલાવી હાજર રાખવી. આ દાયણ માટે બીજાં કપડાં તૈયાર રાખવાં, કેમકે તે બીજે ઠેકાણે પ્રસવ કરાવીને આવી હોય તો તે કપડાં બદલવાં જોઇએ અને સમજુ તથા અનુભવી દાયણો પોતાની મેળેજ સારાં ધોયેલાં કપડાં માગી લે છે ને બદલે છે. પછી તે દાયણના નખ વધ્યા હોય તો તે નખ પણ કપાવી નાંખવા. કેમકે પ્રસવનું કામ કરતાં વખતે નખ પ્રસૂતિના કે બાળકના સુંવાળા ભાગોને વાગી બેસે. પછી દાયણે પ્રસૂતિનું પેટ તપાસવું, જેથી છોકરૂં પેટમાં કેવી સ્થિતિમાં છે, માથું નીચે છે કે આડું પડ્યું છે તે નક્કી કરવું. પ્રસવમાં છોકરાનું પહેલું માથું આવે તો તે વધારે સારૂં. ઘણીખરી સ્ત્રીઓને પ્રસવમાં માથું પ્રથમ આવે છે. એવી સરાસરી નીકળી છે કે ૧૦૦ પ્રસવે ૯૬ પ્રસવમાં માથું પ્રથમ આવે છે અને સેંકડે માત્ર ૧ પ્રસવમાં પગ પ્રથમ આવે છે, અને છોકરૂં આડું પડવાથી હાથ પહેલો આવવાનો બનાવ તો ૨૨૪ પ્રસવે માત્ર (૧) એકજ બને છે.

પેટમાં બાળક કઇ સ્થિતિમાં છે તે જાણવા માટે દાયણે પ્રથમ પ્રસૂતિને ચતી સુવાડવી અને ઓશીકું મૂકીને માથું ઉંચું રાખવું. પેટ ઉપરનાં કપડાં દૂર કરવાં અને જમણા હાથવડે છાતીની બલોખથી તે નીચે પેડુના નીચલા ભાગે ડાબો હાથ રાખી સારી રીતે ખડીને તપાસી જોવાથી એક લાંબી પાણીની મશક જેવો ટેકરો ઉપરથી નીચે ગયેલો ાલમ પડે તો સમજવું કે, છોકરૂં પેટમાં આડું નથી પણ સીધું છે. વળી બાળકનું માથું ાચે છે કે પગ નીચે છે, તે પણ આવી રીતે તપાસી જોવાથી માલમ પડી આવે છે, અને છોકરૂં આડું હોય તો તે પણ જણાઇ આવે છે. વળી કુખ તરફ છોકરૂં વિશેષ ફરકતું હોય છે. ગમે તો જમણી કુખમાં કે ગમે તો ડાબી કુખમાં છોકરૂં ફરકતું લાગતું હોય અને પેડુ તરફના નીચલા ભાગમાં ભાર લાગતો હોય તો પ્રથમ માથું આવેલું છે એમ જાણવું અને એથી ઉલટું લાગે તો માથું ઉપર છે ને પગ નીચા છે એમ સમજવું. પ્રસૂતિને આ વિષે પૂછવાથી આ વાત સમજી શકાય છે. પ્રથમ બાળકનું માથું આવે કે પ્રથમ પગ આવે તો પ્રસૂતિ પોતાની મેળેજ પ્રસવ કરી શકે છે, પણ જો પ્રથમ હાથ આવે તો પ્રસવ થઇ શકે નહિ. માટે દાયણની આ પેટ પરીક્ષામાં એમ માલમ પડે કે બાળક આડું પડેલું છે અને હાથ પ્રથમ આવવાનો સંભવ છે તો દાયણે પ્રસવ પહેલાંજ યુક્તિથી બાળકને ફેરવી દેવું જોઇએ. બે હાથવડે બે બાજુએથી આડા પડેલા બાળકને ચતુર દાયણ ફેરવી સીધું કરી શકે છે.

જેવી રીતે એક પાણીથી ભરેલી મશકમાંની તરતી વસ્તુને હાથવતી ફેરવી શકાય તેવીજ રીતે ગર્ભની અંદરનાં બાળકને ફેરવી શકાય, પણ એવી રીતે ફેરવી સીધું કરેલું બાળક પાછું ફરી ન જાય તેને માટે એમ કરવું કે, લુગડાંની ઘડી વાળીને તે બાળકના અંગો છેક ઉપર મૂકવી ને પ્રસૂતિના પેટને કસકસીને બાંધી દેવું. એટલે છોકરૂં ફરી આડું થવા પામશે નહીં, એટલામાં વેણ આવે કે ચતુર દાયણે છોકરૂં બહારથી અવતરે.

પ્રસવની પહેલી અવસ્થા—આ અવસ્થા લંબાણની જ છે, તેથી એ અવસ્થામાં પ્રસૂતિને સુવાડી રાખવાની જરૂર નથી. તેને હરવા ફરવા દેવી અને વેણ આવવા દેવી, જેથી જલદી પૂરી થતી થાય. વળી કેટલીક મૂર્ખ દાયણો કાંખવાને કહે છે, તેમ બીલકુલ કાંખવું નહિ. વેણ આવી આવીને એની મેળે પ્રસવ થાય તેમ જોવું ઠીક. પહેલી અવસ્થામાં કાંખવાથી પ્રસૂતિ અશક્ત બની જાય છે અને તેથી બીજી અવસ્થા વખતે જ્યારે જોર કરવાનો ખરો સમય આવે ત્યારે તે બિચારી બહુ કમજોર થઈ ગયેલી હોય છે.

હુશિયાર દાયણનું આ અવસ્થામાં એટલુંજ કામ છે કે પ્રસૂતિને વેણ આવવા દેવી, તેને સુવા દેવી નહિ, અને ઓરનું મોં ખુલ્યું છે કે નહિ તે જોતા રહેવું. પાણીનો પ્રવાહ વહી જવાથી પ્રસવની પહેલી અવસ્થા પુરી થઈ ગણાય ખરી, પણ કોઈ વાર એમ પણ બને છે કે પાણીની થેલી ફૂટયા વિના થેલી સાથે પ્રસવ થઈ જાય છે અને થેલી ફાડીને બાળકને છુટું કરવું પડે છે. કોઈ જરાયુ (ઓર) નું મોં બરાબર ખુલ્લું થયા વિના પણ પરપોટો ફુટીને પાણી વહી જાય છે, પણ એમ થાય તો પ્રસૂતિનું ઘણું કષ્ટ થાય છે અને પ્રસવ થતાં વાર લાગે છે, અને વખતે છોકરું મરી જાય છે. માટે જરાયુનું મોં બરાબર ખુલ્લું ન થાય ત્યાં સુધી પરપોટો ફૂટે નહિ એવી તજવીજ દાયણે રાખવાની છે, અને એ તજવીજમાં કાંખવાની ના પાડવી તથા હાથ ધોઈને તપાસ કરવામાં નખબખ વાગી ન જાય તેની સંભાળ રાખવી, એ મુખ્ય તજવીજ છે. જરાયુનું મોં ખુલ્લું થતાં બહુ વાર લાગે તો પ્રસૂતિને ખાલી બગાસીઓ ખાવાને કહેવું અથવા મોંમાં તેના માથાના વાળ કે પીંછું કે આંગળીઓ ઘાલીને ઓકારી ખવરાવવી; પણ આ ક્રિયા જરાયુનું મોં ખુલ્લું થવા માટેજ કરવી. પ્રસવની બીજી કે ત્રીજી અવસ્થામાં પણ આપણી અજ્ઞાન સુયાણીઓ બગાસીઓ કરાવે છે, તેથી ફાયદો નહિ પણ નુકશાન છે. કેટલીક પ્રસૂતિ તો પહેલી અવસ્થામાં પોતાની મેળેજ બગાસીઓ ખાય છે અને તે ખાવા દેવી. વળી વચમાં ગરમ દૂધ થોડું થોડું પાવું, તેથી પણ જરાયુનું મોં ખુલ્લું થવામાં મદદ મળે છે. જો આ પહેલી અવસ્થા લંબાય અને એક, દોઢ કે બે દિવસ સુધી વેણ આવ્યા કરે તો પ્રસૂતિને ભુખી નહિ રાખતાં તેને હલકો ને ગરમાગરમ ખોરાક થોડો થોડો આપવો. ગરમ દૂધ, કાંજી વગેરે અપાય, જેમ પ્રસવની પહેલી અવસ્થામાં પ્રસૂતિને ટાઢો ખોરાક આપવો નહિ; તેમ પ્રસવની બીજી અવસ્થામાં તેને કાંઈ પણ ઉનો ગરમાગરમ ખોરાક આપવો નહિ; પ્રસવ વખતે પાણી પીવા માગે તો તે વખતે તેને ટાઢું પાણી પાવું. પ્રસવની બીજી કે ત્રીજી અવસ્થામાં પ્રસૂતિને ઉનો ગરમાગરમ ખોરાક, ઉની રાબડી કે ઉની કાંજી આપવાથી લોહી વહી જવાનો સંભવ છે, માટે પ્રસવની છેલ્લી બે અવસ્થામાં જે ખોરાક આપવો તે તાજો આપવો પણ ઠારીને આપવો, ઉનો ઉનો ગરમ ન આપવો.

પ્રસવની બીજી અવસ્થા—આ અવસ્થામાં એટલે ઓરનું ખુલ્લું દેખાવું થાય કે તુરત પ્રસૂતિને પ્રસવના ઓરડામાં લઈ જઈને સુવાડવી. પછી તેને હરવાફરવા, ઉભી રહેવા કે બેસવાની મના કરવી. તેને ડાબે પડખે સુવાડવી. જુવો નીચેનું ચિત્ર.

એટલે પ્રથમ દુધથી ભરેલ કઠણ હોય તેવાં કઠણ રહેતાં નથી, અને ધાવણ ટપકતું બંધ પડે છે. આવો ફેરફાર એકાએક થાય ત્યારે સમજવું કે અંદર છોકરૂં મરી ગયું છે. છોકરૂં ગર્ભસ્થાનમાં મરી ગયું છે એવો શક આવે કે તાબડતોબ હુશિયાર દાયણ તથા ડાકટરને બોલાવી તેનો નીકાલ કરાવવો. જો મરેલું છોકરૂં વધારે વખત પેટમાં રહે તો છોકરૂં કાઢી લીધા પછી પણ સ્ત્રી બહુ દહાડા બીમારી ભોગવે છે, એટલુંજ નહિ પણ મરેલું છોકરૂં વધારે દિવસો ગર્ભમાં રહે તો સ્ત્રીને ઝેર ચડીને તેનું મૃત્યુ થઇ જાય છે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ગર્ભના પુરા દહાડા થાય છે ત્યારે બાળકનું માથું પ્રસવ-દ્વારમાં આવે છે. આ અવસ્થામાં ઓરની તથા ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભની કેવી સ્થિતિ હોય છે તેનો સૂયાણીએ તપાસ કરવો જોઇએ. આ સ્થિતિ આ નીચેનાં ચિત્રો સમજાવી શકશે.

આકૃતિ ૨૧ મી.

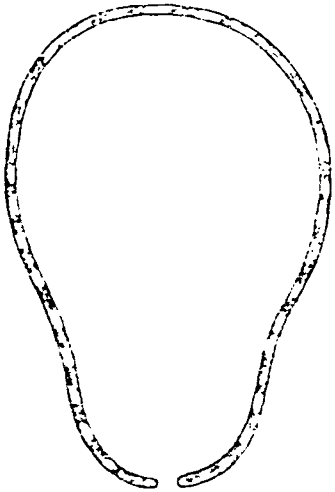

પુરા દહાડાનું જરાયુ.

આકૃતિ ૨૨ મી.

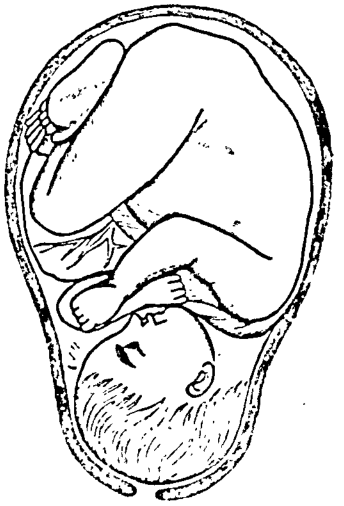

ઓરમાં પુરા દહાડાનું બાળક.

પ્રસવક્રિયા.

પુરા દહાડાવાળી ગર્ભવંતી સ્ત્રીને પ્રસવની વેણ શરૂ થાય ત્યારથી તે બાળક અવતરીને ઓર પડે ત્યાં સુધીના સમયને પ્રસવકાળ કહેવાય છે.

આ પ્રસવકાળની ત્રણ અવસ્થા કરીને તે દરેક અવસ્થામાં શું શું કરવું, અને કઇ કઇ વાત ધ્યાનમાં રાખવી, તે જાણવાની જરૂર છે.

૧. **પહેલી અવસ્થા**—વેણ શરૂ થાય ત્યારથી તે ઓરનું મોં ખુલ્લું થાય ત્યાં સુધી.

૨. **બીજી અવસ્થા**—ઓરનું મોં ખુલ્લું થયા પછી છોકરૂં બહાર આવતાં જેટલો સમય જાય તે. આ અવસ્થા લંબાય તો પ્રસૂતિ ભયભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડે.

૩. **ત્રીજી અવસ્થા**—છોકરૂં અવતરે ત્યારથી તે ઓર પડે ત્યાં સુધીનો સમય તે.

પ્રસવની પહેલી અવસ્થા—આ અવસ્થા વેણોનીજ છે, તેમાં બે અવસ્થામાં પ્રસૂતિને સુવાડી રાખવાની જરૂર નથી. તેને હરવા ફરવા દેવી અને વેણો આવતાં દેવી, તેથી બાળકી જલદી નીચે ઉતરે છે, અને જલદીથી પ્રસવ થાય છે. તેમ છતાંય વધારે કરવું નહિ. વેણો આવી આવીને બેસી રહે, કમર ભારે જેવું રહે. પહેલી અવસ્થામાં પ્રસૂતિને જાજરૂ જવું પડે છે અને તેથી ખુબ અવકાશ જોઈએ આવી રીતે કરેલો નાના ઉપાય કરવાથી ઉપાય થતો હોય છે.

હવે પછી કહેવાનું એ છે કે પ્રસૂતિને વેણો આવતી હોય, તેને જુલાબ દેવો નહિ, અને બસ્તીનું કે ખુલ્લું કરવું કે નહિ તે જોવું. અનુભવી પ્રસવ થઈ ગયાથી પ્રસવની પહેલી અવસ્થા પુરી થઈ જાય છે, પણ તેમ થાય છે પણ બને છે કે બાળકની ઉંધી ફરવા વિના દેવી. અને ઘણા વખત થઈ જાય છે અને તેથી રીતે બાળકને પુરું કરવું પડે છે. વેણો આવે (બેઠક)નું મોં બાળકના ખુલવું થયા વિના પણ પાણીની કોથળી ફાટી જાય છે, પણ તેમ થાય તો પ્રસૂતિનું પાણું વહી જાય છે અને કામ ઘણાં વાર લાગે છે, અને વખતે ઉતરું પણ જાય છે. જો ગર્ભાશયનું મોં ખુલ્લું ન થયું હોય તો પાણીની કોથળી ફૂટે નહિ એવી તજવીજ રાખવી જરૂરી છે, અને એ તજવીજમાં ડાક્ટરની ના પાડી હોય તો ચાલવું બેસવું તમામ કરવામાં નરમાશ રાખી ન જાય તેવી સંભાળ રાખવી, એ મુખ્ય તજવીજ છે. ગર્ભાશયનું મોં ખુલ્લું થતાં પણ વાર લાગે તો પ્રસૂતિને ગરમ પાણીનો બાફ આપવો કહેવું અથવા મોંમાં તેલ ચોપડવું અથવા પેટ ઉપર કે પીઠ ઉપર ગરમ પાણીની કોથળી મૂકવી; પણ આ વિના ગર્ભાશયનું મોં ખુલ્લું કરવા માટે કરવું. પ્રસવની બીજી કે ત્રીજી અવસ્થામાં પણ આપવી ગરમ ગરમ દવાઓ આપવી કરાવે છે, તેવી કરવો નહિ પણ નુકશાન છે. કેટલીક પ્રસૂતિ તો પહેલી અવસ્થામાં પોતાની મેળે ખાટીઓ ખાય છે અને તે ખાતા રહે. પણ વખતમાં ગરમ દૂધ પીવું પીવું ખાવું, તેથી પણ ગર્ભાશયનું મોં ખુલ્લું કરવામાં મદદ મળે છે. જો આ પહેલી અવસ્થા લંબાય અને બે, ત્રણ કે બે દિવસ સુધી વેણો આવ્યા કરે તો પ્રસૂતિને ભૂખી નહિ રાખતાં તેને હલકો ને ગરમાગરમ ખોરાક થોડો થોડો આપવો. ગરમ દૂધ, કાંજી વગેરે આપવું, જેમ પ્રસવની પહેલી અવસ્થામાં પ્રસૂતિને ઠંડો ખોરાક આપવો નહિ; તેમ પ્રસવની બીજી અવસ્થામાં તેને કાંઈ પણ ગરમાગરમ ખોરાક આપવો નહિ; પ્રસવ વખતે પાણી પીવા માગે તો તે વખતે તેને ઠંડું પાણી પાવું. પ્રસવની બીજી કે ત્રીજી અવસ્થામાં પ્રસૂતિને ઉનો ગરમાગરમ ખોરાક, ઉની ચાહ કે ઉની કાંજી આપવાથી લોહી વહી જવાનો સંભવ છે, માટે પ્રસવની છેલ્લી બે અવસ્થામાં જે ખોરાક આપવો તે તાજો આપવો પણ ઠારીને આપવો, ઉનો ઉનો ગરમ ન આપવો.

પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા—આ અવસ્થામાં ઓરને ઓરનું ખુલ્લું દેખાવું થાય કે તુરત પ્રસૂતિને પ્રસવના ઓરડામાં લઈ જઈને સુવાડવી. પછી તેને હરવાફરવા, ઉભી રહેવા કે બેસવાની મના કરવી. તેને ડાબે પાસે સુવાડવી. જુવો નીચેનું ચિત્ર.

આકૃતિ ૨૩ મી.

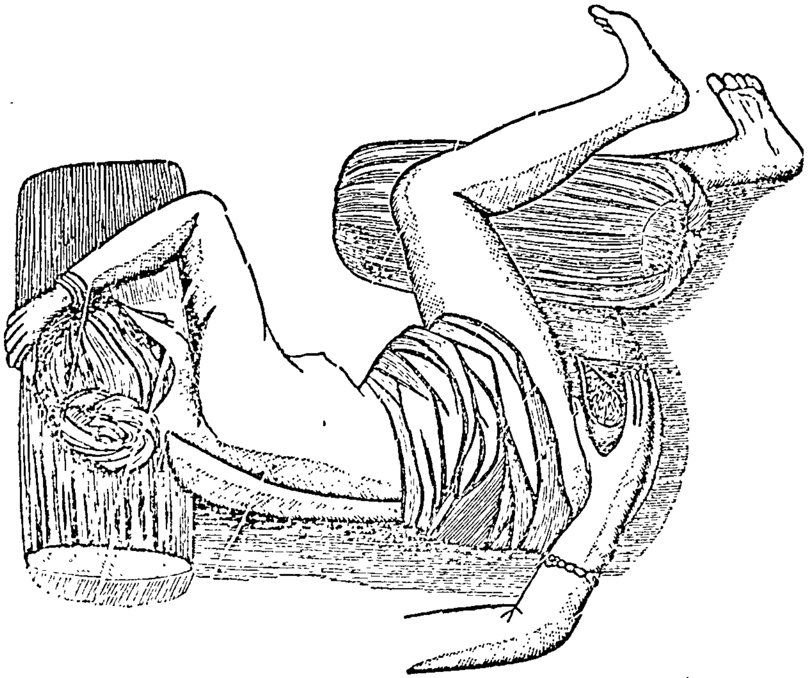

પ્રસવ માટે સૂવાડેલી પ્રસૂતિ.

બાળકનું માથું બહાર આવવા લાગે છે, ત્યારે સુયાણી પોતાનો જમણો હાથ પ્રસવ દ્વાર પાસે ધીમેથી મૂકી રાખે છે, જેથી પ્રસવદ્વારને જોર ન પડે.

પ્રસૂતિને ચતી સુવાડીને પ્રસવ કરાવવાથી પ્રસવદ્વારથી તે ઝાડાના દ્વાર સુધી ચીરાવાનો ભય છે, માટે તેને ડાબે પડખે સુવાડવી, બન્ને ઢીંચણો પેટ તરફ લેવરાવવા, અને બે ઢીંચણની વચમાં એક ઓશીકું મુકવું બે સાથળો વચે ઓશીકું મુકવાથી સાથળો પહોળા રહેવાને લીધે બાળકનું માથું બહાર આવવામાં જરા વધારે સુગમતા થાય છે; છોકરૂં દબાતું નથી. પ્રસવ વખતે પ્રસૂતિને જે જે ભાગોમાં દરદ કે ફાટ થાય ત્યાં જરા દાબીને હાથ ફેરવવો. પ્રસવની અણી ઉપર સ્ત્રી લવરી કરવા મંડી જાય છે, હાથપગ પછાડે છે, અને ગાંડી જેવી બની જાય છે. વખતે ઝાડો પણ થઇ જાય છે. પણ આવી સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે, કેમકે તે વખતે બાળકનું માથું બહાર આવવાની તૈયારી હોય છે. પ્રસવદ્વારમાંથી બાળકનું માથું બહાર આવે કે સુયાણીએ બાળકને ગળે હાથ ફેરવી જોવો. કેમકે બાળકની નાળનો ગળામાં ફાંસો આવી ગયો હોય તો ધીમેથી તે ફાંસો ઉકેલીને ગળાને નાળથી છુટું કરવું. ઘણી વખતે બાળકના ગળામાં આ નાળના બે ત્રણ વીંટા આવી ગયા હોય છે, માટે પ્રસવ થતાં વારજ એ આંટામાંથી આસ્તેથી માથું છુટું કરવું નહિ તો બાળક ગુંગળાઇને મરી જાય.

બાળકનું માથું બહાર આવ્યા પછી પણ જો ધડને બહાર આવતાં વાર લાગે તો માથાને તાણવું નહિ; કારણ વધારે વેણ આવેથી એની મેળેજ ધડ બહાર આવી જાય; પણ જો વેણ પણ બંધ પડે અને સંપૂર્ણ પ્રસવ થવામાં ઢીલ થાય તો પ્રસૂતિના પેટ ઉપર સારી રીતે હાથ ફેરવવાથી વેણ પાછી શરૂ થશે; તેમ કરતાં પણ ધડ બહાર આવતાં ઢીલ થાય

તો એક સ્ત્રીએ જણનારીનું પેટ હાથ મુકીને દાબવું અને સુયાણીએ એક હાથ બાળકની ગરદન ઉપર દઇને બીજા હાથની એક બે આંગળીઓ બાળકની બગલમાં ઘાલીને, અથવા બન્ને બગલોમાં બન્ને હાથની બબ્બે આંગળીઓ ઘાલીને બાળકને ધીમે ધીમે ખેંચી કાઢવું. યુક્તિ વિના એકલું માથું ખેંચવાથી બાળકને તથા તેની માને બન્નેને નુકસાન થાય છે: પણ બગલ અને ખભામાં આંગળાં ભેરવીને ધીમેથી બાળકને ખેંચી કાઢવાથી બેમાંથી કોઇને નુકસાન થતું નથી.

આ રીતે સંપૂર્ણ પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી પ્રસૂતિના પેટ ઉપર મૂકેલો હાથ ઉપાડવો નહિ, પણ પેટ ઉપર હાથનું દબાણ રાખીજ મુકવું. ઓર પડી જાય ત્યાર પછીજ તે હાથ ઉપાડી લેવો, છોકરૂં અવતરે કે તરત તેને ઠામે કે જમણે પડખે ખસેડી લેવું, અને મોંમાં આંગળી ઘાલીને લાળ વગેરે ચીકાસ ભરાયેલ હોય તે કાઢી નાંખવી. બાળક અવતરે કે તે રડવા લાગે છે, પણ કદિ રડે નહિ તો સમજવું કે તેની છાતી રૂંધાયેલ હોય ને હાંફતું હોય તથા રૂવે નહિ તો તેના મોંની લાળ કાઢી મોં ચોખ્ખું કર્યા પછી બે ત્રણ અંજલી ઠંડુ પાણી તેના મોં તથા આંખો ઉપર ધીમેથી છાંટવું. આમ કરવાથી આળસ ખાવાની પેઠે બે ત્રણવાર બગાસાં ખાઇને રડી ઉઠશે અને રડયું એટલે પછી ધાસ્તી ગઇ સમજવી. જો આ ઉપાય કરવાથી પણ કદિ બાળક રડે નહિ તો એક તપેલામાં ઠંડુ પાણી ભરીને બાળકને ગળા સુધી તેમાં એકદમ ઝબોળી દેવું, બેસાડી દેવું, અને પાછું તરતજ ઉચકી લેવું. આથી તે બાળક ચમકી બીને રડી નાખશે. આમ કર્યાથી પણ રડે નહિ તો, એકવાર ઠંડા પાણીમાં અને એકવાર ગરમ પાણીમાં વારંવાર ગળાં સુધી ઝબોળવું અને બહાર કાઢવું. આમ બે—ચાર વાર કર્યાથી તે બાળક રડી ઉઠશે. ગરમ પાણી બાળકથી સહન થાય એવું લેવું અને પાણીમાં ઝબોળવાની આ ક્રિયા બહુ ત્વરાથી કરવી. પાણીમાં ડુબાવી રાખવું નહિ. આ ક્રિયાથી પણ બાળક રડે નહિ તો તેને ખોળામાં ચતું સુવાડવું અને તેના બે હાથનાં બે બાવડાં આપણા બે હાથથી ઉચાં પકડવાં અને તેના મ્હોડે દાયણે પોતાનું મોં અડાડીને ફુંક મારવી પછી તેનાં બાવડાંને નીચાં લઇ પાંસળાં સાથે દબાવવાં અને પાછાં તેના માથા તરફ લઇ જવાં. આ ક્રિયા વારંવાર કરવી અને દરેક વખતે બાળકના હાથ માથા તરફ લઇ જતાં બાળકના મોંમાં ફુંક મારવી. આમ ઘણીવાર કરવાથી શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા ચાલતી થશે. બાળક આળસ મરડતું માલમ પડશે અને એ ક્રિયા વધારે વાર ચાલુ રાખવાથી બાળક બરાબર શ્વાસોશ્વાસ લેતું થશે અને બચી જશે. જો છોકરૂં રડે નહિ તો છેવટ શ્વાસ બંધ થઇને મરી જાય. જો છોકરૂં આવીને રડે નહિ અને તેનું મોં તથા આંખો કાળાં પડી જાય તો એક રસ્તો એવો પણ છે કે બાળકની ડુંટી આગળથી ત્રણ આંગળ જેટલો નાળ રહેવા દઇને કાપી કાઢવો. તેને તુરત બંધ નહિ બાંધતાં તેમાથી થોડા ચમચા લોહી નીકળી જવા દેવું અને પછી નાળને બંધ બાંધવો. આટલું કાળું બગડેલું લોહી નીકળી ગયા પછી બાળકના મોં તથા આંખોની કાળાશ જતી રહેશે. બાળક અવતરીને રડે નહિ અને મોં તથા આંખો કાળી પડેલ દેખાય તોજ લોહી વહી જવા દેવું, નહિ તો લોહી જવા દીધા વિના નાળ કાપીને તુરત બંધ

નાળ વધેરવો—ડુંટી આગળથી આશરે ત્રણ આંગળ નાળ રહેવા દઇને ત્યાં બંધ બાંધવો અને પછી અડધો આંગળ જગા મુકીને બીજો બંધ વચ્ચેથી કાતરવાની નાળને કાપી કાઢવો. નળ કાપવાનું હથીયાર એવું જોઃ

જોર ન પડે. અણઘડ સુયાણીઓ બુઠી છરીથી ઘસી ઘસીને કાપે છે તેથી બાળકને ઘણું કષ્ટ થાય છે, એ બંધ મારીને નાળ કાપવાની મતલબ એ છે કે, વખતે પ્રસુતિના પેટમાં બીજું છોકરૂં હોય તો તે બન્ને જોડેલાં છોકરાંનો નાળ એકજ હોવાથી બીજી તરફના છેડાને બંધ ન હોય તો તેમાંથી લોહી વહી જાય અને ગર્ભના અંદરનું બીજું છોકરૂં મરી જાય. જો કે આવાં જોડલાં છોકરાં કવચિતજ હોય છે, તોપણ નાળ વધેરવામાં આટલી સાવચેતી રાખવી એ વધારે સલામતી ભરેલું છે. બે બંધ બાંધીને તે વચેથી નાળ વધેરવાથી એકે તરફથી લોહી વહી જવાનો ભય દૂર થાય છે, વળી એ બંધ બાંધવાથી ઓર જલદી પડે છે, કેમકે ઓરનું લોહી વહી શકે નહિ અને તેથી ઓરમાં લોહી એકઠું થઇ ઓરમાં ભાર થવાને લીધે તે ગર્ભમાંથી જલદી છુટી પડી શકે છે.

જો બાળક નબળું અને દુબળું હોય તો નાળ વધેરતી વખત એક બીજી યુક્તિ વાપરવા જેવી છે, તે એ કે, બાળકની અંદર જે જીવન છે તે માતાની ઓરમાંથી બાળકને નાળ મારફત જે લોહી મળી શકે તેથીજ છે; માટે નાળ વધેરતાં પહેલાં માતા તરફની નાળમાંથી ઓરનું લોહી એકઠું કરી લાવીને નાળ મારફતે બાળકના શરીરમાં દાખલ કરી દેવું અને પછી નાળને બંધ બાંધવા.

છોકરૂં અવતર્યાં પછી ઓર પડે ત્યાં સુધીની મુદતને પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા કહે છે; પણ એ મુદતનું ઓર સંબંધી વર્ણન કરતાં પહેલાં અસ્વાભાવિક એટલે અડચણકારક જે પ્રસવ થાય છે તેનું પણ થોડું વર્ણન અહીં જાણવા જોગ થઇ પડશે. જેમકે હાથ પ્રથમ આવવો, નાળ પ્રથમ આવવી, ગુદા પ્રથમ આવવી, મોં પ્રથમ દેખાવવું, ઇત્યાદિ.

પ્રથમ પગ આવે તો શું કરવું?—નિતંબ એટલે ઢગરાં જમીનને અડકાડીને બન્ને પગ ઊંચા કરી બેસવાથી જેમ નિતંબ (કુલા) નીચે રહે છે, તેમ પ્રસવમાં વખતે છોકરૂં પણ એ સ્થિતિમાં હોય છે. જુવો નીચેની આકૃતિ.

આકૃતિ ૨૪ મી.

પ્રસવમાં નિતંબ પ્રથમ આવે છે તે બનાવનારી આકૃતિ

બાળકના પ્રસવમાં પ્રથમ નિતંબ, ઢીંચણ કે પગ એ ત્રણમાંથી ગમે તે આવે તો પણ નિતંબ પ્રથમ આવ્યા છે એમ કહેવાય, પ્રસવક્રિયાની રીત ત્રણેમાં સરખી છે. હાથ લગાડી જોવાથી જાણી શકાય કે પ્રથમ નિતંબ આવેલ છે. પરપોટો ફુટયા પછી તો કમળના મોંમાં બન્ને ઢગરાં અને બાળકની ગુદા ચોખી રીત દેખાય છે.

પગ પ્રથમ આવ્યા હોય તો આકાર ઉપરથી જાણી શકાય. હાથ છે કે પગ છે તે આંગળીઓ ઉપરથી જાણી શકાય. હાથની પાંચે આંગળીઓ નાની મોટી હોય છે; પગની આંગળીઓ અંગુઠાથી તે છેવટે આંગળી સુધી એક પછી એક નાની હોય છે. હાથનો અંગુઠો આંગળીથી છેટો હોય છે, પગનો અંગુઠો આંગળીની લગોલગ હોય છે, ને ઉપરથી પણ હાથ છે કે પગ છે તે જાણી શકાય.

બીજી એક સમજણ એ છે કે, માથું પ્રથમ આવવાનું હોય ત્યારે પરપોટા ફુટીને બધું પાણી એકદમ બહાર આવી જતું નથી. પરપોટા ફુટતાંની સાથેજ માથું નીચું આવે, તેથી થોડીવાર પાણી પડે અને પાછું બંધ પડે; પણ નિતંબ, ઢીંચણ કે પગ પહેલાં આવવાના હોય ત્યારે પરપોટા ફુટયા પછી પાણી બંધ ન પડતાં બધું પાણી નીકળી રહે ત્યાં લગી પાણી પડવાજ કરે અને ધીમે ધીમે પડે. આમ પાણી પડે ત્યારે જાણવું કે નિતંબ, ઢીંચણ કે પગ પહેલા આવશે.

પ્રસવમાં પ્રથમ નિતંબ, ઢીંચણ કે પગ આવવાના હોય ત્યારે પ્રથમ તો એ સંભાળ રાખવી કે, પાણીની થેલીને સાચવવી અને કમળનું મોં સારી રીતે ઉઘડે નહિ ત્યાં સુધી પાણી વહી જવા દેવું નહિ. પ્રસવ માટે બાળકના સર્વ અવયવોમાં માથું સૌથી મોટો અવયવ છે, તેથી જો માથાનો પ્રસવ થઇ જાય તો બાકીના શરીરનો પ્રસવ તો સહેલથી થઇ જાય છે. પણ પ્રથમ પગ આવે તો ક્રમે ક્રમે પ્રસવમાં મુશ્કેલી પડે છે, કેમકે સૌથી મોટો અવયવ (માથું) છેલ્લું રહે છે. પગથી ડુંટી સુધીના પ્રસવમાં નિતંબ (કુલા) ના પ્રસવમાં દાયણે મદદ કરવી પડે છે. પગ બહાર આવ્યા, પણ ડુંટી સુધીનો ભાગ બહાર આવતાં વાર લાગી તો, સુયાણીએ બાળકની કુખ (સાથળ તથા પેડું વચ્ચેનો ખાડો) માં આંગળી નાખીને ધીમેથી તાણવું એટલે નિતંબ બહાર આવી જશે. પ્રસવદ્વાર ઉપર હાથ તો રાખવોજ.

ઢીંચણ કે નિતંબ પહેલા આવે તો પછી પગ બહાર આવવામાં કાંઇ વાર લાગતી નથી. પણ ઢીંચણ કે પગ પહેલા આવે તો બાળકની ગરદન તથા માથું આવતાં ઘણું કરીને વાર લાગે છે અને બાળક કદાય છે. નિતંબ પહેલાં આવે તો ૩ બાળકે ૧ બાળક મરણ પામે છે અને ઢીંચણ કે પગ પહેલા આવે તો ૨ બાળકે ૧ મરણ પામે, એવા આંકડા નોંધાયા છે.

બાળકની ડુંટી સુધીનો પ્રદેશ બહાર આવ્યા પછી ખૂબ સંભાળ રાખવાની છે. બાળકની બહાર આવેલ ડુંટીથી તે પ્રસૂતિના પેટપરની ઓર સુધી એક નાડી છે. બાળક આખું કે અડધું પેટમાં હોય ત્યાં સુધી એ નાડીમાંજ તેના પ્રાણ છે; કેમકે માતાની ઓરમાંથી એ નાડી મારફત મળતા લોહી વડેજ બાળક જીવે છે. માટે પ્રસવ વખતે ડુંટીથી ગળા સુધીનો ભાગ બહાર આવતાં આવતાં નાડી દબાય તો બાળક મરી જાય. કમળ ઘણુંજ સાંકડું હોય છે, આંગળી નાખવા જેટલી પણ જગા હોતી નથી. આવા સાંકડા રસ્તામાંથી બાળક અવતરે ત્યારે પેટ તથા છાતી બહાર આવતાં નાડી દબાયા વિના રહે નહિ. આ વખતે છોકરૂં ડુંટી સુધી બહાર આવી જાય ત્યારે નાડીને બહુજ ધીમેથી સરકાવી લેવી અને કમળના મોંમાં હાથ ઘાલીને નાડીનું ગુંચળું કમળના દ્વારના ખુણામાં સેરવી દેવું. આ વખતે બાળકના નાળમાં લોહી આવજા કર્યા કરે છે કે નહિ તે જોયા કરવું. નાળમાં ધબકારા ચાલતા હોય ત્યાં સુધી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. હવે માથું આવવું બાકી હોય છે. માથું બહાર આવી જતાં વિલંબ થાય તોપણ બાળક મરી જાય, તોપણ આ વખતે દોડાદોડી કરવી નહિ. બાળક હાંફતુ ન હોય તો બીજી કાંઇ તજવીજ ન કરવી.

જોર ન પડે. અણઘડ સુયાણીઓ બુઠી છરીથી ઘસી ઘસીને કાપે છે તેથી બાળકને ઘણું કષ્ટ થાય છે, એ બંધ મારીને નાળ કાપવાની મતલબ એ છે કે, વખતે પ્રસુતિના પેટમાં બીજું છોકરૂં હોય તો તે બન્ને જોડેલાં છોકરાંનો નાળ એકજ હોવાથી બીજી તરફના છેડાને બંધ ન હોય તો તેમાંથી લોહી વહી જાય અને ગર્ભના અંદરનું બીજું છોકરૂં મરી જાય. જો કે આવાં જોડલાં છોકરાં કવચિતજ હોય છે, તોપણ નાળ વધેરવામાં આટલી સાવચેતી રાખવી એ વધારે સલામતી ભરેલું છે. બે બંધ બાંધીને તે વચેથી નાળ વધેરવાથી એકે તરફથી લોહી વહી જવાનો ભય દૂર થાય છે, વળી બે બંધ બાંધવાથી ઓર જલદી પડે છે, કેમકે ઓરનું લોહી વહી શકે નહિ અને તેથી ઓરમાં લોહી એકઠું થઇ ઓરમાં ભાર થવાને લીધે તે ગર્ભમાંથી જલદી છુટી પડી શકે છે.

જો બાળક નબળું અને દુબળું હોય તો નાળ વધેરતી વખત એક બીજી યુક્તિ વાપરવા જેવી છે, તે એ કે, બાળકની અંદર જે જીવન છે તે માતાની ઓરમાંથી બાળકને નાળ મારફત જે લોહી મળી શકે તેથીજ છે; માટે નાળ વધેરતાં પહેલાં માતા તરફની નાળમાંથી ઓરનું લોહી એકઠું કરી લાવીને નાળ મારફતે બાળકના શરીરમાં દાખલ કરી દેવું અને પછી નાળને બંધ બાંધવા.

છોકરૂં અવતર્યા પછી ઓર પડે ત્યાં સુધીની મુદતને પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા કહે છે; પણ એ મુદતનું ઓર સંબંધી વર્ણન કરતાં પહેલાં અસ્વાભાવિક એટલે અડચણકારક જે પ્રસવ થાય છે તેનું પણ થોડું વર્ણન અહીં જાણવા જોગ થઇ પડશે. જેમકે હાથ પ્રથમ આવવો, નાળ પ્રથમ આવવી, ગુદા પ્રથમ આવવી, મોં પ્રથમ દેખાવવું, ઇત્યાદિ.

પ્રથમ પગ આવે તો શું કરવું?—નિતંબ એટલે ઢગરાં જમીનને અડકાડીને બન્ને પગ ઉંચા કરી બેસવાથી જેમ નિતંબ (કુલા) નીચે રહે છે, તેમ પ્રસવમાં વખતે છોકરૂં પણ એ સ્થિતિમાં હોય છે. જુવો નીચેની આકૃતિ.

આકૃતિ ૨૪ મી.

પ્રસવમાં નિતંબ પ્રથમ આવે છે તે બતાવનારી આકૃતિ.

બાળકના પ્રસવમાં પ્રથમ નિતંબ, ઢીંચણ કે પગ એ ત્રણમાંથી ગમે તે આવે તો પણ નિતંબ પ્રથમ આવ્યા છે એમ કહેવાય, પ્રસવક્રિયાની રીત ત્રણેમાં સરખી છે. હાથ લગાડી જોવાથી જાણી શકાય કે પ્રથમ નિતંબ આવેલ છે. પરપોટો ફુટયા પછી તો કમળના મોંમાં બન્ને ઢગરાં અને બાળકની ગુદા ચોખી રીતે દેખાય છે.

પગ પ્રથમ આવ્યા હોય તો આકાર ઉપરથી જાણી શકાય. હાથ છે કે પગ છે તે આંગળીઓ ઉપરથી જાણી શકાય. હાથની પાંચે આંગળીઓ નાની મોટી હોય છે; પગની આંગળીઓ અંગુઠાથી તે છેક્લે આંગળી સુધી એક પછી એક નાની હોય છે. હાથનો અંગુઠો આંગળીથી છેટો હોય છે, પગનો અંગુઠો આંગળીની લગોલગ હોય છે, તે ઉપરથી પણ હાથ છે કે પગ છે તે જાણી શકાય.

આકૃતિ ૨૫ મી.

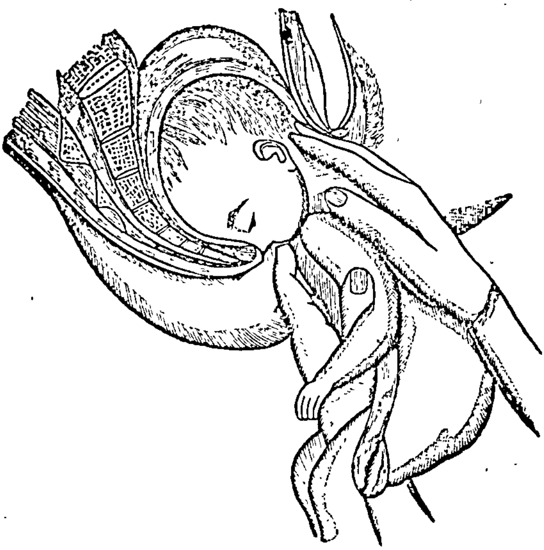

ધડ બહાર આવ્યું છે, પણ માથું આવવું બાકી છે.

બાળકનું માથું આપોઆપ બહાર આવી જશે. જો બાળક હાંફતું હોય અને ફરકતું અટકી જતું હોય તો પછી હાથ ઘાલીને બાળકને જલદી બહાર કાઢી લેવું. ડાબા હાથનાં એક કે બે આંગળાં બાળકના મોંમાં નાખી ભાર દઈને પ્રસૂતિના પ્રસવનાં દ્વાર નીચે સામસામી તાણ દેવી અને જમણા હાથનાં એકાદ આંગળાં વડે ડોકને ઉપરથી જરાક ઠેલ દેવી. આમ કરવાથી એમાંથી કોઇને નુકશાન થતું નથી. વધુ સમજ માટે જુઓ આકૃતિ ૨૫ મી.

આ વખતે બાળક હાંફતું માલમ પડે છે તેથી દાયણ પોતાનાં હાથનાં આંગળાં નાખીને બાળકના માથાનો પ્રસવ કરાવે.

પ્રથમ હાથ આવે તો શું કરવું?—પેટમાં બાળક મરી ગયું હોય તો ઘણું કરીને હાથ પહેલો આવે. કમળ ફરીને ત્રાંસું થયું હોય તો તે કારણથી પણ હાથ પહેલો આવે. જો બે બાળક પેટમાં હોય તો ઘણું કરીને એકનું માથું પહેલું આવે અને બીજાનો હાથ પહેલો આવે; કોઇ વાર બન્નેના હાથ પહેલા આવે. પેટમાં બાળક બહુ ફરકતું હોય તોપણ ઘણું કરીને તેનો હાથ પહેલો આવે. આ જોડેની આકૃતિમાં બાળકનો હાથ દેખાય છે.

આકૃતિ ૨૬ મી.

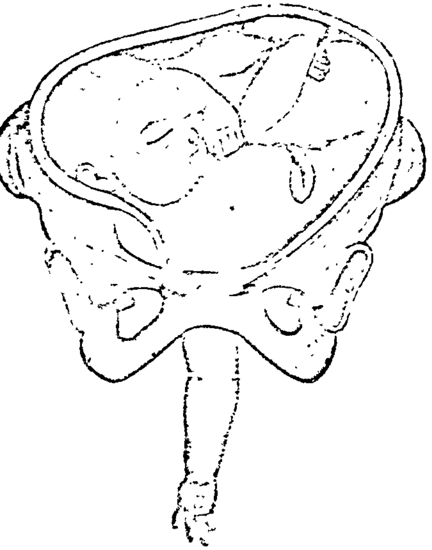

ઉદરદર્શન.
પ્રસવમાં બાળકનો હાથ પ્રથમ આવે છે.

હાથ પ્રથમ આવે ત્યારે સૂયાણીનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે પરપોટા ફૂટવા ન દેવો. પ્રસૂતિને છાની માની સુવાડી રાખવી. તપાવાની જરૂર હોય તો બહુજ ધીમેથી હાથ નાંખવો. પરપોટાને આંગળીના નખ ન વાગે તેની સંભાળ રાખવી. પ્રસૂતાને કરાંજવા ન દેવી, ઝાડો પેસાબ થાય તો તે વખતે પણ કરાંજવાની ના પાડવી; આટલી સંભાળ રહે તો પરપોટા ફૂટે નહિ. હાથ પહેલો આવે તો સૂયાણીએ હાથ ફેરવી દેવોજ જોઇએ. તે વિના પ્રસવ થાયજ નહિ અને પ્રસૂતિનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડે. કદાચિત બાળક પોતાની મેળે ફરી જઇને હાથ તાણી લેછે, પણ ઘણું કરીને તો સૂયાણીએ હાથ ફેરવવો પડે છે. [illegible]

તથા કમળનું મોં સારી રીતે ઉઘડેલું હોય તો) હાથ પાંચે આંગળાં એકઠાં કરી સંપુટ જેવો આકાર કરીને ધીમે ધીમે કમળમાં ફેરવી દેવો. પછી પાણીની થેલી અને કમળનું શરીર એ બેની વચમાં હાથ એવી રીતે સેરવી દેવો કે હાથનું તળીયું બાળકના પેટ તરફ રહે, બાળક પાણીની થેલીમાં હોય છતાં અનુભવી સુયાણી પાણીની થેલીને હાથ ફેરવીને બાળકનું પેટ કઇ તરફ છે તે જોઇ શકે છે. આ રીતે ઉપર પ્રમાણે હાથ નાખીને તે હાથની આંગળીનો નખ મારીને પાણીની થેલી ફોડી નાખવી. અંદર હાથ હોવાથી પાણી બહાર નીકળી શકતું નથી. પછી પાણીવાળી ખાલી કોથળીમાં હાથ નાખીને બાળકનો પગ પકડવો. આ વખતે જો વેણ આવતી હોય તો પગ ઝાલી રાખવાથી જ કમળના દબાણથી માથું કે ગરદન ઉપર જાય અને પગ નીચે આવી જાય. વેણ બંધ થયા પછી પગને ધીમે ધીમે નમાવીને નીચેની તરફ લાવવો; વેણ આવતી હોય ત્યાં સુધી અંદર નાંખેલો હાથ સ્થિર રાખવો. જો હાથ બહાર આવ્યો હોય તેની સામેની બાજુનો પગ નીચે તરફ ફેરવી દેવો અને એ રીતે પગ પકડી રાખવાથી કે નીચેની તરફ નમાવી દેવાથી બાળકનું માથું તથા ગરદન ઉપર જશે અને બહાર નીકળેલો હાથ અંદર સરકી જશે. પછી પ્રથમ પગ આવીને જે રીતે પ્રસવ થાય એ રીતે પ્રસવ કરાવવો. આવા અટપટા પ્રસવના કાર્યમાં હુશિયાર, અનુભવી અને શીખેલી દાયણની જ મદદ લેવી. વિશેષ માહીતી માટે વાંચો અમારી ધાત્રી-શિક્ષા ભાગ ૨ જો-પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રથમ નાળ આવે તો શું કરવું ?—પ્રસવમાં નાળ પ્રથમ આવે તો પ્રસુતાને કશું જોખમ નથી. પણ બાળકનો જીવ મુશ્કેલીમાં આવી પડે ખરો; કેમકે આ નાળમાંજ બાળકના પ્રાણ હોય છે; માટે નાળનું રક્ષણ કરીને પ્રસવ કરાવવો જોઇએ. પ્રસવમાં નાળનું પ્રથમ દર્શન થાય છે તે બતાવવા આ જોડે આકૃતિ આપી છે. બીજા અવયવો સાથે નાળ કવચિત કવચિત બહાર આવે છે, પણ માત્ર એકલા નાળનું પ્રથમ દર્શન ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, છતાં કવચિત આવે છે. નાળ ક્યારે ક્યારે બહાર આવે વગેરે વિશેષ સમજણ માટે જુવો ધાત્રિ-શિક્ષા ભાગ ૨ જો-પ્રકરણ ૩ જું. પ્રસવમાં નાળ પ્રથમ આવ્યો છે કે હાથ પગનું કોઇ આંગળું આવેલું છે તેની ખાત્રી કરવા માટે બહાર આવેલા નાળ જેવા છેડા આગળ હાથ અડકાડવો. જો નાળ હોય તો ત્યાં લોહીનો ધબકારો માલમ પડવો જ જોઇએ. કવચિત કમળમાં કાણું પડેલું હોય છે તો તેમાં આંતરડું ઉતરી આવે છે અને એવે વખતે આંતરડાંને નાળ સમજવાની ભૂલ થાય તો પંચાત થાય. હુશિયાર દાયણે તે નક્કી કરવું જોઇએ.

આકૃતિ ૨૭ મી.

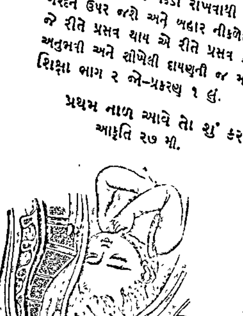

પ્રસવમાં પ્રથમ નાળ દર્શન થાય છે.

નાળ દર્શનમાં પણ પરપોટો જલદી ફુટવા ન દેવો એ સૂયાણીનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે. સુયાણીએ પોતાના ચાલાક હાથમાં બે ત્રણ આંગળાં કમળના મોંમાં મુકવાં ને માથું કે જે અંગ પ્રથમ આવેલ હોય તેની પાસે એ આંગળાંને ભેરવી રાખવાં. પછી નાળના બે ત્રણ આંટા જે નીચે નમી આવ્યા હોય તેને આંગળીનાં ટેરવાંથી સ્થિર કરવા અને વેણુ બંધ થયેલી જણાય કે તુરત તે આંગળીઓ વડે નાળને કમળમાં છેટે ધકેલી દેવો. પછી વેણો આવવા લાગે ત્યારે બાળકના આગળ આવેલા અંગ સાથે નાળને આંગળાં વડે પકડી રાખીને આંગળાંનાં ટેરવાં લગી કમળ સંકોચાઇ જાય તો આંગળાં બહાર કાઢી લેવાં. આ રીતે નાળ કમળમાં પાછો જાય છે. વખતે બીજી વાર નાળ ઉતરી આવે તો બીજી વાર પણ આ રીતે નાળને પાછો કમળમાં મુકવો. આ ક્રિયામાં જે તરફથી નાળ બહાર આવ્યો હોય તેની ઉલટી બાજુએ પ્રસૂતાને સુવાડવી.

જોડલું—જોડલું હોય તો પ્રસવ કઇ રીતે કરાવવો, એ વાત પણ સુયાણીએ સારી રીતે સમજવી જોઇએ. પેટમાં જોડલું શી રીતે રહે છે તે આ જોડેની આકૃતિમાં બતાવેલું છે. કુદરતની અનિર્વચનીય માયાથી કોઇ કોઇ સ્ત્રીને એકી વખતે બબે ત્રણ ત્રણ બાળકોનો ગર્ભ રહી જાય છે અને બબે ત્રણ ત્રણ બાળકો સાથે અવતરે છે. આવાં જોડલાંનો પ્રસવ કેવી રીતે કરાવવો, એ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવવાનું છે. પ્રસૂતાને પ્રસવ થઇ ગયા પછી તેના પેટ ઉપર તરતજ હાથ ફેરવીને જોવું. પેટ ખાલી ન જણાય અને પેટ મોટું લાગે તો પેટમાં હજુ બીજું બાળક છે એવું અનુમાન કરવું. પેટમાં હાથ નાખીને જોવાથી પણ ખાત્રી થાય. ખાત્રી શંકા થાય તો આશરે અરધો કલાક ચુપકીથી બેસી રહેવું. ઘણું કરીને અરધા કલાક પછી બીજું બાળક જન્મે છે. અંદર બીજું બાળક હોય અને અરધા કલાકમાં પ્રસવ ન થતાં વાર લાગે તો જલદી પ્રસવ કરાવવાની તજવીજ કરવી. કેમકે નહિ તો લોહી પડવાનો સંભવ છે. અને બાળક મરણ પામે. બે ત્રણ કલાક કરતાં વધુ વાર લાગે તો બાળક મરીજ જાય. આ સંબંધી સંપૂર્ણ માહીતી માટે જુવો ધાત્રીશિક્ષા, ભાગ ૨ જો, પ્રકરણ ૬ ઠું

આકૃતિ ૨૮ મી.

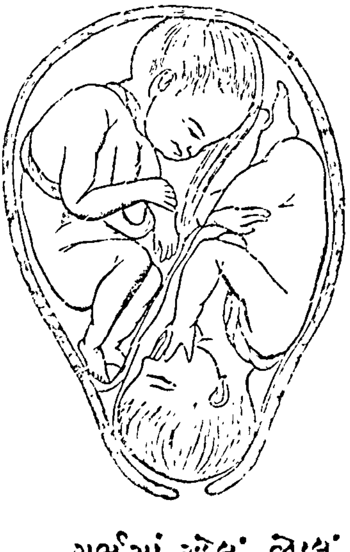

ગર્ભમાં રહેલું જોડલું.

બાળકોનો જુદી જુદી રીતે પ્રસવ થાય છે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આકૃતિઓ સાથે આ પ્રકરણમાં આવી જાય છે. એ સંબંધી સંપૂર્ણ જાણવા જોગ અને શીખવા જોગ જ્ઞાન મેળવવું હોય તે. અમારી "ધાત્રીશિક્ષા" ભાગ બીજો ધ્યાન દઇને વાંચવા અમારી ખાસ કરીને તેમજ સુયાણીઓને ભલામણ કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય પ્રસવ વખતે કોઇવાર બાળકનું ગુદ દર્શન થાય છે અને કોઇવાર મુખ દર્શન થાય છે. જુવો નીચેની આકૃતિઓ.

આકૃતિ ૨૯ મી.

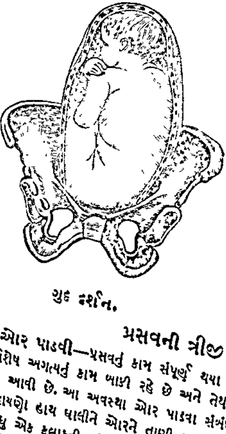

ગુદ દર્શન.

આકૃતિ ૩૦ મી.

મુખ દર્શન.

પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા.

ઓર પાડવી—પ્રસવનું કામ સંપૂર્ણ થયા પછી એટલે બાળક બહાર આવ્યા પછી એક વિશેષ અગત્યનું કામ બાકી રહે છે અને તેથી આ અવસ્થાને પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા કહેવામાં આવી છે. આ અવસ્થા ઓર પાડવા સંબંધી છે. ઓર પડતાં વાર લાગે છે તો કેટલીક દાયણો હાથ ઘાલીને ઓરને તાણી કાઢવાની મૂર્ખાઇ કરે છે. પ્રસવ થયા પછી ઓર વધુમાં વધુ એક કલાકની અંદર એની મેળેજ પડે છે. પ્રસવ પછી પણ વેણ આવ્યા કરે છે અને એ વેણ ઓરને બહાર ધકેલી કાઢે છે, કદી વેણ આવતી અટકે અને પ્રસવ થવામાં વધુ વિલંબ થાય તો કોઇ પાસ થયેલી મીડવાઇફ અથવા અનુભવી ડાક્ટરની સલાહ લેવી. અને તે ઉપાય બતાવે તે કરવો, પણ ઓરને તાણી કાઢવાનું સાહસ કદિ પણ કરવું નહિ. પ્રસવને માટે જેમ ખૂબ વેણોની જરૂર છે તેમ ઓરને બહાર કાઢવા માટે પણ વેણોની જરૂર છે. પણ તે વેણો આપોઆપ અથવા કોઇ દવાની અસરથી આવે તો ઠીક. પ્રસૂતાએ કરાંઝીને કૃત્રિમ વેણો ખાવી નહિ. વેણ લાવનારી દવાઓમાં ક્વીનાઇનઆના નામની અંગ્રેજી દવાની ભૂકી વધારે અસર કરનારી માલમ પડેલી છે, એમ એકાદ અનુભવી અંગ્રેજ ડાક્ટરોનો મત છે. તે દવાનું બે કલાકને અંતરે એકાદ પડીકું ઘઉંભાર એટલે ૩ ગ્રેન વજનથી આપવાથી જરાયુનું મોં નરમ પડે છે, પ્રફુલ્લું પડે છે અને વેણો આવીને ઓર જલદી પડી જાય છે. પ્રસવના સમયમાં માથું તથા ગરદન બહાર આવે કે સૂયાણી-એ પોતાના જમણા હાથની હથેળી બાળકના માથા નીચે રાખી બાળકને ઝીલવું અને પ્રસૂતાના પેટ ઉપર બીજે હાથ દઇને જરાયુનો સારી રીતે કસી કરીને જરા દાબીને

પકડી રાખવું; પછી બાળકના બીજા અવયવો જેમ જેમ બહાર આવતા જાય તેમ તેમ જરાયુને મુઠીમાં આણવાની તજવીજ કરતાં જવું. આવી રીતે ધીમે ધીમે અને ક્રમે ક્રમે બાળકનો પ્રસવ થાય અને જેમ એક પાકા ગળી ગયેલા કેળાને ડીંટા તરફથી ભીંસીને દબાવવાથી કેળાંનો ગરભ બહાર નીકળી પડે તેમ જરાયુને ધીમે ધીમે દબાવાય તો ઓર તણાય નહિ અને લોહી પણ તૂટી પડે નહિ. ધમાધમ કરવાથી કે તાણાતાણ કરવાથી લોહી તુટી પડે છે. એક કલાક વાટ જોયા છતાં અને પેટ દબાવ્યા છતાં ઓર પડે નહિ તો ફરી પેટ ઉપર દબાણ કરવું અને જરૂર પડે તો પ્રસવ દ્વારમાં આંગળી નાખીને તપાસવું કે ઓર પ્રસવદ્વારમાં આવે છે કે નહિ. જો પ્રસવદ્વારમાંજ ઓર આવી ગઇ હોય તો આંગળીની મદદથીજ તે બહાર નીકળી પડશે. જો ઓર પ્રસવદ્વારમાં ન આવી હોય તો જરાયુના મોંની અંદર આંગળી ઘાલીને જોવું કે પ્રસવદ્વારની બહાર જે નાળ લટકે છે તે નાળ જરાયુ (કમળ) ની અંદર ભીતર સુધી છે કે નહિ. જો તે નાળ કમળની અંદરના ભાગમાં હોય તો સમજવું કે ઓર ગર્ભસ્થાનની (જરાયુથી) છુટી પડી નથી. વળી પણ ઉપરથી હાથનું દબાણ કરવું અને ઓર પડી ગયા પછી પણ દશ પંદર મીનીટ સુધી જરાયુને દાબીને પકડી રાખવું તથા લોહીના ગાંઠા ગળફા વગેરે નીચોવાઇને કાઢી નાખવા સારૂ ધીમે ધીમે જરાયુ ઉપર હથેળીની ધકેલ મારવી. ઓર પડયા પછી પેડુથી તે છાતીની નીચેની કીનારી સુધી પેટ ઉપર ઘડી વાળેલું ગાદી જેવું એક કપડું મૂકીને તેના ઉપર ફલાલીન પેટ તથા વાંસાને ફરતું દબાણ થાય એમ તાણીને વીંટવું, જેથી પ્રસૂતિને સુખ થાય, પેટ ઝૂલી જાય નહિ અને લોહી પડે નહિ. દશ દહાડા સુધી આ રીતે પેટ ઉપર ફલાલીન વીંટી રાખવું. વળી દશ દિવસ સુધી પ્રસૂતિને ખાટલામાંથી ઉઠીને ફરવા દેવી નહિ; પ્રસવ પછી ૨૪ કલાક સુધી તો બીલકુલ ઉઠવું નહિ.

લોહી પડવું—આ દેશની કેટલીક અનાડી સૂયાણીઓ એમ માને છે તથા બોલે છે કે પ્રસવ પછી લોહી પડવું જોઇએ. આ વાત સમજ વગરની છે. પ્રસવ પછી લોહી નહિ જવું જોઇએ અને જો વધુ લોહી જાય તો પ્રસૂતાને જરૂર નુકસાન થયું સમજવું. આગળ કહ્યા પ્રમાણે પ્રસવ પછી રક્તસ્રાવ જેવું મેલું પાણી, તે સાથે ઓરનો કેટલોક ભાગ અને કચરો બહાર આવે છે. આવું રક્તમિશ્રિત પાણી કેટલાક દહાડા સુધી ચાલ્યા કરે ને પછી બંધ થાય, તેને બંધ ન કરવું.

ઘણું કરીને છ માસનો ગર્ભ થયા પછી કેટલીક સ્ત્રીઓને લોહી પડવા માંડે છે અને પ્રસવનો વખત પાસે આવે તેમ વધારે પડે અને તેથી પુરા દહાડા પહેલાંજ કસુવાવડ થઇ જાય. આવી રીતે સગર્ભાવસ્થામાં લોહી પડે તેનો કાંઇ નિયમ નથી; બબે દહાડે, અઠવાડીએ, પખવાડીયે કે મહીને મહીને પણ લોહી પડે. વખતે થોડું લોહી પડે અને વખતે અતિ લોહી તુટી પડતાં ગર્ભિણી મરણ પામે! પાંચમે છઠ્ઠે મહીને લોહી પડવા માંડે તો સમજવું કે ઓર કમળના મોંમાં અથવા તેની પાસે ચોટેલી હશે. અંદર હાથ ઘાલી જોવાથી ખાત્રી થાય. વૈદ હોય તે સ્પર્શથી પણ ઓરને જાણી શકે. લોહી પડતું હોય એટલે કમળનું મોં તો ઉઘાડુંજ હોય અને તેથી હાથ કે આંગળી નાખીને જોઇ શકાય. પાંચમા મહીનાથી લોહી પડવા માંડે અને પાછું વચમાં તદ્દન અટકી જાય તો પ્રસવ વખતે એકદમ એટલું બધું લોહી પડે કે પ્રસૂતા જોખમમાં આવી પડે.

લોહી અટકાવવાના ઉપાય—(૧) પાંચમે, છઠ્ઠે કે સાતમે માસથી ગર્ભિણીને લોહી પડવા માંડે અને થોડું થોડું પડવા જ કરે તો પ્રસવના દાક્તર, કમળના મોં સુધી રૂમાલના ગોટે ગોટા કકડાનો સારી રીતે ડુચો મારવાથી અટકી શકે. પ્રસવદ્વારમાં એક પછી એક લુગડાના નાના નાના કકડા ખોસવા. કશી ફરીને નહિ પણ દ્વાર બંધ થતાં સુધી મુકવા. આ કકડા ફીનાઇલ અથવા વાસ મારે કે બાળીને ભીના મુકવા. (૨) પ્રસૂતાને પથારીમાં જ સુવાડી રાખવી. (૩) તેને ઠંડકવાળા ઘરમાં રાખવી. (૪) ખોરાક હલકો, જલદી પચે અને ભૂખ ભાંગે એવો આપવો. દૂધ, દૂધચોખા કે સાબુચોખાની કાંજી આપવી. (૫) ગર્ભના પાંચ મહીના પછી એકવાર લોહી પડે તો ગર્ભિણીને ચોખી રીતે મના કરવી કે તેણે બહુ હાલવું કે હરફર કરવી નહિ. (૬) એલમ લોહી બહુ પડે તો ઠંડા પાણી સાથે મેળવીને કાકાસર આપવો. જેથી નબળાઈ ન આવે. ત્રણ ત્રણ કલાકે એક ભાગ અથવા કાકાસર થોડા પાણીમાં મેળવીને આપવો. ડાક્ટર ઝડીની ભલામણ કરે છે. પાંચમે છઠ્ઠે કે સાતમે મહીને લોહી પડવા લાગે કે આ ઉપાયો કરવાથી સ્ત્રી તથા બાળક બન્ને પુરા દહાડા સુધી બચી શકે. જો આ ઉપાયો ન કરવામાં આવે તો ગર્ભિણી મરણ પામે, અને કદિ તે બચે તો પણ કસુવાવડ થઈને બાળક તો જરૂર મરણ પામે. (૭) પુરા દહાડાના પ્રસવમાં ઓર પહેલી આવે ત્યારે લોહી પડવાનો પુરો સંભવ; અને એ લોહી બહુ વહી ન જવા દેવું, એજ દાયણની ચતુરાઈ. હાથ નાખીને બાળકને યુક્તિથી ફેરવી દેવાથી એ લોહીનો અટકાવ થાય છે. બાળકના પગ નમાવી નીચે લાવવાથી તે પગ કમળનું મોં બંધ રાખે છે, તેથી પણ લોહીનો અટકાવ થાય છે; કેમકે રસ્તો બંધ થાય છે. (૮) બાળકને ફેરવી દીધા છતાં પ્રસવ ન થઈ શકે, કમળનું મોં ખુલ્લું ન હોય કે લોહી વહેવાથી પ્રસૂતા નબળી પડી ગઈ હોય, કે પુરા દહાડા થવા પહેલાંથીજ વેણ આવવા માંડે, કે બાળક ગર્ભસ્થાનમાં જઈ મરી ગયું હોય, કે પર્ણજ લોહી પડતું હોય અને બંધ ન પડતું હોય, તો સીધો પહેલાં હાથ નાખીને ઓર બહાર ખેંચી કાઢવી. ઓર બહાર કાઢવાથી લોહી પડતું એકદમ બંધ થાય અને પ્રસૂતા બચી જાય. ઓરજ લોહી પડવાનું કારણ હોય છે. કાંઈ ઉપાય ન ચાલ્યો હોય અને લોહી વહેવાથી પ્રસૂતા મરણતોલ થઈ હોય ત્યારે લોહીને અટકાવવું એજ મુખ્ય ઉપાય છે અને તેને માટે કાંઈ પણ વિલંબ ન કરતાં ઓર બહાર કાઢી ફેંકી દેવી. પછી મરેલું બાળક બહાર કાઢવું અને આ રીતે પ્રસૂતાને બચાવવી. બાળક તો આ સ્થિતિમાં બચેજ નહિ.

જખમ—પ્રસવ કરતાં કેટલીકવાર ઉતાવળ કરવાને લીધે જાગીન ફાટીને ચીરા પડે છે અને તે ચીરા મહા મહેનતે રૂઝાય છે. ઘણું કરીને પહેલીવારની જણતરમાં સુંવાળી ચામડીમાં ચીરો પડવાનો ભય છે. સંભાળ રાખતાં છતાં તેમ બને તો તે જખમ ગરમ પાણીથી ધોયા કરવો. જખમની બન્ને કોર અડોઅડ રાખવી જેથી સંધાઈ જાય અને તેમ થવા માટે પ્રસૂતાએ હાલચાલ નહિ કરતાં પડી રહેવું અને એજ કારણથી દસ્ત પણ નરમ આવે, એવી તજવીજ રાખવી.

પ્રસૂતિની માવજત.

હવે પ્રસૂતિની ખાનપાન વગેરેની માવજત કેવી રીતે કરવી, તે વિષે થોડું જરૂર જાણવું જોઈએઃ—

ખોરાક—પહેલા બે દિવસ છેક હલકો ખોરાક આપવો. કેટલેક ઠેકાણે લાંઘણ કરાવવાનો ચાલ છે અને કેટલેક ઠેકાણે ઘી વિનાની ગોળ લોટની રાબડી પાવાનો ચાલ છે. ડાકટરો દુધ અને સાબુચોખાની કાંજી માટે ભલામણ કરે છે, તે પણ ઠીક છે. હલકો ખોરાક રાખવો એ મુખ્ય મતલબ છે અને નબળી સ્ત્રી હોય તો તેને લાંઘણ કરાવવી નહિ. ત્રીજે દહાડેથી પ્રસૂતિની છાતીમાં ધાવણ ભરાય છે અને તેથી જરા તાવ આવી જાય છે. તેથી ગભરાવું નહિ, પણ ખોરાકની સંભાળ રખાવવી. કાંજી કે ખીર આપવી. ભાત વાયુ કરે માટે આપવો નહિ. આપણા દેશમાં સુવાવડી સ્ત્રીને દુધ આપવા સંબંધી મોટો વ્હેમ છે, પણ તે વ્હેમ પાયાવાળો નથી. આપણા દેશમાં સુવાવડીને શીરો ખવરાવવાનો ચાલ છે, પણ ઘણું કરીને નબળા બાંધાની અને નબળી પાચનશક્તિવાળી સ્ત્રીઓ શીરો પચાવી શકતી નથી અને તેથી સુવાવડમાં તાવ, અજીર્ણ, ઝાડા વગેરે ઉપદ્રવો થવાનો સંભવ ઉભો થાય છે. જેની પાચનશક્તિ બહુ સારી હોય તે શીરો બેશક પચાવી શકે માટે સ્ત્રીની શક્તિ જોઇને ચોથા દહાડાથી સારો પોષણકારક ખોરાક આપવો, પણ ખટાઇ વગેરેની નાડે પણ જવું નહિ.

બીજી સૂચનાઓ—એક માસથી દોઢ માસ સુધી સુવાવડની મુદત ગણાય છે. ત્યાં સુધી સુવાવડીએ કેટલાક નિયમો પાળવા જોઇએ. તેને માટે નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરવામાં આવે છેઃ—

(૧) **કાટલું**—સુંઠ-બહુ ગરમ પડે તો ન ખવરાવવું. ઘણી વાર હદ ઉપરાંત સુંઠ, કાટલું વગેરે ગરમ ચીજો ખવરાવવાથી ઉલટા બીજા ઉપદ્રવો થાય છે. વળી ઘણી સ્ત્રીઓને કાટલાના લાડુ પચતા નથી અને ભાવતા પણ નથી છતાં તેને પરાણે ખરાવવાનો ચાલ છે તે ઠીક નથી.

(૨) **શેક**—વરસાદની કે શીયાળાની ઋતુમાં માફકસર શેક આપવો તે ઠીક છે, પણ માની સાથે બાળકને સુવાડીને નીચે રાખવાથી કુમળું બાળક રૂંધાઇ જાય. ઘણાંક છોકરાંને આવા શેકથી ફોલ્લાં ઉઠે છે. સુવાવડીના ખાટલા નીચે છેટેથી શેકની મોટી ભઠ્ઠી મુકીને દૂર થઇ ગયા, પછી બીચારી સુવાવડી ભલે શેકાયા ને રૂંધાયા કરે! શેકની દરેક સુવાવડીને અને બધી ઋતુમાં જરૂર છે, એમ માની લેવું નહિ; કદિ શેક આપવો તો ઘણો થોડો આપવો અને ખાટલામાંથી લટકતી દોરી સળગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી. શેક વખતે બાળકને આ માના પડખાથી દૂર રાખવું.

(૩) **સુવાવડનો ખાટલો છોડવો નહિ**—દશ દહાડા સુધી સુવાવડીએ ખાટલામાં [illegible] પોતાનો ઓરડો છોડીને બહાર નીકળવું નહિ. કેમકે એવી છુટ મળવાથી દશ વાસાની અંદરજ નદીએ નહાવા દોડે છે, અથવા ઘર આગળ ઠંડે પાણીએ [illegible]ાય, તેથી પણ નુકશાન છે. કાચા વાસામાં ઉઘાડી જગામાં નહાવાથી [illegible]ંચકીના રોગથી ઉપડી ગયું છે.

[illegible]—પ્રસવ થયા પછી પ્રસૂતા જરા હુશીયાર થાય અને નાળ કાપવામાં આવે [illegible] થવા દેવી અને તેને સારી ઉંઘ આવે માટે તેના ઓરડામાં ઘણી [illegible]ો ન કરવી.

[illegible]—[illegible] એક સારૂ લુગડાનો કકડો એવડો ચોવડો વાળીને [illegible] દ્વાર ઉપર સારી તરફ ધરવો મુકવાથી તે

[illegible]

(૬) [illegible]

(૭) [illegible]

(૮) મરછી તથા ધુમાડો—સુવાવડીના ઓરડામાં તથા બહાર કેટલાક દિવસ સુધી મરછી બણબણાટ કરે છે; પણ એ મરછીઓ ધુમાડો સુવાવડીને તથા તેના કુમળા બાળકને નુકશાન પહોંચાડે છે. માટે બનતાં સુધી બચાવવાં તે ઠીક બચાવવાં અને બંધારા બારીઓ નાખીને સુવાવડીના ઓરડામાં ધુમાડા જેવાં જરૂર પડે તો બહાર નીચે રાખવા. સુવાવડીના ઓરડામાં અંગારાથી સગડી રાખી ધુમાડાથી અંદર પવન ગોંધાયેલો રહે છે, માટે દેવતા રાખવો પણ ધુમાડા વિનાનો રાખવો.

(૯) સ્વચ્છતા—સુવાવડીના પહેરવાનાં લુગડાં, સુવાના ગોદડાં અને ઓરડાનાં પણ સ્વચ્છ હોવાં જોઇએ. તેનું શરીર પણ ચોખ્ખું રાખવું જોઇએ. સુવાવડીને દશ બાર દહાડા આપણામાં નવરાવવાનો ચાલ નથી તે ભલે, પણ ગરમ પાણીમાં ટુવાલ બોળી નીચોવીને તે ટુવાલ વતી આખું શરીર સારી રીતે લુછી નાખવું જોઇએ. આવી રીતે નિત્ય કરવાથી સુવાવડીને ઘણો આરામ મળે છે. આપણાં અજ્ઞાન કુટુંબોમાં બિચારી સુવાવડો દશ દહાડા સુધી ગંધાતાં ગોદડામાં અને ગંધાતાં કપડામાં સડયા કરે છે! સુવાવડના માટે નવા કીમતી કપડાં કે ગોદડાંની જરૂર નથી પણ તે સ્વચ્છ હોવાની ખરેખરી જરૂર છે.

(૧૦) પરિશ્રમ—કાપ, ઠરો કે ભારી બોજાઓ અને પાનવાળો જગા, એવી વાતોનો ત્યાગ કરવો. એક માસ સુધી શરીરે તેલ ચોળાવવું.

ગર્ભસ્રાવ અને કસુવાવડ.

કારણો—(૧) ઘણા દિવસ તાવ આવે તેથી, ઘણા દિવસ સુધી પેટમાં દરદ હોય તેથી, કાળેરાગ અને સીજી-બગીબાના દરદથી કસુવાવડ થઇ જવાનો ભય છે. (૨) પેટ ઉપર આઘાત એટલે માર, ઘા, કે ધક્કો લાગે તેથી કસુવાવડ કે ગર્ભસ્રાવ થાય છે. (૩)

પગ લપસી જાય અને ગર્ભવાળી સ્ત્રી પડી જવાથી પેટ દબાણમાં આવે તેથી. (૪) અતિ મહેનતથી, દરદ થાય એવું બળાત્કારથી પરિશ્રમનું કામ કરવાથી, ઝાડા પેસાબના વેગને વારંવાર રોકી રાખવાની ટેવથી, ઘણી ઉધરસ આવવાથી અને અતિ ઘણું હસવાથી પણ વખતે કસુવાવડ થઇ જાય. (૫) ઘણો ગુસ્સો, ઘણો હર્ષ, ઘણું દુઃખ કે અચાનક સારા માઠા સમાચાર સાંભળવાથી પણ કસુવાવડ થઇ જાય. અતિ નબળાઇથી અને ગરમીનો કોઠો હોવાથી પણ કસુવાવડ થઈ જાય.

એકવાર જેને ત્રણ ચાર માસે કસુવાવડ થાય તેને બીજીવાર પણ તેમ થવાનો ભય ખરો, અને વળી મહીના પછી ફરી ગર્ભ રહે છે, અને વળી ત્રણ માસ થયા છે કે ગર્ભસ્રાવ થઇ જાય છે. આમ થાય તેને પુરા દહાડા ચડેજ નહિ. સંપૂર્ણ સુવાવડ આવેજ નહિ.

લક્ષણો—શરીરે અસુખ, બેચેની, અંગમાં પીડા, આળસ, વાંસામાં ફાટ, નબળાઇ, સુવાવડના જેવી વેણો આવે, પ્રસવદ્વારમાં લોહી દેખાય, છેવટ પીઠ, કેડ, પેટ તથા સાથળ ફાટવા માંડે. આમ થયા પછી થોડીવારે પેટમાંથી ગર્ભ પડી જાય છે, તેનું નામ ગર્ભસ્રાવ કે કસુવાવડ. કોઇ સ્ત્રીને કસુવાવડમાં બકારી તથા ઉલટી થાય, નાડી જલદ ચાલે અને શરીર ગરમ થાય, કોઇને મુદલ દરદ થાય નહિ, ઘણું લોહી પણ પડે નહિ અને તુરત છુટકો થઇ જાય. કસુવાવડની ટેવ હોય એવી સ્ત્રીઓને વિશેષ કષ્ટ થયા વિના કસુવાવડ થાય છે. કોઇને એટલું બધું લોહી પડે કે જાણે મરી જશે. કોઇને કસુવાવડનાં બધાં લક્ષણો જણાય તે પછી, પુરે દહાડે જીવતું બાળક અવતરે તેમ એક ન્હાનું મરેલું બાળક અવતરે. જોડલાં વાળી સ્ત્રીનું એક બાળક પેટમાં મરી જાય તો તે સ્ત્રીને કસુવાવડનાં બધાં લક્ષણો દેખાય, પણ મરેલું બાળક તે વખતે પડી જાય નહિ, પણ ગર્ભમાં રહે અને છેવટ બીજું જીવતું બાળક અવતરે ત્યારે તે મરેલું બાળક બહાર પડે. કસુવાવડ જેમ વધારે પાકા માસની એટલે પુરા દહાડા તરફ થાય તેમ લોહી ઓછું પડે અને જેમ વધુ કાચો ગર્ભ તેમ લોહી વધારે પડે.

ઉપાય—જેને ત્રણ ત્રણ માસે વારંવાર ગર્ભસ્રાવ થતો હોય કે કસુવાવડ થતી હોય તેના ગર્ભને કોઇ ઉપાયથી સાચવી રાખવાનું કામ મુસ્કેલ છે. એકેવાર કસુવાવડ ન થઇ ગઇ હોય [illegible]ાં પહેલીવારની કસુવાવડમાં ઘણુંક લોહી પડે અને ઉપરાઉપરી જબરી વેણો આવે તો તે ગર્ભને [illegible] તો અટકાવી રાખવાનું કામ પણ મુશ્કેલ છે. એકેવાર કસુવાવડ ન થઇ હોય, લોહી ઓછું પડતું [illegible]ાય અને વેણો પણ થોડી થોડી નરમ પડતી હોય, તેવી કસુવાવડમાં તુરત ઉપાય થાય તો ગર્ભનું રક્ષણ કરી શકાય એટલે કસુવાવડ થતી અટકે. સ્ત્રીને પથારીમાંથી ઉઠવાજ ન દેવી, [illegible] ગાદલાં વિનાના ખાટલા ઉપર શાંત પડી રહેવા દેવી, ઝાડો પેસાબ પણ ખાટલામાંજ કરાવવો અને તેની પાસે ઘોંઘાટ ન થવા દેવો; ઓરડો ઠંડો રાખવો. કસુવાવડનો ભય દુર થયા પછી પણ પાંચ સાત દિવસ સુધી ઉઠવા કે હરવા ફરવા ન દેવી. ખોરાક હલકો આપવો. દુધ–રાબ–અને તે ગરમાગરમ નહિ પણ ઠારીને આપવું. કોઈ પણ જાતની ગરમ–મોટી જાતની ખાવા આપવી નહિ. પાણી ચાલુંજ ઠંડુ પાવું. બહુ વેણો આવતી હોય તો બંધ કરવા ક્લોરાલહાઇડ્રેટનાં ૩૦ ગ્રેન ૧ ઔંસ પાણીમાં મેળવી આપવાં અથવા લાડેનમ એટલે અફીણનાં અર્કનાં ૨૦ થી ૨૫ ટીપાં પાણીમાં નાખીને પાવાં અથવા જરા ચોખ્ખું અફીણ [illegible] આપવું. બહુ લોહી પડતું હોય તો બંધ કરવા માટે યોનિ [illegible] સુવાડવી અને [illegible]

અને સુકાય ત્યારે ફરી ભીંજવીને મુકયા કરવો. વળી તેથી પણ લોહી બંધ ન થાય તો પ્રસવદ્વારમાં કોરા લુગડાનો ડુચો પણ દેવો; પણ એમ કરવાથી અંદર કમળમાંથી લોહી એકઠું થતું હોય અને સ્ત્રીમાં અતિ નબળાઇનાં તથા શીકાસના ચિન્હો માલમ પડે અને વંદ્રા જેવું જણાય તો પ્રસવદ્વારમાં મુકેલો ડુચો કાઢી લેવો અને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપર ઠંડાં પાણીનાં પોતાં વારંવાર મુકવાં અને પાણીમાં મેળવીને વારંવાર દ્રાક્ષાસવ કે બ્રાંડી આપી શકતી ટકાવી રાખવી. પુરે મદિને કસુવાવડ આવે તો સુવાવડ પ્રમાણે બધી સારવાર કરવી.

હવે જે સ્ત્રીને વારંવાર કસુવાવડ થતી હોય તે બંધ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એ છે કે, એક વરસ સુધી ગર્ભ ન રહે એવી તજવીજ રાખવી. એનો અર્થ એ છે કે એક વરસ સુધી સ્ત્રીએ પોતાના ધણીથી અલગ રહેવું. આ નિયમ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી અને બીજા યોગ્ય ઔષધોપચારથી આવી ઘણીક સ્ત્રીઓને કસુવાવડની ટેવ બંધ પડેલી છે અને પુરે દહાડે બાળક અવતરેલ છે. ઘણે ભાગે ખાસી ટેવવાળી સ્ત્રીને ત્રણ મહીનાની અંદરજ કસુવાવડ થાય છે, માટે એવી સ્ત્રીએ ચાર માસ સુધી સ્વામી સંબંધ કરવોજ નહિ. કેમકે તેમ કરે તો કસુવાવડ થઇ જાય, વળી જે સ્ત્રીને એકાદવાર કસુવાવડ થઇ ગઇ છે, તેને ફરી ગર્ભ રહે ને કસુવાવડનો સમય આવે ત્યારે તેણે બીજી પણ ઘણીજ સંભાળ રાખવી. ઉઠવા બેસવા હરવા ફરવાનું ઝાઝું કરવું નહિ; સુઇજ રહેવું. કસુવાવડનો સમય વીતી જાય ત્યાં સુધી આ બધી સંભાળ રાખવી, અને પતિ સંબંધ મુદ્દલ ન કરવો, એ વાત કદી પણ ભુલવી નહિ. કોઇ ગરમીનો રોગ હોય કે અતિ નબળાઇ હોય, ને તે કારણથી કસુવાવડ થઇ જતી હોય તો કસુવાવડ થઇ ગયા પછી તુરત શક્તિ આવે તેવો ઉપાય કરવો અને ગરમી હોય તો સારી રીતે ગરમી નીકળી ગઇ છે એવી ખાત્રી થાય તે પછીજ સંબંધ કરવો. કસુવાવડ થવાની ટેવવાળી સ્ત્રીએ બનતાં સુધી હમેશાં કોકરવા ઠંડા પાણીથી ન્હાવું. બહુ ઠંડા પાણીથી કે ગરમ પાણીથી ન્હાવું નહિ. વારંવાર ગર્ભસ્રાવ કે કસુવાવડ થતી હોય અને કાચા વાસામાં ઉઠીને કામ કરવા મંડી જાય એવી સ્ત્રીઓને બીજાં દરદો થાય છે, તેમાં ગર્ભાશયભ્રંશ એટલે શરીર બહાર નીકળી આવવું, તે મુખ્ય છે.

સુવારોગ.

સુવાવડ તથા કસુવાવડમાં રહી ગયેલા દોષથી જે દર્દ થાય છે તેને સુવારોગ કહે છે.

લક્ષણો——તાવ, ખાંસી, ઝાડો, ઉલટી, સોજા, શુળ, અરૂચિ, ઇત્યાદિ તેના લક્ષણો છે. કેટલીકને અપચો, મોળ, ઉલટી, પેટ ચડવું, ઝાડો, શુળ, અરૂચી, ઝાડાનો કબજો, માથામાં દરદ વગેરે વાયુપ્રધાન ચિન્હો થાય છે. અને કેટલીક સ્ત્રીઓને શરીરમાં તથા હાથ પગમાં દાહ, પેસાબમાં દાહ, તથા ઉનવા, મોં આવી જવું, અવાળુ ફુલી જવાં, શરીરમાં શીકાશ, પેટમાં દાહ, અતિ પરસેવો અને ગાત્રોની ત્રાડ વગેરે પિત્તપ્રધાન ચિન્હો માલમ પડે છે. આ સિવાય ઋતુ સંબંધી તથા ગર્ભાશય વગેરે સ્થાનિક વિકારો પણ જણાય છે.

ઉપાય—(૧) દેવદાર્વ્યાદિ ક્વાથ (નં. ૫૮૯) નવા સુવારોગમાં ઘણોજ સારો ફાયદો આપે છે, અને સુવાવડના તમામ વિકારોને તથા દોષોને કાઢી નાખે છે; (૨) દશમુળાદિ ક્વાથ (નં. ૫૮૧) સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વ વિકારો માટે. (૩) વાયુનાં ચિન્હો હોય તો (નંબર ૮૨૨) નો સૌભાગ્યસુંઠીપાક આપવો. લોકો એવા પાકને કાટલું કહે છે. (૪) પ્રથમ એક જુલાબ આપીને પિત્તનાં ચિન્હો હોય તો (નં. ૮૧૪) નો જીરાપાક

ખવરાવવો; તથા (૫) પ્રદર હોય તો બત્રીશુ આપવું–તપખીર રતલ ૨. વરીયાળી તો. ૧૦, ધાણા તો. ૧૦, ધોળો વજ તો. ૨।।, એલચી તો. ૨।।, ગુલાબનાં ફુલ તો. ૫, કપુરકાચલી તો. ૫, તમાલપત્ર તો. ૨।।, તે સર્વને ખાંડી ચુર્ણ કરવું ને ચુર્ણ બરાબર સાકર અને તેનાં પીંડીયાં વળે એટલું તાજું ઘી મેળવીને સાથે બદામ પસ્તા ભેળવવાં તેનું નામ બત્રીશું—માત્રા ૫ થી ૧૦ તોલા. (૬) લોહ અથવા મંડુરભસ્મનું ત્રિકટુની સાથે ઘી તથા મધમાં સેવન કરવું. (૭) દેવબાવળ (વિલાયતી બાવળ) જે બધે મળે છે અને જેમાં પીળાં ફુલ, શીંગો, પાનવાળી લાંબી સળીઓ થાય છે તે બાવળનાં પાન તો. ૧ તેમાં મરી દાણા ૩ મેળવી વાટીને પાવું અને ખોરાકમાં બાજરાનો રોટલો તથા ગાયનું દુધ આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ટંક કેટલાક દિવસ સુધી પીવાથી ભયંકર સુવારોગ ઘણી સ્ત્રીઓને મટયો છે. (સત્યવૈદક.)

છૉડ શુષ્કગર્ભ.

(Mole Pregnancy–મોલ પ્રેગનન્સી.)

સમજણ તથા લક્ષણો—ગર્ભ રહ્યા પછી તે અમુક મુદતે વધતો અટકી જતાં આસપાસ માંસનો ભાગ વધે છે અને ગર્ભનાં ચિન્હો બંધ પડે છે. આ પ્રમાણે સુકાઈ ગયેલા ગર્ભને છૉડ કહે છે. આવું છૉડ કવચિતજ થાય છે, પણ ઘણીવાર તો બીજા વ્યાધિના ચિન્હોને ભુલથી છૉડ ગણવામાં આવે છે. ગર્ભાશયમાં ગાંઠ થાય છે તેને અથવા ગર્ભાશયનાં બીજા દરદોને છોડ ગણવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં, ગર્ભ ઉત્પન્ન થયા પછી વધે નહિ અને કાચો પડી રહે તેને છોડ કહેવો જોઇએ. ગર્ભ નાબુદ થઇને તેનાં પડ માંસના લોચા જેવાં થાય છે, અથવા તેના પડની વચમાં રક્તસ્રાવ થવાને લીધે ગર્ભનો લોચો વળી જાય છે. અથવા ગર્ભના એક પડમાં સડો થઇને તે સડો પોષણ પામીને વધે છે. છૉડમાં ગર્ભ હોય તો મૃત્યુ પામે છે અને ગર્ભને મળવાનું પોષણ આ છોડના લોચાને મળે છે તેથી તે લોચો કેટલીકવાર જલદી વધે છે અને પેટ ચાર પાંચ મહિનાના ગર્ભ જેવું દેખાય છે, તેથી સજીવન હશે એવી બ્રાંતિ થાય છે. આ છોડ કાંતો અંદર ધીમે ધીમે સુકાઇ જાય છે. થવા એની મેળે પડી જાય છે. અને છોડ પડે છે ત્યારે ગર્ભપાતનાં જેવાં લક્ષણો જણાય છે. કોઇવાર છોડની સાથે જીવતો ગર્ભ પણ માલમ પડી આવે છે. આ પ્રમાણે છોડ નકી કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે, માટે પુર્ણ અનુભવી દાયણો અને સુતિકાશાસ્ત્રના સંપુર્ણ અભ્યાસી ડાકટરોની સલાહ લઇને નિર્ણય કરી તેના ઉપાયો કરવા. ગર્ભપાતના ઉપાયો કરી છોડને કાઢવાના ઉપાયો કરવા.

વંધ્યત્વ–વાંઝીયાપણું.

(Sterility–સ્ટેરીલીટી.)

વિવેચન—વંધ્યત્વ બે પ્રકારનું છે. પ્રથમથીજ ગર્ભ નહિ રહેવો તે શુદ્ધ વંધ્યત્વ અને એકાદવાર ગર્ભ રહ્યા પછી ગર્ભ બંધ પડવો તેને **નષ્ટગર્ભાતિવ્યતા**, એવાં નામો આપી શકાય, વંધ્યત્વના રોગ અથવા રોગની સ્ત્રીઓનાં દરદોના પ્રકરણમાં દાખલ કરવાનું કારણ એ છે કે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી છે, એટલુંજ નહિ પણ વંધ્યત્વનાં કારણોમાં વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓનાં દરદો સાથે હોય છે; પણ તેથી પુરુષો એ જનનાગારીના એવા

ગર્ભાશયમાં નથી. સ્ત્રીઓને ગર્ભ નથી રહેતો તેમ સ્ત્રીઓ નિર્જીવ હોય છે, એવું પણ લોકોમાં માનવામાં આવ્યું છે; અને રોગ સંબંધમાં તો એ દોષનો અથવા ખામીનો ભાગ ગણી જાતિ ઉપર નાખવામાં આવેલો છે. વંધ્યત્વના ઉપાય કરવા માટે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને આગળ કરે છે અને જાણે પોતે ગર્ભ ધારણ કરવાના કોઈપણ દોષ નથી એવું માનીને તે સ્ત્રીને ગર્ભધારણ કરવાને અયોગ્ય જાણી ઘણુંજ ખોટું કરે છે. ખરું છે કે વંધ્યત્વ એ સ્ત્રીના શારીરિક રોગો અને પ્રજોત્પાદક અવયવોની સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ રાખે છે. તથાપિ વંધ્યત્વના ઉપાયોમાંથી તથા તેની જવાબદારીમાંથી પુરુષ છૂટી શકે એમ નથી.

વંધ્યત્વનો કશો સ્વતંત્ર નથી. એવા વિચાર શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રથી અજાણ એવા લોકોના મનમાંથી વારંવાર આપણે જોઈએ, તેથી જીવતુંજ જરૂર નથી કે વંધ્યત્વ એ માત્ર શારીરિક ખોડ અથવા રોગનું પરિણામ છે, અને દુરાચાર તથા મિથ્યાવિચાર એ ખોડ તથા રોગને દૂર કરી શકે છે; આવા ભૂલભરેલા વિચારના લોકો માત્ર જમીન અને બીજનો દાખલો વચમાં લેઈ તો તેમની ખાત્રી થશે કે સ્ત્રીની અથવા પુરુષની અથવા બન્નેની શારીરિક આરોગ્યતા વિના ગર્ભ રહી શકતો નથી. જે જમીન ખારી, ક્ષારવાળી, પથરાવાળી, કાંકરાવાળી, અને પાણી તથા ખાતરના સંસ્કાર વગરની હોય તો તેમાં સારું બી પણ ઉગી શકતું નથી અને કદી ઉગે છે તો તેમાંથી જે પાક થાય છે તેમાં રસ કે કસ હોતા નથી. એજ રીતે જમીન સર્વ રીતે સારી હોય પણ તેમાં વાવવાનું બી નબળું કે સડેલું હોય તોપણ એજ પરિણામ આવે છે. વળી આપણે પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ કે એજ ખરાબ જમીનને ખેડી ખાતર પુરી સુધાર્યા પછી તેમાં સારું બી વાવીએ છીએ તો તે સારો પાક આપે છે, આ વાત સર્વાંશે સ્ત્રીપુરુષને લાગુ પડે છે. સ્ત્રી જમીન છે અને પુરુષ બી છે. જમીનની પેઠે સ્ત્રી સંપૂર્ણ આરોગ્ય હોય, અથવા તેના શરીરમાં કે ઉત્પત્તિ અવયવોમાં જે જે રોગો અને બીજને નાશ કરનારાં કારણો-મેદ, મલિનતા, સોજા, ક્ષત, ગરમી, ધરૂ, ચાંદી, ધાતુસ્રાવ, રક્તસ્રાવ, વગેરે દોષ તે દૂર કરવામાં આવે તો, જેમ જમીન ફરીને ફળદ્રુપ થાય છે, તેમજ સ્ત્રી રૂપી ક્ષેત્ર એટલે ફળદ્રુપ થઇ શકે છે.

વંધ્યત્વનાં કારણો—(૧) સ્ત્રીના ઉત્પત્તિ અવયવોની સ્વાભાવિક ખોડ, જેમકે કમળમુખ આડો ચામડીનો પડદો અથવા કમળમુખનો સંકોચ અને સ્ત્રીઅંગની અપૂર્ણ સ્થિતિ; (૨) સ્ત્રીના શારીરિક રોગો, જેવા કે, રક્તાલ્પતા એટલે રક્તોત્પત્તિની ખામી અથવા વિકાર, શરીર ભારી જવું અથવા ફુલી જવું, અથવા અત્યંત અશક્તિ, ક્ષયરોગ વગેરે. (૩) સ્ત્રીના સ્થાનિક રોગો, જેવા કે ગર્ભાશયનું પ્રદર, ગર્ભાશયનો વરમ, ગર્ભાશયમાં ચરબી, ગાંઠ વગેરેનો જમાવ, ગર્ભાશય ફરી જવું કે વાંકું થવું, કમળમુખનો વરમ તથા ક્ષત, યોનીમાર્ગનો વરમ, દાહ, તથા અસહ્યતા, તેમજ બીજા યોનીના રોગો. (૪) ઉપદંશ પ્રમેહ વગેરે ચેપી રોગો. (૫) પુરુષ બીજના દોષ, જેવા કે અલ્પવીર્ય, દુષીતવીર્ય, ઉપદંશ, પ્રમેહ, તથા તેના અંગે થતા બીજા રોગો.

વંધ્યત્વના ઉપાયો—કારણ જોઇ તેના ઉપાયો કરવાથી વંધ્યત્વ દૂર થઇ શકે. વંધ્યત્વનાં કારણભૂત ઘણાખરાં દરદો તથા રોગોના ઉપાયો આ પ્રકરણમાં આવી ગયા છે. શારીરિક અને સ્થાનિક દરદો માલમ પડે તે મટાડવાના અને સામાન્ય આરોગ્યતા વધારવાના ઉપાયો કરવા, એટલુંજ નહિ પણ એવાં દરદોને ઉત્તેજન મળે એવા કોઇ પણ ખાનપાન કે વિહાર-વર્તનથી દૂર રહી, પવિત્રતા સદાચરણ અને સાદા ખોરાકનું સેવન રાખવું. ઋતુદોષ હોય તો તેના ઉપાયો કરવા.

વંધ્યત્વના ઉપાયો—(૧) ઋતુદોષવાળી સ્ત્રીએ એટલે જેના ગર્ભસ્થાનમાં વાયુ રહેતું હોય, શરીરમાં ફુલાવો રહેતો હોય, દસ્તાન ખુલાસેથી નહિ આવતાં પીડા થઇને આવતું હોય અને હિસ્ટીરીઆના જેવાં ચિન્હો રહેતાં હોય તેમણે મહારાસ્નાદિકવાથ (નં. ૬૨૨) તથા યોગરાજ ગુગળ (નં. ૭૭૦) એ બે દવાનું એકાદ માસ સુધી સેવન રાખવું અને ખોરાક સાદો લેવો તેથી ગર્ભસ્થાનનો વાયુ દૂર થશે, દસ્તાન ખુલાસેથી આવવા લાગશે અને આ રીતે ક્ષેત્ર સાફ થવાથી ગર્ભ પણ રહેશે. (૨) જો ગર્ભસ્થાનમાં ગરમી રહેતી હોય, દસ્તાન જોઇએ તેથી વધારે પડતું હોય, અને શરીરમાં વાયુને બદલે ગરમીનાં ચિન્હો માલમ પડતાં હોય તો **બૃહદ્મંજીષ્ઠાદિકવાથ** (નં. ૬૧૮) સાથે યોગરાજ ગુગળ (નં. ૭૭૦) નું લાંબી મુદત સુધી સેવન રાખવું. આથી ગર્ભસ્થાનની ગરમી દૂર થશે. આખા શરીરનું લોહી સારૂં થશે, ઋતુ નિયમમાં આવશે અને પછી ગર્ભ પણ રહેશે. જો ગરમી વિશેષ રહેતી હોય, હાથ પગમાં દાહ રહેતો હોય તથા ઝાડા પેસાબે ગરમી રહેતી હોય અથવા ઉપદંશ સરખી ગરમીની અસર લાગુ પડી હોય તો આ ઉકાળાની સાથે યોગરાજ ગુગળને બદલે **ચંદ્રપ્રભા** (નં. ૭૪૭) નું સેવન રાખવું. (૩) એકલી ચંદ્રપ્રભા બેચાર માસ સુધી ખાવામાં આવે અને વૈધક સલાહ પ્રમાણે ખાનપાનની સાદાઇ રાખવામાં આવે તો તેથી પણ સ્ત્રીનું ગર્ભાશય ક્ષેત્ર સુધરે છે. અને પછી ગર્ભ રહી શકે. (૪) **જીવન**—નબળી અને ઓછા લોહીવાળી સ્ત્રીઓનાં ગર્ભસ્થાન બીજને ઉત્પન્ન કરવા લાયક હોતાં નથી, માટે જીવનનું ચાર છ માસ કે બાર માસ સુધી સેવન કરવામાં આવે તો તેથી ગર્ભાશય બીજ ધારણ કરવા લાયક બને છે અને જરૂર ગર્ભ રહે છે. જુવાન પણ નબળી અને દુર્બળ સ્ત્રીઓને જીવનનો આવો લાભ મળેલો છે. (૫) **ફુળઘૃત** (નં. ૮૪૨-૮૪૩) સ્ત્રીઓનાં ગર્ભસ્થાનનાં કેટલાક વિકારોને દુર કરીને ગર્ભસ્થાન બીજ ધારણને લાયક બનાવે છે. (૬) **વિડંગતંદુલ** અથવા **વસંતવ્રત** વાળો પ્રયોગ કરવાથી ગર્ભસ્થાનના દોષો સુધર્યા છે, અને ઘણીક વંધ્યા સ્ત્રીઓને ફળ પ્રાપ્તિ થયેલી છે.

આ બધા પ્રયોગો એટલે ઔષધોપચારોનો હેતુ ક્ષેત્ર સુધારવાનો છે. ક્ષેત્ર સુધર્યું એટલે ગર્ભ રહેવાની અટકાયત દૂર થશે.

ગર્ભોત્પાદક **બીજા ઉપાયો**—ગર્ભાશયની શુદ્ધિ કરે અને ગર્ભ ધારણમાં મદદ કરે એવા થોડા સામાન્ય ઉપાયોઃ—(૧) અડદ, તલ, દહીં, ઘાટી છાસ, કુંવાર, ગુગલ, વગેરે વસ્તુઓના સેવનથી ઋતુપ્રાપ્તિ થાય છે; (૨)—માલકાંકણીનાં પાન, સાજીખાર, વજ તથા બીઅસો, તેને વાટીને પીવાથી ઋતુ ઉત્પન્ન થાય છે; (૩)—બળદાણા, જેઠી-મધ, ખપાટ, વડવાઇના કુમળા છેડા, નાગકેસર તથા સાકર, મધ, તથા દુધ તથા ઘીમાં ...વાં. (૪)—આસોંદરાના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પ્રાતઃકાળમાં પીવું; (૫) પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢેલ ધોળી રીંગણીનું મૂળ દુધમાં વાટીને પીવું. (૬)—પીળાં ફુલના કાંટાશેળીયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફુલ, વડવાઇ, કાળુ કમળ, તેને વાટી દુધમાં પીવાં. (૭)—છડેળાં ફુલવાળો શરપંખો અને પારસાપિપળાનાં ફળ વાટીને પીવાં. (૮)—આખરાનું પાન ...ાં વાટી પીવું. આ ઉપાયો ગ્રંથોના છે તે અજમાવી જોવામાં કાંઇ પણ બાધ નથી. ...ાન કર્યા પછી ૧ થી ૮ રોજ સુધી આ ઉપાયો કરીને ગર્ભાધાન કરવું. સાધારણ દોષ હશે તો આ ઉપાયોથી દૂર થવા સંભવ છે, તેથી આ ઉપાયો અત્રે અજમાવવા ... છે.

યોનિરોગ.

Vaginal Diseases.

કારણો તથા લક્ષણો—યોનિરોગના ૨૦ પ્રકાર વૈદક ગ્રંથોમાં કહેલા છે. અને [illegible] નામની જરૂર નથી. કારણો તથા લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—ખરાબ તેમજ વિરુ- [illegible] [illegible] આહાર કરવાથી [illegible] [illegible] નહિ [illegible] પુરુષના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંબંધથી પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઘણું [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પતિ સંબંધ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] કરીને પતિ સંબંધ કરવો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે; અતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનો [illegible] પુરુષના વીર્યને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્ત્રીને પતિ [illegible] [illegible] અને પીડા કરે; વીર્ય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્ત્રીને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંબંધની ઇચ્છા ન થાય; તથા તેની સ્ત્રીને [illegible] [illegible] પુરાં હોય નહિ. તેને [illegible] સ્ત્રી કહેલ છે. પિત્ત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા ગરમી થાય; [illegible] અતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] થાય; પિત્તવાયુના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ, [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] પતિસંબંધ કરતા યોનિમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] યોની [illegible]. [illegible] તથા [illegible] દુખે અને વાર [illegible] [illegible]; સ્વચ્છતા નહિ રાખવાને લીધે યોની [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પતિ સંબંધની ખોટી ઇચ્છા [illegible] [illegible] [illegible]. ઇત્યાદિ [illegible] અંદર [illegible], જંતુ [illegible] પતિ સંબંધની ખોટી ઇચ્છા [illegible] [illegible] [illegible]. ઇત્યાદિ મળીને અંદર ચેળ, જંતુ પડતા પતિ સંબંધની ખોટી ઇચ્છા [illegible] થયા કરે. ઇત્યાદિ અનેક કારણો તથા લક્ષણો છે. આવા યોનિરોગોથી યોનિમાર્ગે પતિનું વીર્ય ટકતું નથી, અને ટકતું નથી. તેમજ પ્રદર, યોનિકંદ, ચળ, ગુમડ વગેરે દરદો થઇ આવે છે. પાકું ગર્ભ રહેતો નથી. તેમજ પ્રદર, યોનિકંદ, ચળ, ગુમડ વગેરે દરદો થઇ આવે છે. પાકું ગર્ભ રહેતો નથી. અને તેથી ગર્ભ રહી શકતો નથી. એજીજ કરીને કમળ ફરી જવાથી તેમાં વીર્ય પડતું નથી. કમળ ઉપર માંસ વધવાથી વીર્યને જવાનો રસ્તો બંધ થાય છે, કમળમાં જંતુ પડવાથી તે જંતુઓ વીર્યના બિંદુને ખાઇ જાય છે. કમળમાં પણ શીતળતા થવાથી વીર્યબિંદુનું પાણી થઇ જાય છે ઇત્યાદિ યોનિરોગોથી ગર્ભ ધારણ થઇ શકતો નથી.

ઉપાયો—(૧) તગર, ઉભી ભોરીંગણી, કઠ, સીંધાલુણ, તથા દેવદાર, તેનો કલ્ક તલના તેલમાં પકાવી તે તેલનું પુમડું યોનિમાં ધરી રાખવાથી વાયુનું શૂળ વગેરે મટે છે. (૨) તલના તેલનું પુમડું નિરંતર મૂકયા કરવાથી કકુાસ, ખરસટપણું, વાયુ વગેરે મટીને સ્નિગ્ધપણું આવે છે. (૩) જો યોનિ બહાર સરી આવતી હોય તો ઘી ચોપડીને પછી દુધની બાફ દઇ અંદર બેસાડવી અને પછી સુંઠ, મરી, પીપર, ધાણા, જીરૂં, દાડમ તથા પીપરીમળ તેનું ચુર્ણ, યોનિદ્વારમાં ભરીને પાટો બાંધવો. (૪) પરુ આવતું હોય તો લીંબડાનાં પાન, દારૂહળદર વગેરે શોધન વસ્તુઓ તથા સીંધાલુણને ગોમૂત્રમાં વાટીને તેની ગોળીઓ

અંદર રાખવી. (૫) યોનિમાં ચીકાસ તથા દુર્ગંધ હોય તો પીપર, મરી, અડદ, સુવા, કઠ, તથા સીંધાલુણ તેને પાણીમાં વાટી ટચલી આંગળી જેવી જાડી લાંબી વાટ કરીને પહેરી રાખવી. (૬) હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, ગળો તથા દંતીમુળના ઉકાળાનાં પાણીથી ધોવાથી ચેળ મટે, (૭) કાથો, હરડે, જાયફળ, લીંબડાના પાન અને સોપારી તેનું ચૂર્ણ અથવા સોગઠી ધરી રાખવાથી પાણીનો સ્રાવ બંધ થઇ યોનીદ્વાર દૃઢ થાય; (૮) કઠ, શાહજીરૂં, તથા જાયફળ તેનું ચુર્ણ તલના તેલમાં તળીને તે તેલથી રૂ બોળી યોનિમાં મુકવાથી અતિ શીતળપણું મટે. (૯) ફુલ ઉપર જાળું બાઝયું હોય તો ધાવડીનાં ફુલને તલના તેલમાં વાટીને તેમાં રૂ બોળીને તે રૂ યોનિમાં રાખવું. (૧૦) ફુલ ઉપર માંસ વધ્યું હોય તો જીરૂં, હાથીના પગના નખ, તેને વાટી ઘીમાં તળીને તેમાં રૂ બોળીને તેનું પુંભડું રાખવું. (૧૧) કૃમિ હોય તો સાબુના પાણીમાં સાજીખાર, હરડે તથા બેહેડાં વાટીને તેમાં બારીક કપડું ભીંજવીને તે યોનિમાં રાખવું. (૧૨) કમળમાં વાયુ હોય તો દ્રાક્ષ તો. ૨ તેને તલના તેલમાં વાટી રૂ બોળીને યોનિમાં રાખવું. આ બધા ઉપાયો દસ્તાનના ત્રણ દિવસ કરવાથી તે તે દોષની શાંતિ થાય છે, ને પછી ગર્ભ ધારણ પણ થઈ શકે છે.

પ્રદર–ધુપણી.

(LEUCORRHŒA—લ્યુકોરીયા).

વિવેચન—સ્ત્રીના સંબંધ માર્ગના જુદા જુદા ભાગોમાંથી અને કમળના મોંમાંથી પાણીનો જરા જરા સ્રાવ તો નિરંતર આવ્યા કરે છે, જેથી તે ભાગો ભીના તથા લીલા રહે છે, જ્યારે કેટલાંક કારણોથી આ સ્રાવ વધે છે અને પ્રવાહની પેઠે બહાર પડી કપડાંને બગાડે છે ત્યારે તો ધાતુસ્રાવને પ્રદર, ધુપણી અથવા શરીરનું ધોવાવું એવાં નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

કારણ—સંસાર ભોગવવામાં નિયમ કે હદ ન રાખવાથી, વારંવાર ટુંકા ટુંકા સમયે ગર્ભ રહેવાથી, દસ્તાન બંધ કરે એવી વસ્તુઓ વાપરવાથી. બાળકોને બહુ વખત સુધી ધવ-ડાવવાથી, ઘણું દસ્તાન જવાથી, ગર્ભાવસ્થામાં બીજા રોગને લીધે આવેલી નબળાઇથી, ઘણો સારો પૌષ્ટિક ખોરાક ખાઇ શરીરને યોગ્ય કસરત નહિ આપવાથી અને દારૂ વગેરે ગરમી પેદા કરનારી ચીજો બહુ વાપરવાથી આ રોગ પેદા થાય છે.

લક્ષણ—પાણી જેવી અથવા ઘાટી અને ચીકણી, ધોળી, પીળી કે મળગુગળી રસી વહેવી, એ આ રોગની પ્રત્યક્ષ નિશાની છે. ધાતુ બે રસ્તેથી વહે છે. સંબંધ માર્ગમાંથી, અને ગર્ભસ્થાનમાંથી. સંબંધ માર્ગની ધાત પડેલાં પાણી જેવી હોય અને બહાર આવતાં તેનો રંગ દુધ જેવો અથવા પીળાશપર હોય છે, વાસ ખાટો હોય છે અને જલદ હોવાથી વખતે તેના સ્પર્શથી સુંવાળા ભાગોમાં લાલાશ, અગન તથા ચળ ઉપડી આવે છે. આ પ્રકારના ધાતુસ્રાવમાં અંદરના અવયવમાં કાંઇ સોજો કે દરદ હોતું નથી, માત્ર કમર તથા પેડુમાં જરા દરદ અને લાંબે દહાડે નબળાઇ માલમ પડે. ગર્ભસ્થાનની ધાત કમળના મોંમાંથી નીકળે છે ત્યારે તે ઇંડાની અંદરના રસ જેવી હોય છે. પણ બહાર આવતાં સાબુના ફીણ જેવી અને વખતે પીળા રંગની હોય છે. વખતે બહુ ઘાટી હોય છે. ગર્ભસ્થાનના અને કમળમુખના જુનું વરમથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની સાથે માથામાં પીડા, મંદાગ્નિ,

અંદર રાખવી. (૫) યોનિમાં ચીકાસ તથા દુર્ગંધ હોય તો પીપર, મરી, અડદ, સુવા, કઠ, તથા સીંધાલુણ તેને પાણીમાં વાટી ટચલી આંગળી જેવી જાડી લાંબી વાટ કરીને પહેરી રાખવી. (૬) હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, ગળો તથા દંતીમુળના ઉકાળાનાં પાણીથી ધોવાથી ચેળ મટે, (૭) કાથો, હરડે, જાયફળ, લીંબડાના પાન અને સોપારી તેનું ચૂર્ણ અથવા સોગઠી ધરી રાખવાથી પાણીનો સ્રાવ બંધ થઇ યોનીદ્વાર દૃઢ થાય; (૮) કઠ, શાહજીરૂં, તથા જાયફળ તેનું ચુર્ણ તલના તેલમાં તળીને તે તેલથી રૂ બોળી યોનિમાં મુકવાથી અતિ શીતળપણું મટે. (૯) ફુલ ઉપર જાળું બાઝયું હોય તો ધાવડીનાં ફુલને તલના તેલમાં વાટીને તેમાં રૂ બોળીને તે રૂ યોનિમાં રાખવું. (૧૦) ફુલ ઉપર માંસ વધ્યું હોય તો જીરૂં, હાથીના પગના નખ, તેને વાટી ઘીમાં તળીને તેમાં રૂ બોળીને તેનું પુંમડું રાખવું. (૧૧) કૃમિ હોય તો સાબુના પાણીમાં સાજીખાર, હરડે તથા બેહેડાં વાટીને તેમાં બારીક કપડું ભીંજવીને તે યોનિમાં રાખવું. (૧૨) કમળમાં વાયુ હોય તો દ્રાક્ષ તો. ૨ તેને તલના તેલમાં વાટી રૂ બોળીને યોનિમાં રાખવું. આ બધા ઉપાયો દસ્તાનના ત્રણ દિવસ કરવાથી તે તે દોષની શાંતિ થાય છે, ને પછી ગર્ભ ધારણ પણ થઈ શકે છે.

પ્રદર–ધુપણી.

(LEUCORRHŒA—લ્યુકોરીયા).

વિવેચન—સ્ત્રીના સંબંધ માર્ગના જુદા જુદા ભાગોમાંથી અને કમળના મોંમાંથી પાણીનો જરા જરા સ્રાવ તો નિરંતર આવ્યા કરે છે, જેથી તે ભાગો ભીના તથા લીલા રહે છે, જ્યારે કેટલાંક કારણોથી આ સ્રાવ વધે છે અને પ્રવાહની પેઠે બહાર પડી કપડાંને બગાડે છે ત્યારે તો ધાતુસ્રાવને પ્રદર, ધુપણી અથવા શરીરનું ધોવાવું એવાં નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

કારણ—સંસાર ભોગવવામાં નિયમ કે હદ ન રાખવાથી, વારંવાર ટુંકા ટુંકા સમયે ગર્ભ રહેવાથી, દસ્તાન બંધ કરે એવી વસ્તુઓ વાપરવાથી. બાળકોને બહુ વખત સુધી ધવરાવવાથી, ઘણું દસ્તાન જવાથી, ગર્ભાવસ્થામાં બીજા રોગને લીધે આવેલી નબળાઇથી, ઘણો સારો પૌષ્ટિક ખોરાક ખાઈ શરીરને યોગ્ય કસરત નહિ આપવાથી અને દારૂ વગેરે ગરમી પેદા કરનારી ચીજો બહુ વાપરવાથી આ રોગ પેદા થાય છે.

લક્ષણ—પાણી જેવી અથવા ઘાટી અને ચીકણી, ધોળી, પીળી કે મળગુગળી રસી વહેવી, એ આ રોગની પ્રત્યક્ષ નિશાની છે. ધાતુ બે રસ્તેથી વહે છે. સંબંધ માર્ગમાંથી, અને ગર્ભસ્થાનમાંથી. સંબંધ માર્ગની ધાત પડેલાં પાણી જેવી હોય અને બહાર આવતાં તેનો રંગ દુધ જેવો અથવા પીળાશપર હોય છે, વાસ ખાટો હોય છે અને જલદ હોવાથી વખતે તેના સ્પર્શથી સુંવાળા ભાગોમાં લાલાશ, અગન તથા ચળ ઉપડી આવે છે. આ પ્રકારના ધાતુસ્રાવમાં અંદરના અવયવમાં કાંઇ સોજો કે દરદ હોતું નથી, માત્ર કમર તથા પેડુમાં જરા દરદ અને સાંજે દહાડે નબળાઇ માલમ પડે. ગર્ભસ્થાનની ધાત કમળના મોંમાંથી નીકળે છે ત્યારે તે ઇંડાની અંદરના ભાગ જેવી હોય છે. પણ બહાર આવતાં સાબુના ફીણ જેવી અને વખતે પીળા રંગની હોય છે. વખતે બહુ ઘાટી હોય છે. ગર્ભસ્થાનના [illegible] [illegible] રસ્તામાં આ રોગ [illegible] થાય છે અને તેની સાથે [illegible]

[illegible], ચિકિત્સા [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] આવે છે.

ઉપાયો—[illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તથા નિયમિત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પ્રદરના ઉપચારો—(૧) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૨) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૩) [illegible] [illegible] ૧૦ થી ૪૦ [illegible] અને પાણી ૧૦ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૪) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૫) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૬) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

અંદરના ઉપચારો—(૭) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિયમિત [illegible] તનદુરસ્તી [illegible] [illegible] તનદુરસ્તી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સર્વ ઉપાયોનો આશ્રય લેવો. (૮) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (નં. ૭૧૧). [illegible] છે. (૯) સુવર્ણ [illegible] (નં. ૫૧૧), [illegible], [illegible] (નં. ૮૧૪), [illegible] (નં. ૭૪૭), [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] વગેરે સર્વ [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] વગેરે [illegible] [illegible] છે તથા નં. ૪૯૭, ૪૫૮, ૫૦૧, ૫૮૪, ૬૭૨, ૭૬૬, ૧૦૭૩, ૧૪૪૭, ૧૪૮૬ તથા ૧૪૭૦ ના ઉપાયોમાંથી યોગ્ય લાગે તે આપવા.

રક્તપ્રદર—લોહીવા.

જેમ શ્વેતપ્રદર થાય છે, તેમ જુદા જુદા રંગનો કે મિશ્ર રંગનો સ્ત્રાવ પણ થાય છે; એવીજ રીતે લોહીનો સ્ત્રાવ થાય છે, તો રક્તપ્રદર કહે છે. લોકોમાં લોહીવા એવા નામથી પણ તે ઓળખાય છે. રક્તપ્રદર, રક્તપિત તથા અતિ આર્તવ એ ત્રણ જુદાં જુદાં દરદો છે, છતાં તેઓમાં લોહી પડે છે, તેથી ગોટાળો થવાનો સંભવ છે તો પણ કારણો તથા બીજાં લક્ષણો ઉપરથી નિર્ણય થઇ શકે.

લક્ષણો—નબળાઇ, ભ્રમ, મૂર્છા, તૃષા, દાહ, ઉધરસ, તંદ્રા, એ અતિ રક્તપ્રદરનાં લક્ષણો છે.

ઉપાયો—(૧) અરડુસીનાં પાનનો અથવા ગળોનો રસ તોલા ૪ તે સાથે જેઠીમધનું ચૂર્ણ તો. ૦ થી ૦॥ તથા સાકર તો. ૨ થી ૪ તે સર્વને ચોખાના ધોવણમાં વાટી ગાળીને પીવું. (૨) ચોખાના ધોવણમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ તથા સાકર મેળવી પીવું. (૩) પાપટનાં મૂળ વાટીને દૂધમાં મેળવીને પીવાં (૪) દરભનાં મૂળ ચોખાના ધોવણમાં પીવાં. (૫) રસાંજન એટલે રસવંતી તથા ડાંગરનાં મૂળ, તેને ચોખાના ધોવણમાં વાટીને મધ મેળવીને પીવાં. (૬) અશોક

અથવા આસોપાલવની છાલ કે પીંપળાની છાલનો કવાથ કરીને દુધ નાખીને સવારમાં પીવો. રક્તપિત્તના ઉપાયો આ દરદમાં ચાલી શકે. રક્તપ્રદરવાળી સ્ત્રીને સારો ખોરાક આપવો, દુધ સારી રીતે આપવું, ગરમ ખોરાક બંધ કરવો, મોં બળે એવાં ગરમ પીણાં–ચા-કોફી વગેરે–બંધ કરવાં, બ્રહ્મચર્ય અવશ્ય પાળવું.

મૂત્રમાર્ગનો વરમ.

કારણ—મૂત્ર માર્ગમાં તીક્ષ્ણ વરમ એટલે દાહ સાથે સોજો થાય છે, પરમાના ચેપથી અથવા ગરમ પદાર્થો ખાવાથી, દારૂ પીવાથી, મલિનતાથી અને સંસારના ભોગ વિલાસમાં હદ નહિ રાખવાથી આવો રોગ થાય છે. **લક્ષણ**—ઉનવા, દાહ, ચળ, કમર તથા જાંગમાં દરદ, દસ્ત ઉતરતાં દરદ, અંદર પ્રથમ સોજો અને પછી પરૂ જેવી રસી આવવા માંડે. જુનું થયા પછી આ દરદ પ્રદરનું રૂપ પકડે છે. **ઉપાય**—રક્તપ્રદરના ઉપાયો ઉપરાંત નીચેના ઉપાયો કરવાઃ—(૧) અફીણના ડોડા તથા સોડા નાખી ઉકાળેલા ગરમ પાણીમાં બેસવું. (૨) ગરમ પાણીની પીચકારી લેવી. (૩) અફીણ તથા સ્યુગરલેડ બબે વાલ કોકમના તેલમાં મેળવી તેની ૪ સોગઠી કરી અકેક અંદર પહેરવી. (૪) ઝિંક ઓકસાઇડ ૪૦ ગ્રેન, એકસટ્રાકટ બેલોડોના ગ્રેન ૧૨, તેને મેળવી ગુંદના પાણીથી અથવા મધથી ૪ સોગઠીઓ કે ગોળીઓ વાળી અકેક પહેરવી. (૫) પ્રદર રોગમાં પ્રક્ષાલનનો તથા પોતાંનો ઉપયોગ કરવો. (૬) ગ્લીસરીન તથા ટૅનિક ઍસીડના પાણીનું પોતું બોળીને અંદર મુકવું. (૭) એક હલકો જુલાબ લેવો, તથા દરદ સારી રીતે મટતાં સુધી ખોરાક સાદો તથા હલકો લેવો. ગરમ ખાનપાનનો છેક ત્યાગ કરવો. પ્રમેહના ઉપાયો કરવા.

આર્ત્તવ એટલે દસ્તાનનાં દરદો.

(Menstrual Disorders.)

કારણો—જુવાન છોડીઓને પરિપકવ વયમાં આવ્યાં પહેલાં અથવા શરીરની તનદુરસ્તી સારી ન હોય એવા સમયમાં સંસારમાં નાખવાના હાનિકારક રિવાજથી સ્ત્રી વર્ગનો મોટો ભાગ દસ્તાનના કંટાળા ભરેલા રોગનો ભોગ થઇ પડે છે. પ્રથમ રજસ્વલા થતી વખતે જુવાન છોડીઓની જે માવજત થવી જોઇએ તે થતી નથી; જેમકે ઠંડી હવા, ભેજવાળી જગા, ઠંડા પાણીથી સ્નાન, ભીનાં કપડાં, ઘણો વખત ઉભા રહેવું, ઓગળવાળો ખોરાક, ઘણો શ્રમ, ભય, ગુસ્સો, એ સર્વથી તેમને મુકત રાખવી જોઇએ; પણ આપણા સંસારમાં અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ એવો કશો પણ નિયમ પાળતી કે પળાવતી નથી. દસ્તાન બંધ કરવાના ઉપાયોથી દસ્તાનના રોગ થાય છે, સ્ત્રીઓ ખાનગી દરદોમાં કેટલીક અજ્ઞાન સ્ત્રીઓના હાથના ઉપાયો કરે છે તેમાંથી પણ દસ્તાનનાં દરદો થાય છે; સંસારનો ભાર કાચી વયમાં સોંપવાથી અપક્વ સ્થિતિમાં ગર્ભસ્થાન ઉશ્કેરાઇ દસ્તાન વહેલું આવવાથી દસ્તાનના રોગ થાય છે. ગર્ભ રહ્યા પછી યોગ્ય સંભાળ ન રાખવાથી અથવા અધુરે માસે ગર્ભ જવાથી પણ દસ્તાનના રોગ થાય છે. ગર્ભસ્થાનની કોઇ પણ વિકૃતિ આર્તવરોગનું કારણ બને છે.

પ્રકારો—(૧) નષ્ટાર્તવ એટલે દસ્તાન બંધ થવું, (૨) પીડિતાર્તવ એટલે દસ્તાન દરદ સાથે આવવું અને (૩) અત્યાર્તવ એટલે દસ્તાન જલદી તેમ વધારે આવવું, એ ત્રણ પ્રકારે દસ્તાનનો રોગ બને છે. તે ત્રણે દરદોના ઉપાય નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉપાયો કરવા, દરદ નિર્મુળ કરવાના ઉપાયો—(૬)-કુંવાર-કુમારિકાસવ (નં. ૭૮૩) અથવા તેનો પાક. (૬) કોળું-કોળાપાક, મુરબ્બો કે અવલેહ, લોહ, કૅાડલિવર, કિવનાઇન. (૭) યોગરાજ ગુગળ (નં. ૭૭૦) સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના તથા આર્ત્તવ રોગોને માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. (૮) નં. ૧૫૭૯, ૧૫૮૦, ૧૦૭૩, તથા ૧૦૭૪ ના ઉપાયો સારા છે.

અત્યાર્ત્તવ—ઘણુંજ દસ્તાન વહેવું.(Menorrhagia-મેનોહેૢજિયા)-દસ્તાન દર માસ આવવાને બદલે થોડી થોડી મુદતે આવે, જોઇએ તે કરતાં વધારે પ્રવાહથી આવે, અને દરમાસે ત્રણ ચાર દિવસ દેખાવું જોઇએ તેને બદલે વધારે દહાડા સુધી દેખાયા કરે, તે અત્યાર્ત્તવ કહેવાય. **કારણો**—૧. શરીરના બીજા વ્યાધિ, જેમકે રક્તાશય, યકૃત, પ્લીહ તથા ફેફસાંના વ્યાધિ તથા પાંડુ વગેરે દરદોમાં આ દરદ થાય છે, ૨. ગરમી તથા ગરમ ખોરાક ૩. ગર્ભાશયની અંદરની ગાંઠ, અથવા મસા; ૪. ગર્ભાશયનું ખસવું તથા ગર્ભઅંડ અને કમળમુખના વરમનું દબાણ; ૫. ગર્ભાધારણ પછી ગર્ભ સુકાવાથી અથવા સુવાવડ પછી ઓરનો ભાગ રહી જવાથી; ૬. સંસાર સુખનો અતિયોગ અથવા હીનયોગ, **લક્ષણ**-દસ્તાન થોડે થોડે આવ્યા કરે અથવા એક સરખું પુર ચાલીને પાછું બંધ પડે; શરીર ખાલી પડે, ફીકું પડે, શ્વાસ, વખતે ચેથર, ઉલટી, મંદાગ્નિ, મનની વ્યાકુળતા અને ઝાડાનો કબજો. **ઉપાય**—સ્થાનિક ઉપચારો નીચે પ્રમાણે કરવાઃ-(૧) યોનિદ્વારમાં ઠંડા પાણીનું પોતું રાખવું અથવા બરફ મુકવો. (૨) ટનિક એસીડની પીચકારી મારવી. (૩) ફુલાવેલ ફટકડીનાં પાણીની પીચકારી મારવી. (૪) પંચત્વક અથવા ત્રિફળાના પાણીની પીચકારી કે પ્રક્ષાલન કરવું, **ખાવાના ઉપચારો**—(૫) શ્યુગરલેડ ૮ ગ્રેન, અફીણ ૧ ગ્રેન, ગુલકંદ ૫ ગ્રેન મેળવીને તેની ૩ ગોળીઓ કરી અકેક ગોળી દર ત્રણ કલાકે લેવી. (૬) ટનિક એસીડ ૧૫ થી ૨૦ ગ્રેન-તેનાં ત્રણ પડીકાં કરી ત્રણ ત્રણ કલાકે ઠંડા પાણીમાં લેવાં; (૭) એક ગ્રેન અફીણની બે ગોળીઓ કરી અકેક ગોળી દર ત્રણ કલાકે ખાવી; (૮) પાઉડર ઑફ અર્ગટ ૧૫ ગ્રેન, ગ્યાલિક એસિડ ૨૦ ગ્રેન, તેનાં ૪ પડીકાં કરી દરેક પડીકું દર ત્રણ કલાકે લેવું. (૯) ફટકડી ૩૦ ગ્રેન, ડિલ્યુટ સલ્ફ્યુરિક ઍસિડ ૩૦ ટીપાં, નવસાર ૧૦ ગ્રેન, પાણી ૧૨ આંસ; દર ચાર કલાકે ત્રણ વખતમાં પાઇ દેવું; (૧૦) દેશી દવાઓમાં અફીણ, આંબળાં, બોયમીઠું, ટંકણ, કહોળું, ગુંદરપાક, હીરાબોળ, ચંદ્રપ્રભા, વગેરે દવાઓ લોહીને અટકાવે છે. નં. ૧૫૮૧, ૧૫૮૨ તથા ૧૫૮૩ ના ઉપાયો.

સોમરોગ-મૂત્રાતિસાર.

પુરૂષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પેસાબ વાટે પુષ્કળ પાણી જેવો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે તેને વૈદ્યકશાસ્ત્ર સોમરોગ કહે છે, આ રોગને સ્ત્રીઓનો મૂત્રાતિસાર કહીએ તો કહેવાય. ઉપાયો—(૧) પાકેલાં કેળાં, આંબળાનો રસ, મધ તથા સાકર ખાવાં. (૨) આંબળાંના ઠળીઆનો કલ્ક કરીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખી પીવો. (૩) નાગકેસર તથા ધાવડીનાં ફૂલ પીસી તથા છાસ ભાત ખાવાં. (૪) અડદનો લોટ, જેઠીમધ તથા વિદારીકંદનું ચુર્ણ એ વસ્તુને મધ તથા સાકરમાં મેળવી ખાવાં. (૫) આંબળાની અંદરનાં બીજને વાટી તેના [illegible] તથા સાકર મેળવી ખાવાં. [illegible] સોમરોગ તથા શ્વેત પ્રદર બંધ પડે (૬) [illegible] વાટીને પીવાં. (૭) [illegible]

કરીને પછી વળ અથવા ફાંસો દઇ મસાને તોડી નાંખવો. આવી ગ્રંથીનો નિશ્ચય અને તેને કાપી કાઢવાનો ઇલાજ ડાકટર પાસે કરાવવો.

ગર્ભાશય ભ્રંશ—Uterine Prolapse—ગુદભ્રંશ એટલે આમણની પેઠે ગર્ભાશય પણ હેઠું ઉતરી બહાર આવે છે. આ દરદ મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને થાય છે. વારંવાર પ્રસવ થવાને લીધે બસ્તિ વિસ્તૃત થવાથી ગર્ભાશય બહાર આવે છે, ગર્ભાશય સુજી જવાથી, તેમાં ગ્રંથી થવાથી, કરાંજવાથી, અને ગર્ભસ્થાન તથા યોનિબંધનો ઢીલાં થવાથી ગર્ભાશય હેઠે ઉતરે છે. તપાસ કરવાથી જો તેની સાથે કમળમુખ હોય તો ગર્ભાશય ઉતરેલું છે એવી ખાત્રી થાય છે, આમણની પેઠે તેને દાબીને ઉપર ચડાવવું. રાળના લેપનું બંધન કરવું ને તાણીને પાટો બાંધવો. સ્ત્રીએ પથારીની બહાર જવું નહિ. ઠંડા પાણીમાં બેસવું અથવા સ્તંભક ઔષધોની પીચકારી મારવી અથવા સોગઠીઓ પહેરવી, જેથી બંધનો સખત થવાથી ગર્ભાશય નીચે ઉતરી શકશે નહિ. શક્તિ આવે એવી દવાઓ લેવી.

સ્ત્રીઅંડનો વરમ—Inflamation of the overy–**લક્ષણ**–પેડુની બાજુમાં ચસકા, પેસાબ લાલ, ઉપરથી દાબવાથી ગાંઠ જેવું લાગે છે અને દરદ થાય છે, ઝાડો ઉતરતાં દરદ થાય છે; તાવ, મોળ, ઉલટી તથા પેટમાં વાયુ થાય છે; આ અંડ પાકે છે તો ફુટીને પરૂ નીકળે છે. વિશેષ કરીને ડાબી બાજુમાં વરમ થાય છે. **ઉપાય**—વરમના સર્વ ઉપાયો કરવા. (૧) ગરમ પાણીમાં બેસવું; (૨) અફીણ તથા બેલાડોનાની સોગઠી પહેરવી. (૩) શેક તથા પોલ્ટીસો પેડુપર દરદવાળા ભાગમાં મારવી. **જીર્ણવરમ**—વરમ જીર્ણ થયા પછી દરદ નરમ પડે છે; દસ્તાન થોડું તથા ઘણા કષ્ટથી ઉતરે છે. વારંવાર પેસાબ થાય છે; પ્રદર થાય છે. હિસ્ટીરીયાની કેટલીક નિશાનીઓ પણ જણાય છે. **ઉપાય**—(૧) પેટ તથા પેડુપર ગરમ કપડું નિરંતર વિંટી રાખવું. (૨) વખતોવખત ગરમ પાણીમાં બેસવું. (૩) ઠંડા પાણીનું સ્નાન અને સંસાર ભોગનો છેક ત્યાગ કરવો; (૪) શક્તિ લાવનારી દવાઓ ખાવી.

સ્તનપાક–થાન પાકી આવવું.

કારણ—ઘણીવાર સ્ત્રીઓનું થાન પાકી આવે છે. બાળકને પુરું નહિ ધવરાવવાથી, ભરેલી ધાઇ સાથે હાથ લંબાવ્યા કરવાથી, ઘણો ગરમ ખોરાક લેવાથી તથા મનના આવેશથી આ વરમ થાય છે. લક્ષણ—લોહીનો જોશ ચડી તાવની સાથે થાનમાં સોજો ઉપડી આવે છે. એક અગર બન્ને થાનમાં આ દરદ થાય છે, ત્યારે થાન ભરેલાં લાગે છે, તેમાં ગાંઠો બંધાય છે. સખત વરમ થઇ આવે ત્યારે ચામડી લાલ થાય છે, ટાઢ તથા તાવ ચડી આવે છે, બેચેની, અનિદ્રા, અને પાક ઉપર આવતાં અંદર લબકારા મારે છે; ઉપાય—(૧) દરદની શરૂઆતમાં થોડું દરદ હોય તો ફલાલીનનો અથવા પોશના ડોડાનો ગરમ પાણીનો શેક કરવો; (૨) અથવા સાબુવાળો મલમ (સોપ લીનીમેન્ટ) લગાડવો; દાહ થતો હોય તો (૩) ગુલાબજળમાં પોતું મુકવું અથવા (૪) સુખડ અને રતાંજળીનો લેપ વારંવાર કરવો. (૫) વેળાસર દુધ ખેંચી લેવાનો ઉપાય કરવો, દુધ ખેંચવાની શીશીઓ આવે છે તે [illegible] ન હોય તો [illegible] થવાદીને કાઢી નાખવું અથવા ધંતુરાના પાંદડાં અને [illegible] અથવા ઇંદ્રવરણાનો લેપ કરવાથી [illegible] [illegible] છે. દરદ ઘણું વધી જાય તો (૬) શેક અને [illegible] [illegible] કરવી. (૭) [illegible] પાન [illegible] અથવા [illegible]

જોઈ શકાય બચવાની દશા લાગતી દવા આપવી. દરદી બેશુદ્ધ હોય અને દરદ અસર હોય તે-(૯) સ્તનના ડુંટીઆ આજુની આસપાસ ૮—૧૦ જળો મુકાવવી અને પછી શેક કરવો. (૧૦) સ્તન પાકવા આવે તો પકાવવાના, ફોડવાના અને ફૂટ્યા પછી રૂઝાવવાના ઉપાયો "વ્રણ" પ્રમાણે કરવા.

જાડી જવું.

Obesity-Fatty Degeneration.

વિવેચન—કેટલીક સ્ત્રીઓ શરીરે જાડી એટલે ફુલી જાય છે, અને તેમ થવા પછી તેમને ગર્ભ રહેતો નથી. ઋતુના રોગથી એટલે રક્તાનનો અટકાવ થવાથી અંદર જમાવ થતો જાય છે અને તેથી એવી સ્ત્રીઓનાં પેટ તથા પેડુ ખાસ કરીને ફુલી ગયેલાં જોઈએ છીએ. કેટલીક સ્ત્રીઓને એકાદ છોકરું થયા પછી આ રોગ થાય છે અને પછી ગર્ભ રહેતો અટકે છે.

ઉપાય—(૧) આ દરદ ઉપર દવા કરતાં આહાર અને વિહાર વધારે અસર કરે છે. જાડી થયેલી સ્ત્રીઓએ ઓછો અને સાદો ખોરાક ખાવો અને મહેનતનું કામ કરવું. ખુલ્લી હવામાં ફરવું તથા ઘરમાં પણ શરીરને શ્રમ પડે એટલું કામકાજ કરવું. શરીર ઉપરથી ચરબી તથા વાયુ ઓછો થાય એવા ઉપાયો કરવા. એવા ઉપાયોમાં (૨) પેટનો નિયમિત ખુલાસો દસ્ત લાવનાર દવાઓથી કરવો; હરડે, જાલપ, એળીઓ, હિંગ વગેરે વાયુના તથા દસ્તના ખુલાસા માટે વાપરવાં. (૩) ઋતુ ખુલાસે લાવવાના ઉપાયો કરવા, જેમકે ગરમ પાણીમાં રાઈ નાખી પગ બોળવા, કમર ઉપર શેક કરવો અને પેડુ ઉપર કપીંગ (જુઓ નં. ૧૪૨૨) કરવું. આવા ઉપચારથી પેડુનો જમાવ નરમ પડશે અને જામેલા લોહીનું ઉપર ખેંચાણ થઈ ગર્ભાશય ખુલ્લું થશે. (૪) યોગરાજ ગુગળ (નં. ૭૭૦) વાયુ તથા મેદને ઓછો કરે છે માટે તેનું લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું. ગર્ભાશયના બીજા રોગોને પણ તે દૂર કરે છે. (૫) ત્રિફળાનો ઉકાળો મધ નાંખી પીવો. (૬) પાણી ગરમ કરી ઠારીને તેમાં મધ નાખી નિત્ય પીવું. તેથી પણ મેદ તથા ચરબી મટે છે. (૭) દશમૂળ કવાથ (નં. ૫૮૨) તથા (૮) મહારાસ્નાદી કવાથ (નં. ૬૨૨) આના ઋતુદોષવાળા મેદમાં સારો ફાયદો કરે છે. એમાંના એક ઉકાળા સાથે યોગરાજ ગુગળ લેવાથી વધારે ફાયદો થાય. (૯) કસરત-મહેનતનું કામ કરવું, ઘરમાં દળવું, ખાંડવું, પાણી ખેંચવું વગેરે.

હિસ્ટીરીયા.

Hysteria.

વિવેચન—આ રોગનો દેશી વૈદકશાસ્ત્રે જ્યારે વાતવ્યાધિમાં અને અંગ્રેજી વૈદાંએ મગજના વ્યાધિમાં સમાવેશ કરેલો છે, ત્યારે અજ્ઞાન લોકો તે દરદને ભૂતનો આવેશ માનીને ભૂત કાઢવા મૂર્ખાઈ ભરેલા ઉપચારો કરે છે. આ એક માનસિક રોગ છે અને માનસિક નબળાઈમાંથી જન્મ પામે છે. વળી મગજના વિકારોની શરીર ઉપર ઘણી ખરાબ અસર થાય છે. હિસ્ટીરીયાનો રોગ વિશેષ કરીને ઓરતોને લાગુ પડે છે અને ક્વચિત વીર્યના અતિ ક્ષયવાળા નબળા મનના પુરુષોને પણ લાગુ પડતો જોવામાં આવે છે.

કારણો—ગર્ભાશયના વ્યાધિ, આર્તવદોષ, મગજની નબળાઈ, ભય, શોક, ખેદ, કામવિકાર, હાયરસ, અતિ વિષયાસક્તિ, અને મનને ધાકો લાગે એવાં બીજાં અનેક કારણોમાંથી આ દરદની ઉત્પત્તિ થાય છે. નબળાઈમાં ઉછરેલી છોકરીઓનું મન ધડક ભરેલી ધ્યારની અને

વિષયની વાતો વાંચીને તરેહવાર ખ્યાલોથી ઉશ્કેરાય છે; કામવિકારથી, તેની અતૃપ્તિથી, પુરૂષ સાથેના અણબનાવથી, અપ્રીતિથી અને દસ્તાનમાં કૃમિ એટલે જંતુ પડવાથી પણ આવો રોગ થાય છે.

લક્ષણો—આ દરદનાં લક્ષણો અપંખ્ય અને તરેહવાર છે. ખેંચતાણ, હસવું, રોવું, ધ્રુણવું, બુમો પાડવી, ગોળો ચડવો, અવાચક થઇ જવું, ઉલટી, ઓહીયાં ઓહીયાં જેવા અવાજ થવા, ઉદાસીનપણું એ તેનાં સામાન્ય ચિન્હો છે. હિસ્ટીરીયાવાળી ઓરતની સર્વ ફરિયાદો ઘણીજ ત્રાસદાયક હોય છે, અને ઘણી વખત જે ફરીયાદ કે દરદનું કશું કારણ હોતું નથી તેને માટે તે ઘણીજ બુમો પાડે છે; જેમકે શરીરમાં બળતરા નહિ છતાં બળુંછું. બળું છું કરીને પાણી માગે છે. તેને ખોટી વાસ આવે છે; જીભ બેસ્વાદ બને છે. ગોળો ચડે છે, અને તે ગોળો ગળા સુધી ભરાઇ જાણે હમણાં પ્રાણ નીકળી પડશે એટલું જોર કરે છે. શરીરે ગોટલા ચડે છે, દાંત જડાઇ જાય છે, અવાજ બેસી જાય છે, પેટ મોટું થાય છે અને મહિના હોય એવું લાગે છે.

ઉપાય—આ દરદને માટે ખાસ એક પણ દવા નથી. હિસ્ટીરીયા થવાનું કારણ હોય તે શોધી કાઢી તેનો ઉપાય કરવો. આ કારણ શોધવા માટે હિસ્ટીરીયાવાળા દરદીના સ્વભાવ અને સહવાસથી જાણીતા પાકા માણસથી તેની સાંસારિક સ્થિતિની સર્વ માહિતી મેળવવી જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ તેની કેટલીક ખાનગી વર્તણુક અને વ્યસનોની પણ બાતમી મેળવવી જોઇએ. ઓરતોને આ દરદ વિશેષ કરીને ઋતુ સંબંધી વિકારને લઇને થાય છે, માટે ઋતુ સંબંધી કાંઇ પણ ફરિયાદ હોય તે દુર કરવાના ઉપાયો કરવા; સુખી ઘરની ઓરતોએ એશઆરામથી ઘરમાં નહિ ગોંધાઇ રહેતાં ખુલ્લી હવામાં ફરવું અને શરીરને યોગ્ય શ્રમ આપવો. હિસ્ટીરીયાવાળી ઓરતનું મન કોઇ પણ રીતે ઉશ્કેરાઇ ન જાય માટે હમેશાં પ્રસન્ન રાખવી અને તેનાપર દયા તથા પ્રીતિ બતાવવી. હિસ્ટીરીયાનાં આવેશ (ફીટ) વખતે કરવાના ઉપચારો—(૧) મોં ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું અને નાક આગળ આમોનિયા કે બીજું ઉગ્ર નસ્ય ધરી જાગૃતિ આવે એવો ઉપાય કરવો. (૨) હાથ પગનાં તળીયાં સારી રીતે ઘસવાં. (૩) બેશુદ્ધિ આવ્યા વિના ગુલ્મ વગેરે વાયુનો ગોળો ઉપડયો હોય તો હિંગ ગળાવવી તથા દસ્તનો ખુલાસો થાય તેવી દવા આપવી. **બીજા ઉપાયો**—(૪) યોગરાજ ગુગળ (નં. ૭૭૦). (૫) મહારાસ્નાદિ કવાથ (નં. ૬૨૨). (૬) નં. ૧૪૭૭, ૧૪૭૮ તથા ૧૫૫૭ ની અંગ્રેજી મેળવણીઓ. (૭) નં. ૧૦૭૫ તથા ૧૦૭૬ના હકીમી ઉપાયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

બાળ રોગ ચિકિત્સા.

Diseases of Children.

પ્રસવ વખતની તપાસ—બાળકની ચિકિત્સા તેના જન્મથીજ શરૂ થાય છે. એક [illegible]

પ્રસૂતાને પ્રસવના શ્રમમાંથી નિરાંત વળ્યા પછી આ તપાસનું કામ હાથમાં લેવું. વધારાનું આંગળું અથવા મોટો મસો હોય તો તે ધારવાળા ચપ્પુથી કાપી શકાય. બાળકની આંગળીઓ પરસ્પર ચોંટી હોય છે તેથી આંગળી કાપી શકવી એ કામ મુશ્કેલ નથી. આંગળી કાપી લીધા પછી તે જગાએ ખાખરાના ગુમડાનો કકડો ફટકડી પાણીમાં ભીંજવીને બાંધી રાખવો એટલે લોહી પડશે નહી. ગુદદ્વારની પણ પરીક્ષા કરવી. કોઈ બાળકને ગુદાનું દ્વાર હોતુંજ નથી. આડો પડદો ગોઠવેલો હોય છે; કોઈને આંખોનાં પોપચાં બંધ હોય છે. સૂયાણીએ આ સર્વ તપાસીને પછી એવી કાંઈ ખોડ હોય તો ડાક્તરને બોલાવવાને કહેવું. ગુદદ્વાર અગર આંખોના પોપચા બંધ હશે તો ડાક્ટર તે પડદો ચીરીને તે રસ્તો કરી આપશે.

નાળ ચેકવો—ઘણીક અનાડી સ્ત્રીઓ બાળકના નાળ ઉપર અયોગ્ય રીતે શેક કરીને બાળકને નુકસાન કરે છે, અને તેથી નાળ પાકી આવે છે. દીવાની શેક ઉપર અંગુઠો ઉનો કરીને નાળ ઉપર દબાવવાથી નાળને દીવાની મેશ લાગે છે તે જુદું. કાચા નાળ ઉપર અંગુઠાનો ભાર પણ સહન થઈ શકે નહિ. નાળ પાકે છે તો છોકરૂં બહુ દુઃખી થાય છે. નાળને ફક્ત ગરમ પાણીથી ધોઈ સાફ રાખવો અને ફલાલીનની ગરમ પોલ્ટીસ રોજ ચાર પાંચવાર તેના ઉપર મુકવી. આથી નાળ સુકાઈ જશે. નાળને સાફ રાખવો એટલે બસ છે.

જુલાબ—બાળકનો પ્રસવ થયા પછી તેને ખુલાસેથી ઝાડો થાય તો વધારે સારૂં; પણ એની મેળે ઝાડો થઈ જાય ન પડે તો આશરે પા (૦।) ચમચો એરંડીયું પાઈ દેવું. તુરતના જન્મેલા બાળકનો ઝાડો કબજ રહે તો તેને તાણુંખેંચનું દરદ થઈ આવે, અને ઘણાં છોકરાં એ રીતે સહજ ગફલતમાં માર્યાં જાય છે. બાળક અવતર્યા પછી તુરત ઝાડો ઘણું કરીને એની મેળેજ થાય. પણ ન થાય તો એરંડીયું જરૂર પાવું, આંગળીવડે ચટાડવું.

ધાનમાં ધાવણનો અભાવ—પ્રસૂતાના થાનમાં પહેલાં ત્રણ દિવસ સુધી ધાવણ આવતું નથી, તેથી બાળકને ગાયનું દુધ પાવાની જરૂર પડે છે. પણ આ ગાયના ગરમ દુધમાં એટલુંજ બીજું પાણી મેળવવું જોઇએ, નહિ તો પચે નહિ. વળી માનું ધાવણ બહુ મીઠું હોય છે, માટે ગાયના દુધમાં પાણી મેળવીને ધાવણ જેવું મીઠું કરવા માટે અંદર જરા પતાસું ઓગાળવું. પણ ત્રીજા દહાડાથી થાનમાં દુધ આવે એટલે પછી ગાયનું દુધ બંધ કરવું. આ દુધ બહુ ઉકાળવું નહિ, પણ ગરમ કરી ઠારીને પાવું.

ન્હાના બાળકને ધાવણ ઉપરજ રાખવું—માને થાનમાં ધાવણ આવતું રહે તો બાળકને ધાવણ સિવાય બીજું કશું આપવું નહિ. દાંત ફુટે નહિ ત્યાં સુધી તેને ગાયનું દુધ પણ પાવું નહિ, કેમકે પચે નહિ. ધાવણ પુરતું ન આવે તોજ ગાયનું દુધ ઉપરની રીતે પાણી મેળવીને પાવું. ધાવણ પુરતું ન આવતું હોય તો નીચેનો ઉપાય કરવો.

એરંડાનાં ચાર પાંચ પાનને એક હાંડલીમાં પાણીમાં બાફવાં. પછી આ બાફેલા પાનવાળું પાણી જરા ઠરે એટલે તે પાણીવતી થાન સારી રીતે ધોવાં. પછી બાફેલાં પાંદડાંને હાંડલીમાંથી કાઢી ગરમાગરમ બન્ને થાન ઉપર લપેટવાં, આવી રીતે રોજ ચારપાંચ દહાડા કરવાથી થાનમાં પુષ્કળ દુધ આવશે.

ધાવ—માતાના થાનમાં પુરતું ધાવણ ન આવે તો બાળકના પોષણ માટે મોટાં માણસો ધાવ રાખે છે. આ ધાવ નિરોગી, સારા સ્વભાવની, બાળક ઉપર પ્રેમ રાખનારાવાળી અને લગભગ સરખાજ વાસાની પ્રસવેલી હોવી જોઇએ.

વાસી દુધ—ઘણી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ બાળકને વાસી દુધ પાય છે, તેથી ઘણી મોટી ખરાબી થાય છે, સવારનું દુધ સાંજે ન પાવું. સાંજનું રાતે ન પાવું, અને રાતનું દુધ સવારે ન પાવું. આવા દુધથીજ ઘણાં છોકરાં દરદોમાં માર્યા જાય છે.

ધવરાવવાનો નિયમ—બાળકને નિયમિત વખતે ધવરાવવું, કેટલીક ફુવડ સ્ત્રીઓ કાંતો આખો દિવસ ધવરાવ્યા જ કરે છે, ને કાંતો આખા દિવસમાં બે ત્રણ વાર પણ પુરૂ ધવરાવતી નથી. દશ વાસા પછીના બાળકને ૨૪ કલાકમાં ૮ વાર ધવરાવવું. જેમ જેમ બાળક મોટું થાય તેમ ત્રણ કલાકનો અંતર વધારીને ૪-૬ કલાકનો અંતર રાખવો. છોકરૂ રાતે ભેગું લઇ સુવાથી આખી રાત થાન ચુસ્યા કરે છે. તે મોટી ખરાબી છે. પહોર રાત ગયા પછી એટલે દશ વાગ્યા પછી બાળકને ધવરાવવાની જરૂરજ નથી. માએ બાળકને પોતાની સાથે સુવાડવું, પણ જોડે અલગ પથારીમાં સુવાડવું, એટલે જરા વાર આમ તેમ ફાંફાં મારીને પાછું ઊંઘી જશે, અને રાતે ધાવવાની ટેવ બંધ પડશે. માને કાંઇ રોગ થયો હોય કે કોઇ દુઃખથી બહુ દીલગીર હોય તો તે વખતે તેણે બાળકને ધવરાવવું નહિ; આવી સ્થિતિમાં ધવરાવ્યાથી બાળકના પેટમાં દરદ થાય છે, કેમકે દીલગીરીને લીધે માનું ધાવણ પણ વિકાર પામે છે. મન સારૂં ન હોય તો થાનનું ધાવણ પણ સારૂં ન હોય. કલેશ કંકાશ કરતી અને લડતી વઢતી મા ખોળામાં બાળકને લઇને જે ધાવણ ધવરાવે છે તે ધાવણ બાળકને ઝેર જેવું થઈ પડે છે. દાઢ તરફના દાંત ઉપરાંત જડબાના બધા દાંત ફુટ્યા પછી ધાવણ છોડાવવું.

બાળકના ઇલાજ સંબંધી વહેમ—ઘણી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ બાળકને ઓસડ વેસડ પાવાનો બહુ વહેમ રાખે છે અને દોરા ધાગા અને જંતર મંતરના વહેમ ભરેલા ઉપાયો કરીને ખુવાર થાય છે. છોકરૂં એકાએક માંદું પડ્યું, તે કોઇની નજર પડવાથી ઝડપાઇ ગયું એમ માનીને તેને કાંઇ પણ ઓસડ આપતાં નથી. ખરાબ ધાવણથી, ગાયના બારે દુધથી કે બીજું કાંઇ ખવરાવી દીધાથી બાળક અચાનક માંદું પડે છે. આવી ભૂલનો વિચાર કોઇ કરતું નથી, અને વહેમ ઉપર ચડે છે. આવે વખતે અમે માત્ર દીવેલ પાઇને બાળકોને આંચકી જેવી બીમારીમાંથી બચાવી લીધાં છે. સાદામાં સાદા જાણીતા ઉપાયો કરવા દેવાને પણ મૂર્ખ માતાઓ આનાકાની કરે છે.

બીજો ખોરાક—બાળકને આગલા બે દાંત આવે એટલે તેને દુધ ઉપરાંત બીજો પણ યોગ્ય ખોરાક શરૂ કરવો. સાબુ દાણા અને દુધ કાંજી, ચોખાનો સારી રીતે રાંધેલો ભાત, જરા દાળ, શાક. ધાવણ છોડાવ્યા પછી જે ખોરાક આપવો તે જરા તજવીજથી આપવો, નહિ તો બાળકના પેટમાં દરદ થઇ આવે; જરા મોટું થાય અને ખાતું થાય એટલે ખીચડી, રોટલી, વગેરે જરા જરા આપવા માંડવું પણ તે બધો ખોરાક સારી રીતે પકાવેલો હોવો જોઇએ; જરા કચાશ હોય તો બાળકના પેટમાં નડે છે. વારંવાર ખવરાવવું નહિ, ત્રણ ચાર વખત કરતાં વધારે વખત ખવરાવવું નહિ, પરાણે ખવરાવવું નહિ, મોળક જેવી પચવામાં ભારે અને બેભાનવાળી ચીજો ન આપવી, અગર બહુજ થોડી આપવી, પેટના દરદ વગેરે કરવાવાળો રોગ હોય તેને બાળકનું રાખવા માટે અજ્ઞાન માતાઓ ખાવાની ચીજ આપે છે, એના જેવી ભુલ વધારે કઇ બનવાની? 'હાથ પગ દોરડી અને પેટ માટલી,' એ કહેવત જેવી સ્થિતિ આ કારણથીજ બને છે.

[illegible]—[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] બાળકને [illegible] નહિ [illegible] બાળકની [illegible] એક બે વાર [illegible] તેમાં [illegible] નહિ. એક [illegible] પહેલા [illegible] બાળકને [illegible] ઉપર [illegible] થોડું થોડું વધારવું એ [illegible] બાળકોના [illegible] આવે છે; [illegible] એરંડીઉં પાય છે. [illegible] બંધ [illegible] બારંબાર [illegible] નાના બાળકને એરંડીઉં પાય છે; અથવા ગોળી ઘસીને [illegible] બાળકોને તે પતાસે પાવો.

ગળથુથી—બાળક જન્મે છે ત્યારે તેને ગળથુથી કે ગળગુથી પાવાનો ચાલ છે અને જુદે જુદે ઠેકાણેથી જુદી જુદી રીતે ગળથુથીનાં પડીકાં કરીને પાવાનો ચાલ પડેલો લાગે છે. બાળકની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ તથા બુદ્ધિ વધારવી એ ગળથુથીનો હેતુ જણાય છે. અને તેથી મધ, ઘી, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], સોનાના વરખ, એવી એવી બુદ્ધિવર્ધક ચીજને પોતાની [illegible] બનાવે છે, અને તેમાંની બે ત્રણ ચીજો-વૈદ્યક સલાહ પ્રમાણે-એક દિવસ નહિ પણ ઘણા વખત સુધી પાવાને ઠરાવે છે. હાલ કરીને એ હેતુ ભૂલી જવાયો છે અને હવે માત્ર ગળથુથીના નામથી પહેલે દિવસે કાંઈ [illegible] કરીને

વાર ઝીંગા પાડે છે. તેમ રોતું રહે નહિ, અને દરદવાળા કાન તરફનું માથું માની છાતી સાથે દબે છે. માબાપની ગરમીનો વારસો લઈ જન્મેલું બાળક ખોખરા અવાજથી રૂવે અને સ્વરનળીના વરમવાળું બાળક પણ ખોખરા અવાજથી રૂવે છે. બાળક રોયા વગર શાંત પડ્યું રહ્યું હોય તો સમજવું કે તે પાકું નબળું પડી ગયું છે અને દરદ ભય ભરેલું છે. તંદુરસ્ત બાળક પાકું કરીને પડખાંફેર ફરે છે. અતિ અશક્તિમાં કે ભયંકર માંદગીમાં બાળક પીઠ ઉપર સુવે છે, આંખો બંધ રાખે છે અને ચહેરો ઉગ્ર રાખે છે. પડખાભર સુતું હોય પણ હાથ પગ તરફ નાખ્યા હોય તો સમજવું કે તેને મગજમાં કાંઈક દરદ છે. શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય તો સમજવું કે તેની સ્વરનળી બગડેલી છે. મોં ઓશીકા સાથે દબાવીને પેટભેર ઉંધું સુવે અથવા પગ તથા ગોઠણ પેડુમાં ભરાવીને ઉંધું સુવે તો સમજવું કે બાળકના પેટમાં કે પેડુમાં દરદ છે. આ સિવાય ચહેરો, ચામડી, આંખો, વગેરેથી પણ દરદની પરીક્ષા થઈ શકે.

તાવ—અજીર્ણ, અપચો તથા ઠંડી કે ગરમી લાગવાથી તાવ આવે છે. તાવ આવે કે બાળકને પથારીમાં લેવું; કપડાંનો બંદોબસ્ત રાખવો, અને પેટમાં મળ હોય તો એક દસ્કો જુલાબ આપવો. એરંડીયું (દીવેલ) અથવા હરડેનો ધસારો એ બે બાળકોના નિર્ભય રેચ છે અને પેટ વધુ બગડ્યું હોય તથા તાવ બહુ સખ્ત હોય તો એક અમચોળી ગોળના ગરમ પાણીમાં આપવી અથવા કેલોમેલ અને સોડા મેળવીને બબ્બે ગ્રેનની પડીકી આપવી. બાળકના તાવમાં અતિવિષની કળી ઘણોજ સાદો ને સારો ઉપાય છે તે કળીને વાટીને તેની સફેદ ભુકી અકેક બબ્બે ચપટી (૨ ગ્રેન થી ૫ ગ્રેન સુધી) મધમાં ચટાડવી. અગર મધમાં મેળવીને પાણી સાથે પાવી. કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૭૧) તથા ધનાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૭૨) મધ સાથે ચટાડવું. આ સર્વ દવાઓ બાળકના તાવ સાથે ઉલટી, ઝાડા, ખાંસી, કૃમિ એ સર્વ વિકારો હોય તો તેને પણ મટાડે છે, કડુને શેકીને તથા ખાંડીને કરેલી ભુકી (ભર્જીત) પાણીમાં આપવાથી પેટ સાફ આવીને તાવ પણ નરમ પડે છે. ધાવણું બાળક માંદુ પડે ત્યારે માને પરેજી પળાવવી.

ઝાડા—કારણ—ધાવણના દોષથી, ઠંડી, શરદી તથા ગરમીથી, દાંત ફુટવાથી, અપચાથી અને ઓરી અછબડાની ગરમીથી નાનાં બાળકોને ઝાડા છુટી પડે છે. ઉપાયો—(૧) કપડાંનો બંદોબસ્ત રાખવો; (૨) પવન લાગવા દેવો નહિ, તેમજ પાણીવાળી કે ભેજવાળી જગામાં ફેરવવું નહિ. (૩) પેટમાં દરદ થતું હોય ને કાંઈ દબદબો છે એમ લાગે તો પ્રથમ એરંડીયું પાઈને આંતરડાનો કચરો કાઢી નાખવો. (૪) ધાવણ સિવાય કાંઈ આપવું નહિ, અને ગાયનું દુધ પાવું પડતું હોય તો તે દુધ હમેશ કરતાં વધારે પાતળું કરીને (પાણી ઉમેરીને) આપવું. (૫) ઈંદ્રજવ જરા શેકીને બેચાર દાણા વાટીને ધાવણમાં કે પાણીમાં પાવાં. (૬) ઈંદ્રજવ તથા વાવડીંગ શેકીને તેની ફાકી ચપટી ચપટી ત્રણ ત્રણ કલાકે આપવી. (૭) અતિવિષની કળી, મોથ, સુંઠ, વાળો તથા ઈંદ્રજવ, તે જરા જરા લઈને તેનો ઉકાળો કરીને ચમચી ચમચી ઉકાળો રોજ ત્રણવાર આપવો. (૮) ગરમીનો ઝાડો હોય અગર લોહી પડતું હોય તો બીલીનો ગરભ, ધાવડીનાં ફુલ, વાળો, લોદર તથા ગજપીપરનો ઉકાળો કરીને ઉપર પ્રમાણે પાવો. (૯) અજમોદાદિ ગુટિકા (નં. ૭૩૧) બાજરીના દાણા જેવડી અકેક બબ્બે આપવાથી ઝાડા અટકે. (૧૦) સમંગાદિક્વાથ (નં. ૬૪૮). (૧૧) ડોવર્સ પાઉડર

પાવાનો ચાલ પડી ગયો છે. બાળકની બુદ્ધિ ખીલે અને નિરોગી રહે તે માટે તેને કાંતે ઘી મધમાં સોનાના કટકાનો ઘસારો પાવો; અથવા શંખાવળી અને ધોળા વજની કિંચિત પડીકી ઘી મધમાં ચટાડવી, અથવા ઘી મધમાં ગ્રોખડનાં ટીપાં મેળવીને તે પાવું; અને તે બહુજ થોડા પ્રમાણુંમાંઃ—પહેલા માસમાં રોજ ૧ રતી, બીજા માસમાં રોજ ૨ રતી, આમ બાર માસ સુધીમાં ૧૨ રતીભાર સુધી વધારવું, અને પછી દર વરસે પાંચ પાંચ રતીની માત્રા વધારવી. પ્રસવ પછી પહેલાં ત્રણ દિવસ સુધી માના થાનમાં ધાવણ આવતું નથી, તે કારણથી બાળકને બહારથી કાંઇ પાવું પડે છે; તો તે પોષણ બદલ નુકસાનકારક ગળથુથીવું રેડીયું નહિ પાવું; પણ ગાયના દુધમાં અરધું પાણી મેળવીને તથા જરા ગળપણ માટે પતાસું ગોળવીને ગરમ કરીને દુધ પાવું.

બાળકોનાં દરદોના ઉપાયો.

વિવેચન—જેમ સ્ત્રીઓનાં ખાસ દરદો હોય છે તેમ બાળકોનાં પણ કેટલાંક ખાસ દરદો હોય છે, જેમકે દાંત આવવા, આંચકી, કૃમિ, ઓરી, અછબડા, મોટી ઉધરસ, ગાલપચોળાં, વગેરે. વળી બાલ્યાવસ્થા અને પાકી ઉમરનાં માણસોના સામાન્ય દરદોના ઉપચારમાં પણ બચ્ચાંની નાજુક પ્રકૃતિને લીધે કેટલોક વિવેક વાપરવો પડે છે, બાળકોને પાવાની દવાઓમાં સોમલ, રસકપુર, ધંતુરો, વછનાગ, ફૉસ્ફરસ, હાઇડ્રોસ્યાનિક ઍસીડ, તથા કેટલાંક જલદ એસીડો (acids) તથા ક્ષારોનો બનતાં સુધી ઉપયોગ કરવો નહિ જોઇએ, એવું વિદ્વાન વૈદ્યો તથા તબીબો ફરમાવે છે. આરોગ્ય અને આયુષ્યને સાચવીને ઉપચાર કરવાવાળા પરોપકારી વૈદ્યો જોખમવાળી દવાઓનો ક્વચિતજ ન છુટકે ઉપયોગ કરે છે, તો પછી કુમળા બાળકો ઉપર તો એવી જોખમવાળી દવાઓનો બનતાં સુધી ઉપયોગ નહિંજ કરવો. આ નીચે બાળકોનાં સામાન્ય દરદોના સાદા તથા સલામતી ભરેલા ઉપાયો આપવામાં આવે છેઃ—

બાળકોનાં દરદોનાં કારણો—ઋતુ, હવા, પાણી, ચેપ વગેરે બહારનાં સામાન્ય કારણો ઉપરાંત નાનાં ધાવણાં બાળકોનાં દરદોનાં ઘણાંક કારણો તેમની માતાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે. (૧) માતાઓનો અયોગ્ય આહાર તથા પ્રકૃતિનો બિગાડ બાળકોની પ્રકૃતિને પણ બગાડે છે; તેમજ ધાવણનો બગાડ બાળકોમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) દાંત આવે છે ત્યારે બાળકો તાવ, ઝાડા, ઉલટી, આંચકી વગેરે ઉપદ્રવોના ભોગ થઇ પડે છે. (૩) ખાતાં શીખ્યા પછી ખોરાક સંબંધી બીગાડ, અજીર્ણ, વગેરેના ઉપદ્રવો થાય છે. (૪) ચેપી રોગો, જેવા કે બળીયા, ઓરી, અછબડા, કુકડીયાં ખાંસી, વગેરે.

બાળકોનાં દરદોની પરીક્ષા—નાનાં બાળકો પોતાના દરદની વાત કરી શકતાં નથી કે દરદનું ઠેકાણું બતાવી શકતાં નથી, તેથી તેમનાં દરદોની પરીક્ષા કરવામાં વિશેષ લક્ષ આપવું પડે છે. રોવા ઉપરથી દરદની કેટલીક પરીક્ષા થઇ શકે. ભૂખ્યું હોય તો રોતાં રોતાં પોતાની હથેળી વાળી દે છે, તથા હાથ પગ સાંકડા રાખે છે. પેટ કે આંતરડી આવતી હોય તો, જોરથી રડે છે, [illegible] જાય છે, અને બેચેનીથી [illegible] કરે છે. આંખો બંધ કરીને [illegible] [illegible]

ક્વાથ નં. ૪૦૫ [illegible] (૮) [illegible] ઉકળી [illegible] [illegible] જાય [illegible] [illegible] ઉકળી [illegible] [illegible] કરવી. [illegible] (૯) [illegible] (૧૦) પાણીમાં [illegible] (૧૧) [illegible] ચૂર્ણ [illegible] ઉપયોગ કરવા. (૧૨) નં. ૫૨૮, નં. ૫૦૦, તથા નં. ૧૪૦૦ ના [illegible] સમ્યગ્ [illegible] પણ હિત [illegible].

ઉટાંટીઓ—મોટી ઉધરસ—નાનાં બાળકોને આ રોગ વિશેષ થાય છે તે એક ચેપી રોગ છે માટે બીજાં બાળકોને રોગી બાળકથી જુદાં રાખવાં. ખાંસી સાથે ઘોરો ઘાટ રોગ છે અને ખાંસી આવ્યા પછી પણ ઉલટી થાય છે. ખાંસી થોડી વાર આવે છે, પણ એટલા જોરમાં આવે છે કે બાળકનો ચહેરો લાલચોળ બની જાય છે. [illegible] અને વખતે [illegible] થઈ જાય છે. વખતે આ [illegible] આવે છે. શરીર ફાટું [illegible] જાય છે. જોર વધે છે, અને શ્વાસ [illegible] આવે છે. [illegible] છે. ઉપાય—(૧) સારો ખોરાક, કપડાંનો [illegible] અને [illegible] છે, તો પણ [illegible] ઉપર રોક. (૨) અફીણ તથા કપૂરની [illegible] બનાવરો [illegible] જોરને [illegible] છે. (૩) કસ્તૂરી [illegible] પાઓ. (૪) [illegible] પ્રમાણમાં આપવી. (૫) [illegible] પ્રમાણમાં યોગ્ય [illegible] કરે છે. (૬) [illegible] (નં. ૮૦૬) જરા જરા દૂધમાં મેળવી પાઓ. (૮) કંટકારિ અવલેહ (નં. ૭૫૩) ચટાડવો. (૭) હરિતકી અવલેહ (૯) નં. ૧૫૦૮ તથા નં. ૧૫૦૫ વાળા ઉપાયો અજમાવવા. (૧૦) [illegible] અને [illegible] પાઉડરનો ઉપયોગ [illegible], પણ તે દવાઓ બહુ થોડા પ્રમાણમાં અપાય.

વરાધ—સસણી—(૧) છાતીમાં કફનું બહુ જોર હોય તો ટરપેન્ટાઇન ચોળીને વરાળિયો શેક કરવો અથવા અરડૂસીનાં પાન વાટી બાફીને છાતીએ બાંધવાં, નાગરવેલનું પાન છાતીએ મૂકી તે ઉપર ઘીના દીવાનો શેક કરવો. ડેકામાળી, રેવંચી તથા એળીઆનો પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૨) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ (નં. ૭૨૫) આપવું. (૩) હરડે, બહેડાં, જેઠીમધ, સમભાગે ગરમ પાણીમાં વાટી તેમાં જરા રીંગણીનું તથા મધ મેળવીને ચાટણ ૨ થી ૩ વાલ રોજ બે ત્રણ વાર આપવું. (૪) અરડૂસીનાં પાનને વાટી ગરમ કરી તેમાંથી રસ નીચોવી મધનાં ટીપાં મેળવી પાવો અથવા વાસાપુટપાક (નં. ૫૩૯) મધ મેળવી થોડાં થોડાં ટીપાં પાવાં. (૫) બાળક મોટી ઉમરનું હોય તો પાપડખાર ચણાની દાળ જેટલો તેને ગોળ તથા

ગરમ દુધમાં મેળવી પાવાથી ઉલટી થશે ને કફ નીકળશે. (૬) નં. ૧૫૮૭ વાળો ઉપાય કરવો. (૭) હરિતકી અવલેહ (નં. ૮૦૬) જરા જરા દુધમાં ગાળીને પાવો. (૮) કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (નં. ૬૭૧) તેમાં સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ અરધી અરધી રતી મેળવીને મધમાં ચટાડવું. (૯) શરદી તથા હવાથી શરીરનું રક્ષણ કરવું, ગરમ કપડાં પહેરાવી રાખવાં, પણ સારી તાજી હવાને બંધ ન કરવી.

ઉલટી—(૧) ધાવણના દોષથી તથા કરમીઆંથી ઉલટી થાય છે માટે તેના ઉપાયો કરવા. ઉછાળો આવ્યા કરે તો કરમીયાં છે, એમ સમજી ઝાડો કબજ હોય તો તેનો ખુલાસો કરવો. ધાવણ કે દુધ પેટમાં ટકતું ન હોય તો કળીચુનાનું આછરેલું પાણી મેળવીને દુધ પાવું, કાળજે રાઇની પટી મારી બે ચાર મીનીટ રાખવી. ચુનાનું આછરેલું પાણી મધ મેળવીને પાયા કરવું અને ખોરાકમાં દુધ સિવાય કાંઇ આપવું નહિ. (૨) મોથ, અતિવિષ અને કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું. (૩) જાયફળનો મધમાં ઘસારો આપવો. (૪) કફુ મધમાં વાટીને ચટાડવું, (૫) નં. ૬૬૭, ૬૭૨, તથા ૭૨૫ વાળા ઉપાયો અજમાવવા.

પેટપીડ—(૧) પવનથી કે કરમીયાંથી પેટમાં પીડ ઉપડે છે. જુલાબ આપીને ઝાડાનો ખુલાસો કરવો, હરડેના ઘસારામાં સંચળ કે સાજીખાર કે સોડા મેળવીને પાવાથી પવનના છુટકારા સાથે ઝાડો થશે. (૩) એકથી બે ટીપાં ટરપેન્ટાઇન તથા થોડાં ટીપાં એરંડીયા તેલનાં-તે વરીયાળીના પાણીમાં મેળવી ચાર ચાર કલાકે બે ત્રણવાર પીવાથી પેટનો પવન બેસીને ઝાડો થશે. (૪) ગરમ પાણીમાં ફ્લાલીન બોળીને પેટ ઉપર શેક કરવો. (૫) સીંધાલુણ, સુંઠ, એલચી તથા જરા શેકેલી હિંગ, તેનું જરા બારીક ચૂર્ણ ઘી સાથે કે પાણી સાથે પાવું. (૬) સુંઠના પાણીમાં એરંડીયું પાવું. (૭) પેટ ઉપર હીંગનો અથવા બોળીયાનો લેપ કરવો કરમીયાની પીડ હોય તો વાવડીંગ તથા ઇંદ્રિજવ શેકીને પાવાં.

કૃમિરોગ—બાળકના પેટમાં નાનાં મોટાં કરમીયાં વારંવાર પડે છે, ઝાડો ધોળો આવે છે અને બાળક તંદ્રામાં પડી રહે છે તેમજ ઉંઘમાં દાંત કકડાવે છે. ઉપાય માટે જુઓ કૃમિરોગના ઉપાયો (પૃષ્ઠ ૬૨૮). આ સિવાય બાળકોના કૃમિરોગના સામાન્ય ઉપાયો—વાવડીંગ, ઇંદ્રજવ, કાંકચીઆ, અતિવિષની કળી, સેન્ટોનાઇન, વગેરે દવાઓ એક એક અથવા બધી મેળવીને આપવી અને જુલાબ માટે એરંડીયું પાયા કરવું, જેથી કડવી દવાઓથી પેટમાં મરી ગયેલા કરમીયા ઝાડામાં નીકળી જશે. દુધ તથા આટામાંથી બનતાં રોટલી રોટલો બંધ કરવાં. મીઠાઇ બંધ કરવી; દુધ આપવું તે કળીચુનાનું આછરેલ પાણી મેળવીને આપવું, ખોરાક ખાવા શીખેલ બાળકને તેલમાં તળેલી બાજરીની પુરી કે ભાખરી આપવી.

પેટમાં ભાર—પેટમાં મળ ચોટી રહે છે ને ભાર થાય છે. બાળક કાંખ્યા કરે એ પેટમાં દરદ થાય છે ને થોડે થોડે ઝાડો થયા કરે છે. (૧) દીપનપાચન દવા સાથે દસ્તના ખુલાસાની દવા આપવી. (૨) સુંઠના ઉકાળામાં એરંડીયું આપવું. (૩) કફને તોડવાને તેની ફાકી કેન્ડર પ્રમાણે ૧ થી ૪ વાલની ગરમ પાણીમાં ગોળ મેળવીને આપવી. (૪) [illegible] પાવી. (૫) [illegible] કે રેવંચીનો જુલાબ આપવો.

દાંત ફુટવા—લક્ષણ—થોડો તાવ, બેચેની, ચીડીઓ સ્વભાવ, [illegible] લાગવી, [illegible], ખોરાક પચે નહિ, પાચનક્રિયા બગડે અને [illegible]. ઉપાય—[illegible] કરવું. ખોરાક [illegible] આપવો, [illegible] ને દરદ [illegible] [illegible]

પ્રકટર પાસે નસ્તર મુકાવી દરદનું નિવારણ કરવું. આ દરદમાં ઝાડો, તાવ, આંચકી, થઈ આવે તેના ઉપાયો કરવા. લીંડીપીપર અને ધાવડીનાં ફૂલ વાટી મધમાં મેળવીને દાંતના પાસા ઉપર ઘસવું.

આંચકી-કારણ—નાના બાળકોને આ દરદ વારંવાર થાય છે. દુધનું અજીર્ણ, અપચો, કબજીયત, પેટના કૃમિ, દાત આવવા, મોટી ઉધરસ, ઝેરી તાવ, તથા અપસ્માર, વગેરે દરદોમાં આંચકી ઉપડે છે. લક્ષણો—બાળક એકાએક બાવરૂં બને છે, ઉંઘમાં હોય તો ઝબકી તણાઇ ખેંચાઇ જાય છે, અને પછી હાથપગ તથા શરીર તણાઇ જાય છે, આંગળાં બીડાઇ જાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ પડે છે. થોડીવાર તાણ બંધ પડી પાછી આવે છે; અથવા બાળક ઉંઘમાં પડે છે.

ઉપાય—(૧) મગજ ઉપર ઠંડક કરવી. ઠંડા પાણીનાં પોતાં મુકવાં અને માથાથી નીચેના ભાગો ઉપર એટલે છાતી, પેટ, હાથ પગો ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૨) અથવા સહન થઇ શકે એવા ગરમ પાણીમાં ૫-૧૦ મીનીટ ગળા સુધી બેસાડી જલદી કાઢી લઇ કોરૂં કરીને ઓઢાડી સુવાડી મુકવું. બહુ નબળું બાળક હોય તો આ ઉપાય ન કરવો. (૩) ઝાડો સાફ લાવવાની તજવીજ કરવી. સાબુ તથા પાણી મેળવીને પીચકારી મારવી અથવા એરંડીયાની પીચકારી મારવી, જે જે દરદથી આંચકી આવતી હોય તે તે દરદના ઉપાયો કરવા.

અપસ્માર—વાઇ—ઉપાય—આ દરદ મગજના વિકારમાંથી થાય છે, માટે મગજને સ્થિર કરવાના ઉપાયો કરવા. (૧) ભુરા કોળાંના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ પાવું. (૨) ગાયનું દુધ, ઘી, દહીં તથા છાણનો રસ-તેમાં પકાવી સિદ્ધ કરેલું ઘી જરા જરા ચટાડવું. (૩) મરચટંકોલ નિત્ય અંકેક બબે દાણા વાટી ખવરાવવા. (૪) વજના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી ાા થી ૧ વાલની કરીને ખવરાવવી. (૫) સરસ્વતી ચૂર્ણ (નં. ૭૨૭) જરા જરા ખવરાવવું. (૬) રસાયન ચૂર્ણ (નં. ૭૧૧) જરા જરા ઘી મધ કે ઘી સાકરમાં ચટાડવું.

ગળું પડવું—માથે તાળવામાં ખાડો પડે છે, બાળક ધાવી શકતું નથી, ઝાડો પાતળો, પાણીનો શોષ, ડોક તથા મોંમાં દરદ અને ધાવણ અથવા દુધ ઓકી કાઢે. ઉપાય-(૧) હરડે, વજ, તથા ઉપલેટ સમભાગ દુધમાં ઉકાળી તેમાં બીજા ભાગનું મધ ભેળવી સવાર સાંજ ચમચો ચમચો પાવું. (૨) એરંડાનાં પાન ઘી ચોપડી તાળવાપર બાંધવાં. (૩) તાળવાપર નિરંતર તેલ અથવા ઘી લગાડી તેને સ્નિગ્ધ રાખવું. (૪) સાબરસીંગ દુધમાં ઘસી પાવું તથા તાળવે લેપ કરવો, (૫) વજ ને જાયફળ ઘીમાં વાટી લેપ કરવો.

પારગલો—ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ધાવવાથી થતો રોગ. લક્ષણ—'હાથપગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી' ખાંસી, મંદાગ્નિ, ઉલટી, અરૂચિ, અંધારાં, ઝાંખ, ભ્રમ, એ તેનાં લક્ષણો છે. ઉપાય—(૧) લીંડીપીપર મધમાં ચટાડવી. (૨) મોટી હરડે, તથા તજનો ઘસારો પાવો. (૩) અજમોદ, જીરૂં, શાહજીરૂં, સુંઠ, તેનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું, (૪) મરીની ચા જરા સાકર નાખી પાવી. (૫) પ્રવાલભસ્મ ગુલકંદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં ચટાડવી.

મુખપાક—મોં પાકી આવે છે અને બાળક ધાવી પણ શકતું નથી. મોંમાંથી લાળ ચાલી જાય છે. (૧) શંખજીરૂં તથા સોનાગેરૂનો ઉભેરો મોંમાં ઘસવો. (૨) કંકોલ, સાકર, વાંસકપુર, ફુલાવેલ ફટકડી અને એલચી, તેની ભુકી મોંમાં લગાવીને લાળ બહાર જવા દેવી.

(૩) ગોપીચંદન દૂધમાં વાટી પાવું. (૪) ગળોત્સવ મોંમાં ચોપડવું. (૫) બકરીના દૂધની શેડ રોજ મોંમાં નંખાવવી. (૬) તપખીર મોંમાં ચોપડવી. (૭) ટંકણ મધમાં મેળવી ચોપડવો. (૮) ૪ એલચીના દાણા તથા ૦ાા પૈસાભાર સોનાગેરૂ વાટી તેની ભુકી મોંમાં દાબવી. (૯) પેટ અવશ્ય સાફ રાખવું. એરંડીયું આપવું અથવા હરડેનો ઘસારો સાકર મેળવીને પાવો.

નાભિપાક—નાભિ એટલે ડુંટી પાકી આવે છે. (૧) ગરમ પાણીનો શેક કરવો. (૨) ગરમ તેલનું પોતું મૂકી રાખવું. (૪) બકરીની લીંડીઓ દૂધમાં વાટી જરા ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) તજ તથા સુખડનું ચૂર્ણ બારીક કરીને દાબવું.

ગુદપાક—ઝાડાની જગા પાકી આવે તેને ગુદપાક કહે છે. (૧) તે ભાગ સારી રીતે ધોઇ સાફ રાખવો. (૨) બોદાર, કાથો તથા એલચી બારીક વાટીને ધોયેલ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૩) રસવંતી ચોપડવી. (૪) પીંપળાની છાલ બાળીને તેની રાખ દાબવી. (૫) વ્રણ પડી જાય તો પંચવલ્કલ (જુઓ નં. ૪૨૨) એટલે પાંચ ઝાડની છાલને ઉકાળી તેના પાણીમાં વાટી તેનો લેપ મારવો. (૬) ઝાડાનો ખુલાસો રાખવો.

ચુંચાપણું—આંખ્યોની પાંપણોમાં ચળ, દરદ તથા પાણીનો સ્રાવ થાય છે, તેથી બાળક પોતાની આંખો, નાક તથા કપાળ ચોળ્યા કરે છે; સૂર્યનો પ્રકાશ જોઈ શકતું નથી, અને આંખો ઉઘાડી શકતું નથી. ત્રિફળાં, સારોડી, લોદર, સુંઠ, તથા ભોરીંગણી તે સર્વને પાણીમાં વાટી જરા ગરમ કરી પાંપણો ઉપર લેપ કરવો. આંખના ખીલના ઉપાયો કરવા.

મૂત્રસ્રાવ—ઘણાંક બાળકો મોટી ઉમરે પણ પથારીમાં પેસાબ કરી જાય છે. પીપર, સુંઠ, મરી, એલચી, તથા સીંધાલુણનું બારીક ચૂર્ણ સાકરની ચાસણીમાં નાંખી તેનું ચાટણ ચટાડવું. તલ, આસંધ તથા ખજુરનાં વડાં ઘીમાં તળીને ખવરાવવાં. નં. ૧૫૮૯ વાળો ઉપાય અજમાવવો.

રોરો કરવું—બાળક રોયા કરતું હોય ને તેનું કાંઇ કારણ ન સમજાતું હોય તો ત્રિફળાં તથા લીંડીપીપર એ ચાર વસ્તુનું સમભાગ ચૂર્ણ બબે વાલ મધમાં મેળવી બે ચાર દહાડા ચટાડવું.

વધરાવલ—જુવો વધરાવળના ઉપાયો પૃષ્ઠ ૬૮૦. બાળકની વધરાવળમાં એરંડીયું સૌથી સારો ઉપાય છે. ઉમર પ્રમાણે ૦ાા થી ૧ ચમચી એરંડીયું નિત્ય પાવાથી વધરાવળ મટી જાય છે. નવસારનાં પોતાં મૂકવાં.

માટી ખાવી—નાનાં બાળકો માટી તથા ભોંયનાં પોડાં બહુ ખાય છે. તેના ઉપર પાકી દેખરેખ રાખવી. (૧) સોનાગેરૂ ખવરાવવાથી રેચ લાગી માટી નીકળી જશે. (૨) બોદારનો રેચ આપવો. (૩) કડુને શેકીને તેની બારીક ભુકી ગરમ પાણીમાં આપવી. (૪) મંડુરભસ્મ અથવા મંડુરવટી ખવરાવવાથી માટીની ટેવ મટે છે અને પેટ વધ્યું હોય તો તે પણ નમે છે. (૫) ઝાડાના ખુલાસાની અને ખોરાકની તજવીજ રાખવી.

દુર્બળતા—બાળકો દુર્બળ હોય, શરીર સેતાં ન હોય અને બરાબર ગળતું ન કરતાં હોય તેના વાસ્તે ઉપાયો. (૧) બીલીનું, જવ, તથા ઘઉં તે ત્રણેનું ચુર્ણ તમામ સરખે ભાગે ચટાડી તેના ઉપર સાકર તથા મધ નાંખેલું થોડું દૂધ પાવું. (૨) આમળાં ૨ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, તેમાં ઘી નાખી પકાવીને તે ચાટણ ચટાડવું. (૩) સીતોપલાદિ ચુર્ણ (નં. ૫૨૮). (૪) ચ્યવન અથવા મ...પ્રાશ. (૫) ખારેક, આમળાં તથા તલ તેના સાફ કરીને ખવરા

પીઆં રૂપે વસ્તુને ખવરાવવી. (૬) ફિકાસ હોય તો મંડુરભસ્મ મધમાં ચટાડવું અથવા મંડુરવટી ગોળીઓ દુધમાં મેળવીને પાવી. (૭) દુધનો ખોરાક વિશેષ રાખવો અને ઝાડાના ખુલાસાની તજવીજ રાખવી બહુ રેચ ન આપવા, પણ પેટ કબજ રહેતું હોય તો મોટી હરડે ઘસીને પાવી અથવા કોઈ કોઈ વાર એરંડીયું આપવું.

અસ્થિદોષ—(Rickets) આ દરદ ગરીબ લોકોનાં બાળકોમાં વિશેષ હોય છે; તવંગરના ઘરમા ક્વચિત હોય છે.

કારણ—ખરાબ પોષણ અને તાજી હવાની ખામીને લીધે બાળકોમાં આ દરદ થતું જોવામાં આવે છે.

લક્ષણો—ઘણાં છોકરાંને આ દરદની શરૂવાત ધાવણ છોડાવતી વખતે થાય છે, પાચનક્રિયા સંબંધી ગડબડ ચાલુ થાય છે. ઝાડા વધારે, ખરાબ વાસવાળા અને લોહી જેવા અથવા લીલા રંગના થાય છે. બચ્ચું ચીડીયું અને બીકણુ બને છે. જો તેને કોઈ ઝાલે છે તો તેના હાથ પગ નાજુક હોવાને લીધે તેને પસંદ પડતું નથી. ચામડીનો રંગ નિસ્તેજ અને રોગી જેવો લાગે છે, ગાલ બેઠેલા અને માથાની આસપાસ રાત્રે ઘણો પરસેવો થાય છે. પેટમાં દરદ થતું હોવાને લીધે રાતનું તે બાળક પથારીમાં તરફડીયાં મારી પથારીના ઓઢાડને દૂર ફેંકે છે. અને સવારમાં ટુંટીયાં વાળીને પડેલું હોય છે. પેટ ફુલેલું, માથું મોટું, શરીરનાં હાડકાંનો બેડોળ આકાર, દાંત મોડા આવવા, કાંડેથી હાથના છેડા અને નીચલા પગનાં હાડકાં ફુલેલાં, છાતીના હાડકાની પાસે પાંસળીઓમાં સોજો અને છાતીનો આગલો ભાગ બહાર આવવો વિગેરે લક્ષણો હોય છે; આ દરદને આર્ય વૈદકમાં બાલાયામ, અંતરાયામ, કલાયખંજ વગેરે નામો આપ્યાં લાગે છે અને તેની ગણના વાતવ્યાધિમાં કરવામાં આવી છે. આ દરદમાં દરદીના જીવને જોખમ થતું નથી, પણ કદાચ તે સાથે ક્ષય, આંચકી તથા અતિસાર અને અજીર્ણ વગેરે દરદો લાગુ પડે તો મૃત્યુ થાય છે.

ઉપાય—(૧) પોષણકારક સારો ખોરાક આપવો. (૨) બાળકને ખુલ્લી હવામાં ફેરવવું. (૩) જે તે વસ્તુ બાળકને ખાવા આપ્યા ન કરવી. (૪) ખોરાક પચે છે કે નહિ અથવા પેટમાં પવન, ઝાડો કે ઉલટી થયા કરે છે કે કેમ તેની સંભાળ રાખવી. (૫) તેના પેટની આસપાસ ગરમ ફલાલીન વીંટવું. (૬) બાળક ઉભું થવા કે ચાલવાની ઉમરનું થાય ત્યારે તેને પગ ઉપર આખા શરીરનો ભાર આવે એમ ચાલવા ન દેવું, કેમકે પગનાં હાડકાં નરમ હોવાથી વળી જવાનો સંભવ છે.

ચુલીઓ—(Apthae) જ્યારે બાળકને દાંત આવતા હોય, અગર પાચનક્રિયા બગડી હોય ત્યારે મોંની અંદરનું અસ્તર બગડીને હોઠની અંદરની સપાટી ઉપર, દાંતના પારા ઉપર તથા તાળવા ઉપર સફેદ ધાબાં પડે છે, થર બાઝે છે, અથવા તેમાં ગોળ આકારના જખમ પડીને શ્લેષ્મ ત્વચા ધોળી થઈ જાય છે. આવા કોઈ પણ દરદમાં આંતરડાની વિકૃતિ હોય છેજ; પણ જેઓ જીર્ણ દરદવાળાં તથા નબળાં હોય છે તેમને આ દરદ વધારે પીડાકારી તથા ભય ભરેલું થઈ પડે છે.

ઉપાય—(૧) બગડેલા મોંના ભાગોને ગરમ પાણીથી સાફ કરવા અને ૧ ઔંસ ગ્લીસરીનમાં ૦॥ ડ્રામ ટંકણ (બોરાક્સ) મેળવીને પીંછી વતી મોંમાં લગાવવું. (૨) ખોરાકમાં દૂધ સિવાય બીજું કાંઇ આપવું નહિ. (૩) પેટ સાફ રહે એવી તજવીજ રાખવી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વિષચિકિત્સા.

POISONS.

વિવેચન—ઝેરના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. સ્થાવર અને જંગમ. સ્થાવર વિષમાં ખનીજ તથા વનસ્પતિ વિષનો સમાવેશ થાય છે, અને જંગમ વિષમાં સર્પ વગેરે ઝેરી પ્રાણીઓ આવી જાય છે. જુદાં જુદાં ઝેરનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો હોય છે, અને લક્ષણો જાણ્યા પછી વખતસર ઉપચાર થાય તો ઝેરના કેટલાક દરદીઓનો બચાવ કરી શકાય છે. ઝેરનો શરીરમાં બે રીતે પ્રવેશ થાય છે. ૧. એક જાણીબુજીને ઝેરી વસ્તુ ખાવા પીવાથી અને ૨. બીજી રીતે કોઇ ઝેરી વસ્તુ ભૂલથી ખાઇ જવાથી અથવા ઝેરી પ્રાણીનો ડંખ થવાથી ઝેર ચડે છે તે. આપઘાત કરવા માટે ઝેર ખાવાના લોકોમાં ઘણા બનાવો બને છે અને સરપ વગેરે ઝેરી પ્રાણીઓ પણ ઘણા માણસોનો ભોગ લે છે. આવી બાબતોનું સામાન્ય જ્ઞાન ઘણી વખત ઘણું કીમતી થઇ પડે છે અને એવા જ્ઞાનના આધારથી સાધારણ માણસો પણ જોખમમાં આવી પડેલા માણસનો કેટલીકવાર બચાવ કરી શકે છે, અથવા યોગ્ય મદદ આવી પહોંચતાં સુધી દરદીને ટકાવી શકે છે. ઝેરી વસ્તુઓ અને ઝેરી પ્રાણી અસંખ્ય છે. આંહી મુખ્ય મુખ્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

સોમલ—(આર્સેનિક) આ દેશમાં ઝેર દેવા માટે વપરાતી અફીણથી બીજા નંબરની વસ્તુ સોમલ છે. તે ઘણા ન્હાના વજનમાં પણ ઝેરની અસર કરે છે. સોમલમાં કાંઇ પણ સ્વાદ નહિ હોવાથી તે બેમાલુમ રીતે ખવાઇ પીવાઇ જાય છે. હિંદુસ્તાનીમાં તેને સંખીઓ કહે છે. સોમલનાં ઝેરનાં ચિન્હોઃ—ખાધા પછી એક કલાકના અરસામાં પેટની પીપડીમાં દરદ થાય છે, દાબવાથી દરદ માલમ પડે છે; પછી ઉછાળો અને ઉલટી થાય છે; શરીર ઠંડુ અને પરસેવો થાય છે. અવયવો ધ્રુજે છે; હાથ, પગ, નાકની દાંડી ઠંડી પડે છે; આંખોની આસપાસ આસમાની ચકો ફરતાં લાગે છે, અને નાડી કઠણ તથા જલદ થાય છે. પછી પેટ છુટી જાય છે; અને પેટમાં ચુંક તથા વાઢ થાય છે; પેસાબ થોડો આવે, તેમાં આગ બળે, વખતે પેસાબ અટકી જાય અને વખતે તેમાં લોહી પડે; આંખમાં અગ્નિ બળે, લાલ થાય, માથામાં દરદ થાય, છાતીમાં ધબકારો, શ્વાસ જલદ અને ગુંચવાપણો ચાલે; અત્યંત દાહ થવાને લીધે દરદી બુમો પાડે, અને પથારીમાં પછાડા મારે, હાથપગમાં આંકડી આવે, નાડી બેસી જાય, ચહેરો લેવાઇ જાય, રક્તાશય બંધ પડે અને દરદી મરણ પામે. સોમલના ઝેરવાળો દરદી છેવટ સુધી હુશિયારીમાં રહે છે. ઉપાય—સોમલનું ઓછામાં ઓછું ૨॥ ગ્રેન વજન માણસને મારી શકે છે. પણ સોમલ વજનદાર વસ્તુ હોવાથી ઝાડા ઉલટીમાં ઘણો ભાગ નીકળી શકે છે અને તેથી સોમલના ઝેરના અરધા કેસો સારા થઇ શકે છે. (૧) ઉલટી તેને માટે સર્વોત્તમ ઉપાય છે. ઉલટી માટે અફીણના ઝેરમાં આપેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો. ઉલટી પોતાની મેળે થાય તો ઉલટીની દવા લેવી નહિ. (૨) વારણ—ઉલટી પછી ઝેરના વારણ માટે થોડી થોડી મીનીટે અકેક પ્યાલો દુધ અથવા દુધ અને અરંડ આપવો; અરંડ ચુલાડવો; દુધ તથા ચુનાનું પાણી સમભાગ ભેગા પાવા કરવું; (૩) દાહશમન માટે ઠંડુ પાણી, બરફ, લીંબુનું અથવા નારંગીનું સરબત અને પાણી, સોડાવૉટર, સાબુચોખાની કાંજી, ઠંડું પાણી વગેરે શીતળ ચીજો અસારનારે આપવા કરવી. ઘ

પડું. (૪) અફીણની અસર કરે .... અને .... આપવું, અને .... ફરી આપવું. (૫) .... (૬) .... (૭) .... (૮) .... (૯) ઘી અથવા .... ઉલટી કરાવવી. (૧૦) .... ઉલટી કરાવવી.

ધતુરાદિ અનગોલ	આ .... છે, અને .... છે. માટે .... કરાવ. (૧) .... અને ...... પાવું. ૨ ઉલટી .... (૩) ...... દૂધ, ... અને ...... પાવું.
...... રસકપુર	....

.... છે. પારાની ...... બનાવટો ઝેરી છે. જેમકે રસકપુર, હિંગળો, ... છે રસકપુરની ઝેરી અસર— .... પડે છે, ઉલટી તથા ઝાડા થાય છે. .... આવે છે. મોઢું .... છે તથા આગી ...... છે તથા .... આવે છે અને .... કરે છે. ઘેરી ...... તથા ...... આવી ...... નીપજે છે. ઉપાય—(૧) દૂધમાં ઘઉંનો લોટ આપવો. (૨) દૂધ, ... પાણી, ... તથા ઘઉંના ...... પાણી—સરખે મેળવીને પાવાં. .... પાણીમાં પાવો; આ પ્રવાહીઓ ઉલટી થતી રોકે અને એરંડી- આનો જુલાબ આપવો (૪) .... પાણીના અથવા .... (૫) ઉલટી ...... , તેને માટે .... છે. .... પાણી સાથે મેળવી તે પાણી ...... પાઈને ઉલટી કરાવવી. (૬) ઘણું ઘી પાઈને ઉલટી કરાવવી. (૭) ઉલટી કરાવ્યા પછી ...... અથવા આગળનું ચુર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૮) આંબળાંને પાણીમાં .... કરાવવા. (૯) નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ...... પીવો. (૧૦) ...... અથવા .... રસ પીવો.

મોરથુથુ—તાંબાનો જંગાલ-(કાપુ વિટ્રીઓલ)—તાંબાના ઝેરી ખારનો જંગાલ કહે છે. કવચિત દવાથી અને કવચિત ભુલથી આ ક્ષાર ખાવામાં આવી જાય છે. કાઇ ચઢેલા તાંબાના વાસણમાં ખટાશદાર વસ્તુ પકવવાથી તેમાં જંગાલનું ઝેર આવે છે. ચિન્હ— ઉલટી, પેટમાં દરદ, ઝાડા તથા વખતે આંચકી આવી મૃત્યુ નીપજે. ઉપાય-(૧) પારાના ઝેર પ્રમાણે ઉલટી આપીને ઝેર કાઢી નાંખવું, (૨) ઇંડાની સફેદી પાણીમાં પાવી. (૩) દૂધ, પાણી અને ઘઉંનો લોટ પાવો. (૪) લીંબુનો રસ તથા સાકર પીવાં. (૫) કાથાનું પાણી પાવું.

શીશું—(શુગરલેડ)-ચિન્હ-મોંમાં મીઠાશવાળો ધાતુનો સ્વાદ, ગળામાં બળતરા. ઉલટી, વખતે લોહીની ઉલટી, ઝાડા કે બંધ, પેટમાં જોરાવર ચુંક, હાથ પગમાં ખેંચ અથવા અંગ ઝલાઇ જાય. ઉપાય—(૧) એપસમ સોલ્ટ પાણીમાં મેળવી પાવા કરવું. ઉલટી થયા પછી (૨) ગુંદરનું પાણી, દૂધ, કાંજી અને બીજી ચીકણી ચીજો પાવા કરવી.

કાચ—કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જાય છે તો ઝેરના જેવો વિકાર કરે છે. ચિન્હ- ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચઢવું, પેટમાં દરદ, તાવ, તરસ, દાહ. ઉપાય-(૧) દહીં, દૂધ અથવા આંબલી ખુબ પાઇને ઉલટી કરાવવી. (૨) નવસાર અથવા ગોપીચંદન પાવું.

અફીણ—(ઓપીયમ)-અફીણના ઝેરનાં ચિન્હો-અફીણના ઝેરની બીજી કાંઇ પણ ચેતવણી મળ્યા વગર અફીણ ખાનારને ફેર આવે, માથું ફરે, માથામાં દરદ થાય, ઠરડી

અફીણના નિશામાં ઝોકાં ખાય, બોલાવવાથી બરાબર સાંભળે નહિ અને પછી અરધી બેશુદ્ધિમાં આવે, ખુબ મારીને બોલાવવાથી કે મારવાથી જરા હોંશીઆર થાય છે પણ પાછો છેક બેભાન થાય છે અને ફરી કોઇ રીતે જાગૃત થતો નથી; હવે તેનો શ્વાસ ધીમા ચાલે છે, છાતી બિલ્કુલ સ્થિર માલમ પડે છે, આંખ બંધ થાય છે, પોપચાં ઉઘાડી જોતાં કીકી છેક નાની સોયની અણી જેવડી થયેલી દેખાય છે; અંગ ઉપર પરસેવો વળે છે; હોઠ તથા મોં કાળાં પડે છે અને પેટ કબજ થાય છે. વખતે જીવ ગભરાઇ ઉલટી આવે; વખતે લકવાની અસર થાય અને વખતે તાણખેંચ પણ થાય છે. મોટા વજનમાં ખાધાથી તેની ઝેરી અસર ઓછામાં ઓછા અરધા કલાકમાં જણાય છે. ખાલી પેટપર વહેલી અસર કરે છે; અફીણ ખાધા પછી ઉંઘી જવાથી જલદી અસર કરે છે અને હરવા ફરવાથી થોડી અસર કરે છે. ઓછામાં ઓછા ૫ ગ્રેન એટલે ૧ થી ૩ રતી જેટલું અફીણ ખાધાથી પણ વખતે મરણ નીપજે છે. **ઉપાય**—અફીણનું ઝેર ઉતારવાના બે રસ્તા છે. એક તો એ કે અફીણ ખાધા પછી તરત ઉપાય થાય તો પેટમાં ગયેલું તમામ અફીણ બહાર કાઢવું. પણ જો વખત ગયો હોય અને ઝેરની બધી અથવા થોડી અસર લોહીમાં મળી હોય તો અફીણના ઝેરને મારે એવી વિરૂદ્ધ ગુણની દવાઓ આપવી. (૧) પેટમાંથી અફીણ કાઢવા માટે ડાકટરની મદદથી **સ્ટમકપંપ** નામના યંત્રનો ઉપયોગ કરવો. પંપની ગેરહાજરીમાં આ પ્રમાણે ઉલટી કરાવવી:—(૨) ગળામાં **પીછું** ફેરવીને ઉલટી કરાવવી. ઉલટી લાવનારી દવાઓ આપવી. (૩) "**સલ્ફેટ ઑફ ઝિંક**" હાજર હોય તો તેના ૨૦ ગ્રેન પાણી સાથે મેળવી પાઇ દેવું. તે હાજર ન હોય તો (૪) રાઇ ૧–૨ ચમચી થોડા પાણીમાં મેળવી પાઇ દેવું. (૫) "**ઇપીકાકચુઆન્હા પાઉડર**" ગ્રેન ૧૫ થોડા પાણીમાં પાવું. ઉલટીની દરેક દવા ઉપર ગરમ પાણી અથવા મીઠાનું પાણી પુષ્કળ પાવાથી ઉલટીને વધારે ઉત્તેજન મળે છે. જો ઉલટીથી બધું ઝેર બહાર નીકળી પડે તો દરદી તદન સારો થઇ જાય છે અને બીજા કશા ઉપચારની જરૂર પડતી નથી. પણ જો ઉલટી આપ્યાં છતાં ઉપર લખ્યાં ઝેરનાં ચિન્હો કાયમ રહે તો સમજવું કે ઝેરનો શરીરમાં પ્રવેશ થયો છે. આવી સ્થિતિમાં દરદીને જાગૃત રાખવાના ઉપાયો કરવા, **જાગૃત રાખવા** માટે (૬) **ઠંડા પાણીની** છાલકો ખુબ મારવી, માથાપર ઠંડુ પાણી રેડવું, બુમો પાડી જાગૃત કરવો, ધબડાવવો, હલાવવો, ચોંટીઆ લેવા, વગેરે કોઇ પણ રીતે જાગતો રાખવો અને ઉંઘમાં કે ઘેનમાં પડવા દેવો નહિ, તેને પથારીમાં સુવાજ ન દેવો તથા **સખ્ત કૉફી** પા પા કલાકે પાવા કરવી. જો દરદી લેવાઇ જાય અને નાડી બેસી જાવ તો (૮) **લાઇકરએમોનીયા** ટીપાં ૧૦, અથવા (૯) **સાલવોલેટાઇલ** ટીપાં ૩૦ થી ૪૦ થોડા પાણીમાં મેળવી આપવાં, અથવા (૧૦) **બ્રાન્ડી** પાણીમાં મેળવી આપવો અને પગપર ગરમ બાટલીનો શેક કરવો. લાડેનમ તથા **મોર્ફીયા** એ અફીણનીજ બનાવટો છે અને દવા તરીકે વાપરતાં વધારે વજનમાં લેવાય તો ઝેરની અસર કરે છે. (૧૧) ફટકડી તથા કપાશીયાનું ચૂર્ણ પાવું. (૧૨) હીંગ અને પાણી અથવા અરીઠાનું પાણી પાવું.

ઝેરકોચલું—(નક્સવૉમિકા)—આપણા બજારમાં ઝેરકોચલાનાં રંગ મળે છે અને દેશી વૈદો તેની શુદ્ધિ કરી વાપરે છે, અંગ્રેજીમાં તેની મુખ્ય બે બનાવટો છે. સ્ટ્રીકનીયા તથા નક્સવૉમિકા. પહેલી દવા ઘણી વધારે ઝેરી છે. ઝેરકોચલાનાં ઝેરી ચિન્હો—આ ઝેરનાં તર્ક ચિન્હો [illegible] ધનુર્વાને મળતાં છે, [illegible] પછી થોડી મિનિટમાંજ અથવા એકાદ કલાકમાં ઝેરની અસર જણાય છે, નસોની ખેંચતાણ વધે છે. ઉપાય—(૧) ઉલટીના તર્ક [illegible] કરવા, [illegible] આપવી (૨) [illegible] દવાઓ આપવી. [illegible]

તમાકુ—ઘણા લોકો નથી જાણતા કે તમાકુ ઝેરી છે. માત્ર ખાવાથી જ નહિ પણ દાંતે ઘસવાથી, ચલમમાં પીવાથી, અથવા શરીરે લગાડવાથી પ્રમાણ ઉપરાંત ઉપયોગ થઈ જાય તો ઝેરી ચિન્હો માલમ પડી આવે છે. જેને તમાકુ ખાવાની ટેવ ન હોય તેના ખાવામાં જરા જરા જેટલી તમાકુ આવે તો માથામાં ફેર તથા ચકરી આવે છે તે ઝેરી અસરનું પરિણામ છે. **ચિન્હો**—નાડી જરા જલદ ચાલે, ફેર આવે, ઉલટી થાય; પછી નાડી મંદ પડે, શરીરમાં તોડ થાય. અશક્તિ માલમ પડે, શરીર ઢીલું પડે અને રક્તાશયની ક્રિયા બંધ પડતાં કોઇવાર મૃત્યુ પણ થાય છે. બહુ તમાકુ વાપરનારા વ્યસની લોકોનાં તેની જીર્ણ ઝેરી અસરથી મરણ નોંધાયાં છે. **ઉપાય**—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) એરંડીયાનો જુલાબ આપવો; (૩) માયાંનો ઉકાળો અથવા ટેનિક એસીડ પાવાં.

સોપારી—મીણો ચડે છે. (૧)દુધી પીવું. (૨) સાકર પાણીમાં પીવી. (૩) ઠંડું પાણીપીવું.

નેપાળો—અતિ દાહ થાય, (૧) એલચી દહીંમાં વાટી સાકર નાંખી ખાવી. (૨) દહીં, ભાત, સાકર તથા ઘી ખાવાં.

ભીલામાં—ભીલામાં ખાવાથી અથવા શરીરે અડવાથી શરીરે ફુટી નીકળે છે, ને દાહ તથા ચળ થાય છે. બહારના ઉપચારથી શાંતિ થાય છે. (૧) સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) માખણ, તલ તથા દુધનો લેપ કરવો. (૩) ટોપરૂં ખાવું તથા કોપરેલ ચોપડવું. (૪) આંબલીનાં પાન બાફી બંધાણ કરવું. (૫) ટોપરૂં, તલ તથા ઘી ખાવાં. (૬) દશાંગ લેપ ચોપડવો. (૭) તલ, સાકર, ટોપરૂં ખાવાં.

ચણોઠી—ઉપાય-(૧) તાંદલજાનો રસ સાકર નાંખી પીવો. (૨) ઘી પાવું.

આકડો—આકડાનું છીર ઝેરી છે. શરીરે ઉડે તો (૧) આંબલીનાં પાન વાટીને લેપ કરવો. (૨) અને છીર ખવાયા ઉપર ઘી પીવું.

થોર—ખાવાના ઝેર માટે (૧) ઘી પીવું. (૨) ઠંડા પાણીમાં સાકર પીવી. (૩) બહાર લાગે તો ઘી લગાડવું.

મદ્ય—(૧)-ઘી તથા સાકર ચાટવાં. (૨)-માથાપર ઠંડુ પાણી રેડવું. (૩)-ભુરાં કોળાના રસમાં દહીં પાવું. (૪)-ધાણા તથા સાકર નાખી પાવાં. (૫)-કાકડી ખવરાવવી.

બેલાડોનાનાં-ચિન્હો—મોં તથા ગળામાં શોષ, તપા, ગળાની બારીનો અવરોધ; અતિ તોફાન તથા હસવું, આંખની કીકીઓ મોટી થવી અને ચહેરો રાતો તથા સુજેલો, નાડી ધીમી પડે અને તંદ્રા આવે; નીચેનું અંગ ઝલાઇ જાય, આંચકી અને મૃત્યુ. મૃત્યુ પછી આખું શરીર સુજી જાય છે અને નાક, તથા મોમાંથી લોહીનો પ્રવાહ ચાલે છે. **ઉપાય**—(૧)-ઉલટી કરાવવી. (૨)-અફીણ બેલાડોનાનું વારણ છે; કેમકે અફીણથી બેલાડોનાનું ઝેર મરે છે, માટે એક ઔંસ પાણીમાં ૦॥ ડ્રામ અફીણનો અર્ક આપવો અને ઝેરની અસર શાંત થતાં સુધી દશ દશ મીનીટે આપવું. (૩) અફીણ હાજર ન હોય તો કોફી વારંવાર પાવી.

હાઇડ્રોસ્યાનિક ઍસિડ—ઘણુંજ સખત ઝેર છે. તે દવા તરીકે વપરાય છે, પણ જો ભુલથી વિશેષ પ્રમાણમાં લેવાય છે તો તેનું તત્કાળ ઝેર ચડે છે અને ઉપચાર કરવાનો પણ વખત મળતો નથી. ઉપાય—[૧] દરદીના નાક આગળ સુંઘવાને કારબોનેટ ઑફ આમોનિયા ધરવું તથા એક પ્યાલા પાણીમાં થોડું મેળવીને પાવું; [૨] બરડાપર બરફનું અથવા બરફ જેવું ઠંડું પાણી રેડવું, તેમજ મોં તથા છાતી ઉપર છાંટવું. આટલાથી ઝેરનું શાંતિ ન થાય તો [૩] સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન [હીરાકશી] ૧૦ ગ્રેન, એક ઔંસ પાણી

[illegible] (૪) અથવા [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]—[illegible] (૧) [illegible] (૨) [illegible] [illegible]

[illegible]—([illegible]) [illegible] (૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible]

[illegible]—([illegible]) [illegible] ઉપાય—(૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible]

[illegible]—([illegible])-ઉપાય (૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible]

[illegible]—([illegible])-ઉપાય-(૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible]

[illegible]—([illegible])-ઉપાય-[illegible]

[illegible]—([illegible])—ઉપાય-[illegible]

સર્પનું ઝેર-ઉપાય—(૧) સાપ કરડે કે તરત ડંખના ઉપર [illegible] તાણીને દોરી બાંધી દેવી; પછી (૨) ડંખને ચૂસી લેવો અથવા કાપી નખાય એવો ભાગ હોય તો કાપી નાખવો. (૩) જો તેમ ન બને તો બહુ તપાવેલ [illegible] ડામી દેવું, અને તેના પર ક્ષાર દેવો અથવા નાઈટ્રિક કે કાર્બોલિક એસીડ મૂકવો (૪) મોંઢાનો [illegible] તો તે [illegible] (૫) [illegible] જો હાજર હોય તો [illegible], [illegible] વગેરે. (૬) [illegible] કરવું. (૭) [illegible] (૮) હોજરી તથા રક્તાશયપર રાઈનું પ્લાસ્ટર મારવું અથવા ટરપેન્ટાઈનમાં બોળેલ કપડું મૂકવું. (૯) દરદીને ઊંઘવા ન દેવો અથવા ઉંઘમાં ન પડે એવી કાંઈ પણ તજવીજ રાખવી. (૧૦) [illegible] ઉપર પોટીસ મારવી. (૧૧) [illegible] એમાંનું કોઈ પણ મળે તો તેને પાણીમાં વાટી પાવું; (૧૨) ટંકણ અથવા ફટકડીનું પાણી પાવું. (૧૩) ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સીંધાલુણ એકત્ર કરી ખવરાવવાં. (૧૪) [illegible] રસ ડંખ ઉપર ખૂબ મસળ્યા કરવો ને પાવો પણ ખરો. રસ [illegible] દેવો જોઇએ.

વીંછીનું ઝેર-ઉપાય—(૧) અફીણ તથા [illegible] પાઉડર સમભાગ અથવા એ ન મળે તો [illegible] પોટીસ કરી ડંખ ઉપર બાંધવી. (૨) ટાર્ટરિક એસિડ પાણીમાં મળે એટલા મેળવીને તેમાં બોળેલ પોતું ડંખ ઉપર મૂકવું. (૩) વીનીગર એટલે સરકાનું પોતું મૂકવું. (૪) મીઠું અને પાણીનું પોતું મૂકવું. (૫) પેટ સાફ લાવવા માટે જુલા

બની દવા લેવી. (૬) આકડાનું પાન તથા રાઇ વાટી ચોપડવાં. (૭) વછનાગ, નેપાળો, નવસાર હરતાલ, મોરથુથુ અને દહીં, એમાંની કોઇ પણ દવા ચોપડવી. (૮) ધંતુરાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. અથવા અઘેડાનાં મુળ વાટીને ચોપડવાં તથા એકાદ અઘેડાનું મુળ ચાવીને ખાવું. કાળી વીંછણ બહુ ઝેરી છે, તેના ડંખ ઉપર આકડાનાં પાન, વછનાગ તથા રાઇનો લેપ કરવો.

ઉંદરનું ઝેર—(ઉંદરવા) ઝેરી ઉંદરના કરડવાથી શરીરમાં ફુટ થાય છે અને વાત રક્તનાં જેવાં ચાઠાં તથા દાહ થાય છે. **ઉપાય**—(૧) ધુમસ, મજીઠ, હળદર તથા સીંધવનો લેપ કરવો. (૨) પારો, ગંધક, કપુર તથા સરસવનો આકડાના દુધમાં લેપ કરવો. (૩) ત્રિકટુ લીંબોળીયો સીંધાલુણ. તેનું ચૂર્ણ સાકર તથા મધમાં ખાવું. (૪) ઉંદરકાનીનાં પાનનો રસ ૧-૨ તોલા પીવો તથા શરીરે ચોળવો. (૫) મીંઢીયાવળનું લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું.

કુતરાનું ઝેર—(હડકવા) હડકાયા કુતરાનું ઝેર ચડે છે તેને માટે કોઇ પણ સારો ઇલાજ નથી. વિદ્વાનો નીચેના ઉપાયો બતાવે છે તે અજમાવવા. (૧) ડંખને તરતજ બાળવો. (૨) ગોળ, તેલ તથા આકડાના દુધનો લેપ. (૩) અંકોલનો ઉકાળો ઘી નાખી પાવો. (૪) ઘોડાની લાદનાં ૨ લીંડા તથા મરીના ૩-૪ દાણા પાવા. (૫) ભોંપાથરીનો રસ કે ઉકાળો ઘી નાંખી પાવો. (૬) કુકડવેલ સખ્ત ઝાડો તથા ઉલટી કરીને હડકવાના જંતુઓને મારી કાઢે છે. (૭) ઝેરકોચલું હડકવાના જીર્ણ વિકારને કાઢી નાખે છે, માટે હડકવાના રોગથી બચી ગયેલા દરદીએ તેનું કેટલાક માસ સુધી સેવન કરવું, જેથી નિર્મુળ થશે. (૮) અફીણ મોટા પ્રમાણમાં ખવરાવવું. વિશેષ માટે જુવો. **હડકવા** (પૃષ્ઠ ૬૬૯).

મધમાંખી—ભમરી-(૧) કુંચીની નળી ડંખ ઉપર દાબી દેવાથી ડંખ ઉપર તરી આવશે અને તેમાંથી ઝેરી રસી નીકળી જશે. (૨) સાલવોલેટાઇલ વીનીગર તથા પાણી અથવા કોલનવોટર લગાવવું, (૩) વજર અથવા તમાકુ ભીની કરીને ડંખ ઉપર ઘસવી, (૪) મોની અંદર ડંખ થયો હોય તો મોંમાં બરફ રાખવો અને બહાર જળો લગાડવી. (૫) રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાનો લેપ કરવો. ભમરી, ભમરા તથા સર્વ કીટ એટલે કીડાના ડંખ ઉપર ઠંડા ઉપચારો અને ઠંડા પાણીનો ધાર ફાયદો કરે છે.

માકડ—માકડના કરડ ઉપર સરકો તથા પાણી ચોપડવાં, માકડ નહિ થવા દેવાનો સારો ઇલાજ એ છે કે, ખાટલા, ખુરશી વગેરેના સાંધામાં વખતો વખત ટરપેન્ટાઇન તેલ નાખવું.

ચાંચડ—ચાંચડનો ડંખ ખરા કાળા-રાતા રંગનો હોય છે અને આસપાસની જો વધારે ફીકાસ પડતી થઇ રહે છે. કેટલાક તાવમાં ચામડી ઉપર આવી ફુટ થઇ આવે છે તેમાંથી ચાંચડના ડંખને ઓળખી કાઢવાની જરૂર છે, નહિ તો ભુલથાપ થાય છે. **ઉપાય**—સરકો અને પાણી ચોપડવાં.

મચ્છર—મચ્છર ચામડીમાં ડંખ મારે છે એટલુંજ નહિ પણ તે ડંખમાં [illegible] રસીને મુકી જાય છે. તેના ડંખનાં [illegible] ઢીમણું ઉપસી રહે છે અને જો મચ્છરનાં [illegible] મેલેરિયા, [illegible] અને [illegible] થઇ [illegible] છે. **ઉપાય**—[illegible] અથવા [illegible] ચોપડવાં.

પરિશિષ્ટ.

સંખ્યાવર્ગ ઓષધો.

ક્ષારદ્વય—જવખાર તથા સાજીખાર.

ક્ષારત્રય-જવખાર, સાજીખાર તથા ટંકણખાર.

લવણત્રય—સીંધવ, બીડલવણ અને સંચળ.

ત્રિકટુ—સુંઠ, મરી, પીપર. પર્યાય શબ્દો-ત્ર્યુષણ, કટુત્રિક, કટુત્રય.

ત્રિફલા—હરડે, બેહડાં તથા આંબળાં. પર્યાય શબ્દો-ફલત્રય, ફલ.

ત્રિજાતક—તજ, તમાલપત્ર, એલચી. પર્યાય શબ્દ-ત્રિસુગંધ.

ત્રિમધુર—ઘી, સાકર તથા મધ. પર્યાય શબ્દ મધુત્રય.

ત્રિસમ—હરડે, સુંઠ તથા ગોળ. 'સમત્રય' એ તેનો પર્યાય શબ્દ છે.

ચતુરુષ્ણ-સુંઠ, મરી, પીપર તથા પીપરીમૂળ.

ચાતુર્જાત—તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર.

ચાતુર્ભદ્ર—સુંઠ, અતિવિષ, નાગરમોથ, ગળો.

ચતુર્બીજ—મેથી, અશેળીયો, કાળીજીરી, અજમોદ.

પંચામૃત—ગળો, મુશળી, સુંઠ, ગોખરૂ તથા શતાવરી.

પંચકોલ—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ.

પંચકોલ (બીજું)-હરડે, અજમોદ, સંચળ, હિંગ, સુંઠ.

પંચવલ્કલ*—વડ, પીપર, ઉમરો, પારસપીપળો, પીપળો.

લવણપંચક—સીંધવ, સંચળ, બીડલવણ, સમુદ્રલુણ, કાચલવણ.

લઘુપંચમૂળ—સાલવણ, પીઠવણ, બેઠી તથા ઉભી ભોરીંગણી, ગોખરૂ-તેનાં મૂળ.

બૃહત્પંચમૂળ—બીલી, અરણી, ટેટુ, શીવણ, પાટલા-તેનાં મૂળ.

તૃણપંચમૂળ—દરભ, કાંસ, શેરડી, મુંજ, ડાંગર-એ પાંચનાં મૂળ.

પંચગવ્ય—ગાયનાં મૂત્ર, છાણ, દુધ, દહીં, ઘી.

સુગંધપંચક—કેસર, અગર, કપુર, કસ્તુરી, ચંદન.

અમ્લપંચક—બોર, દાડમ, કોકમ, ચુકા, અમ્લવેતસ.

ફલામ્લપંચક—બીજોરૂં, કાગદી લીંબુ, નારંગી, અમલબેત, આંબલી.

ષડ્રસ—મધુર, ખાટો, ખારો કડવો, તીખો, તુરો.

ષડુષ્ણ—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી.

અષ્ટવર્ગ—મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋષભક, ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ. આ બધી વનસ્પતિ મળતી નથી તેને બદલે અનુક્રમે આ પ્રમાણે વાપરવી. બે મેદાને બદલે શતાવરી, બે કાકોલીને બદલે આસંધ, જીવક ઋષભકને બદલે વિદારીકંદ અથવા વાંસકપુર, તથા ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિને બદલે વારાહીકંદ અથવા મદાળસા.

---

*પંચવલ્ક—આ પાંચને ક્ષીરી વૃક્ષ કહે છે. પારસપીપળાને-બદલે સરસડો કે જાંબુની છાલ વપરાય એજ પાંચ વૃક્ષોનાં પાનને પંચપલ્લવ કહે છે.

ગર્ભાધાનનો દિવસ અને પ્રસવનો દિવસ દર્શાવનારૂં પત્રક.

જાને.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	જાને.
ઓક્ટો.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	નવ.
ફેબ્રુ.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૦	૦	૦	ફેબ્રુ.
નવે.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૧	૨	૩	૪	૫	૦	૦	૦	ડિસે.
મા.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	મા.
ડિસે.	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૫	જાને.
એપ્રી.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૦	એપ્રી.
જાને.	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૦	ફેબ્રુ.
મે.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	મે.
ફેબ્રુ.	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	મા.
જૂન.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૦	જૂન.
મા.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૦	એપ્રી.
જુલા.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૦	જુલા.
એપ્રી.	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	મે.
અગ.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	અગ.
મે.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	જૂન.
સપ્ટે.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૦	સપ્ટે.
જૂન.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૦	જુલા.
અક.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	અક.
જુલા.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	અગ.
નવે.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૦	નવે.
અગ.	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૦	સપ્ટે.
ડિસે.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	ડિસે.
સપ્ટે.	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	અક.

આ પત્રક જોવાની સમજુતી—મહીનાના સામા મૂકેલા આંકડામાંના અનુક્રમે બબે આંકડા ગર્ભાધાન અને પ્રસવના દિવસો દર્શાવે છે. દાખલા તરીકે પહેલી [illegible] જાનેવારી તા. ૧ લી અક્ટોબરની તા. ૮ મી મૂકી છે. તેમાં જાનેવારી તા. ૧ લી ગર્ભાધાન થયાની અને અક્ટોબર તા. ૮ મી પ્રસવની તારીખ સમજવી.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અમૃતાદિવટી	૩૯૦
અમૃતામોદક	૩૯૦
અમૃતાષ્ટક	૩૭૫
અમૃતાસ્વરસ	૩૭૩
અયનો–બે	૯૪
અર્ક	૨૧૫
અર્ક અહિફેનાદિ ગુટિકા	૩૯૦
અર્ક તૈલ	૪૦૮
અર્ક મુકવી	૪૨૧
અર્કાદિ કવાથ (૧), (૨)	૩૭૫
અર્કાદિ કવાથ	૫૬૫
અર્ગટ	૪૩૪
અર્જુન વૃક્ષ	૨૪૮
અરડુશી	૨૪૮
અરડુશીનું ચાટણ	૪૦૧
અરડુસો	૨૪૯
અરણી	૨૪૯
અર્જેન્ટી નાઇટ્રસ	૪૫૬
અર્દિત–અડદીઓ વા	૫૪૨ ૫૭૪
અર્ધાંગ વા	૫૭૨
અરલુ પુટપાક	૩૭૪
અર્શ	૬૩૦
અર્શરોગની ગોળી	૩૯૦
અરિષ્ટ	૨૧૪, ૨૯૫
અરીઠા	૨૫૦
અરૂચી	૬૨૦
અરોચક	૬૨૦
અલસ	૬૬૭
અવલગુંજાદિ કવાથ	૩૭૫
અવલગુંજાદિ તૈલ	૬૬૩
અવલંબન કફ	૭૫
અવલેહ	૨૧૪, ૩૯૮
[illegible]	૨૫૦
અશોકારિષ્ટ	૩૯૫
[illegible]	[illegible]
[illegible] ચૂર્ણ	૩૮૩
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અશ્વચોળી	૩૬૭
,, નું અનુપાન	૨૩૬
અશ્વત્થાદિ કવાથ	૩૭૫
અસ્થિ	૧૭, ૭૨
અસ્થિદોષ–બાળકોનો	૭૩૭
અસ્થિ સંધાનક લેપ	૪૧૧
અસ્વાભાવિક પ્રસવ	૬૯૪, ૬૯૭
અહિફેનાદિ ગુટિકા.	૩૯૦
અહિફેનાસવ	૩૯૬
અળવી	૧૩૩
અળશી	૨૫૦
અળશીની પોટીશ	૪૭૬
અળાઇ	૬૬૨

આ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આકડો	૨૫૧
આકડાનું ઝેર	૭૪૨
આકલ્લાદિ ગુટિ	૩૯૦
આકારકરભાદિ ચુર્ણ	૩૮૩
આકાશવલ્લી	૨૪૭
આકુતિ	૪૧૭
આકોલ	૨૫૨
આગરૂ	૬૬૧
આગંતુક જ્વર	૫૦૬
આત્મગુપ્તાદિ ચૂર્ણ	૩૯૩, ૪૧૭
આદુ	૨૫૨
આદુનો મુરબ્બો	૪૦૪
આદુનું ચાટણ	૩૯૯
આદુનું શરબત	૪૦૬
આધ્માન	૬૧૦
આધાશીશી	૫૭૯
આનંદભૈરવ રસ (૧), (૨), (૩)	૩૬૭
,, ,, નું અનુપાન	૨૩૬
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ટ.
ઉધરસ	...૫૭૫
ઉન્માદ	...૫૭૫
ઉનું દુધ	...૧૩૬
ઉપદંશ	૧૭૨–૬૪૫
ઉપલસરી	...૨૫૮
ઉપલેટ	...૨૫૮
ઉરૂસ્તંભ	...૫૭૩
ઉલટતો તાવ	...૫૧૬
ઉરઃક્ષત	...૫૯૫
ઉરોદર પટલ	... ૩૦
ઉલટી	૭૯–૬૨૧
,, બાળકોમાં	...૭૩૪
ઉશીરાદિ ક્વાથ... ...	...૫૧૦
ઉશીરાસવ	...૩૯૬
ઉષ્ણ દવાઓ	...૩૫૪
ઉષ્ણોપચાર	...૧૨૧
ઉષાપાન	... ૮૧
ઉંઘ	... ૮૦
ઉંટડીનું દૂધ	...૧૩૬
ઉંટીયુંજીરૂ	...૨૩૧
ઉંદરકાની	...૨૫૭
ઉંદરનું ઝેર	...૭૪૪
ઉંદરી...	...૬૬૩
,, નો લેપ	...૪૧૧
ઉંબરો	...૨૫૮
ઋ.	
ઋતુચર્યા	૮૧–૯૪
ઋતુ એટલે દસ્તાનની સમજ	...૬૮૯
ઋતુના ફેરફારની શરીર ઉપર અસર	૯૬
ઋતુભેદનાં કારણો ...	... ૯૪
ઋતુ લાવનાર દવાઓ ...	...૩૫૮
એ.	
એક્સકટો	...૩૨૩
એક્વાએનીથી	...૪૩૬
એક્વાએનીસી	...૪૩૬
એક્વામેન્થા	...૪૩૬
એકેશીયા	...[illegible]
એકેશીયા ગમી... ...	...૪૩૫
એકોનાઇટ	...૪૩૫
એખરાના પ્રયોગ ...	...૪૧૭
એખરો	...૨૫૯
એટ્રોપીન	...૪૩૬
એન્ટીપાઇરીન	...૪૫૨
એન્ટીફિબ્રીન	...૪૫૨
એન્ટીમની	...૪૫૨
,, નો ઉતાર ...	...૭૪૩
એન્ટીમોનિયલ વાઇન ...	...૪૫૨
એનીથી	...૪૩૬
એનીસી	...૪૩૬
એપ્સમ સૉલ્ટ	...૪૫૯
એપોપ્લેક્સી	...૫૬૬
એમીગડલા	...૪૩૬
એરંડ ક્વાથ	...૩૭૬
એરંડ તેલ	...૨૫૯
એરંડ પાક	...૫૪૭
એરંડબીજ પ્રયોગ ...	...૪૧૮
એરંડીયું	...૨૬૦
એરંડો	...૨૫૯
એલચી	...૨૬૦
એલમ	...૪૫૨
,, આઇડોપ્સ ...	...૪૫૨
,, લોશન ...	૪૧૨,૪૭૫
એલચરિષ્ટ	...૩૯૫
એલાદિ ક્વાથ	...૩૭૬
એલાદિ ચુર્ણ	...૩૮૩
એલોઝ	...૪૩૬
ઍસાફિટીડા	...૪૩૬
એસીટેટ ઑફ પોટાશ ...	...૪૫૭
એસીડ ટાર્ટરેટ ઑફ પોટાશ	...૪૫૭
ઍસીડ ના. હા–ક્લોરિક ...	...૪૪૫
એસીડોનું ઝેર	...૭૪૩
એસેટિક ઍસીડ	...૪૫૨
એસેન્સ ઑફ પેપરમીંટ ...	...૪૩૬
એસેન્સ ઑફ એનીસી ...	...૪૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઉધરસ	...૫૭૫
ઉન્માદ	...૫૭૫
ઉનું દુધ	...૧૩૬
ઉપદંશ	૧૭૨–૬૪૫
ઉપલસરી	...૨૫૮
ઉપલેટ	...૨૫૮
ઉરૂસ્તંભ	...૫૭૩
ઉલટતો તાવ	...૫૧૬
ઉરઃક્ષત	...૫૯૫
ઉરોદર પટલ	... ૩૦
ઉલટી	૭૯–૬૨૧
„ બાળકોમાં	...૭૩૪
ઉશીરાદિ કવાથ... ...	...૫૧૦
ઉશીરાસવ	...૩૯૬
ઉષ્ણ દવાઓ	...૩૫૪
ઉષ્ણોપચાર	...૧૨૧
ઉપાપાન	... ૮૧
ઉંઘ	... ૮૦
ઉંટડીનું દૂધ	...૧૩૬
ઉટીયુંછીરૂ	...૨૩૧
ઉંદરકાની	...૨૫૭
ઉંદરનું ઝેર	...૭૪૪
ઉંદરી...	...૬૬૩
„ નો લેપ	...૪૧૧
ઉંબરો	...૨૫૮

ઋ.

ઋતુચર્યા	૮૧–૯૪
ઋતુ એટલે દસ્તાનની સમજ	...૬૮૯
ઋતુના ફેરફારની શરીર ઉપર અસર	૯૬
ઋતુભેદનાં કારણો ...	... ૯૪
ઋતુ લાવનાર દવાઓ ...	...૩૫૮

એ.

એકલકરો	...૩૨૩
એકવાએનીથા	...૪૩૬
એકવાએનીતી	...૪૩૬
એકવાનિન્ધા	...૪૪૧
[illegible]	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
એકેશીયા ગમી	...૪૩૫
એકોનાઇટ	...૪૩૫
એખરાના પ્રયોગ ...	...૪૧૭
એખરો	...૨૫૯
એટ્રોપીન	...૪૩૬
એન્ટીપાઇરીન	...૪૫૨
એન્ટીફ્રિબ્રીન	...૪૫૨
એન્ટીમની	...૪૫૨
„ નો ઉતાર ...	...૭૪૩
એન્ટીમોનિયલ વાઇન ...	...૪૫૨
એનીથી	...૪૩૬
એનીસી	...૪૩૬
એપ્સમ સૉલ્ટ	...૪૫૯
એપોપ્લેક્સી	...૫૬૬
એમીગડલા	...૪૩૬
એરંડ કવાથ	...૩૭૬
એરંડ તેલ	...૨૫૯
એરંડ પાક	...૫૪૭
એરંડબીજ પ્રયોગ ...	...૪૧૮
એરંડીયું	...૨૬૦
એરંડો	...૨૫૯
એલચી	...૨૬૦
એલમ	...૪૫૨
„ આઇડોપ્સ ...	...૪૫૨
„ લોશન ...	૪૧૨,૪૭૫
એલચરિષ્ટ	...૩૯૫
એલાદિ કવાથ	...૩૭૬
એલાદિ ચુર્ણ	...૩૮૩
એલોઝ	...૪૩૬
ઍસાફિટીડા	...૪૩૬
ઍસીટેટ ઑફ પોટાશ ...	...૪૫૭
ઍસીડ ટાર્ટરેટ ઑફ પોટાશ	...૪૫૭
ઍસીડ નાઇ ક્રા–હાઇડ્રોકલેર ...	...[illegible]
ઍસીડોનું ઝેર	...૭૪૩
ઍસેટિક ઍસીડ	...૪૪૨
એસેન્સ ઑફ પેપરમીંટ ...	...૪૩૬
એસેન્સ ઑફ એનીસી ...	...૪૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ંજન	૨૧૬,૪૧૪
ંજનગુટિ	...૪૧૪
ંજ્વર	...૧૪૪
ંડવૃદ્ધિ	...૬૮૦
ંતક સન્નિપાત ...	...૫૦૩
ંતરીક્ષ જળ ...	...૧૧૪
ંબર	...૩૩૪
ક.	
ખવા	...૬૬૫
ચોરો	...૨૬૧
ટ્ફલાદિ ક્વાથ (૧), (૨),	...૩૭૬
ટ્ફલાદિ ચુર્ણ (૧), (૨), (૩)	...૩૮૩
ટિગ્રહ	...૫૪૪
ટિશુળ	...૫૪૨
ટુકી ચુર્ણ	...૩૮૪
ટુકી પાચન	...૩૮૪
ટુપૌષ્ટિક દવાઓ ...	...૩૫૯
ડ	...૨૬૧
ડવી જીરી	...૨૬૮
ડવી બદામનું ઝેર ...	...૭૪૧
ડવી ઘીસોડી	...૨૬૧
ડવી તુંબડી	...૨૬૨
ડવી નઇ	...૨૬૨
ડવો રસ	...૧૨૯
ડાછાલ	...૨૬૨
ડુ	...૨૬૨
ડુ ભર્જીત ચુર્ણ ...	...૩૮૮
[illegible]ાદિ અંજન	...૪૧૪
ણેર	...૨૬૩
ણેરનું ઝેર	...૭૪૧
તકાંજન	...૪૧૪
[illegible]ાદિ ગુટિકા ...	...૩૯૧
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કપાસી	...૬૬૬
કપિત્થાષ્ટક ચુર્ણ ...	...૩૮૪
કપિંગ	...૪૭૯
કપીલો	...૨૬૩
કપૂર	...૨૬૩
કપૂર કાચલી	...૨૬૪
કપુરી મધુરી	...૨૬૪
કફ	... ૭૭
કફઘ્ન દવાઓ	...૩૫૫
કફઘ્ન નુસખાઓ... ...	...૪૬૮
કફજન્ય દરદો ...	...૧૭૭
કફજ્વર.	...૫૦૧
કફનું જાળું	...૬૬૮
કફ પ્રકોપનાં કારણો ...	...૧૭૭
કફ પ્રધાન પ્રકૃતિનાં શરીર..	...૧૫૦
કફ વધારનાર પદાર્થો ...	...૨૩૮
કફશામક દવાઓ.. ...	...૩૫૬
કબજીયત	...૬૦૭
કમળ...	૩૮,૨૬૫
કમળનું ક્ષત	...૭૨૩
કમળો.	...૬૨૬
કમ્પાઉન્ડ ઇપીકાક્યુઆન્હા...	...૪૩૫
,, પલીસ	...૪૩૮
કયાલોમેલ	...૪૫૪
કર્ણિક સન્નિપાત... ...	...૨૬૪
કર્પૂરરસ.	...૩૬૮
કર્પૂરાસવ	...૩[illegible]
કર્યુબેબ..	...૪૩૪
કરંજ...	...૨૬૫
ક્રીમ ઓફ ટાર્ટર. ...	...૪[illegible]
કરંજાદિ તેલ	...૪[illegible]
કરમદી..	...[illegible]
[illegible] તેલ	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કઢ ...	...૨૧૮	[illegible] ...	...૩૬૦
કફ ...	...૩૩૪	[illegible] ...	...૪૩૮
,, ની ખરશ ..	...૩૬૩	[illegible] ...	...૬૧૮
કફંબો ...	...૨૬૫	[illegible] ...	...૪૩૮
કફેનમાં લોહીનો જમાવ...	...૧૨૪	[illegible] ઑફ [illegible]...	...૪૧૧
કફેનનો ચરમ ...	...૧૨૪	[illegible] ...	...૪૪૨
કફેનું ...	... ૩૫	,, ,, અને દારૂ	...૧૩૪
કવોઝ્ઝ ...	...૨૬૫	,, [illegible] ...	...૪૧૩
ક્લોરલ ...	...૪૧૯	,, [illegible] ...	૪૧૫, ૬૩૧
ક્લોરલ હાયડ્રાસ ...	...૪૧૪	[illegible] ઑફ [illegible]...	...૪૧૧
ક્લોરાઇડ ઑફ સોડિયમ...	...૪૬૧	[illegible] ...	...૧૧૮
ક્લોરેટ ઑફ પોટાશ...	...૪૬૧	[illegible]	[illegible]
ક્લોરોડાઇન ...	...૪૧૮	[illegible]	[illegible]
ક્લોરોફોર્મ ...	...૪૧૮	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કુદરતથી થતી હવાની શુદ્ધિ	...૧૧૦
કુળો ...	...૨૫૯
કુમારિકાસવ ...	...૩૭૭
કુમારિસ્વરસ ...	...૩૭૩
કુલીંજન ...	...૨૭૦
કુવાનુ પાણી ...	...૧૧૫
કુવાડીયો ...	...૨૭૦
કુષ્ઠહરલેપ (૧), (૨) ...	...૪૧૧
કુસ્માંડખંડ પાક ...	...૪૦૨
„ સ્વરસ ...	...૩૭૩
કુષ્માંડાવલેહ ...	...૩૯૯
કુંકુમવટી ...	...૩૯૧
કુંવાર ...	...૨૭૦
કૂર્ચા ...	... ૧૯
કુપીસલ્ફાસ ...	...૪૬૦
કૃમિ ...	૧૭૨, ૬૨૮
કૃમિરોગ—બાળકોમાં ...	...૭૩૪
કૃમિકુઠાર રસ ...	...૩૬૮
કૃમિઘ્ન ગુટિકા ...	...૩૯૧
કૃમિઘ્ન દવાઓ ...	...૩૫૮
કૃમિઘ્ન લેપ ...	...૪૧૧
કૃવ્યાદ રસ ...	...૩૬૮
કૃષ્ણાદિ ચુર્ણ ...	...૩૮૪
કૃષ્ણાંજન ...	...૪૧૪
કેટેચ્યુ ...	...૪૩૯
કેડ ઝલાવી ...	...૫૪૪
કેનેબીસ ઇન્ડીકા ...	...૪૩૯
કેન્થારીડીસ ...	...૪૬૨
કેપ્સીકમ ...	...૪૩૯
કેમ્ફર ...	...૪૩૯
કેરડો ...	...૨૭૧
કેરી ...	...૧૪૨
કેરીનો મુરબ્બો ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કેશરાદિ ...	...૩૬૮
કેસ્કેરાસેગ્રેડા ...	...૪૪૦
કેસ્ટર ઓઇલ ...	...૪૪૦
કેસ્યા ...	...૪૪૧
કેળાં ...	...૧૪૩
કોકમ ...	...૨૭૧
કોકેન ...	...૪૪૧
કોગળા ...	૧૨૧, ૨૧૭
કોગળીયું ...	...૫૩૭
કોઠ ...	...૨૭૨
કૉડલીવર ઑઇલ ...	...૪૬૨
કોડી ...	...૩૬૫
કોઢ ...	...૩૬૪
કોથળીનું ખરજવું ...	...૩૬૭
કોન્ડીસ ફ્લુઇડ ...	...૪૮૦
કોપેબા ...	...૪૪૧
કૉફી ...	...૧૫૧
કોબી ...	...૧૩૩
કોલચીકમ ...	...૪૪૨
કોલસાની ભુકી ...	...૪૮૦
કૉલેરા ...	...૫૩૭
કોલોસિંથ ...	...૪૪૨
કૉસ્ટીક પોટાશ ...	...૪૫૬
કોસ્ટીક સોડા ...	...૪૬૧
કોળું ...	... ૧૩૩, ૨૭૨
કોળાનો મુરબ્બો ...	...૪૦૫
કોટન ઑઇલ ...	...૪૪૧
[illegible] ...	...[illegible]
કૌચાં ...	...૨૭૨
કૌચાંના પ્રયોગ ...	...[illegible]
કૌચાં પાક ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]
કંટકારી અવલેહ ...	...[illegible]
કંટકારી ક્વાથ ...	...[illegible]
કંટકારી [illegible] ...	...[illegible]
કંટકારી સ્વરસ ...	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કંઠશાલ્યાદિ પાચન	૩૩૬
કંટોળાં	૧૩૪
કંઠકુબ્જસન્નિપાત	૪૦૩
કંઠ નળીનો સોજો	૧૮૨
કંઠમાળ	૪૧૬
કંદર્પ પાક	૪૦૨

ખ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ખજુર	૧૧૧
ખટાશની પરીક્ષા ...	૧૫૦
ખાતલીઓ	૨૩૩
ખડી	૩૩૬
ખદિરાદિ કવાથ ...	૪૦૬
ખનિજ વર્ગના [illegible] ...	૧૩૦
" " " [illegible] ...	૩૩૩
ખપેરે [illegible] ...	૧૬૨
ખપેરે [illegible] ...	૧૬૬
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ટ.
ગર્ભાવસ્થા–સગર્ભાવસ્થાનાં દરદો ...	૬૫૦
ગર્ભાશય	૩૮, ૫૪
ગર્ભાશયનાં દરદો	૭૨૩
ગર્ભાશય ગ્રંથી	૭૨૩
ગર્ભાશય ભ્રંશ	૭૨૪
ગર્ભાશય પ્રદર	૭૨૩
ગર્ભાશય વરમ	૭૨૩
ગરમ ઉપચારો	૪૭૬
ગરમ બાથ	૪૭૮
ગરમ ભીનો શેક	૪૭૬
ગરમાળા પંચક	૬૬૫
ગરમાળો	૨૭૫
ગરમી	૬૪૫
ગરમીનો લેપ	૪૧૧
ગલકાં	૧૩૪
ગલગંડ	૫૫૬
ગળજીભી	૧૩૩,૨૭૫
ગળશુથી	૭૨૯
ગળાનો સોજો...	૬૦૦
ગળી	૨૭૬
ગળું પડવું	૭૩૫
ગળો	૨૭૬
ગ્રહણીકપાટ રસ	૩૬૯
ગ્રહનીગજકેશરી	૩૬૯
ગાજર	૧૩૫
ગાયનું દુધ	૧૩૬
ગાવાકેન	૪૪૨
ગાવાકોલ	૪૫૫
ગાલપચોળાં	૬૦૦
ગાંઠીઓ તાવ...	૫૨૬
[illegible]	૭૪૧
[illegible]	૩૫૬
ગ્લિસરાઇન	૪૪૨
ગ્લિસરાઇન એન્ડ બોરેક્સ ...	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ટ.
ગુટિકા	૩૫૦
ગુડાદિ ગુટિકા...	૩૫૧
ગુડાદિવટી	૩૫૧
ગુણવાચક નામો	૪૬૨
ગુદપાક–બાળકોના	૭૩૬
ગુંદ	૨૭૭
ગુદભ્રંશ	૬૭૫
ગુમડાં	૬૭૨
ગુરદો	૩૬
ગુરદાનો વરમ...	૬૩૫
ગુલ્મ–ગોળો	૬૧૩
ગુલકંદ	૪૦૫
ગુલબાસ	૨૭૮
ગુલાબનાં ફુલ	૨૭૭
ગુલાબનું શરબત	૪૦૬
ગુવાર	૧૩૪
ગૃધ્રસી	૫૪૨
ગૃહધૂમાદિ તેલ	૪૦૯
ગ્રેગરી પાઉડર	૪૬૪
ગ્રે પાઉડર	૪૪૧
ગોઆ પાઉડર	૪૪૩
ગોકંટકાધવલેહ	૩૫૯
ગોખરૂ	૨૭૮
ગોખરૂના પ્રયોગ	૪૧૮
ગોખરૂનો અવલેહ	૩૫૯
ગોપીચંદન	૩૩૭
ગોમૂત્ર	૩૩૭
ગોરખમુંડી	૨૭૮
ગોરોચન	૩૩૭
ગોલ્ડ	૪૪૩
ગોલ્ડ સોલ્યુશન...	૪૪૩
ગોલ્ડની સોગઠીઓ	૪૪૩
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ	૩૭૭
ગોક્ષુરાદિ ગુગળ	૩૫૯
ગંડમાળ	૪૨૬
ગંડમાળનો લેપ	૪૧૧
ગંદકી દૂર કરનારી ચીજો	૪૮૦
ગંધક	૩૩૬,૪૮૧
ગંધક-શુદ્ધનું અનુપાન	૨૩૪
ગંધપત્રી	૩૫૧
ગંધકનો તેજાબ	૪૮૦
ગંધકનો મલમ	૧૧૪
ગંધકાદિ તેલ	૪૦૮
ગંધક રસાયન	૩૬૮
" " નું અનુપાન	૨૬૪
[illegible]	[illegible]

[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ટ.
ચોખા	૧૨૯
ચોખાનું પાણું	૨૧૮
ચોઠ	૬૮૨
ચોપચીની	૨૮૧
„ ચૂર્ણ (૧) (૨)	૩૮૪
„ પાક	૪૦૩
ચોરીઆ	૬૦૦
ચોળા	૧૩૨
ચંદનચૂર્ણ	૩૮૪
ચંદનાદિ ચૂર્ણ	૩૮૪
ચંદ્રકળા રસ	૩૬૯
ચંદ્રકળારસનું અનુપાન	૨૩૫
ચંદ્રપ્રભાગુટી	૩૯૧
„ „ નું અનુપાન	૨૩૬
ચંદ્રોદય રસ	૩૬૫
„ „ નું અનુપાન	૨૩૩
ચંદ્રોદયાવર્ત્તી	૪૧૪
છ.	
છર્દી	૬૨૧
છાતી તથા પેટ વચ્ચેનો પડદો	૩૦
છાતીની પોલ	૨૮
છાતીનો જખમ	૫૯૫
છાશ	૧૪૧,૩૩૮
છાશ પીવાનો નિષેધ	૧૪૨
છાશ પીવાનો વિધિ	૧૪૨
છીપ	૩૩૮
છીપની ભસ્મ	૩૬૫
છીંક	૭૮
છીંક લાવનાર દવાઓ	૩૫૮
છોડ-શુષ્ક ગર્ભ	૭૧૪
જ.	
જખમ	૬૮૧
જટામાંસી	૨૮૧
[illegible]	૨૮૨
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ટ.
જલદાદિ ક્વાથ	૩૭૭
જલધરાદિ ક્વાથ	૩૭૭
જલોદર	૫૬૦
જવ	૨૮૨
જવખાર	૨૮૨
જવર	૪૫૮
જવરકાસ	૫૦૬
જવરાંકુશ	૩૬૯
જવરાતિસાર	૫૦૬
જવારીસ ઉદતુર્શ	૪૨૧
જવારીસ કમુની	૪૨૦
જવારીસ ભરતગી	૪૨૦
જવાસો	૨૮૨
જસત	૩૩૮
જસત ભસ્મ	૩૬૨
„ નું અનુપાન	૨૩૨
જાતીફલાદિ ચૂર્ણ	૩૮૫
જાત્યાદિ ઘૃત-મલમ	૪૧૩
જાત્યાદિ તૈલ	૪૦૯
જાન્હવો વા	૫૪૪
જામફલ	૧૪૪
જાયફળ	૨૮૩
જાર	૧૩૦
જારી તાવ	૪૫૫
જાલપ	૪૪૩
જાવંત્રી	૨૮૩
જાંબુ	૧૪૨, ૨૮૩
જીર્ણ અજીર્ણ	૬૦૫
જીર્ણજ્વર	૫૧૫
જીભ	૨૮
જીભનો [illegible]	[illegible]
જીરું	૨૮૩
જીરાપાક	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તાલીસપત્ર	૨૮૯
તાલીસાદિ ચૂર્ણ	૩૮૫
તાવ	૧૭૨,૪૨૫,૪૯૮
,, બાળકોનો	૭૩૧
તાંદળજો	૧૩૨,૨૮૯
ત્રાયમાણ	૨૮૯
ત્રાંબુ	૩૩૯
તિક્તાદિ કવાથ	૩૭૭
તિમિર	૬૨૨
તીખો રસ	૧૨૯
ત્રિકટુ	૭૪૫
ત્રિજાતક	૭૪૫
ત્રિદોષજન્ય જ્વર	૧૭૩
ત્રિફળા	૭૪૫
,, નું અનુપાન	૨૩૬
ત્રિફળાદિ કવાથ ૧,૨,૩,૪,૫,૬,૭.	૩૭૭
ત્રિફળા ગુગળ	૩૯૮
ત્રિફળા ઘૃત	૪૦૭
ત્રિફળા પિપ્પલી ચૂર્ણ	૩૮૫
ત્રિફળાદિ સ્વરસ	૩૭૩
ત્રિમધુર	૭૪૫
ત્રિવિક્રમ રસ	૩૭૦
ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ	૩૮૫
ત્રિસમ	૭૪૫
તુત્થાદ્યંજન	૪૧૪
તુરો રસ	૧૨૯
તુરીયાં	૧૩૪
તુલસી	૨૮૯
તુલસી સ્વરસ	૩૭૩
તુવેર	૧૩૧
[illegible]	૬૪૫
તેલ	૧૪૬, ૨૧૫, ૪૦૮
તેલાભ્યંગ	૮૩
[illegible]	૨૨૦
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
થ.	
થરમૉમીટર	૧૮૮
થાઇમોલ	૪૪૪
થાનમા ધાવણનો અભાવ	૭૨૭
થુંક (બહુ)	૬૬૮
થુલાની પોલ્ટીસ	૪૭૬
થુલીઓ બાળકોમાં	૭૩૭
થોર	૨૯૦
થોરના ઝેરનો ઉતાર	૭૪૨
દ.	
દહીં.	૧૪૦
,, અત્યમ્લ	૧૪૦
,, અમ્લ	૧૪૦
,, ના ભેદ	૧૪૦
,, નો યોગ	૧૪૧
,, મંદ	૧૪૦
,, સ્વાદુ	૧૪૦
દબીદુલવર્દ	૪૨૪
દમ	૫૮૭
ઘાકુઝા	૪૨૪
દરભ	૨૯૦
દર્શન પરીક્ષા	૧૮૯
દંડજ્વર	૫૦૨
દંતીહરિતકી	૪૦૦
દ્વાત્રિંશાંગકવાથ	૩૭૮
દવા પીવાનું માપ	૨૨૦
દશમૂળ	૨૯૦
દશમૂળકવાથ	૩૭૭
દશમૂળાદિ કવાથ	૩૭૭
દશમૂળારિષ્ટ	૩૯૬
દશાંગલેપ (ગરમીનો લેપ)	૪૧૧
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ધાતુક્ષય	૫૯૨
ધાત્ર્યાસવ	૩૯૭
ધાત્રીસ્વરસ	૩૭૩
ધાન્ય	૧૨૯
ધાન્યપંચક	૩૭૮
ધાન્યાદિ ક્વાથ (૧), (૨)	૩૭૮
ધાવ	૭૨૭
ધાવડી	૨૯૫
ધાવણ વધારનાર ઔષધો	૩૬૦
ધુપણી	૭૧૮
ધુમાડી	૨૧૭
ધુમ્રપાન	૨૧૭
ધોરીનસ	૪૫
ધોરી નસનું કપાવું	૬૮૨
ધોળા કોઢનો લેપ	૪૧૨
ધ્રો	૨૯૫

ન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નકસવૉમિકા	૪૪૫
નગોડ	૨૯૫
નજલો-તિમિર	૬૫૨
નદીનું પાણી	૧૧૪
નપુંસક થવાનું કારણ	૬૮૯
ન્યગ્રોધાદિપુટ પાક	૩૭૪
નયનશાંજન	૪૧૪
નયનામૃત	૪૧૫
નવસાર	૩૪૦
નષ્ટાર્તવ	૭૨૧
નસ્ય	૨૧૬
નસોતર	૨૯૬
[illegible]ધવાયુ	૬૧૦
ના[illegible] ઍસીડ	[illegible]
ના[illegible] ઑફ સીલ્વર	[illegible]
„ „ „નું સેવન	[illegible]
[illegible] ઑફ [illegible]	[illegible]
[illegible] ઑફ [illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નાઇટ્રો હાઇડ્રોક્લૉરિક ઍસીડ	૪૫૬
નાક	૨૮,૬૭
નાકના જીવ	૬૫૮
નાકનાં દરદો	૬૫૭
નાકનો મસો	૬૫૮
નાકોડી ફુટવી	૬૫૮
નાકમાં ગએલી વસ્તુ	૬૮૫
નાગકેસર	૨૯૬
નાગરમોથ	૨૯૬
નાગરવેલ (પાન.)	૨૯૭
નાગ ભસ્મ	૩૬૨
„ „ નું અનુપાન	૨૩૨
નાગરાદિ ક્વાથ (૧) (૨)	૩૭૮
નાગરાદિ પાચન	૩૭૮
નાડી પરિક્ષા	૧૮૨
નાનાં આતરડાં	૬૧
નાનું મગજ	૩૪, ૬૧
નાડી	૪૪
નાડીવ્રણ	૬૭૨-૬૭૩
નાભીનો પાક (બાળકનો)	૭૩૬
નારસિંહ ચૂર્ણ	૩૮૫
નારંગી	૧૪૩, ૨૯૭
નારાચ ચૂર્ણ	૩૮૫
નારાયણચૂર્ણ	૩૮૫
નારાયણ તેલ	૪૦૯
નારીકેલક્ષાર	૪૦૬
નાસ	૧૨૧
નાસુર	૬૭૨
નાળ વધેરવા	૭૨૧
નાળ છેડવો	૭૨૦
નાળીયેર	૧૮૫, [illegible]
નિદ્રા લાવનાર દવાઓ	૩૪[illegible]
નિદ્રા લાવનાર [illegible]	[illegible]
નિદાન (દેશી તથા અંગ્રેજી) નું [illegible]	[illegible]
નિ[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રસવમાં પ્રથમ હાથ આવે તો શું કરવું ...	... ૭૦૪
,, પ્રથમ નાળ આવે તો શું કરવું ? ...	... ૭૦૫
પ્રસવ વખતની તપાસ ...	... ૭૨૬
પ્રસવસ્થાન ...	... ૬૯૫
પ્રસવ શી રીતે થાય છે	૫૪–૫૬
પ્રસૂતિની માવજત ...	... ૭૦૯
પાક ...	૨૧૪, ૪૦૧
પાક (પાકવું) ...	... ૬૭૧
પાખણભેદ ...	... ૨૯૮
પાચનક્રીયા ...	... ૪૭
પાચકચૂર્ણ ...	... ૩૮૬
પાઠાદિ તેલ ...	... ૪૦૯
પાઠું ...	... ૬૭૧
પાડલ ...	... ૨૯૧
પાણકંદો ...	... ૨૯૯
પાણી ...	૧૧૨,૧૨૫,૩૪૧
,, ખરાબ હોવાથી થતા ઉપદ્રવો.	૧૧૮
,, ના પ્રકાર ...	... ૧૧૩
પાણીની પરીક્ષા તથા સ્વચ્છ કરવાની રીત ...	... ૧૧૯
,, નો દવા તરીકે ઉપયોગ	... ૧૨૦
,, નો ઋતુ પ્રમાણે ઉપયોગ	... ૧૧૭
પાણીમાં ડુબવું ...	... ૬૮૩
પાણીમાં બેસવું ...	... ૧૨૧
પાતાળગરૂડી ...	... ૨૯૯
પાદદારિનો મલમ ...	... ૪૧૩
પાન ...	... ૨૧૭
પાનાત્યય ...	... ૫૭૬
પારસનો ...	... ૭૩૫
પારદ ઝરનું અનુપાન...	... ૨૩૩
પારદાદિ મલમ ...	... ૪૧૩
પારદાદિ લેપ (ખસનો લેપ)	... ૪૧૧
[illegible] ...	... ૨૯૯
[illegible] ...	... [illegible]
પારાનું ઝેર ...	... ૭૩૯
પારો ...	... ૩૪૧
પાષાણભેદાદિચૂર્ણ ...	... ૩૮૭
પાહાડમૂળ ...	... ૨૬૯
પ્રાણદાગુટિકા ...	... ૩૯૧
પ્રાણીજ વર્ગનાં ઔષધો દેશી	... ૩૩૩
પ્રાણી વર્ગના ઔષધો અંગ્રેજી	... ૪૬૨
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ...	... ૮
પાંચ સૂક્ષ્મરૂપો ...	... ૭
પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ...	... ૮
પાંડુ ...	... ૫૫૭
પિત્ત ...	૭૬, ૧૯૭
પિત્તજન્ય દરદો ...	... ૧૭૬
પિત્તની પથરી ...	... ૬૨૬
પિત્તજ્વર ...	... ૫૦૦
પિત્તનો ઉછાળો ...	૬૨૨–૬૨૫
પિત્તપ્રકોપનાં કારણો ...	... ૧૭૬
પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિનાં શરીર	... ૧૮૦
પિત્ત વધારનારા પદાર્થો ...	... ૨૩૯
પિત્ત શામક દવાઓ ...	... ૩૫૪
પિત્તાશય ...	... ૩૫
પિત્તો ...	... ૩૫
પિપ્પલી ક્વાથ ...	... ૩૭૯
પિપ્પલી ચૂર્ણ ...	... ૩૮૭
પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ ...	... ૩૮૭
પિપ્પલ્યાદિ ક્ષીરઘૃત ...	... ૪૦૮
પિપ્પલ્યાસવ ...	... ૩૯૮
પિંડી ..	... ૨૧૬
પીચકારી ...	... ૧૨૧
પીડાશામક, શાંતિદાયક નુસ્ખાઓ...	૪૬૮
પીડિતાર્તવ ...	... ૭૨૧
[illegible] ...	... ૨૯૧
પીતપાપડો ...	... ૨૯૯
પીનસ ...	૬૧૭,૬૪૮
[illegible] ...	... ૨૯૯
[illegible] ...	... [illegible]

[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બકુ ...	...૪૪૫
બગાસુ ...	...૭૯
બટાકા (પટેટાં) ...	...૧૩૫
બત્રીસુ ...	...૭૧૪
બથવો ...	...૧૩૦
બદ ...	...૬૪૮
બદહજમી ...	...૬૦૩
બદામ ...	૧૪૫, ૩૦૨
બદામપાક ...	...૪૦૩
બરડો ...	... ૬૦
બરોળ-બરલ ...	૬૨૭, ૩૬
બરશાશા ...	...૪૨૧
બ્લિસ્ટર્સ ...	...૪૭૭
બ્યુપિલાપ્રિલ્યુબા હાઇડ્રાર્જીરી	...૪૬૧
બ્લ્યુ ઓઇન્ટમેન્ટ ...	...૪૭૨
બ્લૅકવૉશ ...	૪૫૪,૪૭૭
બસ્તિ ...	...૨૧૭
બહેરાપણું ...	...૬૫૭
બળદાણુ ...	...૩૦૩
બળીઆ ...	...૫૩૧
બાઇકારબોનેટ ઓફ પોટાશ...	...૪૫૬
બાઇકારબોનેટ ઓફ સોડા...	...૪૭૫
બાઇકારબોનેટ ઓફ સોડીયમ	...૪૬૧
બાજરી ...	...૧૩૦
બાબચી ...	...૩૦૩
બાંબલાઇ ...	...૬૭૧
બાળીજવું ...	...૭૨૫
બાવગ ...	...૩૦૩
બાળકોનાં દરદોના ઉપાયો...	...૭૩૦
બાળકોનાં દરદોનાં કારણો...	...૭૩૦
બાળકોનાં દરદોની પરીક્ષા...	...૭૩૦
બાળચિકિત્સા ...	...૭૨૬
[illegible] ...	...૬૬૬
[illegible] ...	...૬૮૧
[illegible] ...	...૪૬૦
[illegible] ...	...૩૦૪

વિષય.	પૃષ્ઠ
બ્રાહ્મીઘૃત ...	...૪૦૭
બ્રાહ્મી સ્વરસ ...	...૩૭૩
બ્રાહ્મયાદિ ક્વાથ ...	...૩૮૦
બિભીતકપુટપાક ...	...૩૭૪
બિભીતકાવલેહ ...	...૪૦૧
બિલ્વચૂર્ણ ...	...૩૮૭
બિલ્વાદિચૂર્ણ ...	...૩૮૭
બિલ્વાદિતેલ ...	...૪૦૯
બિસ્મથ ...	...૪૫૮
બીજોરૂ ...	...૩૦૪
બીજોરાનો મુરબ્બો ...	...૪૦૫
બીડીઓ ...	...૧૦૯
બીલી ...	...૩૦૪
બીલીનો મુરબ્બો ...	...૪૦૫
બૃહદ્ પંચમૂળ ...	૨૯૦, ૭૪૫
બૃહદ્ મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ ...	...૩૮૦
બૃહત્ સુરણવટક ...	...૩૯૨
બેન્ઝોઇન ...	...૪૪૫
બેલાડોના ...	...૪૪૬
બેલાડોનાનું ઝેર ...	...૭૪૨
બેલી ...	...૪૪૬
બેશુદ્ધિ ...	...૬૭૦
બેહેડાં ...	...૩૦૫
બેંડકાંના મીંજનું ઝેર ...	...૭૪૧
બોદાર ...	...૩૪૩
બોર ...	...૧૬૨
બોરિક ઍસિડ ...	...૪૫૮
બોરેક્સ ...	...૪૫૮
બોરાક્સ લોશન ...	...૪૭૧
બ્રોમાઇડ ઓફ પોટાસ્યમ...	...૪૫૮
બ્રોમાઇડ ઓફ સોડીયમ...	...૪૬૧
[illegible] ...	...૩૬૩
„ નું અનુપાન ...	...૨૩૩
[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મસાનો મલમ	૪૧૩
મસૂરિકા	૫૩૦
મહામારી	૬૩૭
મહાયોગરાજ ગુગળ	૩૯૪
મહાયોગરાજ ગુગળનું અનુપાન	૨૩૫
મહારાસ્નાદિકવાથ	૩૮૦
મહાસુદર્શનચૂર્ણ	૩૮૭
મહાસ્રોત	૩૩
મળ	૭૮
મળપરિક્ષા	૧૫૮
મળમૂત્રનો ત્યાગ	૮૨
મળશુદ્ધિનું ચુર્ણ	૩૮૭
મળાવરોધ	૬૦૭
માકડનો કરડ	૭૪૪
માખણ	૧૩૯
માજુન ઉશબા	૪૨૨
માજુન ફલાસફા	૪૨૨
માજુને કુતન	૪૨૨
માજુને મિકલ	૪૨૨
માજુને લસુલ	૪૨૧
માજુને લસુબેકબીર	૪૨૧
માટી ખાવી [બાળકોમાં]	૭૩૬
માતા	૫૩૧
માતુલુંગાદિકવાથ	૫૦૩
માત્રા (Doses)	૨૨૧
માથાની તુંબી	૨૪
માથાનું દરદ	૫૭૮
માથું	૨૩
માબાપની નબળાઇ	૧૬૫
માયેગ્રતો	૩૦૯
માલં	૩૧૦
માલકાંકણી	૩૧૨
માલિની વસંત	[illegible]
[illegible]	૬૧૩, ૬૧૬
[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૧
મીઠો પેસાબ	૬૩૬
મીઠોરસ	૧૨૮
મીઠું	૧૪૭, ૭૪૬
મીણ	૩૪૪
મીંઢળ	૩૧૦
મીંઢીયાવળ	૩૧૨
મુખપાક–બાળકોનો	૭૩૫
મુખવાસ	૮૭
મુખશુદ્ધિ–દાતણ	૮૨
મુરબ્બા	૨૧૪, ૪૦૪
મુશળી	૩૧૧
મુશલ્યાદિ ચૂર્ણ	૩૮૭
મુસ્તાદિ કવાથ (૧)	૩૮૦
મુસ્તાદિ કવાથ (૨)	૩૮૦
મુસ્તાદિ ચૂર્ણ	૩૮૭
મુસ્તાદિવટી	૩૯૨
મુળા	૧૩૫
મુળાનાં પાન	૧૩૩
મૂર્છા	૫૬૭
મૂત્ર	૭૮
મૂત્રકૃચ્છ્ર	૬૩૮
મૂત્રગાંડ	૬૩૮
મૂત્રપરિક્ષા	૧૯૩
મૂત્રપીંડ–ગુરદા	૨૬
મૂત્રમાર્ગનો વરમ–ઓનો	૭૨૦
મૂત્રલ તથા સ્વેદલ નુસખાઓ	[illegible]
મૂત્રલ દવાઓ	[illegible]
મૂત્રસ્રાવ–બાળકનો	૭૩૬
મૂત્રાઘાત	૬૩૮
મૂત્રાવરોધ	૬૩૮
મૂત્રાશય	૩૬, [illegible]
મૂત્રાશયવંત્ર	[illegible]
મૂત્રાશ્મરી	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રસ ...	૨૧૮, ૩૫૬
રસકપુરનું ...	...૩૪૫
રસકપુરનું ઝેર ...	...૭૩૯
રસક્રિયા ...	...૨૧૫
રસવંતી ...	...૩૧૨
રસપર્પટી ...	...૩૭૧
રસસીંદુર ...	...૩૭૧
,, નું અનુપાન ...	...૨૩૨
રસાયન ઔષધો ...	...૩૫૯
રસાયનચૂર્ણ ...	...૩૮૮
રસાયનિક સંયોગ ...	...૧૫૪
રસાંજનાદિલેપ ...	...૪૧૧
રસાંજનાદિવટી ...	...૪૨૫
રસેન્દ્રવટી ...	...૩૭૧
રસોળી ...	...૬૭૧
હૃદય ...	... ૩૦
હૃદયરોગ ...	...૫૯૬
રાઈ ...	...૩૧૨
રાઇનું પ્લાસ્ટર ...	...૪૭૭
રાખ–માટી ...	...૪૮૧
રાગ ...	...૨૧૫
રાજ્યક્ષમા ...	...૫૯૨
રાણી ...	...૬૭૭
રામબાણ રસ ...	...૩૭૧
રાસ્ના ...	...૩૧૩
રાસ્નાદિક્વાથ (૧) ૨,૩	...૩૮૧
રાસ્નાપંચક ...	...૩૮૧
રાળ ...	...૩૧૩
રાળનો મલમ ...	...૪૭૨
રિંગણ્યાદિ ક્વાથ ...	...૩૮૧
રીસીટંટફીવર ...	...૫૧૮
રીતામસી ...	...૩૧૩
રૂગ્દાહ સન્નિપાત ...	...૫૦૩
રૂધિરાભિસરણનું તંત્ર ...	... ૯૬
રૂપ પરિક્ષા ...	...૧૬૨
રૂપાનો વરખ ...	...૩૬૪
[illegible] ...	...૩૨૦
[illegible] ...	...[illegible]
રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ ...	...૪૬૦
રેચક દવાઓ ...	...૩૫૭
રેવંચી ...	...૩૧૪
રોગથી બીજા રોગનું કારણ	...૧૭૧
રોગનાં પ્રાથમિક કારણો ...	...૧૬૫
રોગનાં સામાન્ય કારણો ...	...૧૬૦
રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં નજીકનાં કારણો ...	...૧૬૮
રોગપરિક્ષા ...	...૧૭૮
રોઝ ...	...૪૪૭
રોઝઇન્ફ્યુઝન ...	...૪૪૭
રોઝ કનફેકશન ...	...૪૪૭
રોઝ સીરપ ...	...૪૪૭
રોટલાની પોલ્ટીસ ...	...૪૭૬
રો રો કરવું (બાળકનું).	...૭૩૬
રૌપ્યે ભસ્મ ...	...૩૬૪
રૌપ્ય ભસ્મનું અનુપાન ...	...૨૩૧
લ.	
લઘુ કુવ્યાદ રસ ...	...૩૭૧
લઘુ ગંગાધર ચુર્ણ ...	...૩૮૮
લઘુ પંચમૂળ ...	૨૫૧, ૭૪૫
લઘુ ફળઘ્રત ...	...૪૦૮
લઘુ મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ ...	...૩૮૧
લઘુ માલિની વસંત ...	...૩૭૦
,, નું અનુપાન	...૨૩૪
લઘુ મૃગાંકરસ ...	...૩૭૧
લઘુ લાઈ ચુર્ણ ...	...૩૭૨
લઘુ સુદર્શન ચુર્ણ ...	...૩૮૮
લઘુ ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ ...	...૩૮૧
લચક ...	...૬૮૨
લવનર કેસ્ટીક ...	...૪૫૬
લવણ ...	[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...૩૮૮
[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]

ય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વારો ...	...૩૨૧	વાળ કાઢવાનો ઉપાય ...	...૬૬૮.
ધ ...	...૫૮૩	વાળ કાળા કરવાનો લેપ...	...૪૧૩
(બાળકની) ...	...૭૩૩	વાળ ધોળા થવા ...	...૬૬૮
આળી ...	...૩૨૧	વાળવૃદ્ધિનો લેપ ...	...૪૧૧
ણકવાથ ...	...૩૮૧	વાળો ...	...૩૨૨
ડો ...	...૩૨૭	વાળો–નારૂ ..	...૬૭૮
ત ઋતુ ...	...૫૭	વાંઝીઆપણું ...	...૭૧૪
ઋતુ ...	... ૫૮	વાંતિ ...	...૬૨૧
યું ઉઠવું ...	... ૮૧	વાંસકપુર ...	...૩૨૨
...	...૫૬૮	વિદારીકંદ ...	...૩૨૨
૭કરણ ઓષધો ...	...૪૧૬	વિદારીકંદનો પ્રયોગ ...	...૪૧૯
૭કરણ દવાઓ ...	...૩૬૦	વિદારીકાદિચુર્ણ	... ૪૧૯, ૩૮૯
૭કરણ ઘૃત ...	...૪૧૯	વિપાદિકા ...	...૬૬૬
–વાયુ ...	... ૭૬	વિલાયતી મીઠું ...	...૪૫૯
ાગજાંકુશ ...	...૩૭૨	વીર્ય	... ૫૬, ૭૨, ૭૯
ાજન્ય દરદો ...	...૧૭૩	વીર્યનળ ...	... ૫૩
ાજ્વર ...	...૫૦૦	વીર્યનું પ્રમાણ તથા જમા ખર્ચ	... ૫૮
ત પ્રકોપનાં કારણો ...	...૧૭૩	વીર્યાશય	... ૩૭, ૫૩
તપ્રધાન પ્રકૃતિનાં શરીર...	...૧૭૯	વીરભદ્રરસ ...	...૩૭૨
વ્યાધિ ...	...૫૪૧	વીંછીનું ઝેર ...	...૭૪૩
રકત ...	...૫૫૦	વિશાલાચુર્ણ ...	...૩૮૯
હર દવાઓ ...	...૩૫૫	વિષ ચિકિત્સા ...	...૭૩૮
ારિરસ ...	...૩૭૨	વિષઘ્ન લેપ ...	...૪૧૩
રીવટી ...	...૩૯૨	વિષમ જ્વર ...	...૫૦૮
નક દવાઓ ...	...૩૫૮	વિષમુષ્ટિ ગુટીકા ...	...૩૯૨
નક નુસ્ખાઓ ...	...૪૭૧	વિસૂચિકા ...	...૫૩૭
ુ વધારનારા પદાર્થો ...	...૨૩૯	વિસર્પ ...	...૫૩૫
ાના કારણો ...	...૧૬૭	વિસ્ફોટક ...	...૬૬૬
[illegible] ...	...૩૨૧	વૃદ્ધ ગંગાધર ચુર્ણ ...	...૩૮૯
[illegible] ...	...૧૩૨	વૃદ્ધદારૂ ચુર્ણ	... ૪૧૯, ૩૮૯
[illegible] ...	...૨૧૯	[illegible] ચુર્ણ	... ૪૧૮, ૩૮૯
[illegible] ...	...૧૩૪	[illegible] ...	૩૭, ૫૩
[illegible] ...	...૬૫૨	[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...૩૨૧	[illegible] ([illegible])	...[illegible]
[illegible] ...	...૩૭૪	[illegible] ...	... [illegible]
[illegible] ...	...૩૭૪	[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] (૧), (૨) (૩) (૪)	...૩૮૧	[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...૩૯૮	[illegible] ...	...[illegible]
[illegible] ...	...[illegible]		

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શંખપુષ્પીસ્વરસ	...૩૭૪
શંખવટી	...૩૯૩
શંખાવળી	...૩૨૩
શંખીઓ	...૩૫૧
શૃંગભસ્મ	...૩૬૫
શૃંગ્યાદિક્વાથ	...૩૮૨
શૃંગ્યાદિચૂર્ણ	...૩૮૯
શ્સુગર–પેસાબમાં જતી	...૧૯૭

શ્વ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શ્લીપદ	...૬૭૭
શ્લેષ્મ	૭૭,૫૮૦
શ્વાસ	૮૦,૫૮૦
શ્વાસકુઠાર રસ	...૩૭૨
શ્વાસનળી	...૪૬
શ્વાસોશ્વાસ	...૪૫
શ્વાસોશ્વાસ ચાલતી કરવાની વિધિ	...૬૮૩

ષ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ષડકચુરો	...૨૬૧
ષડબિંદુતેલ	...૪૧૦
ષડરસ	...૭૪૫
ષડંગક્વાથ	...૩૮૨
ષડ્ઋતુ	...૭૪૫

સ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સકરટેટી	...૧૪૪
સ્કવીલ (સીલા)નું શરબત	...૪૪૮
સ્કેમોની	...૪૪૯
સ્કોર્બ્યુટા	...૫૪૬
સ્ટ[illegible]નાં દરદો	...૬૫૦
[illegible]	...૧૬૬
[illegible]	...૧૮૯
[illegible]	...૪૪૯
[illegible]	...૪૪૯
સ્તન	... ૪૦
[illegible]	...૭૨[illegible]
[illegible]	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ
સ્તંભન દવાઓ	...૩૫૬
સ્તંભન નુસ્ખાઓ	...૪૭૦
સતતજ્વર	...૫૧૦
સતાબ	...૩૨૫
સ્થાનિક ઉપાયો	...૪૭૫
સદાચાર	... ૮૮
સંન્નિપાતજ્વર	...૫૦૨
સ્નાન	... ૮૪
સ્નાયુબંધન	... ૨૨
સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત દવાઓ	...૩૫૮
સ્નેહવર્તી	...૪૧૫
સન્યાસ	...૫૬૬
સ્પર્મેટોરીયા	...૬૩૩
સ્પર્શ પરિક્ષા	...૧૮૧
સ્પિરિટ	...૪૬૦
સ્પિરિટ કેમ્ફર	...૪૪૦
સ્પિરિટ વાઇનમ ગૅલિસી	...૪૬૦
સપ્તધાતુની રસક્રિયા	... ૭૧
સપ્તામૃતલોહ	...૩૭૨
સફરજંદ	...૧૪૪
સફરાનો નળ	... ૩૪
સફેદ સરતાન	...૪૨૪
સમદરશોષ	...૩૨૬
સમશર્કરા ચુર્ણ	...૩૮૯
સમુદ્રફળ	...૩૨૬
સમુદ્રફીણ	...૩૪૯
સમંગાદિક ક્વાથ	...૩૮૨
સરકો	...૨૬૧
સરગવાની સીંગ	...૧૩૫
સરગવો	...૩૨૬
સર્પનું ઝેર	...૭૬૩
સરસવ	...૩૨૬
સરસવની ભાજી	...૧૩૩
[illegible]	...[illegible]
સાકર	...[illegible]
,, [illegible]	...[illegible]
સામુદ્રિક [illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
,, ,, [illegible]	...[illegible]
,, ,, [illegible]	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સોમલનું ઝેર	...૭૩૮
સોભાગ્ય સુંઠીપાક	...૪૦૪
સૌવીરાંજન	...૪૧૬
સંકોચન	...૧૨૦
સંખ્યાવર્ગ ઔષધો	...૭૪૫
સંગ્રહણી	...૬૧૮
સંચળ	...૩૪૯
સંજીવની	...૩૯૩
સંતતજ્વર	...૫૧૮
સંધિવા	...૫૪૫
સંયોજક	... ૨૨
સ્ત્રી.	
સ્ત્રીઅંડ	૩૯,૫૩
સ્ત્રી અંડનો વરમ	...૯૨૪
સ્ત્રીચિકિત્સા	...૬૮૬
સ્ત્રીનું દુધ	...૧૩૬
હ.	
હડકવા	...૬૬૯
હબ્બે તંકાર	...૪૨૫
" મે મુસલીક	...૪૨૫
હબ્બે રાશ	...૪૨૫
હબ્બે સબીયાર	...૪૨૫
હરડે	...૩૨૯
હરડેનો મુરબ્બો	...૪૦૫
હરતાલ	...૩૫૨
હરતાલ ભસ્મ	...૩૬૬
" " નું અનુપાન	...૨૩૩
હરતાલનું ઝેર	...૭૩૯
હરસ	...૬૩૦
હરસનો મલમ	...૪૧૩
હરિતક્યાદિક્વાથ	...૩૮૨
હરિતક્યાદિ ચૂર્ણ	...૩૯૦
" લેપ	...૪૧૨
હરિદ્રાદિ [illegible]	...૩૧૬
[illegible]	...૪૦૧
[illegible]	...૧૦૬
[illegible]	...૧૦૬
" [illegible]	...૧૦૦
" [illegible]	...[illegible]
" [illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હાઇડ્રોક્લૉરિક ઍસીડ	...૪૬૧
હાઇડ્રોસ્યાનિક ઍસીડ	...૪૬૧
" " નું ઝેર	...૭૪૨
હાઇપોફોસ્ફેટ ઑફ સોડીયમ	...૪૬૧
હાઇપો સલ્ફેટ ઑફ સોડાનું લોશન	૪૭૫
હાડકાં	... ૧૭
હાડકાનું ભાગવું	...૬૯૨
હાડકાનો સોજો-સડો	...૬૭૧
હાડપિંજર	... ૧૬
હાથીપગું	...૬૭૭
હાયોસ્યામી	...૪૫૦
હારિદ્રક સન્નિપાત	...૫૦૪
હાંફણ	...૫૮૭
હિંગળો	...૩૫૨
હિંગુલભસ્મનું અનુપાન	...૨૩૩
હિસ્ટીરીયા	...૭૨૫
હીમ	...૨૧[illegible]
હીરાકશી	...૩૫[illegible]
હીરાદખણ	...૩૩[illegible]
હીરાબોળ	...૩૩
હીંગ	...૩૩
હીંગાષ્ટકચુર્ણ	...૩૯
હીબેરાદિક્વાથ	...૩૮
હેઝેલીન	...૪૫
હેડકી	...૬૯
હેમેમેલીસ	...૪[illegible]
હેમંત ઋતુ	...૧[illegible]
હોજરી	... [illegible]
હોજરીનાં દરદો	...૬[illegible]
હોજરીમાં ગયેલ વસ્તુ	...૬[illegible]
હૃદરોગ	...૫[illegible]
હૃદય	... [illegible]
હો.	
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	૧૨૧,૧૯૦,૨૧૬,[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]
[illegible]	...[illegible]